De Gids. Jaargang 50

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1886

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001188601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

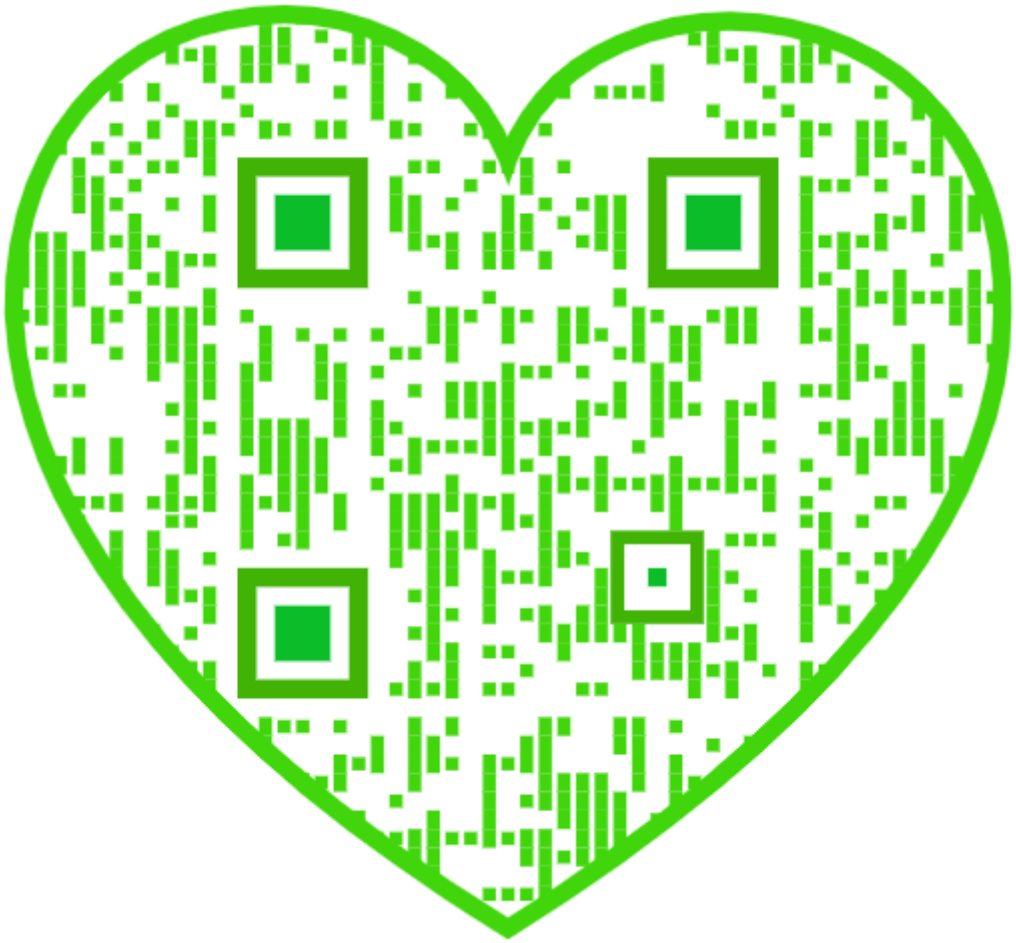

Molière en de Moliéristen.

I

Molière's werken boeien en bekoren ons in hooger mate dan zijne levensgeschiedenis. Zelfs de vraag welk oordeel wij ons over zijn persoonlijk karakter te vormen hebben, boezemt ons maar eene getemperde belangstelling in.

Molière's werken! Die tien of twaalf beroemde blijspelen, tweehonderd jaren oud en, door gestadig herdrukken in den aangenamen grondtekst, door gestadig overzetten in alle talen, langzamerhand een gemeenschappelijk geestelijk eigendom der beschaafde wereld geworden, - wie onzer erkent niet dat die spelen, ook zonder dat wij er weet van hebben, of ons herinneren kunnen van wanneer de invloed strikt genomen dagteekent, dat die spelen van zeer nabij den inhoud van ons binnenste bepalen?

Hetgeen Molière belachelijk, hetgeen Molière eerwaardig of ernstig vindt, op onze beurt vinden wij het ernstig of belachelijk, degelijk of wuft, ingetogen of dartel en lichtzinnig, betamelijk of onbetamelijk. En er is niets wat in zulke mate ons zedelijk wezen beheerscht, als het gevoel van hetgeen betaamt en niet betaamt.

Ook wanneer Molière toestanden schildert die wij anders zouden wenschen, of uitdrukkingen bezigt die ons kwetsen, ook dan nog erkennen wij zijne heerschappij over ons gemoed. Andere tijden, denken wij, andere zeden en eene andere taal. Tot de hoofdzaak doet het niet af. Wij erkennen hem voor den populairsten moralist dien sedert den val van het romeinsche rijk Europa voortgebracht heeft.

Moge deze hulde den lezer verzoenen, zoo ik onmiddellijk daarna met mijzelf in tegenspraak schijn te komen en, ondanks hetgeen ik over het ondergeschikt belang van Molière's persoon en bijzonder leven zeide, aandacht vraag voor den arbeid van sommige zijner jongste levensbeschrijvers in Frankrijk.

Fransche filologen en geschiedvorschers van naam achten het tegenwoordig niet beneden zich aan dit onderwerp ernstige studiën te wijden. Uit de handen van het dilettantisme is het onderzoek in die der wetenschap overgegaan. Het nagaan van Molière's leven wordt allengs een wederopbouwen der fransche samenleving van zijn tijd uit echte bescheiden. Er openbaart zich eene belangstelling die onze waardeering vraagt, niet enkel om de piëteit van welke zij getuigt, maar ook om het uitmuntend voorbeeld dat zij geeft. Zoo veel kennis, zoo veel scherpzinnigheid, zulk een volharden in den dienst der waarheid en der openhartigheid, - inderdaad, deze fransche geleerden hebben het ver gebracht.

Met welgevallen herdenk ik op dit gebied den voortreffelijken Adolphe Régnier, verleden jaar gestorven, die, zoo hij indertijd den eed aan het Tweede Keizerrijk had willen afleggen, zich een grooten naam had kunnen maken als beoefenaar van het sanskriet. Maar hij bragt zijn leerstoel aan zijne overtuiging ten offer, en werd in den nederigen dienst van het huis Hachette en Cie uitgever der Grands Écrivains de la France[1)].

Van Régnier dagteekenen die kostelijke tekst-editiën van fransche klassieken der 17de eeuw (de reeks werd geopend door de brieven van mevrouw De Sévigné), waar men de methode der filologen, bij het uitgeven van schrijvers der oudheid, in al haar eerbied en hare gestrengheid op de nieuweren toegepast vindt. De ministers van Napoleon III hebben niet geweten welken dienst zij aan de fransche letteren bewezen, toen zij den indianist weerden die door het Instituut tweemalen werd voorgedragen als hoogleeraar aan het Collège de France.

In 1873 verscheen in de Grands Écrivains het eerste deel der komedien van Molière. Het was bewerkt door Eugène Despois, Régnier's waardigen medearbeider. Ook Despois, verbonden aan het Lycée Louis le Grand, weigerde den eed aan

1) Uit gehechtheid aan dan graaf van Parijs, wiens gouverneur hij was, is Régnier van Februari 1848 tot December 1853 vrijwillig balling geweest.

het Tweede Keizerrijk, en werd eerst in 1871 door Jules Simon weder tot eene eervolle betrekking geroepen. Men moet het bejammeren dat hij zijne taak niet mogt voltooien. Toen in 1878 het vierde deel van Despois' Molière het licht zag, was de uitgever reeds overleden, maar niet zonder zichzelf een teeken gesticht te hebben. Zijne editie is eene onuitputtelijke mijn[1].

Terwijl ik dit schrijf verschijnt het laatste deel, tweede druk, eener niet minder geleerde uitgaaf van Molière door Louis Moland. Ook zij is bewerkt overeenkomstig de grondslagen, gelegd door Régnier, en onderscheidt zich door eene nieuwe uit de bronnen bewerkte biografie. Eene wetenschappelijke tekstuitgaaf, gevolgd naar de beste oude drukken, zag onlangs het licht door de goede zorgen van den hoogleeraar Montaiglon, verbonden aan de École des Chartes. Populaire uitgaven volgen elkander schier zonder tusschenpoozen op. Het maandwerk *le Moliériste* houdt het publiek op de hoogte van al hetgeen Molière en de Molière-litteratuur betreft[2].

De eerste ernstige proef eener samenhangende studie, zoowel de geschiedenis der werken als die van het leven omvattend, werd geleverd in 1825 door Jules Taschereau, naderhand directeur der Nationale Bibliotheek. Goethe maakte kennis met deze eersteling en prees haar zeer. Maar zestig jaren zijn sedert voorbijgegaan, en ik verzeker u dat de moliéristen intusschen niet stilgezeten hebben[3].

Sommige officiële bescheiden aangaande Molière's leven, door Taschereau aan het licht of voor het eerst ter kennis van het groote publiek gebracht[4], zijn oorzaak geweest dat schrijvers der romantische, daarna der sociaal-demokratische school, zich van Molière meester gemaakt en beslag op hem gelegd hebben. Terecht beweerden zij dat zich te zijnen aanzien eene valsche overlevering gevormd had, - de overlevering van den clown,

1) In 1883 is van Despois' Molière het 8ste Deel verschenen, voortgezet door Paul Mesnard, die ten behoeve der Grands Écrivains ook den geheelen Racine bewerkte, 1865-1878. Acht deelen.

2) Redakteur van Le Moliériste, opgericht in 1879, is de heer Georges Monval. - Eene andere hoofdbron zijn de Bibliogràphie Moliéresque en de Iconographie Moliéresque van Paul Lacroix (le Bibliophile Jacob).

3) Van Taschereau's Histoire de la vie et des ouvrages de Molière bestaan vijf uitgaven. - Goethe's gunstig oordeel over dit geschrift is te vinden in de Gesprekken met Eckermann.

4) Taschereau erkent zijne verplichtingen aan Beffara's Dissertation sur Molière 1821. - De archeoloog Beffara was kommissaris van politie.

die geen hooger doel heeft dan door grappen de schare te vermaken; van den zigeuner, die een ongebonden leven leidt; van den hoveling, die uit winstbejag de booze hartstochten van een koning vleit. Met minder recht stelden zij op den voorgrond dat Molière veeleer beschouwd moet worden als een heilige, martelaar van het genie, onbewust dienaar der volkszaak, voorlooper der maatschappelijke denkbeelden van onzen tijd.

Levendiger dan door iemand anders is deze opvatting uitgedrukt door George Sand in haar tooneelstuk *Molière*, een drama in vijf bedrijven, vertoond 10 Mei 1851 in het Théâtre de la Gaîté, toen een volksschouwburg[1]. Met opzet onthield George Sand haar stuk aan het aristokratisch en litterarisch Théâtre Français, waar het volk zich vreemdeling gevoelt. Molière, oordeelde zij, moest begrepen worden door de fransche schare. De schare moest in hem den Franschman bij uitnemendheid leeren eerbiedigen, den grooten lijder, wiens zwakheden zelf ons met des te meer liefde voor hem behooren te vervullen, omdat zij bewijzen dat niets menschelijks hem vreemd geweest is.

George Sand dweepte in die dagen met wijsgeerig-politieke dealen, en deze welgemeende maar zonderlinge Molière-verheerlijking was slechts één harer vele stokpaarden van toen. Niet tevreden dat haar drama vertoond en goed vertoond was (ofschoon met bekortingen), zond zij haar volledig handschrift afzonderlijk in het licht, en gaf in eene voorrede niet onduidelijk te verstaan dat zij Molière als eene soort van Messias beschouwd wilde hebben, een Man der Smarte[2].

De openbare meening in Frankrijk, kan men zeggen, heeft na 1851 vele jaren op deze voorstelling geteerd; of, zoo niet op die apotheose zelf in al de scherpte harer lijnen en al den

1) Opgenomen in het 1ste Deel van George Sand's Théâtre Complet, 1866.

2) Slot van George Sand's overigens beminnelijke voorrede: ‘La pièce était faible de contexture et peu réparable de ce côté. Mais, ceci accordé, on trouvera peut-être quelque intérêt à la lecture. Du moins, ceux qui se sont attendris naïvement à voir souffrir un grand homme, ceux qui aiment le côté humain des caractères, le calice de l'homme divin et sa défaillance à la veille du sacrifice, les larmes de Jeanne d'Arc blessée et découragée, la faiblesse des forts, en un mot, cette faiblesse touchante qui les fait aimer de tous, parce qu'en ces moments-là tous les comprennent et les sentent vivre dans leur propre coeur, ceux-là, dis-je, liront avec bienveillance une étude plus développée et pardonneront ainsi à l'absence des qualités dramatiques.’

gloed harer kleuren, dan toch op iets wat zekeren familietrek met haar vertoonde. Gelijk er in Engeland geruimen tijd een vlekkelooze Shakespeare bestaan heeft, zoo schonk in Frankrijk George Sand een vlekkeloozen Molière het aanzijn; en indien er thans ten opzichte van Molière reaktie valt waar te nemen, - hoewel het in den grond der zaak slechts de geschiedenis is welke tegen eene nieuwe legende in verzet komt, - dan doet men best daarbij aan de overdrijving der geniale vrouw te denken, die niet uitmuntte door historischen zin en nooit smaak vond in hetgeen men thans onder historische studiën verstaat.

Een der bekwaamste moliéristen van den nieuwen tijd, Jules Loiseleur, heeft over sommige duistere punten in het leven van Molière weinige jaren geleden een afzonderlijk boek geschreven, en is, in eene op zichzelf staande beschouwing over de jongste Molière-studiën van anderen, onlangs op dit onderwerp nog eens teruggekomen. Ik erken dat de onpartijdigheid van dezen onderzoeker mij toeschijnt vertrouwen in te boezemen, en verwijs gaarne mijne lezers, zoo zij een volledig onderricht verlangen, naar hem. Bij mij vinden zij slechts aanduidingen[1)].

In een opstel over Shakespeare vond ik weleer gelegenheid op het gevoelen van sommige duitsche uitgevers en kommentatoren te wijzen, - Delius, Bodenstedt, Gildemeister, - die de autobiografische opvatting van Shakespeare's sonnetten verwerpen omdat zij haar met Shakespeare's zedelijk karakter en dichterlijken rang niet rijmen kunnen. ‘Sie ist’, zegt Otto Gildemeister van die overigens zoo natuurlijke en zoo aannemelijke verklaring, ‘sie ist gleichbedeutend mit der Behauptung, dass der grösste Dichter der schwächste, haltloseste Mensch gewesen sei.’

De eene helft van Molière's kommentatoren en biografen stuit bij de andere helft op soortgelijke bezwaren. Molière heeft onder de mannen van het vak niet slechts zijne onderzoekers, maar ook zijne fanatieken. De laatsten gaan uit van het feit dat hij bij zijn leven door onwaardige mededingers, en kort na zijn dood door even onwaardige jongere tijdgenooten, schandelijk

1) Jules Loiseleur, Les points obscurs de la vie de Molière, 1877. - Dezelfde, Les nouvelles controverses sur Molière, 1885. In Le Temps van October en November. - De heer Loiseleur is stedelijk bibliothekaris van Orléans.

bezwaard is[1]. Aan den anderen kant wijzen zij op het onberispelijk en dikwijls verheven zedelijk karakter in zijne stukken. Hunne slotsom luidt dat niets van hetgeen te zijnen nadeele verhaald wordt geloof verdient. Toe te geven dat hem die of die fouten hebben aangekleefd, zeggen zij met andere woorden eene klasse van Shakespeare-vereerders na, zou gelijk staan met te beweren dat de edelste man, de bewonderenswaardigste menschenkenner, de handhaver der zuiverste moraal, bij meer dan één gelegenheid fierheid te kort gekomen is, en wij hem beurtelings verachtelijk en belachelijk moeten vinden.

Het goed recht van dergelijke beschouwingen mogen wij niet volstrekt betwisten, doch mogen het evenmin volstrekt erkennen.

Er is de onloochenbare samenhang van aard en werken bij denzelfden schrijver. Zuiver water welt noodzakelijk uit eene zuivere bron, of onderstelt althans, indien men daarbij aan een auteur denkt, het voorhanden zijn eener zeldzaam voortreffelijke inwendige filtreermachine. Een moralist, wiens zedeleer den toets van twee eeuwen heeft doorstaan, kan in het algemeen niet anders geweest zijn dan een zedelijk goed mensch.

Maar er is ook het aan geen wet gebonden genie. Alle beschavingsvolken hebben van tijd tot tijd, op onderscheiden gebied, het aanzijn gegeven aan sommige bevoorrechte personen. In het rijk der letteren worden door deze zondagskinderen sommige onderwerpen op éénmaal uitgeput en hun regel voor alle volgende geslachten vastgesteld. Voor discussie is deze gaaf niet vatbaar: men bezit haar of men bezit haar niet. Maakt zij den bezitter maar zelden gelukkiger, even zelden maakt zij hem zedelijk beter of burgerlijk braver. Men heeft haar vergeleken bij den voortgesleurden, op zijn paard gebonden Mazeppa, en zeker is dit een fraai beeld[2]. Doch, hoe men beproeve

1) Bij Molière's leven verscheen, in 1670 en 1672, het blijspel Élomire hypocondre ou les médecins vengés, door den zich noemenden Le Boulanger de Chalussay. Het stuk werd nooit vertoond. De naam van den hoofdpersoon, Élomire, is eene omzetting van Molière. - In 1688, vijftien jaren na Molière's dood, zag het licht: La fameuse Comédienne ou Histoire de la Guérin auparavant femme et veuve de Molière. Guérin is de naam van den acteur met wien Molière's jonge weduwe in 1677 hertrouwde. In 1877 is door Ch. L. Livet. moliérist van naam, eene nieuwe uitgaaf van La fameuse Comédienne bezorgd, met inleiding en noten. - Over de aantijgingen in beide geschriften spreek ik hierachter.

2) Een beroemd gedicht van Hugo, gelukkig vertaald door Ten Kate, heeft deze vergelijking gepopulariseerd.

haar te omschrijven of te bepalen, niet-verantwoordelijkheid is haar wezen. Terwijl zij den sterveling sterveling laat, hecht zij hem tegelijk iets goddelijks aan.

In elk geval, er is de iederen dag waarneembare tegenstrijdigheid van eigenschappen bij denzelfden persoon, - eenvoudigheid gepaard met slimheid, bezieling met berekening, schrielheid met gulheid, wreedheid met zachtheid of toegevendheid, zwakheid met kracht. Men moet niet vergen dat iemand, omdat hij een groot blijspeldichter is, een geestig berisper van het lachwekkende in anderen, daarom voor zich met zijn geheelen persoon en zijn geheele leven buiten de satire staan zal. Er zijn gebreken der menschelijke natuur in wier medeplichtigheid zelfs door de heiligen gedeeld wordt; hoeveel te meer door een man van de wereld dien in zijne jeugd het volgen van zijn hartstocht voor één vak, en van een geminacht vak, buiten de maatschappij heeft doen werpen een man, die slechts door eene gelukkige vereeniging van buitengewone gaven op later leeftijd er in is kunnen slagen weder een ordelijk lid der samenleving te worden.

II

Molière is betrekkelijk jong gestorven, één jaar jonger nog dan Shakespeare die nauwelijks de twee en vijftig haalde.

Het verbaast ons dat ook Molière, ofschoon weggenomen in een leeftijd waarop de geest in den regel eerst zijn vollen wasdom bereikt, reeds daarvóór zulk een groot aantal volmaakte werken heeft voortgebracht; werken die, van den dag hunner geboorte, het merk der onsterfelijkheid aan het voorhoofd droegen, en, om klassiek te worden, zich slechts behoefden toe te vertrouwen aan den tijd.

Tevens verheugt het ons om zijnentwil dat hij, even als Shakespeare, vóór zijn vroegen dood tot welvaart gekomen is, zij het ook dat de gelegenheid tot rusten (dit slag van menschen zijn eene soort van Wandelende Joden, en moeten altijd voort) hem ontbroken heeft. Shakespeare's geval leert dat zelfs het rusten op lauweren, voor zulke diepe en bewogen geesten, gewoonlijk maar kort duurt.

Het staat nagenoeg vast dat Molière's inkomsten in het jaar van zijn dood, 1673, naar de tegenwoordige waarde van het geld 100.000 franken bedroegen. Zijn bloeiende schouwburg

werd door Lodewijk XIV ruim gesubsidieerd, en hij had *vier* aandeelen in de winsten der exploitatie: één als directeur, één als auteur, één als tooneelist, één als echtgenoot zijner vrouw, aan het gezelschap verbonden als actrice[1)].

Drie vierde gedeelten dezer baten, wel is waar, nam hij met zich in het graf; maar zijn voorspoed had, sedert hij in 1658, zesendertig jaren oud, voor goed zich te Parijs was komen nederzetten, lang genoeg aangehouden om een man als hem, edelmoedig van aard maar een goed financier en het tegenovergestelde van een verkwister, van een burgerlijk bestan te verzek eren.

Al behoefde hij zich niets te ontzeggen, groote verteringen maakte hij niet. Geen koets, geen paarden, zooals Rubens of Van Dyck. Zijn stadsverblijf was een gehuurd burgerhuis in de Rue Richelieu, dicht bij zijn schouwburg en bereikbaar per draagkoets. Gedurende de zomermaanden betrok hij in de laatste jaren van zijn leven een gehuurd appartement in een groot buitenverblijf te Auteuil, drie passen van Parijs, met vrije wandeling in den tuin of het park. Zijne vrouw had eene kamenier, hijzelf een knecht. Huis- en keukenwerk werd verricht door één meid, de uit alle litteratuurgeschiedenissen bekende La Forêt, die, toen de dood haar opgeroepen had, vervangen werd door eene La Forêt de Tweede.

Laat men het verschil van bedrijf buiten aanmerking; let men op het onderscheid van land en landaard en omgeving, dan was Molière's levenswijs ongeveer hetgeen in zijne goede dagen, vóór het heengaan van Saskia, Rembrand's levenswijs geweest kan zijn, - gelijk er in het algemeen, tusschen het eene en het andere genie, verwijderde punten van overeenkomst bestaan hebben. De sobere Molière, om zijn in zichzelf gekeerden en nadenkenden draai van geest door Boileau *le Contemplateur* bijgenaamd, doet somtijds aan den soberen en eenzelvigen Rembrand denken. Had deze den *Tartuffe* kunnen zien vertoonen, hij zou den modernen Farizeër treffend hebben weergegeven in een of ander fantasie-portret. Sommige van Molière's kluchten zelfs, het slot van *le Malade Imaginaire*, het slot van *Monsieur de Pourceaugnac*, zijn zoo grootsch van opvatting, dat men, wanneer

1) De tijdgenooten raamden Molière's inkomsten in zijn bloeitijd op 25.000 à 30.000 franken 'sjaars. Om thans tot eene juiste voorstelling ten aanzien van deze en dergelijke cijfers te komen, doet men wél ze te vermenigvuldigen met vier.

zij goed gespeeld worden, er een deel van het fantastisch licht op meent te zien vallen aan hetwelk Rembrand zijn naam gegeven heeft.

Historische anecdoten staven Molière's gulheid. Een ieder kent de geschiedenis van den bedelaar wien hij bij vergissing een goudstuk gaf, en die, toen hij den gever op het buitensporige der aalmoes opmerkzaam maakte, tot loon zijner eerlijkheid een tweede goudstuk bekwam.

Even bekend is het geval van den bejaarden en behoeftigen acteur Mondorge. Met vier louis zou hij te helpen zijn, pleitte de jonge acteur Baron. Geef hem die uit mijn naam, zeide Molière, en voeg er uit den uwen deze twintig bij, want ik wil dat hij u dank wete voor den dienst dien ik hem bewijs. - Zoo bekwam Mondorge vierentwintig louis in plaats van vier, en daarenboven, ten einde voor het publiek weder voegzaam te kunnen optreden in het karakter van père-noble, een duren en bijna vonkelnieuwen geborduurden rok. Baron was lid van Molière's gezelschap, Mondorge lid van een ander[1].

Echter kan men nooit weten of zulke bijzonderheden, al werden zij opgeteekend uit den mond van tijdgenooten, niet gedeeltelijk verzonnen of averechts versierd zijn.

Noch versierd noch verzonnen is het verhaal hoe Molière, weinige jaren vóór zijn dood, op kiesche wijs zijn vader bijstond. Het volgende is geput uit echte stukken, notariëele en andere akten, gevonden en uitgegeven door wijlen den heer Eudore Soulié[2].

Een huis te Parijs, door Poquelin den Vader in 1638 gekocht en in 1643 betrokken, verkeerde omstreeks 1669 in zulk een bouwvalligen staat dat het voor eene som van 40.000 franken onzer tegenwoordige geldswaarde aan reparaties behoefde.

Op welke wijs Poquelin de Zoon er achter gekomen is dat het dak zijns vaders, toen een man van drieënzeventig of vier-

1) Deze en andere anecdoten worden aangetroffen in oude Levens van Molière: 1° door den acteur La Grange, die in 1682, met Vinot, de eerste volledige uitgaaf der Werken bezorgde, 2° door Le Gallois de Grimarest, 1705. Voltaire (1739), en die na hem gekomen zijn, hebben uit La Grange en Grimarest veel overgenomen.

2) Eudore Soulié, Recherches sur Molière et sa famille, 1863. - Régnier wendde zich indertijd tot Eudore Soulié als den aangewezen persoon om Molière te bewerken voor de reeks der Grands Écrivains. Soulié verontschuldigde zich, en Eugène Despois verving hem.

enzeventig jaren, boven het hoofd van den eigenaar dreigde in te storten, dit weet men niet recht, maar het kwam hem ter oore. De vader was braaf, een eerzaam stoffeerder en kamerbehanger, in het minst geen doorbrenger, maar een dier kleine industriëelen die het genie der zaken missen en wien bij het naderen van den ouden dag alles tegenloopt. Aan het hoofd eener achtbare maar uitgedroogde affaire was hij wezenlijk arm. Mogelijk bedroeg de waarde van zijn inboedel hoogstens 5000 franken. Kapitaal in portefeuille bezat hij niet. Waar zou hij de noodige 40.000 voor herstellingen vandaan gehaald hebben?

In gewone omstandigheden zou het natuurlijk geweest zijn zich te wenden tot zijn zoon Jean-Baptiste, die met zijne schouwburgdirectie zoo veel geld verdiende. Maar juist ten aanzien van dien zoon bestond er van vaderszijde een oude wrok. Vijfentwintig jaren was het geleden dat Jean-Baptiste, in plaats van naar de betrekking van advocaat te staan waarvoor men hem had doen grootbrengen, zijn moederlijk erfdeeltje opgeëischt had en komediant geworden was, reizend komediant! Nooit had de kamerbehanger dit leed kunnen verzetten[1)]. Ofschoon hij in 1662 bij Jean-Baptiste's huwlijk als getuige stond, hij had zijn eerstgeborene feitelijk verstooten. Tot geen prijs zou hij voor zulk eene aanzienlijke som de verplichte hebben willen zijn van den uit het nest gevallene, dien hij met weemoedige verbittering in zijne schrifturen *monsieur Molière* noemde. In die twee woorden lag de geschiedenis van een teleurgesteld en onverzoend vaderhart.

De zoon was edelmoediger. Vastbesloten den grijsaard van dienst te zijn, nam hij een tusschenpersoon in den arm, een vriend, den wiskunstenaar en fysicus Jaques Rohault, en belas dezen, kwanswijs uit eigen fondsen de noodige gelden te verstrekken, op zulke wijs dat de borger noch bemerken zou van wien de 40.000 franken eigenlijk afkomstig waren, noch den indruk zou ontvangen niet met een man van zaken te doen te hebben[2)]. Rohault zou op het te verbouwen perceel hypotheek vragen, dan wel de verbouwer moest aannemen tweeduizend

1) Over Molière's studeeren in de rechten, en over den vervallen staat van het fransche hooger onderwijs in die jaren, worden nieuwe bijzonderheden aangetroffen bij Loiseleur, Points Obscurs, 1ste Gedeelte, § VI vgg.

2) Jaques Rohault, 1620-1675, was een Cartesiaan van beteekenis. Zijn Traité de Physique (1671) gold langen tijd voor een klassiek werk.

franken 's jaars rente te voldoen, gelijkstaande met de gemiddelde huurwaarde.

In hetzelfde jaar dat deze schikking getroffen werd stierf Poquelin de Vader, zoodat hij van de heusche oogmerken van zijn zoon, nooit door hem vermoed, nagenoeg geen genot heeft gehad. Het huis, of de vaste rente van tweeduizend franken, werd mettertijd het eigendom van Molière's éénige dochter. Maar dit verkleint in het minst niet het edele der daad, terwijl het op nieuw ongezocht doet uitkomen dat hetgeen in dit tijdperk van zijn leven verhaald wordt omtrent Molière's welvaart, geen fabelen zijn.

Er moet bijgevoegd worden dat hij dien voorspoed, behalve aan de omstandigheden, grootendeels te danken heeft gehad aan het administratief talent der vrouw, zijne toekomstige schoonmoeder, die gedurende weinig minder dan dertig jaren kashouderes geweest is van het tooneelgezelschap welks directeur hij was.

Molière verstond de kunst aanhoudend nieuwe stukken te schrijven; het publiek te boeien door zijn vindingrijk vernuft; kameraden van beide seksen te vormen; zijne troep te disciplineeren; voor het verkrijgen van treffende tooneel-effecten op alles bedacht te zijn en van alles partij te trekken. Hij blonk niet minder uit als régisseur, dan als medevertooner en als schepper van typen of karakters.

Maar hetgeen hij nog leeren moest, en in den loop des tijds van Madeleine Béjart geleerd heeft, was te passen op de kleintjes, en niet enkel aan de artistieke maar ook aan de financiëele eischen zijner troep de onmisbare zorgen te wijden. Sommige fransche vrouwen zijn geboren handelaarsters, geboren industriëlen, geboren winkeljuffrouwen of modemaaksters. Madeleine Béjart was eene geboren tooneeldirectrice, en er kan niet aan getwijfeld worden dat tusschen Molière en haar van het begin af eene soort van compagnieschap bestaan heeft. *Hij* leverde kunst en opgang, *zij* droeg zorg dat de vette jaren niet verslonden werden door magere. Aan haar behoorde de eer dat de schepping van één dag duurzaamheid verkreeg[1)].

1) Beffara, Dissertation sur Molière, 1821: 'Il y avait eu vraisemblablement entre Madeleine Béjart et Molière une association pour l'administration du spectacle; ear on trouve sur le registre de La Grange, sous les dates des 20 juillet, 3 et 17 août 1659, des sommes payées pour vieilles décorations et frais, à mademoiselle Béjart et à Molière.'

Van het bijzonder leven dezer vrouw valt zoo weinig goeds te zeggen, dat het niet meer dan billijk is aanteekening te houden van hare verdiensten in andere opz ichten.

Madeleine's parijsche jeugd is samengetroffen met eene dramatische opwekking in Frankrijk die niet tot Parijs beperkt bleef.

Toen Molière en zij in 1647 de stoute schoenen aantrokken en er besloten werd met hun *Illustre Théâtre* (dien wijdluftigen naam droeg aanvankelijk het nog onberoemd gezelschap) eene rondreis in de provincien te gaan ondernemen, toen hadden zij de mededinging te trotseeren en te overwinnen van twaalf of vijftien andere troepen, afkomstig uit de verschillende voorname steden en altegader tuk op denzelfden buit. En nog laat ik de italiaansche concurrenten, insgelijks vereenigd in troepen en voorstellingen gevend in het italiaansch, buiten rekening[1)].

De toen heerschende minder sterke centralisatie liet aan het leven in de provincie meer ruimte van beweging dan tegenwoordig. De belangstelling, verdeeld over een grooter aantal punten, was algemeener. De provinciale gouverneurs, waaronder leden der koninklijke familie, - gelijk de prins de Conti wiens oudere medeleerling Molière weleer geweest was op de jezuieteschool te Parijs en dien men naderhand als zijn vroegsten openbaren beschermer vermeld vindt[2)], - de provinciale gouverneurs hielden er ieder eene kleine hofhouding op na, en bij de feesten ter gelegenheid dat in hunne commandementen voor korter of langer de Provinciale Staten vergaderden, mochten tooneel-voorstellingen niet ontbreken. De koningen zelf gaven het voorbeeld. Vertrokken zij naar het leger, of gingen zij de zomermaanden op het land doorbrengen, dan werden er in hun naam overeenkomsten met reizende komedianten gesloten, en de troep die het meest voldeed maakte de beste zaken.

1) Van de oudere italiaansche troepen te Parijs was de vermaardste die van Tiberio Fiorelli, bijgenaamd Scaramuccio of Scaramouche. Een bijschrift van Lafontaine, onder het portret van dien uit Napels afkomstigen acteur, maakt van hem Molière's leermeester:

Cet excellent comédien
Atteignit de son art l'agréable manière;
Il fut le maître de Molière,
Et la nature fut le sien.

2) Nieuwe bijzonderheden bij Loiseleur, Points Obscurs, 1ste Gedeelte, § III vgg. - Het jezuietegymnasium van Clermont, waar Molière latijn leerde, telde in die jaren een 400tal pensionnaires en 1600 externes. - De prins de Conti is op later leeftijd een tegenstander van het tooneel geworden.

Zonder overdrijving kan beweerd worden dat in den tijd waarvan ik spreek, de jaren van Anna van Oostenrijks regentschap, onmiddellijk voorafgeg aan aan de schitterende regeering van den jongen Lodewijk XIV, het fransch tooneel sterker in de provincie bloeide dan in de hoofdstad.

Madeleine en Molière (zij was vier jaren zijne oudere, ook als actrice, en bezat in tooneelzaken, zeide ik reeds, eene ondervinding die hij nog moest opdoen); vóór 1647 hebben Madeleine en Molière te Parijs bijna niets dan tegenspoed gekend, op bankroet-gaan af. Twee, drie verschillende schouwburgen, voor hunne rekening ingericht in verschillende gewezen kaatsbanen, moesten achtereenvolgens gesloten en verlaten worden. Het water was voortdurend aan de lippen. Zelfs is het toen gebeurd dat de jonge Molière, omdat hij de kaarsen niet betalen kon die bij de tweede of derde proef zijn lokaal schamel verlicht hadden, voor schulden in de gijzeling moest. Een kaarsenfabrikant die geen scherts verstond bezorgde hem eene gedwongen vacantie in de sombere gevangenis van het Châtelet[1].

Anders gedurende de twaalf jaren (1647-1658) die hij daarna, door den honger en de wanhoop uit Parijs verjaagd, met Madeleine en hunne gemeenschappelijke troep nu de eene dan de andere provincie exploiteerde en meestentijds, met Lyon tot hoofdkwartier, zich in het Zuiden ophield. Als bij tooverslag was het met de ellende gedaan.

Scarron heeft in zijn *Roman Comique* (1651) eene troep reizende komedianten zijner dagen geschilderd, welke ten onrechte somtijds voor een portret der reizende troep Molière-Béjart is aangezien. Scarron's komedianten herleven, zoo men wil, in Théophile Gautier's *Capitaine Fracasse;* maar het is niet onder het beeld dier havelooze en verwilderde schaar dat wij ons de dramatische huishouding te denken hebben welke gedreven werd door Madeleine.

Die twaalf jaren zijn integendeel, zoo niet de weelderigste of de roemrijkste, althans de onbezorgdste van Molière's leven geweest. Het was de tijd dat hij aan de italiaansche navolging

1) De akten waaruit blijkt welke schouwburgen van 1643 tot 1646, vóór het vertrek naar de provincie, door Molière en Madeleine te Parijs zijn opgericht, werden deels gevonden door den heer Soulié, deels door den heer Gosselin. Men vindt ze bijeen onder de Pièces Justificatives achter Loiseleur's Points Obscurs.

zich voor goed ontworstelde en als oorspronkelijk tooneelschrijver zijne eerste lauweren plukte. Het was een vermoeiend, een ongedurig, maar voor hem genoegelijk bestaan. De gaande en komende kunstbroeder vond bij de zwervende kameraden de tafel gedekt, den beker volgeschonken; en zoo goed zorgde Madeleine voor de geldzaken der troep en de hare, dat zij voor 40.000 franken kon deelnemen in eene provinciale leening, uitgeschreven door de Staten van Languedoc.

III

Molière's gemeenzame omgang met Madeleine Béjart in de jaren van beider zwerversleven was ruchtbaar. Vijanden hebben, kort na zijn huwlijk met Armande in 1662, er een wapen uit gesmeed, bestemd hem maatschappelijk te vernietigen.

Armande, beweerden zij, Armande, eenëntwintig jaren jonger dan hij, was een kind van hemzelf, door hem gewonnen bij Madeleine. De afgunstige acteur Montfleury, verbonden aan eene mededingende troep, maakte bij Lodewijk XIV zich tot tolk dezer aanklacht. In een schrijven aan den koning beschuldigde hij Molière (van kunstbroeders moet men het hebben in deze wereld) met zijne eigen dochter getrouwd te zijn.

Ik moet toegeven dat hetzelfde venijnig verwijt, na Molière's dood, herhaald is in een tegen Armande gericht pamflet van 1676. Een voormalig vriend, dien zij van zich vervreemd had en die door hare schuld in handen der justitie dreigde te vallen, schreef tot zijne zelfverdediging en ten einde de waarde van Armande's getuigenis te verzwakken: ‘Tout le monde sait que la naissance de la Molière est obscure et indigne, que sa mère est très incertaine, que son père n'est que trop certain, qu'elle est fille de son mari, femme de son père.’ De tijdgenoot die, bijgestaan door een advocaat, dit liet drukken, was een teleurgesteld opera-directeur en heette Guichard.

Molière, willens en wetens in den echt verbonden met zijn eigen kind! Een moralist, schuldig aan eene overtreding der zedewet, voor welke geen naam bestaat!

Deze kwestie, gesteld dat men haar zoo noemen wil, zou geen kwestie, zij zou niets dan een verzinsel zijn, indien wij volstaan konden met te verwijzen naar het schitterend démenti, door Lodewijk XIV den boosaardigen acteur gegeven.

Niet alleen stemde de koning er in toe als peter te staan over Molière's eerstgeborene uit het huwlijk met Armande, maar hij vergunde bovendien zijne schoonzuster, de hertogin van Orléans, hetzelfde als meter te doen.

Ziedaar Molière glansrijk vrijgesproken. Ware hij schuldig geweest, nooit zou de hooghartige vorst door zulk eene plechtige handeling zich gecompromitteerd, nooit veroorloofd hebben dat de hertogin van Orléans, door het volgen van zijn voorbeeld, hare waardigheid verzaakte.

Doch ik verbond mij te zullen beproeven een denkbeeld te geven van de schranderheid der moliéristen onzer dagen; en met argumenten als die koninklijke logenstraffing komt men niet ver. Op historische, niet op gemoedsbewijzen komt het aan.

Molière heeft de onkieschheid begaan een jong meisje te trouwen wier moeder, na de geboorte van dat kind, zijne minnares geweest was. Meent men, hem deze fout niet te kunnen vergeven, - zelfs niet ter wille van zoovele schoone werken als door hem voortgebracht zijn, - een ieder moet dit weten voor zichzelf. Ik verwittig alleen in tijds dat op deze overtreding zijne geheele misdaad nederkomt, en al het overige uitgedacht is door den nijd. De echtgenoot van Armande was de gewezen minnaar van Madeleine: eens voor al misprijst de zedekunde zulk eene verhouding, en laat voor het overige het woord aan de geschiedenis.

Vooreerst: hoe heeft Molière het aangelegd om Lodewijk XIV te overtuigen dat Armande zijne dochter niet was?

Vermoedelijk heeft er over deze zaak tusschen den koning en den tooneelspeler een gesprek onder vier oogen plaats gehad. Molière (het stuk is in 1821 teruggevonden en sedert wereldkundig gemaakt), Molière kon eene huwlijksakte vertoonen wier echtheid onmogelijk in twijfel viel te trekken, en uit wier bewoordingen zonneklaar bleek dat Armande niet was de dochter van Madeleine, maar de dochter van Madeleine's wettig gehuwde moeder, Marie Béjart geboren Hervé. Dit document zal hij den koning hebben voorgelegd, en de koning zal daarmede genoegen genomen hebben[1)].

1) Het stuk werd gevonden door Beffara, van wien Taschereau, met vermelding der bron, het overnam in zijne noten bij het 2de Boek. Taschereau deelt ook de doopakte mede van Molière's eerste kind, een jonggestorven knaapje Louis, dus geheeten naar den koning.

Indien het vrijstaat het onderhoud-zelf en den gang van het onderhoud ons aldus voor te stellen, dan is Lodewijk XIV gerechtvaardigd. Armande, stond met even zoovele woorden in de onwraakbare akte te lezen, Armande was niet Madeleine's dochter, maar Madeleine's zuster. Het lasterlijke der aantijging sprong daardoor vanzelf in het oog.

Er was echter iets wat de koning niet wist, maar Molière wel, en waardoor de bewijskracht van het ingeroepen stuk, in de oogen van het nageslacht, aanmerkelijk ontzenuwd wordt.

Onze tijdgenoot Ludovic Halévy, die in compagnieschap met zijn vriend Meilhac verschillende geestige tooneelstukken en voor eigen rekening enkele veelgelezen kleine romans schreef, is ook de auteur van een boekje dat hier in aanmerking komt. De reeks typen, bedoel ik, die tot opschrift dragen: *Madame Cardinal, Monsieur Cardinal*, en *Les petites Cardinal*.

Het pikante dezer verhalen is de naieve verdorvenheid die er in geschilderd wordt. De familie behoort tot den geringen parijschen burgerstand. De vader verdient eene kleinigheid met het verrichten van schrijfwerk voor kantoren. Twee dochters worden voor balletdanseressen opgeleid. De moeder doet niets of wellicht een winkeltje. Maar niet dit is de eigenlijke kostwinning van het gezin. Teneinde zichzelf en haar man een rustigen ouden dag te verzekeren, bestuurt de moeder met vaste en geoefende hand de koketterie der meisjes. Het doel is, in wilden echt voor beide kinderen een man van fortuin te vinden, die haar op zulke voorwaarden koopt of huurt dat ook de ouders daarbij op tastbare baten rekenen kunnen.

Ontdoe dezen walgelijken toestand van Halévy's kunstige inkleeding, en gij bekomt, het verschil der tijden in aanmerking genomen, eene tamelijk juiste voorstelling der familie Béjart uit welke van verre Molière's jonge vrouw stamde[1)].

Het deurwaardersambt van den vader was deftig genoeg; maar er kwamen elf kinderen, en de inkomsten vloeiden traag. Zonder door schoonheid van gelaatstrekken uit te munten was het oudste meisje eene knappe jonge vrouw met een buitengewonen aanleg voor actrice. Daar het tooneel toen in de mode begon te komen, stemden de ouders, of althans de moeder, er

1) ‘Cette ignoble vieille, le type de *Madame Cardinal*.’ Jules Loiseleur, Nouvelles Controverses.

in toe dat vier der kinderen, twee zonen en twee dochters, op deze wijs hunne fortuin beproeven zouden. Dit waren die Béjart's in wier troep de jonge Molière verzeild geraakte en met welke hij zich associeerde[1)].

Maar de moeder verstond onder fortuin beproeven, ten minste voor zoover hare oudste aanging, nog iets anders en iets meer dan alleen maar het dagelijksch brood verdienen. Toen Madeleine op de planken verscheen trok zij de aandacht en bracht zij hoofden op hol, - onder meer het hoofd van een aanzienlijk man, den graaf De Modène, die beloofde (of niet beloofde) haar te zullen trouwen zoodra hij weduwnaar zou geworden zijn. Het was bekend dat de gravin niet lang meer leven kon.

Madeleine was eerzuchtig, en niet kiesch. Ook niet slim. Zij verbeeldde zich dat, haar minnaar een kind te schenken, het ware middel was om hem des te vaster aan zich te verbinden.

Nog minder kiesch was de grootmoeder. Toen het kind ter wereld kwam, een meisje, stond zij er als meter over en schandvlekte zich door dit wettigen van het wangedrag harer dochter.

Het is waar dat de graaf De Modène Madeleine zeer genegen was, en zelfs om harentwil iets deed wat aan het ongeloofelijke grenst. Uit zijn huwlijk had hij een zoon, een zevenjarigen knaap, en dezen deed hij over het dochtertje van Madeleine als peter staan.

Maar het was toen te Parijs een onrustige tijd in het politieke, en de graaf, betrokken geweest in eene ontdekte samenzwering tegen Richelieu, moest in allerijl naar het buitenland vluchten. Onderwijl stierf zijne echtgenoot.

Tijdelijk sprong de berekening der oude juffrouw Béjart-Hervé, hare dochter de wettige vrouw van een vermogend edelman te zien worden, daardoor af; doch zij volhardde niettemin in hare verwachtingen. Richelieu stierf, Lodewijk XIII stierf, de moeder van den minderjarigen Lodewijk XIV aanvaardde het regentschap, eene amnestie werd afgekondigd, de weg naar het vaderland stond voor de ballingen weder open.

1) Twee broeders: Joseph Béjart en Louis Béjart. Twee zusters: Madeleine Béjart en Geneviève Béjart. De laatste heette in de wandeling Mad^{lle} Hervé, naar den meisjesnaam harer moeder.

Het liet zich aanzien dat de graaf De Modène eerstdaags naar Parijs terugkeeren zou[1)].

Noodlottig struikelblok: Madeleine was tusschentijds haar eersten minnaar ontrouw geworden, had zich een nieuwen beschermer aangeschaft, en wachtte iederen dag hare tweede bevalling. Elke kans dat de graaf De Modène bij zijne thuiskomst gevolg zou geven aan vroegere huwlijksplannen, scheen verdwenen.

Toen verzon de vindingrijke oude jufvrouw Béjart-Hervé een ander stuk; en het vervolg bewees dat zij den bijnaam van onuitputtelijk niet geroofd had.

Hoewel zij reeds drieënvijftig jaren telde, en de buren het onwaarschijnlijk moesten vinden (zou men toen in Holland gezegd hebben) dat nogmaals bij haar de klopper uithangen zou, zij stoorde zich aan die bedenking niet. Eerst vier jaren was het geleden dat zij haar elfde ter wereld had gebracht; en wat de buren betrof, waar bemoeiden zij zich mede? Men kon hun toezicht ontwijken.

Vader en moeder Béjart (de vader financieel en lichamelijk geknakt) gingen met Madeleine tijdelijk buiten wonen, in een dorpje of een gehucht niet ver van Parijs, en eerlang werd daar een kind van het vrouwelijk geslacht geboren welks ware moeder Madeleine was, doch als welks moeder voor de wet de grootmoeder zich uitgaf.

Voor de wet, ja. Het tweede dochtertje van Madeleine, geboren in 1643, was de Armande welke Molière's vrouw zou worden en van welke Guichard eenmaal naar waarheid beweren zou dat hare moeder *très-incertaine* was. Want Guichard, die een huisvriend der Molière's geweest was, kende het geheim der familie Béjart en wist dat de oude juffrouw indertijd, ten einde van den goeden naam harer dochter te redden wat er nog te redden viel, eene meer of minder fabelachtige eigen bevalling voorgewend had.

Béjart de vader stierf, niets dan schulden nalatend; zoo vele schulden dat zijne erfgenamen de nalatenschap niet verkozen te aanvaarden, en zij te rade werden deswege eene verklaring af

1) Fortia d'Urban, Lettres sur la femme de Molière. - Jullien de Courcelles, Généalogie de Raimond Modène. - Jal, Dictionnaire critique de biographie et d'histoire. - Jules Loiseleur, Points Obscurs.

te leggen voor den lieutenant-civil. Van die gelegenheid maakte de weduwe gebruik om het aanzijn van haar voorgewend jongste dochtertje, dat eigenlijk haar kleindochtertje was, te doen staven in eene authentieke akte.

Madeleine was op het tijdstip van haars vaders overlijden meerderjarig; haar oudere broeder, de acteur Joseph, nog meerderjariger dan zij. Ware alles ordelijk toegegaan, Joseph zou door een familieraad tot toezienden voogd benoemd zijn. Daar hij echter geen lust had de knoeierij zijner moeder en zijner zuster te endosseeren, werd besloten dat Madeleine en hij voor *minder*jarig zouden doorgaan en de aangifte van het repudiëeren der nalatenschap geschieden zou door de moeder alléén.

Zoo gezegd, zoo gedaan. Er kwam een echt stuk in de wereld, waarin de weduwe Béjart, geboren Hervé, zich schuldig makend aan twee valschheden tegelijk, verklaarde te zijn de moeder der minderjarige kinderen die en die, en bovendien de moeder eener onlangs geboren en nog niet gedoopte kleine. Aangezien het eene unilaterale aangifte gold, en er voor den rechter geen termen bestonden een onderzoek in te stellen naar hare juistheid, werd de verklaring der weduwe in de door haar zelf gekozen bewoordingen geregistreerd[1)].

En ziedaar hoe het mogelijk was dat in Molière's huwlijksakte van 1662 Madeleine Béjart optrad als Armande's zuster, terwijl zij in waarheid Armande's moeder was. De valschheid, gepleegd in het stuk van 1643, eenentwintig jaren te voren, had eene legale fictie in het leven geroepen. Door den tijd was eene denkbeeldige werkelijkheid ontstaan.

Ziedaar ook de geheime reden waarom de anders zoo dappere Molière geen openbare vervolging tegen zijne lasteraars heeft ingesteld, of durven instellen. Den koning (aangenomen dat de huwlijksakte door hem aan Lodewijk XIV vertoond is), den koning kon hij op deze wijs voldoen, niet zijne verbitterde vijanden of mededingers.

Reeds zijne vrienden wisten - Chapelle, Lafontaine, Racine, Boileau - dat Armande Madeleine's dochter was en hij weleer met Madeleine geleefd had. De geheele wereld wist het,

1) Deze ‘renonciation par la veuve Béjart’ is gevonden door Eudore Soulié in de Archives Nationales, en vormt N^{O} XI der Pièces Justificatives achter de Points Obscurs van Loiseleur.

gelijk het daarna, honderd vijftig jaren lang, door de geheele wereld geloofd is[1].

Waren de vijanden aan het woord gekomen, zij zouden de familie Béjart - en Armande was toch óók eene Béjart! - met schande overladen hebben.

IV

Onwillekeurig lacht men wanneer de hedendaagsche moliéristen, genaderd aan hetgeen zij welstaanshalve Molière's *infortunes conjugales* noemen, in vollen ernst, de eenen vóór de anderen tegen, de vraag van Armande's ingetogenheid gaan behandelen.

In zichzelf is de zaak volstrekt niet lachwekkend. Wanneer wij aan Molière's gevoeligheid denken, en aan zijne bittere teleurstelling toen hij ontdekte niet op wederliefde te kunnen rekenen, - hij die Armande zoo hartstochtelijk beminde, - dan vinden wij haar bijna tragisch. Maar wij kunnen het niet helpen. Er is aan dat uitpluizen iets komieks.

Men wordt er door herinnerd aan eene anecdote uit de groote fransche wereld in Molière's eigen tijd, of een weinig later, opgeteekend door mevrouw De Caylus. In hare gedenkschriften verhaalt deze dame hoe op zekeren dag de markies De Lassay, die verplichtingen had aan mevrouw De Maintenon (trouwens mevrouw De Caylus zelf niet minder), in tegenwoordigheid zijner vrouw een zoo warm en zoo langademig pleidooi ten gunste van mevrouw De Maintenon's vlekkelooze onschuld hield, dat het de markiezin begon te vervelen. ‘Maar lieve vriend’, vroeg zij hem eindelijk met uitgestreken gelaat, ‘hoe legt gij het aan om daar zoo zeker van te zijn?’[2]

Comment faites-vous, monsieur, pour être si sûr de ces choses-là? Dit zou men ook wenschen te vragen aan meer dan één moliérist, uitweidend over de deugd of de lichtzinnigheid van Ar-

1) Claude Brossette, in zijne persoonlijke herinneringen van Boileau, 1716: ‘M. Despréaux m'a dit que Molière avait été amoureux premièrement de la comédienne Béjart, dont il avait épousé la fille’. - Racine: ‘Montfleury a écrit une requête contre Molière et l'a donnée au roi; il l'accuse d'avoir épousé la fille, et d'avoir aussi vécu avec la mère’. Hoewel Racine de beschuldiging van Montfleury verzwakt, wederlegt hij haar niet.

2) De ‘Souvenirs’ der markiezin De Caylus, waaraan deze plaats ontleend is, zijn het eerst uitgegeven door Voltaire in 1770. - Eene studie over den markies De Lassay wordt gevonden in het 9de Deel van Sainte-Beuve's Causeries du Lundi.

mande Béjart. Hier doet de geleerdheid dezer heeren, vinden wij, hen de maat te buiten gaan.

De een zou, als onderpand van zijn geloof in Armande's braafheid, zijne hand desnoods in het vuur willen steken. Hij werpt de geheele schuld van Molière's rampzaligen echt op Molière's onoverwinlijke jaloerschheid en achterdocht. Volgens hem is Molière een ingebeeld bedrogen echtgenoot geweest, zooals hij levenslang een ingebeeld zieke was[1)].

Een ander verzekert dat Armande koket was ja, maar koket gelijk Célimène in den *Misanthrope*, niet verder. Koket omdat zij er lief uitzag, geest en talent bezat, aangehaald werd, en omdat zij, liever dan altijd thuis te zitten met een man zooveel ouder dan zij, genieten wilde van hare jeugd. Buiten hare schuld moge zij Molière ongelukkig gemaakt hebben, - de huwlijkstrouw geschonden en hem belachelijk gemaakt, dit heeft zij niet[2)].

Een derde laat al de verzachtende omstandigheden gelden welke in Armande's voordeel kunnen aangevoerd worden, - Molière's veertig jaren, Molière's ernst, Molière's opvliegendheid, de zelfzucht van Molière's liefde voor haar, - doch vindt haar kerfstok niettemin *te* gevuld. Geen rook zonder vuur, zegt hij, vooral niet zulk een dikke en donkere[3)].

Een vierde vergelijkt haar bij eene om hare eerbaarheid beroemde vrouw der romeinsche geschiedenis, en geraakt tot de slotsom dat er aan Armande's zijde geen punten van overeenkomst bestaan hebben[4)].

Een vijfde laat hare kuischheid in het midden, doch noemt Armande eene bekrompen, onhartelijke vrouw, plaag van haar man en medeplichtig aan zijn vroegen dood[5)].

1) ‘Molière avait sa vision comme Pascal. Il en avait même deux, et marcha toujours entre deux abîmes. Sa vie, comme son théâtre, va du *Cocu imaginaire* an *Malade imaginaire*’. Edouard Thierry, Registre de La Grange.
2) ‘Molière, s'il a été Alceste, n'a pas été... Sganarelle’. Ch.-L. Livet, Excommunications des Comédiens.
3) ‘Prétendre qu'elle fût une épouse irréprochable serait aussi hasardeux qu'affirmer son inconduite. Il n'y a pas, dit-on, de fumée sans feu, et ici la fumée est particulièrement épaisse et noire’. Gustave Larroumet, Deux-Mondes 1885, 1 Mei en 15 Junij.
4) ‘Malgré quelques tentatives de réhabilitation, il est certain que Mad^{lle} Molière ne fut pas une Lucrèce.’ Ferdinand Brunetière, Études Critiques.
5) ‘Cette femme d'esprit médiocre et de coeur nul, qui abreuva d'amertumes l'homme illustre dont la destinée était unie à la sienne, et qui, à la fin, abrégea ses jours.’ Jules Loiseleur, Points Obscurs.

Ik laat al die oordeelvellingen aan hare plaats - ook die met welke ik geheel of gedeeltelijk instem, - en sluit mij nogmaals op binnen den kring der echte stukken.

Van October 1675 bestaat er een vonnis van het Parijsche hof van justitie (Cour du parlement de Paris), waarbij ten gevolge eener door de weduwe Molière ingediende aanklacht eene onteerende straf wordt opgelegd aan twee parijsche wijven, en eene vernederende schuldbelijdenis aan een magistraatspersoon van aanzien: François Lescot, conseiller du Roi, président du parlement de Grenoble[1)].

In het kleine en het vieze was dit rechtsgeding een voorlooper van het Procès du Collier, waarin eene eeuw later de ongelukkige koningin Marie Antoinette gewikkeld zou worden.

Vriend van galante avonturen, te Grenoble verstoken van de gelegenheid dien hartstocht in te willigen, was de president Lescot (voegzamer kan men het niet wel uitdrukken) te Parijs komen pierewaaien Hij zag Armande Béjart optreden in de eerste voorstelling van Thomas Corneille's *Circé* (17 Maart 1675), en werd doodelijk van haar[2)].

De veilheid van alle actrices dier dagen, Molière's weduwe niet uitgezonderd, schijnt bij den deftigen heer Lescot voor een geloofsartikel gegolden te hebben. Althans, hij klopte bij een verdacht vrouwspersoon aan, zekere Jeanne Le Doux, weduwe van Pierre Le Doux, en verwierf van haar de toezegging dat zij hem in de gelegenheid zou stellen Armande Béjart te harent te ontmoeten.

De president kreeg zijn verdiende loon, en liep er in. Jeanne Le Doux had eene jonge vrouw aan de hand, Marie Simonnet, zich noemend De Hervé de la Tourelle, die sprekend op Armande Béjart geleek en onbeschaamd genoeg was zich voor Armande uit te geven. Met deze werd Zijn HoogEdelAchtbare in kennis gebracht en, op één voorwaarde, gelukkig gemaakt. La Tourelle bedong dat hij haar nooit zou komen aanspreken in den schouwburg, achter de coulissen of op het tooneel. Zij was dit verschuldigd aan haar goeden naam, zeide zij; en hij beloofde onthouding. Onbaatzuchtigheid veinzend wilde zij geen

1) Dit vonnis, opgespoord door Beffara, wordt gevonden bij Taschereau, onder de noten bij het 4de boek.

2) Armande Béjart onderscheidde zich niet enkel als comédienne, maar ook als tragédienne, en bovendien als zangeres en als danseres.

geld van hem aannemen (juffrouw Le Doux wél, en zij deelden samen), maar vroeg enkel zeker halssieraad ten geschenke.

Toen echter dit spel geruimen tijd geduurd had, de minzieke president al verliefder geworden was van zijne denkbeeldige Armande, en deze op een namiddag hem ten huize van Jeanne Le Doux te vergeefs had laten wachten, toen werd hij jaloersch en driftig, vergat zijn gegeven woord, ging naar den schouwburg nogmaals *Circé* zien vertoonen, en kwam na afloop der voorstelling, in tegenwoordigheid van verschillende andere actrices, de echte Armande, die er niets van begreep, in hare kleedkamer eene scène maken.

Niet alleen voer hij, tot hare verbazing en hare ontsteltenis, geweldig tegen haar uit en verweet haar hare ontrouw, maar dreigde ook tot dadelijkheden te zullen overgaan. Was het toeval? Had de afgerichte La Tourelle ook dit détail weten na te bootsen? Daar ziet hij om Armande's hals de wedergade prijken van een hem wel bekenden collier, en houdt dien voor zijn eigen geschenk.

Nu kent zijne woede geen palen, doch met Armande's geduld is het tevens gedaan. Wanneer hij de hand naar haar uitstrekt en haar het snoer van den hals rukt, dan roept zij de hulp van een commissaris in, en de wacht verschijnt. Men arresteert den president en zet hem in den pot welgenaamd, - want *le pot aux roses* moest nu zijn deksel missen, en de geheele schandelijke intrige kwam aan het licht.

Jeanne Le Doux en Marie Simonnet werden veroordeeld, op het bloote lijf in het openbaar gegeeseld te worden: eens vóór de poort van het Châtelet en nogmaals vóór de deur van Mademoiselle Molière. Bovendien bande men beiden voor den tijd van drie jaren buiten de stad Parijs.

Nooit is het uitgekomen wie de vlucht van Marie Simonnet bevorderd heeft; maar dat zij vóór de ten uitvoerlegging van het vonnis heeft weten te ontsnappen is een nieuw punt van verwijderde overeenkomst tusschen de geschiedenis dezer La Tourelle en van de La Motte in het naar Marie Antoinette genoemd rechtsgeding.

Wie *niet* ontsnapte was de weduwe Le Doux, en evenmin de president Lescot. Ondanks zijn hoogen rang bij de rechterlijke macht moest hij, in tegenwoordigheid van vier getuigen harer keus, Armande vergiffenis voor zijne insolentie vragen, haar zijne

verontschuldigingen aanbieden en 800 franken schadevergoeding betalen, met de kosten van het proces[1)].

Dit voorval geeft een vrij juist denkbeeld van de maatschappelijke stelling der fransche acteurs en actrices van dien tijd. Sedert 1641 bestond er een koninklijk besluit van Lodewijk XIII waarbij de tooneelspelers als stand, zonder onderscheid van sekse, van het vroeger op hen rustend pariaschap ontheven werden. De Kerk, bij Molière's begrafenis is het gebleken, de Kerk handhaafde naar welgevallen hare eeuwenheugende excommunicatie; de Staat werd toegefelijker. Geen komediant, zeide het besluit, mocht voortaan quâ komediant infaam geacht worden.

De reden schijnt geweest te zijn dat in den loop der regeering van Lodewijk XIII, door de toenemende populariteit van het tooneel, een betrekkelijk groot aantal personen, dochters en vooral jongere zonen van berooide adellijke familiën, in het acteursbedrijf een middel van bestaan waren gaan zoeken en dit somtijds gevonden hadden. Het ging niet aan, al deze lieden te blijven beschouwen als maatschappelijke ballingen. De wijdluftige namen welke destijds vele acteurs en actrices voerden waren dikwijls verzonnen. Doch even vaak waren zij echt, en bewezen dat het fransch tooneelwezen noch Jonckers Ian Hen noch Jufrouwen van Grevelinckhuysen te kort kwam.

Had Molière's weduwe, alleen omdat zij voortging de planken te betreden, buiten de wet gestaan, het hof van justitie zou niet om harentwil een aanzienlijk lid der magistratuur vergelijkenderwijs zoo zwaar gestraft hebben. Want de president Lescot is niet veroordeeld omdat hij te Parijs het hermelijn van zijn rechterlijken mantel was komen bezoedelen, maar enkel omdat hij zonder grond eene vrouw gebrutaliseerd en de hand naar haar uitgestoken had. Het vonnis maakt van Armande's betrekking als comédienne zelfs geen melding. Zij wordt er eenvoudig genoemd ‘damoiselle Claire-Armande-Grésinde-Elisabeth Béjart, veuve de Jean Pocquelain, sieur de Molière.’

1) De leden der rechterlijke macht in Oud-Frankrijk *kochten* hun ambt, en konden daaruit niet verwijderd worden. In onze dagen zon François Lescot tot aftreden gedwongen zijn; gelijk in 1884 de oud-minister Cazot om een licht vergrijp, uit onvoorzichtigheid voortgekomen, zijn ontslag moest nemen als voorzitter van het Hof van Cassatie.

Aan den anderen kant bewijst het voorval niet dat de actrices in Frankrijk toen den algemeenen naam hadden door zedigheid uit te munten. Ware het niet in 1785 een publiek geheim geweest dat koningin Marie Antoinette den opschik beminde en dikwijls *argent-court* was, de kardinaal De Rohan zou minder gemakkelijk de speelbal der gravin De la Motte geworden zijn. Evenzoo in 1675 de president Lescot. Dat hij blindelings geloofde Armande Béjart te ontmoeten toen hij het Marie Simonnet deed, bewijst dat Armande terecht of ten onrechte den naam had in avonturen te doen, en dat liefhebbers, in den trant van Grenoble's parlements-voorzitter, dit natuurlijk vonden. Is het vermoeden gewettigd dat Marie Simonnet toen niet voor de eerste maal in Armande's karakter optrad, maar zij reeds vroeger gelegenheid had gevonden zich in die rol te oefenen, dan komt de ruchtbaarheid van Armande's koketterie nog sterker aan het licht. De eene vrouw geeft in zulke gevallen zich slechts voor de andere uit, wanneer er naar de andere buitengewoon veel vraag is.

De zeden der acteurs en der actrices waren los, en bij zijn leven wist niemand dit beter dan Molière zelf. De drie actrices wier namen men op de lijst der vertooners van zijne eerste stukken bijna onafgebroken terugvindt, waren om beurten zijne minnaressen; en indien al somtijds het hebben van al die vrouwen aan den hals, om haar naijver, hare kuren, of hare ijdelheid, hem verdroten heeft, - zoodat hij schrijvend voor het tooneel aan zijne verlegenheid eene enkele maal lucht gaf, - nooit heeft hij wegens deze lichtzinnigheid of háár veroordeeld of zichzelf. Naar alle gedachten was, toen zijn genie in zijne jonge jaren hem verleidde komediant en schouwburgdirecteur te worden, dit avontuurlijke en ongebonden eene aantrekking te meer.

Verandering is er te dien aanzien in zijne denkwijs eerst gekomen toen hij naar de veertig begon te loopen en zijn hartstocht voor Armande ontwaakte. ‘Ma passion’, zeide hij toen tot een vriend die hem zijne zwakheid voor Armande verweet, ‘ma passion est venue à un tel point qu'elle va jusqu'à entrer avec compassion dans ses intérêts; et, quand je considère combien il m'est impossible de vaincre ce que je sens pour elle, je me dis en même temps qu'elle a peut-être la même difficulté à détruire le penchant qu'elle a d'être coquette, et

je me trouve plus de disposition à la plaindre qu'à la blâmer. Vous me direz sans doute qu'il faut être poète pour aimer de cette manière; mais, pour moi, je crois qu'il n'y a qu'une sorte d'amour, et que les gens qui n'ont point senti de semblables délicatesses n'ont jamais aimé véritablement. Toutes les choses du monde ont du rapport avec elle dans mon coeur: mon idée en est si fort occupée que je ne sais rien, en son absence, qui me puisse divertir. Quand je la vois, une émotion et des transports qu'on peut sentir, mais qu'on ne saurait exprimer, m'ôtent l'usage de la réflexion; je n'ai plus d'yeux pour ses défauts, il m'en reste seulement pour ce qu'elle a d'aimable: n'est-ce pas là le dernier point de la folie, et n'admirez-vous pas que tout ce que j'ai de raison ne serve qu'à me faire connaître ma faiblesse, sans en pouvoir triompher?'[1)].

Deze taal, vinden wij, is de schoonste bladzijden van Molière's komediën waardig. Wij gevoelen er aan dat zijn Alceste, en al zijne verdere ernstige minnaars, niet maar eene van buiten geleerde les opzeggen. Molière heeft in hunne liefdesbetuigingen zijn eigen hart gelegd.

Maar het is onze schuld niet dat hij ons toeschijnt het onmogelijke verlangd te hebben, toen hij wilde dat Armande hem eene wederliefde schenken zou die hijzelf te voren nooit aan andere vrouwen geschonken had. Gelijk door hem gehandeld was met juffrouw Du Parc, met juffrouw De Brie, zoo handelde Armande met hem. Zij trouwde hem om getrouwd te zijn; omdat hij intusschen een beroemd man geworden was; omdat hij veel geld verdiende; omdat actrice te zijn voor haar gelijkstond met schitteren; omdat zij het aardig vond aan het hof te verschijnen en met de edellieden des konings of den koningzelf balletten te dansen, - om honderd redenen die met hare liefde voor hem of de zijne voor haar niets te maken hadden.

Men ziet dat het er niet veel toe doet hetzij Armande Béjart wat schuldiger of wat minder schuldig geweest is. Haar eigen man wilde dat zij comédienne worden zou, en zij werd er eene. *Zijne* rolletjes waren afgeloopen toen de hare nog in

1) Uit het pamflet: *La fameuse Comédienne*, 1688. - Men houdt deze bladzijde voor een citaat uit een brief van Molière aan Chapelle, welk vertrouwelijk schrijven op de een of andere wijs den onbekenden auteur in handen zou gekomen zijn. Aan de echtheid kan niet getwijfeld worden. Chapelle en Molière waren oude schoolkameraden, leerlingen van het Collège de Clermont.

werking moesten treden. Die werking te bevorderen was, voor zoover wij oordeelen kunnen, de eenige drijfveer van Armande's geregeld of ongeregeld maar in elk geval wuft bestaan.

V

Bij de instructie van Armande's proces en het hooren der getuigen vóór en tegen (inderdaad heeft het den schijn alsof wij met een rechtsgeding niet alleen, maar met eene *cause célèbre* te doen hadden) komen de moliréisten ook te spreken over Lulli. Niet ten onrechte, zal ons blijken.

Men herinnert zich den een- en andermaal genoemden Henri Guichard, van wien ik zeide dat hij geruimen tijd met de Molière's bevriend geweest is.

Guichard, intendant der paleizen van den hertog van Orléans, was een man van smaak en van geest. Hij behoorde onder de eersten die vóór Lulli beproefden de opera in Frankrijk in te voeren, en was op volkomen wettige wijs, in compagnieschap met een of twee anderen, eigenaar geworden van een daartoe onmisbaar brevet of privilegie. Hij bezat eene zaal; kon rekenen op eene troep zangers en zangeressen, en had in allen deele zich ingericht als aanstaand opera-directeur.

Maar Lulli, wiens eigen soortgelijke plannen dit dwarsboomde en die van Lodewijk XIV alles gedaan kon krijgen, wist te bewerken dat de koning het registreeren van Guichard's privilegie verbood en aan hem, Lulli, een ander privilegie schonk, gelijkstaand met een volstrekt monopolie voor het geven van opera's, geen schouwburg uitgezonderd; zelfs niet den schouwburg van het Palais Royal die sedert jaren door de troep van Molière bespeeld was.

Dit gebeurde niet lang na Molière's overlijden; en Lulli maakte van het hem verleend voorrecht een schandelijk vrijpostig gebruik. Op hetzelfde oogenblik dat hij Guichard's onderneming in de geboorte vernietigde, noodzaakte hij tevens de tooneelisten van zijn pas gestorven vriend het Palais Royal te ontruimen; zoodat de artisten van Molière blijde waren tijdelijk een onderkomen te vinden in Guichard's ledigstaand operagebouw.

Werkelijk waren Molière en Lulli, hoewel de laatste tien of elf jaar jonger was, zoowel vrienden geweest als kunstgenoo-

ten. Broederlijk had Molière aan Lulli, voor een onbepaalden tijd, eene som van 40.000 à 45.000 franken geleend. In meer dan één van Molière's spelen was door Lulli met goed gevolg eene hoofdrol vervuld. Gedurende zes der roemrijkste jaren van Molière's leven, van 1664 tot 1670, schreef hij de muziek voor al de balletten en al de intermezzo's van Molière's repertoire, te beginnen met *la Princesse d'Élide*. Doch Lulli was een even hatelijk mensch als geniaal virtuoos en componist, en reeds bij zijn leven had Molière hem opmerkzaan moeten maken dat hij geen recht had voor zijne opera's sommige melodiën te gebruiken die hem niet langer toekwamen. Zij waren door Molière besteld, voor Molière geschreven, en vast ook door Molière betaald.

Guichard, dit spreekt, verklaarde Lulli den oorlog, en liet geen gelegenheid voorbijgaan den onderkruiper ten toon te stellen. Toevallig kende hij van nabij Lulli's voorgeschiedenis. Hij wist hoe deze in zijne jonge jaren, toen hij arm en onbeschermd uit Florence te Parijs kwam (Lulli, het is bekend, was een geboren Italiaan), alles te danken had gehad aan de edelmoedigheid van Mad^{lle} de Montpensier, bijgenaamd la Grande Mademoiselle, volle nicht des jongen konings. Maar óók wist Guichard met welken ondank op zekeren dag door Lulli, nadat hij door de prinses was opgenomen onder de aan hare hof houding verbonden artisten, Mademoiselle's goedheden beloond waren. Ik laat de anecdote onvertaald, gelijk zij door een uitstekend moliérist Guichard naverteld wordt:

‘C'était au temps où Mademoiselle, qui se savait la plus riche héritière de l'Europe, aspirait à s'asseoir sur le trône de France et soupirait pour le roi. Un jour que la princesse venait de sortir de sa chambre pour passer dans son cabinet, les courtisans restés dans la chambre entendirent un bruit que les plus polis appelèrent un grand soupir, bien qu'il ne partît pas du coeur. On fit des couplets sur cet accident si désagréable pour une femme, et surtout pour une princesse chez laquelle, disait-on, tout était grand, le nom, le nez, etc. Lulli donna une sorte de vogue à ces couplets, par la musique qu'il adapta aux paroles et surtout par la ritournelle, qui était des plus expressives. Mademoiselle en fut instruite et le chassa. Ce fut le principe de la haute fortune de Lulli. Le roi, qui n'aimait pas sa cousine, voulut entendre les couplets sur le

soupir de Mademoiselle chantés par le musicien lui-même, et le Florentin l'amusa tant par ses bouffonneries que bientôt il fut impossible au monarque de se passer de lui.'[1)]

Ziehier hoe het kwam dat ten slotte ook Armande Béjart door Lulli gecompromitteerd werd.

De ongunstige geruchten, door Guichard omtrent Lulli's verleden uitgestrooid, hadden tot gevolg dat Lulli op eene wraakoefening peinsde. Door eene aanklacht, welke zijn tegenstander in handen der justitie moest brengen, wilde hij Guichard voor altijd onschadelijk maken.

Parijs, herinnert ons te goeder uur de heer Loiseleur, was in die dagen als getroffen door den schrik voor vergif. De wandaden der markiezin De Brinvilliers, die de wijk genomen had naar het buitenland, waren uitgekomen. Priesters van Notre-Dame waarschuwden de justitie dat een ongeloofelijk groot aantal vrouwen, in het afgeloopen jaar, biechtend bekend hadden hare mannen door vergif naar het leven gestaan te hebben.

In het voorbijgaan doe ik opmerken dat deze feiten een eigenaardig licht op de eeuw van Lodewijk XIV werpen. *Le grand siècle* is niet minder groot geweest door zijne misdaden, dan door zijne tucht en zijne beschaving.

Het was juist iets voor Lulli met deze omstandigheden zijn voordeel te doen, en Guichard te beschuldigen een komplot gesmeed te hebben om hem het leven te benemen. Hetgeen in gewone tijden voor ongehoord zou doorgegaan zijn, klonk nu waarschijnlijk. In November 1674, luidde Lulli's bij den lieutenant-criminel ingediende aanklacht, had er ten huize der weduwe Molière een gastmaal plaats gehad, bijgewoond door Guichard en door zekeren Aubry. Bij die gelegenheid was aan Aubry door Guichard voorgesteld hem, Lulli, door middel van met arsenicum vermengde tabak te vergiftigen. Maar Aubry had berouw gekregen, en was den bedreigde het schelmstuk komen aanbrengen.

Twee en een half jaar heeft het geduurd eer er, door het vernietigen van het eerste vonnis, waarbij Guichard schuldig was verklaard, aan dit geding een einde kwam; en in dien tusschentijd deed Guichard door een advocaat de brochure

1) Jules Loiseleur, Nouvelles Controverses.

samenstellen waardoor men het geheele geval thans haarfijn kent en welke gestoffeerd is met velerlei ten nadeele van Lulli[1]. De afloop beantwoordde niet aan Lulli's verwachting. Door het te niet doen van Guiehard's veroordeeling werd beslist dat er eene lasterlijke aantijging had plaats gehad. Onmiddellijk na de cassatie werd Guichard hersteld in zijne intendantsbetrekking bij den hertog van Orléans.

Uit het door Armande te harent aangericht feest van November 1674 zien wij dat zij nog geruimen tijd na Moliére's dood leefde op denzelfden grooten voet als te voren. Zij had vele gasten genood, en de gerechten werden opgedragen door een talrijk personeel van manlijke en vrouwelijke bedienden. Te dien aanzien was Lulli nauwkeurig onderricht geweest.

Het zal wel waar zijn dat er aan den maaltijd, althans aan het nagerecht, wanneer de tongen plegen los te komen, onvriendelijk over hem gesproken was. Het geheele gezelschap verkeerde nog onder den verschen indruk van Lulli's trouweloosheid. Armande zelf was door hem, die haar verdreven had uit het Palais Royal, rechtstreeks benadeeld. Al Armande's vrienden en vriendinnen hadden zich over hem te beklagen. Met name voor Guichard bestond er reden woedend op hem te zijn. Lulli had het natuurlijk behooren te vinden dat men in dezen kring hem niet spaarde, en menige krachtige verwensching er hem naar het hoofd geslingerd werd.

Des te vreemder is het dat Armande, die gedurende de eerste maanden van het proces zich stil gehouden had, daarna eensklaps partij gekozen heeft *tegen* Guichard, en zij op een schoonen dag, wetend en bedoelend dat dit ter kennis van den rechter gebracht zou worden, aan haar pastoor is gaan vertellen ‘qu'au mois de novembre de l'année précédente, le sieur Guichard étant à souper chez elle, on vint à parler du sieur Lulli, et que, sur ce sujet, Guichard dit à elle déposante que ledit Lulli *crèverait bientôt*.’

Misschien was zij bang geworden ten gevolge van sommige toen van de kansels afgelezen *monitoire's*, waarbij, onder bedreiging met zware kerkelijke straffen, de geloovigen vermaand

1) Response du sieur Guichard aux libelles diffamatoires de Jean-Baptiste Lulli et de Sébastien Aubry à Messieurs les gens tenans le siège présidial en la chambre riminelle de l'ancien Chastelet de Paris. Augustus 1676.

werden al hetgeen hun bekend was omtrent geheime middelen mede te deelen aan de justitie.

Wellicht ook vond zij het veiliger vrede te sluiten met Lulli, die meer en meer een persoon van invloed werd en met wien het niet geraden was op voet van vijandschap te leven.

Tegenover Guichard was de daad trouweloos. Guichard had recht te verwachten dat al wie tot de troep van Molière behoorde, en in de eerste plaats Molière's weduwe, kort geleden zijne gastvrouw, met hem tegen Lulli één lijn zouden trekken, gelijk zij verbonden waren door één belang.

Genoegen heeft Armande aan haar stap niet beleefd. Guichard's vrijspraak, gevolgd door herstelling in zijn ambt, wierp voor een deel ook op háár de blaam welke Lulli trof; en zij moest zich verwijten nutteloos verraad gepleegd te hebben ten aanzien van een bondgenoot, tevens een oud vriend. Het blijft echter mogelijk dat zij alleen bedoeld heeft genoegen te geven aan hare zuster Geneviève (eigenlijk hare tante) die getrouwd was met een broeder van Guichard's medebeschuldigde Aubry.

Wat Lulli betreft, wij zouden uit onze rol vallen indien wij wegens zijn intrigeeren en zijne inhaligheid zijn genie ontkenden, en wij het beneficie der verzachtende omstandigheden, welke ten gunste van vrouwen of mannen met zulke buitengewone gaven kunnen aangevoerd worden, hem misgunden[1)].

Onder degenen die Lulli ongunstig beoordeelden (ik spreek niet over mindere goden als Guichard) zijn er geweest, het is zoo, die nóg meer gaven bezaten dan hij, en van wier werken wij nog heden, terwijl de zijne bijna geheel aan de geschiedenis behooren en alleen nog van beteekenis zijn voor de muzikale archeologie, het volle genot hebben. Zelfs van Boileau is meer overgebleven dan van Lulli. De geheele Lafontaine, hij leeft nog voor ons[2)]. Schiep Lulli het fransche zangspel, Molière

1) Een onafhankelijk en tevens waardeerend artikel van Fétis over Lulli wordt gevonden in de Biographie des Musiciens, 5de Deel.

2) Portret van Lulli door Lafontaine:

C'est un paillard, c'est un mâtin,
Qui tout dévore,
Happe tout, serre tout: il a triple gosier;
Donnez-lui, fourrez-lui, le glout demande encore;
Le roi même aurait peine à le rassasier.

Portret van Lulli door Boileau:

En vain par sa grimace un bouffon odieux
A table nous fait rire et divertit nos yeux:
Ses bons mots out besoin de farine et de plâtre:
Prenez-le tête à tête, ôtez-lui son théâtre,
Ce n'est plus qu'un coeur bas, un coquin ténébreux:
Son visage essuyé n'a plus rien que d'affreux.

schiep het fransch tooneel. Lulli is vervangen door Glück en Rameau, Molière door niemand. De *école des Femmes* is heden nog even jong als toen twee eeuwen geleden Molière-zelf hare berispers wederlegde en in het *Impromptu de Versailles* hen tot zwijgen bracht.

Maar ik denk aan mevrouw De Sévigné, voor welke Lulli weinig minder dan een wezen uit hooger sfeer geweest is; iemand wien zij uit den grond des harten diepgevoelde kwinkslagen nazegde, en dien zij met bewondering, door zijne heerschappij over de tonen, de zielen der menschen boven de aarde zag verheffen[1)]. Ik denk aan de duizenden en duizenden voor wien gedurende eene lange loopbaan, en nog honderd jaren na zijn dood, de muziek van Lulli eene bron van genot geweest is. Lulli's inborst, Lulli's fouten, zij hebben voor die ongetelde schaar nooit bestaan, maar alleen en des te overvloediger de kunst van den *charmeur*.

In nog hooger mate geldt hetzelfde van Molière. Uit verschillende trekken leert men Molière kennen als een beminlijk man, edelmoedig, hulpvaardig, vriend van leven en laten leven. Er kan bijna niet aan getwijfeld worden dat hij in zekeren zin voor zijne troep zich afgewerkt heeft, en de laatste aanval zijner ongesteldheid niet doodelijk zou geweest zijn zoo hij, ter wille van kameraden en van machinisten wier daggeld er mede gemoeid was, niet doorgedreven had dat de *Malade Imaginaire* dien avond vertoond zou worden, met hem-zelf in de hoofdrol.

Molière's onafhankelijkheid van denkwijs was bewonderenswaardig. Noch ter wille van het lidmaatschap der Fransche Akademie, noch om genoegen te geven aan zijn vriend Boileau, - dien hij met dat al zeer hoog stelde, - heeft hij ooit afscheid willen

1) Brief van 6 Mei 1672: ‘Je ne crois point qu'il y ait une autre musique dans le ciel.’ Over Lulli's *Miserere* en *Libera* bij den lijkdienst van den kanselier Seguier. - Brief van 24 Juli 1689: ‘Je songeai, en le voyant assez joli à la tête de ces escadrons [haar zoon, den kavallerie-officier], comme Baptiste [Jean-Baptiste Lulli] disait d'un air qu'il avait fait pour un opéra et qu'on chantait à la messe: *Seigneur, je vous demande pardon, je ne l'avais pas fait pour vous.*’

nemen van de planken. De zucht naar sommige wereldsche onderscheidingen; het hechten aan de soort van deftigheid van welke Larochefoucauld zeide dat zij een mysterie van het lichaam is, uitgevonden om een gebrek van den geest te verbergen, waren hem te eenemaal vreemd. Liever wilde hij acteur zijn en aan niemand verplichting hebben, dan een titel te voeren en dank te moeten betuigen[1].

Maar zijne minnarijen? Zijn huwlijk? Zijne dubbele betrekking tot Madeleine Béjart en Armande Béjart? Welnu, ofschoon niemand ontkennen kan dat Molière uit de ware geschiedenis van zijn leven verminderd te voorschijn komt, de souvereiniteit van het genie is zoo volstrekt dat de zaak ons onverschillig laat. Molière's persoonlijke tekortkomingen gaan ons niet aan. Bijna durf ik volhouden dat wij hem even buitengewoon zouden vinden, al ware hij in den trant van Lulli een trouweloos, boosaardig, en ondankbaar schepsel geweest.

VI

Molière's tooneelarbeid kan gesplitst worden in eene groep spelen van vroeger dagteekening, welke buiten zijne inborst en toevallige omstandigheden staan, en eene andere groep waarin men hem voor het tooneel partij ziet trekken van zijne persoonlijke levenservaring, zijne zelfbespiegeling, zijne hoop, zijne teleurstellingen. Dertig jaren geleden noemde een zijner uitgevers in Frankrijk dit verschijnsel: *L'avènement de la personnalite de Molière dans son propre théâtre*. De opmerking was toen nieuw[2].

Ik zou er willen bijvoegen dat, behalve met Molière's inwendig leven, bij dit alles ook rekening moet gehouden worden met zijne gezondheid in die tweede periode. *L'Amour médecin*

1) In November 1778, meer dan honderd jaren na Molière's dood, vereerde d'Alembert aan de Fransche Akademie Molière's buste door Houdon, en bij dezelfde gelegenheid werd uit dertien opschriften, door medeleden aan de hand gedaan, met algemeene stemmen de voorkeur gegeven aan dat van Saurin:
Rien ne manque à sa gloire, il manquait à la nôtre.
Bij Molière's leven is er herhaaldelijk spraak van geweest hem tot lid der Academie te kiezen; doch het lichaam wilde geen komediant toelaten, en Molière niet ophouden dit te zijn.

2) Charles Louandre, uitgaaf van 1854, I 326.

(1665); de *Médecin malgré lui* (1666), *Monsieur de Pourceaugnac* (1669), de *Malade imaginaire* (1673), al die geweldige en dikwijls onrechtvaardige hekeldichten in proza, zijn de werken geweest van een satiricus die de medische faculteit aansprakelijk stelde voor haar onvermogen hem van eene zwakke borst te genezen. Zoo Molière, vóór hij in 1658 zich voor goed te Parijs kwam vestigen, geen enkele maal den draak met de doctoren gestoken heeft, dan ligt dit voor een deel hieraan dat het zachtere klimaat, gedurende zijn veeljarig verblijf in Zuid-Frankrijk, hem minder gevoelig maakte of zijne aandoenlijkheid hem gemakkelijker deed vergeten.

Door brieven van Chapelle aan hem weet men met zekerheid dat Molière dikwijls heel wat te stellen heeft gehad met de drie voornaamste actrices zijner troep, die, niet tevreden met de rollen welke hij haar aanwees, en hem verdenkend de eene van haar aan de anderen voor te trekken, door haar naijver hem het leven vaak moeilijk genoeg maakten[1)].

Dubbel pikant worden daardoor de tooneelen der *Femmes Savantes*, waar de jonge Armande hare zuster Henriette het hart van Clitandre betwist. Molière had weleer, lang vóór de dames het met elkander aan den stok kregen over hare rollen, het hof gemaakt aan Mad^{lle} Du Parc, die eerst niet van hem hooren wilde, maar naderhand, sedert hij troost gezocht en troost gevonden had bij Mad^{lle} De Brie, berouw kreeg en, toen het te laat was (want nu wilde *hij* niet), hem op nieuw aan zich zocht te verbinden. Er kan niet aan getwijfeld worden dat bij het schrijven der *Femmes Savantes* (1672) deze herinnering uit zijne zwerfjaren hem voor den geest heeft gestaan. In de spijtige Armande en de inschikkelijke Henriette van het blijspel herleven om beurten de twee actrices der werkelijkheid, en Clitandre spreekt of handelt niet anders dan indertijd gedaan was door Molière zelf.

Met *l'École des Maris*, geschreven in 1661, het jaar vóór

1) Chapelle aan Molière, voorjaar van 1659: ‘J'ai fait les vers qui vont suivre pour répondre à cet endroit de votre lettre où vous particularisez le déplaisir que vous donnent les partialités de vos trois grandes actrices pour la distribution de vos rôles.’ - Daarna vergelijkt hij Molière's toestand bij dien van Jupiter tijdens den trojaanschen oorlog, toen deze god beurtelings Juno, Minerva, en Venus tevreden moest stellen.

Molière's huwlijk, begint de reeks stukken waar het voor de moliéristen meest van al op aankomt. Men ziet er, nu in dezen dan in genen persoon, zonder dat ooit aan de eischen der handeling te kort gedaan of voor de objectieve karakterschildering het persoonlijk feit in de plaats gesteld wordt, de gemoedsgesteldheid des auteurs zich duidelijk afspiegelen.

Eerst noemt hij zich Ariste en vertelt aan zijn broeder Sganarelle - die ten aanzien van het jonge meisje hetwelk hij voor zijne vrouw bestemt de leer der afzondering, der effen gewaden en van het thuisblijven toegedaan is, - dat *zijne* plannen daarvan hemelsbreed verschillen. Ook hij is een man van leeftijd, erkent hij; evenals Sganarelle is ook hij voornemens een zeer jong meisje te trouwen. Maar hij heeft als stelsel aangenomen zijne Léonor in alles te wille te zijn, haar te winnen door edelmoedigheid en toegevendheid, haar niets te verbieden of te onthouden wat tot de natuurlijke wenschen behoort eener schoone, levenslustige, door de fortuin begunstigde vrouw in den bloei der jeugd.

Uit dit oogpunt is *l'École des Maris* zeer merkwaardig. Men hoort er den veertigjarigen Molière, die in stilte het jawoord reeds bekomen heeft, zichzelf rekenschap geven van de wijs waarop hij, wanneer zij zijne vrouw zal geworden zijn, rekent om te gaan met de negentienjarige Armande Béjart. Men ziet hem, in den persoon van Léonor, het beeld van Armande schilderen zooals hij zich haar voorstelt en zooals zij op dat oogenblik werkelijk is, - onschuldig, vol goede voornemens, vastbesloten hem gelukkig te maken, haar woord verpandend dat zij hem nooit ontrouw worden zal. De dichter is vervuld met blijde hoop. Hij spreidt het zelfvertrouwen ten toon van den man, rijp van geest, die zich overtuigd houdt een onberispelijk programma ontworpen te hebben, en wiens karretje voortaan, dank zij zijne wijze voorzorgen, zich over een lichten zandweg bewegen zal.

In 1662 verschijnt *l'École des Femmes*. Sedert eenige maanden is Molière de gelukkigste der stervelingen. De uitkomst, waant hij, heeft hem volkomen in het gelijk gesteld. Armande bemint hem. Armande geniet volop van alles. Armande misbruikt geen enkele vrijheid.

Vandaar de onbegrensde vrijmoedigheid waarmede Chrysalde (zoo heeft de dichter zich ditmaal gedoopt) zijn vriend Arnolphe,

anders Monsieur De la Souche, voor het lapje houdt. De dwaze Arnolphe! juicht hij. Als een vogeltje met de pen, zoo heeft Arnolphe zijne Agnès van kind af gevoed en opgevoed; opgevoed voor zich, ten einde zij toch maar onkundig blijven zou van de listen der wereld. Zij gaat gekleed als een meisje uit een gesticht. Een weetnietje heeft hij van haar gemaakt, een domoortje, een idiootje. Maar de liefde is slimmer geweest dan hij. Onder Arnolphe's neus koketteert Agnès met Horace, laat zij door Horace zich schaken, wordt zij Horace's vrouw. Dat komt er van wanneer een man de voorzorgen overdrijft!

In *l'Impromptu de Versailles*, onmiddellijk daarna, bereikt Molière's zelfvertrouwen het toppunt. Zijn *child-wife* zal voor het eerst in deze satire eene rol vervullen, voor haar geschreven door haar man. ‘Taisez-vous, ma femme, vous êtes une bête’, durft hij in den overmoed van zijn geluk haar toevoegen; en, niets kwaads vermoedend, enkel er op uit haar te doen schitteren door haar vernuft, verstout hij zich in haar antwoord eene toespeling op haar kort te voren voltrokken huwlijk te leggen: ‘Grand merci, monsieur mon mari. Voilà ce que c'est! Le mariage change bien les gens, et vous ne m'auriez pas dit cela il y a dix-huit mois!’

De ontgoocheling zou spoedig volgen. Wanneer in 1666 *le Misanthrope* vertoond wordt, in 1667 *le Tartuffe*, in 1668 *George Dandin*, in 1670 *le Bourgeois Gentilhomme*, dan bemerkt men dat het met Molière's huiselijken vrede gedaan is. Dat zijne jonge vrouw zich misdraagt, hij zal het niet openlijk beweren; maar dat zij aan hare zucht tot opschik toegeeft, en toegeeft op aanstootelijke wijs, ja. Madame Pernelle zegt het met ronde woorden tot Elmire:

> Vous êtes dépensière; et cet état me blesse,
> Que vous alliez vêtue ainsi qu'une princesse.
> Quiconque à son mari veut plaire seulement,
> Ma bru, n'a pas besoin de tant d'ajustement[1)].

Erg zijn, in *le Misanthrope*, Alceste's uitvallen tegen Célimène

1) *Tartuffe*, 1ste Bedrijf. - Bij de algemeene repetitie van *Tartuffe*, beweert de overlevering, verscheen Armande Béjart, die Elmire spelen zou, in zulk een opzichtig gewaad, dat Molière haar wegzond met de berisping: ‘Oubliez-vous donc que vous faites le personnage d'une honnête femme?’

(Molière zelf vervulde de eerste rol, Armande Béjart de andere). Erg is hetgeen Alceste aan Philinte bekent tot zijne schande maar al te waar te wezen: dat hij ondanks hare lichtzinnigheid, hare verstoktheid, hare onhartelijkheid, de kokette noch vergeten, noch ophouden kan haar te beminnen:

> Il est vrai: ma raison me le dit chaque jour,
> Mais la raison n'est pas ce qui régle l'amour.

Minder woest, bezadigder, maar niet minder geestig, is in den *Bourgeois Gentilhomme* het tooneel waar Cléonte, sprekend met zijn knecht Covielle, eerst zich over Lucile's trouweloosheid beklaagt, en onmiddellijk daarna, wanneer Covielle hem in het gelijkstelt, alles terugneemt. Indien dit een welgelijkend portret van Armande Béjart is, dan moet zij even innemend als onverdragelijk geweest zijn:

‘Je ne lui vois rien que de très-médiocre, à votre Lucile,’ zegt de knecht, ‘et vous trouverez cent personnes qui seront plus dignes de vous. Premièrement, elle a les yeux petits. - Cela est vrai, elle a les yeux petits, mais elle les a pleins de feu, les plus brillants, les plus perçants du monde, les plus touchants qu'on puisse voir. - Elle a la bouche grande. - Oui; mais on y voit des grâces qu'on ne voit point aux autres bouches; et cette bouche, en la voyant, inspire des desirs, est la plus attrayante, la plus amoureuse du monde. - Pour sa taille, elle n'est pas grande. - Non, mais elle est aisée et bien prise. - Elle affecte une nonchalance dans son parler et dans ses actions ... - Il est vrai, mais elle a grâce à tout cela; et ses manières sont engageantes, ont je ne sais quel charme à s'insinuer dans les coeurs. - Pour de l'esprit ... - Ah! elle en a, Covielle, du plus fin, du plus délicat. - Sa conversation.. - Sa conversation est charmante. - Elle est toujours sérieuse. - Veux-tu de ces enjouements épanouis, de ces joies toujours ouvertes? et vois-tu rien de plus impertinent que les femmes qui rient à tout propos? - Mais, enfin, elle est capricieuse, autant que personne du monde. - Oui, elle est capricieuse, j'en demeure d'accord; mais tout sied bien aux belles, on souffre tout des belles.’

Ziedaartot rechtvaardiging der moliéristen meer dan genoeg. Zij beweren niet dat hunne onderzoekingen ooit de studie van

Molière-zelf zullen kunnen opwegen of vervangen. Zij zijn tevreden wanneer men erkent dat onopgemerkte kleine trekken bij hen tot hun recht komen. Zij zouden voor hun arbeid ook dan zich beloond achten, indien hij geen andere vruchten droeg dan, van den mensch, het publiek gedurig terug te voeren naar den blijspeldichter.

Twee eigenschappen bovenal stempelen Molière voor goed tot den onvergelijkelijken comicus dien reeds vele geslachten vóór ons in hem vereerd hebben, en na ons, veilig kan men zeggen tot het einde der wereld, vele andere in hem bewonderen zullen.

In de hoogste mate bezit hij het genie van het natuurlijke. Hij is natuurlijk in zijne taal, in de keus en de behandeling zijner onderwerpen, in de schildering zijner karakters. De natuur zelf had hem tot blijspeldichter gevormd, en hij kon niet anders zijn dan hij was.

Het terrein zijner waarnemingen is scherp afgebakend. ‘L'affaire de la comédie’, zegt hij ergens, ‘est de représenter en général tous les défauts des hommes, et principalement des hommes de notre siècle’[1]. Binnen dezen kring sluit hij in al zijne hoofdwerken zich op. Menschelijke gebreken en nogmaals menschelijke gebreken in beeld brengen, - anders doet hij niet. Het doen uitkomen der menschelijke deugden, hij laat dit over aan de deugd. Op den bodem zijner gispingen ligt het vast geloof dat niemand ooit bij hem in het onzekere verkeeren kan omtrent de eigenschappen welke den mensch hetzij tot eer verstrekken, hetzij ontsieren.

Molière's zin voor het natuurlijke doet hem in alles het *cant* onderscheiden van den ernst: het *cant* der vroomheid, het *cant* der spaarzaamheid, het *cant* der ingetogenheid, het *cant* der achtbaarheid, het *cant* der ouderliefde. Wij geven hem volkomen gelijk wanneer hij uitgaat van de onderstelling dat vaders en moeders alleen recht hebben op ontzag, wanneer zij gevoelens koesteren en handelingen plegen die hun daarop aanspraak doen verwerven.

De man die al het lachwekkende ziet, verlevendigt tegelijk de herinnering van al het eerwaardige. Vandaar dat Molière's blijspelen zulk eene kolossale hoeveelheid moraliteit vertegenwoordigen, en de massa dier moraliteit zoo dicht is.

1) *L'Impromptu de Versailles*, 3de Tooneel.

Men moet niet meenen dat zoo vele knechts en meiden, in Molière's stukken, die het publiek doen lachen om hunne meesters of meesteressen; zoo vele dochters, die tegen de ouderlijke tucht in opstand komen; zoo vele zonen, die hunne vaders ridiculiseeren; in mindering komen van het zedelijk gehalte der nalatenschap.

Geen vader, die een stuk van Molière ziet geven, mag op het denkbeeld komen getuige te zijn van een schouwspel hetwelk de grondslagen der samenleving ondermijnt. Veeleer behoort hij toe te stemmen dat, indien hij geleek op den Argante, den Géronte, den Harpagon der komedie, het zijn verdiende loon ware aldus te worden beetgenomen en bespot.

Molière's andere groote eigenschap is zijn genie voor het dramatische.

Een hekeldichter die slechts hekeldichter is brengt het nooit verder dan het voordragen van zeker aantal hatelijkheden. Juvenalis zal zijn vers een harpoen of een roskam noemen, en betuigen dat de verontwaardiging hem dichter heeft gemaakt. Het is de zuivere waarheid. Hij deelt zelfs verontwaardiging méde. Maar roskammen en harpoenen zijn onvriendelijke werktuigen. Zij doen enkel pijn.

Molière is *niet* hatelijk. Hij vermijdt het te zijn, niet omdat hij braver of zachtzinniger is dan andere moralisten, maar omdat hij aan één ding nóg meer waarde hecht dan aan het vieren zijner antipathie. Hij behoort tot het goddelijk geslacht hetwelk tot zichzelf zegt: *Laat ons menschen maken*, en dat in dit scheppingswerk zijn hoogste behagen vindt. De toeschouwers worden op den duur alleen geboeid, dit weet hij, door de zuiver objectieve voorstelling, onhartstochtelijk, welwillend, humaan, der gebreken die men aan hun lachlust prijsgeeft.

Slechts de onderwijzer, verbonden aan eene tooneelschool, beschikt over de noodige gelegenheden en middelen om zijne leerlingen in elk van Molière's spelen afzonderlijk dit dramatische te doen opmerken.

Wij voor ons kunnen er enkel op wijzen hoe met die eigenschap de humaniteit samenhangt welke Molière's repertoire ademt. Misschien is hij de humaanste van alle blijspeldichters die ooit geleefd hebben, omdat nooit iemand in zulk een hoogen graad de kunst heeft verstaan de toestanden te doen

geboren worden waaruit het zedelijk gebrek, welks berisping aan de orde is, noodwendig naar voren springt[1].

CD.B. HUET.

1) Eene geschikte proef is het tooneel uit *l'École des Femmes* waar Alain en Georgette, eenvoudige buitenlieden aangesteld om Agnès te bedienen en te bewaken, redeneeren over de jaloezie van hun meester Arnolphe, en de boer onderneemt de boerin duidelijk te maken waarin die hartstocht eigenlijk bestaat:

GEORGETTE.
Mais que diantre est-ce là, qu'avec tant de rudesse
Il nous fait au logis garder notre maîtresse?
D'où vient qu'à tont le monde il veut tant la cacher,
Et qu'il ne saurait voir personne en approcher?

ALAIN.
C'est que cette action le met en jalousie.

GEORGETTE.
Mais d'où vient qu'il est pris de cette fantaisie?

ALAIN.
Cela vient..... Cela vient de ce qu'il est jaloux.

GEORGETTE.
Oui; mais pourquoi l'est-il? et pourquoi ce courroux?

ALAIN.
C'est que la jalousie... entends-tu bien, Georgette,
Est une chose... là... qui fait qu'on s'inquiète...
Et qui chasse les gens d'autour d'une maison.
Je m'en vais te bailler une comparaison,
Afin de concevoir la chose davantage.
Dis-moi, n'est-il pas vrai, quand tu tiens ton potage,
Que si quelque affamé venait pour en manger,
Tu serais en colère, et voudrais le charger?

GEORGETTE,
Oui, je comprends cela.

ALAIN.
C'est justement tout comme.
La femme est en effet le potage de l'homme;
Et quand un homme voit d'autres hommes parfois
Qui veulent dans sa soupe aller tremper leurs doigts,
Il en montre aussitôt une colère extrême.

In één kort bestek ontmoeten wij hier bij Molière den opmerker die de neigingen der menschen tot een voorwerp van studie maakt; den dramaticus die zijne waarneming belichaamt in een levend wezen buiten zich; den comicus die het lachwekkende der fout gevoelt en doet gevoelen; den meester over de taal wiens zangerig vers zonder inspanning de eenvoudigste uitdrukking vindt en spreuk wordt:

La femme est en effet le potage de l'homme.

Misschien vervult bij geen ander volk als de Franschen *le potage* zulk eene hoofdrol in de voeding van alle standen. Ofschoon Molière ook een werelddichter is, hij is in de eerste plaats dichter zijner natie.

‘Van de Noord om de Zuid.’

I. ‘*We loopen om de Zuid*.’

Langzaam komen we met de Tromp het Engelsche Kanaal uit. Langzaam, want de wind is voortdurend van het Westen en al kruisende of opwerkende moeten we naar buiten zien te komen. Eindelijk komen we op de zoogenaamde Gronden, de overgang in diepte van het Kanaal naar den grooten en dieperen Oceaan. - Hier begint het weêr nog hoe langer hoe slechter te worden, dagen lang liggen we met hard, soms vliegend stormweêr van het Zuidwesten, zoodat we van belang niet vooruitkomen, maar wel, integendeel, bang beginnen te worden, dat we met de Tromp de Golf van Biscaije in zullen drijven; het schrikbeeld van iederen zeeman die bij winterdag met stormweêr hier tegen een Zuid-Westenwind ligt te boksen.

Doch alles gaat goed. Wel duurt het heel lang, maar eindelijk begint toch de wind voor goed naar het Noorden te loopen en met een vroolijk briesje, dat de golven als 't ware dartelend voor zich uitdrijft, en terwijl de zon weer warm en koesterend op onze witte zeilen schijnt, glijden we nu met vader Tromp voorspoedig en pleizierig door het water en voelen weldra ‘dat het warmer begint te worden.’ - O! dat is zoo'n heerlijk gevoel, als men eerst weken achtereen, voortdurend vuil weêr en regen van het Zuid-Westen heeft gehad, met een sombere, loodkleurige lucht waarbij alles dof, nat en onaangenaam is. - Nu echter is alles helder en zindelijk. Het koperwerk blinkt en glinstert in de zon, het dek wordt geschrobd en geschuurd, tot dat het zoo wit ziet dat zelfs schipper Homstra, onze oude

brom-majoor (doch een uitstekend onderofficier), er tevreden over is en zich pleizierig begint te gevoelen dat zijn oude schip er weer naar behooren uitziet. In dat voortdurend sombere en natte weêr kon hij soms werkelijk met een soort van medelijden naar alles kijken, net alsof het dek, het tuig en de andere in het oog vallende zaken, koper- en houtwerk, onbillijk behandeld werden.

Op de Breedte ongeveer van Lissabon, dus nog niet zoo heel ver ‘om de Zuid’, komen wij tot de ontdekking, dat de Tromp weer begint te sukkelen aan de oude kwaal die telkens terugkomt, en dus min of meer chronisch is: in het vóórschip moet ergens een lek of zoo iets wezen, want met iedere afgaande wacht hebben we veel water bij de pomp en moet er ‘lensgepompt’ worden. Er gaat een praatje door het schip, dat het wel mogelijk is, dat we ergens binnen moeten loopen om te repareeren.

Hier moet ik helaas bekennen, dat dit gerucht of deze tijding bij ons in den voorlongroom onder de adelborsten eene onchristelijke vreugde teweegbrengt, op het denkbeeld dat we dan misschien naar Lissabon zouden gaan; dat een alleraardigste plaats moet wezen om naar den wal te gaan. Poestang, de kajuitshofmeester, krijgt in deze dagen van meer dan één adelborst een of meer sigaren, in de hoop dat hij aangaande het lek iets heugelijks zal mededeelen, dat hij in de kajuit ongelukkigerwijze, bij de geheime beraadslagingen van kommandant en eersten officier, gehoord mocht hebben. Poestang, die eene groote mate van doorzicht en menschenkennis bezit, weet ook werkelijk onze verwachting een geruimen tijd in spanning te houden en rookt in dien tijd veel sigaren, totdat eindelijk de scheepspomp al onze luchtkasteelen vernietigt, namelijk, door weer op te houden met veel water aan te geven; het lek van de Tromp is weer dichtgetrokken, of, hoe of wat het ook zij, de kwaal is weer verdwenen. Zooals ik reeds zei, de ziekte is geheel ‘chronisch’; de ouwe heer raakt er echter altoos weer boven op en we komen zonder onheilen verder, hoe langer hoe meer om de Zuid en in de warmte. Weldra zijn we op de hoogte van Madeira en niet lang daarna, den 27sten December, passeeren wij den Noorder Keerkring. -

Den 27sten December! Dat is ons adelborsten nog nooit overkomen, dat we het in de maand December zoo warm hadden als bij ons midden in den zomer. We denken ‘thuis’,

hoe ze daar nu in de achterkamer misschien hard moeten stoken om het warm te houden, terwijl ze achter op de gracht misschien wel op schaatsen loopen.

Toch, al hebben we 't warm, snikheet is het nog niet, maar we hebben steeds mooi weer. We krijgen eerst den Noord-Oost passaat, steeds den wind uit het Noord-Oosten, maar dan, na eenige dagen stilte en het passeeren van de Linie, krijgen we den meer standvastigen Zuid-Oostpassaat en nu eerst begint het eigenlijke ‘passaat-leven’, aan boord, op den Oceaan. Steeds dezelfde gunstige wind en dag en nacht het heerlijkste weêr dat men zich bedenken kan. We hebben schik in ons leven, alle menschen die ruzie hadden, hebben vrede gesloten en menigeen neemt nu papier en inkt ter hand om 's middags en 's avonds het een en ander op te teekenen. Werkelijk, het is de moeite waard, het zijn indrukken, die men nooit meer vergeet. En zoo kwam ook ik tot eenige notitia, die ik hier geef, zoo goed en zoo kwaad als ik het kan.

II. ‘*Een nacht in den passaat*.’

Wat is het nu heerlijk om 's nachts de wacht te doen! Wel blijft altoos het wakker worden, als men geroepen wordt, min of meer onaangenaam. 't Is nooit pleizierig als men er uit moet, 's nachts als men lekker ligt te slapen. Maar *is* men eens boven en ademt men de frissche lucht in, ziet men de drijvende lichte wolken en de door de maan beschenen zeilen - wel, dan is alle lust tot slapen verdwenen en men gevoelt, dat dit een van de heerlijke keerkringsnachten is, waarvan men reeds zoo veel heeft gelezen en die een nachtwacht gezellig en aangenaam maken. Men zou werkelijk niet graag weer naar beneden gaan en neemt met een zeker genoegen de wacht over. Ook de afgeloste officieren en adelborsten maken geen bijzondere haast om naar beneden te gaan, ze blijven zelfs nog een poosje aan dek om een praatje te maken en er is soms al een half uur van de nieuwe wacht voorbij, als ze eindelijk verdwijnen. Het is dan ook wel de moeite waard om wat te blijven, 't is haast zonde om naar beneden te gaan en te slapen; zoo mooi is het.

De Tromp loopt met een heel aardige vaart door het water, maar toch ook weer niet zoo schrikkelijk hard dat het hindert aan het denkbeeld van rust en kalmte, dat in het geheele tafereel den boventoon voert. Alles wat men ziet en hoort, stemt tot een zekere genoegelijkheid en tevredene rust.

Het wachtsvolk slaapt niet, maar zit hier en daar in hoopjes bij elkaar. Soms hoort men heel zachtjes en min of meer onderdrukt (om de menschen benedendeks niet te storen in hun slaap) een koor van verschillende stemmen, die het een of andere lied ten beste geven, waarbij onwillekeurig in klank en toon iets wordt gelegd, dat.... ja, wat het is, kan ik niet met juistheid zeggen.... het is iets, dat geheel in overeenstemming is met de zacht en kalm door het water schuivende Tromp.

'Zeilen?' zoudt ge willen zeggen? Neen, dat is het niet. Volgens ons 'schuift' hij er zoo mooi en zachtjes doorheen. Soms, van tijd tot tijd, stampt of rijst en daalt hij eens even, voor de 'goedmoedige' zee die er loopt. Geen koppige of woelende zee. Neen, de passaat geeft aan zijn onderhebbende waterwereld, zijn golven en zeeën, eene beweging even los en vroolijk, als de wereld daarboven, met haar phantastisch gevormde stapelachtige wolken en wolkjes. Nadat ze, schijnbaar, iets langzamer aan de kim zijn verrezen, komen ze, min of meer gehaast, hoog boven ons en over de Tromp door het luchtruim varen, zichtbaar voortgestuwd door den sneljagenden passaat, die het geheele sneeuw- en lichtblauwkleurige wolkengezelschap, de een al zonderlinger gevormd dan de ander, voor zich uitdrijft en, zachtkens loeiende door het tuig van de Tromp, van tijd tot tijd een enkel onschuldig, dartelend zeetje tegen onze verschansing doet spatten. Soms wipt het speelsche golfje er overheen, over de verschansing, en komt in eens met een kleine pats of smak op het vóórdek vallen, zoodat een onnoozel 'vliegend vischje' bij vergissing meê binnen boord raakt, en - dadelijk ingerekend wordt door een kleinen scheepsjongen, die al lang op den uitkijk zit naar deze, hem bijna letterlijk in den mond vliegende versnapering, even als zijn concurrent, onze scheepskat n°. 1 (er zijn er verschillende aan boord), die ook een groot deel van den nacht doorbrengt met uit te kijken naar vliegende vischjes en menigkeer den kleinen scheepsjongen vóór is en hem het vischje voor zijn handen wegkaapt.

Toch, niettegenstaande die beweging in de lucht en in het

water, is het rustig aan boord en ligt er zelfs iets droomerigs in het tafereel dat we in dezen maanhelderen nacht aanschouwen op het dek van de Tromp.

't Is alles zoo rustig en kalm, alles gaat zoo gewoon en zonder stoornis zijn gang, dat de roerganger op bijna niets heeft te letten dan op het kompas, en een enkelen keer op de zeilen. Hij staat erg ‘soezerig,’ half droomend te turen op het kompas, terwijl de officier van de wacht met de ‘jonkers’ (de adelborsten) op de kampagne heen en weer loopt of wel op de vlaggekist zit te kijken naar de mooie lucht en het maan-effekt op de zee, heel in de verte. 't Is zoo helderlicht, dat men zelfs tot heel aan de kim, nu, midden in den nacht, het breken van de zeeën kan zien en door een binocle of nachtkijker duidelijk het opspatten van het schuim kan waarnemen. Het is zoo licht, dat men, op de kampanje op de vlaggekist zittende, best zonder kunstlicht de krant zou kunnen lezen of een romannetje. - Op den duur zou dit echter vermoeien en iemand slaperig maken. Dat zit trouwens heelemaal in de lucht en in het licht van dezen mooien nacht; onwillekeurig krijgt men lust om stilletjes, zonder iets te zeggen, voor zich uit te kijken en te gaan droomen of slapen, zoodat men door een onverwacht geluid of roepen wel opschrikt en feitelijk ‘wakker wordt’, maar toch bij kris en bij kras zou willen zweren, dat men werkelijk *niet* sliep. 't Is allemaal de schuld van de maan, die alles beschijnt en - altoos de menschen slaperig maakt, hoe ze ook haar best doet om het daglicht te evenaren; iets dat haar nooit geheel en al gelukt.

Toch ziet men een zeer scherp onderscheid tusschen haar zachten lichtglans en het gele kunst- of olielicht, dat men op het dek van de Tromp hier en daar door de raampjes van de koekoeken of luiken ziet schemeren en dat ook den man aan het roer uit het wachthuis van het kompas in de oogen schijnt en hem min of meer hinderlijk is, als hij weer naar buiten of naar de zeilen kijkt. Dat alles bij elkaar maakt hem, zooals ik reeds zei, slaperig en droomerig en ik twijfel of de Tromp wel altoos precies in den koers gestuurd wordt, die gisteravond door den kommandant is aangegeven, want ook de officier van de wacht en de adelborsten verdiepen zich onwillekeurig wel eens voor een oogenblik in het overdenken van andere zaken. Zij zitten op de vlaggekist of loopen op de

kampanje heen en weer en houden elkaar wakker met praten en vertellen.

Ook voor dit laatste is zoo'n mooie nacht in den passaat bij uitnemendheid geschikt. De adelborst die vooruit op de bak de wacht heeft, zit dan ook druk te redeneeren met den ouden bootsmaat van den voortop, den ouden Riemersma, die al heel veel ondervonden heeft en nu, met een sigaar van den ‘jonker’ in zijn mond, dezen 't een of ander vertelt, uit den tijd dat hij aan boord van zoo'n grooten ‘Amerikaander’ diende.

‘Ja meneer’ zegt de oude Riemersma (hij weet wel dat de jonkers liever ‘meneer’ dan jonker genoemd worden), ‘ja meneer, aan boord van zoo'n Amerikaander, daar is het eigenlijk een rare boel; dat's allemaal “never mind”, en “hou je wafel dicht of ik sla je er vierkant voor,” maar brutale zeilers, dat bennen het.’

‘Zoo, zijn het dat?’ vraagt de adelborst, die al dikwijls die verhalen van Riemersma gehoord heeft, maar ze toch gaarne nog eens hoort, omdat hij zelf ook zoo'n schik heeft in ‘brutaal zeilen’ en dikwijls als zijn gevoelen te kennen geeft aan zijn collega's, dat volgens hem ‘den ouwe’, onze kommandant, eigenlijk veel te bang is, wat zeilen betreft. Hij, de adelborst, zou het hem anders lappen. Met schitterende oogen hoort hij dan ook de vertelling aan van bootsmaat Riemersma, die hem eene aanschouwelijke voorstelling geeft van het zware zeilen met ‘zoo'n Amerikaander.’

‘Kijk meneer, dat moet je je eigen nou zóó voorstellen, als dat zoo'n schip eigenlijk nooit boven water is, daar slaan de zeeën van voren naar achteren over heen; als het ten minste een beetje hard waait. En zeilen bergen? Dat doen ze nooit. Onze kapitein, die zei altoos: “never mind, all right, let go.” Dat wil zooveel zeggen als: het kan me geen haar schelen, laat de boedel maar waaien. Maar, een kwaje kerel was het ook.’

‘Was hij nog al groot? zwaar gebouwd? zal ik maar zeggen.’ Dit vraagt de adelborst van de wacht, die *niet* groot is en onder ons, met het oog daarop en op zijne ‘flinkheid’ of ‘parmantigheid’, den bijnaam heeft van ‘de kleine majoor.’

‘Neen’ zegt Riemersma, ‘groot was hij niet. Hij was zoo van een middelmatige kleinheid, maar “durven”, dat deed hij. Hij was nergens bang voor. Als we een goeie vaart liepen en hij had een erge schik van zijn eigen, dan ging hij meestal,

zoo klein als hij was, boven op de verschansing zitten, te loevert op, en dan wreef hij in zijn handen, en hoe harder het dan waaide, hoe meer pleizier hij er in had. Maar hij droeg meestentijds een revolver bij zich, want er waren wel onder het volk, die hem niet lijden mochten, omdat hij zoo kort van zeggen was.'

'Wat?' vraagt de adelborst van de wacht, die deze laatste uitdrukking 'kort van zeggen' niet heelemaal begrijpt.

'Nou' zegt Riemersma. 'Kijk, hij was nog al hardhandig. Als je hem niet begreep of je hadt wat vergeten, of je was wat slaperig van je eigen, dan sloeg hij dadelijk het register op; dat wil zeggen: hij gaf je er een over je schalen, dat je er op de volgende reis nog heugenis van had.'

'Zoo?' zegt de kleine adelborst, de kleine majoor. 'Zoo? dat's toch eigenlijk niet zooals 't hoort. Maar ik had hem toch wel eens willen zien. Ik zou nog wel eens een reis met zoo'n Amerikaan willen doen.'

En nu, terwijl Riemersma op nog een tweede sigaar wordt getrakteerd, steekt ook de 'majoor' nog eens aan en begint zich onwillekeurig te verdiepen in heerlijke bespiegelingen omtrent snelzeilende Amerikaansche 'klippers' (van voren scherp uitgebouwde schepen) en maakt zich fantasieën, hoe hij, als hij nu eens kommandant was van de Tromp, ook nog eens met een flinke bries, 'uit het oude vaartuig zou halen, wat er in zat.' Zeker, de Tromp kon wel; maar, dan moest er meer zeil op. Zeil, meer zeil! -

En de kleine adelborst staat op en loopt naar voren, verder de bak, het voorschip, op. Verder nog. Hij entert uit, voor op den boegspriet en het kluifhout, om de zeilende Tromp meer van voren te kunnen zien, hoe hij de zeeën voor zich uitstuwt en het water links en rechts, wit schuimend van zich af en op zij gooit. Het begint zeker harder te waaien, of - is het misschien alleen in de oogen van den 'kleinen majoor,' dat de Tromp nu in dit oogenblik, naijverig op den 'Amerikaander,' er harder doorsnijdt dan straks? - Waait het harder dan een oogenblik te voren?

Neen, de wind is nog altoos dezelfde, de Tromp loopt nog altoos even hard als straks, maar wanneer men vooruit op den boegspriet staat, ziet en hoort men meer van het schuimen en bruisen van het water dat voor en door den boeg of het vóór-

schip wordt weggestuwd, dan wanneer men achteruit op het half-dek of op de kampanje zit, waar het altoos veel stiller, rustiger en - meer ‘eenzaam’ is.

Ik heb wel eens meenen op te merken, dat er misschien hierdoor een verschil bestaat in den toon van de verhalen of vertellingen die men op het vóórschip hoort, en den toon van die, welke men op het achterschip, met min of meer zachte of onderdrukte stem, door een van het wachtsvolk hoort ten beste geven. Hier ligt over alles meer een sluier van geheimzinnigheid, iets dat doet denken.... aan.... ‘de stilte en eenzaamheid van een oud kasteel bij middernacht.’ Laat ik het zoo maar noemen. Zacht en kalm hoort men hier de Tromp door het water gaan. Op zij en achter zich maakt hij wel wat schuim en borrelend water, een soort van pad, dat men nog een heel eind kan zien, maar toch schuift hij betrekkelijk heel stil en zonder veel beweging over en door de zeeën van den standvastig waaienden passaat. Een enkelen keer een klein zeetje dat hem als 't ware doet ‘strompelen’ (zoo'n stootende beweging is het) en dan tegen de verschansing spat, maar dan kuiert hij weer rustig door. Niets is er, wat hindert aan de stilte van dit nachtelijk uur, waarin beneden alles slaapt, terwijl hier boven de wacht wordt gehouden en men elkaar vertelt van zijn plannen voor de toekomst, wat men dan en dan denkt te doen, als men na zóó of zóó veel jaren weer terugkomt in Holland. De officier die nu de wacht heeft, gaat dan trouwen met het meisje dat hij liefheeft. Daarvoor is hij tegenwoordig zoo zuinig en ontzegt hij zich bijna alles, zoodat zijn collega's in den longroom hem wel eens van ‘schrielheid’ beschuldigen. Maar dat kan hem niet schelen; nu op 't oogenblik droomt hij misschien van de toekomst als hij weer binnenkomt en ze genoeg met hun beiden hebben om hun jonge huishouding te beginnen.

Vooral zoo'n mooie passaatnacht als deze, wanneer men stil en eenzaam op de kampanje zit of staat of heen en weer loopt, is heerlijk om aan zoo iets te denken. De adelborsten van de wacht storen dan ook den officier van de wacht zelden in zijne overdenkingen, tenzij een van hen zijne aanstaande mocht kennen en telkens weer het gesprek daarop weet te brengen. Slimme adelborsten weten somtijds op deze wijze den armen officier van de wacht zoo bezig te houden, dat hij vergeet dat

de heeren adelborsten gedurende zijne wacht, en in een nacht als deze, waarin het zulk mooi weer is en er in het tuig of aan de zeilen niet veel valt te doen, - bezig gehouden moeten worden met het nemen van observaties en het uitcijferen daarvan; iets dat een adelborst afschuwelijk vindt. Ze zijn dan ook, schijnbaar, erg verbaasd en trekken een alleronnoozelst gezicht, als de officier van de wacht, na een ellenlang discours, op een gegeven oogenblik zegt: ‘lieve hemel, 't is al over half vier! - En we hebben nog geen een observatie genomen.’ - Zij nemen dan, met een groote schijnheiligheid, zeer overhaast hun instrumenten, sex- of octanten ter hand, maar, voor dat er van belang iets gedaan is, komt de stuurmans-leerling waarschuwen, dat het kwart vóór vier is en dus tijd om het volgende wachtsvolk, den nieuwen officier en de andere adelborsten van de wacht te roepen.

Als deze op het dek verschijnen, is de maan juist ‘bezig met ondergaan’ en geeft haar stervenden glans als laatst vaarwel over het water heen. Nog een oogenblikje maar en we hebben niet anders dan het licht van de sterren die aan den hemel staan, en telkens achter de drijvende wolken verdwijnen, om kort daarna, als kleine zilveren schitterende punten of lichtjes, langs den rand van de vederachtige stapelwolkjes weer te voorschijn te komen en ons te beschijnen.

't Is nu op de zoogenaamde ‘dagwacht’ (van vier tot acht 's morgens) in den beginne heel wat ‘stiller’ dan op de vorige wacht, toen er hier en daar nog al wat gepraat werd. De matrozen die *nu* boven gekomen zijn, weten dat straks voor hen de dag en het werk weer aanbreekt. Ze doen al hun best, om nog gauw ergens een rustig hoekje te vinden en wat te slapen, voor er, zooals men dat noemt, ‘overal’ wordt gemaakt (‘reveille’) en het schoonschip maken begint. Overal ziet men in de halve duisternis op het dek slapende menschenfiguren, zooveel mogelijk weggedoken of opgekropen onder een sloep, of tegen het affuit van een kanon of waar er maar ergens een rustig en veilig plaatsje te vinden is. Alles tracht nog wat te rusten, voor dat de dag weer begint.

Maar, heel lang duurt het niet, weldra verschijnt schipper Homstra aan dek en hoort men tegelijk met of onmiddellijk na het slaan van de glazen (op de scheepsklok), het geluid van verschillende fluitjes van den schipper en van de verschillende

andere onderofficieren, die zijn bevelen repeteeren, en, terwijl men heel veel menschen ziet geeuwen en zich uitrekken, begint nu de dag weer op de bovenverdieping van onze kleine drijvende wereld; beneden slaapt nog dat gedeelte van de equipage, die vannacht de middel- of ‘hondenwacht’ hebben gehad.

Terwijl nu het plassen en spoelen begint, ziet men het ook in het Oosten al wat lichter worden. - De schemering is echter hier in de keerkringen maar heel kort, zoodat we al heel gauw den dageraad zelf met al zijn kleurenwisseling aan de lucht en over het water zien schijnen.

Terwijl het is, alsof juist in dit oogenblik de wind een beetje is gaan liggen en de zee rustiger is dan straks, begint het daar aan de kim een weinig rood te worden. Dat echter trekt weer weg en het gaat eerst over in een bleek-geel. Dan komen links en rechts van het punt waar de zon straks moet komen, en langzamerhand overal in het Oosten, meer en meer roodachtige schijnsels, roode ‘dageraads-kleuren.’ De toppen en achterkanten van de wolken aan de kim worden met een rosegloed verlicht. Ze doen ons denken aan de sneeuwbergen van Tirol bij 't komen van den dag; het is alsof ze ons zeggen willen: ‘Kijk, wij hebben de zon hier al.’ En, ja! daar begint hij ook wezenlijk te komen; na aan deze zelfde wolken eerst gouden en dan later zilveren randen gegeven te hebben. Een oogenblik te voren zien we ook nog aan den overkant, in het Westen, allerhande prachtige kleuren en tinten, als een weerkaatsing van het Oosten; van dat mooie blauw dat men azuur noemt en dat later geheel overgaat in ‘rosekleuren.’ O! de geheele lucht is nu ‘rose.’ - Maar zie *nu*, als de zon werkelijk te voorschijn gaat komen. ‘Bengaalsch vuur’ is het; maar, van de prachtigste soort! Stroomen van Bengaalsch vuur, die straalsgewijs naar boven en over het water komen schijnen. En... 't is heel-en-al een stroom van *licht*, die nu over het water naar ons toekomt, over de zeeën en golfjes, die net doen, als of ze nu in eens ook wakker worden, en kabbelen en ruischen en ‘natter’ schijnen dan ooit, als de groote goede zon zelf vroolijk over het water komt kijken en ze allemaal, de geheele natte wereld, het geheele college, besproeit met het goud- en zilverkleurige licht van de pasgeboren ‘Eerste stonde van den dag!’

Harder loopt nu de Tromp. 't Is of hij in eens ook meer

schik krijgt in zijn leven; het waait meer dan het gedaan heeft, de passaat blaast er weer dapper op los, we sturen op nieuw met frisschen moed en lust in ons leven, met vaart om de Zuid en straks naar het schoone land dat ons wacht. De dag van heden is begonnen, we zijn weer wakker aan boord van de Tromp.

III. '*De verjaardag van den ouwe, en andere kleine tafereelen*.'

We zijn dus nu in den Zuid-Oost passaat. Toen we de Linie passeerden, die nu reeds achter ons ligt, werd natuurlijk ook het groote Neptunus-feest gevierd, waarbij wij nieuwe adelborsten naar behooren kletsnat werden gegooid. Dit feest is echter reeds zoo dikwijls door tal van schrijvers op uitstekende wijze geschilderd, dat ik er mijn pen maar niet aan zal wagen, doch ik kan het niet over mijn hart verkrijgen, ook het andere feest (dat we hier in den Zuid-Oost passaat vierden) geheel met stilzwijgen voorbij te gaan. Ik bedoel: de verjaardag van 'den ouwe', onzen kommandant.

Er werd toen een groot diner gegeven in de kajuit, en Kokkert, de scheepshond, liep al heel vroeg in den morgen, op de dagwacht, met een groote strik op zijn staart. Hij vond dit maar half goed en deed zijn best om de strik er af te happen, doch naarmate het wat later werd op den dag en hij bemerkte, dat er over het geheel eene recht feestelijke stemming heerschte door het geheele schip, deed ook hij meê, en kwispelde en blafte recht pleizierig, toen ons geïmproviseerd orchest zich met de parade even liet hooren, als een voorproefje van 't geen ze heden avond ten beste zouden geven.

Dit orchest bestond uit: de '1^{e} harmonica', bespeeld door den botteliersmaat Heileman, '2^{e} harmonica' (met trilgeluid) door den ziekenoppasser, '1^{e} triangel, door den stuurmansleerling v.d. Lasch, terwijl de 2^{e} triangel, benevens twee trommen, allen met groote virtuositeit en volharding, werden bespeeld door verschillende heeren, wier namen ik vergeten heb. Alleen weet ik, dat bij de avond-uitvoeringen een vocaal orchest zich bij dit alles aansloot, met den korporaal van de mariniers Hang-

rand als “bas” en den jongen Peermans als “2e tenor”. - Het geheel was schoon en voortreffelijk en overtrof de stoutste verwachtingen. - Somtijds sloot ook nog onze tamboer zich bij het orchest aan, doch niet met zijne trom; bij dergelijke gelegenheden bespeelde hij den signaal-hoorn, terwijl ook de pijper van de mariniers met zijne fluit, zich in dat geval liet hooren. Deze twee heeren echter werden alleen bij enkele stukken toegelaten, aangezien er bij de meerderheid van ons orchest een groote neiging bestond tot het geven van meer “ernstige stukken”, bij hen bekend onder den naam van “treur-marseillaises”; iets aandoenlijks, waarbij vooral de “2e harmonica met trilgeluid” (ziekenoppasser) duidelijk hoorbaar was. - Toch was over het geheel ons orchest, ook zelfs bij deze stukken, altijd zeer luidruchtig en vroolijk, en vooral op een dag als dezen, den verjaardag van “den ouwe”, werden alle krachten ingespannen en deden alle leden meê. De feestmarsch was, ik moet het ronduit zeggen, wel wat al te hard. Maar zij meenden het goed, dat is zeker.

Dokter Petter had zich op verzoek van den kommandant belast met het toezicht op het diner; iets waarin hij altoos veel pleizier had. Reeds den dag te voren had hij lange conferenties met Poestang, den kajuitshofmeester (die niet erg in zijn humeur was, omdat hij de zaak liever alleen behandelde) - en den kajuitskok, die nog al goed met dokter Petter overweg kon, maar alleen niet te vertrouwen was, als voor de een of andere saus madera, of in 't algemeen, iets verleidelijks noodig was; hij proefde dan te dikwijls. Nu had dokter Petter juist dezen keer plan op een bijzondere saus, waarin hij een zekere hoeveelheid champagne dacht te doen; ontegenzeggelijk hoogst gevaarlijk voor de gemoedsrust van den kajuitskok. Een oogenblik kwam in het philosophisch brein van den dokter het denkbeeld op, om den kajuitskok vooraf een halve flesch jenever te geven, in de hoop dat dit hem van de champagne afkeerig zou maken, want hij wist dat de kajuitskok zich nooit te buiten ging, voor dat zijn taak ten einde was en men hem dus zonder gevaar voor het diner zoo iets zou kunnen geven, terwijl hem meermalen gebleken was, dat hij jenever verreweg de voorkeur gaf boven b.v. madera of port. Maar, zou dit ook het geval wezen tegenover eene zoo bijzondere en zoo helder hem toelachenden drank als champagne?

Helaas, neen. Ik weet niet precies, hoe het afgeloopen is, maar wel weet ik, dat wij gedurende het diner eenige oogenblikken in gespannen verwachting verkeerden en een lange pauze hadden na de soep; en dat er door dokter Petter angstig naar de deur werd gekeken, omdat de pasteitjes maar niet wilden komen. Zooals later bleek, was dit het gevolg van de opgewonden vroolijkheid van den kajuitskok, die op de hoogte van de kombuis een soort van wilden dans uitvoerde met den schotel pasteitjes boven zijn hoofd, welken schotel hij met alle geweld zelf in de kajuit wilde brengen om dan tevens eene toespraak tot de 'heeren' te houden; van welk gevaarlijk voornemen hij eindelijk werd teruggebracht door zijn vriend den scheepskok, die hem plotseling een natte dweil over het hoofd wierp. Het onmiddellijk daaruit voortvloeiende gevecht gaf hem afleiding en maakte dat hij verder gedurende het diner zijn plichten naar behooren vervulde.

Nu, dokter Petter had er alle eer van. Het was een diner, dat ons nog lang zal heugen. 'Solide' in de hoogste mate; tal van soorten van vleesch, al wat maar in blikken voorhanden was; vooral de zwezerikken waren lekker. Het spreekt vanzelf, dat er ook den dag te voren, een varken en verschillende kippen en eenden geslacht waren. Als visch hadden we een flinke portie versche zalm uit blik, terwijl onder de groenten natuurlijk in de eerste plaats de heerlijke asperges genoemd moeten worden. Bij de zalm hadden we wortelen, terwijl later bij het rundvleesch en de kalfskarbonaden, aspergieboontjes en bloemkool op tafel kwamen. Bij de kippen hadden we gestoofde kersen. - Ik meen haast dat het een diplomaatpudding was, die hieraan voorafging en waarbij de champagne-saus van dokter Petter behoorde; een saus die we werkelijk heel lekker vonden, maar de champagne konden we er toch niet uit proeven. We kregen ook nog een soort van salade; wat het was, weet ik niet, ik herinner me alleen, dat er paling bij gepresenteerd werd (uit blik) van zeer geringen omvang, doch met een sterk 'sprekenden' smaak. Ik weet er geen betere uitdrukking voor; de smaak is mij lang bijgebleven. Ik moet er echter bijzeggen, dat op deze hoogte van het diner, bij de twee adelborsten, die gevraagd waren, en ook bij een paar van de jongste officieren, het waarnemingsvermogen uiterst zwak begon te worden.

Er waren reeds verschillende toasten uitgebracht, behalve op den kolonel, onzen kommandant, ook op ZEds. vrouw (een best aardig vrouwtje, dat wel bij ons aan boord was geweest), en, natuurlijk! op ‘z'n jongen’ (een aardig kereltje, ook aan boord geweest, en dikwijls bij ons in den voorlongroom; zijn portret hangt in de kajuit). - Maar toen kwamen er nog tal van andere toasten, op de ‘goede verstandhouding’, op de ‘harmonie aan boord’, op onzen eersten officier (door den kommandant), op dokter Petter, en ja, ik weet niet op wat al meer, totdat er eindelijk in al deze toasten een min of meer oorlogszuchtige geest begon te komen, en meer dan een van de jongste leden van het gezelschap eene neiging aan den dag begon te leggen tot het bezigen van ‘gevleugelde woorden’. Er werd meermalen gesproken van ‘goed en bloed’ en ‘de laatste droppel bloed’; iets, dat werkelijk geheel onnoodig was, aangezien op 't oogenblik, zooverre ons bekend was, niemand iets tegen ons dierbaar vaderland in den zin had. Een van de officieren begon eindelijk stukken voor te dragen uit zijn lievelingsgedicht: Meijer's ‘Boekanier’, terwijl een van ons, van de adelborsten, werkelijk op het punt was, zich hierbij aan te sluiten met een toepasselijk gezang, toen de 1e officier het woord verzocht, den kommandant namens ons allen bedankte voor zijn gastvrij onthaal en daarop het sein gaf om op te breken.

Toen wij op het dek kwamen, zagen wij dat hier alles in gereedheid was gebracht voor de ‘komedie-vertooning’ die er gegeven zou worden. Alles was met vlaggen versierd, terwijl achter op het zoogenaamde ‘halfdek’, met zeildoek eene vierkante ruimte was afgeschoten, waar wij straks, als het gordijn opging, de ‘komedie-vertooning’ zouden zien. Dadelijk toen de kolonel aan dek kwam, viel ons orchest in met eene ‘ouverture’ die aan het ongeloofelijke grensde, wat betreft de hevigheid waarmeê al de instrumenten tegelijk hun beste beentje vóórzetten, doch waarbij toch de tamboer met den signaal-hoorn boven alles uit hoorbaar was. Na deze fanfare kwam er echter iets meer aandoenlijks, waarbij, zooals ik vroeger reeds met een enkel woord aanstipte, vooral de ziekenoppasser in trillende harmonica-toonen gewoonlijk in de voorhoede was en meer dan eens plotseling een klagende solo gaf. De ouverture eindigde met ‘ma clé, ma clé, ma clé’ (maritieme spelling). Hierna ging het gordijn op, en het stuk begon.

Hier moet ik helaas bekennen, dat mijn geheugen in dezen eenigszins te kort schiet. Het eenige wat mij nog duidelijk voor den geest staat, is dat er, zooals in alle scheeps-komedies, een moordenaar in voorkwam, die in het eerste bedrijf opkomt, sierlijk gekleed in een kort zwart merinos jasje (zooals men ze van de Chineezen te Batavia koopt), ringen aan de vingers, een roode das om en een grijze flambard op zijn hoofd. Hij heeft echter al dadelijk iets in zijn stem, dat niet recht hi den haak is, terwijl hij ook heel veel ‘ter zijde’ spreekt, of wel, zeer luidruchtig op zijn eentje staat te redeneeren; iets dat hem aan het eind zuur opbreekt, want hij wordt voortdurend beluisterd door een onzichtbaar ‘vermomd vijand’. - Deze rol, die van den vermomden vijand, werd gespeeld door den ‘baas-kleêrenmaker’, die den moordenaar in het vierde bedrijf in eens met zijne min of meer keffende stem, en iet of wat op een valsche manier, akelig grijnzend, op het lijf valt met de woorden: ‘Ja Oneóla Casimanca, ik had u reeds lang herkend, al vermomdet gij u ook in het kleed van den edelman’ en hierbij wijst de baas-kleerenmaker op de roode das en de grijze flambard, welke voorwerpen hem nu onmiddellijk door een van de omstanders worden afgerukt, waarop ook weldra zijne andere ‘sierlijke kleedingstukken’ volgen en hij in minder dan geen tijd heelemaal onttakeld is, waarna hij geboeid wordt met twee einden tuigketting, die men voor deze gelegenheid expresselijk met bloed heeft besmeerd (afkomstig van de op heden geslachte eenden), en met welke akelige attributen de moordenaar wordt weggebracht om zijn straf te ondergaan. Het gordijn valt. - Dat's al wat ik er nog van weet.

Nu volgde een stuk, dat, zooals wij allen wisten, door den sergeant-schrijver Hazelhof expresselijk voor deze gelegenheid was geschreven en den titel droeg van: ‘De Goedhartige Oom, of, Het blijde wederzien’.

Al dadelijk bij het opgaan van het gordijn, bemerkten wij, dat dit een stuk was, waarin veel gegeten zou worden, want een gedekte tafel stond op den achtergrond gereed. En ziet, het duurde ook niet lang, of de sergeant-schrijver, die zelf de hoofdrol van ‘De Oom’ vervulde, was werkelijk druk in de weer, met een ‘goed vriend’, die op eenigen afstand eene villa bewoonde ‘en hem wenschte te spreken.’ - Wij begrepen wel niet geheel, waarom dit gesprek nu juist etende moest worden

gevoerd, doch vonden het wel aardig, want de sergeant-schrijver, een ex-pierewaaier en een grappenmaker van de eerste soort, speelde voortreffelijk. - Toch begonnen we min of meer ongerust te worden, toen er steeds weer andere ‘vrienden’ kwamen, en eindelijk ook een ‘neef’, die zeer onverwacht en ten eenenmale ‘ongemotiveerd’ uit de lucht kwam vallen en wien dadelijk gevraagd werd: ‘Wel neef, hebt gij reeds gegeten?’ En zoo ging het steeds door, zoodat eindelijk de 1e officier wel verplicht was, achter de coulissen te gaan en aan de intrigue van het stuk een einde te maken, door te ordonneeren, dat men bij den tweeden neef, na dezen die *nu* op het tooneel was, het gordijn moest laten vallen.

Wat was het geval? De kommandant had aan zijn hofmeester order gegeven, om, als er eetbare waar bij de vertooning noodig was, deze uit zijne provisie aan de heeren vertooners te verschaffen, en nu had blijkbaar de sergeant-schrijver bij den bouw van zijn stuk, zich door deze heugelijke tijding te veel laten meêsleepen en had er al zijn beste vrienden achtereenvolgens een rol in toegedacht, terwijl hij zelf, al etende, de rol van den onvermoeiden gastheer op zich had genomen. Door de tusschenkomst van den 1en officier, eindigde nu het blijspel wel eenigszins plotseling; toch hadden wij ons kostelijk geamuseerd, en nog menig dag na den ‘verjaardag van den ouwe’ gaven deze vertooningen en het diner stof tot discours. Langzamerhand echter raakte ook dit weer in het vergeetboek en ging weer de eene dag na den anderen voorbij, zonder dat er iets bijzonders gebeurde. -

Toch, ja, er gebeurde nog iets; al was het ook niet van veel belang. Een dag of wat na het feest hadden we namelijk eene kleine terechtzitting, ter zake van een diefstal van uien uit een leeg kippenhok, door eenige scheepsjongens. Deze kleine heeren hadden, zooals nu bleek, een geregeld ‘uien-verbond,’ waarvan ieder lid gehouden was eene contributie van zóóveel uien per dag te leveren, of wel dit met andere gangbare ruilmiddelen te vergoeden, zoodat b.v. de jongens die achteruit, in de kajuit en den longroom, dienden, hunne contributie in koude aardappelen of andere heerlijke eetbare waar ‘van de officieren’ betaalden. Aangezien de jeugdige bende uit zooveel leden bestond, lekte er weldra wat van uit en werd een van de leden door Poestang, den kajuitshofmeester, des nachts op heeter

daad betrapt, juist toen de kleine dief in het kippenhok zat. Poestang deed de deur achter hem dicht, zoodat de kleine zondaar niet weg kon. Men liet hem er stil in zitten, tot den volgenden morgen, toen hij als een tweede Jan van Leiden in zijne kooi werd tentoongesteld.

Het geheele komplot werd nu ontdekt, en het bleek, dat werkelijk juist de nu betrapte en ‘tentoongestelde’ de eerste aanleiding tot alles had gegeven, door in eene avondvergadering van kleine schepelingen, die gewoonlijk achter de kippenhokken werd gehouden, de vraag te doen ‘zou jullie niet een uitje lusten?’ waarna hij als uitleg van deze vraag, den aanslag ontwierp en zelf het eerst met de uitvoering begon.

De bende kreeg eenige dagen strafpeloton, en daarmeê liep ook deze zaak af.

Wij hadden heel wat van deze kleine zeelui aan boord. Het was merkwaardig te zien, hoe zij zich ontwikkelden en opgroeiden, naarmate de reis vorderde en de Tromp steeds verder en verder van huis afkwam.

Menigeen van deze kleine schepelingen liet in het vaderland niet veel ‘aantrekkelijks’ achter en had daar reeds vroeg de wereld van een leelijken kant leeren kennen. Zoo had b.v. de bovenbedoelde kleine zondaar die in het kippenhok gearresteerd was, zijn prille jeugd doorgebracht met zijn vader te vergezellen, die ‘op een viool speelde’ en daarmeê de kermissen bereisde, terwijl mama met het jongste zusje op eigen gelegenheid het land doortrok, met een poedel die kunsten vertoonde en tevens gedresseerd was om hier en daar eetbare waren te veroveren en - te ‘apporteeren.’ De talentvolle moeder bewoog zich ook wel op kunstgebied, door, somtijds geaccompagneerd door het zusje, liederen te zingen van moord-historischen aard, aan het eind waarvan de poedel en het zusje ieder met een bakje rondgingen. - Deze dierbare ouders waren den jongen v.d. Hak ontrukt, de moeder door den grimmigen dood, de vader door eene noodzakelijk gebleken ‘eenzame opsluiting,’ terwijl het zusje in een verbeterhuis was opgenomen. Dit gaf aanleiding tot de komst van den kleinen straatburger aan boord van den Tromp, waar hij goed ontvangen, ‘behandeld’ en ‘gepolitoerd’ werd. Hij kon nog altoos niet best tegen stilzitten en zijn grootste grief tegen het scheepsleven was, dat men 's morgens of voormiddags in de ‘school’ aan boord, hem vermenig-

vuldigen en deelen trachtte te leeren. Hij zat altoos over zijn lei heen, naar boven te kijken, waar hij de heldere lucht, het tuig en de zeilen zag. Daar had hij schik in, dat was zijn element, en later is er een flink matroos uit gegroeid, niettegenstaande zijn liefhebberij om de ‘uitjes’ uit het kippenhok te halen.

Zooals ik reeds zei, hadden we bovenbedoelde terechtzitting en ook het groote feest van den verjaardag, een eind al voorbij de Linie. - We beginnen dus zoo zoetjes aan de kust van Brazilië te naderen.

We zijn nu al een heelen tijd in zee en van tijd tot tijd beginnen zich dien ten gevolge de gewone verschijnselen te openbaren, namelijk: verveling en ruzie. Er zijn menschen die boos op elkaar worden, zonder dat ze zelf recht goed weten waarom; dagen lang loopen ze elkaar voorbij en zitten tegenover elkaar aan tafel, zonder een woord te zeggen. Maar dat wordt straks beter, want we komen dichter onder den wal en het plan bestaat om Rio de Janeiro aan te doen. Dan gaat men met elkaar naar den wal, en zelfs reeds als de kust in 't gezicht komt, gaan dikwijls alle twistgedingen in eens in 't vergeetboek. Men drukt elkaar de hand, drinkt een glas op de ‘voortdurende harmonie’ en ‘goede verstandhouding’, en - alles is vergeten.

We zijn nu, met het mooie weêr, ook druk bezig met het ijzerwerk af te schuren en alles wat op te poetsen en te schilderen, tegen dat we in Rio Janeiro binnenkomen, want dan heb je graag dat zoo'n schip er netjes uitziet.

Als we straks binnenkomen, kunnen er ook al brieven voor ons wezen van Holland, van huis! want de mailboot uit Europa doet de reis natuurlijk gauwer dan wij met een ouderwetsche zeilkorvet. - Er worden nu ook al brieven geschreven, om ze straks zoo spoedig mogelijk te kunnen verzenden. De ziekenoppasser, dien we aan boord de ‘stads-huurschrijver’ of zaakwaarnemer zouden kunnen noemen, heeft het nu erg druk, omdat hij voor de verschillende ‘ongeletterde’ matrozen brieven heeft te schrijven. Deze ziekenoppasser, dezelfde die de trilharmonica bespeelt, is een ondernemend mensch, die uit alle gegevens geld weet te slaan, want Dokter Petter komt op zekeren dag tot de ontdekking, dat hij zelfs de ‘muurvlakte’

van de scheepsapotheek exploiteert, namelijk, door tegen betaling van zóóveel per week, aan sommige teerhartige matrozen toe te staan, aan den wand, onder of naast de flesschen en potten, de portretten van hunne teerbeminden op te hangen, zoodat de apotheek rondom behangen is met de meest uiteenloopende figuren uit de vrouwenwereld in het Nieuwe-Diep. Ofschoon de ziekenoppasser lang volhoudt, dat deze dames allen tot zijne familie behooren, gelast toch Docter Petter de onmiddellijke verwijdering van het geheele gezelschap, dat, (naar ik later hoorde) nu eene plaats vindt in de bottelarij, tusschen de jenevervaatjes en bakken voor droge waren.

Aangezien het hier ten zuiden van de Linie zomer is, begint het hoe langer hoe warmer te worden en is het 's middags bijna snikheet, zoodat er groote sterfte komt onder de varkens, die daar niet tegen kunnen, naar het schijnt. Nu, dat's erg jammer, want zoo'n varken aan boord van een schip, als het geslacht wordt, is een pleizierig iets, en vooral in den voorlongroom geeft dit slachtfestijn altoos een kleine aanleiding om er een glaasje bij te drinken. Ook begint onze andere provisie hard te verminderen. Het is een gewoon verschijnsel, dat men in den voorlongroom in het begin van de reis te veel eet. 't Is zoo verleidelijk, als men al die blikken met de kostelijkste namen vóór zich ziet.

‘Laten we 't maar opeten’ zeiden we dan, ‘waarom heb je 't anders aan boord?’ - Dit heeft echter ten gevolge, dat de boedel nu op is en we hard verlangen om binnen te komen.

Nu, we beginnen de kust te naderen, en, eindelijk, op een Zondagmorgen, op de dagwacht, al heel vroeg, als het licht begint te worden, zien we de kust van Brazilië, bij kaap Frio; eerst als een lichtblauwe wolk boven in de lucht, doch weldra wordt het duidelijker en zien we bij welk punt we zijn. Naarmate het later wordt, beginnen de bergen en het hooge land van de Braziliaansche kust zich nu hoe langer hoe duidelijker te teekenen en voor 't eerst na een week of zes, zeven, zien we straks over de blauwe wateroppervlakte heen, den groen begroeiden en rotsachtigen wal.

We zijn er echter nog een heel eind van verwijderd en, aangezien de wind gaat liggen, wordt het achtermiddag voordat we dichter onder den wal komen, maar nu kunnen we ook al wat meer onderscheiden, en zien hier en daar in het gebergte

rookkolommen naar boven trekken. - ‘Vuren’ van de Indianen, denken sommigen van ons, die veel van Gustave Aimard hebben gelezen.

't Is al bijna donker, als we eindelijk, 's avonds om een uur of half zeven, aan den ingang komen van de baai van Rio de Janeiro, en daar besluit de kolonel ten anker te gaan. 't Is te laat om door te sturen.

‘Klaar bij je anker?... Laat vallen... je... anker!’

We voelen een ruk, een schok door het heele schip, en daar rolt het zware stuk ijzer, en rinkelt de ketting al rammelend en donderend naar buiten... Boem! Daar liggen we.

Daar liggen we, ja, en - vlak onder den wal. Dat's te zeggen, wij adelborsten, die nog niet veel bergen gezien hebben in ons leven, denken, dat we er zoo dicht bij liggen, dat men als 't ware ‘met een steen op den wal zou kunnen gooien,’ doch als wij onzen verrekijker en binocles nemen, merken we dat de wal toch nog een heel eindje weg is. - We zien namelijk onder aan den voet van de bergen dorpen liggen, en merken nu op, hoe akelig klein die huisjes ons toelijken en wat een Lilliputterachtige wagentjes en paarden het zijn, die we daar zien rijden. - Toch, wat vinden we het prettig, dat we dat alles weer zien! Hoe jammer, dat het al zoo gauw donker gaat worden en we alleen hier en daar in de bergen nog wat lichtjes kunnen zien flikkeren. - Was het maar ‘morgen’!

Nu, het wordt ‘morgen’, en met het doorkomen van den zeewind, gaan we weer onder zeil en dieper de baai in.

IV. ‘*We komen binnen en gaan naar den wal*.’

Ge hebt misschien meermalen gehoord van de baai van Napels, hoe mooi het daar is en welk een prachtig gezicht men daar heeft bij het binnenkomen? Nu, 't is waar, Napels *is* mooi; in latere jaren ben ik er zelf ook geweest en heb het kunnen bewonderen, deze kleurenpracht van lucht en water, van bergen en zee, deze levende schilderij, waarop al wat men ziet, als 't ware tot ‘zingen’ stemt. - Toch staat bij mij de baai

van Napels verre ten achteren bij die van Rio de Janeiro. Kwam het misschien, omdat het voor het eerst was, dat ik in de tropen kwam, en in eens den vollen weelderigen plantengroei voor mij zag, en - ja, ‘gevoelde.’

Ja, het zat in de lucht, we konden niet zeggen, dat we hier vóór in de baai het ruiken konden, maar toch, we ‘voelden,’ dat we hier tusschen bergen lagen, waar de natuur in bladeren en boomen, in vruchten en planten, de volle zonneweelde heeft gelegd en ze allen heeft doen groeien in reusachtige vormen, bladeren en stelen; zoo groot en trotsch als wij ze nog nooit hebben gezien, en met alle kleuren van donker en licht, bruin en groen, helder en vroolijk, maar soms ook somber van toon; alle schakeeringen van kleur en licht, die op de wereld te vinden zijn. En, - ja, ik geloof toch, dat over het water van de baai heen, de lucht, de geur van dezen rijkdom der tropen naar ons toe komt waaien, terwijl wij met den ouden Tromp (die er nu keurig uitziet van buiten) bezig zijn het anker te lichten.

De wind waait nu nog *van* den wal, maar ziet, daar in de verte komt al de zeebries. Buiten bij de eilanden Raza en Rodonda, vóór den ingang van de baai, zien we hem komen, met witte, krullende en spattende kopjes op het water. Nog een poosje, en weldra rimpelt zich ook het water vlak bij ons, en, juist als het anker gelicht is, komt de frissche zeewind zachtjes en mooi in de zeilen vallen.

Daar gaan we heen. Links van ons zien we een berg, die, kegelvormig, bijna loodrecht uit het water naar boven komt kijken. Dat is het zoogenaamde ‘suikerbrood.’ 't Is een grijze, puntige rotsklomp, die werkelijk, wat betreft zijn vorm, aan een suikerbrood doet denken, maar overigens een zeer eerwaardig uiterlijk heeft door de grijze kleur van zijn steile, bijna onbeklimbare ..... ‘muurvlakte’ zou men het bijna kunnen noemen. Zoo steil en hard zien ze er uit, die zijden van het suikerbrood, waartegen nu de golfjes en zeeën van de baai, al dartelend en spelend, opgestuwd door den zeewind, hun kracht beginnen te beproeven.

Het begint levendig te worden, hier vóór aan den ingang. Tegelijk met ons zijn ook een paar schoeners onder zeil gegaan, een Engelschman en een Braziliaansch kustvaartuig, terwijl uit zee ook tal van kleine visscherlui met hun eigenaardig gebouwde vaartuigen en puntige zeilen, naar binnen komen sturen.

Wij zijn ondertusschen druk bezig, om beneden in de batterij alles klaar te maken voor het saluut, dat we zoo meteen zullen moeten doen, als we de reê opkomen.

We zien al tal van schepen duidelijk liggen. Trouwens, gisteravond konden we ze ook al heel in de verte zien, en sommigen van ons, die in het tuig geklommen waren, wisten al te vertellen, dat er een Engelsch en een Braziliaansch oorlogschip lagen. Nu, dat komt uit. Naarmate we verder naar binnen sturen, kunnen we de vlaggen en de geschutpoorten duidelijk van het dek onderscheiden, en.... jawel, zie, daar komt ook de heele stad, min of meer amphitheatergewijs tegen de bergen gebouwd, met haar witte huizen, kerken en villa's, om de grijze zijden van het suikerbrood heenkijken. Steeds meer en meer, en duidelijker, naarmate we dieper de baai inkomen. Ook zien we nu, daar in het midden, het eilandje liggen, waar de Braziliaansche vlag waait op een fort, dat ze daar in de baai, rondom in het water gebouwd hebben.

O, wat is dat mooi, wat we nu achtereenvolgens te zien krijgen. Rondom bergen, waarvan de hellingen hoog naar boven loopen, zoodat we, naar den top ziende, heelemaal naar boven moeten kijken. Overal met groen bedekt. Door onze binocles kunnen we de vruchten zien hangen. Heerlijk! En dan hooger op zien we witte stipjes, in en tusschen het groen, doch als we er den kijker op richten, zien we dat het een villa is, of een groote buitenplaats met haar bijgebouwen en stallen. Soms ook wel een kerk of een klooster, terwijl we op verschillende punten rookende hooge schoorsteenen zien van fabrieken of wat dies meer zij. O, het is weer de ‘wereld’, die we zien, het leven van den vasten wal!

Ja, het is de wereld, maar, hier telkens half verscholen tusschen het groen, het weelderige groen van de uitgestrekte bosschen, die we overal in het gebergte zien en die maken, dat we ons verbeelden, een reusachtigen vijver binnen te varen, waarin we op verschillende punten miniatuur-eilandjes, achter in de baai en overal verspreid, zien liggen, terwijl daar aan den voet van de bergen en aan het strand, de dorpen, voorsteden en alleen liggende huizen van de Lilliputters verspreid liggen. Alles een gekriewel van witte of meer donkere punten en streepjes tegen het lichte, soms ook diep donkere groen van de begroeide hellingen der bergen, die rondom de watervlakte van den vij-

ver of baai, als een meer omvatten, begrenzen en verbergen. Het moet al een verbazende reus wezen, die buiten uit den Zuider-Atlantischen Oceaan, daarover heen, hier bij ons naar binnen komt kijken, terwijl wij hier beneden met den kleinen, kleinen Tromp al zeilende over de watervlakte komen kruipen. Als een vliegje, zoo klein zijn we nu. Namelijk voor den reus, die over de bergen komt kijken.

't Is zonderling die indruk, en misschien is het dwaas wat ik hier zeg, maar toch, zoo iets, zoo'n idee speelde er mij door het hoofd, terwijl wij met de Tromp nu de reê opkomen.

We zijn nu al dicht bij het fort, en dus, weldra .... bang! bang! daar beginnen we te salueeren met onze batterij en hullen alles vóór en om ons in een wolk van kruitdamp. Trotsch komt de Tromp met de Hollandsche vlag aan de gaffel en den wimpel aan den top, de reê op en salueert het Braziliaansche gouvernement met: ‘een en twintig schoten stuurboord uit!’.. Trotsch en plechtig weergalmt de klank van de donderende kanonnen rondom tegen de bergen, en trotsch gevoelen wij ons allen, als ‘den ouwe’, onze kommandant, zoo mooi en netjes, zoo precies met de Tromp tusschen al die schepen door weet te zeilen en ons ten anker te brengen, juist dáár, waar hij wil. Nog kan ik mij er in verheugen, als ik bedenk, hoe knap onze kolonel, onze ouwe, onze kranige en deftige kommandant bij die gelegenheid ons Nederlandsen oorlogschip met de Hollandsche vlag aan den top, met een stevige bries onder volle zeilen de reê opstuurde; alles tegelijk bergende, het anker in den grond, ‘bakspieren uit’, en steeds maar salueerende en onder het gedonder en in de kruitdamp van het saluut van weerskanten. - Want, nu begint ook de Braziliaan te ‘bedanken’ en wij beginnen daarna den Engelschen admiraal die hier ligt, te salueeren met onze batterij, die dan op zijn beurt ons weer bedankt en begroet. Het is een leven en een kruitdamp, van wonder en geweld,.... totdat eindelijk aan alles een eind komt; de damp trekt weer op, en - we kunnen zien, waar we liggen.

Nu kunnen we de stad en alles om ons heen op ons gemak bekijken. Wat een nieuwe en vreemde wereld! Weldra is de Tromp omringd van allerhande vaartuigen, die, als de quarantaine-dokter (die al met zijn sloep op zij ligt) vergunning heeft gegeven, ons komen bestormen met al wat maar denkbaar is.

Vruchten, de heerlijkste die op de wereld te vinden zijn, frissche, sappige ananassen, zachte pisang; verder, gevogelte, visch, groenten, in één woord, al wat maar lekker is, voor iemand die uit zee komt. - In den voorlongroom zal van middag heel wat gegeten worden. - Wij hebben daar onmiddellijk bezoek gekregen van een paar heeren, die we niet verstaan, omdat ze Braziliaansch-Portugeesch spraken, maar die er zoo fatsoenlijk en gedistingeerd uitzien, dat hun een sigaar en een stoel zijn gepresenteerd, doch die hun dadelijk worden afgenomen (ik bedoel den stoel), als wij merken dat het gewone waschbazen zijn, die zich komen ‘aanbevelen.’ - De heeren blijven echter even beleefd en beginnen, al buigende en met een zekere ‘elegance’, ons waschgoed te tellen, waarbij, zooals later blijkt, zij zich meermalen vergissen. Nu, dat's menschelijk, en - Braziliaansch. Hoe schoon ook de natuur hier is, de ‘oever- of strandbewoners’ zijn, zooals overal, belust op al wat uit zee komt, en ‘geld!’ heeft.

Maar de natuur? - Ja, die is hier mooi, prachtig! Als we voor 't eerst een uitstapje maken naar het binnenland, kunnen we ons haast niet voorstellen dat het werkelijkheid is. Vergeet niet, dat we allen jong zijn en het voor de meesten van ons, voor mij ten minste, voor het eerst is, dat we iets anders zien dan de wereld thuis, terwijl we nu weken lang niet anders zagen dan lucht en wolken, water en zee, golven en deining, hout en ijzer, en het dek van ons schip. Als we pas aan den wal stappen, voor 't eerst weer op den vasten grond, krijgen we een vreemd gevoel over ons, als we merken dat dit zoo ‘vast’ is en er geen kwestie kan zijn van slingeren, zooals we nu weken lang gedaan hebben. - We zijn naar den wal geroeid met een soort van sloep of giek, die bemand is met negers en welke in de meeste zeeplaatsen bekend staan onder den algemeenen naam van ‘shore-boats’, of wel ‘kust- of wal-booten’, die men. voor zóóveel per dag huurt, omdat het voortdurend naar den wal roeien voor onze Europeesche matrozen op den duur nadeelig is voor hunne gezondheid en voor hunne gemoedsrust, het eerste met het oog op de warmte van het klimaat, het tweede met het oog op hun onbedwingbaren lust, om aan den wal te *blijven*, als ze er eens zijn, en in elk geval er een hartigen dronk te nemen, voor ze weer naar boord terugkeeren. Men voorkomt dit, door den dage-

lijkschen roeidienst door de zwarte kroeskoppen te laten verrichten, die nu den geheelen dag met ons op en neervaren en - daar recht veel schik in hebben, want van de meesten van ons krijgen ze 't een of ander, een paar sigaren of een geldstukje, of ook wel 't een of ander kleedingstuk, dat ze dadelijk aantrekken en er dan soms zeer potsierlijk uitzien. - Wij hebben een soort van medelijden met de arme nikkers. Het zijn slaven, want in Brazilië bestond toen het slavenhouden nog, en wij die bijna allen ‘Uncle Tom's Cabin’ hebben gelezen, meenen telkens in een van hen het evenbeeld van ‘Uncle Tom’ te zien. ‘Arme kerels!’ zeggen we, en we geven hun altoos wat, en ze grijnzen ons zoo pleizierig toe en maken zulke potsierlijke sprongen als we aan den wal komen en ze ons 't een of ander nadragen, dat we er groote satisfactie van hebben. - Toch beginnen we al heel gauw terug te komen van het geschenk in geld, aangezien dit onvermijdelijk ten gevolge heeft, dat ze bij onze terugkomst aan den waterkant of het landingshoofd, smoordronken zijn en alleen met groote hoeveelheden zoutwater, die over hunne negerhoofden worden uitgestort, weer in orde zijn te krijgen. Een deel van hen begrijpt zelf dat dit noodig is, zij gaan kortheidshalve even te water, steken hunne kroeskoppen er onder, en gaan dan ‘en demi toilette’ in de sloep, om er weldra weer lustig op los te roeien. Het is hun echter aan te zien, dat ze nog niet geheel de ouden weer zijn, zij grijnzen min of meer droevig en wrijven steeds aan hunne hoofden, als ze onder het roeien een hand vrij kunnen krijgen. - Toch houden we wel van de zwarte dronkaards; als we aan boord komen, krijgen ze wat te eten en dat ‘restaureert’ hen heelemaal.

We maken dol veel pleizier in Rio Janeiro. In minder dan geen tijd zijn we er heelemaal thuis. We kennen de Rua do Ovidor evengoed als de Kalverstraat in Amsterdam en brengen er een groot gedeelte van den dag in door, of zitten in de koffiehuizen, waar sommigen van ons wel wat al te veel aangetrokken worden door een verfrisschenden drank, bekend onder den naam van ‘sherry-coblers’, bestaande uit sherry met water, ijs, stukjes ananas, lemmetjes, sinaasappels, citroenen en de lieve hemel weet wat al meer, terwijl men er een glazen buisje of een rietje bij krijgt, of er in, om het vocht er uit te zuigen. - Lekker is het, en voor ons allen iets geheel nieuws, doch aangezien we kortheidshalve het rietje ter zijde leggen en

het glas zoo maar aan den mond zetten, is zoo'n glas nog al gauw leeg en heerscht er gewoonlijk al heel vroeg in den morgen onder ons gezelschap eene zeer opgewekte stemming, zich bij zekere gelegenheid uitende in eene groote vrijmoedigheid tegenover eenige lichtgekleurde jonge dames, die we in de straat tegenkomen. Dit brengt ons in eene zeer opgewonden woordenwisseling met een paar gele Braziliaansche heeren, die deze jonge dames begeleiden. Aangezien wij echter zeer beleefd zijn, en de jonge dames het zich niet zoo heel sterk aantrekken, sluiten wij vrede. We geven onze visitekaartjes en stellen de dames en heeren voor, ons aan boord te komen bezoeken om het Hollandsche oorlogschip eens te bekijken. Dit vindt grooten bijval bij de jonge dames en, ofschoon de Brazilianen nog altoos iet of wat moordzuchtig uit hun oogen kijken, wordt toch ons voorstel aangenomen, men komt den volgenden dag aan boord, en, voordat we twee dagen verder zijn, hebben drie van ons in het geheim het plan opgevat, om binnenkort den zeedienst te verlaten en hier in het huwelijk te treden. De oude Tromp weet het echter wel beter, straks als we water ingenomen hebben en we weer wat ‘vervevscht’ zijn, neemt hij ons allemaal weer mee naar zee. ‘Allemaal gekheid,’ zegt de Tromp, ‘jullie bent nog veel te jong. We moeten eerst samen nog een paar reisjes doen, en dan kunnen we verder zien.’ - De oude heer heeft gelijk.

Wat hebben we toch overigens een pleizier in Rio de Janeiro! Den heelen dag, als we maar geen dienst hebben, zitten we aan den wal en rijden overal rond met rijtuigen of boven op omnibussen, met zes muilezels bespannen. Wij doen ook een tocht het binnenland in, om den waterval te zien van de Tijuca. Dit is werkelijk een merkwaardige tocht. We waren met ons elven, en allen te paard. 's Morgens al heel vroeg den wal op en te paard. De toppen van de bergen zijn nog in wolken gehuld, doch als we buiten de stad komen, trekt het langzamerhand op. We rijden langs een prachtigen weg; links en rechts villa's of andere huizen, waar telkens verwonderde gezichten te voorschijn komen, om naar onze ‘calvalcade’ te kijken. Ja, het gaat er soms wel eens wat raar langs. Er zijn er onder, die blijkbaar op den rug van een paard zich niet op hun gemak gevoelen, en straks, als we beginnen te stijgen, en het dus onwillekeurig wat langzaam gaat (eerst

ging het in vliegenden ren) begint er over het geheel onder het gezelschap eene neiging te komen, om met de teugels in de hand naast het paard te loopen, in plaats van er op te zitten, dat op den duur niet bevalt.

Toch genieten we van de heerlijke frissche berglucht en, als we soms eens stil blijven staan en ons omkeeren, zien we welke prachtige gezichten er beginnen te komen, naarmate we stijgen. Wanneer we b.v. straks, een hoek omkomende, in eens, tusschen twee berghellingen door, daar beneden ons, heelemaal in de diepte als 't ware - als we daar in eens de heele baai van Rio de Janeiro beneden vóór ons zien liggen. Hoe prachtig! Eerst links en rechts groen begroeide hellingen met witte huizen en hutjes er tegen aan, half verscholen, tusschen de wuivende boomen en boschjes, en dan, dààr, aan den voet van den berg, de groote, groote zilveren oppervlakte van de baai, waarop we de schepen als kleine stipjes en streepjes zien liggen, en zelfs daartusschen onzen Tromp meenen te herkennen. Ja, hij is het, we kunnen het duidelijk zien, al is hij nu ook nog zoo klein.

Wij komen hooger en hooger en zien nu heel in de verte, over den bergrug heen, de groote plas, waarop wij weldra weer zullen dobberen, den grooten Zuider-Atlantischen Oceaan. Wat een tegenstelling, al dat grijze blauw-glinsterende water, tegen dezen reusachtigen tuin van boomen en planten, groen van blad, maar kleurig wat hun vruchten betreft en kleurig ook, wat betreft de gevederde wereld, die in dezen tuin haar nesten bouwt en al fladderend en schitterend in de zon, haar leven slijt. - Kleurig! Kijk maar naar de prachtige bloemen, die ze er van maken en die ze ons, beneden in Rio de Janeiro, in de Rua do Ovidor in de winkels trachten te verkoopen.

We komen eindelijk aan een hôtel, waar we onzen dorst lesschen en veel geld betalen, terwijl de eigenares, eene jeugdige Française, zich door een van ons, die wat veel gedronken heeft, maar die ze wel mag lijden, het hof laat maken; welke liefde echter geen invloed heeft op onze rekening, die we, op eene uiterst gracieuse wijze, uit haar eigen handen mogen ontvangen.

Het wordt hoe langer hoe warmer; drukkend heet, als we buiten de schaduw zijn. Alleen onder de boomen is het uit te houden, ofschoon het toch daar ook nog warm is. Eindelijk, als we eerst nog een poosje gedwaald hebben, worden we door een

Braziliaanschen boer op een muilezel, terechtgebracht in de goede rlchting van den waterval. En weldra, ja... we kunnen hem hooren; nog een eindje, en we *zien* hem.

‘Hoe is 't mogelijk,’ zeggen we tegen ons zelf, ‘dat we dat niet gemakkelijker hebben kunnen vinden.’ 't Is net, alsof het hier een heele wereld is op zich zelf, midden in dit dichte tropische woud. We zien tegen een steilen rotsmuur op, waar overal in en langs de gleuven of spleten een soort van vochtige plantenwereld is te zien, die blijkbaar geheel onder den invloed verkeert van de watermassa, die als een reusachtig, zilveren tafelkleed, zonder eind, voortdurend langs den wand naar beneden komt glijden, terwijl het hier en daar, op halverhoogte en op meer punten gescheurd wordt door dwars uitstekende rotspunten, die er door heen komen kijken.

We staan stil en kijken. Rondom is alles vochtig, warm en stil. Een eigenaardige tropische plantengeur zweeft hier in de lucht. - Onwillekeurig gaan we hier een poosje zitten en mijmeren en bedenken misschien voor het eerst, hoe ver we nu weg zijn van ons vaderland en hoeveel anders het hier is dan thuis. - Ik geloof, dat er geen een brief naar huis wordt gezonden, of deze tocht van ons naar den waterval van de Tijuca komt er in. Dat's zeker.

We komen 's avonds laat aan boord terug en zijn doodmoe. We hebben echter meer genoten, dan dagen achtereen in de Rua da Ovidor, of wel 's avonds in de ‘Alcazar’, een klein theater, waar avond aan avond de ‘Orphée aux Enfers’ wordt gegeven. Toch, laten we niet onbillijk wezen, ook hier hebben we ons meer dan eens uitstekend geamuseerd. Straks, als we weer in zee zijn, wordt nog menig keer een ‘air’ uit dat beroemde stuk ten beste gegeven; vooral wanneer de tafel te wenschen overlaat; iets dat we gewoonlijk in den voorlongroom door zingen en een glaasje extra zoeken te vergoeden.

De tijd van ons vertrek begint te naderen. Sommigen van ons hebben ook nog tochtjes gedaan naar den overkant van de baai, waar wij heenvoeren met de reusachtige Missisippi-booten, die steeds over en weer varen, terwijl weer anderen langs het strand van de baai naar Boto Fogo gaan. O, 't is hier alles even mooi en heerlijk, en meer dan een ziet met leedwezen hoe schraal zijn beurs begint te worden. Onze verteringen worden hoe langer hoe matiger; wij zuigen tegenwoordig onze

‘Sherry-coblers’ behoorlijk en langzaam door het rietje leeg, overwegende dat men er dan langer pleizier van heeft. Zoo leert men zich aan 's lands zeden en gebruiken gewennen. -

Het meerendeel van ons komt nu ook 's middags aan boord eten; in den beginne bleven we als heeren aan den wal dineeren en wilden van het schip niets weten. Ja, het wordt tijd, we moeten weg. Het geld raakt op.

De onderofficieren hebben ook permissie gehad om naar den wal te gaan, en er heeft zich hierbij een klein ongeval voorgedaan, zoodat we, op zekeren avond aan boord komende, hooren, dat onze oude bootsman Klabberdos en de sergeant-schrijver Hazelhof, door de Braziliaansche politie en onder geleide van eenige soldaten aan boord zijn gebracht. - Dit geleide schijnt voor twee personen wel wat heel sterk, doch bootsman Klabberbos schijnt zeer ‘doeltreffend’ met zijn vuisten gewerkt te hebben en de kleine magere Brazilianen hebben zeker, met het oog op een nieuwen uitval, zich in het zekere genomen, door eene groote meerderheid in getalsterkte.

Bij het onderzoek dat nu wordt ingesteld, blijkt dat de twee vrienden, bootsman Klabberdos en de sergeant-schrijver, op hunne rondwandelingen in de voorsteden van Rio de Janeiro, een particulier huis zijn binnengeloopen, dat er, volgens hen, geheel uitzag als een logement, en waar zij iets te drinken hadden gevraagd. Dit was hun echter geweigerd; de dame die voor de deur kwam, eene Française, had hun gezegd: ‘Eh bien, messieurs, je n'ai pas l'honneur de vous connaîtrë’, - waarop de bootsman in zijn gewone kernachtige taal, den sergeant-schrijver had gevraagd: ‘wat zeit dat wijf?’

‘Ze zegt’ zeide de, sergeant, ‘dat ze niet de eer heeft, van ons te kennen’. -

‘Nou’ zei de bootman daarop, ‘dat's geen wonder. Ik ken *haar* ook niet. - Maar daarom kunnen we hier toch wel wat te drinken krijgen, zou 'k zeggen.’

Dit laatste scheen echter niet het geval te wezen. - Ongelukkig kwamen juist eenige politie-agenten voorbij, die zich nu ook in het gesprek begonnen te mengen, waarop de bootsman, die erg warm en dorstig was, zich aan al de vreemde woorden die hij hoorde, begon te ergeren en eindelijk verklaarde, zich niet langer door die gele kerels te willen laten uitlachen, waarop hij in één slag drie Brazilianen op den grond werkte, die daarop

om hulp riepen, met dit gevolg dat de wacht op de been kwam en de bootsman en de sergeant weldra geboeid aan boord werden gebracht.

De zaak liep aan boord nog al goed af. De politie werd tevreden gesteld, en de bootsman en de sergeant kwamen met een lichte straf vrij.

Den dag na dit voorval werd 's morgens al heel vroeg op de dagwacht het anker gelicht, we werden door een klein stoombootje een eind de baai uitgesleept, en 's morgens om negen uur waren wij al een heel eind uit den wal. We namen een peiling van de eilandjes Raza en Rodonda, die we nu vóór de baai zien liggen, al heel in de verte, en van nog een paar punten op de kust, zetten dit bestek af op de kaart en bepalen onzen koers ongeveer Zuid-Oost, om bezuiden de Kaap de Goede Hoop langs, verder te sturen naar het einddoel van onze reis, Batavia en wat dies meer zij.

De kettingen worden van de ankers afgesloten, de kluizen worden dichtgemaakt en op nieuw zijn we met de Tromp alleen op het water en beploegt het oude vaartuig den daarop volgenden nacht eenzaam en verlaten het groote veld van den Zuidelijk Atlantischen Oceaan.

A. WERUMÉUS BUNING.

Het naturalisme in Engeland.

George Moore. I.

Het heeft mij menigmaal verwonderd, dat mannen van wetenschappelijke opleiding, welke een open oog bezitten voor de ontwikkelingsgeschiedenis der XIX^{de} eeuw, den invloed en de rechten der natuurwetenschappen in alle takken van het denken erkennen, behalve in dien der hedendaagsche letterkunde. Deze mannen van ernstigen geest, die tot het beschaafdste deel van het lezend publiek behooren, hebben niet onduidelijk als hunne meening te kennen gegeven het naturalisme als een ziekelijk uitwas te beschouwen, hetwelk men ‘rijp’ moest laten worden, opdat het van het lichaam der waereld-letterkunde mocht afvallen; volgens hun oordeel stond de uitbreiding der naturalistische beweging door geheel Oud-Europa gelijk met de verspreiding eener gevaarlijke, besmettelijke ziekte.

De reden, dat eene dergelijke valsche voorstelling bij deze ernstige mannen ingang heeft kunnen vinden, is mijns inziens tweeledig. De eerste reden - en tevens de voornaamste - is het gebrek aan wetenschappelijke kennis van de kritiek, welke niet voor hare zware taak berekend, onmachtig was het naturalisme zijne plaats in de algemeene beschavingsgeschiedenis aan te wijzen. Door kritici van groote bekwaamheid werden de scherpzinnigste beoordeelingen over belangrijke naturalistische geschriften geleverd, en met eene nauwkeurigheid en eenen ijver, waarvan wij de eersten waren de goede bedoelingen op prijs te stellen, werd het voor en tegen dezer nieuwe kunst-

leer gewikt en gewogen. Men bezag het naturalisme van alle zijden, maar vergat ongelukkigerwijze het ook onder het licht der moderne wetenschap te beschouwen. Uit de lezing der naturalistische geschriften kwam men niet tot de slotsom, dat ‘de natuurwetenschappen als grondslag eener nieuwe letterkunde’ de hoofdstelling der naturalistische kunstleer is. Alleen door met aandrang en rustigen ernst de ontwikkelde mannen op deze basis van het naturalisme opmerkzaam te maken, zal men tot beter verstand van het verschilpunt kunnen geraken. Gevaarlijke hartstocht en blinde vooringenomenheid moeten uit de wederzijdsche pleidooien verbannen worden; en zoo wij tot eene beoordeeling van de verdiensten der beide partijen overgaan, moeten wij zorg dragen wetenschappelijken ernst en fatsoenlijke vormen in onze geschriften te doen voorzitten; het meeningsverschil mag niet in een twistgeschrijf tusschen vechtlustige kritici ontaarden, maar moet den toon blijven bewaren, waarop mannen van kennis en opvoeding gewoon zijn belangrijke vraagstukken te beslechten.

De tweede reden moet gezocht worden in de werken der valsche broeders, die zich bedriegelijk onder de banier van het naturalisme zijn komen scharen; zij zijn het geweest, die door een verkeerd opgevat ultra-realisme het naturalisme in kwaden reuk hebben gebracht. En het natuurlijk gevolg hiervan was, dat het groote publiek de werken dezer ketters in één adem met die der ware meesters noemend, er licht toe kwam het geheele naturalisme te beoordeelen naar de afdwalingen van eenige jeugdige, onervaren heethoofden. Wil men dus eenen juisten waardemeter voor de verdiensten dezer wetenschappelijke kunstleer verkrijgen, dan zal men met zorg het kaf van het koren dienen te scheiden.

Uit dien hoofde is het een gelukkig verschijnsel, dat het naturalisme in Engeland zijn intrede heeft gedaan onder de hoede van een bedaard, ernstig man, van wien op goeden grond verwacht kan worden, dat een slechte taktiek hem het reeds gewonnen veld niet weder zal doen verliezen. Want hoezeer de engelsche pers de werken van *George Moore*, wegens de kunstleer, die zij huldigen, moge aangevallen hebben, de bladen van alle richtingen waren eensluidend in hun oordeel, dat, waar de schrijver de perken der konventioneele zedelijkheid te buiten ging, dit niet aan kwade trouw geweten mocht worden. Allen erkenden, dat uit

iedere bladzijde des schrijvers goede bedoelingen en wetenschappelijke ernst spraken.

Dit bedaard optreden van *George Moore* moet bevorderlijk zijn aan de zaak van het naturalisme; het zal hem de achting zelfs van andersdenkenden doen verwerven, en in Engeland het aantal voorstanders onzer kunstleer met ernstige en ontwikkelde mannen vermeerderen.

Zoo er één land kon aangewezen worden, hetwelk bijzondere geschiktheid bezat om een gezond en oorspronkelijk naturalisme voort te brengen, dan was zeker het rijk, dat der geleerde waereld mannen geschonken heeft als *Huxley, Darwin, Spencer* en *Bain*, de groote meesters der evolutieleer. De engelsche geest - in zijne nationale beteekenis opgevat - kon dus vóór het jaar 1880 op eene letterkunde voorbereid zijn, die de leerstellingen der vaderlandsche wetenschap in het kleed van den modernen roman zou trachten te hullen. De evolutieleer, nog minder onder het bereik van menschen, welke buiten den kring der studeerende waereld stonden, wachtte slechts op den man, die de kennis harer leerstellingen met het dagelijksch leven wist samen te smelten, en de nieuwere wetenschap der hedendaagsche, engelsche letterkunde ten grondslag zou leggen. Die man vond Engeland in *George Moore*, den schrijver van '*A Modern Lover*' en '*A Mummer's Wife*'. Zijn naam is dus voor Engeland geworden wat die van *Zola* voor Frankrijk is.

Toch zal het wel niet behoeven gezegd te worden, dat ook Engeland ten opzichte van zijn naturalisme bij Frankrijk ter school moest gaan. De naturalistische beweging in België, Nederland, Duitschland, Italië, Spanje, Portugal en ook in Engeland hangt ten nauwste samen met 'l'évolution naturaliste' in Frankrijk; al deze landen hebben zich min of meer naar het fransche voorbeeld gevormd. Alleen Rusland, welks letterkunde bij ons gelukkig een weinig meer bekend begint te worden, staat buiten deze strooming, en heeft zich, onwetend en onafhankelijk van de fransche beweging, een eigen weg voor zijn naturalisme gebaand; ofschoon dit merkwaardige feit aan de algemeene aandacht ontsnapt schijnt te wezen, wensch ik er op het oogenblik niet langer bij stil te staan, maar mij uitsluitend tot de beweging in Engeland bepalen. En dan dient met klem op den voorgrond te worden gesteld, dat, hoewel Albion bij Frankrijk ter school ging, zijn naturalisme geen schoolsche na-

volging geleverd heeft van hetgeen aan de overzijde van het Kanaal geschreven is geworden. Integendeel; de romans van *George Moore*, tot wier afzonderlijke bespreking ik straks zal overgaan, zijn zoo oorspronkelijk en echt nationaal engelsch, dat zij alleen in betrekking tot de kunstleer, waaraan zij ontsproten, met het fransche naturalisme eenige verwantschap vertoonen. De band van schuld, tusschen de letterkunde dezer beide volken, is zeer gering: eenige fransche schrijvers werden geroepen op den vruchtbaren bodem van Engeland het eerste zaad van het naturalisme te komen uitstrooien. Deze schrijvers waren *Alphonse Daudet* en *Emile Zola*. Hun invloed op het Engelsche publiek blijkt eerstens uit het betrekkelijk groot debiet hunner oorspronkelijke werken, en ten tweede uit de engelsche vertalingen van verscheidene hunner romans. Volledigheidshalve laat ik hieronder een lijstje dier vertalingen volgen[1)].

Vermeerdert men deze engelsche vertalingen met het oorspronkelijk werk van de schrijfster *May Laffan* en met *'Mr. Butler's Ward'* van *T. Mabel Robinson*, dan heeft men een compleet overzicht van de naturalistische beweging in Engeland. Alhoewel hare kwantiteit zeer gering is, wettigt zij door hare kwaliteit hooge verwachtingen, vooral wat betreft den arbeid van *George Moore*.

Daar deze hoogst merkwaardige en kundige naturalist ten onzent nog geheel onbekend is, ben ik zeer verheugd hem aan ons publiek te kunnen voorstellen, dewijl ik overtuigd ben, dat hij zoowel door zijn leven als door zijne werken veler belangstelling en sympathie zal weten te verwerven.

1) Van *Alphonse Daudet:*

'Fromont Jeune et Risler Ainé'	onder den titel van:	'Fromont the Younger and Risler the Elder.'
'Numa Roumestan'	onder den titel van:	'Numa Roumestan; or Joy abroad and Grief at home.'
'Sapho'	onder den titel van:	'Sapho'
Van *Emile Zola*:		
'Thérèse Raquin'	onder den titel van	'Thérèse Raquin.'
'La Curée'	onder den titel van	'The rush for the spoil.'
'l'Assommoir'	onder den titel van	'The "Assommoir."'
'Nana'	onder den titel van	'Nana.'
'Pot Bouille'	onder den titel van	'Piping Hot.'
'Germinal'	onder den titel van	'Germinal; or Master and man.'

George Moore is een man in de kracht zijns levens; hij is twee-en-dertig jaar oud, groot Iersch grondbezitter, aristokraat van geboorte, maar revolutionair in de kunst. Ofschoon hij niet genoodzaakt is voor zijn brood te schrijven, heeft hij toch altijd - zelfs toen hij in de parijsche salons gewoon was de kotillons te leiden - eene innige liefde voor de kunst gekoesterd. Op ongeveer twintigjarigen leeftijd stak hij naar het vasteland over, om te Parijs de schilderkunst te gaan bestudeeren; hij werkte daar in verschillende ateliers en behoorde tot de getrouwe bezoekers der 'Ecole des beaux-arts.' Maar toen hij na vijf jaren arbeidens inzag, dat hij in de schilderkunst nimmer slagen zou, legde hij palet en penseel ter zijde met de belofte ze nóoit meer ter hand te nemen. Deze belofte heeft hij gestand gedaan; maar dewijl zijn artiesten-temperament naar een anderen openbaringsvorm bleef zoeken, wijdde hij zijne gaven aan de dichtkunst. Binnen één jaar had hij eenen kleinen bundel poëzie geschreven, getiteld '*Hours of Passion*', waarmede hij onmiddellijk een zeker 'succès de scandale' behaalde, ofschoon dit in het minst niet in zijne bedoeling gelegen had. Daarna gaf hij eene nieuwe verzameling gedichten uit, onder het opschrift '*Pagan Poëms*', waarvan de verkoop spoedig verboden werd. Toen trachtte hij journalist te worden en leverde eenige gedichten en opstellen aan *The Spectator*; maar hij slaagde evenmin in de journalistiek als het hem in de schilder- en dichtkunst gelukt was. Vast besloten echter den strijd met de kunst niet op te geven, beproefde hij tooneelschrijver te worden; maar ook zijne stukken vielen. Nu begon hij te wanhopen, en, ten einde raad, wierp hij zich op den roman. Hij sloot zich acht maanden van de waereld af, en schreef zijn eerste boek '*A Modern Lover*.' De Engelsche pers begroette dit als een werk van verdienste, en toen eerst bemerkte hij zijne ware roeping gevonden te hebben. 'Ik geleek - zoo luidt zijn eigen verklaring - een visch, die beproefd had te loopen, te klimmen, te vliegen - eensklaps valt hij in het water en, zie, hij kan zwemmen.' Van dat oogenblik werd zijn naam algemeen bekend, vooral doordat hij met zijn volgenden roman, '*A Mummer's Wife*'[1)], de bewondering van een groot deel van het engelsche publiek verwierf. Deze roman zal weldra door een derden gevolgd

1) De vrouw van een Tooncelspeler (cabotin).

worden, welke het vraagstuk zal behandelen of de engelsche meisjes - waarvan er op het oogenblik ongeveer twee millioen meer dan mannen in Engeland zijn - een beroep zullen gaan uitoefenen, of dat zij het huwelijk als hare eenige uitkomst zullen blijven beschouwen. Het tooneel speelt in Ierland, te midden der Iersche beweging - terwijl de meisjes om witte jurken roepen, vragen de boeren om grondbezit. Het boek handelt bijna uitsluitend over vrouwen, terwijl de mannen slechts in 'outlines' zijn aangegeven. Het zal den naam dragen van '*A Drama in Muslin*' (Een Drama in Neteldoek). De hoofdpersoon is eene atheïste, eene zeer deugdzame vrouw.

Uit *Moore's* veelbewogen levensloop valt gemakkelijk op te maken, dat hij een man van karakter, van volharding en een artiest van geboorte moet wezen. De groote moeilijkheden, waarmeê hij te kampen had, en welke hij ten slotte glansrijk overwonnen heeft, stempelen hem tot een kunstenaar, die de kunst om haar-zelfs-wil lief heeft. En daar hij beurtelings bijna alle kunstvakken beoefend heeft, moet hij tot in de kleinste schuilhoeken van het artiesten-leven zijn doorgedrongen, en zal hij zich niet bij de hedendaagsche richting hebben aangesloten aleer hij de kunst van een veelzijdig standpunt beschouwd, en haar van alle kanten betast en onderzocht had. Hij heeft gewerkt en beproefd tot hij zijn eigen weg gevonden en door de ondervinding geleerd had, dat de weg, welken hij ingeslagen was, het best met zijn persoonlijken aanleg overeenstemde. Hij is dus geen mode-naturalist, maar een naturalist van temperament.

De invloed van zijn verblijf te Parijs is duidelijk in zijne eerste kunstwerken weêr te vinden. Als jongmensch, dat naar oorspronkelijkheid en een eigen weg zocht, werd hij in het midden zijner 'Sturm und Drang'-periode in het brandpunt van het europeesche kunstleven verplaatst. Hij bevond zich in de onmiddellijke nabijheid van de oorspronkelijke meesterstukken der moderne kunst, en was in staat vergelijkingen met de voortbrengselen der andere kunstrichtingen te maken; hij bezocht dus als het ware eene leerschool, waarin hij kon opmerken, waarnemen en studeeren, totdat de ondervinding den waren weg aan zijn temperament zou wijzen. Het dagelijksch verkeer met de hoofden der nieuwere richting, de gesprekken, die hij met hen over de toekomst der XIX^{de} eeuwsche kunst

voerde, en zijn persoonlijke aanleg, hebben verder over zijnen artiesten-loopbaan beschikt. Doordrongen van den geest, welke uit de werken van *Balzac, Flaubert, Zola* en zoo velen der jongeren spreekt, trok hij uit Parijs naar Engeland terug, met het voornemen om de stof, welke het hedendaagsche nationaal-engelsche leven hem aan de hand zou doen, dienstbaar aan zijne moderne kunst-beginselen te maken. Maar in welk eenen betreurenswaardigen toestand vond hij zijne vaderlandsche letterkunde terug! Een heirleger van sentimenteele, engelsche ‘misses’ overstroomde den boekhandel met karakterlooze, dwepende romans, zwoegend onder den ijzeren vuist der ‘circulating libraries;’ de vrome, konservatieve kritiek, den roman het recht ontzeggend van zich met vraagstukken bezig te houden, welke in den roman van het vasteland sinds jaren eene plaats veroverd hadden, en voornamelijk met de kwestie, welke stelling de godsdienst, de zedelijkheid en de wetenschap in de moderne maatschappij zullen innemen; zich onwrikbaar op haar verouderd standpunt handhavend; alles wat niet met hare kunstwetten in overeenstemming is, met den naam ‘onzedelijk’ bestempelend; en het publiek bijna blindelings in het oordeel der groote meesters van de kritiek berustend.

Wat was het gevolg hiervan geworden? Wanneer men de wijze van werken der ‘circulating libraries’ kent, zal men in deze instellingen de oorzaak van het verval der engelsche litteratuur moeten erkennen. Daar de uitgevers van het Vereenigde Koninkrijk zich een soort van monopolie in sentimenteele romans willen voorbehouden, geven zij hunne werken gewoonlijk in twee of drie deelen en tegen zulke hooge prijzen uit, dat het publiek ze niet koopt. Als bemiddelaars tusschen de uitgevers en het publiek treden echter de groote leesbibliotheken op, welke geheel Engeland van lektuur moeten voorzien. Deze kennen natuurlijk den smaak hunner lezers, en wanneer er een nieuwe roman van een bekend schrijver het licht ziet, weten zij juist hoeveel exemplaren zij voor hun publiek noodig hebben; deze bestellingen der engelsche ‘circulating libraries’ - waarvan *Mudie* en *W.H. Smith and Son* de voornaamste bezitten - geschieden met eenige honderde exemplaren tegelijk. Voor de werken van jonge letterkundigen komt risico in het spel; de leesbibliotheken moeten het wagen hunne werken het publiek voor te zet-

ten; vallen zij in den smaak, dan brengen zij hun eene aardige som op, maar in het omgekeerde geval blijven zij met hunne boeken zitten. Het gevolg hiervan is, dat het eerste optreden van een jeugdig schrijver een hoogst gewaagde stap is. Zullen zijne werken den heeren der ‘circulating libraries’ aanstaan of niet? daarvan hangt hun lot af. Mannen dus als *Mudie* en *Smith* hebben langzamerhand eene soort van diktatorschap over de engelsche letterkunde verkregen; doen zij hunne gewone groote bestellingen niet, omdat een werk hun niet bevalt, dan zal de schrijver, òf voor een volgenden roman moeilijk meer een uitgever vinden, òf hij wordt der vergetelheid prijsgegeven, want van een werk, dat den leesbibliotheken geen geldelijk voordeel heeft opgebracht, wordt door den uitgever nimmer eene nieuwe, goedkoope editie ter perse gedaan. Zij zijn dus de toonaangevers van den algemeenen smaak, en kunnen naar verkiezen eene nieuwe kunstrichting, die zich eenen weg wenscht te banen, met geweld onderdrukken. *George Moore* schrijft den vervalstaat, waarin op het oogenblik zijne vaderlandsche letterkunde verkeert, aan de omstandigheid toe, dat eenige handelsmannen de scheidrechters in de voornaamste kunstkwestiën geworden zijn. De schrijvers moeten zich, volgens zijn oordeel, van de ‘circulating libraries’ trachten vrij te maken; zij moeten hunne werken tegen zulke lage prijzen doen uitgeven, dat de lezers ze zichzelven kunnen aanschaffen, en de tusschenkomst van mannen als *Mudie* en *Smith* niet meer noodig hebben. Dan eerst bestaat er kans om de nieuwe kunsttheoriën tot het engelsche publiek te doen doordringen, want een der oorzaken, dat het naturalisme niet vroeger zijn weg in Engeland gevonden heeft, moet in het scheidsrechterlijk optreden der ‘circulating libraries’ gezocht worden. Zijne persoonlijke ondervinding met ‘*A Modern Lover*’ heeft hem een bewijs voor de juistheid zijner stelling gegeven.

Het is dus een schoon streven van *Moore*, die, zelf gefortuneerd zijnde, niet voor zijn dagelijksch brood behoeft te arbeiden, den strijd uit naam der nieuwere letterkunde aan te gorden. Een hoogst gewichtig vraagstuk tracht hij te beslissen, want vindt zijn voorbeeld navolging, dan kan binnen een kort tijdsbestek eene ingrijpende hervorming in de engelsche letterkunde tegemoet worden gezien. Zijn de schrijvers van het Vereenigde Koninkrijk vrije mannen geworden, kunnen zij onmiddellijk tot het publiek spreken, en hebben zij dus de vrije

keuze in de richting, welke zij wenschen te volgen, dan is de kans geopend om de litteratuur uit haar staat van verval op te beuren. *Moore* zelf heeft zijne werken bij den uitgever Vizetelly - de Charpentier of Kistemaeckers van Engeland - tegen een lagen prijs in den handel gebracht, en ze op de 'Index Expurgatorius of the Select Circulating Libraries' doen plaatsen, zoodat de heeren *Mudie* en *Smith and Son* er zich niet van kunnen meester maken. Maar bij dezen eersten stap heeft hij het niet gelaten; hij is verder gegaan: in de *Pall Mall Gazette* van 15 December 1884 heeft hij, onder den titel van '*A New Censorship of Literature*', een artikel geschreven, waarin hij de 'circulating libraries' openlijk den oorlog verklaart. Dit artikel heeft groot opzien gebaard en langen tijd de geheele engelsche pers in rep en roer gebracht; verscheidene maanden lang hebben de londensche en provinciale dagbladen en tijdschriften een honderdtal opstellen gegeven, waarin dit belangrijke vraagstuk besproken werd[1)].

Moore is blijkens dit artikel een vrijheidsman; hij acht de wedergeboorte der engelsche letterkunde niet uitsluitend verbonden aan eene overwinning der naturalistische over de romantische richting, maar hij zoekt haar voor een deel in de vrijwording van den artiest. Kunst en schoolsche dwang kunnen in zijn oog niet samengaan, dewijl de kunst eene openbaring van den vrijen wil des scheppers wezen moet; ieder kunstvoorwerp is de uiting van iets individueel-artistieks, en zoo men den kunstenaar aan banden legt, zal hij werken scheppen, welke den stempel eener schoolsche navolging dragen. Alleen uit den strijd der persoonlijke meeningen kan de beste vorm voor den modernen, engelschen roman voortkomen.

Van dit standpunt dienen wij akte te nemen, daar *Moore* hiermeê afwijkt van de wijze van krijgvoeren der fransche naturalisten. Deze laatsten behoefden in hun vaderland slechts eene overwinning op de openbare meening te behalen, en onder het publiek eene verandering ten gunste der naturalistische kunstleer te weeg te brengen. De boekhandel was een vrijstaat, die hunne nieuwerwetsche werken onmiddellijk herbergzaamheid verleende; de middelen om rechtstreeks een beroep

1) Nadat dit artikel geschreven werd, heeft *Moore* een brochure uitgegeven, waarin hij op nieuw en breedvoeriger dit onderwerp behandelt; het boekje heet: 'Literature at Nurse, or circulating morals.'

op de openbare meening te doen, stonden ter hunner beschikking, terwijl bovendien voorgangers als *Balzac* en *Flaubert* den weg voor hen gebaand hadden. In Engeland daarentegen stond *George Moore* geheel alleen om den strijd aan te gaan; niemand had voor hem het pad geëffend, en het struikelblok der ‘circulating libraries,’ dat hem belette zich onmiddellijk tot het publiek te wenden, was niet ineens uit den weg te ruimen. De banierdrager van het naturalisme in Engeland moest dus wezen een vrijheidsheld, een man met een kalmen, wetenschappelijken geest, die een juist doorzicht aan de keuze der rechte middelen moest weten te paren, en de volharding bezat om bij de ontmoedigende tegenkanting, welke hij natuurlijk in het letterkundig-konservatief Engeland zou ondervinden, den moed niet te laten zinken. Dat *George Moore* deze eigenschappen in zich vereenigde, zal blijken uit de volgende hoofdstukken, waarin ik achtereenvolgens zijn ‘*A Modern Lover*’ en ‘*A Mummer's Wife*’ behandelen zal.

II.

Wanneer men van een geheel onbekend schrijver een werk ter hand neemt, en op de eerste bladzijde den volgenden zin ontmoet: ‘zijne houding deed zijne sterk ontwikkelde heupen uitkomen, bij een man altijd het teeken van een week en meêgaand karakter’, dan heeft men de zekerheid verkregen met een man te doen te hebben, die eene meer dan alledaagsche menschenkennis bezit. Zoo ging het mij toen ik *Moore's* eersten roman ‘*A Modern Lover*’ opensloeg, en de belangstelling, waarmeê ik de lektuur van dit werk voortzette, was dus alleszins gewettigd. Hoe meer ik in de geschiedenis van dien ‘modern lover’ doordrong, des te sterker vestigde zich bij mij de overtuiging een boek gevonden te hebben, dat èn door zijn inhoud èn door de kunstleer, waaraan het blijkbaar ontsproten scheen, geheel van de richting afweek, die in den laatsten tijd het gros der engelsche schrijvers en schrijfsters gewoon was op te gaan.

Door eene korte vermelding van den inhoud zal ik trachten het eerste punt breedvoeriger te omschrijven, om in de daaropvolgende bespreking het vraagstuk der kunstleer nader te ontwikkelen.

Lewis Seymour is de zoon eener burgerfamilie uit het platte land van Engeland, welke na den dood zijner ouders zich naar Londen begeeft, ten einde zich in de schilderkunst te be-

kwamen. Hij bezit een matig talent, maar dewijl hij als erfdeel eenige duizende guldens meêbrengt, behoeft hij gelukkig niet van de opbrengst van zijn penseel te leven; hij besluit eenige jaren op zijn erfdeel te teren om dien tijd aan de studie te besteden. In het eerst schijnt hij werkelijk zijn goede voornemen ten uitvoer te zullen brengen en volgt hij de lessen der Kunst-akademie; maar weldra verflauwt zijn ijver, begint hij meer geld uit te geven dan hem lijkt, totdat ten slotte, in een zeer kort tijdsbestek, zijn geheele fortuin is opgemaakt.

De roman vangt aan, als hij, het leven moe en zonder uitzicht op verbetering zijner positie, in een der armoedigste buurten van Londen een kamertje bewoont, en het onverwachte bezoek van Mr. Jacobs, een jood en commissionair in schilderijen, ontvangt, welke hem uit naam van een kunsthandelaar een paneeltje komt bestellen. Hij is echter te arm om een model te huren voor de Venus, die op het doek moet afgebeeld worden; maar hij heeft het geluk een braaf fabrieksmeisje, *Gwynnie Lloyd*, dat met hem het zelfde huis bewoont, en met hem bevriend is, over te halen om hem voor model te dienen. Tot genoegen van den kunsthandelaar levert hij na eenige dagen het bestelde paneeltje af, en maakt in diens winkel kennis met *Mrs. Bentham*, eene vrouw van tusschen de dertig en veertig jaar, die gescheiden van haar echtgenoot, welke zich slecht ge ragen heeft, te Londen woont en zich, uit liefhebberij, veel met de schilderkunst afgeeft. Een van de onvervulde wenschen van haar nutteloos bestaan was steeds geweest een jong artiest met aanleg voort te helpen, hem tot een groot kunstenaar te maken, om dan, als hij algemeen bekend zou geworden zijn, voor zich zelve de voldoening te smaken, dat hij alles aan haar verplicht zou wezen. Dien jeugdigen kunstenaar harer droomen meende *Mrs. Bentham* in *Lewis* gevonden te hebben, vooral daar zijn uiterlijk, het welk eene bijzondere bekoring voor de vrouwen bezat, haar aantrok. ‘Sommige vrouwen zouden hem mogelijk te verwijfd gevonden, en gezegd hebben, dat zijne handen te lang en te wit, zijne oogen van een te zacht blauw waren. De loome houdingen, waarin zijne ledematen als van nature schenen te vervallen, deden denken aan de weeke, droomerige houdingen van Grieksche beelden door Romeinsche beeldhouwers gemodelleerd; en deze harmonie van lichaam getuigde van een meêgaand karakter als man. De fijn gevormde slapen spraken van eene vrouwelijke

zinnelijkheid en niet van een mannelijken geest; er was niets in zijn uiterlijk, dat de blik boeide; alles was wuft en bewelijk. Daardoor bezat Lewis's gelaat de eigenschap van op de verbeelding te werken, even als een schilderij van Leonardo da Vinci'. Zij begint met hem de dekoratie van een groote balzaal in haar landhuis op te dragen, en noodigt hem ten dien einde uit op haar buitenverblijf te komen logeeren. *Lewis* neemt natuurlijk dit werk aan, en scheidt te meer met een licht hart van het londensche leven, daar hij bij zijne tehuiskomst bemerkt, dat *Guynnie Lloyd*, zich schamende voor hem geposeerd te hebben, in stilte hare woning verlaten heeft. Niets bindt hem dus aan Londen. Hij houdt den geheelen winter op het landhuis verblijf, en weet in dien tijd het hart zijner gastvrouw te veroveren. Hij wordt haar minnaar. Maar ook eene oude tante van *Mrs. Bentham*, die met haar samenwoont, weet hij door zijne voorkomende manieren en vriendelijk uiterlijk in te pakken, ja, verscheidene vrouwen uit het graafschap, welke zijne gastvrouw nu en dan komen opzoeken of die hij op buitenpartijen ontmoet, kunnen zich aan zijne bekoring niet onttrekken. Onder haar behoort ook *Lady Helen*, eene beroemde schoonheid, eenige dochter eener aristokratische, engelsche familie, welke echter door verandering van standplaats haars vader - een diplomaat - het vaderland verlaten moet, waardoor *Lewis* en zij elkaêr uit het oog verliezen. Na de voltooiing van het dekoratiewerk der balzaal, wordt hij door zijne beschermster in staat gesteld zich te Parijs verder in de schilderkunst te gaan bekwamen. *Mrs. Bentham's* afgunstige liefde voor den schilder, maakt haar het leven zoo onrustig, dat zij hem naar Parijs volgt, en daar eenigen tijd op een grooten voet blijft wonen. Dewijl *Lewis* evenwel weinig studeert, maar veel feestviert, en in de vreemdelingen-waereld, waar hij door *Mrs. Bentham* is binnengeleid, meer dan één vrouwenhart heeft veroverd, begint zijne beschermster te vreezen zijne liefde te zullen verliezen. Daarom keert zij met hem naar Londen terug. *Lewis* zal nu in Engeland als schilder optreden, en om hem de gelegenheid tot goed werken te verschaffen, richt zij een prachtig atelier voor hem in. *Lewis* gaat schilderen en zijne doeken worden met eenige moeite in de Royal Academy toegelaten; ook maakt hij eenige tamelijk geslaagde portretten; maar de bijval en de groote beroemdheid, welke zij van zijn talent meende te mogen hopen, laten op zich wachten. Om hem een

weinig aan te moedigen, doet zij door bemiddeling van een kunsthandelaar eenige zijner schilderijen opkoopen, en stelt hem in staat op een vrij ruimen voet te leven. Een oogenblik verkeert *Lewis* in twijfel of hij de richting der zoogenaamde 'Moderns' zal volgen of niet, maar door gebrek aan volharding en door gemis aan talent laat hij er zich toe overhalen niet met de oude akademische school te breken. Een met geweld in het leven geroepen succes, de bewondering van eenige vrienden en vrouwen, strooien hem zand in de oogen; en Lewis blijft de schilder van middelmatig talent, wiens doeken de muren van de tentoonstellingen der Royal Academy versieren, en die nimmer bij machte zal zijn, als een leider der kunstbegrippen van zijn tijd, eene zelfstandige plaats in te nemen. Zijne verhouding tegenover zijn beschermster, welke hem weldra een overlast wordt, verkoelt, vooral als hij wederom te Londen *Lady Helen* ontmoet, wier oude liefde opnieuw ontbrandt. Hij vraagt haar ten huwelijk en *Lady Helen* neemt hem aan. Haar hartstocht voor *Lewis* is zoo hevig, dat zij, niettegenstaande de tegenkanting harer aristokratische familie, haar besluit blijft handhaven, en *Mrs. Bentham*, welke zich oud begint te gevoelen, eene overwinning op hare afgunstige liefde behaalt, en afstand van zijn bezit doet.

Lewis Seymour is nu door zijn huwelijk aan vele voorname, engelsche families verwant geworden, en verwerft door zijne maatschappelijke betrekking en knap uiterlijk het succes van een mode-schilder. Geldelijk loopt het hem echter tegen, en daar hij zelf te zorgeloos en onverschillig is om zich te gaan bekrimpen, moet zijne vrouw het initiatief nemen om zich op een kleiner voet in te richten. Door zich tegenover eenige zijner vijandige kunstbroeders te verlagen, en door de kuiperijen zijner vrouw, wordt hij tot Lid der Royal Academy gekozen en schijnt het hoogtepunt van roem bereikt te hebben. Maar nu begint *Lady Helen* langzamerhand in te zien hoe weinig talent haar man heeft, hoe wuft hij is en hoe bij hem alles schijn en uiterlijk is; den illusiën, die ook zij, blind door hare liefde, zich over zijne toekomst als schilder en over zijne eigenschappen als man en echtgenoot gemaakt heeft, wordt de bodem ingeslagen; en als zij eindelijk ontdekt, dat hij haar met een zijner vrouwelijke modellen bedriegt, verliest hij ook hare laatste sprankjes van achting en liefde. En na deze ge-

beurtenis eindigt het boek aldus: ‘Lewis bleef altijd dezelfde. Hij was nu drie-en-dertig, maar hij scheen niet ouder dan zes-en-twintig, en hij begon er met den dag knapper en verleidelijker uit te zien. De ondervinding had zijn talent om zich in de waereld te bewegen, waarmeê de natuur hem begaafd had, nog sterker ontwikkeld. Beter dan ooit wist hij de belangstelling in zijn persoon op te wekken en zich te gedragen. Hij kende de woorden, die doel treffen, vleien, voor hem innamen; en lachend, bevallig wist hij de dames over te halen om hare portretten te laten maken. Zijne verkiezing had hem veel goed gedaan. Hij kreeg meer bestellingen en maakte een honderdtal portretten op de natuurlijke, en een vijftigtal op de halve grootte, en verdiende zoodoende, zonder veel moeite, een vrij aardig inkomen.

Ofschoon Lady Helen niet meer van hem hield, leefde zij op den best mogelijken voet met hem. Hunne “Donderdagavonden” stonden hoog aangeschreven en iedereen, die naam had of hoopte naam te maken, bezocht hun recepties.’

Daar *George Moore* in dit boek de geschiedenis van een ‘modern lover’ heeft willen schilderen, vragen wij ons natuurlijk af: wat is een hedendaagsche minnaar? En het zal moeilijk te ontkennen vallen, dat *Lewis Seymour* niet een voortbrengsel van de XIX^{de} eeuwsche tijdsomstandigheden is, want een temperament als het zijne kan men tegenwoordig, met wijziging van eenige nationale kleuren, onder de jongelingschap van alle europeesche landen terugvinden. De tijden zijn voorbij, waarin de zoons der voorname families hunne vaders opvolgden of door privilegiën gerechtigd waren een of ander ambt in de zee- of landmacht, in den burgerlijken of den rechtsdienst te vervullen, zonder dat hunne bekwaamheden op de proef werden gesteld. De gelijkheid voor de wet van alle standen der maatschappij en de vrije mededinging hebben de ‘struggle-for-life’ verscherpt, en in den wedloop van het eigenbelang zullen de sterksten en vlugsten de eerste prijzen behalen. Nu het individu alleen staat, en met de wapenen, die de natuur hem geschonken heeft, zich eene plaats in zijne omgeving moet trachten te veroveren, komt het er zeer op aan met welke wapenen men in het strijdperk treedt; is men gunstig door de natuur bedeeld dan is de kans op slagen bizonder groot, maar behoort men tot de misdeelden

dan is de oudergang van den zwakkere door den sterkere zoo goed als zeker. Om tot de sterken gerekend te worden, dient men kennis, wilskracht, handigheid, doorzicht en geluk te bezitten, kortom een samenstel van eigenschappen en omstandigheden, welke elkaêr in evenwicht houden, en door hare samenwerking den persoon voorspoed aanbrengen. Maar als bij den veldtocht van een groot leger zijn er velen, die alle vermoeinissen niet kunnen doorstaan, achteraan strompelen, en den weg blijven teekenen, welken het leger, dat doortrekt, heeft afgelegd. Die achterblijvers zijn in den strijd om het leven de misdeelden, die door een gebrek van hun organisme of door een toeval der omstandigheden het nooit verder dan tot een beperkte hoogte zullen brengen. Men ontmoet ze in alle standen en in alle betrekkingen: eerzuchtige staatslieden, met gebrek aan kennis en doorzicht; eerzuchtige geleerden, met gemis aan wetenschap; eerzuchtige kunstenaars, met gebrek aan talent, of eerzuchtige minnaars met gemis aan eigenschappen, die hen bij de vrouwen bijval doen inoogsten. Dit zijn degenen bij wie het ‘willen’ grooter is dan het ‘kunnen’. Maar er zijn ook individuen bij wie het ‘kunnen’ grooter is dan het ‘willen’, en die, neêrslachtig en gedrukt, anderen in voorspoed zien, terwijl het geluk immer langs hun heêngaat. En naast deze groepen dommelen, in het genot van een rustig zelfgenoegen, honderde individuen, die noch willen, noch kunnen, de kinderen der XIX^{de} eeuw. Het zijn zij, wier geest is lamgeslagen door de opkomende beschaving van een nieuw geslacht; zij zijn niet tevreden met het oude, maar kunnen het ook niet met het nieuwe vinden; het zijn de slachtoffers van een overgangstijdperk en van een kosmopolitisme, dat veld begint te winnen. De kennis der wetenschappen breidt zich uit, en drijft het ideaal der filosofie en van den godsdienst voor zich uit, totdat het in den afgrond van het ‘niets’ verzinkt; de algemeene ontevredenheid der lagere volksklassen slaat in euvelmoed over, die al het bestaande wil afbreken om tot ‘niets’ terug te keeren, en de samenstelling der maatschappij op nieuw te beginnen; mannen van talent verkondigen in hunne werken een somber pessimisme, wijzen overal op leugen, huichelarij, baatzucht, afgunst, bedrog, valsche liefde, onzedelijkheid, en wenschen groote hervormingen. Op alle punten van den aardbodem wordt in stilte of openlijk oorlog gevoerd, met werktuigen, welke met behulp der moderne wetenschap

gemaakt zijn, en waarmeê menschen duizende van hunne medemenschen om het leven brengen. Het kosmopolitisme leert hen de maatschappelijke en staatkundige toestanden van verschillende landen kennen, waar ontevredenheid en zucht naar verandering heerschen; de voortbrengselen der kunst van Frankrijk, Duitschland, Rusland, Italië en België doen eene warreling van denkbeelden, gedachten, verlangens en half voltooide idealen ontstaan, die, doordat ze niet op de vaderlandsche toestanden toepasselijk zijn, nog meer vertwijfeling en onzekerheid in het leven roepen. En een ongeloof aan al het bestaande doodt in hen de laatste spranken hunner energie; bij gebrek aan de kennis des onderscheids, bij ontstentenis eener levensmethode en een levensdoel, verzinkt bij hen alles in het ‘niets;’ zij ontleden zich zelf en hunne omgeving, zij vragen zich bij alles het ‘waarom’ af; en daar zij op al hunne vragen en onderzoekingen het antwoord schuldig moeten blijven, beginnen zij aan het nut van al het bestaande te twijfelen. Zij willen het doel van hun leven, hunne liefde, hun werken en hun streven kennen, maar dewijl niets en niemand hun eene oplossing aan de hand weet te doen, eindigen zij met al hunne levensverrichtingen als noodzakelijke, materieele gevolgen van hun bestaan te beschouwen; en het leven wordt hun een last, dien zij gedwongen zijn te dragen, daar zij zelfs den moed van den zelfmoord misssen. Voor hen is de dood een even groot ‘niets’ als het leven. Waarom zich te dooden als alles het zelfde is, en niets verbetering aanbrengt?

De hedendaagsche letterkunde biedt ons vele slachtoffers van dezen XIX^{en} eeuwschen zin tot kosmopoliteering, analyseering en van deze onrustige tijden van overgang en hervorming aan. *Gustave Flaubert* beschreef er een in de *Education sentimentale* in den persoon van *Deslauriers; Iwan Tourgenieff* teekende in *Dmitri Rondine* een dergelijk slachtoffer van russische toestanden; *Emile Zola* ontleedde er een met meesterhand in zijn *La Joie de Vivre*, in den persoon van *Lazare;* en eindelijk behandelt *George Moore* de zelfde psychologie in zijn *Lewis Seijmour*.

Lewis is een alledaagsche jongen, niet slechter of beter dan vele anderen. Hij bezit een matig talent en juist genoeg eerzucht om te trachten met zijne geringe gaven zich eenen weg te banen. Hij heeft weinig wilskracht, geen levensdoel, geen kracht

en lust om zijne verlangens door een strijd met zich zelven te kunnen voldoen, een passief karakter, dat zich door den stroom der omstandigheden laat voeren, en geen aktiviteit om op die omstandigheden in te werken. Maar bovenal is hij wuft, zonder evenwel een slecht mensch te zijn: ‘bad only because he had not strength to be good.’

De hoofdtrek van zijn karakter, - waardoor hij zijne belangrijkheid en den titel van ‘Modern Lover’ aan het boek geschonken heeft - bestaat, behalve uit de negatieve eigenschappen, welke hij als kind zijns tijds bezit, en hier boven opgesomd, uit zijn bijzondere, bijna geheimzinnige aantrekkelijkheid voor de vrouwen. Het geluk van zijn levensloop spruit voort uit zijne ‘súccès de femmes’, want zonder eene voortdurende vrouwenhulp ware hij nooit zoo hoog gestegen als hij - gegeven zijne talenten - in gewone omstandigheden gekomen zou zijn. In het begin van het boek, als hij te arm is om een model te huren, helpt *Gwynnie Lloyd* hem, door voor hem te poseeren, en bij het afleveren van dit stuk, waaraan zij hare medewerking geschonken heeft, komt hij in kennis met *Mrs. Bentham*. Deze doet hem een bestelling, vraagt hem te logeeren, laat hem naderhand te Parijs studeeren, koopt in stilte zijne schilderijen op, brengt hem in voorname kringen en maakt van hem een der welgestelde mode-schilders. Door hare tusschenkomst wordt hij in kennis gebracht met *Lady Helen*, die hem huwt, hem daardoor tot gelijke der eerste engelsche families maakt, en eindelijk door hare kuiperijen tot Lid der ‘Royal Academy’ doet benoemen: het toppunt van zijn roem. En al deze overwinningen worden hem gemakkelijk gemaakt door de algemeene bewondering van andere vrouwen, tengevolge waarvan hij natuurlijk, als iemand die door velen verlangd wordt, de afgunstige liefde van eenige weinigen nog sterker prikkelt. *Gwynnie Lloyd, Mrs. Bentham* en *Lady Helen* vormen zijn geluk, en ziju als de treden van een trap, die hem tot roem en aanzien voert.

En vraagt men aan welke middelen hij zijnen magischen invloed op die vrouwen te danken heeft, dan moet het antwoord luiden: door eene samenwerking van een gunstig uiterlijk, een groote wuftheid, en een bijzondere passiviteit. Zijn week en verwijfd uiterlijk schildert *Moore* ons bij verschillende gelegenheden als dat van een blond jongmensch, met zachte, blauwe,

oogen, en vrouwelijke gelaatstrekken; zijne wuftheid leert de schrijver ons uit zijne volgende verklaring kennen:

‘Nu, wat beteekent het per slot van rekening met een vrouw te koketteeren? Niets anders dan je bemind te maken.’

‘Hij kon onmogelijk zich zelven beter hebben weêrgegeven. De geheele man lag in dien zin. Het was als eene schets van Daumier, en hij teekende het geestelijk en fysiesch karakter van dezen meest modernen aller minnaars.’

Zijne passiviteit, die in de oogen der vrouwen, als onbewust, een zijner groote aantrekkelijkheden uitmaakt, schildert *Moore* ons op de volgende wijze:

‘Hij zag noch vóór, noch achterwaarts; zijne natuur stelde hem in staat, om, als een vrouw, zich geheel op het tegenwoordige te werpen, buiten het bereik van het verleden, en uit het gezicht der toekomst.

Deze kostbare eigenschap, door bijna alle vrouwen en door alle mannen, welke dien magnetischen invloed, liefde genaamd, op anderen uitoefenen, stond duidelijk te lezen op Lewis' groote lippen en in zijne zinnelijke oogen; hij was de volmaakte minnaar, die alles kan vergeten behalve de aangebeden minnares. Om zoo'n minnaar te worden, ligt evenmin in iemand's macht als om zich tot een onsterfelijk dichter te maken.’

In het boek treden verschillende vrouwentypen op, welke zich rond den hoofdpersoon scharen, en die met eene meesterhand geteekend zijn. Men zou dezen roman, met het oog op de groote plaats, welke er aan verschillende liefdesbetrekkingen in verleend is, eene soort van dissertatie over de liefde in de engelsche maatschappij kunnen noemen. En dan zou men moeten beginnen met de verklaring af te leggen, dat *George Moore* op eene merkwaardige wijze zijne stof meester is, want èn de liefde van de vrouw uit het volk, van *Gwynnie Lloyd*, èn de hartstocht van de minnares, *Mrs. Bentham*, èn de liefde van de echtgenoote, *Lady Helen*, zijn met de fijnste kleurschakeeringen weêrgegeven; zij bewijzen, dat deze engelsche naturalist een scherp waarnemer en een juist opmerker is, die ons de liefde zoowel in den vorm van opoffering, als onder dien van hartstocht en reine genegenheid weet te schilderen.

In zijn bekend opstel tegen de ‘circulating libraries’ schreef *Moore*, dat er nog vele vraagstukken van zedelijkheid en godsdienst waren, wier behandeling door de toongevende kritiek verboden werd.

Dat hij zich weinig aan deze eigenmachtige verbodsbepaling gestoord heeft, laat zich van een oproerling der kunst, als hij, gemakkelijk begrijpen. Bovendien bewijst zijn ‘Modern Lover’ dat hij de eerste de beste gelegenheid heeft aangegrepen om protest tegen dit vonnis aan te teekenen. Hij plaatst ons onmiddellijk voor een der teêrste kwestiën van zedelijkheid, namenlijk tegenover die der liefde, welke als een der machtigste faktoren in het samenstel van ons maatschappelijk leven, een der eersten is, die op de algemeene aandacht aanspraak kan maken.

Wij bevinden ons echter op een gevaarlijk terrein, waarvan de ontginning in Engeland, tegenover een publiek, dat uit hoofde zijner maatschappelijke en godsdienstige vooroordeelen spoedig moord en brand roept, eene groote mate van moed en onafhankelijkheid vereischt. *Moore* was zich dezer moeilijkheden bewust, en met eene kieschheid, die groote waardeering verdient, heeft hij alle uitdrukkingen en beschrijvingen, welke aanstoot konden geven, met zorg vermeden. Hij is geheel objektief tegenover zijne stof blijven staan, en heeft in geene enkele omstandigheid zijne persoonlijke meening over de gebeurtenissen en toestanden op den voorgrond doen treden. Zoo heeft hij ons beschreven hoe *Gwynnie Lloyd* als model voor *Lewis* poseert, maar of zij daarmeê een laakbare handeling gepleegd heeft, laat hij geheel in het midden; hij schrijft slechts het feit neêr, en laat het publiek vrij er een oordeel over te vormen. Op dezelfde wijze schetst hij den hartstocht van *Mrs. Bentham* voor haar minnaar, zonder zich een oogenblik aan de openbare meening over zedelijkheid te storen, want voor hem is het feit, dat zij zich aan *Lewis* overgeeft, een menschkundig gegeven, tot goed begrip van *Mrs. Bentham's* psychologie noodig. Toch heeft hij de meest dubbelzinnige verhoudingen zoo weten in te kleeden, dat zij het kieskeurige, engelsche publiek moeilijk aanleiding tot gegronde grieven konden geven; de eenparige verklaring zijner vaderlandsche pers, dat er bij *Moore* van kwade trouw geen sprake kon wezen, staaft dit.

Om een boek te kunnen schrijven, waarin dergelijke moeilijke, zielkundige vraagstukken behandeld worden, moet de schrijver over eene groote mate van menschenkennis beschikken. *Moore* is een scherpzinnig psycholoog; verschillende zijner opmerkingen en analyses bewijzen het. Om niet te wijdloopig te worden

en om geene brokstukken over te schrijven, welke, uit het verband van het boek genomen, weinig waarde bezitten voor het publiek, dat *A Modern Lover* niet kent, zal ik mij tot ééne aanhaling bepalen. Het geldt een psychologische opmerking, over *Gwynnie* als zij er eindelijk toe besloten heeft voor naakt model te poseeren; zij is een braaf en fijngevoelig meisje, wie dit besluit een groote tweestrijd kostte. En als zij eindelijk in *Lewis* ateliers poseert, merkt de schrijver op:

'Indien zij had kunnen poseeren in de houding, welke het toeval haar deed aannemen, dan zou het grootste bezwaar overwonnen zijn geweest, *maar Lewis moest haar wijzen hoe zij haar armen, beenen en hoofd moest houden* en zij was zoo zenuwachtig, dat zij nauwelijks verstond wat hij zeide. Toen maakte zich een ziekelijk gevoel van haar meester, vereenigd met een pijnlijken afschuw van zich zelve en een onweerstaanbare aanvechting om tegen den muur te loopen en zich onzichtbaar te maken. Zij dacht wel twintig maal, dat zij flauw zou vallen, maar hare energie redde haar.'

Maar *A Modern Lover* bezit, afgescheiden van zijn karakter als psychologische analyze, nog eene groote waarde als kunstroman. *Moore* is schilder geweest, en wel in een tijdperk, dat in de Engelsche schilderkunst een hevige strijd gevoerd werd tusschen de oude akademische richting en de nieuwe school der vrijheid, bekend onder den naam van 'The Moderns.' Van dezen kunststrijd is ten onzent weinig bekend, en daar hij ons in dit werk door iemand beschreven wordt, welke onder de medekampers behoord schijnt te hebben, worden het twistpunt en de nieuwere kunstbeginselen ons met een groote kennis van zaken uiteengezet. Het hoofd der Moderns is een zekere *Thompson*, een schilder met buitengewone talenten, maar die, omdat zijne stukken nog weinig gewild zijn bij het publiek, een kommervol bestaan leidt; hij doet onwillekeurig aan een engelschen *Millet* denken. Rond hem hebben zich verscheiden jongere schilders geschaard, allen met talent en volharding begaafd, en die dicht aaneengesloten den strijd moedig volhouden. *Moore* beschrijft o.a. den openingsdag van een londenschen Salon, waarin de Moderns de overwinning behalen en de oude klassieken het onderspit delven. Ook *Lewis* heeft in zijne jongelingsjaren beproefd zich bij deze nieuwe richting aan te sluiten, maar door zijn gebrek aan werkelijk talent, de moeilijkheden aan den strijd verbonden, en den gemakkelijken

bijval, welken hij reeds inoogstte, heeft hij spoedig zijne pogingen opgegeven, en zich met verdubbelden ijver bij de klassieken aangesloten. Nu en dan legt *Moore* in den loop van een gesprek een der kunstbeginselen der Moderns *Thompson* in den mond. Wij kunnen daaruit zien, dat zij geheel op de eischen eener moderne kunst gebouwd zijn, en zich volkomen aansluiten bij de kunsttheoriën der schilders van het vaste land. Zij streven naar de vrijwording van den kunstenaar uit alle schoolsche banden, en huldigen eene oorspronkelijke, persoonlijke uiting van het artiesten-temperament in den vorm, welke hem - onafhankelijk van alle schoolsche regels - het beste toeschijnt; zij moeten eindigen met de overwinning der subjektiviteit van den kunstenaaar. Maar wij mogen gerust aannemen, dat deze kunstbeginselen geheel met *Moore's* eigen overtuigingen stroken, en dat hij *Thompson* tot den drager der hedendaagsche kunstdenkbeelden der engelsche schilderswaereld gemaakt heeft. Daarom is het belangrijk zijn '*A Mummer's Wife*' nader te beschouwen. Het is de krachtigste en helderste vorm, waarin het engelsche naturalisme zich tot nu toe geopenbaard heeft, en kan beschouwd worden als de uitdaging van het naturalisme aan de verouderde engelsche romantiek. Met dit werk breekt een nieuw tijdperk in de geschiedenis der letterkunde van Engeland aan.

FRANS NETSCHER.

(*Slot in het volgend nummer*).

Herinneringen uit Algiers.

Bij het huilen der Novemberstormen die in afwisselende hevigheid de boomen mededoogenloos teisteren; bij het vallen der gele bladeren die in dolle vaart ter aarde dwarrelen en aan den naderenden winter u manen; bij het aanschouwen van zooveel ellende en vernietiging ligt er eene oneindige bekoring in de herinnering aan zonneschijn en licht, aan kleuren en bloemen; ontstaat er vaak een onweêrstaanbaar verlangen naar den blauwen wolkenloozen hemel van meer bevoorrechte streken. O heerlijk Zuiden! wie kan ooit u vergeten? En is het in gedachte slechts mogelijk die gezegende oorden nogmaals te bezoeken, ook dit bescheiden weêrzien is een onbeschrijfelijk genot; want innig en blijvend is de liefde door gindsche wondervolle wereld in het gemoed geplant, onvergetelijk die in gloeiende tonen tot u sprekende natuur, en daarvan ook enkel te gewagen een voorrecht, waaraan niet velen zouden wederstaan wie het als mij gegeven werd een winter in Algerië's hoofdstad te doorleven.

Het was Januari. Ons land verliet ik in sneeuw. Brussel's straten waren ongenaakbaar; Parijs zag er wintersch uit, Lyon niet veel beter; toch wenschte ik hier een paar dagen te vertoeven. Ruim en grootsch is het aanzien dezer stad. Zich verre uitstrekkende op een heuvelachtigen bodem, moet hare ligging aan de beide oevers van de Rhône des zomers buitengemeen schoon zijn. Lyon heeft als bezienswaardig zijne musea, zijne Préfecture met menige herinnering aan de keizerlijke Majesteiten Napoleon en Eugénie, doch vooral zijne Croix rousse, de hoofdzetel der beroemde zijde-industrie.

Deze geheel afzonderlijke en uitgestrekte wijk bereikt men in een' kleinen locomotief, door een stoompomp in beweging gebracht en loopende langs een touwlijn, welk middel van

vervoer den voetganger een vermoeienden bergopgaanden tocht van drie kwartier uurs bespaart. Aangaande de Lyonneesche zijde-industrie is voorzeker veel bekend. Ook wij zagen dat zij niet in eigenlijk gezegde fabrieken wordt gedreven, maar dat elk fabrikant slechts eene verdieping behoeft van zijn ruim woonhuis, alwaar hij twee, drie, hoogstens zes weefgetouwen heeft staan door stoommachines in beweging gebracht, en waaraan enkele arbeiders werkzaam zijn. Elke fabrikant heeft zijne specialiteit. Bij den een' zag ik de heerlijkste brocaten; bij den ander enkel zijden damasten voor ameublementen; bij een derde de prachtige ornaten der roomsche geestelijkheid. De Lyonneesche bevolking staat van moreele zijde niet best bekend; anarchistische woelingen ondermijnen er den maatschappelijken toestand. Zelfs de vreemdeling die de stad doorkruist, onderkent in vele sombere gezichten met boosaardige uitdrukking den rooden communistischen geest die de inwoners bezielt, en hem ontgaan zelfs niet de kwaadwillige blikken waarmede hij in zijn rijken-man's equipage wordt nagestaard. In Lyon wordt, wel is waar, veel geld verdiend, doch zeer veel ook in woestheid verteerd.

Den volgenden ochtend vroeg maakte ik mij gereed tot het vertrek naar Marseille. Het was fel koud. In het station wachtte den reizigers een gloeiend kolenvuur en in bonten mantels of pelsjassen stond men er omheen geschaard. Dit winterschouwspel, ofschoon nieuw noch merkwaardig, kreeg meerdere beteekenis als men zichzelven afvroeg: ‘Hoe toch zal de overgang tot het Zuiden zich weldra voordoen?’ Thans nog dwarrelende sneeuw en dikke vlokken die de waggonramen bedekten. Overal koude, ongelukkige gezichten, te Valence, te Montélimart, te Orange. Eindelijk te Avignon iets anders! De sneeuw verandert in groote regendroppels; de doorweekte grond wordt allengs droger; de looden lucht breekt en laat wat licht door, eindelijk een echte zonnestraal! Meer nog dan Avignon's historisch pauselijk paleis, dat zich op een afstand als een monumentale massa voordoet, trekken ons oog de witte moerbeiboom in blad en de eerste olijven. We zijn welhaast in het Zuiden! En daarna, altijd klaarder de lucht, groener het geboomte, vroolijker de gezichten, kleuriger de kleedingen. Te Miramas treft ons aan den horizont een glinsterende streep: dat is de Middellandsche Zee!

Te vijf uren spoor ik Marseille binnen. Hier blijve men eenige dagen. Men ziet er de heerlijke Corniche, eene wandeling buiten om de stad, langs de Middellandschen Zee aan de eene, langs bekoorlijke villa's aan de andere zijde; men flâneert in den Prado, eene breede met zware boomen beplante laan; doorkruist de groenende, bloeiende omstreken en, last not least, bewondert de Cannebière. Deze is de trots en oogappel van elken waren Marseillaan die, zooals bekend is, Parijs waardig keuren zoude een Marseille te zijn, indien het zijne Cannebière bezat. Zonder zoo ver te gaan geeft men gaarne toe, dat deze rechte op de haven uitloopende straat van grootsche proportiën is. Tusschen de breede trottoirs liggen twee tramlijnen, kunnen vier rijtuigen elkaâr voorbijrijden en blijft er ruimte voor de voetgangers over. Hôtels, cafés, handelshuizen en voorname magazijnen hebben aan weêrszijden hunne statige gevels doen verrijzen. Doch wat het schoonste is en dichterlijk tot u spreekt, het is ginds in de hoogte dat grootsche Maria-beeld, zich honderd vijftig Meters boven de zee verheffend. ‘Notre Dame de la Garde,’ is haar naam, die tevens de kleine kapel door dit beeld bekroont. Liefdevol sluit de heilige Moeder het kind in hare armen en die liefde schijnt zij uit te storten over de stad aan hare voeten; over die 320.000 zielen, worstelend en lijdend, velen om het dagelijksch brood, allen om dat geluk en die bevrediging welke te zoeken en te vinden het bonte, rijke menschenleven uitmaakt. Onwankelbaar rustig in hare blauwende hoogten, waakt zij tevens over de zee die den voet van den heuvel bespoelt, en ook dààr geeft zij den reizenden haren zegen mede. Ontelbaar zijn de ex-voto's die het kinderlijk geloof der zeevarenden haar, als hunne schutsvronw, komen brengen, hetzij als bede om bescherming, hetzij als dankoffer voor de ondervondene hulp. Zoo is het de drang van uw eigen gemoed die u het heiligdom doet binnentreden. Doch o schrik! daar schiet een volijverige dienaar op u toe en op officiëelen toon hoort gij plotseling: ‘Dat Maria-beeld aan den top is van galvano-plastiek; het is 9½ Meter lang; een inwendige trap brengt u tot boven in hare oogen: zie, door deze deur.’ Ontnuchterd keert gij u af, doch buiten vindt ge uwe indrukken terug en zoolang gij te Marseille vertoeft, blijft zij u treffen, die gindsche boven het aardsche streven hoog tronende Liefde, die goddelijke gezante zoo nà aan den wolkeloozen hemel; zege-

nende die haar aanziet en tot haar uitgaat in geloovig vertrouwen.

Op een Maandagavond te zes uren scheepte ik mij in naar Algiers. De ‘ville de Bône’ bracht vele reizigers over: Russen, Amerikanen, Engelschen en Franschen. Van eene 36 uren lange overvaart valt weinig te verhalen, inzonderheid door iemand die al spoedig bleek niet bestand te zijn tegen het woedend element en den strijd daarmeê spoedig opgaf. Dapper gaan de onervaren reizigers aan de middagtafel aanzitten, maar het duurt niet lang of (nadat de gezichten tot stervens toe akelig werden) zij de een na den ander heenstappen om elkaâr in broederlijke ellende terug te vinden op het dek. Aldaar wordt eene nieuwe poging tot overwinnen beproefd, maar ook het dek is spoedig ontvolkt: een ieder vlucht naar zijne hut en daar op de smalle kooi uitgestrekt, waant gij te liggen op een bed van rozen.

Het krassen der ijzeren kettingen; het rollen der monsterkabels; het stampen der houten zolen; het woedend klotsen der golven tegen uw raampje, als in toorn van niet te worden binnengelaten... hoe geweldig al die scheepsgeluiden boven, onder en naast u ook mogen zijn, na de benauwdheid der zeeziekte, klinken zij als wiegeliederen, waarbij ge u verbeeldt uwe ellende te zullen doen insluimeren. De Balearische eilanden vaart men rakelings langs; in den Golfe de Lion, waar het spookt zooals immer, wordt de ‘mer d'huile’ die men te Marseille instoomde werkelijk ontembaar. Woensdag ochtend vijf uren luidt de blijde tijding dat Algiers in het gezicht is. Hoe lachend het vooruitzicht weldra op vasten bodem te staan! Waggelend brengen mijne wankele knieën mij op het dek. Verrassend schoon in het vroege morgenuur is het eerste gezicht op Algiers. ‘Zie! dat is de Kasbah! dat de koepels der Moskeeën, dààr, in de hoogte, de arabische stad en dààr Mustapha met zijne villa's’, zegt mij een fransch medereiziger.

IJverig knik ik van ja, maar hooren doe ik nauwelijks. In eigen aanschouwen verdiept dwaalt mijn oog over al het nieuwe schoon voor mij uitgestrekt. Welk een strakke blauwe hemel! Dat is wel de Oostersche hemel in Europa nooit aanschouwd! Dààr in de stralen van ook een ander zonlicht glinstert de stad Algiers als een witte schitterende massa in zacht glooiende helling, de voeten gekust door de Middellandsche Zee. Die glanzende stad doet zich voor als een driehoek, rustende op zijn

basis. Hare kaden vormen den voet, welke den bebouwden heuvel in zijn volle zwaarte schijnt te dragen. Zij gelijkt wel een reusachtige, verblindend witte trap, waarvan de terrassen en platte daken, als ongelijke sporten, zich naar alle zijden vermenigvuldigen, met bovenaan de kasbah of arabische vesting die den top bekroont. Naarmate wij naderen ontleedt zij zich in hare bijzonderheden. Eerst de haven met hare tallooze sloepjes, hare sierlijke vaartuigen, groote stoombooten, witte zeilen en hooge masten, alle weêrkaatst in het blauwe spiegel-heldere water. Rechts, een vooruitspringend hoofd met een vuurtoren aan het uiteinde; wat verder, de gebouwen der Admiraliteit; vóór ons de ruime kaden, waarachter de fransche huizen als geelgrijze schaduwen den overgang vormen tot den witten achtergrond. Drie koepelvormige daken, de moskeeën, zijn de eenige vlakken waarop het oog kan rusten; voor het overige slechts hoekige lijnen die elkander kruisen, snijden, stooten, zonder orde of regelmaat.

Intusschen houdt de boot stil en honderden sloepjes dringen zich op om de reizigers aan wal te brengen. Mijn hôtel ligt vlak bij. Al voortgaande wordt mijn oog getroffen door de schilderachtige figuren, staande of nederliggend, van alle soort en gedaante. Hoe merkwaardig vooral die trotsche Arabieren in witte gewaden gehuld! Onwillekeurig blijft men voor hen stilstaan. Hoe schoon zijn die regelmatige trekken, dat fijn besneden profiel, die zwarte doordringende oogen! Hoe schitterend doet de bronskleurige huid de hagelwitte tanden uitkomen; hoe krachtig is hun lichaamsbouw; hoe slank en toch hoe machtig hunne statuur! Met koele minachting blikken zij neêr op den kleinen, den zwakken Europeaan, om zich dan met nog eens zooveel zelfbewustheid te hullen in de wijde plooien van den wit wollen burnous, waarin, als zij dien telkens over den schouder heenwerpen, geen onzer zich zou weten te bewegen zooals zij. Ze gelijken wel onttroonde vorsten voor wie gij u hebt te buigen; heerschers uit lang vervlogen tijden, die het hedendaagsch geslacht nog even een' blik gunnen op een menschenras en eene wereld die zijn voorbijgegaan.

Eindelijk bereik ik het hôtel, waar aan den ingang een twintigtal hooge palmen mij begroeten en reeds een denkbeeld geven van Oosterschen plantengroei. In mijne vertrekken gekomen is ditmaal de indruk niet weldadig. Hoe stoffig, hoe

vaal, hoe vuil die hooggeroemde kamers! Uitgeput, mistroostig door de reactie van physieke overspanning, meen ik waarlijk reden te hebben tot ontevredenheid. ‘De hollandsche helderen netheid zijn hier verre te zoeken!’ begin ik te zuchten. Maar hemel! welk een getier ginds op straat! Ik loop naar het open raam: ook in Algiers schijnt men dus de kunst van schelden te verstaan? ik ga een vechtpartij te zien krijgen? ... Och neen! stel u gerust! Dat oorverdoovend geraas, die schrille tonen en harde stemmen, die vurige blikken en levendige gebaren, 't is een vriendschappelijk samenzijn van een tiental inlanders, in eendracht rondom eene bron vergaderd. Het zijn niet de koninklijke burnous van daareven. Het zijn tengere mannen, het kleine hoofd door een rooden muts bedekt; een kleurige sjerp over een veelvervigen rok, bloote voeten en beenen. Op den schouder dragen zij groote watervaten die zij komen vullen aan de bron. Wat boeiende schilderij! waarom toch spreekt dit tooneel u zoo treffend toe? Het is wijl gij nu Europa verre verre achter u gevoelt, en ge in deze bron en hare stoffeering den hoofdtrek en de poëzie van het Oostersche leven ziet uitgedrukt; het typisch beeld van het aloude, het dichterlijke Oosten. Die levende schilderij, zij doet het Oude Testament en zijn lievelingstafereelen uit de dagen uwer kindsheid voor uwen geest verrijzen. Zóó ziet ge thans de beelden van Izaäc en Rebecca, van Jakob en Rachel, en wordt u thans werkelijkheid wat de gewijde dichters uit het Oosten u slechts flauw konden afschilderen. Dit was uw welkomstgroet, gij schoon, gij liefelijk Algiers! en nooit ben ik moede geworden te luisteren naar de taal uwer gloedvolle poëzy!

II.

Het fransche Algiers vormt de basis van den hierboven genoemden driehoek en loopt als een breede strook tusschen de zee beneden en de arabische stad in de hoogte. Die strook bestaat uit de kaden aan het water; uit eenige pleinen; drie hoofdstraten, door kleinere dwarsstraten aan elkaâr verbonden, en den Boulevard de la Republique, vroeger ‘de l'Impératrice,’ want keizerin Eugénie kwam hem inwijden. De hoog opgetrokken gevels der eerste hôtels die een prachtig uitzicht op de zee doen genieten, geven aan dien Boulevard een aristocratisch aan-

zien. Van de pleinen is de ‘Place du Gouvernement’ (prijkende met een standbeeld van den Hertog van Orleans) het voornaamste; omgeven van tal van koffiehuizen is het als de polsader der stad. Mijn Hôtel de la Régence ziet er op uit en gezeten onder de schaduw der hooge palmen, is het mij een onuitputtelijk genoegen, te zien op zooveel drukte en beweging en al de types en groepen gade te slaan die in hunne verschillende en rijk bonte kleederdrachten aan een dagelijksch Carnaval doen denken. De Cathédrale, aan een der andere pleinen gelegen, is (even als het gebouw der Admiraliteit) eene vroegere moskee. Daartegenaan ligt het stadspaleis van den Gouverneur en tegenover het aartsbisschoppelijk paleis. Beide gebouwen, met de Bibliotheek en het Museum van oud- en merkwaardigheden, waren voorheen moorsche paleizen. Gelukkig bleven zij onveranderd, met uitzondering van een enkelen schoorsteen, of enkele spiegelruiten in een of ander vertrek. De straten zijn altijd even levendig; overdag behoeft men er de hitte niet te vreezen, want alleen in het midden der straat is men aan de felle zon blootgesteld: aan beide zijden is het trottoir overdekt met steenen arcades, waaronder de voetganger koelte vindt. Op de ‘Place de Chartres’ wordt elken morgen in de vroegte markt gehouden en niets potsierlijker dan deze markt, alwaar, op de straatsteenen uitgestald, u al het mogelijke te koop wordt aangeboden: vruchten, bloemen, vleesch, oud ijzer, aardewerk, sieraden, wollen en zijden stoffen. De geheele bevolking van Algiers is daar vertegenwoordigd, Franschen, Spanjaarden, Maltezen, Mahonnesen, Joden, Mooren, Kabylen, Biskri's, M'zabieten, negers; en elkeen, zoo hij daar al niet ‘zingt op zijne wijs,’ raast, tiert en roept en, zooals hij is gebekt, hartstochtelijk en levendig als altijd. Den vreemdeling is het echter nooit duidelijk of, te midden dier oneindige spraakverwarring, zij elkander beschimpen, dan wel vriendschappelijk toespreken. Door al dit gedruisch en die menigte heen dringen zich, glad als alen, zwermen kleine inlandsche jongens (*Yaouled's*), die met een strooien mand aan den arm rondsnuffelen naar een kooplustigen Europeaan, om dien als knecht te dienen. Krijgen zij zulk een in het oog, dan tuimelt de bende naar hem toe en bestormt hem met dienstaanbiedingen. Een dier jeugdigen kiest gij u als drager uit en zóó zwaar kunt ge hem niet belasten, dat zijn guitig gezicht eenige misnoegdheid zoude teekenen. Vrees

niet dat hij zich met uwe aankoopen uit de voeten zal maken en verdwijnen in een der tallooze stegen rondom u. Als een hond volgt de Yaouled zijn' tijdelijken meester; geduldig en ernstig wacht hij u op aan den drempel van elken winkel, op den voet u volgende tot ge, te huis gekomen, hem ontheft van zijnen last en zijne waardigheid. Dan echter wordt hij plotseling de kwâjongen van daar even en voor het geld dat hij ontvangt, dankt hij u met een glimlach en eenen vroolijken blik zijner zwarte oogen.

Een bloemenschat als te Algiers zult ge te vergeefs elders zoeken. Aan alle hoeken der straten stort die zich uit, doch nergens zoo rijk en overvloedig als op de ochtendmarkt der Place dé Chartres. In Januari vindt men er volop de zomeren kasbloemen van ons land, en de heerlijkste bouquetten van een' halven meter doorsnede verkoopt u de Arabier voor een paar franken. De jaardag van onzen Koning - 19 Februari - gedacht ik door eener landgenoote eenen grooten ruiker toe te zenden van oranjebloesem met roode anjers, witte hyacinthen en blauwe anemonen. De kleuren der bloemen zijn helder en warm als nergens in Europa; tintelend als het licht dat ze streelde, onder welks schitterenden gloed ze zich ontplooiden. Want dat zonnelicht zoo hel, zoo wit en krachtig en dat de schaduwen als zwart en ijzerscherp afteekent, het is niet een der mindere wonderen die, in het Oosten, den reiziger in verrukking brengt.

De kern der algiersche bevolking, der niet europeesche wel te verstaan, bestaat uit Arabieren, Mooren en Joden. Deze vormen de blijvende inwoners, de *hadars* of stedelingen. De *berranis* of vreemdelingen zijn de uit Kabylië, uit Biskra, uit de negerstreek of uit de oasissen gaanden en komenden, die zich voor langeren of korteren tijd in Algiers vestigen, om er spoedig wat geld te verdienen en daarmede terug te keeren naar het geboorteland. De Arabieren zijn de grootsche figuren die ik, bij aankomst, bewonderde. Hun gewaad, de burnous, is een wit wollen bovenkleed, dat eerst over het hoofd wordt geslagen en daar, vastgebonden, met een touw van kemelhaar, eene muts uitmaakt. In hoe meer rijen dit haren touw rond het hoofd is gebonden, hoe voornamer de afkomst is van den drager. Tot aan het middel, op den rug, valt de burnous af als een wijde zak. Daarin bergt de Arabier allerlei zaken:

rijst, mandarijnen, dadels, sandalen, papieren. Verder valt het gewaad tot op de enkels, maar van voren wordt het door den drager opgenomen en met eene altijd sierlijke beweging over den linkerschouder geworpen. Een rozenkrans om den hals, is een bewijs van een' volbrachten pelgrimstocht naar Mekka, naar het graf van den profeet, en deze rozenkrans wekt steeds aller eerbied. Gewoonlijk loopt de Arabier blootsvoets, of zoo niet, dan slechts de voeten in lederen sandalen. Alleen een chef, uit de woestijn gekomen, gezeten op een schoon, met fluweel en goud rijk opgetuigd paard, draagt roodlederen stevels met gouddraad doorstikt. Evenals de Moor, is de Arabier uitermate sober; zijn eenige spijs is wat rijst, dadels en enkele sinaasappelen. Sommige europeanen roemen de trouw en de aanhankelijkheid der arabische dienaren jegens hunne meesters, anderen noemen ze diefachtig en onoprecht. Zeker is het, dat hun alles overheerschende hartstocht voor kostbare sieraden hen somtijds tot gevaarlijke lieden moet maken. Ofschoon zich noode voegende naar de fransche overheersching, zijn de Arabieren de eenige inlanders die aan hunnen wrok zekere bewondering paren. Zij bewegen zich bijna meer in het fransche, dan in het arabische gedeelte der stad. Gaarne worden zij door Europeanen bezocht en stellen zij zich met hen in aanraking. Hunne zoons plaatsen zij in het fransche ‘Lycée’ te Algiers en in hen hoopt Frankrijk machtige bondgenooten te winnen, tot versterking van hunnen invloed in de koloniën. De Arabier gewent zich allengs aan de westersche begrippen. Mocht daarbij zijne grootsche persoonlijkheid niet ondergaan! Want ongaarne ziet men een arabisch chef in een fransch koffiehuis; akelig is het, een burnous te onderscheiden boven op een tramwagen en jammerlijk, de bronskleurige handen, flikkerend van topazen en amethysten, bezig te zien aan het sigaretten rollen of spelende met eene fransche badine.

Verschillend maar even eigenaardig is het aanzien der armere Arabieren die uit den Sahara komen en na enkele dagen toevens in de stad om aankoopen te doen, wederom terugkeeren naar de woestijn. Geen helderwitte wollen burnous die ze kleedt, maar een samenraapsel lappen van grauw grof weefsel, die hun op onbegrijpelijke wijze aan het lijf blijven hangen. Groote kudden kameelen drijven zij voor zich uit en bij het

heengaan beladen zij die met de aangeschafte benoodigdheden. Dit ras is klein, schoon ook forsch en regelmatig gebouwd. Bij sommigen heeft het gezicht eene boosaardige uitdrukking en in hun voorbijtrekken naar de woestijn maken zij dan ook de omstreken van Algiers onveilig.

Eene groote tegenstelling met den Arabier vormt de Moor. Zoo mannelijk, zoo zelfbewust, zoo trotsch als u gene te gemoet treedt, zoo zachtmoedig, vernederd en week toont zich deze. De algerijnsche Mooren zijn de laatste afstammelingen van dat machtige volk uit de middeleeuwen, dat destijds zoo glansrijke rol speelde in Europa's geschiedenis. Stilzwijgend, ingetrokken en gedrukt als men ze nu ziet, maken zij den indruk te treuren over de verlorene grootheid; te lijden onder hunne tegenwoordige nietigheid. Vijftig jaar geleden vormden zij nog de meerderheid der algerijnsche bevolking; heden zijn zij minder in getal dan de Joden. Door dezen, die zich te gelijkertijd met de Franschen in Algiers kwamen vestigen, werden de Mooren overvleugeld en verdrongen. Velen weken uit naar Tunis, naar Tripoli, naar Smyrna, naar Caïro en Constantinopel; velen stierven van ellende en van hartzeer. De achtergeblevenen, te fatalistisch om tegen den druk zich te verzetten, ontzenuwd door het klimaat, door eigene werkeloosheid verslapt, zijn nu niets meer dan werkkrachten, zich door de Joden ten nutte gemaakt. De jongeren onder hen worden barbiers, bloemenverkoopers, schoenmakers; de ouderen zijn schrijvers, bakkers, tabakhandelaars, fabrikanten van arabische muziekinstrumenten. Maar, afkeerig van alle krachtsinspanning, hanteeren zij het liefst de naald en leveren zij de schoonste borduurwerken. Even groot als hunne vlugheid, is hunne vindingrijkheid in het samenstellen van patronen en het uitwerken er van in goud- of zilverdraad op fluweel en laken. Hoogst zelden en niet dan met tegenzin, vertoonen zich de Mooren in de fransche stad. Hoffelijkheid tegenover hunne vrouwen en beleefdheid, zonder het kruipende den Joden eigen; eerbied voor de grijsheid en de vaderlijke macht; onderwerping aan hun lot; dit zijn de deugden die het eene geslacht op het andere voortplant. Zij werken zonder geestdrift en zonder winzucht, schijnbaar van gevoelen dat in elk wèlgeordend menschenleven de overpeinzing eene zelfde plaats moet innemen als de arbeid, - de arbeid die zoo vaak gedreven wordt ten koste van den zielevrede. Innig gods-

dienstig, trachten zij nooit anderen tot hunne denkwijze over te halen en wenschen zij slechts zonder morren zich te verootmoedigen voor dien Allah, wien het goeddunkt hen sedert drie eeuwen te kastijden. Wat hunne kleeding betreft, zij dragen geen burnous, maar een wijden wit katoenen broek onder de knieën gebonden, een donker, met levendige kleuren bewerkt buis en den tulband.

De Joden hebben zich als tusschenpersonen tusschen den Europeaan en de inlanders, wier talen zij gemakkelijk spreken, onmisbaar weten te maken in de oostersche samenleving. Altijd donker gekleed, in wollen buis of grooten lakenschen mantel met een goud galon geboord; blauwe kousen; lage schoenen; het hoofd bedekt met een tulband die kwalijk past bij den vuilwitten baard, ziet men ze immer in beweging: aan het onderhandelen, zoeken, snuffelen, tot diepe walging der Arabieren, die hun een onoverwinnelijken haat toedragen en niet begrijpen hoe de Europeaan ze in zijne maatschappij kan dulden.

‘Maar zij hebben toch uwen God vermoord!’ riep eens verontwaardigd een agha uit tot een Franschman, dien hij eenen Israëliet de hand zag drukken.

De Kabylen, uit het ten oosten liggend Kabylië afkomstig, zijn het schrander en sparend element. Sober, vrij eerlijk, talentvol in het vervaardigen der oude en nieuwe sieraden die de Europeaan nooit moede wordt te koopen, zijn zij een welvarend, naar geest en lichaam krachtig ras. De Mahonneezen zijn meestal visschers; de Biskri's en Malteezen groente- en vruchtenverkoopers. De negerinnen, allen op dezelfde wijze gekleed, dat is, allen zonder onderscheid gewikkeld in een groote lap van blauwe en witte ruiten (*melaïa*), vindt men door de geheele stad naast groote korven op den grond gehurkt, in welke korven zij een eigenaardig en sterk gekruid brood te koop aanbieden. Afstootelijk is haar welbekend type, maar aantrekkelijk de goedige uitdrukking van haar gelaat. Om hare gewilligheid, haar goed humeur en haren aanleg tot het koken, worden zij als dienstboden door de europeesche vrouwen op hoogen prijs gesteld. En eindelijk, om over de algiersche bevolking te besluiten, noem ik nog de krioelende menigte van waterdragers, jeugdige schoenpoetsers, kleine rondventers van sinaasappelen, de allesdoenden en nietsdoenden over heel Algiers verspreid, die in de straten, op de trappen der Cathédrale

aan de voeten des standbeelden zich blakeren in de felle zon en die tegen den avond verdwijnen als zoovele zwermen insecten. Dit zijn paria's zonder nationaliteit, zonder geslachtsboom, zonder voorouders, een samenraapsel ongetwijfeld der verschillende rassen, doch zij tuimelen er niet minder lustig het leven om door en brengen het hunne wel bij tot de schilderachtige stoffeering dier wondervolle streken.

III.

Tusschen die allen door beweegt zich, gesluierd doch ongedwongen, de arabische vrouw. Op straat is hare kleeding meer dan eenvoudig, als uitsluitend bestaande uit een *haïk*, groote lap stofs van wit katoen, of van een blauw en wit, of rood en wit gestreept zijdeachtig weefsel. In die haïk wikkelt zij zich van het hoofd tot aan de voeten en niets blijft er onbedekt als de oogen, het voorhoofd, met een band van groote diamanten versierd, en de zwart verlakte schoenen. De onderhelft van het gezicht, de neus, de mond en de kin, worden verborgen door een' fijnen zakdoek, achter aan het hoofd samengeknoopt. Te huis gekomen, ontdoet zich de mauresque van haren haïk en vertoont zij zich in al haren luister. De jaquette is van zijde, rood en goud of blauw en goud; een meestal groene sjerp is als ceintuur om het middel gestrikt, de ruime broek van witte zijde, met groote gouden figuren daarin geweven, valt neer over de knieën; de kousen zijn wit; de sandalen, die de schoenen vervangen, van paars of rood fluweel, rijk met goud doorstikt. Drie à vier beenringen vallen neêr op elken voet en evenals de braceletten en de halssnoeren, zijn zij van schitterend, min of meer edel metaal. De diamanten flonkeren op het voorhoofd; schuins tegen het hoofd aan, staat een rood fluweelen mutsje met goud opgewerkt en waarvan een zware gouden kwast afhangt. Nergens, als in de kleeding der arabische vrouw, komt der oosterlingen liefde voor kleuren zoozeer uit en 't is zeker te danken aan de overeenkomst met de kleurenpracht daar buiten, dat deze bonte samenvoeging van sterk sprekende tonen het oog nooit dan aangenaam aandoet. De roep die van de schoonheid der moorsche vrouwen uitgaat, scheen mij toe ongewettigd te zijn. Hoewel donker van oogopslag, met schitterend witte tanden, zijn hare trekken maar zelden

schoon. Als vrouwen van leeftijd zijn zij afzichtelijk. De donkere oogen maken zij nog doordringerder door ze inwendig met behulp van verf en een fijn ivoren stiftje zwart te kleuren; hare nagels verven zij geel met *hennah*. Hare ingetogenheid is niet boven alle bedenking verheven. De mauresque heet haar huis niet te mogen verlaten, of althans niet dan begeleid door eene negerin, hare dienstbare. Maar sedert lang reeds werd de oostersche wet der huiselijke deugden door haar geschonden. Zij wandelt altijd en overal; zij ziet gaarne, wordt even gaarne gezien en nog iets meer dan de sluier zoude noodig zijn om haren avontuurlijken geest te breidelen en haar de oogleden te doen neêrslaan over de lachende, vurige kijkers.

Eene omgeving in harmonie met die figuur is voorzeker en alleen de arabische stad. Tot deze gevoelt de reiziger zich spoedig heengedreven; haar te bezoeken is een ware ontdekkingstocht. Niet breeder dan 1 à 2 Meter zijn er de straten, zoodat ge dikwijls de huizen aan beide zijden te gelijk kunt betasten. Zij bestaan somtijds geheel uit lage, breede treden als van een trap; in schier onmerkbare klimming brengen ze u boven tot aan de Kasbah, de oud-arabische vesting. Menigmaal waandet gij u verdwaald in dezen doolhof van stegen die, als een netwerk, u aan alle zijden omgeeft. De huizen zijn vrij hoog en van steen gebouwd, bestreken met kalk van wege de hitte. In de hoogte naderen, ja raken de tegenovergestelde gevels elkaâr menigmaal, van wege steenen uitbouwsels, gesteund door dunne balken van thuyahout. Naar boven ziende, ontwaart ge dan ook nauwelijks of in het geheel niet de blauwe lucht, waarvan licht en warmte spaarzaam nederdalen in die welbewaarde gangen, koel als onderaardsche gewelven. Geheimzinnig in dit land van licht, is dan ook het half duister waarin ge u beweegt, en in deze stad vol rumoer, de doodsche stilte die er heerscht. In den middag toch - het uur der siësta - is in de arabische stad geen leven te bespeuren. Zonder plan, zonder gids dwaalt ge er voort, aan het toeval overlatende u te leiden door die reeks van nu eens rechte, dan eens kronkelende gangen. Hier schiet eene gesluierde vrouw u haastig voorbij. Dáár, tegen dien witten muur, ziet ge een burnous zonder gedaante. 't Is een in elkaâr gedoken Arabier die, als hij u flauw bespeurt, het hoofd even oplicht, doch dan weêr dadelijk zich schikt tot de siësta; ginds boven, voor die kleine

getraliede opening, steken een paar jonge vrouwen de hoofden samen en lachen. Hier staat ge voor een wit marmeren fontein, waarvan de heldere waterstraal kleurige tegeltjes doet glimmen: op ééns doet zich een pleintje voor, van nog geen 20 vierkante meter, waar wederom ettelijke straten op uitloopen. Eindelijk bereikt gij de hoogte, waarop de Kasbah zich verheft. Schijnbaar is die slechts eene vereeniging van steenen muren, met of zonder daken. De voormalige vesting is nu gedeeltelijk kazerne geworden; daarbij toont men u het vroegere paleis der Deys; de gaanderij, alwaar gezeten zij de terechtstellingen gadesloegen, en het houten paviljoen, getuige van den historischen waaierslag den franschen afgevaardigde toegebracht, die den Arabieren hunne onafhankelijkheid zoude kosten. Maar het belangrijkste is het eigenlijke fort, van welks hoogen muur het heerlijkste uitzicht u wacht. Dáár is het dat de gansche stad zich voor u uitspreidt, hare witte oppervlakte blakerend in de stralen van de volle middagzon; daarboven de blauwe hemel, even verblindend in zijne azuren strakheid, als de schitterend witte massa die hij baadt in de stroomen van zijn wondervol licht. Daar voor u uit de Middellandsche Zee, die in hare klare diepten dien oosterschen hemel weêrkaatst, flonkerend van lichtvonken, doch overigens onbewegelijk als mijmerde ook zij over de haar omringende pracht.

Ginds aan uwe rechterhand, op die golvende hoogten, het donkergroene Mustapha, waarin zich de vriendelijke landhuizen nestelen; over u aan den verren horizont den Djurjuraketen en zijne besneeuwde toppen en links het dorp St. Eugène met zijne gele rotsen aan zee. Geen enkele schaduw tempert die heete kleuren.

Welk een weelde! Lang blijft ge staan, getroffen en sprakeloos. Noode scheidt ge van die onvergetelijke plek.

Kiest gij u het vroege ochtenduur tot een bezoek aan de arabische stad, dan vindt gij er niet de stilte van den middag, want ook daar wordt in den morgen handel gedreven. Niet echter in winkels zooals in Europa. Vierkante nissen werden in de muren der huizen uitgehouwen. Daarin plaatst zich de koopman, achter hoopen artisjokken, uien, asperges, indien hij groentenverkooper is; achter een rij aan touwen hangende schapenbouten of ribben, indien hij vleesch verkoopt. Hier worden een soort beignets gebakken en gretig verslonden; dáár zit een Moor te borduren, de oogen gericht op de sandalen of op het

fluweel dat zijn gouden draad bewerkt; wat verder ziet ge een Arabier te midden van korven vol oranjebloesem. Één voor één rijgt hij aan een draad de witte bloemen tot een snoer en geene europeesche verlaat het arabische kwartier zonder een dier geurige colliers. Ginds tegen die deur zit een deftig Arabier. Hij luistert naar een jongen man die hem met levendigheid iets staat te betoogen. Als deze zwijgt, trekt de oudere eene sierlijke koperen inktkoker uit den gordel; krast op een vel papier eenige regelen in arabisch schrift en overhandigt dit den spreker. Deze reikt den ander eenig geld toe en voldaan neemt hij met zich den brief dien hij zijnen vader alzoo liet schrijven. Voortgaande, ziet ge braceletten van zwart been met de voeten draaien en muziekinstrumenten vervaardigen. Kinderen op bloote voetjes, in wit katoenen hemdjes, spelen overal. Een blinde op straat gezeten, zingt zonder ophouden eene eentonige melodie van een drie- of viertal noten; geiten klauteren de straat op en worden gemolken voor wie melk verlangt; wat verder loopen ezels door Biskri's gedreven. Met op zijde afhangende korven doen zij te Algiers den dienst onzer hollandsche aschkarren. Voor een moorsch koffiehuis staat ge stil; ook dit is eigenaardig. Ge treedt er binnen en zet u een oogenblik neêr om te rusten. Het ruim lokaal is half donker, want het ontvangt zijn licht enkel door den ingang. Langs de muren staan hooge banken en daarop zitten Arabieren, de beenen kruiselings gevouwen: een kopje met dampende koffie houden zij in de eene, de slang van den narghileh in de andere hand. In een hoek van het lokaal gloeit een kachel, waarop tal van blikken kannetjes staan te wachten. Voor dit houtskolenvuur staat de eigenaar, het oog gericht op een groote koffiekan, waaruit voor iederen Arabier die binnenkomt en neêrzit, een der kannetjes wordt gevuld en met een kopje daarbij den nieuw aangekomene wordt voorgezet. Somtijds hoort men er druk redeneeren, want de tijdingen door de laatste mails uit Frankrijk meêgebracht worden daar besproken en het gretigst vernomen door den voorbijtrekkenden woestijnbewoner, welke die berichten overbrengt aan zijnen stam. Bij het heengaan neemt de Arabier de plooien van zijn burnous op, zoekt zijne sandalen aan den ingang en vertrekt met een plechtig stilzwijgenden groet aan de vergadering.

Het bouwplan van eene moorsche woning - want de Arabieren leven allen in de huizen weleer door de Mooren gebouwd,

is hoogst eenvoudig en onveranderlijk hetzelfde. Van buiten vertoont het slechts een' witten muur; bij wijze van ramen slechts enkele smalle openingen met ijzeren tralies voorzien. De Arabier toch, in de hoogste mate jaloersch op de intimiteit van zijn huiselijk leven, wenscht zich tegen elken onbescheiden blik te vrijwaren en vooral zijne vrouwen de gelegenheid te ontnemen zich aan het voorbijtrekkende daar buiten te vergapen. Eene zware gebeeldhouwde, met koperen ornamenten versierde deur, geeft toegang tot een vierkanten binnenhof (area), met een vloer van wit marmer. In het midden straalt een heerlijk springende fontein, die koelte verspreidt en in de hoeken staan groepen schoone planten. De area, van boven altijd onoverdekt, is omgeven door gaanderijën, welker balustrades uit fijn gesneden hout of dunne marmeren kolommen bestaan. Het huis heeft twee, hoogstens drie verdiepingen, en elk dezer hare gaanderijen. De onderste daarvan steunt op zwaardere wit marmeren gedraaide kolommen (colonnes torses) met ionische kapiteelen. De muren zijn aan de binnenzijde niet met kalk bestreken, doch bezet met arabische zeer schoone tegeltjes, beschilderd in zachte kleuren. Bekorend is de indruk van het geheel; want smaakvol, luchtig en gracieus is de moorsche bouwtrant, bovenal berekend op een altijd vriendelijken hemel; het uitvloeisel hierin der heete, droge landen waar zij ontstond; gebezigd door een volk dat traag en zinnelijk, levende bij den dag, elken dag voor het zijne laat zorgen; dat van het heden slechts de koesterende zon, de koele schaduw wil genieten, onverschillig voor dat groote uurwerk, de wereld genaamd, waarvan het zich een nietig en nu nog wel een overwonnen en vertreden deel weet uit te maken.

Aan dat schoone uitwendige is het nut, de comfort der moorsche woning geheel opgeofferd. De geringe ruimte, overgeschoten van gaanderijen en binnenhof, is zoo goed en zoo kwaad als het ging, gebezigd voor kamertjes, donkere hokjes nl. van allerlei vorm en grootte. Maar wie zich hierover bekommere, niet de mauresque, die als 't ware haar gansche leven in de open lucht doorbrengt. Ontvangt zij bezoek, dan scharen zich de gasten rondom de vrouw des huizes, op het marmer der area, of in de schaduw der gaanderijen. Gaat de avond vallen, dan bestijgt de arabische haar dak en dáár, beschenen door de ondergaande zon, aan alle zijden omringd van vriendinnen die, op hare daken, den avond genieten zooals zij, geeft zij zich over aan gezelligen

kout. Eerst als de nacht dáár is, keert zij terug in haar huis en eene diepe stilte breidt zich allengs uit over de straks nog zoo woelige stad. Het zwart-blauw uitspansel met millioenen witte sterren bezaaid, welft zich over den sluimerenden heuvel en deze, in de zachte schemering van eenen oosterschen nacht, schijnt te rusten van de hitte des daags en in vredevolle kalmte nieuwe krachten op te doen voor den gloeienden, levensvollen dag van morgen.

IV.

De moskeeën zijn, uitwendig, eenvoudige vierkante gebouwen, wit gekalkt. Aangeleund tegen hare koepelvormige daken, verheffen zich één of meer slanke torentjes (minarets). Aan den voet daarvan staat des Vrijdags de muezzin en roept de geloovigen op tot het gebed. Van binnen is niet één versiersel aangebracht; er is geen altaar; zelfs geen enkele zitplaats; alleen hangen aan de naakte muren verzen uit den Koran in vergulde lijsten gevat. Het vlak plafond rust op kleurige houten kolommen; tapijten en fijne matten bedekken den vloer; kleine zilveren of glazen lampen hangen aan de zoldering. Van een eenvoudig preêkgestoelte leest de iman elken Vrijdagavond van 4-5 ure den Koran of de gebeden. De toehoorders zijn enkel mannen, want de vrouwen hebben geen toegang tot de moskee. Eene nis, geplaatst in de richting van Mekka, duidt den kant aan, waarheen onder het gebed ieder het gezicht heeft te wenden. Elke moskee heeft voor haren ingang een hof of plein met boomen beplant. In het midden van dit plein staat een fontein ten dienste der geloovigen, die den tempel niet mogen betreden, alvorens zich hoofd en hals, armen en beenen te hebben gewasschen. Zoo is hun ook geboden om nooit dan ongeschoeid de moskee te betreden. Eens dat ik uit eerbied dit voorschrift wenschte op te volgen, trok ik bij het binnentreden der moskee mijne laarzen uit en zette die neêr op den drempel. Maar een oude Moor met mij binnenkomende keek mij verwonderd aan en met een schuddend hoofd en levendig gebaar wees hij op mijne schoenen. Door deze te laten staan, dacht ik den eerwaardige in zijne gevoelens jegens Allah en den profeet te krenken. Ik schoot dus weêr toe op mijn schoeisel en nam het onder den arm met een knipoog van instemming aan mijnen

vriend. Voldaan knikte ook hij mij toe en niet zonder schalkschheid gaf hij mij in gebroken fransch te kennen dat, zelfs op den drempel zijner bedehuizen, de Arabier zijns naasten goed maar zelden eerbiedigen zal. Ik dankte den goeden oude voor zijne nuttige terechtwijzing en zoo doorwandelde ik het heiligdom met een laars in elke hand.

Evenals de roomsche kerken, staan de moskeeën den geheelen dag en voor een ieder open, doch in de week worden zij niet druk bezocht. Zelden althans uit godsdienstige behoefte. Wel komen er de geloovigen; doch de een, verhit en vermoeid, zoekt er koelte en rust; de ander, lang uitgestrekt op de matten, slaapt er den slaap des rechtvaardigen; een derde, gehurkt op den grond, heeft er zijn gescheurden burnous of versletene sandalen uitgetrokken en weert zich met naald en draad, tot het gescheurde voorwerp wederom gelapt is. Des Vrijdags echter, de Sabbat der Mahomedanen, zijn de moskeeën overvol. Vooral om 4 uur stroomen er de Arabieren heen. De gesprekken, straks nog zoo levendig onder het wasschen en plassen aan de fontein, worden bij het binnentreden plotseling gestaakt. Ernstig werpt ieder zich op de knieën, met het aangezicht naar de nis gekeerd. De iman slaat den Koran op, en telkenmale als de naam van Allah of die van zijnen profeet wordt uitgesproken, valt de geheele vergadering voorover en roert den grond even aan met het voorhoofd. Het gezicht van die honderden door half licht beschenen burnous, met een kleurigen tulband hier en daar, is schilderachtig en die geheele eeredienst door zijn strengen eenvoud en bij den aanblik van zooveel kloeke, krachtige mannen, neêrgeknield in eene zelfde aanbidding, niet van plechtigheid ontbloot. De afwezigheid van het vrouwelijk element draagt misschien daartoe bij. Want zooals gezegd de vrouwen die, volgens de oostersche begrippen, zich in het openbaar niet met de mannen in aanraking mogen stellen, worden zorgvuldig buiten de moskeeën gesloten. Wel sleept er zich somtijds eene blinde en afgeleefde tot aan den drempel en prevelt er hare gebeden; de mannen kennen hare ellende en wijzen haar niet af, doch aan de vrouwen zijn uitsluitend de graven der voorvaderen als bedeplaats aangewezen. Een half uur rijdens buiten de stad ligt het arabisch kerkhof. In grooten getale stroomen des Vrijdags morgens de mauresques van allen stand en leeftijd daarheen en blijven er tot zonsondergang. Zij ontdoen er

zich van sluier en haïk; de kinderen spelen om haar heen; de medegebrachte proviand wordt genuttigd. Maar van heilige betrachtingen of van gebeden voor de zielsrust der ontslapenen komt weinig in. Zij praten en lachen; zij eten en drinken; zij vertellen elkander het nieuws van den dag en halen slechts haar hart op aan deze uren van vrijheid en uitspanning, de éénigen die haar wettelijk worden toegekend.

Bij de hoofdmoskee der stad bevindt zich, van de straat gescheiden door een muur, eene ruimte met wit marmer geplaveid, waar aan het eene uiteinde de fontein staat ten gerieve der moskeegangers, en aan het andere de Arabieren te Algiers hun recht spreken. Dit geldt alleen de kleine misdrijven van elken dag; de zwaardere misdaden zijn aan de fransche rechtspleging onderworpen. Niets minder ontzagwekkend en niets naïever dan deze arabische rechtspraken. In een diepe nis onder de schaduw van hooge bananen, boven op een divan gezeten, de beenen kruiselings en omgeven van kussens, troont de cadi of rechter. Drie of vier adjuncten met vellen papier voor zich en pennen in de hand zitten nevens hem op den divan. Naast deze nis en slechts door een houten beschot van haar gescheiden, staat een dergelijke nis, doch deze met traliewerk voorzien. Zij dient voor de vrouwelijke beklaagden die, gesluierd, doch krijschend en krassend als papegaaien in hun kooi, onder de levendigste gebaren hare zaak uiteenzetten en bepleiten. Ieder toch is zijn eigen advokaat. De mannelijke beklager plaatst zich op den grond voor den divan. Hij deelt zijne grieven mede aan een der adjuncten en deze brengt ze verkort over aan den cadi. Somtijds is het een Biskri die zich beklaagt over eene mauresque wier meubels hij verplaatste en die nu weigert hem zijn loon te betalen; en de mauresque, van achter haar tralies, zweert en gilt dat de Biskri hare meubels schaafde en haar schadevergoeding schuldig is. Of wel heeft het eene negerin tegen eenen Kabyliër die olie morste over haar kleed. De negerin eischt geld voor de bedorvene melaia, de Kabyliër voor de vergotene olie. Dan weder is het eene Jodin die eenen M'zabiet beschuldigt haar de ringen te hebben ontstolen die zij liet liggen in het bad. De M'zabiet hoort haar aan met een onnoozel gezicht en houdt zijne tien van ringen ontdane vingers stijf op in de hoogte, als sprekend bewijs zijner onschuld. De cadi, droomerig voor zich uitziende, luistert toe en denkt na, waarop hij zijne be-

slissing uitspreekt en de beide partijen zich onmiddellijk verwijderen, oogenschijnlijk bevredigd. Van tijd tot tijd houden de rechters pauze en rollen zij cigaretten. Bij de zitting van den Vrijdag gaan zij niet naar de moskee, maar spreiden zij een stuk tapijt uit op het plein en zeggen er hunne gebeden.

Het onderwijs gaat er al even eenvoudig toe als de rechtspleging. In een soort van loods zitten tien of twaalf jeugdige Arabiertjes neêrgehurkt op den grond, tegenover een volwassen Arabier met een langen stok in de hand. Allen hebben den Koran geopend voor zich. De onderwijzer leest daaruit voor en gezamenlijk dreunen de leerlingen met hem mede. De vermoeide of onoplettende wordt door een tik met den stok tot orde en tucht gemaand. Tot den Koran bepaalt zich aldus al de kennis die gegeven wordt. Het leeren schrijven voor de enkelen die later als schrijvers hun brood zullen verdienen, gaat ongetwijfeld met meer inspanning gepaard. Het arabisch wordt van rechts naar links geschreven. Dezelfde letter heeft drie verschillende vormen, naar gelang zij in het midden, in het begin of aan het einde van een woord komt te staan. De vorm van sommige letters, van *b.t.i.n.* b.v., is een eenvoudige krul, maar wat ze onderling onderscheidt is de toevoeging van puntjes, hun getal en hunne plaatsing, hetgeen een arabisch spreekwoord doet zeggen dat ‘een punt over leven en dood beschikt.’ Het arabisch heeft geen hoofdletters en geen punctuatie; nu en dan wordt als leesteeken een onverschillige letter tusschen twee zinnen geplaatst. De drie eenige klinkers van het alphabet komen in de meeste woorden gansch niet voor, hetgeen den Europeaan allervreemdste klanken te hooren geeft: *tbch*, koken; - *tsldj*, sneeuw; - *klb*, hond, enz. Het arabisch klinkt niet welluidend; het heeft de eigenaardig hollandsche *ch* en *h*, vandaar dat menig Arabier zich verbaast over de zuiverheid van uitspraak bij Hollanders.

Een eigenaardig doch hoogst onbehagelijk schouwspel is het feest der Aissaouas, leden eener mahommedaansche geestelijke orde en volgelingen van den heiligen Aïssa. Door ware dweepzucht of kunstmatige opwinding worden zij tot onmenschelijk huldebetoon jegens hunnen heilige in staat gesteld. Een arabisch impresario kondigt in de fransche couranten de Aïssaouas aan, alsmede avond en plaats waar men zich hebbe te vervoegen om, onder zijn geleide, tot het feest te worden gebracht. Hij

voert u in den doolhof der arabische stad in eene moorsche woning aldaar. Honderden feestgangers waren u reeds voor en de zuilengang van den binnenhof is stampvol met Europeanen. Op de gaanderijen staan gesluierde vrouwen over de balustrade geleund. Het geheel is vrij goed door lampen verlicht. In het midden der area zitten een dertigtal Arabieren die eene oorverdoovende muziek uitvoeren. Dezen kloppen in regelmatigen cadans op perkamenten tamboerijnen; genen krassen geweldig met een strijkstok op een vedel; anderen blazen wat zij kunnen op lange fluitjes van een snerpenden toon. Op ééns, als door den geest gedreven, springen een paar Arabieren op uit de groep. Zij werpen hun burnous weg; slingeren hoofd, bovenlijf en armen wild heen en weêr; hangen over de walmende wierook van een glommend komfoor en winden zich aldus op tot de opzichtelijke kunsten die gaan volgen. Zij halen lange priemen door tong, neus en armen; doorsteken zich het lichaam met zwaarden, zonder daarbij echter bloedverlies te veroorzaken; likken rood-gloeiende ijzeren staven; zetten daarop hunne bloote voeten en nemen ze in de hand. Zij kauwen zware Opuntiabladen waaraan stekels van drie duim lengte en eten levende schorpioenen en hagedissen op.

Onderwijl klinkt de te gelijk schelle en doffe muziek u tergend in de ooren en verspreidt de wierook hare bedwelmende dampen; de vrouwen op de gaanderijen stooten haar ‘you! you!’ als bijvalsbetuiging aanhoudend uit; ge wordt afgestooten door de half sluwe, half idiote uitdrukking der zeloten, bevangen eindelijk door eene ontzettende walging. Ook zijn er weinigen onder de europeesche toeschouwers wier zenuwen tot het einde toe bestand zijn tegen die vertooning, en de meesten verlaten haar halverwege. Is dit alles aan de zijde der Aïssaouas speculatie of is er eerlijke verbijstering onder? Ge vermoogt niet dit te beslissen, doch in de vrije lucht tot u zelven gekomen, is één ding u zeker: geen Aïssaoua ter wereld zal ooit meer u onder zijne toeschouwers tellen en uwe kalmte vindt ge niet terug voordat gij u zelfs van de herinnering aan die vertooning hebt kunnen bevrijden.

Beter is het den Arabier in zijne eenvoudige dagelijksche omgeving te bezoeken en de aangebodene gelegenheid daartoe nam ik gretig aan. Een klein uur rijdens buiten Algiers ligt een *douar* of arabisch gehucht. De bevolking telt er slechts

een veertigtal mannen met hunne vrouwen en kinderen. De woningen, van hout of steen, bestaan uit vier witte en blinde muren, die het éénig vertrek dat zij bevatten, omringen. Elk douar heeft zijn chef en zijn' Heilige. Toen wij den douar naderden, werd den chef, door een der zijnen, de komst van een europeesch gezelschap geboodschapt. Hij kwam ons te gemoet en in vrij vloeiend fransch noodigde hij ons in zijne woning. Wij traden in een niet zeer ruim vertrek; een europeesch ledikant met een wit katoenen gordijn en een houten kinderwieg vormden er het geheele meubilair. Alles was helder en zindelijk. Op de stukken tapijt, die het midden van den vloer bedekten, zetten wij ons neder in een' kring. Eene jonge ongesluierde vrouw - de echtgenoote van onzen gastheer - verscheen met eene groote fransche koffiekan, die zij in ons midden plaatste. Van onder het ledikant - eene ruimte die als kast wordt gebezigd - kwam een blad te voorschijn, met fransch porseleinen kopjes en een kristallen suikervaas. Tot drie en vier malen schonk de gastheer zelf ons de zeer geurige mokka in. Toen wij hem eindelijk dank zeiden, kostte het ons moeite hem te overtuigen dat wij dit niet uit bescheidenheid deden, doch verzadigd waren. Onderwijl hadden zich bij de jonge vrouw, die aan de deur was blijven toezien, verscheidene vriendinnen gevoegd, eveneens ongesluierd. Eén harer, eene 16jarige moeder, had een schoone baby op den arm, eene kleine Fatima, wier gele nageltjes reeds de hennah verrieden. Vrijmoedig keek zij uit hare gitzwarte oogen; levendig kraaide zij en dapper weerde zij zich met handjes en voetjes; in dit hartstochtelijk kind onderkende men reeds de kleine mauresque.

Uit het gesprek bleek ons dat de gastheer veehandelaar was. Wij zouden dus zijne waardigheid niet krenken door - tevens als dankoffer - eene armoedige oude vrouw die buiten stond en tot zijn huis behoorde, eenig geld toe te steken. De chef raadde onze bedoeling. Eenigszins ontstemd, met eene korte flikkering in de oogen, trad hij op ons toe en verklaarde beslist dat hier niet te betalen viel. ‘Tu as été chez moi. Tu ne payeras rien.’ Wij hadden dan ook oostersche gastvrijheid genoten! Bij het scheiden konden wij den Arabier slechts de hand drukken en in woorden onze erkentelijkheid betuigen. Doch ook deze uitingen schenen hem te bevreemden. Door ons bij zich te ontvangen en te onthalen, zag hij niet in, iets bijzonders te hebben verricht.

Een andermaal bracht ik een bezoek aan een' arabischen stam. De stam is van geringer aanzien dan de donar. De woningen of *gourmi's* zijn niet anders dan tentvormige daken van riet en klei, die op den grond zijn neêrgezet. Men moet dus laag bukken om er binnen te gaan. De stam dien wij bezochten, had zich diep het land in, boven op eenen heuvel gevestigd, achter een heg cactussen, hoog en dik als onze knotwilligen. Bij aankomst werden wij begroet door een zwerm schreeuwende kinderen en groote, blaffende honden, doch zoowel honden als kinderen werden door één enkel woord van den chef tot onmiddellijk stilzwijgen gebracht.

Deze noodigde ons niet uit in zijn gourmi, doch hij leidde ons overal rond en beantwoordde met heuschheid onze vragen. Toen een onzer dames bewonderend keek naar een' oranjeboom in bloei, beval hij een kind in den boom te klimmen en er een van bloemen sneeuwwitten tak af te snijden. Met de hem aangeborene hoffelijkheid, overhandigde hij dien zijnen gast. Door eene oude vrouw werd ons kouss-kouss aangeboden. Kouss-kouss is het lievelingsgerecht der Arabieren en bestaat uit een' schotel schapenvleesch, artisjokken en gierst, sterk met spaansche peper gekruid en een kom verzuurde melk daarbij. De krachtvolle ontwikkeling der kinderen - jongens en meisjes - trok mijne aandacht. De reden daarvan verklaart te gelijk de algemeene schoonheid van dit ras. In een land en onder eenen hemel waar alles aan de natuur wordt overgelaten, waar de inlander zich nooit tegen hare noodlottige invloeden vrijwaart, noch daaraan iets zal verhelpen, kunnen teêre, zwakke kinderen niet in het leven blijven. Slechts die met een sterk en gezond organismus ter wereld zijn gekomen, blijven overwinnaars in een strijd die aanvangt met het leven, en allen die dien strijd doorstaan, vormen ten slotte een volk van krachtvolle en gespierde individuen zooals in Europa onbekend is en in Algerië den vreemdeling sterk opvalt. Eene merkwaardige bijzonderheid van der Arabieren bouw is de hardheid van hun schedel en de onschendbaarheid hunner hersenen. Een rechter te Algiers vertelde mij van een Arabier die zich door een schot van kant had willen maken. De dokter had zijne wond onderzocht en bevonden dat de kogel, aan de linkerzijde het hoofd ingegaan, de hersens ongedeerd had gelaten en tegen den rechterkant aangekomen, daar werd tegengehouden en was blijven zitten.

De kolf van een pistool op een hoofd aan stukken te slaan is voor Arabieren dagelijksch werk.

Zelden is de Arabier zijn eigen leeftijd bekend. De bejaarden berekenen dien in verband met der franschen landing te Algiers. Een hooggeëerd chef (aspirant Heilige) dien ik bezocht en vond uitgestrekt op een' divan, de narghileh naast zich, terwijl hij de opstijgende rookwolkjes, als in gelukzaligheid naoogde, zeide mij toen ik hem vroeg naar zijn leeftijd, ‘dat hij voor de eerste maal te paard zat, toen de franschen landden.’ Een ander antwoordde mij dat ‘hij bij der franschen komst nog geen baard had.’

De Arabieren zijn hartstochtelijke spelers. Overal waar zij twee of meer vergaderd zijn, het liefst op den rand der groote wegen, onder wolken stof en verzengende hitte, vindt men ze spelende met eigenaardige speelkaarten. Trekken maken schijnt het streven in dit spel, waarbij witte boonen als fiches dienst doen. Maar meer nog vindt men ze gehurkt voor een soort schaakbord, dat hen uren achtereen bezighoudt en waarvan zij op- noch omzien. Is het spel geëindigd dan verdwijnt het bord in den zak van den burnous en de spelers vervolgen hunnen tocht. Dikwijls vindt men ze een eind verder terug, even verdiept in eene nieuwe partij.

V.

De vreemdeling verlate Algerië niet zonder de beroemde markt van Boufarik, of naar het fransch, ‘het kamp der Arabieren’, te hebben bezocht. Langs tarwevelden of langs fransche hofsteden, waarvan de hooge muren dienen om het onwelkom bezoek van kwaadgezinde Arabieren af te weren, leidt de weg na twee uren sporens tot het dorpje Boufarik. Zóó ergens wordt hier bewezen hoe eene rijke beplanting op het gezonde en het bewoonbare eener streek van invloed is. Tot 1830 was dit dorp niet veel beter dan een moeras, alwaar, van de 400 inwoners, er maandelijks velen aan koortsen stierven. Na 20 jaren strijds, zoowel met klimaat en bodem, als met den Arabier, gelukte het den Franschen het moeras droog te leggen en er groote aanplantingen te doen van elantussen, platanen, wilgen en populieren; met dit gevolg dat in 1856 reeds het cijfer der geboorten dat der sterfte overtrof, tewijl thans dit

plekje een toonbeeld is van welvaart en bloei. De landbouw wordt er op groote schaal gedreven; allerlei vruchtboomen geven er rijken oogst; uitgestrekte grasvelden brengen de hollandsche weiden in herinnering; nachtegalen bevolken de bosschen; zeer kleine vogeltjes tjilpen en fladderen vroolijk in de dicht gebladerde boomen; vergeten zijn er de beelden van ellende en dood. Boufarik is thans het middelpunt van een levendig verkeer. Het geheele jaar, wordt er elken Maandag een markt gehouden, waar 3 à 4000 Arabieren uit alle oorden samenstroomen, uit Oran, uit Constantine en zelfs uit de woestijnstreek van Biskra. Des Zondags wemelen de wegen en paden van inlanders die hunne met koopwaren beladene kameelen en hunne kudden vee voor zich heendrijven. Het pad, door een boomgaard van bloeiende oranje- en citroenboomen, leidt, tien minuten buiten het dorp, tot eene uitgestrektheid van 30 à 40 bunders, die met zware platanen beplant is. Aldaar staan moorsche koffiehuizen; eene kleine moskee; een slachtplaats en eindelijk ruime loodsen, voor het geval der overvloedige, doch zeldzame regens. Rondom dit alles legeren zich de 4000 marktgangers; sommigen in de tenten die zij medebrachten; anderen op lappen tapijt over den grond uitgespreid; hier en daar worden putten gegraven voor de vuren. Vrouwen of kinderen zijn nergens te bespeuren. Het geheele kamp schijnt verward en onregelmatig samengesteld, doch in werkelijkheid is het ordelijk afgedeeld in gangen en vakken. In den eenen gang wordt enkel linnen; in den anderen enkel schoenen; in gindschen alleen voorwerpen van huishoudelijken aard verkocht. In het eene vak staan slechts paarden; in het andere koeien met hare kalveren, of geiten en bokken, of muildieren en ezels; talloos vooral zijn de schapen en ossen. De schapen worden op de slachtplaats gedood, gevild en gevierendeeld te koop opgehangen, of wel dadelijk boven de vuren gebraden en gegeten. Des avonds onder den heerlijken sterrenhemel in den maneschijn is de aanblik van dit kamp onbeschrijfelijk fantastisch. Hangende lantarens werpen haar dof en flikkerend schijnsel op de honderden witte tenten, op de burnous der Arabieren, in slaap gevallen tegen hunne kameelen, op de velen rondom de koffiehuizen vergaderd en op anderen, in een wijden kring geschaard, die in gespannen aandacht, met ingehouden adem, luisteren naar een ara-

bischen improvisator die, afwisselend met of zonder begeleiding van fluit, cymbaal en tamboerijn, in gloeiende woorden, gedichten voordraagt, waarvan liefde en dapperheid de thema's zijn. Elders stichten de Aïssaouas hunne geloofsgenooten door de bekende vertooningen. En zoo gaat de nacht voorbij tot in den vroegen morgen het kamp eene algemeene bedrijvigheid vertoont. Ieder stalt er zijne koopwaren uit; het vee wordt gekeurd; de paarden gemonsterd; koopers verdringen elkaâr; kameelen stenen en kermen onder den nieuw opgelegden last; ongelukkige lammeren, de vier pootjes samengebonden, verbeiden in blatende ellende hun toekomstig lot; alles krioelt en wemelt en schreeuwt; een ieder weert zich voor het zijne. Een weinig politie houdt het toezicht, doch in den regel loopt alles ordelijk af. Van beschonkenheid is geen sprake. Maandag middag keert elk naar zijne haardstede terug en Boufarik herneemt zijn rustig landelijk aanzien.

Wie als vreemdeling te Boufarik is, laat het wat verder gelegene Blidah niet ongezien. In oranjeboomen verscholen, is dit stadje een Eden van vruchtbaarheid en bloemen-rijkdom. Op een kwartier afstands waait reeds de geur van jasmijn en oranjebloesem u tegen. Eeuwenoude olijf boomen spreiden hunne knoestige takken over lanen en pleinen; witte daken der heilige tempels blinken uit het frissche groen der acacia's te voorschijn; hofsteden rijzen op uit de golvende tarwevelden; de sneeuwwitte oranjebloesem, de gouden oranje- en citroenen flonkeren aan alle zijden. Dat stedeke, gestoken in bloemen en groen, is een oord vol bekoring; de Arabieren gaven het den bijnaam van ‘roos der woestijn.’

Het fransche gouvernement heeft er eene rijksstoeterij opgericht. Voor 200 hengsten en muildieren bieden opene loodsen de noodige plaatsruimte aan. Uit het Barbarijsch en uit het bovenal gezocht Syrische paardenras worden de schoonste dieren gefokt. Eene menigte gazellen, tuk op het paardenvoeder, loopen rond in de ruimten tusschen de loodsen; doch uiterst schuw van aard, laten die sierlijke diertjes zich door niemand naderen. Op korten afstand van Blidah liggen de Gorges de Chiffa, waar de rivier de Chiffa langs hooge rotsen stroomt en kleine watervallen doet bruisen tusschen het welige groen. De bosschen wemelen er van apen, en groote landschildpadden trekken evenzeer der toeristen aandacht.

Als aangenaam contrast met het vadsig bestaan van den Arabier en met de oostersche levensopvatting in 't geheel, diene een bezoek aan het belangrijk trappistenklooster te Staouëli, niet ver van Algiers. Bij het dorp verheffen zich de zware kloostergebouwen die, op een afstand gezien, eene vesting in hare wallen doen vermoeden. Het wachtwoord der trappistenorde is: gastvrijheid, weldadigheid en arbeid. Geen enkele bezoeker die aanklopt, hetzij arm of rijk, mag door hen worden afgewezen en het getal derzulken is belangrijk, als zijnde onbeperkt. Overdag worden de aankomenden gespijzigd; voor den nacht staan er, in afzonderlijke vertrekjes, steeds bedden gereed. Ten gerieve der gegoeden is in een ruim lokaal een lange tafel gedekt, waar hun door de vriendelijke broeders eierspijzen, witte boonen, aardappelen, brood, honig en kaas worden voorgezet. Vleesch is den trappisten verboden. De behoeftigen ontvangen ongeveer hetzelfde, doch in een ander lokaal, en hun worden daarenboven aalmoezen geschonken. Duizenden bunders land brachten deze kloosterlingen in cultuur. Van den wijn hunner wijngaarden liggen millioenen liters in de kelders; gansche velden zijn beplant met den geranium, waarvan zij een welriekend en zeer gezocht essenz distilleeren; hunne mandarijnenboomgaarden doen hen jaarlijks van 300.000 tot 500.000 stuks mandarijnen naar Europa verzenden. Aan het klooster behooren honderden paarden, muildieren, koeien en schapen; het heeft zijne eigene smederij en wagenmakerij; zijn schilders- en timmermanswinkels. Slechts 130 in getal kunnen de broeders alleen niet in den arbeid voorzien; doch zij vinden voldoende werkkrachten in de bewoners van Staouëli en in de leden eener naburige militaire strafkolonie. Daardoor beschikken zij over ruim 500 paar handen. Inwendig munt het klooster uit door onberispelijke orde en netheid. Aan de mannelijke bezoekers (vrouwen zijn niet toegelaten en voor haar is, behalve een eetzaal, ook eene afzonderlijke kleine kapel bestemd) worden achtereenvolgens de bibliotheek, de slaapkamers, de badkamers, de infirmerie, de apotheek, de bidcellen, de kapel en het kerkhof getoond. Is het waar, dat de broeders elkaâr het ‘Gedenk te sterven!’ steeds moeten toeroepen, dan schijnt op den duur die stervenskreet van zijne somberheid te verliezen, want groot is der kloosterlingen opgewektheid. ‘Geen somber gemoed kan het in ons midden uithouden,’ vertelde mij een hunner. Hoe

velen zien wij er komen, gebroken door teleurstelling of rouw, zonder hoop of uitzicht meer, die, de wereld willende ontvluchten, hier in loutere aanbidding, bespiegeling en werkeloosheid zich aan hun leed denken over te geven. Doch ons bestaan van onverpoosden arbeid is levensmoeden onlijdelijk en vóór het proefjaar geëindigd is, hebben dezulken ons gewoonlijk verlaten. Op onze vraag of nooit eene enkele vrouw den drempel had overschreden, antwoordde ons onze cicerone dat dit aan twee vrouwen was te beurt gevallen. De eene was Keizerin Eugénie. Zij had geëischt te worden rondgeleid en op de betoogen, de smeekingen der ontstelde broeders kortaf verklaard, dat háár niets kon worden geweigerd en dat zij de plek niet zoude verlaten, zonder het klooster in al zijne bijzonderheden te hebben gezien. De andere vrouw was de echtgenoote van generaal Lamoricière, die den broeders een pauselijk bevel tot toelating overhandigde. ‘Hiertegen viel niets in te brengen,’ zuchtte de eerwaarde kloosterling, en op zijn gezicht stond nog iets van de ontzetting te lezen, waarin deze daad van den heiligen vader de geestelijke broederschap had gebracht. En met ontzaglijken ernst beschreef hij het wasschen en schuren tot reiniging, waaraan, na die beide bezoeken, de broeders zich hadden moeten overgeven. Het gold als de ontsmetting na eene vreeselijke ziekte!

Op korten afstand van Algiers ligt het zomerverblijf van den Gouverneur. Het paleis biedt een heerlijk uitzicht op de zee. Overigens is de stad op het Z.O. naar Mustapha heen, omgeven van vreemdelingen-pensions, waar zieken zich den tijd korten in hangmatten tusschen de palmboomen en waar gezonden, zoo hun het stadsleven onaangenaam is, natuur en vrijheid komen zoeken. Van één dier pensions zij het mij vergund in het voorbijgaan melding te maken; van het Pension Sanitaire, waar de groote violist Vieuxtemps bij zijne dochter en zijnen schoonzoon, den poolschen geneesheer Landowsky, en onder zijne kleinkinderen zijne laatste levensjaren sleet. De ruime huizing, schoon door hare ligging, met balcons, gaanderijën en smaakvol ingerichte zalen; met een tuin vol tropische gewassen, geurend en bloeiend, maakte dit oord tot een lusthof, waar men zich gelukkig achtte den winter door te brengen en waar de zieken tevens de behandeling genoten van den eigenaar. Wekelijks gaven de heer en mevrouw Landowsky een muziekavond, waar-

op ook vreemdelingen uit de stad werden genoodigd. Vieuxtemps zelf speelde wel is waar niet meer: eene beroerte had zijne linkerzijde verlamd, doch door hem toch was de geheele uitvoering bezield en als onder de uitstekende begeleiding zijner dochter de aanwezige musici zijne werken ten gehoore brachten, dan tintelden nog zijne oogen van het vuur der jeugd. Onwillekeurig schaarde zich ieder om den innemenden grijsaard, middelpunt dier bijeenkomsten. Gaarne onderhield hij zich met alle aanwezigen en verhaalde hij den Hollanders de goede ontvangst hem in vroegere jaren op het Loo ten deel gevallen. Somtijds werden er groote partijen gegeven; dan baadde zich de tuin in een zee van licht; grooter dan anders was de bloemenschat binnenshuis; ontelbaar stroomden de gasten binnen in keurige toiletten, in schitterende uniformen. Dubbel schoon klonk de muziek en tegen middernacht schaarde men zich aan een' keurigen disch.

Onherroepelijk is thans dit alles voorbij; met een rouwfloers omwonden de herinnering aan zooveel goeds. Drie dooden, binnen den tijd van één jaar, zag dit huis over zijnen drempel dragen. Eerst stierf Vieuxtemps: zijn overschot rust bij zijne geboortestad Verviers. Kort daarop werd zijne dochter door typhus weggenomen, en na haar, haar echtgenoot grafwaarts gedragen. Al wie, zooals ik, de villa Landowsky mocht bezoeken, zal erkentelijk deze drie menschen gedenken, die vorstelijke gastvrijheid hebben betoond en zooveel zeldzaam genot geschonken.

VI.

Nog enkele bijzonderheden om daarmede deze Herinneringen te besluiten. Mogelijk valt dan hier en daar een schaduw op dit tooverland; doch goed is het daarbij stil te staan, want wie toch zoude niet vreezen zijn geboortegrond in diens onbetwistbare voorrechten te miskennen. Allerminst wensch ik mij blind te staren aan de vreemde pracht daarginds, met voorbijgaan van hetgeen onze eenvoudige natuur bekoorlijks bezit. Geheel verschillend, maar hoe weldadig! waren mijne indrukken bij den terugkeer in Nederland. De vriendelijke Meizon bescheen met hare zachte stralen eene alom ontwakende natuur: een ontwaken dat in de oostersche schepping geheel onbekend is. De groenende heggen; de bloeiende slootkanten; de weilanden, be-

zaaid met nederige madeliefjes en boterbloemen, de primula's en paaschlelies langs paden en wegen; de kleine boschzangers, vroolijk juichende na den langen winternacht; die zachte overgangen van licht en schaduw; die fijne tinten; dien nevelachtigen horizont, - wat rustte het oog daar weldadig op uit! Deze in zooveel bescheidenheid tot een nieuw leven zich tooiende natuur, zij trof mij als het beeld der jeugd, dat zich harer bekoorlijkheden onbewust is en schuchter optreedt voor de haar zoekende blikken. En wie zal zeggen of deze liefelijke verschijning het op den duur niet winnen zoude van hare in volle schittering pralende overzeesche zuster, zelfbewust in haren betooverenden glans, onbewogen tegenover elke hulde, als die elken sterveling aan hare voeten verwacht.

Het klimaat van Algiers is des winters overheerlijk. Koesterend is de zonnewarmte en de zee altijd dáár om koelte aan te brengen. Op sommige gestellen niettemin moet die lucht schadelijk werken, want met electriciteit beladen, prikkelt zij de zenuwen in hooge mate. Teringlijders kunnen er zooals elders in het Zuiden hun leven zien verlengen, hun einde zal er minder bang zijn; doch nog meer dan de gezonden, moeten zij voorzichtig zijn. Verraderlijk is, bij zonsondergang, de plotselinge afkoeling der temperatuur. Na den warmsten dag wordt om 5 uren de atmosfeer op eens koud, om eerst tegen 7 u. weder normaal te zijn. In Januari rijdt men des avonds om 9 u. in open rijtuig zonder bijzondere bedekking, doch in den laten middag heeft de koelte doen rillen. Sneeuw is, van wege hare zeldzaamheid, een hoogst merkwaardig verschijnsel. De arabische kinderen, in hunne verbazing, meenen dat er suiker uit den hemel komt vallen; de huizen zijn er niet op gebouwd; valt zij des nachts, dan zien de bewoners zich in hun bed besneeuwd. Einde April begint de warmte ondragelijk te worden. De vreemdelingen keeren dan terug naar hun land; de europeesche bewoners vluchten naar het hooger gelegen Blidah, of slaan hunne zomerkwartieren op aan de zee. Eene ware bezoeking is de sirocco, een Z.O. wind die uit de woestijn komt en van drie tot zes dagen aanhoudt. Van den vroegen morgen en binnenshuis drukt u loodzwaar eene onbeschrijfelijke matheid. Buiten en vooral in de schaduw stroomt een heete lucht u tegen; het is als bewoog men zich in een' oven. Te vergeefs tracht men zich te vrijwaren door de ramen te sluiten en in

huis te blijven; den sirocco ontvlucht men nergens en de meeste Europeanen worden er ongesteld door. De Arabieren bekreunen er zich niet om.

De bodem van Algerië is buitengemeen vruchtbaar. Men kan jaarlijks op twee oogsten rekenen. Belgen en Hollanders, meer nog dan Franschen, zetten er zich als kolonisten neder. Vlas en tarwe worden veel verbouwd, doch de ware toekomst van Algerië's bebouwing ligt in den wijnstok. Naarmate in Frankrijk de philloxera hare verwoestingen uitbreidt, wordt de wijngaard overgeplaatst naar de kolonie en de grootste zorg aan zijnen bouw besteed. De droogte is 's lands grootste vijandin, want een eigenlijk regensaizoen is er niet. Nu en dan valt de regen bij kletterende stroomen neder, kort en geweldig; de deuren dreunen; de ramen worden geteisterd door droppels als hagelsteenen. Doch op dien regen valt voor den landbouw nooit te rekenen en de Franschen voorzien in den nood, waar zij het vermogen, door hydraulische werktuigen die tevens de stad van water voorzien.

Moeilijk is het dikwijls zich te schikken in de vreeselijke onreinheid van Algiers. De openbare stadsreiniging is er nog in hare kindsheid. In dit vaderland van den oranjeboom verkeert gij in gestadig levensgevaar door de glibberige oranjeschillen, waarmede de straat ligt bezaaid en u vaak zullen doen uitglijden of achterover slaan. Zijt ge op uwe tochten verdiept in de schoonheden rondom u, even nauwlettend hebt ge toe te zien op de begaanbaarheid van den weg vóór u, hetgeen zeer heterogeene aandoeningen in u opwekt. Eene grijze, kleefachtige stof, opgezweept door den zeewind, die bij dagen hevig blaast, weet overal in de huizen binnen te dringen en bedekt er alles met een dikke laag.

Het materiëele leven laat veel te wenschen over: ik spreek natuurlijk alleen van hôtels en vreemdelingen-pensions. De visch die de Mahonnezen des morgens vroeg in hunne sloepen binnen brengen, heeft door het transport van de haven naar het hôtel, voor uwen luncheon van 11 u. reeds aan verschheid verloren en des middags aan den maaltijd is hij oneetbaar. Zonder afwisseling worden u elken middag schapenvleesch en kippen voorgezet. Zooals in alle koloniën komt enkel te Algiers wat in Frankrijk het beste wordt gemist, en op het gebied der kookkunst zijn het niet de eerste talenten die de zee oversteken.

Daarenboven moeten deze onbekwame koks zich meestal van slechte grondstoffen bedienen; de boter is schraal en gewoonlijk sterk; in onze oogen zijn melk en room er onbruikbaar. Groenten zijn er goed. Jonge erwten, bloemkool, artisjokken, wilde asperges, olijven zijn er den geheelen winter verkrijgbaar. Dadels uit de oasis van Biskra (Algiers is voor den dadelpalm niet warm genoeg), heerlijk zoete sinaasappelen en mandarijnen zijn het winterdessert. De aardbeien komen half Februari; de japansche mispels en de bananen in Maart.

Tegenover de europeesch-algiersche leveranciers is geduld een onmisbare deugd, want nooit zag ik er ééne belofte nakomen of ééne bestelling stipt ten uitvoer brengen. Het klimaat maakt de meesten onverschillig en traag. Geef u in de winkels veel moeite uw verlangen kenbaar te maken en ge zult ervaren hoeveel meer moeite het u kosten zal, het verlangde machtig te worden en aan uw adres bezorgd. Maak u boos, ga herinneren, herhalen, waarschuwen; men hoort u aan, geeft u gelijk, en daarna ondervindt gij niet verder te zijn dan in den beginne.

De vervoermiddelen zijn in Algiers alleszins te roemen. Tramwagens rijden door de geheele stad, van Mustapha af aan de eene, tot aan St. Eugène aan de andere grens. Groote omnibussen brengen de reizigers naar verder gelegene plaatsen; open rijtuigen stationneeren tot laat in den nacht op de drukste punten der stad. De paarden van barbarijsch ras zijn klein maar bijzonder vlug. Muildieren worden voor zware transporten gebruikt, doch hunne koppigheid maakt ze ongeschikt voor den geregelden dienst. De bekende karaktertrek van dit dier leerde ik eerst in Algiers recht kennen. Eens zag ik voor een zwaar beladen wagen een muilezel te midden van vijf paarden gespannen. Op het oogenblik van aanleggen weigerde het muildier zich te bewegen, protesten noch zweepslagen vermochten iets. De beenen stokstijf uitgezet, bood hij weêrstand aan al het trekken der drie voorste, aan al het duwen der beide achterste paarden, en vermocht hij het geheele span op te houden totdat zijn kwade luim voorbij was. De prijzen van vervoer zijn billijk. Voor 20 francs toert men van den vroegen morgen tot den laten avond. Een inlandsche koetsier met bronskleurige huid zit boven op den bok, een roode muts met blauwe kwast op het hoofd, bloote beenen en voeten: in

gedachte verplaatste ik deze livrei op een landauer in het Haagsche bosch .....

De armere Arabieren gebruiken als lastdier kameelen en ezels Deze laatste, schoon bijzonder klein, van een in Europa onbekend ras, zijn verbazend sterk. Ongeloofelijk is het, hoe hun meester ze somtijds beladen kan. Op zekeren dag reed een ezeltje mij voorbij, met een mand aan weêrszijden van den rug. De eene korf was tot berstens toe vol met vruchten en groenten; in de andere stond op hare achterpooten eene volwassen geit, hare beide voorpooten steunende op den nek van het kleine lastdier. Acht samengebonden kippen maakten de reis mede en midden op het ezeltje zat een stevige Arabier, wiens beenen bijna sleepten op den grond. Van tijd tot tijd liet hij, als opwekking, zijn gewoon ‘arri! arri!’ hooren; maar het dapper diertje had die vermaning niet noodig. ‘Wij hebben zaken,’ scheen hij te denken en ijlings repte hij zijne dunne beentjes over den stoffigen weg en draafde hij voort met de blatende geit, de kakelende hanentros en zijn droomenden meester.

Treurig om aan te zien is de behandeling waaraan, van de zijde der minderen onder de fransche bevolking, de inlander is blootgesteld. Ruwe woorden, eene smadelijke bejegening, een schop en een trap worden door den Franschman der lagere klasse niet ontzien tegenover hem dien hij blijkbaar als niet veel beter dan een dier beschouwt. Deze gevoelens zijn reeds kenbaar in de spelen van fransche met inlandsche kinderen. De Arabier, zachtaardig van gemoed, laat zich stilzwijgend aldus behandelen. Op zijn ernstig gelaat, in zijn donkeren blik is geene krenking te bespeuren; misschien ook bedenkt hij de macht van den sterke. Doch zeer zeker zal hij den ondervonden smaad niet vergeten en zijn wrok jegens den gehaten overheerscher er slechts door worden vergroot.

Onder al het genotene hierboven aangestipt, was de Meimaand aangebroken: de afrikaansche verzengende Mei die Algiers ontvolkt; die den Europeanen doet vluchten naar de hoogten, de zeekust of het vaderland. Tot dit laatste voerde nu mijn weg, en op een droeven avond sloeg het uur van scheiden; - zooals thans ook het oogenblik dààr is, deze schetsen te besluiten. Bescheiden en in het besef harer onmacht stellen zij zich den lezers onder de oogen. Het schrijven daarvan schonk

groot genot; mocht het lezen er aan enkelen iets van doen ondervinden; mocht het sommigen opwekken tot een winterreisplan naar Algerië! De verre reize toch kan niemand weêrhouden: een spoorrit naar Marseille, een kleine zeereis - en een ander Land van belofte is bereikt. Dáár wacht u hetgeen in Europa geen oog heeft gezien, geene fantaisie heeft kunnen scheppen; zooals ook, na het aanschouwen, geen woord noch pen bij machte is het geziene terug te geven. Doch onuitwischbaar in de herinnering, blijft al de poëzie, het fascineerend schoone, het karakteristieke dier nieuwe wereld. Hoe gaarne zag ik in onzen guren herfst velen mijner landgenooten daarhenen trekken, allen mijn groet medegevend aan die onvergelijkelijke stad, de parel der Middellandsche zee en de trots van den Arabier, die haar noemt: ‘Algiers, de lievelinge van Allah.’

M. DE JONGE VAN ELLEMEET.

Calvinistisch of libertijnsch?[1)]

Wat er in ons land na den dood van Willem van Oranje door de mannen geschied is, die het beleid der zaken in handen hadden of trachtten te bekomen, kan, bij een oppervlakkig nadenken, niet nalaten bevreemding te wekken.

Of geeft ons, in de eerste plaats, de opdracht der soevereiniteit beurtelings aan Engeland en aan Frankrijk geene stof tot vragen? Had men daartoe nu zeventien jaren lang gestreden en ten koste van dien bangen strijd het meerendeel der zeven Provincien van 's vijands geweld bevrijd, om ten slotte onze zelfstandigheid prijs te geven aan eene Vorstin als Elisabeth, van welke men wist geene belangelooze diensten te kunnen verwachten? En had men zich bij het aanbod van het hoog gezag aan Frankrijk niet terug moeten laten houden door de bedenking, hoe veel ongenoegen en rechtmatige bezorgdheid het bewind in handen van Anjou gebaard had, en dat men, zoo de Katholieke Koning, zijn broeder, de regeering bekwam, op geen grooter voldoening rekenen kon? Bovendien, bij de uitkomst, zou meu zeggen, is gebleken, dat die aanbieding van het hoog gezag onnoodig is geweest, daar onze Republiek, niettegenstaande de aangeboden souvereiniteit niet aanvaard is, haar bestaan eervol heeft gehandhaafd.

Tot verklaring echter van den stap der Staten bedenke men, dat hun doel was de voortzetting van den oorlog buiten bedenking te stellen. Bij het verzoek, dat Engeland of Frankrijk de souvereiniteit zou aanvaarden of anders bescherming en ondersteuning zou verleenen, stond vast, dat geen vrede zou gesloten worden. Juist dit wilden de Hollandsche Regenten

1) Dit opstel strekt bepaaldelijk tot beantwoording van de vraag: Wat heeft Marnix en Datheen bewogen om in 1585 vrede met Parma aan te bevelen?

verkrijgen, dat er op dit tijdstip geen vrede met Parma tot stand zou komen.

Maar van de bij oppervlakkige beschouwing bevreemdende zaken is niet de minst bevreemdende, dat er op vrede is aangedrongen van eene zijde, van welke men zulks gansch niet zou verwachten. Ik heb hier voornamelijk twee mannen op het oog, Marnix en Datheen. Van Datheen is het bekend, dat hij, na den overgang van Gend in Holland gekomen, op den predikstoel tegen de onderhandeling met Frankrijk uitgevaren is en tot lof van den Prins van Parma gesproken heeft. En Marnix, na het verlies van Antwerpen in Zeeland gekomen, heeft hij zich daar vervolging op den hals gehaald en de Staten nagenoeg voor goed buiten staat gesteld hem verder in hunnen dienst te gebruiken wegens de driftige redenen door hem gevoerd ter verheffing van Parma's goede gezindheid en ter aanbeveling van verdrag en vrede met hem. Hoe? zoo vraagt men al licht, kon Datheen, de ijverige Calvinist, in het hart van Holland, welks strijdlust immers eeniglijk de zaak van het Calvinisme voor de nederlaag scheen te behoeden, vrede met den vertegenwoordiger van Spanje, de voorstandster van de uitsluitende Katholieke Kerk, aanbevelen? Hoe kon Marnix, zoo kort na den dood van zijnen heer en vriend, denkbeelden voorstaan en tot eenen maatregel raden, waarbij de overtuiging en het streven van Willem van Oranje volkomen verloochend werden?

I.

Deze vragen eischen eene nadere beschouwing der strijdende partijen, eene beschouwing, waarbij wij den blik moeten slaan op ongelijk ruimer gebied, dan de enge grenzen der Nederlanden. Hier toch kwamen de verschillende richtingen, die de Europeesche staten en maatschappijen in dezen tijd verdeelden, in botsing; op dit punt van ons werelddeel zochten zij de beslissing van haren strijd, en op het kleine Holland zouden de plannen van de eene en van de andere der partijen afstuiten.

Is het noodig te zeggen, dat de Hervorming der zestiende eeuw in geenen deele een op zich zelf staand feit is te achten?

Op zich zelf staande feiten zijn er niet: alles hangt samen; alles is openbaring van ééne gedachte en werkt mede om die aan het licht te doen komen.

In de vijftiende eeuw was de tijd rijp om, ik zeg niet, een' nieuwen geest te openbaren: want de geest is steeds de oude, - maar om den geest der menschheid, met afschudding der oude vormen, zich in nieuwe vormen te doen herkennen. Doch ook deze vormen waren vroeger dáár geweest. Nieuw, zegt de Prediker, is er niets onder de zon.

De kleine middeleeuwsche Potentaten waren deels door de opkomst van machtige burgerijen, deels door hun onvermogen om aan de kostbare verplichtingen van hun verheven bestaan te beantwoorden, te gronde gegaan. Dientengevolge was de vorstenmacht gestegen, en zoo doende een koninklijk gezag hersteld, gelijk het in den aanvang, waar eene natie haar bestaan onder een krachtig beleid te veroveren heeft, tijdelijk gevonden werd, en was tevens het denkbeeld verwezenlijkt, hetwelk men zich, bij overlevering, van de macht der Koningen van de oudheid en der Keizers van het Romeinsche Rijk gevormd had. Gestegen was de vorstenmacht, maar op meer dan één gebied bleef het de vraag, of niet menig Rijksgroote mede zelfstandig vorst zou zijn. Zoo was er, bepaaldelijk in Duitschland en weldra ook in Frankrijk, een strijd ontstaan van Rijksvorsten of Rijksgrooten tot handhaving of verovering van een souverein recht op eigen gebied of binnen eigen gewest.

Tegenover den bestaanden staat der maatschappij gedraagt zich de geest der menschen op tweeërlei wijze. De geest sluimert in hem, en zonder behoefte tot oordeelen te gevoelen, berust de mensch bij de toestanden, in welke hij is opgegroeid en in wier midden hij zich beweegt. Of wel 's menschen geest oordeelt de dingen. Voorzeker wordt het toppunt der wijsheid door die menschen bereikt, welke, al zien zij het betere, toch met het bestaande genoegen nemen, althans, meest op eigen verbetering bedacht, niet dan welwillend tot beterschap vermanen. Doch wanneer, waar het gebrekkige, verouderde, kwalijk meer lijdelijke, als zoodanig werd erkend, het gezicht gegund wordt op iets ouds, dat, niet verouderd, altijd nieuw bleef, omdat het goed en schoon was, hoe is het dan anders mogelijk, dan dat de geest in liefde voor dat nieuwe oude wordt ontstoken en het met vurige drift aanbeveelt en tracht

terug te geven? Zoo gevoelde zich in de vijftiende en de zestiende eeuw veler geest tegenover de bekend geworden kunst, letteren en geschiedenissen der Grieksche en der Romeinsche oudheid. - Ik behoef ze niet met name te noemen, de mannen, die leefden in bewondering en navolging der oude letteren en van niets daar buiten schenen te willen weten, of de beeldende kunsten van Athene en Rome deden herleven, of de ware historie der oude volken opdolven uit lang verscholen bronnen. Al die letterkundigen, kunstenaren en geleerden intusschen brachten het hunne er toe bij om de menschen van hunnen tijd los te maken van de hergebrachte vormen op het gebied van staat, maatschappij, kunst en wetenschap.

Onder de oude boeken, die van nu aan met open geest gelezen werden, behoorden ook die der geschiedenis van de eerste tijden des Christendoms en van de eerste eeuwen der Kerk. Niet door de juistere kennis alleen mag men evenwel de krachtige beweging op het stuk van den godsdienst veroorzaakt achten. De inspraak des gewetens, de behoefte van den enkelen mensch aan vrede met God liet zich hier gelden; maar zulk een gemoedservaring is aan geen bijzonder tijdsgewricht gebonden. Dat de bijzondere gemoedservaring van eenen Luther zoo naar buiten werkte; dat deze hervormer dus als bestrijder van misbruiken, als bijna roekeloos aanrander van verkeerdheden en naar zijn oordeel verkeerde personen, hoe aanzienlijk ook, is opgetreden; dat hij zich voor Keizer en Rijk is komen te verantwoorden, zulks is te verklaren uit den tijd, zoo even geschetst, waarin zijne inwendige geschiedenis viel, daar zijn woord bij tienduizenden en millioenen weerklank vond.

Van al de gronden, op welke naar de herschepping van maatschappij, Staat en Kerk gestreefd werd; van al de beginselen, op welke men zich om recht tot herschepping te hebben, mocht beroepen, was er geen in billijkheid en gezag met den eisch van den godsdienst te vergelijken. Vandaar dat ook dezulken, die de godsdienstige vernieuwing juist niet zochten, noch daaraan voor hun gemoed behoefte hadden, toch den godsdienst bij hun streven als doel deden gelden, of, veelal ter goeder trouw, als middel aanwendden. Daardoor wisten de humanisten gunst voor hunne soms zeer vrije denkbeelden, en de Rijksvorsten in Duitschland, de Rijksgrooten in Frankrijk bij gansche bevolkingen aanhang te winnen.

De Katholieke Kerk, uit verschillende beweegredenen bestreden, maar in eene sterke organisatie, met het Pausdom tot middelpunt, kracht bezittend, stelde zich natuurlijkerwijze tegen de haar bedreigende machten te weer, en vond hare verdedigers niet louter bij de haar oprechtelijk trouw blijvende zonen, maar ook bij allen, wier eer of voordeel van de pauselijke orde af hing, en bepaaldelijk bij de Vorsten of Grooten, die in de geslachten, welke zich aan het hoofd der hervormingsgezinden gesteld hadden, hunne mededingers of vijanden zagen.

Hoe zouden zich bij den dus aangebonden strijd de boven alle hoogheden uitstekende Vorsten, met name die van het Keizerlijk Huis van Oostenrijk, de Koning van Spanje, de Koning van Frankrijk en later Koningin Elisabeth van Engeland gedragen?

Het was niet anders mogelijk, of een zoo open geest als die van den jongen Karel V, moest medegevoel koesteren met het streven der schranderste mannen van zijnen tijd, bepaaldelijk in dat Duitschland, welks heilig hoofd hij geworden was. Vandaar dat wij in de eerste jaren zijner regeering menig staatsman en geleerde, doordrongen van de denkbeelden van den nieuwen tijd, tot zijn vertrouwen zien toegelaten; vandaar ook dat, waar het Pausdom, ten einde zijne zelfstandigheid te bewaren, weigert éene lijn met hem te trekken, hij zich niet ontziet, het Hoofd der Kerk door krijgsgeweld tot ondergeschiktheid aan zijne staatkunde te dwingen. Maar de naar souvereiniteit op eigen gebied strevende Rijksvorsten ontleenden hunne voornaamste kracht aan de hervormingsgezinden: de oorlog, door die Vorsten den Keizer aangedaan, plaatste hem uit den aard der zaak aan de zijde der bestreden Katholieke Kerk. Daarbij kwam het beginsel van het Keizerschap, hetwelk de gansche Christenheid omvatte en niet duldde, dat andere Vorsten, evenmin ter bescherming als ter bestrijding van het Pausdom, zich de zaak der Algemeene Kerk aantrokken. Bovendien Karel V was ook Koning van Spanje, - en ten einde de Koningen van dit Rijk machtig te maken tot den langdurigen strijd tegen de Mohammedanen, was hun van wege den Paus meer dan elders gezag over de Geestelijkheid en ruime beschikking over kerkelijke middelen toegestaan. Zoo was de Kerk aldaar in de betrekking van beschermeling geraakt en het Koningschap verplicht haar niet te verzaken. Deze verhou-

ding nu bood den Vorst zulk eene gunstige gelegenheid aan tot het vestigen eener onbeperkte macht, dat het niet anders geschieden kon, of hij moest van die gelegenheid het ruimste gebruik maken. En zoo de Koning van Spanje nog andere landen beheerschte, moest hij wel trachten de macht en de rechten, die hij als Koning van Spanje bezat, ook in de andere landen zijner heerschappij te doen gelden. Dat hebben de Nederlandsche Provinciën onder Koning Philips II ondervonden. Maar juist de - bijna zeide ik monsterachtige - vereeniging der macht van den Vorst met de taak van beschermheer der Kerk en handhaver harer leer, heeft in Nederland een onverwinnelijk verzet teweeg gebracht. Tegen die vereeniging toch, tegen de wereldlijke en de geestelijke macht in éene hand gelegd, waardoor de Kerk om haars zelfs behouds wil tot de handlangster van den Vorst en de Vorst tot den rechter over het tot slaafschheid gedoemde geweten gemaakt was, kwam het volk ten onzent op.

Was de Koning van Spanje door de eigenaardigheid zijner stelling, trots het Keizerschap, tot den natuurlijken beschermheer der Kerk gestempeld, en waren de oogen van allen, die in andere Rijken tegen de hervormingsgezinden en hunne min of meer eerlijke aanvoerders ingenomen waren, op hem gevestigd, - daardoor vonden zich de Vorsten der andere Rijken in groote moeilijkheid gebracht. Het kwam er voor hen op aan, door volstrekte handhaving van het Katholicisme den Koning van Spanje de taak van beschermheer uit de hand te nemen en hem alzoo den onrechtmatigen invloed op hunne onderdanen te benemen. Maar zoo zagen zij zich metterdaad hun gedrag door een vreemd Vorst voorgeschreven, hetgeen hun beneden hunne waardigheid en in strijd met de zelfstandigheid van hun volk moest voorkomen. Daarbij - de partij der hervormingsgezinden ten hunnent was zoo talrijk, en het aanzien en de macht harer hoofden zoo groot, dat er mede te rekenen en er voorshands aan geene gewelddadige onderdrukking, als in Spanje, te denken viel.

In Duitschland, toen de kroon van Spanje niet langer door het Hoofd des heiligen Roomschen Rijks werd gedragen, waren de zaken tot nader order tamelijk geschikt, en de reden daarvan is in het Lutheranisme te zoeken, hetwelk door verreweg de meerderheid der hervormingsgezinden aldaar beleden werd.

Het Lutheranisme toch stelde zich geenszins voor, de Kerk af te breken, maar zij wilde haar herstellen, gezuiverd van wangeloof en ontslagen van het gezag eens Pausen. Voor het overige streefde het niet naar de vestiging eener staatkundige orde op hervormden grondslag. Op dezen voet konden de Vorsten, in wier gebied het Lutherdom heerschend geworden was, zich voldaan achten en waren zij niet gedwongen tot de keuze om òf de hervormingsgezinden te bestrijden òf de wereldveroverende plannen der Calvinisten te omhelzen en daardoor tot verzet tegen het Rijksgezag en tot samenspanning met de Hugenoten in Frankrijk te komen. Want inderdaad, het Calvinisme had zulk eene hooge gedachte van het recht en den plicht der beter erkende goddelijke waarheid, dat het meende niet te mogen rusten vóórdat de gezuiverde leer algemeen in de wereld aangenomen en alle Staten naar haren eisch en op haren grondslag hervormd zouden zijn. Eene nieuwe Republiek wilde Calvijn in Genève vestigen, een nieuw Frankrijk de Hugenoten stichten. Voor zijn persoon was Calvijn belangeloos; maar de aanvoerders der Hugenoten vermengden, op loffelijke uitzonderingen na, de zaak van het Protestantisme met het belang eener souvereine macht op eigen gebied te verwerven. En in Duitschland hoopten die vorsten van het Huis van Beieren, welke de Keurvorstelijke kroon van de Palts droegen, het streven der Gereformeerden tot het erlangen eener koninklijke waardigheid of wel der keizerskroon te gebruiken. Het denkbeeld van het Calvinisme om de dwaling, die het als afgoderij en Baälsdienst kenschetste, in de wereld voor de waarheid de vlag te doen strijken, een denkbeeld bij Frederik den Vrome voorzeker oprecht en gemoedelijk gekoesterd, moest zijn geslacht van zelf tot het streven brengen naar een Gereformeerd keizerschap in zijn huis. Konden derhalve de Luthersche vorsten bij hunne gematigde gezindheid zich met den Keizer verzoenen, en kon het aldus tot religievrede in het Rijk komen, van dien vrede bleven de Gereformeerden van zelve buitengesloten[1)].

1) Bij de beschouwingen over de onderhandelingen, door den Prins van Oranje voor het sluiten van zijn huwelijk met Anna van Saksen gevoerd, schijnt men te zeer over het hoofd te zien, hoe fel de strijd was tusschen Luthersch en Calvinistisch, en dat het hier eene verbintenis betrof met eene Luthersche prinses, nicht van den keurvorst August. Deze vorst, het hoofd van het Lutherdom, hetwelk een volkomen wettig bestaan in het Heilige Roomsche Rijk verkregen had, stond op den besten voet met den aanstaanden Keizer, van wien men veel hoopte, en verafschuwde het streven van den gereformeerden Frederik den Vrome van de Palts. Bij dezen stand van zaken en bij de verwachtingen eener misschien spoedige geheele verzoening tusschen Luthersch en Katholiek, althans in Duitschland en de Nederlanden, konden de inwilligingen van den Keurvorst aan den Prins en van den Prins aan den Keurvorst met betrekking tot de belijdenis der Prinses onmogelijk vrij blijven van zeker stilzwijgend voorbehoud.

Te midden van de beschreven toestanden in de landen der genoemde mogendheden nam het gereformeerde Holland benevens de provinciën, die zich aan haar aansloten, eene eigenaardige plaats in. Wij zagen het reeds: verzet tegen gewetensdwang, het gevolg van de inquisitoriale macht, door het wereldlijk gezag uitgeoefend, kenmerkte den opstand hier te lande. Zoo gevoelden zich de ingezetenen, althans de bevoegden onder hen, in hun karakter als mensch tot vrijheid geroepen, zonder bijgedachte aan eenig recht, uit geboorte of stand gesproten. En, zoo zij die vrijheid wenschten te handhaven, hadden zij daarbij rang noch stand op 't oog. Vandaar dat de heerschende geest hier vreemd kon blijven aan de bedoelingen en aanslagen van degenen, die hetzij in de Nederlanden of in Holland zelf, hetzij in Duitschland, in Frankrijk en in Engeland, ik zeg niet, de hervorming als een dekmantel voor doeleinden van eigen standsof staatsbelang gebruikten, maar het belang van den hervormden godsdienst waanden te dienen, waar zij op de bevordering voor hun eigen belang bedacht waren. Ontbrak het ook in Holland niet (vooral na de overkomst van Waalsche en Vlaamsche vluchtelingen) aan zulke Calvinisten, die alle mogendheid voor het gezag der hervormde leer wilden doen buigen: een streven, hetwelk tot dezelfde dwingelandij over de gewetens, uit de handen der Spaansche overheid in die der predikanten overgegaan, zou geleid hebben, - de oorspronkelijk Hollandsche bestrijders der dwingelandij waren te eenvoudig van zin, en vonden voor zich zelven te zeer vrede bij hun vernieuwd geloof, dan dat zij in de verzoeking gekomen zouden zijn, om samen te spannen met hen, die de geheele wereld voor een godsdienstig stelsel wilden veroveren.

Het geheele staatkundig beleid van Willem van Oranje heeft bewezen, dat hij dit eigenaardige van den in Holland heerschenden geest niet alleen begrepen, maar ook te midden van de verschillende richtingen van den tijd als de eenige ware richting erkend heeft. De godsdienst, dit was zijne overtuiging,

moest de zaak blijven van den enkelen mensch; geen staatsgezag eenige godsdienstige belijdenis voorschrijven of tot voorwaarde stellen van eenig burgerlijk recht; allerminst mocht eenige godsdienstige richting onder de leus van Gods raad uit te voeren, zich een volstrekt gezag aanmatigen; alle standsbelang behoorde ondergeschikt te zijn aan het algemeene Staatsbelang: goed patriot te zijn, dat is, geenen eisch van eigen grootheid of macht, geen belang zelfs van godsdienst of kerk tegenover hetgeen het heil des vaderlands vorderde, te laten gelden, ziedaar zijne leidende gedachte. Was derhalve het algemeen belang bij volkomen zelfstandigheid en vrijheid van elken anderen band of dwang zijn stelregel, - hoe daarbij de idée van den Staat vertegenwoordigd werd, hetzij, onder welken naam of titel dan ook, door eenen vorst, als in Frankrijk, hetzij door eene Statenvergadering, zulks kwam hem voorshands onverschillig voor.

Den geest van Holland erkennende, had de Prins zich in 1572 herwaarts begeven om ‘met den landzaat te leven en te sterven.’ Vreemde heeren, die hem naar zich zelven beoordeelden, en begrepen, dat hij een der hunnen was, konden zich van zijne gevoelens en van zoo groote belangeloosheid geen denkbeeld vormen; zij hielden het er voor, dat zijne zorgvuldig verzwegen bedoeling was zich van het rijke Holland met Zeeland en Utrecht eene eigen provincie te maken. Ware dit het geval geweest, hij zou zich, om dat doel te bereiken, voorzeker tot verkeerde stappen hebben laten verleiden; hij zou bezweken zijn voor de voorspiegeling van grootheid of voordeel en niet doof zijn gebleven voor de uitzichten, hem geopend, door de tegenpartij, die alles voor hem veil had, zoo hij zijnen tegenstand wilde opgeven. Niet derhalve om een eigen gebied voor zich te behouden, maar omdat hij niet gelooven kon, dat de eigenaardige geest van Holland zich in al de Nederlanden zou doen gelden, verzekerde hij aan die Provincie en de met haar nader verbonden gewesten, bij elk verdrag, onder de zeventien provinciën eene eigen plaats. De fanatieke Calvinisten van Gend wraakte hij en zij op hunne beurt verloochenden hem. Evenmin was de Paltsgraaf Johan Casimir zijn man. Immers zou deze vorst de zaken hier en in Frankrijk zoo hebben willen leiden, dat zij samenwerkten tot de verwezenlijking der grootheidsdroomen van zijn geslacht in Duitsch-

land. De uitgever van Johan Casimir's brieven[1] verwondert zich over het ontbreken van brieven tusschen den Prins van Oranje en den Paltsgraaf gewisseld. Ook Gachard heeft zijne bevreemding daarover aan den dag gelegd. Doch het is niet te denken dat er immer brieven van eenig aanbelang tusschen die beiden gewisseld zijn. Johan Casimir zal te goed begrepen hebben, dat men bij den Prins met geene slinksche raadslagen moest aankomen. Ook voor Koningin Elisabeth miste het streven van Willem van Oranje, dat de volstrekte zelfstandigheid der door hem bestuurde gewesten ten doel had, elk aanknoopingspunt. Liever had deze Vorstin ooren naar de berekeningen van een' Johan Casimir of Anjou of zelfs van een Parma, wier plannen, zoo zij hoopte, van de Nederlanden een gebied zouden maken, hetwelk zij ten allen tijde tegenover Spanje of Frankrijk zou kunnen handhaven, of desnoods aan Spanje, om de gunst dezer Mogendheid te winnen, zou hebben kunnen verraden.

Zoo de Prins van Oranje voor zijn Holland in de wereld een' bondgenoot noodig achtte, kon hij dien derhalve noch bij de Palts, met de Fransche antiroyalistische Hugenoten in verstandhouding, noch bij het dubbelzinnige Engeland vinden; maar hij zocht dien in het Fransche koningschap. De koning in Frankrijk was naar zijn juist oordeel de natuurlijke tegenstander van Engelands dreigende macht en van het Spaansch-Oostenrijksche streven naar de algemeene monarchie en tevens van de bedenkelijke staatkundige bedoelingen der Hugenoten en hunner aanvoerders. In Anjou haalde hij den vertegenwoordiger van het Fransche koningschap in. Hij rekende hem door zijn karakter als Fransche koningszoon en broeder genoegzaam gebonden, en ten overvloede hield hij hem buiten invloed in Holland en de andere Provinciën van zijn gouvernement.

Zulk eenen stand, te midden der driftig woelende of geheimzinnig werkende partijen, innemend, was Willem van Oranje voor geene dier partijen te winnen. Door niets konden zij hem verleiden; niets konden zij hem aanbieden, waarvoor hij zijne geloofsovertuiging en zijne Hollandsche vrienden zou hebben willen of kunnen verzaken. En had men nu Holland slechts aan haar eigen lot kunnen overlaten en, als het ware, van de overige wereld afgesloten kunnen houden! Maar Holland liet

1) *Briefe des Pfalzgr. Joh. Casimir mit verwandten Schriftstücken gesammelt und bearbeitet von* Friedr. von Bezold. München, 1882, 1884. Zie Vorr. S. VI.

zich niet afsluiten; integendeel, het bezat eene onberekenbare zedelijke macht. Wat het gevoelen van Willem van Oranje waars bezat, had invloed op oprechte gemoederen, en met name kon het niet nalaten zich aan het Fransche koningschap aan te bevelen, als het plechtanker zijner hoop en de voorwaarde zijner kracht tegenover Spanje en de Hugenoten, eene hoop en eene voorwaarde zoo schitterend in Hendrik IV vervuld.

Willem van Oranje alzoo was de groote vijand, de ware tegenstander van het katholieke Spanje en tegelijk van allen, die het protestantisme met wereldsche bedenkingen vermengden of aan heerschzuchtige denkbeelden dienstbaar maakten.

II.

Na de bovenstaande uiteenzetting meenen wij alsnu de vraag te kunnen beantwoorden: hoe kwamen en Datheen en een Marnix er toe, vrede met Parma aan te bevelen? Vooraf vestigen wij de aandacht op Hembyse's onderhandelingen met Parma, waarvan deze volksleider zelf het slachtoffer geworden is.

Hoezeer door zijnen oorsprong boven het volk verheven, had Hembyse de niets ontziende volkspartij, die de Katholieke Kerk met den ondergang bedreigde en haar in hare dienaren en goederen aanrandde, binnen Gend en in Vlaanderen aangevoerd. Aan dat drijven had de Prins getracht een einde te maken, en Hembyze was uitgeweken. Waarheen? Naar de Palts tot Johan Kasimir. Had deze de Nederlanden verlaten, daarom had hij onze Provincien voorzeker niet buiten zijne beschouwingen gelaten, waar hij de kansen naging van de verwezenlijking der plannen zijner eerzucht en der verwachtingen van zijn Huis. De mogelijkheid om daar, door eene krijgsmacht gesteund, handelend op te treden, was verloren. Doch wat zou men ook langer zijne krachten verspillen in een' strijd met Spanje, waarbij de uitgelaten driften van het gemeene volk slechts ontboeid werden en alleen Holland en de Prins van Oranje bleken te winnen? De strijd met Spanje en het katholicisme moest verdaagd worden, en dat wel omdat de ware vijand, die de vervulling van de min of meer verholen wenschen van de aanzienlijke leeken en de geestelijke herders der protestanten tegenhield, gelijk in Frankrijk het koningschap, alzoo in de Nederlanden de Hollandsche regenten waren met

den Prins van Oranje aan hun hoofd. Sloot Vlaanderen met Parma een verdrag, dan zou de Hollandsche gemeente, begeerig om gelijke gunstige voorwaarden van Parma te bekomen, ophouden hare Regeering te steunen, en de vrede kwam in alle Nederlanden tot stand. Zoo verloor de Hollandsche Regeering bij het volk den roem van den onverdroten voortgezetten oorlog tegen den vijand der vrijheid en der gereformeerde religie, en spoedig zou zij vervangen worden door een Bewind, waarmede de heerschzuchtigen zich beter zouden kunnen verstaan. Dat zulke overleggingen met betrekking tot de Nederlanden bij Johan Casimir ondersteld mogen worden, blijkt uit hetgeen wij weten van zijne raadslagen juist in den tijd van Hembyze's en Datheen's verblijf in de Palts. In 1580 toch was er sprake, dat de Paltsgraaf in Spaanschen dienst zou overgaan. Zijne drijfveer daartoe was voornamelijk de zucht om het optreden van Anjou in de Nederlanden, en mitsdien de staatkunde van den Prins van Oranje tegen te werken. Vrijheid van godsdienst, vleide hij zich, zou hij van Philips verkrijgen, die, heette het, ten slotte billijker was jegens de Gereformeerden, dan de Koning van Frankrijk. Men zie slechts het schrijven van Jan van Nassau aan den Prins, in de *Archives de la Maison d O'range*[1].

Met diergelijke overleggingen nu als wij bij Johan Casimir mogen onderstellen, kwam Hembyze, hij die zich op den Prins van Oranje te wreken had, uit de Palts in Vlaanderen. Dat hij en Datheen met den Paltsgraaf staatszaken behandeld hebben, blijkt uit het zoo even aangehaalde schrijven[2]. Hoe dit zij, Hembyze kwam in zijn vaderstad terug met het voornemen om haar tot verdrag met Parma te brengen.

Nog waren de felle Calvinisten te Gend te sterk: zij wilden van geen vergelijk met de Spanjaarden en Katholieken weten: trouwens zij mochten vreezen, dat de buitensporigheden, die zij zich veroorloofd, en de gruwelen, die zij bedreven hadden, bij geen verdrag ter wereld ongewroken zouden blijven. Derhalve met Hembyze's toeleg bekend geworden, namen zij hem gevangen en deden hem voor hetgeen verraad moest heeten, met zijn leven boeten. Niemand werd hiermede grooter dienst gedaan, dan Parma: want zoo was hij, toen Gend hem toch in handen viel, ontslagen van de verplichting om voorwaarden toe te staan, die Hembyze van hem bedongen zou hebben.

1) T. VIII, p. 536.
2) p. 548.

Terwijl aan Brugge, door toedoen van den Prins van Chimay overgegaan, vrije belijdenis van den Gereformeerden godsdienst, evenwel zonder vergunning van openbare uitoefening, was toegestaan, moesten de Gereformeerden van Gend binnen een' bepaalden tijd de stad ruimen.

Was aan de ingezetenen van Brugge vrijheid van gevoelen in het godsdienstige vergund, men mocht het er voor houden, dat, wanneer het thans met Holland en de Geünieerde Provincien tot eene onderhandeling kwam, door Parma nog meer zou worden toegestaan. Immers vrede met Holland gesloten, zou naar de vaste overtuiging der Katholieken, door eenen Campanella en Ericius Puteanus uitgesproken, slechts een middel zijn om de onhandelbare Regeering aldaar ten val te brengen. Dus kan men niet twijfelen, of van Parma zou in dezen tijd veel te bedingen geweest zijn. Verstond Holland tot vrede, dan hing niet alleen het zwaard boven het hoofd van de bestaande Regeering, zoo zij niet reeds voor het sluiten van het verdrag had moeten aftreden, maar dan bekwam Parma de handen ruim en zijne krijgsmacht beschikbaar om in Frankrijk de vrienden te gaan bijstaan en den Koning, die tegen hen partij gekozen had, te gaan bestrijden.

Zoo wordt het reeds vrij duidelijk, hoe èn Datheen èn, schoon eerst na 's Prinsen dood, ook Marnix in staat zijn geweest vrede met Parma te prediken of aan te bevelen. Van Datheen behoeft slechts herinnerd te worden, vooreerst, hoe hij Hembyse's rechterhand is geweest, dermate dat de rijmen van den tijd, aan de Gendsche Katholieken door hunne verontwaardiging ingegeven, waar zij Hembyse als Graaf van Gend doen optreden, Datheen als bisschop aan zijne zijde plaatsen, en voorts hoe hij met Hembyse naar de Palts was geweken, waar hij in de raadslagen van Johan Casimir ingewijd zal geworden zijn. - In Datheen was de geest van het felste Calvinisme, dat zich als het werktuig Gods beschouwde om den Baälsdienst, met andere woorden de paapsche afgoderij uit te roeien, verpersoonlijkt; die overwinning over het Pausdom was niet anders dan door den krijg te behalen; maar de krijg eischt krijgslisten, en verdrag met Parma was een dier listen. De bijen zuigen, naar het woord van Johan Casimir, haren honig zoowel uit giftige als uit goede bloemen. En ook Marnix' gedachten laten zich bevroeden, waar hij tot aanbeveling van verdrag met den Spaanschen Opper-

landvoogd Parma's deugden verhief. - Hoe machtig de invloed was, door den geest van Willem van Oranje geoefend, laat zich bij uitstek nagaan, wanneer men opmerkt, hoe hij eenen man, zoo heftig als Marnix, steeds naar zijne hand heeft weten te zetten, zoodat deze van geen verzet blijk gaf, de taak, hem telkens opgedragen, vervulde en aan verscheidene Hoven en in allerlei vergaderingen 's Prinsen welsprekende tolk is geweest. - Maar nu was de Prins er niet meer, hij, die alles wat er onder hem verricht werd, in Marnix' oog had goedgemaakt, daar zijn karakter en rang ten waarborg strekten tegen de overheersching van personen en gevoelens, waartegen Marnix vooringenomen was. Marnix was Calvinist, en de denkbeelden der zoogenaamde Libertijnen leidden volgens hem tot een dulden van Roomschgezinden en allerlei sekten, die immers voor de waarheid, door de Gereformeerden erkend, gansch niet bestaan mochten. Daarbij, Marnix was edelman, en was een Prins van Oranje naar geboorte en hoogheid van geest genoegzaam Vorst om zich boven den gewonen adel verheven te kunnen gevoelen en een hart te hebben voor den mensch, zonder onderscheid tusschen burger en edelman, zijn vriend en tolk is voorzeker niet vrij geweest van standsvooroordeel. Stelden de Edelen zich in den dienst van de zaak der Hervorming, dan moest de triomf dier zaak ook tot de bevestiging en verhooging strekken van het gezag der mannen van den stand, door God verordend om 's volks aanvoerders en vertegenwoordigers te zijn, en geenszins tot invoering van een bewind in handen van lieden, die niet bevoegd waren om, met terzijdestelling van adel of adelsgelijken of nevens hen, op het kussen der regeering blijvend plaats te nemen.

Welnu, na 's Prinsen dood kon de voortzetting van den oorlog tot niets anders leiden dan tot bevestiging van de macht der mannen, onder wier gezag de strijd tot dusverre was volgehouden. Zou de oorlog voortgezet worden, zoo moesten zij aan het bestuur blijven; bleven zij aan het bestuur, zoo zou de oorlog worden voortgezet. Maar zoodoende was Holland en de Unie zonder hoop op herstel overgeleverd aan Libertijnen en burgerlieden. Kon zulks goedgevonden, mocht het geduld worden? Marnix dacht er toen blijkbaar anders over, en hij wenschte de kans, die er thans bestond, om van Parma aannemelijke voorwaarden te bekomen, niet versmaad te zien. Pleegde hij daarmede verraad aan de zaak, die niemand ern-

tiger gediend had dan hij, en gaf hij die zaak aan de tegenpartij verloren? Wie kan dit ook maar vermoeden? Neen! Even als Parma en met hem de Spaansch- en Roomschgezinden elken vrede met rebellen en ketters slechts als een wapenstilstand om later tot triomf te leiden, beschouwden, zoo zag Marnix op zijne beurt in verdrag met den Spaanschen Opperlandvoogd een middel om na verwijdering van bedenkelijke elementen, onder de bestrijders van Spanje en het Pausdom opgekomen, het beleid van een' te hervatten krijg in meer gewenschte en bevoegder handen te brengen. Aan de eindelijke zege van de zaak der waarheid Gods, met de Hervorming vereenzelvigd, twijfelde hij evenmin als de Katholiek aan de zegepraal zijner Kerk. Toen zijne poging om verdrag met Parma te bewerken mislukt was en hij zich genoodzaakt gezien had zich naar de omstandigheden te schikken, beschouwde hij den ondergang der gemeenten in Braband, Vlaanderen, Henegouwen en omliggende landen als een straf voor de zonden van de leden der gemeenten, die aldaar gevestigd geweest waren: daarom moest men zich dan ook onder de roede buigen en der regeerende overheid de schuld van haren val niet geven. Doch was de zonde de oorzaak van den val, de bekeering der schuldigen zou te weeg brengen, dat God den vijanden den nek zou breken en hen den belijders der waarheid onder de voet zou brengen[1)]. En bestond er geen grond voor die hoop? Of waren de Gereformeerden niet sterk op verschillende punten? Met name in Engeland? In Frankrijk, zou de strijd, zoo hij hoopte, met de zege der Hugenoten leiden tot eene den edelman zoo begeerlijke uitkomst, het zelfstandig bewind van den hoogen Adel op eigen feodaal gebied of in eigen Gouvernement, ten koste van de macht van het koningschap verkregen. En dan - wat was er niet te wachten van de Palts en de denkbeelden van het daar regeerende Huis? Niets minder dan eene gansche omwenteling in de geheele organisatie der christenheid. Ziedaar, op welke vooruitzichten Marnix er toe kon verstaan met Parma tot onderhandeling ter overgave van Antwerpen te besluiten en verdrag met hem aan Holland aan te bevelen. Te vuriger moest hij naar een algemeenen vrede ver-

1) Zie Marnix vertoog: *Trouwe vermaninge aen de christel. gemeynten van Brabant* enz. 1589. Mr. *Phil. v. Marnix Godsd. en Kerkel. Gesch.*, uitgeg. door J.J.v. Toorenenbergen, I D., bl. 491-545.

langen, omdat, kwam die tot stand, daarmede zijn afzonderlijk verdrag tot overgave van Antwerpen, als het ware, gedekt zou wezen. Voorzeker, zoo de Noordelijke Provinciën tot vredesonderhandelingen overgingen, zouden meer inwilligingen ten bate van den godsdienst bekomen kunnen worden, daar de tegenpartij zich niet gehouden rekende aan enkele steden, zooals Antwerpen, of aan enkele provinciën, zooals Vlaanderen, zoo veel toe te staan, als zij er voor over zou hebben, bijaldien zij van tal de Noordelijke Gewesten bestand kon bekomen[1].

III.

Maar wat Marnix van zoodanig verdrag verwachtte, wilden de Regenten van Holland, tot behoud van het gezag in hunne handen, met andere woorden, tot handhaving van het werk en het behoud van den geest van den vermoorden Prins, juist vermijden: geen verdrag met Parma, maar voortzetting van den oorlog. Voortzetting nu van den oorlog was niet denkbaar zonder ondersteuning door eene buitenlandsche Mogendheid, en handhaving van de bestaande Regeering evenmin zonder het gezag van eenen boven edelen en burgerlieden gelijkelijk verheven Vorst of ten minste van een vertegenwoordiger eener koninklijke Mogendheid. En wie kon prins Maurits, toen eerst achttien jaren oud, zonder recht op een' titel, dien zijn ouder broeder thans voerde, tot datgene maken wat zijn vader voor landzaat en vreemde geweest en geworden was? Vandaar de aanbieding der souvereiniteit aan den koning van Frankrijk, en daarmede voortgezette toepassing van 's Prinsen staatkunde, in weerwil van den tegenstand van Amsterdam en van niemand minder dan den Advokaat van den Lande Paulus Buys. Dat de afwijzing van alle verdrag met den vijand het doel was, maakte de Regenten sterk om dien maatregel door te zetten. Het Calvinistisch volk, voor zoover het vreemd moest blijven aan de berekeningen dergenen, die in verdrag met Parma heil zagen, was bevredigd,

1) Zie Marnix' uitlating in een brief aan Van der Mijle, aangeh. door Toorenenbergen, t.a.p. *Inleid.* LXXV. Daar schrijft hij: ‘Wij moeten ons best doen, dat er eenige algemeene bevrediging tot stand kome, waarbij de godsdienst bewaard blijft, omdat deze afzonderlijke verdragen der steden den geheelen stand der zaken geheel te gronde richten.’

zoo de oorlog, onder welke aanvoering voor het oogenblik dan ook, slechts werd voortgezet.

De Koning van Frankrijk sloeg het aanbod af. En geen wonder. Hoe zou hij bij den binnenlandschen oorlog, dien hij te voeren had, nog de verplichtingen op zich hebben kunnen nemen, die de souvereiniteit over onze Provincien hem opgelegd zou hebben? Kon hij, Koning van Frankrijk, die, hoezeer in strijd met Spanje en de Ligue, toch onmogelijk den Katholieken godsdienst mocht verzaken, zich openlijk aan het hoofd van rebellen en ketters plaatsen? En voorzeker zou de Koningin van Engeland in de aanvaarding der souvereiniteit door Hendrik III de aanleiding gevonden hebben tot een oorlog, waarin het haar aan geen bondgenooten, tot in Holland toe, zou hebben ontbroken. Evenmin echter, als Frankrijk, kon Koningin Elisabeth zelve de souvereiniteit over deze landen aanvaarden. Of zou zij daarmede niet, ten behoeve van oproerlingen, den oorlog aan Spanje verklaren? Duldde dit hare waardigheid als Koningin? Kon zij de openlijke vijandelijkheden, op dien stap te wachten, trotseeren? Neen! liever zette zij hare listige staatkunde voort, den opstand in de Nederlanden zooveel mogelijk voedend en tegelijk bij Spanje voorgevend, dat zij hier, door met de leiders mede te gaan, ten slotte een' staat van zaken zou doen ontstaan, die de Nederlanden, bevredigd, tot hunnen rechtmatigen heer zou terugbrengen, eene staatkunde, waardoor de grondslag zou gelegd zijn tot een bondgenootschap tusschen Engeland en Spanje, hetwelk voor Engeland de kans opende om de wereldheerschappij met Spanje te deelen.

Als dienaar van deze staatkunde ging Leicester naar de Nederlanden, en hij vond instemming en medewerking bij de stoutsten van hen, die tot verdrag met Parma gestemd waren. Juist daarom moest hij in den aanvang naar luid zijner instructie den schijn van eenstemmigheid met de bewerkers van den overgang van Antwerpen vermijden. Want de bestaande Regeering, de Regenten van Holland, het grootste beletsel van de verwezenlijking van zulke plannen, diende hij te ontzien, totdat hij hier, al ware het ook door een staatsgreep, de onbeperkte macht in handen zou hebben. Felle Calvinisten, die uit den val der Libertijnen en Politieken de kans tot een oorlog in hunnen geest zagen dagen; ontevreden burgers, die bij het bewind der in den oorlog op het kussen gekomen regenten

den ondergang van middeleeuwsche privilegiën betreurden, en Katholieken, die van verdrag met den vijand alles meenden te mogen hopen, ziedaar Leycesters medestanders.

Steeds is bij allen, die den val der Regenten wenschten te weeg te brengen, verdrag met den vijand het uitzicht en het streven geweest[1]. Doch steeds waren de Regenten sterk genoeg om de pogingen van partijzuchtigen, die door geheime verstandhouding tot vrede wilden geraken, te doen afspringen, en ten slotte waren zij zoo vast gezeten en hadden zij zulk een vertrouwen en gezag verworven, dat de herhaalde proef om door krijgsoperaties de gemeente in Holland tot verzet tegen hen in beweging te brengen, zonder gevolg bleef[2], en de vijand, om vrede te bekomen, zich alsnu tot de Regenten zelven wendde, en de vrede derhalve, zooals met het twaalfjarig Bestand het geval is geweest, niet de ondergang, maar de bevestiging van der Regenten bewind zou wezen.

Na het Bestand gaf de tegen de Hollandsche Regenten en vaak onbewust tegen den geest en het werk van Willem van Oranje vijandiggezinde partij haar streven niet op. Zoolang Oldenbarnevelt aan het bewind was, zagen de Calvinisten de hoop op de bevrediging der heersch- en veroveringszucht, aan hun geloof eigen, afgesneden. De grove opvatting van een dogma, leeraren en leeken te hoog, werd een wapen, om de vrienden der Regeering en ten slotte de Regenten zelven te treffen. De Regeering deed wat zij vermocht, om hare getrouwen en zichzelve te verdedigen. De Fransche Koninklijke staatsministers trachtten haar te steunen. De trouwelooze staatkunde van Engeland, thans door Jacob I vertegenwoordigd, speelde er onder, en Prins Maurits, deelend in de raadslagen van zijn neef in de Palts en zijn zwager in Frankrijk, stelde zich aan het hoofd van de tegen de Regenten oproerige partij. Zoo moest de Regeering vallen.

Doch noch de Calvinisten, noch Prins Maurits bereikten het doel. Slechts bij de ‘maximen’, door Prins Willem vertegenwoordigd en door de Hollandsche Regenten toegepast, kon de Staat bestaan, en zij, die Oldenbarnevelt den voet gelicht

1) Zie mijne *Voorlez. over de Gesch. d. Nederl.*, II 4, b.. 57-86.
2) Zie aldaar bl. 64-69 en I. 5, bl. 99-102.

hadden, zagen zich ten slotte gedwongen zijne staatkunde te volden. De vernieuwde oorlog strekte tot vernieuwde bevestiging van het gezag der Regenten, bij den vrede van Munster, en niets natuurlijker, dan dat hunne opvolgers het oude stelsel in hunne personen handhaafden, denkende dat daarvan het behoud van den Staat afhing, zelfs toen de stroom der denkbeelden en de macht der Mogendheden te overweldigend geworden was.

W.G. BRILL.

Een der oorzaken van den Java-oorlog.

In ons opstel over Dipo Negoro (*De Gids* 1885, n°. 6) maakten wij de opmerking, dat in de voornaamste werken, over den Java-oorlog handelende, weinig werd medegedeeld omtrent de oorzaken van dien krijg. Zoo, zeiden wij, spreekt de heer Weitzel, in zijn werk ‘De oorlog op Java,’ o.a. in 't geheel niet over de ‘tolpoorten,’ die de beruchte knevelarijen der Chineesche pachters en hierdoor de groote ontevredenheid onder de bevolking veroorzaakten.

Nadat evenbedoeld opstel in het licht was verschenen, bleek het ons duidelijk, dat van de instelling der tolpoorten nog weinig bekend is en dat het geen overbodig werk mocht heeten, in dit tijdschrift kortelijk in het licht te stellen hoe de tolpoorten in de Vorstenlanden moeten hebben bijgedragen tot het aanvankelijk wèlslagen van den opstand, die in 1825 uitbrak.

Nahuys van Burgst[1)] deelt ons mede, dat sedert eene lange reeks van jaren in de Vorstenlanden tolpoorten bestonden, waar alle goederen, het gouvernements-zout alleen uitgezonderd, bij vervoer aan eenig recht onderhevig waren. Zij werden aanvankelijk, voor rekening der vorsten, meestal door Chineezen gehouden, doch in 1812 door het Britsche tusschenbestuur, tegen behoorlijke schadeloosstelling, van de inlandsche hoven overgenomen. Sedert 1817 waren zij dientengevolge rechtstreeks eene belasting van het Nederlandsch gezag geworden, welke jaarlijks aan de meestbiedende Chineezen werd verpacht.

Hoe die pachters, in naam van ons bestuur, door ons ge-

1) Verzameling van rapporten over den Java-oorlog, I. blz. 221.

steund en ontzien ter wille der steeds stijgende pachtsommen, soms zelfs aangemoedigd door de hebzucht van enkele Europeesche ambtenaren, huishielden, blijkt uit verschillende bronnen.

Nahuys spreekt van ‘de alle begrip te boven gaande knevelarijen, welke de Chineesche tollenaars omtrent de arme Javanen pleegden, en ten gevolge waarvan zoo menig Chinees zijne afzetterij met het verbranden van zijn huis en goederen, en niet zelden met zijn lijf en leven heeft moeten boeten’; en verder van ‘deze onzalige bron van zoovele verkeerdheden en onderdrukking, van stremming van landbouw en handel en daaruit voortvloeiende armoede en misdaden van onderscheiden aard.’

Mr. C.F. Walraven van Nes, tijdens den Java-oorlog resident van Soerakarta, noemt[1] de tolpoorten schrikplaatsen voor den inlander, waar de tariefborden wel het opschrift mochten dragen: ‘Onderdrukking van den binnenlandschen handel, kwelling der Javaansche bevolking.’

Ook anderen hebben zich in soortgelijken geest uitgelaten[2].

Doch over den aard der handelingen, welke zich de Chineesche pachters ten aanzien der inlandsche bevolking straffeloos veroorloofden, is, voor zoover ons bekend, niet eerder iets openbaar geworden dan in 1880, toen het Indisch Militair Tijdschrift, aan de hand van H. Mac Gillavry, die indertijd tweede resident van Soerakarta was, eene ‘Bijdrage’ gaf ‘tot de kennis der oorzaken van den oorlog op Java’[3]. Dat de onbekende schrijver dier Bijdrage grootendeels, zoo niet geheel, heeft geput uit eene in 1824 geschreven ‘Nota, of korte aanteekeningen omtrent het Mataramsche rijk of de Vorstenlanden, volgens gedane waarnemingen in de jaren 1823 en 1824’ van evengenoemden ambtenaar, is ons gebleken toen wij, eenigen tijd geleden, de beschikking erlangden over de door den luitenant-generaal Cochius nagelaten papieren, waaronder zich een extract uit die nota, benevens eene nota van 15 Juli 1825, geschreven door G.F. Meylan, destijds directeur der directe belastingen en landelijke inkomsten, en als zoodanig Raad van financiën, bevonden.

De wetenschap, dat het door het Indisch Militair Tijdschrift

1) Tijdschrift van Ned. Indië, zesde jaargang, 4e deel, blz. 170.
2) o.a. Hageman, in zijne geschiedenis van den oorlog op Java, blz. 52; Veth, Java II, blz. 667.
3) Zie, wat ons onderwerp betreft, jaarg. 1880 II, blz. 578 en vlg.

medegedeelde gegrond is op een officieel stuk, waarvan in verschillende rapporten van dien tijd - zooals ons ook bij onze nasporingen in het archief van het Departement van Koloniën bleek - de juistheid is erkend en de hooge waarde wordt geroemd, geeft, uit den aard der zaak, aan die mededeelingen een bijzonder belang; vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat het rapport van den resident Mac Gillavry werd gesteld geruimen tijd vóór het uitbreken der onlusten in Juli 1825, en men alzoo niet te denken heeft aan eene later in het werk gestelde poging om, door den toestand vóór 1825 zwarter af te schilderen dan hij inderdaad was, de ontevredenheid der inlandsche bevolking te verklaren.

Aangezien evengenoemd tijdschrift hier te lande slechts weinig bekend is, zou onze arbeid onvolledig zijn indien wij niet, in de eerste plaats, een overzicht gaven van de aanteekeningen van den heer Mac Gillavry ten aanzien der tolpoorten, - ook al zijn die, gelijk uit het bovenstaande blijkt, reeds elders gepubliceerd. Eene verwijzing toch naar het opstel in het Indisch Militair Tijdschrift zou den meesten onzer lezers weinig baten.

Na er op gewezen te hebben dat daar, waar de pacht der tolpoorten bloeide, de ellende onder de bevolking ten top gestegen was, de rooverijen van dag tot dag toenamen en twisten tusschen de dorpen onderling aan de orde van den dag waren, schreef de resident Mac Gillavry het volgende:

‘Al die onheilen, welke het anders zoo gelukkig Java in een rampzalig verblijf herscheppen voor hen die, door het lot of het toeval, aan die oorden hunne geboorte en woonplaats verschuldigd zijn, hebben hun bestaan aan ons te danken; aan ons, die eene menigte vreemde onderdrukkers in hunne vreedzame gebergten bij duizenden toelaten, niet om de Javanen belastingen af te vorderen welke gelijkwerkend en naar een billijken maatstaf geregeld zijn, maar om hun alles af te nemen wat zij bezitten, wat zij moeten verkrijgen, en wat hun de oogst hunner akkers zal opbrengen; vreemdelingen, die hen mishandelen en ongelukkig maken, hunne regenten en hoofden vernederen, met hunne geliefkoosde voorvaderlijke begrippen den spot drijven, en zich ongestraft alle daden veroorloven die met den naam van slecht en onrechtvaardig kunnen bestempeld worden.’

‘Ziedaar de oorzaken, waarom zij als ongelukkig zijn te beschouwen. Wij zelven zijn het dus, die hun zulks berokkenen, terwijl de Chineezen daartoe onze werktuigen zijn; en naarmate wij ons jaarlijks verheugd hebben over de toenemende vermeerdering der pacht, hetgeen dan op rekening van welvaart en voorspoed gesteld werd, knelden wij hun het ijzeren juk vaster om de schouderen’...

De opbrengst der pachten steeg inderdaad van jaar tot jaar. Zij bedroeg in de jaren 1817-1824 achtervolgend: ƒ 196.385, ƒ 224.190, ƒ 372.924, ƒ 331.052, ƒ 451.580, ƒ 497.052, ƒ 497.230 en ƒ 511.320. De nood, waarin de schatkist onzer koloniën destijds, zooals bekend, verkeerde, maakte het voorzeker moeilijk, plotseling die inkomsten prijs te geven; maar dat een verstandig bestuur daartoe niettemin had behooren over te gaan, zal duidelijk zijn wanneer men verneemt, aan welke eigendunkelijke, ja onmenschelijke handelingen de pachters zich schuldig maakten om den pachtschat aan het gouvernement te kunnen opbrengen; een pachtschat, die zeker twee- of driemaal meer bedroeg dan zij volgens recht konden innen.

De goederen en artikelen, die de tolpoorten moesten passeeren of op de markt ten verkoop werden gebracht, werden onderworpen aan eene heffing, die dikwerf meer dan de waarde der artikelen bedroeg. Monopolisatie van allen handel in de eerste levensbehoeften, door de Chineezen, was daarvan het onvermijdelijk gevolg.

Was het echter daarbij slechts gebleven! Volgens Nahuys waren er meer dan *drie honderd en vijftig* tolpoorten in de Vorstenlanden; en hoe, aan elk dier tolpoorten, de inlander aan de grofste willekeur was blootgesteld, blijkt voldoende uit het volgende.

De landbouwer - zoo schrijft Mac Gillavry in hoofdzaak -, na den ganschen dag in het zweet zijns aanschijns voor zijn behoeftig huisgezin het veld beploegd of bearbeid te hebben, moet, naar huis gaande, aan elke tolpoort schatting betalen. Hij is daaraan tevens onderworpen, indien zijne buffels binnen de grenzen van het pachtgebied grazen; het niet aangeven of vergunning vragen voor dat grazen wordt als overtreding beschouwd, waarop eene boete wordt toegepast die meestal met de waarde der buffels overeenkomt; deze beesten worden alzoo in den regel geconfisqueerd, en daarna aan den eigenlijken eigenaar voor de bearbeiding der velden verhuurd. Wanneer

de oogsttijd daar is, wordt van den oogst het grootste gedeelte, zoo niet alles, als buffelhuur in beslag genomen door den pachter, die bovendien de dieren behoudt.

In sommige districten heffen de pachters eene zware belasting op de velden, onverschillig of deze aan den Sultan, de hofgrooten of den gemeenen man toebehooren. Een reiziger, te paard zittende en eene tolpoort voorbijgaande, is belasting schuldig, en bij de minste tegenspraak wordt hem het paard ontnomen. Een voetganger betaalt voor zijne kleeding en, nagenoeg niets aan het lijf hebbende, voor zijn lichaam. Van de geboorte, zoowel van menschen als van beesten, moet tol betaald worden; zelfs voor een doode wordt tol geheven voordat de ter aardebestelling mag plaats hebben, en elke ontduiking wordt met zware boeten gestraft!

Het ontbrak ons bestuur in de Vorstenlanden ten eenenmale aan de macht en de middelen om de willekeurige handelingen der Chineezen tegen te gaan. De resident Mac Gillavry poogde zulks zooveel mogelijk door de regenten te doen geschieden, doch zonder gevolg; zij moesten, zegt hij, aan de belangen der pachters dienstbaar zijn, omdat zij geldelijke verplichtingen aan deze hadden.

De Chineezen ontzagen de inlandsche hoofden dan ook volstrekt niet. Wanneer deze naar de hoofdplaats moesten reizen om schatting aan den vorst te brengen of een Javaanschen feestdag bij te wonen, werden niet alleen alle goederen die zij bij zich hadden aan eene zware heffing onderworpen, maar hunne vrouwen moesten dikwijls tot onder hare kleederen een schandelijk onderzoek van de Chineezen ondergaan, of zij wellicht goud of edelgesteenten verborgen hadden....

Ondanks dit alles klaagde men niet bij den Resident, omdat men overtuigd was dat de Chineezen handelden op last der Regeering. Doch men werd met wrevel vervuld tegen eene Regeering die, door de zoo gehate tolpoorten, toeliet dat de bevolking gekneveld en tot de diepste ellende gedoemd werd. Geen wonder waarlijk, dat men de eerste de beste gelegenheid aangreep om zich van zijne onderdrukkers te bevrijden; dat Dipo Negoro, de vaan des opstands ontrollende, spoedig grooten aanhang vond!

De schildering, blijkens het bovenstaande door Mac Gillavry

van den in 1824 bestaanden toestand gegeven, wordt volkomen bevestigd door den heer Meylan, in zijne straksbedoelde ‘Nota over de Vorstenlanden van Soerakarta en Djokjokarta.’

Uit deze nota, geschreven naar aanleiding van een rapport van den Raad van Indië Van de Graaff, en slechts enkele dagen vóór het uitbreken van den opstand aan den Gouverneur-Generaal aangeboden, veroorloven wij ons de volgende aanhalingen.

Oorspronkelijk dienden de tolpoorten ontegenzeggelijk alleen om eene gematigde belasting op den in- en doorvoer van goederen te heffen; doch van lieverlede slopen grove misbruiken in tengevolge van ‘de winzucht der tijdelijke residenten aan de hoven, aan wie de opbrengsten der tolpoorten waren afgestaan,’ en van de schraapzucht der Chineesche pachters. ‘De ongehoorde knevelarijen, welke thans (1825) aan de tolpoorten plaats vinden, zijn tot die hoogte gestegen, dat geene beschrijving langer in staat is, ze naar waarheid te doen kennen.’

‘Hoe zwart het tafereel ook moge zijn,’ dat aangaande de misbruiken aan de tolpoorten wordt opgehangen, ‘toch is het er nog verre van af, alles te bevatten wat over dit onderwerp gezegd kan worden.’ ‘Het is maar al te waar dat vele der regenten, die met de feesten van Poeasa en Moeloet naar de hoofdplaatsen opkomen, zich een omweg van verscheidene dagen lang, door bosschen en woeste streken, getroosten om de tolpoorten te vermijden en alzoo de willekeurige vexatiën en de alle welvoegelijkheid schendende onderzoekingen te ontgaan, waaraan zij en hunne familiën aan de tolpoorten worden onderworpen. Het is maar al te waar, dat men hun gelijk geven moet wanneer zij zich naar hunne wijze van spreken naïef uitdrukken: “dat zij zich tegen roovers en tijgers verdedigen kunnen, maar niet tegen de Chineesche pachters.” - Het is niet mogelijk, al die knevelarijen en willekeurige handelingen in haren geheelen omvang en in alle bijzonderheden te omschrijven. Genoeg zij het te zeggen: *dat niets ter wereld meer uitgedacht kan worden, dat aan de tolpoorten onbelast blijft*. Alle inlandsche voorbijgangers, zoowel mannen en vrouwen als kinderen, zijn verplicht tol te betalen, niet alleen voor de koopwaren of goederen zonder onderscheid welke zij met zich voeren, maar ook voor de kleederen die zij aan het lichaam dragen, onder voorwendsel dat het nieuwe lijnwaden zijn. Indien een inlander, om deze knevelarij te ontgaan, zich naakt uitkleedt en alleen, ter wille van de

welvoegelijkheid, een oud stuk lijnwaad om de heupen draagt, dan nog wordt hij aan de tolpoorten aan eene heffing onderworpen....'

'Wanneer men op de plaats-zelve de verhalen kan aanhooren van de hemeltergende onrechtvaardigheden, tot welke de tolpoorten ieder uur van den dag aanleiding geven, en daarbij de middelen kan waarnemen welke den residenten bij den tegenwoordigen staat van zaken ten dienste staan om tegen die onrechtvaardigheden te waken, dan wordt men innig overtuigd, dat deze middelen geheel krachteloos en machteloos zijn tegenover een zóó diep ingeworteld kwaad. Slechts door eene geheele omkeering van de thans bestaande orde van zaken zal de gewenschte verbetering kunnen worden verkregen.'

Maar - zoo zal men vragen - was er dan voor den, hoe zwaar ook, verongelijkte volstrekt geene gelegenheid om zich recht te verschaffen?

Het antwoord kan weinig minder dan geheel ontkennend luiden.

Het spreken van recht, zoowel in civiele als in crimineele zaken, behoorde tot de attributen van de inlandsche vorsten, die hunne macht aan hunnen rijksbestierder en eenige raden delegeerden. Ten aanzien der pachten werd alleen recht gesproken op de hoofdplaatsen, Soerakarta en Djokdjokarta, en de verongelijkte moest derhalve, om zijne klacht te kunnen inbrengen, eene soms belangrijke reis - van 30 en meer uren gaans - ondernemen. Volgens de bestaande manier van procedeeren moesten de aanklager en de aangeklaagde beide, voordat hunne zaak kon worden onderzocht, eene som gelds deponeeren, gelijkstaande aan het belang der quaestie. Van deze sommen werden de kosten van het proces betaald; indien er dan wat overschoot, wat lang niet altijd het geval was, werd dit aan de winnende partij uitbetaald; feitelijk was deze dus niet zelden toch nog aan de verliezende hand.

Bij dit alles kwam nog de omstandigheid dat, wanneer een Chinees-gedaagde naar de hoofdplaats werd opgeroepen, twee zendelingen van den Rijksbestierder en een van den kapitein der Chineezen werden afgezonden om den last daartoe over te brengen. Gewoonlijk zocht de gedaagde allerlei uitvluchten, heette hij afwezig of ziek; dan werd de oproeping met denzelfden

omslag telkens herhaald, en weken, ja maanden gingen voorbij. Intusschen moest de klager zich al dien tijd, van zijn gezin verwijderd, ter hoofdplaats ophouden om dadelijk beschikbaar te zijn, wanneer het den gedaagde gelegen kwam, aan de oproeping te voldoen.

Het behoeft wel geen verder betoog, dat deze wijze van rechtspraak den verongelijkte in den regel wel moest afschrikken om zijne stem tegen het onrecht te verheffen.

Maar bovendien leerde de ondervinding maar al te wel, dat zulks ook om andere redenen niet wenschelijk was. Wanneer een Chineesche pachter eindelijk, tot straf voor zijne knevelarij, tot eene boete veroordeeld was, dan trad hij kort daarna als klager op; dan was weldra zijne tolpoort, zoo het heette door roovers, afgeloopen en verbrand, en eischte hij eene schadeloosstelling voor de geleden verliezen, welke buitensporig hoog werden opgegeven.

Volgens de inlandsche wetten nu waren de omliggende dessa's verantwoordelijk voor de veiligheid der tolpoorten, en verplicht tot vergoeding der hierin door roovers toegebrachte schade. Dat de tolpoort verbrand was, kon niet worden tegengesproken; een aantal handlangers van den pachter gaven nauwkeurig op hoeveel geld en hoe groote hoeveelheden goederen door de roovers waren weggevoerd, - en al was de rechter dan ook zedelijk overtuigd, dat de getuigen omgekocht waren en de pachter zelf zijn tolpoort in brand gestoken had, eene veroordeeling volgde; de dessa's, rondom de tolpoort gelegen, moesten de aan den Chinees vroeger opgelegde boete driedubbel betalen!

Geen rechter zou het trouwens hebben durven wagen, den beschuldigden vrij te spreken; want ieder was overtuigd, dat één voorbeeld, één geval waarin een tolpoort was verbrand, beroofd en uitgeplunderd zonder dat de omliggende dessa's de schade moesten dragen, ‘het sein zou zijn tot een algemeenen opstand, in welken geene tolpoort van het vuur verschoond, geen Chinees van zijn leven verzekerd zou kunnen worden.’

‘Ik gevoel zeer wel’ - met deze aanhaling zullen wij ons overzicht der mededeelingen des heeren Meylan besluiten - ‘dat deze schets als overdreven zal kunnen aangemerkt worden, en ik ontken ook niet, dat de rechtstreeksche bewijzen voor vele der aangevoerde daadzaken moeielijk zouden te leveren zijn; maar in een algemeen overzicht van den tegenwoordigen staat

van zaken in de Vorstenlanden durf ik mij, voor de waarheid van het voorgebrachte, gerust op het getuigenis beroepen, niet alleen van al de ambtenaren, thans aldaar geplaatst, maar ook van alle ingezetenen, die met eenige opmerkzaamheid dezen staat van zaken hebben gadegeslagen.'

Uit het vorenstaande zal, naar wij vertrouwen, voldoende zijn af te leiden dat de boven reeds aangehaalde heer Van Nes, die in 1851 benoemd werd tot Vice-president van den Raad van Ned. Indië, in datzelfde jaar terecht schreef:[1)]

'Het valt niet te ontkennen, dat de Javaansche bevolking, door de ongehoorde knevelarijen aan de tolpoorten en door de ongeoorloofde heffingen der Chineesche pachters getergd, met meer verbittering in het algemeen de wapens tegen ons gezag heeft gevoerd, dan zij dit zoude gedaan hebben wanneer zij in eenen meer gelukkigen toestand verkeerd en rustig de vruchten van haren arbeid geplukt had. Het is, bij de uitbarsting der onlusten, dan ook duidelijk gebleken, hoeveel haat zij tegen de Chineezen koesterde; de graad der gepleegde wreedheden en mishandelingen, zelfs op plaatsen, van het tooneel des oorlogs ver verwijderd, is in deze de zekerste maatstaf.'

De quaestie der tolpoorten werd, uit den aard der zaak, langs gewelddadigen weg eenigszins opgelost door den opstand van Dipo Negoro en de zijnen, welke in Juli 1825 aanving en, na veelvuldigen en hevigen strijd, eerst in den aanvang van 1830 een einde nam. De Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies bedroefde in April 1827, onder den druk van onzen toenmaligen financiëelen toestand, de wettige inkomsten der tolpoorten nog te behouden, en bepaalde derhalve, dat de vroeger verpachte middelen zouden worden geïnd door Javanen, voor rekening van het Gouvernement, en onder toezicht van eenige Nederlandsche ambtenaren als contrôleurs en collecteurs. De ondervinding leerde weldra hoe noodzakelijk en doelmatig dit meer dadelijke toezicht was, - maar ook tevens, dat men de Javaansche ontvangers evenmin kon vertrouwen als de vroegere Chineesche pachters; ook thans stond de inlander aan afpersingen bloot. En ook zelfs zonder de minste knevelarij waren

1) Tijdschrift van Ned. Indië, 1851, I blz. 242.

de tolpoorten, door haar groot aantal, hoogst ‘bezwarend en uitzuigend.’

De Gouverneur-Generaal Van den Bosch zag dit volkomen juist in; en bij zijne besluiten van 31 Augustus 1830 L^{a}. A n°. 1 en 18 December 1830 n°. 2 werden alle tolpoorten in de Vorstenlanden opgeheven. ‘Deze onzalige bron van zoovele verkeerdheden en onderdrukking, van stremming van landbouw en handel en daaruit voortvloeiende armoede en misdaden van onderscheiden aard, werd, nadat de onlusten geëindigd en 's vorsten afgestane provinciën aan ons gebied gehecht waren, voor altoos gestopt’[1]. ‘Hiermede werd aan de Javaansche bevolking eene onberekenbare weldaad bewezen’[2].

Na deze geschiedkundige herinneringen veroorlove men ons nog een paar opmerkingen, die, naar onze meening, ook voor het tegenwoordige geslacht van belang zijn.

Het is eene algemeene menschelijke zwakheid, dat men, voor begane fouten, liever een ander dan zich-zelven verantwoordelijk stelt; en zoo ligt het ook voor de hand, dat men de bovenverhaalde knevelarijen der Chineesche pachters eerder op rekening schreef van de *Chineezen*, dan van de *pachters*. De Chineezen werden ons afgeschilderd als woekeraars, als lieden die, ter bevrediging hunner geldzucht, niet voor de grootste misdaden terugdeinzen. Daar men bezwaarlijk kon aannemen dat alle bewoners van het Hemelsche Rijk dergelijk oordeel zouden verdienen, onderstelde men dat wij in Indië in 't bijzonder te doen hadden met ‘het uitvaagsel van China, het schuim der natie, voor 't welk niets heilig is en dat alles dienstbaar tracht te maken aan zijn belang’[3]. Nog heden ten dage worden dergelijke beschouwingen als waarheid aangenomen, - en toch zijn zij ten eenemale onjuist, zooals onlangs op voortreffelijke wijze is uiteengezet[4].

Wij zullen bij dit punt, waarbij onze persoonlijke ondervinding niet belangrijk genoeg is om gewicht in de schaal te werpen, niet lang stilstaan, maar vragen slechts wat er zou geschied zijn wanneer - om tot ons uitgangspunt terug te keeren -

1) Nahuys, Verzameling, t.a.p.
2) Veth, Java II. t.a.p.
3) Nota van het Mil. Departement te Batavia van 9 Augustus 1850.
4) Dr. J.J.M. de Groot, Het Kongsiwezen op Borneo.

de tolpoorten verpacht waren geweest aan Europeanen, van welken landaard ook; wanneer men aan deze *implicite* gezegd had: maak van uw intellectueel overwicht over den Javaan gebruik, om hem zooveel mogelijk uit te zuigen; wij zullen u steunen met al onze macht, wanneer gij ons een aandeel geeft van uwe winst? Zouden er zich dan geene Europeesche pachters hebben voorgedaan; zouden deze anders gehandeld hebben dan de Chineezen?

Neen, niet aan de Chineezen als zoodanig kunnen de begane verkeerdheden worden ten laste gelegd, maar wel aan het verderfelijke *pachtstelsel*, waarbij het Nederlandsch gezag, ook thans nog, de Chineezen tot vele verkeerdheden verleidt. Wij trekken, in Indië, thans jaarlijks ruim *zes en twintig* millioen guldens uit de verpachte middelen, Java-alleen brengt daarvan cc. 20½ millioen op, en de opiumpacht alleen bezorgt ons op Java bijna 17½, op de Buitenbezittingen cc. 4 millioen[1)].

Bij dergelijke wijze van belasting-inning - de ondervinding van vroeger tijd heeft dat ook in Europa geleerd - zijn grove misbruiken niet te vermijden. En hoeveel of hoe weinig men ook gelieve te gelooven van de opium-schandalen, welke de Indische dagbladen ons van tijd tot tijd weten mede te deelen[2)], - officieel is het geconstateerd:

dat de inkomsten der opiumpacht in 's Rijks schatkist vloeien ‘ter zake van het toenemend bederf der bevolking’ (de Heer O. van Rees, thans Gouverneur-Generaal, in zijn als resident van Soerabaja geschreven rapport van 1863); en

dat de smokkelhandel der opium-pachters ‘aanleiding geeft tot ondermijning van het gezag, door de uitvoerders van de bevelen der regeering in de binnenlanden, althans voor een deel, in afhankelijkheid te brengen van Chineesche pachters en sluikers’ (de Minister van Koloniën, in zijn rapport van 16 April 1869).

Toenemend bederf der bevolking, en ondermijning van het gezag. Het is bekend, dat deze twee de gevolgen zijn der opiumpacht, en toch worden de daaruit getrokken millioenen nog jaarlijks aanzienlijker in getal. De Regeering kende in 1824 de gevolgen van de verpachte tolpoorten, doch schafte ze niet

1) Begrooting van Ned. Indië voor 1886, raming der middelen.
2) Zie o.a. Perelaer, de Spoliatie, blz. 291 en vlg.

af, omdat zij meende de inkomsten daarvan niet te kunnen missen; tot die afschaffing werd zij gedwongen door den Javaoorlog. Handelen wij thans veel wijzer?

Zeker is het eene financieele onmogelijkheid, plotseling van alle inkomsten uit het opium af te zien. Maar het komt ons voor, dat men alle pogingen in het werk moest stellen om in Indië verlost te worden: niet van Chineezen, zelfs voorloopig niet van opium, maar van het *pachtstelsel*, waarbij gene in staat worden gesteld, met behulp van het laatste de bevolking te demoraliseeren en ons gezag te ondermijnen. Veeleer dan het cultuurstelsel of de heerendiensten moet het stelsel van verpachtingen vallen onder den moker van hen, die het ware belang der bevolking van Indië willen behartigen, en het oppergezag van Nederland over het schoone Insulinde willen handhaven.

E.B. KIELSTRA.

Pieter Harting.

Wij hebben hem op 7 December 1885 ten grave geleid, op een helderen, zonnigen wintermiddag, met al dien stillen eenvoud, die zoo geheel overeenstemt met zijne persoonlijkheid. Vrienden en leerlingen, bloedverwanten en vereerders waren daar bijeengekomen op het Amersfoortsche kerkhof en zagen met diepen weemoed hoe hij aan de aarde toevertrouwd werd, die zoo onuitwischbaar voortleeft in hun aller herinnering. En die ook zal voortleven in de herinnering van geheel het Nederlandsche volk zijner dagen, als een beteekenisvolle figuur niet alleen op het gebied der wetenschap, waarin hij voorging, maar ook op dat van het sociale leven, waarin hij menigmaal een krachtigen greep gedaan heeft.

Anderen hebben de biografische bijzonderheden van zijn werkzaam leven, dat op 27 Februari 1812 te Rotterdam is aangevangen, reeds vermeld, en ik zelf zal eerlang gelegenheid hebben daarop uitvoerig en met al de gevoelens van dankbare waardeering, waarmede ik aan den overleden leermeester verknocht was, terug te komen.

Thans roept mij de Gidsredactie op, om eenige bladzijden aan zijne nagedachtenis te wijden en ik zal haar geven wat mij van Harting het levendigst in het geheugen ligt, en wat tevens zijne verhouding schildert tot zijne leerlingen, tot zijne wetenschap en tot de maatschappij.

Zelden is een akademisch voorganger zoo bemind geworden door zijn leerlingen als Harting. En naast die liefde voor den persoon stond steeds bewondering voor den geleerde. Evenals Schlegel, dien ik nog voor zoo korten tijd in dit tijdschrift mocht herdenken, behoorde ook Harting tot het geslacht dat

in de eerste helft onzer eeuw gelegenheid vond een zeer breeden basis voor zijne natuurstudiën te leggen, vóórdat de aanmerkelijke uitbreiding der natuurwetenschappen de vroege ‘specialiseering’ op den voorgrond gebracht had. En niet alleen op natuurwetenschappelijk gebied had hij zich bewogen: weinig takken van het menschelijk denken waren hem vreemd gebleven. Hij was inderdaad een universeel man. Bovendien had zijn ongeëvenaarde werkzaamheid hem in staat gesteld, zelfs tot op hoogen leeftijd, zijne kennis in de overige natuurwetenschappen, althans wat de hoofdpunten betreft, gelijken tred te doen houden met den snellen vooruitgang der wetenschap. Was het wonder, dat hij voor zijne leerlingen een vraagbaak bij uitnemendheid werd? Vooral ook omdat hij in hooge mate de gave bezat, om zijne mededeeling zóó in te richten, dat hij steeds bevattelijk bleef. Iets, dat dikwijls groote inspanning vordert van hem, die een gebied ten volle overziet en die op eens moet afdalen tot het standpunt van iemand, die nauwelijks de eerste omtrekken begint te onderscheiden. Toen een zijner leerlingen hem eenmaal dankte voor het onverwachte inzicht, dat hij hem geopend had in een moeilijk probleem uit het gebied der kosmografie, lag in zijn antwoord opgesloten, hoeveel meer hersenarbeid door den spreker moest verricht worden, dan zijn woorden konden doen vermoeden. ‘Ge weet niet’, zeide hij, ‘dat ik u maar de helft verteld heb; de andere helft verzwijg ik opzettelijk, omdat het begrip der zaak u anders weder ontsnappen zou.’

Die gave, voor een docent zoo onschatbaar, bezat Harting in zeer hooge mate. Zij was het, die een onderhoud met hem steeds zoo leerrijk en belangwekkend maakte; zij was het ook, die hem den onvergetelijken praeses van het studentengezelschap N a t u r a D u x N o b i s e t A u s p e x deed zijn.

In 1843 onder de akademische leeraren der Utrechtsche Hoogeschool opgenomen, waren, als van de meesten zijner ambtgenooten, aanvankelijk de betrekkingen tot zijne leerlingen geen andere dan zijne lessen.

In 1853 weefde hij echter een nauweren band tusschen zichzelf en de besten zijner hoorders, die in de geneeskunde of in de wis- en natuurkunde studeerden. Deze band is in de daarop volgende vijftien jaren steeds hechter geworden en alleen de hardhoorigheid, die hem sedert het zomeruitstapje van 1868

de deelname aan zoovele wetenschappelijke en gezellige bijeenkomsten verbood, heeft dien band kunnen verbreken. Het was op een winteravond van 1853, dat hij een tiental zijner studenten, waaronder de namen Brondgeest, Dupont, van Doesburgh, Gunning en Snellen ons allen zoo welbekend in de ooren klinken, in zijne woning te zamen riep om met hem over te gaan tot de stichting van een gezelschap, dat in de studentenwereld zou gewijd zijn aan de beoefening der natuurwetenschappen en onderlinge opwekking tot die studie zou aanbieden. Een zoogenaamd ‘werkgezelschap’ dus, in den besten zin des woords. Men kwam bijeen in een der lokalen op de Hoogt, waar Harting's laboratorium gevestigd was en wel aanvankelijk om de vier weken, later om de veertien dagen.

Harting bekleedde daar den presidialen zetel: de leden vervulden bij afwisseling spreekbeurten, verdedigden theses of hielden vrije voordrachten. Had de praeses dus slechts een toeziende, leidende rol te spelen en kwam op den rooster der werkzaamheden zijn naam niet voor, toch oefende hij een zeer eigenaardigen invloed uit op de beteekenis, welke die werkzaamheden voor de leden zelf zouden erlangen, niet alleen omdat zijne tegenwoordigheid de leden grootere zorg aan de voorbereiding tot de beurtelingsche vervulling dier verschillende plichten deed besteden en hen tot heilzame zelfkritiek aanspoorde, maar vooral omdat hij de gewoonte aannam zoodra eenig onderwerp was afgehandeld en besproken of nadat over stellingen debat was gevoerd, eene samenvatting te geven van het gesprokene waarin, resumeerenderwijze, het kaf van het koren gezift werd, de hoofdpunten nog eenmaal op den voorgrond, de bijzaken weder op den achtergrond geschoven werden en waardoor zijn auditorium een scherpen eindindruk behield van wat anders wellicht niet dan vage herinneringen zou hebben nagelaten.

Daarbij kwam, dat hij bij die gelegenheid uit den schat zijner omvangrijke kennis nog aanvulde, wat hem bij de behandeling van het onderwerp onvolledig toegelicht scheen en ook te dezen aanzien door zijne veelzijdigheid zijnen leerlingen steeds toenemenden eerbied afdwong.

De notulen van meer dan twee honderd vergaderingen, die hij van 1853 tot 1868 geleid heeft, bewijzen dat zijne hooggeleerde voorzitting aan den gezelligen toon en aan de vrij-

moedige discussiën geen de minste afbreuk gedaan heeft. Wanneer hij eene terechtwijzing van den presidialen zetel niet mocht weerhouden, dan betrof dit meestal den vorm, die door zijne nog ongeoefende volgelingen voor de uiting hunner gedachten gekozen werd, de gedachte zelve was vrij, ieder denkbeeld, iedere overtuiging, mits eerlijk bedoeld en ernstig toegelicht, mocht hier ter sprake komen.

Waren de winteravondbijeenkomsten van het gezelschap aan deze zakelijke besprekingen gewijd, in de voorjaars- en de zomermaanden werden wandeltochten ondernomen om door directe waarneming in de vrije natuur het doel der vereeniging ook nog langs anderen weg te bevorderen. Eene verzameling van inlandsche dieren en planten ontstond en nam snel in omvang toe en al moge zij onder het beheer van opeenvolgende studentengeneraties niet op overdeugdelijke wijze tegen ‘den tand des tijds’ zijn beschermd, zij heeft leering, opwekking en belangstelling in de natuurwetenschappen gekweekt en gevoed en als zoodanig hare beteekenis gehad, nadat Harting tot hare vorming den eersten stoot had gegeven.

Aan die wandeltochten werd somtijds nog een grootere uitbreiding gegeven. Eenmaal (in 1858) werd een tiendaagsch uitstapje gedaan door den president en al de leden naar Noord-Holland en de Zuiderzee, waarbij Enkhuizen, Wieringen en Texel bezocht werden. Een vaartuig was afgehuurd, waarbinnen men op zeemanswijze het noodige nachtleger voor de tochtgenooten in gereedheid gebracht had; overdag werd van die ontberingen niets bespeurd en vond men ze ten volle vergoed door een zoo leerrijke kennismaking, aan de hand van een zoo beminnelijken voorganger, met de natuurlijke gesteldheid van onderscheidene deelen van het vaderland, waar men op lateren leeftijd slechts bij uitzondering wederkeert.

Het Beekberger bosch, het Bergsland, Zeeland, het Schollevaêrseiland, de Hollandsche kust waren afwisselend in verschillende zomers het doel der reis, altijd met Harting als leider en wegwijzer. Regelmatig werd aan de gewoonte de hand gehouden om van den zomertocht in een der volgende wintervergaderingen een uitvoerig verslag te leveren, opgemaakt door een vooraf aangewezen reisbeschrijver: dat de leerzame en de aangename oogenblikken op die wijze nogmaals in 't gelid gesteld werden, gaf aan de deelnemers hernieuwde gelegenheid

om dankbaar te herdenken hoeveel zij aan het initiatief van hun vriendelijken leidsman te danken hadden.

Zóó was Harting te midden van zijne leerlingen. Is het te verwonderen dat bij allen de indrukken, die zij hebben opgedaan in de vergaderingen en op de excursies van ‘N a t u r a ’ waarvan wij Harting de ziel mochten noemen, onvergetelijk zijn?

Hoe de groote verplichting die de leden van dat studentengezelschap aan Harting hebben, door hen wordt erkend en nog altijd als overlevering blijft voortleven, al woonde Harting zelf reeds sedert meer dan vijftien jaren geene vergadering meer bij, hiervan getuigen inzonderheid twee feiten. De tegenwoordige leden, die nooit onder zijn presidium vergaderd waren, en waarvan velen hem niet eens persoonlijk kenden, hebben voor eenige jaren een gezamenlijken tocht naar Amersfoort ondernomen om hem eene buste van Darwin, die voor het eerst in den handel gebracht werd, ten geschenke aan te bieden. Onder de kransen, die aan de lijkbaar door vrienden en vereerders gehecht werden, zagen wij, naast die van de Transvaalsche republiek, een krans van Natura Dux Nobis et Auspex.

Den tijd, dien Harting niet aan zijn leerlingen schonk, bracht hij door in zijn studeervertrek of op zijn laboratorium. En wel met onafgebroken bezigheden. De redactie van het Album der Natuur, waarin zoo vele bladzijden van zijn hand verschenen en waarvoor alle ingezondene verhandelingen door hem moesten gelezen en beoordeeld worden; het samenstellen en ter perse leggen van zijn lijvig Leerboek der Dierkunde, dat in niet minder dan zes dikke octavo deelen met talrijke houtsneden het licht heeft gezien, dat alles vorderde veel tijd en aanhoudenden geestesarbeid. De ouderwetsche lange goudsche pijp behoorde tot den vasten inventaris van het studeervertrek, haar blauwe wolkjens waren de eenige opwekkingsmiddelen, waarmede Harting zich het inspannende hersenwerk verlichtte. Vooral in latere dagen werd de groote eerwaardigheid, die zijn persoon kenschetste en waartoe de lange grijze haren en de zilveren baard van onzen leermeester zoo veel bijdroegen, op eigenaardige wijze versterkt door die aartsvaderlijke pijp, waarmede hij den bezoeker vriendelijk groetend tegemoet trad.

In het laboratorium heerschten weder andere regelen. Daar

waren, vooral wanneer het microscoop ter hand genomen werd, tabakswolken van zelf buitengesloten. Maar daar werden met het uitnemend geduld, dat Harting kenmerkte, al die proeven genomen en al die waarnemingen gedaan, welke de basis hebben geleverd voor de vele zelfstandige verhandelingen, die wij aan hem te danken hebben. Proeven bijvoorbeeld, die moesten uitmaken of het gelukken zou onder kunstmatige omstandigheden in het laboratorium willekeurig zoodanige vormen van kalklichaampjes, van stekels en van insluitsels te vervaardigen, die anders alleen in de huid of in de weefsels van zeer verschillende dieren worden aangetroffen. En waarlijk hebben deze proefnemingen, waarbij kalkzouten en eiwitstoffen onder zekere temperaturen en gedurende langeren of korteren tijd in bepaalde verhouding werden bijeengebracht, op vele punten positieve uitkomsten opgeleverd, uitkomsten die ook in het buitenland in hooge mate de aandacht hebben getrokken en waardoor Harting's ‘M o r p h o l o g i e s y n t h é t i q u e ’, die in de verhandelingen van de Akademie van Wetenschappen verscheen, een der schoonste gedenkzuilen blijft, die hij zichzelf nog bij zijn leven gesticht heeft. Zij was het, die aan Harting den Monthyonprijs der Fransche Akademie ten deel deed vallen.

Naast deze proefnemingen nam ook het microscopisch onderzoek een groote plaats in, vooral in de vroegere jaren, toen het gezichtsvermogen - tot aan Harting's dood onverzwakt - nog al de jeugdige veerkracht bezat, die voor aanhoudend werken met het microscoop vereischt wordt.

Juist het microscoop heeft Harting gelegenheid gegeven zijne rijke natuurlijke gaven tot volle ontwikkeling te brengen. In zijn studententijd begonnen de wonderen, die het microscoop reeds geopenbaard had, steeds in wijder kringen door te dringen en die welke het nog zou kunnen openbaren prikkelden in hooge mate de weetgierigheid en den ijver van jonge natuuronderzoekers. Ook die van Harting. Maar de prijs, die voor zoodanig instrument besteed moest worden, was in die dagen, vooral in vergelijking met heden, buitensporig hoog. Alleen bij Harting, die zich wellicht toen reeds bewust was over welk een voorraad van geduld en volharding hij beschikte, kon het denkbeeld opkomen om zich zelf een microscoop te vervaardigen. Ik mag bij de beschrijving van de duizenderlei moeilijkheden, die zich bij de uitvoering van zoodanig voornemen

vanzelf opdoen, hier niet stilstaan, maar moet wel vermelden, dat ten slotte de eindpaal bereikt werd en dat het door Harting zelf vervaardigde microscoop nog steeds voorhanden is en onder de historische miscroscopen een eervolle plaats verdient. Aan onzen grooten landgenoot Leeuwenhoek had hij zich gespiegeld; even als deze zag hij zich thans door eigen inspanning in het bezit van het zoo vurig begeerde hulpmiddel gesteld. Behoef ik te zeggen, dat dit bewustzijn krachtig medewerkte om tot vlijtig gebruik van het nieuw verworven instrument aan te sporen? Waaraan, toen hij zich eenmaal aan het hoofd van een inrichting voor onderwijs geplaatst zag, spoedig andere optische werktuigen van de beste fabrieken werden toegevoegd. En dat Harting dientengevolge eerlang onder de voorgangers geteld werd van de over geheel Europa en vooral in Engeland in aantal zoozeer toenemende microscopisten. Zijn werk: Het Microscoop, dat in vier deelen met platen verscheen en waarvan zeer spoedig eene Duitsche vertaling het licht heeft gezien, bewijst dit. Het is alleen toe te schrijven aan den onverwacht snellen vooruitgang, die op dit gebied in de laatste vijftien jaren valt waar te nemen, dat het niet meer als inleiding tot microscopische studiën in ieders handen is.

Was het hier mijn doel om van Harting's wetenschappelijke werken een volledig overzicht te geven, hoe veel zou ik hier nog moeten opsommen! Zijne studiën over de reusachtige sponzen, die als Neptunus-bekers bekend zijn; zijne verhandeling over den Maanvisch (Orthragoriscus ozodura), die zich ook aan onze kust somtijds vertoont; zijne bijdragen tot onze kennis van de reusachtige inktvisschen, die Victor Hugo in zijn ‘Travailleurs de la Mer’ in zoo koene en ten onrechte voor onwaarschijnlijk uitgekretene omtrekken geschilderd heeft, zijn allen vruchten van zijne onvermoeide werkzaamheid in het laboratorium. En verplaatsen wij ons van daar nog eenmaal in zijn studeervertrek, dan is dit voornamelijk om ons te herinneren hoe, naast den dienst der zuivere wetenschap, door Harting zoo hooge waarde gehecht werd aan haar doorwerken ook binnen het gebied van het denkvermogen der groote menigte. Dat hij er niet alleen naar gestreefd, maar het ook bij herhaling bereikt heeft, om in onderhoudenden vorm het gebied van dat denkvermogen uit te breiden en de resultaten der wetenschap in populairen vorm onder de aandacht van velen te brengen, in wier harten

hij zich daardoor een blijvende plaats verzekerd heeft, is in zóó ruimen kring bekend, dat ik het hier niet in de herinnering behoef te brengen.

Ook buiten zijn wetenschap en zijn studeervertrek waren er onderwerpen, die een machtigen invloed op Harting uitoefenden en die hem meermalen tot krachtig handelen dreven, waar anderen met voorzichtige behoedzaamheid den loop der gebeurtenissen afwachten. Nog hoor ik het Harting op zijn veertigjarig ambtsfeest in den familiekring zeggen, toen van de dagen van het Schoolverbond in het gesprek werd melding gemaakt: ‘ik ben altijd agitator geweest.’ Hij gaf met deze woorden zoo juist weder, hoe zijn gemoed, vatbaarder voor indrukken dan zoo menig ander, tevens spoediger vlam vatte, zoo dikwijls hij meende, dat een praktisch resultaat te bereiken zou zijn, wanneer alle gelijkgezinden zich aaneensloten en luide van hunne meening getuigenis gaven. Zoodoende heeft hij herhaaldelijk het gebied betreden waarop in den regel rechtsgeleerden of staatslieden de voorgangers der menigte zijn. Zijne groote belangstelling in het onderwijs, die in die jaren tot zoo krachtige uitingen aanleiding gaf, ontsproot uit dezelfde bron als in zijne laatste levensjaren de vrees voor kerkelijke geestdrijverij. Hij wist bij ervaring hoe het ontvankelijk gemoed der jeugd de versche bladzijde vormt waarop de oudere generatie, zij het ook aanvankelijk met onleesbare letterteekens, thans reeds de geschiedenis der toekomst schrijft.

In zijne levenslange worsteling voor waarheid en wetenschap had hij geen grootere vijanden leeren kennen dan leugen, huichelarij en onkunde. Was het wonder dat hij overal tegen deze te velde trok? Terwijl toch zijne groote humaniteit steeds bereid was den tegenstander de hand te reiken, zoodra hij bij dezen *eerlijke* bedoelingen ontdekte, al waren zij ook lijnrecht met de zijnen in strijd. Niemand heeft in Nederland vuriger dan hij in de laatste jaren zijns levens gewenscht, dat aan den met steeds toenemende verbittering gevoerden schoolstrijd een einde zou komen. Verschillende geschriften van zijn hand, gedeeltelijk aan de pers toevertrouwd, gedeeltelijk in particuliere brieven nedergelegd, zijn hiervan de sprekende bewijzen.

Ook op het nog ruimere gebied van de algemeene sociale vraagstukken bewoog hij zich, vooral sedert zijn emeritaat hem

hiertoe nog meer gelegenheid opende, met bijzondere voorliefde. Hij kon met diepe deernis de ellende overwegen, die in zoo talrijke klassen der menschelijke samenleving heeft post gevat en die zijns inziens in de eerstvolgende decenniën niet gelenigd, maar veeleer verdubbeld zal worden, tenzij hevige schokken en al de gevolgen van dien de oude maatschappij voor eenigen tijd uit haar verband lichten en nieuwe toestanden uit gewelddadige overgangen doen geboren worden. Het was voor zijne naaste omgeving onmiskenbaar, dat deze gedachten hem in de laatste jaren zijns levens hebben ter neder gedrukt. Toch was het slechts een der vele uitingen van het gevoelige, deelnemende hart, dat hij in zich omdroeg. Met belangstelling volgde hij de literatuur over dit onderwerp en de geschriften, zoowel van Henry George als van Leroy Beaulieu, waren in de laatste jaren op zijn schrijftafel te vinden. Iedere poging, die werd aangewend, ieder middel, dat werd aangegeven om ook op maatschappelijk gebied tot hoogere ontwikkeling te stijgen, om de verhouding van mensch tot mensch op edeleren grondslag dan de bestaande klassenverhoudingen te vestigen, had zijn volle sympathie en werd door hem nauwkeurig overwogen.

Hoe weinig hij zich daarbij echter liet medesleepen tot gevolgtrekkingen, die hij niet in allen deele door het logisch denken gerechtvaardigd achtte, mogen de hier volgende volzinnen bewijzen, ontleend aan een brief, dien ik op 1 Februari 1885 van hem mocht ontvangen:

‘Ik heb u beloofd dat ik, na lezing van George's “Social Problems,” u mijn oordeel over dit boek zoude mededeelen en ga mij nu ook van deze belofte kwijten, zij het ook met hetzelfde bezwaarde gemoed, met hetzelfde onmeetlijk medelijden met het thans opkomende geslacht, als waarmede ik de lezing begonnen ben. Die lezing heeft op mij een dergelijken indruk gemaakt als die van menig boek over metaphysische onderwerpen. Zoolang de schrijver bestaande opiniën en daarop gegronde toestanden kritiseert, redeneert hij volkomen logisch en moet men de juistheid zijner beweringen erkennen, maar wanneer hij daarna overgaat tot ontwikkeling van zijn eigen stelsel, dat volgens hem dat zijner voorgangers moet vervangen, daar bemerkt men spoedig de zwakte der redeneering en het onlogische der gevolgtrekkingen. Dan wordt het streven naar zuivere, objectieve waarheid vervangen door het subjec-

tivisme, dat altijd eenzijdig is en zoo op een dwaalpad voert, misschien even gevaarlijk als datgene dat men verlaten heeft. Zoo is het ook hier. De schrijver is blijkbaar een edel en helderdenkend man, en ik acht zijn boek hoogst merkwaardig en waard om gelezen en overdacht te worden door allen, die invloed kunnen oefenen op den gang der hedendaagsche maatschappij. Geen staatsman moest het ongelezen laten. Geen conservatief mag er uit de hoogte op nederzien, omdat het afwijkt van de leer van Adam Smith, die in zijn tijd misschien volkomen juist was, maar thans bij geheel veranderde omstandigheden onmogelijk meer geheel kan worden toegepast, zonder gevaar te loopen van sociale omwentelingen die, wanneer zij door ruwe kracht worden ingevoerd, de thans bestaande beschaving met geheelen ondergang bedreigen.'

In zijn meest sympathieken vorm heeft zich Harting's deelneming in de algemeene en groote vraagstukken van den dag aan zijne landgenooten en aan de wereld geopenbaard toen hij voor het eerst naar de pen gegrepen heeft om het goed recht van onze Transvaalsche stamverwanten tegenover de Engelsche overmacht te bepleiten. De bijzonderheden van dien eigenaardigen en vreedzamen veldtocht, door één man ondernomen en tot zoo merkwaardige uitkomsten voerende, liggen ons Nederlanders nog versch in het geheugen.

Terwijl daar ginds een volk voor vrijheid en onafhankelijkheid kampte en met zeldzaam krijgsgeluk een overmoedigen vijand tot staan bracht, werd het goed recht van dat volk in de Europeesche pers door Harting bepleit met groote bezadigdheid, maar tevens met zooveel klem en zooveel overtuiging, dat in Engeland de partij, die dezen oorlog onrechtvaardig achtte, met groote snelheid en met den dag aanwies, terwijl ook in het overig Europa, reeds gunstig gestemd door de dappere verdediging van het Transvaalsche grondgebied door zijne zonen, de woorden van hun Utrechtschen kampvechter gunstig onthaal vonden en eene stemming te voorschijn riepen, die zeer zeker niet zonder invloed op de vredesvoorwaarden gebleven is.

Hoe in Zuid-Afrika Harting sedert aangeschreven stond weet ieder. Niet hoeveel tijd en inspanning al de beslommeringen, die op de Transvaalsche zaken betrekking hadden, hem gekost hebben; noch ook in welke mate deze ongewone geestesarbeid-

in zijn laatste levensjaren wellicht de droeve ure verhaast heeft waarin hij aan de zijnen ontrukt werd.

Ik heb van een van de gewichtige oogenblikken van Harting's Transvaalcampagne een zeer levendigen, zij het ook eenigszins beschamenden indruk. Toevallig bezocht ik hem juist op den dag, ja zelfs juist in het uur, dat hij den laatsten regel op schrift had gebracht van het bekende manifest, waarmede hij zijne landgenooten het eerst heeft wakker geschud en waarop hij van alle zijden handteekeningen ten bewijze van instemming verzocht. Het lag vóór hem op zijn schrijftafel; hij was er vol van en daarnaast lagen de telegrammen van de allereerste schermutselingén van de Boeren met de Engelsche troepen. Natuurlijk liep het gesprek over niets anders en legde hij mij zijne plannen bloot in woorden, die van de warmste sympathie voor het Transvaalsche volk getuigden. En toen ik het waagde te zinspelen op de Regeering van president Burgers, op berichten omtrent de onwilligheid van de bevolking der Transvaal om in dien moeilijken tijd belasting op te brengen en ik de Engelsche annexatie een gevolg van gebrek aan vaderlandsliefde, althans aan politiek doorzicht van dat volk meende te mogen noemen, zie, toen brak een storm, van verontwaardiging over mijn hoofd los en voelde ik, die meer dan veertig jaren zijn jongere was, mij als de oude, wereldwijze Droogstoppel tegenover den jeugdigen gloed van den grijsaard, die zich ten strijde gegord had.

Later heb ik met duizenden landgenooten tot de onderteekenaars van dat manifest behoord: de gelegenheid om na Harting de tweede onderteekenaar te zijn had ik onherroepelijk laten voorbijgaan.

Voortaan moeten wij het ondervinden en trachten er ons aan te gewennen, dat die welsprekende mond gesloten is; dat dit warme hart heeft opgehouden te kloppen.

Is er iets, dat op zijn plotseling afsterven een gelukkigen lichtstraal werpt en ook voor zijne allernaaste betrekkingen de smart over zijn verlies helpt dragen, het is de zekerheid, dat de vorm waarin de dood tot hem kwam, de door hemzelf zoo vurig gewenschte was. Zijne twee laatste levensdagen waren in vreugdevolle herdenking van zijn vijftigjarig doctoraat opgewekt en dankbaar daarheen gevloden; bewijzen van genegenheid en belangstelling stroomden hem ook in die uren van allerwege toe. Den dag daarna werd hij door hoofdpijnen ge-

kweld, die hem in geen twintig jaar bezocht hadden, en 's avonds overviel hem de ongesteldheid, die hem deed inslapen om niet weder te ontwaken. Allen die hem werkzaam gezien hebben tot in zijne laatste levensdagen, die zich ook zijne nog steeds voortdurende arbeidzaamheid herinneren, waarvan enkele vruchten nog na zijn overlijden het licht zullen zien, kunnen zich voorstellen, hoe, voor een zoo onafgebroken werkzamen geest als de zijne, geen grooter kwelling, geen meer onverdiende pijniging ware te bedenken geweest, dan eene worsteling met het bewustzijn, dat de heldere geestvermogens langzaam verduisterden, naarmate de jaren hooger klommen. Al waren bij hemzelf de sporen daarvan nog niet merkbaar, hij zag toch telkens tijdgenooten dat droevig lot ondergaan. Daarvoor gespaard te worden was in zijne latere levensjaren zijn hoogste wensch. Zij die hem liefhadden zijn dankbaar, dat die wensch tot vervulling kwam. Zij staren hem na met het bewustzijn een leidsman verloren te hebben, wiens invloed ten goede nog lang na zijn heengaan zal blijven voortwerken en die bij zijn leven menig weifelend karakter tot vastheid, menig sluimerend gemoed tot bezieling den weg gewezen heeft.

Utrecht, 21 Dec. 1885.
A.A.W. HUBRECHT.

[Marie Boddaert. Gedichten]

I. Sigurd's rit.

.... Toen op zijn ros, door vleug'len als gedragen,
Ver over 't sluim'rend aardrijk, naar het Oosten
Den heldenblik gekeerd, den luchtstroom tartend,
Die ijzig kil hem door het aanzicht sneed,
Reed Sigurd verder.
Zwijgend beurde 't woud,
Zijn zware kruinen naar het looden zwerk;
Omhuld door 't winterdons verhief de rij
Der reuzenbergen trotsch het hoofd en scheen
Het neevlig hemelruim te torschen; spraakloos,
In boeien vastgeklonken lag de stroom;
Het bleeke licht, dat door de wolkensluiers
Zoo mo eizaam henendrong, leek een bespotting
Van 't warm en koestrend purper, sinds zoolang
Verdoofd aan de eertijds blauwe hemeltent.

Snel, sneller reed hij voort op 't vurig ros
Door Odin zelf beslagen, tot bij wijl
Hem de adem schier verging en alles rond hem
In doffe duiz'ling weg te zinken dreigde;
Of erger nog een knokkelige hand
- De hand der vrees - een greep waagde op zijn hart.
Een enklen greep, want in hem klopte 't hart
Zoo warm en fier en rein, en in zijn borst
Heerschte albezielend zulk een sterk bewustzijn:

- ‘Gij hebt een hooge roeping te vervullen!’ -
Dat al de volgers uit het rijk der Nacht
Dra vloden of verbleekten bij zijn aanblik.
Hij hoorde en volgde één stem; zij riep: - ‘Vooruit!’
Den afgrond langs, waarin de stortvloên dondren;
Het scherp der rotswand over, haav'nend hem,
Niet enkel 't kleed maar 't krimpend, trillend vleesch;
Het woest der vlakte door, waar eenzaamheid,
Verlatenheid den schepter zwaait! - Vooruit,
Naar 't grootsche, heil'ge doel, den eeuw'gen Morgen,
Naar 't vlammend Oosten, waar het Leven woont!

Ginds rees de rots door schittrend vuur gekroond.
Hel tegen 't grauw der lage nevelgolven,
Steeg 't glorend, gloeiend, flikkrend purper op.

Reeds brieschte 't ros den vuurwalm steigrend tegen,
Reeds sloeg zijn hoef uit 't erts des bodems vonken,
Reeds deinsde 't woest terug.....
Maar Sigurd's vuist
Dreef 't aan tot rasscher vaart.
En siddrend stoof het
De vlammen door, die van den burcht hem scheidden,
De tooverburcht uit schilden opgebouwd,
Waar winterslaap Brunhilde hield omvangen,
En zij den arm des sterken helds verbeidde,
Om schooner, zegenrijker weer te ontwaken.

II. Op de avondmarkt.

Scherp blaast de Noordenwind al is 't ook Mei.
De boomen op het Marktplein buigen kreunend
Hun takken onder d' adem van den wind,
Die vinnig op hen aangiert en de spruitjes
Van 't jonge groen meedoogenloos in 't rond strooit.
Voor lang doofde aan het zwerk de gloed der zon;
Zwart-grijze wolken jagen daar langs heen,
Een pooze in 't Westen, - waar de maan ontwaakt,
En scheemrend zilverwaas het ruim doorvloeit, -
Tot sneeuwig-hel, gevleugeld dons omtooverd.

Op 't Marktplein flakkert, zwellend uit zijn bus,
Het vurig rood der walmpit; laaien gloed
Verspreidend op de zwaar bevrachte wagens;
Fantastisch spelend op der kramen luifels
En 't bont gewoel der menigte, die joelend
Voorbij dringt; - helle flikkerglansen loopen
Daartusschen om en roepen één sekonde
Uit 't duister van de warrelende groepen,
Hier 't stemmig moedertje op, dat nog bezorgd
Haar nieuwen koop beziet; daar 't jolig paar,
Verrast bij 't wiss'len van een teedren groet;
Een frissche, snaaksche deern, een forsche werkman,
Al aandacht voor den wonderkramer ginds,
En, - nooit ontbrekende waar jool of twist
Te speuren valt, - de drieste, tengre deugniet,

Zijn pet op zij, in havelooze plunje,
De gretige oogen vol van spot- en plaaglust,
Een brok van jeugd, van 's levensvol- en dolheid.

Fel zweept en wringt de wind de vuur'ge tongen.
Benêen en opwaarts zwiert de gloed: hij klimt
Met rosse tinten langs de boomen op,
Werpt grillige schakeersels op de gevels
En doezelt zachtkens weg in 't vale floers,
't Welk dichter steeds de nacht in 't ronde weeft.

Het uur van sluiten nadert. - Scherper krijscht
Het roepen des verkoopers; nauwer schoolt
De kring van koopbelusten sâam; hun oogen
Omvâemen 't uitgestalde, zoeken uit,
En dingend, lovend zwelt er 't koor der stemmen,
Waarboven nu en dan een kwinkslag schalt,
Die vloek- of lachbui luide doet ontspringen.

Ginds onder 't schuttend zeildoek staat vrouw Albers,
Haar malsche groenten voor zich uitgespreid.
Merkwaardige oude! - Wit zijn haar en wenkbrauw,
Doorgroefd van rimpels is 't verbleekt gelaat,
Maar de oogen derfden weinig van hun glans,
Getuigen van den flinken geest daarbinnen,
Nog ongebogen als de kloeke leest.
Een rood geruiten doek om 't hoofd geknoopt,
Den schoudermantel half terug geslagen,
Is ze ijvrig in de weer, bedient haar klanten,
Geholpen door het meisje, dat haar thans
Op zij treedt.
- ‘Grootmoe,’ vraagt zij snel, halfluid
En toont twee bossen penen, - ‘mag 'k ze geven?
't Is wel geen prijs..... doch ze is zoo arm, vrouw Line.
Ach, doe het maar!’
Zóó vleiend, ongeduld
Op 't bruin gezichtje, toeft ze en wacht. - Niet vruchtloos,
Dat zeggen blos en vroolijk', vriendlijke opslag,
Wanneer zij keert naar de andre zij des wagens,

Daar fluks het geurig groen der penen afsnijdt
En zoo vertrouwlijk babbelt: - ‘voor de geiten,
U schaadt het niet, al mist gij 't loof; bij ons
Is 't àl van pas. - Zie, houden doen ze toch!’
En - staving van 't beweerde, - werpt zij snel
De zware bossen opwaarts, vangt ze weer
In de uitgestrekte handen op en lacht
Het oudje toe, dat met haar open sluitmand
Hoofdschuddend vóor haar staat.
Liefkoozend rust
Vrouw Albers' blik op 't vlug, aanvallig meisje:
Een rank figuurtje, een open voorhoofd, kijkers
Vol gul vertrouwen, blijde tintling, waar
De levenslust der vijftienjaar'ge uit blinkt.
Van 't schalke mondje wijkt de grimlach niet,
De stugste ontlokt ze een woord. - Wat eenmaal later
Als 't jong gemoed zijn vollen bloei bereikt heeft,
Die oogen en die lippen zullen spreken?
Wat wonderzoete klank haar stem doortrillen,
Welk licht 't fluweelzwart oog ontstralen zal,
Als h a a r der liefde rijke gloed doorstroomt?
- ‘God neme u in zijn hoede,’ mompelt eensklaps
Vrouw Albers bitter. - Toorn en weemoed wiss'len
Elkander af op haar ontroerd gelaat;
Een nevel dekt haar oog, wijl scherp heur hart
De erinn'ring aan een wreed verleên doorvlijmt.

Vóór zestien jaar heeft eens haar kind gestaan,
Waar Brechtje staat, als deze blijde en argloos,
Bekoorlijk, want der ziele zonneschijn
Had 't jong gelaat verlicht, dat veler oog,
Schier a l l e r oog getrokken en geboeid had.
Hoe trouw had zij haar lieveling behoed
Voor menig ruwen schok, waardoor zoo vroeg
In 't hart van 't kind des volks het teere waas
Van 't eerste frissche ontluiken gaat verloren;
Gewaarschuwd als de hartstocht haar bedreigd had,
Gehuld in liefde's lokkende vermomming.
Toch had de huichelaar gezegevierd!

't Voorname in toon en houding, 't gloedvol oog,
De lach op 't zinlijk, krachtig, schoon gelaat,
Zij meent dat alles weer te zien.
- ‘Hij slecht,
Oneerlijk, hij gewetenloos!’ had 't meisje
Verbijsterd uitgeroepen en haar oog
Had luider nog haar ongeloof verkondigd.

Koud was de Meimaand van dat jaar geweest
En guur een nacht als deze, toen haar koorts
Op 't ziekbed had geworpen. - Aan haar sponde,
Met onverflauwd geduld, vol teedre zorg
Had daar haar kind gewaakt, haar nôo verlatend
Als huiselijk bestier ter deur haar uitdreef.
- ‘Kind, danken voor uw trouwe kan 'k u niet,’
Had zij gezegd, toen zij voor 't eerst weer opzat;
- ‘Geen woorden,’..... verder was zij niet gekomen:
Daar had een schâuw gerust op 't lief gelaat,
Iets schuws gelegen in 't omsluimerd oog,
In 't nederbuigen van het jeugdig hoofd,
Dat zacht maar vast de moederlijke hand,
Die 't op te heffen, zocht weerstreefd had.
Zwart
Was 't pad der moeder sinds dat uur geweest.

Nog eenmaal had een weerschijn van den lach,
Die vroeger één was met haar minlijk wezen,
De wolk der schaamte op 't jong gelaat doorbroken.
- 't Was luttel dagen voor haar dood geweest. -
Zij had haar pasgeboorne aan 't hart geklemd
Met stille vreugd; met nameloos verrukken
Haar lippen lang geprest op 't zwellend mondje,
Dat half geopend als tot kussen noodde,
Maar eensklaps zich met wild gebaar, een kreet
Van smart en wanhoop huivrend afgewend.
En 't kind haar moeder reikend, had zij dof,
Hartstochtelijk gefluisterd: - ‘Zal haar lot
Gelijk aan 't mijne zijn?.... O, Moeder, red haar,
Mijn s c h a n d e zij haar redding; spaar mij niet!’

Daarna had haar 't besef voor goed verlaten;
De doodstrijd was begonnen, tergend, wreed,
Alsof de ziel van 't lichaam niet kon scheiden,
Dat in zijn bloei ten grafkuil werd gedoemd.

En 't is haar of op nieuw een ruwe hand
Zich uit zal strekken naar het jonge leven,
Dat naast haar bloeit; of haar de foltring beidt,
Dat weer de blos zal bleeken op die wangen,
De glans zal sterven in die heldere oogen,
De lach zal vlieden van dien frisschen mond.
Weer is 't haar of zij nogmaals 't antwoord hoort
Van hem, die haar heur dochter heeft ontroofd,
Zijn smalend antwoord, dat haar ziel doorwond heeft,
Met machtelooze woede heeft vervuld;
Want lijdzaam heeft zij 't onrecht niet gedragen,
Zij heeft gestreden voor heur arm misleide,
En strijden zal zij voor haar lievling ginds.
Dan - plotsling stokt heur adem. -
Kille vrees
Slaat haar om 't harte: Brechtje is jong, zij oud!
Wie waarborgt haar dat zij zal blijven leven
En Brechtje schutten zal?
Daar klinkt haar lach,
Haar schertsende uitroep: - ‘Grootmoe, 'k win 't u af;
Mijn helft is leeg!’ en vlug en vaardig vlijt zij
De laatste groenten neer in korf en tasch,
Door vele grage handen haar gebôon.
Warm glijdt de gulle lichtgloed langs haar heen
En kleurt de zacht geronde wangen rood,
Verwijlt op 't donker, weeldrig golvend haar,
- Een beeld is zij van 't rijke, blijde leven! -
- ‘Klaar!’ roept zij 't flappend zeil ontknoopend uit.

Werktuiglijk helpt vrouw Albers, - 't Nachtlijk grauw,
- Waar één voor één der lichten flikk'ring flauwt,
Grimt haar vol spooksels tegen. Hard en strak
Wordt 't kortlings nog zoo vriendelijk gelaat.
Toch bruist de toorn in haar: zij knelt de hand

Krampachtig sâam, als vatte ze in dien greep
Al 't booze en lage van de wereld, wierp ze 't
Der maatschappij verwijtend in het aanzicht
En sarrend suist het door haar bonzend hoofd:
- ‘Alleen zal Brechtje staan.’

Thans op den wa gen
Is 't àl gelâan en langzaam voor zich uit
Het zware voertuig duwend, wijl het meisje,
Bezorgd en liefdrijk nu en dan een blik
Naar de oude heenwendt, slaan zij beiden zwijgend
Den weg in naar heur woning, schuilend ginds
In 't schaars verlichte zwart der stille steeg.

III. Zus' jaardag.

Stil, klepte daar geen deur?
De krullebol,
Half droomend nog op 't kussen neergevlijd,
Ontwaakte en sloeg de omfloerste kijkers op
En pinkte tegen 't licht. - Ginds rees de zon:
't Was dag! Heel vroeg nog. - Alles sliep in huis.
Hij ook nog half.....
Neen, nu niet langer meer!
Daar stond hij vóór zijn bed, flink uitgestrekt,
De hoosjes in de hand, de kousen aan,
Een blos op 't guitig, geestig aangezicht,
In 't oog een straal zoo gul als 't morgenlicht.

Toen naar de plek, waar 't jonger tweetal lag.
- ''k Ga mee!' zei de een en hief het kopjen op,
Maar dook weer neer en sliep te vaster in.
Dat gaf een tobben eer zoo'n slaaprig paar
Uit bed was!
- 'Sst, geen schoenen aan.... Te hard.'
En muisjesstil sloop 't drietal naar beneên,
Den gang, de keuken door.
Ben, de oudste, ontsloot
De tuindeur.... Fluks de schuur in....
Dáár lag klaar
Wat gistren reeds vergaard werd voor het feest:

Een berg van Meidoorntakken, helder wit
Naast blozend rood.
- ‘Hoe mooi!’ ontsnapte aan Jo,
De kleinste en dikste van de bende, een maat
Vier turven hoog, met oogen als kristal,
Een blonden krulkop, louter lust en pret,
- Kaboutertje in zijn luchtig nachtgewaad! -
En, de armen vol reeds, beurde hij en sprong
Zijn broeders snel vooruit naar 't stille huis.
- ‘Bedaard’, vermaande Ben en - s t o o f hem na,
Op rug en schouders frisch en geurig groen.

- Aan 't werk, hoezee! zei Dirk en zwaaide een schaar.
Ja, w e r k e n was 't! - Om stoel en tafelblad,
Om deurpost, schoorsteen, om het raamkozijn,
Om al de schilderijen aan den wand,
Werd 't groen geslingerd en gewoeld, geschikt
Tot monsterruikers. - Toren-, hemelhoog,
Tot aan de zoldring reikten zij!
Een schat
Van bloesems geurde en daalde er op hen neer;
Op 't bruin en blond der lokken; op 't gelaat,
Zoo frisch en bloeiend als de bloesems zelf.

Vlug repten aller handen zich; bij wijl
Ontglipte een snapziek mondje 't zacht gejuich:
- ‘'t Is prachtig.... òf zij blij zal zijn van daag!’
Dan weer, luid sussend, klonk des oudsten stem,
Van boven van zijn ladder: - ‘Wees toch stil;
Als Zus eens wakker werd!’

Zoo ging het voort,
Tot àl wat kronenswaard was, wàs gekroond.
Alleen voor 't venster hield nog 't troepje stand
En keek bedenklijk toe en schudde 't hoofd....

't Was àlles mooi, maar dáár ontbrak iets aan.

En 't bleef ontbreken. - Hadden wij een vlag,

‘Iets roods’, zei Ben en trok zijn zakdoek uit.
Die kleurde keurig bij het glimmend groen,
Maar toch, toch wilde 't niet!
- ‘Ach, kwam zij maar’,
Riep Jo mistroostig uit, - ‘Zus weet het wel.’

Een pauze.... een oogenblik bedenkens, toen
Vloog Ben de kamer uit - hem de andren na -
Naar 't klein vertrekje waar de jaar'ge sliep.

- ‘Zus, wordt eens even wakker!’ klonk 't in koor.

Zes stralende oogen lachten bruinoog toe;
Zes armen hielden vleiend haar omvat.
- ‘Mee moest zij!’ - Juichend joelden zij dooreen:
- ‘'t Is wèl heel mooi.... maar 't gaat niet zonder jou.’

MARIE BODDAERT.

Dramatisch overzicht.

‘Wanneer er geen Molière bestaan had, zou het er wel eenigzins anders uitzien in de wereldletterkunde, maar niet op de repertoires van de Nederlandsche schouwburgen onzer dagen.’ Die woorden, welhaast zeven jaar geleden in het tijdschrift van het Tooneelverbond geschreven, zou ik nog heden kunnen herhalen. Sedert de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ wederom bezit nam van den Stadsschouwburg werd er geen enkel stuk van Molière vertoond.

Is het omdat de komische kracht van den Franschen blijspeldichter geen vat heeft op ons publiek? De bewijzen van het tegendeel liggen voor het grijpen. Nadat, tijdens de Tentoonstelling van 1883, de voortreffelijke troep van het Parijsche Odéon in den Amsterdamschen Stadsschouwburg veertien dagen lang voor stoelen en banken had gespeeld, werd de zaal als met een tooverslag gevuld, toen Molière op het affiche verscheen. *Tartuffe, Le malade imaginaire, L'école des femmes* werden door een talrijk publiek toegejuicht.

In de jongstverloopen Novembermaand kon men hetzelfde waarnemen. Eenige Fransche tooneelspelers, van welke alleen T a l b o t , als oud-sociétaire van het Théatre Français, bij een deel van het publiek bekend was, kondigen in den Stadsschouwburg een voorstelling van *L'avare* en *Le médecin malgré lui* aan, en in weinige dagen zijn alle plaatsen genomen. Bij een tweede Molière-voorstelling, een week later, komen er plaatsen te kort.

Molière heeft dus voor ons publiek een groote aantrekkelijkheid. Tot hoe lang nog zal men hem bannen van ons tooneel? Wie weet wat Bouwmeester van *de Vrek* zou weten te maken! Of meent men, der traditie getrouw, de rol aan een komiek te moeten geven, aat dan Schulze, die te weinig gelegenheid vindt zich in het hoo-

gere blijspel te onderscheiden, zich eens meten met deze rol, welke Albregt met zooveel meesterschap vervulde. Niemand die Bouwmeester of Schulze van gebrek aan oorspronkelijkheid zal beschuldigen, wanneer het blijken mocht, dat zij, bij hunne vertolking van *de Vrek*, zich Talbot tot voorbeeld kozen.

Talbot, die reeds voor meer dan dertig jaren deze rol vervulde, er den 20en Januari 1856 op het Théâtre Français meê debuteerde en jaren lang groot succes meê behaalde, speelt haar ondanks zijn 61 jaren, nog met groot talent. Zonderling klinkt het ongemotiveerd oordeel van Lewes, wanneer hij in zijn *On actors and the art of acting* spreek van 'M. Talbot, whom I saw last year (1864) in *L'avare,* and whose performance of that part excited in me the liveliest desire - to see him no more.'

Het is bekend dat bij de eerste voorstelling van *L'avare*, den 9^{en} September 1668, Molière zelf de rol van Harpagon speelde. In Frankrijk heeft men de rol dan ook steeds tot het repertoire van den komiek gerekend. Elders, met name op het Duitsch tooneel, geeft men haar soms aan den karakterspeler. In de latere jaren was zij in het Théâtre Français o.a. in handen van Provost, van Talbot, en van Got. Allen lieten op de komische zijde van de rol het volle licht vallen. Provost speelde ze breed en langzaam; Got maakt van den Harpagon een van die kittige, opvliegende oudjes, die altijd in beweging zijn, steeds heen en weer trippelend en rondsnuffelend. Talbot nadert meer de opvatting van Provost, zijn gierigheid heeft iets goedigs, men lacht er om, maar men kan er zich niet boos om maken, zich er niet aan ergeren. Geheel anders was de opvatting van onzen Albregt. Onder zijn handen werd Harpagon bijna een tragische figuur; men werd bang voor zoo'n vrek, en als hij jammerde om de hem ontstolen cassette, gevoelde men medelijden met den armen man.

Het lijdt geen twijfel of Molière heeft de rol komisch willen zien opgevat. Bij zulk een opvatting, is er ook minder gevaar, dat de ergernis van Rousseau over de houding, dien Cleante tegenover zijn vader aanneemt, gedeeld wordt. In zijn bekenden brief aan d'Alembert gaf de 'burger van Genève' over *L'avare* zijn hart lucht en beweerde hij dat een stuk, waarin zulke tooneelen voorkomen, als een 'école de mauvaises moeurs' beschouwd moest worden. Saint-Marc Girardin in zijn *Cours de littérature dramatique* heeft Rousseau's opvatting afdoende bestreden.

Wat doet Molière? Niet anders dan in sprekende kleuren de gevolgen schilderen van de gierigheid, van dien hartstocht, waaraan een mensch zijn eer, zijn vrienden, zijn huisgezin, alles opoffert. De gierigaard heeft zijn goud liever dan zijn kinderen. Geen wonder, dat dezen, door 's vaders schraapzucht in geldelijke verlegenheid gebracht, dien vader weldra niet meer eerbiedigen. *A père avare, fils prodigue*, zegt het spreekwoord. Cléante wordt een verkwister, en komt er toe zijn vader te verachten; - dit is Harpagon's straf.

Zoowel het eerste tooneel, waarin Cléante in den woekeraar, die hem tijdelijk uit zijn geldnood belooft te helpen, zijn vader herkent, als het tweede, waarin hij in zijn vader een medeminnaar ontdekt, zijn geheel geschreven in den toon van het blijspel. Had Molière deze toestanden ernstig opgenomen, ware de vaderlijke macht, in het tweegesprek tusschen vader en zoon, in ernst bestreden en verdedigd geworden, was er over geraisonneerd op de wijze als een hedendaagsch dramatisch schrijver, een Dumas bijvoorbeeld, het doen zou, dan ware er allicht grond geweest voor Rousseau's bedenking. Molière echter vat de zaak van het begin tot het eind van zijn belachelijke zijde op; hij stelt de ondeugd van weerszijden aan de kaak door ze in een bespottelijk licht te plaatsen. Zóó komt de moraal er zonder kleerscheuren af.

Weinige dagen nadat wij ons te goed hadden gedaan aan Molière, werd onze aandacht gevraagd voor eene voorstelling van Victor Hugo's *Marie Tudor* met mevrouw Frenkel in de titelrol.

De voorstelling deed weer bij velen de vraag rijzen: wie kiest bij de Vereeniging ‘Het Nederlandsch tooneel’ de stukken? Volgens welke beginselen wordt het repertoire vastgesteld? Aan den goeden smaak van de Directie, aan haar kunstzin, haar literaire kennis, haar lust om goed te doen behoeft niet getwijfeld te worden. Maar hoe komt dan zulk een stuk, nog wel met zorg gemonteerd, op de planken, en waarom moet (om iets te noemen) Alberdingk Thijm's *Misanthrope*-vertaling maanden lang antichambreeren?

Men zou op de hoogte moeten zijn van de geheele tooneelhuishouding, van de verhouding tusschen bestuurders en bestuurden, van de kleinere en grootere intriges, welke achter de schermen plegen gesponnen te worden, en van zooveel meer, om in deze een billijk oordeel te vellen. Wie weet, hoeveel goede voornemens schipbreuk lijden op den onwil van enkele tooneelspelers! De groote

opofferingen, welke de Vereeniging zich getroost, onder anderen ook voor de verbetering der materieele positie van den tooneelspeler, zouden de acteurs, al ware het slechts uit welbegrepen eigenbelang, tot krachtige medewerking moeten nopen. Is op die medewerking steeds te rekenen? En waar zij ontbreekt, is daar het Bestuur krachtig genoeg, niet slechts om de teugels in handen te houden, maar om de Thespiskar te sturen waarheen het wil?

Zoo hoort men dezen en genen vragen, en in verband daarmeê, hoort men den wensch uitspreken, dat aan de jongere leden van het gezelschap, aan begaafde oud-leerlingen der Tooneelschool, meer gelegenheid worde gegeven om zich practisch te ontwikkelen. Mevrouw Rössing heeft zich niet te beklagen; Schulze treedt, in afwachting dat men hem eens zijn kracht zal laten toonen in een groote rol, in kleine rollen herhaaldelijk op; maar waar blijft Schwab, die nog altijd teert op den roem, nu drie jaar geleden met zijn Dauphin uit de *Lodewijk XI* behaald; waar Juffrouw Bos, die een vorigen winter velen verraste door de wijze, waarop zij de balconseène van *Romeo en Julia* voordroeg?

Al vragende, dwaalde ik van *Marie Tudor* af. Trouwens, wat valt er van dit stuk te zeggen? De keus is te zonderlinger, omdat *Marie Tudor* zelfs in Frankrijk nooit een duurzaam succes heeft gehad en dan ook niet op het repertoire is gebleven. Bij de eerste voorstellingen in 1833 hield het bewonderenswaardig talent van Mlle Georges, die de rol van de koningin vervulde, het stuk een tijdlang staande; bij de reprise in 1844 ging men het zien om het samenspel van Mlle Georges en Mad. Dorval; maar toen was het uit.

Naar den inhoud is het een zuiver melodrama. Als aan het slot van het 2e bedrijf de koningin ten aanhoore van haar geheele Hof, den beul, op haren minnaar Fabiani wijzend, toeroept: ‘Tu vois bien cette tête, cette jeune et charmante tête, qui ce matin encore était tout ce que j'avais de plus beau et de plus cher au monde; eh bien cette tête, tu la vois bien, dis? - je te la donne,’ en daarop het scherm valt, dan zijn wij *en plein mélodrame*. Marie Tudor, de koningin-boeleerster, is een waardig pendant van Marguerite de Bourgogne uit *La tour de Nesle*, het model van het genre. Toch, melodrama tegenover melodrama, geef ik de voorkeur aan het zuiverste specimen, aan het beroemde gruweldrama van de Porte Saint-Martin. In levendigheid van voorstelling, in opeenvolging van

verrassende coups de théatre, in snijdende kortheid van uitdrukking wint *La tour de Nesle* het van *Marie Tudor*. Het drama van Gaillardet en Dumas père, van 1832, is met al zijn dolle onwaarschijnlijkheden, zijn gruwelen, zijn terugstootende tooneelen, tienmaal boeiender dan zijn tijdgenoot van 1833. Geen lange tirades, maar feiten; één enkel woord, één fraze doet u ontroeren, en met ingehouden adem volgt ge die aaneenschakeling van gruwelijke avonturen. Kippenvel krijgt ge, wanneer Buridan Marguerite, die haar minnaars in den toren lokt om ze daarna te vermoorden en hunne lijken in de Seine te werpen, in het oor fluistert: 'Marguerite, n'est ce pas qu'à ton compte il manque un cadavre?'

In *Marie Tudor* niets van dit aangrijpende. Durfden de acteurs van 'het Nederlandsch Tooneel' den melodramatoon aanslaan, het stuk zou althans wat karakter en kleur gekregen hebben en wellicht hebben kunnen boeien; maar zoo kalm weg, in den toon van het moderne drama gespeeld, leek alles hopeloos grauw en eentonig, en kon zelfs het zeer verdienstelijke spel van Mevrouw Frenkel het stuk niet redden.

De *Antigone* van Sophocles, den 18en December door de leerlingen van het Amsterdamsch Gymnasium ter gelegenheid van de inwijding van het nieuwe Gymnasiumgebouw vertoond, dagteekent van ongeveer drie en twintig eeuwen vroeger als *Marie Tudor*; en toch staat het ons nader dan Hugo's drama. De *Antigone* is misschien het meest menschelijke van al de tragediën, welke uit de oudheid tot ons zijn gekomen. Al speelt in de geheele sombere legende van Thebe het geheimzinnige en geweldige Noodlot een gewichtige rol, op zich zelf beschouwd is de *Antigone* in de eerste plaats een drama van menschelijke gevoelens en menschelijke hartstochten. Het conflict tusschen de geschreven staatswet en de ongeschreven wet van het hart, is een conflict niet enkel van voor 2300 jaren, maar van gisteren, van heden. Het moderne drama geeft ons een dergelijken strijd herhaaldelijk te aanschouwen.

Men heeft, om zijn volle belangstelling aan dien strijd te schenken, niet noodig zich te herinneren, dat aan de zorg voor de teraardebestelling door de Grieken dáárom zooveel gewicht gehecht werd, omdat zij zich, ook na den dood, de ziel nooit geheel afgescheiden van het lichaam konden voorstellen. De fijngevoelende Antigone, die in den geliefden doode, wat hij ook tegen Thebe misdeed, haren broeder ziet; die, al weet zij welke onmenschelijke

voorschriften Kreon gaf en met welk een onbuigzame hardheid hij ze door zal drijven, zich geheel overgeeft aan haar vrouwelijk gevoel, aan den vromen eerbied jegens de dooden, en aan haar zusterlijke liefde, die haar als een plicht voorschrijft te handelen gelijk zij handelt, - deze echt vrouwelijke natuur moet zelfs den modernsten toeschouwer, ook wanneer de bovenbedoelde Grieksche beschouwing hem ten eenemale onbekend is, diep treffen. Dat is geen ziekelijke opwinding, die haar zoo doet handelen. Zij weet wat zij wil; zij heeft een edel doel voor oogen, en daaraan offert zij haar leven. Antigone's straf schijnt ons in geen verhouding tot haar misdrijf, en dat zulk een heldin, zij het ook door eigen hand, moet sterven, doet ons pijnlijk aan. Maar wie wordt ten slotte het strengst gestraft? Is het niet Kreon, die den raad der grijsaards van Thebe, de smeekgebeden van zijn zoon trotseerend, allen, die hem dierbaar zijn, om zich heen ziet sterven, en alleen achterblijft; ‘alleenheerscher, maar over een woestenij’, zooals Haemon hem snijdend had toegevoegd.

Zuiver en edel van vorm zijn de beelden, die Sophocles voor ons schept, als waren zij uit marmer gehouwen; maar tegelijk zoo vol leven, zoo menschelijk, dat wij met hen lijden en strijden.

Vol vrouwelijke teederheid is het antwoord van Antigone, wanneer Kreon haar herinnert dat Polynices als vijand van den staat is gestorven en de haat, welken men hem moet toedragen, door den dood niet mag worden uitgewischt: ‘Ik ben niet geboren om haat voor haat, maar om liefde voor liefde te geven,’ of, zooals Opzoomer vertaalt:

> Mij schiep natuur tot liefde, niet tot haat.

Wanneer de wachter verhaalt hoe hij tot de ontdekking van de schuldige kwam, dan teekent hij Antigone's jammerkreet, op het gezicht van het weder ontbloote lijk van Polynices, als de schrille wanhoopskreet van een vogel, die in zijn nest teruggekeerd er zijn jongen niet meer vindt. En hoe echt vrouwelijk is de trek aan het slot van het hartroerend afscheid der heldin, wanneer zij, hoewel stil berustend in haar lot, zich beklaagt dat zij sterven moet zonder den kus van een echtgenoot te hebben ontvangen of een kindje met haar melk te hebben gevoed! Treffend noem ik het dat zij, die sterven moet, omdat zij de familie heeft gesteld boven den staat,

in het aangezicht van den dood nog een weemoedigen blik werpt op dat hoogste familieleven, waarvan haar het genot voor eeuwig ontzegd is. Jammer dat deze regels in de voor deze voorstelling gekozen tekst werden weggelaten.

Zulke grepen uit de ziel, zulke fijne, humane trekken en beelden vindt men telkens. En de handeling, zoo eenvoudig, zoo natuurlijk, vormt een aangrijpend geheel, een kunstwerk van de volmaaktste afmetingen, harmonisch van bouw, even stout als bevallig van lijnen. Het edelst vrouwelijk gevoel heeft in de *Antigone* zijn volmaaktste uitdrukking gevonden.

Men heeft het een dwaasheid genoemd, dit stuk te vertoonen in de oorspronkelijke taal, die slechts door weinigen nog gelezen wordt, en door bijna niemand op het enkel hooren wordt begrepen. En was het niet haast heiligschennis, zulk een tragedie, zulke hoogste kunst te laten verknoeien door 16, 17jarige gymnasiasten, die in de voordracht van de Grieksche verzen, in standen en gebaren veel, misschien alles te kort zouden schieten? De uitkomst heeft die bezwaren schitterend gelogenstraft. '*Nil volentibus arduum*,' zou het devies kunnen luiden van de vereeniging gymnasiasten en oud-gynmasiasten (jonge studenten die een vorig jaar het gymnasium verlieten), welke zich aan de vertooning van *Antigone* hebben gewaagd. Een ernstige, gewetensvolle arbeid, weken lang, bracht deze vertolking tot een hoogte, welke tooneelspelers van beroep dikwijls niet bereiken. De toeschouwers werden door deze tragedie, vertoond in een voor de overgroote meerderheid onverstaanbare taal, geboeid en getroffen tot het einde toe. En de voortreffelijke dictie van de hoofdpersonen, waardoor elk woord tot zijn recht kwam, de diepe tragische tonen, welke u vaak in het gemoed grepen, de smaakvolle standen en gebaren, hadden, op enkele uitzonderingen, niets aangeleerds, niets gedwongens, maar schenen op het oogenblik zelf, als bij ingeving, gekozen. De heer M.B. Mendes da Costa, die de oefeningen leidde, heeft alle eer van zijn werk. Er steekt in hem een regisseur en een 'Vortragsmeister', wiens talent ons tooneel uitnemend te pas zou kunnen komen.

De koren, die, gelijk ook in Duitschland bij de opvoering van *Antigone*, naar de vertaling van Donner, pleegt te geschieden, hunne plaats behooren in te nemen tusschen de toeschouwersruimte en de spelers, op een gedeelte van het tooneel minder verheven

dan het overige, konden door hunne plaatsing achter de schermen den beoogden indruk slechts ten deele maken. Wat men ook tegen het gebruik van deze moderne muziek bij een antiek treurspel hebbe aan te voeren, ik ben overtuigd, dat bij verschillende aangrijpende momenten van de tragedie de Mendelssohnsche muziek, de stemming vertolkende, in welke de dramatische toestand de toeschouwers (hier de Thebaansche grijaards) brengt, tot verhooging van den indruk moet bijdragen. Dit is zeker het geval bij het koor dat Eros bezingt en het daaropvolgende afscheid van Antigone, waarbij de grijsaards hun ernstige stem doen hooren; in den dithyrambus aan Bacchus, den beschermer van Thebe, en op het oogenblik als Kreon nadert met het lijk van Haemon.

Toen Mendelssohn in het voorjaar van 1841 naar Berlijn was gekomen en van den kunstlievenden koning Friedrich Wilhelm IV de opdracht had ontvangen om voor de opvoering van *Antigone*, in de pas verschenen vertaling van Donner, de muziek te componeeren, ontveinsde hij zich het moeilijke van zijn taak niet. Al de bedenkingen en bezwaren, welke men tegen deze compositiën later heeft opgeworpen, werden vooruit door hem overwogen, - zoo verhaalt Eduard Devrient in zijne ‘Erinnerungen an Felix Mendelssohn Bartholdy.’ Het plan, dat het meest voor de hand lag, was de koren in recitatiefvorm unisono, afgewisseld met solo's, te laten zingen, enkel begeleid door zulke instrumenten als men aanneemt dat in Sophocles' tijd in gebruik waren: fluiten, tuba's en harpen, als vervangende de lier. Doch Devrient waarschuwde dat de zang ondraaglijk eentonig zou worden, en de woorden, zelfs in den recitatiefvorm, moeilijk verstaanbaar zouden zijn. Toch beproefde Mendelssohn het; maar hij gaf de proef weldra op. Niet alleen zag hij in dat de koorzang, bij een dergelijke bewerking, eentonig en onmuzikaal werd, maar de begeleiding met een zoo schrale instrumentatie scheen hem een kinderachtige nabootsing van de muziek der Ouden - een muziek van welke wij toch eigenlijk bitter weinig weten. Het archeologisch experiment werd dus niet voortgezet, maar Mendelssohn gaf zich, zonder naar ‘philologische muziek’ te zoeken, met al den ernst, welke zijn kunstenaarsnatuur eigen was, aan de compositie van de koren over, naar de stemming, welke zij in hem verwekt hadden. Welk een indruk hij van de *Antigone* ontvangen had vernemen wij uit een brief van 21 October 1841 aan den Leipzigschen Concertmeester Ferdinand David gericht. ‘Die Aufgabe

an sich war herrlich' - schrijft Mendelssohn - 'und ich habe mit herzlicher Freude gearbeitet. Mir war's merkwürdig, wie es so viel Unveränderliches in der Kunst giebt; die Stimmungen alle dieser Chöre sind noch heut so ächt musikalisch, und wieder so verschieden unter sich, das sich's kein Mensch schöner wunschen könnte zur Composition.'

En nog ander dramatisch genot schonk ons de maand December.

Na drie en een half jaar kwam do voortreffelijke Duitsche tooneelspeler E r n s t P o s s a r t weder tot ons met onverzwakt talent. Aan de ons reeds van hem bekende groote rollen, als Nathan der Weise, Shylock, waarover ik in *de Gids* van Mei 1882 schreef, voegde hij thans *König Lear*. In dit aangrijpend drama, waarin Shakespeare het afgrijselijke tot het uiterste heeft gedreven, gaf de kunstenaar ons de volle kracht van zijn talent. In de ontzettendste uitbarstingen van woede, bij den bittersten weedom, zoowel als bij de innigste teederheid, in de schildering van den opkomenden waanzin, bij het herkennen van zijn Cordelia, - overal gaf hij ons de schoonste kunst te genieten, nergens stoorde hij door te schrille kleuren, of door jacht op effect. Voor den heer Bouwmeester, die deze rol, naar ik verneem, dezen winter zal spelen, een uitnemend voorbeeld.

J.N. VAN HALL.

Politiek overzicht.

Amsterdam, 23 December.

Toen de heer Von Bismarck, meer dan dertig jaren geleden, nog gezant van Pruisen was bij den Duitschen Bond, liet hij zich over de parlementaire regeering in Engeland in een vertrouwelijk gesprek op weinig vleiende wijze uit. ‘Sedert de Reform bill van 1832,’ - zoo zeide hij - ‘sedert de oude, erfelijke wijsheid de ontketende partijhartstochten niet meer in toom vermocht te houden, is het mij onmogelijk, vertrouwen te stellen in een land, waar dagblad-artikelen meer invloed hebben dan politieke beginselen, - een land, dat door de wisselende openbare meening wordt geregeerd.’ En dertig jaren lang heeft de Duitsche staatsman, bij iedere voorkomende gelegenheid, dat onderscheid tusschen eene parlementaire en eene constitutioneele regeering scherper doen uitkomen. Het parlementair ministerie leidt de zaken met den steun en in den geest van de parlementaire meerderheid; het constitutioneel ministerie is met de leiding belast als het vertrouwde orgaan van de kroon; het is tevreden, wanneer wetsontwerpen worden aangenomen, maar het behoeft niet af te treden en is zelfs niet in zijne positie geschokt wanneer zijne voorstellen worden verworpen; het kan heden met de meerderheid, morgen met de minderheid samen gaan en overmorgen voorstellen doen, waarvoor in het parlement in 't geheel geen partij te winnen is. Het eenige richtsnoer en de eenige beperking voor de handelingen van zulk een kabinet zijn de feitelijke besluiten der vertegenwoordiging. Het kan een verworpen wetsontwerp niet toepassen, van geweigerde credieten geen gebruik maken. Maar het wordt evenmin door een votum van vertrouwen van het parlement versterkt, als het door een votum van wantrouwen verzwakt wordt.

Het constitutioneel ministerie, zoo als de heer Von Bismarck zich dit denkt, ontleent zijn recht van bestaan alleen aan de kroon. In de bekende koninklijke boodschap van 4 Januari 1882 heeft dit stelsel zijne officiëele sanctie ontvangen. ‘Het recht van den koning, om de regeering en de staatkunde van Pruisen naar eigen inzicht te leiden, is door de grondwet beperkt, maar niet opgeheven. De verantwoordelijkheid der ministers voor de regeerings-maatregelen sluit niet uit, dat deze moeten beschouwd worden als van den koning zelven uitgaande, en als de uitdrukking van diens wil.’

Men behoeft zich slechts den conflicttijd te herinneren, om in te zien, dat de heer Von Bismarck ook op deze constitutioneele theorie het ‘nood breekt wet’ toepast. De geschiedenis van den Duitschen rijksdag levert overvloedige voorbeelden van den strijd tusschen de quasi-democratische beginselen, die op de samenstelling van dit lichaam zijn toegepast, en de dictatoriale opvattingen van den rijkskanselier. Dezelfde man, die verkondigt dat hij geen meerderheid noodig heeft, geeft zich de grootste moeite, om partij-groepeeringen tot stand te brengen, waardoor de oppositie in de minderheid wordt gebracht. Theorie en praktijk vormen- hier eene scherpe tegenstelling. Maar ééne goede zijde kan men aan het Pruisische systeem niet ontzeggen: het verzekert aan de regeering eene mate van stabiliteit, die haar ongetwijfeld wordt benijd door de staatslieden van andere landen, waar het de vertegenwoordiging is, die de ministeriën maakt en omverwerpt.

‘Geen meerderheid!’ - Ziedaar het doodvonnis, dezer dagen door de Engelsche kiezers uitgesproken. Maar - over wien?

Treft het vonnis de regeering van Lord Salisbury? De conservatieven zullen u antwoorden, dat hun aantal in het nieuwe parlement grooter zal zijn dan in het vorige, en dat de Iersche Home-Rulers zich daarenboven openlijk aan hunne zijde hebben geschaard. Zij zullen er op wijzen, dat de buitenlandsche politiek van den tegenwoordigen premier zelfs door den heer Gladstone wordt goedgekeurd, en u vragen: hoe kunt gij uit dit alles afleiden, dat onze beginselen en onze regeeringspraktijk zijn gewogen en te licht bevonden?

Moeten de liberalen aannemen, dat de uitspraak der kiezers hen veroordeeld heeft? Maar zij zullen opmerken, dat hunne partij in het parlement verreweg het sterkst vertegenwoordigd is, en dat

deze bijna evenveel leden telt, als de beide anderen te zamen. Zij zullen er bij voegen, dat op den steun der Parnellisten voor geen enkele partij te rekenen valt, wanneer het niet de vorming van eene tijdelijke en toevallige meerderheid, maar die van eene *working majority* geldt.

Denken wij ons een oogenblik den heer Von Bismarck in de plaats van Lord Salisbury. De quaestie der parlementaire usantiën of traditiën zou hem zeker geen slapeloozen nacht bezorgen, zoolang hij ‘het vertrouwen van zijne koningin en meesteres’ bleef bezitten. Natuurlijk zou hij over eene meerderheid wenschen te beschikken, en als men er hem geen kant en klaar aanbood, zou hij er eene trachten samen te stellen. Zeer zeker zou hij niet naar het Iersche Canossa gaan, zooals de heer Gladstone schijnt te willen doen, wanneer men hem nogmaals de vrije hand laat. Maar zouden de hier Parnell en zijne Home-Rulers zooveel verschrikkelijker zijn dan de heer Windthorst en zijne clericalen? En zou het niet voor de hand liggen, gebruik te maken van de diepe scheuring in de liberale partij, die zóóver is gegaan, dat een herstel van den samenhang, al ware het slechts voor het uiterlijk, eene taak was boven de krachten van den heer Gladstone?

Lord Salisbury schijnt inderdaad het voorbeeld van zijn beroemden Duitschen ambtgenoot te zullen volgen. Hij vindt in het votum der kiezers geen veroordeeling van zijne regeering. Hij is bereid om aan de seditieuse fractie der Ieren concessiën te doen, die, hoe gering ook in verhouding tot hetgeen geëischt wordt, ongetwijfeld zullen worden aangenomen, indien het blijkt, dat voorloopig niets meer te verkrijgen is. Hij zal, met opoffering van den rechter-vleugel zijner partij, de Whigs voor zijne zaak trachten te winnen, en niet in gebreke blijven om eene tegen hem gerichte coalitie van ultra-conservatieven en ultra-radicalen op de gebruikelijke wijze als onzedelijk en beginselloos te brandmerken.

Doch in één opzicht zal de Engelsche premier het voorbeeld van den Duitschen rijkskanselier n i e t kunnen volgen. Ronduit heeft hij verklaard, dat hij de eerste gelegenheid, die zich na de opening van het parlement voordoet, zal te baat nemen om een votum van vertrouwen te vragen, en wordt hem dit onthouden, dan zal hij aftreden. Lord Salisbury beschouwt zich dus niet slechts als constitutioneel, maar wel degelijk ook als parlementair minister, - in Engeland trouwens is geen andere houding mogelijk. Zal cehter

zijn ondernemen met goed gevolg worden bekroond, dan zal er, zij het dan ook slechts tijdelijk, eene ingrijpende wijziging moeten ontstaan in de historisch geworden samenstelling der Engelsche partijen. Wij zien niet in, dat hieraan eenig nadeel zon verbonden zijn.

De verdeeling der Engelsche volksvertegenwoordigers in conservatieven en liberalen heeft tot haar aanbeveling niets dan hare eenvoudigheid. Juist is zij zeer zeker sedert lang niet meer. De vorming der Iersche partij, die nu reeds 86 leden telt, is de eerste stoot geweest, aan het oude stelsel toegebracht, en de verwijdering tusschen de Whigs en de eenigszins socialistisch en republikeinsch gekleurde partij der radicalen onder Chamberlain en Dilke heeft er den nekslag aan gegeven. Dergelijke verschijnselen doen zich trouwens in alle landen met parlementairen regeeringsvorm voor, en het jammeren over de verloren eenheid onder de liberalen maakt het feit niet ongedaan. Wie vooruitstreeft, moet zich noch ergeren, noch verbazen, als hij door de groote massa niet op den voet wordt gevolgd en als, in strijd met zijne bedoeling, oude vriendschapsbanden worden verbroken. Dit ondervinden niet slechts de Engelsche radicalen, maar ook den heer Gladstone blijft deze droevige ervaring niet gespaard. De grijze staatsman, teleurgesteld in zijne pogingen om een programma samen te stellen, dat voor allen, die zich tot nu toe liberaal noemden, een formulier van eenigheid kon worden, wil het politieke strijdperk niet verlaten, voordat hij getracht heeft het grootste struikelblok voor alle toekomstige Engelsche ministeriën, de Iersche quaestie, uit den weg te ruimen. Wij wenschen hier niet te denken aan eene gevaarlijke ecrzucht of aan een overdreven besef van eigen onmisbaarheid, en nemen gaarne aan, dat de heer Gladstone zijne voorgenomen maatregelen, om aan Ierland *Home-rule* te schenken, met de beste en onbaatzuchtigste bedoelingen heeft ontworpen. Maar men zal ons een zekeren twijfel veroorloven aan de verstandigheid en de opportuniteit van deze vèrstrekkende voorstellen. Een eigen parlement, volledige contrôle over alle Iersche zaken, óók over de politie, vrijheid in de regeling van een speciaal Iersch belastingstelsel - ziedaar wat de heer Gladstone den Ieren wil toestaan. Als tegenwicht vinden wij het *veto* der kroon, op advies van het rijksministerie, toepasselijk op besluiten van het Iersche parlement, die strijdig met de belangen van het rijk worden geacht - dus eigenlijk niets meer dan de in elke constitutioneele

monarchie geldige bepaling, dat de door de vertegenwoordiging aangenomen ontwerpen de goedkeuring der kroon behoeven, om kracht van wet te verkrijgen. Ten slotte wordt nog de eisch gesteld, dat de heer Parnell waarborgen zal geven voor de veiligheid der loyale minderheid en voor de bescherming der wettige belangen van de grondeigenaars. Van welken aard die waarborgen zullen zijn, wordt voorloopig niet nader vermeld.

Nauwelijks was dit Iersche programma van den heer Gladstone bekend geworden, of Lord Hartington, de erkende leider van den rechtervleugel der liberalen, verklaarde zich op de meest pertinente wijze daartegen. En geen wonder. Voor ons, die buiten de quaestie staan, is het zeer gemakkelijk met de Ieren te sympathiseeren en den heer Gladstone toe te juichen, als hij, door hetgeen men in Engeland *a sweeping measure* noemt, eeuwenheugende grieven tracht weg te nemen. Ons kan het onverschillig zijn, of de eenheid en ondeelbaarheid van het Vereenigd Koninkrijk wordt bedreigd; of de federatie, in plaats van met de Australische koloniën te beginnen, het eerst aan gene zijde van het kanaal van St. George zal worden toegepast. Maar het laat zich hooren, dat *the average Englishman* er anders over denkt; dat hij van een Iersch parlement onder eene niet veel meer dan nominale contrôle der rijksregeering voor zijn handel en zijne nijverheid ernstige gevaren ducht; dat hij eene onteigening zonder noemenswaardige schadevergoeding, op de Engelsche grondbezitters in Ierland toegepast, hoogst onbillijk vindt.

En dit zijn niet de eenige redenen, die het Engelsche publiek ten opzichte van de door den heer Gladstone gewenschte hervormingen wantrouwend maken. Waarom komt de ex-premier juist nu met dit voorstel voor den dag? Waarom heeft hij, toen hij als hoofd der regeering over eene aanzienlijke meerderheid kon beschikken, slechts palliatieven gebruikt? De antwoorden op deze vragen zijn niet zeer geruststellend, en wettigen het vermoeden, dat het gansche Iersche programma van den heer Gladstone als het noodschot eener aan eigen kracht wanhopende politiek moet worden beschouwd. Het streven naar eene meerderheid, die slechts door den steun der Parnellisten kan tot stand komen, zou in dit geval licht kunnen leiden tot een afval in de gelederen der liberalen, waardoor de kleine aanwinst in een groot verlies zou verkeeren.

Lord Salisbury heeft zich niet laten verleiden om, bij het dingen naar de gunst van den heer Parnell, tegen den heer Gladstone

op te bieden. Wanneer het parlement op 12 Januari bij elkander komt, zullen in de troonrede de maatregelen worden opgesomd, voor welke de regeering de medewerking der vertegenwoordiging inroept. Onmiddellijk daarna, en dus nog voordat de discussie over het adres van antwoord een aanvang neemt, zal door een der leden van de Tory-partij de quaestie van vertrouwen worden gesteld. Binnen weinige dagen zal dus het lot van het ministerie beslist zijn, en zal het blijken, of de Whigs en de radicalen nog eens tot samenwerking kunnen worden bewogen, of dat men, brekende met de traditie, Lord Salisbury eene proef wil laten nemen met de vorming eener conservatief-liberale middelpartij.

Hoe moeielijk echter het tot stand brengen van zulk eene regeeringspartij is, blijkt dezer dagen op duidelijke wijze in Duitschland en in Frankrijk. Sedert de opening van den Duitschen rijksdag heeft de heer Von Bismarck door zijne houding tegenover de vrijzinnigen en het centrum alle kans op het verkrijgen eener meerderheid verspeeld, zoodat de geruchten over eene aanstaande ontbinding van den rijksdag meer en meer veldwinnen.

Het centrum heeft van den rijkskanselier weder eene oorlogsverklaring *in optima forma* ontvangen, en die niet onbeantwoord gelaten. De heer Windhorst vond voor zijn aanvallen op de regeering aanleiding in de uitzetting van een aantal Katholieke Polen uit de oostelijke provinciën van Pruisen, in de weigering der regeering om Jezuïeten-zendelingen in de kolonie Kameroen toe te laten, en eindelijk in het voorstel van den conservatief Von Helldorf om den duur der legislatuurperiode van drie tot vijf jaren te verlengen.

De interpellatie over de uitzetting der Polen kwam den rijkskanselier zeer ongelegen. Immers door dezen maatregel waren Russische en Oostenrijksche onderdanen getroffen; bij eene discussie over dit onderwerp zou onvermijdelijk de verhouding van Duitschland tot Rusland en Oostenrijk ter sprake worden gebracht, en zoolang de Balkan-quaestie nog hangende was, moest eene dergelijke uiteenzetting zorgvuldig worden vermeden. De heer Von Bismarck redde zich uit deze moeielijkheid met behulp van eene keizerlijke boodschap, waarin den rijksdag verkondigd werd, dat de ter sprake gebrachte quaestie buiten de grenzen zijner bevoegdheid lag, en dat de bondsstaten, uit welke het rijk bestaat, hunne souvereine rechten ten opzichte van de vreemdelingen-politie onverkort hadden

behouden. Er is ongetwijfeld uit een staatsrechtelijk oogpunt veel tegen deze opvatting in te brengen; hare meerdere of mindere Juistheid doet intusschen niet veel ter zake. De beteekenis van de boodschap ligt hierin, dat zij een nieuwe schakel is in de lange keten der aanvallen van den rijkskanselier op de rechten en bevoegdheden van het rijksparlement. Terwijl de heer Von Bismarck vijftien jaren geleden den rijksdag gebruikte, om den bondsraad te dwingen, zich naar zijn wil te schikken, zoo wordt thans omgekeerd bij iedere voorkomende gelegenheid het door het volk gekozen lichaam met den bondsraad bedreigd. Zelfs ontziet zich de rijkskanselier niet, om ter bestrijding van de vertegenwoordiging den band, die de staten van het Duitsche rijk bijeenhoudt, losser te maken, en daardoor den separatisten en particularisten in de hand te werken. Hoofddoel is, dat de rijksdag onder den duim moet worden gehouden.

Een tweede poging in dezelfde richting was het bovengenoemde voorstel Von Helldorf, om den duur van het mandaat der afgevaardigden van drie tot vijf jaren te verlengen. De heer Von Helldorf schijnt de man te zijn, dien de regeering aan het hoofd eener haar getrouwe en gehoorzame middelpartij wenscht geplaatst te zien; de conservatieve ‘Landrath’ tracht zich deze onderscheiding waardig te maken, door thans reeds, op gedienstige wijze, voor den heer Von Bismarck de kastanjes uit het vuur te halen. In landen, waar parlementaire ministeriën regeeren, is de duur van het mandaat der vertegenwoordiging eene zaak van ondergeschikt belang: tegenover het recht van de regeering, om de kamer te ontbinden, staat de macht van deze laatste, om een kabinet, waaraan zij haar vertrouwen ontzegt, tot aftreden te dwingen. Geheel anders is het in Duitschland, waar geen verantwoordelijk rijksministerie bestaat, en waar de heer Von Bismarck zijne ambtgenooten kiest zonder zich in het minst om de partijverhouding in het parlement te bekommeren; waar de regeering eene haar onwelkome vertegenwoordiging ten allen tijde naar huis kan zenden, maar zich zelve door geen enkel votum getroffen behoeft te rekenen. ‘De rijkskanselier verwijt ons, dat wij naar eene conventie streven’ - zeide de heer Windthorst - ‘maar naar mijne meening bestaat veeleer de absolute dictatuur van een man, die het gevaar voor eene conventie reeds meent voor oogen te hebben, omdat er nog lieden zijn, die moed en vastberadenheid genoeg bezitten, om althans hier tegen hem op te treden. Gelijk de

Titanen aan de aanraking met de mooderaarde steeds nieuwe kracht ontleenden, zoo moeten ook wij, door ter bepaalder tijd naar het volk terug te keeren, krachten opdoen, om op nieuw den strijd tegen den rijkskanselier te aanvaarden.' Inderdaad is, in de omstandigheden waaronder de Duitsche rijksdag verkeert, elke verlenging van den duur van het mandaat eene verkorting van de rechten des volks, ten gunste van die der regeering, eene bevoordeeling van de uitvoerende boven de wetgevende macht.

Brengt men deze pogingen in verband met de herhaalde zinspelingen der officieuse organen op de voortreffelijkheid van eene standen-vertegenwoordiging; herinnert men zich, hoe de rijkskanselier zich bereid verklaarde om aan de afgevaardigden bezoldigingingen te verzekeren, mits het geheime, algemeene stemrecht werd beperkt - eene transactie, die van vrijzinnige zijde terecht is vergeleken met den koop, dien Esau sloot, toen hij zijn eerstgeboorterecht voor een schotel linzenmoes verkocht - dan blijkt het, dat de regeering eene reactie tracht te verkrijgen, lijnrecht in strijd met de eischen eener parlementaire democratie. Geen wonder, dat de oppositie, nu zij op onwederlegbare feiten kan wijzen, het oogenblik voor eene ontbinding gunstig acht. Zij heeft reeds het voornemen te kennen gegeven, om na het kerstreces een principieelen strijd uit te lokken tegen het brandewijnmonopolie, dat de heer Von Bismarck wil invoeren, waardoor de regeering zal optreden als de eenige tusschenpersoon tusschen voortbrengers en verbruikers van dit artikel, en waardoor aan de groote grondeigenaars, die bijna zonder uitzondering tevens branders zijn, een aanzienlijk voordeel wordt verzekerd. Het zou voor de regeering zeer gevaarlijk zijn, op dit gebied een strijd te aanvaarden, die tot ontbinding leiden moet; zij kan echter zelve het terrein der discussie bepalen, door bijvoorbeeld de quaestie van het militair septennaat aan de orde te stellen. In dit geval zijn de kansen voor de oppositie alles behalve gunstig.

Terwijl wij dit overzicht schrijven, wordt in de Fransche Kamer de slag geleverd, die over het lot van het ministerie Brisson zal beslissen. De commissie van rapporteurs over de door de regeering aangevraagde Tonkin-credieten is grootendeels samengesteld uit vijanden der tegenwoordige regeering, radicale republikeinen of leden der zoogenaamd conservatieve partij. Doch deze vijandschap is meer nog gericht tegen het vroegere kabinet-Ferry, dan tegen den

heer Brisson en diens ambtgenooten. De leidende gedachte is klaarblijkelijk deze geweest, dat men, door weigering der aangevraagde credieten, ook zonder het woord rechtstreeks uit te spreken, de regeering zou noodzaken tot onmiddellijke of geleidelijke ontruiming van Tonkin; dat men daardoor de kostbare expeditie als volkomen nutteloos zou brandmerken, en het kabinet-Ferry de blaam zou aanwrijven, dat het het geld en bloed van Frankrijk op onverantwoordelijke wijze had verspild. Deze toeleg nu is mislukt, welke overigens de uitkomst der debatten moge wezen. Het is gebleken, dat de paniek, welke zich voor weinige maanden van de Fransche kamer meester maakte, geheel ongemotiveerd was, en dat den heer Ferry noch vervalsching van dépêches, noch bevoordeeling van persoonlijke belangen kan te laste worden gelegd. En terwijl het koloniaal beleid der beide laatste kabinetten op heftige wijze wordt aangevallen, komt uit Madagaskar de verrassende tijding, dat de vrede met de Hovas gesloten is op voor Frankrijk even voordeelige als eervolle voorwaarden.

Mag men dus hopen, dat de meerderheid der Fransche kamer aan de regeering niet de middelen zal onthouden, om den in het Oosten begonnnen arbeid ten einde te brengen, men mag tevens den wensch uitspreken, dat de koloniale politiek, zelfs nog voordat zij het militaire stadium geheel achter zich heeft, in meerdere mate dan tot nu toe rekening houde met de praktische belangen. Op dit oogenblik is men, naar het schijnt, nog niet tot het inzicht gekomen, dat het leger geen onwaardige of vernederende taak vervult, wanneer het den weg bereidt voor handel en nijverheid en voor den ondernemingsgeest een nieuw veld opent. Generaal Courcy, die thans in Tonkin bevel voert, heeft, zooals bij de enquête gebleken is, over de mijnenondernemingen in Tonkin gezegd: ‘Met die oplichterij heb ik mij nooit bemoeid.’ Onder oplichterij verstaat de generaal klaarblijkelijk allerlei industrieele en handelsondernemingen, die eene praktische koloniale politiek dienen voor te bereiden of er althans het gevolg van moeten zijn. In gelijken geest liet zich admiraal Duperré uit, toen hij door de Tonkin-commissie werd gehoord. De voorzitter dier commissie deed hem opmerken, dat de openbare meening in Cochin-China zich eenstemmig voor de annexatie van Tonkin heeft verklaard, en de admiraal antwoordde minachtend: ‘Dat is de meening van geïnteresseerde personen, van kooplieden en speculanten.’ Terecht schreef de *Temps*, naar

aanleiding van deze uitingen: ‘Zulke woorden geven ons stof tot nadenken. Waarom denken onze brave matrozen en onze dappere officieren wel, dat een Franschman, die noch soldaat, noch ambtenaar is, zijn vaderland verlaat en naar de koloniën trekt? Een “geïnteresseerd” koopman wekt hun achterdocht op, maar waarom drijft de koopman handel, als het niet is om geld te verdienen? Zij zijn geërgerd door de gedachte, dat zij ten strijde trekken en in verre landen hun bloed vergieten, om den weg te banen voor “geïnteresseerde” personen en “speculanten”. Zij hebben den ridderlijken ascetischen geest der middeleeuwen geërfd; zij gevoelen voor het moderne handelsstelsel slechts verachting. Somtijds spreken zij wel is waar over het openen van nieuwe débouchés voor onze nijverheid, maar dit doen zij slechts in het afgetrokkene; zoodra een industrieel hen volgt, ontsteken zij in heilige verontwaardiging, alsof hij hunne verovering met zijne ellendige belangen bevlekte. En toch is niets zóó waar als dit: in de meeste van onze koloniën kunnen wij ons alleen toeleggen op het doen van zaken; als die zaken verwerpelijk zijn, omdat zij niet zoo belangeloos zijn als de militaire deugd, dan is het, in verreweg de meeste gevallen, onnoodig, nieuwe koloniën te veroveren of de oude te behouden.’ Inderdaad, wanneer de Tonkin-expeditie niets anders zal zijn, dan eene improductieve, zuiver militaire onderneming, dan moet men gelijk geven aan de critiek, die beweert, dat het bloedig en kostbaar wapenspel tot niets dient, dan om de zucht der Fransche natie naar militairen roem te bevredigen en de aandacht af te leiden van lastige binnenlandsche vraagstukken. Wij zullen niet beweren, dat dergelijke overwegingen in het geheel geen gewicht in de schaal hebben gelegd, maar wij mogen toch onderstellen, dat de Fransche regeering te verstandig zal zijn, om zich op den duur in hare koloniale staatkunde alleen door de eischen van het militarisme te laten leiden. Het tegenwoordige debat kan zijn nut hebben, wanneer het de eischen eener praktische, op ‘zaken’ gerichte staatkunde wat meer op den voorgrond laat treden.

In de Oostersche quaestie is weder een nieuw hoofdstuk begonnen, nu de wapenstilstand tusschen Servië en Bulgarije is gesloten. De zending van graaf Khevenhucller naar het hoofdkwartier van den Bulgaarschen vorst heeft wel is waar een einde gemaakt aan den oorlog en Servië voor verdere vernederingen bewaard, maar zij dreigde tevens gevaarlijk te worden voor de goede verstandhouding

tusschen Rusland en Oostenrijk. De rechtstreeksche inmenging van de Oostenrijksche regeering zou ongetwijfeld Rusland eveneens tot handelend optreden aanleiding hebben gegeven, indien de czar zich niet de gelegenheid daartoe had afgesneden door in eene opwelling van toorn den vorst van Bulgarije eene persoonlijke krenking te doen ondergaan, die voorloopig iedere toenadering onmogelijk maakte, en indien het niet even onmogelijk ware geweest, den overwinnenden vorst van zijn volk te scheiden. Daarenboven heeft Oostenrijk moeten berusten in het voldongen feit der Oost-Roemelische omwenteling, zonder voor zijn Servische beschermelingen op eenige vergoeding aanspraak te kunnen maken, en het zal zich gelukkig rekenen, wanneer de noodlottige oorlog niet aan koning Milan zijn troon kost. Rusland stelt zich thans tot taak, de overwinningen van het Bulgaarsche leger aan zijn eigen prestige dienstbaar te maken. Aan het op zoo fieren toon geëischte herstel van den *status quo ante* valt niet meer te denken; ook te Moskou en te St. Petersburg erkent men dit, en op dit punt is de regeering het met de Panslavistische heethoofden volkomen eens. Rusland - zoo wordt ons thans uit officieuse bron verzekerd - heeft het, als mede-onderteekenaar van het traktaat van Berlijn, tot zijn plicht gerekend, de bepalingen daarvan te handhaven. Indien echter andere groote mogendheden zich aan die verplichting onttrekken, zou het van Rusland eene dwaasheid zijn te volharden, te meer, omdat het bedoelde traktaat met zijne wenschen in strijd was. Maar dan is het alternatief aangewezen: wil men het traktaat van Berlijn afschaffen, dan moet men tot dat van San-Stefano terugkeeren, dan mogen de gevolgen der revolutionaire beweging in Oost-Roemelië niet aan één enkelen Balkan-staat ten goede komen.

Indien de bepalingen van het traktaat van San-Stefano werkelijk uitgevoerd werden, zouden niet slechts de wenschen der Bulgaarsche stammen vervuld worden in meerdere mate, dan thans nog is geschied, maar ook Servië en Montenegro zouden belangrijke gebiedsuitbreidingen verkrijgen, alles natuurlijk ten koste van de Porte, en uit de hand van den Russischen weldoener. Aan Oostenrijk zou de loef zijn afgestoken, en het gezag van den sultan in Europa zou niet meer dan eene schaduw zijn van hetgeen het nu nog is.

Dat zulk eene oplossing op den ernstigsten tegenstand bij de overige groote mogendheden van Europa zal stuiten, behoeft geen

betoog. Wellicht is de voorstelling van Rusland's plannen, die wij aan een officieus schrijven in de Weener *Politische Correspondenz* ontleenen, slechts een *ballon d'essai* geweest. Zoo niet, dan is de geheele Oostersche quaestie op nieuw, en thans in haren ganschen omvang, aan de orde gesteld. Doch in elk geval kan men verzekerd zijn, dat de Russische diplomatie zich nog zal doen hooren, eer dewapenstilstand in een vrede is veranderd, en dat zij zich niet gewillig zal neerleggen bij eene regeling, die een zelfstandig Groot-Bulgarije tot een bolwerk maakt tegen Russischen invloed, zonder althans te trachten, dien invloed op andere wijze te herwinnen.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige kroniek.

Waarheid en Droomen door Jonathan. Zesde druk. Met tien etsen door Wilm. Steelink. Leiden, E.J. Brill, 1885.

‘Ik zie nog eens voor het laatst het tijdvak over, dat deze zesde uitgave van de eerste scheidt. Waar zijn nu velen van de lezers, die mij het eerst door hun goedkeuring en toejuiching verblijdden en bemoedigden? Ze zijn niet meer. Ze zijn uit het land van Droomen in het vaderland der eeuwige Waarheid overgegaan..... Daarentegen is een ander geslacht opgestaan, en omringt in zijn jeugdige gestalte den steeds ouder en ouder wordenden vader van dit papieren-kind. Zal ik bij de kinderen iets terugvinden van de welwillendheid, die ik van hunne ouders, en misschien grootouders, genoot? Ik mag er althans niet te vast op rekenen’ - zegt J o n a t h a n .

De firma Brill te Leiden schijnt er wèl op te rekenen. Zij geeft ons de welbekende *Waarheid en Droomen* in prachtgewaad met etsen van W i l m . S t e e l i n k . Steelink heeft Jonathan verstaan, en een tiental teekeningen geleverd, welke, op een enkele uitzondering na, - de wat banale en al te zwarte St. Nicolaas-avond -, door opvatting en uitvoering den smaakvollen, fijngevoelenden kunstenaar verraden.

Die fraaie etsen hebben nog een ander voordeel. Zij kunnen dienen om Jonathan bij de lezers van 1886 in te leiden, om de jongeren in de stemming te brengen, waarin deze *Waarheid en Droomen* gelezen willen zijn.

Vijf en veertig jaren verliepen sedert de eerste uitgaaf. Zal het niet blijken dan Jonathan uit de mode en buiten model is? ‘Maak het niet te lang: maak het niet te zoet! maak het niet te treurig!’ hoort hij zich toevoegen. En als nu de oud vrijer van 1840 eens

wat lang van stof, wat zoetsappig, wat somber gestemd bleek te zijn voor het geslacht van 1886?

Reeds in zijn ‘Afscheidsbezoek in 1871’, in de vijfde uitgaaf verschenen, gaf Jonathan zelf het antwoord. ‘Wij hebben ook in 1871 lente gehad, al kwam ze wat laat en was ze wat koud. Wij hebben lente gehad; een heusche lente, zoo goed als 1840 maar durfde denken. De seringen geurden, de tulpen bloeiden; de hyacinthen zonden uit haar blauwe en roosverwige wierookvazen haar geuren omhoog, de nachtegalen zongen, de leeuwerikken kwinkeleerden, en onder den bloeienden Meiboom en tusschen het slaan van de nachtegalen zaten Romeo en Julia in het prieel en spraken samen teederen liefdekout - precies zooals in 1840. Zulke dingen veranderen, zulke dingen verouderen niet.... Spreek (den mensch) van poëzie en kunst, van vriendschap en liefde, van geloof en hoop, en hij zal weerklank geven, in 1840, in 2871 en al de jaarhonderden die volgen.’

Zoo is het. Nu wij, door de aandachtige beschouwing van Steelinks etsen in de stemming gebracht, nog eens met Jonathan rondwandelen in zijn vrijgezelswoning, met hem de ‘Haarlemsche Courant’ openvouwen, bladeren in zijn album, turen op zijn huisklok, stil blijven staan voor het kinderportret aan den wand, den ouden huisbijbel met zijn stamboom openslaan, dien armen Rob, dien ook wij hebben liefgekregen, herdenken, treden ons telkens zooveel goede, warm gevoelde en edel gedachte opmerkingen, zooveel smaakvol gepenseelde tafereeltjes tegemoet, dat het oude huis, waaraan wij nogmaals een bezoek brachten - geen afscheidsbezoek eehter! - ons op nieuw dierbaar is geworden. En dat het velen gaan zal als ons, hopen en verwachten wij.

Fladderende Vlinders. Gedichten van Pol de Mont. Rotterdam, Uitgevers-Maatschappij ‘Elsevier’. 1885.
Mr. Joan Bohl. _Canzonen_. Amsterdam, Brinkman en van der Meulen.

Pol de Mont's Muze, die tot de bewegelijkste van haar geslacht behoort, die nu eens luchtig daarheen trippelt, babbelend en koketteerend, dan in opgewonden vaart, jubelend en juichend, bosch en beemd van haar zangen doet weergalmen, om straks, met statigen

stap voortschrijdend, kloek en krachtig, den breeden, vollen toon aan te stemmen in treffende epische tafereelen, komt ons in dezen nieuwen bundel tegemoet zweven op vlinderwieken. Velen hadden na de verschijning van de Mont's *Idyllen* gedacht, en wellicht gehoopt, dat voor zijn Muzede tijd van fladderen en dartelen gedaan zou zijn; dat de rijkbegaafde jonge man, wiens scheppingskracht onder onze hedendaagsche letterkundigen haar wedergade niet heeft, voortaan bij voorkeur in het epos uiting zou zoeken voor zijn levendige phantasie, voor zijn gave van aanschouwelijk voorstellen en zijn macht over den vorm. Doch des dichters Muze is onrustiger en vatbaarder voor indrukken dan eenige andere, en aan den invloed der wisselende jaargetijden ontsnapt zij minder dan eene harer zusters. Des winters, ja dan moge het de tijd zijn voor ernstige of vroolijke verhalen, voor de schildering van breede, kleurrijke tafereelen uit de geschiedenis der menschheid, waarnaar wij met ingehouden adem luisteren; maar

> Nauw'liks waait weer 't lenteluwtjen uit het Zuid, op vlinderwieken,
> Of mijn' Muze ontwaakt, en fladdert vroolik uit, op vlinderwieken.
> Licht en lucht als goudkapellen zweeft zij, vóór het morgenkrieken,
> Dauwsmaragden samenlezend, langs het kruid, op vlinderwieken.

Zoo luidt, in ghazelenvorm: *op Vlinderwieken*, in den aanhef van den nieuwen bundel. Licht en lucht zweeft de Muze voort; en keert zij, moê van het dartelen, bij den dichter terug, dan sluit zij de wieken niet,

> Neen! Zij rept zich tot mijn sponde... Waak ik, dan vertelt zij zachtjes;
> Slaap ik al - dan dicht en rijmt zij nòg zoo luid, op vlinderwieken.
>
> Dàn, dàn is 't een tjilpen, kweelen, en - niet eerder luikt zij de oogen,
> Dan ik zelf, met nieuw gerijmel, 't lied besluit: ‘Op Vlinderwieken’.

En zoo ontstonden de Rondeelkens en Villanelles, de Ritornellen en Terzinen, de Pantoens en Ghazelen, de Sonetten en gedichten in antieke vormen, welke den bundel *Fladderende Vlinders* vormen. Men ziet, het zijn voor het meerendeel ongewone dichtvormen, waarin de Mont ons zijn poëzie voorzet: het *Rondel* dat in drie versregelige coupletten, slechts twee rijmen heeft; de *Villanelle*, het kleine herdersdicht van italiaanschen oorsprong; de *Ghazele*, die in

Noord-Nederland het eerst bij Honigh in zijn eersten bnndel voorkomt; de *Pantoen* (in het Fransch *Pantoum*) van Oostersche afkomst met zijn eigenaardig mecanisme waarin de tweede versregel van ieder couplet de eerste van het volgende, en de vierde regel van elk couplet de derde van het volgende wordt, een vorm door de Banville terecht onder de dichterlijke curiositeiten gerangschikt.

Rijk, weelderig is de phantasie, welke zich in deze gedichten uitspreekt; de dichter beweegt zich in de verschillende dichtvormen met een gemak, alsof zij de eenvoudigste zaak ter wereld waren, en - wat hem, in onze dagen, waarin onverstaanbaarheid voor het kenmerk der ware poëzie schijnt gehouden te worden, hoog mag aangerekend worden - hij is steeds verstaanbaar.

Vaak al te verstaanbaar. Men herinnert zich de voor drie jaren verschenen bundel van Pol de Mont, getiteld *Loreley*. Wat werd er in die verzen, in allerlei vormen en onder allerlei omstandigheden, gekust en gekoosd! In onze Kroniek van Februari 1883 schreven wij: ‘Het is mogelijk dat Pol de Mont dit *door* moest, om te komen daar waar al wie zijn groote gaven, zijn waarachtige dichtersnatuur bewondert, hem verwacht. Als “Intermezzo” laten wij dan ook dezen bundel gaarne gelden. Maar nu de dichter zijn hart voor de Dalihla's, Aoinghka's, Beatrixen heeft uitgestort, nu

> Eros, le dieu léger des amours vagabondes,

aan het woord is geweest - moge het genoeg zijn.’

Welnu, het blijkt dat de dichter het nog niet genoeg vond.

‘'t Seizoen der kussen’ is voor hem nog niet voorbij. Voor den dichter van *Fladderende Vlinders* schijnt Pegasus te zijn wat Victor Hugo hem in een gedicht uit de *Contemplations* noemde:

> *L'immense papillon du baiser infini*.

Onstuimig gaat het er weer toe. Hier heet het in *Wijnbessen*:

> Ik zag u bes bij bes ten monde dragen
> Het bloedrood sap bemaalde uw fijne lippen,
> Ik dacht aan kussen; dorst geen woordje wagen.
>
> Doch toen gij straks mij door den tuin verzelde,
> O 't zoet der muskadel! Ik wilde 't smaken!
> Mijn lippen voelde ik van begeerte blaken.

Nu kwam geen eind aan 't vurig kussennippen:
Al 't nectarzoct, in 't bessensap verborgen,
Dat smaakte ik, honderdvoudig, op uw lippen!

elders lezen wij van

't Klankrijk lied van ons nooit verzadigd kussen;

en zoo verder. En bleef het nog maar bij kussen! In andere gedichten - wij noemen o a. *Leda, Van het krekelken, Het Bad* en *Nagalm* - komen, te midden van schoonheden van den eersten rang, stuitende uitweidingen, zinnelijke schilderingen voor, welke inderdaad de perken te buiten gaan. Hier is niet ‘Love’ maar ‘Lust’ aan het woord. Is het noodig den dichter de Mont te herinneren aan de onderscheiding welke Shakespeare in zijn *Venus and Adonis* tusschen ‘Love’ en ‘Lust’ gemaakt heeft?

Call it not love, for Love to heaven is fled;
Since sweating Lust on earth usurp'd his name.

Love comforteth like sunshine after rain,
But Lust's effect is tempest after sun;
Love's gentle spring doth always fresh remain,
Lust's winter comes ere summer half be done.
Love surfeits not, Lust like a glutton dies;
Love is all truth, Lust full of forged lies.

Pol de Mont zou de zanger niet moeten zijn, dien wij in hem vereeren, wanneer niet in den bundel tal van strophen voorkwamen, fraai van toon en schitterend van koloriet. Doch het zijn vaak *bibelots*, welke hij ons hier schenkt, ongewoon en grillig van vorm, met smaakvol en fijn penseel beschilderd; letterkundige oefeningen en knutselarijen, kunstige nietigheden, waarop het oog een wijle met genoegen, vaak met bewondering rust, maar die niet in staat zijn langer dan een oogenblik te boeien.

Onder de grootere gedichten trokken onze aandacht *Dante* en de *Sonnetten aan Mary*. Het eerste een beeld van den Zwerver, die op een zwoelen zomeravond de dwalende, mijmerende, koozende wandelaars komt storen.

De scharen
Zijn plotseling stom; naar hunne moeders komen
De kleinen, hijgend toe; verliefde paren
Verzaken 't kusje, dat zij wiss'lend waren.

Doch hij, de zwerver:

> Hij ziet hen niet, hij hoort geen knaapje vragen:
> ‘Is dat de Stoute die de Hel bewoonde,
> En de arme zieltjes hoorde jammerklagen?’
> Wat scheelt hem, of men toejuichte of hem hoonde?
> Hij ziet Florence slechts....

De vier sonnetten, bevatten een bekoorlijk, dichterlijk tafereel van huiselijk geluk, van ‘Love's gentle spring’, die eeuwig frisch blijft.

> Als gij mij somtijds, lang na 't avondgloren.
> In 't smalle pad, te midden ruischend graan,
> Of diep in donk're lanen noopt tot staan,
> 't Wegstervend lied der klokken aan te hooren.
>
> Waarom toch zwijgt gij dan? Dacht gij te storen
> Die wond're stilt, die met het licht der maan
> Hoog uit het reuzelend geboomt, van blaân
> Tot lager bladen zijpelt tot de voren?

En in diezelfde stemming schetst hij een huiselijk tooneeltje in het laatste sonnet: ‘De stille kamer baadt in 't morgenlicht.’

Hebben wij in het bovenstaande de *Fladderende Vlinders* wellicht met te ruwe hand aangeraakt? Kan men ze wel aanraken, die vluchtige gestalten, zonder haar wieken van het stofgoud te berooven, en te vernietigen wat haar bekoorlijkheid uitmaakt?

Wij behooren tot hen, die Pol de Mont's Muze, liever dan op vlinderwieken fladderend, op adelaarsvleugelen omhoog zien stijgen. Wij vragen van hem, den zanger met de stoute phantasie, met de door weinigen geëvenaarde macht over den vorm, ‘zangen uit de volle borst en uit het volle leven,’ gelijk Rooses zeide, of een breed episch tafereel, zooals hij ons in *De kinderen der menschen* schonk.

De typografische uitvoering, die in dezen schier op iedere bladzijde smaakvol versierden bundel, inderdaad eenig is, moge dan wat minder weelderig zijn; wij zullen ons tevreden stellen met een eenvoudige uitgaaf als waarin dezelfde uitgeversmaatschappij onlangs de volledige gedichten van J a n v a n B e e r s deed verschijnen - een uitgaaf waarop wij, ter loops, de bijzondere aandacht vestigen -;. zoo wij slechts den dichter der *Idyllen* terugvinden in zijn volle kracht

Ernstiger, dieper is de toon door J o a n B o h l in zijne *Canzonen*

aangeslagen. Geen andere toon was te verwachten van den man, wiens vertaling van de *Goddelijke komedie* in terzinen - wie geeft ons daarover een degelijke studie? - met de Shakespeare-vertaling van Dr. Burgersdijk, tot het voortreffelijkste behoort wat onze poëtische literatuur der laatste jaren heeft aan te wijzen.

Na den zoo gelukkig volbrachten reuzenarbeid is het niet te verwonderen, dat elke oorspronkelijke dichterlijke gedachte bij den heer Bohl als van zelf den terzine-vorm aanneemt. De proef om de terzine in Nederland te naturaliseeren, om ook in dezen vorm een oorspronkelijk werk te ontwerpen, en er Nederlandsche gedachten in te gieten, kon dan ook door niemand beter genomen worden dan door hem.

De vraag rijst, of niet deze Italiaansche vorm met zijn louter slepende rijmen, hoe geschikt ook ter afwisseling naast andere dichtvormen, bij al zijn zangerigheid, en gedeeltelijk door zijn zangerigheid, gevaar loopt om, wanneer hij, een geheelen bundel door, op verschillende onderwerpen wordt toegepast, tot eentonigheid te leiden. Met het tusschenrijm, waardoor elk vers een samenstelling wordt van meerdere, bijv.:

> Want als *te voren* bleef zij elk *bekoren*,

zijn wij niet zoo ingenomen als de geleerde dichter. Juist die verbrokkeling van den versregel schaadt, naar onze opvatting, aan het eigenaardig karakter van de terzine; voor het gehoor worden de drie regels er vier, of soms zes.

Doch hoe krachtig gespierd en hoe zangerig tevens klinken deze verzen! Ook deze dichter is verstaanbaar. Hij is niet van meening dat een gedwongen zinbouw, gezochte woorden, raadselachtige beelden tot de vereischten van een gedicht behooren. ‘Het duistere en gewrongene vloeit gewoonlijk uit gebrek aan kunde, nadenken en voorstellingsvermogen,’ lesen wij in zijn narede.

In de gedichten *Zelfverloochening, De Oosterlinge, Beatrix* vinden we rijke gedachten in welluidende taal: ‘Lentes Meifeest’ uit laatstgenoemd gedicht is een natuurschildering vol kleur en leven.

> Daar gaat hij weêr, het machtig hoofd gebogen,
> Alsof de grootsche drommen van gedachten,
> Waar werelden uit rezen, daarop wogen.

Zoo luidt de eerste strofe van *Dante's avond*, en die figuur, genoemd of niet,

- 'k Bezocht u eens verzeld, als steeds, van Dante,

is de aanhef van *Het kerkhof te Malmö* - vindt men telkens in deze gedichten terug.

Bijzonder leent zich de trage, slepende terzine tot de elegie. Uit de gedichten op twee jonge dooden, *Maria Elisabeth* en *Elisabeth Henrietta*, spreekt een rouwtoon, innig en diep.

Gelijk een geurge roos, in Mei ontsproten,
Is ze eensklaps afgebroken van haar stengel:
Zij zoete vreugd van al haar huisgenooten.

Zoo vangt het eerste gedicht aan, en nog aangrijpender, dichterlijker luidt de aanhef van het tweede:

Daar hebt ge weêr, gij, eerstling der barbaren,
Ontembre dood! een loopbaan afgesloten,
Wier jaren veel te weinig voor ons waren.

Weêr hebt ge een beeld van 't voetstuk afgestooten;
Baldadig weêr een kostbre vaas gebroken,
Met eedle geuren eertijds vol gegoten...

'Een onbekeerbaar rechtsgeleerde, die een enkele maal - tegen zijn bedoeling - op het gebied der fraaie letteren verdwaalt', noemt de heer Bohl zichzelven in zijn narede. Wilde de dichter eens zien, hoe wij een dergelijke uitspraak zouden opnemen, of hebben wij hier een soortgelijk geval als zich voordeed bij den Franschen schilder Ingres, die trotscher was op zijn verdienstelijk vioolspel dan op de kunstwerken, die hij schiep? De heer Bohl vergunne ons, dat wij hem, tot besluit van deze aankondiging, dienen met zijne eigene woorden:

Slechts zelden wandelt Poëzie te zamen
Met Wetenschap. Derhalve indien tot Dezen
Die twee steeds eensgezind en gaarne kwamen,
Dan moet in hem iets zeer voortreflijks wezen.

Prins Kropotkin.

Pierre Kropotkine, Paroles d'un Révolté, ouvrage publié par Elisée Reclus. - Paris. 1885.

De weinigen, die het boek, welks titel wij hierboven afschreven, in ons land lazen, waren dadelijk gereed met hun uitspraak. ‘Louter waanzin!’ riepen zij uit, toen zij de laatste bladzijde hadden omgeslagen. Wij spreken hun niet dadelijk tegen: maar wij willen aantoonen, dat er methode in dien waanzin kan zijn; of liever, wij wenschen te doen zien, hoe zulk een stemming van geest en gemoed historisch in onze negentiende-eeuwsche Europeesche maatschappij is ontstaan.

Wij moeten den blik werpen in onderaardsche gangen.

Kropotkin, die dezer dagen uit de fransche gevangenis van Clairvaux is ontslagen, heeft deelgenomen aan twee geweldige socialistische bewegingen der laatste twintig jaren: aan de ondermijning van Rusland door het n i h i l i s m e en aan de woelingen van het a n a r c h i s m e in het Frankrijk onzer dagen. Het loont de moeite die twee verschijnselen na te gaan. Als van-zelf ontleden wij dan het brein van Kropotkin zelven. Hij is merkwaardig genoeg. Lid der hoogste aristocratie, opgevoed als page aan het Russische hof, heeft hij soms in scherts kunnen hooren, dat hij ruim zooveel recht had op den keizerstroon der Czaren als de Holsteinsche familie, die thans daarop zetelt. Als geleerde staat hij vooral goed aangeschreven. Hij is zeer bekwaam ethnoloog en geograaf. In den Russischen kerker, waaruit hij in 1876 naar Europa wist te ontsnappen, was hij de eenige politieke gevangene, aan wien, op verzoek van het geografisch genootschap, pen en inkt werd toegestaan, om een boek te voleindigen over de ijsperiode.

Als zulk een man tot eenig ideaal heeft nihilisme en anarchie; als hij, om propaganda voor dit doel te maken, prijs geeft glans, eer, aanzien, rust, gemak en veiligheid; als hij in plaats daarvan ieder oogenblik het schavot rakelings naast zich ziet oprijzen, dat hij slechts ontsnapt, om in een donkeren kerker zijn dagen te slijten; dan moeten daarvoor meer algemeene redenen bestaan dan alléén waanzin, wellicht redenen die voor een deel te zamen hangen met de ontwikkeling der Europeesche maatschappij. Wij willen trachten iets van die motieven te doen begrijpen, en tevens den achtergrond laten zien van het terrein, waarop Kropotkin zich beweegt.

I.

Beginnen wij met zijn aandeel in het nihilisme[1].

Eigenlijk doet men geheel verkeerd de Russische revolutionaire beweging, onder keizer Alexander II, met den enkelen naam van werk der nihilisten te bestempelen.

De uitingen en daden der werkelijke nihilisten vormen slechts één der phases van die ontzettende toerusting en worsteling.

Doch de naam heeft nu eenmaal burgerrecht verkregen voor al de opvolgende Russische revolutie-verschijnselen onzer dagen.

Daarom is echter een korte schets van al de verschillende tijdperken, die te zamen de ontwikkeling en het beloop der Russische omwentelings-ideeën onder Alexander II omvatten, zeer noodzakelijk, willen wij Kropotkin verstaan.

Wij moeten dus de aandacht onzer lezers daarvoor inroepen.

Toen de eerste periode begon, was het zulk een gedenkwaardig oogenblik in de geschiedenis. De nieuwe jonge keizer, die in

1) De beste bronnen voor dit tijdvak vindt men o.a. in Stepniak (een pseudoniem), La Russia sotteranea, 1882, traduction francaise par Hugues Le Roux 1885, en in Alphons Thun, die naar de mededeelingen van Elpidin zijn boek samenstelde: Geschichte der Revolutionären Bewegungen in Russland, 1883. Voorts raadplege men de twee verzamelwerken: Von Nicolaus I zu Alexander III, St. Petersburger Beiträge, en Russische Wandlungen, Neue Beiträge. Ook leze men het artikel van Prins Kropotkin in the Fortnightly Review van 1882, the Russian Revolutionary Party. Het boek van Johannes Scherr, Die Nihilisten, dat eenige maanden geleden is uitgekomen, beteekent niet veel.

1855 zijn troon beklom, maakte zich los van de antecedenten van zijn wreeden starren vader Nicolaas. Het was alsof een zoele lentelucht werd ingeademd. Allerlei ideeën van politieke vrijheid en sociale gelijkheid werden wakker. Als van-zelf werden herinneringen en overleveringen van Russische vrijheidsdroomen weder besproken en opgezocht. En er waren nog hier en daar tradities van pogingen, die zelfs onder de regeering van Nicolaas beproefd waren, om dergelijke moderne begrippen van vrijheid en gelijkheid een oogenblik te verwezenlijken of voor te bereiden. - De eerste dier pogingen dagteekende van December 1825. Toen had, bij den dood van Alexander I, terwijl de troepen den eed moesten afleggen aan den nieuwen Czaar, in Petersburg een zeker aantal officieren (meerendeels uit de rangen der aristocratie) een militairen opstand gëorganiseerd, ten einde aan Nicolaas, bij het begin zijner regeering, zekere voorwaarden te stellen. De December-mannen, de Decrabisten, hadden echter hun samenzwering niet stevig genoeg op touw gezet, en werden gedood of verbannen. Hun onderneming mislukte dus, doch liet in de volksgedachte een lichtende streep achter. - De tweede keer geschiedde het in Maart 1848. Te dien tijde was de regeering opgeschrikt, omdat er bij Petrachevsky, een der hoofdbeambten van een der ministeries te Petersburg, regelmatige avondbijeenkomsten van jongelieden werden gehouden, en het bleek, dat op die vergaderingen allerlei plannen van verbetering der Russische toestanden werden besproken. De Czaar liet de jonge mannen, die dáár bijeenkwamen, grijpen, hen ter dood veroordeelen, doch gaf hun op de executie-plaats zelve genade, en zond hen naar Siberië. Tot die jongelieden behoorde de later zeer bekende schrijver Dostoievsky. - Eindelijk wist men nog te gewagen van den invloed van het academisch onderwijs te Moscou. Dáár had het Hegelianisme post gevat, en tegen het jaar 1840 kwamen in het gastvrije huis van den Hegeliaanschen adept Stankewitch de jongelieden samen, die later bijna allen een eerste rol in Ruslands geschiedenis zouden spelen. IJverig werden dáár door hen wel is waar ook de liberale ideeën, maar vooral reeds de stelsels van Saint-Simon en Fourier nagegaan en besproken. Naast den lateren woordvoerder der conservatieven, Katkoff, zag men er de toekomstige leiders der socialistische emigranten, Herzen en Bakounin.

Al de namen dier jonge mannen werden in 1855 nu herdacht. Vooral tot Alexander Herzen zag men op in de kringen waar van vrijheid werd gedroomd. Hij was onder de vorige regeering naar Londen uitgeweken. Tijdens den Krimoorlog had hij de eerste vrije Russische drukkerij in Engelands hoofdstad opgericht, en gaf hij van dáár zijn krant ‘de Klok’ en zijn tijdschrift ‘de Poolster’ uit. En verwonderlijk was het, hoe in dat dagblad en maandschrift alle geheime Russische staatsstukken en maatregelen telkens werden geopenbaard. Het bleek dat Herzen overal vertakkingen en bondgenooten had. Hij werd voor de Russische regeering een macht waarmede te rekenen was. Hij-zelf had een hoogen edelen geest. Natuurlijke zoon van een kolonel der garde, Ivan Jakovleff, dankte hij wel zijn financiëele positie aan dien vader, maar zijn opvoeding aan zijn moeder, een schoone Duitsche vrouw uit Schwaben, Henriette Haag. Hij meende dat Rusland het ware land voor democratie en socialisme kon worden, en schreef in dien geest zijn artikelen, die in het rijk der Czaren als vuurpijlen neervielen. - Hij nu begroette dadelijk van uit Londen, in zijn ‘Klok’, den nieuwen Keizer. Ook hij meende den dageraad van een nieuwen tijd te zien aanbreken. Hij vroeg opheffing der lijfeigenschap en zette uiteen, dat Rusland federalistisch nu verder zich moest ontwikkelen, in dien zin, dat Polen met Rusland zelfstandig op gelijke lijn zou kunnen staan. Voorts werd in ‘de Klok’ op alle misbruiken in het staatsbestuur gewezen. Een breede bloemlezing van verwijten van allerlei aard werd zoo verzameld. Tegen alle privileges werd een onverbiddelijke krijg gevoerd. Een geweldige stroom van aanklachten golfde zoo van buiten tegen Rusland aan. En tenzelfden tijde vingen de auteurs in Rusland zelf de echo's dier scherpe beschuldigingen op en gaven ze als weemoedige klachten weder. Het was vooral Tchernychevsky (in 1829 geboren), die hier den toon gaf. Hij was ook democraat, socialist van de oude school, zooals Herzen, en schreef over allerlei onderwerpen, eenigszins wijdloopig en soms zich zelf herhalend. Zijn opstellen en romans werden echter zeer gelezen. Onder die romans is vooral bekend zijn later uitgekomen verhaal: ‘Wat te doen?’ waarin hij een soort van ideaal van een maatschappij der toekomst poogde te ontwerpen. Hij drong aan op allerlei liberale maatregelen. Vooral de naderende opheffing van het

lijfeigenschap in verband met het gemeentebezit der dorpen werd besproken. De Keizer had het besluit genomen den grootschen maatregel door te zetten, en allen werkten nu als het ware aan den vóórarbeid der emancipatie van de boeren mede. Men dacht in de liberale kringen het met den Czaar ééns te zijn. Doch hier en daar begon reeds, tegen het jaar 1860, de twijfel zich te openbaren. Meende de keizer het wel werkelijk ernstig? Was niet de samenstelling van het groote wetsontwerp der emancipatie juist aan mannen der reactie opgedragen? Moesten niet de eigen vijanden der boeren alles zoo voorbereiden? Was op zulk een wijze wel een deugdelijk resultaat te verkrijgen? De 'Klok' van Herzen begon heftiger te luiden. En de uitvaardiging der ukase van 19 Februari 1861 over de emancipatie der lijfeigenen maakte de ontgoocheling volkomen. Een ontzettende desillusie maakte zich meester van de kringen van Herzen en Tchernychevsky. Er kwam een geweldige klove tusschen de regeering en de democraten. De regeering begon reeds hier en daar te vervolgen. Trouwens reeds was een geheime drukkerij ontdekt in het gebouw van den generalen staf te Petersburg. De uiting der klachten werd niet meer gedoogd. De conservatieve en reactionaire elementen dwongen den Czaar een meer stramme houding aan te nemen. Er kwam gisting onder de jongelieden der opkomende generatie. Herzen zelf werd veel radicaler in zijn eischen. Hij was onder den invloed geraakt van den in jaren jongeren Bakounin, die in 1862, uit Siberië vluchtend, langs een langen omweg te Londen was gekomen. Deze was een veel heftiger natuur dan Herzen. Edelman van oud-bojaarsche afkomst, uit een geslacht rijk aan ambten[1)], goederen en middelen, zou hij in vorige eeuwen de stof hebben opgeleverd voor een Cortez of Pizarro. Want zijn avontuurlijke geest deinsde voor niets terug. Nu eens artillerie-officier, dan weder student, had hij zijn gemoed met min of meer phantastische plannen gevoed, totdat hij voor goed de rol van socialistisch 'agitator' opnam. Hij dreef Herzen voort. En te midden van dien stand der gemoederen viel plotseling in 1863 als een bom de Poolsche opstand. Dat was de proef (de shibboleth) voor het liberalisme in Rusland.

1) Een zijner ooms was gezant onder Catharina II. Generaal Mourajeff, de bedwinger van Polen, was zijn neef. Over zijn vlucht uit Siberie, zie men mijn politiek overzicht van 23 Februari 1862, Gids 1862 I bl. 447.

Herzen, gedreven door Bakounin, verklaarde zich vóór Polen. De liberalen in Rusland deinsden terug. Het nationale gevoel zegevierde. Katkoff maakte zich tot orgaan en leider van die strooming. Zijn blad (de Moscousche krant) versterkte en verscherpte het oud-Russisch geweten. Polen werd verpletterd onder de juichtonen der Russische liberalen. Met Herzen's invloed was het gedaan. Tchernychevsky werd naar Siberië verbannen, waar hij nog altijd leeft, indien dat leven mag heeten. Gebroken van geest, ten gevolge der kwellingen, sleept hij zijn lijden voort. Te Nyme Kolynsk is hij als gevangene ingekwartierd bij een politie-beambte. Des daags krast zijn pen nog altijd over het papier, doch des avonds verbrandt hij wat hij met moeite heeft geschreven.

Wij zijn in een tweede tijdperk der revolutionaire beweging tegen Alexander II gekomen. Oogenschijnlijk was er stilstand in dien stroom. Katkoff, de conservatief, scheen de geestelijke leider der Russische jeugd. Herzens invloed was geheel geknakt: wel schreef hij nog altijd, maar het waren slechts literaire opstellen: als practisch journalist, die tot daden prikkelde, was hij van geen beteekenis meer. Hij verweet zich nu, dat hij zich tot het radicalisme en tot het goedkeuren van den Poolschen opstand had laten drijven. Doch het was te laat. Hij stierf, vergeten, in Januari 1870, te Parijs. Maar al luidde de ‘Klok’ niet meer, al was er op de oppervlakte van Rusland geen zichtbare beroering, toch was het in de geesten en gemoederen van het Jonge Rusland niet zoo kalm en zoo effen gesteld als het aan Europa toescheen. Wel is waar volgde de regeering het voorbeeld van Napoleon III in zijn binnenlandsch bestuur, en wekte zij de bedrijvige geesten op tot het doen van zaken. Spoorwegen en kanalen zouden worden aangelegd; fabrieken en groote arbeids-ondernemingen moesten op touw gezet worden. Men moest geld verdienen en de productiekrachten van Rusland gebruiken. Maar de vaart van jonge geesten laat zich in die netten niet geheel en al gevangen nemen. Men had te ideëel het leven opgevat bij de troonsbestijging van den nieuwen keizer. Men had te veel zich gedroomd van den heiligen maatregel der emancipatie van de boeren. Er kwam een zonderlinge bittere stemming in het gemoed der jonge lieden. Een val uit het rijk der droomen. Een

soort van cynisme en geblaseerdheid, dat reeds vroeger hier en daar sporadisch te voorschijn was gekomen, doch nu meer algemeen werd[1]. Het uitte zich vooral als tegenstelling tegen het min of meer romantisch idealisme van vroeger. Dat was weekelijke maneschijn geweest; men wilde nu de realistische harde natuur zien. De jonge lieden zouden het prozaïsch leven bij het woord nemen. Waarom zich te bekommeren over ideeën die inderdaad droombeelden of zeepbellen bleken? Natuurstudie wees de weg. De methode van ontleden was de beste. Scherpe kritiek, volstrekte onbevangenheid of afwezigheid van alle vooroordeelen, moest het uitgangspunt van dat onderzoek zijn. De richting van den geest werd zoo zuiver negatief. Op vragen naar een onderwerp van meer ideëelen aard, paste altijd de wedervraag: wat is het waard? En het antwoord luidde onverbiddelijk niets - 'nitschevo.' En men behoefde nu slechts eene schrede verder te gaan, om dat, wat bestond en niet aan de strenge kritiek voldeed, te willen opruimen en te vernietigen. Zonder zich volkomen rekenschap te geven van het feit, was men nihilist. Zóó werd de strijd (een zuivere theoretische kamp) aangebonden. Allereerst tegen het religieus-philosophisch systeem dat in Rusland gold. Gemakkelijk was hier de aanval, omdat de hoogere klassen in Rusland niet zeer geloovig zijn en de priester, de 'Pope', een min of meer lachwekkende figuur is. Dan tegen het begrip van het huisgezin en den toestand der vrouwen. Men wees hier op de slechte onzelfstandige opvoeding der kinderen en op het harde lot der afhankelijke vrouwen. Denkbeelden van Fourier zweefden enkelen voor den geest. Men zag als uitvloeisel van al die aanwijzingen reeds enkele meisjes naar de universiteiten haar schreden wenden, om zich als vrouwelijke studenten te laten inschrijven. Eindelijk bestreed men het door de geschiedenis overgeleverde en bestaande stelsel van staat en maatschappij. Op dat gebied was het een strijd tegen het despotisme en tegelijk een beroep op gelijkheid. Men kan niet bepaald nog zeggen, dat een socialistisch program werd opgesteld, neen, het streven ging haast meer uit van een individualistisch beginsel, een individualisme dat echter niet te verwarren is met egoïsme. Een ieder moest zich zelf ontwikkelen, veel kennis verwerven en zijn naast bij liggend werk doen. Het 'volk' als zoodanig mocht geen voorwerp van dweperij zijn. Genootschappen

1) De roman van Tourguéneff 'Vaders en Zonen' kwam reeds 1861 uit.

te vormen onder dat volk, zoogenaamde ‘artels’ (arbeiders-associaties), was in het begin het hoogste wat men zich hier voorstelde. Overigens werd de literatuur van Europa, werden de werken van Schopenhauer, Feuerbach, Büchner, Darwin, Buckle, Spencer en Comte ijverig gelezen en in kleinere opstellen gepopulariseerd.

Tourguéneff, die trouwens den naam van Nihilisten het eerst heeft gebruikt[1)], heeft voortreffelijk de stemming van dien geest in zijn roman ‘Vaders en Zonen’ weêrgegeven. De jongelieden namen op geen enkel gebied een autoriteit of gezag aan. Zonder nauwkeurig onderzoek volgden zij geen beginsel, hoe hoog het ook in aanzien stond. Men beoogde volstrekte losmaking van alle overgeleverde historische begrippen, blokken aan het been, die bij het voorwaarts stappen den voet hinderden en tegenhielden.

Een zuiver theoretisch negatieve en zich zelf oplossende stemming kan echter bezwaarlijk zeer lang voortduren. Naar enkele positieve gegevens wordt toch steeds gezocht en gesmacht. Die gegevens werden aangeboden door het socialisme, de uiterste grens der volkomenheid, die men voor de maatschappij bereikbaar achtte, en tevens de sterkste veroordeeling van de bestaande wettelijke toestanden. Want het viel niet te ontkennen, dat de regeering zelve, bij het ten uitvoer brengen der verschillende maatschappelijke en politieke hervormingen van het programma, waarmede de nieuwe keizer was opgetreden, telkens zeer ongelukkig was, en het volk van de ééne ontgoocheling in de andere sleepte. De opheffing der lijfeigenschap had in den aanvang nog erger armoede der boeren tot gevolg. Die emancipatie viel natuurlijk samen met de zoogenaamde agrarische questie. En het resultaat, dat verkregen werd, na allerlei tasten en verwarring, was dit, dat de boeren te weinig land ontvingen en daarvoor nog te hooge cijnsen moesten betalen. Inderdaad liep alles op hongersnood uit, zooals in 1867 duidelijk werd. Wanhoop stond voor de deur. Ook de rechterlijke organisatie van het jaar 1864, waarvan men zich zooveel had voorgesteld, bleek een zeepbel te worden. Wel was de rechtspraak zeer liberaal geworden, zelfs de jury in het strafproces toegelaten, maar de justitie bleef afhankelijk van de administratie; de bevoegdheid tot het benoemen van buitengewone commissiën van rechters

1) Zie Kropotkin, Paroles d'un révolté, p. 98.

werd behouden en versterkt; de administratieve verbanningen naar Siberië werden gehandhaafd; het gevoel van rechtsonzekerheid, dat in geheel Rusland bestond en bestaat, werd dus in geen enkel opzicht weggenomen. Even snel vervlogen de illusies over de werking en invloed der in 35 provincies ingevoerde provinciale en districts-vergadering, de 'zemstvo', die als eerste begin van zelfbestuur en autonomie was bedoeld[1]. Deze zoude voor het onderwijs en de scholen, de gezondheidsmaatregelen en de verkiezingen zorgen; maar al die kleine en groote maatregelen losten zich op in het heffen van meer belastingen; de boeren konden niet meer betalen dan zij reeds deden, en elk nieuw voorstel leed dus telkens schipbreuk op de finantiëele middelen om het ten uitvoer te brengen. Daargelaten nog, dat de provinciën en districten geen uitvoerende macht bezaten, om hunne denkbeelden en voorstellen inderdaad te verwerkelijken. Een ontzettend ontwaken uit den waan van een schemerend geluk was het gevolg. De terugslag, de val uit de sfeer der droomen van de vroegere romantische wereldopvatting, viel nu geheel samen met wreede ervaringen uit het maatschappelijk leven. De theorie der negatie ontving voedsel uit de realiteit der werkelijke teleurstellingen. Men zocht naar een uitweg.

Op de universiteiten vooral was de gisting groot. Russische studenten ondergaan veel meer den invloed der tijdstroomingen dan in Duitsche, Nederlandsche of andere academiën pleegt te geschieden. Vooreerst, omdat over het algemeen de Russische wetenschap zich niet veel ophoudt met detail-studie, en liefst met algemeene vage denkbeelden zich voedt, en dàn, omdat de Russische studenten voor het meerendeel uit de zeer arme kringen, der lagere beambten, der popes, der winkeliers, der handwerkslieden en der boeren komen. Hun vorming op de lagere scholen was veelal oppervlakkig: zij komen dus slecht voorbereid op de academie en zijn daarbij zoo arm, dat zij hun levensonderhoud nog moeten pogen te verdienen. Zij worden dus geen wereld op zich zelf, maar blijven met de andere klassen der maatschappij in voortdurende aanraking. De questies van den dag, en de radicale organen hebben dus steeds vat op hen. Daar nu de bestaande maatschappij zoo slecht besteld geleek, wendden

1) Denk ook aan de schets in Tolstoï's Anne Karenine, I. p. 247 ssqq.

de jonge geesten op de universiteiten zich tot de leer, die beloften van hervorming der maatschappij in haar schoot draagt. Het socialisme vond willige ooren en genegen harten. Het groote feit van dit geheele tijdvak is dus de haast onmerkbare overgang van het nihilisme tot het socialisme.

En die geleidelijke overgang en wenteling der geesten werd nu begeleid en verscherpt door twee feiten, die als een pistoolschot in de lucht weêrklonken.

Het eerste feit was de moordaanslag tegen den keizer van uit den kring van Ischoutin in April 1866.

In Moscou had zich, onder de leiding van Ischoutin, een kring, meest van studenten, tot een geheim genootschap gevormd. Het bleek weldra een kring van onverzoenlijke elementen te zijn. Zij gaven aan hun genootschap den naam van de Hel. Een der felsten uit hun midden was Choudakoff. Zij wilden propaganda onder het volk maken. Ten einde dat volk wakker te schudden, had men op het oog een aanslag op den keizer. Men zou het er op toeleggen, alsof die aanslag uit het volk zelf voortkwam. De aanslag moest liefst niet doodelijk zijn. Wladimir Karakosoff, een der deelgenooten uit de rangen van den adel, die toch ongeneeselijk ziek was, bood zich aan den aanslag te beproeven. Hij zou eerst een tijdlang onder het volk verkeeren. Den 4^{en} April '66 vuurde hij in den zomertuin te Petersburg op den Czaar. Een boer (Komissaroff) schoot toe en redde Alexander. Die boer werd nu de held bij het volk. Het resultaat was juist het omgekeerde van wat Ischoutin's kring had bedoeld. Het volk had zijn keizer gered, dweepte met den keizer, en de studenten en edellieden, die het misdrijf hadden bestaan, werden met verachting overladen.

Het tweede feit was de samenzwering van Netchaïeff die in 1871 aan het licht werd gebracht.

Deze man, vroeger leeraar en metgezel der studenten, was een revolutionair van zeer dubbelzinnig allooi. Bij de Russen, die in het buitenland de Russische toestanden volgden, bij Herzen en Bakounin, deed hij zich voor als een hoofd van een geheime organisatie. Hij verkreeg toen van den reeds stervenden Herzen een fonds voor revolutionnaire doeleinden bestemd van 1000 pond st. Daarmede keerde hij naar Rusland. Vooraf was hij in Génève lid der Internationale geworden. In Rusland nam

hij de rol aan van hoofd der revolutie, ingewijd in alle plannen van Herzen en Bakounin. Een geheim genootschap werd nu werkelijk door hem georganiseerd. Stipte gehoorzaamheid van alle leden werd gevorderd. De studenten moesten onverbiddelijk hem volgen. Een student Ivanoff scheen zich te verzetten. Hij werd 21 November 1869 bij Moscou in een grot door het veemgericht van Netchaïeff veroordeeld en vermoord. Doch nu werd de samenzwering ontdekt. Den 1^{en} Juli 1871 werden 87 personen voor het gerecht gebracht. De regeering deed daarbij haar uiterste best, om de saamgezworenen aan de minachting van het volk prijs te geven.

Een stellig doch ongewenscht resultaat werd bereikt. De keizer - een man niet der handeling, maar van het gevoel, die de rol van een Jozef II uit Oostenrijk had willen vervullen - wierp zich in de armen der reactie[1)]. Aan graaf Tolstoï werd opgedragen het toezicht op de universiteiten te houden, en als scherpe wachthond alle besmette leerstof en alle verdachte personen van de academies te weren. Mourajeff, die Polen had onderworpen, en Shouwaloff stonden verder voortaan den keizer bij.

Van nu af aan - en wij komen zoo als het ware in een derde periode - ving de eigenlijke socialistische propaganda in Rusland aan.

Dat begon met tijdschriften, dagbladen, brochures. Daar men op de Russische universiteiten zelve, onder de strenge bewaking van Tolstoï, zulke geschriften en studiën niet rustig kon lezen of schrijven, werd een buitenlandsche universiteit het brandpunt dezer soort van werkzaamheid. Zürich, waar zooveel Russische jongelieden studeerden, kreeg die taak. De Russische emigranten, die aan den arm van den Czaar uit Siberië of elders waren ontsnapt, kozen mede die stad als middelpunt van hun bedrijvigheid. Het werd daar een ware bijenkorf van revolutionairen. Men hoorde er een ongewoon gedruisch en rumoer. Dat gonsde en suisde en morde en bromde. Dat vloog heên en weer. Dat scheen alles en altijd in spanning en onrust te verkeeren. Dat klonk, als men luisterde, zoo vreemd: zoo spitsvondig en ruw tegelijk, zoo verfijnd en toch zoo barbaarsch, zoo saamgesteld en toch zoo eenvoudig. Moeilijk was het die discus-

1) Men herinnere zich dat 18 Juli 1867 de Pool Berezowski te Parijs ook op den Czaar schoot.

siën, die betoogen, die disputen te begrijpen. Wanneer men zich echter wat meer vertrouwd maakte met de uitingen en beraadslagingen van dien Russischen kring te Zürich, dan zag men dat er twee richtingen zich onder die studeerenden openbaarden. Elk dier twee partijen wees op een hoofd. Wij noemen Lavroff en Bakounin.

Lavroff was vroeger Russisch officier geweest[1)], en tot den rang van kavalerie-kolonel opgeklommen, had hij voorts een professoraat aan de krijgsacademie te St. Petersburg vervuld, doch zich reeds toen onderscheiden door zijn sterk liberale uitingen. In 1860 hield hij een voorlezing over de wederdoopers en hun socialistisch streven, die veel opgang maakte. Daarna stond hij in relaties tot Karakosoff. Allengs werd hij, in 1866, administratief gestraft en verbannen naar het district van Archangel. Hij wist in 1869 te ontkomen en naar Parijs te vluchten. Aldaar nam hij deel aan de Commune en moest hij na den val dier Commune Frankrijk verlaten. Hij was thans te Zürich. Sinds 1873 redigeerde hij het orgaan: ‘Voorwaarts’. In dat blad deed hij zich nog meer als wikkende en wegende philosoof kennen, dan als man van actie. Er was zelfs iets betrekkelijk gematigds in zijn wijze van voorstelling. De hoofdstrekking van zijn betoogen was altijd de bewijsvoering, dat allereerst een vredelievende propaganda noodig was. Het volk moest een lange opvoeding doorloopen, vóórdat werkelijk een verandering kon worden beproefd. Vooral zij, die het volk wilden voorlichten, moesten eerst zich zelven ontwikkelen en op de hoogte der vraagstukken komen. Niet de omwenteling van den staat, maar die der maatschappij zelve, moest op den voorgrond staan. De revolutionaire politiek moest dus volgens hem wat rusten. De sociale vraagstukken waren het, die in de eerste plaats de aandacht vergden. Dit werd op alle wijze door hem herzegd. Zijn geschriften hadden zelfs door die herhalingen iets vervelends. Zijn artikelen werd echter veel gelezen, al vonden zij geen onverdeelde sympathie bij de revolutionaire jeugd.

De man, die beter en heftiger hun denkbeelden uitdrukte,

1) Hij woont thans te Parijs. Den 10 Februari 1882 werd hij onder het ministerie Freycinet uit Frankrijk verbannen, wegens zijn collecte voor het roode kruis van ‘den Volkswil.’ Hij ging toen naar Londen. Dáár schreef hij o.a. de voorrede van Stepniak's boek. Spoedig daarop mocht hij terugkeeren. Hij is bij de 70 jaren.

was de toen ook in Zürich wonende Bakounin. Hij is in Juli 1876 (62 jaren oud) te Bern gestorven. Tot aan zijn dood heeft hij als het ware de wachtwoorden aan de Russische revolutie gegeven. Hij was de man van de actie en van de agitatie. Hij behoorde tot de partij der anarchistische socialisten, de socialisten die zich tegen elke autoriteit verzetten, omdat elk gezag dwang onderstelt. Zij, die het met hen eens waren, streden niet tegen den slechten staat, maar tegen elken staat in het algemeen. Zij waren federalisten. Het doel van Bakounin was dus eerst de bestaande staatsorde te verbreken en dan arbeid en eigendom communistisch in te richten. Eerst moest dus de staat en daarna de tegenwoordige maatschappij aan stukken worden geslagen. Nu meende hij - in verdere tegenoverstelling van Lavroff - dat, ten einde dit alles in gang te zetten, niet zulk een lange voorbereiding noodig was. Er was overal brandstof genoeg. Het volk was volgens hem alom en altijd bereid en gereed om het juk af te schudden. Het kwam er maar op aan, dat volk goed en in den juisten toon aan te spreken. Men moest het volk bewustzijn van zijn kracht geven. Men moest het haat leeren. Voorts het opvoeden door de praktijk van den opstand. Op vele punten tegelijk moest oproer telkens uitbreken. Het behoefde geen centralistisch georganiseerde, over geheel een volk zich uitstrekkende, samenzwering te zijn. Neen, overal moesten groepen van opstand zich vormen en tot verzet komen. Die groepen konden dan op federalistische wijze later zich verbinden. Er waren twee leuzen, volgens hem, die ieder ter harte moest nemen. Vooreerst deze: de taak van alle revolutionairen moet wezen ‘in 't volk te gaan’. Met andere woorden, de jonge lieden moeten van nu af aan te midden van het volk gaan verkeeren en dat volk overreden tot verzet te komen. Ten tweede: daden (putsche) zijn noodig. Aan woorden heeft men genoeg zich te goed gedaan.

Zoo woelde en gistte het in Zürich. Een vloed van dagbladartikels en brochures werd er geschreven, die dan op geheimzinnige wijze in Rusland werden ingesmokkeld. De studenten kwamen trouwens, na afloop hunner studiejaren, in het vaderland terug en brachten er de revolutionaire denkbeelden mede. Ten einde ten minste dit laatste kwaad te keeren verbood de Russische regeering voor haar onderdanen in 1873 het studeeren te Zürich.

De beweging der propaganda begon echter nu eerst goed in Rusland zelf, aan de Russische universiteiten. Niet gering in aantal waren de studenten, die de denkbeelden van Lavroff en vooral van Bakounin opnamen. Aan alle academiën vormden zich onder de jonge lieden geheime genootschappen. Zij lazen in het verborgen de bladen, die de emigranten van Zürich schreven. Zij maakten dat ze in het bezit kwamen van geheel de socialistische literatuur. Want het binnensmokkelen dezer geschriften werd een bepaald bedrijf, waarin enkelen, als bijvoorbeeld vroeger reeds Kowalet, een groote virtuositeit ontwikkelden. De studenten, die aanhangers werden der nieuwe leer, vormden kleine bibliotheken, en gaven zich veel moeite de brochures nu te verspreiden. Zij begonnen adepten aan te werven. En allen hadden één doel, één leus, het wachtwoord van Bakounin: ‘in 't volk te gaan.’

Zoo zien wij de verschillende Russische studenten, die leden van de geheime genootschapen waren, omstreeks de jaren 1873 en 1874, van uit de academies naar de Russische dorpen en velden trekken. Zij rukten zich los uit de banden hunner familie. Zij gaven hunne wetenschappelijke of ambtelijke loopbaan op. Zij verlieten hun studeerkamer, hun lessenaar, hun regiment. Zij maakten hun witte handen, door ze in teer te dompelen, ruw en grof. Zij smeerden vet op het gelaat, en lieten dan de zon daarop schijnen en steken, waardoor het aangezicht een bruine tint verkreeg. Zij trokken het boerenpak aan, duwden den (valschen) pas in de kap van de laars, wierpen den met boeken en geschriften gevulden knapzak over den schouder, namen den grooten stok in de hand, en togen naar het land, naar het volk. Tweeledig splitsten zich hun wegen. Eenigen bleven eenvoudigweg reizen; zij kwamen dan bij de boeren of handwerkslieden aan, spraken hun toe, drukten hun brochures of tractaatjes in de hand, en stapten weder verder voort. Het spreekt van zelf dat dit niet veel resultaten gaf. Anderen namen het ernstiger op, en begrepen dat zij, wilden zij het vertrouwen van het volk winnen, het eigen werk van het volk moesten kennen. Zij leerden dus een handwerk, werden schrijnwerkers- of schoenmakersgezellen, deden dan hun best kameraden te worden der mannen van de volksklasse en deelden hun dan de lessen der socialisten mede. Winkels en herbergen waren de plaatsen, waar de geschriften uitgedeeld en korte toespraken werden gehouden. De verkleede werkman

poogde zijn nieuwe vrienden te bewerken, en als er sporen waren dat het zaad in goede aarde was gevallen, toog hij naar andere dorpen. De resultaten van deze soort van tochten waren van iets ernstiger gehalte dan die van de eerste soort, doch leverden toch in 't algemeen nog niet veel op. De boeren wilden er eigenlijk niet van weten. Zij lieten de studenten praten.

In de geheime genootschappen, die het uitgangspunt en als het ware de vuurhaard vormden, van waaruit die vonken in het volk zouden worden gebracht, was daarbij verschil van opvatting der leer, hetgeen tot wedijver maar ook tot oneenigheid voerde. Het was het oude verschil, dat zich te Zürich reeds openbaarde. Onder de talrijke genootschappen toch op de universiteiten krégen er twee den voorrang. In het ééne weêrspiegelt zich de denkwijze van Lavroff, in het andere hoorde men de echo's van Bakounin's denkbeelden. Het eerste genootschap nam zelfs den naam aan van Lavroff: het heette de Lavristy. De propaganda werd door dat genootschap meer vredelievend opgevat. Dan stond bij de leden daarvan op den voorgrond, dat men niet alleen op de boeren moest steunen, maar liever zooveel mogelijk - even als in Westelijk Europa gebeurde - de industrieelen, de eigenlijke arbeiders moest opzoeken, wijl deze voor de lessen der socialisten toegankelijker waren. Men moest het Russisch socialisme altijd aan het cosmopolitische verbinden. Daartegenover stond nu het meer heftige genootschap, de Tchaikovsky, dat genoemd naar den leider, een vroeger student, knap organiseerder, die in 1873 naar Amerika ging en thans in ballingschap in Engeland leeft. Dat genootschap ontwikkelde een meer bedrijvige werkzaamheid. Het wist de verboden boeken overal te doen colporteeren. Het werkte vooral op het gemoed der boeren. De meer buitensporige karakters onder de jongelieden voelden zich het liefst tot dat tweede genootschap aangetrokken. Het was goed georganiseerd en gedrild. Onder de leden behoorde de toen dertigjarige prins Kropotkin en een jonge negentienjarige vrouw uit de hooge aristocratie, die later in 1881 is opgehangen, Sophia Perovskaja[1].

1) Haar familie, Perovsky, is een jongere tak van de familie van Rasoumovsky, den morganatischen gemaal van keizerin Elisabeth. Haar grootvader was minister van onderwijs, haar vader gouverneur van Petersburg, haar oom (graaf Perovsky) wist voor Rusland een aanzienlijke provincie in Centraal-Azië te veroveren.

Want opmerkelijk is het, dat zooveel jonge vrouwen aan de propaganda medededen. Reeds vroeger, toende denkbeelden der nihilisten veld wonnen, was het voorgekomen, dat de meisjes naar de universiteiten trokken, om een zelfstandige carrière te kunnen aanleeren. In Zürich wemelde het van vrouwelijke studenten. In Rusland werd dit leven voortgezet. Vooral het ‘in 't volk gaan’ scheen haar aan te trekken. In groot aantal verlieten jonge en bedaagde, soms enkele beeldschoone meisjes, het ouderlijk huis, om propaganda voor der socialisten zaak te maken. Daar waren dochters onder van gouverneurs, van staatsraden, van generaals, kortom van de beste familiën. Zelfverloochende, dweepzieke jonge vrouwen wisselden af met redetwistende blauwkousen: zachte, helpende, dienende liefdezusters deden het werk te zamen met beredeneerde practische helpsters: koele verstanden deden zich gelden naast kloppende harten. Zelfopoffering stond echter bij haar allen op den voorgrond. Zij nu gingen voor een deel het werk van artsen doen, hielpen gansche dorpen inenten, maar zagen ook niet op tegen arbeid in fabrieken of op het veld, mits er maar kansen waren om zielen te winnen voor de leeringen der socialisten. Ruim een vijfde van allen, die later voor de rechters stonden, waren vrouwen[1)].

Zoo werkte de propaganda. Doch de regeering begon de gansche beweging op het spoor te komen. De jonge reizigers en reizigsters, die ‘in 't volk waren gegaan’, hadden te veel zich bloot gegeven. Den 31sten Mei 1874 kwam weder een goed gestaafde aanklacht en aanwijzing bij den keizer in. Alexander II schrikte op. De chef der hooge politie, graaf Schouwaloff, werd vervangen en in Juli 1874 werd een verscherpte wet tegen de geheime genootschappen uitgevaardigd, terwijl de adel werd opgeroepen om den keizer tot steun en schild te strekken. Een zeer harde vervolging begon. Een driehonderdtal jonge lieden werd door de rechters gevangen gezet, en vele honderden werden op administratieve wijze verbannen.

Men dacht in regeeringskringen de beweging dezer propa-

1) Wij zullen de namen van enkele dier vrouwen op onze volgende bladzijden ontmoeten. Wij wijzen nog op Tatiana Lebedeva, thans reeds opgehangen (zie Stepniak p. 321): ook op het meisje Goukovskaya, dat 14 jaar oud was, toen het tot levenslange ballingschap in Siberië werd veroordeeld, wijl het de menigte aangezet had om Kovalsky te Odessa te bevrijden. Zij wierp zich in de Yenisseï en verdronk.

ganda meester te zijn. Trouwens de jonge lieden hadden door onvoorzichtigheid zich zelven verraden en het eigenlijke volk, waarheen men was gegaan, was merkwaardig koel gebleven. Het scheen dus, dat deze aanloop op niets zou uitkomen. Doch de regeering, die zoo dacht, vergiste zich ten eenemale. Het niet-slagen der geheime genootschappen aan de universiteiten leidde bij hen slechts tot zelfkritiek. Zij kwamen tot de slotsom, dat zij niet revolutionair genoeg, niet standvastig, niet volhardend genoeg, hun arbeid hadden opgevat en doorgezet. Al dadelijk week nu de meer vredelievende propaganda der Lavristy op den achtergrond. De revolutionaire agitatoren drongen meer naar voren. De hoofdgedachte der meesten werd wel deze, dat, in plaats van het cosmopolitisch socialisme, allereerst de eigenlijke Russische volkswenschen zouden worden in het oog gehouden. De revolutionaire socialisten moesten dus tot eerste doel zich stellen, om aan de boeren het vrije en volledige gemeentebezit der velden en landerijen te verzekeren. Het ideaal der anarchie, de vermorzeling der staatsorde, zou later wel volgen. Maar om de volkswenschen te kunnen bevredigen, moest men zich niet vergenoegen met een enkel bezoek aan het volk, een in 't volk gaan, dat soms aan een pleizierreis deed denken: neen, men moest zich in het volk vestigen, *zelf volk worden*: ambachten leeren en uitoefenen: niet om voor den schijn de manieren van het volk te kunnen aannemen, ten einde de handwerkslieden te bepraten, maar om werkelijk te arbeiden zoo als het volk zwoegt. Dan eerst was er eenige kans, dat daden (putsche) konden plaats grijpen, die tot volksverheffing zouden leiden. ‘Wees het volk’ (v narod: narod is het Russische woord voor volk), werd de leus.

In dien kring van denkbeelden vormde zich het genootschap der *narodniki* met uitgestrekte vertakkingen. Het kreeg later den naam van ‘Land en Vrijheid’ naar het opschrift der krant, die het genootschap in 1878 en 1879 geregeld uitgaf. Trouwens in die twee woorden was het programma uitgedrukt, dat men voor de boeren stelde. Een ieder moest voldoend gemeentelandbezit hebben en in vrijheid zich kunnen bewegen. Sinds 1877 was de ziel van dit groote genootschap Alexander Michaïloff.

En nu werd zeer consequent toegepast wat men aldus had besloten. Het genootschap organiseerde een geweldige werkzaamheid, die zich over geheel Rusland zou uitstrekken. In alle deelen

van Rusland: in het noorden, in het zuiden, in het oosten, in het westen, begaven zich de jonge mannen en jonge vrouwen. Alexander Michaïloff ging zelf naar de Wolga. In de Uralstreken wist men religieuse bewegingen te doen uitbreken. In Odessa werkte men met herinneringen aan de commune. In Kieff maakte men gebruik van de oude legende, dat de keizer zelf op de hand van het volk was, doch slechts werd tegengehouden door de valstrikken van zijn onmiddellijke omgeving. In Petersburg wekte men bij begrafenissen van studenten het volk op tot demonstraties. Vooral in Zuid-Rusland, waar de hartstochten feller werken, arbeidde men met kracht. Alle middelen waren goed. Ook onzedelijke, als bedrog en valsche ukasen, werden niet versmaad. En overal waren de aanvoerders, overeenkomstig het nieuwe plan, onder het volk zelf gevestigd. Zij, die de propaganda leidden, werkten zelven mede in de fabrieken of op het veld, mannen en vrouwen. Dit was een harde en prozaische weg die bewandeld moest worden. Er was nu geen sprake meer van het dwalen van oord tot oord, van het avontuurlijk dolen: neen, men moest in een vervelend dorp gaan wonen, en mede den afmattenden eentonigen en moeitevollen arbeid verrichten. Doch men deed het. Men was daglooner, spoorwegarbeider, onderwijzer, portier, ja alles wat slechts aanraking gaf met anderen. Men at het grove brood van den boer en dronk water. Men woonde in armoedige krotten. Jonge goed opgevoede vrouwen dienden onder de boeren, gingen op bloote voeten en droegen in emmers het water van de rivier naar de huizen. En na eenigen tijd gesloofd te hebben in die betrekking, begon men op de omgeving te werken.

En werkelijk werd er na eenigen tijd op alle punten tegelijk van demonstraties en kleine opstanden gehoord.

Maar nu begon de regeering het spel te doorgronden. Men was in de hooge kringen juist van 1876-1878 bezig, ten einde het panslavonisch streven te bevredigen, den grooten oorlog tegen Turkije op touw te zetten en te voeren. Men dacht dat die oorlog misschien voor een deel een afleiding zoude zijn tegen de binnenlandsche beroeringen. Maar intusschen zou men al die kleine opstanden, samenzweringen en bewegingen met kracht den kop indrukken. Heftig werd overal gewoed, waar een spoor van een geheim genootschap aan den dag kwam. Men bracht allerlei aangeklaagde en verdachte personen bijeen.

Er zouden monsterprocessen gehouden worden, ten einde de publieke opinie te laten zien, in welken afgrond die socialisten Rusland zouden sleepen. Zoo werd in Februari en Maart 1877 te Moskou het proces der 50, en van October 1877 tot Januari 1878 te St. Petersburg het proces der 293 beschuldigden gevoerd. Jonge vrouwen en jonge mannen kwamen allen voor de rechters.

Doch ziedaar, deze monsterprocessen hadden een gansch andere uitwerking op het publiek, dan die de regeering zich had voorgesteld. Onmiddellijk toch begrepen de leden der geheime genootschappen, dat deze rechtspleging de beste en meest grootsche propaganda voor hun zaak kon worden. Zij keerden de zaak dus om. Zij verdedigden zich niet, maar vielen aan. Het was soms alsof de rechters op de pijnbank zaten. Daar klonken in de redevoeringen der beschuldigden kreten, die door alle wanden drongen. De jonge vrouwen wisten hartstochtelijk te klagen. De mannen vielen rustiger en kalmer de regeering aan. Doch wilde vurige drift brak nu en dan uit in de rechtszalen, als een Myschkin protesteerde, of een of ander fanatieke boer in mystieke woorden den ondergang van het bestaande stelsel profeteerde. Dan loeide een storm van toejuichingen onder de schaar der beschuldigden. Het publiek was in voortdurende spanning. Wel werd een groot aantal gevonnisd, doch de regeering behaalde niet de moreele overwinning.

En nu werd het gruwzame ernst tusschen de regeering en de geheime genootschappen. In de kerkers, waarheen de in het leven gelaten veroordeelden werden gesleept, heerschte groote wreedheid. In onreine holen, met ijskoude temperatuur, zonder voldoend licht, zonder werkzaamheid of lectuur, moesten de meesten smachten. Het minste verwijt van hun kant lokte lichamelijke tachtiging van de ergste soort uit. Tegenover die barbaarsche behandeling stelden dan de gevangenen één middel, dat de regeering bang maakte: de samenzwering van den honger. Zij weigerden verder voedsel aan te nemen. De sterfte in de kerkers nam dus onrustbarend toe, totdat het zelfs de aandacht trok der buitenlandsche pers. Dan bedacht zich een oogenblik de regeering en gaf zij iets toe. Maar overigens werd het tusschen haar en de socialisten een duel op leven en dood. Het was Januari 1878. Wederom werd er ge-

mompeld, dat in Petersburg de chef der politie, generaal Trepoff, een der politieke gevangenen (Bogoljouboff) had laten mishandelen. Toen nam een jonge vrouw, Vera Zassoulitch, zonder iemand iets van haar voornemen te zeggen, een revolver, en vuurde den 24sten Januari 1878 rechtaf los op Trepoff. Dat schot weerklonk door gansch Rusland. Vera werd voor de jury gebracht. Ademloos volgde men het proces. Het geweld en de willekeur der politie werd in het volle daglicht gesteld. De jonge vrouw bleef sober en kalm in haar antwoorden. ‘Wat ik deed, was sterker dan mij: ik wilde slechts een voorbeeld stellen: ik ben blijde dat Trepoff niet gestorven is’, zoo hoorde men haar zeggen. En de jury deed het ongeloofelijke, sprak haar vrij. Ontzettend was de indruk van dit proces in Rusland en in Europa.

Het was het voorspel van het bloedig drama dat volgen zou. Want de regeering ontwapende zich niet. Integendeel: scherper moest nog de repressie, de straffe behandeling der gevangenen worden. De chef der hooge politie, graaf Pahlen, ontving zijn ontslag. De politie werd overal versterkt. Doch de geheime genootschappen legden nu ook van haar kant de wapenen niet neder. Er kwam een verhitte stemming in de atmosfeer. Het socialisme werd geheel en al teruggedrongen door het politieke element. Daarbij voegde zich het feit, dat, na de ondervinding van den Russisch-Turkschen oorlog, na het beleg van Plevna, na de overal gebleken corruptie in de krijgsadministratie, er toch reeds een politieke strooming tegen het regeeringsstelsel zich deed gelden. De geheime genootschappen zochten met die stemming van het publiek hun voordeel te doen. Zij centraliseerden zoo sterk mogelijk hun organisatie. Zij zouden blijven aanvallen en het duel met de regeering voortzetten. De slagen moesten onverwacht en zeker treffen. Een terrorisme moest over Rusland uitbreken.

Het begon in 1878 met neerschieten der spionnen. Zoo vielen op onderscheiden plaatsen Nikonoff, Fetissoff, de joden Rosenzweig, Reinstein en anderen. Daarna werd de wraak toegepast op politie- of hoofdambtenaren. Het was de dood van den kolonel der gendarmerie Heyking te Kieff, van den generaal Mezenzeff te Petersburg, en van prins Alexis Kropotkin (een neef van den socialist), gouverneur van Charkoff. Generaal Drenteln redde nog zijn leven. Doch schrik en vrees werd overal verspreid.

Valeriaan Ossinski, zoon van een generaal, zelf man van de wereld, de Apollo der revolutionairen zoo als hij genoemd werd (hij stierf te Kieff aan de galg 14 Mei 1879), organiseerde een aantal van die aanslagen. Zij waren naar zijn leer de strijdmiddelen, waardoor men de regeering moest dwingen haar stelsel te laten varen. Kamp tegen kamp, oog om oog, tand om tand. Liet de regeering de vrijheidsmannen ophangen, deze gebruikten van hun kant dolk en pistool. Het was geen wettelijk, maar in hun gedachte wettig verzet. En reeds kwam weder het denkbeeld op, de regeering in haar spits te treffen, den keizer zelven te doen vallen.

Het was alsof de regeering er een voorgevoel van had. Strenger en strenger werden in 1879 de maatregelen. De keizer riep in een proclamatie de gansche Russische maatschappij op, om de Kramola (de revolutionaire benden) te bekampen. Het genootschap ‘Land en Vrijheid’ werd overal vervolgd, en de hoofden daarvan gegrepen of als wilde dieren achterna gezeten. Er was een geweldige gisting in Rusland's kringen. De minste aangelegenheid gaf aanleiding tot een of andere demonstratie. Bijzonder onaangenaam was den keizer persoonlijk een bezoek van Ivan Tourgueneff in Maart 1879 aan St. Petersburg, van welk bezoek de liberalen een soort van triomftocht maakten. Doch de keizer zag natuurlijk alleen de oppervlakte der dingen, de uiterlijke verschijnselen. Intusschen werden onder de aarde de mijnen gelegd tegen zijn leven. Men had van den kant der geheime genootschappen alle voorbereidende maatregelen goed genomen. Er had zich reeds een soort van uitvoerend comité gevormd, dat voor iedereen verborgen de bevelen gaf. Zoo kreeg Solovieff, een leeraar, ongeveer 30 jaren oud, de opdracht op den keizer te schieten. Een ander, Goldenberg - een jood, die vroeger den gouverneur Kropotkin reeds had vermoord en later in de gevangenis verrader zou worden, totdat hij zich zelf het leven benam - vroeg ook die eer, doch werd afgewezen. En den 2^{den} April 1879 vuurde Solovieff op den keizer vijf schoten af, die geen van allen hem echter wondden. Men was dus in oorlogstoestand. De keizer verdeelde zijn rijk onder zes gouverneurs-generaal, aan wie hij de meest onbeperkte macht gaf. Het régime van den schrik van regeeringswege zou antwoorden op het terrorisme der revolutionairen. De ijzeren hand van Gourko zou Petersburg, die van Todtleben Odessa bedwingen. De por-

tiers in de woningen der steden werden verantwoordelijk gesteld voor het gedrag en de daden der bewoners der huizen. Doch dit alles wekte slechts het vuur en den ingehouden hartstocht der saamgezworenen des te sterker op. Zij organiseerden zich nu *allen* tot één geheel. Er waren als resultaat en als overblijfsel van al die verschillende denkbeelden, aspiraties en hartstochten, twee groote richtingen onder de revolutionairen overgebleven. De ééne richting of partij was die der federalistisch gezinde socialisten, de oude mannen van ‘Land en Vrijheid’, de Narodniki, de mannen die vooral op het oog hadden een hervorming der maatschappij en in het bijzonder een verdeeling der gronden op hun programma stelden: zij kregen allengs den naam van de mannen der ‘Zwarte Verdeeling’ (omslag der gronden van de zwarte aarde onder alle boeren), naar den titel van de krant, die zij sinds 15 Januari 1880 schreven (Tchorniy Peredel): zij bedoelden eigenlijk iets in den geest der Iersche land-liga. Naast hen stonden de eigenlijke terroristen, die dat socialistisch vervormen der maatschappij als tweede doel aanmerkten, maar allereerst den bestaanden staat zelven wilden verbrijzelen. Zij kregen naar hun blad den naam van de mannen van den ‘Volkswil’ (Narodnaja Volja). Beide partijen, die tot nu toe inderdaad uit elkander, elk haar weg, waren gegaan, maakten samen een compromis en een plan op. De vertegenwoordigers der twee richtingen kwamen bijeen te Woronesch en te Lipezk, dicht bij, elkander gelegen plaatsen in zuid-oostelijk Rusland. Zij vormden een uitvoerend bewind, het Executieve Comité. Van dat comité was Andreas Scheljaboff de ziel. Hij was een lijfeigene geweest en had al den smaad der onderdrukten geleden. Hij was een onbaatzuchtig karakter, van onbuigzame energie. Een man, die door zijn imponeerend uiterlijk, door zijn beminnelijke manieren, vanzelf in elken kring, waar hij was, het hoofd en de leider werd. Zijne liefde voor natuur en poëzie gaf aan zijne woorden iets verheffends. Hij was een man van vuur, die als met vlammen zou gaan werken. Hem stonden bij Alexander Mickaïloff, Fomenko, Tichomiroff, Kviatkovsky (in 1880 opgehangen), Morozoff en anderen; maar wel in de allereerste plaats Sophia Perovskaja, wier gloeiende liefde voor Scheljaboff geen geheim meer was. Dat Comité veroordeelde nu 26 Augustus 1879 den keizer ter dood, en gaf hem daarvan bericht.

Ruim anderhalf jaren heeft de ongelukkige Czaar tegen het

voltrekken van dat vonnis kunnen worstelen. Op alle wijzen beproefde hij het. Nu eens werden de vervolgingen weder strenger, dan weder liet hij de teugels wat vieren en begon hij (12 Febr. 1880) met Loris Melikoff, als onder-Czaar, maatregelen toe te passen die een schijn van liberaliteit droegen. Doch het Comité liet zich niet van zijn doel afbrengen. Het waren allen mannen en vrouwen die het leven daaraan hadden gegeven. Zij deinsden voor niets meer terug. Zij gebruikten alle middelen. Vooral met de chemie hielden zij zich nu bezig. Zij namen de wetenschap in dienst. Kibaltchick werd in dat opzicht hun geleerde. Zij werkten en oefenden zich met dynamiet. Op vele plaatsen werden kleine verborgen laboratoria door hen ingericht. Spaarzaam en zuinig gingen zij om met hun financiën. Toen zij met hun verdelgingswerktuigen gereed waren, begonnen zij tot uitvoering over te gaan. Drie malen werd het complot in werking gezet. De eerste keer in November 1879. De keizer zou uit Livadia in den Krim per spoorweg naar Petersburg terugkeeren. Drie mijnen werden nu op drie plaatsen aan dien spoorweg gelegd. Scheljaboff en Sophia Perovskaja namen in persoon de leiding op zich. Doch dit keer was de regeering hun te behendig geweest. Een andere trein met reizigers werd van de rails gesleurd en verbrijzeld, doch de keizertrein reed veilig door. Nu begon men in het eigen winterpaleis van den Czaar de dynamiet-mijnen te leggen. Het was de boerenzoon Chaltourin die het zou doen. Hij was een uitstekend schrijnwerker en werkman in lak, en werd voor het nazien en bijwerken der meubels in het paleis gebruikt. Geheel op zijn gemak legde hij de dynamiet onder de eetzaal des keizers. Den 5 Februari 1880 liet hij alles ontbranden. Doch weder had men zich in iets verrekend. De keizer, opgehouden door bezoek van vreemde vorsten, kwam te laat aan tafel. Een geweldige ontploffing scheurde zalen en muren uit elkander. Doch de Czaar kwam vrij. Drie malen is scheepsrecht. De derde maal ontkwam de keizer niet. Het was 1 Maart 1881. Een schoone zachte winterdag in Petersburg. Men had nu de maatregelen voor goed genomen, om een eind aan het proces te maken. Het vonnis zou worden volvoerd, het kostte wat het wilde. Op drie afstanden of posten stonden de bommenwerpers gereed om den keizer op zijn rit te treffen. Wel werd juist Scheljaboff 27 Februari gevangen genomen; maar geen nood:

Sophia Perovskaja zou het sein geven door het wapperen van haar sluier. De keizer, van de parade terugkomende, reed in zijn slede den eersten post voorbij. De worp van Ryssakow miste hem. De Czaar liet stilhouden en steeg uit om naar de plaats van het onheil te zien. Toen kwam hij onder het bereik van Grinewizki. Deze trof het doel, ten koste van zijn eigen leven. Alexander II werd doodelijk geraakt. Het vonnis was voltrokken.

De nieuwe Czaar liet den 3^{den} April Scheljaboff, Michaïloff, Kibaltchick, Ryssakoff en Sophia Perowskaja aan de galg ophangen. Hesse Helfmann, de helpster van allen, kreeg, wijl zij moeder moest worden, genade, doch stierf een jaar later in de gevangenis. Doch met dat doodvonnis was niet alles gedaan. Negen dagen toch na den moord van Alexander II richtte het Executieve Comité een schrijven aan den nieuwen Czaar, waarin de toestand over en weder duidelijk en helder werd uiteengezet. Na op den voorgrond gesteld te hebben, dat de revolutionaire beweging niet het gevolg kon zijn van de booze gezindheid van enkelen, maar integendeel het natuurlijk resultaat was van algemeene oorzaken, en na den algemeenen toestand zoo geschetst te hebben, vervolgde het Comité aldus:

‘Aan dezen toestand zijn slechts twee uitwegen mogelijk: òf de revolutie, die door de strafoefeningen en vonnissen niet kan worden weerhouden, òf een beroep van den keizer op de natie. In het belang van ons land, om de nuttelooze verspilling van kracht en de vreeselijke ongelukken, onafscheidelijk verbonden aan een omwenteling, te vermijden, raadt het Executief Comité Uw Majesteit aan om den tweeden uitweg te kiezen. Wees daarvan verzekerd, dat, zoodra de hoogste macht ophouden zal despotiek te zijn, zoodra een vast besluit zal worden genomen om de wenschen van het volksgeweten te bevredigen, Gij veilig uw spionnen kunt ontslaan, Gij rustig uw lijfwachten in de kazernes kunt achterlaten en uw galgen kunt verbranden. Het Executief Comité zal zijn taak als geëindigd beschouwen, en de door en om dit comité georganiseerde krachten zullen zich heinde en verre in het land verspreiden, om vreedzaam beschavingswerk te volbrengen. Discussie zal de plaats innemen van ruw geweld, waarvan het gebruik ons nog meer tegen de borst stuit dan aan uw beambten, en dat ons alleen door een ellendige nood-

zakelijkheid geboden was. - Wij richten ons onmiddellijk tot U, met terzijdestelling van alle vooroordeelen, die het werk der eeuwen zijn. Wij vergeten dat Gij de vertegenwoordiger zijt van die macht, die zoo lang het volk heeft misleid en gekweld. Wij spreken tot U als een gewoon burger en eerlijk man. Wij hopen dat geen gevoel van persoonlijken toorn in U het gevoel van zedelijke verplichtingen en het verlangen om de waarheid te weten zal verstikken. Wij ook hebben een recht om toornig te zijn. Gij hebt uw vader verloren. Wij hebben verloren niet alleen onze vaders, maar ook onze broeders, onze vrouwen, onze kinderen en onze beste vrienden. Maar wij willen geen rekening houden met onze persoonlijke gevoelens, wanneer dit noodig is voor de welvaart van ons land. En wij verwachten hetzelfde van U. - Wij zijn het niet, die U condities stellen. Wees dus niet, bidden wij U, ontstemd door onze voorstellen. De condities, die vervuld moeten worden, zal er een einde komen aan de revolutionaire beweging en een begin worden gemaakt met vredelievende ontwikkeling, zijn niet door ons in de pen gegeven. Wij leggen die voorwaarden U niet op: wij herinneren ze U slechts. Zij zijn twee in getal. Een algemeene amnestie voor alle bedreven politieke misdaden en ten tweede een bijeenroeping van gedelegeerden, vertegenwoordigende het gansche Russische volk, tot herziening van alle fundamenteele wetten in overeenstemming met den Wil des Volks.’

Alexander III is op dat programma niet ingegaan. Toch kan men zeggen, dat het terrorisme der revolutionairen de wapens eenigermate heeft nedergelegd. Trouwens de meest doortastende hoofden van de uiterste partij, die van ‘den Volkswil’, waren òf opgehangen òf in Siberië verbannen. Misschien werkte ook de overweging, dat de gruwzame moord van den keizer toch eigenlijk niet die uitwerking had, die men zich had voorgesteld. Rusland's regeering spatte niet uitéen. Het despotisme concentreerde zich slechts wat strenger, met behulp van Ignatieff en anderen. Men kan zeggen, dat thans meer de partij der Zwarte Verdeeling aan het werk is gegaan, de partij die de politiek op de tweede plaats zet, en overigens een anarchisch socialisme bedoelt. Dat socialisme drong en dringt voort onder de boeren. Er zit overal in Rusland in de lucht een soort van overlevering of profetie, dat al de grond, ook die der landheeren, ten slotte onder de boeren

zal worden verdeeld en dat de belastingen zullen worden verminderd of kwijt gescholden. Het zijn de onbewuste socialistische wenschen van een akkerbouwend volk. In Groot-Rusland heet het ‘de zwarte deeling’, in Klein-Rusland ‘het uur dat zal slaan’. Sinds 1878 kan men opmerken, dat die legende vaster in het hoofd van elken boer is geschroefd. De legende kleedt zich naar de verschillende provinciën in allerlei vormen, doch voor de boeren in 't algemeen is het vrij duidelijk dat dit de leus zal zijn: ‘boer, neem het land; arbeider, neem de fabriek’.

Welnu, de Russische socialisten gaan op die plooi der geesten nwerken. Gebruik makende van de denkbeelden van c o l l e c t i e f gemeentebezit, die toch eigenlijk het oude dogma der landbouwende Russen blijven, - men denke aan het voortbestaan van den Russischen Mir - zijn zij volijverig bezig de leer van het gemeenschappelijk eigendom der gronden te verdedigen. Doch zulk een gemeenschappelijk bezit is slechts een eerste schakel van het stelsel. Alles kan en moet gemeenschappelijk worden, ook het bedrijf zelf en geheel de levenswijze. Daarvoor moet het volk worden voorbereid. Het moet afleeren op den staat of op eenigerlei centraliseerend gezag te steunen. Neen, federalistisch moet alles later ingericht worden. De verschillende gemeenschapsgroepeeringen moeten als zelfstandige kringen zich met elkander verstaan.

Naast dien vorm van het socialisme, die als het ware uit het eigen akkerbouwend samenleven, samenbezitten en samenwerken der Rusische boeren, met hun aloud gemeentebezit, is saamgegroeid, doen dan nog andere uitingen van socialisme zich gelden. Gedeeltelijk ontspruiten zij uit bijzondere eigenschappen van enkele der nationaliteiten, waaruit Rusland bestaat: wij hebben bijv. het oog op de federalistische bewegingen van de Ukraine. Gedeeltelijk hechten zij zich aan godsdienstige beroeringen, als het Stundisme. Door dat alles schieten van tijd tot tijd revolutionaire roover-opstanden heen, die zich vastklemmen aan herinneringen van Pougachef of Stenka Rasin. Dan woelt en kookt en gist het in den Russischen baaiert. Dan hoort men van Jodenvervolgingen, van brandstichtingen in het groot. Dan is er in een deel van het onmetelijk rijk anarchie, totdat de knoet en de galg weder orde brengen.

Want Rusland is het land der uitersten. Alles gaat met

sprongen, haastig en geweldig. Een liberale partij kan in dat rijk moeielijk ontstaan. Welnu, diegenen, die in andere landen zich zouden constitueeren tot een oppositie, worden in Rusland dadelijk volslagen socialisten. De landbouwtoestanden geven dat socialisme als onbewust aan de hand. De politieke actie wordt van-zelf een samenzweering. Van oudsher was Rusland het land waar men de Czaren vermoordde. Dat alles zit in de atmosfeer. Men wil loopen voordat men nog kruipen kan. Wanneer, men ontwaakt uit den slaap van het dagelijksch bestaan, wanneer men werkelijk gaat leven, dan leeft men als in een koorts. Het meest onwaarschijnlijke wordt tastbare waarheid. Alles beweegt zich dan in vliegende vaart, in wilde jacht.

In dezen stroom van denkbeelden, in dezen kring van mannen en vrouwen heeft nu prins Kropotkin zich tot op zijn 35ste jaar bewogen. Den gang van dit drama der hartstochten heeft hij medegemaakt.

Al stamde hij uit een der oudste adelsgeslachten van het rijk, toch had hij als knaap reeds sympathie voor het volk, en had hij vroegtijdig een duren eed gezworen, om het onrecht goed te maken, dat zijn vaderen aan de lijfeigenen hadden gedaan. Toen zijn opvoeding voltooid was, trad hij niet in de keizerlijke garde, maar liet hij zich in 1861 als adjudant naar Siberië zenden. Dáár doorleefde hij de tijden van het eerste enthousiasme bij de troonsbeklimming van keizer Alexander II. Maar de onderdrukking van den Poolschen opstand deed hem tot inkeer komen. Hij hield het nog twee jaren uit en nam zijn ontslag uit den militairen dienst. Het was alsof hij in de rustige wetenschap een wijkplaats wilde zoeken, waar hij de gisting der politieke ideeën kon vergeten. Ten minste hij ging werken aan de universiteit te Petersburg om geologie en geografie te studeeren. Hij deed daarvoor reizen naar China en Siberië, werd vriend en medearbeider van den vermaarden Elisée Reclus, en weldra secretaris van het keizerlijk geografisch genootschap. Tegelijk werd hij kamerheer der keizerin en met ridderorden behangen. Doch in 1871 en 72 deed hij een reis naar het buitenland. Hij bezocht België en Zwitserland, leerde dáár de socialisten kennen, werd lid der Internationale en keerde terug als volbloed socialist.

Die toetreding tot de socialistische ideeën van West-Europa

versterkte hem nu in zijn vrijheids-ideaal. Hij sloot zich aan bij de Tchaikovsky - zie pag. 223 - deelde volkomen den gloed der felste heethoofden, en schreef de brochure: ‘Is de Revolutie noodig?’ In al de verbindingen, vereenigingen, besprekingen en daden der omwentelingspartij tegen Alexander II ziet men nu zijn naam. De gedragslijn, door de uiterste partij der socialisten voorgeschreven, was ook de zijne. Hij was een bewust werktuig in hun handen. Zijn eigen levensloop viel dus nu geheel en al samen met de geschiedenis der revolutionairen, die wij hierboven hebben geschetst. Hij volvoerde wat zij besloten. Hij deelde hun lot. Het waren ook zijn vrienden die aan de galgen hingen. Hij deed hetzelfde als zij. Ook hij gaf onder een aangenomen naam, in den winter van 1872, geheime voorlezingen aan de arbeiders over de geschiedenis der Internationale. Ook hij zou als schilder ‘in 't volk’ gaan, om voor de leer der socialisten te werken.

Hij werd echter toen - het was 1873 - verraden en met zijn broeder gevangen gezet. Dáár in de harde gevangenis doorleefde hij drie lange zware jaren. Boven zijn hoofd hoorde hij de kreten van hen, die door waanzin waren aangegrepen. Negen van zijn mede-gevangenen werden krankzinnig, elf gaven zich zelven den dood. Hij zelf was door de ontberingen in 1876 ziek geworden en werd uit de citadel naar het hospitaal gebracht. Hij bleef zich dood-krank houden, doch zinde op middelen om te vluchten. Zijn vrienden hielpen. Werkelijk wist hij 29 Juni 1876 te ontkomen[1)]. Hij vlood uit Rusland.

In zijn geboorte-land kon hij niet meer terugkomen. Hij moest de Russische Catilina's, in wier kring en omgeving hij had vertoefd, wier leven hij had geleefd, het vernielend werk tegen den Czaar verder, zonder hem, laten voortzetten: uit de verte kon hij slechts met spannenden blik hun daden volgen.

II.

Doch hij was en bleef revolutionair socialist.

En daar hij, op nationaal gebied, in Rusland niet meer kon arbeiden aan die omwentelingstaak, zou hij thans beproeven in Europa, op internationaal terrein, propaganda te gaan maken voor een algeheele vervorming der maatschappij.

1) Zie zijn ontvluchting breed verhaald door Stepniak, pag. 205-217.

Zijn overtuigingen op dat gebied waren zijn leven. Hij moest voorwaarts.

Was er echter in zijn deelneming aan het Russisch nihilisme nog altijd een roode draad, die zich aan historie en traditie vasthechtte: waren zijn pogingen en daden bepaald door verontwaardiging over doorleefde toestanden: was zijn bestaan een krijg geweest tegen den Czaar en diens reactie: een uiting van wraak en hartstocht: - van nu af aan is het bij hem als het ware een abstract optreden en oorlog voeren: een strijd tegen geheel den bestaanden vorm der maatschappij. Wij bewegen ons met hem voortaan in een wereld van opvattingen en denkbeelden, soms in het volkomen luchtledige.

Onder den aangenomen naam van Levachoff was hij, na zijn vlucht uit de gevangenis, in Zwitserland aangekomen. Hij vestigde zich voorloopig te Genève en deed van daar uit reizen naar Frankrijk en Londen. Zijn arbeid was bepaald door zijn lidmaatschap der 'Internationale.' Hij zou echter ook hier tot de uiterste linkerzijde behooren, en de taak voortzetten van Bakounin, die juist in Juli 1876 overleed; in één woord het a n a r c h i s m e dienen.

Wij moeten dus het gedrag van Bakounin in de Internationale ons een oogenblik weder voor den geest roepen.

Men weet dat de Internationale zich in het jaar 1864 voor goed had geconstitueerd. Het zou wezen een Internationale Associatie van alle arbeiders. Het oorspronkelijk denkbeeld was reeds in 1847 in het brein van Karl Marx en Friedrich Engels opgekomen. Doch de gebeurtenissen van het jaar 1848 hadden het tot stand komen verijdeld. Sinds was het plan met korte tusschenpoozen blijven rusten, doch in 1862 werd het voor goed wakker. In dat jaar werd de groote algemeene nijverheidstentoonstelling te Londen bezocht door allerlei afgevaardigden van werklieden vooral uit Frankrijk. De Britsche arbeiders ontvingen hen eenigszins feestelijk en broederbanden werden gesloten. Van-zelf leidde die kennismaking tot het voornemen der arbeiders, om zich meer geregeld te verbinden en een vast internationaal genootschap te vormen. De arbeiders uit alle landen moesten zich verstaan. Het kapitaal kende geen vaderland, wendde zich daarheên, waar het op de voordeeligste wijze zijn winst kon behalen: welnu, ook de arbeiders zouden geen vaderland meer eerbiedigen: zij zouden een cosmopolitischen

stand gaan vormen. Nationaliteit en afzonderlijke spraak zouden niet meer in rekening komen. De arbeid in het algemeen moest geëmancipeerd worden. Men moest alle ‘phrases’ laten varen, en gaan handelen. Het wachtwoord moest zijn: ‘Proletariërs van alle landen, sluit u aanéén.’

Dit toch was de grondtoon der overwegingen in de vergadering van 28 September 1864 te Londen, waar voor het eerst een geregeld bestuur of comité werd gekozen en deputatiën van werklieden, uit Frankrijk, Engeland en andere landen, aanwezig waren. Doch de aandacht viel dáár vooral op den man, die weldra leider en bezieler der groote vereeniging zou worden, op Karl Marx. Zijn programma, zijn ontwerp-statuten, zijn ontwerp-reglement van orde werden aangenomen: hij zou het denkend hoofd van allen zijn.

Wat bedoelde hij?

Voorzooverre men bedoelingen kan opmaken, schijnt het ons toe, dat Marx de Internationale geleidelijk wilde opvoeden, ten einde haar in staat te stellen den omkeer der maatschappelijke organisatie, die hij op 't oog had, tot stand te brengen. Tweeledig moest dus de taak zijn bij den strijd van arbeid tegen kapitaal. Van den éénen kant moest de houding van den arbeid eenigszins afwachtend wezen. Marx (de pessimist bij uitnemendheid!) sprak dan als zijn overtuiging uit, dat de overwinningen van het kapitaal eigenlijk Pyrrhusoverwinningen waren. Men moest het kapitaal waar het mogelijk was laten begaan. De tegenwoordige maatschappij, op die orde en regelen van het kapitaal gebaseerd, zou van zelve zich ontwrichten en vernietigen, wanneer slechts de uiterste consequentiën van het kapitalisme zouden worden doorgevoerd. Van den anderen kant moest men echter reeds tegelijkertijd beginnen in den kring der arbeiders zelven een organisatie, een positief systeem, op te bouwen en te verwerkelijken. En dat positieve stelsel mocht niet anders zijn dan een realisatie van het begrip van het ‘collectieve’. Het particulier eigendom, dat in de beschaafde landen het pleit gewonnen scheen te hebben, moest weder wijken voor het gezamenlijk eigendom, en de individueele wijze van arbeiden - waarbij ieder voor zich, in wedijver tegen de anderen, op eigen verantwoordelijkheid werkte, spaarde en geld trachtte te verdienen - moest plaats maken voor een collectieve in-gang-stelling der productie, van welke

productie nu de vruchten aan allen, die aan 't werk hadden deelgenomen, ten goede moesten komen. Te dien einde zouden alle productiemiddelen - landerijen, werkplaatsen, grondstoffen, werktuigen - kortom alles wat wij kapitaal noemen, collectief het eigendom van alle producenten moeten zijn: zou voorts de geheele inrichting, indeeling en trapsgewijze voortgang van den arbeid onder een uit één beginsel voortvloeiende organisatie, dus onder een geregelde leiding, dienen te worden geplaatst: zou eindelijkde verdeeling van het gemeenschappelijk product aan allen - met inachtneming van ieders productieve diensten en ieders behoeften - overeenkomstig een vast plan moeten geschieden.

Dit ten minste was het programma, zoo als het later in 1867 ontwikkeld en ontvouwd werd in het wonderlijk talmudisch boek van Karl Marx, ‘das Kapital.’ Twee punten trekken daarbij onze aandacht. Vooreerst dat Marx in zijn positief stelsel van productie consequent de niet-collectieve motieven uitsluit. De verbintenissen op individualistischen grondslag werden steeds door hem afgewezen. Van ‘tradeunions’ wilde hij niet weten. Het genootschapswezen van Schultze-Delitsch werd slechts met een schouder-ophalen door hem begroet. De poging, die Lasalle van 1862 tot 1864 ondernam, werd door Marx als een privaat-rechtelijke solutie veroordeeld en afgekeurd. Al die oplossingen, ook die van Lasalle, stelden zich op de basis der concurrentie, veronderstelden nog strijd van belangen tusschen werkgevers en werknemers, tusschen genootschappen en niet-genootschappen. Neen, de socialist moest dien strijd - den ganschen strijd tusschen kapitaal en arbeid - opheffen. Het productie-vermogen moest collectief vermogen zijn: slechts dàn was een aan den arbeid geëvenredigd inkomen en privaat-eigendom van gebruiksmiddelen te verkrijgen. - In de tweede plaats verdient de aandacht de omstandigheid, dat Marx bij het in gang zetten van zijn collectieve productie voortdurend een leiding onderstelt. Hij wilde een autoriteit, die uit naam van allen sprak. Een vast door allen aangenomen en gevolgd gezag. De staat zelf zou desnoods die rol kunnen vervullen, wanneer de staat op het socialistisch standpunt zich stelde.

In dien geest wilde Marx de Internationale doen optreden en leven. Er was echter naar zijn inzien nog veel opleiding

noodig, voordat men de arbeiders positief hun gebouw kon laten optrekken. In het begin bepaalde men zich in de Internationale tot een gemeenschappelijke vereeniging om onderling hulp te verleenen bij ongevallen of ook bij werkstakingen. Op het eerste algemeene congres (September 1866) te Génève voegde men daaraan toe de poging, om een normaalarbeidsdag van acht uren te verkrijgen: voorts trachtte men dáár een regeling voor te stellen betreffende den arbeid van vrouwen en kinderen, en maakte men bepalingen omtrent de compleete opvoeding (enseignement integral) der opkomende geslachten. Eindelijk stelde men een verklaring van beginselen vast. Men bleef dus eenigszins bij algemeenheden en bij voorbereidende stappen. Doch reeds op het tweede congres der Internationale, in September 1867 te Lausanne gehouden, begon men scherper lijnen te trekken. De questie van den Staat, te weten in hoeverre de arbeiders moesten trachten zich van de politieke macht meester te maken, kwam aan de orde: terwijl de denkbeelden van het collectivisme tegenover individualisme, mutuellisme en communisme besproken en verdedigd werden. Op het derde congres in September 1868 te Brussel gehouden - en uit de talrijke opkomst bleek het dat de propaganda sterken invloed uitoefende - werd de stemming reeds heftiger en beslister. Men wilde vooruit. Men nam reeds als vast dogma het staats-collectivisme aan. Marx had zulk een beslissing nog willen uitstellen, totdat de geesten der arbeiders meer voorbereid waren. Doch reeds was er een uiterste fractie op het congres werkzaam, die Marx dreigde te overvleugelen. Die uiterste fractie werd geleid door Bakounin, den Rus.

Van nu af aan wordt het in de Internationale een duel tusschen Marx en Bakounin[1)].

Bakounin wilde dadelijk een bijzondere vaste stelling in de Internationale innemen. Met een onderdeel van den Vredesbond (la ligue de la Paix) had hij een vereeniging gesticht onder den naam van de ‘Alliance de la démocratie socialiste.’ Die alliantie onderwierp zich wel in algemeene termen aan de statuten van de Internationale, doch bleef in wezen en karakter

1) Zie de incidenten van dien strijd in het boekje dat in 1873 te Londen en Hamburg verscheen: L'alliance de la democratie socialiste et l'association internationale des travailleurs. Rapport et documents publiés par ordre du congrès international de la Haye.

voortbestaan. De leden daarvan wilden sneller voorwaarts dan Marx bedoelde en riepen reeds nu de revolutie in. Op het vierde congres der Internationale, September 1869 te Bazel vergaderd, kwamen reeds scheuringen voor: al behandelden Marx en Bakounin elkander nog niet als vijanden. Het collectivisme werd er scherper en beslister begrensd en geformuleerd. Doch in het jaar 1870 zou het tot een uitbarsting komen. Wel kon, wegens den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland, het gewone jaarlijksche congres der Internationale in dat jaar niet gehouden worden: maar in Zwitserland zelf, te midden van al de secties waaruit de Internationale bestond, stookte nu Bakounin het vuur op. Er was dáár als onderdeel der Internationale een zoogenaamd 'Fédération Romande,' die over het algemeen de denkbeelden van Marx deelde. Die federatie zou haar bijéénkomst in April 1870 te Chaux-de-Fonds hebben. Bakounin, aan het hoofd der mannen van Génève, bond dáár den strijd aan; en toen in het volgend jaar November 1871 diezelfde federatie haar vergadering te Sonvilliers hield, constitueerde hij en zijn volgelingen zich als een eigen federatie. Hij verklaarde de 'fédération Romande' ontbonden en nam met zijn fractie den naam aan van 'fédération Jurassienne.'

Doch nu ook zou Marx een einde aan de scheuring gaan maken. Hij riep het algemeene congres der Internationale, het vijfde, tegen September 1872 in den Haag te zamen. Dáár werd Bakounin, als stichter van de Alliance de la Démocratie Socialiste, uitgestooten, en éénheid onder de gelederen hersteld. Marx bereikte dus oogenschijnlijk zijn doel. Hij triomfeerde. Doch het zou blijken, dat ten koste van den vorm de inhoud was prijsgegeven. Reeds werd het duidelijk bij de besluiten van het Haagsche congres, toen voor het vervolg New-York als zetel van de Internationale werd aangewezen. Blijkbaar bedoelde men zich te beraden en af te wachten, of in Europa het terrein gunstig bleef voor de oorspronkelijke bedoelingen der Internationale. En de jaren die volgden zouden bewijzen, dat inderdaad de Internationale als zoodanig had uitgediend. Geen algemeen congres werd in Europa meer gehouden. Toen Marx in den voorzomer van 1883 te Londen stierf was er geen sprake meer van de eigenlijke Internationale.

Daarentegen was de aanhang van Bakounin steeds grooter geworden.

Het punt, waarop hij tegenover Marx voortdurend den aanval richtte, en waartegen zijn stooten zich keerden, was de beteekenis van het gezag en van den staat voor het socialisme der toekomst. Marx eerbiedigde gezag en leiding en wilde den staat behouden en gebruiken: Bakounin nu plaatste daartegenover de leuzen, die hij tegelijkertijd in zijn Russische kringen (zie pag. 221) verdedigde, de wachtwoorden federalisme en anarchie.

Wij zijn met dit woord a n a r c h i e in het hart van het socialisme onzer dagen gekomen, en moeten dus de vrijheid nemen even bij den oorsprong en beteekenis dier leuze stil te staan.

Het woord is voor de socialisten het eerst gebruikt door Proudhon[1)].

Hij zelf en de socialisten, die na hem het op hun programma's schreven, hielden in het begin steeds vol een streepje te plaatsen tusschen *an-* en *archie*, om goed te doen uitkomen dat het woord, van Griekschen oorsprong, niet moest opgevat worden in den alledaagschen zin van ‘wanorde,’ doch dat het vast en bepaald beteekende wat de lettergrepen uitdrukken, dat is: ‘geen (*ἀν*) macht of gezag (*ἀρχή*).’ Het beduidde ontkenning van autoriteit. Allengs hebben de socialisten dat streepje in het woord anarchie laten vallen. Zij schreven eenvoudig-weg anarchie. Hun bedoeling was echter dezelfde en duidelijk genoeg. Zij waren opstandelingen tegen alle macht of gezag.

Zij waren gewoon dit op te helderen door een citaat uit Bentham. Deze had in 1816 het volgende betoogd: ‘De geleerde - zoo zeide hij - die een slechte wet wil hervormen of doen herzien, begint niet met tegen die wet opstand te prediken.... Het karakter van den anarchist is echter juist het tegenovergestelde. Deze gaat het bestaan zelf van die wet ontkennen, verwerpt de geldigheid daarvan, hij wekt de menschen op, om haar als wet te verkrachten en tegen haar uitvoering zich te verzetten.’

Welnu, dit was het standpunt van Bakounin.

Toen éénmaal de Internationale aan de arbeiders had geleerd, dat hun aanéénsluiting zich niet moest bepalen tot ééne natie: dat zij integendeel elkander de hand moesten reiken over

1) Zie P.J. Proudhon, Qu'est ce que la Propriété? (Oeuvres complètes I), p. 212; Les Confessions d'un Revolutionnaire 1868, p. 129; La Revolution Sociale demontrée par le Coup d'Etat (Oeuvres complètes VII), p. 179; Idée Générale de la Revolution au XIXme siècle (Oeuvres complètes X), p. 102 sqq.

alle kunstmatige grenzen der staten heên; toen ontstond de vraag: kan en moet de groote associatie, die door alle arbeiders in alle landen zal worden gevormd, den staat en de staatsorganisatie als integreerend deel of orgaan handhaven?

Marx en die hem aanhingen meenden die vraag bevestigend te kunnen beantwoorden. Het was volgens hen zelfs denkbaar, dat de staat de opgehoopte rijkdommen als kapitaal ging gebruiken en met dat kapitaal de collectieve productie in gang zou zetten.

Bakounin, gevolgd door vele socialisten van latijnsch ras, waren met het antwoord gereed, dat zulk een staat de ergste van alle dwingelandijen zou zijn: zij meenden dat zulk een opvatting slechts een copie uit het verleden was: zij stelden daartegenover het nieuwe ideaal, de anarchie, met andere woorden, de volledige afschaffing der staten, en de organisatie van alles door vrije federatie van alle volkskrachten, van voortbrengers en verbruikers[1]. Zij noemden zich dus, wanneer zij de dubbelzinnigheid, die er in de gangbare beteekenis van het woord anarchie ligt, wilden vermijden, anti-autoritairen of anders ‘anti-étatisten.’

De bestrijding van het begrip Staat werd bij de anarchisten een bepaald dogma. Zij zagen wel in, dat het een zeer moeilijk werk zou zijn, de menschen te ontwennen aan dat staats-idee, maar de consequentie der logica vorderde het. En dan herinnerden zij zich, dat zij niet kwalijk slaagden in hun ondermijning der andere groote denkbeelden, waarop tot nu toe de menschheid had geleund. De begrippen van God, eigendom en familie waren, door hun toedoen, bij velen aan het wankelen gebracht: zij deinsden er dus niet voor terug, ook het begrip Staat, - aan welks ontkenning Fourcier trouwens ook reeds had medegewerkt - in het gemoed der menschen te ontwortelen. Bakounin schreef in dien zin het bekende en vermaarde fragment: ‘Dieu et l'Etat’ met het wachtwoord: ‘Wij weren van ons af elke wetgeving, elke autoriteit en elken bevoorrech-

1) In dien geest luidde art. 5 van het programma der Alliance de la Démocratie Socialiste: ‘Elle (l'Alliance) reconnait que tous les états politiques et autoritaires actuellement existant, se reduisant de plus en plus aux simples fonctions administratives des services publics dans leurs pays respectifs, devront disparaître dans l'Union universelle des libres associations, tant agricoles qu'industrielles.’ Zie Revue du Mouvement Social et Economique. 3e Année. Paris 1882. pg. 629.

ten en officieelen invloed, al kwam hij voort uit het algemeen stemrecht, vast overtuigd als wij zijn, dat zulk een gezag altijd ten profijte zal strekken van een overheerschende en exploiteerende minderheid tegen de belangen van een overgroote dienstbare meerderheid. In dien zin zijn wij waarlijk anarchisten'[1].

En Bakounin organiseerde nu die partij der anarchie.

Dadelijk, na de uitspraak van het congres der Internationale in den Haag, vereenigde zich te Saint-Ymier een anti-autoritair congres, dat tegen de besluiten van het Haagsche congres protesteerde. Vooral Spaansche en Italiaansche secties juichten Bakounin toe[2]. De 'Fédération Jurassienne' gaf den toon aan. Zij nam de houding aan van de werkelijke eigenlijke Internationale te zijn. Op dit standpunt riep zij, toen de algemeene raad der Internationale van uit New-York de getrouwen tot een congres in September 1873 te Génève vereenigde, een contra-congres der Internationale (het zoogenaamde zesde congres) ook in Génève samen. De twee congressen vergaderden tegenover elkander. Op dat van Bakounin werd het woord 'anarchie' als wachtwoord reeds gegeven. Voorts ging men over tot een revisie der statuten der Internationale. Terwijl nu na dien tijd Marx met de ware Internationale geen congres meer kon verzamelen, hield Bakounin met de zijnen in September 1874 in Brussel het zoogenaamde zevende congres der Internationale. Hun zaak ging vooruit. Vooral in Italië breidde zij zich uit. In België ontstonden allerlei secties van anarchisten. En Frankrijk werd in de beweging opgenomen. Een in Génève uitkomend blad '*l'Avant Garde*' besprak met onvermoeiden aandrang telkens die questies en ontvouwde de leer der anarchie. In 1875 werd er geen algemeen congres gehouden: er verzamelde zich slechts een gewestelijk congres der 'fédération Jurasrienne' te Vevey. Doch in 1876 kwam het zoogenaamd achtste algemeene congres te zamen. Met trots zagen de aanhangers nu op de verbreiding van hun denkbeelden. Men hield als 't ware een overzicht der partij. Van alle kanten zonden secties afge-

1) Zie Michel Bakonnine, Dien et l'Etat. Génève, Imprimerie Jurassienne 1882, pg. 34.
2) In Spanje was de aanhang vooral groot. Men herinnere zich de mededeelingen van D. Harteveld in de Gids van 1873 en 1874. Zie het programma der Descamisados, Gids 1874, I. p. 194. 'De anarchie is onze eenige formule enz.'

vaardigden. Vooral in het Zuid-Oosten van Frankrijk had de zaak der anarchie uitbreiding gekregen. De collectivisten gingen aldaar voor een deel met hen mede[1]. Men begon nu op dat congres de eischen der anarchie te formuleeren. Terzelfder tijd sprak men de lijkrede uit over de vroegere oude Internationale die te New-York wegkwijnde en stierf.

Het was in die dagen dat de 62jarige Bakounin, die, ziek en afgetobt, in de laatste tijden zich had teruggetrokken op een klein landgoed te Lucarno, dat een oude vriend Caffiero voor hem beschikbaar had gesteld, zijn partij voor goed zou verlaten. Hij stierf den 2^{den} Juli 1876. Maar juist op dat tijdstip kwam nu de nog jonge (35jarige) prins Kropotkin uit Rusland aansnellen en vestigde hij zich te Génève, om de zaak der anarchie op zijn wijze te dienen.

Wij zien nu de anarchisten zich vooral bevlijtigen om onderaardsche mijnen in de verschillende landen te leggen. Wel wordt nog in September 1877 te Gent een zoogenaamd negende congres gehouden, maar deze vergadering ging zonder veel klank uiteen. Tot op het jaar 1881 werd geen algemeene vergadering meer gehouden. Doch men arbeidde zonder ophouden en de toon zelf onder de partijgenooten werd telkens heftiger. Men werkte vooral op Italië. Toen het blad '*l'Avant-Garde*', dat de oproerige bewegingen der Italiaansche landbouwende standen had gesteund, overeenkomstig den eisch der Italiaansche regeering, in 1878 opgeheven werd, werd het vervangen door '*le Révolté*', dat van nu af aan de leer zou ontwikkelen en verkondigen. Het werd bij uitstek goed geschreven en vond duizende lezers in Frankrijk. Prins Kropotkin en Elisée Reclus waren de voornaamste redacteurs. Hun vliegende wachtwoorden werden heinde en verre nu verspreid.

Wat Frankrijk betreft, waren Lyon en Marseille vooral de

1) De fransche collectivisten - die als voorvaderen en grondvesters hunner leer het driemanschap, baron Colins (+ 1857), Constantin Pecqueur (+ 1857) en Francois Vidal erkennen - verdeelen zich in twee takken. Vooreerst de 'collectivistes possibilistes ou évolutionnistes', die aan de mogelijkheid van sociale hervormingen op vredelievenden weg gelooven. Hun leiders zijn B. Malon (oud-lid der Commune) en Brousse. Ten tweede de revolutionaire collectivisten, wier leiders zijn J. Guesde en Lafargue, de schoonzoon van Karl Marx. Deze laatsten geven sinds 1885 een weekblad uit 'Le Socialiste.' Zie ook Alph. Courtois fils, Anarchisme theorique et collectivisme pratique 1885 pg. 57 sqq. en J. Garin, l'anarchie et les anarchistes. 1885 p. 29 en 52.

aanknoopingspunten met de anarchisten. Toen in 1879 een arbeiderscongres te Marseille werd gehouden, had men dáár gelegenheid de hoofden te tellen. De partijgenooten in Frankrijk waren wel is waar voor het meerendeel nog altijd collectivisten, doch stonden reeds voortdurend in betrekking met de 'fédération Jurassienne.' Trouwens zij, die te Marseille bijeenkwamen, vertoonden in hun meeningen de schakeeringen van alle *uiterste* socialistische denkwijzen. Dáár waren Broussisten, Guesdisten, Blanquisten, Anarchisten: alles woelde bont dooréén. Op de vergadering te Marseille werden nu den 31sten October door de socialistische arbeiders organisatie en statuten voor Frankrijk vastgesteld. Frankrijk werd verdeeld in zes gewesten (régions), 1°. dat van Parijs of van het midden, 2°. dat van Lyon of van het oosten, 3° dat van Marseille of van het zuiden, 4°. dat van Bordeaux of van het westen, 5°. dat van Lille (Ryssel) of van het noorden en 6°. dat van Algerië. Elke 'région' zou gewestelijke congressen houden. Het eerste gewestelijk congres zou in 1880 te Lyon plaats hebben. Op al die congressen kwamen nu de anarchisten als vast aanéengesloten, felle minderheid. Reeds op dat van Lyon wist de fractie der anarchie een boventoon te voeren te midden der collectivistische meeningen. Het evangelie der anarchie werd toen voor het eerst in Frankrijk met luider stemme verkondigd. Toch behielden over het algemeen de collectivisten nog de meerderheid en dus het veld: maar onderscheidene besluiten van het congres wezen reeds aan, dat men het staatsbegrip overboord wierp. In dat opzicht is opmerkelijk het besluit over de deelneming aan de verkiezingen 'De verkiezingen mogen - zoo luidde het - nooit anders beschouwd worden dan als middelen van beroering (agitatie) en mogen dus slechts de volgende vormen aannemen: het stellen van niet-benoembare candidaten, het stemmen met blanco-stembriefjes, of de uitdrukkelijke verklaring om zich van stemmen te onthouden.' In den '*Revolté*' van 7 Augustus 1880 werd met ophef die zwenking der socialistische denkwijze naar den kant van het anarchisme geroemd[1)].

1) Den 9 en 10 October 1880 hield de 'féderation Jurassienne' te Chaux de Fonds haar congres. Daar spraken Kropotkin, Elisée Reclus en Caffiero; zie hun anarchistische uitingen, Revue du Mouvement Social. 1880. pag. 545 sqq.

Toch ziet men sinds 1880 collectivisten en anarchisten in Frankrijk nog voortdurend met elkander strijden. Op de gewestelijke vergaderingen te Parijs, Havre en elders werden zij bijna handgemeen. Daarbij kwam, dat de door de Fransche Kamers verleende volledige amnestie aan allerlei heftige voorvechters en heethoofden weder den toegang in Frankrijk gaf. Zij snelden naar die gewestelijke congressen en gaven dáár uiting aan hun bitteren hartstocht, hun twistzucht en hun geest van exclusivisme. De leiders der anarchisten zaten daarbij niet stil. Kropotkin en Reclus te Génève, Emile Gautier te Parijs, Bernard te Lyon verdubbelden hun werkzaamheid. In Lyon werd het blad '*le Droit Social*' en in Parijs het blad '*La Revolution Sociale*'[1] met anarchistische programma's gesticht. En op zeer vele plaatsen in Frankrijk - te Vienne, te Saint-Etienne, te Villefranche, te Creusot, te Reims - vormden zich kleine groepen, die de zaak der anarchie als de hare erkenden. Die groepen namen over het algemeen zeer melodramatische namen aan.

De groote zaak was echter onder al die groepeeringen, te midden van den voortdurenden wedijver en strijd van collectivisten en anarchisten, zekere cohaesie en zeker verband te brengen. Het was een zeer moeilijke zaak. Volmaakte onafhankelijkheid, niet-onderwerping aan een gezag, tuchteloosheid waren juist de beginselen der anarchie. Hoe was dan onder die groepen, op allerlei plaatsen in het noorden, oosten, westen, zuiden van Frankrijk, een vaste leiding te brengen? Het middel daartoe werd door de Parijsche groep in het nommer van '*La Revolution Sociale*' van 16 Juni 1881 voorgesteld. Het bestond hierin, dat al die verschillende revolutionaire socialistische groepen met elkander zouden correspondeeren. De Parijsche groep, die bijna alle adressen der groepen had, zou copie daarvan aan alle groepen zenden, opdat die correspondentie dadelijk zou kunnen beginnen. Zoodra een bestaande groep kennis ontving van de constitutie van een nieuwe groep, moest deze het aan al de anderen melden. De questies zouden door de ééne groep aan de andere ter bestudeering en behandeling worden gezonden.

1) Zie over het verschijnen van dit blad de Revue du Mouvement Social 1880, pg. 353. Later heeft Audrieux beweerd, dat hij als prefect van politie kapitaal aan dit blad verschafte, ten einde achter de geheimen der anarchisten te komen.

Duidelijk is het - zoo betoogde de Parijsche groep - dat alle schijn van autoriteit zóó vermeden werd. En het groote voordeel zou wezen, dat op den dag, wanneer het fransche gouvernement de revolutionaire socialisten zou willen gaan bestrijden, die regeering in plaats van één hoofd - welks neêrvelling de vernietiging der organisatie mede zou sleepen - honderde verlichte en vast aanéengesloten cirkels van tegenweer en aanval zou ontmoeten.

Op die wijze zou in Frankrijk aan de behoefte naar zekere eenheid onder de socialisten worden voldaan. Men ziet dat het anarchistisch idee daarbij uitkwam. Doch voor gansch Europa deed in ditzelfde jaar 1881 onder de socialisten de vraag naar een of ander verband zich gevoelen. Men sprak er vooral over, om onder andere vormen de Internationale weder op te richten. Daarvoor werd nu op 14 Juli 1881 te zamengeroepen een congres te Londen[1]. Al de anarchistische bladen maanden hunne volgelingen aan het bij te wonen. Inderdaad was dit congres zoo heftig mogelijk. Men zeide de Internationale weder op de been te brengen, men ging zelfs weder uit - zoo sprak men - van de verklaring der Internationale van September 1866: doch de besluiten, die aan dat alles werden toegevoegd, droegen een gansch andere min of meer anarchistische tint. Hoort bij voorbeeld deze besluiten van het Londensche congres: ‘De Internationale Associatie der arbeiders verklaart zich tot vijand der parlementaire politiek. Ieder, die de beginselen der Associatie aanneemt en verdedigt, kan als lid der Associatie worden aangenomen. Elke groep zal het recht hebben direct met alle andere groepen en federaties te correspondeeren. Intusschen zal er, om de verhoudingen te vergemakkelijken, een internationaal “bureau de renseignements” opgericht worden. Dit bureau zal uit drie leden bestaan. Overeenkomstig de besluiten van groepen en federaties zal een congres gehouden worden. - Het tegenwoordige congres uit den wensch, dat al de groepen op de volgende voorstellen zullen letten: Het is vooral noodzakelijk, dat het revolutionaire idee en de geest van opstand worde bevorderd en verbreid in die volkskringen, die zich nog illusies maken over de zedelijkheid en goede werking der legale middelen. De propaganda moet door *daden* geschieden.

1) Zie de oproeping: Revue du Mouvement Social, 1881. p. 164.

Daar wij van het wettelijk standpunt, waarop men tot nu toe vrij algemeen gebleven is, uittreden, om onze werkkracht over te brengen op het terrein der illegaliteit, die de eenige weg is welke tot de revolutie leidt, zoo moeten wij naar middelen grijpen, die met dat doel strooken. Wij moeten ons herinneren, dat het eenvoudigste feit, de minste handeling tegen de tegenwoordige instellingen, beter en luider tot de massaas spreekt, dan duizende gedrukte stukken, of zeeën van welsprekende woorden. Die propaganda door daden heeft nog meer belang op het platte land dan in de steden. Het congres beveelt aan alle groepen en individuen der Internationale aan, om bijzonder gewicht te hechten aan de studie der technische en chemische wetenschappen, als middelen van verdediging en aanval.'

De socialisten stelden zich dus te zamen op voet van oorlog. Zij wezen naar de dynamiet, die in Rusland tegen Alexander II de bekende diensten had gedaan.

De fractie der anarchisten kon tevreden zijn met den invloed, dien zij op de socialisten had verworven. Toch wilde zij afzonderlijk als uiterste partij der socialisten zich blijven bevestigen. Vandaar dat de anarchisten in Augustus 1882, op voorstel der 'Fédération Jurassienne', nogmaals een internationaal congres te Genève samenriepen, op welk congres als behandelingspunt aan de orde werd gesteld: de volledige afscheiding der anarchistische partij van alle politieke partijen met welken naam zij zich tooien. Dit congres was zuiver anarchistisch. De groepen van Lyon waren er vertegenwoordigd door twaalf gedelegeerden; Vienne (Isère) en Saint-Étienne door drie; Parijs door twee; Villefranche (Rhône), Bordeaux, Cette, Montceau en de groepen van Italië, elk door één afgevaardigde. Dat congres stelde nu een manifest vast van dezen inhoud: 'Onze vijand is onze meester. Wij anarchisten, die geen meester erkennen, strijden tegen allen, die zich van eenige macht hebben meester gemaakt of willen meester maken. Onze vijand is de landheer, die den grond bezit en den boer laat werken ten zijnen bate. Onze vijand is de patroon, die de werkplaats heeft en haar gevuld heeft met slaven van het dagloon. Onze vijand is de staat, welken vorm hij ook aanneemt, monarchaal oligargisch, democratisch, of arbeidersstaat, met al zijn beambten, zijn staf van militairen, magistraten, spionnen en dienders. Onze vijand is elke abstractie van gezag, hetzij men de abstractie God of Duivel noemt, in wier naam

de priesters zoolang de goede zielen hebben geleid. Onze vijand is de wet, altijd ingericht ter onderdrukking van den zwakken door den sterken, altijd gereed tot rechtvaardiging en wijding van de misdaad. - Maar zoo de grondeigenaar, de patroon, de hoofden van den staat, de priesters en de wet onze vijanden zijn: wij zijn ook hun vijand, wij heffen ons op en stellen ons tegenover hen. - Wij willen den grond en de werkplaats heroveren op den landheer en op den patroon: wij willen den staat afschaffen, onder welken naam hij zich ook verbergt; wij willen onze zedelijke vrijheid hernemen tegen den priester en de wet. In de mate onzer krachten arbeiden wij aan de vernietiging van alle officieele instellingen en wij verklaren ons één (solidair) met ieder mensch, groep of maatschappij, die door een revolutionaire daad de wet ontkent. Wij stellen ter zijde alle wettelijke middelen, omdat zij de negatie zijn van ons recht: wij verwerpen het zoogenaamd algemeen stemrecht, omdat wij onze individueele souvereiniteit niet kunnen prijs geven, en ons niet medeplichtig willen maken aan de wandaden door zoogenaamde mandatarissen van dat stemrecht verricht. Tusschen ons anarchisten en elke staatkundige partij - behoudend of gematigd, geheele vrijheid bestrijdend of haar bij kleine hoeveelheden gunnend - is de breuk volkomen. Wij willen onze eigen meesters blijven en hij onder ons, die een chef zou beoogen te worden, is verrader aan onze zaak. - Intusschen weten wij, dat de individueele vrijheid niet kan bestaan zonder associatie met andere vrije metgezellen. Wij leven de één door den ander; het is het sociale leven dat ons gemaakt heeft; het is de arbeid van allen die een ieder het gevoel van zijn recht en de kracht om het te verdedigen geeft. Elk sociaal product is een collectief werk, waarop allen gelijkelijk recht hebben. Wij zijn dus C o m m u n i s t e n . Wij erkennen dat zonder omverhaling der voorvaderlijke, erfelijke, gemeentelijke, provinciale en nationale grenspalen, het werk steeds weder van meet-af-aan te beginnen zou zijn. Aan ons zij het gegeven het gemeenschappelijke eigendom te veroveren en te verdedigen, welke ook de taal of het etiket der omver te werpen gouvernementen mogen zijn.’

Toen dit manifest in 1882 werd opgesteld en uitgevaardigd, was de Fransche regeering reeds bezig geweest zich te weer te stellen en van haar kant aanvallend tegen de anarchisten op te treden.

Te Parijs (men denke aan Louise Michel), te Montceau les Mines, maar vooral te Lyon, de hartader van het fransche anarchisme, werd met kracht alles onderdrukt.

Aldaar werd ook Kropotkin gevangen genomen.

Hij had van Juli 1876 in Grenève geleefd, en had van daaruit telkens kleine uitstappen gedaan; toen hij in den aanvang van het jaar 1881 uit Zwitserland was uitgezet. Hij vestigde zich daarop te Thonon. Op een reis van en naar Londen bleef hij zich eenigen tijd stilhouden te Vienne, te Saint-Etienne en te Lyon, niet te Montceau-les-Mines, zoo als later de fransche regeering meende, toen zij dáár de anarchistische onlusten bedwong. Den 12^{n} October 1881 was hij te Thonon teruggekeerd. Toen nu te Lyon de anarchie haar werk begon, aarzelde de fransche regeering niet, en liet zij Kropotkin, die aldaar werd gevonden, den 21sten December 1881 achter slot en grendel zetten.

En nu begon in het begin van 1882 het proces der anarchisten te Lyon[1)].

De regeering nam als punt van aanklacht aan het weder oprichten van de in Frankrijk verbodene Internationale. De aangeklaagden (omstreeks vijftig in getal) verdedigden zich alleen op dat punt, doch vielen overigens de maatschappelijke orde aan en verklaarden zonder omwegen anarchisten te zijn.

Bijna allen werden 10 Januari 1882 tot opsluiting veroordeeld. In de eerste plaats de toen veertigjarige Prins Kropotkin tot vijf jaren gevangenisstraf. Hij werd vastgezet in de gevangenis van Clairvaux.

III.

Wij hebben het terrein in oogenschouw genomen, waarop Kropotkin is opgetreden en vooral den achtergrond doen uitkomen.

Wij wenden ons thans tot het boek, dat ons aanleiding gaf tot deze studie.

Wij kunnen nu zeer kort zijn.

Want het boek is niet anders dan een verzameling, door

1) Zie Compte-Rendu du Procès de Lyon. Génève, Imprimerie Jurassienne. 1883.

Elisée Reclus bezorgd, van de dagblad-stukken, die Kropotkin van 1879 tot 1882 in het anarchistisch orgaan '*le Révolté*' schreef.

De artikelen, die de '*Révolté*' ten beste gaf, ten einde de partij der anarchisten te bewegen, in haar strijd tegen de maatschappelijke orde, niet aan te nemen de oplossing der collectivisten, worden hier gevonden. Hier in dit boek is de motiveering van enkele zoo woeste besluiten van de verschillende Fransche en Zwitsersche arbeiderscongressen.

Van daar de gloeiende heftigheid, maar ook de helsche éénzijdigheid van den inhoud. Wij hebben hier slechts - zelfs wanneer wij ons op socialistisch standpunt zouden willen stellen - de helft van het vraagstuk. Onderstreept, of liever tot berstens toe aangeblazen, is alléén dat wat op het oogenblik dienst deed tegen de collectivisten.

Dan mengen zich door al die polemiek heên Russische herinneringen: gezegden van Herzen of van Tourgueneff: blikken uit de verte op de lange karavanen van verbannenen, die in de sneeuwvlakten van Siberië zich zelven moeten gaan begraven: jubelkreten over de Russische jeugd, die onder keizer Alexander II het sombere maar grootsche treurspel der worsteling tegen het onderdrukkingsstelsel heeft durven opvoeren: heilgroeten aan Vera Zassoulitch, die den satraap een kogel in de borst heeft geschoten, toen hij op een dag zich veroorloofde een gevangen socialist smadelijk te bejegenen: verwijzingen naar Russische agrarische toestanden en de organisatie van het Russisch gemeentelijk bezit der gronden: een lofzang op het gemeenschappelijk arbeiden der doukhobortsi[1)]: een aanstipping van Russische beginselen, in zooverre er de boer nog altijd een misdaad als een ongeluk of als een toeval wil beschouwen, waarvan de schuld ten deele op de maatschappij zelve terugvalt, waar het vergrijp is gepleegd. Kortom: een bijtende geur of reuk uit verre noordsche streken dringt, onder het lezen van dat boek, als van uit de bladzijden tot onze zenuwen door, en herinnert ons voortdurend, dat wij hier te doen hebben met dat bijzondere type der socialisten: den n i h i l i s t - a n a r c h i s t.

Op drie punten of gegevens wordt voortdurend door hem als met een ijzeren hamer geslagen.

1) Zie Parôles d'un Révolté pg. 323.

Vooreerst hierop. De partij der revolutionaire socialisten moet thans beginnen aan het werk te gaan. Daden zijn noodig. De tijd is rijp. De sociale omkeer zal zeer snel tot stand komen, veel sneller dan men denkt. De revolutie zal daarbij een veel algemeener karakter hebben dan ooit te voren, over veel meer landen tegelijk zich uitstrekken. In alle landen toch is er thans chaos: chaos in de industrieele toestanden, uitéénvallend bederf in de staatsorde. Men moet toetasten. Men zij niet versaagd, omdat men een kleine minderheid nog is, neen, alle groepen, die een nieuw idee vertegenwoordigen, telden altijd in het begin weinig aanhangers. Waar het slechts op aankomt, is de wetenschap, of de denkbeelden van het anachistisch communisme evenredig zijn aan en voortvloeien uit de evolutie, die de menschelijke geest thans ondergaat. En dit is het geval. Die evolutie beweegt zich niet in den zin van het autoritarisme, maar juist in de richting van de volmaaktste vrijheid zoowel van het individu, als van de produceerende en consumeerende groep, van de commune, en van de zelfstandige federatie. Die evolutie gaat niet naar den kant van het individualisme van den eigenaar, maar naar de zijde van de gemeenschappelijke voortbrenging en het gemeenschappelijk verbruik. De minderheid moet dus de anderen medesleepen. Doch men moet durven en doen. Vrijheid wordt niet gegeven: men moet haar nemen. De mensch bezit slechts die rechten, die hij al worstelend veroverd heeft. Hij heeft slechts die rechten, die hij bereid is ieder oogenblik met de wapens in de hand te verdedigen. Zoo men te Parijs mannen en vrouwen op straat niet met de zweep ranselt, zooals men het te Odessa doet, zulks wordt niet nagelaten, omdat het in de wet verboden is, maar omdat, als een regeering het durfde bestaan, het fransche volk dengeen die het waagde in stukken zou rijten.

Het tweede punt, dat door Kropotkin telkens wordt besproken, is het volgende. Het is een klacht over het feit, dat de Commune te Parijs in 1871 halverwege is blijven staan. De Commune is met het, volgens hem, juiste denkbeeld opgetreden, dat de gemeente niet langer een succursaal, een orgaan van den staat kon zijn: neen, dat zij iets geheel zelfstandigs was, een kern, die in vrije federatie met andere groepen en communes zich kon en moest verbinden. Het was een vruchtdragend denkbeeld om den staatsvorm aldus weg te gooien. Maar men had dien vorm volkomen te pletter moeten werpen. En ziedaar,

in plaats van nu een eigen organisatie te beproeven, van het eenvoudige uit tot het meer samengestelde, nam men toch weder een traditie van den staatsvorm der bourgeoisie over, het vertegenwoordigend stelsel, nog wel een der domste denkbeelden ter wereld, het gouvernement per procuratie. Toen die verkozen gemeenteraad der Commune eens in het stadhuis zetelde, liet het volk hem het werk doen: de gloed der Commune was gebroken. En die raad zelf voerde niets uit. De beste zonen van het socialisme zaten dáár onbewegelijk en als versteend, te midden van paperassen: genoodzaakt quasi te regeeren, terwijl hun instinct hen noopte om midden in en onder het volk te zijn: gedwongen te debatteeren, terwijl men moest handelen: alle bezieling verliezende, die uit de gedurige aanraking met de massaas voortkomt: in één woord onmachtig. Men had niet genoeg bedacht, dat elke nieuwe economische phase ook een gansch anderen politieken vorm eischte. Men had niet overwogen dat de Commune het zonder eenig gouvernement moest stellen. Elke regeering, ook de vrijelijk gekozen regeering, is een dwingelandij. Een revolutionaire regeering is een onding, daar revolutie en gouvernement elkander uitsluiten. - En in de sfeer van het economische deed men nog grooteren misslag. Men durfde niet volkomen socialistisch te werk gaan. Men ging niet over tot onteigening van alle kapitalen, noch tot organisatie van den arbeid: men maakte niet ééns een inventaris op van alle hulpbronnen en inkomsten der stad. Men had den moed niet tot verdeelingen over te gaan. Men bleef staan bij de oude regeling der maatschappij. Sommigen droomden van collectivisme. Men begreep niet, dat men de Commune eerst werkelijk had kunnen bevestigen en versterken door de sociale revolutie. Maar de fout der Commune is niet geheel aan haar te wijten. Zoo de Commune nog eenige maanden had kunnen leven, zou zij, door de kracht der omstandigheden gedrongen, het werk wel gedaan hebben. Maar de soldaten der reactie hebben haar verstikt. Weest echter verzekerd, dat de nieuwe aanstaande revolutie, die weldra in Frankrijk en Spanje, zal uitbreken, communalistisch zal zijn, en het werk der Parijsche Commune juist dáár zal opnemen, waar de massale moorden der Versaillianen den arbeid hebben gestuit. De aarzelingen, die in de uitingen der Commune zijn waar te nemen en die voortvloeiden uit de omstandigheid, dat het socialisme zelf een over-

gangstoestand beleefde, dobberend van een autoritair communisme naar een onmogelijk collectivisme, zullen wijken. Vrij-uit en zonder omwegen zal het anarchistich communisme zich openbaren.

Het derde punt, dat even aanhoudend ter overweging wordt gegeven, is het feit, dat de socialisten, meer dan tot nu toe het geval is geweest, zich met het platte-land en met de agrarische questie moeten moeien. De Commune van Parijs begreep het in 1871. Zij kon niet verder gaan, maar riep reeds den boeren toe: neemt den grond, al den grond. En de gebeurtenissen, die wij thans beleven in Rusland, Ierland, Italië en Spanje, wijzen het socialisme den weg. Trouwens de boeren moeten begrijpen, dat al de gronden eertijds overal communale gronden waren. De boeren moeten zich dus tot ‘Communes’ groepeeren en de landerijen weder in bezit nemen, om die ter beschikking te stellen van hen die zelven haar bebouwen. Hypotheken zijn een schreeuwende onbillijkheid. Het feit, dat iemand aan een boer geld heeft geleend, kan hem nooit of nimmer het recht verleenen den grond zich toe te eigenen: omdat die grond slechts waarde heeft, dank zij den arbeid van de vaderen der boeren, die het land hebben ontgonnen, toen zij het dorp hebben gebouwd, een weg hebben aangelegd en het moeras hebben drooggemaakt. De ‘internationale’ boer zal dus onmiddellijk alle hypotheekbewijzen gaan verbranden en die hatelijke instelling voor altijd afschaffen. Dit alles moet aan de landbouwende klasse duidelijk worden gemaakt. Er moet een bepaalde propaganda ontstaan. De revolutie zal eerst dàn triomfeeren, wanneer de werkman in de fabrieken en de bewerker van den grond de handen zullen inéénslaan. De commune van de stad en de commune van het platte-land moeten één verbond aangaan. Het is een verkeerde tactiek geweest zich alleen tot de steden te beperken. De questies van grondeigendom en wat daartoe behoort moeten vooral thans in de eerste plaats aan de orde worden gesteld.

Dit zijn de drie denkbeelden, die Kropotkin telkens in deze bladzijden ontvouwt en verdedigt.

Voorts behelzen die artikelen - behalve een kritiek van den oorlog en een bestrijding van het parlementair vertegenwoordigend stelsel - een aansporing om het juk der wetten van zich af te werpen. De eerbied voor de wet is volgens Kropotkin een moderne uitvinding, een dogma, dat eerst goed in het leven

is getreden na de groote Fransche Revolutie. Een waar ‘fetichisme’ op het stuk der wetten is toen ontstaan. In plaats van zelven te hervormen wat slecht was, is men van toen af altijd begonnen een nieuwe wet te vragen. Zoo is in ons gedood de geest der vrijheid en aangekweekt de geest der onderwerping. Onze maatschappijen meenen niet zonder die wetten te kunnen leven, en als zij zich vrij hebben gevochten, is toch haar eerste werk, weder nieuwe wetten te maken. Het eerste jaar der vrijheid heeft tot nu toe nooit langer geduurd dan één dag, want na de proclamatie der vrijheid heeft men zich den volgenden dag weder gesteld onder het juk en de autoriteit der wet. De anarchist moet zich voornemen die wetten niet meer te eerbiedigen. Te meer: omdat het begrip ‘Wet’ dezelfde phases van ontwikkeling heeft doorloopen als het begrip ‘Kapitaal.’ Het grootste deel dier wetten heeft slechts één doel: te weten, bescherming van het individueel eigendom. Wanneer men nu begrijpt, dat elk eigendom - stel een huis in een stad - het product is van een werk van veel generaties: welke geslachten de stad hebben gebouwd en verfraaid, verrijkt met gas- en waterleiding, getooid met schoone boulevards, universiteiten, tooneelzalen en winkels, voorzien van spoorwegstations en ruime wegen: dan kan men ook inzien, hoe een gansch arsenaal van wetten, met legers van soldaten en keurbenden van politiedienaars en rechters, noodig was, om, in strijd met het gezond verstand, tegen alle begrippen van rechtvaardigheid in, dat huis tot het uitsluitend eigendom van één mensch te maken. Wet en monopolie zijn begrippen van één gehalte geworden. Men werpe de wetten overboord.

De conclusie van dat alles is, dat wij ons moeten voorbereiden op de naderende algemeene onteigening.

Want ditmaal zal de revolutie, die daar komt aanrollen, niet meer uitsluitend zijn een verandering van gouvernement: neen, het zal zijn de inbezitneming door het volk van AL den socialen rijkdom. Voor altijd en voor goed zal een einde worden gemaakt aan de exploitatie van den mensch.

Zoo de sociale rijkdom in handen blijft van eenige weinigen die haar nu bezitten: zoo de werkplaats, de werf en de fabriek het eigendom blijven van den patroon: zoo de spoorwegen, de vervoermiddelen in handen blijven der vennootschappen en der individuen die ze hebben vermeesterd: zoo de huizen in de stad

en de villa's daarbuiten in het bezit blijven der tegenwoordige eigenaars, in plaats van dadelijk, bij het uitbreken der revolutie, om niet ter beschikking gesteld te worden van al de arbeiders: zoo de opeengehoopte schatten, hetzij in de banken, hetzij in de huizen der rijken, niet onmiddellijk aan de collectiviteit - omdat *allen* medegewerkt hebben om ze voort te brengen - worden toegewezen: zoo het opgestane volk niet dadelijk de hand legt op alle waren en voorraden, die in de groote steden zijn verzameld, en zich niet organiseert om ze te doen toekomen aan allen, die er behoefte aan hebben: zoo de grond het eigendom blijft van woekeraars, aan wie die grond thans feitelijk toekomt: zoo de groote onroerende goederen niet worden onttrokken aan de groote bezitters, om ter beschikking te worden gesteld van allen die den grond willen bebouwen: zoo er zich weder een klasse van regeerders vormt, die aan geregeerden zou willen wetten stellen: - dan zal de opstand geen revolutie wezen, en zal alles later weder van nieuws-af-aan te beginnen zijn.

Algemeene onteigening: dat alleen moet het wachtwoord wezen.

En dàn zal de anarchie de ware orde doen ontstaan, in plaats van de zoogenaamde orde die wij roemen, die negen tienden der menschen doet werken ten voordeele van één tiende, die aan de meerderheid der levenden ellende en nood brengt, en die ten slotte door millioenen soldaten moet worden op de been gehouden.

Men ziet dat een nihilist-anarchist consequent is.

Wij behoeven zelfs geen conclusie te trekken. Dat alles klinkt dof als het gelui der doodsklok onzer beschaving. Welk een hoeveelheid toorn, haat, drift en wraak is hier opgespaard en opgehoopt!

Een dergelijk boek is echter een teeken der tijden.

Een man als Kropotkin is een type uit het einde onzer sombere eeuw.

Als later een moderne Dante de Hel der negentiende eeuw zal beschrijven, dan zal hij op één der kringen van dien trechtervormigen afgrond, diep in de laagte, deze gestalte ontmoeten. Dáár legeren zich dan om hem heên scharen van lotgenooten, schimmen van nihilisten en anarchisten, die hem, den vorst,

ruw gemeenzaam als metgezel behandelen. Zij heffen een vervaarlijk verwijtend geschreeuw aan. Zij roepen het uit, hoe zij branden van verlangst, om onder de groene takken der eikeboomen den zachtblauwen door de zon verlichten hemel te zien. Hij echter daalt al dieper en dieper, zwijgend, vastbesloten, den éénen cirkel na den anderen. En zij - zij moeten hem volgen.

H.P.G. QUACK.

In het park te Muskau.

Beschaafde Nederlanders van boven de vijf en zestig jaren; jongeren slechts indien zij bijzonder hun werk gemaakt hebben van de Duitsche letterkunde; herinneren zich bij den naam Muskau zekeren vorst Von Pückler-Muskau, wiens '*Briefe eines Verstorbenen*' eene halve eeuw geleden, door geheel Europa tot de bellettrie van den dag behoorden en destijds ook in 't Hollandsch zijn vertaald geworden. Eene andere reeks van Nederlanders weet dat het stadje Muskau het middenpunt is van de goederen, die wijlen onze Prins Frederik in Silezië bezat.

Wel, in datzelfde stadje, een uur of vier sporens van Berlijn, heb ik onlangs een dag of wat doorgebracht; en het was het kunstenaars-genie van dienzelfden vorst dat er mij had heengelokt. Ik wist zoo goed als zeker dat ik hier iets schoons zou vinden, en het was een ware vreugde dat mijne verwachting niet teleurgesteld werd. 't Was niet voornamelijk de schrijver, de sporen van wiens werkzaamheid ik zocht; het was om zijn beroemd park dat ik kwam. In dat park nu heb ik gedwaald, dag aan dag bewonderend mij bewogen, niet moede van 't bezoeken van de schoonste plekjes; om er tien minuten later een ander, nog schooner, te vinden. Ik heb er beurtelings mijn blik gebaad in schaduw en in zonneschijn, in 't vroege ochtenden in 't volle daglicht; tot laat toe bespied hoe de zonsondergang de toppen van de reusachtigste boomen deed uitkomen en hoe de maan tusschen hen doorscheen. Ik heb gewandeld langs de vriendelijk tot voortgaan uitnoodigende paden van het '*Gartenpark*', rondom 't kasteeltje en ter wederzijden van de stad; ik heb langs de glooiing der nabij gelegen heuvelen het uitgestrekte '*Bergpark*' rechts en links doorkruist; ik heb aan

het jachtslot ‘*Hermannsruh*’ den sparregeur van 't heerlijk hoogwoud ingeademd en gezien hoe daar, op nog grooter schaal, dezelfde geest gewerkt had. Ik liet mij wiegen in het rijtuig dat ons rondreed door die telkens wisselende vergezichten; en mijn kieschkeurig oog genoot gelijk het oor van een muziekkenner bij een goed voorgedragen symfonie van Beethoven. Men moet misschien, door afkomst en door opvoeding, van kind af zóó gevoelig zijn geworden voor het onderscheid tusschen zuivere en valsche lijnen, schoone golvingen en lamme bochten, breede opvattingen en kleingeestige alledaagschheden, om het edele in een park zóó te genieten als ik. Dit is zeker, dat ik - zelfs door de verbasteringen heen, die ontegenzeggelijk na hem zijn werk ondergaan heeft - in den vorst Von Pückler twee dingen eerde: het uitsparen van schoone boomgroepen en het leggen van wegen en paden.

Blijkbaar heeft hij hier, toen hij begon, een bosch gevonden; want de meeste boomen dagteekenen van veel vroeger dan zijn tijd. De natuur in den omtrek biedt juist niet veel boschrijk landschap aan; maar vlak naast de woestenijen der Mark Brandenburg onderhoudt de Spree door haren watertoevoer het bekende, drukbezochte Spreewald, en zoo is het volstrekt niet vreemd dat ook de Neisse sinds eeuwen voor een bosch gezorgd had, waarin wilgen, iepen, esschen, eiken naar hartelust groeiden. De groote taak voor Pückler, die hier een ‘Engelsch park’ wou aanleggen, was uit deze boomen eene keus te doen, zoo naar hunne eigene waarde als naar hunne plaatsing. En daarin vooral toonde hij zijne genialiteit. Met bewonderingswaardigen takt heeft hij een aantal van de schoonste exemplaren, hetzij afzonderlijk, hetzij bij groepen, vrijgemaakt; die groepen en de kronkelingen van de Neisse zelve werden zijne punten van uitgang. De rivier bleef de slagader van het geheel; zij werd slechts min of meer getemd en, op een paar plaatsen, door rotsblokken tot schilderachtige sprongetjes genoodzaakt; en de begraasde bodem werd tot dien graad van keurigheid gebracht, die gerekend wordt tot de eerste vereischten van een welonderhouden park te behooren. Voorts werden er hoofdwegen en wandelpaden aangebracht met den doelmatigen eenvoud, de edele, sobere golving, die het werk der beste tuinkunstenaars van de laatste honderd jaar kenmerkt, en waarvan hij zelf het beginsel zoo aardig heeft samengevat in de woorden: ‘dat de

paden niets anders behooren te wezen dan stille gidsen van den wandelaar, die hem vanzelf altijd op de schoonste punten brengen'[1]. Daarna moest er ook jong hout aangeplant worden, en dat geschiedde in de voor dien tijd grootst denkbare verscheidenheid; en er moest voor eene uitbreiding, een achtergrond gezorgd worden. Aan het oude bosch, waaruit het 'Gartenpark' ontstaan was, sloot zich van lieverlede, tegen de helling van vrij hooge heuvelen, eene voortzetting aan, die het 'Bergpark' genoemd werd. Moge dit wat minder schoon zijn dan het oudere gedeelte, - uit den aard der zaak wat minder rijk aan forsche boomgroepen en misschien reeds bij den oorspronkelijken aanleg wat minder zorgvuldig behandeld, - het geeft het groote voordeel dat daardoor het gansche dal tot een bijna onafzienbaar geheel gemaakt wordt, en de kern wint ontzaglijk bij deze omlijsting. Waarlijk, er is hier een meester van den eersten rang aan het werk geweest! Zulk een paradijs midden in zulk eene schrale natuur!

In 1785 geboren, had Pückler zijne jeugd gebruikt om die ruime, veelzijdige ontwikkeling machtig te worden, waarvan de '*Briefe eines Verstorbenen*' getuigen; en, na 'veel gelezen, veel gereisd' en veel in de wereld rondgezien te hebben, erfde hij, omstreeks 1820, de uitgestrekte bezittingen zijner vaderen, die behalve het stadje Muskau negen en dertig dorpen omvatte. In tegenstelling van den vorigen eigenaar, die er zich bijna nooit vertoonde, besloot hij zijn landgoed zelf te komen bewonen. Aan de ingezetenen van Muskau stelde hij daarbij de voorwaarde, dat zij hem bereidwillig zouden steunen in de plannen die hij voorhad, ten opzichte van de verbetering, bebouwing en verfraaiing van den omtrek. De voorwaarde werd aangenomen en het besluit toegejuicht en de vorst vestigde zich in zijne geboorteplaats.

'*Der Fürst*' en '*die Fürstin*', zijne gemalin - eene dochter van den Pruisischen minister Von Hardenberg die veel gratie van lichaam en geest moet bezeten hebben - zijn daar bijna legendarisch. Men behoeft slechts met een enkel woord te hengelen, om geestdriftvolle mededeelingen te vangen betreffende den goeden tijd dien Muskau toen beleefde. Over beiden wordt, door groot en klein, met de meeste waardeering gesproken. Maar weldra komt er dan het verhaal bij:

1) *Pückler-Muskau, Andeutungen über Landschaftsgürtnerei*. München, 1834.

hoe zonde en jammer het is dat de man dien gang van zaken niet langer vol heeft kunnen houden. Het feit is dat de vorst, beter kunstenaar dan financier, zich, in een tijdsverloop van weinig jaren, in het beheer van zijne kostbare bezittingen zeer vergist heeft. Hij ‘leefde en liet leven’, bouwde en legde bosch aan; doch het onderhoud van een en ander kostte veel meer dan hij had berekend. De toestand werd hoe langer hoe benarder. Ongewoon is wat er verteld wordt omtrent de houding der vorstin in die omstandigheden. Zij was ouder dan hij zij hadden geen kinderen; het ging haar aan het hart hem, in de kracht zijner jaren, gebukt te zien gaan onder geldelijke beslommeringen waarop hij geen raad meer wist. Toen stelde zij hem voor, zich van haar te laten scheiden en in Engeland eene rijke vrouw te gaan zoeken, wier vermogen hem weer op de been kon helpen. Eerst weigerde hij langen tijd, maar moest eindelijk toegeven. De wettige scheiding had plaats en hij ging werkelijk naar Engeland, waar hij vroeger in de beste kringen verkeerd had; en van daaruit richtte hij aan haar de beroemde ‘Briefe.’ Maar hij kwam zonder vrouw terug; ‘en’, zoo luidt het gemoedelijk verhaal, ‘verder bleven zij trouw bij elkander tot aan haren dood.’ De bezitting moest nu zonder uitstel verkocht worden. Prins Frederik kocht haar, in 1847, voor een aanzienlijken prijs; maar vorst Hermann kreeg slechts een betrekkelijk zeer geringe som in handen. Hij ging te Brannitz wonen en schiep zich daar, op bescheidener voet, eene nieuwe omgeving. Af en toe legde hij nu parken aan voor anderen. ‘*Bisher*’ - zeide mij een opperhoutvester - ‘*hatte er die Landschaftsgärtnerei wie eine nobele Passion getrieben*’; later trok hij waarschijnlijk voordeel uit zijne kunst. Zoo is o.a. het park van Babelsberg bij Potsdam, het gewone zomerverblijf van den tegenwoordigen Keizer, door hem aangelegd. Het is niet zoo schoon als dat van Muskau; het is min of meer eentonig; maar op den schralen bodem tusschen Potsdam en Glienecke vond hij dan ook veel minder gegevens.

Is het wonder dat men aan dat alles denkt wanneer men, in het ‘Gartenpark,’ onder den wijdstgekruinden eik in het gras zit? Dat men ‘den vorst’ en ‘de vorstin’ uit het verledene ziet opdoemen: dien ‘vorst’, die het slachtoffer werd van zijnen slechtberekenenden kunstdrang; en die ‘vorstin’, die hem zoo onbaatzuchtig lief had? 't Was eene zonderlinge onbaat-

zuchtigheid en hare mogelijke Engelsche opvolgster zou er slecht mee gediend zijn geweest; nochtans spreekt er, in verband met de brieven, uit hare daden een grootmoedig karakter. Beiden waren menschen van beteekenis; en de onmogelijke wensch kwam in mij op, hen in levenden lijve te mogen ontmoeten, te midden van dit wereldje dat hun zoozeer tot eer strekt. Ja, Hermann Von Pückler! bij al wat gij verder geweest zijt, waart gij eene merkwaardige figuur in de geschiedenis der kunst die u zoo na aan het hart lag! Indien Heine van u getuigt dat gij in Engeland goed hebt rondgekeken[1)], dan voeg ik er gaarne bij dat gij de beste eigenaardigheden van den Engelschen parkstijl uitmuntend gevat hebt en, op recht artistieke wijze, naar uwe Silezische heerlijkheid overgebracht!.....

Kunstgeschiedenis is aan de orde van den dag. Gunt dat ik even een paar bladzijden opsla uit de archieven van de kunst in welker liefde ik ben opgegroeid.

Van practisch nut is voor ons, op het gebied van tuinarchitektuur, welbezien alleen die van ons eigen midden-Europeesch klimaat.

De *eerste* historische tuinbouw-periode was natuurlijk van zeer primitieven aard. Stelt u voor wat onze voorouders, met en benevens alle andere Germanen, Galliërs en Kelten, gedaan hebben toen zij voor het eerst op de gedachte kwamen een omheind en beschermd stukje grond tot een ‘perk’, een ‘park’, een ‘tuin’ in te richten. Hoe zouden zij daarbij te werk gegaan zijn? Ten naastebij zooals een kind te werk gaat, dat een tuintje machtig is geworden. Van een kind kan men niet verwachten

1) In het *Vorwort* van het vierde deel der *Reisebilder*, dd. 15 November 1830, heet het:
‘Was Reisebeschreibung betrifft, so giebt es, ausser Archenholtz und Göde, gewiss kein Buch über England, das uns die dortigen Zustände besser veranschaulichen könnte als die, dieses Jahr, bij Franck in München erschienenen:
Briefe eines Verstorbenen. Ein fragmentarisches Tagebuch aus England, Wales, Irland und Frankreich, geschrieben in den Jahren 1828 *und* 1829.
Es ist dieses noch in mancher anderen Hinsicht ein vortreffliches Buch und verdient in vollem Maasse das Lob, dass ihm Goethe und Varnhagen von Ense, in den Berliner Tagebüchern für wissenschaftliche Critik, gespendet haben.’

dat zijn smaak sterk ontwikkeld zij, en dat het zin hebbe voor echt natuurschoon. Mooi vindt het doorgaans wat het meest schittert; en wat zijn omgang met de hem omringende natuur betreft, is 't al heel aardig indien hij, door lust om hare voortbrengselen te verzamelen en aan te kweeken, en door het opmerken van zeldzaamheden, oog toont te hebben voor hare gewrochten. Daarbij werkt een kind op kleine schaal. De voornaamste eigenaardigheden van een kindertuintje zijn dan ook ten eerste de zorg, waarmede iedere vierkante palm aarde gebruikt wordt en ten andere het zonderlinge mengelmoes van voorwerpen, die de jeugdige eigenaar er uitstalt. Dit zelfde nu vindt men terug in elke allereerste tuinbouw-periode. Reeds bijna aan elk middeleeuwsch kasteel vindt men eene welbeschermde plaats aangewezen voor een soort van moestuin, waar dan te gelijk wilde rozen en enkele andere bloemen gekweekt werden, zooals men nog vaak in tuintjes ten plattenlande moeskruiden en sierplanten naast en tusschen elkander ontmoet. In kloostertuinen werd, behalve van bloemen en eetbare vruchten, veel werk gemaakt van geneeskrachtige kruiden; uit den min of meer wetenschappelijken kloostertuin dier dagen ontwikkelde zich later het karakter van den academischen ‘hortus botanicus.’

Na de middeleeuwen begonnen weldra ook de gegoede burgers zich de weelde te veroorloven, louter voor genoegen te tuinieren. Men plantte allerlei gewassen, die men mooi vond of welriekend; of die een overgeleverden roem hadden, wat dikwijls reeds van hunne waardigheid als heilige planten van Freya of iets dergelijks dagteekende en waarvan men zich in den regel geen rekenschap gaf. Gaarne ook bezat men buitenlandsche planten, nieuwigheden; en onze voorvaders, met hunne zeevaart op Oost- en West-Indië, waren daarvoor aan het beste kantoor. Zij stonden dan ook in dit opzicht bij naburige volken niet achter, maar waren hen veeleer vooruit. Zij maakten hunnen tuin tot een pronkkamer buitenshuis, tegenhanger in de open lucht van hunne pronkkamers daarbinnen en met evenveel angstvallige netheid als deze onderhouden en ontzien. Het kwam hun al te slordig voor, de paden, waaraan zoo weinig mogelijk plaats besteed werd, zoo maar van gewone grove aarde te laten. Soms werden ze bedekt met wit zand, maar liever nog belegd met steentjes of schelpen, een in ons kustland voor de hand

liggend sieraad. Geen wonder dat, toen eens met dat beleggen, (geen losweg bestrooien, maar schelp naast schelp rangschikken), een zekere graad van kunstvaardigheid bereikt was, men het jammer vond, de met veel zorg gevormde figuren te vertrappen, en dat men ze dus op hunne beurt de eer gaf van op plekjes te liggen, waar niemand mocht loopen. Soms verkoos men voor die mozaïeken kiezelsteentjes; de kostbaarste en meest gezochte grondstof waren glazen kralen van verschillende kleuren, ter grootte van duiven- en spreeuweneieren. Niet zelden werd daarin door onze zeevaart- en wiskunde-beoefenende vaderen een geheele sterrenhemel, of wel de dierenriem met al zijne teekenen, duidelijk voorgesteld. De levende planten, die daartusschen groeiden, waren verplicht zich, even als de levenlooze schelpen en steentjes, als grondstof van dergelijke liefhebberijen te leenen. Niet allen waren daartoe even gewillig; maar dit had ten gevolge dat men bij voorkeur die soorten aankweekte, welke zich er het best toe leenden. Stekken van den buksboom (door zijne langdurige diensten op Palmzondag zonderling genoeg aan den naam van ‘palm’ gekomen), werden algemeen gebruikt om de lijnen van de perken af te teekenen. Iepen en beuken lieten zich tot hagen snoeien, waarvan men gangen en geheele doolhoven samenstelde. Het dankbaarst materiaal leverde de Taxis, waarvan de potsierlijkste figuren gesnoeid werden.

Nog heden bloeit in sommige gedeelten van ons vaderland die liefhebberij. Ik heb in een welvarend dorp een bejaard boomkweeker gekend, die uren in den omtrek als meester in dat vak beroemd was. Behalve egels, hanen, eekhorentjes en fazanten, had hij op deze wijze zelfs eene ‘buste van Thorbecke’ geboetseerd, die als pronkstuk van zijne verzameling de algemeene aandacht trok. Op iemands vraag waarom de kunstenaar, in allen deele zeer konservatief, bij voorkeur dit model gekozen had, luidde het antwoord dat hij er lang over gedacht had eenen staatsman van zijn eigen kleur te portretteeren, maar dat ‘Thorbecke's scherpe trekken’ zoo verleidelijk waren voor deze soort van bewerking!

De handigheid, op dat gebied onze natie eigen, is in den vreemde niet onopgemerkt gebleven. In Engeland wordt in dit opzicht aan ‘the Dutch’ veel meer toegeschreven dan hun eigenlijk toekomt: het park van Hamptoncourt, een der rijkste en keurigst onderhouden voorbeelden van Franschen stijl, wordt

tot op den huidigen dag ‘a dutch garden’ genoemd (misschien ook omdat het door Willem III is aangelegd).

Met dat snoeimes en al zijne gevolgen, in één woord met den lust, de macht, de oefening om de natuur, uit een oogpunt van smaak, aan de dressuur der menschenhand te onderwerpen, was de tuinbouwkunst feitelijk eene *tweede* periode ingetreden. Maar in die richting hebben ontegenzeggelijk de Franschen het hoogste geleverd, en daarom eischt de rechtvaardigheid dat men steeds van eenen Franschen stijl blijve spreken.

De krachtigste vertegenwoordiger, de bezieler dezer richting, was zonder twijfel André Le Nostre. In 1613 geboren, leefde hij in het roemrijkste tijdperk van Lodewijk XIV, en versierde diens lustverblijven te Saint-Cloud, te Saint-Germain en te Versailles op een wijze, die ons dadelijk doet gevoelen hoe koning en kunstenaar elkaar moeten verstaan hebben in hunne neiging voor het grootsche en trotsche. Hoogst karakteristiek is de anecdote die men omtrent hun onderhoud over het aanstaande park te Versailles vermeld vindt. Le Nostre had een plan geteekeud waarnaar hij, in de boschrijke moerasachtige vlakte vóór het kasteel, de uitgestrekte tuinen wenschte aan te leggen, die er thans nog bestaan. Maar hij vreesde dat de kosten den koning zouden tegenvallen en verzocht dezen, op de plaats zelve, het plan te komen beoordeelen. Toen zij te zamen op de trap van het kasteel stonden, begon de ‘tuinman’:

‘Indien het Uwe Majesteit behaagt, zullen wij hier de twee smalle terrassen en het oude bloemtuintje wegruimen en een groot terras maken, versierd met twee ruime waterbekkens.’

‘Le Nostre,’ zei de Koning, ‘daarvoor sta ik u vijfduizend livres toe.’

Le Nostre maakte eene dankbare buiging en vervolgde: ‘Van dit terras zullen wij langs eene dubbele rij trappen afdalen naar eene breede laan, die de *Allée royale* moet heeten.’

‘Goed. Ik geef u tienduizend livres.’

Le Nostre boog ten tweeden male.

‘Tusschen deze twee trappen komt een prachtig gras- en bloemperk; en in het midden daarvan weer een waterbekken, versierd met beelden van goden en godinnen, nymfen en zeemonsters, naar den smaak van den beeldhouwer hemelhooge waterstralen uitwerpend...’

‘Le Nostre, ik geef u vijftienduizend livres.’

Een derde diepe buiging, en: ‘Aan het einde van de groote laan moet weder een waterbekken komen aan de vorigen gelijk. Ter weerszijden van het water, dat het terras besproeit, komt een bloemtuin: een aan de zuidzij, tot aan de oranjerie; een aan de noordzij, met een grooten vijver aan het einde.’

‘Le Nostre, ik geef u twintigduizend livres.’

‘Sire!’ riep nu Le Nostre uit: ‘ik vertel u niets meer, want Uwe Majesteit zou zich ruineeren!’

Hij echter toog aan 't werk, langzaam maar zeker, en ging ondanks duizend kleine technische moeielijkheden - o.a. gebrek aan water - geregeld voort naar zijn ééns gevormd plan; en nog honderd jaar na zijnen dood werd daaraan in zijnen geest voortgewerkt (het Bassin de Neptune o.a. is eerst onder Lodewijk XV in den tegenwoordigen toestand gekomen). En aan al de hoven van Europa bootste men na wat hij in Frankrijk wrochtte; de terrassen en de waterbekkens en de sterrebosschen; de tot groene muren opgesnoeide beuken- en lindenlanen; de, als parketvloeren, vlak uitgestrekte bloemtuinen.

Le Nostre was zonder twijfel in zijn tijd een groot man. Men gevoelt dit vooral dan, wanneer men zijnen tuinstijl beschouwt voor hetgeen die is: de eerste poging van wezenlijke tuinarchitectuur die de noord-Europeesche maatschappij eenigszins in 't groot beproefd heeft. Ik geloof dat ik mijn eerbied voor Le Nostre op artistiek gebied niet beter kan vergelijken dan bij dien voor Linnaeus in de botanische wetenschap. Even als Linnaeus de geheele, om zoo te zeggen op een hoop liggende, massa plantenkennis zijner dagen met één krachtigen greep in zijn geniaal systeem saamgevat en geordend heeft, zoo gaf Le Nostre voor het eerst de weelde te aanschouwen van een machtig en stelselmatig ingrijpen van menschelijke kunst in natuurlijke groeikracht.

Machtig en stelselmatig was het. Doch merkwaardig is dat nog altijd Le Nostre's degelijkste bewonderaars zijnen stijl het meest prijzen om eene eigenaardigheid, die hij trouwens zelf altijd volkomen beseft en bedoeld heeft: dat hij de trotsche lijnen der paleizen en kasteelen uit die dagen zoo streng en statig in levende grondstof wist voort te zetten. Het plantenrijk bekleedde er een veel geringer rol dan de belangrijke gegevens van terrassen, waterbekkens, beelden; en waar het verscheen werd het geheel ondergeschikt gemaakt aan de wetten

van de destijds juist een hooge vlucht nemende bouwkunst. 't Is zeer begrijpelijk dat het zoo ging. Maar vertoont zich hierin niet aanstonds eene fout, althans de zwakke zijde van den Franschen parkstijl? Wijst die afhankelijkheid van eene zusterkunst, die gedweeheid aan háár wetten en geboden niet op eenen nog zeer onontwikkelden toestand van de tuinarchitectuur zelve? Heeft, in een ruime kunstopvatting, niet elke grondstof er recht op naar haren eigen aard behandeld te worden? En zijn dan, als het op keus aankomt, levende planten niet een nog edeler materiaal dan steenen? Vinden wij niet allen - instinctmatig en wetenschappelijk - dat er waarheid ligt in den alouden climax: delfstoffen, planten, dieren? Waarom moeten dan groeiende planten zich naar steenlijnen voegen? Er wordt beweerd dat de Gothische kerkbouw zich naar het voorbeeld van het beukenbosch gevormd heeft en iets dergelijks verhaalt men van de Grieksche zuilen. De Grieksche en Gothische bouwkunst hebben daar waarlijk niet slecht bij gevaren.

Ik roep de herinneringen op van wie mijner lezers Versailles bezocht heeft, waar dan toch Le Notre's stijl, naar het oordeel van alle deskundigen, zijn hoogste standpunt heeft bereikt. Toen gij daar stondt, - 'k wil onderstellen op een mooiweers-zomerzondag, terwijl de groote wateren ‘speelden,’ - viel dat schouwspel u toen mee of tegen? Waarschijnlijk waart gij één bewondering over het grootsch geheel. Maar wat bewonderdet gij eigenlijk? Wat deed u zoo aangenaam aan? Ik denk: vooreerst de reuzeschaal, waarop alles hier aangelegd is. En dan: de waterwerken; en het beeldhouwwerk: al die Apollos en nymfen, en dolfynen en trappen en vazen. En verder: al naarmate gij u ingewerkt hardt in Frankrijks geschiedenis en letterkunde, het genot van u te verplaatsen in bekende toestanden, in herinneringen aan dat hof van het ‘ancien régime,’ dat wel verre van edel was, maar dat nochtans door zijne geestigheid en fierheid zoo'n eigenaardige aantrekkelijkheid bezit voor iedere beschaafde verbeelding! Doch maakten u de boomen niet eigenlijk den indruk van bijzaak te wezen? En de bloemen... O, die vondt gij prachtig, dat weet gij nog zeer goed.... De overvloed van bloemen had u zóó getroffen, dat uw smaak geen nader onderzoek gedaan had. Ik weet verscheidene personen, die den Le Nostre-stijl volstrekt niet overschatten - die hem erkennen voor hetgeen hij

is: een *overwonnen standpunt* in de aanlegkunst - maar die er te Versailles zóó door werden overweldigd, dat zij beweerden er, op deze schaal, den diepsten eerbied voor te hebben. Ik kan best begrijpen dat men er aldus inloopt, zich zoo door de omstandigheden eene poets laat spelen. Toen ik zelve voor het eerst op zulk eenen zondag Versailles bezocht, vond ik ook alles zoo mooi en zoo prachtig, zoo vorstelijk en zoo behagelijk, dat ik de stijfheid der boomen en der bloemen, ja tot de geschoren heggen op den koop toe nam. Maar toen ik er den volgenden morgen terugkeerde en alles goed naging, kwam ik toch tot het besluit dat een en ander nog veel mooier zijn zou, indien men al die boomen, heesters en kleinere gewassen meer naar de eischen van haar eigene natuur had gekweekt en gerangschikt. Het zou werkelijk evengoed in samenstemming met het grootsch geheel kunnen wezen, maar op eene minder gedwongen manier. Hoe veel hooger zou dit zijn: de groenende, bloeiende natuur niet botweg en niet domweg het karakter der bouwlijnen volgend, maar daaraan hulde brengend in haar eigene vrije, bevallige schoonheid. Meer dan ooit voelde ik daar: dwang kan nooit of nimmer het hoogste zijn, noch tegenover menschen, noch tegenover dieren, noch tegenover planten!

Ik had daarover eens een onderhoud met de schim van Le Nostre. Zoo vaak ik namelijk op het terrein van zijne grootste werkkracht ronddwaalde, dacht ik natuurlijk altijd aan dien kunstenaar zelven en vroeg mij af: hoe hij zelf wel over zijn werk zou denken, indien hij het terug kon zien na kennisneming van hetgeen er sedert hem in zijne kunst gebeurd is?

Een paar jaar geleden vond ik bij een der zijvleugels van de ruine van Saint-Cloud een hoekje, waar de boomen, door de oorlogsvuist gespaard, niet meer geschoren werden, waarschijnlijk juist omdat het slechts eene ruïne gold; waar rozenstruiken vrij-uit bloeiden en waar in één woord niet meer gesnoeid werd dan voor den ongestoorden toegang werd gevorderd. Het groen ontsproot tot in de onmiddellijke nabijheid van den gevel, diens lijnen omkleedend, en de schoone bouwval kwam er des te schooner door uit. Toen vroeg ik aan Le Nostre, wiens geest ik opriep naar de wijze niet der spiritisten maar der dichters, of hij niet inzag dat hier een wenk was tot een nog edeler versiering van een koninklijke woning, dan die hij had inge-

voerd. Ik maakte mij niet diets dat hij zijn antwoord voor mij opschreef of op hoorbare wijze deed kennen; maar ik ben volkomen overtuigd dat, als hij uit zijn graf kon opstaan, - zoo hij althans de eerlijke, eenvoudige man was, waarvoor zijne biografen hem altijd doen doorgaan, - hij in den stijl die na hem is gekomen een hoogeren kunstvorm zou eeren. Gelijk Linnaeus, zoo hij in het leven kon terugkeeren, ongetwijfeld zou erkennen dat de verdeeling van het plantenrijk in natuurlijke familiën veel beter is dan zijne eenzijdig opgevatte indeeling, zou ook Le Nostre, indien hij het werk van William Kent of vorst Pückler of Lenné aanschouwd had, nog op zijn ouden dag begrepen hebben: die moeten wassen, en ik moet minder worden. En - altijd ondersteld dat hij in waarheid een groot man was en zijne kunst waarachtig liefhad - hij zou de wereld toeroepen: knoei toch niet langer in mijn naam, nadat gij mijne meerderen gezien hebt!

In William Kent en zijn tijdgenoot Brown eeren wij de eerste krachtige vertegenwoordigers van den zoogenaamden Engelschen aanleg. Met deze kwam de tuinarchitectuur in hare *derde* periode en deed zij wezenlijk een reuzenschrede voorwaarts. Nadat de nieuwere beschaving getoond had dat zij bij machte was den dwingeland te spelen over de natuur, kwam de publieke smaak op den edeler inval, dieper in haar wezen en haar wetten door te dringen en haar dáárnaar te regeeren. Na de rechtlijnige stijfheid van de ‘Fransche’ parken en hunne nabootsingen, kwamen de ‘Engelsche’ met hunne aan de natuur zelve ontleende schoonheden, hun heerlijke boomgroepen, hun verrassende wendingen, hun wandelwegen, waarop men zich zoo vrij beweegt en zich nochtans onder de betoovering van echte kunst gevoelt; hun schijnbaar ongedwongen lijnen, maar die toch allen medewerken aan één goed verdeeld geheel. Oppervlakkig beschouwd is het verbazend hoe, in zoo korten tijd, deze kunst zich zoo sterk heeft ontwikkeld: van die bekrompen strengheid naar dat vrijzinnig meesterschap. Maar welbezien was deze overgang in Engeland sedert lang voorbereid. Lord Bacon schreef er over. Pope dweepte met ‘a new art of gardening’, dichtte er over en bracht op zijn eigen landgoed Twickenham zijne denkbeelden dienaangaande in praktijk. Die eerste pogingen leden in een ergen graad aan de kwaal, welke helaas later maar al te vaak als een karaktertrek van het Engelsche

park is beschouwd geworden: de wansmaak namelijk van, in het klein en daardoor in het kleingeestige, te willen namaken wat de natuur in het groot doet[1]; doch zij hielpen mee om op den goeden weg te komen. Kent en vooral Brown, met Pope bevriend, wisselden voortdurend met dezen van gedachten over hunne kunst, maar vatten haar veel ruimer op, zooals reeds in hunne eerste werken blijkt. Het denkbeeld van aan ‘de natuur’ hare rechten te hergeven, woelde zoozeer op allerhande wijzen in alle gemoederen, dat de smaak voor de ‘natural parks’ of ‘the landscape-gardening’, om zoo te spreken, geheel koren op den molen van den tijdgeest was. En op het einde van de vorige eeuw, terwijl Rousseau zijn *Emile* schreef, en bij ons, gelijk in Duitschland, de natuurkundige en natuurlievende genootschappen ontstonden en de wereld overstroomden met die gemoedelijke verhandelingen, waaruit zulk een eigenaardige geur van natuurvereering opstijgt, toen kwam, geheel in overeenstemming daarmee, de Engelsche tuinaanleg ook op het vasteland in de mode. Reeds lang vóór de groote Fransche revolutie was het koninklijke Trianon, als nieuwste nieuwigheid op het gebied der tuinkunst, met een Engelsch park verrijkt geworden. En nu is het allermerkwaardigst, in al de landen waar de Engelsche landschapstijl wortel schoot, in parken van verschillenden ouderdom na te gaan hoe hij zich van lieverlede ontwikkelde; hoe hij het onmogelijke leerde inzien van eenen tuin tot eene reproductie van een geheel landschap te maken; hoe langzamerhand de vaste attributen van grotwerk en schijnbaar natuurlijke watervalletjes en hermitages en miniatuur-wildernissen verdwenen; hoe het oorspronkelijke denkbeeld zich louterde en gaandeweg in zijne volle reinheid en grootschheid aan den dag kwam. Uit dwepende natuurvergoding of onbeholpen natuur-naäping had zich de kunst ontplooid van de gegevens der natuur met eerbied te verwerken, haar de hulde van de liefhebbende menschenhand te brengen. Zij had een dergelijken weg doorloopen als de meesten onzer...

Och, help mij een handje, en ga eens even bij u zelf na wat ik meen. Stel u, om te beginnen, het plekje voor waar gij, als kind, voor 't eerst, het genot der groene heerlijkheid

1) Pope vereenigde in zijn betrekkelijk kleinen tuin: ‘a shell temple, a large mount, a vineyard, two small mounts, a bowlinggreen, a wilderness, a grove, an orangerie, a gardenhouse, a kitchengarden and a cypress-grove leading to (his) mothers grave.’

van boomen en van vergezichten hebt gesmaakt, en onbewust het gevoel voor natuurschoon hebt ontvangen. Voor sommigen was dat misschien een zeer klein tuintje, een begroeide dijk of stadswal; voor anderen een buitenplaats, een park of bosch. Ga eens even terug naar die enkele sterksprekende oogenblikken, die u zoo helder tegenblinken uit den vagen bajert van uwe herinneringen, toen gij hier of daar in het gras laagt te rollen of naar de zangvogels te luisteren of bloemen of boekenooten zocht, en naar hartelust uw oogen baaddet in het groen en eensklaps o, zoo wonderlijk bewogen werdt.... Als gij dan laast van koninklijke tuinen en van lommerrijke lanen en van liefelijke dreven, bracht gij die beelden onwillekeurig terug op de plaatsen waarin u het gevoel voor natuurschoon ontwaakt was; en nog lang, lang daarna hechtte zich daaraan al de natuurpoëzie, waarvoor gij oog begont te krijgen.

Maar er kwam in uw leven een tijd dat uw naaste omgeving, hetzij dat die dan al of niet bijzonder schoon was, u vervelend begon toe te schijnen, alledaagsch en eentonig. In dien tijd pleegt men te dwepen met de zoogenaamd ‘vrije’ natuur; zich te verbeelden dat die ‘natuur’ veel beter en veel reiner en veel ruimer is dan de beschaafde menschenwereld; het is als men persoonlijk de vleugels begint uit te slaan, en botst tegen allerlei maatschappelijke hinderpalen, en dan meent de oplossing van alle eigene en algemeene grieven te vinden in de machtspreuk: ‘Terug naar de natuur!’ In die dagen is de schoonheid van de schoonste parken weinig aan ons besteed. Men komt er voor uit, dat men veel liever verre tochten maakt door de eenzaamste streken dan in een door menschen aangelegd park; en wie daartoe geen gelegenheid kunnen machtig worden, halen hunne schade in verbeelding in en kijken naar de blauwe lucht en benijden, als Maria Stuart in haar kerker, aan de wolken hare vrijheid! Dat is alles heel begrijpelijk. Daar moeten wij doorheen. Dat behoort bij onze opvoeding. Elk beschaafd negentiendeeeuwer dient min of meer zijn Rousseau doorgemaakt te hebben en moet zelfs, om gezond van geest te blijven, later af en toe in gewijzigden zin in die stemming terugkeeren. Ieder onzer heeft nu en dan, te midden van zijn arbeid en beslommeringen, zijn geluk of zijn ongeluk, eene neiging om zich aan de wereld te onttrekken. In zulk eenen tijd lokken ons de bosschen, voornamelijk voor zoover de sporen van de menschen hand er 't

minst in zichtbaar zijn, of het zeestrand met zijn eeuwig bewegelijke, ontembare golven. Maar intusschen zijn wij van lieverlede tot het besluit gekomen dat die eenzijdige verheerlijking van de ‘vrije’ natuur hare dwaasheden heeft. Want door slechts een weinig met den aard der dingen in aanraking te komen, leert men inzien dat, bij al de onvolmaaktheden waarmee hij zelf behebt is, de mensch nog niet het slechtst is van hetgeen er rondloopt, en per slot van rekening wel recht heeft ook een woordje mee te praten. Men gaat de mogelijkheid toestemmen dat een kunstgewrocht van menschen edeler kan wezen dan eene geheel wilde natuur; doch alleen op die voorwaarde dat de menschen daarbij trouw met de natuur te rade gaan en op waarlijk sympathieke wijze een vergelijk met haar sluiten.

Langs dezen langen, moeitevollen weg heeft zich het denkbeeld van het ‘landschapspark’ ontwikkeld. Min of meer willens en wetens hebben de groote meesters in het vak hem persoonlijk afgelegd; en wij, indien wij de schoonheid van hun werk geheel willen genieten, dienen zelf min of meer al hunne indrukken doorloopen te hebben. Men moet tusschen bergen en dalen en heuvelen en glooiende velden gedwaald en daarvan al de grootschheid en bekoorlijkheid, bij zomer, winter, herfst en lente gevoeld hebben. Men moet de zonderlinge weelde ondervonden hebben van de natuur boven zich te voelen, - meer dan dit in den regel het geval is met geboren Nederlanders, grootgebracht tusschen met de spade opgeworpen dijken en door watermolens drooggehouden weilanden. Men moet het vervelende van groote, door niets gebroken, vlakten ingezien; maar evenzeer bespeurd hebben dat, op hunne beurt, bosschen, in zeer groote uitgestrektheid en zonder veel verscheidenheid van houtsoorten, heel gemakkelijk iets eentonigs krijgen. En wie dan een klein druppeltje kunstenaarsbloed in zich had, voelde allicht van zelf, in de diepte van eigen smaak, de gedachte opkomen: hoe prachtig het zou zijn als al die heerlijkheid van 't boschrijk landschap saamgevat werd in meer beperkte verhoudingen, met behoud van al haar rijkdom, al haar bloemrijke bevalligheid, al haar verkwikkelijke schaduwen, al haar zonnige behaaglijkheid, de ronding van haar lijnen, de verrassing van haar plotselinge vergezichten, de frischheid van haar waterpartijen, - maar dat alles in éénen greep samengevat

en gezellig gemaakt en... vermenschelijkt. Slechts wie dat doorleefd heeft is bij machte zich een zelfstandig oordeel te vormen over de schoonheid van een landschapspark. Zijn hoogste lof zal dan wezen dat alles in hem juicht en jubelt over de ontdekking: hoe zulk een echt artistiek verlangen naar samenstemming van natuur en menschenwerk inderdaad tot vervulling is gekomen!

Wie ooit in Engeland geweest is, verplaatse zich in verbeelding naar Hydepark en Regentspark, of wat hij anders van Engelsche parken rondom Engelsche landhuizen mocht kennen. Eigenlijk is de geheele ‘country’ rondom Londen één groot park. De voornaamste eigenaardigheden van het Engelsche landschap: zachte glooiingen, onvergelijkelijk keurige grasvelden en alleenstaande, volkomen volgens hunne eigene natuur uitgegroeide boomen, springen ons daar overal in 't oog; en vader Thames, met zijne natuurlijke kronkelingen, geeft het voorbeeld van de zachtgolvende waterwerken die in een echt Engelsch park niet mogen ontbreken. In andere gedeelten van Engeland zijn o.a. Eaton Park bij Chester en Birkenhead-park bij Liverpool heerlijke vertegenwoordigers van den Engelschen stijl. Men heeft wel eens beweerd dat die stijl indertijd veel afbreuk heeft gedaan aan de eigenlijke bouwkunst, getuige de leelijke bastaard-gothische, zoogenaamde cottage-architectuur, die de meeste Engelsche landhuizen van den aanvang dezer eeuw kenmerkt. In zoover werkelijk die bouwstijl zijn ontstaan te danken had aan een verkeerd gedrevene natuurvereering, heeft hij sinds lang met de ‘hermitages’ en de kunstmatige wildernissen zijn veroordeeling gevonden. Maar het is een onjuiste voorstelling, dat die soort van architectuur noodzakelijk bij het karakter van het landschapspark zou behooren. Integendeel: ik zou niet weten met welken bouwstijl dat karakter, handig en smaakvol toegepast, niet te vereenigen zou wezen. Gelijk Thorwaldsen's Leeuw te Lucern niet verliest, maar veeleer wint bij eene schijnbaar niet voor hem gevormde omgeving, zoo zal elk in zich zelf schoon gebouw altijd wel goed uitkomen te midden van een schoon park, mits daarin met tact zijn plaats gekozen werd. Ook wordt het vele klimop, dat de Engelsche landhuizen bedekt, soms als een onbescheiden inbreuk van natuur-liefhebberij op bouwkunst gebrandmerkt. Mijns inziens ligt het veeleer voor de hand, in die bijzondere liefde voor klimop - gelijk

trouwens voor alle andere groenblijvende planten - een natuurlijk gevolg te zien van de gewoonte der Engelsche grondbezitters om bij voorkeur den winter buiten door te brengen.

Naar het vasteland overgebracht, onderging het ‘Engelsche Park’ zekere wijzigingen, naar gelang van plaatselijke toestanden; maar het meest karakteristieke er van bleef gelukkig bewaard. En dat meest karakteristieke is de geest die er ons uit te gemoet waait, een ontspannende, verkwikkelijke geest van verzoening tusschen de in zoo vele opzichten strijdende machten: natuur en menschelijke kunst.

De schoonste landschapsparken die ik in ons land weet aan te wijzen zijn het Haagsche Bosch, de Haarlemmerhout, het park van Twickel en een aantal groote buitenplaatsen aan den Hollandschen duinzoom, in Gelderland en Utrecht. - In Duitschland was de nieuwe stijl reeds aanstonds aan de hoven van verscheiden vorsten op meesterlijke wijze beoefend. De meeste kleine residentiesteden hadden hunne slot- en kloostertuinen, doorgaans rijk aan verscheidenheid van schoone boomen; en bijna overal was dit de kern, waaruit - hier een jaar of wat vroeger, daar een jaar of wat later - een ‘Engelsche aanleg’ ontstond. Te Weimar gaf Goethe er zich veel moeite voor; dat zijn werk niet vruchteloos gebleven is, blijkt wel uit het schoone parkje dat nog steeds een der voornaamste sieraden van die ‘Todtenstadt berühmter Deutschen’ uitmaakt. Zijn fijn oog voor de plantenwereld, dat hem tot het dichten van ‘*Die Metamorphose der Pflanzen*’ in staat stelde, dreef hem er ook toe van het hertogelijk park een waar kunstwerk te maken. Het park te Wilhelmshöhe, dat te Meiningen, en de Kasselsche Auegarten behooren tot de besten van Duitschland. Omstreeks 1820 begon de werkzaamheid van Peter Lenné, als ‘Garteningenieur’ van den Koning van Pruisen; behalve groote werken aan de vorstelijke parken te Berlijn en te Potsdam, legde hij in een reeks van jaren de stadswandelingen aan te Schwerin, Neustrelitz, Leipzig, Lubeck, Frankfort a/O, Dresden, Magdeburg, Breslau, Ballenstedt, Ludwigslust en Hamburg; en het is den Duitschers waarlijk niet ten kwade te duiden indien zij, met trots terugziende op hetgeen zijzelf in dit opzicht geleverd hebben, bijwijlen voor de traditioneele uitdrukking ‘Engelsch park’ de meer algemeene: ‘Germaansch park’ in de plaats stellen. In dien tijd valt de werkzaamheid van

Pückler-Muskau. Niemand ontkent dat hij een uitstekend vertegenwoordiger van zijne kunst was en een dergenen die er het best over geschreven hebben. En zijn verdienste wordt te grooter als men bedenkt dat hij geheel zijn eigen leermeester geweest is.

Naarmate aldus de ‘Engelsche stijl’ zijn blijden intocht door Europa maakte, kreeg hij, bij veel vereerders, vele tegenstanders, en liep allerlei verwijten op.

Een vaste opvatting, die nog steeds velen hier en in Duitschland elkaar napraten, is dat de Fransche stijl aristocratisch van aard is: deftig, statig, ontzagwekkend; de Engelsche meer democratisch, als de nationale geest der Engelschen, en dus hoogstens alleen voor volksparken aanbevelenswaardig. Ik zou echter wel eens willen weten of de Engelsche aristocratie, als het op gevoelens van ‘deftigheid’ aankomt, bij de Fransche behoeft onder te doen; en ten andere: of een echt Engelsch park, met zijn - door een zorgvuldig onderhouden, zachtglooiend, uitgestrekt grasveld en breede oprijlaan - van alle openbare wegen afgezonderd landhuis, tusschen donkere, hooge, vrijgroeiende ceders en rustige waterpartijen, een minder fieren, trotschen indruk maakt dan zelfs de *Allée Royale* van Versailles? Taine, die het Fransche en het Engelsche karakter beide zoo geestig bestudeerd heeft, wist het trouwens wel beter. Hij schrijft het verschil in parkstijl daaraan toe[1)], dat ‘de Romaansche volken in een tuin voornamelijk vragen: eene aangename gelegenheid tot onderlinge conversatie, terwijl bij de Germaansche de behoefte veel sterker is om tegelijkertijd met de natuur zelve te converseeren.’

Eene andere aanmerking, die de Engelsche stijl niet kon ontgaan, was: dat hij aanleiding gaf tot de grootste ordeloosheid en vrij spel liet aan den grilligsten smaak. Zonder twijfel werd hij vaak op de meest onbeholpen en leelijkste en koddigste wijze ten uitvoer gebracht. Ten gevolge van de veldwinnende liefhebberij voor ‘slingerpaadjes’, heette het weldra dat niets gemakkelijker is dan een Engelsch park aan te leggen: ‘men huurt slechts een dronken tuinman en volgt diens voetstappen bij het trekken der lijnen.’ De praktijk levert dikwijls voorbeelden die merkwaardig veel aan dat voorschrift doen denken; maar daar beantwoorden de paden dan ook al heel weinig

1) *H. Taine*, Notes sur l'Angleterre.

aan het hierboven vermeld ideaal des vorsten Pückler. Inderdaad is de in dit opzicht toegestane vrijheid hoogst gevaarlijk voor elk die niet in eigen smaak een maatstaf heeft, welke hem voor buitensporigheden bewaart. Elke vrijheid brengt hare gevaren mee; en tusschen artistieke bevalligheid en zeer alledaagsche slordigheid is eene even kleine schrede als tusschen het verhevene en het bespottelijke. Maar daarvan mag aan de bevalligheid zelve geen verwijt gemaakt worden.

Zoo kwamen er ontelbare op- en aanmerkingen, bezwaren, grieven, die meestal hun punt van uitgang hadden in slechte toepassingen van het beginsel. Eén daarvan echter was volkomen waar, en blijft dat ook indien men het werk der beste meesters nagaat: het 'Engelsche park' is arm aan bloemen. Het is alsof die meesters, bij het groepeeren hunner boomen en het ontwerpen hunner heesterboschjes, de kleinere bloeiende planten bijna geheel vergeten, althans zeer als bijzaak beschouwd hebben. Ik weet niet in hoever dat met opzet zoo gewild is. Deze bijzonderheid almede op de rekening van de verkeerd gedrevene natuurvereering te brengen - zooals wel eens gedaan is - dunkt mij minder juist, omdat 'de natuur' zelve wel degelijk, zelfs in onze noord-Europeesche flora, het voorbeeld aangeeft van kleurige bloemtapijten en omgekeerd, de invoering en veredeling van uitheemsche gewassen nooit als met den Engelschen parkstijl in strijd is beschouwd. Doch de zaak was zoo: de bloemen ontbraken, en daarin moest voorzien worden.

De reactie kwam op nieuw uit Frankrijk. André en Gabriel Thonin gaven er het eerst den stoot aan door, in hunne praktische werkzaamheid zoowel als in hunne geschriften[1)], het denkbeeld te opperen dat een lusttuin in de eerste plaats rijk aan bloemen moet wezen. Langzaam maar zeker begon van toen af de bloemencultuur alom belangrijk toe te nemen en zich uit te breiden. Dit verschijnsel bepaalde zich volstrekt niet tot Frankrijk; Engeland, Nederland, Belgie, en Duitschland deden trouw mee. Men veredelde inlandsche soorten, zocht langvergeten lievelingsbloemen op en bracht ze, welig gekweekt, weer in eere; en uit alle wereldstreken wist men zich nieuwen toevoer te verschaffen. Gelijk Haarlem van oudsher beroemd

1) o.a.: Gabriel Thonin, Plans raisonnés de Jardins, Paris 1819.

was om zijn bloembollen, zoo werd Erfurt het om zijn bloemzaden. In bijna ieder land was weldra eene kweekerij die grooten naam kreeg wegens hare rozen, eene andere wegens hare tropische gewassen, een derde wegens eene andere specialiteit. Het werd een tak van nijverheid, die elk jaar in belangrijkheid won, tot op den huldigen dag toe. In het kweeken en veredelen en acclimatiseeren werd men hoe langer hoe bekwamer. Niet altijd leenden de ingevoerde nieuwigheden er zich even gewillig toe; als dat niet het geval was, verdwenen zij spoedig weer van het tapijt. Niet altijd waren de veredelingen schoon, ik meen: in overeenstemming met het karakter der planten. Als de roos meer en meer verdubbeld werd, behield zij dat karakter, dat er des te schooner door uitkwam; de stokroos daarentegen verloor het, werd van eene der grootste en schoonste Malvaceën tot een verfronselde rozet en viel, waarschijnlijk ten gevolge daarvan, bij het publiek in ongenade. Soms keerde de industrie, wanneer zij zag dat zij te ver gegaan was, van zelve bijtijds terug, zooals in het geval der Dahlia's, die zij zoolang verdubbelde totdat het plompe bollen werden en daarna op nieuw enkel, maar in de gloeiendste en levendigste kleuren, in den handel bracht. Soms moest zij een omweg maken om het hoogste te bereiken: de schoonste rozen kon zij jaren lang niet anders krijgen dan door ze op stammen te kweeken; thans kweekt men ze gaandeweg allen ook ‘op struik’, wat veel meer aan het karakter van den rozenstok beantwoordt. Vele gewassen dwong men kunstmatig tot veel sterkere bloemvorming dan zij gewoon waren; vaak dreef men die tot overdaad, zooals bij de Azalea Indica, die ten gevolge van dat procédé thans tot hare Europeesche zuster, de Azalea Pontica, staat als eene van top tot teen met goud behangene boerin tot eene fijn beschaafde dame. Merkwaardig ontwikkelde zich naast dien bloemenovervloed de bladplantenliefhebberij: terwijl bij sommige gewassen de bloei op alle mogelijke wijzen werd bevorderd, werd zij in anderen met grooten ijver onderdrukt, ten einde alle krachten op den bladgroei te vereenigen; en er werden in die bladvorming bij voorkeur ongewone kleuren gezocht en begunstigd. De prijscouranten der bloemisten, die, van afbeeldingen voorzien, elk voor- en najaar bij duizenden verspreid worden, geven het best een denkbeeld van den omvang, dien de bloemisterij bij ons en in het buitenland gekregen heeft.

Maar iets anders is wat moois te hebben, iets anders er wat moois mee te doen. Wie een stuk marmer uit de groeve heeft gehaald, zij het zelfs door eigen geologische en werktuigkundige bekwaamheid, is daarom nog niet in staat uit dat marmer beelden te houwen. Zoo ging het op dit gebied. Met de macht van nieuw materiaal te leveren hield de kunst van het op schoone wijze te gebruiken geen gelijken tred; het is alsof die kunst leed onder het gewicht van den tuinbouw als nijverheid. Het is vermakelijk, na te gaan hoe men in den beginne niet recht wist wat men met den nieuwen, rijken, toevoer van bloemen zou aanvangen; en eindelijk de partij koos van met dien bloemenschat terug te keeren tot iets wat voor goed scheen voorbij te zijn: het Le Nostre-beginsel van uit planten, figuren te vormen! Het was uitsluitend op de kleinere planten dat men dit toepaste, eerst met zekere huivering, daarna met hoe langer hoe meer driestheid. Men voelde wel dat er een wanverhouding was tusschen de in vrijheid uitgroeiende boomen en de in 't gareel gedwongen bloemplanten; maar men wilde het nu eenmaal zoo om verschillende redenen en vond, ter sussing van het artistiek geweten, den niet slecht klinkenden term: ‘gemengde stijl’ uit!

Wat boomen en grootere heesters betreft, is de neiging om met hunne natuur te rade te gaan de heerschende gebleven. Sterrebosschen met rond-points van gladgesnoeide heggen, geschoren wandelgangen en dergelijke dingen worden, waar zij bestaan, behandeld met den eerbied die hun, als levende antiquiteiten, als historische reliquiën, toekomt; maar aangelegd worden er, in den regel, niet meer. Indien men boomen gladscheert, dan is dat om een of ander speciaal praktisch doel, maar niet meer uit een oogpunt van smaak. Waar nieuwe buitenplaatsen worden aangelegd, geschiedt dat, wat het boschrijke gedeelte aangaat, op het voetspoor van het kunstenaarsgeslacht dat eene halve eeuw geleden werkte. Staatkundige en staathuishoudkundige redenen, gemakkelijker reisverkeer en veranderde maatschappelijke toestanden, maken dat er niet meer zooveel patricische buitenplaatsen en adellijke landgoederen en vorstelijke lusttuinen zijn aan te leggen als in hunne dagen; maar daarentegen hebben hunne leerlingen en navolgers de handen vol met volksparken[1)], die men zoo graag ‘de longen

1) Tot de schoonste eigenlijke ‘volksparken’ van den jongsten tijd behooren de ruime *Friedrichs*- en *Humboldts-hain* te Berlijn. Het park van de *Buttes Chaumont* te Parijs is zonder twijfel eene meesterlijke schepping; doch op zulk eene wijze kan men alleen op zulk een terrein werken. Het te willen nabootsen met kunstmatig rotswerk is, - *zooals trouwens alle nabootsingen!* - uit een aesthetisch oogpunt zeer gevaarlijk.

van de groote steden' noemt, de terreinen van aanzienlijke villa-colonies; en, voor zoover het lommerrijk gedeelte aangaat, houden zij zich daarbij zooveel mogelijk aan de klassieke voorbeelden van hunne school. Zij planten opgaande, liefst snelgroeiende boomen, aan welke zij, door de keus hunner standplaats, vrijen wasdom beloven; en boschjes van laag hout, met meer of minder variatie, naarmate zij al of niet over ruime middelen te beschikken hebben. Zij maken hier en daar een vijver, voornamelijk met het doel om grond machtig te worden voor eenige verhooging. Zij leggen paden, die nu eens meer op 'stille gidsen' en dan weer meer op sidderalen gelijken, al naarmate van der architecten smaak en goed geluk. De ronding en de golvingen van hunne grasvelden en perken zijn niet altijd vrij van de 'lamme bochten' en 'elkander naloopende lijnen,' die den ouden meesters, welke zij trachten na te volgen, zulk een doorn in het kunstenaarsoog waren. Velen namelijk voelen niet, en hebben er daarom blijkbaar nooit over nagedacht, dat de grootere en kleinere cirkelbogen, waaruit die omtrekken bestaan, even als de accoorden in een muziekstuk, op de eene of andere wijze, harmonisch in elkaar dienen te grijpen, op straffe van valsch te zijn. Zij zien niet in dat, gelijk in de muziek valschheid valschheid blijft, hetzij men aan Wagner of aan Mozart de voorkeur geeft of wel alleen maar 'Alle eendjes' neuriet, zoo ook een lamme bocht een lamme bocht blijft, en een leelijk ding is in een lossen tuinstijl zoo goed als in een stijveren. Maar door de vrijheid die zij aan de natuur laten komt deze hun edelmoedig te gemoet, en zoo leveren zij doorgaans iets wat den wandelaar een behaaglijk gevoel van natuurgenot geeft.

Is het uit een halfbewusten angst voor de kans van in een lossen stijl zotte fouten te maken dat men, waar het bloemen geldt, zijn heil veiligheidshalve maar weer in een stijveren zoekt? Wat ter wereld toch is er voor reden, de kleine planten anders te behandelen dan groote, namelijk met zooveel minder eerbied voor den aard van haar karakter? Het feit doet mij den-

ken aan iemand van mijn kennis, die geen mensch of groot dier ooit pijn zal doen, maar insecten met de meeste koelbloedigheid martelt. ‘Die zijn zoo klein,’ zegt hij, ‘die voelen 't toch niet.’ Planten en boomen nu voelen het, waarschijnlijk, in het geheel niet; maar de menschelijke smaak, die wat dieper gaat dan oppervlakkigheid, voelt het en wordt er pijnlijk door aangedaan.

Het meest komt dit uit op de zoogenaamde *squares*, die meer en meer in alle steden aangelegd worden. Oorspronkelijk beantwoordden die geheel aan de bedoeling: een stukje natuur binnen de stadsmuren en het stadsgewoelt te trekken[1)]. Gaandeweg echter kwam er eene mode, die het oude thema ophaalde: onderwerping van de plantenschikking aan de steenarchitectuur. Ten gevolge daarvan werden van lieverlede boomen en hoogere struiken vermeden, en de lagere gewassen, ten koste hunner bevallige groeiwijze, ja zonder eenig overleg daarmede, zoo laag en zoo vlak mogelijk gehouden. Zoo ontstonden de moderne mozaïekperken, tapijtbedden, zoogenaamde haringslaadjes. In den regel waren of zijn deze zeer hard, schreeuwend-bont van kleur; soms beproefde men het in eenigszins aangenamer schakeeringen. Toen de mode voor kleederen en meubelstoffen vale, doffe, vuilachtige tinten meebracht, liep die smaak ook naar de bloemisterij over en kleurde de bloemperken vaal-geel en vaalbruin; eene zonderlinge mystificatie: want, terwijl bij genoemde weefsels de bedoeling was ze door hunne kleur zooveel mogelijk op den achtergrond te dringen, ten einde het menschelijk gelaat en andere kostbare voorwerpen te frisscher te doen uitkomen, zoo zijn toch waarlijk, in den bloemtuin, de bloemen zelve hoofdzaak. Ter afwisseling nam men hier en daar zijn toevlucht tot het eveneens vrij onnoozel motief van groote perken vol van ééne zelfde bloemsoort: in Frankrijk zag ik, twee jaar geleden, perken van verscheidene meters in middellijn, dicht bezaaid met roode koekoeksbloemen[2)], plantjes dus

1) Behalve aan verscheidene andere ‘*squares*’ te Londen, denk ik hierbij aan den schoonen ‘Leipziger Platz’ te Berlijn. Op een vrij groot rond grasperk, slechts éénmaal in het midden, ten behoeve van 't verkeer doorsneden, staat een dertigtal fraaie linden, vrijuit groeiend, onregelmatig verspreid. Daartusschen groepeeren zich heesterboschjes en een paar rozeperken. Dat een en ander een weinig meer besnoeid en wat netter onderhouden kon worden dan in den vorigen zomer het geval was, is een bijzaak.

2) Het is opmerkelijk, dat ondanks al de nieuwe planten die de moderne tuinbouw aankweekt, er altijd in de tuinen, zoo particuliere als publieke, elk jaar slechts een betrekkelijk gering aantal soorten bloeien. Komen er nieuwe in zwang, dan zakken er doorgaans even zoo vele oudere weer af. Dat is jammer. Ruimere verscheidenheid zou mooier wezen. Vermoedelijk hangt het verschijnsel samen met het meerdere gemak waarmeê men op de kweekerijen, bijna fabriekmatig, groote hoeveelheden van ééne soort, dan kleinere van vele soorten voortbrengt.

waarvan het groen volstrekt niet meesprak. Elders weer maakt men de perkjes zoo klein en zoo kinderachtig van vormen[1)], dat het is alsof er een doosje ‘peppermint-lozenges’ op het gras is uitgestrooid. Kortom, met zeer geringe variatiën, - ook wat de keus der soorten aangaat, - maakt men bijna overal van de hedendaagsche ‘squares’, zoowel als uit de ‘bloemtuinen’ van villa's en buitenplaatsen, iets wat meer den indruk geeft van eene pronkerige plantenuitstalling, een presenteerblaadje met bloemen, dan dat het eene bron is van echt natuurgenot. De tuinman[2)], en die is maar al te vaak heer en meester in deze, meent in zijne bekrompenheid dat netheid hier de voornaamste eisch is; en hij juicht zich zelf toe als hij met de groeiende en bloeiende planten allerhande kunstjes weet te maken, die des noods recht van bestaan hebben als eene grap bij eene feestelijke gelegenheid, maar die beneden de waardigheid van echte kunst zijn....

Wie eerlijk den toestand bij den naam wil noemen, moet erkennen:

dat de *plantkunde*, gelijk alle natuurwetenschap, tegenwoordig eenen gouden tijd beleeft;

dat de *tuinbouw*, als tak van nijverheid, eene breede vlucht neemt, groote technische overwinningen behaalt en voor velen eene winstgevende zaak oplevert;

1) Hoe sterk alle vierkante vormen in strijd zijn met het karakter van bloeiende planten, bewijst wel ons aller tegenzin om aan het bestaan van de Dorstenia, met haar langwerpig vierkanten bloembodem, te gelooven alvorens wij er zelf eene gezien hebben!

2) Zeldzaam komt het voor, dat menschen van zoo fijnen smaak en veelzijdige beschaving, als b.v. vorst Pückler, zich met park-architectuur inlaten. Zeer begrijpelijk zijn groote tuinkunstenaars voortgekomen uit de rijen dergenen die, van kindsbeen af, in kweekerijen tusschen planten leefden en ze leerden behandelen; en dat toe te juichen ligt in de rede. Maar dat tegenwoordig bijna alle bloemisten, hetzij al of niet met kunstzin begaafd, ja geheele boom- en bloemkweekers-*firma's* zich meteen maar tot het aanleggen van tuinen durven aanbevelen, pleit niet voor de belangstelling die deze kunst bij het publiek geniet. 't Is alsof men aan elken handelaar in verfwaren ‘meteen maar’ opdroeg van zijne materialen schilderijen te maken!

maar

dat de *kunst van plantengroepeering* in een vrij modderig vaarwater is.

Dit gansche stukje kunstgeschiedenis voer mij door het hoofd, terwijl ik dwaalde in het park van Muskau. Mijns ondanks werd ik er telkens herinnerd aan hetgeen er gebeurd was sedert vorst Pückler er zijn arbeid staakte. In het algemeen kan men zeggen dat de bezitting, sinds hij haar aan een nieuwen eigenaar moest afstaan, hoofdzakelijk in zijnen geest onderhouden en voortgezet is. Zelfs voegt zich het kasteeltje, dat Prins Frederik er liet bouwen - en dat, m.i., alleen ontsierd wordt door twee kolossale vergulde leeuwen aan den ingang - opmerkelijk goed in de bestaande omgeving. Toch ontmoet men bij elken stap dingen, die van eene latere en minder artistieke hand doen blijken. Er hebben verbasteringen en wijzigingen plaats gehad; zooals trouwens bijna onvermijdelijk is, waar het een kunstwerk geldt uit levend materiaal gemaakt, en waarvan het onderhoud eigenlijk een even groot kunstenaar eischt als de aanleg. Zeer karakteristiek is, in dit opzicht, de wijze waarop men eenen vijver heeft bedorven, die er stellig vroeger geheel anders heeft uitgezien. In zijnen tegenwoordigen toestand namelijk is hij rondom begroeid met een overal even breeden rand van lischbloemen, iets waarop zijne vormen volstrekt niet berekend waren. Ik zou er een lief ding onder durven verwedden dat de vorst indertijd slechts hier en daar, juist waar de golving van den oever er zich 't meest toe leende, eene zode of wat van die sierlijke planten gezet heeft; en ik vermaakte mij met dit sterksprekend voorbeeld van domme middelmatigheid, die meent het genie te dienen door zijne gelukkige grepen te generaliseeren! - Verder lagen, onder de vensters van 't kasteel, zoo bescheiden verscholen alsof zij zelf gevoelden hier niet thuis te behooren, een stuk of wat platte bloemkoekjes of taartjes van de vaalste soort. Zij waren te onbeteekenend dan dat ik er mij over kon ergeren, en ik zou er gemakkelijk overheen gekeken hebben, indien zich niet de tergende gedachte aan mij opgedrongen had: die schoone boomgroepen en edele lijnen vertegenwoordigen den tijd onzer grootouders, en dit geknoei den onzen....

Wel, ik ben nog niet oud genoeg, om alle goede dingen bij voorkeur in het verledene te zoeken. Wat voorbij is kan niet wederkeeren, maar er kan iets nog beters uit voortkomen. En in het park van Muskau, zooveel mogelijk vergetend wat daar was bedorven, en mij vermeiend in het allerschoonste, vormde ik dezen wensch:

Ik wou dat die goede smaak in den omgang met planten, die neiging om ze naar de wenken van haar eigen aard te beheeren, die zich in ons klimaat het best geopenbaard heeft in de zuiverste uitingen van den zoogenaamd ‘Engelschen’ parkstijl, met nieuwen lust wierd toegepast ook op het rijke materiaal dat in den jongsten tijd werd aangewonnen, en dienstbaar gemaakt werd ook aan de eischen van den tegenwoordigen tijd. Ik wou dat alle hedendaagsche parken voor villa-kolonies met even artistieke hand aangelegd werden als vroeger de particuliere buitenplaatsen en wel zóó, dat steeds ieder wandelaar het gevoel had van in een park te dwalen, en tevens ieder bewoner de begoocheling van op het schoonste punt daarvan te wonen. Ik wou dat alle ‘squares’ geschikt waren aan stedelingen iets van die vredige ontspanning te bezorgen, die wij zoo gaarne zoeken in de bosschen: dat zij niet, tusschen al de weeldeartikelen, die in winkels te koop zijn, zelf ook den indruk maakten voorwerpen van weelde te wezen, maar zooveel mogelijk een stukje frissche bevallige natuur vertegenwoordigden. Ik wou dat, natuurlijk met de wijzigingen die elk verstandig mensch begrijpt, tot de kleinste eenjarige planten toe eveneens behandeld werden als de zwaarste boomen: met behoud van al hare eigenaardigheden gegroepeerd, in plaats van tot willekeurige figuren geschikt. Ik wou dat het beetje botanische kennis dat meer en meer tot de eischen der moderne opvoeding behoort, daarvan werkelijk een sieraad werd, doordien het werd omgezet in: zin voor plantenschoonheid. Ik wou dat, door heel de beschaafde wereld, alle menschen van smaak en van kunstzin er belang in stelden, de plantengroepeering voor goed, als eene vrije kunst, onafhankelijk te maken van de bouwkunst; en door die belangstelling de lieden van het vak dwongen en aanmoedigden om, in zoo groot mogelijke verscheidenheid en met zooveel mogelijke speling voor persoonlijke vindingrijkheid, de beginselen dier vrijmaking in praktijk te brengen.

En in mijn vaderland teruggekomen, voeg ik er dit bij:

Ik wou dat Nederland in deze eens niet achteraan kwam, maar vóórging. Nederland bezit, ondanks zijn min gunstige gesteldheid, zijn armoede aan bergen, snelstroomend water en oorspronkelijke bosschen, een aantal ‘Engelsche parken’ en in ‘Engelschen parkstijl’ aangelegde stadswallen, die bij niets in het buitenland behoeven onder te doen. Nederland heeft op het gebied van tuinbouw altijd met eere meegedaan. Zonder twijfel heeft Nederland ook meegedaan aan de min eervolle kleingeestigheden van de laatste kwart-eeuw; maar in onze kleine, uit zooveel elementen saamgestelde natie heerscht ook op dit gebied, als op zoo vele anderen, veel meer induvidualisme dan bij de verschillende buren. Weldra nu zal, hoogst waarschijnlijk, de mode in het plantenschikken wel weer eens wat bevalliger worden, al ware het alleen omdat zij nu reeds sinds zoo lang stijf en vlak geweest is; en meer afwisseling eischen enkel omdat zij van hare eigene eentonigheid genoeg krijgt. Zoo zou dan mijn wensch, gedeeltelijk, vanzelf in vervulling komen. Doch ik zou zoo gaarne zien dat dit, in Nederland, nu eens geschiedde: niet toevallig, niet uit domme gehoorzaamheid aan eene tijdelijk uit den vreemde overwaaiende liefhebberij, maar uit een opgewekt, artistiek bewustzijn!

En mocht iemand soms meenen dat Nederland, in onzen tijd, wel ernstiger dingen te doen heeft dan zijn aandacht te wijden aan het schikken van planten, zoo wend ik mij tot al degenen die zich iets laten voorstaan op hun liefde voor ‘aesthetische ontwikkeling.’ Wel, indien de machtspreuk dat ‘de smaken verschillen’ niet het laatste woord is in zake van mooie en leelijke dingen; indien er sprake wezen kan van goeden en van slechten, van fijnen en van groven, van oppervlakkigen en van dieperen smaak; indien er werkelijk vooruitgang zijn kan in gevoel en begrip van het schoone; is er dan, om daarvan het goed recht aan te toonen, een terrein dankbaarder dan dat van die boomen en bloemen, die alleen om hun schoonheid gekweekt worden? Mogen op ander gebied, bij voorbeeld op dat der kleeding, allerlei praktische redenen bestaan die voor ons een leiband uit den vreemde onvermijdelijk maken, hier is niets wat ons weerhoudt, eenvoudig, naar ons eigen beste weten, de ware harmonie met de natuur te beoefenen.

GEERTRUIDA CARELSEN.

Het naturalisme in Engeland[1].

III.

Emile Zola's 'l' Assommoir' en *George Moore's 'A Mummers Wife'* bezitten een familietrek: beide boeken behandelen een drank-drama, met dit onderscheid echter, dat in het eerste de alkohol als vijand eener geheele klasse der maatschappij, en in het tweede de sterke drank als verwoester van de gezondheid en het leven van een afzonderlijk individu worden waargenomen. De *Assommoir* is voortgesproten uit de studie van den alkohol in den franschen werklieden-stand, de *Mummers Wife* uit de kennis der gevolgen van het misbruik van sterken drank in den engelschen burger-stand. Al mogen de volksaard en de maatschappelijke klasse in deze naturalistische geschriften van elkander verschillen, de invloed van den alkohol op het menschelijk organisme in het algemeen, en op het psychologisch bestaan van bepaalde individuën in het bizonder blijft het zelfde. *Zola* en *Moore* hebben dus een zelfden doel beoogd, namenlijk: de schildering der gevaarlijke gevolgen - zoowel physiologische als psychologische - van het misbruik van sterken drank, als volksondeugd en als individueele, schadelijke hartstocht.

De kwestie der zedelijkheid of onzedelijkheid van *Zola's* drank-drama heeft jarenlang de kritiek van gansch Europa in rep en roer gebracht; *Zola* heeft veel aanvallers, maar ook veel verdedigers gevonden; de *Assommoir* is door sommigen immoreel, en door anderen hoogst moreel genoemd; het publiek is van links naar rechts gesold, en ten slotte door het geschreeuw en gekijf verveeld geworden. Toch ben ik genood-

1) Zie *de Gids* van Januari.

zaak dit oude vraagstuk op nieuw aan te roeren; het is van zoo groot belang, dat ik niet tot de bespreking van *Moore's* roman durf overgaan, alvorens het standpunt te hebben aangewezen, waarop men zich, volgens de eischen van het gezond verstand en der logika, bij de beschouwing dezer kwestie dient te plaatsen. Bovendien ben ik in het bezit van een gegeven, waarvan tot heden nog nimmer gebruik is gemaakt, en dat een stap nader brengen kan tot de eenig mogelijke oplossing.

Uit den *Assommoir* is een tooneelstuk getrokken, hetwelk het niet onbelangrijk aantal van drie honderd opvoeringen beleefd heeft. Deze tooneelbewerking is, met twee anderen in het licht verschenen, met een voorwoord van *Zola* voorzien. Daarin bespreekt hij op nieuw de moraliteitskwestie, en zegt daarover het volgende, dat ik verplicht ben in zijn geheel aan te halen: ‘Ik weet niet meer welke kriticus zich minachtend over mijn werk heeft uitgelaten, door te zeggen, dat mijn stuk banaal was en dat alles eigenlijk hierop neêrkwam: Zal Coupeau drinken, of zal hij niet drinken? Maar in den grond der zaak resumeert ieder tooneelstuk zich in een dergelijke kwestie. De zelfde vraag wordt altijd gesteld: Zal hij beminnen, of zal hij niet beminnen? Zal hij spelen, of zal hij niet spelen? Zal hij vermoorden, of zal hij niet vermoorden? Zonder een zoodanigen tweestrijd is geen tooneelstuk denkbaar. Men zegt, dat de dronkenschap walgelijk is; maar zijn alle ondeugden dat niet? De liefde is eigenlijk niets beter, niet beter dan het spel, of de doodslag. Iedere werking van een hartstocht, waardoor het beest in den mensch wakker wordt, leidt tot dierlijkheid.

Waarlijk, men moet al erg blind wezen om dit drama der dronkenschap banaal te vinden. Gruwelijk, dat is mogelijk; maar banaal, nooit. Zie eens, daar hebt gij een man, die zich dood drinkt, en is dat banaal? Er wordt daar een hevigheid van hartstocht ontwikkeld, die ik prachtig vind. Maar dat is nog niet alles: de dronkenschap van dien man brengt een vrouw ten val, bederft een kind, en loopt op de meest betreurenswaardige ongelukken uit. Maar wat is dan niet banaal? Het spel leidt tot geen ernstiger gevolgen; het overspel, waarvan ons hedendaagsch tooneel leeft, schenkt geen verschrikkelijker ontknoopingen, noch verhevener lessen.

Dit brengt mij van zelf tot de kwestie der moraliteit van het werk. Zij is indrukwekkend. Men zou den “prix Montyon”

aan de tooneelspelers dienen te geven. Als het tooneel bestemd ware om de menschen te verbeteren, dan moest men de deuren van l'Ambigu voor de voorbijgangers openzetten, opdat zij konden zien waartoe de dronkenschap leidt. Nog nooit is een zoo verschrikkelijk schouwspel onder hunne oogen afgespeeld. En laat ons vooral niet huichelen, maar openlijk bekennen, dat de drank afschuwelijke verwoestingen onder ons aanricht. Vermelden de dagbladen niet dagelijks misdaden, die onder de bedwelming van den drank gepleegd zijn? Gisteren nog heeft iemand in die “rue de la Goutte-d'or,” welke gek van de jenever was, zijne vrouw vermoord. Raadpleeg de statistieken, ondervraag de kommissarissen van politie en de doktoren. Dan zult gij de tooneelspelers, die een dergelijk schouwspel der dronkenschap vertoonen, niet meer van brutaliteit beschuldigen. Banaal! heusch, het gaat mijn verstand te boven!’

Ik zou deze aanhaling niet gedaan hebben, ware het niet, dat zij volkomen toepasselijk is op den bovenvermelden roman van den Engelschen Zola. Zij plaatst ons onmiddellijk tegenover de hoofdkwestie, welke luidt: wat is de zedelijkheid of onzedelijkheid van de behandeling der dronkenschap in den hedendaagschen roman? En wanneer men het kernachtig pleidooi van *Zola* als antwoord aanvaardt, dan kan er moeilijk meer eenige twijfel overblijven.

Indien men zich na de lezing van *l' Assommoir* afvraagt: ‘wat heb ik nu geleerd uit al die tafereelen van armoede, ellende en dronkenschap?’ dan dient geantwoord te worden: ‘dat de menschen in de meeste gevallen de slachtoffers hunner omgevingen zijn.’ Hadde Gervaise bijvoorbeeld niet geleefd in de Parijsche werkliedenwijken, waar het wemelt van dronkaards en drankhuizen, ware haar man niet gaan zondigen door misbruik van alkohol, zij zou nooit zoo ellendig om het leven zijn gekomen. Gervaise wordt door hare omgeving ten val gebracht; verander die omgeving, en zij blijft behouden. De waarheid dezer stelling heeft ook *George Moore* bij het schrijven van zijn roman voor oogen gestaan, want hij pleitte verzachtende omstandigheden voor zijne personen toen hij zijn *Mummer's Wife* het volgende motto schonk: ‘Verander de omgeving, waarin iemand leeft, en na twee of drie geslachten zult gij zijn “physical constitution”, zijne zeden en gewoonten en vele zijner denkbeelden veranderd hebben.’ Gaat men dus tot de bespreking van een werk over, dat op dezen grondslag

is opgebouwd, dan behoort men voor alles de twee afzonderlijke elementen in het oog te houden, waaruit dit psychologisch proces is samengesteld. Deze twee elementen zijn: 1°. het temperament van den persoon of de personen, en 2°. zijne of hunne omgeving. Daarna dient men nauwkeurig na te gaan hoe deze twee elementen op elkander ingrijpen, hunne wisselwerking en het resultaat dat hieruit verkregen wordt. Alvorens echter deze methode van onderzoek op 'A Mummers Wife' toe te passen, zal ik tot verduidelijking der volgende bladzijden eerst den inhoud van den roman mededeelen.

Ik moet openhartig bekennen nog zelden zoo ontroerd te zijn geweest als bij de lezing der ongelukkige levensgeschiedenis van *Kate*, de hoofdpersoon van *Moore's* roman. *Balzac* heeft den naam bij uitnemendheid de kunst te bezitten medegevoel op te wekken voor het verborgen zielelijden van eenvoudige, alledaagsche menschjes; zijn *Père Goriot, Eugénie Grandet* of *César Birottean* bevolken onze gedachtenwaereld met verpersoonlijkingen van tegenspoed en zieleleed. Maar de fout, die zijne schilderingen aankleefde, was, dat zijne personen te veel als helden werden voorgesteld, wier handelingen en gevoelens zelden binnen de grenzen der natuurlijke grootte bleven; *Balzac* overdrijft menigmaal, en verliest daardoor veel van zijn effekt. Niet alzoo *George Moore*. Zijne personen, met hunne gedachten en gevoelens, blijven binnen de perken der alledaagschheid, en onder ieders bereik. Hij behaalt zijn beoogd effekt niet door het lokaas van bonte avonturen, even min als door het onnatuurlijk opschroeven van een eenvoudig sentiment, maar uitsluitend door de intensiteit, waarmeê hij de geschiedenis zijner personen weet waar te nemen en weêr te geven; het is door zijn ongeëvenaarde zeggingskracht en beeldingsvermogen, dat hij *Kate's* drama zoo weêrgaloos aangrijpend heeft weten te maken.

Zie hier, in weinige regels, deze verschrikkelijke en aandoenlijke tragedie. *Kate* woont in het binnenland van Engeland, te Hanley, in het nijverheids-distrikt, rond Manchester en Liverpool. Zij houdt een mannfakturen- en modewinkel, en leeft samen met haar hoogst onbeduidenden, asthmatischen echtgenoot, en eene godsdienstige, onverdraagzame schoonmoeder. Zij is tevreden, kent weinig verlangens, en gaat hoogst zelden uit; de zaken nemen al haar tijd in beslag.

De bovenkamer van hun winkel, welke zij voor eigen gebruik niet noodig hebben, zijn zij gewoon te verhuren. Deze kamer wordt in den aanvang van het verhaal door *Mr. Lennox*, lid van een reizend operetten-gezelschap, betrokken. Na de komst van dezen man in de echtelijke woning neemt *Kate's* drama een aanvang. Zonder het bepaald te beoogen, roert *Mr. Lennox* de verborgen snaren van haar gemoed aan; haar temperament, dat onder de sleur der dagelijksche bezigheden verscholen lag, wordt wakker; zij vat eene liefde voor hem op, en als het operetten-gezelschap Hanley moet verlaten, gaat zij met hem meê. Nu is zij uit hare gewone omgeving verplaatst, en neemt de strijd tusschen haar temperament en de nieuwe omgeving een aanvang. Zij gaat een zwervend leven te gemoet, vol onrust en afwisseling. Daar zij een goede stem bezit, geeft *Mr. Lennox*, die tevens régisseur is, haar een rol in verscheiden operetten, welke het gezelschap opvoert, zoodat haar inkomen, gevoegd bij de verdiensten van *Mr. Lennox*, haar een onbekommerd bestaan verzekert. Lennox is een goed man voor de vrouwen; *Kate* houdt veel van hem, niets staat hun geluk in den weg, en zij slijten zeer gelukkige maanden, met het gezelschap het platteland van Engeland afreizend. Nadat op aanvraag van haar man de echtscheiding is uitgesproken, trouwt *Mr. Lennox* haar, en krijgt zij na eenigen tijd een kindje. Dit kindje sterft echter spoedig, gedeeltelijk door haar eigen schuld - nml. door slechte verzorging - en nu neemt haar tegenspoed grootere afmetingen aan. Haar zwervende levenswijze heeft haar de gewoonte der andere tooneelspeelsters doen overnemen om nu en dan een slokje te gebruiken, en daar, na hare bevalling, de dokter tot versterking het gebruik van sterken drank aanraadt, geeft zij aan deze gewoonte toe, en krijgt er, in de uren van eenzaamheid, welke zij moet doorbrengen terwijl haar man voor tooneelzaken uithuizig is, meer en meer den smaak van. Eenmaal gaat zij zich te buiten, nog eens, en nog eens, maar weet haar toestand nog voor haar man en voor het oog der waereld te verbergen. Het duurt niet lang of het gebruik van alkoholische vochten wordt haar eene behoefte, en zoo raakt zij aan den drank verslaafd. De inwendige strijd, dien zij nu voeren moet, is verschrikkelijk. Haar verstand houdt haar steeds het gevaarlijke harer handelingen voor, maar zij bezit geen geestkracht genoeg haar kwaden hartstocht te onderdrukken. Wanneer zij een krisis doorloopen heeft, toont zij

spijt, berouw, wroeging, en belooft zich te zullen verbeteren; maar telkens maakt de drankduivel zich weêr van haar meester, en doodt al hare goede voornemens.

Mr. Lennox, die in den laatsten tijd wel iets vreemds in de handelingen zijner vrouw heeft waargenomen, maar geen bepaald vermoeden heeft kunnen opvatten, komt eindelijk door een toeval achter de waarheid. Hij is een man met een zwak, toegevend karakter, en beweegt haar zich eenigen tijd in een verbeterhuis te doen opnemen, waaruit zij echter geenszins hersteld terugkeert. *Kate* begint haar man lastig te vallen, heeft nu en dan, in haar drankkrisissen, aanvallen van woedende drift, en maakt hem het leven ondragelijk. Eindelijk besluit hij, daar eene samenleving niet meer mogelijk blijft en hij nog te goedhartig is om zich te doen scheiden, van haar af te gaan, en haar eene wekelijksche toelage te verzekeren. *Kate* moet in dit voorstel toestemmen, en begint, aan zich zelve en den drank overgelaten, dieper en dieper te zinken; haar weêrstandsvermogen tegen de verzoekingen wordt geringer; haar organisme wordt ondermijnd, en haar gezondheid geknakt. En zoo sterft zij eindelijk, ellendig en verlaten, in eene vreemde stad, waar niemand eenig belang in haar stelt, vermoord door den drank, ver van de kalme plaats, die getuige was van hare jeugd en hare eerste rustige, tevreden huwelijksjaren.

De levensgeschiedenis van *Kate* is zoo eenvoudig, dat men zich, wanneer men *A Mummer's Wife* niet gelezen heeft, zou kunnen afvragen hoe het mogelijk is er een werk van vijf-honderd bladzijden meê te vullen. Toch vergist men zich wanneer men *Moore* van langdradigheid of gerektheid verdenkt. Het tegendeel is waar. De beschrijving van *Kate* als ze nog het eenvoudige, brave vrouwtje uit den modewinkel van Hanley is, hare ontkiemende genegenheid voor *Mr. Lennox*, haar vlucht, haar leven als tooneelspeelster, haar buien van berouw, en het langzaam voortwoekerend drankproces, totdat zij eindelijk de duivelin is geworden, die haar man mishandelt, hem het leven ondragelijk maakt en verlaten sterft, is op zoo eenvoudigen en zaakrijken toon verhaald, dat men zich veeleer moet verwonderen over eene kunstvaardigheid, die in een betrekkelijk klein bestek een zoo groot drama heeft kunnen doen afspelen. Maar juist door de intensiteit zijner methode, heeft *Moore* zoo iets aangrijpends weten voort te brengen, dat *Kate* en haar ver-

schrikkelijken strijd tegen het noodlot der omstandigheden nooit meer uit onze herinnering gewischt kunnen worden.

Hoe menigmaal vindt men niet in de nieuwsbladen onder den aanhef ‘Alweêr een!’ het ongelukkig uiteinde van een dronkaard vermeld! Wanneer men zich de moeite wilde getroosten de gevangenislijsten na te gaan, de bevolking der bedelaarsgestichten te onderzoeken, de huizen voor krankzinnigen waar te nemen, de processen welke voor de verschillende rechtbanken behandeld worden te volgen, dan zou men tot zijn schrik ontdekken welk een groote rol het drankmisbruik speelt onder de oorzaken, die tot overtreding der wettelijke en zedelijksheid-voorschriften aanleiding geven. De dronkenschap brengt tot armoede, ellende, moord, doodslag, diefstal, ontzenuwing van het individu, twist en oneenigheid in het huisgezin en de maatschappij. En dit is slechts het uitwendige kwaad, dat zij sticht, voor ieder waarneembaar; maar hoe menigmaal is zij ook niet de verborgen oorzaak van allerlei ziekten en ellende, die men langen tijd tevergeefs getracht heeft te verklaren! De kennis der herediteit leert ons, dat kinderen en afstammelingen, tot in het tweede en derde geslacht, van dronkaards of van ouders, welke tijdens het bevruchtingsproces onder den invloed van sterken drank stonden, idioten, gekken, moordenaars, dieven of maniaken kunnen zijn, ja, het voor tachtig of negentig percent *zullen* en *moeten* wezen; maar hoe dikwerf is dronkenschap niet de aanleiding tot vroegtijdige sterfte onder kinderen, tot zelfmoord, dipsomanie, epilepsie, monomanie en andere ziekteverschijnselen, waarvan de gasthuizen en de matigheidsgestichten getuigenis zouden kunnen afleggen. En hoe meer men in de studie der dronkenschap en hare gevolgen doordringt, des te sterker zal de overtuiging zich gaan vestigen, dat zij de kanker is, die aan vele deelen der maatschappij knaagt, haar ondermijnt, uitput, verkracht. Maar hoe weinig vermoedt men tevens, welke verschrikkelijke drama's door de slachtoffers zijn afgespeeld, welke men zoo sceptisch onder de rubriek der ‘Alweer een’'s gerangschikt vindt! Niet iedereen is bij zijne geboorte tot dronkaard voorbestemd; het is waar, de wet der herediteit speelt een voorname rol in de voorplanting van deze hartstocht, maar er zijn toch vele dronkaards, welke nimmer eenigen aanleg tot dit kwaad bezaten, en die integendeel brave huisvaders, oppassende zonen, knappe werklieden, kortom,

menschen van een onbesproken gedrag geweest zijn. Zij zijn echter de slachtoffers geworden van een toeval, en voor hen geldt *Moore's* uitspraak ‘verander hunne levensomstandigheden, en hunne zeden en gevoelens, hunne hartstochten en alles zal veranderen!’ Velen hebben in een zwak oogenblik een slecht voorbeeld voor oogen gehad, zij hebben aan verleiding blootgestaan, zijn door de levensomstandigheden heên en weêr geslingerd, en moesten, bij gebrek aan een genoegzaam weêrstandsvermogen, bezwijken en ondergaan. Voor hen werd het evenwicht tusschen hun temperament en de omstandigheden verbroken. Maar zij hebben gestreden tegen den drank, veelal hardnekkig maar hopeloos gestreden; hun eergevoel, hunne eigenliefde, hun verstand zijn in opstand gekomen tegen hunnen kwaden hartstocht; zij zagen, dat zij vrouw en kinderen ongelukkig maakten, en zij hebben gestreden; zij voelden zich ziek worden en ondervonden de verachting van vele hunner vroegere kennissen, en zij hebben gestreden; zij werden uit hunne betrekkingen ontslagen, zochten iets anders, en zij hebben gestreden. Maar zij zonken dieper en dieper, totdat zij eindelijk op een zekeren morgen dood op den weg werden gevonden, en 's avonds als ‘Alweer een’ in de courant vermeld stonden.

Zoo is de loop van vele dier onopgeteekende drama's der werkelijkheid, welke dagelijks in onze naaste omgeving worden doorleefd en afgespeeld, en die ons meer dienden te roeren dan de spektakel-stukken der verbeelding, waarin voorname tooneelspeelsters met veel snikken, vergif en tranen een harlekijnsdood sterven en de toeschouwers het koude zweet op het voorhoofd jagen

En zou het nu ongeoorloofd of onzedelijk wezen een dergelijk drank-drama, uit het volle menschenleven gegrepen, tot onderwerp eener kunstschepping te kiezen? *George Moore* dacht er niet zoo over, en de Engelsche pers - de vreemde heeft nog niet gesproken - heeft hem in het gelijk gesteld. Wanneer zoo iets in het kuische en kieskeurige Engeland gebeuren kan, dan behoeft het vrijzinniger Holland geen gevoels- of gemoedsbezwaren te doen gelden.

Ofschoon, zoowel in *l' Assommoir* als in *A Mummer's Wife*, slachtoffers van drankmisbruik geschilderd, en ons tevens de uitspattingen dier ongelukkige wezens geteekend worden, is de toon van het engelsche boek over het geheel kalmer en ingetogener dan die van den franschen kunstenaar. De *Assom-*

moir handelt te midden eener lage volksklasse, waaruit bij uitnemendheid de dronkaards gerekruteerd worden, welke ruw in hunne daden, grof en plat in hunne woorden, walgelijk in hunne uitspattingen en onbeschaamd in de ten-toon-spreiding hunner ondeugden zijn. Hoewel natuurlijk de dronkemanstooneelen van een slachtoffer van den sterken drank nimmer eene groote bekoring voor een fijngevoelig publiek bezitten kunnen, bestaan er toch zekere grenzen van technische noodzakelijkheid, die een artist van talent en smaak nooit te buiten mag gaan. Die grenzen zijn door *George Moore* gevonden en geëerbiedigd. *Kate* is niet eene dronken vrouw, die men over de openbare straten zwerven, zich in allerlei kroegen bedrinken, en in een drankkrisis in een goot of op een politiebureau verzeild raken ziet; maar zij geeft zich in de stille afzondering harer kamer aan hare ondeugd over, slaapt haar roes op haar bed uit, kibbelt en vecht met haar man, zoodat alleen de huisgenooten het hooren, en sterft op een armoedig kamertje, vergeten en onbekend. *Kate* vertegenwoordigt den strijd eener ondeugd in het eenvoudige leven van een eenvoudig mensch, het tweegevecht tusschen een hartstocht en een individu, waarvan de buitenwaereld zelden het bestaan zelve, maar alleen de gevolgen, in den vorm van een ongelukkig huishouden, een echtscheiding, een geldelijk bankroet of een onnatuurlijken dood, te zien krijgt. Het is mogelijk om deze reden, dat *Moore's* werk een minder heftig twistgeschrijf in de engelsche pers heeft uitgelokt, dan men oppervlakkig verwacht zou hebben.

Een kwestie van grooter belang, en die meer recht op de algemeene aandacht heeft, betreft hoe het psychologisch mogelijk is, dat eene fatsoenlijke vrouw als *Kate* aan den drank raakt, en er zoodanig eene slavin van wordt, dat zij er ten slotte door ondergaat. En dan moet ik herinneren aan hetgeen ik eenige bladzijden tevoren voorop heb gezet, namenlijk, dat men bij de verklaring van een dergelijk psychologisch proces de twee navolgende elementen in het oog dient te houden: 1°. het temperament van den handelenden of lijdenden persoon, en 2°. zijne omgeving. Deze twee faktoren, die ons bij de ontleding van *Kate's* drama tot leiddraad moeten strekken, kunnen evenwel niet afzonderlijk behandeld, maar behooren voortdurend in hun onderling verband beschouwd te worden Op dergelijke wijze zal ik ook trachten *Kate's* psychologie uiteen te zetten.

Kate had nooit haar vader gekend; haar moeder was eene vrouw, die hard werkte, sterk in het geloof was, en twaalf gulden per week verdiende met het beschilderen van aardewerk. Als haar moeder in de fabriek bezigheden had, werd *Kate* aan de zorgen van de huisjuffrouw overgelaten, eene kinderlijke, oude vrouw, die het meisje eindelooze verhalen over hare levensavonturen en ongelukken deed. *Kate* vond dit overheerlijk, en haar kinder-hoofdje werd reeds op jeugdigen leeftijd met ziekelijke sentimentaliteit volgestopt. Zoodoende vond de godsdienstige invloed der moeder eene tegenwerking, en werd het lezen uit den bijbel en het opzeggen van gebeden gedurende het overige gedeelte van den dag geneutraliseerd. Hare schooljaren brachten geen verandering in haar doen en denken. Zoo bereikte zij den ouderdom van achttien jaar, terwijl haar aanleg tot droomerijen en haar verbeeldingskracht zich meer en meer ontwikkelden. Zij was een brave vrouw, omdat zij goedhartig was, zonder slechte aanvechtingen en dewijl zij tevreden was met hare levenswijze. Verder vulde zij haar leven met de lektuur van sentimenteele liefdesliteratuur. Toen werd zij uitgehuwelijkt aan Mr. *Ede*, een onbeduidenden, asthmatischen man, die haar geheel onbekend en onverschillig was; en deze bracht in de echtelijke woning zijn moeder meê, eene fanatieke, onverdraagzame, bekrompen vrouw, plaatste *Kate* in een kleinen modewinkel, te Hanley, d.w.z. op het platte land van Engeland, welk binnenstadje haar geheelen levenshorizon uitmaakte en dat zij nimmer verlaten had. Zoo is het met *Kate's* levensomstandigheden gesteld als *Mr. Lennox*, een vriendelijk en goedhartig man, optreedt, die haar het hof begint te maken. Haar aanleg tot droomerijen en hare fantaisie vinden voedsel. *Mr. Lennox* behoort tot het tooneel, hetwelk voor haar nog de geheimzinnige aantrekkelijkheid eener feeën- en heldenwaereld bezit; zij brandt van verlangen om den schouwburg, dien zij nog nooit is binnengetreden, te bezoeken; *Mr. Lennox* spreekt haar van liefde, en de sentimentaliteit, die de lektuur harer jeugd in haar karakter heeft ingeplant, wordt wakker; zij droomt van een verheven, ridderlijke liefde, vol vertrouwen en overgave aan den man harer keuze; *Mr. Lennox* reist en trekt door geheel Engeland, en zij gevoelt een brandend verlangen om den eentonigen, beperkten horizon harer woonplaats vaarwel te zeggen en nieuwe steden en onbekende streken te bezoeken; *Mr. Lennox* weet hare liefde te winnen, en doet haar, doordat zij in stilte een

vergelijking tusschen haar ideaal van liefde en geluk en hare werkelijke levensomstandigheden maakt, ontevreden worden met hare dagelijksche omgeving; en ten slotte verleidt *Mr. Lennox* haar, en beweegt haar met hem te vluchten, zoodat terugkeer tot haar vroegere levenswijze een onmogelijkheid wordt.

Nu heeft zij zelf het hek achter het eerste gedeelte van haar leven gesloten, en treedt vol hoop het tweede tijdperk binnen. En in waarheid gaat zij een nieuw leven te gemoet, zoowel door hare nieuwe gevoelens als door hare nieuwe omgeving. Haar huiszittende rust heeft zij voor goed vaarwel moeten zeggen, en vervangen door reizen en trekken, dat voor haar nog vreemd was. In de week spelen zij met het operetten-gezelschap in een of ander klein provinciestadje, en gebruiken den Zondag om zich naar een andere stad te verplaatsen. Zij zit uren lang in den trein, betrekt hôtels en gemeubelde kamers, ziet nieuwe menschen en nieuwe omgevingen, leeft te midden van zangers, zangeressen en koristen, is nu en dan tusschen de menschenmassa's op de perrons der stationsgebouwen verdwaald, moet eindelijk zelf de planken betreden, rollen van buiten leeren, repeteeren, spelen voor volle zalen, kortom deelnemen aan het ‘Vie de Bohême’ eener reizende operetten-troep. Dit alles werkt natuurlijk op haar zenuwgestel, en haar gansche temperament, dat aan rust en kalmte gewoon was, doorloopt een zenuwkrisis. Er ontwikkelen zich in haar nieuwe eigenschappen; zoo wordt zij o.a. jaloersch op *Mr. Lennox's* liefde, onrustig, met vreemde buien van prikkelbare, zenuwachtige ongeduldigheid. Zoo verloopen weken en weken, maanden en maanden, waarin de verwoesting en ondermijning van haar zenuwstelsel ten gevolge van hare nieuwe levenswijze grooter en grooter wordt. Eindelijk nadert het oogenblik, waarop zij het eerste glas sterken drank gebruikt, en zij de eerste schrede zet op den weg van verderf. De tweede, derde en meerdere stappen volgen van zelf. Nu en dan moet zij, om zich 's avonds voor het spel op te wekken, een glaasje brandewijn gebruiken; ook soms 's middags als de andere artisten een koffiehuis binnenloopen, zoodat zij voortdurend het verleidelijk voorbeeld in hare dagelijksche omgeving voor zich heeft. Zoodoende sluipt het gebruik van sterken drank, ook ten gevolge harer zenuwachtigheid en de voortdurende behoefte aan overprikkeling, in hare levenswijze van tooneelspeelster binnen, om spoedig in misbruik

te ontaarden. Somwijlen gevoelt zij berouw over hare handelingen, verlangt zij naar haar rustige leven te Hanley terug, en om dan haar verdriet te verzetten, drinkt zij, totdat zij haar leed vergeten heeft. Dit middel bevalt haar, en zij past dit, zoodra zij iets heeft dat haar hindert, onmiddellijk toe. Hoe zij in de geboorte, en daarna in den dood van haar kindje, aanleiding vindt om steeds meer te drinken, vermeldde ik reeds. Soms is zij bij de terugkomst van haar man volslagen dronken, maar weet het toch voor den goedhartigen en niets kwaad vermoedenden *Mr. Lennox* te verbergen. Dan is zij jaloersch, ergdenkend, kijfachtig, somtijds zelf kwaadaardig. Om zich eene houding te geven, zoekt zij dan twist met hem, begint te schelden en op te spelen, beschuldigt hem het met de andere zangeressen en koristen te houden, en schaamt zich niet tot handtastelijkheden over te gaan. Eindelijk komt *Mr. Lennox* achter de ware oorzaak van haar vreemdsoortige buien, en tracht haar van den naderenden val te redden. Tevergeefs echter, want haar zenuwgestel en hare gezondheid zijn reeds te veel geschokt. Niets helpt meer; zij moet en wil haar omgeving en zich zelve vergeten, en drinkt nog meer. Huiselijke oneenigheden zijn nu aan de orde van den dag; zij mishandelt den goedigen *Mr. Lennox*, krabt en slaat hem, en brengt menigwerf in hare krississen zijn leven in gevaar. Nergens wil men hun meer kamers verhuren, en zij zwerven van het eene huis naar het andere. Maar na iedere krisis gevoelt zij berouw; zij smeekt hem om vergiffenis, belooft beterschap, en neemt zich voor nooit meer te drinken. Een verzoening volgt, maar natuurlijk slechts van korten duur, want hoe oprecht hare plannen ook waren, haar temperament is sterker dan haar wil. De eene dronkenschap volgt de andere, steeds met kleiner tusschenruimten, en voortdurend heviger.

Zoo zinkt de goede, brave, fatsoenlijke Kate; zij is ongedurig, listig, jaloersch en onverdraagzaam geworden; niemand zou er de eerlijke, kalme modiste uit Hanley meer in erkennen. *Mr. Lennox*, die ziet dat alle pogingen tot beterschap vergeefs zijn, en bovendien zijn leven in gevaar waant, moet haar eindelijk verlaten. Het laatste bedrijf van dit drankdrama is aangebroken, kort, maar hevig van handeling. *Kate*, in het genot van een vast, wekelijksch inkomen, zoekt een klein kamertje, waar zij haar dagen van eenzaamheid in gezelschap van de flesch doorbrengt.

Haar einde nadert, maar zij strijdt nog tegen het leven, zwakker en steeds zwakker. Hare laatste levensdagen worden niet, zooals die van *Coupeau* of *Gervaise* uit *l'Assommoir*, door akelige aanvallen van het delirium tremens verontrust, maar haar uiteinde is een kalm wegsterven harer laatste levenskrachten; haar zenuwgestel is verwoest, haar gansche organisme ondermijnd, kortom, haar lichaam is uitgeput, hare krachten begeven haar, en zij sterft een langzamen, kruipenden dood, in ellende, armoede en vergetelheid. Arme *Kate!*

De ontleding van een dergelijk drankproces voert als van zelf tot de vraag: in hoe verre reikt de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu voor zijne daden? Wanneer een persoon ter waereld komt zonder een bepaalden hereditairen of organischen aanleg tot eenig kwaad te bezitten, en men ziet hem na verloop van tijd de speelbal worden van ongelukkige levensomstandigheden, waardoor hij het slachtoffer wordt van een ondeugd of een hartstocht, welke hem ten val voert, dan dient men zijne oordeelvelling te regelen naar de mate van strijd, welke door hem tegen dien hartstocht gevoerd is. De eene persoon zal, in de zelfde levensomstandigheden geplaatst, ten onder gaan, en de ander zal het hoofd boven water weten te houden. De laatste zal een grooter weêrstandsvermogen dan de eerste bezitten, een eigenschap, die met de konstitutie van zijn temperament samenhangt. Even als koppigheid, meêgaandheid, opvliegendheid en kunstaanleg is het weêrstandsvermogen van het individu tegen zijne omgeving een eigenschap van zijn temperament; men bezit het, of men bezit het niet; het kan alleen door een levenstoeval meer of minder ontwikkeld wezen. De ontstentenis er van kan men nimmer op de debet-rekening van het individu schrijven; een toeval der herediteit, eene speling der natuur schenken of ontnemen het hem. Uit een absoluut oogpunt kan er dus nooit van eene persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu voor zijne daden sprake zijn. Is eene stoommachine verantwoordelijk voor het breken van een harer stangen, of kan zij het helpen, of er iets aan veranderen, dat zij worst moet maken of linnen weven? Het individu als speelbal der natuur, als slachtoffer van een hartstocht of ondeugd verdient dus nimmer onze verachting, wel ons medelijden; zijn ondergang behoort ons te treffen als de verwelking eener roos, die het zelf niet helpen kan, dat zij vergaat, of als de vernietiging van een fraai

en kunstig machine door eene baldadige hand: de hand van het noodlot.

Uit dien hoofde mag Kate aanspraak maken op ons medelijden, en het woord verachting moet uit het debat verwijderd worden. Met den wellust van een man der wetenschap kunnen wij in hare levensgeschiedenis den natuurstrijd tusschen een temperament en zekere levensomstandigheden bestudeeren.

Zij is het slachtoffer harer omgeving geworden. Ware zij te Hanley, in den levenskring harer jeugd, gebleven, zij zou eene brave, oude burgervrouw geworden zijn, gezond en tevreden in eene bloeiende winkelzaak, met eene fantaisie, welke door de eentonigheid van de dagelijksche sleur gefnuikt zou zijn geworden; zij hadde het huishouden van haar man en hare vrome schoonmoeder in orde gehouden, en zou thands op het kerkhof te Hanley rusten, met eenige kransen op haar graf. Maar dan zou zij nooit belangrijkheid genoeg bezeten hebben om tot voorwerp eener zielkundige ontleding te dienen; hare gedachten en gevoelens, haar gansche leven zou in een vijftigtal bladzijden samengevat zijn geworden: een geregelde terugkeer van een zeker aantal feiten, van haar geboorte, tot haar huwelijk, en tot den dood. Het is echter het aangrijpende drama, waarin onverwachte levensomstandigheden haar plaatsen, zoodat zij buiten haar verlangen genoodzaakt wordt een hoofdrol te spelen, die stof geleverd heeft voor *Moore's* roman. De schrijver heeft haar eerst in hare oorspronkelijke omgeving, als in het natuurlijk element, genomen, en haar toen, op een gegeven oogenblik, uit die omgeving gelicht en in eene andere overgeplaatst. Maar in dit nieuwe element kan zij niet leven, even min als een visch in de lucht. Zij heeft gedachten, gevoelens en organische geschiktheden medegebracht - produkten eener vroegere levenssfeer, - welke zich niet onder andere omstandigheden kunnen akklimatiseeren; sommige dezer eigenschappen verdorren en vallen af, als doode takken van een boom, terwijl er nieuwe uitwassen en frissche knopjes op den ouden stam uitbotten. Een dezer nieuwe uitwassen - even eens produkt eener nieuwe levenssfeer, - welke zich langzaam in haar temperament ontwikkelt, is haar aanleg tot misbruik van sterken drank. *Kate's* temperament heeft na haar vertrek uit Hanley eene krisis doorloopen, waarin zij vele harer oude eigenschappen verloren heeft, terwijl er zich de dron-

kenschap, als voortbrengsel van haar ‘vie de Bohême’, op heeft vastgehecht. Haar drankmisbruik is een dier eigenschappen, welke een mensch, gedurende een veelbewogen levensloop, door de uitwendige omstandigheden worden aangebracht. Had *Moore* zijne *Kate* in eene andere omgeving geplaatst, bijvoordeeld in een klooster of in een slecht huis, zij ware of eene vrome vrouw of eene geprostitueerde geworden. Zoo sterk is de invloed der omgeving op een ongevormden, fantastischen geest, als die van *Kate*. Nu zij echter genoodzaakt wordt te midden van eenen troep tooneelspelers te leven, bij wie het drinken, de verveling, de zenuwachtige onrust en voortdurende overprikkeling natuurlijke levenselementen zijn, wordt de alkohol haar aangewezen vijand en haar verderf. Door *Kate* in een nieuwen levenskring over te plaatsen heeft *Moore* een psychologische proef met zijn persoon genomen, en zijn roman daarmeê voor het naturalisme tot een werk van groote beteekenis gestempeld. Vinden wij het zelfde ook niet in *l'Assommoir*, wanneer ons de oppassende werkman *Coupeau* en de dronkaard *Coupeau* geschilderd worden? Vinden wij het ook niet in *Flaubert's ‘Madame Bovary’, de Goncourt's ‘Germinie Lacerteux’* en zoovele andere werken?

‘*A Mummers Wife*’ is behalve door deze eigenschap nog een merkwaardig boek door den kalmen, gelijkmatigen, wetenschappelijken toon, waarin het geschreven is. Zonder hartstocht, maar ook zonder twijfeling, is *Moore's* stijl overal even zaakrijk, gespierd en eenvoudig. Schoon hij er blijkbaar met dezen roman niet naar streeft als hervormer der engelsche taal op te treden, heeft hij zijn boek toch met vele dier moderne uitdrukkingen versterkt, welke ontleend zijn aan de studie der natuurwetenschappen, en die ons, naturalisten, in staat stellen een beeld te geven aan de verscheidenheid van physiologische en psychologische eigenschappen en gevoelens, zonder wier vermelding de verklaring van den mensch in den modernen roman onmogelijk is geworden. Hij verliest zijn tijd niet door eene overdadige zinsverzorging, zooals wij dat van zijne fransche kunstbroeders *Flaubert* en *de Goncourt* gewoon zijn, maar men kan zien, dat hij veel moeite heeft besteed om aan zijn taal wetenschappelijke helderheid en logischen eenvoud te schenken, en daardoor is hij een evenknie van *Emile Zola*. En in zijn laatsten roman komt dit karakter van zijn stijl nog sterker dan in zijn *A modern Lover* aan den dag.

Uit den loop van den roman, en vooral uit de wijze waarop hij het ziekte-proces van *Kate* beschrijft, blijkt ten duidelijkste, dat *Moore* eene wetenschappelijke studie van zijn onderwerp gemaakt heeft. Behalve, dat hij op het moreele verval van *Kate* wijst, volgt hij met groote nauwkeurigheid de physiologische verandering, die in het bestaan van zijn hoofdpersoon ten gevolge van het misbruik van sterken drank plaats grijpt. Voor eene dergelijke kennis worden ernstige wetenschappelijke studiën vereischt; het is niet meer voldoende, om een bepaald geval in het werkelijke leven na te speuren en te kopieeren; men moet in het bezit wezen eener zekere kennis van de dronkenschap in het algemeen, en hare gevolgen op ons physiologisch en psychologisch bestaan in het bizonder. Niet alleen werd *Moore* verplicht de boeken, die over dit onderwerp handelen, te bestudeeren, maar ook bijv. de verslagen der gestichten voor dronkaards, de statistieken en de rapporten van zekere genootschappen moesten nagelezen worden, terwijl o.a. gesprekken met doktoren, welke belangrijke gevallen van dronkenschap behandeld hadden, hem vele inlichtingen konden verstrekken, waar hij op geene andere wijze achter kon komen. Zoo treedt in dezen roman een dokter op, die bij *Kate's* ziekbed geroepen, de volgende uitspraak doet: ‘Mannen genezen soms van de dronkenschap, vrouwen nooit!’ En daarmeê is *Kate* veroordeeld. Nooit van den onpersoonlijken verhaaltrant afwijkend, vervolgt *Moore* zijn proces-verbaal, bedaard, ernstig, wetenschappelijk. Maar niettegenstaande zijne schijnbare onverschilligheid straalt door het gansche verhaal een medelijden met zijn ongelukkig slachtoffer, dat zich onwillekeurig ook van de lezers meester maakt. Is men eenmaal aan zijnen schrijfstijl gewend, dan spreken zijn medegevoel, en de ironie van het leven, regelrecht tot ons hart, en treffen ons te meer door het onverwachte en snijdende zijner opmerkingen[1)].

Maar naast zijne waarde als psychologische roman, kan *A Mummer's Wife*’ nog aanspraak op onze belangstelling maken als dokument van het tooneelspelers-leven in Engeland. *A Modern Lover* deed ons een blik slaan in de geheime schuilhoeken van het schildersleven, en *A Mummer's Wife* doet het

1) Lees over dit onderwerp, behalve ‘l'Assommoir’, Hector Malot's ‘Les besoigneux’ en ‘De vrouw van den dokter’, uit het Zweedsch van A. Edgren, vertaald door mej. Ph. Wijsman.

zelfde ten opzichte van het tooneelleven. Wij worden in rechtstreeksche aanraking met den bewogen levensloop van een troep reizende tooneelspelers gebracht, zijn voor- en tegenspoed, de vooroordeelen, waarmeê hij menigmaal in het godsdienstige Engeland te kampen heeft, zijne geldelijke operatiën, het leven achter de coulissen, de intriges en de afgunst tusschen de leden van het gezelschap, het instudeeren van nieuwe stukken, kortom met zijne zeden en gewoonten in het algemeen. Als bijtitel zou dit werk den naam kunnen voeren van 'Lief en leed van het Tooneelspelersleven.' Als drank-drama is *A Mummer's Wife* de engelsche *Assommoir*, en als studie van het leven van zekere artisten de engelsche *Nana*.

Ik zal dit opstel niet eindigen met eene pralende lofrede op den schrijver en zijne werken, om te besluiten met een aanbeveling tot het lezen der behandelde romans. *Moore* zal toch zijn weg wel tot ons publiek vinden; in Frankrijk wordt aan zijn talent reeds eene verdiende hulde gebracht in den vorm eener fransche overzetting, voorzien van een voorrede van *Emile Zola*, waarin deze de naturalistische beweging in gansch Europa behandelen zal. Waarschijnlijk zal Nederland weldra op de zelfde wijze dezen engelschen naturalist gaan vereeren[1)]. Om echter de lezers van *de Gids* een weinig met Moore's eigenaardig talent in kennis te brengen, doe ik hieronder eenige bladzijden uit zijn *A Mummer's Wife* vertaald volgen, zonder welke deze studie een deel van haar doel zou missen, namelijk om ons publiek met den schrijver en zijn talent in kennis te brengen.

Het vertaalde tooneel behandelt het volgende: *Kate* is reeds door haar man verlaten en woont op kamers. Ten gevolge van het drankmisbruik is zij ziek geworden, en is de dokter om konsult geroepen.

De bed- en overgordijnen waren van eene roode, ouderwetsche stof, die sterk afstak tegen de witte lakens, waarin *Kate* zenuwachtig lag te kuchen. Bijna alle verf was van haar gezicht afgeveegd, en door de vlekken rood en wit vertoonde zich de gele huid als

1) Nadat dit geschreven werd, vernnm ik dat de redaktie van 'Het Vaderland' op mijn verzoek besloten heeft 'A Mummer's Wife' als feuilleton uit te geven.
Op het oogenblik heeft in Engeland de VIe editie (engelsche editie) de pers verlaten.

bladders. Ze ijlde een weinig, en toen de dokter haar hand nam om den pols te voelen, zag zij met dikke, starende oogen naar hem op en sprak snel en opgewonden. - O, ik ben zoo blij, dat u gekomen bent, want ik wilde u over mijn man spreken. Ik geloof, dat ik u al gezegd heb, dat hij naar Manchester is om een nieuw stuk op te voeren. Ik weet niet of ik 't heb doen voorkomen alsof hij mij verlaten had, maar dat is niet waar, dat is niet waar! Neen, heusch niet! 't Is waar, wij zijn samen niet gelukkig, maar ik durf gerust zeggen, dat 't mijn schuld is. Ik ben nooit zoo goed voor hem geweest, als ik mij voorgenomen had te zullen zijn; maar hij maakte mij jaloersch, en soms was ik als gek. Ja, ik moet gek geweest zijn om tegen hem te spreken, zooals ik gedaan heb. Maar 't komt er nu toch niet op aan, niet waar, dokter?.... Kijk, ik weet niet meer wat ik zeg. Maar u moet hem niet zeggen, dat ik over hem gesproken heb. Hij zal mij wel niet meer vergeven, en wij zouden toch nog even gelukkig kunnen zijn als te Blackpool. Zal u 't hem niet zeggen, dokter!

- Nee, nee, wees maar gerust, zei de dokter, bedaard en ferm. Maar u mag niet zooveel spreken; als u uw man wil zien, moet u eerst beter wezen.

- O, ja! Ik moet beter worden! Maar hoe lang zal het nog duren, dokter?

- Niet lang, als u u ten minste rustig houdt, en doet wat ik zeg. En vertel me nu eens, hoe gaat 't met de pijn in de zij?

- O, slecht; veel erger dan den laatsten keer. Ik heb nu ook pijn in mijn rechter schouder.

- Maar uw zij.... doet 't zeer als u er aan komt? Laat mij eens even voelen.

Zonder op een antwoord te wachten, stak hij zijne hand onder de lakens.

- Doet 't u hier pijn?

- Ja, ja! O, u doet me zoo'n zeer!

Daarna ging de dokter met de huisjuffrouw ter zijde, die met angstige oogen den afloop van het onderzoek had staan afwachten. Ze zei:

- Zou 't erg gevaarlijk wezen? Is 't besmettelijk? Zou 't niet beter zijn haar naar het gasthuis te sturen?

- Nee, 't is de moeite niet waard; ze kan in een week beter zijn, als ze goed wordt opgepast. Zij leidt aan een aandoening van den lever, ten gevolge van....

- Van 't drinken, zet mejufvrouw White. Ja, ik dacht 't wel!

- U heeft 't veel te druk met uw huishouden, juffrouw White, om haar op te passen. Maar ik zal zoo gauw mogelijk iemand zenden. Wilt u ondertusschen zorgen, dat ze om het uur een half kopje bouillon krijgt. En als zij over dorst klaagt, geef haar dan wat melk te drinken, met een klein scheutje brandy er in. Voor van nacht zal ik wel een slaapdrankje sturen.

- Is u zeker, dokter, dat 't geen kwaad kan, want u weet, met al mijn kinderen in huis....

- O, nee, volstrekt niet!

- Maar zou ze dure geneesmiddelen moeten hebben, want, zietu, ik weet niet hoe 't met haar geld staat....

- In een dag of tien zal ze weêr op de been wezen, maar ik ben bang voor de toekomst. Ik heb veel ondervinding van dergelijke zaken, maar ik heb nog nooit een geval gezien, dat een vrouw van den drank genas. Een man soms, een vrouw nooit.

De juffrouw zuchtte, en sprak over de ellende, die zij tijdens de ziekte van haar man had doorgestaan; de dokter sprak vertrouwelijk over een dame, die op het oogenblik onder zijn behandeling was; en schijnbaar begaan met het lot der lijdende menschheid, gingen zij samen de trap af. Aan de voordeur werd het gesprek voortgezet.

- Nu, goed, dokter; ik zal uw raad opvolgen; maar over een week, als ze geheel beter is, zal ik zeggen, dat haar kamers verhuurd zijn. Want, zooals u zegt, een vrouw geneest zelden, en zoo'n voorbeeld zou gevaarlijk voor de kinderen wezen.

- Nu, als zij beter is, kan u zien wat u doet. Ik kom morgen terug.

Den volgenden dag nam een liefdezuster haar plaats naast het bed in. De mosterdpleister, dien de dokter had voorgeschreven, werd op de lever gelegd, en er werd haar een kleine dosis calomel toegediend.

Onder deze behandeling herstelde zij spoedig; maar ongelukkigerwijze, naarmate zij genas, vermeerderde haar verlangen naar sterken drank weêr. Het was bijna onmogelijk er haar van af te houden, en eens zelfs beproefde zij de oppaster, die in slaap was gevallen, te verschalken. Zij wachtte tot haar regelmatig gesnork voldoende verried, dat zij veilig een aanval op de brandewijn-flesch kon wagen, en kroop toen stilletjes het bed uit. Het onzichtbare nachtlichtje wierp een rossigen gloed in de kamer, zonder evenwel

de duisternis van de muren te verdrijven. Kate wist, dat alle flesschen op een rij stonden op de plank der kleerenkast, maar het was moeilijk de een van de ander te onderscheiden, en het gerinkkink, dat zij veroorzaakte, terwijl zij onder de flesschen zocht, deed de oppasster ontwaken, die eensklaps vermoedde wat er aan de hand was, en haastig opstond.

- Nee, mevrouw, ik mag 't u niet toestaan; de dokter heeft 't verboden.

- Ik ben niet van plan voor 't pleizier van den dokter van dorst te sterven. Ik zocht alleen naar wat melk. Dat kan toch geen kwaad, niet waar?

- O, volstrekt niet, mevrouw, en als u mij geroepen had, dan zou ik 't u hebben aangegeven.

Dank zij deze tijdige tusschenkomst kon dokter Hoper, toen hij na eenige dagen naar zijn patiënt kwam zien, een aanmerkelijke verbetering konstateeren. Alle kwade teekenen waren verdwenen; de pijn in de zij was over, en hare oogen stonden helderder. Hij meende daarom gerust voor haar ontbijt een weinig visch en slappe brandewijn-en-water te kunnen voorschrijven; en daar Kate in verscheiden dagen geen vast voedsel gebruikt had, was deze maaltijd een zeer belangrijke gebeurtenis voor haar.

- Nu, zeide hij, moet ik u een waarschuwing geven. U is ernstig ongesteld geweest; gevaarlijk wil ik het nog niet noemen, ofschoon het toch in de toekomst zou kunnen worden, daar zulke gevallen bij een herhaling veel erger worden. En ik raad u daarom in uw eigen belang aan te doen wat ik u zeide, en geen sterken drank meer te gebruiken.

Bij deze rechtstreeksche toespeling op haar ondeugd, hield Kate met eten op, en haar vork neêrleggende, zag zij den dokter aan.

- Nu, u moet niet boos zijn, mevrouw, vervolgde hij op een vriendelijken toon; ik spreek met u in mijn betrekking van dokter, en ik ben verplicht u ten ernstigste tegen het drinken, waartoe u genegen is, te waarschuwen. Het was ook reeds de oorzaak van de ziekte, waarvan u nu genezen is. Ik wil u niet kwetsen met u de gevallen van ondergang, ellende, schande en dood te verhalen, die reeds onder mijn oogen gekomen zijn, en die allen het gevolg waren van - het drinken.

- O, dokter, riep Kate getroffen uit, als u eens wist hoe ongelukkig ik ben, dan zou u zóo niet spreken. Ik doe kwaad; ik

weet het; maar ik word er toe gedreven. Ik houd van mijn man meer dan van iemand ter waereld, en ik zie hem altijd in gezelschap van een troep tooneelmeiden; en dat maakt mij gek, en dan ga ik drinken om het te vergeten.

- Wij hebben allen ons verdriet; maar zoo'n middel geneest ons niet, het doet 't ons alleen voor eenigen tijd vergeten en, als wij dan weêr tot ons bewustzijn terugkeeren, komt het verdriet eens zoo hevig terug. Neen, mevrouw, volg mijn raad. Als u over een paar dagen heelemaal beter is, moet u naar uw man teruggaan, vraag hem dan vergiffenis, en neem u dan voor om nooit meer te drinken.

- Ik vind 't heel lief van u, dat u zoo met mij spreekt, zei Kate met tranen in de stem, en ik zal uw raad opvolgen. Den eersten keer als ik sterk genoeg ben om naar het ‘Strand’ te wandelen, zal ik naar mijn man gaan, en als hij mij nog eens een proeftijd wil geven, dan zal hij er geen berouw van hebben, dat zweer ik u. O, vervolgde zij, u weet niet hoe goed hij voor mij geweest is, en hoeveel hij met mij heeft uitgestaan. Als hij zich niet altijd zooveel met andere vrouwen bemoeid had, zouden wij zoo gelukkig zijn geweest!

Toen Kate zoo doorging met over haar aanvechtingen en verzoekingen te spreken, werd zij opgewonden en zenuwachtig, totdat de dokter, vreezende, dat zij zou instorten, genoodzaakt was haar tot kalmte te brengen, en afscheid te nemen.

En toen hij de kamer verliet, riep zij hem na: Den eersten keer als ik wel genoeg ben om uit te gaan, zal ik naar hem toegaan.

Maar de verzoening kwam nooit tot stand. Nooit!

FRANS NETSCHER.

Herinneringen uit Frankrijk.

Onder de huizen te Parijs, waar een vreemdeling gastvrij werd ontvangen, behoorde dat van den heer N ...., een zeer bemiddeld, zeer voorkomend, hupsch, welwillend man. In zijn zaal bewoog zich Vrijdags avonds een gezelschap, dat maar zelden afwisselde. Er was gelegenheid om kennis te maken.

De lieden, die men hier gewoonlijk aantrof, waren bijna allen protestanten. Zelden zwom er een vreemd eendje in de bijt. De belangen van de Protestantsche kerken, godsdienstscholen, propaganda, liefdewerken nam men er ter harte. Naast veel andere onderwerpen kwamen protestantsche onder-onsjes dikwijls voor. Er heerschte een ongedwongen, gemeenzame toon. Jong en oud trof men er aan. Men kon er ernstig hooren spreken in den eenen hoek; in den anderen hartelijk lachen. Een degelijke levensopvatting en een behoudende richting in 't godsdienstige bleken hier het wel te kunnen vinden met een gullen kwinkslag of een fijne scherts. Men kende elkander; zoo daarbinnen als daarbuiten verkeerde men met elkander in voortdurende aanraking. Ook in 't politieke trok men ééne lijn. Hartige republikeinen, sommigen zelfs op 't radikale kantje, waren zij meerendeels. Onbeperkte burgerlijke vrijheid met gebondenheid van het geweten aan de schrift en de geloofsartikelen, zoo verstond men het hier. Overigens onderscheidde de salon zich niet van andere dergelijke in de hoofdstad. Een bevallige meubelschikking, losse wijze van zich te bewegen, groepjes die zich ongedwongen vormden en uiteengingen.

Dit huis was een vluchtheuvel in de drukke stad. Men kwam er en voelde zich terstond te huis. De vriendelijke ont-

vangst ging den bewoners zoo gemakkelijk en natuurlijk af, droeg zoo weinig 't kenmerk van gewild te zijn of afgesproken, dat ge uw vreemdelingschap welhaast vergat. Het kostte u soms moeite te bedenken dat men zich in 't hart der wufte wereldstad bevond. Het pandaemonium, waartegen da Costa zijn vloekpsalm slingerde, scheen voor deze lieden niet te bestaan. Al ware 't dan om deze weinigen - en niet om de schatten van vernuft en smaak en kunst er uitgestald, niet om de fijne geesten die zij wet en slijpt, niet om 't verkwikkend zout dat ze in de geestelijke spijs der volken strooit.... En ware 't om die tien rechtvaardigen, dacht ik, zal de Heere God zich nog wel eens ontfermen, voor hij deze weergalooze zondaresse neersmakt met zijn bliksemvuur. Wat merkten deze lieden van hetgeen er omging in de zinnelijke, rustelooze, overspannen stad, onverdroten bezig als zij waren in hun protestantschen bijenkorf. Het proces Bazaine, de gespannen politieke toestand, Henri V en Mac Mahon's geheime plannen, trokken wel hun levendige aandacht, deze echter niet van hun gemeentelijke zaken, zorgen en belangen af. Verbluft door de eerste kennismaking met het schitterend Parijs, opgewonden door het koortsige van haar dampkring, stond de vreemdeling verwonderd, hier te hooren wisselen van gedachten of men zich in de een of andere rustige Nederlandsche pastorie bevond. Een eiland in den woeligen oceaan! De oude lieden die er ons ontvingen rusten beiden reeds geruimen tijd op Père Lachaise. Sommigen, wien zij gastvrijheid boden, houden hen, zoo 'k mag veronderstellen, in erkentelijke herinnering. De gedachten, zwerven zij terug naar het verleden, gaan hun deur vast niet voorbij en zij roepen de aangezichten op der goede menschen, die hen op dien drempel eens verwelkomden.

Zoo glijdt dan mijn oog op nieuw over het gezelschap, keert zich naar het welbekende hoekje bij de sofa, waar het zachte, door een rose scherm getemperde carcellicht schijnt. Hier stond de troon van 't oude dametje, mademoiselle Cécile, de zuster van den predikant, die ongehuwd was; vrouw des huizes bij gevolg. Men zag haar onveranderlijk in 't zwart gekleed. Maar 't elegante huwde zich in haar persoontje aan het stemmige, schoon niemand zeggen kon waarin het stak. Sneeuwwit plooisel sloot den hals af en omgaf de fijne polsen van mademoiselle Cécile.

Haar teêre en opmerkelijk kleine, witte handen waren onopdelijk in beweging voor den een of anderen armen gunsteling. Onder 't praten volgden uwe oogen met genoegen de gracieuse en gelijkmatige beweging dier altijd bezige vingeren. Terwijl, zoodra ge haar aanzaagt, u het fraaie, blanke voorhoofd trof, liet gij de zware, volle, grijze vlechten niet onopgemerkt, vol als toen zij twintig telde, die een matten, zilveren weerschijn afstraalden als het licht der lamp ze trof. Ik zou niet durven beweren dat alle wereldsche ijdelheid er uit was bij mademoiselle Cécile. De grimmige God van sommige Calvinisten had ons juffertje voor die gehechtheid aan haar kapsel niet onschuldig mogen houden. Waarom die zwarte kanten doek of sluier met een punt op 't voorhoofd uitkwam, zich dan plooide langs de slapen en bevallig op de schouders nederdaalde, zou ons al te diep in de conscientie van de oude dame voeren. Moest dit zweempje van behaagzucht haar tot zonde aangerekend worden, daarmede, houd ik mij verzekerd, was de lijst gesloten. Ik weet niet welk ander kwaad zij ooit gedaan had of bedreven hebben kon. Haar leven was zoo kalmpjes heen gevloten als een effen beek en in de diepte nooit bewogen. Voor de eene helft behoorde het haar broeder, voor de andere helft den armen. De eerste verweet haar somtijds in scherts, dat ze al te goed voor hem gezorgd had. ‘Indien God gewild had dat ik trouwde, dan had hij mij Cécile niet moeten geven.’ Waarop het dametje hoofdschuddend volgen liet: ‘O, hoe gaarne had ik mijn plaats geruimd.... voor uwe kindertjes!’ Bij gebrek aan eigen of aan neefjes en aan nichtjes om te koesteren, lokte ze anderen in haar huis en op haar schoot. Ik zag haar eens omringd van 't kleine goed; ze had er op haar knieën, aan haar schoot en naast haar op de sofa. Het krioelde om haar heen van blonde en donkere hoofdjes, allen ademloos het knipsel volgend, dat ze uit gekleurd papier en uit karton vervaardigde. Dieren, vogels, kurassiers te paard, zag de opgetogen jeugd te voorschijn komen uit haar toovenaarshanden, onder 't draaien en het keeren van die wondervolle schaar. ‘Laat hen begaan, maar laat hen toch begaan’, hoorde ik haar zeggen, toen ze eens formeel belegerd en beklommen, door een koor van heldere kinderstemmen overstemd werd: ‘laissez donc sauter et gazouiller les petits oiseaux; c'est ma musique à moi.’ Buiten lag het veld voor haar barmhartigheid. Zij sprak er nimmer over; voor haar

broeder zelfs had ze op dit punt geheimen. Ma petite soeur.... de charité, placht deze haar te noemen als hij bemerkte dat ze weder 't een of ander aan de hand had. Er lekte evenwel somtijds iets uit en 'k wist van derden dat ze op haar verborgen paden de ellende ontmoette en ook het zedebederf. Zij had maatschappelijke kwalen leeren kennen zonder er 't kleinkinderlijk gemoed bij in te boeten.

Mademoiselle Cécile begreep het kwaad zoo weinig, het lag zoo ver uit het gezicht, dat 't haar niet trof dan met ontfermend medelijden. Zij was een minzame, fijn beschaafde Fransche protestante met de ongebrokenheid van wil en hart en de blijmoedige effenheid van geest van een vroom nonnetje. Het kwam dikwijls bij mij op wanneer ik met haar sprak, of het leven iets aan deze vrouw veranderd had, of ze ooit geworsteld had met zich zelve? Zij scheen mij toe altijd geweest te zijn gelijk zij was. Haar innige godsvrucht had het voordeel van beschaafd te zijn; zij drong die niemand op. Hoe iemand twijfelen kon begreep zij niet; voor haar was de godsdienstige waarheid met haar zielsbestaan geweven. - Een hard woord over andersdenkenden kwam nooit van hare lippen: ‘Ils sont bien à plaindre’, zuchtte ze voor zich heen, deernisvol en zonder schijn van zelfverheffing. Ik weet niet hoe het kwam, maar die beminnelijke oude Fransche dame, ofschoon ze nimmer vroeg of onbescheiden vorschte, lokte door haar wezen tot een onbeperkt vertrouwen uit. Men kwam er ongevoelig toe haar deelgenoot te maken van zijn plannen en vooruitzichten, haar van zijn tehuis te spreken, van de vrienden in het vaderland.

Menigmaal als 't groot Parijs u drukte en 't gevoel van eenzaamheid en van verlatenheid u kwam besluipen, zocht men haar gezelschap en herkreeg zijn opgeruimdheid. ‘Cecile’, zei haar broeder, ‘is een proefsteen dien 'k den menschen aanleg. Ik schat hen hoog naarmate zij het verstaan mijn parel te ontdekken, te waardeeren.’

De man, wien zij in het herderlijke werk zoo trouw ter zijde stond, droeg het kenmerk van den ouderwetschen Franschen pastor, iets priesterlijks in de opvatting van ambt en roeping. Il avait charge d'âmes. In 't leerstellige bleek hij gematigd en verdraagzaam; zijn hart ging uit naar het pastorale werk.

Het grootste gedeelte van zijn inkomen verzwolg de bodemlooze put van de Parijsche nooddruft. Toen de commune haar schrikbewind voerde, verlieten de oude lieden hunnen post niet. Zij zouden zich onder de puinhoopen van Parijs hebben laten begraven. Hij sprak niet gaarne over die dagen, maar als hij er over sprak was het der moeite waardig toe te luisteren. Sommige van zijn opmerkingen zijn mij bijgebleven. Hij geloofde vast aan een herhaling van den opstand. ‘Nous avons eu deux fois la commune à Paris, nous l'aurons une troisième fois.’ Het vloeide volgens hem uit de omstandigheden voort dat deze ziekte chronisch worden moet.

‘Parijs’ zeide hij, ‘werpt onophoudelijk zijn proletariërs, allen die van handwerk leven, uit. Gelijk een stroom zijn slib op de oevers afzet, jaagt Parijs den werkman naar de buitenwijken. Het binnenst hart der groote métropool wordt door den rijkdom en de weelde ingenomen; 't volk, de armen, kringsgewijs teruggedrongen. Deze Nessusmantel, welken zij zich om de schouders toetrekt, zal haar eens verschroeien. Zoolang de man uit 't volk blijft wonen midden onder de andere standen, komt hij toch van tijd tot tijd met ons in aanraking. In de volksbuurten opeengehoopt gaat hij zich beschouwen als een uitgewekene uit de maatschappij, als een klasse op zich zelf, die naast, niet in de samenleving staat.

Wat hij denkt en doet en hoe hij leeft en wat er van hem wordt, daar in zijn afgelegene faubourgs, wien gaat het aan, en wie bekommert er zich om? En men verbaast zich als op zekeren dag hij als een roofdier uit zijn hol te voorschijn springt! Philanthropie is er genoeg; het eenige dat helpen kan is meerdere, persoonlijke toenadering van de hoogere standen met de lageren. Zij kennen elkander niet. Ieder sluit zich op in zijn eigen kring.

Duizenden, die hier in ijdelheid en ledigheid hun tijd vermorsen, zouden hun verveling zien genezen, konden zij beseffen waar hun roeping ligt. Ik vrees dat er een groote, bloedige botsing komen zal en komen moet, eer beiden gaan begrijpen dat de ellende hier beneden door geen staatswet en door geen middelen, welke ook, is weg te nemen, en de leniging daarvan alleen geschieden kan door de verbroedering, een hand in hand gaan van de standen. Het sociale spook is een duivel, die voor

niets terugwijkt dan voor 't opgeheven kruis, voor liefde en geloof.'

'Een tweede ramp', vervolgde hij, 'is de onverdraagzaamheid, de ruwheid, en de oppervlakkigheid, waarmede onze vrijdenkers en atheïsten tegen de kerk te werk gaan. Zij zouden die willen wegvegen, alle priesters op één dag het land uitwerpen. Zij zien voorbij dat 'tgeen het volk hehoeft, niet is: geen priesters, maar betere priesters. Het katholicisme aanvallen, beschimpen, verguizen, belachelijk maken, ziedaar 'tgeen deze lieden meenen aan het volk verschuldigd te zijn. Wat zij aan het volk verplicht zijn is: de nationale kerk eerbiedigen, haar trachten op te heffen. Voor hen is deze godsdienst, iedere godsdienst, slechts een weefsel van bedrog en priesterlist, elk dogme een verzinsel zonder meer, het leven na dit leven zotteklap, waar men de goê gemeente mede lijmt. Zij juichen als het volk het kruis van 't kerkhof neêrrukt en den priester van de lijkbaar wegjaagt. Dwazen! Of zij door den mensch van zekere teekenen te berooven, hem veranderd hadden! Onze ziel, gekerkerd in het lichaam, streeft naar iets dat grenzenloos is als zij zelve. Sluit gij haar den uitweg naar omhoog, zij zoekt een anderen, die omlaag gaat. De gelukstaat, door den godsdienst aan de overzijde van het eindige gelegd, en aan zedelijke voorwaarden gebonden, blijft hun als een droombeeld voor de oogen zweven. De verwezenlijking er van wordt slechts naar 't tijdelijke teruggebracht, en in een grove, materieele taal vertaald.

Het hedendaagsche socialisme is het geloof aan die hoogere wereld, in een anderen vorm, verzinnelijkt, in ruwe aardschheid omgezet. Het heeft zijn dogme, hard en onverzettelijk, zijn bijgeloof dat naar geen reden luistert. De dweepzucht is er als te voren, zij vloeit in andere kanalen. Ziedaar, wat men gewonnen heeft als men zijn godsdienst aan het volk ontneemt, zonder er een beteren voor in de plaats te kunnen stellen. De commune is iets zeer gecompliceerds; ik heb haar voor oogen gehad, ik heb mij onder die lieden bewogen; zij deden mij geen kwaad. Het was een akelige klucht, belachelijk en afgrijselijk, met iets van den profeet, iets van den beul, iets van den paljas. En toch, te midden dezer woestelingen, ooggetuige van hun wreedheid en verwaandheid, voelde ik als het drukken van een schuld op ons, op ons, de leidende, de rijke, de beschaafde standen, tegenover deze klassen.... een schuld, die wij nu nog niet zien en

niet bevatten kunnen, maar die latere geslachten wegen zullen naar gerechtigheid.'

Terwijl de oude heer nog sprak, kwam er een levendige, donkeroogige jonge dame strijkelings ons voorbij. Hij hield haar dadelijk staande, liet het onderwerp dat hem vervulde eensklaps vallen, en was onmiddellijk weer in zijn kerkelijke sfeer. 'Demain à l'oratoire?'

Het jonge meisje lachte en knikte op deze vraag. Zij behoorde tot de adjudantjes van den pastor, jonge dames, die voor kinderen bijbeloefeningen hielden in den grooten protestantschen tempel.

Er werden inlichtingen gevraagd en gegeven. Onderwijl had ik de gelegenheid het zeer bevallige persoontje op te nemen, in haar donkere oogen ijver voor de goede zaak te lezen. Er traden meerdere dames in den kring.

Toen men met mijnen landaard was bekend gemaakt, vroeg een der dames: 'Et votre empereur? Il parait qu'il est bien malade?' Nu wist ik uit de bladen dat de Duitsche keizer ongesteld was. Uit beleefdheid moest ik mij de annexatie laten welgevallen. Maar ik nam de vrijheid in 't gesprek dat zich ontspon den naam van onzen koning aan te roeren en er iets van ons zelfstandig volksbestaan te laten invloeien. En dit met veel succes; want de eerste spreekster, om te laten merken dat zij zeer goed op de hoogte was, viel aanstonds in: 'Votre roi, mais je l'ai vu a Paris, un grand, blond, d'une taille elancée et qui porte des lunettes.' Wanneer men het later van een Fransch student vernam dat Leiden ergens en Belgique ligt, dan kon men te Parijs wel eenigen ootmoed leeren.

Maar nu kwamen al de tongen in beweging. La Hollande! quel étrange pays! En hoe het toilet van de Nederlandsche dames was, wilden die Parijsche dames wel eens weten. De Friesche kap en de oorijzers hadden ze op de tentoonstelling gezien. Of de dames die op 't bal droegen? En de korte rokjes? Natuurlijk om het vochtige klimaat en den doorweekten bodem. Lange japonnen zouden te veel slijk verzamelen. Er was er eene die haar hart op zulk een Friesche kap gezet had. Als ik er eens een bij mij had? Misschien zou 't mogelijk zijn, zoo'n ding naar Frankrijk meê te brengen of te laten komen. Men zag het aan haar oogen dat zij brandde

van verlangen het gouden helmpje eens op haar eigen hoofdje te passen. Het zou staan à ravir.

Het mooie, donkere aposteltje van 't oratoire moest weten of de vorst der Nederlanden ons verdrukte, of hij was comme tous les rois et princes. Voor een verkondigster van 't evangelie vond ik het nog al kras. ‘Toute la misère des peuples vient des rois et de leurs satellites.’

‘Chut,’ zei de heer des huizes, terwijl hij haar tegen de wang tikte, ‘chut, ma petite pétroleuse.’

‘Mon pauvre frère est mort à Gravelotte pour la gloire d'un misérable! Mon cousin... les maréchaux de France l'ont fusillé. Pourtant son crime était une généreuse erreur. Il expia le crime d'un maréchal de France.’ En ik zag de tranen springen in de zwarte oogen van haar, die ik zooeven schertsend petite pétroleuse hoorde noemen.

Het was het nichtje van Rossel, den jeugdigen officier der artillerie, die tijdens het beleg van Metz het hoofd verloor en uit verbittering over alles wat hij had gezien en bijgewoond zich bij de commune aansloot. Hij had te Metz nauwkeurig boek gehouden van de handelingen zijner chefs. De papieren berustten in handen van zijn moeder. De arme vrouw zond die aan Thiers, den dag voor zij haar zwaren gang deed om de gratie van haar zoon te vragen. Zij wierp zich voor de voeten van Thiers, omarmde zijne knieën en smeekte om het leven van haar zoon. ‘Hij is schuldig,’ zeide zij, ‘maar er zijn er schuldiger dan hij! Mijn kind was niet slecht, hij was een verdoolde. Genade! mijnheer de president!’

De oude staatsman verborg zijn ontroering niet. ‘Mevrouw,’ klonk 't antwoord, ‘ik beklaag uw zoon, beklaag hem diep, doch hij was officier en wist wat hem te wachten stond. Bedenk hoe zwaar het mij valt mijn plicht te doen, maak het mij niet al te zwaar. Ik mag geen gratie geven.... ik *mag* niet.’

Onze kleine pétroleuse had in het rijtuig zitten wachten.

‘Toen ik haar terug zag komen, naar het rijtuig wankelen.... En de schurk, die ons dat alles aangedaan heeft.... leeft. Bazaine zal men voor den vorm veroordeelen, daarna gratie schenken, dan de deur van zijn gevangenis open laten staan. Natuurlijk! Hij is maarschalk van Frankrijk; hij weet te veel; men moet zijn stilzwijgen koopen. Ah! ils sont tous des traîtres!’

‘Mon enfant’, klonk de lieve stem van mademoiselle Cécile van de sofa, ‘viens vite t'asseoir auprès de moi.’

Daarop het donkere kopje naar zich toetrekkend en het kussend: ‘Ce n'est pas bien, non, ce n'est pas bien. Laissons à Dieu le jugement. Ne plains pas les morts. Au sein de Dieu est grâce et miséricorde. Le châtiment... c'est de vivre et de se souvenir.’

J.H. HOOIJER.

Eene donkere bladzijde uit 's lands historie.

Na een tienjarigen krijg had, in het voorjaar van 1802, de vrede van Amiens den moed in Nederland doen herleven.

Mochten ook al bedenkelijke gevolgen aan de vastgestelde voorwaarden zijn verbonden, wij bekwamen onze koloniën daardoor grootendeels terug. Handel en scheepvaart konden zich op nieuw gaan ontwikkelen. De vaart op Oost- en West-Indië, op de Kaap de Goede Hoop, werd met alle kracht en inspanning hervat.

De verademing echter was van zeer korten duur.

De Eerste Consul, aan een algemeen buigen voor zijn ijzeren wil gewoon, ontmoette in Engeland een weerstand, dien hij breken zou, wat het kosten mocht; en tot volvoering zijner landingsplannen zou vooral ook het zeevarende Holland zijne hulp te verleenen hebben.

Onze Gezant te Parijs, de heer de Vos van Steenwijk, zag zich op last van Talleyrand verplicht, bij brief van 19 Mei 1803, eenige ‘poincten’ op te geven, waarin de Eerste Consul verlangde dat door het Staatsbewind wierd toegestemd: *a.* voeding en betaling van 25000 man Fransche troepen, die zouden worden gecommandeerd door een Fransch generaal en chef, die tevens het bevel zou voeren over de Fransche en Bataafsche legers; - *b.* betaling van de Bataafsche en Fransche eskaders, die zich op Texel en aan de monden van de Maas zouden bevinden; - *c.* levering van drie flotilles, elk van 300 vaartuigen, op genoemde plaatsen te verzamelen, elk tot vervoer van 20000 man, met levensmiddelen voor twintig dagen; - *d.* zending van een opperofficier naar Parijs, om de operatiën gemeenschappelijk te

kunnen regelen. Op het vervullen van deze ‘poincten’, zoo meldde de Gezant, werd van wege het Fransch Gouvernement met allen aandrang geïnsteerd; met bijvoeging dat, na het sluiten van zoodanige generale conventie, bijzondere schikkingen zouden kunnen worden getroffen over de uitvoering, en om die zoo min mogelijk bezwarende te maken.

De hoop om in dezen oorlog de neutraliteit te bewaren mocht uiterst gering zijn, toch meende het Staatsbewind niets onbeproefd te moeten laten om ze te handhaven. De Engelsche Gezant, de heer Liston, had die namens zijn Gouvernement aangeboden, en men zou dus trachten ‘door welaangelegde en behoorlijk gedirigeerde onderhandelingen de neutraliteit aan het Fransch Gouvernement smakelijk te maken’.

Eene commissie van bekwame, vertrouwde en in de respectieve vakken der defensie kundige personen zou naar Parijs worden gezonden om, met den Gezant, inzonderheid de voordeelen van de aangeboden onzijdigheid te betoogen. Het Gemeenebest toch zou veeleer in staat zijn indirect hulp te verleenen, bleef zijn handel in bloeienden toestand, dan wanneer de considerabele ladingen, thans op zee en dagelijks verwacht wordende, oogenblikkelijk een prooi van den vijand wierden. Mocht de Eerste Consul hiermede instemmen, het Bataafsche Gouvernement zou dan bereid worden gevonden, gedurende dezen oorlog, maandelijks eene aanzienlijke somma van penningen, voor zooveel dit met redelijkheid kon gevorderd worden, te furneeren. Indien hij echter onverhoopt daarin niet mocht treden, dan zou het Bataafsch Gouvernement, erkennende zijne verplichting om de Fransche Republiek in dezen oorlog bij te staan en daarin deel te nemen, geen oogenblik aarzelen aan de bestaande tractaten te voldoen; maar het had dan ook het recht te vorderen, niet boven die tractaten te worden bezwaard. Het vertrouwde dat de Eerste Consul den last van den oorlog alsdan zoo min drukkend als mogelijk zou maken, als wanneer eerst zoude te pas komen het onmogelijke en onredelijke van de gevorderde stipulatiën te betoogen.

Tot leden der Commissie, van zoodanige instructie voorzien, werden benoemd Mr. W. Six, lid van de Commissie tot de O.I. zaken, Mr. G.J. Jacobson, lid van den Raad van Marine, en J. Blanken Jansz., luitenant-kolonel en directeur van de Maritieme defensiewerken der Republiek. Dit geschiedde den

24sten Mei; drie dagen later werd hare volmacht vastgesteld, met dien verstande nogtans, dat zij niet zou mogen ‘sluiten’ zonder voorkennis van het Staatsbewind.

En reeds den volgenden morgen ondernamen Six en Jacobson de reis, die men destijds niet in een tiental uren aflegde. Aan den avond van den eersten dag had men het gebracht tot Groot-Zundert, den volgenden avond tot Brussel, op 30 Mei bereikte men 's avonds Kamerijk, op 31 Mei Pont Saint Maixence; eindelijk in den ochtend van 1 Juni stapten de heeren af in hun hôtel te Parijs, na wegens postpaarden, tol- en veergelden en vertering, sedert hun vertrek uit den Haag te hebben uitgegeven de som van 777 gl. 17 st. 8 p. Voor hun rijtuig vindt men bovendien genoteerd 425 gl.

Ook de heer Blanken was aangekomen en, na herhaalde conferentiën met den Gezant, overhandigde de Commissie den 3den Juni haar credentiaal aan den Minister de Talleyrand.

De ontvangst was ‘niet ongunstig’ maar toch was al dadelijk gebleken, dat alle uitzicht op behoud van neutraliteit was afgesneden: ‘Na het vertrek van den heer Liston uit den Haag’, zou de Eerste Consul aan de Commissie eene buitengewone audientie verleenen. In een particulier schrijven van een der leden wordt die teleurstelling onbewimpeld uitgesproken en tevens gemeld dat berichten, waarop hij meende volkomen staat te kunnen maken, hem hadden overtuigd dat, wilde men de Republiek voor de grootste onaangenaamheden bewaren, het denkbeeld dat men ten onzent ongenegen is mede te werken, zoo niet weggenomen, dan ten minste moest worden verzacht. Zoo spoedig mogelijk, per koerier, vraagt hij tijding van Liston's vertrek, of van de noodzakelijkheid om te vertrekken, aan hem aangekondigd. En ten uiterste dienstig zou hij het achten, zoo te gelijkertijd aan de Commissie geschreven wierd, dat de noodige orders op de landswerven tot het beginnen met het aanbouwen der kanonneerbooten reeds gegeven zijn.

De Commissie begreep, omtrent het doel harer zending, aan Talleyrand eene nota te moeten aanbieden, met verzoek die wel aan den Eersten Consul te willen mededeelen. Kan de zoo gewenschte neutraliteit niet worden verkregen en meent de Eerste Consul zich op de tractaten te moeten beroepen, zij verklaart zich dan bereid te onderhandelen over de hulp, door de Republiek te verleenen. Dit geschiedt evenwel niet zonder te wijzen

op: ‘la faiblesse des ressources qu'une succession non méritée de malheurs a laissée à la République batave.’

Van Liston's vertrek werd de Commissie den 11den onderderricht en dienzelfden dag nog aan Talleyrand kennis gegeven. Er volgde 's avonds eene uitnoodiging van den ‘citoyen’ Talleyrand aan de heeren, zonder bijvoeging van hunne kwaliteit, om den 13den bij hem te eten. En den 12den werden zij gecomplimenteerd door de tamboers en muziekanten van de Consulaire Garde, zeggende door den Prefect van het Paleis van de komst der Commissie te zijn verwittigd.

Intusschen vernam zij dat de Eerste Consul zich eerstdaags naar Brussel dacht te begeven, voor welke reis toebereidselen werden gemaakt, en dat de Minister van Marine reeds den 13den zou vertrekken, vermoedelijk naar Vlissingen, met welke plaats men groote uitzichten scheen te hebben.

In den avond na het ‘aanzienlijk’ dîner bij Talleyrand ontving de Commissie nog laat de uitnoodiging, zich 15 Juni om 12 uren te St. Cloud te bevinden, ten einde door den Minister aan den Eersten Consul te worden voorgesteld.

Bonaparte ontving de Commissie staande, in kolonelsuniform, den hoed onder den arm, het haar niet gepoederd. Rechts van hem stonden Jacobson en de Vos van Steenwijk, links Six en Talleyrand, tegenover hem Blanken. Van de neutraliteit werd niet dan zeer in 't voorbijgaan gerept: ‘J'ai été un peu fâché de l'espèce de tergiversation de votre Gouvernement dans les derniers moments’. Overigens werd het punt niet aangeraakt. Het onderhoud, dat drie kwartier duurde, liep eerst over den innerlijken toestand der Republiek. Hierom trent liet Bonaparte zich met deze woorden uit: ‘Je ne désire en aucune façon me mêler des affaires intérieures de la Hollande; - je ne m'en mêlerai point, à moins que je m'y trouve forcé; - restez unis entre vous, et je ne m'ingérerai point dans vos affaires’. Bepaaldelijk vroeg hij naar de ‘situation inférieure quant aux partis’, en toen een der leden geantwoord had, ‘qu'on s'y rapprochait, qu'on était mieux qu'auparavant et qu'on était résolu de s'entendre’, besloot hij met de vermaning: ‘il ne faut pas qu'il existe de parti qui puisse entraver les opérations nécessaires.’

Daarop werd gehandeld over de noodzakelijkheid der coöperatie van Holland. Bonaparte begon met den raad, die mede-

werking zoo getrouw en zooveel mogelijk te verleenen. ‘Si vous coopérez il ne se passera pas une année, ou nous trouverons notre vengeance éclatante de l'agression de l'Angleterre. - C'est à Londres qu'il faut réduire l'Angleterre. Ce n'est que par la descente qu'on peut réussir, et il faut la faire. - Si vous ne coopérez pas, je ne puis pas perdre de vue le grand objet qui m'occupe; c'est la cause du continent de l'Europe contre l'Angleterre; il faut que je poursuive cet objet; il ne m'est pas permis d'hésiter à cet egard; je suis résolu à tout... même à de grandes extrêmités envers tout ce qui s'opposerait' à des desseins aussi importants et aussi nobles.’

In de derde plaats de zorg voor Holland's belangen bij den vrede. ‘A la paix - zei Bonaparte - vous serez parfaitement traités; je vous ferai rendre vos colonies. Je n'ai aucun désir de peser sur la Hollande, mais j'ai besoin de ses ports; il faut qu'elle coopère avec loyauté. Sinon, je serais forcé de vous faire département français.’ Ook herinnerde hij, bij den vrede onze koloniën te hebben bewaard.

Eindelijk, in 't algemeen, de gestelde eischen. Commissarissen lieten niet na, met vermelding van onrustbarende cijfers, te wijzen op den benarden staat onzer geldmiddelen. ‘Vos finances - was het antwoord - sont assez mal administrées’. Overigens was het zijne begeerte dat men elkander spoedig zoude verstaan over de gestelde eischen, waaromtrent de Commissie verder met den Minister te handelen had.

In den loop der gesprekken zeide hij nog nopens den oorlog: ‘Nous allons fermer le Weser et l'Elbe; cela les gènera encore pour le commerce’. Eens, sprekende van de Engelschen, gebruikte hij het woord: ‘esprit de rapine’, maar met zachten toon en na eenige oogenblikken een ander woord te hebben gezocht.

Het officieel rapport, dat onmiddellijk van deze audiëntie werd verzonden en waarin natuurlijk de zooeven medegedeelde woordelijke aanhalingen - aan de eigenhandige aanteekening van een der leden ontleend - niet voorkomen, vermeldt dat de Eerste Consul de Commissie met veel heuschheid had gelieven te ontvangen en dat de conversatie van zijne zijde plaats had met eene beleefde, bedaarde[1)] en verhevene waardigheid. Met een beklemd hart nochtans hadden hare leden aangehoord wat

1) ‘Koele’ stond aanvankelijk in de minunt.

van het Vaderland wordt gevorderd; maar 's Lands belang eischte, naar hun inzien, dat hetgeen binnen de grenzen der mogelijkheid is, zonder lang te dralen en met eene soort van openhartigheid werd aangeboden.

De onderhandeling met den Minister had spoedig plaats, maar was ver van bemoedigend. Zij werd gevoerd in den oehtend van 18 Juni en ‘'snagts ten ½ 12 uren’ arresteerde de Commissie haar rapport. Langs alle wegen van persuasie en ernst was zij zoodanig in het enge gebracht, dat zij meende geen oogenblik te mogen vertoeven met den waren stand van zaken onder het oog te brengen van den Secretaris van Staat voor de Buitenlandsche Zaken, den heer van der Goes. Spoedige toetreding tot de inzichten van Bonaparte had Talleyrand noodzakelijk genoemd, wilde men diens tegenwoordige welwillendheid en goede gezinningen jegens de Republiek niet in de waagschaal stellen. Hij vergde immediate teekening van de artikelen der conventie, zoo ras men het daaromtrent zou zijn eens geworden. Dat zij daartoe niet bevoegd was, had de Commissie niet laten blijken. Nog maar de eerste artikelen waren 's ochtends besproken, doch sedert was haar het ontwerp toegezonden.

Eerst na afloop van de conferentie had de Commissie vernomen dat, den 12^{den} Juni, eene halve brigade Fransche troepen den Haag was binnengerukt en in haast bij de burgers ingekwartierd. Zij hadden sommige wachten, daaronder de Grenadierspoort, zonder waarschuwing, aflossing of andere militaire formaliteiten bezet. In den morgen van dien dag had de gezant van Frankrijk, de Sémonville, wiens hart - zooals hij zeide - bloedde over den toestand, waarin Holland zich bevond, gevorderd dat, binnen twee uren tijds, het bevel over de Fransche en Bataafsche troepen aan den generaal Victor wierd opgedragen. Hierover beraadslaging van het Staatsbewind en toestemmend besluit van de meerderheid. Dit zou terstond aan den gezant en aan den generaal worden medegedeeld met uiting van het vertrouwen, dat de opdracht niet dadelijk zou behoeven te geschieden, dat het garnizoen der residentie van het commando zou zijn uitgezonderd en dat dáár geen Fransch garnizoen zou komen. De onmiddellijk gevolgde aankomst der troepen aan het Zieken was het antwoord op die beleefd te kennen gegeven wenschen. Naar aanleiding van dit voorval zegt de Commissie, bij hare nadere conferentie er op te zullen aandringen dat de

troepen, welke inmiddels reeds gekazerneerd waren om de burgerij niet te zeer te bezwaren, uit den Haag wierden verwijderd; maar in hoever dit te verkrijgen ware viel, meende zij, zeer moeilijk te beoordeelen.

Weldra - zoo gaat het rapport voort, - is vernieuwde aandrang te voorzien. Met veel beleid zou men misschien nog driemaal 24 uren kunnen winnen; maar de Commissie verklaart de duidelijke bevelen van het Gouvernement geen oogenblik langer te kunnen ontberen dan de volstrekte noodzakelijkheid vordert. Ten ernstigste verzoekt zij dat men zich hieromtrent geen illusie make; want ieder uur vertraging kan bittere gevolgen na zich sleepen. Wordt het onmogelijk bevonden, aan de verlangens van den Eersten Consul te voldoen, dan is het uiterste voor de Republiek te voorzien en zal zij binnen kort niet meer worden gerekend onder de mogendheden van Europa. Daarom vraagt de Commissie met klem, dat de uiterste bevelen van het Staatsbewind haar met allen mogelijken spoed worden toegezonden.

Men stelt zich voor, in hoe neteligen toestand de Commissie verkeerde. In Holland, hoewel de onafhankelijkheid van het Gouvernement met den dag verminderde, was men blijkbaar ongezind om toe te geven; het was hare taak op de eischen af te dingen en zij zag zich steeds geplaatst voor den meest onverzettelijken wil, maar tevens het Vaderland bedreigd met de schromelijkste gevaren, indien zij langer weêrstand bood. Inderdaad het is te begrijpen dat een der Commissarissen, in een particulier schrijven van 20 Juni aan den heer van der Goes, zijn hart met deze woorden lucht geeft: ‘C'est une situation cruelle que d'avoir à traiter de l'existence de son Pays et de ne pas pouvoir faire un pas, si ce n'est à travers les écueils de tout genre.’

Dienzelfden dag overhandigde de Commissie, na rijpe overweging der omstandigheden, eene concept-conventie aan Talleyrand; doch het te korte onderhoud werd zonder uitstel schriftelijk voortgezet door de aanbieding eener nota, waaruit het volgende verdient te worden overgenomen:

‘Il importe à la gloire du Premier Consul que ses vastes conceptions ne puissent rencontrer des obstacles dans leurs résultats, pour s'être reposé sur des engagements, contractés de notre part avec imprudence et sans avoir eu égard aux facultés que nous possédons pour les remplir.

Nos finances sont dans un état désastreux, et les causes en sont bien connues.

Notre commerce, sans parler des pertes qui ont suivi, en a fait d'immenses dans l'année 1795, lorsque les Anglais se sont partout emparés des vaisseaux d'une nation, naguère leur alliée; - même dans leurs ports où ils s'étaient réfugiés sur la foi des traités.

Depuis l'année 1798 jusqu'à la paix d'Amiens les habitants de la République batave ont payé en contributions *extraordinaires* à peu près le quart de leurs biens, et à peu près la moitié sur la totalité de leurs revenus d'une année.

Les contributions *ordinaires* s'élevaient en même temps annuellement à plus de 64 millions de francs, soit à environ 37 francs par tête sur les 1,850,000 âmes.

Nous oserions le demander. Quelle est la nation qui, par attachement à ses foyers, par respect, soit pour son serment, soit sur sa parole, se serait soumise à de pareils sacrifices?

Notre situation depuis le traité d'Amiens; notre situation dans ce moment ne présente point de plaies moins profondes. L'année de la paix nous l'avons commencée avec un déficit de 77 millions de francs. On a trouvé moyen d'y parer.

Cette année a été commencée avec un déficit de 47 millions de francs. On était occupé des moyens de le combler, lorsque l'agression anglaise est survenue.

Nous ne parlons point des dettes de tous nos départements, de toutes nos villes. Celle d'Amsterdam a déjà été dans la nécessité de prélever pour ses besoins domestiques quatre pour cent sur les capitaux de ses habitants.

Dans ce que nous venons de dire il n'y a pas une ligne, qui ne soit la simple, l'exacte vérité. Le Premier Consul a daigné nous écouter avec trop de bienveillance pour que nous n'osions pas nous flatter qu'il voudra bien donner encore quelques moments de sa pensée à la situation d'un Peuple malheureux sans sa faute; et qu'il préservera ce Peuple de contracter des engagements au delà de ce qui lui est possible d'éxécuter.'[1)]

1) Merkwaardig, ook in verband met deze nota, is de vraag, eenige maanden later door den Eersten Consul aan Schimmelpenninck voorgehouden: 'Waarom te beloven wat men voorgeeft niet te kunnen volbrengen?', en diens antwoord: 'Ik dacht niet dat gij in ernst spraakt, toen gij mij deze aanmerking maaktet;... wij hadden geen Hollandsch leger op uw grondgebied: zoo iets geeft veel gewicht aan de argumenten van een onderhandelaar.' (*R.J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*, II, 51). Thiers schrijft dan ook: Le Premier Consul avait à l'égard de la Hollande la force, puisque nos troupes occupaient Flessingue et Utrecht. (*Histoire du Consulat et de l'Empire*, I, 595).

Aan het slot dezer nota maakte de Commissie nog ‘eenige gematigde en gepaste remonstrantiën’ over het binnenrukken der Fransche troepen in den Haag en spoedig kwam zij in het bezit der resolutie van het Staatsbewind, houdende autorisatie *cum plena* om zoodanige conventie te sluiten, als zij naar bevind van zaken zou raadzaam oordeelen.

Uit het tegenproject van Talleyrand, dat haar den 22sten 's avonds bereikte, ontwaarde zij met verwondering en leedwezen dat de eischen, in stede van te verminderen, van dag tot dag grooter werden. De 200 platbodemde vaartuigen moesten elk van een stuk geschut of houwitser zijn voorzien. En daarenboven werden 300 visschersvaartuigen gevorderd ten behoeve van de tweede expeditie. De Commissie was in omstandigheden geplaatst, ‘waarvan de moeilijkheid wel te beseffen, maar niet te beschrijven was.’

Reeds den volgenden dag ter conferentie geroepen, gaf zij meermalen te kennen, dat een deel der gedane eischen onmogelijk was te vervullen. De Minister nam zijn project terug en zou zijn verslag doen aan den Eersten Consul.

Den 25sten Juni op nieuw ontboden, ontving zij mededeeling van een gewijzigd project. Op sommige punten was toegegeven. October was ook veranderd in November en, op sterken aandrang van Jacobson, gelukte het nog te bedingen dat de oplevering der vaartuigen in November zou aanvangen, om eerst in December te worden volvoerd. - De Commissie vroeg tijd van beraad en, 's avonds elf uren teruggekeerd, verklaarde zij, als laatste poging, het project niet te kunnen onderteekenen. Talleyrand, die 's morgens reeds had gezegd, dat dit gesprek het laatste zou zijn, daar hij denzelfden nacht moest vertrekken, antwoordde dat de tegenstand der Commissie hem leed was; dat zij daardoor aan haar Land den grootsten ondienst bewees; dat haar daad ver was van vaderlandslievend; dat - si la paix venait à se faire, ce qui était fort dans les chances - ons Land reden zou hebben, zich de tegenwoordige weigering altijd te beklagen. Hij moest verzekeren dat daardoor de staat der betrekkingen tusschen de beide Republieken zou komen te veranderen en zag zich verplicht ten slotte aan de Commissie op te dragen, naar Holland te schrijven dat, zoo zij bleef bij hare weigering, de Eerste Consul de deputatie uit het Staatsbewind, die hij anders met veel genoegen te Brussel zou verwachten, niet zoude ontvangen.

Wat stond der Commissie in dit hachelijk oogenblik te doen?

Zij beraadde zich in een nevenvertrek en niemand gewis zal haar hard vallen, dat zij besloot tot de onderteekening toe te treden. Het gevaar van vreemde administratie, het grootste onheil, werd daardoor afgeweerd en tot het einde des jaars had men tijd verkregen om zich geheel gereed te maken. In den tusschentijd bleef de kans der gebeurtenissen open en daaronder ook die van een mogelijken vrede. Zij bezweek voor den aandrang en zag hare verrichtingen goedgekeurd bij resolutie van het Staatsbewind van 29 Juni d.a.v.[1)]

Nog enkele dagen vertoefden hare leden te Parijs en ondervonden zij beleefdheden van le Brun en Cambacérès. Daarna begaven zij zich naar Brussel, waar de Eerste Consul verlangd had ook hen te ontmoeten en waarheen de heeren Brantsen, Bicker en van der Goes door het Staatsbewind waren afgevaardigd om Bonaparte te ‘complimenteeren.’

Is, bij de overweging van dit verhaal, de vraag geheel ongepast, of het in deze onze dagen niet raadzaam ware zich rekenschap te geven van de machteloosheid en de vernedering, waarin het Vaderland in tijden van partijzucht en burgertwist verviel?

Januari 1886.

W. Six.

1) Mr. Groen van Prinsterer (Handboek § 935) verwijt aan het Staatsbewind dat het met aarzeling en onwil, echter zonder cordaat en nadrukkelijk protest, aan de bevelen uit Parijs gehoor gaf. Vermoedelijk zou de geleerde schrijver zich zachter hebben uitgedrukt, indien hij in de omstandigheden, die de bevelen vergezelden, geheel ware doorgedrongen.

De familieportretten der Alewijns.

In de laatste dagen van 't vorige jaar is Amsterdam weder getuige geweest van het sloopen en uit elkander rukken van een dier galerijen van familieportretten, die eeuwen lang zooal niet de lust en de trots der familie waren, dan toch met piëteit bij elkander gehouden werden, en waarvan het opbreken den vriend van historie en kunst altoos met gemengde gewaarwordingen vervult.

Waar toch aan den eenen kant dergelijke verzamelingen - dikwijls bewaard op afgelegen plaatsen, in weinig passende omgeving en onder hoogst onvoldoende verlichting, vaak ook voor den belangstellende niet of hoogst moeielijk toegankelijk - aan bijna niemand kunstgenot verschaffen, noch kunststudie veroorloven, terwijl wel niet altijd een dikke laag stof de schilderijen zelve, maar vaak een dikke sluier van misverstand, uit overgeleverde onkunde geboren, haar waarde en geschiedenis bedekt - daar is het of men ruimer ademhaalt, indien dergelijke stukken, in letterlijken zoowel als figuurlijken zin, in het volle licht komen, en de verwachting op goeden grond rust, dat zij - voor zooverre zij het waard zijn althans - daarin blijven zullen.

Aan den anderen kant is het weemoedig gevoel, dat bij het uiteenspatten eener dergelijke verzameling ons onwillekeurig bekruipt, ook voor de rechtbank van het practisch ontwikkeld wetenschappelijk verstand wel te rechtvaardigen. Immers, waar men steeds stelliger den eisch doet hooren om de voorwerpen in hun onderling verband te beschouwen, waar men steeds hooger prijs er op stelt om een afgerond geheel te overzien en te

bestudeeren, en niet hier en daar een lossen greep te doen, daar kan de bekentenis niet uitblijven dat een zeker aantal schilderijen, óók voor de wetenschap, geheel iets anders vertegenwoordigen, wanneer zij een aaneengesloten chronologische reeks vormen en een afgesloten geheel uitmaken, dan wanneer zij ieder op zich zelven in verschillende kabinetten zijn verspreid. Het werk van *bijeenbrengen*, dat onze tijd in de zoo hoogst nuttige tijdelijke tentoonstellingen tot stand brengt, breekt zij, door 't *verspreiden* van eenmaal met zorg samengestelde of van (nog meer te waardeeren!) historisch *geworden* verzamelingen, weder af!

Onder de laatsten bekleedde de onlangs verkochte verzameling Alewijn zeker eene eerste plaats. Lijden familie-galerijen dikwijls door verwaarloozing, door in 't ongereede raken of door verwijderen van, als al te afzichtelijk of bespottelijk beschouwde, stukken, en worden zij daardoor onvolledig - aan den anderen kant lijden zij ook vaak door onoordeelkundig completeeren en aanvullen, waardoor een oud portret of ander gedenkstuk, eenmaal in een familie-galerij geraakt waarin het *niet* behoorde, vaak, wanneer dit niet meer bekend is, de grootste verwarring kan stichten. Voor zoo verre ik heb kunnen nagaan is de familie-galerij Alewijn hiervan geheel verschoond gebleven. Niet langs kunstmatigen weg ontstaan, maar ongeschonden overleverende aan de nakomelingschap wat in den loop der eeuwen op ongezochte wijze was bijeengekomen, toont zij ons in allen eenvoud en natuurlijkheid een belangwekkende reeks van Hollandsche burgers, die wij, even als wij ze door de verschillende generatiën hunner genealogie kunnen volgen, op paneel of doek zien gebracht door de verschillende kunstgeneratiën van schilders, die we van de onbekende meesters der zestiende eeuw zien opklimmen tot Moreelse, de Keyser en Santvoort, om, langs Maes, op de Musscher, op Quinkhard en op nog minder, te dalen. In deze geregelde volledigheid zonder overlading, overtreft de galerij Alewijn de meeste familie-galerijen die in ons land in den laatsten tijd, hetzij onder den hamer gekomen, hetzij door de zorg des laatsten eigenaars in hun geheel aan de openbare Musea toevertrouwd zijn.

In dit opzicht was een verdeeling zeker te betreuren en kon de wensch verklaarbaar heeten dat de mogelijkheid bestond dat eenig lichaam de verzameling in haar geheel kocht, of eenige lichamen daartoe de handen ineensloegen. Maar, zoo als men

weet, het is nu eenmaal in ons vaderland niet anders: daar zijn vele mannen van goeden wille en meer dan één genootschap met voortreffelijke beginselen - maar, met den wensch in het hart en met het doel in het eerste artikel van 't Reglement, zijn gewoonlijk de middelen om dien wensch te vervullen en dat doel te bereiken zoo bitter weinig in overeenstemming, dat wij in den regel niet behoeven te jammeren over het gevaar dat de vereenigingen en personen, die zich voor het behoud van kunstvoorwerpen interesseeren, door gebrek aan onderling overleg, met elkander in concurrentie komen. Land en Stad gaan voor in prijzenswaardige zuinigheid. Maar, als de koorden van de beurs *minder* gesloten werden gehouden, zou men *dan* de vertegenwoordigers van Land en Stad op dit gebied - zou men de kunstlievende particulieren en de kunstverzamelende vereenigingen eendrachtig en in onderling overleg hebben zien handelen? Ziedaar een vraag, waarvan de beantwoording... door het algemeen heerschende gebrek aan de noodige fondsen vrij overbodig is. -

Hoe het zij, de grootste ergernis bij dergelijke aucties, namelijk het wegsleepen der beste stukken naar het buitenland, bleef ons op ééne uitzondering na gespaard. Het ‘buitenland’ was gelukkig weggebleven - 'k heb het althans niet bespeurd - en zoodoende is alles nog al gelukkig afgeloopen.

De stamboom der familie klimt op tot Diderick ‘de Haleuin,’ die door koning Frans I voor Pavia tot ridder werd geslagen, indien wij althans den adelbrief mogen gelooven, dien Lodewijk XIII in 1623 schonk aan den kleinzoon Dirk Halewijn of Alewijn, lid van de Staten-generaal van Gelderland en zoon van den Gelderschen muntmeester Jacob, die in 1606 te Harderwijk stierf, maar een geboren Amsterdammer was.

Met den broeder van laatstgemelden vangt de galerij familieportretten aan. Hij wordt vertegenwoordigd door een flink geschilderd en goed geconserveerd portret van een zestiende-eeuwer, met een langen rossen baard, die met forsche trekken op een papier, onder zijn spreuk *Espoir me conforte*, een vierregelig fransch vers schrijft, geteekend *D. Aellouin* 1560. Volgens een opschrift met 17_e eeuwsche hand achter op het paneel aangebracht is dit Dirck Alewijn, die volgens de genealogie in 't huwelijk trad met Cornelia Cannius, waarschijnlijk eene bloedverwante van Erasmus

vriend, den geleerden Amsterdamschen priester Nic. Cannius, welke verzwagering echter aan zijne familie nog niet zoo aanstonds den toegang tot het Amsterdamsche regeeringsgestoelte opende[1)], want zijn zoon Dirk Dirksz. Alewijn komt op de Amsterdamsche regeeringslijsten nog niet voor.

Toch was die rijke lakenkooper geen vreemdeling in de patricische kringen, noch iemand die buiten 't regeeringsbeleid bleef. Integendeel, het was ten zijnen huize dat, in 1618, eene nachtelijke bijeenkomst werd gehouden, waarin, onder leiding van den oud-burgemeester Reinier Pauw en van Burgemeester Hoing, de lijst werd vastgesteld der Amsterdamsche regeeringsleden, die door Prins Maurits op 3 Nov. 1618, als aanhangers van Oldenbarneveld, werden afgezet.

Hoe er in dat lijstje een, alles behalve onwillekeurig, abuis kwam, en welk staartje dit muisje had, kan men lezen in Brandt, *Historie der Reformatie* (II, 869) en daaruit overgenomen in Wagenaar, *Amsterdam* (I, 471), terwijl de namen der personen welke in deze geschiedenis een rol speelden en die door Brandt verzwegen werden en aan Wagenaar grootendeels onbekend bleven, uit de ‘papieren van Bontemantel’ zijn medegedeeld door den Hr. J.F. Gebhard Jr., in het Tijdschrift *Oud-Holland*, (I, 189 en v.v). Nog duidelijker vond ik onzen Alewijn aangewezen in de familie-papieren van Banning Cocq: ‘Men vergaderde bij D. Alewijn, lakenkooper in 't Gouden Hooft, wiens dochter Claertje was getrouwd met Reinier Pauw, naderhand Heer van der Horst, zoon van Reinier.’

Dit huwelijk was in Mei 1617 gesloten, en 't zal wel niet lang daarna zijn geweest dat de jeugdige echtgenooten de levensgroote portretten lieten maken, die wij op de auctie mochten bewonderen. Of zij daarvoor echter Thomas de Keyser uitkozen, die in de Remonstrantsche en daarmede bevriende kringen zoo gezocht werd, mag billijkerwijze betwijfeld worden, nu wij de partij kennen, die de wederzijdsche ouders van het jonge echtpaar zoo vurig waren toegedaan.

De oude Heer Pauw liet zich in den Haag door Ravesteyn schilderen[2)]. Waarmede ik natuurlijk niet wil zeggen dat ik de portretten van zijn zoon en schoondochter aan Ravesteyn

1) Of Jan Aluwijn, in 1405 Schepen van Amsterdam, tot de familie behoorde, is niet met zekerheid te zeggen.
2) Blijkens de gravure van Matham.

zou willen toeschrijven. - Men zou ook, met een beroep op het schimpvers van Vondel, waarin hij vertelt van het jonge Reintje, door ‘de boeren’ opgehitst, ‘Reintjevaer...’ (het woord is, voor onzen tijd wat al te schilderachtig), de tegenwerping kunnen maken, dat het nog de vraag is of de jonge Reinier Pauw dezelfde gevoelens was toegedaan als zijn vader. Maar als de zoon den vader was afgevallen, zou vader Alewijn hem het schoone Claertje niet ten huwelijk hebben gegeven. - We zullen ons echter op het veld van dergelijke gissingen maar niet verder wagen en liever de opmerking maken dat, als de portretten, zoo als de familie-overlevering luidt, van Thomas de Keyser zijn, zij tot zijn eerste werken moeten behooren en hierin allicht een verklaring is voor het zwakke en fletsche, waardoor aan velen deze schilderijen zoo tegenvielen. Het vrouwenportret overtrof verre dat van den man, maar 't was ook een dankbaarder onderwerp dan de zoetige bolbleeke tronie van den jongen echtgenoot, in wiens onbeduidende trekken zeker weinigen de ‘fierté hautaine mais bénévole qui nous reflète les aspirations nobles de ces periodes héroiques de notre histoire’ hebben kunnen ontdekken, die de opstellers van den Catalogus hem toeschreven. Hij heeft het echter (dank zij misschien de protectie van zijn broeder Adriaan Pauw, Heer van Heemstede, den bekwamen Raadpensionaris) ver genoeg gebracht, want hij stierf in 1676 als President van den Hove van Holland te 's Gravenhage, waar zijn naam staat op een grafzerk in de Groote Kerk, met die zijner beide echtgenooten (want Claertje Alewijn maakte hem reeds vroeg weduwnaar). Uit zijn laatste levensjaren bestaat er van hem een gegraveerd portret met een groote pruik (waarschijnlijk door Romeyn de Hooghe) met de zinspreuk *Amor meus crucifixus*. Zijn tweede vrouw was Christina Ruytenburch, zuster van Willem Ruytenburch, den luitenant in 't gele gewaad op Rembrandts wereldberoemd schutterstuk.

De aandacht was zeer gespannen toen de portretten van den jongen Pauw en zijn lieftallige echtgenoote onder den hamer kwamen. Reeds dadelijk werd aan 't laatstgemelde eene hoogere geldelijke waarde (van ƒ 500) toegekend dan aan 't eerste. Maar toen ze te zamen, ‘bij afslag’, werden verkocht, kwamen ze voor ƒ 8000.- in handen van den Hr. Pauw van Wieldrecht. Een luid applaudissement bewees de sympathie waarmede het

kunstlievend publiek deze aanwinst begroette der verzameling portretten en herinneringen van zijn doorluchtige voorvaderen, die de Heer Pauw sinds vele jaren bezig is bijeen te brengen.

Keeren wij nu terug tot de portretten van de schoonouders van den rechtsgeleerden Pauw: Dirk Alewijn Dirksz en Maria Schuurmans, in 1595 op 25jarigen leeftijd gehuwd, maar geportretteerd in 1617. Dit jaartal is althans gevonden op het portret van den koopman, wiens krachtige physionomie, getuigende van mannelijke fierheid en energie, ons onwillekeurig aantrekt. Ziedaar wel een dier vurige en krachtige gestalten uit de heldeneeuw onzer republiek. Zulke mannen, die, te midden der reusachtige werkzaamheid, welke hunne steeds zich uitbreidende handelszaken van hen eischte, nog tijd vonden om zich te bekommeren om het welzijn van kerk en staat, zulke mannen, die van uit hun kantoor landontdekkers zonden naar Oost en West, en intusschen hun stad vergrootten tot de dubbele uitgebreidheid, hielden zich bovendien nog bezig met het welzijn van hun vaderland te bevorderen door het inpolderen van meeren en moerassen. Immers onze lakenkooper was ook landbezitter in de Beemster en misschien heeft hij dus behoord tot de ondernemers, die, met den Amsterdamschen koopman Dirk van Os aan het hoofd, die vruchtbare landouw aan de golven hebben ontwoekerd.

Reeds om het typische der figuur zoude het portret van Dirk Alewijn, met dat van zijn gade, de parels der verzameling mogen genoemd worden, wanneer ze dien naam niet reeds verdienden om het onmiskenbare meesterschap, waarmede ze geschilderd zijn. Zij stonden op naam van Paul Moreelse en zullen - is deze toeschrijving juist - diens roem niet verminderen. Eene Amsterdamsche kunsthandelaars-firma betaalde de meesterstukken met meer dan ƒ 5000.- . Waarschijnlijk zijn ze thans reeds aan de overzijde der Noordzee.

Het oude ‘Gulden Hoofd,’ in de Warmoesstraat over de Oudenbrugsteeg, thans n_o. 67, was het huis waar Alewijn zijn zaken dreef en waar hij in den herfstnacht van 1618 zijn staatkundige vrienden ontving. Dat Gulden Hoofd was reeds vroeger vaak getuige geweest van belangrijke gesprekken over de zaken van Staat en Kerk. Immers 't was het huis geweest van Andries Boelensz, 't doorluchtig hoofd der Amsterdamsche

hervormingsgezinden in 1566[1)] en had later aan zijn gelijkgezinden zoon Cornelis behoord. Men zou licht kunnen meenen dat, met het huis, een portret van den vroegeren eigenaar aan de familie Alewijn was overgegaan en door die reden op deze verkooping ook een portret van Andries Boelensz (onder n°. 37) voorkwam. Toch was dit niet het geval, want dat portret was (zooals uit de letters van het achterschrift blijkt) afkomstig van de in 1872 onder den hamer gebrachte verzameling van 't Huis Ilpendam: de familiegalerij der de Graeffen, die uit Andries Boelensz stamden, door 't huwelijk van Jacob de Graeff met Cornelis' erfdochter Aleid (in 1597). Bij die veiling is het portret van Andries Boelensz op naam van den schilder Pieter Aertsz gecatalogiseerd. Letten wij echter op het op de schilderij voorkomend jaartal 1572 en nemen wij de echtheid van dat jaarcijfer aan, dan is het portret geschilderd, terwijl Andries Boelensz zich in ballingschap te Embden bevond en zouden wij dus eer geneigd zijn aan een vreemden, dan aan een Amsterdamschen schilder te denken. Onze Hollandsche kunstkenners kunnen dit bestudeeren, want het portret van den vurigen Calvinist is voor het Rijks-Museum gekocht[2)], hetwelk dubbel verblijdend is daar van deze belangrijke figuur uit de Amsterdamsche stadsgeschiedenis geen gegraveerd portret bestaat en wij thans mogen hopen er eens eene reproductie van te zien verschijnen, bijv. in het reuzenwerk van den Hr. J. ter Gouw, wanneer het dien grijzen geleerde gegeven wordt met zijn Geschiedenis van Amsterdam het tijdperk te bereiken, waarin Andries Boelensz een zoo belangrijke rol speelde.

Zoo als ik vernam is dit portret (dat ongelukkig veel heeft geleden) in de familie Alewijn opgenomen, doordien de familie Opperdoes de Boelensen tot hunne voorvaderen rekenden. Hieraan hebben wij waarschijnlijk ook te danken de vier andere portretten uit de familie Boelensz, die door den makelaar Muller zijn gekocht en zoo wij meenen te veronderstellen in goede handen zijn gekomen. Groote kunstwaarde hadden zij niet, maar als echte zestiende-eeuwsche portretten waren zij zeker merkwaardig. Vooral de beide oudste zijn niet onverdienstelijk ge-

1) Zijn vader was Burgemeester Cornelis Hendriksz Loen, gehuwd met Lijsbet, de dochter van den bekenden Ridder Andries Boelensz, wier familienaam hij had aangenomen.

2) Deze en dergelijke mededeelingen natuurlijk *salvo errore*.

schilderd: het zijn Dirk ‘Boelisse’ en Allard zijn zoon, waarschijnlijk de eerste een der zoons van ridder Andries, de tweede diens kleinzoon, gehuwd met Lijsbet Dirksz. In het derde portret: ‘Klaes Boelisse’, hebben wij dan niet ‘Claes Boelensz in Hamburg’ te zien, den ijverigen hervormingsgezinde die later Burgemeester werd, en die een broeder was van Andries Boelensz-Loen, maar hun neef, den zoon van Allard Dirksz, en den echtgenoot van Wijntje Kies. Hij was hoofdschout te Hoorn en zijn zoon Pieter, van wien het vierde portret is, werd aldaar fiscaal van de Admiraliteit. Het behoeft ons alzoo niet te verwonderen dat de portretten van dezen tak der familie Boelens in Westfriesland zijn bewaard gebleven, en in de familie-galerij der Alewijns kwamen, toen deze naar dat gewest was verhuisd.

En evenmin dat de Hoornsche schilder Rootsius, van wien zoo weinig stukken voorkomen, op deze auctie met twee portretten was vertegenwoordigd, namelijk van de dames Wijntje en Catharina 't Hoen. Het laatste was zeer slecht geconserveerd. Het eerste dat de handteekening droeg en een goed denkbeeld gaf van den schilder, kwam in handen van de firma Fred. Muller.

Er was nog een, naar 't mij voorkomt, Noord-Hollandsch portret: dat van Grietje Adriaans-dochter Groote, waarop een familiewapen prijkt van zilver, beladen met een kompas van keel, met een roos van keel in 't hart. Het werd voor ƒ 150 voor Rijks-rekening gekocht.

Voorts mogen wij ons Rijks-Museum gelukwenschen met den aankoop van althans één der drie portretten van de familie Hinlopen, de gebroeders Gerard en Reinier, Ottens zonen en Trijntje Thijs van Nooij, echtgenoote van den oudsten broeder. Deze portretten waren, volgens opgave, van de hand van Lambert Jacobsz., een kunstenaar van wien men wist dat hij de vader was van den gezochten portretschilder Abraham v.d. Tempel, en dat hij, bij zijn beroep, als Doopsgezind prediker rondging, welke beide zeldzaam vereenigde bezigheden hem tot het middel maakten om de talenten van den jongen Govert Flinck voor de kunst te behouden. Van zijn eigen werk was echter weinig bekend. Dubbel trokken daarom deze portretten de aandacht, die, hoewel niet op één lijn staande met de meesterstukken van menig tijdgenoot, door hun eenvoud en soberheid een weldadigen indruk maakten. Vooral het portret van de jonge vrouw met haar blanke tint, haar stemmige kleeding en haar rustige trekken was een aangename verschijning.

Wij zijn geheel afgedwaald van de familie Alewijn. Tot haar terugkeerende herinneren wij ons dat de echtgenoote van Dirk Alewijn Dirksz den naam droeg van Schuurman. Geen wonder dat wij dus nog een portret uit deze laatstgenoemde familie aantreffen. Het oude opschrift achter op 't paneel van dit levensgroote vrouwenportret gaf nog den naam Schuurman te lezen, de voornamen waren weggekrabt. Papiertjes van nieuwere hand doopten het portret met den naam van de geleerde jufvrouw Anna Maria Schuurman. Als zoodanig moet het ook door Ds. Schotel beschreven zijn, maar waarschijnlijk zonder dat hij het gezien had, daar het costuum niet toelaat aan deze beroemde vrouw te denken. Als schilder werd Paulus Moreelse aangegeven. 't Is niet onmogelijk; maar van dezelfde hand als de, ook op dien naam staande, portretten van Dirk Alewijn en zijn vrouw is deze schilderij niet. Het Rijks-Museum werd eigenaar voor ƒ 570.

Dirk Jacobsz. Alewijn, het Geldersche Statenlid dat door Lodewijk XIII geadeld werd, was van onzen Dirk Dirksz. Alewijn, niet slechts de volle neef, maar ook de zwager, door zijn huwelijk met de zuster van diens vrouw, Sara Schuurman.

Zijn portret was ook op de verkooping, maar was, hoewel uit den goeden tijd, van weinig kunstwaarde.

De afstammelingen van Dirk Dirksz Alewijn kwamen spoedig in de regeeringsbanken en verzwagerden zich met de beste patricische familiën. Zijn oudste zoon Frederik Alewijn, in 1603 Hoofdingeland van de Beemster, waar hij de buitenplaats Vredenburg bouwde, werd in 1657 raad en in 1658 schepen der stad Amsterdam. In 1655 was hij benoemd tot ‘Commissaris van Huwelijksche zaaken.’ Op dat gebied was hij dan ook deskundige, want hij had toen reeds zijn tweede vrouw, hoewel hij pas op 34jarigen leeftijd voor 't eerst in 't huwelijk was getreden. Van de vijf dochters van burgemeester Geelvinck (welke die waardigheid ongetwijfeld te danken had aan zijn huwelijk met de dochter van Cornelis de Vlamingh van Outshoorn) viel zijne keus op Agatha, maar hun huwelijksgeluk duurde slechts vijf maanden. Haar zuster Eva, die haar meer dan zestig jaren overleefde, was gehuwd met Hendrik Bicker Jacobszoon[1)]

1) Deze Jacob was een volle neef van het bekende broederpaar Andries en Cornelis Bicker. Hij had drie zoons: Roelof Bicker, de hoofdpersoon op een der schutterstukken van v.d. Helst, Jacob Bicker, de Stads-majoor en Hendrik, die in 1645 schepen werd.

en deze had een zuster, ook Eva geheeten, welke omstreeks dienzelfden tijd weduwe was geworden van den schepen Dirk de Graeff, broeder van de Burgemeesters Cornelis en Andries de Graeff. Het was deze Eva die de tweede vrouw werd van Fr. Alewijn, in het jaar 1640.

Deze geheele familie koos tot haren portretschilder Dirk Santvoort, en zijn eigenaardig talent komt vooral uit in de lieve maar bleeke gezichtjes van de gezusters Geelvinck, terwijl zijn handteekening nog, onder een dikke laag vernis, te onderscheiden is op 't portret (borstbeeld) van Frederik Alewijn, met een jaartal dat 1630 schijnt te zijn. Bij zijn tweede huwelijk liet deze zich op nieuw schilderen, ditmaal als kniestuk, maar of op nieuw Santvoort de begunstigde was, dan wel of wij aan een ander meester (Claes Elias bijv.) te denken hebben, wil ik liever in 't midden laten. Wij willen hopen dat ook dit schoone stuk (dat ƒ 720 opbracht) het land niet verlaat. Twee Santvoorts zijn voor het Rijk gekocht (de borstbeelden van Fr. Alewijn en van een der twee gezusters Geelvinck; dat van de andere zuster kwam aan een Amsterdamsch liefhebber). Wat eindelijk het portret van Alewijn's tweede vrouw, Eva Bicker, betreft - dit heeft nog geen bepaalde bestemming, maar blijft in allen gevalle voor ons land behouden.

Er was nog een overschilderd portret, op naam van Santvoort, hetwelk ten onrechte voor dat van Alewijn's zwager Hendrik Bicker doorging. Blijkens de prijs dien dit mocht gelden, hechtte men blijkbaar weinig aan de toeschrijving aan Santvoort, maar ook in den naam vaar den voorgestelden persoon was een verwarring. Het oude opschrift was verdwenen, maar Hendrik Bicker, die in 1616 geboren werd, droeg nimmer zulk een kraag. Maar misschien wel zijn vader Jacob. En deze was ook werkelijk het origineel van dit portret.

Dit bleek uit eene verzameling krijtteekeningen, die aanwezig waren in hunne origineele lijstjes en geplakt op paneeltjes, waarop de namen waren geschreven. Waarschijnlijk met de hand van den kunstlievenden Frederik Alewijn zelven, die deze verzameling had laten teekenen in 1651 en 1652 door Wallerant (of zooals hij hem noemde Walraven) Vaillant, tijdens diens verblijf hier te lande.

Hierbij was 't portret van zijn vrouws vader Jacob Bicker (geheel gelijk aan het geschilderde portret dat men ten onrechte

voor diens zoon had gehouden) en diens echtgenoote Anna Roelofs (de Vrij) (Cat. n°. 103). Voorts zijn eigen vader Dirk Alewijn en diens echtgenoote Maria Schuurman (Cat. n°. 97). Het ‘conterfijtsel van mijn, Frederick Alewijn, 1652 gedaan,’ was in n°. 98 gecombineerd met dat van ‘Aeltien Bicker, huisvrouw van de majoor Jacob Bicker’ (dochter van Burgemeester Andries), alzoo Alewijns schoonzuster. Zijn eigen vrouw Eva was verzeild geraakt in n°. 99 en ten onrechte gecatalogiseerd als de vrouw van zijn zoon. Het mansportret van n°. 99 vermoed ik dat de majoor Jacob Bicker voorstelt (de derde der drie broeders van Alewijns vrouw). De zoon (Dirk Alewijn Frederiksz) kan het niet zijn, want deze was, toen Vaillant deze portretten maakte, nog een knaap en komt dan ook als zoodanig voor onder n°. 96. Ook n°. 101 was niet geheel accoord: het is wel Roelof Bicker en zijn vrouw, maar deze heette niet Agatha Alewijn, maar Agatha de Vlaming van Outshoorn, en zóó stond er ook achterop. Ten slotte was er broeder Abraham Alewijn[1)] met zijn vrouw Geertrui Hoofmans (n°. 100) en eindelijk (n°. 102) Hendrik Bicker en Eva Geelvinck; alzoo een der beide zusjes die door Santvoort geschilderd waren en haar echtgenoot, voor wiens portret, zooals ik boven zeide, ten onrechte dat van zijn vader doorging.

Wij zouden buitendien niet van de beeltenissen van dit echtpaar verstoken zijn, want zij hangen reeds in 't Rijks-Museum, (in 't legaat Bicker), van de hand van Sandrart A°. 1639 (n°. 524 a en b) met hun broeder en diens vrouw (524 c en d). Het portret van hun vader ontbrak in de familie-galerij Bicker; het was dan ook, zooals wij gezien hebben, in die van Alewijn gebleven. Evenzoo ontbreekt daar de derde broeder Roelof Bicker, die het uitmuntend denkbeeld had gehad zich in 1642 door van der Helst te laten schilderen; dit meesterstuk is door Mevr. de Wed. Waller-Oyens op de Historische tentoonstelling van

1) De afstammelingen van dezen Alewijn zijn in de familie-galerij niet aanwezig. Hij had twee zoons: de jongste, Abraham, was de vader van Mr. Abraham Alewijn (geb. 1673, overl. 1735), die o.a. de, in de vorige eeuw zoo populaire, kluchtspelen van *Beslikte Swaantje* en de *Puiterveensche helleveeg* schreef en wiens nakomelingschap is uitgestorven. De oudste, Martin, is de stamvader van den tak die verzwagerd was met de familiën Graafland, Calkoen, Clifford, Elias, Dedel, Backer enz., en waartoe de taalkenner en boekenminnaar Z.H. Alewijn (overl. 1788) en de wiskundige Cornelis Alewijn (gest. 1839 als directeur der publieke werken te Amsterdam) behoorden.

Amsterdam geëxposeerd (n°. 356), met dat van zijn echtgenoote, Agatha de Vlaming, een paar jaar vroeger door Mierevelt geschilderd.

Wij zagen reeds dat het huwelijk van Frederik Alewijn en Eva Bicker (sinds 1644) met een zoon gezegend was, die, naar den grootvader, Dirk heette. 't Laat zich hooren dat de kunstlievende vader niet gewacht heeft tot Vaillant in ons land kwam, om een portret te laten maken van zijn jongen. Wij zagen hem dan ook als ongeveer tweejarig kind, met een hond naast zich en een rinkelbel met kristallen stift aan een kostbaren keten om den hals, op een schilderij, die op naam staat van Jacob Gerritsz Cuyp, maar die wij misschien ook wel aan Santvoort te danken hebben. Zij kwam voor ƒ 107 in bezit van een kunstkooper.

Op een kleine schilderij van Nic. Maes vinden wij het kind terug als volwassen man, in een fluweelen mantel gedrapeerd, met een kastanjebruine pruik op 't hoofd, een landschap in den achtergrond. Zijn vrouw maakt pendant, in witte zijde gekleed, de bloote hals met een parelsnoer versierd. Deze, in hun soort zeer goed geslaagde, portretten werden voor ƒ 480 verkocht.

Die vrouw was Dirks nichtje, Agatha Bicker, de dochter van Hendrik en van Eva Geelvinck, alzoo van den broeder van zijn vaders tweede en van de zuster van diens eerste vrouw. Men ziet het, op het brengen van nieuw bloed in de familien legde men zich niet bijzonder toe!

Dirk Alewijn Frederiksz was Hoofdingeland van de Beemster, zooals zijn vader en grootvader, maar op de regeeringslijsten van Amsterdam treffen wij hem niet aan. Misschien stierf hij daarvoor te jong, want hij bereikte slechts den ouderdom van 43 jaren.

Van een paar zijner kinderen waren kinderportretten in de familie-galerij aanwezig, die door de firma Fred. Muller tot goeden prijs (ƒ 845 samen) werden aangekocht. Elk der beide kinderen (Martinus(?) en Anna) was afgebeeld in herderscostuum (maar niet precies in dat hetwelk in de Beemster gedragen werd!) en daar de portretten, volgens de genealogie in geen geval ouder kunnen zijn dan 1675, behoeven wij ons niet te verwonderen, dat zij een zoo geheel andere kunstrichting vertegenwoordigen, dan 't bovenvermelde kinderportret van hun vader.

Op dat van den knaap, dat vrij wat beter geconverseerd was dan het andere, stond de naam Santvoort te lezen. Moeilijk valt

het hier echter nog aan Dirk Santvoort te denken, zoodat men zedan ook maar op naam van Abraham Santvoort heeft gebracht.

Het zijn niet deze kinderen geweest die de familie hebben voortgeplant, welke de galerij naliet, maar hun broeder Dirk Alewijn Dirksz, die in 1682 geboren werd en in 1742 stierf. Hij koos zich in 1717 een levensgezellin in den persoon van Bregtje Looten en hij bewaarde de (thans hoogst zeldzame) penning op de gouden bruiloft van hun ouders, Jacob Loten (geen Schepen, zooals de Catalogus zegt, maar wel, sinds 1715, Raad der Stad Amsterdam) en Duyfje van de Poll (waarschijnlijk een dochter van Harmen Jansz v.d. Poll, wiens moeder Duyfje van Gerhwen heette), benevens hun portretten, door Michiel de Musscher. Bij dezen schilder, van wien trouwens beter werk bestaat dan dit, begint men de kunst met reuzenschreden te zien achteruitgaan: de kleuren-harmonie die aan de portretten van Maes nog zulk een aangenaam aspect geeft, al is de kracht en oorspronkelijkheid der oude meesters verloren gegaan, maakt plaats voor bontheid, de draperie der costumes wordt gezochter en onnatuurlijker. Daarentegen zag ik zelden karakteristieker rococolijstjes dan die deze portretten omgaven, welke nog ƒ390.- mochten gelden.

Nog meer achteruitgang is te bespeuren in de portretten van Dirk Alewijn en zijn Brechtje zelve, geschilderd door zekeren D. Valkenburg in 1720. Hier komt voor 't eerst de ovale vorm voor der schilderijen, die echter niet lang heeft stand gehouden.

In 't midden der achttiende eeuw mocht Amsterdam nog altoos op goede portretschilders bogen en keerde men tot de oude soberheid op 't punt van bijwerk terug. Van een der voornaamste meesters uit deze periode, J.M. Quinckhardt, waren portretten aanwezig van de beide zoons van Dirk Alewijn en Brechtje Looten.

Bijzonder mooi waren deze portretten niet en men kan ook niet zeggen dat de liefhebbers ze elkander tot hooge prijzen betwistten, want zij brachten respectivelijk de kapitale sommen op van ƒ 5.- en ƒ 7.-!

Van den jongsten zoon, Mr. Frederik Alewijn, die (in 1762), even als zijn vader (in 1720), Schepen werd, was er een pastelportret, zoodat deze liefhebberij ook in de familie-galerij vertegenwoordigd was. Deze Alewijn is twee malen gehuwd geweest, in 1758 met Suzanna Christina Huyghens en in 1768

met Barbara Maria Fabricius. Hij verleende zijn geslacht een nieuwen glans, doordat hij het tot Burgemeester van Amsterdam bracht, en wel in den jare 1789, waaruit wij mogen opmaken dat hij bij de Oranje-partij in een goed blaadje stond. In 1795 werd hij dan ook door de toen zegevierende partij naar huis gezonden.

Van zijn zoon Frederik, geb. 1775, was er een curieus portret (door J. van den Ende) in Bataven-costuum, met een gestrikten langen witten das en met sluik neergestreken haar, want de pruik had dit jonge mensch reeds ter zijde geworpen. Met hem verdwijnt de familie Alewijn uit de Amsterdamsche regeeringskringen. Terwijl zijn oudere broeder Willem, wiens nageslacht in de mannelijke lijn uitgestorven is, met Maria Backer en later met Sophie Huydecoper huwde en zijn zuster Brechtje met den Baron Boetselaer, die in 1814 burgemeester van Amsterdam werd - trok Frederik zich in Noord-Holland terug en huwde in 1799 Margaretha, de dochter van den Hoornschen Burgemeester Opperdoes, naar wien zijn oudsten zoon, Pieter, zich Opperdoes Alewijn noemde; deze werd in 1815 in den adelstand verheven en trouwde in 1828 met eene Snouck van Loosen, wier portret, door J.A. Kruseman in 1850 geschilderd, zulk een vermakelijk incident op de verkooping te weeg bracht. Want nadat dit portret - zoo sterk contrasteerende met de zaal vol oude kunst - gedurende de kijkdagen tot spot van iedereen had gestrekt, hoorde men het tot elks verbazing opjagen tot vierduizend gulden. De pas te Enkhuizen overleden zuster van Mevr. Opperdoes Alewijn had namelijk last gegeven te zorgen dat dit portret niet ‘op een stalletje’ kwam, en aan de bewindvoerders van den boedel van wijlen D.M. Alewijn, notaris te Hoorn (den broeder van den kinderloos overleden Jhr. P. Opperdoes Alewijn), voor wier rekening thans de geheele portretverzameling werd verkocht, was dit niet onbekend gebleven.

Als het gerucht waarheid behelst dat de familie-portretten van Jufvr. Snouck, volgens bepaling van het testament, voor den brandstapel bestemd zijn, dan zal dit portret ongetwijfeld in dat lot deelen en de nakomelingschap dus verstoken zijn van het genoegen het damesportret uit het midden der negentiende eeuw te zien, waarvoor, vijf en dertig jaar nadat het geschilderd was, nog ƒ 4000.- werd besteed!

D.C. MEIJER Jr.

Een bundel oude liederen.

Nederlandsche Liederen uit vroegeren tijd, uitgegeven door J.H. Scheltema Leiden, E.J. Brill. 1885.

Rondeel.

't Za, voegje by de bak,
O Amstels grage Smullen!
Men schaft Zang, Rijm en Quak,
't Za, voegje by de bak.
Hoor, of hier iets ontbrak,
Men zal u weêr gaan vullen
Een beter schotel strak.
't Za, voegje by de bak,
Doorsnuffeld deze prullen.
WILLEM SCHELLINCKS.

Met deze woorden wekt de Heer Scheltema ons op in het bovengenoemde boek, door hem ‘aan de Nederlandsche Muze gewijd.’

Menig ‘grage smul’, hoewel verwittigd, dat hem slechts ‘prullen’ wachten, zal met eenige drift naar het net uitgevoerde boekdeeltje grijpen.

Immers - er was een tijd, waarin de Nederlandsche liederen der Nederlandsche Muze niet onwaardig waren. In de 15de en 16de eeuw bezat ons volk een liederenschat, welke met dien der meeste Europeesche volken van dien tijd mocht wedijveren.

Er waren schoone, geestelijke liederen, waarin het kinderlijk vrome, middeleeuwsch gemoed zich uitstortte; er waren wereldlijke liederen vol poëzie, waar zij beeldjes uit het verleden schetsten

tintelend van dartelen levenslust, waar zij de samenleving dier dagen ten onderwerp hadden, vol gloed en hartstocht, waar zij de grootsche gebeurtenissen der 16de eeuw in woorden en melodieën vertolkten. Het was een liederenschat, rijk aan afwisseling van vormen als van stoffen, rijk aan poëtische en muzikale schoonheid, rijk vooral aan waarheid en eenvoud.

Niet, alsof men ook hier niet op de keerzijde van den penning zou kunnen wijzen! Was er afwisseling van vormen, er was ook overlading of gebrek aan harmonie, de eenvoud werd wel eens platheid; ook verwijlden de dichters dier liederen te dikwijls alleen bij het lage in het leven, en verheffen verschillende hunner voortbrengselen zich niet boven het middelmatige. Maar ook na aftrek van hetgeen geringe dichterlijke waarde bezit, blijft nog genoeg schoons over, waarvan ook volgende geslachten konden genieten. In het eerst deden deze dat niet; zij bekommerden zich weinig of niet om de oude liederen, maar dichtten nieuwe. Ook in de lyriek der 17de eeuw zijn vele schoone, zangerige liederen aan te wijzen. Wel zal men deze hoofdzakelijk moeten zoeken bij Vondel, Hooft, Breero, Starter e.a., maar toch ook in de honderde liedboekjes, waarin de voortbrengselen der ‘dii minores’ werden opgenomen, kan men menig fraai lied vinden. Toen de voorname dichters gestorven waren en niet door andere werden vervangen, toen onze poëzie gedurende de 18de eeuw steeds in gehalte verminderde, bleef men nog altijd liederen dichten, doch van kunst was welhaast geen sprake meer. De goede liederen uit de 18de eeuw zijn te tellen.

Onder dat alles waren de middeleeuwsche liederen vergeten en zij bleven vergeten, totdat in den aanvang der 19de eeuw ook te onzent de historische zin ontwaakte, totdat ook ons volk de begeerte voelde ontstaan en trachtte te bevredigen, de geschiedenis zijner ontwikkeling te leeren kennen. Toen richtte men het oog op onze letterkunde van vroegeren tijd, toen kwamen ook de oude liederen weer te voorschijn uit de schuilhoeken, waarin zij zoo lang gesluimerd hadden: uit Duitsche en Nederlandsche bibliotheken, uit archieven, uit lang vergeten en zeldzame liederboeken; ook de weinige, die nog leefden in den mond des volks, werden opgeschreven en ter kennisse van het algemeen gebracht. En sedert hebben Duitschers en Nederlanders, vooral Zuidnederlanders, zich moeite gegeven, om onze liederen uit vroegeren tijd beter te leeren kennen en de uitkomsten hunner onderzoekingen ook in ruimer

kring bekend te maken. En niet zonder reden: Ieder, die Böhme's voortreffelijk ‘Altdeutsches Liederbuch’ kent, het standaardwerk, waarin de schoonste Duitsche liederen van de 12de-17de eeuw met hunne melodieën zijn opgenomen, zal kunnen beseffen, wat zulk eene verzameling voor een volk waard is. Met het oog op dat boek schreef ik vroeger, wat ik gaarne nog onderschrijf: Hoe hartelijk zou ik er mij in verheugen, indien ook voor onze liederen iets dergelijks gedaan kon worden. Indien een ‘*Nederlandsch Liederboek*’ kon worden uitgegeven, waarin de schoonste liederen van de 14de tot het eind der 17de eeuw met hunne melodieën waren opgenomen, waarin noch eene degelijke inleiding noch de vereischte toelichtingen te vergeefs werden gezocht, kortom een werk dat waard zou zijn nevens dat van Böhme geplaatst te worden. Welk een invloed ten goede zou zulk een werk kunnen oefenen, vooral in onzen tijd, die zweert bij de muziek!

Ondertusschen zijn wij nog lang niet zoover en moet er heel wat gewerkt worden, voordat wij aan dergelijke grootsche plannen kunnen denken. Het boek, welks titel ik hierboven neerschreef, is alvast eene poging, om meer belangstelling te wekken voor onze liederen uit vroegeren tijd. Uit de ‘Voorrede’ verneemt men, dat de Verzamelaar zich reeds eenigen tijd bezig houdt met ‘het zoeken naar overoude liederen en melodieën’, die hij prijst om hunne schoonheid. Niet deze echter geeft hij ons in bovengenoemden bundel. Het is den schrijver gebleken, dat ‘het ontwikkeld publiek in de dagen van het Gemeenebest zóó beslist den rug had toegekeerd aan de zangen der middeleeuwen, dat daarvan nog maar alleen sporen waren aan te treffen in aloude, toen nog in de herinnering levende melodieën, waarop nieuwe iederen werden gedicht.’

Tegen de juistheid dezer opmerking valt niet veel in te brengen. Wij ezen dan verder: ‘Gaandeweg heb ik toen de hierachter volgende iederen verzameld, welke ik van genoegzaam belang achtte om tot een bundel vereenigd in druk te geven, in de hoop in staat te zullen zijn later een bundel liederen van ouder dagteekening te laten volgen.’

Hier is verschil van meening mogelijk. De schrijver acht deze iederen ‘van genoegzaam belang’ om ze in druk te geven; ik voor mij zou gewenscht hebben, dat zij nooit in druk waren verschenen. Om rekenschap te geven van deze uitspraak, zal ik den inhoud der verzameling kortelijk bespreken.

De liederenreeks vangt aan met een zestal vaderlandsche liederen: vier ter eere van het Huis van Oranje, een loflied op Friesland en een op Holland. Zondert men het Wilhelmus uit, dan bevatten die liederen grootendeels slechts treurige rijmelarij van dit allooi:

> Al door het bruyzen van den vloed
> Krygt menig zeeman kleynen moed,
> Als Thetys met veel homplen
> Haar in den grond komt domplen.

'Van proeven te geven van historische liederen heb ik mij onthouden', zegt de schrijver, 'alleen een viertal liederen ter eere van vorsten uit het Huis van Oranje meende ik te moeten laten voorafgaan.'

Mij herinnert deze handelwijs levendig aan den gebruikelijken dronk op 'Vaderland en Vorst', waartoe bij feestelijke gelegenheden de aanwezigen worden uitgenoodigd. Ik heb allen eerbied voor dergelijke royalistische, vaderlandslievende gezindheid, waar zij zich openbaart in een kolonel der schutterij; in een uitgever van oude liederen mag ik haar met andere maat meten. Heeft het Nederlandsche volk ter eere van de vorsten, wien het zooveel verplicht is, geene betere liederen gedicht en gezongen dan de genoemde, heeft de volkstrots zich niet geuit in zinrijker, welluidender liederen dan het hoogstens middelmatige loflied op Friesland of de jammerlijke opsomming van steden, die 'Lof van Holland' heet, dan is er niet de minste reden, om nog in onze dagen zulke liederen in ruimen kring te verspreiden.

Hierop volgen eenige geestelijke en stichtelijke liederen. Dat de verzamelaar Vondel's Kerstlied opnam, is natuurlijk, maar wat te denken van het opnemen van No. X, XI, XII en andere, die niets dan slecht berijmd proza en platte moralizaties bevatten? Niet beter zijn de Paaschliederen en Vastenavondsliederen en wie zal de opneming billijken van een boertig Drie-Koningslied in Vlaamsch dialect met regels als:

> De staer en wau niet voart goan
> En Jappe sloeg zain Waif,
> En Melse bont er ien Koortken oan
> En Balte droayde so staif.

een lied met vieze woorden, die door den verzamelaar met ..... worden aangeduid?

De wereldlijke liederen, meerendeels minneliederen, nemen het grootste gedeelte van het boek in. Naar aanleiding van Hooft's fraai lied ‘Zal nemmermeer gebeuren mij dan na dezen stond,’ dat door den Drost gesteld was op de wijze van ‘het daghet uit den Oosten’, geeft de Heer Scheltema ons hier verschillende bewerkingen der melodie van dit beroemde lied. Het vaststellen der oude melodieën is zeker een der moeilijkste gedeelten van de moeilijke taak, welke een uitgever van oude liederen op zich neemt. Gaarne wil ik aannemen, dat de Heer Scheltema zich in dezen veel moeite gaf; maar hoe komt hij er toe te midden van 17de-eeuwsche liederen en terwijl hij de oudere liederen bijna geheel ter zijde laat, eene proeve van vergelijkende muziekstudie te geven, die betrekking heeft op een lied, dat minstens uit de 15de eeuw dagteekent?

Onder de minneliederen zijn er enkele, die welgekozen zijn. Terecht heeft de verzamelaar zich hiervoor gewend tot Hooft, Vondel, Breero, Starter, Jan Luiken en anderen. Ik mag echter niet verzwijgen, dat er vele liederen vooral van Breero en Starter zijn opgenomen, die beter achterwege waren gelaten, terwijl andere en vrij wat fraaier liederen niet werden opgenomen. Ook is aan verschillende liederen van dichters van den tweeden en derden rang hier eene plaats gegund, die zij m.i. geenszins verdienen. Dat een paar ‘Knipzangen’ van Hooft en Vondel werden opgenomen, kan men billijken; maar wat doen wij met een tiental bladzijden vol Knipzangen en van de alleronbeteekenendste? Het schijnt wel, dat de Heer Scheltema in zijn overigens rechtmatigen ijver voor de melodieën, het letterkundig gedeelte van het lied geheel over het hoofd heeft gezien. Hoe iemand met een weinig smaak er toe kan komen, in onzen tijd het groote publiek liederen aan te bieden als No. LXV, LXXIII, LXXX, LXXXII, LXXXIV en andere, is mij onbegrijpelijk. Wat denkt men b.v. van coupletten als de volgende:

U lipjes rooder als root Korael
Ja rooder als roode karsjes schijnen,
U kleene tandetjes altemael
Staen proncken als Paerlen in Robijnen
De aessem, de waessem die van jou gaet
Ruyckt als Kaneel en Muskeljaet,
Of Fortunates ghebraedt.

of

Maer neen zy schynt van Marmersteen geboren
Zy schynt gegoten van klinklaer Metael,
Haer Hert is van Yvoor, ik moet versmoren,
Zy is zoo hart gelyk het hartste Stael.

en

'K mot ook uitten duitshart zoene
Maisje, op je krulde wang.
'k Zelje mitme beerd niet boene
Deerom weest niet eensjes bang.

'k Zou je zo kornelisduimle
Gort! bilo! gans kruike! hats!
Ho! dat znobblend zoete kruimle
Acht ik als een ton vol schats.
etc.

De lezer lette er op, dat de *s* in dit laatste lied overal als *z* wordt uitgesproken - bij wijze van grap.

Het dozijn drinkliederen, dat de Heer Scheltema eene plaats in zijnen bundel waardig keurde, is grootendeels van even gering allooi als de daarop volgende ambachtsliederen; de scharenslijper, de zeilenmaker, de smid en anderen komen achtereenvolgens aan het woord, de klapperman en de vuilnisman ontbreken. De weinige leugenliederen, welke hier eene plaats vonden, zijn buitengewoon laf. Andere en betere daarvoor in de plaats te stellen, zou den verzamelaar onmogelijk zijn geweest, want in de 17de en 18de eeuw waren er geene betere en ook in onze oudere letterkunde zijn zij uiterst schaarsch. Maar waartoe ze opgenomen?

Na zooveel onbeteekenende of laffe liederen schenkt het aardige liedje ‘van 't Molenarinnetje’ ons een oogenblik van genot, maar in het volgende oogenblik wordt dat genot reeds weer verstoord door de bedenking, of dit lied op zijne plaats is in dit boek. Het is waar - onder ‘liederen uit *vroegeren* tijd’ kan men *alle* liederen begrijpen, ook de alleroudste; doch, waar liederen der 17de en 18de eeuw bijna uitsluitend werden opgenomen, geeft het weinig pas plaats te verleenen aan een lied, dat zeker veel ouder is en minstens tot de 16de eeuw behoort. Dezelfde opmerking

geldt de aardige dansliedjes ‘van het Kwezeltje,’ ‘van het Patertje’ en ‘van Rosa.’ Na van het lied: ‘Al mijne eendjes zwemmen in het water’ benauwend veel te hebben medegedeeld, eindigt de verzamelaar met een zijner verzameling waardig stukje. Het is een lied van 72 regels, die de aanvangsregels van 72 verschillende liederen uitmaken en samen een even laf als onzinnig geheel vormen. Ik zie mij genoodzaakt, hier een couplet mede te deelen:

Lieve vryheid zoet van 't leeven.
Wat is 't Boereleeven zoet.
En Jupiter is verheeven.
Voor de deur van myn gemoet
Toen ik laatst myn Gytjes weiden.
Tryn myn Engel myn Godin
Ik ging myn laatstmaal vermyden.
Alidaatje, Koningin.

Op deze liederen volgt eene bibliografische beschrijving van ‘Liedboekjes aanwezig ter Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage’; eene bibliografie, die alles is behalve bibliografie. Niemand za het, meen ik, een onredelijken eisch achten, indien men verlangt in eene beschrijving van liedboekjes, *slechts* liedboekjes te vinden. Gaat men de lijst echter na, dan blijkt, dat zeker 50 van het 300tal opgegeven boekjes niet onder die categorie kunnen gerangschikt worden, dat in verschillende er van niet eens liederen voorkomen. Het schijnt mij toe, dat de Heer S. alle boekjes in 8°, 12° enz. der Koninklijke bibliotheek, die maar eenigszins in aanmerking kwamen, op stapeltjes voor zich gelegd heeft en toen maar door dik en dun aan het schrijven is gegaan.

Bibliografen van professie zullen zeker nog geheel andere feilen opmerken. Ik laat het bij dit eene staaltje en wijs nog slechts op de uiting van een kwaad geweten, die de opsomming besluit: ‘..... bovenstaande Lyst, *schier uitsluitend* liedboekjes betreffende enz.’ Naamlijsten van dichters, kenspreuken, graveurs, drukkers en uitgevers besluiten het werk. Zijn deze lijsten nauwkeurig, wat ik wel vermoed, dan vormen zij een niet onbelangrijk deel van het boek. Over de waarde dezer verzameling voor de geschiedenis onzer muziek heb ik niet gesproken, omdat ik daarover niet genoegzaam kan oordeelen. Eene enkele opmerking wil ik mij nochtans niet ontzeggen.

Indien de Heer Scheltema beweert, dat men tot nog toe betrekkelijk zoo weinig heeft gedaan voor de studie van de melodieën onzer oude liederen, dan ben ik het daaromtrent volkomen met hem eens. Maar waarom dan niet daaraan tijd en vlijt besteed? Dáár ligt nog een ruim veld ter bearbeiding en grootendeels ligt het braak. En dan, indien hij al onze kennis der oude melodieën wilde vergrooten, waarom dan niet zoover mogelijk teruggegaan? Op oude melodieën toch werden nog in de 17de en 18de eeuw nieuwe liederen gesteld. Vroeger, in de 14de, 15de en een deel der 16de eeuw, had de melodie, meen ik, ook meer beteekenis dan later. Toen werden Nederlandsche liederen niet zelden gedicht door mannen, die tevens muzikale ontwikkeling bezaten en ook zelf wel eens eene melodie componeerden; toen waren tekst en melodie soms van één persoon afkomstig en is het aantal melodieën in verhouding tot het aantal liederen veel grooter dan later, al stelde men ook toen liederen op reeds bestaande wijzen.

In de volgende eeuwen - de laatste helft van de 16de, de 17de en de 18de - werd het aantal liederen overstelpend groot en nam het aantal oorspronkelijke of overgenomen melodieën, naar ik meen, niet in die mate toe. Er zijn vele wijzen, die letterlijk als ‘passe-partout’ dienen en waarop telkens weer nieuwe liederen worden gesteld. Verreweg de meeste liederen zijn gesteld ‘op de voys’ van een ander lied. Het komt er dan op aan, dat lied te vinden, dat het eerst op die wijs gesteld of misschien tegelijk met de wijs vervaardigd werd. Om dat te kunnen doen, moet men een register hebben van alle liederen en wijzen van den vroegsten tijd tot een zeker ander tijdstip, dat men zelf kan vaststellen. De ‘Vereeniging voor Noordnederlandsche Muziekgeschiedenis’ geeft zich dan ook reeds sinds lang moeite, een dergelijk register tot stand te doen komen. Alleen zóó kan men een vasten grondslag verkrijgen, waarop later kan worden voortgebouwd.

Ik heb de taak, mij door de Redactie opgedragen, naar mijn beste weten volbracht. Aangenaam was zij niet, doch mijne belangstelling in de zaak is te groot, dan dat ik om redenen, die een persoon gelden, van het volbrengen dier taak zou willen afzien. Den Heer Scheltema te kwetsen, is geenszins mijn doel geweest; ik heb alleen protest willen aanteekenen tegen het verspreiden van een boek, dat slechts kan dienen, om het aantal onbillijke oordeelvellingen over onze letterkunde te vermeerderen en het peil van

den smaak te verlagen. De Heer Scheltema heeft zijnen bunde liederen ‘aan de Nederlandsche Muze’ gewijd en zijne ‘Voorrede’ besloten met den wensch: ‘dat deze bundel een welkom onthaal moge vinden, overal waar de Nederlandsche taal in eere wordt gehouden.’

Hoe de heer Scheltema zich de Nederlandsche Muze voorstelt, weet ik niet; wel durf ik beweren, dat de meeste dezer liederen haar zouden verlagen tot eene liedjeszangster. En wat de eer der Nederlandsche taal aangaat - eer is teer en licht gekwetst. Wie de eer zijner taal liefheeft en daarbij ook maar een weinig smaak bezit, kan het niet anders dan betreuren, wanneer door een der weinigen, die misschien in staat zouden zijn onze oude liederen in beperkten kring te doen herleven, die schoone taak zoo averechts wordt uitgevoerd. Ik ontken niet, dat die taak zeer moeilijk is. Zij eischt veel en velerlei in hem, die haar op zich neemt: zij eischt kennis van muziek en muziekgeschiedenis, kennis onzer oudere letterkunde in het algemeen en onzer liederen in het bijzonder; zij eischt een goeden smaak, zij eischt vooral ook, dat men voeling gehouden hebbe met het publiek, tot hetwelk men zich richt.

Moge het dan ook iets langer duren, voordat een bundel wetenschappelijk uitgegeven oude liederen het licht ziet, er is geen ‘periculum in mora’ en de belangstelling, welke men in beperkten kring voor onze oude liederen gevoelt, is nu reeds levendig genoeg, om geen ‘haestighen spoet’ te maken, gelijk onze voorvaderen zeiden.

G. KALFF.

De rechtsbronnen der stad Utrecht.

De Middeleeuwsche Rechtsbronnen der stad Utrecht, uitgegeven door Mr. S. Muller Fz., Archivaris van Utrecht, 2 deelen. 's Gravenh. 1883.
Inleiding tot de Middeleeuwsche Rechtsbronnen der stad Utrecht, door denzelfden, 1885.
Glossarium, behoorende bij de M.R.d.s.U., door denzelfden, 1885.
(Uitgaven der Vereeniging tot het uitgeven der bronnen van het oude vaderlandsche recht).
Stukken betreffende den strijd der Bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten, uitgeven door Mr. S. Muller Fz. (in de Bijdr. en Meded van het Histor. Genootschap te Utrecht, IXe deel).

Met het glossarium, dat in de laatste dagen van het vorige jaar verscheen, is thans dit omvangrijke werk voltooid. Het komt mij voor dat het als model kan dienen van hetgeen een uitgaaf van de rechtsbronnen eener stad behoort te zijn. De verzameling is met oordeel bijeen gekozen; zij bevat noch te weinig noch te veel. De tekst is met kennis van zaken uit de verschillende handschriften vastgesteld en met zorg, bijna zonder fouten, gedrukt. Minder gewone rechtstermen, die een behoorlijk voorbereidend lezer toch nog zouden ophouden, worden in het glossarium verklaard. Eindelijk en voornamelijk, een uitvoerige inleiding maakt het bestudeeren van den tekst voor de mannen van het vak gemakkelijk en geeft aan hen, die zich den tijd niet gunnen om zelf in de mijngroeven te arbeiden, de groote resultaten, die er uit te trekken zijn, in systematische orde en kort bestek bijeen.

Alleen over die Inleiding waag ik het hier een enkel woord te zeggen. Mijn opmerkingen over den tekst en de verklarende woor-

denlijst zouden in dit Tijdschrift niet op haar plaats zijn en slechts vervelen. Het is mij ook niet te doen om rechtsgeleerden aan het bestudeeren der bronnen te helpen, maar om uit ruimer publiek lezers te winnen voor de Inleiding, die waarlijk is wat onze Engelsche naburen ‘leesbaar’ plegen te noemen. Taal en stijl zijn juister en netter dan men in boeken van deze soort gewoon is, en de uiteenzetting van de stof, het plan van het boek, is natuurlijk en doelmatig, en maakt het volgen van het betoog gemakkelijk en aangenaam tevens.

Het zijn de rechtstoestanden van het Sticht onder de Bisschoppelijke regeering, waarmee de schrijver ons bezig houdt. Toen zij in 1528, bij het overdragen van het wereldlijk bewind aan Karel V, zoo wezenlijk veranderd werden, dat zij wel gezegd kunnen worden afgeschaft te zijn, beriep zich de Keizer, om zijn diep ingrijpende hervorming te rechtvaardigen, op de getuigenis der regenten en rechters van de stad zelf, volgens welke ‘er drie manieren van rechten gehouden werden, te weten: raedt-recht, schepenen-recht ende oudermans-recht, deur welcke in deselve stadt die justitie ende politie diverselyck, confuselyck ende sonder goede ordene tot noch toe geadministreert is geweest’. Wat was dat voor drieërlei recht, dat een zoo ongunstig oordeel verdiend had? In den tijd van Keizer Karel waren er genoeg, die deze vraag hadden kunnen beantwoorden. Maar weldra, nadat nieuwe tijden waren aangebroken en een volledige omwenteling in de toestanden was voorgevallen, ging de herinnering van hetgeen voormaals bestaan had verloren. Onder de Republiek zou misschien niemand in staat zijn geweest om de vraag naar behooren op te lossen. Zelfs hij, die zich jegens de rechtsgeschiedenis der provincie en der stad zoo uitnemend verdienstelijk heeft gemaakt, Johan Van de Water, de uitgever van het Groot Placaatboek van Utrecht, kon zich slechts een gebrekkige voorstelling van de aloude rechtsbedeeling maken, en beklaagt zich herhaaldelijk, dat een of ander punt hem ‘vrij duister en zoo licht niet om te zeggen’ voorkwam. In onzen tijd, na den ondergang der Republiek en sedert de omwenteling in wetgeving en rechtspraak, die er het gevolg van was, zijn de laatste sporen der oude toestanden volkomen uitgewischt en herinnert nauwelijks een enkele spreekwijs er nog aan, die in den mond des volks toevallig is blijven leven. Ook verschilde de rechtspraak der Bisschopsstad zoo zeer van die der Hollandsche steden onder haar Graaf, en van de

Geldersche onder haar Hertog, dat zelfs de geleerden, die in onze dagen hun studie maken van de rechtsgeschiedenis in die provinciën, verlegen staan, als het er op aankomt te beschrijven hoe het eigenlijk met het drieërlei recht van Utrecht gesteld was, waarover de Keizer het doodvonnis heeft uitgesproken. Zelfs toen de twee deelen der Rechtsbronnen, waarin het antwoord op die vraag lag opgesloten, eindelijk voor hen lagen, waren er onder hen die, hoe aandachtig zij ze bestudeerden, het toch niet ontdekken konden - ik voor mij althans moet erkennen dat het mij zoo gegaan is. Eerst de Inleiding gaf mij, en waarschijnlijk mij niet alleen, het noodige licht om in dien doolhof mijn weg te vinden. Nu werd, zoo al niet alles, toch veel van het eigenaardige der Utrechtsche rechtsgewoonten en rechtsinstellingen duidelijk, en bleek het, wat Karel V met dat drieërlei recht, waarover hij zoo weinig tevreden was, bedoelde.

Op zich zelf ware het reeds een gewichtige dienst, dien ons de Inleiding bewees, zoo zij het bij deze beschrijving van wat eens bestaan heeft, had gelaten. Maar haar verdienste is veel grooter: zij toont ons tevens aan hoe die toestanden ontstaan en allengs geworden zijn. Naar den eisch onzer hedendaagsche wetenschap vorscht zij den gang der ontwikkeling na, en toont hoe het recht van den Raad en het recht der Oudermans zich naast het aloude en oorspronkelijke recht der Schepenen baan hebben gebroken. Zoodoende verruimt zij het veld van haar nasporingen aanmerkelijk. Zij houdt op zuiver rechtsgeleerd te zijn, zij betreedt het gebied der staatsgeschiedenis. Want de strijd der rechten onderling is niet te verstaan als men den strijd der partijen in de stad niet tevens gadeslaat. Het schepenrecht is het recht van den landsheer en van de aanzienlijken in den staat; aan de opkomst en verheffing der lagere volksklassen danken het raadrecht eerst en vervolgens het oudermansrecht, dat is het recht der gilden, hun oorsprong. Het veldwinnen dier bijkomende rechten spiegelt ons dus het toenemen van den volksinvloed in den loop der tijden af. Van de politieke geschiedenis van het Sticht weten wij, helaas, maar zeer weinig, nauwelijks meer dan noodig is om het ons te doen bejammeren dat er door de tijdgenooten zoo weinig van te boek is gesteld. Alleen de constitutioneele geschiedenis, die voor het eerst in deze Inleiding met de noodige geleerdheid en met historischen zin wordt behandeld, is in staat om eenigermate de leemte der kronieken

aan te vullen. Vandaar mijn hooge ingenomenheid met deze Inleiding. Elke bijdrage voorzeker tot de middeneeuwsche rechtsgeschiedenis komt ook aan de staatsgeschiedenis ten goede; maar bijna nergens in die mate als hier. Onder het lezen voelt men de burgerij leven en streven en gedurig, zij het ook met horten en stooten, vorderen op den weg naar de gelijkheid van allen voor de wet, die in onzen tijd zoo goed als bereikt is.

Natuurlijk wordt onze weetlust niet verzadigd met hetgeen hier, in deze eerste proeve, wordt aangerecht. Het zijn slechts de hoofdpunten in den gang der ontwikkeling, die vooralsnog worden vastgesteld. Maar wij mogen van den schrijver, wiens eerstelinge op dit gebied zoo bijzonder gelukkig is uitgevallen, ook nog meer verwachten. De hoop is gewettigd dat, zoo hij aah het hoofd der Archieven van Stad en Provincie geplaatst blijft en zoo hij de werkkracht behoudt, waardoor hij zich thans onderscheidt, de schets, die hij in deze Inleiding ontworpen heeft, mettertijd door hem zal worden uitgewerkt tot een volledige constitutioneele geschiedenis van Utrecht. Onder onze tijdgenooten is hij de eenige die zulk een werk kan ondernemen, waartoe behalve eigenaardige talenten en voorstudiën bovenal een allesomvattende kennis der lands- en stadsarchieven vereischt wordt. Slechts een begaafde en volijverige archivaris gelijk hij kan zich een zoo volledige kennis verwerven. Maar hij verwerft ze dan ook zeker. Geen dag, aan archiefarbeid besteed, of hij levert zijn bijdrage, groot of klein, en nu eens de schets getrokken is, vindt elke bijdrage terstond haar plaats en vult een gaping aan. Wel is waar dat voor het oudste, en daarom in de ontwikkeling het belangrijkste, tijdvak de bouwstoffen in de archieven uiterst schraal zijn. Maar een scherpziend navorscher wordt soms in bescheiden van later dagteekening iets gewaar, een vergelijking met vroeger, een toespeling op het verledene, dat hem van hetgeen vooraf is gegaan als het ware een schaduwbeeld te zien geeft, waaraan zijn verbeeldingskracht leven schenkt. Vooral is dat waar van rechtsgebruiken. Zij bewaren soms ingewikkeld het wezen van voormalige instellingen, dat zeker aan het ongeoefende oog der menigte ontgaat, maar door een geoefend kenner, met analoge toestanden van elders vertrouwd, op het eerste zien vermoed en weldra ontdekt wordt.

Geen twijfel of een dus onophoudelijk voortgezet onderzoek zal niet slechts aanvullen wat thans nog ontbreekt, maar ook in het reeds geleverde fouten aan het licht brengen, door een nog onvolledige

kennis van den rijken voorraad der archieven veroorzaakt. Er komen in de Inleiding beweringen voor, voor wier juistheid ik althans geen borg zou durven blijven. Veel moet nog op nieuw ter toetse worden gebracht, eer het voor echt en zuiver erkend mag worden. Ik vrees zelfs dat een der onderwerpen, die de schrijver met bijzondere liefde behandelt en aanprijst, bij nader inzien en vernieuwd onderzoek niet tegen de kritiek bestand zal zijn. Ik bedoel de beteekenis der vermaarde keur van Allerheiligen-avond van het jaar 1300 voor de politieke geschiedenis van de stad. Naar mijn bescheiden meening heeft de schrijver zich hier niet van overdrijving vrij gehouden. Ook op andere punten waag ik het, hoewel met schroom, van hem te verschillen; het is hier echter de plaats niet om rekenschap van mijn twijfel te geven. Mijn bedoeling met deze aankondiging is geen andere dan de aandacht van velen te vestigen op het merkwaardige boek en tevens den schrijver hulde te brengen en dank te zeggen voor zijn moeitevollen arbeid, die mij evenveel genoegen als nut verschaft heeft.

R. FRUIN.

De Waalsche kerken in de Nederlanden.

Bulletin de la Commission pour l'histoire des Eglises Wallonnes. 4e livraison. La Haye, Martinus Nijhoff. 1885.

Wij eindigden (*Gids* van Augustus 1885) ons beknopt verslag van de derde livraison in de verwachting, dat wel niet vóór het jaar 1886 eene volgende livraison het licht zoude zien.

De Waalsche Commissie, gedachtig aan hare toezegging, heeft ons echter nog in 1885 met eene vierde livraison verrast, en wel aan den vooravond van den dag, waarop de herroeping van het Edict van Nantes herdacht wordt.

Juist dit tijdstip had ons een andere inhoud doen verwachten, dan wij op het sommaire vonden vermeld. Wij hoopten op eene bijdrage met die herdenking in betrekking staande en vonden ons bij de voorloopige inzage teleurgesteld: de Waalsche Commissie heeft aan deze livraison geen karakter van actualiteit willen geven[1)].

Zij begint met een overzicht van den dag harer benoeming op de Reunie van Nijmegen in 1878. - Het is door haren secretaris Dr. W.N. du Rieu opgesteld, naar aanleiding van een besluit om bij het Jaarrapport over 1883-84, een kort overzicht te geven van de vroeger uitgebrachte rapporten.

1) Uit een ons welwillend toegezonden afdruk van het discours door Dominus Perk te Amsterdam uitgesproken bij gelegenheid van de Reunie in den Haag op 18 Juni 1885 en volgende dagen gehouden, is ons gebleken, dat het tweede deel van het Bulletin daarmede zal beginnen. Het moest als inleiding strekken voor al de herinnerings-predikatiën, die op 18 October in de verschillende kerken zouden worden gehouden en te gelijk eene aansporing zijn om ruim te geven in de uit te schrijven collecte.

Voortaan hebben wij jaarlijks zulk een rapport in het Bulletin te verwachten: indien de Commissie voortdurend zulk eene ondersteuning ook van materieelen aard mag blijven ontvangen, als zij tot dusverre van particulieren en van verschillende geleerde genootschappen heeft genoten, dan is daaruit ook een gunstige invloed voor het Bulletin te voorzien; al meer en meer zal het daardoor aan de verwachtingen beantwoorden bij het Avantpropos van de eerste livraison geuit.

Het is wederom de President der Commissie M. Gagnebin, die met eene uitvoerige bijdrage deze vierde livraison opent; zij heeft tot onderwerp de stichting van de Walenkerk in den Haag.

Het ontstaan dier kerk, meer bekend onder den naam van de Fransche kerk, is bij gebreke van bescheiden tot dusverre niet beschreven.

De Maria Kapel op het Binnenhof komt bij de Haagsche geschiedschrijvers Cretser en de Riemer onder den naam voor van de Fransche kerk of Hofkapel[1)]: ook in de bekende verzameling van P. Timareten (A. Freve) draagt zij dien naam, terwijl men uit de nieuwste beschrijving van het Binnenhof door Ising, kan zien, dat zij bereids de Fransche kerk heette, toen Wttenbogaert in 1591 tot predikant werd aangesteld.

Er was daarom nog geene Wale Gemeente: bij het eigenaardig ontstaan van den Haag was er gedurende den Spaanschen tijd voor vervolgde Wallons geenerlei drijfveer om juist naar den Haag te komen. - Het was een open vlek en bood dus voor vluchtelingen geen veilig toevluchtsoord: daarbij was er noch handel noch nijverheid, er viel dus niets te verdienen, zoodat daardoor alleen menigeen terug werd gehouden om er zich te vestigen. Zelfs de val van Antwerpen had voor den Haag geenerlei noemenswaardigen invloed. Eerst nadat de zetel der Hooge Regeering voor goed naar den Haag werd overgebracht, ontstond er eenige behoefte tot eene prediking in het fransch. Op de Synode van Leiden in de maand September 1585 was dit ter sprake gekomen en had Pierre Moreau, vroeger predikant te Gend, zich aangeboden daar tijdelijk in te voorzien. - Het duurde echter nog drie jaren, tot het voorjaar van 1588, eer dat hij door bemiddeling van prins Maurits was

1) Op de kaart van C. Elandt in 1667 uitgegeven komt zij onder No. 5 als Fransche kerk voor.

aangewezen om wekelijks des Donderdags in den Haag te komen prediken, ofschoon hij ook de vorige jaren van uit zijn standplaats Delft, zich met armen- en huisbezoek in den Haag had belast, daarin bijgestaan door aangewezen ouderlingen en diakenen.

Dit heeft echter maar korten tijd geduurd, daar hij op last van het Waalsche Synode zich naar Stade aan de Elbe moest begeven, waar eene nieuwe gemeente te regelen viel. Zoo als men begrijpt, was dit weinig naar den zin der Haagsche broeders, die zich dus maar behelpen moesten met predikanten uit de omliggende plaatsen Haarlem, Leiden en Amsterdam.

Inmiddels schijnt in het eind van 1588 toch eenige regeling tot stand te zijn gekomen, zoodat Delft en den Haag voortaan één consistorie en ééne diaconie te zamen zouden hebben, doch met een afzonderlijken diaken en ouderling voor iedere plaats.

Alleen omtrent de keuze van een predikant werd door de Haagsche broeders eenige vrijheid zich voorbehouden: ils en pourront chercher un qui leur soit propre, sans estre tenus au ministre ni à l'Eglise de Delft, doch alleen voor het geval ‘qu'ils obtiennent gage pour un ministre.’

Moreau die inmiddels van Stade was teruggekeerd, hervatte zijn Donderdagschen dienst in den Haag en bekwam van de Staten van Holland daarvoor eene tractementsverhooging van 100 livres.

Dewijl aan die bepaling eene terugwerkende kracht werd gegeven tot aan den 1sten September 1588, toen hij voor het eerst was overgekomen, acht de Heer Gagnebin daarin den grond te vinden om ook op dat tijdstip de stichting der kerk in den Haag vast te stellen.

Ondanks die voorloopige regeling kwam er geen einde aan dien onzekeren stand van zaken voor het jaar 1591, toen de Prinses Douarière Louise de Coligny met haar gevolg zich in den Haag vestigde[1)]. Schier gelijktijdig werd Wttenbogaert, die het vorig jaar tot vierden predikant bij de Hollandsch Gereformeerde gemeente was benoemd, aangewezen om in het fransch voor het Hof in de Maria Kapel op te treden.

Van dat oogenblik af kwam de Fransche Hofkapel in den Haag in de mode, deels om 's mans buitengewone welsprekendheid, deels

1) Mevrouw de Prinsesse van Oranje, zegt Wttenbogaert - *Kerckelijke bedieninge*, p. 182 - was in deze gemeente de oorzaak van de oprichting.

uit andere beweegredenen dan van geloofsijver. Ook de aanwezigheid van Prins Maurits werkte daartoe mede en eerlang werd bij Resolutie van de Staten van Holland van 19 April 1594 besloten, nevens de Maria Kapel eene tweede daarnevens gelegen kapel te openen en in te richten, ten einde de Staten, Edelen, Raden en andere Heeren van qualiteit onverlet de predikatiën te laten bijwonen.

Zonder nu met Ising (zie zijne Beschrijving van de Kapel ten Hove pag. 20 noot 2) te willen beweren, dat deze Heeren van qualiteit grooter blijk gaven van aristocratischen dan van nederlandschen zin, zoo bewijst het echter dat de Haagsche Fransche kerk meer als een Hofkapel was te beschouwen dan als eene kerk van de Waalsche Gemeente.

Daarbij komt, dat de synodale boeken niet voor het jaar 1601 eenig licht van historischen aard gaven, terwijl die van de Fransche kerk eerst met 1618, en die[1)] van de Hollandsche kerk eerst met 1620 beginnen; pour les temps anterieurs, de Heer Gagnebin erkent het met zekeren weemoed, nous devons nous borner à glaner ça et la.

Toen vervolgens Wttenbogaert den Prins als aumonier naar het leger gevolgd was en Louise de Coligny herhaaldelijk naar Frankrijk vertrokken, begon de vroegere lijdensgeschiedenis van voren af aan; eindelijk kwam ook Pierre Moreau, die van uit Delft den dienst in de Hofkapel was blijven vervullen, en daar bij nog armenen huisbezoek waarnam, in de maand December van het jaar 1600 te overlijden.

Hij had als opvolgers eerst Jean de la Motte, daarna Jean de la Haye; omtrent beider ministerie is onzen schrijver niets bekend geworden (pag. 326, 330): zij waren gewone predikanten bij de Hollandsch gereformeerde gemeente en schijnen bij beurten den dienst in het fransch in de Hofkapel te hebben vervuld, te gelijk met Wttenbogaert, voor zoo veel deze niet bij den Prins in dienst was.

Inmiddels is het tijdstip aangebroken, dat door onzen schrijver dat des querelles theologico religieuses (?) genoemd wordt. Daarvan het verloop te schetsen viel niet in zijn plan, dan alleen voor zooverre het in betrekking stond met de vestiging der Haagsche kerk.

Veel meer dan in schema bestond deze echter in 1613 nog niet: uit een ingelascht schrijven van 14 April 1613 door Ministres et

1) Althans het tweede deel, terwijl het eerste deel verdwenen is, mirabile dictu.

Anciens de l'Eglise Francaise de la Haye aan het Synode van Campen gericht, wordt met een zekere schroom het vermoeden geuit, dat er nu althans een van het Hollandsche gereformeerd afgescheiden Fransch Consistorie zoude hebben bestaan.

Over die vermoedelijke afscheiding zelve en de aanleiding daartoe wordt niets medegedeeld: noch ook over drie volgende jaren, 1614, 1615 en 1616, dan alleen dat Wttenbogaert vijf malen het Synode bijwoonde, zonder dat het blijkt of hij zijn qualiteit ontleende aan het Hollandsche Consistorie, dan wel aan een daarvan afgescheiden Fransch consistorie[1].

Plotseling vinden wij ons nu in het jaar 1617 overgebracht, de periode de crise, waaruit de nog bestaande Fransche kerk ontstaan is: uit de synodale Acten worden de brieven van Wttenbogaert en van de gedeputeerden van het Synode ons medegedeeld en een treurige schets geleverd van den toestand dier dagen.

Men weet van elders, dat het ontstaan van verschillende scheurkerken daarvan het gevolg was, totdat eindelijk prins Maurits door op 23 Juli 1617 de reeds feitelijk ingenomen Kloosterkerk in persoon te bezoeken, haar daardoor tot Princekerk verhief.

Kort daarop, den 27sten September 1617, kwam bij de Waalsche Synode te Dordrecht van hem een schrijven in, waarbij om een anderen predikant in het Fransch ter leen werd verzocht, daar velen niet langer de gewone predikanten (Jan Wttenbogaert en Jean de la Haye) wilden hooren en dus uit de kerk bleven.

Het gevolg daarvan was, dat na velerlei onderhandelingen Jean Sanisson, een uit het buitenland gevlucht predikant, voorloopig tot den dienst werd aangewezen.

Reeds had hij vroeger tot algemeene stichting in de kapel gepredikt, door den Franschen gezant Benjamin Aubery geopend[2], zoodat die localiteit al spoedig te klein en bekrompen werd. Bij

1) Wttenbogaert, *Kerck. Bed.* p. 181, zegt zelf als predikant van de Fransche taal was ik mede een lid van de Fransche Synode.

2) Omtrent die prediking in de Kapel van Benjamin Aubery hebben wij te vergeefs getracht eenige bijzonderheden op te sporen. De brieven op het Rijksarchief zijn van later dagteekening: de biographie van Aubery door Ouvré in 1853 te Parijs uitgegeven zwijgt daarover. Voor zijn talrijk gezin en kinderen, had Aubery in den omtrek van den Haag een verblijf in huur, dat aan Oldenbarneveld toebehoorde. Benjamin Prioleau, hun gouverneur, verzelde hen later naar Leiden. Zie het Album Academicum.

het verloopen van het gehoor in de Hofkapel werd dan ook al zeer spoedig bij de Synode van Delft in September 1618 op een ruimere vergaderplaats aangedrongen: het daartoe strekkend request namens la vraye Eglise francoise reformée de la Haye ingediend, werd door een attest van 30 der voornaamste ledematen gesteund: beiden vindt men hier afgedrukt.

Met ongekenden spoed werd aan het uitgedrukt verlangen voldaan, de Hofkapel op het Binnenhof tot dat einde aangewezen, ouderlingen en diakenen benoemd en geïnstalleerd, eindelijk Jean Sanisson definitief aangesteld. Hoe dit alles binnen drie maanden zijn beslag heeft gekregen, moeten wij met onzen schrijver beantwoorden: ‘nous l'ignorons.’ Maar men schreef 1618.

Met het optreden van Jean Sanisson in de Hof kapel op het Binnenhof, waar hij op 23 December 1618 plechtig werd bevestigd, mag men aannemen, dat de Walenkerk in den Haag was gevestigd: ter herinnering daaraan wordt door den Kerkenraad aan het hoofd van het eerste boek harer Acten de verklaring gesteld, die aan het slot van het stuk van den Heer Gagnebin voorkomt.

Wij eindigen hiermede ons resumé van dit zoo belangrijk stuk, dat uit ruim vijftig bladzijden bestaat. Ook al kunnen wij de stichting van de Walenkerk in den Haag niet zoo hoog doen opklimmen, als onze schrijver dit getracht heeft, noch ons vereenigen met de door hem aangenomen periodenverdeeling, ook door hem juist niet streng vastgehouden (zie pag. 331 coll. pag. 349), achten wij desniettemin, dat hij eene allerbelangrijkste bijdrage voor de Waalsche kerkgeschiedenis geleverd heeft: hij heeft ons een aantal bijzonderheden uit de Actes Synodaux medegedeeld, die of niet of zeer onvolledig bekend waren. Door zich te onthouden van de behandeling ‘des querelles theologico-religieuses’, heeft hij den kring van zijn onderzoek zich zeer beperkt, maar is daardoor gelijktijdig over menig struikelblok heengestapt. Bij eene eenigszins ruimere opvatting had hij uit de autobiographie van Johannes Wttenbogaert nog veel kunnen ‘glaneeren’, dat zeker de waarde van zijn arbeid belangrijk zoude hebben verhoogd.

Het plaatje uit Timareten, de Fransche kerk of Hofkapel voorstellende, no. 13 en 14, is daarachter overgedrukt.

Van den Heer Mr. C. Breugel Douglas ontvangen wij de tweede bijdrage in deze livraison, eene genealogie van de familie du

Peyrou, voorafgegaan door eene lithographie van het wapen van de familie du Peyrou de Bergerac.

Wij hebben met verwondering in het Bulletin deze genealogie teruggevonden, die wij reeds van vroeger kenden uit den eersten jaargang van den Nederlandschen Heraut.

Eene vraag in den Navorscher van 1878 omtrent het geslacht du Peyrou en de la Villepontoux lokte in de volgende jaargangen antwoorden en toelichtingen daarop uit.

Eindelijk kwam in den Heraut van 1884 het bovenvermelde stuk dat met de Bijlagen bijna 50 pagina's inneemt. De redactie van het Bulletin, de Commission, schijnt dus eene bepaalde aanleiding te hebben gehad, om zoo spoedig wederom op de familie du Peyrou de aandacht te vestigen.

Men zoude zoo oppervlakkig zeggen, dat het eerder in een der vele geschriften, die ook in het Buitenland over genealogie en heraldiek uitkomen, had moeten geplaatst worden: daardoor zoude voor het Bulletin ruimte zijn gebleven tot het opnemen van eene bijdrage voor het oogenblik van meerdere actualiteit.

Hoe dit zij, de herhaling in het fransch heeft hare waarde: ofschoon grootendeels eene vertaling van de Heraut, achten wij het stuk evenwel verbeterd en daarmede aan de familie du Peyrou onder de fransche protestanten eene duurzame plaats verzekerd. Zij had die trouwens reeds vroeger ingenomen in de drie uitgaven van het Dictionnaire genealogique et heraldique van la Chenaye du Bois.

Tot slot merken wij op, dat van de monographie van Frits Berthoud, I.J. Rousseau au Val de Travers - 1762 - een meer oordeelkundig gebruik had kunnen gemaakt worden, om de wederzijdsche betrekking van Pierre Alexandre tot Rousseau te doen uitkomen. Bij aandachtige vergelijking van Heraut en Bulletin zal men in de opgave van namen en jaartallen hier en daar verschil ontwaren. Het schijnt voorts den Heer van Breugel ontsnapt te zijn, dat Jean du Peyrou, vermeld op pag. 372, regent van het Walen Weeshuis te Amsterdam is geweest in de jaren 1686 en 87. Zie Vernède, Discours relatif au Jubilé Seculaire 1771. - Ad dit. p. 65.

Even als in de vorige livraisons vinden wij onder de Documents inédits eenige requesten aan de Staten-Generaal door den Heer Enschedé uit het Rijks-arehief medegedeeld. Zij zijn van de maanden Mei, Juni, Juli en Augustus 1686: vooreerst een verzoek van

de Gedeputeerden van het Waalsche Synode om 102 gerefugieerde predikanten te ondersteunen, die arm en desolaat nog overig waren: voorts een request van Charles Delforterie, gewezen predikant, die voor zich en zijn talrijk gezin ondersteuning vraagt[1]: een request van Kapitein Jaques du Cerceau, die de tusschenkomst der Staten-Generaal inroept voor zijne twee zusters, die in roomsche kloosters werden opgesloten, ofschoon zij ingeboren en onderdanen waren van den Staat der Nederlanden. Eindelijk een gelijk verzoek van Louis de Saumaise ten behoeve zijner zuster[2], die bij de inscheping op hare vlucht was aangehouden, en na vele mishandelingen ondergaan te hebben eindelijk voor haar leven in een klooster was gestoken.

Met betrekking tot deze requesten herhalen wij den vroeger reeds geuiten wensch, dat zij, voor zoo veel noodig, eenigszins door de Commission mochten worden toegelicht, of althans de besluiten en beschikkingen medegedeeld, die door de Staten-Generaal daarop werden genomen.

Aan het eind van deze livraison vindt men de alphabetische lijst van al de in Holland gerefugieerde predikanten, 363 in getal: zij was ons reeds vroeger, pag. 151, door den Heer Gagnebin toegezegd.

Een tweede alphabetisch register bevat de namen der Waalsche Kerken, die in dit eerste deel vermeld zijn: gaarne hadden wij gezien, dat daarin ook de personen waren opgenomen, die besproken zijn.

BERG VAN DUSSEN MUILKERK.

Den Haag, November 1885.

1) Hij wordt reeds vermeld op pag. 143 als gewezen predikant van St. Marde, niet Mares; reeds op 3 Mei 1685 was hij Consolateur te Maastricht geworden, eene betrekking die hij tot 1712 vervulde.

2) Beide waren kinderen van den bekenden Hoogleeraar Claudius Salmasius te Leiden.

De zwerftocht van Maeldune. (*Iersche legende. A.D.* 700.)

I.

Gedood had hij mijn vader; als 't hoofd nu van mijn stam
Zwoer ik niet eer te rusten, voor ik hem 't leven nam.

Mijn mannen riep ik samen, een uitgelezen schaar,
Zoo fier en trotsch van houding, of elk een koning waar'.

Zij roemden op hun afkomst van 't oudst en 't eêlst geslacht,
Ook staafde elk door zijn daden der vaadren heldenkracht.

Steeds hielden zij elkander een onbezweken trouw
En liever liet elk 't leven dan hij die breken zou.

Met hen zocht ik op 't eiland, dat ver naar 't westen lag,
Hem, die mijn vader doodde, voordat ik 't leven zag.

II.

Wij kwamen aan het eiland, 'k zag hem op 't strand alreê,
Daar sloeg een storm ons vaartuig terug in volle zee.

III.

Op 't eiland aller Stilte landde ik voor 't eerst nu aan,
Op doodschen oever brak er de zwijgende oceaan.

In 't zonlicht golfden beekjes, maar zonder murmlen voort.
En watervallen stroomden: hun val werd niet gehoord.

Wel schoten pijn en popel tot in de wolken op,
Maar ratelen noch ruischen klonk uit hun ranken top.

De leeuwrik steeg ten hemel, doch zong geen enkel lied,
Geen hanen, die er kraaiden, de hofhond blafte er niet.

Ons drukte, waar wij kruisten, die stilte zwaar als lood,
't Was alles schoon als 't leven, doch zwijgend als de dood.

En wij verwenschten 't eiland; zoo iemand onzer sprak,
Klonk 't als de zucht eens kranken, wiens stervende adem brak.

Zij, uit wier koopren keelen voorheen een krijgskreet klonk,
Die voor een woud van lansen ons overmoed nog schonk -

Betooverd waren ze allen en scholen zaam van vrees,
Totdat de zeilen zwellend een frissche zeewind rees.

IV.

Nu landden we op een eiland vol leven en getier,
Als menschelijke stemmen klonk 't vogelkrijschen hier.

Elk uur weergalmde één kreet slechts, maar die door haar geweld
Den ploegos neer deed storten en 't koren sloeg te veld.

Dood vielen dalbewoners, 't vee, struiklend, rees als lam,
Het dak stortte op de haardsteê en zette 't huis in vlam.

Verwilderd door dat krijschen sloeg ras mijn heldenschaar,
Zijn oorlogsliedren brullend, aan 't vechten met elkaâr.

Ik scheidde hen met moeite, wij zeilden haastig voort,
De dooden achterlatend en slechts gewonde aan boord.

V.

Ras zweefde een wolk van geuren ons toe van uit de vert',
Wij naakten 't Bloemeneiland, waar 't herfst noch winter werd.

Een veld van passiebloemen schonk 't klippenstrand zijn blos,
De winde, bont van verven, rankte over kloof en rots.

De witte kruin der bergen was niet met sneeuw bedekt:
Een bedding was 't van lelies, als gletschers uitgestrekt.

Een vuurzee van papaver en tulp doorbrak dien stroom,
Slechts zacht door 't geel getemperd der bremstruik aan haar zoom.

Bevracht met duizend rozen boog zich de rozelaar,
Maar groenend blad noch doren werd ik er aan gewaar.

Geen boom op 't kleurrijk eiland deelde ons zijn schaduw meê,
Van bergkruin tot aan d' oever was 't ééne bloemenzee.

Door paarsche crocusbedden had onze voet gewaad,
We hadden als in beken van leliën gebaad.

Als schittrende afgodsbeelden dekte ons nu 't bloemenmeel,
De middagzon scheen gloeiend, en 't stof vulde onze keel.

Vergeefs zag elk verlangend naar sappig ooft er uit,
Wel weelderige bloesem, maar nergens vrucht of fruit.

En wij verwenschten 't eiland, dat ons geen laafnis gaf,
En millioenen bloemen rukte onze hand toen af.

Wij wierpen ze in de golven, of dit ons koelen moest,
En als we 't schip bestegen, was alles naakt en woest.

VI.

Daar rees het Vruchteneiland, van klippen en van rots
Lokte, ambergeel of purper, alom een druiventros.

Als kleine zonnen blonken meloenen daar in 't zand,
En wilde vijgen groeiden met vrucht belaân langs 't strand.

't Gebergt was als een zetel van keurgesteent gebouwd,
Zoo blonken kleur'ge pruimen en peren, geel als goud,

En bessen, met de tinten van bleek tot purperrood,
Doch zwaar, als wijn bedwelmend, was 't sap, dat daaruit vloot.

De bergtop leverde appels, als reuzen groot en zwaar,
Die eerst het loof verdrongen, nu kneusden zij elkaâr.

Geen blos van jeugd of schaamte, die als hun konen blonk,
Waar 't duister voor moest zwichten, wanneer het zonlicht zonk.

Hier sloeg mijn volk aan 't twisten, door 't gistend vocht verhit.
Zij vochten tot den bloede, drie dagen duurde dit.

'k Had matig slechts gegeten en scheidde hen vaneen,
Sprak van den dood mijns vaders, dus zeilden we eindlijk heen.

VII.

Daar lokte ons licht van verre, 't Vuureiland daagde er op,
Mijlshoog schoot er een vuurzuil uit 's kraters hoogsten top.

Doch naderbij te komen viel moeilijk ons en zwaar,
Het eiland schudde en beefde, als zwakken in 't gevaar.

Bedwelmd nog van de vruchten sprong menigeen verwoed
Van 't vaartuig in de vlammen van d' onuitbluschb'ren gloed.

Wij wendden ras den steven, wij blikten naar beneên,
Daar lag 't Verzonken eiland, 't schip zeilde er over heen.

Klaar als de lucht was 't water. Wat wondre toovergaard,
Verruklijk als een Eden, werd in de diepte ontwaard!

Hier rezen slanke torens, een tempel welfde in zee,
Ginds lusthof en paleizen, verblijf van eeuw'ge vreê.

Drie eedle strijders werpen, niet hoorend wat ik zeg,
Zich plotsling in de golven - en 't Paradijs is weg.

VIII.

Het eiland aller Gaven doemde op, waar 't lage zwerk
Zich oopnend ons bevrijdde van alle moeite en werk.

Een ongeziene gever reikte uit den hoogen brood,
Elk vond wat hij behoefde, bij 't eerste morgenrood.

o Tijd van louter weelde! Genot bracht elke stond,
Wij trokken alle in feestrei 't gelukkige eiland rond.

Wij staarden op de golven, wij droomden bij de vliet,
De roem der heldenvaadren weerklonk in 't bardenlied.

Lang duurde 't, doch wij voelden in 't eind ons mat en week,
En, laffe rust versmadend, vervloekten we ook die streek.

Geen vijand, die ons tergde; gevaar noch weerstand hier,
Die oefning van ons vergde der reeds verslapte spier.

Wij gooiden eerst met ballen, en wierpen met den steen,
Vervingen 't ras door 't zwaardspel, dat ons meer waardig scheen

Maar 't zwaardspel was gevaarlijk, 't wekte ouden heldenlust,
Die 't leven kostte aan velen, en ik verliet die kust.

IX.

Daar lag 't Sireneneiland; als 't smeltendst harpakkoord
Werd daar der schoonen lokstem: ‘o Kom tot ons!’ gehoord.

In wonderschoone glansen, als 't morgenrood dat daagt,
Wenkte ons van iedre rotspunt een schoone, naakte maagd.

Daar zweefde, in dartle dansen, aan 't strand een slanke stoet,
Als blanke zwanen doken van 't wrakhout ze in den vloed.

Ze naderden ons vaartuig, maar ik doorzag 't gevaar
En zeilde, eer ze ons bereikten, in aller ijl van daar.

X.

Op 't eiland met twee torens landde ik in noodweer aan,
Deez' was van effen steenen, met bloemwerk die belaân.

Zij beefden op hun grondslag door onderaardschen schok
En schudden ze op elkander, zoo luidde beider klok.

Een zwerm van kraaien zwierde met snel gekrijsch er om,
En hoofd en hart verwarden 't gekras en 't klokgebrom.

Verhit en opgewonden vlamde onze strijdlust op
En rondom iedren toren stelde een partij zich op.

Gods toorn sprak in den donder, doch vochtten we allen voort,
De helft slechts mijner mannen kwam 's avonds weer aan boord.

XI.

Nu landden we op het eiland eens vromen kluiz'naars aan,
Hij volgde voor drie eeuwen den heilgen abt Brandaan[1)].

Zijn haar golfde op zijn voeten, zijn baard daalde op den grond
Als uit een andre wereld klonk 't woord uit 's kluiznaars mond.

'Maeldune', sprak de vrome, 'dat hier uw zwerftocht staak'.
Gedenk het woord des Heeren: "Aan mij verblijv' de wraak!"

Zijn vaadren velden de uwe in twist of veldslag neer,
En de uwen doodden velen van zijn geslacht toen weer.'

'Zijn vader sloeg den uwen: eindt dan nog 't moorden niet?
Keer naar uw eiland weder, vergeet wat is geschied.'

Den zoom zijns mantels kuste ik, wij baden met hem meê,
Hij sprak ons vrij van zonden, droef staken wij in zee.

XII.

Wij kwamen weer op 't eiland, waar 't eerst ons storm verjoeg,
'k Zag er, doch liet met vrede hem, die mijn vader sloeg.

Het tiende deel der mijnen bracht 'k slechts aan onze kust
En 'k hijgde, moê van 't zwerven, van zonde en strijd naar rust.

(A. Tennyson, *Ballads and other poems*. London, 1880.)
C. HONIGH.

1) De hier bedoelde Iersche legende, die de zevenjarige reis van 'Sinte Brandaen' bevat, is ook in eene middelnederlandsche bewerking bewaard.

Politiek overzicht.

Amsterdam, 25 Januari.

Voor de derde maal is de heer de Freycinet als hoofd van het ministerie in Frankrijk opgetreden. De vorming van een kabinet scheen dezen keer eene even ondankbare als moeielijke taak; de heer de Freycinet had al zijne buigzaamheid, al zijne scherpzinnigheid, al zijne overredingskracht noodig om haar te volbrengen. Dat de keuze van den heer Grévy op hem viel, is niet te verwonderen. Niet slechts zijn de president der republiek en de tegenwoordige voorzitter van het ministerie door oude banden van vriendschap en sympathie met elkander verbonden, maar de heer de Freycinet was onder al de staatslieden van beteekenis de eenige, die met goed gevolg een conciliant optreden kon beproeven, en aan de verschillende fractiën, voor zoover zij niet tot de verklaarde vijanden der republiek behooren, de hand der verzoening kon aanbieden. Als senator staat hij buiten het gewoel van den partijstrijd in de kamer, als gewezen minister van oorlog van Gambetta is hij met de oude opportunisten bevriend; de radicalen zijn welwillend te zijnen opzichte gestemd, ofschoon de gematigden hem onder hunne geestverwanten rekenen. De rechterzijde ziet in hem een der minst vijandigen onder de republikeinen; zij herinnert zich, hoe hij in het jaar 1880 als minister-president aftrad, omdat hij de Maart-decreten niet wilde ten uitvoer leggen, zonder eerst nog eene transactie met de geestelijke orden te beproeven. Uit het feit, dat hij in vier departementen tegelijk tot senator werd gekozen, en dat hij te Parijs aan het hoofd stond van de lijst der gekozenen, zelfs boven Victor Hugo, kan men afleiden, dat hij in wijden kring populariteit geniet. Dit is des te merkwaardiger, omdat hij niet behoort tot de gevierde oude garde der republikeinen, die ten deele reeds in 1848 de Juli-monarchie hielpen omverwerpen, ten deele gedurende de dagen, waarin het imperialisme zijn triomfen vierde, de republikeinsche en

democratische begrippen met woord en daad verdedigden. Als politicus dagteekent de tegenwoordige minister-president eerst van het jaar 1870, toen hij met Gambetta den oorlog in de provinciën organiseerde.

Men zou den heer de Freycinet onrecht aandoen, wanneer men uit de bovenvermelde eigenschappen, die hem bij uitnemendheid geschikt maken om een coalitie-ministerie te vormen, wilde afleiden dat hij een politieke allemansvriend is, een man zonder karakter, wiens betrekkelijke onbeduidendheid hem geschikt maakt om als noodhulp dienst te doen, wanneer de kansen voor een partijman al te slecht staan. De eigenaardige positie van den tegenwoordigen premier is wellicht te verklaren uit zijn levensloop, voordat hij zich nog op het gebied der praktische staatkunde had gewaagd. De heer de Freycinet is lange jaren als ingenieur werkzaam geweest, en heeft in die betrekking aan het hoofd gestaan van een der grootste spoorwegmaatschappijen van Frankrijk. Tevens maakte hij naam door zijne werken over theoretische wiskunde en door zijne studiën over hygiënische en sociale vraagstukken, die met het fabriekswezen in verband staan. Het is duidelijk, dat eene dergelijke voorbereiding voor eene politieke loopbaan gansch andere resultaten zal opleveren dan de balie of de pers, welke voor de meeste Fransche staatslieden den toegang tot de tribune der kamer en de ministerieele tafel ontsluiten. De heer de Freycinet is vóór alle dingen de man van het koele, berekenende verstand; hij is meer critisch, dan hartstochtelijk van natuur; met zijn kalmen, veelomvattenden blik acht hij combinatiën uitvoerbaar, die aan doctrinaire partijgangers onmogelijk voorkomen. Het compromis tusschen de theorie en de praktijk, waarnaar hij in zijn vorigen werkkring zoo menigmaal heeft moeten zoeken, tracht hij ook te vinden op politiek gebied, waar men ten slotte toch meer met menschen dan met meeningen, meer met toepassingen dan met leerstellingen te doen heeft. Voor de opneming van een paar radicalen in zijn ministerie is hij niet bevreesd; hoe ‘*hart gesotten*’ zij ook zijn mogen, de overbrenging van de banken der oppositie naar de regeeringstafel zal hen wel wat meegaander maken. ‘*Emollit mores, nec sinit esse feros*’ - ziedaar de uitwerking van dit veel beproefde en steeds probaat bevonden recept, dat door meer dan één praktisch staatsman op de stuurlieden, die aan wal staan, is toegepast, om hun duidelijk te maken, dat zij toch de besten nog niet zijn.

Doch het zij ons vergund, den draad der historie weder op te

nemen, waar we dien in ons vorig overzicht moesten afbreken. Kamer en senaat hadden toen afzonderlijk een votum uit te brengen over de door het vorige ministerie aangevraagde Tonkincredieten, en gezamenlijk, in congres vereenigd, te voorzien in de vacature door het aftreden van den heer Grévy als president der republiek ontstaan. Het debat over de Tonkincredieten eindigde met eene zeer twijfelachtige overwinning voor de regeering. Deze had met tweeërlei oppositie te doen: de rechterzijde, die, ten einde de republiek in discrediet te brengen, ieder republikeinsch ministerie tracht omver te werpen, en de uiterste linkerzijde, die de aangevraagde credieten wilde verwerpen, om daardoor op de koloniale politiek van Ferry voor goed den stempel van roekelooze geldverspilling te kunnen drukken. Geen der beide fractiën had het op den persoon van den minister-president Brisson gemunt: de eerste zocht naar een voorwendsel, om den regeeringsvorm te bestrijden, de tweede trachtte alleen, den in hare oogen altijd gevaarlijken, vorigen premier onschadelijk te maken. De credieten werden ten slotte toegestaan, omdat de leider der uiterste linkerzijde zich, volgens zijne gewoonte, aan alle verantwoordelijkheid onttrok en wederom toonde, dat zijne vaardigheid in het afbreken gelijken tred houdt met zijn onwil om op te bouwen. Maar de regeeringsmeerderheid bedroeg slechts vier stemmen, en de kamer had, weinige dagen van te voren, de verkiezingen van een twintigtal leden van de rechterzijde ongeldig verklaard. Onder deze omstandigheden gevoelde de heer Brisson weinig lust, om zijn betrekking als minister-president te blijven vervullen, te meer, omdat hij dit voorzitterschap niet had begeerd, en het slechts had aangenomen, toen van alle zijden een beroep op zijne vaderlandsliefde en zijne zelfverloochening werd gedaan. Bij de vervulling zijner taak had hij niets dan ondank geoogst, en was hij voortdurend op tegenwerking gestuit, hetgeen intusschen voor een groot deel aan zijne persoonlijke eigenschappen moet worden, toegeschreven. Hij was een uitmuntend kamer-president; hij zou ook als president der republiek een goeden indruk hebben gemaakt, maar hij mist de veerkracht en de buigzaamheid, die het hoofd van het Fransche kabinet in zoo hooge mate moet bezitten.

De heer Grévy werd herkozen, niettegenstaande zijn hoogen leeftijd, en ondanks den ijver, waarmede zijne tegenstanders hem alle kwalen van den ouden dag toedichtten. Het zou van weinig waardeering getuigen, indien men beweerde, dat de herkiezing

van den bijna acht-en-zeventigjarigen grijsaard een *pis-aller* is geweest. Zeven jaren lang was de heer Grévy een voorbeeld van stipte plichtsvervulling, het model van een constitutioneel president. Wanneer hij, bij enkele gelegenheden, van zijne rechten gebruik maakte om een ingrijpenden invloed op den gang van zaken uit te oefenen, dan geschiedde dit op eene wijze, die zoowel voor zijn beleid als voor zijne scherpzinnigheid pleitte. Hij heeft zich in den strijd, die tot zoo menig onverkwikkelijk parlementair schouwspel aanleiding gaf, niet slechts buiten, maar ook boven de partijen weten te houden, en tegenover het buitenland de belangen van Frankrijk op waardige wijze vertegenwoordigd. Blijft hij de helderheid van hoofd, die hij thans nog bezit, behouden, en staat hem een energiek minister-president ter zijde, dan zal Frankrijk alle reden hebben, om zich over zijne herkiezing te verheugen.

Was de taak van den heer Brisson, na den val van het kabinet Ferry, moeielijk geweest, in nog veel hooger mate kon dit worden getuigd van het werk der verzoening, dat de heer de Freycinet op zich nam. Na de versterking, die de monarchale partijen bij de verkiezingen in October hadden verkregen, was het met de meerderheid der gematigde republikeinen gedaan. Er moest dus een compromis worden gesloten met de uiterste linkerzijde, en de heer Clémenceau, hoe weinig ook geneigd om zelf als minister op te treden en de natie met de uitvoering van zijn radicaal-socialistisch program een nieuwen hemel op aarde te schenken, stelde zich aan, alsof hij heer en meester van den toestand was. Eerst toen de officieuse organen van het Elysée met eene kamerontbinding dreigden, begonnen de radicalen handelbaarder te worden. Clémenceau, de *grand électeur*, ging op reis, om het loven en bieden aan de *dii minores* van zijne tegenpartij over te laten. En ten slotte gelukte het den heer de Freycinet zich de medewerking te verzekeren van drie leden der radicale partij, Lockroy, Granet en Boulanger, aan welke hij de portefeuilles van handel en nijverheid, van posterijen en van oorlog toevertrouwde. De overige ministers behooren totde vroegere parlementaire meerderheid.

Voorloopig is het optreden van het coalitie-ministerie - niet het minst door de uiterste linkerzijde - met ingenomenheid begroet. Het programma, waarmede de heer de Freycinet en zijne ambtgenooten in de Kamer zijn opgetreden, is zeer verstandig en past de leer van het geven en nemen met virtuositeit toe. Het bekent met korte woorden kleur in enkele *questions brûlantes*, maar geeft tevens

te kennen, dat dergelijke strijdvragen vooreerst niet aan de orde zullen worden gesteld en dat de regeering, in den goeden zin des woords, als een *cabinet d'affaires* wil worden beschouwd. Bijzonder verrassend was in de ministeriëele verklaring de verzekering, dat noch eene nieuwe leening, noch eene nieuwe belasting noodig werd geacht. Dit kunststuk beweert de heer de Freycinet te kunnen volbrengen, omdat zijn minister van oorlog zuinig wil zijn, en zijn minister van marine nog veel zuiniger; met hun beiden willen zij veertig millioen francs besparen. Het dient intusschen opgemerkt te worden, dat het beheer van de landen, die onder het protectoraat van Frankrijk staan, van het departement van marine naar dat van buitenlandsche zaken is overgebracht. Het zal dus de heer de Freycinet zijn, die Tonkin, Annam, Madagascar en Tunis administreert, en van hem zal het afhangen, of de dertig millioen francs, welke de vice-admiraal Aube op de begrooting van zijn departement wil schrappen, geheel of gedeeltelijk in den zak der belastingschuldigen kunnen blijven.

Wanneer echter de Fransche minister aan zijne belofte, dat hij geen nieuwe belastingen zal invoeren, de bekentenis toevoegt, dat 200 millioen francs noodig zijn, om zijne begrooting te doen sluiten, dan is de vraag gewettigd, van waar die gouden regen komen [...], die de schatkist ongemerkt zal vullen. Immers, aan eene blijvende, afdoende bezuiniging op de begrootingen van oorlog en marine valt niet te denken en de hierdoor verkregen sommen zouden bij lange na niet voldoende zijn, om het deficit te dekken. Bij aandachtige lezing van de ministeriëele verklaring bemerkt men, dat de heer de Freycinet nog een tweeden pijl voor zijn boog heeft. Met zuinigheid alleen kan hij er niet komen, en daarom spreekt hij ter loops, op onschuldigen toon, van ‘*quelques remaniements de taxes sans influence sur la consommation*.’ En indien men de ingewijden mag gelooven, dan zal die *remaniement* bestaan in de invoering van het alcohol-monopolie. Of de regeering zelve daartoe het voorstel zal doen, is niet zeker; het is echter bekend, dat de afgevaardigde Jules Roche een plan heeft uitgewerkt, in hoofdzaak overeenstemmende met de schets, die reeds in 1880 door den hoogleeraar Alglave is gegeven. Waarschijnlijk zal dus het zoogenoemde ‘brandewijnmonopolie’ in twee groote landen te gelijk als onfeilbaar middel tegen het chronisch deficit der schatkist worden aangeprezen, en wellicht ook worden toegepast.

Het beginsel, dat men in Frankrijk in praktijk wil brengen, is zeer eenvoudig. Wanneer een herbergier aan zijne klanten daar

te lande voor twintig francs borrels *(petits verres)* verkoopt, dan komt van die som één franc ten goede aan den brander of destillateur; drie francs krijgt de staat in den vorm van belasting op het gedestilleerd, en de overige 16 francs steekt de herbergier in den zak. Het is duidelijk, dat de winst van den laatste sterk kan worden besnoeid, zonder dat men daardoor tegenover hem onbillijk wordt, en het zou dus voor de hand liggen, de belasting aanmerkelijk te verhoogen. Dit is reeds bij herhaling geschied: in 1850 werd door den staat 35 francs per hectoliter geheven; in 1860 steeg die som tot 60 francs en sedert 1874 bedraagt zij 156 francs. Toch is de consumptie gedurende die jaren voortdurend toegenomen, en de traditioneele prijs van het *petit verre* (twee *sous*) onveranderd gebleven. Waarom zou men dan de belasting niet op nieuw verhoogen?

Tegen deze methode bestaat een bezwaar, dat inderdaad zwaar weegt. Hoe hooger de belasting wordt, des te meer zullen de slijters en herbergiers zich beijveren, om goedkoopen alcohol te verkrijgen, en hoe goedkooper de alcohol is, des te schadelijker is zij voor de gezondheid. Het alcoholisme, dat in de laatste dertig of veertig jaren zoo ontzaglijk is toegenomen, is niet in de eerste plaats het gevolg van het gebruik van wijn of bier, of van andere gegiste dranken; ook niet van het gebruik van sterke dranken, bij welker bereiding zuivere aethyl-alcohol is gebezigd. Het is toe te schrijven aan de vermenging van goedkoopen alcohol met velerlei andere zelfstandigheden, met niet-vluchtige oliën, met zuren, met aldehyd, met amyl-, propyl- en butylalcohol. Deze bcstanddeelen zijn uit de verschillende soorten van alcoholen, die in den handel voorkomen door ‘rectificatie’ of gefractionneerde destillatie te verwijderen, maar zulk eene bewerking brengt betrekkelijk hooge kosten mede.

De heer Alglave, en met hem de heer Jules Roche, stelt nu het volgende voor. De fabricatie van alcohol en alcoholische dranken blijft vrij, maar de staat, die in de fabrieken de hoeveelheid van het geproduceerde aan nauwkeurige contrôle onderwerpt, behoudt het monopolie van den aankoop in het groot en van den binnenlandschen verkoop aan de gebruikers. Daartoe worden, naar gelang der behoefte, leveringen aanbesteed, die aan eene voorgeschreven qualiteit moeten voldoen, en waarvoor ieder fabrikant kan inschrijven. Wat niet door den staat is aangekocht, kan door de fabrikanten slechts in het buitenland van de hand worden gedaan. Zoo noodig zal de staat ook buitenlandschen alcohol kunnen aanschaffen,

die echter aan invoerrecht onderworpen blijft. De debitanten eindelijk mogen slechts tegen een door den staat vastgestelden prijs verkoopen, en genieten daarvoor commissieloon.

Geheel verschillend is het plan, dat door den heer Von Bismarck is uitgewerkt, dat in Duitschland alle gemoederen in gisting brengt, en dat - zooals de officieuse *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* dezer dagen met recht opmerkte - den politieken toestand geheel beheerscht. De heer Von Bismarck wil den staat drieërlei monopolie toekennen: 1°. dat van aankoop der grondstof, d.i. van den ruwen (onzuiveren) spiritus; 2°. dat van de bewerking dezer grondstof tot alcoholische dranken, en 3°. dat van de verkoop, zoowel in hetbinnenland als in het buitenland.

In Duitschland is de branderij, vooral die van aardappel-spiritus, een deel van het landbouwbedrijf. Op bijna ieder landgoed van eenigen omvang vindt men eene inrichting tot bereiding van ruwen spiritus, die in andere fabrieken wordt gerectificeerd en voor een niet al te verstompt gehemelte genietbaar wordt gemaakt. Voor een goed aantal der Pruisische *Junker* is het stoken van aardappelspiritus een tak van bestaan; de rijkskanselier zelf laat op zijne landgoederen groote hoeveelheden van dit verderfelijk vocht fabriceeren. Doch deze nationale industrie kan moeielijk concurreeren met de betere fabricaten van het buitenland, bij voorbeeld met den Russischen korenbrandewijn. Voor een goed deel leeft zij van uitvoer, vooral naar Spanje en Portugal; de Engelschman, die er over klaagt, dat hij geen flesch portwijn bij zijn middagmaal kan verdragen, terwijl zijn grootvader er frisch en helder bij bleef, heeft dit te wijten aan den aardappelfoesel uit Noord-Duitschland, waarmede de Portugeesche wijnbouwer zijn druivensap vermengt. Het laat zich hooren, dat de heer Von Bismarck voor een tak van nijverheid, die zoovele jonkers in het leven houdt, eene bijzondere voorliefde bezit, en hem dus eene speciale bescherming heeft toegedacht. Hij wil nu de bestaande branderijen, die echter niet mogen worden uitgebreid en wier aantal evenmin zonder machtiging van het ‘Monopolamt’ mag worden vermeerderd, te gemoet komen, door haar producten op te koopen b o v e n d e n m a r k t p r i j s , zoodat deze fabrikanten van den staat voor elken hectoliter eene premie van 8 à 10 Mark zullen ontvangen, d.i. ongeveer 30 % meer dan de werkelijke waarde.

De talrijke personen, die tegenwoordig in hunne fabrieken de ruwe grondstof tot zoogenoemden *Sprit* verwerken, d.i. voor con-

sumptie geschikt maken, worden volgens het ontwerp onteigend; de groothandel in dit artikel komt geheel in handen van den staat. Dus óók de uitvoer - en dit is zeker een van de zwakste punten van het geheele ontwerp. Die uitvoer is thans reeds zeer belangrijk, en bedraagt 40 procent van het in Duitschland gefabriceerde; blijft de heer Von Bismarck getrouw aan zijne eigenaardige economische beginselen, dan moet hij steeds meer trachten uit te voeren en dus steeds meer m e t v e r l i e s v e r k o o p e n . Want hoe machtig de rijkskanselier ook moge zijn, de wereldmarkt kan hij niet dwingen.

De debitanten zullen allen regeeringsambtenaren worden, maar daar ook deze aan menschelijke zwakheden onderhevig zijn, zullen zij hunne klanten moeten bedienen uit regie-flesschen, een soort van siphons, waar men wel uit-, maar niet in kan schenken zonder het rijkszegel te verbreken. Zulk een flesch zou een uitnemend symbool zijn voor de officieel economische politiek der Duitsche regeering, die den nationalen rijkdom het best meent te bevorderen, door zooveel mogelijk producten over de grenzen te zenden, en den invoer uit het buitenland door hooge tarieven te beletten. De prijs van den *Reichsschnaps* is weder door den staat vastgesteld, maar hôtel- en koffiehuishouders zullen, op autorisatie der politie, den prijs mogen verhoogen. Ook zullen de gemeenten, tot stijving van hare kas van de binnen hare grenzen gebruikte alcoholische dranken eene belasting mogen heffen, die tot 50 pCt. der waarde kan worden gebracht.

Ziedaar de hoofdtrekken van het ontwerp, waarvan de rijkskanselier voor de schatkist eene bate van 300 millioen Mark verwacht. Gesteld, dat die berekening juist is, dan wil hij hier mede niet slechts het rijk onafhankelijk maken van de *Matricular-Beiträge* der afzonderlijke bondstaten, maar het zelfs in staat stellen, om aan die staten subsidiën uit te keeren. Schijnbaar is dit een voordeel, maar feitelijk zou daardoor de zelfstandigheid der kleinere staten, die toch reeds tegenover het machtige Pruisen eene ondergeschikte rol spelen, op de ernstigste wijze worden bedreigd. Dat het ontwerp eene enkele, beperkte klasse van belanghebbenden op bovenmatige wijze bevoordeelt en dat het eene nijverheid, die door de geringe hoedanigheid van haar product in kwijnenden toestand verkeert, op kunstmatige wijze tracht op de been te helpen, hebben wij boven reeds aangetoond. Daarenboven zullen zij, die van oordeel zijn, dat aan de regeering in Duitschland reeds eene overgroote macht is toegekend, weinig gesticht zijn door de overweging,

dat het monopolie de vele duizenden, die thans door de fabricatie en den verkoop van sterke dranken hun brood verdienen, van de regeering volkomen afhankelijk maakt. Dit laatste zou echter tegen ieder monopolie kunnen worden aangevoerd, en het is, naar het ons voorkomt, gewaagd de meening te onderschrijven der doctrinaire voorstanders van het *laissez-faire*, die het staatsmonopolie, in welken vorm dan ook, afkeuren. Wij betwijfelen het, of er velen zullen zijn, die het brievenvervoer weder aan den staat zouden willen onttrekken, om het aan de concurrentie van particulieren over te laten. Doch in het ontworpen ‘brandewijnmonopolie’ van den heer Von Bismarck zijn de nadeelen talrijk en de voordeelen problematisch; wil men toch monopoliseeren, dan verdient het Fransche ontwerp zeer zeker de voorkeur.

Het zal van het Centrum afhangen, of het laatste economische plan van den rijkskanselier al of niet zal kunnen worden uitgevoerd, en het ontbreekt in den laatsten tijd niet aan pogingen van de zijde der regeering, om de volgelingen van den heer Windthorst gunstig te stemmen. De inleiding werd gevormd door het verzoek aan den paus, om als scheidsrechter in de Carolinen-quaestie op te treden. De uitspraak in dit conflict, waarbij aan Spanje de souvereiniteitsrechten werden toegekend en de verplichting werd opgelegd om voor de bezetting en de handhaving der orde te zorgen, terwijl Duitschland al de materieele voordeelen verkreeg, die het begeerd had, kon voor den rijkskanselier, die uit eene lastige impasse was verlost, slechts stof tot tevredenheid opleveren. En wanneer thans de meening wordt uitgesproken, dat de Carolinen-quaestie ook zonder de bemoeiing van den paus in orde zou zijn gekomen, varen de officieuse Duitsche bladen uit tegen de onverlaten, die de beteekenis der rol van Leo XIII zoeken te verkleinen. De paus zelf heeft niet verzuimd met den meesten nadruk te wijzen op deze waardeering van de exceptioneele positie, die hij als hoofd der kerk inneemt. Tegelijkertijd is de lucht vol geruchten van concessiën op kerkelijk-politiek gebied. Men spreekt weder over de bezetting van den reeds zoolang ledigstaanden aartsbisschoppelijken zetel van Posen-Gnesen, over de benoeming van een nuntius te Berlijn, over eene wijziging der Meiwetten, en wel in de eerste plaats van die, welke de opleiding der geestelijkheid ten deele aan de kerk onttrekt. Keizer Wilhelm benoemt, voor de eerste maal, een katholiek bisschop tot lid van het Pruisisch Heerenhuis. De heer Von

Bismarck ontvangt van den paus de Christus-orde, met een vleiend schrijven er bij, en hij beantwoordt dit op de meest hoffelijke wijze. Maar intusschen richt Leo XIII eene encycliek aan de Duitsche bisschoppen, waarin niets minder wordt geëischt dan geheele afschaffing der Mei-wetten en volstrekte vrijheid van de kerk. Zóóver zal de heer Von Bismarck zeker nog niet gaan; immers, als hij alles toegeeft, zal hem geen middel overblijven om het Centrum, zij het dan ook slechts tijdelijk, voor zijne politiek te winnen. En zelfs van den heer Windthorst mag men onderstellen, dat hij liever het ‘dankbaar, maar niet voldaan,’ dan het ‘volkomen tevreden’ uitspreekt, omdat de *Kulturkampf* den band vormt, die de heterogene deelen van het Centrum bijeenhoudt.

Is den Duitschers menigmaal, en niet ten onrechte, een verwijt gemaakt van hun individualisme, dat hen van iedere partijdiscipline afkeerig maakt en hen slechts zelden persoonlijke verschillen van meening doet ter zijde stellen, in het belang van den strijd voor een doel, dat in eigen of geleenden glans schittert, ook in Engeland begint zich deze onafhankelijkheid van de oude partijtraditiën meer en meer te openbaren.

De heer Gladstone is zeker geen bewonderaar van zijn collegastaatsman, graaf Taaffe, en toch heeft hij zich in zijne houding tegenover Ierland den Oostenrijkschen minister-president, naar het schijnt, tot model genomen. Even als deze meent hij klaarblijkelijk, dat hij de nationalistische en separatistische beweging zal kunnen beheerschen door als haar leider op te treden. Het *Home-Rule*-plan, dat te Hawarden werd opgesteld en dat, naar het heet, door eene indiscretie werd openbaar gemaakt, bewijst, dat de heer Gladstone den Parnellisten het spel wilde afwinnen, door in hunne kleur uit te spelen. Maar het bewijst tevens, dat hij zijn invloed op zijne geestverwanten en voormalige volgelingen zéér heeft overschat. Dat de rechtervleugel der liberalen hem in deze gewaagde politiek niet zou steunen, was te voorzien, al blijft de openlijke afval van twee invloedrijke liberale pairs, de hertogen van Bedford en van Westminster, een verrassend en bedenkelijk feit. Maar ook onder de radicalen was de sympathie gering; slechts één hunner, John Morley, verklaarde geheel met het den heer Gladstone toegeschreven plan in te stemmen. Was het toestaan van een nationaal parlement aan Ierland het groote doel, dat de liberalen hun onderlinge twisten moest doen vergeten? Zoo vroeg men zich met verbazing af, en men moest erkennen, dat de grijze leider in de keuze van zijn

wachtwoord dezen keer bijzonder ongelukkig was geweest. De teleurstelling was zoo merkbaar, dat zij zelfs het zelfvertrouwen van den heer Gladstone aan het wankelen bracht. Het werd weder stil te Hawarden, en het geruchtmakend plan werd wel is waar niet gedesavoueerd, maar ook niet erkend. Doch de regeering, die niet minder verlegen was om een wachtwoord, deed er haar voordeel mede. De Parnellisten hadden bij de verkiezingen de conservatieven ondersteund, en daardoor aanleiding gegeven tot het vermoeden, dat een *modus vivendi* tusschen Lord Salisbury en den heer Parnell gevonden was, of althans tot stand zou kunnen komen. Dit vermoeden werd nog versterkt door de omstandigheid, dat het juist de Tory-regeering was geweest, die de dwangwetten in Ierland had afgeschaft en die te Dublin een onderkoning had aangesteld, wiens plooibaarheid en zachtmoedigheid een scherpe tegenstelling vormden met het krachtig en doortastend bewind van Lord Spencer. Het is mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, dat Lord Salisbury werkelijk aan een compromis met de Iersche fractie heeft gedacht; de termen, welke hij in zijne programrede te Newport gebruikte, waren daarvoor rekbaar genoeg. Maar - wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. De *ballon d'essai* door den heer Gladstone opgelaten in den vorm van het bekende Home-Rule-plan, wees duidelijk aan, hoe de groote meerderheid van alle partijen over de Iersche eischen dacht. Er was voor den leider der Tories geen sprake van, nog meer te bieden dan de heer Gladstone deed, en er schoot dus niets anders over, dan openlijk te breken met de Iersche fractie. De eerste stap in deze richting werd gedaan door de terugroeping van Lord Carnarvon, den onderkoning van Ierland, en door de benoeming van den minister van oorlog Smith tot oppersecretaris te Dublin. En duidelijker nog werd den Parnellisten in de troonrede de vriendschap opgezegd. Lord Salisbury had zijn schepen verbrand, toen hij der koningin de volgende woorden in den mond legde:

‘Ik heb, sedert ik mij de laatste maal tot u wendde, met diepe droefheid de hernieuwing gezien van de poging, om het volk van Ierland aan te zetten tot vijandschap tegen de wetgevende eenheid tusschen dit land en Groot-Brittannië. Ik ben op de meest besliste wijze gekant tegen elke verstoring van dit grondwettig beginsel, en ik ben overtuigd, dat ik in dit verzet van ganscher harte door mijn parlement en mijn volk zal worden gesteund. Zoowel de maatschappelijke als de stoffelijke toestand van Ierland is een voor-

werp van mijne angstvallige zorg. Ofschoon in het laatste jaar het aantal der ernstige misdrijven niet op in het oog vallende wijze is toegenomen, bestaat er op vele plaatsen een vooraf beraamd verzet tegen het ten uitvoer leggen van wettelijke verplichtingen; ook betreur ik het, dat de praktijk van georganiseerde intimidatie blijft bestaan. Ik heb last gegeven, dat alle pogingen zullen worden in het werk gesteld, om deze misdaden op te sporen en te bestraffen; evenzoo zal geen inspanning door mijne regeering worden gespaard, om mijne Iersche onderdanen te beschermen in de uitoefening hunner wettige rechten en het genot hunner persoonlijke vrijheid. Indien, gelijk de mij verstrekte inlichtingen mij doen vreezen, de bestaande bepalingen der wet onvoldoende blijken te zijn om dit kwaad te bestrijden, dan zie ik met vertrouwen uwe bereidwilligheid tegemoet om aan mijne regeering al de noodige volmachten te verleenen.'

Men moet vijftig jaren teruggaan in de Engelsche geschiedenis om een antecedent te vinden van zulk eene krasse veroordeeling eener door een groot deel der natie gewenschte hervorming, in een officieel document, waarmede de souverein zich tot de vertegenwoordiging wendt. Doch hoe ongewoon de ontboezeming ook was, aan duidelijkheid liet zij niets te wenschen over. Het streven van de Ieren naar autonomie op wetgevend gebied werd als inconstitutioneel gebrandmerkt, en de wederinvoering van de bepalingen der *Coercion Bill* werd in het vooruitzicht gesteld. En de toezeggingen, welke tegenover deze weigering waren geplaatst, waren weinig geschikt om de Ieren tot kalme berusting te stemmen. Voor Engeland en Schotland zouden weldra wetsontwerpen worden ingediend, waardoor verschillende takken van plaatselijk beheer in de graafschappen aan vertegenwoordigende lichamen zullen worden opgedragen, en dus zal worden voldaan aan den zich in het gansche rijk steeds duidelijker openbarenden eisch tot decentralisatie. Voor Ierland is een dergelijk ontwerp in voorbereiding. Ziedaar alles, wat de regeering tot herstel van grieven had aan te bieden. Klaarblijkelijk had zij er op gerekend, dat zij zoowel door de liberalen als door de Parnellisten heftig zou worden aangevallen, dat zij den strijd zou kunnen aanvaarden onder de leuze 'behoud van de eenheid des rijks', en wellicht bij eene ontbinding van het parlement voor een program in dezen geest eene meerderheid zou vinden. Doch deze rekening was buiten den waard gemaakt. De heer Gladstone liep niet in den val en legde in zijne redevoering

bij het debat over het advies van antwoord eene zeldzame gematigdheid aan den dag. Wilde de regeering iedere poging om de eenheid des rijks te verbrokkelen afweren, welnu, dat wilde hij ook. Wanneer men zijn eigen adres aan de kiezers van Mid-Lothian naast de door Lord Salisbury te Newport gehouden rede legde, zou men bemerken, dat op dit punt volmaakte overeenstemming bestond. De regeering had derhalve tegen windmolens gevochten. Maar zij had daarenboven de koningin eene schromelijke onjuistheid laten zeggen. De legislatieve eenheid der verschillende deelen van het rijk is geen grondwettig beginsel, geen *fundamental law;* zij is het gevolg van eene gewone wet, die, evenals elke andere, door samenwerking van de regeering en het parlement gewijzigd en verbeterd kan worden. Eene grondwet, wier karakter in eene bijzondere heiligheid of onaantastbaarheid zou bestaan, is in Engeland niet bekend. Wat de regeering met Ierland voorhad, bleek uit de troonrede niet; alleen had zij zonder eenige omschrijving of aanduiding van beginselen eene zekere mate van plaatselijke autonomie toegezegd. Het lag niet op den weg der oppositie, een voorstel te bestrijden, waaromtrent nog weinig of niets bekend was, en nog veel minder was zij geroepen, om zelve de middelen aan te wijzen, waardoor verbetering in den bestaanden toestand kon worden gebracht. Het initiatief op wetgevend gebied behoort aan ‘Harer Majesteits regeering’; de critiek aan ‘Harer Majesteits getrouwe oppositie’, en de heer Gladstone had volstrekt geen lust, om de rollen om te keeren.

De heer Parnell was niet minder kalm. Hij verzekerde, dat het voor het parlement zeer wel mogelijk zou zijn, eene bevredigende oplossing van het Iersche vraagstuk te vinden, indien het in den geest van den heer Gladstone dit doel trachtte te bereiken. Zulk eene oplossing zou aan den eenen kant aan Ierland zelfbeheer kunnen toestaan, en aan de andere zijde de noodige waarborgen kunnen geven voor het behoud van de eenheid des rijks en van de suprematie der kroon, en voor de bescherming der minderheid. Deze lofrede op den heer Gladstone is zeker weinig in overeenstemming met de houding, door de Parnellisten gedurende den verkiezingsstrijd aangenomen, toen zij openlijk en overal de conservatieve candidaten steunden, doch-zij is voor eene partij, die liberalen en conservatieven alleen gebruikt als middel om haar eigen doel te bereiken, na de oorlogsverklaring van het Tory-kabinet en de *avances*

van den ex-premier, volkomen verklaarbaar. De tijd zal moeten leeren, of het nieuwe bondgenootschap den toets der ervaring kan doorstaan, wanneer men van de betuigingen van sympathie tot de praktische toepassingen zal moeten overgaan. Voorloopig echter schijnt het den onbevooroordeelden toeschouwer zoowel in het belang van den heer Gladstone als in dat van den heer Parnell te zijn, dat de conservatieve regeering niet omver geworpen worde. Want er zal tijd en overleg noodig zijn, om eene oplossing der Iersche quaestie te vinden, die de Ieren bevredigt en de meerderheid der liberalen niet tegen de borst stuit. De partijdiscipline onder de liberalen laat echter zooveel te wenschen over, dat onaangename verrassingen mogelijk blijven, en dat de levensdraad van het conservatieve kabinet wellicht zal zijn afgesneden, voordat de levensvatbaarheid van een liberaal kabinet is gebleken.

Naast de Iersche quaestie, was het de Oostersche, over welke men de mededeelingen der troonrede met de meeste belangstelling te gemoet zag. De opstand te Philippopel werd door de koningin, met eene welwillendheid, die den Ieren aanleiding gaf om over het meten met twee maten te klagen, beschreven als de natuurlijke uiting van den wensch der Oost-Roemeliërs, om het traktaat van Berlijn ten hunnen gunste veranderd te zien. ‘In de daaropvolgende onderhandelingen’ - zoo laat Lord Salisbury koningin Victoria zeggen - ‘was het mijn doel, de bevolking van Oost-Roemelië te brengen onder de heerschappij van vorst Alexander van Bulgarije, doch tevens om de wezenlijke rechten van den sultan ongeschonden te handhaven.’ In dezen geest heeft Engeland zich op de conferentie van Constantinopel beslist verzet tegen elke poging, om den *status quo ante* weder te herstellen, en heeft het, toen de tegenstand van Rusland niet te overwinnen bleek, aan de conferentie een einde gemaakt. De Bulgaren hebben in Lord Salisbury een even warmen verdediger gevonden, als zij in den heer Gladstone zouden hebben gehad; maar het tegenwoordige hoofd der Engelsche regeering verstaat beter dan zijn voorganger de kunst, om aan zijne stem in den raad der groote mogendheden gehoor te verschaffen. De oostersche politiek van Engeland is nooit in enkele woorden zoo scherp en duidelijk uitgesproken, als in de troonrede is geschied. Het kabinet-Salisbury is het tweede in Europa, dat zonder omwegen of diplomatische dubbelzinnigheden eene wijziging van het traktaat van Berlijn voor gebiedend noodzakelijk verklaart; de heer de Freyci-

net, het zij tot zijne eer gezegd, heeft hiervan het voorbeeld gegeven in zijne circulaire van 3 December.

Tot voor weinige dagen leverde de houding van Servië en van Griekenland nog stof voor ernstige bezorgdheid. In beide landen voerde de oorlogspartij het hoogste woord; op groote schaal werden toerustingen gemaakt, om in het noorden van het Balkanschiereiland den oorlog te hervatten, en dien in het zuiden te beginnen. En daar een gemeenschappelijk optreden der beide staten ongetwijfeld vergezeld zou gaan van een opstand in Albanië, in Macedonië en op Creta, waren de vooruitzichten voor de Porte verre van gunstig, en zag ook zij zich genoodzaakt, bare reeds zoo talrijke legermacht wederom te versterken.

Op voorstel van Rusland richten de groote mogendheden dringende vertoogen tot de regeeringen te Belgrado en te Athene, om op demobilisatie aan te dringen. Doch de ondervinding, in de laatste maanden opgedaan, had Servië en Griekenland geen hoogen dunk doen opvatten van de eenstemmigheid van het Europeesche concert. Er was zoo vaak en zoo plechtig verzekerd, dat Europa geen inbreuk zou dulden op de bepalingen van het traktaat van Berlijn, en dat het geen verstoring van de rust en de orde in het Balkangebied zou toelaten, en toch was de vereeniging van Bulgarije met Oost-Roemelië een voldongen feit geworden, en was er niets gedaan, om den oorlog tusschen Servië en Bulgarije te voorkomen. Geen wonder, dat men het te Belgrado en te Athene met de nieuwe waarschuwing niet zeer nauw nam. Men ging er zelfs zoover, dat men de uitnoodiging tot demobilisatie met een *non possumus* beantwoordde. Maar dezen keer toonden de mogendheden, dat het haar ernst was.

Op voorstel van de Engelsche regeering werd besloten tot eene gemeenschappelijke demonstratie ter zee, om de regeering te Athene tot rede te brengen. Servië schijnt, door de bemoeiingen der Oostenrijksche diplomatie reeds tot inkeer te zijn gekomen, en te begrijpen, dat het in de gegeven omstandigheden nergens, zelfs niet bij Griekenland, steun zou vinden. Zoo zijn dus op dit oogenblik de vooruitzichten voor het behoud van den vrede weder iets gunstiger, en wanneer de Porte niet langer talmt met het erkennen der Bulgaarsche Unie, zal ten slotte ook Rusland wel, zijne teleurstelling verbergende, in het onvermijdelijke moeten berusten, en zijn heetgebakerde Panslavisten met de hoop op betere tijden moeten vertroosten.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige kroniek.

De werken van Shakespeare, vertaald door Dr. L.A. Burgersdijk. Leiden, E.J. Brill. 1885/1886.
Achtste deel: Othello. - Macbeth. - Koning Lear.
Eerste deel: Titus Andronicus. - De klucht der vergissingen. - Twee edellieden van Verona. - Veel gemin, geen gewin.

Wij weten onze ingenomenheid met Dr. B u r g e r s d i j k ' s arbeid niet beter aan den dag te leggen dan door telkens, wanneer er een deel voltooid is, op nieuw de aandacht van onze landgenooten er op te vestigen. De uitgaaf vordert goed, en bij elk deel dat verschijnt stijgt onze bewondering voor het machtig talent, waarvan deze schepping - want voor zulk vertalen is een scheppende dichtergeest noodig - getuigt.

De beide laatst verschenen deelen (VIII en I) leveren de grootst mogelijke tegenstelling wat den inhoud betreft. Deel VIII bevat de groote tragedies uit 's dichters bloeitijd: *Othello, Macbeth, Koning Lear*, waarin de hartstochten tot hunne verschrikkelijkste uitbarstingen komen: treffende zielkundige studiën van de jaloezie, van de grenzenlooze eerzucht, die van misdaad tot misdaad voert; een schildering van den waanzin, in zijn aangrijpendste uiting, die als des dichters stoutste schepping kan worden beschouwd.

In deel I ontvangen wij de stukken uit wat men Shakespeare's leertijd zou kunnen noemen, den tijd tusschen 1588 en 1593, waarin de dichter zijn weg nog schijnt te zoeken.

Eerst *Titus Andronicus*, de bloedige, van de stuitendste gruwelen vervulde, haat en wraak ademende tragedie, waarvan het vaderschap

aan Shakespeare betwist wordt, en die wij - hierin afwijkende van Burgersdijk's gevoelen - ook liever uit de rij zijner werken zouden schrappen, in zoo ruwe trekken, met zoo smakeloos schelle kleuren zijn de gruwelijkste misdaden hier geschilderd. Wellicht heeft Shakespeare alleen in de omwerking, de adaptatie van dit treurspel voor het tooneel, de hand gehad. Jan Vos heeft, gelijk bekend is, den *Titus Andronicus* waarschijnlijk uit een slechte Duitsche bewerking leeren kennen en er gebruik van gemaakt voor zijn *Aran en Titus*.

Verder *De klucht der vergissingen* (*The comedy of errors*), navolging van de *Menaechmi* van Plautus, waarschijnlijk naar een Italiaansche bewerking; een comedie van *gissingen* voor de Shakespeare-vorschers, van welke de een er enkel een dolle klucht in wil zien, terwijl een ander er toespelingen op Shakespeare's eigen leven en een derde, Ulrici, er, zonderling genoeg, een diep wijsgeerigen zin in meent te ontdekken; een stuk, vol van de onwaarschijnlijkste, maar recht koddige toestanden, vol vroolijken, niets of niemand kwetsenden luim.

Daarna volgt *De edellieden van Verona* (*The two gentlemen of Verona*). In Shakespeare's drama's - met uitzondering van *Romeo en Julia*, en, als men wil, van *Othello*, waar zij in jaloezie ontaardt - speelt de liefde slechts een ondergeschikte rol. Des te meer treedt zij op den voorgrond in de blijspelen; daar is zij de spil waarom alles draait. In *De edellieden van Verona* waagt Shakespeare zich het eerst aan de schildering van dezen hartstocht, en trots al het onlogische, het kinderachtig onbeholpene van de handeling en vooral van de ontknooping, is er iets zeer teers en zeer dichterlijks in de teekening van verschillende tooneelen. Wanneer Julia, als page vermomd, haren ontrouwen minnaar, Proteus, gaat opzoeken en, uit zijn naam, aan Silvia, die in zijn hart haar plaats heeft ingenomen, den ring, welken hij h a a r eens schonk, gaat aanbieden, dan leidt dit tot een schoon en roerend tooneel. De Julia uit *De edellieden* schijnt ons als de prototype, het oorspronkelijk model, van die andere Julia, eveneens uit Verona, die haar naam zou geven aan de door de geheele beschaafde wereld als de tragedie der liefde bewonderde *Romeo en Julia*. Wanneer Lucetta, haar kamerjuffer, haar, die haren Proteus wil gaan opzoeken, tot kalmte tracht te manen, en van haar liefdevuur de wilde woestheid teugelen wil, dan antwoordt zij:

Hoe meer gij teug'len wilt, te feller vlamt het.
Gij weet, het beekjen glijdt met zacht gemurmel,
En bruist, als 't wordt gestremd, onstuimig op;
Maar als zijn schoone loop niet wordt gestuit,
Dan maakt het zacht muziek met bonte steentjens,
En groet met zoeten kus elk wieg'lend riet,
Waarlangs de verre pelgrimstocht het voert.
Zoo ruischt het voort, in meen'ge bocht zich kronk'lend,
Steeds dartlend, naar den wilden oceaan;
Dus laat mij gaan en houd mijn loop niet tegen;
'k Zal rustig voortgaan als een kalme stroom,
En ied're moede tred zal mij een lust zijn,
Tot mij de laatste bij mijn liefste brengt.

Het laatste stuk van dit deel is *Love's labour's lost*, door Dr. Burgersdijk onder den titel: *Veel gemin, geen gewin* vertaald. Het tijdstip van vervaardiging van dit blijspel kan niet ver afliggen van dat der beide voorgaande, al onderscheidt het zich door schitterender eigenschappen van phantasie en geest.

Een gril heeft den jongen koning van Navarre en zijn drie hovelingen doen zweren, dat zij drie jaren lang, in afzondering en onthouding, zonder zelfs een vrouw te spreken of maar aan te zien, alleen voor de studie zullen leven. Doch nauwelijks is deze gelofte afgelegd of de koning ziet zich gedwongen ‘de Prinses’ te ontvangen, door den koning van Frankrijk tot hem afgezonden. De vier jonge mannen zien de prinses en hare drie hofdames en terstond worden zij doodelijk verliefd. Elk van de vier tracht voor de anderen zijn hartstocht te verbergen, totdat een hunner, de geestige, spotlustige Biron, het geheim voor allen verklapt, en in een dithyrambe op de liefde, het dwaze van hun gelofte tentoonstelt. De vier levenslustige jonge vrouwen weten dat zij bemind worden door die mannen, die zich verstoutten dien dollen eed te zweren, maar zij zullen er hen voor doen boeten, door hun een poets te spelen en hen met hare spotternijen te vervolgen. En wanneer dan aan het eind ook zij den invloed van den liefdegod ondergaan, dan zullen zij zich althans niet eerder ‘für ewig binden’ voordat de jonge dwazen in een ‘Prüfung’ van één jaar boete hebben gedaan voor hun overmoed.

Dit is de lijst van den spiegel dien Shakespeare aan de pedanterie, de geleerde affectatie, de smakelooze gezwollenheid van zijne dagen voor oogen hield. De ziekelijke uitwas van de Renaissance,

het *euphuismus*, in de mode gebracht door de *Euphues* van den blijspeldichter Lily (1579), het pronken met latijnsche woorden, met mythologische en historische toespelingen, de manie van het spelen met woorden en het tot in het oneindige uitspinnen van een of andere vergelijking, werd niet alleen in de gehoorzaal en op den kansel maar tot in de salons der hoogere wereld aangetroffen, en het is bekend dat Shakespeare zelf aan het contagium niet was ontsnapt.

De pruikerige boekenwijsheid wordt in den Koning en zijn drie gezellen, de schoolmeesterspedanterie en letterzifterij in den dorps-schoolmeester Holofernes en den dorpsgeestelijke Nathaniel, de domme zwetserij en gezwollen affectatie in den verloopen Spaanschen edelman Armado, half saletjonker, half ijzervreter, geparodieerd. En hoe lustig, met welk een onverstoorbare goede luim voert Shakespeare den strijd voor goeden smaak en gezond verstand tegen al dit onnatuurlijke en tegennatuurlijke! Geen karakterstudie beoogde de dichter, aan geen ingewikkelde, aan geen logische handeling zelfs besteedde hij zijn ontluikend genie, maar door op de dwaasheden en wanstaltigheden om hem heen het licht van zijn rijke phantasie, van zijn schitterenden geest te laten vallen, schonk hij ons dit blijspel, dat onze aandacht zeker nog ten volle waardig is.

Van Goethe weten wij, dat hij zich in zijn jonge jaren, te Straatsburg, met zijn makkers verdiepte in de woordschermutselingen van *Love's labour's lost* en zich in het vinden van woordspelingen, oefende.

De vertaling van dit blijspel behoort dan ook zeker wel tot het moeilijkste gedeelte van de taak, welke Dr. Burgersdijk op zich nam.

Is de inhoud van de beide hier voor ons liggende deelen zeer verscheiden, ook in den vorm loopen zij ver uiteen. In de tragedie uit den tijd der hoogste rijpheid treft men het rijmeloos vers, de slepende of vrouwelijke uitgangen (*double endings*)*;* de dichter enjambeert telkens. In de eerste Shakespeare'sche stukken (in Deel I vervat) komt nog een groot deel berijmde verzen voor - van *Love's labour's lost* is nog twee derde in rijm -, het enjambeeren is uitzondering; ook vindt men hier nog telkens de zoogenaamde knuppelverzen.

Dr. Burgersdijk's taak was bij de vertaling van deze blijspelen een andere en zeker geen lichtere dan bij de vertaling der groote treurspelen. De nauwgezetheid, waarmede hij den dichter op den voet volgt, tot in den vorm hem nabij blijvend, meestal een rijm kiezend waar Shakespeare rijmt, enjambeerend waar de dichter het

doet, en bij de woordspelingen, waar letterlijke vertaling onmogelijk is, steeds het rechte equivalent vindende, is in beide deelen ver rassend en bewonderenswaardig.

Wanneer wij duidelijk wilden maken hoe voortreffelijk Dr. Burgersdijk in beide deelen zich van zijn taak heeft gekweten, dan zouden wij van ons recht van aanhalingen te doen wellicht misbruik maken. Slechts een enkel voorbeeld. Wij slaan het tooneel op in *Koning Lear*, wanneer zijn dochters den vorst beduiden willen dat hij het voortaan wel zonder bedienden stellen kan: ‘Wat hebt gij één er noodig?’ vraagt Regan; en hij:

> O, zwijgt van noodig! De armste beedlaar zelfs
> Heeft iets, hoe min ook, nog in overvloed;
> Geef aan natuur slechts wat zij noodig heeft,
> De mensch leeft dan als 't vee. Gij, rijke vrouw,
> Als warm gekleed te gaan reeds prachtig was,
> Dan heeft natuur uw pracht niet noodig; 't geeft
> Nauw warmte. Maar, wat waarlijk noodig is,
> Geeft, goden, mij geduld; geduld is noodig!
> O, ziet mij hier, een armen, onden man,
> In smart en jaren rijk, door beide ellendig;
> Zijt gij 't, die dezer dochtren hart verhardt
> Tegen haar vader, speelt niet zoo met mij,
> Dat ik mij zwak toon; wekt mij eedlen toorn.
> O dat geen vrouwenwaap'nen, waterdruppels,
> Mijn mannenwang bevlekken! - Gij ontmenschten,
> Wraak zal ik nemen op u beiden, wraak,
> Dat heel de wereld - 'k oefen zulk een wraak,
> Hoe, weet ik zelf nog niet, maar 't zal de schrik
> Der aarde zijn. Gij waant, dat ik zal weenen;
> Neen, 'k zal niet weenen;
> 'k Heb allen grond tot weenen; maar dit hart
> Zal eer in honderdduizend scherven springen,
> Dan 'k weenen zal.

Uit *De Edellieden van Verona* haalden wij reeds eenige regels aan. De gedeelten uit *Love's labour's lost* waar Burgersdijk's scherpzinnigheid, zijn taalkennis en zijn macht over de taal het helderst in het licht treden, zijn juist het moeilijkst te citeeren. Het is toch vooral in de rollen van Holofernes, Nathaniel en Armado dat hij de grootste virtuositeit aan den dag legt, en de kostelijke dwaasheden welke die figuren uitkramen, zijn alleen in hun verband te

genieten. Door ze uit dat verband te rukken, door een schakel van den keten los te haken, loopt men gevaar, een anderen indruk te maken dan men met het citaat beoogde. Wij weten beter raad: men sla Burgersdijk's vertaling op, en leze haar in haar geheel. Want daartoe moet het toch ten slotte komen, dat men den geleerde, die onze letterkunde met deze eerste volledige dichterlijke vertaling van Shakespeare verrijkte, voor zijn voortreffelijken arbeid beloone, door op het werk, dat reeds in handschrift voltooid is en in druk over twee jaar geheel compleet zal zijn, in te teekenen.

Wij hebben uit een onlangs opgemaakte statistiek vernomen en met zekeren trots hooren verkondigen, dat in ons land, in verhouding tot de andere landen van Europa, de meeste boeken uitkomen. Nog rechtmatiger zou onze trots zijn, wanneer het bleek, dat in ons land ook de beste en degelijkste boeken, dat uitgaven van het gehalte van Dr. Burgersdijk's Shakespeare-vertaling gereeden aftrek vinden. Dat het zoover kome, daartoe werke ieder die onze letterkunde op prijs stelt, naar zijn vermogen mede!

De tooneelspeelkunst te Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg, door Mr. W.G.F.A. van Sorgen. Met illustraties van A.G.A. van Rappard en L.W.R. Wenckebach. 's Gravenhage, A. Rössing. 1885.

Het ernstige Utrecht, met zijn tal van kerken en kerkelijke stichtingen van allerlei aard, waar het klokkenspel van den Domtoren aan de stemmige stemming van de groote meerderheid der burgerij geen beter accompagnement weet te geven dan de melodie van een Evangelisch gezang of, nog liever, van een Psalm, schijnt, oppervlakkig beschouwd, geen bijzonder dankbaar terrein voor de tooneelspeelkunst.

Toch heeft Utrecht een schouwburg, en die schouwburg een geschiedenis. De heer v a n S o r g e n zag er niet tegen op, om wat hij van die geschiedenis te weten kon komen, te boek te stellen, en op de wijze, in navolging van hetgeen de heeren Wybrands en Rössing voor den Amsterdamschen, Haverkorn van Rijsewijk voor

den Rotterdamschen, K.R. Velthuis voor den Groningschen schouwburg deden, zijne bijdrage te leveren voor de, ook na van Hellwald's verdienstelijke proeve, nog steeds te schrijven geschiedenis van het Nederlandsch tooneel.

Volgens den heer van Sorgen was er van oudsher geen stad in ons vaderland zóó hartstochtelijk gehecht aan tooneelspel, geen stad waar zóó veel en zóó druk comedie gespeeld wordt als datzelfde stemmige Utrecht. Zoo als zij daar luidt is die uitspraak misschien wel wat sterk; al blijkt het uit de mededeelingen van onzen geschiedschrijver, dat een deel van Utrecht's burgerij ten allen tijde in het tooneel veel belang heeft gesteld. Niet onmogelijk dat de tegenwerking, welke men herhaaldelijk van kerkelijke zijde ondervond, in plaats van die belangstelling uit te dooven, haar integendeel heeft opgewekt en aangewakkerd.

Na de mysteriespelen in de kerken, de voorstellingen der rhetorykers en de vertooningen van de leerlingen der Hieronymusschool, vindt men van het optreden van tooneelspelers van beroep het eerst in 1603 melding gemaakt. Dat waren de Engelsche tooneelspelers onder John Grim. In diezelfde eeuw traden ook Fransche en Italiaansche tooneelspelers te Utrecht op. Daarna bezweek de stedelijke regeering voor den aandrang der rechtzinnige predikanten en werd het houden van tooneelvertooningen jaren lang verboden. Eerst in 1711 durfde men er ‘Jacob van Rijndorp met zijne compagnons van het schouwburg te Leiden’ toelaten. Deze voorstellingen gaven aanleiding tot den bekenden pennestrijd tusschen Professor Burman en de Utrechtsche predikanten, waarvan de schrijver dezer aankondiging in den eersten (en helaas, eenigen) jaargang van het driemaandelijksch tijdschrift *Het Tooneel* (Utrecht, J.L. Beijers. 1878) een overzicht gaf. Nu volgt, gedurende het congres dat den vrede van Utrecht voorafging (1712-13) een tijd, waarin er druk comedie gespeeld werd: Hollandsche, Fransche en Italiaansche comedies en Fransche opera's. Of het daarom aangaat dien tijd een tijdperk van bloei voor het Utrechtsch tooneel te noemen, gelijk de schrijver doet, meenen wij te mogen betwijfelen, wanneer wij lezen (in Bijlage II blz. 80), dat het recht van ƒ 20 per voorstelling, door Jacob van Rijndorp aan de Aalmoezenierskamer te betalen, den 23sten Mei 1712 tot ƒ 10 werd teruggebracht ‘wegens slecht bezoek daarvan.’ Het ‘Nederduitsch’ tooneel had dus blijkbaar van het verblijf der congresleden niet veel voordeel.

Tot in 1796 speelde men in verplaatsbare tenten. In dat jaar kreeg Utrecht op het Vreeburg een vast tooneelgebouw, den schouwburg van Kopperdrajer, die - onder protest van den kerkeraad natuurlijk! - op Vrijdag 28 November 1796 werd geopend. Lodewijk Napoleon vereerde het gebouw met den naam van 'Koninklijken Schouwburg', hetgeen niet verhinderde dat het in 1808 tot den grond toe afbrandde. Men behielp zich eerst in de Stads concertzaal, daarna in een houten tent, tot de door de 'Stichtsche Schoolprent' vermaarde 'Kees van Leeuwen' in 1821 een nieuwen vasten schouwburg stichtte, die den 9den Juli door de tooneelisten van den Amsterdamschen Schouwburg, onder directie van Andries Snoek, werd ingewijd. Dit was het eenvoudige, al te eenvoudige, tooneelgebouw, dat tot in 1881 als zoodanig dienst heeft gedaan, en sedert, dank zij de zorgen van eenige Utrechtsche tooneelvrienden, door een ruimeren en doelmatiger ingerichten schouwburg is vervangen.

Een model van geschiedbeschrijving is het werk van den heer van Sorgen niet. De reeks van feiten wordt wel in chronologische volgorde medegedeeld, maar het boek zou zeker veel gewonnen hebben bij een stelselmatige indeeling van de stof, waardoor men een beter overzicht van het geheel zou hebben verkregen. Ook komt men nu en dan in verzoeking den schrijver te vragen naar de bronnen, waaruit hij putte. Dit is onder anderen het geval bij de mededeeling (op blz. 66) dat aan mevrouw Engelman-Bia tweemaal eene plaats als comédienne in het Théatre Français zou zijn aangeboden, welk aanbod zij telkens uit liefde voor haar land zou hebben afgeslagen! Het bericht komt ons te ongeloofelijk voor, dan dat wij het enkel op gezag van den heer van Sorgen mogen aannemen. Wij, en zeker velen met ons zullen daar gaarne eens wat nader van hooren. Tot zoolang plaatsen wij bij het bericht een vraagteeken.

Zeer gelukkig was het denkbeeld van den schrijver om uit den mond van den ouden Meinke, den welbekenden machinist van den Utrechtschen Schouwburg, die, gedurende langer dan een halve eeuw met de zorg voor *l'envers du théatre* belast, de rechterhand was van de tooneeldirecteurs, eenige bijzonderheden omtrent de Utrechtsche tooneelgeschiedenis op te teekenen. De brave Meinke verdiende dat zijn ernstig gelaat door het teekenstift van den heer van Rappard werd vereeuwigd.

Van groot belang is de tweede Bijlage door den heer van Sor-

gen aan zijn werk toegevoegd: de lijst nl. van de bijna 200 besluiten betreffende het geven van tooneelvertooningen te Utrecht, welke van 1613 tot 1817 door de stedelijke regeering werden genomen.

De Haagsche uitgever A. Rössing heeft de reeks zijner uitgaven, het tooneel betreffende, met een werk verrijkt, dat niet alleen voor het oogenblik belangstelling verdient, maar dat door de toekomstige geschiedschrijvers met vrucht zal worden geraadpleegd.

Onze hedendaagsche letterkundigen met bijschriften van Dr. Jan ten Brink. Amsterdam, Tj. van Holkema, 1885, 8e/11e afleveringen. Carel Vosmaer. - Willem Jakobz Hofdijk. - Multatuli door Cd. Busken Huet. - Hendrik Jan Schimmel.

Met een ijver en een volharding, die bewondering afdwingen, zetten Prof. ten Brink en zijn uitgever Tj. van Holkema deze onderneming voort. De laatste drie maanden schonken ons niet minder dan vier afleveringen van dit werk.

Het eerst verscheen het bijschrift bij het portret van C a r e l V o s m a e r . De man, die de vaan van het klassieke in letteren en kunst steeds zoo vast, zoo hoog heeft gehouden, en voor de aesthetische beschaving van zijn landgenooten veel gedaan heeft, verdient dat men aan zijn levensgang aandacht wijdt. Al is dat leven niet veelbewogen geweest, al levert het geen stof voor pikante anecdoten, het loont de moeite den ontwikkelingsgang na te gaan van den geleerde, die reeds als kind onder den invloed van een kunstlievenden en begaafden vader den grondslag legde, waarop hij, eerst aan het Haagsche Gymnasium onder den Rector Bax, toen aan de Leidsche Academie en verder zijn geheele leven door, voort zou bouwen. In zijn *Rembrandt*, dat door de kunstgeleerden van geheel Europa als een werk van groote degelijkheid en blijvende waarde wordt geprezen, heeft Vosmaer zijn geleerdsten arbeid geleverd; in *Londinias*, de fijn geestige, in opvatting en vorm onverbeterlijke beschrijving, in hexameters, van een tochtje naar Londen, zijn voortreffelijkst kunstwerk. Voor de verspreiding van gezonde en tot nadenken opwekkende denkbeelden over de taal, de letter-

kunde en de kunst hebben zijn *Vlugmaren* in den Spectator veel gedaan. Aan de grondige en veelzijdige geleerdheid, waarvan elk dezer korte opstellen getuigen, wordt door den vluggen, vaak geestig schertsenden vorm geen afbreuk gedaan. Geen Fransch chroniqueur, hij zij de degelijkste en geestigste van het gild, die het hem verbeteren zou. Doch - de mensch is niet volmaakt. Naarmate wij meer achting hebben voor het talent van Mr. Carel Vosmaer, betreuren wij het te levendiger, dat de schrijver der *Vlugmaren* zich in zijn strijd tegen zekere richting in de bouwkunst onzer dagen vaak zoo heftig heeft uitgelaten, en in het bijzonder tegen het nieuwe Rijksmuseum, telkens en telkens weer, is te velde getrokken met een hartstocht en een verbittering, waarin men moeite heeft den veelzijdigen kunstkenner, den fijnen, classieken geest te herkennen.

Tusschen C a r e l V o s m a e r en W i l l e m J a c o b z . H o f d i j k ligt grooter afstand dan die, welke de achtste aflevering van *Onze hedendaagsche letterkundigen* van de negende scheidt.

Niet op een Haagsch Gymnasium, noch aan een Nederlandsche Hoogeschool, maar in de bosschen rondom Alkmaar, op de duinen van Kennemerland, tusschen de bouwvallen der kasteelen van Egmont en van Brederode vormde zich de geest van den dichter Hofdijk. Wat uit de boeken geleerd moest worden, verkreeg hij hoofdzakelijk door eigen studie, maar noch voor ‘ondermeester’, noch voor secondant op een kostschool, noch voor klerk op een stedelijke secretarie - baantjes welke Hofdijk achtereenvolgens bekleedde - was deze romanticus in de wieg gelegd. Gewapend met teekenstift en penseel nam hij de natuur, op ieder uur van den dag en in al haar duizenderlei schakeeringen waar, en het bemoedigend woord dat Bosboom hem eens toevoegde: ‘Je bent een geboren landschapschilder!’ zou hij tot waarheid maken, minder door zijn penseel dan door zijn pen.

Een volledig, en met blijkbare voorliefde voor den dichter geschreven overzicht van zijn leven en werken geeft ons het bijschrift van Prof. ten Brink. Toch zijn wij slechts half voldaan. Hofdijk heeft als persoon zooveel eigenaardigs; van zijne krachtige sympathiën en niet minder krachtige antipathiën, van zijn edel hart, van zijn onbaatzuchtig karakter zijn zooveel staaltjes bij te brengen, dat, al weten wij hoe schroomvallig men in dit opzicht in ons

vaderland is, wij het den biograaf ter nauwernood kunnen vergeven, dat hij, die zoo goed weet te vertellen, zijn schets niet met enkele anocdoten heeft opgeluisterd. Hofdijk op reis om een spreekbeurt te vervullen en in den trein, met potlood en papier gewapend, staande het vers improviseerend dat hij als ‘bijdrage’ zal voordragen; de Kennemer bard, op het jaarlijksch diner van het Tooneelverbond ten Brink verlof gevende om, met zijn onnavolgbaar talent van nabootsing, een Kennemer ballade op Hofdijkschen trant voor te dragen, - deze en andere, meer saillante letterkundige anecdoten behooren te een of anderen tijd aan de vergetelheid te worden ontrukt.

Den 27sten Juni van dit jaar zal Hofdijk zijn zeventigste jaar volbracht hebben; al zou men hem er nauwelijks zestig geven, zoo flink en krachtig is zijn houding, zoo opgewekt en levendig zijn blik. Zal op dat tijdstip de leeraar van het Amsterdamsen Gymnasium een eervolle rust gaan nemen, de dichter, de schilder met de pen, die ons thans nog Java met even rijken kleurengloed en even krachtige phantasie voor de oogen toovert als hij het 35 jaar geleden Kennemerland deed, zal, hopen wij, zoo spoedig niet gaan rusten.

De vervaardiging van het bijschrift bij M u l t a t u l i 's portret droeg Prof. ten Brink aan den heer B u s k e n H u e t op, in de verwachting waarschijnlijk, dat deze, zoowel uit zijne persoonlijke herinneringen aan E d u a r d D o u w e s D e k k e r, als tengevolge van zijne Indische relatiën, menige nieuwe en belangrijke bijzonderheid omtrent den schrijver van *Max Havelaar* zou weten mede te deelen. En deze verwachting is niet beschaamd.

Het bijschrift geeft ons niet den geheelen Multatuli, het laat zelfs verschillende zijner werken onaangeroerd, en houdt zich hoofdzakelijk bezig met den *Max Havelaar* en de geschiedenis van *Wouter Pieterse*; maar Huet deelt ons omtrent Multatuli's levensloop zooveel mee, wat tot dusver niet of slechts half bekend was, hij geeft ons uit een onuitgegeven dagboek van Multatuli, aangevangen in 1841, den eersten tijd van zijn verblijf te Batavia, zulke belangrijke uittreksels, en spreekt over het werk van den genialen Dekker met zooveel warme ingenomenheid, dat deze aflevering van *Onze hedendaagsche letterkundigen*, gelijk alles wat Multatuli raakt of uit Multatuli's pen gevloeid is, zonder twijfel zeer de aandacht zal trekken.

Multatuli, de meest subjectieve, de oorspronkelijkste auteur van Nederland en zijn overzeesche bezittingen, de opbruisende, de bandelooze, die ‘alleen zich zelf en in zijn kracht is, wanneer hij bij voorkomende gelegenheden losbarsten, en of de verontwaardiging, of de satire zijne muze worden mag’, Multatuli medewerker aan de objectieve, kleurlooze, bezadigde courant van Johannes Enschedé & Zonen! Wie zou zoo iets ooit mogelijk geacht hebben. Toch is het geschied. En wel in 1866, tijdens den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog. Multatuli vertoefde destijds in de Rijnprovinciën en gaf aan de Haarlemsche courant verslag van de beschouwingen door hem in de voornaamste Duitsche bladen aangetroffen. ‘Maar achtte hij dat die bladen het te zeer bij het verkeerde eind hadden, of gevoelde hij behoefte, als ooggetuige ook aan andere opvattingen het woord te geven, dan bracht hij den *Mainzer-Beobachter* zijner vinding in het vuur.’ Geen eerzaam Nederlander van die dagen, die 's ochtends aan zijn ontbijt de even eerzame ‘Haarlemmer’ openvouwde en zich aan de berichten van het oorlogstooneel te goed deed, wien het in de gedachte kwam het bestaan van den *Mainzer-Beobachter* in twijfel te trekken.

Interessant in de hoogste mate zijn de fragmenten uit het dagboek van 1851. Wij vinden er reeds den denker en den dichter van *Max Havelaar* en van de *Ideën* met zijn talent van opmerken, om zich heen en in zich zelf, met zijn edelmoedige opwellingen, zijn oorspronkelijke phantasie, zijn soms sarcastische, maar temet weer goedhartige luim. De onderwerpen, welke hij behandelde, waren nog uit zijn naaste omgeving geput, maar den vorm was hij reeds meester, zooals weinigen. Den stijl, die zijn kracht zou uitmaken, zoodra hij wat ernstigs te zeggen had en dat ernstige luide zou willen uitspreken, dien stijl bezat hij reeds. Multatuli was, toen hij dat dagboek in 1851 schreef, een en dertig jaren oud en sedert 1838 in Indië vertoevende, alwaar hij als commies bij het Departement van Financiën zijn loopbaan was begonnen. In Holland, te Amsterdam, had hij de gewone school en daarna een koopmanskantoor bezocht, en was toen door zijn vader, een koopvaardijkapitein, op een van zijne reizen naar Indië medegenomen. Verrassend is zeker voor velen de mededeeling dat Multatuli te Amsterdam op innig vriendschappelijken voet verkeerde met Abraham des Amorie van der Hoeven Jr., den genialen jonkman, later predikant te Utrecht. Eduard Douwes Dekker zag, toen hij

in het moederland weerkeerde, zijn boezemvriend van weleer niet terug. Van der Hoeven was, slechts 27 jaren oud, in 1848 overleden.

De heer Huet geeft een overzicht van Multatuli's loopbaan in Indië; tracht te verklaren hoe het mogelijk was, dat bij zijn terugkomst in Holland de gelederen zich niet van zelf voor hem hebben ontsloten en hij niet terstond is opgenomen onder de Nederlandsche hoofdleiders van toen. Hij wijst op de beteekenis van den *Max Havelaar* op het tijdstip van zijn verschijning (1860), en schetst in enkele trekken den persoon van Max Havelaar, den romanticus, den volgeling van Chateaubriand, den satiricus uit de school van Swift, den agitator, den genialen Sjaalman. Volle hulde brengende aan het geheel éénige, dat in de *Ideën* wordt aangetroffen, inzonderheid aan de *Wouter Pieterse*, die fijne, onovertroffen analyse van de ziel van een kind, zoo oorspronkelijk ook als waarneming eener bepaalde zijde van het Nederlandsche leven, laat Huet niet na aan te stippen wat in de *Ideën* de zwakke plek is van het genre. ‘Waar Multatuli niet voortreffelijk of niet goed is’ - zegt hij - ‘daar is hij veeleischend en subtiel, en wordt hij door subtiliteit vermoeiend of langwijlig. De auteur staat in de *Ideën* den denker somtijds in den weg. Hij vindt buskruiden uit die door anderen reeds gevonden waren; zet zonder winst voor de wetenschap eieren van Columbus overeind.....’

Nu wij ons de voortreffelijke geschiedenis van *Wouter Pieterse* nog eens weer voor den geest brengen, betreuren wij het op nieuw dat zij een geniaal fragment is gebleven. Bij elke nieuwe phase waarin de schrijver zijn held bracht, gaf hij ons iets nieuws en oorspronkelijks; zijn pater Jansen was ons lief geworden, en niet minder de onbetaalbare Stijntje; en toch is de schrijver in zijn werk blijven steken en bestaat er weinig kans, dat hij het ooit weer zal voortzetten.

Met het bijschrift bij S c h i m m e l ' s portret neemt Prof. ten Brink zelf de taak weder op. De romancier handelt hier over den romancier, en zijn schets begint als een roman: ‘Hooge zware boomen, bruine heidevelden, trotsche landhuizen in het groen verborgen, zoo toont zich het aristocratisch dorp 's Graveland, een parel van het Gooi.’ Er is intusschen in het leven van den oud-Redacteur van *de Gids* niets bijzonder romantisch. Gedwongen, zoowel in zijn jeugd, als in zijn eersten mannelijken leeftijd zich

vele van de genietingen en ontspanningen te ontzeggen, welke aan andere knapen en jonge mannen van zijn stand vergund waren, is hij door taaie vlijt en bewonderenswaardige volharding, krachtig oproeiende tegen den stroom, tot den romanschrijver, tot den dichter gerijpt, welken geheel Nederland in hem waardeert. Dat leven, vaak in eenzaamheid, ver van het gewoel der menschen doorgebracht, heeft zeker wel in hem ontwikkeld den zin voor grootsche conceptiën, voor breede proportiën, den zin ook voor het geheimzinnige, mystieke welke hem kenmerkt, evenals zijn voorliefde voor krachtige, forsche, desnoods ruwe figuren, voor menschen met haar op hun tanden en weerhaken aan het lijf.

Het zou de moeite loonen, na te gaan welke de redenen zijn dat Schimmel's dramatische scheppingen, vaak diep van opvatting, scherp van teekening en snijdend van dialoog, op een enkele uitzondering na, zoo weinig blijvend succes hebben gehad. De dichter zelf geeft in de nieuwe uitgaaf van zijn dramatische werken bij de verschillende stukken zeer belangrijke aanteekeningen, waarvan Prof. ten Brink er enkele aanhaalt, en waaruit blijkt, dat de man, die in *de Gids* en elders, vaak vlijmend scherp anderer dramatischen arbeid heeft gehekeld, bij de beoordeeling van eigen werk geen anderen maatstaf aanlegt, zich zelven niet spaart. Men zal van een zoo gewetensvolle, doorloopende zelfcritiek in onze letterkunde moeilijk een tweede voorbeeld vinden. Deze aanteekeningen zijn zoo merkwaardig en bevatten zooveel ook voor de geschiedenis van ons tooneel belangrijks, dat het jammer zou wezen, indien zij in de nieuwe uitgaaf van Schimmel's dramatische werken, die uit hunnen aard onder de oogen van slechts een klein aantal lezers komen, verscholen moesten blijven. Met een afzonderlijke uitgaaf zou de heer Schimmel zeker velen verplichten.

Oudere tijdgenooten.

IV.[1)] Bilderdijk, een der vaders van het Réveil.

Ook Bilderdijk wensch ik op te nemen, al laat mijn titel het nauwlijks toe. Nu eenige belangstelling voor het Réveil mocht worden gewekt, zal men hier de fysionomie van een van de vaders dier beweging niet willen missen. Voor leiders en vrienden van het Réveil, - evenals, en met reden, voor vele katholieke kristenen, is Bilderdijk een profeet; een die geestesleven wekt, vertolkt en voedt. Hunne liefde jegens Bilderdijk is een religie: een gevoel, waarop kritiek geen vat heeft; een stemming die blijft, wat ‘Cham ook aan zijne broederen te kennen geve.’

Om Bilderdijk in dit opzicht te schetsen, moeten wij de vroeger gevolgde methode getrouw blijven, die in artistieke, dat is liefdevolle beschouwing ook van hetgeen ons oorspronkelijk vreemd is, haar kracht zoekt. Voor geen weerzin dien ik in mij waarneem, en die louter weerzin is, kan ik langer achting gevoelen, daar slechts het lagere in mij nog onvermengd haten kan. Het schoonst geloof is het geloof aan een God die de wereld liefheeft in haar geheel. De kunst tracht uit de verte dat voorbeeld te volgen.

Het onderstelt een tijdelijk ontruimen van onszelf. Een ander woont tijdelijk in ons. Wij zien met zijn oog. Zijn polsslag is de onze. Zijne axiomaas, - niet gegeven met den aanleg van mijn geest, - worden tijdelijk de grondslag van mijn denken.

1) Zie *de Gids* van Januari en Juli 1882 en Juli 1883.

Straks, als ik mijzelf terugvind, heb ik een ander oog op mijn geestelijk bezit. Mijn diamant is een zijde van den diamant geworden; mijn panorama, een gezichtspunt. Deze berooving is aanwinst. Als een belangwekkend bestaan en gedrag, dat ik niet begrijp, mijn bekrompenheid slag op slag in het aangezicht geeft, kunnen pijnlijke gewaarwordingen ons deel zijn, maar de kritikus wordt gevormd, in wien louter kunst woont, dat is liefde die begrijpen wil. Er pleegt zooveel te staan tusschen ons gemoed en dat van anderen. Met betrekking tot al wat belangrijk is, zonder voorwerp van weten te zijn, is het leven der menschheid eene cellulaire gevangenis. Elk bewoont zijn cel met eigen smaak, eigen wijsheid, eigen dogma, eigen God. Onduldbare eenzaamheid. Het dogmatisme dwingt allen in één cel: zij blijkt te eng. De verdraagzaamheid verhindert, dat men het, door den muur heen, den buurman lastig make: men blijft alleen. De artistieke geest doet ons in de andere cellen komen, ook terwijl ‘de deuren gesloten waren.’

I.

Het eerste dat in Bilderdijk boeit, is de burgerlijke stand van dezen ongewonen man. Zijn vader heet Nederland en zijn moeder Amsterdam.

Het volk van flegma en boert; van genoegelijke gezelligheid en deftige welvaart, heeft moeten voortbrengen Spinoza, Rembrandt en Bilderdijk: een uitgeworpen Jood en twee mannen van de kunst, wier boedel om schulden is verkocht. Onze nuchterheid heeft de bakermat moeten worden van onverschrokken Monisme, onweerstaanbaar Tooverlicht, onverholen Mystiek. Spinoza is niet geboren aan den Ganges, Rembrandt niet aan de Seine, Bilderdijk niet te Assisi. Onze edellieden zijn Amsterdamsche burgerjongens, door geboorte of adoptie. De wijsgeer van het ‘nil praeter Deum’; de schilder voor wien de nacht was als de dag; de dichter voor wien de zichtbare werkelijkheid louter zinnebeeld was van de geestelijke, zijn Nederlanders. In het gericht der volken wordt onze zaak bepleit door een denker die alle theologie onmogelijk maakt, omdat Natuur en God voor hem hetzelfde beteekenen; door een schilder die de kerkelijkheid vernietigt: zijn achtergrond van het heilige is, niet byzantijnsch verguldsel, maar de joden-

buurt van Amsterdam; door een dichter die alle dogmatisme den wortel afsnijdt[1]:

'De Dichtkunst des Poëets, de Godsdienst van den Kristen Is één...[2],'

In dit, gelijk in andere opzichten, is Bilderdijk nog altijd te weinig bekend. Het is de schuld - van een zonderling apologeet[3]; - van den dichter zelf die altijd den boom wilde trekken in een richting, tegenovergesteld aan die waarin de boom nu eens groeide; - van zijne bedillers: rechtschapen prozamenschen, aan wie een mild wereldbestuur van tijd tot tijd een meer of min onordentlijk dichter toewerpt als om op te peuzelen[4]; - van moraliseerende letterkundigen, die hun geliefkoosd, zeer eenzijdig, zeer onhistorisch Kristusbeeld, een beeld van louter zachtmoedigheid, tot algemeenen maatstaf van zedelijkheid verheffen; eindelijk van een publiek, dat geen poësie leest dan tot vermaak; door zoovele deelen verzen, brieven, Geschiedenis en ander proza zich laat afschrikken, en daarom Bilderdijk 'zijn rust gunt.'

Wij gunnen hem iets beters: herleving. Onze tijd wil elk verleden doen herleven en ziet af van dat 'zich voeden' met het verleden, waarbij zooveel verwaarloosd wordt, juist omdat men het als voedsel niet meer gebruiken kan. Van onze eeuw, de eeuw van Walter Scott en Augustin Thierry, mag worden gezegd: de dooden worden opgewekt. Tot dusver heeft elke eeuw geleefd van een vroegere. Hellas had een mythe moeten maken van dochters die hare moeder verslinden. Elke beschaving heeft zich te goed gedaan aan een oudere, en om deze

1) 'Waar de Aesthetica ooit recht geleerd wordt, zal zij met Godsdienst ... in één vloeien (Bilderdijk aan H.W. Tydeman, 1810);' aan denzelfde, 1811: 'poësie is godsdienst en omgekeerd'; 1812: 'zoo is 't echte poëzy, zoo is 't ... Christendom (want dit alles is één)'; 1822: 'dogmatisme en geloof zijn niet hetzelfde.'
2) *K*(*ompleete*) *D*(*ichtwerken*) 7,77: uitgaaf van da Costa, zie Gorter (*Gids*, 1876) over hare gebreken. De noodzakelijkheid eener kritische uitgaaf blijkt uit *Rekenschap, K.D.* 15, 597 vlgg., vergeleken met Bilderdijks *Briefwisseling* 1, 158 en *Bericht* voor Ibn Doreïd (1808).
3) Da Costa's *Bilderdijk, De Mensch en de Dichter*.
4) In *Bilderdijks Eerste Huwelijk* had de uitgever zich behooren te bepalen tot het uitgeven der Brieven; hij had dan enkel lof verdiend. Toen hij besloot zelf het woord te nemen, had hij èn een zielkundige studie moeten leveren, èn meer licht moeten doen vallen op Odilde. Prof. Alberdingk Thijm heeft later de leemte aangevuld.

zich verder niet meer bekommerd dan men zich bekommert om den maaltijd van gisteren. De volken zijn achtereenvolgens de runderen van Farao's droom: de Assyriërs verzwelgen de Chaldeërs; de Grieken, de Assyriërs; de Romeinen, de Grieken; de Renaissance, de Romeinen; het Kristendom, het Jodendom; de Romantiek, de Middeleeuwen; de Hervorming den apostolischen tijd. Elk haalt naar zich toe wat hij van een verleden kan machtig worden, om het te veranderen, te verwerken, te verwringen, te verbeteren, te bederven tot onkenbaar makens toe. Elk volgt daarbij eigen inzicht, behoefte, smaak en luim. De ongemanierde menschheid heeft het daarom zoo lang buiten Geschiedenis kunnen stellen. De erfenis was binnen, het portret van den erflater liet men zwerven. Nog zijn er, vooral onder pedagogische houders van redevoeringen, die het lofwaardig vinden het verleden te behandelen als slachtvee. Zij prijzen het, wanneer men ‘doorvoed’ is van de klassieken, van de Middeleeuwen, van den bijbel. Dit is louter roofdierenpraktijk. Wij zuigen geen bloed. Wij loeren niet op aas. Wij naderen eerbiedig de graven. De tooverstaf van ons historisch gevoel zal ze ontsluiten. Als de doode levend voor ons staat, blijkt juist, dat zijn leven een ander is geweest dan het onze thans zijn wil. Het kan ons geen teleurstelling geven, want het was niet onze zelfzucht die het verleden opriep uit zijn graf. ‘Elia nam het kind en *gaf het aan zijne moeder;* en zeide: Zie uw zoon leeft.’ Als wij dat schoone voorbeeld volgen, zegt het verleden tot ons: ‘Nu weet ik, dat gij een man der historie zijt.’

Tot het graf van Bilderdijk is die tooverstaf nog niet gekomen. Maar de Lenbach van onze letterkunde kan niet uitblijven. Wij moeten hem te zien krijgen, dien gehaten en beminden man; met zijn steek en zijn stok; de eene hand op den rug, de oogen wegschuilende onder de borstelige werkbrauwen. De aanleg van zijn verstand en gemoed is belangwekkend. Wij moeten hem terugzien in levenden geeste, dien man die zoo geheel anders was dan wij.

Thans poog ik alleen den vader te zien van het Réveil[1]. In dit opzicht is hij in Nederland zeer oorspronkelijk en slechts herinnerende aan Lessing en Schleiermacher. Ik vind in hem

1) ‘Wir gehn einer Zeit entgegen, in der man die Kirchengeschichte zur allgemeinen höhern Bildung rechnen wird.’ Hase, *Kirchengesch.* I, 1885.

den eerste die het rationalisme en de sentimentaliteit der achttiende eeuw, waaraan wij nog niet geheel ontgroeid zijn, heeft aangedurfd. Hij heeft het eerst, maar te vroeg, aan het rationalisme gezegd, dat er een soevereine werkelijkheid is, waarbij onze rede slechts de rol van tolk vervult[1]; en aan de sentimentaliteit, dat het gevoel het denkbeeld, en niet het denkbeeld of de voorstelling het gevoel heeft te wekken[2]. Hij doet op zijn nederlandsch wat de besten onder zijne duitsche tijdgenooten op hunne wijs beproeven: taal, kunst, godsdienst, rechtsbegrip, verheffen tot den rang van natuurverschijnselen uit de vernedering waarin men ze gebracht had als teelt van afspraak en willekeur. Met een Schleiermacher en een Jacobi, ofschoon hij hen niet heeft gekend, vertegenwoordigt hij de protestantsch-kristelijke mystiek en poogt hij de hem onmisbare kristelijke beschouwing te vestigen op de eischen van eigen persoonlijkheid en gemoed. Juist dat het voor hem een pogen, een worstelen is en blijft, wekt aandacht en medegevoel. Geenszins kristen als van zelf; oorspronkelijk veeleer gewonnen voor het stoïcijnsch ideaal, heeft hij, op een aanwijsbaar oogenblik van zijn leven, immers tegen zijn zes en dertigste jaar, zich van het Stoïcisme bekeerd tot het Kristendom; met de antieke beschaving, in dezen haren eerbiedwaardigen en meest verlokkenden vorm[3], gebroken, om zich over te geven aan dien inderdaad nieuwen geest van het Evangelie, welks nieuwheid juist nauwlijks anders dan in tegenstelling met het Stoïcisme kan worden beseft. Ten gevolge van *die* bekeering wordt hij, *volgens eigen herhaalde betuiging in Brieven*, nooit een voorbeeldig kristen, nooit een levende aanbeveling van het door hem beleden geloof, - dit voorrecht was hem niet beschoren[4], -

1) Klassiek hiervoor *K.D.* 7, 66 vlgg., inzonderheid bl. 77-79.
2) *K.D.* 7, 9.
3) Het latere Stoïcisme; ten tijde van Origenes onder alle standen verbreid, *c. Celsum* 6, 2.
4) ‘Ik ben het niet die tot Christus kan trekken; ... ik ben zelf veel te weinig Christen, veel te ongetrouw, ja te afvallig in- en uitwendig.’ Aan Gerard Outhuys, 30 Maart 1823. Kende Gorter deze belijdenis, en vond hij het niettemin nog noodig Bilderdijks onkristelijkheid zoo breed uit te meten? Zie *de Gids*, 1869, bl. 446 vlgg.; bladzijden, uit welker zoo dikwerf herhaald: ‘het blijkt, ... het blijkt, ... het blijkt’, - een echt rekwisitoor tegen den strijd tusschen Bilderdijks leer en leven, - misschien het allerduidelijkst blijkt, dat, in 1869, zelfs een letterkundige als Gorter een zekere animositeit nog niet te boven was.

maar wel een persoonlijkheid die, als zij hare beste gewaarwordingen en gedachten uitspreekt, onveranderlijk de kracht helpt vertegenwoordigen, waarmede de kristelijke godsdienst de zedelijke wereld heeft verrijkt en aan het Stoïcisme de alleenheerschappij heeft betwist. Die kracht is geen ander dan dat ongelijkbaar bewustzijn van Genade, waarin voor het eerst besef van volstrekte afhankelijkheid niet schaadt aan de waarachtigheid van eigen zieleleven[1].

Stoïcisme en Kristendom is sedert den aanvang onzer tijdrekening de groote tegenstelling gebleven, en die de bron werd van te pijnlijker strijd, toen het Stoïcisme de kleuren van het Kristendom ging dragen, de taal van het Kristendom begon te spreken en voor velen niet van het Kristendom te onderkennen viel. Die strijd is vooral zichtbaar nadat de Renaissance haren diepen invloed heeft geoefend. In den boezem van het Protestantisme is die strijd meer dan elders gestreden. Gedurende geheel de achttiende eeuw is, inzonderheid onder ons gelijk in Engeland, tijdelijk de overwinning aan de zijde van het Stoïcisme, dat te goeder trouw door de meerderheid voor Kristendom wordt uitgegeven: de soevereiniteit der Rede wordt gehuldigd; de vrijheid van den wil als grondwaarheid aaugenomen; de mensch als zelfstandige faktor erkend, zoowel in zijne eigene geschiedenis als in die der wereld; de primaire waarde van de aandoening ontkend of uit het oog verloren, op elk gebied tot zelfs op dat der kunst. Mohammed wordt evenmin begrepen als Shakespeare. Het is het bewind van Wolff[2] en van Gottsched.

Tegen het einde der eeuw begint in Duitschland de groote omkeer. De andere landen volgen. De omkeer openbaart zich in allerlei vormen, die schijnbaar onderling weinig of niets gemeen hebben, maar toch door één geest ontstaan, door één begeerte, door één dorst. Het is het verlangen naar iets oorspronkelijks; iets dat opwelt uit 's menschen eigen diepte; iets dat recht van bestaan heeft zonder het oktrooi van de soevereine Rede. En nu grijpt men naar alle zijden, waar men slechts dat oorspronkelijk leven meent te zullen vinden, een menschelijk hart kan voelen kloppen. De een zoekt het bij de roovers;

1) 2 *Kor.* 12, 9: een der meest kenmerkende woorden van het oudste Kristendom.
2) *De philosophia Sinensium morali.*

een ander zoekt het bij de ridders; een derde, in het land der feeën. Shakespeare wordt vergood. De ‘stemmen der volken’ worden, beluisterd. Het piëtisme verslaat de filosofie. Ossian zal de man zijn. Rousseau verheerlijkt den natuurstaat. De bezieling, het Genie zijn in eere.

De studie van Bilderdijk ontleent een algemeener belang aan de omstandigheid, dat hij op zijne wijs deelneemt aan deze beweging. Hij heeft zijne tijd- of bondgenooten, met uitzondering van Lessing en Kant, nooit gekend. Hij heeft zich nooit rustig nedergezet, om een boek te schrijven over hetgeen hem in de achttiende eeuw, die bij ons lang heeft aangehouden, ten diepste ergerde, en om aan te prijzen wat hij er voor in de plaats wenschte. Dit te betreuren, is te betreuren, dat Jeremia niet een weekblad heeft geschreven, gewijd aan de buitenlandsche politiek; dat Pascal niet een *discours de la Méthode* heeft gegeven; dat de storm niet zuivert door middel van buizen en de regen niet vruchtbaar maakt door een stelsel van waterleiding. Als Bilderdijk gemelijk is en alles afkeurt, is hij voor mij als de hond op het erf in den nacht. Het jankend geluid doet ons opstaan. Er kan onraad zijn. Het moet de moeite loonen, er achter te komen, wat zulk een aandoenlijken geest van streek bracht. Bilderdijks ontevredenheid met de achttiende eeuw in Nederland zij ons genoeg. Aan ons op het spoor te komen van hare oorzaak en met dit onderzoek ons voordeel te doen. Gezegend zijn de groote ontevredenen; gezegend de wangeluiden, geworpen in het koor der voldaanheid en der verheerlijking van eigen tijd. In elke eeuw spele door het *pean* van den zegestoet het *miserere* van pelgrims, die zich in tegengestelde richting bewegen.

Wat Bilderdijk naliet, liet hij na uit onvermogen. Geregeld denken, geregelde arbeid, stelselmatige uiteenzetting van zijne denkbeelden, zijn natie onderwijzen, hij was er niet toe in staat; niemand besefte, niemand bejammerde het levendiger dan hij zelf. Daar ligt de grens van dezen buitengewonen geest. Dat onvermogen was het gevolg van gebrek aan eenheid in zijn wezen, aan bestendigheid van verheffing, aan vasthouden van hetgeen hij gegrepen had, aan bearbeiding van de vruchten zijner intuïtie. De tijd der profeten is voorbij; profeten komen niet door examens. Wij maken thans wetten in een vergaderzaal, niet onder het bliksemen van Horeb. Ten slotte is er

geen invloed op een volk waar geen stijl is. Niet dan bij uitzondering[1] heeft Bilderdijk voortreffelijk proza geschreven[2]. Volkomen te huis was hij in geen enkel vak, en daardoor buiten staat met dat gezag te spreken, dat hen doet zwijgen die het uit zichzelf moesten doen.

Wij vragen niet van hem wat hij niet geven kon. Een nieuw gezichtspunt, een vingerwijzing, een geniaal vermoeden; het oogenblikkelijk ruischen van een vleugelslag, die u zelf van hemellust doet beven; een verrukkelijke maat, die plotseling en telkens weer uw innerlijkst aan het zingen: brengt; een stout en treffend beeld, dat u mede doet zeggen: poësie is onze ware taal[3]; verzen, die u het vergezicht openen in een wereld van hooge bespiegeling of u inwijden in ongekende teederheden van gevoel; en boven dat alles gedurige sporen van den strijd, door een menschelijke ziel gestreden, ter verovering, haast ieder dag op nieuw, van haar edelst geloof: ziedaar wat men bij hem vindt en telkens zich weer opgewekt voelt te zoeken. In die worsteling, die zelfbegoocheling en zelfgevlei uitsluit, ligt voor mij zijn grootste tooverkracht. Hij herinnerde ons reeds aan Pascal, wijsbegeerte uit wijsbegeerte verachtende; voor den twijfel aan God, aan het volstrekte (als voorwerp niet van weten, maar van gelooven) terugbevende als voor zelfmoord; telkens, nadat hij zich aan den rand heeft gewaagd, aan den rand heeft laten sleepen door ik weet niet welken duivel, terugvallende in de armen van een God, wiens waarachtigheid hij even levendig gewaar wordt als een Loyola drieëenheid of transsubstantiatie op de trappen van de St. Dominicus. Hij herinnert aan een Hamlet, maar die zich in het eind gegrepen voelt tot een bestemming, ver boven den nevel der aardsche zwaarmoedigheid; hij is schier een Faust, met een protestantsch slot. Telkens grijpt hij weder de hand die hij zich toegestoken zag. ‘Denk niet dat ik wanhoop,’ schrijft hij aan da Costa, nog anderhalf jaar voor zijn dood (28 April 1829); ‘maar ik worstel om de hoop vast te houden; en de duisternis in mijn gemoed is groot.’

1) Een schitterende proeve *Nabericht op de Ziekte der Geleerden:* de periode die aanvangt met: ‘Men beklaagt zich over de armoede of 't gebrek eener Taal enz.’
2) ‘Ik kan geen proza schrijven (aan H.W. Tydeman)’, 11 Sept. 1808, en elders.
3) Aan da Costa, 11 Sept. 1824.

‘Wat sta ik dan zorgloos aan d'openen rand,
Of mijmer in vruchteloos treuren,
En grijp geens Verlossers mij wenkende hand,
Bereid, me aan het jammer te ontscheuren?
Wat sluit ik mijne oogen voor 't dreigend gevaar,
En zoek naar verstrooiing in 't ronde;
Het nooduur, het punt van beslissing is daar,
Straks slaat die ontzettende stonde.
Maar neen, niet ontzettend voor hem die u kent,
o Heiland, o God van ontferming!
Tot U is het oog van mijn harte gewend,
In 't Uwe is mijn trouwe bescherming.
Gij keert het niet af van de zwakheid der ziel,
Nog vatbaar voor 't ijdel der aarde:
Geen halmtjen dat ooit aan uw handen ontviel
Van 't geen gij ten graanschuur vergaarde.’[1)]

II.

Geen letterkundige persoonlijkheid kennen wij zoo goed als Bilderdijk[2)]. Zijn zelfkennis en openhartigheid wedijveren met elkander in Brieven en Verzen; altijd gelijkluidend, zoodat de Brieven de dichterlijke mededeelingen omtrent uit- en inwendig leven verheffen boven de verdenking van te overdrijven[3)]. Als derde bron zijn aan te merken de talrijke en uitvoerige *Voorberichten* van zijne bundels.

Men zie slechts in zijne mededeelingen beschrijvingen, niet van zijn toestand, maar van zijn bewustzijn. ‘Gij zult 't iemand die zich glazen beenen gelooft, niet beduiden, dat hij geene vrees voor het breken moet hebben.... Mijne zwakte is van

1) *K.D.* 12, 295.
2) Dank ook Jeronimo de Vries, Tydeman (H.W.), da Costa, Willem de Clercq, Rau, David, de Jager, Mees, Alberdingk Thijm, M. des Amorie v.d. Hoeven, Veth, Beets, Busken Huët, Gorter, van Vloten, Zimmerman, van Balsem en anderen. Wij behoeven niet meer te zeggen met Hoffmann van Fallersleben: ‘Alles was mij in Bilderdijk een geheim en blijft het nog.’
3) Duidelijk sprekend voorbeeld: zijn bekend vers aan Cats, *K.D.* 12, 66 en de brief van 3 Sept. 1806, aan Jeronimo de Vries: ‘Dat in 't versjen aan Cats, de tijdperken (waarop hij van Cats een nieuwe wereldbeschouwing ontving) u wat laag gesteld voorkomen, begrijp ik licht, maar zij zijn niet *pro arbitrio* gesteld. Had ik dit gedaan, het ware mij gemakkelijker geweest, naar de algemeene waarschijnlijkheid.’

gelijken aard en gij kent er de ellendige kwelling niet van. (19 Nov. 1812)'[1]

Wij moeten bij Bilderdijk wel beginnen met enkele cirkels van zijn *Inferno* aan zijne hand te doorwandelen. Wil men den grooten naam van Dante hier niet oproepen, men denke aan Werther, dien wij in Bilderdijks tijd overal ontmoeten.

> 'Mijn kindsheid, jeugd en bloei, was ééne reeks van plagen;
> Mijn verd're levenstijd één ijdle handvol wind'[2].

Op zijn drie en twintigste jaar klaagt hij over zijn 'oude naargeestigheid'[3]. Behalve het bekende ongeval, - 'op mijn vijfde jaar kreeg ik... een trap op den linkervoet, die het beenvlies... beschadigde, 't geen welhaast de allerhevigste gevolgen na zich sleepte, en eerst in mijn zeven en twintigste jaar genas,' -[4] droeg zijne opvoeding, dat is de doorgaande stemming zijner ouders, inzonderheid zijner moeder de grootste schuld. Hij spreekt van vaders 'neteligen geest'; van moeders onvermogen om die 'oud-Amsterdamsche puntlijke netheid, die men maltantigheid noemt, in huis te bewaren,' hetgeen 'haar van elders driftig en licht ontvlammend gestel met een ondragelijken wrevel vervulde.' Het 'maakte (zijn) geheele leven, vooral van (zijn) vijfde jaar af, tot een vloek'[5].

Geheel aan zich zelf overgelaten;

> 'Van 't vijfde jaar alreeds in duurzaam lichaamskwijnen,
> Van alle vreugd beroofd, aan alle kwelling vast;'

'jaren lang in 't krankvertrek gebonden, in mijmerend zelfgevoel of twisten met zijn lot, bittere stonden'[6] slijtende, legt de knaap en de jongeling zich op tal van kundigheden en kunsten toe, die hij zich onder goede leiding sneller en grondiger zou hebben eigen gemaakt. 'In alles ben ik autodidakt, maar het is er ook na. Nooit word ik, dat ik had kunnen wor-

1) Hij vergunt ons wel eens de eene mededeeling te verbeteren door de andere. 3 Sept. 1811: 'men moet zich van mij geen voorstel maken als van iemand... nog bij zijn lichaamsvermogens,' Maar vier of vijf regels verder: 'Mijne vrouw rekent weder.'
2) Aanteekeningen bij *Uitzicht op mijn dood*, passim; *K.D.* 12, 392.
3) *Brieven* 1, 8.
4) Zie aant. 2.
5) *Vad. Gesch.* 11, 194 vlg.
6) *K.D.* 12, 368.

den...[1] Bij een geheel andere jeugd had ik iets in de studiën bereikt, 't geen ik nu nog in staat ben een ander te doen bereiken, maar zelf niet meer meester kan worden... Zonder den braven Verschuur was ik, niet een beuling gebleven, dit zal ik sterven, maar een gortbeuling'[2]. 'Ik mag zeggen alle wetenschappen geëffleureert te hebben, ik heb alle doorreisd; dit is zeer fraai, zoo men 't dus wil. Doch er is geene, waarin ik eigenlijk t'huis behoor. - Ik begin een afkeer van mijne oppervlakkige kunde op te vatten; zij is niet genoegzaam om mijn geest te verzadigen; en het is niet door hare vluchtige flikkeringen, dat men het Vaderland en de Maatschappij nuttig kan worden'[3].

Tijdgenooten bespeurden het niet en hadden den vroegrijpe helpen bederven, indien hij het zich had laten doen. 'Veellicht heeft wat anderen in dit punt bederft, mij behouden: dat is de lofspraak zelve die ik van mijn eerste kindsheid zoo overmatig inoogstte', schrijft hij Tydeman in 1808, en inderdaad noemt hij zich tegenover Daniël van Alphen reeds in 1779 'door zoovele onverdiende lofspraken overstelpt.'

Geheel onvoorbereid treedt hij dus de samenleving in, met verzwakten geest en menschenschuw.

Over zwakheid van geest klaagt hij voortdurend:

> 'En draaglijk waar mij toen het levenslicht geweest
> Zoo niet mijn lichaam min geleên had dan mijn geest'[4].

Hij verzekert een ongenoemd vriend in 1782 dat '(hij) volstrekt van 't gebruik van zijn denkvermogen verstoken is.' Hij voegt er bij: 'spot met mij, wanneer ik van vegeteeren, van voortduren spreek; maar geloof mij, ik walg van een aanzijn, zoo nietsbeteekenend als het mijne.' In 1794: 'Mijn hoofd is zoo zwak;' 5 Mei 1787: 'ik ben geest- en lustloos;' in 1808: 'ik spring en krabbel naar ieder denkbeeld als een kat tegen een platten muur;' in 1810: 'mijn geestkracht is onherstelbaar verloren.' Ja, 'ik gevoel dat ik gek ben'[5].

Menschenschuw is hij gebleven tot het laatst:

1) *Brieven* 2, 33. *Nabericht op de Ziekte der Geleerden* bl. XVIII achter da Costa's *De Mensch*.
2) *Brieven* 2, 107 vlg.
3) 1, 77 (in 1780).
4) *K.D.* 12, 137.
5) *Brieven* 2, 146 vlg. 181.

..... Ik uitgaan? .... nimmer.
Ik voel me alleen te krank; bij menschen tienmaal slimmer!

'k Wil menschen weldoen, ja: maar, onder menschen leven?
Het eerste is christenplicht, door 't hart mij voorgeschreven;
Maar 't laatste, een kwelling, die te wreed ware; en waartoe?
Ik ken de menschen reeds uit boeken, 'k ben ze moê.[1)]

De aanklacht tegen den mensch, in het koor van de *Antigone*[2)] is hem uit het hart geschreven[3)]. Zijn navolging van die sombere verzen eindigt met de vriendelijke apostrofe:

'o Monster, hebb' met U mijn boezem niets gemeen'.

Zijn *Menschendeugd*[4)] wedijvert met Sofokles in het ongunstig beoordeelen van onze natuur, en dat zonder eenig voorbehoud. 'Wie gevoel voor intellectueele en moreele rechtheid heeft, kan de menschelijke samenleving niet zonder afgrijzen aanzien. Gij zult u misschien over den kleinen en zwaarmoedigen geest, waarin dees brief geschreven is, verwonderen. Het is die, waar ik in ben, en nu in moet sterven, want de wareld is mij nu *tot eene volstrekte Hel* geworden. - o Hemel, wat doe ik toch op de wareld?.... Ik wil.... gaarne naar de wildernissen van Siberiën, als ik maar vrij blijf van met menschen om te gaan en van menschen te hooren. Wijzer en beter zijn zij toch niet te maken; en wie kan zonder eind het raaskallen dulden, dat voor wijsheid moet doorgaan? Raaskalde ieder nog maar op zijn eigen manier! Maar neen, men raaskalt elkander na, en voor één hoofd dat iets eigens toont, vindt men er honderdduizend die zich houden of ze even zoo dachten, maar inderdaad niet denken, en bloot nagalmen. .... Ware ik van mijne geboorte in een klooster gestopt, waar ik nooit uitgekomen ware, ik zou mogelijk nog iets aan het leven gehad hebben, maar wee dat ik niet gestorven ben, eer ik een mensch kende of leerde kennen. Gevoel te hebben dat men hun in iets gelijkt, *is een hel*; en het is dit dubbeld bij een hart, dat uitboezeming en mededeeling behoeft, en, uit neiging menschlievend, weldoen.... moet.... Mocht ik slechts ongestoord in een hoek der wareld, waar niemand mij kent of ooit mijn

1) *K.D.* 12, 137.
2) Vss. 353 vlgg.
3) *K.D.* 8, 303.
4) *K.D.* 5, 478 vgl.

naam gehoord of gezien heeft, mijn stuk droog brood eten en aan de zij mijner vrouw rust van menschen hebben (1810)'.

Zijne elfjarige afwezigheid (1795-1806) blijkt een der oorzaken geweest te zijn van dat menschenschuwe. 'Wellicht, ware ik in mijn Vaderland gebleven, dat ik... ongevoeliger wijze wat modieuzer geworden zou zijn; maar... mijn rok is en blijft nog de gekleede rok van *mijn* tijd en mijn hoed is nog opgetoomd als toen ik in 1795 het land uitgezet werd (5 Sept. 1826).' En reeds vroeger: 'Alles is sedert mijne uitzetting zoo veranderd, dat ik hier inderdaad in een mij vreemd land leve, *en deze vreemdheid choqueert mij onuitsprekelijk, omdat het mijn Vaderland is*. Elders is alles mij onverschillig, *hier kan of mag niets het zijn* (1814)'.

Dit laatste schijnt mij van groot gewicht.

Het is niet verstandig, zijn vaderland zoo lief te hebben, dat niets ons daarin onverschillig is. Die liefde baart teleurstelling; die teleurstelling, licht verbittering. Nooit is Bilderdijk hartstochtelijker geweest dan toen hij zijn verlangen naar het vaderland uitte, het voelde aangroeien, het eindelijk boeten mocht. 'Neen, Holland, o mijn wieg, nergens vind ik u, waar mij de voeten brengen.' Engeland is nog het eenige land dat troost kan geven, meer niet. 'Wie Hollands hemel mist, moge in uw limbus zweven!' Hollands kust is in het gezicht: hij vergeet zijn vijftig jaren:

> 'o Holland, Paradijs der aarde,
> Waar buiten, heil noch lust bestaat.'

Hij zeilt de hollandsche zeeplas binnen:

> 'o Stroomen! stranden! Hollandsch zand!
> Hoe blijde reik ik u de hand!
> Hoe is mijn ziel van lust doordrongen!'

Het gevoel wordt hem te machtig:

> 'Mijn boezem hijgt, en schokt, en klopt
> Van duizend tochten overkropt: -
> Het wemelt alles voor mijne oogen.'

Nu is hij aan den hollandschen wal:

> ''k Heb dan met mijn strammen voet,
> Eindlijk uit d' onstuimen vloed,
> Hollands vasten wal betreden!
> 'k Heb mijn kromgesloofde leden
> Op zijn bodem uitgestrekt;
> 'k Heb hem met mijn lijf bedekt;
> 'k Heb hem met mijn arm omvademd;
> 'k Heb zijn lucht weer ingeademd;
> 'k Heb zijn hemel weergezien.'

Het zijn ouderwetsche verzen[1)], maar welk een ongetemperde liefde! Zij is hem opgebroken. Weldra kan hij in geheel Holland het nergens uithouden dan in Leiden[2)].

In deze verwijdering, geboren uit een teleurstelling die onvermijdelijk was bij zooveel harstochtelijke liefde, zie ik, - en vertoefde er daarom bij, - iets dat een andere, veel ernstiger verwijdering kan helpen verklaren. Hij heeft zijne Odilde zinnelijk, harstochtelijk, afgodisch lief. Het is al weelde en verrukking in hare armen[3)]. Zooveel harstocht van zijne zijde moet in haar gelijken harstocht wekken. Hij verbeeldt het zich. Hij gelooft het lang. Soms twijfelt hij. De twijfel wordt overweldigend. Het schoone beeld leeft niet. De ontgoocheling is volkomen. Zij heeft tot afwisselend gevolg een hevig beschuldigen van zichzelf, een hevig aanklagen, straks een onredelijk, ja, onmenschelijk behandelen van de vrouw wier koelheid de krenkendste beleediging is, neen de grievendste smart.

De schoone droom is voorbij; de band der zielen, verbroken:

1) Zou hij nu werkelijk beter hebben gedaan, of, thans levende, aan zijn fatsoen verplicht zijn, dit hetzij in een sonnet, hetzij in hexameters uit te drukken?
2) Amsterdam verwijt hij eene 'van dag tot dag verpestend modderwaassemige lucht.' Die lucht is 'vergiftigd voor lichaam en ziel.' Amsterdam is in het geheel een 'helsch gruwelnest', een 'akelig gat'. Later is hij 'neergesmeten in dit ellendige Haarlem.' - Haarlem is 'een omtrek van een stad die omdanst in haar wal, van wildernis vervuld en afbraak en verval.' - 'In Sticht of Gelderland kan ik niet leven.' In 'den Haag voelt hij zich een volkomen vreemdeling.' Katwijk komt er niet beter af. - 'Ik ken Driebergen niet (1826)'.
3) Men sprak nog zeer onlangs van Bilderdijks 'klassicisme.' Van *Verrukking, K.D.* 10, 54: 'o Mij gelukkige! en o zaligste aller nachten;' van *De Winter*, met dat slot: 'U, mijne te heeten, Is, al te vergeten wat buiten ons is,' kan men eenigen eerbied leeren voor de zinnelijkheid, dien waren dampkring van elken kunstenaar.

hoe lang moest het duren eer hij zich dat beleed! Het jaar '95 noopt hem den Haag en het land te verlaten. Odilde blijft achter. Brengt de scheiding een omwenteling te weeg in het gemoed der vrouw, aan wie zijn hart nog hangt? 'Nooit zonder u! Liever door u mishandeld dan een rustig bestaan van u verwijderd'[1]: is er een kreet als deze? Het hart spreekt niet; alleen gezond verstand. Het zou immers dwaasheid zijn, het andermaal met Bilderdijk, met zulk een man, te beproeven! Zij zal hem dus niet volgen in zijn ballingschap. Wie had ooit meer gelijk? Wat kan een schoone vrouw dwingen martelares te worden? Waartoe, ten spijt van alle ervaring, het onmogelijke beproefd? Het is zoo, maar de aandoenlijke *Courtisane* van La Fontaine wil mij niet uit de gedachte.

De tijd van bedrog en zelfbedrog begint; de tijd van betuigingen uit een waarachtige, schoon voorbijgaande, stemming gevloeid, straks door daden weersproken. Een nieuwe liefde ontkiemt, maar vernietigt niet terstond de eerste, verlevendigt haar bijwijlen; en die eerste liefde wordt de pijnlijke achtergrond der tweede[2]. De nieuwe omhelzing is niet zonder een gevoel van de vroegere teederheid. Wie is de tweede geliefde, dat zij het beeld der eerste verdringt? Wie de eerste, dat zij de liefde der tweede tot een schuldige stempelt? Nu worden de armen uitgestrekt naar de afwezige Odilde; dan woorden gesproken, die het verleden onherroepelijk sluiten.

Men moet er niet zooveel behagen in scheppen, menschen van een warm, vooral van een warm kristelijk, gevoel op ongerechtigheden te betrappen; de vroomheid was nooit sterk.

Waartoe hier toch al dat leedvermaak van den uitgever van *Bilderdijks Eerste Huwelijk?* Bij Van Vloten geen enkele toon van medegevoel, ofschoon hier het onuitstaanbaarste werd geleden: lief te moeten hebben en niet meer te beminnen; te beminnen, en het niet te mogen doen; laaghartig te moeten worden, als voorwaarde van de zaligste aandoening.

Zou medegevoel de zedewet verzwakken? En kuischheid was nooit schooner, dan toen in haar schoot het gelaat zich verborg van de onreine die veel had liefgehad.

1) 1e Druk (1795) van *Ibn Doreïd*, tegenover den titel, het portret van Odilde met het randschrift: Sustinuit. Conjux. Exulis. Esse. Viri.
2) Misschien een toespeling in dat anders geheimzinnige: 'Verberg, verberg die heuvels van albast enz.' *K.D.* 11, 68.

Er is een huwelijksliefde, onbeneveld als een zonnige winterdag. Er zijn banden te los, om ooit te kunnen scheuren. Bilderdijk verlangde van een vrouw wat uiterst weinig vrouwen kunnen geven. Dat hij wel het zeldzame, maar niet het volstrekt onmogelijke verlangde, bewijst zijn tweede huwelijk. De Vrouw heft zich over den dichter niet te beklagen. Na die éene trouwbreuk, welk een aanhankelijkheid, een als zich opsluiten in het hart zijner vrouw. Zij schenken elkander kind op kind. Van dat, meer of minder te rechtvaardigen, *uxorem accepi*, in zijn bijbel te Londen, tot aan haar levenseind is het één lied der liefde, lang en innig:

‘Dierbaar wezen van mijn wezen; adem, waar mijn ziel in leeft.’

Nog in 1826, bij haar ziekbed:

‘Gij weet, mijn God, hoe teêr ik haar bemin,
Hoe heel mijn borst slechts ademt in haar liefde.’

Op haar past hij toe, in 1825, die ongelijkbare poësie van Otway:

‘There is in you all that we believe of heaven:
Amazing brightness, purity, and truth,
Eternal joy and everlasting love.’

‘(Haar) liefde is (hem) de waarde van 't bestaan’; die gedachte werken zijne verzen op allerlei wijzen uit. Ik behoef ze niet aan te halen. Men roept ze mij toe; hier dat welluidende:

‘Gij, keurbloem, door geen hand geplukt....
Gij, wellustbloem aan 's levens struik,
Gekweekt in hemellucht;’

daár, hetgeen ik zijn *Requiem* zou willen noemen (1829):

‘Haast buigt mij 't moede hoofd ter rust.
o Zij het van uw arm omvangen,
In 't luist'ren naar uw tooverzangen,
En van uw mond in slaap gekust.’

Het was hem niet beschoren. Twintig jaren jonger dan hij,

ging zij hem toch voor[1]. Wat zou het hem ook gebaat hebben? In het sterven zou hij toch een ander gelaat naast het hare hebben gezien, en niet rustig zijn ingeslapen. o Indien er een verzoenen, indien er een uitwisschen ware van onze misdaden! De liefde alleen vermag het. Ik heb eene wreed teleurgestelde gekend. God, bad zij onder een vloed van tranen, doe hem bij een andere vinden wat hij niet missen, en ik hem niet geven kan[2].

Op dien 16^{den} April 1830 verloor de man zijn vrouw; ik schreef bijna: verloor het kind zijn moeder. In alle mannen van groote begaafdheid is een kind dat niet groot wordt. Men mag het kind in Bilderdijk niet over het hoofd zien.

Hij is zenuwachtig, onpraktisch, onbeholpen[3]. Er is, zeer zeker, een onbeholpenheid, gevolg van zelfzucht. Zij draagt eigenlijk anderen op wat men zelf behoorde te doen. Maar wat 'behooren' dichters en denkers te doen? Aandeel nemen aan het werkzame leven, kunnen zij niet, als ik vrees, zonder door de eigen inspanning, waarmede zij zichzelf ertoe dwingen, te kort te doen aan de concentratie van geest, die zij behoeven. Een afgetrokken geleerde of kunstenaar is waarschijnlijk de beste. Geleerden zijn thans gaarne op de markt des levens, om een kortzichtige wereld te bewijzen, dat zij geen kamergeleerden zijn. Plato's Hippias is altijd mijn cauchemar. Bilderdijk mocht van zichzelf getuigen, dat (zijn) 'geheele leven buiten deze wereld en onbestaanbaar met haar (was) en hem dus altijd speelbal en slachtoffer maakte'. 'Speelbal en slachtoffer': is

1) 'Met een bebloed hart en de diepste aandoening', geeft hij H.W. Tydeman, 16 April 1830, 'kennis van het smartelijk verlies. (Hij staat) geheel geschokt *en als verbaasd* van droefheid.'
2) Voornaamste bron: *Uitboezeming, K.D.* 12, 14, met dezen ernstigen aanhef: 'o Gij, die met doordringende oogen de plooien van mijn hart doorziet'. Dan volgt een biecht die ik in den vorm van een zielkundige analyse poogde terug te geven. - Aan Louise, zijne dochter uit het eerste huwelijk, schrijft hij 4 Jan. 1803: 'Laat u nooit een oneerbiedig woord omtrent uwe Moeder ontglippen. Zoo ik mij van haar te beklagen heb, God alleen kan oordeelen, in hoeverre zij al of niet verschoonbaar zij, en in hoeverre mij zelven misschien een deel van haar schuld zij te wijten. Ik heb haar altijd onuitsprekelijk liefgehad, en heb haar altijd de huwelijkstrouw heilig bewaard, tot zij in mijn ballingschap mij geweigerd te volgen, en den Echteband moedwillig verbroken heeft. Maar zij is uwe moeder. Bedek hare zwakheden en vervul uwe plichten omtrent haar met hartelijkheid'.
3) Vooral: aan H.W. Tydeman, 6 April 1814.

er voor een kunstenaar schooner ridderteeken, dan deze naam? Bilderdijk was niet lijdende aan ‘gezond verstand’, dat lood aan allen vleugel[1]. Maar zijne vrouw waakte over hem, en met haar een beproefd vriend.

In 1817 heeft hij te verhuizen van Amsterdam naar Leiden: ‘Ook ziet een blinde, en oude paai uit de imaginative wareld, zeer slecht uit zijne oogen; en dus is het allezins beter dat het oude en jongste kind t'huis blijven en Mama de zaak behandelt, zooals zij meest altijd gedaan heeft’. Iets later: ‘Mijne vrouw wilde, met het kind de goederen verzellen, en in de roef der schuit huisvesten. Mijne intentie is, op den verhuisdag, ten einde niet in den weg te loopen en het lastige kind te spelen, vroeg naar Haarlem te vertrekken en den volgenden dag eerst te Leyden te komen’.

Reeds in 1806: ‘V(alckenaer) heeft gelijk als hij mij zegt: “In alle menschelijke zaken zijt gij de onbekwaamste, en grootste domkop die er leeft.” Ik gevoel dit te zijn’. In een brief van 25 Febr. 1808 deelt hij de Vries mede: ‘Sedert een jaar is ons verdrag dat ik mij van (mijne vrouw) in alles zal laten regeeren. Dit houde ik zooveel mooglijk. Want zij laat den toom wel eens glippen, en dan loop ik in 't wild. Nu zegt zij: genoeg! en dus geen letter meer’. Iets later: ‘En anders ben ik ook zeer te onvreden als ik niet als een kind verzorgd word.’ Hij acht dit volkomen in de orde. De geheele Natuur predikt volgens hem deze beschikking Gods, ‘dat de zwakkere altijd den sterkeren regeert’. Bilderdijk voegt er bij, dat in Duitschland de mannen te dom zijn om zich door hunne vrouwen te laten regeeren[2].

De dichter heeft dus ten slotte den weg bewandeld van alle (gelukkig) vleesch in Nederland, en het aangebeden Ideaal der jeugd zien condenseeren tot de onmisbare ‘moeder de vrouw’.

III.

Over geheel zijn eigenaardigheid verspreidt Bilderdijk zelf een verrassend licht: ‘Ik ben vatbaar genoeg geboren voor de indrukken van buiten en zelfs al te vatbaar, maar ik ben, met

1) ‘Ik heb mij nooit kunnen opdringen dat ik gezond menschenverstand had (16 Mei 1830)’. Zoo, natuurlijk, in zijne beste oogenblikken.
2) *Briefwisseling* 1, 185.

dat alles, meer uitvloeiende dan ontfangende. Ik weet niet of dit verstaanbaar uitgedrukt zij. - Ieder lichaam waassemt zich een dampkring uit, en insorbeert ook reciprocè de dampkring van elk ander lichaam dat het nadert; maar het een is meer tot uitgeven, het ander meer tot inzuigen gedisponeerd. Het is evenzoo met onze ziel. Zij stort zich uit in gedachten en gevoel, en ontfangt ook weêrkeerig de indrukken van andere, 't zij geestelijke, 't zij lichamelijke voorwerpen, maar de eene ziel is meer uitgevende, uitstortende; de andere meer van buiten aannemende. *'t Laatste is genieten;* en (om het dus te noemen) een gevoed worden, verkwikt worden van buiten. Het eerste daartegen is het uitwerksel van innerlijke opwelling, waarvan de prikkel (de overkropping somwijlen) uitstorting vordert en ten behoefte maakt. Mijn geval is het laatste. *Ik kan niet genieten;* zelfs het leven is mij altijd moeilijk geweest, en niets kost mij zooveel, als de leiding van eens anders gedachte in een vertoog of discours te volgen. Mijne ziel is niet vatbaar voor de rust, de stilte of kalmte van werkloosheid, die dit vordert. Maar, een denkbeeld bij mij opgewekt wordende, vliegt zij op, streeft, zonder zich te kunnen weêrhouden, vooruit en schept zich haar eigen wareld, zonder op iets anders te kunnen letten. ... Van daar dat ik in de buitenwareld niet leef, noch leven kan, maar alleen in die van mijn eigen hart. Van daar, *dat ik nooit uit externe data concludeere, maar altijd uit de abstracte grondwaarheden die in mij liggen*..... Vraagt ge nu, hoe ik zoo wonderlijk kome? 't Is niet de bloote aanleg, die het mij doet, en *waarin ik mij niet voorstel anderen zoozeer ongelijk te zijn; maar het is de opvoeding*'[1].

Ik ontvang niet den indruk, dat Bilderdijk in zijne bekentenissen was als Rousseau in zijne konfessiën, vol zelfbehagen. Jeronimo de Vries heeft gezegd: 'met Bilderdijk had Bilderdijk niet zoozeer op'[2]. Al wat Bilderdijk ontbreekt of ontsiert, heeft Bilderdijk zelf gezien en gezegd. Treffend is het volgende van 20 Sept. 1815:[3]

'Van Bree heeft mijn portrait willen maken voor zich; men schreeuwt over de gelijkenis en ik heb vele portraiten van zijn hand gezien en nooit een dat niet geleek. Echter vind ik

1) *Briefwisseling* 2, 93 vlgg. En *Brieven* 2, 205: 'Voor de vreugde der wareld heb ik inderdaad het eigenaardig (orgaan) niet ontvangen.'
2) *Brieven* 2, XII.
3) *Briefwisseling* 2, 121 vlg. Verg. evenwel *K.D.* 12, 235

mijzelven er volstrekt niet in. Het heeft iets satyriks, dunkt mij, dat mij geweldig stuit, en zelfs iets egoïstisch, waarvan ik schrik. Indien het mij waarlijk in de zedelijke schildering gelijkt, o God, hoe weinig leert men dan zich zelven kennen! De man heeft er zich zeer op toegelegd, en het is een meesterstuk van kunst; maar ik heb nooit zoo gegruwd van mij zelven. Mijne vrouw heeft het nog niet gezien... Gij begrijpt dat ik hem (den schilder) mijn gevoelen niet mee heb gedeeld, maar het heeft diepen indruk op mij gemaakt en is een strenge en gevoelige les voor mij, over mij-zelven te waken, en God te bidden dat Hij mij van mij-zelven redde. Ik ben nooit dus voor mij-zelven vernederd geweest. En dank zij Hem voor die vernedering. Zij was mij noodig: thans gevoel ik dat zij het was -'. Hoe omslachtig, hoe ouderwetsch en hoe beminnelijk! En welk een tijd, toen men den tijd had voor zulke mededeelingen!

IV.

Naast den Bilderdijk van deze uitboezemingen staat een andere Bilderdijk. Het is goed, afwisselend zijne Brieven en zijne Voorberichten te lezen. In de Voorberichten is het vaak dezelfde man niet meer. Zelfs de stijl is anders. In de Voorberichten veel behagelijks, bescheidens, niets overdrevens; eer iets leuks; iets hollandsch in den meer gewonen, lang niet onaangenamen zin van het woord. Ik heb mij in jonger jaren Bilderdijk wel eens voorgesteld als een La Mennais; in niet aflatende spanning; het publiek de eer bewijzende van het altijd toe te spreken op den toon eens profeets, van het altijd te bejegenen met het koord van de Tempelreiniging. Bilderdijk kent veeleer de ironie van de wellevendheid. Hij vraagt om de 'toestemming en goedkeuring' zijner lezers. 'De aantrekkelijkheden,' (die zij voor hem hebben) zoekt (hij) zekerlijk niet met de vurige drift van een jeugdelijke eerzucht, die het geluk van het leven op een hersenschim bouwt; maar met *die zachte bedaardheid eens langzaam aantredenden ouderdoms*, welke, voor de genoegens, die het leven veraangenamen, niets minder dan onverschillig, ze smaakt, ja ze wenscht, maar ze ook op hare ware en matige waarde schat, en ze zonder hitte vervolgt, zonder spijt weet te ontberen, zoowel als met matigheid

te genieten. Iets verder verzekert hij, dat ‘'t menschlijk harte niet geniet, wanneer het alleen moet genieten. De mededeeling verdubbelt, vermenigvuldigt ons alle genoegelijkheid, gelijk zij ons alle ramp en misnoegen vermindert’[1].

Dit is een proef uit velen. Men zou in de verzoeking kunnen komen, dezen genoegelijken en gezelligen schrijver te vragen, of hij de Brieven van Bilderdijk wel eens gelezen heeft. Toch zou de vraag ongepast zijn, want ook de schrijver dier Brieven weet soms dien toon aan te slaan. Hoe aardig kan hij schrijven over de zieke kindertjes van zijn vrienden. ‘Voor het zuur (aan Outhuys, 1817) kan ik u de echt-Engelsche magnesia met de door van een ei aanbevelen. Somtijds luistert het echter naar niets anders dan bierpap, met vermijding van alle melk. Doch ook kunnen niet alle kinderen het bier verdragen. - Velen verdragen de melk wel; maar niet, of zij moet vooraf gekookt en koud geworden zijn eer men ze tot de pap gebruikt. - Na vele kramen wordt ook het moederlijk zog wel van dien aart, dat het dadelijk in de ingewandtjes der kleinen verzuurt. In dit geval is het spenen noodzakelijk.’

Vele Alexandrijnen geef ik voor deze bierpap[2].

Zie ik wel, dan komt er vooral tegen het eind van zijn leven iets vroolijks en geestigs in zijne stemming; ongeveer tegen 1820. Maar ook vroeger is de humor niet geheel afwezig. ‘Men voelt, schrijft hij April 1808, zijn bestemming om 't groot gebouw van wijsheid en waarheid te bezoeken, en zet nu hier dan daar eens een laddertjen op, of het mooglijk mocht zijn ergens in een venster te kijken: maar meestal is het gekheid; krak, zegt de ladder, en pof! daar ligt men; of hij is te kort, of verkeerd geplaatst, of de grond te onvast zoodat hij uitschiet. En meenen wij onder 't klimmen iets met een schemering gezien te hebben, zoo is het veelal slechts een flikkering van de vensterglazen die 't buitenlicht terug kaatsen, 't geen de klimmers ons voor de glans der inwendige bouwsieraden der vertrekken willen opdringen, maar, geloof mij, zij bedriegen zichzelven en ons.’ In diezelfde maand vindt hij de

1) *K.D.* 15, 57 vlg.
2) Aan da Costa, 24 Sept. 1825, over ‘de onrust den lieven kleinen door de tandtjens veroorzaakt,’ en, 5 Maart 1826, over ‘het dagelijks met brandewijn wasschen van het beentjen.’

treffend juiste spreuk: ‘'t Geen wij menschen met de hand zaaien, vertreden wij somwijlen weêr met den voet.’ Maar in en na '20 schijnt die toon veelvuldiger terug te keeren: ‘Dat staan op den wal, lees ik in een brief van 16 Augustus 1820, eer de schuit afvaart en 't wachten dat de bengel luidt, verveelt mij. Daar draai ik nu rond en weêr rond, doe niets, en moet den kwaden jongens te woord staan die mij aan alle kanten plagen met hun: “mijnheer, belieft ge geen pijp, geen pijp &c.” In twee verzen bezigt hij hetzelfde weleer echt vaderlandsch beeld[1)]. Een weinig later (3 Januari 1821) aan de Vries: “Mijn toestand is thans zeer draaglijk, dank zij den Algoede. Ik heb weinig pijn en een zacht voorgevoel van het naderend einde, dat bij een of ander toeval zeer snel overvallen kan, maar anders zoo stil en als op wollen sokken aanslentert. Ieder zegt, mij nooit zoo vroolijk gemoed te hebben gekend; en dat is natuurlijk, als men na een lastige stormige vaart de haven in 't oog krijgt.” Evenzoo in 1825: “ik geniet een blijmoedigheid die mij in den bloei van mijn leven vreemd was.”

Den 4^{en} December van '24, bij het naderen van het kinderfeest, noemt hij zichzelf met den naam van den Goedheiligen Boeman. ‘Gij, schrijft hij aan Jeronimo de Vries, gij zijt een zoet kind, dat zooveel van St. Nicolaas houdt, maar veel te groot om bang voor hem te zijn. Neem het hem ook niet kwalijk al zijn zijn peperneuten nu en dan eens wat hard en al kletteren zij dan als hagelsteenen door het huis. Het is dan slechts dat ze wat oudbakken zijn, en dat gebeurt hem als ouden paai nu en dan, omdat de nieuwe koekenbakkers hem kwalijk bedienen met versch goed.’ - Een paar jaren later: ‘Ik oude sukkel die niet meer uit kan gaan om den lieden een gram gezicht te toonen, moet alles zoetsappig dulden.... Ook de stervende leeuw moet zich wel laten schoppen, als hij noch bijten noch brullen meer kan, en hoeveel meer dan een lammetjen als ik, wien men zelfs het *μη, μη* (naar den klank *mè, mè;* naar de beteekenis: *neen, neen*) zeggen, kwalijk neemt.’ Eindelijk: ‘laat hem nu slechts nog wat uitgeeuwen, en geeuw wat meê uit sympathie, of lach er om, naar verkiezing,

1) *Briefwisseling* 2, 227; *K.D.* 12, 55.

en vaar steeds wel met al de uwen'[1]! Het doet denken aan zijn *Waarschouwing*, waarin hij zich met 'een oude baker' vergelijkt, die, al ligt er geen kleine meer op haar schoot,

> Uit langdurige gewent'
> Dadelijk haar knie doet trillen
> Of ze een kindtjen had te stillen,...

waarop hij dan volgen laat:

> Evenzoo (ik wil 't bekennen,)
> Is 't met mij in dezen tijd,....
> Verzen zijn het zonder ende enz.[2]

Zonder ende, inderdaad. Hij lacht er zelf mede. 'Moest ik op nieuw beginnen, schrijft hij 18 Febr. 1821, ik weet niet of ik wel weer zooveel doen zou. Want hoe weinig was van eenige meerder vrucht dan mijn eigen voldoening in den arbeid! Doch zoo is het met al het poppenwerk in deze kinderwareld, zonder eigenlijk doel of oogmerk, maar alleen noodig ter ontwikkeling onzer hooger vatbaarheden. Dank zij God voor zijne leiding daarin; en dank ook aan mijne medespeelmakkertjens, aan mijn vriend Jeroen inzonderheid.' Hij houdt, in 1824, 'den vloed van verzen die (hij) uitstort, zekerlijk (voor) een gevolg van eene verzwakking die zich bijzonder in verlies van geheugen doet kennen; ook in eene meerdere vrolijkheid en luchtigheid van geest dan ik ooit gehad heb.'[3]

'Denkt ge ook reeds om 't oud worden? vraagt hij (21 Nov. 1824) de Vries. ô Die ouderdom is een lastig ding; maar het jong zijn heb ik ook nooit recht aartig of plaisierig gevonden... En toch wil men leven, alsof er dit bij behoorde als men eens is... Ziedaar wederom een boeksken! Leef ik nog honderd jaar... zoo moogt ge wel een nieuwe boekenkast bestellen... Doch wat kan ik 't helpen? In eenige weken krijgt ge ook weder een nieuwe bondel verzen op 't lijf... Gij ziet dat ik er op gesteld ben om eens op een stapel van mijn eigen verzen verbrand, of er onder begraven te worden. Het is ook geen on-

1) 'Haast zal het gerucht u toewaaien dat de *Turca Batavus* geweest is. Wat feest zal dat zijn! Nu, zoo ik kan, koom ik eens om een hoekjen kijken, om te applaudiseeren.' Ook *Rondedans, K.D.* 12, 209.
2) *K.D.* 12, 293.
3) *Brieven* 2, 251 (waar hij zich *simplicitas* teekent).

nutte voorzorg, want om zooveel na te laten, dat er eene andere en dagelijksche begravenis af kan, zit er niet op. Plutus en ik hadden van ouds altijd eene onverzoenlijke vijandschap tegen malkander, en dit geschil wordt nooit bijgelegd... En immers leef ik te vreden... Te vreden, zeg ik, want op reis zijnde was ik altijd knorrig in de schuit, maar blijd als ik zoo na kwam, dat ik de poort in 't gezicht kreeg, waar ik aanlanden moest; en zoo ben ik nog.' Iets later 'groet allen van den ouden sukkel.' En (18 Jan. 1828) 'Gij vraagt mij waar ik tegenwoordig aan bezig ben? Aan niets anders dan mijn schenen en knien voor de kolen te braden en te verbranden.' Nog dit ten slotte, want ik moet mij beperken: 'Wat wilt gij? wij werken eer wij 't nog kunnen, en als wij 't geleerd hebben, kunnen wij 't niet meer... Goede verzen in zin en vorm eischten iets meer dan een mensch, en, na 't leven in dat *métier* doorgebracht te hebben, zien wij eerst brekebeenen geweest te zijn (December 1829).'

V.

Niet ongepast is de vraag, waarom hij niet altoos zoo sprak. 'God is goed, schrijft hij reeds in 1792, en de distel moet zich niet beklagen, geen roos te zijn, noch 't distelbloemtjen dat het nutloos verlept.' In 1826 spreekt hij van 'de dwaling der Anachoreten'; 'neen, gaat hij voort, door de golven wadende, moeten onze kleederen nat worden, en wij ook de rilling daarvan beproeven.'[1)] In een brief aan A. Loosjes Pz., van 2 November 1783, weet hij al, dat 'een man die naar overtuiging handelt en spreekt,... ondanks alle vooroordeelen en valsche begrippen die hij koesteren moge, de achting van alle weldenkenden waardig is.' Dat alles is zoo goed gevoeld, dat men zich verwondert het niet altijd terug te vinden. Bovenal: bij een dichter verwacht men niet een somberheid als de zijne. Den ernst van Dante, de vertwijfeling van Byron, den weemoed van de Musset, het cynisme van Heine kennen wij als bron van poësie. Richepin poseert en telt dus niet mede. Maar kan Innocentius III, kan Schopenhauer dichter zijn? Kan het pessimisme

1) *Brieven* 5, 269. Zie het vergenoegde versje *Doodsgedachten*, 12, 246.

dichterlijk worden, ‘edel, verheven, godlijk,’ als Bilderdijk zelf[1] het dichter zijn omschrijft? In een ziel, van poësie doortrokken, kan geen somberheid heerschen, die ‘alle hoop laat varen’, immers bij herhaling spreekt van haar ‘hel.’

Maar was Bilderdijks ziel van poësie geheel doortrokken? De poësie was bij hem intermitteerend. Mij is geen tweede voorbeeld uit de letterkunde bekend van zooveel ware poësie, niet voortvloeiende uit iemands geheele persoonlijkheid. De dichter doet zelf ons een zeer juist beeld aan de hand.

‘Het is er ook al te verr' af, dat ik thans in gesteldheid zou zijn om in een Poëtisch Gezelschap figuur te maken. De dichtkunst, zoo aanbidlijk zij is, heeft mij een verschriklijken trek gespeeld, die haar nooit te vergeven is; zij heeft ten mijnen opzichte een coquetterie laten blijken, die ik in zo statig een personaadje niet had kunnen onderstellen. Eensklaps heeft zij door al haar bekoorlijkheden mijne verbeelding ingenomen, mijn hart overweldigd, mij door duizend niet beteekenende maar veel belovende gunstbewijzen ontvlamd.... Maar nauwlijks was de betoovering volkomen of zij... schepte een tyrannisch vermaak in haar eigen werk te verbreken (1730).’[2]

In de *Vertoogen van Salomo* (voorrede, 1788): ‘de ongelukkige tijden... hebben mij de gelegenheid verschaft om, *bij 't stilstaan der gewone bezigheden, mijnen nog niet gants uitgedoofden smaak voor... de Poëzy te verlevendigen*.’ In de *Voorrede voor de Dood van Edipus* (1789) vreest hij reeds ‘in 't vak der Poëzy een uitgediend soldaat (te zijn)’. Zoo dikwerf hij over zijn poësie spreekt blijft de toon uiterst kalm. In de voorrede van zijne *Mengelpoëzy* (1799) noemt hij zich van jongs af ‘een vurig liefhebber van dichtkunde’; hij zegt dat zijne ‘genoegelijkste snipperuren nog steeds aan haar verpand blijven.’

De poësie heeft dus met hem ‘gekoketteerd.’ Tot een huwelijk is het niet gekomen. Hij bezoekt zijn geliefde en gaat 's avonds weder alleen naar huis. Hij leeft en ademt niet in een wereld van louter poësie. Zij is niet het heiligdom waaruit de priester niet wijkt; maar het toevluchtsoord van den bedreigde. Hij bedient niet het altaar; hij grijpt de hoornen. De poësie

1) *Treurspelen*, Voorbericht voor het 2de deel.
2) *Brieven* 1, 77.

is zijn champagne, in een kristallen beker op kunstig gedreven zilveren voet.

'Er moet een geweldige opbruisching verwekt worden, schrijft hij September 1811, of mijn geesten zijn dood.' Er is voor hem aanleiding om H.W. Tydeman opzettelijk te verzekeren, dat hij 'zich nooit in een kunstige (kunstmatige?) dronkenschap verzet'; en aan Outhuys: 'Het Romeinsche Recht (is) al mijn wellust..., de poëzy.. nooit anders dan een tusschenvallende vlaag of paroxysmus.' In 1824 keert dit woord paroxysmus terug in hetzelfde verband.

Ook hier toont hij zelfkennis. Bilderdijk is niet uitsluitend de man van stemmingen. Hij leeft in de wetenschappelijke vragen van zijn tijd. Hij stelt belang in begrippen, in hunne juistheid, in de methode van ze te vormen. Hij wil weten hoe hij zich plaatsen moet tegenover Kant, in hoever hij Kantiaan is[1]. Hij verkeert veel met Lessing en met Leibnitz; hij 'wenscht een half uur onderhouds met Bacon[2]'; hij twist met Plato. Nog een oogenblik, en hij ligt overhoop met Newton. Men moet daar eens om komen bij onze tegenwoordige dichters! De bouw van het leenstelsel, de geboorte van Witte van Haamstede, de bepaling van den Paaschdatum, vragen van het Romeinsch Recht, nemen een breede plaats in tot zelfs in zijne vertrouwlijke brieven. Over metafysische onderwerpen: de oorzakelijkheid, den aard van het verstand, schrijft hij verhandelingen. Men komt er toe, den lijder, den misnoegde, den mystikus een weinig uit het oog te verliezen. Hij vergeet misschien zelf dat hij dit alles is. Hij is midden in den strijd om het leven; weert zich dapper; staat zijn man. Deze Bilderdijk weet uitnemend, hoe het in de gewone wereld toegaat. Hij maakt 'paradeverzen' voor de groote heeren. Hij vertaalt van alles, en slecht ook, om aan den kost te komen. Hij houdt boek, en zal u in een oogwenk zeggen wat hij te goed heeft en schuldig is, wat zijn kas in de laatste vijf jaren bereikte en verliet[3]. Als gij hem in zulke oogenblikken spreekt, zal hij u bekennen, hoe het hem krenkt, dat het professoraat te Amsterdam voor hem

1) *Aan den Lezer* vóor *Poëzy*, 4 deelen.
2) *Briefwisselng* 1, 379.
3) Plaatsen als *Briefwisseling* 1, 247; 2, 183; vooral 1, 261.

afspringt[1], of op het levendigst u schilderen hoe weinig in Amsterdam op blijvende belangstelling in voorlezingen te rekenen valt[2].

Bilderdijk is dus pessimist, en daarnaast is hij dichter; het eerste, als hij niet het laatste is, en omgekeerd. Men zegge nooit dat hij het een is en niet het ander. Hij is in de wolken of uit zijn humeur; weelderig en mystiek; portuur van Kant en Fichte en in verwarrend verkeer met geesten en duivelen; jurist en poëet; vol hart voor het roomsch geloof en steunpilaar der protestantsche rechtzinnigheid. Onder den invloed van zijn prozaische stemming zag hij een struikelblok in diezelfde waarneembare wereld, die hij, zoodra hij dichter-wijsgeer was, als enkel zinnebeeld, teeken van een hooger orde van dingen beschouwde.

Dit is natuurlijk zwakheid, en deze zwakheid gebrek aan artistieke kracht. Wat hij als kunstenaar verliest, brengt hem als mensch iets nader tot ons; dicht genoeg, om ons met medegevoel te vervullen voor den man die oogenblikken van edele verrukking boeten moest met dagen van gemelijkheid, zelfbespiegeling, vertwijfeling. Wikkel hem dus in de breedste plooien uwer liefde, dien man der tegenstrijdigheden. Zing met een harmonisch lied de schim te ruste van den veelgeplaagde. Misschien was het zeldzaam verhevene van zijne wijsbegeerte een der redenen van zijn gedurig ongelijk worden aan zichzelf. Wien zou het gegeven zijn, te vertoeven op de hoogste toppen?

VI.

Bilderdijks wijsgeerige opvatting is zelfstandig[3], indien dan al niet oorspronkelijk[4]. Hij is in gebreke gebleven haar opzettelijk te ontvouwen. Hij heeft haar aangeduid in aforismen, van grooter of kleiner omvang, waaruit ik pogen wil een samen-

1) O.a. *K.D.* 12, 308.
2) *Briefwisseling* 2, 151 vlg.; bladzijden, reeds naar behooren toegelicht door M. des Amorie v.d. Hoeven, *de Gids*, 1868, bl. 155.
3) Behalve de genoemde bronnen, - voor de verzen, zie inzonderheid *Het Vergaan, K.D.* 5, 112-123, - Bilderdijks *Verhandelingen*.
4) Over haren oorsprong, zie hieronder. Hij was blijkbaar veel verschuldigd aan Bonnet's *Palingénésie*. Den invloed van Leibnitz en Kant heeft hij ondervonden. - Bilderdijk's wijsgeerige opvatting van de taal werd reeds door Prof. Alb. Thijm in dit tijdschrift (1876) ontvouwd.

hangende voorstelling te vormen. Zullen al mijne lezers mij hier getrouw blijven?

Grondslag is bij Bilderdijk de leer, dat ‘de stof een produkt is van 't onstoffelijke en daaraan hare ware hoedanigheden ontleent[1].’ Al het stoffelijke, meer nog: al hetgeen de stoffelijke wereld voor ons doet zijn, wat zij is, heeft derhalve slechts een afgeleid bestaan. Gods wil, God als willend, als eeuwig, onophoudelijk willend wezen, is het eenige dat in volstrekten zin en zelfstandig bestaat; al het overige is, in elk oogenblik van zijn bestaan, òf onmiddellijke openbaring van dat wezen, òf door ons uit die openbaring afgeleid. De eenige waarachtige Oorzaak, nu, van eeuwigheid, tot in eeuwigheid, is ‘de bij voortduring zich manifesteerende, en dus juist als wil, werkende wil van God.’ ‘Willen alleen is kracht’ en niets of niemand heeft zelfstandigen wil dan God.

Die eenige wil heeft slechts éene onmiddellijke openbaring: de menschelijke ziel. Die ziel is, wat zij dan ook voor het overige zijn moge, een door Gods wil geschapen wezen, dat de vatbaarheid bezit om de inwerking van het goddelijk wezen te ondervinden. Aan Gods volstrekte zelfstandigheid beantwoordt mitsdien onze volkomene afhankelijkheid van God, dat is onze geschiktheid om door het goddelijk wezen te worden aangedaan, om voorwerp van Gods aanraking of beroering te zijn. De menschelijke ziel is éen ongedeeld orgaan, en dat orgaan dient slechts om de gewaarwordingen[2] te ontvangen die ontstaan door aanraking of beroering van het goddelijke wezen.

Nu weten wij nog slechts, wat de ziel is in de eerste plaats. Naast het ontvankelijke in de menschelijke ziel, staat haar vormend vermogen. Haar ontvangen gaat over in een vormen, en dit geschiedt, omdat de ziel, als openbaring van den goddelijken wil, zelve wil is; afgeleide, geschapen, in elk oogenblik van zijn bestaan van God afhankelijke, wil, maar toch wil. Gelijk God de ziel heeft gevormd, vormt de ziel, op hare beurt. De gewaarwordingen der ziel werken namelijk als even zoovele prikkels op een ander zielsvermogen: op de verbeelding, die nu hare taak van beelden vormen begint.

Zoo ontstaan de dingen, de lichamen. Zij zijn niet anders

1) *Briefwisseling* 1, 304.
2) In deze uiteenzetting beteekent gewaarwording altijd ‘Empdindung.’

dan die beelden of denkbeelden. Zij maken te zamen de wereld uit, waarin wij leven, de zoogenaamde waarneembare wereld. Die beelden zijn louter teekens. Zij zeggen ons niet, wat wij; maar alleen, dat wij iets, wat dan ook, gewaar zijn geworden.

Dit laatste is natuurlijk de hoofdzaak. De mensch is in zijn wezen gewaarwording, gevoel (gevoel van het goddelijk wezen); al het overige is het, niet willekeurig, maar op grond van dat gevoel, door ons gemaakte; gemaakt, krachtens den wil die God ons schonk, en die, als Gods wil, kracht; bij ons, afgeleide kracht is[1)].

De waarneembare wereld, of dat geheel van gewrochten onzer verbeelding, heeft niet de minste waarde, wanneer wij in haar iets zoeken dat buiten en van ons onafhankelijk bestaat, maar heeft de hoogste waarde, in zoover uit hare aanwezigheid blijkt, dat wij vatbaarheid hebben om gewaar te worden, en dat er inderdaad gewaarwording heeft plaats gehad. Immers zonder dit is de mensch niets; met dit, wel een mogelijk dwalend, maar toch waarachtig levend wezen; immers een wezen, in gemeenschap met God.

Zoo vragen wij niet aan het zich ontwikkelend kind, dat het de juiste kleur zie, maar dat het kleur zie; niet dat het toone ons verstaan te hebben, maar dat het toone niet doof te zijn. Heeft het kind gewaarwordigen van gezicht en gehoor, het is ons genoeg; het is ons het gewichtige bij uitnemendheid. Gegeven een blauw voorwerp, kan een kind dat ziet, het rood; een blindgeborene, het blauw noemen, omdat men hem *gezegd* heeft dat het blauw is. In dat geval is de dwaling van het ziende ons oneindig liever dan de waarheid van het blindgeboren kind.

Voor den mensch is evenzeer het gewichtige bij uitnemendheid zijne vatbaarheid voor de inwerking van het hoogste willend wezen.

Nadat door de verbeelding de denkbeelden of voorwerpen zijn ontstaan die onze ‘wereld’ vormen, begint een nieuw vermogen in onze ziel zijn taak. Het is het menschelijk verstand. Dit vermogen is op het scherpst te onderscheiden 1°. van het

1) ‘Het gevoel brengt.. den wil meê, als zijnde niet anders dan eene gewaarwording der determinatie (of bestemdheid) van ons innigste zijn, of.. werking... Allerongerijmdst.. maakt men van den wil een bijzondere eigenschap.’ Bilderdijk, *Verhandelingen* enz. bl. 145.

gevoel, want het verstand wordt niets gewaar; 2°. van de verbeelding, want het brengt niets voort. De eenige funktie van het verstand bestaat in het oordeel, dat is in het vergelijken van de gewrochten onzer verbeelding; in de uitspraak, dat denkbeelden al of niet aan elkander gelijk zijn[1].

Ziedaar de hoofdbeginselen van Bilderdijk tot hun eenvoudigste uitdrukking herleid. De gevolgen liggen voor de hand.

De gewrochten onzer verbeelding hebben buiten die verbeelding geen bestaan. De geheele zoogenaamde Natuur wordt een geheel van verschijnselen; 'het lichaam, bloot phenomenon; al wat is, is geestelijk.' Het woord Natuur heeft geen de minste theoretische, en uitsluitend praktische waarde[2].

Beteekent Natuur al de dingen zelf, dan beteekent het alle onze voorstellingen; beteekent Natuur verband, samenhang der verschijnselen, dan beteekent dit woord het geheel onzer voorstellingen, door ons verstand, *uitsluitend ten behoeve van zichzelft*, in een zekere onderlinge betrekking gebracht. Waarheid kan dus nooit het doel der natuurwetenschap zijn en evenmin haar inhoud, tenzij hier waarheid in zuiver betrekkelijken zin worde genomen[3]. Nog eens: de dingen zijn onze voorstellingen, onze denkbeelden; en het verband der dingen

1) 'De verwarring wordt tot verbijstering, wanneer men het verstand als... wetgever te baat neemt... Het verstand (is) een bloot rechter, die vonnis (dat is het gevondene) wijst..... Het verstand-zelf is niet anders dan een inzicht van gelijkheid of ongelijkheid, dat is van eenzelvigheid of niet, van twee denkbeelden..... En dus is er voor het verstand, als zoodanig, geene andere dan betrekkelijke waarheid.'

2) 'Het woord Natuur is een van die tusschenwoorden, waar men in berust, om te expliceeren... En dit is zeer wel,... maar als men (zulke) formulen... als een *primum verum* aanneemt, leeren zij ons, met al het gebruik dat er practicé van te trekken is, inderdaad niets.'

3) 'Die 't principium van zwaarte of aantrekkingskracht, als een gegeven punt aanneemt, waarvan hij in de verklaring der natuurlijke phenomena, uitgaat doet wel; maar die er een *waar* principium van maakt, weet minder, dan of hij 't nooit had hooren noemen.'
Hetzelfde geldt van alle eigenschappen der stof. 'Wat de oneindige deelbaarheid der materie betreft, dit is materieel uitgedrukt, en materieel is zij waar, dat is, in onze wijze van bevatten, maar eigenlijk is er geen deelbaarheid, omdat er geen uitgebreidheid van de stof is, maar dit, louter phenomenon; evenzoo als het is met de ondoordringbaarheid... Even als de zwaarte, die niets wezendlijks maar een uitwerksel is, of de kleur der lichamen en zelfs der lichtstralen, die alleen in ons oog verwekt wordt.' (*Briefwisseling* 1, 190 en 304).
En 2, 95: 'Ik heb mij nooit de lichamen als zelfstandigheden kunnen voorstellen, maar alleen als apparentiae, effectus, relationes organis nostris adaptatae, van onlichamelijkheden, hoedanig ik mijzelven gevoele; en dus, als illusoire gewaarwordingen opleverende, waarover mijn hart zich te onvreden vond, en waarin het niet berusten kon.'
Zoover ik het beoordeelen kan, was hij met zijne opvatting van de natuurwet zijn tijd vooruit. De nieuwere fysiologie en fysika heeft ons met haar meer gemeenzaam gemaakt. Zou men reeds in 1804 hebben kunnen schrijven, bijvoorbeeld, wat Blavier, 1874, in de *Annales Télégraphiques* schreef: 'L'hypothèse des deux fluides électriques, si elle ne représente pas la véritable cause des phénomènes électriques, n'en est pas moins l'expression d'une loi élémentaire qui résulte de l'expérience, et, à ce titre, rien ne s'oppose à ce qu'elle soit conservée dans le langage et à ce qu'on lui applique l'analyse mathématique, pourvu qu'on n'attache pas aux mots électricité positive on négative l'idée de deux fluides d'une nature spéciale, mais celle de deux états particuliers des corps, états mesurables par leurs effets. De même que, si l'on arrivait un jour à trouver la véritable (ik las liever: une autre) cause de l'attraction universelle, on n'en appliquerait pas moins la loi de Newton au mouvement des corps célestes (aangehaald in *Le Temps*, 19 Janvier 1886).' - In de school van Helmholtz heeft men veel kunnen leeren van hetgeen bij Bilderdijk wordt gepredikt.

is, wat ons verstand aan die denkbeelden toevoegt, *om ze begrijpelijk te maken*. Dat dit verband juist altijd voor ons een oorzakelijk verband moet zijn, is het gevolg van de omstandigheid dat wij ons zelf geheel afhankelijk, geheel gewrocht gevoelen. Door een oorzaak te zijn wat wij zijn, is de groote inhoud van ons zelfbewustzijn. Geen wonder dat wij dien bestaansvorm toepassen op alle dingen. Wij kennen geen anderen.

Hiermede is reeds gezegd, dat vrijheid van 's menschen wil voor Bilderdijk woorden zijn zonder zin, want een vrije wil is zichzelf tot oorzaak, en dien aan te nemen, zou dus de loochening zijn van God, als eenige oorzaak, als volstrekt eenige kracht[1]. Natuurlijk huldigt Bilderdijk evenmin het determinisme, dat, naar het gewone spraakgebruik, de leer is van een wil die door *eindige* oorzaken wordt bepaald. Vrij noch gedetermineerd, is onze wil afgeleid, openbaring, betooning van het eenig willend wezen.

Al wat van de ziel uitgaat, is dus wilsuiting. Het werktuigelijke kan er niet zijn, tenzij dan in zoover herhaling van

1) 'Zelfs maakt men het verstand tot oorzaak of principe van den wil, en van daar al dat geraaskal over vrijheid van wil; een onding, een contradictio in terminis, maar die nu de geheele wereld gecanoniseerd heeft.' ...'Zoodra in de oorzaak alles is, wat in het gewrocht is, en de oorzaak noodzakelijk het gewrocht daarstelt; zoo is het gewrocht of één met de oorzaak, of in de oorzaak begrepen.' *Verhandelingen*, bl. 135.

een zekere uiting gewoonte, en gewoonte werktuigelijkheid baart. Al hetgeen in dien zin thans werktuigelijk moet heeten, was oorspronkelijk gewild[1].

De ziel is derhalve (als orgaan van de gewaarwording van het goddelijke) de bron van alle kennis, dat is van alle bezit van waarheid, op theoretisch gebied, gelijk op dat der zedelijkheid. Dit te ontkennen, moet in het oog van Bilderdijk het eigenlijk atheïsme zijn[2]. Al ware de waarneming nog zoo uitgebreid en nog zoo volledig, zij zou ons, ja, praktische regelen aan de hand kunnen doen; zij zou ons kunnen verschaffen wat men ervaring noemt, maar nooit zou zij ons tot kennis, tot waarheid en haar bezit: de wijsheid, kunnen voeren, zoo de ziel er niet was om haar uit te leggen. Wat baat het mij, een teeken of een verzameling van teekens aan te staren, als ik den sleutel mis?

Dien sleutel zouden wij voor altijd derven, 'indien er geen ander beginsel in ons gelegd ware, dan om definitiën te maken en syllogismen te vormen.'[3]; indien wij over geen ander zielsvermogen konden beschikken dan het verstand, dat toch inderdaad slechts het ambt van 'rechter' vervult en tot niets in staat is dan tot onderscheiden, wikken, beslissen, naar een maatstaf dien de rechter zelf zich niet kan stellen zonder op te houden rechter te zijn.

Dat 'andere beginsel' in ons, dat de waarachtige wereld ontsluit, is hetgeen Bilderdijk ergens 'onze innigheid' noemt. Die 'innigheid' der ziel hebben wij reeds leeren kennen. Het is de ziel, onafhankelijk van hetgeen zij door waarneming en ervaring is geworden; het is de ziel, als openbaring van het willend wezen; de ziel, in gemeenschap met dat willend wezen, en juist door die gemeenschap in staat de gedachten Gods, die

1) Het leven is in 't willend wezen, dat 't lichaam werkt: en de beweging van het hart is in zijn aart even zoo willekeurig als die van eenig willekeurig bewogen lid, b.v. hand of lippen. Ja, dit gaat zoo ver, dat het de ziel is die het lichaam zijn gedaante geeft... voedt, onderhoudt. *Briefwisseling* 1, 125.

2) 'De vatbaarheid voor zedelijkheid, en die voor de inwerking der Geestelijke wareld, zijn, even als de uiterlijke zintuigen (gezicht, gehoor) passif, maar het verstand wil actif, per se, rechter, wetgever, God zijn, en de autolatrie is algemeen geworden, en niet onschuldiger of minder misdadig dan eenige andere idololatrie, ja, wellicht de schuldigste van allen.' *Briefwisseling* 1, 283 vlg.

3) Bilderdijk, *Verhandelingen, ziel-, zede-, en rechtsleer betreffende.* Leiden, 1821; bl. VIII.

de werkelijke, de geestelijke wereld vormen, in te zien, ‘na’ te denken, te leeren verstaan.

‘Indien de Godmensch ons riep om volmaakt te zijn, het was eene volmaaktheid als die van den Hemelschen Vader, 't was volmaaktheid van wil, zuiverheid van hart, en verheffing van ziel tot het hoogste goed, door aanneming, inlijving, en vereenzelviging, van, in, en met Hem, den aanbiddelijken Heiland en Verlosser van uit de kaken des verderfs... Hij verzond ons naar geen beginsel uit onze verstandelijke aanschouwing genomen, 't Was het hart dat Hij in aanspraak nam. Zijne zedeleer was niet *denk* en *doe*, maar *gevoel*. Bemin! Bemin met geheel uwe ziel, met al uw vermogens en geheel den omvang uwer vatbaarheden... Zie daar 't geen Hij ons als het eenig, het algemeen, en altijd en in alles toepasselijk beginsel heeft voorgeschreven’[1)].

Dit is bij Bilderdijk geen stichtelijke vermaning in den lageren zin van het woord. Het is de eigen grondslag van zijne psychologie. Gevoel, als gewaarwording van het hoogste willend wezen, als ‘determinatie’ van onze stemming, is voor hem de bron van zedelijk handelen, de bron van ware kennis, de bron van volstrekte blijkbaarheid (evidentie)[2)]. Alle denkbeeld is iets ondergeschikts. Wij kunnen niet eens weten, ‘in hoever en op welk een wijze de overeenstemming of analogie tusschen onze gewaarwordingen en onze denkbeelden plaats heeft, of waarin zij eigenlijk bestaat’[3)]. Onze denkbeelden zijn een onbetrouwbare, in elk geval onzekere afschaduwing van hetgeen als aandoening of gewaarwording in ons bestaat. Op dezen regel is bij Bilderdijk geene uitzondering. Hij blijft zichzelf ge-

1) Aldaar, bl. XV vgl.
2) *Verhandelingen* blz. 76. Verg. bl. 132.
3) ‘De denkbeelden zijn nog niet eens logarithmen der zaken, maar allen logarithmen van eenige afgetrokkenheden, zelve resultaten van de verbeelding, en die de verbeelding treffen konden; de denkbeelden... eens met zaken vermengd wordende, moeten de zaken doen veronachtzamen, en hunne resultaten voor resultaten der zaken zelve doen houden. - Men kan bij een goed licht de gedaante der voorwerpen zeer wel naar de schaduw, die zij op den muur werpen, afteekenen; maar waar die schaduwen in één vloeien, vloeien daarom de voorwerpen zelve nog niet in één... Deze onze wareld vindt dit omtrekken der schaduwen aartig, en vergenoegt er zich mede; en zoo is alle Filosofie louter verstandfilozofie, dat is silhouette, geworden. - Geluk zij onze eeuw die er mee pronkt, maar - waarachtige Teekenkunst, waarachtige Kennis! Gij zijt heel iets anders.’ *Verhandelingen*, blz. 137 vlg.

trouw, wanneer hij zegt: ‘De oorzakelijkheid is voor ons een bloot phenomenon, even gelijk God, even gelijk de Schepping, even gelijk onze zelfheid een phenomenon is... (alleen) waarachtig in ons onmiddellijk zelfgevoel’.

Op dat zelfgevoel, het kan niet genoeg herhaald worden, komt het bij Bilderdijk aan. Zintuig, verbeelding, verstand, alles moet dienstbaar zijn; moet dienen, om dat gevoel te bepalen, onder vormen te brengen, te verduidelijken, anderen mede te deelen. Alles is ‘vervolkomening van ons innigste wezen.’ Er is een werkelijkheid, die wij met betrekking tot de wereld onzer waarneming en ervaring wel de hoogere, wereld moeten noemen. Zij oefent werking op onze ziel: daarin ligt de mogelijkheid; zij komt niet tot bewustzijn dan door verbeelding en verstand: daarin ligt het onvermijdelijk inadequate van alle kennis. Bilderdijk vraagt of het zoeken naar absolute waarheid niet zonde is. ‘Wij kennen geen volkomenheid’[1)], zegt hij. Maar ‘wij hebben de bewustheid der geestelijke wareld in ons, in ons zelfgevoel, in de werking, die zij van ons eerste aanzijn af, op ons oefent... Helaas! wij strekken de hand naar den spiegel uit, naar 't lichaamlijke, dat slechts een afschijnsel, slechts een *correspondentie* is, en ontkennen ons-zelven en elkander die wezendlijkheden, waaruit deze afschijnsels voortvloeien, tot zoover, dat wij 't innig gevoel verdoven, versmoren, en, zooveel in ons is, uitroeien, om vreemdeling in de *wezendlijke* wareld te zijn, en in een gedurigen droom te leven, dien wij ons uit deze ijdele bespiegelingen .. vormen’[2)].

Van deze overtuiging is hij niet afgeweken. ‘Waarheid en wijsheid liggen in ons,’ schrijft hij aan Tollens (1 Januarij 1822). Aan Wiselius: ‘Men moet God gevoelen, niet denken. Gevoelen zeg ik, door Zijne bekendmaking aan 't hart; door de innige openbaring Zijner werking... niet denken, want Hij is niet denkbaar.’ Aan da Costa: ‘de geheele godsdienst behoort tot het gevoel, is waarlijk gegrond in de inwendige bevinding (24 December 1822)’.

Zoodra hij deze innerlijke bevinding aantreft, ziet hij een geestverwant voor zich. Arminius neemt hij in bescherming[3)]. Hij wilde Arabisch verstaan ‘om aan te toonen dat Mahomet Christen was met het hart’[4)]. Zouden wij, vraagt hij da Costa,

1) *Verhandelingen* bl. 167.
2) *Verhandelingen* bl. 169.
3) *Brieven* 4, 61.
4) bl. 75.

‘zonder de poëzy wel zooveel belang in godsdienst, in Christendom, in waarheid stellen, of daartoe geraakt zijn’[1]. Meermalen heeft hij waargenomen, dat het leed ‘'t ware geloof versterkt en opwekt, en dus de rechtzinnigheid’[2], terwijl hij zeker nooit zou geschreven hebben: ‘de rechtzinnigheid, en dus het ware geloof’. De ‘Metafysica tot grond van den Godsdienst te maken is (hem) een gruwel’[3]. Hij moet zoo spreken. ‘Kennis komt ons, volgens hem, wij zagen het, niet van buiten aan’[4], Immers alleen ‘het geloof verbindt ons met de geestelijke hoogere wareld’[5]. Dat geloof is bij hem een vaak plotselinge verlevendiging en verlichting der ziel, eene ‘inspiratie’; dit woord schuwt hij niet. ‘De waarachtige autodidakt is theodidakt’[6]. De ‘inspiratie’ is het gevolg van het ademen in een geestelijken dampring. ‘Waar het hart de invloeden der hoogere wareld onderscheidt, en die circulatie... tusschen geheel de geestenwareld waartoe ook wij behooren... alles onderhoudt, voedt en wasdom geeft, daar is zelfverliezing in de bron aller wezens’[7]. Hij spreekt van ‘extasen’, van ‘verrukkingen, waarmee God ons menschen somtijds begenadigt’[8]. ‘Waarlijk roept hij uit, 't physique is slechts een beeld, *een omgevende nevel van 't geestelijke* en dit daarin te erkennen, behoort tot onze bestemming en is er het beginsel van’[9].

Met geheel zijne opvatting keert Bilderdijk blijkbaar terug tot den eigen oorsprong der kristelijke wijsbegeerte. Uit de grieksche filosofie, inzonderheid uit hare mislukking, ontsproten, heeft de kristelijke wijsbegeerte, na de school te hebben bezocht van Filo van Alexandrië, in zoover Filo voorlooper is van het Neo-platonisme, ten slotte het groote katholieke denkbeeld van goddelijke openbaring in het volle licht geplaatst en er een groote historische beteekenis aan verzekerd[10]. De katholieke wijsbegeerte zoekt het wezen van het geloof in de overtuiging, dat God zich met de menschelijke ziel, tot haar eeuwig heil, in betrekking stelt; zich aan de menschelijke ziel openbaart. De Kerk heeft groote opvoedkundige beteekenis; de Bijbel blijft steun en regel voor het aannemen van het ‘materieel voorwerp’ of de waarheden des geloofs, maar het wezen,

1) bl. 113.
2) bl. 118.
3) bl. 171.
4) bl. 177.
5) *Brieven* 5, 48.
6) 4, 123.
7) bl. 125.
8) *Verhandelingen* bl. 140 en 180.
9) bl. 174.
10) Harnack, *Dogmengeschichte* I (*die Entstehung des Kirchlichen Dogmas*), 1886.

het ‘formeele voorwerp’ des geloofs, wordt daardoor geen ander.

Ongetwijfeld zijn er onmondigen die weinig meer kunnen doen dan gelooven in hen die in Kristus hebben geloofd[1]. Maar niet allen verkeeren in dezen staat van afhankelijkheid. Bij deze laatsten is het geloof een toestemming van het verstand, geschonken aan zekere waarheden, niet uit kracht van hunne denkwetten, dan toch stonden geloof en wetenschap volkomen gelijk; - evenmin uit kracht van gehoorzaamheid aan het, zij het dan ook ter wille van het getuigenis des Heiligen Geestes, onfeilbaar geacht bijbelboek, dan toch ware Katholicisme en vooral hervormd Protestantisme in hun aard niet van elkander verschillende; - maar enkel en alleen uit kracht van een op God, als op 's menschen hoogste goed, gerichten wil. Eigenlijk en wezenlijk voorwerp des geloofs is derhalve voor de katholieke wijsbegeerte, alleen dat wat den mensch tot de eeuwige gelukzaligheid voert, tot zijne eenige en eeuwige vreugd, tot God[2].

Het leerstuk der pauselijke onfeilbaarheid is de toelichting van deze opvatting. De mogelijkheid van mededeeling van goddelijke waarheid aan een menschelijke ziel, tot midden in deze onze negentiende eeuw; van zuiver persoonlijk godsdienstig gezag, aan geen geschreven wet gebonden, kon niet krachtiger worden uitgesproken, vooral daar de persoon onfeilbaar is als opperherder der onfeilbare Kerk, en als stedehouder van Kristus. Het katholieke denkbeeld van geloof hangt toch nauw samen met hetgeen katholieke leer is bij uitnemendheid: Kristus, de Godmensch, God zich volkomen mededeelende aan den mensch[3]. Men zal zich dan ook langzamerhand moeten gewennen aan de stelling, waartoe al de ernstige historische onderzoekingen van den laatsten tijd ons dringen, dat van de twee afdeelingen der kristenheid in het westen, het niet de katholieke is, die een dogmatische kerk moet heeten. In het Protestantisme is het dogma nog aan de orde; is het dogma nog eene aktualiteit.

1) Een der oudste kristelijke geschriften weet er voor de meesten reeds niets beters op dan dit trouwhartige: *αχολλᾶσθε τοῖς ἁγίοις, ὅτι οἱ χολλώμενοι αὐτοῖς ἁγιασθήσονται*: redding (tegenover de dwaalleeraars) alleen, door de heiligen aan te kleven. Volgens Thomas Aquinas, zal ten allen tijde gezegd kunnen worden, wat de Vulgata Job 1, 16 geeft te lezen: ‘de runderen waren ploegende, en de ezelinnen weidende aan hunne zijden.’
2) Thomas Aquinas' *Summa Theologiae*, verg. met Kalvijns *Institutio*.
3) v. Ranke, *Weltgeschichte* 4, 1, bl. 36 vlgg.

In de protestantsche kerk is de vraag naar de betrekking van eigen denken tot het dogma der kerk, eene vraag die nog belangstelling inboezemt. Velen doen zich nog te goed hetzij aan hun orthodoxie, hetzij aan hun onrechtzinnigheid. In de katholieke kerk zijn de leerstukken grondovertuigingen, waarover niemand meer twist.

Ook voor Bilderdijk is het geloof in de allereerste plaats vatbaarheid voor de goddelijke inwerking. Het bovennatuurlijke, het mystieke in het oudste Kristendom trok hem aan. ‘Het heeft Gode behaagd zijn Zoon in mij te openbaren;’ of ‘Mijn Vader in de Hemelen heeft het u geopenbaard; “geopenbaard aan de kinderkens”; of, als bij de stichting der kerk: “ik zal uitstorten van mijnen geest op alle vleesch”; of eindelijk: “Nabij u is het woord ... in uw hart. Dit is het woord des geloofs dat wij prediken”; al deze bijbelsche uitspraken, waarmede Kalvinisme noch Rationalisme niet veel weten aan te vangen, waren naar zijn hart. Zij plaatsten onze betrekking tot de geestelijke wereld juist in het voor hem gewenschte licht. Die wereld was voor hem een bovennatuurlijke wereld, en daarom geschikt voor de ziel, bovennatuurlijk in haren oorsprong.

Dat inzicht bepaalde de richting en de werkzaamheid van zijn geest. Het moest hem in botsing brengen met de wetenschappelijke machten van zijn tijd. Noch in het Kalvinisme, met zijn gehoorzaamheid aan de Schrift als grondslag van het godsdienstig leven; noch in dat Protestantisme, dat de godsdienstige waarheid bewijsbaar achtte; noch in de rationeele methode van onderzoek, kon Bilderdijk zich te huis gevoelen. Van hetgeen men verstandelijke en wetenschappelijke ontwikkeling heet, kon hij niets verwachten dat verder reikte dan deze voorbijgaande orde van zaken. Men zag dit aan voor obscurantisme. Zonder grond. Hij verlangde naar licht even goed als de vrienden van vooruitgang, maar hij verwachtte het niet uit dezelfde bron: hij, ook van intuitie en inspiratie; zij, alleen van induktie en rede. Van daar de verwijdering. Het was het oude misverstand tusschen poësie en proza. Voor hem waren zij die alles verwachtten van menschelijk onderzoek, atheïsten en duivelen, immers loochenaars van een God die zich mededeelt aan de menschelijke ziel; voor hen was hij, die hun wetenschappelijk onderzoek alleen toeliet voor de eindige dingen, een reaktionnair.

Zoo groot is onze beperktheid, dat poësie en proza, elk, zonder

moeite, in een oogwenk, tien grieven vinden om elkander naar het hoofd te werpen. Het proza zegt: gij zijt vol zoeten wijns; en de poësie zegt: gij zijt wanhopige middelmatigheid. - Bedaart straks de huiselijke twist voor een poos, dan zijn de kinderen van deze krakeelende echtgenooten juist even ver. Het geloofsbeginsel van Bilderdijk is in het eind noodlottig, omdat het de weetgierigheid, de belangstelling in de eindige dingen; een belangstelling, die wij zoo brood noodig hebben; doet afnemen en daardoor het wetenschappelijk onderzoek doet kwijnen. Het verstandelijk beginsel der tegenpartij is in het eind noodlottig, omdat het, zonder de hulp van verbeelding, divinatie, intuitie, voorgevoel, of hoe deze geheimzinnige vermogens heeten mogen, ontoereikend is en ons van nuchterheid doet omkomen.

Wie geeft ons een mythe, waarin de innige huwelijksvereeniging wordt voorgesteld van Improbus Labor en Intuitie, van Proza en Genialiteit. De Goethe die het bruiloftslied zingt, zal, dieper dan zijn voorganger, den eisch der induktieve methode moeten beseffen zoowel als het betrekkelijke van ons weten, en tevens vatbaar moeten blijken voor een ernstiger geloof dan de uitsluitende vereering van het Eeuwig-Vrouwelijke verraadt.

VII.

In dien ‘omgevenden nevel van 't geestelijke’, waarvan Bilderdijk spreekt, willen wij pogen ons met hem geheel te huis te gevoelen, om van hem te vernemen wat hij, als door dien nevel heen, al vermoedt of opvangt. Wat is dat ‘geestelijke’? Wij twisten niet met den dichter over de alles te bovengaande waar le van het gevoel. Wanneer zijn verbeelding nu slechts aan wil vangen met dat gevoel te vertolken! Wij willen niets liever dan op onze beurt uitroepen: ‘Neen, Régol, Régol neen, dat zijn geene aardsche zangen’[1].

Régol stelt ons eenigszins te leur en weigert veelal zijn ‘zelfgevoel’ uit te storten in andere vormen dan de welbekende neutra der abstraktie: het schoone, het goede, het ware. De Hemel der Apokalypse, Engelen, Serafijnen en Cherubijnen: tot een meer oorspronkelijke en persoonlijke wijze van de hoogere

1) *K.D.* 2, 408; of, andermaal in zijn taal: ‘De borst zij rein de moed zij vast en laat de snaren klinken’. *K.D.* 5, 39.

wereld voor te stellen, komt het zelden. Zijne *Gewijde Poëzy* is minder gewijd en minder dichterlijk dan zijne wijsbegeerte.

Was zijn Protestantisme een beletsel? Het duldt zoo weinig godsdienstige plastiek. Bilderdijks verbeelding had de wieken zeker meer kunnen uitslaan, wanneer hij zijne neiging had kunnen volgen. Hij had, om zoo te spreken, een roomsch hart.

Reeds in 1808 verhaalde men elkander, dat hij katholiek was in het geheim. 'W.B. wil roomsch worden', schrijft hij zelf. 'Waarom niet?' gaat hij voort, 'hij is het. Ik verzet mij altijd tegen het lichtvaardig verguizen van eenige punten bij de Roomschen.... Zoo is het, bijvoorbeeld, met de Transsubstantiatie'[1].

Het is schoon, de Mis niet te willen verguizen. Maar hoe kan men dan in oprechtheid lid blijven eener kerk, die officiëel belijdt en zelfs kinderen doet opzeggen, dat de Mis een 'vervloekte afgoderij is'[2].

'In Duitschland, zegt Bilderdijk verder in dienzelfden brief van 1808, was 't natuurlijk dat ik voor meer dan half roomsch ging... Ook hielden Fransche Evêques van mij, lieden van letteren, beschaafdheid, candeur. - Zie daar het geval.'

Zoo eenvoudig was het geval niet. Hij kon in 1813 in zijn eigen kerkgenootschap niet meer het avondmaal vieren. De predikanten bedienden het niet in zijn geest. Nu stelt hij terstond de vraag: Wat te doen? 'Moeten zij die de zaak beschouwen als ik volstrekt buiten het gebruik des avondmaals leven? Of moeten zij, *de vooroordeelen afleggende*, tot de Roomsche of Grieksche Kerk terugkeeren? Hier is geen derde. Wellicht wordt door Gods voorzienigheid eene zoodanige algemeene vereeniging tusschen de onsociniaansche Kerken voorbereid, en (nog meer) wellicht wordt het plicht voor den echten Christen zijnen medechristenen het voorbeeld te geven, daar toch 't polemieke ten aanzien der punten van geschil een geheel ander aanzien gekregen heeft, en meer tot een twist over *de meer of minder convenientie van deze of gene wijs van beschouwing dan over waarheden geworden is*: maar ik beken, dat (hoe het daar meê zij) de stap mij hard voorkomt, en, in zijne invloeden, van groote bedenkelijkheid *voor als nog*.' En later:

1) *Briefwisseling* 1, 52.
2) Catech. Heidelb. - Zelf bleef hij niet altijd binnen de grenzen eener waardige bestrijding; zie *Brieven* 4, 58 vlg.

‘In de Roomsche Kerk zit nog te veel Aristoteliaansche dogmatiek, in het Protestantendom te veel Cartesianismus. - Als beide ongevoelig weggewaasssemd zijn, zal men zich verstaan, en het eens zijn, hoe paradox dit nu klinken mag. *Geloof mij, een goed Gereformeerde is meer Roomschgezind dan hij zelf weet*.’ Bilderdijk bedoelt natuurlijk: een goed kristen, of wel: een gereformeerde die goed is, omdat hij voor alles een kristen is.

De dichter blijft dus ergens staan. Zijn wijsbegeerte leidt hem tot hooge waardeering van het gevoel; het gevoel is de bron van alles, het eigenlijke leven, de kern van onze persoonlijkheid. Maar vraag hem, wat dit gevoel nu eigenlijk verkondigt. In 't gevoel, zal hij antwoorden:

> In 't gevoel van 't waar, van '*t eeuwig schoon*
> Spreidt de Almacht (ja) haar beeld nog zelfs in ons ten toon.
> Haar beeld -? Een' schemer van haar beeldtnis, na aan 't vonkeren
> Der oogen zwemende, bij 't snelle lichtverdonkeren,
> Maar, waar zich 't *Alvolmaakte* als oorsprong in erkent[1].

Deze poësie dreigt rhetorika te worden. Bilderdijk voelt zich belemmerd. Hij durft zich niet te laten gaan.

‘'t Is niet mooglijk, zegt hij, die voorwerpen (Jezus' menschwording, dood, verrijzenis en hemelvaart) met een vol gevoel als Dichter te zingen, of men zal de Gereformeerden doen schreeuwen van Roomschgezindheid’[2]. Welk een reden! Indien die ‘voorwerpen’ niet bezongen kunnen worden dan in de taal van St. Bernard en St. Theresa, laat de gereformeerden dan ‘schreeuwen;’ of, juister, laat hen proza spreken van hun kansel, en gij, zing uw ‘Recordare, Jesu pie’ in een hoekje achter het altaar[3].

1) *K.D.* 7, 7 (het vers dagteekent van 1807). Even vaag *het Waarachtig Goed*, bl. 142-156, van het jaar 1812.

2) In antwoord op een verzoek van Ds. van der Roest te Haarlem, die Bilderdijks *Callimachus* wel zeer fraai vond, maar ‘den wensch... niet konde verbergen, dat (hij) eens een Christen-Callimachus zijn mogt;... hymnen geven, welke de brave Christenen konden stichten.’ Een lastige vraag van den goeden pastor. *Briefwisseling* 1, 406. Gezang 8 (ook gezang 165?) is van Bilderdijk, en wordt, zoo ik mij niet bedrieg, weinig gezongen.

3) Vrij wat fierder: ‘Wat keel of oogen zet men op over het 2e deel der *Krekelzangen?* - Wat ik er van voorzie, wil ik liefst zwijgen; doch ik verbeeld mij echter dat niet weinigen tot nadenken gebracht worden, en dit is een groot goed in zijne gevolgen.’

Is hier halfheid, is hier willekeur? Bilderdijk ‘voelt’ veel; voelt de waarheid van Mozes verhaal omtrent het eerste menschenpaar[1]; voelt de ‘alleen Godewaardige wording’ van Eva[2]; vindt, dat ‘het leerstuk der Drieëenheid in ons innerlijk sentiment ligt[3].’ Wanneer iemand tegenover hem had staande gehouden, dat ook 's Pausen onfeilbaarheid, ook de tegenwoordigheid van het lichaam des Verheerlijkten in het sacrament des altaars, ‘gevoeld’ konden worden, dan had hij zich geen twijfel mogen veroorloven, hij die schreef: ‘Ook de zinnelijkste begrippen die de Godsdienstleer inboezemt, hebben zekerlijk meer innige waarheid dan een valsche filozofie, die ze meent te zuiveren.’

Neemt zijn gedícht aan *de Moedermaagd*[4]. Maria is voor Bilderdijk de Moeder Gods, de volzuivre, ‘de Hemelbloem, door goddelijke hand uit Edens paradijs op 's aardrijks hei geplant.’ Het ongeschapen licht is in haar schoot gezegen. Maar hemelkoningin mag zij niet zijn en middelares evenmin. Haar zoo te noemen, is een dwaling, een ‘beminnelijke’, een ‘mogelijk onschuldige dwaling.’ Bilderdijk zelf zou in die dwaling bijna kunnen vervallen, want:

> ‘ô Die aan uw kniên dien zuigling aan mocht schouwen,
> Hoe wederhield hij zich, ô edelste aller vrouwen,
> Van hulde, een stervling, een engel-zelv' te groot,
> En achtte u niet in hem verengeld, ja vergood?’

Maar een dwaling blijft het:

> ‘Ik brenge u hier, bij 't ruischen van mijn snaren,
> Geen bede of wyrook toe, geen offer op de altaren
> Aan God geheiligd, en ontstoken tot zijn hoon.
> U hoonde ik, hoonde ik God in 't honen van uw Zoon.’

Gaat dit aan? Hetzelfde is een beminnelijke, misschien onschuldige dwaling en een honen van God? Een Moeder Gods verdient bede noch offergeur? Zij, in wier schoot het ongeschapen licht gezegen, en die zelve onschulds toonbeeld is, werd ‘in zonde ontvangen en geboren!’

1) *Brieven* 4 36.
2) *K.D.* 15, 166. (voorrede van *De Dieren*).
3) *Brieven* 1, 187. Van Oosterzee ‘voelde’ nog meer, verg. Prof. Opzoomer.
4) *K.D.* 5, 143 vlgg.

Hiermede wil ik slechts duidelijk doen uitkomen, waar Bilderdijk bleef staan en juist daardoor hem kenschetsen als een der Vaders van het Réveil. Er is hier halfheid noch willekeur, die wij iemand nooit te laste mogen leggen, tenzij dan naar den maatstaf van zijne eigene bedoeling. Juist dit ten deele roomschkatholieke kenmerkt zijn inwendig leven en tevens dat van hen, wier tolk hij weldra blijken zou als bij voorbaat geweest te zijn.

VIII.

Het Réveil is de romantische school van Duitschland in het nederlandsch protestantsch overgezet. Zij beoogde, hier gelijk in Duitschland, herleving van de kristelijke opvatting van wereld en leven, gelijk men haar, met zeker belangrijk voorbehoud, in de Middeleeuwen op het schoonst verwezenlijkt achtte.

Die herleving bedoelde geenszins een herleving te zijn van het Katholicisme der Middeleeuwen. Met dat naief gebrek aan historischen zin, dat het Nederland van voor vijftig jaren kenmerkte, beeldde men zich in, dat al de innigheid, al het troost- en dichterlijke, aan de katholieke wereld- en levensbeschouwing der Middeleeuwen verzekerd, verzekerd kon blijven aan het Protestantisme, zoodra dit verlevendiging zocht, niet bij een terugkeer tot eigen verleden, maar bij een krachtig opwekken van de religieuse aandoening.

Het eigenaardige van het Réveil komt het best uit door het te stellen tegenover de godsdienstige beweging die in onzen tijd tot de vestiging der Vrije Universiteit op gereformeerden grondslag heeft geleid. De beweging die van Dr. Kuyper is uitgegaan, is ook een opwekking, maar niet allereerst van de innerlijke bevinding of het esthetisch-godsdienstig gevoel. Zij verlevendigt veeleer het gereformeerd bewustzijn der hervormde kerk. Zij wil die kerk terugbrengen tot haar eigen oorsprong en traditie. Zij wijst niet met het Réveil op een Pascal, een Thomas à Kempis, een St. Bernard, een St. Augustinus, alsof die al te gader, reeds alleen om hun kristelijk leven en gevoel, goede kristenen waren geweest; zij heult met Rafaël noch Vinet. Zij wijst op Kalvijn.

Dit is geheel in overeenstemming met den historischen zin onzer dagen. Niet zonder reden heeft een deel der kristenen

zich in de zestiende eeuw afgescheiden van Rome. Wat hen bezielde, beziele ook ons. De leer van den kloeken hervormer dient op nieuw de jeugd te worden ingeprent. Geen heimelijke verwantschap met Rome gevoeld. Niet in het hart zoo ongeveer roomsch en met de belijdenis ‘wegens de conveniëntie van zekere beschouwingen’, zoo als Bilderdijk het uitdrukt, protestantsch. Geen sentimenteele verzen aan de Moedermaagd. Geen verontschuldigen van de Mariolatrie met een protestantsch slot als tolkwijting aan het geweten. Geen omgang met ‘fransche Evèques vol candeur.’ Bij verkiezingen wordt Rome gebruikt, maar de mogelijkheid van misverstand voorkomen.

De gedachte van Dr. Kuyper is een politieke gedachte: de toekomst van een volk verzekeren door het den doop van zijn eigen verleden te doen ondergaan; het volksgeloof redden door uit de golven der openbare meening een vaste land te voorschijn te roepen: de kalvijnschgezinde gemeente, die der oude Geuzen; door een kern te vormen, waarom de kristalliseering plaats grijpe.

Alle staatkunde is afgestorven aan de poësie. Geen staatkunde houdt van schemeren. Staatkunde is beminnelijkheid noch toeschietelijkheid, tenzij dan als *do ut des*. Zij doet het met goede manieren en, moet het, met andere manieren. Den politikus moet alles in scherpe trekken voor den geest staan; hij moet altijd partij kiezen en altijd gelijk krijgen. Deze leider vooral. Neutra als het schoone, het goede, het allervolmaaktste wijken voor een persoon: voor Jezus, heer van het heelal, koning van zijn kerk; de rekbare inspraak van het gevoel, voor een wetboek: de Schrift.

De partij der Kalvinisten, onze nederlandsche intransigenten, behartigt de theologisch-kerkelijke opvoeding van een deel onzer natie; een opvoeding, die van oudsher met karaktervorming der natie in onloochenbaar verband heeft gestaan. De theologie heeft de groote waarde van het volk, in zoover het buiten de wetenschap leeft, eerbied in te boezemen voor methodisch denken; de gereformeerde theologie, met haren vasten maatstaf, den Bijbel, heeft deze verdienste bij uitstek[1)]. In de strenge

1) De katholieke theologie, bij Thomas Aquinas in de leer, zal in methodisch denken, de protestantsche weldra vooruit streven. De katholieke partij in ons vaderland heeft tot op heden hoofd noch vasten tolk. Zij moet zich dan ook nog bij anderen aansluiten, hetgeen haar onlangs door Prof. Alberdingk Thijm ik vrees met eenige onbillijkheid, is verweten. Een aan- en woordvoerder laat zich niet improviseeren.

kerkelijkheid der kalvinistische partij ligt niet minder hare kracht en verdienste. Het Kalvinisme vertegenwoordigt thans in het protestantsch Nederland het ‘kerkendom’, waar niemand anders recht hart voor heeft. De beteekenis van het kerkendom is hoog aan te slaan. De kerk is, en moet wel, zal zij iets zijn, een *imperium* wezen *in imperio*. De kerk is de groote Antigone der nieuwere geschiedenis. Zij staat met opgeheven hoofd tegenover den altijd krachtiger Kreon, den Staat. Zij verhindert gehoorzaamheid in slaafsche onderwerping te ontaarden. De stroeve kalvinistische burgerman is de Lord-Protector der persoonlijke vrijheid; de steun der niet-aristokratisch gekleurde, republikeinsche gezindheid, dat ijzer in ons nederlandsch bloed.

De liberale partij op staatkundig gebied heeft een geheel andere, niet minder schoone roeping. Van hare zedelijke zijde beschouwd, behartigt zij de aankweeking van een aan velerlei beschadiging en roekelooze behandeling blootgestelden boom: de verstandelijke en zedelijke verlichting, die een gegeven tijd heeft bereikt. Zij behartigt dus de opvoeding van het volk in zijn geheel, dat zij dan ook, met prijzenswaardig doorzicht, als een minderjarige aanmerkt. Zij richt zich tot het verstandig deel der natie, opdat het met haar de natie voorthelpe. Zij treedt op geen veld waar louter het persoonlijke bloeit, want op dat veld zijn voor haar geene vruchten te wachten. Kinderen en vrouwen, bespiegelende wijsgeeren en mystieken of dichters, heel de gehavende stoet van Sokrates' *Mania*, zullen nooit liberalen zijn. De liberale partij betracht in dezen groote zelfverloochening en ontzegt zich vrijwillig het voorrecht van dit gezelschap. Het individueele geeft zij prijs: zijn chaos en zijn betoovering. Onzijdigheid is haar ware atmosfeer. Zij zoekt een terrein waarop allen elkander kunnen ontmoeten; allen kunnen samenwerken; allen kunnen streven naar iets beters, iets hoogers, vooral iets weldadigers voor de menigte. De tegenwoordige staatsinstellingen bevredigen haar en zij meent juist, dat er nog lang niet genoeg partij van is getrokken. Dit verklaart èn haar onmiskenbaar behoudend èn haar even onmiskenbaar progressief karakter. De liberale partij is innig verknocht aan de vrijheid, als aan het middel dat proefhoudend is gebleken tot de verwezenlijking van haar eigen ideaal. Alleen onkunde omtrent haar wezen en haar kracht, kan van haar vergen, de neutrale school

prijs te geven, die heerlijke en toch zoo gebrekkige inrichting. Alleen diezelfde onkunde kan haar willen nopen, de instinkten des volks, de inspiratiën der profeten, kortom iets anders te huldigen dan de ‘soevereiniteit der Rede,’ dat is de opperheerschappij van hetgeen den verstandigen van een bepaalden tijd redelijk toeschijnt. Deze partij is de bewaakster van de zekerheid in een volk. Te verstandig is zij voor avonturen; te gezond en te regelmatig in hare levenswijs, voor aanvallen van scepticisme. Zij draagt de sleutelen van een nieuw hemelrijk. Zij opent en niemand sluit; zij sluit en niemand opent. Het verleden, door haar gesloten, is daardoor reeds verouderd; de toekomst, door haar geopend, is daardoor reeds begrensd. Zij zorgt voor het voldoende: voldoend onderwijs, voldoende volksvrijheid, voldoende welvaart en tevredenheid; en zij verraadt een grooten takt in het bepalen van de juiste maat op elk gebied. Daarom is zij de partij der zelfopoffering ten algemeenen nutte, want zij kan hare edele taak niet vervullen dan door willens en wetens zich bloot te stellen aan een verdrietige ervaring: ongelijk te krijgen van een altijd grillige Toekomst[1)].

Met de partij der Kalvinisten vormde dan, als ik zeide, het Réveil de scherpste tegenstelling. Deze laatste richting behartigde de ontwikkeling van het gemoed des volks en maakte zelfs Kerk en theologie daaraan dienstbaar. Zij zocht hare kracht in de vrome en esthetische beschouwing der dingen. Al wat lieflijk is en welluidt, was en is haar leus. Een dichter is haar vader; een ander dichter, hare volkomene uitdrukking. Hij is natuurlijk bestemd haar te doen ophouden; want een beweging leeft slechts, zoolang zij hare volkomene uitdrukking in een mensch nog zoekt. Vooral onder zijn invloed, *en sedert zijn breuk met Groen van Prinsterer*, heeft het Réveil al zijn oorspronkelijke excentriciteit afgelegd, opgehouden wereldschuw te zijn, of iets anders te bedoelen, dan verstandige, ernstige hartelijkheid, geadeld door bijbelsche taal en denkbeelden, en zich openbarende hetzij met dichterlijken gloed, hetzij in de aangename

1) Een nieuwe partij, de demokratische, is nog nauwlijks geboren. Over twintig jaar zal men kunnen beproeven haar te zeggen, welke diensten zij aan het vaderland bewijst. Leven en groeien zal zij wel tegen de verdrukking in. - Op kerkelijk gebied is de partij der Irenischen, gelijk die der Modernen, èn aan het Réveil verwant èn daarvan op het nadrukkelijkst te onderscheiden, de eerste door haar ethisch, de tweede door haar ethisch en kritisch karakter.

vormen dier gemeenzame hoffelijkheid, die aan de eerste kringen onzer samenleving eigen is. De ongemeene populariteit van dezen dichter is mede het gevolg van de omstandigheid dat zijne richting, - die zich aan dogmatiek noch bijbelkritiek ooit heeft bezondigd[1)], - aan de meerderheid onzer natie bij uitstek; aan allen eenigszins en onder zekere voorwaarden behaagt. Als een man, wiens gaven van dien aard zijn, dat iedere partij hem aan de andere zou misgunnen; als zulk een man verklaart: 'ik ben geen partijman,' verkneukelt zich het gezellig, het vriendelijk, het gemoedelijk-dichterlijk, het eenigszins indolente hart van Nederland, dat al te goed weet hoeveel ongezelligs, onvriendelijks, ondichterlijks en onrustigs vast is aan het optreden in de hoedanigheid van partij-man. Maar de rustelooze Geschiedenis verstoort alle rust. Een in het dogmatische gevende en nemende, een vooral esthetisch-gemoedelijke, bijbelsch en vaderlandsch gedoopte religie, als een hen al de kiekens van Nederland, groot en klein, onder hare vleugelen vergaderende, terwijl de weerspannigen niet mede zouden tellen: het was zulk een vriendelijk denkbeeld. Wie besefte niet op 13 September 1884 en sedert, dat onze natie niet van zins schijnt, het leven voortaan even idyllisch op te vatten. Op dien zeventigsten jaardag schaarde men zich nog eens dicht om het denkbeeld, zoo aanlokkelijk voor velen, door den eerwaardig-vroolijken grijsaard vertegenwoordigd. Het Nederland van den dichter wilde men nog eens in de armen klemmen, eer de stroom der historie het verzwelgt, en een demokratisch Kalvinisme aan het woord, wie weet? aan het bewind komt. Tweemaal heeft de gelukkige man de overvloedige gunst genoten, elk verzekerd, die in een kunstwerk of in zijn persoon een tijdperk afsluit: eens, toen hij de Camera schreef; nog eens, toen hij emeritus werd. 'Van Tollens tot Beets', verhaalt toch de geschiedenis, en geeft de grens aan van de ontwikkeling onzes volks in de laatste veertig jaren.

In zijn oorsprong wordt het Réveil geteekend door Bilderdijks betrekking tot Rome. Het is een groot geluk geweest, dat hij niet is overgegaan tot de katholieke kerk. Het zou de beweging verstikt hebben in haar ontstaan. De voorstanders der duitsche romantiek zijn veelal roomsch geworden. De lutheraan

1) Karakteristiek bij uitnemendheid Beets' beminnelijk boek over den apostel Paulus.

staat dan ook dichter bij Rome dan de hervormde. In ons land zou overgang op eenigszins groote schaal de beweging van een groot deel van hare nationale kracht hebben beroofd. Het Réveil, met zijn zeer voorwaardelijk terugkeeren tot middeleeuwsche opvattingen, was juist geschikt om de beschaving in Nederland een dienst te bewijzen; een schrede verder te brengen. Van de nawerking der onwijsgeerige en gevoellooze achttiende eeuw in Nederland, van haar rationalisme en sentimentaliteit, kon men niet beter verlost worden dan door een godsdienstig-letterkundige beweging die, getrouw blijvende aan de protestantsche kleur, de in Nederland afgebroken traditie van middeleeuwsche mystiek weder opvatte en praktisch de les herhaalde: er zijn meer dingen tusschen hemel en aarde dan waarvan een zekere wijsheid droomt:

> ‘Ja, Gij zijt waarheid, God; Gij, onverklaarbre waarheid,
> Die Rede en Waanzucht blindt door overmaat van klaarheid.
> Niets wil ze, ô mensch, dan 't hart, en, dat men 't hart verheff',
> Geen Reden leert u 't *zijn:* 't ligt in uw zelfbesef.
> 't Aanschouwen van dat *zijn*, waar 't uwe in opgesloten,
> En u besefbaar is, is uit Zijn licht gesproten;
> En onbegrijpbaar, als Hij-zelf, voor 't geen Hij wrocht,
> Wordt vruchtloos door 't verstand, het werklijk zijn gezocht.
> Neen zoek niet, dwaal niet om; buig neder om te aanbidden:
> De Godheid die ons wrocht, zweeft voelbaar in ons midden.
> Geheimen, voor 't verstand, voor al zijn kracht, te hoog
> Ontdekken zich 't gevoel, verheldren 't stofloos oog.’[1)]

Zulke verzen zouden blijken den mannen van het Réveil uit het hart gegrepen te zijn. Men heeft slechts Jonckbloets Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 18e eeuw achter elkander door te lezen, om al hun waarde, immers betrekkelijke nieuwheid te beseffen.

Eer voor sommigen onder ons Spinoza weer hersteld worden, en Kalvijn voor velen herleven kon; eer het Katholicisme den invloed kon verkrijgen, dien het thans bezit; eer, voor anderen, Goethe de diepe snaren van het artistieke medegevoelen op het instrument onzer ziel kon spannen, en den weemoed van het verloren geloof omzetten in de blijdschap van in elk geloof

1) *K.D.* 5, 171.

ons te kunnen verdiepen, moest het Réveil bij velen het gemoed als doorploegen. Het heeft dit gedaan door, met volkomen verwaarloozing van alle historische en nationale eigenaardigheid en met karakteristieke geringschatting van ernstig theologische, kritische en wijsgeerige studiën, van het middeleeuwsch Kristendom als den room af te scheppen. Het behield van het Protestantisme zijn hartelijke waardeering van den Bijbel als bron van stichting, zijn troostrijke leeringen, zijne niet ascetische vroomheid. Het huldigde in de middeleeuwsche beschaving juist wat haar wezen scheen uit te maken: het gevoelende, het persoonlijke, dat als hergeven moest worden aan een ternauwernood aan de achttiende eeuw ontkomen geslacht.

Er is in de Middeleeuwen, gelijk zij in de idealiseerende herinnering voortbestaan, onmiskenbaar een aroma van frischheid, oorspronkelijkheid, individualiteit, waarvan ik den adem over deze bladzijden zou willen doen henengaan[1)]. De eerste betoovering van dat tijdvak is de verrassing, die het bereidt. Alles schijnt voorbij als de Middeleeuwen aanvangen; alles is bouwval, verbastering, ontbinding; driest verdringen van de antieke beschaving. Het schijnt het einde der wereld, maar het is juist haar begin. Na eenige eeuwen van chaos heeft het Kristendom Europa een schooner eenheid geschonken. Marktplaats en kasteel luisteren naar een nieuw epos.

In heiligdommen, die de antieke bouwstijlen niet behoeven, rijst een *Magnificat*, dat zich om Pindarus niet bekommert. De eenvormigheid van het romeinsche rijk is vervangen door de verscheidenheid van het kristelijk karakter; een letterkunde van konventie, door een poësie uit het hart; een verdorde taal door nieuwe idiomen, versch loof om een ouden stam. Een afgemat verleden is geweken voor een geloof, dat de duisternis weet dienstbaar te maken aan de verhooging van het licht; stoïcijnsche spanning, voor een blijdschap, die thans voor het eerst zich veredelt tot dank.

De aarde is het tooneel van een drama, vol tranen en verrukking. Over aarde, hel en hemel zijn de rollen verdeeld. God regelt elk bedrijf; de ontknooping is voorzien; maar telkens boeit de aangrijpendste verwikkeling. Goddelijke personen, engelen en heiligen, handelen mede, om te steunen, te leiden, te

1) de Musset, *Rolla*, Inleiding. Gaston Paris, *la Poésie du Moyen-Age*.

troosten. Satan vereenigt zijne sombere legioenen en wil den dag doen verkeeren in nacht. De mensch staat in het midden, nietig en sterfelijk, maar belangwekkend door den strijd om zijn lot. Goddelijke genade wenkt en lokt. Verleiding fluistert. Aan den mensch de keus. Wordt die keus gericht op den Eeuwige, dan wordt in het eind de ziel geborgen onder de vleugelen eener meer dan moederlijke liefde, die slechts voortzet wat zij op aarde in het weldadig instituut der kerk heeft begonnen.

Immers die kerk is zelve moeder. De armen zijn zalig met de armen van geest. De schuldige vertrouwt. Geen beleden zonde, die de kerk niet kan vergeven. Berouw is niet onvruchtbaar; heiligheid, geen droom; beide ontluiken als passiebloemen aan den voet van het heilig zinnebeeld van Verzoening door Lijden. Satan mag het stuk in de hand hebben, waarbij Theophilus zich aan hem heeft verkocht: de teedere Moedermaagd ontweldigt het en geeft het den berouwvolle terug.

Aan die poësie doet de wetenschap, zelve dichterlijk, geen afbreuk. Zij mag goud zoeken en 's menschen bestemming lezen in de sterren. De natuur is een nieuwe kweekplaats van mythen. De geschiedenis heeft hare vooruit bepaalde perioden, zes in getal; dan breekt de eeuwige sabbat aan. Geheimenissen worden onthuld of beminnelijk gemaakt. Studie ontspringt uit liefde tot ‘de waarheid;’ uit het geloof aan de mogelijkheid van haar te vinden. Nog een korte poos en het raadsel is gevonden. De gemakkelijkheid, waarmede weetgierigheid zich bevredigd acht, bewijst hare levendigheid. Elk antwoord is goed; het vragen zelf is weelde. Wat doen de Engelen? Waarom is de wereld niet eeuwig? Uit vragen bestaat de geheele *Summa Theologiae* van Thomas. Alles is te weten; de kennis een wel ineensluitend geheel. Aristoteles en de bijbel zijn de onfeilbare gidsen, en aan hun hand wordt een wereldbeschouwing gevonden die, na de wijsheid der Ouden, nog oorspronkelijk vermag te zijn.

Het leven is dichterlijk als de wetenschap en de godsdienst. Het recht heeft zijn symbolen; instellingen rusten op het gevoel. Elke provincie heeft hare schilderachtige eigenaardigheid. De hartstocht vreest geen politie. De zinnelijkheid is onvervalscht. Een man kan nog drinken. Het gele goud wordt gretig geraapt. Niets van onze zedelijke halfheid, ons intoomen, ons ontzien van de openbare meening. Roofdier of heilige,

zwelgend of zich kastijdend: vaak het een onmiddellijk na het ander, is men altijd, wat men is, geheel. Eigen arm verschaft veiligheid; eigen fakkel, licht in den nacht. Geen tredmolen van voorgeschreven en altijd voorziene werkzaamheid. Vervelend is het leven op het eenzaam kasteel, maar morgen het steekspel en overmorgen de kruistocht. Geen koopman delft zijn graf in winkel of kantoor; groote jaarmarkten brengen de bontste menigten bijéen. Het klooster bespaart den beschouwenden geest het alledaagsche der samenleving. De vrouw droomt van liefde, en wordt niet ontgoocheld bij het ontwaken.

De letterkunde weerkaatst dat leven. Ook hier vrijheid, verscheidenheid, openhartigheid; geen vooroordeelen; geen klassieke modellen. In hare eerlijkheid ligt hare bekoring. Zij wordt alleen beoordeeld naar hetgeen zij uitwerkt. Heeft zij verrukt, heeft zij doen mijmeren, weenen of lachen? Hare idealen staan niet buiten het leven; wat zij schildert, allen willen het zijn. Al het menschelijke is haar deel; dit voor te stellen, haar lust; niet verminderd door het zoeken naar de kleur van plaats en tijd; niet belemmerd door een historiekennis, die voor iedere uiting der persoonlijkheid een antecedent weet aan te wijzen, of door de vrees van voor dezen niet populair, voor genen niet belangrijk genoeg te zijn. Haar publiek is één als op de agora en in den schouwburg van Athene.

Toen, stichtend en vernielend, de staatkunde van het eind der Middeleeuwen hare wonderen had verricht; toen de dronkenschap der Renaissance voorbij was; toen het kloeke geloof van de Hervorming naar de krukken had moeten grijpen; toen de geestdrift der godsdienstoorlogen, eindelijk ook die der fransche omwenteling plaats had gemaakt voor teleurstelling, ontmoediging, reaktie; wendde veler blik zich naar dat herinneringsbeeld. Zijn aanlokkelijkheid werd verhoogd toen de scherpzinnigen begonnen in te zien hoe de nieuwere wijsbegeerte en de moderne maatschappij de hartelijkheid en het dichterlijke van de middeleeuwsche beschouwingen zouden doen verkoelen. Er waren reeds toen vriendelijke geesten die zich ten aanzien van dit laatste aan zelfbegoocheling overgaven. Zij zijn er nog. Bilderdijk behoorde niet tot hen. Hij begreep, dat de wereld van voorstellingen die het gemoed bevredigen, eerst dan duurzaam verzekerd was, wanneer het gemoed in zijn zelfstandig recht was hersteld; wanneer in het gemoed de springader werd

gezocht van ons eigenlijk leven; in één woord wanneer aan het rationalisme de wortel was afgesneden. Daartoe moest aan het verstand geen enkele funktie blijven dan die van de gelijkheid of ongelijkheid der denkbeelden te konstateeren; daartoe moesten alle denkbeelden en voorwerpen vruchten worden van de verbeelding, die de gewaarwording te werk heeft gezet; daartoe, eindelijk, moest in 's menschen gevoel of aandoenlijkheid zijn eenig aanrakingspunt worden gezocht met de ware kracht in het heelal, het goddelijk willend wezen.

Deze wijsbegeerte beantwoordde aan haar doel. Zij maakt haren volgeling van te voren onkwetsbaar. De nieuwere wetenschap mag voortaan verkondigen wat zij wil, hij behoeft het tegen te spreken noch zich aan te trekken. Alle kennis relatief; mitsdien oorzaak, noodzakelijkheid, natuurwet, mechanisme der natuur, of welke voorstelling men noodig vinde te maken, uitsluitend betrekking hebbende op de wereld onzer denkbeelden; op de wereld die in onze verbeelding is ontstaan; een wereld, die ons tamelijk koud kan laten omdat zij met ons ondergaat; al ons denken, ‘een consequent droomen[1)]’; wat wil men meer? Het waarachtige, welks bezit en genot aan het leven al zijn waarde geeft, is het gevoelende in ons, is het aangeraakt worden door de hoogere wereld. In welke denkbeelden de gewaarwording zich, met behulp van de verbeelding[2)], omzet is onverschillig zoo slechts aan den eisch der schoonheid wordt voldaan; een schoonheid, waardoor God zelf hemel en aarde met elkander heeft verbonden[3)].

Het Réveil is in deze wijsgeerige beschouwing volstrekt niet getreden, maar heeft hare vrucht geplukt: de waardeering van dogma en kerk als van ondergeschikt[4)]; de waardeering van de ‘orthodoxie des harten’ als van primair belang[5)]. Die uitdrukking: ‘ortho-

1) *Brieven* 2, 265 en *K.D.* 14, 196.
2) De taak onzer verbeelding beschrijft *K.D.* 12, 188:

> ‘Gij, die in 't werkend brein met verw en klanken speelt,
> 't Voorledene aan 't verstand uit ijdlen damp herteelt,
> 't Onstoflijke overkleedt met zichtbre nevelwalmen,
> En tastbre beelden vormt uit lichaamlooze galmen; enz.’

3) *K.D.* 7, 8: ‘Nu daalde 't Godlijk schoon als uit een schoot van wolken enz.’
4) *Briefwisseling* 1, 410.
5) Aan Tydeman, 23 April 1808. ‘Bij de Zwedenborgianen (te Londen) heb ik veel godvrucht gevonden en veel stichting geraapt. Echter zijn daar de Remonstrantsche stellingen ook meestal aangenomen. - Maar schoon zij ze aannemen, is hunne aanhankelijkheid aan Jezus en zijne genade echter zoo volkomen, zoo kinderlijk, dat men wel ziet dat *hun hart rechtzinnig is.*’ Elders: ‘de Joden en Mahomedanen zijn beter Christenen dan de groote hoop onder ons.’ - Zijn gedicht na den dood van zijn vriend Joh. Valckenaer, *K.D.* 13, 287. Deze vriend was geen geloovige. De kerkelijk rechtzinnigen hadden zeker zijne nagedachtenis aangevallen in den een of anderen *Heraut* dier dagen. Men zie hoe Bilderdijk hem verdedigt.

doxie des harten' is zeker ongerijmd. Een leer richt zich tot het hoofd. Bovendien kan op godsdienstig gebied geen leer *de* waarheid zijn, of zij moet door God zijn geopenbaard. Het door God geopenbaarde is uit zijn aard niet van ondergeschikt belang.

Maar waartoe het aangenaam ongerijmde der uitdrukking toegelicht? Zij heeft de humaniteit in de hand gewerkt; de overheersching van het dogma geknakt; vrijheid van denken gekweekt. In het oog van den dichter en zijne geestverwanten bleef zeer zeker rechtzinnigheid het noodwendig *gevolg* van de bekeering des harten, maar juist dit ondermijnde de rechtzinnigheid. Niet langer oorzaak, maar verwacht gevolg; niet langer grond, maar gewenschte uitdrukking van den gewenschten zedelijken toestand, houdt de rechte leer natuurlijk op een wet te zijn. Een nieuw geslacht acht zich werdra aan die uitdrukking niet meer gebonden. Tegenover de talrijke bezwaren der kritiek kan de kerkleer haar gezag niet blijvend ontleenen aan de omstandigheid, dat zij voor eenige gemoedelijke kristenen, en nog wel alleen op sommige punten, de tolk is van hun innerlijk leven[1)]. Bilderdijk en het Réveil moeten dus leiden tot deze twee beschouwingen van de gereformeerde leer: tot eene, die deze leer belangrijk acht alleen als historisch gedenkstuk; tot een andere, die in haar den grondslag ziet van alle wetenschap.

1) Ook voor de zoo moeilijke diagnose van het godsdienstig leven in onze eigen dagen, maar evenzeer voor de kennis van het zeer weinig principieel verband tusschen Réveil en Orthodoxie, blijft J.H. Scholtens voorrede voor de Eerste uitgaaf van zijn *Leer der Hervormde Kerk* (1847) het klassieke geschrift. Zonder die voorrede van Dr. Scholten ware Dr. A. Kuyper wellicht nooit geboren. Er moest, na die voorrede, iemand komen die ernst maakte met hetgeen waarvan juist die voorrede had aangetoond, dat het Réveil er op het willekeurigste mede te werk ging; ook hierin getrouw aan Bilderdijk. Voor zijne mishandeling, bijvoorbeeld, van, of, wil men, eigendunkelijk omgaan met het dogma der Drieëenheid, zie *Briefwisseling* 1, 304 (en H.W. Tydemans snedige opmerking daarover, bl. 325).

IX.

Waaraan primaire waarde moet worden toegekend: aan leer of gevoel? is een vraag die terugkeert op elk gebied der kunst. ‘In uw muziekale kompositie is veel gevoel, maar menige fout tegen de theorie;’ of wel: ‘de theorie toont gij meester te zijn, maar uwe kompositie is koud:’ die het eerste beweert, zendt u een handboek; die het tweede doet uitkomen, neemt u mede naar een trio van Schumann. Wie heeft gelijk?

Waarom moet altijd de een of de ander gelijk hebben? De geestelijke wereld is zoo samengesteld; wij zijn zoo bekrompen en eenzijdig; ons leven is zoo kort, dat wij de groote verscheidenheid van hetgeen de menschen elkander aanprijzen, niet hoog genoeg kunnen waardeeren. Ook op het gebied van den geest geldt het gebod: Gij zult niet dooden. De Sokrates van Plato laat allen leven. In een Eutyfron veroordeelt hij een zekerheid van plichtbesef, waarvan hij het gemis in een Crito laakt. Een Alcibiades leert hij dat uitwendig schoon geringschatten, dat hij in Charmides niet zelf kan aanschouwen zonder te trillen van aandoening. Dezelfde Socrates, die den wereldling Alcibiades toespreekt met het plechtige van een bijna apostolische overtuiging, verklaart zich onbekwaam om de waarheid te ontdekken tegenover een raisonneur als Critias, en onbekwaam haar te onderwijzen tegenover een Laches, als deze zich met blind vertrouwen aan den grooten wijze wil overgeven. De mogelijkheid van iemand de deugd te leeren, betwist en handhaaft Sokrates in eenzelfden dialoog, den Protagoras. Een Ion moet Socrates de waarde hooren bestrijden van een inspiratie, waarvan dezelfde Sokrates de onmisbaarheid op het schitterendst in het licht stelt in de tegenwoordigheid van een Fedrus. De vulgariteit van een Hippias prikkelt hem tot een verheerlijking van de kennis van het absolute, waarvan hij in een gesprek met den beminnelijken Theëtetus de onbestaanbaarheid aantoont, als ware hij, Sokrates, Protagoras in eigen persoon. De Sokrates van Plato is de veelzijdigste persoonlijkheid; en welke zijde hij ons toonen zal, die groote geneesheer der zielen, hangt geheel af van de krankheid desgenen die tegenover hem staat. Artistieke liefde is van niemand zoo als van Plato te leeren. De karakters in Sokrates' omgeving zijn geteekend

met een belangeloosheid en een vastheid van hand die hem tot een der voorgangers van Shakespeare maken. Renan heeft gelijk: de vorm, waarin de richtingen onzes tijds op vruchtbare wijze kunnen behandeld worden, is het wijsgeerig drama. Alle polemiek is voor den kunstenaar uit den booze met alle apologie. Men begint het overal te gevoelen. Ik vlei mij, dat de herleefde lust in het Tooneel en de afkeer der ontwikkelden van alle moraliseerende drama's er het bewijs van zijn. Aan de dramatische ontwikkeling van onzen geest moet alle hoogere beschaving zich dienstbaar maken. Onze dagelijks vermeerderende kennis van de geschiedenis; onze fysiologie van de zintuigen; ons wijsgeerig determinisme, gelijk al wat er diep religieus in ons is, het drijft ons alles tot een dramatische opvatting van wereld en leven. De groote demiurg der vroegere eerediensten; die geheimzinnige macht waarvoor men knielde met gesloten oogen; is voor ons de groote dramaturg geworden, wiens belichaamde, door ons maar zelden begrepen, gedachten wij aanstaren met ontroering. Het middelpunt onzer zoogenaamde wereldgeschiedenis is een onpeilbare tragedie, en Shakespeare de eigenlijke leeraar onzer negentiende eeuw.

Hiervan doordrongen, achten wij onze tegenstanders onze beste vrienden. Zij zien wat ons ontgaat, verdedigen wat wij verwaarloozen. Aan elke stelling, door ernstige mannen verkondigd, geef ik in de boeken van mijn geestelijk beheer een afzonderlijk hoofd, open ik een rekening; en een voor en tegen schrijf ik aan een der beide zijden, naarmate het inkomt. Het saldo wordt nooit opgemaakt. Slechts eéne stelling blijft uitgezonderd: gij moet liefhebben. Niets komt in haar debet. Want ongehoorzaamheid aan de wet der liefde doodt de kunst en daarmede alle belangrijke kennis van de menschenwereld; een kennis, waarnaar het hart onverzaadbaar dorst.

Waarom ons verheeld, dat het een dorsten is? Waartoe ons groot gehouden, en ons aangesteld alsof nieuwsgierigheid de drijfveer ware van ons onderzoeken? Waartoe de alles overtreffende beteekenis van de behoefte miskend? Zij is die ‘Liebe und Hunger’ waar Schiller van spreekt, zonder welke wij geen oogenblik kunnen leven. Behoefte, niet slechts om den strijd des levens te kunnen doorstaan, behoefte in iederen zin, is de kracht die alles voortbrengt; en de wetenschap, geroepen, om de eenheid te vinden waarmede de werking van een gegeven

behoefte kan worden gemeten. Niets kan dus worden begrepen, tenzij men de behoefte kenne waaraan het moet beantwoorden.

Ik acht het de verdienste van Bilderdijk, de afhankelijkheid van onzen geest, de vatbaarheid om gewaar te worden, op den voorgrond te hebben gesteld. Van uit zijn gezichtspunt zie ik thans de menschheid als een veld dat naar regen verlangt. De heide verlangt niet naar regen, de woestijn kan het stellen zonder dauw. Wij zijn heide noch woestijn. Wij zijn dorstende wezens, dorstende naar bezieling, bevruchting, opwekking, aanraking. Het juiste moet ons 'treffen'; de schoonheid moet ons 'overweldigen'; het goede moet ons onwederstaanbaar 'aantrekken'. Wat zijn wij anders? Wat zijn wij, overgelaten aan ons berekenen en voornemen en bedenken en uitvorschen? Wij zien niets, tenzij ons oog er op gericht, onze aandacht er bij bepaald wordt. Zeg mij vooraf, waar ik op letten moet, vroeg Faraday aan Tyndall die hem een proef wilde toonen. Wij vermogen niets, tenzij een geheimzinnige macht zich eerst van ons meester maakt. Wie zit neder, om iets te gevoelen; iets 'in te zien'? Telkens vraagt de werkelijkheid ons verwijtend, als hield zij ons voor recht achterlijke scholieren; 'begrijpt gij dit dan niet?' en moeten wij eerlijk zeggen: Neen wij, want het rechte licht is er nog niet op gevallen. Of liever, wij werden nog niet geworpen op hetgeen wij begrijpen moesten[1)]. Geen schok heeft nog plaats gehad; geen vonk, geen gloeiing brak nog de dofheid van ons bestaan.

Door de beste geesten onderwezen, verstaan wij deze dingen thans wel iets beter dan de tijdgenooten van Bilderdijk ze hebben verstaan. Dat drijft ons weder naar hem terug; dat doet ons telkens als dwalen in zijn buurt, om iets op te vangen van de alleenspraken van dezen kluizenaar. Een dwaasheid ware het, de verzen van Bilderdijk met hetzelfde soort van genoegen te willen lezen waarmede wij de verzen lezen van dichters onder onze tijdgenooten. Nat worden is onaangenaam, als het eén lichaamsdeel treft, maar baden, verrukkelijk. Zoo kunnen wij ook Bilderdijk niet genieten, tenzij wij ons geheel aan hem overgeven. Andere schrijvers besproeien ons op het liefelijkst met hun geurig vocht. Hij is als een zee, die ons tot boven het hoofd moet bedekken. Duiken wij weder op, dan brengen

1) Empedokles.

wij het een en ander mede dat wij niet gebruiken kunnen: eenig zeewier van deftigheden, eentonigheden, rhetorika, pompeuse verzen. Wat nood? Het wordt weder afgeschud.

Aan dezen doop hebben wij dan te danken een verlevendigd besef van de waarde die het leven ontleent aan de eigen gewaarwording, aan eigen steeds meer veredelde behoeften. Wij leven in de mate waarin wij gevoelen. In alle gevoelen steekt een zekere genialiteit, die zich ontvouwt naar gelang van de kracht onzer verbeelding. Deze moet dus versterkt worden. Onder telkens nieuwe, rijker, schooner beelden moeten wij ons zelf en anderen tot bewustzijn brengen wat in dat duister binnenste omgaat. De schilderkunst kan ons hier uitnemende diensten bewijzen, en onder de schilders Rafaël in de eerste plaats. Telkens een bedevaart naar de *Disputa*.

De school waarin het gevoelen zich heeft te oefenen, wordt door Bilderdijk niet genoemd, maar welke de zijne is geweest, blijkt uit zijne verzen. Het is de school van het lijden. Zijn verzen doen gedurig denken aan dat woord van Pascal: ‘om de waarheid in te zien, helpt geen hoofdbreken; il faut briser le coeur.’

‘Het leed alleen, het leed heeft kracht van heeling.
God schonk het hem, wien Zijn gena bewaakt.
Bedroefden, juicht in deze uw lotbedeeling!
Neen, voor geen zoet, heur bitterheid verzaakt.
Schroomt op uw weg geen pijnlijk voetdoorpriemen,
Geen wilde tak die kleed of voorhoofd scheurt;
Maar 't oog gevest, op Jezus' geesselstriemen,
Dank hem alleen, wiens gunst ze u waardig keurt.
Is 't nacht voor ons, eens zal de morgen rijzen;
Geen aanstoot meer belemmert dan ons pad,
En heel uw ziel zal Gode dank bewijzen
Voor elke wond en bloed- en tranenspat’[1].

Een der treffendste tafereelen in *De ondergang der eerste wareld* is het afscheid van Elpine[2]. Een jongeling uit een hooger orde van wezens dan het schuldig kroost van Adam, heeft Elpine, een dochter der menschen, liefgehad. Hij kan, hij

1) *K.D.* 6, 7 volg..
2) 2, 357 vlgg

wil haar niet verlaten. Zij hangt, weenende, aan zijn boezem. Indien zij voor altijd met elkander verbonden konden blijven! Het onfeilbaar middel wordt door hem ontdekt. Aan het hoofd van het heir der Reuzenkrachten, zal hij het aardsche paradijs heroveren. Dan zullen zij voor altijd vereenigd zijn! Op dit woord beeft Elpine terug. Het aardsch paradijs? Weer daarheen? Prijsgeven het verheven uitzicht, ontsloten door de Belofte? Zij ontscheurt zich aan de armen zijner liefde en ijlt het pad vol distelen en doornen weder op, met de toekomst in het hart. - Elpine is Bilderdijks poësie in hare verhevene oogenblikken[1]; en de dichter zelf had kunnen zeggen met Tennyson's Sir Galahad:

Sometimes on lonely mountain meres
I find a magic bark;
I leap on board: no helmsman steers:
I float till all is dark.
A gentle sound, an awful light!
Three angels bear the holy grail:
With folded feet, in stoles of white,
On sleeping wings they sail:
Ah, blessed vision! blood of God!
My spirit beats her mortal bars,
As down dark tides the glory slides,
And star-like mingles with the stars[2].

A. PIERSON.

1) *K.D.* 12, 30 vlgg.
2) *Miscellaneous Poems*, 3, 67 vlg.

Charlotte.

Het was een zonderling huisgezin: zij woonden op eene groote hoeve in Oostvlaanderen. Destijds waren de pachtgoederen moeielijk te krijgen, zóó moeielijk, dat eenmaal eene eigenares, die een hofstedeken te verhuren had, in een verloop van veertien dagen eens vijf en dertig aanvragen daartoe kreeg.

De oudste dochter was ingetrouwd, - dat mocht een tegenslag heeten! Vader en moeder hadden toegestemd de jonggehuwden voor eenige maanden in huis te houden - tot Kerstdag - als wanneer zij eene daarbijgelegen hoeve, welke hun toegezegd was, betrekken konden; maar in dien tusschentijd stierf de eigenaar, het pachtgoed werd tegen een hoogen prijs verkocht en door den kooper zelven betrokken. Aldus waren zij bij de ouders gebleven; tevergeefs hadden zij elders langs hier en daar gezocht: er waren telkens te veel liefhebbers. Zij vonden niets. Dit duurde nu sedert zestien jaren, en het ergste was, dat het huisgezin bijna jaarlijks aangroeide. De oudelieden en de twee andere dochters werden letterlijk door dat opkomend geslacht verdrongen. Charlotte heette de tweede, en Kaatje de jongste.

Charlotte ook wachtte naar eene hofstede om te trouwen, maar hier was het een ander geval: haar verloofde, Domien Bultinck, woonde bij zijnen oom; deze was rijk en zou aan zijnen neef alles geven, wilde hij bij hem blijven tot aan zijnen dood, beloofde hij; en Domien bleef bij hem. Hij had zijnen oom lief en zag de hofstede, die hij eens erven moest, misschien nog liever. Hij wachtte met toewijding en geduld en dit deed ook Charlotte. Zij beminden elkaar thans reeds drie en twintig jaren, sedert den tijd, dat Domien bij zijnen oom was komen

wonen. Charlotte telde thans twee- en Domien vier en veertig jaren. Kaatje was er negen en dertig. Deze had nooit in de wereld verkeerd. Zij was de vriendelijkste der drie van opzicht: wat bleek voor een boerenmeisje, maar met regelmatige trekken en flink van persoon. Charlotte was mager, met een breed, rood aangezicht, vooruitspringende kaakbeenderen, grooten mond, dikke lippen, weggetrokken kin en brave, kleine blauwe oogen: iets dat aan sommige prenten, wilde volksstammen uit Nieuw-Zeeland of Nieuw-Caledonië, of ik weet niet wat uitheemsch voorstellend, denken deed. Zij maakte door hare houding den indruk eener slavin. Marie, de gehuwde dochter, was als ontvleeschd: een geraamte; zij had geen enkelen tand meer in den mond en heel het aangezicht vol rimpels. Florus, haar man, was bruin van haar en oogen, breedgeschouderd, vol levenslust. De ouders waren reeds zeer bejaard, de vader trok zich niets meer aan, hij was doof en zat als verdwaasd in zijnen hoek in het midden van al die kinderen en kindskinderen.

Als men er in huis kwam, zag men er te alle kant: het kleinste lag in de wieg; een ander kroop over den vloer; Kaatje stond met een op den arm, - want gewoonlijk waren er drie welke niet gaan konden; Charlotte zat met een ziekelijk op den schoot; twee of meer anderen bleven u aangapen, de oudsten waren naar de leering. Dit was des Zondags, in de week hadden de groote menschen hun werk en werd er weinig naar de kleinen omgezien. De stammoeder van heel dit huisgezin verwelkomde de gasten: zij had schimmelig haar en eene als beschimmelde huid en zeer bleeke oogen; zij ook was mager en eenigszins gekromd. Zoodra zij den mond opendeed, werd haar door Marie, de getrouwde dochter, het woord afgenomen. Deze verhaalde, wat moeder verhalen wou, of verbeterde hare gezegden. Charlotte en Kaatje spraken niet, of weinig.

Marie vertelde van het karnen, het boter opmaken, het eten geven aan de beesten; van hare gangen naar de merkt; - men zou gezegd hebben, dat zij er alles verrichtte. ‘Zij is goed om te praten en anderen het werk te laten doen,’ zeide mij eens de grootmoeder op den boomgaard, omziende, of niemand het hooren kon. ‘Zij is goed om naar de merkt te gaan, als Serlotte of Ka hare vente gereed hebben gemaakt,’ en zij zuchtte.

Wat kon men antwoorden op dergelijke klacht?

‘Weet gij toch van niets te pachten?’ vroeg zij weder, ‘dichtbij moet het niet zijn, maar in 't omliggende - al ware het een uur of twee van hier, 't is toch zulk een last met al die kinderen en - elk de zijne, is mijn spreekwoord.’

- ‘Bazin, het is nog een geluk, dat het brave en stille kinderen zijn,’ antwoordde ik om haar te bevredigen, hoewel zij degelijk luidruchtig en ongemanierd waren.

‘t Zijn het precies *jongens*[1] lijk andere, precies gelijk,’ zei zij. - Mijne woorden hadden het niet vermocht haar te overtuigen.

‘Ik zie ze wel gaarne, heel gaarne,’ verbeterde zij, ‘en voor mij ware het nog niets, ik ben nog zoo oud niet (zij telde negen en zeventig jaren,) maar voor vader, die al 't einden de tachtig is!’ en zij schudde het hoofd.

‘Wanneer trouwt Charlotte?’ vroeg ik om van wat anders te spreken.

‘Dat weet God! Domien kan aan geen trouwen denken, zoolang zijn oom daar is, en deze ziet er nog zoo staande uit als iemand, - nu, de man moet hiervoor niet sterven, elk leeft gaarne,’ zegde zij knikkend. ‘Maar indien Merie eene doening kon krijgen, om 't even waar, dat zou zoo wel zijn voor ons allen, och 't is zulk een dingen met al die kinderen; - dat zou niemand kunnen gelooven, die het niet heeft geproefd! - En er komen er nog altijd bij!’

De waarheid was, dat de ingetrouwden thans naar geene hoeve meer omzagen en er ook geene meer zouden hebben gewild: ‘Vader en moeder zijn oud, zij zullen niet lang meer leven, Serlotte zal trouwen, Ka kan als meid blijven,’ zeide Florus, ‘wat zouden wij elders duur gaan pachten, als wij hier de schoonste hofstede van de wereld kunnen hebben - met wat geduld.’

Zijne vrouw was het eens met hem: ‘Vader en moeder moeten voor mij niet sterven,’ zei zij op hare beurt, ‘elk leeft gaarne, maar wij zouden dwaas zijn, dat hier in vreemde handen te laten vallen.’

‘En wie zou het land bewerken, en hoe zou het in de stallen gaan, indien ik hier aan 't bestuur niet ware?’ vervolgde Florus,

1) Kinders.

‘weet ge wat, moeder denkt het niet, maar indien zij met vader en hare twee dochters alleen ware, zou zij achteruit *scharten* als de hennen.’

Er lag waarheid in hetgeen hij op eene boersche wijze uitdrukte.

Domien, de verloofde van Charlotte, kwam alle Zondagen. Hij zat in de keuken in het gewoel der kinderen tot dicht bij den avond, dan leidde Charlotte hem tot aan het baliehek; daar stonden de beiden wat te praten; aldra verwijderde zich de jonkman riep nog eenige woorden, deed soms nog eenige stappen terug naar haar toe, die hij sinds jaren onveranderd beminde, en ging eindelijk voor goed heen, en Charlotte keerde naar huis toe om op nieuw voor eene week hare slavenketen op te nemen.

Eens, dat wij er binnenkwamen, lag de oude vader door eene beroerte getroffen; Charlotte stond zwijgend en roodbekreten aan het bed en dekte hem toe en bracht, zijn hoofd opheffend, het glas aan zijne lippen; Marie had het woord en vertelde, hoe het hem was aangekomen. Kindergeschrei en klompegetrappel waren binnen verneembaar.

Of hem dat niet hinderde?

Neen, hij hoorde het niet, beweerde zij.

Hij lag ons aan te zien, hij zag wat ontsteken, doch scheen niet te lijden. De oude vrouw kwam binnen en wrong de handen, zich uit het bereik zijner blikken achter de gordijn verbergend.

‘Bedroef u niet, hij kan nog genezen,’ fluisterden wij haar troostend toe.

En hij genas inderdaad gedeeltelijk. Zijne gezondheid keerde weder, doch dat was alles; want jaren nog zat hij lam aan den haard in zijnen hoek, omringd van spelende en krakeelende kleinen, of, als het zomer was, op zijn hof in de zon: hij scheen onverschillig aan hetgeen rondom hem gebeurde.

De oude Bultinck was schielijk gestorven. Domien kwam tegen den avond; men wist het echter reeds op de hoeve. Hij droeg zijne Zondagsche kleederen, hij zat heel treurig, hij zuchtte. Marie deed lange verhalen van subiete dood; Charlotte sprak niet, doch hare oogen stonden levendiger dan naar gewoonte.

Zij leidde haren verloofde uit tot aan het hek, maar ditmaal bleven zij niet staan praten. Zij was daar dadelijk terug.

‘Nu zult gij kunnen trouwen,’ sprak Marie, verheugd den hoop te zien verminderen, ‘dat wachten heeft al veel te lang geduurd.’

‘Voor mij niet, of voor Domien niet,’ sprak Charlotte met nadruk.

Zij ging naar den koestal met den melkemmer. De doodklok luidde akelig in de verte:

‘Triomfklok!’ dacht Charlotte onwillekeurig en bleef eenen oogenblik staan, dan trad zij haastig, hare opgewekte, bijna blijde stemming met geweld als een misdadig gevoel onderdrukkend, over het hof.

Men kwam den wagen leenen om den doode te vervoeren, Charlotte ging ook naar den dienst met haar kapje voor de oogen, zij zag in het terugkeeren naar de schoone hoeve, - thans de hare - waar zij nog nooit den voet op gezet had en die zij nu weldra bewonen zou.

Domien kwam eenige dagen later. Het huwelijk werd besproken.

‘Zondag in de geboden,’ stelde Marie voor.

‘Neen, neen, zoo gauw niet,’ sprak Charlotte.

‘Neen, Zondag niet,’ zei Domien, ‘een gebed voor oom en onze geboden op denzelfden dag te laten uitroepen, het ware eene schande!’

Zij gingen naar de stad, om hunne trouwkleederen te koopen, Kaatje bleef te huis bij moeder en de kinderen en Marie trok mede. Zij koos de stoffen en voerde in de winkels het woord. In het terugkeeren klaagde Charlotte, dat zij zich niet wel gevoelde.

‘Zij is aan dat uitgaan niet gewend,’ zei Marie, ‘het zal beteren met slapen.’ Domien keek haar bekommerd van ter zijde aan; zij zag er zonderling uit, dacht hij.

Des morgens ontving hij bericht, dat Charlotte zeer slecht lag; in den nacht had zij eene bloedspuwing gekregen. Zij mocht niet spreken en moest onbeweeglijk liggen. Hij kwam af; tranen welden in zijne oogen op; hij vatte hare hand, die op de deken lag, en zette zich voer het bed; hij meende, dat zij sterven ging. Zij lag in hetzelfde bed in de voorkamer - het vreemdenbed - waarin vader met zijne beroerte gelegen had.

‘O waren wij ten minste getrouwd, laagt gij ten minste te mijnent, te uwent,’ riep Domien belangeloos en liefderijk uit.

Charlotte zag hem dankbaar en treurig aan.

‘Zwijg, zwijg, geen gerucht,’ zei Marie, die met een stenend kind op den arm stond en, om het te sussen, trippelend in de kamer begon rond te gaan.

‘Mijne Charlotte, mijne brave, dochter!’ jammerde hare moeder.

Eenige dagen verliepen.

De zieke herstelde eenigszins.

‘Zij geneest,’ zei Marie, ‘nu zal ze haast kunnen trouwen.’

‘O, hij zal haar niet meer willen,’ spraken de geburen ondereen.

Maar Domien wilde zeker, hij kwam alle avonden; Charlotte was telkens zoo blijde hem te zien!

‘Laat ons trouwen,’ zeide hij, ‘wij kunnen ons naar de kerk doen voeren, gij zult te mijnent geruster zijn en beter opgepast worden, ik zelf zal u verzorgen.’

‘Eene zieke boerin, op een hof! wat meent gij dan?’ zeide Charlotte.

‘Het ware ten minste een oog van ontzag, nu is er wel niemand om de dienstboden op te zien, als ik weg ben,’ sprak hij om haar aan te moedigen.

‘Wacht nog wat,’ antwoordde zij toen.

En Domien wachtte.

Hij had haar dan wel lief! Zag hij niet, dat ze stervend langs de wereld ging? Bemerkte hij het niet, als een ieder, dat hare oogen zoo diep in hunne kassen lagen weggezonken; dat hare kleur geel werd op het voorhoofd en rond den mond; dat de gloeiende blos harer wangen in een weefsel van roode draadjes veranderd was, en dat hare bewegingen traag geworden waren? Of was zijne jarenlange genegenheid voor haar groot genoeg om alles over 't hoofd te zien, om haar, die hij jong en - in zijne oogen - aantrekkelijk had uitgekozen, oud en krachteloos en ziek - het schrikkelijkste voor eenen boer! - tot vrouw te nemen?

Het scheen wel zoo.

Charlotte en vader zaten beiden op het plankier, als het weêr schoon was, elk langs eenen kant der open voordeur. De grijsaard onverschillig aan alles, de dochter met hartzeer, omdat zij de wiedsters op den akker zag, de stallen, waarin zij het vee niet meer oppassen kon! Zij bekeek hare handen: zij waren verwit en verzacht, nu zij niet meer arbeiden kon.

De kinderen - de kleinsten - stonden of kropen voor haar

in het gras; zij nam soms met inspanning het eene of andere op den schoot en vertroetelde het, of hervatte haar breiwerk, waarmede zij met hare stijve, aan ruweren arbeid gewende vingeren, maar traaglijk weg kon.

Domien zuchtte. Zijn hof mocht zonder vrouw niet blijven, zeide hij aan de moeder en aan Marie. De meiden deden maar half werk, de knechten bedreven niets, als hij uit was. Hij zag zijnen ondergang voor oogen.

Het was nu bijna een jaar, dat oom dood was.

‘Serlotte,’ bad hij nogmaals, ‘waarom weigert gij te komen?’

‘Omdat ik krank ben,’ zei ze, treurig voor zich starend.

‘Gij zijt het hier ook.’

‘Ik verdien het brood niet dat ik eet.’

‘Vreest gij, dat ik het u ooit verwijten zou?’

‘Neen, maar ik wil u tot last niet zijn, Domien, ik heb gearbeid voor hen allen, zoo lang ik kon, nu moeten ze mij ziek ook houden,’ zuchtte zij.

Bultinck zuchtte insgelijks. Zij was te zwak om hem dien avond uit te leiden en het gesprek greep aan de deur plaats. Had Marie hen afgeluisterd? Zij stond aan het hek op hem te wachten.

‘Domien,’ zeide zij, ‘gij ziet wel, dat er met Serlotte geene beterschap te verwachten is.’

‘Het is eene droeve zaak,’ antwoordde hij hoofdschuddend.

‘Geloof mij, Domien, een hof zonder boerin is een schip zonder stuur: alleen blijven is onmogelijk voor u, neem elders eene vrouw.’

Hij zag vreemd en met ongenoegen op:

‘Merie, Merie, waar zijn uwe gedachten? ik Serlotte verlaten!’ riep hij uit.

‘Gij zijt het niet, die haar verlaat,’ vleide zij weder, ‘maar zij is het, die niet wil, en niet kan, Domien.’

Hij stond in gedachten.

‘En naar wie zou ik gaan, Merie, wie zou Serlotte bij mij kunnen vervangen?’ zei hij met tranen in de stem.

‘Ka,’ klonk het op doffen toon uit den mond der vrouw, en tersluiks zag zij op om te bespeuren wat indruk hare woorden maakten.

‘Ka!’ zeide hij, de handen samenslaande, ‘Ka!’

En hij wenschte ‘goeden avond’ en ging heen. Zij liet hem gaan; daar was de eerste grondsteen tot hetgeen zij wenschte gelegd.

Zij zegde er iets van aan moeder: Domien had haar toevertrouwd, beweerde zij, dat hij, nu Serlotte zijne vrouw niet wezen kon, Ka in de plaats hadde willen huwen.

‘Ka!’ herhaalde de moeder, ‘Ka!’ met evenveel bevreemding en meer tevredenheid dan Domien.

‘Ka is eene eerste boerin,’ zei Marie, die haar vroeger nooit geprezen had.

Domien was zeer nadenkend geworden en alle avonden stond Marie aan het hek. Zij sprak hem telkens van Kaatje en zong haren lof.

‘Ja maar, Serlotte!’ wierp hij hiertegen in, ‘het ware de doodsteek voor haar.’

‘Wat meent gij wel! Integendeel, zij bekommert zich in uw huishouden en meer dan gij denken kunt.’

‘Ja, Ka is braaf,’ zei hij, ... ‘indien het niet ware van Serlotte...’ begon hij nu te zeggen.

‘Wilt gij mij laten begaan?’ vroeg eens Marie.

En hij antwoordde: ‘ja.’

Hij was waarlijk te beklagen; zijne boerderij ging ten gronde zonder Charlotte, en met haar als vrouw, zon het niet beter wezen.... Daarenboven zij wilde niet. Ja, met Ka, dat was de eenige uitkomst, maar het hartzeer voor Serlotte!...

‘Zij zou u al nooder met eene andere dan hare zuster zien trouwen,’ had eens Marie gezegd.

Hij had haar laten begaan. Zij wilde volstrekt Ka kwijt zijn, nu hare eigene meisjes groot genoeg werden om haar te helpen. Zij ging recht naar den pastoor, zegde hem, dat Domien gaarne hare jongere zuster in plaats der oudere, die ziek was, huwen zou en verzocht hem deze dit aan te kondigen.

De priester kwam, hij ging in de kamer alleen met Charlotte; hij bleef lang bij haar. Marie keek door een spleetje der venstergordijn; zij zag hare zuster verbleeken, de hand aan het voorhoofd slaan, tranen, langs hare wangen rollen; zij hoorde de predikende stem van den geestelijke, maar verstond zijne woorden niet.

‘Alles is geschikt,’ zei hij buiten komend, ‘Charlotte is zeer gelaten, Franciska trouwt in hare plaats, zoo gauw mogelijk; enkel zal Bultinck tot op den bruiloftsdag niet meer komen: zoo is het best voor aller rust.’

Hij kwam niet meer; hij liep als een ongelukkige op zijnen boomgaard, zeiden de knechten.

Charlotte sprak er niet van aan hare huisgenooten. Kaatje scheen tevreden. De weggelegde stoffen voor de trouwkleederen werden op haar gemaakt.

De bruiloftsdag verscheen. De kinderen waren op hun best gekleed; moeder en vader hadden hunne toestemming per akte van notaris gegeven, omdat zij naar het gemeentehuis niet meer konden gaan uit hoofde hunner hooge jaren en gebrekkelijkheid; en Charlotte poetste zich ook op om het bruidspaar te verwelkomen, als zij van de kerk wederkeeren zouden: zij had witte gebreide mouwtjes aangedaan en eene schoone muts opgezet.

Zij scheen wat beter, of liet het zoo blijken om anderen niet te bedroeven.

Domien boog het hoofd, toen hij haar wederzag: hij scheen beschaamd of treurig. Zij sprak hem minzaam aan en zeide: ‘Proficiat.’

Zij zaten aan het maal. Moeder liep af en toe; Marie had het woord; vader scheen niet te begrijpen, wat er omging.

Charlotte had thans de kamer verlaten en zich wat op haar bed gelegd; zij hoorde het karretje inspannen, dat de jonggehuwden wegvoeren moest; zij vreesde voor het afscheid: zou zij hare kalmte behouden?

Maar... zij hoorde: ‘God beware *ulder*’ en ‘Goede reis!’ roepen en ‘Kaatje, dag Kaatje!’ en ‘Dag Domien,’ van de kinderen, want zij noemden haar niet ‘tante’ en kenden hem te lang om ‘*onkel*’ te zeggen, en het rijtuig reed weg.

Dat zij aldus vertrekken zouden, had zij niet vermoed. Zij voelde zich eerst verlicht: er zijn schijnbare onvriendelijkheden, welke uit fijngevoeligheid voortspruiten, deze neemt men niet euvel op. Ja, aldus was het best, en zij was dankbaar aan Domien en aan hare zuster; maar nu zij weg waren en zij de kinderen weder binnen hoorde, schoot haar gemoed te vol, het leed kropte in hare keel, zij balde de beide vuisten en sloeg ze ten bloede op den muur.

Het oudste meisje van Marie kwam toegeloopen:

‘Serlotte, wat is er?’ vroeg zij met angst.

Deze had den tijd gehad zich te herstellen, ten minste, genoeg om verneembaar te kunnen spreken:

‘Ik heb geklopt,’ zeide zij, ‘omdat het hier tocht, - doe dat venster toe, als 't u belieft, mijn kind.’

Er zijn bloemen, voorloopsters der lente, in overhaasting kiemend, dol naar leven en genot: het sneeuwklokje, het leverkruid, de pyrrhusboom. Zij bloeien vóór alle andere, zij sterven en vergaan, eer nog het groen der hagen spruit. Er zijn er tegenovergestelde, welke noch de meizon noch de zomerhitte in bloesem krijgen; kan zij staan en wachten: traag ontwikkelt zich de bot, nauw zichtbaar tusschen den top der donkere bladeren. - September komt en gaat heen, October verschijnt; de rozen verwelken; het gele loover dwarrelt uit de boomen; de winter nadert, November is daar - en heerlijk bloeit de najaarsaster met hare duizende bloemenkronen!

Aldus ook Kaatje. In hare jonge jaren, terwijl anderen van haren leeftijd beminden, trouwden, verouderden of stierven, vloden hare dagen eentonig en onveranderd heen: het scheen haar lot de kinderen harer zuster op te brengen; te arbeiden, te gehoorzamen aan vader en moeder en aan Marie; als anderen spraken, had zij gezwegen; terwijl andere harten klopten, had het hare stil gesluimerd; zij had niets gehoopt, naar niets verlangd, op niets gerekend. In eens was zij tot zelfbewustzijn en zelfstandigheid geroepen: van een oud meisje werd zij eene jonge vrouw. Zij stond aan het hoofd eener hofstede - hare eigene! - Zij had dienstboden, die haar gehoorzaamden; zij beschikte over geld; zij had verantwoordelijkheden. Haar man zag haar niet, zooals het tehuis geschiedde, als eene ondergeschikte aan, maar achtte haar zijns gelijke; riep haren raad en haar oordeel in voor alles, wat de boerderij betrof en gaf haar rekenschap over zijne inkoopen en uitgaven.

Zij had zelfvertrouwen verkregen en voelde zich overgelukkig. Zij, de ingetogen zwijgster, hield niet meer op van spreken, als zij naar huis kwam. Marie was overtroffen, thans had Kaatje het woord! Domien scheen in den eerste wat verlegen of ten minste bescheidener dan zij: hij zag er tevreden uit en was stil vriendelijk met Charlotte. Nimmer sprak hij in de afwezigheid zijner vrouw van deze. Kaatje integendeel had altijd zijnen naam op de lippen.

Wanneer eene welige scheut uit den grond schiet, overgroeit

zij aldra den halfverdorden stam en breidt hare takjes en hare bladeren te allen kanten uit, zonder er zich om te bekreunen, of hem nog licht en lucht genoeg zal overblijven. Kaatje was vol levenslust en opgewektheid; Kaatje was verjongd en verschoond; Kaatje was gruwzaam geworden, niet uit boosheid maar uit zelfzucht.

Charlotte gunde haar zooveel geluk. Zij gunde het evenzeer aan Domien; maar zij had het nog niet vergeten, dat zij aan hem had verzaakt, noch wat er in 't verleden lag....

De verleden tijd telde echter bij hare zuster niet mede, enkel het tegenwoordige scheen voor haar te bestaan, en zij sprak van haar heil, zij sprak van Domien, van zijn karakter, van zijne hoedanigheden en eigenaardigheden, als had Charlotte hem nooit gekend:

‘Ik heb een goeden man’, zeide zij, ‘had ik er uit tien en twintig te kiezen, ik zou geen beteren kunnen wenschen.’

Charlotte knikte toen.

‘Hij drinkt niet, hij zit niet uit, hij is braaf. Hij zou geen kalf durven verkoopen zonder mij te vragen, of ik het goedkeur. Alles wat ik doe, is wel, het eerste woord is nog te geven.’

Moeder en Marie achtten haar hooger, sinds zij boerin was. Charlotte verblijdde zich in den grond des harten over den goeden uitslag van dat huwelijk.... maar hadde Kaatje toch gezwegen!... Zij vreesde het bezoek harer zuster: de atmosfeer van anderer voorspoed is geene heilzame voor de rampzaligen; zij was soms treurig, soms boos op Kaatje, die door het luid verkondigen van haar geluk, het slecht en toch zoo menschelijk gevoel: den nijd in haar opwekte.

‘Ik wil niet’, zeide zij bij zich zelve ‘ik wil niet afgunstig worden;’ maar de verzoeking was groot, en Charlotte leed oneindig. Zij zocht vergelijkingen: het scheen haar, dat Kaatje met eenen doorn haar hart doorwoelde; dan kwam het haar voor, als lag dat hart in eenen schotel en als werd het onbarmhertig door Kaatje met een mes doorkorven. Hare ziekte en haar lichaamlijk lijden alleen gaven haar afwisseling voor hare kwellende gedachten.

De geboorte van een zoontje verhoogde nog het heil der echtelieden.

‘Hoe gaat het nu met Serlotte?’ vroeg men soms aan Florus op de merkt of elders.

‘O slecht’, antwoordde hij met eenen zweem van spijt, dien zijne luchtige opgeruimdheid dra overmeesterde. ‘De tak zal vóór den boom nog vallen’, voorspelde hij. ‘Moeder ziekelijk, vader stokoud en Serlotte.... langzaam nader den put.... zij moeten om mijnentwille niet sterven’, voegde hij er bij.

Kaatje drong er op aan, dat Charlotte haar eens bezoeken, en hare hoeve zien zou; zij was er nog niet geweest en had steeds voorgegeven, dat zij niet zoover geraken zou. Nu was het oogst, men zou wafels bakken, zij moest volstrekt gaan met moeder en Marie - en zij ging, de arme kranke.

Wat schoone *doening* was het! Wat geriefelijk huis! Welke rijke boomgaard! Welk een lief kind was het kleintje van Kaatje! Geluk en voorspoed, verval en ziekte nevenseen.....

De kasten met lijnwaad werden geopend, de stallen getoond. Dan moest men wafelen eten. Charlotte had geenen eetlust.

‘Mijn eten smaakt mij als suiker’, pochte Kaatje.

‘Het is u wel aan te zien’, zei eene aldaar aanwezige buurvrouw. ‘Gij bloost als eene kriek. - Zijn dat schouders!’ riep zij bewonderend uit en legde hare hand op den eenen.

Kaatje schaterde van genoegen en sloofde hare mouw op: zij was fier op den molligen arm, dien zij schertsend en met onverholen zelftevredenheid toonde. - Charlotte zat met de armen gekruisd en de knokken harer ellebogen in de hand.

‘Ik heb gezondheid te koop’, zei Kaatje.

‘Zal het mij later niet spijten aan Domien verzaakt te hebben?’ had Charlotte zich afgevraagd, toen de jonge man, dien zij sinds zoo vele jaren liefhad, al die pogingen aanwendde om haar ondanks hare ziekte te huwen, en zulke blijken van zelfverloochening gaf, terwijl zij hem telkens met nog grooter zelfverloochening afwees. ‘Nooit’, had zij toen bij zich zelve gezegd, ‘nooit, wat er ook gebeuren moge... Hem aan eene kranke vrouw verbinden, ware hem misdoen, en *nooit*, hoort gij?’ had zij aan haar eigen hart bevolen, ‘zult gij het u berouwen!....’

En nu Kaatje in de brooddronkenheid van haar geluk zulke gruwzame taal voerde, en nu Charlotte het hof, het huis, dat alles zag, dat haar hadde kunnen toebehooren, nu kwam de helsche vraag: ‘Spijt het u niet’, haar weder te binnen, en zij werd als duizelig, want het ‘ja, ja’ weerklonk al luider en luider aan haar oor....

Daar trad Domien in de keuken; hij ging aan de wieg

staan, hij zag zijn slapend kind met zulke innige uitdrukking van vaderlijke liefde en stille bevrediging aan, dat het goede in 't hart van Charlotte den zegepraal behaalde, en het onstuimig ‘ja, ja’, in een onderworpen, zelfverzakend ‘neen, neen’, veranderde.

De winter van het jaar 1879 was een verschrikkelijke winter; hij sleepte menigen kranke naar het graf en ook Charlotte. Vader overleefde haar slechts een paar weken; moeder stierf in Maart.

‘Zij waren er niet te veel, elk leeft gaarne’, zeide Marie; doch de ledige plaatsen werden aldra door de overblijvenden ingenomen....

Of de drie afwezigen ook terugkomen zouden, indien het hun vrij stond?....

VIRGINIE LOVELING.

Het Amsterdamsche kerkelijk conflict in januari 1886.

't Was als een donderslag ....

Geen bliksemstraal had hem aangekondigd.

De voorloopige schorsing van niet minder dan tachtig kerkeraadsleden, en dat nog wel leden van den Amsterdamschen Kerkeraad, door het Classikaal Bestuur van Amsterdam, den 4den Januari dezes jaars 1886, moest wel door de geheele Nederlandsche Hervormde Kerk, en ook daar buiten, geen gering opzien baren, niet weinig opschudding verwekken. De Algemeene Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde gemeente in de hoofdstad des Rijks, aldus in conflict gekomen met het Classikaal Bestuur, waaronder het ressorteert; wat was er dan toch gebeurd, dat 5 Predikanten, niet minder dan 42 Ouderlingen en 33 Diakenen zich voorloopig geschorst zagen van den 4den tot den 18den Januari? Zooals bekend is, was men bijna geen oogenblik in onzekerheid. Een zoo groot aantal achtenswaardige mannen kon bijna niets van hetgeen een Classikaal Bestuur tot eene voorloopige schorsing dringt werkelijk bedreven hebben. Maar het stond, gelijk men bijna gelijktijdig vernam, in verband met eenige veranderingen, in den laatsten tijd gemaakt in het Reglement op het Beheer der kerkelijke goederen en fondsen. Het stond niet in betrekking tot de weigering van de attesten, waarom de leerlingen van een drietal Predikanten te Amsterdam aanvrage hadden gedaan, ten einde elders aangenomen te kunnen worden. Trouwens met deze quaestie hadden de Diakenen niets uit te staan. Dat er onder de voor-

loopig geschorsten ook Diakenen waren, bewees, dat de zaak niet den Bijzonderen, maar den Algemeenen Kerkeraad gold.

Maar veranderingen in het Reglement op het Beheer en voorloopige schorsing van zoo'n groot getal leden des Algemeenen Kerkeraads[1], wat hebben deze twee voor aanrakingspunten? De Algemeene Kerkeraad is immers een collegie van Bestuur, niet van Beheer; Kerkeraad en Kerkvoogdij staan immers naast elkander?

Hoe het in de Nederlandsche Waalsche Gemeenten geregeld is kunnen wij hier laten rusten[2]. In de Nederduitsche Gemeenten is regel, dat B e s t u u r en B e h e e r naast elkander staan. De Gemeente te Amsterdam maakt daarop eene uitzondering, en hierop komt het nu aan bij de zaak, die wij thans te behandelen hebben.

Als bekend mogen wij hier onderstellen, dat in de Nederlandsche Hervormde Kerk het Bestuur over de Gemeenten aan de Kerkeraden, Classikale Besturen, Provinciale Kerkbesturen en de Synode is opgedragen, het Beheer over de bijzondere kerkelijke goederen en fondsen, dat is over de goederen en fondsen der bijzondere gemeenten[3], door de bijzondere gemeenten zelve wordt gevoerd, zonder dat zij daarin aan een der genoemde Kerkelijke Besturen onderworpen zijn. Wat nu Amsterdam - de Nederduitsche Hervormde Gemeente aldaar - betreft, reeds vóór 1869 was het beheer van de kerkelijke goederen en fondsen aldaar opgedragen aan den Algemeenen Kerkeraad, en dit is alzoo gebleven tot op den huidigen dag. In de maand Februari van het genoemde jaar is door den Kerkeraad aan de stemgerechtigde leden der gemeente gevraagd, of zij het behoud der toenmalige wijze van beheer verlangden

1) Hij bestaat uit 28 Predikanten, 60 Ouderlingen, 60 Diakenen; alzoo 148 leden.
2) Dat zeventiental geeft ook nog afwisseling en verscheidenheid genoeg te zien aan wie met de bijzonderheden bekend wordt. Hier vinden wij het Beheer bij den Kerkeraad, daar bij eene Commissie naast den Kerkeraad, maar waarin leden des Kerkeraads zitting hebben; elders... Met betrekking tot het toezicht ook geen eenparigheid. Toch heeft, zoo ik mij niet vergis en het goed begrepen heb, de Kerkeraad over het algemeen meer met het toezicht te maken, dan in de Nederduitsche stadsgemeenten, namelijk, waar hij niet zelf beheert of door eene Commissie het beheer voert. Vrij beheer is overal.
3) De b i j z o n d e r e kerkelijke goederen, wel te onderscheiden van de a l g e m e e n e kerkelijke fondsen, waarvan het beheer bij de Synode berust. Zie Algem. Regl. der Ned. Herv. Kerk, Art. 65.

(het behoud van het beheer op den bestaanden voet). Het antwoord is toestemmend geweest. Zoo bleef de Algemeene Kerkeraad beheeren en wel door eene commissie van 24 leden, 12 leden des Algemeenen Kerkeraads en 12 gemeenteleden, allen bij volstrekte meerderheid van stemmen benoemd door de vergadering van den Algemeenen Kerkeraad (volgens een Reglement, toen laatstelijk in 1859 vastgesteld). Zoo bleef deze Kerkeraad, die als collegie van B e s t u u r , volgens de organisatie der Nederlandsche Hervormde Kerk, onder het Classikaal Bestuur van Amsterdam staat, ook collegie van B e h e e r , dat als zoodanig vrij was en bleef tegenover de hoogere Kerkbesturen. De Amsterdamsche gemeente koos vrij beheer en had alzoo ook niets te maken met het Provinciaal Collegie van Toezicht in Noord-Holland.

Alzoo is het elders niet in onze Kerk[1]. Wij vinden er als het meest gewone K e r k v o o g d e n (of welke benaming gebruikelijk moge zijn) en N o t a b e l e n ; de Kerkvoogden met het beheer belast, de Notabelen met het toezicht daarop, of, waar een Provinciaal Collegie van Toezicht boven hen staat, de Notabelen meer ‘medewerkende’ met de Kerkvoogden. Op dit gebied van ‘Beheer’ valt nog al verscheidenheid op te merken. Van Rotterdam kan men niet tot Leeuwarden besluiten, van Utrecht niet tot Haarlem, van min of meer aanzienlijke dorpsgemeenten niet tot deze of gene stadsgemeente. Dat een paar Ouderlingen in dorpsgemeenten ook Kerkvoogden zijn is niet iets buitengewoons; dat de Predikant er adviseerend lid is van 't collegie van Kerkvoogden evenmin. Wat die steden betreft, wier Reglementen voor het Beheer ik hier voor mij heb[2], geen twee zijn volkomen aan elkander gelijk. Zij vertegenwoordigen, Rotterdam waarschijnlijk niet medegerekend, verschillende rubrieken en groepen, terwijl er nog wel gemeenten zullen zijn, die zich hier niét vertegenwoordigd vinden.

1) Hier is, even als in het vervolg, met deze uitdrukking de Nederlandsche Hervormde Kerk bedoeld, de Waalsche Gemeenten niet medegerekend.
2) Door de inzage van de Reglementen op het Beheer niet alleen van Amsterdam, Rotterdam en Utrecht, maar ook van Haarlem, den Haag, Leiden en Leeuwarden, is mij duidelijker dan vroeger gebleken, hoeveel verscheidenheid in deze atmosfeer bij ons gevonden wordt. Gaarne betuig ik hier nog eens mijn dank voor de welwillendheid, die mij tot het raadplegen van die stukken in staat stelde.

Kerkvoogden en Notabelen, de Notabelen gekozen door de stemgerechtigden of door de gemeenteleden zelven, de Kerkvoogden gekozen door de Notabelen, in hoevele gemeenten komt dit niet voor? Maar de verhouding van het getal Kerkvoogden en het getal Notabelen variëert. Te Haarlem en te Leeuwarden 7 : 14; te Utrecht 7 : 18; te Leiden 9 : 18; in den Haag 9 : 21; ziedaar een proeve. De betrekking van Kerkvoogd en van Notabel overal onvereenigbaar; maar Notabel en tevens Kerkeraadslid zijn kan men te Utrecht wel, te Leiden niet. Een dienstdoend Predikant mag te Haarlem stellig niet Kerkvoogd zijn, te Leeuwarden is een der dienstdoende Predikanten als adviseerend lid in het collegie van Kerkvoogden opgenomen. In de eene gemeente ligt de Rekening van Kerkvoogden ter visie voor de stemgerechtigden of voor de gemeente, vóórdat zij door de Notabelen is goedgekeurd, in andere gemeenten eerst daarna. De bepalingen omtrent de wijze, waarop verandering in het Reglement kan gemaakt worden en tot stand komen, verschillen; zoo ook de wijze, waarop verschillen kunnen vereffend worden; evenzoo de bepalingen omtrent de gevallen, waarin de Kerkvoogden den Kerkeraad moeten ‘hooren’, of de Kerkeraad de Kerkvoogden. Staat eene gemeente onder een Provinciaal Collegie van Toezicht (men denke aan Haarlem), heeft zij alzoo geen vrij Beheer[1)], dit moet natuurlijk ook op de werkzaamheden van Notabelen een beperkenden invloed hebben. Maar wij eindigen.... na nog een oogenblik aan Rotterdam een bezoek te hebben gebracht. Notabelen zijn daar niet te vinden, wel Kerkvoogden (Gecommitteerden der gemeente), maar die natuurlijk niet door Notabelen worden gekozen. De keus geschiedt door de stemgerechtigden, maar niet dan nadat de (Bijzondere) Kerkeraad de dubbeltallen heeft goedgekeurd of geacht mag worden de dubbeltallen goedgekeurd te hebben, door Gecommitteerden (ook wel de ‘Gemeente-Commissie’ genaamd) hem aangeboden. Want volgens het nog altijd vigeerend eerwaardig Reglement van het jaar 1810 zendt de

1) Merkwaardig is wat het Haarlemsche Reglement te lezen geeft in Art. 27: De Kerkvoogd, die zich aan ontrouw of verregaand plichtverzuim, of aan wangedrag schuldig maakt, kan uit zijne betrekking worden ontzet. - Zoodanige ontzetting heeft niet plaats dan, op voordracht van het Provinciaal Collegie, door het Algemeen Collegie, nadat de betrokken Kerkvoogd door dit laatste is gehoord, althans tot verdediging in de gelegenheid is gesteld. Enz. enz.

Gemeente-Commissie jaarlijks voor de ontstane vacaturen dubbeltallen aan den Kerkeraad met de vraag, of hem ook iets ongunstigs bekend is aangaande der genomineerden leer of leven (of wandel). Laat de Kerkeraad binnen een bepaalden tijd niets van zich vernemen, dan worden de dubbeltallen aan de gemeente bekend gemaakt en de stemgerechtigden stemmen. De jaarlijksche rekening en verantwoording wordt aan den Algemeenen Kerkeraad gedaan, die er eene Commissie voor heeft aangewezen. Bij die rekening en verantwoording mogen de stemgerechtigden tegenwoordig zijn. De zaken tusschen de beide lichamen, Gecommitteerden en Kerkeraad, worden behandeld door eene Commissie (des Kerkeraads) van correspondentie met de Gemeente-Commissie (die evenals de Kerkeraad daartoe drie leden afvaardigt). Dit is wel voldoende tot kenschetsing van de wijze, waarop in de op ééne na aanzienlijkste gemeente onzer Kerk[1)] het beheer over hare goederen en fondsen gevoerd wordt. Plaats nu Haarlem naast Amsterdam, deze beiden naast Rotterdam en den Haag; voeg er Utrecht, Leiden en Leeuwarden bij, en gij ziet in dit zevental, wat de wijze van beheer over de kerkelijke goederen en fondsen aangaat, verscheidenheid in overvloed. 't Merkwaardigst onderscheid geeft Noord-Holland te aanschouwen, waar Amsterdam en Haarlem antipoden zijn. Vrij beheer in de hoofdstad des Rijks, geen vrij beheer in de hoofdstad der provincie, een en ander onder dezelfde organisatie wat het Bestuur betreft.

Zijn onze oogen nu eenigszins gewend aan het gebied, waarop Beheer in onderscheiding van Bestuur hoofdzaak is, wij zijn dan niet zoo geheel ongeschikt, om iets van het Amsterdamsche kerkelijk conflict te begrijpen.

Het is in 1869. De Algemeene Kerkeraad is gecontinueerd als collegie van Beheer, en hare Commissie, die feitelijk het Beheer voerde, gaat voort met zich aan dezen belangrijken arbeid

1) In hoeverre sedert eenigen tijd de kerkelijke hemel te Rotterdam in zake de beheersquaestie bewolkt is, laten wij thans rusten. Men begrijpt, dat als de dubbeltallen bij den Kerkeraad ingezonden worden, en deze op het punt van d e l e e r (of van den wandel - maar de leer is óók een teeder punt) bedenking heeft, er lichtelijk stagnatie komt in den voortgang der zaken.... vooral wanneer men (N.B.) aan de genomineerden vraagt, of zij de formulieren van éénigheid willen onderteekenen.....

te wijden. Welk een prachtige positie heeft de Raad dezer Kerke! Bestuur en Beheer in zijne handen vereenigd. Welk eene belangrijke Commissie is deze Kerkelijke Commissie! Waar is in onze Kerk een Collegie van Kerkvoogden, aan haar gelijk! Vier en twintig leden, waaronder vier Predikanten, vier Ouderlingen, vier Diakenen, voorts twaalf gemeenteleden, gekozen evenals de twaalf kerkeraadsleden door de vergadering van den Algemeenen Kerkeraad. Hoe is door de verscheidenheid van betrekking en stand der leden de blik dezer Commissie ruim en helder, overeenkomstig haar arbeidsveld. 't Is goed, dat het haar vrij staat in sommige gevallen voorstellen aan den Algemeenen Kerkeraad te doen in betrekking tot het Beheer, en billijk, dat zij gemachtigd is den Kerkeraad, als het besturend Collegie der Gemeente, te vertegenwoordigen bij de behartiging en handhaving van hare rechten en belangen tegenover derden, voor zoover die met haar Beheer in betrekking staan. Natuurlijk moet zij zich in haar bestuur van de goederen en fondsen gedragen overeenkomstig het beginsel, dat de Kerkeraad het lichaam is, vertegenwoordigende de Gemeente, in overeenstemming met Art. 19, al. 4 van het Algemeen Reglement voor de Ned. Herv. Kerk (vgl. het Reglement voor deze Comm., zooals het in 1869 van kracht was). Jaarlijks heeft zij rekening aan den Algemeenen Kerkeraad te doen, welke na goedgekeurd te zijn ter visie wordt gelegd voor de leden der gemeente. Misschien was in 1869 reeds als eene schaduwzijde te noemen, dat vier Predikanten, vier Ouderlingen en vier Diakenen tegelijkertijd kerkeraadslid en tevens zooveel als kerkvoogd, en bovendien doorgaans[1] zooveel als Notabel waren, iets, dat men elders in onze Kerk bezwaarlijk met betrekking tot een kerkeraadslid vinden zou. Maar de Amsterdamsche Gemeente had er geen bezwaar tegen. Zij vertrouwde haren Algemeenen Kerkeraad. Waren de invloedrijkste leden des Kerkeraads ook steeds doordrongen van de overtuiging, dat nimmer eene partij mocht worden gediend, maar de geheele gemeente door het Beheer, gelijk door het Bestuur, moest worden gebaat;

1) Behalve wanneer het nazien van de jaarlijksche Rekening der Kerkelijke Commissie aan de orde was, als wanneer de leden dier Commissie, of die 't het vorige jaar geweest waren, als kerkeraadsleden geen concludeerende stem hadden. Zoo is 't althans in de laatste jaren.

bleef slechts de toegang tot de zetels, waarop men met drievoudige eere gekroond werd, tegen partijmannen beschermd, en partijzucht uit deze kringen geweerd, dan kon velerlei zegen uit deze vereeniging van werkkringen voor de gemeente voortvloeien.

Zoo was het dan in 1869.

Maar 't is zoo niet gebleven. Om hetgeen nu volgt eenigermate te kunnen verklaren, moet inzonderheid in rekening worden gebracht wat in de laatste twintig jaren, maar vooral in den allerlaatsten tijd, in onze Kerk, gelijk ook daarbuiten, te doen is geweest over de l e e r v r i j h e i d , of over de belijdenisquaestie. Van den eenen kant: ‘geen band voor onderwijs en prediking’; aan de andere zijde: vasthouden aan de belijdenis der Kerk in strengeren of minder strengen zin. Ook in 1869 was het verre van rustig in onze Kerk op dat punt. Maar wij hadden toen toch nog wat wij nu niet meer hebben, een formulier van onderteekening voor de Candidaten tot den H. Dienst, naar mijn gevoelen boven het tegenwoordige te verkiezen, en eene wijze van aanneming tot lidmaat der gemeente, die ik gaarne voor de tegenwoordige weer in de plaats zou zien komen. Die bekend is met den strijd over de meerdere of mindere ruimte, welke gegeven moet worden aan den toegang tot de Kerk voor de aanstaande Predikers des Evangelies, en aan degenen, die tot het lidmaatschap der Kerk wenschen te worden toegelaten, weet hoe scherp men tegenover elkander stond en staat, en hoe er al minder en minder viel te denken aan het treffen van een vergelijk, aan een toegeven van de eene of andere zijde. Wat het onderteekenings-formulier voor de Candidaten tot den H. Dienst aangaat, Art. 27 van het Regl. op het Examen ter toelating tot de Evangeliebediening, den 1^{n} Januari 1880 in werking getreden, verschilt te veel van het vroegere, waarvoor het in de plaats kwam, dan dat de orthodoxen van onderscheiden kleur en sympathiën er vrede meê kunnen hebben. De wijze, waarop de aannemingsquaestie reglementair geregeld is, doet dezelfden naar hetgeen nog in 1869 en eenige jaren later voorgeschreven was terugzien met de gedachte: het vroegere was toch beter.

Nu zijn er onder deze omstandigheden en verwikkelingen in onze Kerk vier gevallen denkbaar. 1. Men verblijdt en verheugt er zich over, dat tot dusverre de strijd zoo is geëindigd, dat hij dit resultaat heeft gehad, deze wijzigingen in de reglementen heeft te weeg gebracht. Dit zijn degenen, die vóór

de leervrijheid hebben geijverd of haar hebben in de hand gewerkt. 2. Men betreurt de veranderingen, wenscht het vroegere terug, keurt niet goed, dat de zaak dezen loop en afloop gehad heeft, blijft doen wat men kan, om iets beters te verkrijgen, berust middelerwijl in de feiten, en onderwerpt zich, zoover men dit kan naar zijn geweten. 3. Men acht het in den tegenwoordigen toestand onhoudbaar in onze Kerk en verlaat haar. 4. Men vindt den tegenwoordigen toestand (in zake leervrijheid en belijdenisquaestie) onduldbaar; wil de Kerk niet verlaten, en volstrekt niet zwijgend of protesteerend zich onderwerpen, maar blijft tegenstand bieden, den voet dwars zetten, gehoorzaamheid weigeren, de belijdenis der Kerk (de drie formulieren van eenigheid der Nederl. Herv. Kerk) onvoorwaardelijk handhaven, en zal liever de Kerk in duigen trappen, dan toegeven of de Kerk prijsgeven en vaarwel zeggen.

Is nu ons streven, het Amsterdamsche kerkelijk conflict nog met andere oogen aan te staren, dan waarmede de boerenjeugd de vertooning van een poppenkast staat aan te zien, wij behooren het dan te beschouwen in het licht van den strijd over de l e e r v r i j h e i d , vooral gelijk die in onze Kerk gevoerd is op het punt van de aannemingsquaestie.

De kerkelijke goederen en fondsen, kerkgebouwen en inkomsten der gemeente X behooren aan die gemeente, en zij heeft recht op vrij beheer over hetgeen haar toebehoort. Maar.... wie behooren tot die gemeente, wie behooren tot die gemeente toegelaten te worden, wie afgewezen te worden? Doet het dan niets ter zaak, wat men gelooft, wat men belijdt, wat men bij de aanneming tot lidmaat der gemeente voor waarheid tot zaligheid erkent? Wij stemmen terstond toe, dat men geen recht heeft om de drie formulieren van eenigheid op den voorgrond te plaatsen, zooals de vrienden te Amsterdam het nu laatstelijk doen; maar zoo goed als ‘vrij entrée’ te geven, en ‘pax intrantibus’ te zeggen zonder meer, heft ook ten laatste ‘de gemeente onzes Heeren Jezus Christus’ op. Het verwondere dus niemand, dat, als B e s t u u r en B e h e e r in ééne hand zijn, en een Kerkeraad zoowel met de kerkelijke goederen als met de leer te doen heeft, er - in onze veel bewogen dagen - moeilijkheden ontstaan van zeer ernstigen aard.

Neen, het kerkelijk conflict, dat ons hier bezig houdt,

g e l d t niet de aannemingsquaestie (de weigering van de attesten enz.); maar het staat er wel mede in verband, of eigenlijk met de zegepraal der l e e r v r i j h e i d over de h a n d h a v i n g van de christelijke (meer bepaaldelijk de kerkelijke) belijdenis der gemeente. Zonder twijfel heeft onder de jongeren Dr Kuyper, gelijk bijv. onder de ouderen zijn leermeester Scholten, zijn cachet op dezen geheelen strijd gedrukt; maar men dwaalt of vergist zich, wanneer men meent, dat als Dr Kuyper er slechts niet was of geweest was, wij thans als in de Elysecsche velden zouden zijn....

Het jaar 1875 was te Amsterdam niet meer geheel en al aan 1869 gelijk. In de tusschenliggende jaren had ‘men’ geenszins stilgezeten. Bepaald in 1875 heeft het Reglement voor de Commissie tot het Beheer eenige belangrijke wijzigingen ondergaan, die met recht deden vragen, of zij niet zulk eene verandering in de verhouding tusschen den Algemeenen Kerkeraad en de Kerkelijke Commissie bracht, dat het in strijd geraakte met het mandaat, vroeger door de gemeente aan den Kerkeraad gegeven. De tiende der Amsterdamsche Brieven, in dat jaar door Dr J. Cramer, toen nog Predikant te Amsterdam, in de ‘Stemmen voor Waarheid en Vrede’ geplaatst (men vgl. bl. 539 enz.), doet hier een helder licht opgaan. Op de verandering wijzende, die plaats heeft gehad, zegt Dr Cramer (blz. 544): ‘Vroeger was de Kerkeraad als zoodanig de lastgever van de Kerkelijke Commissie; nu alleen, zoolang zijne wettigheid niet door deze wordt betwist. Vroeger had de aftreding van de leden der Commissie geregeld plaats en werd in de vacaturen door den Kerkeraad voorzien; nu heeft er geen aftreding plaats, indien de bevoegdheid van den Kerkeraad, naar het oordeel der Commissie, in het ongereede is geraakt, en wordt alsdan in tusschentijds ontstane vacaturen door coöptatie voorzien. Vroeger moesten de leden der Commissie zich als lidmaten der gemeente aan de kerkelijke censuur onderwerpen; nu kan de censuur door de Commissie zelve van kracht beroofd worden. Vroeger moest de Commissie bij het maken van veranderingen in het Reglement gehoord worden, nu moet zij hare goedkeuring geven. Vroeger mochten de kerkgebouwen niet in gebruik worden afgestaan buiten toestemming van den Kerkeraad; nu moet dit bij contract worden geregeld. Vroeger was de bevor-

dering van de godsdienstige belangen der gemeente door opzicht en onderwijs uitgesloten van de bevoegdheid der Commissie; nu niet meer.' Dr Cramer laat hierop terecht deze vraag volgen: Is dat verduidelijking en bevestiging van het bestaande, of is het verandering van grondslag?... Is de Commissie nog eene Commissie? Is zij niet een onafhankelijk lichaam geworden, wanneer het aan haar staat, de wettigheid van den Kerkeraad te beoordeelen; wanneer zij vier jaren lang hare leden kan kiezen; wanneer zij besluiten van den Kerkeraad ten opzichte van de kerkelijke tucht kan te niet doen, wanneer zij moet goedkeuren (wanneer hare goedkeuring vereischt wordt op) wat de Kerkeraad wil?

Inderdaad, men heeft de Commissie des Kerkeraads vrij wel tot 'een collegie naast den Kerkeraad' verheven! - 'En dat alles', voegt Dr Cramer er terecht bij, 'is nu wet geworden, zonder dat de gemeente in de gelegenheid is gesteld, om zich hierover uittespreken.... Moest de gemeente dan niet gekend worden? Of heeft de gemeente in 1869 aan den Kerkeraad plein pouvoir gegeven om met het beheer van de fondsen te doen wat hij verkoos? Volstrekt niet. Zij heeft beslist, dat alles blijven zou "op den bestaanden voet". En dit was: E e n e C o m m i s s i e voor het beheer van de kerkelijke goederen, die niet slechts den naam, maar h e t w e z e n v a n e e n e C o m m i s s i e had, in alle opzichten a f h a n k e l i j k v a n d e n K e r k e r a a d, werkende volgens eene instructie, haar door den Kerkeraad gegeven' (blz. 545).

Duidelijk wordt voorts door Dr Cramer uiteengezet wat men door die veranderingen verkregen heeft. Worden er kerkeraadsleden gecensureerd, dan kunnen zij als leden der Kerkelijke Commissie zitting blijven houden. Wordt de geheele Kerkeraad afgezet, en komt er een nieuwe voor in de plaats, dan beslist de Kerkelijke Commissie, welke Kerkeraad wettig is, de oude of de nieuwe, en geeft dan aan dien Kerkeraad, dien zij voor den wettigen houdt, de kerkgebouwen en de fondsen ten gebruike. Gij begrijpt, dat het daarop is aangelegd. Bij eene mogelijke botsing wil men d e n s l e u t e l v a n d e g e l d k i s t hebben...[1)]

1) Men moet in deze weken den brief van Dr Cramer, waaruit wij slechts een betrekkelijk klein gedeelte overnamen (hij beslaat veertien bladzijden), in zijn geheel lezen. Wat men daarbij zal uitroepen hangt natuurlijk af van het standpunt, waarop men staat.

Dit is in 1875, derhalve nu tien jaren geleden, geschied, en onder zulk eene organisatie van het Beheer der kerkelijke goederen en fondsen heeft men dan nu de laatste tien jaren te Amsterdam geleefd. Liet zich niet berekenen, dat vroeg of laat een conflict ontstaan zou? Vooral wanneer men in die richting voortging, en niets ontziende openlijk uitkwam voor zijne plannen.

Den 14^{den} December des vorigen jaars heeft de Algemeene Kerkeraad weder verandering in het Reglement voor de Kerkelijke Commissie gemaakt. Door een paar leden dezer Commissie in eene van hare vergaderingen voorgesteld, daarna door de Commissie besproken, zijn de hier bedoelde nieuwe bepalingen door haar aangenomen, vervolgens aan den Algemeenen Kerkeraad gezonden en door dezen, nadat zij in twee vergaderingen uitvoerig waren besproken, en bloc aangenomen met aanzienlijke meerderheid van stemmen, en daarmede tot wet verheven[1)].

Onder die wijzigingen, of veranderingen, of bijvoegingen verdient inzonderheid al wat op Art. 41 betrekking heeft, onze aandacht. Heeft men dat Artikel goed van nabij beschouwd, dan kan men ook wel nagaan, in welke richting zich de overige nieuwe bepalingen, of wijzigingen en veranderingen bewegen, dan ook de vraag beantwoorden, of de voorloopige schorsing zich al dan niet laat rechtvaardigen.

Art. 41 van het bedoelde Reglement en de Instructie der Kerkelijke Commissie luidt in zijn nieuwe redactie aldus:

‘Bijaldien de Kerkeraad (zoo Algemeene als Bijzondere), bij het vervullen zijner roeping om de gemeente bij Gods Woord te houden en de drie Formulieren van eenigheid als accoord van kerkelijke gemeenschap te handhaven, op zóó ernstige wijze mocht worden bemoeielijkt, dat hij zich genoodzaakt zag in volstrekten zin naar het gebod, dat men Gode meer gehoorzaam moet zijn dan den menschen, te handelen, of door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, of uit wat oorzaak ook, zich zijn recht om als wettig bestuur der gemeente op te treden betwist zag, en hetzij een ander bestuur zich in de za-

1) Men vergelijke hierbij, behalve hetgeen in de Dag- en Weekbladen over deze gebeurtenis geschreven is, de brochures van Ds. Hogerzeil, Pred. te Amsterdam: ‘De kerkelijke strijd te Amsterdam, toegelicht en beoordeeld,’ bepaald No. 2: De revolutie gereglementeerd.

ken van deze gemeente mengde om te willen doen wat des Kerkeraads is, of ook een tegen-Kerkeraad geformeerd werd, zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Kerkeraad (zoo Algemeenen als Bijzonderen), die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, als den eenigen wettigen te erkennen, en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van “Kerkeraad” gewagen, uitsluitend hem daaronder verstaan’[1)].

Reeds terstond treft ons, dat er zoo in het algemeen staat: ‘Bijaldien de Kerkeraad.... mocht worden bemoeielijkt,’ zonder dat er bij uitgedrukt is, door wie hij bemoeilijkt zou kunnen worden. 't Zou kunnen zijn door de gemeente; 't zou ook kunnen zijn door de hoogere Kerkbesturen. Aan 't eerste is wel niet gedacht, daar de Kerkeraad toch wel niet tegen de gemeente in verzet komen zal. Zoo zijn dan de hoogere Kerkbesturen bedoeld. Waarom dit niet gezegd? Het is tóch al zulk een breedsprakig artikel, eene soort van notarieele acte, of iets dat aan een contract van een levensverzekering of andere waarborgmaatschappij doet denken. Dit kon er dan ook nog wel bij. Maar men zal zeggen, dat het van zelf spreekt. Nu, het zou ook geen houding hebben, die Besturen, al zijn zij zeker bedoeld, ook in dit Artikel te noemen.

Bijaldien dan de Kerkeraad (zoo Algemeene als Bijzondere) - al heeft de Kerkelijke Commissie niets met den Bijzonderen Kerkeraad uit te staan, hij wordt hier ook genoemd, daar de leden van den Bijzonderen ook leden van den Algemeenen

1) Dat de vorm van dit Art. niet onberispelijk is, durven wij wel met eenige vrijmoedigheid als zeker vaststellen. Waarom het ook niet korter uitgedrukt, b.v. op deze wijze: ‘Indien de Algemeene* Kerkeraad bij het vervullen van zijne roeping* op zoo ernstige wijze bemoeielijkt w o r d t [door eenig hooger Kerkbestuur], dat hij zich genoodzaakt z i e t * te handelen naar het gebod, Gode meer te gehoorzamen dan den menschen, of door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, of uit wat oorzaak ook, zich zijn recht z i e t betwist om als wettig bestuur der gemeente op te treden, en hetzij een ander bestuur zich in de zaken dezer gemeente m e n g t om te doen wat des Kerkeraads is, of ook een tegen-Kerkeraad geformeerd w o r d t , zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Algemeenen* Kerkeraad* als den eenigen wettigen te erkennen, en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van Kerkeraad gewagen, uitsluitend hem daaronder verstaan.’ - In plaats van ‘m o c h t w o r d e n ’ bemoeilijkt, genoodzaakt ‘z a g ’, betwist ‘z a g ’; ‘m e n g d e ’ en ‘w e r d ’, zou toch eigenlijk naar gewonen wetstijl bemoeilijkt w o r d t , genoodzaakt ‘z i e t ’, betwist ‘z i e t ’, ‘m e n g t ’ en ‘w o r d t ’ moeten geschreven zijn. - Waar wij hier iets weggelaten of gewijzigd hebben, is door ons een* geplaatst.

Kerkeraad zijn, - bijaldien dan de Kerkeraad enz. enz. De afspraak zal dus zijn: Als de Algemeene Kerkeraad iets mocht doen tegen de Reglementen en Besluiten, die voor het Synodaal Kerkverband gelden, en hij daarom geschorst of afgezet wordt, dan stoort gij, Kerkelijke Commissie, u daar niet aan, maar gaat voort met hem te erkennen, alsof er niets gebeurd was. (Dit is voorloopig vastgesteld door de Kerkelijke Commissie, waarvan 4 Predikanten, 4 Ouderlingen en 4 Diakenen leden zijn, onder anderen Dr F.L. Rutgers en Dr A. Kuyper als Ouderlingen.)

Bijaldien de Kerkeraad... mocht worden bemoeilijkt bij het vervullen zijner roeping ‘om de gemeente bij Gods Woord te houden, en de drie Formulieren van eenigheid als accoord van kerkelijke gemeenschap te handhaven.’ Deze nadere beschrijving van die roeping is in dit Artikel overbodig. De roeping van den Amsterdamschen Kerkeraad is omschreven in het Synodaal Reglement voor de Kerkeraden, en verder waar in de Reglementen en Besluiten, die voor de Nederlandsche Hervormde Kerk geldig zijn, over den Kerkeraad gehandeld wordt. Ook behoeft toch waarlijk niet in het Reglement op het Beheer zulk eene beschrijving van de roeping des Algemeenen Kerkeraads opgenomen te worden. Laat de Commissie voor het Beheer zich met haar Beheer blijven bemoeien. Wordt echter wenschelijk geacht, in dit Reglement een woord over de roeping des Kerkeraads te zeggen, dan wijze men op die roeping voor zoover het Beheer er mede gemoeid is. Dan kan het Artikel aldus luiden: Bijaldien de Algemeene Kerkeraad bij het vervullen van zijn roeping om kennis te geven aan het Classikaal Bestuur van ontdekte verkeerdheden in de administratie van de kerkelijke goederen.... (volgens Alg. Regl. Art. 21. Syn. Regl. voor de Kerkeraden, Art. 16, 4°). Maar deze herinnering is zeker geheel overtollig. Ook zonder den wenk, dat er een wakend oog op haar gehouden werd, zou de Commissie evenwel haar plicht doen. Er is ook nog iets anders denkbaar. De roeping van den Algemeenen Kerkeraad is ook, niet volgens een Synodaal Reglement, maar volgens hetgeen in 1869 is geschied, het Beheer over de kerkelijke goederen en fondsen der Nederd. Hervormde gemeente te Amsterdam te voeren op den in 1869 bestaanden voet. Zoo kon Art. 41, dat ons thans bezig houdt, ook aldus luiden: Bijaldien de Algemeene Kerkeraad, bij het

vervullen van zijne roeping om het Beheer over de goederen en fondsen der gemeente te voeren op den in 1869 bestaanden voet, volgens opdracht der stemgerechtigde gemeenteleden, op zoo ernstige wijze mocht worden bemoeilijkt.... Dit heeft men echter óók niet noodig geacht. Men heeft noodig geacht hetgeen in een Reglement voor eene Commissie des Algemeenen Kerkeraads als Collegie van Beheer zeker verre van onmisbaar is, de roeping des Kerkeraads te beschrijven als (natuurlijk niet alleen, maar toch vooral ook) gelegen in het ‘houden van de gemeente bij Gods Woord.’ Daar Gods Woord en het Evangelie onzes Heeren Jezus Christus volgens de Heilige Schriften voor ons vrij wel hetzelfde zal zijn, ook naar men onderstellen mag volgens den Algemeenen Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, zoo zouden wij tegen deze beschrijving van de roeping des Kerkeraads op zich zelf geen bezwaar behoeven te hebben. Maar geheel anders wordt het, wanneer wij kennis nemen van hetgeen volgens het Huishoudelijk Reglement des Algemeenen Kerkeraads vastgesteld is. Sedert 11 Juni 1883 heeft genoemde Kerkeraad besloten, de acte van beroeping tot den dienst des Woords (‘in deze Kerk’) aan niemand toe te zenden, dan die zich bereid hebbe verklaard, om bij de aanvaarding zijner bediening, ten overstaan van den Kerkeraad, de drie Formulieren van eenigheid (zijnde de Confessie, de Catechismus en de vijf artikelen tegen de Remonstranten) met betuiging van hartelijke instemming te onderteekenen. Dit niet alleen. Eene Commissie uit den Bijzonderen Kerkeraad zorgt voor de vervulling van den predikdienst, bij langdurige ziekte van een of meer der Predikanten, door het uitnoodigen van Predikanten (buiten den kring van 't Ministerie). Nu is er in April 1884 uitdrukkelijk bepaald: door het uitnoodigen van Predikanten, van wier instemming met de drie Formulieren van eenigheid der Gereformeerde Kerken als accoord van kerkelijke gemeenschap, zij (die Commissie) zich overtuigd houdt... Voeg daarbij, dat onder de Commissiën van den Bijzonderen Kerkeraad er ééne voor de onderteekening van de drie Formulieren van eenigheid voorkomt (in 1885 bestond zij uit de HH. H.W. van Loon, Predikant, Dr A. Kuyper, Ouderling), wier Instructie ook dit bevat: Door den Kerkeraad is den 24sten Mei 1883 besloten... B. twee leden uit zijn midden, een

Predikant en een Ouderling, te committeeren, met last om 1° aan alle opzieners der Gemeente de gelegenheid aan te bieden van hunne hartelijke instemming met de drie Formulieren van eenigheid, als accoord van kerkelijke gemeenschap, te doen blijken; 2° tot alle predikanten, die op een drietal in deze Kerk genomineerd worden, de vraag te richten, of zij tot gelijke onderteekening, (NB. aan welke?) bereid zijn. - Zoo is duidelijk, in welken zin dat 'houden van de gemeente b i j G o d s W o o r d' bedoeld is. Er is toch nog al eenig verschil tusschen de drie Formulieren en 'Gods Woord' naar de Heilige Schriften! In geen geval vindt men Gods Woord volledig, nauwkeurig, volkomen zuiver in die drie Formulieren terug. Zoo is het ongeoorloofd, die drie Formulieren te bedoelen en Gods Woord te noemen, gelijk het ongeoorloofd is ze met Gods Woord gelijk te stellen, ongeoorloofd, van Gods Woord te spreken en er bij te denken: 'Zooals het in de drie Formulieren van eenigheid wordt uitgelegd of verklaard,' of hoe die bijvoeging luiden moge, in de meening, dat die drie Formulieren werkelijk Gods Woord naar zijn inhoud op voldoende wijze zuiver en volledig doen kennen. - Zegt men, dat dit ook niet in Art. 41 staat, wij antwoorden, dat de woorden 'om de gemeente bij Gods Woord te houden' in dezen zin moeten opgevat worden volgens het welbekende gevoelen van degenen, uit wier koker Art. 41 is voortgekomen, en door wie het in den Algemeenen Kerkeraad is aangenomen. Vergeet daarbij niet, dat de roeping des Algemeenen Kerkeraads wordt beschreven als 'om de gemeente bij Gods Woord te houden en de drie Formulieren van eenigheid als accoord van kerkelijke gemeenschap te handhaven.' De zaak is nu toch wel duidelijk! Wat overigens dit laatste betreft, het maakt zeker een onvergetelijken indruk.... in een Reglement op h e t B e h e e r ! Accoord van kerkelijke gemeenschap, met wie? Met andere gemeenten in dezelfde Classe? Met gemeenten in andere Classen? Maar het beheer is geheel individueel-gemeentelijk. In zake kerkelijk Beheer is geen spraak van 'accoord,' van kerkelijke gemeenschap met andere gemeenten, daar elke gemeente haar eigen beheer, gelijk hare eigene goederen en fondsen heeft. Voorts, dat 'accoord' is een onderneming geheel op eigen hand en gelegenheid, buiten de Reglementen en Besluiten in zake het Bestuur der Nederl. Herv. Kerk om. Wat dwaalt men hier alzoo af van den weg der kerkelijke

‘roeping,’ zooals die voor den Algemeenen Kerkeraad te Amsterdam, ook als Collegie van Beheer, wettig afgebakend en voorgeschreven is! Tenzij de Gemeente te Amsterdam, aan den Algemeenen Kerkeraad heeft opgedragen, hare fondsen en goederen te beheeren met inachtneming van deze beide voorwaarden: 1° dat Gods Woord geacht worde te vinden te zijn in en op voldoende wijze gekend te worden uit de drie formulieren van eenigheid, en alleen daarnaar worde geleerd en gepredikt; 2° dat de Algemeene Kerkeraad vooral zorge, de genoemde formulieren ook te handhaven als accoord van kerkelijke gemeenschap. Daar niets hiervan bekend is, wordt terecht gevraagd, of men met Art. 41, eerste gedeelte, zich wel op den weg van ‘roeping’ en plicht bevindt.

Lezen wij Art. 41 verder, dan vinden wij gesproken van het geval dat de Algemeene Kerkeraad zich zou kunnen genoodzaakt zien ‘in volstrekten zin’ naar het gebod, dat men Gode meer gehoorzaam moet zijn dan den menschen, te handelen. Had de Algemeene Kerkeraad zelf dit Art. bedacht en geredigeerd, dan zouden wij er niets bijzonders in vinden, dat hij dit vermeld heeft. Maar nu bekend is, dat de Commissie voor de kerkelijke goederen en fondsen dit Art. eerst in gereedheid heeft gebracht, nu zeggen wij: hoe heeft zij toch aan alles gedacht en is zij, terwijl het niet haar, maar den Kerkeraad gold, als eene zorgende moeder voor hare Committente werkzaam geweest! Eene kleine aanmerking evenwel, namelijk, dat de woorden ‘in volstrekten zin’ hadden kunnen wegblijven. Er is niet tweeërlei moeten handelen naar het genoemde gebod: een moeten handelen in volstrekten zin, en een niet moeten handelen in volstrekten zin (of anders, een moeten handelen niet in volstrekten zin). Men moet altijd, onverschillig of men kerkeraadslid of lid van de Commissie van Beheer of wat ook is, in volstrekten zin handelen naar het gebod, Gode meer gehoorzaam dan den menschen zijn. Is dat lidmaatschap er niet mede vereenigbaar, dan heeft men voor dat lidmaatschap te bedanken, tenzij men lid kan blijven zonder eene afgelegde belofte te schenden, of op eenige wijze te doen wat toch ook niet op Gods goedkeuring kan rekenen...

In het vervolg spreekt Art. 41 van den ‘oorspronkelijken Kerkeraad’.... ‘die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden.’ Wij weten wie bedoeld wordt. Anders zouden wij niet denken aan den Kerkeraad, die de drie formulieren van

eenigheid tusschen de gemeente en Gods Woord plaatste. Ook is de vraag, of de oorspronkelijke Kerkeraad, die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, niet moet onderscheiden worden van den Kerkeraad, die in 1883 en 1884 de drie formulieren van eenigheid zoo als stellige voorwaarde voor beroep, drietal en eene preekbeurt komen waarnemen, op den voorgrond plaatste. Ook acht ik het met het oog op volkomen oprechtheid, of anders in verband met het hebben van den moed zijner overtuiging, opzienbarend, dat er niet staat: 'zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Kerkeraad, die de Gemeente bij de drie Formulieren van eenigheid zocht te brengen en te houden.' Maar, zal men zeggen, daardoor werd de oorspronkelijke Kerkeraad een andere, een confessionalistische in plaats van een bijbelsch-orthodoxe.... en zoo zouden de woorden moeilijkheden kunnen geven. - Toegestemd. - Maar waarom is niet hier, even als in den aanvang, ook melding gemaakt van de handhaving der drie Formulieren als accoord van kerkelijke gemeenschap? Het deed hier even veel of even weinig ter zaak als in den aanvang....

Dit met betrekking tot hetgeen in het Art. wel had kunnen weggelaten worden of voor eene wijziging vatbaar zou zijn.

Thans hebben wij nog eenige vragen te doen. 1. In Art. 41 wordt als mogelijkheid ondersteld, dat de Algemeene Kerkeraad als wettig Collegie van Bestuur zich het recht om als zoodanig optetreden b e t w i s t zag. Betwist? Door wie? Gaat alles naar de Reglementen en Besluiten, die voor het Bestuur gelden, en door u, Algemeene Kerkeraad, erkend zijn, terwijl gij trouwens ook krachtens die Besluiten en Reglementen zijt wat gij zijt, wie zal u betwisten hetgeen u naar de Reglementen en Besluiten t o e k o m t ? Betwist men u het recht om als wettig bestuur op te treden op grond van schorsing of afzetting enz., dan is die grond toch een wettige grond, tenzij die schorsing of afzetting enz. niet terecht plaats heeft gehad. Maar dit zou dan toch eerst onderzocht moeten worden. Of is de bedoeling, dat gij werkelijk met hoogere Kerkbesturen in strijd komt? Maar dan is er geen spraak van b e t w i s t e n . Dan is er sprake van gestraft worden, van zich de macht of bevoegdheid ontnomen zien, gedeeltelijk of geheel, tijdelijk of voor goed, sprake van schorsing of afzetting (zie Art. 41 zelf). Houd u aan de Reglementen en Besluiten voor het Bestuur,

en - moet gij kiezen tusschen Gode of menschen (en niet Gode) gehoorzamen, dan weigert gij, na al wat geoorloofd is beproefd te hebben, langer Algemeene Kerkeraad te zijn... En dan het Beheer!? Het Beheer blijft, indien de Gemeente dit blijft willen, onafhankelijk van het Bestuur, en is onafhankelijk van uwe personen. De Gemeente heeft het Beheer niet aan bepaalde individuen opgedragen - en is ook niet verplicht, het aan den Algemeenen Kerkeraad optedragen. Maar de Algemeene Kerkeraad is verplicht, als collegie van Bestuur zich te onderwerpen aan de kerkelijke wet, liever dan onder de hand alles gereed te maken tot verzet tegen de wettig gereglementeerde orde van zaken in de Kerk. - 2. In Art. 41 wordt het geval ondersteld, dat een tegen-Kerkeraad geformeerd werd. Een tegen-Kerkeraad onderstelt een Kerkeraad. Maar als de Kerkeraad volgens de kerkelijke wet geschorst of afgezet is, dan is er geen Kerkeraad, ook al beweert de geschorste of afgezette, het te zijn en te blijven. De voor hem wettig in de plaats gekomene is dan de Kerkeraad, en de tegen-Kerkeraad zou alleen zijn die, ofschoon geschorst of afgezet, namelijk door de bevoegde kerkelijke macht volgens de vigeerende wet, zich toch nog maar altijd als de Kerkeraad wilde erkend zien, zooals in het geval bij Art. 41 plaats zou hebben. - 3. In Art. 41 wordt voorgeschreven, dat de Kerkelijke Commissie uitsluitend voor wettigen Kerkeraad zal blijven erkennen den oorspronkelijken, en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van ‘Kerkeraad’ gewagen, uitsluitend hem daaronder verstaan - ook al is hij geschorst of afgezet, dat is, ook al is hij niet meer of voor een tijd niet de Kerkeraad. Maar als in dit Reglement gewaagd wordt van den Algemeenen Kerkeraad, zal toch wel niet bedoeld zijn een of ander lichaam of collegie, dat ten dage, als dit Reglement moet nageleefd worden, niet de Algemeene Kerkeraad is; hetgeen 't geval zou zijn met eene zekere zich nog altijd tegen de wettige kerkelijke macht staande houdende groep van òf geschorste òf afgezette Predikanten, Ouderlingen en Diakenen, aan wie toch in geen geval gedacht kan worden bij Art. 1 al. 2 van dit Reglement, waar wij lezen: ‘De bevoegdheid van den Algemeenen Kerkeraad in deze spruit voort uit de beslissing van de stemgerechtigden der Gemeente, 17 Maart 1869 gevallen; is en blijft uitsluitend van de beslissing van stemgerechtigden, als uitspraak doende

in het hoogste ressort, afhankelijk' enz. enz. Is hier van de bevoegdheid des Algemeenen Kerkeraads in verband met den 17^{n} Maart 1869 sprake, dan m o e t bij de uitdrukking 'Algemeene Kerkeraad' gedacht worden aan h e t k e r k e l i j k b e s t u u r s l i c h a a m (of bestuurscollegie), dat zijn eigen plaats in het organisme der Nederlandsche Hervormde Kerk inneemt, onverschillig wie de individuen zijn, die er wettig en rechtens zitting in hebben. Niet eenige bepaalde personen met name genoemd, als Dr A. Kuyper, Dr F.L. Rutgers, enz. enz. zijn ook vroeger of later bevoegd verklaard, om het Beheer te voeren, maar d e Algemeene Kerkeraad, het bepaalde Collegie van Bestuur, dat onder het Classikaal Bestuur van Amsterdam ressorteert. De Kerkelijke Commissie is en blijft verplicht, bij het woord Kerkeraad aan den Algemeenen Kerkeraad te denken, die feitelijk de Gemeente bestuurt, en het is de Gemeente (door de Stemgerechtigden), die uitmaakt wie tot d e n Algemeenen Kerkeraad behooren. De Commissie heeft niet op leerstellige of dogmatische gronden uit te maken, wie zij als hare committenten moet eerbiedigen, welke partij zij naar de oogen moet zien. Zij moet veel meer verstand hebben van geldzaken en finantieele administratie, dan van confessioneele onderscheidingen. 't Zou er fraai uitzien, zoo men eerlang van het een tot het ander komende, in het Reglement voor de Kerkelijke Commissie bepaalde: Bijaldien de Algemeene Kerkeraad, door de onderteekening van de drie Formulieren van eenigheid voor allen (niet alleen kerkeraadsleden, maar ook godsdienstonderwijzers, krankbezoekers, ja voor alle stemgerechtigden) als volstrekt verplicht te stellen, in hoogst ernstige wijze mocht bemoeilijkt worden.... en zoo voorts.... zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Kerkeraad, die zoo getrouw de drie Formulieren van eenigheid handhaafde, als den eenigen wettigen te erkennen, en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van 'Kerkeraad' gewagen, uitsluitend hem in plaats van den reglementairen Kerkeraad daaronder verstaan. Zoo zouden wij op weg naar de verkeerde wereld zijn - indien wij er ons niet reeds midden in bevinden.

Eindelijk nog ééne bijzonderheid. Om niets te vergeten, zegt men in Art. 41: Bijaldien de Kerkeraad.... door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, o f u i t w a t o o r z a a k o o k, zich zijn recht om als wettig bestuur der gemeente op

te treden betwist zag.... Of uit wat oorzaak ook! Neen, maar dat is inderdaad goed bedacht. Als gij in eene of andere wet niet alles weet op te noemen en toch niets wilt buitensluiten; niet alles weet te omschrijven en toch op niets eene exceptie wilt toelaten, dan eenvoudig te eindigen met zulk een ‘of uit wat oorzaak ook’! Begrijp ik het goed, dan is het niet geheel ongelijk aan ‘als anderszins.’ Dit laatste is ‘reçu’, in geval men alles verder onbepaald laat en tevens al het mogelijke insluit. Bijaldien de Kerkeraad (zoo Algemeene als Bijzondere) bij het vervullen zijner roeping... enz.... door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, of uit wat oorzaak ook [= het doet eigenlijk ook niet ter zaak uit wat oorzaak], zich zijn recht, om als wettig bestuur der gemeente [= om als Algemeene of Bijzondere Kerkeraad] op te treden betwist zag....

Men moet in deze tegenwoordige wereld op alles bedacht zijn.... zich desnoods een brevet van straffeloosheid weten uit te reiken zonder eenige beperking!

Overigens is wellicht in onze burgerlijke zoowel als kerkelijke wetgeving wel partij te trekken van zulk een ‘als anderszins’, hetzij in den vorm van ‘of uit wat oorzaak ook’, of hoe de zin in het verband het moge vorderen, of het ten meesten gerieve moge zijn van die het Artikel met het oog op zijn eigen voordeel en partijbelang redigeert.

Dit dan nu over Art. 41 van het Reglement voor de Kerkelijke Commissie, die krachtens den last, door den Algemeenen Kerkeraad op haar verstrekt, in naam der Nederduitsche Hervormde Gemeente ‘het beheer oefent’ over hare kerkgebouwen, verdere bezittingen, roerende en onroerende goederen en inkomsten, niets uitgezonderd, zoowel tegenwoordige als toekomstige..... (Art. 1). Voor zulk eene Commissie dient alles wel heel nauwkeurig in bijzonderheden bepaald en beschreven te worden. Daarom zeker is tot zelfs in 't bijzondere geval van schorsing of afzetting als anderszins voorzien[1)].

1) Tot recht verstand van het geheel laten wij hier ook Art. 42-44 volgen:
42. Zoodra en zoolang het geval, in Art. 41 bedoeld, zich mocht voordoen, en óf een ander Bestuur hier mocht komen doen wat des Kerkeraads is, óf een tegen-Kerkeraad mocht optreden, geschiedt de benoeming van leden dezer Commissie, in afwijking van het bepaalde in Art. 3, door coöptatie, in dezelfde maand als hij Art. 3 bepaald is; waarna ook de in Art. 4 vermelde kennisgeving, zoo mede de ontvangst en beoordeeling van eventueele bezwaren, door de Commissie zelve geschiedt.
43. Mocht volgens het oordeel der Commissie, in het geval bij Art. 41 en 42 bedoeld, eene nadere beslissing van Stemgerechtigden vereischt zijn, dan onderwerpt zij aan hunne uitspraak de voorstellen, die zij meent in het belang der gemeente te moeten doen.
44. De uitvoering van het bepaalde in Art. 41, 42 en 43 kan nooit ten gevolge hebben, dat eenig lid der Commissie persoonlijk aansprakelijk gesteld worde voor de uitgaven of onkosten, die hij als gemachtigde of mandataris der Commissie gedaan of gemaakt heeft.

Weten wij nu van niets, dan onderstellen wij, dat de bijvoegingen en veranderingen op de wijze en in den geest van Art. 41 door leden van den Algemeenen Kerkeraad zijn opgesteld en in de vergadering des Algemeenen Kerkeraads het eerst voorgesteld. Wij onderstellen verder, dat in de vergadering des Kerkeraads de meerderheid, gedreven door een gevoel van welvoeglijkheid en goede trouw, gezegd zal hebben: Maar, Broeders, dat kan er toch niet door! Ook al is de zaak op zichzelve nog zoo kwaad niet, vooral in verband met de gespannen houding, waarin wij tot hoogere besturen staan; al zou 't voor ons wel het gemakkelijkst en zekerst zijn, dit alles aan onze Kerkelijke Commissie voor te schrijven en op te dragen; het heeft toch geen houding, dat wij zulk een misbruik maken van onze positie, en aan onze Commissie tevens toestanden en omstandigheden ter beoordeeling overgeven, die geheel buiten den kring harer bevoegdheid en bemoeiingen liggen. Ook zeggen wij, dat wij de gemeente bij den Woorde Gods zoeken te houden, maar naar den Woorde Gods beoordeeld, dan...

Wat onderstellen wij echter? 't Is alles eene ondergestoken kaart geweest. Het is juist de Commissie geweest, of die daar de eerste viool spelen, die de bijvoegingen en wijzigingen aan den Kerkeraad heeft voorgesteld.

Dan had de Kerkeraad ze moeten afwijzen, er niet van moeten willen hooren, er van moeten zeggen, dat het in hooge mate onkiesch was, zulke bepalingen zich door zijne Commissie te laten in handen geven, met welgevallen aan te nemen en als recht doeltreffend goed te keuren.

Men weet wat geschied is. Bij meerderheid van stemmen zijn de bijvoegingen en veranderingen der Commissie door den Kerkeraad en bloc aangenomen en alzoo tot wet verheven.

Wij, die er buiten staan, wier oogen niet verblind zijn door de schittering van den glans, waardoor de goederen en fondsen, kerkgebouwen en inkomsten der Nederduitsche Hervormde Gemeente van Amsterdam zoo bekoorlijk zijn[1)]; wij, die niets hebben uit te staan met het Beheer van al die kerkelijke bezittingen, wij kunnen niet nalaten uit te roepen: Maar zagen die Broeders niet in, dat zij tot iets zeer ongeoorloofds besloten, misbruik makende van hun ambt en hunne betrekking, en op datgene wat de geheele gemeente als gemeente toebehoort de hand willende leggen ten bate een er partij, gedekt door de vlag: De Drie Formulieren van Eenigheid? Men heeft, naar men verzekert, er den Kerkeraad op gewezen, dat het voor God noch menschen te verantwoorden is, terwijl men nog staat binnen het kerkelijk verband, bepalingen in een Reglement op te nemen, die schijnbaar het recht zouden geven, om, zoodra men dit verband verbreekt, de kerkelijke kas mede te nemen. Trouwens, zij die hier het rad draaiden, zullen toch ook wel niet blind geweest zijn voor hetgeen bijv. aan Ds H.V. Hogerzeil als toeleg zeer duidelijk was: Wanneer men uit het kerkelijk verband treedt, de kerkelijke goederen niet in den steek te moeten laten, maar met zich te kunnen voeren...

Maar genoeg. De vraag is nu: Waar is het kerkelijk conflict?

Al zijn Bestuur en Beheer in de Nederlandsche Hervormde Kerk gescheiden, toch kan er hier of daar moeilijkheid ontstaan tusschen een collegie van Bestuur en een collegie van Beheer.

Art. 21 van het Algem. Reglem. (voor het Bestuur) schrijft voor: ‘De Kerkeraden geven, wanneer zij verkeerdheden ontdekken in de administratie der kerkelijke goederen, daarvan kennis aan het Classikaal Bestuur.’ In verband hiermede wordt in Art. 16, 4°. van het Synod. Regl. voor de Kerkeraden tot het werk van den Algemeenen Kerkeraad in alle gemeenten gerekend: ‘het kennis geven aan het Classikaal Bestuur van ontdekte verkeerdheden in de administratie der kerkelijke goederen,’ naar Art. 21 van het Algemeen Reglement.

1) Of is 't hier misschien als somtijds in de kinderwereld, niet om de knikkers, maar om 't recht van 't spel?

Daar 12 leden van den Algemeenen Kerkeraad te Amsterdam in de Kerkelijke Commissie zitting hebben, en de Algemeene Kerkeraad er vrij wel gelijk staat met hetgeen elders het collegie van Notabelen is, kan er natuurlijk niets van belang in het Beheer plaats vinden, of het is den Algemeenen Kerkeraad bekend.

Art. 43 van het Algem. Reglem. (voor het Bestuur) rekent 6° tot den werkkring der Classikale Besturen, behalve het toezicht op de administratie der diakonie, het a c h t g e v e n op die der kerkelijke goederen (vgl. Art. 21).

Wat de Provinciale Kerkbesturen betreft, geeft Art. 51, 6° een wenk.

Geen wonder, dat het Classikaal Bestuur van Amsterdam kort na den 14^{n} December, waarop het Reglement voor de Kerkelijke Commissie te Amsterdam zulke diep ingrijpende veranderingen had ondergaan, iets van zich liet hooren. Op den 21^{n} dier maand zijn de leden van den Algemeenen Kerkeraad samengeroepen naar aanleiding van eene, zooals het convocatiebiljet als 1^{e} punt vermeldde, Missive van het Classikaal Bestuur, verzoekende inlichting omtrent het op 14 December l.l. genomen besluit in zake het Reglement voor de Commissie tot het Bestuur over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Gemeente. Vóórdat de Missive voorgelezen was, werd de vergadering door den Voorzitter gesloten. Het bleek, dat nog één lid aan het vereischte getal leden ontbrak. (Bijzonderheden hieromtrent worden medegedeeld in het Kort Verhaal van den kerkelijken strijd te Amsterdam in de eerste dagen van Januari 1886[1)]. Den 28^{n} December, de dag tot welken de vergadering verdaagd was, las de Voorzitter er de bedoelde Missive voor. Zij was van den 15^{n} December, aan den Algemeenen Kerkeraad gericht, en van den volgenden inhoud:

Wel Eerwaarde en Eerwaarde Broeders!

> Het Classicaal Bestuur van Amsterdam heeft kennis bekomen, dat er in Uwe Vergadering van den 14^{den} en van den 7^{den} dezer besluiten met betrekking tot het Bestuur

1) Brief aan het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland van eenige niet-geschorste Kerkeraadsleden. Met twee Bijlagen. Amst. J.H. Kruyt, 1886.

over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, genomen zijn, als waardoor de leden, die er vóór gestemd hebben, zich aan meer dan ééne verkeerdheid schuldig gemaakt zouden hebben.
De Algemeene Kerkeraad, bovengenoemd, is zeer zeker in de w i j z e v a n b e s t u u r dier eigendommen volstrekt onafhankelijk van eenig ander Kerkelijk Bestuur. Het Classicaal Bestuur heeft dan ook daaromtrent niets te zeggen. Maar de opmerking zal evenmin noodig zijn, dat de leden van Uwen Raad ten a l l e n tijde en in e l k e zaak zedelijk verantwoordelijk zijn voor de besluiten, die zij nemen, en mitsdien censurabel voor het bevoegde Kerkelijke Bestuur.
Aangezien nu aan de tucht des Classicalen Bestuurs zijn onderworpen alle leden van Uwen Raad, en het zijn plicht is, de bedoelde bezwaren te onderzoeken, zoo vraagt het bij deze van U:

1°. Afschrift van de genomen besluiten, zooals deze in Uwe notulen voorkomen.

2°. Een exemplaar van het Algemeen Reglement en Instructie van de Commissie tot het Bestuur over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, met een afschrift of afdruk der door die besluiten vastgestelde Wijzigingen en Bijvoegingen in dat Reglement.

3°. Opgaaf van de namen der afwezige, èn der v o o r èn der t e g e n gestemd hebbende leden, bij de beslissende eindstemming.

4°. Alle inlichtingen, die Gij zelve noodig acht.

Te zenden vóór den 1sten Januari 1886 aan het adres van den laatst ondergeteekenden (Prinsengracht 688, alhier).
Vóór het verstrijken van den aangeduiden termijn geen bevredigend antwoord ontvangen hebbende, zal het Classicaal Bestuur zich genoodzaakt zien, zonder U met de behandeling dezer zaak voort te gaan.
U van ganscher harte enz. enz.

De zaak, in deze Missive behandeld, werd volgens besluit der vergadering in handen eener commissie gesteld, waarbij men

bepaalde, dat binnen den kortst mogelijken tijd het antwoord des Kerkeraads in handen des Classikalen Bestuurs zou gesteld worden (zie den brief des Kerkeraads t.a. pl. bl. 5, 6). Daarop hebben Maandag, 4 Januari dezes jaars, tachtig leden van den Algemeenen Kerkeraad het navolgende schrijven ontvangen:

Waarde Broeder!

Het Classicaal Bestuur van Amsterdam voelde zich, tot zijn diep leedwezen, verplicht, tot het nemen van een pijnlijken maatregel.
Bij het voorloopig onderzoek toch van een geruchtmakend bezwaar van ergerlijken aard, dat te zijner kennis kwam, werd dit zóó gegrond bevonden, dat het Bestuur voornoemd daartoe overgaan m o e s t, te meer omdat op zijn verzoek om inlichtingen, dd. 15 December 1885 aan den Algemeenen Kerkeraad gericht, niet bevredigend geantwoord werd in zijne Missive van den 29sten daaraanvolgende.
Immers werd, door de genomen besluiten tot overweging en tot goedkeuring van de U voorgedragen Wijzigingen en Bijvoegingen in het Algemeen Reglement en Instructie voor de Commissie tot het Bestuur over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, gehandeld tegen schier elke bepaling van Art. 3, al. 2, Reglement voor Kerkelijk Opzicht en Tucht, ter zake waarvan gij aan de kerkelijke tucht onderworpen zijt.

Het Classicaal Bestuur, bovengenoemd, oordeelde die besluiten zóó ergerlijk, dat het zich genoodzaakt voelde a l l e n, die voor de eindbeslissing gestemd hebben, hetzij Predikanten, hetzij Ouderlingen, hetzij Diakenen, volgens Art. 48 van het laatst aangehaalde Reglement, in de waarneming van de kerkelijke bedieningen en ambten, die zij bekleeden, een iegelijk in de zijne, zonder eenige uitzondering, v o o r l o o p i g t e s c h o r s e n.
Aangezien gij nu, Br. N.N., tot dezulken behoort, wordt U bij deze officiëel kennis gegeven van die uitgesproken schorsing, en dat wel als a a n v a n g e n d e d e n 4^{den} J a n u a r i 1 8 8 6, d e s m o r g e n s t e n 1 2 u r e;

terwijl U op gelijke wijze medegedeeld wordt, dat hetzelfde Bestuur die Besluiten alreede vernietigd heeft.
Mocht het zijn, dat gij het verkeerde van Uwe handeling in dezen inziet, dan verwacht dat Bestuur, vóór den 18^{den} van deze zelfde maand, het schriftelijk bericht van U, dat gij de vernietiging van die besluiten eerbiedigt.

Zoo niet, dan zal het Bestuur U, op nader te bepalen plaats en uur, volgens Art. 8 van het meer genoemde Reglement moeten h o o r e n .
Gij zult gaarne de verzekering aannemen, dat het Bestuur niets liever wenscht, dan de ergernis zoo spoedig en zoo zacht mogelijk weg te nemen in het geestelijk belang van uwe Gemeente en van gansch onze Kerk, terwijl het U en zichzelven Gode en den Woorde Zijner genade beveelt, Die machtig is op te bouwen....

Het in deze Missive genoemde Art. 3, al. 2, van het Reglement voor Kerkelijk Opzicht en Tucht luidt aldus: Aan de kerkelijke tucht zijn onderworpen alle lidmaten en inzonderheid Leeraren, Ouderlingen, Diakenen en andere leden van Kerkelijke Besturen, ter zake van openbaren strijd met den geest en de beginselen van de belijdenis der Hervormde Kerk (Art. 27 van het Reglement op het Examen), van verstoring van orde en rust, en van verzuim of vergrijp in de uitoefening van kerkelijke betrekkingen.

Het in die Missive genoemde Art. 48, al. 1, luidt aldus: Indien een geruchtmakend bezwaar van ergerlijken aard, dat ter kennis van het Classikaal Bestuur gekomen is, gegrond wordt bevonden, kan het Bestuur reeds bij zijn voorloopig onderzoek eene provisioneele schorsing van den bezwaarde uitspreken, zonder dat hiervan hooger beroep wordt toegelaten [vgl. Artt. 4 en 37].

Mocht bij iemand nog eenige onzekerheid bestaan met betrekking tot de bedoeling des Classikalen Bestuurs in zake de provisioneele schorsing der 80 Kerkeraadsleden, ten overvloede heeft de Scriba van het Classikaal Bestuur het volgende gepubliceerd: ‘De Scriba van het Classikaal Bestuur alhier maakt tot wederlegging van allerlei onjuistheden op vriendelijk verzoek de opmerking, dat de geruchtmakende provisioneele schorsing o m g e e n e a n d e r e r e d e n uitgesproken werd, dan om de

door den Algemeenen Kerkeraad genomen besluiten in zake het Bestuur van de Kerkelijke Goederen, Fondsen en andere Eigendommen der Gemeente.'

Het zou ons hier zeker verre voeren, zoo wij thans stilstonden bij al hetgeen op de provisioneele schorsing van de 5 Predikanten, 42 Ouderlingen en 33 Diakenen is gevolgd; op hetgeen van weêrszijden is geschreven, bekend gemaakt, ontkend, tot toelichting in het midden is gebracht; op al hetgeen behalve met de pen of met den mond ook gedaan is van meer handtastelijken aard, met zaag en beitel, aan en in de Nieuwe Kerk op den Dam, tot oplossing van de quaestie, wie zou blijken feitelijk in het bezit van genoemde kerk te zijn; hoe het Dr Rutgers met Dr Kuyper en in hen hunne partij gelukt is, zich in het bezit van dat kerkgebouw met toebehooren te stellen en te handhaven. Voerde dit alles ons ook zeer verre, wij zouden er ruimte voor zoeken en trachten te vinden, indien het voor ons tegenwoordig doel werkelijk noodig was. Dit is echter 't geval niet. Daarom, dewijl het ons thans te verre zou voeren, onthouden wij ons. Wat wij bedoelden was in de eerste plaats duidelijk te antwoorden op de vraag: Tusschen wie en waardoor is eigenlijk dat conflict ontstaan? Vraagt men verder, wij zouden meenen, dat wij den verderen loop der zaak moeten afwachten, voordat wij een volkomen juist en billijk oordeel kunnen vellen. Duidelijker is ons, wat de voorloopig geschorsten hebben gedaan, d a n wat zij van de hoogere Kerkbesturen daarvoor verdienen te ontvangen. Daar wij echter die hoogere Kerkbesturen niet zijn, en de voorloopig geschorsten wel het noodige tot hunne rechtvaardiging zullen zeggen, indien zij het kunnen aanvoeren, laten wij het aan die Kerkbesturen over. Dit ééne moet hier noodza kelijk worden bijgevoegd, dat onder die 80 Kerkeraadsleden slechts zeer weinigen van de voorloopige schorsing hebben kunnen ontheven worden. Aan meer dan zeventig is den 26sten Januari door het Provinciaal Kerkbestuur gemeld: 'Aangezien van u geen bericht is ingekomen, waarbij gij verklaart, het besluit tot vernietiging van de wijzigingen en bijvoegingen etc., in opgemelde missive vervat, te eerbiedigen, wordt u bij deze van het besluit van het Provinciale Kerkbestuur kennis gegeven', al de bescheiden, betrekking hebbende op de voorloopige schorsing... op te zenden aan de Algemeene Synode der Nederlandsche

Hervormde Kerk, welke in dezen zal hebben te doen wat des Provincialen Kerkbestuurs is.

Zoo zal dan het recht zijn loop moeten hebben.

De vorige week stond ik in onze Utrechtsche Senaatskamer voor het portret van Gisbertus Voetius, den vooral ook door onze ‘Gereformeerden’ zoo hoog vereerden Auteur van de Politica Ecclesiastica. O hoogvereerde Voetius, dacht ik, wat zou wel uw oordeel geweest zijn over dergelijke handelingen, als thans tot dat Amsterdamsche kerkelijk conflict geleid hebben? Zijn zij volgens u conform de door u gehuldigde en verdedigde beginselen van Gereformeerd Kerkrecht? Is het in die Commissie en in dien Kerkeraad i n a l l e s echt en recht Voetiaansch toegegaan? 't Was mij, alsof op het gelaat van Voetius een trek kwam, die aan alles eerder denken deed, dan aan ‘betuiging van sympathie’....

10 Februari 1886.

J.I. DOEDES.

Leopold von Ranke op zijn negentigsten verjaardag.[1)]

Zestig of ten hoogste zeventig jaren, zegt de bijbelsche dichter, is de duur des menschelijken levens; en dat deze uitspraak nog altijd juist is, heeft elk gevoelig vriendenhart maar al te vaak ondervonden. Hoe weinigen van hen die ons dierbaar zijn bereiken de uiterste grens, en, wat veel treuriger is om aan te zien, hoe weinigen overschrijden haar met behoud der lichaams- en zielskrachten, zonder welke het leven dien naam nauwelijks verdient te dragen.

Welk een schitterende uitzondering op den regel is dan de man, die den 21en December ll. voor de negentigste maal zijn geboortedag vierde, gezond van lichaam, gezond van geest, in het onverminderde bezit van zijn werkkracht en nog altijd vol lust om te werken, dewijl zijn belangstelling in de wereldsche zaken in het minst niet verflauwd is. Dat het Leopold von Ranke is, van wien ik spreek, weet ieder man, iedere vrouw van beschaving. Geheel Europa kent hem als een der voortreffelijksten en der meest bevoorrechten tevens onder de stervelingen.

Van heinde en ver zijn den grooten man op zijn feestdag gelukwenschen en eerbewijzen toegestroomd. Ook wij Nederlanders zijn niet achtergebleven; de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de Senaat der Leidsche Universiteit, het Historisch Genootschap te Utrecht hebben hem in sierlijke adressen in de Latijnsche of in de Hollandsche taal hun hulde

1) Leopold von Ranke an seinem neunzigsten Geburtstage 21 December 1885. Ansprachen und Zuschriften gesammelt von Theodor Toeche. Als Manuskript gedruckt. Berlin 1886.

geboden, en dank gezegd voor al wat hij ten behoeve der wetenschap in zijn lange leven gedaan heeft en nog blijft doen. Dat onze hulde niet ongevallig is geweest, al heeft de wijze en bescheiden man ze slechts aangenomen voor zoover hij zelf oordeelt ze verdiend te hebben, is dezer dagen gebleken, nu Dr. Th. Toeche, met zijn medeweten en goedvinden, een kort verslag van de plechtigheden heeft opgesteld, tot een blijvende herinnering eraan voor hen, die door hun tegenwoordigheid of door hun adressen aan het feest hebben deelgenomen. De Leidsche Senaat behoort tot de uitverkorenen, wier brieven bij uittreksel worden meegedeeld, en die met de toezending van een exemplaar van het even keurige als merkwaardige boekje vereerd zijn geworden. Dat ik het terstond ter hand nam toen ik het te zien kreeg, behoef ik niet te zeggen. De lezing verschafte mij een waar genot, waarin ik gaarne meer anderen wil laten deelen, die, niet zoo gelukkig als ik, het boekje, dat als ik het wel heb slechts in beperkten kring werd verspreid, in zijn oorspronkelijken vorm niet binnen hun bereik zullen hebben. Hun ten gevalle wensch ik hier het voornaamste van den inhoud mee te deelen en kortelijk te bespreken.

Wat mij onder de verzamelde toespraken en adressen het meest trof was de rede, waarmee de negentigjarige erop geantwoord heeft. Het is dan ook deze vooral, die ik in ruimer kring bekend wensch te maken. Wat de huldebrengers al zoo gezegd hebben, kan een ieder, die meer jubilé's heeft bijgewoond, vrij wel gissen Op het punt van complimenten en felicitatiën oorspronkelijk en eigenaardig te zijn is aan niet velen gegeven, en van de weinigen, die ermee begaafd zijn, waren er, naar het mij voorkomt, maar zeer enkelen onder hen die Ranke begroetten. Ik zal dan ook van niemand in het bijzonder gewagen dan van Theodor Mommsen, een man in zijn soort even uitmuntend als Ranke, maar, zoo ik mijn meening ronduit zeggen mag, in een heel wat mindere soort. Mommsen mist de onpartijdigheid - objectiviteit noemt men meestal wat ik met dit woord bedoel - die Ranke in zoo hooge mate bezit. Voor Mommsen is de geschiedenis inderdaad een gericht[1], en hij is een streng rechter,

1) Daarentegen schreef Ranke in de voorrede van het eerste boek, dat hij, nog als Oberlehrer am Gymnasium te Frankfort, in 1824 uitgaf: Man hat die Historie das Amt. die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beygemessen: so hoher Aemter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: es will blosz sagen, wie es eigentlich gewesen. Aan dien regel heeft hij zich in al zijn volgende geschriften gehouden.

die voor geen scherpe kastijding terugdeinst; hij zwaait den geesel in zijn geschiedkundige werken en laat hem zonder erbarmen neerkomen op de schouders van hen die hij schuldig keurt. In zijn mond beteekent daarom de volgende lofspraak nog wat meer dan zij in dien van welken Duitschen vakgenoot ook te beduiden zou hebben. ‘Gij bezit een zeldzaam talent’, zoo sprak hij Ranke toe, ‘om aan elken mensch zijn beste zijde te vinden en in hem aan te wijzen wat, zoo ver het strekt, hem beminnelijk maakt.... Gelijk men het in een portretschilder roemt, dat hij de menschen afbeeldt zooals zij zijn, en hun toch een innemend voorkomen weet te geven, zoo slaagt Gij erin de menschen beminnelijk voor te stellen, misschien niet altijd gelijk zij geweest zijn, maar toch gelijk zij hebben kunnen wezen[1)]. U hierin na te volgen is wellicht nog moeilijker dan U na te volgen in andere opzichten. Ongetwijfeld overtreft Gij er ons allen in.’

Waarlijk, ook Mommsen heeft als portretschilder verdienste. Althans de trek, dien hij hier in Ranke's wezen doet opmerken, is geestig en juist naar het leven geteekend.

Nadat Mommsen en zoo veel anderen, voor en na hem, gesproken hadden, nam de jubilaris zelf het woord. Hij had staande, met de handen rustende op de leuning van den stoel, waarachter hij zich geplaatst had, al die aanspraken met blijkbaar welbehagen en erkentelijkheid aangehoord. Nu zette hij zich in den leunstoel en begon aldus:

Als de Heeren het mij toestaan ga ik zitten en houd een klein college.

Wilde ik op de bijzonderheden der aanspraken ingaan, die met zooveel goedheid tot mij gericht, ik mag wel zeggen die aan mij verkwist zijn, zoo zou ik veel te gedenken hebben, wat mij daarbij in de herinnering is gekomen. Maar niet uit bijzondere voorvallen stelt zich een leven samen. Niet de school kweekt een mensch op, maar het leven. De mensch is als een

1) In het Duitsch staat: ‘wie sie hätten sein können.’ Ik geloof dat mijn vertaling de bedoeling van Mommsen juister uitdrukt.

boom, die zijn kracht niet zoo zeer uit den bodem trekt, als aan licht en lucht, aan weer en wind, aan den storm zelfs ontleent.

Het jaar van mijn geboorte heeft dit merkwaardige, dat het in een tijd valt, waarin de groote kwestiën, die de wereld beroerden, een nieuwe periode intraden. De revolutionaire machten, die zich in het naburige groote rijk verheven en er de heerschappij veroverd hadden, stormden op alle andere staten los en poogden ze binnen haar kring te trekken. Tegen haar vormde zich nu eene andere vereeniging van krachten, die daar, in haar oorsprong, het revolutionaire geweld te vernietigen zocht. De eene toeleg mislukte zoowel als de andere. Het bleek veeleer, dat noch de eene noch de andere richting vooralsnog de overwinning behalen kon. Men maakte dus elkander, over en weer, concessies, zoodat een wapenstilstand plaats greep. Dit geschiedde door den vrede van Basel en de tractaten die er op volgden. De gebeurtenissen zijn aan een ieder bekend. Ik heb er vroeger over gehandeld[1)] en wil in geen herhaling komen. De contracteerende mogendheden hielden zich over en weer binnen haar stellingen, maar met diepgewortelde vijandschap. Dat Duitschland bij machte zou zijn om de revolutionaire krachten te overweldigen, liet zich geenszins verwachten; daartoe waren de toenmalige toestanden des rijks niet berekend: de noodzakelijkheid eener doortastende hervorming werd algemeen gevoeld, en revolutionaire neigingen mengden zich van den aanvang af hieronder. Aan den anderen kant was de volstrekt vijandige houding, die de revolutie tegen het bestaande staatswezen al terstond had aangenomen, in haar gansche vinnigheid niet wel vol te houden: voor de regeering van Frankrijk zelf vloeiden er onophoudelijk nieuwe gevaren uit voort. Voor beide partijen waren dus de gesloten tractaten onvermijdelijk van noode. Ik spreek nu niet van Engeland, dat zijn eigen politiek volgde en nog steeds blijft volgen, slechts van Frankrijk en Duitschland. Deze twee natiën zijn het - ik houd mij juist tegenwoordig bezig met na te gaan, hoe zij oorspronkelijk één geheel hebben gevormd en vervolgens uit een zijn gevallen - op wier weerkeerigen invloed, van de eene op de andere, de wereldgeschiedenis voornamelijk berust. Tus-

1) De spreker doelt op zijn ‘Hardenberg und die Geschichte des preuszischen Staates von 1793-1813.’

schen haar was aan het einde der achttiende eeuw een verschil ontstaan, zoo diep als er nog nooit een had plaats gegrepen; het betrof alle betrekkingen van het innerlijke en uitwendige leven. Zij hadden elkander op het hevigst aangetast, en al hadden zij thans een bestand getroffen, het was in het zekere vooruitzicht op een nieuwen worstelstrijd.

Ik mag hier wellicht herinneren aan hetgeen ik reeds eens heb aangetoond[1)], dat deze staat van zaken voor Duitschland de gezegendste uitwerking heeft gehad. Opgewekt door de algemeene beweging en toch door geen dadelijk krijgsrumoer gestoord, verhief zich vooral in de Noordduitsche cultuurstaten de Letterkunde tot een vroeger ongekende hoogte, die aan alle volgende tijden ten voorbeeld strekt. Ik voeg er bij, dat de geest van het Humanisme, die zich gedurende de laatstverloopen eeuw gestadig had verheven, tot een macht was geworden, welke zich niet meer heeft laten vernietigen of zelfs maar bedwingen. Deze twee lichtende sterren, in haar onderling verband, vormden als het ware de constellatie, waaronder een nieuw geslacht geboren werd. Aanvankelijk viel zij nog niemand in het oog, maar zij beheerschte daarom niet minder den ganschen gezichtskring der natie; zij heeft de dagen van geweld en nood overleefd en machtig meegewerkt om de onafhankelijkheid te heroveren. Onder haar invloed doorleefden de beide Prinsen, die voor den troon van Pruisen waren voorbestemd, nevens hun om zijn vastberadenheid en kalmte onvergetelijken vader, de dagen van smart en vreugde, de neerlaag van Jena en den tijd van voorbereiding tot de wederverrijzenis. Ik herinner slechts met een enkel woord aan die onvergetelijke wereldgebeurtenissen.

Na Jena en Auerstädt schenen de revolutionaire krachten, door een genialen krijgsman aangevoerd, voor goed in Europa de overhand gewonnen te hebben. De toekomst scheen haar verzekerd. Toch gaf Duitschland de hoop niet op. De voorbereiding tot nieuwe krachtsinspanning behoorde tot de taak der natie.

Hoe machtig dit op alle individuën, ook op de jeugdige, nog in hun leerjaren verkeerende, werkte, daarvan mag ik wel, om ook het biographische niet uit het oog te verliezen, een voorbeeld uit mijn eigen jeugd aanhalen. De scholen, die zich nauwgezet tot het onderwijs bepaalden, bleven toch van de

1) In het op de vorige bladzijde aangehaalde werk.

algemeene beweging der wereld buiten haar niet onberoerd. Ik roep in mijn verbeelding twee tijdstippen inzonderheid terug, die ik in dezen bescheiden vriendenkring wel mag vermelden. Ik bevond mij in de kloosterschool van Donndorff, een school slechts voor jonge knapen bestemd en waarin het onderricht tot hetgeen aan dien leeftijd past zorgvuldig beperkt bleef, maar waarin toch ook de nieuwstijdingen binnendrongen. Ik herinner mij, hoe wij er de bulletins van Napoleon uit Spanje lazen en op onze leien nagriffelden. Uit die dagen is mij het woord van Insurgenten bijgebleven, dat ik toen voor het eerst hoorde.

Hoe gansch anders eenige jaren later, toen ik in Schulpforta in de klassieken leefde en streefde, en de oude dichters, met name de tragici, bestudeerde en vertaalde, en zooveel ik vermocht mij eigen maakte. Ik kan Schulpforta niet erkentelijk genoeg zijn, dat zij mij voor die studiën gelegenheid gaf en lust inboezemde. Nu dan, terwijl wij ons hiermee bezig hielden, keerde zich de wereld daarbuiten om. Ik was juist aan het lezen van Tacitus' Leven van Agricola, toen de tijdingen aankwamen van de catastrofe in Rusland. Op de zege-bulletins volgden berichten van gansch anderen inhoud, die den geest in vlam zetten der natiën, die wel neergedrukt maar niet onderdrukt, niet gebroken waren. Ik las juist de redevoering van Boadicea en haar beroep op den natuurstaat en de aloude vrijheid der volkeren, en ik kan den indruk niet beschrijven, dien zij op mij maakte. Gelijk onder Napoleon het Romeinsche rijk herboren scheen, zoo erkende ik, in hetgeen thans tegen hem gepredikt werd, den weerklank der rede van de Britsche Koningin van weleer. Alles kwam overal, en met hetzelfde recht, in opstand. Ja, als wij daaraan denken, aan het reusachtige van den strijd tegen den geweldenaar, die de idee der Romeinsche wereldheerschappij in zich droeg, dan begrijpen wij, hoe de gemoederen zich toen boven den gewonen sleur verhieven tot hoogere beschouwingen, en de beteekenis van den worstelstrijd, die aanving, begonnen te beseffen. Daar, binnen de kloostermuren, te midden der klassieke studiën, ontwaakte dus de idee der hedendaagsche wereld in mijn hoofd. Natuurlijk was ik de eenige niet, wien het zoo ging. Want dit is juist het eigenaardige, dat het algemeene streven van den tijd een oneindigen invloed op alle medelevenden uitoefent, en dit niet slechts door persoonlijke aanraking,

maar door den gang van zaken in het algemeen, door den stroom der tegenstrijdige elementen van het uitwendige en inwendige leven, die nu met elkander in botsing, dan weer naar vereeniging en samenwerking strevende, de levenskracht ontwikkelen en haar richting bepalen.

Als mij op dezen dag van zooveel zijden eer wordt bewezen, meer dan ik verdien, dan heb ik wat hiervan verdiend is toch ook aan de samenleving met mijn tijdgenooten te danken. Een beter voorbeeld om na te volgen kon ons wel niemand geven dan ons de Koning van Pruisen met zijn beide zonen, binnen de toen nog enge grenzen van zijn rijk, gegeven heeft. Op de schoolbanken en in onze studiën zelfs leefden dezelfde denkbeelden, die de wereld bezielden en er elkander bestreden. Geen wetenschap, waarin zich in die dagen niet naast het oude overgeleverde het nieuwe verheven heeft.

Het is deze beweging, die, in overeenstemming of in strijd met de krachten, die met elkander om de heerschappij in de wereld kampen, sedert 1813 voortgeduurd en de volken in gedurige gisting gehouden heeft. Wat hebben wij in Frankrijk zien gebeuren? Napoleon verdween, maar de revolutie-geest leefde voort; de eerste restauratie werd omvergeworpen; een nieuwe revolutie greep plaats, doch kon zich evenmin staande houden; een republiek verving haar; een nieuwe Napoleon trad op. - Het kon niet anders of de restauratie moest de studie der geschiedenis tot nieuwen bloei bevorderen. Want het was het natuurlijk gevolg, van het verzet tegen de revolutie, dat de instellingen van het verledene, die door haar bedreigd schenen, een onderwerp van studie werden. Van de werken van dien aard in Frankrijk wil ik slechts die van Augustin Thierry vermelden. Ik erken gaarne, dat, toen het eerste van deze verscheen, het door zijn vorm mijn bewondering wekte. Ik zei: zoo iets zijn wij, Duitschers, niet in staat te leveren[1)].

De Duitsche onderzoekingen wendden zich bij voorkeur tot den

1) Thierry's Conquête d'Angleterre verscheen in 1825, een jaar na de uitgaaf van Ranke's eerste boek. De invloed van dat uitnemende voorbeeld op zijn zorg voor vorm en stijl, waarvan hij hier gewaagt, blijkt reeds ten duidelijkste in zijn eerstvolgende geschriften. - Op zijn beurt erkent de Fransche auteur (Dix ans d'Etudes Historiques, préface) met erkentelijkheid, wat hij aan W. Scott verschuldigd is, wiens Ivanhoe in 1819 het licht zag. - De Quentin Durward dagteekent van 1823.

roemrijken Keizerstijd; met de rechten en rechtstoestanden van dat tijdvak hielden zij zich bezig. Engeland bracht iets nieuws, iets eigenaardigs voort: den historischen roman, die door het talent van Walter Scott de letterkundige wereld beheerschte. Wat men gewenscht had, de verleden eeuwen in haar volle leven afgebeeld te zien, scheen hierin verwezenlijkt. Ik had in die dagen juist mijn studiën over de Romaansche en Germaansche volken aangevangen. Ik bestudeerde de Mémoires de Comines - die, in het voorbijgaan gezegd, een machtigen indruk op mij maakten - en in de kleinere geschriften, die er zich om groepeeren, vond ik betrouwbare berichten die hen aanvulden. Daar verscheen Scott's Quentin Durward. Mijn God, riep ik wrevelig uit, dat hebben mij Comines en de zijnen toch anders verhaald. Ik voelde mij door de miskenning der oude vorsten, dien zoo geheel andere drijfveeren, dan hen werkelijk bewogen hadden, werden toegedicht, als persoonlijk beleedigd. Ik vatte een afkeer op van den historischen roman, althans van zulk een mishandeling der geschiedenis, en kwam tot de overtuiging, dat werken van historischen aard alles behooren te vermijden, wat van de betrouwbare overlevering afwijkt. Ik ontveins niet, dat deze overleggingen mij in de kritische methode hebben bevestigd, die sedert als een kenmerk mijner geschriften beschouwd is geworden; ik bedoel het vasthouden aan hetgeen met zooveel woorden beschreven staat en aan hetgeen zich daaruit met voldoende zekerheid laat afleiden. Want niemand zal beweren, dat het alles beschreven moet staan wat wij in de geschiedenis opnemen. Veel is nu eens niet te boek gesteld geworden; en inzonderheid in de Duitsche geschiedenis blijkt het, hoe weinig ver wij komen met datgene alleen, wat ons de oude schrijvers uitdrukkelijk berichten. Evenwel, in de hoofdzaak vast te houden aan wat zij overleveren, is steeds voor mij een onschendbare wet gebleven.

Ook in andere wetenschappen heeft een soortgelijke ontwikkeling plaats gehad, en, voor zoover ik oordeelen kan, insgelijks door de samenwerking der gebeurtenissen van buiten met de eigen vorderingen der wetenschap. Een treffend voorbeeld hiervan levert de strijd tusschen den Code Napoleon en de historische methode. - Ook van de Theologie zou veel te zeggen vallen, waarin het Pausdom weer aan het woord kwam. Hem was zoowel het gezag van Napoleon als de opstand der volken tegen

diens overheersching te stade gekomen; naar beide zijden heen was zijn macht uitgebreid. Ook zijn oude aanspraken verlevendigden zich; en zoo werd het voor de Evangelische Theologie een te duurder plicht, vast te houden aan de overleveringen der eerste eeuwen in nauwe aansluiting aan de Heilige Schrift, en deze ten grondslag van haar studiën te leggen. Op elk gebied heeft de natie in onophoudelijken strijd voortgearbeid, en toch de hoogere eendracht bewaard. - Van andere vakken van wetenschap zal ik zwijgen; alleen van de krijgskunde gewaag ik nog. In deze keerde de Pruisische staat tot het eenig juiste beginsel terug, den algemeenen dienstplicht. Al de wezenlijke bestanddeelen van den ouden staat bleven daarbij behouden, maar werden door populaire instellingen aangevuld en bekrachtigd. Het is dan ook dit beginsel, der volkswapening, geweest, dat ons in den laatsten grooten strijd de overwinning heeft bezorgd.

Zoo groeide dit alles te zamen op, evenwel niet zonder aanmerkelijke storingen, nu eens in deze, dan weer in gene richting; maar uit de inwerking van beide tegenstrijdige machten op elkaar ontstond voor alle deelen van het geestelijke leven een gemeenschappelijke strooming, waarin zij zich voortbewogen. Ja, maar daar leefde toch ook nog altijd de oude hydra, als ik haar zoo noemen mag, voort, de oude trek naar den revolutiekrijg, en nog eens waagde zij een aanval. Tegen den Pruisischen staat, die bestemd was een groot rijk te worden, keerde zij zich in de eerste plaats, en de Pruisische staat nam haar uitdaging aan. Hoewel juist met de hervorming van het Duitsche rijk bezig, heeft hij niettemin met zijn verbondenen het revolutionaire Caesarisme geslagen en ten val gebracht. - Ik zou hier kunnen schreien. Voorwaar, het is een grootsche daad der Voorzienigheid, waarvan wij allen getuigen zijn geweest. Het kleine Brandenburg tegen het groote Frankrijk! Naar menschelijke berekening was de oorzaak van den uitslag deze: de Franschen waren met het verwezenlijken der revolutionaire idee tot een militairen staat niet klaar gekomen, terwijl wij daarentegen de verbintenis der veelzijds hervormde Monarchie met de Heermacht der Natie gelukkig volbracht hadden. Moge tusschen beide volken voortaan wedijver, niet langer vijandschap heerschen!

Aan deze wereldhistorische gebeurtenissen hebben wij het te danken, dat de Wetenschap in Duitschland tot een universeele beteekenis is opgewassen en een onweerstaanbare macht, zoo ik mij

niet bedrieg, geworden is, zoodat wij de toekomst getroost mogen tegengaan. In de gebeurtenissen, die wij hebben beleefd, erkennen wij bovenal de neerlaag der revolutionaire krachten, die de regelmatige ontwikkeling der wereldgeschiedenis onmogelijk gemaakt zouden hebben. Hadden zij de overhand genomen, er ware van geen geleidelijke bevestiging der historische machten, en evenmin van een onpartijdige beschouwing van deze, sprake geweest. Een wereldgeschiedenis in objectieven zin had niet kunnen geschreven worden. Ik voor mij - als het mij vergund is hier met bescheidenheid van mij zelf te spreken - zou er niet aan gedacht hebben een wereldgeschiedenis te schrijven, indien niet voor mij, in het algemeen, het probleem der twee groote krachten, die de wereld bewegen, na langen strijd en velerlei kanswisseling eindelijk ware uitgewezen, zoodat een onpartijdig terugzien op de voorafgegane eeuwen mogelijk werd.

Ik eindig en voeg hier nog slechts bij, dat voor mij, indien het mij beschoren is nog een paar jaren te leven, niets gewenschter kan zijn dan aan mijn Wereldgeschiedenis voort te arbeiden en aan hetgeen ik verder nog in mij draag. Ik dank de Heeren van ganscher harte voor de mij bewezen goedheid en beveel mij verder in hun vriendschap en welwillendheid aan hier in dit leven - en hiernamaals, waar wij elkander wedər ontmoeten.

Tot dusverre Ranke. - Moest ik in den aanhef getuigen, dat in de aanspraken, tot hem gericht, weinig nieuws of ongewoons voorkwam, ik behoef thans wel niet op te merken, dat daarentegen zijn antwoord zeer wezenlijk verschilt van hetgeen men bij dergelijke gelegenheden gewoon is uit den mond des jubilaris te hooren. Ter nauwernood iets wat hem persoonlijk betreft, en voor dit weinige van biografischen aard vraagt hij nog haast verschooning. Volstrekt niets over hen, wier hulde hij beantwoordt, of over zijn verhouding tot hen; een zinspeling slechts, eershalve, op zijn vorstelijke vereerders. Overigens een waardeering van den tijd, dien hij beleefd heeft, een aanwijzing van de drijfveeren, die, met elkander in strijd, dien tijd hebben bewogen, en heengeleid naar het standpunt, waarop de schrijver der Wereldgeschiedenis zich geplaatst vindt, en van waar hij het verledene beschouwt. Was zulk een geschiedkundig betoog,

mag men vragen - een klein college noemt de professor het zelf - op dien dag, in dien kring, gepast? Misschien zou het antwoord ontkennend moeten luiden, indien het een ander dan Ranke was, wien de vraag betrof. Er behoort voorwaar een groot en erkend gezag toe om bij zulk een plechtigheid, omgeven van de uitstekendsten onder zijn vakgenooten, zijn gehoor te onthalen op een ontvouwing der beteekenis van zijn en hun tijd, zonder den schijn te beloopen van eigenwijsheid en lust om zich zelf te hooren. Er behoort tevens een geheel eenige objectiviteit toe, om zijn eigen leven en werken dus te beschouwen als het product van de ontzaglijke krachten, die terzelfder tijd millioenen anderen insgelijks ontwikkelden en in dezelfde richting voortdreven. Er behoort eindelijk een bijzondere zelfverloochening toe om op een dag, die aan de herdenking van zijn eigen lotgevallen gewijd is, slechts te gewagen van de lotgevallen der Europeesche menschheid, waarin hij zijn bescheiden deel heeft meegeleefd. Dat Ranke deze eigenschappen bezit, die hem dan ook volkomen veroorloven te spreken gelijk hij gesproken heeft, bewijst ten overvloede de natuurlijkheid, de edele eenvoudigheid, waarmee hij zich van de gekozen taak heeft gekweten. Wij herkennen de improvisatie, aan het hortende in de overgangen, aan het vage in de uitdrukking. Blijkbaar heeft de spreker slechts onder woorden gebracht wat er op het oogenblik in zijn gemoed omging, wat hij dacht en gevoelde. De wereldgeschiedenis, die hij bezig is te beschouwen en te beschrijven, vervult zijn verbeelding en zijn gemoed, en dringt al wat hem in het bijzonder aangaat naar den achtergrond. Aan den vroegen ochtend moge hij, te midden zijner kinderen en kleinkinderen, anders gevoeld en anders gesproken hebben, later op den dag in den kring der hooggeplaatsten en hooggeleerden, die hem kwamen begroeten, gevoelde hij zich slechts geschiedkundige en bepaaldelijk den schrijver der Wereldgeschiedenis. Hij wil het zich zelf duidelijk maken en aan anderen uitleggen, hoe het komt, dat hij is wie hij is; hoe het komt, dat hij de geschiedenis der menschheid in haar eeuwen lange loopbaan voor zich ziet niet anders dan hij ze ziet.

Juist hierom, is voor ons, die zeker in Ranke ook den mensch hoogachten en liefhebben, maar toch bovenal den geschiedschrijver eeren, deze toespraak, of liever deze zelfbetrachting,

van zoo bijzondere waarde. Hij zelf heeft er ons op gewezen, reeds in zijn eerste boek, voor meer dan zestig jaren in het licht gegeven, dat bij een geschiedkundig werk alles afhangt van de inzichten des schrijvers: het inzicht bepaalt het doel, en het doel op zijn beurt den vorm van het geschrift. Welnu, al heeft hij ons in elk zijner talrijke meesterwerken zijn inzichten, telkens voor zoover noodig, ontvouwd: nergens heeft hij ze ons zoo in het groot, zoo in het algemeen geschetst als in deze feestrede. Inzonderheid op het doel, dat hij met zijn Wereldgeschiedenis voorheeft, en op den vorm, waarin hij haar dienovereenkomstig stelt, werpt deze verklaring zijner denkbeelden een helder licht.

Hij belijdt het ons hier: het plan om een wereldgeschiedenis te schrijven, dat hij zeker sedert lang opgevat en gevormd had en steeds met liefde was blijven koesteren, heeft hij eerst ten uitvoer durven leggen, nadat de gebeurtenissen van 1870 den reuzenstrijd hadden beslist, dien sedert hij ter wereld kwam de twee beginsels van regelmatige ontwikkeling en geweldige omwenteling elkander leverden. In het Fransche Caesarisme acht hij thans het revolutionaire element voor goed, of ten minste voor onbepaalden tijd, overwonnen, en in het bijzonder voor Duitschland onschadelijk gemaakt. De wereldgeschiedenis, die wezenlijk de geschiedenis is der nooit volbrachte, altoos durende ontwikkeling, schijnt hem thans beveiligd tegen de doodsgevaren, die haar nog onlangs van den kant der revolutie bedreigden. Een rustpunt is bereikt, van waaruit gezien het blijken zal, dat al de paden, die de menschheid tot nog toe bewandeld heeft, ten slotte op dit ééne punt samenloopen. Zoo is dan eindelijk de eenheid ontdekt, waaruit zich de afzonderlijke deelen gereedelijk laten verklaren. Gelijk een verhaal noodzakelijk onvolledig en onbevredigend zal wezen, zoolang er de ontknooping aan ontbreekt, zoo zou onvermijdelijk elke wereldgeschiedenis gebrekkig en onverstaanbaar zijn gebleven, die geschreven ware voordat het jaar 1870 de oplossing van het probleem geleverd had. Thans eerst is de dag aangebroken, die het onmetelijke veld der geschiedenis in het volle licht stelt, en in al haar bijzonderheden het algemeene karakter onderkennen laat. Voor den geschiedschrijver is dus ook de tijd gekomen om wat zijn oog als een geheel omvat, in een groot tafereel naar waarheid af te malen.

Ik herinner mij nog levendig, hoe vreemd ik er van opzag, toen een Duitsch ambtgenoot, ik meen in den zomer van 1878, mij voor het eerst meedeelde, dat de twee-en-tachtigjarige Ranke een wereldgeschiedenis op het touw had gezet. Hoe de grijsaard er toe gekomen mocht zijn om een werk van zoo langen adem tot op zoo vergevorderden leeftijd te verschuiven en thans zoo moedig te ondernemen, wist mij mijn zegsman evenmin te verklaren als ik het begrijpen kon. De gedachte rees niet bij mij op, dat de jongste gebeurtenissen op het wereldtooneel hierbij betrokken konden zijn; ik vermoedde volstrekt niet, dat zij voor Ranke een zoo hooge en bijna eenige beteekenis konden hebben, als wij thans hooren dat hij er werkelijk aan hecht. En toch, nu ik het eens weet, en daarbij terugdenk aan al wat ik in zijn vroegere werken zoo herhaaldelijk had gelezen, moet ik mij verwonderen dat ik er niet op verdacht was. Want waarlijk zijn inzichten, in die vroegere werken beleden, zijn altijd in overeenstemming geweest met die, waaraan wij thans hooren dat zijn Wereldgeschiedenis haar oorsprong verschuldigd is. Zijn eerste groote boek, dat om redenen die ons thans niet aangaan onvoltooid is gebleven, stelde zich voor, de daden en lotgevallen der voornaamste Romaansche en Germaansche volken te beschrijven gedurende het merkwaardige tijdvak, dat de nieuwe geschiedenis van de middeneeuwen scheidt, en waarin de eeuwenlange krijg om de opperheerschappij in Europa tusschen Frankrijk en Duitschland aanving, te gelijk met de scheuring in de Kerk, waaruit een niet minder langdurige en niet minder gevolgrijke strijd stond voort te komen. In de voorrede, voor dit werk geplaatst, werden reeds dezelfde denkbeelden beleden, die thans met al het gezag eener zestigjarige ondervinding en beproeving op nieuw worden gepredikt. De wereld wordt, zoo luidt het reeds daar, bewogen en gaande gehouden door de werking van enkele maatschappelijke reuzenkrachten, die nu eens samenwerkend, dan elkaar bestrijdend, de menschheid voortdrijven in de richting van wat wij haar diagonaal zouden kunnen noemen. Twee groote volken zijn bij uitnemendheid de dragers dier krachten, het Romaansche Frankrijk en het Germaansche Duitschland. Op het gebied der oude geschiedenis geboren, op dat der middeneeuwen opgegroeid, vervullen zij de nieuwe geschiedenis met hun gedurige oorlogen, die over het lot der menschheid beslissen. - Gij ziet, het zijn reeds dezelfde

ideeën, die wij daar voor het eerst aantreffen en die wij thans, wij hopen niet voor het laatst, in de feestrede ontmoeten. Wat daar nog ontbreekt en hier de eerste plaats inneemt is een voortbrengsel van een later tijdvak: de tegenstelling tusschen de zucht naar gelijkmatige ontwikkeling van het oude Europa en het revolutionaire beginsel, dat zich als bondgenoot van Frankrijk in den strijd tegen Duitschland heeft gemengd. Maar van het oogenblik af dat de schrijver aanleiding vindt om hiervan te gewagen, oordeelt hij erover juist zoo als nu. Ik verwijs naar zijn onafgewerkte verhandeling over de Groote Mogendheden, die van 1833 dagteekent. Maar bovenal opmerkelijk zijn de woorden, waarmede hij zijn Geschiedenis van Frankrijk besluit, daar waar de revolutie geboren staat te worden. ‘De gebeurtenissen, zegt hij, die zich aankondigden en weldra volgden, zijn van te groote beteekenis dan dat wij ze hier ter loops zouden aanduiden. Een tijdvak ving aan, waarin de aloude monarchie vernietigd scheen en de stroom der in Frankrijk zegepralende revolutie zich, kerk en staat verslindend, over Europa uitstortte. Zoo ver is het echter niet gekomen. De neigingen der revolutie zijn niet weer onderdrukt, maar evenmin hebbe zij volkomen overwonnen. De historisch geworden instellingen van het oude Europa, en in de eerste plaats van Frankrijk, zijn niet gebroken, zelfs niet onderworpen kunnen worden. De levenskracht der overgeleverde ideeën heeft niet alleen weerstand geboden, maar ook een krachtige tegenwerking uitgeoefend. Door actie en reactie is een nieuw tijdvak in de wereldgeschiedenis geopend.’ Het was het jaar 1856 toen deze slotwoorden werden neergeschreven, tusschen het eind van den Krim-oorlog en het begin van den oorlog in Italië, in den bloeitijd dus van het tweede Fransche keizerrijk. De strijd der beide hoofdmachten van Europa, die wel sluimerde voor het oogenblik maar in den vrede bleef voortsmeulen, was verre van beslist, en de kans scheen niet ongunstig te staan voor die van de twee, die de revolutie vertegenwoordigde. Er heerscht dan ook een niet te miskennen bezorgdheid in de wijs, waarop onze schrijver de verhouding tusschen de krachten der revolutie en der aloude monarchische instellingen berekent. De toekomst is nog onzeker, en zoo groote belangen staan op het spel! Het probleem blijft nog altijd onopgelost. - Wie had toen ter tijd kunnen denken, dat de oplossing zoo nabij

was, dat de neerlaag der revolutie zoo volkomen zou zijn?

Hoe grooter de verrassing, des te dieper moest de indruk wezen, dien zij op het gemoed van den geschiedschrijver maakte. Ik waag het niet te beoordeelen, of er waarlijk reden bestaat tot een zoo stellige en blijde verwachting, als Ranke, blijkens zijn feestrede, koestert. Of wij hier een proeve hebben van het optimisme, dat Mommsen half schertsend in hem roemde, dan wel een nieuw blijk van het politieke doorzicht dat ik hem in zeldzame mate toeken, tracht ik zelfs niet eens te onderzoeken. Genoeg dat wij de standvastigheid hebben erkend, waarmee hij, zijn gansche leven door, in de breede reeks zijner werken, dezelfde overtuiging steeds heeft voorgestaan.

Welk een benijdbare taak voor den man, die van het heden een zoo hoogen dunk heeft en de toekomst voor zijn vaderland zoo hoopvol inziet, de geschiedenis van het verledene te schrijven, als wordingsgeschiedenis dier tegenwoordige toestanden! De gelukkige grijsaard mocht op zijn feestdag het zesde deel van zijn reuzenwerk uitgeven, waarin hij juist het tijdperk genaderd is, dat als het ware de inleiding vormt in den nieuweren tijd. Het groote rijk, dat gansch midden-Europa had omvat, was uiteengevallen en had zich hoofdzakelijk in twee staten gesplitst, Frankrijk en Duitschland. Ter zelfder tijd scheidden zich de wereldlijke en kerkelijke machten, na een poos eendrachtig samengegaan te zijn, van elkander af, en namen een naijverige houding aan, die een nabijzijnden strijd aankondigde. Zoo vinden wij hier reeds de vier hoofdelementen aanwezig, die door vele andere van minder beteekenis bijgestaan, Europa zooveel eeuwen door hun tweedracht in spanning hebben gehouden, en voortbewogen in de richting, die op den hedendaagschen toestand uitloopt. Onder deze alle is, naar het oordeel van onzen schrijver, de wereldlijke macht van zijn vaderland ongetwijfeld de voornaamste en tevens de weldadigste: zij beschermt tegen de overheersching der kerk de zelfstandigheid der staten, de zuiverheid van het Evangelische geloof en de vrijheid der wetenschap, en tegen den onrustigen, revolutionairen geest van Frankrijk het beginsel van den gestadigen en regelmatigen vooruitgang. Wel mogen wij dan zeggen, gelukkig de man, die, met zulke inzichten en gevoelens bezield, de geschiedenis van zijn vaderland, als de kern der wereldgeschiedenis, beschrijven mag.

Dat het voor de juistheid der voorstelling gevaarlijk kan

worden, als een schrijver in die mate onder den invloed van zekere denkbeelden schrijft, zal ik niet ontkennen. Doch tegen dit gevaar, dat dreigend zou zijn voor de meesten, waarborgt de methode, die Ranke zich door voortdurende oefening eigen heeft gemaakt, en die hij zich te recht beroemt dat algemeen als kenmerk zijner geschriften wordt erkend. Buitendien, hoe gevaarlijk het zijn moge, het is nu eens onvermijdelijk voor wie een algemeene geschiedenis schrijven zal, de leiding te volgen van ideeën, die tusschen de eindelooze veelheid der feiten een inwendig verband aanwijzen. Onze schrijver heeft de noodzakelijkheid hiervan zelf betoogd, in de voorrede zijner Geschiedenis van Pruisen. ‘De vraag, zegt hij, kan geopperd worden, in hoe ver het uitgaan van algemeene ideeën vereenigbaar is met de grondigheid van het onderzoek, dat aan zulke ideeën toch alleen zekerheid kan verschaffen. Immers het historisch onderzoek is uit zijn aard op het bijzondere gericht. Maar men zal toch ook moeten toestemmen, dat het zijn doel zou missen, indien het zich daartoe bepaalde. De momenten eener algemeene ontwikkeling moeten ook het onderwerp der nasporing kunnen zijn. Het een bezielt het ander, beide begrenzen elkaar en vullen elkander aan.’ Zoo is het inderdaad gelegen: bij het historisch onderzoek gaat de deductie met de inductie hand aan hand; voortdurend moet de een de proef leveren op hetgeen de ander leert. Uit beider samenstemming ontstaat dan die waarschijnlijkheid, die in de historie de plaats der waarheid bekleedt. Aan Ranke, geruster dan aan iemand anders, is het beurtelings hanteeren van beide methoden toevertrouwd. Zijn werken, ook die van de algemeenste strekking, kunnen een nauwgezet onderzoek naar de bijzonderheden - ik spreek naar eigen bevinding - veilig afwachten.

Niet minder dan de geschiedschrijver, die dus aan den avond van zijn leven een stof naar zijn hart heeft gevonden, is het vaderland gelukkig te prijzen, dat voor zijn wordingsgeschiedenis zulk een auteur, door niemand in omvang van kennis noch in gave van voorstelling geëvenaard, en bezield met denzelfden geest, waarvan de natie doordrongen is, heeft mogen behouden tot op een ouderdom, die buiten de menschelijke berekening valt. Altijd heeft Duitschland zijn Ranke hoog gesteld, al zijn meesterwerken gewaardeerd, maar thans - en geen wonder - roemt het toch zijn Wereldgeschiedenis boven al het vorige. Wel is

slechts een beperkte kring van kenners bevoegd om haar voortreffelijkheid te beoordeelen en in staat om haar ten volle te genieten; maar allen beseffen toch, dat de geschiedenis, al kunnen zij haar nauwelijks volgen, aangelegd is om uit te loopen op de welverdiende verheerlijking van het vaderland. Vooral het pas verschenen zesde deel doet dit verwachten; en dat de schrijver het ook zelf zoo inziet blijkt hieruit, dat hij de aandacht van den kroonprins, den aanstaanden Keizer, opzettelijk heeft willen vestigen op de breede plaats, die Lodewijk de Vrome en Otto de Groote in zijn verhaal beslaan.

Het waren de Keizer en zijn zoon niet alleen, die bij deze gelegenheid den schrijver hun dank voor zijn arbeid in den dienst van het vaderland betuigden. Ook het Staatsministerie, met den vorst Rijkskanselier aan het hoofd, bracht er hem den zijnen voor toe. ‘Moge het U (zoo luidde de heilwensch) in het raadsbesluit Gods vergund zijn om, met de wijsheid van den hoogsten ouderdom en de onverwelkte scheppingskracht der jeugd toegerust, de taak, welke Gij U gesteld hebt, te volbrengen, en het werk, waarin Gij de daden der eerste Keizers van het Saksische Huis hebt geschilderd, voort te zetten tot op de herstelling van het Duitsche Rijk onder het bewind onzer Koninklijke en Keizerlijke Majesteit.’ Wie zou dien wensch, hoe ijdel hij ten opzichte van den negentigjarige schijnen moge, toch niet van ganscher harte beamen.

Nog een eigenschap - misschien zal men geneigd zijn het een gebrek te noemen - schijnt juist Ranke bij uitstek geschikt te maken om uit het tegenwoordige Duitsche oogpunt de Wereldgeschiedenis te beschrijven. Van zijn eerste optreden af heeft hij vooral en bijna uitsluitend aandacht gehad voor de openbaring der Kracht in de geschiedenis. Met wat men aan de overzijde van den Rijn cultuurgeschiedenis noemt en wij geschiedenis der beschaving heeten, heeft hij zich nooit afgegeven. Wij kunnen ons dit te beter verklaren, nu wij hemzelf hebben hooren herinneren, onder welke invloeden hij opgegroeid en tot het beschouwen der wereldgeschiedenis gekomen is. Het is hem steeds bovenal te doen geweest om in het licht te stellen, hoe de verschillende machten, in de eerste plaats de groote mogendheden maar vervolgens ook de machtige ideeën van kerk en staat, op elkander hebben ingewerkt, om den voorrang gedongen en niet gerust voordat zij elkaar op andere wijze weer

opwogen. De godsdienst, de wijsbegeerte, de wetenschap, de literatuur komen hierbij slechts voor zoo ver in rekening, als zij uitingen zijn van ideeën, die kracht bezitten en uitoefenen. Zelfs de groote mannen, de aanvoerders in den strijd, ofschoon hun eigenaardigheid met de meeste zorg en soms met het fijnste penseel geschilderd wordt, vervullen een ondergeschikte rol met betrekking tot de krachten, die zij in haar werking bevorderen of belemmeren. Men zou Ranke geen onrecht doen, als men hem den geschiedschrijver der wereldhistorische macht noemde. In die zienswijs, waarvan al zijn boeken getuigen, ligt ook voor een deel het geheim van de onverstoorbare kalmte zijner beschouwing. Voor krachten gevoelt men geen hartstocht, geen liefde, geen haat; men verheugt of bedroeft zich over haar uitwerking, maar erkent in alle geval haar noodzakelijkheid - Ranke spreekt soms van haar natuur-noodwendigheid - en berust erin. In zijn philosophie der geschiedenis, wier betrekkelijke waarheid ik niet meen te loochenen, past de les van Spinoza uitmuntend: niets bewonderen, niets verguizen, alleen begrijpen.

Voor ons, die in de geschiedenis der menschheid meer opmerken dan de uitwerking van kracht, en voor meer belangen dan die van den staat hart hebben, blijven uit dien hoofde Ranke's geschriften, hoe schoon ook, steeds onvolledig en onbevredigend. Vooral in zijn Wereldgeschiedenis treft ons dit. Wie haar gelezen en herlezen heeft, gelijk zij verdient, en zich haar groote uitkomsten heeft ingeprent, zal een duidelijk denkbeeld hebben van de oorzaken, waaraan hij het heeft toe te schrijven, dat de wereldheerschappij zich telkens op de beschreven wijze heeft verplaatst; en zoo ooit het reuzenwerk tot op onzen tijd voltooid mag worden, zal de aandachtige lezer stellig begrijpen, waarom zij ten slotte op Duitschland moest overgaan. Maar, hoe de Europeesche menschheid door de samenwerking van allen, doch inzonderheid door den invloed van enkele uitstekenden, in wetenschap en kunst, in geloof en wijsbegeerte, in zeden en gewoonten, in handel en nijverheid, het peil van beschaving heeft bereikt, waarop zij zich thans bevindt, daarvan zal hij niets weten, omdat hij er niets van vernomen zal hebben. Wanneer wij thans, nu wij ongeveer tot het jaar 1000 genaderd zijn, ons afvragen, hoe de beschaving der oude wereld, die onder de Antonijnen over

zuidelijk Europa verbreid was, allengs weggezonken is tot in de diepte der tiende eeuw, dan raadplegen wij, om het antwoord te vernemen, de Wereldgeschiedenis te vergeefs. Als wij uit haar alleen onze kennis hadden opgedaan, zouden wij nauwelijks vermoeden dat het peil zoo aanmerkelijk gedaald was. De schrijver, die bij zijn lezers een algemeene kennis der feiten onderstelt, vindt het overbodig op dergelijke onderwerpen te wijzen. Er valt zooveel te zeggen van de lotgevallen der staten, dat er voor de lotwisselingen der maatschappij haast geen plaats overschiet.

Doe ik onzen Duitschen naburen onrecht, als ik beweer dat ook om deze eigenaardigheid juist Ranke de geschiedschrijver van het tegenwoordige Duitschland bij uitnemendheid verdient te zijn? Of is ook niet voor hen, die daar thans het bestuur voeren en den toon geven, de staatsmacht het groote belang, waarop alles aankomt, waarnaar alles zich schikken moet, waaraan zelfs het overige des noods wordt opgeofferd? De welvaart, de belangen van handel en nijverheid worden er niet behartigd naar hun eigen eisch en naar de voorschriften der staathuishoudkunde, maar zij worden beheerd naar de eischen der staatsmacht, met het oog op de bevordering der eenheid van het rijk en de verhooging van zijn kracht. Alles schijnt in dit, en helaas ook in andere opzichten gewettigd, als het blijkt dat anders de eenheid van Duitschland en zijn overwicht op Europa gevaar zouden loopen. - Maar ik houd op. Het is hier de plaats niet om uit te weiden over hetgeen mij mijns ondanks uit de pen ging vloeien. Niet met de politiek van Duitschland, maar met de voortreffelijkheid van zijn grooten geschiedschrijver zouden wij ons bezighouden, en daarover heb ik gezegd wat ik te zeggen had. Nog slechts éene weemoedige opmerking ten slotte. Het zou kunnen zijn, dat de lezer, die met mij instemde in den hoogen lof, aan Ranke toegebracht, hem onwillekeurig aan Duitschland ging benijden. Laat hij zich dan toch vooraf de vraag stellen, of de geschiedenis, uit het oogpunt van onzen tegenwoordigen staat bezien, aan zulk een man, zoo hij onze landgenoot was, een even gewenschte stof ter behandeling zou opleveren.

R. FRUIN.

De Cyprische kunst.

Die alten Kyprier in Kunst und Cultus. Studien von Dr. A.E.J. Holwerda. **Leiden, E.J. Brill, 1885.**

In een land waar bij beschaafde lieden nog steeds ieder voorwerp dat met acanthusbladen gesierd is in Griekschen stijl heet te zijn, maar de meest onmiskenbare Attische vazen nog altijd Etruscisch blijven, waar op het punt van Oudheidkunde Schliemann voor den onderzoeker en Overbeck voor den geleerde bij uitnemendheid gelden, en waar in het wetgevend lichaam wordt betoogd dat, sinds een Limburg Brouwer zooveel tot de verspreiding der kennis van kunst en zeden der oudheid heeft bijgedragen, het onnoodig is van staatswege het allernoodigste te doen; in een land, kortom, dat te dien opzichte bij buren en vreemden, bij Duitschers en Oostenrijkers, bij Franschen en Engelschen, bij Russen en Amerikanen, Italianen en Grieken, ja bij Polen en Turken, een halve eeuw ten achteren is, is het een verblijdend verschijnsel, mag het een stoute daad van schrijver en uitgever heeten, al is het dan ook in een vreemde taal, een boekje in de wereld te zenden dat zich uitsluitend bezighoudt met een uithoek van het wijde gebied der Grieksche kunst, dat bijna telken jare nieuwe velden ter ontginning aanbiedt.

Het boekje dat aanleiding gaf tot dezen uitval, dien ik vertrouw dat de weinige beoefenaars der Grieksche kunst in ons land zich niet zullen aantrekken, als niet op hen gemunt, is van de hand van Dr. A.E.J. Holwerda, evenmin onbekend aan de lezers van *de Gids* als aan die van de Archaeologische Zeitung. Toch is dit werkje in zekeren zin een eersteling, want de verhandeling in laatstgenoemd tijdschrift, over de wedspelen te Olympia, trad uit den

aard der zaak niet in beschouwingen over kunst, en de opstellen in *de Gids* zijn voor een te uitgebreiden kring van lezers bestemd dan dat de schrijver daarvoor op wetenschappelijke beteekenis zou willen aanspraak maken. De Heer Holwerda behandelt hier uitvoerig moeilijke vraagstukken van stijl en godenleer en spreekt wel niet uitsluitend tot vakgenooten, maar toch tot mannen van de wetenschap. Evenwel voldoe ik gaarne aan de uitnoodiging der Gidsredactie en waag ik het de aandacht van den lezer voor den inhoud van een deel ten minste van dit onderzoek te vragen, want de rol die Cyprus in den wedstrijd tusschen Oostersche en Westersche beschaving gespeeld heeft, waarborgt ons reeds van te voren in al wat het voortbrengt eene vermenging van Europeeschen en Asiatischen invloed, waaraan de nabijheid van Egypte alleen nog grooter belangrijkheid kan toevoegen.

Reeds van den tijd van Cinyras den Phoenicischen koning van Cyprus af, die, volgens Homerus, zijn belangstelling in Agamemnons tocht naar Troie betuigde door hem een harnas te schenken en, volgens de latere overlevering, zich aan toegezegde hulp onttrok door gebakken aarden scheepjes en soldaatjes te zenden, een Cyprische waar, die nog in de graven gevonden wordt; en van de tijden van Sargon (722-705), Esarhaddon (682-668) en Assurbanipal (668-626) toen reeds Grieksche vorsten op Cyprus aan Assur schatplichtig waren, tot dat Alexander geheel de wereld den Grieken ontsloot, heeft Cyprus wel zelden slechts een belangrijk aandeel in den gewapenden strijd genomen, maar des te meer bijgedragen tot de verspreiding van godsdienstvormen of zedeleer en van de kunsten des vredes. En geen wonder, een land rijk aan koper en edelgesteenten, zoo vruchtbaar dat het de vergelijking met Egypte kon doorstaan, met zulk een verscheidenheid van rijkdommen dat het van eigen bouwstoffen en voortbrengselen een schip kon bouwen en uitrusten, een land waar eeuwen lang Grieken en Phoeniciërs naast elkander woonden, bood een eenige kweekplaats voor de jonge planten van uitheemsche afkomst.

Want al kunnen wij ongelukkig te zelden bewijzen dat de weg over Cyprus leidt, er zijn, het boekje van den Heer Holwerda zal het ook weer aantoonen, toch verschijnselen waar te nemen die ons geen andere keus laten. Maar de zoele lucht der broeikas die de kiem ontwikkelt, zou den boom doen kwijnen. Ook droeg alle zaad dat gezaaid werd geen gelijke vrucht, al schoot de plant ook nog zoo weelig

op. Zoo hebben de Cyprische Grieken veel eerder dan hun broeders een alphabet bezeten, ongeveer zooals het Japansche uit het Chineesche, uit de Hettitische[1] hieroglyphen afgeleid, maar Griekenland heeft de Phoenicische letters overgenomen en alle tijden ten gebruike nagelaten. Doch ook in Cyprus is de stichter der Stoïcijnsche school, Zenon opgegroeid, die, van Phoenicische afkomst en met Semitischen aanleg begaafd, de lessen der Grieksche wijsgeeren tot een zedeleer heeft vereenigd, welke nog haren invloed doet gelden en wie het slechts aan legende en vormen ontbroken heeft om tot godsdienst te worden.

Het werk van den Heer Holwerda bevat, behalve 60 bladzijden druks, 7 platen in steendruk naar andere uitgaven en een vrij goede photolithographie naar twee onuitgegeven gebakken aarden beeldjes van het British Museum, bijna alle strekkende tot verduidelijking van het tweede hoofdstuk over de kunst, waaraan niet alleen in dit opzicht het leeuwendeel toekomt. Vooraf gaat in het eerste hoofdstuk een korte beschrijving van de beide plaatsen waar de grootste menigte Cyprische kunstwerken door Hamilton Lang of Louis Palma di Cesnola gevonden zijn, Dali (Idalium) en Atheniau (Golgi). De Heer Holwerda meent, dat die kleine ommuurde plaatsen, met zooveel beelden, waarschijnlijk aan verschillende goden gewijd, slechts heilige tuinen, *τέμενη*, in den grooten *τέμενος* van Aphrodite waren, waar de Christenen de onnutte beelden der heidenen bijeengebracht en begraven hebben. Onnutte, voeg ik er aan toe, want indien er soms marmer geweest is dan is het waarschijnlijk in den kalkoven verdwenen en het brons dat onmogelijk ontbroken kan hebben is zeker gesmolten. De gevonden beelden zijn bijna zonder uitzondering van kalksteen, eene stof te gemakkelijk te bewerken en ook niet voldoende bestand tegen den invloed van wind en weêr.

Voor wij echter tot de bespreking dier beelden overgaan dient nog even vermeld te worden dat de schrijver in zijn tweede hoofdstuk eerst de Cyprische vazen bespreekt, vooral nadruk legt op de vasthoudendheid der vervaardigers aan oude vormen en figuren en met een woord gewaagt van de ruwste terracotta's. Wij wagen het echter op dit oogenblik niet hem te volgen, want sedert zijn boek geschreven is belooft de opgraving van Naucratis zooveel

1) Hier en later gebruik ik Hettitisch in den zin daaraan door Professor Sayce gegeven; men zoude misschien met evenveel recht Cilicisch kunnen zeggen.

nieuw licht juist op deze punten van Cyprische kunst, dat het, bij de korte beschrijvingen tot nu toe verschenen, voorbarig zijn zou een oordeel te willen vormen.

Het is moeilijk, ja ondoenlijk, in een kort overzicht, telkens zoowel de gangbare voorstelling omtrent de Cyprische kunst als die welke de Heer Holwerda ingang tracht te doen vinden, mede te deelen, zijn betoogen weer te geven en waar zulks noodig schijnt te weerleggen, vooral wanneer het verschil van opvatting, zooals vaak het geval is, op de verschillende waardeering van kleinigheden berust, maar voortspruit uit een andere overtuiging omtrent beginselen. Wij zullen ons dus moeten bepalen tot het aanwijzen van dat verschil in overtuiging en daarna onze voorstelling van de ontwikkeling der Cyprische kunst geven, zooveel doenlijk aan de hand van den schrijver.

In de eerste plaats meenen wij meer gewicht dan de Heer Holwerda[1)] aan de geschiedenis van Cyprus zelf ter opbouwing van die der kunst te moeten hechten. Het is ons b.v. wanneer wij een Cyprischen vorst in half-Egyptische kleederdracht ontmoeten, niet onverschillig te weten wanneer Cyprus door Egypte veroverd werd, hoe lang het afhankelijk bleef.

Dat de Heer Holwerda daar minder belang in stelt laat zich verklaren uit het tweede geschilpunt. Wij lezen op pg. 26: ‘Auch die kyprischen Könige trugen z.B. wohl eben so wenig ein Shenti, wie die Phoenikischen. Alle aegyptische Schuerze, Krausen, Shenti's und dergl. sind auch in der Kyprischen Kunst ganz auesserlich uebernommene Sachen.’ Wij kunnen deze woorden onmogelijk beamen, want even natuurlijk als het is dat op Phoenicische bronzen schalen, misschien zelfs op Cyprische, Egyptische voorstellingen met meer of minder getrouwheid werden nagebootst om een gezochte handelswaar voor binnen- of buitenland te leveren, even onwaarschijnlijk is het dat een vorst zijn beeld der godheid zoude gewijd hebben gestoken in uitheemsche kleederen die hij niet droeg. En die kleederen zijn niet eens zuiver Egyptische maar door bedekking van het geheele bovenlijf bruikbaar gemaakt voor een Noordelijker luchtstreek[2)]. Behoeft het betoog dat de Cyprische vasal van den Egyptenaar zich gehaast heeft de kleeding van zijn leenheer na te volgen vooral

1) p. 7.
2) Zie vooral Archaeologische Zeitung 1863 t. CLXXI.

wanneer die tevens zijn rang en waardigheid aanduidde? Indien wij een koning van Holland in een uniform zien alleen in kleur van het Fransche verschillend, dan kunnen wij immers daaruit reeds zijn af hankelijkheid van den Keizer afleiden. Als wij daarentegen een priester met een semitisch profiel vinden[1], zoo denken wij aan geen Assyrischen stijl[2] maar herkennen veeleer een dier Phoeniciërs die een groot deel van Cyprus bewoonden.

Het derde punt is van niet minder gewicht. Er is iets in alle kunst, iets dat men stijl noemt, dat zich bij den eersten oogopslag aan het geoefend oog verraadt en dat toch niet in woorden uit te drukken is en alleen kenbaar gemaakt kan worden door afbeeldingen of door vergelijking met bijna gelijksoortige kunst. Wel is waar hebben kleine bijzonderheden vaak invloed op dien indruk en is vooral daarnaar de stijl het gemakkelijkst te noemen, maar toch eene opsomming van alle eigenaardigheden geeft de stijl niet, al behelpt men er zich soms mede. Ook aan den Heer Holwerda ontgaat het verschil of de overeenkomst in stijl niet, maar hij is bevreesd er te veel gewicht aan te hechten en waarschuwt zichzelf en ons voor algemeene indrukken[3], en bepaalt dan den graad van afhankelijkheid van eene kunst van anderen alleen door de overweging van kleine bijzonderheden.

Er zijn vele ruw bewerkte Cyprische poppetjes, zeer lang en zeer smal, plat van achteren, die de heer Holwerda voor de oudste voortbrengselen van Cyprische beeldhouwkunst houdt, noch vrij van buitenlandschen invloed. Voor enkele is de mogelijkheid daarvan niet te ontkennen, maar waarschijnlijk schijnt het mij dat wij bijna altijd te doen hebben met werk niet ouder dan de beelden die wij bezitten maar van de allergeringste soort. De overeenkomst is te groot.

Van de grootere beelden toonen zij die de oudste schijnen eenige bijzonderheden die hen, sedert hunne opgraving, van Assyrischen

1) Perrot & Chipiez, histoire de l'art III p. 513, fig. 350.
2) Holwerda p. 12. Van den gebogen neus der voorbeelden die hij aanhaalt kan ik op de platen (21 en 11) in kooldruk van the Antiquities of Cyprus door Newton en Sydney Colvin, de eenige betrouwbare afbeeldingen, niets ontdekken, ook niet na eene zorgvuldige vergelijking met het in de vorige noot genoemde beeld dat, hoewel in dit werk (p. 15) recht van voren afgebeeld, toch den gebogen neus duidelijk laat onderscheiden.
3) p. 22.

stijl hebben doen noemen, maar de Heer Holwerda bewijst het ook weer duidelijk, er zijn hier slechts enkele punten van overeenkomst, waaronder de spiraaltjes die de krulletjes van haar en baard nabootsen een eerste plaats bekleeden.

Daarom zijn echter die baarden nog geen Assyrische baarden en die beelden nog veel minder Assyrische beelden, maar dragen zij een eigen onmiskenbaar karakter, dat hen nader brengt aan de overige oude Grieksche kunst, in de eerste plaats aan de Ionische.

De heer Holwerda schrijft die punten van overeenkomst, bij zoo groote verscheidenheid, van Assyrische en Cyprische kunst toe aan een oppervlakkig afzien, en is daardoor genoodzaakt die beelden reeds in het tijdperk van Ninivé's bloei te laten ontstaan. Ik kan die overtuiging niet deelen, maar houdt mij liever aan de vooronderstelling dat een andere kunst als middelaar heeft gediend.

Dat die echter, zoo als men wil, in Phoenicië zou te zoeken zijn, bestrijdt de schrijver terecht, maar de uitgestrekte vlakten van Syrië, die Ninivé van Cyprus scheiden, zijn bijna even weinig onderzocht als de bergen van Cilicië, en van de kunst van het nieuwe Babylonische rijk bezitten wij bijna niets.

De eigenaardige voorstelling van de plooien der mantels bij voorbeeld heeft nog de meeste overeenkomst met die van sommige Hettitische beelden op de rotsen van Cappadocië[1].

De overeenkomst met de oudste Grieksche kunst, die zich niet slechts in haar en baard en in de gelaatstrekken maar vooral in de voorstelling dier trekken, de smalle getrokken lippen, de sterke jukbeenderen, de scherpe ooghoeken, de gebroken lijn van het boven ooglid en de hooge wenkbrauwen vertoont, schijnt mij toe grooter te zijn dan de Heer Holwerda meent[2]. Niettemin is het

1) Men vergelijke Antiquities of Cyprus pl. 15 = Cesnola-Stern XVII. 1 met Perrot, Galatie et Bithynie pl. 43-46. Het onderscheid echter tusschen beide voorstellingen is te groot om aan eene vergelijking veel gewicht te hechten.

2) Men vergelijke vooral den marmeren kop, te Athene gevonden, in het bezit van den Heer G. Rampin, bij Rayet, Monuments de l'art antique, een der belangrijkste voortbrengselen der oudste Grieksche kunst die tot ons gekomen zijn, met Antiquities of Cyprus pl. 28 en desnoods ook met pl. 27 en zelfs nog met 11 (Cesnola-Stern XXI, 2). Ook hier kunnen slechts de platen van het aangehaalde werk ter vergelijking strekken; geene andere mij bekende afbeeldingen geven den stijl voldoende weer; alleen het gebakken aarden beeldje door den Heer Holwerda uitgegeven zoude nog gevoegelijk vergeleken kunnen worden. Dat ik toch, waar zulks mogelijk is, ook de platen van Cesnola-Stern aanwijs geschiedt omdat het andere werk, op het vasteland van Europa ten minste, uiterst zeldzaam schijnt te zijn.
Ook zoude het wenschelijk zijn den Hermes(?) die een kalf draagt, op de Acropolis van Athene, te vergelijken, doch zoover ik weet bestaat daar nog geen voldoende afbeelding van.

een aardige opmerking dat die oudste Grieksche kunst eer bij de Cypriërs ter schole is gegaan dan omgekeerd. Te bewijzen is dat voorloopig nog niet en de grond dien de schrijver aanvoert, de overeenkomst in het aanbrengen van krulletjes op het voorhoofd, schijnt mij niet afdoende, daar dit in de oudste Grieksche beeldhouwwerken[1] en beschilderde vazen[2] te veelvuldig voorkomt om aan iets anders zijn ontstaan te danken dan aan een getrouwe nabootsing der natuur. Met evenveel recht zou hij de overeenkomst in den vorm van den baard kunnen aanhalen, die bij beiden toch een soort ringbaard is, daar de boven- en onderlip geschoren zijn, waarin zij juist van de Assyrische gewoonte afwijken. Terwijl echter Grieksche beelden, die uit de zesde eeuw dagteekenen, uiterst zeldzaam blijven, schijnt er geen bezwaar te zijn om vele Cyprische in den aanvang dier eeuw, misschien zelfs iets vroeger, te rangschikken. Deze dragen een langen baard, terwijl die der Grieken kort is. Allengs wordt ook in Cyprus de baard korter en wel ook, zoo het schijnt, omstreeks het midden der zesde eeuw, wanneer Cyprus onder Egyptische heerschappij komt (560-525) en het Egyptische uniform gedragen wordt. Dan komen weldra ook baardelooze mannen voor, die ook den Egyptischen haardos van het Saïtische rijk dragen, en die anders dan vroeger aan de Assyrische kunst, meer door den algemeenen indruk van lichaamsvorm en houding van

1) O.a. de in de vorige noot vermelde kop; de Nike von Achermus; de Apollo van Thera; een relief uit Abdera en een marmeren vrouwenkop, te Berlijn, Mittheilungen aus Athen VIII t. VI; marmeren koppen, Monumenti dell' Instituto X t. I en VII; een relief te Sparta, Mitth. a.A. II. t. XXV b.; een bronzen kop te Olympia, Ausgrabungen (in I Bande) t. XXIV; de Chariten von Socrates; om geen voorbeelden te noemen waar de spiraaltjes blijkbaar opgeschilderd zijn geweest.

2) Gerhard, Auserlesene Vasen Bilder; LXXXVI; CVIII; CXXXVI, de Luynes, Vases peints pl. II, III; Mittheilungen aus Athen VII t. III, Mon. dell' Inst. II t. XXII; VII t. LXXVIII; XI t. XLI; Arch. Zeit. 1878 t. 10.

hoofd en leden[1], dan door bijzonderheden van bewerking aan Egyptische voorbeelden herinneren. Het schijnt dat ook Naucratis hier de middelaar is geweest.

Maar in het begin reeds der vijfde eeuw is de Grieksche kunst der Cyprische geheel ontwassen en boven het hoofd gegroeid en doet zijn invloed na de Perzische oorlogen ook daar gevoelen, schoon met mate, want de aanleg van den Cypriër schijnt hem niet te veroorlooven eene hooger vlucht te nemen en hij blijft op het eenmaal bereikte standpunt. In de behandeling der gewaden merkt men de nieuwe richting het sterkst op. Ook verdient het de aandacht dat de Cypriërs evenals de Grieken, wellicht beiden onder Perzischen invloed, de volle baard thans laten staan. Wellicht hebben ook redenen van godsdienstigen aard medegewerkt tot vasthoudendheid aan de eenmaal aangenomen vormen, maar zeker is het dat een groot deel der gevonden beeldhouwwerken, die den ongeoefenden beschouwer oud schijnen, uit later tijden zijn, later zelfs dan de Heer Holwerda aanneemt, die betoogt dat de Cyprische kunst in de vierde eeuw voor de Hellenistische geweken is; de laatste sporen toch vindt men nog zelfs aan een beeld dat kennelijk uit Romeinsche tijden dagteekent[2].

Wel zullen in de paleizen van vorsten als Euagoras en Nicocles, evenmin als later aan het hof te Alexandrië, Grieksche meesterwerken ontbroken hebben, en worden er ook wel overblijfselen van Hellenistische kunst gevonden, maar even als in het Egypte der Ptolemeën bleef in Cyprus de heilige kunst de inheemsche trekken bewaren en beelden voortbrengen zeer eigenaardig van aanblik maar een afschrikwekkend voorbeeld voor alle kunst die verouderde vormen wil voortzetten of doen herleven.

In het derde hoofdstuk behandelt de Heer Holwerda een bronzen schaal te Idalium gevonden en van Cyprisch maaksel, waarop een offer aan Aphrodite met gezang en dans is afgebeeld. Hij brengt deze voorstelling in verband met de oude gewoonte, beelden of geheele groepen van beelden in offerende houding te wijden als blijvende herinnering aan het offer, of liever als een voortdurend offer.

Met geen minderen rijkdom van voorbeelden betoogt de schrijver

1) Vooral Antiquities of Cyprus pl. 9, maar ook pl. 10 (Cesnola-Stern t. XXIX, 2.)
2) Antiquities of Cyprus pl. 35, (Cesnola-Stern t. XXV.)

in het volgende hoofdstuk dat ook de beelden der overwinnaars in de spelen, en die van godgewijde priesters om dezelfde reden der godheid geschonken werden.

Niet dan schoorvoetend ga ik over tot de vermelding van het laatste hoofdstuk, waarin de Heer Holwerda tracht aan te toonen dat schoon de Aphrodite die wij kennen, de Semitische Astarte is, als Cypris over Cyprus naar Griekenland gekomen, zij daar echter vereenzelvigd is met een Indogermaansche wolkengodin, die zij zoo heeft verdrongen, dat wij slechts hier en daar nog de sporen der oude overlevering vinden. Wie die stelling nader toegelicht wil zien leze het boekje van den Heer Holwerda; ik wil gaarne bekennen dat ik mij niet in staat reken dit punt te beoordeelen; alles toch hangt af van de meerdere of mindere waarde die men aan een of andere overlevering hecht en aan het geloof dat aan de beweringen van Philo Byblius bij voorbeeld of aan de betoogen van Kuhn wordt geschonken. Eéne opmerking kan ik echter niet weêrhouden, het schijnt mij toch bijna even gevaarlijk de legenden van Thebe, de stad der Phoenicische overlevering bij uitnemendheid, als bron voor Indogermaansche godenleer te gebruiken als uit de treurspeldichters volksoverlevering te willen putten.

Maar hoe dit zij, en hoezeer de schrijver in het tweede hoofdstuk, het belangrijkste naar ik zeide, er niet in geslaagd schijnt te bewijzen dat in het gebouw, door anderen uit de voorhanden bouwvallen opgetrokken, de kroonlijst tot fundament is geworden en de zuilenschachten het onderst boven staan, toch heeft hij allicht hier en daar een voorgewende metope tot een brokstuk van de fries teruggebracht of wat men voor een acroterium hield zijn plaats in den gevel gewezen, en in elk geval een gewichtig vraagstuk opgeworpen: DE VERMOEDELIJKE AFHANKELIJKHEID DER OUDSTE GRIEKSCHE KUNST VAN DE CYPRISCHE.

J. SIX.

Koloniale literatuur.

Congrès internationaux. Rapport sur les congrès par D. Josephus Jitta. 2me partie. Questions coloniales. Amsterdam 1884.
Handelingen der Nederlandsch-Indische juristen-vereeniging. 1e jaargang. Batavia 1885.
De Nederlandsch-Indische strafvordering voor Europeanen en met hen gelijkgestelden, toegelicht uit de jurisprudentie, de literatuur en de, voor het grootste gedeelte, nimmer gepubliceerde officiëele bescheiden en opgehelderd, voor practische toepassing, door tal van formulieren. Op machtiging van Z. Exc. den Min. van Kol. uitgegeven door Mr. J. Lion, 1e-11e aflevering. Leiden 1885.
De panghoeloe als adviseur in strafzaken. Akademisch proefschrift door H.P. Grobbee. 's Gravenhage 1884.
Eene opmerking over art. 57 der Grondwet, in verband met art. 44 van het Regl. op het beleid der regeering van Nederl. Indië. Akademisch proefschrift door C.H. Gockinga. Groningen 1884.
Nederlandsch-Indisch plakaat-boek, 1602-1811, door Mr. J.A. v.d. Chys. 1e deel, 1602-1642. Batavia en 's Hage 1885.
Een oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen. Akademisch proefschrift door J.C.G. Jonker. Leiden 1885.

De bijeenvoeging der geschriften op koloniaal gebied, die in dit artikel zullen worden aangekondigd, was ook ditmaal niet het gevolg, van het bloote toeval. Onder de werken over onze koloniën, die in de laatste maanden het licht zagen, heb ik er enkele uitgekozen, welke zich op een terrein bewegen, dat mij uit den aard mijner studie de meeste belangstelling inboezemt: recht en rechtsbedeeling in onze Oost. De oogst is daarbij vrij groot en legt een verblijdend getuigenis af van krachtige en opgewekte werkzaamheid, ook in Indië.

Het spreekt wel van zelf, dat ik mij in deze overzichten moet

bepalen tot het wedergeven van mijne indrukken over den hoofdinhoud en de strekking dier geschriften, zonder tot de details af te dalen, en met vermijding van een debat over onderwerpen van zuiver juridischen aard, in een tijdschrift van algemeene strekking niet op zijne plaats. Alleen dan zal van dien regel worden afgeweken, wanneer dit noodig mocht zijn om een oordeel over de waarde van het geheel nader te staven.

Het eerste geschrift, dat ik mag aankondigen, dankt zijn ontstaan aan de koloniale tentoonstelling te Amsterdam, die een paar jaar geleden geheel Nederland vervulde, maar nu slechts zelden meer besproken wordt. Het zou misschien der moeite waard zijn, indien deze of gene bevoegde persoon trachtte na te gaan, of die groote kermis der nijverheid op materieel gebied goede dan wel minder gewenschte gevolgen opleverde, en of inderdaad de hooge verwachtingen, die men van haar bij de opening koesterde, ook zelfs maar voor een deel zijn verwezenlijkt. Maar behalve die, zeker moeielijk te berekenen gevolgen, verkreeg zij andere, op intellectueel gebied gelegen, die voor een deel meer, voor een deel minder in het oog springen, maar die, alles te zaam genomen, de koloniale tentoonstelling tot groote eer hebben verstrekt. Een van hare vruchten ligt thans voor mij in het rapport van het verhandelde in het koloniaal congres, dat bij gelegenheid der tentoonstelling op 18 September 1883 en volgende dagen werd gehouden.

Toen de mannen, aan wie de eer toekomt de tentoonstelling te hebben georganiseerd, het besluit hadden genomen om nevens de behartiging der materieele belangen ook bevordering van wetenschappelijke kennis der verschillende koloniën op hun programma te brengen, lag het voor de hand dat bespreking van koloniale onderwerpen daarbij een groote plaats zou innemen. Maar zij, die verwachtten, dat spoedig de handen aan het werk zouden geslagen worden, vonden zich zeer teleurgesteld. Lang toch duurde het, voordat men er toe overging om voor de uitvoering van dit gedeelte van het programma te zorgen. Voor een goed deel was dit te wijten aan de samenstelling van het bureau der 5de afdeeling (wetenschappelijke bijeenkomsten, congressen en voordrachten), waarin, met uitzondering van den Hr. v. Musschenbroek, geen enkele koloniale specialiteit zitting nam; vreemd genoeg, waar juist de koloniën den hoofdschotel moesten uitmaken. De Hr. Musschen-

broek, die ijverig voor de rechten der koloniën opkwam, wist echter door te zetten dat hem, zij het dan ook op eenigszins onregelmatige wijze, eene speciale commissie werd toegevoegd, die met hem zou overleggen wat te doen, om te zorgen dat de koloniën niet enkel op de tentoonstelling, maar ook in de wetenschappelijke bijeenkomsten behoorlijk zouden zijn vertegenwoordigd.

In den boezem dier commissie bleek spoedig verschil van meening. Aan den eenen kant waren er leden, die de werkzaamheden wilden beperken tot het houden van voordrachten, hoofdzakelijk over onze koloniën. Deze zouden naar een bepaald programma worden ontworpen, en elkander aanvullen en zoodoende eene reeks vormen van bijdragen over Nederlandsch Indië, waaruit land en volk zoo volledig mogelijk zouden worden gekend. Aan dit voornemen werd, zooveel de omstandigheden het toelieten, gevolg gegeven: eene belangrijke serie, geschriften, die lezingen bevattende, heeft het licht gezien en strekt tot een blijvende herinnering van groote wetenschappelijke waarde.

Maar verscheidene leden dier commissie waren van oordeel, dat nevens dien weg ook een ander pad kon worden ingeslagen. Behalve voor lezingen was er, naar hun oordeel, nog plaats voor eene bespreking van koloniale onderwerpen in den vorm van een koloniaal congres. De voorstanders van die meening stelden voor, tal van koloniale specialiteiten uit verschillende landen uit te noodigen aan een congres deel te nemen, - aan de voorgenomen bijeenkomsten groote openbaarheid te geven, - en te zorgen dat geschikte personen als inleiders bij het debat zouden optreden, ten einde eene vruchtbare discussie te verzekeren. Naar men hoopte zou van eene zoodanige bijeenkomst van tal van mannen, staatslieden, handelaren, ondernemers van landbouw- of andere industriën en geleerden, uit verschillende koloniseerende landen te zaam gekomen, uitnemende vruchten kunnen worden verwacht en allicht krachtig worden bijgedragen tot betere kennis en waardeering van 't geen op koloniaal gebied in verschillende landen wordt ondernomen. En voorts verwachtte men, dat daaruit eene persoonlijke kennismaking van koloniale specialiteiten zou voortspruiten, die tot samenwerking zou kunnen leiden, 't geen voorzeker hoogst bevorderlijk aan de koloniale wetenschap zou zijn. Het spreekt van zelf, dat een dergelijk congres op groote schaal zou moeten worden aangelegd, en eene internationale commissie van voorbereiding zou vorderen, terwijl men niet tegen

geldelijke opofferingen zou moeten opzien om zich van de medewerking der meest gezaghebbende personen te verzekeren.

Maar tegen dit voorstel kwam krachtige oppositie. Afgezien van de bezwaren, tegen het houden van een dergelijk congres op zich zelf bestaande, meende men, dat de tijd reeds te ver verstreken was om dit plan uit te voeren, en ofschoon naar het gevoelen van sommigen, - den Hr. v. Hamel en ik - het spreekwoord ‘where there is a will, there is a way’ hier van toepassing was, werd besloten, de zaak minder grootscheeps op te vatten, een middenweg in te slaan en onder den naam van ‘Séances pour la discussion de questions coloniales’ een soort van basterd-congres te houden. De HH. Mrs. G.A.v. Hamel, W.K. Bn. van Dedem, Jhr.J.K.W. Quarles van Ufford en ik werden belast met de organisatie dier bijeenkomsten; het programma der te behandelen onderwerpen werd door ons vastgesteld en voor zoover de karig verstrekte middelen het toelieten enkele bekende sprekers uit het buitenland uitgenoodigd, de taak van inleider op zich te nemen.

Elders (Indische Gids, 1883. II. p. 953) gaf ik reeds een verslag van mijne indrukken op die bijeenkomsten verkregen. Naar mijne ook nu nog onverzwakte overtuiging bewezen die samenkomsten, dat een goed voorbereid en krachtig georganiseerd koloniaal congres alle kansen van welslagen aanbood, en mocht men zelfs nu voor een deel op grootere resultaten wijzen, dan men redelijkerwijze van eene zoo onvolkomen organisatie had kunnen verwachten. En die meening is krachtig versterkt, nu het blijkt dat het daar gesprokene niet slechts bewaard werd door min of meer haastig opgestelde verslagen van de pers van den dag, maar door de goede zorgen van den H eer Mr. D. Josephus Jitta in uitmuntenden vorm werd wedergegeven. Het boekwerk toch, dat ik boven vermeldde, bevat de redevoeringen, door de inleiders der verschillende onderwerpen uitgesproken, en een helder résumé van de verschillende debatten. Gaarne breng ik hulde aan het talent van den samensteller, die het in een vreemde taal gesproken woord zóó wist weder te geven, en aan zijn groote nauwkeurigheid, die den hoofdinhoud der debatten met juistheid teruggaf.

Hoogst belangrijk waren de onderwerpen, die aan de orde werden gesteld. Na eene openings-rede van den zoo zeer betreurden Musschenbroek, die als voorzitter de bijeenkomsten leidde, werden ‘de staatkundige betrekkingen tusschen moederland en koloniën’ aan

de orde gesteld. De Hr. Young, een in Engeland algemeen bekend woordvoerder op koloniaal gebied en door zijne betrekking als secretaris van ‘the Royal Colonial Institute’ de ziel van menige onderneming, in het belang der Britsche koloniën op touw gezet, leidde dat onderwerp in. Hij beschouwde die betrekkingen hoofdzakelijk uit een Engelsch oogpunt, en voerde hoofdzakelijk argumenten aan tot staving van zijn lievelingsdenkbeeld, voor 't welk hij onophoudelijk werkt: de vertegenwoordiging van de koloniën in een Rijksparlement. Ieder, die niet vreemd is aan de koloniale beweging dezer dagen, weet hoe zeer dat denkbeeld ook nu aan de orde is, en meer en meer in kracht wint, al kunnen ook bevoegde beoordeelaars, zooals Sir R. Temple in de Revue Coloniale Internationale, die het denkbeeld zelf zijn toegedaan, zich de praktische bezwaren niet ontveinzen, aan de uitvoering van dat denkbeeld verbonden. Ieder, die in dit onderwerp belang stelt, zal de opgewekte rede van den Hr. Young ter hand nemen, maar ook niet nalaten de discussiën te raadplegen, waarbij vooral de Hr.v. Mosenthal de rol van ‘koud water’ op zich nam. Het daarop volgende vraagstuk, ‘de verschillende wijzen, waarop men zich in de koloniën arbeiders verschaft’, werd ingeleid met een meesterlijke rede van het bekende lid van het *Institut*, prof. Levasseur. Met zorg bewerkt en met tal van statistieke gegevens toegerust, vergde zij echter geen oogenblik te veel van de aandacht van den toehoorder, en ook de lezer zal haar niet onvoldaan ter zijde leggen. Een onderwerp, den Gidslezer reeds van vroeger bekend, ‘de Europeesche wetgeving tegenover Inlandsche rechtsbegrippen’, werd door mij ingeleid; ik stipte daarbij de hoofdpunten aan van het betoog, door mij reeds in dit tijdschrift (Gids. 1882. Augustus) nedergelegd.

Een onderwerp dat én den jurist én den economist steeds groot belang inboezemt, ‘de deportatie-koloniën,’ had de Hr.v. Hamel voor zich uitgekozen. Zij die een overzicht verlangen van 't geen gehoopt en gevreesd wordt bij de proefneming, die Frankrijk op het punt staat te Caledonië te ondernemen, zullen niet te vergeefs zijne belangrijke inleidings-rede raadplegen. En zij, die weten met hoe groote warmte de Hr.v. Dedem in de 2de kamer de zaak van Indië bepleit, zullen de waarde beseffen van de gewichtige rede, door hem uitgesproken over ‘belastingen in koloniën’, en waarvan de hoofdtrekken, naar het mij blijft toeschijnen, aanspraak hebben op eene plaats in het programma eener vooruitstre-

vende koloniale partij. Hier vooral zal men met belangstelling de discussie nagaan; immers ook de Hr.N.G. Pierson sprak daarbij woorden, die als naar gewoonte groot gewicht in de schaal leggen. Mocht men het misschien betreuren, dat daarbij hoofdzakelijk de Nederlandsche koloniën werden besproken, en dat niet ook andere inleiders den toestand van vreemde koloniën ter sprake brachten, zoo vormt daarentegen de rede van den Hr.v. Dedem één geheel, dat ook in het buitenland niet zonder vrucht zal worden geraadpleegd.

Reeds het weinige, dat geleverd werd en kon worden, schijnt mij toe der algemeene belangstelling overwaardig te zijn. En hoeveel beter nog zou het geweest zijn, wanneer het eerste denkbeeld van een groot koloniaal congres had kunnen worden verwezenlijkt! Misschien wordt dit ideaal nog eenmaal bereikt, en zullen de bijeenkomsten, te Amsterdam gehouden, door een reeks van congressen worden gevolgd, die inderdaad een bij uitnemendheid internationaal karakter hebben. Te betreuren zou het zijn, indien de poging, in 1883 ondernomen, niet andermaal, en dan met nog beteren uitslag werd herhaald.

Zeker zou dat ook het geval zijn, wanneer het congres, dat onder den naam van ‘Nederlandsche juristen-vereeniging’ voor het eerst in Juni 1885 te Batavia vergaderde, niet nog menigmaal bijeenkwam. Opgericht naar het voorbeeld van de bekende juristen-vereeniging in het moederland - vooral door het initiatief van een veelbelovend rechterlijk ambtenaar, den nu reeds overleden Mr. M.M.W. Pennink - stelde hare Indische zuster zich eveneens ten doel, op jaarlijks te houden bijeenkomsten de leemten en gebreken te bespreken, die de praktijk in de Indische wetgeving opmerkte, de middelen aan de hand te doen om daarin te voorzien en zoo mogelijk tot eenstemmigheid te komen over datgene, wat in de Indische wetgeving hervormd behoort te worden. Er kan niet aan worden getwijfeld dat zoodanige, goed voorbereide bijeenkomsten, vooral in Indië, bij uitnemendheid nuttig kunnen werken, ja dat zij zelfs daar, meer nog dan in het moederland, noodzakelijk zijn. Hier te lande toch bestaat een opgewekt wetenschappelijk leven: magistraten, leden van de balie en mannen, die zich geheel aan de wetenschap van het recht wijden, wedijveren met elkander, om de gebreken in de wet op te sporen, en middelen

ter verbetering aan de hand te doen, terwijl de verschillende juridische tijdschriften de belangrijke strijdvragen van alle kanten bezien. Doch in Indië, waar de magistraten met werk overladen zijn, de advocaten weinig in getal zijn en bovendien slechts zelden met het belangrijkste deel der rechtspraak; die over de Inlanders, in aanraking komen, kan van een dergelijk wetenschappelijk streven slechts zelden sprake zijn. En toch is juist in Indië het te bearbeiden veld oneindig ruimer, dan hier. In Nederland toch vindt men geregelde verhoudingen: eene wetgeving, geschoeid op een en dezelfde leest, die reeds tal van jaren werkt, en waarvan men de goede en kwade kanten dóór en dóór kent, terwijl de maatschappij, aan die wétgeving onderworpen, een goed aaneengesloten, historisch saamgewassen geheel uitmaakt. Hoe geheel anders is het in Indië, vooral met de wetgeving voor de Inlanders! Voor een goed deel heerscht in burgerlijke zaken onbeschreven recht; en waar geschreven wetten zijn, daar zijn deze òf geheel van vreemde afkomst, zooals het strafwetboek voor de Inlanders, òf wel, zooals het zoogenaamde Inlandsche reglement, eene wijziging en verwringing van Europeesche bepalingen, om die voor den Inlander *taliter qualiter* pasklaar te maken. Men begrijpt, van hoeveel belang het kan zijn, wanneer mannen, én met de rechtspraak, én met de Inlandsche maatschappij vertrouwd, samenkomen om van gedachten te wisselen over dat ongeschreven recht, over de werking van die vreemde wetgeving, of over de gevolgen, die de poging droeg, om Europeesche vormen van rechtspleging, zooals dat heet ‘met het oog op den primitieven toestand van de Inlandsche maatschappij’ tot den meest eenvoudigen vorm terug te brengen. Voeg daarbij de eigenaardige rechtsverhoudingen, welke ontstonden, omdat men ook aan vreemde elementen nevens het Inlandsche aanspraak op eigen rechtsbedeeling gaf, en die, zooals ik hier reeds vroeger aantoonde, ook in andere koloniën tot dezelfde moeielijkheden als bij ons aanleiding gaven, en niemand zal dan, denk ik, er wel aan twijfelen, dat in dat opzicht veel te doen en veel te leeren valt. Men make slechts kennis met de reeks van kwesties, welke Mr. Piepers in het Indische weekblad van het Recht publiceerde, en die achter de Handelingen. 1ste deel zijn afgedrukt, en men zal de overtuiging krijgen dat de oogst ruim en belangrijk kan wezen.

Maar aan den anderen kant zijn de bezwaren, aan de uitvoering van het plan verbonden, veel grooter in Indië dan in Nederland.

Bijzondere voorzichtigheid èn in het kiezen van de te behandelen onderwerpen èn in de discussiën is gebiedend noodzakelijk, daar anders het gevaar groot is, dat men op het terrein van de staatkunde verzeilt, en art. 111 van het Regeerings-reglement vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard onvoorwaardelijk verbiedt. En waar de oogst ruim is, zijn de arbeiders schaarsch. Vergeleken met Nederland is het personeel der magistratuur en der balie zeer klein, terwijl bovendien de groote afstanden en de onmogelijkheid hunnen drukken werkkring te verlaten, de meesten verhindert naar de hoofdplaats op te komen, en het getal deelnemers aan de bijeenkomsten dus steeds betrekkelijk gering moet zijn. Het was dan ook eene goede gedachte van het voorloopig bestuur, om aan de afwezende leden het recht te geven, schriftelijke adviezen in te zenden, en ook schriftelijk hunne stemmen uit te brengen. Voor het overige werd het voorbeeld der Nederlandsche juristen-vereeniging in hoofdpunten gevolgd: het bestuur kiest de onderwerpen uit, die aan de orde zullen worden gesteld en wijst de leden aan, die verzocht zullen worden, door eene inleiding de debatten vruchtbaar te maken. Voorzeker was de taak niet gemakkelijk, om onder de talrijke onderwerpen, welke in aanmerking kunnen komen, juist die uit te kiezen, welke op zich zelf belangrijk zijn, en daaruit diegenen aan te wijzen, welke in de allereerste plaats behandeld moeten worden. Ik aarzel geen oogenblik, de gedane keuze zeer toe te juichen; de meerendeels hoogst belangrijke inleidingen en veelal ook de debatten geven mij daartoe volkomen recht.

Mocht men het soms betwijfelen, of er onderwerpen van burgerlijke rechtsvordering zijn, die ook aan niet-juristen belang kunnen inboezemen, dan leze men slechts de beide doorwrochte verhandelingen van de HH.L.W.C.v.d. Berg en R.Z. Dannenburgh over ‘de middelen tot bewaring van rechten en die van tenuitvoerlegging van rechterlijke uitspraken, in burgerlijke zaken op Java door inlandsche rechtbanken gewezen’, en men zal overtuigd zijn, dat dit onderwerp ten minste, ook voor den leek van het uiterste gewicht is, en tal van maatschappelijke belangen raakt. Kan men tot eene andere meening komen, wanneer de eerstgenoemde schrijver ronduit te kennen geeft ‘dat bij de groote meerderheid der Europeanen in Indië de overtuiging bestaat, dat voor hen tegenover Inlanders in den regel geen recht te krijgen is, dan alleen wanneer zij de strafwet

achter zich hebben, en zulks geenszins omdat men er aan twijfelt, door den rechter zijne aanspraken naar behooren erkend te zien, maar omdat de executie van het aldus verkregen vonnis niet voldoende geregeld is.' Ziehier weer een voorbeeld te meer ter staving van het feit, dat het verkeerd is eene hervorming aan te vangen, zonder die volledig uit te voeren, en halverwege te blijven staan. Zoodoende moet men de bezwaren door den nieuwen toestand geschapen, bestrijden met middelen, die daarvoor niet meer passen, en voegt men aan de moeielijkheden van den nieuwen staat van zaken moedwillig een aantal andere toe, die men gemakkelijk had kunnen vermijden. De geheele geschiedenis van de hervorming van het Inlandsche rechtswezen in de laatste jaren getuigt daarvan. Met die hervorming bedoelde men de invoering van eene rechtsorde, die slechts op de wet steunde, in stede van het vaderlijk despotisch gezag, dat te voren heerschte. Maar de moed ontbrak, dat stelsel consequent door te zetten; en de wil faalde om de noodige maatregelen te nemen, ten einde werkelijk de wet te doen heerschen. Geen wonder, dat er stemmen worden gehoord, die den ingeslagen weg betreuren, en naar het verlaten stelsel verlangen, toen alles in elkander greep en één geheel uitmaakte. Hoogst leerzaam is het nu, aan de hand van de inleiders en van de gehouden debatten na te gaan, hoe vormen, die volkomen pasten in een stelsel, waarbij rechter en bestuurder één waren, en de verliezende partij de uitspraak van den rechter beschouwde als een bevel, aan hetwelk zonder meer moest worden gehoorzaamd, niet meer voldoen in een staat van zaken, waarbij de rechter niets doet dan rechtspreken. Terecht zeide de Hr. der Kinderen in de eerste vergadering: 'Nu de rechtspraak op vele plaatsen in het binnenland aan anderen is toevertrouwd, die aan bestuurszaken geen deel hebben, beschouwt de Inlander den Landraadvoorzitter uit een ander oogpunt, zoodat meer dan voorheen de kracht der wet moet worden te baat genomen, om de uitvoering der rechterlijke beslissingen te verzekeren.' En terwijl men aldus aan de wet alleen het woord wil laten, onthoudt men haar de noodzakelijkste middelen, om zich te doen eerbiedigen. Het zal zeker niet aan de juristen-vereeniging liggen, indien niet ten spoedigste de handen aan het werk worden geslagen, om hier althans een steen aan te brengen tot voltooiing van het opgetrokken gebouw, waar de gebreken zóó voor de hand liggen en door kundige en praktische mannen belangrijke verbeteringen worden voorgesteld.

Een niet minder belangrijk onderwerp wordt in de uitmuntende inleidingen van de HH. Immink en Abendanon behandeld: ‘de werking van de instelling van het Inlandsch openbaar ministerie op Java, de gebreken die haar aankleven, en de middelen ter harer verbetering.’ Ieder, die niet volslagen vreemdeling is in het raderwerk der strafrechtspleging op Java, weet, welke belangrijke taak daarbij aan de zoogen. inlandsche officieren van justitie, de djeksa's, is opgedragen, en hoe zeer het er op aankomt dat zij, die het voorloopig onderzoek grootendeels leiden en ook ter terechtzitting grooten invloed kunnen uitoefenen, meer dan thans maar al te dikwijls het geval is, in staat zijn zich naar behooren van hunnen moeielijken plicht te kwijten. Ook bij hen doet zich het bovengenoemde verschijnsel voor: sedert de invoering van hervormingen in het rechtswezen bemerkt men eerst, hoe zeer ook in de daarmede samenhangende onderwerpen verbetering noodzakelijk is, en zoo wordt door den vooruitgang op het eene gebied eerst recht duidelijk, hoe achterlijk men nog op een ander gedeelte van het terrein is. Met allen eerbied voor de wijze, waarop menige djeksa zijn taak vervult, was toch op de juristen-vereeniging - en waarschijnlijk ook daarbuiten - de overtuiging bijna eenstemmig, dat het gemis van eene behoorlijke opleiding de titularissen ongeschikt maakt om aan de steeds hooger stijgende eischen te voldoen. De regeering schijnt ook die meening te zijn toegedaan: plannen toch zijn bij haar aanhangig, om een school voor inlandsche ambtenaren op te richten, en daarbij zal, naar ik vertrouw, wel zorgvuldig worden gewaakt, dat men niet in de fout vervalt, elders bij het Inlandsch onderwijs begaan, door te veel in eens te willen, maar gezorgd worden langzaam, en met inachtneming van den aard van den Inlander, de meeste elementaire begrippen van recht en rechtspleging bij de leerlingen in te prenten. Omtrent deze zaak bevatten de inleidingen goede wenken. Niet minder belangrijk ook zijn de opmerkingen over de verhouding, die bestaan moet tusschen de hoofden van gewestelijk bestuur en de djeksa's. De beslissing der vergadering ‘dat de djeksa aan den resident of assistent-resident ondergeschikt moet blijven’, verraadt den geest van onpartijdigheid, die haar bezielde, en weerlegt het beweren, dat de rechtsgeleerde ambtenaren er slechts op uit zijn, om den invloed en het aanzien van het binnenlandsch bestuur te knakken. Tal van lezenswaardige opmerkingen vindt men in de beide inleidingen, die modellen van be-

handeling zijn, en ook kunnen dienen ter vermeerdering van onze kennis der Inlandsche toestanden.

Het derde punt, dat aan de orde werd gesteld: ‘cassatie in burgerlijke zaken voor den Inlander’ zal minder dan de beide voorgaande de aandacht van den niet-jurist trekken. Toch zal men in de heldere adviezen van de H.H. Hulshoff Pol en Keiser menige opmerking vinden, die niet alleen voor de kennis van het formeel recht van belang is. Beide inleiders komen tot de, mijns inziens juiste conclusie, dat met het stelsel van cassatie moet worden gebroken, en hooger beroep daarvoor in de plaats moet worden gesteld. Mocht daartoe worden overgegaan, dan zullen de plannen van den Hr. Hulshoff Pol (p. 262) zeker ernstige overweging verdienen: ongelukkig genoeg is het thans niet de tijd, waarin hervormingen, hoe gewenscht ook, kans op verwezenlijking aanbieden wanneer zij meerdere uitgaven met zich medesleepen. Maar desniettegenstaande blijft de hervorming der rechtspraak over den Inlander zich telkens op den voorgrond dringen, en zal zij mettertijd eene onafwijsbare noodzakelijkheid worden. Mogen de pogingen der juristen-vereeniging ons dat doel nabij brengen!

De inleidingen alleen zouden reeds de oprichting der juristen-vereeniging rechtvaardigen. Al had zij niets anders gedaan, dan de schrijvers dier verhandelingen tot het stellen daarvan te hebben opgewekt, en de uitgave mogelijk te hebben gemaakt, dan had zij reeds voor een goed deel haar doel bereikt. Zonder twijfel vormen zij dan ook de belangrijkste helft der Handelingen. De debatten hebben niet veel aan het geschreven woord toegevoegd. In zeker opzicht ben ik daarbij teleurgesteld. Ik had gehoopt, dat de discussiën tal van mededeelingen, aan de praktijk ontleend, zouden hebben gebracht. Niet dat deze ontbreken: de aanwezigheid van juristen, die met lof onder de magistraten en advokaten bekend staan, is daarvoor een waarborg. Maar waar betrekkelijk weinigen aan de debatten deelnamen, had ik zoo gaarne gezien, dat van alle kanten de bouwstoffen waren aangebracht. Eigenlijk ben ik onrechtvaardig in mijn oordeel. Zij, die de vergadering bijwoonden, behoefden dergelijke voorlichting niet, daar de meesten de praktijk der Indische rechtspraak van nabij kenden. Doch anderen - en voor de zoodanigen schrijf ik - zouden dankbaar geweest zijn voor elke, ook de geringste bijdrage tot de kennis der Inlandsche huishouding, die aan de uitoefening der rechtspraak over den Inlander

ontleend werd. Maar dit verhindert niet, dat menig juridisch betoog en fijne opmerking de debatten versierde, en dat de verslagen der bijeenkomsten met groote aandacht zullen worden nagegaan door ieder, die hart heeft voor de ontwikkeling dier ver verwijderde en ons toch zoo nauw aan het hart liggende maatschappij.

Een opmerking kan ik echter niet verzwijgen, welke betrekking heeft op eene uitdrukking van den voorzitter der vergadering, die niet zonder protest mag worden gelaten. Als pleitbezorger voor de praktijk optredende, - die hij terecht de eereplaats bij de debatten wilde aanwijzen - liet die hooggeplaatste ambtenaar zich de *boutade* ontvallen, 'dat de aanwezigen beschouwingen, die de wijsbegeerte van het recht raakten en naar het kabinet van den geleerde riekten, missen konden.' Men schijnt zich in Indië vreemde voorstellingen te vormen van de werkzaamheden van de beoefenaars der wetenschap van het recht, wanneer men daar meent, dat men de voorlichting der praktijk en de aanraking met het leven schuwt. Ik kan de verzekering geven, dat de studeerkamers minstens even goed worden gelucht als de rechtszalen, en dat men bij ons er grooten prijs op stelt, dat de frissche buitenlucht ongehinderd doordringe! Ieder wetenschappelijk beoefenaar van het recht weet, dat bespiegelingen zonder aanraking met de praktijk nutteloos zijn. Maar men is tevens overtuigd, dat het ook voor de mannen van de praktijk noodzakelijk is, de wetenschappelijke studie niet te verachten of te verzuimen. Groot is het gevaar, dat eene rechterlijke macht dreigt, welker leden alleen aan de praktijk hechten, en het oog sluiten voor alle vraagstukken, die niet binnen dat enge kringetje gelegen zijn. In het belang van de Indische rechtspraak en van de ontwikkeling van het recht in Indië hoop ik; dat de voorzitter der vereeniging bemerken zal, dat hij in dezen niet veel medestanders telt.

De laatste zitting der vereeniging duurde, wegens het geringe aantal der aanwezige leden, te kort, om eene beslissing over het 3de vraagstuk te nomen. Te hopen, en te verwachten is het, dat dit geen slecht voorteeken zij. Niemand zal dat meer verheugen dan mij, die overtuigd ben, dat de N.I. juristen-vereeniging, door op den ingeslagen weg voort te gaan, zeer belangrijke diensten aan het welzijn van Indië kan bewijzen.

Van opgewekt wetenschappelijk leven onder de Indische rechterlijke ambtenaren getuigt voorzeker het werk van Mr. J. Lion over

de N.I. strafvordering voor Europeanen en met hen gelijkgestelden. Op hoogen prijs moet het gesteld worden, dat een ambtenaar den tijd van zijn verlof met zoodanigen arbeid doorbrengt. Aan de zoodanigen mocht wel een grooter bewijs van waardeering van regeeringswege ten deel vallen, dan hun gewoonlijk gewordt.

De Hr. Lion schijnt de ware man te zijn, om een dergelijken arbeid aan te vatten en tot een goed einde te brengen. Behalve lust tot wetenschappelijken arbeid en geduld voor het doorsnuffelen der archieven, heeft hij een rijke ervaring achter zich, die voor een werk, vooral van praktischen aard, bijna onmisbaar zijn. Die praktische kennis verwierf hij zich én als ambtenaar bij het openbaar ministerie, én als lid, en tijdelijk ook als rechter-commissaris bij den Raad van justitie te Samarang, én eindelijk ook als voorzitter van eenen landraad. Die laatste eigenschap is hem ook te stade gekomen, al schijnt het oppervlakkig vreemd, dat dit het geval kan zijn bij het schrijven van een werk, dat alleen over de strafvordering voor Europeanen handelt. Doch zoo menige kwestie doet zich ook daarbij voor, waarbij kennis van den Inlander noodzakelijk is, zooals bij het voorloopig onderzoek, verhoor van getuigen enz., terwijl ook enkele der door hem behandelde onderwerpen nauw met het Inlandsche rechtswezen in verband staan, zooals het vraagstuk der revisie, dat misschien juist daarom uitvoerig en met groote voorliefde door den schrijver werd behandeld. Ofschoon nog niet alle afleveringen van het werk zijn verschenen, meen ik het echter reeds nu te moeten bespreken, daar het tot de belangrijkste uitgaven op dit gebied behoort, mij voorbehoudende later op het geheel terug te komen.

Voor hem, die een werk over de strafvordering voor Europeanen schrijft, staan twee wegen open. Hij kan een systematisch overzicht van de N.I. strafvordering schrijven, dat zich aansluit aan de bekende handboeken over de Nederlandsche strafvordering, en daarbij de verschilpunten aangeven, die tuschen beiden bestaan, de N.I. jurisprudentie vermelden en vooral gewicht leggen op datgene, wat een eigenaardig kenmerk van het N.I. strafproces is. Voorzeker zou langs dien weg een gemakkelijk te overzien geheel verkregen zijn, en een gebrek gemeden worden, dat ook in het besproken werk in het oog valt: verspreiding van zaken, die wetenschappelijk bij elkander behooren en herhaling van 't geen reeds elders werd gezegd. Maar de bezwaren zouden, dunkt mij, grooter geweest zijn

dan de voordeelen. Of men zou zich moeten bepalen tot het aangeven van de verschilpunten, en voor het overige naar de Nederlandsche werken verwijzen, en daardoor den Indischen ambtenaar dwingen, twee boeken aan te schaffen, of men zou de Nederlandsche schrijvers moeten plunderen en copieeren, wat zij reeds goed gezegd hebben, en daarbij toch niet gezorgd hebben voor die ambtenaren, welke geene juridische studiën maakten, en nu bij gemis aan een praktisch ingericht werk menigmaal zeer verlegen zijn hoe zich b.v. als hulpofficier van justitie te redden.

De Hr. Lion, - en ik zal de laatste zijn die het hem verwijt, - heeft gemeend een anderen weg te moeten inslaan. Zijn werk bestaat uit een commentaar op het reglement op de strafvordering artikelsgewijze ingericht, en samengesteld ook met het oog op de praktische behoeften van den Indischen ambtenaar. Om dat laatste doel te bereiken, had hij eene groote moeielijkheid te overwinnen. De leden der rechterlijke macht en der balie, bij de rechtspraak over Europeanen betrokken, zijn juridisch gevormde personen, maar behalve dezen zijn een aantal andere ambtenaren met verschillende functiën belast, die hen noodzaken, eene studie van het N.I. strafproces te maken, en dikwijls zelfs geheel zelfstandig op te treden, zonder dat zij ooit iets van de beginselen van strafrecht en strafprocedure hebben gehoord. En toch wenschte de Hr. Lion terecht, dat zijn boek door beide categoriën met vrucht zou kunnen worden geraadpleegd. De bezwaren, aan die poging verbonden, zijn onoverkomelijk: de Hr. Lion kon ze evenmin als ieder ander geheel vermijden. Eene logische verdeeling der stof werd daardoor onmogelijk. En menigmaal moest, met het oog op de eene klasse van lezers, meer gegeven worden dan voor de andere noodzakelijk zou zijn geweest. Niet zelden vroeg ik mij bij het lezen af: was het wel noodig, over dit onderwerp zoo breed uit te weiden? zooals p. 186 over het Engelsche proces-recht; p. 202 over de geschiedenis der Nederlandsche rechtspraak; p. 221 de redevoering van den minister Modderman over den eed; pag. 332 de verhandeling over het hooger beroep enz. Maar ik werd tot zwijgen gebracht door de overweging, dat voor menigen niet-jurist de kennismaking met die betoogen van veel nut kon zijn, en daardoor ook verzoend met de talrijke aanhalingen uit de bekende geschriften van de Pinto en de Bosch Kemper, die een groote plaats in het werk beslaan. Dat zij voor den administratieven ambtenaar, die deze boeken niet

kent, van groot belang zijn, spreekt van zelf; ja, wanneer ik aan de zwarigheden denk, die het bezitten zelfs van eene kleine bibliotheek voor den heen en weer trekkenden rechterlijken ambtenaar medebrengt, zou ik meenen, dat menigeen ook onder dezen den schrijver dankbaar zal zijn voor die aanhalingen, die in den regel met zorg zijn gekozen, zelfs al wordt daardoor de in het prospectus gestelde ruimte aanvankelijk overschreden, zooals wel onvermijdelijk het geval zal zijn, en al valt het niet te ontkennen, dat hier en daar beschouwingen zijn medegedeeld, die als verouderd worden beschouwd. Wanneer ik er nu nog bijvoeg, dat de correctie hier en daar wat vluchtig plaats had, dan heb ik alle bezwaren geuit, die ik tegen het werk zelf heb in te brengen.

Maar deze bezwaren - betrekkelijk kleinigheden - daargelaten, heb ik niets dan lof voor den schrijver, die zich door de moeielijkheden, aan de uitvoering van zijn plan verbonden, niet heeft laten afschrikken en met spoed en toch op degelijke wijze zijn taak reeds voor een goed deel afwerkte. Nevens wetenschappelijke betoogen, die ook hier te lande met belangstelling zullen worden gevolgd, zelfs dan, wanneer men zich daarmede niet vereenigt, vindt men in het werk menige opwekking en wenk, die de praktische ervaring van den Hr. Lion bewijzen, en die èn den rechterlijken èn den administratieven ambtenaar in Indië zeker zeer welkom zullen zijn. Ik verwijs o.a. naar de uiteenzetting der verhouding tusschen de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, hulpofficieren van justitie, en de rechterlijke ambtenaren (p. 1 vlg.); de groote bezwaren, waarmede de rechtercommissaris dikwijls te worstelen heeft (p. 32); de betrapping op heeter daad (p. 34); de beschouwing over den werkkring der deskundigen met model visum repertum en tarief, en die over de opium-kwestie (p. 46); de opmerkingen over de voorloopige instructie (p. 299); de hoogst belangrijke beschouwingen over de revisie (p. 424 door een drukfout 224); valsche getuigenis (p. 251); de slechte gevolgen van de overlading van werk bij de rechterlijke macht (p. 216) enz. Ik stip slechts aan: bij den rijkdom der behandelde onderwerpen is eene volledige opsomming onmogelijk. Het spreekt van zelf, dat van tijd tot tijd ook ik met den schrijver van gevoelen verschil, maar dit gaat altijd gepaard met erkenning van de waarde van de betoogen, door den schrijver neergeschreven. Van niet gering belang zijn ook de verschillende formulieren in het werk ingelascht en de bijlagen, die

weder met aanteekeningen zijn voorzien, en onder welke van zeer recenten datum, zooals de getuigen-tarieven van St. 1884, 142 en 143 (die echter zeer onlangs bij S. 1885, 190 weder gewijzigd zijn); het tarief van justitie-kosten; het koninkl. besluit over uitlevering van misdadigers; het ontwerp-reglement op de strafvordering van 1843, met toelichting en betrekkelijke stukken, en eindelijk de stukken, over de revisie gewisseld. De schrijver werd tot de uitgave van deze laatste bescheiden, en in het algemeen tot het schrijven van zijn werk in staat gesteld door de beschikking van den minister van Koloniën, die hem toestond de archieven te raadplegen. Een woord van hulde voor deze welgeplaatste vrijgevigheid mag hier niet gemist worden.

Eene opmerking niet over, maar naar aanleiding van dit werk kan ik niet achterhouden. De Indische wetgeving heeft dit vóór bij de Nederlandsche, dat zij bij Koninklijk besluit is vastgesteld, en dus voor grondige verbetering vatbaar is, zonder dat de zware machine in beweging behoeft te worden gebracht, die hier te lande zoo bij uitnemendheid langzaam werkt. Ik houd dat voor een groot voordeel, mits men daar dan ook gebruik van make en ten spoedigste, de hand aan het werk sla om leemten aan te vullen en gebreken te verbeteren, waar dit noodig blijkt te zijn. Het zou ondankbaar zijn te beweren dat dit nimmer geschiedt, maar wel geloof ik recht te hebben om te zeggen, dat dit te weinig gedaan wordt. Ik durf dat gerust beweren; ook uit het werk van den Hr. Lion blijkt, dat menig punt van de N.I. strafvordering moet herzien worden (zie b.v. p. 73, 82, 84, 96, 147, 155, 217, 255, 288, 297, 326). Zou het niet wenschelijk zijn, dat men de kennis en ondervinding van den schrijver aanwendde, om de daartoe noodige wetsveranderingen voor te bereiden? Of zou er misschien ernst worden gemaakt met het voornemen, om het nieuwe strafwetboek ook in Ned. Indië in te voeren, wanneer tevens eene geheele omwerking der strafvordering ook wel aan de orde zal moeten worden gesteld? Mocht dat het geval zijn, dan is inderdaad het boek van den Hr. Lion ter goeder ure verschenen. Want wie ook geroepen zal zijn om dat gewichtig werk ter hand te nemen, hij zal niet mogen nalaten ernstige studie te maken van de vele belangrijke opmerkingen, door den Hr. Lion ten beste gegeven, en zal zeker niet verzuimen partij te trekken van de wetenschappelijke kennis en praktische ervaring, door hem in ruime mate opgedaan.

Bij de studie van de N.I. strafvordering valt de zware taak in het oog, die aan de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in betrekking tot het Europeesche rechtswezen is opgedragen. Nog zwaarder is die taak, wanneer zij met de rechtspraak over den Inlander in aanraking komen, en onwillekeurig vraagt men zich af, hoe het mogelijk is dat zij zich daarvan naar behooren kwijten, waar in hunne opleiding van zelfs maar elementaire juridische studiën geen sprake is. Ook in dit werk vindt men voorbeelden van de hinderpalen, die dit aan de uitoefening van de rechtspraak in den weg legt: zij zouden met velen kunnen worden vermeerderd. Wanneer men eenmaal er toe zal overgaan, om af te zien van de noodlottige onthoudingstheorie, die de regeering thans aankleeft, dan zal ook dat punt niet verzuimd mogen worden door hem, die eene rationeele opleiding van de toekomstige N.I. staatsdienaren beoogt.

Vele gewichtige onderwerpen moeten nog in het laatste gedeelte van het werk worden behandeld. Ik hoop na de voltooiing van het boek daarop terug te komen. Nu zij echter reeds geconstateerd, dat het geheel voldoet aan de verwachtingen, die de prospectus opwekte, en dat inderdaad een werk is geschreven, onmisbaar voor allen die hetzij praktisch de strafvordering beoefenen, hetzij zich eene wetenschappelijke studie van het N.I. recht ten doel stellen. Den schrijver zij de kracht en volharding toegewenscht, noodig om het laatste gedeelte even degelijk en spoedig te bewerken, als met de reeds verschenen afleveringen het geval was.

Van tijd tot tijd komen in den stroom der juridische dissertaties, waarmede de wet op het Hooger Onderwijs ons begiftigd heeft, proefschriften voor, die zich op het gebied van Indisch recht en geschiedenis begeven. Enkele van deze genieten een welverdienden roep. De dissertatie van den Heer Grobbee behoort onder die, welke den jeugdigen rechtsbeoefenaar tot eer verstrekken en die een belangrijk onderwerp op voldoende wijze bewerkten. Men weet, dat bij de rechtspraak in burgerlijke zaken over den Inlander op Java de zoogenaamde godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken der Inlandsche bevolking, onder zeker voorbehoud, moeten worden toegepast. En ofschoon nu voor het strafrecht een strafwetboek is ingevoerd, dat geheel op Europeeschen voet geschoeid is, geldt toch ook bij de strafrechtspleging de bepaling, dat een Inlandsch priester (penghoeloe) als adviseur de terechtzittingen moet

bijwonen, ten einde den rechter in staat te stellen op die Inlandsche instellingen acht te geven. De Hr. Grobbee bespreekt nu den werkkring, aan dien priester opgedragen. Na eenige, uitteraard vluchtige opmerkingen over het Moslemsch recht op Java en over de opleiding van den priester, volgt in het tweede hoofdstuk de bespreking van de vraag: bij welke onderwerpen de voorlichting van den penghoeloe nog nuttig kan zijn, daar toch de rechter aan de positieve voorschriften van het wetboek gebonden is, die hem geene ruimte tot de toepassing van het Inlandsch recht overlaten? De schrijver wijst aan, dat bij enkele onderwerpen wel degelijk waarde aan dat advies moet worden gehecht, zooals daar zijn: wraakrecht bij ontdekking op heeterdaad; noodweer; straffeloosheid, wanneer een daad van geweld het indirecte gevolg is van eene ongeoorloofde handeling; het dooden van iemand, die beweert onkwetsbaar te zijn; en bij enkele elementen voor diefstal en poging. Daar de Inlandsche instellingen niet in strijd mogen zijn met algemeen aangenomen beginselen vau billijkheid en rechtvaardigheid, onderzoekt de Hr. Grobbee vervolgens, wat men onder die uitdrukking hebbe te verstaan en komt hij tot de conclusie, dat daaronder alleen die beginselen vallen, welke in Nederland algemeen als billijk en rechtvaardig worden erkend. Eindelijk behandelt hij, aan de hand van gepubliceerde rechterlijke uitspraken, eenige strijdvragen die zich voordeden naar aanleiding van het voorschrift, dat het hooren van den penghoeloe gebiedt. Ook zij, die zich niet met alle conclusiën kunnen vereenigen, waartoe de Hr. Grobbee gekomen is, zullen hem den lof niet onthouden, dat hij heldere en onpartijdige overzichten van de aanhangige vraagstukken heeft gegeven, en dat hij zoo goed en volledig mogelijk uit de beschikbare bronnen heeft geput. Dat het onderwerp door de dissertatie niet geheel is uitgeput mag niet ontkend worden: vooral zou over de verhouding van het Europeesch, het Moslemsch en het Inlandsch recht nog wel het een en ander zijn in te brengen, terwijl ook zeker niet het laatste woord is gezegd over den invloed van den penghoeloe, die naar de getuigenis van den Hr. Piepers (Handelingen juristen-vereeniging II. 54) in juridische ontwikkeling boven de Inlandsche hoofden staat. Doch dat vraagstuk vereischt een geheel zelfstandig onderzoek, waarbij praktische ondervinding niet kan gemist worden Jammer voorzeker, dat dit onderwerp, dat zoo nauw met staatkunde en godsdienst verbonden is, niet licht een onderwerp voor

bespreking in de juristen-vereeniging zal uitmaken. Misschien voelt de Hr. Grobbee zich later, na rijpe ondervinding, opgewekt daarover zijne indrukken mede te deelen. Hij zou zoo doende een nuttig werk verrichten en zijne dissertatie, die nu reeds met vrucht zal worden nageslagen, op gewichtige punten kunnen aanvullen.

Het tweede proefschrift, hierboven vermeld, behandelt een vraagstuk van niet weinig belang, dat met het Nederlandsche staatsrecht in het nauwste verband staat: de bevoegdheid des Konings tot wijziging van het grondgebied des Rijks in andere werelddeelen. In hoofdstuk I geeft de Hr. Gockinga een overzicht van de verschillende bepalingen, die over afstand en ruiling van grondgebied in de staatsregelingen en grondwetten sedert 1798 voorkomen en behandelt dan de regeling, die de grondwet van 1848 heeft gegeven. Zijne conclusie is de bekende en algemeen aangenomene, dat de Koning voor uitbreiding van grondgebied in de koloniën geene toestemming van de Staten-Generaal noodig heeft. Volkomen terecht, doch veel te vluchtig en oppervlakkig bestrijdt de schrijver de meening, die ook door de commissie voor de grondwetsherziening werd voorgestaan, dat ook voor verdragen tot aanhechting van grondgebied de goedkeuring van de Staten-Generaal moet worden ingeroepen. Met allen eerbied voor die commissie dunkt mij de vraag van den Hr. Gockinga volkomen gepast: of zij wel voldoende op Indië de aandacht heeft gevestigd? en dat niet alleen hier, maar op menig ander gebied. De samenstelling dier commissie legt een niet zeer loffelijk getuigenis af van de belangstelling der regeering in koloniale belangen. Terwijl andere landen zelfs afgevaardigden voor de koloniën bezitten, of agenten, die de belangen dier koloniën bij de regeering voorstaan, en de kwestie van vertegenwoordiging dier overzeesche gewesten elders een brandend vraagstuk is, benoemt de regeering hier eene staats-commissie voor de herziening der grondwet, waarin wel leger en vloot vertegenwoordigd zijn, maar waarin niemand zitting nam, die ervaring in koloniale aangelegenheden bezat. Was het verblinding of onverschilligheid, die de belangen van het grootste deel des Rijks eenvoudig deed voorbijzien?

In het 2de hoofdstuk wordt de vraag behandeld, hoe ver het recht van den Gouverneur-Generaal zich uitstrekt om oorlog te verklaren en vredes- of andere verdragen te sluiten. Volgens art. 44 van het Regeerings-reglement heeft de landvoogd daartoe het recht ten op-

zichte van Indische vorsten en volkeren, doch steeds met inachtneming van de bevelen des Konings. Vooraf wordt onderzocht, hoe verre zich het grondgebied van Ned. Indië uitstrekt. Naar de meening van den schrijver kan dit worden gekend, deels uit de tractaten met Engeland en Portugal gesloten, deels uit verdragen met aziatische vorsten aangegaan. Hier is de schrijver onvolledig. Gezwegen van de omstandigheid, dat de verplichting, die deze Rijken op zich namen om onze macht over zekere gedeelten van den Indischen Archipel te erkennen, geen band aan andere mogendheden oplegt, moet nog gewezen worden op acten van erkenning van onzentwege, waardoor wij de aanspraken van anderen op sommige landstreken, zooals op den Soolo-archipel en op Serawak bevestigden, en voorts op nederzettingen krachtens recht van occupatie, ook zonder het sluiten van tractaten. Jammer is het, dat de dissertatie vóor de vaststelling der Congo-acte verscheen; ware dit niet het geval geweest, dan zou dit hoofdstuk zeker van meer beteekenis zijn geworden en had de overbekende opsomming der tractaten met Engeland en Portugal best kunnen worden gemist. Trouwens dit alles, en ook het voor den lezer gemakkelijke overzicht van de bepalingen van vorige regeeringsreglementen over de diplomatieke macht van den Gouverneur-Generaal, dient hoofdzakelijk als inleiding voor de behandeling der vraag: wie die Indische vorsten en volken zijn? Naar de meening van den Hr. Gockinga alleen de zoodanigen, die in geen enkel opzicht aan de macht van Nederland zijn onderworpen en onze souvereiniteit niet hebben erkend. En is dit zoo, dan strijdt de bepaling van het Regeerings-reglement met art. 57 der Grondwet, dat het sluiten van tractaten met vreemde mogendheden aan den Koning opdraagt. Want die weinige vorsten, hierboven bedoold, zooals de Sultan van Broenei, zijn toch zeker vreemde mogendheden.

Dit laatste is, dunkt mij, volkomen juist, en de redeneering van den schrijver zou dan ook opgaan, indien zijne stelling juist ware, dat alleen aan geheel onafhankelijke vorsten oorlog kan worden verklaard en alleen met de zoodanige vredes- en andere tractaten zouden gesloten kunnen worden. Doch er zijn nog andere vorsten en volken in den Indischen Archipel, die wel onze souvereiniteit erkenden, maar toch een recht van zelfbestuur behielden. De Hr. Gockinga is van oordeel, dat deze niet binnen de termen van art. 44 R.R. vallen, daar hunne landen tot het Nederlandsch grondgebied behooren en de vorsten Nederlandsche onderdanen zijn.

Maar de vraag schijnt geoorloofd, of de schrijver wel genoegzaam rekening houdt met de halfslachtige positie, welke die vorsten innemen, en waardoor eene consequente doorvoering van de terminologie van het Europeesche volkenrecht groote bezwaren oplevert. Eene studie van de geschiedenis van Ned. Indië had dat kunnen leeren. Zoo wijs ik op verhoudingen, zooals die vóor 1859 op Celebes bestonden. Met andere landen was ook Bone in een bondgenootschap opgenomen, aan het hoofd waarvan Nederland stond. Aan dat rijk werd in 1859 door den Gouverneur-Generaal Pahud den oorlog verklaard: omdat het de door hetzelve bezworen contracten en de souvereine rechten van het N.I. gouvernement had geschonden[1)].

Ik zie voorts niet in, waarom men aan een vasalvorst, die b.v. de gehoorzaamheid opzegt, geen oorlog zou kunnen verklaren. Hij is nog altijd leenman en dus geen vreemde mogendheid, maar toch maakt zijne stelling als vorst het verklaren van oorlog voor het aanvangen der krijgsverrichtingen noodzakelijk. En is hij weder onderworpen, dan kan men op nieuw een verdrag met hem sluiten, zooals met den nieuwen vorst van Bone, Aroe Palakka, geschiedde.

De Hr. Gockinga maakt de opmerking, dat in zulk een geval altijd van contracten of overeenkomsten gesproken wordt, en dat men dus niet met een volkenrechterlijk verdrag te maken heeft. Maar dat gebruik is slechts een overblijfsel van de Compagnie, die steeds het woordt ‘contract’ bezigde, ook waar zij met zoodanige vorsten te doen had, die zeer zeker onder de benaming ‘vreemde mogendheid’ zouden vallen, zooals de Soesoehoenan van Mataram 23 Sept. 1646 (de Jonge III. 79.), de Sultan v. Bantam (1645, de Jonge V. 279) en de vorst van Makassar (1667, Valentijn, Macassar 160). De regeering beschouwt deze contracten enz. ook stellig als verdragen, daar zij deze, ter voldoening aan de bepaling van art. 44 van het R.R., aan de Staten-Generaal mededeelt. Bij vraagstukken, zooals die welke de Hr. Gockinga behandelde, is eene voorafgaande studie van de Indische geschiedenis noodzakelijk; men vergeet anders zoo licht, dat men met verhoudingen te doen heeft,

1) Perelaer, De Bonische expeditiën. Leiden 1872. I. p. 206. De G.-G. Duymaer v. Twist was van oordeel, dat vermits Bone bondgenoot en niet leenman was, aan den vorst wel den oorlog kon worden verklaard, maar dat zijne vervallenverklaring van den troon eerst het gevolg mocht zijn van eene welgeslaagde militaire expeditie. Ibid. p. 107.

die niet in het keurslijf der definitiën van schrijvers over het Europeesche volkenrecht gewrongen kunnen worden. Naar mijne meening is art 44 R.R. dus wel degelijk van kracht, daar het juist die ‘contracten en overeenkomsten’ op het oog heeft, welke de Gouverneur-Generaal als gemachtigde van den Koning met vorsten en volken sluit, aan welke, zooals art. 27 R.R. zegt, het recht van zelfbestuur is gelaten.

Eindelijk zij ook de opmerking geoorloofd, dat het proefschrift aan waarde zou hebben gewonnen, indien de schrijver kennis had genomen van de bepalingen die over dit onderwerp in vreemde koloniën gelden.

De werken, die ons tot nu toe bezig hielden, bewegen zich op het gebied van het hedendaagsch recht. Het N.I. plakaat-boek, dat de Hr. v.d. Chijs uitgeeft, voert ons in den Compagnies-tijd terug, maar heeft ook voor het nieuwere recht groot belang. Zij, die studie maakten van het administratieve recht van Ned. Indië bevonden zich tot nu toe voor groote moeielijkheden, daar hun slechts weinige bronnen uit den Compagnies-tijd ten dienste stonden, die nog bovendien wijd en zijd verspreid waren. Een goed deel toch der verordeningen, welke onder het bestuur der Compagnie golden, zijn nooit gepubliceerd; zij berusten in het archief te Batavia, waar zij slechts zelden werden geraadpleegd. Men kende den rijkdom van dat archief reeds door den Inventaris (1602-1806) door Mr. v.d. Chijs in 1882 uitgegeven, en door de Realia of register op de generale resolutiën van het kasteel Batavia (1632-1805) van denzelfden verzamelaar, doch de tekst van vele daar te vinden stukken ontbrak ons, niettegenstaande door de uitgaven van Meijer, de Jonge en Keiser reeds sommige hoogst belangrijke bijdragen geleverd waren. Wij danken thans aan de uitgave van het plakaat-boek, dat die leemte zal worden aangevuld. Terecht meende de Hr. v.d. Chijs dat eene uitgave van alle stukken, op het administratief recht betrekkelijk, die in 's lands archief bewaard werden, groot voordeel voor de studie zou kunnen opleveren. Dat archief bestaat, volgens de mededeelingen van den schrijver, uit verschillende verzamelingen, door allerlei personen op allerlei tijden aangelegd, en zonder dat daarbij systematisch werd te werk gegaan. ‘Zij dragen het karakter van officieel werk, door weinig ontwikkelde of onverschillige personen geleverd, die opnamen wat hun goeddacht, of ter hunner

kennis kwam,' waarbij zij als maatstaf schijnen te hebben aangenomen, dat alles, wat afgekondigd en aangeplakt werd, opgenomen moest worden, zoodat ook op die wijze voorwaarden van uitbesteding, benoemingen van Compagniesdienaren en dergelijke werden bewaard. Men vindt dan ook soms in dergelijke verzamelingen ampliatiën op vorige plakaten, zonder dat de laatsten daarin voorkomen. In het algemeen bekommerde de Compagnie zich er weinig over, of hare verordeningen voortdurend goed werden gekend; waren ze aangeplakt, dan was dat voldoende, en niemand zorgde verder er voor, dat zij in eene geregelde verzameling werden opgenomen en bewaard. Vandaar dan ook de schromelijke verwarring, die tweemalen tot eene codificatie in de bekende Bataviasche statuten, oude en nieuwe, heeft geleid, en telkens weder opnieuw voorkwam.

Uit die verschillende verzamelingen nu heeft de Hr. v.d. Chijs alles bij elkander gevoegd, wat tot de eigenlijke plakaten behoort, en zonder op de meerdere of mindere merkwaardigheid van eenig stuk te letten. Terecht heeft hij, dunkt mij, dezen weg ingeslagen en slechts naar volledigheid gestreefd, en liever iets te veel dan te weinig gegeven. Wel moet men het betreuren, dat het voornemen, om alle stukken in hun geheel op te nemen, schipbreuk moest lijden op de kostbaarheid en den grooten omvang der uitgave, die daarvan het gevolg zou zijn geweest. Veel moest dus in uittreksels worden gegeven; toch heeft de schrijver, zooals hij zegt, er voor gezorgd, de stukken zelve te laten spreken, waar dit noodig was. Niet zonder grond is echter de opmerking gemaakt, dat het jammer was dat de Hr. v.d. Chijs niet zooveel mogelijk overal heeft aangeteekend, of het gepubliceerde naar een oorspronkelijk stuk of naar eene copie is gevolgd. Bij het particulier karakter, dat sommige dier verzamelingen schijnen gedragen te hebben, zal dit echter dikwijls niet mogelijk geweest zijn. De Hr. Lion, die deze opmerking maakte (Indische Gids, Nov. 1885), wijst ook op de wenschelijkheid om zooveel mogelijk datgene, wat in de archieven te 's Hage bewaard wordt, te gelijk met de stukken, in Indië bewaard, te publiceeren. Ofschoon het aan arbeiders voor die gewichtige taak niet zou ontbreken, vrees ik echter, dat een dergelijke kostbare en omvangrijke onderneming niet licht zal worden aangevat; zonder steun der regeering zou zij wel geene kans van slagen hebben. Wij zijn den Hr. v.d. Chijs dankbaar, dat hij in Indië de handen aan 't werk heeft ge-

slagen en aan het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, dat hem tot de uitgave in staat stelde.

Onmogelijk is het, ook maar een overzicht van den rijkdom aan stukken te geven, die dit eerste deel bevat: van de ‘octrooien voor de O.I. Cie (enkele slechts in 't kort) en instructie voor d'ordinaris luijden van den gerechte in het kasteel’ en ‘kerkordening voor Batavia’ af ‘tot de aanstelling van een stadsbode’ en ‘last tot het teruggeven van lederen brandemmers’ toe. Men heeft slechts het gemakkelijke zaakregister na te slaan, om te zien tot welk oneindig tal van onderwerpen zoowel van algemeen, als van stedelijk of handelsbelang de zorg der wetgevers te Batavia zich uitstrekte. En toch zal, denk ik, dit deel nog niet eens de volle waarde van de publicatie doen uitkomen. Een deel toch der hier medegedeelde plakaten enz. is elders gepubliceerd en daaronder zeker niet de minst belangrijke. Zoo zijn de Bataviasche statuten opgenomen in het Tijdschrift van het Klk. Instituut te 's Hage; de bekende reeks van den Hr. de Jonge bevat er anderen, terwijl de artikel-brief van 2 Maart 1634 niet zeer veel verschilt van zijnen opvolger van 8 Maart 1658, die in het ‘Historiesch verhaal van het begin enz. der O.I. Compagnie’ II. p. 427 is afgedrukt. Toch kon de eerste natuurlijk niet worden gemist, en zou het, gezwegen van de talrijke nog niet gepubliceerde stukken, reeds een verdienstelijke arbeid geweest zijn, al die verstrooide plakaten bij elkander te brengen. Nu echter heeft de Hr. v.d. Chijs de beoefenaars van het recht en de geschiedenis van Ned. Indië in hooge mate aan zich verplicht. Hij smake de voldoening, zijnen arbeid binnen niet te langen tijd voltooid te zien en te kunnen wijzen op vervolgen, die, zoo mogelijk, nog dit deel in belangrijkheid overtreffen.

De dissertatie, die wij in de laatste plaats aankondigen, gaat nog verder terug dan de verzameling van Mr. v.d. Chijs, daar zij ons in het Oud-Javaansch recht inleidt. Zij is een middellijk gevolg van een gelukkig besluit van het koloniale opperbestuur hier te lande, dat begreep hoe noodig het was, wetenschappelijk gevormde taalkundigen in Indië te bezitten, geroepen om zich geheel aan de taak te wijden eenige der voornaamste daar gesproken talen te bestudeeren. Daardoor werd het sommigen mogelijk gemaakt, naar den graad van doctor in de Indische taal- land- en volkenkunde te streven, 't geen anders bij gemis aan ook maar eenigszins zekere

vooruitzichten wel nooit het geval zou zijn geweest. Reeds zagen twee proefschriften voor dat doctoraat het licht, waarvan een den tekst van een Javaansch geschrift over den Islam wedergaf, en het tweede eene oorspronkelijke en hoogst belangwekkende bijdrage gaf tot de vergelijking van de Maleisch-Polynesische talen[1]. Was vooral het laatstgenoemde op literarisch gebied eene belangrijke verschijning, de dissertatie die wij thans bespreken zal ook zeker in dat opzicht worden gewaardeerd, maar tevens ook de aandacht trekken van hen, die zich met rechtsstudie, vooral in Indië bezig houden. De Heer Jonker, die reeds een doctoraat in de rechtswetenschap had verkregen, voelde zich door den aard zijner vorige studiën tot een juridisch onderwerp aangetrokken, waarbij echter de Indologische studiën niet uit het oog mochten worden verloren. Het was dan ook eene gelukkige gedachte van zijnen promotor, Prof. Kern, om de aandacht van den jeugdigen geleerde te vestigen op een handschrift, in de Leidsche bibliotheek bewaard, en dat een Oud-Javaansch wetboek bevatte, 't geen wel is waar voor een goed deel uit eene vertaling van Hindoesche wetsvoorschriften bestond, maar, zooals Mr. Jonker ons verhaalt, op menige plaats èn door de bewerking èn door menige bepaling bewijst, op Javaanschen bodem te zijn ontstaan en een oorspronkelijk karakter vertoont. Een groot voordeel voor den bewerker leverde de omstandigheid op, dat een tweede handschrift van den tekst zich te Londen bevond. Zij die de taak hebben ondernomen, een tekst naar een enkel handschrift uit te geven, weten welke eigenaardige moeielijkheden daaraan verbonden zijn. Jammer maar, dat het Londensche handschrift, dat overigens volgens den schrijver zeer goed geschreven is, niet zoover gaat als het Leidsche. Toch was de taak van den Hr. Jonker eene zeer moeilijke; te meer lof komt hem toe, die, naar het oordeel van bevoegden, waartoe ik niet behoor, de tekstuitgave op een bevredigende wijze bezorgde.

Daar in dit Tijdschrift aankondigingen van tekst-uitgaven, die slechts vakgenooten belang inboezemen, niet op hare plaats zijn, zou ik ook van dit proefschrift hebben gezwegen, ware het niet dat

1) J.G.H. Gunning, Een Javaansch geschrift uit de 16de eeuw handelende over den Mohammedaanschen godsdienst. Leiden, 1881. J.L.A. Brandes, Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie. Utrecht, 1884.

de Hr. Jonker den goeden inval had gekregen, om aan den tekst eene vertaling toe te voegen, waardoor hij een dubbel doel bereikte, en zijne dissertatie belangrijk maakte èn voor literatoren, die het om de taal te doen is, èn voor juristen en historici, die gaarne van dergelijke werken gebruik maken, zoodra zij voor hen toegankelijk worden gesteld.

Om het nut, dat deze uitgave voor hen aanbiedt, op de juiste waarde te schatten, is het noodig dat wel worde onderscheiden tusschen de voorschriften welke van zuiver Hindoeschen oorsprong zijn, en de bepalingen, welke een meer of minder zelfstandig Javaansch karakter vertoonen. De bepalingen, die uit Hindoesche wetboeken vertaald zijn, oefenen natuurlijk op den literator groote aantrekkingskracht uit. Voor den jurist zijn zij echter bij het bestaan van vertalingen van Hindoesche wetboeken van minder belang, ofschoon het altijd interessant is met dergelijke, min of meer van elkander afwijkende verzamelingen kennis te maken. Des te meer zullen die bepalingen hem aantrekken, welke òf het oorspronkelijk model volgen, maar toch daarvan afwijken, òf zelfs geheel haren Javaanschen oorsprong verraden. Om deze te schiften is eene zeer zorgvuldige studie noodig. Men mag aannemen dat de Hr. Jonker, door eenen zoo veiligen gids als Prof. Kern gesteund, die taak naar behooren zal hebben volbracht, en dat de belangrijke opmerkingen, die in zijne voorrede en aanteekeningen over dit punt voorkomen, met vertrouwen door den leek kunnen worden overgenomen.

Veel komt in dit wetboek voor, dat den beoefenaar der rechtsgeschiedenis zal kunnen bezig houden. Ik wijs o.a. op de eigenaardige opvatting der medeplichtigheid, blijkende uit de opsomming der 8 moordenaars (art. 1), waar moordenaar genoemd wordt, zonder echter des doods schuldig te zijn, hij die met eenen moordenaar eer, hem vergezelt, met hem bevriend is; ja waar deze laatste zelfs gestraft wordt (art. 2) indien hij niet wist, dat zijn vriend een moordenaar was, wijl zijn dorp of huis afgelegen ligt. Men vergelijke ook de opsomming der 8 dieven (art. 21) en de artt. 17, 66 en 67. Merkwaardig is zeker ook de bepaling van art. 63, die de toerekenbaarheid bij kinderen beneden 10 jaar geheel uitsluit, en de leer omtrent het bewijs (art. 74), waar men opnieuw ziet, hoe schriftelijk en getuigenbewijs reeds vroegtijdig als de voornaamste bewijsmiddelen werden aangemerkt, al wordt ook hier ‘het genot

van renten' in de eerste plaats vermeld. Bij de hardheid, die dergelijke oude wetten eigen zijn (vgl. b.v. art. 48), maakt het een aangenamen indruk te lezen, hoe zeer gewaakt wordt tegen mishandelingen van slaven (art. 131); terwijl het wel niemand zal bevreemden, dat onder de strafbare daden in dit wetboek ook het aanwenden van bezweringen voorkomt (art. 173 vgl.), of dat ook zij met straffen worden bedreigd die, zonder zich aan bepaalde feiten schuldig te maken, als lastige lieden worden beschouwd (art. 32). Symbolische handelingen komen echter slechts enkele malen voor. Een vreemden indruk maken sommige benamingen waarmede bepaalde handelingen of personen worden aangeduid, zooals: 'op een dorren tak zitten' wanneer iemand iets in bewaring geeft aan een kinderloos man, die sterft voor het pand is opgeëischt, waardoor dit niet meer kan worden teruggevorderd; een 'vernieler van edelgesteenten' voor iemand die de dochter van zijnen, met geweld gevangen gehouden schuldenaar ten val brengt; 'noten geven aan varkens, die hem niet toebehooren' voor iemand, die een slaat, nog kind zijnde, opvoedt en verzorgt, of 'eindelijk een mand zonder inhoud geven' wanneer iemand aan een aanzienlijke kennis geeft, dat ergens iets fraais te vinden is, en dit blijkt niet waar te zijn. In dit laatste geval wordt de schuldige, om hem van zijne dwaasheid te genezen, door den vorst beboet. Men lette voorts op de artt. 10 vlg. waar de regel 'dat de kinderen den staat der moeder volgen' volstrekt niet wordt opgevolgd.

Bij het openslaan van dit rechtsboek zal menigeen zich de vraag stellen, of het ook gegevens bevat tot oplossing van de nog altijd aanhangige vraag: of de souverein op Java oudtijds eigenaar van den grond was? De Hr. Jonker meent, dat art. 100 ten dien opzichte beslist, daar dit zegt: 'wanneer iemand zijn land verpandt, vervalt dit pand nooit, want het land is eigendom van den vorst.' Doch daargelaten nog dat de schrijver zelf erkent, dat het zeer duister is, welke de rechtsgevolgen van dat eigendom zijn, veroorloof ik mij op te merken, dat elders (art. 43, 268) particulieren als eigenaars van landen, erven, tuinen, sawahs enz. worden genoemd, en wel, als ik mij niet vergis, met denzelfden term als die, welke in art. 100 voor het eigendom van den vorst, en in art. 153 en 253 voor het eigendomsrecht op een slavin of op een huis wordt gebruikt. Ik vrees, dat ook dit wetboek ons geen recht geeft, ten deze een beslissend antwoord te geven. Veel liever stem ik met den Hr. Jonker in, wanneer hij uit art. 132 zich bevoegd acht het

bestaan van familie-bezit op Java in vorige tijden aan te nemen.

Uit het bovenstaande blijkt genoegzaam, dat een arbeid, als die door den Heer Jonker ondernomen, ook buiten den kring dergenen, die zich alleen met literarische studiën ophouden, waardeering verdient. Nu hij weldra zelfstandig als onderzoeker zal optreden, moge de goede uitslag, dien zijne eerste poging verkreeg, hem aanmoedigen om ook in Indië nasporingen in dezelfde richting in te stellen, en moge hij ons menige bijdrage leveren èn voor letteren èn voor rechtsgeschiedenis van gewicht.

P.A. VAN DER LITH.

Politiek overzicht.

Amsterdam, 22 Februari.

Meer dan vier jaren waren er verloopen, sedert de Duitsche rijkskanselier voor de laatste maal, in zijne hoedanigheid als Pruisisch minister-president, de oude, donkere zaal aan den Dönhofsplatz had betreden, waar de landdag zijne vergaderingen houdt. Daar was, meer dan twintig jaren geleden, de felle strijd van de conflictsperiode gevoerd; daar hadden de liberalen, die destijds de meerderheid vormden, den heer Von Bismarck willekeur en schending der constitutie verweten, om door hem van flauwhartigheid, van gebrek aan doorzicht, van gebrek aan vaderlandsliefde vooral te worden beschuldigd. Daar was het eerste woord gesproken over de politiek van bloed en ijzer, die naderhand hemelhoog werd geprezen. En daar werd ook thans aan de vrijzinnige partij, nu tot eene kleine minderheid samengesmolten, het verwijt naar het hoofd geworpen, dat haar parlementaire arbeid eene loutere negatie was, en dat hare virtuositeit in het afbreken slechts geëvenaard werd door haren onwil om op te bouwen. '*Wer nich will diken, de mut wiken!*' - riep de vroegere dijkgraaf van Varzin zijn politieken tegenstanders toe, en met eene vingerwijzing naar het verre verleden betreurde hij het, dat deze onwilligen niet meer '*in Bann und Acht*' konden worden gedaan.

Wederom dus was het gebouw van den landdag het tooneel van een verbitterden strijd van de macht tegen de vrijheid, en wederom bleek het, hoe weinig de machtigste staatsman dezer eeuw zich op zijn plaats gevoelt onder de vertegenwoordigers van een vrij volk.

De aanleiding voor de parlementaire worsteling op 28, 29 en 30 Januari was de Poolsche quaestie, en meer in het bijzonder het votum door den rijksdag uitgebracht over de uitzetting van vele duizenden personen van Poolsche nationaliteit uit de oostelijke provinciën van het koninkrijk Pruisen.

Is werkelijk het gevaar der Polonisatie in het Oosten zoo dreigend? Zeker is het *finis Poloniae* nog door geen enkelen Pool onderschreven; zeker is er menigeen aan deze en aan gene zijde van de Weichsel te vinden, die den tijd hoopt te beleven waarop de tegenwoordige Pruisische, Russische en Oostenrijksche onderdanen van Poolsche nationaliteit weder te zamen een onafhankelijk rijk zullen bewonen; zeker zijn er zelfs kalme en bezadigde staatslieden, die het mogelijk achten, dat een zelfstandig Polen, tusschen Rusland en de naburige groote mogendheden ingeschoven, een uitmuntende dam zou zijn om den Panslavistischen vloed tegen te houden, die westelijk Europa bedreigt. En daarom zijn en blijven de Polen, in de oogen van den heer Von Bismarck, vreemdelingen op Duitschen bodem, die, als zij het assimilatie-proces niet willen ondergaan, eenvoudig over de grenzen moeten worden gezet. Die methode is dan ook op ruime schaal toegepast, maar tot nog toe slechts op de geheel onvermogende of minder gegoede klassen. Thans wil de rijkskanselier het kwaad in de hartader aantasten. Hij heeft een crediet van honderd millioen Mark aangevraagd, om de goederen van den Poolschen adel te onteigenen, en die te doen overgaan in de handen van betrouwbare Duitschers. Nieuw is de methode niet: Frederik de Groote paste haar reeds toe, al had hij er niet zoovele millioenen voor noodig. Hij installeerde zijn gepensioneerde onderofficieren in kleine pachthoeven, en gaf hun den raad, om onder de schoone dochteren des lands eene levensgezellin te zoeken, en hunne vrouwen goed te behandelen. Doch als de dames in het huis van hun Duitschen heer en meester Poolsch wilden blijven spreken, dan moesten de mannen zich herinneren, dat zij indertijd het gebruik van den korporaalstok hadden geleerd.

De methode van Frederik den Groote heeft weinig succès gehad. In Posen is het Poolsche element door drie millioen zielen nog steeds krachtig vertegenwoordigd; in Silezië zijn minstens een millioen der bewoners van Poolsche nationaliteit. De Duitschers, die in de eerste provincie wonen, behooren voor een zeer groot deel tot den ambtenaarsstand, en beschouwen hun verblijf daar te lande als tijdelijk. Promotie en verplaatsing naar eene andere provincie zijn voor hen gelijkluidende zaken. De handel is bijna geheel in handen van Israëlieten. Doch de adellijke grondbezitters, de geestelijken en de boeren zijn grootendeels Polen. Zij zijn het, die het blijvende en het meest krachtige element der bevolking vormen; de natuurlijke ontwikke-

ling van hun invloed - waartoe de rijkskanselier zelf door zijn agrarische wetten heeft medegewerkt - heeft thans aanleiding gegeven tot de klachten over ‘Polonisatie’ der provincie, en dit euvel moet door kolonisatie worden bestreden.

In hoever dit middel, dat minder hard schijnt, maar even willekeurig is als de uitzetting, in de handen van den heer Von Bismarck goede uitkomsten zal opleveren, zal de tijd moeten leeren. Voor ons is het belangrijker na te gaan, hoe de rijkskanselier in de Polenquaestie aanleiding vond voor een verwoeden aanval op het centrum en op de Duitsch-vrijzinnigen, die aan de ‘Polonisatie’ ongetwijfeld onschuldig zijn.

Het verband is duidelijker, dan men bij den eersten oogopslag zou meenen. De heer Von Bismarck beschouwt zich als den drager bij uitnemendheid van de nationale gedachte; hij is overtuigd, dat al zijne regeeringsdaden, al zijne economische experimenten onmisbaar zijn voor de ‘*innere Consolidirung des Reichs*.’ Onder den invloed van deze *idée fixe* beschouwt hij allen, die niet onvoorwaardelijk naar zijn pijpen dansen, als slechte vaderlanders, als antinationalen, als *Reichsfeinde*. De beide fractiën der conservatieven en ook de nationaal-liberalen sed ert zij te Heidelberg hun weg naar Damascus - of naar Canossa? - hebben gevonden, voelen zich in de rol van gehoorzame dienaren volkomen te huis. Toen de heer Von Bismarck de vergaderzaal op den Dönhofsplatz binnentrad, stonden zij als één man op, eerbiedig het hoofd buigend, - een volkomen ongebruikelijk eerbetoon, dat zelfs den aan velerlei hulde gewenden minister-president een oogenblik verlegen maakte. Maar het centrum, de Duitsch-vrijzinnigen, de sociaal-democraten, de Polen, de Elzassers en de Denen hebben nog steeds het hoofd niet gebogen en trachten tegenover den zeer onparlementairen rijkskanselier de rol eener parlementaire oppositie te spelen. *Inde irae*. In den rijksdag, waar de coalitie dezer laatste partijen de meerderheid vormt, was critiek uitgeoefend op de uitzettingen in de oostelijke provinciën. De heer Von Bismarck antwoordde met eene keizerlijke boodschap, waarin gezegd wordt, dat de koning van Pruisen souverein was in zijn eigen land, en dat de rijksdag door deze critiek zijne bevoegdheid overschreed. De regeeringspartij, hier onmachtig, besloot in den landdag revanche te nemen; vandaar het voorstel-Achenbach, dat aldus luidde:

‘De landdag, het recht en de verplichting der regeering erken-

nende, om tot bescherming der nationale belangen in de oostelijke provinciën met nadruk op te treden, besluit zijne voldoening uit te spreken over het feit, dat in de troonrede maatregelen zijn aangekondigd om het voortbestaan en de ontwikkeling der Duitsche bevolking en der Duitsche beschaving in deze streken te beschermen. De landdag verklaart zich bereid om de noodige middelen toe te staan tot het ten uitvoer leggen van deze maatregelen, vooral op het gebied van het volksonderwijs en van het algemeen beheer, en tevens tot bevordering der vestiging van Duitsche landbouwers en boeren in deze provincie.'

De eerste redevoering van den heer Von Bismarck sloot met de bedreiging, dat de verbonden regeeringen, met Pruisen aan de spits, zich onafhankelijk zouden maken van de obstructie-politiek der meerderheid van den rijksdag. Aan het slot der tweede rede lichtte hij zijn eigenaardig standpunt op de volgende wijze toe:

'In Engeland ligt het middel tegen zulk eene oppositie voor de hand. Men zegt tot hare leiders: Goed, ik zal aftreden; wees dus zoo goed, het ministerie over te nemen. In Engeland houdt men het voor onvaderlandslievend, ja zelfs voor onbetamelijk, oppositie te voeren, als men niet bereid is, de regeering over te nemen, en den lieden, tegen welke men opponeert, te toonen, dat men het beter kan doen dan zij. Ik sta nu sedert bijna het vierde eener eeuw uitsluitend tegenover eene onvruchtbare, negeerende critiek, en nog nooit ben ik in de gelegenheid geweest, om mijnen tegenstanders met eenig uitzicht op goed gevolg te kunnen toevoegen: Komaan, beproeft het nu zelf eens; ik zal er op mijn gemak bij gaan zitten, om te applaudisseeren of te fluiten. Dit is echter bij ons volkomen onmogelijk.'

Waarom? De heer Von Bismarck tracht het antwoord hierop te geven, door eene niet onvermakelijke schets te ontwerpen van een ministerie met Windthorst als voorzitter, Bebel als minister van binnenlandsche zaken en Richter als minister van financiën. Doch hij begreep klaarblijkelijk, dat deze aardigheid nog geen afdoend argument was, en ging dus voort: 'Ik heb den keizer ernstig verzocht, mij eindelijk toch eens de voldoening te geven, om het ministerie aan mijne tegenstanders aan te bieden, en hen daardoor in de gelegenheid te stellen, om al de fouten te vermijden, waarvan zij mij beschuldigen. Maar ik heb mijn allergenadigsten heer niet tegen zijn wil kunnen dwingen; hij heeft mij gezegd, dat hij te oud was, om zich met experimenten op te houden.'

De allergenadigste heer wordt door zijn rijkskanselier wel wat al te veel in het debat betrokken. Tot zulke middelen dient echter de staatsman zijn toevlucht te nemen, die geen *modus vivendi* met de parlementaire meerderheid kan vinden, of het niet der moeite waard acht, daarnaar te zoeken. De heer Von Bismarck heeft dan ook verklaard, dat hij den rijksdag niet zal ontbinden, al werd het alcohol-monopolie verworpen.

Naast dit regeeringsontwerp, dat bijzonder weinig kans van aanneming heeft, juist omdat het de regeering in staat zou stellen zich nog minder dan thans om de financieele contrôle van den rijksdag te bekommeren, is er nog een tweede, waarvoor alle zeilen bijgezet worden. De heer Von Bismarck wenscht namelijk den duur der geldigheid van de zoogenoemde socialistenwet wederom voor vijf jaren te zien verlengen. Het zal uit de stemming over dit voorstel, dat juist door den rijksdag in behandeling is genomen, moeten blijken, of de concessiën, die de Pruisische regeering in den kerkelijk-politieken strijd wil doen, door de leden van het centrum belangrijk genoeg worden geacht, om in ruil voor den bewezen dienst hunne stem aan de tegen de socialisten gerichte uitzonderingswetgeving te schenken. De Duitsch-vrijzinnigen zullen dezen keer allen tegen de verlenging stemmen.

Voorloopig is de ‘socialistenwet’ gesteld in handen van eene commissie van rapporteurs, doch reeds bij de algemeene discussie kreeg de regeering van de sociaal-democraten menige harde waarheid te hooren. De heer Windthorst deelde mede, dat hij eenige wijzigingen op het regeeringsontwerp zal voorstellen. Hij wil in de eerste plaats de verlenging van den duur der uitzonderingswetgeving slechts voor den tijd van twee jaren toestaan, en niet voor vijf, zooals de regeering wenscht. Vervolgens wil hij van de regeering de toezegging hebben, dat den rijksdag spoedig een wetsontwerp zal worden voorgelegd, waardoor de bepalingen van het gemeene recht op zoodanige wijze worden veranderd of aangevuld, als noodig is om den staat en de maatschappij op afdoende en blijvende wijze te verdedigen tegen de bijzondere gevaren, op welke de tegenwoordige uitzonderingswetgeving het oog heeft. Eindelijk - ook de heer Windthorst vergeet zijn *ceterum censeo* niet! - vraagt de leider van het centrum volledige vrijheid voor de kerk, omdat deze over de beste en heilzaamste middelen beschikt, om de sociaal-democratische propaganda tegen te gaan. Het *Carthago delenda* van den

ouden staatsman is de Meiwetgeving. Zoodra dit Carthago gevallen is, zal de schoolwetgeving het doel worden van den gemeenschappelijken strijd, die de eendracht in de gelederen van het centrum moet handhaven.

De heer de Freycinet heeft geen ‘allergenadigsten heer’, wiens machtspreuk hem schadeloos kan stellen voor het verlies eener parlementaire meerderheid. Handigheid en voorzichtigheid, tact en beleid, zijn eigenschappen, welke de tegenwoordige Fransche minister-president in hooge mate noodig heeft. De heer de Freycinet heeft getoond, die eigenschappen te bezitten, en tevens, in zaken van werkelijk ingrijpend belang, zijn wil te kunnen doorzetten. Zijne taak was daarbij lang niet gemakkelijk. De zoogenaamde ‘conservatieve’ rechterzijde neemt, zooals bekend is, elke gelegenheid te baat om elk republikeinsch ministerie ten val te brengen. Het is haar onverschillig, wie er achter de ministertafel zitten en welk onderwerp aan de orde is; zij wil alleen de gehate republiek omverwerpen, door aan ieder opvolgend kabinet het regeeren onmogelijk te maken. Zij loert met gretigheid op elk verschil van meening, om haar tweehonderd stemmen te voegen bij die van de bestrijders der regeering, en daardoor het ministerie in de minderheid te brengen. Zóó alleen is het te verklaren, dat men legitimisten en clericalen zag stemmen voor het amnestie-voorstel van de uiterste linkerzijde, dat aan een anarchistisch moordenaar als Cyvoct zou ten goede komen.

De radicale linkerzijde heeft zich door het gevaar, dat van de rechterzijde dreigt, nog steeds niet tot voorzichtigheid laten bewegen. Telkens op nieuw werpt zij quaestiën op, welker behandeling de regeering noodzakelijk in moeielijkheden moet brengen. Nu is het de amnestie, dan een nieuwe enquête over de Tonkin-expeditie, een anderen keer het in beschuldiging stellen van het ministerie-Ferry zonder uitzondering - zaken, die weinig of geen praktische beteekenis hebben, maar die des te beter geschikt zijn, om de politieke hartstochten op te wekken.

Tot nu toe evenwel is de toeleg der vijandige partijen mislukt, en de verkiezingen van 14 Februari hebben bewezen, dat de openbare meening zich aan de zijde van het kabinet schaart. In het departement Ille-et-Vilaine hadden de monarchisten van den strijd afgezien, doch in de vier overige departementen hadden zij in October met eene belangrijke meerderheid gezegevierd, zoodat de

kans voor hen daar bijzonder gunstig scheen. Toch werden al de republikeinsche candidaten gekozen, en dientengevolge is het aantal der monarchisten in de kamer gedaald van 202 tot 185, terwijl dat der republikeinen steeg van 384 tot 401. Natuurlijk beweren de teleurgestelde vijanden der republiek, dat de regeering het systeem der officieele candidaturen door *préfets à poigne* heeft laten toepassen, dat zij de bevolkingen geterroriseerd heeft. Niemand hecht echter veel waarde aan deze verwijten; al weet men, dat de regeering onder de ambtenaren de orde streng handhaaft, en dezen niet meer toelaat, met woord en daad de republiek te bestrijden, men weet tevens, dat zij zich in de oogen harer eigen vrienden belachelijk en gehaat zou maken, indien zij de methoden van het keizerrijk weder in toepassing trachtte te brengen.

Een ander opmerkelijk verschijnsel is de vorming eener nieuwe parlementaire partij, die den naam van *Union des Gauches* heeft aangenomen, en thans reeds tweehonderd leden telt. De naam der partij is tevens haar eenig programma: zij staat open voor radicale en conservatieve republikeinen, en wil alleen door het vermijden van conflicten, en door het stellen eener vastaaneengesloten phalanx tegenover de slechts in enkele opzichten een drachtige vijanden der republiek, eene sterke regeering mogelijk maken en de duurzaamheid der tegenwoordige instellingen verzekeren. Het opportunisme heeft zich dus hersteld van de slagen, die er door de October-verkiezingen aan waren toegebracht. Zeker beantwoordt de *Union des Gauches* niet aan het ideaal, dat men zich van eene politieke partij kan maken, maar het zal tijd genoeg zijn, om aan een zuiverder partijvorming te denken, als de coalitie van imperialisten, orleanisten en legitimisten voor goed machteloos is gemaakt.

Indien koningin Victoria van Engeland de constitutioneele theorieën van den koning van Pruisen huldigde, zou ongetwijfeld Lord Salisbury nog met de leiding der zaken belast zijn. Doch men weet, dat bij kabinetswisselingen in Engeland de uitdrukking ‘het heeft Harer Majesteit behaagd’ niet veel meer dan eene beleefdheidsformule is, en dat de koningin hare persoonlijke sympathieën en antipathieën ter zijde stelt, om, zoodra de regeeringspartij in de minderheid is gekomen, te doen, wat Harer Majesteits zeer getrouwe oppositie behaagt. Ware dit gebruik in Engeland niet eene wet van Perzen en Meden geworden, dan zou eene afwijking daarvan in de tegenwoordige omstandigheden ontegenzeggelijk gemotiveerd zijn geweest.

Want Lord Salisbury en zijne ambtgenooten hebben, al vormden zij slechts een *ministry on sufferance*, veel goeds tot stand gebracht: zelfs door hunne politieke tegenstanders wordt hun die lof niet onthouden. En het ministerie Gladstone, dat thans is opgetreden, is zeker niet sterker dan de vroegere conservatieve regeering. Het heeft de weinig betrouwbare medewerking der Iersche nationalisten moeten koopen ten koste van concessiën, die een aantal invloedrijke Whigs, onder leiding van de heeren Hartington en Goschen, van de liberale politiek in hare jongste gedaante hebben vervreemd. ‘Door de genade en de gunst van den heer Parnell is hij aan de regeering gekomen, maar geen oogenblik is hij zeker, dat de leider der Home-Rulers hem zal blijven steunen. Van dag tot dag is het bestaan van den heer Gladstone afhankelijk van des heeren Parnell's goedvinden. Zelfs indien al zijne ambtgenooten hem getrouw waren gebleven, zou de tegenwoordige premier zich in eene moeielijke positie bevinden; maar nu de helft van hen hem verlaten heeft, moet hij den grooten Ierschen eierdans uitvoeren, om zich met draaien en balanceeren in evenwicht te houden. Zijn kabinet lijkt op die voor een wedstrijd gebouwde booten, van welke men verzekert, dat zij omslaan, als de stuurman de scheiding van zijn haar niet in het midden draagt. Als premier zal de heer Gladstone niets meer zijn, dan een noodhulp.’

De hier aangehaalde woorden komen niet, zooals men denken zou, in een spotlustig Tory-orgaan voor, maar in de radicale *Pall Mall Gazette*, die een der warmste voorvechters is van den Home-Rule voor Ierland. Het blijkt dus, dat sympathie voor het streven van den heer Gladstone kan samengaan met een zeer levendig besef van het hopelooze zijner pogingen.

Heeft de heer Gladstone een plan tot oplossing der Iersche quaestie gereed?

Wanneer men bedenkt, dat de grijze leider der liberalen eene staatsmansloopbaan van meer dan eene halve eeuw achter zich heeft, en dat hij thans voor de derde maal aan het hoofd staat van de regeering van het Vereenigd Koninkrijk, dan kan men op deze vraag moeielijk iets anders dan een toestemmend antwoord verwachten. Of de bekende *ballon d'essai*, die te Hawarden werd opgelaten, nog steeds de meest juiste uitdrukking is van de denkbeelden van den premier, is moeielijk te zeggen. De heer Gladstone is welsprekend en rederijk als altijd; maar wanneer men hem over Ierland hoort spreken, is men bij het einde van de rede juist even wijs als

bij het begin. Laat ons erkennen, dat de kunst, om in veel woorden weinig te zeggen, den minister-president nooit beter is te pas gekomen dan thans. Hij moet vóór alle dingen tijd winnen, om door een compromis de meest tegenstrijdige wenschen en belangen met elkander, zoo goed en zoo kwaad als het gaat, in overeenstemming te brengen. Hij moet beproeven, den heer Parnell slechts half te voldoen, want als hij aan diens eischen geheel toegaf, zou hij in een Lagerhuis van 670 leden, zeker niet eens over 150 stemmen beschikken. Hij moet rekening houden met de ernstige waarschuwing, die hij ontving, toen enkele van de meest invloedrijke leiders der Whigs zich bij de stemming, die het kabinet Salisbury ten val bracht, aan de zijde der Tories schaarden, en later weigerden, met hem in een kabinet op te treden. Hoe hij dit kunststuk zal kunnen volbrengen, is voor allen een raadsel, - misschien weet hij het zelf nog niet. Maar dat hij in beginsel aan den eisch van Home-Rule zal toegeven, blijkt voldoende uit de benoeming van den heer John Morley tot opper-secretaris van Ierland.

John Morley is op het gebied der praktische staatkunde een *homo novus*. Hij heeft nooit zitting gehad in eenig kabinet, nooit eene regeeringsbetrekking bekleed, en is eerst sedert 1883 lid van het parlement voor Newcastle-on-Tyne. Achtereenvolgens is hij opgetreden als redacteur van de *Literary Gazette* (later het *Parthenon*), van de *Fortnightly Review*, van de *Pall Mall Gazette* en van *Macmillan's Magazine*. In die betrekkingen deed hij zich kennen als vrijdenker en democraat. Een schrijver, die nog in de Februari-aflevering van de *Fortnightly Review* het clericalisme den ergsten vijand der wetenschap noemt, is zeker niet de meest geschikte man, om het clericale Ierland te bevredigen. Maar hier tegenover staat, dat de heer Morley zich bij herhaling duidelijk ten gunste van Home-Rule voor Ierland heeft verklaard. Dat hij het *inhaltschwere* woord als een deel van zijn persoonlijk politiek programma zou hebben in den mond genomen, gelooven wij niet: een Engelschman, die voor een Engelsch gehoor spreekt, is met dien term zeer voorzichtig, tenzij hij er sombere profetiën over den aanstaanden ondergang van het Vereenigd Koningrijk aan vastknoopt. Zoo somber is de heer Morley niet; volgens zijn eigen bekentenis is hij ‘door zijn aanleg een voorzichtig Whig; door opvoeding een liberaal, door waarneming en ervaring een radicaal.’ In 1882 schreef hij reeds: ‘Wat men ook beproeve, alles zal vergeefsch zijn,

tenzij het stelsel der uitvoerende macht in Ierland veranderd worde. Indien wij inderdaad, zooals de heer Gladstone zegt, tegenover eene “sociale revolutie” staan, dan moet geen regeering terugdeinzen voor het toepassen van nieuwe middelen, waar oude zijn tekort geschoten. Men heeft in de wereld weinig zaken gezien zóó ongerijmd, als het stelsel om een land, dat zich in een toestand van omwenteling bevindt, te regeeren door een *Viceroi fainéant* en door één enkel minister, die onophoudelijk in de grootste spanning tusschen Dublin en Westminster heen en weer reist. Indien dit in een ander land gebeurde, zouden wij om zulk een krankzinnig stelsel lachen; wij zouden vragen, waarom men de regeering niet toevertrouwde aan een lichaam, waarin een goed jurist, een ervaren staatsman, een verstandig militair zitting hadden. Zoolang echter op Dublin Castle de oude sleur wordt gehandhaafd, is de Britsche regeering feitelijk veroordeeld tot het begaan van dezelfde machtelooze dwalingen, die gedurende vijftig jaren onder dergelijke noodlottige omstandigheden zijn voorgekomen’ *De Pall Mall Gazette*, die deze woorden aanhaalt, voegt er nog bij, dat de benoeming van den heer Morley kan worden beschouwd als een bewijs, dat de heer Gladstone voornemens is, de Iersche *Landlords* af te koopen - waarschijnlijk volgens het door den heer Giffen voor eenigen tijd ontwikkeld plan, en zoo de mogelijkheid voor te bereiden, om de regeering van Ierland aan het Iersche volk zelf toe te vertrouwen.

Een tweede benoeming, die terecht in hooge mate de aandacht heeft getrokken, is die van Lord Rosebery tot minister van buitenlandsche zaken. Lord Salisbury's optreden was het begin geweest van eene duidelijke toenadering tot Duitschland, en tevens van een krachtig verzet tegen de Russisch-Panslavistische intriges op het Balkan-schiereiland. De nieuwbenoemde minister van buitenlandsche zaken is een groot vriend van graaf Herbert Von Bismarck, en staat ook op zeer goeden voet met den Duitschen rijkskanselier, wiens gast hij in Berlijn en op Friedrichsruhe is geweest. Tegelijkertijd behoort Lord Rosebery, ofschoon hij nauwelijks veertig jaren oud is, tot de intimi van den heer Gladstone. Men mag dus uit deze benoeming afleiden, dat het nieuwe ministerie in Engeland, wat de buitenlandsche politiek betreft, de gedragslijn van het kabinet Salisbury zal volgen, en deze algemeen gedeelde en zeer gerechtvaardigde opvatting is allerwegen - behalve in Rusland en in Griekenland - met groote ingenomenheid begroet.

Voor die ingenomenheid bestonden zeer geldige redenen. Want de heer Gladstone staat bekend als een Philhelleen, en het is van algemeene bekendheid, dat het halstarrige verzet van de Grieksche regeering tegen den eisch tot ontwapening, door de gezamenlijke groote mogendheden van Europa gesteld, slechts te verklaren was door de te Athene bestaande overtuiging, dat met de kabinetswisseling in Engeland het oogenblik zou zijn aangebroken om de aanspraken van Griekenland, desnoods met de wapenen, ongestraft te doen gelden. Het verdient waardeering, dat Lord Rosebery en de heer Gladstone beiden geen gelegenheid ongebruikt hebben gelaten, om den Grieken duidelijk te maken, dat er voor hen op Engeland's steun niet te rekenen viel, indien zij, door een aanval op Turkije, den vrede in het Oosten verstoorden.

Nu de kans, dat door een oorlog tusschen Griekenland en Turkije de Oostersche quaestie opnieuw in haren vollen omvang aan de orde wordt gesteld, eenigszins is verminderd, heeft de Russische diplomatie weer een anderen weg ingeslagen. Zij verklaarde, dat de bepalingen van de tusschen de Porte en de Bulgaarsche regeering gesloten voorloopige overeenkomst onmogelijk door de groote mogendheden konden worden goedgekeurd, omdat zij in strijd waren met het tractaat van Berlijn. Natuurlijk bestaat er voor het verzet van Rusland eene andere en meer geldige reden, die in de officieele nota's niet wordt genoemd, maar in de pers, zelfs in de officieuse bladen, duidelijk wordt uitgesproken. Volgens de overeenkomst tusschen den sultan en vorst Alexander zou de laatste den eersten met een Bulgaarsch leger moeten bijstaan, wanneer het Turksch gebied in Europa werd aangetast. Mocht men nu, vroeger of later, te St. Petersburg een oorlog met Turkije noodig achten, dan zouden de Russische soldaten het ‘broedervolk’ der Bulgaren, dat zij met hun bloed op de slagvelden van Plewna hadden vrijgekocht, tegenover zich onder de wapenen zien, strijdende naast en voor den ouden erfvijand van het Russische rijk. Zulk een levende dam tusschen de Russische aspiratiën en het beloofde land aan den Bosporus mocht men niet laten opwerpen.

De Porte toonde ook hier weder, dat zij zich ter wille van den vrede groote opofferingen getroost. Hoewel de bovengenoemde bepaling voor den sultan eene bijzondere waarde had, omdat zij eene praktische uitdrukking gaf aan de verhouding van den vorst van Bulgarije, als vazal, tot zijn souverein te Constantinopel, werd

aan den eisch van Rusland wederom toegegeven. Doch onmiddellijk werden van Russische zijde nieuwe bezwaren ingebracht, dezen keer gericht tegen de bepalingen, dat vorst Alexander als gouverneur van Oost-Roemelië zal kunnen worden herbenoemd, zonder dat de groote mogendheden daarin gekend worden, en dat het organisch statuut voor Oost-Roemelië zal worden herzien. Indien de sultan op deze punten wederom toegeeft, zullen ongetwijfeld weder nieuwe bedenkingen worden aangevoerd. Het schijnt Rusland's hoofddoel te zijn, eene regeling van den toestand in het Balkanschiereiland zoo lang mogelijk tegen te houden, in de afwachting van eene gelegenheid, om de Bulgaren de vervulling hunner wenschen te geven als een geschenk uit de handen van den czar.

Ook de onderhandelingen tusschen Servië en Bulgarije zijn nog niet ten einde gebracht, ofschoon op 1 Maart de termijn van den wapenstilstand verstreken is. Hier is de onwil het meest aan den kant van de Servische regeering waar te nemen, die, naar het schijnt, bij het sluiten van den vrede en de daarop volgende demobilisatie voor ernstige onlusten in eigen land vreest. Want de talrijke vijanden der Obrenowitch-dynastie werken niet slechts in het verborgen, maar openlijk, om koning Milan van den troon vervallen te doen verklaren, en de kroon aan te bieden òf aan Peter Karageorgevitch, òf aan den vorst van Montenegro. Deze laatste potentaat, een gewillig werktuig in de hand der Russische regeering, heeft de hoofdsteden van Europa afgereisd, om zich als candidaat voor den Servischen troon aan te bevelen, en te St. Petersburg eene deputatie van Slavophilen ten gehoore ontvangen, die hem verzekerden, dat alle goede Russen dagelijks gebeden opzonden voor de vereeniging van Servië met Montenegro onder den scepter van den roemruchtigen Nikita.

Te Athene eindelijk neemt de opgewondenheid toe. Het laatste tot op heden ontvangen bericht meldt, dat de ministers van oorlog en marine hun ontslag zullen nemen, als niet onmiddellijk de oorlog aan Turkije wordt verklaard. De dubbelzinnige houding van Rusland doet ook hier veel kwaad, en moedigt de Grieken aan, om de vermaningen van het Europeesch concert in den wind te slaan. Als onder deze omstandigheden de vrede in het Oosten bewaard blijft, zal men waarlijk van ‘meer geluk, dan wijsheid’ mogen spreken.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige kroniek.

Himmlische und Irdische Liebe. - F.V.R.I.A. - *Auf Tod und Leben*. Novellen von Paul Heyse. Berlin, Wilhelm Hertz. 1886.

P a u l H e y s e heerscht op het gebied der Duitsche novelle, men zou haast kunnen zeggen èn *par droit de naissance* èn *par droit de conquête*. Als zoon van een geleerde, die zich door zijn taalstudiën een goeden naam verworven had, was den jongen dichter de zin voor taalvormen en stijl als aangeboren, en toonde hij reeds in zijne eerste proeven, zoowel in de sprookjes *Vom Jungbrunnen*, die hij op zijn 19e jaar schreef - Heyse werd 15 Maart 1830 te Berlijn geboren - als in zijn eerste novellen, welke hij als 25jarig jonkman uitgaf, die volkomenheid in den vorm, dien artistieken zin en die bevalligheid van stijl, waardoor hij zich in zijn talrijke latere werken steeds is blijven onderscheiden.

Met dat 'Formvollendete' van Heyse, met dat talent van gemakkelijk en sierlijk vertellen, zonder strijd verkregen, hangt wellicht samen die zekere koelheid, welke men hem ten laste legt, daar waar men hem door zijn stof gedragen, door zijn onderwerp meegesleept zou wenschen te zien. 'Vornehm' hebben zijn landgenooten hem genoemd. Heyse pakt u te zelden, zeggen zij; of wanneer hij u pakt, dan is het om u kort daarna weer los te laten. Het is alsof men van hem alles uit de tweede hand ontvangt; hij geeft u een glad geschilderd, geen werkelijk leven te genieten. Sommigen hebben deze grieven breed uitgemeten, en het den novellist bovendien als een fout aangerekend dat liefdes lust en liefdes lijden schering en inslag van zijn werken uitmaken, en het motief vormen, dat alle andere motieven overstemt.

Georg Brandes geeft in zijn *Moderne Geister* een karakteristiek van Heyse's talent, waardoor vele van deze beschuldigingen indirect worden weerlegd.

Heyse, zegt Brandes, beschouwt de bonte woelingen van het leven als ‘Schönheitsanbeter’; al de hoofdfiguren zijner novellen zijn van edelen stam. Den adel en de bevalligheid, de verborgene en de zichtbare schoonheid, zoekende, slaagt hij het best in het schilderen van de vrouw; en daar de vrouwelijke natuur zich in de liefde het schoonst ontvouwt, verheerlijkt Heyse bij voorkeur de liefde van de vrouw. Zijn hoogste vreugde is het, die twee machten met elkander een strijd op leven en dood te laten aangaan. Eros is een geweldenaar, en zijn wetten moeten vaak met die van de moderne maatschappij in botsing komen. Dien strijd woont men dan ook telkens in Heyse's novellen bij. Maar, al is de novellist overtuigd dat de conventioneele zedeleer, waaraan de maatschappij onverbiddelijk vasthoudt, slechts een betrekkelijke waarde heeft, toch tracht hij haar steeds te ontzien; hetzij daardoor, dat hij haar, om zoo te zeggen, gelijk geeft voor alle gevallen behalve juist voor het geval, dat hij schetst en waarin de overtreding van die moraal niet te vermijden is; hetzij daardoor, dat hij het vergrijp tegen de moraal verzoent, door den overtreder het verboden geluk, willens en wetens, tot zulk een hoogen prijs te laten koopen, dat het, zóó duur betaald, weinigen meer verlokken kan.

Dit laatste streven meenen wij te bespeuren in de eerste van het drietal novellen, dat den nieuwen bundel van Heyse's vertellingen uitmaakt. *Himmlische und irdische Liebe* luidt de titel, naar de beroemde schilderij *Amor sacro ed amor profano* van Titiaan, waarvan zich een kopie bevindt in het woonvertrek van den jongen Professor Chlodwig, den held van het verhaal. De jonge geleerde is het met zijne vrouw, een treffende, maar strenge, koele schoonheid, dwepende met poëzie en zelf dichteres, niet eens over de symbolische beteekenis der beide schoone vrouwenbeelden op Titiaan's schilderij. Hij ziet in de naakte vrouwenfiguur het symbool van de eenige liefde, welke dien naam waard is, de liefde die louter overgave, ‘Hingebung’, is, vrij van angstige terughouding of valsche schaamte. Tot haar zuster, die in schitterende kleeding aan het andere einde van de, tot bad hervormde, sarcophaag gezeten, den blik streng afkeurend van haar afwendt, schijnt zij (volgens Chlodwigs opvatting) te zeggen: ‘Kom, doe als ik! Wat gaat u de

wereld aan met hare bekrompen begrippen van tucht en zeden. Al uw opschik is maar een harde schaal, waarin de goddelijke kern, de liefde, verstikken moet. Werp haar van u, en koel uw hemelsche schoonheid in het water, dat alle aardsche stof van u afspoelt. Ik deed het reeds; en zie, hoe mijn ledematen glanzen, hoe mijn oog lacht en mijne haren als een gouden sluier om mijn hals vallen. Zoo behaag ik aan alle reine en edele geesten, gij alleen aan bekrompen, kleingeestige, alledaagsche zielen.'

Gina, Chlodwigs vrouw, is verontwaardigd over zulk een opvatling; haar geheele gemoed komt er tegen in opstand. In de naakte figuur ziet zij alleen het beeld van dien lagen wereldzin en die zinnelijke behaagzucht, welke zich aan aller blikken prijsgeeft. Een rechtgeaarde, edele ziel - zoo spreekt zij - verbergt hare schatten voor de blikken der menigte, en wanneer betoovering der zinnen haar verlokken wil, wendt zij zich af en blijft trouw aan het ideaal dat zij in haar borst draagt. Droeve ernst spreekt dan ook uit de trekken van de gekleede vrouw op Titaan's schilderij, gedachtelooze zinnelijkheid uit die der andere.

Bij zulk een opvatting is het niet te verwonderen, dat Gina voor haren echtgenoot, die zich de liefde niet denken kan zonder volle 'Hingebung', zonder een aanhangen van de persoon, die men liefheeft, zonder een ongekunstelde uiting van hetgeen het hart vervult, niet wezen kan, wat hij zich gedroomd had toen hij, de kinderlijk opgewonden jonkman, de fiere en rijk begaafde schoonheid de zijne mocht noemen. De houding van Gina, die hem in den grond innig liefheeft, maar haar liefde nooit in een ongedwongen *élan* uit; die zich steeds tegenover hem in strenge, koude vormelijkheid hult, al komt zij, in de oogen der wereld, aan hare verplichtingen als echtgenoote niet te kort, moet verkoeling en welhaast verwijdering tusschen beide echtgenooten ten gevolge hebben. Wat gebeuren moet, wanneer de naar liefde dorstende man een andere vrouw ontmoet, die hem die innige aanhankelijkheid bewijst, welke hij in de echtelijke woning te vergeefs zocht; wanneer een onontwikkeld burgerkind, de dochter van een plattelands-heelmeester, die als naaister haar kost moet verdienen, in haar oprechten eenvoud voor hem wil zijn wat de ontwikkelde, rijkbegaafde vrouw niet voor hem zijn wil of kan, is te raden. Wanneer Gina, na een afwezigheid van eenige weken, die zij zonder Chlodwig in een badplaats doorbracht, tot de ontdekking komt, dat haar man haar ontrouw is;

en hij, tot bezinning gekomen, neêrstort uit den hemel van zijn kortstondig geluk, dan zakt Chlodwig ineen onder het gewicht van zijn schuld, en maakt hij door een pistoolschot een einde aan zijn leven. Aan zijn sterfbed knielen, bitter schreiend, twee vrouwen, die hem, elk op hare wijs, hebben liefgehad, maar die geen van beiden hem duurzaam gelukkig hebben kunnen maken.

Gina slijt verder in eenzaamheid haar droevig leven.

'Die Copie der himmlischen und irdischen Liebe hat sie in die städtische Gemäldesammlung gestiftet die sie niemals betritt. Ob ihr Schiksal über die Deutung des geheimniszvollen Bildes sie eines Bessern belehrt haben mag?' Met deze vraag besluit Heyse zijne novelle, het zinrijke verhaal, waarin hij met de grootste meesterschap, met fijne toets een teeder vraagstuk behandelt, in dien gedistingeerden, voornamen toon, die de ergernis van sommigen opwekt, in dien artistieken vorm, die aan de meeste zijner scheppingen een lang leven waarborgt.

De tweede novelle, F.V.R.I.A., is de geschiedenis van een kunstenaar, een beeldhouwer in hout, een genialen jongen man, die, door een beeldschoone vrouw bedrogen en verlaten, tot waanzin vervalt. Oorspronkelijk van opvatting, vol kleur en teekening, is het een boeiend, karakteristiek tafereel uit het leven der katholieke bevolking van een klein stadje aan den Beneden-Rijn, in de eerste helft dezer eeuw.

Minder bevredigt ons de derde novelle *Auf Tod und Leben*. Gelijk in de meeste novellen van Heyse, vindt men ook hier een zeer belangrijk probleem opgeworpen. Het geldt de vraag: Is het inderdaad de plicht van den arts om een leven, dat in jammerlijk lijden, zonder mogelijkheid van herstel, wegkwijnt, met alle middelen der kunst nog eenige weken, dagen, uren te rekken, en moest het niet, uit een humaan oogpunt, geoorloofd zijn, aan zulk een duldeloos en hopeloos lijden een, ook door den lijder zelven verlangd, einde te maken? Is het niet ongerijmd, dat, terwijl wij voor wie ons het naast en het liefst zijn alle smarten des levens uit den weg trachten te ruimen, wij hen van de grootste smart, het willen maar niet kunnen sterven, niet mogen verlossen, ook al smeeken zij er om en al hebben wij het middel in de hand om hen zonder pijn van hun lichamelijk lijden te bevrijden?

Dit probleem zou zeker onder Heyse's hand een aangrijpende

novelle hebben kunnen worden, wanneer de schrijver het tot het middenpunt van zijn verhaal had gemaakt. In *Auf Tod und Leben* is het eigenlijk niet veel meer dan een roerende episode, die zich in de breed uitgesponnen, en, ondanks een menigte fijnbewerkte détails, langdradige liefdesgeschiedenis verliest.

Van wat sentimentaliteit en preciositeit is Heyse niet altijd vrij. Trouwens dit past bij het romaneske genre, waartoe verschillende zijner novellen behooren. De overnachting van Rüdiger en Lucile op den berg in een ‘Blockhaus,’ een soort van stal of schuilplaats voor het vee, in *Auf Tod und Leben*, heeft een familietrek met dergelijke avonturen in ruïnen, bij maanlicht, met begeleiding van een ruischende beek, zooals men die bij Feuillet (*Roman d'un jeune homme pauvre*) en zijn volgers herhaaldelijk aantreft.

In niet minder dan 77 vertellingen heeft Heyse gedurende meer dan dertig jaar zijn talent als novellist aan den dag gelegd, en dat dit talent nog onverzwakt is, daarvan getuigt zeker ook deze bundel, de achttiende in de rij. Wordt Heyse niet moe van te vertellen, de duizenden, die zich tot nog toe aan zijn zinrijke novellen vergastten, zullen zeker niet moede worden van naar hem te luisteren.

Jean Richepin, *La Mer*. Paris, Maurice Dreyfous. 1886.

De verzenbundels *La chanson des gueux* en *Les blasphèmes*, het drama *Nana-Sahib*, hebben den naam van R i c h e p i n als dien van een woesten, tuchteloozen, maar zeer oorspronkelijken en rijk begaafden dichter ook ver buiten Frankrijk verbreid; de dolle streken van den genialen wildzang hebben hem, ook daar waar men geen verzen leest, populair gemaakt en zijn fraaien kop als verlicht met den stralenkrans der legende.

Richepin, de tuchtelooze, moest zich aangetrokken voelen door die andere ontembare: de zee. Maar, al verklaart hij zijn stoutheid om een zoo grootsch onderwerp in een bundel verzen te behandelen:

> Bah! Dans la goutte d'eau luit tout le firmament
> Et tout l'Océan chante au fond d'un coquillage;

hij stelt zich niet tevreden met een schelp aan het oor te houden,

en de zangen te vertolken, welke hij daarin verneemt. Richepin is geen dichter aan den wal. Hij heeft de zee doorkruist; hij heeft het zeeleven meegemaakt, niet op een plezierreisje als passagier, die in zijn kooi kruipt als het hem op het dek te bar wordt; maar als gemeen matroos, die aan het werk tijgt, op het dek en in de touwen, juist als de zee het hardst spookt.

J'en ai bu la tendresse et mangé l'épouvante,

zegt hij, en dat ziet, of liever hoort men hem aan. Dat is gezien en gevoeld. Het stormt en het kookt, het bruist en het schuimt in zijn verzen; en de d i c h t e r toont er zich in zijn volle kracht. Maar stopt u de ooren, wanneer de g e m e e n m a t r o o s alléén aan het woord is, dan is er geen beeld te wulpsch, geen uitdrukking te ruw. Dat is niet het *Parler mathurin*, de schilderachtige visscherstaal, waarvan het bij Richepin heet:

Les mathurins ont une langue
Où le verbe n'est point prison.
L'image y scintille à foison,
Or vierge dans sa rude gangue. -

- dat ‘parler mathurin’, hetwelk den haringvisscher, wanneer de golven der lichtgroene zee als met een vacht bedekt zijn, als witte kudden op een groene wei, doet zeggen: ‘la vague *moutonne*.’ De gemeen matroos Richepin spreekt een geheel andere taal. Zijn ongemanierdheid, zijn onbehouwen ruwheid, die als het lage woord hem op de lippen komt, zoekt of er niet een nog ruwer, beestachtiger woord voor te vinden is, stijgt in *La mer* tot een hoogen trap van virtuositeit, maar bereikt met dat al geen ander doel dan tegenover tien of twaalf van des dichters karnuiten, die hem om zijn ‘durven’ bewonderen en toejuichen, duizenden te plaatsen, beschaafde vrouwen en jonge mannen, wie men *La mer* niet in handen kan geven, al bevat het boek op tal van bladzijden schoonheden van den eersten rang; verzen die in vorm en opvatting, door kleur en beeld, tot het beste gerekend kunnen worden, wat de Fransche poëzie onzer dagen heeft voortgebracht.

Want die gemeen matroos, die wildzang, is niet maar een rijk begaafde, hij is een geletterde; hij heeft zijn studiën, en degelijke studiën, gemaakt in de Ecole normale; en ook dat kan men zijn gedichten aanzien. Richepin kent zijn klassïeke dichters en

heeft ze lief. Zijn *Etude moderne d'après l'antique* is een meesterstukje. ‘Wat zegt ge’ - hoort men hem vragen - ‘*l'antique* is zoo koud als ijs; er is niets werkelijks in, niets dat doorleefd is? Luister eens even’:

> ....Sous une hutte au toit de joncs entrelacés,
> Aux parvis de feuillage, ensemble et harassés
> Dormaient deux vieux pêcheurs sur un lit d'algue sèche....

Er volgt een binnenhuisje, een tafereeltje, vol kleur, der werkelijkheid afgezien, van dat arme visscherspaar, dat daar alleen aan de zee woont, ver van de bewoonde wereld, zonder buren, zonder deur om hun hut af te sluiten, zonder hond om hen te bewaken; want

> ...ce qui les gardait, c'était leur pauvreté.

En dan vervolgt de dichter: ‘Wat zegt gij daarvan? Maakt men tegenwoordig iets beters, iets dat soberder is en natuurlijker?’

> Or, sauf un trait, l'étude est mot à mot transcrite
> Idylle vingt et un, de l'aïeul Théocrite.

Het vers en het rhytmus hebben geen geheimen, geen moeilijkheden meer voor Richepin. Ook daarin geeft hij het bewijs een man van studie te zijn. Hoe weet hij zijn versmaten te kiezen, te plooien, te kneden met meesterhand! In de afdeeling *Les grandes chansons* o.a. geeft hij verzen met de breede vlucht van de Ode, in die strofen van twaalf regels, waarvan telkens drie (5, 6, 7 en 9, 10, 11) met elkander opvolgende rijmen, gelijk zij vaak door Victor Hugo gebruikt worden: bijvoorbeeld in het bekende gedicht *Napoleon II* uit *Les chants du Crépuscule*. Maar Richepin geeft aan die strofe nog breeder wiekslag, nog stouter vlucht, en wel door een schijnbaar eenvoudig procédé, maar dat alleen door een dichter met zijn phantasie, zijn zeggingskracht kon worden aangewend.

Neem het aangehaalde gedicht van Hugo, en gij zult zien dat de vierde regel, rijmende op den tweeden, afsluit met een rijm, dat niet weer terugkeert. Daardoor vormt het eerst viertal regels als het ware een afzonderlijk couplet:

> Non, l'avenir n'est à personne,
> Sire! l'avenir est à Dieu!
> A chaque fois que l'heure sonne,
> Tout ici bas nous dit adieu.

Dan volgen er nog acht fraaie, krachtige regels; maar zij maken, formeel, geen ondeelbaar geheel meer uit met het aangehaalde viertal, om de eenvoudige reden dat de band van het gemeenschappelijk rijm ontbreekt.

Doch ziet nu wat Richepin van die 12regelige strofe weet te maken. *Le Souffle* heet de ode, waarin hij zijn meesterschap in dezen versvorm het schitterendst toont:

Ainsi dans leurs steppes sans bornes
Roulant leurs pas incohérents,
Mystérieux, vagues et mornes
Dorment les vieux peuples errants.
Mais qu'un Attila crie aux armes,
Et soudain le monde en alarmes
Entend chanter dans les vacarmes
Leur diane de conquérants.
La marche s'organise en groupes;
Les chevaux alignent leurs croupes;
Ces troupeaux deviennent des troupes
Et le chaos forme des rangs.

De schildering gaat voort: de door Attila's ‘souffle’ georganiseerde horden rukken verder, en die volken, die eertijds als zandkorrels waren, zonder samenhang, worden door den stormwind vereenigd tot blokken graniet. Maar Attila verdwijnt, en

Le dur granit redevient poudre
Qui s'éparpille en se crevant.

Ainsi - zoo gaat de dichter voort:

Ainsi sur les steppes des vagues,
Atomes de l'eau, vous rouliez,
Mystérieux, mornes et vagues,
Sans vous connaître, par milliers,
Quand soudain passe la tempête,
Jetant un appel de trompette,
Que l'un à l'autre on se répète
Dans le désert où vous alliez.
L'onde inconstante qui coule
Devient ressac, barre de houle,
Lame de fond, et votre foule
Escadronne ses cavaliers....

Et contre les fortes jetées
  Aux crampons scellés dans le roc
Vous poussez vos charges heurtées
  Dans nu irrésistible choc.
Votre corps mou qui se contracte
En paquets faisant cataracte
Forme une masse plus compacte
  Que le fer qui se rue en bloc.
Les pierres de ciment couvertes
Voient dans leurs poitrines ouvertes
Entrer d'un coup vos lames vertes
  Comme entre dans la terre un soc.

Meesterlijk, niet waar? Men hoort de golven over elkander kruien als schotsen, als stortvloeden nederploffen, en als stormrammen beuken op de kust.

Waaneer ons uit menig gedicht van Richepin, in plaats van de helder flikkerende vlam, een verpestende walm tegenwaait, dan is het waar zijn ‘songes délirants’ die ‘grande haleine inconnue’ hebben moeten missen,

Qui met notre chaos en rangs,
Qui change en fen notre fumér,
Qui change nos lacs en torrents.

Maar laat ‘le souffle’ den dichter bewegen, en stroomen van echte poëzie, heldere vlammen, verwarmend en reinigend, verkwikken u.

Wij noemen, behalve de reeds vermelde gedichten, *Le mot de Gillioury, Les pouillards, Les monstres, Les trois matelots de Groix;* met uitzondering van één bladzijde, die onleesbaar is door haar bandelooze ruwheid, *Le serment;* en eindelijk dat onvergelijkelijk schoone gedicht, in verzen van slechts vier voeten, maar breed golvend als een hymne, getiteld:

Oceano Nox.

Dans le silence
  Le bateau dort
  Et bord sur bord
Il se balance.
Seul à l'avant
  Un petit mousse
  D'une voix douce
Siffle le vent.

Au couchant pâle
Et violet
Flotte un reflet
Dernier d' opale.

Sur les flots verts,
Par la soirée
Rose et moirée
Déjà couverts,

Sa lueur joue
Comme un baiser
Vient se poser
Sur une joue.

Puis, brusquement,
Il fuit, s'efface
Et sur la face
Du firmament

Daus l'ombre claire
On ne voit plus
Que le reflux
Crépusculaire.

Les flots déteints
Ont sous la brise
La couleur grise
Des vieux étains.

Alors la veuve
Aux noirs cheveux
Se dit: ‘Je veux
Faire l'épreuve

De mes écrins
Dans cette glace.’
Et la Nuit place
Parmi ses crins,

Sous ses longs voiles
Aux plis dormants,
Les diamants
De ses étoiles.

Wie voor de poëzie van de zee zulk een edele uitdrukking wee te vinden, dien vergeeft men het niet, wanneer hij zijn kracht zoekt in ‘des voix polissonnes’ en meer dan polissonnes, al tracht hij zich ook te verdedigen met de bewering:

Les mots, mes bonnes gens, c'est comme les personnes,
Et ceux qui vont en mer en reviennent salés.

Op het eind van den bundel bekruipt Richepin de vrees, dat hij eigenlijk het onmogelijke beproefd heeft. Pauvre fou - zegt hij:

Pauvre fou, sertisseur de rimes,

C'est vainement que tu t'escrimes
Dans ce long duel contre la mer.

Maar toch, hij meent dat er iets moedigs en iets edels was in het tweegevecht dat hij ondernam; en wij zijn geneigd met den dichter van *Oceano nox* in te stemmen, wanneer hij ten slotte zegt:

Soit! Nul à cette bataille
N'est de taille.
L'impossible m'a hanté!
Mais de semblables défaites
Sont des fêtes
Pour un coeur de ma fierté;
Et je sors l'âme sereine
De l'arène,
Puisque ma témérité
En elle a sa récompense,
Quand je pense
Que ce duel, je l'ai tenté.

J. Kneppelhout. Januari 1814 - November 1885.

I

KNEPPELHOUT, aan wiens nagedachtenis ik deze bladzijden wijd, is voortgekomen uit de kostschool Noorthey, halfweg Den Haag en Leiden; en hij zelf was op later leeftijd van oordeel dat deze afstamming, zedelijk en wetenschappelijk, in vele opzichten zijn wezen bepaalde. ‘Men is,’ schreef hij in 1845, onderwijl een jonge man van dertig jaren geworden en zijne volle kracht bereikt hebbende, ‘men is noortheysch opgesnoeid en opgewassen: hoe zou men zich ómscheppen? Hoofd en hart neigen zich naar het gesticht der ontwikkeling, gelijk de plant haar bloemstengel naar den oorsprong des lichts wendt.’

Noorthey, opgericht in 1820, was vijftig jaren geleden een paedagogisch Huis ten Deyl, en lag geografisch op één lijn met dit uitspanningsoord waar, in die dagen, vele haagsche familiën koperen of zilveren bruiloft gingen vieren, en vele gegoede leïdsche studenten, voor rekening van ouders of voogden, hunne promotiepartij bestelden. Aan het hoofd van het Huis ten Deyl stond de vermaarde kok De Wit, aan het hoofd van Noorthey de uitmuntende opvoeder De Raadt[1)].

In vervolg van tijd is de roem van Noorthey nog geklommen. Koning Willem III, handelend in den wijzen geest van koning Lodewijk Filips, zond er zijn veelbelovenden oudsten

1) De vlaamsche De Wit, kastelein van het Huis ten Deyl, is door Kneppelhout herdacht in de Studentetypen, opstel Flanor, en in het Studenteleven 1ste Deel, opstel Promotie.

zoon heen, en de jonge prins Willem van Oranje zat vier jaren op Noorthey's banken.

Doch reeds omstreeks 1830, toen Kneppelhout er vertoefde en van knaap er jongeling werd, was het eene instelling van naam, zonder wedergade in het geheele land, éénig veelszins in hare soort.

In háár ontmoetten elkander de goede eigenschappen van een gymnasium op het land en van eene hoogere burgerschool buiten, waar de leerlingen één groot gezin vormden en allen in den regel tot dezelfde meer vermogende klasse der samenleving behoorden. Dit laatste was niet democratisch, maar het was onvermijdelijk. Zulk eene kostschool kon niet bestaan, tenzij er betrekkelijk ruim betaald werd; hetgeen gelijkstond met het uitsluiten der onbemiddelde groote menigte.

De knapen konden te Noorthey (latijn en grieksch maakten deel van het onderwijs uit) desverkiezend zich voorbereiden voor eene hoogeschool. Doch opleiding voor den geleerden stand was geen hoofddoel; veeleer vorming van het karakter, door het mededeelen der algemeene kundigheden die het eigendom moeten zijn van den welgeboren jongeling, bestemd daarna in de maatschappij zekere ambten te bekleeden of zekeren stand te vertegenwoordigen. Er werd te Noorthey goed gewerkt, vlijtig gestudeerd; maar niemand, met uitzondering wellicht van den chef en van dezen of genen docent, niemand werkte er of leerde er werken voor zijn brood.

Bij gelegenheid van twee verschillende jubilés, een vijfentwintig- en een vijfenveertigjarig, is door Kneppelhout naderhand met zoo groote ingenomenheid over Noorthey gesproken, dat wij de stichting op onze beurt in gedachte gaan liefkrijgen[1]. Hoe stil en rustig moet het er geweest zijn, ondanks het gonzen der jeugdige menschelijke bijenkorf! Reeds Den Haag is geen buitengewoon luidruchtige stad; Leiden nog minder. Te Voorschoten begint men, zoo niet aan een kerkhof, althans aan eene hermitage te denken. En nóg eenzamer was het op Noorthey, waar, naar Kneppelhout's voorstelling, de landelijke bevolking slechts éénmaal in het vierde eener eeuw uit hare voegen kwam,

1) Noorthey op 30 Juni 1845, in den bundel Mengelschriften I, en Een morgen op Noorthey (Juli 1865) in den bundel Allerlei, - 10de en 12de Deel van de uitgaaf der Geschriften bij A.W. Sythoff te Leiden.

eene eerepoort illumineerde, en een vuurwerk ontstak. Zonder door iets afgeleid te worden konden de jongelieden al den overigen tijd aan hunne studiën of hunne spelen wijden. Want spelen, lichaamsoefeningen, wandelingen, maakten een wezenlijk onderdeel van het programma uit, en niet zelden dienden de tuin en de aangrenzende boschjes den scholieren als leerkamer.

Het doel zijner opvoeding, te midden der afzondering te Noorthey, heeft Kneppelhout in zoo ver gemist dat er geen staatsdienaar uit hem gegroeid is. Aan den anderen kant is hij even weinig een kamergeleerde geworden. Niettemin geloof ik dat hij terecht beweerde groote verplichtingen te hebben aan die school, - eigenlijk de eenige welke ooit door hem werd bezocht, want van het oogenblik dat hij haar verliet is hij zijn eigen leermeester geworden, en als leidsch student muntte hij te zeer door natuurlijke gaven uit dan dat het gewone hooger onderwijs vat op hem hebben kon. Uit zijne geschriften kan niet opgemaakt worden dat ooit één der professoren, wier lessen hij te Leiden volgde, hem geboeid of ook maar een merkbaren invloed op hem uitgeoefend heeft. Al hetgeen hij niet van zichzelf had, schijnt het, had hij van Noorthey.

Noorthey heeft noch rechtstreeks een letterkundige van hem gemaakt, noch rechtstreeks een filanthroop, noch rechtstreeks een paedagoog; maar hij heeft te Noorthey indrukken ontvangen welke hetgeen van dien aard bij hem sluimerde naderhand wakker riepen. In het overdrachtelijke kan men van zijne meeste geschriften zeggen dat zij te Noorthey ontstaan zijn.

II

Kneppelhout's vorming als auteur is beheerscht door het te Noorthey opgedaan gevoelen dat men, zonder zekere mate van gemeenzame bekendheid met de modellen der klassieke oudheid, in onze dagen geen letterkundige van beteekenis worden kan. Te dien aanzien was hij werkelijk, naar zijn eigen zeggen, noortheysch opgesnoeid.

‘Het pantser,’ schreef hij in 1849, de verzen van den autodidact S.J. Van den Bergh beoordeelend en voor het overige daarvan veel goeds zeggend, ‘het pantser der oude talen, gesmeed door de schrijvers van Rome en Griekenland, omgordt

dezulken veelal niet. De versterkende drank, welke, gelijk de levertraan het beengestel des zwakken kinds, den mannelijken leeftijd met gezondheid doordringt, laafde hen niet in hunne jeugdige jaren. Die poëzij' - de volzin welke nu volgt, twintig regels lang, is kenmerkend voor Kneppelhout's stijl: hij beminde zulke waagstukken wanneer het een didactisch onderwerp gold, - 'die poëzij, wier veerkracht het verhevenste zonder inspanning bereikt; die zuivere smaak, wier keurige kieschheid het bevalligste niet opzoekt maar vindt, en alleen de moeite van oprapen schijnt te nemen; die spaarzaamheid, eenvoud en toch levendigheid en schilderachtigheid van uitdrukking; die waardigheid in den bouw en tred der volzinnen; dat behagelijke evenwicht der deelen; die zich meesteres blijvende voorstelling, welke niet verder gaat dan noodig is, en het vuur, dat de verbeelding overtollig oordeelt, in hare werkplaats bedachtzaam achterhoudt; dat edele en doordachte, dat duidelijke en kalme, dat kloeke en juiste, dat onnavolgbaar degelijke, hetwelk alles te zamen genomen den geest voedt en doet rijpen, de ziel eene richting geeft die zij nooit verliest, al gaan ook de kennis der taal en der woorden en de gemeenzaamheid met de kernspreuken en beelden in lateren tijd bij gebrek aan gestadige oefening verloven, - zij derven, helaas! het voordeel van den indruk dier eigenschappen, aan eene klassieke leerschool verbonden, onontbeerlijk, houden wij staande, voor ieder, wiens pen eene vlucht wil nemen onder de menschen'[1)].

Menigeen die de *Studentetypen* en het *Studenteleven* las, vraagt verwonderd hoe Kneppelhout het mag aangelegd hebben om deze vereering voor het antieke overeen te brengen met zijn zin voor het romantische *à tous crins?* Hij schijnt in tegenspraak geraakt met zichzelf, en te prediken voor een andermans kerspel.

Doch ik geloof niet dat dit juist gedacht is. De *Studentetypen* en het *Studenteleven* danken hunne onsterfelijkheid niet aan het romantisch-revolutionaire dat er in voorkomt, maar aan het welgevormd en zichzelf beheerschend vernuft van hetwelk hunne samenstelling getuigt; aan de rijpheid van het oordeel over menschen en dingen; aan de treffende gelijkenis der portretten. Zij zijn binnen de vijftig jaren classiek geworden, omdat zij van het begin af classiek geweest zijn.

1) Mengelschriften II, opstel Een Dichter uit den Burgerstand.

Niet minder karakteristiek is het beeld der levertraan, door Kneppelhout gebezigd om aan te duiden welke soort van weldadigen invloed hij eigenlijk van het bestudeeren der antieke modellen uit esthetisch oogpunt verwachtte. Men moet noch gelooven dat hij op het bezigen van zulke aan het alledaagsche ontleende figuurlijke zegswijzen zich stelselmatig toelegde, noch dat zij bij vergissing, of als bewijzen van een ongeoefenden smaak, zijne pen ontsnapten. Hij schreef zoo, omdat hij zoo sprak en zoo was; en ik ben geenszins de eenige die vaak heeft opgemerkt, wanneer men met Kneppelhout zich onderhield, hoe het in zijn aard lag, schijnbaar in strijd met zijn tengeren lichaamsbouw, zijne zwakke gezondheid, en den doorgaans aan gemaaktheid grenzenden toon zijner gesprekken, nu en dan zich van een forsch en beeldend woord te bedienen.

Nooit heeft hij er aan gedacht zich uit te geven voor een filoloog, en hetgeen hij van de vormende kracht der poëzie van Grieken en Romeinen zeide, had enkel eene litterarische strekking. Maar hij meende het er eerlijk mede, en pakte de zaak vierkant aan. Zonder levertraan, geen uitzicht op versterking van het beengestel bij zwakke kinderen. Zonder de antieken, geen kans dat dichters, wier eenig dichtvermogen bestaat in zekere aangeboren geestdrift en zekere fijnheid van muzikaal gehoor, de middelmatigheid ooit te boven zullen komen.

III

Mij is het niet met zekerheid bekend, in welk jaar Kneppelhout's litterarische eerstelingen het licht gezien hebben; maar uit een opstel van zijne hand, gedagteekend 1836, drie jaren vóór het verschijnen der *Studentetypen*, bemerk ik dat hij al vroeg met uitgeven begonnen is, en hij reeds aanstonds zijne eigen meening gehad heeft zoowel over den stand der nieuwere nederlandsche letteren, als over zijne eigen verhouding tot de letterkundige wereld dier dagen te zijnent.

‘Ik heb geene bent,’ zegt hij daar, ‘nauwelijks ben ik een letterkundige. Ik zou niet weten onder welk vaandel mij te scharen; bovendien ben ik een vijand van camaraderie.’ En al spoedig volgt er, alsof het gisteren geschreven ware, hoewel eene halve eeuw sedert voorbijging: ‘De litterarische hemel in

Nederland is zwart van donderwolken, en het staat nog te gebeuren dat onze letterkundige vergaderingen eene onverzoenlijke vijandschap vertoonen, alleen beteugeld door eene beschaafde huichelarij: men ademt er met bestorvene, doch niettemin glimlachende kaken gal en gif, en in het binnenste des harten bidt ieder zijn broeder een vroegen en vergeten dood toe. *Eendracht maakt macht*, zeiden de vaderen: allerlei lage, onedele, jaloersche, baatzuchtige hartstochten zullen den laatsten snik aan Hollands letterkunde doen geven. Hare kwaal zal haat geweest zijn. Dronken van haat, zal zij de vergetelheid intuimelen. Zij zal zichzelve vermoord hebben, en de vreemdeling waarheid spreken: Holland zal noch denkkracht, noch poëzij, noch taal meer bezitten. En wie stookt het vuur aan, wie blaast in de vlam? Onze periodieke pers. Men verstaat zichzelven niet meer. Hoort dat marktgeschreeuw! Dolle benden rukken op. Men spreekt zich en elkander tegen. Het is bespottelijk, het is om te schreien. Twistende jongens: *ik zeg 't is wel, ik zeg 't is niet!* ziedaar de wetgevers op den Hollandschen Parnas. O schande! En de schrijver? Of de eene bent verscheurt hem, omdat hij in eene andere vergood wordt; of hij wordt door deze vergood, omdat gene hem verscheurt; of, zoo hij onafhankelijk staat en alleen, sleept en sleurt men hem tegen wil en dank mede. Ware de zaak van minder belang, men noemde het kinderspel en zou telkens hooren: *die jongens doen valsch!*'[1]

Een tweeëntwintigjarige, die zich dus wist uit te drukken, beloofde veel, omdat hij zichzelf hooge eischen stelde. Aan zijn overdrijven bemerkt men dat hij werd opgevoed buiten iedere persoonlijke aanraking met *la bohème littéraire*, en de algemeene geschiedenis der letteren nog te weinig door hem bestudeerd was Anders zou hij geweten hebben dat hartstochten, als de door hem geschilderde en betreurde, in de litterarische wereld nooit ontbroken hebben, waar het zij, en dat er in dit kinderspel, zoo er maar telkens wezenlijke talenten ontluiken, zulk een groot kwaad niet steekt. Te zeggen: 'Er staat een vreeselijke zelfmoord voor de deur', was aan de zaak meer aandacht schenken en meer beteekenis hechten dan zij verdiende.

Maar die zoo sprak *was* een talent, een onmiskenbaar talent. Hij voerde iets in zijne mars, en was zich bewust dat het iets goeds

1 Mengelschriften II, opstel Iets over eene Beoordeeling.

was. Met eene gunstige verwachting zien wij in de letterkundige wereld hem zijne intrede doen. Hoe vaster hij zich overtuigd houdt dat de anderen een nationalen zelfmoord staan te plegen, des te aangenamer is het ons hem zulke goede voornemens te zien koesteren, en hem te hooren betuigen dat hij, in het belang der letteren zelf, onafhankelijk wenscht te blijven.

IV

In een politiek vlugschrift, door Kneppelhout uitgegeven in 1848, - het eenige van die soort in de verzameling zijner werken, - wordt men verrast door den levendigen weerzin des auteurs tegen de toen in Nederland waarneembare overblijfselen van het *ancien régime*, verschanst achter het bolwerk der zich noemende Tweede Kamer.

De brochure is noch het werk van een rechtsgeleerde, noch van een candidaat-staatsman. Haar hoofdinhoud bestaat uit een populair pleidooi ten gunste der rechtstreeksche verkiezingen, in onderscheiding der getrapte. Zij wilde aantoonen dat, vooral met het oog op de onwaardige samenstelling der Volksvertegenwoordiging, aan rechtstreeksche verkiezingen onvoorwaardelijk de voorkeur behoorde gegeven te worden:

‘- Eene vraag: waant gij u verstandiger dan zoo vele afgevaardigden die in de Tweede Kamer onlangs?... - Onpartijdiger zeker. Verdienen die vertegenwoordigers vertrouwen? outerknapen die het wierookvat voor elk optredend ministerie zwaaien; aanbidders van iedere zon, aan welke streek der kim zij oprijze; weesjongens, wie het geene moeite kost in het rood terug te keeren, als zij straks in het zwart zijn voorbijgegaan; mannen zonder achting voor zichzelven, zonder achting voor het volk; weêrhanen op het oude kasteel, om hetwelk de sloopers gereed staan, van welks dak zij schaamteloos hunne gewetenloosheid uitkrassen. Weg met die hardnekkige behouders van gisteren, die, heden op commando liberaal, van *langgevoelde behoeften* reppen, gedurig ieder nieuw bewind, welks handelingen nog niet blijken konden, op deszelfs eerste woord toejuichen, en iedere overtuiging tegen ƒ 2400 aannemen! Spreekt niet van de Kamer. Het meerendeel der leden verdient achting noch

invloed, en onbegrijpelijk is het hoe men aan de stem van zulke lieden eenig gezag kan toekennen'[1].

Kneppelhout spreekt ergens over de werken zijner jeugd als geschreven in een tijd toen, naar Heine's uitdrukking, *die Flamme der Wahrheit* hem *mehr erhitzte als erleuchtete*, en hij somtijds een toon aansloeg die geschikter was te verbitteren dan te verbeteren[2]. Dit zal ook van toepassing zijn op dien uitval tegen de vroegere Tweede Kamer.

Doch met zijne demokratische neigingen was het hem ernst, en men beoordeelt hem verkeerd wanneer men, op grond van zijne geboorte of zijn fortuin, hem houdt voor iemand die aristocratische voorrechten beminde. *Een man uit het volk zooals ik*, plag hij te zeggen; en dit meende hij niet minder van zichzelf, dan van den sprekend door hem ingevoerden Klikspaan[3].

Zijn opstel *Een dichter uit den burgerstand*, dat van 1849 dagteekent en weleer in *de Gids* verscheen[4], bewijst, dunkt mij, dat Kneppelhout een juisten blik had op de samenstelstelling der nieuwere nederlandsche maatschappij.

Verschillende personen zijn indertijd om dat artikel boos geworden. Men zag er den toeleg in, den dichter Van den Bergh, die winkelier in drogerijen en tuinzaden was en verzen schreef achter eene toonbank, maatschappelijk te vernederen. In Kneppelhout's persoon zag men een aanzienlijker en vermogender stand der samenleving een armen drommel en kruidenier uit de hoogte op het lijf vallen.

Die zoo vonnisten hadden het opstel niet gelezen, of hadden het niet begrepen. Kneppelhout zegt eenvoudig: 'Van den Bergh is geen volksdichter. Hij behoort tot de deftige burgerij, de kern der natie, gelijk men tegenwoordig zegt. Ziedaar juist wat hem in den weg staat. Wanneer de jonge dames uit onze eerste standen haar vijftiende of zestiende jaar bereikt hebben, gaan zij voor een paar winters - bij zomers rekent de groote wereld niet - naar de kostschool, ten einde aldaar de fijne schaaf over hare opvoeding gelegd worde en zij hare belijdenis leeren: *pour achever leur éducation*, gelijk het heet. Die laatste hand

1) Mengelschriften I, opstel Landgenooten.
2) Studenteleven 2de Deel, Opheldering en.
3) Besluit van Studentetypen en Studenteleven. Bij Klikspaan's wapen.
4) Met den titel: Een dichter uit het Volk. Gids 1849, I 427 vgg.

bedoelen wij dat onzen dichter min of meer ontbreekt. De burgerij - herinneren wij ons dat hier van kunst sprake is - is iets halfslachtigs, iets wel zeer talrijks en belangrijks in den Staat, maar dat tusschen twee uitersten, de aristocratie en het eigenlijk gezegde volk, in ligt. Zoekt men in deze omstandigheid wellicht met vrucht de reden, waarom hare kenmerkende eigenschap middelmatigheid is?'

Even gezond is Kneppelhout's voornaamste aanmerking op het dichterlijk gehalte bij Van den Bergh (in wien hij een epigoon van Auguste Barbier ziet) en op Van den Bergh's versificatie. 'De lavastroom van Barbier', zegt hij, 'is milder en heeter dan de zijne, die, gestold, wel eens scheurtjes vertoont, welke vervolgens met eene stof, poëzij niet meer dan aanverwant, gestopt worden. Zijne verzen zijn lek, en de druppel, die uit den alexandrijn valt, is zelden de quintessens van dezen'.

Kneppelhout, naar men ziet, doet niets anders dan zich en den lezer rekenschap trachten te geven hoe het komt dat een bundel, die zich aanbiedt als geschreven voor het vaderland door een volksdichter, het hoofdkarakter der volkspoëzie mist:

'Het is bij Van den Bergh minder de bron, door haren natuurlijken loop uit de rots gesijpeld, en met losse vaart en liefelijk geklater door het dal kronkelend. Zijne poëzie heeft meer overeenkomst met de geldersche beek, in haren val en hare richting zichtbaar gedwongen en bestierd. Weinig flinke verzen, die, keurig en zuiver gestempeld, gangbare munt worden onder het volk; weinig, die, als van metaal gegoten, den man van den vorm in bewondering zetten; weinig, die zich onwillekeurig in hunne kernachtigheid als spreuken aan het geheugen opdringen; want al schrijft men poëzij voor het volk, het volk erkent nog niet altijd die poëzij voor de zijne en neemt ze nog niet altijd als volkspoëzij aan. Deze is het niet. Ze is poëzij voor den middelstand: het volk is te natuurlijk voor al wat schoolsch is, eenigszins opgesmukt en zoo'n beetje geknutseld lijkt. En wat stijl betreft, het volk zou iemand foppen met zijn fijnen neus'.

De juistheid dezer opmerkingen moet een ieder treffen. Mannen als Van den Bergh en de zijnen vereenzelvigden toen onwillekeurig hun eigen partij- of standbewustzijn met het bewustzijn der natie. Zij waren warme koningsgezinden, en verheerlijkten de Republiek der 17de eeuw; warme anti-papisten,

en vergaten dat het nederlandsche volk voor twee vijfde gedeelten uit roomschen bestaat. Evenmin hielden zij rekening met het feit dat de drie overige vijfden voor een groot gedeelte kalvinisten zijn. Zij vermoedden niet dat zijzelf slechts één groep der nederlandsche samenleving vormden, voortgekomen uit de fransche omwenteling van 1789.

Kneppelhout wél; en dit was, vrucht van lezen en van reizen, het geheim zijner meerderheid. Wel ver van den burgerstand te verguizen of te verachten, eerde hij dien als den stand der naaste toekomst, den stand van den nieuweren tijd. Maar niet hij sloot de oogen voor het feit dat burgerstand of burgerij, en poëzie, twee ongelijkslachtige grootheden zijn. Echte poëzie, was zijne leus, echte poëzie heft het burgerlijke op, en omgekeerd vernietigt het burgerlijke het poëtische. Hoogstens kunnen verzen, uit beider hybridische vereeniging geboren, als gelegenheidsdichten een voorbijgaanden indruk maken.

V

Te Londen, in 1845, heerschte er op zekeren Februaridag onder de bewakers van het Britsch Museum, afdeeling antieke kunstwerken, eene ware ontsteltenis. Door een onvoorzichtig toegelaten bezoeker, krankzinnig, beschonken, baldadig, - men wist niet terstond aan welke beweegreden zijne daad moest toegeschreven worden, - was in een onbewaakt oogenblik, met eene vuist of een steen, de beroemde Portlandvaas stukgeslagen. Daar lagen zij verspreid op den grond, de ontelbare scherven der legendaire en kostbare grafurn. Handewringend stonden de oppassers toe te zien[1)].

Aan dit voorval heeft Kneppelhout de stof van het fraaiste zijner *Verhalen* ontleend. En het eigenaardige is dat hij van den dader een schuldig vreemdeling maakt, van den vreemdeling een Hollander, van den Hollander een jong mensch van goeden huize, van het jonge mensch een averechts opgegroeid leidsch student. Hij schijnt te hebben willen zeggen: Ziedaar hetgeen er uit zulk een hollandsch muzezoon voorbestemd is te groeien, indien hij toegeeft aan de verkeerde neigingen die ik, in mijne *Typen* en mijn *Leven*, mij voorgesteld heb te be-

1) De Portlandvaas, sedert gerestaureerd, is herdacht door T. van Westhreene Wz., in *de Gids* van 1868, III 487.

strijden: een geblaseerd woesteling, een vandaal, een stukslaander van Portlandvazen.

Inderdaad is Kneppelhout, naarmate hij voortschreef aan de twee werken die in zijne jeugd een man van hem gemaakt hebben en waaraan hij vier volle jaren onafgebroken arbeidde, van schilder meer en meer paedagoog geworden. Hij had bijzondere denkbeelden omtrent het academieleven. Hij geloofde aan de opvoedende kracht der hoogescholen in het algemeen.

Wat is eene hoogeschool? Wij zouden zeggen: eene zichtbare hoogeschool (over de onzichtbare des levens, der boeken, der kunstwerken, kan ditmaal gezwegen worden), eene zichtbare hoogeschool is in de eerste plaats, uit het oogpunt der studenten beschóuwd, eene hoogere normaalschool. Die zich daar komen vormen zijn vóór alles de jonge mannen die naderhand op hunne beurt hoogleeraren zullen worden, ieder in zijn vak, en door wier toedoen de overlevering der wetenschap, telkens verrijkt met nieuwe overleveringen, eene nooit verbroken keten zal blijven vormen of eene soort van heilig vuur, steeds onderhouden.

Voorts is zulk eene universiteit eene hoogere ambachtschool, meenen wij. De aanstaande theoloog, jurist, medicus, filoloog, filosoof, komt er de kundigheden opdoen die hij naderhand niet zal kunnen missen bij het waarnemen zijner betrekking in de maatschappij.

Déze klasse van leerlingen is uit den aard der zaak veel talrijker dan de eerstgenoemde. Aan de verschillende universiteiten kunnen slechts eene beperkte hoeveelheid professoren geplaatst worden, en de beoefenaars der wetenschap om de wetenschap zullen steeds eene minderheid vormen. De maatschappij daarentegen heeft onophoudelijk behoefte aan nieuwe scharen geneesheeren, godsdienstleeraren, advocaten, leden der rechterlijke macht, docenten bij de inrichtingen van middelbaar onderwijs. Het aanbod is aanzienlijk omdat het zich regelt naar de vraag, die dikwijls óók aanzienlijk is.

Wil het geval dat zulk eene vereenigde hoogere ambachten hoogere normaalschool bezocht wordt door achthonderd of duizend studenten tegelijk, dan zullen die jongelieden vanzelf eene kleine afzonderlijke maatschappij vormen; te eerder wanneer de plaats, waar de hoogeschool zich bevindt, eene dier doode steden is, zonder handel, zonder nijverheid, zonder gezelschappen, zonder openbare vermakelijkheden, zonder iets

van hetgeen de jeugd pleegt te verstrooien en te boeien. Onwillekeurig sluit men zich dan aaneen, en is zichzelf genoeg.

Maar verder gebeurt er niets bijzonders. De onbeperkte vrijheid, welke men de jongelieden laat, heeft de gewone gevolgen, half boos, half weldadig. Een gedeelte der studenten bereikt het doel, een ander gedeelte verongelukt. Op elke honderd komt een bijna onveranderlijk cijfer wetenschappelijke of maatschappelijke schipbreukelingen. Geen hervormingen, geen vertoogen, geen strafredenen, geen straffen, vermogen iets wezenlijks hiertegen.

Kneppelhout nu, - en dit moge mijne uitweiding doen verschoonen, - Kneppelhout was eene geheel andere meening toegedaan, en zou niet onmogelijk zulk eene beschouwingswijs plat of wreed genoemd hebben. Van Noorthey, onderstel ik, was hij thuisgekomen met een paedagogisch ideaal in het hart. Hoogescholen waren bovenal volgens hem hoogere kostscholen, inrichtingen voor de vorming van het karakter, opvoedingsgestichten in volle vrijheid.

Men kan hem hooren zeggen: ‘Eene universiteit, zouden wij haast geschreven hebben, is een brandpunt van wetenschappelijke beschaving, *waar ook graden verleend worden*. Binnen muren, waar alle kunsten en wetenschappen als het ware te zamen zijn geroepen; op een leeftijd, waarin zich het denkvermogen opent, voor het onzichtbare vatbaar wordt en de ziel vleugels aanschiet naar het onbekende buiten en in zichzelve, - welk oord, welk tijdstip ware geschikter en doeltreffender, om den edelen trek van den jeugdigen mensch tot de hoogere volmaking zijns bestaans te bevredigen, hem, blootgesteld aan de wrijving en den invloed zijner tijdgenooten, af te doen dalen in zichzelven, in te wijden in de kennis van zijn eigen gemoed?’[1)]

Is dit taal van Klikspaan, den geestigen teekenaar van het onbezorgd studenteleven, geïllustreerd door Overalby? Niet alleen is zij van hem, moet het antwoord luiden, maar dit overspannene drukt nog slechts de helft, en de gematigdste helft, zijner eigenlijke gedachte uit.

Naarmate hij, tot opwekking van het edele in de jeugd, aan de hoogeschool in zijne voorstelling meer invloed toekende, griefde het Kneppelhout dieper dat zulk een groot aantal studenten daarvoor ontoegankelijk en ongevoelig bleven. Waar

1) Uit het opstel Wuftheid, achter het Studentenleven 2de Deel, Bijlage I.

hij op adel van ontwikkeling gerekend had, zag hij verschillende slechte eigenschappen onder zijne oogen zegevierend bovenkomen. Is het niet verdierlijking, een gevolg van toegeven aan de meest plebeesche hartstochten, het is eene flauwheid, eene wuftheid, die alleen wat den vorm aangaat van het beestachtige verschilt. Daartegen te toornen wordt hem, onder het voortschrijven aan zijne academische schetsen, bij toeneming eene behoefte. Het laatste hoofdstuk van *Studenteleven* is eene doorgaande boetpredikatie. Geen ander geschrift is mij bekend, waarin de nederlandsche student zulk een terugstootend beeld vormt. Met weerzin en walging wenden wij het hoofd af van den jongeling in wien elke vonk van hooger leven uitgedoofd is, en wien zelfs niet genoeg veerkracht overblijft tot verwenschen en vloeken der hoogeschool, die naar geest en lichaam hem te gronde richtte.

Wij behooren het Kneppelhout te vergeven dat hij deze bladzijden heeft laten drukken, en in herdrukken ze gehandhaafd heeft. Hij kon moeilijk anders. De afzichtelijke werkelijkheid schreeuwde zoo luid met zijn ideaal, dat ook hij zelf er door gedrongen werd lucht te zoeken in stemverheffing.

Maar kunstwaarde bezitten die uitboezemingen niet, en de *Portlandvaas* bewijst dat Kneppelhout dit even goed gevoelde als wij. Eerst in dit kleine verhaal, van later dagteekening, wordt de Cornelis Troost van het nationaal studenteleven weder geheel zichzelf. Zijn de hersenschimmen geweken, de verontwaardiging is tot rust gekomen, de blik op den toestand en den persoon vrij geworden. Wij zien den ontluisterden knaap aan het werk, en, luider dan de welsprekendste filippica had kunnen doen, verkondigt de daad welke hij pleegt het ongeneeslijke zijner zielsziekte, de diepte van zijn val, zijn dommen haat tegen het edele:

‘En nu ligt Henri Spartzen tot Abtsheim te Londen tegen half twaalf op zijne sofa met een fransch romannetje en eene fijne cigaar. Terwijl hij geeuwende en met half gelokene oogen - hij kwam eerst zeer laat te huis - de rookwolkjes tot kringetjes blaast en nátuurt, gaat hij, daar hem het boekje uit de hand glipt, met zichzelven te rade, - wat hij nooit doet dan wanneer zijn eigenbelang in het spel komt of zijn traag vernuft zich scherpt in het opzoeken van middelen van verstrooiing.

Hij heeft het land, maar zonder het zich te bekennen of het zichzelven bewust te zijn; schrikkelijk het land, die vreeselijkste aller zedelijke kwalen. Hij denkt aan zijn luie en lekkere leventje in Den Haag, aan Leiden, en aan den weg welken hij zoekt in te slaan om het zoo slim *af te leggen*, dat zijn oom het niet kwalijk neemt, - want het in de Rechten verder te brengen dan hij deed, waartoe zou het dienen? Advocaat wordt hij toch nooit, een post heeft hij niet noodig, en de slotsom is een geweldige geeuw[1)].

Hoe heeft zoo'n lichaam zonder ziel nog een candidaats-examen kunnen doen? Vraagt het zijn repetitor! Ons is het een raadsel. Maar bedenkt dat het *simpliciter* was, vier jaren nadat hij in het *Album Civium Academicorum* was ingeschreven, en dat hij gaarne in een goed blaadje bij zijn oom, den generaal, bleef, die misschien wel vermoedde, maar nog niet volkomen wist, welk vleesch hij in de kuip had.

Op welke wijze krijgt hij heden zijn dag klein? Engeland is een beroerd land, Londen eene woestijn. Het volk is stijf en bokkig. Eenige reisboeken liggen onder het bereik van zijne hand. Henri vat er een op: *De kunst om Londen in één week te zien*. Londen, eene taak - maar hij volgde het recept niet op, want - zegt hij, zoo iets is een hondenbaantje, - en hij heeft gelijk. Zijn oog valt bij het doorbladeren op het *British Museum*, het kabinet van oudheden.

- Vast leelijke dingen, spreekt Henri tot zichzelven, maar men dient ze gezien te hebben: reizigers-voorrecht!

Op het oogenblik dat hij zich gereed maakt zijn hoofdstuk uit te lezen en zijne cigaar uit te rooken, waarna hij zich denkt te gaan aankleeden, stapt de eigenaar zijner *lodgings*, na be-

1) Kneppelhout was een goed waarnemer van het geeuwen, zooals blijkt uit zijn verslag eener te Manchester gehouden kunsttentoonstelling weleer: ‘Het geheele publiek gaapt, gaapt om wakker te blijven of te worden. Engeland is het land waar het meest gegaapt wordt, het rijk des gapens. Vooral tegen vieren, als de menschen moe waren gekeken en het lokaal verbaasd benauwd kon zijn, werd het werkelijk angstwekkend. Ik heb geeuwen gezien zooals ik niet wist dat er in de wereld waren, zooals ik niet wist dat konden worden voortgebracht; geeuwen heb ik betrapt van vijf minuten; geeuwen die den lijder misvormden; geeuwen, dat er de man bleek als een lijk van werd; geeuwen, die zoo geducht aankwamen, dat het trillende slachtoffer zich moest vasthouden aan de borstwering’. Mijne Zondagen in het Vereenigde Koningrijk, 1859, bladz. 226.

hoorlijke voorafgaande beletvraging, zijn salon binnen en spreekt Henri aldus aan:

- Vergeef mij, mijnheer! maar ik ben verplicht u te komen zeggen dat in mijn huis niet gerookt wordt.

- Niet gerookt, als ik deze kamers gehuurd heb!

- Gehuurd of niet gehuurd, de kamers behooren tot mijn huis.

- Ik moet u zeggen, mijnheer! dat ik op mijne vorige kamers altijd heb gerookt, zonder dat mij er ooit eenige aanmerking op gemaakt is.

Henri was namelijk een paar dagen te voren van een *boardinghouse* in het Strand naar *lodgings* in Piccadilly vertrokken.

- Het kan wel zijn, mijnheer! ieder moge toelaten wat hij verkiest, maar in mijn huis wordt niet gerookt. Het staat u echter vrij, na voldoening van uw termijn te vertrekken.

- Mijnheer! ik zal blijven zoo lang als ik het goed vind, en rooken. In Holland rookt iedereen, overal. Bij mijne ouders, op den spoortrein, overal rook ik.

- Dat is op het *Continent*, mijnheer! viel de Engelschman, altijd even flegmatiek en onverwrikbaar, in, maar ditmaal met een vies trekje om den neus. Bovendien vordert de *respectability* van mijn huis....

Henri raakt op eens buiten zichzelven en barst uit:

- Nog eens! ik denk mij aan uwe engelsche fratsen niet te storen, en zoovele cigaren hier op mijne kamer te rooken als het mij goeddunkt.

Toen nam de Engelschman Henri vertrouwelijk onder den arm, bracht hem voor het venster, wees hem zekeren persoon op het *trottoir*, en zeide op een besloten maar niettemin beleefden toon:

- Dan zal u niet kwalijk nemen dat ik u door gindschen *policeman* mijn huis laat uitzetten, en genoodzaakt zal wezen u te laten dagvaarden, zoo u weigerachtig mocht zijn mij het verschuldigde bedrag der weekhuur te betalen.

En met eene lichte buiging verliet de huisheer, die, gelijk Henri bemerkte, niets van een Leidenaar had, het vertrek.

Henri was razend op den onverzettelijken kerel. Op zijne eigen kamer geen cigaar te mogen rooken! Zich door een londenschen ploert de wet te laten voorschrijven! Zijne gemelijkheid, vermenigvuldigd met de verveling waaraan hij zonder tusschen-

poozen blijft lijden, wreekt zich op allerhande levenlooze voorwerpen. Hij zou allen en ieder willen kwaad doen, en wenscht ieder, zijn oom niet het minst, die hem geld voor dit londensch reisje zond, naar de hel. Uitgezonderd, naar het schijnt, zijne waschvrouw; want hoe vele schoone dassen, boordjes en overhemden werden op dien onzaligen morgen door zijne onbevredigbare handen niet verknoeid en in een hoek gesmeten!

Hij vindt alles leelijk, gek, ellendig. Engeland in het algemeen, en al wat engelsch is in het bijzonder. Dit lag trouwens wel in de richting van zijn smaak en geest. Hij is niet dat fijne, blinkende, mooie degentje, hetwelk doodt, waarbij Victor Hugo de scherts van Voltaire vergelijkt, of heeft iets van Goethe's *verneinende* schepping, want hij is niet geestig en staat daartoe niet hoog genoeg. Henri is wel een deugniet, maar nog meer een doeniet, enkel voor zichzelven rampzalig en gevaarlijk.' -[1)]

Zeer menschkundig laat Kneppelhout bij Henri de vlaag van krankzinnige baloorigheid, waarin hij eenige oogenblikken later den ongehoorden kwâjongensstreek volvoert en met een steen waarover hij struikelde de schoone vaas stukwerpt, voorbereid worden door dat ongeduldig makend onderhoud met den londenschen huisheer.

Deze Henri, het is zoo, geeft een geringen dunk van de nederlandsche academiejeugd der 19de eeuw. Maar hij doet glansrijk boete voor de misslagen waartoe, eenmaal gegeven Kneppelhout's opvatting van hoogeschool en hooger onderwijs, de schilder onzer studentewereld noodzakelijk vervallen moest.

VI

Was Kneppelhout voorbestemd de uitvaart onzer jongelingschap te schrijven?

Wij zijn geneigd dit te vragen, wanneer wij vele jaren later hem nogmaals de pen zien opnemen en, in een afzonderlijk werkje, Jan de Graan herdenken, den vroeggestorven vioolspeler. Arme Klikspaan, die bij zijn graf wilde

1) De Portland-vaas, 4de Deel van Sythoff's uitgaaf der Geschriften, afdeeling Verhalen.

gefluisterd hebben: ‘Hier rust die het wél meende met de nederlandsche jeugd,’ en voor wien het weggelegd was dus ontgoocheld te worden![1)]

Doch dit is eene valsche gevolgtrekking; en wij miskennen Kneppelhout's bedoeling, indien wij onderstellen dat hij, bij het schrijven over De Graan, ook maar één oogenblik aan den erbarmelijken Henri Spartzen tot Abtsheim gedacht heeft.

Bij De Graan is alles anders. In plaats van het bedorven kind, opgevoed in de weelde en grootgebracht voor aristocratische ledigheid, - een stiefzoon der welvaart, een knaap uit de amsterdamsche achterbuurt. Zijn vader, een muzikaal goudsmid zonder werk en zonder brood, doet eene tapperij. Zijne aamborstige moeder telt niet medé. Zijn vroegste muziekonderwijzer is een overgegeven dronkaard, die den jongen leerling in vlagen van delirium de haren uit het hoofd plukt. Het kind, welks vroeg ontloken genie voor het gezin een inkomen van ƒ 2400 's jaars vertegenwoordigt (het traktement van een lid der Tweede Kamer vóór 1848), staat acht uren daags met de viool onder de kin voor de lessenaar; en wanneer de kleine Jan teekenen van lusteloosheid of verstrooidheid geeft, dan voltooien vaderlijke strafoefeningen hetgeen nog ontbrak aan de hardhandige teregtwijzing van den beschonken meester[2)].

Onze biografische letterkunde der 19de eeuw heeft geen treffender bladzijde aan te wijzen dan Kneppelhout's verhaal van het uiteinde van De Graan den Vader. Het gelijkt eene ets van Rembrand uit de verzameling *Les Gueux* bij Charles Blanc:

‘Ik vernam uit den mond van Frans Coenen dat vader De Graan eene zware verkoudheid had opgedaan, tijdens eene reis over kruiende rivieren naar Breda[3)], en zich daaruit dezelfde kwaal als bij zijne vrouw had ontwikkeld. Snel nam het borst-

1) Slotwoord van het Studenteleven 2de Deel: ‘Dan gebeurt het wellicht, op een of ander woelig Academiefeest, dat de van overal saamgevloeide broeders van weleer Klikspaan's vergeten graf erkentelijk opzoeken, er de nakomelingschap, die onze plaats binnen Leiden bekleedt, in plechtige bedevaart heen leiden, er haar om heenscharen en bij de stille zerk met bewogen harte fluisteren: HIER RUST DIE HET WEL MEENDE MET DE ACADEMISCHE JEUGD.’

2) Een Beroemde Knaap. Ter herinnering aan Jan de Graan, geboren te Amsterdam 10 September 1852, overleden te 's Gravenhage 8 Januari 1874. Den Haag, bij Martinus Nijhoff, 1875.

3) Ook 's winters ging de kleine De Graan dikwijls concerten geven buiten Amsterdam, en zijn vader vergezelde hem op die tochten.

lijden toe, hoewel hij, ofschoon door een hollen hoest en eene akelige schorheid vervolgd, die niet zonder medelijden waren aan te hooren, tot weinige dagen vóór zijn uiteinde op de been bleef, toen eindelijk waterzucht hem het gaan al te bezwaarlijk begon te maken. Den dood voelende naderen, stak hij, te bed liggende, eene laatste cigaar aan, deed Jan zijn ring aan den vinger en gaf hem den wensch te kennen hem, vóór hij van het leven scheidde, nog eens voor het laatst te hooren spelen. En het altijd gehoorzame kind, dat van vaders sponde niet week, haalde in het holle van den nacht zijne muziek te voorschijn, plaatste zijn lessenaar in de nabijheid van den zieltogenden vader, en speelde, meen ik, het bekende salonstuk van Ernst, waarmede hij zoo vaak het publiek onzer groote steden verrukte en dat hem voortaan zeker altijd als treurmuziek in de ooren zal hebben geklonken.

'Weinige uren daarna was de vader niet meer en bracht de telegraaf mij, met de tijding van zijn overlijden, het bericht dat ik bij uitersten wil tot voogd benoemd was'[1)].

In Kneppelhout's ambteloos leven is die voogdijschap slechts één der talrijke filanthropische bemoeiingen geweest in welke hij stelselmatig opging. Verschillende andere jonge Hollanders van talent, even misdeeld door de fortuin, zijn, op dezelfde wijs als De Graan, met geld en goeden raad door hem voortgeholpen. Doch misschien is het oogenblik nog niet gekomen zijne veelzijdige verdiensten op dit gebied in het licht te stellen. Over De Graan mogen wij reeds nu vrijuit spreken, omdat Kneppelhout, in een bewonderenswaardig boekje, zelf openbaarheid heeft gegeven aan hetgeen er tusschen dien beroemden knaap en hem is voorgevallen.

Het is noodeloos de levens- en lijdensgeschiedenis van Jan de Graan in bijzonderheden Kneppelhout na te vertellen. Zij is ongeveer de geschiedenis geweest van den jongen dichter John Keats in het begin dezer eeuw; en zelfs kan men sommige portretten van Keats en van De Graan niet nevens elkander leggen, zonder getroffen te worden door ik weet niet welke verrassende gelijkenis. De dichter van het: 'The flower will bloom another year', en van: 'A thing of beauty is a joy for ever', herleefde, zou men zeggen, in den hollandschen virtuoos.

1) Een Beroemde Knaap, bl. 20.

De tering dreef Keats naar Italië, en deed hem te Rome een graf vinden. Met even weinig baat dreef zij De Graan naar Pisa. Nauwelijks loonde het de moeite dat de eenëntwintigjarige naar Holland terugkeerde, om in Den Haag te gaan sterven.

Doch het zou niet betamen Kneppelhout te herdenken, en te zwijgen over zijne studie van De Graan's karakter. Ik gaf reeds te kennen dat Kneppelhout mij toeschijnt, in dit kleine geschrift uit zijn natijd, zichzelf overtroffen te hebben:

‘Het was zeer moeilijk, zoo niet volstrekt onmogelijk, Jan de Graan wat men noemt op te voeden. Hij had zich voorgenomen zijne gedachte nooit te laten uitlekken, zijn gemoed aan niemand te openbaren, zijne drijfveeren nooit kenbaar te maken, iedere aandoening te smoren en zich in zichzelven op te sluiten. Als dat van Van der Palm was zijn oordeel over menschen en zaken doorgaans zacht, gunstig, toegefelijk, eene hoedanigheid die hij maar al te zeer tot zichzelven uitstrekte.

In tegenwoordigheid der personen kon echter, vooral als knaap, bij een bewijs van onkunde, van gebrek aan gezonde redeneering dat door hen gegeven werd, zijn blik verguizend, een enkel woord, hetwelk dien blik vergezelde, verpletterend van toon zijn, maar deed toch nooit aan de uiterlijke beleefdheid te kort, ging nooit zekere grenzen te buiten. Men werd stilletjes dol, maar Jan had gelijk.

Jan de Graan was en is gebleven een gesloten boek, een eenzame geest, en heeft getoond welk een onwillekeurig ontzag groote gaven, door stilzwijgendheid gesteund, inboezemen. Hij verbeeldde zich niemand noodig te hebben dan zichzelven. Waarlijk lief had hij niemand, ook zichzelven niet. Hij hechtte zich aan niets, en voelde zich overal tehuis. Hij ging als een logeergast door het leven, als iemand die tot zichzelven zegt: Voor den korten tijd dat ik hier ben, is het voldoende.

Niets kinderlijks kleefde hem aan. Nooit is hij kind geweest en werd ook nooit als zoodanig behandeld. Bij zijne vroege rijpheid, zijne, helaas! bedriegelijke wijsheid, zou dit ook eene onmogelijkheid, een onbegonnen werk zijn geweest. Ik had bij eene dergelijke poging de uitdrukking van Jan's gelaat wel eens willen zien. Hoe dwaas het schijne, nooit kwam het bij iemand op, dat men met een knaap te doen had. Hij werd niet alleen gevierd, maar ook ontzien. Men luisterde naar hem. Zijn woord had gezag en was wet. Hij besliste, en men zweeg op die

liefelijke, zachte, fluisterende stem, maar die bescheid wachtte noch verlangde.

Het Beetsiaansche doen door laten was hem allerbijzonderst eigen. Wat men ook wenschte of beproefde, hij maakte er zich met een lachje, met een onbeteekenend half woord af, of deed alsof hij het zich liet aanleunen, maar liet de lieden praten en ging zijn gang. Werd hij al te sterk gedrongen, dan stemde hij toe, speelde meesterlijk *bonne mine à mauvais jeu*, maar stelde hen, die in zijn afgedwongen woord vertrouwen stelden, bitter te leur en dacht somtijds in het geheel niet meer aan het besproken punt. Eigenwijs was hij niet, maar in hooge mate eigenzinnig. Als alle groote mannen ontwikkelde hij onbewust eene onwederstaanbare aantrekkingskracht, een magnetisme, een prestige, waarvan zich niemand rekenschap wist te geven, doch waarvoor iedereen bukte. Maar nooit gaf hij zich. Hij bleef de marmeren afgod, die de hulde der menigte nauwelijks bespeurde; koud bleef, maar niet koud liet.

Nooit heeft hij iemand in zijne kaarten laten lezen; nooit heeft hij voor wie 't ook zij zijn gemoed ontgrendeld; nooit heeft iemand geweten wat er in hem omging, wat hij aan hem had. Jan de Graan was een raadsel en is het gebleven, en met zijn levensgeheim is hij in het graf gedaald, tenzij het karakter van zijn vioolspel hem eenigszins verraden hebbe. Toen zijn geneesheer eens aanleiding vond een gemoedelijken toon aan te slaan, en wenschte hem te doen begrijpen dat hij al het treurige en bittere van zijn toestand besefte, hoorde Jan de Graan hem geduldig aan, doch maakte, zoodra hij er kans toe zag, een einde aan de toespraak, waarvan de strekking hem kennelijk mishaagde, door de koele phrase: - Alzoo, doctor, twee pillen ieder uur, niet waar? - Toen ik hem gedurende zijn verblijf te Pisa in een vertrouwelijk gesprek meewarig op zijn droevig leven wees, hetwelk niet meer dan eene aaneenschakeling van opofferingen was, nog verzwaard en verbitterd door zijn zwijgen en opkroppen; toen ik hem sprak van vriendschap, van het uitstorten des gemoeds, van samen te leven en te lijden, van de nadeelen van een gesmoord leed en verslondene tranen, antwoordde hij mij streng en afwerend: - Dit is nu eenmaal zoo, en moet ook zoo maar blijven.

Nogtans deed hij niets verkeerds, niets laakbaars, niets in het verborgen. Zijn wandel was rein voor het oog van God

en menschen: wat zou hij dan te verbergen hebben gehad? Maar hij verkoos nu eenmaal met zichzelven alleen te zijn; hij stond geen vreemde tusschenkomst toe. Op zijn vaandel stond het *moi, dis-je, et c'est assez* van Medea, eene betreurenswaardige eigenschap voorwaar, maar die hem in het bloed zat. Intusschen was hij ver van zoo koel als hij zich voordeed. Een zeer enkele maal schemerde onwillekeurig iets door het deurtje van een oven, die in zijn binnenste brandde. Plicht gebood somtijds, hoe zelden ook, een klein tooneel; zooals bij ieder kind diende er wel eens een doortastend woordje gesproken te worden. Men kreeg dan wel niets uit den tegen iedereen opgewassen stijfhoofd, maar zijn gelaat werd tragisch schoon en zijne oogen gloeiden van inwendige gramschap.

Over het algemeen trok alles wat degelijk was hem aan. Zette hij den voet in eene boekerij, men kon verzekerd zijn dat hij dadelijk, als op den reuk af, naar een der beste werken greep. Bij zijne aristocratische vormen voegde hij aristocratische gewoonten, denkbeelden, sympathiën. Zijne spraak, zijn gang, iedere beweging, was bedaard, kalm, waardig en zacht. Zegt Samson van Rachèl dat zij *grande dame* geboren was, dat zij zich in iederen kring met de gemakkelijkheid en gratie, hooge personen eigen, bewoog, van Jan de Graan geldt hetzelfde: hij deed zich voor als een groot heer. Ik geloof niet dat hij ooit gevloekt, dat hij zich ooit aan een onbetamelijk woord hebbe bezondigd. Zoo iets streed met zijne natuur. Soberheid, spaarzaamheid, ook op financieel gebied, was een der wachtwoorden zijns levens. Eenvoud boven alles. Meer dan het noodige was maar lastig. Hij stond te hoog voor overdaad en weelde. Van kleuren had hij een afschuw. Hij kleedde zich meest in het zwart of grijs. Maar fijn linnen was hem iets onontbeerlijks. Er moest een cache-nez voor hem gekocht worden, en de bijgevoegde aanbeveling luidde: Niet opzichtig, maar toch mooi, anders draagt hij hem niet.

Hij had een adel over zich die imponeerde. In de kerk en des morgens onder het Bijbellezen waren zijne houding en de uitdrukking van zijn gelaat het aanbiddelijk ideaal van christelijken ootmoed en eerbied. Somtijds meende men een vochtig oog waar te nemen na het lezen van een Psalm. Was dit een gevolg van het werkelijk dóórdringen des hoogeren beginsels in die keurige ziel, of slechts dat van de trillende aanraking van

Davids koninklijke snaar? Of wel was het niet meer dan een bloote vorm, door opvoeding aangeleerd? Mysterie!'[1].

Dit laatste woord - mysterie - vat niet kwalijk al de hoofdtrekken samen van het door Kneppelhout ontworpen zedelijk beeld. Slechts éénmaal, in 1864, toen hij nog pas twaalf jaren telde, en niettemin Ernst Lübeck reeds van hem getuigde: 'Die kleine jongen heeft mij totaal geënfonceerd', heb ik Jan de Graan viool hooren spelen[2]. Nooit ontmoette ik hem in gezelschappen of op reizen, en strikt genomen bezit ik voor het beoordeelen van Kneppelhout's oordeel geen maatstaf. Maar indien het oogmerk van Kneppelhout geweest is een raadselachtig jong wezen te schilderen, bekoorlijk jong en dichterlijk raadselachtig, dan heeft hij zijn doel bereikt.

Zijn onderwerp vervult en vervoert hem. Gedurende een half dozijn jaren is Jan de Graan een hoofdvoorwerp zijner zorgen geweest. Op den knaap wiens lot hij, uit liefde voor de kunst, gedreven door eene edelmoedige opwelling, zich aantrok, heeft hij met vele anderen de schoonste verwachtingen gebouwd, en aller teleurstelling was ook de zijne. Zoo min als iemand wist hij den Sfinx zijn geheim te ontlokken. Zoomin als iemand gelukte het hem door te dringen in De Graan's binnenste. De man van zestig jaren stond tegenover den jongeling als een scholier tegenover den meester, en van die verhouding wilde hij in het openbaar zich rekenschap geven.

Kneppelhout deed wél, De Graan's herinnering voor ons te bewaren. Elk volk moet blijven gelooven dat het van tijd tot tijd, al is het maar voor eene korte bloeimaand, genieën voortbrengt. Zonder dit zelfvertrouwen zou het uitzicht in de toekomst noodeloos donker worden.

1) Een Beroemde Knaap, bladz. 36 vgg.
2) 'Wij zijn in het najaar van 1864. Het is druk te Amsterdam, druk met vreemdelingen. Het congres der sociale wetenschappen is er vergaderd. Onder de feestelijkheden behoort natuurlijk een concert. Het moet luisterrijk, in de eerste plaats nederlandsch zijn. Frankrijk en Duitschland behooren te vernemen dat Nederland ook in de tooukunst medetelt, en op 30 September gingen de deuren der Parkzaal open, eene talrijke schaar stroomde binnen, en grootendeels maakten compositiën van inlandsche toonzetters het programma uit, terwijl als solist Ernst Lübeck uit Parijs was geseind, en de juist twaalfjarige Jan de Graan, op wien toen aller blikken gevestigd waren, niet ontbreken mocht. - Die kleine jongen, zei Lübeck na den afloop (het waren zijne eigene woorden) heeft mij totaal geënfonceerd. - En het was de waarheid: voor Jan de Graan was de eer van den avond geweest.' Een Beroemde Knaap, blz. 1.

Niet minder heilzaam is het wakkerblijven der overtuiging dat, komen er zulke zondagskinderen te voorschijn, zij het uit de laagste rangen der nederlandsche samenleving, het in de hoogere niet aan personen ontbreekt, welwillend genoeg om zich daarover te verheugen, onbevooroordeeld genoeg om deze schijnbare minderen als hunne gelijken of hunne meerderen te erkennen.

VII

Lezers, gemeenzaam met de herinnering der romantische strijdlitteratuur van 1830 en vervolgens in Frankrijk, zullen herhaaldelijk getroffen zijn door zekeren familietrek dien Klikspaan's *Studentetypen* en *Studenteleven* gemeen hebben met *Les Jeunes-France* van Théophile Gautier[1].

Ik voeg er aanstonds bij: even vaak zal, als zij de Cyprienne's en de Mariette's herdachten die de parijsche schetsen van Gautier verlevendigen, - en ook dan wanneer zij aan de leidsche academiewereld van den hollandschen schrijver het volste recht lieten wedervaren, - even vaak zal de verzuchting hun ontsnapt zijn: Te weinig vrouwen!

Dit is zoo; en, ware het niet dat sommige punten van overeenkomst des ondanks aandacht verdienen, deze bedenking zou iedere vergelijking tusschen beide geschriften volstrekt in den weg staan.

Op hetgeen ik reeds gezegd heb over Kneppelhout's denkbeelden omtrent hooger onderwijs en hoogescholen, kom ik niet terug. Mijns inziens geloofde hij ten onrechte aan het bestaan van een specifiek verschil tusschen universiteit en maatschappij, en las hij menigmaal academie waar hij zich had moeten bepalen tot het lezen van provinciestad.

Evenmin, ondanks het klimmen van den doctrinairen en moraliserenden toon in de tweede verzameling, evenmin onderscheid ik tusschen de *Studentetypen* en het ietwat later ver-

1) Théophile Gautier, geboren in 1811, overleden in 1872, was drie jaren ouder dan Kneppelhout. Les Jeunes-France, Gautier's eerste hoofdwerk in proza, werd geschreven in 1832.

schenen *Studenteleven*. Het zijn twee boeken in één band, dunkt mij, of één boek in twee of drie deelen, die bovendien met elkander het eigenaardige gemeen hebben dat niemand ooit behoeft te vragen welk geschrift eigenlijk, onder Kneppelhout's letterkundige nalatenschap, als zijn hoofdwerk te beschouwen is.

Zelfs geloof ik dat er personen gevonden worden die geen anderen Kneppelhout dan Klikspaan toelaten of erkennen, en voor wie Kneppelhout's verdere geschriften bijna niet bestaan.

Hoe onbillijk en oppervlakkig dit laatste oordeel is, meen ik in de voorgaande bladzijden te hebben aangetoond; en het zou nog sterker aan het licht gekomen zijn indien mijn bestek veroorloofd had ook over de fransche geschriften van Kneppelhout's jeugd te spreken, of over de reisverhalen en reisherinneringen van zijn manlijken leeftijd[1)].

Doch, de eenzijdigheid der uitspraak neemt haar betrekkelijk goed recht niet weg. De warmste vereerders van Kneppelhout als weldoener, als stichter of voorstander van menschlievende inrichtingen, als beschermer van kunstenaren en kunst, als schrijver zelfs der werken die ik noemde of waaruit ik plaatsen bijbracht, moeten erkennen dat hij aan zijne schetsen uit de nederlandsche studentewereld, vroegere en latere, zijn eigenlijken rang in de nieuwe nederlandsche letteren dankt.

Voor de hand weg kies ik eene dier levendige schilderingen, ruw van toon en schreeuwend van koloriet maar verwonderlijk vast van teekening, aan welke van het eerste oogenblik Kneppelhout's gaaf herkend is, en die nog heden, hoe onherkenbaar schier de aanblik van het academieleven tusschentijds veranderd zij, hem door de studenten van al onze hoogescholen als een meester doen begroeten.

Tevens an dit voorbeeld duidelijk maken binnen welke grenzen, voor het publiek in meer uitgebreiden kring, samengesteld uit personen die hebben opgehouden student te zijn of onafhankelijk van iedere academische opleiding mannen van

1) Sythoff's uitgaaf der Geschriften bevat twee deelen Schetsen en Verhalen op Reis, een deel Reisverhalen, en het deel: Mijne Zondagen in het Vereenigde Koningrijk. Afzonderlijk zagen het licht, in 1883, insgelijks bij Sythoff, de italiaansche reisherinneringen in het fransch: Ce qui m'a passé par la tête en Italie. - Eene bloemlezing uit de Opuscules de Jeunesse vormt het 9de Deel der Geschriften. Daaronder munt uit, den leeftijd des auteurs in aanmerking genomen, een opstel over Vondel.

beteekenis werden, deze soort van litteratuur voortgaat litteratuur te zijn:

‘Niet ver van de Vischbrug, op de stoep van een gebouw voor welks gevel de voorbijganger den naam van den diplomatischen vogel Pauw leest, staat eene lange groene bank, en op den bovensten ijzeren bout van het hek bootst een smal plankje, tot borreltafeltje bestemd en ingericht, *de tours d'équilibre* van Madame Schmidt na. Op de groene bank hangen, liggen - zitten? - lamzalig als de totebel van den kraaier aan de Witte Poort, eenige jonge heeren, waarvan het eene gedeelte de oogen dichtknijpt als eene oude poes voor het vuur, het andere beurtelings de beenen in eene rechte en de armen boven het hoófd in eene verdraaide richting uitstrekt. Allen zijn het Afleggers. Zij houden *Café des paresseux*.

- Kijk, roept een hunner, daar komt Vlierinxen ook aanzetten.

Tot Vlierinxen.

- Waar kom jij van daan?

- Van mijn nest. Wat is dat hier een afleggersboel!

Iemand die in het laatste half uur niets gezegd, en in de laatste drie jaren nog minder gedacht heeft:

- Nog al!

- Kom, jij met je nog al, schik je slapende bakhuis eens wat op, lui zwijn!

Vlierinxen slaat hem met zijne karwats op den buik. De andere springt ijlings overeind.

- Schei uit! gromt hij, leg nou niet te d - derjagen.

Twee heeren, die van achter uit de zaal komen, voegen zich bij het gezelschap.

Buiten komt iemand aangestrompeld.

- Wien hebben we daar?

- Och, dien aflegger van het Rapenburg.

- Zoo, dronken soes!

Een dikke vent, met breed omgeslagen hemdboorden, zijden das, geel en rood, losgerukt vest met rooden wijn bemorst, zoo zat als eene... als iemand die zeer zat is, zwaait tegen den paal van het hek, ondanks den stevigen vriendenarm die hem beet houdt.

- Gloeiend opgewonden! stamelt hij, en lacht tegen de musschen in de boomen. - Bonjourrr, koornbeurs!

- Kom nu mee, Frans! zegt Ter Strook, zijn geleider. Dan ga je 't afleggen op mijne kamer.

De dronkeman ontsnapt Ter Strook's arm, en valt op de stoep bij de buren; men richt hem met veel moeite op. - Goe morgen! - is alles - de hemel zij gedankt dat het alles is! - wat er uit komt. Hij krijgt eene plaats op de bank.

- Die glazen vervelen mij!

Het dronken projectiel schopt met zulk een geweld tegen het plankje, waarop een twintigtal zoo volle als leege likeurglaasjes staan, dat het omkantelt.

- Neem mij niet kwalijk, zegt hij, ik ben naar Amsterdam geweest, naar Amsterdam. Ben jij te Amsterdam geweest?

- Ja wel!

- Dan ben je een piet. 'K zeg tegen me juffrouw: - Juffrouw, hou me lamp aan! - Dat was gisteren acht dagen, dat ik zei tegen me juffrouw: Juffrouw, hou me lamp aan! Van morgen kom ik weerom. De lamp was uit! Ik wierd vervloekt nijdig. Juffrouw! zeg ik, 'k ben geen dwingeland, maar 'k ben Student. Eens gezeid blijft gezeid. En nou zeg ik: ik verhuis, dadelijk! Ik heb een bliksemsch standje geschopt. Piet, bom bitter!....

- Kijk eens, wat een troep volk!

Allen vliegen op. Een wagen, met stoelen, tafels, eene secretaire, eene kast, boeken van allerhande formaat, enz. enz., in één woord, een volledigen studenten-inboedel bevracht, trekt, in den trant van eene amsterdamsche verhuisslee, door drommen leidsch gepeupel omringd, den Rijn af.

- Wat duivel! daar zit waarachtig Verkolken boven op den wagen!

- Wat voer jij nou weer uit, eeuwige dweil!

- Op straat gezet, jongens! - feest gehad - de boel stuk geslagen - kwaadaardige hospita - op stel en sprong! zei het beest. - Goed, varken! zeg ik. Deze held - hij duwt, daar hij dit zegt, den voerman de pet in de oogen - rijdt onder mijn raam voorbij. - Hei, baas! drie gulden voor jou; door de stad rijden, mij en mijn personeel, totdat ik zeg: sta, bok! Dag, hospita! 'k hoop je op je ouden dag op krukken te zien bedelen. *Omnia mecum porto*. Als de trage slak.

Hij haalt een trompetje voor den dag:

- Hier is te zien dat groote wonder der natuur....

Maar niemand wil het groote wonder der natuur gaarne huisvesten, dat tot over de ooren in schulden steekt en weldra op een blauwen Maandag met de noorderzon en de kous op den kop zal verdwijnen. De trein zet onderwijl, omstuwd door Leidenaars en Studenten, den tocht voort, en het duurt geen kwartier of beide partijen slaan den inboedel stuk op elkanders ruggen en elkanders ruggen met den inboedel.'[1)]

Raadpleegt men, in *Les Jeunes-France*, de hoofdstukken die Kneppelhout in zijne jonge jaren op het denkbeeld kunnen gebracht hebben zich in het karakter van Klikspaan voor te doen, dan wordt men, onafhankelijk van het overige, getroffen door één sterk sprekend verschil.

Wat de inkleeding betreft, en voor zoover in eene stad gelijk Parijs toestanden als de leidsche denkbaar zijn, is Gautier's *Sous la Table* juist zulk een greep uit het studenteleven als de bladzijden die ik zooeven aan Klikspaan's *Typen* ontleende[2)].

Het tooneel verbeeldt de kamer van een vrijgezel, jongmensch van goeden huize. Het is twee uur in den nacht. Bij het schijnsel eener in de pijp gebrande kaars, en bij eene batterij leeggedronken of aangebroken flesschen op eene tafel, zit Théodore eene pijp te rooken. Smoordronken grijpt hij nu en dan over zijn schouder naar eene flesch, en zet die aan den mond of er naast - hij weet het zelf niet.

Is het mogelijk dat één persoon al dien wijn naar binnen geslagen hebbe? Een blik *onder* de tafel doet het antwoord vinden: zij zijn met hun beiden geweest, Théodore en Roderick, maar Roderick is bezweken. Roderick ontwaakt, wenscht overeind geholpen te worden, en heeft dorst. In eene vlaag van medelijden met den drenkeling, die niet op dons maar op gecireerde steenen rust, wil Théodore hem ondersteunen en hem zijn glas aanreiken. Doch Théodore heeft zijne krachten overschat:

'Théodore se décida à tenter la périlleuse opération de remettre son ami sur sa chaise; mais le succès ne couronna pas cette pieuse entreprise; il fit le plongeon entre la table et le banc, et disparut.

Ce fut pendant quelques minutes des grognements sourds et

1) Uit het opstel De Aflegger, in den bundel Studentetypen.
2) De bundel Les Jeunes-France bevat zes opstellen. Daarvan is Sous la Table het eerste, en de hierna te noemen Bol de Punch het laatste.

étouffés; car Théodore était précisément tombé sur l'estomac de son estimable camarade, et il lui pesait plus qu'un remords; cependant, après des efforts inouis, ils parvinrent à se mettre dans une position un peu moins incommode, et le calme se rétablit.'

Maar Gautier, ondeugend romanticus, schrijft de satire der romantische school, en laat, onder de tafel, tusschen zijne twee jonge vrienden vol zoeten wijns, zich een dier paradoxale gesprekken ontspinnen, half wijsgeerig, half zielkundig, zooals toen, kwanswijs diepzinnige dronkemanspraat, onder *les Jeunes-France* in de mode waren. De schildering van Roderick's en Théodore's zatheid (zou Klikspaan gezegd hebben) is bij Gautier maar een aanloop geweest. Het geheele verdere verhaal wordt door dat onderhoud ingenomen.

'Théodore', vraagt Roderick met dikke tong, 'qu'est-ce que la vertu?' Dubbelslaand antwoordt Théodore: 'Que sais-je!' En wanneer Roderick hervat heeft: 'Ceci est du Montaigne, et c'est ce que tu as dit de plus raisonnable depuis que tu abuses de la langue que Dieu t'a donnée', dan volgt het eigenlijk bedoeld hekeldicht in proza, ingeleid door een toepasselijk vers als motto. Deugd der mannen, deugd der vrouwen, alles gaat romantisch over den roskam.

Niet anders in *Le bol de punch*.

Natuurlijk is dit onderwerp ook door Klikspaan aangeroerd. Had hij het verzuimd, hij zou Klikspaan niet geweest zijn. Reeds vijf en veertig jaren geleden wees Potgieter in *de Gids* met welgevallen op de bladzijden in Klikspaan's *Flanor*, waar de opgewonden leidsche studenten, vereenigd op Flanor's kamer, punch-brûlé uit champagneglazen drinken, en de fantastisch opslaande vlammen hunne verhitte aangezichten beschijnen:

> Nous étions beaux à voir autour d'un bol en feu,
> Buvant sa flamme[1)].

Als de jongelieden van den tegenwoordigen tijd rhum wenschen te zien vlammen, dan bestellen zij ieder voor zich in eene gaarkeuken, met bijbetaling van vijfentwintig of vijftig centen,

1) Potgieter's aankondiging der Studentetypen, in *de Gids* van 1841, vormde een onderdeel van het uitvoerig opstel: Kopyeerlust des Dagelijkschen Levens, Sedert herdrukt in Tjeenk Willink's uitgaaf der Verspreide en Nagelaten Werken, Kritische Studiën 1ste Deel.

eene portie voedzamen plumpudding. Ook spijzen en dranken zijn nu uit, dan in de mode; nu dichterlijk, dan prozaïsch. Tusschen de jaren 1830 en 1840 was vlammende punch, in eene gezellige waschkom, een onmisbaar bestanddeel van de poëzie der jeugd.

Maar weder doet bij Gautier hetzelfde verschijnsel zich voor als daareven, en nogmaals wordt de beschrijving der kom, en de schildering van het gezelschap, dienstbaar gemaakt aan de ironie.

Philadelphe's kamer, waar het feest vastgesteld wordt, gelijkt een klein museum van middeneeuwsche oudheden, vermengd met levantijnsche en met herinneringen der renaissance. De kleederdracht der jongelieden doet beurtelings denken aan den tijd van Frans I, van Hendrik IV, van Richelieu.

Eene pyramidale, eene fenomenale orgie zullen zij aanleggen, en de letteren zullen daarbij evenmin gespaard worden als in *Flanor*. Maar niet de letteren van den vorigen dag zullen den moedwil dezer jeugd ten offer vallen. De letteren van den vorigen dag, - sedert lang hebben zij die doodverklaard. Thans hebben zij het gemunt op de romantiek zelf.

Een roman van Balzac, een van Paul Lacroix, een van Jules Janin, een van Eugène Sue, - vier romans waarin vier orgien beschreven worden, - zullen om den *Bol de Punch* een heksedans uitvoeren.

Théodore giet zich een groot glas wijn tusschen vest en overhemd: ‘Uit gehoorzaamheid aan hetgeen te lezen staat bladz. 171 van *la Peau de Chagrin*’, zegt hij. - ‘In naam van bladz. 151!’ laat Roderick volgen. En meteen stopt hij Rodolphe een eind servet in den mond.

Allengs krijgen sommigen der feestvierenden het zoo kwaad, dat zij welstaanshalve verwijderd moeten worden.

‘THÉODORE. - Heuh! heuh!

UNE AME CHARITABLE. - Tenez-lui la tête.

THÉODORE. - Ouf!

SECONDE AME CHARITABLE. - Rangez-le dans un coin, qu'on ne lui marche pas dessus.

UN FARCEUR. - Portons-le au tas avec les autres. Quand il y en aura assez, *nous les fumerons* pour les conserver à leurs respectables parents, selon la recette d'Eugène Sue dans *la Salamandre*.’

Dit voorstel - rookvleesch te vervaardigen uit de slachtoffers der dronkenschap - vindt bijval.

Philadelphe eischt dat Rosette in hare volle lengte achterover uitgestrekt worde op den grond, en hij de voeten moge zetten op hare borst. De tekst van *le Divorce* luidt, bij Paul Lacroix: *Si tu n'avais pas les deux pieds sur cette ravissante Aquilina*. Rosette lacht, en onderwerpt zich. Alleen wordt overeengekomen dat Philadelphe eerst zich van zijne laarzen ontdoen zal.

In Jules Janin's *Barnave* worden vrouwen uit het venster geworpen; en, ondanks het tegenstribbelen van Rosette, Laure, Guillemette, en de overigen, brengen de jongelieden ook deze les in praktijk. ‘N'ayez pas peur, mes mignonnes’, zegt één hunner, ‘nous sommes au rez-de-chaussée, et l'on a eu soin, crainte d'accidents, de mettre des matelas au dehors’. Daar gaan zij!

Is de toer volbracht, en zitten de gasten weder min of meer aan tafel, dan bedenkt Guillemette, uitgeleerd in het spreken der romantische taal, eene gepaste wraak:

‘GUILLEMETTE. - Malaquet, mon doux ami, mon gentil ladre, tu n'es mie dans l'esprit de ton rôle: tu as omis un très-beau et très-mirifique passage: *Ils léchaient le plancher couvert d'un enduit gastronomique*.

MALAQUET. - Cuides-tu, ribaude, que j'aie envie de faire un balai de ma langue?

HOURRA GÉNÉRAL. - Le bol de punch! le bol de punch!

Un bol de punch, grand comme le cratère du Vésuve, fut déposé sur la table par deux des moins avinés de la troupe.

Sa flamme montait au moins à trois ou quatre pieds de haut, bleue, rouge, orangée, violette, verte, blanche, éblouissante à voir. Un courant d'air, venant d'une fenêtre ouverte, la faisait vaciller et trembler; on eût dit une chevelure de salamandre on une queue de comète.

- Éteignons les lumières! cria la bande.

Les lumières furent éteintes; on n'y voyait pas moins clair.

La lueur du bol se répandait dans toute la chambre, et pénétrait jusque dans les moindres recoins. L'on se serait cru au cinquième acte d'un drame moderne.

Des reflets verdâtres et faux couraient sur ces figures déjà pâlies, hébétées par l'ivresse, et leur donnaient un air morbide et cadavéreux. Vous les eussiez pris pour des noyés à la Morgue, en partie de plaisir.’

VIII

Klikspaan, zien wij, heeft niet zooals Gautier vóór alles een litterarisch bijoogmerk. Niet de satire of de kritiek der studenten schrijft hij, maar hunne fysiologie, en sluit in die beschrijving zich op.

Van daar dat in *Typen* en *Leven* steeds enkel jonge mannen ten tooneele gevoerd worden, en nogmaals jonge mannen. Want het is een historisch verschijnsel, reeds in het begin der 18de eeuw opgemerkt door den zwitserschen Von Haller, - toen hij in zijne jeugd te Leiden de lessen van Boerhaave kwam volgen, - dat de leidsche student den omgang der vrouwen of schuwt of verwaarloost[1]. Straatmadelieven zijn de eenige veldbloemen in de weide welke Klikspaan doorkruist. De tusschensoort van Gautier, welke het midden houdt tusschen de deerne en de jonkvrouw, ontbreekt bij hem; niet omdat hij desgevraagd haar niet zou weten te schetsen, maar omdat zij geen deel uitmaakt van zijn personeel. Hij heeft zichzelf veroordeeld tot het behandelen eener onbevallige stof.

Dit is ook de reden der betrekkelijke dorheid welke, ondanks hunne uitgelatenheid en het jonge bloed in hunne aderen, Klikspaan's beelden aankleeft. In de wereld welke voor onze oogen bij hem opdaagt, - zoozeer vormt zij eene uitzonderingsmaatschappij, - kunnen alleen studenten zich te huis gevoelen.

Van de aandacht der oningewijden eischt het boek zulk eene spanning, dat, door overdaad van locale kleur en locale bijzonderheden, het genoegen der lectuur voor hen bedorven wordt.

Lamzalig als de totebel van den kraaier aan de Leidsche Poort - zelfs eene zoo schilderachtige vergelijking heeft, jammer genoeg, slechts zin voor de Vlierinxen, de Ter Strook's, de Verkolken. En nog is het de vraag hoeveel studenten er op dit oogenblik te Leiden gevonden worden die weten wat een totebel is; zich herinneren welke klasse van stedelijke ambtenaren in

1) Albrecht Haller's Tagebücher, 1723-1727. Over de leidsche studenten ‘Die Jugend ist meist ungeschliffen, und, auss Mangel ehrlicher Gesellschaften, garstigen Wollüsten ergeben. Das Frauenzimmer kenne ich eben so sonderlich nicht, doch habe wohl gesehen dass sie, entweder aus Kaltsinn oder aus Noth, der Besuchung unseres Geschlechtes nicht sehr begierig sind, wie dann in den Zusammenkünften zu Leyden gegen 10, 12 Frauenzimmer manchmal nur ein oder zwey Männer sich befunden.’ Bladz. 29 der uitgaaf van 1883.

1840 kraaiers genoemd werden; of zich eene heldere voorstelling vormen van de afleiding welke deze gedesoeuvreerde wachters van den municipalen fiscus in het visschersbedrijf vonden.

Noch het *Studenteleven* noch de *Studentetypen* zijn ooit een nederlandsch volksboek geworden. Het terrein waarbinnen zij zich bewegen raakt op te weinig punten aan de grondslagen der nederlandsche samenleving in het algemeen. Maar hunne litterarische waarde is niet gering; en indien het juist is dat zij ten behoeve der academische jongelingschap nog gestadig worden herdrukt, dan pleit dit voor den zuiveren smaak der studenten.

In 1850, toen, buiten een klein getal vakgeleerden, zeer weinig schrijvers in Nederland zich met nederlandsche kunstgeschiedenis bezighielden, had Kneppelhout de verdienste het publiek opmerkzaam te maken op het nauw verband tusschen de voorvaderlijke zeden, in de eerste helft der 18de eeuw, en de beroemde pastelteekeningen van Cornelis Troost in het haagsche Mauritshuis. In vijf of zes bladzijden schetste hij, met vaste hand, de vijf geestige tafereelen na, in de kunstgeschiedenis genoemd naar de aanvangletters der vijf latijnsche spreuken die de onderwerpen aanduiden[1)].

Niet één trek in dat opstel verraadt, of doet vermoeden, dat Kneppelhout onder het schrijven aan zich gedacht heeft. Er komen zelfs uitdrukkingen in voor welke die onderstelling verbieden. En toch weet ik niet of dit bijschrift bij de teekeningen van Troost, door Klikspaan in persoon, niet een beter kommentaar bij de *Studentetypen* en het *Studenteleven* is, dan iemand in staat zou zijn te leveren.

Nemo loquebatur. Dit is het beeld van Klikspaan's studenten in rust. Na tafel zijn zij huiswaarts gekeerd, hebben hunne hospita gelast de kachel op te stoken en het theegoed gereed te zetten, en verdiepen zich nu gedurende drie of vier volle en eenzame uren in de boeken. Niemand spreekt.

Erat sermo inter fratres. Klikspaan's studenten staan te redeneeren op den drempel der collegekamer, of laten daarbinnen, vóór professor's komst, dien hooggeleerden heer over de tong gaan: hem, zijne huisvrouw, zijne dienstmaagd, zijn os, zijn

1) Opstel Nelri in het 2de Deel van Kneppelhout's Mengelschriften, 11de Deel van Sythoff's uitgaaf, bladz. 109 vgg.

ezel, en zijn onderwijs. Straks ijlen zij naar de Convocatie, en bepleiten hunne studente-aangelegenheden met eene warmte, of er de toekomst van het menschelijk geslacht aan hing. De broeders keuvelen.

Loquebantur omnes. Eene babelsche spraakverwarring vormt van Klikspaan's studenten het gewone onderhoud. Zij stoeien met de hollandsche taal of deze een leidsch dienstmeisje ware, en bezigen somtijds zulke groote woorden dat een leidsch agent, indien hij niet, door zijn dagelijks in aanraking komen met de muzezonen, de neiging daartoe al vroeg verleerd had, er van blozen zou. Hetgeen meer dan al het overige Klikspaan's jeúgd van Salomo's hooge jaren onderscheidt, is dat de wijze koning van Israël, een oud man geworden zijnde, drie dingen noemde welke hem steeds te hoog en te wonderlijk gebleven waren. Den student van Klikspaan is niets te wonderlijk, niets te hoog. Hij weet alles, begrijpt alles, heeft van alles verstand, en voert over alles het hoogste woord.

Rumor erat in casa. Er wordt feest gevierd op Flanor's kamer, wier vensters in het holle van den nacht hoog opgeschoven staan - evenwel niet hoog genoeg om lucht te schenken aan de gemoederen vol *punch brûlé*. Eén heeft het zoo benauwd dat hij in overweging geeft de voorkamer naar de achterkamer te schuiven, ten einde meer ruimte te bekomen: ‘Duwen maar, kerels! duwen!’ Een ander stelt voor, de achterkamer even uit het venster der voorkamer te houden. Daar gaat het, met den doodgedronkene op de schouders, de straat op. Het hokvast getier van daareven wordt een tierend en zingend wandelen, een tusschen twee rijen slaapvertrekken van eerzame Leidenaars en Leidenaressen zich voortbewegend bacchanaal.

Ibant qui poterant, qui non potuere cadebant. In deze hoogere eenheid - de eenheid van het gaan, tenzij de wijn tot vallen nope - lost van Klikspaan's studenten, booze en brave, laffe en dappere, grootmoedige en kleingeestige, geniale en botte, de levensgeschiedenis onveranderlijk zich op. Op den dag der promotiepartij fraterniseert Flanor met den Klaplooper, de Hoveling met Bivalva, de Liefhebber met den Aflegger, het Dispuutcollegie met de Rederijkerskamer, Minerva met Sempre Crescendo. De promotie is één aanhoudend drinkgelag; en, spiegel van vier of vijf academiejaren, caleidoscoop van

studie, omgang, vechten, rijden, varen, toasten-slaan, resumeert dit gelag Klikspaan's *Leven* en Klikspaan's *Typen*. Morgen komt de maatschappij, en eischt van den student dat hij een ordelijk lid der samenleving worde. Morgen begint de Groote Vasten der werkelijkheid. Vandaag wordt de promotiepartij gevierd. Vandaag is het Vastenavond. Nog eens voor het laatst den beker gelicht, en tot den bodem hem geledigd. Zijn er wien de wijn uit het hoofd in de beenen schiet, - welnu, de rijtuigen die hen huiswaarts kunnen voeren, staan ingespannen. Of, geven de heeren de voorkeur aan de nachtdiligence, zoo aanstonds houdt zij stil voor het Huis ten Deyl.

Kneppelhout's roem, durf ik beweren, Kneppelhout's roem is, op een leeftijd dat andere jonge auteurs meest broddelwerk verrichten en zij hun weg nog vinden moeten, kant en klaar te zijn opgetreden met een in zijne soort volmaakt boek; volmaakt als die pastels in het Mauritshuis. Vóór of na hem, geen Klikspaan. In December 1839 verschijnt de eerste aflevering, en te rekenen van 1 Januari 1840 is Klikspaan er voor goed.

Herlees ik de *Typen*, herlees ik de *Jeunes-France*, keer op keer ontmoet ik, in twee talen, dezelfde oorlogzuchtige denkbeelden. Beiden, de hollandsche auteur en de fransche, gevoelen dat zij jong zijn en tot eene nieuwe generatie behooren.

Door beiden wordt afrekening gehouden met een achter hen liggenden pruiketijd, wien zij allerlei halsmisdaden toedichten. Klikspaan's leidsche academiewereld, met hare professoren, hare burgers, hare aansprekers, hare ‘ploerten-donderende’ studenten, verschilt niet wezenlijk van de grappig door Gautier ter dood veroordeelde *bourgeoisie* in de litteratuur en *bourgeoisie* in de maatschappij.

Uit die oorzaak verklaar ik mij den lichtgloed van eeuwige jeugd om de slapen van Klikspaan's twintigjarige helden. Nog menig geslacht na ons zal in *Typen* en *Leven* een frisch boek begroeten. Te vergeefs stelt gij een onderzoek naar hunne familiepapieren in. Zij hebben er geen. Zij zijn van gisteren.

Onze 17de eeuw heeft lachwekkende kluchtspelen voortgebracht, onze 18de humoristische spectatoriale vertoogen. Kneppelhout was de eerste Nederlander die een boek als het zijne schreef. Om in onze letteren iets te vinden wat niet te te zeer bij hem afsteekt, moeten wij teruggaan tot sommige

middeneeuwsche *Goede Boerden*, door Eelco Verwijs aan de vergetelheid ontrukt.

De studenten van Klikspaan vormen eene kleine wereld *in* eene kleine wereld; een microcosmos op zichzelf. En dit gemeenebestje, met Flanor tot president, is op zijne voorrechten even trotsch als in den overouden tijd de ridders van koning Arthur's Ronde Tafel het op de hunne waren. Flanor is een tweede Perceval, uitgetogen tot verovering van den Heiligen Graal.

CD. B. HUET.

Iets over den oorsprong en het wezen van den godsdienst.

Herbert Spencer. *Ecclesiastical Institutions, being* Part VI of the *Principles of Sociology*, London 1885.

> *Da in der Poesie ein gewisser Glaube an das Unmögliche, in der Religion ein eben solcher Glaube an das Unergründliche stattfinden muss, so schienen mir die Philosophen in einer sehr üblen Lage zu sein, die auf ihrem Felde beides beweisen und erklären wollten*.
> GOETHE.

Het is thans ruim vijf en twintig jaren geleden dat Herbert Spencer den ‘prospectus’ het licht deed zien, waarin hij mededeelde dat hij voornemens was een wijsgeerig stelsel in vele deelen uit te geven. In dat programma werden de te behandelen onderwerpen in zeer korte trekken geschetst. Een eerste deel zou onder den naam van *First Principles* de algemeene vragen bespreken, die men gewoonlijk tot de metaphysica rekent. Des schrijvers oplossing van die vraagstukken zou toegepast worden in twee deelen over de levensleer, twee deelen over de zielkunde, drie deelen over de wetenschap van het maatschappelijk leven en eindelijk nog twee deelen over de zedeleer.[1)]

Of het den bejaarden schrijver, wiens gezondheid in de laatste jaren zeer veel te wenschen schijnt over te laten, gelukken zal zijn veelomvattenden arbeid te voltooien, is helaas lang niet zeker. Maar wat hij volbracht heeft is meer dan voldoende

1) *Principles of biology, psychology, sociology, morality*.

om zijn leven tot een grootsch bestaan te stempelen. *Qu'est ce qu'une grande vie, sinon une pensée de la jeunesse exécutée par l'âge mûr?* vraagt Alfred de Vigny. Sedert meer dan veertig jaren wijdt Spencer zich geheel aan de toelichting en de verdediging van de gedachte zijner jeugd, die thans als de evolutieleer bekend staat. Vond Darwin reeds, toen hij als jeugdig natuuronderzoeker zijne reis om de wereld maakte, het onderwerp, aan welks onderzoek hij zijne bewonderenswaardige werkkracht onverdeeld zou geven, ook Spencer is een dier gelukkigen, die in hun prille jeugd de stof van vele levens vruchtbaren arbeid aantreffen.

Van de honderd wegen, die tot de overdenking van de vragen der wijsbegeerte leiden, heeft hij de studie der natuurwetenschap, en wel aanvankelijk vooral de wetenschappelijke beschouwing der levenlooze natuur bewandeld. Men verstaat zijne beteekenis wellicht het best als men bedenkt dat hij het leidend beginsel van die beschouwing op elk gebied wil toepassen. Dat de gang der verschijnselen gedetermineerd is, m.a.w. dat gelijke invloeden op gelijke wezens werkende altijd en overal gelijke gevolgen moeten voortbrengen, stond bij het onderzoek der levenlooze natuur reeds bij Spencer's optreden zoo vast, dat men zich niet eens de moeite gaf eene zoo evidente waarheid opzettelijk uit te spreken. In de mechanica, de astronomie, de physica, de chemie maakte men geregeld van de wet van oorzaak en gevolg gebruik, alsof het onbetwistbaar was dat die wet met juistheid door de bovenstaande formule uitgedrukt wordt.

Maar bij de beschouwing der organische wereld, van het menschelijk gemoedsleven, van de maatschappij, van de zedelijkheid ging men van andere gezichtspunten uit. De geneeskundigen spraken nog zonder erg van eene geneeskracht der natuur, wier eerbiedige dienaar de arts zijn moest, en de physiologen durfden nog, al was het dan eenigszins aarzelend en schroomvallig, van eene levenskracht gewagen. De kracht, die zich onder deze twee vormen zou vertoonen, zou met wijs beleid hare werkingen richten naar de gegeven omstandigheden. Juist daarom zouden die werkingen min of meer onberekenbaar zijn. Ter verklaring van het ontstaan der soorten van dieren en planten riep men ‘afzonderlijke scheppingen’ te hulp, invloeden van eene buitenwereldsche of bovennatuurlijke oorzaak, wier aard en werking eveneens aan de berekening ontsnappen moest. Be-

schouwingen, die al te gader in de oogen van den hedendaagschen natuurkundige even onbegrijpelijk zijn als Von Hartmann's bespiegelingen over ‘het onbewuste’.

Haar eigenlijk steunpunt vonden deze theorieën in het leerstuk van 's menschen vrijen wil. Op geestelijk gebied zou de wet van oorzaak en gevolg niet zonder uitzondering gelden. Wel erkende men gewoonlijk dat ook in 's menschen ziel geen verandering kan plaats vinden zonder eene voorafgaande oorzaak, waarvan zij afhangt. Maar men ontkende dat die oorzaak altijd ten volle zou liggen in den gegeven toestand van het geestelijk wezen en in de gegeven omstandigheden. 's Menschen vrije wil zou hem in staat stellen onder volkomen bepaalde omstandigheden te willen of niet te willen, zoo te willen of anders te willen. De vrije wil werd derhalve gedacht als een factor, die noch in den gegeven persoon, noch in de gegeven omstandigheden liggen zou. De invloed van dien factor is natuurlijk onberekenbaar, daar hij geen gegeven maar eene onbepaalde grootheid is. Ten gevolge van dit grillig en onnaspeurlijk element in 's menschen geestelijk wezen zou er van eene zielkunde, die voorspelt en wier voorspellingen door de uitkomst bevestigd zouden worden, geen sprake kunnen vrezen. Men zou alleen kunnen zeggen dat zekere handeling van een bepaald persoon zus of zoo zal uitvallen, tenzij 's mans vrije wil den gewonen loop der dingen wijzigen mocht.

Geldt dit van den enkelen mensch, dan is er natuurlijk ook geen verklarende wetenschap van staat en maatschappij denkbaar. Caesar had immers gehoor kunnen geven aan de stemmen, die hem waarschuwden, op de Iden van Maart niet naar den senaat te gaan. Stel dat hij dit gedaan had - en zoo iets was naar de leer van den vrijen wil uit den aard der zaak even mogelijk als het tegendeel - dan zou de gansche loop der wereldgeschiedenis aanmerkelijk anders zijn geweest dan hij werkelijk geweest is. Bij deze opvatting blijft ons ten aanzien van het verledene alleen over te constateeren hoe het geweest is, en de vraag naar eene verklaring, waarom het zoo was, af te wijzen met de Mahomedaansche verzuchting: Allah is groot en wij begrijpen Hem niet. En wat de toekomst betreft, moeten wij ons van elk oordeel onthouden, als wij den vrijen wil voor iets meer dan een droombeeld aanzien. Want wie zal zeggen hoe de vrije wil der enkelingen, als zulk een onberekenbaar

bestanddeel in de wereld bestaat, den loop der dingen zal stuiten of voortdrijven in zijne vaart?

Consequente toepassing van de wet van oorzaak en gevolg, zooals die thans in de natuurwetenschap stilzwijgend wordt aangenomen; dat en niets anders is het levensbeginsel van Spencer's wijsgeerig stelsel. Zijne stelling, dat er nergens schepping, overal evolutie is, beteekent hetzelfde als de beroemde uitspraak, waarin Laplace het inzicht van een volmaakt verstand geschetst heeft. Zulk een verstand zou ook volgens Spencer uit den op ieder oogenblik gegeven toestand van 't Heelal nauwkeurig kunnen berekenen, hoe die toestand op elk ander oogenblik wezen moet. Aan een wezen, met een dergelijk verstand begaafd, zouden dus de ingewikkelde levensgeschiedenissen der millioenen, die nog geboren moeten worden, zoo duidelijk voor oogen liggen als de bladen van een opengeslagen boek. En het grijze verleden zou hem evenzeer bekend zijn als de verre toekomst. Al die moeielijke vragen over den oorsprong van allerlei verschijnselen, aan wier beantwoording thans zooveel geleerden hunnen arbeid wijden, zouden voor dat volmaakt verstand op bevredigende wijze opgelost zijn. Hoe het er in 't Nijldal uitzag vóór drie duizend jaren en hoe het er uit zal zien na drie duizend jaren, zou het kunnen aangeven met meer nauwkeurigheid dan die waarmede thans de astronoom het verloop eener zonsverduistering voorspelt.

Om Herbert Spencer te begrijpen moet men zich wel bewust zijn, dat hij altijd uitgaat van de volstrekte waarheid dezer stellingen. Hoe gewichtig zij echter ook zijn mogen, zoo twijfel ik er toch aan of hij genoegen zou nemen met eene schets van zijne wijsbegeerte, die haar determinisme voor de hoofdzaak uitgaf. Er is alle reden om aan te nemen dat hij de kern zijner leer veeleer zou zoeken in zijne bepaling van het beloop, dat de gedetermineerde ontwikkeling van het Heelal neemt. Immers, het determinisme is eene oude leer, al heeft het nooit op vele aanhangers kunnen roemen. Wie Hobbes en Spinoza kent, zal in Spencer's toepassing der wet van oorzaak en gevolg hoegenaamd niets nieuws gevonden hebben. Derhalve ligt Spencer's eigenaardigheid niet in de stelling dat alle verschijnselen gedetermineerd zijn, al maakt die stelling en vooral de consequentie, waarmede zij toegepast wordt, mijns inziens het gewichtigste element in zijne leer uit. Hij zelf zoekt zijne belangrijkste bijdrage tot

de wijsbegeerte veeleer in zijn antwoord op de vraag: Hoe geschiedt de gedetermineerde loop der gebeurtenissen; wat is zijne richting en waarin bestaat zijn wezen?

Nu is het echter, naar het mij voorkomt, zeer twijfelachtig of de nakomelingschap eenige waarde zal hechten aan Spencer's algemeene beschouwingen over dit vraagstuk. De ‘evolutie’ bestaat volgens zijne bekende bepaling in ‘een opeenhoopen van stof en eene daarmede samengaande verspreiding van beweging, gedurende welke de stof uit een toestand van onbepaalde, onsamenhangende gelijkslachtigheid overgaat tot een toestand van bepaalde samenhangende ongelijkslachtigheid, en de bewaard gebleven beweging eene soortgelijke omzetting doorloopt’.[1)] Hierin zal het algemeen karakter liggen der veranderingen, waardoor alle deelen van het Heelal sedert overoude tijden tot hunnen huidigen toestand gekomen zijn, en waardoor zij voort zullen gaan met zich om te zetten in altijd nieuwe vormen, wier eigenaardigheden eerst de verre toekomst openbaren zal.

Hoe nevelachtig Spencer's bepaling is, zal men bemerken, als men bedenkt dat zij ook toegepast wordt op zielkundig gebied, waar toch noch van stof noch van beweging sprake kan zijn, en dat de ‘onbepaalde’ gelijkslachtigheid, die voorafgaat, even ‘bepaald’ moet zijn als de bepaalde ongelijkslachtigheid, die volgt, daar er anders van een gedetermineerden loop der gebeurtenissen geen sprake zou kunnen wezen. Wat Spencer bedoelt, kan men wel niet ten volle verstaan maar toch ongeveer gissen, als men weet dat twee veel begrijpelijker en minder omvattende natuurkundige hypothesen hem tot zijne bepaling van de evolutie geleid hebben[2)]. De eerste is de nevelhypothese van Kant en Laplace, volgens welke inderdaad bij de vorming van het zonnestelsel opeenhooping van stof met zekere verspreiding van beweging zal hebben plaatstgevonden; de andere is de opmerking van Von Bär dat, evenals bij de industriëele onderneming, zoo ook in het organisme, de verdeeling

1) *First Principles* Ch. XVII aan het slot: Evolution is an integration of matter and concomitant dissipation of motion; during which the matter passes from an indefinite, incoherent homogeneity to a definite, coherent heterogeneity; and during which the retained motion undergoes a parallel transformation.
2) Spencer wijst op den samenhang zijner leer met de bedoelde theorie van Kant in Ch. XIV, en met de beschouwingen van Von Bär in Ch. XV van hetzelfde werk.

van den arbeid des te meer toegepast wordt, naarmate zij een hooger rang innemen. De evolutie, die zich overal vertoonen zal en aan wier nadere aanwijzing in de organismen, de ziel en de maatschappij Spencer's hoofdwerken gewijd zijn, zal iets dergelijks wezen als de vorming van het zonnestelsel uit de onderstelde oorspronkelijke nevelmassa en als de voortgezette vermeerdering van functiën en organen bij de ontwikkeling van het ei tot het volwassen individu. Is er - kan men vragen - wel zooveel overeenstemming tusschen die twee processen, dat het geraden is ze samen onder een hooger begrip op te nemen? Is het zonnestelsel wel gevormd overeenkomstig de bekende hypothese? Bieden de andere veranderingen in de anorganische wereld veel punten van overeenkomst met de vorming van het zonnestelsel?

Bij deze bedenkingen tegen Spencer's leer komt nog dat volgens hem het tegendeel der evolutie, de dissolutie, in de wereld eene even ruime plaats beslaat. Waarvan hangt het dan af, of er hier en nu in de wereld evolutie dan wel dissolutie wezen zal? Op die vraag wordt geen antwoord gegeven. Daarom zou Spencer's formule, zelfs als zij verstaanbaar ware, niet voldoen aan de eischen der exacte wetenschap, daar zij ons niet inlicht ten aanzien van de omstandigheden, waaronder zij toepasselijk wezen zal.

Dat Spencer zelf waarde kan hechten aan zijne bepaling van evolutie en hare toepassing op tal van onderwerpen, is niet zoo verwonderlijk als het bij den eersten aanblik schijnen kan. Hij behoort tot die ijverige verzamelaars op wetenschappelijk gebied, die van overal hunne bouwstoffen ontleenen en die natuurlijk niets liever doen dan classificeeren. Want dit is voor hen het eenige middel om zelf den weg in hunne schatkamers te vinden. Overeenstemming te bemerken te midden der verscheidenheid is de taak van den rangschikker; wie bij dezen arbeid een geniaal man zal wezen, moet die gave in buitengewone mate bezitten. Geen wonder derhalve dat Spencer niets hooger waardeert dan *unified knowledge*, en dat hij niet rust, voordat hij zich zekere begrippen verschaft heeft, die, overal toepasselijk, hem in staat stellen het ontzaglijk geheel te overzien. Zulk een geest was in de oudheid Aristoteles, van wien Hegel terecht gezegd heeft: *Er ist in alle Seiten des realen Universums eingedrungen und hat ihren Reichthum und ihre Zerstreuung*

dem Begriffe unterjocht[1]. Inderdaad is er geen enkel verschijnsel, waarvan men niet eene soort van verklaring kan geven met behulp van die lenige Aristotelische begrippen van aanleg en verwezenlijking, van stoffe en vorm. Nergens laten zij den geleerde geheel in den steek en altijd geven zij hem het middel om den weetgierigen leek den mond te stoppen met een fraaien volzin. Volmaakt dezelfde diensten kunnen de woorden evolutie en dissolutie, differentieering van kenmerken en functiën, integratie van stof en dissipatie van beweging en andere wachtwoorden van Spencer bewijzen. Mocht zijne evolutieleer ooit zulk een gezag krijgen als Aristoteles in de middeleeuwen had, dan breekt de gulden tijd weder aan, waarin de geleerde nooit om een antwoord verlegen behoeft te zijn.

Op de komst van zulk eene periode is echter voorshands weinig kans. Hoeveel eerbied men ook hebbe voor de ontzaglijke werkkracht van Spencer, hoezeer men hem ook danken moge voor vele theoriën, die op verschillend gebied licht hebben gebracht in plaats van de heerschende duisternis, nergens blijkt dat het stelsel in zijn geheel aanhangers wint. Men stemt Spencer toe dat er zich in 't heelal in zekeren zin evolutie vertoont; maar men bedoelt daarmede alleen dat er regels zonder uitzonderingen heerschen. Men hecht geen waarde aan de nevelachtige uitdrukkingen, waardoor de Engelsche wijsgeer wil aangeven van welken aard het beloop der dingen is en in welke richting het voortgaat.

De reden, waarom onze tijdgenooten in dezen van Spencer verschillen, ook als zij geen bezwaar hebben tegen zijn determinisme, zal wel voornamelijk hierin liggen dat wij meer geneigd zijn de verscheidenheid te midden der overeenstemming op te merken dan de overeenstemming, die zich in de verscheidenheid openbaart. De mensch, die iets buitengewoons zal doen in wetenschap of kunst, moet beide gaven bezitten. Hij moet zoowel in staat zijn de punten van overeenkomst in schijnbaar geheel ongelijke zaken te vatten als de kleine verschillen op te merken tusschen dingen, die voor het gros der menschen volmaakt op elkander gelijken. Maar die twee verwante gaven behoeven niet in dezelfde mate aanwezig te zijn. Classificeerende genieën als Aristoteles en Spencer munten vooral in de

1) Hegel, *Werke* XIV, blz. 263.

eerste uit; maar de mannen, wier stoute phantasie en ongehoorde hypothesen de tijdelijke wetenschap uit hare voegen rukken, zijn veeleer meesters in de scherpe onderscheiding van bestaande verschilpunten. Hoe kinde rachtig zijn Plato's voorbeelden van classificatie, als men ze vergelijkt met die van Aristoteles? Maar de geheel eenige natuur van het geestelijk leven heeft hij vrij wat beter begrepen dan zijn ijverige leerling, wiens woning hij met een zuurzoet compliment het huis des lezers noemde, en hij aarzelt niet op grond van dit inzicht eene wereldbeschouwing voor te dragen, die voor zijne tijdgenooten evenzeer eene dwaasheid als eene ergernis zijn moest. Hoe verdienstelijk heeft Aristoteles de menschelijke gemoedsbewegingen en de menschelijke deugden in een stelsel gebracht; hoe tevreden is hij met zijn betoog dat de karakteristieke hoedanigheid van elke menschelijke voortreffelijkheid ligt in hare stelling tusschen twee ondeugden, waarin zij overgaat als zij al te weinig of al te zeer wordt nagejaagd! Leg naast die beschouwing het onovertroffen *Symposion* en vraag dan, wat Plato er van denken zoude, als men de liefde voor het ware midden tusschen twee gebreken wilde aanzien. Hij meent niet te weten, d.w.z. in heldere begrippen te kunnen omschrijven, wat de Eros is, en dwingt door zijne dichterlijke behandeling den nuchteren verstandsmensch, voor wien niets onverstaanbaar is, althans tot het duister vermoeden, dat er werkelijkheden zijn, waartoe zijn dieplood niet reikt. Plato is de zoeker, Aristoteles de man, die gevonden heeft of althans meent gevonden te hebben.

Er is, dunkt mij, zeer weinig kans dat iemand, die ten onrechte meent gevonden te hebben, in onze dagen gehoor zal krijgen. Veeleer zullen wij luisteren naar hem, die zonder voldoenden grond twijfelt. Daarom behaalt Spencer's arbeid in zijn geheel slechts een *succès d'estime*. Het laat zich niet betwijfelen dat hij te vroeg is opgehouden met vragen en dat hij op weg is naar eene nieuwe dogmatiek, die met vrij wat meer autoriteit wil optreden dan die van Thomas Aquinas en wier onkerkelijk karakter maar eene schrale vergoeding is voor de nieuwe banden, die zij den menschengeest wil aanleggen.

Het laatste deeltje van Spencer's wijsgeerig stelsel[1)], dat enkele weken geleden het licht zag, gaf mij aanleiding deze

1) *Ecclesiastical Institutions*, being Part. VI of *the Principles of Sociology*.

opmerkingen, die ik gedeeltelijk reeds vroeger heb uitgesproken, nogmaals te overwegen. Vergelijken wij de daarin voorkomende beschouwingen over den oorsprong en het wezen van den godsdienst met de denkbeelden over hetzelfde onderwerp, die Spencer voor een vijf en twintig jaren in de *First Principles* uiteenzette, dan is het verschil in het oog vallend. Zeer duidelijk bemerkt men, hoezeer Spencer's vrijmoedigheid in het bevestigen en ontkennen toegenomen, zijn bewustzijn van de onvolledigheid onzer kennis minder levendig geworden is.

II.

Het eerste deel van Spencer's *First Principles* is gewijd aan het betoog dat de eeuwenoude strijd tusschen godsdienst en wetenschap uitsluitend berust op misverstand en inconsequentie. De mannen der wetenschap, die den godsdienst verwerpen, verstaan zijn waren aard niet; de vromen, die de wetenschap verketteren, weten niet wat echte wetenschap is. Misverstand derhalve aan beide zijden. En daarbij inconsequentie; want de miskenning van den godsdienst door sommige wetenschappelijke mannen berust vooral daarop dat zij niet wetenschappelijk genoeg zijn, terwijl de bezwaren van vele vromen tegen de wetenschap uit hunne ongodsdienstigheid voortvloeien. Ware godsdienst en echte wetenschappelijke zin sluiten elkaar niet uit, maar bevorderen elkander wederkeerig.

Spencer's betoog voor deze stelling vervalt natuurlijk in twee gedeelten. Eerst spreekt hij over het karakter der wetenschap en daarna over het wezen van den godsdienst. Het eerste deel stelt zware eischen aan de meeste lezers. Het begrip van het absolute is daarbij schering en inslag, en als de gewone lezer dat woord ziet, dan is hij geneigd niet verder te gaan, overtuigd dat hetgeen er volgt voor hem wel geheel onverstaanbaar wezen zal.

Deze afkeer van het begrip van het absolute, die wellicht samenhangt met de duistere orakeltaal, die Hegel daarover ten beste heeft gegeven, schijnt mij minder verstandig. Dat begrip is zoo helder en zoo eenvoudig, dat ook de gewone lezer het zeer wel vatten kan. Men bedoelt met het absolute datgene, wat onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaat, en wat zich juist daardoor ten eenenmale onderscheidt van alles, wat wij

waarnemen, 't zij op stoffelijk, 't zij op geestelijk gebied. De warmte, die mijne kachel, terwijl ik deze regels schrijf, in mijne kamer onderhoudt, bestaat op dit oogenblik. Maar haar bestaan is afhankelijk van de verbranding der steenkolen, die haar voortbrengt en van andere omstandigheden. Zij bestaat voorwaardelijk; want open ik mijne ramen voor den kouden Noordenwind, die er op staat, dan heb ik de voorwaarden voor haar bestaan weggenomen. - Bestaat nu de brandstof misschien onafhankelijk en onvoorwaardelijk? Natuurlijk doet zij dat niet, want zij is ontstaan onder zekere invloeden en zij vergaat onder andere. - Maar de atomen dan, die tot zekere groepen vereenigd de moleculen vormen, waaruit de steenkool is samengesteld? Bij deze kan de vraag rijzen of zij wellicht onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaan, zooals bijv. Epicurus meende. Doch wij zijn daarbij ook niet meer op het terrein der *waarneming*. Atomen zijn *gedachte* dingen, en ten aanzien van deze is de vraag, of zij wellicht onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaan, niet zoo gemakkelijk uit te maken.

Van de waarneming onzer eigen zielstoestanden geldt hetzelfde als van de zinnelijke waarneming; ook de eerste leert ons slechts afhankelijk en voorwaardelijk bestaande zaken kennen.

De gedachte, die bij ons oprijst, de aandoening, die wij ondervinden, de begeerte, die ons drijft, bestaan zonder twijfel, zoolang wij ze bemerken. Maar haar bestaan is afhankelijk van invloeden, die ze voortgebracht hebben, en voorwaardelijk, want allerlei omstandigheden doen onze oogenblikkelijke zielstoestanden plaats maken voor andere. - Maar de ziel zelve, het wezen dat die toestanden ondergaat, of de vermogens, waardoor zij volgens de oudere zielkunde worden voortgebracht, kunnen die niet onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaan? Vallen zij niet onder het begrip van het absolute? Die vraag kan gesteld worden; maar wij zijn ook niet meer bezig met *waarneembare* zaken, als wij van de ziel en hare vermogens spreken. Eene reeks van toestanden zonder bekend begin en zonder bekend einde, dat is alles wat het bewustzijn of de innerlijke waarneming ons toont. Dat wij zelven nog iets anders zijn dan die lange reeks van gebeurtenissen, is geen gegeven der waarneming, maar eene stelling, waartoe het denken ons, of liever sommigen onder ons, gebracht heeft.

Leert nu de waarneming ons niets anders kennen dan zaken

of toestanden of hoedanigheden of betrekkingen, die afhankelijk en voorwaardelijk bestaan, dan moet mettertijd zich aan den denkenden geest de vraag voordoen: waardoor zouden zich de wezens kenmerken, die niet op de genoemde wijze maar absoluut bestaan?

Alle tijdelijke en veranderlijke dingen, wier geheel wij gewoonlijk de natuur of de wereld noemen, blijken bij eenig nadenken slechts een betrekkelijk bestaan te hebben; zij zijn er, maar afhankelijk van die en die invloeden en zoolang die en die voorwaarden vervuld zijn. Van welken aard moet het wezen of moeten de wezens zijn, wier bestaan niet betrekkelijk is, en hoe verhouden zij zich tot de natuur?

De pogingen om die voor de hand liggende vragen te beantwoorden, vormen den inhoud van het metaphysisch gedeelte der wijsgeerige stelsels. Dat die antwoorden vrij talrijk zijn, weet iedereen, en dat de meeningen over het absolute ver van elkander afwijken is algemeen bekend. Volgens Spinoza is bijv. het absoluut bestaande een eenig wezen, dat oneindig veel eeuwige hoedanigheden heeft, waarvan er ons twee, uitgebreidheid en bewustzijn, ten deele bekend zijn, en drukt zich het absolute wezen in de natuur uit of openbaart zich daarin, doordien die hoedanigheden, naar haar waren aard oneindig en eeuwig, zich in eindige en tijdelijke vormen vertoonen. Maar volgens Leibnitz bestaan er oneindig veel absolute wezens, ieder voor zich niet-uitgebreid en voor invloeden van buiten ontoegankelijk, terwijl de natuur niets anders is dan het verwarde beeld van het absoluut bestaande, dat eene onvolmaakte waarneming vermag te vormen. De bitse opmerking, die Socrates over de natuurvorschers in zijn tijd maakte, dat zij het evenals de krankzinnigen over alle punten oneens zijn, laat zich tot op zekere hoogte toepassen op de wijsgeeren, die ons hunne denkbeelden over het absoluut bestaande hebben medegedeeld. En de godgeleerdheid, die zich wegens de veelheid der heilige oorkonden en de onvermijdelijke verschillen tusschen hare uitleggers, onmogelijk van wijsgeerig onderzoek kan spenen, levert een vrij wat luider weerklinkende echo van de twistredenen der wijsgeeren. De hoogere godsdienstvormen kunnen zich hunne Godheid moeilijk denken als een afhankelijk en voorwaardelijk bestaand wezen en hebben derhalve het hoogste belang bij de uitkomsten van het wijsgeerig onderzoek.

De strijd der godgeleerden dringt nu door tot allerlei kringen, die de wijsbegeerte nooit bereiken zou. De vragen der metaphysica worden slechts door enkelen levendig gevoeld, en die weinigen zijn nadenkende wezens, door hun temperament tot een kalm en beschouwend leven voorbestemd. Maar de godgeleerdheid vertoont haren invloed ook bij de zooveel talrijker schaar der gemoedsmenschen, die een instinctmatigen afkeer hebben van wetenschappelijk onderzoek. Daarom spreekt men wel van *odium theologicum*, niet van *odium philosophicum*. Deze hartstochtelijkheid der theologische discussie heeft echter nog eene andere reden dan de talrijkheid der belangstellenden. De metaphysische vraagstukken zijn voor de godgeleerden veel ingewikkelder. De wijsgeeren hebben alleen te strijden met de moeilijkheden, die het absoluut bestaande, op zich zelf beschouwd, geeft. Maar de godgeleerden staan voor de verbijsterende vraag, hoe een wezen, dat absoluut bestaat, tevens de menschelijke, of althans persoonlijke, hoedanigheden zou kunnen bezitten, die iedere levende godsdienst aan het voorwerp zijner vereering toekent. De geschiedenis der dogmatiek, waarin die vraag beantwoord wordt, is voor wie haar recht beschouwt, eene roerende tragedie, waarin de arme menschheid, naar de eene zijde voortgedreven door den eisch van het denken, dat geen afhankelijk en voorwaardelijk bestaand wezen als de Godheid kan erkennen, maar naar den anderen kant getrokken door de vorderingen van het gemoed, dat een God wil aanbidden, die een hart heeft om te troosten en handen om te helpen, ten slotte instemt met de weemoedig-schertsende verzuchting van de Génestet:

> Hoe nu, *ik* zou den draak met 't *Absolute* steken?
> Verkondigt ge o mijn Vriend, in schalke rijmlarij, -
> Neen, 't *Absolute* juist, veeleer, steekt, wel bekeken,
> Op onderscheiden wijs, den draak met U en mij!

Niemand heeft wellicht den gemoedstoestand, waarop de dichter hier doelt, levendiger beseft dan de beminnelijke Koningsberger wijze, een man van kinderlijke vroomheid, maar die tevens het ongeluk had ‘op de metaphysica verliefd te zijn’, en die ter wille van deze ongenaakbare schoone veel meer jaren in zwaren arbeid heeft doorgebracht dan Jacob, toen hij eerst

zeven jaren en daarna nogmaals zeven jaren voor Rachel diende. Die onvermoede arbeid bracht hem oogenschijnlijk geen andere vrucht dan een zeer eigenaardig betoog voor de stelling dat de metaphysica, als wetenschap van het absolute en van zijne verhouding tot de natuur, voor den mensch ten eenemale onbereikbaar is. Dat de *waarneming* ons niets leert over het absolute, was reeds eeuwen lang algemeen erkend. Maar dat ook het denken uit den aard der zaak ons nooit verder kan brengen dan tot de kennis van het afhankelijk en voorwaardelijk bestaande, is eene leer, waardoor Kant zich van de meeste zijner voorgangers onderscheidt. Die leer is voorzeker niet nieuw en waarschijnlijk reeds voor meer dan twintig eeuwen uitgesproken door den diepzinnigen Protagoras, die nog maar altijd gebukt gaat onder den slechten naam van de klasse der ‘sophisten’, waaronder de geschiedschrijvers der wijsbegeerte, die lang niet allen de evenknieën der wijsgeeren waren, hem gebracht hebben. Maar Kant voegt bij zijne oude oplossing van het oude vraagstuk een geheel nieuw bestanddeel. Hij betoogt dat het streven naar dat onbereikbaar doel, de kennis van het absolute, tengevolge van den aard van 's menschen kenvermogen, volstrekt onvermijdelijk is voor iederen onderzoeklievenden mensch, tenzij hij door de nauwgezette bestudeering van dat kenvermogen hebbe leeren inzien dat ook in dit geval de natuurlijke aandrift hem op een dwaalspoor leidt. Het streven naar metaphysica, naar de kennis van het absolute, het essentieel kenmerk van den redelijken mensch; maar het doel van dat streven ten eenemale onbereikbaar; - dat is in korte woorden de hoofdzaak van het theoretisch deel van Kant's critiek.

Van haar theoretisch gedeelte, zeide ik. Want de verwerping der metaphysica als wetenschap van het absolute is Kant's laatste woord niet. Van oudsher hebben èn de godsdienstleeraren èn de wijsgeeren de idealen der menschheid in verband gebracht met het absoluut bestaande, omdat de hooge waarde, die de mensch daaraan hecht, slecht te rijmen zou zijn met de voorstelling dat zij maar afhankelijk en voorwaardelijk bestaan. Nu is het Kant's onwankelbare overtuiging dat die idealen hoegenaamd niets van hunne waarde verliezen door de verwerping der metaphysica als wetenschap van het absolute. Het ware, het schoone en het goede zijn zeer zeker in hun zui-

veren vorm door de waarneming niet te kennen; en als men de beteekenis dier begrippen in de metaphysica verklaren wil door ze in verband te brengen met de leer van het absolute, dan bespeurt men eerst recht, hoezeer de mensch op dat glibberig terrein met zich zelf in strijd komt. Het is niet moeilijk om, zooals Spinoza doet, uitgaande van zekere denkbeelden over het absolute, aan te wijzen dat de begrippen van waar, schoon en goed, wijsgeerig d.w.z. metaphysisch beschouwd, ongerijmde hersenschimmen zijn, die haar bestaan alleen danken aan de ‘menschelijke zwakheid’. Maar het is uiterst moeilijk of liever geheel onmogelijk zijn denken, dichten en doen naar die diep wijsgeerige en bovenmenschelijke wijsheid in te richten.

Kant tracht te bewijzen dat deze minachting voor de bedoelde begrippen en in 't algemeen de vele verheven studenten-ideën, waarvan het begrip van het absolute in een welgeorganiseerd hoofd de kweekplaats is, op misverstand berusten. De redelijke mensch kan niet nalaten eischen te stellen aan dien inhoud zijner waarneming of van zijn denken, dien hij als een getrouw beeld der werkelijkheid zal laten gelden, tegenover de andere bestanddeelen van zijn gedachtenvoorraad, die hij als dwaling of onzin op zij zet. Hij is een logisch wezen en derhalve vordert hij overeenstemming tusschen den inhoud zijner denkbeelden; een aesthetisch wezen en daarom verlangt hij dat de dingen hem, afgezien van zijn persoonlijk belang, zullen behagen; hij is een ethisch wezen en daarom richt hij zijne handelingen naar een min of meer verheven ideaal en streeft naar de mate zijner krachten met min of meer helder bewustzijn naar het bereiken van die bestemming. Van die eischen afstand te doen is hem onmogelijk. *Primum vivere, deinde philosophari*. Om wijsgeerig te denken moet men leven, om te leven moet men handelen; handelen doet de redelijke mensch niet in den blinde, maar met een doel. Om dat doel te beoordeelen moet hij eischen stellen aan de werkelijkheid. Hij kan daarom niet nalaten datgene, wat behoorde te zijn, te stellen tegenover datgene, wat is; hij moet aan zijne idealen eene zekere waarde toekennen. Zijn leven zal des te krachtiger, des te rijker, des te wakkerder zijn, naarmate zijn geloof aan de waarde dier idealen vaster en levendiger is.

Meent hij nu dat deze idealen werkelijke dingen zijn, die zich, zoo niet in de zinnelijk waarneembare wereld, dan toch

in een bovenzinnelijk gebied bevinden, dan spreekt hij eene overtuiging uit, wier juistheid hij niet met afdoende gronden kan staven. Hij kent die idealen alleen in den vorm van verplichtingen, die hem door zijne redelijke natuur zijn opgelegd. Slechts het *denkbeeld* van het ware, schoone en goede bestaat in de waarneembare wereld; maar het ware, schoone en goede zelf zijn de onbereikbare doeleinden van 's menschen doen en denken, over wier bestaan of niet bestaan een voorzichtig beoordeelaar het *non liquet* uitspreekt. De haastige en oncritische denkers verwijderen zich van dit bescheiden oordeel naar twee verschillende kanten. De metaphysica en hare jongere zuster, de godgeleerdheid, hebben velen gebracht tot de bewering dat de idealen der menschheid zeer zeker bestaan moeten in eene bovenzinnelijke wereld, zooals bijv. Plato leerde. Dit is eene bedenkelijke stelling, omdat men daarbij meer zegt dan men verantwoorden kan. Maar nog veel gevaarlijker is de afdwaling in de tegengestelde richting, waartoe Spinoza komt, als hij aan de begrippen, waardoor de mensch zich die idealen denkt, ‘op wijsgeerig standpunt’ alle waarde ontzegt. Een wijsgeerig standpunt is toch in de allereerste plaats een redelijk standpunt; de rede eischt consequentie in de gedachtenwereld en ten gevolge daarvan ook in de handelingen; consequentie kan alleen gewaardeerd worden, als men het verschil tusschen waarheid en onwaarheid niet als een schijnbaar maar als een wezenlijk onderscheid laat gelden. En deze onderscheiding zelve kan niet gehandhaafd worden, tenzij men een even wezenlijk onderscheid erkenne tusschen goed en kwaad.

Langs dezen weg, die hier natuurlijk slechts in groote trekken kan geschetst worden, komt Kant tot eene ‘practische’ wijsbegeerte, die regels geeft, waaraan de mensch zich bij zijn willen en handelen houden kan. Eene zuiver-theoretische wijsbegeerte, die zich uitsluitend verstandsverheldering ten doel stelt, kan zonder twijfel in beperkten kring veel belangstelling wekken, maar zij blijft toch altijd min of meer eene zaak van de school. Slechts de wijsgeerige stelsels, die een eigenaardige leer over 's menschen bestemming voordragen, kunnen diep in het maatschappelijk leven grijpen en tot de gewichtigste invloeden behooren, waarvan de geschiedenis der volken afhangt.

Met de beschouwingen, die Kant tot zijne ‘practische’ wijsbegeerte leiden, hangt nu zijne warme ingenomenheid met den

godsdienst ten nauwste samen. Want hij waardeerde in den godsdienst uitsluitend de zedelijke kern, die zich in de hoogere godsdienstvormen zoo duidelijk openbaart, en dien hij door zijne uitstekende opvoeding in een eenvoudig en arbeidzaam gezin op zoo vriendelijke wijze had leeren kennen. '*Ich mus ste* - zegt hij in de Voorrede voor de tweede uitgaaf der critiek - *das Wissen aufheben um zum Glauben Platz zu bekommeu, und der Dogmatismus der Metaphysik. d.i. das Vorurtheil in ihr ohne Kritik der reinen Vernunft fort zu kommen, ist die wahre Quelle alles der Moralität widerstreitenden Unglaubens, der jederzeit gar sehr dogmatisch ist*.' Het weten wegnemen om plaats te maken voor het geloof, - dat is, zelfs als dat weten de metaphysica geldt, in de oogen van vele onzer tijdgenooten de daad van een verfoeilijken duisterling. Inderdaad kan men op deze beroemde of beruchte uitspraak geen andere gegronde aanmerking maken dan dat zij de juistheid van uitdrukking eenigszins opoffert aan de puntigheid. Het is toch niet het weten, maar het *vermeende* weten, dat Kant wegneemt, en het geloof, dat hij daarvoor in de plaats stelt, is de overtuiging van de hooge beteekenis van 's menschen leven, die volstrekt onmisbaar is, als men niet in de klauwen van een ziekelijk en ontzenuwend pessimisme zal vervallen. Aan de hand van eene vrome en verstandige moeder en van een arbeidzamen vader, beide behoorende tot den werkmansstand - de 'voor mij eerbiedwaardige groote menigte,' zegt de zoon later - was Kant het leven ingegaan met een gemoed, zoo warm voor tal van idealen, dat zijne liefde daarvoor geen oogenblik gewankeld heeft. Jaren lang droeg hij twee zware bezoekingen, miskenning en armoede, niet slechts met berusting maar met vroolijken levensmoed en met eene opgewektheid, die nu en dan, zelfs in zijneernstigste werken, tot uitgelatenheid overslaat. Berustte die wakkerheid, dit 'weldoen en blij zijn', op zijne grondige en uitgebreide kundigheden, op zijn diep verstandelijk inzicht? Neen, waarlijk niet. Zij dankte haar ontstaan aan het voortreffelijk karakter, dat hij van zijne ouders geërfd had, en de uitnemende omgeving, waarin hij was opgegroeid. Tot de machtigste invloeden, die daar werkten, behoorde de onwrikbare overtuiging aangaande zekere geloofswaarheden over 's menschen bestemming. Is het dan verwonderlijk dat Kant pijnlijk werd aangedaan, toen de spitsvondigheden der metaphysica hem die overtuigingen dreigden te ontnemen;

en dat hij de ontdekking van de onwaarde dier metaphysica begroet als eene ware verlossing? Is dat niet juist de houding, passende voor den karaktervollen denker, die zelfs datgene, wat hem meer lief is dan het leven, de overtuiging, welke zijne daden bestuurt, prijs wil geven, als zij onredelijk blijkt te zijn; maar die dan ook, nu dat offer niet van hem gevergd wordt, met nieuwe geestdrift optreedt voor het kostbare goed, dat hij gevreesd had te zullen verliezen?

III.

Wat Spencer in het eerste deel der *First Principles* geeft, is een flauwe echo van Kant's betoog over hetzelfde onderwerp. Hij kent dat betoog hoogstwaarschijnlijk niet uit de eerste hand; want hij noemt als zijne voorgangers Hamilton en Mansel, ‘wier leer hij een stap verder brengen wil’, maar niet Kant, uit wiens gedachtenvoorraad Hamilton putte. Er vertoont zich dan ook tusschen Kant en Spencer zeker verschil in spraakgebruik, dat gedeeltelijk wijst op een verschil in denkbeelden. Kant zegt dat het *Unbedingte* - d.i. het onvoorwaardelijke - zelf niet te kennen is, maar dat de idee of het denkbeeld van iets onvoorwaardelijks den mensch op allerlei gebied volstrekt onmisbaar moet heeten. Spencer tracht aan te toonen dat *the Absolute* en *the Infinite* onkenbaar zijn, maar houdt vol dat, al *kennen* wij het volstrekt en oneindig wezen niet, desalniettemin een duister besef[1)] ons van zijn bestaan verzekert.

Hier is meer dan verschil in spraakgebruik alleen. Het Duitsche woord *unbedingt* kan voorzeker door het Engelsche *absolute* vertaald worden, ofschoon *unconditioned* minder dubbelzinnig zou wezen. Maar de voorzichtige Kant zou er tegen protesteeren dat Spencer stilzwijgend aanneemt dat het volstrekt bestaand wezen ook een oneindig wezen zijn moet. En met nadruk zou hij zich verzetten tegen de leer dat, al is de Godheid het onkenbare, wij toch door ‘een onbepaald bewustzijn van het ongevormde en onbepaalde’ zekerheid hebben aangaande

1) Besides that *definite* consciousness of which Logie formulates the laws, there is also an *indefinite* consciousness which cannot be formulated. Spencer t.a. p. blz. 88; an indefinite consciousness of the unformed and unlimited, blz. 94; the unconditioned consciousness or raw material of thought to which in thinking we give definite forms, blz. 96; that undifferentiated substance of consciousness, blz. 96.

haar bestaan. Zonder twijfel ligt er dan ook in die uitspraak van Spencer eene tegenstrijdigheid. Mag de Godheid terecht het onkenbare geheeten worden, dan moet zelfs haar bestaan ons niet bekend zijn.

Volgens Kant kan alleen het *begrip* van het absolute wetenschappelijk gekend worden; maar van het absolute zelf weten wij niets, niet eens dat het bestaat of wel niet bestaat. Ons *weten* is inderdaad beperkt tot het afhankelijk en voorwaardelijk bestaande; slechts daarover kunnen wij uitspraken doen, wier erkenning wij op logische gronden kunnen vorderen. Alleen ons *geloof* kan buiten dat gebied gaan, en met alle bescheidenheid als onze persoonlijke overtuiging te kennen geven dat er vele dingen zijn, waarvan onze schoolwijsheid nooit gedroomd heeft. Geloof nu is ten eenenmale onmisbaar, en ook degene, die zich uit misverstand een ongeloovige noemt, wordt daardoor bezield. Want wij menschen zijn niet slechts en niet in de eerste plaats bespiegelende en onderzoekende, maar ook practische wezens. Wij willen niet alleen weten en begrijpen wat bestaat, maar wij kunnen niet nalaten door onzen wil en onze daden invloed uit te oefenen op het bestaande. Bij dat willen en handelen moeten wij doeleinden najagen, die wij voor goed houden, en daden afkeuren, die wij verwerpelijk achten. De wetenschap, die zich tot het betrekkelijke bepalen moet, kan ons alleen iets leeren over de vraag wat betrekkelijk goed en kwaad is, d.w.z. nuttig of schadelijk ter bereiking van zekere gegeven doeleinden. Maar over den aard van het hoogste doel, van datgene, tot welks bereiking alle andere doeleinden ten slotte slechts middelen zijn, kan de wetenschap ons hoegenaamd niets mededeelen.

Bij Kant wordt de inhoud van het godsdienstig geloof geheel bepaald door zijne persoonlijke overtuiging aangaande het ware levensdoel. Die overtuiging was natuurlijk afhankelijk van zijne eigene levenservaring, en die levenservaring zelve wederom van den kring van denkbeelden en gezindheden, waarin hij opgegroeid was. Het is daarom niet te verwonderen dat Schopenhauer in Kant's ethiek duidelijke sporen van den invloed der tien geboden heeft aangewezen. Maar het is zeker zeer zonderling dat deze scherpzinnige beoordeelaar daarin iets belachelijks schijnt te zien. Eene ethiek kan niets anders zijn dan de aanwijzing van zekeren levensweg door iemand, die meent tot op zekere hoogte een betrouwbare gids te wezen. Geen verstandig

mensch kan voorts meenen dat hij, aan zich zelf overgelaten en opgroeiende als een jeugdige wilde, aan noodlottige vergissingen bij de keuze van zijne levensbaan zou ontsnapt zijn. Eerbied voor de wijsheid der vaderen, die hem zelf in een lang en rijk leven proefhoudend gebleken is, moet derhalve het vaste kenmerk van den verstandigen zedeleeraar zijn. Met Schopenhauer gaat het trouwens niet anders, als hij er zelfbehaaglijk op wijst dat de overoude Bouddhisten zijne voorgangers zijn. Het verschil is maar dat Kant, dankbaar voor het leven, dat hem geschonken werd, en met altijd even opgewekten zin, voor anderen de leidsman wil zijn tot een even bevredigend leven, terwijl de banghartige en zwartgallige Schopenhauer niets goeds van het leven verwacht, en in plaats van te zwijgen, zooals hem betaamd had, zich geroepen acht aan de heilbegeerige jeugd een pad te wijzen, dat in het beste geval op zelfmoord uitloopt.

Treedt derhalve bij Kant de godsdienst op als de onmisbare begeleider van een menschwaardig leven en verkrijgt hij, ten gevolge van Kant's vaste overtuiging over den aard van zulk een leven, een bepaalden inhoud, bij Spencer daarentegen is de godsdienst eenvoudig het onbepaald en onbepaalbaar bewustzijn van het bestaan van het absolute. Godsdienst wordt daardoor eene soort van kennis, de kennis van het onkenbare. De ‘groote waarheid’, die de godsdienst altijd verdedigd heeft, is dat er eene diepe verborgenheid ligt achter de dingen, welke onze waarneming en onze wetenschap ons ten deele leeren kennen[1)]. Hoe hooger de godsdienst zich ontwikkelt, des te minder zegt zij over dat groote mysterie; het eene stellige leerstuk daarover na het andere bezwijkt voor de wetenschappelijke critiek; maar juist daardoor wordt de godsdienst zuiverder en beantwoordt hij meer aan zijne verheven bestemming. De vromen, die nog maar ten halve godsdienstig zijn, meenden iets begrepen te hebben van de groote verborgenheid en zetten datgene, wat zij geloofden te vatten, in hun godgeleerde stelsels uiteen. Maar daardoor

1) Religions diametrically opposed in their overt dogmas, are yet perfectly at one in the tacit conviction that the existence of the world with all it contains and all which surrounds it, is a mystery ever pressing for interpretation. t.a. p. blz. 44 And thus the mystery which all religions recognize, turns out to be a far more transcendent mystery than any of them suspect - not a relative but an absolute mystery. t.a. p. blz. 46.

ontkenden zij stilzwijgend metterdaad de groote waarheid dat God ten eenenmale onbegrijpelijk is. Het einde van de evolutie van den godsdienst is gegeven in de ootmoedige belijdenis: Er is een God en wij begrijpen niets van Hem.

Dat de vromen over het algemeen geen vrede zullen hebben met dezen hoogst ontwikkelden godsdienst, begrijpt Spencer tot op zekere hoogte. 'Gij biedt ons' - zoo laat hij hen zeggen - 'een ondenkbaar afgetrokken begrip in plaats van een wezen, waarvoor wij bepaalde gevoelens kunnen koesteren. Al zegt gij ons dat het volstrekt bestaand wezen werkelijk bestaat, zoo mocht het, wat ons betreft, evengoed volstrekt *niet* bestaan, daar wij er ons geen denkbeeld van mogen maken. Wij stellen ons eene Macht voor, die zeker medegevoel met ons heeft en gij verlangt dat wij eene Macht zullen aannemen, waaraan volstrekt geen gemoedsbeweging kan toegeschreven worden. Zoo berooft gij ons van datgene, wat juist het wezen van ons geloof uitmaakt'[1)].

Dit is - zegt Spencer - de klacht, die noodzakelijk elken overgang van een lager godsdienstvorm naar een hoogeren begeleidt. Het geloof aan zekere overeenkomst tusschen hem zelf en het voorwerp zijner godsdienstige vereering is altijd bevredigend geweest voor den mensch. De godsdienst der barbaren is anthropomorphisme in zijn grofsten vorm. Elke nieuwe stap in de richting van het zuiver godsbegrip, dat alle menschelijke hoedanigheden aan de Godheid ontzegt, is pijnlijk geweest voor de oudgeloovigen. Zoo moet dan de laatste schrede op dien weg, waarbij de Godheid voor ten eenenmale onkenbaar verklaard wordt, hen wel bijzonder gevoelig treffen. Tegenover dit verzet der ouderwetsche vromen betaamt den denker groote verdraagzaamheid. Want niet alleen is hun godsbegrip voor hen eene bron van troost en levensmoed, maar ook hunne denkbeelden over deugd en plicht hangen ten nauwste met dat begrip te zamen. Zij kunnen het daarom niet opgeven, zonder de kans te loopen die denkbeelden te zien afsterven. Daarenboven zijn die voorstellingen van den ouderwetsch geloovige, ofschoon op zich zelf verwerpelijk, toch voor iemand, die in zijne omstandigheden verkeert, het beste, wat hij op dit gebied hebben kan.

Al moge daarom de verdraagzaamheid den denker zwaar

1) t.a. p. blz. 114.

vallen, als de vromen bewijs geven van hun gemis aan ware religie door op menschelijke wijze van de Godheid te spreken, verdraagzaamheid blijft altijd noodig. Wij moeten de overtuigde voorstanders der lagere godsdienstvormen bestrijden, maar behooren daarbij ons verzet tegen hunne opvattingen te temperen door zooveel sympathie als maar eenigszins mogelijk is.

Zoo ongeveer spreekt Spencer over zijne verhouding tot de behoudende richting op godsdienstig gebied. Het valt te betwijfelen of de ‘vromen’ deze nederbuigende vriendelijkheid, deze met eene goede dosis ‘sympathie’ aangelengde bestrijding zullen verkiezen boven de hartstochtelijke woede, waarmede de mannen der achttiende eeuw en hunne hedendaagsche geestverwanten hen als dwazen of huichelaars aan de kaak stellen.

IV.

Al verwachtte Spencer dat zijne beschouwingen over den godsdienst de vromen niet zouden bevredigen, zoo leverde hij toch zonder twijfel in de *First Principles* op zijne wijze eene verdediging van den godsdienst tegen de beschaafden en geleerden onder zijne bestrijders. De ‘ongeloovigen’, die in den regel tot het meest dweepziek en ketterjagend menschenras behooren, hebben het dan ook niet aan schimpscheuten op Spencer's ‘halfheid’ laten ontbreken. Ons leven eene verborgenheid; de dood eene verborgenheid; het licht der wetenschap een armoedig lampje, dat den reiziger vergunt op enkele passen afstands het een en ander te onderscheiden, maar welks flauwe schijn toch vooral dient om de onmetelijkheid der hem omringende duisternis te doen voelen, - dat alles zijn uitspraken, waaraan reeds de klassieke Baccalaureus uit Goethe's Faust zich ten diepste zou geërgerd hebben. De ongodsdienstige mensch onwetenschappelijk, juist omdat hij geen begrip heeft van de waarde van den godsdienst; de zoogenaamde vrijdenker een onnoozel en verblind wezen, dat de oogen sluit voor de meest in 't oog vallende waarheid; de nederige vrome daarentegen de ware wijze, wiens kennis wellicht niet uitgebreid is, maar die althans de voor het leven belangrijkste waarheid levendig beseft - dat zijn beschouwingen, waardoor Spencer zich lijnrecht schijnt te plaatsen tegenover de meer populaire schrijvers, die hunne leuze vinden in het befaamde: *le cléricalisme, c'est l'ennemi*.

Nu de schrijver in de tot dus verre verschenen deelen zijner *Sociology* opzettelijk gehandeld heeft over den oorsprong en het wezen van den godsdienst, mag echter de vraag gesteld worden of hij in zijn onder werk wel alles gezegd heeft wat hij over den godsdienst dacht. De beleefde toon jegens den godsdienst, de welwillende vriendelijkheid jegens zijne meer behoudende vereerders, is gebleven. Maar al wordt er nogmaals herhaaldelijk verzekerd dat er voor de menschheid een groot mysterie is - eene waarheid, waaraan wel niemand twijfelen zal - in den godsdienst blijft er al zeer weinig verborgens over, indien Spencer's theorie juist is. Het oude Euemerisme, door de nieuwere mythologen met zoo diepe minachting voorbijgegaan, vindt in eenigszins gewijzigden vorm in Spencer een strijdvaardig verdediger. Tot vermoeiens toe stapelt hij feiten op feiten om aan te wijzen dat de godsdienst bij alle minder beschaafde volken oorspronkelijk niets anders is dan doodenvereering. Hij tracht in bijzonderheden aan te wijzen, hoe elke andere godsdienstvorm daaruit ontstaan zal wezen.

Is deze theorie aannemelijk, dan moet, naar het mij voorkomt - al geeft Spencer dat niet toe - ook de meest verfijnde godsdienst, ondanks de schijnbaar verheven gevoelens, die hij bij zijne belijders aankweekt, en den heilzamen invloed, dien hij op het leven schijnt te hebben, met wortel en tak worden uitgeroeid. Want dan is hij het laatste overblijfsel van barbaarsch bijgeloof, welks vernietiging aan de menschheid niets dan voordeel brengen kan.

De wijziging, die Spencer in de leer van Euemerus gebracht heeft, bestaat in hare verbinding met het zoogenaamde animisme. Daaronder verstaat men, zooals bekend is, de theorie, die den mensch laat bestaan uit twee deelen, het grof-stoffelijk lichaam, dat zichtbaar en tastbaar is, en de veel fijnere maar toch ook stoffelijke *ziel*, die men niet betasten maar onder gunstige omstandigheden zien kan, en die in vorm en grootte ongeveer met het lichaam overeenstemt. De wilde, die tot het animisme gekomen is, meent dat elk lichaam in zijne ziel een dubbelganger heeft, die voor korter of langer tijd het lichaam verlaten en zich aan slapenden als een droombeeld, aan wakenden als eene geestverschijning vertoonen kan. Deze leer, die waarschijnlijk eerst alleen op het menschelijk lichaam wordt toegepast, vindt later eene veel ruimer aanwending. Elk stof-

felijk voorwerp wordt bij sommige volken geacht zijne ziel of dubbelganger te hebben, en de Egyptenaren meenden bijv. volgens Maspero dat de dubbelgangers van de aan een graf geofferde spijzen en dranken naar de andere wereld gingen om daar den dubbelganger van den overledene te voeden[1)].

Hoe het animisme zich in de kinderlijke ziel van den wilde vormen kan door zijn oppervlakkig nadenken over zekere verschijnselen, heeft Spencer en onafhankelijk van hem Tylor vele jaren geleden aangewezen. De schaduw, die het lichaam onder zekere omstandigheden werpt, het beeld, dat zich in spiegelende oppervlakten vertoont, de echo en de droombeelden zijn de voornaamste van die verschijnselen. Is eenmaal de leer van 's menschen tweeslachtigheid gevormd, dan dient zij ter verklaring van den slaap, van de bewusteloosheid, van vallende ziekte en andere zenuwaandoeningen. De dood wordt opgevat als eene langdurige scheiding van lichaam en ziel, waarop echter nog lang na het overlijden, eene hereeniging, d.w.z. eene opstanding uit de dooden, kan volgen. De dubbelganger van het lichaam wordt als spook of goddelijk wezen geëerd door eene plechtige begrafenis, door offers bij het graf, door gebeden en andere godsdienstige plechtigheden. Dit alles geschiedt niet uit liefde en eerbied, maar uit vrees. De dubbelgangers der overledenen gaan voor zeer gevaarlijk door; geschenken, vleierijen, eerbewijzingen zijn noodig om hen in een goede stemming te houden. Zoo wordt er dan ook aanvankelijk niet aan alle graven geofferd, maar alleen aan die van machtige en gevreesde personen. De tempel is oorspronkelijk niets anders dan een aanhangsel van de graftombe, gebouwd ter wille van de geloovigen, die zich geroepen voelen telkens ter bedevaart op te gaan. Langzamerhand neemt het beeld de plaats in van het begraven lichaam, zoodat men op vele plaatsen aan denzelfden overledene godsdienstige eer bewijzen kan.

De versmelting van het Euemerisme met deze theorie maakt zonder twijfel die oude leer veel aannemelijker. Het is inderdaad verwonderlijk, hoeveel verschijnselen in den godsdienst van minder beschaafde volken begrijpelijk worden, als men onderstelt

1) As M. Maspero says: 'le *double* des pains, des liquides, de la viande, passait dans l'autre monde et y nourrissait le *double* de l'homme'. Spencer, *Eccles. Institut.* § 586.

dat zij wortelen in overoude, soms half vergeten, doodenvereering. ‘Niet alleen onder de wilden spelen de dooden een groote rol in de godsdienstige vereering der levenden; ook de Chineezen raadplegen en spijzigen hunne voorouders, de Romeinen eeren hun dii manes, ja er is geen volk bekend dat de plichten jegens de dooden niet heilig achtte; ook de Hindoe en de Griek deden dit, en in Israël moesten wet en profeten telkens de neigingen des volks om de dooden te vragen dwarsboomen’[1]. Volgens Spencer is nu alle godsdienst ten slotte uit doodenvereering ontstaan en elke God derhalve aanvankelijk de ziel van een doode, die als een spook verschijnen kan.

Onder de geleerden, die zich meer bepaaldelijk met de geschiedenis der godsdiensten en met de mythologie bezig houden, schijnt deze theorie nog niet veel bekeerlingen gemaakt te hebben. Zij houden zich aan de oudere theorie, dat het fetischisme de oorspronkelijke, de minst ontwikkelde godsdienstvorm is. Daartegen oppert Spencer een bezwaar, waaraan hij groot gewicht toekent, maar dat, mijns inziens, in 't geheel niet opgaat. De bezieling, die de fetischdienaar aan levenlooze wezens toeschrijft, zal niet kunnen samengaan met de onderscheiding van het levende en het levenlooze, die volgens Spencer ook bij den ruwsten natuurmensch bestaan zal, daar zelfs dieren van dat verschil zeer goed op de hoogte zijn. Wel verre van iets oorspronkelijks te wezen, is het fetischisme volgens hem de vrucht van eene lange ontwikkeling. Eerst moest het animisme, op den mensch toegepast, doodenvereering doen ontstaan en daarna moest het ontwakend nadenken dubbelgangers toeschrijven aan alle stoffelijke voorwerpen, omdat zij bijv. alle een schaduw kunnen werpen of zich in den droom vertoonen. Zoo zou het denkbeeld van eene andere wereld, een doodenrijk, ontstaan zijn, dat in den geest der oude Egyptenaars en van vele andere volken zulk een machtigen invloed oefende. Langs verschillende wegen zou uit de vereering van menschelijke dubbelgangers of schimmen in dat doodenrijk de vereering van andere schimmen ontstaan zijn. Zoo en zoo alleen kunnen levenlooze dingen voorwerp van godsdienstige vereering worden.

Deze theorie over den oorsprong van het fetischisme, die

1) P.D. Chantepie de la Saussaye, Mythologie en folklore. Gids, Aug. 1885 blz. 220.

Spencer vroeger uitvoerig uiteengezet heeft[1)], en waaraan hij in zijn jongste werk kortelijk herinnert[2)], berust op een onhoudbaren grondslag. Spencer bewijst inderdaad dat dieren, en zelfs niet alleen *hoogere* dieren, zich anders *gedragen* tegenover voorwerpen, die zich op ongeregelde wijze bewegen, dan tegenover voorwerpen, welke in rust of in meer regelmatige beweging verkeeren. Tot de eerstgenoemde voorwerpen behooren de levende wezens, en daardoor kan de schijn ontstaan, alsof reeds dieren het levende van het levenlooze scherp zouden *onderscheiden*. Dat deze onderstelling echter op onvoldoende gronden berust, is gemakkelijk in te zien. Ook de photographische toestel gedraagt zich niet op dezelfde wijze tegenover voorwerpen in rust, die hij getrouwelijk weergeeft en voorwerpen in beweging, waarvan hij slechts een zeer verward beeld ontwerpt. Maar niemand meent dat die toestel die twee soorten van dingen *onderscheidt*, dat hij zich rekenschap geeft van hun verschil. Evenzoo mogen wij uit de uiteenloopende wijze, waarop dieren tegenover verschillende voorwerpen handelen, niet met zekerheid afleiden dat zij eenig besef hebben van het onderscheid. Wat in het brein van een hond of een zuigeling of een op den laagsten trap van beschaving staanden wilde omgaat, is voor niemand direct waarneembaar. Alleen door redeneering uit waarneembare gegevens kan men met waarschijnlijkheid opmaken hoe dergelijke wezens gevoelen en denken. Wanneer wij nu in aanmerking nemen dat het verschil tusschen het levende en het levenlooze aan de zooveel hooger staande Grieksche wijsgeeren aanvankelijk lang niet helder was, dan komt het mij waarschijnlijk voor dat houden, zuigelingen en wilden zich daarvan wel in 't geheel geen rekenschap zullen gegeven hebben. Niet ten onrechte noemt men de leer der oudste Grieksche wijsgeeren hylozoïsme; de miskenning van het verschil tusschen het levende en het levenlooze is juist een grondtrek hunner natuurbeschouwing. Eerst bij Aristoteles vindt men het onderscheid met de noodige scherpte aangegeven.

Dit argument zou bij Spencer niet veel gewicht in de schaal leggen. ‘Die oude Grieken, zoude hij zeggen, hadden de periode

1) In de *Principles of Sociology* Part I, vooral in Chap. IX *The ideas of the animate and the inanimate* en Chap. XXI *Idol-worship* and *fetich-worship*.
2) *Eccles. Instit.* § 585.

van het fetischisme en den natuurdienst achter den rug; hunne voorouders, wier denkbeelden zij in hunne jeugd hadden overgenomen, hadden het verschil tusschen levend en levenloos leeren miskennen ten gevolge van de uitbreiding der animistische theorie over alle stoffelijke voorwerpen. Van daar dat zij met hylozoïsme begonnen en eerst langzamerhand tot helderder inzichten kwamen. Maar de natuurmensch en de hoogere diersoorten zijn in dit opzicht even wijs als Aristoteles; zij onderscheiden scherp het levende en het levenlooze.'

Zoo zou Spencer zijne theorie trachten te redden, maar tot welken prijs? Hij moet aannemen dat de veel hooger ontwikkelde mensch, een Thales, een Heraclitus, blind is geworden voor een verschil, dat zelfs aan een hond niet ontgaat. Zoozeer zal de valsche animistische theorie hen bevangen hebben, die overal bezieling doet vooronderstellen, ook waar men haar niet ziet. Is het niet veel waarschijnlijker dat het opmerken van het verschil tusschen het levende en het levenlooze niet zoo eenvoudig is als Spencer gelooft? De gronden, die hij aanvoert om te toonen dat ook dieren dat verschil opmerken, bewijzen niets, gelijk ons bleek. Tusschen rust en beweging, tusschen regelmatige beweging, waaraan de waarnemer weldra went, en ongelijkmatige beweging, die telkens nieuwe indrukken geeft, moeten zeker de dieren reeds eenig verschil opmerken, omdat zij er door geprikkeld worden tot verschillende handelingen. Heeft nu de ruwste natuurmensch het evenver gebracht, dan is hij juist geschikt om aanvankelijk in alles, wat zich ongelijkmatig beweegt, iets te zien, dat hem vrees inboezemt en waarmede hij op dezelfde wijze tracht om te gaan als met machtige menschen. Dit is eene soort van natuurdienst, die voor de minder ontwikkelde rassen gemakkelijk bereikbaar is en aan het animisme en de doodenvereering moet voorafgaan. Ik leid dit vooral af uit een der eigenaardigheden van den natuurmensch, die aan Spencer zeer goed bekend is, maar wier invloed op het ontstaan der oorspronkelijke godsdienstige denkbeelden hij volstrekt niet in rekening brengt.

Ik heb hierbij het oog op de zucht tot nabootsing en het talent van nabootsing, die bij kinderen zoo verwonderlijk groot zijn en over wier bestaan bij wilden Spencer zelf eenige belangwekkende mededeelingen doet[1)]. Zelfs bij beschaafde vol-

1) In § 42 van de *Principles of Sociology*, Part I.

wassenen is die karaktertrek als een *survival* van hunne jeugd en onbeschaafdheid gemakkelijk te bemerken. Men denke aan de aanstekelijkheid van het geeuwen en het lachen. Langen tijd heeft men in een vervelend gezelschap den lust tot geeuwen bedwongen, maar nauwelijks geeft iemand het eerste voorbeeld van die minder gepaste beweging, of dadelijk zijn er velen, die niet nalaten kunnen het ook te doen. Als men bij de halsbrekende lichaamsoefeningen van kunstenmakers de toeschouwers gadeslaat, zal men er gewoonlijk eenigen vinden, die met open mond en ingespannen aandacht de bewegingen op het tooneel volgend, hun zucht tot nabootsing den vrijen loop hebben gelaten. Zij strekken den hals of zij buigen den arm evenals de kunstenaar doet, op wiens verrichtingen hunne aandacht gevestigd is.

Ook als de nabootseerlust niet zoo sterk is dat hij tot duidelijk nadoen leidt, laat zich zijn invloed gemakkelijk bemerken. Heine verhaalt in zijne *Geständnisse* dat Schiller doodelijk vermoeid werd door de gesprekken met Madame de Stael, en wel omdat de levendige Française geen oogenblik in rust bleef en bepaaldelijk de gewoonte had met de duimen te draaien. Zenuwachtige lieden als Schiller voelen onder zulke omstandigheden de neiging om dezelfde bewegingen te maken. Het bedwingen van die neiging kost pijnlijke inspanning; vandaar de groote vermoeienis. Ons allen gaat het als Schiller, den een meer, den ander minder, naarmate de nabootseerlust bij ons meer of minder sterk is. Wij kunnen niet nalaten ons gelaat min of meer in dezelfde plooien te zetten als de persoon, die tot ons spreekt, en wij voelen daarbij sympathetisch de gewaarwordingen, waarvan die gelaatsuitdrukking het zichtbare teeken is. Vandaar dat er sommige menschen zijn, wier opgeruimd en welmeenend gelaat onbetaalbaar is aan een feestdisch, ook al openen zij hun mond uitsluitend om te eten; vandaar dat George Eliot kan spreken van een gelaat, door welks aanschouwing men ‘zich beter voelt worden’. Maar vandaar ook dat het stug, norsch en onheilspellend gezicht van anderen de vreugde uit hun kring verbant en de kinderen bang maakt. Daarom zegt Gretchen van Mephistopheles:

Und seine Gegenwart schnürt mir das Innre zu.

‘Was hij maar wat dikker!’ zegt Caesar van Cassius.

> ‘*Let me have men about me that are fat;*
> *Sleek-headed men, and such as sleep o' nights*
> *Yond Cassius has a lean and hungry look*
> *He thinks to much; such men are dangerous*.’

Bij jonge kinderen is de zucht tot nabootsing veel meer in het oog vallend. Al de spelen, die zij zelf verzinnen, zijn nabootsingen; de moeder, de schoolmeester, de winkelier en wie niet al meer, worden met treffende nauwkeurigheid voorgesteld. In enkele uren nemen zij, in eene nieuwe omgeving verplaatst, het daar gebruikelijk dialect aan en wijzigen hunne manieren naar de modellen, die zij voor zich hebben. Reeds de zuigeling voelt aan zijn eigen gezichtje of de persoon, die hij aanziet, vroolijk of droevig, opgeruimd dan wel knorrig is. Daarom lacht hij vriendelijk tegen sommige personen en barst in tranen uit als hij een schreiend gelaat in het oog krijgt. Dat is de macht van den nabootseerlust.

Alleen ten gevolge van die zucht tot nabootsing blijven de gemoedsbewegingen onzer medemenschen ons niet zoo onbekend, als zij anders zouden zijn. Elke dier gemoedsbewegingen heeft hare lichamelijke uitdrukking; elke gaat gepaard met de samentrekking van zekere spiergroepen en de ontspanning van andere. Wie zich recht verwondert, trekt de wenkbrauwen ver in de hoogte; wie op een onverwachte zwarigheid stuit, fronst het voorhoofd door een verticalen rimpel; wie met diepe minachting bezield wordt voor wat hij ziet of hoort, trekt neusvleugels en mondhoeken op. Bij menschen met ‘sprekende’ gelaatstrekken zijn die bewegingen in het oog vallend, bij anderen minder merkbaar; enkelen zijn er in geslaagd hun gelaat tot een masker te maken, dat hunne stemming niet meer openbaart, doch verbergt. Wij verstaan de beteekenis dier gelaatsuitdrukking, zeker niet door eene redeneering, althans niet door eene redeneering, die in woorden kan worden uitgedrukt. Maar wij voelen onmiddellijk dat er een verbaasd of verontwaardigd mensch voor ons staat; de beweging van de spieren van zijn gelaat en van de overige, die nu en dan tot de uitdrukking der gemoedsbeweging medewerken, prikkelt ons tot nabootsing, en met die beginnende nabootsing der gelaat uitdrukking, wier verdere ontwikkeling door

een welopgevoed mensch weldra gestuit wordt, heeft de natuur het voelen van de daarbij behoorende aandoening verbonden.

Thans zal het duidelijk zijn, waarom de mensch beginnen moet met overal in de natuur menschelijke aandoeningen en menschelijke hartstochten te zoeken. Niet slechts de bewegingen der menschen, maar alle bewegingen, die hij ziet, wekken de zucht tot nabootsing bij het kind en den kinderlijken mensch op.

Ziet hij een kikvorsch springen, oogenblikkelijk tracht hij het na te doen en daar die lichaamsbeweging bij den mensch het teeken is van eene zeer opgewekte gemoedsstemming, gaat ook de kikker voor een vroolijk dier door. De heftige beweging, die de spin aan haar web mededeelt, wekt sympathetisch de aandoening van nijdige kwaadaardigheid; het aanschouwen van de kruipende pad doet een aandrang ontstaan tot de bewegingen, welke passen voor den schuldbewusten zondaar, die vol vrees voor ontdekking heimelijk op zijn doel afgaat. Zoo komen de spin en de pad, geheel buiten hunne schuld, aan den slechten naam, dien zij hebben, terwijl de kikvorsch evenzeer zonder er zelf iets toe te doen den roem van vroolijkheid en de ooievaar dien van deftigheid verkregen heeft. Zoo verklaren zich de anders zoo onbegrijpelijke sympathie en antipathie, die verschillende diersoorten wekken, en tevens waarom die gewaarwordingen bij den eenen mensch zooveel levendiger zijn dan bij den anderen. Wie zwak is in de zucht tot nabootsing zal een pad of een spin of een baviaan met dezelfde kalmte aanzien als elk ander natuurverschijnsel; maar wie zeer vatbaar is voor sympathetische gewaarwordingen, voelt denzelfden afschuw, waarvan ten Kate de tolk is, als hij den aap ‘een wanklank in het scheppingslied’ noemt[1)].

Zooals het met de dierenwereld gaat, zoo gaat het met de geheele natuur. De sympathetische gewaarwording, door de nabootsing gewekt, leidt tot het zoeken van menschelijke gemoedsbewegingen in alle dingen. De branding, die tegen de klippen slaat, gaat zelve bij den natuurmensch voor woest en onstuimig door, evenals de rivier, wanneer zij in het voorjaar de lage landen overstroomt en in woedende vaart naar de zee spoedt. Maar het beekje, dat langs eene zachte helling rustig

1) Men vindt eene zeer goede schets van den invloed van nabootseerlust en sympathetische gewaarwording in l'Ange Huet, Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk, 1872, blz. 24-71.

in het dal vloeit, heeft zelf de kalmte, welke zijn aanblik doet ontstaan bij den wandelaar, die zich aan den oever heeft neergevlijd. De stormwind, die in de kloven der bergen buldert, is een woeste geweldenaar, het zachtje avondkoeltje is zelf zoo vredig gestemd als de mensch, die zich overgeef aan den indruk, dien het maakt.

Zijn nu eenmaal sommige voorwerpen in de natuur met menschelijke aandoeningen bedeeld ten gevolge der bewegingen, die zij vertoonen, dan wordt dezelfde beschouwingswijze toegepast op andere, die met hen de eene of andere overeenkomst hebben. Het woud wordt een geheimzinnig levend wezen voor den mensch, die een hart heeft om stemmen te verstaan. Nu eens treft hem een klagend zuchten, dan weer een kalm geruisch. Woest en dreigend klinkt de stem van het woud, als de stormwind door de takken giert, weemoedig, als de voorjaarsregen het groen doet druppelen of de gele bladeren in het najaar met eentonig geluid nedervallen. Is het wonder dat de Germaan zich vooral in het woud aan de Godheid verwant voelde, en dat de vereering der wouden een zeer algemeene godsdienstvorm bij minder ontwikkelde volken is?

De hooge bergtoppen geven geen verschillende geluiden zooals het woud doet. Maar hoeveel verscheidenheid vertoont hun aanblik aan de bevolking, die ze altijd voor oogen heeft! Nu eens is de lucht helder en staat de spits scherp afgeteekend, schijnbaar op geringen afstand voor hen, dan weder trekt de reus zijn kap van nevelen om het hoofd en slaat zich een mantel van wolken om de forsche leden. Dan valt de regen in stroomen neder en het onweder verlicht de wolkenmassa op phantastische wijze. Eindelijk breekt de zon door; reeds kleuren hare stralen den verwijderden bergtop, maar nog altijd hangen er hier en daar aan de hellingen verspreide wolkjes tusschen het struikgewas. Kan het bevreemding wekken dat de berg voor de volksphantasie een reus wordt, die heftig bulderen kan maar eigenlijk goedhartig van natuur blijkt te zijn, als men hem maar op het rechte oogenblik weet te treffen?

Rustige kalmte is de hoofdindruk, dien de beschouwing van den sterrenhemel geeft. Geen wonder, wanneer men bedenkt dat de nachtelijke wandelaar de hemellichamen jaar in jaar uit zonder rust en zonder haast hunne banen ziet beschrijven. Zon en maan worden natuurlijk met eenigszins andere hoedanighe-

den voorgesteld. De schitterende zon, wier koesterende stralen warmte en licht verspreiden, wordt gedacht als zelf bedeeld met die frischheid, die opgewektheid, dien levenslust, welke warmte en licht in den mensch wekken; de bleeke maan daarentegen wordt voorgesteld als zelve zoo weemoedig en zoo peinzend als de stemming, die de beschouwing der natuur bij maanlicht pleegt te weeg te brengen.

Zoo bevindt de natuurmensch zich overal te midden van wezens van gelijke beweging als hij zelf is. De Grieksche mythologie heeft ieder met deze dichterlijke natuurbeschouwing bekend gemaakt en uit Spencer's eigen werk blijkt hoe verspreid zij is onder andere volken. Doch zij is in zijne oogen nooit iets oorspronkelijks, maar altijd eene toepassing van voorafgaande doodenvereering. Al die volken, bij wie het geloof aan de bezieling der natuur eene groote rol speelt, gelden bij hem voor hooger ontwikkeld, en dat niet zoozeer wat hun dichterlijken aanleg betreft, waarover hij niet spreekt, maar ten aanzien van hun verstand. Het staat bij hem vast dat zij eerst door de animistische theorie heen tot hunne dichterlijke opvatting gekomen zijn.

Het spreekt van zelf dat eene discussie over dit onderwerp hoogst moeilijk vruchtbaar wezen kan. In het oordeel over de vraag of zeker volk hooger dan wel lager ontwikkeld moet heeten, is veel willekeur, en de berichten van verschillende reizigers over hetzelfde volk stemmen niet altijd overeen, vooral wanneer het de godsdienstige denkbeelden betreft. Daarom is het voor een veelbelezen en talentvol schrijver niet moeilijk die berichten zoo te groepeeren, dat zij voor zijne stelling pleiten, als hij maar over de noodige ruimte beschikken kan. In een tijdschriftartikel zou het daarvoor echter de plaats niet zijn, zelfs als de schrijver zulk een massa feiten tot zijne dienst had als Spencer. Ik bepaal er mij daarom toe op de omstandigheid te wijzen, dat de zucht tot nabootsing en de sympathetische gewaarwording, wier krachtigen invloed bij den natuurmensch Spencer erkent, volkomen voldoende zijn ter verklaring van het primitieve denkbeeld, dat de natuur bezield en goddelijk is.

Ligt hierin een der springaderen van den godsdienst, dan is hij door dezen oorsprong verwant met iets beters dan de dwaze natuurkundige theorie, waarin Spencer zijn eenigen wortel ziet. De mythe toch, waarin zich mijns inziens de godsdienstige gevoe-

lens van den natuurmensch het eerst uitspreken, is poëzie, de poëzie van volken, wier verstand nog sluimert, die nog geen critiek geproefd hebben. En wat is poëzie? Men veroorlove mij in plaats van eene lange verhandeling, die hier niet op hare plaats zou zijn, een kort antwoord op die vraag. In de ziel is poëzie gemoedsbeweging, met phantasie verbonden, hartstocht door phantasie gewekt en den loop der verbeeldingskracht naar zijne eischen regelend. En als zij uit de ziel te voorschijn komt en zich 't zij als vlammend vuur of als een stormwind of als een zachte koelte aan de wereld openbaart, dan is zij, zooals da Costa zegt:

Gevoel, verbeelding, heldenmoed
Tot één ondeelb're kracht verbonden,
Te zaam gebonden tot één gloed
En door den boezem uitgezonden
Op vleugelen van melodie,
Dat is de gaaf der poëzie.

Wij, laatgeboren erfgenamen van een voorgeslacht, dat veel gedacht, gelezen, geschreven en gestudeerd heeft

Juristerei und Medicin
Und leider auch Theologie,

wij zijn maar al te zeer geneigd in de poëzie niets anders te zien dan den goddelijken ‘waanzin’, dien de zoo moderne Plato en de ‘heerlijke razernij’, die de niet minder moderne Shakespeare daarin ontdekken. Wij loopen altijd gevaar ons mede te laten sleepen door dat schitterend *Essay* van Macaulay over Milton, waarin de poëzie de kunst heet om de woorden zoo te gebruiken, dat zij ons beelden met den schijn der werkelijkheid voor de ziel doen rijzen, de kunst van met woorden te doen wat de schilder met kleuren doet, en waar met eigenzinnige consequentie uit die bepaling wordt afgeleid dat de poëzie noodzakelijk achteruit gaat, naarmate de ‘beschaving’ toeneemt. Als wij bedenken dat Macaulay zich niet ten onrechte beroept op Shakespeare, die ook gesproken heeft van ‘de vormen van ongekende dingen, die des dichters pen tot gestalten maakt en daardoor aan het ijle niet een woonplaats en een naam geeft’

as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation and a name;[1)]

als wij in aanmerking nemen dat hij ook Horatius zou kunnen oproepen om te getuigen dat de dichter de man is ‘die door wezenloozen schijn het gemoed beangstigt, prikkelt, streelt, met ongegronden schrik vervult’

qui pectus inaniter angit
Irritat, mulcet, falsis terroribus implet[2)]

dan valt het ons moeilijk in de poëzie nog iets meer te zien dan een kinderspel, zeer vermakelijk en onderhoudend voor halfvolwassen knapen en meisjes, maar waarboven de ernstige man verheven moet wezen.

Deze neiging om de poëzie niet hooger te waardeeren dan de nuchtere Macaulay doet, is eigenlijk die Cimmerische, grauwe, doodsche lucht, die Goethe uit het *Système de la Nature* tegemoet waaide. Zij past alleen voor den verwelkten grijsaard en kan bij een volk, dat eene toekomst heeft, geen blijvende karaktertrek zijn. Maar die neiging bestaat, en waarlijk niet alleen in het oude Europa, dat in de Nieuwe Wereld voor zoo afgeleefd doorgaat. Welnu, bij de primitieve bevolkingen, die in den zuigelingstoestand der menschheid den godsdienst gedicht hebben, is er van dergelijke wijsgeerige gemoedsbezwaren tegen de waarde en de waarheid der mythen nog geen sprake. De karakteristieke hoedanigheid van haar gemoedstoestand is juist dat alles, wat krachtige aandoeningen doet ontstaan, voor goed post vat in het brein en overtuiging wekt, hoe wonderlijk, gedrochtelijk en tegenstrijdig het ons ook schijnen moge. De zegsman, die geloof vindt en op wiens woord men zweert, is de geïnspireerde dichter, wien de voortbrengselen zijner phantasie even helder voor den geest staan als de werkelijkheid, en die de wondere macht heeft dezelfde beelden te doen verrijzen voor het oog zijner hoorders en al de snaren van hun gemoed harmonisch te doen klinken bij het hooren van zijne stem.

1) *Midsummernight's dream.* Act. V Sc. 1.
2) Epistolae II. 1, 211.

Geen wonder dat bij de mythische wereldbeschouwing de gansche natuur bezield is, want de dichter ziet haar zoo en hij alleen is aan het woord. De hemel lacht, de zephyr zucht, de afgronden sperren grijnzend hunne kaken open, de nacht spreidt zijne vale vlerken over de aarde uit. Die blik op de natuur is voor den hedendaagschen dichter het verloren paradijs, dat Schiller in zijn *Götter Griechenlands*, Hildebrand in zijn *Vooruitgang* betreuren en waaraan Byron de diepgevoelde klacht wijdt:

No more - no more - oh! never more on me
The freshness of the heart can fall like dew
Which out of all the lovely things we see
Extracts emotions beautiful and new,
Hived in our bosoms like the bag o' the bee:
Think'st thou the honey with those objects grew?
Alas! 't was not in them, but in thy power
To double even the sweetness of a flower.[1)]

Wijze en degelijke mannen, verre boven mijn lof verheven, hebben die weemoedige klachten zeer euvel opgenomen en aan de dichters beduid dat zij zich aanstelden als dwaze en verwende kinderen. Hunne pleidooien voor de innige harmonie tusschen poëzie en wetenschap worden geleverd met de beste bedoelingen en zijn lang niet van alle waarde ontbloot. Maar toch wordt er gewoonlijk een belangrijk gegeven bij over 't hoofd gezien. Niet zonder reden wenschte zich de Génestet behalve ‘een koopren kop, koel, vaardig te aller uur’ tevens

een hart dat als een friesche klok
sloeg met gelijken klop!
Geen ding bij ieder vreugd of smart,
Bij ieder tochtje uit de vert
In driftigen galop.

De bescheiden de Génestet waardeert juist die eigenschappen het hoogst, welke hij zelf miste en wier gemis hij pijnlijk gevoelde. Een fijnbesnaard gemoed, nu eens volmaakt gelukkig dan weer diep rampzalig, en dat wel beide om redenen, die voor

1) Don Juan I. 214.

den prozamensch kleinigheden zijn, dat is de bedenkelijke gave, die de Muze den echten dichter geschonken heeft. Want van hen allen geldt wat Homerus van Demodocus, den zanger der Phaeaciërs zegt[1)]

> Ook de heraut trad nader, den loflijken zanger geleidend,
> Zeer door de Muze bemind, die het goede hem gaf en het kwade,
> 't Ooglicht nam zij hem wel, maar gaf hem de lieflijke zangkunst.

De koopren kop is gewoonlijk ver te zoeken, evenals het rustige hart, dat geregeld slaat als een friesche klok. En daarom ontbreken den dichter de oogen, waarmede de man van wetenschap de wereld beziet. Het hart, dat bij ieder tochtje uit de verte in driftigen galop slaat, vordert al te zeer zijn aandacht. Nooit slaagt hij er in de dingen te zien, ontdaan van de verlichting, die zijne eigene gemoedsbeweging er over werpt. Bij de tooneelen en gebeurtenissen, die hij zich herinnert, voelt hij altijd weder de juiste schakeering van den gemoedstoestand, waarin hij ze aanschouwde of doorleefde. Wat geen aandoeningen wekt, laat hem onverschillig. Daarom heeft hij van de kalme wiskunde een hartgrondigen afkeer en van de classificeerende en analyseerende natuurwetenschap zegt hij met Hildebrand:

‘De schoone natuur blijft nauwelijks schoone natuur, als men haar zoo koelbloedig geclassificeerd en geanatomiseerd heeft. Sla ze op, die boeken over de natuurlijke historie, met hunne klassen, orden, familiën, geslachten, soorten, met hunne natuurlijke en kunstmatige stelsels, - hoe dikwijls zult gij er te vergeefs naar een vroom en hartelijk woord van bewondering en verrukking zoeken. Waarlijk, men heeft de wonderdoende natuur te veel ontcijferd, te veel met passers, ontleedmessen, tabellen en vergrootglazen nageloopen.’

Voor den dichter zijn de natuurverschijnselen onwaardeerbaar als zoovele aanleidingen tot gemoedsbewegingen, maar niet als voorwerpen van kennis. En daarom is de bezieling en de verpersoonlijking der natuur, die de wetenschap overal heeft moeten opgeven, waar zij er in slaagde iets te begrijpen, voor den dichter eene onmisbare beschouwingswijze. Want krachtige aandoeningen kan een natuurverschijnsel in den regel slechts zoolang

1) Odyssee VIII, 62-65. Met welwillende vergunning van den schrijver ontleend aan de vertaling van Vosmaer, die, naar wij hopen, weldra zal verschijnen.

wekken als men iets dergelijks als een menschelijk gemoed aanwezig denkt in de voorwerpen of natuurkrachten, die er bij in 't spel zijn. De *entgötterte* natuur, die slaafs de wet der zwaarte volgt, is een voorwerp van onderzoek, maar wekt geen sympathie of antipathie; wij beschouwen haar, zooals Spinoza zegt, alsof er sprake was van lijnen, vlakken of lichamen.

Deze dichterlijke natuurbeschouwing, die in alle deelen der natuur wezens ziet gelijk wij zelven, is een noodzakelijk product, door de kinderlijke gemoedsstemming onder den invloed van nabootseerlust en sympathetische gewaarwording gekweekt. Vandaar de onweerstaanbare bekoring, die zij op ieder heeft, die de frischheid zijner jeugd bewaarde. Aanvankelijk golden nu de natuurvoorwerpen als zoodanig, zooals wij ze waarnemen, voor de wezens, die toornig of verteederd, vriendelijk of vijandig zijn. Het is wel degelijk de rivier zelve, tot wie Ulysses bij zijne aankomst op het eiland der Phaeaciërs zijne roerende bede richt[1)], het is het stoffelijk vuur, dat de vuuraanbidders en de zon zelve, die de Perzen aanroepen. Later, en waarschijnlijk veel later volgt het tijdperk, waarin er een onderscheid gemaakt wordt tusschen het stoffelijk voorwerp en de ziel, die daarin huist of de godheid, die er zich in openbaart. Dan wordt Zeus gedacht als een wezen, dat in den hemel, Poseidon als eene godheid, die in de zee woont. De hemel, de lucht en de zee zijn dan niet langer de voorwerpen der godsdienstige vereering, maar Zeus, Hera en Poseidon, die over de genoemde deelen der natuur heerschen en daarin hun zetel hebben opgeslagen.

En tusschen die twee perioden in, tusschen den oorspronkelijken en den lateren vorm van natuurdienst, moeten wij, naar het mij voorkomt, het animisme en de doodenvereering plaatsen. De theorie, waardoor de wilde tot de tweeslachtigheid der menschelijke natuur besluit, vereischt vrij wat meer nadenken en onderstelt derhalve een veel rijper verstand dan de dichterlijke natuurbeschouwing, die achter elk verschijnsel gemoedsbewegingen zoekt, omdat de kinderlijke waarnemer ze sympathetisch voelt. Is de animistische theorie eenmaal gevormd, dan kan de wijziging van den oorspronkelijken natuurdienst volgen, omdat bij elk voorwerp, even als bij den mensch, aan eene ziel gedacht wordt. Zij geeft aanleiding tot die menigte van zonderlinge denkbeel-

1) Odyssee V, 445-451.

den en gebruiken, waarop Spencer de aandacht gevestigd heeft, de leer der zielsverhuizing, der bezetenheid, de magie, het duivelbannen en wat dies meer zij. Maar zij heeft toch waarlijk niet alleen het aanzijn gegeven aan al die schaduwzijden van den godsdienst, waarop Spencer uitsluitend de aandacht vestigt. Bij de Grieken althans, van wier wijsheid hij zoo slechte gedachten heeft, leidde de onderscheiding van een lichamelijk en een geestelijk bestanddeel in alle verschijnselen ook tot geheel andere voorstellingen, wier uitnemende hoedanigheden de wereld telkens weder verjongen, zoo dikwijls zij ze met aandacht en liefde gaat beschouwen, evenals de reus uit de fabelleer nieuwe krachten verkreeg, zoo dikwijls hij de moederaarde weder aanraakte. Het diep gevoel der Hellenen voor menschelijke schoonheid, dat ons uit Plato's dialogen toespreekt, *gleich einer alten halbverklungnen Sage*, bracht er hen toe de persoonlijke wezens, die tot de natuurverschijnselen in dezelfde betrekking zouden staan als 's menschen ziel tot zijn lichaam, af te beelden naar het verheerlijkt model der menschelijke gedaante. Zoo wordt de zonnegod een fiere jongeling, die op zijn met vurige paarden bespannen wagen dagelijks zijne baan aan den hemel volbrengt. Zoo verandert de god der winden in Hermes, den bode der goden met de gevleugelde voetzolen; zoo schept zich de vruchtbare Grieksche phantasie dat heirleger van stroomgoden, zeegodinnen, bosch- en bergnymphen, waarvan de mythologie gewaagt. Het is niet meer het natuurvoorwerp zelf, dat vereerd wordt, maar de godheid, die er in huist.

En is de voorstelling eenmaal gevormd dat goddelijke wezens van menschelijke gedaante, met menschelijk verstand en menschelijke hartstochten, over bepaalde deelen der natuur heerschen; wordt de verklaring van de onstuimigheid der zee gezocht in den toorn van Poseidon en de besmettelijke ziekten uit de doodelijke pijlen van Apollo afgeleid, dan is er een geheel nieuw veld voor de mythische beschouwing geopend. Ook op 't gebied van 's menschen geestelijk leven en van zijn handelen in staat en maatschappij vindt men tal van verschijnselen, die eene verklaring verlangen. En dezelfde methode laat zich ook hier toepassen. De Mnemosyne is de goddelijke bron van het geheugen, de negen Muzen de bezielde wezens, die de verschillende kunstenaars inspireeren. Zoo vormt zich die liefelijke verschijning, de uit de zee verrezene Aphrodite, en de even bekoorlijke

als gevaarlijke Eros, die tyran van goden en menschen, zooals Euripides hem noemt in het bekende fragment, dat de Abderieten dagen lang in koortsige geestdrift deed ontvlammen. Elke menschelijke hoedanigheid wordt in verband gebracht met eene bijzondere godheid. Nu eens zijn het de goddelijke wezens van den ouden natuurdienst, die bij hunne vroegere taak een nieuwe moeten aanvaarden, dan weder schept zich de ongebonden phantasie van het levendig en dichterlijk volk nieuwe godheden. Wie zal het oog houden op de bonte verscheidenheid van al die schepselen, wie met eenige waarschijnlijkheid durven aangeven, hoe een goddelijk wezen aan de verschillende deelen van zijn werkkring gekomen mag zijn, en uit welke aanleiding eene bepaalde mythe ontstaan is? Wie zich daaraan wagen moge, zeker zal hij er zich zorgvuldig voor wachten, die de volle waarheid gevoelt van de geestige beschrijving, door Goethe gegeven van *seine Göltinn*,

Der ewig beweglichen,
Immer neuen,
Seltsamen Tochter Jovis,
Seinem Schoosskinde,
Der Phantasie.

Denn ihr hat er

zooals Goethe voortgaat

Alle Launen,
Die er sonst nur allein
Sich vorbehält,
Zugestanden,
Und hat seine Freude
An der Thörin.

Het is genoeg bekend dat vele geleerden van deze luimigheid der phantasie niet zoo levendig overtuigd zijn geweest als de dichter Goethe. Hoe velen hebben niet beproefd met hunne looden schoenen de mythenvormende poëzie te volgen in hare verbijsterende vlucht; hoevelen hebben er zich toe gezet haar op den bodem te komen met het bekrompen dieplood eener eenzijdige theorie. Spiegelen wij ons aan die schrikwekkende voorbeelden en bedenken wij dat de volledige verklaring van

elke mythe even onmogelijk is als het begrijpen van elk kunstwerk, dat dien naam verdient. De dichter is slechts het onwaardig werktuig van den geest, die hem bezielt, en hij zelf is het meest verbaasd over wat hij voortgebracht heeft. In heftige bewoordingen berispt Heine een schrijver, die een gedicht '*eine grosse That in Worten*' genoemd had, en hij laat er op volgen 'dat het woord slechts bij den redenaar eene daad is, maar bij den echten dichter eene gebeurtenis' (*dass das Wort nur bei dem Rhetor eine That ist, bei dem wahren Dichter aber ein Ereigniss*.)[1] De dichter - wil hij zeggen - staat bij zijn dichterlijk voortbrengen als een toeschouwer bij een verwonderlijk natuurverschijnsel. Hij moet aannemen dat zijn brein die gedachten gevat heeft en zijne handen ze opgeteekend hebben. Maar hij gelooft dat, evenals de rechter aan eene misdaad gelooft, wier bestaan hem door onwraakbare bewijsstukken gebleken is, al zag hij haar zelf niet. 'Ik was er toe gekomen' - zegt Goethe[2] - 'de dichterlijke gave in mij geheel en al als natuur te beschouwen, en dat te eer, omdat ik reden had de natuur buiten mij voor het voorwerp te houden, waarmede dat talent zich bezighield. De werking van mijne dichtgave kon wel is waar door uiterlijke aanleidingen opgewekt en nader bepaald worden, maar nooit was zij zoo hartverheffend, nooit zoo overvloedig, als wanneer zij onwillekeurig of zelfs tegen mijn wil ontstond.

Durch Feld und Wald zu schweifen
Mein Liedchen wegzupfeifen
So ging's den ganzen Tag.

'Ook als ik 's nachts wakker werd, deed zich hetzelfde verschijnsel voor.... Dat ik mijzelven een liedje voorzegde zonder het later terug te kunnen vinden, gebeurde mij zoo dikwijls, dat ik enkele malen in zoodanig geval naar de schrijftafel vloog en mij niet eens den tijd gunde om het vel papier, dat daar scheef op lag, recht te leggen, maar het gedicht van het begin tot het einde in de schuinte neerschreef zonder van houding te veranderen. Om dezelfde reden greep ik liever naar het potlood, dat de letters bereidwilliger neerschrijft; want het

1) *Die Bäder von Lukka*. Cap. 11.
2) *Dichtung und Wahrheit*, Boek XVI.

was mij nu en dan overkomen dat het krassen en spatten der pen mij uit mijn toestand van dichterlijken nachtwandelaar deed ontwaken, mij verstrooide en eene kleine dichterlijke vrucht in de wieg smoorde. Voor zulke gedichten had ik steeds een bijz nderen eerbied, daar ik mij tegenover hen ongeveer in dezelfde positie bevond als de hen tegenover de kuikens, die zij uitgebroed heeft en nu om zich heen hoort piepen.'

Zeer karakteristiek zijn uit hetzelfde oogpunt sommige plaatsen uit de levensbeschrijving van George Eliot, door haar echtgenoot uitgegeven. 'Zij verhaalde mij' - zegt deze - 'dat bij het schrijven van al de plaatsen uit haar werken, die zij als de beste beschouwde, een ander wezen dan zij zelf haar overmeeśterd had. Zij voelde dat in zulke gevallen haar eigen persoon slechts het werktuig was, waarvan die geest, om hem zoo te noemen, zich bediende. Bepaaldelijk stond zij bij dit punt stil naar aanleiding van het tooneel in *Middlemarch* tusschen Dorothea en Rosamund. Zij zeide dat zij wel van den beginne af geweten had dat die twee personen elkander vroeger of later ontmoeten moesten, maar zij had de gedachte daaraan opzettelijk uit haar geest geweerd, totdat de loop van het verhaal Dorothea in Rosamund's salon bracht.

Toen had zij zich aan de oogenblikkelijke bezieling overgegeven en het tooneel geschreven, juist zooals het thans gedrukt is, zonder iets te wijzigen of door te halen, in een toestand van groote geestvervoering en opgewondenheid, geheel en al bezeten (*possessed*) door de aandoeningen der twee vrouwen.... Als men zich dien toestand van bezetenheid helder voorstelt - zegt de heer Cross terecht - dan kan men ook begrijpen, hoeveel het de schrijfster gekost moet hebben de boeken te schrijven, waarvan elk zijn eigen treurspel bevat. Wij hebben gezien hoe er op dit lijden gezinspeeld wordt in de brieven, waarin over *the Mill on the Floss, Felix Holt* en *Romola* gesproken wordt.'[1)]

Als de dichters zelf zeggen: wij zien het, maar doorgronden 't niet, hoe zullen dan zij, die wel dichterlijke werken tot op zekere hoogte waardeeren maar ze niet zelf scheppen kunnen, begrijpen wat zij niet bij eigen ervaring kennen? Een Fransch

1) George Eliot's Life by J.W. Cross III, 424.

schrijver,[1] die in een werk over de hartstochten ook over het schoonheidsgevoel spreken moet, begint zijn hoofdstuk met het wijze voorschrift: *Il s'agit d'esthétique*; *tâchons de ne pas déraisonner*. Misschien zou hij nog wijzer geweest zijn, als hij gezegd had: *Il s'agit d'esthétique*; *taisons-nous*.

Is de godsdienst door de mythische elementen, die hij bevat, met de poëzie verwant, dan moet eene theorie als die van Spencer, waarbij zijn geheele inhoud volledig verklaard zal worden uit eene dwaze natuurkundige hypothese, uitermate onbevredigend zijn. Het ware te wenschen dat de Engelsche wijsgeer wat meer gedachtig geweest was aan de vriendelijke bede voor de phantasie, die Goethe tot zijne lezers richt:

Begegnet ihr lieblich,
Wie einer Geliebten!
Lasst ihr die Würde
Der Frauen im Haus!

Und dass die alte
Schwiegermutter Weisheit
Das zarte Seelchen
Ja nicht beleid'ge!

V.

Lijdt Spencer's theorie aan de bedenkelijke kwaal van geen oog te hebben voor het mythisch of dichterlijk bestanddeel van den godsdienst, ook het ethisch en het metaphysisch element daarin worden nagenoeg verwaarloosd. Inderdaad zou het dan ook onmogelijk zijn die metaphysische of ethische denkbeelden uit de doodenvereering en het geloof aan spoken af te leiden. Zal er derhalve beschreven worden, hoe de godsdienst geheel uit dergelijk bijgeloof ontstaat, dan moeten de zedelijke en metaphysische begrippen, die hij insluit, zoo niet geheel verworpen dan toch zeer op den achtergrond gesteld worden.

Zoo vermeldt Spencer[2] onder de invloeden, die den overgang van polytheïsme tot monotheïsme bewerken, ‘de vooruitgaande beschaving en de daarmee verbonden vatbaarheid voor bespie-

1) Letourneau, Physiologie des Passions.
2) T.a. p. § 614.

geling of nadenken', bij welke gelegenheid zekere minder bekende Mexicaan 'Nezahuatl, heer van Tezcuco' gezegd wordt tot soortgelijke uitkomsten geraakt te zijn als.... Plato in zijne dialogen. Zoo wordt er door hem gewaagd[1] van de hoogere zedelijke voorschriften, waarop het Christendom heeft aangedrongen. Ook merkt hij op dat de priesters zich bij hooger ontwikkeling van den godsdienst meer en meer ten doel stellen zekere levensopvatting aan te bevelen, terwijl hunne taak als voorgangers bij godsdienstige ceremoniën meer en meer op den achtergrond treedt[2], en spreekt hij de verwachting uit dat in de toekomst diezelfde verandering zich nog krachtiger zal openbaren.

Dit alles komt echter alleen hierop neer dat de zedelijke en de wetenschappelijke begrippen machtige invloeden zijn, waardoor het eigenlijk godsdienstig geloof wat minder barbaarsch en ongerijmd wordt. Maar het wezen van den godsdienst blijft desalniettemin geloof aan spoken en op dit bijgeloof berustende doodenvereering.

Waarom zullen juist die eigenaardigheden, welke de godsdienst volgens Spencer bij de allerlaagste rassen vertoont, zijne wezenlijke hoedanigheden zijn? Aan de beantwoording van die vraag heeft Spencer zich niet gewaagd. En toch blijkt het wel noodig te zijn haar ernstig te overwegen, als men bedenkt dat noch hijzelf noch anderen in overeenkomstige gevallen denzelfden redeneertrant volgen. Niemand zal 's menschen wezenlijke hoedanigheden reeds in het ei zoeken, of aannemen dat het karakter der familie dat van den modernen staat nauwkeurig en volledig uitdrukt. En toch gaat Spencer stilzwijgend uit van de onderstelling, dat hij het wezen van den godsdienst begrijpen zal, als hij er in slaagt den sluier op te lichten, die zijn oorsprong bedekt.

Die onderstelling is een gevolg van het vooroordeel, dat men een verschijnsel zou kennen, als men weet hoe het ontstaan is. Al deinst men terug voor sommige ongerijmdheden, die uit dat vooroordeel voortvloeien, toch is zijn invloed krachtig, want het hangt met de tijdelijke richting van onze wetenschap ten nauwste samen. De evolutieleer brengt hare aanhangers lichtelijk tot de meening dat men een verschijnsel kent, als men weet hoe

1) T.a. p. § 643.
2) T.a. p. § 653.

het zich in overoude tijden heeft voorgedaan, wat de laagste vormen zijn, waaronder het zich openbaart. De heer de la Saussaye heeft er nog onlangs op gewezen, hoe de hedendaagsche mythologen aan hetzelfde euvel mank gaan, en bijv. meenen te weten, wat Apollo voor Homerus was, als zij den oorsprong van den Apollodienst hebben opgespoord.

'Voorzeker is het voor de kennis der nationale mythologieën niet zonder belang eenig inzicht te hebben in de oorspronkelijke beteekenis der stof, die zij ons overleveren; maar men meene niet dat men daardoor rekenschap heeft gegeven van de beteekenis, welke de mythen in historischen tijd hadden. Het zou ongeveer hetzelfde zijn, als wanneer men het Nederland der 19de eeuw wilde verklaren uit eene psychologische analyse van de Batavieren. Homerus en Hesiodus, Pindarus en de tragici weten er niet van dat de goden natuurwezens en de mythen natuurvoorvallen zijn. Ook wanneer een vergoden van de natuur hem niet vreemd is, getuige Helios en Ge en de goddelijke rivieren, zoo zijn toch Zeus, Apollo en Athene voor Homerus stellig geen verpersoonlijkte en vergode natuurkrachten. Het schijnt onnoozel en overbodig dit op te merken; doch waarom schieten ook de beste handboeken van grieksche mythologie (wij zonderen natuurlijk het eerste deel van Grote uit) in deze noodzakelijke onderscheiding te kort?'[1)]

Dezelfde vraag mag men aan Spencer stellen. Waarom geen onderscheid gemaakt, of althans niet genoeg onderscheiden tusschen den godsdienst van half dierlijke wilden en dien van Europeanen van de laatste eeuwen? Willen wij weten wat de godsdienst in dezen tijd is, dan moeten wij ons waarlijk niet in de eerste plaats wenden tot de Hottentotten en Nieuw-Hollanders en Fidschi-eilanders en hoe de interessante wilden meer mogen heeten, aan wier dwaze denkbeelden en barbaarsche gewoonten Spencer zooveel aandacht gewijd heeft. Dit is ongeveer even verstandig als de zielkunde van den mensch uitsluitend te bestudeeren door de belangstellende beschouwing van bavianen en jakhalzen. Wij danken onzen godsdienst, evenals onze wetenschap en onze kunst, niet aan die barbaren, maar in de eerste plaats aan de Grieken en de Israëlieten, of eigenlijk aan sommige uitstekende Grieken en Israëlieten, die, gelijk

1) Gids, Augustus 1885, blz. 226.

profeten betaamt, niet geëerd waren in hun vaderland, maar eerst in de Christelijke beschaving hun vollen invloed hebben geopenbaard. Als Xenophanes en Heraclitus den aanval tegen de mythologische godsdienstige begrippen beginnen; wanneer Plato en anderen dien strijd al krachtiger en krachtiger voortzetten, zullen wij die mannen dan ongodsdienstig noemen, omdat zij zich verzetten tegen het oude bijgeloof? Toch alleen, als wij gelooven dat op elk gebied slechts het oude echt is. Die mannen meenden zelf wel degelijk in het belang van den waren godsdienst op te treden tegen hen, die hem verkeerd begrepen. Wat hen daarbij leidt is ten deele een veranderd ideaal van het menschelijk leven, ten deele behoefte aan metaphysica, d.i. kennis van en verbinding met het absoluut bestaande. Omdat de goden, volgens de beschrijvingen der dichters niet handelen, zooals een goed mensch betaamt, kunnen - meenen zij - die beschrijvingen niet juist zijn, maar vertellen de dichters veel leugens. En omdat het geheel van de dingen, die slechts een betrekkelijk bestaan hebben, de ware werkelijkheid niet zijn kan, zoeken zij de Godheid in het gebied van het volstrekt bestaande, waartoe 's menschen waarneming in 't geheel niet, zijn denken nauwelijks reikt.

Eene wijsbegeerte, die inderdaad eenigermate rekenschap geeft van de verschijnselen, die de godsdienst bij de hooger ontwikkelde volken vertoont, zal nadruk moeten leggen op zijn dichterlijk, zijn zedelijk, zijn metaphysisch karakter. Die hoedanigheden worden door Spencer wel niet geheel over het hoofd gezien, maar toch op onverantwoordelijke wijze in de schaduw geplaatst ter wille van eene gewaagde onderstelling over den oorsprong van den godsdienst bij de lagere rassen. Zij hangen ten nauwste met elkander te zamen.

'Om te kunnen zeggen, hoeveel aanleg iemand voor wijsbegeerte heeft, - zegt Schopenhauer[1] - zou ik moeten weten, hoe het verleden, het heden en de toekomst zich aan zijn oog voordoen; als zeer verschillende dingen of wel als nagenoeg een en hetzelfde. Is zijn bewustzijn in dezen tijdstroom zoo diep gedompeld, dat het zelf zich daarmede voortbeweegt, of ziet het den stroom van den tijd langs zich voorbijvloeien en be-

1) A. Schopenhauer. Vou ihm. Ueber ihn von E.O. Lindner und J. Frauenstädt, blz. 748.

schouwt het dien als iets vreemds met verwonderden blik? Om het wonderbare en raadselachtige van den *tijd* te vatten, waardoor men vooral tot de wijsbegeerte gedreven wordt, is het noodig eene levendige phantasie te hebben. Slechts wie deze bezit, is in staat zich het tooneel zijns levens, dat vóór tien jaar voorviel, zoo helder en zoo nauwkeurig voor te stellen als de gebeurtenis, die thans werkelijk voorvalt. Hierdoor ontstaat de verwondering over de wijze van ons bestaan, den tijd, ten gevolge waarvan dat verwijderde en toch zoo werkelijke, zoozeer tot volstrekt niets wordt als het verleden niets is, en hetzelfde lot ook ieder oogenblik treffen moet, waarin wij ons juist bevinden.'

De dichter, die zich het verledene en het toekomende, het afwezige en onmogelijke even levendig voor den geest stelt als hij het tegenwoordige waarneemt, en die daarbij zooveel scherper ziet en zooveel dieper gevoelt dan de alledaagsche mensch, is juist door die gaven een geboren wijsgeer. Niet zonder grond zoekt Goethe in de plaats, die aan 't hoofd van dit opstel vermeld wordt, in zeker geloof aan het onmogelijke een karaktertrek van den dichter, en terecht vinden Plato en Aristoteles den oorsprong der wijsbegeerte in de verwondering. De nuchtere prozamensch verwondert zich nooit; hem schijnt alles van zelf te spreken. Hij is in den regel schrander genoeg zijne opmerkingen te maken over den gang der dingen, voor zoover hij daarmede te maken zal hebben. Van zijn prille jeugd af verzamelt hij links en rechts al de gegevens, die hem op zijn levensweg te pas kunnen komen; nooit laat hij zich afleiden door verschijnselen, waarbij hij geen persoonlijk belang heeft, en men kan er vrij zeker van zijn dat zijne maatschappelijke loopbaan, zoo al niet schitterend, dan toch voor hem bevredigend wezen zal. Maar de dichter, die zooveel meer ziet en zooveel meer onthoudt, die zoo vol is van hartstocht en verbeeldingskracht, heeft het niet zoo gemakkelijk. Van jongsaf staat hij voor raadselen, wier oplossing hem geen rust laat. Hij ziet de dingen niet, zooals zij zich aan den kalmen waarnemer voordoen; hij ziet ze op duizend wijzen, naarmate zijn gemoedsleven ze verlicht, en hij ziet even duidelijk de talloos vele wijzen, waarop zij zouden ingericht kunnen zijn. Want zich te verbeelden en te zien is bij hem een en hetzelfde. Waarheid is voor hem niet wat het is voor den man van wetenschap - datgene, wat over-

eenstemt met zekere vorderingen der logica en met de kalme, hartstochtelooze waarneming. Neen, dichterlijke waarheid heeft slechts datgene, waardoor ook, en in de allereerste plaats, de eischen des gemoeds bevredigd worden. Wat dichterlijk waar is, moet schoon en moet goed wezen. Wat de ervaring biedt, voldoet nooit aan dien eisch en daarom kunnen photographieën naar de natuur slechts in tijdperken van verval voor kunstwerken doorgaan. In perioden daarentegen, waarin de kunst krachtig leeft en eerbied afdwingt, openbaren hare werken aan den verbaasden leek eene hoogere orde der dingen, al ontleenen zij natuurlijk hare gegevens ten slotte aan dezelfde gewaarwordingen, waaruit de wetenschap naar logische regels haar gebouw optrekt.

Onder al de ervaringen, die den dichter reden tot verwondering geven, is er geen, die hem meer verbijstert, geen, die hem de vragen der wijsbegeerte nader aan het hart legt dan de ondervinding, waarop Schopenhauer wijst; de opmerking, dat het verledene, al staat het hem nog zoo levendig voor den geest, naar de gewone levensbeschouwing volstrekt niet bestaat, onherroepelijk verdwenen is. Als een gierigaard zijne schatten, zoo bewaart hij de kostbare herinnering van de tooneelen, die hem diep getroffen, die aan hem zelf den rijkdom van zijn gemoedsleven geopenbaard hebben. Zou datgene - zoo vraagt hij - wat zoo helder voor mij staat en waarvan de herinnering mij zoo levendig beweegt, nu werkelijk in geen enkelen zin gezegd kunnen worden te bestaan? Zoo openbaart zich aan hem het betrekkelijk karakter der vormen, waarin de menschelijke geest de dingen waarneemt. De tegenstelling van verleden heden en toekomst moge onmisbaar zijn in het burgerlijk leven, ja zelfs in de wetenschap, evenals de onderscheiding tusschen droombeeld en waarneembare werkelijkheid; dat zij geen trouw beeld geven van de ware werkelijkheid, wier bestaan hij voelt, staat bij den dichter boven alle bedenking. Hij zegt met Prospero

> *We are such stuff*
> *As dreams are made on, and our little life*
> *Is rounded with a sleep.*[1)]

Hij voelt zich verwant aan de beschouwing der dingen *sub specie aeternitatis*, aan de mystiek. Is er iets meer dichterlijk dan

1) Tempest, Act IV Sc. 1.

dat leerstuk der hoogere godsdienstvormen, waarvan in het Westen Plato de vader is, en dat in den tijd ‘het beweeglijk beeld der eeuwigheid’, in de wereld de tijdelijke en gebrekkige vorm ziet, waarin zich het eeuwig en volmaakt wezen der dingen openbaart? Hoeveel *gevoel* voor de ellende der wereld is er niet noodig om te komen tot die stoute bewering: dit tranendal kan de ware werkelijkheid niet wezen? Hoeveel *heldenmoed* wordt er niet gevorderd om zulk eene paradoxe stelling vol te houden tegenover een heerleger van gemoedelijke prozamenschen? Hoeveel *verbeelding* om dat onzichtbare zichtbaar te maken en het onuitsprekelijke uit te drukken in klanken, die een echo wekken in verwante zielen?

Dichterlijk-wijsgeerig is het karakter van den godsdienst, zooals wij dien door de ervaring in onze maatschappij leeren kennen; dichterlijk-wijsgeerig en juist daarom zoo innig verbonden met onze zedelijkheid, dat de scheiding van godsdienst en moraliteit hoogst moeielijk, en waar zij toch tot stand komt, voor ieder der twee levensgevaarlijk is. Met de dichterlijke denkbeelden hebben de zedelijke dit gemeen dat zij niet handelen over de dingen, zooals zij zijn, maar zooals zij, uit zeker oogpunt beschouwd, *behoorden* te wezen. De profeet, die aan de menschheid een nieuw evangelie verkondigt, is een dichter, wiens belangstelling zich samentrekt op een enkel onderwerp. Als Mozes op den berg Nebo aanschouwt hij het beloofde land en wijst zijne leerlingen op de heerlijkheden, wier bestaan zij niet vermoeden. Zoo hangt de ethiek met de dichterlijke gave samen. Zonder poëzie zou geen vooruitgang op zedelijk gebied mogelijk zijn geweest.

De metaphysica, in den zin van wetenschap van het absolute, tracht aan de zedelijke begrippen den grondslag te geven, die ze voor onophoudelijke wijzigingen vrijwaart; de bekrachtiging, waardoor blijkt dat zij iets meer zijn dan de ijdele droombeelden eener ontstelde verbeelding. Zoolang zij eene schets meent te kunnen geven van datgene, wat onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaat, brengt zij de zedelijke begrippen met de leer van het absolute in verband. Heeft zij het standpunt ingenomen, dat Kant voor het eerst bereikte, dan kan zij dit niet meer doen. Dan hult zij zich in haar doodskleed en ziet af van het streven naar wetenschap over datgene, wat buiten alle wetenschap ligt. Doch met de vermeende kennis van het absolute

verdwijnt het streven naar het absolute niet; de behoefte der menschen aan metaphysica sterft niet met de wetenschappelijke metaphysica zelve. De godsdienst, die er eene eer in stelt geen wetenschap te wezen, kan nog altijd voor den enkeling doen wat de metaphysische stelsels van zedeleer te vergeefs voor het geheele menschelijk geslacht trachtten te volbrengen.

Een wijsgeerig stelsel, dat dien naam verdient, moet aan het dichterlijk, het zedelijk, het wijsgeerig karakter van den godsdienst recht doen wedervaren. Toen Spencer, vijf en twintig jaren geleden, over den godsdienst schreef, lieten zijne woorden de uitlegging toe, dat van hem iets dergelijks te wachten was. Immers, de verzoening tusschen wetenschap en godsdienst komt in de *First Principles* eigenlijk neder op het volgende: Er is een mysterieus gebied, dat voor de wetenschap gesloten is, waarop zij geen voet kan zetten. Godsdienstig geloof te hebben is het bestaan van dit mysterie levendig te gevoelen; godsdienstige begrippen en leerstukken zijn de zwakke pogingen om de verborgenheid duidelijk te maken in menschelijke taal.

Maar het is ons gebleken dat bij Spencer's nadere uiteenzetting zijner denkbeelden in den godsdienst eigenlijk niets verborgens overblijft. Van al zijn hulselen ontdaan, staat hij in de *Sociology* naakt en ellendig als barbaarsch bijgeloof voor ons. Is dat de ware godsdienst en niet maar zijne caricatuur, dan is de kruistocht, door zoo velen onzer tijdgenooten tegen het geloof ondernomen, ten volle gerechtvaardigd en Spencer's optreden tegenover de geloovigen veel te weifelend en te schroomvallig. Maar is de godsdienst nog iets anders dan versleten bijgeloof, vertoont hij zich als eene macht, die misschien wel bij den enkeling maar niet bij de maatschappij ontbreken kan, zonder dat de gevolgen verderfelijk zijn, dan is het ook duidelijk dat Spencer's wijsbegeerte in dit hoofdstuk eenzijdig en bekrompen moet wezen. Trouwens, heeft Goethe gelijk, dan kan dit moeilijk anders wezen en zullen de wijsgeeren, die haarfijn willen mededeelen, wat poëzie en godsdienst eigenlijk zijn, altijd eene treurige rol spelen. Evenwel

est modus in rebus, sunt certi denique fines,

en het is niet volstrekt noodig dat de wijsgeer over den godsdienst spreekt als de blinde over de kleuren. Wie kennis maakt met

Hegel's beschouwing over den godsdienst, zal zeer zeker lang niet alles begrijpen. Maar hij krijgt den indruk dat zijn gids het land, waarin hij den weg wil wijzen, naar alle richtingen doorkruist heeft, en dat het hem voornamelijk hapert aan de gave der taal. Onbesneden van lippen of zwaar van tong als de oude Mozes is hij zeker niet; maar hij drukt zich uit in raadselen, waarbij iemand, die wat haast heeft, onvermijdelijk het geduld verliest.

Spreekt daarentegen Spencer van den godsdienst, dan wordt men herinnerd aan den Griekschen rhetor, die in het gezelschap van den grooten Hannibal eene les in de strategie zou geven. De man spreekt vloeiend; zijn mond staat niet stil en wat hij zegt is zeer begrijpelijk. Maar juist omdat hij zoo goed spreekt en zoo volmaakt doet begrijpen wat hij bedoelt, verkeert de deskundige in een staat van steeds toenemende verbazing. Als hij alles gehoord heeft, dan staat hij verstomd over de vrijmoedigheid, waarmede de redenaar handelt over dingen, waarvan hij nooit gedroomd heeft.

Hoe kan - zal men wellicht vragen - een groot man als Spencer tot zulk eene handelwijze komen? Voor hen, die zijne geschriften wat nauwkeuriger kennen, is de oplossing van dit vraagstuk niet moeilijk.

Wie heeft ooit in Spencer's werken een bewijs gevonden dat hij begrip heeft van poëzie? Al gaat hij wellicht niet mede met de theorie van Macaulay, welke Bentham kort en bondig uitdrukte door de woorden ‘*all poetry is misrepresentation*’, hij is daarvan toch niet zeer verwijderd. Zulke beschouwingen zijn het kenmerk van die afgeleefdheid, waarvan de Prediker in Israël en de Alexandrijnsche periode bij de Grieken de afschrikwekkende voorbeelden zijn. Geen wonder dat hij zoozeer te kort schoot, toen hij den oorsprong en het wezen wilde beschrijven van den godsdienst, wiens lagere en hoogere vormen, hoezeer ook van elkander verschillend, dit kenmerk gemeen hebben, dat zij voor den prozamensch niets anders zijn dan dichterlijke waanzin en razernij, waarin minder of meer methode is.

C.B. SPRUYT.

Heine en Carlyle[1)].

De naam van Heine werkt als een tooverwoord. Ik spreek hem uit en er rijst een wereld voor ons op, die op niets gelijkt van wat ons dagelijks omgeeft, en waarvan toch alle paden ons bekend zijn of eenmaal bekend waren, als hadden wij daar ons eigenste tehuis. Het maanlicht koost er met de bloemen; uit het gras schemert ons de witte pracht tegemoet van een marmeren godinnebeeld dat van haar voetstuk gevallen is; een lotus-bloem buigt zich teeder over een antieken sarcophaag, en over den koelen spiegel van het meer gaat een geritsel van fluisterende zuchten.

Daar voeren onze schreden naar het zeestrand; donkere wolken trekken langs het uitspansel als reuzen die den hemel bestormen; de wind zweept de golven op, doorwoelt de diepten om ons de verzonken steden te toonen, die op den bodem hun sluimerleven leiden, en een schrille angstkreet doordringt de lucht; van een zeemeeuw? van een ziel in nood? wie weet het? Goddank, de zon breekt door, zij rijst over een trotsch berglandschap; de rivier verzelt bruisend en babbelend den steilen weg; een schalksch-vriendelijk meisjesgezicht, omlijst door een venster, met kamperfoelie begroeid, volgt nieuwsgierig den wandelaar; een wiegelen van vogelkeelen, het gonzen der insecten geeft leven aan de stilte.

Nu verbreedt zich het pad; wij treden groote steden binnen vol straatgewoel, vol vreugde en zonde; wij gluren in een koele domkerk en zien door een wierooknevel in het verre verschiet de kaarsen op het heilige altaar branden, en wisselend knoopt zich beeld aan beeld, nu bont elkander opvolgend in allerlei

1) Deze studie is de eerste van een reeks voorlezingen over de letterkundige beweging van 1840 tot 1870, in den afgeloopen winter te Amsterdam gehouden.

tinten van weelde en smart, dan langzaam gedragen, als wilden ze hun gansche bedoeling voor ons uiten om plotseling in een schel, boosaardig lachend raketvuur op te gaan.

Door al die afgebroken tooneelen trekt echter, als een band die ze verbindt, de muziek van een stem, klagend over gebroken verwachtingen, zwellend van een eindeloos, onbevredigd verlangen, snerpend in cynische wanhoop, steeds dezelfde stem; zij verdooft het rumoer der feestvreugde, zij wijkt niet voor de stilte der heilige ruimten, zij smelt samen met de koelte die wegsterft aan de oppervlakte van het water. Wanneer het groen in het woud drupt van den voorbijtrekkenden zomerregen, zoo slaat het de maat voor die geheimzinnige melodie, en klopt angstig dof als de polsslag van een uitterend leven; - men denkt aan bloeddroppels lekkend uit een hartewond, - maar ook in de marschdeun, die den aanval begeleidt; tot in den roffel van de trommel toe vindt men den rythmus van die stem terug.

Wat zouden wij gaarne bij die tooverklanken verwijlen, maar een ander doel ligt vóor ons dan van artistiek genot. Wij moeten ons aan de bekoring van 's dichters muziek trachten te onttrekken om tot een klare voorstelling zijner persoonlijkheid, de bron van zijn talent, te geraken.

Hoe dichter hij bij ons staat, des te moeielijker wordt het over de geestelijke physionomie van een vriend een oordeel te vellen. De tijd eerst, die menschen en hun omgeving op een verren afstand brengt, laat de wezenlijke trekken vooruitspringen, werpt de rest in vage schaduw, die slechts dient om *relief* te geven. Dikwijls, ja ik voor mij geloof altijd, zal dan blijken, dat wie in het leven elkander fel hebben bestreden, eigenlijk tot aanvulling de een voor den ander hebben gewerkt: van nabij de heftigste contrasten, in 't verschiet een harmonische beweging. En wat voor den arbeid geldt door voorgaande geslachten verricht, gaat ook op voor hun karakter. Zonder dat wij ons daar juist rekenschap van geven toonen onze uitdrukkingen toch degelijk dat wij gevoel hebben voor de eenheid van indruk welke het verschiet geeft. Wij spreken van de mannen der 18^{e} eeuw, alsof de eeuw een physionomie had; de eeuw, dat wil zeggen de groep figuren, die hoe uiteenloopend hun richting ook moge geweest zijn, hun tijd vertegenwoordigen.

De dagen van Heine liggen nauwelijks achter ons; op welke

wijs kunnen wij een eenigszins zekeren bodem vinden voor ons onderzoek?

Ik meen, wanneer wij een dergelijken weg inslaan, dien een Engelschman onlangs als middel heeft aangewend om een phothographische afbeelding te verkrijgen, niet van een gezicht maar van een type, van een algemeenen gezichtsvorm. Hij neemt, om ons tot het eenvoudigste te bepalen, twee photographieën, hetzij van verschillende personen, hetzij van denzelfde op verschillenden leeftijd, en plaatst die achtereenvolgens voor de camera obscura gedurende den tijd die noodig is om één lichtafdruk te verkrijgen; ieder van beiden heeft dus slechts de helft van dien tijd voor zich gehad. Het gevolg is dat de trekken, welke de twee modellen gemeen hebben, hun volle waarde in het photographisch resultaat behouden, terwijl wat ieder afzonderlijk eigen is ter nauwernood een spoor achterlaat, daar het niet in de gelegenheid is geweest zich te doen gelden.

Natuurlijk is er zekere handigheid en zekere keus noodig, wil men tot een bevredigende uitkomst geraken, zegt de vernuftige vinder; vooral dient men te zorgen, dat de afstand tusschen de oogen op beide model-photographieën dezelfde is.

Ik wil trachten deze methode op verstandelijk gebied toe te passen. Beurtelings zal ik twee mannen voor de kamer van onzen geest voeren, en wanneer ik naast Heine voor mijn oogmerk naar de figuur van Carlyle grijp, dan hoop ik niet alleen dat de grondtrekken van beider wezen duidelijk aan 't licht zullen komen, maar evenzeer dat het mij gelukken zal een bundel lichtstralen de diepte in te zenden van den tijd welke hen voortbracht.

Maar de afstand tussschen de oogen! Op den eersten aanblik worden Heine en Carlyle door een afgrond van elkaâr gescheiden; het schijnen twee grootheden, die onderling niet te vergelijken zijn.

De eene, Carlyle, is een der stoerste vertegenwoordigers van een hard, taai volk, van den schotschen boerenstand. Zijn vader was metselaar, hij had in zijn jeugd een brug helpen bouwen over een water, dat eenige mijlen van zijn geboorteplaats af was gelegen; dat was zijn verste avontuur.

De zoon, onze Carlyle, door zijn ouders bestemd voor de studie der theologie of het schoolmeestersvak, wist zich krachtens zijn stout, volhardend genie een weg te banen in de letterkundige wereld. Streng voor zichzelf en voor anderen, vat

hij zijn taak aan met de handen en in den geest van een werkman; hij toetst zijn arbeid aan de waarheid die er in ligt, zijn gevoelens aan de handelingen die er uit voortspruiten; het woord leven staat voor hem gelijk met plicht. Steeds in onvrede met zichzelf, aldoor zoekend de werkelijkheid te grijpen, ververloochent hij zijn dichterlijken aanleg om zich op de geschiedenis als zijn eigenlijk domein te werpen. Hij schildert historiën en helden, de Fransche omwenteling, Cromwell, Frederik den Groote, en wordt door het overwicht van zijn massieven persoon, dat uit die werken spreekt, een der grootste moreele machten van het Britsche rijk.

De hoofdstad, die de onafhankelijkste aristocratie der wereld bergt, zag hem sterven in een reuk van hoog fatsoen; maar misschien stond hem te midden van zijn roem de brug waaraan de vader honderd jaren geleden had meêgemetseld en die nog het geweld der rivier tartte, voor oogen als een vorm van duurzamer, handtastelijker, edeler werk dan het zijne.

Vergelijk thans met dien stoïcyn den epicurist Heine. Hij heeft evenmin als Carlyle verzuimd ons zijn voorouders te schetsen; den sterksten indruk maakte op den knaap de levensgeschiedenis van een oudoom, die als rooverhoofdman in het verre oosten en als galante kwakzalver aan de hoven van het westen een rol had gespeeld; een tweede Cagliostro die in een Perzisch gewaad voor den volke verscheen en visioenen zag. Heine heeft het niet tot Bedouïnen-overste gebracht; maar hij heeft lang genoeg in zijn vaderland gezworven zonder bestemming waar het toeval hem heendreef, totdat even als zijn oudoom een vreemd land hem opnam; een galante avonturier, eenigszins een kwakzalver; ook de mystieke verschijningen kwamen hem opzoeken; alleen in plaats van het perzisch prachtgewaad, waarin gene zich hulde, kwam Heine voor den dag in het kleed der betooverende poëzie. Dat is een vooruitgang.

Wil men het verschil tusschen Heine en Carlyle met de hand vatten, men vergelijke de twee volgende tooneelen.

Eerste tooneel: een wilde, eenzame heide, vol oneffenheden van hoogten en laagten, vol gaten waar het veen is uitgebroken; twee voetgangers daarop: Carlyle en zijn vriend Irving, te zamengekomen ieder uit zijn afgelegen woonplaats om elkander te kunnen spreken. De zon gaat onder en doet hen denken aan de zee ginder in 't westen en aan verre oceanen. Daar breekt de jon-

gere, Carlyle, dat gesprek af en vertelt aan zijn vriend zijn zedelijken strijd, zijn twijfel aan het oude geloof, zijn gevoel voor waarheid dat niet langer door de overlevering wordt bevredigd. De oudere bemoedigt, verzacht; terwijl, met het oog gericht op den gloed van den dalenden hemelvorst, Carlyle zijn nieuw geloof belijdt.

Het tweede tooneel verplaatst ons in Hamburg. Tijd: het midden van 't jaar 1823, een crisis in Heine's leven. Voor de eerste maal na het huwelijk van zijn nicht Amalia, op wie hij al zijn verwachtingen gebouwd had -, voor de eerste maal na haar huwelijk met een ander betreedt hij de stad, waar zijn liefde en zijn leed ontsproten is. ‘Ik had niet naar Hamburg moeten gaan’, schrijft hij aan een vertrouwde, ‘de oude liefde komt weer met geweld naar boven. Ik geloof dat ik dieper gevoel dan andere menschen. Als een gletscher op een vulcaan ligt een harde toorn op mijn ziel. Ik smacht naar den dood. Eergisteren toen ik broedend over mijn helsche pijn na middernacht door de welbekende gemeene stegen van Hamburg wandelde, tikt mij een kennis op den schouder. Ik heb hem wijs gemaakt dat de heerlijke koelte van den zomernacht mij tot een wandeling naar buiten had gelokt’.

Kan de tegenstelling schriller zijn. Ligt er geen beteekenis in de omgeving die de een en de ander zoekt. Hier de roode stralen der ondergaande zon die een fier jongelingsgezicht opluisteren, daar het vale licht van een lantaarn, dat in den zomernacht de zwoele, zwaarhangende atmospheer van een gemeene steeg doordringt en tooneelen voor ons doet schemeren, beter in duisternis bedekt.

En toch, kies een andere bladzijde uit beider bestaan, dan plotseling springt een zekere gelijkheid, ik meen niet van hun leven, maar van hun levensvoorwaarden in 't oog. Het verhaal is bekend hoe de familie Heine met Goethe dweepte; moeder en zoons lazen altijd Goethe en weer Goethe. De vader echter was jaloersch op den ouden dichter voor zijn zoon. ‘Hoe kan mijn jongen naam krijgen wanneer men nooit anders dan van Goethe spreekt?’ Om den heer des huizes niet te ergeren en toch zijn genoegen niet te missen kwam men op den inval de boeken nieuw te laten inbinden en hun een anderen titel te geven. Voortaan kon men overal in het huis op een deel stooten van de gedichten van Schulze; maar Schulze was Goethe, en Schulze stond in hooge vereering.

En nu terug naar het metselaarsgezin in Schotland. Wanneer wij de keuken, het hoofdvertrek van de dorpswoning, binnentreden kan het licht gebeuren dat wij een oude vrouw het hoofd gebogen over een boek, vol inspanning de letters spellende aantreffen; straks wanneer de duisternis komt, legt zij het deel weg om met een stompje pijp in den mond bij den haard te blijven mijmeren over de vreemde gestalten, die het half begrepen gelezene in haar verbeelding wakker roepen. 't Is niet een gewone vrouw. Hoezeer 't harde leven de trekken moge hebben gedempt, er blijft nog wat drift en hartstocht glimmen onder de asch van de jaren; die vrouw is de moeder van Carlyle; het boek dat zij leest is Goethe's roman Wilhelm Meister; de beelden die zij voor zich ziet zijn de helden en heldinnen van het verhaal: actrices en baronnen, edele vrouwen en loszinnige jongelingen; een wereld waarvan zij nauwelijks begrip heeft. Haar zoon, haar lieveling, heeft haar dat boek gezonden; hij heeft het vertaald, hij heeft van Goethe zelf een dankbetuiging daarvoor ontvangen, zijn naam is reeds tot Duitschland doorgedrongen. Als hij maar te morgen of te avond zijn hoofdstuk uit den Bijbel blijft lezen, want al ging zijn roem over de geheele aarde....!

Doch waartoe de gedachten der moeder te volgen? Diezelfde lectuur in die woningen zoo hemelsbreed van elkander verschillende grijpt mij aan als een zinnebeeld der eenheid van het geestelijk leven in Europa; er is geen uithoek waar het niet heenkomt, geen laag in de maatschappij waar het niet doordringt.

En eenmaal op het spoor gekomen van dien gemeenschappelijken dampkring, waarin de tijdgenooten verkeeren, vermenigvuldigen zich de voorbeelden; wij zien Heine en Carlyle onderworpen aan dezelfde invloeden, wij hooren den weerklank derzelfde gedachten, wij vinden een zelfde richting in hun loopbaan, wij tasten den grond waarop zij staan, het midden waarin zij ademhalen. Ik resumeer dat alles in een paar woorden: bewondering en navolging van Goethe en Jean Paul sympathie en verwantschap met Byron, indruk der nieuwe leer van het Saint-Simonisme, voorliefde voor Frankrijk, toover dien op beiden de Fransche geest der 18de eeuw uitoefent, weifeling tusschen politiek en letterkunde. Ook de wijze waarop de begrippen zich vormen is ongeveer dezelfde. Heine haalt ergens als een thema voor schitterende variaties het woord aan: ‘wir stecken

doch alle nackt in unseren Kleidern', dat is ook het grondmotief van Carlyle's diepzinnigste werk, *Sartor Resartus*. Wij zullen nog andere voorbeelden ontmoeten.

Echter betreft dit nog het uiterlijk, en op het inwendige, op het intiemste komt het voornamelijk aan. Als een sleutel nu tot die kern van het bestaan dient de voorafgaande tijd; het leven is geen begin, het is een voortzetting; wat voor het vroegere geslacht de uitkomst is, die het met inspanning van alle krachten bereikt, wordt het punt van aanvang, de inwendige drijfveer van de opvolgers.

De jeugd van Heine en Carlyle (het zijn ongeveer tijdgenooten, het geldt slechts een verschil van 3 of 4 jaren) viel aan den uitgang van groote dagen, op het keerpunt der 18e en 19^{e} eeuw. Het gebouw der oude maatschappij was met een schok ingestort; de vaste vormen die aan het bestaan zijn regel gaven waren verbroken, of liever het nieuwe leven, dat door de aderen der menschheid bruiste, had eindelijk de reuzenkracht verkregen om zich van knellende boeien te ontdoen. Op staatkundig, op zedelijk en verstandelijk, op kunstgebied, overal omwenteling, ontdekking, verjonging. De horizon breidde zich plotseling in 't oneindige uit; een andere wereld lag voor den mensch ter hand, naar alle kanten te onderzoeken; ongekende vermogens van gevoel en van gedachte openbaarden zich voor hem. De geest zette zich uit, nam op, groeide. Weer was een heroïsche jeugd voor de aarde gekomen. Het leven werd gedragen door enthousiasme, een enthousiasme dat de een van den ander opvangt en dat al wijder en wijder kring gaat beheerschen, evenals bij een verlichting nauwelijks een stip verschijnt of het geheel staat vlammend voor ons.

Winckelmann vindt onder den kunststijl der conventie de oude Grieksche idealen terug, Lessing antwoordt op zijn vreugderoep, Herder en Goethe antwoorden, een rij artisten en geleerden antwoorden en de geheele kennis der oudheid wordt nieuw geschapen. Lessing stoot op Shakespeare, met een jubelkreet begroet Goethe die vondst. Een geestelijke in Engeland bukt zich naar den grond en vindt schuilend onder het gras het viooltje van den volkszang; en de poëzie, niet langer in geleend gewaad, maar in eigen, ongesmukten dos houdt haar intocht onder de volken. De wijsgeer van Koningsbergen daalt in den diepsten mijngang der gedachte neêr; en voor het toortslicht

dat hij daar ontsteekt schrikken de kaboutermannetjes weg, die den schat bewaakten. De groote wereldreizen worden ondernomen, en op het voetspoor van George Forster reist Humboldt om zijn wetensdrang te stillen, doolt Châteaubriand in de prairiën van den Mississippi om vreemde provincies te hechten aan het rijk der verbeelding.

Daar ginds in Frankrijk loopt de moderne tijdgeest storm tegen eeuwenoude instellingen en te midden van het zweet en de stof van den arbeid, de spanning en het bloed van den strijd, komen er oogenblikken voor van verheffing en geestdrift, van broederschap, zooals wij ze ons nauwelijks kunnen voorstellen; en de golven van dat gevoel bewegen zich tot in de uiterste hoeken van Europa. ‘Kinderen, welke heerlijke dagen breken voor u aan,’ met die woorden komt een vader in Noorwegen zijn huis binnenstormen, ‘de Bastille is gevallen, alle slagboomen van geboorte en armoede zullen wegvallen. Waarom ben ik niet jong, als gij. Gij zoudt de grootste verachting waard zijn, wanneer de verrukking van een dag als heden u niet meesleepte.’

Telkens blaast die adem van gemeenschappelijk enthousiasme te midden van den ijzeren loop der gebeurtenissen. Vraag het aan de troepen die hun jongen veldheer Bonaparte op zijn eersten tocht naar Italië volgen, vraag het aan Bonaparte zelf, wanneer hij in Egypte geland den weg geopend ziet naar het geheimzinnige Indië.

De waarde van het leven stijgt: de genius van den mensch verkeert in innige harmonie met de feiten en beheerscht ze. Bonaparte, toen hij nog een bijna onbekend officier was, heeft een inwendige stem naar de vergadering gedreven, waar men plotseling den dienst van hem verlangde, die de grondslag werd van zijn grootheid. En wil men den dadelijken indruk erlangen van die eenheid met de omgeving en de heerschappij over al wat nietig en toevallig is, men leze de briefjes die Goethe tijdens zijn winterreis in den Harz aan zijn vriendin Frau von Stein schreef. Daar in die fragmentarische, op het oogenblik zelf neergestelde bekentenissen rijst voor ons oog de heros in fiere kracht, voor wien de nevels wijken, aan wiens wil de storm onderdaan is, wiens wenken door het dienende noodlot worden opgevolgd; één frissche teug, dien hij met wellust op slurpt, wordt hem het gansche breede leven.

Dat denkbeeld flikkert ons ook te gemoet uit een der tallooze facetten van den Faust. Laat den mensch in volheid van begeerten het leven genieten; al prikkelt hem een duivel, al heeft hij met de heksen op den Bloksberg gedanst, al heeft hij in zijn onstuimige vaart menige teere bloem op haar stengel geknakt; zoo hij slechts waarlijk genoten, gewerkt, gedacht heeft, wacht hem toch aan 't eind de hemel.

Welk kader is dan groot genoeg om het streven van den mensch te omvatten? Lord Byron droomt en bereikt den heldendood als kampioen voor de vrijheid van Griekenland. Châteaubriand onderneemt een pelgrimstocht naar het Heilige Land om als een gewijde terug te kunnen keeren voor de oogen zijner geliefde, die als de plek hunner samenkomst bepaald heeft het Alhambra van Grenada.

En weer doorloopt de eerzucht naar het grootsche alle trappen der maatschappij. Geen jongeling in Duitschland die zich niet voorneemt een Faust te schrijven, welke Goethes gedicht overtreft; geen procureursklerk, wiens fantasie de grisette zijner droomen niet plaatst op het binnenplein van een Moorsch paleis in Spanje! Ik zeg nog te weinig, ik vind melding gemaakt van een zelfmoord van den candidaat-notaris in 1810, die een stuk naliet, waarin hij verklaarde den dood te zoeken wijl hem na ernstig zelfonderzoek gebleken was, dat hij ongeschikt was om even groot te worden als Napoleon.

Heine en Carlyle hebben de uitloopers van die groote beweging beleefd; de nationale verheffing van Duitschland tegen Napoleon, de vrijheidsoorlogen in Spanje, Italië en Griekenland, de woelingen welke de hervorming der volksvertegenwoordiging in Engeland voorafgingen. Bewegingen, welke òf te niet liepen òf een geheel ander doel bereikten, dan waarheen ze zich richtten.

De tijden waren veranderd. Twee elementen spelen hun rol in de geschiedenis, een voortstuwende kracht en een ordenende, pauseerende. Na het eerste tiental jaren onzer eeuw begon het vooruitstrevende beginsel te ebben, het schikkende trad in zijn plaats, de reactie won de overhand. Het heldentijdvak werd gesloten, de maatschappij zocht en vond haar geregelde gleuven en groeven om in te *circuleeren*, de standen scheidden zich; geen bakkerszoon als Bernadotte werd meer de stichter eener dynastie; de gedachten namen hun vaste vormen aan, de woorden verloren hun levende beteekenis. Die hun loopbaan begonnen waren

als revolutionairen en eindigden als monnikken vonden zichzelf consequent. De Robespierres en de Napoleons *en herbe* werden seminarist. Er was weinig kunst noodig tot regeeren. Alexander I, een zenuwachtige dame van zekeren leeftijd, en Metternich, die ongeveer het inzicht had van een diplomaat, drilden Europa. De opstand tegen Napoleon, een van de heerlijkste uitingen van den volksgeest, eindigde in een schaakspel van koningen aan de groene tafel te Weenen. De mannen werden tot werkeloosheid gedoemd, de poppen kregen de eer. Die tijd had iets van een maskerade.

De groote les welke Goethe aan volgende dichters geleerd heeft bestaat hierin, dat poëzie een ontplooiing is der persoonlijkheid van den poëet. Evenals de bloem een wijziging is van het blad, zoo was voor hem de dichtkunst niets dan een andere vorm van het leven. Zij moest niet van buiten af komen, maar geheel uit het inwendige ontspruiten. ‘Gelegenheidsdichten’ noemde hij daarom zijn eigen werken, wijl ze als een natuurproduct onder den invloed der omstandigheden ontstaan waren. Wanneer de tijden echter ongunstig werden! Wanneer de branding die de bonte schelpen der fantasie aan het strand sloeg, niet langer hoog ging maar verliep tot een dood getij! En wanneer het gevoel voor de persoonlijkheid wel ten toppunt gevoerd was, maar de persoonlijkheid zelf geen waarde had, waar bleef dan de natuurlijke ontwikkeling?

‘Er loopt thans een barst door de wereld, zegt Heine, en omdat het hart van den dichter het middelpunt der aarde is, zoo gaat die scheur midden door mijn ziel.’ Daar vindt ge te gelijkertijd de uitdrukking van het onmetelijke zelfgevoel en van het contrast, de disharmonie tusschen den persoon en zijn omgeving.

In Heine stapelen zich die tegenstellingen op; men vraagt zich af of het de bedoeling der natuur was in hem als in een type die overgangsperiode te karakteriseeren. Want waar men ook de toonladder van zijn individualiteit aangrijpt, in de diepten zijner physische natuur zoowel als in de hoogten van zijn geestelijk leven, overal klinkt ons een dissonant tegen. Neem bv. zijn zinnelijke behoefte aan beweging in vergelijking met den staat van zijn gezondheid. Ik kies het triviaalste: naar zijn woorden zouden wij soms gelooven dat hij een woest danser was, en Heine kon niet dansen; zijn aanhoudende hoofdpijnen, voorloopers van zijn folterende kwaal, verboden het hem. En was er ooit iemand door innig gevoel van samenhang meer gehecht aan zijn volk en

zijn geloof, en tegelijkertijd door zijn eenzelvigheid van aard meer daaraan gescheiden ....

Doch laat ons ten gevalle der analyse de werkelijkheid niet vergeten. De eerste maal dat Heine uit den nevel van poëzie en humor, waarin de dichter zijn eigen kinderjaren gehuld heeft, in levende lijve ons voor oogen treedt is in Hamburg. Hij is nog lang geen twintig jaar, een bankier *in spe* en reeds zelfstandig koopman. In afwachting van bezigheid slentert hij nieuwsgierig door de straten en langs de grachten van de vrije stad; een kleine, onaanzienlijke figuur, waar toch in de houding van het hoofd, in de beweging der handen een zekere voornaamheid doorschemert, die hem doet neerzien op 't druk gewoel der vulgaire gezichten. Hij staat te hoog voor den gewonen gang van zaken. Want hij is een dichter, het is onloochenbaar dat hij dichter is; anderen verkeeren gedurende hun jeugd in een poëtische stemming; hij heeft meer, macht over de taal en een eigen taal, een wereld vol gevoel en gedachten, en de tooverstaf die hen tot gestalten schept, welke rhythmisch voor de verbeelding op- en neergaan, - hij is een dichter en hij koestert de eerzucht, hij de over 't hoofd geziene, om zijn onhandigheid bespotte neef van den grooten Salomon Heine, om de grootste dichter van Duitschland te worden.

Wanneer wij hem volgen, zullen wij 't hem hooren zeggen. Wij vinden hem in den namiddag op 't buitengoed van zijn oom. Daar wandelt hij met zijn nichtje Amalia, een paar jaar jonger dan hij, langs de oevers van de breede Elbe. Hij spreekt haar over zijn gedichten, hij wil haar meesleepen door den toover die er in zijn dichterlijk-heroïschen persoon onder de oppervlakte verscholen ligt, en hij wijst haar op de maan die als een licht wolkje aan den hemel stijgt terwijl de zon op 't punt is van ondergaan. ‘Even als die bleeke schaduw straks in vollen glans zal prijken, zoodra het daglicht niet meer daar is om de aandacht te trekken, zegt hij, zoo zult gij mijn naam in 't zenith der Duitsche poëzie zien staan, wanneer Goethe maar eenmaal gestorven is.’ Het meisje lacht hem uit; noch zijn weekheid, noch zijn trots kan haar behagen. Amalia is beeldschoon en diep wordt de dichter gekrenkt door haar koelheid.

Met haar beeld in zijn hart keert hij naar Hamburg, naar de alledaagsche wereld terug. Hij zal dat spottende gezicht

vermurwen, zij moèt hem liefhebben; hij droomt zich haar liefde gelijk hij zich voorstelt dat vrouwenliefde wezen moet, een vereeniging van diep gevoel te schuchter om zich te uiten en van gehoorzaamheid jegens den man, als de hoogere macht. Terwijl zijn brein in die verheven sferen dwaalt, brengen hem zijn voeten met voorliefde, nu het nacht is geworden, in de wijken waar zijn zinnelijke jongelings speurlust bevredigd wordt; hij rekent zich zelf een cynicus; de tegenstelling tot zijn ideale exaltatie vermeit hem; en hij voelt met zeker angstig genoegen hoe de Wellust de nagels harer klauwen in zijn vleesch slaat.

Drie of vier jaar later zien wij hem weer, in Berlijn, student aan de Hoogeschool. Daar eindigt zijn jeugd, hij wordt er gedompeld in het bad, dat de voorbereiding is voor de dagen van mannelijken strijd. In Berlijn omgeeft hem de verstandelijke atmosfeer, waaraan zijn geest behoefte heeft. Hij ontmoet er zijn meerderen en zijn gelijken, een wijsgeer als Hegel, geleerden als Gans en Moser, mannen van de wereld als Varnhagen, litterarische bohémiens als Grabbe; hij komt in de gezelschappen die de beroemde Rahel en andere geestige, ontwikkelde vrouwen om zich vereenigen. De hoogste vraagstukken worden besproken en dolle streken worden uitgevoerd; de manieren krijgen het vernis der beschaving dat de salons meêdeelen en het leven krijgt de warmte van broederlijke vriendschapsbanden en van lange gedachtenwisselingen over de grootste belangen der menschheid. Heine's eerste dichtbundel is reeds in 't licht gekomen, de stoute toon der verzen is niet onopgemerkt voorbijgegaan, men heeft zijn naam genoemd in vereeniging met die van Goethe en Byron; een nieuwe reeks gedichten is op 't punt van te verschijnen, zijn talent zal zich daar veelzijdiger, krachtiger toonen; het beste wat hij heeft is daarin gelegd, zijn overmoed, zijn idealen, zijn smart; - want Amalia Heine heeft haar hand een ander geschonken, hier in Berlijn is tot hem het bericht van haar huwelijk gekomen; - maar is het leed niet de noodzakelijke wijding om het rijk der poëzie te kunnen betreden? Alles in alles genomen, met zijn bittere ellende en zijn geluk is dat drie en twintigste jaar van den dichter een groot en gezegend jaar. ‘Terwijl ik bezig was mijn *William Ratcliff* te schrijven,’ zegt Heine ergens ‘was het mij als hoorde ik boven mijn hoofd een vogel klapwieken’.

De jonge adelaar sloeg zijn vleugels uit om den grooten tocht te aanvaarden, de zon tegemoet.

En welke stoute onderneming werd in de eerstvolgende jaren door Heine volvoerd? Hij heeft aan zijn vriend Immermann kameraadschap gezworen in den strijd tegen het heerschende onrecht - en ik bemerk geen andere heldendaad door hem verricht dan dat hij een armen poëet, die hem hindert, voor de oogen van het publiek tot bloedens toe ranselt. Daarentegen vind ik den dichter menigmaal in een houding tegenover de grooten en machtigen der aarde, die volstrekt niet voor een heroïsche natuur pleit. Hij heeft de heele wereld in vertrouwen genomen omtrent de groote tragedie die hij schrijven zal en het eenige wat zijn Muze voortbrengt zijn eenige poëtische en prozaïsche reisfragmenten. O ik weet wel dat fantasie en humor overal aan de oppervlakte van die brokstukken ons tegenglinstert - hoe kon dat anders, Heine's pen was een tooverstift. Maar een groot dichter schept gestalten - dat is immers het doel waar de poëzie heenstreeft - gestalten in wier aderen de polsslag klopt van hunnen tijd. Waar nu zijn de scheppingen van Heine? ik stoot op een enkele caricatuur (zooals van den loterijbediende), maar zelfs het beeld van den dichter staat niet voor mij in klaren vorm.

De reden dier belemmering in groei van zijn geniale vermogens ligt in de onzekerheid van zijn toestand, in de ongunstige omstandigheden, in een reeks van gegevens welke iedere Heine-biographie aanbiedt; laat ons er een zekere ziekte van den wil bijvoegen, die de medeplichtige werd der omstandigheden. Verzinnebeeld, - want ik geef slechts een enkelen trek, - verzinnebeeld wordt die slingering van zijn hart tusschen uitersten die hem belet voorwaarts te gaan, door zijn neiging en zijn afkeer voor Hamburg.

Die stad is het middelpunt zijner gedachten geworden, nadat hij er eenmaal als jong koopman heeft verkeerd. In 't jaar 1823, dat de crisis in Heine's bestaan inleidt, zagen wij hem er reeds voor een oogenblik teruggekeerd met de overtuiging dat het beter voor hem ware geweest er nooit te komen. Hij rijt de wond zijner oude liefde open, hij zoekt die liefde te doen herleven door de genegenheid van Amalia's jongere zuster te verwerven - haar geldt blijkbaar het wonder teedere: *Du bist wie eine Blume*, - hij gevoelt er diep de noodzakelijkheid om het leven met ernst

aan te vatten en tevens zijn onmacht, de ongelijkheid van krachten waarin hij tegenover de wereld staat; hij gevoelt er zijn *andersheid* en zijn eenzaamheid. Toch wordt hij telkens weer daarheen gedreven. Zijn verdriet stijgt er tot wanhoop; de dood, een zelfmoord, wordt zijn eenige uitkomst; cynisme en uitspattingen moeten hem afleiding geven, hij echter kan zich alleen door een vlucht aan den toover der stad en van haar herinneringen onttrekken - om binnen kort weer op de oude plek terug te zijn. Hij zelf alleen heeft geweten wat daar in hem te loor ging.

Want dat alle groei van zijn genie zou hebben opgehouden, daaraan is natuurlijk niet te denken. Daar was een kracht in den dichter, boven alle omstandigheden verheven, een sprank van levend vuur die onverwoestbaar was; dat geheimzinnige, demonische, wat met alle berekening den spot drijft en wat wij eenmaal genie noemen. Diep en verborgen gaat het zijn weg, nu het niet aan 't licht kan dringen; wij kunnen het echter volgen, wel is waar niet in de groote tragedie, die Heine's roem moest vestigen, omdat geen spoor daarvan tot ons gekomen is, maar in het fragment van Heine's roman, dat bekend is onder den naam van *'de Rabbi van Bacharach'* en dat uit deze jaren dagteekent. Daar waagt hij een poging om het wezen van zijn geest en van zijn gevoel in zelfstandige typen te schilderen. Ook zijn liefde tracht hij te beheerschen, zij is niet langer de onstuimige, verwarde kreet van 't hart door de oogenblikkelijke pijn veroorzaakt; het is een zachte, ronde klank als uit verre gewesten, die tot ons doordringt.

Bij dit begin echter blijft het. De *Rabbi* is niet een voltooid boek, het is een werk dat nauwelijks begonnen is; het wijst ons alleen de breede onderstrooming aan, waarop Heine's lyrisch talent rust. Nog intiemer openbaart zich de aard van 's dichters geest, waar hij hem zelf voor ons verklaart, ik bedoel niet in zijn *Memoiren* of in zijn verzen, maar overal waar 't hem te pas komt, waar hij spreekt als mensch tot mensch. Immers Heine heeft dezen trek met de grootste genieën gemeen, met een Shakespeare, met een Rabelais, dat hij soms te midden der dolste sprongen of der grootste tragische verschrikking alle slagboomen tusschen zich en den hoorder opruimt en met een zuiver menschelijke stem gaat spreken. Die *vox humana* op 't register van den artist is de phenix der kunst.

Heine bezit haar niet in de mate van Shakespeare, maar wie

wil luisteren kan ze ook bij hem vernemen. Ik verraad u hier eigenlijk een litterarisch geheim dat de dichter alleen aan zijn grootste vertrouwden meedeelt. Maar wij mogen hem thans niet loslaten voordat hij het levenspunt zijner individualiteit aan ons heeft opgebiecht.

Heine dan neemt gewoonlijk eerst een masker voor, wanneer hij een bekentenis aflegt; hij vermomt zich om waar te zijn; nu eens spreekt hij uit den mond van Cervantes, dan steekt hij zich in 't sombere kleed van Hamlet of lascht een eigen gevoel in tusschen een reeks gedachten van Lessing. Zoo verschuilt hij zich in zijn *Romantische Schule*[1] achter Sterne, den schrijver der *sentimenteele reis*, het voorbeeld der *Reisebilder*. Men denkt eerst waarlijk, dat het de auteur van *Tristram Shandy* is waarmede Heine zich bezig houdt; spoedig blijkt het dat hij een levenden dichter op het oog heeft, niet een die reeds meer dan een halve eeuw is gestorven, en 't is hij zelf die zich noemt: den evenknie van William Shakespeare, evenals hij door de zanggodinnen opgevoed op den Parnassus. ‘Hij (Sterne-Heine) was het schootkind der tragische Muze. Eens in een vlaag van wilde teederheid kuste zij hem zoo heftig, dat zijn hart begon te bloeden en plotseling al het leed der wereld begreep. Maar de jongere dochter van Mnemosyne, de godin der scherts, kwam toeschieten om het weenende kind op den arm te nemen en hem op te vroolijken met lach en zang; en zij kuste hem op de lippen haar schalkschen zin, haar vermetelen lust. Sinds dien tijd kwam zijn hart in tegenspraak met zijn lippen; menigmaal wanneer hij tragisch bewogen is en 't innigste gevoel van zijn bloedend hart wil uiten, dan tot zijn eigen verwondering komen fladderend van zijn lippen te voorschijn woorden vol van jok en grappen.’

Vergis ik mij, wanneer ik meen dat deze regels ons op den bodem van Heine's ziel een blik gunnen. Hij heeft dikwijls gezegd dat hij dieper gevoelde dan anderen, dat hij eenig gevoelde. Zijn vrienden en vriendinnen hebben hem daarom uitgelachen, denkend aan zijn spot; men leze echter met Heine's woorden voor den geest het aangrijpende tooneel van den Rabbi van Bacharach waar de paschaviering beschreven wordt; hoe midden onder het voorlezen van den Talmud, de Rabbi van schrik verstijft, wijl hij bemerkt aan een wis teeken dat men

1) Romantische Schule, Bk. III. c. 3. Heine's Werke, VI. 231.

het op een bloedbad der joden in de stad heeft verzien, hoe hij zich echter oogenblikkelijk weet te bedwingen en tot een dartele vroolijkheid overslaat, die het gezelschap in vreugdekreten doet uitbarsten. Zijn vrouw echter, de schoone Sarah, nog onbewust van hetgeen gebeuren zal, verbleekt en hoe uitgelatener de Rabbi wordt, des te pijnlijker nijpt haar de angst.

Nog schetst dat beeld - het schelle, overmoedige lachen en het klemmende leed dat *accompagneert* - Heine's Muze niet volledig. Ik sla een bladzijde op van het *Buch der Lieder*, en kies denzelfden bundel, *die Lieder der Heimkehr*, waar de nieuw opkomende liefde voor Amalia's zuster geschilderd wordt, naast de overmacht van den ouden hartstocht. Wij lezen daar[1)]:

Da droben auf jenem Berge,
Da steht ein feines Schlosz,
Da wolmen drei schöne Fräulcin,
Von denen ich Licbe genosz.

Sonnabend küsste mich Jette,
Und Sonntag die Julia,
Und Montag die Kunigunde,
Die had mich zerküsst beinah.

doch Dinsdag .... willen zij niet meer van hem weten. Wij zouden 's dichters hand wenschen terug te houden, nu hij bezig is die smerige caricatuur in grof houtskool te malen van zijn liefde voor de drie dochters van zijn oom, maar hij is niet tevreden voordat hij nog een paar gemeene trekken aan de teekening heeft toegevoegd. Zoo snijdend is het contrast tusschen hart en lippen, zoo'n afgrond plaatst zich onoverkomelijk tusschen woord en gevoel.

En nu keert mijn gedachte terug tot de uitdrukking, waarmede Heine zijn bekentenis inleidt: *hij is, zooals ik reeds gemeld heb* (let op dat: zooals ik reeds gemeld heb, dat iets alsof het van zelf spreekt aan den zin geeft), *hij is, zooals ik reeds gemeld, heb, de evenknie van William Shakespeare en ook hem hebben de Muzen op den Parnassus gekoesterd*. Bij dat trotsche gezegde is het mij als tast ik het bewustzijn in Heine van een onmetelijke, onbekende kracht, die zich niet uiten kan; een kracht welke den bezitter boven alles verheft, en die hij niet vermag te gebruiken door eigen schuld en schuld van anderen.

1) Heine's Werke, XV. 213.

Maar zie daar breekt in 1830 de Juli-revolutie in Frankrijk uit en de golven dier beweging slaan hem uit de oude banden en herinneringen weg naar een grooter tooneel, uit Hamburg naar de wereldstad. Zal hij daar in ruimer omgeving den werkkring vinden, die zijn genie tot volle ontwikkeling brengt?

Voordat wij op die vraag het antwoord geven, keeren wij op onze schreden terug en wenden ons tot Carlyle. Een paar trekken moeten en kunnen volstaan. Noemt Heine als grondtrek van zijn wezen een gevoeligheid die hem mee doet lijden met de gansche schepping, terwijl ze tevens hem er buiten plaatst, zoo spreekt Carlyle niet minder van de eenzaamheid, waartoe hem zijn blik op de werkelijkheid veroordeelt.

Hij staat dicht bij de aarde; hij is de afstammeling van een begaafd geslacht dat borst aan borst te strijden heeft gehad met den grond, waarop het huisde, en dat de waarde van het leven mat naar de moeite die het kostte, om het in stand te houden. Hij heeft geweten wat honger was, en wat werk was. Onder alle lagen van verkregen ontwikkeling ligt in hem als een onuitwischbaar merk de afdruk ingeprent van een dorpswereld, en ik noem dat een wereld, omdat door wie vermag te zien der menschen handelingen dáar bewogen worden door dezelfde drijfveeren als in wijder kringen; omdat in den grond der zaak ook de vormen waarin de handelingen verschijnen dezelfde zijn, al vertoonen zich ze naiever, brutaler en gemakkelijker te overzien.

Daar spruit de kracht van Carlyle uit voort. De nieuwe omgeving, waartoe hij zich opwerkt, de grooter cirkel die zijn horizont wordt wanneer hij uit het dorp naar de hoofdstad, uit het boerenbedrijf te midden van het streven eener cosmopolitische beschaving komt - die nieuwe omgeving toetst hij aan zijn oude ervaring; hij herleidt ze tot een uitdrukking die hem bekend is.

Niet omdat hij de groote wereld beoordeelt als een boer, maar omdat hij het dorp heeft gezien met de oogen van een mensch.

Ik weet niet hoe dat vermogen te betitelen om het verstafliggende te zaam te brengen, om het hoogste familiaar en toch niet alledaagsch te maken. Is het wetenschappelijke ontleding van een ingewikkeld vraagstuk, of de dichterlijke gaaf om het bekende te vernieuwen en het onbekende ons na aan het hart

te brengen; is het de hartstocht van den revolutionair, die alle vormen veracht of de mystieke zienerskracht van den profeet, die het oog gericht houdt op het onvergankelijke achter alle voorbijgaande verschijnsels? Misschien is het dat alles in een moeielijk te scheiden geheel vereenigd. Ik kies een voorbeeld om dat eigenaardige talent duidelijk te maken.

Wie heeft wel niet bij het vallen van den avond, reeds uit de verte, aan het uiteinde van het dorp de smidse gezien, waar de vonken stuiven en de smid hel uitkomend tegen den gloed van 't vuur zich over het aambeeld heenbukt; - een kleine plek licht afgescheiden van de omringende, verwarde duisternis? ‘Afgescheiden!’ zegt Carlyle, ‘heeft dat vuur niet zijn oorsprong van de zon; de lucht die het voedt, is ze niet zoo oud als de schepping? grijpen daar niet door de macht van ijzer en de macht van steenkool en de verweg wonderlijker macht van den mensch, subtiele verbintenissen plaats en worstelingen en overwinningen van machten onderling? Het is een van de middenpunten in het zenuwstelsel van het Heelal. Noem het, zoo ge wilt een onbewust altaar, ontstoken aan den boezem van het Oneindige, welks ijzeren offer, en ijzeren rook en vermogen door de gansche onmetelijkheid heenreiken; welks zwarte Priester, niet door woorden, maar door zijn brein en zijn pees het mysterie der kracht voor ons predikt; ja meer een kleinen tekst preekt van het Evangelie der vrijheid, het Evangelie der menschen macht, heerschend en eenmaal allesbeheerschend. Gescheiden, afgezonderd! Ik zeg: daar is geen scheiding.’

Dat is Carlyle's talent; hij plant de ladder op den vasten grond; maar het is een Jacobsladder, zij voert de onmetelijke ruimte in en weer terug naar de aarde. En hoe weet hij omgekeerd het grootsche klein te maken! Kan er iets indrukwekkenders zijn dan een rechtszitting? En in een oogwenk blaast hij van rechters en beschuldigde, van advocaten en getuigen alle kleeren af. De paardenharen pruiken, de met bont bezette mantels, de deftige toga's, alles tot het laatste kleedingstuk toe verdwijnt in het niet en over blijft een aantal bibberende, mismaakte naaktheden die elkander willen beoordeelen.

Het genie van Carlyle is een souverein die verheft en vernedert door een wenken met de hand; in twee woorden maakt het een oude-kleêrkoop tot een engel van het laatste gericht en degradeert het den paus tot een ledepop.

Carlyle, evenals Heine, heeft er een zwaren tol voor moeten betalen. Het gaf hem zijn zelfbewustheid, maar het sleepte hem ook door holen van angst en wanhoop. Want voor dat weergaloos vermogen om in alle verschijnsels vormen te zien, die in elkander overgaan en zich vervluchtigen, hield noch zijn geloof, noch zijn zedelijke overtuiging, noch het gevoel van zijn persoonlijkheid stand. Door zijn zoeken naar het werkelijke verloor hij zijn hoûvast op de werkelijkheid. Hij stond voor een peilloozen afgrond van eeuwige wisseling.

Dat kon zijn stoere natuur niet verdragen. Hij zag echter geen licht: òf hij moest alle vormen en formules voor waar houden, òf alles was schijn.

Ik heb hem een krachtige natuur genoemd; die kracht uitte zich in den ernst, waarmeê hij het leven aangreep. Hij kon in den diepsten grond van zijn hart niet verdragen dat het leven het spel van ijle fantasie werd, waartoe zijn talent neiging had het op te lossen. Zijn gemoed werd verscheurd tusschen die twee uitersten. Wij leggen hier den vinger op de geheime plek van zijn bestaan; onder anderen vorm is het dezelfde tegenstelling als die wij bij Heine vonden. Alleen waar Heine voor alles kunstenaar is, daar overvalt Carlyle, ten eerste en voornamelijk, een zekere godsdienstige schrik. Zoo moeten wij ons hem voorstellen in den tijd die verliep tusschen zijn vijf-en-twintigste en dertigste jaar, een onhandig schoolmeester, een behoeftige student en repetitor, lomp en heftig van manieren, onverdragelijk in gezelschap, den baas spelend, egoïst, maar bruisend van genie, een meester in den volsten zin van het woord; inwendig echter verteerd door een sombere smart.

Eens op een Junidag ging hij door de straten van Edimburg; de lucht was drukkend, overweldigend heet; drie weken lang had hij aan slapeloosheid geleden, lichaam en geest waren uitgeput.

Voor zijn verbeelding is het alsof een duivel hem onder de knie heeft, die hem in 't oor schreeuwt: Neen, er is geen deugd, er kan alleen sprake zijn van goede spijsvertering en bloedmenging; neen, er bestaat geen ziel, er zijn alleen stipjes, die opkomen en ondergaan in het oneindige. - Daar vermant hij zich, de ontembare genius in hem schudt de banden van de nachtmerrie af, hij is niet langer bevreesd, hij balt de vuist: Laat hem opkomen, ik tart hem.

‘Toen kwam daar een stroom van vuur aan die zich over

mijn geheele ziel uitstortte, de laffe vrees week van mij voor altijd. Ik was sterk, in ongekende kracht, een genius - bijna een God. Van dien tijd af was het dreinende leed verdwenen; geen mokkende klacht was het langer, maar een met bliksemen gewapende uittarting.

Het *Eeuwige Neen* had met macht weerklonken door al de schuilhoeken van mijn wezen, van mijn *Ik*; en toen was het dat mijn geheele *Ik* zich verhief in aan God ontleende majesteit om met klem te protesteeren.... Het *Eeuwige Neen* had gezegd: Zie, gij zijt verworpen, en het Heelal is mijn; waarop mijn *Ik* tot antwoord gaf: *Ik* behoor niet aan u, maar ben vrij, en ik haat u voor altijd.'

Op deze wijze wordt het leven een strijdperk voor helden. Carlyle vraagt en neemt slechts een vaste plaats onder de voeten om tegen het heele universum den kamp te aanvaarden. In welk werk zal zich die kracht uiten? beoogt hij een godsdienstige hervorming, bereidt hij een staatkundige omwenteling voor, of zal hij het type van den modernen mensch in een gedicht zijn blijvenden vorm geven?

Want de stof daartoe lag in hem, hij was op het patroon gesneden van een Luther of van een Rousseau. Waarom echter in bijzonderheden te herhalen wat bekend is! Er lagen tegenstrijdigheden in den man door de opstapeling zijner rijkdommen (een *embarras de richesse*), en er lag een tegenstrijdigheid tusschen den man en zijn tijd. Het waren de dagen, dat de nieuwe stand die aan de regeering kwam zich in partijen groepeerde; de enkele had alleen waarde voor zoover hij tot een partij behoorde, in zoover hij die partij nuttig was. En hier stond Carlyle die al worstelend geleerd had, wat het inhield mensch te zijn, met volslagen verachting voor partijen en partijformules, met groote vermogens, maar zonder een bepaalde kennis. Men had geen plaats voor hem; hij was niet te gebruiken. Een oogenblik baarde het grillige van zijn talent opzien, maar men liet hem spoedig links liggen.

Thans brak op nieuw de beproevingstijd voor Carlyle aan; de vernedering voor een man, die het gevoel heeft van een zending te moeten vervullen, om de baan voor zich gesloten te zien, juist wanneer zijn krachten tot volle ontwikkeling gerijpt zijn. Als men zijn dagboek uit dat tijdperk doorbladert, ontvangt men den indruk van een stoommachine, die tot berstens

toe gestookt wordt, en die niet voortgaat. Ze steunt en zucht met doffe wanhoopskreten en werkt zich al dieper en dieper in het zand.

Totdat ook Carlyle besloot met zijn enger geboorteland te breken en in Londen de fortuin te gaan beproeven. Wel geen revolutie lokte hem daarheen; toch was daar een nieuwe toestand geschapen door de Verkiezingshervorming van 1832. Toen hij in de hoofdstad kwam, was hij zijn veertigste jaar ingetreden.

Ik weet niet wie het leven van sommige menschen vergeleken heeft met een van die kunstig ingerichte brieven, die voor den ingewijde een geheel anderen zin hebben dan de opeenvolging der letters of regels aangeeft. Ze hebben een uiterlijke beteekenis, duidelijk voor ieder die spellen kan, maar zij dient slechts als een omwikkeling der geheime bedoeling.

Het verblijf van Carlyle in Londen brengt mij dat beeld in herinnering. Oordeelt men naar wat er met hem gebeurt, zoo heeft hij daar, in dat wijdere vaarwater van het verstand, den kring gevonden evenredig aan de macht van zijn talent, heeft hij daar zijn bestemming bereikt.

En echter brengen de feiten, wanneer men ze ontdoet van hetgeen slechts tot aanvulsel dient, een geheimen zin aan het licht, die tegenovergesteld luidt aan den openbaren.

Laat ons zien, laat ons trachten te lezen. Twee en een half jaar had Carlyle in de hoofdstad doorgebracht, vergeten en zonder uitzicht, daar kwam plotseling de Roem hem uit zijn schuilhoek te voorschijn halen. Zijn ‘Geschiedenis van de Fransche Revolutie’ bracht die verandering te weeg. Het boek maakte hem den held van den dag; hij, de ruwe kluizenaar, werd een man van de mode en hij moest ook de eischen van de mode gehoorzamen; men wilde hem te gast hebben in de salons, men wilde hem voor het publiek zien optreden: den man wiens werken meer gesproken waren dan geschreven, verlangde men te hooren. Dat daarmee ook een wensch van Carlyle vervuld werd is zeker, want er was hem veel aan gelegen in onmiddellijke gemeenschap met de wereld te komen, om door zijn vuur de geestdrift bij anderen te ontvonken, die tot een omkeer der gemoederen zou leiden.

Wij nemen even een kijkje in die bijeenkomsten.

Het is de *season* van 1840. Een gehoor is vereenigd zooals slechts een van de eerste steden der wereld kan opbrengen; de

aristocratie van geest en van geboorte is vertegenwoordigd; allen aandachtig en gespannen. Carlyle voert het woord, onbevangen, eenvoudig; hij ontmoet de grooten der aarde op menschelijk terrein als hun gelijke, neen, als hun meerdere. Het gevoel voor waarheid dat hem beheerscht, deelt hij mede aan de hoorders. Het spreekt uit zijn forsche gestalte, uit zijn massief voorhoofd, uit den bouw van zijn gelaat, dat den indruk geeft van een ontembare wilskracht en niets ontziende rechtschapenheid; uit de oogen diep wegschuilend onder de overhangende wenkbrauwen, maar waar eensklaps een gloed uit kan schitteren die het gezegde brandend in de harten prent.

Hij is geen redenaar; de woorden worden te diep geput, dan dat ze gemakkelijk zouden vloeien. Hij heeft tot gewoonte, wanneer hij om een uitdrukking verlegen is, de hand aan 't hoofd te brengen, of met een paar vingers over 't voorhoofd te wrijven; daarna volgt meestal een humoristische uitval of een denkbeeld aangrijpend door schoonheid en waarheid en het gehoor toont zijn ingenomenheid door toejuichingen. Dan wenkt hij ongeduldig, met een zekere minachting, dat die hulde overbodig is en hij zet zijn betoog voort over helden en heldenvereering.

Voor Carlyle, is de openbaring vaar het goddelijke aan de menschen niet met zeker tijdvak gesloten en niet bepaald geweest tot enkele mannen van één land. De gansche geschiedenis, het heden, de toekomst is zulk een openbaring, overal waar een groot man optreedt, en waar hij te midden van een chaos uit de verwarring orde schept, brengt hij een goddelijke boodschap uit den boezem der Natuur aan de wereld over.

Op die wijze schudt de spreker de strenge vormen los waarin de vroomheid besloten is; hij tracht het begrip van godsdienst en vereering zoo omvattend mogelijk te maken. Als hoedanig de held ook verschijnt, als staatsman, dichter, geleerde, godsdienststichter, veldheer, een Napoleon, een Mahomed, een Johnson, Shakespeare of Cromwell, hij herkent hem aan het natuurlijke, oprechte, noodwendige van zijn werk.

Een benijdenswaardige tijd is men geneigd te zeggen, voor Carlyle, toen hij zoo zijn gedachten mocht verkondigen. Zeker, zoo hij iemand geweest ware, wiens geest aan de oppervlakte der dingen zich hechtte. Jane Carlyle, zijn vrouw, die niet op haar mond was gevallen, karaktiseerde na een van die voordrachten in gezelschap eens zijn stemming op de volgende wijze:

‘Men weet niet hoe verschrikkelijk het voor hem is, tegelijkertijd als profeet en als kermisclown te moeten figureeren, en daar komt nog bij dat hij nooit zeker is of het publiek wel vindt dat het genoeg waar gehad heeft voor zijn guinje.’

Dit is een caricatuur gelijk men in 't huishouden van Carlyle gewoon was ze van vriend en vijand te maken; daarom snijdt ze echter niet minder diep in het vleesch; want waarheid, al wordt ze wat schel verlicht en eenigszins vertrokken, ligt aan de teekening ten grondslag. Om zich daarvan te overtuigen stelle men tegenover die verzameling van de keur der maatschappij, de gemeente die zich schaart om het gestoelte van een bezielend prediker. Carlyle wilde bekeeren, wilde tot een nieuw leven wekken, omdat hij zich de gelijke voelde van de heroën der menschheid - ik zeg niet dat hij het was - en evenals zij den chaos van zijn tijd om dacht te scheppen tot een levende orde; en de bloem der Londensche wereld juichte hem toe, legde zijn leer in haar gedachte naast de andere vreemde zaken van mode en wetenschap die iedere dag bracht en - ging haars weegs. Hij rekende zich te groot voor den kansel en zijn gestalte paste daar zeker niet in, maar zij wreekte zich voor zijn minachting; want legt de kansel haar beperking op, doet een gewone lessenaar waarachter men staat te spreken het niet evenzoo? Vormen hier, vormen daar; men ontkomt ze niet. Of denkt ge dat Carlyle zulks niet moest ondervinden toen hij den Noorschen god Odin uitkoos tot type van den held als god en de kern van zijn meening moest verbergen?

Overal waar hij vat op de werkelijkheid wilde verkrijgen, plaatste zich dus een geheime macht tusschen hem en zijn doel en drong hem terug.

Zelfs het boek dat zijn naam gevestigd had, ‘De Fransche revolutie’, had het niet voornamelijk zijn roep te danken aan de weergalooze wijze, waarop een reeks van geweldige en treffende tafereelen waren aaneengerijd tot een driftig verhaal, dat als een bergstroom, onder het neerstorten zwellend in kracht en massa, het hart van den lezer overstelpt? Carlyle had meer bedoeld; hij had gemeend de wetten, waarnaar het leven zich richt ook te midden van den baaierd der gebeurtenissen te kunnen blootleggen, doch ook hierin was zijn eigen macht èn het begrip van zijn lezers te kort geschoten.

Ware hij minder geweest, Carlyle had zich gewonnen gege-

ven, hij zou de luim van het publiek hebben voldaan door zijn gave van humoristisch en grootsch verteller. Daar hij een *man* was brak hij met de wereld. Hij zonderde zich niet af, zooveel vrijheid van handelen is niet toegestaan aan iemand die zich eenmaal beroemd heeft gemaakt; ook had hij behoefte aan het rumoer en de bedrijvigheid van het dagelijksch bestaan; - hij bleef gevierd en bewonderd om de toomelooze vaart van zijn welsprekendheid, maar er lag een afgrond tusschen hem en zijn omgeving.

Mochten wij hem in de eenzaamheid kunnen bespieden, waar hij voor zichzelf de rekening opmaakt van zijn leven, en plannen der toekomst hem voor den geest staan. Ik neem een blad uit zijn dagboek in dezen tijd ongeveer geschreven (3 October 1841). Hij is pas teruggekeerd uit zijn geboortestreek, waar hij is heengegaan om zich te verpoozen en op nieuwen arbeid voor te bereiden. Er hangt een teleurstelling aan de herinnering van die vacantiedagen, doorgebracht in den engen kring van het ouderlijk huis. O de dagen zijner jeugd, wanneer hij door nacht en onweer kwam aangestapt om een paar vrije weken te genieten, vermoeid van den langen tocht, maar met een blij hart opziende naar het lichtje, dat als een baken hem toeschitterde uit het bovenkamertje, waar zijn eenige moeder hem wachtte! Waar staat er nu zulk een licht voor hem te branden in de duisternis? Is er een daad van hem reeds opgenomen in den algemeenen arbeid van zijn volk, die hem als een baken den weg kan wijzen? Neen, het is met meer verdriet dan geestdrift dat hij aan zijn handelingen denkt. De wereld ligt in stukken en brokken: ze zou wel naar hem willen luisteren, wanneer hij maar iets te zeggen had; ze heeft behoefte aan een man als hij is, wanneer hij maar iets kon doen. Gekheid, bedrog! In den grond der zaak leeft een mensch niet voor anderen. Dat kan niet de bedoeling van het leven zijn, menschen die gevallen zijn uit de goot op te halen, ze overeind te zetten en af te vegen. Tienduizend tegen één, dat het zóo niet is gemeend, niet kan en niet mag gemeend zijn. ‘O stemmen van mijn jongelingsjaren, hoe klinkt uw muziek uit het verleden thans als een wanklank voor mijn ooren en klieft mijn hart uiteen; hoe ver staan uwe profetiën van toen, die eenmaal binnen het bereik van mijn hand schenen te liggen.’

Een gewichtige bekentenis: *'t is louter huichelarij dat men voor het geluk van anderen leeft*; in die overtuiging ligt, geloof ik, het keerpunt van Carlyle's leven. Hij haakt zijn bestaan los uit de samenwerking der maatschappij en laat den wind de zeilen zwellen van zijn eigen bootje, naar zijn eigen koers. Eenmaal in zijn strijd tegenover het Heelal, dat hem in zijn warreling op dreigde te nemen, vond hij een steun in 't gevoel van zijn *Ik*, zoo trekt hij zich nu tegenover de wereld terug in dat zelfde gevoel.

De stemming uit zich in het werk dat hij na dezen tijd verricht. De geschiedenis lost zich voor hem op in de levensbeschrijving van een enkelen persoon; en den geschiedschrijver kan men zich niet anders voorstellen, dan als iemand die een reusachtige balans hanteert: op de eene weegschaal plaatst hij landen, partijen, belangen, kortom alles; op de andere zijn held alleen, Cromwell, Frederik den Groote; en hij rukt totdat de eerste schaal omhoog vliegt. Alleen de enkele mensch heeft waarde.

Brutaal heeft Carlyle dat cartel overgereikt aan zijn tijdgenooten; wat een biographie had moeten worden van Cromwell, gaf hij hun in den vorm van een verzameling brieven zonder beteekenis en redevoeringen zonder samenhang van zijn held. Het geringste spoor, het minste vod van een *man*, moest men op prijs stellen. Hij had daar leven in gevonden en ingeblazen; nu mocht de wereld zien, hoe zij er zich uit redde. De tijdgenooten juichten toe. Ik geloof niet dat zij hem geheel begrepen. Carlyle bleef in de bittere wanhoop tot het eind van zijn leven toe overtuigd, dat zij hem in 't geheel niet begrepen, en toch was er diep in hun gemoed een instemming met zijn uitdaging; dat was het geheime protest van het individu tegen de maatschappij die door haar massa het vrije spel, de fantasie, de willekeur van de persoonlijkheid verdrukt; het protest van de jeugd tegen de doode vormen, waarin zij gedwongen wordt zich te bewegen; het protest van het talent dat zich souverein waant tegen de vaste zederegels waaraan de man van karakter zich onderwerpt.

Talent tegen karakter - karakter genomen in den huisbakken zin van het woord - van zelf worden wij door die twee termen, welke Heine zoo dikwijls schik had tegen elkander te laten aanstooten, naar onzen dichter gebracht. Wonderlijk, in dezelfde jaren dat Carlyle aan zijn Cromwell arbeidt (1841-1845), het middenstuk, de knoop van zijn werk, voltooit Heine

zijn Atta Troll, het humoristische heldendicht, dat niet alleen het toppunt voorstelt van zijn geniaal vermogen, maar ook wat meer is, in een poëtisch symbool het gansche tijdperk samengrijpt.

Het is een fragment, een verzameling van fragmenten en juist daardoor weerspiegelt het te beter een leven zonder rechten samenhang. Heine heeft zich eens te Parijs in een gesprek uitgelaten: Voor Goethe was de wereld nog een schoone krystallen bol, waarmeê hij kon spelen en dien hij op kon werpen in de lucht om er de zonnestralen in te vangen en zich in de schittering te vermeien; voor ons is die bol uiteengespat, wij moeten tevreden zijn wanneer wij er een stukje van meester worden en zonder ons te diep in de vingers te snijden, het kunnen polijsten tot een prisma, dat een enkelen lichtstraal in bonte breking weerkaatst.

Want - ik behoef er nauwelijks nader op te komen, - toen de eerste roes van geestdrift vervlogen was over zijn verblijf in Frankrijk, te midden van een volk, dat een omwenteling had tot stand gebracht, moest hij spoedig bemerken, dat ondanks al zijn eerzuchtige heldendroomen zijn natuur voor de praktijk niet geschikt was.

Vele Duitsche ballingen hadden zich toen in Parijs verzameld; het lag in hun bedoeling van daar uit als uit een brandpunt de staatkundige beroering in Duitschland te onderhouden; Heine moest daarbij een hoofdrol ten deel vallen als woordvoerder der partij. Men koesterde groote verwachtingen van hem en van zijn pen. Hij stelde die te leur en moest ze teleurstellen; het leven was voor hem te ruim, te bont, te grappig, te tragisch, te diep, om opgesloten te worden in een formule, in een vaste groep van gevoelens en handelingen. Men moest hem misverstaan omdat de vormen, waarin de gedachten optraden, hem onverschillig waren; hij, immers, zooals hij zeide, stond aan de bron der gedachten zelf. En daarvan was het gevolg, dat waar hij de werkelijkheid aan wilde vatten, ze onder zijn handen afbrokkelde; door de partijgenooten werd hij verdacht en teruggedrongen.

Gelukkig, dat hij een vergoeding vond; het verkeer in de gezellige kringen van de wereldstad beschaafde en rijpte zijn talent, Het verloor het kleinsteedsche, egoïstische en sentimenteele, dat er aan kleefde. Fransche me-

moires verhalen ons hoe de dichter in het eerste jaar zijner verbinding met de *grisette*, die naderhand zijn vrouw werd, gewoon was ieder tot vertrouwde te maken van den nood, dien hij uit te staan had met zijn *petite* gelijk hij haar noemde. Geen vriend of vriendin, die niet moest hooren, hoe zijn *petite* hem aanleiding gaf tot jaloezie. Men genas hem door spot en beleefdheid; het kleingeestige op den voorgrond stellen van eigen grieven legde hij af; hij ontving den ridderslag die hem tot een man van de wereld maakte; de wijding tot werelddichter kon hij daarna zichzelf alleen geven. Hij verkreeg die toen hij voor goed naar aanleiding van een stuitend voorval (een schandaal en daarop gevolgd duel) met zijn landgenooten had gebroken. Als om het persoonlijk evenwicht te herstellen, dat door die breuk geschokt was, dichtte hij den Atta Troll.

Wij moeten op de dagteekening letten, waarop het dichtstuk ontstond: 1841, een jaar, waarvan men in Duitschland iets groots, iets nieuws verwachtte. Door de gemoederen ging als een wedergeboorte; een jong geslacht kwam op, dat met een stormloop den hemel der vrijheid en van den roem dacht te bereiken. Hun voorgangers, meenden zij, hadden gezucht en geklaagd, thans was de tijd daar om te handelen en de waarheid te zeggen - in verzen - aan de tirannen die het duitsche rijk onder zich verdeeld hielden. Men dacht aan een oorlog met Frankrijk; weet ik, waar men al niet aan dacht? De atmosfeer ging zwanger van een revolutie.

Toen schouderde ook Heine het geweer - in verzen - en ging op de berenjacht in de Pyrenaeën, met Laskaro den dooden zoon van de heks Uraka, en zij doodden Atto Troll, den grooten beer die van de ketting, waaraan hij sierlijk danste, op het marktplein losgebroken, de wijk had genomen naar het gebergte, zijn ver vaderland.

Maar waartoe u den inhoud te verhalen van dat bevallig wilde spotpoeem met zijn reeks van zonnige en duistere tafereelen die als guirlandes aan elkander zijn verbonden! Dat lacht met vroolijke kinderstemmen in het helle licht, dat bromt met een doffen, dommen berenbas, dat jaagt ons een rilling van wellustige vrees op 't lijf, wanneer in den schrik van den nacht de wilde geestenjacht aan onzen blik voorbijtrekt. Hier houdt jubelend de dag zijn intocht over de bergen en stoeit met de morgennevels, daar hoort men den riemslag van

een bootje dat in het duister over het meer glijdt, daar weer grijpt ons de beklemmende lucht bij de keel van een ellendige herdershut. En al die tafereelen vereenigd door een band eener trappelende maat, waar de lompe elegance van een berendans in doorschemert.

Heine heeft eens geschreven dat een echt komisch gedicht in den grond eene tragedie moet zijn; ‘het ontzettendste, het monsterachtigste kan men ook, wanneer men dichterlijk wil blijven, alleen in het bonte kleed van het belachelijke voorstellen; daarom laat Shakespeare het ijzingwekkendste in zijn King Lear door den nar zeggen, daarom heeft ook Goethe voor de meest schrikbarende stof, den Faust, den vorm van een poppenkastenspel gekozen.’ Wij putten uit dat woord het recht tot de vraag, welke ernst, welke groote wereldbeschouwing er op den bodem van het burleske epos ligt; wij zoeken er den dichter en zijn volk.

En voor wie ingewijd is in de wonderlijke paden van het gedicht, behoeft er niet lang twijfel te bestaan. Atta Troll is het type van den Duitschen philister, *geen talent maar een karakter*, vooral van den dubbelen philister, gelijk Heine er jaarlijks naar Frankrijk heeft zien overkomen, die manieren kwamen leeren in de hoofdstad, om na hun terugkeer in het vaderland op de Franschen te smalen, zich ver boven hen verheven rekenend, sinds zij geleerd hadden ook op de achterpooten te staan en te dansen.

Neen, dieper nog: Atta Troll is het Duitsche volk in zijn plompe vrijheidsbeweging, dat zich van de ketting losrukt om dadelijk in de banden van een bekrompen nationalen waan terug te vallen.

Neen dieper nog, tragischer: Atta Troll is de voorlooper van de volksregeering, van het communisme, dat met harden, onvermijdelijken tred nadert, vertrappend al wat edel is van gedachte en gevoel, de roerende stem van poëzij overschreeuwend met zijn geroep, zijn rechtmatig geroep, zooals Heine erkent, om brood.

Wat moet de dichter doen? Hij gaat uit om Atta Troll te dooden; maar een dichter doodt niet. Hij heeft naast zich een dubbelganger, die zijn vonnis voltrekt, de daad van zijn gedachten. Wat zal het echter beduiden, dat de gestalte welke den dichter als zijn schaduw volgt, een doode is. Is hij het beeld

van het verleden, dat nog slechts in schijngedaante op de aarde gaat en welks hand onmachtig is de toekomst terug te houden?

Den dichter stoort die twijfel niet, voor hem is het genoeg zijn tegenstander in het rijk der gedachte te treffen. De dichter heeft andere zorgen, hij luistert naar de stem van zijn hart. Zie, in dien zomernacht, daar werpt dat toomeloos kloppende hart de schaduwen, welke het vervullen, als met een rossen lichtstraal tegen den grootschen bergwand aan.

> Und es war die Zeit des Vollmonds,
> In der Nacht vor Sankt Johannis,
> Wo der Spuk der wilden Jagd
> Umzieht durch den Geisterhohlweg.

En voorbij trekt de wilde jacht, zijn heidendom, zijn driften en lusten, zijn Shakespeare, zijn Herodias, de jodin die hem heeft liefgehad en hem heeft vermoord, en die hij blijft liefhebben met onstuimig verlangen in zijn nachtelijke droomen. Overdag zal hij klagen, gezeten op haar graf en de menschen zullen meenen, dat hij weent over den val van Jeruscholayim, over den ondergang van wat schoon is en groot.

Dat is het tragische van zijn komedie, de somber grillige ernst, maar door zijn weergaloos talent opgeheven in de ijle, lichte regioenen van het vernuftig spel. De wereld moge zich wapenen, zij moge dwepen voor idealen, wier vermomde gestalten misschien een doodskop bergen, Duitschland moge geharnast staan tegenover Frankrijk, de dichter onttrekt zich aan dat gewoel, hij dost zich nog eenmaal in het toovergewaad der oude romantiek en blaast zijn zeepbel de lucht in, die opstijgend van de aarde met fantastische kleuren en beelden de werkelijkheid bedriegt, terwijl zij haar weerspiegelt.

Hier bij Atta Troll gekomen is het mij weer alsof ik bij het middelpunt van Heine's werkzaamheid sta en de draden van zijn leven zich daar in een knop, in een bloem zie vereenigen. Ik vind er zijn Reisebilder in terug, zijn liefdeslyriek, zijn letterkundige satire, ja ik geloof dat wij daar nog de sporen treffen van dat verloren plan eener tragedie die Shakespeare moest evenaren. Het is de gulden plek *en relief* uitkomend tegen den grond van zijn bestaan.

Want ook naar de toekomst van den dichter wijst het heen. In die jammergestalte die op den lijksteen der geliefde treurt, toont

het gedicht als met profetisch voorgevoel het lot dat hem wachtte op het ziekbed waar acht jaren in martelingen voor hem zouden voorbijgaan. Dat lijden, dat de physische neerslag was van het leed, door hem reeds van zijn jongelingsjaren af meegedragen, behoort ook tot het wezen van den dichter. Toen zou hij toonen, hij de epicurist, dat hij evenzeer behoorde tot het heldengeslacht van den ondergeganen tijd, en over den sarcophaag, waarin reeds bij zijn leven zijn lichaam rustte, zou nog eenmaal de bedwelmende bloem bloeien der duistere, weelderige poezie, die opgeschoten door een spleet der aarde, haar wortels reikt, niet tot de bron der gedachten, neen, verder nog, tot de kern van het gevoel, waar smart en vreugde samensmelten.

Thans begrijpen wij de stem welke door Heine's dichten gaat, voorzoover muziek zich laat begrijpen. Heugen u de regels van Dante, waar hij de schepelingen schildert die 's morgens afscheid genomen hebben van wat hun lief is en zich bij het vallen van den avond ver van land op de open zee bevinden. Daar smelt hun hart bij het denken aan de vesperklok die de uitvaart luidt van den stervenden dag.

Verrukkelijke gaaf van den dichter; juichend schalt zijn stem bij de geboorte van het nieuwe, maar nog aangrijpender treft zijn klacht bij het heengaan van wat voor goed is verloren. O vesperklokje van Heine's poezie!

BIJVANCK.

Centraal-Azië.

H. Moser, A travers l'Asie Centrale. Paris 1886.

I.

Naarmate in de laatste jaren, niet het minst in het jaar 1885, de Europeesche staatkunde meer wordt beheerscht door gebeurtenissen in verafgelegen streken, is de aandacht meer gevestigd op landen en volken, die tot dusver niet of slechts bij name bekend waren. Groote bezwaren rijzen echter meestal, wanneer het de vraag is voldoende en betrouwbare verslagen te raadplegen, of zelfs losse, maar juiste berichten te verzamelen omtrent dergelijke niet-Europeesche gewesten.

In de eerste plaats geldt dit zeker voor de landen van Centraal-Azië, en vooral dit gebied is juist in den jongsten tijd van overwegend belang geworden, sedert twee der machtigste mogendheden daar tegenover elkander stonden, gereed tot een geweldigen kamp. Weliswaar is het gevaar voor dien strijd voor het oogenblik afgewend, maar de vrees voor nieuwe verwikkelingen in het Oosten is niet weggenomen, en de belangen van Rusland en Engeland zijn te zeer betrokken bij elke verandering van den thans bestaanden toestand, dan dat niet de een of andere zet op het staatkundig schaakbord ieder oogenblik het spel een geheel ander aanzien zoû kunnen geven.

Mocht die vrees blijken gegrond te zijn, mocht de strijd om het overwicht in Azië en de heerschappij over de groote handelswegen tusschen het Oosten en Europa worden beslecht met het zwaard, er zou geen Europeesche staat zijn, klein of groot, die den terugslag niet zoû gevoelen van den schok. Zelfs al

gelukte het den oorlog te ‘localiseeren’, zooals men het in de nieuwerwetsche diplomatie noemt, dan nog zoû de geheele maatschappij nadeelen daarvan ondervinden, te groot om daartegen de voordeelen in rekening te brengen, door een enkelen tak van handel of nijverheid behaald.

Immers, de kamp zou even hardnekkig zijn als bezwaarlijk, en bij de groote verliezen, die het onmiddellijk gevolg zouden zijn, zoû als middellijk gevolg een storing zich voegen in de handelsbetrekkingen, die voelbaar zijn zoû van den Caucasus tot den Atlantischen Oceaan.

De naam Centraal-Azië is in de wetenschappelijke aardrijkskunde onbekend. Een nauwkeurig begrensd gebied geeft den naam dan ook niet aan; hij wordt gemakshalve slechts gebruikt om de streek aan te duiden, die zich uitstrekt van de Caspische zee in het Westen tot Chineesch Turkestán en Britsch-Indië in het Oosten, terwijl de steppen tusschen den Ural en het Balkash-meer als Noordelijke, de Perzische golf als Zuidelijke grens gelden kan.

Tusschen Tartarije en Britsch-Indië verheft zich één groot, geweldig bergland, slechts door enkele dalen doorsneden. De Thian-Shán, die zich naar het Noord-Oosten uitstrekt, de Kuen-Luen, die in bijna juist Oostelijke richting loopt, de Himálaija, die Zuid-Oostelijk den ontzaggelijken voormuur vormt van het Ganges-dal, zijn drie takken van denzelfden stam. Het knooppunt van deze drie bergketenen is het hoogland van Pamír, het hart van Azië.

Dáár, in Pamír, liggen de groote meren, waaruit de stroomen vloeien, die den Syr en den Amu voeden, den Indus en den Tarim; dáár dus is de waterscheiding van Kábul, Thibet en Indië.

Zuidelijk van dit hoogland richt zich Westwaarts de Hindu-Kush, die onder allerlei namen voortloopt ten Noorden van Kábul, door het Perzische Khorassán en verder tot aan de Zuidzijde van de Caspische zee, waar hij als Elburz de uitloopers van den Caucasus bereikt. Zuidwaarts scheidt zich van den Hindu-Kush het Suleimán-gebergte, dat zich voortzet tot in de zandvlakten van Baluchistán.

Dáár en in de valleien van Kábul en Kandahar, alsmede in het dal van den boven-Herí-rud en den boven-Murgháb, de oasen in die barre zandwoestijnen, woont de stam der Afghanen.

Vroeger slechts een klein onderdeel van het Suleimán-ras, heeft deze stam allengs al de stammen verzwolgen van Káschmir tot Herát. Zelfs hun taal hebben de Afghanen tot de heerschende gemaakt, en slechts een enkele Turken-stam, als die der Eymáks in de streken van den Paropanisus (niet Paropamisus), spreekt nog een taal, die van het Oud-Perzisch schijnt afgeleid te zijn.

De Noordzijde van den langen bergrug tusschen Caspische zee en Hindu-Kush vertoont slechts onmetelijke zandvlakten, afgebroken door de bedding van twee groote stroomen en den benedenloop der beide bovengenoemde steppenrivieren, en het land behoudt dit karakter tot aan de oevers van het Aral-meer en de wateren der Caspische zee, waar allengs de steppen aanvangen van Noord-Azië.

Deze gansche vlakte is sinds eeuwen bezet door Mongoolsche of half-Mongoolsche stammen, zonder uitzondering belijders van den Islam. De Zuidelijke en Zuidwestelijke deelen behooren aan de woeste Turkmenen of Turkomanen; langs de rivieren wonen de Uzbeken; van den Ural tot de Mongoolsche grenzen de Kirghizen, die er nog de eeuwenoude nomaden-bevolking der steppen vormen.

Onder die stammen vermengd, leven, òf als landbouwers òf - en dit het meest - als kooplieden, de Sarten. Sarten worden door de Russen genoemd al degenen, die noch Kirghizen, noch Uzbeken of Turkmenen zijn. Zij vertoonen geen enkelen eigenaardigen trek en hebben geen afzonderlijke taal. Hun karakter is laag, hebzuchtig, bedriegelijk, leugenachtig. ‘Als’, zeggen de Aziaten, ‘een Sart de waarheid spreekt, krijgt hij koliek.’ 't Meest waarschijnlijk is, dat deze lieden, door verdrukking en vermenging verbasterd, de afstammelingen zijn der autochthonen van Midden-Azië, zonder twijfel dus geen Mongolen.

Deze zandige landstreken, oogenschijnlijk voor Europa zonder eenig belang, trokken reeds in het begin der vorige eeuw de aandacht van Peter den Grooten en een vijftigtal jaren later van Katharina de tweede. Hetzij het bekende politieke testament van Peter een staatsstuk zij, werkelijk door den grooten Czar opgesteld, hetzij een voortbrengsel van Napoleon den eersten, of slechts van een romanschrijver van den tweeden of derden rang uit de 19^{e} eeuw, ontegenzeggelijk is het, dat een van de hoofddenkbeelden in dat stuk nedergelegd: het voort-

dringen in Azië tot Indië toe, als een draad kan worden gevolgd door de gansche Russische staatkunde van de 18e en 19e eeuw. Mogen al de pogingen van Rusland in dien zin in de vorige eeuw geen groote resultaten hebben opgeleverd, in de tegenwoordige zijn deze des te schitterender geweest. Het groote doel van de Russische staatkunde is langzamerhand volkomen duidelijk geworden: de verbinding van Oost-Azië en China, wellicht ook van Zuid-Azië, met Europa tot stand te brengen niet alleen, maar tevens het Russische rijk uitsluitend beheerscher te maken van het wereldverkeer met die streken.

Voorzeker is nog geenszins bewezen dat Rusland van den beginne af voornemens is geweest het onmetelijke gebied, dat het langzamerhand heeft verworven, in bezit te nemen. De bewering, zoo herhaaldelijk met klem door de Russische staatslieden geuit, dat de nabuurschap eener nomaden-bevolking tot verovering dwingt, dat geen beschaafde staat een dergelijke nabuurschap dulden kan, wil zij haren eigen onderdanen rust en veiligheid verzekeren, is zeker niet uit de lucht gegrepen. Gemakkelijk valt het de beschuldiging te uiten, dat het czarenrijk bij uitnemendheid de kunst verstaat tot aanval te tarten: l'art de se faire attaquer, en zoo weet te voldoen aan zijn ongebreidelde veroveringszucht. Maar in geenen deele is daarmede het getuigenis ontzenuwd omtrent tallooze rooftochten en gewelddaden, door Aziaten ondernomen en gepleegd tegen Russische onderdanen, zoowel aanvankelijk in de Russische grenslanden als later in de allengs veroverde streken.

Bezwaarlijk is daarenboven een plan, als der staatkunde van Rusland wordt toegedicht, haar tot een verwijt te maken. Allerminst door de Engelschen. De veroveringen van Engeland in Indië en de middelen waardoor het Britsch-Indische gebied tot de grenzen van Kafiristán en Thibet is uitgebreid, zijn zeker niet minder vatbaar voor een scherpe beoordeeling dan die van Rusland.

Mag het hoofddoel van het hof van St. Petersburg ten opzichte van Azië beschouwd worden als gelegen in het verre Oosten, dan is het duidelijk waarom de uitgestrekte steppen en zandvlakten gewicht verkregen, die Europa van Oost-Azië scheiden. Bovendien kan het onmogelijk geheel onbekend zijn geweest, dat hier en daar die woestenijen worden afgebroken door vruchtbare streken, te vruchtbaarder, omdat de warme

zonnestralen, op de breedtegraden waartusschen Midden-Azië zich uitstrekt, een rijken plantengroei beloven moesten, dáár althans, waar de noodzakelijke voorwaarde voor landbouw vervuld was: de aanwezigheid van water. In Centraal-Azië toch, waar het zelden regent, hangt de landbouwer geheel af van het water dat de bodem bevat, toegevoerd van de bergen. Zoo laat het zich gemakkelijk verklaren hoe Peter de Groote reeds een verkenningstocht liet ondernemen naar Khíva, en zijne opvolgers, het laatst Katharina II, gaarne de suzereiniteit aanvaardden, die achtereenvolgens vijf hoofden van de steppen-Kirghizen hun, hetzij dan vrijwillig of gedwongen, opdroegen.

Kwam het in den tijd dezer vorstin met de plannen omtrent Azië al niet verder, reeds in het begin der 19e eeuw werd het genoemde steppenland onderworpen. Toen reeds werd als beweegreden voor die verovering het handelsbelang opgegeven, en er valt aan de waarheid van deze reden in redelijkheid niet te twijfelen. Immers, een veroveringszucht, die geen enkel blijvend voordeel beoogt, moge men zoeken bij de Mongolenhorden der 13e of 14e eeuw, bij een beschaafden staat zal men ze niet gemakkelijk aanwijzen.

In het tijdperk van Peter I en Katharina II trokken de tochten aan gene zijde van den Ural nog volstrekt niet de aandacht van andere mogendheden, van Engeland zoo min als van de overige. Toch had dit rijk juist op het laatst der 18e eeuw zeer belangrijke veroveringen gemaakt in Noord-Westelijk Indië. Maar eerst in de laatste jaren van die eeuw, in 1797/98, knoopte het betrekkingen aan met de landen aan gene zijde van het Suleimán-gebergte. Gedeeltelijk werd Engeland daartoe aangespoord door de betrekking tusschen den vorst van Oude, wiens houding tegenover de Engelschen zeer dubbelzinnig was, en de Afghanen. Meer echter droeg tot dezen staatkundigen stap de vrees bij voor Napoleon I, en deze vrees, met elk jaar toenemende, groeide in Engeland aan tot een ware Gallophobie. Of het waar zij of onwaar, dat te Tilsit een plan werd besproken tot verdeeling van het Oosten tusschen Rusland en Frankrijk, zeker is het, dat ten tijde van den vrede in 1807 de Franschen aan het Perzische hof te Teherán tijdelijk veel invloed hadden, en een aanbod van een Fransch-Perzisch verbond werd gedaan, dat dan natuurlijk tegen Rusland zou zijn gericht, wanneer dit de Perzische Caucasuslanden mocht bedreigen.

Juist in denzelfden tijd had Engeland het Perzische hof aangezocht, om de Afghaansche vazal-staten, die, gelijk boven gezegd is, niet te vertrouwen waren, te bedwingen; het schonk aan Perzië zelfs groote sommen gelds voor een tocht tegen Herát. Dit aanzoek gaf aan het hof van Teherán de kans op hulp ook van Engelsche zijde, wanneer het met Rusland in strijd geraakte. Daarom liet het zich vinden tot een verdrag, waarbij Engeland zich bepaaldelijk verbond tot levering van wapenen, officieren en geld. Het was echter, wat Engeland betreft, geenszins vrees voor Rusland, die dit verdrag deed sluiten. Eensdeels de Afghanen te weren, anderdeels Frankrijk op zijde te schuiven, dat was de bedoeling van de Britsche staatkunde. Eerst in 1812 en 1813, na den Russisch-Perzischen oorlog, die bij den vrede van Gulistán den Russen de eerste Perzische Caucasus-landen deed verwerven, begon Engeland Ruslands bedoelingen te verdenken. Maar nog bestond er geen vermoeden dat er sprake kon zijn van Centraal-Aziatische veroveringen: Engelands vrees gold, ten onrechte, slechts het Perzische rijk. Juist hierdoor geraakte natuurlijk de Engelsche staatkunde, ondanks de onmiskenbare talenten van sommige harer agenten, op een dwaalspoor; zij moest onvermijdelijk een gedragslijn gaan volgen, die haar later moeilijkheden baren, of voor het minst vruchteloos zijn zoû en noodwendig haren invloed te Teherán op het spel moest zetten. Duidelijk is dit bewezen door het kort na de gebeurtenissen van 1812/13 met Perzië gesloten tractaat van Teberán. Voor Frankrijk behoefde na den val van Napoleon geen vrees meer te bestaan bij Engeland, en Perzië had van deze zijde geen hulp meer te verwachten. Het kon dus schijnen dat Engelands bondgenootschap aan dit rijk zeer welkom zijn zoû, en daardoor eens voor goed een Russische veroveringsstaatkunde zoû kunnen worden verijdeld. Die meening beheerschte zeker de onderhandelingen over het nieuwe verdrag. Engeland toch hernieuwde daarbij de belofte van hulp bij een aanval op Perzië, onder voorwaarde, dat het steeds zoû worden gekend in de grensregeling tusschen dit land en het Russische rijk; daarentegen zag het af van elke interventie tusschen den Shah en de beheerschers van Afghanistán. Ofschoon het niet te ontkennen valt, dat hierdoor de Engelsche invloed in Perzië gevestigd was, is het duidelijk dat een genoegzame beschutting van dit rijk, in geval van een

plotseling rijzend geschil, niet was verzekerd. Daarbij komt, dat de moeilijkheid om met zekerheid te beslissen of een grensoorlog aanvallend is of niet, Engeland licht in een lastigen tweestrijd brengen kon, wanneer Perzië op grond van het tractaat hulp verlangde: zonder noodzaak toch zoû een oorlog met Rusland zeker niet worden aangevangen. Ontstond er aan de andere zijde van het Perzische rijk een strijd, waarin de Afghanen betrokken waren, dan zag Brittannië zich den weg afgesneden om voor zijn belangen te waken, en dat door zijn eigen tractaat. Het was daarom te verwachten, dat te eeniger tijd Engeland het tractaat zoû moeten schenden, of zich aan de nakoming der bepalingen onttrekken.

Aldus is het ook geschied.

Toen in 1828 weder grensgeschillen in den Caucasus rezen, was het uiterst moeilijk uit te maken wie de aanvaller was. Het was een vaste overtuiging van de Engelschen, dat het geschil lang te voren door de Russen was voorbereid, maar toch was het niet te loochenen, dat de dood van czar Alexander I en de gespannen toestand tijdens en na den Dekaber-opstand, de kans schoon deden schijnen om de vroeger verloren Caucasus-landen weder aan Perzië te brengen. De vertoogen van Menschikow mochten dan ook voor bedreigingen gehouden worden, allen grond misten zij niet: voor een oorlogsverklaring van Engeland gaven zij althans geen voldoende reden.

Toen derhalve de oorlog tusschen Rusland en Perzië uitbrak, baatte het tractaat van Teherán noch den Perzen noch den Britten. De eersten waren niet sterker dan in 1813 en werden in 1829, bij den vrede van Turkmantschai, gedwongen tot nieuwen afstand van grond: twee gewesten, daaronder de streek van de stad Eriwán, gingen verloren. De laatsten, de vroeger beloofde hulp weigerende, ja zelfs elke geldelijke ondersteuning terughoudende, gevraagd voor de afbetaling der oorlogsschatting, verspeelden hun invloed aan het Perzische hof, zonder van het tractaat van Teherán ook maar het minste voordeel te hebben getrokken.

Nog nadeeliger was deze loop van zaken, toen het bleek dat de agenten van den czaar met goeden uitslag aan het hof van den Shah werkzaam waren en eerlang ook met Afghaansche hoofden in betrekking kwamen.

Alle aandacht wijdde te dier tijde het Britsch-Indische be-

stuur aan de landen bewesten Indië. Dáár had de krachtige Dost-Mohammed van Kábul bijna geheel Afghanistán in bezit genomen, en blijkbaar begeerde hij ook Herát. De vijand der Engelschen door zijn twisten met Engelsch-Indische vorsten, zocht hij steun te Teherán en daardoor ook bij Rusland. Het belang van dit rijk was natuurlijk de Afghaansche landen buiten Engelschen invloed te houden, en daarom kon het de plannen van Dost Mohammed zonder gevaar steunen. Of Perzië meester was in Herát of Dost, moest vrij onverschillig zijn: wanneer een van beiden het vermeesterde, was Rusland zeker ook dáár middellijk te kunnen heerschen. Tevergeefs zocht de Britsche regeering in deze jaren den verloren invloed te Teherán te herwinnen, en, ware het al mogelijk geweest bij de eerste pogingen, de dood van den Shah en het optreden van zijn opvolger, die den Engelschen volstrekt niet gezind was, maakte alle volgende stappen vruchteloos.

Met deze ijdele pogingen verliep een geruime tijd. Eindelijk in 1837, moest een beslissende stap worden gedaan: de Shah, in bondgenootschap met Dost Mohammed, ondernam een tocht tegen Herát, om dit met dezen te bezetten. Naar Engelands overtuiging, nog geheel gegrond op de oude vrees voor de Russische plannen ten opzichte van Perzië, was de tocht geheel het werk van Rusland. Ware deze meening ook al juist, van openlijk optreden tegen dit rijk kon geen sprake zijn.

Dost Mohammed te verhinderen in zijne verovering, scheen daarentegen in Engeland een noodzakelijkheid. Meermalen is ernstige twijfel geopperd aan de juistheid van dit denkbeeld, en is de oorlog, die in 1838 met Dost gevoerd werd, ook in Engeland beschouwd als niet voldoende gewettigd door de omstandigheden. Inderdaad is het thans moeilijk te verdedigen dat hij voor de Engelsch-Indische macht noodzakelijk was. Maar te dier tijde dacht men anders, en Engeland, tot dusver zoo weifelend, verklaarde onverwijld Dost Mohammed den oorlog en dreigde met zijn vloot, die in de Perziche golf verscheen, ook den Shah.

In dien eersten Afghanen-oorlog is Engeland overwinnaar gebleven. Toch was de zege duur gekocht. Weliswaar was het gevaar geweken, dat én Kabul én Kandahar en Herát afhankelijk zouden worden van Perzië en dus middellijk van Rusland, maar de penning had een keerzijde. Zonder nog te

spreken van de ontzaggelijke kosten en verliezen, die de oorlog na zich sleepte, is het duidelijk, dat aan een herstel van de staatkundige, laat staan bondgenootschappelijke betrekkingen met Perzië, niet meer te denken viel, en dat de Afghanen voor goed de vijanden van Engeland waren geworden.

Was om die reden de triomf van het Britsche rijk slechts van gering gewicht, onzacht zou het gewekt worden uit den roes der overwinning door de onverwachte wending, die in dezelfde jaren in de Russisch-Aziatische staatkunde scheen te zijn gekomen. Reeds lang had - het was Engeland geenszins onbekend - de Russische regeering geklaagd over de rooverijen, door de Aziaten gepleegd in de Russische grenslanden of op Russische onderdanen in Azië. Dat deze klachten gegrond waren viel niet te ontkennen, maar het schijnt dat niemand had gedacht aan de mogelijkheid, dat een krachtige poging gedaan zoû kunnen worden om de bedoelde rooftochten te onderdrukken. Onvermijdelijk moest dus de mare van den krijgstocht der Russen naar Khíva aan den Amu-Daria in 1838, een grooten schrik veroorzaken.

Hoezeer dan ook deze onderneming, met slechts 5000 man en 22 veldstukjes aangevangen, in het hart van een barren winter, mislukte, de oogen waren den Engelschen opengegaan. Zij begrepen maar al te goed, dat Rusland zich een andermaal beter toerusten zou, en de tienduizend kameelen met proviand, die het Russische leger hadden vergezeld, mochten al niet hebben kunnen verhoeden, dat dit onverrichterzake en sterk gedund moest terugkeeren, zij konden het bewijs zijn, dat de krijgstocht meer bedoeld had dan een bloote tuchtiging van steppenroovers.

Toen, in 1838, ontstond dan ook in Engeland een ware Russophobie, gelijk er vroeger een Gallophobie had geheerscht. De Perzische toestanden geraakten geheel op den achtergrond, de Afghaansche grenslanden werden slechts bijzaak; op de eigenlijk Centraal-Aziatische landen vestigden zich de oogen van Engeland. Evenwel, wat vermocht het? Geen Engelsch belang was geschaad, geen Engelsch gebied geschonden: een lijdelijke maar scherpe waarneming van den verderen loop van zaken was het eenige waartoe men zich bepalen kon en moest. Zooveel men vermocht zocht men de emírs (o.a. van Khókan en Bokhárá) te bewegen aan Rusland toe te geven ten opzichte van de gewelddaden tegen Russische onderdanen, bepaaldelijk han-

delaars, omdat men wist dat deze een zeer gereede aanleiding bleven opleveren tot hervatting van vijandelijkheden, maar zelf handelend optreden bleef onmogelijk. De onrust verminderde dan ook niet. Wel hield Rusland zich stil en scheen het aan geen nieuwen tocht te denken, maar in Engeland werd dit verklaard als een opzettelijk aangenomen schijn van machteloosheid, een wel doordacht en voorbereid oorlogsplan verbergende. De waarheid zal wel zijn, dat de bezwaren van een woestijn- en bergoorlog den Russen duidelijk waren geworden, en zij zich daaraan niet wagen wilden zoolang de Caucasus-landen verre van rustig waren. Daarom waarschijnlijk bepaalden zij zich tot een handelsverdrag met Khíva in 1842, dat ook den slavenhandel, de rooftochten, het gevangenhouden van Russen enz. belemmerde. Hoe dit echter zij, de Engelschen waren wantrouwend, en werkelijk scheen het, alsof Rusland even zeker als langzaam verder schreed.

In 1847 verrezen in alle stilte drie forten: Karabutsk, Uralsk en Orenburg. Mocht het laatste al geen reden tot argwaan geven, omdat het werd opgericht aan den weg van Orsk naar Troitzka, aan de oevers van den Turgaï, dat is dus aan de zijde van Siberië, de versterking van de oevers van den Irghiz gaf reden tot nadenken over de bedoeling daarvan. Immers, daardoor beheerschte Rusland de steppen, en het liet zich voorzien, dat het langzamerhand de oevers van den Sir-Daria zoû willen naderen.

Toch, ook deze stappen konden geen rechtmatige grief geven; ook waren zij niet gedaan zonder dat er een aanleiding toe bestond. De geschillen namelijk tusschen Bokhárá en Khókan gaven voldoenden grond om een samentrekking van Russische troepen aan de uiterste grenzen van het rijk, ter bescherming van zijn onderdanen, te rechtvaardigen.

Om dezelfde reden kon de oprichting van het fort Aralsk (thans fort no. 1) geen aanstoot geven. Daarenboven was het duidelijk genoeg dat Engeland niet licht een botsing zou uitlokken: het kapen van een Engelschen schoener in 1837 had tot niets anders geleid, dan tot een paar diplomatieke nota's en eenig dagbladgeschrijf. Dat tegen tochten op zoo onzijdig gebied verzet zou worden aangeteekend, was dus bezwaarlijk te verwachten; ja zelfs scheen het bezoek van den czar aan koningin Victoria de beste verstandhouding tusschen de beide vorsten te

beloven. Wat zoû ook kunnen worden te berde gebracht door een staat, die in den Pendjab en daarbuiten met ruwer geweld was opgetreden dan Rusland ooit had gepleegd? Van andere zijde echter zou aan het voortdringen der Russische macht een hinderpaal worden in den weg gelegd. Terzelfder tijd immers bouwden de Khivanen eene sterkte aan den Sir-Daria, en lieten de emírs van Khókan hunne vermeende rechten gelden op de souvereiniteit over de Kirghizen.

Geheel onwelkom kon nochtans deze vijandelijke houding der Russen niet wezen: zoo ooit, dan was thans de tijd gekomen om voort te schrijden op den eens ingeslagen weg. Voorzichtig en behoedzaam bakende de Moscovitische regeering haar plannen dan ook af, en schier onafgebroken arbeidde zij sedert aan de uitvoering. Daarbij handelde zij met een handigheid en staatkundigen tact, die zich gemakkelijk opgewassen heeft getoond tegen de Engelsche diplomatie. Heeft ongetwijfeld het geluk een groote rol gespeeld bij de rassche vorderingen der Russische heerschappij, terwijl op de Engelsche ondernemingen in de laatste jaren een noodlot schijnt te drukken, tusschen de weifelende, nu eens angstvallige, dan weder doldriftige buitenlandsche staatkunde van Groot-Brittannië en de standvastige en sluwe van Rusland, is het onderscheid daarom niet minder groot.

Zoo begon dan ook de regeering te St. Petersburg niet terstond in 1847 den strijd. Terwijl én Perzië én Engeland, beiden even wantrouwend, werkeloos toezagen, terwijl het laatste, door stipte onzijdigheid of gelijktijdige inschikkelijkheid voor de beide groote machten, zoowel in St. Petersburg als in Calcutta zich aangenaam trachtte te maken, trokken van Orenburg aan den Ural in alle stilte kleine troepenafdeelingen voort, in Zuidelijke richting, naar de oevers van het Aral-meer. Langs den weg vond men reeds bij vroeger onderzoek waterputten genoeg om *kleine* legerafdeelingen te laven, en met behulp van kameelen was het vervoer ook van geschut zeer goed mogelijk. Zelfs beraamde de regeering het plan, om op de wateren van het Aral-meer en van den Syr-Daria een kleine vloot te water te laten, die natuurlijk niet anders dan langs den steppenweg daarheen kon gebracht worden. Werkelijk werden twee kleine stoomschepen, opzettelijk voor het doel in Zweden gebouwd, te Orenburg geheel uit elkander genomen en bij gedeelten op

kameelen vervoerd; werkelijk konden de Kirghizen eerlang voor hunne verbaasde oogen het schouwspel zien van stoomers op hun steppenmeer. Toch, ondanks al de moeite aan een dergelijk vervoer verbonden, kostten de beide schepen, met vervoer en al, slechts de geringe som van £ 7400 - wanneer ten minste de opgaven mogen vertrouwd worden.

Toen was alles gereed om den oorlog in het Jaxartes-dal te beginnen, en, toen hij eens aangevangen was, bewees de uitslag de voortreffelijkheid van de Russische toebereidselen: in 1853 was een groot deel van de Jaxartes-vallei in handen van het czaren-rijk, en, ware het dan ook slechts in een onvruchtbaar gedeelte van het rivierdal, drie versterkte plaatsen verrezen aan de oevers van den Syr, als even zoovele uitgangspunten voor latere verovering. Het waren de forten Karmakschi, Perofski en Julek, die, met het fort Aralsk, later werden betiteld als fort n°. 1, 2, 3 en 4.

Een en ander was zeker wel geschikt om de Russische bedoelingen helder en duidelijk aan het licht te doen treden, ook al bleef het gouvernement niet in gebreke de onderneming als onvermijdelijk voor te stellen, en al scheen deze door het tarten der Aziaten gerechtvaardigd. Weinig baatte het evenwel Engeland, dat het er in slaagde Perzië, toen er in 1852 weder sprake was van bezetting van Herát, door bedreiging nogmaals te bedwingen. Alleen tijdens den Krim-oorlog zou het er wellicht in hebben kunnen slagen Rusland een gevoeligen slag toe te brengen, wanneer het, zoo mogelijk in bondgenootschap met Perzië, een aanval van de Caucasus-zijde had beproefd, te meer omdat daar nog steeds de dappere sheik Shámil zijn vaan vrijelijk liet wapperen: eerst immers in 1859 werd die Abdel-Kader van het Oosten in gevangenschap medegevoerd, om slechts na 12 lange jaren verlost te worden door den dood. Maar de Krim-oorlog bracht Engeland, gelijk bekend is, wrange vruchten, en bij den vrede van Parijs had geen der oorlogvoerende mogendheden meer reden tot blijdschap over het einde van den krijg dan deze. Sedert ging haar invloed in Azië dan ook te niet. Zij kon niet beletten dat in 1864 geheel op dezelfde wijze Turkestán en Tschemkend door de Russen werden bezet, in het hart van een streek, die in officieele Russische rapporten wordt genoemd: le grenier de toute la contrée entre le Tchou et le Syr-Daria.

Tegelijkertijd met deze gewichtige tochten droeg intusschen de Russische regeering zorg, door tusschenkomst van hare gezanten de mogendheden gerust te stellen. Een zeer handig gestelde circulaire van prins Gortschakoff verzekerde, dat de grens van het rijk thans bereikt was: ‘la limite, où l'intérêt et la raison nous prescrivent d'arriver et nous commandent de nous arréter’. Des te meer schrik en verwondering moest het baren, toen nog in hetzelfde jaar de vijandelijkheden in het Jaxartesdal met verdubbelde heftigheid werden hervat.

Op dat oogenblik moet ieder wel overtuigd zijn geweest, dat Gortschakoff's circulaire in alle oprechtheid was bedoeld, en geen bedriegelijk oogmerk, alleen een min of meer naief vertrouwén op den pas geschapen toestand, hem kon worden verweten. Een zoo lompe misleiding toch laat zich van den minister niet veronderstellen. Hijzelf schreef later dan ook: ‘Malheurensement les difficultés sans cesse renaissantes, qui résultent du contact entre une puissance régulièrement constituée et des voisins à demi sauvages, nous forcèrent bientôt à dépasser les limites que nous nous étions volontairement tracées.’ Dat de Khokanders uit verbittering voortgingen de pas veroverde grenslanden te bestoken, erkennen ook de Engelschen volmondig, en de vernietiging van een Kozakken-afdeeling door een Uzbekenleger is een onbetwistbaar feit.

Het was wel niet anders mogelijk, dan dat nu met kracht van Russische zijde werd doorgetast: Taschkend, Khojend, Jizzák werden in 1865/67 met betrekkelijk weinig moeite genomen. De Russen hadden den Aziatischen oorlog geleerd!

Weldra werden thans ook Samarkand en Bokhárá bedreigd. Reeds in 1868, toen vijandelijkheden aan den Zerafschán werden gepleegd, trok de bekende generaal Kaufmann Samarkand binnen, en bedong in Bokhárá zeer belangrijke voorrechten voor den Russischen handel. Maar den schitterendsten tocht volbrachten onder denzelfden aanvoerder de krijgslieden van den czar in 1873: den tocht naar Khíva. Weder getart door rooftochten der Kirghizen, had de czar besloten tot een beslissenden slag, wellicht reeds lang beoogd. Van drie zijden naderden de legers. Wel werd een daarvan door de barre woestijn genoodzaakt tot terugkeer, maar de beide andere bereikten, na eindelooze bezwaren en hevigen strijd, het doel; Kaufmann en Skobeleff namen Khíva stormenderhand in.

De verovering van Khokand was daarna nog slechts een kwestie van tijd; na 3 jaren gaf een strijd tusschen den Khan en zijn onderdanen een aanleiding tot de inbezitneming.

Dat alles had Engeland lijdelijk aangezien. Het beleefde een tijd, waarin het scheen, dat stelselmatig elke inmenging in de Europeesche staten moest worden vermeden, en het ligt nog versch in ieders geheugen, hoe gering gedurende geruimen tijd het Britsche rijk werd geschat in het staten-concert, in het bijzonder toen het zich hoegenaamd niet had gemengd in de verwikkelingen van de jaren 1865, 66 en volgende. Met te meer gespannen aandacht volgden de Engelsche staatslieden echter sinds 1863 de gebeurtenissen in Afghanistán. Op hoogen leeftijd stierf in dat jaar Dost Mohammed. Door Engelsch geld was Dost Mohammed steeds rustig gehouden, en ook zijn zoon Shír Alí had geen moeilijkheden gezocht. Maar, toen deze de waardigheid van emír van Kábul verkreeg, ontbrandde de binnenlandsche strijd op nieuw. Wel slaagde na eenige jaren (1868/69) Shír Alí er in zich als emír te handhaven, maar het duurde slechts eén jaar of een machtige partij, daaronder ook Shír Alí's zoon Yakúb, stond tegenover hem. Toen meende Engeland, dat Shír Alí had gesteund, maar hem verdacht van geheime betrekkingen tot Rusland, te moeten tusschen beide treden, en, toen de emír een gezantschap van Engeland, dat met gewapend geleide in Kábul zou komen resideeren, ronduit weigerde te ontvangen, ontbrandde in 1878 de bekende tweede Afghaansche oorlog. De loop daarvan is bekend. Shír Alí vluchtte naar de Russen, maar stierf, door dezen verloochend, in zijn schuilplaats bij Balkh; Yakúb Khán werd door de Engelschen op den troon van Kábul gebracht; de groote passen, die Engelsch-Indië met Afghanistán verbinden, werden door de Britten bezet, en, toen de moord op den gezant Cavagnari in Kábul een nieuwen veldtocht noodzakelijk maakte, oefende generaal Roberts een krachtige wraak.

Zoo had Engeland zich in 1880 in het Afghanen-land gehandhaafd, maar slechts met geweld. Met angstige blikken moet nog steeds de regeering den loop van zaken gadeslaan bewesten den Khyber- en den Bolán-pas, en het blijft de vraag of de tweede Afghaansche oorlog de laatste zijn zal.

Zóó weinig had de Britsche staatkunde in Azië tot stand gebracht. Na er slechts met groote moeite in geslaagd te zijn

den hardnekkigen opstand te bedwingen, die nog kort geleden, in 1857, in Indië zelf was losgebarsten, kon het nog geenszins volkomen zeker zijn van de inlandsche bevolking, die door haar ontzaggelijk getal een maar al te dreigende macht vormen kan. Aan de grenzen dreigde een vijandig volk, door de wapenen alleen tot rust gedwongen en in het geheim wellicht verbonden met de gevreesde Russen. Kon het anders of Engeland werd weêr bevangen door de oude Russophobie? 't Is waar, er waren er niet weinigen, en zij zijn er nog, die de vrees overdreven achtten, wijzende op den afstand en de natuurlijke hinderpalen, die de zuidelijke zandvlakten van Indië scheiden. Maar hun rooskleurige beschouwing is even weinig gegrond op voldoende kennis van het terrein, als de zwartgallige van diegenen, die het doen voorkomen alsof Herát ligt aan den mond van den Khyber: Herát, de sleutel van Indië! Gebrekkige kaarten, onbekendheid met de afstanden, geven de verklaring van beide buitensporige meeningen.

Dat Rusland niet stil zat zou spoedig blijken. Reeds had de bezetting van de oase van Akhál in het gebied der Tekkeh-Turkomanen na den bekenden oorlog in 1878/81, bij vernieuwing de vermoedens versterkt omtrent de Russische bedoelingen, maar nog lag de gansche woestijn ongerept bezuiden de bergen. En immers, de Tekkeh-oorlog was meer dan een der vorige den Russen opgedrongen door de woeste plundertochten der Turkomanen. Die geruststellende overwegingen vielen in 1884 ten eenenmale weg door de bezetting van Merv. Ditmaal was geen slag van Gheok-Tepe noodig, om de Russen aan de oevers van den Tadjend en den Murgháb te brengen; zonder noemenswaarden tegenstand nestelden zij zich, de beschermers van de bevolking tegen de Tekkeh-Turkomanen, in de stad. Geen twijfel was thans meer mogelijk. De rivieren, die naar het hart van Afghanistán leiden, waren in Russische macht; forten verrezen aan de oevers; verkenningen werden gedaan tot langs den Herí-rud; Sarakhs eindelijk, aan den Tadjend, bleek in het geheim door Perzië aan Rusland te zijn afgestaan.

En, als ware de reden tot vrees nog niet voldoende, Russische verkenners waren gezien te Chitrál aan den Kunár in Kafiristán, benoorden Jellalabád. Voor menigeen was het nog slechts een kwestie van korten tijd, dat de Russische legers uit Noord en West zouden opdagen, door den Terek-pas van

het Jaxartes-dal, door de Herí-rud-vallci naar den Khyber en den Bolán.

Voorzeker was het geen voorbarige stap van de Engelsche regeering, toen zij met de Russische onderhandelingen aanknoopte over de definitieve regeling van de Russisch-Afghaansche grenzen. De vraag zoû echter zijn, of met die onderhandeling de zaak tot een beslissing komen zoû. Voorkomend en inschikkelijk als altijd bij het ontmoeten van tegenstand, nam de regeering te St. Petersburg de onderhandeling niet alleen aan, zij gaf zelfs het plan in den mond. Zoo ging Sir P. Lumsden naar het Oosten.

Wie zoû vergeten zijn wat volgde in het afgeloopen jaar 1885? Het onbeduidende gevecht van een Russische afdeeling met een bende Afghanen werd bijna de aanleiding tot een geweldigen oorlog tusschen Engeland en Rusland.

Onmogelijk is het zeker te beslissen, wie in dat gevecht de uitdagende partij is geweest wie de aanvallende. Treedt thans Engeland niet dreigend op bij de minste voorwaartsche beweging van zijn mededinger, dan kan de tijd niet ver meer wezen, waarop de beide mogendheden elkanders naburen zijn, en hunne legers elkander in het oog houden bij Quetta en Jellalabád. Gedurende de gansche eeuw bijna is met tusschenpoozen op het staatkundige schaakbord in Azië door Rusland en Engeland gespeeld: het spel van het laatste is geheel verloren. In geen enkele stelling heeft het zich kunnen staande houden, in geen enkele richting kan het zich bewegen; het is opgesloten binnen de grenzen van zijn eigen terrein. Schitterend is daarentegen het succes van den anderen kampioen. Met één enkele uitzondering zag hij al zijn plannen slagen, de gewaagdste ondernemingen gelukken, de gewichtigste punten in zijn handen vallen. Fortes fortuna juvat.

Voor de Russische diplomatie is de geschiedenis van de tochten in Centraal-Azië een onvergankelijk eereteeken. Moge het waar zijn, dat een krachtige buitenlandsche staatkunde slechts mogelijk is in staten met een monarchalen regeeringsvorm, vooral als deze onbeperkt is, de bijzondere tact, de uitnemende handigheid om gebruik te maken van elke omstandigheid, tot het bereiken van het hoofddoel dienstig, de zeldzame fijnheid in het verdedigen en verklaren van de zoogenaamde aggressieve politiek, de voortreffelijke maatregelen bij het ontwerpen en uit-

voeren der ondernemingen, de snelle en krachtige bevestiging der gemaakte veroveringen, dit alles stempelt de staat- en krijgskundige leiders van Rusland tot mannen van den eersten rang. Inderdaad, Ruslands buitenlandsche staatkunde is in vele opzichten niet minder bewonderenswaardig dan de, terecht, zoo hooggeprezen staatkunde van prins Bismarck.

II.

Het Russische gebied in Centraal-Azië beslaat tegenwoordig een oppervlakte van 657509 □ kilometers, ongeveer gelijk staande met de grootte van Frankrijk, België, Nederland en een deel van West-Duitschland. Het bevat een bevolking van ten naastenbij 60 duizend Russen en 2½ millioen inboorlingen, van welke waarschijnlijk 1 millioen nomaden zijn. Van volkstelling heeft de Islam een grooten afkeer, zoodat nauwkeurige cijfers zeer moeilijk zijn te geven; de nomaden te schatten is bijna onmogelijk: op juistheid mogen daarom de genoemde getallen geen aanspraak maken.

De kennis van deze uitgestrekte landen was tot voor korte jaren uiterst gering. Wel hebben meermalen in deze eeuw Engelsche reizigers getracht gegevens te verzamelen, maar allen waren in hun pogingen even ongelukkig. Niet minder dan negen van hen werden vermoord of kwamen op hun tochten om. De haat der bevolking, de tegenwerking der Russen, die elken vreemden reiziger reeds sedert lang als een indringer beschouwden, verlamden daarenboven elke poging van deze zijde. Duitschers en Russen zijn het, die, grootendeels uit mededeelingen van kooplieden, berichten hebben gegeven omtrent de bedoelde streken.

Buiten dezen zijn er twee mannen, die geheel uit eigen aanschouwing en studie hun kennis hebben geput. De een is de voortreffelijke kenner van het Oosten Vambéry, die vóór een 15 à 20 tal jaren zijn vermaarde reizen deed door bijna gansch Centraal-Azië. In tal van geschriften heeft deze geleerde de uitkomsten van zijn onderzoekingen in het licht gegeven en voor taalkennis, aardrijkskunde, volkenkunde zich uitnemend verdienstelijk gemaakt. Maar Vambéry was nog genoodzaakt

als dervisch vermomd in Azië rond te trekken; geen Russische macht kon hem nog beschermen of het reizen vergemakkelijken.

Waar hij kwam vond hij nog niet de sporen van een geregeld bestuur, zooals na hem de andere reiziger van wien hier sprake is, de Zwitser Henri Moser. Tot tweemalen bezocht deze de schier onbetreden paden van Midden-Azië, en hij keerde van zijn tweeden tocht eerst terug in 1885. Al staat voorzeker Moser als wetenschappelijk man in geen opzicht naast Vambéry, hij heeft in de beschrijving zijner laatste groote reis een reeks van gegevens medegedeeld, die een vrij volledig denkbeeld kunnen doen vormen van de landen en volken die hij bezocht. Hij kon dit des te gemakkelijker en beter, omdat hij reisde onder de onmiddellijke hoede van hooggeplaatste Russische ambtenaren, die hem daarenboven dikwijls zeer nuttige en welkome mededeelingen en inlichtingen verstrekten. Zijn keurig uitgegeven werk ‘A travers l'Asie Centrale’ is dan ook ontegenzeggelijk voor de kennis van dit land op dit oogenblik, een onmisbare bron.

De oude weg, die van de Russische grens naar de Midden-Aziatische landen leidde, ving aan te Orenburg aan den Ural. Dwars door de steppen liep hij voort tot aan de oevers van den Syr-Daria, die hij bereikte te Kazalinsk. Bij gebrek aan een beteren was deze weg vrij bruikbaar, en ook tegenwoordig wordt hij nog gebezigd. De steppen die hij doorsnijdt, bieden voedsel genoeg voor kameelen, om het transport meestal mogelijk te maken; daarbij vindt men genoeg waterputten en aouls (Kirghizen-kampen), die het kampeeren niet al te bezwaarlijk doen zijn. Ware de Syr-Daria voor Europeesche schepen gemakkelijk bevaarbaar, dan zou daarom de weg voor het handelsverkeer, ook op den duur, niet licht te vervangen zijn door een beteren. Maar de karavanen zijn genoodzaakt de oevers van de rivier te volgen, tot Taschkent toe, en het vervoer wordt daardoor uiterst kostbaar, te meer omdat juist het eindpunt Taschkent het middelpunt is van den Aziatischen handel, de zetel van den Russischen gouverneur van Turkestán, een stad, thans reeds bewoond door 10 duizend Russen. Wel zijn dezen schier allen militairen, maar het vervoer van waren daarheen is daarom niet minder levendig, en langzamerhand

vormt zich ook een bevolking van burgers en inboorlingen, die eerlang zeker aanzienlijk zal gestegen zijn.

Sedert de Russische verovering is de handel op Rusland zeer belangrijk, en de Engelsch-Indische producten zijn bijna geheel verdrongen. Trouwens, reeds Vambéry vond den handel, in katoen bijvoorbeeld, geheel in Russische handen.

Wanneer er echter een betere weg te vinden ware, dan zou dit zeker een gewichtig voordeel opleveren. Herhaalde malen, vooral in 1883, liet daarom de Russische regeering onderzoeken, of het niet mogelijk zoû zijn een weg te banen door de hoogvlakte van Ust-Urt, die de Caspische zee scheidt van het Aralmeer. Deze onderzoekingen hebben een verrassende uitkomst gegeven. Generaal Tschernajeff, die, om de ingekomen rapporten te beoordeelen, zelf het plateau bezocht, bevond de gunstige berichten volkomen juist. Niet alleen dat de weg zeer bruikbaar bleek, door de aanwezigheid van waterputten en struiken, voor kameelen-voeder geschikt, maar de afstand zou voor de karavanen met minstens een derde worden verkort. Daarbij kwam, dat het gezonde klimaat en de geschiktheid van den grond voor veehoederij, een toeneming van de bevolking licht mogelijk maakten. Terstond sloeg de regeering de hand aan het werk. Het aantal putten werd vermeerderd langs vier verschillende wegen over het plateau, de Kirghizen werden daardoor gelokt hunne aouls bij die putten te vestigen, en daardoor tevens genoegzame hoeveelheid kameelen (die de Kirghizen gaarne verhuren voor transport) langs den weg samengetrokken. Het uitgangspunt langs dezen weg is de haven van Mertvy-Kultuk, de doode baai, aan de Caspische zee; bijna rechtuit loopt hij van daar door tot de stad Kungrud aan de Zuidzijde van het Aralmeer en aan de oevers van den Amu-Daria, een stad, waar thans reeds 10 duizend Sarten en Uzbeken wonen, en die een uitgebreiden handel drijft met Rusland. Natuurlijk wordt deze weg reeds veel gebruikt, en het is niet onwaarschijnlijk dat eerlang een spoorweg en telegraaf in die richting het plateau van Ust-Urt zal doorsnijden van Mertvy-Kultuk naar Kungrud, de stapelplaats van de toekomst. Immers, in 1885 hebben zich reeds twee stoomvaartmaatschappijen gevormd, de eene voor het vervoer langs den Syr-, de andere voor dat langs den Amu-Daria, waarvan er een reeds hare vaart heeft begonnen, of het in dit jaar zal doen. Zij heeft daartoe van de regeering de

stoomschepen overgenomen, die in 1852 de eerstelingen waren der Aziatische vloot, waartoe het plan later als minder practisch was opgegeven. Het vervoer langs den aldus te scheppen handelsweg kan reeds thans worden geschat op ongeveer 100 millioen kilogram. Stelt men de vervoerkosten per pud (ongeveer 8 kilo) op gemiddeld 2 roebels, zooals uit de gegevens van het vervoer langs den ouden weg is af te leiden, dan vertegenwoordigt het jaarlijksche verkeer dus een waarde van 25 millioen roebels of (nominaal) 50 milloen gulden. Langs den vroeger gebruikten weg zou deze som ⅓ meer, dus ongeveer 67 millioen bedragen. Ook de besparing is dus zeer aanzienlijk.

Voor dit vervoer nu zou een spoorweg eene allergewichtigste aanwinst zijn, en daar deze ook voor strategische doeleinden van het grootste belang moet geacht worden, is de aanleg, wat vroeger of wat later, hoogst waarschijnlijk te achten.

De Amu-Daria, aan een van wiens monden de stad Kungrud ligt, is een breede, vrij snelvlietende stroom, die niet al te moeilijk bevaarbaar is. Aanlokkelijk is de rivier in geen opzicht. Haar water is dik, volgens Moser gelijkend op ‘erwtensoep’. Haar oevers, meestal overstroomd, bieden slechts het gezicht op een kale heuvelrij aan de eene, een woeste zandvlakte aan de andere zijde. Slechts een weinig riet groeit aan den rand van het water. Bevolking is er niet: waar oasen zijn, daar is toch de bewoner verdreven door de vrees voor de alamanen der Turkomanen. Zoodanig is de streek langs den Amu tot Khíva toe.

Schier nog doodscher is het stroomgebied van den Syr-Daria, door een dorre, schier onbekende vlakte van zijn parallel-stroom gescheiden. De gansche streek rondom deze rivier heeft een vaalgele kleur, de kleur ook van zijn water. Zelfs menschen en dieren hebben dien tint, met uitzondering van den zilverfazant, die hier, gelijk in gansch Midden-Azië, veel voorkomt. Ook ander gedierte treft men er aan: antilopen, zwijnen, herten, luipaarden en tijgers, watervogels. De jacht heeft hier, en ook langs den Amu, dus een rijk veld. Zelden zal echter het wild worden opgeschrikt door een schot, want de rivier, met haar sterken stroom en betrekkelijk geringe breedte (zij is ongeveer zoo breed als de Rijn te Keulen) biedt, gelijk boven gezegd is, geen gemakkelijk vaarwater.

Het meest doodsche gedeelte van de woestenij langs haren linkeroever is het Zuidelijkste.

Hier, in de zoogenaamde Golodny-steppe of hongerwoestijn, waar gedurende de zeer korte lente een heerlijke grasvlakte zich vertoont, bezaaid met tulpachtige bloemen, wemelende van allerlei dieren, verkeert in den brandendheeten zomer en den barren winter alles in een uitgestrekt doodenveld. Eerst aan den Zuidelijken rand, langs den weg van Taschkent naar Samarkand, verandert de natuur van het land. Wanneer de reiziger bij Jizzák den Sanzar heeft bereikt, dan vertoonen zich aan zijn oogen ter weêrszijde zwarte steile rotsen; als een zilveren band slingert zich het stroompje daartusschen. Dáár ligt de trotsche pas, waardoor Timur Lenk vóór meer dan vierhonderd jaar zijn Mongolen-horden naar het Westen voerde. Dáár staat in de rots gebeiteld, hoe de Sanzar eens een maand lang is roodgeverfd door het bloed van vijanden. Dààr ligt de poort van het Syr-dal naar dat van den schilderachtigen Zerafshán[1)], die aan, of althans bij zijn oevers, Samárkand ziet verrijzen en Bokhárá, en zijn wateren voortstuwt tot hij zich, op eenigen afstand van den Amu, verliest in het zand. Door lanen van hooge olmen leidt de weg. Overal vertoonen zich huizen, in liefelijke boschjes verscholen, aan den voet van bergen, die de wintersneeuw dragen. Kort zijn hier de lente en de herfst, of liever er is noch de een noch de ander; brandend is de zomerzon, bitter koud zijn de winters. Maar de rivier is hier de weldoener. Door een uitnemend besproeiingsstelsel worden daarenboven de wateraderen, die van de bergen komen, in kanalen (zoogenaamde ariks) afgeleid en brengen vruchtbaarheid en welvaart. Reeds in zeer ouden tijd heeft de bevolking zich op deze eenvoudige maar heilzame waterwerken toegelegd; wellicht bestonden zij, evenals die in het Euphraatdal, reeds lang voor onze jaartelling. Tusschen kleine dijkjes van klei, soms door holle boomstammen, wordt het water langs een kleine helling afgevoerd, nu en dan zelfs dwars over den Zerafshán, evenals bij een waterleiding van den tegenwoordigen tijd. Hoogst eenvoudig gaat de bevolking bij den aanleg te werk. Een man legt zich op den rug en ziet met teruggeboden hoofd achterwaarts; onderscheidt hij in die houding nog even den glooienden grond, dan is de helling voldoende voor een arik. De man heeft gewaterpast. Nu gaat men aan het werk. Opzichters, door de bevolking zelf gekozen en bezoldigd,

1) Zerafshán bet. de goudvoerende. De oude naam *πολντιμητσς* (Strabo) is een Grieksche verbastering van een onbekenden inlandschen naam.

werven arbeiders - vroeger werd het werk door slaven verricht - en het kanaal wordt gemaakt. Met groote zorg wordt gewaakt voor de verdeeling en het gebruik van het water, waarover niemand vrije beschikking heeft. Hier en daar, als b.v. in Akhál (zie later), wordt het verpacht of verkocht.

Door dit stelsel van wateraanvoer heerscht er in deze streek welvaart. Natuurlijk echter vertoont zij een snelle en voortdurende afwisseling van groote vruchtbaarheid en even groote dorheid, want waar geen arik komt of de Zerafshán niet stroomt, daar is alles dood.

Een groot bewijs van tact heeft de Russische regeering gegeven door den boven beschreven toestand te laten bestaan. Het beheer van de ariks en al wat daarmede in verband staat, is nog tegenwoordig zooals het was vóór de verovering.

Overigens is hier alles veranderd. In het eeuwenoude Samárkand, tusschen de geweldige gebouwen uit den tijd der Mongolen-heerschappij, met hun schril gekleurde en geëmailleerde koepeldaken, hun hooge minarets, hun marmeren poorten, wandelen thans Russische officieren en ambtenaren met hun dames. Maar het karakter van de stad is hetzelfde gebleven: nog is het de stad van Timur. Dáár, of althans dicht in de nabijheid, werd hij geboren, dáár staat nog zijn ontzaggelijke graftombe, en alles spreekt er nog van de grootheid van den kleinen, mismaakten wereldveroveraar. Zonderling moet het den Europeaan aandoen, die mengeling van oudheid en nieuwen tijd, van Westersche manieren en Oostersche etiquette, van beschaving en natuurtoestand te zien in die omgeving, waar de werken der menschen even phantastisch schijnen als de natuur. En hoe zal het zijn, wanneer weder een paar menschengeslachten zijn voorbijgegaan? Hier toch en in Bokhárá is de hoofdmarkt van Oostelijk Centraal-Azië, voor zoover de kooplieden hun waren niet brengen naar Taschkent.

Ware de Zerafshán geen steppen-rivier, een zeer gemakkelijke verbinding bood hij aan met den Amu-Daria. Maar, als zoovele andere Aziatische stroomen, sijpelt hij weg in het zand. Dan verdwijnen de olmen en pijnboomen, dan groeien noch watermeloenen meer noch katoenplant, en eerst bij den Amu bestaan weder de gegevens voor vruchtbaarheid.

Tot Khíva toe is deze streek, althans in de onmiddellijke nabijheid van de rivier, prachtig bebouwd, vooral dicht bij de

stad. Door den overvloed van water, ook hier door ariks, of wel door waterraderen, verspreid en steeds zorgvuldig zuiver gehouden van zand, is het mogelijk, dat hier het katoen wordt geteeld en de rijst geplant en dat alles uitnemend slaagt. Beter nog dan de voortbrengselen uit de landen bij Bokhára, hebben die van het Khíva-Khanaat ongetwijfeld een toekomst. Uit alles blijkt ook, dat én de bevolking én de regeering het gewicht dezer streek gevoelen. Nergens in dit deel van Azië vindt men zulke goede wegen, zulke bruikbare bruggen en andere hulpmiddelen voor het handelsverkeer als hier. Een eigenaardig gezicht moet nochtans het landschap opleveren. Dorpen toch vindt men nergens. Verspreid liggen rondom of langs een waterkom of kanaal, kleine groepen van eiken of vruchtboomen, waartusschen een huis doorschemert. In den omtrek is alles vlak en onbebouwd. Eigenaardig dus, maar liefelijk. De stad Khíva zelf is reeds vrij bevolkt. Voor zoover de schatting van het aantal inwoners mogelijk is, kan dit op een achtduizendtal worden benaderd; de bevolking van het gansche Khanaat bedraagt wellicht ongeveer 150000 zielen van het inboorlingenras, waarbij nog een 75000 tal Sarten te voegen is. Rustig leeft daar tegenwoordig de bevolking heen. Hoe geheel anders was haar leven vóór de verovering!

Immers, geen oogenblik was de vreedzame Sart of de machtelooze Uzbek zeker voor de aanvallen der wilde Turkomanen, die langs de oevers van den Amu of van de randen der woestijn op hun onvermoeide rossen kwamen aanrennen om de weêrloozen tot slachtoffer te maken van hun vreeselijke ‘alamanen.’ Die razzia's waren inderdaad de plaag van Azië. Tot de tanden gewapend, hun paarden berijdende met dezelfde behendigheid als de oude Parthen, doorkruisten zij de woestijnen, om als roofdieren de ontzette bevolking van Irán of Khíva te overvallen. Dan doodden zij al wat tegenstand bieden durfde of onbruikbaar scheen voor slavernij, en dreven de mannen, aan den zadelknop of den stijgbeugel geketend, uren lang door de zandvlakte, tot de naastbijzijnde slavenmarkt was bereikt. Wie van vermoeienis scheen te zullen bezwijken, werd met een sabelhouw losgeslagen van zijn keten, en zijn beenderen lagen eerlang te verbleeken in het zand. De vrouwen, mits zij jong genoeg schenen om waarde te hebben als slavin, bonden de roovers ruggelings op hun zadel en voerden zij eveneens ter markt, tenzij het aantal het noodzakelijk

maakte ze te behandelen als de mannen. De draagbare have, vooral sieraden, werd mede geroofd. Ongehoord is de wreedheid en onmenschelijkheid, waaraan de slachtoffers dier zoogenaamde alamanen bloot stonden, vooral wanneer de roovers behoorden tot de Tekkehs of Tekken. Ongeloofelijk ook zijn de verhalen van de vrees die zelfs één enkele dier lieden inboezemde; met zweepslagen dreef somtijds één Tekkeh een half dorp voor zich uit door de woestijn. Te gruwelijker nu was het lot der tot slaven gemaakte menschen, omdat aan vluchten geen denken was: waarheen zouden zij gaan? En trachtte deze of gene wanhopige ondanks alles te ontkomen, hem wachtte slechts de dood door gebrek in de woestijn of die op den paal, waarop zijn eigenaar, als deze hem ving, hem zoo boosaardiglijk vernuftig wist te spietsen, dat zijn leven nog zeven of acht dagen kon worden gerekt.

Aan die rooftochten, alsook aan de slavernij, is thans een einde gemaakt. Weliswaar mort hier en daar (o.a. in Khíva) de bevolking, nu zij zelf moet arbeiden, maar gelijk overal, die ontevredenheid zal verdwijnen met het levende geslacht. De veiligheid bovendien, de orde, zullen niet nalaten deze allengs te overwinnen; de Turkomanen alleen zullen niet licht vrijwillig met het rustige leven zich verzoenen.

Tusschen de Amu-vallei en het land der Tekken ligt weder een zeer uitgestrekte woestijn, zóó uitgestrekt, dat een karavaan meestal 20 à 25 dagen noodig heeft voor den tocht van de eene zijde naar de andere. Die woestijn draagt den naam van Kara-Kum, d.i. het zwarte zand. Somberder streek laat zich bezwaarlijk denken. Zoover het oog reikt is geen spoor te zien van plantengroei, met uitzondering van een enkelen struik, waarvan het kameel de droge bladen kan afknagen. Geen menschelijke woning is te bespeuren, geen dier vertoont zich. Loodzwaar drukt de eenzaamheid, de doodsche kleur van den bodem, de ledigheid van de omgeving. De scherpe wind, die dag aan dag in het gelaat blaast het fijne stof dat in het rond wordt opgejaagd, de snerpende koude, die in den morgenstond den thermometer doet dalen tot - 15° en lager, alles draagt bij tot het ijzingwekkende karakter dezer woestenij. Slechts de kameelensporen wijzen den reiziger de richting naar de karig voorziene waterputten, geen weg doorkruist het zand.

Geen wonder, dat dáár in 1873 een Russische colonne zich

moest overwonnen verklaren, vóór zij nog een menschelijk wezen had gezien; geen wonder ook, dat beenderen van kameelen, ook van menschen natuurlijk, den grond hebben bezaaid.

Toch is dit land zonder twijfel eens bewoond geweest. Maar wie zal zeggen hoe de gesteldheid was van den bodem in den tijd, toen de gebouwen werden opgericht, waarvan de sporen nog op vele plaatsen hier worden gevonden? Want al behooren ook de inboorlingen, vooral de Kirghizen, tot de gehardste menschen van de aarde, al schijnen zij in hun lichte kleedij - een wollen hemd en een overkleed in den vorm van een kamerjapon, hoogstens met een tweede vermeerderd, vormen met een tulband en een paar lederen laarzen het geheele gewaad - ongevoelig voor een koude, die de Europeaan zelfs met drie Russische pelsmantels niet bestrijden kan, de Kara-Kum is onbewoonbaar voor elk menschenras.

Van oudsher is deze streek zeer raadselachtig, en veel is geschreven over hare betrekking tot den Amu-Daria, zóóveel, dat er een algemeen bekende Oxus-kwestie is ontstaan. Op het tegenwoordige oogenblik heet deze wel opgelost, maar voldoende bewijzen, op volledig onderzoek gegrond, zijn tot dusver niet gegeven voor een der geuite meeningen. Reeds in den Zend-Avesta wordt de Aral-zee genoemd als uitmondingsbekken van den Oxus (Vakschu). Wel wordt die waterplas niet met name aangegeven, maar de Caspische zee kan den Ariërs toen nog met geen mogelijkheid bekend geweest zijn. Wat men heeft willen afleiden uit hetgeen Herodotus zegt omtrent de uitmonding van Aziatische rivieren in de Caspische zee, kan weinig waarde hebben. Vooreerst is deze schrijver, hoeveel hij ook gereisd hebbe, in deze streken nooit geweest, maar bovendien is hetgeen hij zegt zóó duister, dat het moeilijk zeker is uit te maken van welken stroom hij spreekt. Zóó laat het zich begrijpen hoe sommigen hebben beweerd dat Herodotus den Jaxartes in de Caspische zee laat uitmonden, alsof het ooit mogelijk ware geweest dat die rivier tegen het hier en daar 200 meter hooge plateau van den Ust-Urt ware opgestroomd.

Niet meer geloofwaardigheid mag aan de latere Grieksche of aan de middeleeuwsche schrijvers geschonken worden, zoodat de berichten uit de 14^{e} eeuw, volgens welke de Oxus-mond op nieuw naar de Caspische zee werd verplaatst, niets beteekenen. Evenmin trouwens de vroegere, uit de 9^{e} eeuw (Arabische),

die weder het Aral-meer noemen. Immers, geen kennis van de landsgesteldheid kan ze hebben in de pen gegeven, en dat in elk geval eeuwen lang reeds de Kara-Kum uitgedroogd moet geweest zijn, dit wist men reeds lang uit vroeger, zij het ook gebrekkig, onderzoek.

Peter de Groote vestigde ook op dit punt zijn aandacht en wenschte bij zijn vroeger genoemden Khiva-tocht het raadsel opgelost te zien. Toen die tocht en dus ook het plan mislukte, bleef de zaak langen tijd rusten. In deze eeuw zijn verschillende oplossingen beproefd, alle gegrond op de zekere overtuiging, dat in de woestijn een oude stroombedding terug te vinden zou zijn. De meening is geopperd, dat de Oxus en de Jaxartes beide tot het stroomgebied zouden hebben behoord van den Tschu, die thans oostelijk van het fort Perofsky aan den Jaxartes in een steppenmeer mondt; zij zouden dan eerst later een eigen loop hebben gekregen. Een andere meening schonk den Oxus twee armen: een Noordelijken en een Westelijken. Maar een en ander was niets dan gissing.

In het jaar 1878 scheen plotseling het oude denkbeeld van een oude Westelijke Oxus-bedding zoo krachtig te worden bevestigd, dat geen twijfel meer over kon blijven. Bij een sterken was van het water in den beneden-Amu, stroomde de rivier in Westelijke richting en vormde een zijstroom, die vrij ver in de woestijn doordrong. Dit nu werd onmogelijk geacht, tenzij het oude rivierbed door den stroom ware teruggevonden. Vrij algemeen heette het dan ook vast te staan, dat de berichten, die de oudheid omtrent den Oxus-loop heeft gegeven, waarheid bevatten, en op schier alle kaarten vindt men tegenwoordig de ‘oude Oxus-bedding’ aangeduid.

Maar ook een practisch gevolg werd van deze gewaande zekerheid verwacht. Gelukte het toch de rivier kunstmatig langs het oude bed voort te leiden tot aan de Caspische zee, dan zoû een natuurlijke verbinding zijn verkregen met Centraal-Azië, die voortreffelijk heeten mocht. In Rusland zag men de handelswaren wellicht reeds in de verbeelding opladen te Nisjni-Nowgorod om ontscheept te worden aan den bovenloop van den Amu. Ook de Russische regeering trok zich ernstig de zaak aan, en herhaaldelijk zond zij wetenschappelijke expedities naar de Kara-Kum om den bodem te bestudeeren. Die expedities hebben een verrassende, al is het dan ook niet een be-

vredigend resultaat opgeleverd, bepaaldelijk die, welke in 1883 werd ondernomen door den Russischen mijn-ingenieur Konchine, die de geheele Kara-Kum heeft doorzocht.

Door deze onderzoekingen is duidelijk gebleken, dat alles wat vroeger beweerd was omtrent de bedoelde rivierbedding, slechts gegrond was op enkele, onsamenhangende gegevens en zeer gebrekkige of liever onvolledige nasporingen. Konchine bevond, dat de geheele woestijn een reeks van oude waterbekkens bevatte, maar tevens, dat geen daarvan een mond had. Dit nu was reeds op zichzelf van groot gewicht, omdat het daardoor voor de hand lag te besluiten, dat aan rivierbeddingen niet kon worden gedacht. Bij onderzoek dier bekkens bleek verder, dat het vocht, hier en daar nog aanwezig, zout was, en evenzoo de gansche grond. In den bodem vond Konchine bovendien overal overblijfselen van weekdieren, en deze namen in aantal toe, naarmate hij verder in het hart der woestijn drong. Door een en ander kwam de genoemde ingenieur tot de overtuiging, dat de gansche streek de uitgedroogde bodem is geweest van één groot zoutmeer, of dat althans groote watervlakten van meer of minder omvang hier eens hebben bestaan. Wellicht zoû men zelfs het vermoeden mogen uitspreken dat de gansche vlakte van Turán één ontzaggelijke massa zilt water is geweest, waarin Oxus, Jaxartes en Tschu alle uitmondden. In elk geval kan de Amu in het Zoutmeer of in een der zoutmeren zijn uitgestroomd, ofschoon zijn water tot zoo iets niet zoû doen besluiten. De heldere wateren van de Turkomanen-riviertjes, alsmede die van de steppenstroomen (Murgháb en andere) hebben daarin in elk geval hoogst waarschijnlijk hun mond gehad. Of er tusschen de bedoelde zoutwaterplassen en de Caspische zee eenig verband is geweest, hiervan valt niets te zeggen, ofschoon het bestaan van onderaardsche wateraderen wel moet worden aangenomen.

De Russische regeering heeft, na het rapport van Konchine, de gedachte aan een verbinding van den Amu met de Caspische zee natuurlijk laten varen. In plaats van het voortleiden der rivier door een bestaande bedding, zou daartoe het graven van een kanaal noodig zijn, niet alleen van een zeer aanzienlijke lengte, maar ook van belangrijke diepte.

Door een en ander schijnt de gevolgtrekking wel gewettigd, dat de overlevering omtrent de oude bedding van den Oxus

voor goed moet worden verworpen, dat de gewaande bedding niets is dan een arm van een der bedoelde zoutmeren, en dat geen verband op de oppervlakte der aarde heeft bestaan tusschen de Caspische zee en de wateren van Centraal-Azië.

Aan de zuidzijde van deze onherbergzame streek ligt de eigenlijke woonplaats der Turkomanen en bepaaldelijk van de Tekken, de meest woesten van hun stam. Van de monden van den Atrek, aan den Zuidoosthoek van de Caspische zee, strekt de Turkomanen-bevolking zich uit over het gansche land benoorden de bergen van Khorassán, zoodat zij gedeeltelijk nog de dalen bezet van den Tadjend en den Murgháb.

Besproeid door het water van den Atrek en zijn zijrivieren, alsmede door een tal van kleine bergstroomen, ook hier op zeer kunstige wijze zorgvuldig door kanalen verspreid, is deze landstreek, vooral in de oase van Akhál, bij uitstek vruchtbaar en schoon. Tot voor korten tijd echter was zij het tooneel van de gruwelijke tochten der Tekken, die van hieruit, onvergelijkelijke ruiters als zij zijn, met hun paarden de berghellingen beklommen, zich verscholen in de kloven en spelonken, en in de grauwe morgenschemering zich nederstortten in de dorpen der Perzen.

Tegenwoordig ziet - wonderbare afwisseling! - de Akháloase de treinen snellen langs den spoorweg, dien de Russen hebben aangelegd van de haven Michailowsk aan de Caspische zee tot in het hart van Akhál. Verder zal voorloopig de spoorweg wel niet worden doorgetrokken, want de streek tusschen Akhál en Merv zou zeker niet het minste voordeel kunnen opleveren.

Indien nochtans het een of andere strategische plan den aanleg wenschelijk maakt, dan zal zeker de regeering niet weifelen om verder te gaan tot Merv en tot Sarakhs, van waar zoo gemakkelijk de Zulfigar-pas kan worden bedreigd[1)].

1) In het begin van Maart bevatten de dagbladen een bericht, overgenomen uit de Nowaja-Wremja, vermeldende, dat de Transcaspische spoorweg in den loop der maand tot Merv voltooid zijn zoû. Daarbij werd een plan medegedeeld tot toepassing van een volledig besproeiingsstelsel langs den ganschen spoorweg, door afleiding van het water uit den Tedjend, door het opvangen van regenwater en door putten. Zelfs werd de mogelijkheid verondersteld van de besproeiing der dorre streken tusschen de oase van Merv en den Amu-Daria. Een en ander is dezer dagen in een vergadering van een groot aantal spoorweg-ingenieurs uiteengezet door den heer Pokleveski-Kosell, die juist was teruggekeerd van een onderzoekingsreis in het Transcaspische gebied. Van de besproeiing en ontginning der streken bij den Murgháb verwacht deze heer vooral uitstekende resultaten.

Merv zelf zou anders ook wel de moeite eener verbinding waard zijn. Door de 24 kanalen, uit den Murgháb afgeleid, is er water in overvloed. Dat de vruchtbaarheid dan ook niet veel te wenschen overlaat, kan blijken uit de dichtheid van de bevolking en den rijken veestapel. Ondanks de minder gezonde luchtsgesteldheid toch, worden de bewoners geschat op een getal van 125 tot 225 duizend, die minstens 250 duizend stuks runderen en schapen weiden. Van oudsher is deze oase bewoond geweest: overal vindt men de sporen der oud-Arische beschaving, en zelfs in den Zend-Avesta wordt de stad Merv vermeld.

In het algemeen trouwens is Centraal-Azië waarschijnlijk in zijn bewoonbare streken de bakermat geweest van het Arische ras.

Van den Zulfigar-pas, den toegang tot de Herí-rud-vallei, langs Merutschak aan den Murgháb, loopt thans de grens van het Russische gebied, den voet der bergen volgende tot zij den linkeroever heeft bereikt van den Amu-Daria. Daar liggen de gevaarlijke punten voor Afghanistán en dus voor Engeland. Wellicht zal de diplomatie er in slagen een vaste grensregeling voor de toekomst te maken, en Rusland tevreden zijn met den status quo. En waarom zou het niet? Een land als Russisch Centraal-Azië, dat nog slechts aan het begin staat van de baan zijner ontwikkeling, dat thans eerst, na eeuwen van strijd en rooverij, den zegen leert kennen van rust en vrede, dat nog zoovele bronnen kan openen voor welvaart, is een zeer aanzienlijke bezitting op zichzelf. Bovendien, de weg van Khókan door den Terek-pas naar Kaschgar ligt den Russen open, en, al brengen zij daarheen hun wapenen niet, hun waren kunnen zij er heenvoeren en ruilen tegen die van Oost-Turkestán en China. Zoo eenig land ter wereld, met uitzondering misschien van Amerika, dan heeft Rusland zich door volharding en schranderheid een veld verworven ter ontwikkeling voor de komende geslachten, even veelbelovend als het groot van omvang is. Geen te groote toeneming van bevolking behoeft het te vreezen, geen stilstand in zijn handelsverkeer zal het op den duur kunnen deren. Ook is het alsof het bevroedt, dat zijn toekomst in het Oosten ligt; van het Westen wendt het meer en meer, ook in zijn handelspolitiek, zich af.

Voorzeker is dat langzame maar zekere zich uitbreiden van Rusland naar het Oosten, vrij wat aantrekkelijker dan het hooge spel, dat andere mogendheden spelen, om meester te

worden of te blijven in streken, waar niets haar roept dan ijverzucht, en niets haar kan staande houden dan geweld. Maar al stond ook de zoogenaamde colonisatie - een woord, tegenwoordig misbruikt voor daden van ruwe overweldiging of sluw beraamden roof, onder bedekking van pantserschepen en bajonetten - van West-Europa op dezelfde lijn met de Aziatische expeditiën van Rusland, moeilijk zou het zijn overal verbeteringen aan te wijzen in den maatschappelijken en stoffelijken toestand eener onderworpen bevolking, gelijk die welke, in zoo korten tijd, door Rusland in Azië zijn aangebracht.

F.J.L. KRÄMER.

Van de inkomstenbelasting te Amsterdam.

Den 1sten Mei 1877 werd de inkomstenbelasting te Amsterdam ingevoerd.

De grondslag der heffing was het jaarlijksch zuiver inkomen der belastingschuldigen.

Dezen werden naarmate van hun inkomen in klassen gerangschikt, en waren slechts belastingplichtig voor het minimum-cijfer der klassen, waarin zij geplaatst waren.

Van het bedrag, waarvoor zij dienovereenkomstig aangeslagen zouden behooren te worden, werd voorts afgetrokken 5 pct. voor één inwonend minderjarig eigen kind of kleinkind en 3 pct. voor elk zoodanig kind boven dat getal.

De rangschikking en de aanslagen geschiedden in den regel volgens eigen aangifte van den belastingschuldige. Waar eigen aangifte ontbrak of onvolledig werd geoordeeld, vonden de rangschikking en aanslagen ambtshalve plaats, zooveel mogelijk naar de verstrekte opgaven.

Met het oog hierop werd op het beschrijvingsbillet aan den belastingschuldige de vraag gedaan: of hij een eigen belastbaar inkomen bezat en in welke klasse hij volgens dat inkomen moest worden gerangschikt, dan wel verlangde, dat de rangschikking ambtshalve zou geschieden.

Deze belasting bleef in werking tot den 1sten Mei 1881. In Juni daaraanvolgende werd zij, nadat de Tweede Kamer der Staten-Generaal door goedkeuring van een voorstel tot wijziging van de Gemeentewet in de bekende kwestie van de openbaarheid der kohieren zich beslist voor de openbaarheid daarvan had verklaard,

door den Gemeenteraad ingetrokken. De Raad was van oordeel, dat, nu geheimhouding der aangiften niet langer zou kunnen worden verzekerd, de heffing van eene belasting, op de eigen aangifte als voornaamsten grondslag rustende, niet oorbaar was. Dientengevolge werd besloten aan een Raadscommissie een nader onderzoek op te dragen omtrent de grondslagen, waarnaar eene plaatselijke directe belasting behoorde te worden geheven, en in afwachting van de beslissing omtrent de voorstellen dier commissie een hoofdelijken omslag naar den uiterlijken staat, de vertering, de inkomsten en het vermoedelijk vermogen der belastingschuldigen te heffen.

Deze hoofdelijke omslag werd reeds in het volgende jaar op voorstel der commissie vervangen door eene nieuwe belasting naar het inkomen, die in hoofdzaak slechts weinig van de vorige verschilde. Zij onderscheidde zich van deze voornamelijk doordien:

1o. het aantal der klassen bijna verdubbeld werd. De grenzen der klassen, voorheen vrij ruim, werden thans enger getrokken, waardoor de oude klassen veelal in tweeën werden geplitst.

2o. het kindergeld werd afgeschaft, en

3o. omtrent de rangschikking der belastingschuldigen in art. 9 het volgende werd bepaald:

‘De rangschikking en aanslag geschieden ambtshalve. Het staat den belastingschuldige vrij, op het beschrijvingsbillet, bedoeld in art. 14, met of zonder aanwijzing der klasse, waarin hij meent te moeten gerangschikt worden, alle inlichtingen te geven, welke hem voor eene juiste rangschikking wenschelijk voorkomen. Met deze inlichtingen kan rekening worden gehouden bij de ambtshalve rangschikking.’

Op het beschrijvingsbiljet kwam dientengevolge niet meer de vraag voor, in welke klasse de belastingschuldige meende te moeten worden aangeslagen, noch eene andere vraag van dien aard, maar werd een open vak gelaten, waarin hij alle zoodanige mededeelingen kon geven, als hij wenschelijk achtte.

In 1878, 1879, 1880 en 1881 werd telken jare door Burgemeester en Wethouders aan den Raad verslag gedaan van de toepassing en uitkomsten der heffing. En nu onlangs verscheen een gelijk verslag over de uitkomsten der belasting in het jaar 1883/4.

Het onderzoek dier verslagen en van de daarbij gevoegde staten, in verband met de door Burgemeester en Wethouders bij de gemeente-rekeningen en verschillende voordrachten aan den gemeente-

raad verstrekte mededeelingen, verschaft licht omtrent enkele vraagstukken, die, vergis ik mij niet, de aandacht overwaard zijn.

§. 1. De opbrengst der belasting bedroeg, na aftrek der oninbare posten en afschrijvingen, in

1877/78 bij eene heffing van 2%	ƒ 1.163.060.84[5]
1878/79 bij eene heffing van 3%	ƒ 1.766.670.55
1879/80 bij eene heffing van 3%	ƒ 1.741.103.92[5]
1880/81 bij eene heffing van 3%	ƒ 1.754.979.41[5]
1881/82 van den hoofdelijken omslag	ƒ 1.909.905.45[5]
1882/83 bij eene heffing van 3%	ƒ 2.062.616.92
1883/84 bij eene heffing van 3% bij raming ±	ƒ 2.040.000.-
1884/85 bij eene heffing van 2¾% bij raming ±	ƒ 1.827.697.36[5]

Per percent bracht de heffing dus op in

1877/78	ƒ 581.530.42
1878/79	ƒ 588,890.18
1879/80	ƒ 580.367.97[5]
1880/81	ƒ 584.993.14
1881/82	ƒ 636.635.15[1)]
1882/83	ƒ 687.538.97
1883/84	± ƒ 680.000.-
1884/85	± ƒ 664.617,22

Bij de vergelijking dier cijfers dient echter in aanmerking te worden genomen, dat de opbrengst sinds 1 Mei 1882 verhoogd is door de afschaffing van het kindergeld en de vermeerdering der klassen.

In 1880/81 werd als kindergeld eene korting van ƒ 130.361.50[5] toegestaan, of ongeveer 6½ % van de volgens de kohieren van dat jaar verschuldigde belasting van ƒ 2.003.937.86. Door de afschaffing daarvan werd de opbrengst der heffing dus met dit percentage verhoogd.

De vermeerdering van het aantal klassen had, doordien de aanslag geschiedt voor het minimum-cijfer der klasse, waarin de belastingschuldige naar zijn inkomen is gerangschikt, voor velen eene verhooging van

1) Bij den hoofdelijken omslag werd in den regel 3% van het vermoedelijk inkomen geheven.

den aanslag ten gevolge. Naar de eerste verordening werden b.v. de belastingschuldigen, wier inkomen tusschen ƒ 1999.99 - ƒ 2400 viel, gerangschikt in ééne klasse, en mitsdien aangeslagen voor het minimum-cijfer dier klasse, ƒ 2000. - Bij de nieuwe regeling werden in de plaats dier klasse, twee gevormd, een van ƒ 2000 - ƒ2200 en een andere van ƒ2200 - ƒ2400, en dus degenen, wier inkomen in de laatste klasse viel - die volgens de oude verordening een belastbaar inkomen van slechts ƒ2000 bezaten - voor ƒ2200 aangeslagen. In welke mate het totaal belastbaar inkomen en bijgevolg de opbrengst der heffing door deze wijziging der classificatie werd verhoogd, is met volkomen juistheid niet vast te stellen. Door de aangeslagenen in 1882/3 en 1883/4 te rangschikken volgens de classificatie van de oude verordening, leert men echter het belastbaar inkomen, dat zij volgens deze zouden bezeten hebben, kennen; en door het aldus verkregen totaal belastbaar inkomen te vergelijken met dat, hetwelk deze belastingschuldigen volgens de nieuwe verordening bleken te bezitten, heeft man eene vrij nauwkeurige raming van de uit de wijziging voortgevloeide vermeerdering van het totaal belastbaar inkomen erlangd. Ik heb mij de moeite getroost deze raming op te maken en zij gaf als slotsom, dat het belastbaar inkomen in 1882/3 groot ƒ75.927.396.63[5], bij toepassing van de oude classificatie ongeveer ƒ73½ millioen, of ruim 3¼ % minder, zou hebben bedragen, en in 1883/4 groot ƒ 73.128.353.30[5], volgens de regelen der oude classificatie berekend ruim ƒ 70½ millioen, of ruim 3½ %[1)] minder, zou zijn geweest.

Men mag dus zonder vrees van mistasten aannemen, dat de opbrengst der heffing sinds 1 Mei 1882 minstens 9¾ % minder zou hebben bedragen, indien de nieuwe verordening het kindergeld en de oude wijze van rangschikking had gehandhaafd.

Om uit de vergelijking van de opbrengst der belasting in de verschillende jaren de toename of vermindering van de welvaart of

1) In 1883 zijn velen der in de laagste klassen aangeslagenen, die te voren geregeld nalatig waren gebleven in de voldoening der belasting, vrijgesteld of lager aangeslagen. Daar de nieuwe classificatie voor enkele der in de laagste klassen aangeslagenen gunstiger was dan de oude, werd door de vermindering van het aantal dier belastingschuldigen het voordeelig verschil van belastbaar inkomen betrekkelijk grooter.

althans van het inkomen der belastingschuldigen af te kunnen leiden, behoort men dus met deze omstandigheid rekening te houden en de opbrengst der laatste drie jaren met 9¾ % te verminderen. Doen wij zulks, dan blijkt dat de opbrengst, afgescheiden van de door de nieuwe verordening aangebrachte vermeerdering, in de verschillende jaren, *bij gelijken heffingsvoet*, tot elkander zou staan ongeveer in de navolgende verhouding:

1877/78	100
1878/79	101.26
1879/80	99.80
1880/81	100.59
1881/82	109.48
1882/83	106.70
1883/84	105.53
1884/85	103.14

Wie prijs stelt op een juist oordeel, behoort echter nog een stap verder te gaan, en ook in aanmerking te nemen dat de bevolking sinds 1877 sterk is vermeerderd.

De bevolking bedroeg op 31 Dec. vallende in elk dienstjaar:

1877/78	302.266	personen.
1878/79	308.952	personen.
1879/80	317.011	personen.
1880/81	326.196	personen.
1881/82	338.047	personen.
1882/83	350.202	personen.
1883/84	361.314	personen.
1884/85	366.657	personen.

Zoodat de werkelijke opbrengst gemiddeld per hoofd dier bevolking beliep:

ƒ 3.84	(heffing	2%)
ƒ 5.74	(heffing	3%)
ƒ 5.49	(heffing	3%)
ƒ 5.38	(heffing	3%)
ƒ 5.65	(H.0.)	
ƒ 5.89	(heffing	3%)
ƒ 5.65	(heffing	3%)
ƒ 4.99	(heffing	2¾ %)

Houden wij wederom rekening met het verschil in heffingsvoet en met de vermeerdering, die de verordening in de laatste drie jaren aan de opbrengst gaf, dan zien wij dat de *gemiddelde opbrengst per hoofd der bevolking* bij gelijken heffingsvoet en zonder de door de verordening van 1882 aangebrachte versterking, in de verschillende jaren tot elkander zou staan ongeveer in de volgende verhouding:

1877/78	100
1878/79	99.65
1879/80	95.31
1880/81	93.40
1881/82	98.09
1882/83	92.28
1883/84	88.52
1884/85	85.30

§. 2. Moeten wij uit deze cijfers opmaken, dat het inkomen der burgerij sinds 1877 bijna onafgebroken vrij aanzienlijk verminderd is, of hebben tot deze uitkomsten ook andere omstandigheden medegewerkt, die met de welvaart der belastingschuldigen in geen verband staan? Zou bv. in de laatste jaren de derde in 1882 ingevoerde wijziging, rakende de aangifte der belastingschuldigen, niet van nadeeligen invloed zijn geweest?

Oppervlakkig is er geen groot verschil of den belastingschuldige de vraag wordt gesteld, in welke klasse hij vermeent te moeten worden gerangschikt, zonder dat hij verplicht is een antwoord te geven, dan wel gelegenheid wordt gelaten al zoodanige inlichtingen te verstrekken als hij zal wenschen. Doch de ervaring leert, dat onder de bestaande verordening van de bevoegdheid om aangifte te doen minder dan voorheen wordt gebruik gemaakt.

Zoo verzochten in

1877/78	van	29.278	aangeslagenen	871	ambtshalve	aanslag.
1878/79	van	31.629	aangeslagenen	339	ambtshalve	aanslag.
1879/80	van	33.913	aangeslagenen	165	ambtshalve	aanslag.
1880/81	van	33.847	-	140	ambtshalve	aanslag.

Het doen van aangifte was allengs dus bijna algemeen geworden.

Onder de bestaande verordening evenwel bedroeg het aantal der ingekomen beschrijvingsbilletten.

	Met aanwijzing van klasse.	**pCt.**	**Zonder aanwijzing van klasse.**	**pCt.**	**Totaal.**
1882/3.	17832	46.4	20628	53.6	38.460
1883/4.	16175	45.8	19161	54.2	35.336

Daarbij is opmerkelijk dat van de 16175 personen, die in 1883/4 eene klasse aanwezen, slechts 9738 belastingschuldigen zulks ook in 1882/3 hadden gedaan; en onder de 19161 personen, die in 1883/4 geene aanwijzingen gaven, niet meer dan 12.855 waren, die zich ook in het voorafgegane jaar daarvan hadden onthouden.

Ruim een derde der belastingschuldigen volgde dus geene vaste gedragslijn.

Het zou de moeite waard zijn de redenen na te gaan, waarom zij zulks nalieten; of degenen, die in 1883/4 eene klasse aanwezen, schoon zij zulks in het vorige jaar niet hadden gedaan, zich over het algemeen in eene lagere klasse rangschikten dan waarin zij in 1882/3 waren geplaatst, en dus slechts aangifte deden om lager te worden aangeslagen; en of zij, die omgekeerd in 1882/3 aanwijzingen hadden verstrekt, doch in 1883/4 het stilzwijgen bewaarden, in het laatste jaar in een hoogere klasse zijn gerangschikt. De openbaar gemaakte staten blijven evenwel op deze vragen het antwoord schuldig. Zij bevatten zelfs geene enkele aanwijzing, waardoor omtrent deze punten eenig oordeel zou kunnen worden gevormd.

In het algemeen schijnen Burgemeester en Wethouders thans slechts weinig waarde te hechten aan eene vergelijking der aanslagen van de belastingschuldigen in de verschillende jaren. Voorheen geschiedde dit ten opzichte van alle aanslagen. In het laatste verslag zijn slechts de aanslagen over 1882/3 en 1883/4 van die belastingschuldigen, *welke in beide jaren geene klasse aanwezen*, vergeleken. Van de belastingschuldigen, *die zulks wel deden*, worden voornamelijk de *aanwijzingen*, in beide jaren verstrekt, in verband tot elkander beschouwd, zonder dat opgave wordt gedaan van de klasse, waarin de belastingschuldige in ieder dier jaren is aangeslagen; doch aangezien vermeld wordt of de verstrekte aanwijzing al of niet is gevolgd, kan men althans met eenige geringe moeite nagaan, hoeveel dier belastingschuldigen in het algemeen hooger of lager zijn aangeslagen dan in het voorafgegane jaar en hoevelen in dezelfde klasse zijn gerangschikt. Doen wij dit en plaatsen wij de verkregen uitkomst naast de openbaar gemaakte cijfers betreffende de aanslagen der belastingschuldigen, *die in beide jaren geene klasse aanwezen*, dan verkrijgen wij deze tabel:

Aangeslagenen in 1883/4.	die in beide jaren *eene* klasse aanwezen.		die in beide jaren *geene* klasse aanwezen.	
	personen.	pct.	personen.	pct.
gelijk als in 1882/3	7305	75.01	8374	65.1
hooger dan in 1882/3	1083	11.12	846	6.6
lager dan in 1882/3	1350	13.87	3635	28.3
Totaal	9738	100	12855	100

Het komt mij voor, dat deze cijfers niet getuigen ten gunste van de nieuwe regeling en eer doen vermoeden dat de opbrengst der belasting hooger zou zijn geweest, zoo de belastingschuldigen als voorheen bijna algemeen opgave omtrent hun inkomen hadden verstrekt.

Aan het feit, dat van de belastingschuldigen, die in beide jaren geene aanwijzingen verschaften, een aanzienlijker aantal lager is aangeslagen, hecht ik geen gewicht. Ten aanzien van het punt, hetwelk wij thans onderzoeken, of het gemis van aanwijzingen van den belastingschuldige al of niet nadeelig werkt, bewijzen de cijfers der verlaagde aanslagen zeer weinig. Verlaging van aanslag vindt zonder twijfel niet plaats dan om geldige redenen, hetzij omdat de belastingschuldige onmachtig is gebleken de som, waarvoor hij in het vorige jaar was aangeslagen, te voldoen, zooals inderdaad niet zeldzaam, vooral in de laagste klassen, het geval was, hetzij omdat de Raad na reclame den belastingschuldige lager heeft gerangschikt. Ik wil gaarne aannemen, dat zij die lager zijn aangeslagen, ook al hadden zij aanwijzingen verstrekt, lager zouden zijn gerangschikt. Zonder gebleken noodzakelijkheid is uit den aard der zaak niemand verlaagd.

Dat van degenen, die in beide jaren geene klasse noemden, een grooter aantal dan van de anderen, die aanwijzing deden, werd verlaagd, is overigens gemakkelijk verklaarbaar. De belastingschuldigen, die buiten staat bleken de som, waarvoor zij in 1882/3 waren aangeslagen, te betalen, werden in het volgende jaar, om het aantal oninbare posten te verminderen, lager gerangschikt; en het is zeer waarschijnlijk dat deze belastingschuldigen grootendeels voorkwamen onder degenen, die in beide jaren geene klasse hadden aangewezen.

Om zich voor overdrijving te wachten, zal men dus met het oog op die omstandigheid wel doen de verlaagde aanslagen buiten rekening te laten en het aantal verhoogde aanslagen in beide categoriën van belastingschuldigen alleen te vergelijken met het cijfer der aanslagen, waarin in het laatste jaar geene wijziging werd gebracht. Doen wij dit, dan verkrijgen wij de volgende uitkomst:

Aangeslagenen in 1883/4.	**die in beide jaren *eene* klasse hadden aangewezen.**	**pCt.**	**die in beide jaren *geene* klasse hadden aangewezen.**	**pCt.**
gelijk als in 1882/3	7305	87.09	8374	90.82
hooger dan in 1882/3	1083	12.91	846	9.18
Totaal	8388	100	9220	100

Ook deze cijfers geven evenwel aanleiding te vermoeden, dat de opbrengst der belasting hooger zou zijn geweest, zoo de bepaling der vorige verordening betreffende de aangifte ongewijzigd ware overgenomen, en hoe meer men de staten van nabij beschouwt, des te meer schijnt dit vermoeden gewettigd. Een voorbeeld slechts. Van de aangeslagen, *die in beide jaren geene klasse aanwezen* en in 1883/4 gerangschikt werden in de 34e of eene der volgende klassen (van ƒ20,000 inkomen of hooger), was slechts een enkele in ééne klasse verhoogd; terwijl van degenen, die in 1882/3 *volgens hunne aangifte waren aangeslagen* en in het volgende jaar de 34e of eene hoogere klasse aanwezen, 26 belastingschuldigen, verdeeld over 11 klassen, *zich zelven* in 1883/4 hooger dan in het vorige jaar rangschikten.

Dat de aanslag bij gebreke van aanwijzing van den belastingschuldige over het algemeen lager zal zijn dan na aangifte het geval zou wezen, spreekt trouwens van zelf. Wie te hoog wordt aangeslagen zal, om het even of hij al of niet aanwijzingen heeft verstrekt, in den regel reclameeren; wie lager wordt gerangschikt, dan hij zelf, zoo hij gevraagd ware, zou hebben aangegeven, bewaart gemeenlijk - ik zou haast durven schrijven, zonder uitzondering - het stilzwijgen.

§ 3. Behalve deze omstandigheid was er nog eene andere, en naar het mij voorkomt, meer gewichtige, die hoezeer zelve niet, althans

slechts in enkele gevallen en indirect het uitvloeisel van vermindering van welvaart, op de opbrengst der heffing en vooral op hare gemiddelde opbrengst per hoofd der bevolking van vrij nadeeligen invloed was.

De bevolking vermeerderde geregeld sterk door meerdere vestiging dan vertrek, maar het gemiddelde belastbaar inkomen van de personen, die zich in de gemeente vestigden, was kleiner dan dat der inwoners en ook dan dat dergenen, die de stad metterwoon verlieten. Het laatste zelfs in die mate, dat, schoon de vertrokkenen belangrijk minder in aantal waren dan de gevestigden, deze verplaatsing van bevolking in alle jaren, behalve in 1883/4, verlies van belastbaar inkomen ten gevolge had.

De volgende cijfers doen ons zien, dat zoowel de gevestigden als de vertrokkenen in het algemeen weinig bemiddeld waren, dat zoowel onder de eenen als onder de anderen betrekkelijk minder belastingschuldigen voorkwamen, dan onder de overige ingezetenen.

Jaar.	Bevolking op 31 December vallende in	Aangeslagenen	Percentagewijze verhouding van 3 tot 2.	Gevestigden in het jaar eindigende op 31 Dec. vallende in	Gevestigden aangeslagenen	Percentagewijze verhouding van 6 tot 5.	Vertrokkenen in het jaar eindigende op 31 Dec. vallende in	Vertrokkenen aangeslagenen	Percentagewijze verhouding van 9 tot 8.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1878/79	308.952	31.629	10.2	17.602	426	2.42	14.468	365	2.52
1879/80	317.011	33.913	10.7	19.366	387	2.-	15.921	400	2.51
1880/81	326.196	33.847	10.4	20.293	223	1.1	14.136	401	2.84
1881/82	338.047	38.539	11.4	23.134	326	1.41	15.586	279	1.79
1882/83	350.202	38.460	11.-	25.882	368	1.42	18.311	247	1.35
1883/84	361.314	35.336	9.8	26.326	571	2.17	18.933	217	1.15
1884/85	366.657	34.788	9.5	22.187	384	1.73	20.437	233	1.14

Nog duidelijker blijkt dit, wanneer wij het gemiddeld belastbaar inkomen der bevolking, der gevestigden en der vertrokkenen, gerekend per hoofd, vergelijken. Dit inkomen bedroeg volgens de primitieve kohieren, per hoofd der

Jaar.	**Bevolking.**	**Gevestigden.**	**Vertrokkenen.**[1]
1878/79	ƒ 215	ƒ 36	ƒ 61
1879/80	ƒ 207	ƒ 35	ƒ 53
1880/81	ƒ 203	ƒ 26	ƒ 57
1881/82	ƒ -	ƒ -	ƒ -
1882/83	ƒ 217	ƒ 26	ƒ 37
1883/84	ƒ 202	ƒ 25	ƒ 30
1884/85	ƒ 195	ƒ 21	ƒ 33

Het totaal belastbaar inkomen bedroeg in

Jaar.	**Van de gevestigden.**	**Van de vertrokkenen.**	**Vermeerdering.**	**Vermindering.**
1878/79	ƒ 629.300	ƒ 876.925	-	ƒ 247.625
1879/80	ƒ 669.825	ƒ 849.025	-	ƒ 179.200
1880/81	ƒ 532.225	ƒ 799.800	-	ƒ 267.575
1881/82	ƒ 444.980	ƒ 618.817	-	ƒ 173.837[2]
1882/83	ƒ 663.340	ƒ 680.160	-	ƒ 16.820
1883/84	ƒ 652.780	ƒ 566.740	ƒ 86.040	-
1884/85	ƒ 467.970	ƒ 666.050	-	ƒ 198.080

Om mij een denkbeeld te vormen, in welke mate de gemiddelde opbrengst per hoofd der bevolking door dezen aanwas van minvermogenden daalde, heb ik nagegaan in welke verhouding deze opbrengst bij gelijken heffingsvoet in de verschillende jaren tot elkander zou hebben gestaan, zoo de vertrokkenen en de gevestigden gemiddeld

1) Ter berekening van dit gemiddeld inkomen zijn de cijfers der bevolking op 31 December, vallende in elk dienstjaar, en van de gevestigden en vertrokkenen in het jaar, eindigende op 31 December vallende in ieder dienstjaar, gebezigd. Waar het inkomen evenwel slechts in ronde cijfers is uitgedrukt, zal deze geringe onnauwkeurigheid op de uitkomst wel geen invloed hebben.
2) Aangenomen, dat zij aangeslagen waren voor 3 % van hun inkomen.

een gelijk inkomen als de overige inwoners der gemeente hadden bezeten. Ziehier de uitkomst, die ik verkreeg, nadat ik evenals vroeger van de opbrengst der drie laatste jaren 9¾ % met het oog op de afschaffing van het kindergeld en de wijziging der classificatie had in mindering gebracht.

	Die verhouding was, zooals wij reeds zagen.	**en zou in het aangenomen geval geweest zijn.**
1877/78	100	100
1878/79	c^a 99.65	c_a 100.7
1879/80	c^a 95.31	c_a 98.1
1880/81	c^a 93.40	c_a 98.3
1881/82	c^a 98.09	c_a 105.9
1882/83	c^a 92.28	c_a 101.7
1883/84	c^a 88.52	c_a 99.3
1884/85	c^a 85.30	c_a 96

§ 4. Wij zijn thans in staat met eenige meerdere kennis van zaken te oordeelen over de vraag of uit de vergelijking der opbrengst van de heffing in de verschillende jaren algemeene vermindering van welvaart der belastingschuldigen is af te leiden. Wij zagen dat, zonder de versterking door de afschaffing van het kindergeld en de wijziging der classificatie in 1882 aangebracht, de gemiddelde opbrengst der heffing per hoofd der bevolking bijna onafgebroken zou zijn gedaald; doch tevens dat de vermindering in 1879/80 en in de laatste drie jaren hoofdzakelijk, en overigens zelfs volledig wordt verklaard door de wijziging, die de bevolking en haar belastbaar inkomen ten gevolge van vestiging en vertrek van belastingschuldigen en andere personen onderging. Wij vonden verder, dat de opbrengst in de laatste drie jaren waarschijnlijk nog schade heeft geleden, doordien van de belastingschuldigen geen aangifte van de klasse, waarin zij vermeenen te moeten worden gerangschikt, werd gevraagd, en mogen dus als antwoord vaststellen, dat alleen de opbrengst van 1879/80 en, het kan ook zijn, die van de laatste drie jaren eenige evenwel betrekkelijk niet aanzienlijke vermindering van welvaart doen vermoeden.

De slotsom, waartoe dit onderzoek leidt, is echter wel geschikt de verzorgers der gemeentelijke geldmiddelen tot groote behoedzaamheid te stemmen. Al was de welvaart in het tijdperk, dat wij beschouwden, in het algemeen slechts nu en dan een weinig afgenomen; vermindering van opbrengst bij vermeerdering van bevolking, zooals de laatste drie jaren aanwijzen, is een voor de finantiën bedenkelijk verschijnsel, te meer, omdat de uitgaven in vele takken van dienst met het stijgen van het zielental rijzen. En mag er al, nu de bevolking in den jongsten tijd minder snel aanwast[1)], reden zijn te verwachten dat ook de uitgaven in geringere mate zich zullen uitzetten; de oorzaak van den minderen aanwas is naar alle waarschijnlijkheid toenemende algemeene vermindering van welvaart, die, naar te vreezen is, aan de opbrengst der middelen voorhands nog sterker dan voorheen zal afbreuk doen. Wij mogen al hopen, dat spoedig verbetering zal intreden; dat onze hoop spoedig verwezenlijkt zal worden, is verre van zeker, want er zijn nog weinig of geene teekenen van kentering.

Amsterdam, Maart 1886.
F.S. VAN NIEROP.

1)

	Gevestigden.	Vertrokkenen.	Meer.
1883	26.326	18.933	7.393
1884	22.187	20.427	1.760
1885	21.181	20.522	659

Richard Wagner's nalatenschap.

Richard Wagner. Entwürfe, Gedanken, Fragmente. Aus nachgelassenen Papieren zusammengestelt. Leipzig, Breitkopf und Härtel. Erinnerungen an Richard Wagner, von Hans von Wolzogen Wien, Carl Konegen.

Uit hetgeen van Wagner's paralipomena tot heden in druk is verschenen blijkt niet, dat de meester op het oogenblik van zijn dood nog plannen voor nieuwe kunstscheppingen gereed had. Er blijkt veeleer uit, dat hij zijne loopbaan geheel ten einde had gebracht, en dat hij zelf *Parsifal* als zijn laatste werk beschouwde.

Hiervan kan men zich overtuigen, wanneer men het onlangs verschenen boekje: *Entwürfe, Gedanken, Fragmente*, uit 's meesters papieren door zijne weduwe samengesteld, inziet. In dit ‘oeuvre posthume’ is al wat van Wagner's geschriften nog niet in druk was verschenen opgenomen en in verschillende groepen gerangschikt. -

Deze ontwerpen, gedachten en fragmenten, in verband met hetgeen Wagner in zijne laatste levensjaren aan vertrouwde vrienden, als Hans von Wolzogen, heeft medegedeeld, vormen een uitmuntenden commentaar op 's meesters werken, en werpen een nieuw licht op zijne beschouwingen van kunst en leven.

Staan wij vooreerst een oogenblik stil bij Wagner's opmerkingen over muziek, dan vinden wij, zoowel in het reeds genoemde boek, als in Wolzogen's *Erinnerungen an Richard Wagner*, veel belangrijks voor kunstenaar en kunstvriend.

Wagner was dichter *en* componist. Dit is reeds dikwijls gezegd, maar, te oordeelen naar de onjuiste kritiek over den meester

die men nog in zoovele dagbladen en tijdschriften leest, kan het niet te dikwijls gezegd worden; want alleen wanneer men in hem den woord- en toondichter vereenigd erkent, kan men hem geheel begrijpen; alleen dan weet men, dat hij met een andere maat gemeten moet worden dan zijne groote voorgangers, die òf in het rijk der dichtkunst, òf in dat der muziek als koningen heerschten.

Velen hebben niet kunnen begrijpen, dat Wagner een dichter was, daar hij geen bundels gedichten heeft nagelaten; velen hebben hem den naam van componist willen ontzeggen, omdat er geen symphonieën, quartetten of sonates van hem bestaan[1)]. Niettemin was hij dichter èn componist, maar zijne loopbaan lag niet in het centrum van een der beide rijken: neen, zij bevond zich op beider grenzen, op dat gedeelte, waar de twee zusterkunsten elkander tot innige vereeniging de hand reiken.

Het ligt niet in mijne bedoeling, in dit opstel de grenzen van muziek en poëzie aan te toonen. Wagner zelf heeft dat in zijne theoretische werken *Oper und Drama* en *Das Kunstwerk der Zukunft* op zoo voortreffelijke wijze gedaan, dat ik kan volstaan met naar die werken te verwijzen, Beschouwen wij Wagner in den door ons bedoelden zin als dichter, dan verwonderen wij er ons niet over, dat geen zijner voorgangers grooter verlangen naar eene innige vereeniging met de muziek gevoelde; beschouwen wij hem als musicus, dan bevreemdt het ons niet, dat hij, meer dan alle groote componisten van het verleden, het woord zoo hoog schatte. De voornaamste stelling van *Oper und Drama* is: ‘Het woord is hoofdzaak, de muziek dient (in het drama) om aan het woord de hoogste uitdrukking te verleenen.’ In de ‘Nagelaten Gedachten’ vinden wij de hooge waarde van het woord nog scherper uitgedrukt:

‘Waar het woord niet verder kan, begint de muziek. Beethoven - 9_e symphonie - bewijst daarentegen: waar de muziek niet verder kan, komt het woord. - (Het woord staal hooger dan de toon.)’

Dit is gedacht vóór 1849, in de periode, toen Wagner nog wankelde tusschen het litteraire en het muziekdrama. De stelling: ‘het woord staat hooger dan de toon,’ vinden wij in geen der bij zijn leven gedrukte werken terug, althans niet in dien vorm; maar wel

1) Zij bestaan *wel*, maar het zijn slechts studien. Van elk der genoemde soorten heeft Wagner in zijne leerjaren een werk gecomponeerd.

trekt hij herhaaldelijk te velde tegen de onderdrukking van het woord tengevolge van de alleenheerschappij der muziek. ‘De muziek is de kunst van uitdrukking,’ zegt hij, ‘zij moet zich voegen naar het gedicht.’ Volgens de voorstanders der absolute muziek zou dit vernederend voor haar zijn. Doch vernederend voor de muziek is het alleen, zich te huwen aan een *slecht* gedicht, en die ongelukkige echtvereeniging komt, helaas, maar al te dikwijls voor. Dat zij evenwel bij innige vereeniging met een levenskrachtig en geheel voor haar passend drama hare waarde verliezen, of hare zelfstandigheid prijs geven zou, ontken ik, - tenzij men de muziek onbestaanbaar acht buiten zekere conventioneele vormen; maar dan zou men, consequent doorredeneerende, niet alleen de dramatische muziek van Wagner, maar alle *vocale* muziek moeten veroordeelen; want een van beiden: òf men moet den muzikalen vorm soms wijzigen, òf men verkort, in vele gevallen, de rechten der dichtkunst; dat zou voor deze laatste vernederend zijn, en deze vernedering heeft zij zich maar al te dikwijls moeten laten welgevallen.

Hoe hoog Wagner de muziek schatte, moge blijken uit eenige zinnen, door mij aan zijne geschriften ontleend:

‘De muziek spreekt zoo onvergelijkelijk verstaanbaar tot ons, omdat in haar de wereld van het gehoor ons hetzelfde mededeelt, wat wij uit den grond van ons hart zelf haar toeroepen; haar element is de diepte en oneindigheid der natuur en der menschelijke ziel.’

‘De muziek is de eenige, met het christelijk geloof geheel overeenstemmende kunst; zij is het produkt van het christendom, welks wezen zij openbaart.’

‘De muziek was mijn goede engel, die mij tot kunstenaar maakte, en wiens geest ik niet anders begrijpen kan dan in de liefde.’

‘Hoor mijne geloofsbelijdenis: de muziek kan nooit en in geen verbinding die zij aangaat ophouden, de hoogste, de bevrijdendste kunst te zijn.’

‘Vaak heb ik verklaard, dat ik de muziek voor den reddenden goeden Genius van het Duitsche volk hield, en het was mij mogelijk, dit aan het herleven van den Duitschen geest van Bach tot Beethoven aan te toonen: zekerder dan hier uitte zich op geen ander gebied de bestemming van het Duitsche wezen, de werking van zijn gemoed; de Duitsche muziek was eene heilige emanatie van den menschelijken geest, en daemonisch lijdende goddelijke naturen waren hare priesters.’

Men kent Wagner's vereering voor Weber. ‘Dat Duitschland Weber's muziek bezat,’ zeide hij in een gesprek met Wolzogen, ‘was zijn geluk. Hier vond de arme vaderlandslooze Duitscher zijn vaderland. Nadat ik op school de geschiedenis van Saksen in al hare erbarmelijkheid had hooren voordragen en tot mijzelven had moeten zeggen: “daar behoort gij ook toe,” zocht ik diep bedroefd naar iets anders, en ik vond de muziek van Weber: toen eerst wist ik, waar mijn thuis was, en gevoelde mij als Duitscher. Dat gevoel heeft mij nooit verlaten.’

Merkwaardig zijn Wolzogen's ‘Erinnerungen’ wegens de vele opmerkingen over muziek en musici, die er in voorkomen; merkwaardig vooral wegens hetgeen Wagner over de muzikale vormen mededeelt.

De architect Semper had hem eens gezegd, dat het hem in de opera zoozeer beviel, dat alle hartstochten zich daarin spelend, als het ware in domino en masker, bewogen. Dit - merkt Wagner hierop aan - was tot dusver de opvatting der muziek door beeldende kunstenaars en dichters: de muziek was volgens hen eene kunst, die al wat diep, energiek, hartstochtelijk is, in sierlijke vormen giet en in liefelijkheid oplost, en deze meening vond hare verklaring in den mathematischen vorm der muziek, voornamelijk in de aan Palladio's bouwstijl herinnerende quadratuur, waarbij men met Faust uitroept: ‘Welch' Schauspiel, aber ach, ein Schauspiel nur!’ - Toen kwam BEETHOVEN.

Met die drie woorden: ‘toen kwam Beethoven,’ wordt bedoeld, dat met dezen meester een nieuw tijdperk voor de muziek begon. En zoo wij dit nog niet wisten, behoefden wij slechts de muzikale kritiek uit Beethoven's tijd te raadplegen.

Evenals bij Wagner, is ook de muzikale inhoud van Beethoven's scheppingen door zijne tijdgenooten daarom zoo dikwijls verkeerd beoordeeld, omdat de beoordeelaars den vorm der muziek voor haar wezen hielden. Het standpunt dat zoovele critici uit onze dagen tegenover den meester van Bayreuth innemen, heeft o.a. Oulibicheff tegenover Beethoven ingenomen. Voor iemand, die de muziek niet anders kon begrijpen dan in den aria-vorm der Italiaansche opera, of in de dansvormen der Suite, moest b.v. de eerste afdeeling der *Sinfonia Eroica* barbaarsche muziek zijn. Met dit werk toch deed Beethoven de eerste groote schrede voorwaarts op de baan der kunst.

Op een der wekelijksche muziekavonden van ‘Wahnfried’ zeide Wagner, na de uitvoering van een werk uit Beethoven's jonge jaren - een der eerste quartetten: - ‘Dat is nog de koude muziek van den sonatestijl, waarbij het aankwam op virtuositeit in de uitvoering der versieringen. Hoe geheel anders is dan Bach in zijne groote klaviercompositiën, zoowel als in het *Wohltemperirte Klavier*; zonder eenig modern “sentiment,” hoe warm, hoe natuurkrachtig, hoe innig is zijne muziek, welke merkwaardige kreten weerklinken nu en dan! - Bach werkt voor zich alleen, denkt aan geen publiek, doch somtijds is het, alsof hij zijne vrouw wat voorspeelt: men heeft een voorgevoel van den nieuwen tijd, hij ligt reeds geheel in hem besloten. - Maar laat ons nu ook eens den *waren* Beethoven hooren: het *scherzo* van het *cis*-mol-quartet - dat is een der grootste wonderen der geheele muziek!’

Na de voordracht van een ander der laatste quartetten zeide hij aangedaan: ‘Dat is zóó intiem, dat men het zich tot de hoogste eer moet aanrekenen, tot het luisteren te worden toegelaten.’ En na de voordracht der klaviersonate op. 106 riep hij uit: ‘Wat kan men daarnaast plaatsen?! Bij Shakespeare (op denzelfden avond was een stuk uit 's dichters werken voorgelezen) alles realiteit, vreeselijke gelijkenis des levens -; hier alles geïdealiseerd - haast zou ik zeggen “spectra” des levens! Maar zoo iets is ook alleen voor klavier denkbaar - voor de menigte te spelen, onzin!’

Herhaaldelijk toonde Wagner aan, hoe dezelfde Beethoven, die in zijne quartetten en sonates de grootste kunst, den diepzinnigsten geestesarbeid uitsluitend voor den met hem medevoelenden kunstenaar schiep, in zijne symphonieën zoo populair optreedt. ‘Daar is alles *oratio directa*!’ placht hij te zeggen. ‘Men denke slechts aan de eenvoudige thema's tot aan de “Negende” toe. Maar daaraan denken onze moderne componisten niet, die, om interessant te schijnen, hunnen werken alle mogelijke maskers aanpassen.’

Bij eene andere gelegenheid wees hij er op, hoe beslist Beethoven, nadat hij in de ‘Eroica’ zulke stoute pogingen gedaan had om den overgeleverden symphonie-vorm te buiten te gaan, later, vooral in zijne zevende en achtste symphonieën, weder zoo geheel tot den oorspronkelijken dansvorm terugkeert welken het, in de instrumentale muziek, altijd bedenkelijk is, te verlaten. Hij betreurde het, dat de nieuwere symphonici niet van Beethoven hadden

geleerd, maat te houden en zich te bewegen binnen zekeren bepaalden grondvorm, om artistiek verstaanbaar te blijven.

Hieruit ziet men, dat Wagner ten opzichte der zuiver instrumentale muziek reactionnair was - hetgeen velen misschien niet vermoedden. Hij, die in zijne dramatische compositiën vaak plotseling de grootste overgangen maakt, de scherpste modulatiën aanwendt, verlangt in de zuiver instrumentale muziek zooveel mogelijk eenheid van toonaard. Dienaangaande vinden wij in de ‘Nagelaten Gedachten’ het volgende opgeteekend:

‘Over modulatie in de zuiver instrumentale muziek, en in het drama. Wezenlijk onderscheid. Snelle en verwijderde overgangen zijn hier vaak evenzoo noodzakelijk, als ginds onpassend, wegens de ontbrekende motieven.’

Wanneer iemand b.v. eene ‘dramatische symphonie’ componeerde, dan noemde Wagner dat onzin. Ja, wanneer ‘Mazeppa’ of ‘Dante’ boven eene symphonische compositie staat, kan men er iets bij denken, maar ‘dramatische symphonie’ zegt in het geheel niets en is in het algemeen de tegenstelling van alle echt symphonische compositie. ‘Hoe geheel anders was *mijn* standpunt!’ roept Wagner uit. ‘Ik waagde het, de vreeselijkste dingen in muziek uit te drukken, daar ik het *drama* had, dat elk oogenblik alles verklaart. Men heeft mij echter alleen de manier der dramatische vrijheid afgeleerd, om symphonieën zonder drama, dus ook zonder verstaanbaarheid te schrijven.’

Belangrijk is Wagner's oordeel over Mendelssohn, zooals het door Wolzogen weêrgegeven wordt. Hij wordt een landschapsschilder van den eersten rang, de *Hebriden*-ouverture zijn meesterstuk genoemd. Alles daarin is wonderbaarlijk in den geest aanschouwd, fijn gevoeld en met de grootste kunst wedergegeven. Van buitengewone schoonheid noemt Wagner het gedeelte, waar de hobo's alleen, door de andere instrumenten heen, klagend als de wind over de golven der zee, omhoog stijgen. Ook *Meeresstille und glückliche Fahrt* vond hij schoon, en van de eerste afdeeling der *a-mol*-symphonie hield hij zeer veel. Het aanwenden van nationale thema's kan men, volgens hem, den componist niet ten kwade duiden, vooral wanneer hij ze zoo kunstrijk aanwendt, als Mendelssohn. Zijne ‘tweede thema's,’ zijne ‘Adagio's’, waarin het zuiver menschelijke te voorschijn moet treden, zijn ongetwijfeld veel zwakker. Bij de *Sommernachtstraum*-ouverture bedenke men, dat een vijftienjarige knaap ze geschreven

heeft, en hoe volmaakt is reeds alles, ofschoon nog lang niet zoo beknopt en kernachtig, als in de ‘Hebriden’; ook het hoofdthema scheen Wagner toe, verkeerd te zijn: ‘dat zijn geen elfen, maar muggen’ - zeide hij.

Maar een ongeluk voor den Duitschen muzikalen geest noemde Wagner het, dat Mendelssohn, in plaats van eene eigenaardige specialiteit in de landschapsschildering te blijven, zooals Schubert in het Duitsche lied en Löwe in de Ballade, veeleer tot type van alle genre's, en wel voornamelijk van het weeke en opgesmukte gemaakt werd, als ware het noodig, de door Beethoven's laatste werken geschrokken muziek eene moderne opfrissching te verschaffen. Ook had Mendelssohn al het talent, dat zijnen nabootsers ontbrak.

Bij vergelijking eener symphonie van Mendelssohn met eene van Beethoven zegt Wagner: ‘de landschapsschildering van eerstgenoemde is altijd als met een elegischen treurtoon bedekt; ik moet daarbij altijd denken aan Bendemann's “trearende Joden”. Om de macht der muziek van Beethoven te doen uitkomen, gewaagt hij van een zonderling concert in de Opera te Dresden, in het jaar 1848, midden in den revolutie-tijd. Koning en hof waren treurig gestemd, het geheele publiek was bezwaard met een voorgevoel van aanstaande gevaren en omwentelingen. Daarbij was het programma zeer melankoliek: bovenaan de Schotsche symphonie van Mendelssohn, vervolgens een gezang “De profundis”, en zoo ging het voort - doch ten slotte kwam Beethoven's *c-mol*-symphonie. Daar de stemming in de zaal steeds drukkender werd, vroeg Wagner eindelijk ontsteld van zijn dirigeerlessenaar af aan de dichtstbijzittende musici: “Mijn hemel, wat zullen wij doen - wat zullen wij doen met dit verschrikkelijke *mol*-programma?” Toen fluisterde de violist Lipinsky hem toe: “Wacht maar - bij den eersten streek der symphonie van Beethoven is alles weg!” En jawel, de symphonie begint, wat een gejuich, wat eene geestdrift, alle bedruktheid verdwenen, hoera's op den koning, en als onttooverd verliet de jubelende menigte de zaal. “Dat - zoo besluit Wagner - dat is het onuitsprekelijke dezer kunst”.

Over de Duitsche thema-vorming sprekende zegt Wagner, dat bij vele meesterstukken, ook bij die van Beethoven, de thema's op zich zelven beschouwd bijna on beteekenend schijnen. Hoe zij door de karakteristieke taal der instrumenten tot de hoogste beteekenis gebracht kunnen worden, zou men misschien het best door het onderleggen van woorden

kunnen aantoonen, b.v. in het wereldberoemde eerste thema der *c-mol*-symphonie door de woorden ‘Es muss gescheh'n’. Ook voor Bach's fugathema's past dit, hetgeen hem vooral duidelijk was geworden, nadat hij de uitwerking der thema's in Bach's motetten door de ondergelegde woorden had ondervonden. Door te voeren zou deze gedachte wel is waar niet zijn, maar het is, naar mijn inzien, juist geoordeeld, dat de groote meesters in hunne verhevenste toonscheppingen reeds het voorgevoel van eene taal gehad, en in hunne motieven eene soort van spraak aangewend en in tonen uitgedrukt hebben.

In tegenstelling van de eenvoudige thema's der Duitschers worden de breede, zangrijke melodieën der Franschen en Italianen genoemd, en ook daarin weet Wagner het voortreffelijke hoog te schatten. Hij toont aan, hoe de melodische vorm der Italiaansche opera-componisten, als Cherubini en Spontini, niet uit het Duitsche zangspel ontstaan is, maar alleen in Italië, het land van toon en kleur, geboren kon worden. Van die melodie hebben Auber en Boïeldieu en ook ik - zegt Wagner - veel geleerd. Mijn slotkoor uit het eerste bedrijf van *Lohengrin* b.v. is eigenlijk veel meer van Spontini dan van Weber afkomstig. Ook van Bellini kan men leeren, wat melodie is. De nieuwere componisten munten uit door armzalige melodie, omdat zij alleen letten op zekere in het oog vallende fouten der Italiaansche opera, maar zich om de voortreffelijke hoedanigheden der componisten in het geheel niet bekommeren. Maar het is ook gemakkelijker, ze te beschimpen, dan van hen te leeren.

Is dit oordeel niet zeer juist, en levert het niet een nieuw bewijs voor de onwaarheid van het door velen verkondigde, als zoude Wagner alle andere componisten minachten?

Doch genoeg over het muzikale gedeelte der ‘Herinneringen.’

De meeste andere, kunst en leven betreffende gedachten, die in de ‘Entwürfe’ zijn opgenomen, vindt men, in anderen vorm, in de *Gesammelte Schriften* terug. Nieuw is echter wat onder de rubriek ‘Eine Skizze, eine Betrachtung und vier Programme’ is samengevat. De vier Programma's hebben betrekking op het *cis-mol*-quartet van Beethoven, op de inleidingen *Tristan und Isolde, Die Meistersinger von Nürnberg* (voorspel van het 3e bedrijf) en *Parsifal*. Tot beter begrip dezer toonstukken zullen de programma's ongetwijfeld veel bijdragen.

Bijzonder belangrijk is de schets voor het drama *Die Sieger*. - Kort na Wagner's dood werd in verscheiden dagbladen vermeld, dat de meester een onvoltooid muziekdrama, welks stof aan de

Indische mythologie ontleend was, zou hebben nagelaten. Wat van die berichten waarheid bevat, moge uit het volgende blijken.

Ziehier het ontwerp van *Die Sieger*, zooals het in de ‘Entwürfe’ is opgeteekend.

Chakya-Muni-Ananda. Prakrite (Hare moeder.) Brahmanen. Jongeren. Volk.

- Boeddha op zijn laatsten tocht. - Ananda aan de bron door Prakriti, het Tschandala-meisje, gelaafd. Vurige liefde van haar tot Ananda: hij hevig aangedaan[1)]. -

Prakriti, in hevige liefdessmart: hare moeder lokt Ananda aan: groote liefdesstrijd: Ananda tot tranen toe bewogen en beangstigd; door Chakya bevrijd. -

Prakriti treedt op Boeddha toe, aan de stadspoort onder den boom, om van hem vereeniging met Ananda te smeeken. Hij vraagt, of zij de voorwaarden dezer vereeniging wil vervullen? Dubbelzinnig gesprek, door Prakiti uitgelegd als doelende op eene vereeniging in den zin van haren hartstocht; zij stort verschrikt en snikkend ter aarde, als zij eindelijk hoort, dat zij ook Ananda's gelofte van kuischheid moet houden. Ananda door Brahmanen vervolgd. Verwijten wegens Boeddha's bemoeiing met een Tschandala-meisje. Boeddha's veroordeeling van den Kastengeest. Hij verhaalt daarop van Prakriti's bestaan in een vroeger leven; zij was toen de dochter van een trotschen Brahmaan; de Tschandala-koning, die zich zijn voormalig bestaan als Brahmaan herinnert, begeert voor zijn zoon de dochter van den Brahmaan, voor welke deze in liefde ontbrand is; uit trots en hoogmoed weigerde de dochter wederliefde en hoonde den ongelukkige. Dit moest zij boeten, en werd nu als Tschandala-meisje herboren, om de pijnen van hopelooze liefde te gevoelen; tevens echter, de liefde te verzaken en door opname onder Boeddha's gemeente der geheele verlossing deelachtig te worden. - Prakriti beantwoordt nu Boeddha's laatste vraag met een vreugdevol ‘ja’. Ananda begroet haar als zuster. Boeddha's laatste leeringen. Allen sluiten zich bij hem aan. Hij trekt naar het oord zijner verlossing.

1) Het huwelijk tusschen een Brahmaan en een Tschandala-meisje werd voor schandelijk gehouden.

Dit ontwerp dateert van 1856. Wolzogen deelt er ons de geschiedenis van mede - niet in de meermalen aangehaalde ‘Erinnerungen’, maar in een opstel, voorkomende in de *Bayreuther Blätter* van Februari 1885. - Nadat Wagner zijne theoretische werken *Das Kunstwerk der Zukunft* en *Oper und Drama* geschreven en *Der Ring des Nibelungen* ontworpen en gedeeltelijk voltooid had, leerde hij de philosophische werken van Schopenhauer kennen. Door dien wijsgeer in de duisterste diepten der wereldtragiek ingewijd, meende hij een oogenblik, dat ook voor hem als kunstenaar daarmede ‘der Weisheit letzter Schluss’ bereikt was, en hij vatte deze philosophische erkentenis in den symbolisch-poëtischen vorm van een Boeddha-drama; ja, deze Boeddha-gedachte was bij hem reeds zoozeer tot rijpheid gekomen, dat er een muzikaal motief (later in *Siegfried* opgenomen) uit ontstaan was. In dien tijd ondervond de dichter van Wotan, de zanger van Siegfried, de denker van Boeddha - het Goede-Vrijdag-wonder.

In de Goede Week van 1857 had Wagner te Zürich een nieuw huisje betrokken. Een heerlijke morgen was opgerezen over meer en gebergte, en de meester wierp van den altan zijner nieuwe woning eenen blik op de betooverende bekoorlijkheid van den lentemorgen. Toen kwamen hem plotseling de woorden in de gedachte, die hij in lang vervlogen dagen in Wolfram's *Parzival* gelezen had: ‘Gij zult geen wapens dragen op den dag, waarop de Heer aan het kruis stierf!’ Vóór hem zweefde het beeld des Gekruisigden; hij legde de wapens eener philosophische wereldkritiek ter zijde en ontwierp den tekst en de muziek van het ‘Goede-Vrijdag-Wonder:’

Das ist Charfreitagszauber, Herr!

Des Sünders Reuethränen sind es,
die heut' mit heil'gem Thau
beträufet Flur und Au':
der liess sie so gedeihen.
Nun freu't sich alle Kreatur
auf des Erlösers holder Spur,
will ihr Gebet ihm weihen.
Ihn selbst am Kreuze kann sie nicht erschauen:
da blickt sie zum erlös'ten Menschen auf;
der fühlt sich frei von Sünden-Angst und Grauen,
durch Gottes Liebesopfer rein und heil:

das merkt nun Halm und Blumen auf den Auen,
dass heut' des Menschen Fuss sie nicht zertritt,
doch wohl, wie Gott mit himmlischer Geduld
sich sein' erbarmt und für ihn litt,
der Mensch auch heut' in frommer Huld
sie schont mit sanftem Schritt.
Das dankt dann alle Kreutur,
was all' da blüht und bald erstirbt,
da die entsündigte Natur
heut' ihren Unschulds-Tag crwirbt.

Na dien dag was er geen sprake meer van het Boeddha-drama, maar meer en meer rijpte bij Wagner het plan voor zijn ‘Parsifal’. Steeds duidelijker openbaart zich sedert dat oogenblik bij hem het bewustzijn der verlossingsmacht, maar nooit vergeet de meester dat hij kunstenaar is; hij schrijft over *Staat und Religion*, hij voltooit *Die Meistersinger* en *Der Ring des Nibelungen;* hij zingt in zijne jubelhymne op de Duitsche kracht het hooge lied van het Duitsche Christendom, en legt den grondslag voor het werk van Bayreuth; hij neemt deel aan den strijd tegen de ‘vivisectie’, en hij voltooit de muziek van zijn *Parsifal;* hij besluit zijne geschriften met *Religion und Kunst* en voert den *Parsifal* in den schouwburg van Bayreuth ten tooneele.

Het laatste stuk van de ‘Entwürfe’ is een fragment van een opstel, getiteld: *Ueber das Weibliche im Menschlichen*, den 1sten Februari 1883, dus twee dagen voor zijn dood, begonnen. Het was bestemd tot een vervolg voor het artikel *Religion und Kunst*, en moest, voor zooverre men uit de weinige bladzijden die er van voltooid werden, kan besluiten, een onderzoek naar den aard van het huwelijk en zijn invloed op den vooruit- of achteruitgang van het menschelijke geslacht bevatten. Met dergelijke studiën hield Wagner zich in zijne laatste levensjaren bezig, vooral na zijne kennismaking met den graaf de Gobineau en diens boek: *Essai sur l'inégalité des races humaines*.

Moge ook in het overige gedeelte der ‘Entwürfe’ voor den Wagner-kenner niet veel nieuws voorkomen, als toelichting van 's meesters werken en geschriften bevat het boek, evenals Wolzogen's ‘Erinnerungen’, nog veel belangrijks. Beide werken kunnen als een laatste deel der ‘Gesammelte Schriften’ beschouwd worden.

HENRI VIOTTA.

Dramatisch overzicht.

D.M. Maaldrink. Herodes, Historisch drama in vier bedrijven met vooren naspel. 's Gravenhage, A. Rössing. 1885.
De Menschenhater, komedie van Molière, vertaald door J.A. Alberdingk Thijm. Amsterdam, C.L. van Langenhuysen. 1885.

Men schijnt, in de Germaansche landen, het er nog altijd niet - of wil men liever: niet meer? - over eens te zijn, wat de eigenlijke bestemming is van een drama (treurspel, comedie of klucht).

Ontstaan uit de behoefte van den mensch om zijne gevoelens, gewaarwordingen, voorstellingen duidelijk te maken voor het zinnelijk oog, zou het drama bestemd moeten zijn om vertoond te worden. Zoo heeft men er lang over gedacht. Shakespeare, Molière, Schiller schreven voor het tooneel. Hunne meesterstukken, hoeveel genot zij ook bij de lezing schenken, treden eerst op het tooneel in hun eigenlijk licht, ontvangen daar eerst het leven, waartoe zij bestemd zijn.

Uit Duitschland moesten, in onze dagen, de drama's komen, die nooit de vuurproef van het tooneel zouden doorstaan.

Geleerden, dichters van talent, die over de eischen van het tooneel nooit hadden nagedacht, leeraars aan Realschulen in een of ander Krähwinkel, die zelden een voet gezet hadden in een schouwburg van eenige beteekenis, gingen aan hun schrijftafel zitten, verdiepten zich in deze of gene, bij voorkeur historische stof, en schreven een drama, in den trant van Schiller, of liever nog van Shakespeare. Waarom zouden zij niet?

Zoodra zij echter hun manuscript aan een man van het vak, aan een tooneeldirecteur zonden, bleek het, van de 100 keeren 99 maal, dat hun Romeinsch treurspel - een nieuwe *Julius Caesar* bijvoorbeeld, - dat hun aan de sagenwereld ontleend drama tegen

de eerste regelen der dramatische compositie zondigde, dat er gang en geest in ontbraken, dat het, in één woord, onvertoonbaar was.

Tijdens Laube directeur was van het Stadtheater te Weenen zond hij jaarlijks gemiddeld driehonderd stukken terug. Van de driehonderd was het meerendeel schooljongenswerk. Van ongeveer tien was de grondgedachte of de aanleg goed. Aan de schrijvers van dit tiental gaf Laube dan gewoonlijk dit antwoord: ‘Om deze of gene reden is uw drama voor het tooneel niet te gebruiken; wilt ge er echter die en die wijzigingen in brengen, dan is er een speelbaar stuk van te maken.’ Deden de schrijvers hun voordeel met de wenken, hun door een man van zoo rijke ervaring als Laube gegeven? Uiterst zelden, gewoonlijk niet.

Toch gaan dergelijke onvertoonbare drama's niet geheel verloren. Weet een tooneeldirecteur de waarde van een drama, welks schrijver zich Shakespeare, Schiller tot voorbeeld stelde, niet te waardeeren, zijn er in zijn troep wellicht geen tooneelspelers in staat om deze hooge kunst te vertolken, een Duitsch dramatisch dichter kan het ook zonder tooneel stellen. Hij zal zijn kunstwerk in druk geven - en men zal eens zien! En men ziet inderdaad den vloed *Buchdrama's* (want de nieuwe kunstsoort heeft terstond een naam gekregen) al hooger en hooger stijgen. Wie ze koopt, wie ze leest, hoe de drukkosten goed gemaakt worden? Mysterie. Nu en dan komt er een snuffelaar die, getroffen door hun dichterlijke waarde, een episch of lyrisch fragment uit het stuk lichtend, dit in een of andere bloemlezing aan de vergetelheid ontrukt. En dit is - op een enkel na, dat door groote poëtische verdiensten als d r a m a t i s c h g e d i c h t blijft leven - alles wat er van de meeste Buchdrama's overblijft.

Onze letterkunde is tot nog toe, met een enkele uitzondering, verschoond gebleven van deze kunstsoort. Zal dit zoo duren? Ik vrees van neen. En ik heb alle reden voor die vrees, nu de tooneeldirecteurs zelven het boekdrama onder hunne bescherming nemen en den schrijver van onvertoonbare stukken den raad geven, ze te doen drukken.

De heer M a a l d r i n k , de schrijver van het historisch drama *Herodes*, heeft, blijkens de voorrede van zijn stuk, zich mogen verheugen in den steun en den raad van den voorzitter van den Raad van Beheer der Vereeniging ‘Het Nederlandsche Tooneel.’ Hij heeft dan ook geen woorden genoeg om zijne erkentelijkheid

te betuigen voor het ‘niet ongunstig oordeel,’ voor de ‘te welwillende’ kritiek, welke hem te beurt viel; en het is hem zeker niet kwalijk te nemen, dat hij den raad, om dit treurspel te doen drukken, hem door ‘den Meester op dramatisch gebied’ gegeven, heeft opgevolgd. Voor een beginnend auteur konden die steun en die raad, van d i e zijde, geen andere beteekenis hebben dan deze: ‘Uw drama is niet volmaakt; er ontbreekt nog een en ander aan om het bruikbaar te doen zijn voor het tooneel, maar gij z i j t o p d e n g o e d e n w e g; met nog wat oefening zult gij er komen.’

Was er grond voor zulk een uitspraak? Ik geloof het niet.

Herodes, koning van Judea, heeft zijne gemalin Doris verstooten, om de schoone Mariamne uit het geslacht der Makkabeën te huwen. Zijn zoon uit het huwelijk met Doris, Antipater, heeft gezworen dat hij zijne moeder, die in ballingschap is omgekomen, al wreken.

Herodes, door Antonius ten krijg geroepen, heeft zijn broeder Pheroras bevolen om, indien hij niet terug mocht keeren, Mariamne te dooden. Hij wil niet dat de beeldschoone vrouw, die hij enkel om haar schoonheid aanbidt, na hem aan een ander zal toebehooren.

Antipater weet het zoo aan te leggen dat op Mariamne de schijn valt van ontrouw jegens haren koninklijken gemaal. De achterdocht van Herodes, door zijne zuster Salome tot hevige jaloezie aangeblazen, brengt er den koning ten slotte toe om Mariamne ter dood te doen brengen. Antipater juicht - zijn moeder is gewroken. Herodes slijt zijn verder leven in krankzinnigheid, en sterft, door zijn volk veracht en bespot.

Deze stof heeft de Heer Maaldrink bewerkt tot een drama in vier bedrijven met een voor- en naspel. Het 1^{e} en het 3^{e} bedrijf zijn elk nog weer gesplitst in twee tafereelen, zoodat het stuk feitelijk uit acht bedrijven bestaat. Uit die indeeling alleen zou ik nog niet willen afleiden dat de schrijver zijn stof niet heeft weten te beheerschen. Men zou mij dadelijk antwoorden met een beroep op Shakespeare, bij wien, hoe los de uiterlijke band moge zijn welke de handeling omvat, de innerlijke eenheid van handeling toch niet ontbreekt. Bij den dichter van *Herodes* intusschen vindt men die eenheid niet.

De Heer Maaldrink laat aan zijn drama een voorspel vooraf gaan. Waartoe? Moeten de horden in het legerkamp van Herodes, de

ontboezemingen van de Jeruzalemsche Rabbi's, met oud-testamentische zegswijzen, met toespelingen op Israelitische gebruiken doorspekt, dienen om de lokale kleur aan te geven? Het is mij wel. Maar, behalve den eed dien Doris den kleinen Antipater laat zweren, vindt men in dit voorspel geen voorbereiding voor het eigenlijke drama. Het karakter van Herodes, zooals het zich in den loop van het stuk zou behooren te ontwikkelen, wordt ons zelfs niet aangeduid. Wij zien hier niets van den man wiens ‘wilde hartstocht’, volgens het motto aan Hausrath ontleend, ‘de gedachte niet verdragen kon dat een ander na hem de schoone Mariamne bezitten zou.’ In plaats van ons voor te bereiden, den weg te wijzen, maakt dit voorspel ons het spoor bijster. En zoo gaat het in de verdere bedrijven voort. Den dramatischen draad, die door het stuk zou dienen te loopen, bespeurt men slechts zeer flauw. Klein en onbeholpen is de wijze waarop Herodes' jaloezie wordt opgewekt; klein en onbeholpen die, waarop Mariamne tot de ontdekking komt dat de Koning ‘onder liefdes schijn slechts hartstocht borg.’ Het naspel, dat geheel wordt gevuld door den krankzinnigen Herodes, is al even los aan het drama verbonden als de proloog.

Het onderwerp, waarvoor den schrijver, gelijk hij in een aanteekening meêdeelt, Hausrath's ‘Geschiedenis van Jezus' tijd en tijdgenooten’ tot hoofdbron gediend heeft, werd reeds vroeger dramatisch behandeld.

P h i l i p M a s s i n g e r (1584-1639) bracht in *The duke of Milan* de geschiedenis van Herodes en Mariamne op modern-italiaansche toestanden over.

In onze dagen (1850) schreef F r i e d r i c h H e b b e l een drama *Herodes und Mariamne*. In Hebbel's tooneelstuk vraagt Herodes van Mariamne de belofte, dat, wanneer hij in den krijg mocht omkomen, zij zich terstond van het leven zal berooven. Gekrenkt in haar trots, weigert Mariamne; en Herodes draagt nu aan zijn zwager Joseph op, die daad te volbrengen. Deze opdracht wordt echter aan Mariamne verraden. Zij zelve wordt, bij Herodes' terugkeer, van echtbreuk beschuldigd, doch weet zich te rechtvaardigen. Voor de tweede maal ten krijg trekkende, geeft Herodes een dergelijk bevel thans aan Soëmus, den stadbouder van Galilea; wanneer echter het bericht komt van Herodes' dood, volvoert Soëmus het bevel niet, maar ontdekt alles aan de koningin. Mariamne richt, tot aller ontzetting, een luisterrijk feest aan waarop zij in pronkgewaad danst.

Het bericht van 's konings dood was echter valsch. Als het feest op het hoogst is, verschijnt Herodes. Door zijn zuster Salome aangezet, roept de koning een vierschaar bijeen, die Mariamne en Soëmus veroordeelt. Beiden worden onthoofd.

De grootsche aanleg, de goede bouw, en de zuivere, nobele dictie van Hebbel's drama worden geroemd. Maar, zegt Rudolf Gottschall, de kalme, nuchtere behandeling van een zoo niet aanstootelijk, dan toch excentriek onderwerp, dat, om te boeien, hartstochtelijk opgevat en behandeld zou behooren te worden, liet het publiek koud als ijs. Het stuk werd slechts ééns te Weenen vertoond - en bleef een boekdrama.

Dat Hebbel *the Duke of Milan* gekend heeft, is niet onwaarschijnlijk. Het hoogtepunt van Massinger's drama is ook een feest, waar, terwijl de dans telkens woester wordt voortgezet, de eene treurmare na de andere den Hertog bereikt.

Of de schrijver van *Herodes* met het werk van zijn voorgangers bekend is geweest, blijkt niet.

Het is mogelijk, dat in den heer Maaldrink, die de rijmlooze jambe in den regel goed hanteert, al neemt hij geen hooge vlucht en al verheft zijn taal zich zelden boven het conventioneele in vorm en beeld, een dramatisch dichter schuilt. In deze proeve echter heb ik dien dramatischen dichter niet kunnen ontdekken, noch in den bouw van het stuk, noch in de karakterteekening, noch in de taal.

Wie als de heer Maaldrink zijn taak opvat, levert onvertoonbare drama's. Zijn voorbeeld verdient dus geen navolging. Wij hebben ons niet zoo ingespannen om wat belangstelling voor ons tooneel op te wekken, om de tooneelspeelkunst weer te verheffen tot een k u n s t , dat wij thans goed zouden doen, met het Nederlandsche ‘boekdrama’ juichend in te halen of, ook zonder gejuich, zelfs maar aan te moedigen.

Het tooneelseizoen heeft nog slechts weinige weken te leven, maar het schijnt ten einde te zullen loopen, zonder dat wij onze tooneelkunstenaars zich hebben zien meten met een van de beide meesterstukken der wereldletterkunde, kortelings door dichterhand in het Nederlandsch overgebracht. Noch Burgersdijk's vertaling van *King Lear*, noch A l b e r d i n g k T h i j m ' s *Misanthrope*-vertaling verscheen tot heden op de planken.

Koning Lear zou ongetwijfeld, evenals *Richard III* deed, veel publiek trekken. Molière's comedie daarentegen zou waarschijnlijk voor ‘Het Nederlandsch Tooneel’ geen ‘Kassenstück’ zijn, en het is helaas! bekend dat de Vereeniging, wil zij haar taak voortzetten, in de eerste plaats op de kas het oog gericht moet houden. Er zal bovendien van onze tooneelspelers, die zich zelden buiten het moderne repertoire bewegen, vrij wat studie gevorderd worden, eer zij zich in den gedachtenkring en in de wijze van zeggen der Célimènes en Philintes, in de Fransche groote wereld der 17de eeuw, te huis gevoelen. Maar juist daarom zou het van groot belang zijn, en als graadmeter kunnen dienen van de hoogte waarop oudere en jongere kunstenaars staan, wanneer wij hen aan dit werk hun kunst konden zien besteden.

Een ondankbare rol lijkt de Alceste voor wie in hem alleen den traditioneelen menschenhater ziet, den knorrepot uit de familie Nurks, egoïst van top tot teen, die op alles en allen, verdiend of onverdiend, zijn gal uitstort, en zich daardoor belachelijk maakt. Alceste is echter meer en beter dan dat. Hij is een dweper als men wil, maar een dweper die, al dwingt hij tot lachen, waar hij in zijn dweepzieken ijver zijn doel voorbijstreeft, toch ook achting afdwingt in zijn strijd voor waarheid en oprechtheid. Oprecht en waarheidlievend is hij in al zijn streven:

> Ik wil oprechtheid: nooit, nooit spreke een eerlijk man
> Een woord uit, waar zijn hart niet in berusten kan.
>
> 'k Wil dat men man zij en dat steeds ons innigst wezen
> In uiterlijk en stem en woorden sta te lezen.

En wat ziet hij om zich heen?

Vooreerst de conventioneele beleefdheidsvormen: de manier waarop men elkander begroet en omhelst; de hoffelijkheden en oplettendheden, die men aan de vrouwen bewijst; de vleierijen waarmede men prulpoëeten overlaadt; al die in meerdere of mindere mate onschuldige en onschadelijke schijnvertooningen, welke in de groote wereld *reçu* zijn. En verder, bepaalde misbruiken en ondeugden: de gewoonte om, wanneer men een rechtsgeding hangende heeft, hen die in de zaak recht moeten spreken herhaaldelijk te bezoeken en hnn zelfs geschenken aan te bieden; de kwaadsprekendheid, het

belasteren van menschen, wien men zoo pas nog de hand heeft gedrukt en als zijn beste vrienden bejegend.

In al die gevallen ziet Alceste niets dan onoprechtheid, valschheid, en hij laat geen gelegenheid voorbijgaan om er luide zijn verontwaardiging over uit te spreken.

Zijn botsingen met de wereld om hem heen, zijn strijd tegen de vormen en gewoonten, tegen de misbruiken en ondeugden van zijn tijd zijn nog niet *per se* komisch. Maar zij worden dit door de overdrijving waarin de dweper vervalt, door de wijze waarop hij, *à tout propos et hors de propos*, zijn opinie uit.

Alceste slaat door.

> En kwam zoo iets *mij* ooit, bij ong'luk in den kop;
> En voerde ik 't uit - ik hing van spijt mij aanstonds op -

barst hij los, wanneer Philinte een halven bekende wat al te hartelijk heeft ontvangen en begroet.

Hij is aan het procedeeren: de tegenpartij zit niet stil; men raadt hem aan zich met zijn proces te bemoeien, hij zal anders bedrogen uitkomen. Alceste vliegt op: hij wil wel eens zien of men het hart heeft hem ongelijk te geven; hij zal er geen stap voor doen; en - slaat hij door -:

> En 'k wil voor de aardigheid, graâg mijn proces verliezen.

En als hij zijn proces verloren heeft, zal hij niet in appèl komen; want

> Een twintigduizend franc kost mij de gansche zaak:
> Met twintigduizend franc koop ik mij 't zoet vermaak
> Te razen tegen 't kwaad, dat nestelt bij de menschen,
> En hen naar hartelust te haten en verwenschen.

De verzen van Oronte toegevend beoordeelen, er iets goeds van zeggen terwijl hij ze ellendige prullen vindt! Wat denkt men wel van hem!

> Tenzij een strikt bevel des konings mij zou binden,
> Is niets in staat dat tuig mij draaglijk te doen vinden;
> Al dischт men honderdmaal 't mij als voortreflijk op,
> 'k Hoû vol die zóó iets maakt verdient, voor 't minst, den strop.

En toch, men voelt dat die man, al doet hij lachen, niet belachlijk is. Men heeft eerbied en sympathie voor het edel beginsel dat hem drijft, maar dat, toegepast gelijk hij het doet, de wereld, zooals zij nu eenmaal is, en waarin wij ons het ons aangewezen plekje zoo goed, zoo 'gezellig' mogelijk moeten trachten te maken, voor hem onbewoonbaar maakt.

En nu laat Molière dien man, die zonder oprechtheid niet kan leven, het noodlottigste overkomen, wat hem overkomen kon; hij wordt verliefd op een volleerde coquette, op Célimène.

Een man als Alceste is in niets half, ook niet in zijn liefde. Tot een laffe hofmakerij, gelijk Célimène zich van Clitandre en Acaste laat welgevallen, is hij evenmin in staat als tot een eenvoudige, stille genegenheid, gelijk Philinte voor Eliante koestert. Zijn liefde is terstond hartstocht. Men hoore hem aan het slot van dat onvergelijkelijk tooneel uit het 4de bedrijf, waarin de coquette haar hoogste kunst heeft ten toon gespreid;

> Niets drijft me in eeuwigheid die liefde uit ziel en zinnen.
> En in de vuurge drift waarvan ze wordt verteerd,
> Is ze in haar wenschen dwaas, en tegen u gekeerd.
> Ja, 'k wilde dat geen mensch u langer schoon kon vinden,
> Dat ge aan 't ellendigst lot uw leven zaagt verbinden,
> Dat u de Hemel, bij uw wiegjen, had begaafd
> Met goud noch goed, noch rang, noch wat uw rechten staaft, -
> Opdat mijn hart dit lot in schittring om deed keeren,
> Dit onrecht wierd hersteld naar uitzicht en begeeren,
> En ik de vreugd genoot, den roem, en méér dan dat:
> Te weten, dat gij 't al aan mij te danken hadt.

Hij gunt zich den tijd niet op te merken dat de vrouw, voor wie hij in liefde ontvlamt, een coquette is, een virtuose dus juist in die ondeugd, die hij het sterkst haat: in onwaarheid. Hij bekent haar later, gemeend te hebben, dat ook in haar

> verleidlijk schoon
> *Oprechtheid* huizen kon en eerlijk minbetoon.

Maar wanneer hij zijn dwaling bemerkt is het te laat. Dan heeft de liefde, waaraan hij zich niet meer onttrekken kan, hem nog vaster gekluisterd aan die wereld van onoprechtheid en schijn, die hem een walging is en een voortdurende ergernis. 'O zoo 't gevangen hart' - zegt hij tot Célimène:

O zoo 't gevangen hart
Uit uwe handen raakte en uit den strik ontward, -
Wat zou 'k den Hemel dan niet danken voor dien zegen!
'k Geef 't ook niet op: de liefde trekt; ik worstel tegen:
'k Sla van mij af: maar ach! niets baat: en 'k zie nu goed:
't Zal voor mijn zonden zijn, dat 'k u beminnen moet.

Ja, voor zijn zonden! Het is de straf voor zijn onredelijk overdrijven, of wil men liever: voor zijn onverstandig toepassen van een eerlijk en edel beginsel.

Was er wellicht aan de stekelige critiek van Alceste nog iets ontsnapt, de geestig scherpe tong van Célimène zal het overige wel doen. Alceste ziet de wereld van haar kwaden kant, *en noir;* Célimène spreekt er kwaad van. En zoo krijgt die wereld haar volle deel, en meer dan dat. Maar is er ooit op geestiger, bekoorlijker, verleidelijker wijze kwaad gesproken dan door deze coquette?

... Haar gratie heeft een glans
Die alles overstraalt...

en dat Alceste voor die gratie oog en oor had - al was het ook tot zijn ongeluk - wie zou het hem tot oneer willen rekenen?

Hoe kent zij haar kracht, Célimène; de kracht van haar geest en van haar schoonheid; en hoe weet zij er gebruik van te maken! *Arsinoë* weet er van te spreken. Deze vrouwelijke Tartuffe, die op zuur-zoeten toon aan de kwaadspreekster het kwaad komt vertellen dat er van haar gesproken wordt, wordt door Célimène onmeedoogend op haar plaats gezet - de plaats van een *coquette* op nonactiviteit.

En als Arsinoé, om zich te wreken, Alceste's jaloezie ten opzichte van Célimène heeft opgewekt, dan komt weer de coquette in haar volle kracht. De markiesjes, Clitandre en Acaste, konden met de gewone kunstjes aan de praat gehouden worden, maar tegenover Alceste moet het ‘grand jeu’ in werking treden. Dan heeft zij niet te veel aan al de bekoorlijkheid van haar persoon, aan al de fijnheid van haar geest, aan al haar diplomatie. Nu eens met speldeprikken, dan weder met koud-waterstralen, op het eene oogenblik aanvallend, op het andere behendig retireerend, staat zij haar man. Met onweerstaanbaren glimlach hoort zij Alceste's beschuldigingen aan; straks maakt zij rechtsomkeert en wordt, op hare beurt, vertoornd, zoodat

Alceste, de opvliegende Alceste, haar verzoeken moet: ‘Wees bedaard!’

Waar is in ons land de grande coquette, die ons zulk een Célimène in levenden lijve voor de oogen zal tooveren? Wie het ook zij, wij zullen er haar reeds dankbaar voor wezen, wanneer zij ons ook maar een schets weet te geven van die rol, waarin de grootste Fransche comédiennes, van Armande Molière tot Mademoiselle Mars en Madame Arnould-Plessy, triomfen hebben gevierd.

Levert de vertaling van moderne Fransche dichters groote moeilijkheden op, moeilijker nog is het een klassiek dichter, en het allermoeilijkst Molière te vertalen. De taal van Molière is de taal van een dichter, maar van een tooneeldichter, die tegelijk tooneelspeler was.

Toen Renan onlangs ter eere van de viering van Victor Hugo's geboortedag zijn *à-propos* 1 8 0 2 had geschreven, moest men zijn gelukkige woordenkeus, zijn smaakvolle phraseering, zijn vloeienden zinbouw bewonderen; dat klonk als muziek; - maar het was geen tooneelstijl, geen tooneeltaal. ‘Rien ne se détache, rien ne fait saillie’, zei Sarcey. Molière, de geboren tooneelspeler, wist wat het tooneel eischte, en zijn verzen zijn tooneelverzen. Tracht die eens in een andere taal weer te geven, zonder dat er van het effect van het oorspronkelijke veel verloren gaat!

Daar komt bij, dat schier elk van Molière's comédies weer zijn bijzonderen toon heeft, zijn eigenaardig taalkarakter. Coquelin in zijn studie over *Le Misanthrope* spreekt van ‘la grande et large allure du vers des *Femmes savantes*’, van ‘l'adorable bijouterie *d'Amphytrion*’, van ‘la riche et simple langue bourgeoise’, zooals zij door Arnolphe in *L'école des femmes* en door Orgon in *Tartuffe* gesproken wordt; en van de taal in *Le Misanthrope* zegt hij: ‘Elle a subi cette espèce de raréfaction que la langue subit dans les hautes sphères; on y sent la raideur du grand siècle.’ Dat ietwat stijve, stroeve, deftige van de taal moet de vertaler trachten weer te geven. En dat stijf-deftige vindt men op verschillende plaatsen in de vertaling van den heer Alberdingk Thijm. Wellicht heeft dit sommigen de vrees doen uitspreken, dat het voor onze tooneelspelers moeilijk zou zijn deze verzen van buiten te leeren. Ik ben er niets bang voor. Er is een onhollandsch tooneelproza, dat vrij wat moeilijker te memoriseeren valt dan deze hollandsche verzen. De twist over het sonnet, het tooneel tusschen

Célimène en Arsinoé (een uitnemende oefening in smaakvol en intelligent verzen-zeggen voor de verstgevorderde leerlingen van onze tooneelschool), deze en de andere beroemde tooneelen vonden in den heer Alberdingk Thijm een voortreffelijk vertolker.

Aan te merken valt er altijd. Met sommige radicale rijmen vereenig ik mij niet; en een enkele maal zocht ik een bekende sprekende uitdrukking of treffende wending in de vertaling te vergeefs. Het '*Il ne me plait pas, moi*' van Célimène, dat in het kostelijk tooneel met Alceste (in het 4e bedrijf) een verrassende wending aan het gesprek geeft, mis ik noode. Doch al viel er nog oneindig meer te critiseeren, het zou mij niet weerhouden, den wensch uit te spreken, dat deze *Misanthrope*-vertaling tot een *Misanthrope*-vertooning moge leiden. Wel is er moeite en arbeid aan verbonden, en misschien wacht ons een teleurstelling - maar ik blijf hopen, al klinkt mij ook Oronte's waarschuwing in de ooren:

't Is, Philislief, de wanhoop zelve,
Wanneer men altijd, altijd hoopt.

J.N. VAN HALL.

Politiek overzicht.

Amsterdam, 25 Maart.

De heer Gladstone is, zooals bekend is, een veelzijdig ontwikkeld man, en acht zich nooit te oud om wat nieuws te leeren. Wijdde hij in vroeger tijd zijn verloren oogenblikken aan de studie van Homerus en van den Pentateuch - het zal ons niet verwonderen als het blijkt, dat hij in de laatste maanden al zijne aandacht heeft geschonken aan de merkwaardige proefnemingen van Pasteur. Sedert December toch wordt het Engelsch publiek minstens eens per week met Home-Rule-gif ingeënt; de dosis, waarin het virus wordt toegediend, wordt gaandeweg grooter gemaakt, en de adept van deze nieuwe prophylactische methode verkeert blijkbaar in de overtuiging, dat wanneer de regeering eindelijk met hare voorslagen tot regeling van de Iersche quaestie voor den dag komt, het Parlement geen, of althans geen gevaarlijke symptomen van *rabies politica* zal vertoonen.

Inderdaad kan men moeielijk onderstellen, dat al de onthullingen, waarmede het Engelsche publiek uit zijne betrekkelijke onverschilligheid omtrent de Iersche quaestie is wakker geschud, voortbrengselen der verbeeldingskracht van arglistige tegenstanders of van onhandige vrienden zouden zijn. Wel is waar heeft de heer Gladstone van geen dezer plannen het vaderschap aanvaard, maar een beslist en duidelijk démenti heeft men evenmin van hem vernomen. Wanneer de een of andere ongeduldige Tory een onderzoek naar dit vaderschap wil instellen, dan raadt de heer Gladstone den parlementsleden aan ‘eene voorzichtige reserve in acht te nemen en

een gezond scepticisme in praktijk te brengen.' Het prestige van den grijzen staatsman is nog steeds zóó groot, dat de onbescheiden vrager, hoewel noch dankbaar, noch voldaan, niet verder durft aandringen, al is de termijn reeds verstreken, na afloop waarvan, volgens toezegging der regeering, het volle licht over hare plannen zou worden verspreid.

Daarbij komt nog, dat de Ieren eene mate van geduldige lankmoedigheid aan den dag leggen, die werkelijk ongewoon mag worden genoemd, en dat zij hun vertrouwen op den heer Gladstone - tegen wien zij bij de laatste algemeene verkiezingen als één man stonden - op luidruchtige, eenigszins benauwende wijze te kennen geven. Er wordt nog, hier en daar, wel een weinig 'geboycot', en in de laatste weken is het aantal der agrarische moorden weder met één vermeerderd, maar over het algemeen is het in Ierland buitengewoon rustig, en zelfs de dwaze ophitserijen van Lord Randolph Churchill, die in het Protestantsche en zoogenoemd loyale Ulster den burgeroorlog predikte, hebben die rust niet kunnen verstoren. De ongekroonde koning van Ierland heeft het parool gegeven: 'afwachten!' en zijne onderdanen gehoorzamen hem op zijn wenken. *Punch* teekende den toestand dezer dagen in een aardig prentje, dat een Ierschen *landlord* vertoonde, prinsheerlijk op zijn goed rondstappend, tevreden en zelfvoldaan den rook van zijne cigaar voor zich uitblazend. Op den achtergrond ziet men een paar Engelsche toeristen met een Ierschen gids, en tusschen deze personen wordt het volgend gesprek gevoerd: 'Wie is dat?' - 'De landlord, meneer.' - 'Waarom ziet hij er zoo pedant uit?' - 'Er is in een maand niet op hem geschoten, meneer.' - Hoe komt dat? - Ja, meneer, dat kan ik u niet zeggen; *but it is mushter Parnell's orders that landlords is to have a close time like other bastes!*[1)]

De *landlords* zijn op dit oogenblik het grootste bezwaar voor het tot stand komen van eene afdoende regeling der Iersche quaestie, aan welke eigenlijk de landquaestie ten grondslag ligt. Terecht of ten onrechte worden zij gehouden voor de bron en de oorzaak van

1) Maar meneer Parnell heeft order gegeven, dat er voor de landlords, even als voor andere beesten, een tijd zou zijn, waarin niet op hen mocht worden gejaagd.

al de ellende der Iersche bevolking. Dertig jaren geleden schreef een Duitsch dichter in zijne verontwaardiging:

> So sorgt der Herr, dasz Hirsch und Ochs,
> Das heiszt: dasz ihn sein Bauer mäste,
> Statt aus zu trocknen seine Bogs -
> Ihr keunt sie ja: Irlands Moräste!
> Er lässt den Boden nutzlos ruhn,
> Drauf Halm an Halm sich wiegen könnte,
> Er lässt ihn schnöd dem Wasserhuhn,
> Dem Kibitz und der wilden Ente!
> Ja doch, bei Gottes Fluche: - Sumpf
> Und Wildniss vier Millionen Aecker! -

De verregaande verwaarloozing van den bodem door de eigenaars en de zekerheid, dat de pachters voor de door hen aangebrachte verbeteringen geenerlei vergoeding zouden ontvangen, hebben het grondbezit steeds meer in waarde doen dalen. De pachtsommen daarentegen bleven op dezelfde hoogte, of werden nog verhoogd, zoodat de kleine boerenstand tot de uiterste armoede is vervallen, en zijn heil moet zoeken in landverhuizing. Want wie zijne pacht niet betaalde, werd met geweld uit huis en hof gezet.

Het moet erkend worden, dat de Engelsche regeering in de landwetten van 1870 en 1881 eene ernstige poging heeft gedaan, om in dien toestand verbetering te brengen. Achtte de pachter de van hem gevorderde pachtsom te hoog, dan kon hij zich op de bevoegde autoriteit beroepen, en deze stelde een wettelijken pachtcijns vast. Dientengevolge is, door elkander gerekend, het bedrag der pachtsommen met ongeveer 19 % verminderd. Dit was reeds iets, maar in de oogen der Ieren nog lang niet genoeg. Velen onder hen beantwoordden onbillijkheid met onbillijkheid, en onder de leuze ‘*no rent*’ en het voorwendsel, dat de grond aan het volk behoorde, betaalden zij in het geheel niet. Natuurlijk zijn er gunstige uitzonderingen. De bekende econoom en statisticus Sir James Caird verdeelt de Iersche pachters in twee kategoriën, naarmate zij meer of minder dan 20 pond sterling per jaar als pacht betalen. Tot de eerste kategorie behoort één zesde van de landbouwende bevolking, verdeeld over 121,000 *holdings*, voor welke gemiddeld £ 56 pacht wordt betaald. Dezen vormen de welvarendste klasse; zij voerden in het jaar 1882 voor een bedrag van £ 16,500,000 aan schapen en vee uit, d.i. twee en een half maal het bedrag

van de door hen opgebrachte pachtsom. Noch zij, noch hunne landheeren, zouden met eene onteigeningswet gediend zijn. Doch met de tweede kategorie is het geheel anders gesteld. Hier vinden wij 538,000 *holdings*, in handen van vijf zesden der landbouwende bevolking, en voor deze *holdings* wordt gemiddeld £ 6 aan pacht betaald - of liever in de meeste gevallen *niet* betaald. Ongetwijfeld zouden de eigenaars dezer voor het grootste gedeelte uitgeputte en verwaarloosde landerijen niets liever zien, dan dat de staat zich over hen ontfermde, en hun voor de £ 3,572,000, die zij op het papier moeten ontvangen, een kapitaal van zeventig millioen in Engelsche consols ter hand stelde. Maar zullen de kleine pachters er mede gebaat zijn, als het grondbezit eenvoudig in andere handen overgaat? Hun is het natuurlijk alleen te doen, om zoo weinig mogelijk pacht te betalen, en bij de nog steeds voortgaande daling van de waarde der landbouwproducten en den ellendigen toestand der bedoelde landerijen, is het de vraag, of deze kleine pachters in hun onderhoud zouden kunnen voorzien, als men hen in het geheel niets liet betalen, d.i. evenveel als zij tegenwoordig feitelijk doen. Aanmoediging tot verbetering van den bodem, door droogleggen, wegruimen van steenen, bemesten enz. zou niets baten, tenzij de nieuwe eigenaar bereid was hiervoor nog een aanzienlijk kapitaal te besteden, behalve de £ 70,000,000, die voor den eersten aankoop benoodigd zouden zijn.

Wilde men het gansche groot-grondbezit in Ierland onteigenen, dan zou men daarvoor, volgens Sir James Caird, de Engelsche staatsschuld met een vierde moeten vermeerderen. De Engelsche regeeringsbladen achten deze schatting overdreven; volgens hen zou een som van £ 120,000,000 à 150,000,000 reeds voldoende zijn. Aangenomen dat het parlement tot zoo groote offers bereid is, dan blijft het de vraag, wat men daardoor bereiken zal. En ziet de heer Gladstone van zijn onteigeningsplan af, dan kan hij zeker zijn, dat de conservatieven en de Whigs, die het groote contingent leveren voor de Iersche grondbezitters, niet zullen medewerken om aan Ierland eene autonomie te verzekeren, welke hunne bezittingen feitelijk waardeloos zouden maken.

Het is duidelijk, dat de leden van het kabinet, met welke de heer Gladstone al deze zaken moet bespreken, eer hij zijn volledig Home-Rule voorstel kan indienen, zich niet zoo gemakkelijk laten afschepen als de eerste de beste interpellant in het lagerhuis.

En inderdaad is reeds in den boezem van het ministerie eene verdeeldheid ontstaan, die ernstige gevolgen na zich schijnt te zullen sleepen. Aan het hoofd der dissidenten staan de heeren Chamberlain en Trevelyan en, naar men beweert, vinden zij buiten het kabinet bondgenooten in den heer John Bright en Lord Hartington.

Zoo zouden dus de rechter- en de linkerzijde van de liberale partij zich hebben vereenigd, om de ontwerpen van den heer Gladstone te bestrijden.

Hebben de heeren Chamberlain en Trevelyan de plannen van den premier gekend, toen zij er in toestemden, als leden van het kabinet op te treden? En - zoo ja - hebben die dan in de laatste weken belangrijke wijzigingen ondergaan? Waarschijnlijk is zoowel het een als het ander het geval geweest, doch zekerheid zal men hieromtrent niet kunnen verkrijgen, voor dat de regeeringsvoorstellen betreffende de Iersche quaestie bij het parlement zijn ingediend. Want de ministers, die hunne portefeuillle nederleggen, zijn verplicht, de redenen, die hen daartoe dwongen, in hoogeren lagerhuis te ontvouwen, en zulk een mededeeling zou op dit oogenblik niet kunnen plaats hebben zonder groote onbescheidenheid, of zelfs, gelijk de heer Gladstone zich uitdrukte, zonder het verbreken van '*honourable engagements*.' De heer Trevelyan heeft vroeger den post bekleed van opper-secretaris voor Ierland, die thans aan den heer John Morley is toevertrouwd; van hem is het niet te verwonderen, dat hij wantrouwen koestert, nu hij de regeering eene gedragslijn ziet volgen, welke van de vroegere zoozeer afwijkt. Minder duidelijk is het, welke bezwaren de heer Chamberlain tegen het tweeledig plan van den heer Gladstone kan hebben, tenzij zijne bedenkingen slechts bijzonderheden van uitvoering gelden. Zoowel het verleenen van autonomie aan een volk, dat daartoe den wensch te kennen geeft, als het toepassen der staatshulp, om een onafhankelijken kleinen boerenstand in het leven te roepen, past geheel in de lijst der hervormingen, welke de heer Chamberlain, tijdens de jongste verkiezingscampagne, als nuttig en noodig heeft voorgesteld. En juist nu de heer Gladstone een deel van het radicale programma overneemt, wendt de heer Chamberlain zich van hem af, en ziet men hem in het Lagerhuis nu eens in conferentie met den leider der aristocratische Whigs, Lord Hartington, dan weder met den aanvoerder der Tory-democraten, Lord Randolph Churchill. Mag hier wellicht gedacht worden aan

de teleurstelling, die de heer Chamberlain ongetwijfeld heeft ondervonden, toen hij zich in het ministerie een ondergeschikte plaats zag aangewezen? Of heeft men te doen met de voorzichtigheid van de ratten, die het zinkende schip verlaten, en gevoelt de heer Chamberlain, die natuurlijk overtuigd is nog eene lange loopbaan voor zich te hebben, geen lust om zijne populariteit in de waagschaal te stellen, zooals op dit oogenblik de heer Gladstone met het grootste zelfvertrouwen schijnt te doen? Het laatste komt ons het waarschijnlijkst voor, want de wijze, waarop de openbare meening zich over de plannen van den heer Gladstone uitlaat, is verre van gunstig, en het zou zeer wel mogelijk zijn, dat - zooals de *Temps* het dezer dagen uitdrukte - ‘de poging, waarmede de heer Gladstóne zijne staatkundige loopbaan wil bekronen, tegelijker tijd het bewijs leverde van eene volmaakte parlementaire handigheid en van eene falende politieke schranderheid.’

Indien de heer Gladstone naar aanleiding van zijn Home-Rule-plan valt, is de hoop op eene bevredigende regeling der Iersche quaestie weder vervlogen. Dan zal het weer zijn, zooals Thomas Moore het in zijn *Irish Melodies* beschreef:

> But just when the chain
> Has ceased to pain,
> And hope has enwreathed it round with flowers,
> There comes a new link
> Our spirits to sink....

Een nieuwe band, in den vorm van een dwangwet, die aan de agrarische misdrijven, aan het intimidatie-stelsel, aan de schending der contracten voor goed een einde maakt, wordt nog steeds buiten Ierland door velen, in Ierland door de *Orangemen* gewenscht. Laat ons het erkennen: de Ieren hebben het er wel naar gemaakt; zij hebben eene goede zaak door slechte middelen bedorven. Maar het geneesmiddel, dat de Tories en een deel der Whigs willen toepassen, belooft ook niet veel goeds. De bewering, dat aan eene afdoende regeling der Iersche landquaestie slechts kan worden gedacht, wanneer daar te lande weder volkomen geordende rechtstoestanden bestaan, komt vrij wel overeen met de leer der Duitsche regeering, die door hare socialistenwet de arbeidende klasse tot verzet en weerstand prikkelt, en dan de opheffing dezer wetten afhankelijk maakt van het verdwijnen der revolutionaire strooming.

De heer Von Bismarck heeft aan den rijksdag wederom het

voorstel gedaan, om den duur van de geldigheid der socialistenwet met vijf jaren te verlengen. Wat het lot van dit regeeringsontwerp zal zijn, is nog niet met zekerheid te zeggen. Het is waar, de commissie van rapporteurs heeft het ontwerp met groote meerderheid verworpen, en ook van de daarop voorgestelde amendementen, die een compromis ten doel hadden, niets willen weten. Doch de leden van het centrum hebben verklaard, dat hunne weigering om in de commissie tot de door de regeering gewenschte verlenging mede te werken, niet als maatstaf mag worden beschouwd voor hunne houding in den rijksdag, bij de tweede lezing der wet. 't Kan verkeeren - en het centrum heeft meer ijzers in het vuur. Tusschen den rijkskanselier en den heer Windthorst wordt weder eene interessante partij gespeeld. De benoeming van bisschop Kopp tot lid van het Pruisisch heerenhuis, de indiening van het jongste kerkelijk-politiek ontwerp, waarin aan de curie belangrijke concessiën worden gedaan, moesten dienen om het prestige van den ouden en beproefden leider van het centrum te ondermijnen, en zoo Bismarck's gevaarlijksten tegenstander onschadelijk te maken. Bisschop Kopp zou de rol vervullen van een niet-officieel geaccrediteerd nuntius, en het zou zonneklaar blijken, dat de regeering, bij hare onderhandelingen met het Vatikaan, den heer Windthorst en het gansche centrum missen kon. Was zoo de beteekenis van het centrum als de eenige strijder voor de rechten en vrijheden der kerk weggevallen en daardoor het partijverband verbroken, dan zou tegelijk de oppositie in den rijksdag, die nu aan de samenwerking van vrijzinnigen en clericalen hare kracht ontleent, tot machteloosheid zijn veroordeeld.

Doch de toeleg mislukte volkomen. Bisschop Kopp was in het heerenhuis en aan de tafel van den rijkskanselier allerb eminnelijkst; tusschen den paus en den heer Von Bismarck werden allerlei beleefdheden gewisseld; maar toen de commissie van rapporteurs haar eindoordeel moest uitspreken, onthield de bisschop zich van stemming. Acht dagen lang werd het rapport geheim gehouden, en thans komt uit Rome het bericht, dat het ontwerp door het Vatikaan onaannemelijk werd geacht, hoevele zeer te waardeeren concessiën het ook mocht bevatten. Zoo was ook hier weder *Love's labour lost*, en de ‘kleine Excellenz’, wiens waarde men te Rome op rechten prijs weet te schatten, is in zijne invloedrijke positie volkomen gehandhaafd.

Niet minder ongelukkig was de heer Von Bismarck met zijn ontwerp tot invoering van een alcohol-monopolie. Hier lieten hem zelfs zijne getrouwe nationaal-liberalen in den steek. De agitatie tegen dit ontwerp, door Eugen Richter in zijne *Freisinnige Zeitung* op het touw gezet en met talent gaande gehouden, had rijke vruchten gedragen. De heer Von Bismarck vond het dan ook niet geraden, in de eerste debatten van den rijksdag of in die van de commissie van rapporteurs als verdediger van het ontwerp op te treden, en het plan werd door de commissie verworpen met algemeene stemmen, op die der conservatieven na. Doch de regeering heeft den moed nog niet opgegeven; zij erkende reeds, tijdens de discussiën, dat zij er niet op rekende, haar doel met één slag te zullen bereiken. Met grooten haast wordt thans een nieuw ontwerp tot verhooging der belasting op het gedistilleerd in gereedheid gebracht, waaraan de nationaal-liberalen reeds hun steun hebben toegezegd, voordat nog iets van den inhoud bekend was. Die belasting zal zóó hoog en zóó drukkend zijn, dat de openbare meening, naar de regeering verwacht, ten slotte toch de invoering van het monopolie als het geringste kwaad zal kiezen. ‘Wie het lest lacht, lacht het best,’ waarschuwde de minister Von Bötticher reeds in de zitting van 6 Maart, en hij gaf er de hoop bij te kennen, dat de heer Windthorst nog de invoering van het alcohol-monopolie zou beleven.

Natuurlijk zijn de officieuse organen dezer dagen niet in gebreke gebleven, om het verwerpen der regeeringsvoorstellen als eene machtsoverschrijding van den rijksdag voor te stellen, en dit lichaam voor de kiezers af te schilderen als de grootste hinderpaal voor de ontwikkeling des rijks. Indien er waarlijk zulk een verschil van meening bestond tusschen het volk en zijne vertegenwoordigers, zou de rijkskanselier ongetwijfeld reeds lang tot het wapen der ontbinding de toevlucht hebben genomen. Doch nu hiervan geen resultaten te wachten zijn, worden andere middelen in toepassing gebracht. Sedert eenige weken hebben de organen der regeering in Frankrijk weder bedenkelijke verschijnselen van chauvinisme bespeurd. Geen uitlating van een Fransch blaadje van den laagsten rang, geen *after dinner speech* van een opgewonden redenaar, ontsnapt aan hunne aandacht. De onbeduidendste voorvallen worden tot gewichtige incidenten gemaakt, en geven stof tot ellenlange artikelen. Indien de radicalen in het parlement niet geneigd zijn, om de prinsen van Orleans over de grenzen te zetten, dan acht de

officieuse Duitsche pers radicalisme en chauvinisme synoniem. Indien de heer De Freycinet en zijne meer gematigde geestverwanten weigeren de prinsen buiten de wet te stellen, zoolang deze niets misdrijven, dan wordt door dezelfde bladen de zaak van het Orleanisme met die van de revanche vereenzelvigd.

De heer De Freycinet heeft weder moeielijke weken achter den rug, maar hij heeft tot nu toe zijne reputatie van handigheid en beleid volkomen gehandhaafd. Had in 1883 het dwaze manifest van prins Napoleon in de kamer eene paniek doen ontstaan, waarvan eene ministerieele crisis het gevolg was, thans was de aanleiding tot het aan de orde stellen van de pretendenten-quaestie nog onbeduidender. Eene toespeling van den monarchalen afgevaardigde de Lanjuinais op de mogelijkheid eener restauratie was voldoende om den storm op nieuw te doen opsteken. De heer Duché wilde eenvoudig al de leden van familiën, die vroeger over Frankrijk geregeerd hebben, verbannen; de heer Rivet wilde niet zóóver gaan, maar aan de regeering de verplichting opleggen, om, zoodra dit noodig bleek, een verbanningsdecreet te onderteekenen, zonder de kamer op nieuw te raadplegen. De heer De Freycinet wilde zich de wet niet laten stellen, en verklaarde zich tegen de eene motie zoowel als tegen de andere. En de kamer gaf hem ten slotte gelijk, door met 353 tegen 112 stemmen eene motie aan te nemen, waarbij zij haar vertrouwen uitsprak, dat de regeering op de pretendenten ten allen tijde die maatregelen zal weten toe te passen, welke door de belangen der republiek worden gevorderd.

Tot niet geringer moeielijkheden heeft de werkstaking te Decazeville aanleiding gegeven. Men weet, dat de mijnwerkers daar ter plaatse reeds in den aanvang hunne zaak hadden bedorven door den moord op den ingenieur Watrin gepleegd, een moord, die niet alleen door geëxalteerde, slechts gedeeltelijk toerekenbare lieden zooals Louise Michel, maar in de kamer zelve door Camélinat en Basly als eene daad van volksgerechtigheid werd verheerlijkt. Hoe noodig het ook was, dat troepen naar Decazeville werden gezonden om daar de orde te handhaven, de regeering ging er slechts noode en dralend toe over; want de uiterste linkerzijde verweet haar, dat zij het leger misbruikt om de tirannie der bezittende klassen te helpen handhaven, om een grievend onrecht te bestendigen, en om de zwakken en misdeelden nog meer te verdrukken. Onder den invloed van deze verwijten trachtte de minister van oorlog, generaal Boulanger, zich

te verontschuldigen, door met het noodige pathos te verklaren, dat het Fransche leger een nationaal leger was, en dat eene botsing tusschen de mijnwerkers en de soldaten eene nationale ramp zou zijn. Ongetwijfeld; - maar wat deed dit hier ter zake? En toen de minister verder verzekerde, dat de soldaten hun rantsoenen brood en soep met de werkstakers deelden, lag de vraag voor de hand, of de regeering hen met dat doel naar het tooneel van moord en verzet tegen de wet had gezonden.

De werklieden-afgevaardigden Camélinat en Basly maakten de zaak niet beter, toen zij naar Decazeville trokken, en daar, in hunne qualiteit als leden der kamer, de werkstakers tot volharden in hun verzet aanspoorden. Bedenkelijker nog was het besluit van den gemeenteraad van Parijs, om een subsidie van tienduizend francs aan de werkstakers te zenden. Wel poogde de prefect van de Seine, Poubelle, aan deze ongepaste demonstratie een glimp van philanthropie te geven, door de gelden niet aan het comité der werkstakers, maar aan den maire te zenden, en er bij te voegen, dat de onderstand bestemd was voor de gezinnen der werkeloozen, maar niemand was de dupe van deze komedie, allerminst de regeering, die het besluit van den Parijschen gemeenteraad zeer zeker nietig had moeten verklaren.

De bovenvermelde feiten gaven het kamerlid Camélinat aanleiding tot eene interpellatie, waarbij meer dan een dozijn gemotiveerde motiën van orde werden voorgesteld en verworpen. Ten slotte vereenigde de regeering zich met eene motie, door den heer Steeg uit naam van de drie groepen der linkerzijde voorgesteld, waarin het vertrouwen werd uitgesproken, dat de regeering tot eene billijke herziening der wetten betreffende het mijnwezen zou medewerken.

Het mag opmerkelijk genoemd worden dat, terwijl het in de kamer zoo onstuimig toeging, de viering van den verjaardag der Commune te Parijs zonder eenige rustverstoring afliep, en alleen het bewijs leverde, dat de heldin der anarchie, Louise Michel, haren invloed geheel verloren heeft. De Parijzenaars beginnen haar klaarblijkelijk vervelend te vinden.

De afgeloopen maand was getuige van de ratificatie van twee vredestractaten: het eerste tusschen Frankrijk en Madagascar, en het tweede tusschen Bulgarije en Servië. Een dezer dagen verspreid gerucht, volgens hetwelk, na de sluiting van den vrede,

door de Hovas aan de Fransche troepen eene nederlaag zou zijn toegebracht, kunnen wij, zoolang nadere bevestiging ontbreekt, als ongeloofwaardig onbesproken laten. De vrede tusschen Servië en Bulgarije (met den Turkschen suzerein op den achtergrond) is wel is waar nog niet verstoord, maar soliede waarborgen voor de handhaving der rust in het Balkan-schiereiland worden daardoor niet opgeleverd. Servië heeft, morrend en mokkend, het hoofd gebogen voor den drang der groote mogendheden. Maar het heeft niet eens de gebruikelijke formule betreffende de hervatting der vriendschappelijke betrekkingen tusschen de oorlogvoerende machten in het traktaat willen opnemen. Men kan hieruit opmaken, dat de onderwerping aan den wil van het Europeesch concert niet zonder *reservalio mentalis* heeft plaats gehad. Het ware intusschen te wenschen, dat het gevaar slechts van dien éénen kant kwam. Nog steeds wacht de Turksch-Bulgaarsche conventie op de goedkeuring der groote mogendheden. Vorst Alexander van Bulgarije heeft zich nedergelegd bij het meerendeel der wijzigingen, welke Rusland in deze overeenkomst wenschte aan te brengen, maar hij heeft zich krachtig verzet tegen de voorwaarde, dat hij slechts voor den tijd van vijf jaren tot gouverneur-generaal van Oost-Roemelië zou worden benoemd en dat, na afloop van deze periode, zijne herbenoeming aan de goedkeuring der groote mogendheden zou moeten worden onderworpen. Van de zijde van den vorst is dit verzet niet slechts verklaarbaar, maar gerechtvaardigd, want een tijdelijke benoeming zou aan de vereeniging van Bulgarije met Oost-Roemelië haar blijvend karakter ontnemen. Toch is het niet waarschijnlijk, dat Rusland zal toegeven, want in de eerste plaats kan het zich beroepen op artikel 17 van het tractaat van Berlijn, dat de boven omschreven wijze van benoeming uitdrukkelijk vaststelt; in de tweede plaats is het de bedoeling van de Russische regeering, den vorst van Bulgarije zooveel mogelijk te krenken en te vernederen, om hem daardoor des te eerder op zijde te kunnen schuiven, en eindelijk is de gansche politiek van den czar er klaarblijkelijk op gericht, het Oostersche vraagstuk zoolang mogelijk onopgelost te laten, om den tijd af te wachten, waarop men te St. Petersburg zijn grooten slag kan slaan.

Men kan zich waarlijk niet verwonderen, wanneer onder de bestaande omstandigheden ook Griekenland op beter tijden blijft rekenen, en weigert zich te ontwapenen. De mogendheden hebben

tot driemaal toe - dus tweemaal te dikwijls - krasse nota's doen overhandigen; zij hebben zelfs eene vloot naar de Soeda-baai gezonden. Maar de bedreigingen zijn door geen daden gevolgd, en de vloot blijft werkeloos. Frankrijk heeft reeds verklaard, dat het in geen geval tot maatregelen van geweld tegenover Griekenland de toevlucht zal nemen; Rusland schijnt dezelfde meening te zijn toegedaan. De heer Gladstone - men weet het, óók te Athene - is tegen zijn zin gedwongen, om de politiek van Lord Salisbury voort te zetten, en zal, als hij er maar de minste kans toe ziet, een handelend optreden tegen Griekenland zoo lang mogelijk uitstellen. Vandaar, dat niet slechts de minister-president Delyannis, maar ook zijn politieke tegenstander Trikoupis zich blijven vastklampen aan het alternatief: vermeerdering van grondgebied, of oorlog. Vandaar ook, dat wij dit overzicht kunnen besluiten met dezelfde woorden als het vorige: ‘Als onder deze omstandigheden de vrede in het Oosten bewaard blijft, zal men waarlijk van meer geluk, dan wijsheid mogen spreken.’

E.D. PIJZEL.

Letterkundige kroniek.

De Griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, door Jhr. Mr. Th. van Riemsdijk. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1885.

De lezer van de beste boeken die wij over de geschiedenis onzer Republiek bezitten, - werken als die van Fruin, Motley, Groen, P.L. Muller, - geeft zich doorgaans van den arbeid, dien het bewerken van zulk een boek medebrengt, geen rekenschap. Tracht hij het te doen, dan komt hij spoedig op het begrip Rijksarchief, en daaraan zal hij waarschijnlijk een vage voorstelling verbinden van eene groote verzameling paperassen, die hij, - 't is tien tegen een, - zich veel kleiner zal denken dan zij werkelijk is. Toch zal zijne verbeelding hem, in of bij dat archief, zeker ook een inventaris, een catalogus doen zien, waarin de geschiedvorscher kan naslaan, wat in het archief betrekking heeft op het onderwerp van zijn onderzoek, en waar dat te vinden is. Welnu, als onze nadenkende lezer zich zoo iets verbeeldt, dan heeft hij het mis; en om zich daarvan te overtuigen, kan hij niet beter doen dan het boek van den Adjunct-archivaris aan het Rijksarchief ter hand te nemen, waarvan de voorrede aldus begint: ‘In dit geschrift wensch ik de resultaten van een onderzoek mede te deelen, dat ik instelde naar de wijze waarop het archief van de Staten-Generaal geïnventariseerd zou moeten worden.’ Welke woorden niet beteekenen, gelijk het geval zou kunnen zijn, dat de schrijver, ontevreden met de bestaande inventariseering, een andere daarvoor in de plaats wil stellen. Neen, er bestaat geen inventaris, goed of slecht, van het archief der Staten-Generaal, althans niet na het jaar 1680, terwijl de inventarisatie

voor de vroegere periode alleen geschied is met het oog op het dagelijksch practisch gebruik der stukken, niet op gebruik voor historisch onderzoek.

De vernuftige uitvinding van Ariadne is dus nog niet toegepast op den doolhof, waar de waarheid aangaande ons nationaal verleden in de eerste plaats is te zoeken. Alleen het goede geheugen en de welwillendheid der beambten van het Rijksarchief stellen den buitengewoon geduldigen geschiedvorscher in staat om zijn weg te vinden in die mijn van documenten.

De Heer van Riemsdijk heeft dan ook met de uitgaaf van zijn werk aan alle beoefenaars van onze geschiedenis in tweeërlei opzicht een zeer gewichtigen dienst bewezen. Vooreerst wordt het, na die uitgave, hoe langer hoe meer ondenkbaar, dat een doelmatige inventariseering van het archief der Staten-Generaal achterwege zou blijven. In de tweede plaats, - want ook het ondenkbare geschiedt, en in ieder geval is eene inventarisatie als de hier bedoelde een werk van jaren, - in de tweede plaats kan, zoolang die niet is voltooid, het boek van Mr. van Riemsdijk althans voorloopig als handleiding dienen bij het bezoek van het archief, omdat het de orde zoo goed leert kennen, waarin de tienduizenden en honderdduizenden documenten bij elkaar gevoegd en geborgen zijn.

Om tot het rechte begrip, tot een goed overzicht van die orde te geraken heeft onze schrijver de meest doelmatige methode gekozen. Een archief als dat der Staten-Generaal is gevormd door de aanhoudende en ordelijke bijeenbrenging van alle bescheiden, die bij dat lichaam inkwamen, en van de minuten of copijen der stukken, die van daar uitgingen. Aldus is eene verzameling ontstaan, die met sommige geologische formatiën dit gemeen heeft, dat men de samenstellende deelen in verband kan brengen met de werkzaamheid, met de organisatie van de wezens, wier *deposita* de aardlaag hebben gevormd.

In de wereld der archieven zijn die wezens, - *sit venia verbo* - de beambten die met de samenstelling, de bewaring en den dienst van het archief zijn belast, en leert men hunne organisatie kennen uit de instructiën, waarop zij zijn aangesteld. Door nu den werkkring na te gaan van alle ambtenaren van de Griffie der Staten-Generaal, van den Griffier af tot den Kamerbewaarder toe, door de veranderingen aan te duiden die de loop der tijden in hun getal, hunne instructiën en hunne wijzen van werken heeft gebracht, doet

Mr. van Riemsdijk ons de orde die in het archief heerscht, zien worden wat zij geworden is. En er is geen beter middel dan dit om iets te leeren kennen.

Door al wie zich op de studie der vaderlandsche geschiedenis met ernst toelegt, verdient dit boek dan ook gelezen en herlezen te worden.

Hierin zal de schrijver zijne belooning moeten zoeken. Een veel wijderen kring van lezers zal hij niet vinden, maar zeker ook niet verwachten. Daartoe is zijn boek te specialistisch. Toch zijn er feiten in vermeld, die een geheelen historischen toestand teekenen, beter wellicht dan lange bladzijden in Motley of Arend het kunnen doen. Als voorbeeld wijs ik op de geschiedenis van de kast en de twee koffers (later door één koffer vervangen), die in de jaren 1578 tot 1583 of 84 het geheele archief der Staten-Generaal bevatten, en een bijna even zwervend leven leidden als Hare Hoog Mogenden zelven, die toen echtor nog niet zoo heetten (blz. 121 noot). -

Later, als deze precaire toestand voorbijgegaan is en die echt burgerlijk-aristocratische eigenschap, de deftigheid, tijd gehad heeft wortel te schieten, dan lezen wij dat het in strijd geacht werd met de achtbaarheid der autoriteiten, haar een brief over de post toe te zenden; weshalve H.H.M. hare brieven aan Staten der Provinciën, aan Gecommitteerde Raden, aan Admiraliteiten, aan de magistraten der steden, enz. door tusschenkomst van een bode stuurden, al kostte de bestelling van zoodanigen brief allicht honderd gulden.

Het ongeregelde, het vage, het omslachtige van regeering en administratie onder de Republiek komt telkens helder aan den dag, als men van den voortdurenden strijd hoort gewagen over de in ons oog meest elementaire punten van bevoegdheid, tusschen Staten-Generaal, Raad van State, Stadhouder en Staten der Provinciën; strijd b.v. over het recht om garnizoenen binnen de grenzen eener provincie te verleggen, - om aan militairen verlof te geven; - conflict over de bevoegdheid tot aanstelling van ambtenaren van het kleinzegel; - twist ook tusschen de boden en de postmeesters over het recht om de depêches der Griffie naar Overijsel te brengen. - Ook als men het eens was, b.v. daarover dat de schrijfloonen, door de Griffie berekend, buitensporig hoog waren, kon het wel eens veertig jaar duren eer een betere regeling tot stand kwam.

(bladz. 53). Doch dit is maar één klein symptoom van eene kwaal die onze geheele geschiedenis beheerscht, zoowel onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden als onder het constitutioneele Koningschap; en het bestaan van die kwaal is het, wat mij het meest doet vreezen, dat de wensch van den Adjunct-archivaris van het Rijksarchief nog lang tot de vrome zal blijven behooren.

J.A.S.

Die älteren Egmonder Geschichts-quellen, von Dr. Karl Freiherr von Richthofen, Professor. Berlin, Verlag von Wilh. Hertz (Bessersche Buchhandlung), 1886.

Op een andere wijze en voor een geheel ander tijdperk der vaderlandsche geschiedenis, wordt deze gebaat door de verschijning van bovenstaande studie.

Diepgaande onderzoekingen naar de Friesche rechtsgeschiedenis (waarvan tot dusver twee deelen zijn verschenen) hebben Dr. van Richthofen in aanraking gebracht met de lotgevallen en handelingen der Graven van Holland, en met de bronnen, waaruit die kunnen gekend worden, - de kronieken namelijk en andere bescheiden, vroeger in de Abdij van Egmond bewaard, en 't zij in originali of in afschriften tot ons gekomen. De voornaamste dier bescheiden zijn reeds vroeger uitgegeven; zoo het *Chronicon Egmondanum* door Adr. Kluit, in zijne *Historia Critica Comitatus Hollandiae et Zelandiae*, Dl. I, 1^{e} st.; de groote Giftbrief van Dirk V, van 1083, o.a. in hetzelfde werk Dl. II, 1ste stuk, blz. 119, en bij van Mieris Dl. I, blz. 70; de *Traditiones* uit het *Liber Evangeliorum* en uit het *Liber Adalberti* door Bakhuizen van den Brink in *Het Nederl. Rijks-Archief* Dl. I, blz. 171 vlg. - de *Annales Egmondenses* in *Monumenta Germaniae* S.S. Dl. XVI, p. 442.

Ook zijn die geschiedbronnen, of enkele daarvan, door de vroegere uitgevers reeds aan eene bewerking onderworpen, die men die der vergelijkende anatomie zou kunnen noemen. In dit opzicht hebben Kluit en Bakhuizen van den Brink zich verdienstelijk gemaakt, vooral de laatstgenoemde, door in het Naschrift op de straks vermelde uitgave der *Traditiones* eene synopsis te geven van de ver-

schillende bronnen, en die op verwonderlijk scherpzinnige wijze toe te lichten en te verdedigen tegen de zienswijze van een niet minder scherpzinnig criticus, Mr. J. Kappeijne van de Copello (*Het Nederl. Archief*, Dl. I, blz. 218 vlg.)

Dr. von Richthofen moge dus door zijne studie geen aanspraak verworven hebben op den naam van een ontginner op het gebied der geschiedenis, toch heeft hij goed voortgezet wat anderen goed hadden begonnen. Zijn verdienste ligt vooral in de wijze waarop hij de vijf bovengenoemde geschiedbronnen voor practisch gebruik heeft pasklaar gemaakt, om het zoo te noemen. Hij heeft die bescheiden in vijf kolommen naast elkaar doen afdrukken, in dier voege, dat waar b.v. de oorkonde van 1083 en het *Liber Adalberti* of eenige andere bron hetzelfde feit vermelden, de daarop betrekking hebbende woorden in de verschillende kolommen naast elkaar komen te staan. In een doorloopende reeks noten onder aan de bladzijde worden dan de plaatsen vermeld waar Melis Stoke in zijne Rijmkroniek, waar Willem Procurator, Beka, Heda, en anderen uit de egmondsche bronnen hebben geput. Zoodoende krijgt de beoefenaar der geschiedenis een gemakkelijk overzicht van de stof die hij te verwerken heeft, terwijl hij in de volgende bladzijden uiteengezet vindt, in welke verhouding de vijf bronnen tot elkaar staan, d.w.z. in hoeverre de eene schrijver de andere heeft nageschreven, of beiden uit oudere, hetzij nog voorhandene, hetzij thans verloren bescheiden hebben geput.

Of onze schrijver in deze uiteenzetting niet wel eens al te zeer den teugel viert aan zijne onmiskenbare scherpzinnigheid, - of hij niet meer dan noodig is gebruik maakt van de mogelijkheid, dat de schrijvers der manuscripten schrijffouten hebben begaan, 't zou mij te ver voeren, dat te dezer plaatse te onderzoeken. In één opzicht verschilt hij zeer van zijne straksgenoemde voorgangers. Men zoeke in zijne uiteenzetting noch de vermakelijke bitsheid waarmede b.v. Kluit de betrouwbaarheid der oorkonde van 1083 triomfantelijk tegen hare bestrijders handhaaft, noch ook de leukheid, die Bakhuizen van den Brink het gebied van zijn onderzoek doet begrenzen, b.v. waar hij aanteekent: ‘doch het is de moeite waard niet te onderzoeken, hoe een monnik in de XIe of XIIe eeuw al kan gedwaald hebben, en daarom wil ik ook niet te zeer op de gevolgtrekking drukken, die hieruit zou kunnen worden afgeleid.’ Ook mist Dr. von Richthoven die levendige, veerkrachtige

luim, waardoor Bakhuizen van den Brink zijn vergelijkende tekstkritiek, op zich zelf de droogste van alle wetenschappelijke lectuur, voor den lezer genietbaar weet te maken.

De stijl van Dr. von Richthofen is zoo kleurloos, zoo weinig individueel mogelijk, en als hij eene conjectuur beet heeft, dan ontzegt hij zich het genoegen niet, haar tot het fijnste rag uit te pluizen.

Misschien is het daaraan te danken dat de door hem uitgegeven bronnen hem in staat stellen, ‘die Grafenverhältnisse im spätern Holland seit dem 9. Jahrhundert mit einer Bestimmtheit und Sicherkeit darzulegen, wie es bei dem Lande keines andern deutschen Fürstengeschlechts möglich ist.’

Mij is wel eens ter oore gekomen, dat onze geleerden er anders over denken. Maar in elk geval is dit boek eene aanwinst voor de beoefening onzer oudste geschiedenis, en bewijst het, indien bewijs nog noodig was, dat men in Duitschland boeken gedrukt kan krijgen, die bij ons te lande wel ten eeuwigen dage in staat van handschrift zouden blijven, omdat zij, die zich met dergelijke studiën bezig houden, te weinig in getal zijn.

J.A.S.

***Het Klooster van Diepenveen*. Handschrift, uitgegeven en toegelicht door W.R.E.H. Opzoomer. 's Hage, Gebr. Belinfante. 1886.**

Of ook het vervolg van deze uitgave, die nog slechts over een klein gedeelte van het voorhanden manuscript loopt, het licht zal zien, zegt de schrijver in zijne voorrede, zal geheel van de belangstelling die deze eerste proeve vindt afhangen.

Op deze vraag, - want als zoodanig mag ik deze voorwaardelijke belofte wel opvatten, antwoord ik: Wees voorzichtig!

Deze levensbeschrijvingen van twee vrome zusters uit het klooster te Diepenveen, een filiale van Geert Groote's stichting te Deventer, verdienen zeer zeker belangstelling, en zullen die ook vinden: de vraag is maar bij wien. Zullen, gelijk de schrijver verwacht, ‘niet alleen katholieken, maar ook protestanten, die ware vroomheid, in ootmoed, berusting en zelfverloochening, in alle vormen weten te herkennen

‘en te waardeeren’, - zullen zij zich door deze lectuur aangetrokken gevoelen? Misschien, - en dan zullen zij, als kinderen der XIXe eeuw, hoe vroom ook, den indruk krijgen, dat de schrijfsters van dit handschrift ontzaglijk veel vrijen tijd, geduld en naieveteit hebben gehad; evenals ik zullen zij zich verbazen over de vreemde vormen, waarin onverdachte vroomheid zich heeft vertoond. Maar ik geloof niet dat velen het geduld zullen hebben om eene verzameling biografieën als deze te doorworstelen, wanneer die eenmaal tot een of meer boekdeelen zal zijn uitgedijd.

Evenals de beide vorige schrijvers, wier werken ik hier aankondigde, zal ook de Hr. Opzoomer vooral de mannen van 't vak aan zich verplichten met de voortzetting zijner uitgave. De inhoud van deze eerste proeve is vooral belangrijk om de bijzonderheden, die hij oplevert voor de beschrijving van het maatschappelijk leven in de middeneeuwen. Dat onze kennis daarvan niet weinig behoefte heeft aan aanvulling, bewijzen de nasporingen van onze beste geschiedkundigen in de laatste jaren, - of liever, bewijst de keus van het gebied waarop zij hunne nasporingen doen. Welnu, tot die kennis vinden wij hier en daar in deze uitgave zeer welkome bijdragen.

Hoe kenschetsend voor den tijd is b.v. het medegedeelde aangaande de jeugd van haar die later de eerweerdige mater Salomee Stricke zou worden! Zij is de dochter ‘eens eersamen mans, geheyten Herman Stricke, wonende toe Grolle, ende was seer werlick (wereldsch) en hadde groet guet’. De vader wordt door de prediking van Geert Groote tot geestelijk leven opgewekt, verzaakt de wereld, doet voortaan boete voor zijne zonden door een pantser op 't naakte lijf en schoenen zonder zolen te dragen, en door zich vaak te geeselen. ‘Ende sijne dochter was nog seer ionck ende een guet kint, dat plach hij ondertijden mede te geyselen.’ Voor dit middel van overtuiging blijkt Salomee niet vatbaar; integendeel, nadat de vader gestorven is, volgt Salomee ‘hore (hare) naturen in schonen clederen ende in andere cierheijt. Sie was homodich ende seer eersam van zeden na den staete der werlt, ende een bequame persoen van staturen, mer niet groet. Sie was vaeke by den heerschap, en plach hem helpen sticken’, 't geen ons een aardig beeld geeft van den omgang tusschen de adellijke vrouwen en de welgestelde burgerdochters in die tijden, toen beider nagenoeg eenige bezigheid bestond in het vervaardigen van die reusachtige

handwerken, waarvan onze oudheidkundige verzamelingen nog maar enkele fragmenten bewaren.

Nog meer teekenend is het verhaal van de vrouwe van Runen (blz. 35 vlg.), een adellijke weduwe, wier hand door den zoon der rijke doch onadellijke vrouw Vossyna wordt begeerd. Om zijn zin te krijgen, overweldigt deze zoon het kasteel der edelvrouw, terwijl deze met een gevolg van zes personen ter kerke is; bij het uitgaan der kerk gaat Vossyna, die van de overweldiging der burg afweet ‘ende ook soe’ (desniettemin) erkent, dat de vrouwe van Runen ‘hoer seer ongelijck was’, haar tegemoet, maar durft haar nauwlijks aanspreken. Toch vermant zij zich, en stelt der edelvrouw voor ‘das sie horen sone solde nemen in echtschap; soe solde sie hoer borch beholden ende in hore heerlicheit blijven.’ De vrouwe van Runen weigert, en keert huiswaarts. ‘Ende doe sie voor die borch quam, soe en mochte sie daer niet op, want Vossynnen sone was daer mytten sinen op, en ontweldichde hoer also die borch.’ Ook de eigenares der burg trachten zij in handen te krijgen, doch deze ontsnapt aan 't gevaar en vlucht met haar gevolg naar Kampen, waar zij ‘ene runtstonge cofte ende gengen in die kerke ende eten daer. Lichte (waarschijnlijk) daeromme, opdat sie niet becant en wolden wesen.’ Verder komt zij onder de bescherming van den Bisschop van Utrecht en wordt later (met vader Johan Brinckerinck) de stichteres van het klooster te Diepenveen, waar zij in 1407 in reuk van heiligheid sterft.

Verhalen als dit, getuigende van de ruwheid der zeden in de XIVe eeuw, en tevens van de betrekkelijke onveranderlijkheid der roerselen van 's menschen hart door alle eeuwen heen, bezitten, behalve voor den geschiedvorscher, ook voor een meer uitgebreiden kring van lezers groote aantrekkelijkheid. Jammer maar dat zij, althans in dit eerste gedeelte van het handschrift, als goudkorrels te zoeken zijn in een zandhoop van mystiek gekwezel en van onnoozele wonderverhalen. Dienaangaande zegt de Hr. Opzoomer zeer terecht (Inleiding, blz. VII), maar stellig zonder overdrijving: er is iets eentonigs in dien kring van denkbeelden, iets ontzenuwends in die mystiek met haar gelijkvormige, vaak sentimenteele en ziekelijke spreekwijzen, in al die ondoelmatige offers die men van zich zelf en van anderen vordert, vooral ook iets pijnlijks in die bestendige verheffing van het schouwend boven het handelend leven,

die lofzangen op de bespiegeling, dat ontvlieden der maatschappelijke bezigheid in de zoete eenzaamheid der cel.

Den moed en de volharding die vereischt worden om dat eentonige, dat pijnlijke te doorstaan, de Hr. Opzoomer kan ze alleen bij den ernstigen beoefenaar der geschiedenis en der taalkunde tegemoet zien. Deze zal zich dan ook beloond vinden door kennis te maken met een zorgvuldig en naar de eischen der moderne wetenschap uitgegeven tekst, waaraan hij tal van wetenswaardige bijzonderheden kan ontleenen.

J.A.S.

***Aurora Leigh*, door Elisabeth Barrett Browning Vertaald door M. van Walcheren. Amsterdam P.N. van Kampen, en Zn. 1885.**

'We are reading *Aurora Leigh* for the third time with more enjoyment than ever. I know no book that gives me a deeper sense of communion with a large as well as a beautiful mind', schreef George Eliot in een harer brieven, en Mej. v a n W a l c h e r e n plaatst die woorden als motto voor hare vertaling. 'Voor de derde maal met meer genot dan ooit.' Geen wonder. Om tot al de schoonheden van dezen roman in rijmlooze verzen, van deze levensbeschouwing met een romantischen achtergrond, door te dringen, is één enkele lezing niet voldoende. Men stuit bij een eerste lezing op uitweidingen, waarvan men de strekking niet aanstonds doorziet, op beelden, die ons niet terstond helder voor de oogen treden. Maar keert men terug, nogmaals en nogmaals, dan worden de lijnen allengs duidelijker, dan treedt wat eerst in het duister was gebleven *en relief*, verrassende vergezichten openen zich; het gedicht krijgt steeds meer kleur en leven.

Tot het recht genieten van *Aurora Leigh* zal Mej. van Walcheren's vertaling zeker veel kunnen bijdragen. De begaafde vertaalster meent dat 'door deze overzetting velen (zullen) kunnen worden opgevoerd tot het levende dicht', zooals Elisabeth Barrett Browning het ons schonk, en dit schijnt haar reeds loons genoeg voor den met liefde ondernomen en voltooiden, maar zeker zeer moeilijken arbeid.

Aurora Leigh, de jonge, ouderlooze vrouw, die zich kunstenares voelt, vraagt haar deel aan den arbeid des levens. Zij acht zich

sterk, verantwoordelijk voor eigen doen en denken. Zij voelt dat zij een roeping heeft, dat haar een werk wacht, door aarde en hemel haar gesteld.

En naast haar staat haar neef Romney Leigh, ook met het diep gevoel van zijn roeping: de man, die enkel droomt van het lenigen der maatschappelijke ellende, en die daaraan zijn leven wil wijden.

'De wereld is zoo slecht', zegt hij tot Aurora:

> Mijn ziel, melieve, is grauw van op de som
> Te turen van het kwaad; zooveel voor zonde,
> Zooveel voor ontevredenheid, zooveel
> Ter handhaving van macht, zooveel voor vrees
> Die medeplichtig maakt, en alles hangt
> Statistisch in één wanhoopsreeks aaneen
> En sluit met een totaal ontredderd leven...
> Dit op een blad in cijfers te zien staan,
> Stom, duidlijk, helder, zooals God moet zien
> Door de aarde heen in iedre grafspelonk, -
> Dat is verschrikk'lijk voor een mensch, die niet
> Als God is en het kwaad door hem aanschouwd
> Niet kan herstellen. Blijft mij nog een keus,
> Of ik mijn jaren, middlen, krachten zal
> Ten offer wijden met de helpers mee,
> Waar nog te helpen valt in zulk een poel
> Sociale ellende? Door mijn aadren stroomt
> Het gemeenschapp'lijk bloed met kracht genoeg
> Om tot dien plicht te drijven.

Romney spot met de droomen van zijn nichtje. Wat haar ernst is, noemt hij een spel:

> Als een kind speelt ge aan een sterfbed,
> En toch kent ge u de plaats eens zieners toe
> Om 't levende geslacht te leeren. Geen
> Van deze dingen kan een vrouw verstaan.
> Wat voelt ge in 't groot? O niets, - de smart zelfs niet!
> 't Snelkloppend harte, om persoonlijk leed
> Zoo teergevoelig, sluit om iedren messteek,
> Een leven afstaand bij elke enkle wond;
> Maar zich verdiepen, zich verwijden tot
> Een levend ruimen schoot om heel een wereld
> Vol wee te omvatten, dit vermag het niet....

Zoo blijft aan deze wereld, die door u
Niet wordt begrepen, ook uw invloed vreemd.
Gij vrouwen, die, als gij, slechts vrouwen zijt,
Persoonlijk en hartstochtlijk, wat ge ons schenkt
Zijn teedre moeders en volmaakte gaden,
Verhevene madonnaas, stille heiligen!
Er zal geen Christus uit u opstaan - noch
Een dichter, naar ik meen.

Romney verlangt dat zij dit spel met de kunst zal opgeven en een edeler werk kiezen. Hij vraagt haar hulp bij de taak, die hij zich oplegde: een leven in gemeenschap bij zwaren plicht. En Aurora:

Blijk ik te zwak alleen te staan, en toch
Voldoende sterk om zulk een te ondersteunen?
Tot denken te arm en echter rijk genoeg
Tot deelen van gedachten?.....
Neef Romney, wat gij lief hebt is geen vrouw,
Het is een zaak: een helpster hebt gij noodig,
Niet een beminde; een die uw streven steunt,
Zelf zonder streven. Edel is uw zaak,
Uitmuntend is uw doel, maar ik, het eene
Als 't andre onwaardig zijnde, vorm voor mij
Van liefde een ander denkbeeld. Dus vaarwel.

Zoo scheiden zij, en elk gaat zijn weg. Maar hoe hoog Aurora's kunstopvatting ook zij, hoe zij ook geëerd en gevierd worde als schrijfster, er ontbreekt aan dat leven de hoogste wijding: de liefde.

Romney Leigh stort zich, met hartstochtelijke toewijding, op de taak waarin hij zijn heil en dat van de menschheid dacht te vinden. Maar ook hij vindt geen bevrediging. Eindelijk, na jaren van tegenspoed, komt hij tot het inzicht dat er nog iets meer te bevredigen valt dan enkel de stoffelijke nooden, de bloote verzadiging van het lichaam. Hij herinnert zich wat Aurora op den dag toen zij van elkander scheidden, tot hem gezegd heeft:

‘En dan nog acht ik, dat ge uw nietig streven
Met graan te voeden, stoflijk wel te doen,
Nooit zonder de bijzondre kracht eens dichters,
Die 't algemeene voor u werkt, volbrengt.
En hoogbezield moet hij zijn die de massa
Bevredigt, al is 't tot reiner stalling maar:

Geen stofje blaast men van de werklijkheid,
Tenzij door 't ideale: en uw Fouriers,
Zij moesten falen, als te weinig dichters
Om te verstaan hoe 't leven zich ontvouwt
Van binnen uit.'

En hij zoekt haar weer op. Gelouterd door teleurstelling en beproeving, komen beiden weer tot elkander. Zij ook erkent wat er eenzijdigs was in haar levensopvatting.

In mijn drift
Mij te verheffen op mijn kunstnaarsroeping,
Al moest er die der vrouw bij achterstaan,
Vergat ik, dat volkomen kunstnares
Zich hier nooit vormt uit onvolkomen vrouw.
Uit wortel bloem, en geestlijk uit natuurlijk,
Van trap tot trap, ons leven door.

En zoo, na deze roerende biecht, vinden zij elkander weder, bereid en thans in staat, om te zamen den levensweg te gaan. Laat - zegt Romney:

Laat ons elkaar
Zoo teêr beminnen, dierbre, dat ons werk
Te beter om die liefde, en onze liefde
Te lieflijker om onzen arbeid zij.

Niet in de romantische verwikkeling, noch in de rhetorische schoonheden schuilt de kracht, de onwederstaanbare bekoring van dit boek; maar in de détails, in de wijze waarop over de belangrijkste maatschappelijke vragen, over de kunst in het leven, over opvoeding, over de maatschappelijke ellende, over poëzie wordt gesproken. Een karakteristiek als die van het Engelsche landschap in tegenstelling met het Italiaansche, in het 1e Boek, van den Franschen volksgeest tegenover den Engelschen, in den aanhef van het 6de Boek, treft evenzeer door breedheid van opvatting als door fijnheid van toets.

Voor eene waardeering van Mej. van Walcheren's werk zal het aangehaalde kunnen volstaan. Het is mogelijk dat, wanneer men deze vertaling naast het oorspronkelijke gedicht legt, het blijken zal dat hier of daar een uitdrukking de kracht van het Engelsche

woord mist, of dat er aan dit of dat beeld een trekje ontbreekt om het tot zijn volle recht te laten komen. Wij vonden een enkelen hinkenden vijfvoeter, en op bladzijde 65 twee opeenvolgende regels (het zijn de regels 11 en 12 van onderen af geteld), die een lettergreep te veel bevatten en daardoor onleesbaar zijn. Maar liever dan op dergelijke struikelingen te wijzen, brengen wij hulde aan de vertaalster voor haren talentvollen arbeid. Aan de toewijding en de liefde, waarmede Mej. van Walcheren haar moeilijke taak voltooide, hebben wij een werk te danken, dat niet enkel tot de lezing van het Engelsche gedicht zal leiden, maar dat ook om zijn eigen schoonheid waardeering en bewondering verdient.

I

Mevrouw Bosboom-Toussaint. 16 september 1812-13 april 1886.

Nu wij een enkel woord aan de herinnering onzer lieve doode gaan wijden, is het ons te moede, alsof wij haar beeltenis plaatsen in het Rijksmuseum onzer Hollandsche kunst.

Dáár hangt, zwart omlijst, haar portret.

Te midden der zwierige keurvendels onzer oude doelenstukken, rechts en links omstuwd door regenten in het donker gewaad met den witten platten kraag en den breedgeranden hoed, omgeven door veldheeren en admiralen onzer historie, door kloekgebouwde scherpziende staatslieden en vredige vrouwenfiguren, zit zij dáár zoo rustig en kalm op haar leunstoel ter neder. Een stoet, een wolk van stoute fiere gestalten schijnt de oogen doordringend op haar te richten. Zij kan dien aanblik verduren. Die heldenwereld om haar heên is haar niet vreemd: zij is hier thuis. Het is haar ‘gemeente’ waarin zij is teruggekeerd: haar Hollandsche zestiende en zeventiende eeuw. Laat anderen passen bij de hemelsche blauwe, purperen of zachtroode verwen der Italiaansche ideëele madonna's en heiligen, zij is kind en dochter der Hollandsche burgermaatschappij; zij heeft lief de effen zwarte en bruine kleuren, het licht en duister der werkelijk reëele aardsche historische groepen. Slechts tegen den donkerer achtergrond komt in gulden lichtenden toon haar eigen gelaat uit. Zij is hier in haar ware omgeving, goed omringd, goed bewaakt, goed verdedigd.

II

Teeder en ernstig ziet zij ons aan. De wangen zijn een weinig gekleurd door de verrukking van in dit heroieke huisgezin te zijn opgenomen. De oogen tintelen van vrede en van liefde. Zij is geheel en al, volkomen zich zelve. Geen moeite, geen inspanning of zorg beroert haar meer. Haar levenstaak is volbracht en afgewerkt. De tooverstaf der fantasie, dien zij niet meer noodig heeft, is nu uit haar vingeren gegleden.

Hoe heeft zij dien tooverstaf in haar leven gezwaaid! Bijna een halve eeuw heeft zij voor ons volk gepeinsd en gearbeid. Zij had een rijk historisch ideaal aan de natie mede te deelen en zij heeft zich in dat werk geen rust gegund. Als voertuig van haar gedachten gebruikte zij den roman. En de bundels dier boeken volgden elkander onafgebroken op. ‘Een kroon voor Karel den Stoute,’ ‘Het Huis Lauernesse,’ ‘Alva,’ de cyclusder ‘Leicester-romans’ met den ‘Gideon Florensz,’ ‘De verrassing van Hoei,’ ‘Het Huis Honselaarsdijk,’ ‘Media Noche,’ ‘De Delftsche Wonderdoctor,’ zijn de titels van slechts enkele van haar vaderlandsche verhalen. En al die werken zijn openbaringen van GROOTE KUNST. Zij zocht altijd het ‘groote’ voor het Nederlandsche volk. Zij moest - zooals zij het zelve uitdrukte - de stof die zij bewerkte groot voelen, om haar dan groot te gaan voorstellen. Deze vrouw deed niet mede aan het gebrek en aan het zwak onzer dichtlievende tijdgenooten, om bij voorkeur ‘onder-onsjes’ te leveren, neen, zij greep altijd naar het hoogste. Een schitterende verbeeldingskracht stond haar ten dienste. Haar was eigen de gift der inspiratie, en bezielend en bezield werkte zij om aan haar gedachten den voor allen tastbaren vorm te geven. In haar behandeling merkte men voor alles op stoute breedheid. Van kunstgrepen was bij haar geen sprake. Tegen breedvoerigheid zag zij niet op, en het ‘laborieuse,’ het ‘savante’ van haar onderzoek deelde zich soms aan haar stijl mede. Zag men die tengere vrouw en dacht men dan aan de geweldige historische steenblokken, die zij vervormde, dan was het contrast haast grillig, zóó grillig, dat men kon spreken van het vrouwelijk vrouwtje, dat mannelijker schreef dan de krachtigste man. En van geen moêheid of ver-

zwakking deed zij blijken. Zij had zich tot doel gekozen, om aan het thans levende volk het perspectief van zijn historie te geven, onze zestiende en zeventiende eeuw voelbaar te maken, en op die wijze intellectueelen en moreelen rijkdom aan dat volk te schenken. Zij wilde dat het hedendaagsch geslacht zou begrijpen, dat het dàn alleen waardig kon voortleven, wanneer het zich opgenomen voelde in de samenleving der heldengeslachten onzer geschiedenis, wanneer het zich begeleid en gesteund wist door de geesten der afgestorvenen, die weleer op dezen zelfden grond grootere problemen hadden weten op te lossen, dan waarmede wij kinderen onzer dagen nu worstelen en tobben.

Bij het schrijven dier historische werken kwam vooral uit haar scheppingsdorst en haar beeldend vermogen. Deze vrouw wist beelden te scheppen. Op haar wijze werkte zij in sculptuur. Niet onberispelijk schoon zijn altijd de vormen, maar zij zijn kloek en breed. Het bevallige, losse, vlugge en sierlijke gaat wel eens te loor: maar daarentegen is elke groep plastisch opgevat, streng van omtrek en vorm, en tegelijk levende door hartstocht en gevoel. Er is altijd een forsche gang in geheel de voorstelling. De figuren zijn als gegoten. Zij dragen het merk van karakter en nadenken. Welk een beeldengalerij is dan ook door haar geformeerd! Uit het geheimzinnige droomland der herinnering en der verbeelding stappen zij naar voren, zoo als in Rembrandt's tooverwereld Banning Cock en zijn luitenant uit het donker in het licht optreden en voortschrijden. Wij kennen die figuren, mannen en vrouwen, zij zijn van onzen huize. Slechts zijn zij forscher: hebben zij meer geestkracht, meer geloof, meer bloed: zijn zij hooger en edeler gestemd dan de wandelaars onzer straten.

En dat beeldend vermogen ging bij haar samen met een zin voor het schilderachtige en pittoreske, zoo als wij in ons land niet gewend waren. Let eens op onze gewone Hollandsche schrijvers. Er is iets eenvoudigs in hunne wijze van voorstelling tot zuinigheid toe. Iets ordelijks, iets wat aan economie, aan sparen en inkrimpen doet denken. Veelal ontbreekt er in hun

werken glans en kleurgewemel. Verschiet, verwijding van horizont wordt schaars gevonden. Deze vrouw daarentegen plaatste haar personen al dadelijk in een diepte van licht en schaduw, die deed mijmeren en peinzen. De doorwerkte achtergrond was met poëtisch waas overgoten. Het locale costuum was nauwgezet weêrgegeven. Waar het noodig was werd de omgeving door haar op de edelste wijze gestoffeerd. Waart gij in een binnenkamer door haar geplaatst, gij zaagt de zonnestralen hel glijden langs versierde wanden, of bij avond de kaarsen flikkeren op den ouderwetschen koperen kroonluchter. In zwier van kleeding, in rijkdom van tooi verlustigde zich haar spelende fantasie. Wij bewonderden dan dien stouten, keurigen penseelslag, dien zin voor coloriet, die liefde voor warmte en gloed. Hadden wij soms bedenkingen tegen het overkompleete, tegen het al te vol geschilderde, dat geen onderdeel vergat, wij behoefden niet bang te wezen voor effen, grauwe, oppervlakkige, dunne of matte tonen; wij genoten de bekoring van een vol frisch kleurenspel.

Vandaar de zwier van haar stijl. Zij schreef niet het zuiverst Hollandsch onzer dagen. Beets en van Lennep wisten dikwijls onnauwkeurigheden haar aan te wijzen. Maar noch Beets, noch van Lennep hebben de stalen veer- en draagkracht van haar periodenbouw kunnen evenaren. Daar zijn zinnen door haar in vollen bezielings-stroom neergeworpen, welke in hun lengte en loop doen denken aan den zwaai van arm en hand van een zaaier, die de korrels uit de geopende vuist in de voren doet schieten. Daar zijn samenspraken door haar gedicht, die in het schoonste drama thuis behooren: gevatheid en puntigheid wisselen elkander da r af, vogelvlug kaatsen zich de antwoorden toe, en in het raken van woord en wederwoord klinkt de stoot der degenkling. Zeer zeker: zij was in dien stijl soms oneffen, soms ongelijk, een enkele maal slordig, maar altijd rijk en verscheiden tot verkwisting toe. Er is een beroemde vergelijking van Bossuet, waar hij spreekt van de gouden spijkers, die, met beleid geschikt en verdeeld over een muur, als lichtende punten den wand schitterend verlichten en de illusie van een groot aantal geven,

maar die, wanneer men ze uit den wand neemt en tot één verzamelt, ternauwernood de holte van de hand vullen. Dikwijls denken wij aan die spijkers, wanneer wij de sobere modellen onzer auteurs lezen. Maar bij haar geen zweem van die handigheid. Telkens weet zij ons te verrassen door nieuwe wendingen. En waar het nieuwe haar niet voldeed, greep zij zelfs naar oude woorden en oude zegswijzen, wierp ze soms een tint van oudheid over de taal der personen bij de gesprekken. Misschien ging zij in dat laatste opzicht wel eens te ver: misschien nam zij ook van een hoogen en bevrienden geest (Potgieter) wel eens de zucht over, om het banale en huisbakkene te willen verdrijven door zekere jacht naar het vreemde: wij beslissen hier niet: wij zijn bereid de opmerking te beamen: indien men slechts wil bekennen dat dit uitheemsche zich uitstekend huwde aan haar hollandschen aard.

En waarom bij dit laatste nog niet even verwijld, daar het samenhangt met haar wezen en eigenaardigheid? Door die zoo bij uitstek Hollandsche vrouw loopt toch altijd een Fransche ader: een streep van het bloed der ‘refugiés’. Haar vader en haar moeder stamden beiden af van de fransche Hugenoten, die door de herroeping van het edict van Nantes uit Frankrijk verdreven in Holland een tweede vaderland vonden. De oud-fransche stijl - niet te verwarren met het geestig aanstippen, het vlugge heen en weer springen, het coquet masqueeren, het den brui geven van alle eenigszins zware wetenschap, het phosphorisch tintelen, draaien, glijden en wenden van den tegenwoordigen Parijschen trant - het oude harmonische fransch was de muziek, die melodieus door haar brein golfde, ook wanneer zij ons Hollandsch schreef. De orgeltonen van Bossuet bleven in haar ooren dreunen. Haar stijl kreeg daardoor iets rustigs als het fransch der eeuw van Lodewijk XIV; de bouw zelfs van een novelle kreeg bij haar iets wat aan de evenredige en vaste, eenigszins massieve lijnen der architectuur deed denken. Hoe dikwijls zij, als ter verpozing en ter afwisseling van haar Hollandsche studiën, onderwerpen ter behandeling nam uit den vreemde: nu eens op Engelsch terrein als

Devonshire, straks uit Spaansche kringen als Ximenes, dan weder op Italiaanschen bodem als de Engelschen te Rome, Glenhouse, graaf Pepoli, de triomf van Pisani: nooit ontluikt de bloem van haar genie zoo sierlijk en slank, nooit ontplooien zich de kleurige bladeren van haar talent zoo harmonieus van toon, nooit ruischt er zoeter klankenmuziek in haar voordracht, nooit huldigt zij, te midden van haar onverbiddelijke logica, zoozeer dat gevoel van het weemoedig romaneske, van het verlokkend conventioneele - dat ondanks onze theoriën ons altijd toch zal blijven aantrekken - dan wanneer zij de uit de fransche historie ontleende fictiën dicht, die de titels dragen van Jonkvrouwe de Mauléon, Prinses Orsini en Diana.

Nog ééns in haar laatsten levenstijd heeft haar fantasie een nieuwe vlucht genomen, haar talent nieuwen omvang verkregen, toen zij, de historie verlatende, haar stof nam uit de werkelijk hedendaagsche maatschappij, en zij het leven gaf aan Frits Millioen, aan Majoor Frans, aan Regina van Berchem (Langs een omweg) en aan Raymond den schrijnwerker. Van die nieuwe scheppingen is Majoor Frans onbetwist het meesterstuk. Het is de roman der vrouwelijke fierheid en hooghartigheid. De edele hoogheid van geest, die hier in Francis Mordaunt werd geopenbaard, de frischheid der voorstelling, het spel der aandoeningen, de avonturen zelven bleken zoo meêsleepend, dat eensklaps, naast den ouden kring van bewonderaars, een gansch nieuwe schaar zelfs van alledaagsche lezers in den toovercirkel van Mevrouw Bosboom door dezen roman werd opgenomen. De oude beproefde kalvinistische vrienden en vriendinnen waren zelfs een oogenblik haast verlegen en huiverig in te stemmen met de algemeene toejuiching. Zij wilden Francis Mordaunt zachtkens naar de achterhoede dringen. Wilt haar niet weren, de jongste dochter; zij is even ongemeen, even dichterlijk als de Jonkvrouw van Lauernesse, ja even protestantsch.

Want Mevrouw Bosboom was en bleef de dichteres van het Protestantisme. Dit is misschien haar groote eenzijdigheid, maar voor een deel haar kracht geweest. De katholieke helft van ons volk heeft in haar historische en andere romans zelden

kunnen berusten. En zelfs bij de verscheidenheid der richtingen in den boezem van het vaderlandsch protestantisme heeft zij altijd de kleuren bekend van ééne besliste partij, liefst de oudste. Want met hart en ziel gevoelde zij zich verwant aan het protestantisme der zestiende en zeventiende eeuw. Met de belijders van die dagen had zij willen getuigen, of liever getuigde zij nog altijd van het evangelisch hervormde geloof. Nog altijd ging, volgens haar, van die eenigszins stroeve kerkleer lichtverspreidende en levenwekkende kracht uit. Tegen het vage en onbestemde geloof der nieuwere tijden kwam zij herhaaldelijk op. ‘Luchtspiegelingen - zoo sprak zij - zijn wonderschoon, maar wie een huis noodig heeft, kan er niet in wonen.’ ‘Van het kruis des Verlossers (daarentegen) straalt ons toe alle liefde en licht.’ Al wat aan een geloovig vrouwengemoed teeders en liefelijks kan ontwellen, is door haar gelegd in den mond van haar lievelingshelden, van Gideon Florensz of Graswinckel. Zij was zoo vast overtuigd, dat al die andere godsdienstige opvattingen, welke tegenover de hare stonden, slechts dunne nevelen waren die verdampen zouden bij het doorbreken van de goddelijke zonnestralen. En daarom was zij bij al hare taaie vasthoudendheid op dat stuk toch eigenlijk zoo verdraagzaam. Busken Huet, bij wijlen door zoo velen ontweken, vond *altijd* bij haar - die hij toch in 1862 zoo kras had toegesproken - een zachten, teêren welkomstgroet, een aangeboden vriendschapshand. Zijwas zoo ouderwetsch Hollandsch vroom: ootmoedig en eenvoudig.

En toch was zij fier. Want boven alles was zij kunstenares in den hoogsten zin van het woord. Was zij groot in haar goedheid: wist zij door voorbeeld te toonen, dat dienen de taak der vrouw moet zijn: zij wist toch ook te regeeren. Zij was bescheiden, maar ook hooghartig. De schuchtere vrouw kon zoo heldhaftig gebieden. In bondige redenen werd het goed recht van het ideaal dan door haar gehandhaafd. Met stemverheffing wist zij dan te spreken, en, zelve gewoon te huldigen, vroeg zij hulde voor Holland's kunst. In het bewustzijn van haar smetteloozen naam was zij moedig tot onverschrokkenheid toe. Haar wilskracht en volharding deden verzwakking vlieden.

Zij wist dat zij een ‘missie’ te vervullen had, en leefde dienovereenkomstig.

Zij had daarbij het groote geluk, dat zij haar eigen huiselijk leven harmonisch heeft kunnen inrichten. Wij staan hier op den rand van het onbescheidene. Maar hij, wiens naam zij droeg, en wiens ridderlijk dienstbetoon haar in alles omgaf, zal het niet misduiden, wanneer wij bij het graf het recht der waarheid laten gelden. Hun beider hartsvriend, Potgieter, huwelijksweelde willende schetsen, riep (zonder namen te noemen) het beeld op van hem en haar

> ..... de rozen
> van wier geluk in schaâuw van lauw'ren blozen!

en ieder begreep dat hij de Bosbooms - man en vrouw - bedoelde.

Opziende tot haar portret, is het ons alsof zij ons volk blijft toespreken.

‘O, mijn volk - zoo schijnen haar lippen te zeggen - blijf uw schoon verleden gedenken. Zoek iets anders en degelijkers, ook in uw letterkunde, dan schuim en wind. Offer niet aan banaliteit en vulgariteit. Vlied het rijk der gemeenheid. Drink u geen roes aan eigen onbeduidendheid. Heb niet lief het middelmatige, het flauwe, het oppervlakkige, het karakterlooze, het vluchtige. Laat u door geen klinkklank verleiden. Maar wees u zelf. Blijf waarlijk leven. Doet gij dit beslist en met bewustzijn,, wees dan niet bekommerd of droefgeestig. Zijt weder blijmoedig omdat gij krachtig zijt. Hanteer de vreugde, zoolang de smart wil borgen.’

H.P.G. QUACK.

Nino Bixio.

Het was in Augustus '73 - l'année terrible voor Nederland; want het was het jaar, waarin de strijd met Atjeh werd aangebonden, ‘dat monster, lekkende aan Nederland's hartebloed’, zooals de forsche doch niet te forsche beeldspraak van een Indisch publicist voor jaren reeds luidde; een strijd, zoo rampspoedig in zijn verloop, zoo verslindend in zijne eischen, zoo bedenkelijk in zijne naweeën, dat, had men in die dagen de gave der divinatie bezeten, men er wel voor zou zijn teruggedeinsd om, ondanks ons groot politiek belang bij Atjeh's onderwerping, die zee vanjammeren over Nederland en Indië uit te storten.

Sombere dagen beleefden we toen in het zonnige Oosten.

In plaats van door een coup de main Atjeh aan onze voeten te zien, was de eerste expeditie mislukt; haar aanvoerder gesneuveld; de troepen ontstemd en morrend weergekeerd; Neerland's prestige geschaad, ja geschokt op vele punten; voor den te verwachten nieuwen aanval door den vijand met brieven en zendelingen op Java en elders eene afleiding gezocht, doch brieven onderschept, zendelingen uitgewezen en elke uitbarsting nog bij tijds verijdeld of in de geboorte gesmoord; door de uitzending van Generaal van Swieten en de enquête naar het beloop der eerste expeditie in het leger verbittering ontstaan en partijschap; in de pers het hoogst gezag fel aangerand en zaden van onrust en verzet gestrooid; de redacteur van een groot dagblad daarom de kolonie uitgezet; door eene nog ongekende epidemie, de knokkelkoorts, tienduizenden aangetast en menigeen ten grave gesleept; en tot overmaat van ramp de grootste vijand, die op dit tijdstip ons bezoeken kon, de cholera, weder aan het opdoemen, om weldra in een aantal gewesten uit te breken in al haar kwaadaardigheid.

Te midden van zooveel bekommering en beslommering, die algemeen een gevoel van malaise en moedeloosheid geboren deden worden, zaten echter Regeering en Legerbestuur niet stil, want met krachtige hand werd de tweede veldtocht tegen Atjeh, die eene schitterende revanche der eerste moest wezen, voorbereid en uitgerust.

Onder den Gouverneur-Generaal Mr. James Loudon was ik in de maand Maart van dit jaar, kort na het vertrek der eerste expeditie, als Algemeen Secretaris opgetreden.

Het was dan in Augustus '73 dat ik, voor eenige dagen te Batavia zijnde, verrast werd door een bezoek van een der chefs der firma Maclaine Watson & Co., het eerste handelshuis van Nederlandsch Indië.

Hij overhandigde mij een Fransch telegram uit Singapore, geteekend Nino Bixio.

‘Nino Bixio’, riep ik verwonderd uit, ‘de groote patriot?’

‘Ipsissimus idem’, antwoordde de Engelschman, die zijn Latijn nog niet vergeten was.

Mijne verbazing steeg ten top toen ik uit het telegram ontwaarde, dat diezelfde Nino Bixio thans kommandant van eene stoomboot was, welke door hem ter beschikking van de Indische Regeering werd gesteld voor de tweede expeditie naar Atjeh, of, zooals hij zich uitdrukte, voor dezen strijd van de beschaving tegen de barbaren.

Ik legde dit aanbod aan Zijne Excellentie voor en, twee, drie maanden later, behoorde tot de voor het transport der krijgsmacht ingehuurde schepen het Italiaansche stoomschip Maddaloni, gezagvoerder de Luitenant-Generaal Nino Bixio, Senator van het koningrijk Italië.

Wie was Bixio?

Met onze gedachten moeten we eene korte wijl teruggaan tot het jaar 1815, - tot de dagen van het Weener Congres.

Bij de verdeeling van den buit, die door de overwinnaars van Napoleon behaald werd, bekwam Oostenrijk het leeuwendeel, want het werd meester van Italië. Rechtstreeks meester van ruim een derde gedeelte van het schiereiland, - van Lombardije en Venetië - was het overal elders in de gelegenheid zijn

looden hand op de vorsten en hunne raadgevers te doen rusten, alom reageerende tegen het Napoleontisch régime, ook tegen het vele goede, dat het had gewrocht, elke uiting van nationalen zin verstikkende, en nergens iets anders duldende dan een absoluut stelsel van bestuur, die treurige vrucht der Heilige Alliantie, welke ook in zoo vele andere landen het tijdperk der restauratie met eene zwarte kool doet aangeteekend staan.

Doch elke druk baart tegenstand. Niet te vergeefs had de Fransche revolutie zich ook in Italië baan gebroken en hadden ook dáár de nieuwere denkbeelden, de grondslagen der moderne maatschappij, even als de zucht naar verlossing van alle vreemde overheersching, voor goed in de gemoederen post gevat.

Rúim dertig jaar lang was Italië een vulkaan gelijk, nu en dan aan zijn bestaan herinnerend door uitbarstingen op kleine schaal, - voorloopers al te gader der groote convulsie, die ontstaan in '49 in Piemont eerst in '70 met de vermeestering van Rome, zijne verheffing tot hoofdstad van het vereend Italië en de verwezenlijking van Cavour's laatste gedachte: ‘Een vrije kerk in een vrijen staat’ voor goed had uitgewoed.

Hoe aantrekkelijk het onderwerp ook zij, het zou me te ver heenleiden hier stil te staan bij het ‘*Italia irridenta*’ van die dagen, de zoo uitgebreide factie der Carbonari's, verpopt later in Mazzini's ‘jong Italië’, en bij het harde lot van zoovele warme vaderlanders. Trouwens alleen reeds de naam van Silvio Pellico ‘speaks volumes’, want wie las niet in zijne jeugd met innig meegevoel het verhaal van Pellico's lijden in de Oostenrijksche kerkers, toch nog dragelijk vergeleken bij wat in Napels de staatsgevangenen in die dagen hadden te doorstaan, - in Napels, het deel der beschaafde wereld, waar de pijnbank het langst der beschaving tot schande is geweest. De wedergeboorte van een volk is eene zaak van langen adem, en er moet vrij wat gestreden en geleden worden voordat wat in het hoofd en hart van enkelen omgaat, het domein der massa is geworden en daaraan zijne onweerstaanbare kracht ontleent.

In '46 meende men in het optreden van Paus Pius IX het gloren van een nieuwen dageraad te mogen begroeten: om zijne meer verlichte en vrijzinnige denkbeelden zag men in hem een oogenblik den bevrijder, den redder van Italie; doch alras bleek het, dat de hervormingen en concessiën, waartoe

hij zich bepaalde, slechts een prikkel waren om veel meer te eischen, en dat meerdere was, even als zijne populariteit van één oogenblik, onvereenigbaar met zijne waardigheid, - met den tweeledigen aard van zijne macht.

Men naderde toen dit moeielijk moment waarin ‘Leve de een!’ vooral: ‘Weg met den ander!’ beteekent. En het was dan ook meer uit vertwijfeling dan uit sympathie, dat men de oogen richtte op Sardinië's koning Karel Albert, wiens verleden een mengelmoes was van liberale aspiraties, van eeuwige aarzeling en van despotisch bedrijf.

De aanvankelijke houding des Pausen gaf aan zijne opwellingen een vaster tint: het gehate kabinet van La Margherita trad af, en zonder dat het nog tot eene constitutie kwam, geraakte de gang van zaken in vrijzinniger strooming, ja werd zelfs door den koning op de voor hem weggelegde rol in den strijd voor Italië's onafhankelijkheid openlijk gezinspeeld.

Dit alles bracht door gansch Italië de bevolking meer en meer in gisting. Elke dag bracht zijne nieuwe manifestaties en door bloemen, kleuren, modes, schijnbaar onschuldige kreten, als: ‘leve Pius IX!’ - ja, ietwat later zelfs door het zingen in massa op de openbare pleinen van het Miserere uit Verdi's Trovatore, dat een zoo diep lijden uitdrukt, gaf het volk aan zijn overkropt gemoed lucht.

De dood van O'Connell te Genua, de verschijning van Cobden in Italië, alles greep men aan om van zijne zucht naar vrijheid op uitbundige wijze te getuigen en men deed dit met zooveel takt, dat de politie zelden tot tusschenbeide komen gerechtigd was.

Overal was er spanning, ja overspanning, maar de eerste schok - voor elke beweging onmisbaar - bleef ontbreken.

Onverwachts kwam die uit Genua.

Het gebruik bracht mede, dat Sardinië's koning ieder jaar voor een maand zich naar de tweede stad zijns rijks begaf, uit eerbied vooral voor haar roemrijk verleden.

Zooals van de oude, vrije Dogenstad te verwachten was, stond zij vooraan in de lange reeks van steden, naar Italie's vrijheid smachtende. Groot was dan ook de opgewondenheid, waarmeê de koning dáár den 4^{en} November '47 ontvangen werd. En toen hij in den avond van dien dag, door duizenden omstuwd, van een toer door de stad huiswaarts keerde, schoot op hem eensklaps een kloeke jonkman toe, die de teugels

van zijn paard grijpend met een stentorstem hem toeriep: ‘Sire, trek de Ticino over en wij allen volgen u!’

In dien kreet was de stille wensch van duizenden belichaamd. Die hem slaakte was Bixio.

Nino Bixio was het achtste kind van Tomaso Bixio, Directeur van de munt te Genua, en van Colomba Cafarelli en werd daar geboren den 2^{en} October 1821. Hij was 14 jaar jonger dan Garibaldi, aan wien hij in de verte verwant was.

Bij den doop ontving hij den naam van Girolamo (Hieronimus), doch even als de Génestet van een Hieronimus Bilderdijk niets weten wilde en dien voornaam daarentegen voor onzen plechtigen kinderdichter zeer passend vond, was er iets, dat Bixio's ouders zeide, dat ‘Girolamo’ bij hun achtste spruit niet op zijne plaats zou zijn, zoodat hij van kindsbeen af Nino genoemd werd, - wel weêr wat al te zacht en liefelijk voor hem, die eenmaal de onstuimige held, de Ajax van Italie wezen zou.

Van den vader valt niets bijzonders te zeggen, en, zooals 't dikwijls gaat, waren Nino's groote eigenschappen, zijne energie vooral, moeders erfdeel. Van zijne vijf broeders had één zijne dagen van vermaardheid: Alexander namelijk, die, na te Parijs voor geneesheer te hebben gestudeerd, zich dáár in de politiek wierp, bij de wording der tweede Fransche republiek eene beduidende rol speelde, zelfs korten tijd minister was, in de Assemblée nationale de zaak der republiek in gematigden zin krachtvol steunde, met den coup d'état in den val liep en met een verblijf van eenige weken in de gevangenis zijn politiek leven besloot om zich verder te wijden aan zijn lievelingsvak, de landbouwwetenschap, en verder in bankwezen en industrie op te gaan.

Een andere broeder werd directeur der Rijksmunt te Milaan; de derde trad na een veel bewogen leven tot de orde der Jezuiten toe, die hem te New York een werkkring aanwees.

Van zijne twee zusters huwde de eene met zekeren Parodi, een naam door ‘Rome vaincue’ in de Fransche letterkunde bekend, en het was met de uit dien echt geboren Adelaïde, dat onze Nino in '55 in het huwelijk trad.

Nino verloor zijne moeder toen hij acht jaren oud was;

door zijn vader, die weldra hertrouwde, gedurende de schooljaren erg verwaarloosd, werd hij op zijn 13e jaar als scheepsjongen naar zee gezonden. Op den brigantijn Orestes en Pylades had hij een ellendig leven en van de zweep van kapitein Caraffena zulk een afschrik, dat, toen hij eens een kleerborstel in zee liet vallen, hij dien zonder aarzelen nasprong en zonder hulp van boord stellig verdronken zou zijn.

Van eene reis naar Zuid-Amerika weêrgekeerd, werd hij door de zijnen bestemd voor de Sardinische oorlogsmarine, doch dit plan vond bij hem, die zijne vrijheid te lief had, den heftigsten tegenstand.

Met den armen jongen maakte men echter korte metten: hij werd eenvoudig aan de deur gezet.

Nino werd een vagebond, 's middags op de stoep der ouderlijke woning het sober maal nuttigend, dat hem van binnen werd toegereikt, 's nachts slapend à la belle étoile of onder de portiek der Academie. Het pleit zeker wel voor zijne degelijke, goede inborst, dat hij onder zulk bestaan niet te gronde is gegaan.

Eindelijk zag men hem niet meer, en werd door den vader aan de politie zijne opsporing en aanhouding gevraagd. Een wilde jacht had daarop gedurende eenige dagen plaats, maar zoo glad als een aal wist hij telkens te ontsnappen.

Toen men hem eindelijk meester werd, zag hij zich gekneveld aan boord gebracht van een der ter reede liggende oorlogsvaartuigen.

Verscheidene jaren bracht Nino in de ondergeschiktste functiën bij de oorlogsmarine door.

Het zeeleven werkte louterend op hem. Zijn karakter, zijne denkbeelden kregen een vasten vorm; hij gewende zich aan orde en tucht en werd daardoor rijp om later zelf te gebieden.

De zee werd hem lief, maar zijn werkkring was hem te eng: de oude Genueesche handelsgeest, - *Genuensis, ergo mercator* - werd over hem vaardig.

Hij naderde reeds de vier en twintig - ‘drei und zwanzig Jahre, und nichts für die Unsterblichkeit gethan!’ - en was wel zijn eigen meester thans, maar enkel met eenige practische ervaring toegerust en van alle middelen ontbloot. Om weder aan den slag te komen liet hij zich met een paar kameraden,

Tini en Parodi, door den kapitein van een Amerikaansch vaartuig, dat van Atjeh op Sumatra eene lading peper halen moest, als matroos aanwerven.

Ook ditmaal was hem het lot niet gunstig.

De kapitein was een kwaker van de strenge of zoogenaamd ‘droge’ richting, en dus weinig meegaand voor zijne ondergeschikten.

Den drie levendigen Italianen verbood hij de onschuldigste uitspanning, tot het neuriën toe; - den Zondag moesten zij in gebeden en overpeinzing doorbrengen. Geen wonder, dat het jeugdige klaverblad, zoodra het de kans schoon zag, zich aan dat leven zocht te onttrekken. Voor Atjeh gekomen, sprongen zij 's nachts in zee en, na een paar uur zwemmens, bereikten Tini en onze Nino - Parodi was reeds spoedig door een haai weggesleurd - een klein eilandje, waarschijnlijk hetzelfde Poeloe Toean, dat later voor korte poos Nino's laatste rustplaats werd.

Uitgeput als zij waren, was het voor hen een heel besluit die onbewoonde plek weêr te verlaten. Zij zagen echter geen anderen uitweg, en, na nog een paar uur zwemmens, lagen beiden op Atjeh's vasten wal in zwijm. De bevolking schoot weldra toe en bejegende hen welwillend. Zij werden in fraaie zijden kleêren gestoken en zouden misschien daar wel altijd gebleven zijn, ware het niet, dat alras bleek wat men met hen voor had: hen te maken tot Mohammedaan. Met alle kracht, die in hen was, verzetten zij zich daartegen; hun leven kwam in dadelijk gevaar, toen eensklaps de kwaker-kapitein als een Deus ex machina te voorschijn trad en, getroffen door hunnen wakkeren tegenstand, hen loskocht en hun alles vergaf.

Zooals hij mij later zelf vertelde, was het vooral de herinnering aan dit avontuur, welke onzen held had doen verlangen naar een aandeel in den ‘strijd der beschaving tegen de barbaren.’ Weinig dacht hij toen, dat hij dien geheimen drang met den dood zou moeten bekoopen, wat meer zegt, dat zijn lijk nog eenmaal een prooi der Atjehers worden zou!....

Na te New-York te zijn afgemonsterd, ging hij alweder als matroos met den eersten den besten koopvaarder meê, die naar Europa koers zette.

Na allerlei omzwervingen kwam hij eindelijk, gansch berooid, te Parijs bij zijn breeder Alexander en werd hij dáár zoo zwaar

ziek ten gevolge van de doorgestane ellende en ontberingen, dat hij eerst eenige maanden later, in 't begin van '47, naar Italie kon wederkeeren, rijk aan ervaring en nog altijd arm als Job, maar met een fier gemoed en een hart, warm kloppend voor Italie's bevrijding. Het bezoeken van Engeland en de Vereenigde Staten, waar de vrijheid hem uit alle hoeken tegenwoei, had, even als het verkeer te Parijs met Mazzini en andere Italiaansche uitgewekenen, ruimschoots vruchten bij hem gedragen, en hem voor den kampstrijd, die in een niet wijd verschiet opdaagde, rijp gemaakt.

Te Genua vond hij de gemoederen reeds aan het gisten, het absolute koningschap veroordeeld, nieuwe toestanden in wording.

Garibaldi was toen nog te Montevideo en Cavour hield zich bezig met de oprichting van het dagblad de *Risorgimento*, waardoor hij zich voor het eerst in zijne volle waarde aan zijn volk kennen deed.

Spoedig bleek hoe in Bixio, den vroegeren vagebond, een man van doorzicht en zeldzame geestkracht verscholen lag.

Geen manifestatie of hij behoorde tot hare leiders, en waar het op handelen aankwam, een knoop viel door te hakken, stond hij steeds vooraan.

Het woord, dat hij op 4 November zijnen koning toeriep, was het dagelijksch parool geworden en bezorgde hem een oogenblik van groote populariteit. ‘I awoke one morning and found myself famous’, kon hij met Byron uitroepen, doch spoedig was het daarmeê uit, wijl de dingen, die komen zouden, te veel de aandacht tot zich trokken dan dat men zich lang met iemand kon bezig houden, die zijne sporen toch eigenlijk nog verdienen moest.

Weldra toch namen op het schiereiland de gebeurtenissen een gewichtigen keer. Napels, Sardinie, Toskane, de Pauselijke Staat, werden in de eerste maanden van '48 met constitutiën begiftigd, terwijl door Milaan en Venetie, op het bericht van den opstand te Weenen en van Metternich's val, het Oostenrijksche juk werd afgeschud.

Karel Albert deed den 29^{en} Maart den stouten zet, hem door Bixio ingegeven, door met de Piemonteezen den Ticino over te steken; maar na een kort succes dolf hij het onderspit te Custozza, en toen hij, na verstrijking van den wapenstilstand,

in 't begin van '49 op nieuw te velde trok, werd hij den 24^{en} Maart bij Novara door veldmaarschalk Radetzky zóó beslissend geslagen, dat hij nog denzelfden dag van den troon afstand deed ten behoeve van zijn zoon Victor Emanuel, wien het gelukte een voor zijn land nog betrekkelijk eervollen vrede te bedingen.

Den 18^{en} Maart van 't vorige jaar waren de eerste berichten van den opstand van Milaan te Genua gekomen, en reeds den volgenden dag was onze Nino op weg om zich aan de beweging aan te sluiten. Den eersten veldtocht maakte hij aan het hoofd van eene bende vrijwilligers mede en vervolgens was hij een der luitenants van Garibaldi bij diens zelfstandig doch vruchteloos volharden in den strijd.

Als deze meende hij, na des Pausen vlucht naar Gaëta in November '48, te Rome voor het dienen der Italiaansche zaak een geschikter terrein te vinden, en nam hij dan ook als adjudant van den grooten volksheld aan de verdediging der Eeuwige Stad tegen het Fransche legerkorps onder generaal Oudinot deel.

Een paar incidenten uit dit tijdperk zijns levens werpen op Bixio's geaardheid een eigenaardig licht.

Men weet hoe dubbelzinnig Oudinot in den aanvang te werk ging. De Franschen, heette het, kwamen als vrienden. Intusschen werd Oudinot's houding na het bezetten van Civita Vecchia steeds vijandiger, zonder dat nochtans het masker geheel werd afgeworpen. Diep verontwaardigd over dit valsche spel, viel Bixio op zekeren dag als een bom midden in eene bijeenkomst van den Franschen bevelvoerder met zijne stafofficieren, ging rechtstreeks op den generaal af, in kernachtige taal protesteerende tegen het bezetten dier stad, tegen zijn plan om op te rukken en tegen de misdaad, die eene Republiek begaat door eene zuster als Rome den doodsteek te geven.

Stomme verbazing maakte zich van de omstanders meester, die niet wisten of zij met een dwaas of met een held te doen hadden. Wel is waar moest hij onbevredigd terugtrekken, maar nochtans had hij de zelfvoldoening, dat ten minste één Italiaan den opdoemenden vijand de waarheid in het aangezicht geslingerd had.

Een ander incident.

Den 30^{n} April had de eerste aanval op Rome plaats, dat den vijand afsloeg. Bij de Porta San Pancrazio bood laat op den dag een Fransch bataljon nog altijd wederstand.

Bixio nadert met een troep der zijnen, stuift naar voren, pakt den kommandant bij den kraag, sleept hem met zich en noopt hem om zich op genade of ongenade over te geven. Het gansche bataljon, door een panischen schrik bevangen, legde daarop, evenals zijn aanvoerder, de wapens neder. Het was het schitterendste feit van den dag en met zeker gevoel van trots werden de 300 man als vrije lieden naar het Fransche legerkamp teruggezonden.

Den 3^{en} Juni slaagde Oudinot er in zich van Rome meester te maken. Bixio was dien dag overal in het heetst van het gevecht en toen hij met Garibaldi beproefde een gewichtig punt, de villa Corsini, te hernemen, werd zijn paard met een tiental kogels doorboord en viel hij zelf zwaar gewond neder. Maanden lang bracht hij in het hospitaal door. Dáár zag hij zijn besten vriend, den jongen dichter Mameli, met wien hij van Genua naar Rome getogen was en wiens laatste verzen aan hem gewijd waren, aan zijne wonden sterven.

Reeds lang was de Romeinsche republiek vernietigd en het Pauselijk gezag hersteld, toen hij het hospitaal verlaten kon. Van alles ontbloot, bereikte hij met moeite Genua; dáár eerst slaagde men er in, hem van den Franschen kogel te verlossen.

De reactie was weer in vollen gang. Venetie, waar ook de republiek was uitgeroepen, was door pest en hongersnood overwonnen, en daar voor den man van actie voor 't oogenblik slechts de rol van werkeloos toeschouwer overbleef, herkreeg alras de zee voor onzen Nino haar oude betoovering. Het matrozenleven echter lag niet langer op zijn weg: hij voelde hooger, edeler roeping. Hij wilde zelf meester van een vaartuig zijn om een leven vol avontuur te leiden en over de verste zeeën de vlag van Sardinië rond te voeren. Daartoe was echter eene wetenschappelijke voorbereiding noodig, welke hem nog geheel ontbrak.

Geen nood: ofschoon bijna dertig jaar oud, zette hij zich voor 't eerst van zijn leven aan de studie, en, na in het gezagvoerdersexamen geslaagd te zijn, stevende hij in '52 met de Popolano naar Zuid-Amerika, vol verlangen om vooral zijne kennis van de natuur te vermeerderen, wat sedert zijn lievelingsstudie werd.

Veel geluk had hij alweder met zijn varen niet.

De Popolano ging bij Montevideo verloren en als gezagvoer-

der van een ander Italiaansch vaartuig kwam hij in '53 te Genua terug. Van groote plannen ging hij thans zwanger. Hij wilde een driemastklipper hebben, te bouwen naar eigen inzicht, en daarmeê zijn illusie verwezenlijken van rond te zwalken in het verre Oosten, nieuwe handelswegen openend aan het Italiaansche volk. Met de hulp zijner vrienden kwam de zaak tot stand, en in November '55 zette hij koers naar Australië als kommandant van een vaartuig, dat den naam droeg van Goffredo Mameli, den aan zijne zijde bezweken vriend.

Eenige maanden tevoren had eene andere voor hem gewichtige gebeurtenis plaats gegrepen, zijn huwelijk met Adelaïde Parodi. Twintig jaar later schreef de weduwe aan een' vriend: ‘toen ik alles vernam, wat hij geleden had, heb ik hem lief gekregen.’

Het was eene interessante reis van de ‘Mameli,’ eene reis van 22 maanden lang, doch door allerlei tegenspoed werd er geld verloren in plaats van verdiend. Toch bleef hij trouw aan zijn idee, waarvoor hij nu door de pers propaganda trachtte te maken.

In 't begin van '59 zien wij hem bezig met den bouw van een klipper, waarbij hij met zijne nieuwe ervaring wilde woekeren, toen zich aan den politieken horizont weder verschijnselen kwamen voordoen, welke op den grooten strijd wezen voor het een en onverdeeld Italië.

Uit den ontstuimigen jongeling was een ernstig man gegroeid, maar nog altoos was hij bezield met dezelfde geestdrift, denzelfden hartstocht voor de bevrijding van zijn vaderland.

Door het Mazzinische droombeeld eener Republiek liet hij zich niet meêsleepen, want zijn gezond verstand zeide hem, dat men nog altijd door Piemont's koning tot Italië's eenheid komen moest. Hij werd thans dagbladschrijver. Zijn blad heette hij de ‘St. Joris’ - wie den draak verbeelden moest lag voor de hand - later ‘de Natie.’ Drie maanden lang verdedigde hij daarin dag aan dag in pittigen stijl deze drie stellingen:

Piemont aanvaarde de Nationale Dictatuur;

Piemont omringe zich van alle levende strijdkrachten van Italië;

Piemont verklare den oorlog aan den vreemdeling.

Het Gouvernement van Victor Emanuel, dat door Cavour's meesterlijken zet om Sardinië aan den Krim-oorlog te doen deelnemen, den smaad van Custozza en Novara had uitgewischt, besloot in de eerste dagen van Maart aan den volksdrang toe te geven en bracht het leger op voet van oorlog.

‘Dezen maatregel’ riep Bixio in zijn dagblad uit, ‘kunnen wij niet anders dan toejuichen. Voorwaarts, voorwaarts, blijft onze kreet. Het Italiaansche volk heeft zich aan U toevertrouwd, koning van Sardinie! Het eenige middel om zijn goed geloof te rechtvaardigen, is altijd vooruit te gaan. Hebt gij geld noodig, de laatste leening heeft U geleerd dat ge maar te vragen hebt: het land zal U meer geven dan Gij wenscht. Hebt gij mannen noodig, het voortdurend verhuizen uit andere Italiaansche provinciën bewijst U, dat 't U aan strijders niet falen zal. De vrijwilligers, zelfs in uw eigen land wachten slechts op een hoofd om zich om de Italiaansche vlag te scharen. Is 't aan U om al deze elementen te benuttigen, wij kunnen niet nalaten u nog eens toe te roepen:

Vooruit!! Vooruit!!

Wat ook de uitslag zij van den strijd, waartoe wij ons aangorden, laten wij althans in Godes naam ons nimmer te verwijten hebben, dat we hadden *kunnen* handelen, en niets hebben gedaan!’

De gebeurtenissen stelden Bixio in 't gelijk. Zijn ongeduld strookte met de stille wenschen van Cavour en den derden Napoleon; de oorlog brak op nieuw uit en Frankrijk was 't, dat Piemont zijn hulp bood.

Men weet hoe in dien oorlog het legioen der Alpenjagers van Garibaldi zich met roem overlaadde. Bixio was een zijner officieren en toonde in deze campagne wat hij wel zou kunnen doen, wanneer hem een belangrijker commando wierd toevertrouwd. Voor Garibaldi ging deze vingerwijzing niet verloren.

Wij kennen het eind van dezen oorlog: de triomfeerende troepen bleven standhouden aan de Mincio; de vrede van Villafranca werd gesloten, en het vurig begeerde Venetië verbleef met Peschiera en Mantua, de helft alzoo van den geduchten vierhoek, aan Oostenrijk. Was dit de keerzijde der medaille, zij had ook een lichtpunt. De gelegenheid werd nu toch geschonken om het drama der bevrijding af te spelen buiten vreemde interventie. L'Italia fara de se!

Garibaldi wilde na den vrede met zijne vrijwilligers dadelijk weêr naar Rome oprukken en Bixio kreeg het bevel over een der twee regimenten, waaruit de brigade Medici was samengesteld.

Den dag, vóór dat de Pauselijke Staat zou worden binnengerukt, kwam echter onder de pressie van Frankrijk de drin-

gende bede uit Turijn om de grens niet te overschrijden.

Garibaldi gaf ditmaal ter wille van een eendrachtig handelen aan Cavour's verlangen gehoor, maar hij nam dadelijk per telegram zijn ontslag en Bixio met hem.

Het jaar '60 was het belangrijkste in het leven van Garibaldi en Bixio beiden. Het was het jaar van den wondertocht naar het land van de Maffia en de Camorra, van de bevrijding der beide Siciliën van het Bourbonsche koningshuis, van de wording van het eenig Italië onder Victor Emanuel.

Het eiland Sicilië, dat van het wanbestuur der Napelsche vorsten steeds het meest te lijden had gehad en waar de haat tegen de dynastie traditioneel was, was het rijpst voor den opstand. Men zag de groote steden van Midden-Italië, de een voor, de andere na, zich losrukken uit hare banden en zich aansluiten aan Piemont, Parma, Modena, Bologna, Florence en gansch Toskane met haar: zou men dáár nu achterblijven? Francisco Riso gaf het antwoord. Op zijne roepstem ontvonkte het vuur des opstands.

Groot was de indruk van de eerste tijding, maar nog grooter de verslagenheid, toen men weldra vernam, dat het gezag weder overal meester was. Natuurlijk wilde Cavour zijnen koning in het avontuur niet gemengd zien. Niet dat zijn binnenste niet naar eene oplossing haakte, maar het psychologisch moment was naar zijne meening nog niet dáár. Anders dacht de partij der actie, - der revolutie als men wil, - waartoe ook mannen behoorden als Crispi en Cairoli, des konings ministers in lateren tijd.

Vijf warme patriotten, waaronder Bixio, gingen na ontvangst der slechte tijding naar Italië's Rütli, Caprera, om Garibaldi te bewegen zich aan 't hoofd der beweging te plaatsen.

Na kort beraad gaf hij aan hun aandrang toe en benoemde hij een uitvoerend comité met Bixio als voorzitter.

Eene onbegrensde werkkracht legde deze van dat oogenblik aan den dag. Hij at, dronk en sliep niet meer en leefde van zijn idée. Vrouw en kinderen, hij zag ze te nauwernood, al stonden ze om en bij hem. In het beeld van Italië verloor zich zijn blik, ging zijn gansche wezen op. In weinige dagen waren twee groote stoomers door de medewerking van hunnen eigenaar Raffaële Rubattino in het geheim uitgerust, en in den

nacht van den 4^{en} Mei, den achtsten dag na ontvangst van het telegrafisch bericht van het mislukken van den opstand, maakte Bixio, volgens afspraak schijnbaar met geweld, zich in de haven van Genua van beide bodems meester. Snel zette men koers naar Caprera, waar Garibaldi met zijne manschappen werd ingescheept, een zonderling samenraapsel van de edelste figuren en nietswaardige avonturiers, - in politieke aspiratiën even uiteenloopend als in maatschappelijke positie, maar allen niettemin omstrengeld door één gedachte, thans ook Zuid-Italië te verlossen van de vreemde overheersching.

Den 11^{en} Mei debarkeerden de Duizend te Marsala.

De loop van den merkwaardigen veldtocht, die toen een aanvang nam, is reeds dikwijls met geestdrift beschreven en in zijne hoofdtrekken algemeen bekend. Was Garibaldi het albezielend hoofd, Bixio, die de voorhoede aanvoerde, stond, als trouwens zooveel andere patriotten, hem met leeuwenmoed en goed beleid ter zijde.

In den veldslag van Calatafimi onderscheidde hij zich niet minder dan bij de verovering van Palermo. Op het beslissend moment stormt hij vooruit met zijne bende, alles met de bajonet voor zich uitdrijvende, totdat hij gewond aan de borst nederzijgt. Met den moed van een Romein trekt hij het projectiel zich uit de borst en stormt daarop aan 't hoofd der zijnen verder de stad in, die weldra door de Napelsche troepen geheel is verlaten. Denzelfden dag nog, 27 Mei, schrijft hij aan zijne gade: ‘De verovering van Palermo met de middelen ter onzer beschikking, is een wonder niet minder groot dan het gevecht van Calatafimi.’

Garibaldi erkende zelf, wat hij dien dag aan Bixio te danken had: op de piazza di Pretoria stelde hij hem voor aan het Siciliaansche volk, dat hem luide en dankbaar toejuichte.

Aan onzen patriot, thans generaal, gewerd een maand later de opdracht om met vier bataljons zich over Girgenti naar Catana te begeven. Het was een ware zegetocht. Doch geen rozen zonder doornen, want op sommige plaatsen moest hij tot herstelling der maatschappelijke orde met ijzeren hand te werk gaan.

Den 20^{en} Augustus werd naar het vaste land overgestoken en reeds den volgenden dag Reggio veroverd. Ook bij die gelegenheid deed hij wonderen van dapperheid. Zijn paard werd met negentien kogels doorboord en hij zelf, met karwatsslagen zich een

weg banend door den vijand, door twee kogels getroffen. Dertien dagen later deed Garibaldi zijn merkwaardigen intocht in Napels.

De strijd werd thans verplaatst naar Capua, het Palladium van het Napelsche vorstenhuis, aan de oevers der Volturno, en het was te Maddaloni, hetwelk de sleutel der positie bleek, dat Bixio, van zijne wonden nagenoeg hersteld, met zijne troepen te staan kwam. Den 1^{en} October werd de beslissende slag geleverd. Ook ditmaal had men het groot succes van den dag aan onzen held te danken, die na hevigen strijd zich te Maddaloni wist staande te houden en daardoor het koninklijk leger belette naar Napels op te rukken.

Aan de verdediging van Maddaloni, waarbij hij geheel naar eigen ingeving te handelen had, verbond Bixio voor goed zijn naam. Van dien dag af was zijne reputatie als legeraanvoerder gemaakt. Het volk stempelde hem tot den Tweeden der Duizend en Victor Emanuel wist hem zoo te waardeeren, dat hij hem overeenkomstig Garibaldi's wensch als Luitenant-Generaal in het Italiaansche leger opnam.

Hem was echter alweder een ongeluk overkomen. Bij het oversteken van de Volturno brak hij, van 't paard vallende, zijn been. Tot in December '60 moest hij dientengevolge te Napels verblijven, en het was voor hem een oogenblik van diepe ontroering, toen hij juist op den kerstdag van dat jaar in zijne nederige woning te Genua zich met vrouw en kroost hereenigd mocht zien.

Het duurde niet lang of hij werd aan zijn gelukkig ‘home’ ontrukt door de eischen van den staatsdienst.

De vroegere vagebond van Genua werd door de Dogenstad waardig gekeurd om haar in het eerste Italiaansche parlement te vertegenwoordigen. In hem bij uitstek zag men den man, in staat tot grondige behartiging van de groote belangen van Italië's eerste handelshaven.

Bixio behoorde tot die karakters, welke niets ten halve kunnen doen.

Op het staatstooneel geroepen, zou hij dan ook met zijn ganschen persoon opgaan in zijne nieuwe roeping. Zijne plaats aan de linkerzijde te midden zijner oude krijgsmakkers was van zelve aangewezen, maar van eenig partijverband wilde hij

nooit iets weten. Zijne gansche persoonlijkheid kwam daartegen in opstand. Behalve met de handelsbelangen van Italië hield onze ‘wilde’ vooral zich met de maritieme en militaire vraagstukken bezig, en was hij een vast lid in de begrootings-commissie.

Aan de zuiver politieke debatten nam hij zelden deel, maar deed hij dit, dan kwam zijne grootheid van ziel ook helder te voorschijn. Aandoenlijk was 't hem te hooren, toen scheuring dreigde tusschen Garibaldi en Cavour, die beide gelijkelijk door hem in 't harte werden gedragen. Hij bezwoer hen om de handen in elkaâr te leggen, in vertwijfeling uitroepende zich zelf en zijn gansche gezin er voor over te hebben, wanneer door zoodanig offer dat doel te bereiken viel!

Wat als zijn meesterstuk beschouwd wordt, is zijne rede tot toelichting zijner interpellatie over den internationalen zeehandel. De opening van het Suez-kanaal was daarvan het uitgangspunt. Hij stelde de vraag wat door Italië gedaan werd om van die gebeurtenis partij te trekken ter mededinging met de andere natien en tot het doen herleven langs dien weg van den ouden handel op het Oosten. En op elke vraag in 't bijzonder luidde zijn antwoord: ‘Italië doet niets!’

Zijne interpellatie resumeerde hij als volgt - en ik vermeld dit omdat zijn tocht naar Indië in '73 van zijn toenmaligen gedachtengang het uitvloeisel was: - Ik vraag:

1°. of het Gouvernement van plan is zijn invloed aan te wenden tot verkrijging van lagere tarieven voor den tocht door het Suez-kanaal;
2°. of het meent eene poging te kunnen aanwenden tot bewerking, in overleg met de andere Gouvernementen, van den afkoop van den Sueztol;
3°. of het oogenblik geschikt wordt geacht om eenige handelsstations in de Indische wateren op te richten;
4°. of het genegen is aan het Parlement een wetsontwerp voor te leggen betreffende de inrichting en het beheer van dergelijke stations, uitgaande van het beginsel van vrijhaven en van volstrekte vrijheid van godsdienst;
5°. of het Gouvernement de vestingwerken meent te kunnen slechten van de handelshavens Augusta, Syracuse, Trapani, Cotrone en van alle andere, voor zoover 's Lands verdediging zulks gedoogt;

6°. of het denkt de werken te bevorderen tot verbetering van de voornaamste havens van Italië;
7°. of het van plan is een wetsontwerp in te dienen tot uitloving van eene premie aan de reeders, die ijzeren stoomschepen van minstens duizend ton in Italië doen bouwen;
8°. of het van plan is een wetsontwerp in te dienen, eene premie uitlovende voor hem, die Italiaansche handelsinrichtingen in Indo-China zal oprichten en dáár tot dat einde minstens twee jaar zal verblijf houden;
9°. of het een wetsontwerp denkt voor te stellen, uitlovende een premie voor hem, die van Italië naar Indo-China honderd ton Italiaansche koopmanschappen in den tijd van een jaar uitzendt;
10°. of het Gouvernement denkt aan de vestiging van Consulaten in de voornaamste havens van Indo-China;
11°. of het ook bekwame mannen denkt uit te zenden om den handelstoestand in de voornaamste havens van Indo-China te bestudeeren, met de verplichting tot openbaarmaking der van hen te ontvangen rapporten;
12°. of het Gouvernement genegen is om eene hydrographische opneming te gelasten van de Roode zee.

Een dadelijk effect had deze interpellatie niet, maar zij was toch de voorloopster van veel, dat men sedert gebeuren zag en van nog meer, dat in de toekomst ligt.

Wij weten hoe Garibaldi, in zijn ongeduld om het één en eenig Italië nog vóór zijn dood te aanschouwen, tegen den zin van het Italiaansch Gouvernement tot tweemaal toe beproefde om aan des Pausen wereldlijk gezag een einde te maken.

Den eersten keer in '62, toen hij naar Sicilië toog, deed hij een beroep op Bixio, die hem het jaar te voren op eene rondreis door Noord-Italië vergezeld had; maar de roepstem kwam heel uit Sicilië en bereikte hem te laat. Te laat, omdat Garibaldi reeds in vollen opstand verkeerde tegen de Regeering, die geen tijdelijke demissies meer aannam en Bixio dus op dat oogenblik het leger niet op eervolle wijze verlaten kon; te laat ook, omdat reeds weinige dagen later door het gevecht bij Aspromonte in Calabrië het verder voortrukken der Garibaldianen gestuit werd.

Niemand leed meer onder die nederlaag dan Bixio, niet alleen ter wille van hem, dien hij vereerde en liefhad en die thans zwaar gewond ter neder lag, maar ook omdat hij den heldengeest van twee, drie jaar te voren uit het volk gevaren zag.

Men had niet meer het geloof in eigen kracht, in de revolutie. De staatslieden, die toen aan het roer waren, hoopten alles van allianties, van den tijd, van een gelukkig toeval; en ofschoon de uitkomst hen in zoover in 't gelijk heeft gesteld, dat ondanks Lissa en Custoza de oorlog van '66 voor Italië met het winnen van Venetië een eind nam, en de Duitsch-Fransche oorlog van '70 Rome schier zonder slag of stoot Victor Emanuel in handen deed vallen, tot de schitterendste feiten uit Italië's wedergeboorte behoort een en ander zeker niet.

Karel VIII van Frankrijk zeide reeds: de Italianen weten winst te doen met hunne nederlagen. Trouwens onzen Koningstadhouder werd dit steeds als eene verdienste aangerekend.

Custoza .... ook dáár was Bixio.

Toen de oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk naar Italie oversloeg, kreeg hij het kommando eener divisie, die hij in minder dan een maand tot den hoogsten graad van bruikbaarheid opvoerde.

Den 24^{en} Juni '66 had alweder bij Custoza de beslissende veldslag plaats en werd het Italiaansche leger door den aartshertog Albrecht geslagen. Groot was Bixio's teleurstelling, hevig zijne verbittering. Terwijl hij toch, op den rechtervleugel geplaatst, na een aanvankelijk succes zich zelf bewust was door verder voort te rukken de victorie in handen te hebben, ontving hij van Generaal Della Rocca, die zich beriep op een order van Generaal La Marmora, den last om met zijne divisie stand te houden; en zoo werd hij zes uur lang tot onbewegelijkheid gedoemd, om daarna met de werkelijk verslagenen af te trekken. Den dag daarop schreef hij aan zijne vrouw: ‘Ik dacht aan u en deed daarom mijn plicht.’ Tot hare vertroosting zond hij haar tevens een onderschepten brief van een Hongaarsch officier, waarin voorkwam: ‘Een oogenblik had de onverschrokkenheid van Bixio, een nobelen, dapperen, ja dapperen kerel, ons bijna den veldslag doen verliezen.’

Op den terugtocht werd Bixio's divisie door Oostenrijksche huzaren op de hielen gezeten.

Een officier kwam als parlementair tot hem, doch nauwelijks

repte hij van overgaaf, of Bixio, als hij te paard gezeten, greep hem bij de borst, schudde hem zoo dooreen, dat hij bijna uit den zadel viel en duwde hem toe: ‘Ge komt mij beleedigen; ik moest u gevangen nemen en aan dezen boom opknoopen; is u 't leven lief ga dan naar uw generaal en zeg hem, dat, alvorens van Italiaansche troepen, die in orde van bataille staan, capitulatie te vorderen, hij ze geslagen hebben moet.’

Nog geen half uur later werd Bixio's divisie van alle kanten hevig aangevallen. Maar zijne troepen in carré opgesteld hebbende, ontving hij den vijand zoo wel, dat van zijn kant de grootste zelfbeheersching noodig was om niet van aangevallene aanvaller te worden.

In de volgende maand met zijn troepen nog in 't veld zijnde, bereikte hem de droeve mare van den zeeslag van Lissa.

Dit greep den ouden zeeman nog meer aan, dan de nederlaag, door hem zelf bijgewoond. ‘Ik ben radeloos,’ schreef hij naar huis, ‘en weet niet hoe ik dezen tegenspoed kan dragen; de schuld ligt aan onze ministers en admiralen, die het gewicht van goed zeegeschut maar niet hebben willen begrijpen. Verslagen op zee en dat door Oostenrijk; daar kan ik maar niet overheen.’

Ook in het Parlement gaf hij aan zijne diepe smart lucht. ‘Ik ben zeeman,’ riep hij uit; ‘mijn hart bloedt bij 't aanschouwen van zooveel ellende.’

Van dien dag af legde hij in de Kamer zoo mogelijk nog grooter werkzaamheid aan den dag en was hij omtrent krijgsen zeezaken de gewone woordvoerder en bij velen de groote autoriteit.

Nam hij aan het incident van Mentana, Garibaldi's tweede poging om Rome machtig te worden, geen deel, de oorlog van '70 vond hem weder op zijn post. Intusschen hadden andere plannen voor de toekomst zich in zijn brein vastgezet.

Wat doe ik nog in Leger en Kamer, - vroeg hij zich af, - toen hij ontwaren moest, dat ondanks Lissa en Custoza het antimilitarisme nog het hoogste woord had.

Moedeloosheid beving hem en onder den invloed van het streven der massa's naar werken des vredes, kwam hij er toe met den stroom mede te gaan, dien hij echter in het belang van Italie's handel en scheepvaart voor een deel zou trachten te leiden naar het verre Oosten, - het droombeeld van zijne jeugd, dat hem immer was bijgebleven. Indië, China, Poly-

nesië, dáár moest men heen en niet met de kleine vaartuigen van vroeger, maar met groote ijzeren zeekasteelen, gelijk Engeland te bouwen wist.

Op dit aambeeld bleef hij slaan, de handelsverslagen en statistieken naarstig bestudeerende en met cijfers in de hand aantoonend, hoe ook voor de voortbrengselen van den Italiaanschen bodem in het verre Oosten eene markt zou te vinden zijn; hoe voor den aanvoer van Indische producten in Zuid-Europa men van Engeland niet afhankelijk behoefde te blijven, en in stede van langs den grooten omweg van Noord-Europa, ze rechtstreeks met Italiaansche schepen konden worden aangevoerd.

Aanvankelijk slechts stuitende op wantrouwen en ongeloof, of wel op veler welgemeenden wensch om hem voor Leger en Staat te behouden, wist hij allengs allen tegenstand te breken. Daarbij kwam dat hij ook iets voor de zijnen wilde doen.

‘Ik ben vader,’ schreef hij aan een zijner vrienden ‘ik heb vier kinderen, die ik boven alles liefheb; wat kan ik voor hen doen en wat deed ik tot nu toe voor hunne toekomst? Ik spreek niet van de jongens: hen wacht de arbeid, desnoods kunnen zij matroos worden als hun vader, maar de meisjes? Hoe ze getrouwd te krijgen zonder huwelijksgift, hoe ze op te voeden en te verzorgen, als ik plotseling te vallen kwam? Kortom mijn plan staat vast, en als mijne vrienden mij niet in den steek laten, zal ik slagen. Ik ben zeker van te slagen, want ik wil het.’

Het was een évènement door gansch Italië toen de inschrijving voor Bixio's stoomschip geopend werd. De koning in persoon zocht hem van plan te doen veranderen, maar ziende, dat daarop geen kans was, zeide hij hem: ‘Nu ik u daarvan niet af kan brengen, zal ik u helpen.’

In het begin van '70 bedankte Bixio voor zijn mandaat van volksvertegenwoordiger, om zich weinig dagen later tot Senator benoemd te zien, waardoor hij niet geheel aan het politieke leven werd onttrokken, maar meer tijd voor zich zelven won.

Van Maart tot Juli '70 druk bezig om de zaak op touw te zetten, werd hij eensklaps door den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland weêr in een anderen gedachtenkring geplaatst, en vond hij zijn verzoek om herstel in activiteit beantwoord met het kommando over de divisie, die tegen Viterbo en Civita Vecchia ageeren moest.

Voor laatstgenoemde plaats gekomen, gaf hij haar twaalf uur tijd tot capituleeren.

Een parlementair kwam 24 uur vragen. ‘Geen minuut langer,’ bulderde Bixio hem toe, ‘morgen zal men vragen, waar Civita Vecchia gestaan heeft.’

Niemand meer in doodsangst dan hij, dat hij zijn woord gestand zou moeten doen en door een bombardement de stad aan vernieling prijs geven. Maar nog bijtijds werd de witte vlag geheschen en denzelfden dag was hij meester van de veste, waar hij 21 jaar vroeger uit Rome zoo stoutmoedig op den Franschen veldheer toegetreden was.

Alsof hij maar niet tot zijn recht kon komen, werd bij het optrekken tegen Rome hem weder eene ondergeschikte en daarbij ondankbare rol toebedeeld. Hij had toch slechts eene afleiding te bewerken bij de San Pancraziopoort, zonder het vuur der batterijen van het Vaticaan, dat men sparen wilde, te mogen beantwoorden.

Vier uur lang waren zijne troepen aan het vijandelijk lood blootgesteld, en ofschoon menig dappere dáár viel, geen schot werd teruggedaan. Als te Custoza behaalde hij op zich zelf eene moeielijke overwinning, maar eene, die den krijgsman vereert.

Van zijne laatste dagorder aan de 2^{e} divisie te velde, gedagteekend: Rome paleis Corsini 23 September, waren de slotwoorden, - woorden voor elk leger goud waard -: ‘Doet al 't mogelijke om, ondanks dat ge thans uit elkander gaat, compact te blijven en mobiel te worden. Heden als altijd is aan hem de overwinning, die snel weet te manoeuvreeren, en die snel weten te manoeuvreeren, zijn zij, die partij weten te trekken van de tijdperken des vredes tot organiseering en oefening. Hebt een afschuw van de kazernes en zoekt uw heil in het legerkamp. Vaarwel!’

Nauwelijks was de vrede tusschen Frankrijk en Pruisen gesloten, of hij trad weder uit den actieven dienst en toog naar Engeland, om met de bijeengebrachte half millioen francs te Newcastle het schip zijner idealen te doen op stapel zetten. Hij had zich slechts een schip van 1000 ton gedroomd, maar bij het aanschouwen der nieuwste reuzengevaarten rustte hij niet

of eerst moest tot aanbouw van een stoomer van 3000 ton het dubbel van genoemd bedrag bijeen zijn gekregen.

Ook weder bij dezen bouw, die grootendeels onder zijn oog plaats had, ondervond hij door ziekten en werkstaking allerlei tegenspoed, en het duurde tot Maart '73 vóór de Maddaloni van stapel liep, om eerst den 30^{en} Juni met eene lading kolen van Liverpool te vertrekken.

Toen den 6^{en} Juli reeds het schip te Messina voor anker kwam, baarde die gebeurtenis door gansch Italië groot opzien.

Het was toch de eerste keer, dat een schip van die afmetingen, met zeil- en stoomvermogen toegerust, onder Italië's vlag naar ‘the far-East’ zou gaan en dat nog wel gekommandeerd door een man als Bixio.

Eene keurbende van zeeofficieren en zeelieden had het zich tot eene eer gerekend dezen Argonautentocht meê te maken; ook was er ruimschoots zorg gedragen voor goede instrumenten en voor eene bibliotheek. Bixio schiep er behagen in om gedurende den overtocht zijne officieren wetenschappelijk bezig te houden, nu met dit, dan met dat onderwerp, tot het groote doel of tot de zeereis zelve in verband staande.

Wij kennen zijn telegram uit Singapore. Den 24^{en} Augustus kwam hij te Batavia aan.

Door den Gouverneur-Generaal Mr. James Loudon, die hem op den rechten prijs wist te stellen, uitgenoodigd om te Buitenzorg eenige dagen ten zijnent te komen doorbrengen, was hij eene kleine week de welkome gast in diens beminnelijken familiekring.

Door mijn ambt raakte ook ik spoedig met hem in kennis; wij wisselden over en weêr bezoeken en ik bewees hem eenige beleefdheden. Wat hem dadelijk voor mij innam, was dat hij bij het binnentreden mijner woning de bronzen bustes van Cavour en Garibaldi ontwaarde, een dierbaar souvenir aan een overleden vriend. Ofschoon hun aanwezen dus louter toeval was, voelde ik in werkelijkheid voor beide mannen te veel, om mij niet den goeden dunk, dien hij daardoor van mij ontvangen had, zonder gemoedsbezwaar te laten aanleunen.

In den laten avondstond bracht ik menig onderhoudend uur met hem door.

Veel sprak hij van zijn vrouw en kinderen. Hij vertelde mij hoe hij zijn schip ‘Famiglia’ had willen doopen, omdat

hij daarmeê werkte voor zijn gezin, maar dat de zijnen juist gewild hadden, dat het den naam zou dragen van de plaats, waar hij zijn schitterendsten triomf behaald had. Dan weêr dwaalde hij met zijn gedachten bij Garibaldi; hoe hij, eenmaal generaal in s' Konings leger zijnde, te Aspromonte en Mentana niet naast hem had kunnen staan en hoe hij geleden had onder de verwijdering, daaruit tusschen hen, gelukkig slechts voor korten tijd, voortgesproten. Of hij wijdde uit over de vooruitzichten van den Italiaanschen handel in het Oosten bij meerderen rijkdom, energie en associatiegeest; hoe hij klip- en bergzout in Indië wilde aanvoeren, ja zelfs ijs van de Alpen. Soms ook viel het gesprek op Indische toestanden en dan deed hij, het levend symbool van vrijheid en orde, zich kennen als een voorstander van een krachtig autoritair gezag, het eene misdaad noemende tegenover zijn vaderland, als men in een kolonie, waar vele millioenen door eenige duizenden worden beheerscht, het gezag niet hielp hoog houden.

Bij zijn afscheid gaf hij ons tot aandenken het photografisch portret zijner vrouw en een tweetal portretten van zich zelven. Op het eene is hij afgebeeld in generaals-uniform, met den kepi op en den dolman om den schouder; zijne edele, gebiedende trekken, zijne waardige gestalte teekenen den strengen, karaktervollen man, en niets verraadt de drift en de opvliegendheid, die hem eigen moeten zijn geweest. Het andere gaf hem terug zooals hij toen was; zeer verouderd, moe en afgetobd, maar nog altijd met die zelfde lichtende oogen, waaruit soms een bliksemflits te voorschijn kwam. Ook mogt ik van hem bekomen de Engelsche zeekaart van den Indischen Archipel, die hij van Garibaldi ten geschenke had ontvangen. Het was de kaart, door dezen zelf gebruikt, toen hij de Indische wateren bevoer en door hem van eenige potlood-aanteekeningen, door Bixio gewaarmerkt, voorzien.

De inhuur van de ‘Maddaloni’ kon nog niet voor goed haar beslag krijgen; hij nam den tusschentijd waar voor eene reis naar Saigon, vanwaar hij in het begin van October met eene volle lading rijst terugkwam, die te Pasoeroean werd gelost. Inmiddels ging hij naar Batavia, waar het stoomschip van hem werd ingehuurd. Zijne geestdrift om den tocht meê te maken, was echter toen reeds, ondanks de gunstige geldelijke voorwaarden, merkelijk bekoeld, waarschijnlijk omdat hem uit den aard

der zaak geen werkzaam aandeel in de krijgsverrichtingen kon worden aangewezen. Eene hevige galkoorts klonk hem verscheidene dagen te Batavia aan zijne legerstede. Ik bezocht hem in dien toestand, en het gesprek liep bijna uitsluitend over zijne vrouw en kinderen, voor wie hij zijn best deed zijne ziekteverborgen te houden. Het was de laatste keer, dat ik hem spreken mocht. Toen ik eenige dagen later hem weêr eens opzocht, - het was de dag vóór zijn vertrek, - lag hij in de galerij van zijn hôtel rustig te sluimeren in een luiaardstoel.

Den man, die mij als aan zoo velen sympathie en ontzag had weten in te boezemen, bleef ik eenige oogenblikken eerbiedig aanstaren, en na neerlegging van mijn naamkaartje trok ik mij stil terug.

Den 17^{en} November werd te Soerabaja aan boord van de ‘Maddaloni’ het bataillon infanterie, gekommandeerd door den overste Pel, ingescheept. Een incident had daarbij plaats, dat als een ongunstig voorteeken dienst had kunnen doen. Door het instorten van een houten brug vielen een aantal soldaten in zee, die gelukkig allen door stokers en matrozen van de ‘Maddaloni’ gered werden.

Pel, die zich gedurende den veldtocht met roem overdekte en als opperbevelhebber in Atjeh achterbleef om te spoedig aan Koning en Vaderland te ontvallen, was een man van den zelfden trant als Bixio; plichtbesef en strengen militairen zin hadden beiden in den hoogsten graad gemeen. Toch schijnt hunne verhouding te wenschen te hebben overgelaten, wat waarschijnlijk tot oorzaak had, dat Pel en zijne officieren in Bixio meer den scheepsgezagvoerder dan den Generaal wilden zien, terwijl met de scheepsofficieren en de equipage juist het tegendeel het geval was. Eene kleinigheid kan tusschen mannen, die elkander waard zijn, eene klove doen ontstaan, die, hoe gering ook in 't begin, wordt ze niet tijdig gedempt, van zelve breeder wordt, om zonder reden in vijandschap te ontaarden.

Zooals Generaal van Swieten in zijn boek ‘De waarheid over onze vestiging in Atjeh’ schrijft, waren de omstandigheden, waaronder de expeditie vertrok, hoogst ernstig. Zij nam een' vreeselijken vijand met zich aan boord: de cholera, die reeds op verschillende schepen uitbrak nog vóór het anker gelicht was.

Den 1^{en} December waren op de reede van Atjeh 35 groote stoomschepen vereenigd, behalve 12 stoombarkassen en eenige

lichte vaartuigen. Van bijna allen waaide de quarantainevlag van den grooten top. Het was een verontrustende tijd.

Reeds den 12^{en} November, vijf dagen na het vertrek van Soerabaja, had de ‘Maddaloni’ zijn eersten doode. Den volgenden dag lagen er vier aan de cholera, den daaropvolgenden tien, en zoo woedde de ziekte voort, steeds grooter verwoesting onder de troepenmacht aanrichtende.

Bixio werd met den dag somberder, maar er was nog één lichtstraal. Zijn equipage bleef 22 dagen gespaard, doch toen hij onder den troep aan het afnemen was, kwam deze andere Minotaurus den 4^{en} December zijn eerste offer van de bemanning eischen in den zoon eens vriends, die de reis medemaakte, een jongeling nog. Kort daarop was een der Engelsche machinisten in 4 uur tijds gezond en dood. Den volgenden dag bezweken drie matrozen, drie reuzen van kerels, en zoo ging het voort. Ofschoon zelf reeds onwel, stond Bixio zijn eigen hut aan de lijders af. Nadat den 10^{en} December de troepen ontscheept waren, werd het schip dadelijk met de meeste zorg gereinigd en gedesinfecteerd. Men maakte zich daarop vaardig voor de afreis; daar kiest de verrader Bixio als zijn laatste prooi uit. Het was 12 December; de geneesheer Saluzzo, hoorende dat hij onwel was, vroeg hem wat er aan haperde.

‘Ik weet 't niet’, - was het antwoord - ‘maar ik voel dat het met mij afloopt. Hoe treurig voor mijne vrouw en kinderen! Ach, zoo mij nog maar twee jaar levens gegund waren geweest, zou ik er meer vrede meê hebben, want de toekomst der mijnen zou dan verzekerd zijn.’ Nog denzelfden dag verklaarde zich de cholera.

Hij liet Lombardi, den administrateur van het vaartuig, roepen en dicteerde hem onder de smartelijkste pijnen den volgenden brief:

> ‘Aan mijne familie, aan mijne vrienden, aan mijne officieren aan boord van de Maddaloni.
> Lieve Adelaïde, ik voel dat ik sterven ga en ik sterf denkend aan u, en u als mijne kinderen zegenend.
> Ik heb het leger verlaten, dat ik lief had en ik kan zeggen dat ik ook Italië, dat ik zoo lief had, verlaten heb, omdat het mij toescheen dat ik als man en vader in u en in mijne kinderen geheel op moest gaan. Ik heb

alles gedaan wat ik kon, met geen andere gedachte dan om te zorgen voor mijne dochters Giuseppina en Riccarda en mijne twee zoons Garibaldi en Camillo. Ik hoopte lang genoeg te leven om hun een goede opvoeding te kunnen geven, maar 't is met mij gedaan. Mij rest nog slechts de hoop, dat mijn vaderland, dat ik met liefde gediend heb, en mijn koning Victor Emanuel, dien ik gediend heb en liefgehad als een goed koning, de mijnen niet vergeten zullen.
Lombardi en Bozzoni, de een als commissaris, de andere als kapitein van de Maddaloni, zullen u het weinige ter hand stellen, dat van al mijn zwoegen als gezagvoerder en reeder van de Maddaloni overblijft, en zullen dit doen van de eerste haven uit, die het schip, na Atjeh verlaten te hebben, zal aandoen. Ik hoop dat de Maddaloni aan de familie zal verblijven en dat, dank zij de zorg van Bruno, van Bozzoni en Lombardi, gij wat geld bij elkaar zult krijgen om de jongens groot te brengen en de meisjes uit te huwelijken. Over zaken kan ik u niet verder spreken; ik omhels u innig, evenals Giuseppina, Riccarda, Garibaldi en Camillo. Roep mij nog eens in de herinnering terug bij uwe zuster Nina, Mathilde en al uwe verwanten.
Vaarwel.
Aan mijne vrienden!
Ik beveel u mijn gezin aan, dat ik onverzorgd achterlaat.
Aan mijne officieren van de Maddaloni!
Ik laat stervende het kommando van den bodem achter aan kapitein Francisco Bozzoni. Ik weet dat hij een goed kapitein zal zijn en ik reken er op dat ieder uwer hem zal steunen en voor hem zijn, zooals hij was voor mij. Ik hoop dat de administrateur Lombardi hem zijne uitnemende medewerking zal verleenen, zooals hij tot nu toe gedaan heeft. Lombardi kent al mijne zaken en weet, dat mijn neef en gemachtigde te Genua, Eduard Bruno, van alles geheel op de hoogte is.
Aan de equipage roep ik vaarwel toe en geef ik als gratificatie een maand soldij, boven de twee, haar verschuldigd voor de twee maanden van inhuur door het Hollandsch Gouvernement.

Nogmaals allen vaarwel! Duizendmaal dank aan doctor Soluzzo en kapitein Casella.'

'Mijn arme vrouw en kinderen' - riep hij bij het teekenen uit, en het was al ijlende dat hij den 16^{en} December ontsliep.

De eerste gedachte van zijne verpletterde omgeving was om het lijk naar Italië meê te voeren, maar aan balsemen viel niet te denken en, vreemd genoeg, voor conserveering met alcohol was geen voldoende voorraad voorhanden.

Zoo kwam men tot het besluit om het lijk zoo spoedig mogelijk aan den schoot der aarde toe te vertrouwen. Voor de hand lag het om dit op de in een etmaal te bereiken Engelsche bezitting Poeloe Pinang (Prince of Wales island) te doen, waarheen toch koers moest worden gezet. Men gaf echter de voorkeur aan het niet ver van de Atjehkust gelegen eiland Poeloe Boeroe, waar thans een vuurtoren is.

Door tegenwind was dit echter met de sloep niet te bereiken en viel dientengevolge de keus op het zwaar begroeide eilandje Poeloe Toean, in den westhoek der baai van Oleh-leh schilderachtig gelegen.

Het was reeds diep in den nacht toen de door een ijzeren waterketel omsloten lijkkist dáár aan wal werd gebracht, en de ter aarde bestelling plaats vond. Den 21^{en} zou de Maddaloni de Atjehsche wateren verlaten, maar nog eerst moest een laatste groet gebracht aan den dierbaren doode.

In den vroegen morgen van den 20^{en} toog kapitein Bozzini met een deel der officieren en equipage naar de laatste rustplaats, - maar was 't hunne verbazing of hunne smart die het won? - het graf was opgedolven, de kist verdwenen, geen spoor meer te vinden van wat eenmaal Bixio was. Men stond voor een raadsel. Van een tragedie werd zijn verscheiden nu een afschuwelijk drama. Wel begreep men natuurlijk dat lijkroof was gepleegd, doch door wie en met welk doel?

Toen Bozzoni een maand later mij opzocht, was hij nog altijd radeloos. Italië zou het hem nooit vergeven. Alvorens Atjeh te verlaten, had hij zich gewend tot Generaal van Swieten. - 'Il m'est douloureux' - schreef hij - 'de porter à votre connaissance un acte, qui caractérise seulement les hyènes et qui pourtant a été accompli par un peuple, qui se vante de combattre pour sa liberté.'

Niet slechts uit naam der familie, maar namens het gansche

volk deed hij hem het dringend verzoet om naar het lot van Bixio's overschot nasporingen te bevelen.

In Italië wilde men eerst het bericht van zijnen dood niet gelooven. Hij was al zoo dikwijls doodgemaakt en weêr opgestaan; dat zou ook nu wel weêr 't geval zijn. Allerminst wilde het bij het volk er in, dat hij aan een ziekte zou bezweken zijn. Dat was geen dood voor Bixio! Maar eindelijk stond men voor de koude werkelijkheid. Het was zoo en niet anders. Eene uitbarsting van diepen weemoed weêrklonk van Udine tot Marsala.

Te Genua wist men niet wat al te verzinnen om zijne nagedachtenis eer aan te doen. Palermo moest dadelijk het marmeren borstbeeld van den Tweeden der Duizend bezitten. Triëst zelfs zond aan hare zusterstad Genua een roerenden brief van rouwbeklag. In het parlement werd aan zijne nagedachtenis luide hulde gebracht en verklaard, dat Italië in hem een onherstelbaar verlies geleden had. Maar wie wel het diepste treurden, het waren zijne vrouw en kinderen, en de brieven van de arme weduwe, waarin ze den Gouverneur-Generaal smeekte om toch niets onbeproefd te laten, wat tot het terugvinden van het gebeente van haren echtvriend leiden kon, waren hartverscheurende wanhoopskreten, geweld blijkbaar uit een innig liefhebbend hart. Wie den Gouverneur-Generaal Loudon gekend heeft, begrijpt hoe die taal bij hem weerklank vinden moest; maar helaas! in zijn eigenhandige brieven kon hij haar weinig hoop geven, en zoo was het ook in den aanvang van het Bestuur van den Gouverneur-Generaal Mr. J.W. van Lansberge.

Het ongeduld nam intusschen te Genua steeds toe, zóó zelfs dat in het voorjaar van '75 door het Plaatselijk Bestuur eene commissie gevormd werd, met Markies Doria tot voorzitter, die voor rekening van de stad Genua de zaak op de meest afdoende wijze in handen nemen moest.

Wat was intusschen gebleken? Nog denzelfden nacht waarin de begrafenis had plaats gevonden, was de lijkkist met den ketel, die haar omsloot, door volk van Iman Samah uit de kampong Lambaroe in de Moekim Lantengah (VI Moekims), dat vermoedelijk meende het verstoppen der krijgskas van verre te hebben aanschouwd, opgedolven en aan wal gebracht. De Sultan, met de zaak in kennis gesteld, gelastte de opening; bitter teleurgesteld over de vondst van een lijk stopte men het,

na het van zijne kleederen beroofd te hebben, aan het strand bij Kwala Pantjoer met den ketel onder den grond.

Denzelfden dag nog waren twee der lijkroovers aan de cholera gestorven. Zoo kwam zij onder den Atjeher, verspreidde dood en verderf onder hen en raapte zelfs den Sultan weg.

Had Bixio bij zijn leven niets kunnen doen in den strijd der beschaving tegen de barbaren, zijn lijk wreekte zich over zijne vroegere aanranders op gruwelijke wijze!

Kwamen deze berichten van meer dan een zijde tot ons, het duurde nog geruimen tijd vóór dat van het gebeente zelf iets in ons bezit was.

Toen de landstreek bewesten Oleh-Leh in onze handen viel, werd door onzen militairen post te Lampagger het aangeduide terrein dan hier, dan daar doorzocht, en was het vooral de kapitein A. Bardok, die zich voor de zaak veel moeite gaf. Deze wist een der mannen uit te vinden, die aan den lijkroof hadden deelgenomen. Door hem nader op den weg geholpen, liet hij zijne manschappen met de bajonet het terrein onderzoeken en werden werkelijk eenige beenderen, zoomede de waterketel, wat tot staving hunner identiteit van veel gewicht was, door hen gevonden.

Op 7 April '76 werd een detachement, dat zich met verdere nasporingen bezighield, door eene bende Atjehers overvallen, ten gevolge waarvan een Inlandsch sergeant, een Europeesche en drie Inlandsche fuseliers sneuvelden en een Europeaan zwaar gewond werd.

De nasporingen werden tijdelijk gestaakt en later aan het civiel Bestuur overgedragen.

Met behulp van een tweetal inlanders werden in Februari '77 door den controleur Michielsen nog eenige beenderen gevonden, waaromtrent, op hunne verzekering afgaande, evenzeer mocht worden aangenomen, dat zij behoorden tot Bixio's stoffelijk overschot.

In zijn rapport verklaarde die controleur tot de overtuiging te zijn gekomen, dat het gezochte gebeente door de zee, die in den Oostmousson de landtong dikwijls overstroomt en omwoelt, uit elkaâr was geslagen, en dat door deze omstandigheid de verspreiding der beenderen moet worden verklaard, zijnde de ontbrekende hoogstwaarschijnlijk door de zee weggespoeld. Tot bewijs hunner identiteit wees hij er op, dat ter plaatse, waar

de beenderen vroeger en later gevonden waren, zeker nooit eenig ander lijk begraven was geworden, daar de plek door hare natuurlijke gesteldheid daartoe geheel ongeschikt was, en de Atjehers bovendien de gewoonte hebben hunne lijken in de kom der gemeente en zelfs meestal op den eigen grond van den overledene ter aarde te bestellen.

In Maart '77 werd Atjeh door den Gouverneur-Generaal van Lansberge bezocht en vergezelde ik Z. Exc. op deze reize. De beenderen werden in een metalen bus bijeengebracht en ik reisde met dezen en met den waterketel in mijne cabine naar Batavia terug.

Reeds zes weken later kwam het Italiaansche oorlogsaviso ‘Christoforo Colombo’ te Batavia om Bixio's stoffelijk overschot in ontvangst te nemen. Te Buitenzorg ontving ik een bezoek van zijn kommandant Graaf Napoleon Canavaro en het grootste deel van zijn état major, die verder den dag met ons doorbrachten. Het waren opgewekte, beschaafde mannen, allen nog onder den verschen indruk van Italië's herrijzing. Verscheidene hunner hadden den tocht der Duizend meêgemaakt en allen spraken met geestdrift over den doode, die naar hun zeggen een der meest populaire figuren van Italië was en in de herinnering der massa zelfs meer dan Cavour voortleefde.

Op verlangen van den Gouverneur-Generaal geschiedde de uitvaart en overgave van Bixio's gebeente op 2 Mei 1877 met de grootste plechtigheid. Door een bataillon infanterie, eene batterij veldartillerie en een escadron cavalerie, gekommandeerd door den Generaal-Majoor Wiggers van Kerchem, en verder door alle beschikbare officieren van zee- en landmacht, werd het van het stadhuis tot aan de landingsplaats uitgeleide gedaan, terwijl de slippen van het lijkkleed door vier kolonels gedragen werden. Ook de voor de overgave aangewezene commissie met den Resident van Batavia, den heer W.A. Jellinghaus, aan haar hoofd, Graaf Canovaro en eenige officieren van zijnen bodem maakten deel uit van den stoet. Ter reede hadden de oorlogschepen de vlaggen halfstok geheschen met de Italiaansche ten top. Nadat het kistje, waarin het stoffelijk overschot berustte, in de kajuit van den ‘Christoforo Colombo’ was gebracht, werd tot de opening daarvan overgegaan en door den officier van gezondheid van het vaartuig het aantal en de

soort der beenderen geconstateerd, waarop het weder naar de campagne werd gebracht en geplaatst op een daar opgestelde katafalk, gedrapeerd met Italiaansche en Nederlandsche vlaggen. De Resident van Batavia nam toen het woord en hield de volgende sierlijke toespraak, die ik te liever hier opneem, omdat bij het toekennen door den Koning van Italië van eenige decoratiën naar aanleiding dezer gebeurtenis, deze ambtenaar, ofschoon daarop wel de meeste aanspraak hebbende, vreemd genoeg, vergeten is.

Monsieur le Commandant!
Messieurs les officiers de l'état major!

La tâche, dont son Excellence le Gouverneur Général a bien vonlu m'honorer, et dont je vais m'acquitter à présent réveillera en vous de tristes souvenirs. Vous allez pleurer de nouveau la perte d'un grand citoyen et regretter encore ce trépas douloureux, cette fin tragique, que la mort lui a préparée, loin des siens, sous un ciel étranger, dans une partie oubliée du globe, où pour ne pas laisser ses restes mortels au fond de l'océan, on n'a pu trouver pour sépulture qu'un coin de terre battu par les vagues, sur un sol hostile.
Mais si, pour un instant, vous pouvez calmer votre tristesse: rappelez vous la Patrie, absente, il est vrai, mais sans doute plus présente que jamais à votre esprit dans le long cours de votre voyage, et veuillez remarquer l'étrange rapprochement des dates, qui comme par enchantement vous rappellent les plus beaux jours de l'Italie et du général Bixio.
En effet il y a aujourd'hui presque jour pour jour, dix sept ans que le Général Garibaldi et son compagnon d'armes Nino Bixio avec une poignée d'hommes quittérent Gènes, l'un sur le Piémonte, l'autre sur le Lombardo, débarquèrent à Marsala et commencèrent cette expédition dont le récit nous semble plutôt appartenir aux temps héroïques de la jeunesse du monde qu'à des évènements qui datent d'hier. Les noms de Reggio et de Maddaloni vous rappelleront les hauts faits de l'intrépide guerrier, qui bientôt quitte le théâtre de ses victoires pour s'asseoir au conseil de son pays où ses sages avis rendent fertiles les exploits du brave. C'est à lui que l'histoire contemporaine de votre patrie doit quelques unes de ses plus belles pages; homme d'état et soldat, il a été une de ces grandes figures dont le moule est rare.

> Quand l'Italie venait de consolider sa grande oeuvre, lui agit comme un de ces héros antiques, qui après avoir regné sur le monde, retournaient à leur champs, et reprenaient une profession comme de simples citoyens. Son esprit aventureux le pousse vers cette nouvelle route commerçante par laquelle se repeupleront les mers latines et qui à coup sûr créera un grand avenir au commerce et à l'industrie de votre pays, mais le fléau perfide de ces climats le frappe et son beau navire doit retourner sans lui. Que de vicissitudes dans le cadre d'une seule vie! Si j'ose vous rappeler ces détails, tous mieux connus de vous que de moi, c'est, messieurs, qu'il me semble qu'un Hollandais comprend peut-être mieux que tout autre une telle existence. Notre patrie aussi a dû conquérir son indépendance sur une domination étrangère. Ce ne fût qu'après une longue lutte, dont les fils de ceux qui l'avaient commencée n'ont pas vu la fin, que les Pays Bas prirent leur place parmi les états libres de l'Europe. Plusieurs de ceux qui ont combattu et péri pour la sainte cause, ne furent des héros qu'après avoir été des citoyens, occupés des travaux de la paix; on retournait à ces travaux après de brillants exploits au champ de bataille ou dans le cabinet. Comme en Italie toutes ces grandes choses se sont accomplies sous des princes, dont le seul nom a été et est encore le cri de ralliement d'un peuple entier, trouvant un écho dans chaque coeur.
>
> Nino Bixio est mort loin de sa patrie, qui lui doit pour une si grande part sa liberté et son unité. Et maintenant que cette patrie réclame les cendres de son grand fils, pour qu'au moins celles-ci reposent dans le sol natal, au nom de mon Gouvernement je remets sous votre garde le dépôt précieux, retrouvé grâce aux démarches persévérantes de M. le capitaine Bardok, et je vous prie de croire, Messieurs, que le nom de Bixio sera vénéré parmi nous comme s'il avait été un des nôtres. A l'Italie revient le droit d'offrir le dernier asile à ses restes mortels, mais la Hollande gardera avec elle comme souvenir sa glorieuse mémoire.

Blijkbaar getroffen dankte de Italiaansche kommandant den Resident voor zijne rede, verzocht hem aan den Gouverneur-Generaal van zijne erkentelijkheid te doen blijken voor hetgeen was verricht ter vervulling van den dierbaren wensch van het Italiaansche volk om wat was overgebleven van een zijner edelste zonen in zijn midden te doen rusten.

Te Singapore werden op verlangen der Italiaansche Regering Bixio's beenderen ten overstaan van den consul Festa verbrand, ‘par la raison’ - zooals hij mij schreef - ‘que le Général étant mort du cholera, la science n'a pas encore trouvé aucun moyen de se garantir contre les germes de cette contagion.’

Het was toevallig de ‘Batavia’ van de Rubattino Stoomvaartlijn die de urn met Bixio's assche en natuurlijk ook den waterketel naar Italië overbracht.

De Illustraties van dien tijd hebben ons de eere doen kennen, die te Genua den 29^{en} September aan het overschot van den volksheld te beurt viel en waaraan door de koninklijke familie, de kamers, het ministerie, de magistratuur, het leger en de vloot, ja men kan zeggen, het gansche volk werd deelgenomen.

De ‘Batavia’ verging kort daarop op de reis van Genua naar Marseille en de ‘Maddaloni’ werd, - heb ik 't wel, - in Augustus '74 te Amsterdam verkocht om later op nieuw de Indische wateren te doorploegen onder den naam van ‘the City of Newcastle.’

Zoo wij het nog niet wisten, zouden wij uit Bixio's leven kunnen leeren, hoe de mensch in zijne lotwisselingen voor een groot deel het product is van de tijdsomstandigheden, waarin hij leeft en verkeert, - van een complex van oorzaken, vaak van zijn persoon onafhankelijk.

Ware niet juist het uur voor den kampstrijd om Italië's eenheid geslagen, waarschijnlijk zou ondanks allen natuurlijken aanleg en geestkracht de hefboom hebben gefaald om hem uit zijne nederige positie te doen oprijzen, - zou hij als kapitein van een kleinen koopvaarder roemloos, ja onbekend zijn ondergegaan. Ware van den anderen kant Garibaldi in leeftijd en prestige hem niet voor geweest, de aureool van die overweldigende persoonlijkheid zou zijne glorie niet overschaduwd, hem niet naar den achtergrond gedrongen hebben.

In alle opzichten was hij Garibaldi's evenknie; in onwrikbaar geloof in het goed recht zijner zaak, het vrij en één Italië, in waren heldenmoed, in eenvoud en onbaatzuchtigheid, in de gaaf van zijne soldaten te electriseeren, ja in politiek doorzicht en zaakkennis stond hij zelfs boven hem. Alleen miste hij ook uitwendig dat zachtmoedige, dat mystiek verhevene, dat

rustige zelfvertrouwen, wat Garibaldi's figuur zoo aantrekkelijk en indrukwekkend maakte, en ware dit allicht reeds genoeg geweest om ook *onzen* Ajax, zoo *zijn* Achilles gevallen ware, diens rusting te doen ontgaan.

Voor zijn roem en eer blijft echter nog genoeg over, en te ruimer vordert dit waardeering, als men let op den tegenspoed en de wederwaardigheden, waarmede hij schier onafgebroken te kampen had. Toch liet hij zich niet ontmoedigen; zijne geestkracht ontzonk hem nooit.

'Do or die' - 'fare or morire', het fier devies der Bruces, was ook het zijne en hij was het trouw tot in den dood.

Voor zijn groot levensdoel, de eenheid van zijn vaderland onder een Italiaansch vorst met eene vrijzinnige grondwet tot plechtanker, heeft hij alles veil gehad en de ten slotte behaalde triomf over het Verleden vindt in het bloeiend Heden zijne schoonste rechtvaardiging.

Ook toen eene gansch andere orde van denkbeelden over hem vaardig werd, toen hij van den wereldhandel een aandeel voor Italië veroveren wilde, aan zijn volk naar andere eind der aard een weg banen, deed hij nogmaals, met opoffering van zijn huiselijke geluk en van zijne schoone positie op vaderlandschen bodem, al wat hij vermocht om weldra op de bres te sterven.

Toch was zijn streven niet ijdel. De Rubattino stoomers, die de Indische wateren bezoeken, - de Italiaansche détailhandelaars, door het Turijnsche huis Cirio vooral over het verre Oosten uitgezwermd, waren de eerste vruchten zijner denkbeelden en van zijne werkzaamheid.

En wanneer eenmaal in Italië de kapitalen aan den handel ruimer toevloeien, en de geest van associatie zich krachtiger dan tot nu toe gelden doet, dan kan het niet missen of het land zal dat deel van den wereldhandel machtig worden, waarop zijne door het Suez-kanaal zoo gunstige ligging het aanspraak geeft. Dan zal elk vaartuig met groen- wit- roode vlag in die verre zeeën een monument te meer zijn voor den onvermoeiden baanbreker, die dáár zoo droevig het leven liet!

H.D. LEVYSSOHN NORMAN.

De Islam.

Voor ruim twee eeuwen durfde een bekend Oriëntalist[1)] eene uiteenzetting van Mohammeds leer niet in het licht geven zonder zich daarover in zijne '*Dedicatio*' uitvoerig te verantwoorden. Hij acht zich gelukkig beroemde namen te kunnen noemen van hen, die dit gebied, zij het ook slechts terloops, hunner aandacht waardig hadden gekeurd en zich op geleerde tijdgenooten te kunnen beroepen, die hem nadrukkelijk tot dit werk hebben aangespoord. Hottinger citeert o.a. eenen brief van den Leidschen professor C. l'Empereur, waarin deze Breitinger '*per viscera Jesu Christi*' bezweert, den jongen man in de gelegenheid te stellen, zijne studiën over den godsdienst der Mohammedanen te voltooien, 'die tot nog toe slechts op onzinnige wijze behandeld is geworden.' Als vrucht dier studiën heeft l'Empereur voornamelijk het beter verstand der (Christelijke) Heilige Schriften op het oog door uitbreiding onzer kennis van oostersche zeden en gebruiken. Benevens deze bevordering der exegese, de apologetiek en de verbetering van algemeene historiën, beoogt Hottinger zelf met zijne *Historia orientalis* nog een tweeledig doel. De Roomschen gebruikten in hunnen strijd tegen het Protestantisme somtijds het middel van verdachtmaking door vergelijking van de Gereformeerde met de Mohammedaansche leer; dit verwijt van Cryptomohammedanisme wenscht Hottinger '*talionis lege*' naar de Katholieken terug te slingeren, en hij wijdt dan ook een geheel hoofdstuk (Cap. VI) aan het betoog, dat Bellarminius' bewijzen voor de waarheid der kerkleer als gecopieerd zijn uit de Moslimsche dogmatiek. Ten

1) J.H. Hottinger, Historia Orientalis, Zürich 1651 (2de editie 1660).

tweede wenscht hij met het oog op de teekenen der tijden, niet minder dan vroeger Bibliander met zijne weerlegging van den Qoran, te werken '*in oppugnationem Mahometanae perfidiae et Turcici regni*'. De Turksche naam was in het toenmalige Europa gevreesd, de beteekenis van den godsdienst der Turken voor hunne wereldlijke macht bekend; het staatkundig belang der zaak gaf dus aan Hottinger's werk aanspraak op belangstelling in ruimeren kring. Toch vindt men in zijne '*Historia*' telkens weder bewijzen van den schroom, waarmede destijds een geleerde van naam het waagde ernstig een vak te beoefenen, dat door de meesten als dwaas en nutteloos werd uitgekreten. Vooral waar hij zich genoodzaakt ziet, iets goeds van Mohammed en zijne volgelingen te zeggen, verzuimt hij nooit zich tegen verkeerde gevolgtrekkingen te verzekeren door de toevoeging eener uitgezochte reeks van scheldwoorden; hij noemt den naam des valschen profeets nauwelijks zonder uitdrukkingen als: '*ad cujus profecto mentionem inhorrescere nobis debet animus*.' De geleerde abbé Maracci, die in 1698 te Padua eene Latijnsche vertaling van den Qoran met eene uitvoerige wederlegging in het licht zond, was niet minder dan Hottinger doordrongen van dien plicht om bij het hooren van Mohammeds naam te rillen, en Dr. Prideaux, wiens '*Vie de Mahomet*' in hetzelfde jaar te Amsterdam verscheen, schold en rilde van harte mede en hield zijne biographie van Mohammed aan 'ongeloovigen, atheïsten, deïsten en libertijnen' als eenen spiegel voor.

Een geheel anderen indruk maakt reeds het voortreffelijke werkje '*de Religione Mohammedica*,' dat de Utrechtsche professor H. Reland in het begin der 18de eeuw liet drukken[1)]. In de korte '*dedicatio*' aan zijnen broeder P. Reland zoowel als in de uitvoerige, nog altijd lezenswaardige '*praefatio*' ziet men, hoe deze geleerde door waarheidsliefde en zin voor historische rechtvaardigheid gedreven werd, zijnen lezers een zuiver beeld van den Islam te geven. Is het denkbaar, zoo vraagt hij zijnen broeder, dat een godsdienst zóó dwaas als de Islam door christelijke auteurs wordt afgeschilderd, millioenen aanhangers zou gevonden hebben? Laat de Moslims zelf ons hunnen godsdienst beschrijven, aldus de '*praefatio*'; immers gelijk de Joodsche en Christelijke leer door de

1) H. Relandi de Religione Mohammedica libri duo, Utrecht 1704 (2de editie 1717).

Heidenen, de Protestantsche door de Katholieken averechts wordt voorgesteld, zoo wordt elke godsdienst uit beschrijvingen door tegenstanders onjuist gekend. Wij allen zijn menschen en staan bloot aan dwalingen, daar wij ons veelal meer dan betamelijk is door onze hartstochten laten medesleepen, *vooral wanneer het godsdienstige onderwerpen geldt*[1]. Kwaadgezinden mogen nu aan des schrijvers rechtzinnigheid gaan twijfelen; hij werpt elke beschuldiging verre van zich, maar gelooft, dat de zaak der waarheid alleen door eerlijke bestrijding harer tegenstanders wezenlijk gediend wordt. Geen godsdienst, zegt Reland, is meer belasterd dan de Islam, ofschoon toch reeds de abbé Maracci voor den overgang van vele Joden en Christenen tot dezen godsdienst geene betere verklaring wist aan te voeren dan het feit, dat daarin vele zaken uit de Christelijke leer zijn opgenomen, '*quae naturae legi ac lumini consentanea videntur*.' De noodzakelijkheid eener op grondige kennis berustende bestrijding van den Islam betoogt de Utrechtsche geleerde door te wijzen op het steeds toenemende verkeer van Europeanen met Moslims in Turkije, Afrika, Syrië, Perzië en *onze Oost-indische koloniën*, waar, helaas! vele Christenen den Christennaam te schande maken. Beter dan door dwazen laater zal men z.i. de Moslims voor het ware geloof kunnen winnen, wanneer men in religieuze gesprekken hun welwillend te gemoet komt en vooral wanneer de Christenen in het Oosten zóó leven dat niet, gelijk nu het geval is, de eene Turk tot den anderen, die hem van leugen of bedrog verdenkt, kan zeggen: 'ziet ge mij soms voor een Christen aan?' (*putasne me Christianum esse?*) Juiste kennis van den Islam en zijne belijders zal onzen dwazen hoogmoed doen plaats maken voor dankbaarheid aan God wegens de genade, die Hij ons onverdiend in het Christendom schonk; onverdiend, ja, want in betrachting der deugd staan wij veelszins beneden de Mohammedanen. Wel gevoelt Reland, gelijk trouwens nog velen na hem, zich verplicht uitdrukkelijk te waarschuwen voor verkeerde opvatting zijner woorden, als hij in den loop van zijn werk bij voorbeeld wel eens van den 'profeet' Mohammed spreken zal, en wil hij vooral niet geacht worden den Mohammedaanschen godsdienst, 'dien hij veraf-

1) 'Homines sumus et erroribus obnoxii, qui ab motibus animi, praecipue quum de sacris agitur, abripimur saepenumero ultra quam oportet.'

schuwt' (*quam execror*) te vergoelijken; maar hij wil die religie gekend, niet miskend zien. Wil men ook voortaan vasthouden aan de dwaze fabelen, die over 'de Turken' gewoonlijk verhaald worden, men ga zijn gang. Reland maakt zich geene illusiën, 'daar hij dagelijks meer en meer ondervindt, dat de wereld bedrogen wil zijn en door vooroordeel beheerscht wordt'[1]. De reactie tegen geleerden als Maracci of Dr. Prideaux openbaarde zich weldra in veel sterker vorm en ging de perken te buiten.

In 1730 verscheen te Londen de door den graaf de Boulainvilliers onvoltooid nagelaten '*Vie de Mahomet*', waarin deze als een wijze verheerlijkt en zijn godsdienst in menig opzicht boven het gangbare Christendom gesteld wordt. Graaf de Boulainvilliers trekt te velde tegen hen, die Mohammed als 'imposteur malin' belasteren en gaat zelfs zoover van te zeggen: '*tout ce qu'il a dit est vrai, par rapport aux dogmes essentiels à la Religion; mais il n'a pas dit tout ce qui est vrai; et c'est en cela seul que notre Religion diffère de la sienne!*' Zuivere ijver voor waarheid en gerechtigheid kan dezen schrijver tot het samenstellen zijner opgeschroefde, voor een goed deel op gefingeerde feiten berustende loftuiting niet gedreven hebben, daar hij zelfs geen Arabisch verstond en dus alleen uit de toen nog geheel onbeduidende secundaire bronnen kon putten. Wat zijne pen bestuurde, ziet men tusschen de regels; hij heeft zich met behulp van de weinige Europeesche geschriften, die over den profeet handelden, eenen Mohammed naar zijn hart verbeeld; hij stelt hem voor als den beschaver zijns volks, die een verstandigen godsdienst invoerde, en hij vermeldt niet zonder ingenomenheid, dat Mohammed, die de devotie van kluizenaars en monniken eerbiedigde, '*condamnait avec la dernière rigueur tout le clergé séculier à la mort ou à l'abjuration formelle de sa religion et de son culte*.' Dat voor zulk een anticlericalen roman destijds lezers te vinden waren, getuigt een brief van den uitgever Coderc aan Professor Gagnier te Oxford, waarin hij schrijft: 'Il (de Boulainvilliers) mêle son Histoire de plusieurs réflexions politiques, & qui par leur nouveauté & leur hardiesse *ne manqueront pas d' être très-bien*

1) '.... qui quotidie magis magisque experior mundum decipi velle, & praeconceptis opinionibus regi.'

reçues'[1]. Deze nieuwe en stoute opmerkingen kwamen echter Jean Gagnier zeer gevaarlijk voor, gelijk hij in de voorrede van zijn spoedig daarna uitgegeven '*Vie de Mahomet*' uitvoerig betoogt. Gagnier had reeds in 1723 eene betrekkelijk moderne Arabische biographie van Mohammed in het Latijn vertaald; thans gevoelt hij zich genoopt naar de hem ten dienste staande bronnen onpartijdig verslag te geven van hetgeen de Mohammedanen omtrent hunnen profeet verhalen, om zoodoende het 'juste milieu' te bewaren tusschen den ook hem te ruwen ijver van Maracci en Prideaux en de belachelijke loftuitingen van de Boulainvilliers[2]. Reeds Gagnier's Préface waarschuwt echter voor overdreven waardeering zijner onpartijdigheid; hij noemt daarin Mohammed '*le plus scélérat de tous les Hommes, & le plus mortel ennemi de Dieu*', en zegt, dat door de uitgave van de Boulainvilliers' werk, dat den vuurdood verdiend had, een groot kwaad geschied is .... 'il faut tâcher d'y appliquer le remède.' Gagnier dient dus het historisch onderzoek slechts als middel om eene ramp voor het geestelijk leven zijner tijdgenooten te lenigen.

Ofschoon *Sale* in het '*Preliminary Discourse*' voor zijne Qoranvertaling tot eene billijke waardeering van Mohammed trachtte bij te dragen en voor zijn werk het aan Augustinus ontleende: '*Nulla falsa doctrina est quae non aliquid veri permisceat*' tot motto koos, bleef toch nog geruimen tijd de ongunstige beschouwing de heerschende en werd Mohammed als 'imposteur' gebrandmerkt zelfs in kringen, waar van christelijken geloofsijver geen sprake was. Voltaire schreef zijne tragedie: '*Mahomet ou le fanatisme*' geenszins bij wijze van historische studie en was zelfs overtuigd dat dit werk in strijd met de geschiedenis was gefingeerd. Hij was bij het samenstellen van zijn stuk bezield (zoo drukt hij het in zijne 'Lettre au roi de Prusse sur la tragédie de Mahomet,' 20 Janvier 1842 uit) door 'l'amour du genre humain et *l' horreur du fanatisme*.' Voltaire wenscht aan het publiek eenen 'Tartufe les armes à la main' voor te stellen, en meent aan Mohammed deze rol wel te mogen opdragen. Wil men opmerken, dat de profeet

1) Reeds in 1731 verscheen te Amsterdam bij Pierre Humbert eene tweede uitgave.
2) Préface, p. LII der uitgave van 1748, Amsterdam, chez les Wetsteins & Smith.

toch niet zóó slecht was, Voltaire vraagt: ‘mais quiconque *fait la guerre à son pays*, et ose la faire *au nom de Dieu*, n'est-il pas *capable de tout?*’ De afkeer, dien de Qoran, ‘*ce livre inintelligible qui fait frémir le sens commun à chaque page*,’ aan Voltaire na oppervlakkige kennismaking heeft ingeboezemd, droeg wellicht tot zijn ongunstig oordeel bij; maar hij zoude toch tot de keuze van deze inkleeding niet zoo licht gekomen zijn, wanneer niet de populaire voorstelling omtrent Mohammed nog steeds in hem de belichaming van dweepzucht en priesterbedrog had gezien.

Men ziet, aan verschil van meening over het werk van Mohammed was in Europa geen gebrek; des te meer ontbrak die echt-historische zin, die de beste onderzoekers van onzen tijd kenmerkt. Toen Prof. Weil ruim eene eeuw na Gagnier zijne biographie van Mohammed uitgaf[1)], kon hij in zijne voorrede met recht zeggen dat Gagnier zijn laatste zelfstandige voorganger op dit gebied was. De geschiedenis der biographieën van Mohammed leert ons weder, hoe het wetenschappelijk onderzoek met onvruchtbaarheid geslagen is, zoolang het in dienst van welke partij of theorie ook wordt gesteld. ‘*Non scholae sed vitae*,’ deze gulden spreuk wordt vaak aldus misbruikt, als moest de wetenschap nu ook *direct* naar een practisch doel streven; juist dit streven vervalscht haar en ook de praktijk vaart het best bij de beoefening der wetenschap om haarszelfs wil. Wisten ook enkelen, vooral de voortreffelijke Reland, het tot eene hooge mate van onpartijdigheid te brengen, zelfs de besten kwamen toch niet verder dan tot navorsching van hetgeen de Mohammedanen aangaande hunnen godsdienst en diens stichter leerden, waaraan zij dan eene critiek dier voorstellingen naar den maatstaf hunner eigene leer toevoegden. Een belangrijken stap voorwaarts deed Weil, die naar meer en betere bronnen dan die zijner voorgangers trachtte een zuiver historisch beeld van het ontstaan van den Islam te geven. In de 40 jaren, die sedert het verschijnen van zijn werk verliepen, zijn de Oostersche studiën met reuzenschreden vooruitgegaan, maar de verdienste van voor het eerst op dit gebied een historisch-kritisch onderzoek zonder bijoogmerk te hebben ingesteld, is er niet door verminderd. Het oordeel, waarmede Weil zijne

1) Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre, Stuttgart 1843.

studie besluit, komt onder het noodige voorbehoud, Mohammed ten goede:.... '*so mag er doch, in so fern er die schönsten Lehren des alten und neuen Testaments unter ein Volk verpflanzte das von keinem Sonnenstrahl des Glaubens erleuchtet war, auch in den Augen der Nicht-Mohammedaner als "Gesandter Gottes" angesehen werden*.' Dat deze meening (in geleerde kringen) door velen gedeeld werd, bevestigt Caussin de Perceval's in 1847 uitgegeven '*Essai sur l'histoire des Arabes avant l' Islamisme, pendant l'époque de Mahomet, et jusqu'à la réduction de toutes les tribus sous la loi musulmane*.' De schrijver, wiens onafhankelijkheid van de Duitsche wetenschap door zijne onbekendheid met de Duitsche taal gewaarborgd werd, zegt in zijne Préface: '*Ce ne serait pas rendre justice à Mahomet que de ne voir en lui autre chose qu'un habile imposteur, un ambitieux de génie: c'était avant tout un homme persuadé qu'il était appelé á tirer de l'erreur sa nation et à la régénérer*.'

De bronnen die dezen schrijvers ten dienste stonden, hoewel rijk vergeleken bij die hunner voorgangers, stonden zeer verre achter bij hetgeen 20 à 30 jaren later algemeen toegankelijk was geworden. Bovendien waren er belangrijke leemten in hunne methode van onderzoek. Dat de Arabische overlevering in menig opzicht door geloof, bijgeloof, partijzucht vervalscht was, wisten Weil en Caussin zoo goed als hunne voorgangers, en zij schiftten op billijker wijze dan de anderen. Dat echter de geloovige biographie van Mohammed zich in gelijke mate ontwikkeld en vervormd heeft als de Mohammedaansche godsdienst zelf, dat dus eene zuivere waardeering der bronnen slechts op den grondslag eener degelijke studie der Moslimsche kerkgeschiedenis kon plaats hebben - dat alles zagen zij niet genoeg in; hunne kritiek was nog te zeer die van het 'gezond verstand,' te weinig op de geschiedenis gebaseerd. Verder werd tot op den tijd, waarvan wij spreken, het groote verschil nog niet gevoeld van hetgeen men 'de leer van Mohammed' placht te noemen en den Islam, zooals die zich daaruit ontwikkeld heeft. Anders zou men eigenlijk nooit van de 'leer,' maar van den 'godsdienst' van Mohammed gesproken hebben, en als getuigen voor dien godsdienst alléén den Qoran, historisch verklaard met behulp van de oudste traditie, hebben doen gelden. Nu wierp men oud en nieuw dooreen en Mohammed

ontving veelal lof zoowel als afkeuring voor zaken, waarvan hij nooit gedroomd heeft.

Weldra, omstreeks het jaar 1860, werd de ware weg in dezen gebaand door de kort na elkander uitgegeven, elk in zijne soort voortreffelijke werken van Nöldeke, Muir en Sprenger. Muir heeft, in weerwil van zijne Engelsche orthodoxie, door zijn onderzoek sympathie voor den man gekregen, die hem als Satans slachtoffer geldt, en hoewel hij lang niet over de noodige hulpmiddelen voor eene wezenlijke biographie beschikte, bevat zijn werk een aantal critische onderzoekingen van blijvende waarde. Sprenger's 'Leben *und Lehre* des Mohammad' toont reeds door zijn titel, dat hij zich van het evengenoemde onderscheid tusschen Mohammeds godsdienst en den Islam niet genoeg rekenschap heeft gegeven. De geniale verdiensten van Sprenger zijn vaak genoeg erkend; eene waarlijk critische beschouwing van zijn werk gaf alleen Wellhausen[1]. Het zonderlingste is echter, dat Sprenger zich schuldig maakt aan eene fout, die hij zelf bij anderen zoo geestig aan de kaak stelt. De heerschende oordeelvellingen over Mohammed opsommend, zegt hij[2]: 'in Deutschland hat man das Wort Prophet aller Bedeutung beraubt und dann behauptet, er sei ein Prophet gewesen. Wenn man das Wort Haus oder Berg demselben Process unterwirft, kann man mit ebenso vielem Recht sagen, Mohammed war ein Haus oder Berg.' Leest men Sprenger's drie deelen nu door, denkt men van zijn werk het omvangrijke gedeelte weg, dat niets met het in den titel vermelde onderwerp te maken heeft, en zoekt men dan in het overblijvende een antwoord op de vraag: wat was Mohammed? dan vindt men als antwoord: *een hysterisch* man. Maar, afgezien van de onvoldoende gegevens, waarop hier eene diagnose van Mohammeds toestand wordt gebouwd, zal men zeggen, dat Mohammeds beteekenis dan toch wel gelegen moet hebben in hetgeen hem van andere hysterici onderscheidde, niet in den ziekelijken toestand, dien hij met hen gemeen had? Sprenger verplaatst dat eigenaardige van Mohammed deels in andere personen, deels in omstandigheden, doet hetgeen hij aan zijne voorgangers verwijt en geeft ons in plaats

1) Mohammed in Medina, Berlin, Reimer, 1882, S. 20 ff.
2) Das Leben und die Lehre des Mohammad, zweite Ausgabe, Bd I, Vorrede S. IX f.

van eene verklaring, een naam. Die afgoderij der namen speelt nog altijd eene onbehoorlijke rol. Beter is het den man eenvoudig Mohammed te noemen[1]; elke andere naam beoogt hem met anderen onder ééne rubriek te brengen, terwijl hij juist eenig is in zijne soort. De ‘Geschichte des Qorans’ van Nöldeke voldoet daarentegen aan alle wetenschappelijke eischen en blijft een voor allen, die den Islam bestudeeren, onmisbaar handboek; het is echter voor niet-oriëntalisten moeielijk te gebruiken. Het beknopte, populaire ‘Leben Mohammeds’ van denzelfden geleerde is wel het beste werkje in zijne soort, maar de biographie van Mohammed is daarmede nog lang niet gegeven. Sedert Muir, Sprenger en Nöldeke den waren weg baanden, is geen nieuw zelfstandig werk van eenigen omvang over Mohammed's leven verschenen. Wel hebben tal van schrijvers met of zonder eenig oordeel de werken dier geleerden geplunderd en hun buit òf onverwerkt, òf, wat vaak nog erger was, zelfstandig omgewerkt aan het publiek voorgezet in den vorm van tallooze monographieën. Deze boeken en verhandelingen moesten deels dienen om den toenemenden smaak der lezers in het buitengewone ook op religieus gebied te bevredigen; deels ontstonden zij ook naar aanleiding van de talrijke ‘Oostersche questiën’ en de rol, die de Islam daarin speelde. In Turkije, Algerië, Egypte, Tunesië, in de door Rusland, Engeland, Nederland beheerschte wingewesten, was de Islam, dit gevoelde men nog levendiger dan Reland het reeds begrepen had, eene macht, waarmede men rekening moest houden, die men dus behoorde te kennen. Steeds meer breidde zich de kring uit van hen, die een wezenlijk of vermeend belang stelden in politieke vraagstukken. Zij, die hunne lezers in staat stelden, zonder overgroote inspanning over den Islam, zijn invloed op het staatkundig, maatschappelijk en godsdienstig leven zijner belijders een oordeel uit te spreken, konden op hunne gretigheid rekenen. Of die schrijvers en lezers tot zulk oordeelen meestal bevoegd waren? Hij, die met kennis van zaken ook maar het beste uit den rommelzoo van in de laatste 50 jaren verschenen geschriften over deze onderwerpen leerde kennen, weet wel beter. Voor de biographie van den profeet had men althans voorgangers op wie men zich beroepen

1) Vergelijk J.P.N. Land, Ter Gedachtenis van Spinoza, Leiden, 1877, blz. 27.

mocht. Men weet echter, hoe het werk der compilatie gewoonlijk plaats heeft; het is het lot der beste geleerden, de hoofdresultaten van hun onderzoek te zien begraven en elke fout, iedere dwaasheid die zij begingen, door het heir hunner naschrijvers te zien vermeerderen en verergeren. De Islam, vaak ten onrechte Mohammeds werk genoemd, daar hij inderdaad ongeveer 4 eeuwen noodig had om als volwassen instituut zijne plaats in de wereld in te nemen, had en heeft zelfs die wetenschappelijke behandeling nog niet ondergaan, welke Muir, Sprenger en Nöldeke aan de biographie van den godsgezant verrichtten.

In deskundige kringen kon men ook zulk een arbeid niet van één geslacht verlangen. Immers de wordings-geschiedenis van den Islam heeft niet één persoon tot centrum, zij kwam niet bij één volk of in ééne eeuw tot stand. Het groote publiek is echter ongeduldig. Wat heeft het er aan of de eene geleerde eene bijdrage levert tot de kennis van de Mohammedaansche traditie, de ander het ontstaan eener rechtsschool schetst, een derde den invloed der mystiek op den Isham bestudeert? Het wil kort en dubbelzinnig over oorsprong, ontwikkeling en beteekenis van den Islam worden ingelicht. Zij, die om eene of andere reden genoopt worden, aan dezen overdreven eisch te voldoen en die werken schrijven over de geschiedenis of de instellingen van den Islam, gevoelen zich onder den arbeid eenigszins beklemd, zoo dikwijls zij aan den kleinen kring hunner oordeelkundige lezers denken; maar ten slotte redeneeren zij aldus: voor hen is mijn werk eigenlijk niet bestemd, want dan zoude ik het niet durven schrijven; en de rest.... nu, voor dezulken is het altijd goed genoeg. Alleen de arbeiders van den tweeden en lagere rangen, die zelven hun kaarsje aan anderer lamp ontsteken, verbeelden zich in ernst de vraagstukken op te lossen, die voor oplossing nog niet vatbaar zijn. Dit alles heeft geen ander gevolg dan dat, behalve eenige vage begrippen, zich tal van onjuiste voorstellingen in steeds toenemenden aanhang verheugen.

Aan speciale studiën, die onze kennis der geschiedenis en van den tegenwoordigen toestand des Islams belangrijk vermeerderen, heeft het in den laatsten tijd niet ontbroken: oriëntalisten, reizigers, zij, die een deel huns levens in Oostersche landen doorbrachten, staatslieden en anderen hebben het werk

van den historicus helpen voorbereiden. Maar die schrijvers, wier beschouwingen algemeen doordrongen, waren, enkele uitzonderingen daargelaten, meestal lieden wier waar zich alleen door vorm, etiquet of begeleidend marktgeschreeuw aanbeval en innerlijke waarde miste. Eén voorbeeld slechts. De bekende Wilfrid Scawen Blunt gaf in 1882 onder den titel '*The future of Islam*' eene reeks van geruchtmakende opstellen uit, die vroeger in 'the Fortnightly Review' verschenen waren. Het is moeilijk uit de tallooze dwaasheden en onmogelijkheden, die de roemzieke man in die stukken uitsprak, eene als kenschetsend uit te kiezen. Grappig is het zeker dat voor de door Blunt verlangde 'mohammedan reformatioń' niet veel meer noodig is dan de afschaffing van een wetboek (de Fagh ed- Deen en de Fagh ech-Sheriat), hetwelk alleen in des schrijvers verbeelding bestaat en zijn oorsprong zou danken aan het bevel van een ongenoemden chalief, die dit door den beroemden rechtsgeleerde Aboe Hanîfa ongeveer eene eeuw na zijn dood (in de derde eeuw, en A.H. stierf in 150) deed samenstellen[1)]. Dit imaginaire wetboek houdt den gang der beschaving tegen; de Hanafitische school, N.B.! volgens Blunt de conservatiefste van alle, is het groote blok aan het been van den Islam. 'Aardige ideeën heeft die Blunt,' zeide mij een mijner vrienden, die gaarne over alles wat leest. 'Zeer aardige inderdaad' antwoordde ik, 'jammer dat de Future of Islam' niet veel anders bevat, o.a. geen enkel juist 'begrip.' Spoedig bemerkte ik dat mijn vriend mij van vitterij verdacht en ik zweeg dus verder. De 'aardige ideeën' vinden te meer ingang, daar Blunt niet alleen de zaken 'bestudeerd,' maar met zijn geleerden kop, Arabië, Egypte, en thans ook, Indië doorreisd heeft! Reisgeld en humbug .... doch genoeg, want Blunt is waarlijk niet de minste onder de schrijvers over Verleden, Heden en Toekomst van den Islam. Juist is zeker zijne motiveering van de aanspraak op belangstelling die de Mohammedaansche questie in Engeland kan doen gelden. Wij behoeven slechts Turkije, Egypte en Indië te noemen om herinneringen op te wekken aan de schoonste en tevens aan de afschuwelijkste bladzijden uit de geschiedenis van Engeland;

1) Future of Islam, blz. 155-6.

aan groote bedrijven en wanbedrijven der Engelsche regeering, die alle verplichtingen na zich sleepen, verplichtingen waarover de Islam een krachtig woord in het midden te brengen heeft. Reeds Reland wees er op, dat diezelfde verplichtingen ook voor ons door onze velerlei betrekkingen met het Mohammedaansche Oosten bestaan. In Relands tijd kon men tot ernstige kennismaking met den Islam voor ons, gelijk voor Engeland, slechts moreele drangredenen doen gelden. Thans kan men zuiver egoïstische daarbij voegen; de zucht tot zelfbehoud is voldoende prikkel geworden of moet dit althans zijn. Rusland kan (egoïstisch gesproken) zijne millioenen Mohammedaansche onderdanen desnoods door zijne onuitputtelijke legers in bedwang houden; Engeland kan Hindoes en Siekhs tegen Moslims aanhitsen en omgekeerd. Wat helpt ons echter uit den nood als eenige millioenen Mohammedanen, door de kracht der dweepzucht bijeengehouden, den zegen van ons bestuur niet meer verlangen? Takt, door ervaring verkregen en door juiste kennis van het eigenaardige van den Islam geleid, kan hier veel, zeer veel doen. En, laten wij hoogere motieven dan behoudzucht gelden, is het dan niet onze moreele plicht, te zorgen dat wij omtrent den wereldgodsdienst, door millioenen onderdanen van ons Rijk beleden, dat wij omtrent den Islam, de onzinnige heerschende voorstellingen vervangen door eene weinigje soliede kennis? Weelde zou dit zeker niet wezen.

Onder onze landgenooten, die een deel van hun leven in Oost-Indië doorbrachten, zijn er wel geweest, die doordrongen van het gewicht der ‘Mohammedaansche questie,’ hetzij in het algemeen wezen op de belangrijkheid van dezen factor van het leven der ‘Inlanders’, hetzij op een bijzonder door hen waargenomen verschijnsel van het Mohammedaansche leven; toch staan die bijdragen in geene verhouding tot het belang der zaak. Door ambtsbezigheden verhinderd zich in deze zaken te verdiepen, zich bewust van den omvang der tot een vruchtbaren arbeid in dezen vereischte voorstudiën, beperkten zich de meesten; uit gemakzucht lieten enkelen het werk liggen dat geheel binnen hunnen kring lag. Des te opmerkelijker is het, dat een onzer landgenooten, die door een vijfjarig verblijf in Egypte met de Islam-questie in aanraking was gekomen, voor eenigen tijd uitvoerig zijne denkbeelden omtrent verleden, heden en toekomst van den Islam heeft uiteengezet. Aan zijn werk-

kring als ‘juge mixte’ in Egypte achtte Mr. v a n B e m m e l e n zich moreel verplicht, in Europa juistere denkbeelden te helpen verbreiden aangaande de verhouding tusschen Egypte en Europa, de verplichtingen van Europa jegens Egypte en de wijze, waarop die tot nog toe zijn verzaakt. Tegenover de gangbare meeningen, die aan zelfzuchtige Europeesche politiek, aan de ‘haute finance’, kortom aan bekrompen eigenbelang haar ontstaan danken, wilde hij de resultaten van studie en waarneming van een eerlijk man stellen. Dit geschiedde in het A^{o} 1882 verschenen eerste deel van ‘*l'Egypte et l'Europe’, par un ancien juge mixte, Leiden, E.J. Brill*. In de voorrede van dit werk werden eenige ‘chapitres complémentaires’ als 2e deel aangekondigd. Dit deel verscheen in 1884 en bevat 787 bladzijden, benevens een zestal hoogst eigenaardige kaartjes, die des schrijvers meening over heden en toekomst der Oostersche politiek veraanschouwelijken. De groote omvang van het ‘complement’ was deels te danken aan de gebeurtenissen die sedert het verschijnen van Deel I Egypte en Europa in beroering brachten: aan ‘l'Egypte et l'Europe en 1881/2’ worden hier ruim 150 bladzijden gewijd. Aan dit hoofdstuk gaan 7 andere vooraf, die politieke en finantiëele beschouwingen en vooruitzichten geven onder de titels *I. L'Europe, II. l'Orient, III. la Russie, IV. l'Avenir de l'Europe, V. la Question d'Orient, VI. Droits et devoirs internationaux, VII. l'Usure et la haute finance;* terwijl het wordt gevolgd door een IXe Hoofdstuk met beschouwingen over ‘l'Avenir de l'Egypte’ en eene aanbeveling van Egypte's belangen aan de ‘grande reine et impératrice, princes royaux, nobles anglais et écossais.’ Het ligt buiten ons tegenwoordig plan, des schrijvers beschouwingen van toestanden en voorstellen voor de toekomst aan eene critiek te onderwerpen. Dat zij weinig kans op instemming in ruimen kring hebben, staat onzes inziens vast. Vooreerst zijn de beginselen van eerlijkheid en plichtbesef, die aan Mr. van Bemmelen's beschouwingen ten grondslag liggen, nooit de drijfveren van staatsbeleid geweest. Verder kan, zelfs hiervan afgezien, de man van studie, die geen werkzaam deel genomen heeft aan de regeling der onderlinge verhouding van staten, zeker wel vele nuttige wenken geven, maar moeilijk uitgewerkte plannen voorstellen met gegronde hoop op succes. Dit alles vermindert onze bewondering voor Mr. van Bemmelen's belezenheid, maar vooral ook voor den ernst waarmede hij de

Egyptische en in het algemeen, de Oostersche questie behandelt, in geenen deele. Ook kunnen wij een woord van instemming niet onthouden aan de wijze, waarop hij lieden als Gladstone en Malet en hunne ‘Oostersche politiek’ aan de kaak stelt, of waarop hij eene verdiende, hoewel o.i. veel te zachte waarschuwing uitspreekt tegen ellendige veelschrijvers en weetnieten als Gabriël Charmes, den ‘brillanten journalist,’ dien ik weet niet wie ook in een Nederlandsch tijdschrift heeft opgevijzeld, maar wiens gezwets den deskundige slechts walging inboezemt.

Keeren wij tot ons onderwerp terug. Bijna de helft van het complémentaire deel (Hoofdstuk X, loopende van bladz. 394-761) is gewijd aan den Islam. De ‘waarde’ der Egyptische bevolking, de mogelijkheid harer ontwaking uit den eeuwenlangen slaap tot een beter leven, harer vrijmaking en opvoeding tot zelfstandigheid, hangt innig samen met de waarde en beteekenis van den Islam, want ‘le peuple Egyptien est essentiellement musulman’ (bldz. 394). De beantwoording der vraag: wat is de Islam, in hoeverre is hij een hinderpaal voor de zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling van een volk òf kan hij een opvoeder ten goede worden? is juist door de bovengenoemde veelschrijverij bemoeielijkt. Ieder heeft van den Islam gemaakt wat hem goeddacht; volgens Mr. van Bemmelen de meesten niet veel goeds. Daarom wenschte hij ‘traiter la question de la valeur de l'islamisme d'une manière un peu complète et approfondie’ (bldz. 395). Dit rechtvaardigt voorzeker de plaatsruimte, aan dit moeilijke onderwerp geschonken. De auteur treedt van den beginne af onverholen als verdediger van den Islam op; zoo lezen we reeds Préface, p. XIX: ‘cependant, la *défense de l'Islam contre ses détracteurs* entrait essentiellement dans le plan qu'il (l'auteur) s'était tracé,’ en op dergelijke uitdrukkingen stuiten wij bij herhaling. Het is waar, men gaat een boek niet schrijven voordat men tot bepaalde opiniën omtrent zijn onderwerp gekomen is, en het is dus meestal een ijdele vorm wanneer een auteur zijnen lezers zijne opiniën als in wording voorstelt. Toch zal menigeen, vreezen wij, door zulk eene inleiding geen groot vertrouwen op des schrijvers onpartijdigheid verkrijgen. De aandachtige lezer wordt echter al spoedig van Mr. van Bemmelen's *streven* naar onpartijdigheid overtuigd, en als hij hem soms zéér partijdig vindt, zoekt hij voor die fout

vergeefs een anderen grond dan liefde voor het land, van welks lijden de auteur vijf jaren getuige was.

Mr. van Bemmelen heeft zich niet ontveinsd, dat een onderzoek als het bedoelde zonder bronnenstudie eigenlijk niet ingesteld kan worden (blz. 395-6); wij hebben trouwens boven gezien hoe weinig werk tot nog toe van die voorstudie is gemaakt. De schrijver zegt dan ook, dat hij, ‘n'a examiné les faits que pour les apprécier; il n'a pas eu la prétention de les établir ou de les trouver scientifiquement.’ Zulk eene opvatting laat zich verdedigen: Om feiten te waardeeren, die het onderzoek der bronnen eenmaal heeft vastgesteld, behoeft men zelf die bronnen nog niet te kunnen gebruiken. Er ligt echter, zoolang het bedoelde onderzoek nog niet is afgesloten (en hoe oneindig verre zijn wij daarvan, wat de Mohammedaansche bronnen betreft, verwijderd!), een groot gevaar in de aanvaarding van zulk eene taak. Immers wanneer men in waardeering van een bepaald feit van een of ander schrijver meent te moeten afwijken, dan zal men allicht in de vertaalde bronnen (waarin men eigenlijk den weg niet weet) of in werken van Europeesche auteurs naar argumenten gaan zoeken. Zoo worden deze werken zelve tot teksten, waaruit allicht veel meer gehaald wordt dan er in ligt. Daar komt nog iets bij: wanneer een oriëntalist tot eenig bepaald resultaat is gekomen, dan zal dit gewoonlijk verkregen zijn na jarenlange lectuur in verschillende richting; gaat hij zijne meening nu openlijk voordragen, dan staaft hij die met eene kleine bloemlezing van de argumenten die er hem toe leidden. Bij de keuze zal hij vooral het oog hebben op vakgenooten, die tot oordeelen bevoegd zijn; en aan dezulken laat zich een door studie verkregen indruk natuurlijk veel spoediger en eenvoudiger mededeelen dan aan ‘outsiders.’

De vreemdeling op het gebied dezer studiën zou bij zulk een betoog nog allerlei min of meer elementaire, voor ingewijden onnoodige ophelderingen behoeven. Nu is het hem echter niet geoorloofd te beproeven, of zich daarop niet ook eene geheel andere redeneering laat bouwen; immers de eigenlijke grondslagen van het gebouw kent hij gebrekkig, daar hij geen medearbeider is - alleen hetgeen naar buiten uitsteekt is in staat hem zekeren indruk der soliditeit van het geheel te schenken. Aan dit gevaar is Mr. van Bemmelen niet altijd ontkomen; soms draagt hij hoogst eigenaardige waardeeringen voor, soms ook

(in weerwil van zijne onthoudingsplannen) stelt hij wel degelijk feiten vast - alles gebaseerd op de kennis der weinige vertaalde bronnen, en verder verkregen door willekeurige ontleding en nog willekeuriger herstelling der betoogen zijner zegslieden. Dit is eene belangrijke fout, waarin trouwens zeer velen met den schrijver zijn vervallen. In andere vakken, waarvan de bronnen door een grooter aantal gekend worden (als bijv. classieke studiën, of de studie der beschaving van eene of andere jongere volkengroep), wordt het door mij aangevoerde bezwaar levendiger gevoeld, dan waar van de weinig beoefende Semitische en andere ‘Oostersche talen’ sprake is. Wat zou men zeggen van iemand, die eene geheel nieuwe geschiedenis van den Griekschen godsdienst ging construeeren alleen naar hetgeen hij bij (zij het nog zoo degelijke) Europeesche mythologen en in eenige vertaalde Grieksche werken heeft gevonden? Hoe dan als men allerlei nieuws gaat voordragen over verleden, heden en zelfs toekomst van den Islam, wiens taal Arabisch is - zonder Arabisch te verstaan? Het is zeker eene verzachtende omstandigheid, dat deze manier van doen tot nog toe op het gebied van den Islam geregeld in praktijk gebracht en niet genoeg openlijk is veroordeeld geworden. Ook moet ik zeggen, zelden of nooit bij een der talrijke ‘outsiders,’ die over deze dingen schrijven, ook maar bij benadering zooveel belezenheid, zooveel kennis van al wat onder zijn bereik viel en zoo ernstige studie van het vertaalde en bewerkte te hebben aangetroffen als bij onzen Nederlandschen ‘juge mixte’. Als men het hoofdstuk ‘l'Islam’ uit dit oogpunt vergelijkt met den bajert van Islamlitteratuur van de Boulainvilliers tot op Blunt[1)] als men dan daarbij bedenkt, hoe Mr. van Bemmelen's doel was den godsdienst, die het leven der Egyptenaren beheerscht, in Europa tot meerder aanzien te brengen, en zijne fouten vooral uit dit streven verklaard moeten worden, dan zal men geneigd zijn ook hier hem, die veel heeft liefgehad, veel te vergeven, en het betreuren, gelijk reeds Reland het betreurde, dat niet meer

1) Deze auteur wordt door Mr. van Bemmelen een paar malen met instemming aangehaald; ik ben er van overtuigd, dat hij dit alleen te danken heeft aan de overeenstemming zijner denkbeelden omtrent Egypte met die van Mr. van Bemmelen, daar dezen schrijver toch Blunts onkunde niet verborgen kan zijn gebleven.

dergelijke gezindheid wordt aangetroffen bij hen, die het Oosten helpen besturen of.... exploiteeren.

Het zou eene even gemakkelijke als onvruchtbare arbeid zijn, de uit den aard der zaak talrijke fouten in bijzonderheden of verkeerde beschouwingen, die Mr. van Bemmelen's excursus over den Islam bevat, hier te gaan opsommen. Liever vestigen wij, zij het dan ook door omstandigheden later dan wij gewenscht hadden, op zijn werk de aandacht onzer landgenooten, en nemen wij uit het verschijnen daarvan aanleiding, om eenige van de voornaamste vragen, die daarin besproken worden, een weinig op te helderen. Hetgeen, waarvan Mr. van Bemmelen bovenal zijne lezers wil overtuigen, is dat de ware Islam, ontdaań van latere verbasteringen en inkruipselen, geschikt en bijna rijp is voor eene gewichtige hervorming, welker programma in het kort wordt uitgedrukt door de woorden: '*Retour au Koran*.' Al wat door niet-Mohammedanen in den Islam wordt afgekeurd uit een godsdienstig, zedelijk, maatschappelijk of staatkundig oogpunt, is niet uit den Qoran afgeleid, maar daaraan willekeurig vastgeknoopt. De Qoran zelf bezit de elementen eener zuivere theologie, eener verheven zedeleer, en laat zich gemakkelijk voor de behoeften der tegenwoordige samenleving pasklaar maken. Is de Islam aldus hervormd en gelouterd, dan schijnt hij den schrijver, wel verre van eene hinderpaal voor de ontwikkeling, juist de ware en gewenschte opvoeder zijner belijders, die thans, mede door den slechten invloed van Europa, hun streven naar iets hoogers belemmerd zien. De schrijver gaat verder in de uitwerking van het plan der door hem gewenschte hervorming dan de werkelijkheid ons schijnt toe te laten. Dit echter daargelaten, komt zijne hoofdbeschouwing met de daarvoor gebezigde argumenten ons voor onhistorisch en willekeurig te zijn. Bij alle waardeering zijner veelszins juiste oordeelvellingen over de onbillijke en bevooroordeelde waardeeringen van den Islam, die allerlei geloovigen en ongeloovigen aan de markt brachten, moeten wij het daarom betreuren, dat de auteur zooveel scherpzinnigheid en studie vergeefs heeft besteed. Wij kunnen er niet aan denken, het onderwerp met dezelfde uitvoerigheid te behandelen als hij deed, maar wij willen trachten door enkele grepen in de wordingsgeschiedenis van den Islam duidelijk te maken, dat de basis van Mr. van Bemmelen's redeneeringen niet deugt, en dus zijne

slotsom, in dezen vorm en met deze praemissen, onaannemelijk is; overtuigd als we zijn, dat ernstige bestrijding hem aangenamer zal wezen dan ijdele lof of stilzwijgen.

I

> '.... non ridere non lugere, neque detestari, sed intelligare.'
> SPINOZA.

Wie was Mohammed en wat hebben wij van zijn werk te denken? Mr. van Bemmelen heeft het gewicht dezer vraag voor eene juiste waardeering van den Islam begrepen en zich niet tevreden gesteld met een naam (profeet, bedrieger, hystericus of hervormer), maar getracht door talrijke argumenten zijn gunstig oordeel over den godsgezant zijnen lezers aannemelijk te maken. Hij kent de voornaamste Europeesche biographieën en bovendien de in vertaling toegankelijke bronnen, waaruit die geput zijn. De bronnen voor de kennis van Mohammed's leven zijn echter veel rijker dan Mr. van Bemmelen vermoedt. Hij noemt (bladz. 453) drie Arabische levensbeschrijvingen van den profeet als het eenige, waarover de Europeesche geleerden te beschikken hebben, daarbij vergetende, dat vele jongere werken van dien aard meer, ook meer bruikbaar materiaal bevatten dan de genoemde. Hij merkt op, dat die overlevering veel te laat schriftelijk vastgesteld en daarom in zeer bedorven toestand weergegeven is, maar hij vergeet daarbij geheel de (bladz. 519 wel terloops genoemde, maar nergens gebruikte) verzamelingen van gewijde overleveringen; deze bevatten een schat van materiaal, waarvan een belangrijk deel niet lang na Mohammed's dood reeds een vasten vorm aangenomen heeft, al is er ook veel van jongeren datum bijgevoegd. Deze overleveringen, hoofdzakelijk met het practische doel verzameld om de gemeente te besturen, twistvragen op te lossen, den geloovige te leeren wat de profeet bevolen en gedaan heeft, zijn vooral niet minder gewichtige bronnen voor zijne biographie, dan die andere verzamelingen, die men in later tijd opzettelijk met het doel bijeenbracht om den godsgezant te verheerlijken. Het gebruik der Arabische *sîra's* (biographieën van Mohammed) is voor Europeesche geleerden uit den aard der zaak gemakkelijker dan dat der duizenden traditiën, die in de voornaamste ver-

zamelingen bijeengevoegd zijn. Het historisch-critisch onderzoek van deze is moeielijker en de stof is er tegelijk minder geordend en omvangrijker dan in de boeken, die geleerden der 2e eeuw compileerden voor de Abbasidische chaliefen, Mohammed's neven. Dit heeft gemaakt, dat zij door de Europeesche schrijvers van levens van Mohammed nog veel te weinig gebruikt zijn, en deze reden komt bij de vele andere, die den niet-oriëntalist vooralsnog beletten een zelfstandigen blik op de beteekenis der bronnen te verkrijgen. Zoo alleen laat het zich ook verklaren, dat Mr. van Bemmelen tusschen de overlevering, die *berichten aangaande* Mohammeds spreken en doen geeft, en den Qoran, die zijne *eigene godspraken* bevat, eene veel te scherpe tegenstelling maákt en den Qoran alléén 'la bonne source' noemt, 'où il faut puiser pour connaître la personne du prophète' (blz. 518). Ware dit al zoo, dan nog zouden wij den schrijver nooit zijne gevolgtrekking kunnen toegeven, dat men door de reductie der bronnen tot dit minimum, van Mohammeds persoon verkrijgt 'une figure un peu vague et nuageuse, comparable à cet égard à celle de Jésus-Christ que fournissent les Evangiles.' (bladz. 513). Immers wij zouden dan toch altijd, terwijl we omtrent Jezus alléén over latere overleveringen van verschillende waarde beschikken, van Mohammed een aardig boekdeel met zijne *ipsissima verba* bezitten. De tegenstelling berust echter op eene alle perken te buiten gaande minachting der overlevering, waarvan de auteur slechts eene zeer partieele kennis kon hebben. Wanneer men den Qoran alleen uit vertalingen kent, bedenkt men niet, hoe deze ons op tal van belangrijke plaatsen onverstaanbaar zoude zijn zonder de hulp juist van die verachte traditie. Niet alleen de *uitlegging*, neen de eenvoudige beteekenis van tal van Qoranische woorden, uitdrukkingen en constructies kennen wij alléén door de overlevering; zonder haar zou Mr. van Bemmelen in plaats van talrijke Qoranplaatsen, waarop zijne redeneeringen berusten, vraagteekens hebben moeten aanhalen. De taal van Allah was Mohammeds tijdgenooten even vreemd en zonderling als de godsdienst, die hun in die taal gepredikt werd; bij de latere geslachten nam de behoefte aan verklaring nog voortdurend toe. Al kunnen wij nu door vergelijking van verschillende overgeleverde verklaringen, door taalstudie, door studie ook van de geschiedenis der *overlevering*, in menig geval de heerschende exegese verbeteren, toch is het juist de overlevering,

die ons daarbij alleen den weg kan wijzen. Wie dus meent den Qoran alleen uit den Qoran te begrijpen, misleidt zichzelf; hij is het slachtoffer van eene dergelijke illusie als die van sommige Christenen, welke den Bijbel anders verklarende dan dit in gevestigde kerken geschiedt, nu meenen dat de Bijbel voor hen zichzelf verklaart zonder behulp der overlevering. Straks zullen we dit door een sprekend voorbeeld ophelderen.

Het nog verre van afgesloten critisch onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling der overlevering zal intusschen steeds het oog op den Qoran gevestigd moeten houden - en mag de gegevens, die uit dat heilige boek afgelegd kunnen worden, ophelderen, maar nooit wegcijferen of 'verbeteren.' Meer nog: wanneer wij uit den Qoran *op wettige wijze* geraakt zijn tot eene bepaalde opvatting omtrent eene handelwijze, eene beschouwing, een karaktertrek van den profeet, dan zijn wij gerechtigd eene groep van traditiën, die eene daarmede strijdige opvatting voorstaat of onderstelt, ter zijde te stellen Mr. van Bemmelen heeft nu door vlijtige lectuur van Qoranvertalingen en door (onvolledige) kennismaking met de overlevering den indruk gekregen, dat de Qoran in het algemeen, mits juist verklaard, tot eene geheel andere beoordeeling van Mohammeds leven en werken aanleiding geeft dan de traditie, en mede hierdoor zag hij zich genoopt deze laatste gering te schatten. Mr. van Bemmelen is lang niet de eerste, die door lezing van den Qoran tot de overtuiging kwam, dat men den profeet van Mekka niet aansprakelijk mag stellen voor de overdrevene loftuitingen en wonderverhalen, die een later geslacht omtrent hem in omloop bracht, ook niet voor sommige afkeurenswaardige daden, die de latere geloovigen hem konden toeschrijven, omdat de moraal met den tijd veranderd was; velen hebben reeds vroeger Mohammeds innige overtuiging, zijnen geloofsmoed, zooals die zich in de eerste 10 jaren zijner 23jarige profetische loopbaan openbaarden, zijne vergevensgezindheid en vele andere goede eigenschappen in hem bewonderd. Sommigen belette dit niet, een zwaar zondenregister hiertegenover te stellen en bij alle waardeering, toch in wezen bovenal medelijden te betuigen met hem, die wel geen bedrieger, maar een deerlijk bedrogene was; zulk een oordeel werd meestal onder den invloed eener min of meer orthodox-christelijke wereldbeschouwing geveld. De meest onpartijdigen en daaronder zulken, die voor het voorwerp

van hun onderzoek innige sympathie verkregen hadden, zagen zich echter steeds door hunne onpartijdigheid genoopt belangrijke debet-posten te boeken; de studie van Qoran en overlevering leerde hen, dat Mohammed, toen zijn klimmende voorspoed hem den geestelijken 'struggle for life' al te gemakkelijk maakte, bedenkelijke zwakheden van karakter openbaarde in handelingen, die zoowel zijne eigene als onze moraal ten strengste veroordeelt. Mohammeds openbare leven, dat met zijn 40ste levensjaar begon, bestaat uit twee ongeveer gelijke, door de 'Vlucht' van elkaar gescheiden tijdperken: de dertienjarige periode zijner werkzaaamheid te Mekka en de ruim tienjarige te Medina. In den Mekkaanschen tijd hooren wij den dweper, die zonder ophouden zijne wereldsgezinde en onbezorgde stad- en stamgenooten met zijne godspraken vervolgt, verveelt en ergert. Zijne toenmalige wereldbeschouwing kennen wij in hoofdtrekken. Natuurlijk is alle systeem of consequentie in de denkbeelden van den 'ongeletterden profeet,' zooals hij zichzelf noemde, uitgesloten. Men heeft als het middelpunt van zijn religieus leven (van eene *leer* mag men bij Mohammed nooit spreken) vroeger meestal het strenge monothëisme beschouwd en afbeeldingen in oudere Europeesche werken over den Islam stellen Mohammed wel voor als een woesteling, de met handen gemaakte goden zijner vaderen met een stok vernielend. Deze voorstelling is onjuist. Het is waar, al was Mohammed in sommige oogenblikken van zijn profetisch leven geneigd tot concessiën aan polytheïstische behoeften, de eenheid Gods treedt toch in bijna alle tijdperken zijner prediking sterk op den voorgrond. De drijfkracht echter, die Mohammed onvermoeid onder spot en lijden deed prediken, was het innige geloof aan het toekomende gericht. Niet tegen het half doode polythëisme zijner stamgenooten, maar tegen hunne lichtzinnigheid en gehechtheid aan deze wereld trok hij te velde; niet de eenheid van Allah, maar Zijne beloonende en straffende gerechtigheid is het, die Mohammed zelf tot een *moslim* d.i. een (aan Allah) *zich onderwerpende* gemaakt heeft en die hem geen rust laat, zoo hij niet anderen tot *islam*, tot *onderwerping* (aan Allah) brengt.

Het is bekend genoeg, dat Mohammed onder Joodschen en Christelijken invloed tot zijne godsdienstige wereldbeschouwing kwam, en dat de godsdienst, dien hij in zijn 40ste levensjaar

op gezag van Allah, zijnen Zender, predikte, hoofdzakelijk uit Joodsche en Christelijke elementen is samengesteld. Men vergeet echter veelal hierbij te bedenken dat het Jodendom en het Christendom, welke Mohammed kende of meende te kennen, er geheel anders uitzagen dan de ons door opvoeding of studie bekende vormen dier godsdiensten. Mohammed kende slechts het eigenaardige *Arabische* Jodendom, zooals dit het leven der in Noord- en Centraal-Arabië gevestigde in menig opzicht gearabiseerde Joden beheerschte, of zooals het in Jemen door eene talrijke Jodenbevolking beleden werd. In Mohammeds naaste omgeving waren nagenoeg geene Joden; de overlevering omtrent reizen, welke de profeet in zijne jeugd gemaakt zou hebben, is zeer onbetrouwbaar en tot belangrijke uitbreiding zijner kennis in dezen hebben zij zeker niet geleid. Aanvankelijk heeft Mohammed dus van dezen godsdienst slechts die oppervlakkige kennis gehad, welke ook zijne handeldrijvende stamgenooten als van zelf omtrent de denkbeelden hunner Joodsche landgenooten opdeden. Op lateren leeftijd krijgt hij een diepen indruk, juist van dat geloofsartikel, dat het Jodendom het scherpst onderscheidde van de denkbeelden der toenmalige Arabieren: de vergelding na dit leven. Voorloopig bracht deze overtuiging slechts eene toenemende ongerustheid over zijn eigen lot en dat zijner stamgenooten te weeg; de vraag: hoe kunnen *wij* zalig worden? beangstigde zijnen geest, daar hij hierop geen bevredigend antwoord kende. Deze gemoedsgesteldheid heeft zeker Mohammeds verlangen naar meerder kennis van de Joodsche openbaring verhoogd. Zelfs al ware hij een voor zijne dagen geletterd man geweest, dan nog zou hij zijne kennis van déze zaken alleen door mondelinge mededeelingen hebben kunnen uitbreiden, daar de Joodsche en Christelijke schriften niet in Arabische vertaling onder zijn bereik lagen. Wat zijne beter ingelichte stamgenooten of enkele Joodsche vrienden hem medegedeeld kunnen hebben, is niet meer dan een en ander van hetgeen aan de toenmalige Arabische Joden door hunne oppervlakkige religieuze opvoeding bekend werd. Hun religieuze leven nu stond zeker minstens evenzeer onder den invloed van apocriefe heilige boeken en van populair geloof en bijgeloof als onder dien der kanonieke Schriften.

Niet minder oppervlakkig en gebrekkig kan Mohammeds kennis van het Christendom zijn geweest. In Zuid-Arabië werd

een zeker Christendom beleden, dat nu en dan versterking en steun moest ontvangen uit het barbaarsch-christelijke Abyssinië; in West-Arabië was de Christelijke kluizenaar eene bekende figuur, maar bijzonderheden omtrent beschaving en leer dier eremieten ontbreken ons bijna geheel; de handelsbetrekkingen der Mekkanen met Syrië stelden hen in staat daar een en ander van het uiterlijke leven en de vormen van eeredienst der Monophysitische en Grieksche Christenen te zien; op de grenzen van het Byzantijnsche zoowel als van het Perzische rijk werd het Christendom zeer oppervlakkig door Arabische grensbewoners beleden. Daarbij komt dat in het Oosten de zucht tot onderzoek naar de leer van een godsdienst buiten den kring zijner belijders nog geringer pleegt te zijn dan onder ons. Toen deze lust bij Mohammed ontwaakte, kon hij alweder zijne vage voorstellingen aangaande het Christendom slechts met dergelijke hulpmiddelen aanvullen als die wij boven voor het Jodendom hebben vermeld. De vraag, in hoeverre nog min of meer Christelijke gnostische secten haren invloed in het Arabië van Mohammeds dagen deden gevoelen, is nog niet voldoende opgelost, maar voor ons doel ook van minder belang, daar men omtrent den aard dier secten toch zeer weinig met zekerheid weet. De somtijds zonderling verbasterde verhalen omtrent de schepping en de verdere gewijde geschiedenis, die uit deze troebele bronnen blijkens de oudere gedeelten des Qorans tot Mohammed kwamen, laten wij hier rusten, om de aandacht te vestigen op de hoofdtrekken der religieuze wereldbeschouwing, die bij Mohammed gaandeweg rijpte en die hij hield voor de aan Joden en Christenen door Allah reeds vroeger geopenbaarde waarheid.

De studie der oudste openbaringen van Allah doet ons deze kennen, leert ons, in weerwil van alle gebrek aan systeem en consequentie, trots de wijzigingen die Mohammeds wisselende stemming of ook zijn veranderd inzicht in bijzonderheden teweegbracht, datgene kennen, waarop het voor Mohammed zelf bovenal aankwam.

De almachtige Schepper van Hemel en aarde geeft den menschen zekere wetten, die zij na te leven, en bevelen, die zij op te volgen hebben: door gehoorzaamheid aan Allah verdienen zij eeuwig geluk, door ongehoorzaamheid eeuwige rampzaligheid. Zijn deze wetten voor alle tijden en alle menschen dezelfde?

Van deze vraag heeft Mohammed in zijne Mekkaansche periode nog niet al de beteekenis gevoeld en hij heeft haar ook niet duidelijk beantwoord. Opgevoed in eene omgeving, waar de religie nog tot de kenmerken van stam of volk behoort, onderscheidt Mohammed niet tusschen volk en religieuze gemeente; zoo kon hij, ook zonder aan *verschillende* goddelijke wetten te denken, telkens *herhaalde* openbaringen aannemen. De openbaarders van Allahs wil waren dan profeten of gezanten, geroepen uit het midden van hun volk, om aan dat volk voor het eerst mede te deelen, hoe Allah gediend wilde zijn, of soms ook om aan hunne afgedwaalde volksgenooten de vergeten wet Gods in herinnering te brengen. Zoo openbaarden bijv. Noeh (Noach), Ibrahem (Abraham) en tal van anderen Allahs wil elk aan zijn volk, zoo Moesa (Mozes) aan de Joden, Isa (Jezus) aan de Christenen. Wie naar deze godsmannen luisterde, hem viel de goddelijke belooning in deze en de andere wereld ten deel; die niet luisterden, werden somtijds door een teeken van Allahs macht (vuur, water, stormwind) van den aardbodem weggevaagd, maar zeker zou na den oordeelsdag hun lot vreeselijk zijn. Die oordeelsdag, voorafgegaan door ijselijke teekenen en door de algemeene opstanding, stelde Mohammed zich voor als de verschijning aller schepselen voor het Opperwezen om hunne rekening te hooren opmaken, hun debet en hun credit tegen elkaar te zien wegen; den achtergrond dier reusachtige vergadering voor Allahs troon vormden ter rechter- en linkerzijde Paradijs en Hel.

Deze voorstellingen, die reeds den grondslag der oudste Mekkaansche openbaringen uitmaken, en waarvan vele uitvoerig in profetenverhalen en beschrijvingen worden behandeld, moeten bij Mohammed vóór zijn optreden als Godsgezant zijn gerijpt. Zij waren, hoezeer geheel strijdig met de onbezorgde levensopvatting van Mohammeds omgeving, inderdaad veel meer op de hoogte der Mekkaansche beschaving dan de doode, uit vroegere tijden overgebleven godsdienstige gebruiken der Qoraisjieten, waarbij niemand zich iets meer voorstelde; alleszins geschikt dus om eenen Qoraisjiet, die bij uitzondering godsdienstige aspiratiën had, te boeien. Het schijnt wel, dat vóór en met Mohammed ook anderen onder dergelijke invloeden tot het bewustzijn gekomen waren dat hun godsdienst ver beneden hunne beschaving stond, dat enkelen geneigd waren, met Joden en Christenen dit leven als

eene kortstondige voorbereiding tot de eeuwigheid te beschouwen. Mohammed is echter de eerste geweest, wiens geheele ziel door deze gedachte vervuld werd; hem liet de vraag: hoe moet ik, hoe moeten mijne stamgenooten zekerheid erlangen omtrent hun lot in de eeuwigheid? ten slotte geene rust meer en bracht hem soms aan den rand der wanhoop. De eigenaardige opvatting, die hij zich gevormd had omtrent den aard en den omvang van de werkzaamheid der vroegere godsgezanten en omtrent den innigen samenhang van elke openbaring met het volk, de gemeente, waaraan zij gericht was, sloot van zelf elk denkbeeld van aansluiting aan eene der vele, reeds bestaande openbaringen uit. Aan andere volkeren had Allah profeten gezonden, hun ‘door het schrijfriet geleerd wat zij niet wisten’; Mohammeds volk leefde in de duisternis der onwetenheid. Wanneer zou het den Schepper behagen ook hun den weg ter zaligheid te ontsluiten?[1)] Wie zou hun de blijde boodschap brengen?

Mohammeds geestesleven staat in vele opzichten te ver van het onze af om door ons begrepen te worden; de ziekte waaronder zijn lichaam gebukt ging, is ons onvoldoende bekend en zoude op de tegenwoordige hoogte der wetenschap toch nog geene bevredigende verklaring der verschijnselen van het bewuste leven geven. Gegeven echter eene overspannen of, zoo men wil, dweepziek aangelegde natuur, dan is de overgang van eindelooze kwelling des geestes door de evengenoemde vragen, tot het antwoord: ‘*Ik* ben door Allah geroepen om den mijnen den heilweg te openen’ geen onverwachte sprong. Verwacht of niet, Mohammed heeft den sprong, hoewel na veel zielestrijd, gedaan. Zijne vrouw, een enkel intiem vriend, zij dus, die deelgenooten van zijn inwendigen strijd geweest waren, aanvaardden de oplossing der vraag, die ook voor hen eene levensvraag geworden was. De godspraken, die nu af en toe de vruchten zijner afmattende overpeinzingen waren, hebben zich aan Mohammed zelf ongetwijfeld niet als resultaten van een inwendig proces, maar als angstig verwachte uitkomst bij voor natuur-

1) Men zou kunnen vragen: wat was dan, naar Mohammeds toenmalige beschouwing, het toekomstige lot derzulken, die zonder hun toedoen in die onwetendheid bleven? Deze en dergelijke vragen, die voor Mohammeds eigen leven geene onmiddellijke practische beteekenis hadden, hebben hem niet beziggehouden; althans wij vinden daarop geen antwoord.

lijke middelen niet wijkende wanhoop voorgedaan. Het waren troostwoorden van den Schepper aan zijn schepsel of eindelijk ook boodschappen van den Zender; niet zonder schroom ging de bode deze aan zijne kwalijk voorbereide stamgenooten mededeelen. De vragen, door die boodschappen opgelost, kwelden de meeste Qoraisjieten in geenen deele; de vorm der godspraken herinnerde hen nu eens door hare onverstaanbaarheid aan het gebazel van een bezetene, dan weer door haar eigenaardig gerijmd proza aan de orakels der heidensche waarzeggers (*kahins*), of wel de oppervlakkige hoorder meende hier proeven eener nieuwe soort van dichtkunst te vernemen. De inhoud, voor oningewijden gehuld in den sluier van een zonderling spraakgebruik en ontleend aan een uitheemschen gedachtenkring, wekte bij hen, die door nieuwsgierigheid of door Mohammeds onvermoeiden ijver gedrongen werden er kennis van te nemen, meer spot dan ergernis; slechts enkele ‘armen van geest,’ wien deze wereld alle geluk onthield, geloofden in het heil der andere.

Mohammeds droefheid en ergernis over den onwil zijner stamgenooten, om naar Allahs woorden te luisteren, gaan zich nu steeds krachtiger in de godspraken lucht geven. Aanvankelijk bestonden deze (afgezien van de oudste, die alleen op Mohammeds eigen zielestrijd betrekking hebben) bovenal in prediking van *islam* d.i. onderwerping (aan Allah), aangedrongen door beschrijvingen zijner wondermacht, door schilderingen van het toekomende oordeel, door een beroep op de vroegere openbaringen, waarvan de zijne om zoo te zeggen de Arabische uitgave vormden. Nu begon meer en meer de strafpredicatie de voornaamste plaats in te nemen. De geschiedenissen der vroegere profeten en hunner ‘volkeren’ werden aan dit weerbarstige geslacht als een spiegel voorgehouden; de hoofdfeiten waren ontleend aan de Joodsche en Christelijke overleveringen, die Mohammed kende, de verhouding van elken profeet tot zijn volk was in hoofdzaak die van Mohammed tot de Mekkanen. Bijna even weerbarstig als Mohammeds stadgenooten waren de ‘volkeren’ van Noeh, Ibrahem, Loet (Loth), Moesa, Isa en anderen geweest; dezelfde bezwaren hadden zij geopperd, met denzelfden spot Allahs gezanten en hun schamel troepje aanhangers bejegend. Meestal volgde dan eindelijk een godsgericht op aarde, waarbij de ongehoorzamen een vreeselijken dood stier-

ven en alleen de *moslims* (onderworpenen, gehoorzamen) ontkwamen. Deze voorstelling der zaak, waarvoor in de heilige geschiedenis inderdaad genoeg aanleiding te vinden was, moest op de eenigszins vatbaren onder Mohammeds toehoorders althans meer indruk maken dan de ontzettende beschrijvingen van een oordeelsdag, die eerst na eene opstanding volgen zoude; immers juist die opstanding der dooden gaf den Mekkanen tot bitteren spot aanleiding. Beschrijvingen van aardsche gerichten vonden wellicht een aanknoopingspunt aan onder hen gangbare legenden, die het ontstaan van onvruchtbare streken, ruïnen enz. verklaarden. Hoe het ook zij, Mohammeds openbaringen waren geruimen tijd bonte variatiën op dit thema, geschikt om indruk te maken zelfs op de skeptische Mekkanen; immers, hunne skepsis was niet op wijsbegeerte, maar op gewoonte en onbezorgdheid gegrond. Mohammed heeft zeker in oogenblikken van overspanning geloofd of gehoopt, dat Allah ook hier door watervloed of verterend vuur den uittartenden spot tot zwijgen zou brengen; dat deze verwachting door den profeet soms in den vorm eener stellige voorzegging geuit zou zijn, is onbewijsbaar. Enkele bekeeringen zijn waarschijnlijk aan de schilderingen der strafgerichten toe te schrijven; de meeste Mekkanen verlangden eerst iets te zien, voordat zij aan die ‘bakersprookjes’ geloof schonken. De toenemende bittere toon van Allah tegen zijne ongehoorzame schepselen, de bespottelijke rol, die hun in de gerichtstafereelen werd aangewezen, dat alles, gevoegd bij andere overwegingen omtrent mogelijk gevaar, waarmede de beweging des dwepers hen bedreigde, deed hun minachtenden spot allengs in ergernis en onverdraagzaamheid overgaan. Wij geven hier geene biographie van Mohammed en hebben dus de overleveringen omtrent den smaad en de vervolging, die een deel der Moslims tot tijdelijke emigratie naar Abyssinië drongen, niet te behandelen. Genoeg zij het te constateeren, dat tegen alle geweldenarij des ongeloofs slechts lijdzaamheid om Allahs wil den geloovigen werd voorgeschreven. De toekomstige vernedering der ongeloovigen werd alléén door eene daad Gods, hetzij reeds in deze of alleen in de andere wereld, verwacht. Sommige personen van eene krachtige natuur, die vooral onder den indruk van Mohammeds zelfverloochenende volharding tot het geloof zijn gekomen, lieten zich deze lijdzame houding maar ten halve welgevallen en door hunnen

invloed konden zich de Moslims soms tamelijk vrij bewegen.

Het weinige, dat wij over Mohammeds roeping mededeelden, is voldoende om te doen inzien, dat men van hem geene godsdienst*leer* verwachten moet. Zelfs voor het geven van wetten of voorschriften was gedurende zijne dertienjarige werkzaamheid te Mekka weinig gelegenheid. De gemeente was zeer klein, uit ongelijksoortige bestanddeelen samengesteld, daarbij niet geheel vrij in hare bewegingen; men was niet altijd bijeen en de aandacht van Allahs gezant was natuurlijk meer gericht op hen, die hij hoopte te winnen, dan op de weinigen, die reeds gehoorzame, moslims aan Allah geworden waren. Bovendien, om onder de laatstgenoemden orde, eensgezindheid, ijver aan te kweeken, waren geene wetten noodig; de kleine bende Gods was van zelf meer met de andere dan met deze wereld bezig. Bijbedoelingen konden iemand in dezen tijd nog niet dringen om zich bij Mohammed aan te sluiten. Tot een geopenbaarden godsdienst behoorden naar de kennis, die de godsgezant hiervan bezat, o.a. bepaalde vormen van eeredienst, waarin de mensch op gezette tijden met vastgestelde formulen en lichaamsbewegingen den Schepper hulde te bewijzen had. Zonder twijfel heeft Mohammed die vormen voor zich en de zijnen, min of meer naar het model der Oostersch-Joodsche en Christelijke godsdienstoefeningen, vastgesteld. Immers tot de zaken, die zeker elk gezant voor zijne gemeente moest vaststellen behoorde het ritueel, al ware het slechts wegens het verschil van taal. In het algemeen zal die godsdienstoefening reeds te Mekka wel niet veel verschild hebben van de latere Moslimsche *salaat*. Tot eene bepaling van een minimaal aantal *salaats*, die men dagelijks moest verrichten, behoefde het nog niet te komen. Immers in dezen, gelijk in alles, deden de vromen eer te veel dan te weinig. Het *vasten* was eene andere inzetting, die Mohammed als door alle godsboden voorgeschreven, ook den zijnen tot plicht maakte. Het weggeven van zijn goed aan anderen, als hulpbetoon of hoe dan ook, werd hier op even hoogen prijs gesteld als in het oudere Jodenen Christendom. Het heet eenvoudig *de deugd, het goede werk*, zooals ook in ons spraakgebruik dezelfde beschouwing deze bijzondere wijze van wèl doen met den naam: *weldadigheid* heeft bestempeld. Veel meer dan dit werd in de kommervolle geboortejaren van den Islam niet voorgeschreven; de eigenlijke

wetgeving kon eerst na de *Vlucht*[1] beginnen. Tot die vlucht werd Mohammed niet gedwongen door levensgevaar, dat hem en de zijnen in zijne vaderstad bij de voortzetting zijner prediking bedreigde. Het uitblijven zoowel der bekeering van het meerendeel zijner stamgenooten als ook van het godsgericht, dat de geschiedenis der vroegere profetenverachters kon doen verwachten, daarbij Mohammeds vaste overtuiging, dat hij toch waarlijk door Allah gezonden was, deed hem reeds geruimen tijd naar een ander arbeidsveld omzien. Dit is eene belangrijke verandering in Mohammeds opvatting van zijne zending. Immers als zijn 'volk' of zijne 'gemeente' kon hij alleen de Mekkanen en hunne bondgenooten beschouwen. Sommige godsgezanten vóór hem hadden echter ook met weinige getrouwen op Allahs bevel hun volk verlaten: Loet (Loth) liet zijn weerspanning volk aan Gods gerechte straf over en vertrok met zijne getrouwen; Moesa reisde op dergelijke wijze met de gehoorzamen uit Egypte. Wellicht hebben zulke voorbeelden het Mohammed gemakkelijker gemaakt, de bekeering der *zijnen* op te geven; zeker is het, dat de openbaring zelve zijne moedeloosheid kwam rechtvaardigen en hem bevelen, zijne stamgenooten aan hun lot over te laten (Qor. VI: 106 - 8, XXXVII: 168 vv., XLIII: 88 vv.). De Zender zelf was het dus, die den gezant een anderen werkkring aanwees. Bij de Bedawienen, die Mekka bezochten, vond hij dezen evenmin als in het Oostelijk van Mekka gelegen Taïf, en de troost, door Allah in eene openbaring hem geschonken, dat althans vele onzichtbare geesten (*djinn's*) zich op zijne prediking bekeerd hadden, was mager genoeg. De groote jaarlijksche feesten van Mekka, waarheen pelgrims uit een belangrijk deel van Arabië samenstroomden, schonken Mohammed gelegenheid, elders de gewenschte vatbaarheid voor religieuze indrukken te zoeken; hij vond die bij enkele bewoners van Medina. Allerlei werkte samen om den bodem van

1) Wij behouden hier deze gebruikelijke vertaling van het bekende *Hidjra*, ofschoon zij onjuist is.
Hidjra beteekent: verlaten, in den steek laten, aan zijn lot overlaten; *hadjr* wordt o. a gebruikt van den echtgenoot, die zijne ongehoorzame vrouw voor eenige dagen 'laat zitten,' haar niet bezoekt of niet toespreekt, om te beproeven of zij zóó tot inkeer te brengen is. Vlucht voor gevaar of vijand beduidt *hidjra* nooit. Zelfs oriëntalisten laten zich al te dikwijls door de gangbare, verkeerde vertaling misleiden.

Medina, ook voor cultuur zooveel geschikter dan het dorre Mekka, voor de prediking ontvankelijk te maken. Het langdurig samenwonen met Joden maakte hier de voornaamste geopenbaarde waarheden meer algemeen bekend; men meent ook dat de bekende Joodsche Messias-verwachtingen sommigen in Medina beducht gemaakt hebben voor eene Jodenheerschappij onder den godsgezant, die immers de verwachte man kon wezen, en dat dezen daarom de eersten wilden zijn in erkenning van Mohammed. Wellicht heeft zekere rivaliteit tusschen de zustersteden iets bijgedragen tot de welwillendheid, waarmede de Medinensers den in zijne vaderstad verachten man te gemoet kwamen. Medina ligt ongeveer tien dagreizen van Mekka verwijderd; Mohammeds geringheid naar de wereld, zijne afkomst, de kommervolle omstandigheden waaronder hij in zijne jeugd gebukt ging, dat alles, hetwelk blijkens den Qoran zoo menigen Mekkaan spottend deed opmerken dat Allah wel een beteren boodschapper had kunnen uitkiezen, vormde voor de bewoners van Medina geen bezwaar. Het laat zich denken, dat den weinigen Medinensers, die te Mekka door Mohammed zelf gewonnen werden, in hunne vaderstad de propaganda te gemakkelijker viel, omdat men hier den profeet niet naar den vleesche kende en de meesten zich dus alleen naar overspannen beschrijvingen een voorstelling van hem vormden. Het succes der prediking van den Islam te Medina deed het zelfvertrouwen der kleine Mekkaansche geneemte toenemen en juist hierdoor nam de vijandige houding der stamgenooten van Mohammed toe, zoodat ook uit dit oogpunt de verhuizing wenschelijk werd. Op het oogenblik toen de profeet eindelijk zijne vaderstad verliet, heeft hij zeker aan toekomstigen terugkeer derwaarts niet gedacht.

De ‘Vlucht’ had al dadelijk belangrijke gevolgen voor den godsgezant en de Moslims. Te Medina kwam hij spoedig de eerste zwarigheden te boven en stond van nu af aan het hoofd eener uit vrij ongelijksoortige bestanddeelen samengestelde gemeente, waarin verschillende belangen met elkaar in strijd geraakten. Hierin moest voorzien worden en bovendien vereischte thans het godsdienstige en maatschappelijke leven der Moslims regeling; immers er waren geene beletselen van buiten meer gelijk te Mekka, en het aantal geloovigen werd te groot om nog op het voortduren dier algemeene geestdrift te kunnen rekenen, die de weinige uitverkorenen te Mekka had bezield. De pro-

feet, die tot nog toe allereerst vermaner der ongeloovigen en trooster der verdrukte getrouweu was geweest, moest nu als wetgever optreden; in plaats van ijzingwekkende beschrijvingen van godsgerichten over de weerspannigen in dit leven en hiernamaals, moest Allah thans zijnen dienaren openbaren, hoe zij zich te gedragen hadden. Vergeleken met de behoeften aan organisatie der jonge gemeente schijnen ons de wetgevende gedeelten van den Qoran zeer schraal toe. De profeet kon veel zelf regelen zonder ander gezag dan dat hetwelk hem als hoofd der gemeente natuurlijk toegekend werd. Zulke regeling had zelfs het voordeel licht gewijzigd te kunnen worden; het telkens veranderen van *goddelijke* uitspraken kon aan den eerbied voor dé openbaring niet bevorderlijk zijn. Mohammed had reeds eene enkele openbaring als eene inblazing des Duivels moeten herroepen; ook werd hem van vijandige zijde verweten, dat hij sommige zijner openbaringen vergat, of eenmaal door Allah vastgestelde zaken in naam van Allah weer veranderde. Dit verwijt werd beantwoord door openbaringen Gods (o.a. Qoran II: 100), waarin voor elke vergeten of afgeschafte godspraak eene betere in de plaats beloofd werd. Redenen genoeg voor Mohammed om vooral in deze wetgevende periode zijner openbare werkzaamheid, alleen zulke zaken door Allah's woord te doen beslissen, waaromtrent hij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd was. Een beginsel, waarnaar déze onderwerpen bij Qoran, géne bij eenvoudig profetisch voorschrift geregeld werden, zoekt men vergeefs. In vele gevallen is het duidelijk, dat het onder de geloovigen bestaande verschil van meening (meestal op verschil van belangen gegrond) te groot was om door eene beslissing van Mohammed te worden beslecht. Mohammed was voor zijne tijdgenooten nog niet met den stralenkrans omgeven, waarin het nageslacht hem aanschouwen zoude; zijne beslissingen waren die van het hoofd der op gehoorzaamheid aan Allah gegronde gemeenschap, maar toch altijd die van een feilbaar mensch. De Qoran zoowel als de overlevering maken ons soms getuigen van oppositie tegen Mohammeds wenschen van de zijde der valsche broederen, ja maar ook van de zijde zijner ernstigste vrienden. Zeer duidelijk blijkt het uit de openbaringen, die den strijd tegen Mekka bevelen, die de buitverdeeling regelen, die aan de werken der weldadigheid eene bepaalde bestemming geven, en zoovele andere, dat zij door het

getwist der geloovigen onder elkaar en hunne weigering om zich naar menschelijk gezag te schikken, den godsgezant als het ware afgeperst zijn. Men zou verkeerd doen door nu aan voorschriften die ook zonder onmiddellijke godspraken gereedelijk ingang vonden, minder gezag toe te kennen dan aan bevelen, die met Allah's eigen woorden werden overgebracht. De Moslims hebben dit onderscheid althans in de practijk nooit gemaakt. Wij zien dan ook soms van verschillende aangelegenheden de eene uitvoerig bij Qoran geregeld, de andere, minstens even nieuwe en belangrijke, in den Qoran eenvoudig genoemd en als bekend ondersteld. Wij willen hiervan een sprekend voorbeeld aanhalen, dat tevens reeds doet uitkomen, hoe willekeurig een ‘retour au Koran’ is, waarbij de traditie ter zijde wordt gesteld. De Qoran bevat eene beschrijving van de ritueele wasschingen, die dienen moeten om zekere onreine toestanden bij de geloovigen weg te nemen; deze toestanden maken het namelijk hem die daarin verkeert, onmogelijk eene geldige godsdienstoefening (*salaat*) te verrichten; naar die beschrijving heeft zich ook steeds de practijk der Moslims gericht. De zoo gewichtige *salaat* zelve, waartoe die wasschingen slechts als voorbereiding dienen, wordt daarentegen in den Qoran tallooze malen voorgeschreven, als een hoofdkenmerk der geloovigen genoemd (dezen heeten soms eenvoudig: ‘zij, die de *salaat* doen’), maar nooit beschreven. Dit geheele samenstel van lichaamsbewegingen en Allah verheerlijkende formulen, door ieder Mohammedaan minstens vijf maal daags verricht, wordt dus eenvoudig als bekend ondersteld. Mr. van Bemmelen (bladz. 594 vv., 672) gaat nu zoover van te beweren, dat derhalve de vormen der *salaat* door Mohammed aan de ingeving der geloovigen zijn overgelaten, dat de nauwkeurige regeling geheel van later tijd is, en dat dus ‘avec le retour au Koran la liberté de la *prière* sera rétablie’.

In navolging van de, helaas, verre van nauwkeurige Qoranvertalingen verwart hij hier de *salaat* of ritueele godsdienstoefening met de *do-a* d.i. het gebed. Juist omdat *salaat* nooit iets anders beteekend heeft dan eene aan bepaalde vormen gebonden oefening, zonder welke Mohammed zich geen geopenbaarden godsdienst bestaanbaar heeft gedacht, en die dan ook van den aanvang af tot de voornaamste middelen ter zaligmaking behoord heeft - kon de Qoran volstaan met haar eenvoudig te vermelden; de

hoorders der openbaring konden de beschrijving missen. De geloovigen zijn in latere eeuwen meer en meer aan *alle* kleinigheden gaan hechten; de aard der *salaat* zelve geeft ons echter recht, als zeker aan te nemen, dat die godsdienstoefening in Mohammeds tijd in alle hoofdzaken aan de thans voorgeschrevene gelijk is geweest. Immers het staat vast, dat van dien tijd tot heden dagelijks door de geloovigen gemeenschappelijke *salaats* zijn gehouden; hervormingen of veranderingen konden dus bezwaarlijk plaats grijpen, zonder door scheuring in de gemeente sporen in de geschiedenis na te laten. Dat overigens reeds Mohammed wel degelijk een bepaalden vorm voorgeschreven heeft, blijkt uit den Qoran zelven. In een tijd, toen vele geloovigen vaak de uren, voor de godsdienstoefening bestemd, aan den strijd tegen de Mekkanen moesten geven, viel het hun moeielijk, zich aan die vormen te houden. Zij werden daarvan uitdrukkelijk bij openbaring ontslagen (Qor. II : 240) en mogen in krijgsgevaar, zoo goed en kwaad het ga, desnoods loopend of rijdend, dezen plicht vervullen; maar, zoo laat Allah er op volgen: ‘als gij in veiligheid zijt, dan gedenkt Allah *zooals Hij het u geleerd heeft*.’ Dit wil natuurlijk zeggen: zooals de *salaat* door Mohammed, naar de voorstelling die hij zich van Joodschen en Christelijken eeredienst vormde, u geleerd is. Die *salaat* met hare buigingen, prosternatiën en formulen is eene indrukwekkende *vereering des Scheppers; gebed* kan er een klein onderdeel van uitmaken of ook geheel ontbreken. Behalve de onhistorische opvatting, alsof men Mohammeds godsdienst alleen uit den Qoran zou kunnen kennen, en den Qoran zonder hulpmiddelen zou kunnen verstaan, heeft hier de gebruikelijke verkeerde vertaling van *salaat* door gebed, prière, prayer, Gebet, aanleiding gegeven tot eene hypothese, welke op ieder die den Arabischen Qoran kent, een zeer zonderlingen indruk moet maken. De vrijheid der ‘prière’ (do-a) is door den lateren Islam evenmin als door Mohammed beperkt; eene *salaat* zonder bepaalde voorschriften, d.i. een formaliteit zonder vorm, heeft in Mohammeds tijd zoomin als later bestaan.

Dit voorbeeld zou ik met vele andere kunnen vermeerderen. De gewijde overlevering heeft veel vroeger dan Mr. van Bemmelen vermoedt, vaste vormen aangenomen. Zeker, zij heeft zich voortdurend uitgebreid, er is zeer veel kaf onder het koren, en zelfs de oudste traditiën vertoonen soms duidelijke kenteekenen

dat zij aan partijstrijd haar onstaan te danken hebben. Maar deze eigenaardigheid heeft de Mohammedaansche overlevering met alle geschiedbronnen gemeen, en zij heeft boven vele dit voor, dat zij ons meestal zelve de middelen aan de hand doet om het kaf van het koren te scheiden, zoodat wij soms met alle zekerheid, die geschiedvorsching bereiken kan, belangrijke gegevens aangaande Mohammeds tijd uit haar gewinnen. Wilde men deze verwaarloozen of ter zijde stellen, dan zou men aan het verstaan des Qorans moeten wanhopen, maar dan ware het ook zelfmisleiding, wanneer men zich voor zijne beschouwingen beriep op den inhoud der Europeesche Qoranvertalingen, die voor een groot, soms veel te groot deel, alleen op diezelfde traditie berusten. Wel moet men altijd van den Qoran uitgaan en tot den Qoran terugkeeren, en wij zullen straks met een interessant voorbeeld aantoonen, hoe deze methode soms tot wezenlijke correctie der latere overlevering leiden kan zelfs daar, waar deze allen schijn van waarheid heeft.

De wetgevende arbeid van Mohammed te Medina, waarvan ons de resultaten door Qoran en overlevering in hoofdzaak bekend zijn, had eigenlijk begin noch einde, vond naar geene vaste methode plaats en streefde naar geen nauwkeurig te omschrijven doel. Niets was Mohammed en zijnen volgelingen vreemder dan de zucht naar reglementen of systeem. De Openbaring of Mohammeds eigen bevel regelden die zaken, die voor de jonge gemeente geheel nieuw waren; maakten door algemeene uitspraken een einde aan oneenigheid, schaften af hetgeen den profect in de oude het leven en verkeer beheerschende gewoonten aanstootelijk voorkwam; legden verplichtingen op, die in het belang van den kleinen wordenden staat vervuld moesten worden. Soms zien we Allah of Mohammed (menschelijkerwijs gesproken) geruimen tijd aarzelen, voordat zij tot eene definitieve regeling komen, gelijk bijv. de Openbaring zich driemalen in verschillenden zin over den wijn uitlaat, voordat zij eindelijk de vierde maal dezen drank verbiedt. Ook toonen ons Qoran en overlevering, hoezeer het Mohammed bezwaarde, als de geloovigen dikwijls met lastige vragen tot hem kwamen en orakels verlangden. Meer dan eens worden dezulken afgewezen met de mededeeeling dat Allah zelf den tijd voor zijne openbaringen kent en geen schepsel mag pogen die te verhaasten. Men zou kunnen meenen, dat dit gebrek aan me-

thode in de legislatieve werkzaamheid van Mohammed bijzonder aan die eerste, moeielijke tijden eigen was; dat later, vooral nadat het belangrijkste gedeelte van Arabië zich aan den man van Medina had onderworpen, deze wellicht volledigheid of eenheid in zijne wetten zoude hebben aangebracht. Niets van dit alles; de wetgeving is nooit door hem als eene afzonderlijke taak beschouwd; de voorschriften en bepalingen voorzagen altijd in oogenblikkelijke behoeften, ook al werden zij ééns voor altijd gegeven; maakte wijziging van die behoeften verandering der voorschriften dringend noodig, welnu, eene nieuwe openbaring schafte eene oudere af, of de profeet bracht eene verbetering aan in zijn eigen werk. Het ergste was nu maar, dat wanneer de profeet stierf, de bron der openbaring geheel ophield te vloeien, en niemand, zelfs buiten haar bereik, met dezelfde verzekerdheid kon snoeien of uitbreiden als de gezant Gods. Maar dit gewichtige bezwaar werd zoolang Mohammed leefde, noch door hem, noch door zijne omgeving gevoeld; onbezorgd leefde men voort in de zoete gewoonte, dat aan elke moeielijkheid eenmaal na korter of langer tijd door Allah en Mohammed een einde werd gemaakt. Mohammed, ofschoon niet jong meer en afgemat door een veelbewogen leven, heeft zich nooit ertoe gezet om de laatste hand aan zijn werk te leggen, af te ronden en strijd in de toekomst te voorkomen; de Moslims hebben hem evenmin de wenschelijkheid ervan onder het oog gebracht, dat hij zijn profetisch testament zou maken. Allah had zijne geloovigen eraan gewend, dat zijn gezant uit allerlei levensgevaar, wel niet altijd heelhuids, maar toch behouden te voorschijn kwam. Uit dien aangenamen droom schrikte Mohammeds dood de gemeente plotseling op. De meesten wilden eerst niet toegeven, dat het een droom geweest was en wantrouwden hunne oogen: Aboe Bekr moest bijna met geweld de overtuiging wekken, dat Mohammed was gestorven, dat niet de gezant, maar de Zender voor de gemeente onmisbaar was en leefde in eeuwigheid.

C. SNOUCK HURGRONJE.

(*Vervolg in het volgend nummer*.)

Onze tegenwoordige politiek in Atjeh en hare gevolgen.

De lezing, 26 Januari jl. in de Kiesvereeniging Burgerpligt te Amsterdam gehouden door den gepens. Luit. Kolonel Verstege, en 23 Maart daaraanvolgende gevolgd door eene debatvergadering, heeft de aandacht van het Nederlandsch publiek op nieuw gevestigd op het Atjeh-vraagstuk.

Schrijver dezes heeft dit o.a. bespeurd, toen hem na die lezing van onderscheiden zijden het verzoek werd gedaan, ook zijne meening over dat vraagstuk uit te spreken, en hij acht het daarom niet ondienstig eene beschouwing te geven van den tegenwoordigen stand van zaken in Atjeh.

Als van zelf dringen zich dan de volgende vragen aan ons op: Waaraan is het te wijten dat wij in Atjeh een zoo heftig verzet hebben gevonden? Was de in 1884 ondernomen concentratie noodzakelijk? Welke gevolgen moet die concentratie voor ons hebben? Wat moet er gedaan worden om aan de verderfelijke Atjeh-questie een afdoend einde te maken?

Om te beginnen worde nagegaan, wat de oorzaken zijn van het zoo langdurig verzet door ons in Atjeh gevonden.

Die oorzaken moeten niet alleen gezocht worden in onze feilen en misslagen, veel minder nog in den vrijheidszin en de vaderlandsliefde van de Atjehers, maar in de allereerste plaats in het belang, dat de aan den Atjehschen Sultan ondergeschikte hoofden er bij hebben van onze overheersching vrij te blijven.

Toen het Ned.-Indische Gouvernement aan Atjeh den oorlog verklaarde, was het Sultanaat in deerlijk verval en nog slechts eene schaduw van hetgeen het eens geweest was.

Stellig dacht men toen vrij algemeen, dat dit een voordeel voor den aanvaller moest zijn, en misschien heeft men daarom den oorlog durven ondernemen op een tijdstip waarop, naar de meening van den toenmaligen Leger-commandant, het Ned.-Ind. leger volstrekt niet in voldoenden staat van sterkte en uitrusting was.

Maar juist het verval van het Sultanaat was den aanvaller nadeelig, omdat het gepaard ging met eene algeheele decentralisatie van het rijksbestuur en wat daarvan de gevolgen waren.

Reeds sedert vele jaren vóór het begin van den oorlog waren de Hoeloebalangs en zelfs sommige hoofden van oorspronkelijk nog minderen rang feitelijk van den Sultan geheel onafhankelijk, al erkenden zij diens oppergezag in naam, en al brachten zij soms met politieke nevenbedoelingen hem nog eenigen cijns op. Naarmate de Sultan armer en machteloozer werd, namen de macht en rijkdom zijner nog slechts in naam aan hem ondergeschikte hoofden toe.

Van tijd tot tijd waren dezen zelfs in openlijk verzet tegen hun leenheer, die zich soms slechts met moeite staande hield. Zoo is het bekend, dat o.a. wijlen onze aartsvijand Panglima Polim den Sultan openlijk beoorloogd heeft, en zelfs tegen hem optrok tot onder de muren van den Kraton.

De hoofden nu zagen hun belang goed in, en toen wij den Sultan den oorlog verklaarden, begrepen zij, dat het voor hen zaak was zich om hunnen Vorst te scharen en dezen met alle macht te steunen, omdat het voor hen voordeeliger was een zwakken Sultan als souverein in naam boven zich te houden, dan in diens plaats boven zich een Europeesch Gouvernement te krijgen, dat natuurlijk aan de voor hen zoo voordeelige decentralisatie een einde zou maken.

Daarom was het belang van alle hoofden hetzelfde, en dat belang deed hen, hoe vijandig dikwijls ook onderling, de handen ineenslaan en den Sultan tegen ons steunen, dien zij, ieder voor zich, ten eigen bate vroeg of laat gaarne zouden hebben onttroond, als dit de onderlinge naijver niet schier onmogelijk zou hebben gemaakt.

De hoofden zijn ons vijandiger geweest dan de Sultan zelf.

Toekoe Mohamed van Merassa verhaalde meermalen, hoe hij, vóór de landing onzer eerste expeditie, er bij tegenwoordig was

geweest, dat de Sultan aan onze eischen wilde toegeven, maar hem dit belet werd door de hoofden, die ronduit verklaarden, dat, als men aan de Hollanders begon toe te geven, zij steeds hooger eischen zouden stellen, tot een hunner Sultan en de Sultan rajat (onderdaan) zou zijn geworden.

Even afkeerig van ons gezag als zij bij het begin van den oorlog waren, zijn de hoofden thans nog.

Het volk, de kleine man, is natuurlijk geheel door de hoofden bewerkt, en niets was gemakkelijker dan dat.

Wel bestaat nergens op Sumatra, en vooral niet in Atjeh, de uiterlijk slaafsche eerbied, dien het volk op Java aan zijne hoofden betoont, maar daarentegen zijn er de banden sterker, die de onderhoorigen aan hunne hoofden binden. Men is er nog niet zoo ver van den patriarchalen regeeringsvorm af. Het hoofd met zijne onderhoorigen maakt er, meer dan op Java, nog een groot gezin uit, en de kleine man beschouwt zijn moekimhoofd meer als de voornaamste zijner familieleden, dan wel als zijne overheid bij de gratie Gods.

Het omgekeerde wordt hier geenszins beweerd, nl. dat het hoofd zijne onderhoorigen ook als zijne geliefde bloedverwanten zou aanmerken of behandelen. Integendeel, hij exploiteert hen zooveel hij kan. Dat er als overal zoo ook hier uitzonderingen zijn, behoeft geen betoog.

Om nu het volk tegen ons te stemmen, gebruiken de hoofden de opzweepingsmiddelen, die in alle landen en in alle tijden beproefd zijn bevonden.

‘Strijdt voor uw geloof, strijdt voor uwen vorst’, dit was en is de leus, waarmede de mindere Atjeher tegen ons ten strijde wordt gevoerd.

Dat diezelfde hoofden, die deze leus gebruiken, meerendeels slechts voor het uiterlijk Muzelmannen zijn, dat zij zelven vroeger om dien vorst (den Sultan) al heel weinig gaven, zoo ver denkt de kleine man niet.

Hij haat den ongeloovigen hond, den Nederlander, des te meer, naarmate hij zelf minder ontwikkeld is en zijn heil meent gevonden te hebben in een godsdienst, waarvan hij feitelijk niets begrijpt, evenals bij den eenvoudigen, onontwikkelden Europeaan onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden zich in den regel heftiger uit dan bij den meer beschaafden. Hij eert zijn Sultan en heeft hem lief, niet in schijn zooals

de hoofden, maar inderdaad. Hij heeft den Sultan lief uit traditie, evenals bij ons de mindere man den Koning en zijn stamhuis liefheeft, al weet hij niet met juistheid welke dure verplichtingen hij aan het stamhuis van Oranje in het algemeen en aan den persoon des Konings in het bijzonder heeft.

Daarom klonk de leus der Atjehsche hoofden goed in de ooren van het Atjehsche volk.

Indien echter de belangen der hoofden het medegebracht hadden ons te steunen, dan zouden zij het volk, al ware het niet op zoo gemakkelijke wijze, toch even goed bewogen hebben niet voor de belangen van den Sultan te strijden, en de Nederlandsche overheersching aan te nemen.

Het godsdienstig fanatisme, door priesters en bedevaartgangers gevoed, heeft nu wel sterk de hoofden in de hand gewerkt. De strijd tegen de Hollanders is een prang sabil (heilige oorlog) geworden; en vinden de geloovigen, die daarin vallen, niet hun loon bij God en den Profeet?

Zoo ondernamen hoofden en bevolking den strijd, maar het zwaartepunt van het verzet was en is het eigenbelang der hoofden. Thans zouden dezen wel is waar, gesteld dat zij het wilden, het volk moeielijk meer afkeerig van den oorlog kunnen maken. In dat opzicht zou het blijken, dat zij den kleinen man niet meer in de hand hebben.

De langdurige oorlog heeft de gemoederen reeds al te verbitterd, en wat nog meer zeggen wil, het Atjehsche volk koestert de hoop, en helaas! de schijnbaar gegronde hoop, er in te zullen slagen de Nederlanders van zijn grondgebied te zullen verdrijven.

Die hoop put het uit het tot dusver op ons behaald succes.

Men doet echter den Atjeher te veel eer aan, wanneer men meent, dat hij vrijheidszin en vaderlandsliefde kent, zooals wij, beschaafde Westerlingen, die deugden opvatten. De Atjehers zijn integendeel een moreel zoo laag staand volk, dat tegenover hunne tallooze slechte eigenschappen schier geene enkele goede aan te wijzen is. Zelfs de doodsverachting, die zij in den strijd tegen ons aan den dag leggen, berust niet op waren heldenmoed, maar is uitsluitend de vrucht van het geloof en de hoop van den Mohamedaan, dat de dood in den strijd tot verdediging van zijn godsdienst de poort van het Paradijs voor den gevallene opent.

Bij de aanhoudende en talrijke miniatuuroorlogen, die de Atjehers onderling voerden, vóór zij de handen tegen ons ineensloegen, en die zij ook nu nog soms voeren in die gedeelten van het groote rijk waar zij ons niet bevechten, spelen list en verraad steeds de hoofdrol, en verneemt men slechts weinig staaltjes van waren heldenmoed. Daarentegen is er bijna geene ondeugd, waaraan de Atjehers zich niet overgeven.

Een tweede oorzaak, waaraan de lange duur van het verzet der Atjehers moet worden toegeschreven, is voor ons van treuriger aard. Ze is gelegen in onze eigen feilen.

Tallooze malen reeds zijn die feilen aangetoond, en aanvankelijk vonden de meeste ook verdedigers. Het pro en contra is dus genoeg gehoord, en het feit, dat in den laatsten tijd de meeste onzer begane feilen zijn behandeld zonder verdediging meer gevonden te hebben, geeft reden tot de hoop, dat men eindelijk tot erkenning van eigen misslagen gekomen is.

Vooral de voordracht, door den Heer Verstege gehouden in Burgerpligt, bood een schoone gelegenheid aan, om, als het ware ten aanhoore van geheel Nederland, de beschuldigingen, door genoemden Heer in niet dubbelzinnige woorden geformuleerd, te weerleggen, doch hiervan is geen gebruik gemaakt.

In enkele punten van *ondergeschikt* belang zou kunnen worden aangetoond, dat de Heer Verstege bij de beoordeeling der personen, die tot dusver in het Atjeh-drama eene rol speelden, niet geheel juist is, maar schrijver dezes wenscht personen, *zooveel zulks mogelijk is*, ongenoemd te laten om slechts zaken te releveeren.

Al te veel toch heeft men bij de behandeling der Atjeh-questie meer naar schuldigen gezocht, dan de fouten aangewezen[1)].

1) Dat aanhoudend zoeken van schuldigen heeft ons veel kwaad gedaan, want al het geschrijf over Atjeh maakte in Indië meer opgang dan in Nederland, en bleef, althans in hoofdzaak, ook den inlander niet onbekend. Reeds in Aug. 1884 zeide schrijver dezes in de aanspraak, gehouden bij het nederleggen zijner betrekking als Gouverneur van Atjeh, het volgende, dat hij nog heden gaarne onderschrijft: ‘Gedurende mijn bestuur is de algemeene toestand in Atjeh niet vooruit-, veeleer achteruitgegaan. Het zou verblinding of zwakheid verraden dit te willen ontkennen. Wie draagt daarvan de schuld? Mijne Heeren, dat is eene ongelukkige vraag, die bij alle rampen van dezen oorlog maar al te dikwijls gesteld en behandeld is, en die ons nog bijna meer nadeel berokkend heeft dan al die rampen te zamen.
De vraag is bovendien dikwijls moeielijk oplosbaar, omdat meermalen omstandigheden op den toestand inwerkten, die niemand zou hebben kunnen afwenden. Zoo heeft gedurende mijn bestuur de Nisero-schipbreuk en de daarop gevolgde zeer ontijdige inmenging der Engelsche Regeering nadeelig gewerkt op den toestand in Groot-Atjeh.
Maar vooral is die vraag eene zeer ongelukkige, omdat, door dat steeds zoeken naar zondebokken, helaas! zelfs mannen van beteekenis de hartstochten hebben opgewekt, verdeeldheid gezaaid, en ons meest zwakke punt, gebrek aan waardige eensgezindheid, zoo wereldkundig mogelijk hebben gemaakt, en daardoor niet weinig den moed en het zelfvertrouwen der Atjehsche oorlogspartij gesterkt. Laten wij het aan de geschiedenis over te beslissen, wie verkeerd handelden en wie goed, en thans slechts vragen, hoe wij het ijverigst kunnen medewerken tot verbetering van den toestand, tot bereiking van het groote doel, de beëindiging der Atjeh-questie.’

Wel is dit laatste aanhoudend gedaan, maar in den regel was de aanval op hem, die de beweerde fout begaan had, hoofdzaak.

Geenszins wordt hier beweerd, dat dit ook het geval was bij de door den Heer Verstege gehouden voordracht. Daar zijn onze fouten zeer uitvoerig besproken, daar is de weg aangewezen, die, naar sprekers overtuiging, thans moet worden gevolgd.

Schrijver dezes ziet de noodzakelijkheid niet in, op zijne beurt de begane fouten aan uitvoerige critiek te onderwerpen; maar wat door ons in Atjeh gedaan is, moet hij in hoofdtrekken kortelijk behandelen, om daardoor duidelijk te maken, dat de Atjehers volkomen in hun recht zijn nu zij den strijd niet opgeven, overtuigd als zij zijn van hun succes, en levende in de daardoor gegronde hoop ons eens geheel van hun grondgebied te zullen verdrijven.

De eerste expeditie mislukte geheel, en het ligt voor de hand, dat de Atjehsche oorlogspartij uit dat feit goede munt geslagen heeft om het volk te overtuigen van zijn eigen kracht en van de blijkbare hulp van God en den Profeet.

Het is dan ook geen wonder, dat noch de grootmoedigheid van den bevelhebber der tweede expeditie, noch het aanvankelijk succes door dezen behaald, in staat waren den Atjeher tot onderwerping bereid te maken. De proclamatie van 12 Februari 1874, waarbij de opperbevelhebber verklaarde:

1^{e}. het bestuur te aanvaarden over de drie Sagies van Groot-Atjeh (*waarvan hij slechts een zeer klein gedeelte had bezet*).

2^{e}. de hoofden vervallen te zullen verklaren van hunne waar-

digheid, die vóór het einde dezer maand geene blijken van onderwerping zouden hebben gegeven,

3e. de bevolking in dat geval andere hoofden in plaats van de vroegere te zullen laten kiezen, kunnende zij rekenen op de bescherming des bevelhebbers tot handhaving der nieuwe hoofden,

4e. in de adat geene verandering te zullen brengen en alles te zullen laten op den vorigen voet met dit verschil, dat thans het Nederlandsch Gouvernement souverein zou zijn in plaats van den Sultan;

- die proclamatie moet onder de Atjehers hilariteit verwekt hebben.

Erkend moet evenwel worden, dat aan de inneming van den Kraton destijds *algemeen* en niet *alleen door den bevelhebber der tweede expeditie*, veel meer gewicht voor hare gevolgen is toegekend, dan later verdiend bleek.

Toch is die proclamatie de grootste fout die in Atjeh begaan is, vóór de fout van 1884, de fout der concentratie.

Nadat in April 1874 de bevelhebber der tweede expeditie Atjeh verliet met een gedeelte der troepenmacht, bleef de generaal Pel met een ander gedeelte achter. Volgens de inzichten van den generaal Van Swieten zou hij zich niet verder door wapengeweld uitbreiden, maar het veroverd terrein, nog beduidend kleiner dan onze tegenwoordige stelling, bezet houden.

Dit gebeurde niet. Al vrij spoedig begon de generaal Pel buiten de bezette stelling te ageeren.

Of hij hiertoe gedwongen werd door het opdringen der Atjehers op onze geheel onvoldoend bevestigde stelling, zooals velen meenen, dan wel of andere inzichten geheel verschillende van die van den Generaal Van Swieten hem gedrongen hebben, doet hier niets ter zake. Een feit is het, dat de Atjehers konden waarnemen dat de Hollanders hunne bakens gingen verzetten.

Generaal Pel ageerde zeer gelukkig, en stierf op een zijner zegetochten in de XXVI Moekims in Febr. 1876. Zijn dood was voor ons eene dier rampen, die, zooals in de aanspraak, waarvan zooeven in eene noot een gedeelte teruggegeven is, gezegd werd, door niemand konden worden afgewend, maar die toch een zeer noodlottigen invloed uitoefenden op het verloop der Atjeh-questie. Pel werd door zijne soldaten verafgood, genoot het vertrouwen der Regeering en had bij onze vijanden

zich een naam verworven zooals niemand vóór of na hem.

De generaals Wiggers van Kerchem en Diemont, die achtereenvolgens te zamen slechts ruim een jaar als militaire en civiele bevelhebbers fungeerden, bevestigden en verbeterden de postenketen, die het door ons bezette gebied afscheidde van het nog onbezette territoir, breidden dat gebied uit ten N. tot Kroeng Raja, terwijl ook eenige landstreken ten Z. onzer vestiging tot onderwerping werden gebracht en verscheidene kuststaatjes daartoe kwamen. In Juli 1877 trad de kolonel, later generaal, Van der Heyden als militair en civiel bevelhebber op, terwijl hij het volgend jaar het eerst als Gouverneur met het hoogste gezag in Atjeh belast bleef tot April 1881.

Gedureńde dit bijna vierjarig tijdperk werd in Atjeh ons gezag zeer bevestigd. Binnen het door ons bezette gebied, dat zeer werd uitgebreid, heerschte op het laatst eene ongekende rust. De oorlogspartij en hare aanhangers gaven wel het verzet nog niet op, maar schenen afgemat en moedeloos geworden. De kuststaatjes waren bijna alle tot onderwerping gedwongen of vrijwillig daartoe gekomen, en zoowel de Regeering in Ned.-Indië als het Opperbestuur in Nederland meenden in het begin van 1881 de tijd gekomen, om in Atjeh een gewoon bestuur in te voeren en daarbij het militair commando te scheiden van het hoogste civiel gezag. Bijna gelijktijdig werd het rechtswezen in het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden georganiseerd door den Heer Mr. der Kinderen, Commissaris ad hoc voor de buitenbezittingen.

Als Gouverneur werd de generaal Van der Heyden vervangen door den Heer Pruys van der Hoeven, als Commandant over de inmiddels verminderde troepenmacht door den kolonel Haus.

Het is bekend, hoe de Atjehers, zoodra zij de gevolgen van het weer veranderd régime bespeurden, des te krachtiger tegen ons begonnen op te treden. De groote troepenmacht, waarover generaal Van der Heyden eenmaal kon beschikken, was niet meer aanwezig, maar met de nog voorhanden zijnde macht zou men stellig de rust in ons gebied beter hebben kunnen handhaven, indien er een beter gebruik van gemaakt ware; maar de Gouverneur Pruys van der Hoeven meende op humaner en zachter wijze de pacificatie van Atjeh te kunnen tot stand brengen, en de Regeering te Batavia deelde die meening. De Atjehsche benden, die zich al meer en meer

weder binnen het door ons bezette gebied vertoonden, werden beschouwd als maraudeurs, belust op roof en buit, en niet als vijanden, die ons op de voor hen meest voordeelige wijze kwamen bestrijden, toen zij zagen dat de kansen voor hen weder gunstig konden worden, dank zij onze fouten. De toestand van veiligheid en rust in Groot-Atjeh ging steeds achteruit, terwijl in dezelfde mate de hoop bij de oorlogspartij herleefde.

In Maart 1883 werd de Heer Pruys van der Hoeven vervangen door schrijver dezes, die in overleg met den militairen Commandant, kolonel Schäfer, reeds kort na zijn optreden, versterking der troepenmacht noodig achtte en met moeite verkreeg. Hij vermeende, dat de Atjehers zich nooit bij de erkenning van *ons bestuur* zouden neêrleggen, dan door geweld daartoe gedwongen, en, in de overtuiging, dat na de schatten die de Atjeh-oorlog reeds gekost had en met het oog op den treurigen toestand van het leger, een oorlog à outrance niet in het belang van het land kon zijn, wenschte hij zoo mogelijk het *Sultansbestuur* te herstellen onder Nederlandsche souvereiniteit, en deelde hij deze zijne plannen der Regeering mede.

Toen hij echter daarop niet de goedkeuring der Regeering mocht verwerven, en overtuigd was dat dan verder een civiel Gouverneur in Atjeh geheel misplaatst was en niet nuttig kon zijn, verzocht hij als zoodanig zijn ontslag, dat hem echter eerst gegeven werd, toen besloten was over te gaan tot de concentratie, die de kroon gezet heeft op het gebouw van Nederlands fouten in Atjeh.

De kolonel Demmeni, die als civiel en militair Gouverneur in Sept. 1884 optrad, heeft die concentratie met groote voortvarendheid en énergie uitgevoerd. Dat niet bereikt is, wat de ontwerpers er van zich hebben voorgesteld, is zeker niet aan hem te wijten, al zal de door hem geprovoceerde terugroeping van Toekoe Bait en andere hoofden uit hunne verbanning stellig wel niet bevorderlijk voor ons belang geweest zijn.

In zeer korte trekken is het verloop der geschiedenis onzer vestiging in Atjeh medegedeeld, uitvoerig genoeg echter om te doen zien, dat de Atjehers op het oogenblik alle reden hebben te beweren, dat het succes aan hunne zijde is, en dat de Nederlandsche natie vele harer zonen en onnoemelijke schatten geofferd heeft voor een resultaat, dat niet alleen niet schitterend kan genoemd worden, maar ook een zeer gevaarlijken indruk

moet maken op alle elders in den Archipel aan het Nederlandsch gezag onderworpen inboorlingen.

Hoe toch moet de Atjeher van zijn standpunt het boven aangegeven verloop van den Atjeh-oorlog voordragen?

De eerste expeditie heeft *hij* teruggejaagd.

Bij de tweede zijn de Hollanders teruggekomen met eene macht, door hun bevelhebber zelven waarlijk niet te gering opgegeven. Zij hebben toen, ja, den Kraton genomen; bekend gemaakt dat zij het bestuur over de drie Sagies aanvaardden, die zij nog lang niet in hunne macht hadden; de hoofden vervallen verklaard als zij zich niet onderwierpen, en het Nederlandsch Gouvernement op het papier in de plaats van den Sultan gesteld, maar de bevelhebber, die dit alles deed, ging heen, een gedeelte zijner troepen achterlatende als bezetting op het kleine hoekje van het Atjehsch grondgebied, dat hij werkelijk bemachtigd had.

De Atjeher koos zich een nieuwen Sultan in plaats van den overledene. Enkele hoofden in het door de Hollanders bezette gebied onderwierpen zich in schijn om huis en have te redden, maar vele weken uit zonder dat hunne onderhoorigen hen daarom afvielen, en in de drie Sagies bleef de Atjeher heer en meester, met uitzondering van het kleine gedeelte dat de Hollanders in bezit hadden.

Zijne aanvallen daarop noopten den achtergebleven Hollandschen bevelhebber tot handelen, en werkelijk, onder hem en zijne militaire opvolgers begon het er kwalijk uit te zien. Vele hoofden onderwierpen zich inderdaad, en de drie Sagies kwamen *inderdaad* bijna geheel onder Hollandsch bestuur, maar gelukkig konden de Hollanders zulk eene krachtige houding in Atjeh niet lang volhouden. Weldra verminderden zij hunne troepenmacht, en voerden eindelijk een civiel bestuur in, alsof de oorlogspartij in Atjeh werkelijk geheel overwonnen was. Met nieuwen moed treedt deze weêr op, en eindelijk moeten de Hollanders het opgeven en trekken zij terug in eene stelling, slechts circa eens zoo groot als het kleine hoekje, dat de bevelhebber der tweede expeditie als veroverd gebied bij zijn terugkeer naar Java achterliet.

En nu moed gehouden! Heeft niet Tengkoe di Tiroe reeds voorlang voorspeld, dat de Hollanders zouden moeten wijken? Is die voorspelling niet uitgekomen? En heeft hij nu ook niet den Atjehers de verdere overwinning aangekondigd?

Zoo en niet anders moet wel de gedachtenloop van den Atjeher zijn, als hij, de geschiedenis van zijn vrijheidsoorlog resumeerende, de kansen op den eigenlijken afloop er van overweegt.

Heeft dus het belang, dat de hoofden hebben om onze heerschappij in Atjeh niet te dulden, voor een groot deel medegewerkt aan den langen duur van het verzet, onze fouten hebben schier evenzeer bijgedragen tot het ongelukkig verloop van den oorlog.

Het is hier de plaats er op te wijzen, hoe zeer ook de pers de Atjehers van dienst is geweest. Schier in alle Indische bladen werd aanhoudend aangetoond, hoe het leger niet bij machte was den strijd vol te houden en gedemoraliseerd werd door de wijze, waarop het werd gebruikt. Die berichten kwamen via Singapore en Penang tot de Atjehers. Vooreerst namen de bladen in de Straits-Settlements de artikelen betreffende Atjeh uit de Ned.-Indische bladen veelal over, maar meer nog zorgden handelaren aldaar, die onze vestiging in Atjeh ongaarne zagen, dat alles wat den Atjeher welkom kon zijn en strekken kon tot verlevendiging van zijn moed, hem bekend werd.

Tengkoe di Tiroe's voorspellingen waren niet slechts de uiting van het blind vertrouwen op de hulp van zijn Profeet; de sluwe priester heeft wel degelijk geweten hoe zeer wij verdeeld waren door partijzucht en bureaucratische betweterij, hoe ons goed leger, volgens getuigenis van de meeste Ned.-Indische dagbladen zelve, veranderd is in een samengeraapten hoop militairen, deels ontevredenen, meerendeels ongeoefenden, waarmede zelfs de uitstekendste aanvoerders weinig zullen kunnen uitvoeren tegen een volhardenden vijand, wien het fanatisme ook doodsverachting geleerd heeft.

Is nu aangetoond door welke oorzaken voornamelijk het verzet tegen ons in Atjeh zoo langdurig en krachtig is, en hoe wij na bijna veertien jaren strijdens gekomen zijn in de ongelukkige en weinig beteekenende positie, waarin wij ons daar thans bevinden, laat nu nagegaan worden of de concentratie noodig was, en welke gevolgen zij zal moeten hebben.

Het spreekt wel van zelf dat, waren er onzerzijds geene fouten begaan, de zaken in Atjeh thans een geheel ander aanzien zouden hebben. Van achteraf is het zeer gemakkelijk te zeggen: ‘wij hadden dit moeten doen, dat moeten laten’; meer prak-

tisch nut heeft het, er op te wijzen in hoeverre wij nu nog verkeerd handelen, en den weg aan te geven, die nu ingeslagen moet worden om gunstiger resultaat dan tot dusver te krijgen.

Over de tegenwoordige concentratie is tot dusver, behalve in dagbladen weinig geschreven. Met uitzondering van eene korte brochure, getiteld: ‘De geconcentreerde stelling in Groot-Atjeh,’ door een ongenoemden schrijver, uitgegeven bij de gebroeders van Cleeff te 's-Gravenhage, is nog geen afzonderlijk geschrift aan dit onderwerp gewijd.

Die brochure werd in een artikel, geplaatst in het Alg. Dagblad van Ned.-Indië van 9 en 10 October jl. onder den titel van: ‘Apologie der concentratie in Groot-Atjeh,’ aan eene heftige critiek onderworpen; maar, hoe belangrijk brochure en critiek ook wezen mogen, voor ons doel hebben zij weinig waarde, omdat de schrijver der brochure buiten beschouwing laat, of concentratie wel het beste geweest is wat ons te doen stond. Hij wenscht de toekomst hierover uitspraak te laten doen, terwijl het steller dezes juist te doen is onmiddellijk zijn oordeel over de concentratie uit te spreken en dat oordeel te motiveeren.

In Augustus 1883 werd in Atjeh zelf voor het eerst officieel over inkrimping van het door ons bezette gebied gesproken, al hadden natuurlijk reeds lang vóór dien tijd geruchten geloopen van bij het Opperbestuur in Nederland hangende plannen, die in de zitting der Tweede Kamer der Staten-Generaal van 21 Juni 1883, en door het naar aanleiding daarvan aan Z.M. den Koning aangeboden verzoekschrift van den luit. gen. Van Limburg Stirum c.s. bewezen werden werkelijk aanhangig te zijn.

Toen (in Augustus 1883) bezocht Zijne Exc. de Gouverneur-Generaal s'Jacob Atjeh, en kwam de inkrimping ter sprake. Hoe toen de aanwezige hoogste autoriteiten van binnenlandsch bestuur, land- en zeemacht daarover gedacht moeten hebben, kan worden nagegaan, als men slechts bedenkt, dat de Opperlandvoogd den 16 Aug. van dat jaar te Kota-Radja openlijk verklaarde, noch tot inkrimping van grondgebied, noch tot vermindering van troepenmacht te zullen overgaan, zoolang de toenmalige omstandigheden voortduurden.

Of nu die omstandigheden sedert veranderd zijn of niet, zal aanstonds behandeld worden.

Tot de inkrimping zelve, tot de concentratie werd besloten,

zonder dat aan de autoriteiten in Atjeh eenig nader advies ter zake gevraagd werd, in Juni 1884.

Schrijver dezes heeft de stellige overtuiging, dat door dat besluit de grootste fout begaan is van alle, welke wij in Atjeh begingen.

Als hij het eene fout genoemd heeft, dat in 1874 de Nederlandsche souvereiniteit in Atjeh is afgekondigd, vóór Nederland nog meester van Atjeh was, als hij het eene bijua even groote fout achtte, dat in 1881 een civiel bestuur werd ingevoerd en een rechtswezen, waarvoor Atjeh nog lang niet rijp was, dan moet hij daarbij erkennen, dat die fouten meer te vergeven zijn, omdat de gevolgen, hoewel ook te voorzien, minder voor de hand lagen dan die van de fout, welke men in 1884 begaan heeft. Bij *gene* bestond er nog mogelijkheid dat de Atjeher, vervuld van ontzag, voor een overmoed die zich souvereine rechten aanmatigde nog vóór die gehandhaafd konden worden, en die een civiel bestuur invoerde toen de sabel nog meer dan noodig was, zich zou laten intimideeren door zooveel, al was het ontijdig, zelfvertrouwen onzerzijds. Zulk eene intimidatiepolitiek heeft wel eens meer effect gesorteerd bij onbeschaafde volksstammen. Bij *deze* is waarlijk geene verschooning te vinden. In de concentratie kan de Atjeher niets anders zien dan een bewijs onzer zwakheid en een blijk van door hem behaald succes.

En dat ziet hij er in, getuige de proclamatie van Tengkoe di Tiroe van 2 Februari 1885; en met den Atjeher ziet er dat ieder inlander in, die tot dusver aan de onoverwinnelijkheid der Nederlanders geloof sloeg.

Waren nu de omstandigheden in Atjeh sedert Augustus 1883 tot Juni 1884 zoozeer veranderd dat, terwijl de Regeering in eerstgenoemde maand besloot, *na ingewonnen advies* van hare dienaren, niet tot inkrimping van grondgebied of vermindering van troepenmacht over te gaan, in laatstgenoemde maand het besluit tot concentratie gewettigd was *zonder advies* harer dienaren, althans harer in functie zijnde dienaren, die toch geacht mochten worden haar vertrouwen te bezitten?

Het valt niet te ontkennen, dat in het bovenbedoelde tijdsverloop van nog geen jaar de toestand in Groot-Atjeh er niet op verbeterd was, en het voorgevallene met de bemanning van de verongelukte Nisero was voor de geheele wereld een beden-

kelijk staaltje geweest van hetgeen de onderwerping der hoofden van de kuststaatjes aan ons gezag feitelijk beteekende.

Maar hoe heeft de Regeering kunnen meenen door eene concentratie de omstandigheden in Atjeh te zullen verbeteren? Of hebben andere motieven haar bewogen tot dezen maatregel?

Wat zegt de Regeering zelve dienaangaande?

Daaromtrent is niets nadersbekend geworden, dan dat zij eene stelling wilde innemen in overeenstemming met onze personeele en financieele krachten, waarin wij toch *het einddoel van den oorlog, de onderwerping van het Atjehsche volk, zouden hunnen afwachten*.

Inderdaad, als de concentratie die gevolgen zou kunnen hebben, dan zou men over het nadeel er van, dat in geen geval kan worden weggecijferd, namelijk de schade toegebracht aan onze nationale eer, wat lichter kunnen denken; maar de concentratie kan niet tot het verlangde einddoel leiden, en in de toekomst zal zij bovendien blijken voor personeele en financieele krachten hoogst nadeelig te hebben gewerkt.

Het is natuurlijk onmogelijk met wiskundige zekerheid te bewijzen wat nog gebeuren moet; men kan hoogstens, steunende op het verledene, aantoonen, wat meer dan waarschijnlijk de gevolgen zullen zijn van hetgeen geschied is.

Dat nu de Atjeher, ten gevolge onzer fouten, en vooral van de concentratie, zeer te recht meent succes behaald te hebben, is boven reeds aangetoond; en kan men nu in ernst meenen, dat de door hoofden en priesters opgezweepte Atjeher zich eindelijk zal komen onderwerpen, zelfs al gelukt het ons ons staande te houden in het kleine hoekje, dat wij van zijn grondgebied bezet houden? Kan men in ernst meenen, dat er ooit een tijd zal komen waarin de Atjeher tot den vijand, dien hij tot terugtrekken gedwongen heeft, zeggen zal:

‘Steek het zwaard op, aanvaard het bestuur over de drie Sagies van Groot-Atjeh, ik erken uwe souvereiniteit?’

Waarlijk, in de geheele wereldgeschiedenis is geen voorbeeld bekend van eene onderwerping van eenig volk aan een ander, die op zulk eene wijze tot stand kwam.

Is het dus niet aanneembaar, dat wij door terug te trekken ooit tot de onderwerping van het Atjehsche volk kunnen geraken, voor onze financiën kan de concentratie ook onmogelijk voordeelig, en dus noodig geweest zijn.

Het is waar, men heeft minder bezettingstroepen noodig,

minder bestuurspersoneel; dus natuurlijk ook minder uitgaven - voor het oogenblik.

Het leger, minder bezettingstroepen voor Atjeh leverende, heeft naar evenredigheid ook in minder aanvulling aldaar te voorzien. Onze nieuwe stelling is uit een militair oogpunt stellig veel sterker dan die, waarin wij ons vóór de concentratie bevonden, en de kans bestaat, zoo meenen de voorstanders der concentratie, dat de vijand ons eenmaal met rust zal laten, als hij de overtuiging krijgt, dat hij ons in onze stelling weinig schade kan berokkenen: dan zullen onze troepen ook minder verliezen te lijden hebben. De concentratie kan dus voor het oogenblik ook onze personeele krachten ten goede komen.

Voor het oogenblik, zooals gezegd is, ja, maar dan zelfs nog meer in schijn dan in de daad.

Om nu niet te spreken van de groote sommen, die de concentratie met de haar vergezeld hebbende blokkade reeds gekost heeft, en die gewettigd zouden zijn als er resultaten door verkregen konden worden, zoo blijft het de vraag nog, of niet reeds nu onze terugtrekkingspolitiek nadeelig werkt ook in andere gedeelten van Ned.-Indië, en of we niet weldra geld en mannekens (zooals Daendels zeide) elders zullen noodig hebben, en wel meer dan wij voor het oogenblik in Atjeh uitspaarden.

Maar laten wij hopen, dat elders in den Archipel alles blijft pour le mieux dans le meilleur des mondes, en dat het door de Atjehers op ons behaald succes de stellig niet overal tevreden onderdanen van Nederlands Koning in Indië geen prikkel zal zijn om op te staan tegen een gezag, dat in de laatste jaren door zeer impopulaire fiscale maatregelen zich toch al weinig sympathie heeft verwekt.

Wat zullen dan zelfs onvermijdelijk de gevolgen van de concentratie moeten zijn?

Het is duidelijk, dat slechts de volgende drie gevallen kunnen plaats hebben:

1e. In onze tegenwoordige positie in Atjeh zullen we feitelijk blijken heer en meester te zijn, en de Atjehers, overtuigd ten langen laatste dat zij ons niet verdrijven kunnen, zullen zich onderwerpen.

2e. De Atjehers, overtuigd als boven, zullen ons verder in onze geconcentreerde stelling ongemoeid laten, en voor het overige doen, alsof wij er niet waren.

3e. Aangespoord door het reeds behaalde succes, gedreven door fanatieke priesters, en misschien ook nog wel een weinig opgestookt door den Engelschen handel in de Straits-Settlements, zullen de Atjehers den strijd niet opgeven.

Het eerste geval is reeds uitvoerig genoeg behandeld, en de overgroote onwaarschijnlijkheid er van (men zou bijna zeggen onmogelijkheid, als er niet enkele menschen bestonden, die een argument vinden in de stelling, dat niets onmogelijk is) voldoende aangetoond.

Het tweede geval zou bij ieder ander volk dan de Atjehers in dezelfde omstandigheden het waarschijnlijkste zijn.

Onzé aanwezigheid in den ouden Kraton en omliggend terrein hindert het Atjehsche volk weinig. 't Is waar, wij hebben de monding der Atjeh-rivier in ons bezit, en kunnen uit- en invoer langs dien weg afsluiten, maar voor export *in het groot* levert Groot-Atjeh niets op. De uitvoerproducten van het Atjehsche rijk worden bijna uitsluitend in de kuststaatjes geteeld. Zelfs de bewoners van Groot-Atjeh hebben in de kuststaatjes hunne peperaanplantingen, waarheen zij zich ieder jaar begeven, en den uitvoer van hunne producten van daar kunnen wij niet beletten. Invoer *in het groot* behoeft in Groot-Atjeh evenmin plaats te hebben. Rijst, het voornaamste voedingsmiddel der bevolking, wordt er overvloedig geteeld, zoowel op natte als op droge velden, en die cultuur is nog voor uitbreiding vatbaar. De communicatiepaden uit Groot-Atjeh naar Noord- en Westkust zijn zeer talrijk. De artikelen waarvan Groot-Atjeh invoer behoeft, kunnen met betrekkelijk weinig moeite van daar gehaald worden.

Onder die omstandigheden zou een kalmer en lijdzamer volk allicht in het onvermijdelijke berusten, en ons de dure en twijfelachtige glorie laten van, na bijna veertien jaren strijdens, ongehinderd vast te zitten in een terreinhoek van slechts 6700 H.A.

Voor den Atjeher echter voor wien strijd door gewoonte eene behoefte geworden is, en die, vóór hij de Hollanders te bevechten had, steeds met eigen landgenooten vocht, ja die toen reeds de klewang voor onderlingen aanval en zelfverdediging steeds met zich droeg, voor dien Atjeher is de gelegenheid om gehate ongeloovigen afbreuk te doen, te schoon, dan dat hij die ongebruikt zou laten voorbijgaan.

Ook het tweede geval is dus niet waarschijnlijk, maar al

ware het dat, is dan nog de concentratie gebillijkt uit een zuinigheidsoogpunt, wanneer het gevolg er van is eene eindelooze bezetting van een klein stuk gronds, die ± 4000 man van het leger absorbeert, met de daardoor veroorzaakte geldelijke kosten, zonder ooit eenige vrucht te geven of te zullen geven?

En nu het derde geval, stellig het eenige dat niet alleen wel waarschijnlijk is, maar zelfs natuurlijk, en dat uit den aard der zaak met zekerheid als hetgeen ons te wachten staat, kan worden voorspeld.

Onze tegenwoordige stelling moge uit een militair oogpunt aan alle eischen voldoen, die men redelijkerwijze aan zulk eene soort van positie doen kan, dan zal toch een ieder erkennen, dat zij ons geene absolute veiligheid verzekeren kan. Die gezien heeft hoe de Atjeher het verstaat te sluipen en te bekruipen, zal moeten toestemmen, dat vooral des nachts brandstichtingen en aanvallen op schildwachten nog altijd mogelijk zijn en zelfs verwacht moeten worden.

Ook onze postenlinie is van buiten af niet ongenaakbaar. Het opengekapt terrein dat haar omgeeft moge iedere beschieting door de Atjehers bemoeielijken, bij eene tropische vegetatie zal aanhoudend opnieuw schoonkappen noodig zijn, en de Atjeher zal dit stellig niet ongehinderd toelaten.

Zoo zal de bezetting onzer geconcentreerde stelling binnen en buiten de linie nog aanhoudend worden bestookt, en het zal weldra blijken, dat wij na de concentratie al even weinig op de veiligheid onzer stelling mogen roemen als vroeger na het vertrek van generaal Van der Heyden.

Was toen onze stelling uit een militair oogpunt stellig minder goed, daar staat tegenover, dat thans de vijand aangemoedigd is tot meerdere volharding, sedert hij zich verheugt in de vruchten van zijn vroegeren strijd.

De concentratie moge *voor het oogenblik* misschien onze financieele en personeele krachten ten goede komen, zij zal ook in het derde geval van beide des te langer offers vergen, en bovendien vermoedelijk ons eindelijk dwingen tot vernieuwde krachtsinspanning, waarvoor schier evenveel goed en bloed zal noodig zijn als Atjeh thans reeds gekost heeft; of wel, wanneer het Nederlandsche volk opziet tegen zoo zware offers, zal onze eerste terugtrekking door eene tweede, door ontruiming van Atjeh, gevolgd moeten worden.

Reeds nu vindt dit laatste denkbeeld voorstanders, en bij eene gedachtenwisseling, na de door den Heer Verstege gehouden voordracht over het Atjeh-vraagstuk te Enschedé, werd het zelfs door een lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal uitgesproken. Deze meende, dat het streed met het liberale beginsel, om aan een volk, dat toonde zoo gesteld te zijn op zijne vrijheid, die vrijheid langer te onthouden, en kwam tot de conclusie dat wij Atjeh moesten verlaten. Hij verweet aan een voorstander van het krachtig optreden in Atjeh inconsequentie, omdat deze, indertijd medeonderteekenaar geweest zijnde van het adres om aan de strijdende Transvalers de vrijheid te verzekeren, nu de Atjehers door geweld van wapenen de vrijheid wilde ontnemen.

Als men hoort, dat zulke taal openlijk door een volksvertegenwoordiger wordt uitgesproken, begint men aan de mogelijkheid te gelooven, dat wij er nog eens toe zullen komen uit zuivere liberaliteit onze schoone koloniën te ontruimen. Immers, wanneer men verspreiding van beschaving, opening van tot dusver schier gesloten landen voor het wereldverkeer, bevordering van algemeene nijverheid en handel geheel buiten rekening laat, dan kan het liberale beginsel even goed eischen, dat wij niet alleen Atjeh, maar al onze koloniën ontruimen, en daar de inboorlingen heer en meester laten, van welke er waarlijk geen enkele onze overheersching gevraagd heeft.

Maar zou in waarheid bij het Eerste Kamerlid, dat zoo concludeerde tot ontruiming van Atjeh, de berekening van hetgeen Atjeh ons gekost heeft en nog kosten zal, niet zwaarder gewogen hebben dan het liberaliteitsbeginsel, dat, helaas! zoo dikwijls geprostitueerd wordt?

Die berekening heeft waarschijnlijk ook sterk geïnfluenceerd, toen besloten werd tot de concentratie; want het is schier onbegrijpelijk hoe men daarbij heeft kunnen denken aan afdoende verbetering der omstandigheden, aan de mogelijkheid om ooit het einddoel, beëindiging der Atjeh-questie, te bereiken; maar daarom is het even onbegrijpelijk, dat men gemeend heeft door concentratie te kunnen geraken tot afdoende bezuiniging.

Het is reeds meermalen door anderen opgemerkt, de Atjeh-questie wordt evenals zoovele andere questiën, geheel en uitsluitend door de financieele zijde er van beheerscht.

Het financieel evenwicht was verbroken. Minister van Ko-

loniën en Gouverneur-Generaal werkten ijverig samen om, *ten genoege der volksvertegenwoordiging*, vóór alles dat evenwicht te herstellen, en daaraan alleen danken wij de concentratie in Atjeh.

Die bezuinigingsmaatregel zal echter blijken verkeerd geweest te zijn, en ons in de toekomst weder tot ongehoorde uitgaven dwingen, wel of ons voeren tot den maatregel, thans uit liberaliteit reeds aangeprezen door het zooeven bedoelde lid der Eerste Kamer.

Hoe men de concentratie ook beschouwe, in alle opzichten verdient zij afkeuring, en daarmede is het oordeel over hare noodzakelijkheid uitgesproken.

De Minister van Koloniën moge reeds verklaard hebben, dat de verwachtingen van hen, die van de concentratie slechte gevolgen hadden tegemoet gezien, niet waren verwezenlijkt; de toekomst zal (moge het niet al te spoedig zijn) bewijzen, dat Zijne Excellentie voorbarig geweest is.

'Maar,' zal men vragen, 'zou men dan, de concentratie afkeurende, hebben moeten doorgaan op den weg in de laatste jaren vóór onze inkrimping bewandeld, of was er een beter middel om de Atjeh-questie te beëindigen?'

Er was een middel: nl. de fout, door de proclamatie van 12 Februari 1874 begaan, ongedaan te maken door het herstel van het Sultanaat onder Nederlandsche souvereiniteit. Dat middel is der Regeering in 1883 aan de hand gedaan, maar zij heeft het niet gewild.

Toch was toen de gelegenheid daarvoor schoon.

De Atjehers hadden na den dood van den laatsten Sultan al zeer spoedig een nieuwen gekozen, en wel een kind, toenmaals zes à zeven jaren oud, maar door geboorte werkelijk de naaste tot den troon zijner vaderen.

Toeankoe Mohamed Daoed, bij verkorting ook wel Toeankoe Mad Daoed genaamd, werd weldra zoowel in Atjeh als daarbuiten als de wettige Sultan erkend. Alleen *wij* negeerden hem, en konden ook wel niet anders, zoolang wij volhielden dat het Nederlandsch Gouvernement Souverein van Atjeh was. Waar in onze officieele stukken van hem sprake was, werd hij steeds als Pretendent-Sultan aangeduid of bij zijn naam genoemd.

In alle proclamaties, brieven, enz. van Atjehsche zijde heette

hij echter altijd *de Sultan*, en niets werd door Tengkoe di Tiroe, Toekoe Hassan (die in Mei 1883 sneuvelde), Toekoe Hoessin, Iman Longbatta en andere hoofden bevolen of geproclameerd, dan in naam des Sultans. Dit was natuurlijk, omdat zij, zooals boven is aangetoond, dien naam noodig hadden als hefboom om het volk in beweging te brengen.

Zelfs de aan ons gezag onderworpen hoofden lieten zich tegenover onze ambtenaren, van Toeankoe Mad Daoed sprekende, dikwijls het woord Sultan ontvallen, hoewel zij wisten, dat die titel daar niet aangenaam klinken kon. En dit was geene bravade, maar een gevolg van gewoonte.

De Radja van Gighen b.v. die den Gouverneur Pruys van der Hoeven had verklaard, dat hij ons bestuur beschouwde als vervangen hebbende het Sultansbestuur, noemde kort daarop, in een gesprek met den Resident Sol, Toeankoe Mad Daoed *den Sultan*, en het invloedrijke godsdiensthoofd Sjech Marabahan noemde hem evenzoo in een geschrift, door hem op uitnoodiging van schrijver dezes opgemaakt, en door hem en de voornaamste geestelijken binnen ons gebied onderteekend, hetwelk, bij talrijke exemplaren onder de bevolking verspreid, dienen moest om de godsdienstige motieven door de Atjehsche oorlogspartij voor het volhouden van den oorlog aangevoerd, te ontzenuwen. Eerst na gemaakte opmerking werd die titel uit het geschrift weggelaten.

De mindere man, zoo op het door ons bezette grondgebied als daar buiten, wist op het laatst zelfs dan naam van den Sultan niet meer; maar dat er te Kemala een Sultan was en wel een wettige Sultan, dat wist en weet nog het kleinste Atjehsche kind.

De jonge Sultan stond onder voogdij van zijn oom Toeankoe Haschim.

Wat reden gaf tot de hoop, dat eene poging tot herstel van het Sultanaat onder onze souvereiniteit zou slagen, was de omstandigheid, dat de jonge Sultan in 1883 ontevreden en verbitterd was op zijne omgeving en meer in het bijzonder op zijn voogd.

Deze toch bleef hem, hoewel hij inmiddels reeds zestien à zeventien jaren oud geworden en met twee vrouwen getrouwd was, van alle deelneming aan het bestuur uitsluiten, en hield hem in eene zeer groote afhankelijkheid, zoodat hij zelfs nooit Kemala mocht verlaten.

Van verschillende kanten werd vernomen, dat te Kemala reeds heftige scènes tusschen den jongen Sultan en zijn voogd waren voorgevallen, maar dat de laatste ongezind bleef het gezag af te geven en te erkennen, dat zijn pupil man geworden was. Wel had de jonge Sultan aanhangers, die zijne meerderjarigverklaring wenschten, maar grooter was nog het aantal van hen, die hem het beleid van zaken nog niet toevertrouwden. De ontevredenheid van Toeankoe Mad Daoed nam met den dag toe en zoo ooit dan was juist toen, in 1883, het tijdstip allergunstigst om den wettig door de Atjehers gekozen Sultan tot onze zijde over te halen.

Mocht dit gelukken, dan zou het tijd zijn hem van onze zijde het Sultanaat aan te bieden onder voorwaarde van erkenning onzer Souvereiniteit.

Het herstel van het Sultanaat op zulk eene wijze zou in de oogen van iederen inlander eene daad van grootmoedigheid geweest zijn, en als wij het bestuur over de drie Sagies, in strijd met de eenmaal uitgevaardigde proclamatie aan den Sultan overlieten, dan konden wij dit des te beter doen, omdat de Sultan tengevolge zijner onmondigheid nooit iets tegen ons had gedaan of had kunnen doen.

Daarna zou het oogenblik gekomen zijn om onze troepenmacht zeer te verminderen en te concentreeren.

Een vertegenwoordiger van het Nederlandsch Gouvernement, aanvankelijk verblijf houdende in een goed bevestigde en goed bezette versterking, zou het eenige zijn, wat wij verder in Atjeh noodig hadden, behalve een paar posten in de kuststaatjes en bezettingen op de eilanden Bras en Way, - de twee laatste ter bescherming van den op Bras staanden vuurtoren en van te Way op te richten steenkolendepots en verdere maritieme inrichtingen[1)].

Met het bestuur in Atjeh zou die vertegenwoordiger zich rechtstreeks niet te bemoeien hebben. Bestuurspersoneel behoefde hij dus niet, dan zeer weinig voor de beide genoemde eilanden.

1) Het eiland Way moet naar schrijvers overtuiging ook nu nog geheel onder ons direct bestuur worden gebracht. Dat eiland kan voor ons van het grootste belang worden, vooral als er later eens bij exploitatie van het Ombilien-steenkolenveld even goede maar goedkooper kolen werden verkrijgbaar gesteld dan te Penang en te Singapore.

Hij zou slechts te waken hebben voor de richtige nakoming van het met Atjeh te sluiten contract, waarbij het bestuur en de handhaving van justitie en politie in Atjeh, met uitzondering van het eiland Way, ons etablissement in Groot-Atjeh en die in de kuststaatjes en op Poeloe Bras, aan den Sultan zou worden overgelaten.

Vrees dat, als de jonge Sultan tot ons overkomen en het Sultanaat uit onze handen zou aannemen, de Atjehers hem zouden vervallen verklaren van de Sultanswaardigheid waartoe zij hem verkozen, dat zij terstond een ander lid uit de oude Sultansfamilie als vorst zouden uitroepen ter vervanging van den afvallige van dé goede zaak, behoefde niet te bestaan; want, zelfs al zou de onverzoende oorlogspartij dit wellicht beproeven, ernstige kans om te slagen zou die poging niet hebben.

Het Atjehsche volk toch hecht groote waarde aan de legitimiteit hunner vorsten, en Toeankoe Mad Daoed was de wettige pretendent en is op wettige wijze gekozen. En zelfs, al zou het de oorlogspartij gelukken een tegen-Sultan uit te roepen en voor dezen aanhang te werven, Toeankoe Mad Daoed zou toch ook zijne aanhangers hebben, het Atjehsche volk zou verdeeld zijn in twee partijen, waarvan er eene en wel zeer vermoedelijk de sterkste op onze hand zou zijn.

Wat zou er in alle geval overblijven van de leus waarmede de hoofden het Atjehsche volk tegen ons ten strijde voeren. ‘Strijdt voor uw geloof, strijdt voor uwen vorst’, als die vorst, volgens Muzelmansche leer tevens hoofd van den godsdienst, onze vasal en bondgenoot was geworden?

Al deze overwegingen gaven hoop, dat een herstel van het Sultanaat mogelijk, en voor ons de meest voordeelige, en met onze nationale eer vereenigbare wijze van oplossing der Atjeh-questie zou zijn.

Te meer mocht men hopen op deze wijze te zullen slagen, toen het bleek, dat de toenmalige Minister van Koloniën van Bloemen Waanders kort na den Gouverneur van Atjeh, maar zonder nog te kunnen weten, dat het idée van een herstel van het Sultanaat door dezen reeds aan de Regeering in Indië was aangegeven, op hetzelfde denkbeeld was gekomen.

Maar toen na vele vergeefsche pogingen reeds een middel gevonden was om aanraking te krijgen met den op zijne eigen partij verbitterden, maar door deze streng bewaakten jongen

Sultan, toen inmiddels ook de Minister van Bloemen Waanders was afgetreden, gaf de Regeering te Batavia te kennen, dat zij van een herstel van het Sultanaat niets wilde weten, en zoo liet zij eene schoone gelegenheid ongebruikt voorbijgaan, om te beproeven de Atjeh-questie op eene voor beide partijen voordeelige en niet oneervolle wijze te beëindigen, eene proefneming die meer dan waarschijnlijk gelukt zou zijn.

Thans is het niet mogelijk op eene poging eener zoodanige oplossing terug te komen. De Atjehers hebben ingezien, dat hun belang medebracht de grieven van den jongen Sultan weg te nemen. Beter dan onze Regeering begrepen zij welke gevolgen het hebben zou, als de jonge vorst bij ons ging zoeken wat de leiders van de Atjehsche oorlogspartij hem onthielden, en daarom hebben zij hem in 1884 meerderjarig verklaard, en hem het hoogste gezag in handen gegeven.

Nu zal ook Sultan Mohamed Daoed geheel anders denken over de terugtrekkende Hollanders, dan hij over hen dacht, toen *hij* nog de ontevreden minderjarige was, en *zij* nog luide verkondigden dat zij geen stap achteruit zouden gaan[1)]. Nu zal hij niet genegen meer zijn, tenzij gedwongen, een Sultanaat onder onze Souvereiniteit te aanvaarden, nu hij schier onbetwist zelf als souverein den scepter zwaait.

Een ander vorstentelg het Sultanaat aan te bieden kon vroeger, hoeveel minder thans nog, hoegenaamd geene uitwerking hebben. Daarvoor zijn de Atjehers veel te veel aan de legitimiteit gehecht.

Het ligt nu voor de hand, dat, toen de Regeering een herstel van het Sultanaat onder Nederlands souvereiniteit niet wilde beproeven, er iets anders moest gedaan worden. Den toestand te bestendigen zooals die in 1883 en 1884 was, ging niet aan, maar boven is reeds aangetoond, dat, en

1) De Heer Verstege en ook de schrijver van ‘De geconcentreerde stelling in Groot-Atjeh’ deelen eenstemmig mede, dat Toeankoe Mohamed Daoed in Aug. 1884 meerderjarig is verklaard. Schrijver dezes meent dat dit een paar maanden vroeger heeft plaats gehad, maar het was den 19^{den} van genoemde maand dat de Gouverneur-Generaal Van Rees in eene proclamatie aan de Atjehers verkondigde, dat zij er nooit in zouden slagen ons een enkelen stap terug te dringen. Als de Sultan er een archief op nahoudt, zullen de proclamaties van 12 Febr. 1874 en van 19 Aug. 1884 zeker als staaltjes van Nederlandsche consequentie daarin bewaard blijven.

waarom, de concentratie ons nog verder van den goeden weg gebracht heeft.

Er rest dus nog na te gaan wat althans gedaan moet worden om de voor de hand liggende gevolgen van de concentratie af te wenden, en zoo mogelijk tot eene eindelijke oplossing der Atjeh-questie te geraken.

Het zal wel overbodig zijn het denkbeeld om Atjeh te verlaten in behandeling te nemen.

Het is nog geen twintig jaren geleden, toen, bij de eerstesteenlegging van het Koen-monument te Batavia, het daarbij aanwezige publiek de woorden, op een groot doek aangebracht, lezen kon:

> ‘Vergeet uw afkomst niet, Bataven,
> Noch staat der vadren erfdeel af!
> Hier liggen zij met eer begraven,
> Wier fierheid u dat erfdeel gaf.’

Toen was er zeker niemand onder dat publiek, die kon gelooven, dat er nog geen twintig jaar later reeds zou gesproken worden, wel niet over het afstaan van der vaderen erfdeel, maar toch over het verlaten van met eigen bloed gekochten grond, dat zonder twijfel ten gevolge zou moeten hebben, dat ook de vaderlijke nalatenschap ons langzamerhand zou ontglippen.

Want, men kan er zeker van zijn, verlaten wij ooit Atjeh, ieder inlander zal dat aan zwakheid toeschrijven, en, eer nog dan thans, zal bij hem het denkbeeld veld winnen, dat het geschikte oogenblik gekomen is om het Nederlandsche juk af te schudden. En hoe zullen wij ons dan staande houden? Men vrage het aan een ieder die in den laatsten tijd uit Indië komt, hoe zeer de geest van de bevolking jegens het Nederlandsch gezag bij den dag slechter wordt; men hoore het van iederen officier die in de laatste jaren werkelijk *bij den troep* gediend heeft, hoe het met de oefening, het gehalte en de tucht van ons verwaarloosd leger gesteld is.

Waarlijk, zonder eenigszins te overdrijven, kan men veilig zijne stem waarschuwend bij die van zoovelen voegen, vóór een onverantwoordelijk regeeringsoptimisme het zoover zal hebben laten komen, dat ons gezag in Indië niet weêr te herstellen zal zijn.

Zeker het zijn ook voor den Staat slechte tijden en juist *nu* zal het moeilijk zijn de middelen te vinden, om, gesteld men wilde dat, weêr het noodige te doen om onze heerschappij in Indië tegen alle gevaar te verzekeren.

Maar er *moet* gehandeld worden. De middelen *moeten* gevonden worden.

Zeer algemeen meende men dat ook op de vergaderingen van Burgerpligt, die eindigden met de aanneming eener motie, waarbij die Kiesvereeniging hare commissie van bestuur opdroeg, *zich te wenden tot de Regeering, met het dringend verzoek, dat zoo spoedig mogelijk zulke maatregelen worden getroffen, als noodig zullen zijn om wederom krachtig op te treden; den Atjeh-oorlog inderdaad te doen eindigen, en Atjeh voor goed aan Nederland te onderwerpen*.

Gesteld dat deze motie bij de Regeering effect sorteert, wat schrijver dezes betwijfelt zoolang de drang niet algemeener wordt, welke maatregelen zullen dan aanbeveling verdienen?

Zal men op nieuw, met eene groote troepenmacht oprukkende, het onlangs op zoo onwaardige wijze prijs gegeven gebied in Atjeh, en misschien meer dan dat, weder in bezit gaan nemen en den Atjeher dwingen het hoofd te buigen?

In den eersten tijd zal men hierin niet licht slagen.

Toen de zaken voor de Engelschen in Soudan slecht gingen, en eindelijk de edele Gordon derwaarts gezonden werd, meenden velen, dat deze, die in Soudan bekend en bemind was, daarbij een man van ongeëvenaarde énergie en talenten, het daar wel tot een gewenscht einde zou brengen.

In een gesprek met een Engelschman te Kota Radja, die ook die meening was toegedaan, werd dezerzijds toen reeds beweerd, dat, nu de Engelschen eenmaal bij een door fanatisme opgezweept volk échec geleden hadden, hetzij dan door of zonder eigen schuld, zij voor het oogenblik dit niet zouden kunnen redresseeren, noch door den invloed van den edelen Gordon, noch door geweld van wapenen. Eerst als de fanatieke opwinding uitgewerkt had, als er verdeeldheid ontstaan was onder de hoofden, die bij zulke onbeschaafde volken nooit uitblijft, als niet één groot doel hen meer vereenigde, zouden de Engelschen kans hebben in Soudan te slagen.

Ditzelfde geldt ook ten opzichte der onderwerping van Atjeh door kracht van wapenen.

Vóór de concentratie was onderwerping door wapengeweld betrekkelijk gemakkelijk, als slechts de middelen daarvoor beschikbaar waren, hetgeen door de Regeering echter steeds als onmogelijk werd vooropgesteld.

Na de concentratie houdt schrijver dezes *in den eersten tijd* onderwerping door wapengeweld voor bijna onmogelijk.

Geenszins wordt de mogelijkheid ontkend om het ontruimde gebied te heroveren, en op nieuw ons daar en zelfs verderop te vestigen, maar het Atjehsche volk zal zich daarom vooreerst niet onderwerpen.

Godsdienstig fanatisme wekt meer volharding dan vaderlandsliefde. Wat te verwachten van een volk zoo fanatiek als de Atjehers thans zijn, nadat zij ondervonden hebben, dat hunne volharding vruchten droeg en wetende dat wij zwak zijn?

Want aangenomen dat de Regeering, Volksvertegenwoordiging en Natie nu eens doordrongen worden van het gewicht der questie, de handen ineenslaan en van de vroeger uit Indië vergaarde schatten een betrekkelijk klein deel restitueeren om de Atjeh-questie te termineeren; aangenomen dat het gelukken zal voor een nieuw agressief optreden in Atjeh een goed uitgerust corps van b.v. tienduizend man bijeen te krijgen, meent men dan, dat de Atjehsche hoofden niet zullen weten hoe moeilijk het geweest is tot die krachtsinspanning in Nederland op te wekken, dat zij niet zullen begrijpen, dat men daar niet geneigd zal zijn die krachtsinspanning langen tijd vol te houden?

Een vernieuwd agressief optreden *thans* zal ons wel wapenroem kunnen geven, wel leiden tot vernieuwde uitbreiding van ons grondgebied in Atjeh, maar ons waarschijnlijk thans niet geven de onderwerping van het Atjehsche volk.

Zou er dus niets gedaan moeten worden en wij in de geconcentreerde stelling moeten blijven zitten, zonder in het gunstigste geval daarvan eenig resultaat te zien, ja meer dan waarschijnlijk tot de Atjehers ons even als in 1874 weder zullen dwingen agressief op te treden, dan wel tot verkeerd begrepen zuinigheid of zonderlinge liberaliteitsbeginsels ons zullen nopen Atjeh geheel te verlaten?

In geenen deele.

Toch komt ook het denkbeeld van den Heer Verstege om eene commissoriale enquête in te stellen schrijver dezes niet afdoende voor.

De vragen, die de Heer Verstege *door* eene enquête zou willen beantwoord hebben[1)], kunnen ook *zonder* enquête wel beantwoord worden, al is het misschien wat minder uitvoerig, tenzij zulk eene enquête strekken moet voornamelijk om met juistheid te weten welk aandeel verschillende Staatsdienaren hebben in het bewerken van den precairen toestand, waarin wij ons thans bevinden. In dat opzicht zou zij veel licht kunnen geven, maar daarop kan niet gewacht worden.

Het is toch te voorzien dat, tegen den tijd dat de enquête-commissie gereed zou zijn met hare antwoorden, de belangstelling, thans voor het Atjeh-vraagstuk opgewekt, reeds lang weder zou hebben uitgebloeid. Er is zoo weinig ruimte voor Indië tegenwoordig in de nationale belangstelling. Grondwetsherziening, kerkelijke geschillen, sociaal-democratische woelingen, dat alles en meer neemt die belangstelling in beslag. 't Is alles zoo nabij, en Indië zoo ver.

Onmiddellijk en met spoed moet gehandeld worden: onmiddellijk moet het leger in Indië en ook de marine aldaar aanmerkelijk en blijvend worden versterkt; niet alleen omdat wij in staat moeten zijn aan alle eventualiteiten op staatkundig gebied daar het hoofd te bieden, maar ook vooral opdat men door den geheelen Archipel bespeure, dat wij niet zwak zijn.

Het leger moet zoozeer versterkt worden, dat wij, *het willende*, terstond agressief in Atjeh zouden kunnen optreden, zonder dat wij ergens anders in den Archipel daardoor eene te geringe troepenmacht zouden houden; maar al zouden wij het kunnen, wij moeten *nu* in Atjeh, tenzij daartoe gedwongen, nog geene pogingen willen doen om tot onderwerping door wapengeweld te komen, omdat, zooals boven gezegd werd, het fanatisme daar eerst wat moet uitwerken en de Atjeher ook eerst moet vernemen, dat wij niet zwak meer zijn.

Later, wanneer valt niet vooraf te bepalen, zal men in Atjeh weder naar het zwaard moeten grijpen[2)]. Doen wij

1) Zie: Een beroep op het Nederlandsche volk in zake het Atjeh-vraagstuk door J.J.W.E. Verstege, uitgegeven bij J.H. de Bussy te Amsterdam, fol. 103 en 104.

2) Hoewel het niet in *direct* verband staat met de Atjeh-questie is het niet overbodig er hier op te wijzen dat het voor de rust in Indië noodig zal zijn het Regeerings-Reglement, dat weinig rekening houdt met de toestanden, op vele punten te wijzigen. Het is b.v. reeds voorgekomen, dat een hoofd van Gewestelijk Bestuur van hooger hand den raad kreeg, om in een zeker geval zoodanige maatregelen te nemen als noodzakelijk was, en daarop later de berusting der Regeering te provoceeren, omdat de Regeering in dit geval moeilijk eene instructie kon geven zonder het zuiver legale standpunt te verlaten haar door het Regeerings-Reglement aangewezen, en toch, werden er geene afdoende maatregelen genomen, dan zou dat leiden tot het laten voortwoekeren van planten, die het noodig werd geacht terstond uit te roeien. In dat geval *werden* maatregelen genomen, in strijd met de beginselen van het Regeerings-Reglement. Maar hoe, als het hoofd van Gew. Best. in dit geval de verantwoordelijkheid eens niet op zich had durven nemen om in strijd met het Regeerings-Reglement te handelen?

het thans, wij zullen na behaald wapensucces weder in zeer ongunstige omstandigheden komen, omdat, ten gevolge van de tegenwoordige stemming der bevolking, ook al hebben wij Groot-Atjeh op nieuw geheel bezet, eene volledige onderwerping niet zal worden verkregen. Terstond echter ook zou de bezetting van onze tegenwoordige stelling in Atjeh in een staat moeten worden gebracht, waardoor de civiele en militaire Gouverneur de middelen beschikbaar zal hebben, om, als hij dat noodig acht voor het moreel zijner troepen of voor de veiligheid der stelling, van tijd tot tijd agressief op te treden en een einde te maken aan het beleg, dat de Atjehers thans feitelijk om onze vestiging geslagen hebben.

De toestand in Indië is zorgwekkender dan de Regeering schijnt te meenen.

Het slechte verloop van den Atjeh-oorlog, het ontwaken na lange rust van het Mohamedanisme, de invoering van verscheidene hervormingen in het Indisch staatsbestuur, zonder dat de bevolking daarvoor eerst geleidelijk was rijp gemaakt, verschillende fiscale maatregelen, - al die oorzaken te zamen hebben een toestand van ontevredenheid verwekt, die des te gevaarlijker is, omdat wij doorslaande bewijzen van zwakheid hebbe gegeven.

Men maakt zich ongerust over de toekomst van onderscheiden cultures in Indië, men wijzigt de tarieven van in- en uitvoer in Ned. Indië om handel en nijverheid te gemoet te komen, men verbetert aanhoudend de regeling van heerendiensten der inlandsche bevolking. Dat alles is loffelijk en goed, maar zeer onvoldoende, zoolang niet eerst en vooral gezorgd is voor eene goed verzekerde rust.

Wel is er geen periculum in mora, maar dat kan ieder oogen-

blik ontstaan, en bijna iedereen is ongerust en ziet de toekomst donker in. Alleen de Regeering schijnt gerust, en het onnoodig te achten zich tijdig afdoend te wapenen tegen eene mogelijke, ja waarschijnlijke uitbreking van hetgeen er broeit in de Indische politieke atmosfeeer.

Meent men dat door velen en ook hier de zaken te donker worden voorgesteld, dan kan daar niets tegen ingebracht worden, maar alleen de vurige hoop worden uitgesproken, dat dit spoedig blijken moge; maar mocht in Indië onverhoopt ons gezag eens ernstig gevaar loopen, mocht het eens blijken dat wij door de tegenwoordige zorgeloosheid der Regeering de middelen niet beschikbaar zullen hebben om ons daar te handhaven, mogen dan zij die door hunne geruststellende verzekeringen het Nederlandsche volk, al is het te goeder trouw, hebben misleid, toonen, dat zij in de ure des gevaars even vindingrijk zijn in middelen om het te keeren, als zij zorgeloos geweest zijn, toen het nog tijd was het gevaar te voorkomen.

Wanneer nu als het eenig afdoend middel ter verbetering van den toestand in Atjeh in het bijzonder en in Ned. Indië in het algemeen, eene versterking onzer krijgsmacht zoo te land als te water noodig geacht wordt, meene men niet, dat daarom de heerschappij van de sabel wordt aanbevolen.

Integendeel. Schrijver dezes zou in gewone omstandigheden liefst geen enkel soldaat in de binnenlanden willen zien, behalve op enkele punten in Borneo en Sumatra, waar de afstanden zóó groot en de communicatiemiddelen zóó slecht zijn, dat bij onverwachte gebeurtenissen van de kustplaatsen niet spoedig genoeg militaire macht zou kunnen aankomen, en daar waar het uit een militair oogpunt mocht blijken noodig te zijn voor de verdediging tegen een Europeeschen vijand.

Dit neemt echter niet weg, dat in eene kolonie steeds eene goede krijgsmacht noodig is om het gezag, zoo noodig, te steunen en te beschermen.

Het ‘wil men vrede, houd u gereed voor den oorlog’ kan voor de koloniën gewijzigd worden in ‘wil men rust, houd u gereed voor opstand.’

Heeft Louis Philippe eens gezegd, dat het eerste spreekwoord een beginsel uitsprak vol bezwaren en moeielijkheden, omdat groote legers, die op de been gehouden worden om den vrede te bewaren, op hetzelfde oogenblik prikkels en middelen tot

den oorlog zijn, veel minder geldt dit voor het voor de koloniën gewijzigde spreekwoord, omdat daar onder de gezaghebbenden niemand belang kan hebben bij opstand.

Zeer zeker het is de ware rust niet die alleen verkregen en behouden wordt door eene imponeerende troepenmacht, steeds gereed om op te treden bij het geringste symptoom van onrust. Een goed en rechtvaardig bestuur is een vrij wat sterker waarborg voor rust en tevredenheid. Maar men make zich geene te groote illusies. Meent men, dat eene grootendeels onbeschaafde en tegenwoordig ook door priesters en Mekkagangers geinfluenceerde bevolking de rechtvaardigheid erkent onzer bestuursmaatregelen? Meent men, dat het mogelijk zou zijn, dat zulk eene bevolking overtuigd werd van de billijkheid der door ons opgelegde belastingen en heerendiensten?

Het kan niet ontkend worden, dat enkele ambtenaren in meer beperkten kring bij den inlander populair kunnen zijn, en dat bij de zoodanigen bereidwillig aan alle verplichtingen wordt voldaan. Evenmin kan ontkend worden, dat er sommige zeer verlichte inlanders zijn, zoo hoofden als geringere lieden, die wel begrijpen, dat zij het onder onze heerschappij beter hebben en over het algemeen rechtvaardiger behandeld worden, dan het geval zou zijn, als zij onoverheerscht onder eigen vorsten stonden; maar dat zijn uitzonderingen.

Onze overheersching wordt slechts gedwongen ondergaan, en de inlander ziet in de meeste onzer bestuursmaatregelen meer *ons* belang dan *zijn* belang, en juist dit is er in den laatsten tijd niet op verminderd.

Nu wijze men niet op de geringe strijdmiddelen waarmede in den goeden ouden O.I. Compagnie'stijd het Nederlandsch gezag niet alleen staande gehouden, maar zelfs uitgebreid werd.

Vooreerst hebben wij nooit een zoo uitgebreid gebied te bezetten gehad als thans, en verder zijn de omstandigheden geheel veranderd.

De inlanders hebben vuurwapenen en kennen het gebruik er van. Stoom en persvrijheid hebben hun invloed op hen meer ten kwade dan ten goede doen gevoelen; want, behoudens de zeer loffelijke maar zeer zeldzame uitzonderingen, moet het erkend worden, veel beschaafder zijn zij niet geworden, maar wel hebben zij geleerd gebruik te maken van vele uitvindingen van Westersche beschaving; en wat vroeger zooveel moreel

overwicht aan de Europeanen in Indië gaf, is thans ook het deel der inlanders geworden. Hun eenvoud en naïeviteit is grootendeels verdwenen, zonder dat er beschaving en ontwikkeling voor in de plaats getreden is.

Daarbij was vroeger onze verhouding tot de inlanders eene geheel andere. Het bestuur over hen werd, veel meer dan thans, aan de hoofden overgelaten, en er was gezorgd, dat dezen, de Nederlandsche bevelen opvolgende, er persoonlijk groot belang bij hadden trouw te blijven aan hunne overheerschers. Thans zijn die hoofden, althans op Java, gewone ambtenaren geworden, die bijna even dikwijls verplaatst en ontslagen worden als hunne Europeesche lotgenooten. Dit moge nu veel voor hebben, het valt niet te ontkennen, dat zoowel de band tusschen hoofden en bevolking er losser door geworden is, als die tusschen overheerschers en overheerschten.

Dat ook wij veranderd zijn is even waar, en men behoeft geen laudator temporis acti te zijn, om te beweren, dat wij de énergie en de kracht der vaderen niet meer bezitten. En al bezaten de gezagvoerenden in Indië nog die voorvaderlijke deugden, men zou er dezelfde uitwerking niet meer van zien, omdat zij, die in Indië het gezag in handen hebben, niet meer kunnen doen wat zij zouden willen doen, gebonden als zij zijn door allerlei wetten en bepalingen, waarvan er vele voor énergie en zelfstandigheid doodend zijn. Ook in de tijden der O.I. Compagnie waren hare gezagvoerende dienaren in Indië geenszins geheel vrij in hunne handelingen, en niemand zou zeker die dagen voor Indië terugwenschen; maar toen de communiecatie met het moederland nog zeer moeilijk was, telegrafische gemeenschap niet bestond en de kennis van Indië in Nederland nog geringer was dan thans, was het natuurlijk, dat de Kamer van XVII meer aan de Indische Regeering moest overlaten, dan het Opperbestuur in den tegenwoordigen tijd.

Het gaat dus niet aan de noodzakelijkheid der uitbreiding onzer strijdkrachten te ontkennen, op grond dat in vroeger tijden eene veel geringer macht voldoende is gebleken; en waarlijk tegenover de lezers van dit tijdschrift zou het bijna ongepast geacht kunnen worden tegen dit argument op te komen, ware het niet, dat het dikwijls vernomen wordt uit den mond van meer dan één Nederlander, die op elk ander gebied dan op

het koloniale stellig geen argument van dat gehalte zou hebben aangevoerd.

Is land- en zeemacht weder in den staat gebracht om geheel aan hare bestemming te voldoen, d.w.z. om zoodra wij dit willen op afdoende wijze Atjeh te onderwerpen, zonder dat wij elders in den Archipel eene voldoende troepenmacht behoeven te houden, dan zal het bovendien nog aanbeveling verdienen om hem, die in Atjeh het hoogste gezag voert, eene veel uitgebreider macht te geven dan hij thans heeft.

In alle tijden en in alle landen heeft men het kunnen zien, dat in moeilijke omstandigheden één man, vrij om te handelen, meer uitwerkte, dan velen, die natuurlijk steeds verschillende inzichten hadden.

Hij, die geroepen wordt om den Atjeh-oorlog te beëindigen, moet dat kunnen doen, zonder telkens zijne plannen te moeten wijzigen naar de inzichten van anderen, die, verre van het tooneel der handeling, personen en omstandigheden, waarmede rekening moet gehouden worden, niet altijd met juistheid kunnen beoordeelen. Wie de Atjeh-questie beëindigen zal, moet het onbeperkt vertrouwen bezitten van de Regeering en van de Natie.

Men zal tegenwerpen, dat een versterking onzer strijdkrachten ongehoord veel geld zal kosten, dat er niet is.

Ontegenzeggelijk zal het veel geld kosten, zeer veel zelfs, maar zonder dat geen afdoend herstel van den treurigen toestand, waarin wij ons niet alleen in Atjeh, maar overal in Indië bevinden.

Het geld *moet* er zijn. Het is hier de plaats niet te bespreken of het verkregen kan worden door een beroep op de offervaardigheid der natie, dan wel door eene leening ten behoeve van Ned. Indië, na scheiding der financiën van de Koloniën en het Moederland, of op eenige andere wijze. Alleen moet op den voorgrond gesteld worden dat de omstandigheden dringen, dat er gehandeld *moet* worden, en dat wij den tijd niet zullen hebben te wachten tot het financieele evenwicht hersteld is, en de baten wellicht weêr beginnen te vloeien, dank zij de maatregelen, door de tegenwoordige Regeering genomen; daargelaten nog, of sommige dier maatregelen wel aan de verwachting zullen beantwoorden, en niet veeleer medewerken om de ontevredenheid in Indië te

doen toenemen en het tijdstip te helpen verhaasten, waarop het blijken zal, dat wij niet in staat zijn ons gezag daar te handhaven.

Daarbij, op welke wijze het benoodigde geld dan óok worde verkregen, weinig financieele oudernemingen kunnen eene zoo zekere en zoo groote rente beloven als het kapitaal, dat de Nederlandsche natie aan hare schoone koloniën zal willen ten koste leggen.

Als daar eens ons gezag beter dan thans zal zijn bevestigd; als landbouw en industrie eens beter dan thans zullen kunnen rekenen op eene bestendige politieke rust, en meer de belangstelling der Regeering zullen ondervinden; als de inboorling, doordrongen van onze macht, daarbij de overtuiging zal erlangen, dat de Nederlanders zijn schoon vaderland exploiteeren, niet alleen *ten hunnen bate* maar ook en vooral *in zijn belang*, dan zal Nederland meer dan ooit te voren de vruchten kunnen plukken van hetgeen het aan Indië ten koste legt, niet in den vorm van demoraliseerende batige saldo's, maar door het bezit van een uitgebreid koloniaal rijk, dat welvaart, ja rijkdom aanbiedt aan al zijne zonen, die arbeiden willen en arbeiden kunnen, ook aan die, welke nu in het vaderland door honger en gebrek bijna tot razernij gebracht, maar al te gaarne luisteren naar de onzinnigste en voor de maatschappij zeer gevaarlijke theoriën van volksmenners, onder welke er zijn, die misschien het zelve zeer zouden betreuren, als zij ooit die theoriën consequent in praktijk konden zien gebracht.

Dat dan ook de financiën van den Staat zullen gebaat worden, dat langs dien weg het financieel evenwicht op afdoende wijze zal worden hersteld, ligt voor de hand.

De gevolgen van een slecht beheer komt men niet te boven door die gevolgen eenvoudig te ontkennen en door te beweren dat alles vrij goed gaat.

Nog is het niet te laat, maar er moet krachtig gehandeld worden; vóór alles moet er rekening gehouden worden met de onrustbarende teekenen, die zich overal in den Indischen Archipel voordoen. Wij moeten in staat zijn de Atjeh-questie op afdoende wijze te beëindigen, en door ontzag voor onze kracht questies elders te voorkomen.

LAGING TOBIAS.

Nijmegen, 11 April 1886.

Naschrift.

Nadat het bovenstaande reeds aan de Redactie was toegezonden, is het Atjeh-vraagstuk op nieuw ter sprake gebracht in eene vergadering van Burgerplicht te Rotterdam den 16 April jl.

Ook daar kwam niemand op om de concentratie te verdedigen.

De Heer Perelaer opperde er het denkbeeld eene lijst te openen, om belangstellenden gelegenheid te geven daarop voor vrijwillige geldelijke bijdragen in te teekenen, ten einde, met het oog op den minder gunstigen staat van 's lands geldmiddelen, de Regeering in staat te stellen, den oorlog in Atjeh met kracht te hervatten.

Een der bestuursleden van Burgerplicht meende, dat de Heer P. dit wel niet ernstig gemeend zou hebben, omdat oorlogen niet ‘bij inteekening gevoerd worden.’

De juistheid van het laatste erkennende, meent schrijver dan toch te moeten opmerken, dat de Heer P. wel degelijk in ernst kan gesproken hebben. Al worden toch oorlogen niet bij inteekening gevoerd, zeer talrijk zijn de voorbeelden in de geschiedenis dat de gestelde machten door vrijwillige giften van de land's kinderen bij het voeren van oorlogen werden gesteund.

Wij behoeven daarvoor niet eens zoo heel ver te zoeken. Of zijn niet in de dagen van 1830 vrijwillig vele en vrij aanzienlijke offers tot stijving van ons weerbaarheidsvermogen gebracht? En zelfs bij de mobiliseering van ons leger in 1870, kon men hier en daar reeds teekenen van dergelijke offervaardigheid waarnemen. Er zijn toen jongelieden uit den aanzienlijken stand geweest die voor onbepaalden tijd, met eigene uitrusting, als gewoon cavalerist in dienst traden. Een tegenwoordig eerste Kamerlid schonk aan het Departement van Oorlog een paard, dat bij een der Regimenten Artillerie in dienst is gesteld.

Een beroep op de vrijwillige offervaardigheid van het Ned. volk in het belang van machtsontwikkeling in onze O.I. bezittingen verdient wellicht ernstige overweging, als de Regeering den gehoopten aandrang der natie om in Indië krachtig op te treden, met een *non possumus* beantwoorden mocht.

De Vereeniging voor de Statistiek in Nederland en Het Statistisch instituut.

Het is nu omtrent zeven en dertig jaar geleden, - in den zomer van 1849 was het - dat bij den uitgever Johannes Müller te Amsterdam een boekje vol cijfers het licht zag onder den titel: *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje. Eerste jaargang*. In dat jaar zat, naar het scheen, de statistiek in de lucht. In het Januari-nummer van *de Gids* had een jong geleerde, de Heer Mr. M.M. von Baumhauer, kweekeling van de Utrechtsche Hoogeschool en discipel van Professor Jan Ackersdijck, een artikel geleverd: ‘d e s t a t i s t i e k’ getiteld, waarin hij het nut dezer wetenschap en de aantrekkelijkheid van hare beoefening betoogde; in het Juli-nummer van hetzelfde tijdschrift verscheen van eene andere hand een artikel: ‘d e s t a t i s t i e k i n N e d e r l a n d,’ waarin den lezer werd voorgehouden, hoe gebrekkig het met de beoefening der statistiek hier te lande gesteld was, en hoe vooral de regeering te kort was geschoten in haar plicht om voor eene goede betrouwbare en zooveel mogelijk volledige en welgeordende verzamemelings-statistiek als bouwstof voor de wetenschap en grondslag van staatsbestuur te zorgen. En het bleek nagenoeg te zelfden tijde, dat de regeering werkelijk van hare verplichting ten deze overtuigd was. Aan het Departement van Binnenlandsche Zaken werd door den minister de Kempenaer eene soort van statistiek bureel opgericht en de Heer von Baumhauer werd met den rang van commies aan het hoofd van die inrichting gesteld,

terwijl bij de Koninklijke Besluiten van 19 en 23 October 1849, Stbl. n°. 55 en 56, de derde tienjarige volkstelling, te houden op 19 November van dat jaar, werd verordend en geregeld en een ander Besluit, van 22 December 1849, Stbl. n°. 64, het aanleggen van bevolkings-registers in elke gemeente voorschreef. Te gelijk werd bij het Departement van Koloniën, ter voldoening aan art. 60 van de pas herziene grondwet, de hand gelegd aan het eerste Koloniale Verslag.

De Eerste Jaargang van het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* was het werk van één man. Zijn naam prijkte niet op den titel. Geene voorrede verklaarde zijne bedoeling en plannen. Het boekje moest voor zich zelf spreken. Maar de inhoud liet blijken, dat het den auteur inzonderheid er om te doen was, statistische kennis te verspreiden, en het stoute woord ‘Eerste Jaargang,’ op den titel gaf te kennen, dat hij, de bezwaren niet wegende, voornemens was, de opgevatte taak voort te zetten. Al spoedig werd het bekend, dat de auteur was Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper, advocaat-generaal bij het Provinciaal Hof te Amsterdam, van 1841 tot 1845 redacteur van *de Tijdgenoot*, de man, dien wij gekend hebben onverdroten ijverende voor staatsbelang en volksbelang, altijd gereed om te doen wat zijne hand te doen vond, en tegen geen bezwaren, tegen geen offers van tijd, arbeid en geld opziende, waar hij naar zijne overtuiging iets goeds verrichten kon; daarbij zijn eigen weg kiezende met het vertrouwen, dat anderen hem daarop zouden volgen, maar nooit, op eigen naam of eer bedacht, zich zelven op den voorgrond stellende.

De Tweede Jaargang van het *Jaarboekje* verscheen in 1850, nu in de voorrede gestempeld als ‘een Jaarboekje aan de Statistiek toegewijd,’ al bleef het den naam voeren van S t a a t k u n d i g e n S t a a t h u i s h o u d k u n d i g. En nu kon men op den titel lezen dat het samengesteld en uitgegeven was ‘onder medewerking van de Heeren: J. Ackersdijck, P.W. Alstorphius Grevelink, Jhr. J. de Bosch Kemper, C.A. den Tex, G.A. de Meester, A. Elink Sterk Jr., W.C. Mees, D.A. Portielje, S. Vissering en anderen.’ - Weemoedige herinneringen wekt deze naamlijst op. Verre de meesten van hen, die er in vermeld worden, zijn weggevallen (en hoe velen ook, die later toetraden!); enkelen, Portielje en de Meester, in de volheid van den mannelijken leeftijd, de anderen na lange, welvolbrachte

levenstaak, de een wat vroeger de ander wat later[1]. Slechts twee van de leden van het Jaarboekje van 1850 zijn heden overgebleven.

'De leden van het Jaarboekje', zoo noemde zich de kring. En die kring breidde zich van jaar tot jaar uit. Het werd eene onderscheiding geacht, er toe geroepen te worden. In 1854 was het getal reeds tot 19 geklommen, in 1856 tot 23, volgens de naamlijst op den titel van het boekje opgenomen.

Maar eerlang kwam er eene belangrijke verandering.

In de vergadering der medewerkers van 1852 was de vraag ter sprake gebracht, of de tijd niet gekomen was om de uitgave van het Jaarboekje te staken. Geenszins van wege het nog altoos betrekkelijk gering debiet, onvoldoende om de hooge drukkosten van die bladzijden vol cijfers te dekken. De Bosch Kemper bleef het nadeelig verschil voor zijne rekening nemen. En eerst vele jaren later - dat ik dit hier bijvoege - werden de kosten der uitgaaf door de contributiën der leden en de opbrengst van verkochte exemplaren opgewogen. Maar in 1852 had de ijverige von Baumhauer (intusschen ook lid van den kring geworden) als hoofd van het officiëel bureel van statistiek de samenstelling aangevangen van een *Statistisch Jaarboekie voor het Koningrijk der Nederlanden, uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zuken*. Was nu hierdoor onze arbeid niet overtollig geworden? Zoo luidde de vraag. Het antwoord was ontkennend. Men oordeelde, dat de beide Jaarboekjes nevens elkander konden bestaan, elk met een eigen bestemming, elkander steunend en aanvullend. De taak der officiëele publicatie zou behooren te wezen, bouwstoffen te verzamelen; die van ons boekje, de verzamelde bouwstoffen voor de wetenschap te verwerken, de gegevens te toetsen en de uitkomsten met die van andere landen te vergelijken[2]. Zoo werd besloten, de opgevatte taak, nader omschreven, voort te zetten.

En zoo gebeurde het. De kring der medearbeiders breidde zich (gelijk reeds gezegd is) met elk jaar uit. Het Jaarboekje verscheen geregeld jaar op jaar en nam toe in belangrijkheid

1) De eerste, die aan den kring ontviel, was de beminnelijke D.A. Portielje. In de voorrede van het Jaarboekje voor 1852 werd hem eene schoone hulde gebracht. Twee jaren later was C.A. den Tex gestorven.

2) Zie de Voorrede voor het Jaarboekje van 1852.

van inhoud en in belangstelling bij het publiek. In eene gezellige bijeenkomst der medewerkers, doorgaans in de gastvrije woning van de Bosch Kemper, soms ten huize van zijnen trouwen amanuensis E.S. Witkamp (ook de naam van dezen ijverigen, intelligenten en dienstvaardigen man mag hier niet onvermeld blijven) gehouden, werd elk jaar de samenstelling van het eerstvolgende boekje in het breede besproken. Maar het tijdstip kwam, dat in dit huiselijk karakter van den vriendenkring verandering zou brengen. In 1857 was die kring tot 34 leden aangegroeid en nu werd besloten, dat men zich tot eene *Vereeniging voor de Statistiek* zoude vormen en, waar het pas gaf, ook andere werkzaamheden op het gebied der statistiek nevens de uitgave van het Jaarboekje op zich zou nemen[1)]. Dit besluit werd aangevuld en bekrachtigd in 1862 toen de 'Vereeniging voor de statistiek in Nederland' van den Koning erkenning als rechtspersoon aanvroeg en verkreeg[2)] en zich in verband daarmede statuten gaf, die in eenvoudigen, beknopten vorm groote ruimte van werkkring verzekerden. - Op dit tijdstip telde de Vereeniging 82 leden.

In den aanhef der Voorrede van den Jaargang 1864 schreef De Bosch Kemper: Bij de uitgave van den eersten jaargang van de vierde serie, of zestienden jaargang van het Staatkundig en 'Staathuishoudkundig Jaarboekje treedt de individueele werkzaamheid van den ondergeteekende als hoofdredacteur op den achtergrond en de gezamenlijke uitgave der Vereeniging op den voorgrond'. Van nu aan had de Vereeniging haar bestuur (in den jaargang 1866 voor het eerst vermeld); maar Kemper bleef haar voorzitter, haar steun en kracht, de ziel van het werk. En velen zijn er in ons midden, die zich nog levendig herrinneren, hoe wij hem in de vergadering van 19 April 1873 bij gelegenheid der vaststelling van den inhoud van den 25^{en} Jaargang van het Jaarboekje oprechte hulde en dank brachten[3)].

Ik moet mij bekorten. Ik vrees zelfs, dat ik alreede te veel mij heb toegegeven in voor mij dierbare herinneringen aan lang vervlogen dagen, en dat ik mijnen lezer daarvoor vergiffenis heb te vragen. Mijn oogmerk was, den jongeren uit het

1) Zie Voorrede voor het Jaarboekje van 1857.

2) Kon. Besl. van 4 Juli 1862, Stbl. n°. 137. Zie de voorrede voor den jaargang 1863.

3) Z: het Jaarboekje voor 1873, blz. 60.

thans levende geslacht met enkele trekken te doen zien, hoe en door wier bedrijf de ‘Vereeniging voor de statistiek in Nederland’, thans meer dan 600 leden tellende, uit klein begin ontsproten, opgewassen, bevestigd en krachtig geworden is. Over hare lotgevallen in de latere jaren kan ik korter zijn, voor zoover de toenemende rijkdom van stof zal gedoogen. Zij liggen ons meer nabij en de heugenis daarvan is nog niet verflauwd of verloren. Ik zal daarom slechts enkele punten aanroeren.

Toen in 1857 de vriendenkring van ‘het Jaarboekje’ eene ‘Vereeniging voor de statistiek’ geworden was, wier ledental met elk jaar klom, breidde ook haar werkkring en hare beteekenis zich uit. Wel bleef de samenstelling en uitgave van het Jaarboekje het middenpunt dier werkzaamheid, maar daarnevens werd andere arbeid op breeder terrein ondernomen. Reeds in dat zelfde jaar 1857 werd het plan ter sprake gebracht tot de bewerking en uitgave eener *Algemeene Statistiek van Nederland*[1]. Dit plan, breed opgezet, ernstig overwogen, kwam na langdurige voorbereiding tot uitvoering en mocht daarbij den financiëelen steun van 'slands regeering genieten. Tot voltooiing is het werk echter niet gekomen. Men weet, dat het met de uitgave van het Tweede Deel gestaakt is. Het onvoldoende van de bronnen, waaruit de gegevens geput moesten worden, het wegvallen en ontbreken van werkkrachten, en andere omstandigheden hebben deze stuiting van den arbeid veroorzaakt. Wellicht ware hij thans weder met hoop op beteren uitslag op te vatten. De overweging, of dit raadzaam en mogelijk zij, worde aan het *Statistisch Instituut* aanbevolen. - In 1858 kwam op nieuw de vraag ter sprake, of de taak der Vereeniging niet als afgesloten moest worden beschouwd[2]. Aanleiding daartoe was de oprichting der Rijks-commissie van Statistiek bij Kon. Besluit van 5 November 1858 Stbl. n°. 75. De overweging, dat het de taak der Rijks-commissie zoude wezen de regeering voor te lichten en bij te staan bij de samensteling der officiëele verzamelings-statistiek, terwijl die der Vereeniging omschreven bleef binnen het terrein der wetenschappelijke bewerking van de officiëele gegevens, leidde wederom tot het besluit, dat beide

1) Zie Voorrede voor het Jaarboekje van 1857 en, voor de verdere uitvoering, de verslagen van de in volgende jaren gehouden vergaderingen.
2) Zie Voorrede voor het Jaarboekje van 1859.

instellingen reden van bestaan nevens elkander zouden behouden. Misschien zou alleen de inrichting van het Jaarboekje eenige wijziging hebben te ondergaan[1] Te minder reden had men, om over dit besluit berouw te gevoelen, toen reeds binnen twee jaren na haar optreden de Rijks-commissie wederom moest worden ontbonden ten gevolge van de roekelooze beslissing der Tweede Kamer, die den post op de begrooting van 1862 voor de Rijks-commissie in de zitting van 5 December 1861 schrapte. Het was in verband met dit feit, dat de Vereeniging in 1862 het karakter van rechtspersoon aanvaardde, ten einde met meer gezag, waar het pas gaf, bij de regeering en elders ten behoeve der Statistiek te kunnen opkomen. Aan eene uitnoodiging van den Minister van Binnenlandsche Zaken (den Heer Thorbecke) om voortaan het op dienzelfden 5^{en} December 1861 door de Tweede Kamer afgemaakte officiëele *Statistisch Jaarboek* te bewerken, waartoe haar dan de noodige bouwstoffen door de regeering zouden worden verstrekt, meende zij niet te mogen voldoen, op grond ‘dat de Vereeniging als van vrijen wetenschappelijken aard, in geenen deele kon opvatten het werk, dat aan ambtenaren behoorde te blijven opgedragen’[2].

Maar kort daarna (1864) nam de Vereeniging eigenwillig eenen anderen arbeid op zich, die geheel in het kader van haar karakter van wetenschappelijke instelling paste. Op voorstel van Prof. Otto van Rees (die ons weinige jaren later zoo onverwacht in den bloei des levens zou ontvallen)[3] werd besloten, dat de Vereeniging, behalve hare gewone vergadering tot behandeling van huishoudelijke zaken en regeling van de uitgave van het Jaarboekje, eens of meermalen in het jaar bijeenkomsten zoude houden ‘tot bespreking van belangrijke onderwerpen op het gebied van Statistiek en Staathuishoudkunde’[4]. De eerste dier uitsluitend aan wetenschappelijke redewisselingen gewijde vergaderingen werd gehouden op 13

1) . Zie Voorbericht voor het Jaarboekje van 1863, en Aanteekeningen van het verhandelde op de vergadering der Vereeniging v.d.S., gehouden te Amsterdam op Zaterdag 26 April 1862. Deze *Aanteekeningen* werden vroeger niet in het Jaarboekje zelf opgenomen maar, afzonderlijk gedrukt, aan de leden der Vereeniging uitgereikt.
2) Zie Aanteekeningen van de Vergadering gehouden op Woensdag 1 Juli 1863.
3) Hij stierf plotseling op 16 Mei 1868.
4) Zie Aanteekeningen van de Vergadering van 6 October 1864.

April 1865. Van dien tijd af keerden zij geregeld elk jaar terug, later evenwel weder in verband met de gewone huishoudelijke bijeenkomsten[1]. Zij zijn bevorderlijk geweest aan den bloei der Vereeniging zelve door nieuwe leden tot toetreding aan te lokken; zij hebben niet weinig medegewerkt, om hier te lande belangstelling in economische en statistische vraagstukken te wekken. - In 1874 stelde de Vereeniging zich voor 't eerst in rechtstreeksche betrekking met de regeering. Er werd op voorstel van Dr. W.C.H. Staring besloten, den Minister van Financiën te verzoeken, om eene statistiek der grondeigendommen te doen vervaardigen en in verband daarmede een onderzoek in te stellen naar de betrouwbaarheid der bij het kadaster voorhanden gegevens[2]. Men weet, dat de regeering met de meeste welwillendheid aan dit verzoek gevolg gegeven heeft en dat wij daaraan (in verband trouwens met de in 1878 bij de wet verordende herziening der grondbelasting van de ongebouwde eigendommen) te danken hebben de hoogst belangrijke '*Opgaven betreffende de Verdeeling van het Grondbezit, uitgegeven door het Departement van Financiën*[3]. Ook de regeering zelve riep omstreeks denzelfden tijd uit eigen beweging de diensten der Vereeniging te hulp. Bij het Departement van Binnenlandsche Zaken hadden zich over een aantal jaren de bouwstoffen opgehoopt voor eene *Statistiek van het grondcrediet* (het hypotheekstelsel). De Minister Heemskerk stelde bij brief van 18 April 1876 deze bescheiden, loopende over de jaren 1870-75, ter beschikking der Vereeniging, met uitnoodiging, dat zij de bewerking en uitgave daarvan op zich zou nemen[4]. De Vereeniging aanvaardde deze opdracht, en met de uitvoering belastte zich de Heer P.J. Bachiene, die reeds in zijne memorie, ingediend bij het Internationaal Statistisch Congres van 1869, de grondslagen voor de bewerking van dit onderwerp gelegd had. - Voorts zij herinnerd, dat de

1) Aanvankelijk werd het verslag der wetenschappelijke vergaderingen in *de Economist* van den Heer de Bruyn Kops openbaar gemaakt. Sedert 1872 werd daarvoor in het Jaarboekje zelf eene plaats ingeruimd.
2) Zie Jaarboekje voor 1874, blz. 5 vv.; 1875, blz. 5; 1876, blz. 6 vv.; 1878, blz. XXVII vv.
3) Eerste deel uitgegeven in 1881. Tweede deel in 1884.
4) Jaarboekje voor 1876, blz. 12.

Vereeniging zich bij dit congres even als bij eenige latere liet vertegenwoordigen. Zoo werkte zij ook meer en meer naar buiten.

Den 20^{en} October 1876 stierf de Bosch Kemper plotseling, door eene beroerte getroffen. Zijn trouwe medehelper E.S. Witkamp was hem den 6^{en} Februari na lang sukkelen in den dood voorgegaan, en Kemper had hem in de vergadering van 22 April 1876 eene dankbare hulde gebracht.

Reeds was Witkamp tijdens zijne ziekte als secretaris vervangen door Mr. A.M. Pareau. De Bosch Kemper zelf had tegelijkertijd als Voorzitter willen aftreden, doch gehoor gegeven aan het dringend verzoek zijner medeleden in het bestuur, om nog aan te blijven. Zij wisten niet, dat de dood hem weldra de begeerde rust zou verleenen. - Na hem is het Voorzitterschap bekleed door Mr. S. Vissering tot in 1879, door Mr. J.L. de Bruyn Kops tot in 1883 en sinds dat jaar door Mr. N.G. Pierson.

Met den 1sten Juli 1878 werd het S t a t i s t i e k b u r e a u bij het Departement van Binnenlandsche Zaken opgeheven. Deze daad van den Minister Kappeyne van de Copello is verschillend beoordeeld. Zij vond bij eenigen, zooal niet verdediging, toch vergoelijking, omdat dat bureau, op ondeugdelijken grondslag gevestigd en wat zijn werkkring betreft binnen al te enge grenzen beperkt, de vruchten niet had opgeleverd, die men zich bij zijne oprichting in 1849 daarvan had voorgesteld. De vraag mocht echter gedaan worden, of dan niet de wetenschap en het belang van den Staat zelven méér gebaat zou zijn geworden door verbetering der inrichting en uitbreiding van haren werkkring, dan door deze vernietiging van het bestaande met ruwen greep. Zoo oordeelde ook de Vereeniging, die in hare bijeenkomst van 27 April 1878 aan haar bestuur opdroeg, een adres aan de regeering te richten, waarin op de oprichting van een C e n t r a a l B u r e a u v a n S t a t i s t i e k werd aangedrongen[1)]. Het Bestuur voldeed aan dezen last bij een uit-

1) Zie het verslag der vergadering van 27 April 1878, in het Jaarboekje voor 1878, blz. XLII. - Voor het overige mag ik hier verwijzen naar het artikel: ‘d e o f f i c i ë e l e S t a t i s t i e k i n N e d e r l a n d’ in het October-nummer 1878 van *de Gids*, door Jhr. Mr. G. de Bosch Kemper.

voerig verzoekschrift aan den Koning onder dagteekening van 31 October 1878, maar ontving reeds den 15 November eene beschikking van den Minister van Binnenlandsche Zaken, ‘dat aan zijn verzoek niet kon worden voldaan’[1]. Deze beschikking kwam der Vereeniging in zooverre ten goede, dat de opvolger van den Heer Kappeyne, de Minister van Binnenl. Zaken Jhr. Mr. W. Six, in 1879 op zijne begrooting voor 1880 een post uittrok (art. 54): ‘Toelage aan de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland ƒ2000,’ welke uitgaaf de goedkeuring der Staten-Generaal mocht erlangen. Door dit subsidie werd de Vereeniging in staat gesteld, de uitgave te bezorgen van de reeds vermelde Statistiek van het grondcrediet, van eene door haar met welwillende medewerking der gewestelijke besturen bewerkte Statistiek van de schulden der Waterschappen, van eene Statistiek der naamlooze Vennootschappen, waartoe de bouwstoffen door het Departement van Financiën geleverd werden, en eindelijk van de met uitnemende zorg samengestelde Jaarcijfers over 1881 en vorige jaren omtrent Bevolking, Landbouw, Handel, Belastingen, Onderwijs, enz. in den trant (maar uitvoeriger) van de bekende Engelsche Statistical Abstracts[2]. In het volgende jaar meende de regeering een stap verder te mogen gaan en op de begrooting voor 1881 uit te trekken eene som van ƒ 10.000 voor een *Centraal-bureau van Statistiek*. Maar de Tweede Kamer, even als in 1862 door zuinigheids-motieven en naar het schijnt ook door andere overwegingen gedreven[3], verwierp dit voorstel en stelde daarvoor in de plaats behoud

1) Zie het verslag van de vergadering van 19 April 1879, in het Jaarboekje voor 1879, blz. XXXIV, en den inhoud van het verzoekschrift blz. LX vv.
2) Deze uitgave der Jaarcijfers is sinds dien tijd geregeld van jaar tot jaar voortgezet, de laatste Jaargang (over 1884) door de zorg van het Statistisch Instituut. In 1884 verscheen ook eene afzonderlijke Fransche bewerking: Résumé statistique pour le Royaume des Pays-Bas 1850-1883.
3) ‘Vergeten wij toch niet, dat wij den 11en December in een minder gunstige positie verkeerd hebben dan oppervlakkig wel schijnt. Zij, die niet alleen de Kamerverslagen lezen, maar ook het voorrecht of wel den last hebben, achter de schermen te kunnen zien, weten, dat tal van invloeden, die direct niets met de statistiek te maken hebben, medewerkten tot het ongunstig resultaat. In de eerste plaats politieke invloeden die niet altijd in die mate zullen blijven bestaan...’ Woorden van den Heer Mr. H. Gocman Borgesius. Zie Jaarboekje voor 1881, blz. LIV.

van het subsidie van ƒ2000 aan de Vereeniging[1]. Deze post is tot heden toe op de begrooting van het hoofdstuk Binnenlandsche zaken gebleven.

Vatten wij nu de hoofdtrekken van dit historisch overzicht te zamen, dan is de slotsom in weinig woorden deze:

Eenerzijds, bij de officiëele regeerings-statistiek, onvastheid van inzichten en richting; deels door de schuld der regeering zelve, die zich tot halve maatregelen bepaalde, over 't algemeen (met uitzondering van de departementen van Waterstaat, Handel en Nijverheid en Financiën) doorgaans blijk gaf van geringe belangstelling en ten laatste haar eigen werk weer afbrak; deels en niet het minst door de schuld der vertegenwoordiging, die wanneer de regeering soms op den goeden weg was, haar daarop niet wilde volgen maar haar veeleer tegenwerkte. De uitkomst is, een gebrekkige, ongeregelde, verwarde toestand der officieële verzamelingsstatistiek, waardoor wij ongunstig bij elken anderen beschaafden staat afsteken.

Anderzijds, bij de vrije beoefening der statistiek als voorwerp van wetenschappelijk onderzoek, volhardende ijver, gesteund door toenemende belangstelling bij de beschaafde kringen des volks, een streven om met beperkte middelen zoo veel mogelijk te doen, aanwinst in kracht, invloed en gezag, zóó, dat eene bijzondere Vereeniging van eenige wetenschappelijke mannen de hand kon slaan aan de taak die de regeering liet liggen.

En in het bewustzijn van hare sterkte heeft nu de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland eene nieuwe, zeer gewichtige taak aanvaard door de oprichting van een *Statistisch Instituut*.

Het denkbeeld werd - door den Heer N.G. Pierson - het eerst geopperd in die vergadering van 27 April 1878, waarin het bericht vernomen was van de aanstaande opheffing van het Bureau van Statistiek bij het Departement van Binnenlandsche

1) Zitting 11 December 1880. Handelingen 1880/81 blz. 675.

Zaken. En blijkbaar was er - al werd het niet uitdrukkelijk gezegd - verband tusschen dit feit en het voorstel. Volgens de toelichting zou dat Instituut - gesteld onder het bestuur van één hoofd, een man van wetenschappelijk gezag, die zich aan dezen arbeid geheel zou moeten wijden omringd door een staf van medewerkers, - bestemd zijn om: 1°. de elders, ook buitenslands, verzamelde gegevens te verwerken, 2°. zelf en zelfstandig gegevens te verzamelen, 3°. kritiek uit te oefenen. Het Instituut zou aldus te gelijk zijn een Centraal-bureau, eene Commissie van voorlichting en advies en eene wetenschappelijke inrichting. Het spreekt van zelf, dat een zoo veelomvattend en diepingrijpend voorstel, met hoeveel belangstelling ook vernomen, niet dadelijk rijp was voor verdere behandeling. De slotsom eener redewisseling was derhalve, dat het Bestuur zich bereid verklaarde, naar aanleiding van dit voorstel te overwegen, hoedanig het best een lichaam in het leven te roepen zou zijn, geschikt en in staat tot de wetenschappelijke leiding der statistiek[1]. De vrucht van dat onderzoek was, dat in de vergadering van het volgende jaar (19 April 1879) twee voorstellen van leden van het Bestuur, het eene van zeer ruime strekking, het andere binnen beperkter kring zich bewegende, overgelegd, en, op voorstel van het Bestuur, aan het onderzoek van eene commissie uit de leden der Vereeniging onderworpen werden[2]. Deze commissie bracht in de vergadering van 3 April 1880 haar rapport uit - een zeer merkwaardig stuk, dat om zijn inhoud ook voor latere tijden belang zal behouden, - waarbij zij ten slotte adviseerde, dat de Vereeniging zich op nieuw tot 's lands regeering zou wenden met een verzoek om oprichting van een welingericht centraal-bureau van Statistiek[3]. De vergadering vereenigde zich met dit voorstel, en de toenmalige regeering bleek (gelijk reeds gemeld is) genegen daaraan gevolg te geven; maar de weigering der Tweede Kamer om

1) Zie het verhandelde over dit voorstel in het Jaarboekje van 1878, bl. XXXIII. v.v.
2) Zie het Verslag in het Jaarboekje voor 1879, bl. XXXIX. De beide voorstellen zijn als Bijlagen opgenomen bl. LXXII. v.v.
3) Zie Verslag der Vergadering in het Jaarboekje voor 1880, bl. XXXV, en den inhoud van het rapport bl. LXXX. Leden der commissie waren de HH.: Mr. N.G. Pierson, Jhr. Mr. H.J.v.d. Heim, Jhr. Mr. J. Röell, Mr. A. van Delden, Mr. A. Kerdijk, Mr. H. Goeman Borgesius en J.C. Bloem.

de hiervoor noodige gelden op de begrooting te brengen, maakte de uitvoering onmogelijk.

Zoo kwam dan nu weder aan de orde het voorstel vóór drie jaren door den Heer N.G. Pierson gedaan en breeder ontwikkeld en aangevuld in het eerste der twee voorstellen, die in de Vergadering van 1879 waren ter tafel gebracht. Uitvoerig werd hierover beraadslaagd in de bijeenkomst der Vereeniging van 23 April 1881. Twee meeningen stonden daar tegenover elkander. Eenerzijds verlangde men, dat een Statistisch Instituut zou worden opgericht om zooveel mogelijk het werk te doen van dat centraal regeerings-bureau, waarom men te vergeefs gevraagd had; anderzijds werd geoordeeld, dat het Statistisch Instituut zich noodzakelijkerwijze zou moeten bepalen tot wetenschappelijke bewerking der Statistiek. Het laatste gevoelen zegevierde, en eene nieuwe Commissie werd benoemd om de oprichting van zoodanig Instituut in dezen geest voor te bereiden[1)]. Twee ontwerpen tot inrichting van het Instituut werden door de Commissie (in eene meerderheid en eene minderheid gesplitst) ingebracht in de vergadering van 22 April 1882. Maar de beslissing over de zaak zelve moest, volgens het oorde van het Bestuur, waarmede de vergadering zich ten slotte vereenigde, worden aangehouden tot men meer zekerheid zou hebben omtrent de uitvoerbaarheid dezer plannen[2)]. De vraag werd dus tot eene volgende vergadering verschoven; doch ook in die van 1883 kon zij nog niet tot eene beslissing gebracht worden. Eindelijk, in eene buitengewone vergadering, gehouden op 13 Maart 1884, kon worden medegedeeld, dat alle bezwaren waren opgeheven. Een reglement voor het *Statistisch Instituut*, door het Bestuur der Vereeniging voorgedragen, werd goedgekeurd en tot Directeur van het Instituut werd aangesteld de Heer Mr. A. Beaujon, die kort te voren benoemd was tot buitengewoon Hoogleeraar der Statistiek aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. In verband met de nieuwe orde van zaken trad met het einde van 1884 de Heer Mr. A.M. Pareau,

1) Zie het Verslag der Vergadering in het Jaarboekje over 1881, bladz XLVI v.v. Leden der Commissie werden de HH.: Mr. H. Goeman Borgesius, Mr. J.A. Levy, Jhr. Mr. G. de Bosch Kemper, Mr. H. Jacobi en Mr. H.H. van Cappelle.

2) Zie het Verslag in het Jaarboekje voor 1882, blz. XXXVII, en de twee voorstellen, blz. XCV v.v.

na aflevering van den 36^{en} en laatsten jaargang van het *Jaarboekje*, als Secretaris der Vereeniging af. In de vergadering van 11 April 1885 werd hem voor ‘zijne veeljarige werkzaamheid en onvermoeide inspanning’ welverdiende dank gebracht.

Den 1sten Mei 1884 trad het Statistisch Instituut in werking; en de eerste vruchten zijner werkzaamheid liggen vóór ons, bestaande in eene tweede (aanvullings-) aflevering van den laatsten jaargang van het Jaarboekje, in het najaar van 1884 verschenen, in vier afleveringen van de Bijdragen van het Statistisch Instituut, waarvan de uitgave begonnen is in 1885, en in de Jaarcijfers over 1884 en vorige jaren.

Doch voor wij deze aanvankelijke vruchten van den verrichten arbeid in oogenschouw nemen, kan het nuttig zijn, kennis te maken met de regelen en voorwaarden, onder welke het werk verricht wordt. Deze worden gevonden in het Reglement van het statistisch instituut, dat opgenomen is in het Jaarboekje voor 1884 (blz. XI) en (na op enkele punten gewijzigd te zijn) in de tweede aflevering der Bijdragen voor 1885 (blz. 3). Wij hebben hier te doen met de samenstelling, den aangewezen werkkring en de beschikbaar gestelde middelen van het Instituut.

Het Instituut bestaat uit eenen Directeur met eenen Secretaris en verdere ondergeschikte beambten. De Directeur heeft het geheele beleid van den arbeid, maar hem staat ter zijde een Raad van Bijstand, samengesteld uit de leden van het Bestuur der Vereeniging en eenige deskundige leden uit de Vereeniging zelve gekozen. Hun taak is, ‘advies en voorlichting te geven.’ Zij houden ten minste eenmaal in het jaar eene algemeene vergadering met den Directeur; zij kunnen zich ook in afdeelingen ter behandeling van bijzondere onderwerpen vereenigen. - De aangewezen werkkring is in art. 2 als volgt omschreven: 1°. de verzameling, bewerking en, waar doenlijk, internationale vergelijking van statistische bouwstoffen; 2°. de publicatie (in den regel) van alle stukken, die van de Vereeniging uitgaan; 3°. de zorg voor de boekerij en het archief der Vereeniging. - De beschikbare middelen zijn die, welke de Vereeniging uit

hare inkomsten tot dit oogmerk bestemt en voorts bijzondere bijdragen van corporatiën en particulieren ten behoeve van het Instituut.

Op deze regeling valt in 't algemeen niet veel aan te merken. Dat de arbeid der Vereeniging, met den omvang en de beteekenis, die hij alreede verkregen heeft en die men er verder nog aan hoopt te geven, aan de leiding van één man wordt opgedragen, verdient volle goedkeuring. Dit is werkelijk het middel om de Vereeniging krachtig te doen optreden. Evenzoo is het goed gezien, om den band tusschen den Directeur en de Vereeniging, met behoud zijner noodwendige zelfstandigheid en onafhankelijkheid, vast te leggen door de toevoeging van eenen adviseerenden Raad van Bijstand. - Minder lof heb ik te geven aan de omschrijving van den werkkring. Gewis is het prijselijk, de zorg voor de boekerij en het archief en de publicatie van alle stukken in ééne hand te brengen, maar de aanwijzing van hetgeen er verricht moet worden is wel wat vaag en onbepaald en schijnt op twee gedachten te hinken. Het beginsel, in 1881 aangenomen en ook door de commissie van 1882 op den voorgrond gesteld, dat de Vereeniging het door haar ingenomen zuiver wetenschappelijk standpunt behoort te handhaven, schijnt bij de redactie van het 1^{e} lid van artikel 2 op zijde gezet te zijn, en het Instituut loopt daardoor gevaar, aan zijne verrichtingen eene uitbreiding te geven, waarvoor zijn krachten niet berekend zullen blijken. - De aanwijzing der middelen geeft op zich zelve geen stof tot kritiek; maar welke waarborg ligt er in het artikel dat hierover handelt, dat de noodige middelen ook in voldoende mate zullen gevonden worden?

Inderdaad blijft de vraag: zal het Instituut met de krachten en middelen, waarover het beschikken kan, op den duur in staat zijn, de taak te volbrengen, waarmede het door het Reglement belast is, van groote beteekenis. Reeds in het eerste Verslag, uitgebracht in Maart 1885[1)], stuiten wij op dit bezwaar. De Directeur zegt daar: ‘Het mag te dezer plaatse niet worden verzwegen, dat gebrek aan voldoende werkkracht voor het Instituut een ernstig bezwaar blijkt te zijn. Niet aan personeel maar aan werktijd voor het personeel bestaat gebrek. Zoomin den Secretaris als den Directeur is het, hoe-

1) Zie *Bijdragen*, 1e aflevering, blz. 4 v.v.

zeer hun ook het Instituut ter harte gaat, mogelijk, er méér aan te wijden dan een gering gedeelte van hun tijd, waarvan nog een deel in beslag wordt genomen door correspondentie, zorg voor de Bibliotheek en dergelijke....' Het is onnoodig meer af te schrijven; maar ik wil slechts opmerken, dat de toestand er niet op verbeterd is sedert deze woorden geschreven werden. De eerstbenoemde Secretaris, de heer Mr. J.C. Naber, die zich blijkens den inhoud der B i j d r a g e n met warme liefde voor de wetenschap aan zijne taak wijdde, heeft al spoedig, tot eene eervolle betrekking aan de Universiteit te Utrecht geroepen, zijn ontslag genomen. Wel is hij door een ander jong geleerde van goeden wille, den heer W.P.J. Bok, vervangen, maar een honorarium van ƒ 300 voor omslachtigen en tijdroovenden arbeid is voorwaar niet geschikt om iemand voor goed aan het Instituut te binden! Volkomen juist zegt dan ook de Directeur in zijn Verslag: 'Naar eene financiëele regeling, waarbij den Secretaris eene zoodanige vergoeding kan worden toegelegd, dat hij den geheelen dag of een groot deel daarvan aan de werkzaamheden van het Instituut kunne wijden, dient o.i. te worden gestreefd, zal de instelling op den duur vrucht dragen.' - Maar hoe zulke duurzame regeling te maken, wanneer de inkomsten der Vereeniging bestaan, behalve uit nog niet 3000 gulden aan contributiën der leden, uit een rijkssubsidie, dat het volgend jaar kan worden ingehouden, uit wisselvallige giften van belanghebbenden en uit nog onzekerder opbrengsten van verkochte drukwerken?

En de Directeur zelf? Iedereen zal het gewis toejuichen, dat het Gemeentebestuur van Amsterdam de wetenschappelijke verdiensten van den heer Beaujon erkend heeft, door hem bij raadsbesluit van 20 Juli 1885 ter vervanging van den afgetreden Hoogleeraar Pierson te benoemen tot gewoon Hoogleeraar in de Staathuishoudkunde en de Statistiek aan de gemeentelijke Universiteit. Maar hoe zal hij, die te voren reeds klaagde over gebrek aan tijd, bij deze uitbreiding van zijn akademischen werkkring, ook met den besten wil en met alle inspanning van krachten kunnen beantwoorden aan het ideaal dat men zich, toen er het eerst sprake kwam van de oprichting van het Instituut, voor oogen stelde: 'Wat aan de Rijkscommissie van 1859 ontbrak is juist datgene, waarmede ik het Instituut zou wenschen te begiftigen: een vast Bureau, aan het hoofd

waarvan iemand zou staan, die er al zijn tijd aan wijdde.' -?[1)]

Intusschen, het Instituut is er en zijn Bureau heeft in het eerste jaar blijk gegeven van overvloedige en veelzijdige werkzaamheid. De vier afleveringen der *Bijdragen*, welke in 1885 het licht zagen, bevatten eene rijke verscheidenheid van stof: mededeeling van door het Instituut zelf verzamelde gegevens (in bescheidene mate), wetenschappelijke bewerking van elders bekend gemaakte cijfers - de fixeering van het vier vijfde, is onder deze rubriek een zeer belangrijk opstel -, wetenschappelijke studiën - hier mag inzonderheid vermeld worden het doorwrocht artikel over de Informacie van 1514 onder het opschrift: Een terugblik, door den Heer Naber geleverd, - kritiek van onze officiëele verzamelingsstatistiek - door den Heer Naber over de inrichting onzer handelsstatistiek, door den Heer T.C. Wijnmalen over de geschiedenis onzer koloniale Statistiek van N. Indië - aankondiging en beoordeeling van statistische geschriften. Er is dus veel en goed gewerkt; en zoo bij iemand de bedenking opkomt, dat de inhoud wel wat veel aan eene bloemlezing van toevallig bijeengegaarde onderwerpen doet denken, wij mogen ons vleien, dat in het vervolg, als de tijd der proefnemingen voorbij zal zijn, meer leiding en systeem in de keuze en rangschikking van de stoffe zal worden gevonden. De belangrijkste bijdrage, die ook op den duur eene blijvende, zoowel wetenschappelijke als praktische, waarde zal behouden, is gewis die van den Hoogleeraar A.J. van Pesch: *Sterftetafels voor Nederland afgeleid uit de waarnemingen over het Tijdvak* 1870-1880, welke alleen de lijvige derde aflevering vult. Dan hebben wij bovendien nog ontvangen de reeds vermelde *Jaarcijfers over* 1884 *en vorige jaren*, als n°. 4 zich aansluitende aan de vroegere door den Heer de Bruyn Kops bewerkte serieën, en, volgens den titel, tevens geldende als 37e *jaargang van het Jaarboekje der Vereeniging voor de Statisiek in Nederland*. Blijkens de mededeeling van den Directeur in zijn Verslag van Maart 1885[2)] is de bedoeling met deze toevoeging

1) Woorden van den Heer Pierson in 1878. Zie Jaarboekje voor 1878, blz. XXXIII.
2) Zie Bijdragen, 1e. aflevering, blz. 8.

deze: ‘Ingevolge art. 2 lett. *b* der statuten van de Vereeniging moet dit Jaaroverzicht den naam *Jaarboekje* behouden, doch wij richten het anders in dan vroegere Jaarboekjes, zonder in eenig opzicht aan de bedoeling van het aangehaald artikel te kort te doen. De vorm van een “Statistical Abstract” met tien- of meerjarige tabellarische overzichten schijnt ons in elk opzicht de voorkeur te verdienen boven een grootendeels beschrijvend overzicht, zooals ons *Jaarboekje* tot dusver inhield.’ - Men kan vrede hebben met deze vernuftige vinding, om nieuwe toestanden aan oude voorschriften aan te passen en alzoo de moeite te ontgaan van onder koninklijke goedkeuring eene wijziging in de oorspronkelijke statuten, die in het bewuste art. 2 ‘het uitgeven van een *Jaarboekje*’ voorschrijven, aan te brengen. Doch ik voor mij wil oprechtelijk bekennen, dat ik minder ingenomen ben met deze wijziging in den vorm van het ‘Overzicht.’ Misschien lig ik daarbij te veel onder den indruk mijner historische herinneringen en mijner daarmede samengegroeide liefde voor dat goede oude *Jaarboekje*, maar toch, hoe gaarne ik ook die strenge wetenschappelijke inrichting der *Jaarcijfers* waardeer, de verwerking en toelichting der officiëele cijfers, welke het Overzicht in het Jaarboekje gaf, komt mij nog altijd voor, méér in overeenstemming te zijn met de behoefte der lezers, voor wie dit Overzicht bestemd was.

Maar buiten den arbeid van het Instituut, waarvan men de vruchten in deze onderscheidene publicatiën ziet en geniet, heeft de jeugdige instelling nog verlerlei anderen arbeid op zich genomen en verricht, die niet zoo in 't oog valt, en waarop daarom nog wel in 't bijzonder gewezen mag worden. Ik wil niet spreken van het tijdroovend beheer en de aanvulling der boekerij, noch van de uitgebreide correspondentie met binnenland en buitenland, waartoe het optreden der instelling aanleiding gaf. Maar van groot gewicht moet geacht worden dat optreden zelf; en de Directeur heeft getoond, dit te bevroeden. Hij heeft, krachtens zijn ambt tot de vertegenwoordiging van Nederland geroepen, zich in betrekking gesteld met de hoofden en bestuurders van gelijksoortige inrichtingen in het buitenland; hij heeft deelgenomen aan Congressen en Internationale bijeenkomsten en daar zijne plaats waardiglijk vervuld. Hij heeft, mede krachtens zijn ambt, zich binnenslands in betrekking

gesteld met corporatiën en bijzondere personen, om maatregelen in het belang der vaderlandsche Statistiek voor te bereiden of uit te lokken. Het Verslag van Maart 1885 geeft van deze werkzaamheid in velerlei richting bericht. Kan het Verslag ook nog niet (gelijk wel van zelf spreekt) van overvloedige vruchten van deze werkzaamheid gewagen, wij mogen de hoop voeden, dat met het optreden van den Heer Mr. A. Beaujon als erkend hoofd en leider van den statistischen arbeid in Nederland, eene nieuwe periode geopend zal zijn, die in de toekomst voor wetenschap en volksbelang beide vruchtbaar belooft te worden.

S. VISSERING.

Non possumus.

In de zitting der Tweede Kamer van 9 April ll., weinige oogenblikken vóór dat die Kamer het votum ging uitbrengen, waaraan 43 leden zoo nadrukkelijk mogelijk de beteekenis hadden verbonden van eene weigering om tot het welslagen van de grondwetsherziening bij te dragen, meende Mr. Keuchenius in het openbaar rekenschap te moeten geven van den indruk, welken de gevoerde beraadslagingen bij hem achterlieten. ‘Ik zou meenen dat die beraadslagingen door hare matheid, hare flauwheid, hare weinige bezieling en verheffing overvloedig het bewijs geleverd hebben, dat noch het onderwijs, noch de onderwijsquaestie ons land en onze vertegenwoordiging hebben vooruitgebracht.’

De klacht was, dunkt mij, volkomen onbillijk, maar wat te zeggen van den aanklager? Dat er op dien laatsten dag onder de leden van de Kamer mannen waren die, moedeloos en teleurgesteld, aan hun gevoel lucht gaven in woorden, met goede parlementaire manieren kwalijk bestaanbaar, behoeft niemand te verwonderen, maar dat hij die in de gevoerde discussiën zelf een hoofdrol had vervuld en zóó vervuld als de afgevaardigde uit Middelburg, dus vrijmoedig over zijne medeleden een hard oordeel konde uitspreken, ziedaar wat verbazing wekt. Zeker bestonden er voor Mr. Keuchenius honderd redenen in plaats van één om zich bij deze gelegenheid van zijne staatkundige vrienden af te scheiden en, gedachtig aan het fiere woord zijns meesters, in isolement kracht te zoeken. Had de eenzame strijder, behalve den zedelijken moed, voor het kiezen van zijne verlaten stelling noodig, ook het klaar besef gehad van de taak hem daardoor opgelegd; had hij van dit gewichtig oogenblik

partij getrokken om, ernstig en sober, aan zijne vrienden hunne beginselen en traditiën voor te houden, om hen te waarschuwen tegen het gevaar voor verbastering waaraan een onnatuurlijk bondgenootschap hen in klimmende mate blootstelt, - zijn vertoog, al moest het ook den glans derven, die van Groen van Prinsterer's woorden afstraalde, zou als diens woord gebleven zijn, terwijl nu zijne redevoeringen blijven, ja, maar helaas niet als monumenten van het hooge peil waartoe het parlementaire leven in Nederland is opgeklommen.

Ik zou de vrijmoedigheid van den afgevaardigde uit Middelburg niet tot de mijne hebben gemaakt, indien hij geen naam droeg waaraan zich in onze parlementaire geschiedenis vele en schitterende herinneringen vastknoopen. Ik heb een twintigtal jaren geleden met te veel warmte partij getrokken voor wat ik toen meende zijn goed recht te zijn, en mij in die dagen over zijne triomfen te hartelijk verheugd, om nu ongevoelig te blijven voor den tragischen indruk, welken zijn optreden in den laatsten tijd, en zeer in het bijzonder in de jongste weken, bij den toeschouwer achterliet. De eenzame strijder dreigt een vergeten strijder te worden, de stelling, die hij verdedigt, eene stelling die men liggen laat. Zijne vertoogen, toch uitvoerig genoeg, worden in de discussiën nauwelijks meer opgenomen en zijn prikkelen links en rechts schijnt niets meer te kunnen uitwerken, dan bij de vrienden eene enkele koele plichtpleging, bij de tegenstanders een welsprekend stilzwijgen, bij beiden te zamen de oefening van een bewonderenswaardig geduld.

Maar laten wij den klager met vrede om enkel bij zijne aanklacht stil te staan. Ik noemde die aanklacht onbillijk en dit uit volle overtuiging. Dat de discussiën van de laatste weken ons nieuwe gezichtspunten hebben geopend ter betere waardeering van een groot en gewichtig volksbelang, zal zeker niemand beweren, maar wie had recht iets anders te verwachten? De trage gang van zaken hier te lande is oorzaak, dat onze Staten-Generaal hunne beraadslagingen over dergelijke belangen in den regel eerst aanvangen als de natie hare besprekingen van het zelfde onderwerp sinds lang gesloten heeft, en op dien regel zal het vraagstuk van het onderwijs toch wel geen uitzondering maken. Wie in het oog wil houden dat de Tweede Kamer deze keer bij hare openbare beraadslagingen ten aanhoore van eene oververzadigde natie over geen ander instru-

ment te beschikken had dan het meest afgespeeld klavier, dat Neêrland's drasse bodem draagt, zal geen hulde weigeren aan den ernst en de degelijkheid, waarmede zij hare moeielijke taak vervulde. Heeft zij over de grondwettige quaestie zelve geen nieuw licht gegoten, wel zeer zeker over hare eigen verhouding tot die quaestie.

Niet alleen dat de twee hoofdrichtingen - rechter- en linkerzijde - hare beginselen scherp belijnden en nauwkeurig omschreven, maar ook de afwijkingen, bij elk van die richtingen voorkomende: aan de eene zijde het roomsch-katholieke standpunt tegenover het antirevolutionaire en aan den anderen kant de veel meer uiteenloopende zienswijzen in het liberale kamp, werden deze keer duidelijk aangewezen en in den regel met groot talent ontwikkeld en bepleit. Wie zich vroeger of later nog eens mocht willen wagen aan eene herziening van het tiende hoofdstuk der grondwet, vindt in de jongste handelingen onzer Tweede Kamer een schat van kennis, waarmede hij zeker niet zal verzuimen voordeel te doen.

Stellig niet minder dan de Kamer kan de Regeering aanspraak maken op volledige erkenning van de uitstekende verdiensten, welke zij in dit groote parlementaire tournooi ten toon spreidde. Ik kan mij ter nauwernood moeielijker en droeviger taak denken dan bij deze discussie voor den minister Heemskerk was weggelegd. Geroepen te worden tot verdediging van een der gewichtigste wetsontwerpen, welke eene Regeering aan de volksvertegenwoordiging kan voorleggen, en te weten dat men volstrekt alleen staat in het parlement en dat noch aan de eene noch aan de andere zijde ook maar één lid zal oprijzen, die voor het Bewind onvoorwaardelijk partij kiest; - verplicht te zijn om dagen achtereen met argumenten te strijden tegen politieke partijen, die stellig besloten hebben naar geen argumenten te luisteren; - tegenover eene groote meerderheid van strijdlustigen de witte vaan des vredes geen oogenblik uit de hand te mogen leggen en daarom tal van onvriendelijke, soms bitse en onbillijke aanvallen met onverstoorbaar goed humeur te moeten afwenden; - altijd gereed te moeten staan om de vergadering voor te lichten, om tegenover onpraktische plannen de eischen van de praktijk, tegenover onbestemde beschuldigingen het gezag van de feitelijke toestanden in de weegschaal te werpen; - in eene vergadering vol intransigenten beurtelings

met elke transactie de proef te nemen en aan het gebod om nooit te wanhopen, hoe onbedriegelijk de voorteekenen ook zijn mogen, als een braaf soldaat op stipte wijze te gehoorzamen - inderdaad het zegt iets aan zulk een programma trouw te blijven. Men mag twijfelen of eene Regeering ooit verstandig handelt met zulk eene taak te aanvaarden en of zij door dat te doen niet meer aan zedelijke kracht verspeelt dan de schitterendste triomf ooit zou kunnen vergoeden, maar eenmaal voor die taak gesteld, zou ik meenen dat niemand haar met grooter zelfverloochening en ook niet met meer talent konde uitvoeren dan de minister Heemskerk bij deze debatten ontwikkelde. Er zijn oogenblikken - dus herinnerde hij in eene van zijne redevoeringen - waarin men het vaderland alleen kan dienen oor middelen van verzoening aan te dragen, en zijn geloof dat voor Nederland een van die oogenblikken is aangebroken, heeft hij niet slechts met woorden maar ook met daden beleden. Ach dat zijn pogen om de meerderheid voor die belijdenis te winnen, onvruchtbaar blijven moest!

Dit alles geldt intusschen slechts de wijze waarop de strijd gevoerd werd, eene loutere bijzaak dus, maar verandert niets aan het troosteloos resultaat waartoe die strijd geleid heeft. Dat eene Regeering - en wel eene welker gematigdheid nooit aan iemand verdacht is voorgekomen - de volksvertegenwoordiging vruchteloos oproept om mede te werken tot eene grondwetsherziening van welke zij zelve de noodzakelijkheid erkent en uitspreekt, ziedaar een feit, dat zich in de geschiedenis van het koninkrijk der Nederlanden nog niet had voorgedaan, en in dat feit schuilt al de beteekenis van de jongst gevallen beslissing. Allen die gelooven dat een volk iets anders en iets meer is dan eene verzameling menschen, door toeval of geboorte op eene zelfde strook van den aardbodem samengebracht, die in dat volk eene rechtsgemeenschap zien en in de grondwet: eenerzijds de omschrijving van den vorm waarin die gemeenschap zich als eenheid zal openbaren en anderzijds de vastgelegde grondslagen, waarop het vreedzaam samenleven van allen als leden van één rechtsmaatschappij rust, moeten gevoelen wat het zegt als de twee helften van een volk komen verklaren, dat zij zich over den inhoud van zulk eene grondwet niet langer kunnen verstaan.

Dat de rijkdom en veelzijdigheid van het vrije leven onverpoosden strijd met zich voeren, wat nood, zoolang die strijd gestreden wordt op den bodem, welken allen als hun gemeen goed erkennen. Maar wanneer zulk een bodem gaat ontbreken, wanneer men zich over de hoofdvoorwaarden van het samenleven niet langer kan verstaan, dan schijnen de vitale organen van het volk aangetast en begint er eene worsteling, die de krachten van dat volk ondermijnt en zijn ondergang voorbereidt. Wel verzekerde Mr. Keuchenius, die zich in dit debat nog wel als orgaan van de onvervalschte antirevolutionaire leer kwam aanmelden, dat ook op de grondwet het merkteeken van eene enkele partij mag worden afgedrukt, omdat die wet als elke andere door de meerderheid aan de minderheid wordt opgelegd, maar de protesten welke die verklaring uitlokte, bij de Regeering zoowel als bij de Kamer, bewezen - en gelukkig inderdaad - dat Nederland althans voor die zienswijze nog niet gewonnen is.

De ouderen onder ons, aan wie de gebeurtenissen van 1848 nog levendig voor den geest staan, weten uit eigen ervaring, welke bezwaren vaak aan eene grondwetsherziening verbonden zijn. De verscheidenheid van inzichten omtrent hetgeen al of niet in onze staatsregeling past, was veertig jaren geleden zeker oneindig grooter dan thans en betrof ook hoofdbeginselen van regeeringsbeleid van vrij wat meer beteekenis dan die nu op den voorgrond treden; maar met hoeveel warmte er toen ook voor en tegen die beginselen werd gestreden, bij niemand rees de gedachte, voor zoover ik weet, dat men recht zoude hebben het lot der geheele grondwetsherziening aan het lot van een dier beginselen, hoe lief het ons ook zijn mocht, vast te knoopen. Men herinnert zich de spanning die in den lande ontstond, toen in de Eerste Kamer het staken der stemmen over een der wetsontwerpen een oogenblik het geheele werk der grondwetsherziening dreigde te verstoren, maar men herinnert zich ook hoe wederzijdsche toegeeflijkheid ten slotte alle bezwaren opruimde. Of men in die dagen ook meesmuilde over het offerfeest van politieke overtuigingen op het altaar des vaderlands! En toch uit de gemoedelijkheid der vaderen sprak klaarder besef van het wezen eener grondwet dan uit de onaandoenlijkheid hunner zonen. In de politieke overleggingen van onzen tijd spelen de altaren grooter rol dan ooit te voren,

maar het altaar des vaderlands heeft - veeg teeken inderdaad - zelfs als beeldspraak uitgediend. En wat het offerfeest van overtuigingen betreft, ik betwijfel of het nu zeldzamer wordt gevierd dan 38 jaren geleden. Maar het voorwerp van den eeredienst is veranderd: vroeger werden de offers aan de staatseenheid gewijd en nu zijn zij het cement geworden, dat de politieke partijen bijeenhoudt.

Ik wensch niet in het breede op de gevoerde discussiën terug te komen; gebrek aan tijd en aan opgewektheid beiden, houden er mij van terug. Maar er is eene vraag, welke in deze oogenblikken ook *de Gids* niet ontwijken kan, wil het zijn recht van nu en dan over binnenlandsche staatkunde eene eigen meening uit te spreken, niet verjaard zien: de vraag naar het karakter van den feitelijken toestand waarin de gevoerde discussiën ons hebben gebracht. Hoe hebben wij dien toestand te beoordeelen? Is de scheiding tusschen burger en burger, het verschil van geloof, van rechtsovertuiging en wereldbeschouwing werkelijk zoo groot geworden, dat de eerste voorwaarde van eene vrije rechtsgemeenschap ons allengs dreigt te ontvallen? Of zou veeleer het tegendeel waar zijn en, trots al onzen maatschappelijken strijd, aan de overeenstemming van denkbeelden over de noodzakelijke grondslagen van een gemeenschappelijk staatsrecht nu feitelijk minder ontbreken dan vroeger het geval was? Men behoeft, dunkt mij, het werk van 1848 slechts te vergelijken met het tegenwoordige, om in laatstgenoemden zin te kunnen antwoorden. Maar van waar dan dat men thans bij zooveel kleiner geschil dadelijk een algemeen *non possumus* durft uitspreken, waaraan vroeger, bij zooveel dieper strijd, zelfs niet werd gedacht? In het antwoord, op deze vraag passende, ligt dunkt mij de verklaring van onzen tegenwoordigen politieken toestand en misschien ook eene vingerwijzing naar hetgeen wij van de naaste toekomst te wachten hebben.

Men weet dat art. 194 - het voorwerp van onzen fellen politieken strijd - als vrucht van eene transactie in de grondwet is gekomen. Confessioneelen, roomsch-katholieken en een deel der liberalen onder Thorbecke streden eendrachtig voor vrijheid van onderwijs, te lang in ons staatsrecht miskend. En toch, in weerwil van die samenwerking, was de overwinning moeielijk genoeg, want alle conservatieve en niet weinige

liberale elementen waren tegen deze vrijheid gekant. Naar het oordeel dezer tegenstanders zouden de kerkelijke partijen van het recht om scholen te stichten een zoo ruim gebruik maken, dat het voortbestaan van de gemengde school, op welker behoud men voor alles prijs stelde, in gevaar kwam. Intusschen kon ook hunnerzijds niet worden geloochend, dat uitsluiting van de vrijheid van onderwijs zich kwalijk liet rijmen met de vrijgevige beginselen, welke men in de gewijzigde grondwet ging opnemen. Noode verklaarden zij zich daarom bereid het beginsel ook van deze vrijheid te erkennen, maar dan toch slechts onder stellige voorwaarde, dat de verplichting om overal van overheidswege voor voldoend openbaar lager onderwijs zorg te dragen, uitdrukkelijk in de grondwet werd geschreven. Wat de mededinging van de kerkelijke school dan ook mocht uitwerken, zoolang de grondwet gehandhaafd bleef, zou het voortbestaan van de gemengde school in alle deelen des Rijks stellig gewaarborgd zijn.

Behalve bij Thorbecke, naar wiens oordeel het verlangde voorschrift niet in de grondwet paste, vond de gestelde voorwaarde bij niemand tegenkanting, en dankbaar spanden confessioneelen en katholieken samen om de bekrachtiging te verzekeren van een grondwetsartikel, dat hun eene kostbare vrijheid brengen zou. In de enkele Tweede Kamer, waar de Heer Mackay als warm verdediger van de nieuwe redactie optrad, werden slechts vier - in de dubbele Kamer niet meer dan vijf stemmen tegen het tiende hoofdstuk der grondwet uitgebracht, en die enkele stemmen behoorden niet aan kerkelijken, tegen de gestelde voorwaarde ingenomen, maar aan conservatieven en liberalen, die, trots deze voorwaarde, het besluit om in de vrijheid van onderwijs te berusten niet durfden aanvaarden.

Art. 194 van de Grondwet is dus aanvankelijk door alle voorstanders van het bijzonder onderwijs als eene weldaad begroet en althans in het oog van de katholieken heeft het dit karakter nimmer verloren. Ook nu nog houden dezen zich overtuigd, dat het grondwettig voorschrift in geen enkel opzicht aan eene in hun oog deugdelijke regeling van het onderwijs in den weg staat. Maar naar hunne meening hebben de liberalen, eerst in 1857 en vooral later in 1878, aan dat voorschrift eene geheel averechtsche verklaring gegeven, en daar zij nu wan-

hopen aan de mogelijkheid om deze liberalen van ongelijk te overtuigen, zoo blijft er voor hen katholieken niet anders over dan aan te dringen op verbetering van redactie, opdat de oorspronkelijke gedachte van 1848 zoo duidelijk in de grondwet worde uitgedrukt, dat alle vrees voor valsche interpretatie in de toekomst ophoude te bestaan.

De antirevolutionairen bewegen zich op een eenigszins ander standpunt. Reeds kort nadat Groen van Prinsterer den strijd tegen de schoolwet van 1857 had aangebonden, vestigde zich bij hem de overtuiging dat art. 194 Grondwet, al stelde het ook voor menige verbetering de gelegenheid open, toch die regeling van het schoolwezen belemmerde, welke naar zijne meening alleen in staat was om de behoeften van het nederlandsche volk volkomen te bevredigen. Deze overtuiging, aanvankelijk door maar weinigen gedeeld, is allengs verder doorgedrongen en nu het gemeenschappelijk credo geworden van de geheele politieke partij.

Is nu art. 194 werkelijk een hinderpaal, dan kan de eisch, welken de tegenstanders aan den nieuwen grondwetgever komen stellen, geen andere zijn dan deze: om dien hinderpaal uit den weg te ruimen. Het doel dat men najaagt is dan zuiver negatief. Te kwader ure zou men in 1848 besloten hebben om, in strijd met het advies van Thorbecke, aan den gewonen wetgever de noodige vrijheid van handelen te ontnemen, en daarom moet die vrijheid hem thans worden teruggegeven. Het recht, aanvankelijk slechts schoorvoetend en voorwaardelijk toegekend, behoort dan in de toekomst volledig en onvoorwaardelijk te gelden.

Tot voor korten tijd werd dit standpunt algemeen gehandhaafd en ook nog ingenomen door de Heeren De Geer, Lohman en Beelaerts, in de nota, die zij nu twee jaren geleden, als leden van de staatscommissie voor de herziening van de grondwet, onder de oogen brengen des Konings. Immers in deze nota ontwikkelen zij eerst in breede trekken, welke aanspraken zij en de hunnen aan het onderwijs meenen te moeten stellen, en besluiten dan aldus: ‘Intusschen erkennen ondergeteekenden, dat, met het oog op den tegenwoordigen toestand des lands, er bezwaar tegen bestaan kan, te beproeven die aanspraak bij de grondwet te waarborgen’; reden waarom zij den Koning eerbiedig adviseeren: ‘art. 194 in dien zin te wijzigen,

dat de vrijheid van het geven van onderwijs gewaarborgd blijve, en dat de regeling van het openbaar onderwijs, zonder eenige beperking, aan den gewonen wetgever worde overgelaten.'

Zelfs in de scherpe nota, welke de gezamenlijke leden van de antirevolutionaire partij ten vorigen jare aan het afdeelingsverslag toevoegen, is nog slechts sprake van eischen, die door het wegnemen van belemmeringen te bevredigen zijn. Immers medewerking tot herziening van de grondwet wordt daar afhankelijk gemaakt van voorafgaande wijziging van art. 194, en wel in dien zin: 'dat bij handhaving van het eenmaal in de grondwet nedergelegde beginsel der vrijheid van onderwijs, eene regeling mogelijk worde van het openbaar onderwijs, die, zonder openbaring van eenige vijandschap tegen God en zijn Woord, de staatsbemoeiing tot het volstrekt noodige beperkt, voor geene richting eenige bevoorrechting medebrengt en den plicht der ouders om hunne kinderen op te voeden erkent en bevestigt, maar niet opheft noch overneemt.'

Eerst bij de tegenwoordige beraadslagingen wordt het zuiver negatieve standpunt prijsgegeven en eene redactie voorgedragen, die, wel verre van het grondwetsartikel te besnoeien en dus de vrijheid van den bijzonderen wetgever te vergrooten, voor de toekomst eene strenger beperking van die vrijheid bedoelt. Het amendement van de rechterzijde beslaat in de debatten, welke ik hier bespreek, eene te groote plaats en misschien dat daarvoor ook nog in later dagen eene te belangrijke rol is weggelegd, om zijn inhoud niet te bewaren.

Ziehier dan hoe men het artikel wilde hebben ingericht:

> 'Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.
> Het geven van onderwijs is vrij.
> Het toezicht van de overheid op het onderwijs in het algemeen, de inrichting van het openbaar onderwijs en, voor zoover het lager onderwijs betreft, de aan den onderwijzer te stellen eischen van bekwaamheid en zedelijkheid, worden door de wet geregeld.
> De openbare scholen zijn toegankelijk voor leerlingen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid.
> In of voor elke gemeente wordt lager onderwijs gegeven, voldoende aan de behoefte der bevolking. Het wordt, voor zooveel daarin niet op andere wijze is voor-

zien, van overheidswege verstrekt in openbare scholen, voor onvermogenden kosteloos, voor anderen tegen betaling van een billijk schoolgeld.
In de kosten van het bijzonder onderwijs kan, naar bij de wet te stellen regelen, uit openbare middelen worden bijgedragen, onverschillig of het onderwijs al of niet voldoet aan het in het vierde lid bepaalde vereischte voor openbare scholen.
De Koning doet jaarlijks van den staat der openbare en bijzondere scholen een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven.'

Behalve de eerste zinsnede, later prijsgegeven, omdat men zeer terecht ging inzien, dat daarin voor de partij vrij wat meer gevaar dan voordeel stak, is bovenstaand amendement door de rechterzijde sedert onveranderd gehandhaafd.

Vergelijkt men dit zeer uitvoerig voorschrift met het thans geldende recht, dan blijkt het, dat de vereenigde antirevolutionairen en roomsch-katholieken - de conservatieven mogen hier 'pro memorie' worden uitgetrokken - niet alleen opheffing vragen van de voorwaarde, welke de conservatieve vaderen, minder bescheiden dan hunne zonen, eens aan de vrijheid van onderwijs verbonden, maar daarnevens ook drie nieuwe eischen stellen: uitdrukkelijke erkenning van de bevoegdheid des wetgevers om aan bijzondere scholen, kerkelijke of onkerkelijke, subsidiën toe te wijzen, - uitsluiting van kosteloos onderwijs op de openbare scholen, behalve voor onvermogenden, en opheffing van de bepaling welke het recht om middelbaar onderwijs te geven slechts toekent aan hen, die de eischen van bekwaamheid en zedelijkheid, door de wet gesteld, bevredigd hebben.

't Scheelt veel dat dé voorstellers aan al deze eischen dezelfde waarde en beteekenis hechtten. Blijkbaar is de subsidie-kwestie voor hen hoofdzaak en in het opvolgend debat treedt deze dan ook geheel op den voorgrond. Toch verzekeren zij uitdrukkelijk, dat het hun nu niet te doen is om eene beslissing van die kwestie, overeenkomstig de wenschen van hunne partij, uit te lokken, maar slechts om zoo duidelijk mogelijk te doen uitkomen, dat in de toekomst de gewone wetgever vrij zal zijn te dien aanzien *pro re nata* te beslissen. Mr. de Savornin Lohman had dit reeds dadelijk ten stelligste verzekerd, en later kwam

de Heer Mackay bij de toelichting van het amendement deze verklaring met den meesten nadruk bevestigen. ‘Of en hoe subsidiën zullen verleend worden, blijft aan den gewonen wetgever overgelaten.’ ‘Er staat alleen in (het amendement,) dat, als wij later eens komen met een voorstel gelijk de heer Roëll heeft erkend dat wij gedaan hebben met volle recht, ons niet kan gezegd worden: het strijdt met de grondwet. Dat dan het subsidie zal gegeven worden staat er nog niet in, daarover heeft de gewone wetgever te beslissen.’

De tweede eisch: verplichte schoolgeldheffing, is een oud nommer op het antirevolutionair programma. Dat de partij daaraan waarde hecht, en met reden, is verklaarbaar genoeg, maar ook van harentwege kon niet worden tegengesproken, dat de bepaling als grondwettig voorschrift om hare groote onbestemdheid niet dan eene zeer betrekkelijke waarde hebben kan.

En wat nu eindelijk betreft het prijsgeven van de akten van bekwaamheid voor de leeraren bij het middelbaar onderwijs, ik zou mij zeer verwonderen indien deze laatste eisch niet tegen den zin van de antirevolutionairen in het programma werd opgenomen. Dat de bijzondere school het peil van het onderwijs verhoogt in plaats van het te verlagen en dat zij er dus zelfs niet aan denkt dat onderwijs te kappen om het de deur van deze bijzondere school binnen te dragen, heeft de antirevolutionaire partij altijd luide verkondigd, en het zal haar daarom moeite hebben gekost mede te werken tot een voorstel, dat zoo openlijk tegen al die betuigingen aandruist en zoo onvermijdelijk tot verbastering van het onderwijs leiden moet. Uit een zuiver politiek oogpunt gezien, was dit voorstel eene wezenlijke fout en eene groote onhandigheid, omdat het zonder eenige kans van slagen te bezitten, de rechterzijde in verdenking bracht als zoude zij aan de deugdelijkheid van het onderwijs d.w.z. aan een groot algemeen volksbelang, afbreuk willen doen. Natuurlijk werd deze strekking van het voorstel ten stelligste geloochend, maar het is niet waarschijnlijk dat die loochening iemand heeft kunnen overtuigen. Er was dan ook eene niet alledaagsche mate van moedbetoon noodig om zulk eene tegenspraak te kunnen volhouden.

Dat intusschen de voorstellers zelven aan dezen eisch eene meer ondergeschikte plaats toekenden, bleek duidelijk uit de toelichting. Immers als de heer Mackay aan het slot van zijne

rede het geleverde betoog resumeert, heeft hij slechts dit te zeggen: ‘Wij wenschen dat in de grondwet bij de inrichting van het openbaar onderwijs rekening worde gehouden met het bijzonder onderwijs; dat in de grondwet het beginsel worde opgenomen, dat in de kosten van het openbaar onderwijs worde bijgedragen door hen die daartoe in staat zijn, en dat, wanneer door ons bijdragen uit openbare middelen worden gevraagd ten behoeve van het bijzonder onderwijs, dit geschiede bij naar de wet te stellen regelen, en uit de grondwet duidelijk blijke, dat deze mogen gegeven worden zonder het karakter van bijzonder onderwijs te moeten prijs geven. Slechts aan een artikel waar deze beginselen in worden teruggevonden, kunnen wij onze stem geven.’

Van de akten voor het middelbaar onderwijs is hier, zoo als men ziet, geen sprake. Misschien was het niet anders dan een geheel onwillekeurig verzuim; maar dat zulk een verzuim kon voorkomen bewijst dan toch, dat die derde eisch bij den redenaar zelven meer op den achtergrond stond, en juist hierop wenschte ik, in verband met eene straks volgende opmerking, de bijzondere aandacht te vestigen.

Hoe heeft nu de Regeering, hoe de liberale partij zich tegenover deze voorstellen van de rechterzijde gedragen? Hebben zij die dadelijk en onvoorwaardelijk afgewezen onder opmerking, dat de gestelde eischen zeer verre afweken van het zuiver negatieve doel - het wegruimen van een bestaanden hinderpaal - dat jaren lang als het eenige motief voo eene herziening van art. 194 Grondwet werd aangewezen? Het tegendeel is waar; men kan twisten over de vraag of beiden van te veel, niet of zij van te weinig zucht tot toenadering blijk gaven. Vooral de Regeering, die zich van den aanvang af in dezelfde richting voortbewoog als de rechterzijde, en daarom het grondwetsartikel telkens uitbreidde om nieuwe vredesvoorwaarden in te lasschen, was onuitputtelijk in hare pogingen om aan den strijd een einde te maken. Het eigenlijke struikelblok, het grondwettig gebod om overal van overheidswege voor deugdelijk lager onderwijs zorg te dragen, wordt reeds dadelijk opgeruimd en daarnaast de verplichte schoolgeldheffing vastgesteld. Later, na de toelichting van de amendementen, als de minister eenige gunstige voorteekenen meent op te merken, die naar het treffen

van een vergelijk heenwijzen, komt hij tot het besluit om nog een stap verder te gaan en ook den hoofdeisch van de rechterzijde in te willigen, door namelijk uitdrukkelijk in de grondwet te bepalen, dat ook aan bijzondere scholen subsidiën zullen kunnen worden toegekend.

In het regeeringsvoorstel werd nu o.a. dit geschreven:

> ‘De wet bepaalt òf en in hoever aan bijzondere scholen onderstand uit openbare kassen kan worden verleend.
> In of voor elke gemeente behoort het lager schoolonderwijs te voldoen aan de behoefte der bevolking. Voor zooveel daarin niet op andere wijze is voorzien, geschiedt dat van overheidswege in openbare scholen, voor onvermogenden kosteloos, - voor anderen tegen betaling van een billijk schoolgeld.’

Nu legge men deze redactie naast het amendement van de rechterzijde, en vooral naast de woorden, hierboven medegedeeld, waarin Mr. Mackay de eischen van zijne staatkundige vrienden samenvat, en men zegge dan welk verschil tusschen beiden eigenlijk overblijft. Gij zoudt meenen dat het sluiten van den vrede op handen was, maar het tegendeel blijkt waar, want het is alsof de bezwaren toenemen naarmate de Regeering ijveriger arbeidt om die op te ruimen. De Heeren Lohman en Mackay putten zich uit in vertoogen om het onderscheid, dat ook nu nog overblijft, helder te doen uitkomen en daarop allen nadruk te leggen. De rechterzijde wenscht dat de wetgever kunne subsidieeren naar regelen, bij de wet gesteld, en de Regeering zwijgt van die regelen; zij erkent, ja, dat de wet aan bijzondere scholen onderstand zal kunnen toekennen, maar voegt er niet bij, dat ook aan kerkelijke scholen dit voordeel zal kunnen toekomen. Alsof in de algemeene vrijheid niet de bijzondere lag opgesloten en er reden kon zijn voor de vrees, dat de wet, subsidiën toekennende, zou verzuimen de regelen aan te wijzen overeenkomstig welke deze kunnen worden genoten.

Dat de rechterzijde aan hare eigen redactie de voorkeur gaf is volkomen begrijpelijk, maar dat zij niet reeds dadelijk verklaarde die van de Regeering te zullen aanvaarden, wanneer de hare mocht worden verworpen, ziedaar wat zich moeilijk laat rijmen met die vredelievende gezindheid van welke harerzijds zoo hoog werd opgegeven. Immers het kon toch niet de bedoe-

ling zijn om de toepassing van haar *non possumus* daarvan afhankelijk te maken, of men eene gemeenschappelijke gedachte in deze dan wel in gene woorden ging uitdrukken? Het groote veeljarige werk van de groudwetsherziening schipbreuk lijdende op eene kwestie van redactie! Inderdaad het resultaat ware al te dwaas geweest.

Voor de buitenwereld was er maar één verklaring mogelijk van de zonderlinge houding, welke de rechterzijde tegenover de Regeering aannam. Wanneer van de drie eischen, die men stelt, twee worden ingewilligd en één afgewezen, dan moet de reden waarom men de hand, door den minister toegestoken, weigerde, noodzakelijk in die afwijzing gelegen zijn. Niet omdat de wensch naar subsidien onbevredigd bleef, niet ook omdat men weigerde verplichte schoolgeldheffing voor te schrijven, is de groote politieke werkstaking met hare onafzienbare gevolgen uitgebroken, maar omdat de Regeering niet konde besluiten tot intrekking der akten van toelating voor het middelbaar onderwijs mede te werken. De toepassing van het *non possumus* berust alzoo op een eisch, welken de antirevolutionaire partij, aan zich zelve overgelaten, vermoedelijk nooit zou hebben gesteld en die ongetwijfeld door ettelijke van hare leden in de Kamer sterk moet worden afgekeurd; op een eisch, die de oprechtheid van de partij, waar zij hare liefde voor deugdelijk onderwijs uitspreekt, ernstig in verdenking brengt; op een eisch, die daarenboven niet zou kunnen worden ingewilligd zonder in de grondwet eene ongerijmdheid te schrijven. Immers - de minister heeft het overtuigend bewezen - daar behalve lezen en schrijven, de vakken van de lagere school ook op de inrichtingen van middelbaar onderwijs te huis behooren, zoo kan men voor die inrichtingen de akten van toelating niet opheffen, of men heft ze ook op voor eerstgenoemde scholen.

Hoe is het mogelijk aan dergelijken eisch het dreigen met een *non possumus* te verbinden? De geheele rechterzijde aanvaardt tegenover het nederlandsche volk de verantwoordelijkheid voor eene politieke daad, welker bedenkelijke gevolgen ook den kortzichtigsten in het oog vallen, en dit om een doel te bereiken welks onbestaanbaarheid, bij de discussien daghelder aangewezen, aan geen redelijken twijfel onderhevig zijn kan.

Zoo oordeelt de buitenwereld, maar is dat oordeel juist? Een

klein incident, voorgekomen toen de debatten reeds ten einde liepen, geeft stof tot twijfel; een incident dat weinig aandacht trok, maar zeker aan toekomstige commentatoren van de grondwet de handen vol werk zou hebben gegeven, indien men het amendement van de rechterzijde werkelijk in de grondwet had opgenomen. Om aan klachten over duidelijkheid van redactie te gemoet te komen, had de Heer Mackay in zijn amendement eene kleine wijziging gebracht en de zinsnede, handelende over de subsidien voor het bijzonder onderwijs, dus aangevuld: 'De wet bepaalt OF EN naar welke regelen die bijdragen zullen worden verleend.'

Deze kleine wijziging, blijkbaar zonder voorafgaand algemeen overleg ingevoerd, dreigde een oogenblik de tot nog toe voorbeeldige discipline van de rechterzijde te verbreken. De Heeren Brouwers en van Baar brengen een subamendement ter tafel, bestemd om die woorden OF EN uit het voorstel te verwijderen. En waarom? Ziehier wat o.a. de Heer Brouwers antwoordt: 'Wanneer de grondwet zegt, dat de gewone wetgever zal bepalen of *er al dan* niet bijdragen uit openbare kassen aan bijzondere scholen zullen worden verleend, dan krijgt de gewone wetgever de macht in handen om te decreteeren, dat *er geen* subsidie zal verleend worden. Die macht willen wij den gewonen wetgever niet laten en nog veel minder dat hij daarvoor steun in de grondwet vinde.'

Het verschil van meening wordt in deze woorden duidelijk aangewezen. In overeenstemming met de vroeger afgelegde verklaringen wilde het amendement-Mackay even als het voorstel der Regeering, slechts daarvoor waken, dat, wanneer later de wetgever subsidien aan bijzondere kerkelijke scholen mocht willen uitkeeren, niemand de bevoegdheid om dit te doen zou kunnen betwisten; het sub-amendement Brouwers daarentegen wilde het recht om te subsidieeren nadrukkelijk in de grondwet beslissen en den toekomstigen wetgever verbieden het weer op te heffen. Reeds krachtens de grondwet zelve zou dan aan de gemeentebesturen het recht toekomen om voor hunne bijzondere scholen gelden uit de openbare kas beschikbaar te stellen en aan den wetgever slechts het vermogen overblijven om tegen misbruiken te waken.

Te vergeefs trachtte de Heer Mackay de voorstellers te bewegen hun subamendement in te trekken; zij weigerden hals-

starrig, ook al mocht het bij de stemming blijken, dat zij alleen stonden. Zwichtende voor die besliste houding, eindigde de Heer Mackay met toe te geven: de betwiste woorden werden weder geschrapt en dus aan den strijd een einde gemaakt. ‘Aangezien onze inzichten en ons verlangen geheel zijn bevredigd’ - dus kwam nu de Heer van Baar verklaren - ‘hebben wij de eer, dankbaar en voldaan, ons amendement in te trekken.’

Is grooter dubbelzinnigheid denkbaar? Gesteld het amendement ware in de grondwet opgenomen, zou men dan in de toekomst, bij de verklaring van zijne beteekenis, op de woorden of op de daden van de voorstellers hebben moeten letten? Had men nu een streep gehaald door alles wat aanvankelijk tot geruststelling van Regeering en Kamer over de onschuldige strekking van het voorstel was medegedeeld; en zoo niet, hoe kon men dan de Heeren Brouwers en van Baar tevreden stellen?

Teleurgesteld over het mislukken van al hare pogingen nam de Regeering eindelijk eene van hare concessien terug en brak zoodoende verdere onderhandelingen met de rechterzijde af.

Toch was de gelegenheid tot het treffen van een vergelijk voor de rechterzijde niet afgesneden, want een deel van de liberale partij had door het indienen van een bijzonder amendement blijk gegeven van zijne ernstige begeerte om de bezwaren uit den weg te ruimen die aan eene voltooiing van de grondwetsherziening in den weg stonden. De kracht van dit amendement lag hierin, dat het kwam brengen, niet vragen; anderen zoeken en niet zich zelven. Overtuigd dat het der rechterzijde slechts te doen kon zijn om volkomen gelijkheid van recht voor het openbare en voor het bijzondere onderwijs, meenden de voorstellers; dat men dit doel moest trachten te bereiken, niet door het grondwetsartikel aan te vullen met allerlei dubbelzinnige of niets zeggende bepalingen, maar door zijn inhoud te beperken en tot het volstrekt noodige terug te brengen.

Van het verplicht bestaan der openbare school in alle deelen des Rijks werd daarom afgezien en slechts tweederlei recht in de grondwet gevestigd: het oude recht om onderwijs te geven, behoudens die waarborgen voor de bekwaamheid van den onderwijzer, welke in het belang van allen geboden worden, en voorts het recht der ouders op eene school, waar hunne kin-

deren deugdelijk onderwijs zouden kunnen ontvangen zonder vrees van in hunne godsdienstige meeningen te worden gekrenkt. In dit recht lag een waarborg voor de liberalen, want juist om dat te vestigen, had men in 1848 de derde zinsnede van het hier besproken grondwetsartikel opgesteld, - maar ook een waarborg voor de kerkelijken, want de geheele strijd tegen de openbare school, zooals die sedert 1857 wordt gevoerd, steunt immers op niets anders dan de bewering, dat deze school, zooals zij bestaat, aan dit recht der ouders te kort zou doen, Men verkreeg alzoo inderdaad een gemeenschappelijk uitgangspunt, één algemeene grondwettige voorwaarde, welke in de toekomst elke partij in haar belang aan elke regeling van het onderwijs zoude kunnen opleggen. De schoolstrijd zou onverpoosd voortduren, maar althans buiten het terrein van de grondwet, want deze waarborgde niet anders dan wat naar aller overtuiging in elks belang waarborg noodig had.

Heeft men van liberale zijde wel gedaan deze poging tot schikking te wagen? De moeilijkheid van het antwoord blijkt reeds uit de groote verdeeldheid, welke de genomen proef in en buiten de Kamer heeft uitgelokt; eene verdeeldheid, welke die proef misschien lang zal overleven. Men kan dit feit diep betreuren, maar recht om er over te klagen heeft men niet. Wanneer de voorzichtigheid der vaderen ons een vluchtheuvel heeft geschonken, op welken wij, bij het wassen van den stroom der kerkelijke hartstochten, de gemengde openbare school, ons in hooge mate lief, veilig kunnen handhaven, zoo veilig dat zij zonder onzen wil nooit kan worden vernietigd, dan zegt het iets van dien heuvel af te dalen, vooral als wij het bewustzijn met ons omdragen, dat onze daad in elk geval het golvenstillend vermogen van de olie niet bezitten kan.

En werkelijk zou aan onze zijde eene daad van lafhartigheid worden gepleegd, wanneer wij eenvoudig afdaalden om de instelling, van welker waarde wij ons innig overtuigd houden, aan de onstuimige wateren prijs te geven. Toen vroeger vele stemmen opgingen, die het voorstel kwamen aandringen om de derde zinsnede van ons grondwetsartikel te schrappen en dus naar verzoening te streven, heb ik dit voorstel hier ernstig bestreden, omdat daarin inderdaad eene stilzwijgende veroordeeling van onze gemengde school lag opgesloten. Ook aan de adressen, onlangs uit Amsterdam en Rotterdam bij de Tweede Kamer

ingezonden, zou ik ongaarne mijn naam hebben verbonden, omdat de daarin verkondigde meening, dat de grondwet den wetgever slechts had op te dragen daarvoor te zorgen, ‘dat niet door het ontbreken van een voldoend aantal wel ingerichte scholen, de kinderen van onderwijs verstoken blijven,’ naar mijne opvatting slechts met den toestand van groote gemeenten rekening hield. Immers indien de schoolstrijd daarop kon uitloopen, dat in kleinere gemeenten de minderheid slechts te kiezen had tusschen geen onderwijs of onderwijs op ‘wel ingerichte’ kerkelijke scholen, die de stelselmatige bestrijding van hare godsdienstige overtuiging bedoelen, zou men toch waarlijk geen reden hebben om zich over de uitkomst te verheugen. Omdat de kerkelijken zich nu ergeren aan de neutraliteit van de gemengde scholen, zouden wij onze kinderen onderwerpen aan de onbeteugelde propaganda van andersdenkenden op hunne bijzondere instellingen van onderwijs.

Het amendement, dat een deel der linkerzijde nu aan het oordeel der Kamer kwam onderwerpen, heeft al deze fouten vermeden en daarin ligt, naar mijne opvatting, eene groote verdienste. Het beginsel, waarvan de derde zinsnede van het grondswetsartikel de eenvoudige omschrijving is, wordt stipt en trouw bewaard, en dus daarvoor gezorgd, dat de wijziging van redactie, nu voorgedragen, nooit als een oordeel tegen de gemengde school zou kunnen worden opgevat. Dat op die wijze de toekomst voldoende veilig is, zal ik waarlijk niet beweren, maar bestaat die waarborg thans? Onze tegenstanders - zij toonen het dagelijks - zijn geen vrienden van halve maatregelen. Eenmaal meerderheid geworden, zullen zij in hunne richting ongetwijfeld zoo ver gaan als de grondwet toelaat, en wie waagt het nu reeds te bepalen hoe ver dat zijn kan?

Indien reeds deze overweging mij gunstig zou hebben gestemd voor het voorstel, van de linkerzijde uitgegaan, nog meer zou het mij hebben toegelachen om den geest van rechtvaardigheid, welke daaruit zoo duidelijk spreekt. Onze grondwetgever heeft zich, zooals de heer Mees geestig opmerkte, maar al te veel bezondigd aan de fout van erflaters, die de toekomst trachten te beheerschen door nauwkeurig te omschrijven hoe het vermogen, dat zij bij hun dood achterlaten, door hunne erfgenamen zal moeten worden gebruikt. Het recht om te heerschen kan slechts aan de levenden toekomen. Wetten zijn

bestemd om maatschappelijke behoeften te bevredigen, en vastgelegde wetten kunnen nooit aan dat doel beantwoorden, omdat de feitelijke toestanden, die zij dekken moeten, eeuwig wisselen. En dat op dezen regel het onderwijs eene uitzondering zoude maken, gelooft zeker niemand. Niet in staat de wetgeving, die zij afkeuren, omver te halen, hebben onze tegenstanders zich de moeite getroost om den feitelijken toestand, welken die wetgeving onderstelt, zoo om te keeren, dat de geldende wettelijke regelen allengs meer hunne reden van bestaan dreigen te verliezen. Wanneer Mr. Lohman onophoudelijk de bijzondere school en de openbare tegenover elkander stelt, als ware de eerste de zijne en de laatste de onze, dan is die onderscheiding rechtens natuurlijk niet te verdedigen. Onze, d.w.z. de liberale school kan geen andere zijn dan de hunne, eene bijzondere namelijk, welke geen enkel recht bezit dat aan de confessioneele school onthouden wordt. De openbare gemengde school behoort noch aan hen noch aan ons, maar aan beiden te zamen. Rechtens is dit alles onbetwistbaar; maar wanneer nu de openbare school feitelijk mocht worden de school van de liberalen alleen, niet om het onderwijs dat daar gegeven wordt, maar omdat alle niet liberale elementen haar verlaten hebben, kan en mag de wetgever dit feit dan duurzaam buiten rekening laten? Dat de inrichting, voor de geheele gemeenschap dienende, ook door de geheele gemeenschap wordt gesteund en gedragen, niemand die tegen deze schikking een redelijk bezwaar kan aanvoeren. Maar wanneer nu mocht gaan blijken dat in tal van gemeenten zulk eene inrichting nog slechts op het papier te vinden is?

Zouden onze liberalen zich wel geheel vrij kunnen pleiten van de fout, dat zij, in wettelijke fictiën verdiept, althans in schoolzaken meer en meer het vermogen schijnen te verliezen om de werkelijkheid onder de oogen te zien? Niemand kan minder dan ik geneigd zijn om de waarde te miskennen van hetgeen tot nog toe voor het volksonderwijs werd gedaan. Het beste wat de toekomst van onze wegstervende negentiende eeuw zal te zeggen hebben, geldt hare toewijding aan dit groote volksbelang, Al mocht de stapel zilver, aan dat belang opgeofferd, nog hooger reiken dan naar de graphische voorstelling van Mr. de Savornin Lohman het geval zou zijn, wat nood, wanneer wij ons overtuigd mogen houden, dat de rente van

dat groote kapitaal ook op den duur niet zal ontbreken.

Billijke ijver heeft intusschen niet zelden tot overdrijving geleid. Er wordt hier en daar met het onderwijs afgoderij gepleegd, en men behoeft waarlijk geen lantaarn te ontsteken om in Nederland gemeenten te kunnen ontdekken, groote en kleine tevens, waar sporen van dezen afgodendienst voor de hand liggen. Niet tevreden met het feit, dat het onderwijs een tak van openbaar bestuur geworden was, heeft men gemeend dat aan dezen tak van dienst eene geheel eenige plaats in de administratie moest toekomen. Terwijl men overal elders bij het regelen van de uitgaven rekening houdt met de beschikbare middelen, achtte men zulk eene berekening in zake van onderwijs onvoegzaam. Uitgaven, die zaken rakende, waren heilig, omdat zij het onderwijs betroffen. Op die wijze is men hier en daar gekomen tot budgetten, aan alle natuurlijke proportiën ontgroeid, die meer aan eene begrooting van het Nut dan aan een gemeentebudget doen denken. Kwamen dan die feiten voor in gemeenten waar de kerkelijke verdeeldheid aangroeit - en welke gemeenten verkeeren niet in dat geval? - dan begon zich dit bedenkelijk feit te openbaren, dat, naarmate het onderwijs aan de gemeenschap zwaarder offers oplegde, het deel van de gemeenschap, daardoor gebaat, allengs kleiner werd. Op die wijze hebben wij vrij wat ergernis opgewekt, en, in louter wettelijke fictiën voortlevende, niet het minst door onzen overdreven ijver een vijand gevormd en gewapend, die, te gelijk met het overbodige, het noodige, met het misbare, ook het onmisbare dreigt te vernietigen. En bedrieg ik mij niet, dan staat die vijand voor de deur.

Het was de uitstekende verdienste van het amendement der linkerzijde, dat het, elke grondwettelijke bescherming afwijzende, den strijd om de school op het terrein van de werkelijkheid terugbracht. Dat ons op dat terrein verliezen, ernstige verliezen zelfs, te wachten stonden, niemand die er aan mocht twijfelen; maar zoo die verliezen slechts daartoe leidden, dat zij onze krachten staalden en ons, veel meer dan thans, belangrijke geldelijke offers tot handhaving van onze beginselen oplegde, dan zouden, als zoo dikwijls, die verliezen allicht voor de liberale zaak in winsten verkeeren. In de klimmende uitgaven welke antirevolutionairen en roomsch-katholieken zich voor hunne scholen getroosten, steekt niet alleen ‘het mooie van de zaak,’ zooals de minister van Binnenlandsche Zaken verzekerde,

maar ook haar zedelijke kracht. Althans met deze les van de bijzondere school kan ook de openbare haar voordeel doen.

Het is eindelijk niet het minst om zijn politiek karakter, dat ik voor mij het amendement van de linkerzijde hartelijk heb toegejuicht. Had deze tegenover het *non possumus* van de rechterzijde eenvoudig het hare gesteld, de treurige uitkomst zou op rekening zijn gesteld van twee onverzoenlijke partijen, beide zich even hardnekkig aan eigen belangen en inzichten vastklampende. Het amendement heeft de linkerzijde voor zulk een vonnis behoed. Men kan twisten over de vraag of het de liberale zaak werkelijk heeft gediend, maar niet daarover, of het den kring van zijne concessiën aan de rechterzijde ruim genoeg heeft uitgemeten. Wie kan meer geven dan alles? Zeker, al die inschikkelijkheid heeft de tegenpartij niet kunnen dwingen om toe te geven, maar zij heeft haar toch gedwongen om zich het hebben van ongelijk te getroosten. En hoe aantrekkelijk het gelijk krijgen nu ook zijn moge, tegenover nageslacht en geschiedenis is het gelijk hebben beter.

Van waar het oppervlakkig vreemde verschijnsel, dat de rechterzijde weigerde het amendement harer tegenstanders te aanvaarden? Zelfs de minister van Binnenlandsche Zaken was door dat verschijnsel getroffen. ‘Er zijn er zeker’ - dus luidden zijne allerlaatste woorden in dit langdurig en gewichtig debat - ‘die het ontzaglijk vreemd vinden, dat het amendement-de Beaufort niet met beide handen aan die zijde is aangegrepen, want het laat zelfs in het midden de openbare neutrale school, het laat in het midden of er niet-openbare gezindheidsscholen zullen zijn, het laat volkomen in het midden of er subsidiën zullen worden gegeven.’ Inderdaad het liet dit alles in het midden, maar het gaf ook niets, en der rechterzijde was het om ontvangen te doen. Zij verklaarde niet blind te zijn voor het gevaar, dat eene vijandige meerderheid haar ook in de toekomst zou weigeren wat haar te lang reeds onthouden werd, en daartegen nu eischte zij in de grondwet waarborgen. Kan het zonderlinger? Hoe nu? Gij beweert dat aan onze openbare lagere school de bodem reeds lang ontvallen is en dat alleen eenige grondwettelijke draden haar nog tegenhouden en voor wegzinken in den afgrond bewaren. En wanneer wij ons nu gereed maken die draden door te snijden, wenkt gij met de

hand. Waarom? Omdat gij in plaats van de openbare school uwe eigen antirevolutionaire schepping aan die grondwettelijke draden wilt vasthechten. Hoe dan wanneer later eens blijken mocht, dat ook aan haar de bodem ontzonken is? Terwijl er uwerzijds van geen enkele concessie sprake kan zijn, komt men aan de linkerzijde uit eigen beweging van elk uitsluitend recht voor de openbare school afstand doen en u tot elke regeling, met uwe wenschen strookende, in staat stellen, zoo gij later maar eene meerderheid kunt vinden in staat om die regeling door te drijven en bereid om daarvan de verantwoordelijkheid te dragen. En nu zoudt gij, hiermede nog niet tevreden, verlangen, dat wij de wapenen, die wij in de toekomst alleszins zullen behoeven om het vestigen van zulk eene meerderheid te keeren, voor altijd aflegden, dat wij zelven er toe medewerkten om uw staatsrecht in de grondwet te schrijven. Moogt gij ons onheuschheid verwijten wanneer wij U op dien eisch kortaf antwoorden: doe het zelf?

Ik heb, met de officieele stukken vóór mij, naar mijn beste weten gezocht: welke toch wel de redenen kunnen geweest zijn van de zeldzaam ernstige verdeeldheid in den boezem van ons parlement uitgebroken. En wat was de vondst? Dat er tusschen de rechterzijde en de Regeering een stroospier lag, tusschen de rechterzijde en de meerderheid van de liberale partij een voorwerp, kan het zijn van nog minder beteekenis. En op grond van dat onbeduidend geschil wordt een *non possumus* uitgesproken, als zelden in eenig parlement en nog nooit in het onze vernomen werd. Zonderling spel van het toeval. Onze antirevolutionaire partij is vermoedelijk de eerste die op den wel wat naïeven inval kwam om het verwerpen van begrootingen om redenen daarbuiten gelegen in haar politiek programma uitdrukkelijk te verbieden, alsof zulk een zuiver zedelijk verbod ooit stoffe voor eene regeling in rechten zoude kunnen opleveren. En juist deze partij, naar het schijnt met de strekking van hare eigen beginselen nog maar weinig vertrouwd, komt nu haar programma verscheuren en eene daad van zuivere revolutie plegen door, niet ter sluiks maar in het volle licht des dags, de verboden methode op voorstellen van grondwetsherziening te gaan toepassen.

Hoe nu die tegenstrijdigheid te verklaren? Hoe kon men

aan een zoo nietigen strijd gevolgen verbinden van zoo ongewoon groote beteekenis? In 1848 kwam men ook de grootste, de meest beduidende bezwaren gelukkig te boven, en nu zelfs de onbeduidendste niet. De reden van het verschil is, meen ik, niet ver te zoeken: in 1848 wilde men de grondwetsherziening en in 1886 wil men die niet. In 1848 waren én Regeering én parlement én volk levendig doordrongen van de gebiedende noodzakelijkheid om het ondernomen werk te doen slagen en voor die overtuiging vluchtten alle bezwaren als ijle nevelen voor het zuchten van den wind; in 1886 bestaat die zelfde overtuiging slechts bij weinigen, en het gevolg is, dat men, met een *non possumus* op de lippen, voor het eerste struikelblok neerzijgt. De parlementaire werkstaking is niet een gevolg daarvan dat de gerezen moeilijkheid zoo zwaar, maar dat de voorgelegde grondwetsherziening zoo licht woog.

Politieke fouten blijven zelden ongewroken, al komt soms ook die wrake met langzamen tred. Reeds jaren geleden werd een schema van grondwetsherziening achteloos van regeeringswege op publiek terrein neergeworpen, zonder wetenschap of zulk een ontwerp door de natie zoude worden gedragen; zonder een eenigszins volledig inzicht van den aard en omvang der belemmeringen, die het op zijnen weg zoude ontmoeten; zonder kennis van de som der krachten waarover men tot wegruiming van die moeilijkheden beschikken konde. Politieke ontwerpen van dezen aard zijn als vruchten met een sterke kleefstof gedekt, die weggeworpen zich hechten waar zij neervallen; men kan ze oplossen en vernietigen, maar men kan ze niet losrukken van het voorwerp, waaraan zij verbonden zijn, zonder dat te scheuren en te vernielen.

Sedert dat oogenblik is grondwetsherziening aan de orde en beheerscht zij geheel ons staatkundig leven. Wil men haar op zijde schuiven, dan dringt zij zich op den voorgrond; wil men haar ernstig ter hand nemen, dan wijkt zij terug. Schatten van arbeid worden aan de oplossing van het vraagstuk besteed en bij het licht, door dien arbeid ontstoken, moet het ieder in het oog vallen, dat wanneer het nu al niet, als 38 jaren geleden, om opheffing van drukkende bezwaren of verwijdering van geheel onoverkomelijke belemmeringen te doen is, toch tal van groote en gewichtige staatsbelangen het welslagen van de herziening eischen en die onder de eens bestaande omstandigheden

aan de wijsheid en de voorzichtigheid van den staatsman als een dwingend gebod opleggen. Maar deze belangen zijn vreemd aan de onderlinge machtsverhouding van de politieke partijen en kunnen haar daarom slechts eene gematigde belangstelling inboezemen. Één uitzondering bestaat er echter op dezen regel, maar die uitzondering raakt dan ook onmiddellijk het gewichtigste partijbelang, namelijk de regeling van het kiesrecht Dat de grondslagen van het bestaande stelsel hoogst gebrekkig zijn, betwist niemand meer, maar over de vraag: of eene zeer belangrijke uitbreiding van dat kiesrecht wenschelijk is, loopen de gevoelens wijd uiteen. Voor velen is die uitbreiding de groote hoofdzaak, het doel dat zij met hartstochtelijken ijver najagen; voor althans niet minder anderen het voorwerp van kwalijk verborgen tegenzin. De eersten zijn geneigd zich voor de begeerde hervorming groote offers te getroosten, de laatsten vinden juist daarin eene reden om grondwetsherziening te verwerpen, te verwerpen wel niet ‘om redenen daar buiten gelegen’, maar dan toch om redenen, die men nu niet aan de groote klok wil hebben opgehangen.

Was er meer noodig om deze grondwetsherziening voor onze politieke partijen tot een speelbal te maken, zoo rond en elastiek als zich geen tweede denken laat, en behoeft het iemand te verbazen, dat ook de anti-schoolwet-beweging dit werptuig ter hand nam? Dat de eigenlijke grondwettige bezwaren zeer licht wogen, bewees de uitkomst, want deze staat gelijk met eene schitterende rehabilitatie van art. 194 Grondwet. Immers waren de bezwaren tegen dit voorschrift aangevoerd, werkelijk groot, de onderdrukten zouden de gelegenheid om die uit den weg te ruimen zeker niet hebben afgewezen. Wie denkt er aan zich blijvend te krommen onder een juk, dat hij met medewerking van vriend en vijand beiden kan afleggen?

Maar het artikel is voor verbetering vatbaar en vooral het kan zoo worden ingericht, dat het winste geeft voor de toekomst. De vraag is maar: wat de tegenpartij voor grondwetsherziening over heeft? Het amendement van de rechterzijde bepaalt de som der eischen, welke men na rijp beraad meent te moeten vaststellen. Aan de rechterzijde is hare onverzettelijkheid bitter verweten, maar mij dunkt ten onrechte. Legers met een grooten trein bewegen zich moeilijk, en hier had men met een zeer grooten trein te doen. Ik verbeeld mij dat de vaststelling

van het amendement vrij wat overleg en vrij wat hoofdbreken zal hebben gekost eer allen één van zin hunne toestemming gaven. Natuurlijk kon op dat overleg later uiterst moeilijk worden teruggekomen en moest alzoo aan het eenmaal gestelde worden vastgehouden, niet omdat de goede wil ontbrak tegenover de linkerzijde inschikkelijkheid te toonen, maar omdat men dit doende geen kans zag alle politieke vrienden bijeen te houden. De rechterzijde is geen levend wezen, in zijne bewegingen vrij, maar een kunstproduct, door politiek beleid geschapen en voorzichtig aan een vast steunpunt verbonden. Mocht men het van dit steunpunt willen losmaken, dan tien tegen één dat het omvalt. Het incident-Brouwers, hierboven herinnerd, is in dit opzicht leerzaam genoeg.

Het merkwaardigste van de gesloten overeenkomst was wel dit, dat een van de beide deelen, namelijk het roomsch-katholieke element, behoudens een enkele uitzondering, bepaald tegen grondwetsherziening was ingenomen. De woordvoerders zijn er òf rond en ruiterlijk voor uitgekomen òf zij hebben het duidelijk genoeg te verstaan gegeven. Dus bijv. Mr. Haftmans. Als deze schrandere parlementaire practicus het woord voert, dan wane niemand, dat het hem enkel te doen is om de vergadering door zijne kwinkslagen te verpoozen. Men herleze zijne redevoering en vrage zich af: of iemand, die de linkerzijde ernstig wilde waarschuwen tegen het amendement van hare politieke tegenstanders, het anders en beter zou hebben kunnen aanleggen dan deze afgevaardigde? Wannneer nu twee partijen zich onderling verstaan over de voorwaarden eener dading, welke zij gemeenschappelijk aan derden zullen voorleggen, en een van beiden wil eigenlijk zulk eene dading niet, dan behoeft zeker niemand er zich over te verwonderen wanneer ten slotte geen vergelijk tot stand komt. Ik houd mij zeer overtuigd, dat de groote meerderheid van de antirevolutionairen eene andere uitkomst heeft begeerd, maar, al voerden zij ook het hoogste woord, het beslissende woord spraken anderen.

Wie dan ook treuren over het negatieve resultaat, waarop de strijd van vele weken uitliep, zeker niet zij, die bij al deze overleggingen en debatten het gewicht in handen hielden, dat de schaal naar deze of naar gene zijde zoude doen overhellen. De katholieken trekken zich nu in hunne tenten terug, wachtende op betere prijzen, en komen

die niet, ook dan nog met den bestaanden toestand volkomen in vrede. En de natie, welke het werk van de grondwetsherziening geen oogenblik ernstig gedragen heeft? Het bericht van de beslissing, die gevallen is, rimpelt ter nauwernood hare oppervlakte. Men luistert een oogenblik, schudt het hoofd en gaat zijns weegs. Inmiddels blijft die grondwetsherziening aan de orde, als eene belemmering die niet kan worden weggenomen, een vuur dat niet kan worden uitgedoofd.

En een vuur dat de levenskrachten van de natie verteert. Wie zich daaromtrent ook illusiën moge maken, zeker niet de man, dien de antirevolutionairen onder hunne uitstekendste leiders rangschikken. ‘De strijd moet dus weder worden voortgezet,’ - schreef dezer dagen mr. Lohman in *de Standaard*. - ‘Een strijd helaas! dien wij niet mogen opgeven, maar die, zoo God het niet verhoedt, ons land ten verderve voert.’

Merkwaardige openbaring van den invloed dien politieke hartstochten uitoefenen. Ziedaar een strijd - ik bedoel natuurlijk enkel dien, in de laatste weken gevoerd - waarin ik voor mij slechts een strijd over nietigheden en voorwendsels zien kan, en die in het oog eens anders, aan wiens oprechtheid ik geloof als aan eigen oprechtheid, zoo hoog en heilig is, dat, daarbij vergeleken, de hoogheid en heiligheid van het vaderland in het niet verzinkt. Neem aan dat ik, met blindheid geslagen, de waarde van uwe geschillen geheel misken, dat zij vele duizende malen grooter is dan zij naar mijne schatting zijn zoude, wat beteekent ook dan nog die waarde tegenover uw inzet? Hoe diep meet het geloof aan de juistheid van eigen oordeel niet geworteld zijn wanneer men dus, schijnbaar zonder aarzelen en met vaste hand, dien strijd als eene nachtmerrie komt binden op het hart van zijn volk, met de volkomen zekerheid dat men door zoo te doen dat volk ten verderve voert. Althans ‘zoo God het niet verhoedt.’ Is het wonder dat die bijvoeging mij aan het snijdende woord herinnerde, dat van Houten der rechterzijde toevoegde: Uw geloof maakt u lichtvaardig en roekeloos, omdat gij meent dat een wonderwerk Gods de gevolgen uwer fouten en misslagen van het nederlandsche volk kan afwenden; maar wij, die aan geen wonderen gelooven, die aan het onverbrekelijk verband tusschen oorzaak en gevolg vasthouden, wij weten dat de boete voor onze tekortkomingen op het volk rusten meet en rusten zal.

Men kan zich niet gedurende eenige dagen verdiepen in kwestiën als ik hierboven besprak, of de onmetelijke afstand tusschen die kwestiën en al de groote vraagstukken, waarin zich in deze dagen de nooden van staat en volk afspiegelen, moet pijnlijk treffen. Wie - gedachtig aan onze buitenlandsche betrekkingen, aan de gesteldheid onzer koloniën, aan ons finantie- en defensiewezen, aan de behoeften van handel en nijverheid, aan de ziekten van ons volksleven - het diepe besef met zich omdraagt, dat geen uur van den nationalen tijd, geen snipper van onze vereende krachten te veel is om de overal blootliggende kiemen van verval te stuiten en uit te roeien, kan niet anders dan met weerzin terugzien op dien heeten strijd van vele weken, welke dan toch in hoofdzaak een strijd om woorden is geweest.

En daarom, wat uit den tegenwoordigen chaos ook moge voortkomen, dat het in elk geval geen langer rùsten en berusten zij. Hoofdzaak is niet te weten, wie het gezag in handen krijgt maar dat het gezag er zij: eene vertegenwoordiging die besluiten en daardoor ook eene regeering die regeeren kan. Dat zulk eene regeering, welke dan ook, aan het beginsel van onze eenheid eene zichtbare gestalte hergeve en aan de geschokte gemeenschap het besef dat zij mogendheid is; maar vóór alles dat zij uit ons midden het noodlottig *non possumus* banne, want dat woord, - hier luide en dreigend uitgesproken, ginds zachtkens gefluisterd of zuchtend geuit - een woord dat alle nederlandsche echo's ons sedert jaren reeds als het kort begrip van heel ons politiek bedrijf telkens en telkens weder terugvoeren, het ruischt ons in de ooren als een mare des doods.

J.T. BUYS.

Te Arnemuien[1].

Mijnen lieven vriende V.A. de la Montagne.

't Was te Arnemuiën op het strand, aan 't Sloe.

- 'k Zat op de delling van den dijk, en schouwde
stil droomend op het landschap, heinde en ver
zich badend in goudgelen zonneglans,
wellustig als een' bruid, uit minnaarsoogen
de zoetheid drinkend, die haar zalig maakt.

Diep aan mijn' voeten zwol de breede vloed
en rolde zand'ge waat'ren; 't lage veerhuis
verhief, vlak vóor mij uit, gekalkte muurkens,
waarop de wrakke blinden, die de wind
scherp-krijschend op- en toesloot, op een' afstand,
twee groene vlekken schiepen, wen - in lood
gevat - de broze ruitjes kletterden.
Ter linker strekte zich 'de Polder' uit.
Betoov'rend landschap! - Zie, de 'zuete maand'
heeft, roze fee, den tooverstaf gezwaaid:
groen bloeien, twee voet hoog al, tarwe en koren;
reeds is het stroo 'geknoopt'; de meidoorn zwelt
en lacht u rozig tegen langs de dalen,

1) Deze idylle maakt deel uit van den bundel '*In Zuid en Noord*', epische poëzie (1882-1885), welke eerlang door de Rotterdamsche Vennootschap 'Elsevier' wordt uitgegeven.

verspreidend zoete geuren op de lucht;
en zongeel glanst, één schomm'lend meer gelijk,
het koolzaadveld, waarover, recht de lucht in,
de leeuw'rik stijgt, zijn helderst liedje deunend.
Een visschersloepje dobbert, hier en daar,
het haventje in; de ‘kostelikke steeën’
van 't nijv'rig boerenvolk verheffen, verre,
't roodpannendak, van uit een' zee van groen,
en - in de verte rijst, met tinne en torens,
- een kantwerk op den hemel, - Middelburg,
de schoone stad, juweel der gansche streek.

En alles stilte .... 't Stadjen over waait er
een frissche wind, en wuift op lichte vlerk
de tonen voort van 't oud ‘Wilhelmuslied’,
gespeeld door 't carillon ....

***

En nevens mij,
de ‘kurven’ aan heur' zijde, zit en kout
een' visschersmeid - een' van die ‘kante wuven’,
gehard in weêr en wind, met armen, bloot
tot boven d'elleboog, de volle boezems
omsloten door het gladde, zwarte jurk,
waarop, in nette plooi, het bonte doek
zijn' kleuren aflost. - Guitig vonkt het oog
en spreekt van lust; het gitzwart, fijne haar
is onder 't sneeuwwit mutsjen opgerold,
en rooder dan op hagen of langs dalen,
bloeit op heur' wang, meidoorntje van heur' jeugd,
de lieve sapp'ge blos der twintig jaren.

- Straks leurt zij heen, de smalle steêgjes door,
en biedt, ‘aol lévendig’, èn ‘plaete èn botje,
'en klusje meulenaers veur vierd'alv' stuver,
niê diere, juffrouw! 'k Overeesche niê!’....
Zoo praat en snapt zij, nimmer moêgedongen,
neemt uit den korf de visschen, wikt en weegt

hen op heur' handpalm, noopt tot wegen, rieken
‘of hi wel frisch is,’ biedt, slaat af, kent toe,
ontvangt, geeft weer: ‘'en cent nog... wacht! Hier is hi. -
Zoo is het juist! Wél dank...’ en luide roepend
huppelt zij voort, de kurven aan den arm,
wen, onder 't jurk, de kuiten blinkeblozen.

_

Dan, koutend zat het meisje nevens mij,
en beelden schiep, in vatb'ren dichtergeest,
hare ongesmukte, levensfrissche taal:
een open boek, in dialect geschreven,
aan eenvoud rijk, maar rijker aan gevoel...

En gulzig keerde ik blad na blad, en las
met onverzaden lust... En, scheurde ik, vrienden,
éene enk'le bladzij weg, - een' wandaad vast! -
weest gij mijn rechter: 'k wacht uw vonnis af; -
doch luistert eerst, dat ik ‘m i j n ’ hoofdstuk leze!

I.

En 't meisje sprak:
‘Och ja! 'k Vergat het schier...
'k Zou u van Garrit spreken... Arme broeder!
Gij zaagt hem straks, mijnheer! Eilaas! Wat kan ik
met woorden voegen bij het beeld, dat gij
met eigen oog vernaamt! Reeds zeven jaar,
sinds Baafmis, heer, reeds zeven volle jaren,
zit hij daar zoo, van zijn verstand beroofd,
des zomers, buiten, op de bank vóor 't huis,
des winters, op zijn' rietstoel, achter 't raam,
altijd den blik, wijd vóor zich uit, op 't Sloe,
als zocht hij, langs de baren, naar een zeil,
dat hem ontvoeren moet... -
Gij zaagt hem zelf!
Niet waar, mijnheer, hij lijkt een levend spook,

een' doode, weergekomen uit het graf,
waar hij geen ruste vond... Wit, als het schuim
ginds, op het water, is zijn' wang; zijne oogen
staan doelloos en verglaasd; de ontvleesde hand -
men ziet er 't zonlicht door - rust roerloos op
zijn sidderende kniê, en - als een beeld
van steen, zoo zit hij daar, en spreekt geen woord,
en heeft geen oor voor moeder,... noch voor mij....
Gij spraakt hem, - 'k hoorde 't even - vriend'lik toe
en hiet hem ‘Garrit,’... ‘Garrit, is 't u wél?’
Een' poos hief hij den stommen blik tot u,
verroerde nauw de hand, en viel terstond
weêr in zijn' langen, zevenjaar'gen droom,
die niet meer einden moet! -
Och zie, mijnheer,
dat valt ons pijnlikst nog van zooveel smert!
Sprak hij maar soms één woord, of loosde één' klacht,
of drukte één' wensch uit: ‘An', zet u naast mij!
An', breng mij buiten, in den zonneschijn!’
het ware een troost voor moeder en voor mij;
wij hoopten vast: ‘Nog is niet alle licht
daarbinnen uitgedoofd... Hij voelt nog, denkt nog...’
Thans?... Hoop waar' zinneloos! -
Bij stonden slechts, -
hij waant zich onbespied - dan wrijft hij traag
zijn' hand het voorhoofd langs, en spreekt halfluid:
‘Och Moeder... Antje... 'k Heb haar graf gezien. -
Zij was zoo rood... Geen tweede komt... Geen tweede!’

II.

Doch, gij begrijpt mij niet! Waar zijn mijn' zinnen?
Ik ben reeds veel te ver. Denk, dat ik maar
een arrem meisje ben, en ongeleerd,
vertellend juist zoo 't opkomt in mijn' geest,...
niets doe ik bij of af! -
Vóor zeven jaar,
'k was toen geen zestien oud - was Garrit vast
de koenste zeeborst, dien ge in Zeeland vondt!

Niet groot, da's waar, maar forsch ‘ineen gestuukt,’
met handen als van staal, het oog vol vlammen,
en twee en twintig jaar.
Hij diende aan boord
eens koopvaardijschips, dat op Inje vaarde,
en - echt matroos, op schip en zee verliefd,
dacht hij aan vrouwen niet!
Eens, ja - daar zijn zoo
van die gevallen in het leven, die -
min dan één oogwenk, over 't lot eens menschen
beslissen - eens, te Zierkzee lag zijn schip,
en zou des anderdaags het anker lichten,
verliet hij, ginds, ons hut. Hij had voor moeder,
in Middelburg, een' ‘zoetekoek’ gekocht,
en bracht haar dien - en moest nog 's avonds weder!

Nog zie ik dat permentlik vóor mijn oog,
als was 't van gist'ren leên. Het afscheid greep
op onzen drempel plaats. In blauwe plunje,
den penter op het blonde hoofd, en 't mes
ter linker, stond hij daar, en kuste ons ál -
want vader leefde nog: - de Heer ontvang'
zijne arme ziel - en sprak ons moed in 't hert.
- Want, hoe zich moeder sterk hield, toch verschenen
de waterlanders in haar oog, en plots
sloeg zij den voorschoot vóor 't gelaat, en liep
het keukentje in, gevolgd door Garrits kreet
‘Foei! Moeder, schaam-je toch! De zee loopt over!....’

III.

Ik echter, deed hem uitgelei.... De zon
neeg traag ten Westen heen. In gouden licht
zwom gansch het Sloe, en purper toonden zich
de zeilen van de booten in de verte.
Fluks naad'ren wij, ginds, waar die popel wuift,
een' nette woonsteê. Zie, krek-juist als nu,
- gij ziet het wel, met groene blinde en deur,
- zóo stond het daar, dien avond! Toch is de ouwe

Jan Everts lang al dood, en woont een ander,
Huib Vos, nu in zijn' plaats...

Daar zweeg opeens
de Garrit aan mijn' zij, en deed mij teeken
om stil te blijven. Met den vinger wees
hij naar de steê.
Daar, aan den deurpost, leunde
des ouden Everts eenig, lieve kind,
zwartharig Liesje. En waarlik, wonder was het
de maagd te aanschouwen in den vollen fleur
der gouden achttien jaar. Voor Garrit was zij
eene openbaring. Maanden was 't geleden
sinds hij heur zag.... Zij was een kind nog schier,
vóor zijne laatste reis; daar stond zij nu,
een' volle roos, vóor hem: een' vurig rood
bebloezemde heur' zachte, bolle wangen;
van onder lange wimpers keek een vrank,
lieftallig oogenpaar de waereld in,
en, uit haar spannend mouwken zwol de voorarm,
zoo malsch en fleurig als de rozen zelf!

Zij stond, en breide stil, in d' avondlucht,
en had ons niet bemerkt. Een' roode kous
hing op haar' schouder; op den grond vóor haar
trippelde een katje, naar den saaibol klauwend,
en gensters schoot de priem in de avondzon.

Ik zweeg op Garrits woord, en hield mij koes. -
En zie, daar sloop hij heimlik, door de boomen
voor Liesjes oog beschut, het huisken langs,
en - eer een grashalm onder zijnen voet
gepiept had, stond hij, loodrecht, nevens haar,
en boog, en sprak met schalks gebaarden ernst:
‘Met hand en voeten,
Lies, laat me u groeten!’

Daar schrok zij uit haar' droomen op, en deed
verrast een' sprong op zij, zoo dat de kous

aan hare voeten neerviel. Hijgend bracht zij
de rechter op het hert en sprak, half zoet,
half boos: ‘Foei! Garrit! Zóo een' mensch doen schrikken!
'k Haal nauwliks adem.... Zeg, 'k zie vast wel bleek?’

IV.

En Garrit? - Zie! wen plots van zijn gelaat
de schalke plooi verdween, glansde op zijn' wangen
een ‘bleuzaard’ als een vlam, en stott'rend nam
hij in zijn' hand de hare, en sprak: ‘Vergeef!
't Was scherts... niets meer! Wat schijnt gij vlug aan 't werk?
'k Moet morgen weg. Naar d' Oost heen houdt dat koers!
Mag ik die kous?... Ik wed, zij past mij wel.
Ik draag haar mee... en, eens aan land terug,
loop ik tot u, en vraag u de and're meê...
Die 's vast dan af...’
Dan, aarzlend stond de meid
een' korte poos; zij zag hem lang in 't oog,
sloeg plots den blik ten grond, en sprak geen woord!
Daar sloeg haar Garrit de armen rond den hals,
en liep van daar, het duin af, nog van wijd
met dankb're kreten 't meisje tegenwuivend.
I k dorst mij niet vertoonen; heimlik droop
ik achter 't hutje weg, en deed van ver
den vlucht'ling teeken: ‘Garrit! Houd u kloek!
Vaarwel! Vaarwel!’ -

Zie, als ik daaraan denk,
mijn arm gemoed komt vol. Wat blijden dag
scheen zulk een avond te voorspellen! Ach!
't Was al bedrog! Al wàt hij bracht - was ramp!

V.

Vast zult gij lachen om mijn' eenvoud; vast
mij lichtgeloovig heeten. 'k Weet het, heeren
uit stad, gelooven niet aan 't voorgevoel...
En toch, zoo waar ik leef, het spreekt tot ons,
en, 't koom' van God of Duivel, het bestaat... -

Mijn arme broeder, - wat ik nu verhaal
komt van zijn' makkers, wien hij 't zelf vertrouwde, -
droeg, gansch den overtocht, hoog in den mast,
op dek of in kajuit, een' roode kous'
die hem geen stond verliet. De manschap kende
hem voor een' lustgen snaak, tot grappenmaken
gereed; men lachte elk uur om zulk een' gril,
waarvan men niets begreep, doch - toen de reis
allengs ten einde liep, en Garrit, trouw,
de kous bleef dragen, en op elke vraag
ontwijkend antwoord gaf, verloor zich elk
in duizend gissingen, en schertste voort,
en plaagde d'armen jongen, die zich, lachend,
geschieden liet, doch trouw bleef aan zijn woord!

- ‘Een' wedding,’ dacht men; ‘later komt het uit!
Zeg, Garrit! zoo gij wint, wij drinken meê, hoor!
Duivelsche snaak! Dat 's koppig als een steen!
En - wat men vraagt, geen woordje krijgt m' er uit....
Toch komt het uit, al moest een' kraai 't verraden!’

Zoo praatte 't scheepsvolk...
Garrit sprak geen woord.

VI.

Intusschen, hier, bleef ieder zonder nieuws.

Was Garrit recht verliefd? Was 't enkel spel,
wat ik aanhoord, gezien had, bij 't vertrek?
Ik meende 't laatste, tot - eens morgends vroeg,
een brief besteld werd. Krijn, de stuurman, had dien
geschreven, vóor de Kaap, uit Garrits naam.
Hij meldde zijn' terugreis vóor het najaar,
en - onderaan, daar stond:

‘Voor Antje alleen:

Toon dit aan Liesjen.

Engel van mijn hert!
Ik ben gevangen, als een vischje in 't net!
Mijn ziel is in uw' draden blijven hangen...
en, sinds *dien* avond,'
dien was onderschrapt,

'ben ik als zonder hert, voor alles wat
mij Liesje niet herinnert. - Alle dagen
draag ik de roode kous, die 'k u ontstal.
's Nachts rust zij op mijn' borst. - An zal u zeggen,
wanneer de Meermin keert. - Ik reken vast
dat nummer twee gereed zij, vóor dien tijd,
en mij alleen bestemd.
Ik blijf, vol hope,
getrouw, in Oost en West, tot aan den dood.
Uw
Garrit...-'

Ja, Mijnheer! ik heb de woorden
onthouden; 't briefje zelf ligt in mijn' Bijbel
en zal daar blijven, tot... zoolang ik leef.
Want, Liesje las het niet. Zij was....
Doch loop ik
de dingen niet vooruit. Als Garrit schreef,
zoo had ook plaats. Terugtocht nam een' aanvang;
voorspoedig was de zee; zes weken nog,
en 't anker zou vóor Zierkzee's haven vallen.

VII.

Eens avonds, - stipt der waarheid blijf ik trouw, -
lei Garrit zich ter rust. Het schip bevond zich
juist onder d'Evenaar. De hitte was
zeer drukkend gansch dien dag geweest, en 't werk
vermoeiender dan ooit. Nauw had mijn broeder
zich in de hangmat uitgestrekt, en trouw
't geschenk van Lies gelegd op zijne borst,...

daar ruischt iets aan de deur, en zachtjes hoort hij
tot driemaal toe een kloppen op het hout.

En zie.... daar nadert, langzaam, gansch in 't wit,
een weif'lend lampje in hand, een vrouwgestalte,
en bleek als linnen was heur zacht gelaat,
heur' lippen paersch en doodsch, de hand doorschijnend;
slechts uit de diepblauwe oogen blonk nog licht,
als glom daarbinnen in het hert nog vuur....
En nader, immer nader kwam het spook; -
dat was geen gaan; 't was zweven langs den grond:
dat kan geen levend wezen, slechts een geest...;
traag kwam zij nader, de oogen open, wijd,
wen niets weerklonk, en plank noch voegen kraakten...

Daar stolt den koenen knaap het bloed in 't hert....
Recht wil hij, recht; hulp roepen wil hij - 't Is
of daar eene ijz'ren hand zijn' boezem knelt,
als stak hem in de keel een' prop. - Koud zweet
breekt uit zijn lichaam; dood, veel meer dan levend,
voelt hij, op zijne wang, een' koude hand
en ziet, hoe 't witte spook het deken heft,
als wou het zien, of waarlik op zijn' boezem
het pand der liefde rust....
Dan, plotsling, scheen het
als wou ze iets zeggen. Lijze roerde zij
de bleeke lip, en langzaam, 't lichtje in handen,
verdween, in 't blanke kleed, zwartharig Liesje!

VIII.

Gij twijfelt, heer, en denkt aan zinsbedrog! -

Vier weken later wierp men 't anker uit,
en Garrit snelde naar ons stadje weder....
Ook hij, mijnheer, had op 't vizjoen geen acht
geslagen. Droomen, dacht hij, is maar schijn.
An deed mijn' boodschap vast, en Liesje, minzaam
als aan zoo'n engel past, heeft dag aan dag
des zeemans komst verwacht, zijn' bede aanhoord.

Mijn beste pak is heden niet te goed!
Schoon wil ik zijn, bevallig in hare oogen!
En gij, mijn pand, wordt min dan ooit verlaten!

IX.

Reeds naakte de avond, toen - van Zierikzee,
waar 't schip vóor anker lag, hij 't Sloe bereikte.
Daar loopt hem plots, bij d' ingang van een' kroeg,
de rosse Hans, de visscher, tegen 't lijf.

‘Wel, Heere-Je! Gij hier? Wel, Garrit, jongen,’
riep luide Hans, ‘het doet mij waarlik deugd,
dat ik u eerst van allen, in ons stadje
mag welkom heeten. Daarop dient, voorwaar!
een slok gedronken! Kom.... ik had juist heden
een' puike vangst.... Daar mag een dubbeltje af.
Kom.... ik betaal!’ -
Reeds had hij Garrits rechter
gevat, en - wat de jongen in mocht brengen
van: ‘Later, Hans!... 't wordt donker.... moeder wacht!’
daarvoor was de and're doof. ‘Bij al de botjes
der Noordzee,’ riep hij met geveinsden toorn,
‘ontsnappen zult gij niet! Zie! 'k zou 't mij zelven
vergeven in geene eeuw, zoo 'k uw' gezondheid
niet dronk, op dezen stond des wederziens....
Gij haakt naar huis! Da's braaf zoo! Vrees niet, uren
verlet gij niet.... Gij zit niet eenmaal neer:
wij krijgen 't nat wel even over toog.
He! moeder Kaat, twee glaasjes, en wat vlugjes....’

X.

Zij stootten aan.
‘Op uw' terugkeer,’ juichte
de gulle Hans!
‘Uw welzijn,’ dankte Garrit.
Daar viel des eersten blik op Garrits been,
en op die roode kous. ‘Ei!’ klonk het luid,

‘zeg even, is dat zoo de mode in d' Oost!
Dat geeft een' aard! Men denkt aan Vastelavond....
Vast voor een' wedding, niet?... Maar, knaap, wat scheelt u?
Gij krijgt een' bleuzaard, staat daar als versuft?
Zou daar ook liefde in 't spel zijn?.... Schud niet neen!
Ook wij zijn jong geweest, en kennen liefde.
Verliefde lui zijn malle lui, men zegt het.
Ik zelf speelde, op uw' leeftijd, vrij wat parten!
Eens nam ik, voor één' kus, bij wintertijd,
- 't was daags vóor Kerstmis, vinnig was de kou! -
een bad in 't Sloe.... Zoo zijn de meisjes, knaapje!
Een heksje zit in ieder met één lonkje,
een lachje, hier een handje, ginds een' stoot,
draait ons dat volkje allengskens naar zijn' zin....
Wij vinden 't heerlik; lusten, als de kindren,
wien men wat lekkers gunt, naar *nog* en *meer*,
tot - eind'lik - als het baarsjen in de netten,
men zelfs het spart'len opgeeft, en zich schikt,
gehoorzaam... als een m a n !’ -
Dan, Garrits handen
vertrouw'lik drukkend, met omwolkten blik,
als een, die zich op eens eene oude droefheid
herinnert, boog hij zich den hoorder toe,
en sprak, half fluist'rend voort: ‘Zie.... op mijn' lippen
versterft de scherts, wanneer ik denk, dat, ginder,
vlak naast den kerkhofmuur, het schoonste meisje
der heele stad, op 't kille zodenbedde,
nooit meer ontwaken moet.... Ha, Garrit, jongen,
veel haat en veete heerschen onder menschjes,
doch, toen *die* droeve mare ruchtbaar werd,
dat zulk een' bloem was weggemaaid, toen was er
in gansch de stad géen hert, waaruit geen klachten,
géen oog, waaruit geen tranen welden! Sedert
haar vader, in dien storm, op nieuwjaarsnacht,
- het heugt u nog; gij waart nog thuis - den dood vond,
was ik haar voogd, en - Garrit, zie! ik zweer het,
Zwart-Liesje was een' lelie, die....’ -
Het woord
kwam van zijn' lippen niet: van zijnen stoel

was Garrit opgerezen! Angstvol sidd'rend,
bleek van ontzetting, neep hij 's ouden strot
met stalen vingers toe, en - als de noodgil
van één' die omkomt in den vloed, zoo bonsde 't
dof uit zijn' keel: ‘Gij, schurk, gij liegt! Gij moordt mij!
Zwart-Liesje, zegt gij.... Zweer.... gij liegt! gij liegt!’
En macht'loos, als gebroken door zijn' wanhoop,
viel hij, zoo zwaar als lood, op zijnen stoel,
en snikte een' lange poos. Dan, zich vermannend:
‘Vergeef mij, Hans.... Ik wist niet, wat ik deed.. .
God, zulk een nieuws... Zeg...'t is maar scherts, niet waar!
Zwart-Liesje leeft... Zij leeft... Ik zal haar weerzien...’

XI.

Geen woord sprak Hans. Met zijne linker hief hij
de leed'ren pet omhoog, en met de rechter,
wees hij ten hemel! Daar schiet Garrit plotsling
een lichtstraal door den geest. ‘Hans,’ nokte hij,
'k heb u beleedigd... Sta een' vraag mij toe...
Wanneer... op welken dag is ... zij ... gestorven?...

- ‘Zes week geleden op een' woensdagnacht was 't,
ten tweeën juist... Neen! Ik vergeet het nooit...
De doodstrijd duurde van den middag reeds...
't Was, of het arme kind niet sterven kon,
of zij nog iemand zien moest... - Toen ik 't huisje
verliet, was 't volle maanschijn; ver, in 't loover,
trillerde een vogel. 't Scheen mij: de eng'len zongen
Zwart-Liesje welkom... Neen, 'k vergeet het nooit...

Twee dagen later was heur graf gesloten...’

XII.

Een beeld van steen gelijk, de blikken strak
uitstarend vóor zich heen, de handen samen-
gevouwen, zat mijn broeder. Uit zijne oogen
blonk als een' nare vlam; iets raadselachtigs,

dat huiv'ren deed, wie 't zag, sprak uit zijn' trekken;
droog waren zijne wimpers; zuchten stegen
niet langer uit zijn' boezem; doch - toen Hannes,
hem, op zijn' arm geleund, naar huis geleidde,
toen scheurde 't, naar en somber, uit zijn hert:
‘Zij... zij bracht zelf het nieuws...'t nieuws van haar' dood!’ -

Mijn arme broêr was zinneloos geworden!

POL DE MONT.

Politiek overzicht.

A m s t e r d a m , 26 April.

‘Het volksbewustzijn is slechts zelden in staat, recht en billijklijkheid uit elkaar te houden; het beschouwt ook een wettelijken toestand als positief onrecht, voor zoover het den stand der wetgeving niet meer als verstandig erkent; omgekeerd houdt het de dringende eischen der billijkheid reeds voor recht, zonder zich er om te bekommeren, of deze eischen ook reeds de sanctie der wet hebben verkregen, en zonder te kunnen begrijpen, dat de rechter zich streng moet houden aan de bestaande wetten. De wetenschap mag zich niet tot medeschuldige maken aan zulk een verwarring, en haar evenmin goedkeuren; zij mag en zij moet er echter iets uit leeren, en wel dit, dat de billijkheid het genetisch beginsel is van het recht. Zoodra het volk iets als zóó onbillijk gevoelt, dat het dit voor onrechtvaardig of onrechtmatig verklaart, kan men zeker zijn, dat de rechtsontwikkeling binnen korten tijd de rechtsorde zoodanig zal uitbreiden en hervormen, dat de begripsverwisseling van het volk tot waarheid wordt; immers, wanneer allen het er over eens zijn, dat iets onverstandig is, dan is nog slechts de formeele (grondwettige) uitspraak van deze algemeene overeenstemming noodig, om deze uitstroomingen van het subjectieve verstand in het bekken der objectieve rechtsorde bijeen te brengen’[1)].

Er bestaat ongetwijfeld weinig geestverwantschap tusschen den Engelschen minister-president en den Duitschen wijsgeer, die van zich zelf getuigde: ‘het politieke liberalisme slaat een kruis voor den philosoof, die de leugenachtigheid van het parlementarisme

1) Ed. Von Hartmann. *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins*, bl. 535.

en van de vrije pers bloot legt, en die de vorderingen der beschaving slechts ziet in het toenemen van onvrijheid en ongelijkheid'[1]. Toch zal de heer Gladstone, indien wij uit zijne daden tot zijne wijsgeerige beginselen mogen concludeeren, de boven door ons aangehaalde woorden van Eduard Von Hartmann zeker gaarne onderschrijven. De staatsman, die geijverd heeft voor de autonomie der Balkanstaten, die de Ionische eilanden aan Griekenland heeft teruggegeven, die eene onverholen sympathie aan den dag heeft gelegd voor Arabi-pacha en voor den Mahdi, die zich beijverd heeft om door de hervorming en de uitbreiding van het kiesrecht in zijn eigen land eene aristocratische oligarchie meer en meer door eene democratische regeering te doen vervangen, - die man behoeft slechts op zijn verleden te wijzen, om te toonen, dat hij den volkswensch, zoodra deze zich met een onmiskenbare duidelijkheid heeft geuit, eerbiedigt en dien tracht te vervullen.

Voor den heer Gladstone zijn de thans ingediende *Home Rule*-ontwerpen het noodzakelijk gevolg van de vroeger door hem tot stand gebrachte hervormingen. Even als het den Engelschen en Schotschen arbeiders op het platte land eerst door de uitbreiding van het kiesrecht mogelijk is geworden, hun wensch te kennen te geven naar eene hervorming der wetten op het grondbezit, even zoo heeft Ierland slechts tengevolge van de invoering der nieuwe kieswet, door de verkiezing van zes-en-tachtig Parnellisten, op ondubbelzinnige wijze kunnen verklaren, dat het zich aan de voogdij van Engeland wilde onttrekken, en het recht eischte om zijn eigen aangelegenheden zelfstandig te beheeren. De Engelsche ministerpresident heeft aanspraak op onze volle sympathie, wanneer hij niet terugdeinst voor de consequentie van een juist beginsel, óók waar deze ten goede komt aan een deel van zijn volk, dat zijne bedoelingen steeds heeft miskend en iedere tegemoetkoming zijnerzijds met ondank heeft beloond. Terecht waarschuwde hij in zijne hoogstbelangrijke rede voor 'die wanhopige en absolute veroordeeling van Ierland en de Ieren, waardoor deze worden voorgesteld als uitzonderingen op den regel, die alle menschen, en Europeanen en Amerikanen in het bijzonder, in staat stelt om hunne beste burgerplichten te vervullen; voor de meening, dat de Ier een *lusus naturae* is, voor wien rechtvaardigheid en gezond verstand,

1) Ed. Von Hartmann. '*Seit zehn Jahren.*' (In de *Gegenwart* van 1872).

gematigdheid en natuurlijke welvaart geenerlei beteekenis hebben, en die zich slechts gelukkig gevoelt in voortdurende twisten en tegenspraak.'

Zulk eene ruime en vrijzinnige opvatting verdient des te meer lof, wanneer men bedenkt, dat het een grijsaard van zes-en-zeventig jaren is, die haar niet slechts in theorie verkondigt, maar haar ook, met souvereine minachting voor de tallooze hinderpalen, die hem door vriend en vijand in den weg worden gelegd, op praktische wijze tracht te verwezenlijken.

Doch deze waardeering, bij welke ieder onpartijdig beoordeelaar zich gaarne zal aansluiten, is volkomen bestaanbaar met de vraag, of de heer Gladstone de beste middelen heeft gekozen, om aan de Iersche quaestie een einde te maken, en of zijne plannen, om aan Ierland autonomie op wetgevend gebied te schenken en de Iersche boeren te bevredigen door onteigening der grondbezitters, overeenkomstig zijn met de belangen van het vereenigd koninkrijk en met de billijke wenschen van alle Ieren, niet slechts met die van de Parnellisten. Het is geoorloofd te wagen, of men, door de aanneming der regeerings-ontwerpen voor Ierland, niet zal zijn gekomen op een hellend vlak, waar stilstaan eene onmogelijkheid blijkt te zijn.

Wanneer wij hier eene korte schets van het *Home-Rule*-plan en het onteigenings-ontwerp laten volgen, moeten wij er vooraf op wijzen, dat de voorstellen van den heer Gladstone niet slechts omvangrijk, maar ook uiterst samengesteld zijn. Alleen de laatste redevoeringen, door den premier in het parlement gehouden, om zijne plannen uiteen te zetten, zouden minstens eene geheele aflevering van dit tijdschrift vullen. Het behoeft dus geen betoog, dat wij ons tot de hoofdtrekken zullen moeten bepalen.

Het hoofddenkbeeld van het *Home-Rule*-plan is de volledige scheiding van het Britsche en het Iersche parlement, gepaard met de handhaving der staatkundige en financieele eenheid van het rijk.

Noch de Iersche Lords, noch de Iersche afgevaardigden zullen weer te Westminster verschijnen. De vertegenwoordigers van Ierland zullen te Dublin bijeenkomen. Daar zullen zij een wetgevend lichaam vormen, dat bestaat uit twee afdeelingen, die samen kunnen beraadslagen, doch afzonderlijk kunnen stemmen, zoodat de eene

een soort van recht van veto ten opzichte van de andere zal bezitten.

De eerste afdeeling bevat de elementen, waaruit elders een heerenhuis, een senaat of een eerste kamer is samengesteld. Vooreerst zullen hierin plaats nemen de 28 Lords, die, voor den duur van hun leven door en uit de Iersche pairs gekozen, thans Ierland in het Engelsche hoogerhuis vertegenwoordigen. Voorts zullen hierin worden opgenomen 75 leden, die uit de ‘hoogst aangeslagenen’ zullen worden gekozen door personen, die zelven minstens £ 25 per jaar belasting betalen. Deze afdeeling van het Iersche parlement zal dus de vertegenwoordiging zijn van de land- en geldaristocratie, en derhalve van de conservatieve minderheid.

De tweede afdeeling zal bestaan uit de 103 leden, die thans voor Ierland in het rijksparlement zitting hebben, met toevoeging van 103 andere leden, die op dezelfde wijze en door dezelfde kiezers zullen worden verkozen.

Het mandaat voor de leden der eerste afdeeling zal een duur van tien jaren hebben; de pairs hebben zitting voor hun gansche leven, doch met het overlijden der tegenwoordige dignitarissen houdt dit praerogatief op. Voor de tweede afdeeling is de duur van het mandaat bepaald op vijf jaren.

Het op de boven omschreven wijze samengestelde Iersche parlement zal - behoudens de later te noemen uitzonderingen - op wetgevend gebied souverein zijn, en volledige contrôle uitoefenen over de uitvoerende macht. Er zal een Iersch kabinet zijn, dat tot het nationaal parlement in de gewone constitutioneele betrekking zal staan. Deze regeering zal al de rechterlijke ambtenaren benoemen. De post van onderkoning blijft behouden, maar de voorwaarde, dat deze grootwaardigheidsbekleeder òf lid moet zijn van het Engelsche kabinet, òf daartoe in nauwe betrekking moet staan, zal vervallen. De onderkoning zal dus geen ‘partijman’ meer behoeven te zijn, d.i. hij zal niet met de wisselende ministeriën in Engeland optreden en aftreden. Verder vervalt de onzinnige voorwaarde, dat bij een protestant moet zijn. Overigens schijnt hem geen zeer invloedrijke positie te zijn toegedacht; zijn voornaamste recht bestaat hierin, dat hij den Ierschen ministers de ontbinding van het nationale parlement kan toestaan of weigeren.

Het Iersche parlement zal aan geen enkele godsdienstige gezindheid voorrechten of bijzondere subsidiën mogen verleenen. Het zal

belastingen mogen opleggen, doch geen invoerrechten of daarmede gelijkstaande indirecte lasten mogen heffen. Het zal vrij zijn in zijn beheer, doch weder alleen voor zoover de nieuwe wet geen beperkingen voorschrijft. Zoo zullen alle bepalingen omtrent het muntwezen, maten en gewichten, patenten, en alle wetsontwerpen, die op handel en zeevaart betrekking hebben, tot de competentie van het rijksparlement blijven behooren.

Wanneer de vaststelling der invoerrechten aan het rijk overgelaten blijft, dan geschiedt dit niet alleen met het oog op de belangen van den handel, die er zeker onder lijden zou, indien Ierland door beschermende rechten zijne havens voor Engelsche en Schotsche producten sloot, maar tevens in het belang van de schatkist des rijks. Wanneer de Ieren geen zitting meer hebben in het parlement te Westminster, kunnen de afgevaardigden van Engeland en Schotland hun bezwaarlijk belastingen opleggen; toch moeten ook de Ieren hun aandeel opbrengen voor de algemeene uitgaven van het rijk. Op dit oogenblik bedraagt het aandeel van Ierland ongeveer een twaalfde, doch dit is ongetwijfeld te veel. De heer Gladstone stelt daarom voor, dat Ierland voortaan één vijftiende zal dragen in de kosten der huishouding van den staat, doch tevens wil hij Ierland vrijstellen van ieder aandeel in mogelijke oorlogskosten. Dit vijftiende deel bedraagt £ 3.342.000 en de regeering van het vereenigd koninkrijk zal zich de geregelde betaling van deze som, en tevens de restitutie van alle andere door het rijk ten behoeve van Ierland gemaakte kosten verzekeren, door zelf de invoerrechten, accijnsen, zegelrechten enz. te innen. Van het geheele bedrag dezer ontvangsten komt aan Ierland alleen dat gedeelte ten goede, dat nog overblijft als alle vorderingen van het rijk zijn voldaan.

De tegenwoordige Engelsche, of althans door de Engelsche regeering aangestelde ambtenaren zullen gehouden zijn nog twee jaren hunne betrekkingen te blijven vervullen, doch na dien tijd aanspraak op pensioen kunnen maken.

De rijkspolitie voor Ierland (*Irish Constabulary*), waaronder ook die te Dublin begrepen is, kost op dit oogenblik aan het vereenigd koninkrijk anderhalf millioen pond sterling per jaar. Voorloopig zal zij rijkspolitie blijven, doch Ierland zal in de kosten daarvan slechts een bedrag van £ 1.000.000 behoeven bij te dragen. De locale politie wordt door de Iersche regeering georganiseerd en door haar bekostigd.

Eindelijk bevat het ontwerp de bepaling, dat in deze ‘constitutie voor Ierland’ geen wijziging zal worden gebracht, tenzij een daartoe strekkend voorstel door het Iersche parlement worde gedaan.

Het tweede plan van den heer Gladstone is eene poging tot oplossing der landquaestie. Het daarin toegepaste beginsel is de onteigening van het groot grondbezit op kosten van den staat. Deze laatste stelt, gedurende drie achtereenvolgende jaren, bepaalde sommen beschikbaar, om van al de grondeigenaars, die daartoe het verlangen te kennen geven, bouwland aan te koopen, dat dan weder, bij voorkeur aan de tegenwoordige pachters, zal worden verkocht. Deze afkoop bepaalt zich tot bouw- of akkerland; bebouwde eigendommen, bosschen enz. zijn uitgesloten. Den eigenaar zal door den staat in den regel het twintigvoud der jaarlijksche netto-pachtopbrengst worden uitgekeerd, en wel in Engelsche staatspapieren, die 3 pct. rente geven. In enkele gevallen zal die afkoopsom iets hooger, in andere iets lager kunnen zijn. De heer Gladstone rekent, dat de netto-pacht ongeveer 80 pct. zal bedragen van de *judicial rent*, d.i. van de som, die de pachter, volgens de beslissing van de bij de laatste landwet ingestelde speciale rechtbank, thans aan den landheer moet opbrengen.

Indien de tegenwoordige pachter kooper wil worden - waartoe hij echter niet gedwongen is - dan kan hij onmiddellijk eigenaar worden, door den staat het twintigvoud te betalen van de bruto-pachtsom. Hij kan echter ook dit bedrag, of een gedeelte daarvan, aflossen in 49 gelijke jaarlijksche termijnen, ten bedrage van 4 percent van het bovengenoemde kapitaal, of van zoodanig deel daarvan, als hij niet dadelijk bij de overdracht zal hebben betaald. Indien de vorige eigenaar aansprakelijk was voor reparatiën of voor graafschapslasten, of indien de armen-belasting over de bedoelde landerijen geheel door hem werd voldaan, zal den nieuwen eigenaar op de door hem te betalen kapitale som het twintigvoud dier lasten worden gekort.

De pachters, die de koopsom in annuïteiten wenschen te voldoen, zullen, zoolang deze aflossing duurt en geregeld wordt voortgezet, de rechten verkrijgen van eigenaars *in fee simple*, d.i. zij zullen op die gronden een erfelijk en voor overdracht vatbaar eigendoms recht hebben, dat alleen door de wetten des lands beperkt wordt.

Wij merken hierbij op, dat het verschil tusschen de 4 percent rente, die de staat ontvangt, en de 3 percent, die hij te betalen heeft, voldoende is, om de voorgeschoten koopsom in ruim 47 jaren te amortiseeren. In minder dan eene halve eeuw zal dus de tegenwoordige pachter den vrijen eigendom hebben verkregen, en zal de staat zijn voorschotten weer hebben terug ontvangen.

Indien de tegenwoordige pachter van de hem aangeboden gelegenheid geen gebruik wenscht te maken, dan rust op den staat de verplichting, om voor andere koopers te zorgen.

Eene eerste voorwaarde voor de behoorlijke werking dezer bepalingen is natuurlijk, dat de nieuwe eigenaars hunne annuïteiten stipt opbrengen. Het zal de taak van de toekomstige Iersche regeering zijn, hiervoor zorg te dragen; zij zal de ontvangers benoemen, en zoo noodig de vervolging tegen de wanbetalers instellen. Doch de door haar ontvangen sommen zullen n i e t gestort worden in de Iersche schatkist, in welke de heer Gladstone slechts een matig vertrouwen schijnt te stellen, maar in handen van een door de Engelsche regeering te benoemen ontvanger-generaal. Deze zelfde ambtenaar ontvangt al de inkomsten uit de, bij de bespreking van het eerste ontwerp door ons genoemde, voor het rijk gereserveerde belastingen, en hij keert aan de Iersche regeering geen *farthing* uit, voordat aan de verplichtingen van Ierland tegenover het rijk volkomen zal zijn voldaan.

Die verplichtingen nu zijn van tweeërlei aard: vooreerst de bijdragen in de algemeene onkosten der rijkshuishouding en in de kosten van die takken van dienst in Ierland, welke onder rijksbeheer blijven; in de tweede plaats de som, die vereischt wordt voor rente en aflossing der nieuwe 3 pcts schuld, welke ten behoeve der onteigening zal moeten worden gecreëerd.

De ex-pachter - weldra eigenaar - betaalt, gelijk wij boven zagen, voor rente en aflossing 4 pct. van het twintigvoud der tot nu toe door hem opgebrachte *bruto*-pachtsom. De staat kan echter slechts aanspraak maken op restitutie - hetzij onmiddellijk, hetzij in den vorm van annuïteiten - van het twintigvoud der *netto*-pachtsom. Immers méér heeft hij niet voorgeschoten. Het verschil komt ten goede aan de Iersche schatkist, die daarentegen zal moeten voorzien in de kosten der inning, en de onvermijdelijke verliezen zal moeten dragen.

De heer Gladstone rekent, dat voor de onteigening in het geheel

50 millioen pond sterling noodig zal zijn, en wel in het dienstjaar 1887/88 tien millioen, en in elk der beide volgende jaren 20 millioen pond sterling. Acht dagen vóór de indiening van het wetsontwerp achtte de heer Gladstone voor hetzelfde doel eene som van 113 millioen pond sterling noodig. De plotselinge daling van dit cijfer is onopgehelderd gebleven, en geeft geen hoogen dunk van de betrouwbaarheid der begrooting.

De indruk, dien de beide bovengeschetste wetsontwerpen maken, is niet gunstig.

Met angstvallige, pijnlijke zorg heeft de heer Gladstone iedere vrijheid, die hij de Ieren wil toestaan, door eene gansche reeks van beperkingen onschadelijk trachten te maken. Het Iersche nationale parlement zal geen kennis mogen nemen van een aantal onderwerpen, die met de gewichtigste belangen van land en volk onafscheidelijk zijn verbonden; het zal de beschikking over drie vierden van het uit de Iersche belastingen voortvloeiende nationale inkomen aan het rijk moeten overlaten; het zal niet zijn eigen methode mogen zoeken tot oplossing van de landquaestie, maar daarbij den weg moeten volgen, dien de Engelsche regeering voorschrijft, en waarbij het, als de nederige dienaar der Engelsche schatkist, de uiterst onaangename en ondankbare rol zal hebben te vervullen van den agent en den deurwaarder, die thans met de inning der pachten voor de landlords zijn belast.

De heer Gladstone - zijn eigen wetsontwerpen bewijzen het zonneklaar - wantrouwt het aanstaande Iersche nationale parlement. Wanneer een staatsman als hij, die eene ervaring van meer dan eene halve eeuw achter zich heeft, wiens geest toegankelijk is gebleven voor de denkbeelden van een jonger geslacht, en wiens rechtvaardigheid boven alle bedenking is verheven, het voorbeeld had gegeven van een groot en edelmoedig vertrouwen, dan zou dit ongetwijfeld velen tot instemming en navolging hebben uitgelokt. Doch waaraan zullen de volgelingen de volle verzekerdheid des geloofs ontleenen, wanneer zij hun grooten voorganger zien aarzelen en twijfelen? De welsprekendheid van den meester, die het beginsel verdedigt, dat de volkeren het recht hebben, om over hun eigen bestemming te beschikken, moge hen een oogenblik medesleepen; maar wanneer de laatste echo van deze schoone woorden is weggestorven, vinden zij in de dorre en droge

bepalingen der wet geen spoor van die geestdrift, maar slechts moedelooze twijfeling; geen stoutmoedige toepassing van een beginsel, maar een kleinmoedig schipperen, dat zich aan het verwijt van beginselloosheid niet kan onttrekken.

Er is meer nog: de door den heer Gladstone voorgestelde oplossing der Iersche quaestie is in hooge mate inconstitutioneel. Ierland zal niet langer vertegenwoordigd zijn in het rijksparlement, en dit parlement alleen zal de contrôle bezitten over de verhouding van Engeland tot het buitenland en tot de koloniën, over het leger en de vloot, voor welke Ierland zijne zonen moet blijven beschikbaar stellen; over invoerrechten en accijnsen, over handel en zeevaart. Moet er eene wijziging worden gemaakt in de troonsopvolging, de Ieren zullen er niet in worden gekend; moet er een onderkoning voor Ierland worden benoemd, de Iersche regeering wordt niet geraadpleegd; moet de oorlog verklaard of de vrede gesloten worden, het Iersche parlement heeft slechts toe te zien, en het hoofd te buigen. Doch tot de kosten van al deze zaken, waarover Ierland niets te zeggen heeft (oorlogskosten alleen uitgezonderd), zal het millioenen moeten bijdragen.

Naar het schijnt, is de heer Gladstone niet ongezind, om op dit punt toe te geven, en ook nadat te Dublin een Iersch parlement zal zijn tot stand gekomen, de vertegenwoordigers van het zustereiland in de vergaderzaal te Westminster toe te laten. Doch in dit geval geeft hij een der krachtigste argumenten voor de aanneming zijner ontwerpen prijs. Want het is niet zoozeer een gevoel van billijkheid, dat de oplossing der Iersche quaestie in de oogen van velen dringend noodzakelijk maakt, als wel het verlangen om een einde te zien komen aan het obstructionistisch verzet der Ieren, waardoor de wetgevende arbeid van het parlement sedert jaren tot onmacht is veroordeeld.

De eigenaardige samenstelling van het Iersch-nationale parlement is lijnrecht in strijd met de leer en het leven van den staatsman, die steeds geijverd heeft voor de versterking en de uitbreiding van het liberaal en het democratisch beginsel. Eene kamer, waarin een derde der leden deels tot den adel, deels tot de geldaristocratie moet behooren en verkozen wordt door toepassing van een uiterst beperkt stemrecht, terwijl dit ééne derde de overige twee derden, de eigenlijke *volks*vertegenwoordiging, machteloos zal kunnen maken, - zie daar eene conceptie, die men eer van den heer

Von Bismarck dan van den heer Gladstone zou mogen verwachten. Maar de Duitsche rijkskanselier treedt ten minste openlijk op als bestrijder van het liberalisme en de democratie. Dat de heer Gladstone het noodig acht, de protestantsch-conservatief-aristocratische minderheid in Ierland te beschermen, is wederom een bewijs, hoe weinig hij zijne nieuwe schepping, het Iersche parlement, vertrouwt. Maar al geeft men de noodzakelijkheid van die bescherming toe, dan mag men vragen of het wenschelijk is, de wapenen daarvoor aan het arsenaal van den vijand te ontleenen.

De heer Parnell heeft reeds te kennen gegeven, dat hij het betwijfelde, of de onteigeningswet voor de Iersche pachters inderdaad voordeel zou opleveren. Dat de *landlords* met beide handen de gelegenheid zullen aangrijpen, om een onzeker en gevaarlijk bezit tegen soliede Engelsche staatspapieren in te wisselen, gelooven wij gaarne. Het is waar, hun inkomen wordt teruggebracht tot drie vijfden van hetgeen het thans heet te bedragen, maar terwijl zij de 5 percent van de som, die men in hun handen zal stellen, of in het geheel niet, of slechts ten deele en dan dikwijls met gevaar voor hunne veiligheid, konden innen, zullen zij voortaan, om hun 3 percent te ontvangen, slechts coupons behoeven te knippen en die ter inwisseling aan te bieden hebben.

De tegenwoordige pachters zullen eigenaars van den grond worden, - maar over een halve eeuw. Die termijn stelt het geduld der Ieren op eene buitengewoon zware proef. En in dien tusschen-tijd zullen zij de van hen gevorderde pachten met een nominaal bedrag van één vijfde verminderd zien. Nominaal, want zij zullen reeds dadelijk, omdat zij als eigenaars van hunne hoeven worden beschouwd, een deel der lasten moeten opbrengen, die thans de *landlord* draagt. De heer Gladstone neemt dan ook aan, dat de vermindering van de pacht gemiddeld niet meer dan één tiende zal bedragen. Maar tegenwoordig betalen de pachters wellicht de helft of een derde van hetgeen zij schuldig zijn, soms in 't geheel niets. Zij vragen, en verkrijgen dikwijls, een uitstel, dat de Iersche regeering voortaan niet meer zal kunnen verleenen. En sedert jaren hebben de hoofden der landliga hun voorgerekend, dat de grond, dien zij thans bebouwen, met het drie- of viervoud der tegenwoordige pachtsom reeds goed betaald zou zijn! Men moet wel zeer optimistisch zijn om aan te nemen, dat de Iersche pachters van deze voorwaarden gretig gebruik zullen maken. En indien zij dit niet doen, dan valt het gansche

onteigeningssysteem in duigen, en er blijft niets meer van over dan en geschenk aan de *landlords* uit de zakken der belastingschuldigen.

Ten slotte: de plannen van den heer Gladstone loven eene premie uit voor de totale afscheiding, die zij juist moesten voorkomen. Het schatplichtige Ierland zal de geringe mate van vrijheid, die het voor de regeling zijner eigen aangelegenheden heeft verkregen, ongetwijfeld gebruiken om een systematisch verzet te organiseeren tegen den opgelegden dwang, een verzet, dat, uitgaande van een nationaal parlement en eene nationale regeering, al den schijn van wettigheid zal hebben. Het element der stabiliteit ontbreekt in het plan ten eenenmale; het laat tal van wenschen onvervuld, en doet de middelen tot agitatie aan de hand.

Men kan dan ook nu reeds met zekerheid aannemen, dat noch het *Home-Rule*-ontwerp, noch het onteigeningsplan door het Engelsche lagerhuis zal worden goedgekeurd, tenzij het door den heer Gladstone tot onherkenbaar wordens toe gewijzigd worde.

Het zwaartepunt der Oostersche quaestie is naar Livadia verplaatst, waar de Russische czar sedert eenige weken verblijf houdt, en deputatiën van den sultan en van den koning van Roemenië ten gehoore ontvangt, terwijl hij tevens zijn eigen gezanten uit Constantinopel, Athene en Boecharest daarheen heeft ontboden.

Vorst Alexander van Bulgarije heeft, na lange aarzeling, toegegeven aan den drang der groote mogendheden en zich geschikt in het besluit der conferentie, waarbij hij slechts voor den tijd van vijf jaren tot gouverneur van Oost-Roemelië werd benoemd. Zoo is op dit oogenblik iedere rechtstreeksche aanleiding voor eene militaire bezetting van Bulgarije door de troepen van den czar weggenomen. Maar voor de toekomst blijft dit gevaar dreigen. Vooreerst toch gaat Rusland voort, in Bulgarije door zijne Panslavistische zendelingen de bevolking tegen haren vorst op te ruien. Gebruik makende van de bevoorrechte en invloedrijke positie, op welke de ‘bevrijders’ aanspraak blijven maken, al hebben deze in den laatsten tijd alles gedaan, om de vervulling van de wenschen der Bulgaren te beletten, trachten de werktuigen der Russische regeering de bevolking te doen gelooven dat Alexander Von Battenberg de eenige hinderpaal is, die aan de verwezenlijking der Groot-Bulgaarsche aspiratiën in den weg staat. Intusschen is den vorst,

zoolang het Oost-Roemelisch statuut nog niet is herzien, de vrije hand gelaten, en hij heeft daarvan gebruik gemaakt, om de vertegenwoordigers van de vroegere Turksche provincie uit te noodigen tot eene gemeenschappelijke beraadslaging met de afgevaardigden van Bulgarije. Op die wijze wordt de vereeniging van het noorden en het zuiden beter voorbereid en meer in de hand gewerkt, dan door eenig officieel besluit van de conferentie der gezanten te Constantinopel. Men beweert zelfs, dat vorst Alexander voornemens is, zich op deze gemeenschappelijke vergadering te Sofia tot koning van Bulgarije te laten uitroepen, en dus het voorbeeld van Roemenië en Servië te volgen.

De sleutel tot verklaring van Rusland's houding in de laatste maanden is te vinden in den haat, dien de groote Alexander tegen den kleinen heeft opgevat, sedert deze laatste getoond heeft, dat hij zich met de rol van Russisch satraap niet tevreden wil stellen. Op de terugroeping der Russische officieren volgde een daad van kleingeestige wraakneming: het schrappen van den Bulgaarschen vorst van de Russische legerlijsten. Hem zelf werd, in lijnrechten strijd met het eenparig getuigenis van vriend en vijand, alle verdienste op militair gebied ontzegd, en de onloochenbare overwinningen van zijn leger werden uitsluitend op rekening gezet van de vroegere Russische instructeurs. Zijne erkenning van hetgeen de ‘bevrijders’ werkelijk hadden tot stand gebracht, werd geïgnoreerd; zijne stappen tot toenadering werden met minachting beantwoord. En sedert zijn alle pogingen, om de - vroeger door Rusland zelf gewenschte - feitelijke vereeniging der beide deelen van Bulgarije te verkrijgen, door de regeering van den czar gedwarsboomd. Kortom, al wat vorst Alexander doet, is kwaad in de oogen van keizer Alexander, die niet schijnt te zullen rusten, eer hij dezen gehaten bloedverwant van den Bulgaarschen troon heeft verwijderd.

Daarom moet de Oostersche quaestie hangende worden gehouden, en nu de Bulgaarsche moeilijkheden niet meer als voorwendsel kunnen worden gebruikt, geeft het verzet van Griekenland tegen den wil van het Europeesch concert hiertoe eene gereede aanleiding.

Niemand gelooft, dat de Grieksche regeering in zich zelf den moed en de kracht vindt, om gansch Europa te tarten. Dat kan allerminst het geval zijn, nu bij de laatste zitting der Grieksche kamer is gebleken, dat de heer Delyannis wel is waar nog over eene meerderheid beschikt, maar dat eene zeer aanzienlijke minderheid, onder Trikoepis, zijn regeeringsbeleid op ondubbelzinnige

wijze veroordeelt. Niemand gelooft, dat Griekenland's crediet ook slechts voor korten tijd toereikend zal zijn, om het in staat te stellen tot bestrijding der oorlogskosten, en dat het Grieksche leger tegen de troepen van den sultan zal zijn opgewassen. Te Athene zal men zich, evenmin als elders, op die punten illusiën maken. Maar men weet er, dat de eensgezindheid van het Europeesche concert eene politieke fictie is, en men vertrouwt, dat de uit die fictie geboren samenwerking zich zal bepalen tot eene demonstratie, even onschadelijk als die van het internationaal eskader in de Soedabaai tot nu toe was. Men weet, dat de heer Gladstone, indien hem niet door het groote Iersche vraagstuk de handen gebonden waren, niets liever zou doen, dan weder in zijne oude rol van Philhelleen optreden, en zijne Grieksche bewonderaars op nieuw aan zich verplichten, door hen te helpen aan eene langbegeerde Turksche provincie. Men weet te Athene ook, dat de Fransche regeering, die sommige traditiën eerbiedigen moet en op het congres te Berlijn als pleitbezorger der Helleensche belangen optrad, niet dan hoogst ongaarne aan maatregelen van geweld tegen Griekenland zou deelnemen. Voor Turkije maakt men zich niet bevreesd, want na de eerste nederlaag der troepen van koning George zou het gebiedend machtwoord van eene of meer der groote mogendheden den overwinnaar beletten, de vruchten van zijne inspanningen en opofferingen te plukken. Maar men rekent er vooral op, dat Rusland tusschenbeiden zal komen, en zijn toenemenden invloed in Constantinopel zal gebruiken, om den sultan tot concessiën te bewegen, waardoor de Grieksche regeering zich met goed fatsoen uit haar *impasse* kan redden.

Vandaar het groote belang der beraadslagingen, die op dit oogenblik te Livadia worden gehouden. Kan Rusland een deel van het in het Oosten verloren prestige herwinnen, door te toonen, dat het woord van den czar bij machte is om een dringenden oorlog af te wenden, en om ieder, die vertrouwend en onderworpen de toevlucht tot hem neemt, te helpen aan de vervulling zijner wenschen, dan zal de keuze niet moeielijk zijn. Dan zal de samenwerking met het Europeesch concert, dat inderdaad meer eene formule is dan een diplomatieke factor, stilzwijgend worden opgezegd.

De Russische pers, die natuurlijk niets zegt, wat de regeering niet goedkeurt, al wordt zij, wanneer de wisselingen der politiek dit eischen, op de meest ongegeneerde manier gedesavoueerd, heeft

zich reeds een duidelijke vingerwijzing in deze richting veroorloofd. Sedert geruimen tijd betoogt Katkoff, dat Rusland zich moet losmaken van de overige groote mogendheden, waarmede in de eerste plaats Duitschland en Oostenrijk worden bedoeld. Rusland heeft van dit samengaan nog niets dan nadeel ondervonden, en zich ter wille daarvan de vruchten van vele opofferingen moeten ontzeggen; het heeft zijn eigen belangen, en moet die behartigen zonder te vragen, hoe anderen daarover denken.

Terwijl wij deze regelen schrijven, brengt de telegraaf het bericht, dat vier Engelsche pantserschepen, één Duitsch, één Oostenrijksch en één Italiaansch oorlogschip zich van de Soeda-baai naar de golf van Phaleron, in de onmiddellijke nabijheid van Athene hebben begeven. Rusland schittert door zijn afwezigheid, en het Fransche Levant-eskader, dat door de Grieken als een bondgenoot schijnt beschouwd te worden, ligt reeds sedert eenige weken in den Piraeus. Het gerucht loopt, dat indien Griekenland aan het ultimatum tot ontwapening niet voldoet, de vreemde gezanten zich op de oorlogsbodems hunner nationaliteit zullen inschepen. Die afbreking der diplomatieke betrekkingen is zeker een krasse maatregel, maar wat zal het baten, indien Rusland en Frankrijk er niet aan willen deelnemen? Wellicht zal dan op het ultimatum nog een ‘ultima-tissimum’ moeten volgen, tenzij vóór dien tijd de Grieksche en Turksche troepen aan de grens van Thessalië en Epirus den brand in het kruit hebben gestoken, of de Porte, toegevende aan den aandrang van Rusland, zich ter elfder ure tot concessiën laat verleiden.

Wij hebben in dit overzicht eenigszins langer moeten stilstaan bij de merkwaardige vraagstukken, die het oosten en het westen van Europa in spanning houden, en zijn daardoor genoodzaakt, de voornaamste gebeurtenissen in de overige landen slechts met een enkel woord aan te stippen.

De heer Von Bismarck schijnt de hoop te hebben opgegeven om met den tegenwoordigen Duitschen rijksdag een wetgeving naar zijn hart tot stand te brengen, en tevens overtuigd te zijn, dat eene ontbinding hem niets baten zou. De verwerping van het alcohol-monopolie, waarvoor de regeering zich zoo ontzaglijk veel moeite had gegeven, geschiedde op eene in de parlementaire annalen ongekende wijze; slechts drie stemmen verklaarden zich vóór het

regeeringsvoorstel. Het ontwerp om den duur der geldigheid van de socialistenwet met vijf jaren te verlengen, werd eveneens verworpen, niettegenstaande de grijze keizer Wilhelm door den heer Von Puttkamer op zeer inconstituoneele wijze in het debat was betrokken. Ter nauwernood werd, met de hulp van het centrum, eene verlenging voor den tijd van twee jaren verkregen.

De laatste redevoeringen van den rijkskanselier, onder den indruk van deze nederlagen uitgesproken, dragen het kenmerk van groote neerslachtigheid en van bange zorg voor de toekomst. ‘Ik weet niet, wie in 1887 nog leven zal’ - zegt de heer Von Bismarck somber, en de vrees bekruipt hem, dat zijne trotsche schepping, het groote, sterke, eendrachtige Duitsche rijk in den strijd der partijen zal ondergaan. Die teleurstellingen zijn bitter, maar de Duitsche rijkskanselier heeft ze slechts aan zich zelf te wijten. Hij past in het parlementair gareel al even slecht als Pegasus voor den ploeg. Toch geeft hij den strijd niet op. Het laatste, het groote middel is toegepast: de gang naar Canossa is volbracht. Niet langs den weg der onderhandelingen met het centrum, - dat zou, bij zulk eene concessie, *infra dignitatem* zijn. Neen, rechtstreeks met den Heiligen Vader is de vrede gesloten, over de hoofden van het centrum heen, - zooals de heer Von Bismarck meent, of beweert te meenen. In de volgende maand zal het naspel van deze merkwaardige bekeeringsgeschiedenis in den Pruisischen landdag worden vertoond. Wij hopen er dan op terug te komen. Wellicht kunnen wij dan tevens melden, of het doel is bereikt, en of de heer Von Bismarck zich, voor de naaste toekomst althans, den steun van het centrum heeft verzekerd.

De Fransche kamer heeft, evenals de senaat, vacantie gekregen tot 25 Mei. De heer de Freycinet heeft met zijne ambtgenooten in de laatste weken weder voor menig heet vuur gestaan. Beurtelings werd hij aangevallen door de uiterste linkerzijde en door de rechterzijde, terwijl de oude opportunisten hem de tanden lieten zien, en hem beduidden, dat zij de eenige bruikbare en betrouwbare regeeringspartij vormden, en dus met de noodige *égards* behandeld moeten worden, terwijl hun thans, terwille van de ‘schreeuwleelijkerts’ der *Gauche radicale* een bescheiden plaats op den achtergrond is aangewezen. De bezwaren van de oude aanhangers van Ferry zijn niet ongegrond; maar zij zullen nog eenigen tijd moeten bedenken: ‘*tel brille au second rang, qui s'éclipse au premier*.’

In Italië heeft men weer met eene ministerieele crisis te worstelen gehad. De heer Depretis, die ontegenzeggelijk twee r e c h t e r-handen heeft, is toch op het punt geweest van zijne oude meerderheid te zien verdwijnen. Doch de parlementaire toestanden zijn van dien aard geworden, dat men zich niets anders dan een ministerie-Depretis kan denken, - hoe het overigens samengesteld is, doet minder ter zake. *Tout comme*..... maar laat ons in dit overzicht van buitenlandsche politiek geen onbescheiden vergelijkingen maken. De heer Depretis zal de kamer ontbinden, in de hoop, dat eene nieuwe regeeringsmeerderheid te zijner beschikking zal worden gesteld.

Zeker zullen de laatste slechte berichten uit Soedan en Abyssinië daartoe niet medewerken. Het Italiaansche kabinet heeft zich te Massowah in een wespennest gestoken, en in Italië is men voor een *échec* op het nauw in ontginning gebrachte terrein der koloniale politiek niet ongevoelig. D a a r heeft men nog niet zulk een eervol koloniaal verleden achter zich, dat men zich belachelijk kan maken - en er zelf over kan glimlachen.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige kroniek.

L'Oeuvre, par Emile Zola. Paris, Charpentier, 1886.

Wij hebben nooit meer eerbied gevoeld voor het talent van Zola, dan toen wij, eerst voor weinige weken, zijn roman *Germinal* lazen. De gebeurtenissen te Decazeville, te Luik en in de omstreken van Charleroi, die op het leven van de mijnwerkers, op de werkstakingen en hare gevolgen meer dan ooit de aandacht vestigden, hadden ons naar den roman doen grijpen, waarin wij dat leven met naturalistische nauwkeurigheid beschreven zouden vinden. Wanneer wij in de dagbladen de gruwelen van den vorigen dag, in al hun weerzinwekkende bijzonderheden, rauw en koud als de werkelijkheid, hadden gelezen, troffen wij, terstond daarop, in Zola's roman nagenoeg dezelfde tafereelen, dezelfde ellende, dezelfde gruwelen, gerangschikt, gegroepeerd, gekleurd, haast zeiden wij geïdealiseerd - gebestialiseerd ware misschien juister. Wahrheit und Dichtung reikten zoo elkander de hand.

Nooit, wij herhalen het, voelden wij meer eerbied voor Zola's talent, maar nooit ook werden wij meer doordrongen van de overtuiging dat de groote Meester van den naturalistischen roman, de man die alles heet op te teekenen, te kopiëeren naar de natuur, historisch trouw, zonder hartstocht, zonder partij te kiezen, een dichter is zonder het willen, zonder het te weten - of althans zonder het te willen weten. Hij moge, om zijn bewering dat men alles schrijven kan te staven, aan de zinnelijkste en ruwste uitingen van de menschelijke natuur nog zulk een breede plaats inruimen, hij moge de gesprekken nog zoo krachtig

kruiden met de ruwste vloeken, de grofste, beestachtigste uitdrukkingen - daar gaat door *Germinal* als de adem van een dichter. Zola heeft de inrichting der mijnen, het uiterlijk leven van den mijnwerker op de plaats zelve bestudeerd, en zijn aanteekenboekje volgeschreven met bijzonderheden, die aan zijn boek het karakter van een kopie naar de natuur moesten geven; maar zoodra hij zich aan zijn schrijftafel neerzette, bleek de dichterlijke natuur sterker dan de naturalistische leer.

Het is een bijna dierlijk leven, het zijn de zinnelijkste en laagste hartstochten, het is de troostelooze zijde van die nauwelijks meer menschelijke natuur, waarbij Zola onze aandacht schier uitsluitend bepaalt, maar - dit eens aangenomen - hoe breed, met welke krachtige penseelstreken schildert hij ons dat leven en die hartstochten! Welk een indruk weet hij te maken, wanneer hij de massa's in beweging zet! Wie vergeet ooit den tocht der duizenden, van die oude en jonge mannen, die vrouwen en kinderen, half naakt, verhongerd, uitgeput, met oogen gloeiende van toorn, brullend als wilde beesten, de *Marseillaise* afwisselend met den rauwen kreet om brood? Alleen een kunstenaar kan zóó groepeeren en zóó schilderen.

Nog onder den indruk van *Germinal* - want dat boek, ondanks al het terugstootend realistische, waarvan het vol is, grijpt u aan en laat u, ook als de lezing geëindigd is, zoo spoedig niet los - namen wij Zola's nieuwsten roman, *L'Oeuvre*, ter hand.

Reeds zes of zeven jaren geleden werd, door hen die in Zola's plannen waren ingewijd, meegedeeld, dat onder de romans, welke voor den Rougon-Macquart cyclus bestemd zijn, mede zou voorkomen een roman over de kunst, met Claude Lantier tot held.

Thans gaf Zola dit boek.

Claude Lantier is de zoon van Gervaise uit *L'Assommoir*, de halve broeder van Nana, en de broeder van Etienne Lantier, een der hoofdpersonen uit *Germinal*. Op die wijze wordt de band gevormd tusschen de verschillende romans met den gemeenschappelijken titel *Les Rougon-Macquart*, waarin ons achtereenvolgens de geschiedenis der verschillende leden eener zelfde familie onder het tweede Keizerrijk wordt verhaald.

Claude Lantier is schilder. Een kunstvriend uit Plassans, door Claude's buitengewonen aanleg voor het teekenen getroffen, heeft zijn studiën bekostigd, en hem een jaarlijksche rente van duizend franken

nagelaten, onder bepaling dat hij op zijn 25e jaar een kapitaal van 25000 franken zal ontvangen, waarover hij naar welgevallen mag beschikken.

Claude komt naar Parijs, om daar te trachten zich een naam te maken. Hij leeft er stil, alleen voor zijn kunst, in een kleinen kring van vrienden, allen kunstenaars, allen droomende van een geheele vervorming der kunst, den oorlog verklarende aan de oude school. In Claude Lantier zien de jongeren hun meerdere, in hem begroeten zij het genie, den nieuwen gids, geroepen om eens als hoofd der school op te treden, en aan de nieuwe kunst-aera zijn naam te geven.

In hét eerste hoofdstuk van *L'Oeuvre* zien wij den jongen schilder op een warmen Julinacht te huis komen, nadat hij uren achtereen aan zijn kunstenaarsoog den kost had gegeven, door in Parijs, in den omtrek der Hallen, te dwalen. Onder de porte-cochère van de woning, waarin de kunstenaar een zolderkamer bewoont, vindt hij een jong meisje, dat, in Parijs verdwaald, daar voor een fel onweder een schuilplaats heeft gezocht. Claude neemt het meisje, een nog onbedorven kind, eene wees, die te Parijs als gezelschapsjuffer bij eene oude dame in dienst moet komen, dien nacht in zijn kamer op; hij weet haar onschuld te eerbiedigen, al kan de kunstenaar in hem aan de verzoeking niet weerstaan om, wanneer de vreemdelinge, tengevolge van den doorgestanen angst, in diepen slaap is gevallen, en het volle morgenlicht haar ontbloote hals in de heerlijkste tinten baadt, van deze betooverend schoone vormen een schets te nemen, die hem voor een schilderij, welke hij onder handen heeft, uitnemend te stade zal komen. Christine - zoo is de naam van het jonge meisje - is den jongen man, die haar zoo liefderijk opnam en haar zoo nobel behandelde, innig dankbaar. Zij komt hem van tijd tot tijd opzoeken en begint belang te stellen in zijn werk. Zij ziet van nabij hoe Claude Lantier worstelt, hoe hij, ondanks een tal van geniale schetsen en fragmenten, welke zijn penseel op het doek werpt, er maar niet in slaagt de schilderij te voltooien, die zijn naam bekend en beroemd moet maken, en voor de nieuwe richting in de schilderkunst, een plaats in de kunstwereld moet veroveren. In de groote schilderij, welke Claude voor den jaarlijkschen Parijschen Salon bestemt, en die hij *Plein air* zal noemen, is het vooral de groote naakte vrouwenfiguur op den voorgrond, welke hij herhaaldelijk heeft overgeschilderd, zonder dat zij hem bevredigt. Nog

slechts weinige dagen en het stuk moet worden ingezonden. De schilder zit in diepe verslagenheid voor zijn nog onvoltooid doek, de hoofdfiguur is nog altijd niet af. Claude heeft geen model; geen enkele van de vrouwen, welke hem wel eens tot model dienden, is voor de figuur, zooals hij zich die voorstelt, te gebruiken. Daar komt Christine hem bezoeken. Zij ziet zijn wanhoop. De vrucht van zooveel arbeid zal weer, voor een jaar althans, verloren gaan; de schilderij, waarop Claude zijn hoop vestigde, zal onvoltooid blijven. Zij alleen kan den kunstenaar redden. En zij aarzelt geen oogenblik. Zonder een woord te spreken, als werktuigelijk, ontkleedt zij zich, en poseert. Claude heeft zijn inspiratie weer teruggevonden, en in enkele geniale trekken heeft hij weldra het gansche lichaam geschetst. De jury wijst Claude's schilderij af, en het doek vindt een plaats in de zoogenaamde ‘Salon des Refusés’. Daar verdringt het publiek zich om het stuk, maar om het te bespotten of er zich over te verontwaardigen. Wanneer de schilder aan den avond van dien noodlottigen dag op zijn kamer terugkeert, vindt hij er Christine, die hem wacht. Zij weet van Claude's nederlaag, zij heeft het spottend gelach vernomen, waarmee de schilderij begroet is, en het was haar of dat lachen als zweepslagen op haar lichaam neerkwam en haar ten bloede toe geeselde. Zij zal Claude in het ongeluk niet verlaten. En zij blijven samen. Buiten Parijs vinden zij een stil plekje, waar de vrienden hen niet kunnen storen, en waar zij zich geheel aan hun geluk kunnen overgeven. Daar wordt hun een kind geboren. Maar Claude komt er niet toe zich weer aan het werk te zetten. Zijn gedachten dwalen telkens naar Parijs. Christine begrijpt dat alleen Parijs hem zijn werklust en zijn werkkracht zal kunnen hergeven, en zij weet hem over te halen weer naar de hoofdstad terug te keeren. Maar nu komt zij al meer en meer tot de overtuiging, dat het eenige wat Claude werkelijk bemint, zijn schilderkunst is. Wat hij in haar liefheeft is het lichaam, dat hem tot model voor zijn schilderij dient. De verhouding, waarin Claude en Christine tot nu toe tot elkander stonden, wordt door een huwelijk gewettigd, maar het is of zij na deze formaliteit nog meer van elkander verwijderd raken. Claude is dag en nacht vervuld met de groote schilderij, waarvan hij telkens weer een nieuwe schets ontwerpt: een gezicht van Parijs genomen van de brug des Saints-Pères.

Christine ziet, dat de kunst zich al meer en meer tusschen haar

en haren man plaatst; zij is jaloersch op die naakte vrouwenfiguur, waarvoor zij zelve telkens poseert, die op elk van Claude's groote scheppingen een voorname plaats inneemt, en ook in het laatst ondernomen doek als de verpersoonlijking van de stad Parijs op den voorgrond treedt.

Niet alleen vindt Claude geen voldoening van zijn schilderijen, die door elke jury geweigerd worden; niet alleen voelt hij zich, ondanks al zijn talent en zijne geniale ingevingen, onmachtig om wat zijn brein ontwierp op het doek te verwezenlijken, maar allengs begint in het gezin de armoede haar scherpen angel te doen gevoelen. Hun kind sterft. Claude maakt een kleine schilderij naar het doode knaapje, én zendt het naar den Salon, waar het, hoewel noode, wordt aangenomen. Maar het stuk, ergens in een afgelegen hoek zóó hoog opgehangen, dat men het nauwelijks kan onderscheiden, wordt niet opgemerkt. Zijn groote schilderij vordert niet; de vrouwenfiguur wordt telkens weer op nieuw begonnen, maar mislukt telkens. Claude begint nu aan zich zelven te twijfelen. Wanhoop en razernij maken zich van hem meester. Eens des nachts staat hij op, en gaat met een kaars in de eene en het penseel in de andere hand, als in een hallucinatie, aan het schilderen van de naakte vrouwenfiguur, waaraan hij de buitensporigste vormen en kleuren geeft: het visioen van een krankzinnige.

Christine bezweert hem in de hartstochtelijkste taal die schilderkunst, die hem doodt en haar leven vergiftigt, te laten voor hetgeen zij is, en het geluk bij haar, die hem liefheeft, te zoeken. Zij meent een oogenblik hem tot rust gebracht en den kunstenaar weer voor haar zelve gewonnen te hebben. Maar als zij den anderen morgen wakker wordt en, de plaats naast zich ledig vindend, naar het atelier snelt, wacht haar het verschrikkelijkst schouwspel. Claude heeft zich opgehangen voor het doek, waarvan hij zijn roem verwacht had.

Voor dezen roman, waaruit wij hier alleen de geschiedenis van den hoofdpersoon, Claude Lantier, in groote trekken verhaalden, maar waarin zich nog een geheele schaar half- en kwarttalenten, half- en kwartwaanzinnigen, miskende en mislukte geniën beweegt, hebben Zola natuurlijk een groote voorraad ‘documents humains’ ten dienste gestaan. Terwijl hij in *Germinal* met zijn herinneringen en zijne aanteekeningen van een korter of langer bezoek aan de mijnen en de mijnstreken te rade moest gaan, had

hij voor hetgeen hij in *L'Oeuvre* wenschte voor te stellen, voor het kunstenaarsleven, slechts om zich heen te zien. Elk type kon hij, zoo noodig, schier elk oogenblik weer voor zich laten poseeren; elke bijzonderheid kon hij telkens weer controleeren. Daarbij komt nog, dat Zola in Sandoz, den eenige van Claude's intieme vrienden die hem tracht staande te houden en hem tot het einde trouw blijft, zich zelven heeft geschilderd: ook alweer een ‘document humain’ dus, dat hij telkens konde raadplegen.

En toch, terwijl in *Germinal* alles tintelt van leven, terwijl de menschelijke hartstochten, die er in woeden, met treffende kleuren geschilderd zijn, en elke figuur u bijblijft, trekken in *L'Oeuvre* de verschillende personen, hoe ook in bijzonderheden bestudeerd, als schimmen voorbij. Daar waar Zola zijn verbeelding het meest moest laten werken, schiep hij levende wezens; daar waar de natuur geacht kon worden het trouwste gekopiëerd te zijn, leverde hij abstracties. Zou het niet als begin van bewijs kunnen dienen voor de stelling dat geen romanfiguur leeft of blijft leven, waaraan niet de phantasie, de poëzie heeft medegewerkt?

En wat beteekent dat groepje revolutionnaire kunstenaars, dat ons in *L'Oeuvre* wordt voorgesteld? Aan welke zijde is het recht: aan de zijde van hen die met groote woorden en groote plannen optreden, maar onmachtig blijken om die plannen te verwezenlijken, of aan die van het publiek dat weigert hen *au sérieux* te nemen totdat zij getoond zullen hebben degenen te zijn, waarvoor zij zich uitgeven, en iets geniaals te kunnen voortbrengen. Voor deze onrijpe talenten, deze gebarsten hersenpannen, *gute Leute*, voor het meerendeel, *aber slechte Musikanten*, vraagt Zola onze belangstelling. Ons medelijden schenken wij hun gaarne, onze belangstelling niet. En dat te minder nu de schrijver er niet in geslaagd is, die dwazen, laat het zijn: die geniale dwazen, in zulke duidelijke scherpe trekken te schilderen, dat zij als levende wezens voor ons staan.

Men kent de grauwe, sombere stemming, welke in Zola's romans schier van het begin tot het eind pleegt te heerschen. Het *plein air* dat Claude Lantier in zijn schilderijen trachtte te brengen, en dat zijn naam zou geven aan de geheele school, waarvan dit mislukt genie het hoofd had moeten worden, is juist wat in Zola's werken het meest ontbreekt. Men snakt er naar wat lucht en licht. De zwarte zijde van het leven, al wat den mensch tot bitter-

heid en wanhoop stemt, wordt in bijzonderheden vermeld, maar zoo zelden voelt men dat de romanschrijver mede lijdt met de ellende; zoo zelden speurt men ‘de tranen der dingen’ waarvan de Latijnsche dichter spreekt.

De leer wil het zoo. Welk een genot echter wanneer de natuur de sterkste blijkt, en de boeien breekt, haar door de leer aangelegd. Dan doet Zola, gelijk hij in *Germinal* deed, het werk van een dichter, dan is hij kunstenaar en schrijft hij bladzijden vol van die welsprekendheid, welke haar oorsprong heeft in het hart.

Ook in *L'Oeuvre* treft men naast die beschrijvingen waarin Zola uitmunt, - wij noemen die van den ‘Salon des réfusés’ en van den Salon, waar Claude zijn *Enfant mort* ten toon stelt, de beschrijving van Parijs, van den brug des Saints-Pères gezien, - eenige bladzijden vol poëzie. Poëzie is er in de schildering van de eerste bezoeken van Christine aan Claude's atelier; poëzie in de beschrijving van hunne eerste wandelingen langs de Seinekaden tot de zon achter het koepeldak van het Institut ondergaat: ‘*Paris qui s'endort dans sa gloire*.’ Wanneer Claude, aan het eind van den dag der opening van den Salon, alleen te midden van de menigte, die hare schampere of banale opmerkingen luide laat hooren, naar het portret van zijn dood knaapje, daar boven in dien hoek, staat te staren, dan worden wij geroerd door een teekening als deze:

> Claude n'entendait que les sourds battements de son coeur, ne voyait que *l'Enfant mort*, en l'air, près du plafond. Il ne le quittait pas des yeux, il subissait la fascination qui le clouait là, en dehors de son vouloir. La foule, daus sa nausée de lassitude, tournoyait autour de lui; des pieds écrasaient les siens, il était heurté, emporté; et, comme une chose inerte, il s'abandonnait, flottait, se retrouvait à la même place, sans baisser la tête, ignorant ce qui se passait en bas, ne vivant plus que là-haut, avec son oeuvre, son petit Jacques, enflé dans la mort. Deux grosses larmes, immobiles entrc ses paupières, l'empêchaient de bien voir. Il lui semblait que jamais il n'aurait le temps de voir assez.

En is het niet van een dichter het slot van het 5de hoofdstuk? Na den noodlottigen dag, waarop Claudes schilderij in den ‘Salon des Réfusés’ is uitgelachen en uitgejouwd, is Christine hem komen troosten, hem komen zeggen dat zij hem lief heeft, dat zij hem wil toebehooren.

> Le crépuscule les enveloppa, ils restèrent aux bras l'un de l'autre, anéantis,

> en larmes sous cette première joie d'amour. Près d'eux, au milieu de la table les lilas qu'elle avait envoyés le matin, embaumaient la nuit; et les parcelles d'or éparses, envolées du cadre, luisaient seules d'un reste de jour, pareilles à un fourmillement d'étoiles.

Och, dat er wat meer van die ‘parcelles d'or, pareilles à un fourmillement d'étoiles’ Zola's romans kwamen verhelderen! Maar die leer, die leer!

A. Cooplandt. *Uit het leven*. Met etsen van Mej. B. van Houten en Ph. Zilcken. 's Gravenhage, Mouton & Co.
Frans Netscher. *Studie's naar het naakt model*. Met penteekeningen van P. Josselin de Jong. 's Gravenhage, Mouton & Co. 1886.

Na den Meester de leerlingen. De naturalistische roman is in ons land nog in zijn wording, De vurigste kampvechters van de leer bepalen zich enkel nog tot schetsen en studies. Zij zullen zich wat moeten haasten, wanneer zij geen gevaar willen loopen dat hun eerste naturalistische roman het licht ziet op hetzelfde oogenblik waarop de laatste der Fransche naturalisten de laatste hand legt aan zijn laatsten roman.

Bij monde van Sandoz, heeft Zola in *L'Oeuvre* nogmaals uiteengezet wat hij van den naturalistischen romanschrijver eischt. ‘Den mensch te bestudeeren zooals hij is, niet de metaphysische ledepop maar den physiologischen mensch, bepaald door het midden waarin hij zich beweegt, handelend onder den invloed van al zijn organen. Is het geen dwaasheid die voortdurende en uitsluitende studie van de werking der hersenen, onder voorwendsel dat de hersenen het edele orgaan zijn. De gedachte... de gedachte is het product van het geheele lichaam. Laat de hersenen eens alleen denken, en zie eens wat er van den adel van de hersenen terecht komt, wanneer de buik ziek is. *Qui dit psychologue dit traître à la vérité*... Ons geslacht is te veel bezoedeld met lyrisme om gezonde werken te kunnen nalaten. Er zullen nog een, nog twee geslachten misschien voorbij moeten gaan eer men logisch schildert en schrijft, in dien verheven en zuiveren eenvoud van het ware. De

waarheid, de natuur is de eenig mogelijke grondslag. *Et qu'on ne craigne pas, d'aplatir l'oeuvre, le tempérament est là, qui emportera toujours le créateur. Est ce que quelqu'un songe à nier la personnalité, le coup de pouce involontaire qui déforme et qui fait notre pauvre création à nous!*'

Zeer duidelijk, zeer precies is dat alles niet. *Qui dit psychologue dit traître à la vérité!* Alsof niet de studie van het zieleleven, van het onzienlijke, maar daarom niet minder werkelijke in den mensch, vaak wel zoo belangrijk is als de studie van den uitwendigen mensch! Hoe klein en beperkt wordt het gebied waarop de romanschrijver, volgens Zola, zich heeft te bewegen!

Er is echter iets dat ons gerust stelt: '*le tempérament est là qui emportera toujours le créateur*.' Is dat temperament, waardoor, volgens Zola, de kunstenaar de werkelijkheid ziet, een dichterlijk temperament, dan zullen er 'des parcelles d'or, pareilles à un fourmillement d'étoiles' in zijn werk schitteren; is dat temperament ondichterlijk, dan zal 'le coup de pouce involontaire', waarvan Zola spreekt, ons een werkelijkheid kneden, zoo grof en onbehagelijk mogelijk.

Hoe staat het in dat opzicht met de jonge Nederlandsche naturalistische schrijvers, voor wier werk onze aandacht gevraagd wordt?

De schrijver van *Uit het leven*, die zich A. C o o p l a n d t noemt, geeft ons in zijn met een paar verdienstelijke etsen opgeluisterd boekje, zeven schetsen. Het eerste, 'Een Buitenkansje', is de geschiedenis van een viertal fabriekarbeiders, die te zamen een prijsje uit de staatsloterij trokken, en natuurlijk niets beters te doen hebben dan dat geld te verdrinken. Het leven in de kroegen, de man die dronken langs straat slentert en op het laatst vloekend zijn woning binnenstrompelt, waar zijn vrouw hem in angst zit te wachten, is voor een naturalistisch novellist een dankbaar onderwerp, dat dan ook reeds herhaaldelijk op allerlei wijze gevariëerd werd. De heer Cooplandt heeft het geval, dat hij koos, goed bekeken en met talent weergegeven. Het standje in de fabriek, als de ingenieur binnen komt op het oogenblik dat Jan Meurs, de ijzerdraaier, bijgenaamd Spinoza, 'omdat ie zulk een groote kerel was', ter eere van het buitenkansje zijn derde glaasje jenever wil ledigen, is met een paar forsche, levendige trekken geteekend. Evenzoo het slot; de terugkeer in de woning.

De vrouw van den dronkelap zien wij daar slechts even, maar in een enkelen trek wordt een geheel leven van ellende geschetst.

> Bij het binnenkomen van haar man drukte zij zich in een hoek, want zij wist dat hij tot alles in staat was ‘als ie een kwaden drank over zich had.’
>
> Vloekende strompelde hij eenige malen de kamer op en neer, zonder acht op haar te slaan, en viel, na zijne jas te hebben uitgetrokken, op het ijzeren bed neder, dat onder den last kraakte. Hij mompelde eerste eenige onverstaanbare woorden, waarna hij in een onrustigen slaap viel.
> Zijne vrouw had nauwlettend zijne bewegingen gevolgd. Toen zij bemerkte dat het donkere lichaam niet meer bewoog, was zij naar den stoel gegaan, waarop de jas lag om het geld er uit te halen, want zij had reeds van het buitenkansje gehoord.
> Zij keerde alle zakken om, doch er rolden slechts eenige centen uit.

De tweede schets heet ‘De dood van Jaap Oliehoek.’ De oude arbeider heeft door een trap van een paard een wond gekregen, dien men, zonder den dokter, met allerlei boerenmiddeltjes tracht te genezen; wanneer de toestand van den zieke verergert en men den dokter haalt, is het te laat. Ook hier is het geval, met al zijn kleuren en.. geuren, goed waargenomen. Dat er ook in het hart van een arbeider of van een arbeidersvrouw soms nog eenig gevoel kan schuilen, kan men alleen opmaken uit de verzekering van den schrijver dat Ant, Oliehoek's dochter, bij haar's vaders ziekbed ‘met tusschenpoozen’ huilde. Maar dat er ook voor gedachten, gewaarvordingen, gevoelens plaats zou zijn in het brein van deze menschen, blijkt uit niets. Wij krijgen eenvoudig een beschrijving der verschijnselen van het ziekteproces, van de aangewende middelen - en daarmee uit.

Bij zulk een opvatting van de taak van den novellist is het niet te verwonderen, dat de schrijver bij voorkeur verwijlt bij die klasse van personen, bij wie het dierlijk leven alles en het leven der gedachte niets is.

Maar ook zelfs daarin weet hij weinig variatie te brengen. ‘Een huwelijk’, ‘Een warme dag’, ‘De geschiedenis van Jan Zomer’ zijn zeer onbeteekenend. Wanneer de heer Cooplandt den kring van arbeiders, boeren en aardappelenkooplui verlaat, en zich waagt aan een hoogeren kring der maatschappij, gelijk in ‘Eene eenvoudige geschiedenis’, dan overschrijdt de banaliteit van zijn verhaal alle grenzen. Tot overmaat van ramp schrijft hij dan een Nederlandsch

van het volgend kaliber: ‘Daar Bertha's vermogen niet groot genoeg was om in het huis van haar vader te blijven, moest zij verhuizen’ (pag. 132). ‘De beloften werden gewisseld elkaâr geregeld te schrijven’ (pag. 140).

Wie zich als naturalistisch schrijver opwerpt, moet althans meester zijn van de taal, moet met woorden kunnen teekenen wat hij waarneemt om zich heen, moet weten te beelden en weten te vertellen. Wat de heer Cooplandt in dat opzicht levert is - met enkele uitzonderingen, die wij releveerden - te gebrekkig, te onbeholpen dan dat aan zijn boekje meer dan een kortstondig leven zou mogen worden toegewenscht.

Het temperament, waardoor de heer F r a n s N e t s c h e r de werkelijkheid ziet, is veel sprekender dan dat van den heer Cooplandt.

Dat blijkt reeds aanstonds uit de eerste studie van zijn bundel, ‘De val van een minister’, waarin wij de vergaderzaal der Tweede Kamer worden binnengeleid. Het licht dat door de koekoek in de zaal glijdt, de kleuren wakker maakt, en den witten muur, het roode tapijt, de groene tafels, de geelbruine tribunes doet uitschijnen; de klapdeuren, die telkens, wanneer er een bode of een kamerlid is binnen gekomen weêr loom ‘met een lammen bons’ dichtvallen; het gepraat en gegons voor den aanvang der zitting, het zenuwachtig rinkelen van het electriesch belletje ‘alsof duizenden kleine beestjes over een dunne metalen oppervlakte sprongen’, het bonte gewoel in de zaal en het gedrang en geschuifel op de tribunes - al deze mise en scène, al dit decoratief, dat de handeling meet omlijsten, is met buitengewoon talent door den jongen schrijver geschilderd. Dat is gezien, en de lezer ziet het weêr. Maar, als de handeling zelve zal aanvangen - welk een teleurstelling! Het relaas van de Kamerzitting, van de behandeling van het voorstel tot wijziging der schoolwet, is geheel mislukt. Wij ontvangen een flauwe echo van een Kamerdebat, maar zonder eenige kleur, zonder eenig relief. Geen enkel sprekend beeld treedt naar voren. De afgevaardigden, de Minister die het regeeringsontwerp moet verdedigen, zijn weinig meer dan ledepoppen, die de armen vooruitsteken of op de tafel laten rusten, een glas water aan den mond brengen en ettelijke volzinnen achter elkander uitspreken. Een stenografisch verslag van eene maar eenigszins woelige zitting is sprekender, be-

langwekkender, boeiender dan deze naturalistische studie van den heer Netscher.

Het decoratief is, gelijk bij de meesten van de school, ook bij dezen schrijver hoofdzaak; - het is zijn kracht. De manier moge hij van anderen hebben afgezien, maar in de toepassing toont hij groot talent. Sommige van deze *Studie's* bestaan intusschen schier alleen uit decoratief en mise en scène.

Dit is onder anderen het geval met het 4de stuk uit den bundel: 'Een Logeetje.' Van het logeetje zelf krijgen wij zelfs het gelaat niet te aanschouwen. De heer Netscher schetst haar enkel, op den rug gezien, 'omgoten door haar lichtbruin kleedje, van de uiterste punten der schouders schuins toeloopend naar het middel, met een kleine uitzetting over de heupen haar onderlijf slank aangevend.' Maar van het stadje, waar zij een korte verschijning maakt, en de nieuwsgierigheid opwekt van de heeren Lüben en Boomers (ouderdom en betrekking niet nader omschreven), wordt ons geen hoekje gespaard. De atmosfeer van warmte en verveling, waarin het stadje gedompeld ligt, is voortreffelijk weergegeven. Het overmatig gebruik van tegenwoordige deelwoorden, waarin de heer Netscher een van de eigenaardigheden van zijn stijl schijnt te zoeken, geeft aan den zin een zekere loomheid, die hier goed te pas komt. Maar wat dunkt u van eene beschrijving als de volgende: '(De Waal) vertoonde hare rustende, witte slang tot een verren horizon, wegnevelend in zomerdampen; hare scherp afgebakende dijken, breede omhelzingen openend, voerden haar helder voorwaarts, barstend van een gezonde levenskracht, met volle scheuten, als de overstroomende gezondheid eener zware vrouw zonder ziekten.' Of hoe smaakt u een zin als deze: 'Op het overige sloegen zij geen acht, het *door den sleur onderschikkende* aan de voorwerpen hunner belangstelling.' Wat heeft de Nederlandsche taal den heer Netscher misdaan, dat hij haar zoo wringen en pijnigen en mishandelen moet?

In zijn stuk over Justus van Maurik (*De Nieuwe Gids No.* 3), waar hij het o.a. betreurt dat men in van Maurik nimmer 'den eerbiedwaardigen realistischen kunstenaar kan begroeten, die, uit liefde voor zijn arbeid, op den mesthoop der volksondeugden blijft omwroeten', verwijt de heer Netscher den populairen novellist zijn sentimentaliteit en zijn gebrek aan psychologische kennis. Van Mauriks psychologische kennis is, volgens Netscher, 'een koeskoes van huisbakken opmerkingen, konventioneele opvattingen en gene-

raliseerende moralisaties, die men bij den eersten den besten broodschrijver kan aantreffen.' 'Het stramien waarop van Maurik zijne novellen geborduurd heeft, zijn de meest banale begrippen van brave deugd en stichtelijke godsvrucht, zooals daar zijn: vaderliefde, moederliefde, kinderliefde, ouderenvreugd, kinderleed, rechtschapenheid, plicht, enz. enz.; bijna al zijn novellen zijn een *morale en action*.'

Onthoud die uitspraak goed, en lees dan de langste novelle uit Netscher's bundel 'Marietje Veenders,' de roerende geschiedenis van een dronkelap die, bij het ziekbed van zijn eenig dochtertje, zich met zijn brave vrouw, welke hij verlaten had, weder verzoent. De heer Netscher beschrijft de stemming van Jan Veenders in dezen trant:

'Daarop zag hij, zonder dat hij wist waarom, zijne vrouw met een gevoel van dankbaarheid aan, en zijne oogen rustten op hare half gebogen, bleeke, goed gevulde gestalte. Hij had eene aanvechting om iets te zeggen, woorden van erkentelijkheid, van liefde te spreken, hij had een stille behoefte, en gevoelde, dat hij er toe in staat was, om te zeggen hoezeer hij berouw had en zich het gebeurde aantrok. Toen zeide hij eensklaps bij zich zelven: "als mijn vrouw wist wat ik op het oogenblik dacht, dan zou zij weer van mij houden!" Dat was een soort van zekerheid voor hem, *een kinderlijk geloof aan de macht der gevoelens van braafheid en deugd*.'

Kan het aandoenlijker, braver, stichtelijker? Heeft de heer Netscher hier een loopje met ons willen nemen en ons willen toonen, dat hij ook wel *à la* van Maurik kan schrijven? Of is de natuur hier weer vlugger en sterker geweest dan de leer?

> Raad zoo ge kunt, en kies wanneer ge durft!

Het is ons niet mogelijk, in het korte bestek van deze kroniek al de 'Studie's' afzonderlijk te bespreken. Het leven in de kroeg ('De Kroeg van Leenderts') is ook door dezen naturalist weer uitstekend getroffen. Voor de controleering der juistheid van sommige tafereelen ontbreken ons de gegevens. Zoo is het ons niet bekend of op een repetitie van het corps de ballet - bij welker beschrijving de heer Netscher soms zeer trouw 'naar het naakt model' heeft gewerkt! - het 'waaien der rokjes' gelijkt op 'het zwepend geluid van den vleugelslag eens grooten nachtvogels, wegwiekend boven het hoofd.'

In de keus van zijn beelden is de schrijver niet altoos gelukkig. Van de oude juffrouw Veringa in ‘Stille Waters’ zegt hij, dat men haar een juffrouw van gezelschap had gegeven ‘opdat zij niet alleen sterven zou, en onverwacht op zekeren ochtend dood in een hoek zou gevonden worden, *gelijk een beest, dat zich verschuilt om zich dood te janken*’; en van genoemde juffrouw van gezelschap heet het: ‘De liefde voor dezen man was toen uit haar lichaam gevloeid, als uit het gat van een ton.’ Het is niet denkbaar, dat zulke smakelooze beelden den heer Netscher ongezocht uit de pen vloeien, hij moet ze zoeken, en wanneer hij dan bij voorkeur op de ruwste en platste vergelijkingen zijn keus vestigt, dan zal het wel zijn omdat hij meent dat de leer het zoo wil.

D e l e e r ! Is het naturalisme inderdaad een stelsel op vaste grondslagen rustend, en waarvan de aanhangers een zelfden weg volgen? Wij hooren wel, hoe de heeren, niet zonder eenigen trots, van ‘wij naturalisten’ spreken, maar als het op de toepassing aankomt, openbaart zich nog al eens eenig verschil. *Qui dit psychologue dit traître à la vérité*, zegt de Meester. En wat doet de leerling? Op den omslag van zijn eersten bundel naturalistische schetsen, laat hij een nieuw boek, dat hij in bewerking heeft, als ‘p s y c h o l o g i s c h e n roman uit het moderne leven’ aankondigen. Het schijnt dus dat er ook met het naturalisme in de letterkunde ‘des accommodements’ te treffen zijn. Dat stelt ons gerust. Bovendien is er kans dat het temperament, de natuur-aanleg van den heer Netscher de overwinning behaalt op zijn leer. En wie weet welke verrassingen ons dan nog wachten!

Conrad Busken Huet. 1826-1886. Persoonlijke herinneringen.

Geen enkele krans uit Nederland is op het kerkhof van Mont-Parnasse gelegd, waar den 4^{den} Mei 1886 Huet werd ter aarde besteld. De tijding van den dood kwam zoo onverwacht, zoo verbijsterend onvoorzien. Hij scheen nog in volle werkkracht te zijn, vervuld met plannen voor de toekomst. Wij hadden nog onlangs zijn flink en veerkrachtig voorkomen aanschouwd. Niemand dacht aan scheiden. Wij geloofden haast niet aan de droeve mare, en hadden geen ruimte van tijd om zijn zoo geliefde Haarlemsche bloemen, voordat de lijkstaatsie afgeloopen was, in Parijs te doen aankomen.

Thans draagt de Redactie van de Gids mij op een woord ter zijner gedachtenis te spreken.

Ik weet in geen anderen vorm dat te doen, dan door enkele zeer persoonlijke herinneringen, als een door Mei-regen bevochtigden krans, weemoedig aan de echtgenoote en aan den zoon van den overledene te zenden.

I.

Het was in het jaar 1860 dat ik Huet in Haarlem leerde kennen. Hij was ongeveer 34 jaar oud, zoo even gehuwd en sinds 1851 predikant der Waalsche gemeente aldaar. De stad Haarlem had voor mij, die, een achttal jaren jonger dan Huet, dáár aan het Provinciaal Gouvernement mijn arbeid in de maatschappij begon, iets zeer bekoorlijks. In de

onmiddellijke nabijheid van het eeuwen-heugend bosch, den Hout, met de statige Spanjaardslaan, omringd door een warande van lusthoven, beemden en wandeldreven, die slechts eindigden waar de glooiende duinen de zee tegenhielden, was het alsof die bruinroode stad met haar oude hooge kerk regelrecht uit een bloemenperk oprees. Er lag daarbij zoo iets vredigs over haar marktplein, haar grachten, haar Spaarne en haar straten! Spiegelblanke vensters weêrkaatsten nooit joelend of onwellevend gedrang. Door kleine spionnen gluurden zoete gezichten, die zelve niet opgemerkt wilden worden, naar buiten. Wie langs de Houtstraat naar den Dreef wandelde nam een schat van gemijmer en poëzie met zich mede. Stad en omgeving beiden gaven kalmte en gemoedsrust. - Was er dan in Haarlem geen beweging, geen actief leven? Zeer zeker. Want vooreerst was dáár in garnizoen een escadron, onder de bevelen van den kolonel baron Van Dedem, dat de bloem van Neêrlands adel onder zijn jonge officieren telde. Al die jeugdige mannen van den degen waren op hunne wijze ridderlijke, hoffelijke cavalieren. Zij namen het schoone jonge leven van den wereldschen kant op. Wat reden zij sierlijk en stout op hun paarden! Hoe klonk hun muziek opwekkend door de anders zoo stille straten! Hoe bogen zij, met manieren aan het ‘ancien régime’ ontleend, voor diezelfde lieve kopjes, die zoo schuchter achter het raam wegdoken! Hoe fonkelde des middags hun wijn in het opgeheven glas! Hoe kruisten zich kwinkslag en geest in hun dagelijksch gesprek! Hoe flikkerde hun staal, wanneer de twist het bloed deed opbruisen! Wat wierpen zij met lossen zwaai kaarten en geld op de speeltafel en daagden zij onbezorgd het lot met zijn kansen uit! - Hier was bloeiend leven en beweging genoeg. Maar met-dat-al was het slechts het uiterlijke van het leven, slechts de kleur van het bestaan. Aan iets anders dan muziek en ridderlijkheid hebben het brein en het hart behoefte. En aan al de aspiraties van dat geestelijk leven kwam Huet te gemoet.

Hij woonde na zijn huwelijk in een miniatuur-huisje in de Zijlstraat. Als des Vrijdags en Zaterdags de rijke Amsterdammers door die straat naar hun buitenplaatsen te Overveen of Bloemendaal reden, zag allicht uit het open rijtuig een zoon of dochter op naar die kleine woning, waar Huet werkte. Want de naam van Huet had reeds ongewonen klank

in het gansche land. Hij was het die tot aanstoot van velen het waagde de probleemen der moderne theologie - die laatste consequentie van het Protestantisme - uit de studeerkamer in het open licht voor de gemeente te brengen. Een zekere huivering trilde door de gemoederen, toen men voor het eerst al die mysterieuse stellingen helder hoorde ontvouwen. Huet sprak als Waalsch predikant fransch tot het meest ontwikkeld gehoor in de stad: hij stoorde dus nog niet de gemoedsrust der geloovige meer nederige kringen; maar reeds was hij begonnen in ‘de Gids’ en in afzonderlijke boeken de resultaten van zijn theologisch onderzoek in het Hollandsch in populairen puntigen stijl mede te deelen. Zijn ‘Brieven over den Bijbel’ waren reeds in 1858, zijn ‘Stichtelijke lectuur’ in 1859 verschenen. Men begon zich over hem te verbazen, met hem te rekenen, ook en vooral buiten de predikanten-wereld. Zelfs in den kring der officieren van het escadron drong zijn naam door: ik hoorde aan hun tafel hen twisten, of moderne theologie niet datgene was wat men van godsdienst wist, vóórdat men aan de militaire school zijn belijdenis leerde: en in de salons zagen de oogen der Haarlemsche meisjes teeder, levendig of bedroefd wanneer over Huet het woord werd gevoerd.

Toen ik voor het eerst hem sprak - de toevallige omstandigheid dat ik de kamers aan het Spaarne betrok, die hij vóór zijn huwelijk bewoonde, was de onschuldige aanleiding onzer kennismaking - maakte hij op mij den indruk van een ernstigen jongen franschman, ingetogen en bescheiden in zijn voorkomen, dadelijk bereid tot puntig redeneeren, en zeer beslist en correct in den vorm van zijn uitspraken. Als hij zweeg zouden de vastgesloten lippen met den fijnen mondhoek hem tot type van koppige vastberadenheid hebben gemaakt, wanneer niet de tintelende doordringende oogen aan geheel zijn wezen een soort van Fransche bewegelijkheid hadden gegeven. De naam dien hij voerde - hij kind en erfgenaam der refugiés - wekte als van zelf op tot vergelijkingen met die Franschen. Het was alsof iets uit het einde der Fransche achttiende eeuw, den tijd der Encyclopedisten, over hem was gevaren. Er was iets prikkelends, iets raisonneerends, iets ontkennends in zijn woorden. Men begreep dat een koel logisch hoofd de levendige, ietwat bitse gezegden en de snelle bewijsvoerende gebaren der rechterhand bestuurde. Iets kranigs, iets veerkrachtigs was er in geheel zijn

optreden. Wij werden spoedig of liever dadelijk zeer goede bekenden. Toen ter tijde las ik veel fransche auteurs, liefst oude, als Montaigne, of van de nieuwe, hen die eenigszins van den gewonen weg der mannen van de Revue des deux Mondes afweken: als journalist was Prevost-Paradol mijn ideaal: wij hadden dus aanrakingspunten genoeg. Ik had daarbij het voordeel, dat ik aan Huet, die nu werkelijk met zijn jonge vrouw een arbeidend kluizenaarsleven leidde, tijdingen uit de wereldsche wereld van Haarlem bracht. Van mijn ontmoetingen en van mijn indrukken aan tafel bij de officieren of in 'Trouw moet blijken' moest ik hem vertellen. Al spoedig was het voor mij een zeer gewone gang, om des avonds laat nog een uurtje te praten met de bewoners van het huis in de Zijlstraat. Hoe dikwijls heb ik daar gezeten aan de kleine tafel tusschen Huet en zijn vrouw! Het vriendelijk licht der lamp bestraalde ons en de boeken en bladen vóór ons, en liet het overige van het gezellige vertrek in een waas van geheimzinnigheid. Een gewaarwording van welbehagen, van volle tevredenheid en van harmonisch genot stroomde onder de lichte 'causerie' door al mijn aderen heen. Ik moest vertellen van mijn luisterrijk diner bij den gouverneur, waar ik behalve den gastheer slechts den knecht, die als bode aan mijn bureau dienst deed, kende: ik moest praten over mijn Amsterdamschen kring, over Potgieter, over Martinus van der Hoeven. Straks kwam het gesprek over de fransche literatuur. Ik haalde uit mijn zak de kleine roerende biografie, die Lacordaire aan Ozanam had gewijd. Huet kwam met het bundeltje verzen van Henry Murger aanloopen. Onze indrukken werden scherper, ons genot hooger en Mevrouw Huet mengde een toon van bevalligen weemoed onder onze uitroepen, wanneer wat al te schalks en al te ondeugend de zetten van Huet weêrklonken. Schoone avonden! Liefelijke bijéénkomsten! Ach, zij keeren nooit weder ....

Onze band werd nog vriendschappelijker, toen ik het hoofdredacteurschap van 'het Zondagsblad' had aangenomen. De heer A.C. Kruseman, de ondernemende uitgever, wilde aan ons land een goed weekblad geven. Hij kocht een oud bestaand blad, dat kommerlijk zijn leven sleepte en verbond, onder leiding van Buys, de beste jonge krachten van ons land daaraan. Limburg Brouwer, Zimmerman, Alberdingk Thijm, A. Pierson, Busken Huet, de Génestet zouden allen medewer-

ken. Wat de Courrier de Dimanche voor Frankrijk was zou het Zondagsblad voor Nederland zijn. Buys intusschen had er bezwaren tegen, uit Leiden, waarheen hij als secretaris van Rijnland was verhuisd, een blad, dat in Haarlem werd gedrukt en uitgegeven, te besturen, en gaf aan mij de leiding over. Het was voor mij een lievelingszaak. Als ik toen ter tijde 's ochtends naar den Hout wandelde, dacht ik werkelijk een Prevost Paradol te kunnen worden. Ik werkte voor dat Zondagsblad zoo goed als ik kon. Ik bearbeidde stukken over de buitenlandsche politiek van Europa, en al mijne jonge vrienden van die dagen - Robidé van der Aa, Jacobi, Hingst, den Tex, Halbertsma - hielpen mij aan bijdragen. Wat was ik trotsch als het schoone fraai gedrukte weekblad des Zaterdagavonds verscheen! Met welk een zorgvuldigen schroom ontplooide ik de bladen! Huet was mijn groote steun. Hij zorgde voor de fransche letterkundige berichten. En alles deed hij ongeloofelijk snel. Des Woensdags (24 Januari 1861) hield Lacordaire zijn beroemde intreêrede in de Academie Française die door Guizot werd beantwoord: Zaterdagsavond konden de Haarlemmers beide zeer lange stukken - vertaald in verrukkelijk Hollandsch door Huet - reeds in het Zondagsblad lezen. Doch zij waren wel wijzer en lazen het niet. Aan tafel, bij mijn officieren, had ik reeds kunnen opmerken, dat de positie aan een krant in die dagen geen roem en eer gaf. Er waren bedenkingen bij enkele heeren van het escadron gerezen of het hun wel voegde met een dagbladschrijver - een ‘folliculaire’ - alle dagen te zitten tafelen. Mijn toelichting, dat de krant slechts een bijzaak voor mij was, had die beleefde opmerkingen overwonnen. De stemming keerde nu om. Een der heeren had zelfs de goedheid het blad aan een der familien, waaraan hij verwant was, aan te bevelen. Het abonnement werd echter later weder opgezegd, omdat een rubriek uit het oude aangekochte weekblad - de afdeeling der raadsels - verviel en het blad dus niet meer deugde voor de kinderkamer. In plaats dan ook van nieuwe abonnementen te winnen, verloor het blad na iedere maand de oude. Weldra moest het ophouden. Als ik 's avonds bij Huet kwam en hem die verhalen overbracht, dan kon hij zoo blijmoedig van harte lachen. Hij was in dien tijd nooit zwartgallig of bitter. Hij had veel moed en nog veel illusie in het leven. Hij zag de gebreken onzer maatschappij

en bleef zich aangorden om ze te bestrijden. Hij haatte de zonde, maar de zondaars zelven had hij soms lief.

Toen ter tijde begon hij (November 1860) in Haarlem en in Amsterdam de bekende en vermaarde voorlezingen te houden over de Nieuwere Nederlandsche Letterkunde. Hij stelde op den voorgrond, dat zich in het laatst der vorige eeuw, niet alleen op het staatsgebied, maar ook op dat der letterkunde, een nieuw tijdvak had voorbereid. Het kenmerkende van dat nieuwe tijdvak bestond, naar zijn oordeel, vooral in hetgeen de hedendaagsche kunstenaars en theoristen met den naam van *realisme* wilden aanduiden: een vrijer waarneming en trouwer uitdrukking der natuur. De meerdere of mindere mate van dat realisme zou nu de hoogte aangeven, waarop de kunstwaarde en de levensvatbaarheid van de Nederlandsche litteratuur in het nieuwe tijdperk zouden moeten worden aangeslagen. Naar dien maatstaf werden dan ook door Huet de letterkundige verschijnselen van het einde der vorige en het begin van onze eeuw in negen voordrachten getoetst. Het was een zeldzaam genot Huet daar te hooren spreken. In de concertzaal te Haarlem verdrong men zich om naar hem te luisteren. Hij bleek in zijn Hollandsche voordracht in het begin iets van de manier van Beets te willen navolgen. Ja, er liep zelfs - invloed van de jonge vrouw, - soms een gevoelige toon door alles heen. Geestig en ondeugend was hij van natuur. Hij tintelde van vernuft. Er was zout en hartigheid in alles wat hij aanbood. Maar wat bovenal trof: alles was uit de bron zelf geschept. Al wist hij met smaak zijn vroegere onderzoekende gangen te verbergen, kenners proefden met lange teugen den oorspronkelijken drank, welks oorsprong, dicht begroeid met struiken en allerlei gewas, de Muzen zelven hem hadden gewezen. Van alle kanten kwam de toejuiching. Alberdingk Thijm leverde in het Zondagsblad, telkens na elke gehouden voordracht, een breeden weerslag op het gehoorde. Potgieter en zijn kring waren opgetogen. De Génestet's oogen glinsterden van verrukking en genot om den triomf van zijn vriend Huet.

De Waalsche gemeente bleef daarbij nog altijd haar predikant waardeeren. Huet zelf bleef vast gelooven aan de stellingen der moderne theologie. Wel hoorde men soms in Haarlem echoos van kleine twisten, die hij met den kerkeraad had. In zijn gesprekken liet hij zich al reeds een enkele maal uit, dat hij een vrijeren vorm voor ‘de gemeente’ wen-

schelijk hield, dan de tegenwoordige kerk-orde gaf. Doch dit alles scheen voorbijgaand, en om te toonen, hoe zeer het hem ernst was met zijn predik-ambt, gaf hij in 1861 den bundel ‘Kanselredenen’ uit.

De Kanselredenen zijn door zeer velen gelezen, die anders nooit den drempel van een kerk overschreden. Het was een machtig boek. Huet vertelde mij, hoe hij het als in één vaart in veertien dagen achtereen had afgeschreven. Het wierp - afgescheiden van de theologische denkbeelden - een diepen blik op het gemoed van Huet zelven. Wij voelen in dit boek bewegingen, die in ééns de fraaie gordijnen wegschuiven, welke wij vóór het beeld der menschelijke natuur drapeeren. ‘Elk menschenleven - zoo lezen wij er - ook zoodanig een, dat te rekenen van zeker tijdperk geacht wordt enkel en alleen te zijn gewijd aan de dienst van het goede, is van nabij bezien met de treurigste nietigheden doorweven, met trouwelоosheden groot en klein, laagheden klein en groot, zwakheden om van te walgen.’ - ‘Godsbestuur en schuldgevoel - zoo heet het verder - almachtige beschikking en menschelijke vrijheid: de eeuwenheugende verborgenheid van dien samenhang is niet opgelost. Elk lid van het vraagstuk is eene onomstootelijke waarheid. Te zamen maken zij het dualisme der onzienlijke wereldorde uit: te zamen liggen zij op den bodem van het menschelijk leven: te zamen spiegelen zij zich af in dien Bijbel, die zelf van dat leven en van zijne tegenstrijdigheden de getrouwe weêrkaatsing is.’ - En het opmerkelijkst wordt wel de levensbeschouwing van Huet op dit tijdstip weêrgegeven in deze bladzijde, die wij de vrijheid nemen geheel en al over te schrijven.

‘Van alle wetenschappen is er geene die opgeblazener maakt dan de godsdienstige, geene ook die zoozeer ontsiert. Want zij gaat bij uitnemendheid gepaard met zekere jammerlijke inbeelding. Groote geleerden zijn trotsch op hunne geleerdheid, groote kunstenaars op hun genie; en dit is ver van geniaal. Doch ten minste beweren zij daarmede niet, braver menschen te zijn dan anderen. Zij daarentegen die mank gaan aan de opgeblazenheid, die door Paulus zoozeer veroordeeld werd, zijn ook tevens diep overtuigd van hunne eigen zedelijke voortreffelijkheid. Vrijzinnig of rechtzinnig, roomsch of protestant, zij staan dáárom in eigen oogen hooger dan anderen, en meenen dáárom recht te hebben de anderen te verachten, omdat

zij zich beter ingelicht wanen omtrent de dingen der onzienlijke wereld. En deze razernij is niet bij hen het gevolg van overgroote geleerdheid, maar van botheid en bekrompenheid. Onze overzeesche naburen bezitten een geestig spreekwoord tot schildering van een benijdenswaardig talent. Een zonnestraal weten op te vangen in eene muizenval: dus noemen zij de schoone gave dier gelukkigen, die ook nog te midden van het ongeluk partij weten te trekken van ieder vleugje voorspoed, zich door niets laten ontmoedigen, en dankbaar genieten ook van de kleinste vreugde. Vele christenen nu, in plaats van zulk eene praktische en weldadige, houden in hoofd en gemoed eene leerstellige muizenval verborgen. Dit kleine traliewerk van ijzerdraad, meenen zij, is ruim genoeg om alle stralen der geestenwereld mede gevangen te nemen. En niet alleen wanen zij in eene handvol leerstukken, een veertigtal geloofsartikelen op zijn hoogst, de oplossing te bezitten van alle de verborgenheden van tijd en eeuwigheid; doch al wie niet met hen bij dezen beknopten catechismus zweert, is bovendien in hunne oogen eenigszins goddeloos; eenigszins een pest der maatschappij. Vandaar dat *de overlevering der onverdraagzaamheid* op deze aarde, met uitzondering van de kleine keurbende dergenen die men de virtuosen van het fanatisme zou kunnen noemen, het ijverigst wordt voortgeplant door de *schare dier halfontwikkelden, voor wie God en diens rijk geene geheimen hebben*.'

Dit was dus de slotsom van al het denken en peinzen, dat ons leven wel vol geheimen bleef.

De officieren van het escadron, die 's ochtends vroolijk te paard stegen, hielden met die muizenissen zich niet bezig. De brave en degelijke Haarlemmers vonden dat Huet niet volkomen meer de vroegere liberale dominé was.

Weinigen stelden er belang in, dat er een droevig drama in het zielsleven van Huet plaats greep.

II.

Tegen het einde van het jaar 1862 ontmoette ik Huet weder in Amsterdam.

Ik was daar ruim een jaar werkzaam bij de Kamer van Koophandel en onder anderen ook opgenomen in den kring der-

genen, die toen aan het hoofd der redactie van de Gids stonden. Ik schreef voor dit tijdschrift het maandelijksch politiek overzicht en woonde geregeld de vergaderingen bij. Het stond bij de toenmalige leiders vast, dat men met het begin van 1863 den kring der officieele redactie eenigszins wilde uitbreiden. Mijn naam zou op den omslag als die van een lid der redactie vermeld worden en Busken Huet zou met Buys (toen professor te Amsterdam) o.a. als nieuw redacteur optreden.

De vergaderingen waren toen ter tijde avond-vergaderingen. Den eersten Woensdag van elken maand kwam men tegen 9 uur te zamen en de vergadering werd altijd besloten met een eenigszins, zwierig en weidsch souper. Het was Potgieter, die dit laatste verlangde, en zijn wensch was voor allen een wet. Op den gewonen avond - ik meen dat het juist ten huize van Potgieter was - trad Huet binnen. Ik vond zijn gelaat veel droefgeestiger getint dan vroeger. Hij was afgepaster en iets stroever in zijn manieren. Ook de uitingen waren iets scherper, iets meer kort-af. De realist van vroeger was op weg pessimist te worden. Trouwens aan de officieele kerk, de Waalsche, had hij in dit jaar 1862 zijn ontslag gegeven. Hij was een der eerste predikanten, die dat deden. Wel was hij in Haarlem blijven wonen en hield hij daar in de Concertzaal nog eenigen tijd vrije zedekundig-godsdienstige toespraken, waarvan de meeste later in druk verschenen, doch het was duidelijk, dat er een gansche verandering en omkeer in zijn gemoed had plaats gehad. Hij was niet meer vast overtuigd, dat de zeer geavanceerd-critische denkbeelden, die hij in het godsdienstige beleed, hem tot eenige oplossing konden brengen. En het dualisme kon toch onmogelijk, volgens hem, een solutie blijven.

Dus zou hij liever vooreerst de lijn vervolgen, die hij in 1860 was begonnen. Hij had zich toen op de letterkunde geworpen en als eersteling een meesterstuk geleverd. Zijne voorlezingen bleven voor zijn gehoor de liefste herinneringen. Welnu, hij zou trachten op dat veld verder voort te werken. Een vaste rubriek zou in het tijdschrift de Gids hem voorbehouden worden, waarin hij alle letterkundige verschijnselen, die hij wenschte, maandelijks zou kunnen bespreken. In het December-nummer van het jaar 1862 verscheen het eerste opstel - ditmaal over Boxman, en over Starter - en wel als begin van een afdeeling Letterkunde, kronijk en kritiek, met het

motto van Kamphuyzen: ‘het oordeel gaat wijder dan de konst.’ Huet had dus reeds, voordat hij als redacteur optrad, getoond, hoe hij het werk zou opvatten. En aan zijn voornemen bleef hij trouw. Al de afleveringen in de Gids der jaren 1863 en 1864 prijkten elk met een van die schitterende studiën, welke hij later verzameld heeft in de eerste bundels van zijn Literarische fantasieën.

Het is niet te veel gezegd, wanneer wij het uitspreken, dat hij het tijdschrift geheel en al verjongde. En toch was er, niettegenstaande ieder der redacteuren lof en hulde bracht aan Huet's talent, al dadelijk iets gedwongens in de verhouding der redactie gekomen. De Gids-redactie was tot nu toe, onder Potgieters leiding, als zij te-zamen kwam, haast uitbundig vroolijk, gemeenschappelijk en vriendschappelijk te-werk gegaan. Er was een zeer ongedwongen omgang onder de redacteuren. Potgieters ideaal waren de schuttersmaaltijden der zeventiende eeuw, waar, onder het genot van een flinke teug wijn, liefst uit een kunstig gevormden roemer, de zaken van staat en maatschappij, van poëzie en kunst, werden besproken. De toon was eigenaardig rumoerig - en Huet trof dien toon niet. Trouwens vroolijk kon hij moeilijk wezen in die dagen, toen hij met zich zelven oneens was, of hij met zijn gansche levensbeschouwing moest breken.

Wie echter in die dagen zich niet altijd homogeen met Huet gevoelde, Potgieter wèl. Potgieter nam den nieuwen werkzamen jongen redacteur geheel en al op in een soort van exclusieve, de anderen uitsluitende vriendschap. Potgieter juichte nu hij Huet in de Gids aan het werk zag.

Want werkelijk stond de Gids in het jaar 1863 op een soort van kruisweg.

Potgieter had nu twee serieën van zijn tijdschrift in het leven zien treden. De eerste roemrijke serie omvatte de jaren 1837-1848. Ofschoon het tijdschrift het in dien tijd nooit verder had kunnen brengen dan 400 abonnementen, zoo was toch in die jaren de harde strijd gestreden en was de levenwekkende adem toen van ‘de Gids’ uitgegaan. Het waren de heröieke jaren van het tijdschrift geweest. Met Bakhuizen van den Brink had Potgieter alleen den last getorscht. Al waren allerlei artikelen, ook van wetenschappelijken aard - mits zij slechts baanbrekend waren - opgenomen, zoo was toch hoofdzaak ge-

weest, om door literaire critiek invloed uit te oefenen op de richting der opkomende poëeten en prozaschrijvers. Vandaar de zorg, waarmede het talent van Mejufvrouw Toussaint werd nagegaan, het beleid, waarmede haar een nieuwe weg werd gewezen. Vandaar het voortdurend wijzen op Jacob Geel. Vandaar de kritieken op Beets, Kneppelhout, ter Haar en ten Kate. Al die besprekingen gingen uit van één vast beginsel. Men dacht in staat te kunnen zijn aan den stroom der literatuur een vaste bedding en loop te geven. Kritiek was in den vorm negatief, maar in het wezen der zaak zoo positief mogelijk. Men kon leiden en waarlijk in zaken van letterkunde een gids zijn.

Bakhuizen van den Brink was echter naar het buitenland getogen en werkte na 1844 feitelijk niet meer mede. Potgieter moest nieuwe helpers in zijn wijngaard zoeken. Hij zocht ze in de nieuwe generatie en opende met hen in het jaar 1848 de tweede serie van zijn Gids. De jonge redacteurs, met wie hij nu achtereenvolgens het werk deed, waren vooral Veth, de Clercq, Schneevoogt, Vissering, Heemskerk Bz., Henry Riehm en Schimmel, straks van Gilse, Zimmerman en P.N. Muller. Het was een gansch andere staf dan waarover hij vroeger te beschikken had. Doch het resultaat was dat ongemerkt en als van-zelf de richting van het tijdschrift een wijziging onderging. De eerste serie was in hoofdzaak uiting van literaire kritiek geweest. Nu werd het tijdschrift geschoeid op de leest van de Engelsche driemaandelijksche tijdschriften, bijv. het Edinburgh Review. Allerlei artikelen over allerlei onderwerpen werden in het kader opgenomen. Opstellen over politiek, over sociale onderwerpen, over theologie, over natuurwetenschappen stonden naast beschouwingen over letterkunde en poëzie. De literatuur nam niet meer zulk een uitsluitende plaats in. Bewegingen op ander gebied, zelfs op staatkundig terrein - ik noem de Aprilbeweging en den opkomenden invloed van Groen van Prinsterer - namen nog sterker de belangstelling der redacteuren in pacht.

Nu kwam het jaar 1863 en het besluit om in dat jaar een derde serie van de Gids te beginnen. Potgieter was in zijn hart nooit geheel te-vreden geweest met de strekking der tweede serie, al was het cijfer der abonnementen tot 700 gestegen. Zijn hartstocht was het streven der mannen van de eerste serie. Voortdurend hamerde hij op het aambeeld, dat het tijdschrift

meer literair, meer kritisch moest zijn. Het moest de auteurs vormen, leiden en steunen: hen afbreken als het werk niet deugde. Wat de ‘blauwe beul’ van vroeger had gedaan, kon nogmaals, onder andere vormen, ondernomen worden. En zie: terwijl hij zoo sprak, dacht en peinsde, kwam, als door den hemel gezonden, Huet hem te gemoet. Hij, Huet, zou de werkman zijn die hem steunde, zoo als weleer Bakhuizen van den Brink het had gedaan. Beiden, arm in arm, zouden zij de literatuur nog eens in Holland den weg wijzen.

Het was dan ook vrij duidelijk in 1864, dat het gemeenschappelijk werken der redactie geëindigd was. Potgieter deed voortaan alles alleen af met Huet. Op de vergaderingen werden de nieuw uitgekomen boeken even besproken, doch het leeuwendeel was reeds ter behandeling aan Huet gegeven. Daarbij had Huet in zijn kritiek der literaire werken een richting ingeslagen, waarmede vele der redacteurs geen vrede hadden. Huet toch was eigenlijk opgewassen in de school der Fransche literatuur. Voor hem waren de fransche essaiïsten modellen, hun methode zijn ideaal. En onder die allen trokken niemand hem zoozeer aan als Sainte Beuve en Taine. Hij ging deze wijze van kritiek, die hij nauwkeurig had afgezien, op onze Hollandsche auteurs toepassen. Maar die aldus opgevatte methode had tot eerste voorwaarde, dat men den mensch, den persoon in den auteur, bespiedde en ontleedde. Het kunstwerk was slechts uitvloeisel van het denken en gevoelen van den schrijver of schrijfster: men moest dus het eigen zijn en leven van elken auteur allereerst onderzoeken. Huet deed dit spaarzaam en met beleid. Wij, die nu de artikelen lezen, kunnen nauwelijks bevroeden waarom men toen aan dít of dát zoo scherpen aanstoot nam. Maar het was een nieuwe en wij erkennen het voor een klein land, waar ieder elkander kent, - wij voegen er bij voor een babbelachtige natie, die reeds te veel zich verlustigt in de praatjes over elkander - een gevaarlijke weg. Sommige redacteuren, toch reeds ontstemd, dat Huet de geheele leiding uit handen van Potgieter kreeg, opperden bezwaren tegen het brengen van den persoon in het literaire debat. Huet deed alsof hij het niet bemerkte, ontleedde in zijn kroniek en kritiek zelfs de auteurs der werken, die zoo even in 1862 breedvoerig door de andere redacteurs waren behandeld en schreed voort. Enkele leden der redactie bleven weg. Vergaderingen werden niet trouw meer

gehouden. Nu kwam daarbij het feit, dat Huet op verzoek van Potgieter alle door de redactie goedgekeurde en in de Gids verschijnende artikelen van andere schrijvers aan een soort van revisie onderwierp en hun zinbouw en woordenkeus verbeterde. Het stelsel om van de Gids te maken het voertuig van een bepaalde literaire richting werd dus consequent doorgevoerd. Straks gingen Potgieter en Huet nog verder. Tot nu toe was aan de andere redacteurs volledige heerschappij gelaten in de vakken waar zij meesters waren. Vissering, Buys en Limburg Brouwer hadden het recht en de autoriteit, om in zaken van binnenlandsche politiek hun gevoelen door het tijdschrift te doen uitspreken. Zij behoorden allen tot de garde van Thorbecke, en betoogden aan de natie dat men den door Thorbecke aangewezen weg moest volgen. Dáár viel als een bom uit de lucht het Januari-nummer van het jaar 1865. Buys had op verzoek der redactie geplaatst zijn staatkundig artikel: ‘de donkere dagen voor Kersmis’ waarin hij der conservatieve partij het doodvonnis beteekende. Voorts had Potgieter een vers (‘Gescheiden’), Veth een stuk over Indië, ik zelf een studie over de Guérins geleverd. Maar op dit alles viel weinig aandacht. Want twee stukken stonden daarin van Huet, één geteekend en één ongeteekend, die in ééns aller tongen in beweging brachten. Ik woonde in dien tijd reeds in den Haag, waarheen ik als secretaris der staatsspoorwegen in Augustus 1863 was verhuisd: in den Haag waar men in de goede kringen eigenlijk nooit over Hollandsche literatuur sprak, en waar de Gids inderdaad toen haast niet gelezen werd. Doch de maand was nog nauwelijks begonnen, of ik bemerkte dat dit Gids-nummer overal werd besproken. Ik was gewoon in ‘de Doelen’ te dineeren, waar eenige oude generaals en bejaarde leden der Eerste en Tweede Kamer de dagelijksche gasten waren. Een dier generaals - een oud Catholiek cavallerie-officier - nam mij bij het binnentreden der zaal ter zijde en noodigde mij geheimzinnig bij een raam van het vertrek tot een afzonderlijk gesprek: verzekerde mij, dat hij tot nu toe gaarne met mij aan de tafel had gezeten, doch sommeerde mij nu mij te verklaren over de beleediging, die aan de koningin en haar hofdames door een tijdschrift, aan welks redactie ik (naar men hem verteld had) medewerkte, was aangedaan, Ik antwoordde zoo goed als ik kon en ging zwijgend aan de table d'hôte zitten. Dáár

interpelleerde mij aan het dessert de heer Gevers Deijnoot, destijds lid der Tweede Kamer, over den smaad, die in datzelfde nummer van de Gids aan Thorbecke zou aangedaan zijn. ‘Wat beteekent het - zoo viel hij uit - in een liberaal tijdschrift aan Thorbecke te doen toeroepen: “wees een man!” en dat nog wel anoniem, zoodat de geheele redactie de verantwoordelijkheid op zich neemt: allons donc!’ Het was vrij duidelijk dat er iets kookte. Allereerst in den boezem der redactie zelve van de Gids. Huet was ditmaal onhandig, zeer onhandig geweest. In zijn literair artikel had hij den schijn op zich geladen, alsof hij geen rekening hoegenaamd meer wilde houden met de opmerkingen, die de redacteuren van tijd tot tijd deden hooren over het mengen van de personen zelven in de kritiek der werken. Huet had een ideële vorstin willen teekenen omringd door ideële hofdames. Doch hij had het publiek het spoor bijster gemaakt, door aan koningin en dames de namen te geven, die zij toen in 1865 droegen, en onder die namen der dames was zelfs begrepen de naam der dochter van den kolonel der cavalerie van Dedem, die hij toch in Haarlem had gekend. En wat het politieke stuk betreft, dat hij niet had onderteekend, het was niet geschreven na overleg met de redactie. Integendeel aan niemand dan aan Potgieter had hij er over gesproken zulk een stuk te plaatsen. Huet trad hier op een terrein dat voor hem toen vreemd was. Hij liet op eigen verantwoordelijkheid door de vlag van de Gids meeningen dekken, die op dat oogenblik daarin, in verband met het verleden van het tijdschrift, geheel nieuw waren. Het was dan ook in een geheel anderen toon gesteld dan het voorafgaand artikel van Buys; het betichtte Thorbecke van gebrek aan moed, in zooverre hij het beginsel der volkssouvereiniteit niet wilde inroepen. Huet zou zeer zeker vrijheid gevonden hebben ook deze staatkundige opinie in de Gids te zeggen, wanneer hij haar had onderteekend, wanneer hij zijn artikel vooraf had aangekondigd ..... wanneer eindelijk niet alles reeds door voorafgaand misverstand en gebrek aan verstandhouding en overleg bedorven was. Men begreep elkander niet in de redactie en men wilde uitéén.

Als mannen, die elk gewoon zijn hun meening in woord en schrift te verkondigen, zulk een scheiding willen, dan is het feit beslist.

Er werd onderhandeld wie de Gids zou behouden. De redac-

teuren, die het niet eens waren met Potgieter en Huet - een van hen, Limburg Brouwer, had onmiddellijk zijn ontslag ingediend - kwamen samen en boden de Gids aan Potgieter aan, die dan zelfstandig kon kiezen, met wie hij verder het tijdschrift zou redigeeren. Potgieter weigerde. Hij heeft naderhand het aanbod niet ‘serieus’ genoemd. Ten onrechte. Want zij, die overbleven, begrepen dat zij verre de minderen waren in talent, en dat zij een zwaar en ondankbaar werk zouden hebben te verrichten, om aan de Gids autoriteit, kracht en invloed te geven. Zij wisten dat, wanneer zij op den voorgrond stelden om de Gids van die dagen naar het model van de Revue des deux mondes in te richten, hun dadelijk in de ooren zou klinken: gij maakt van de Gids van Potgieter een soort van gesublimeerde Vaderlandsche Letteroefeningen.

De jeugd dier dagen gaf dan ook aan ons die bleven niet ‘le beau role.’

Huet gedroeg zich bij dit alles eenvoudig en waardig. In Februari 1865 schreef hij zijn schoonen brief aan Mevrouw Bosboom Toussaint, waarin hij haar rekenschap gaf van het gebeurde. Hij deelde daarin de waarheid mede, zooals hij die had gezien. Geen beschuldiging of klacht gleed over zijn lippen. Hij vluchtte slechts - zooals hij zeide - met zijn boekjes in een hoekje.

Toch was er iets tragisch voor hem in dat uittreden uit de Gids. Het moest hem duidelijk geworden zijn, dat het op aarde voor hem niet weggelegd was - niettegenstaande groote behoefte aan liefde en vriendschap - om met een vereeniging van anderen aan een taak *gemeenschappelijk* te werken. Te Haarlem had hij ditzelfde ondervonden in de kerk. Hij was waarlijk in zijn omgang niet heerschzuchtig: eerder in de dagelijksche verhoudingen eenigszins stil, en zelfs een weinig verlegen. Hij drong zich nooit op. Hij was wars van elke aanmatiging of uiterlijk vertoon. Hij erkende zonder voorbehoud zijn meerderen. Hij was in zijn wel overwogen oordeel sober en ingetogen. En toch was hij in elken kring, waar hij een tijd vertoefde, ‘l'enfant terrible.’ Hij sprak uit, wat de anderen stil voor zich hielden. Hij wist niet op zijn tijd te zwijgen. Hij kon zich niet voegen in de schikkingen en plooiingen, die men bij samenwerken zich moet laten welgevallen. Aan het fatsoen der anderen hechtte hij niet. Hij was altijd slechts bang, dat de menschen hun oorspronkelijkheid zouden verliezen, en aan de

gladde ‘shillings’ van Sterne zouden gaan gelijken. Hij had de hebbelijkheid de zaken bij haar naam te noemen. Daarbij gaf hij zich nooit volkomen rekenschap van enkele ondeugende zetten of barsche uitvallen, die hem ontglipten. Hij begreep niet altijd hoe bitter een woord kon grieven. Hij was soms al lang vergeten wat hij had gezegd, als anderen die woorden maar al te zorgvuldig in hun hart hadden weggelegd. Zoo moest hij voortaan, zonder in vaste gelederen steun te vinden, slechts op zijn wijze ‘proprio Marte’ krijg voeren. Hij moest alléén staan, alléén strijden, doch altijd vóóraan, vóór alle anderen, als ‘éclaireur.’

III.

Aan het eind der Kleever-laan, links als men van Haarlem komt, staat vlak bij den tol een klein door boomen beschaduwd huisje. Het heeft slechts één verdieping en uit het venster onder het dak heeft men een heerlijk vergezicht op Haarlem, dat als een schilderij van Ruysdael zich daar uitspreidt. Vóór dat venster zat in dien tijd Huet elken vrijen avond te schrijven en met elk uur, dat hij slechts kon sparen, te woekeren. Overigens arbeidde hij in de stad. Hij was door de Enschedé's tot mede-redacteur hunner Opregte Haarlemsche Courant benoemd, ging dus iederen ochtend naar de drukkerij, bewerkte dáár de Fransche en andere posten en keerde dan laat in den namiddag naar huis, waar vrouw en eenige zoon hem met teedere zachte woorden en blikken opwachtten. Dat werk aan de courant - voor hem eigenlijk een loondienst - deed hij voortreffelijk. Voor degenen, die in Holland werkelijk belangstelden in buitenlandsche politiek, was de Haarlemsche Courant in de jaren 1865 tot 1868 niet het beste, maar het eenig goede karakteristieke blad, dat ons land had aan te wijzen. Met hoeveel doorzichtige klaarheid de beelden en groepen van het golvend heden ook door Huet in dezen spiegel der dagen werden weêrgegeven, de spiegel was niet zuiver Venetiaansch: het geoefende oog zag wel degelijk dat alles een eigen kleur, een eigen licht of schaduw kreeg. De spiegel had echter daarom niet minder waarde. Huet zocht daarbij ook voor de Enschedé's telkens nieuwe krachten of connectiën aan het blad te verbinden. Hoe aardig heeft hij zelf aan het publiek verteld (eenige maan-

den geleden) dat hij Multatuli in de Haarlemsche Courant tot medewerker wist te doen verkiezen, en hoe deze zijn eigen opmerkingen en oordeelvellingen binnensmokkelde onder de vlag van een slechts in de fantasie bestaande krant, den ‘Mainzer Beobachter’, wiens berichten hij heette te vertalen. Met mij-zelven, die tot October 1868 in den Haag bleef wonen, correspondeerde hij herhaaldelijk, om mij op te wekken résumés over politiek aan de Haarlemsche Courant af te staan. Hij was niet ongelukkig onder dien scepter der Enschedé's. Hij had een grooten eerbied voor den ouden heer Enschedé, die in vroegere tijden lid der Tweede Kamer was geweest, een conservatief van den ouden Franschen stempel, die zijn blad met niets minder vergeleek dan het Journal des Débats, en de Bertins ten volle meende te waardeeren, wanneer hij ze op ééne lijn plaatste met zijn eigen deftige familie. De oude heer Enschedé had weinig op met den wind van het liberalisme van 1848. Hij wees er Huet telkens als ter loops op, hoe waarachtige degelijkheid en oud-Hollandsche deugden niet altijd bij die meer schreeuwende en blaaskakende volgers van het liberalisme van den dag werden gevonden. Huet, dit alles hoorende, herinnerde zich enkele liberale theologen, met wier schijngeleerdheid en innerlijke voosheid hij zich ook niet had kunnen verstaan, en liet zijn gedachten gaan, dobberend heên en weder.

Ik was na de breuk van de Gids met Huet en Potgieter in goede verstandhouding gebleven, doch uit den aard der zaak zag ik hen niet veel meer. Ik was zelf op het einde van 1865 gehuwd en daar mijn betrekking aan de staatssporen mij zeer dikwijls door Europa deed vliegen, naar allerlei conferentiën en samenkomsten, nu eens in het eigen land, dan te Berlijn, dan te Darmstadt, dan in Luxemburg, dan te Brussel, was ik des te zuiniger met de rust, die ik in den Haag, aan het hoofd van een zeer talrijk bureau, kon veroveren. Als ik een enkele keer bij Potgieter was, sprak hij mij steeds en enkel over Huet. En als ik een kort vliegend bezoek aan de Kleverlaan bracht, hoorde ik van Huet en zijn lieve vrouw bijna geen anderen naam dan dien van Potgieter. Zelden is iemand met meer ridderlijke trouw gehuldigd dan Potgieter door Huet. Toen Potgieter later in 1875 stierf, heeft Huet al de schatten van vereering, die hij voor dien dichterlijken denker had opgegaard,

al de weelde van overgave en zelfverloochening waarvoor hij jegens dezen man vatbaar was, al de teederheid die hem ontroerde als hij dacht aan den besten vriend van zijn vrouw en kind, neergelegd in dat boekje over Potgieter, dat misschien zijn meesterstuk zal blijken. Maar Potgieter beantwoordde die vriendschap ten volle. Hij bleef zijn Amsterdamsche oude vrienden niet geheel ontwijken; maar hij was slechts waarlijk gelukkig, wanneer hij een zomeravond of des Zondags naar het huishouden der Huet's overwipte. In zijn verzen dier dagen komen allerlei toespelingen voor op dat vriendelijk gezin. Straks, als Huet een wat grooter woning betrok aan den Bloemendaalschen weg, een klein buitenverblijf dat den naam van Sorghvliet droeg, wordt die naam, die aan Cats herinnerde, in Potgieters verzen nogmaals vereeuwigd. Het was een innige vereeniging des geestes, die deze twee talenten verbond. Zij versterkten en staalden elkander: zij genoten ten volle.

Beiden hadden in die dagen slechts één doel: de Nederlandsche natie voor insluimeren te behoeden.

Zij meenden, dat zij dit, wat het letterkundig leven betrof, langs twee wegen konden bereiken. Vooreerst, door onverbiddelijk scherp te zijn: door aan het volk al zijn gebreken en feilen te toonen, al zijn zwakheden te geeselen. De kritiek, die zij deden hooren, was in allen opzichte afbrekend. Potgieter was in die jaren, toen hij telkens naar Sorghvliet ging, onverbiddelijk streng. Zij die raad bij hem kwamen vragen - en een enkele maal waagde ik het te doen - kregen den indruk, alsof hij haast geen toekomst voor ons volk meer mogelijk achtte, alsof hij er aan wanhoopte de lieden te verbeteren. Huet was niet malscher in zijn uitingen. Men denke aan zijn opstel ‘Ernst of Kortswijl’ over van Lennep, of aan het ‘Ongevraagd advies’ in de zaak van Pierson tegen Réville. Maar zoowel Potgieter als Huet begrepen toch ook nog een tweeden weg te moeten inslaan. Zij zouden beiden niet alleen zuiver critisch, maar ook scheppend gaan optreden. Wanneer zij echter zulk een creatie aan hun volk wilden geven, dan moest het iets zijn, dat de gedachte en verbeelding van het volk van de gewone sleur afriep. Het moest ons Hollandsch publiek uit zijn isolement en geliefhebber uitrukken. Het kunstwerk moest aan een hoog ideaal beantwoorden en blijken geven van wetenschap of levenswijsheid. In het geestenrijk vooral moest

de middelmaat verzaakt worden. In plaats van volgers moesten onze beste talenten mededingers worden der uitheemsche krachten. Potgieter was reeds aan het werk. Hij zou, bij gelegenheid der onthulling van Dante's standbeeld in de lente van 1865, op diens zes-honderd-jarigen geboortedag, een gedicht over Italiës verrijzenis geven, waarin al de schat van kennis, dien hij over Italië had vergaard, zou worden geïdealiseerd en veredeld: een lied dat, waardig aan het Dante-feest, ons volk den blik zou doen opheffen tot den ziener uit de dertiende eeuw, die alles, huis en haard, voor zijn overtuiging had overgehad, en die zijn stad niet minder bleef liefhebben, zelfs toen zij hem verstiet. Potgieter was zelf naar Italië gegaan, om den indruk van het geheel op de plaats zelve te verlevendigen en had Huet als reisgezel uitgenoodigd en medegenomen. In het jaar 1868 was het grootsche gedicht gereed gekomen. Het was voorzeker hoog van toon en edel van vorm. Doch op de vraag, of de indruk van het beschaafde publiek beantwoordde aan Potgieters verwachting, meen ik aarzelend een ontkennend antwoord te mogen geven. De meesten karakteriseerden het gedicht als artificieele kunst-poëzie, staande buiten den stroom der idealen en der aspiraties van het levende Hollandsche volk. Nooit zou dat volk een enkelen regel vast in het geheugen behouden. Vele regels waren wel als munten geslagen, maar Hollandsch gangbaar geld werden zij niet.

Huet was geen dichter: als hij scheppend optrad, was het in den vorm der novelle. Reeds als student had hij zekere vermaardheid verkregen door de kleinere stukjes, die onder den titel van ‘Groen en Rijp’ door Thrasybulus in 1854 later waren uitgegeven. Sinds had hij van tijd tot tijd nieuwe novellen gedicht, die hij met enkele fijne studiën van zijn vrouw, onder den titel van ‘Schetsen en Verhalen’ van Cd. en Anna Busken Huet, in twee deeltjes in 1863 te zamen het licht had doen zien. Twee dier schetsen, Gitje en dokter George, waren in ons land met groote toejuiching begroet. Hij zou, nu het er op aankwam weder een eigen creatie te leveren, den vorm der novelle of van den roman ter hand nemen. Hij begon zijn taak met lust. Het was hem een ergernis steeds geweest, dat onze beschaafde kringen eigenlijk geen Hollandschen roman lezen. Zij grijpen naar elken Franschen roman, die uit Parijs aan onze uitgevers wordt toegezonden; zij verorberen regelmatig

alle Engelsche deeltjes van Tauchnitz; maar elk Hollandsch verdicht verhaal wordt met blijkbaren tegenzin uitgelezen. Er moesten daarvoor redenen bestaan, afgescheiden van het talent der schrijvers. Waarom weet Octave Feuillet in weerwil van alles onze Hollandsche lezers en lezeressen te boeien? Zou het niet wezen, omdat zijn onderwerpen behoorden tot den kring der ‘vie mondaine’ en voorts omdat elk zijner romans een studie van den hartstocht is? Huet wilde beproeven in het Hollandsch hetzelfde te doen als een Feuillet. Hij schreef zijn Lidewyde, die in April 1868 gereed was. Men weet met welk een uitslag. Het Hollandsche publiek werd woedend over het zoogenaamd onzedelijke van den inhoud van dit verhaal. Het lette niet op den schoonen stijl, die vooral in het schilderend en redeneerend gedeelte onnavolgbaar was; het veroordeelde voetstoots. Het wilde zelfs geen discussie hooren over de woorden in de voorrede, waarin gezegd werd, dat bij elk kunstwerk passie het eerste vereischte was, passie het tweede, passie het derde. ‘En hartstochten - zoo ging Huet voort - zijn geen olie in de heilige lamp der deugd; lichter zal iemand door den schouwburg gevormd worden tot een held dan tot een braaf mensch.’ Niets van dat alles werd de aandacht waardig gekeurd. Inderdaad had in het wezen der zaak ons volk wellicht geen onrecht. Dwaas was het echter te beweren, dat Huet tot onzedelijkheid had aangezet. Trouwens Potgieter had over alles zijn oogen laten gaan, en de inlassching van een hoofdstuk (het vijftiende) zelf aanbevolen. Doch het stond vast, dat ook Huet iets geleverd had, wat volstrekt niet overeenkwam met het leven en den stroom van gedachten en gewaarwordingen van het volk. Ook hier was, in gansch anderen vorm dan bij het gedicht van Potgieter, iets artificieels geleverd, iets wat naar de uitwerking van een theorema of stelling van Spinoza's ethica geleek, maar dat in geen enkel opzicht deed denken aan een greep uit het volle menschenleven. Er was iets gewrongens en ongezonds in de figuren, die het natuur-leven moesten voorstellen. Iets spookachtigs en pijnlijks lag in dit boek, dat een stuk menschenleven met zijn aandoeningen en hartstochten moest schilderen. En wat het ergste van alles was, het drama pakte niet. Met den held, die tragisch ten onder moest gaan, had niemand te doen. De oorzaak van alles was naar mijn inzien deze, dat Huet, na zijn scheiding van de Gids, inderdaad een

fijn maar onvolledig leven leidde, buiten het woelen en lijden en strijden der menschelijke maatschappij om. Die omgang met Potgieter alleen was toch eigenlijk iets éénzijdigs. Eenzijdig omdat het enkel en alleen een literair leven werd. Men schroefde onwillekeurig en onbewust elkander op. Men leefde als in een betooverde wereld, waarin alle zintuigen scherper, alle aandoeningen heftiger en fijner waren dan in het werkelijk bestaan. Het was alsof een eigen bijzondere atmosfeer beiden toen omgaf. Goethe heeft eens zeer waar gezegd, dat de Muze wel weet te vergezellen, te geleiden, maar niet te leiden. En hier in dit samenzijn werd nu alles door de Muze bestierd en geleid. Inderdaad was het een heerlijk samenleven, maar een samenleven dat herinnerde aan de dagen der Romantische school, toen Ludwig Tieck zijn eigenaardige, door maanlicht beschenen gedichten en Friedrich Schlegel zijn Lucinde schreef.

Ik zie Mevrouw Huet mij met ernstige blikken verwijten: maar de bekentenis moet mij van het hart, dat het zoo uitsluitend samenleven van Potgieter met Huet, als in deze jaren plaats had, voor beiden, ik herhaal voor beiden, geen voordeel was.

En het was alsof Huet zelf begreep, dat er verandering in zijn leven moest komen. Het was alsof hij voelde, dat het literair bespiegelend leven niet aan alle behoeften van zijn bedrijvigen geest voldeed. Zijn kraehtig ‘robust’ gestel wilde actie. De horizont voor zijn oogen werd daarbij wel wat eng. Zelfs een Ruysdaelsche schilderij - de blik op Haarlem - kon eentonig worden. Er was op aarde meer te zien. Voeg daarbij, dat finantieele zorgen hem wel eens noopten naar anderen meer ruim betaalden arbeid om te zien, dan het dagwerk aan de Haarlemsche Courant uit den aard der zaak hem opleverde. Potgieter zelf sprak met het oog op Huet van

> 't vale heir van zorgen,
> Door hem op weg te dikwerf nog gezien.

Er was kans, er was uitzicht, dat dit heirleger zou kunnen verdunnen, verbleeken en als een wasem wegvlieden, wanneer een verblijf in Indië werd gezocht. Welnu, Huet nam het aanbod, om in Batavia de hoofdredactie van een dagblad te aanvaarden, gretig aan. Dáár in Indië zou het arbeidsveld breeder kunnen zijn. Dáár zou al de lenigheid en veerkracht

van zijn geest een nieuw oefeningsperk vinden. Een vrije onbezorgde werkkring zou zich voor hem ontsluiten.

> Hier hoorde hij de stemme van den drijver,
> Dáár huldig' men zijn prikkel in den geest,
> Die 't nieuwe boek met de oude graagte al leest!

Het was een kloek besluit, en Huet waardig, om met zijn gezin naar ‘grooter’ Holland, naar Insulinde te stevenen. Hij zelf was zoo opgewekt, toen het besluit vaststond. Toen hij in den Haag van mij in het begin van 1868 afscheid nam, sprak hij mij van zijn plannen en vooruitzichten. Hij zeide benieuwd te zullen zijn, wat ik wel van zijn roman Lidewyde zou zeggen - ‘étude de la vie mondaine’, noemde hij het nog uitdrukkelijk - die na zijn vertrek eerst kon uitkomen. Wij wuifden hem het afscheid toe, een afscheid dat met wederzien zich mocht vleien. Wij bouwden hoop op de toekomst - voor vaderland en voor Huet.

Waarom moest hij juist bij het weggaan de onhandigheid begaan, van, door bemiddeling van Koorders, kostvrijen overtocht naar Java van het ministerie Heemskerk aan te nemen, en daarvoor zeker los en vrij mandaat ten opzichte der Indische periodieke pers te aanvaarden?

IV.

Tegen het einde van het jaar 1868 verhuisde ik zelf naar Utrecht. Ik volgde Huet in gedachten, doch noch hij, noch ik hadden veel tijd voor particuliere correspondentie. Want hij moest hard werken. Zoowel in de Java-bode als later in het door hem opgerichte Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië moest aan een Indiesch publiek fijn, maar altijd min of meer scherp gepeperd geestelijk voedsel voorgezet worden. En dàt alle dagen. Waar nu en dan de journalist te kort kwam, dáár moest de letterkundige inspringen. Huet deed dit met vuur, en het resultaat was, dat in de door hem geredigeerde krant het ééne schoon gestelde opstel het andere verving. Terwijl wij anderen hier in Europa eenigszins traag enkele tijdschrift-opstellen of niet al te zware boeken uitgaven, wel overtuigd, dat wij zoo onze taak reeds naar behooren afwerkten, leverde Huet in de

tropische hitte vogelvlug artikel op artikel, en sloeg hij ons als om de ooren met al zijn scherpzinnige, vernuftige, oorspronkelijke, soms paradoxale vertoogen. Dat was werken! De reus had, nu hij het romantisch bespiegelend leven vaarwel had gezegd, de aarde zelve, de reëele aarde aangeraakt, en uit die aanraking de kracht verkregen om een arbeid te volvoeren, waarover wij nog altijd verbaasd staan. Nu en dan verzamelde hij op zijn eigen drukkerij in Batavia enkele dier dagblad-studiën tot boeken, bijv. over de van Harens, doch het meeste werd bewaard voor later, als hij eens uit Indië zou keeren.

Want de terugtocht uit Indië bleef altijd in het verschiet. Het verblijf in Indië was het middel om tot eenige geldelijke onafhankelijkheid te komen en tegelijk een mogelijkheid voor den ontslagen predikant - die, door het scheiden uit de kerk, zich als het ware naar de buitensingels der samenleving had gebannen - om door hard zwoegen zich een nieuw leven en een nieuwe voorwaarde van bestaan te scheppen. Aan een Huet, die in Indië journalistisch koelie-werk had gedaan, kon niemand meer den kerkelijken stempel van vroeger voorhouden. Hij was bruikbaar voor velerlei: hij was leek geworden.

Na acht jaren stalen arbeid in Batavia, kon hij in 1876 de terugreis aanvaarden.

Wel was zijn vaderland niet meer het land zijner droomen, sinds een jaar te voren Potgieter gestorven was, maar toch trok Holland hem op alle wijzen aan. Was het werk der menschen in dien tusschentijd, toen hij afwezig was geweest, hem niet bijster medegevallen: het land bleef zijn bekoring behouden. Kent gij aandoenlijker bladzijde dan deze, uit de reisherinneringen van Napels naar Amsterdam, waar hij zijn indrukken samenvat bij het terugzien van Hollands grond na die lange reis? ‘Hoe schoon is het landschap! Waar vindt men zulke luchten, zulke weiden, zulke heiden, zulke duinen en bosschen, zulke rivier- en zulke zeegezichten, zulk eene afwisseling van kleuren en van licht-effecten? Waar ook ontmoet men, zoodra er sympathie bestaat, hartelijker en beminlijker menschen? Ik herinner mij eene opkomende volle maan aan den Maaskant, terwijl de huizen en hunne lichtjes aan de overzijde, waar de vriendschap de tafel dekte, zich weerspiegelden in den stroom. De golf van Napels is grootscher, maar niet bekoorlijker. En die wandeling door de Kennemerlandsche

dreven, met hare eiken en hare beukenlanen, haar lusthoven, haar in zee wegduikende zonneschijf, bespied van den top der zandige heuvels? Het Lago Maggiore en het Vierwaldstättermeer overtreffen ze, maar dooden ze niet. En die rit door de straten en langs de grachten van Oud-Amsterdam! Rome en Florence hebben niets eigenaardigers aan te wijzen. En die blik in het Haagsche Bosch, waar de beukentakken afhangen in den vijver! En dat nederzien van de Arnhemsche heuvelen, op den Rijn en de vlakte vóór, op de Sonsbeeksche glooiingen achter! Het bosch van Boulogne haalt er niet bij, en het park van Saint Cloud wint het alleen door zijn omvang. Dat Nederland een van de schoonste landen der wereld is, ik heb het dikwijls gezegd; maar zoo diep als nu, heb ik het nooit gevoeld.'

Hij ging zich echter vestigen te Parijs.

Dáár heeft hij de laatste vruchtbare tien jaren van zijn leven gesleten.

Hij begon er een bedrijvig letterkundig bestaan. Van den éénen kant bestuurde hij uit de verte zijn Indisch dagblad, dat zijn eigendom was gebleven; van den anderen kant zou hij overvloed van nieuwe boeken het licht doen zien. Allereerst ordende hij daarvoor de massa, die hij in Batavia voor de krant had geschreven. Zoo gaf hij nieuwe bundels uit van Literarische fantasieën, deelen met Nationale Vertoogen, en vooral de twee schoone bundels 'Oude Romans.' De studie daarin over Sara Burgerhart en Willem Leevend behoort tot de beste proeven van zijn letterkundige kritiek, gelijk de verkorte vertaling van Benjamin Constant's Adolphe wellicht een der schoonste reproductiën is, die ons land heeft aan te wijzen; zulk vertaalwerk is slechts te vergelijken met het werk van een graveur als Mandel of Weber, als hij een portret door van Dijck of Holbein weêrgeeft. Naast die studiën voegden zich dan de kleinere boeken over George Sand, over Potgieter, ook over Parijs en omstreken. Straks zou hij de vleugels met nog breeder wiekslag opheffen. Hij ving allengs aan, niet alleen wetenschap en letterkunde, maar ook en vooral de kunst in den kring van zijn waardeering en zijn opmerkzaamheid te trekken. Reeds had het reisjournaal van Napels naar Amsterdam ons daarop voorbereid. Kenners wisten den scherpen blik van Huet ook bij deze nieuwe phase van zijn talent dadelijk te herkennen. Er waren

bladzijden over Fra Angelico, ‘woekerend met bleek purper, met bleeke rozetinten, met goud en licht azuur,’ die onze kunstenaars verrukten. Daar gaf hij in 1879 als vervolg op zulke studiën het boek uit, dat hij betitelde met den naam van ‘het Land van Rubens.’ Welk een gloed stak er in dat werk! Hoe had Huet hier de helderste verwen van den regenboog genomen, om de schittering van kleuren van het Brabantsche volksleven en van de Vlaamsche schilderswereld weêr te geven, en hoe was tegelijk die éénige verrukkelijke, boven alles reine bladzijde der kunst - Hans Memling in het St. Janshospitaal te Brugge - in haar volle waarde ons voelbaar gemaakt! Huet liet het niet hierbij. Als ter bekroning van al die studiën wilde hij thans een werk samenstellen, waarin hij al de elementen zou samendringen, die ons volk had bijgedragen voor de algemeene beschaving der wereld, waarin hij dus de bloem van het Nederlandsche ideëel leven in de vorige eeuwen zou ontplooien. Het boek heette ‘het land van Rembrandt.’ Wij zelven hebben op de beteekenis van dat boek in het Januari-nummer van de Gids van 1883 gewezen. Trouwens hier in deze herinneringen is nu geen plaats voor kritiek. Wij willen slechts gedenken hoe schoon dat alles is geschreven, en hoe wij nauwelijks keuriger bladzijden zelfs van Huet kennen dan die over de Imitatio Christi in deel I, pag. 240-248, en over Spinoza, deel III, pag. 125-134. Leg die bladzijden eens naast elkander: lees ze aandachtig en zeg mij, welk een diepte en veelzijdigheid van gedachte er noodig waren, om beide deze denkers - den mystiek geloovige en den philosoof - zóó te waardeeren.

Het ‘land van Rembrandt’ is zijn laatste groote werk geweest. Ik bezocht hem te Parijs in September 1881 toen hij dat boek begon te schrijven. Met warmte en geestdrift werd het ondernomen. Het plan werd mij medegedeeld en tevens niet verzwegen, welk een apparaat van boeken hij voor dat alles noodig had, boeken die bezwaarlijk in Parijs te verkrijgen waren. Maar hij stelde zich veel voor van zijn boek. Het zou naar waarheid een stuk beschavings-geschiedenis behelzen. Het zou ja ons tegenwoordig Hollandsch geslacht prikkelen, om uit den zoeten dommel zich los te rukken, maar het zou toch tegelijk aan dat volk zijn adelbrieven laten zien. Hij was in die dagen juist bezig de lijnen samen te stellen van dat meesterlijk hoofdstuk over Erasmus, en was tegenover

mij uitbundig in den lof van Robert Fruin, die in Nijhoff's bijdragen zijn studiën over dienzelfden Erasmus had doen verschijnen. Wij sleten zulke gezellige uren bij Huet. Hij woonde toen nog in die hooggelegen apartementen, die het uitzicht hadden op den weidschen tuin van het Luxembourg. Was men eenmaal de trappen - echte Parijsche gemakkelijke trappen - opgestegen, en was men in die gezellige kamers aangekomen, waar de gelukkige gastvrouw, te-recht zoo trotsch op haar man, de ‘honneurs’ waarnam, dan was het alsof men verre van Parijs in het eigen Holland gezeten was. Wel zagen gravures naar beeldschoone portretten van de marquise de Sévigné of van madame Récamier van de wanden u aan, maar binnen die wanden klonk Hollandsche scherts en luim. Huet had bij ons bezoek de jonge Hollanders, die hij te Parijs liefhad - ik noem van Hamel en Obreen - bij zich ten middagmaal genoodigd, en in het algemeen en druk gesprek werden door hem, met zijn zachte eenigszins gedempte stem, telkens nieuwe gezichtspunten geopend, kwinkslagen en zetten medegedeeld, die wij later soms in zijn boek terugvonden. Hij was vol van zijn arbeid. Hij leefde daarin. Pittig, puntig weêrkaatste nu en dan zijn sarcasme, een enkele maal zijn snijdende spot. Aan zekere ondeugende luim werd vrij spel gelaten. Hij was zoo krachtig, zoo moedig, zoo vurig.

Het laatste deel van ‘het Land van Rembrandt’ kwam in in 1884 gereed. Een jaar later, in December 1885, vertoefde Huet een tiental dagen bij mij in Amsterdam, waar ik sinds geruimen tijd weder woonde. Ik heb van dat bezoek het liefelijkst aandenken. ‘De laatste geheel onbezorgde dagen van zijn leven heeft hij ten uwent doorgebracht,’ zoo schrijft mij Mevrouw Huet. En werkelijk scheen hij zich in gelukkig evenwicht van krachten en aandoeningen te gevoelen. Het vuur van vroeger scheen zelfs veredeld tot kalmer berusting. Des middags hadden wij oudere en jongere vrienden te gast. Huet's oude vriend Buys kwam uit Leiden dadelijk over, om de vroegere banden met hem te versterken. Jongere letterkundigen vroegen de eer aan Huet voorgesteld te worden. Onwillekeurig leerden wij allen van hem. Des ochtends spraken wij met ons tweeën vertrouwelijk over alles en nog wat. Hij wierp een vredigen blik op het verleden en beraamde nieuwe plannen voor de toekomst. Hij was bezig met een denkbeeld om zijn Indisch

dagblad anders te organiseeren. Hij ging nog eens in 's Gravenhage de zachte hand drukken van zijn lieve trouwe vriendin, Mevrouw Bosboom.....

Toen hij wegging scheen het, alsof er een verzoening tusschen hem en Nederland had plaats gehad. En zie, geen veertien dagen later moest de storm op nieuw tegen hem losbarsten. Huet gevoelde zich geheel onschuldig. Hij begreep niet eens goed meer wat hij had gedaan. Hij was volkomen vergeten die ongelukkige zinsnede geschreven te hebben, die zoo onverwacht en waarlijk niet zonder reden aanstoot gaf. Des Vrijdags moest hij altijd buitengewoon veel en met den grootsten spoed voor den Indischen mail werken. Hij arbeidde op zekeren vrijdag als met stoom. En hij liet zich den zin ontvallen, dien hij bij rustig overlezen (hij erkende dit dadelijk) had moeten schrappen.

Toch kan ik zoo volmondig getuigen, dat er geen plaats voor kleingeestigheid in zijn ziel was. De kleingeestigheid van anderen raakte hem ook weinig. Ik heb hem nooit waarlijk in booze, harde stemming gezien, ben zelfs dikwijls bij hem verrast door zekere gemoedelijke naieveteit. Anderen hebben wellicht andere indrukken: maar mij zij het vergund mijn *persoonlijke* impressies weêr te geven. Hij had misschien niet genoeg ‘den bult’ van den eerbied: hij was wellicht te snel gereed met het indienen van een protest: hij was te veel gewoon overal en achter alles vraagteekens te plaatsen: hij had te grooten afschrik voor pasklare waarheden: hij was misschien wat ondeugend van geest voor ons rustig Nederland: hij was op sommige punten van ons volksleven wel wat onbegrijpelijk uitgevallen, hij de naneef van Avranche's bisschop: - maar ik vraag op mijn beurt, heeft Holland hem begrepen, begrepen wat geheel eenigen, oorspronkelijken man zij in hem bezat? Heeft Holland ooit enkele van Huets kleinere gebreken willen dulden? Heeft Holland eindelijk eerbied gehad voor het ‘compleete’ dat er in dien man stak? Waardeering gekoesterd voor den intellectueelen rijkdom dien hij aan Holland's geestelijk kapitaal toevoegde?

Holland straft degenen, met wie ons volk het niet eens is, bedaard, zacht, stil en kalm, doch vast.

De straf van Italië gaat heftig en vlammend te werk. Als Foscari den vader van Loredano heeft doen omkomen, weet Loredano zijn smart te ontveinzen, doch heeft nu voortaan slechts één

gedachte, in vreugde en leed, om zijn tegenstander te vernietigen. En als het na jaren gelukt is, als de tachtigjarige Foscari dood ter neder valt, dan opent Loredano zijn grootboek. Op de debet-zijde stond daar nog altijd de post open: ‘Foscari voor den dood van mijn vader.’ Nu vult hij aan de andere zijde deze enkele woorden in: l'ha pagato: het is betaald. Zoo liquideeren de Italianen hun wraak.

Een Hollander doet anders: hij heeft een even geweldig wapen; hij ignoreert, hij verklaart iemand voor dood. Hij laat dien iemand, al is hij Huet, al is hij de schitterendste stylist van ons land, al weet hij aan onze smijdige moedertaal kristalzuivere vormen en fijn geschakeerde kleuren te ontlokken, rustig in het buitenland zijn brood zoeken.

Holland riep Huet aan geen enkele universiteit. Voor ieder onzer, die niet al te bot van geest is, viel het gemakkelijk, na de invoering der nieuwe wet van hooger onderwijs, een professoraat te verkrijgen: voor Huet scheen dit niet weggelegd. Er waren eenige eigenschappen van buigzaamheid noodig, die hij niet bezat.

Stel echter eens dat onze Regeering had durven regeeren, dat hij eens een leerstoel had kunnen verkrijgen....

Velen van hen, die zulke leerstoelen bekleeden, zijn reeds vergeten al zijn zij nog niet gestorven. Huet zal blijven leven eeuwen lang door zijn stijl.

H.P.G. QUACK.

Joseph Victor von Scheffel. 1826-1886.*)

I.

Ik heb ergens gelezen dat Freiligrath's laatste versregels, geschreven met bevende hand, bestaan hebben in een dichterlijken groet aan Von Scheffel, bij gelegenheid dat deze in Februari 1876, te Karlsruhe, zijn vijftigsten verjaardag vierde; verjaardag die aanleiding gaf tot zulk eene hartelijke hulde uit alle oorden van Duitschland[1].

'Die poetischen Dioskuren', verzekerde Freiligrath, in één adem Scheffel en Hebel herdenkend:

> Die poetischen Dioskuren
> Für immer werden sie sein
> Der Wälder, der Berge, der Fluren,
> Des Laubes oben am Rhein, enz.

*) Met de pen in de hand werd CONRAD BUSKEN HUET den 1sten Mei door den dood verrast. Op zijn schrijftafel lag het laatste gedeelte van dit opstel over V o n S c h e f f e l, dat hij voor *de Gids* bestemd en den vorigen dag voltooid had.
'In den Gids van 1877 is over Von Scheffel zoo goed geschreven door den heer Wolff, dat mijn beschouwing, in verband met Scheffels overlijden deze maand, geen andere verdienste dan die der aktualiteit bezitten kan,' schreef HUET ons den 25sten April jl.
De dood van onzen betreurden medewerker, wiens leven evenals dat van Von Scheffel tusschen 1826 en 1886 verliep, geeft thans aan deze letterkundige studie een diep weemoedige aktualiteit.
De Redactie.

1) Vermeld door den heer Wolff in zijn uitmuntend artikel over Von Scheffel, Gids van Juni 1877.

Er is veel kans dat deze voorspelling, niet minder wat Scheffel dan Hebel betreft, vervuld zal worden, en ook de dichter van den *Trompeter von Säkkingen*, de schrijver van *Ekkehard*, blijken zal zich voor goed eene plaats in het hart zijner zuid-duitsche landslieden veroverd te hebben. Van *Ekkehard* bezit ik een exemplaar van den 17den druk, en die druk is tien jaren oud. Van den *Trompeter* verscheen in 1881 de 90ste uitgaaf. Zulke cijfers (de genoemde blijven beneden de werkelijkheid) wijzen op een populariteit welke voor de toekomst alles goeds belooft[1)].

Wij vreemdelingen zijn te zeer geneigd Heinrich Heine als den grootsten duitschen dichter van den nieuwsten tijd na Goethe te beschouwen; zoodat, wanneer wij Von Scheffel aan Heine meten, hij ons tegenvalt.

Tot onze verontschuldiging kunnen wij aanvoeren dat Heine inderdaad, in den antieken zin van het woord, het daemonische heeft bezeten, waaraan, naar zijne eigene uitdrukking, de dichters bij de gratie Gods herkend worden. En nog onlangs trof mij de gegrondheid dezer voorstelling toen ik, in de *Gids* van 1 April dezes jaars, het fraaie opstel van den heer Bijvanck over Heine en Carlyle las. Door tal van feiten rechtvaardigt de schrijver het schijnbaar willekeurige zijner parallel. Tevens gevoelen wij dat, zelfs al moest deze komen te vervallen, Heine er geen schade bij lijden zou. *Atta Troll* is en blijft de beste aanbeveling der duitsche poëzie in den ons onmiddellijk voorafgeganen tijd.

Doch dit vasthouden aan onze opvatting omtrent de beteekenis van Heine is het middel niet om tot eene volle waardeering van het buitengewone in Von Scheffel te geraken. Scheffel's grootheid wordt het best gekend wanneer wij Heine buiten rekening laten, en wij bij voorkeur letten op het nationale van Scheffel's poëzie; op het specifiek-duitsche in de strooming van welke hij de vertegenwoordiger was; op het samentreffen van het nieuwe in hem met de nieuwste duitsche toestanden.

Freiligrath, hoewel slechts zestien jaren ouder dan Scheffel,

1) Van Ekkehard zag in 1883 de 61ste druk het licht. Van den Trompeter bestaan er thans meer dan honderd, ongerekend het tekstboekje der onlangs ook te Amsterdam uitgevoerde opera.

kan als bewijs dienen hoe snel, in den loop onzer eeuw, de afwisseling der gebeurtenissen en der dichterlijke stemmingen in Duitschland geweest is.

Indien mijne lezers zich Freiligrath's bewonderenswaardige *Geuzewacht* herinneren, - geschreven in 1840 of daaromtrent, - dan zullen zij erkennen dat er dichters kunnen gevonden worden die aan den staatkundigen hartstocht somtijds gelukkige ingevingen danken. Freiligrath's opvattingen van den strijd der hollandsche watergeuzen in de laatste jaren der 16de eeuw, is doorgloeid van modern revolutionnair vuur; en die gloed komt uit hemzelf. Al kan de dichter, ten gevolge van zijn verblijf als jongeling te Amsterdam, aanleiding gevonden hebben zich te verdiepén in de geschiedenis van den nederlandschen vrijheidsoorlog; al heeft hij wellicht kennis gemaakt met de verheerlijking van den strijd tegen Spanje door de hollandsche dichters uit de eerste helft onzer eeuw, - noch bij de navolgers van Tollens, noch bij Tollens zelf, heeft hij dien historischen, dien sociaal-democratischen toon aangetroffen.

Ook Freiligrath's dichterlijke kunst is zijn eigendom. Zuiverder dan onze dichters van den nieuweren tijd heeft hij het tegelijk wanhopige en levenslustige in het bestaan der oude watergeuzen gevoeld, en met grooter dichterlijk talent is dit tweevoudig karakter door hem in beeld gebracht. Terwijl hij voeten schonk aan de trage rederijkers-refereinen in het voorvaderlijk *Geuzeliedboek*, deed hij tevens recht wedervaren aan het onnavolgbaar poëtische daarin.

Men ziet dat mijn toeleg niet is Freiligrath te verkleinen, opdat Von Scheffel des te meer moge uitkomen. Ik zoek alleen in de nieuwe duitsche litteratuurgeschiedenis, naar een geschikt punt van vergelijking en van tegenstelling.

Wanneer de eene dichter in 1844 met zijn *Glaubensbekenntniss* optreedt, dan schijnt het duitsche volk aan den vooravond eener staatkundige en maatschappelijke omwenteling te staan, gewelddadig en verterend als eene vulkanische uitbarsting. In Frankrijk breekt de revolutie van Februari 1848 los, en Freiligrath heet haar welkom in een gloeiend vers:

> Die Thräne springt ins Auge mir;
> In meinem Herzen singt's: *Mourir*,
> *Mourir pour la patrie!*

Bij Scheffel is van dit revolutionnaire niets te bespeuren. Hoewel er, bij het verschijnen van zijn eerste dichtwerk in Mei 1853, sedert de gebeurtenissen waarin Freiligrath zulk eene rol vervulde, slechts vijf jaren verloopen zijn, men bemerkt aanstonds aan Scheffel's kunst dat Duitschland tusschentijds tot rust gekomen en op nieuw het gemoedelijke oude Duitschland geworden is.

'Ik ben niet in de wieg gelegd,' antwoordde Freiligrath, toen men te Londen in Maart 1848 hem aanspoorde daarginds een vrijkorps van duitsche republikeinen te vormen en aan het hoofd dier schaar de republiek in Duitschland te gaan uitroepen, 'niet in de wieg gelegd voor generaal; ik wil niets anders dan hoornblazer der omwenteling zijn.'

Geen hoornblazer vertoonde ooit minder overeenkomst met zulk een trompetter der revolutie van 1848, dan Scheffel's trompetter van Säkkingen. De jongere dichter leeft met zijne gedachten in eene geheel andere wereld dan de oudere. In het weder vreedzaam geworden Duitschland van 1853, gevoelt hij, is met omwentelingen vooreerst niets aan te vangen. De stof van zijn komisch en romantisch heldedicht, hij ontleent haar aan de geschiedenis of de legende van den dertigjarigen oorlog, twee eeuwen her. Genoeg hebbend van het praktiseeren als advokaat, onderneemt hij voor zijn genoegen eene reis naar Italië. Thuis gekomen verwisselt hij de juridische studiën zijner jongelingsjaren voor de vaderlandsche oudheidkunde, en wordt schier een archivaris van beroep. De duitsche middeneeuwen bekoren hem meer en meer. Reeds teruggegaan tot de 17de eeuw, gaat hij nogmaals terug tot de 10de. Ten einde van zijn snuffelen in de kloosterkronijken van Sint-Gallus zich te verpoozen, schrijft hij heidelbergsche studentenliederen. Hij wint het hart der akademische jongelingschap, het hart der dichterlijk gestemde meisjes en jonge vrouwen, het hart van het groote publiek in alle duitsche landen. De politiek is aan zijne poëzie volstrekt vreemd.

Zoo goed als Freiligrath van zijne nederlandsche, trekt Von Scheffel van zijne italiaansche reisherinneringen partij; en even dichterlijk. Doch gelijk naderhand, bij het toenemen in leeftijd en het zich verdiepen in middeneeuwsche toestanden, bovenal de intieme zijde van het menschelijk leven hem boeien zal, evenzoo wekt, wanneer hij nog jongeling is en voor het eerst

zich in den vreemde bevindt, meest van al de goedhartigheid der tijdgenooten onder alle hemelstreken zijn medegevoel.

Zijne levendigste italiaansche reisheugenis is niet eene bladzijde uit de geschiedenis der italiaansche burgeroorlogen van midden-eeuwen of renaissance. Evenmin een indruk van modern-italiaansch heimwee naar nationale eenheid en onafhankelijkheid. Ook geen afgietsel van een marmerwerk te Rome, geen fotografie naar eene schilderij te Florence. Zij is de herinnering van een in de Golf van Napels over boord gewaaiden duitschen studentehoed, en op welke wijs de duitsche toerist, door de aangeboren beleefdheid van een italiaansch meisje uit het volk, getroost werd van het verlies van zijn hoofddeksel.

Dit gedichtje teekent in weinig woorden één zijde van Scheffel's gemoed en talent zóó getrouw, dat ik verlof moet vragen het af te schrijven. Er wordt van onze verbeelding geen andere inspanning gevergd dan zich een open Italiaansch zeilscheepje te denken, verrast door een rukwind bij het oversteken van Sorrente naar Capri of naar Napels:

Der Hut im Meer.

Das Sorrentiner Marktschiff trug
Orangen über Meer,
Und flog mit leichtem Möwenflug
Als wenn's ein Dampfer wär'.
Viel Volk fuhr mit; die Luft war lind
Und alles frohgemut,
Dann blies von Capri starker Wind -
- Fahr wohl, mein grauer Hut!

Bis eingerefft das Segel war
Lag Kiel und Mastbaum schief,
Der Bootsman schalt, der Weiber Schaar
Zum Sant Antonio rief.
Noch einmal mir der Freund erschien
Im Kampf mit Schaum und Flut,
Dann trieb's ihm gen Pompeji hin -
Fahr wohl, mein grauer Hut!

Hoch am Vesuviusgipfel stand
Ein Wölklein licht gekraust

Als ich den letzten Gruss ihm sandt'
Das Haar vom Wind zerzaust.
'Sohn Irion's[1)].... im Auge quillt's....
Du warst mir weich und gut,
Einst Filz und jetzt Salzwasserpilz
- Fahr wohl, mein grauer Hut!'

... Graziella fuhr im Schiff wie ich,
Mein Unglück nahm sie war,
Und bot als Schutz vor Sonnenstich
Ihr Busenfürtuch dar.
Und als mein Haupt, derweil sie's knüpft',
In ihrem Schoos geruht,
Hat mir das Herz vor Freud gehüpft
... Fahr wohl, mein grauer Hut!

Ziedaar eene poëzie welke, meer dan éénige andere, welwillendheid en vrede ademt; en dit doen, kan men zeggen, al Von Scheffel's geschriften, hetzij proza, hetzij verzen. Het is alsof hij van het begin af een voorgevoel heeft gehad dat, na één geweldige binnenlandsche schudding (1866 en de gevolgen van Sadowa), na één vervaarlijke krachtsinspanning naar buiten (1870 en Sédan), er voor Duitschland een tijdperk van onderlinge verbroedering ging aanbreken, en de duitsche wereld, voor het eerst sedert 1830, weder ooren hebben zou voor het liefelijk fluisteren eener muze als de zijne.[2)]

Gelijk, aan boord van den Sorrenter beurtman, in den schoot van Graziella, zoo heeft, dertig jaren lang, Von Scheffel's hoofd in dien van Germania gerust; en Germania heeft hem toegestaan, in die vertrouwelijke houding, haar al zijne liederen voor te zingen en al zijne sprookjes te vertellen.

1) Irion heette de fabrikant te Heidelberg, door wien de hoed geleverd was
2) Aan het slot zijner van 1866 gedagteekende voorrede bij Juniperus; Geschichte eines Kreuzfahrers, zegt de zuid-duitsche Von Scheffel van den noordduitschen teekenaar Anton von Werner, die het boek meesterlijk illustreerde: 'Möge nun die freundlich gemeinte Doppelarbeit des Dichters und des Malers unbefangen ihren Weg suchen durch die von ernsten Stimmungen bewegte Zeit. Möge sie zugleich Zeugniss ablegen, dass ehrliche deutsche Herzen Nichts wissen und Nichts wissen wollen von Hass, Trennung und Bruderzwist; und das hier *ein Mann vom Oberrhein* und *ein Mann von der Oder* in guter Kameradschaft zusammengearbeitet haben an einem Werke deutscher Kunst.'

II.

Het andere voorname kenmerk van Scheffel's poëzie is de geleerdheid waarin zij wortelt en die haar aankleeft; bestoven boekekennis in den ouderwetschen en eigenlijken zin van het woord.

Walter Scott was betrekkelijk een geleerd schrijver. Zette hij zich tot het zamenstellen van een historischen roman als *Quentin Durward*, die hem terugvoerde naar de tweede helft der 15de eeuw in Europa, toen Lodewijk XI koning van Frankrijk in gewikkeld was in een strijd op leven en dood met Karel van Bourgondië, dan aarzelde hij geen oogenblik Philippe de Commines als zegsman te kiezen. Commines (die in de dagen van Scott om zoo te zeggen door niemand gelezen werd, en wiens inlichtingen voor de overgroote meerderheid van Scott's tijdgenooten de volle bekoring der nieuwheid bezaten), de edelman Commines had Karel den Stoute gediend, had daarna Lodewijk XI gediend, had buitengewoon merkwaardige gedenkschriften nagelaten, was een man geweest die, ervaren in de kennis van zichzelf, ook de kunst verstond in het hart van anderen te lezen en de ware drijfveren hunner handelingen te doorgronden. Met den hem aangeboren historischen takt begreep Sir Walter dat dit de persoon was bij wien hij in de eerste plaats had aan te kloppen ten einde echte gegevens en menschkundige opmerkingen omtrent het karakter van Lodewijk XI te bekomen. *Quentin Durward* is nog heden beroemd wegens de meesterlijke schilderingen der inborst van dien koning[1].

Een nog veel geleerder man dan Scott, en tegelijk een van Scott's eerbiedigste discipelen en bewonderaars, was Augustin Thierry. De nieuwere letterkunde van Europa heeft tot heden geen volmaakter proef der historische romantiek of der romantische historiografie voortgebracht dan Thierry's *Merovingische Verhalen*. Thierry neemt de latijnsche geschiedenissen van Gregorius van Tours, de latijnsche verzen van Venantius Fortunatus, de verzen en de kronijken van nog een groot aantal andere oud-middeneeuwsche fransche auteurs, en luistert dit proza en deze poëzie hun historischen harteklop af. Wildet gij

1) De graftombe van Philippe de Commines, heer van Argenton, bevindt zich te Parijs in het Louvre-museum.

hun gelooven, en u houden aan de letter der aanteekeningen welke de helft zijner bladzijden vullen, dan doet hij niets anders dan met de eigen woorden dier schrijvers u mededeelen op welke wijs, onder het bestuur der merovingische koningen, de menschen en de dingen in Frankrijk er uitgezien en in elkander gezeten hebben. Doch dit is zinsbegoocheling. Alleen Thierry's historische zienersgaaf, Thierry's litterarisch genie, zijn oorzaak dat wij ons verbeelden er nu alles van te weten[1)].

Vóór Scheffel had nog niemand in Duitschland dit Thierry met goed gevolg nagedaan. *Ekkehard* is eene historische roman uit de duitsche midden-eeuwen met driehonderd geleerde aanteekeningen, allen geput uit echte oud-duitsche kloosterkronijken in het latijn. De schrijver zelf verhaalt ons, in een merkwaardige voorafspraak, dat zijn boek geboren is uit weerzin tegen het altoos enkel opstapelen, nooit konkludeeren, nooit aan het eigenlijk historisch leven raken, der meeste duitsche bibliotheeken kamerstudiën; studiën aan wier degelijke voortbrengselen, met de *Monumenta Germaniae Historica* van Pertz aan de spits, hij overigens volle recht laat wedervaren. Hij wilde beproeven, zegt hij, in deze schijnbare ledepoppen uit lang verleden tijd, eene ziel te blazen; of zoo men liever wil, weder beweging te brengen in de gemoedsaandoeningen welke hen eigenlijk nooit geheel verlaten hebben. En deze toeleg is hem zoo wel gelukt dat wij, om van het verhaal te genieten, geen enkele maal de oudheidkundige noten behoeven te raadplegen. De schrijver deed, aan het slot van zijn boek, die aanteekeningen achter elkander afdrukken, opdat wij, zonder gewetensknaging ze gezamenlijk zouden kunnen overslaan. ‘Wer Vertrauen auf eine gewisse Echtheit des Inhalts setzt,’ zegt hij met zijne gewone humaniteit, ‘der wird ersucht sich in die Noten nicht weiter zu vertiefen.’

Nog eene andere onderneming durfde hij aan. Hetgeen hij in *Ekkehard* en in *Juniperus* voor het proza deed, ditzelfde bestond hij in de *Bergpsalmen*, in *Gaudeamus*, in *Frau Aventiure*, bijna even zegevierend voor de verzen. Geschreven in zuiver duitsch der 19de eeuw, ademen deze gedichten nietalleen voor het meerendeel echt middeneeuwsche gevoelens,

1) Onder de nieuwere fransche prachtuitgaven munt uit een herdruk der *Récits Mérovingiens* in groot formaat, geïllustreerd door J.P. Laurens.

maar ook hun vorm is sommige middeneeuwsche modellen afgezien. Het is moderne poëzie, overgezet uit het middeneeuwsch in de taal onzer dagen.

Uit *Ekkehard* is het bekend dat Von Scheffel bijzondere waarde hechtte aan zijne historisch-litterarische hypothese omtrent de herkomst van den latijnschen tekst van het *Walthariuslied*; den eenigen staat waarin, voor zoover men tot heden weet, dit middeneeuwsch heldedicht voor de nakomelingschap bewaard gebleven is. De geheele roman, kan men zeggen, is daarop aangelegd en loopt daarop uit. Personen worden voor personen, karakters voor karakters, jaartallen met dichterlijke vrijheid voor jaartallen in de plaats geschoven, ten einde aannemelijk te maken dat niemand anders dan de held van het verhaal als de auteur van het ons bekende epos beschouwd moet worden.

Omtrent den waren schrijver van het naamloos *Nevelingelied* was Von Scheffel eene soortgelijke gissing toegedaan. Volgens hem stond het bijna vast dat het *Nevelingelied*, in den vorm dien wij als de definitieve redaktie hebben aan te merken, geschreven is door den oostenrijkschen zanger Heinrich von Ofterdingen. Wel geeft hij toe dat de wolken, die den beroemden dichter zonder lied en het beroemde lied zonder dichter omhullen, door de wetenschap nog verdreven moeten worden, maar in zijne verbeelding heeft hij alvast de hand gelegd op den waren man[1)].

Voorbeelden genoeg ten bewijze dat Von Scheffel het beoefenen der poëzie als een afzonderlijk studievak opvatte. Hij is zulk een geboren dichter dat het ons niet verwondert hem de vleugelen der fantasie te zien uitslaan, en den krachtigen levenslust, die hem bezielt, onder woorden te hooren brengen. Doch evenmin staan wij verbaasd dat zijne verzen somtijds eene akademische opleiding onderstellen, en alleen personen, die ook zelf zulk eene opleiding ontvingen, er den rechten

1) Soweit auch A. von Spason (Heinrich von Ofterdingen und das Nibelungenlied, Linz 1840) an den wissenschaftlich erreichbaren Zielen vorüberstreift, so liegt seinen Ansichten doch ein gewisser feinfühliger Zug zu Grunde... aber, wie gesagt, die Nebel wallen über den berühmten Dichter ohne Lied und das berühmte Lied ohne Dichter noch immer unzertheilt hin und her. Frau Aventiure, Aanteekeningen, bladz. 240.

smaak in vinden kunnen. Daarom maakte ik daareven, wat een deel der gedichten aangaat, eenig voorbehoud.

De geheele bundel *Fran Aventiure* biedt zich aan als eene verzameling liederen uit Heinrich van Ofterdingen's tijd, en wortelt inderdaad zoo diep in het middeneeuwsch zelfbewustzijn, dat wij er nummers in aantreffen die de eenen voor de helft, de anderen van het begin tot het einde, geschreven zijn in het latijn der middeneeuwsche reizende studenten of Vaganten[1]. *Frau Aventiure* in persoon is eene schepping der middeneeuwsche fantasie. Deels muze, deels godin der fortuin, heerscht Aventiure over de lotgevallen der menschen in het gemeen, en der dichters in het bijzonder[2].

En wat zal ik van *Gaudeamus*! zeggen? Reeds de titel verplaatst ons te midden der studeerende jongelingschap aan eene hoogeschool van den tegenwoordigen tijd wel is waar, doch met middeneeuwsche overleveringen; in een kring waar der Vaganten: *Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus*! schier niet van de lucht is. Eén afdeeling heet schertsenderwijs *Naturwissenschaftlich*, eene andere *Kulturhistorisch*. Men zou wanen met pedanterie te doen te hebben, knetterden niet de parodiën, de paradoxen, de lachwekkende deftigheden, de schaterende kwinkslagen, als een snelvuur om ons heen.

Dit is één der geheimen van Scheffel's kracht. Weinig duitsche dichters van den nieuweren tijd schreven zulke innemende minnezangen als men er in den *Trompeter von Säkkingen* aantreft; zoo teeder gevoeld, zoo muzikaal van toon. Doch niemand buiten hem wist tegelijk, in dezelfde mate als hij, het schoolsche aan de poëzie dienstbaar te maken. In *Gaudeamus*, in *Frau Aventiure*, komen gedichtjes voor die, uit dit oogpunt gezien, de waarde eener wezenlijke aanwinst bezitten; sommige ernstige in den laatstgenoemden bundel, sommige vrolijke in den anderen.

Het studentikoze, in den gunstigen zin van het woord, zat

1) De afdeelingen ‘Fahrender Schüler Psalterium’ en ‘Einer aus Schwaben,’ bladz. 109 vgg. van Frau Aventiure. Het daarin opgenomen gedichtje *Laeticia Sylvestris* komt ook in de kruisvaardersgeschiedenis Juniperus voor. In Wilhelm Scherer's Geschichte der Deutschen Litteratur, 4de Hoofdstuk, wordt aan de Vaganten een afzonderlijke paragraaf gewijd.

2) Het beeld van Frau Aventiure is door Von Scheffel o.a. aangetroffen bij Wolfram von Eschenbach, Parzival, aanhef van het 9de Boek, in de uitgaaf van Karl Bartsch.

Von Scheffel van jongs af in het bloed, en nog als volwassen man beschouwde hij het als de levensopvatting bij uitnemendheid. Tegenover zijne vriendelijke en van schranderheid getuigende beeltenis, in Robert König's geïllustreerde *Deutsche Litteraturgeschichte*, kan men een facsimile van zijn handschrift vinden waaruit die neiging nogmaals duidelijk spreekt. Dit half dozijn versregels is gedagteekend van 1876, toen de dichter vijftig jaren telde; en niets geeft recht te vermoeden dat hij, aldus de opgeruimdheid en den wijn, den schoonheidszin en de studie bezingend, enkel bedoelde eene rol te spelen en voor altoosdurend akademieburger te poseeren. Men gevoelt integendeel dat hij met zijn levenslang student-zijn het even ernstig meende als hij het luimig uitdrukte; luimig en met dien zweem eener droefgeestige en diepgevoelde verzuchting welke bij hem nooit te eenemaal ontbreekt:

> Nicht rasten und nicht rosten,
> Weisheit und Schönheit kosten,
> Durst löschen, wenn es brennt....
> Die Sorgen versingen mit Scherzen:
> Wer 's kann, der bleibt im Herzen
> Zeitlebens ein Student!

III.

Het kan niet in mij opkomen een parallel te trekken tusschen Von Scheffel's studentepoëzie in Duitschland en de gelijktijdige van Haverschmidt in Nederland, wier herinneringen dezer dagen, in het werk *Onze Hedendaagsche Letterkundigen*, gelukkig verlevendigd werd door Dr. Jan Ten Brink. Slechts één aanduiding.

Haverschmidt's onvergankelijke kleine gedichten, waarvan men zeggen kan dat zij misschien meer *cachet* hebben dan eenig ander voortbrengsel der nederlandsche dichtkunst in de 19de eeuw, ontleenen hare komische kracht aan eene tegenstelling welke bij Scheffel niet aangetroffen wordt.

Haverschmidt's studenten zijn bij de algemeene wetenschappelijke beschaving hunner eeuw in Europa ten achter. Het studentikoos leidsch gemoedsbestaan van 1853, tegen hetwelk

de dichter de pijlen zijner satire richt, is een gemoedsbestaan van gisteren. De vrienden van Piet Paaltjens, en Piet Paaltjens zelf, hebben de ernstige nooden, waaruit in Europa de omwentelingen van 1830 en 1848 voortgekomen zijn, persoonlijk niet gekend. Nooit hebben zij voor de zaak der vrijheid één druppel bloed gestort, één penning geofferd; nooit om harentwil de geringste schade of de geringste miskenning verduurd. De staatkundige en letterkundige idealen, met welke hun dichter den draak steekt, zij hebben, in hunne afzondering, er eerst van gehoord toen zij opgehouden hadden idealen te zijn; toen deze, verbrijzeld en vertreden, ter aarde lagen; toen zij eene bespotting der groote menigte geworden waren; toen eene welvarende jongelingschap, in den vreemde, recht had aan dit rampzalig overschot der droombeelden van een vroeger geslacht, sollend en glimlachend zich te goed te doen.

De onbetaalbare ironie van Haverschmidt's *Drie Studentjes* zou ons met minachting vervullen, en aan de toekomst der nederlandsche jeugd ons doen wanhopen, gevoelden wij niet dat zij enkel de gevolgen schildert van een onbewogen leven en een beperkten gezichteinder. Gelijk, door zijne karikaturen der poëzie en zijne karikaturen der liefde, de dichter ons dwingt slechts de waarheid en de gezonde kern van beiden te vereeren, noodzaakt hij ons ook te gelooven dat zijne studenten evenzoo in het andere eigenlijk nooit iets wezenlijk groots of verhevens bemind hebben, en de hooge laarzen, waarin wij hen zien voortschrijden, slechts de afgedragen schoenen van anderen zijn:

> En van elven tot vieren bezochten
> Ze eendrachtig de societeit.
>
> Daar spraken ze dan zoo diepzinnig
> Over Hegelsche filosofie,
> En dronken drieëenig uit één flesch,
> En elk van de drie dronk voor drie.
>
> Eén sprak dan zoo dof en zoo hoonend
> Van het lijden dezer eeuw.
> De gansche wereldhistorie,
> Zei hij, was hem één schreeuw,

Eén rauwe schreeuw om wrake
Over hen, wier vuig belang
Het menschdom vertrapt en verknoeid had,
Al zestig jaarhonderden lang!

Maar de dag des gerichts was niet ver meer!
Reeds kleurde 't morgenrood
De toppen der bergen, en spelde
Den nacht der leugen den dood!

Reeds hoorde hij 't lied van de valbijl,
Die den kop der dwinglandij
Van haar rotten romp zou scheiden:
‘De verjongde volkren zijn vrij!’

En dan schoten er bliksemstralen
Uit zijn zielvol donker oog,
En dan hief hij de twee voorste vingers
Van zijn rechterhand statig omhoog,

En dan zwoer hij zoo vreeselijk ernstig,
Dat ook *zijn* zwaard in de eerste rij
Op het slagveld des geestes zou kampen
Tegen domheid en tirannij.

Dan zwoeren ook de andren, en riepen
Om Plooi, en alle drie
Bezegelden zij hun gelofte
Met een glas of vier OEil de Perdrix.

Dit zou men de hoogere, de zedelijke strekking van Haverschmidt's akademische poëzie kunnen noemen. De dichter is zich bewust te verkeeren onder een geslacht van muzezonen dat in het letterkundige, het ideale, het onstoffelijke, zich tooit met staatsiekleederen waar de beschaving van den dag reeds uitgegroeid is; en nu doet hij, om dien intusschen maskeradepak geworden dos, ons lachen.

Von Scheffel daarentegen neemt zijn uitgangspunt in het zuiver studentikoze; het studentikoze, niet van één land of één tijd, maar van alle tijden en alle landen te zamen, inzonderheid van alle duitsche. Scheffel's student heeft vóór alles dorst, loopt vóór alles de meisjes uit het volk na, en steekt vóór

alles in schulden. Vóór alles is hij een wetenschappelijk schooier, moest ik zeggen, en troost zich van zijne berooidheid met wetenschappelijke jokkernijen.

Wanneer, in zijne *Teutoburger Schlacht*, Scheffel de zware nederlaag der Romeinen komisch en parodieerend herdenkt, dan verzint hij, ten einde de geoorloofde wraakzucht der Germanen te kenschetsen, eene bijzonderheid welke alleen kon opkomen bij een duitsch student, slachtoffer van zijn vak:

> Im dem armen römischen Heere
> Diente auch als Volontaire
> Scävola, ein Rechtscandidat,
> Den man schnöd gefangen hat
> Wie die Andren Alle.
>
> Diesem ist es schlimm ergangen;
> Eh daas man ihm aufgehangen
> Stach man ihn durch Zung' und Herz,
> Nagelte ihn hinterwärts
> Auf sein Corpus Juris.

De barbaarsche scherts wordt te vrolijker wanneer men bedenkt dat de dichter-zelf weleer zijns ondanks in de rechten studeerde, en geen andere marteling hem toen vergelijkbaar scheen bij die van zich in de romeinsche wetboeken te moeten verdiepen[1].

In hetzelfde kleine lied (een van Scheffel's populairste) hoort men keizer Augustus, wanneer het bericht der slachting doorgedrongen is tot Rome en het hof, de historische weeklacht slaken: ‘Varus, geef mij mijne legioenen terug!’ Waarna de zanger voortgaat te verhalen:

> Sein deutscher Sclave, Schmidt geheissen,
> Dacht': ‘Ihn soll das Mäusle beissen,

1) Scheffel over zichzelf, waar hij in den Trompeter von Säkkingen optreedt in het karakter van den jongen Weiner:

> Römisch Recht, gedenk ich deiner,
> Liegt's wie Alpdruck auf den Herzen,
> Liegt's wie Mühlstein mir im Magen,
> Ist der Kopf wie brettvernagelt, enz.

Wenn er sie je wieder kriegt,
Denn wer einmal todt da liegt,
Wird nicht mehr lebendig.'

Zoo in deze leuke opmerking van den germaanschen slaaf weinig deernis met de keizerlijke droefheid doorstraalt, des te gemakkelijker herkent men in het 'wenn er sie je wieder kriegt' de kiem dier onaf hankelijkheid in de historische kritiek, door welke in volgende eeuwen de duitsche geleerden zoo beroemd geworden zijn.

Den aflegger onder de duitsche studenten, van wien de armoede een lofredenaar van den goeden ouden tijd gemaakt heeft, toen de germaansche vagant, al stond hij bij alle leveranciers in het krijt, het hoofd desnoods nog boven water houden kon, - onder welk beeld zal men hem voorstellen?

Scheffel maakt van hem een dier uit de paleontologie, een Ichthyosaurus der geologische liasformatie, en laat hem zinspelen op het naderend ontstaan der krijtgebergten:

Ihm jammert der Zeiten Verderbniss,
Denn ein sehr bedenklicher Ton
War neuerlich eingerissen
In der Liasformation.

Der Plesiosaurus, der Alte,
Er jubelt in Saus und Braus,
Der Pterodactylus selber
Flog neulich betrunken nach Haus.

Der Iguanodon der Lümmel
Wird frecher zu jegliger Frist,
Schon hat er am hellen Tage
Die Ichthyosaura geküsst.

De dichter verplaatst zich met zijne volle aandacht in de ziel van het zwemmend voorwereldlijk monster; en, heeft de Ichthyosaurus uitgejammerd, dan besluit hij:

Es starb zu derselbigen Stunde
Die ganze Saurierei,
Sie kamen zu tief in die Kreide,
Da war es natürlich vorbei.

Dit spelen met duitsche studentewoorden (*in die kreide kommen, Pech haben, anpumpen, Riesenbrand, Katzenjammer*, enz.) is als eene der grondstoffen van Von Scheffel's akademische poëzie; en hare meerderheid wordt herkend aan het gemak, waarmede de dichter, puttend uit de handboeken der moderne wetenschap, door het aanwenden van nieuwe beelden, deze oude onderwerpen weet te verjongen.

Pumpus von Perusia verhaalt, in fraaigebouwde, koddigdeftige versregels, de geschiedenis van den eersten romeinschen jongeling en held, door wien, in een oogenblik van volstrekte en noodlottige geldverlegenheid, een ander romeinsch jongeling, wat minder welgeboren en heldhaftig, over het sluiten eener leening onderhouden werd. Aanpompen komt van dezen Pumpus.

De filosofische kater *Hiddigeigei*, eigendom van den vrijheer van Säkkingen, is welbezien een studentekater. Hij verwijt den zonen van Minerva de uitvinding van het woord katterig, en houdt vol dat geen hunner ooit den weemoed eener eigenlijke katteziel behoorlijk doorgrond heeft.

Het lied *Guano* schildert de voorrechten eener goede studentikoze spijsvertering. Met welnemen van den zwabischen wijsgeer Hegel, prijst de dichter bij monde van den zwabischen boer, Hegel's landsman, de volharding der vogels in het verre Westen, die eeuw in eeuw uit zorg dragen dat Europa geen meststof te kort kome.

Altassyrisch herinnert den student, door een sprekend voorbeeld, aan de verplichting tot betalen van het gedronkene. Hij moge zich verontschuldigen door aan te voeren dat hij in *Het Lam* te Niniveh zijn laatsten penning verteerde, de waard in den *Zwarten Walvisch* te Askalon, wien dit koel laat, doet in spijkerschrift op zes assyrische steenen tafelen hem de rekening aanbieden. Een nubisch kellner komt, en werpt den wanbetaler uit.

Asphalt richt zich waarschuwend aan het adres van onvoorzichtigen, die de vrije liefde in praktijk brengen. De klompen naphta aan den oever der Doode Zee, op een waarvan in een onbewaakt oogenblik hij en zij zich minnekozend nedergezet hebben, verstaan geen scherts. De klevende stof houdt hen gevangen *im gediegensten Pech*, en doemt de gelieven tot versteenen.

In het *Hildebrandlied* komen wij weder bij de drinkgelagen

terecht. Blijft men aan de letter hangen, dan kan deze parodie van een eerwaardig en tragisch overblijfsel der oude duitsche letterkunde naar heiligschennis schijnen te zweemen. Doch zoo is het niet bedoeld. Dit zoeken en niet kunnen vinden der wereldstad Venetië, door den vader en den zoon, is, onder de vele treffende beelden der duitsche dronkenschap bij Scheffel, een der treffendste en zeker het kolossaalste. Het razen, het afdrinken, het onder tafel rollen, wordt meesterlijk voorgesteld. Hebben wij eenmaal erkend dat hier geen overgegeven en afzichtelijke dronkaards geschilderd worden, maar enkel de somtijds potsierlijke overmacht van een gemoedelijken roes, dan vinden wij dat het metrum zelf er toe bijdraagt een denkbeeld te geven van het onwederstaanbare der bedwelming. Misschien moeten wij deze vier strofen als de volmaaktste proef van Scheffel's heerschappij over het genre beschouwen:

Hildebrand und sein Sohn Hadubrand,
  Hadubrand,
Ritten selbander in Wuth entbrannt,
  Wuth entbrannt,
Gegen die Seestadt Venedig.

Hildebrand und sein Sohn Hadubrand,
  Hadubrand,
Keiner die Seestadt Venedig fand,
  Venedig fand,
Da schimpften die beiden unfläthig.

Hildebrand und sein Sohn Hadubrand,
  Hadubrand,
Ritten bis da wo ein Wirthshaus stand,
  Wirthshaus stand,
Wirthshaus mit kühlen Bieren.

Hildebrand und sein Sohn Hadubrand,
  Hadubrand,
Tranken sich beid' einen Riesenbrand,
  Riesenbrand,
Krochen heim auf allen Vieren.

IV.

Ik zeg niet dat wij toonen zouden geen verstand te hebben van litteratuur, zoo wij deze verzen niet fraai vonden. Er behoort maat gehouden te worden.

Geenszins ben ik de eerste die tracht te doen uitkomen, dat Scheffel's akademische poëzie sommige eigenschappen met het volkslied gemeen heeft. Reeds eenige jaren geleden werd door een Duitsch taalgeleerde van naam dezelfde opmerking gemaakt[1)]. Wij moeten niet vergeten, dat Scheffel's studenteliederen wezenlijk liederen zijn, en deze gezangen aan de duitsche hoogescholen weerklonken hebben, langen tijd vóór men wist wie de maker was. Eerst naderhand heeft het openbaar gerucht den heidelbergschen theoloog Schmetzer als den vermoedelijken vinder der melodiën, den toen insgelijks te Heidelberg vertoevenden jurist Scheffel als den schrijver der woorden aangeduid. *Gaudeamus* moest nog een bundeltje worden, toen de geheele duitsche akademiewereld, in Noord en Zuid, West en Oost, den inhoud reeds van buiten kende.

In de hedendaagsche letterkunde van Europa, welke door niets zoozeer gekenmerkt wordt als door de afwezigheid van het anonieme, het onpersoonlijke, het schijnbaar door de schare zelf onbewust voortgebrachte, is dit geen gemeen verschijnsel. Kan men Von Scheffel, wiens geleerde toerusting een onoverkomelijken dam tusschen hem en het eigenlijk gezegde volk opwerpt, niet in den gewonen zin van het woord een volksdichter noemen, hij was er een in zoover hij, zonder zich zelf te zoeken, of zijn persoon op den voorgrond te dringen, de juiste uitdrukking vond voor hetgeen omging in het gemoed zijner medestudenten aan alle akademiën van Duitschland en stamverwante landen.

Aan hem denkend leeren wij het verklaarbaar vinden, dat er in alle europeesche litteraturen eene volkspoëzie uit den ouden tijd bestaat, een samenstel van liederen bij voorkeur, naar de namen van wier makers wij te vergeefs een onderzoek instellen. Of, is de herinnering van levensbijzonderheden tot ons doorgedrongen, die biografiën laten in den regel onbevre-

1) Karl Bartsch in den jaargang 1878 van het maandwerk Nord und Süd, nummer van 1 Juli. Opstel over Von Scheffel.

digd. Nederland, Duitschland, Engeland, Frankrijk, Italië, Spanje, Rusland, al deze volken bezitten eene ruimer of kariger hoeveelheid nationale gezangen, wier oorsprong meestentijds in de middeneeuwen gezocht moet worden. Woorden, melodiën, alles leeft nog heden voort. Alleen de auteurs zijn vergeten. Het is of wij met werken te doen hebben, die minder aan een persoon behooren, dan aan geheel een medegevoelend en medearbeidend geslacht[1)]. De Latijnsche studente-poëzie der Vaganten, welke Von Scheffel beproefd heeft te vernieuwen, is volstrekt naamloos.

Doch aan den anderen kant erken ik dat Scheffel beneden zich zelf zou gebleven zijn, en niet alles zou voortgebracht hebben wat er in hem stak, zoo hij, naar de zegswijs van een wijsgeer onder zijne, land- en tijdgenooten, ons slechts de poëzie van het onbewuste gegeven had.

Guano is, met verlof, een vies gedichtje. Het komische in *Asphalt*, in *Altassyrisch*, in *Ichthyosaurus*, in het *Hildebrandlied*, verzoent ons maar half met de zeden, die in deze liederen geschilderd worden. Welke megatheriums moeten de Duitschers zijn, roepen wij uit, indien de hoop van het duitsche vaderland, ondanks en nevens haar wetenschappelijken zin en haar idealisme, aan zulke voorstellingen haar hart ophaalt! Welke plompheid in de opvattingen der liefde! Welke ruwheid in de gezelligheid! Het verloren paradijs een bier- of wijnhuis, Adam een waard, Eva eene tapster, God een Gambrinus. En er bestaan van *Gaudeamus* vierendertig uitgaven!

Von Scheffel derhalve is nog iets meer, is in elk geval nog iets ander geweest dan dit; en wij leeren hem eerst in zijne veelzijdigheid waardeeren wanneer wij ook zijne zelfkennis in rekening brengen, zijn wijsgeerigen blik op het kunstenaarsleven, het droefgeestige dat den achtergrond van zijn gemoeds-

1) G. Kalff's uitstekende monografie: Het Lied in de Middeleeuwen, (1884), behandelt dit onderwerp voor zoover Noord-Nederland betreft. Bladz. 755 wordt herinnerd welken verrassenden indruk de belgische hoogleeraar Paul Frederieq te Leiden maakte door het zingen van verschillende oudnederlandsche volksliederen. In den Cercle Saint-Simon te Parijs, eene stichting der Société Historique, worden van tijd tot tijd muzikale avonden gegeven, enkel aan het voordragen dezer soort van liederen gewijd. Somtijds brengt men geen andere dan oudfransche ten gehoore, somtijds ook keltische, russische, grieksche, italiaansche, duitsche of spaansche. Uit de verzameling van De Coussemaeker zou eene ruime keus van oudvlaamsche kunnen gedaan worden.

bestaan vormde, zijn maathouden in het vrolijke zoo vaak hij dit wilde, en zijn in geen dichtsoort hem verlatend meesterschap over de uitdrukking en den vorm.

Reeds herinnerde ik dat in den *Trompeter von Säkkingen* sommige terecht beroemde minnezangen voorkomen. Het referein van het eene:

> Jung Werner ist der glückseligste Mann
> Im römischen Reich geworden,
> Doch Wer sein Glück ihm angethan,
> Das sagt er nicht mit Worten -

is een model van ridderlijke galanterie en ademt de volle vreugde van het verzekerd jawoord. Het referein van het andere:

> Behüet dich Gott! es wär' zu schön gewesen,
> Behüet dich Gott, es hat nicht sollen sein!

vormt een echten zielekreet. Alleen dichters vinden er zoo. Men kan in het leven zich honderd toestanden denken die, nu in de eene dan in de andere beteekenis, deze woorden ons op de lippen doen komen. Vatbaar voor eene oneindige verscheidenheid van toepassingen, voegen zij tegelijk zoo goed in het bijzonder geval van den jongen Werner en zijne Margaretha, dat zij voor deze gelegenheid opzettelijk vervaardigd schijnen.

Het gedicht *Daheim!* in den herhaaldelijk genoemden bundel *Frau Aventiure*, is eene opmerkelijke proef van Von Scheffel's aanleg voor het verhevene, en van de wilskracht door welke hij zijne verbeelding wist te dwingen zich te belichamen in een derden persoon.

Schijnbaar treedt hij in *Daheim!* geheel buiten zichzelf, en heeft hij opgehouden Scheffel te zijn. Hij is de Heinrich von Ofterdingen van 1207 geworden, die den zangerstrijd van dat jaar op den Wartburg bijgewoond en onverdiend eene jammerlijke nederlaag geleden heeft; wiens genie tot heden slechts eene bron van rampspoeden voor hem was; wiens vertrouwen in de lokstem van Frau Aventiure nog nooit beloond, steeds beschaamd werd, - en die evenwel niet nalaten kan, wanneer hij daarbuiten den zilveren horen der godin hoort klinken, telkens weder zich aan te gorden tot hare dienst.

Van een zijner vele en moeilijke zwerftochten is de ridder-

lijke reizende zanger op een laten en stormachtigen voorjaarsavond teruggekomen in zijn voorvaderlijk kasteel. Voorvaderlijke bouwval, helaas, ware eene juister benaming![1] Men hoort er den keukenchef Raspkorst aankondigen dat er opgedaan is. Stalmeester Krepel gaat er over de rijpaarden. De eerewijn wordt er u aangeboden door den bottelier Regenbak, het staatsiekleed door den rentmeester Kaalenknap. De kamerdienaar Geldintwater, en zijn zoon Schuldbezwaard, vragen er uwe bevelen. Met de herstelling van het gebouw is belast de architekt Nooitgedaan. De torenwachter blaast eene treurmarsch, ten teeken van naderend bezoek. Daar komt de hardhoorige vrijheer en bijziende buurman Tijdverzuim aangereden: zijn rok heeft de gele kleur van afgevallen herfstbladeren. In donkerverwig kloostergewaad vergezelt hem zijne dochter, zijn liefste kind, jonkvrouw Naberouw. Twee tantes sluiten den trein: de geeuwende moei Verveling, en de aschgrauwgelokte Naargeestigheid.

Dit is meer dan de levenslang teleurgestelde goedsmoeds verdragen kan. Eén oogenblik overmeestert hem de verbittering der wanhoop, en met honenden spot gelast hij de denkbeeldige speellieden het sein te geven tot den dans. Bazuinen, schalt! Violen, strijkt! Fluitisten, doet uw plicht! Laat de rei der gasten het welkom vernemen!

> Das Fest zu krönen mangelt nur die Herrin,
> Die uns solch Glück geruhte zu verleih'n,
> Ein Narr wie ich verdient auch seine Närrin:
> Frau Aventiure komm, wir harren Dein!

Er is schijnbaar niets personeels in deze uitboezemingen, ik herhaal het. Geen twee andere lotsbestemmingen liepen in de

1) Uit eene aanteekening van Von Scheffel vernemen wij dat hij bij hetgeen volgt gedacht heeft aan het verhaal van den ridder Tannhäuser omtrent het bouwen van zijn huis, v.d. Hagen, Minnesinger, II 94:

> Ich denke, erbuwe ich mir ein hus nach tumber linte rate.
> die mir des helfen wellent nu, die sint also genennet:
> Unrat unt her Schaffericht die komen mir vil drate,
> und einer heiset Seltenrîch, der mich vil wol erkennet;
> der Zadel und der Zwivel sint min stetes ingesinde;
> herr Schade und ouch her Unbereit ich dikke bi mir vinde.
> unt wird min hus also volbraht von dirre massenîe,
> so wisset, das wir von dem buwe her in den buosen snîe.

werkelijkheid ooit verder uiteen, of vormden eene scherper tegenstelling, dan die van den populairen, door geheel Duitschland toegejuichten, in den adelstand verheven Von Scheffel, en den uitgeworpen middeneeuwschen Wartburgzanger.

Verstaat men echter het gedicht als ingegeven door het verborgen lijden van den kunstenaar, die een verheven ideaal najaagt maar zich nooit voldoen, nooit met volle teugen zijn dorst lesschen kan, - altijd zich vleiend dat hij nu eindelijk zijn Te Huis gevonden en het beeld zijner droomen ontmoet heeft, altijd ontgoocheld, altijd ontwakend met eene hersenschim in de armen, altijd door zijne muze op nieuwe en even doellooze ontdekkingsreizen uitgezonden, - dan leert men van hetgeen Von Scheffel onder kunst verstond eene hooge gedachte koesteren en verwondert zich niet dat hij vergelijkenderwijs zoo weinig voortgebracht heeft. Hem kwelde het heimwee naar het volmaakte. Het geluid van den zilveren horen liet hem rust noch duur.

Dörpeltanzweise, in denzelfden bundel, zou een minder droefgeestigen, zou een ongemengd verzoenenden indruk maken, zoo niet in de twee laatste strofen op een dier hartsgeheimen gezinspeeld werd, welke het overigens zonnigste leven als in een nevel hullen; nevel dien geen ingenomenheid van eenvoudige medemenschen, geen openbare hulde zelfs aan den kunstenaar, geheel verdrijven kunnen.

Naar zijne afkomst uit Stiermarken wordt Heinrich von Ofterdingen hier in gemeenzame boeretaal Heini von Steier genoemd. Zijn naam leeft in den mond der buitenlieden. Alle dorpelingen vereeren hem als den liereman bij uitnemendheid, den onwederstaanbaren. Na langdurige afwezigheid verspreidt zich eensklaps het gerucht zijner komst. De geheele kleine wereld is er vol van. *Der Heini von Steier ist wieder im Land!*

Dit gedichtje is als een kort begrip van al het bekoorlijkste in de verschillende zijden van Scheffel's talent. Te zamen vormen de zes of zeven vierregelige strofen, met het nooit ontbrekend onveranderd slotvers, een zangerig geheel, eene echte danswijs. Tevens is elke strofe afzonderlijk eene op zichzelf staande kleine schilderij: nu een binnenhnis, dan eene kloostercel, dan een dorpsplein, dan een akker of eene weide, dan het hoekje van een bosch waar vogels fluiten. En eenzaam komt, van al dit liefelijke zich nauwlijks bewust, de vermaarde meistreel aangetreden.

De nachtegalen herkennen de vioolstreek van hun meester, en leggen de ongeleerde vinken het stilzwijgen op:

> Den Finken des Waldes die Nachtigall ruft:
> ‘Von Geichenstrich schallt es goldrein durch die Luft,
> Ihr Zwitschrer, ihr Schreier, nun apart den Diskant,
> Der Heini von Steier ist wieder im Land!’

De dorpsschoenmaker is in zijn knolletuin. Nu zal er gedanst gaan worden. Er zal vraag naar halve zolen en achterlappen zijn. Het leder gaat opgeld doen. Hij wrijft zich de handen en zwaait zijne muts:

> Flickschuster im Gaden schwingts Käpplein und spricht:
> ‘Der Himmel in Gnaden vergisst Unser nicht,
> Sohlleder wird theuer, Bundschuh platzt am Rand,
> Der Heini von Steier ist wieder im Land!’

De jonge meisjes beginnen al ongeduldig te worden. Zij zouden wenschen dat men haar bij voorbaat ten dans kwam vragen. Reeds hebben zij zich het haar met bloemen getooid:

> Schon schwirren zur Linde, berückt und entzückt,
> Die lieblichen Kinde, mit Kränzen geschmückt:
> ‘Wo säumen die Freier? Manch Herz steht in Brand....
> Der Heini von Steier ist wieder im Land.’

Geen oude vrouw blijft aan het spinnewiel. Als reigers op één been springen zij mede:

> Und Wer schürzt mit Schmunzeln den Rock sich zum Sprung?
> Grossmutter in Runzeln, auch sie wird heut jung...
> Sie stelzt wie ein Reier dürrbeinig im Sand...
> Der Heini von Steier ist wieder im Land!

De rentmeester, de pachter, de knecht, de herder, de waard, allen laten alles in den steek:

> Der Hirt lässt die Heerde, der Wirth lässt den Krug,
> Der Knecht lässt die Pferde, der Bauer den Pflug,
> Der Vogt und der Maier komt scheltend gerannt:
> ‘Der Heini von Steier ist wieder im Land!’

Arme Heinrich! Uit gewoonte, meer dan uit lust, beweegt hij den strijkstok over de snaren en ontlokt hij het speeltuig opwekkende wijzen. Hoe dichter hij het dorp nadert, des te levendiger rijst voor zijne herinnering een liefelijk beeld uit het onherstelbaar verleden:

> Der aber hebt schweigend die Fiedel zur Brust...
> Halb brütend, halb geigend - des Volks onbewusst.
> Leis knisternd stömt Feuer um Saiten und Hand...
> Der Heini von Steier ist wieder im Land!
>
> Im Gärtlein der Nonnen auf blumiger Höh
> Lehnt Eine am Bronnen und weint in den Klee:
> ‘O Gürtel und Schleier . . . o schwarzes Gewand . . .
> Der Heini von Steier ist wieder im Land!’

Dit bedoelde ik, sprekend van dichterlijke voortbrengselen die, hoe onaanzienlijk schijnbaar, de letterkunde van een land wezenlijk verrijken. Zeker heeft Von Scheffel zich over de nukken van Frau Aventiure meermalen te beklagen gehad. Te onpas somtijds is de wispelturige en veeleischende van zijne zijde geweken of hem in de rede gevallen. Maar ook hielp zij hem in andere oogenblikken het uitgezochte bereiken. Lag er op den bodem van zijn in schijn onafgebroken vroolijk leven een of ander groot verdriet, - wij zijn geneigd het te gelooven, doch kunnen het niet beoordeelen. In elk geval verstond hij in hooge mate de kunst zijn leed van zich af te zetten door het te boek te stellen en te idealiseeren.

V.

Gesteld dat wij recht hebben te spreken van eene gemiddelde dichterlijke stemming in al Scheffel's werken te zamen, dan schijnt het mij toe dat deze *moyenne*, vroolijkheid en weemoed dooreen gerekend, best van al door *Ekkehard* vertegenwoordigd wordt.

In geen geval leggen wij op die wijs een onbillijken maatstaf aan. De populariteit van den *Trompeter von Säkkingen* zal misschien met de jaren verminderen; de populariteit van

Ekkehard niet. Naar waarheid heeft de schrijver aan het zamenstellen van dit boek de beste krachten van zijn leven besteed. Het is niet alleen het omvangrijkste, maar ook het bestgeslaagde zijner werken; de gelukkigste proef van zijn verbinden der kamergeleerdheid met de menschekennis en de fantasie.

Een fransch beoordeelaaar van *Ekkehard* heeft de opmerking gemaakt dat de held van het verhaal, in zijne verhoudingen tot hertogin Hadwig, te weinig het *resolut zu leben* betracht, door Goethe in zijne *Generalbeichte* aanbevolen[1]. Tweemalen komt zich den jongen Ekkehard de gelegenheid aanbieden het verliefd hertoginnetje voor altijd aan zich te verbinden. Tweemalen verzuimt hij die. En wanneer hij de derde maal, als het te laat is en Hadwig hem reeds heeft uitgeschrapt, iets onderneemt, dan gedraagt hij zich niet als een man. Zijne geschiedenis is te zeer de *Geschichte eines ehrlichen Jungen* van Johanna Kinkel.

De juistheid dezer kritiek moet toegestemd worden. Von Scheffel was in zijn recht toen hij van de gegevens zijner latijnsche kronijken met geniale vrijpostigheid het gebruik maakte dat hem goeddacht. Hij was niet gehouden aan zijne hertogin het heerschzuchtig en volstrekt onaangenaam karakter te leenen waaronder zij optreedt in de geschiedenis. Uit de verschillende Ekkeharden, die sieraden der abdij van Sint Gallus geweest zijn, mocht hij naar welgevallen eene keus doen. Doch, zich eenmaal eene hertogin Hadwig met een trefbaar hart, een Ekkehard met jong bloed gedacht hebbende, had hij de wetten der menschelijke natuur vrijer moeten laten spelen. Het verhaal had op die wijs tot dezelfde tragische spanning kunnen stijgen als de legendaire lotgevallen van Abélard en Héloïse. Zelfs had Von Scheffel iets buitengewoon belangwekkends te zijner bebeschikking. Hertogin Hadwig was een gekroond hoofd, een souvereine jonge weduwe en vorstin; Héloïse slechts een fatsoenlijk burgermeisje.

Gelijk *Ekkehard* daar staat en gaat, gevoelt men te zeer dat één ding Von Scheffel nóg nader aan het hart gelegen heeft dan een bekoorlijken en hartstochtelijken roman te schrijven: het verklaren der herkomst van het *Walthariuslied*. Zijn

1) J. Bourdeau in de Revue des Deux-Mondes van 15 Augustus 1883. Opstel over Von Scheffel.

jonge held en kloosterling is niet bestemd de ridder eener vrouwelijk teedere hertogin van Zwabenland, maar de dichter van een latijnsch epos te worden. Vandaar bij hem die halfheid, die aarzelingen, dat herhaald verwaarloozen der door Goethe bedoelde *Schäferstunde*[1]. Het heldhaftige is door Von Scheffel opgeofferd aan het litterarische en antiquarische. Zelfs de tweestrijd van Jocelyn ontbreekt bij Ekkehard. Ekkehard's bezwijken draagt geen andere vrucht, dan het overbrengen in virgiliaansche verzen eener oudduitsche heldesage uit den Attilacyclus.

Met dat al nemen wij, om de schoonheid van een groot aantal bijzonderheden, met gestadig vernieuwd welgevallen het boek telkens weder ter hand. Het vloeit over van keurige natuurbeschrijvingen, menschkundige opmerkingen, fijne waarnemingen op de karakters en hunne schakeeringen. Het verheft den historischen roman tot eene hooge letterkundige orde, en verliest zich nochthans niet met hem in het ongenaakbare. Jokkernijen van goeden huize blijven er steeds aan de aarde herinneren. Er komt veel beproefd vernuft in voor.

Zelfs in die gedichten waar de held ons toeschijnt de heldin niet genoeg aan te durven, ontbreken de voortreffelijke bladzijden niet. Vooral in het begin, als onze goede meening omtrent Ekkehard's karakter nog ongerept is en wij in onze on-

1) Uit Goethe's Generalbeichte, afdeeling Gesellige Lieder:

Ja, wir haben, sey's bekannt,
Wachend oft getrāumet,
Nicht geleert das frische Glas,
Wenn der Wein geschäumet;
Manche rasche Schäferstunde,
Flücht'gen Kuss vom lieben Munde,
Haben wir versäumet....

Willst du Absolution
Deinen Treuen geben,
Wollen wir nach deimen Wink
Unablässlich streben,
Uns vom Halben zu entwöhnen,
Und im Ganzen, Guten, Schönen,
Resolut zu leben.

In deze laatste strofe wordt het woord gericht tot den als persoon of onzichtbare godheid gedachten Levenslust.

wetendheid al het beste van hem hopen, vermenigvuldigen zij zich. Niets is bevalliger, niets geestiger, dan het verhaal in Hoofdstuk II, hoe hertogin Hadwig, die in haar burcht zich koninklijk verveelde, tot tijdverdrijf een bezoek aan de abdij ging brengen, en hoe verlegen de broeders zaten met dit geval: eene vrouw den drempel van Sint Gallus overschrijdend!

Wij zien den grimmigen torenwachter Romeias, die in de verte hoefgetrappel vernomen heeft, zich langzaam gereed maken den horen aan den mond te brengen. In deze geestelijke afzondering wordt het instrument zoo zelden gebruikt, dat het vol spinragen zit. Romeias verwijdert dit ontuig en zal gaan blazen, - wanneer tot zijne ontsteltenis een blik over de verschansing hem gewaar doet worden dat het naderend gezelschap grootendeels uit amazonen bestaat. De trompet ontzinkt zijne handen. Hij stamelt: ‘Weibervölker!’

Wij wonen de vergaderingen in de kapittelzaal bij, waar de heilige broeders, voorgezeten door abt Cralo, onder biddend opzien het netelig vraagstuk overwegen. Zij kunnen hertogin Hadwig den toegang niet ontzeggen, zonder den eerbied te kort te doen dien zij hunne vorstelijke beschermvrouw en hoogste wereldlijke overheid schuldig zijn. Haar binnenlaten kunnen zij evenmin. Het verbod van den Heiligen Benedictus, tot wiens orde hun klooster behoort, is stellig.

Wij hooren Ekkehard het woord vragen; den blondgelokten Ekkehard, dien men, wegens zijne voorbeeldige zeden, ondanks zijne jonge jaren tot portier heeft aangesteld, en naar wiens wijze taal, uiting van een buitengewoon en vroegrijp verstand, de oudere broeders gaarne luisteren.

Over hunne gerimpelde voorhoofden zien wij een glans van kasuistisch vergenoegen komen wanneer Ekkehard zinrijk adviseert: ‘Die Herzogin in Schwaben ist des Klosters Schirmvogt und gilt in solcher Eigenschaft als wie ein Mann. Und wenn in unserer Satzung streng geboten ist, dass kein Weib den Fuss über des Klosters Schwelle *setze*: man kann sie ja darüber *tragen*.’

Wij hooren, wanneer zij in de sterke armen van den bekoorlijken Ekkehard naar binnen gewiegd is en hij met kloppend hart haar in den kloosterhof heeft nedergezet, de hertogin met zachte stem de kokette vraag tot hem richten: ‘Ich bin euch wohl schwer gefallen?’

Wij hooren Ekkehard met evangelische gevatheid en hoffelijkheid antwoorden: ‘Hohe Herrin, Ihr mögt kecklich sagen, wie da geschrieben steht: mein Joch ist sanft und meine Bürde ist leicht.’

Dit alles is onovertroffen van teekening. Vergeten wij ook het snedige invoegsel niet, waar de verteller één oogenblik opmerker en bespiegelaar wordt: ‘Es war ein wundersam Bild, wie es vor- und nachmals in des Klosters Geschichte nicht wieder vorkam; und liessen sich von Freunden unnützer Worte an den Mönch, der die Herzogin trug, erspriessliche Bemerkungen anknüpfen über das Verhältniss der Kirche zum Staat in damaligen Zeiten und dessen Aenderung in der Gegenwart.’

VI.

De berlijnsche hoogleeraar Wilhelm Scherer voert in zijne doorwrochte geschiedenis der duitsche letterkunde aannemelijke gronden aan voor zijn afbreken bij *Faust*.

‘Mijn hoofddoel is geweest,’ zegt hij aan het slot, ‘de lotgevallen van het duitsche dichten te verhalen. Eerst daarna kwamen, vond ik, die der wetenschap en van het proza in aanmerking. Hoe meer een werk aan de eischen der kunst voldoet, des te meer rechten kan het mijns inziens op eene uitvoerige behandeling doen gelden: daarom was ik breeder over *Werther* dan over *Wilhelm Meister*. Alleen ten aanzien van Goethe's *Faust* meende ik eene uitzondering te moeten maken, ofschoon het werk strikt genomen onvoltooid gebleven is. Mijn boek eindigt met het verschijnen van *Faust's* tweede gedeelte. Enkel op die wijs kon ik een waardig slot bekomen; en ik wilde dit niet bederven door vervolgens nog een blik te slaan op de laatste vijftig jaren onzer letterkunde. Dergelijk aanhangsel zou fragmentarisch gebleven zijn en de opmerkzaamheid afgeleid hebben (*würde sich wie ein zerstreuter und zerstreuender Anhang ausgenommen haben*). Misschien biedt later, ten einde een mogelijken wensch van het publiek te gemoet te komen, de gelegenheid tot het treffen van een vergelijk zich aan. Werkelijk zou men kunnen beproeven, binnen de grenzen van een aanhangsel, de hoofdfeiten onzer litteratuurgeschiedenis sedert

1832 bij elkander te stellen, gepaard met eene korte objektieve karakteristiek der voornaamste auteurs'[1)].

Niemand die dit leest, en zijne menschen kent, zal gelooven dat de heer Scherer bij zichzelf eene buitengewone opgewektheid waarneemt om met het schrijven van dergelijk aanhangsel vooreerst een begin te maken. De hoogleeraar weigert niet volstrekt, wel is waar, doch schijnt een onbepaald uitstel te vragen en betere tijden te willen afwachten.

Wie echter zal hem dit kwalijk nemen? De duitsche letterkunde der laatste halve eeuw is niet overrijk aan voortbrengselen van den eersten rang. Somtijds zelfs staat men verbaasd dat een volk van veertig millioen zielen, in andere opzichten zoo begaafd en ontwikkeld, in meer dan vijftig jaren aan zoo weinig litterarische kunstwerken het aanzijn schonk. De nieuwe duitsche letteren gelijken eene arabische woestijn. Aan doortrekkende karavanen, beladen met geleerde pakgoederen, geen gebrek; de oasen alleen kan men tellen.

Indien de heer Scherer te eeniger tijd zijne belofte nakomt, dan stel ik mij voor dat hij onder de loffelijke uitzonderingen ook Von Scheffel mederekenen zal. Weinig duitsche auteurs van den nieuweren tijd hebben met zooveel zelf beheersching de letteren om de letteren beoefend. Weinig slaagden er in, door het leveren eener geringe hoeveelheid degelijk werk, zich zulk een naam te maken. Von Scheffel's kompleete geschriften, eerlang herdrukt in één oktavo boekdeel, zullen in de bibliotheken niet veel plaats beslaan, maar des te ijveriger gelezen worden. Voor het groote publiek bezitten zij de waarde van *householdwords*, voor de kenners die van toetssteenen.

CD. B. HUET.

1) Bladz. 723 van den 3den Druk, 1885.

De Islam.
(*Vervolg van blz.* 273.)

De eigenzinnigheid en energie van Aboe Bekr waren noodig, om den Islam uit de algemeene verwarring te redden, die de onverwachte tijding van Mohammeds dood teweegbracht, op welks mogelijkheid men nooit bedacht was geweest. Zoo was dus wel, gelijk Aboe Bekr aan de wanhopige geloovigen herinnerde, de almachtige Wetgever niet gestorven, maar Zijn orgaan had hij van de aarde weggenomen.... men zou haast zeggen, voordat het nog uitgesproken had. Zelfs de geringste aanwijzing, hoe de gemeente zich uit moeielijkheden redden en nieuwe vragen zou moeten oplossen, als haar leidsman niet meer was, ontbrak. Het was voor den Islam gelukkig, dat de algemeene afval der Bedowienen na Mohammeds dood onmiddellijk energieke leidslieden noodig maakte, en dat die nieuwe hoofden der gemeente zonder theorie of systeem alle maatregelen konden nemen, die zij tot behoud en vestiging van het bestaande noodig achtten.

De aard van Mohammeds wetgeving werd door hare wijze van ontstaan reeds eenigszins bepaald. Zij is, wij zagen het, uit den Qoran alléén voor ons niet te kennen, ja zelfs niet hoofdzakelijk in dat heilige boek vervat. In weerwil van de gewoonte der latere Moslims om in hunne overleveringen al hunne opiniën door Mohammed te doen uitspreken, is er toch in die mededeelingen van tijdgenooten zeer veel *onmisbare* bouwstof voor hem, die Mohammeds leven of zijne wetgeving wil reconstrueeren. Men mag veel of weinig van het overgeleverde als van jongeren oorsprong ter zijde stellen, er blijft

altijd genoeg over om het godsdienstig en maatschappelijk leven der geloovigen vrij nauwkeurig te regelen, om het leven van den in de laatste jaren van Mohammeds leven steeds aangroeienden staat in zijne voornaamste uitingen te beheerschen. De godgezant en zijne hoorders hebben zonder eenigen twijfel ondersteld, dat een voorschrift of bevel, hetwelk niet uitdrukkelijk tot bepaalde personen of verhoudingen beperkt werd, tot den dag der Opstanding gelden zou; eene onderstelling, die hare kracht geenszins verliest door het feit, dat zij nergens door den profeet theoretisch wordt geformuleerd; immers dit geschiedde met andere, even gewichtige thesen evenmin. Mohammed zelf zag zich door deze opvatting der wetten nooit belemmerd; hij kon, waar de nood drong, zelfs ‘eene vergeten of afgeschafte openbaring door eene betere vervangen.’ Voor hem, die nooit algemeene vragen oploste, maar alleen zulke, die dadelijk voor hem en de zijnen van belang waren, bestond dus de vraag nauwelijks: hoe zal men later dergelijke practische bezwaren uit den weg ruimen, wanneer Allahs orgaan zichzelf niet meer corrigeeren kan? Te minder, daar, gelijk ons bleek, de toestand zijner gemeente na zijnen dood geen voorwerp zijner zorg is geweest. Wellicht heeft ook de verwachting, dat de oordeelsdag toch tamelijk na ophanden was, de gedachte om wetten voor toekomstige behoeften pasklaar te maken, verdrongen. Want al was Mohammed in zijne laatste levensjaren bovenal met practische aardsche zaken bezig, openbaringen als: *de ure is genaderd*[1], geraakten daardoor toch zoo weinig in vergetelheid, dat men later de zending des profeets zelve als een voorteeken der nadering van het jongste gericht kon opvatten. Het onderscheid tusschen tijdelijke en altijd van kracht blijvende voorschriften werd in Mohammeds tijd dus nauwelijks gevoeld. De gemeente werd dit verschil slechts dan gewaar, als zich ernstige practische bezwaren tegen naleving eener bepaalde wet voordeden - maar dan ook was dadelijk de profeet bij de hand, om de

1) De eenigszins vrije vertaling dezer woorden door *l'heure s'approche* geeft Mr. v.B. (p. 432) aanleiding tot de geheel onjuiste verklaring: ‘c'est à dire, elle viendra certainement, elle se rapproche toujours, et non, elle est proche.’ Ieder orientalist weet, dat in het oorspronkelijk het perfectum hier en op parallele plaatsen wordt gebruikt en niets anders kan beteekenen dan dat de jongste ure *nabijgekomen is*.

moeielijkheden uit den weg te ruimen. Noch zij, die geheel voor de andere wereld leefden, noch degenen, wier belangstelling vooral de wereldsche uitbreiding van den Islam gold, zagen verder dan in de naaste toekomst. Dit wordt bij de bespreking van Mohammeds godsdienst dikwijls niet genoeg in aanmerking genomen. Wie uit den Qoran datgene kiest, wat hem wenschelijk en voor onzen tijd bruikbaar voorkomt, daarop een ‘hervormden Islam’ grondt en dezen den oorspronkelijken, den godsdienst van Mohammed noemt, vervalscht de geschiedenis. Omtrent die zaken, welke de grootste beteekenis hebben voor het godsdienstig en maatschappelijk leven, liet Mohammed wetten en bepalingen na, welke een later geslacht met meer of minder recht kon uitbreiden en ontwikkelen, maar welke men nooit kon beschouwen als slechts voor een beperkten tijd bestemd, zonder meteen te verklaren dat men aan het gezag van den godsgezant ontgroeid was. Wie dit laatste doet, kan echter den Qoran, zoowel als de overlevering, missen, daar hij toch het daarin bruikbaar bevondene ten slotte op zijn eigen gezag aanneemt.

Zoo wij dan geen recht hebben Mohammeds wetten als geheel of gedeeltelijk met het oog op een beperkten tijd gegeven te beschouwen, blijft nog de mogelijkheid, haar locaal te beperken en aan te nemen, dat de profeet bij zijne openbaring alleen zijne stamgenooten op het oog had. Wij zagen boven, dat zulk eene opvatting geheel in overeenstemming is met de roeping, die Mohammed zichzelf in den aanvang van zijn optreden toekende. Hij was bestemd om den Arabieren datgene te verkondigen, wat andere profeten aan húnne ‘volkeren of gemeenten’ verkondigd hadden: den *moslims* (gehoorzamen) de blijde boodschap des eeuwigen levens, den *kafirs* (ongehoorzamen) de waarschuwing van een dreigend aardsch strafgericht en van het onontkoombaar oordeel na de Opstanding. Gedurende de Mekkaansche periode was Mohammed, hoewel de vroeger geopenbaarde leer slechts uit enkele bronnen kennende en van de onderlinge verhouding van Jodendom en Christendom geheel onbewust, overtuigd dat zijne openbaringen niets anders behelsden dan eene Arabische editie van hetzelfde, waarvan Moesa de Joodsche, Isa de Christelijke uitgaven hadden bezorgd. Hij beroept zich tegenover het ongeloof met vertrouwen op de ‘lieden der herinnering’ (Qoran XVI: 45, XXI: 7); hij

noemt het een bewijs voor de waarheid zijner openbaringen, dat haar inhoud den ‘geleerden der kinderen Israëls’ (Qor. XXVI: 197) reeds bekend is. Te Mekka deed zich zeker de gelegenheid zelden voor, Joden of Christenen naar hunne opinie omtrent de nieuwe leer te vragen; de weinigen, die er waren of kwamen, kunnen met Mohammeds godsdienst onder de toenmalige omstandigheden en vooral tegenover de in hun oog godsdienstig bijzonder achterlijke Qoraisjieten, tot op zekere hoogte vrede gehad hebben. Mohammed zond in dagen van druk zijne volgelingen uit Mekka naar het Christelijke Abyssinië; hij was vast overtuigd, dat allen, die Allah reeds vroeger met zijne openbaringen begenadigd had, zijne natuurlijke bondgenooten moesten zijn. Het denkbeeld, dat hij ook voor dezulken eene boodschap van Allah had, kwam te Mekka niet bij hem op. Hoe geheel anders was dus de verhouding van den profeet te Mekka tot niet-leden zijner gemeente, dan die van de latere Moslimsche leer! Geheel ongeloovigen, die de latere Islam voor de keuze tusschen onderwerping aan Allah of den dood stelt, hen waarschuwt Mohammed, vermaant hen tot bekeering, en als zij dan niet luisteren willen, laat hij hen aan Allahs rechtvaardigen toorn over, terwijl hij het als zijnen en der zijnen plicht beschouwt, hunnen spot en beleedigingen geduldig om Gods wil te dragen. Joden en Christenen, die de latere Islam alleen als onderworpenen duldt, die in deze wereld een vernederend leven mogen leiden en in de andere de hel tot woonplaats bekomen, beschouwt Mohammed nog niet als andersdenkenden, neen, als bondgenooten! Er zijn dan ook schrijvers, die gelijk Mr. van Bemmelen (vergelijk o.a. pag. 539 v. en 514 vv.) dezen overgang bijna geheel na Mohammeds dood plaatsen en op rekening schrijven van latere staatkundige ontwikkeling of verbastering. Zij meenen, dat Mohammed zelf, ook in zijne roemrijkste dagen te Medina, zijne veroveringsplannen niet verder dan Arabië heeft uitgestrekt, en dat de onvriendelijke, ja vijandige toon der latere openbaringen alleen tegen *slechte* Joden en Christenen, niet tegen het Jodendom en het Christendom zijn gericht. Deze voorstelling bevat ware elementen, maar is zooals zij daar ligt toch valsch.

De Vlucht heeft in Mohammeds opvatting van zijne missie hoogst belangrijke veranderingen te weeg gebracht, die zich bijzonder krachtig openbaarden in zijne alras veranderende ver-

houding jegens Joden (resp. Christenen) en ongeloovigen. In en bij Medina vond hij, behalve twee Arabische stammen, drie Joodsche gevestigd. Omstandigheden, die wij thans niet nader bespreken willen, stelden den Godsgezant hier al spoedig aan het hoofd der uit ‘medegevluchte’ Mekkanen en verschillend gezinde Medinensers bestaande gemeente. Sommige Medinensers bleven uit wantrouwen in de nieuwe beweging en vrees voor hunne belangen op zekeren afstand, de Joden vormden uit den aard der zaak eene zelfstandige groep. Nu is het waar, dat de profeet uit zichzelf niet licht lust zoude gevoeld hebben, zich met de aangelegenheden der Joden in te laten: de eerbied van den ‘ongeletterden profeet’ voor hunne geheimzinnige, hem onverstaanbare openbaring was groot genoeg om zijne overtuiging, dat hij niet tot dezulken gezonden was, te doen voortbestaan. Ieder begrijpt echter, dat zulk eene neutrale verhouding slechts op een afstand kon duren. Bij samenleving kon wrijving niet uitblijven; mochten enkele Joden al godsdienstig onverschillig zijn, anderen met genoegen eene leer zien predidiken, die zij voor een gearabiseerd Jodendom konden houden - dat eene geheele Joodsche kolonie in zulk eene gedragswijz eeenstemmig zou zijn, komt reeds *a priori* ondenkbaar voor. Volkomen terecht zegt Mr. van Bemmelen (pag. 517), dat Mohammed de Joden en Christenen wel met rust bij hun eigen godsdienst wilde laten volharden, ‘*s'ils ne niaient pas sa mission et ne combattaient pas son oeuvre*.’ Maar hierin lag juist het onoverkomelijk verschil: Mohammed had *ten onrechte* gemeend, dat Jodendom, Christendom en andere geopenbaarde godsdiensten slechts in bijkomstige zaken, als de taal hunner openbaringsboeken en ritueele bijzonderheden, van elkander afweken, hij had zich op die alle beroepen, in de vaste overtuiging dat zijne zending zelve zich met het Jodendom en Christendom verdroeg. Ons, die weten dat zulk eene zending, dat het optreden van een Arabisch profeet met de geheele leer, maar bijzonder met de leer der laatste dingen van Joden zoowel als van Christenen in strijd was, ons kan zijne teleurstelling evenmin bevreemden, als het allengs overgaan zijner vriendschap uit de verte in vijandschap van nabij.

De profeet heeft de hoop niet dadelijk opgegeven, daar hij de diepte der kloof, die hem van andere geopenbaarde godsdiensten scheidde, niet aanstonds mat. In de inrichting van

sommige zaken, die den eeredienst betreffen, in spijs-, reinheids-, vastenwetten openbaren zich de gevolgen zijner toenemende bekendheid met het Jodendom. Twee verschillende onfeilbare openbaringen, in elkaars onmiddellijke nabijheid nageleefd, brachten natuurlijk al spoedig onaangenaamheden en twistgesprekken tusschen beider belijders te weeg. Aanvankelijk ontweek Mohammed het getwist en liet Allah zelf zich ontwijkend uit (Qor. V: 47 vv.); Hij erkent nadrukkelijk de vroegere openbaringen als goddelijk, en verwijst degenen, die Mohammed om beslissingen lastig vallen, elk naar zijne openbaringsboeken. Men late zich door deze omstandigheid niet verleiden tot de conclusie, dat de profeet tot elken prijs den vrede wilde bewaren, en de latere vijandschap dus alléén aan den onwil der Joden zoude te wijten zijn. Als de Joden Joden bleven en Mohammed niet aan zijne eigene zending ging twijfelen, *moest* het bij samenwoning tot tweespalt, ja tot vijandschap komen. De zaak was echter voor Mohammed hoogst moeielijk. Het bleek steeds meer dat zij, op wie hij zich vroeger tegenover de Mekkaansche spotters en twijfelaars placht te beroepen, die de waarheid zijner boodschap uit hunne boeken konden bevestigen, van een Arabischen gezant Gods niets wilden weten. Juist diegenen onder hen, die den grootsten ijver voor en kennis van hun eigen godsdienst hadden, waren de natuurlijke vijanden van den Islam. De gedachte, dat zulke openbaringen, waarin Allah zelf gezegd had: ‘is het hun (den ongeloovigen) dan geen bewijs, dat de geleerden der kinderen Israëls het weten?’ vergissingen waren, kon bij Mohammed niet opkomen. Ware hij geen ‘ongeletterde’ geweest, wellicht zoude hij zich gewaagd hebben aan eene uitlegging der Joodsche boeken in den geest van hetgeen hij voor de waarheid hield; maar hij was alleen verklaarder van de openbaring, die hij zelf bracht. Zoo bleef hem, na vergeefsche pogingen, om zich zelf de beteekenis van het verschil te ontveinzen, niets anders over dan de onderstelling, dat hetgeen de Joden voor de hun geopenbaarde waarheid uitgaven, door hen zelven was vervalscht. In détails kon Mohammed zich uit den aard der zaak niet begeven: de Qoran verklaart eenvoudig, dat zij hunne openbaring ‘verdraaien’, waarmede zoowel tekstvervalsching als onjuiste uitlegging kan zijn bedoeld. Dat Mohammed zelf deze oplossing in allen ernst voor de ware heeft gehouden, betwijfelen wij niet; hij kon dit

te lichter meenen, daar hij bij nadere kennismaking met de Joden ondeugden (bijv. woeker) opmerkte, die naar zijne innige overtuiging hun door Allah verboden moesten zijn; wetten ook (bijv. sommige spijswetten), die naar zijne meening niet door Allah konden zijn gegeven. Sedert de openbaringen over schriftverdraaiing was dus de verschillende beoordeeling van Mohammed alleen toepasselijk op zijn ideaal Jodendom, dat nooit had bestaan; de Joden der werkelijkheid waren tot verdraaiers der jongste openbaring Gods gestempeld. De verhouding van den Islam tot het Christendom ontwikkelde zich op analoge wijze; van de noodzakelijkheid dezer ontwikkeling zal elk, die het bovenstaande begrepen heeft, overtuigd zijn, zoodat wij hieromtrent geene bijzonderheden behoeven mede te deelen. Behalve de principiëele onmogelijkheid der erkenning van Mohammeds missie, die voor Christenen in dezelfde mate gold als voor Joden, was het in het Christendom bovenal de leer der triniteit, die bij Mohammed de overtuiging vestigde, dat ook hier de openbaring werd verdraaid. Mohammeds godsdienst had door deze in weerwil van hemzelf tot stand gekomen verandering eerst zijne zelfstandigheid veroverd, en hem stond nu de weg tot vrijer ontwikkeling open. Het eerste gevolg hiervan was, dat de nieuwe inzettingen, die onder den indruk der afhankelijkheid van het Jodendom in den eersten tijd van Mohammeds verblijf te Medina in den Arabischen godsdienst opgenomen waren, nu voor een belangrijk deel weer werden afgeschaft. Op het werk der vrijmaking van den Islam werd de kroon gezet door de verheffing van Abraham, die vroeger voor Mohammed niet méér geweest was dan een zijner voorgangers, tot zijnen voorganger bij uitnemendheid. Had hij zich vroeger, tegenover de ongeloovigen van Mekka, op de oudere openbaringen in het algemeen, dus in het bijzonder op de bij name bekende, Joodsche en Christelijke beroepen - tegenover zijne nieuwe tegenstanders, de bezitters dier openbaringen zelve, beriep hij zich op hun eigen aartsvader, die volgens hunne overlevering tevens aartsvader der Arabieren was[1]. Moham-

1) Dit onderwerp werd door mij uitvoerig behandeld en Abrahams beteekenis voor de vrijmaking van den Islam aangetoond in mijn ‘Mekkaansch Feest’ (Leiden 1880), blz. 30 vv. De opmerkingen van Mr. v.B. (blz. 612, n, 3) over dit onderwerp berusten grootendeels op misverstand van mijn betoog.

meds betere bekendheid met de Joodsche en Christelijke gewijde geschiedenis, deed hun in Abraham eenen profeet en gezant van Allah zien, die, door Joden en Christenen om strijd vereerd, toch niet onder het gezag van specifiek Joodsche of Christelijke wetten had gestaan. Joden zoowel als Christenen moesten erkennen, dat de godsman Abraham noch de Mozaïsche wetten, noch het Evangelie gekend had. Daar nu de openbaringen Gods in wezen niet van elkaar verschillen konden, met welk recht verweet men dan Mohammed, dat hij Joodsche en Christelijke wetten niet erkende? Had soms Abraham die erkend? Was hij een Jood, een Christen? Aldus de inhoud van een aantal openbaringen, die de vrijmaking des Islams van vreemde contrôle bezegelen. De opmerking van Mr. van Bemmelen (blz. 540), dat Mohammed ‘ne pensa pas à la conversion des juifs et des chrétiens *restés fideles à la loi et à l'évangile*’ verliest alle beteekenis zoodra men weet, dat naar Mohammeds inzicht de Wet en het Evangelie niets konden bevatten, dat met zijne zending en zijne boodschap streed. Behoudens dergelijke restrictie kan natuurlijk iedereen met elk openbaringsof wetboek genoegen nemen. De nieuwe zooeven geschetste verhouding behoefde in abstracto tot geenerlei vijandelijke *daad* aanleiding te geven; men kon elkander met rust laten door vermijding van aanraking op religieus terrein. Het geestelijke en het materieele leven hingen hier echter zoo innig samen dat die scheiding op den duur practisch onmogelijk was. Vooral toen de nieuwe godsdienst Medina en Mekka met hare respectieve bewoners en bondgenooten als vijanden tegenover elkaar geplaatst had (en dit gebeurde maar al te ras), moest immers neutraliteit van hen, die in en om Medina woonden, met vijandschap op ééne lijn gesteld worden. Het ontstaan en de ontwikkeling van den strijd dier beide steden heeft echter het proces slechts bespoedigd; ook zonder dat was toch vreedzaam bijeenzijn van de Medinensische Joden met de jonge gemeente onmogelijk geworden. De toenemende vijandschap tusschen Joden en Moslims werd eindelijk met bloed vereeuwigd en bepaalde Mohammeds gezindheid jegens de openbaringsvolken in het algemeen. Zoodra het vaststond, dat de Moslims ter verdediging van hunnen godsdienst de wapenen mochten, ja moesten voeren, was het ook aan geen twijfel onderhevig, dat Joden en Christenen, waar en wanneer die den Islam in den weg waren, door

die wapenen onschadelijk moesten worden gemaakt. Mocht dus op dit, gelijk op elk ander gebied, de scherpe formule en het systeem in Mohammeds tijd nog ontbreken, de grondslag voor de latere leer was gelegd en de verhouding der drie wereldgodsdiensten onderling voor altijd bepaald - bepaald noch door kwaadwillig opzet van Mohammed noch door onwil of bekrompenheid van Joden of Cristenen, maar door eene van den wil der enkelen onafhankelijke, historische noodwendigheid. Dat de profeet weinige jaren vóór zijn dood aan onderwerping van naburige Christelijke vorsten ernstig gedacht heeft, is in weerwil van Mr. van Bemmelen's (p. 541) ongegronden twijfel aan de echtheid van Mohammeds brief aan den gouverneur van Egypte, boven bedenking verheven. Eenmaal hoofd van de door kracht van wapenen machtig geworden gemeente der geloovigen, was Mohammed van zijn standpunt ook in zijn recht. 'Wie niet vóór mij is, is tegen mij,' kon hij zeggen. En welk vorst, die vóór Gods gezant is, heeft er tegen zich aan hem te onderwerpen? Zonder twijfel heeft Mohammed dan ook ten slotte zijne missie als universeel opgevat. Mohammed had het bij 'dulden' en afwachten kunnen laten, en dan ware de Islam thans eene vergeten sekte of wie weet wat? De eerste stap op den weg van den strijd maakte al de volgende noodzakelijk; eenmaal eene aardsche macht geworden bewoog de Islam zich voort, evenmin te stuiten in zijne vaart als eene lawine.

In den Qoran wordt eene enkele maal[1)], in de overlevering dikwijls het universeel karakter van Mohammeds zending uitgesproken. Veel duidelijker dan door woorden, predikte de man van Mekka echter in zijne latere jaren door *daden*, dat zijne zending zich zoover uitstrekte als zijne wapenen hem met Allahs hulpe zouden voeren. Was zijne missie universeel, dan sprak het ook van zelf dat hij de *laatste* der godsgezanten was, gegeheel afgezien nog van de goddelijke boodschap, die hij overbracht: '*de laatste ure is nabij gekomen*.'

Onze bespreking der ontwikkeling van de verhouding van

1) Qor. VII: 157. De andere door Mr. v.B. (pag. 446, u. 3) in dit verband genoemde verzen worden terecht door hem ter zijde gesteld. Dat het '*zegel*' der profeten niet noodzakelijk den laatste aanduidt, merkt de schrijver (p. 446-7) terecht op; echter is ook zijne verklaring onjuist. Reeds lang geleden werd aangetoond, dat deze uitdrukking in het Arabisch '*het puikje*' van zijne soort beteekent.

den Islam tot de beide wereldgodsdiensten noodzaakte ons vooruit te loopen op de verandering van Mohammeds gedragslijn jegens de volstrekt ongeloovigen, in de eerste plaats de Mekkanen; eene verandering die haar eindpunt bereikte in de Mohammedaansche leer van den '*heiligen oorlog*.' De heerschende voorstelling omtrent dit punt behoeft voorzeker correctie, maar eene andere dan Mr. van Bemmelen (p. 621 vv.), door al te grooten ijver voor de verdediging van den Islam gedreven en door gebrekkige Qoranvertalingen misleid, wil toepassen. Mohammed heeft bij zijne vlucht uit zijne vaderstad, volstrekt geene vijandige plannen tegen haar gekoesterd; het kan niet genoeg herhaald worden, dat de profeet zich zelden of nooit met de onberekenbare toekomst bezighield, dat hij altijd vervuld was met de oogenblikkelijke, geestelijke of stoffelijke behoeften van zich en de zijnen. Evenmin is het juist (Mr. van Bemmelen, p. 476-7), dat het feit zijner emigratie, zonder meer, hem naar de begrippen van zijnen tijd reeds op vijandigen voet met het door hem verlatene Mekka plaatste. Wij kunnen veilig aannemen, dat hij bij zijn vertrek Mekka met vertrouwen aan Allahs wraak overliet en de bewoners der op tien dagreizen van elkaar gelegen steden konden voorloopig zeer wel uit elkanders weg blijven. Wel blijkt, dat de ongeloovige Mekkanen van verder verkeer met de scheurmakers verschoond wenschten te blijven, daar zij, van hun conservatief standpunt terecht, gevaar vreesden van hunnen toenemenden invloed. Elk, die verdacht werd van verstandhouding met de Moslims, deed dan ook verstandig door te verhuizen. Intusschen kon men van hen, die meer of minder gedwongen Mekka verlaten hadden, bezwaarlijk verwachten, dat zij door hunne 'Vlucht' voor goed van elk recht op verblijf in hunne vaderstad, respectievelijk van hunne daar achtergebleven eigendommen afstand deden. Over dit recht werd in den kring der naar Medina verhuisde Mekkanen niet dadelijk gesproken, althans wij hebben daarvan geen bewijs. Zeer verklaarbaar is het echter, dat dit wel geschiedde, zoodra zij te Medina vasten voet verkregen hadden, en het hun niet onmogelijk voorkwam, hun recht te verdedigen. Het voorschrift: dulden! was in tijden van druk gegeven, toen weerstand hopeloos scheen. Te Medina nu was lang niet alles rooskleurig en er bestond veel aanleiding voor den profeet, toen hij de eerste moeilijkheden te boven was, het oog naar buiten te richten.

De teleurstellingen, van de zijde der Joden ondervonden, de lauwheid, het wantrouwen van vele Medinensers, de gehechtheid aan bloedsbanden, die in weerwil van alles bij Mohammed en de zijnen overgebleven was, de behoeftige toestand van vele uitgewekenen verlevendigden bij dezen het bewustzijn, dat het onrecht was wanneer men in Mekka weigerde, hen te ontvangen. De eerste openbaring, die aan deze bezwaren te gemoet komt (Qor. XXII: 39-42), geeft dezen ballingen verlof, eenen strijd te beginnen, die hoewel agressief in vorm, als *defensief* in wezen wordt beschouwd, en ook alleen als zoodanig door Allah wordt toegelaten. *Omdat* hun onrecht wordt aangedaan, *omdat* zij zonder recht buiten hunne woningen gesloten zijn, *mogen* zij strijden. Immers, hoe zou Allah kunnen dulden, dat in deze wereld Zijne getrouwen straffeloos aldus mishandeld werden door Zijne verachters; dan zouden weldra ‘kluizen, kerken, synagogen, en masdjids, alle plaatsen waarin Allahs naam verheerlijkt wordt, verwoest zijn.’ Men ziet, hier wordt het recht van bestaan der ongeloovigen niet ontkend, maar er openbaart zich toch reeds een begin van krachtig zelfbewustzijn in hen, die (zoo heet het in de Openbaring), als ‘Wij hun macht gaven op de aarde, de godsdienstoefening zouden in stand houden, de weldadigheid beoefenen enz.’ Een zwak begin van de rijpende overtuiging, dat het aardrijk aan Allahs dienaren toebehoort. De eerste vijandige ontmoetingen der uitgeweken Mekkanen met hunne stamgenooten hadden slechts de beteekenis van een gewichtigen eersten stap op het gebied des oorlogs. Zij deden de zwakheid van het troepje ‘vluchtelingen’ uitkomen en maakten dus, daar aan terugtreden niet te denken viel, medewerking van anderen noodzakelijk. Ons schijnt het van zelf te spreken, dat deze hulp van de zijde der geloofsgenooten te Medina komen moest. Voor Mohammeds tijdgenooten was deze opvatting der zaak verre van natuurlijk en geheel nieuw. Alle samenwerking berustte in Arabië op banden des bloeds of bondgenootschap, op gemeenschappelijke belangen gegrond. Het was dus een vreemd, voor onverschilligen of tegenstanders afschuwelijk schouwspel, hier door Mohammeds prediking die natuurlijke banden verbroken te zien, Qoraisjieten tegen Qoraisjieten te zien strijden; eene bijzondere permissie van Allah, waarin de geloovigen als de verongelijkte partij werden voorgesteld, was noodig om den strijd te doen ontbranden.

Voor hen, die door geene bloedverwantschap, noch gemeenschappelijke bedreigde belangen, met de ‘vluchtelingen’ verbonden waren, bestond naar de toenmalige Arabische begrippen geene aanleiding, om aan dien strijd deel te nemen. Deze begrippen waren echter (ons is dit duidelijker dan hen, welke die hervorming beleefden) door de nieuwe religie in hunnen wortel aangetast. Het ongehoorde feit, dat geheel ongelijksoortige elementen zich tot eene gemeente, eenen kleinen staat samengevoegd hadden alleen door gemeenschap des geloofs, moest ongehoorde gevolgen na zich sleepen. De profeet en de vroomste Moslims moesten inzien, dat elk gevaar van leden der gemeente, een gevaar voor de gemeente, voor den godsdienst was; de solidariteit der leden van eenzelfden stam was in wezen reeds vervangen door de solidariteit van geloofsgenooten. Weldra beveelt Allah (Qoran II: 212-3) allen geloovigen den strijd; uit de openbaring zelve blijkt, dat de Allerhoogste op hunnen tegenzin was voorbereid: ‘licht hebt gij tegenzin in iets, dat het beste voor u is, en omgekeerd; maar Allah weet het en gijlieden weet het niet.’ De strijd, vroeger aan de ‘vluchtelingen’ *toegestaan*, thans allen als een plicht *bevolen*, bleef altijd, dit gevoelt men, in de oogen van Mohammed en zijne getrouwen een defensieve, tegen geweldenaars gericht, die een deel der geloovigen onthouden hetgeen waarop zij recht hebben. Welke bijoogmerken den strijd in de oogen veler gegeloovigen wenschelijk gemaakt mogen hebben, voor de geschiedenis van den Islam hebben wij slechts met den door Allah zelven aangegeven *casus belli* te maken.

Zeker hebben de van nu af aan oorlogvoerende partijen niet bevroed, welk eene omwenteling door hunne rooftochten werd voorbereid. Ons is bij een terugblik op de geschiedenis dit inzicht gemakkelijker. De Mekkanen moesten meer en meer gaan inzien dat het geheele oude régime, waaraan zij gehecht waren, dat de geheele oud-Mekkaansche maatschappij met hare tradities ter dood veroordeeld was, wanneer zij den dweper, die inmiddels wetgever en bevelvoerder geworden was, gaven hetgeen hij eischte: vrijheid om in hunne stad te ageeren; bij hen ontwikkelde zich dus alle ijver, waartoe behoudzucht in staat is. In Mohammeds gemeente nam daarentegen onder verschillende invloeden de geloofsijver toe; gevallen geloofshelden eischten wraak; openbaringen schonken beloften van zegepraal van éénen geloovige over tien vijanden des geloofs, beloften

van het hoogste heil in de andere wereld aan hen, die voor de goede zaak sneuvelden. Het heilige karakter van dezen oorlog werd vooral versterkt doordien het bezit van het Mekkaansche heiligdom (de *Ka'ba*) er in betrokken werd. Met dit heiligdom van onmiskenbaar heidenschen oorsprong waren religieuze gebruiken verbonden, die grootendeels hunne beteekenis en leven verloren hadden en juist daardoor, in geval dit wenschelijk werd, zich zeer licht in onschadelijken vorm in den geopenbaarden godsdienst van Allah lieten inlijven. Daar bij de feesten, die eenmaal 's jaars te Mekka gevierd werden, de handel eene grootere rol speelde dan godsdienstige plechtigheden, vond Mohammed in zijne eerste Mekkaansche periode geene aanleiding de *Ka'ba* in den kring zijner beschouwingen op te nemen; men hoort hem er niet van spreken; hij nam, zoover wij weten, geene bepaalde verhouding tot den *hadj*, de groote jaarmarkt, aan. Nog minder aanleiding dan vroeger had hij in de laatste jaren vóór de Vlucht of kort daarna, tot opzettelijke overweging der vraag, wat die *Ka'ba* eigenlijk was: de man van het oogenblik en van de practijk gaf geen antwoord op alle vragen, die *wij* hem in verband met zijn optreden gesteld zouden hebben; en in de jaren om en bij de Vlucht lag immers het middelpunt van zijn denken en werken reeds buiten Mekka.

Met de Joden had hij zich bij zijne godsdienstoefeningen te Medina naar hunne tempelstad Jeruzalem gewend. Was het wonder dat hij, na zich van de kinderen Israëls voor goed afgewend en zijnen blik weer naar Mekka gericht te hebben, ook aan het heiligdom dier stad eene plaats in zijnen godsdienst aanwees, de plaats die eene wijle door den Salomonischen tempel was ingenomen? Bij zijne te Medina toegenomen kennis van de Joodsche gewijde geschiedenis, lag de vorm dezer inlijving van de *Ka'ba* zoo voor de hand. Abraham, zoo had Mohammed vernomen, was niet eenvoudig een der vele godsgezanten van vroeger tijd; hij was de stamvader der zonen Israëls, de stamvader ook der Arabieren. Lag de conclusie niet voor de hand, dat hij, die Hagar en Ismaël naar Arabië had verplaatst, daar tevens den Allerhoogste een tempel had gesticht, die bestemd was voor Ismaël en zijn geslacht datgene te zijn, wat de Jeruzalemsche tempel voor de Joden was? Wij gaan hier allerlei in- en uitwendige drangredenen voorbij, die Mohammed tot de opneming van den Mekkaanschen eeredienst in

zijne religie noopten en constateeren slechts, dat zij door Allahs woord is tot stand gekomen. De waarlijk *doode* gebruiken van den Mekkaanschen eeredienst lieten zich, al zijn *wij* ook van hunnen heidenschen oorsprong op goede gronden overtuigd, door Mohammed en zijne geloovigen zonder moeite als van goddelijken oorsprong aanvaarden; de bewuste vereering van goden, al hetgeen nog heidensch *leven* vertoonde, kon als later ingeslopen misbruik veroordeeld en dus den ongeloovigen Qoraisjieten en hunnen vaderen geweten worden. Deze keer der zaken moest den ijver der ware geloovigen versterken. Hun recht op Mekka was nu algemeen geworden en niet meer tot de uitgewekenen beperkt; het betrof niet meer den vrijen toegang voor de bezorging hunner eigene belangen, maar voor den dienst van Allah; zich van dat recht te verzekeren werd den Moslims hierdoor tot plicht. Het waren echter alleen de steunpilaren van den Islam, die om zulke redenen een strijd op leven en dood aanvaardden; vele lauwen moesten door vermaning en bedreiging tot medewerking opgezweept worden, en velen sloten zich slechts bij plundertochten met het oog op de stoffelijke resultaten aan. Genoeg, om ons de hoofdmotieven van den voor Arabische verhoudingen ontzaglijken strijd voor te stellen, die weldra een belangrijk deel van Arabië in twee vijandelijke legerkampen verdeelde. Zoo groote afmetingen nam de strijd van zelf aan, daar de tusschen de vijandige partijen wonende stammen niet onzijdig konden blijven, en elke partij aan uitbreiding door bondgenooten behoefte gevoelde. Men begrijpt, van hoe geheel andere gedachten Mohammed in deze woelige jaren vervuld moet zijn geweest dan toen te Mekka het zieleheil zijner stamgenooten hem bij nacht noch dag rust liet en deze bezorgdheid zich in hartstochtelijke prediking uitte. Thans hooren wij in de openbaring slechts van den oorlog en zijne gevolgen: nu een Qoran (want zoo heette in Mohammeds tijd elk op zichzelf staand orakel), die eene expeditie voorbereidt, de heerlijkheden van het paradijs schildert, dat de ‘martelaars’ wacht, de onontkoombaarheid van Allahs wil aan dezulken voorhoudt, die door thuisblijven levensgevaar denken te ontgaan; dan weer Allahs nabetrachtingen over den uitslag; bemoediging na eene nederlaag, bestraffing der ‘halven’ na eene overwinning. Eindelijk de regeling der buitverdeeling, de vaststelling van het erfrecht, door veler dood op het slagveld

noodzakelijk geworden. De profeet, die te Mekka als in de andere wereld leefde, is hier in de aardsche sfeer teruggekeerd; de godsgezant is vorst, veldheer, wetgever geworden. Bondgenootschappen met (ongeloovige) Bedowienenstammen waren den Moslims in dezen tijd zeer gewenscht; deze waren met volkomen oprechtheid bestaanbaar, daar de oorlog immers niet tot uitbreiding van het geloof, maar tot verzekering van de rechten der geloovigen gevoerd werd. Aangenamer was het nog, zoo de bondgenooten door de eenig ware en duurzame banden des geloofs met Medina zich verbonden, en hiertoe lieten zich allengs velen vinden. Het spreekt van zelf, dat deze nieuwbekeerden, toegetreden in een tijd, toen de snel opeenvolgende krijgsondernemingen voor prediking en onderwijzing op groote schaal geen ruimte overlieten, Moslims van een geheel ander slag waren dan de oude garde van Mekka of zelfs de oppervlakkigst bekeerden van Medina. Zij zelven vatten hunne bekeering meerendeels op als den vorm, waarin zij zich aan Mohammed onderworpen verklaarden; de minimale religieuze plichten, hun opgelegd, waren voor hen de voorwaarden, welker vervulling hun de voordeelen van het succes van een zoo machtigen bondgenoot als Mohammed verzekerde. Mohammeds bemoeiingen op het terrein des practischen levens hadden ook hem geleerd, dat men niet alles in eens gedaan kan krijgen en zich soms met een schraal begin tevreden moet stellen, om niet alles te verliezen. Hoewel hij zich, blijkens den Qoran, omtrent de religieuze beteekenis dier bekeeringen op groote schaal geene illusiën maakte, nam hij ze aan.

Bekeering tot den Islam, hetwelk te Mekka beduid had: aansluiting aan een troepje dwepers, wier gemoed van deze wereld vervreemd, van het komende godsgericht vervuld is, beteekende nu in vele gevallen eenvoudig: onderwerping, gehoorzaamheid aan Allah *en zijnen gezant*, waarbij voor de Bedowienen alle nadruk op het tweede lid viel. Die tweeledige formule komt in de latere openbaringen herhaaldelijk voor; het is eene miskenning van de geschiedenis, wanneer Mr. v.B. (p. 450) de tweeledige geloofsbelijdenis: *'Er is geen God dan Allah en Mohammed is de gezant van Allah'* eerst na Mohammed ontstaan acht, haar in strijd met den Qoran, ja in strijd met de leer van Gods eenheid verklaart.

Wij stappen over den gestadigen aanwas der gemeente en

over de tallooze gevechten heen, die leidden tot de overgave van Mekka aan Mohammed in het 8e jaar na de vlucht (630 n.C.). Zoodra de Mekkanen, die alleen uit een conservatief beginsel den strijd voerden, de hoop op behoud zagen verdwijnen, besloten zij zich naar de nieuwe toestanden te schikken en zich te ‘bekeeren;’ hunne bekeering werd nog gretiger en met nog minder critiek door Mohammed aanvaard dan die der Bedowienen. Zelfs spande deze reeds spoedig alle krachten in, om door wereldsche voordeelen de ‘harten der Qoraisjieten te winnen.’ Zoowel het belang van den Islam als de in Mohammed onuitroeibare gehechtheid aan zijnen stam droeg bij tot deze welwillende stemming.

Na het boven opgemerkte zoude men kunnen verwachten, dat nu het doel van den strijd bereikt was en de Islam te Mekka niet alleen geduld werd maar heerschte, de gemeente de eenmaal noode opgenomen wapenen zoude afleggen. De toestand was echter niet meer met dien van vroeger te vergelijken: bijna geheel Arabië was in den strijd opgenomen; talrijk waren Mohammeds Moslimsche en niet-Moslimsche bondgenooten, talrijk echter ook nog de niet-onderworpenen waaronder velen, met welke men oude rekeningen had af te doen. De *casus belli* was door den langen duur en de hitte van den strijd in het vergeetboek geraakt. De Moslimsche gemeente was een machtig staatslichaam geworden uit zeer ongelijksoortige deelen samengesteld, die soms moeilijk genoeg bijeen te houden waren; zij kon geene heele of halve vijanden in hare onmiddellijke nabijheid dulden. Dit kan trouwens geen enkel politiek lichaam, dat op den grondslag van een onfeilbaren godsdienst berust. Mohammeds verleden bracht mede dat hij op zijnen zegetocht door Arabië daar, waar hij in aanraking kwam met Christenen en Joden die zijn gezag erkenden, de religieuze questie liet rusten en van hen slechts stoffelijken steun eischte.

Met de heidensche Arabieren kon hij, op het toppunt zijner macht gekomen, geene bondgenootschappen meer sluiten zonder hunne bekeering. In tijd van nood moest men nemen wat men krijgen kon; maar in den grond was toch een verdrag met Heidenen, die wel het gezag van den gezant maar niet dat van den Zender erkennen wilden, eene met de waardigheid van den Islam onvereenigbare zaak. Het begin van het einde dezer verhouding vinden wij geboekstaafd in de beroemde ‘Openba-

ring der Opzegging'[1]. De onderdeelen van dit edict zijn niet alle even ondubbelzinnig; de hoofdinhoud en de bedoeling zijn zoo duidelijk als men verlangen kan. Allah verklaart elk verdrag tusschen Hem of Zijnen gezant en ongeloovigen in het algemeen voor onbestaanbaar. De ongeloovigen (d.w.z. de ongeloovige *Arabieren*, want onze openbaring was speciaal bestemd om hun bij den *hadj* van het jaar 631 te worden voorgelezen), hebben zich te bekeeren, of zij kunnen rekenen op vijandelijkheden; onbekeerd, dat is naar het toenmalige spraakgebruik ongehoorzaam aan Mohammed, mogen zij niet weder aan de groote jaarfeesten deelnemen, zijn zij van den *hadj* uitgesloten. De reeds voor een bepaalden tijd gesloten bondgenootschappen met ongeloovige stammen worden in stand gehouden, zoolang de andere partij ze niet schendt. Deze gedragslijn schrijft Allah voor omdat gebleken is, dat men op ongeloovigen niet rekenen kan - 'de meesten hunner zijn slecht' .... 'zij houden jegens ulieden trouw noch verbond.' Eene nieuwe *theorie*, volgens welke het geloof door de wapenen moet worden uitgebreid, wordt ook hier nog niet geleerd; het karakter der ongeloovigen wordt zoo zwart mogelijk geteekend, en daarmede hunne bestrijding als voor het zelfbehoud van den Islam noodzakelijk, gerechtvaardigd. De strijd blijft dus schijnbaar een defensieve; maar de eischen voor de defensie van den Islam worden veel hooger gesteld dan weinige jaren te voren. Zoo ziet een machtige Europeesche staat in onze dagen zich 'gedreven' tot annexatiën, omdat hij voor eigen veiligheid geene naburen met andere belangen kan dulden. De trouweloosheid van alle of bijna alle ongeloovigen wordt in deze openbaring zoo breed uitgemeten dat de practische bedoeling eener algemeene oorlogsverklaring onverholen blijkt. De gemaakte exceptiën voor *goede* ongeloovige bondgenooten worden als te niet gedaan door de ontkenning van hun bestaan. Zonder onderstelling van huichelarij bij Mohammed laat zich deze handelwijze zeer wel verklaren. Heeft elk machtig politiek lichaam steeds de neiging zich naar links en rechts uit te breiden met alle beschikbare middelen, die middelen kunnen soms zoo immoreel

1) De eerste verzen van Soera IX. Mr. v.B. (bladz. 622, n. 2) stelt ten onrechte 'immunité' in plaats van *opzegging*, en zijne geheele vertaling en verklaring der bedoelde verzen is zeer onnauwkeurig.

zijn, dat zij met diplomatische drogredenen en voorwendselen bedekt moeten worden. Eischt echter iemand van onwetenden of onwilligen onderwerping aan den door hem geopenbaarden, alleenzaligmakenden godsdienst, dan noeme men dit, zoolang hij aan zijne eigene missie gelooft, fanatiek, dol, of hoe men wil - maar immoreel is het niet. Wij gelooven zelfs dat bijna elke nieuwe godsdienststichter, wiens gemeente reeds bij zijn leven machtig wordt op aarde, tot gewelddadige uitbreiding zal moeten overgaan. Eene onfeilbare waarheid duldt op den duur hetgeen zij leugen acht niet naast zich. De Europeesche geleerden, die de zooeven besprokene openbaring een schandelijk stuk genoemd hebben, overdreven wellicht een weinig; zij gaven niet onjuist den afkeer weder, dien *ons* de redeneeringen van machtige dwepers inboezemen, vooral daar waar dezen den overgang voorbereiden van bewonderenswaardig dulden tot gewelddadig overheerschen. Gesteld voor een oogenblik, dat de Islam een geheel anderen ontwikkelingsgang ware gevolgd, dan het geval geweest is; dat de eerste jaren na Mohammeds dood, in plaats van zegepraal op zegepraal, tal van moeielijkheden opgeleverd hadden, en dat de gemeente dus, door den nood gedrongen, zich met de belijders van andere godsdiensten op den grondslag van gelijke rechten had moeten verstaan - dan had men voorzeker, in latere tijden systematiseerend, kunnen aantoonen, dat deze verhouding geheel in den geest van Qoran en overlevering was, daar toch Mohammed alleen *gevaarlijke en trouwlooze* kafirs had bestreden. Dit is echter niet alzoo geweest: Mohammed liet zijne gemeente achter in eene periode van strijd tegen de ‘gevaarlijke’ Arabieren, van toerusting tot strijd tegen de ‘gevaarlijke’ Syriërs; en hij had reeds pogingen aangewend, om naburige vorsten voor zich te winnen d.i. tot onderwerping aan Allah en zijnen gezant te bewegen. De geloovigen aanvaardden de nalatenschap, zooals zij alleen te aanvaarden was, door voortzetting van het begonnen werk. Zij werden veel verder voortgestuwd op den weg van verovering, dan zich aanvankelijk liet voorzien, juist zooals Mohammeds verovering van Arabië, een noodwendig gevolg van zijne eerste vijandelijkheden tegen Mekka, toch door hem niet voorgenomen was. Het oorspronkelijke doel: zelfverdediging, voorzien gevaar voorkomen, was reeds door Mohammed op den achtergrond geschoven en werd eindelijk geheel vergeten. Het

systeem maakte de praktijk van het oorlogvoeren tegen alle ongeloovigen, die zich niet aan Allah en Zijne vertegenwoordigers onderwierpen, tot theorie; de geschiedenis drukte haar zegel daarop.

Gelijk de Islam als wereldgodsdienst ondenkbaar is zonder de zegetochten van den profeet en der eerste chaliefen, zoo is de Moslimsche leer onvolledig als men het hoofdstuk van den heiligen oorlog er uitlicht of dit door ‘explicatie’ krachteloos maakt. Dit leert de geschiedvorsching, die den Islam noch aanvallen noch verdedigen, maar allereerst kennen wil.

Mohammeds karakter ontwikkelde of openbaarde zich na de Vlucht op geheel andere wijze dan in de Mekkaansche periode zijner werkzaamheid; niet alleen in zijnen arbeid als hoofd der gemeente, als wetgever en stichter van een nieuwen staat, maar ook in zijn bijzonder leven. Mohammed te Mekka is voor de kinderen dezer eeuw een in menig opzichtonbegrijpelijk wezen. De toongevende Mekkanen van dien tijd waren, zonder wijsbegeerte of natuurkennis, skeptisch in de hoogste mate en hunne satire tegen een godsdienst, die het zijnen belijders hier op aarde lastig maakt met het oog op de zaligheid aan de overzijde des grafs, was zoo bijtend, dat zij nog in onzen tijd sommigen tot model dient. Te midden derzulken, trots allen spijt en minachting dertien jaren lang te getuigen van onzienlijke dingen; te prediken zonder uitwerking van beteekenis en ook zonder dat de goddelijke Zender, gelijk hij vroeger placht te doen, door een strafgericht zijne verachters beschaamt, daartoe behoort eene natuur, die buiten den kring der waarneming van de meesten onzer valt. Een man van veertigjarigen leeftijd geeft een tamelijk rustig bestaan op, om, het koste wat het wil, enkele der zijnen uit de verschrikkingen der URE te redden; het raadsel des levens heeft hem gekweld tot waanzin toe; de eenige oplossing, die hij vindt, is eene boodschap Gods, door hem aan zijne stamgenooten te brengen en waarvan de inhoud hem gaandeweg in ‘vertrekkingen der zinnen’ wordt medegedeeld. De vrijheid en orde onzer dagen zouden zulk eenen mensch zijne plaats in een krankzinnigengesticht aanwijzen onder goedkeuring van alle beschaafde burgers. Maar, zoo onze maatschappij jegens dergelijke tijdgenooten-zieners al niet zeer verdraagzaam zonde zijn, oordeelt men anders over hen, wanneer hun optreden tijdelijk of plaatselijk verre van ons ligt. Gaarne

bewondert de geschiedschrijver onzer dagen den ernst van Mohammeds overtuiging, zijnen moreelen moed, zijne onbezweken trouw aan hetgeen zich hem als bevel der Scheppers voordeed. Tegenover het doode conservatisme der Mekkanen, is men zelfs geneigd tot sympathie voor den man, die den zin voor het onzienlijke, het ideale, zij het ook in primitieven vorm, als het ware hamerde in de zielen zijner lichtzinnige tijdgenooten. Hoe dieper nu de indruk is, dien velen van Mohammed te Mekka verkregen hebben, des te grooter is veelal hunne teleurstelling, als zij Mohammed te Medina zich in vrijheid, ja heerschappij zien ontwikkelen op eene wijze, die zij niet verwacht hadden. De godsdienstige dweper, die door het geluk begunstigd en gerechtigd om hetgeen *hij* ernstig wenscht voor wenschelijk te houden, in weerwil van alles even streng voor zichzelf blijft als hij onder de alles opmerkende oogen zijner verachters was, moet een ijzeren karakter hebben. Zulke karakters laten zich niet zoo licht geheel door hun idealisme beheerschen; althans Mohammeds natuur was gelijk die van velen zijner voorgangers: taai maar plooibaar. Nu waren er wel is waar in zijne intiemste omgeving mannen, die zijne private handelingen en voornemens vrijelijk beoordeelden; enkelen hunner zouden voorzeker ook, wanneer al te groote afwijkingen van den ‘rechten weg’ met Allahs naam gedekt waren geworden, aan de waarheid der openbaring zijn gaan twijfelen. Er was dus nog wel een en ander buiten Mohammed, dat zijne hartstochten en wenschen binnen perken hield. Toch is zijn verder leven niet zonder vlekken gebleven, en mogen nu die vlekken hier door eene al te ijverige Christelijke polemiek, ginds door eene onverdraagzame anti-religieuze gezindheid zeer *overdreven* zijn, de fanatici van geloof en ongeloof hebben ze niet *uitgevonden*. De oudste Mohammedaansche traditie, ofschoon reeds geneigd ze te bemantelen, is genoodzaakt ze te erkennen. Mr. van Bemmelen heeft (pag. 456 en vv.) eene reeks van tegen Mohammed ingebrachte beschuldigingen opgesomd en die weerlegd op eene wijze, welke, bij allen eerbied voor de goede bedoeling, ons toch somtijds eenen glimlach afperst. De zwakheid, die Mohammed beging door zijnen aangenomen zoon diens vrouw afhandig te maken, is ‘difficile de nier’ (bl. 461). Het groote aantal vrouwen en bijzitten, waarin hij zich verheugde, is, afgezien van de politieke en menschlievende redenen, die hem tot som-

mige uitbreidingen van zijnen harem leidden, zeer begrijpelijk. Immers: '*au reste, il est avéré qu'en général le coeur de l'homme* (*non celui de la femme*) *devient plus polygame avec l'âge. Sa puissance d'aimer se concentre moins facilement sur un seul objet; il devient moins exclusif et plus capable d'aimer beaucoup de femmes à la fois. En outre, chez les hommes la vieillesse a communément plus que l'âge mur une préférence pour la jeunesse féminine. Le fait qne Mohammed, cinquantenaire et touchant à la soixantaine, s'est entouré de plusieurs jeunes femmes et concubines, ne présente donc rien d'anormal au point de vue moral et psychologique*.' Blijft na deze verdediging nog het gravamen, dat Mohammed de openbaring misbruikt heeft om zichzelf te ontslaan van de anderen geloovigen opgelegde beperking tot vier vrouwen (altijd behalve de slavinnen-bijzitten, wier aantal men naarmate van zijn vermogen mag uitbreiden). Hierop weet Mr. van Bemmelen geen ander middel dan, in tegenspraak met de traditie, aan te nemen (blz. 468), dat de openbaring het viertal slechts bij wijze van voorbeeld, niet als maximum vermeldt; zoodat dus de beperking door de geloovigen zichzelven opgelegd zoude zijn! Eene andere openbaring wordt onschadelijk gemaakt door het ongehoorde voorstel eener '*légère correction*' (pag. 473), waardoor men in plaats van *un* zal moeten lezen *aucun*![1)] Op zulk eene wijze maakt men zelf de zaak van zijnen cliënt verdacht. Wij zouden ons ongaarne tot rechters opwerpen en vierscharen spannen over karakters, die wij nauwelijks verstaan; het meet erkend worden dat dit ten opzichte van Mohammed en andere profeten, heroën, denkers, dwepers, genieën al te vaak geschiedt. Het schijnt alsof het velen bovenal om oordeelen, slechts in het voorbijgaan om begrijpen te doen is.

Wie bij zijn historisch onderzoek bovenal begrijpen wil, zal steeds schroomvalliger worden om de rol van wereldrechter te aanvaarden en hoogstens, na kennismaking met zoo vreemdsoortige en gecompliceerde verschijnselen als de geboorte van een godsdienst, met het noodige voorbehoud zijne indrukken mededeelen. Tot veroordeelen onbevoegd, achten wij ons daarom nog niet geroepen alle vlekjes af te wisschen, alle mensche-

1) Wat *den vorm* betreft, schijnt deze 'verbetering' in de Fransche vertaling des Qorans 'légère'. In het origineel is zij onmogelijk zonder vervanging eener geheele zinsnede door eene andere.

lijke zwakheden te vergoelijken, of in elke zwakheid bij onzen held eene geheimzinnige deugd op te merken, gelijk de Goethomanen dit bij Goethe plegen te doen. Zelfs wanneer het ons, gelijk den Heer van Bemmelen, te doen was om den Islam te verdedigen, zijne waarde voor het heden en de toekomst te verheffen, dan nog zouden wij de taak der idealiseering van Mohammeds persoon niet op ons nemen; immers daardoor zouden wij, met verkrachting der geschiedenis, een nutteloos werk verrichten.

Wij hebben toch bij onze waardeering van den Islam, òf den oorspronkelijken, onvervalschten godsdienst van Mohammed, òf den historisch ontwikkelden Islam te onderzoeken, die thans als een afgesloten systematisch geheel voor ons staat. Dit systeem heeft Mohammeds beeld reeds meer geidealiseerd dan Mr. van Bemmelen noodig zou achten; Mohammeds zwakheden worden door verklaring en andere middelen weggeredeneerd òf als zeer *bijzondere* eigenschappen van den *profeet* beschouwd, waarnaar dus niemand het recht heeft zich te richten. De godsdienst, die thans reeds eeuwen lang het leven der Moslims beheerscht, heeft derhalve geen gevaar te duchten van de ontdekking dat Mohammeds beeld, zooals critische geschiedvorsching dat allengs doet kennen, minder rein en verheven is dan men zou wenschen; immers verklaart hij dat beeld van den profeet voor het maaksel van ongeloovige handen. De oorspronkelijke Islam daarentegen, de godsdienst van Mohammed, kent aan de persoonlijkheid des profeets nog weinig beteekenis toe. Wel is in de periode van Mohammeds werkzaamheid te Medina de *gehoorzaamheid* aan Allah en *Zijnen gezant* steeds meer de plaats gaan innemen, die vroeger te Mekka werd ingenomen door het luisteren naar Allahs boodschap en vermaning; maar de gezant was en bleef voor zichzelf en zijne tijdgenooten een feilbaar mensch, door Allah uitverkoren om Zijnen wil aan Zijne schepselen bekend te maken. Toen kwam alles dus op de boodschap des Allerhoogsten, en niet op het karakter van Zijnen gezant aan.

Die boodschap, wij zagen het boven in enkele trekken, is zelfs bij het leven des boodschappers niet geheel onveranderd van aard gebleven. Zij bleef altijd berusten op hetgeen, met welks aankondiging zij begon; het Gericht des Allerhoogsten, als einde van de aardsche geschiedenis der menschen. Aanvankelijk formuleerde zij slechts vaag de voorwaarden, waarop

men in dat Gericht zoude kunnen bestaan voor Allahs troon, en drong, bezwoer zij de naaste verwanten des boodschappers, zich te bekeeren voordat het te laat was. Allengs wordt haar aandrang bedreiging, bedreiging echter alleen met straffen van boven; eindelijk gaat de gezant, die de ooren van ‘zijn volk’ verstopt vindt, elders zielen redden voor de verschrikkingen der Ure. Hij vindt geopende ooren, de boodschap wordt aangenomen; hierdoor is het veld gewonnen, waarop de zaden der goddelijke wetgeving kunnen worden uitgestrooid. Is hiermede een aanvang gemaakt, dan dringt de ijzeren wet der noodzakelijkheid tot eene nieuwe gedragslijn; eene onfeilbare waarheid, die, machtig geworden, de dwaling naast zich duldt, is op den duur ondenkbaar. Ook worden de zwakke kiemen door het omgevende onkruid met verstikking bedreigd. De boodschapper en de gehoorzamen vinden eene nieuwe taak in de onderwerping van hen, wier harten voor overreding onvatbaar zijn. De boodschap, eerst de onderwerpingseisch van den Onzienlijke, door een onbeduidend schepsel overgebracht, wordt nu de eisch van onmiddellijke gehoorzaamheid aan Allah *en* Zijnen gezant; niet slechts, gelijk weleer, aangedrongen met bedreigingen van toekomstige hemelsche strafgerichten, maar met wapengekletter van dwepers, buit en wraaklustigen. De rechten en plichten der gehoorzamen (Moslims) wijzigden zich onder den invloed der agressieve houding van den Islam aanmerkelijk. Het onrecht, den geloovigen en het geloof aangedaan, waarop Allahs bevel tot den (defensieven) oorlog berustte, werd daarbij allengs eene fictie zonder gewicht. In 't verleden ligt het heden: de defensieve krijg moest in de gegeven omstandigheden uitloopen op gewelddadige uitbreiding der macht van de Moslims, of, daar deze macht niet wel bevestigd bleef zonder de hechtere banden des geloofs, tot uitbreiding van den Islam door het zwaard. De geboorte en de jeugd van den Islam brachten van zelve mede, dat hij aan Christenen en Joden zachtere eischen moest stellen dan aan ‘onwetenden’. De latere ervaringen, door de gemeente te Medina opgedaan, maakten daarentegen haar vreedzaam samenwonen met de belijders der oudere geopenbaarde godsdiensten *op voet van gelijkheid* onmogelijk. Immers daardoor zoude zij het recht erkend hebben van openbaringen, die in geloofs- en zedeleer voor haar uiterst aanstootelijke zaken bevatten, welke zij alleen als vervalschingen van Gods woord kon beschouwen: wat meer

is, zij zou als zusters gemeenten, kerken naast zich geduld hebben, die krachtens haar wezen háár nooit als zuster erkennen konden, haar het recht van bestaan zelfs moesten ontzeggen.

Wanneer wij onze historisch-critische waarneming van den Islam eens niet verder konden uitstrekken dan tot het jaar 632 n. C., dan zouden voorzeker het centraaldogme van het Godsgericht in het hiernamaals en eenige zich daaromheen groepeerende voorstellingen omtrent schepping, almacht, eenheid Gods, ons duidelijk als de blijvende kern van dezen godsdienst voor oogen staan. Zij zouden, met een en ander omtrent de geschiedenis der openbaring en aangaande de verhouding tusschen Schepper en schepsel, de gegevens vormen, die wij voor ons begrip in min of meer systematischen vorm zouden gieten, onder uitdrukkelijke herinnering, dat dit systematische ons werk ware, daar de profeet nergens afgeronde, afgesloten beschouwingen gaf en nooit theoretische vragen oploste. Wij zouden daarbij voegen eene uiteenzetting van de voornaamste plichten der Moslims jegens Allah en jegens elkander, de hun voorgeschreven houding jegens ongeloof en ongeloovigen; tot eene systematische plichten*leer* zouden wij het daarmede evenmin brengen als tot eene geloofs*leer*. Immers de plichten, door Allah den gehoorzamen opgelegd, hebben zich in den loop van Mohammeds 23jarige werkzaamheid aanmerkelijk uitgebreid, en dezelfde plichten golden niet altijd noch voor allen evenzeer. Tot het laatste toe zien wij wording; nergens hooren wij Allah door Zijnen gezant van het recht van herziening of verandering afstand doen. Er zouden dus belangrijke vragen voor ons oprijzen: tot welke nieuwe ontwikkeling van geloof en wet zou de Islam, aldus door de levende Openbaring bestuurd, onder den invloed eener groote machtsontwikkeling of van belangrijke teleurstellingen, nog na dit jaar 632 in staat zijn geweest? Niets geeft ons recht aan te nemen, dat deze godsdienst juist toen een rustpunt had bereikt. De hoogst gewichtige gebeurtenissen, vooral op staatkundig gebied, die wij sedert de verovering van Mekka (630) zien voorbereiden, doen ons nieuwsgierig naar nieuwe orakels uitzien; waarschijnlijk wachten ons nog gewichtiger verrassingen of teleurstellingen, dan sedert de Vlucht (622) de ontwikkeling van den Islam onder directe leiding van Allahs gezant ons reeds bereidde.

Daar wordt op eens Mohammeds mond voor altijd gesloten,

zijne oogen door zijne liefste gade, de jeugdige Aïsja, toegedrukt. De bron der Openbaring, welker wateren de meeste geloovigen zich gewend hadden als onontbeerlijk voor het leven van den Islam te houden, hield plotseling en voor altijd op te vloeien; en deze voor de Moslims van dien tijd verbijsterende gebeurtenis vond haren grond *niet* in het wezen van den Islam - de Qoran werd afgesloten, *niet* omdat hij voltooid was, maar ofschoon, naar menschelijke berekening, voortzetting onontbeerlijk scheen. Allahs ondoorgrondelijke wil had den levensdraad van den laatste der profeten afgesneden. De Moslimsche overlevering zelve heeft in een enkelen trek de herinnering bewaard, dat deze wending den stervende zelf geenszins natuurlijk voorkwam: waar het Johannesevangelie den stervenden Messias door zijn '*het is volbracht!*' het zegel laat drukken op zijn werk, laat eene gewijde traditie aangaande Mohammeds dood dezen profeet op zijn sterfbed te vergeefs den schrijver roepen, die zijne laatste beschikkingen uit zijnen mond vernemen en op schrift zal stellen. De voorzichtigheid zijner beste vrienden zou den ijlenden koortslijder de vervulling van zijn laatsten wensch onthouden hebben, daar zij vreesden door hun toegeven de belangen van het geloof te benadeelen. Hoe men ook over de echtheid dezer traditie moge denken, zeker is het, dat de regeling der verdere ontwikkeling van den Islam toch nimmer op Mohammeds sterfbed had kunnen plaats vinden. Deze hing daartoe te innig met den onzekeren loop der zaken in de toekomst samen; de blik van den profeet was daartoe ook te zeer op de beantwoording der practische vragen van het oogenblik gericht. Zijn plotselinge dood kan, met betrekking tot de ontwikkeling van den door hem gestichten godsdienst, als een toevallig verschijnsel beschouwd worden; niet toevallig daarentegen, neen in Mohammeds karakter met noodwendigheid gegrond en onafhankelijk van den korteren of langeren duur zijns levens is de onvoldoende toestand, waarin hij zijnen godsdienst achterliet. Zelfs voor de Arabieren kon Mohammed, krachtens zijne eigene natuur, den Islam slechts grondvesten en inwijden maar niet voltooien.

II.

> '.... zoo weet, dat de aarde toebehoort aan Allah en Zijnen gezant.'
> 'een woord (de geloofsbelijdenis van den Islam), waardoor gijlieden zult regeeren over de Arabieren en de vreemden u onderdanig zullen worden.'
>
> MOHAMMED.

Bij de beoordeeling der waarde of beteekenis van eenen wereldgodsdienst pleegt men te onderscheiden tusschen den geest of het wezen en de toevallige vormen, waarvan deze zich bediende of welke hij zich geassimileerd heeft. Voor zoover hiermede eene onderscheiding tusschen hoofd- en bijzaak wordt beoogd, en niet elk locaal of tijdelijk bestanddeel als getuige aangaande den godsdienst in zijn geheel wordt toegelaten, kan niemand hiertegen bezwaar hebben. Men gaat echter meestal veel verder: in sommige gevallen wil men als wezenlijk alleen beschouwd hebben datgene, wat door historisch onderzoek blijkt tot de leer van den stichter of de stichters behoord te hebben; òf wel men geeft toe, dat eene religie zonder zich te ontwikkelen geen duurzamen invloed op hare belijders kan oefenen, en men maakt dan onderscheid tusschen hare *wettige* ontwikkeling, die de beginselen der stichters zorgvuldig bewaart en pasklaar maakt voor de nieuwe toestanden, en de verbasteringen of bijmengsels, die men bij de beoordeeling van het geheel buiten rekening moet laten. Op den Islam toegepast, zou de eerstgenoemde methode leiden tot het vereenzelvigen van Mohammeds godsdienst met den waren Islam; al het latere: de ontwikkeling der geloofs- en plichtenleer, de afronding en stelselmatige behandeling van het geheel, de opneming van velerlei vreemde elementen, blijven dan bij de beoordeeling des Islams buiten beschouwing. Men bekommert zich zoodoende al zeer weinig om de geschiedenis, die ons nergens na Mohammeds dood zijnen godsdienst onveranderd vertoont, maar steeds en overal zich verrijkend, ontwikkelend, verbasterend of hoe men het noemen wil, totdat hij een instituut is geworden, geschikt om het leven van verschillende groepen van volken te besturen. Men ziet voorbij, dat de kiem krachtens haar wezen geene kiem kon blijven, en tevens dat zij de voorwaarden voor hare ontwikkeling niet alleen in zichzelve bevatte, maar daartoe

eene omgeving noodig had, en dat de hoedanigheid dier omgeving op den wasdom der kiem zeer belangrijken invloed moest hebben. Bovendien vergeet men nog, dat ‘Mohammeds godsdienst’ reeds bij het leven van zijnen stichter, eene alles behalve onveranderlijke grootheid was; om de kern van zijn centraaldogme van opstanding en oordeel onderging hij allerlei vervorming, zoodat wij geen geheel van leerstellingen en wetten zonder willekeurige abstractie onder dien naam kunnen beschrijven. In wording zien wij Mohammeds godsdienst tot het jaar 632 en niets gerechtigt ons dit wordingsproces af te sluiten met het oogenblik waarop het *decretum divinum* den levensdraad van den profeet afsneed. De andere methode erkent ten volle dat de Islam niet volwassen ter wereld kwam, geeft toe dat hij niet door het feit van Mohammeds dood plotseling tot zijnen hoogsten wasdom gekomen is, maar zij aanvaardt daarom niet den *bestaanden* Islam als de ‘rechtmatige’ ontwikkeling der stichting van Mohammed. Met behulp van eene of andere wijsbegeerte der geschiedenis zondert zij uit al de waargenomen verschijnselen de ‘idee,’ het ‘wezen’ of hoe het verder moge heeten, van den Islam af; die wijsbegeerte bepaalt tegelijk, welken weg die idee, aan zichzelve overgelaten, zoude volgen, aanvaardt slechts sommige hinderpalen op dat pad als onvermijdelijk den loop der idee wijzigende, en laat die idee zoo een zigzag- of kronkelweg beschrijven, niet al te ver afwijkende van den rechten, dien zij *in abstracto* had moeten volgen. Wij zouden dit ellendige gegoochel der bespreking onwaardig keuren, als het niet dagelijks werd toegepast. Wordt er dan iets in deze wereld geheel op zichzelf en zonder gewichtigen invloed van het milieu, waarin het ontstaat? Wanneer wij de levensgeschiedenis van een individu onderzoeken, heeft het immers geene waarde vooruit vast te stellen, welke voedingsmiddelen, welke lucht, welke opvoeding, welk verkeer wij het meest in overstemming met zijn ‘wezen’ geacht zouden hebben, zoo wij scheppers waren geweest? Het individu heeft nu eenmaal geene andere spijzen gebruikt of lucht ingeademd, geene andere opvoeders en vrienden gehad dan de gegevene; daardoor is het geworden tot hetgeen het is en het eene element is daarbij even wettig of onwettig als het andere. Onze denkwetten zijn nu eenmaal wetten waarnaar denkbeelden, niet waarnaar individuën of andere historische verschijnselen als godsdienst of recht,

zich ontwikkelen. Gelijk de uitwendige omstandigheden, welvaart of armoede, gezondheid of ziekte, allerlei wederwaardigheden, niet uit het ‘wezen’ van den mensch voortgekomen, toch op de ontwikkeling van zijn ‘wezen’ beslissenden invloed hebben, zoo wijzigen onberekenbare staatkundige en maatschappelijke omstandigheden zéér wezenlijk het karakter van een godsdienst, ja zonder medewerking van zulke invloeden heeft zelfs de ontvangenis en de geboorte van een godsdienst niet plaats. Wie ons de geschiedenis van den Islam *ab ovo* wil schetsen, hij houde van den aanvang af met al die werkingen rekening en kenne bij zijne beschrijving geen zelfstandig bestaan toe aan iets, dat nooit zelfstandig bestaan heeft - tenzij in beeldspraak, want deze speelt vooralsnog eene groote rol, waar verschijnselen van het menschelijk bewustzijn behandeld worden.

Wil de historicus ons als wijsgeerige toegift in een afzonderlijk hoofdstuk zijne analyse van wezen en accidentiën van den Islam geven, het zij hem vergund, en ons sta het vrij, dat kapittel ongelezen te laten. Ons boezemt de beschouwing der werkelijkheid meer belangstelling in dan formulen op een gebied der wetenschap, waarvoor nog geene bruikbare formulen gevonden zijn.

Dadelijk na Mohammeds dood zien wij het wordingsproces van den Islam, waarvan wij 23 jaren lang met hem getuigen waren, krachtig voortwerken en het valt ons niet moeielijk de voornaamste phasen in hare noodzakelijkheid voor het behoud van de gemeente te vatten. De gemeente had voor hare instandhouding zeker groote behoefte aan éénhoofdige leiding; onmiddellijk werd het dringende dier behoefte door alle ware Moslims ingezien, nu de talrijke oppervlakkig bekeerde Arabische stammen onverholen blijk gaven, dat de Islam voor hen niet anders was geweest dan de gedwongen erkenning van Mohammeds macht, een juk, dat zij bij het vernemen van zijn overlijden zich haastten af te werpen. Zoo werden als hoofden der gemeente Aboe Bekr en zijne opvolgers de plaatsvervangers (*chaliefen*) van den profeet en was de grond gelegd voor de belangrijke instelling van het chalifaat.

Mohammed had in de latere jaren bij het klimmen der behoeften van de gemeente met toenemenden nadruk op weldadigheid (*sadaqah, zakaat*) aangedrongen; door eene openbaring werd hij gemachtigd tot het besteden der vrome gaven voor

allerlei doeleinden, bepaaldelijk ook voor de bestrijding der kosten van den krijg tegen de vijanden des geloofs. De algemeene kas, die behalve in deze behoeften ook in die van armen en onverzorgden te voorzien had, ontving een deel van den bij plundertochten behaalden buit; verder was zij geheel afhankelijk van de ‘weldadigheid’ der geloovigen. Daar de oorlog groote kosten medebracht en de ‘weldadigheid’ der geloovigen, vooral der in massa bekeerde stammen, veel te wenschen overliet, werd deze deugd al spoedig door Mohammed aan zekere regelen gebonden. Eene algemeene aanprijzing der ‘goede werken’ was op den duur niet voldoende, om deze te vermenigvuldigen; onder andere voorwaarden, waarop de bekeering der stammen plaats had, werd hun naar de mate hunner welvaart eene jaarlijksche levering van vee, veld- en boomvruchten opgelegd, deels ten behoeve hunner eigene armen, deels ten behoeve der algemeene kas, die feitelijk bovenal krijgskas was. De naam ‘weldadigheid’ (*zakaat*) of ‘goede werken’ (*sadaqaat*) bleef behouden; de zaak ging langzaam maar zeker in eene door Allah opgelegde inkomstenbelasting over. Ook bij deze regelingen dacht Mohammed echter nooit aan eene *verre* toekomst, nog minder aan de moeielijkheden, waartoe zijn eigen dood aanleiding geven moest. Toen de profeet was heengegaan, weigerden zelfs zulke stammen, die niet van het geloof afvielen, voortaan die belasting te betalen. Hiertoe hadden zij zich naar hunne opvatting alleen tegenover Mohammed verbonden. Werkelijk waren vele, en zeer ernstige geloovigen te Medina van dezelfde meening. Nergens was immers de groote ‘deugd’ van den Islam voor altijd onder zekere cijfers gebracht; Allah en Zijn gezant hadden zelfs meermalen gezegd dat goed en bloed van hen, die het geloof aannamen, hun heilig en onschendbaar waren. Mocht nu al de profeet in bepaalde gevallen bij de ontvangst der gezantschappen, die de bekeering hunner stammen kwamen voorbereiden, bepaalde belastingen gevorderd hebben, dit sloot niet in zich, dat het staken dier leveringen als afval was te beschouwen. Van de andere zijde merkte men terecht op dat, afgezien van de alles behalve verminderde behoeften der algemeene kas, de handelwijze der *zakaat*-weigerende stammen van eene onbetrouwbare, zoo al niet ongeloovige gezindheid getuigde. Aboe Bekr, de ‘plaatsvervanger’ van Mohammed, duldde geene transactie; gelijk meermalen in deze

koortsachtig bewogen tijden, zette hij ook nu met onbuigzame energie door, wat hij in het belang van den Islam achtte. Zijn doortasten besliste ééns voor altijd, dat de *zakaat*, in den vorm eener geregelde belasting, tot de voornaamste plichten aller geloovigen zou blijven behooren; tot heden toe bekleedt zij in de Moslimsche plichtenleer gewoonlijk de derde plaats in de rij der vijf zoogenaamde ‘zuilen van den Islam.’

Wij zouden kunnen voortgaan met de opsomming van belangrijke instellingen, die kort na Mohammeds dood onder leiding der helden van den Islam, òf voor het eerst opkwamen, òf van een zwevend en onzeker bestaan tot vastheid en duurzaamheid geraakten. Men sloot zich in alles ten nauwste aan bij hetgeen door Allah en zijnen Gezant was voorgeschreven; maar de tijdgenooten van Mohammed herinnerden zich nog te levendig de wisselingen, die beter inzicht of veranderde omstandigheden in Mohammeds beleid plachten te weeg te brengen, dan dat zij bijzonder angstvallig gewikt en gewogen zouden hebben; ook drong de snelle uitwendige ontwikkeling der gemeente tot spoedig beslissen en kloek handelen en sloot lang verzinnen uit. In de eerste chaliefen en de andere ‘gezellen’ van Gods gezant, zooals men ze pleegt te noemen, leefde de geest van den profeet nog zoo krachtig, dat het bij niemand opkwam hen aan de letter te binden. Zij handelden niet anders dan zij onder de oogen van Mohammed zouden gedaan hebben; het verschil was alleen, dat het praesidium der vergadering niet meer door hem, maar door een zijner beste vrienden werd waargenomen; ook miste men het directe goddelijk gezag, dat Mohammed te hulp riep in gevallen, waarin het gezag zijner persoonlijke meening te kort schoot.

Het nageslacht heeft begrijpelijkerwijze zich die oudste tijden meer idyllisch voorgesteld; de jaren, waarin vrome chaliefen onder contrôle en met medewerking der ‘gezellen’ van den profeet bestuurden, werden voor de geloovigen van later tijd in een soortgelijk heilig waas gehuld als dat, hetwelk den apostolischen tijd voor de Christenen omgeeft. Sedert die gouden dertig jaren der regeering van de vier ware chaliefen vond men overal verval en achteruitgang te constateeren; men wenschte naar dien tijd terug en troostte zich allengs met de voorspelling dat een *Mahdi* eenmaal met Allahs hulp die ideale toestanden zou herstellen. Te glansrijker scheen het verleden, omdat de

herinnering aan den ‘gezellen’-tijd niet gelijk de apostolische periode van het Christendom gewaagde van vervolging en verdrukking, maar van een zegetocht zonder gelijken, dien men als de goddelijke bezegeling kon beschouwen van de wijze, waarop Mohammeds werk was voortgezet. Toch heeft de overlevering - en dit is een der vele waarborgen harer betrekkelijke zuiverheid - ons gegevens genoeg bewaard, om ons een meer historisch beeld van den gouden tijd des Islams te vormen, en het kost den lateren uitleggers moeite genoeg de waarheidsliefde van vroegere geslachten onschadelijk te maken, De historische studie der gewijde overlevering ligt nog in de windselen, zoodat vele Europeesche schrijvers aan den leiband der latere Moslims loopen, die uit dogmatische beweegredenen de geschiedenis vervalscht hebben. Zoo spreekt Mr. van Bemmelen van een tijdperk van eenstemmigheid in de interpretatie en toepassing der goddelijke wetten, de ‘*periode de la concordance*’ (blz. 552), waarop die der ‘*divergence des écoles*’ is gevolgd; in eerstgenoemd tijdperk zoude eene ‘*doctrine uniforme*’ (blz. 555) bestaan hebben, zonder orthodoxie in den ketterjagenden zin des woords.... *faute de controverses* (blz. 573).

Ja, dat zeggen de latere Mohammedaansche geleerden en zóó sterk drukken zelfs zij zich niet uit. De overlevering leert echter dat, zelfs in de tijden toen de geest van den Islam nog niet aan letters gebonden behoefde te worden, in de heerschende kringen te Medina, onder de ‘gezellen’ van Mohammed, de harmonie veel, soms alles te wenschen overliet. Eerzucht, naijver, uiteenloopende belangen speelden daar hunne bekende rol in wereldsche zaken en hadden de gewone gevolgen. Verschil van meening waar belangrijke questiën beslist moesten worden bleef niet lang uit. Ieder man van gewicht had weldra zijne vijanden, zijne bondgenooten en zijne trouwe volgers, die in groote zoowel als nietige zaken bij het woord des meesters zwoeren. De volgelingen der verschillende grootheden legden zich er op toe, om de uitspraken hunner autoriteit getrouw, zoowel naar vorm als inhoud, ongeschonden te bewaren. Zoo komt het, dat ons die discussiën veelal zijn overgeleverd in de eigen woorden der partij- of clubhoofden; woorden, die dikwijls een ver van hoogen dunk geven van de onderlinge waardeering der ‘gezellen’ van den man Gods. Het is volstrekt niet zeldzaam, in de overlevering eenen heilige van den Islam zijnen concurrent als leu-

genaar of huichelaar te hooren brandmerken; beleefdheden, die gewoonlijk niet onbeantwoord bleven. De Islam heeft echter zijne grootheid niet het minst aan zijne verbazende katholiciteit te danken. Allen strijd tusschen aanzienlijke autoriteiten liet men, zoo het maar eenigszins kon, uitwoeden totdat de eerste vinnigheid bedaard en het persoonlijk element door den dood der eerste kampioenen op den achtergrond getreden was. Een volgend geslacht maakte zich dan gaarne diets, dat het gevecht niet zoo hevig was geweest; men bewandelde zelf een middenweg en deed alsof de strijders van voorheen het eigenlijk óók aldus bedoeld hadden. Hunne scheldwoorden maakte men door vrome verklaringen onschadelijk.... het spraakgebruik dier heilige mannen was niet dat van gewone stervelingen; leugen bijv. beteekende bij hen eene andere nuance van de ééne waarheid en zoo voort. Deze verzoenende werkzaamheid vond plaats telkens wanneer de uiteenloopende meeningen, hoe heftig ook tegenover elkander staande, zich geen van beiden plaatsten buiten hetgeen reeds algemeen als regel van geloof en wandel gold. Soms betrof de strijd zaken, die zich voor ons oog als nietig vertoonen, maar die door hevige vijandschap of geheel persoonlijke en tijdelijke belangen scherpe discussiën verwekten; de schoonvader, de neven en de weduwen van den profeet, zij die met hem de Vlucht gemaakt hadden, en zij, die als ‘helpers’ hem te Medina hadden opgenomen, allen wedijverden om gezag in groote en kleine zaken, en slechts weinigen stelden algemeene belangen boven bijzondere. Zoo heeft bijv. de vraag of men een huwelijk voor een bepaalden termijn mocht sluiten lang geweldige verdeeldheid onder de ‘gezellen’ veroorzaakt. Zulke huwelijken waren in het oude Arabië zeer gewoon; Mohammed had ze, dit wisten allen, bij sommige gelegenheden toegestaan; terwijl velen beweerden, dat deze permissie slechts voor bepaalde tijden en plaatsen gegolden had, wilden anderen haar als blijvend en algemeen beschouwd zien. Eerst een later geslacht besloot tot onwettig-verklaring van zulke huwelijken en wischte de oppositie van gezaghebbende ‘gezellen’, zoo goed het ging, uit de historiebladen. Straks deed de door toongevende lieden geuite meening, dat iemands godsdienstoefening (*salaat*) nietig werd, wanneer eene vrouw, een ezel of een hond hem voorbijging, Mohammeds geëerde weduwe Aïsja in woede ontsteken over deze gelijkstelling van het schoone geslacht met

verachte dieren. Mohammed, zeide zij, had zijne devotie wel verricht, terwijl zijzelve vóór hem lag te slapen! Tal van vragen, die men later als zeer gewichtig ging beschouwen, kwamen bij hen, die Mohammed overleefden, nog niet op; maar de questiën, die aan de orde kwamen, werden zelden eenstemmig beantwoord en de verschillen werden eerder breed uitgemeten dan met den mantel der liefde bedekt. De *période de la concordance* zou integendeel eerst na eenige eeuwen beginnen en die latere eenstemmigheid kon slechts gegrond worden op het gelijke recht van verschillende scholen, die de '*divergence*' van vroeger verzachtten, zonder haar uit te roeien. Reeds op het oogenblik van Mohammeds dood openbaarde zich diepgaande '*divergence*' van belangen en inzichten; zelfs toen werd zij slechts voor eene korte poos en niet zonder dwang onderdrukt door hen, die het levendigst gevoelden, dat het bestaan van den Islam op het spel stond. De schrik, door den algemeenen afval der Arabieren teweeggebracht, was nauwelijks bedaard, of het bleek dat de harmonie slechts door hevigen druk van buiten een oogenblik had geschenen te bestaan.

De woelige jaren der geboorte van het Moslimsche wereldrijk waren er niet naar, om den inwendigen strijd onder kunstregelen te brengen; de behoefte aan systeem of theorie werd nog niet gevoeld. Toch had men al dadelijk, bij verschil van meening, een gemeenschappelijken grondslag noodig, en dien behoefde men voorloopig niet ver te zoeken. Toen het orgaan des Scheppers nog onder de geloovigen leefde, zag men bij elk belangrijk verschil van meening naar eene nieuwe openbaring als eindbeslissing uit. Nu de middelaar was weggenomen, had Gods woord niets van zijne kracht verloren, maar het was niet meer als vroeger voor verandering of vermeerdering vatbaar. Het sprak dus van zelf, dat de voorhandene openbaringen van nu af het arsenaal vormden, waaruit elke partij of club zich van wapenen trachtte te voorzien. Het begrip van een heiligen tekst, die voor geene verdere uitbreiding vatbaar, het leven der gemeente moest besturen, ontstond aldus van zelf. Toen in de oorlogen tegen de afvalligen velen van hen die openbaringen van buiten kenden, waren gevallen, was Aboe Bekr terecht bevreesd, dat een deel van Gods woord zoude te loor gaan; hij liet alle schriftelijk of in het geheugen der 'gezellen' bewaarde godspraken verzamelen, en zoo ontstond de eerste Qoranredactie,

die de grondslag der tweede en laatste is geworden. In plaats van den levenden middelaar, door wien men Allahs bevelen vernam, had de gemeente nu dan toch weder een anderen vertegenwoordiger Gods op aarde, dien men te meer in eere hield omdat hij altijd bleef getuigen van hetgeen Allah gesproken had. Het duurde niet lang of men vergat, hoe weinig de profeet aan zijn levenseinde en wat daarmede samenhing gedacht had; men legde hem de voorspelling in den mond, dat zijne gemeente ‘nimmer dwalen zoude, zoolang zij vasthield aan het Heilige Boek’, door hem als erfenis haar nagelaten. In de verwarring van den eersten tijd na Mohammeds verscheiden liet men zich zonder protest of voorbehoud leiden door de mannen van de daad. Spoedig kwam men echter tot kalmte; toen bleven wel de chaliefen en ‘gezellen’ besturen, maar de Qoran werd hunne onveranderlijke grondwet en de opperste rechter, tot wien men zich bij elk geschil wendde.

Wij zagen boven reeds, dat van den aanvang van Mohammeds werkzaamheid af de betrekkelijk weinige en korte godspraken niet voldoende waren zelfs om de voornaamste aangelegenheden der gemeente te regelen. Het daarbij door ons aangehaalde voorbeeld: de ritueele godsdienstoefening, die in den Qoran overal ondersteld en nergens beschreven wordt, spreekt duidelijk genoeg. Nu gaf deze aanvulling of verklaring tot geenerlei zwarigheid aanleiding zoolang zij door allen als natuurlijk en van zelf sprekend werd beschouwd; in zulke gevallen was zij voor het bewustzijn der vromen latent in de openbaring zelve aanwezig. Zeer vaak leenden zich de woorden Gods echter voor verschillende uitlegging en was er geene ondubbelzinnige explicatie, die zonder twijfel op het gezag van den gezant Gods zelven berustte. Deed zich nu eene strijdvraag voor, waarin zulk een tekst moest beslissen, dan meende veelal de eene partij met betrekking tot die openbaring uit Mohammeds mond juist het tegenovergestelde vernomen te hebben, van hetgeen de andere partij op hetzelfde gezag aanvoerde. Of beide partijen dit altijd *meenden*, is zelfs aan grooten twijfel onderhevig; maar, te kwader of te goeder trouw, zij beweerden het. Trouwens, wie dat niet beweerde, kon zijne opinie wel voor zich houden, want tegenover eene met een schijn van recht aan den profeet toegeschrevene verklaring verloor de bijzondere opvatting van wien ook alle beteekenis. Ieder zocht

dus voor maatregelen, die hij wenschelijk of noodig achtte, allereerst steun in den Qoran; ontzegde zijn tegenstander hem het recht, zich op eene bepaalde openbaring te beroepen, dan zocht hij getuigen, die zich woorden of handelingen van den profeet herinnerden, welke zijne verklaring als de authentieke waarmerkten, en de tegenstander streed met dezelfde soort van wapenen. Elke strijd was in wezen een strijd van inzichten, persoonlijke wenschen of belangen, maar werd in schijn of althans in vorm een strijd van overleveringen, die (alweder in schijn) eenvoudig verslag gaven van hetgeen de profeet gezegd en gedaan had.

Het duurde niet lang, of iedere partij, elke club had, behalve het gemeenschappelijk tuighuis der openbaring, een eigen hulpmagazijn d.w.z. eene verzameling van traditiën, ter verdediging hunner aanspraken of meeningen. Deze overleveringen gingen voorloopig slechts van mond tot mond, maar waren desniettemin bij alle belanghebbenden bekend en verkregen reeds vroeg die vaste vormen, waarin zij later te boek gesteld en gedeeltelijk tot ons gekomen zijn. Als men met geoefenden blik door het dunne waas van dien objectieven vorm heenziet, laten die steeds in aantal toenemende traditiën zich zeer gemakkelijk sorteeren in een aantal partijprogramma's, en men kan nog duidelijk waarnemen, hoe telkens een volgend geslacht de scherpte der tegenstellingen van vroeger wist weg te nemen. Die traditiën welke als bitterste uitingen van partijhaat gediend hadden, zette men later als valsch ter zijde; de andere werden door eene over alle bezwaren heenstappende harmonistiek zoo tot elkander gebracht, dat beiden ‘nur mit ein bisschen andern Worten’ ongeveer hetzelfde zeiden. Had de eene wit genoemd, hetgeen de andere zwart heette, het nageslacht begreep dat beiden eene tusschen wit en zwart gelegene nuance bedoeld moesten hebben. Deze steeds op de ruimste schaal en zonder eenig critisch voorbehoud toegepaste methode getuigt voorzeker van eene alles beheerschende behoefte aan bijeenblijven, van ongeëvenaarde katholiciteit. Haar uitgebreide toepassing bewijst echter tevens, dat het verschil meestal vragen betrof, waarbij persoonlijke belangen meer betrokken waren dan de hoofdzaken der geloofs- en plichtenleer. Wanneer eene enkele maal gewichtige geloofs- of staatszaken onderwerpen van strijd uitmaakten, was de meest lankmoedige harmonistiek machteloos;

er ontstond scheuring en er vormden zich partijen, die door eene niet te overbruggen kloof gescheiden waren. Slechts in deze gevallen zou dan voor den historicus de vraag kunnen ontstaan, of misschien de verketterde meerderheid soms alleen door de gunst der politieke omstandigheden de orthodoxie heeft vastgesteld. Noch eene politieke partij als die der Sji'ieten, noch eene wijsgeerige als die der Mo'tazilieten, noch zoovele andere ‘sekten’ hebben echter ernstige aanspraak om in de geschiedenis van den Islam de plaats der Sonnieten of orthodoxen in te nemen. Eene enkele staatkundig- godsdienstige partij, die der Charidjieten, zou ons een oogenblik kunnen doen aarzelen. Maar hare beginselen zouden nooit in staat geweest zijn, den Islam tot die politieke beteekenis te brengen, welke ongetwijfeld in de latere jaren van den Godsgezant door hem werd bedoeld. Het rigorisme der Charidjieten was zeker eene ernstige waarschuwing voor den Islam om niet door wereldsche grootheid verblind al te zeer te vergeten, dat het ware heil eerst aan gene zijde des grafs gevonden werd; het was echter ongeschikt om Mohammeds godsdienst tot wereldgodsdienst te maken, en het sloot zich ook slechts aan ééne zijde van Mohammeds streven aan. De profeet was als staatsman, om het zoo eens te noemen, meer opportunist dan rigorist. De overleveringen betroffen, gelijk reeds werd aangestipt, in de eerste plaats Mohammeds authentieke verklaring, door woord of daad, van de bedoeling der goddelijke openbaring.

Mr. van Bemmelen zegt over de Qoranverklaring sprekende o.a. (blz. 531): ‘*Mohammed parlait en termes clairs et saisissants à ses contemporains, et n'a jamais fait le docteur ou le professeur. Les commentateurs du koran sont arrivés bien après lui*.’ Het zal uit het bovenstaande duidelijk geworden zijn dat deze beschouwing op misverstand berust. Zeker, er is een groote afstand tusschen den ‘ongeletterden profeet’ en de geleerden, die met behulp van de gegevens der overlevering, der spraakkunst, der logica en wat niet al, de door hem overgebrachte openbaring commentarieerden. De Qoran zelf was echter reeds voor Mohammeds hoorders lang niet altijd duidelijk geweest, en bijna overal onderstelt hij de (zij het ook onopzettelijk en, vooral niet in geleerden vorm gegeven) verklaring van den profeet. Zijne verklaring was nu verre van volledig; hij heeft niet gerekend op een nageslacht, dat allerlei hulpmiddelen noodig zou

hebben om te verstaan wat voor Mohammeds gehoor glashelder was. Nog veel minder heeft hij getracht, den zin der godspraken voor eerst na zijn dood gevoelde behoeften en leemten pasklaar te maken. Onmiddellijk na zijn dood begon men hem verklaringen in den mond te leggen, waaraan hij nooit gedacht had. Voor zoover dit te goeder trouw geschiedde, was men daarbij overtuigd, dat hij in het gegeven geval aldus *zou* gesproken hebben; het is onvoorzichtig, bij onechte overleveringen of pseudepigrapha, die met de wording eener religieuze litteratuur onafscheidelijk verbonden schijnen te zijn, al te spoedig van leugen en bedrog te spreken. De Qoran heeft zonder verklaring nooit bestaan; zéér spoedig zelfs is deze tot een afzonderlijk bedrijf geworden. Die '*commentateurs*', die '*bien après Mohammed*' zijn gekomen, waren eenvoudig compilatoren.

De verklaring der woorden van Allah door Mohammeds woord en daad neemt voorzeker een belangrijk deel van de duizenden overleveringen, die tot ons gekomen zijn, in beslag. Daarnevens vinden we echter in de gewijde traditie zeer vele woorden en daden van Mohammed, die niet als hulpmiddelen ter Qoranuitlegging dienen en toch door de geloovigen, die hem overleefden, als afdoende bewijsmiddelen voor de juistheid hunner opvatting of handelwijze werden bijgebracht. Dit laatste geschiedde niet aanstonds stelselmatig; men begon niet met de *leer*, dat Mohammeds voorbeeld wetgevende kracht had. Het was immers zoo natuurlijk dat, wanneer een verschil van inzicht bestond, waarover de Qoran *geene* beslissing behelsde, men zich beriep op hetgeen men van den leidsman der gemeente gezien of gehoord had. Men leerde niet, maar men nam als van zelfsprekend aan, dat de gezant de authentieke verklaarder der woorden des Zenders zou wezen; evenzoo kende men zonder leer, bij stilzwijgende overeenkomst, gezag toe aan zijne andere woorden en daden, vooral waar deze klaarblijkelijk geene uitvloeisels van menschelijke zwakheid waren geweest. Hoe onbewust dit alles geschiedde, blijkt vooral uit de herhaaldelijk in oude overleveringen uitgesproken overtuiging, dat men zich alleen aan den Qoran hield of te houden had. Men heeft zich dus lang ingebeeld, dat men aan Gods woord genoeg had. Zelfs zeide Omar eens, toen men zich voor eene zaak die hij afkeurde, op Mohammeds voorbeeld beriep: 'Wat gaat het ons aan, wat

God zijnen Gezant verooorloofd heeft? de Qoran staat vast.' Zulke uitdrukkingen kon alleen een 'gezel' gebruiken, die zelf de feilbaarheid van den profeet in hare gevolgen had aanschouwd. Mettertijd nam onder verschillende invloeden het profetenideaal der Moslims eene hoogere vlucht en daarnaar wijzigde zich de voorstelling, die zij zich van het zegel der profeten vormden. Daarbij en mede daardoor ging men zich met minder schroom op zijn voorbeeld beroepen. Eindelijk, toen dit middel van bewijsvoering reeds in algemeen gebruik was, vond men het in den Qoran zelf gerechtvaardigd. Stond daar niet bij herhaling geschreven: 'gehoorzaamt Allah *en zijnen Gezant*,' en verwees Allah zelf niet bij herhaling naar het voorbeeld door Hem gesteld in Mohammed? Men begrijpt dat deze beschouwing, hoe natuurlijk ook ontstaan, zich in een systeem niet liet handhaven, zonder toekenning althans van eene relatieve onfeilbaarheid aan den profeet. Dit geschiedde nog niet dadelijk; de behoefte aan systeem ontstond eerst, toen hoog beschaafde, in den Islam opgenomen volken begonnen de verwarde materie naar húnne begrippen van orde te behandelen.

De leer der onfeilbaarheid van Allahs gezanten diende hun niet in de eerste plaats om het beroep op Mohammeds handel en wandel te rechtvaardigen; zij vonden de zuiverheid der godspraken zelve onvoldoende gewaarborgd, wanneer deze niet door onfeilbare boden waren overgebracht. Toch droeg die leer veel bij om de wetgevende uitspraken en handelingen te bevestigen. 'Wij houden vast aan het Boek van Allah en aan de Sonna (handelwijze) van Zijnen gezant' zoo luidde voortaan het wachtwoord der geloovigen; de boven aangehaalde voorspelling van Mohammed werd dan ook in dezen zin aangevuld; 'mijne gemeente zal niet dwalen, wanneer zij aan Allahs Boek *en mijne Sonna* vasthoudt,' zou de profeet gezegd hebben[1]. Deze overleveringen aangaande de Sonna in ruimeren zin bewezen dezelfde diensten in den strijd der geloovigen als die omtrent Mohammeds authentieke Qoranexegese: wat de ernstigste geloovigen in het ware belang van den Islam achtten, ook wat anderen uit partijzucht of in hun persoonlijk belang wen-

1) Ten onrechte zegt Mr. v.B. (p. 548.): 'au lieu d'interpréter le koran, on lui créa un supplément.' Neen, men breidde Mohammeds Qoranverklaring zoowel als zijne aanvulling van het heilige boek door zijne woorden en daden, voortdurend uit.

schelijk voorkwam, dat werd door hen met het etiquet van Mohammeds voorbeeld voorzien. Zoo ontstonden alweer reeksen van tegenstrijdige berichten aangaande dezelfde zaken en berustende op hetzelfde gezag, waarvan geen hooger beroep mogelijk was. Gelukkig stond ook hier bij elk gevecht de harmonistiek gereed om, als de partijen uitgewoed hadden, elk spoor van strijd te bemantelen. Toch bleven er tal van vragen over, die door verschillende autoriteiten in verschillenden zin beantwoord werden, en elke autoriteit had hare gehoorzamen.

Deze verdeeldheid was in eene zoo bij uitstek katholieke gemeente niet wel geplaatst. Men mocht zich nog zoo verzekerd gevoelen, dat de gemeente ‘nimmer dwalen zoude, zoolang zij aan Allahs Boek en de Sonna van zijnen profeet vasthield’; dit bleven ijdele woorden, wanneer de verklaring van dat Heilige Boek tot zeer uiteenloopende resultaten leidde en sommige berichten omtrent die Sonna twee aan twee elkaar logenstraften. De zaken, waarover de groote meerderheid tot nagenoeg eenstemmige opvatting geraakte, namen wel is waar met de jaren toe; maar zelfs omtrent deze had dan toch vroeger belangrijk verschil bestaan, dat altijd weder door belanghebbenden kon opgerakeld worden en aanleiding geven tot scheuring. Twee ‘gezellen’ hadden bij voorbeeld over eene belangrijke vraag hevigen strijd en elk had zijne aanhangers; in later tijd had men de traditiën, die beiderzijds als wapenen gebruikt waren, harmonistisch verklaard, en beide tot getuigen gemaakt voor de tot heerschappij gekomen opinie, om het even of deze met die van ééne der vroegere partijen overeenstemde dan wel het midden tusschen de uitersten hield. Wanneer nu nóg later iemand trachtte de overwonnen meening weder tot aanzien te brengen, zich daarvoor op den waren zin der overleveringen van de overwonnen partij beroepende, met welk gezag kon men zulk eenen het zwijgen opleggen? Zeker niet met de ontkenning van het gezag zijner zegslieden, want de verkregen harmonie berustte juist op de erkenning van de beide autoriteiten, die elkaar bestreden hadden.

Het belang der gemeente eischte in zulke gevallen het handhaven van de harmonistische verklaring als de eenig ware, het brandmerken van verzet daartegen als ketterij. Maar hiervoor was nieuw gezag noodig, want niemand kon zich wijsmaken, dat de harmonie der tegenstrijdigheden direct op eenig woord

van Allah berustte. Ook kon men de zaak niet tot voorwerp van vrije discussie maken, want een weinig historische critiek was voldoende, om aan te toonen dat er werkelijk tusschen die heilige en vroede mannen van voorheen onmanierlijk getwist was. Hoe zoude men de ten koste van de logica verkregen, maar voor de stabiliteit van den Islam broodnoodige 'harmonie' voor gevaar behoeden? De traditie, die men nu reeds lang gewoon was voor alle doeleinden te gebruiken en te misbruiken, deed ook hier weder dienst. Men liet de eenmaal verkregen harmonie door den profeet zelven wijden tot de *onfeilbare* oplossing aller bezwaren. Mohammed, die aldus nog na zijn dood zijne gemeente op de geheele baan harer ontwikkeling moest vergezellen, zou haar niet alleen het 'vasthouden aan Allahs Boek en de Sonna van zijnen Gezant' als middel aangewezen hebben, om voor de dwaling behoed te blijven, maar tevens het volgen van den *consensus*, van de overeenstemmende meening der vromen tot plicht hebben gesteld. 'Mijne gemeente zal nooit in eene dwaling overeenstemmen'; deze en dergelijke profetische uitspraken beslisten de zaak en voegden aan de twee bestaande wetgevende elementen een derde toe. Immers, toen eenmaal de onfeilbaarheid der gemeente vaststond, diende zij niet alléén om de kunstmatig verkregen 'harmonie' te bevestigen en de herinnering aan oude twisten en geschillen uit te wisschen. Zoo menige instelling, die vroeger uit den drang der tijden geboren noodzakelijk gebleken was voor het behoud van den Islam en die men toch niet aan Qoran of Sonna kon ophangen, verklaarde men thans voor een wettig product van de legislatieve werkzaamheid der gemeente; behalve onfeilbare interpreet van het gegevene werd de *consensus* (gelijk de profeet het vroeger reeds geworden was) tevens onfeilbare aanvuller van het ontbrekende. Deze onfeilbaarheidsleer, die reeds spoedig na haar ontstaan systematisch werd voorgedragen en verdedigd, is van onschatbaar gewicht voor de ontwikkeling van den Islam; en de meeste Europeesche schrijvers over het Mohammedanisme hebben eenvoudig verzuimd, zelfs de geringste notitie van haar te nemen! Zij alleen is in staat het geheele systeem, de geloofs- en plichtenleer in den ruimsten zin des woords bijeen te houden. Sedert zij deel van het *Credo* uitmaakt, is het den Moslim verboden, oude geschillen op te rakelen op straffe van onmiddellijk als scheurmaker en ketter

te worden uitgekreten. Hij mag evenmin trachten, onderwerpen, waarover nog nooit verschil van meening heeft bestaan, in een nieuw licht te plaatsen. Zulk licht is toch reeds *à priori* als dwaallicht te beschouwen, wanneer de tot nog toe heerschende, onfeilbare *consensus* er door zou worden opgeheven.

De leer van den *consensus* is niet in enkele dagen tot stand gekomen. Toen zij opkwam, vormden nog vele oude strijdvragen het onderwerp van discussie en terwijl zij zich ontwikkelde, kwamen nog onderscheidene nieuwe twistpunten daarbij. De uitslag der discussie over deze laatste twistvragen had nu wel weinig practisch gewicht; de Mohammedaansche geloofs- en plichtenleer, de staat, de maatschappij hadden weinig daarbij te hopen of te vreezen. Te minder, omdat de personen, die aan dezen strijd deelnamen, hoewel geestelijke erfgenamen van de ‘gezellen’ en hunner ‘volgers,’ van dezen geenszins hun belangrijken invloed op den gang der wereldsche zaken geërfd hadden. Eene halve eeuw na Mohammeds dood waren de wereldsgezinde oud-Mekkaansche aristocraten reeds tot heerschappij gekomen, was de zetel der ware ‘plaatsvervangers’ (chaliefen) door de Omajjadenvorsten ingenomen en had de vrome vergadering, die de gemeente vertegenwoordigde, reeds leeren inzien dat alle weerstand vruchteloos was. De secularisatie van het Moslimsche rijk was een *fait accompli;* tusschen de Omajjaden met hun wereldsgezinden aanhang aan de ééne, en de vromen met hunne leidslieden aan de andere zijde was na jarenlangen strijd stilzwijgend een verdrag tot stand gekomen, gegrond op verdeeling van arbeid. Dezen behielden zich het geestelijke terrein tot exploitatie voor, genen wenschten, zonder al te lastige contrôle, de aardsche zaken naar hun goedvinden te regelen. Men heeft niet geheel zonder recht gezegd, dat het dualisme van kerk en staat den Islam vreemd is. De chaliefen, al waren zij inderdaad wereldsche koningen geworden, bleven steeds den titel van plaatsvervangers van Allahs gezant dragen; hieraan ontleenden zij hunne aanspraak op de gehoorzaamheid hunner onderdanen en hun recht om, wanneer de gelegenheid er zich toe aanbood, het rijk van den Islam uit te breiden. De Omajjaden en Abbasieden konden zich echter niet met kans op goeden uitslag de plaatsvervanging van Mohammed op zuiver religieus of wetsuitleggend gebied aanmatigen; zulk eene pretensie zou bij de meesten hunner belachelijk zijn geweest.

Dit alles moesten zij overlaten aan hen, die in den aanvang zich tegen hunne heerschappij hadden verzet; zij konden aan die volmacht slechts de voorwaarde verbinden, dat men der gemeente gehoorzaamheid aan de bestaande overheid zou prediken. Zoo had men dan toch ook in den Islam eene wereldlijke overheid, die slechts in naam geestelijk gezag voerde; en eene geestelijke macht, die ook invloed op de wereldsche zaken postuleerde maar zich in het onvermijdelijke, immers Allahs wil, schikte. Botsing bleef natuurlijk niet uit; niet alle vorsten hadden de vereischte bezadigdheid en het noodige beleid om de geestelijke leidslieden niet tot verzet te prikkelen; de geleerden daarentegen waren niet alle tot even groote concessiën aan de overheden bereid en voor de onomkoopbaren onder hen bleef de gehoorzaamheid voorwaardelijk en beperkt. Wij spraken daar reeds van ‘geleerden’; het lag in den aard der zaak dat de voortzetters der oude traditiën, van directen invloed op het bestuur verstoken, allengs tot eene *school* van wetsuitleggers werden. *Scholen* vormden zij; immers de altijd nog overblijvende verschilpunten bleven hen verdeelen. Wij zagen het, de questiën, welke de harmonizeerende werkzaamheid der gemeente niet uit den weg geruimd had, waren geene levensvragen voor den Islam; dit belette niet, dat men zich er warm over maakte. Geleerden van den eersten rang wisselden daarover heftige strijdschriften; elk hunner had zijne getrouwe leerlingen die voor de beschouwing des meesters ijverden. Mocht nu geleerde twistzucht, *odium theologicum*, dezulken in de hitte van het gevecht voor een oogenblik de hoogste waarde doen hechten juist aan die zaken, die ons meestal nietigheden schijnen, op den duur was ieder zich toch bewust, dat in het noodige eenheid bestond en dat men ook zonder *consensus* in alle onderdeelen, in vrede samenleven kon. Men eindigde met het overblijvende verschil zelf in den *consensus* op te nemen. De gemeente was onfeilbaar, ja, maar deze onfeilbaarheid ging niet over op elk harer leden; gelijk na Mohammeds dood de ‘gezellen’ namens allen beslist en gehandeld hadden, zoo kwam nu de beslissing aan hunne geestelijke erfgenamen ‘de geleerden’ toe. ‘De geleerden zijn de erfgenamen der profeten’ zou Mohammed gezegd hebben, met ‘geleerden’ natuurlijk de ware kenners van Allahs wet bedoelende. Zij waren het die de Openbaring verklaarden, in de Overlevering het kaf van het koren scheidden en uit de ware traditiën de Sonna

van den Gezant vaststelden; zij alleen konden uitmaken wat de *consensus* der vromen inhield. Bleven er nu vraagpunten over, waaromtrent ook zij het onderling niet eens konden worden, dan moesten immers deze afwijkingen door Allah zelf gewild en verordend zijn. Gewoon, al wat men voor onomstootelijk waar hield, op gezag van den profeet te verkondigen, legde men hem de uitspraak in den mond: 'het verschil van meening in mijne gemeente is een genadebewijs van Allah!'[1)] Zoo was het correctief voor de onuitroeibare disputeerzucht der profetenerfgenamen door henzelven gevonden, en de katholiciteit alweder gered. De ondergeschikte plaats, die hiermede aan de onderwerpen van geleerd verschil werd toegewezen, was natuurlijk niet bevorderlijk aan de algemeene belangstelling in de discussie; deze beperkte zich allengs, om het eens modern uit te drukken, tot professoren en studenten. Na het einde der 3e eeuw van den Islam, kon alleen ijdelheid, zucht tot naammakerij eenen geleerde verlokken om het belangrijk aantal reeds bestaande scholen, die den naam harer beroemdste voorgangers plachten te dragen, met eene te vermeerderen. Zij, die dezen roem der moeite waard achtten, konden slechts uit de bestaande beslissingen over questieuze punten, als het ware eene nieuwe bloemlezing samenstellen, en trachten, die onder hun etiquet aan de markt te brengen. Voor de leerlingen bestond echter niet de minste prikkel om zich hij zulk eene nieuwe groepeering liever dan bij eene der bestaande aan te sluiten, waar het nu toch een geloofsartikel was geworden, dat alle scholen zich op den rechten weg bevonden. De opneming van het verschil der scholen in den *consensus* stond met virtueele opheffing gelijk; met andere omstandigheden, die wij hier onbesproken kunnen laten, bewerkte zij zelfs op den duur de inkrimping van het aantal scholen tot het thans nog bestaande viertal. In theorie ware het denkbaar, dat zelfs in onzen tijd een Moslimsch geleerde eene nieuwe school stichtte, bestemd om nevens de vier eerwaardige *madhabs*, die van de 2^{e} en 3^{e} eeuw der Vlucht dagteekenen, de verscheidenheid binnen de eenheid te vertegen-

1) Het spreekt van zelf dat in dit door Allah verordende verschil van meening niet zulke verschillen waren opgenomen, die hoofdzaken van de geloofs-, plichten- of staatsleer raakten; deze hadden reeds tot sectenvorming geleid. De secten telden echter, voor zoover men ze niet als ongeloovig geheel ter zijde stelde, althans niet mede voor den *consensus*.

woordigen. Een hervormer zou hij niet mogen noch kunnen zijn, daartoe zou hij *nieuwe* strijdvragen moeten opwerpen en dus den onfeilbaren *consensus* schenden. Hij zoude hoogstens nevens het vele, dat de vier scholen eenstemmig leeren, eene zelfstandige keuze kunnen doen uit de bijzondere meeningen der volgelingen van Aboe Haniefa, Malik, Sjafi'i en Ibn Hanbal. Terwijl zijne aanmatiging bij vele geloovigen ergernis zou verwekken, zou zijne kans op het vinden van aanhangers al bijzonder gering zijn. Niet licht zou men hem zelfs het recht tot die zoo beperkte zelfstandigheid toekennen. Om den lust tot dergelijke geleerde buitensporigheden vooral niet aan te wakkeren, heeft men namelijk den stichter eener nieuwe school zoo enorme eischen van bekwaamheid en geleerdheid gesteld, dat niemand zonder aan waanzin grenzende ijdelheid kan beweren, die voorwaarden te vervullen. De vier stichters der nog bestaande scholen waren, zegt men, inderdaad zoo geleerd, dat het nageslacht alle hoop van hen te evenaren moet opgeven. Bovendien is het beheerschen der geheele, tot de uitlegging van Allahs wet vereischte wetenschap sinds hunnen tijd door allerlei omstandigheden zooveel moeilijker geworden, dat men veilig zeggen mag: De hoogste graad van geleerd gezag, vereischt tot zelfstandige wetsinterpretatie, is na de 4^{e} eeuw onbereikbaar geworden.

Vóór die afsluiting van den zelfstandigen arbeid had echter de school in het formeele, in de methode van behandeling der materie, belangrijke schreden voorwaarts gedaan. Op de periode van het ontstaan der tegenstrijdige Qoranverklaringen en der elkander logenstraffende traditiën was die der harmonistiek gevolgd. De steeds aangroeiende stof had vervolgens ordening en rangschikking van de resultaten dier werkzaamheid onder bepaalde rubrieken noodig gemaakt. Eindelijk was de leer van den *consensus* gekomen; deze leidde de aandacht geheel af van de bronnen der Wet, daar toch ieder geloovige slechts te maken had met hetgeen ‘de geleerden van zijn tijd’ verkondigden. Zoo ontstond de ‘plichtenleer,’ (*fiqh*) omvattende de plichten des Moslims jegens Allah en jegens zijne medemenschen, als afzonderlijk vak, dat in de scholen naar een vrij nauwkeurig geregeld schema behandeld werd. De latere geleerden, gebonden aan het gezag hunner voorgangers, commentarieerden hunne uitspraken, en pasten ze, des vereischt, op eigen-

aardige toestanden van hunnen tijd toe; hunne werkzaamheid was dus zuiver paedagogisch, hoewel hier en daar het streven om, altijd binnen zeer enge grenzen, met veranderde omstandigheden rekening te houden, merkbaar is. Deze plichtenleer (*fiqh*) is tot den huidigen dag van veel gewicht voor het leven der Moslims, daar zij behalve zuiver religieuze plichten, het geheele ideaal-recht van den Islam bevat. Zij is echter bovenal belangrijk als opvoedingsmiddel; alle of nagenoeg alle Moslims leeren iets van den *fiqh*; voor de meer beschaafden is dit het eerste vak, waarin zij uitgebreid onderwijs genieten, en dit gewoonlijk op dien teederen leeftijd, waarop de mensch de meest blijvende indrukken pleegt te ontvangen. Terecht beginnen de latere auteurs hunne schoolboeken over deze plichtenleer met woorden als: 'Dit is *hetgeen ieder volwassen Moslim* zonder uitzondering *moet weten*.' De regenerator van den Islam uit de 5de eeuw der Vlucht, de groote Ghazzali, noemt die plichtenleer de gewone spijze aller geloovige zielen, terwijl de geloofsleer daarentegen slechts als medicijn voor den zieken geestelijken mensch mag worden aangewend.

C. SNOUCK HURGRONJE.

(*Slot in het volgend nummer*.)

Finantieele kantteekeningen.

Gewone en buitengewone Uitgaven, door G.M. Boissevain. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. 1886.

‘Een constitutionneele Regeering een dure Regeering.’ Deze verzuchting van een bekend staatsman wordt door de finantieele geschiedenis van nagenoeg alle Staten van westelijk Europa in de laatste vijftig jaren bevestigd. Alleen Groot-Britannië heeft, dank de groote uitbreiding van handel en industrie, de kunst verstaan, groote ondernemingen voort te zetten, oorlogen te voeren, zonder *op den duur* de staatsschuld merkelijk te verhoogen, maar telkens, zoo het noodig bleek, met leeningen op zeer korten termijn, de vereischte kapitalen te vinden en aldus het evenwicht van het budget niet in gevaar te brengen. Met dat al bedraagt toch ook daar de staatsschuld de eerbiedwaardige som van ruim zeven honderd millioen pond sterling[1]. Engeland kende tot heden de centralisatie niet der Staten van het vaste land. Geen spoorwegen of kanalen werden daar op Rijkskosten aangelegd, het onderwijs was eerst sedert de laatste jaren, en dan nog slechts voor een zeer klein gedeelte, bij wijze van subsidie, staatszorg[2]. Allengskens echter gaat ook hier, naarmate de staatsbemoeiing zich uitbreidt, het budget der uitgaven zich uitzetten en het zal de vraag zijn, hoe, zoo bijv. de denk-

1) In 1702, bij den dood van Willem III, bedroeg de staatsschuld van Engeland £ 16,394,702. Zie *Sinclair, Hist. of Revenue*, I, p. 425.
2) In 1883 werd voor openbare werken op het budget £ 1,808,885 uitgetrokken, waaronder £ 156,082 voor de kon. paleizen en de parken te Londen, £ 4,118,980 voor lager en middelbaar onderwijs, £ 34,968 voor hooge scholen.

beelden van Gladstone omtrent de regeling der Iersche quaestie bijval vinden, over enkele jaren de Engelsche budgetten zonder tekort zullen gesloten worden. Elders heeft men reeds sedert langen tijd de regeeringen onophoudelijk zien worstelen met jaarlijks terugkeerende deficitten, gewoonlijk met meer of minder kunst bedekt of verborgen, doch alleen ten nadeele der toekomst, tenzij een gelukkig toeval tusschenbeiden trad en onverwachte uitkomst schonk.

Aan hulpmiddelen ontbrak het nimmer om zich tijdelijk te redden: crediet heeft elke Staat, hij moge Turkije of Venezuela heeten, zij het niet tegen lage, dan tegen hooge rente. Niets wordt gespaard om aandeelhouders te lokken; loterij-premiën zelfs zijn niet uitgesloten en naarmate in de industrieele landen het jaarlijks opgespaarde kapitaal toeneemt, wordt een groot gedeelte dezer penningen besteed om den min of meer wrakken boedel van door schuld bezwaarde landen te helpen redden, zoolang het duurt.

Het nieuwe Duitsche Rijk zoekt allerwege naar nieuwe middelen, om de uitgaven te dekken, en zijn machtigste deelgenoot, Pruisen, vergroot zijn schuld, hoe zuinig daar worde huisgehouden; Oostenrijk, eenmaal op den rand van het finantieel bankroet, heeft tot heden nog nimmer in waarheid zonder belangrijk deficit de jaarlijksche begrootingen kunnen sluiten en stapelt schuld op schuld; Italië spoort overal nieuwe belastingen op, om toch maar, althans naar den schijn, zijn budget in evenwicht te brengen; Frankrijk, door den oorlog van 1870 zoo zwaar beproefd en met nieuwe schuld overladen, komt thans met een kolossale leening aan de markt, onder de leus, dat geen nieuwe schuld wordt gecreëerd, daar alles slechts dient om de reeds bestaande vlottende schuld te regulariseeren! Alsof het afbetalen van vroeger uitgegeven promessen geen nieuwe uitgave vormde! En zóó kan men de reeks der min of meer zuiver constitutionneel regeerde Staten van Europa langs gaan; denzelfden toestand vindt men schier overal in meerdere of mindere mate terug.

Nederland is in dien wedstrijd niet achtergebleven; integendeel, ons vaderland heeft de niet zeer benijdenswaardige eer sedert eeuwen de meest belaste en met schuld bezwaarde natie te zijn geweest. De beurs te Amsterdam was reeds vóór twee eeuwen de grootste crediet-instelling.

Ieder kent de anecdote van den visch, waarvoor, volgens den Engelschen gezant, zestien maal belasting was betaald eer hij gekookt op tafel verscheen, en op het einde der 17de eeuw schreef een Fransch poëet uit Holland, waar hij vertoefde:

‘L'état est si chargé de dettes
Et le sujet d'impots, de tailles et de traites
Qu'assurément c'est à bon droit,
Que le sage étranger s'étonne
Que l'un puisse payer tous les ans ce qu'il doit
Et l'autre fournir ce qu'il donne.’

Inderdaad, men staat verbaasd, hoe de Nederlandsche Republiek der Vereenigde Gewesten, gedurende de honderd jaren sedert den vrede van Munster (1648-1748) in onophoudelijke oorlogen te land en ter zee gewikkeld, soms gedeeltelijk door den vijand bezet, in staat is geweest niet slechts groote vloten en legers te onderhouden, maar tevens door groote geldelijke subsidiën andere Staten als bondgenooten te hulp te komen[1]. Soms leest men, hoe na enkele jaren van krijg het gras in de straten van Amsterdam groeide; soms sloeg het arme volk aan het muiten en plunderde eenige huizen der rijke aristocraten - denkt aan het biddersoproer te Amsterdam in 1696 - maar als straks de havens weer openstonden, de rijke vloten uit Oost en West binnenvielen, als de schuldbrieven van den Staat tot meer dan het dubbel der waarde waren opgedreven en de actiën der Oost-Indische Maatschappij bij den dag rezen, dan bouwde men weêr lusthoven aan de Vecht en in de rijke polders van Noord-Holland, dan brachten Friesland en Groningen, Zeeland en het Noorderkwartier hunne aandeelen in de gewone

1) Een voorbeeld. In den oorlog van 1672-78 tegen Frankrijk gaf de Staat de volgende subsidiën aan vreemde mogendheden:

Aan den keizer	ƒ 1,752,486.
Aan Denemarken	ƒ 1,395,517.
Aan Brandenburg	ƒ 2,361,234.
Aan Trier	ƒ 169,794.
Aan Brunswijk	ƒ 978,801.
Aan Lotharingen	ƒ 30,583.
Aan Osnabruck	ƒ 777,795.
Aan Munster	ƒ 221,576.
Totaal	ƒ 7,685,896.

Zie: *Metelerkamp, Tableau statistique de la Hollande*. 1804, pag. 139.

en buitengewone quota's wederom gewillig op, dan werd een nieuwe uitleg der fiere Amstelstad beraamd, dan klom de weelde der vriendelijke Hofstad bij den dag en werden de handelsgilden in de Hollandsche en Zeeuwsche steden jaarlijks rijker.

Doch die gulden dagen gingen voorbij. Noch de langdurige vrede, dien de Republiek in de tweede helft der 18e eeuw genoot, noch de ijverige pogingen van den goeden Stadhouder Willem IV, waren in staat den verminderenden handel en den uitgedoofden handelsgeest wederom op te wekken. Plaatst in gedachten Zoutman en De Winter tegenover De Ruijter en Tromp, Bleiswijck of Stein tegenover De Witt of Fagel, van Reede tegenover Beverningh of Van Weede, Lairesse tegenover Rembrandt, Poot tegenover Vondel, Wagenaar tegenover Hooft en het zal u duidelijk worden, dat niet slechts de verhoudingen der Staten onderling en de toenemende macht van anderen de Republiek bedreigden, maar dat de veerkracht der natie zelf was ten ondergegaan; op overspanning was matheid op rijkdom en welvaart was weelde en onverschilligheid gevolgd, de aristocratie was oligarchie geworden.

Men had in de 17e en ook nog in de 18e eeuw, bepaaldelijk in de provincie Holland, in tijden van oorlog herhaaldelijk de toevlucht genomen tot buitengewone heffingen; de twintigste en veertigste penning op alle inkomen bracht van 1671-78 in dit gewest ongeveer drie millioen op en daar dit op verre na niet genoeg was, vroeg men in den vorm van *don gratuit* (*gevensgeld*) gedurende die jaren niet minder dan twee en twintig millioen. De Spaansche successie-oorlog kostte aan de Republiek ten slotte ƒ128,000,000, en in 1721 had dan ook de provincie Holland alleen meer dan twaalf millioen aan rente van schuld te betalen. Een belasting van één en twee percent op de obligatiën, renten en landerijen was niet voldoende. In 1750 was de rente der schuld reeds tot bijna vijftien millioen geklommen en de inkomenbelasting tot 4 pct., nadat in 1748 een don gratuit (*gevensgeld*) van ruim drie millioen gulden, zooals de geschiedschrijvers zeggen, met enthousiasme was opgebracht.

Opmerkelijk echter is het, hoe in de volgende dertig jaren de rijkdom toenam bij vrede en rust naar buiten. Meer dan veertig millioen gulden werd in dien tijd aan schuld geamortiseerd, de schuldbrieven van Holland bereikten een vroeger ongekende hoogte. Handel en nijverheid daarentegen begonnen hoe

langer zoo meer de mededinging van andere natiën te gevoelen en de groote rijkdom verlamde alle inspanning om het verlorene in te halen.

De Engelschen verdrongen onze landgenooten langzamerhand uit de Oostzee. In 1778 passeerden 2406 Hollandsche en 2046 Engelsche schepen den Sond, in 1790 waren deze getallen 2009 voor de Hollandsche en 3788 voor de Engelsche vlag. Toch kon de handel op Engeland, op Spanje, Portugal en Italië nog belangrijk heeten en kwamen bijv. in 1780 28 Hollandsche schepen uit Smyrna te Amsterdam met een lading ter waarde van ruim vier millioen gulden. In het laatst der 18^{e} eeuw rekende men dan ook nog op vrij aannemelijke gronden, dat de handel der Republiek een jaarlijkschen invoer leverde ter waarde van ongeveer drie honderd millioen gulden[1)].

De Engelsche oorlog en daarna de inwendige onlusten der Republiek brachten ontzettende schade; de Indische handel viel den Engelschman in handen, de eenmaal rijke Oost-Indische Compagnie maakte bankroet. Tot het laatst hield de Republiek haar vroeger stelsel vol, als ware zij nog in hare groote dagen, om door geldelijke subsidie vreemde legers tegen haren vijand te doen marcheeren; zoo werd nog in den winter van 1793-94 te 's Hage een conventie met Pruisen door Engeland en de Staten-Generaal gesloten, waarbij Engeland zes en de Republiek twee millioen gulden toezegden - die echter nimmer zijn uitbetaald - indien Pruisen zijne legers over den Rijn en Maas in België zond tegen Frankrijk[2)].

Een jaar later was de Unie vernietigd, het gemeenebest der Vereenigde Gewesten veranderd in de Bataafsche Republiek, en hadden de Hollandsche Jacobijnen dier dagen hun hartsverlangen vervuld gezien, dan zou reeds toenmaals de definitieve inlijving van den Staat bij Frankrijk zijn gedecreteerd[3)].

1) Zie *Metelerkump* II., p. 111 en *Keuchenius, Nat. Balans*, p. 38.
2) Zie o.a. L. Häusser, *Deutsche Geschichte vom Tode Friedr. d. Gr.* etc. 3e Aufl., 1r Band, *passim*.
3) Valckenaer, de bekende patriot van 1787-95, vertoefde, na als diplomaat in Spanje te hebben gefungeerd, in 1810 te Parijs, toen aldaar reeds eene commissie van Nederlanders was aangekomen, om te trachten de gerezen geschillen tusschen Koning Lodewijk Napoleon en zijnen machtigen broeder uit den weg te ruimen. Hij kreeg de opdracht ook zijnerzijds daartoe mede te werken. Den 29n Juni 1810 beschrijft hij in eenen brief aan een lid der Hollandsche regeering uitvoerig zijne conferentie dienaangaande met den Hertog de Cadore en eindigt aldus: 'Le mot de la réunion a même été articulé et plusieurs avantages notamment d'économic dans l'établissement sivil du pays, allegués. J'ai dit, qu'il nous était impossible de regarder cette hypothèse comme possible et que l'âme grande de l'Empereur était faite pour donner des couronnes mais non pour les réprendre et surtout à un frère.... que j'osois affirmer que nul sacrifice ne couteroit au Roi pour sortir de cet état de crise et pour assurer la tranquillité de son Pays, que la nation Hollandaise se consolerait également de bien de sacrifices pourvu qu'on lui laissat son éxistence comme Nation; *qu'une réunion dont jadis j'avais été partisan moi-même en* 1793, 94 *et* 95 m'était depuis longtemps démontrée également contraire aux interêts de la France et à l'éxistence de la Hollande, etc.' (M.S. Brief aan Mr. P. van der Heim, Minister van Marine en Koloniën).

De hulp der Fransche broeders kwam ons duur te staan, maar het ergste was de volkomen vernietiging van handel en nijverheid, eerst door den oorlogstoestand met Engeland, daarna door het continentaal stelsel van Keizer Napoleon. De Republiek en naderhand het koningrijk Holland hadden voortaan slechts één budget, de schulden en inkomsten van alle provinciën bevattende.

In 1799 was het budget der uitgaven geklommen tot ƒ79,666,907, het daalde daarna in 1804 tot ƒ69,783,403.

In dit laatste jaar komt op de begrooting een som van ƒ30,623,540 voor ter betaling van de rente der schuld, dus bijna de helft van alle uitgaven en ruim 18 millioen voor het Departement van Oorlog.

Van het middel, om de uitgaven te splitsen in gewone en buitengewone, werd ook toenmaals ruim gebruik gemaakt. Niet minder dan ƒ27 millioen vindt men onder de laatste categorie gerangschikt.

De volgende jaren waren niet beter, integendeel, totdat eindelijk in 1810 de Nederlandsche Staat verdween, om een deel uit te maken van het Fransche keizerrijk[1)].

Uit dien treurigen tijd zij nog één finantieele bijzonderheid hier vermeld. Nederland had de dubbelzinnige eer, dat een zijner zonen, de heer Mollerus, als voorzitter der finantieele commissie, in het Corps Législatif op den 15 Juli 1811 een uitvoerig rapport uitbracht vol lof over de vaderlijke zorg des keizers en den bloeienden toestand der Fransche finantiën, naar aanleiding van het budget, of zooals men het toen noemde ‘la loi sur les finances.’

1) In de troonrede, waarmede het corps législatif bij den aanvang van 1811 werd geopend, zeide Napoleon: ‘La Hollande à été réunie à l'Empire; elle n'en est qu'une émanation. Sans elle l'Empire ne serait pas complet.’

Uit dit rapport, dat, voor de leden gedrukt, voor mij ligt, leert men o.a. dat de rente der Hollandsche schuld, die voortaan op het Fransche budget zou voorkomen, zes en twintig millioen francs bedroeg. ‘Ainsi,’ zoo gaat het rapport voort, ‘il n'existera plus une dette hollandaise séparée. Les habitans de ces départemens avaient déjà reçu avec réconnaissance (!!) la déclaration expresse de l'Empereur, *qu'après la réduction des rentes au tiers*, cette dette, quoiqu'elle ne fut pas d'abord inscrite sur le grand livre de la dette de France, était parfaitement assurée, mais ils verront avec la plus grande satisfaction et la joie la plus vive, que leur auguste souverain, en assimilant et confondant la dette hollandaise, tant perpétuelle que viagère, avec celle de l'Empire, leur a donné une nouvelle preuve de sa justice et de sa bonté.’

Na de beruchte tierceering was dus de rente der schuld op ongeveer dertien millioen gulden gedaald!

Het was een zware taak, die den eersten Koning der Nederlanden uit het Oranjehuis werd opgelegd, vooral nu door de wijsheid van het Weener congres de Zuidelijke Nederlanden met de oude provinciën der Unie tot één rijk vereenigd werden. Vijftien jaren duurde die samenleving van Noord en Zuid. Aan ijver en goede gezindheid ontbrak het den vorst, die leidde en bestuurde, nimmer, aan helder inzicht ter bevordering van handel en welvaart zeer zelden, maar er was zooveel te verrichten, en nieuw te scheppen na den achteruitgang der laatste jaren. In het Noorden was de handel als vernietigd, en het Zuiden, meer dan honderd jaar het slachtoffer van slecht beheer, de schouwplaats van strijdende legers, uitgeplunderd en gebrandschat door vriend en vijand, kunstmatig afgesloten van de zee, moest nog leeren welke rijke bronnen van welvaart in eigen bodem lagen opgesloten.

De finantieele toestand dier jaren kon niet gunstig zijn. De oude schuld der vroegere Republiek, nu niet meer getierceerd, werd door het nieuwe koninkrijk aanvaard; nieuwe leeningen konden niet uitblijven, vooral niet, daar de overzeesche bezittingen, thans Rijksdomein, groote uitgaven vorderden.

De omwenteling van 1830 kwam aan al de groote voornemens van Koning Willem I, aan al zijne verwachtingen voor de toekomst van den nieuwen Staat den bodem inslaan. In 1831 had de Koning het ‘voorwaarts’ uitgesproken en zijne

legers in België gezonden, na de bepaalde toezegging te hebben gekregen, dat Pruisen en Rusland zouden intervenieeren, indien Frankrijk zijnerzijds een leger in België zond; door den overmoedigen toon van den Franschen gezant, De Bresson, te Berlijn werden Koning Frederik Wilhelm III en zijn vertrouwde raadsman, de oude Prins von Witgenstein, verbijsterd, het Pruisische legercorps onder den generaal Tumpling, dat bij Wesel was opgesteld, om in de richting van Maastricht op te trekken zoodra het Fransche de Belgische grenzen had overschreden, kreeg tegenbevel en de tiendaagsche veldtocht verliep in het zand[1)].

Nog acht jaren bleef koning Willem I de hoop koesteren, dat hetzij coalitie der Mogendheden, hetzij omwenteling in de zuidelijke gewesten het herstel van het vroegere koningrijk zou brengen; die afwachtende houding heeft Noord-Nederland oneindig veel schade veroorzaakt, en van 's Rijks schatkist kolossale uitgaven gevorderd.

Mij werd eenmaal een woord medegedeeld door koning Willem I tot een zijner meest vertrouwde raadslieden gesproken, toen eindelijk België erkend en de vrede gesloten was, een woord, dat tot milder beoordeeling der vasthoudendheid des konings noopt.

'Wat mij', zeide de Vorst, 'vooral heeft doen aarzelen voor goed afstand te doen van de groote helft van mijn koningrijk, is mijn overtuiging, dat Nederland gelijk het voortaan zal bestaan, te klein is, om zich duurzaam te handhaven in het bezit zijner overzeesche bezittingen, zonder welke Nederland geen Nederland meer zijn zou. Mocht nog eenmaal op Java een oorlog uitbreken, gelijk die van 1825, van waar zal men dan een voldoend leger werven? van waar zal Nederland het noodige personeel van Indische ambtenaren, de noodige kapitalen voor den Indischen handel ontleenen, nu het binnen zoo enge grenzen is beperkt?'

Is deze twijfel, vooral onder het licht der toestanden van dien tijd beschouwd, den scherpzinnigen staatsman onwaardig? Nederland heeft, Gode zij dank, tot heden die vrees beschaamd en zich weten te handhaven in zijn overzeesch bezit.

1) Het bovenstaande ontleen ik aan de uitvoerige mondelinge mededeeling van een oud Diplomaat, die vele jaren te Berlijn vertoefde.

Ja, wij durven, al erkennen we ook de vele fouten, die begaan zijn en de leemten, die ons beheer in die verre gewesten aankleefden en nog aan te wijzen zijn, de vraag stellen, die we menigmaal, niet zonder een gevoel van fierheid, vreemden hebben voorgelegd: waar is, hetzij in de geschiedenis, hetzij in het heden, een natie aan te wijzen, die, gelijk de Nederlandsche, met zoo weinig hulpmiddelen en zoo klein van bevolking, in staat is geweest, of zich in staat zou gevoelen, zulke uitgebreide bezittingen in een ander werelddeel te beheeren gedurende nu bijna drie eeuwen, den kring harer heerschappij steeds uitbreidende, bevolkingen van ettelijke millioenen, van velerlei ras en taal, hoe langer zoo meer aan zich hechtende, een rustig bezit zich waarborgende, door taai geduld ook de bloedigste oorlogen dempende en het moederland rijk makende door de welvaart van gindsche streken?

Het tijdperk der regeering van koning Willem II wordt bijna geheel ingenomen door den strijd tegen finantieele te korten bij een kwijnenden handel en een gedrukten landbouw. De schuld door de buitengewone wapeningen der laatste jaren ontzaglijk toegenomen, maar zooveel mogelijk voor de oogen van het publiek door allerlei kunstmiddelen bedekt, het Staatsbestuur op denzelfden voet voortgezet, alsof het Rijk nog dezelfde uitgebreidheid bezat, zulk een toestand was onhoudbaar. In 1843 was men zoo nabij een staatsbankroet genaderd, dat de Minister van Finantiën op de nog zeilende koffieladingen uit Indië beleeningen sloot, om uit die gelden de in Juli verschijnende rente der Staatsschuld te voldoen.

De leening van 1844 bracht uitkomst en tevens orde in de bijster verwarde finantiën. Daarmede is een nieuw tijdperk geopend, dat onder velerlei afwisseling van goede en slechte jaren tot heden voortloopt, zich kenmerkend door openbaarheid, duidelijke en volledige openlegging der werkelijke toestanden, en beperking der uitgaven binnen de grens der voorhanden middelen.

Dat de zooveel scherpere contrôle der vertegenwoordiging en de verantwoordelijkheid der Ministers naar de grondwet van 1848 hier nuttig hebben gewerkt, valt niet te loochenen; dat de meerdere welvaart de taak van hen, die de finantiën hadden te besturen, aanmerkelijk heeft verlicht, is gemakkelijk te bevroeden. Doch het nieuwe leven stelde ook veel hooger

eischen aan de regeeringen; de druk der belastingen scheen des te zwaarder te torschen naarmate de welvaart toenam, en naar gelang handel en scheepvaart, landbouw en nijverheid in kracht en beteekenis klommen, vroegen zij, naast algeheele vrijheid van beweging, nieuwe wegen, nieuwe kanalen, verdiepte rivieren, ruimere havens. De staathuishoudkunde, de arme, die heden zoovele onverdiende verwijten te verduwen heeft, vierde in dit tijdperk haren hoogtijden, heerschte onbetwist. Aan hare beginselen getoetst kon bijna geen enkele schakel uit de reeks onzer belastingen de proef doorstaan, was ons koloniaal stelsel ras veroordeeld, maar waren steeds klimmende uitgaven voor openbare werken volkomen gerechtvaardigd.

De derde vijf en twintig jaar dezer eeuw bevatten een tijdvak van bloei en welvaart, gelijk de geschiedenis van Nederland nimmer kon aanwijzen. De toeneming der bevolking, de altijd en met groote sprongen klimmende opbrengsten van alle belastingen, de steeds hoogere cijfers van in- en uitvoeren van den buitenlandschen handel, het verminderend getal armen en bedeelden spreken luide genoeg, om alle klachten van ontevredenen te overstemmen. De steeds hoogere prijzen van het grondbezit, de aanbouw in meest alle steden van het land, de aanleg van wegen en kanalen overal, dat alles getuigt van klimmenden rijkdom en welvaart. Voorzeker, in onzen tijd, nu de belangen der verschillende beschaafde volken hoe langer zoo meer één samenhangend geheel uitmaken, danken ook wij veel van dien vooruitgang aan de meerdere welvaart in het overige Europa, en blijkt telkens meer de ongerijmdheid der meening, dat het ons beter zal gaan, als onze naburen lijden, maar wij mogen toch ook niet voorbijzien, dat een goed finantieel beheer in eigen boezem, dat juiste toepassing van oeconomische beginselen levensvoorwaarde blijven. Dat in dit tijdperk de Nederlandsche schuld met ruim 300 millioen kon verminderd worden, is een feit, ontegenzeggelijk voor den geheelen toestand der natie van hoogst weldadigen invloed.

Men kan niet zonder grond beweren, dat de stelselmatige verbetering der belastingen in dat tijdvak geen gelijken tred heeft gehouden met de zoo ruim vloeiende inkomsten, maar men vergete niet, dat zonder een sterke en meestal getrouwe staatkundige meerderheid in het Parlement, in den constitutionneelen Staat groote hervormingen, bovenal op fis-

caal gebied, volkomen onmogelijk zijn. Hoe zelden was die hier te vinden!

Toen deze vijf en twintig jaren ten einde liepen, ook nog later in 1877 en 1878 waren er stellig niet velen in den lande, die vermoedden of voorzagen, welken ommekeer in de oeconomische toestanden geheel Europa en niet het minst Nederland te wachten stond. Wel waren enkele zwarte stippen aan den horizont merkbaar, even spoedig afgedreven als opgekomen; wel scheen er soms iets onnatuurlijks, iets overspannen in die altijd grootere uitbreiding der nijverheid, die hooge prijzen der landbouwprodukten, die spoedig gemaakte fortuinen, die schepping van allerlei nieuwe credietmiddelen, maar vooral ten onzent, waar men met de voorzichtigheid, den landaard eigen, slechts van verre de '*inflation*' van elders gevolgd was, achtte ieder de toekomst vrij wel verzekerd.

Het zou weldra anders worden. Sedert 1877 is niet slechts voor Nederland, maar bijna voor geheel Europa een tijdperk aangevangen van stilstand, van achteruitgang op bijna elk gebied van den nationalen arbeid, waarvan het einde nog niet is te voorzien. Voor het eerst sedert vele jaren zag men de opbrengsten der meeste belastigen of stationnair blijven of, erger nog, vrij aanzienlijk achteruitgaan en wat het meeste schade veroorzaakte aan 's Rijks schatkist, terwijl in het tijdperk van 1850-75 de baten uit de Indische bezittingen in klimmende mate in staat stelden het Nederlandsche budget niet slechts te sluiten, maar bovendien zonder nieuwe leeningen kolossale openbare werken te betalen, moest weldra het moederland het crediet aanspreken om ook de uitgaven der overzeesche bezittingen te bestrijden.

Wij speuren de oorzaken dezer omkeering niet na, maar willen alleen opmerken, dat de hoogere eischen voor den gewonen Indischen dienst, zoowel als de steeds dalende prijzen der koffie voor 's lands rekening verbouwd, het evenwicht van ontvangsten en uitgaven voor Indië in de laatste jaren niet zouden hebben verbroken, zoo niet de treurige oorlogstoestand op Sumatra millioenen op millioenen hadde verslonden.

Het gaat den Staat gelijk den huisvader; als slechte tijden intreden, kan men noode zich gewennen aan de zuinigheid en besnoeiing van uitgaven, die men met zekere zorgeloosheid in tijd van overvloed geoorloofd waande.

Men had in Nederland in de jaren 1860-76 zich gewend ruimscheeps te leven; het geld ontbrak nergens. Men had het nog in het laatst van 1874 gehoord uit den mond van den dapperen en kundigen aanvoerder der tweede Atjesche expeditie, bij zijn terugkeer in het vaderland, dat die krijg geen kommer meer behoefde te baren en met eenig beleid weldra voor goed zou gedempt zijn. Nieuwe spoorwegen moesten in Nederland gebouwd worden en de parlementaire oppositie, haar ongeduld niet kunnende bedwingen, nam zelf het initiatief om een geheel nieuw spoorwegnet voor te stellen. Ja, het scheelde weinig, of de geheele suikerbelasting, die bijna zes millioen gulden 's jaars aan de schatkist leverde, ware gevallen, zonder dat eenig aequivalent ware aangewezen.

Na zulke vertooning van finantieelen overmoed moest het natuurlijk moeilijk vallen, zoowel voor regeering als parlement, eensklaps den weg van zelfbeperking en besnoeiing der uitgaven in te slaan. Of was niet het crediet van den Staat genoegzaam gevestigd, om voor de booze jaren, die nu voor de deur stonden, en wel spoedig zouden voorbijgaan, te helpen? Zulke overweging zal dan ook wel beslissend zijn geweest, toen regeering en parlement weldra bijv. besloten het gematigde voorstel van een vorig ministerie, om het bouwen en exploiteeren der nieuwe spoorwegen in Indië aan de particuliere industrie over te laten, met guarantie der rente van het op te nemen kapitaal, te vervangen door aanbouw en exploitatie voor 's Rijks kosten, toen weldra een nieuwe onderwijswet verscheen, die de schatkist op eenige millioenen 's jaars te staan kwam, toen daarna, ofschoon de finantieele hemel nog duisterder werd, het budget der openbare werken telkens nieuwe uitgaven vroeg en verkreeg.

Ook nu kon men nog meermalen het schouwspel beleven, dat het parlement op hoogere cijfers aandrong, al ware het dan soms ook in dien zonderlingen vorm, waarvan de eer der uitvinding aan onze Tweede Kamer toekomt, namelijk door het scheppen van een memorie-post op de begrooting![1)]

1) Onlangs heeft Gladstone in het Engelsche Lagerhuis een les van constitutionneel staatsrecht gegeven, die hier moge vermeld worden. Een parlementslid stelde een *verhooging* voor van een post van uitgaaf op het budget, om de regeering te nopen meer uit te geven voor openbare werken. Gladstone bestreed dit voorstel principieel, als strijdende met de constitutie. ‘Het Parlement,’ zeide hij, ‘kan elke voorgestelde post van uitgaaf afstemmen, of die verminderen, maar ze verhoogen nimmer.’
‘De regeering vraagt wat ze denkt voor den publieken dienst noodig te hebben, men kan haar dit geld weigeren, geheel of gedeeltelijk, maar het Parlement heeft niet voor te schrijven, dat er nieuwe of ruimer uitgaven zullen worden gedaan, die de regeering niet noodig acht. De vertegenwoordiging heeft de goed- of afkeuring, niet het bevel tot uitvoering te geven.’ En Gladstone won zijn proces.

Tot hiertoe spraken wij met geen enkel woord van het geschrift dat de Redactie ons ter beoordeeling toezond en de eerste aanleiding gaf tot deze korte en hoogst onvolledige geschiedkundige herinneringen. Dergelijk vertoog van een scherpzinnig financier, die zijne eerste sporen reeds lang verdiend heeft, geeft, ook waar men in enkele bijzonderheden een afwijkend gevoelen mocht voorstaan, zoo weinig aanleiding tot bespreking; men zou eer geneigd zijn geheele bladzijden af te schrijven, om ze nog eens onder de oogen van het publiek te brengen.

De Heer Boissevain is omtrent de toekomst onzer finantiën zeker niet gunstig gestemd. Wat hem het meeste ergert, is, dat regeering en vertegenwoordiging beiden, door het goochelen met cijfers, zich zelf en de natie voortdurend trachten wijs te maken, dat de verkregen of te verwachten inkomsten voldoende zijn, om alle uitgaven die op het budget van den Staat voorkomen, te dekken. Het middel daartoe aangewend is noch nieuw, noch elders onbekend. Naast of na de gewone jaarlijksche begrooting van uitgaven en ontvangsten, maakt men een tweede *buitengewone* begrooting, waarop men zooveel mogelijk alle uitgaven brengt, die gezegd kunnen worden niet voor *den gewonen* staatsdienst gevorderd te worden, kosten voor groote openbare werken enz., en bestrijdt die door gelden bij leening op langeren of korteren termijn opgenomen.

Wij zagen reeds vroeger, dat dergelijke splitsing der Rijksuitgaven in gewone en buitengewone reeds van tachtig jaren her in Nederland bekend was, en tevens, dat leeningen en schuldvermeerdering zonder zekerheid of kans van amortisatie toenmaals en reeds veel vroeger aan de orde waren.

Ik mag niet ontveinzen, dat over het geheel de voorstelling van onzen finantieelen toestand, door den Heer Boissevain gegeven, mij voorkomt wat al te zwart gekleurd te zijn. Dit in alle bijzonderheden aan te wijzen, ware hier niet ter plaatse. Een enkel voorbeeld zij genoeg.

Op bl. 24 haalt de geachte schr. met instemming de volgende woorden aan, in 1882 door den afgevaardigde ter 2e Kamer, den Heer Blussé, gebezigd, ‘Men stapelt leening op leening. Wij leenen nu reeds voor amortisatie van schuld en rentebetaling, want er is *jaarlijks* een ongedekt te kort op de gewone uitgaven. Amortisatie beteekent dus niets meer en wij betalen rente van rente.’

Deze woorden, als algemeene kenschetsing van den finantieelen toestand der jaren sedert 1875, schijnen mij toe niet juist te zijn.

In een hier volgende tabel heb ik getracht een overzicht te geven van de werkelijke uitkomsten der staatsdienst over de jaren 1873-82, ontleend aan de nauwkeurige opgaven van het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje van 1884.

Daarbij komen onder de ontvangsten voor *a.* de gewone middelen, *b.* die der koopprijzen van domeinen (waarover later nog een woord). Onder de uitgaven, *a.* alle uitgaven voor den gewonen dienst, *b.* die voor de rentebetaling der schuld, *c.* die voor de gewone, verplichte amortisatie. *d.* alle andere zoogenaamde buitengewone uitgaven, met uitzondering alleen van die voor de spoorwegen.

ONTVANGSTEN.		**UITGAVEN.**	
1873.		1873.	
Opbrengst gew. middelen	89.769.494.	Algemeene dienst	57.984.151.
Verkoop domeinen	400.000.	Rente der schuld	26.478.901.
Totaal ƒ	90.169.494.	Verplichte amortisatie	439.127.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	8.231.344.
		Totaal ƒ	93.133.523.
1874.		1874.	
Opbrengst gew. middelen	93.745.314.	Algemeene dienst	61.025.126.
Verkoop domeinen	nihil.	Rente der schuld	26.105.384.
Teruggave exped. Japan	979.744.	Verplichte amortisatie	972.446.
Totaal ƒ	94.725.058.	Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	4.749.400.
		Totaal ƒ	92.852.356.

ONTVANGSTEN.		**UITGAVEN.**	
1875.		1875.	
Opbrengst gew. middelen	96.225.888.	Algemeene dienst	63.929.251.
Verkoop domeinen	500.000.	Rente der schuld	25.911.607.
Totaal ƒ	96.725.888.	Verplichte amortisatie	573.379.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	10.497.010.
		Totaal ƒ	100.911.247.
1876.		1876.	
Opbrengst gew. middelen	100.609.506.	Algemeene dienst	67.705.625.
Verkoop domeinen	950.000.	Rente der schuld	25.625.248.
Totaal ƒ	101.559.506.	Verplichte amortisatie	657.892.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	12.648.484.
		Totaal ƒ	106.035.219.
1877.		1877.	
Opbrengst gew. middelen	99.723.821.	Algemeene dienst	70.592.936.
Verkoop domeinen	250.000.	Rente der schuld	25.594.109.
Totaal ƒ	99.973.821.	Verplichte amortisatie	656,699.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	11.221.666.
		Totaal ƒ	108.065.410.
1878.		1878.	
Opbrengst gew. middelen	100.848.941.	Algemeene dienst	70.609.722.
Verkoop domeinen	450.000.	Rente der schuld	26.541.535.

Totaal ƒ	101.298.941.	Verplichte amortisatie	708.538.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	9.537.094.
		Totaal ƒ	107 396.889.
1879.		1879.	
Opbrengst gew. middelen	103.503.169.	Algemeene dienst	71.009.133.
Verkoop domeinen	900.000.	Rente der schuld	27.204.309.
Totaal ƒ	104 403 169.	Verplichte amortisatie	674.710.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	8.403.112.
		Totaal ƒ	107.291.265.
1880.		1880.	
Opbrengst gew. middelen	107.619.264.	Algemeene dienst	71.958.773.
Verkoop domeinen	107.500.	Rente der schuld	27.207.776.
Totaal ƒ	107.726.764.	Verplichte amortisatie	725.477.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	6.158.595.
		Totaal ƒ	106.050 611.
1881.		1881.	
Gew. middelen	111.179.716.	Algemeene dienst	75.142.510.
Verkoop domeinen	125.000.	Rente der schuld	27.393.624.
Totaal ƒ	111.304.716.	Verplichte amortisatie	1.037.792.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	7.077.634.
		Totaal ƒ	110.651.560.

ONTVANGSTEN.		**UITGAVEN.**	
1882.		1882.	
Gew. middelen	111.242.855.	Algemeene dienst	79.634.896.
Verkoop domeinen	300.000.	Rente der schuld	28.059.477.
Totaal ƒ	111.542.855.	Verplichte amortisatie	1.092..56.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)	7.102.904.
		Totaal ƒ	115.889.433.

Uit deze cijfers blijkt, om ons bij de jaren 1879-82 nu te bepalen, dat men in 1882 of in het begin van 1883 geen recht had te beweren, dat de gelden voor de verplichte amortisatie uit geleend kapitaal moesten worden voldaan. De dienst van 1879 sloot (wel is waar, uitgezonderd de uitgaven voor de spoorwegen, waaromtrent allen het eens zijn, dat geleend kan worden) met een te kort van ongeveer ƒ 2.900.000, doch onder de post: *alle andere uitgaven*, komt ook een cijfer van ƒ 2.879.000 voor ten behoeve van het vestingstelsel, een uitgaaf die van den aanvang als een buitengewone, uit buitengewone middelen te bestrijden, is aangemerkt, al erkennen wij gaarne, dat we met den schrijver oordeelen, dat die opvatting verkeerd is.

De diensten der jaren 1880 en 1881 geven echter veel gunstiger uitkomsten. Beiden toch sluiten met een batig slot van eenige tonnen gouds, zoo dat alleen in de kosten van den spoorwegbouw door leening was te voorzien. De dienst van 1882 laat een te kort van ƒ 4 340.000 na, maar de uitgaven voor het vestingstelsel en het Merwede-kanaal, beiden als buitengewone uitgaven beschouwd, vorderden meer dan dit bedrag.

Voordat wij afscheid nemen van bovenstaande tabel, zij nog een terugblik op vroegere jaren geoorloofd.

De dienst van 1873 zou met een te kort van nagenoeg drie millioen gesloten zijn, indien niet de toenmaals als vaste post op iedere begrooting voorkomende bate van ruim tien millioen gulden uit de Indische administratie hulp had verleend. De daaruit te bestrijden uitgaven voor den bouw van spoorwegen, welke in onze tabel niet zijn medegerekend, vorderden dit jaar slechts zes millioen.

De dienst van 1874 gaf, zelfs zonder de Indische bate, een surplus van negentien ton.

Het jaar 1875 zou een te kort van vier millioen hebben opgeleverd, indien niet dezelfde hulp als in 1873 ware verleend; in dit jaar vorderde de bouw der spoorwegen slechts ƒ 8.000.000. Er bleef dus van de Indische bate ongeveer twee en een half millioen over, wat met het overschot van den dienst van 1874 ruim voldoende was, om het tekort te dekken.

Het jaar 1876 zou evenzoo een tekort van vier en een half millioen hebben getoond en daar de spoorwegbouw slechts ƒ 6.600.000 vroeg, zou, ware de algemeene toestand dezelfde gebleven, ook deze dienst zonder eenig deficit zijn geëindigd.

Doch nu keerde de vloed.

Eerst in den zomer van 1877, toen de dienst van 1876 voorloopig afgesloten werd, toen reeds de begrooting van 1877 was opgemaakt, verklaarde de minister van koloniën, niettegenstaande de vroegere officieele verzekeringen van het tegendeel, dat, naar de laatste tijdingen uit Indië, het niet mogelijk was een penning van de op de koloniale begrooting over 1876, ten bate van het moederland uitgetrokken tien millioen uit te keeren. Zoo moest die dienst ten slotte een tekort van bijna twaalf millioen aanwijzen.

Recht helder is mij dit débacle der Indische geldmiddelen in 1876, dat een buitengewoon gunstig jaar voor den koffieoogst is geweest, nimmer geworden, nog minder, hoe die toestand zoo lang verborgen kon blijven. Wellicht geeft de koloniale rekening over dit dienstjaar nadere opheldering.

Van nu af wordt de finantieele toestand inderdaad zorgwekkend; de uitgaven in Indië stijgen, de inkomsten der cultures dalen snel door de steeds voortgaande verlaging der koffieprijzen en, wat nog erger is, de opbrengst der belastingen in Nederland, die in de jaren 1872-77 met nagenoeg tien millioen was gestegen, blijft nu stationnair, gaat zelfs terug. Alleen door uitbreiding der successie-belasting, door verhooging van den jenever-accijns is het mogelijk eenige meerdere opbrengst te verkrijgen.

Aldus kon men in 1879 nagenoeg en in de twee volgende jaren volkomen alle uitgaven, behalve die ten behoeve van den spoorwegbouw vereischt, uit de voorhanden gewone middelen dekken.

Thans ontstaat echter een andere oorzaak van hoogst belangrijke nieuwe uitgaven en daardoor klimmende te korten. Het Ministerie van 1877 had een nieuwe wet op het lager onderwijs

tot stand gebracht, waarin de ongelukkige bepaling voorkwam, dat de groote helft van alle onderwijskosten aan alle gemeenten door den Staat zoude vergoed worden. Het tijdstip der invoering der geheele wet was echter zeer voorzichtig afhankelijk gesteld van een nader koninklijk besluit.

Toen in het najaar van 1879 wederom andere Ministers optraden, meenden deze reeds aanstonds de toezegging te moeten doen, dat deze wet zoo ras mogelijk in het leven treden zou.

Welke finantieele gevolgen die uitvoering hebben zou, schijnt toenmaals niemand te hebben bezig gehouden, ook zelfs niet, toen werkelijk met 1881 de wet in 't leven trad. Maar het feitelijk gevolg was dan toch, dat het Rijk zich weldra bevond tegenover een nieuwe uitgaaf, die in bijna twee jaren tot boven de vier millioen klom, zonder dat eenige maatregel was genomen om deze kosten te dekken. En in een toestand van kwijning en malaise, gelijk de jaren 1881-85 vertoonden, moesten zulke verhoudingen dubbel ongunstig werken bij een budget, dat reeds de uitgaven voor de rente der schuld, ten gevolge der laatstelijk gesloten leeningen, met eenige millioenen zag verhoogen.

Na de geschiedenis komen wij tot de actualiteit.

Het budget van 1886 werd aangekondigd en ook na de vaststelling door velen en allereerst door de regeering beschouwd als sluitende zonder eenig te kort. Want, zoo betoogt men, het schijnbaar te kort van ruim dertien millioen gulden, bevat uitsluitend de kosten voor buitengewone uitgaven, waarvoor de gelden door leening kunnen en moeten worden verstrekt.

En de Minister van Finantiën, dit denkbeeld verder ontwikkelende, voegde daaraan een berekening toe van hetgeen in de eerstvolgende jaren, zoowel om te korten der laatstvorige jaren te dekken, als om de ondernomen *buitengewone* openbare werken en andere *buitengewone uitgaven* te betalen, zou moeten worden geleend en stelde het bedrag daarvan op vijf en zestig millioen gulden. Tegen dit finantieel stelsel, het stelsel van leenen en schuld maken voor alle openbare werken, die veel geld kosten of voor uitgaven die op eens groote sommen vorderen, is eigenlijk de geheele brochure van den Hr. Boissevain gericht.

Zijn vertoog over het onderscheiden gevolg van belastingheffing en leening op den algemeenen welstand en op de verdeeling

van den rijkdom in de gemeenschap (den staat) (blz. 53-55) is, meen ik, theoretisch volkomen zuiver en gegrond[1)], en ik zou wel wenschen, dat niet slechts zij, die eenigen invloed op den gang der zaken in den staat uitoefenen, maar dat ook onze vertegenwoordigers in gewest en gemeenten, waar het credietstelsel zulke kolossale afmetingen begint te vertoonen, de waarschuwende woorden van den schr. ter harte namen.

En zij, op wie cijfers en feiten meer indruk plegen te maken dan leerstellige redeneeringen, mogen een oog slaan in de Tabel als bijlage bij het besproken geschrift gevoegd, en daaruit leeren, hoe duur den staat de zes en dertig millioen gulden te staan zullen komen, die tusschen de jaren 1873-91 besteed zijn of zullen worden ten behoeve van het vestingstelsel, indien deze geheele som bij leening wordt gevonden.

Te recht, dunkt mij, schreef onlangs Adolphe Coste: ‘L'emprunt n'est véritablement utile que quand il préserve le capital d'une atteinte inévitable par l'impôt, comme en temps de guerre ou de nécessité urgente. Alors, il vaut évidemment mieux récourir aux capitaux disponibles que d'entamer les capitaux nécessaires, faire un emprunt volontaire qu'un emprunt forcé. Hors de là, si l'on ne peut exécuter les travaux publics ou réaliser certains progrès à l'aide de l'impôt tout seul, il vaut bien mieux se borner, ce qui est toujours possible, à faire appel à l'industrie privée; qui, elle du moins, en dépit des subventions ou des garanties d'intérêt, est bien forcé de mesurer son action à l'importance des capitaux disponibles et de faire chaque chose à son heure et à son prix.’[2)]

Gesteld eens, dat dit beginsel sedert 1860 ware toegepast bij den bouw onzer spoorwegen en deze met subsidie of renteguarantie aan de particuliere nijverheid ware overgelaten, gelooft

1) De kundige Redacteur van ‘de Economist’, het geschrift van den Hr. B. besprekende (afl. April 1886), oordeelt, dat de schr. voorbijziet, ‘dat bij geldleening eenige personen uit de gemeenschap hun kapitaal opbrengen, niet de gemeenschap zelf, terwijl bij belastingheffing alle burgers geld moeten opbrengen.’ Daargelaten dat geen belasting allen treft, meen ik daartegen te moeten opmerken, dat de gemeenschap (de staat) hier als één geheel is te beschouwen, en het geheele betoog van den Hr. B. gericht is tegen het aanspreken of uit de vrije beweging nemen van een deel van het maatschappelijk kapitaal, terwijl belastingheffing, mits binnen de grenzen van billijkheid, dit kapitaal geheel vrij laat. Dit is, meen ik, het cardinale punt.

2) *Les questions sociales contemporaines etc.* par *Ad. Coste*. Paris 1886. pag. 133.

men, dat men dan zes en twintig jaren met dien bouw zou hebben zoek gemaakt, dat men alleen voor den bouw van vaste rivierbruggen nagenoeg vijf en twintig millioen gulden zou hebben besteed?[1)] Zouden niet verscheiden lijnen, die nu reeds als *tramways* worden geëxploiteerd, zijn uitgevallen? Maar bovenal, indien de ruim 150 millioen uit de Indische baten, in plaats van voor deze wegen, tot krachtiger amortisatie waren aangewend sedert 1860, indien voor dien bouw in de laatste jaren geen geleend geld had moeten worden gebruikt, hoe geheel anders zou de finantieele toestand thans zijn?

Van meer practisch belang is echter de vraag, welke weg moet voor de toekomst worden ingeslagen?

Allereerst, zegt de Heer Boissevain, verlate men het stelsel der splitsing van de uitgaven in gewone en buitengewone, zoo verleidelijk bij elken oogenblikkelijken nood. Want het is zoo gemakkelijk om, door enkele posten van de eerste in de tweede rubriek over te brengen, het budget in schijn te ontlasten en daarmede telkens den last der Staatsschuld te bezwaren.

Maar zal dit, tenminste in de eerste jaren, mogelijk zijn?

Kunnen de zestig millioen gulden, die alleen tot voltooiing van reeds aangevangen openbare werken in hoogstens vijf jaren nog noodig zijn zullen - de vijf millioen voor de hermunting blijven hier vooreerst buiten aanmerking - uit gewone middelen bestreden worden? De schr. zelf denkt er niet aan; gelden nog noodig voor de spoorwegen, de uitgaven voor het Merwedekanaal, ten gezamenlijke bedrage van ƒ19.250.000, en ƒ12.500.000 tot dekking van vroegere te korten, wil hij door leening vinden. De overige som, dus ƒ 33.500.000, zoude dan over de verschillende diensten 1886-91 als gewone uitgaven door gewone middelen te dekken moeten gevonden worden, waarbij dan nog de uitgaaf à ƒ5.000.000 voor de hermunting, ook over een viertal dienstjaren verdeeld, gelijk de schrijver voorstelt, zou moeten gevoegd worden.

Waar is de regeeringsman, waar is de vertegenwoordiger te vinden, die, zooal het talent, dan nog den moed zou hebben nieuwe belastingen ten bedrage van vijf of zes millioen, al ware het dan ook tijdelijk, aan de natie op te leggen?

1) Zie de opgaaf dier kosten in het werk, *Korte beschrijving der groote vaste spoorwegbruggen* enz. door *Jhr. Martini Buys & A.W. Kock*. 1885. bl. 131.

Maar er zij dan nu ook een einde aan deze reeks van buitengewone uitgaven, zoo waarschuwt de schrijver der brochure, en daarom allereerst breke men met het stelsel van splitsing der uitgaven in gewone en buitengewone.

Zal zijn ernstig woord, zijn flink betoog veel ingang vinden? Wij vreezen van neen. Het leven bij den dag, het afschuiven op de toekomst is een onvermijdelijk gevolg der snel afwisselende regeeringen, der veranderlijke meerderheden in het Parlement, der van elken oogenblikkelijken indruk afhankelijke openbare meening.

En toch voor een land, gelijk het onze, belast met het beheer van groote overzeesche bezittingen, is voorzichtigheid in het maken van schuld dubbel noodig. Onverwacht - de geschiedenis der laatste jaren heeft het wederom geleerd - kunnen buitengewone gebeurtenissen in die streken groote geldelijke offers vorderen en kan het prestige niet slechts van Nederland, maar zijn bestaan als koloniale mogendheid op het spel staan.

Dat de schrijver zich geen goed beheer der Rijks-finantiën kan voorstellen zonder juiste verdeeling der lasten, juister dan door de tegenwoordige belastingheffing plaats vindt, spreekt van zelf; dat hij vermindering van uitgaven en een krachtige amortisatie van schuld aanbeveelt, zal niet verwonderen.

In vele bijzonderheden daaromtrent treedt hij niet.

Vier jaren geleden waagde ik in dit tijdschrift de voorspelling, dat misschien deze eeuw een grondige herziening onzer belastingen niet meer beleven zou; de kansen voor een spoedige reform zijn er niet beter op geworden en inmiddels spoedt de eeuw ten einde. Zou het maar niet beter zijn, zoo we ons tevreden stelden met stuksgewijze te werken en den weg der kleine middelen in te slaan, die de Regeering thans schijnt te volgen?

Op een zuinig beheer zal het op den duur steeds aankomen, maar ook hierbij stelle men zich geene groote gevolgen voor. De eischen van den publieken dienst nemen steeds toe, en tegen dien wassenden stroom valt niet te strijden.

Voor velen zijn vooral de hooge uitgaven voor vloot en leger een ergernis. Maar wie herinnert zich niet, hoe nog in 1873 een kreet van verontwaardiging door het land ging, toen na de eerste Atjesche expeditie was gebleken, dat onze Marine, sedert jaren op zuinigen voet beheerd, jammerlijk te kort schoot in de van haar gevorderde diensten?

Wie zal zeggen, wat de naaste toekomst van Europa, waar overal legers en vloten versterkt en verbeterd worden, zijn zal?

Soms wil mij, bij de stemming, die men hier en daar bespeuren kan, de vrees bekruipen, dat, mocht eens, wat God verhoede, de oorlogsfakkel ontbranden, de dichter ook bij ons zou moeten klagen:

> 'Hearts resolved, nor hands prepared,
> The blessings we enjoy, to guard.'

Krachtige amortisatie van schuld beveelt de schrijver aan. Wie, die het niet wenscht? Doch zij kan ook te duur gekocht worden. Of wie zou het goedkeuren, dat we het Amerikaansche voorbeeld volgden, en door een gestreng protectionnistisch tarief van invoer ons de middelen zochten te verschaffen tot schulddelging? Of zelfs dat wij eenige andere belasting, uitsluitend met dit doel, uitschreven?

Veeleer wil dan ook de heer Boissevain de bij een eventueele conversie van schuld vrijvallende gelden voor dit doel bestemmen. Op dit oogenblik is dergelijke conversie nog onzeker[1)] en zoo zij eenmaal tot stand komt, zal vooreerst de te verkrijgen bate slechts kunnen dienen, om te korten op den gewonen dienst te dekken, maar niets belet een voorziening waarbij voor volgende jaren, in klimmende mate, telkens ietwat grooter deel der vrijvallende rente voor amortisatie worde aangewezen. Ook daarom ware eene conversie in een drie percent obligatie aanbevelenswaard geweest.

Nog een andere inkomst komt jaarlijks op het budget voor, die wel allereerst behoorde bestemd te worden tot delging der schuld, de opbrengst namelijk van verkochte domeinen. Het is vroeger, toen de bouw der spoorwegen grootendeels uit Indische baten betaald werd, gebruik geworden, die opbrengsten der domeinen tevens aan te wijzen ter gedeeltelijke bestrijding dierzelfde uitgaven, omdat men den aanleg van spoorwegen als kapitaalbelegging beschouwde: zoodra echter, zonder leening, alle uitgaven kunnen gedekt worden, behoort dit opgebruiken van hetgeen geen rente, maar kapitaal is, op te houden en mag men niet langer onder de rubriek van inkomsten brengen wat werkelijk geen inkomst is.

1) Dit werd in April l.l. geschreven.

Ten slotte deze opmerking.

In het licht der geschiedenis, zoowel als bij vergelijking met andere grootere of kleinere landen van Europa, schijnt de tegenwoordige toestand der Nederlandsche finantiën betrekkelijk gunstig, mits twee voorwaarden zonder aarzelen worden vervuld, versterking der vaste inkomsten door verbetering der belastingheffing, een zuinig beheer, dat niet dan bij hooge noodzakelijkheid tot het maken van nieuwe schuld overgaat. En aan die beide eischen kan voldaan worden, zonder dat de natie in haar kapitaal worde aangesproken, zonder dat aan de vorderingen van een goed bestuur worde te kort gedaan.

Dit nader aan te wijzen ligt thans niet op mijnen weg. En anderen hebben dit reeds gedaan, of zullen het wel doen, met meer gezag en met beter argumenten dan mij ten dienste staan.

Florence, April 1886.

H.J. VAN DER HEIM.

Een pretendent in het Huis van Oranje.

Toen de Haagsche schutterij in Mei 1741, ouder gewoonte, een meiboom ging planten op den Vijverberg, voor het huis van den Prins van Oranje (den lateren stadhouder Willem IV) had zij, zooals dat behoorde, er een geschilderde zinnebeeldige voorstelling aan vastgehecht, een vliegenden arend, die in zijnen snavel de wapens van Dillenburg en Siegen droeg, met het onderschrift: *Ik breng deze terug aan den eigenaar*. De jeugdige vorst werd hierdoor herinnerd aan twee heugelijke gebeurtenissen, die hem in den laatsten tijd in aanzien en beteekenis hadden doen rijzen. Door erfenis en overeenkomst was hij in 1739 en 1740 heer geworden der beide vorstendommen, waarvan de wapens door de 's Gravenhaagsche schutters voor zijne vensters waren opgehangen. Christiaan, de laatste vorst uit den tak Nassau-Dillenburg, had, bij zijn overlijden op den 29sten Augustus van het jaar 1739, zijnen neef als eenigen erfgenaam van zijne bezittingen nagelaten. Willem IV was met zijne gemalin, nadat eerst de bevalling der laatste en later de buitengewone koude van den winter hunne reisplannen hadden verschoven, in den zomer van 1740 naar hun nieuw erfland vertrokken, waar zij door juichende onderdanen op feestelijke wijze werden verwelkomd. Het volgende jaar wachtte hen een dergelijke feestelijke begroeting te Siegen, want ook dit vorstendom was inmiddels aan den Prins ten deel gevallen. Ditmaal niet door erfenis, want de vorst van Siegen, Willem Hyacinth van Nassau, leefde nog. Hij had tegen een jaarlijksche uitkeering van 40.000 guldens, aan zijnen neef en erfgenaam zijne bezittingen nog bij zijn leven afgestaan.

Het bezit van Siegen zou den Prins echter niet onbetwist worden gelaten. Siegen, een klein vorstendom, welks gelijknamige hoofdstad het voorrecht heeft gehad den schilder Rubens binnen zijne muren te zien geboren worden, was in 1607 toebedeeld aan een jongeren broeder van den frieschen stadhouder Willem Lodewijk, Jan van Nassau. Diens zoon, insgelijks Jan geheeten, ging tot de katholieke kerk over, en huwde een katholieke prinses van Ligne. Door deze geloofsverandering raakte de tak Nassau-Siegen van de Nederlandsche en Duitsche bloedverwanten eenigszins vervreemd. Hij kwam in nauwer betrekking tot het Spaansche hof; de zooeven genoemde Jan van Nassau was dan ook gedurende eenigen tijd in Spaanschen krijgsdienst. Zijn zoon, Jan Frans Desiré, werd gouverneur van het aan Spanje behoorend opperkwartier van Gelderland, en stierf te Roermond in 1699. Op hem volgde zijn zoon Willem Hyacinth, de laatste uit den katholieken stam, van wien Willem IV Siegen verkreeg.

Deze Willem Hyacinth van Nassau had met groote wederwaardigheden te kampen. In het jaar 1708 werd hij door den Keizer van de regeering over zijne landen ontzet. Het schijnt dat hij in het opleggen van belastingen aan zijne onderdanen, een wat al te ruime hand had. Hij verliet toen Duitschland en vestigde zich te Madrid. Te vergeefs bemoeide hij zich, om na den dood van koning Willem III, het Prinsdom Oranje te verkrijgen, dat door Lodewijk XIV eigenmachtig in bezit was genomen en aan den Prins van Conti geschonken. In 1713 zond hij, tot bereiking van dit doel, den heer van Isendoorn als zijnen gevolmachtigde naar het vredescongres te Utrecht. Deze moest zich echter tot een vruchteloos protest bepalen. De Koning van Pruisen had zijne rechten op het Prinsdom aan den Koning van Frankrijk afgestaan, ten einde daarvoor het ongestoord bezit van een ander deel der nalatenschap van Willem III, het vorstendom Neuchatel, te erlangen. Op de aanspraken van een aantal kleinere vorsten, die allen, even als Willem Hyacinth, tot het Prinsdom Oranje gerechtigd meenden te zijn, werd, zooals te verwachten was, door de beide machtige koningen geen acht geslagen.

Willem Hyacinth bleef das een vorst zonder land. Zijne staten in Duitschland moesten inmiddels beheerd worden. Met dit voorloopig beheer belastte de Keizer een halven broeder van den verdreven vorst. De gouverneur van Spaansch-Gelderland toch, Willem Hyacinth's vader, was driemaal gehuwd geweest:

eerst met een gravin van Königseck, vervolgens met een prinses van Baden, en eindelijk met een hofdame zijner tweede gemalin, een jonkvrouwe de la Serre du Puget. Dit laatste huwelijk was morganatisch geweest, want bij het huwelijkskontrakt was uitdrukkelijk bedongen, dat de kinderen slechts den rang van edellieden zouden hebben, een beding, dat ook de vader der bruid, uit aanmerking van de groote eer, die toch reeds aan zijn huis door dit huwelijk bewezen werd, had goedgekeurd.

Voor Willem Hyacinth, die, uit het eerste huwelijk zijns vaders gesproten, de broeders en zusters uit het derde huwelijk niet als zijne gelijken beschouwde, was het uit den aard der zaak dubbel grievend, dat aan een dezer het bestuur van zijn vorstendom werd toevertrouwd. Daarenboven voerde de halve broeder openlijk, en met goedvinden van den Keizer van Duitschland, den titel van Prins van Nassau-Siegen, niettegenstaande de tegenspraak der vorsten uit het huis van Nassau. Toch was zijn lot verre van benijdbaar. De voorspoed van zijn openbaar leven werd door huiselijken tegenspoed bitter vergald. Wij moeten, tot juist begrip der verwikkelingen, die zich ten opzichte der Nassau-Siegensche erfopvolging later voordeden, zijnen levensloop kortelijk nagaan.

Emanuel Ignatius, geboren in 1688, was op het voorbeeld van zijnen vader in dienst van den Koning van Spanje getreden, en bekleedde reeds op jeugdigen leeftijd een bevelhebbersplaats in het Spaansche leger. In 1711 met zijn regiment uit de Nederlanden naar Spanje trekkend, bleef hij eenige weken hangen in Parijs, en had het ongeluk, gedurende zijn verblijf aldaar, in kennis te geraken met Charlotte, Markiezin de Mailly, die hem zoo zeer bekoorde, dat hij hare hand vroeg, die hij verkreeg. Uiterlijke schoonheid bezat de bruid niet; zoo wij de gedenkschriften van den hertog de St. Simon willen gelooven, was zij zelfs zeer leelijk; met aardsche goederen was zij even weinig gezegend als haar echtgenoot; het jonge paar werd dan ook in de Parijsche wereld spottend ‘honger en dorst’ genoemd. Maar wat nog veel erger was, de hoedanigheden eener goede en eerzame huisvrouw ontbraken haar ten eenenmale. De vrouwen uit het adellijk geslacht der de Mailly's schitterden niet door ingetogenheid. Twee nichten der Prinses van Nassau schandvlekten hunnen naam door zich tot bijzitten van Lodewijk XV te vernederen,

en zij zelve verloochende in dit opzicht evenmin de overleveringen van haar geslacht.

In den aanvang scheen het huwelijk gelukkig. Twee zoons werden achtereenvolgens geboren. In 1713 riep de krijgsdienst den Prins van Nassau weder naar Spanje, waar hij tot 1715 vertoefde. Den 3^{den} April van dat jaar kwam hij onverwacht te Parijs terug en haastte zich naar zijne woning in de Rue Tournelle, in het blijde vooruitzicht van zijne jonge vrouw, na zoo langdurige scheiding, aangenaam te verrassen. Doch helaas, hem wachtte bittere teleurstelling. De Prinses van Nassau was niet te huis, en haar gemaal, die zijne bedienden overal in Parijs bij zijne bekenden rondzond, om haar van zijne aankomst te verwittigen, wachtte uren te vergeefs. Eindelijk, tegen drie uur des nachts, kwam zij opdagen. De Prins vloog naar haar rijtuig om haar te verwelkomen. Het bleek hem echter onmiddellijk, dat de vreugde harerzijds over de terugkomst van haren gemaal zeer matig was. Na weinige dagen kwam deze tot de smartelijke ontdekking, dat de levenswijze zijner gemalin gedurende zijne afwezigheid alles behalve betamelijk was geweest. Er volgde welhaast een hevige uitbarsting tusschen de echtgenooten, waarna de prinses de onbeschaamdheid zoo ver dreef, dat zij haren gemaal aanklaagde, en tevens een eisch tot scheiding instelde.

Nu kwam de beleedigde echtgenoot ook zijnerzijds met beschuldigingen aan, die volkomen gegrond bleken. Zelfs werd er gemompeld van een poging tot vergiftiging, door de Prinses tegen haren man beraamd. De Markies de Nesle, haar broeder, wist nu Lodewijk XIV te bewegen om de zaak te sussen, en de Koning deed dit op de destijds in Frankrijk gebruikelijke wijze, door een lettre de cachet. De misdadige vrouw werd naar de Bastille gebracht. Zij bleef er echter slechts weinige maanden. Op verzoek van haren gemaal, bij wien de oude liefde nog niet geheel schijnt uitgedoofd te zijn geweest, werd haar een klooster te Rhetel-Mazarin als verblijfplaats aangewezen. Zij was daar in het diocees van Rheims, waar haar oom, de Mailly, aartsbisschop was, die een wakend oog op haar kon houden. Dat zij zich achter de getraliede kloostervensters, in het stille stadje, aan den voet der Ardennen gelegen, bitter verveelde, spreekt wel van zelf. Zij snakte er naar, om uit de dichtgegrendelde kloosterpoort weder te kunnen ontkomen naar het verlokkelijk Parijs. Lang duurde hare opsluiting dan ook niet. Na den dood van Lodewijk XIV bewerkten hare

bloedverwanten, die zij voortdurend door hare brieven had trachten te verteederen, dat de lettre de cachet werd ingetrokken. Tot een verzoening met haren echtgenoot was zij echter niet te bewegen, naar zij voorgaf, omdat zij de mishandelingen, die zij van hem ondergaan heette te hebben, nimmer kon vergeten. Maar hare naaste bloedverwanten schijnen wel gevreesd te hebben, dat het veeleer de zucht naar volkomen vrijheid was, die haar de wederaanknooping van den huwelijksband halsstarrig deed weigeren. Toen zij toch uit het klooster ontslagen werd, in Juni 1716, moest zij zich verbinden om te Parijs haren intrek te nemen in de woning van haren broeder, den Markies de Nesle, die de lastige taak op zich nam om een soort van toeziende voogdij over haar uit te oefenen.

Haar man was natuurlijk in deze geheele schikking partij geweest. Hij was zelf te Rethel gekomen, om er met haar de overeenkomst te treffen, waarbij zij zich tot de straks genoemde voorwaarde had verbonden, en tegelijk eenige geldelijke bepalingen werden vastgesteld, ten opzichte der baten, en wat nog meer noodig was, der schulden van de huwelijksgemeenschap. Na het passeeren van deze akte verliet de Prins van Nassau dadelijk Rethel, en begaf zich naar Luik, vanwaar hij aan zijnen schoonbroeder den Markies de Nesle schreef, dat hij na de getroffen schikking ten allen tijde bereid bleef, om zijne vrouw, zoo zij het verlangen er toe te kennen gaf, weder bij zich te ontvangen.

Maar de Prinses was meer dan ooit van een verzoening afkeerig geweest, toen zij hare handteekening naast dien van haren gemaal onder het stuk had geplaatst. Met sluw overleg had zij hare maatregelen genomen. Denzelfden dag toen de schikking met haren gemaal tot stand was gekomen, liet zij een anderen notaris, dan die haar des morgens de akte had voorgelezen, des namiddags te vijf ure, in het klooster komen, om hem een protest op papier te doen brengen, waarbij zij verklaarde tot de teekening van het dien morgen opgemaakte stuk alleen te zijn overgegaan, om op die wijze de haar wederrechtelijk ontnomen persoonlijke vrijheid terug te erlangen, maar verder alle bepalingen, die er in voorkwamen, voor nul en geener waarde te houden. Met dit protest in den zak, dat natuurlijk vooreerst stipt geheim moest blijven, begaf zij zich naar Parijs om daar, als schijnbaar berouwvolle zondares, in het huis van haren broeder in te keeren.

Weldra wierp zij het masker af. Met behulp van slimme praktizijns zette zij langzamerhand een geheel netwerk van processen op, alles met het hoofddoel om van haren man gescheiden te worden. Vier rechtsgedingen wist zij tegelijkertijd aanhangig te maken. Met verregaande onbeschaamdheid ging zij hierin te werk. De beschuldiging van ontrouw, die haar man in 1715 tegen haar had ingebracht, en waarvan in Parijs niemand, die haar kende, de waarheid betwijfelde, wist zij onder anderen behendig te gebruiken als middel in haar voordeel. Door het uitspreken van die beschuldiging, zoo pleitte zij, had immers haar man het recht verloren de zoo zwaar door hem beleedigde vrouw langer de zijne te noemen. Zoo hij verzoening wenschte, dan kon dit alleen zijn om van haar vermogen te kunnen genieten. Zij wist het eindelijk zoover te brengen, dat zij van het gerechtshof du Chatelet te Parijs, in November 1728, een vonnis van scheiding van goederen verkreeg.

De Prins was gedurende deze jaren, buiten Frankrijk, met de behartiging zijner persoonlijke belangen bezig geweest. Hij had in dien tijd, te Weenen, van den Keizer van Duitschland weten te verkrijgen, dat hij en zijne broeders als vorsten van Nassau erkend werden, waarop, zooals wij reeds hierboven verhaalden, de Keizer hem met het beheer der landen van zijnen uit de regeering ontzetten halven broeder Willem Hyacinth had belast. Aan de processen waarmede zijne vrouw hem onderwijl te Parijs bestookte, had hij niet behoorlijk zijne aandacht kunnen wijden. Intusschen verlangde hij thans, meer dan ooit, naar een verzoening. Hij had nu het vooruitzicht eenmaal als regeerend vorst van Siegen te kunnen optreden. Willem Hyacinth had geen kinderen en geen broeders. Van zijne beide eigen broeders was de eene, Alexis, geestelijke geworden; de andere, Frans, was onnoozel en werd in een klooster in de Zuidelijke Nederlanden verpleegd. De twee zoons uit de eerste jaren van zijn ongelukkig huwelijk waren jong gestorven; werd nu zijn huwelijk nog met kinderen gezegend, dan wachtte een hunner, naar alle berekeningen, een vorstenkroon. Te vuriger wenschte Emanuel het voortbestaan van zijnen stam, omdat - zoo ook hij kinderloos overleed - het vorstendom Siegen aan den hervormden tak der Nassau's zou overgaan, en het katholieke stamhuis derhalve door een protestantsch zou vervangen worden.

Deze overwegingen hadden echter niet den minsten vat op

de onverzettelijkheid der Prinses van Nassau. Zij liet alle brieven van haren gemaal onbeantwoord en verviel, wat hare levenswijze betrof van kwaad tot erger. Haar broeder, de Markies de Nesle, zag zich genoodzaakt haar uit zijn huis te verwijderen; nogmaals werd zij in een klooster, ditmaal in de abdij van Poissy, opgesloten. Maar ook deze straf leidde niet tot verbetering. Toen zij hare vrijheid herkreeg, ging zij weder den ouden weg op, en wilde van geen vergelijk met haren man hooren. Emanuel riep te vergeefs de hulp in van den gezant des Keizers te Parijs, van den pauselijken nuntius, en van den eersten minister Kardinaal de Fleury. Eindelijk werden de geruchten, die van zijne vrouw begonnen te loopen, zoo ergerlijk, dat hij van Brussel, waar hij in den laatsten tijd verblijf had gehouden, zich naar Parijs begaf, ten einde van de fransche regeering te verkrijgen, dat de Prinses voor goed in een klooster wierd opgesloten en uit de samenleving verbannen. Het bleek hem echter uit een onderhoud met den Kardinaal de Fleury, dat de regeering zich liever buiten de zaak hield, en die aan de beslissing der rechterlijke macht wenschte over te laten. De Prins zette nu een strafvervolging tegen zijne ontrouwe gemalin op touw; daar deze zaak echter zeer langzaam vorderde, en zijne vrouw niets onbeproefd liet om hem te Parijs allerlei onaangenaamheden te berokkenen, keerde hij eerlang naar Brussel terug. De verdrietelijkheden der laatste jaren schijnen zijne gezondheid geknakt te hebben; hij raakte althans aan het kwijnen, en overleed te Brussel, den 9^{den} Augustus 1735, nog slechts 47 jaren oud.

Gedurende de laatste jaren van zijn leven, toen de kansen op een verzoening met zijne vrouw al minder en minder werden, hadden de katholieke vorsten in Duitschland zich ernstig met de vraag bezig gehouden, hoe zij de protestantsche erfopvolging in de Siegensche landen zouden kunnen weren. Er werd door eenigen hunner een fonds bijeengebracht, om Emanuel's broeder Frans, die even arm aan verstand als aan tijdelijke goederen was, in de gelegenheid te stellen een huwelijk aan te gaan met een vrouw van vorstelijken huize. Men wist een Prinses van Hohenlohe-Bartenstein op te sporen, die zich voor dit huwelijk met den halfwijzen vorst liet vinden. De kinderzegen bleef echter uit, en de jonggehuwde vorst overleefde zijn huwelijk slechts weinige maanden. De derde broeder, de geestelijke, stierf

veertien dagen later. Toen nu ook Emanuel, een groot jaar na zijne beide broeders, overleden was, scheen alle hoop verdwenen. Van den katholieken stam was niemand meer over dan de kinderlooze en thans bejaarde Willem Hyacinth, die nog altijd in Spanje woonde, in onmin met den Keizer zoowel als met zijne broeders. Na hem moesten, volgens een familieovereenkomst, de Siegensche bezittingen aan den vorst van Nassau-Dillenburg en Willem IV komen.

Charlotte de Mailly, door den dood bevrijd van haren man, begreep dat het oogenblik nu gunstig was, om een plan te volvoeren, dat zij sinds jaren beraamd had. Hare beide kinderen waren - dit wist iedereen te Parijs - sinds jaren dood. Het eene was aan de kinderziekte gestorven, het andere was kort na de geboorte van den schoot der baker gevallen, en dien ten gevolge bezweken. Maar nu kwam zij op eens met een derden zoon voor den dag. Er was reeds over het bestaan van dit kind, nog bij het leven van den vader, gemompeld, en dit was de voornaamste aanleiding geweest tot de komst van Emanuel te Parijs, in den zomer van 1734. Deze had dan ook, voorziende wat zijne booze vrouw in haar schild voerde, eenige weken voor zijnen dood, te Brussel, een notariëele akte doen opmaken, waarin hij verklaarde geen kinderen uit zijn huwelijk na te laten, en bij voorbaat alle rechten te ontzeggen aan ieder, die, na zijnen dood, zich als zijn zoon zou aanmelden. Hij had verder bij testament zijne zuster Johanna Baptista, abdis van St. Waudru te Bergen in Henegouwen, tot eenige erfgenaam zijner goederen ingesteld.

De Prinses van Nassau liet zich echter door dit alles niet afschrikken. Met hare gewone schaamteloosheid liet zij, drie maanden na den dood van haren man, het ondergeschoven kind, toen reeds een knaap van dertien jaren, voor de tweede maal doopen, onder den naam van Maximiliaan, Prins van Nassau. Zij strooide tevens uit, dat er in het jaar 1722 een tijdelijke verzoening tusschen haar en haren gemaal had plaats gegrepen, en dat deze destijds met haar in Parijs gedurende eenigen tijd had samen gewoond. Ook verzuimde zij niet aan den Keizer kennis te geven van het bestaan van dezen prins, en hem de belangen van dezen jongeling, die na het overlijden van Willem Hyacinth tot de erfopvolging het naast gerechtigd was, aan te bevelen. De godsdienstkwestie zou, zooals zij terecht begreep,

in deze zaak een machtige drijfveer kunnen worden. Door de erkenning van haren zoon bleef de katholieke erfopvolging verzekerd. Geen wonder dus, dat zij zich met een deftig latijnsch schrijven tot den Paus wendde, en de hulp van den Heiligen Stoel inriep tegen ‘de gevaarlijke vijanden der kerk, die de aanspraken van haren zoon zouden willen bestrijden.’ Ook de biechtvader van den Keizer te Weenen werd niet vergeten; hem werd eveneens, in het belang van kerk en godsdienst, de behartiging der belangen van den jeugdigen pretendent in zalvende bewoordingen door de moeder opgedragen. Groote toeschietelijkheid ondervond de Prinses echter niet. Zoowel te Rome als te Weenen wist men te veel van hare levensbijzonderheden, om zich diep met haar in te laten. Paus Clemens XII antwoordde haar zeer beleefd, maar zeer behoedzaam. Pater Tonneman, de biechtvader van den Keizer, zond haar geen antwoord, maar gaf duidelijk te kennen, dat hij zich in de zaak niet wilde steken. Hij raadde zelfs den katholieken in het vorstendom Siegen aan, om zich voor den pretendent niet te warm te maken. ‘Mijn ijver voor de katholieke kerk is groot’ - zoo schreef hij - ‘maar hij heeft zijn rechtmatige grenzen, en door verzinsels behoeft de ware godsdienst niet ondersteund te worden.’ De fransche regeering alleen bleef een afwachtende houding aannemen. Zij durfde de aanspraken van den pretendent niet openlijk ondersteunen, maar liet toch de Prinses stil begaan.

De gewichtigste overwinning die de Prinses kon behalen, zou geweest zijn een erkenning door Willem Hyacinth. Hij was, schoon ontzet van de regeering, de rechtmatige vorst van Siegen; zoo hij den jeugdigen Maximiliaan als zijn opvolger aanwees, of nog liever bij zijn leven aan hem zijne rechten afstond, dan werden de kansen van den pretendent inderdaad gunstig. Alle lagen en listen werden dan ook in het werk gesteld, om den ouden vorst te overreden. De Prinses liet hem zelfs een jaarlijksche uitkeering voorspiegelen, voor het geval dat hij zijne rechten zou willen afstaan. Zij wist dat hij in vrij berooide omstandigheden verkeerde, gaf van haar vermogen hoog op, en bood aan hem geldelijk te ondersteunen met al wat zij bezat. Zij kon dit gemakkelijk doen, want hare bezittingen waren louter schulden. Om de Parijsche wereld in den waan te brengen dat hij op hare zijde was, liet zij, toen haar zoon in 1736

zijne eerste communie deed, een zekeren Heer Agricole verschijnen, als gemachtigde van Willem Hyacinth, die peter van haren zoon heette te zijn. De oude vorst van Siegen bleek evenwel tegen alle list en verleiding bestand. Hij verklaarde dat deze gansche vertooning van zijn peetschap en van zijne vertegenwoordiging bij de plechtigheid, buiten hem om was geschied, en gaf aan de vorsten van den protestantschen tak te kennen, dat hij de aanspraken van zijnen voorgewenden neef in geen enkel opzicht erkende. Willem IV, toen nog Willem Karel Hendrik Friso, had reeds door den gezant van de Republiek der Vereenigde Nederlanden bij het Spaansche hof, den Heer van der Meer, poolshoogte laten nemen. Willem Hyacinth aarzelde niet om aan onzen gezant, toen deze hem over den pretendent kwam aanspreken, rondborstig mede te deelen dat hij een brief van de Prinses van Nassau, uit handen van den franschen gezant had ontvangen, met verzoek om antwoord. Hij had evenwel den gezant doen weten, ‘dat er brieven waren die men niet kon of niet wilde beantwoorden, en dat dit het eenige antwoord was, dat hij aan de Prinses had te geven.’

Onvermoeid bleef deze intusschen voor haren zoon kuipen. Het was haar gelukt een zekeren abbé d'Aubigny in haren dienst te krijgen, die vroeger de belangen van haren man te Weenen had waargenomen, en die haar dus, door zijne bekendheid met het Nassausche vorstenhuis en zijne betrekkingen aan het keizerlijk hof, van groot nut was. Door dezen wist zij van de keizerlijke rijkskanselarij een reispas voor haren zoon te verkrijgen, waarin hij als Prins van Nassau werd betiteld. Met dit stuk voorzien zou de Prins nu naar Weenen gaan, om zijne zaak bij den Keizer te bepleiten. Er was echter voor de reis meer noodig dan een pas, en dit kon zijne moeder hem niet verschaffen, want hare schuldeischers hadden op al hare bezittingen beslag gelegd, en crediet bezat zij sinds lang niet meer. Haar geldgebrek noopte ook weldra d'Aubigny, die meer op voordeel dan op eer zag, om een zaak ontrouw te worden, waarbij geen van beide te behalen viel. De Prinses deed intusschen haar voordeel met den verkregen reispas. Zij had nu een door den Keizer zelven geteekend stuk, waarin haar zoon als wettig werd erkend. Met behulp van deze verklaring en van allerlei andere kunstgrepen, wist zij ook van den Koning van Frankrijk brieven van meerderjarigheidsverklaring voor den zestienjarigen Maximiliaan te verkrijgen.

De vorsten van Nassau, Willem IV niet het minst, begonnen zich thans over dit stoute optreden van den pretendent ernstig ongerust te maken. Onze stadhouder maakte gebruik van de aanwezigheid van een zekeren Marchand in zijne baronie van Breda, om van dezen man, die voorheen als lakei in dienst der Prinses was geweest, een beëedigde verklaring te verkrijgen, aangaande hare vroegere levenswijze. De Bredasche schepenen, die hem in verhoor namen, zagen zich verplicht een weinig stichtelijk verhaal op schrift te stellen, onder anderen de voor de zaak van den pretendent zeer ongunstige mededeeling, dat de tegenwoordige Maximiliaan, in zijne eerste kinderjaren, in het huis der Prinses onder den naam van Louison was bekend geweest, en daar altijd doorging voor een zoon van een harer dienaren. Tegelijkertijd werd ook door Willem IV over het afgeven van den reispas te Weenen inlichtingen gevraagd. Deze waren evenzeer geruststellend; alleen door onachtzaamheid was de titel van Prins van Nassau gebruikt; de ambtenaar, die aan de keizerlijke kanselarij het stuk had opgemaakt, was met de geheele toedracht van zaken onbekend geweest, en had op goed geloof den pas gegeven, zooals die verlangd was. De Keizer liet dan ook door den Vorst van Lichtenstein, zijnen gezant, te Parijs mededeelen, niet alleen dat bedoelde pas geen het minste bewijs opleverde, maar ook dat de keizerlijke regeering den zoon der Prinses volstrekt niet erkende als Prins van Nassau. De Kardinaal de Fleury beantwoordde deze mededeeling met de verzekering, dat ook hij den pretendent niet wilde begunstigen, schoon uit zijne geheele houding bleek, dat hij uit een staatkundig oogpunt liever het tegenovergestelde zou hebben gedaan.

In de hoogere kringen te Parijs deed deze openlijke verklaring van den keizerlijken gezant aan de zaak van de Prinses veel kwaad. Zij had, bedriegelijk als altijd, bij gelegenheid der meerderjarigheidsverklaring van haren zoon, aan verschillende leden van den hoogen franschen adel, die zij tot een familieraad had weten bij elkander te krijgen, Montmorency's, Polignac's, Saint Simon's en anderen, de verzekering gegeven, dat niet alleen Willem Hyacinth, maar ook het hof te Weenen, haren zoon erkenden.

Nu de Keizer dit beweren openlijk door zijnen gezant had doen logenstraffen, waren deze heeren wel eenigszins verlegen met het dwaze figuur dat men hen had laten maken, door als

familieleden van een ondergeschoven kind op te treden, temeer daar zij allen wisten, dat de moeder een vrouw was, ‘bij wie,’ zooals een hunner, de Maarschalk de Montmorency, later zelf moest verklaren, ‘geen fatsoenlijk man een voet zou willen zetten.’ Het vermoeden ligt voor de hand, dat ook hier de geheime invloed der fransche regeering gewerkt had, die, openlijke erkenning van den pretendent niet aandurvende, toch gaarne gezien zou hebben, dat hij, franschman door geboorte en opvoeding, den troon van een vorstendom aan de overzijde van den Rhijn beklom.

Dat vorstendom, om welks bezit zoo vele geheime loopgraven werden aangelegd, was na den dood van Emanuel zonder beheerder gebleven. De Keizer had, daar er aan een verzoening met Willem Hyacinth niet te denken viel, de beide naaste erfgenamen, Christiaan van Nassau Dillenburg en Willem IV, met het beheer beschonken. Toen de eerste in 1739 overleed, bleef Willem IV alleen beheerder. Tegen het einde van dit jaar brachten de dagbladen onverwacht de tijding, dat de nu twee en zeventigjarige Willem Hyacinth, die sinds 1708 als vorst in ballingschap, onafgebroken te Madrid had gewoond, Spanje had verlaten, en door Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden naar 's Gravenhage was gereisd. Zijne reisplannen had hij geheim gehouden, omdat hij bij zijne doorreis door Frankrijk niet door de Prinses van Nassau en haren zoon wenschte bemoeielijkt te worden. De Prinses werd ditmaal, trots hare sluwheid, vergauwd. Zij vernam te laat, tot hare bittere teleurstelling, dat de Prins in hare onmiddellijke nabijheid was geweest, toen hij haar buitengoed l'Isle sous Montreal bij Auxerre, waar zij destijds vertoefde, op zijne reis was voorbijgereden, zonder naar haar om te zien.

Willem Hyacinth had zich tegen een andere schoonzuster met rede voorkomender getoond. Op zijne verdere reis toch deed hij Bergen in Henegouwen aan; daar toch woonde nog altijd zijne halve zuster, de abdis van St. Waudru. Met deze dame besprak hij alles, wat tot ontmaskering van den pretendent kon worden in het werk gesteld. Waarschijnlijk naar hare aanwijzingen, stelde hij zich te Brussel met twee advokaten in betrekking, die er bij tegenwoordig geweest waren, toen Emanuel, in de laatste dagen van zijn leven, op het ziekbed tegenover een priester, die hem een verklaring aangaande de wettigheid van Maximiliaan trachtte af te persen, had

volgehouden dat hij geen zoon in leven had. In den Haag zal Willem Hyacinth vermoedelijk de schikking met Willem IV hebben getroffen, waarbij deze tegen een jaarlijksche lijfrente van veertig duizend guldens reeds dadelijk in het bezit van Siegen trad. Het was toch de bedoeling van Willem Hyacinth, om van 's Gravenhage naar Weenen te gaan, ten einde zich met den Keizer te verzoenen, wien hij reeds schriftelijk van zijn voornemen had kennis gegeven, en indien de verzoening tot stand kwam, moest Willem IV van het beheer afstand doen.

Welhaast kwam de schikking met den Keizer tot stand. Men verlangde van Willem Hyacinth, dat hij plechtig beloven zou, zijn vorstendom niet door buitengewone belastingen te drukken, de godsdienstvrijheid te eerbiedigen en geen beschikkingen over zijne bezittingen te maken, ten nadeele van zijne Agnaten en wettige erfgenamen (thans alleen Willem IV). De Keurvorst van Trier was eerst aangewezen om op de nakoming dezer beloften toezicht te houden. Na de schikking met Willem IV werd dit toezicht echter voor overbodig gehouden en opgeheven.

Onder de katholieke vorsten in Duitschland, en de aanhangers der katholieke kerk, wekte het intusschen wel eenige teleurstelling, dat het vorstendom Siegen thans voor goed in protestantsche handen was gekomen. Waarschijnlijk om zijnen geloofsgenooten nog een schemering van hoop over te laten, ging Willem Hyacinth nu nog tot een stap over, die vooral na zijnen afstand ten behoeve van Willem IV, zonderling mocht heeten. Hij begaf zich in zijn twee en zeventigste jaar voor de derde maal in het huwelijk met Maria Josephina Gravin van Stahremberg. De bruid huwde bij volmacht te Weenen, terwijl de echtverbintenis drie weken later, den 28sten Juli van het jaar 1740, te Renain, een kasteel in de Zuidelijke Nederlanden, werd voltrokken.

Het is niet onmogelijk dat hij hierdoor den pretendent de ondersteuning, die hem wellicht aan katholieke hoven, ter wille van zijn geloof, kon te beurt vallen, wilde ontnemen. Althans in de mededeeling van zijn huwelijk aan verschillende regeerende vorsten verzonden, drukte Willem Hyacinth er zeer sterk op, dat er thans nog mogelijkheid bleef bestaan, dat de katholieke erfopvolging in zijne staten zou stand houden. Deze verwachting werd echter niet vervuld. Willem Hyacinth overleed den 18^{den} Februari 1743, zonder uit zijn laatste huwelijk kinderen na te laten.

Willem IV was nu vorst van Siegen geworden, maar het oogenblik was tevens voor den pretendent gekomen, om een uiterste poging te wagen. De verwarde toestand van Duitschland scheen hem goed te stade te zullen komen. De Oostenrijksche successie-oorlog was in vollen gang. De Keurvorst van Beijeren was tot Keizer uitgeroepen, als Karel VII, en hield zich met hulp van Frankrijk tegen Maria Theresia staande. Van hem hoopte Maximiliaan steun te zullen erlangen. Aan geld ontbrak het hem niet meer. Hij was in 1743 gehuwd met de schatrijke dochter van den Markies van Senarpont, en hij begaf zich dan ook het volgende jaar naar Frankfort, om aan den Keizer zijne belangen voor te dragen. In Duitschland durfde hij niet zich Prins van Nassau te noemen, maar nam den titel zijner vrouw aan. Tegelijk schreef hij naar Siegen, om zijne getrouwe onderdanen te bewegen zich tegen den overweldiger zijner staten - zoo noemde hij Willem IV - te verzetten. Noch te Siegen, noch te Frankfort vond hij echter steun. Willem IV was met den nieuwen Keizer van Duitschland, wiens kroning hij te Frankfort had bijgewoond, op goeden voet. Hij zorgde er voor, dat alle stukken, die hij reeds vooruit verzameld had, om te bewijzen dat Emanuel van Nassau geen kinderen uit zijn huwelijk met Charlotte de Mailly had nagelaten, aan den Keizer werden ter hand gesteld. Ook werden er nog getuigenissen ingewonnen van personen, die met de bijzonderheden van het huwelijk van Emanuel bekend waren geweest. Er leefde te Siegen, in een der vorstelijke sloten, nog een hoog bejaarde Prinses van Nassau-Siegen, geboren Prinses van Koerland, weduwe van een in 1722 overleden Prins van den hervormden tak. Ook deze oude dame gaf nog een verklaring, waarbij zij betuigde, dat Emanuel haar persoonlijk verzekerd had geen kinderen uit zijn huwelijk te hebben, en zich nimmer met zijne gemalin verzoend te hebben.

Voordat de zaak van den pretendent beslist was, overleed de Keizer. Frans van Lotharingen, gemaal van Maria Theresia, werd nu tot Keizer uitgeroepen. Willem IV haastte zich weder naar Frankfort, om ook deze plechtige kroning bij te wonen. Hij zal wederom de gelegenheid niet verzuimd hebben, om bij den nieuwen Keizer zijne belangen tegenover den pretendent te bepleiten. In elk geval was de uitslag hem gunstig. Den 15^{den} October 1746 gaf de Keizer, te Weenen, een eindbeslissing in het geschil,

waarbij Maximiliaan Willem Adolf, zoon van de Markiezin de Mailly, in zijnen ten eenenmale ongegronden en onbestaanbaren eisch werd verklaard niet-ontvankelijk. Willem IV behoefde zich niet meer over het ongestoord bezit van zijn vorstendom Siegen ongerust te maken; hij had zijn proces in hoogste instantie gewonnen.

De pretendent trok naar Frankrijk terug, waar hij twee jaren later op 26jarigen leeftijd overleed. Het Parlement van Parijs verklaarde in 1756, ten behoeve zijner kinderen, dat zijne geboorte wettig was geweest. In Duitschland bekommerde men zich over deze uitspraak volstrekt niet meer. De zoon van den pretendent bleef echter den titel van Prins van Nassau dragen. Hij verwierf zich door zijne avontuurlijke loopbaan in het laatst der vorige eeuw een zekere vermaardheid. Na in zijne jeugd met Bougainville een reis om de wereld te hebben gemaakt, onderscheidde hij zich, als fransch officier, door groote onverschrokkenheid bij het beleg van Gibraltar in 1782. In Spanje werd hij grande, later trad hij in dienst van de Keizerin van Rusland, Catharina II. Beurtelings als admiraal en als diplomaat dienst doende, stond hij bij de Keizerin in grooten gunst, totdat een ongelukkig zeegevecht tegen de Zweden in de Oostzee en zijn misnoegen over de tweede verdeeling van Polen (hij was met een Poolsche vrouw gehuwd) hem noopten Rusland te verlaten.

Sedert dien tijd zwierf hij in Europa rond en overleed te Parijs in 1805. Hij schijnt geen kinderen te hebben nagelaten, zoodat deze tak van pseudo-Nassau's met hem uitstierf.

W.H. DE BEAUFORT.

Leconte de Lisle.

In de volgende bladzijden, waag ik het een dichter te behandelen, die gedurende langen tijd alleen door zijn leerlingen en een kleine groep bewonderaars van vlekkelooze versificatie en verfijnde scheppingsgave werd gewaardeerd.

Langzamerhand is zijn roem in Frankrijk gestegen. Het magistrale van zijn scheppingen heeft het parti-pris tegen een niet-alledaagschen vorm overwonnen en den 11en Februari van dit jaar, is Leconte de Lisle tot lid der Académie Française verkozen. Reeds waren Sully Prudhomme en François Coppée lid van de Académie. Beiden behooren tot de school der zoogenaamde ‘Parnassiens’, waarvan Leconte de Lisle het erkende hoofd is. - De meester zelf kreeg, toen zijn jongeren hun zetel in het Instituut verwierven, slechts één stem, die van Victor Hugo. Want, ofschoon hij de eerste was met wien de grijze dichter zitting had willen nemen, geen ander academielid was er te vinden die hem mede die eer waardig keurde.

De Académie met den behoudenden geest die haar kenmerkt, in haar angst aan iets haar goedkeuring te hechten dat haar niet vooraf door de publieke opinie is opgedrongen, schrikte terug van de taal der ‘Poèmes Barbares’; zij kreet uit voor zucht naar neologismen, wat bij slot van rekening slechts een streven naar verruimen van woordenschat was, door verouderde uitdrukkingen weer in 't gebruik te stellen. De naam van Ronsard werd nog gehuldigd, maar zijn taal en werken was men vergeten. Hij die die taal verjongde, deed de veertig onsterfelijken rillen, als ware hij een vandaal.

Zoo werd dan Leconte de Lisle lang buiten de muren van het Instituut geweerd. Zoo is hij nog steeds een onbekende voor het groote publiek.

En toch, zooals ik zeide, hij is het algemeen erkende hoofd van een nieuwe school die de geheele moderne dichtkunst in Frankrijk beheerscht. ‘Nous allions chez Leconte de Lisle, comme les Musulmans vont à la Mecque’, getuigt François Coppée van hem.

Wat is de oorzaak van die weinige populariteit?

In den tijd toen het lyrisme van Lamartine, van Musset had uitgewerkt, is een moderne poetica opgekomen van Leconte de Lisle, Baudelaire, Théodore de Banville, met Gautier als overgang, met Coppée en Sully Prudhomme als ijverige volgers. Zij heeft een nieuwe aesthetiek ingang doen vinden, geschikt voor een meer beredeneerden tijdgeest.

Altijd, na een tijd van omkeer, van renaissance, ziet men als reactie een kunst opkomen, koeler, schijnbaar minder geïnspireerd, zich meer bewust. Na de groote Renaissance der 15e en 16e eeuw, kreeg men de 17e met Molière, Racine, Boileau; na de groote vlucht die de romantiek onder Hugo en Lamartine heeft genomen, had onze moderne tijd van wetenschappelijk dilettantisme, van berekening en ontleding, behoefte aan een meer doordachte kunst. Gautier zocht reeds naar een nieuwe formule. Zijn ‘Mademoiselle de Maupin’ bevat een kunstphilosophie, waarin de moderne geest tot het uiterste gespannen wordt in zijn angstig zoeken naar een bevredigende aesthetiek. ‘Le poète impeccable’ zocht het in 't schitterende van het uiterlijk voorkomen der dingen; zijn kleuren konden niet rijk genoeg, zijn vormen niet krachtig genoeg zijn. Den versbouw op zich zelf trachtte hij reeds te doen spreken door het doorwerkte en uitgelezene der constructie. Bleken zijn werken ook op den duur te eenzijdig te zijn, een nieuw streven was aangewezen. Had hij door zijn scheppende kracht nog niet geheel zijn doel kunnen bereiken, door zijn kritiek had hij een weg ingeslagen die van het overdreven en wilde effektbejag der Romantiek moest verwijderen.

Baudelaire, zooals het meer gaat met voorloopers, vereenigde in zich al de eigenschappen der Parnassiens, doch overdreef ze. ‘Le mal du siècle’ had den impressionabelen Creool al te sterk aangegrepen en zijn overgevoelig zenuwgestel was op den duur niet bestand tegen de beproevingen die zijn altijd werkende ver-

beelding het oplegde. Zijn talent deed een te grooten sprong en in plaats van krachtig een nieuwen toon aan te slaan, gaf hij aanstonds aan zijn gedichten den stempel van de décadence. De kunstige wendingen van zijn taal missen soms haar doel, door al te gezocht te zijn; zijn onderwerpen zullen spreken tot iederen modernen geest, maar zullen soms schokken door overmatige analyse.

Was Baudelaire nog te zeer zoekende geweest, de Banville was te kritisch, te luchtig, te gekscherend en te keurig, om als hoofd eener nieuwe richting te kunnen optreden.

De krachtige artistieke uiting der nieuwe denkwijze vinden wij bij Leconte de Lisle, van zijn eerste optreden af. In hem voelt men dadelijk de persoon die meester van zich zelf en van zijn tijd is. Toen de invloed van de romantiek begon te luwen, niet meer in staat was, om welke reden ook, bij de tijdgenoten enthousiasme op te wekken, toen heeft hij een nieuwen gloed weten te geven aan wat eenmaal een Ronsard en een du Bellay zochten.

Leconte de Lisle, en dit heeft hij met alle groote hervormers op kunstgebied gemeen, gunde zich geen tijd de leer zijner voorgangers af te breken; zijn talent had te veel behoefte zelf te scheppen. Hij gaf onmiddellijk in zijn werken den weg aan die moest ingeslagen worden, den eenigen levensvatbaren.

In onzen tijd van veelweterij en scepticisme, van ontgoocheling en cosmopolitisme, is een naieve kunst onmogelijk geworden. Het ‘nil mirari,’ wordt reeds op de schoolbanken zoo zeer in de hand gewerkt; door wereldtentoonstellingen, door photographieën, door goedkoope uitgaven van boeken, door imitatie van uitlandsche stoffen in het ameublement onzer kamers, kortom, door alles wat een vlug verkeer en slimme industrie ons dagelijks onder de oogen brengen, worden onze smaken zoozeer gewoon voortdurend door het beste geprikkeld te worden, dat alleen een litteratuur kan bestaan, hetzij met een wetenschappelijken achtergrond, hetzij van een opvatting zoo hoog, dat zij buiten en boven den tijdgeest staat, dat zij slechts door een gekuischte en geoefende kritiek kan worden begrepen. In het eerste geval, omdat zij het wetenschappelijk dilettantisme streelt. De zoogenaamde naturalistische school is er op gebaseerd; zij beheerscht het proza. In het tweede geval, omdat zij het universeel karakter draagt dat haar tot burgeres van ieder

land maakt, tot tijdgenoot van iedere eeuw, omdat zij in één woord een klassieken stempel bezit. Zij is de zuivere uiting van een domineerend kunstenaar; zij put haar recht van bestaan uit zich zelve, zonder zich aan bepaalde regelen te storen.

Over een vijftigtal jaren zal het naturalisme slechts als een verschijnsel des tijds, als een periode in de litteratuur-geschiedenis worden beschouwd en als zoodanig worden bestudeeerd. Ik geloof niet, dat het ooit een klassiek werk kan leveren; daarvoor is het te schoolsch en gaat het met te veel vooringenomenheid te werk. Ik kan mij begrijpen dat de groote Flaubert in woede ontstak, wanneer men hem tot de naturalisten rekende. Hij was een te rijk kunstenaar dan dat hij behoefte had zich aan één richting vast te houden. Zoo ook Leconte de Lisle.

Juist dat vallen buiten de schreef, dat de reden is waarom hij nu minder bekend is geeft mij aanleiding, hoe vreemd het ook moge schijnen, hoe aanmatigend misschien, om te voorspellen, dat bij eenmaal tot de klassieken zal gerekend worden.

Zijn taal toch heeft hij, in de eerste plaats, verruimd door het verouderde te verjongen; zijn scheppingen kenmerken zich, bovendien, door het onafhankelijke dat de werken van alle groote meesters onderscheidt.

Wanneer men de onderwerpen nagaat welke Leconte de Lisle bij voorkeur kiest en de wijze waarop hij ze behandelt, dan zal men het zich nader kunnen verklaren, waarom het aantal zijner lezers en bewonderaars zoo beperkt is. Niet zelden neemt hij een of andere wijsgeerige gedachte van het Boudhisme; soms ook trekken de gekleurde verhalen van het oude testament hem aan, of geeft hij een geheel persoonlijk karakter aan de eerste overleveringen van het Christendom. En, zelfs wanneer hij een Spaansche of Duitsche ridderlegende vertelt, legt hij er zulk een phantastischen gloed over en bereikt daardoor een zoo onverwacht effekt, dat men altijd bij een eerste lezen verschrikt en uit het veld geslagen wordt. Voeg daarbij het ongewone, het nieuwe van taal en vorm, dan zal men begrijpen, dat zelfs een welwillend en ontwikkeld beoordeelaar hem soms twee, ja, driemaal moet lezen eer hij al het schoone van zijn gedichten inziet.

Er is nog iets, waardoor hij nooit populair zal zijn. - Men vindt zoo gaarne in een schrijver zijn eigen gedachten en gevoelens terug; het volk vooral wil door een dichter als voor-

gelicht worden, of zoo dit al niet het geval is, wenscht het in elk geval den mensch achter den dichter te zien. Men wil hem menschelijke gevoelens zien hebben, hem zien lijden of genieten, vallen of triumpheeren. Het is zoet, door een hooger geest alledaagsche gevoelens te zien verheffen tot iets schoons en dichterlijks. Het is voor den sentimenteelen, romantischen geest zoo gemakkelijk, zoo aangenaam met Musset's weeklachten meê te leven. Wat door den dichter op een zeker verheven standpunt wordt gesteld, kan door ieder voor het spiegelbeeld van zijn eigen rampen worden gehouden. De moderne twijfelaar zal zich in zijn eigen oog vergroot zien bij het lezen van de ‘Doutes’ van Sully Prudhomme.

Zeker zulk genot zal men bij het lezen van Leconte de Lisle's werken niet smaken.

Hij kan, integendeel, als een zeldzaam voorbeeld worden aangehaald hoe eens dichters persoonlijkheid zich van het behandelde onderwerp bijna geheel abstraheert. In zijn beste en meest grootsche composities treft men die abstractie juist het meest aan. Spreekt dan het verhaal op zich zelf niet tot de verbeelding, valt het niet onmiddellijk onder ieders bevatting, dan zal het verwijt van koudheid, van weinig gevoel niet achterwege blijven. Welk een bron van genot zijn echter juist die gedichten voor een meer ontwikkelden en verfijnden geest! Ik zou hem hier met een beroemd schilder, met Rubens willen vergelijken. Men weet van Rubens, dat hij onder 't werk altijd even koel bleef en nooit er zich op toelegde een of andere bijgedachte in zijn schilderij te leggen. De voortreffelijkheid van zijn genie was voldoende om hem boven den banalen werkman te verheffen; altijd zal de kenner zijn gloed en brio bewonderen.

Verreweg de meeste gedichten der ‘Poèmes Barbares’ der ‘Poèmes Antiques’ en der ‘Poèmes Tragiques’ dragen dat karakter van een eenigszins afgetrokkene behandeling. Alle bezieling put de dichter uit zijn enthousiasme voor het gekozen onderwerp. Den kunstenaar is het voldoende geweest de macht der woorden tot het uiterste te verheffen, zonder dat zijn hart er ook maar eenigszins meê gemoeid was.

Zijn ‘Qaïn’, een van zijn meest bekende composities, kan als sprekend voorbeeld dienen; tevens zal men de oorspronkelijkheid van conceptie moeten bewonderen.

Van Kain heeft de dichter een wreker en redder van het menschelijk geslacht gemaakt; van dat menschelijk geslacht dat door de godheid zóó onvolmaakt was geschapen, dat het spoedig een paradijs onwaardig bleek te zijn. Kaïn zelf wordt als type genomen van den door God verlatene. Hij heeft de wanhoop gekend, die ontstaat uit de zekerheid, dat men voorbeschikt is om het kwaad te doen.

'Oh! pourquoi suis-je né!' - 'Tu le sauras demain,' antwoordt de aartsengel.

> Je l'ai su. Comme l'ours aveuglé qui trébuche
> Dans la fosse où la mort l'a longtemps attendu,
> Flagellé de fureur, ivre, sourd, éperdu,
> J'ai heurté d'Jahvèh l'inévitable embûche;
> Il m'a précipité dans le crime tendu.

Kaïn, uit zijn graf opstaande, hoort dat de godheid van plan is diezelfde schepselen die hij zoo onvolkomen heeft geschapen, te verdelgen door een zondvloed. Het oogenblik is daar zich te wreken, door de menschheid te redden en tot hoon der godheid te laten voorttieren.

> Tu voudras vainement, assouvi de ton rêve,
> Dans le gouffre des Eaux premières l'engloutir;
> Mais lui, lui se rira du tardif repentir.
> Comme Léviathan qui regagne la grève,
> De l'abîme entr'ouvert tu le verras sortir.
>
> Non plus géant, semblable aux Esprits, fier et libre
> Et toujours indompté, sinon victorieux;
> Mais servile, rampant, rusé, lâche, envieux,
> Chair glacée où plus rien ne fermente et ne vibre,
> l'Homme pullulera de nouveau sous les cieux.

En later:

> Dieu triste, Dieu jaloux qui dérobes ta face,
> Dieu qui mentais, disant que ton oeuvre était bon,
> Mon souffle, ô Pétrisseur de l'antique limon,
> Un jour redressera ta victime vivace,
> Tu lui diras: Adore! Elle répondra: Non!

Het is Kaïn die de ark in veilige haven brengt:

Quant le plus haut des pics eut bavé son écume,
Thogorma, fils d'Elam, d'épouvante blêmi,
Vit Qaïn le Vengeur, l'immortel Ennemi
D'Jahvèh, qui marchait, sinistre, dans la brume,
Vers l'Arche Monstrueuse apparue à demi.

Een geheel oorspronkelijke voorstelling van de Kaïns-figuur heeft hier den dichter bezield. Gaarne zou men de aanleiding daarvoor willen zoeken in de zucht om uiting te geven aan persoonlijke gevoelens; nergens echter, ofschoon er alle gelegenheid toe had kunnen gevonden worden, is de held van het gedicht tot woordvoerder van 'schrijvers gedachten gebruikt.

In zijn ‘Khirôn’ (‘Poèmes Antiques’) vinden wij eenigermate dezelfde gedachte terug welke ‘Qaïn’ beheerscht. Hier is het de Centauer Khirôn die, door zijn langen omgang met de goden, hun zwakheden heeft leeren kennen; die getuige is geweest van den moeilijken strijd welken die zoogenaamd almachtige goden tegen de giganten hebben te voeren gehad en die nu inziet, dat de goden toch bij slot van rekening nog door hoogere geesten beheerscht worden.

O Zeus! les noirs Géants ont balancé ta gloire....
C'est aux Dieux inconnus qu'appartient la victoire,
Et mon culte, trop fier pour tes autels troublés,
Veut monter vers ceux-ci, de la crainte isolés,
Qui n'ont point combattu, qui, baignés de lumière,
Dans le sein de la Force éternelle et première
Règnent calmes, heureux, immobiles, sans nom!

In tegenstelling van Kaïn, laat echter de dichter Khirôn berouw hebben van zijn wijsheid:

Et depuis, j'ai vécu, mais dans mon sein gardant
Ce souvenir lointain comme un remords ardent.

In het verder verloop van het verhaal, wordt ons het samenzijn van Orpheus en den Centaur geschetst en worden wij verplaatst in het dichterlijke der oude grieksche wereld met al het aantrekkelijke der kleinste bijzonderheden.

Zou men nog in ‘Qaïn’ een gedachte op den achtergrond hebben willen zoeken, in ‘Khirôn’ zal ieder aanstonds gevoelen een kunstenaar voor te hebben, wien het alleen om het schoone van het onderwerp te doen is.

Het is mogelijk, dat de inhoud van genoemde gedichten niet aangenaam aandoet. Maar wat zijn zij niet breed opgezet, welk een majesteit in gang, welk een verhevenheid in taal!

Dikwijls heeft het mij verwonderd, dat het omvangrijke, het colossale van het talent van Leconte de Lisle niet heeft gezegevierd over de onverschilligheid van zijn tijdgenooten. Zoo een reusachtige figuur al niet behaagt, zij dringt zich dan toch meestal op. De kracht van Leconte de Lisle is echter te vreemd aan de menigte; zijn lier is te edel dan dat ieder haar tonen zou kunnen begrijpen. Hij behandelt met te veel minachting de vooroordeelen van alle tijden, en ook van zijn tijd, dan dat niet velen zich gekrenkt zouden voelen. En in de methode zelve, in zijn stijl, streeft hij nog zóóveel meer naar het volmaakte, hij stelt zich in de keuze zijner beelden, in zijn taal, in zijn versificatie nog zooveel hooger eischen dan zijn leerlingen; hij is, in één woord, zoozeer de sterkste uiting van de school die hij stichtte, dat zijn volgelingen er in slaagden het publiek in hun streven belang te doen stellen, waar de meester zelf slechts half begrepen bleef.

Laten wij eenige gedichten beschouwen, waarvan het onderwerp op zich zelf reeds eenige belangstelling kan wekken, waarvan men verwachten mag, dat het ‘verhaal’ meer onder ieders bereik valt. Wij zullen dan zien hoe ook hier alweêr het uitgelezene van den vorm, het nieuwe, ja, het soms bizarre der opvatting een geoefend lezer verlangt, willen zij begrepen worden.

Wat Leconte de Lisle in de eerste plaats van de Spaansche of Noordsche legenden schijnt aangetrokken te hebben, is het wilde en tragische der tooneelen welke zij hem zoo ruimschoots aanbieden. De twee gedichten, welke de Cid-romancero hem inspireerde, zijn slechts schetsen waar alle kracht bewaard is geworden, om de kleur der omgeving en het karakter der toestanden goed te laten uitkomen. In ‘La tête du Comte’ (‘Poèmes Tragiques’) wordt ons de eerste helft van de tragedie verteld:

> Les chandeliers de fer flambent jusqu'au plafond,
> Ou, massive, reluit la poutre transversale.
> On entend crépiter la résine qui fond
>
> Hormis cela, nul bruit. Toute la gent vassale,
> Ecuyers, échansons, pages, Maures lippus,
> Se tient debout et roide autour de la grand'salle.

Welk een gelukkig gebruik van de ‘terzina-rima’ en welk een effect wordt er door verkregen!

Don Diego zit in de groote zaal van zijn slot.

> Il mâche sa fureur comme un cheval son mors,
> Il pense, se voyant séché par l'âge aride,
> Que dans leurs tombeaux froids bienheureux sont les morts.

En verder:

> Don Rui Diaz entre. Il tient, de son poing meurtrier,
> Par les cheveux, la Tête à prunelle hagarde,
> Et la pose en un plat devant le vieux guerrier.

Aan het einde vindt men een van die grepen waarvan Leconte de Lisle het geheim bezit, waaraan men de producten van zijn pen herkent en die men zijn handteekening zou kunnen noemen:

> Mange, Père! - Diego murmure une oraison;
> Et tous deux, s'asseyant côte à côte à la table,
> Graves et satisfaits, mangent la venaison,
>
> Et regardent saigner la Tête lamentable.

Die eind-regel completeert het vers en werpt een laatsten gloed over al hetgeen de lezer aanschouwd heeft.

Na deze wilde beschrijving komt het verloop van het verhaal in een zachteren, meer vrouwelijken toon. Leconte de Lisle is niet van Corneille's schildering van Doña Ximena afgeweken; het is dezelfde hooghartige vrouw die haar liefde in haar verontwaardiging vergeet. Over het algemeen is hij hier de opvatting van zijn illustren voorganger getrouw gebleven. Alleen in de teekening der détails springt zijn oorspronkelijkheid in het oog. Met een paar trekken wordt de Koning geschetst:

> En Castille, à Burgos, Hernan, le justicier,
> Assis, les reins cambrés, dans sa chaise à dossier,
> Juge équitablement démêlés et tueries,
> Foi gardée en Léon, traîtrise en Asturies,
> Riches-hommes, chauffés d'avarice, arrachant
> Son escarcelle au Juif et sa laine au marchand,
> Et ceux qui, rendant gorge après leur équipée,
> Ont sauvé le Chandron, la Bannière et l'Epée.

Or, les arrêts transmis par les scribes, selon
Les formes, au féal aussi bien qu'au félon,
Les massiers dépêchés, les sentences rendues,
Les délinquants ayant payé les sommes dues,
Pour tout clore, il advient que trente fidalgos
Entrent, de deuil vêtus, et par deux rangs égaux.
La Ximena Gomez marche au centre. Elle pleure
Son père mort, pour qui la vengeance est un leurre.

Ziedaar een voorbeeld hoe Leconte de Lisle ons in een zeker midden weet te verplaatsen, hoe zeer hij zijn taal meester is om het bestudeerde onderwerp terug te geven. Maar die taal is lang de schrik van de Académie geweest.

Het is niet denkbaar, dat een schrijver die drie bundels gedichten heeft uitgegeven, waaraan hij het belangrijkste gedeelte van zijn leven besteedde, nergens de sporen van zijn moreele persoonlijkheid zou hebben achtergelaten. Zeker bij Leconte de Lisle is zulks, zooals ik reeds zeide, minder dan bij eenig ander het geval, doch dit neemt niet weg, dat hem hier en daar een kreet van verontwaardiging ja, van wanhoop is ontvallen die men geneigd zou zijn als een uiting van 's dichters persoonlijk gevoelen te beschouwen. Wilde men juist te werk gaan, dan zou men eerst nauwkeurig alle omstandigheden van zijn leven moeten kennen, om te kunnen oordeelen waar hij uit eigen ondervinding spreekt en waar hij als zuiver artist optreedt die menschelijke gevoelens bezingt. Daar waar nooit sprake is van jeugdige ontboezeming, blijft het slechts een tasten, het opperen van een hypothese, als men den dichter uit zijn werken wil leeren kennen.

Eens spreekt hij van een gelukkige, onbezorgde jeugd, in een soort van vizioen getiteld: ‘Illusion Suprême’ (‘Poèmes Tragiques’).

Quand l'homme approche enfin des sommets où la vie
Va plonger dans votre ombre inerte, ô mornes cieux!
Debout sur la hauteur aveuglément gravie,
Les premiers jours vécus éblouissent ses yeux.

En later, zijn herinneringen opsommende:

Le café rouge, par monceaux, sur l'aire sèche,
Dans les mortiers massifs le son des calaous,

Les grands-parents assis sous la varangue fraîche
Et les rires d'enfants à l'ombre des bambous.

Et tu renais aussi, fantôme diaphane,
Qui fis battre son coeur pour la première fois,
Et, fleur cueillie avant que le soleil te fane,
Ne parfumas qu'un jour l'ombre calme des bois!

Is het te veel gewaagd, in de aangehaalde regelen, de jeugd van den dichter zelven te willen zien, de herinneringen aan het eiland Bourbon en misschien aan een jongelingsliefde die hij daar gevoeld heeft? Doch ook hier is het even goed mogelijk, dat de dichter gephantaseerd heeft op een achtergrond van waarheid.

Noch zijn politieke, noch zijn godsdienstige overtuiging heeft hij ooit onder stoelen en banken geschoven. Uit zijn ‘Histoire Populaire du Christianisme’ blijkt duidelijk hoe hij over het Christendom denkt: ‘C'est un objet d'art, puissamment conçu, vénérable par son antiquité, et dont la place est marquée dans le musée religieux de l'histoire.’ Naar aanleiding daarvan heeft men wel eens beweerd, dat hij, er op uit om de betrekkelijke inferioriteit van het Christendom te bewijzen, bij voorkeur zijn onderwerpen uit vreemde godsdiensten kiest. Niets is minder te rijmen met een geest als de zijne, dan vooringenomenheid.

De zeldzame gave om van alle wetenschap die hij in zich opneemt, onmiddellijk de leidende gedachte te vatten en terug te brengen tot een zeker afgerond geheel dat spreekt tot de verbeelding, ziedaar wat den kunstenaar onderscheidt van den geleerde. Die gave bezit Leconte de Lisle in hooge mate. Alles wat hij ziet of leest maakt op hem zulk een levendigen indruk, dat zuivere eruditie onmogelijk wordt. De beelden die hij van een persoon, van een periode uit de geschiedenis, of van een godsdienst geeft, moeten worden opgevat als een dichterlijk symbool, even ver van de waarheid als van de reine phantasie verwijderd. De wetenschappelijke zin waarmede hij zoowel de klassieke talen, als de oudheid en de middeleeuwen bestudeerd heeft, is wel is waar een waarborg tegen valsche voorstellingen; maar het instrument waarmee hij studeerde bleven toch altijd de hersenen van den kunstenaar en dichter.

Zoo bestudeerde hij het Boudhisme, het Islamisme, de oude Noordsche godsdiensten en het Christendom met een zelfde wel-

willend scepticisme. Hij bewondert ze allen, als voortbrengselen van het menschelijk genie, die allen in hun tijd en onder gegeven omstandigheden geschikt waren om aan een menschelijke behoefte te voldoen.

Vele voorbeelden zouden kunnen aangehaald worden, waar hij de schoonheden van het Christendom bezingt. Wat hij echter niet kan verdragen - en het is een natuurlijk gevolg van zijn objectieve beschouwingen - is het fanatisme. Nooit is hij zoo hartstochtelijk in zijn woorden, dan wanneer hij lucht geeft aan den haat die hij dweperij toedraagt. In zijn ‘Holocauste’ (‘Poèmes Tragiques’) laat hij het slachtoffer uitroepen:

..... Mon Dieu! Mon Dieu!
Un moine, alors, riant d'une joie effroyable,
Glapit: - Ah! chien maudit, bon pour les dents du Diable!
Tu crois done en ce Dieu que tu niais hier?
Va! cuis, flambe et recuis dans l'éternel Enfer! -

Mais l'autre, redressant par dessus la fumée
Sa dédaigneuse face à demi consumée
Qui de sueur bouillante et rouge ruisselait,
Regarda l'être abject, ignare, lâche et laid,
Et dit, menant à bout son héroïque lutte:

- Ce n'est qu'une façon de parler, vile brute! -

Et ce fut tout. Le feu le dévora vivant,
Et sa chair et ses os furent vannés au vent.

Schitterend, door een zelfde gevoel geïnspireerd, is de voorstelling van den Christus in ‘la Bête Ecarlate’ (‘Poèmes Tragiques’).

De discipelen zijn in slaap gevallen; Christus alleen staart in den donkeren nacht.

l'Homme, une nuit, parmi la ronce et les graviers,
Veillait et méditait sous les noirs oliviers,
Au delà du Qidrôn pierreux et des piscines
De Siloa. Le long des rugueuses racines,
Les Onze, cà et là, dormaient profondément.

Een vizioen gunt Christus een blik in de tijden die komen zullen, en dan ziet hij hoe zijn leer door het zwaard zal ver-

spreid worden; hij aanschouwt de gruwelen die in zijn naam gepleegd zullen worden, de werktuigen der pijniging, de legers der kruisridders; hij weet hoe de bekrompenheid, in zijn naam, de verlichting zal tegengaan. Eindelijk ziet hij ook de Hel, zooals het geloof der menschen haar gemaakt heeft; geheele volken, jong en oud, ondergaan in de vlammen de afschuwelijkste martelingen, - en waarom? - ‘Parce qu'ils étaient morts avant le sacrement.’

Eenige uitverkorenen bukten zich over dien put van ellende en verheugden zich in hun zaligheiden hun mooien stralenkrans.

> Et l' Homme s'éveilla de son rêve, muet,
> Haletant et livide. Et tout son corps suait
> D'angoisse et de dégoût devant cette géhenne
> Effroyable, ces flots de sang et cette haine,
> Ces siècles de douleurs, ces peuples abêtis,
> Et le Monstre écarlate, et les démons sortis
> Des gueules dont chacune en rugissant le nomme,
> Et cette éternité de tortures! Et l'Homme,
> S'abattant contre terre avec un grand soupir,
> Désespéra du monde, et désira mourir.

Hier had de dichter kunnen eindigen, maar neen, aan het schilderij ontbrak nog de laatste toets, het hoogste effect waaraan men den meester herkent:

> Et, non loin, hors des murs de Tsiôn haute et sombre,
> La torche de Judas étincela dans l'ombre!

Ik vergeleek hem, zoo straks, met Rubens, maar doet hij ons hier niet aan Rembrandt denken; in het knappe en doorwerkte van zijn compositie; in het ciseleeren der détails; in de onvergelijkelijke meesterschap waarmee hij zijn gedachten uit. Is de figuur van den Christus niet triumphaal opgevat, niet diep gevoeld? En al valt zij ook geheel buiten het kader van alle dogmatiek, zal niet ieder onbevooroordeeld lezer haar moeten bewonderen? Men moge beweren, dat de ‘Bête Ecarlate’ niet zonder hartstocht geschreven is, van gebetenheid, van partijhaat die den kunstenaar zou verlagen, geen spoor. Hoogstens kan men er den natuurlijken afschuw uit lezen die de scepticus van alle dweperij heeft.

Ik noem daar Leconte de Lisle een scepticus; voorzeker hij is dit, voorzoover iedereen die in onzen tijd naar een eenigzins encyclopedische kennis gestreefd heeft, die met oordeel geleefd heeft en om zich heen heeft zien leven, vanzelf scepticus wordt. Hij is het niet, voor zoover men tegenwoordig soms het scepticisme opvat als een brutaal heenstappen over de groote vragen van moraliteit en levenwijsheid door middel van een luchtige, bloot-persoonlijke kritiek. En laat men dan ook nu weer niet vergeten, dat men niet alleen met een bespiegelend wijsgeer te doen heeft, maar ook, en wel voornamelijk, met een kunstenaar die altijd iets behoeft dat tot zijn geest spreekt, die overal waar hij ze maar vinden kan zijn beelden van daan haalt, om een vorm aan zijn los-opwellende gedachten te geven. Hij wil gaarne in alles gelooven, als hij maar eenigszins kans ziet aan zijn geloof een schoonen plastischen vorm te geven. Zoo gelooft hij in Brahma, in Christus, in Mohammed; zoo gelooft hij in de Noordsche godenwereld en ook in de Grieksche.

Lees zijn ‘Fille de l'Émyr’ (‘Poèmes Barbares’), waar hij zich geïnspireerd gevoelde door de naieve verwachtingen der eerste Christenen.

Stel daar tegenover de woorden die hij de ‘Runoïa’ (‘Poèmes Barbares’) laat uitroepen, wanneer deze zich door het Christendom overwonnen ziet.

> Tu mourras comme moi, Dieu des âmes nouvelles,
> Car l'homme survivra! Vingt siècles de douleurs
> Feront saigner sa chair et ruisseler ses pleurs,
> Jusqu'au jour où ton joug, subi deux milles années,
> Fatiguera le cou des races mutinées.

Zie dan, hoe hij treurt over den dood van ‘Hypathia’ (‘Poèmes Antiques’), in wie hij een symbool van het schoone wil zien.

> Dors, ô blanche victime, en notre âme profonde,
> Dans ton linceul de vierge et ceinte de lotos;
> Dors! L'impure laideur est la reine du monde,
> Et nous avons perdu le chemin de Paros.

Men zoekt onwillekeurig naar een philosophie waarin een geest die zóóveel in zich opgenomen heeft en zóóveel gegeven zich thuis voelt, waarin hij zich ruim bewegen en waarin hij,

tegelijkertijd, verschansing kan vinden tegen de moeilijkheden van het dagelijksch leven die, men weet het, zoo ruimschoots zijn deel zijn geweest. Men zoekt een philosophie waarin hij zich van de wereld kan afzonderen en die hem toch toelaat te blijven contempleeren wat er om hem heen gebeurt. Wanneer ik spreek van een gemoderniseerd Boudhisme, meen ik het best Leconte de Lisle's wijsbegeerte gedefinieerd te hebben. Reeds had ik gelegenheid eenige gedichten te noemen waarvan het onderwerp uit de Boudhistische godsdienst geput was. Het is echter onnoodig naar sprekende titels te zoeken; veelvuldig komt een geest van quietisme in zijn werken voor. De geheele werking der natuur, waarin 's menschen streven slechts ijdelheid is, beschouwt hij met het oog van den fatalist, van den boudhist. De wereldgeschiedenis leert hoe de schitterendste beschavingen, de een voor de ander na, te niet gaan, hoe de natuur alleen kalm haar gang gaat, den spot drijvend met de menschelijke smarten, met den trots der Goden. Zijn niet alle gebeurtenissen, alle toestanden spelingen van een geheimzinnige kracht? Of zooals Brahma het uitdrukt:

> J'ai mis mon Energie au sein des Apparences,
> Et durant mon repos j'ai songé l'Univers.

Een van de gedichten waarin de boudhistische invloeden het sterkst spreken, is de ‘Fontaine aux Lianes’ (‘Poèmes Barbares’).

In de heldere bron van een bergstroom bespeurt de dichter het lijk van een jongen man. Er was nog een schijn van leven in het oog en door het kabbelen van het water scheen het alsof de borst soms nog adem haalde, alsof er nog tranen over die bleeke wangen vloeiden. Waarom, vraagt de dichter, die sombere uitdrukking bewaard tot in het graf? Op het oogenblik dat gij den dood vondt, stond zeker een of ander vruchteloos nagejaagd beeld, onder een melancholieken noordschen hemel, u voor oogen. Gij zijt zeker niet opgegroeid onder de goddelijke palmboomen of aan de kusten van een blauwe zee. De karige zon van de koudere luchtstreken heeft zeker uw droomen niet tot rijpheid laten komen. Hoe het ook zij, nu zijt gij vrij van alle smarten, rust dus in vrede in den schoot der natuur. Wat helpt nu nog die kommervolle uitdrukking? Want:

La nature se rit des souffrances humaines,
Ne contemplant jamais que sa propre grandeur,
Elle dispense à tous ses forces souveraines
Et garde pour sa part le calme et la splendeur.

Juist! - ‘et garde pour sa part le calme et la splendeur’; - de dichter buigt gaarne voor het souvereine egoïsme der natuur; hij put er een nuttige les uit die hem krachtiger maakt om in den strijd des levens te zegevieren. Hij behoort voorwaar niet tot die zwakkere geesten die zich door de kracht der omstandigheden laten terneer slaan. Zijn dichterlijke geest weet ze te begrijpen en er zich naar te voegen. Ziet maar eens verder, waar hij een landschap beschrijft onder een brandende zon. Alles zwijgt, geen koeltje is te bekennen, de atmospheer trilt alleen door de gloeiende zonnestralen, nergens is schaduw, de beek is opgedroogd; zoover men zien kan, strekt zich het rijpe koren als een gouden zee uit, waarover soms één lange golf zich tot aan den horizont uitstrekt. Een paar witte buffels staren met een kalm oog in 't niet, terwijl het zilveren kwijl op hun slapende kalveren afdruipt.

Homme si, le coeur plein de joie ou d'amertume,
Tu passais vers midi dans les champs radieux,
Fuis! la nature est vide et le soleil consume:
Rien n'est vivant ici, rien n'est triste ou joyeux.

Mais, si, désabusé des larmes et du rire,
Altéré de l'oubli de ce monde agité,
Tu veux, ne sachant plus pardonner ou maudire,
Goûter une suprême et morne volupté;

Viens! le soleil te parle en paroles sublimes;
Dans sa flamme implacable absorbe-toi sans fin;
Et retourne à pas lents vers les cités infimes,
Le coeur trempé sept fois dans le néant divin.

Het vermogen om den zin van lang verdwenen beschavingen te begrijpen en de verloren schakels der lange keten, waarvan wij in onze 19e eeuw één einde vasthouden, te herstellen; ons belang in te boezemen voor de oneindige schakeeringen van het menschelijk gemoed in lang vervlogen tijden; de ruwe grootheid der godsdiensten, toen de menschen nog naïef waren,

in reusachtige trekken weer te geven en, met een oog dat voor al het kleine gesloten blijft, de onmetelijkheid der natuur terug te geven: dat zijn de eigenschappen van iemand die even groot kunstenaar als denker is. Met zulk een persoonlijkheid kennis te maken is een des te zeldzamer genot, omdat men, zijn eigen kleinheid beseffende, zijn eigen gebrek aan zeggingskracht blijvende betreuren, toch nu en dan zijn blik voelt verruimen. De weldaad die zulk een man bewijst, is, dat hij zijn medemenschen in de gelegenheid stelt, zich te verheffen door hem te begrijpen; ‘Bien comprendre, c'est égaler.’ Evenaren. - Ja, maar het begrijpen is niet altijd gemakkelijk. Heeft men iemand als Leconte de Lisle tegenover zich, dan zullen er voor velen onoverkomelijke bezwaren zijn. Want, hoeveel vooroordeelen zijn er niet te overwinnen, om zich op zijn standpunt te kunnen plaatsen; en, van den anderen kant, welk een beredeneerdheid van smaak is er niet noodig, om bij een waardeering niet tot dweperij over te slaan. Men ziet het aan zijn leerlingen, hoe moeilijk het is zijn voetspoor te volgen. Eén stap is voldoende om van het sublieme tot het zonderlinge over te slaan, van het gekuischte in taal tot het precieuse.

Juist het volkomen evenwicht tusschen het wetenschappelijke en het artistieke, ik zou haast willen zeggen, de verzoening tusschen die twee elementen, is het wat de groote waarde geeft aan Leconte de Lisle's werken, en tevens wat zijn populariteit in den weg staat. Evenzeer van het zuivere naturalisme als van het zuivere lyrisme verwijderd, zich boven beide richtingen gesteld hebbende, na beiden in zich opgenomen te hebben, zal het publiek, dat pas van den schrik bekomen is dien de natuturalisten het bezorgd hadden, weer van de wijs gebracht worden door zijn verheven poëzie. Zij die nog niets buiten of boven Alfred de Musset erkennen, zullen hem koud en terugstootend vinden.

Ook de kritiek heeft met de handen in het haar gezeten. Er is nog een soort van strijd tusschen de verschillende critici. Sommigen willen hem alleen beschouwen als een technicus die het tot de volmaaktheid gebracht heeft in de behandeling van zijn taal; die uit het rijke veld van zijn eruditie zijn onderwerpen kiest, onverschillig voor de diepere gedachte die er in mocht schuilen. Anderen integendeel zoeken hem te verklaren uit de algemeen heerschende nevrose van onzen

tijd; zijn kieskeurigheid in stijl en versbouw is volgens hen slechts het gevolg van een overprikkeld zenuwgestel; zijn onderwerpen worden hem door zijn pessimisme, geholpen door zijn wetenschappelijk dilettantisme, ingeblazen.

Maar den eersten zou ik willen vragen, of het wel iemand mogelijk is, zich zóó geheel los te maken van zich zelven, dat een zuiver abstract kunstprodukt, zonder bezieling, geboren wordt? En den anderen, of het, in gemoede, niet een soort van jacht op goedkoop effect is, een middel om zich zelf en hun tijdgenooten interessant te maken, dat zij, om een kunstenaar te verklaren, zich aan een geheimzinnige, algemeen heerschende kwaal vastklampen.

Waarlijk, wanneer men het leven van Leconte de Lisle nagaat, zal men spoedig moeten toegeven, dat hij een zeer gezond lichaam en een helderen geest heeft noodig gehad, om al de moeilijkheden, waarmeê hij te kampen had, te overwinnen. Het is bekend genoeg, dat hij zijn leven lang wat men noemt ‘la vache enragée’ heeft gegeten.

Op het eiland Bourbon geboren, waar zijn vader een vrij vermogend planter was, werd hij, nog jong zijnde, naar Rennes gezonden ‘pour faire son droit.’ De studie der rechten beviel hem echter minder en al zijn tijd gaf hij aan het maken van verzen. Hierdoor reeds de vaderlijke ontevredenheid opgewekt hebbende, haalde hij zich 's vaders geheele ongenade op den hals door in '48 heftig republikeinsche en liberale beginselen te verkondigen, en voornamelijk, door tegen de slavernij in de Koloniën te velde te trekken. Alle onderstand werd hem toen door zijn vader onthouden en hij zag zich gedwongen met het geven van les in het Grieksch en Latijn zijn brood te verdienen. Eerst toen, kort na den oorlog van '70, zijn vriend François Coppée hem zijn betrekking van bibliothecaris aan het Luxembourg afstond, heeft hij een nederige ‘aisance’ leeren kennen. Voegt men hierbij het lang uitblijven, ja, het nog steeds uitblijven van een zoo verdienden roem, dan mag men aannemen, dat 's dichters karakter eenigszins den invloed van al die wereldsche tegenspoeden ondervonden heeft. Dan is zijn uiterlijke koelheid, dat zich hullen in een boudhistische sereniteit, wellicht te verklaren uit het langdurig streven om zich te verheffen boven de moeilijkheden van het dagelijksch leven. Laten wij hem echter daarbij toch de eer laten, ons niet met jeremiaden lastig te zijn komen vallen.

En is het billijk om, wanneer een krachtige persoonlijkheid ons niets van zijn intiem leven vertelt, hem óf voor ongevoelig te houden, óf niet te rusten alvorens men zijn werken zoozeer uit elkaar heeft geveterd, dat men hem kan inlijven in het corps van zenuwlijders, waardoor men nu eenmaal wil dat ons modern Europa overstroomd wordt?

A. PIT.

Het Syncretisme der derde eeuw.

La religion à Rome sous les Sévères, par Jean Réville. Paris, E. Leroux, 1886.

Bij een aanmerkelijk deel van ons beschaafd publiek wordt de herinnering bewaard aan den voormaligen Waalschen predikant van Rotterdam, den heer Albert Réville. Hij is bijna een der onzen geworden en telkens als hij het woord vraagt, luisteren wij naar hem als naar een verren vriend. Hij weet dat hij vele vereerders in Nederland heeft en het doet ons goed dat hij het weet. Op dit oogenblik geldt het evenwel niet den vader, maar den zoon, die in zijne oude betrekking tot Holland genoegzame aanleiding had, om zijne studie over het syncretisme der derde eeuw aan de Redactie van *de Gids* ter kennisneming toe te zenden.

Waardeering van den vader gaf mij deze woorden in de pen; geenszins de vrees, dat zonder behoorlijke introductie Jean Réville op Nederlandschen bodem onwelkom zou zijn. Ook hem kent ons publiek sedert lang en thans schenkt hij ons een lijvig boekdeel, dat van grondige bronnenstudie getuigt en aanspraak heeft om aandachtig te worden overwogen.

Met een paar woorden kan men lichtelijk aangeven, wat de schrijver zich heeft ten doel gesteld.

De oorzaken na te gaan, hoe het gekomen is, dat het Christendom, hetwelk zich in den aanvang zoo goed als uitsluitend tot de onaanzienlijken had gewend, eindelijk onverwacht en, naar men zou zeggen, met onbegrijpelijke snelheid door de bekeering van Constantijn tot de eereplaats in het Romeinsche rijk is verheven: ziedaar een voorwerp van onderzoek, dat even belangrijk als aantrekkelijk is. Velen hebben daaraan hunne

krachten gewijd en met name keert men altijd met ingenomenheid terug tot het lichtvolle hoofdstuk van Gibbon, dat mogelijk wel het beroemdste is, en meer malen wordt herlezen dan al de overige zeventig hoofdstukken te zamen.

Een oppervlakkige zou hier allicht vragen, of wij dan met Gibbon niet tevreden kunnen zijn en menigeen zou terstond gereed staan met het antwoord, dat na honderd jaren wij over vele bronnen beschikken, die voor den grooten Engelschman nog verborgen waren. Dat is nu wel waar, maar toch eigenlijk in veel mindere mate, dan men zich mogelijk zou voorstellen: in hoofdzaak was voor en door Gibbon reeds alles bijeengebracht, wat de ouden zelven ons bericht hebben. De wezenlijke oorzaak ligt dieper. Men zal nooit ophouden de geschiedenis van het verleden op nieuw te bestudeeren en te beschrijven, omdat ook de meest onpartijdige beoordeelaar, hoe ook strevende naar volstrekte objectiviteit, een kind blijft zijner eeuw en hij alleen kan mededeelen, hoe het verleden zich voordoet aan zijn geestesoog, dat alle voorwerpen waarneemt door het *medium* van alle aspiraties en alle vooroordeelen der tijdgenooten. Gibbon schreef onder den invloed van de ongeloovige wijsbegeerte der achttiende eeuw; Réville onder dien der moderne theologie; een ander na hen zal schrijven onder den invloed van iets anders.

Eigenlijk is het overbodig de zaak zoo hoog op te halen. Het is *a priori* duidelijk, dat, wanneer in de vierde eeuw het Christendom eene snelle en beslissende overwinning behaald heeft, de oorzaken moeten gezocht worden in den toestand van de heidenwereld der derde eeuw. Maar ziedaar juist wat nog niet met toereikende uitvoerigheid was gedaan, ook door Gibbon niet. De geschiedenis van de ontwikkeling der godsdienstige begrippen in het Romeinsche rijk, werd nog voor weinige jaren met helderheid uiteengezet door Gaston Boissier; maar hij legt de pen neder, als hij tot den tijd van Marcus Aurelius gekomen is. Aan den anderen kant plegen de geschiedschrijvers van het Christendom eerst naar de heidenwereld om te zien, als zij genaderd zijn tot de regeering van Constantijn. Tusschen beide keizers in ligt de belangrijke derde eeuw, waarin het mysticisme de harten der heidenen vervult: een zoo men wil armzalig mysticisme, maar dat de wereld zou voorbereiden voor den overgang tot de nieuwe begrippen.

Juist die derde eeuw, die nauwelijks de aandacht trekt van hen, die de geschiedenis beschrijven van den godsdienst in het heidensche Rome, en even weinig de aandacht trekt van hen, die de geschiedenis beschrijven der Christelijke kerk, omdat de inwendige ontwikkelingsgang in veel hooger mate hunne belangstelling wekt: juist die derde eeuw vormt een uiterst leerzaam tijdperk van overgang. Dat is de hoofdzaak, die door Réville in het licht is gesteld.

De schrijver geeft alwat hij op den titel belooft, maar niet alwat de lezer bij de volledige behandeling van dit onderwerp verwacht. Hij beschrijft de evolutiën van het godsdienstig leven in het Romeinsche rijk onder Septimius Severus en zijne naaste opvolgers: derhalve, om van anderen te zwijgen, die hun invloed slechts kort konden laten gelden, onder Septimius Severus zelven, zijnen zoon Caracalla en zijne neven Heliogabalus en Alexander Severus: in het geheel van de jaren 192-249. Maar waarom de geschiedenis niet voortgezet? Waarom althans ons niet beloofd de voortzetting tot op den tijd van Constantijn? Waarom telkens gesproken van het syncretisme der derde eeuw, wanneer wij niet verder komen dan de helft van dit tijdvak?

Er is een antwoord, dat voor de hand ligt. Réville groepeert zijne opmerkingen rondom drie vrouwenfiguren: Julia Domna, de vrouw van Septimius Severus en de moeder van Caracalla; Julia Soaemias, de zusters-dochter van Julia Domna en moeder van Heliogabalus; eindelijk Julia Mamaea, de zuster van Soaemias en moeder van Alexander Severus. Deze artistieke groepeering vervalt, zoodra men de geschiedenis buiten de gestelde grenzen voortzet.

Er is meer. Men weet genoegzaam, welk een machtigen invloed in dezen tijd de Joden en de Christenen reeds bezaten, wier kracht in waarheid gelegen was in hun isolement. Waarom, mag men vragen, in dit boek van bijna driehonderd bladzijden zoo goed als gezwegen over beiden? Het is waar, dat er gezwegen kon worden. Al de andere richtingen op het gebied des godsdienstigen levens, die met zorg en liefde geteekend worden, ondergaan elkanders invloed: de eene kruist de andere en kan zonder haar niet begrepen worden, terwijl Jood en Christen zoo onderling als tegen deze alle gelijkelijk protesteeren en niets meer vreezen dan besmet te worden door welken vorm van heidendom het dan ook zij. Maar mocht dit eene reden zijn,

om zoo goed als niets te zeggen over hetgeen bij dit geheele onderwerp toch eigenlijk het belangrijkst is?

De heer Réville geeft op deze vragen geen antwoord, maar ik verbeeld mij, dat ik zijn plan kan raden. In den honderdjarigen strijd der meeningen, geldt het in hoofdzaak of Rome Mithra aanbidden zal of zich buigen voor het kruis. In de eerste helft der eeuw staat nog altijd de kans voor Mithra oogenschijnlijk beter dan voor Christus; de vervolgingen van Decius toonen aan, dat het vijftig jaar later anders was en het Christendom steeds meer terrein had veroverd. Dat zal, naar het mij voorkomt, het onderwerp zijn van het tweede deel: wij verwachten het met ongemeene belangstelling en zullen daarin uit den aard der zaak vinden uiteengezet, wat nu den lezer nog onvoldaan laat. Ik weet wel dat het onderwerp van dit ondersteld vervolg herhaaldelijk behandeld is; maar ik ben toch verlangend te weten, hoe die strijd der meeningen wordt opgevat door een Fransch protestant van den tegenwoordigen tijd. Waarin zal hij Gibbon volgen en waarin van hem afwijken?

Ik onderstel dat de lezers van dit tijdschrift, ook al hebben zij tijd noch neiging om zich te wijden aan de lectuur van een geheel boekwerk, toch wel iets naders zullen willen vernemen van eene worsteling, die in niets gelijkt op latere godsdienstoorlogen en waarvan de kennis niet kan gemist worden, als men zich eene voorstelling wil maken van het groote feit der wereldgeschiedenis, toen, zooals het kan schijnen, geheel onverwacht het Christendom in het Romeinsche rijk op den troon is geheven en de Christenheid zich geschaard heeft onder de bescherming der Katholieke kerk. Menigeen bedenkt niet, dat de overwinnende richting in menig opzicht de leerlinge geweest is der overwonnen partij. Maar is dit waar, dan zal het ook wel noodig zijn kennis te nemen van het compromis, dat den strijd heeft doen eindigen.

Niets houdt de derde eeuw zoozeer bezig als de godsdienst. De oude vormen voldoen niet langer en men reikhalst naar een nieuw, inniger en vruchtbaarder godsdienstig leven. Van Cicero tot Marcus Aurelius bespeuren wij den overgang van het ongeloof tot de vroomheid. Tegen den tijd der verheffing van Septimius Severus is iedereen geloovig; iedereen vervult wat hij zijne godsdienstplichten acht te zijn; al de keizers, de slechte zoowel als de goede, hebben hun bijzonderen vorm

van eeredienst; aan het hof heeft de godsdienst zijne eigenaardige plaats onder al wat de besten bezig houdt; de menigte, die zelfs in tijden van lauwheid weinig is aangetast geworden door het scepticisme der geletterden, geeft zich meer dan ooit over aan de plechtigheden en de praktijken der menigvuldige godsdienstvormen. Niet alleen is de beschaafde maatschappij tot de vroomheid teruggekeerd, maar zij wordt bovendien bewogen door nieuwe godsdienstige aspiratiën. Zelfs de ruwe soldaten vaa Caracalla en Maximinus laten in alle hoeken van het rijk de sporen na van hunne aanhankelijkheid aan eerediensten, evenver uiteenloopend als de nationaliteiten, waaruit zij zijn bijeengebracht. De literatuur heeft een tint van vroomheid en ook de wijsbegeerte arbeidt boven alles aan de verheerlijking van den godsdienst.

Dit godsdienstig réveil der derde eeuw heeft natuurlijk de geschiedschrijvers getroffen en zij hebben getracht de oorzaken van het verschijnsel in het licht te stellen. Zij hebben gewezen op het verval van het politieke leven, de afwezigheid van machtiger drijfveeren in eene maatschappij, die noch vaderlandsliefde kende, noch behoefte aan uitbreiding, het verval eener van den godsdienst onafhankelijke wijsbegeerte, het ontbreken eener ernstige wetenschap in staat om de gemoederen te vervullen, die haakten naar godsdienstige waarheid, den invloed van het Oosten, dat te allen tijde tot het mysticisme overhelde, het voorbeeld van het Christendom en de behoefte om het te bestrijden door het vervallen heidendom weder te verheffen, de vermoeidheid eener maatschappij, die van aardsche grootheid ten volle verzadigd was, de uitputting eener beschaving, die alle vruchten had voldragen, waartoe hare natuur haar had in staat gesteld, den invloed van het ongeluk der tijden, van de rampen en de pest gedurende de laatste jaren van Marcus Aurelius en onder Commodus tot aan de burgeroorlogen van Septimius Severus, en de steeds dreigender houding der barbaren. In ieder van deze oplossingen is een kern van waarheid. Wij hebben ze alle wel noodig, om ons rekenschap te geven van eene zoo ingrijpende verandering; het verschijnsel reikt te ver, om verklaard te kunnen worden door de eene of andere overweging, die slechts de oppervlakte der dingen raakt.

De oude wereld is vermoeid en zoekt naar troost. Zij leeft onder den druk van het bewustzijn, dat haar einde gekomen

is. Met Marcus Aurelius is die maatschappij overtuigd van de volstrekte ijdelheid der menschelijke zaken. Er blijft niets over dan te leven overeenkomstig onze redelijke natuur in gemeenschap met de goden. Ieder denkt aldus, al denkt ieder naar de mate zijner verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. Niet alleen de Christenen voorspellen, dat de wereld wel eens kon vergaan in eene nabij gelegen toekomst.

Onder welke vormen vertoont zich dat herlevend godsdienstig geloof? Het spreekt van zelf, dat de heer Réville niet de eerste is om die belangrijke vraag te beantwoorden. Met name vind ik bij Preller in zijne Romeinsche mythologie een rijk materiaal bijeengebracht; maar behalve grooter uitvoerigheid heeft de opvatting van het verleden in het nieuwe Fransche werk eene karakteristieke kleur, die den lezer boeit. Het laatste hoofdstuk der verwelkte godenleer kan niet gelijken op een ander hoofdstuk, dat tot inleiding moet dienen op de geschiedenis van het Christendom als staatsgodsdienst, ofschoon het in den aard der zaak ligt, dat beide hoofdstukken goeddeels uitgaan van dezelfde gegevens.

Wanneer wij spreken van nieuwe godsdienstvormen, moet dit niet opgevat worden in dezen zin, dat de eeredienst der oude goden verlaten wordt. Zij zullen integendeel de invoering van het Christendom overleven en de eerste Christenkeizers waren pontifices maximi zoo goed als hunne voorgangers. Maar dit is het kenmerkende, dat die oude goden, met Jupiter aan het hoofd, van nu aan en bij toeneming de heerschappij over de harten moeten deelen met tal van andere godheden, die uit alle streken van het Oosten hun intocht hebben gedaan binnen de wallen van Rome en van daar zich verspreid hebben tot in het uiterste Westen. Van die oude goden behoeven wij dus nu niet te spreken en even weinig van den eeredienst, die aan de keizers bewezen werd, niet het minst door de wingewesten, die door den vertegenwoordiger van den Romeinschen staat te eeren hunne dankbaarheid aan den dag legden voor de onmiskenbare weldaden der Romeinsche administratie: dat alles heeft met ons onderwerp slechts verwijderden samenhang.

Iets meer moet gezegd worden van de genii en daemonen, maar hier is het moeilijk de noodige helderheid van voorstelling te bereiken, dewijl de denkbeelden der ouden zelven zoo weinig bepaald zijn. Volgens Varro zijn de genii de machten,

die over de schepping der dingen gesteld zijn, Het innerlijk wezen van al wat bestaat, ik zou haast zeggen, *das Ding an sich*, is zijn Genius. Ook de wereld heeft een Genius, want zij heeft eene ziel. Ieder individu heeft zijn Genius: in de latere terminologie zou men zeggen zijn beschermengel. Iedere soort van werkzaamheid heeft haar Genius. Het aantal genii is ongeteld en ontelbaar. Daarnaast en daarmede gedeeltelijk vereenzelvigd zijn de daemonen, volgens Plutarchus wezens, die tusschen goden en menschen hunne plaats hebben, die opzicht houden over alle menschelijke belangen, als het ware ondergeschikte ambtenaren der algemeene Voorzienigheid. Dat alles en meer dat van de genii en daemonen verhaald wordt, is zeer verward en vol tegenstrijdigheden, maar juist het vage en nevelachtige der voorstelling heeft voor de derde eeuw iets buitengemeen aantrekkelijks. Niet alleen dat ieder zijn genius heeft, en dus ook de keizer, wiens genius het voorwerp van aller vereering is; maar het Romeinsche volk heeft ook zijn genius; er is geene belangrijke plaats, geene vereeniging, geen beroep, geene bezigheid, of zij hebben een genius. Alle abstracte denkbeelden, Deugd, Eer, Hoop: het zijn alle Genii. Het gebruik der hoofdletters en ook de voortbrengselen der hedendaagsche beeldende kunst, kunnen dienen, om de zaak duidelijk te maken, voor zoo ver duidelijk kan gemaakt worden, wat aan de menschen van den ouden tijd zelven niet duidelijk was. Genoeg: zij brachten aan die denkbeeldige wezens, bijv. op hunne verjaardagen, goddelijke eerbewijzen. Zeer merkwaardig is het, dat die daemonenleer een wezenlijk bestanddeel uitmaakte van de wijsbegeerte der nieuw-platonische school. Plotinus kan het getuigen.

Bijna ongeloofelijk: meer en meer bevestigt zich het geloof aan een eenig Hoogste Wezen en toch stroomen sedert den tijd van Tiberius langs alle verkeerswegen de goden uit alle deelen van het Oosten naar de hoofdstad. Te vergeefs tracht de regeering den stroom te keeren, die te machtiger aanzwelt, omdat die goden in hun gevolg eene legerbende medevoeren, hoedanig het oude Italië nimmer gekend had of alleen in Gallië had aangetroffen. Het is eene fanatieke en bekeeringlustige geestelijkheid van hooger en lager rang, geloovige priesters, vermengd met bedriegers en bedrogenen, tegen mer vereenigde pogingen de oude godsdienst weerloos is, omdat hij zelf geen gesloten priesterstand rijk is.

Voorop gaat Egypte met den eeredienst van Isis, niet op de wijze van de stichters der piramiden, maar gelijk zij gediend werd door de Grieksche bevolking van Alexandrië. In den tijd, dien wij behandelen, zijn hare tempels overal verspreid en ieder weet, dat in het zooveel ouder Pompeï haar heiligdom nog heden ten dage aan de bezoekers getoond wordt. Bulwers priester Arbaces met den Vlammenden Gordel is ook buiten den kring der geletterden wel bekend.

Wat was Isis na menige gedaanteverwisseling geworden? Thans vereenigt zij de eigenschappen, die vroeger andere verschillende godinnen kenmerkten; zij is tegelijkertijd Juno, Ceres, Proserpina, Venus, en bij dat alles blijft zij de verpersoonlijking van het levensbeginsel in de natuur, de godin der vruchtbaarheid. Rondom het bekken der Middellandsche Zee is zij de begunstigde godin van zeelieden en handelaars, beschermster van het verkeer, patrones van de zeevaart, de voorloopster van Notre Dame de la Garde. Al verder is Isis de godin van de maan, van de aarde, de beschermster der graven; maar bovenal roepen de vrouwen haar aan bij alle belangrijke perioden des levens. Dewijl zij in de voornaamste plaats het vrouwelijk element in de natuur vertegenwoordigt, vervangt zij Juno Lucina; zij waakt over den zuigeling; zij is de godin der levenwekkende liefde; weldra leidt zij de zielen op tot een toekomstig leven. Haar eeredienst, vroeger de bron van grove zedeloosheid, had zich blijkens het onverdacht getuigenis van Apulejus in den tijd, waarvan wij hier spreken, gaandeweg gezuiverd en vergeestelijkt.

Reeds in eene vorige periode was de Magna Mater uit Phrygië naar Rome overgebracht, maar thans ontvangt haar eeredienst nieuwen luister. Om van andere gedeeltelijk walgelijke bijzonderheden te zwijgen, moeten wij hier toch melding maken van het *taurobolium*, het bad der wedergeboorte in het bloed van een stier of ram, die met allerlei plechtigheden door de priesters dezer godin in den nek gewond was. Magna Mater had dit sacrament met Mithra gemeen.

Wij laten het bij dezen eenen trek en zijn tevreden met de namen op te teekenen van Jupiter Dolichenus, den Zonnegod El-Gabal en de Dea Syra, welke godheden uit Syrië zijn overgekomen, benevens de Virgo Coelestis, die met Juno was vereenzelvigd en Carthago tot vaderland had.

Maar meer trekt Mithra onze aandacht, de eenige godheid, die met kans op slagen den strijd heeft kunnen aanbinden met het Christendom. Wij spreken niet van de plaats, die hij innam in het oud-Indisch pantheon, waar hij eigenlijk te huis behoorde; even weinig van de eerbewijzen, die hem bij de oude Perzen ten deel vielen: voor dit vluchtig overzicht is het voldoende te weten, dat de Romeinen hem leerden kennen door bemiddeling van Phrygiërs en Syriërs. Hij is oorspronkelijk de god der rijzende zon en van het koesterende licht; later schijnt hij bij de volgelingen van Zoroaster althans volgens den heer Réville, in verbinding te zijn gebracht met eene mythische persoonlijkheid, die zweemt naar den tweeden Adam der Paulinische Brieven. Aan het einde der wereld zal deze de opstanding der dooden bewerken door het offer van een stier, waarvan het merg zal dienen om de herlevenden opnieuw te belichamen. Zoo vinden wij overal Mithra, die een stier offert voor het behoud der zielen van de geloovigen: dat is in de Romeinsche wereld het middelpunt van alles. Daardoor verzekert Mithra reeds in dit leven aan zijne aanbidders de weldaad der wedergeboorte, die anders slechts aan het einde der eeuwen hun deel zou zijn. Hij waarborgt de onsterfelijkheid: dat is zijne aanbeveling bij de menschen dier, derde eeuw.

Cilicische zeeroovers, door Pompejus overwonnen, hadden den dienst van Mithra in het Westen bekend gemaakt, maar eerst in de tijden der Antonijnen komt hij ongemerkt meer in aanzien. In de derde eeuw is hij een der meest vereerde goden en na Aurelianus is Mithra de Zonnegod degene, die alle andere heeft verdrongen. Het is deze Zonnegod, tot wien de afvallige Julianus zich bekeerd heeft, en hem vereeren tallooze volgelingen, totdat in 377 zijne tempels voor goed worden gesloten.

Er zijn tallooze afbeeldingen van Mithra; maar de symbolen, waarvan de kunstenaars zich onveranderlijk bedienen, zijn ver van duidelijk. De heer Réville beproeft eene verklaring, die wij thans niet hebben te prijzen of te veroordeelen, omdat wij haar gerustelijk aan hare plaats kunnen laten. De groote menigte der geloovigen hechtte vooral gewicht aan de mystieke en zedelijke leeringen, waarvan die symbolen hoe dan ook de tastbare uitdrukking waren. Mithra, de oorzaak van al wat leeft, de onverwinnelijke god, was ook de beschermer van het leven, de

louteraar, de waarborg der onsterfelijkheid van al wie door standvastigheid en reinheid van wandel zich zijne gunst had waardig gemaakt. Men offert hem honig als aan den beschermer van de voortbrengselen der natuur; diezelfde honig, het bederfwerende bij uitnemendheid, dient den ingewijden om de tong van alle zonden te zuiveren; zij wasschen zich daarin de handen, daarmede betuigende, dat zij deze wenschen zuiver te houden van al wat slecht of schandelijk is. Men stelt zich onder zijne bescherming niet alleen voor het aardsche leven, maar ook voor hiernamaals, want hij heeft het oppertoezicht op de ontwikkeling der geesten. Dat is het wat, hoe duister dan ook, in het stieroffer is voorgesteld. Zijn offer waarborgt een hooger leven. Ook zijn eeredienst kent den bloeddoop, die, gelijk wij zagen, onder bescherming der Magna Mater staat. Hij, die dien doop deelachtig is geworden, is *renatus*, wedergeboren. Het ligt in den aard der zaak, dat reeds toenmaals Christenen en heidenen de overeenstemming opmerkten, die, uit welke oorzaak dan ook, tusschen deze plechtigheid en het Christelijk sacrament bestond. Is er meer overeenkomst of meer verschil? Men aarzelt te antwoorden. Maar toevallig is het zeker wel niet, dat het voornaamste feest van Mithra, dat der herlevende zon, gevierd werd op den 25sten December.

Al de goden, die wij hebben opgenoemd, en vele anderen bovendien, leven eendrachtelijk in gemeenschap van rechten en attributen. Zij worden onderscheiden en tegelijkertijd geïdentificeerd. Ieder heeft zijne overleveringen, zijne geschiedenis, zijnen eeredienst, zijne priesters, zijne tempels, en toch neemt in de voorstelling der geloovigen de een zoo gemakkelijk de plaats van den ander in, dat zij allen gezamenlijk niet veel meer zijn dan maskers, waarachter eene en dezelfde godheid zich verschuilt. De heiden der derde eeuw vereert achtereenvolgens tallooze wezenlijk onderscheiden godheden en heeft daarbij toch de voorstelling van een eenigen hoogsten God. Ieder dier goden vertegenwoordigt *het goddelijke*.

De verwarring begint met de overeenstemming der symbolen en het toewijzen van dezelfde verrichtingen aan verschillende goden. Wanneer twee oorspronkelijk aan elkaar vreemde godheden een gemeenschappelijk symbool hadden, was het niet vreemd, dat een geloovig vereerder, die het symbool nog eerder had leeren kennen dan den god zelven, zonder aarzelen den

nieuwen god vereenzelvigde met dien anderen, dien hij reeds sedert lang aan hetzelfde symbool herkende. Hierbij kwam, dat de geestelijken dier vreemde goden zich steeds beijverden, om de sfeer van werkzaamheid hunner bijzondere godheid uit te breiden tot over het terrein dat reeds door een ander was ingenomen. Die uitbreiding van macht is in hun persoonlijk belang en aldus eindigt ieder dezer bijzondere godheden met beschouwd te worden als oneindig en almachtig, omdat zij ten slotte alle goddelijke kracht in zich heeft opgenomen. Een enkel voorbeeld kan volstaan. De Egyptische Serapis wordt als genezende godheid in verbinding gebracht met Apollo Salutaris en met Aesculapius, die op zijne beurt is toegevoegd aan Hygiea; als God der onderwereld is diezelfde Serapis een tweede Pluto, terwijl hij als Zonnegod gelijk wordt gesteld met Helius en eindelijk als hoogste God vereenzelvigd wordt met Jupiter. Aldus gaat het eenigermate met alle goden, niet alleen met de nieuw ingevoerde, maar inzonderheid ook met de oude goden van den Olympus.

In deze oneindige verscheidenheid neemt een ieder wat hem past en vormt zich zijn eigen godsdienst, hetzij door de verschillende bestanddeelen van zijn geloof samen te voegen en tot een geheel te maken, hetzij door achtereenvolgens zich in verschillende richtingen te keeren, naarmate de gelegenheid het medebrengt. Dat doet de domme menigte, maar dat doet de wijsgeer ook. Gene handelt onbewust; deze erkent de eeuwige en onveranderlijke waarheid onder menigvuldigheid van vormen. Al die Goden zijn dienaren van het Hoogste Wezen. Men eert God door de Goden te eeren, evenals men den souverein eert door eerbied te betoonen aan zijn vertegenwoordigers. Deze theorie, die het syncretisme tot beginsel verheft, komt het duidelijkst aan het licht in de Nieuw-platonische school. In het kort: de dorst naar wetenschap heeft zich ontwikkeld, maar de wetenschappelijke methode ontbreekt. Daar zij geen vasten grondslag in zich zelven heeft, wordt zij mystiek en zoekt buiten de rede om, in eene hoogere wereld de waarheid, zonder welke zij niet ademen kan. Zij stelt het geloof als beginsel en als doel. Zij wordt in een woord eene *gnosis* en gaat op in de vroomheid. Dat geldt voor de heidenen zoowel als voor vele Christenen.

Deze toestand der gemoederen geeft aanleiding tot een tal

van merkwaardige verschijnselen. Zoo bemerken wij een vroeger ongekenden overvloed van bijgeloovige practijken. Ieder gelooft aan de buitensporigste wonderen: zelfs de Christenen erkennen het voorkomen van wonderen in de heidenwereld en de heidenen, zooals Celsus, trekken de wonderen niet in twijfel, die aangevoerd worden ter bevestiging van den Christelijken godsdienst: men twist alleen over de bron waaruit zij ontsproten zijn en onveranderlijk worden de wonderen der tegenstanders aan booze geesten toegeschreven. Het denkbeeld om de juistheid van een verhaal te toetsen komt bij niemand op. Het abstracte hoogste wezen blijft buiten aanraking met de ondermaansche wereld, maar de wezens, die den schakel vormen tusschen God en den mensch, komen onophoudelijk in de menschelijke zaken tusschen beide; hun hooger natuur geeft hun buitengewone macht.

Orakels worden geraadpleegd en droomen uitgelegd: nooit heeft het domste bijgeloof onder duizend vormen weliger gebloeid. Maar daarnaast is de godsdienst levendiger, inniger, mystischer geworden. Met zeer enkele uitzonderingen is geleerd en ongeleerd vast overtuigd van de persoonlijke onsterfelijkheid. Van de mysteriën weten wij weinig; maar zoo wij er iets van weten, dan is het dit, dat de inwijding aan de geloovigen openbaarde den diepen en verborgen zin der mythen en hun aantoonde, hoe zij deel konden hebben aan de gunst der goden en ingaan in de onsterfelijkheid. Het doel dat de godsdienst wil bereiken, is veranderd. Een nieuw ideaal vertoont zich aan den horizon: het ideaal van heiligheid. Heilig te wezen en aan de besmetting te ontsnappen, hetzij door te voorkomen, hetzij door te louteren, dat is voor de meest ontwikkelde geloovigen, voor hen die waarlijk godsdienstig zijn, het edelst doel des levens, de bron van geluk en de waarachtige waarborg der zaligheid. Naarmate men bij dit onderzoek verder komt, neemt de invloed van het oostersch ascetisme toe. Er ontstaat bij de heidenen eene overtuiging, die overeenkomst aanbiedt met het gevoel van verdorvenheid bij de Christenen. Men moet met de goden verzoend worden zoo in dit als in een volgend leven. In één woord, Christendom en heidendom worden medegesleept door dezelfde strooming in de heerschende denkbeelden.

Het verdient de aandacht hoe Julia Domna, de moeder van Caracalla, de letterkundigen, de wijsgeeren, de geleerden, de

kunstenaars weet rondom zich te verzamelen. Men schenkt mij in dit vluchtig overzicht de eigennamen, maar één boek mag ik niet met stilzwijgen voorbijgaan, den roman van Philostratus. Het leven van Apollonius van Tyana bevat een poging om de wereld van pythagoreïsch standpunt te bekeeren. De wonderdoener Apollonius, die een honderd jaar vroeger geleefd had, dankte zijne macht aan de reinheid van zijn wandel. Ook volgens hem kunnen de oude goden alle worden aangebeden; want dat groote aantal goden bestuurt de verschillende deelen der wereld en heeft het toezicht op de uiteenloopende levensuitingen der natuur. Zij zijn rechtvaardig en goed en de eeredienst, dien men hun brengt, schaadt niet aan de aanbidding van den hoogsten God, den schepper en onderhouder van het heelal. Deze hoogste God openbaart zich aan de vromen als een god des lichts. Het schitterendst doet hij zich kennen aan de zon, aan welke Apollonius dagelijks zijn morgengebed brengt. Die God vraagt geen offer; bloed is hem een gruwel; zijne vereerders zelven raken niets aan, wat leven gehad heeft. Apollonius vraagt aan de Goden alleen te zorgen, dat de rechtvaardigheid heersche, dat de wetten worden nageleefd, dat de wijzen arm blijven en dat de overigen zich verrijken, maar langs eerlijke wegen. Rechtvaardigheid en menschelijkheid zouden zijne wachtwoorden kunnen zijn. En al dat voortreffelijke is bij Philostratus vermengd met het kinderachtigst bijgeloof. Maar dat mag de hoofdzaak niet voorbij doen zien, dat hij de verpersoonlijking is van het hervormd heidendom.

Heeft de schrijver hem tegenover Christus willen stellen? De heer Albert Réville schijnt het te gelooven; zijn zoon aarzelt deze oude meening te omhelzen. Dat Philostratus de Evangelische verhalen gekend en gebruikt heeft, valt bezwaarlijk te loochenen; maar dat was voor Philostratus bijzaak. Het was hem niet te doen om den Christus der opkomende kerk op zijde te schuiven, maar om het beeld te teekenen van een wijze, die de andere wijzen oneindig verre overtrof. Tot dit werk van stichting heeft het Christendom wellicht bijgedragen, maar op dezelfde wijze als andere godsdiensten of wijsgeerige stelsels. De goddeloozen worden bestreden; niet Christus de kroon ontroofd. Eerst later zal de tijd komen, dat men Apollonius als een hooger wezen tegen Jezus van Nazareth stellen zal.

Met Julia Soaemias en haar zoon Heliogabalus doet de

Syrische zonnegod El-Gabal zijne intrede. Ditmaal geldt het alle eerediensten te onderwerpen aan den eenigen zuiveren eeredienst van den nieuwen God. Hier vertoont het syncretisme eene bijzondere gedaante. In den nieuwen tempel moet worden bijeengebracht, wat elders het heiligst is: de steen van de Magna Mater, het Palladium, het vuur van Versa, enz. El-Gabal moet in Rome geen mededinger hebben. Hij vereenigt al wat heilig is in eigen persoon. Ook Christenen en Joden zullen daar moeten komen aanbidden. Al de Goden moeten de nederige dienaars worden van El-Gabal. Het Semitische van dit denkbeeld loopt in het oog. El-Gabal heerscht in den hemel, gelijk de keizer, zijn vertegenwoordiger, op de aarde heerscht.

Maar deze proefneming gaat spoedig voorbij met de kortstondige regeering van Heliogabalus. Onder voortdurend opzicht zijner moeder Julia Mamaea, beklimt de brave Alexander Severus den troon. Geen keizer heeft het zedelijk ideaal hooger gesteld. Hij was een overtuigd syncretist, maar van onverdachte vroomheid, die zich geroepen achtte om door zijn voorbeeld de menschen op te leiden tot het goede. Met die vroomheid ging de uiterste gematigdheid gepaard. Nooit heeft Rome uitgebreider godsdienstvrijheid genoten dan onder hem. Zelfs de nieuwe godsdienst was van zijne sympathie niet uitgesloten, ofschoon hij toch geen tempel aan Christus wilde oprichten. Al wat verheven en stichtelijk is, neemt hij op, waar hij het vindt. Bovenal vereert hij de heiligen van het heidendom. In zijne kapel vinden eene plaats Apollonius van Tyana, Christus, Abraham, Orpheus en Alexander de Groote: eene samenvoeging, die wel geschikt is onze verbazing op te wekken.

Met dezen keizer zijn wij aan de grens der syncretistische ontwikkeling. Van stap tot stap naderen wij den monotheïstischen godsdienst. De Zon is de groote openbaring der godheid en het zal niet lang duren, of onder de zeven dagen der week zal de eerste plaats worden ingenomen door den dag, die aan haar gewijd is. De gelegenheid is gegeven, om ongemerkt over te gaan tot den godsdienst der Christenen. Men aanbad de Zon, Mithra, Christus; maar het gebed geschiedde op denzelfden dag, die zijn heidenschen naam tot op dezen oogenblik onder ons bewaard heeft.

De punten van overeenkomst tusschen heidendom en Chris-

tendom zijn talrijk en in de vorige bladzijden werd herhaaldelijk daarop gedoeld. Hoe die overeenstemming te verklaren? Zijn de heidenen bij de Christenen in de leer geweest? Onder allerlei vormen en restricties heeft men dat in den ouden en in den nieuwen tijd beweerd. Ook Preller is die meening toegedaan. De heer Réville daarentegen beweert met ronde woorden, dat het Christendom op allerlei wijzen den invloed heeft ondervonden van het syncretisme. Het is reeds iets dit in het algemeen te vernemen. Maar wij verlangen naar de uiteenzetting der bijzonderheden, om de juistheid te kunnen toetsen van hetgeen op de laatste bladzijden gesteld wordt. Het springt den lezer in het oog, dat de heer Réville ons nog veel merkwaardigs kan mededeelen: laten wij hopen dat hij ons dit niet onthouden zal in het tweede deel, dat, naar ik boven opmerkte, niet mag blijven ontbreken, als wij volkomen zullen begrijpen, wat dat syncretisme wezenlijk belangrijk maakt. De heer Réville staat onder den invloed der theologie, waarin hij is opgegroeid; het verwijt, als het een verwijt is, drukt niet zwaar, want niemand kan het ontgaan: daarin zijn geloovigen en ongeloovigen gelijk. In anderen samenhang zegt hij zelf: *on ne peut pas ne pas subir l'influence du milieu dans lequel on vit*. Maar om een critisch onderzoek van dezen aard naar eisch te volbrengen moet er toewijding en ingenomenheid zijn en alles weloverwogen is het geloof betrouwbaarder leidsman dan het ongeloof.

S.A. NABER.

Politiek overzicht.

A m s t e r d a m , 26 Mei.

Enkele dagen geleden werd door de liberaal-monarchistische vereeniging te Rome een feestmaal gegeven ter eere van den grijzen Italiaanschen minister-president Agostino Depretis. De premier, die door zijne welsprekendheid zijne toehoorders zóó weet te boeien, dat hij als politiek redenaar wellicht alleen door den heer Gladstone wordt overtroffen, maakte gaarne gebruik van de hem aangeboden gelegenheid, om zijne regeeringspolitiek te rechtvaardigen en de redenen toe te lichten, die hem hadden doen besluiten, den koning het decreet tot ontbinding der kamer voor te leggen. Hij erkende volmondig, dat zware beschuldigingen tegen hem waren ingebracht. ‘Men legt mij ten laste, dat ik het wondervolle werk der Italiaansche wedergeboorte aan het verval en het verderf heb prijs gegeven, en daarom spreek ik hier niet alleen als hoofd van de regeering des lands, niet slechts als een burger voor burgers, maar als een beschuldigde voor zijne rechters. Overal weerklinkt de kreet: Men stemt niet voor het eene of voor het andere programma, maar voor of tegen Depretis. Ik zou hier mijn eigen persoon buiten spel kunnen laten en kunnen zwijgen van hetgeen ik zelf gedaan heb, maar ik mag niet dulden, dat men, in een aanval op mij, de ge schiedenis vervalscht, en voedsel geeft aan gevaarlijke misleidingen en bedenkelijke neigingen. Ik zal mij terugtrekken, omdat mijn leeftijd mij dit voorschrijft, maar het zou een verraad zijn, als ik mijn post thans verliet, en wel alleen, omdat ik den weg heb aangewezen, die noodzakelijk meet worden gevolgd door allen, aan wie de handhaving onzer instellingen, als schild en muur van onze eenheid, en dus van het leven van Italië, ter harte gaat.’

Voor wij echter den handigen minister, die niet zonder reden in zijn vaderland *la volpe di Stradella* wordt genoemd, in zijne apologie volgen, moeten wij, tot recht begrip van den tegenwoordigen stand der partijen, eenige jaren teruggaan.

In de eerste jaren van het bestaan van het koninkrijk waren er slechts twee partijen, die, elk langs een anderen weg, naar hetzelfde doel streefden. De rechterzijde vertegenwoordigde de politiek der regeering, en tevens die van het Huis van Savoye; de linkerzijde had haar ontstaan te danken aan de nationale aspiratiën der breede volksmaasa. Rome werd bezet, en het nationale programma ten uitvoer gelegd; maar de hooge uitgaven, welke hiervoor bleken noodig te zijn, waren de oorzaak, dat de volksgunst zich meer en meer van de rechterzijde afwendde, en dat deze in 1876, na eene onafgebroken regeering van tien jaren, voor de linkerzijde plaats moest maken. Doch de linkerzijde deed, toen zij aan het roer kwam, niet veel meer, dan het werk der rechterzijde voortzetten, zoodat deze laatste, iedere reden voor een zelfstandig optreden missend, bijna altijd met de meerderheid stemde, en hoogstens een al te snellen vooruitgang tegenhield. Daarbij dient in het oog te worden gehouden, dat, bij een normalen toestand van het politieke leven in Italië, de clericale partij waarschijnlijk het belangrijkste contingent aan de conservatieven zou leveren; maar het wachtwoord '*nè eletti, nè elettori*', dat door Pius IX is gegeven, wordt ook door Leo XIII gehandhaafd.

Terwijl zoo de rechterzijde allengs hare beteekenis als oppositiepartij verloor, omdat er tusschen haar en de regeering weinig of geen principieel verschil bestond, scheidde zich, vooral na de verkiezingen, van de liberale meerderheid eene partij af, die deels uit radicale, revolutionaire en irredentistische elementen bestond, deels daarmede tegen de regeering ééne lijn trok. Thans begreep Depretis, de leider der historische linkerzijde, dat het zaak was, het zwaartepunt meer naar de rechterzijde te verleggen, en deze manoeuvre, die wellicht al te goed gelukte, was de oorzaak, dat zich achtereenvolgens de invloedrijkste ambtgenooten van den tegenwoordigen ministerpresident van hem afscheidden. Cairoli, Nicotera, Crispi, Baccarini en Zanardelli zijn allen vroeger met den heer Depretis leden van een zelfde kabinet geweest, en zijn thans de erkende hoofden der pentarchistische oppositie. Daarentegen kwam de rechterzijde den heer Depretis zeer voorkomend tegemoet. Het ging den premier met de

partij zijner vroegere tegenstanders als Goethe's visschersknaap: '*halb zog sie ihn, halb sank er hin*.' En thans is het zoover gekomen, dat de erkende leider der rechterzijde, Minghetti, en zijn lijfblad, de *Opinione*, openlijk den heer Depretis tegen zijne vroegere vrienden in bescherming nemen.

Zie daar reeds meer dan genoeg, om den heer Depretis te doen veroordeelen, wanneer men zich op een partijstandpunt wil plaatsen. Doch wij wezen er reeds op, dat er tusschen de meerderheid van de linkerzijde en de rechterzijde eigenlijk geen verschil van beginselen bestaat. Men kan dus niet zeggen, dat de premier van liberaal conservatief is geworden, evenmin als dat hij de conservatieven tot de historische linkerzijde zou hebben bekeerd. Hij zelf beschrijft zijn *trasformismo* in de volgende woorden. 'Toen het gebouw (der Italiaansche eenheid) was voltooid, moest men aan de inwendige organisatie daarvan denken, en hiervoor was eene nieuwe partijvorming noodzakelijk. Ik geloof, mijne heeren, dat de historische partij (d.i. de historische linkerzijde) aan den voet van het Capitool is gestorven; deze edele partij, die op hare banier had geschreven "*Roma o morte*", heeft daar hare gelofte vervuld.' Daarboven is Depretis steeds met de uiterste omzichtigheid te werk gegaan. Men kan hem geen dier plotselinge frontveranderingen ten laste leggen, die de binnenlandsche staatkunde van den Duitschen rijkskanselier tot eene zoo volkomen onberekenbare maken. Als een voorzichtig zeeman werpt hij voortdurend het dieplood uit, om zich te vergewissen, of geen ondiepten of verborgen klippen het parlementaire scheepje bedreigen. Vandaar het telkens herhaald overleg met zijne aanhangers, - eene troepen-revue en tevens eene algemeene repetitie voor de parlementaire tooneelvoorstelling. Vandaar die telkens op nieuw gestelde quaestie van vertrouwen, die hem het bewijs moet leveren, dat hij zich nog op den rechten weg bevindt. Wellicht maakt Depretis van deze middelen misbruik; zeker is zijne politiek geen groote en hartverheffende, zijn invloed geen overweldigende, zijn persoonlijkheid geen imponeerende. Maar is Italië daarom te beklagen?

Hooren wij nogmaals, wat de premier dezer dagen te Rome verklaarde: 'Ik zeide in 1876, dat de regeering geen partij is; dat wij met de denkbeelden onzer partij zouden regeeren, doch in het belang van het algemeen, en dat wij geneigd waren om de ondersteuning aan te nemen van alle eerlijke mannen, welke ove-

rigens hunne politieke overtuiging mocht wezen. Aan die beginselen ben ik getrouw gebleven.' En later, nog duidelijker: 'Heb ik ooit mijne belofte verbroken? Ben ik ooit aan eenig beginsel ontrouw geworden? Waarom zou ik de ondersteuning hebben moeten afwijzen van mannen, die mij hulpvaardig terzijde stonden, toen mijne vroegere vrienden mij verlieten? Waarom zou ik tot Minghetti, een man, die zich evenzeer door wijsheid als door belangloosheid onderscheidt, hebben moeten zeggen: Uwe hulp heb ik niet noodig! Wellicht omdat hij vroeger tot mijne tegenstanders behoorde? Maar dat is hij thans niet meer, want met mij heeft hij hervorming van belastingen trachten te verkrijgen, de herziening der kieswet tot stand gebraeht, den gedwongen koers afgeschaft. Wij gevoelen heden *eadem de republica*, en dat is voldoende.'

Het is geen grootspraak, dat het ministerie-Depretis, waarvan de premier nagenoeg het eenige blijvende element is geweest, veel, en veel goeds heeft tot stand gebracht. Zeker bij lange na nog niet alles, wat in het bekende programma van Stradella werd aangeduid; maar dit is eene reden te meer om te wenschen, dat de grijze staatsman, door eene groote meerderheid gesteund, zich nogmaals aan den arbeid begeve.

Ook indien men zich op een algemeen Europeesch standpunt plaatst, is het weder optreden van Depretis wenschelijk. De jongste der groote mogendheden is niet vrij van eerzucht. Voor haar leger en haar vloot heeft zij zich groote offers getroost, en zij zou niets liever doen, dan zoo spoedig mogelijk de vruchten van die inspanning plukken, door in verre landen op buit uit te gaan en zich in het Europeesch concert aan de lessenaar der eerste violen te plaatsen. De 'vos van Stradella' weet, dat deze druiven zuur zijn, en hij, laat ze stillekens hangen.

De stemming van 5 Maart heeft het ministerie bijna ten val gebracht en het slechts eene zóó kleine meerderheid gelaten, dat het dilemma 'aftreding of kamerontbinding' werkelijk met recht kon worden gesteld. Dit ongunstig resultaat was het gevolg van eene tijdelijke coalitie der frondeerende pentarchisten met de groote grondbezitters uit het zuiden, die door de *perequazione fondiaria*, de gelijkmatige regeling der grondbelasting over het geheele land, aan onredelijke privilegiën een einde hadden zien maken. Maar onder de boven reeds door ons met name genoemde pentarchen is

er geen, die, wat ervaring, invloed en parlementairen tact betreft, in de schaduw van Depretis kan staan, en de hervorming der grondbelasting was de vervulling van een langgekoesterden en herhaaldelijk uitgesproken volkswensch. Men mag dus hopen en verwachten, dat de stemming van 23 Mei, waarvan, op het oogenblik, dat wij deze regelen schrijven, de definitieve uitslag nog niet bekend is, voor de tegenwoordige regeering gunstig zal afloopen.

Massimo d'Azeglio schreef reeds voor jaren: ‘Italië is thans één geworden: nu is het zaak, de burgers tot Italianen op te voeden.’ En Depretis verklaarde voor eenige dagen: ‘Nog zijn wij niet van de oude kwaal genezen; de particularistische geest doet zich nog hier en daar bemerken.’ Zoo hooren wij ook den heer Von Bismarck klagen, dat op *zijn* werk, de Duitsche eenheid, de kroon nog niet is gezet, die hij voor haar van den rijksdag verwachtte. De Italiaansche en de Duitsche staatsman, beiden grijs geworden in den dienst van hun vaderland, betreuren het evenzeer, dat persoonlijke grieven en partijgeschillen worden gesteld boven de belangen van het rijk. De Duitsche rijkskanselier zoekt zich eene meerderheid uit de middenpartijen te vormen, en de Italiaansche minister-president doet hetzelfde.

Doch hier houdt ook alle overeenkomst op. De heer Depretis is, in zijn denken, spreken en handelen, liberaal gebleven; de heer Von Bismarck is in zijn hart nog een autoritair conservatief, gelijk hij in zijn besten jonkertijd was. De Italiaansche staatsman zoekt, wellicht angstvalliger dan noodig is, den steun van zijn parlement; de Duitsche staatsman acht samenwerking met de vertegenwoordiging, voor zich en voor zijne ambtgenooten aan de ministertafel, zoo al niet overbodig, dan toch een noodzakelijk kwaad. De eerste vraagt telkens een votum van vertrouwen, en wil geen schrede doen, zonder zich te vergewissen, dat zijne meerderheid hem niet zal begeven; de tweede bekommert zich in het minst niet om een échec, dat voor ieder ander een votum van wantrouwen zou zijn. De heer Depretis is aan zijn stelsel getrouw gebleven, en de heer Von Bismarck legt telkens het zijne af als een oud kleed.

Dit laatste is op overtuigende wijze gebleken bij de debatten over de kerkelijk-politieke quaestie. Toornig wijst hij de rijkskanselier het verwijt af, dat zijn toegeven aan de eischen der curie, zonder dat harer-

zijds een enkele tegendienst werd gepraesteerd, een bewijs van zwakheid zou zijn, weinig overeenkomstig met de eer van een machtigen, zelfstandigen staat. En toch kon men in den brief, op 10 Juni 1878 door den Duitschen kroonprins aan den paus geschreven, en door den heer Von Bismarck gecontrasigneerd, de volgende woorden lezen: ‘Aan het in uw schrijven van 17 April uitgesproken verlangen, om de constitutie en de wetten van Pruisen te veranderen in overeenstemming met de instellingen der Roomsch-Katholieke kerk, zal geen Pruisisch monarch kunnen voldoen, daar de onafhankelijkheid der monarchie hierdoor schade zou lijden, indien de vrije beweging harer wetgeving moest worden afhankelijk gemaakt van eene buiten haar staande macht.’

De regeering heeft thans in de zaak van de opleiding der geestelijken en van de kerkelijke rechtspraak zeer belangrijke concessiën gedaan, en zelfs beloofd, het gansche stelsel der nog vigeerende Mei-wetten aan eene herziening te zullen onderwerpen. Wat verkreeg zij hiervoor in ruil? Niet eens de erkenning van de *Anzeigepflicht*, d.i. van de verplichting, om de benoemingen voor geestelijke waardigheden aan de goedkeuring der wereldlijke macht te onderwerpen. Alleen voor de t h a n s b e s t a a n d e vacatures wil Leo XIII aan het voorschrift der Pruisische wet voldoen, maar voor het vervolg heeft hij zich in geen enkel opzicht willen binden. En toch was de volmondige erkenning dier verplichting de allereerste voorwaarde, vroeger door de regeering gesteld. ‘Wanneer men zich heeft ingebeeld’ - schreef de heer Von Bismarck in 1879 aan vorst Reusz - ‘dat wij niet slechts onze maatregelen tot zelfverdediging willen staken, maar zelfs, langs den weg der wetgeving, onze wapenen willen vernietigen, dan heeft men ons tot eene groote dwaasheid in staat gerekend.... Wat de gelijkheid der concessiën betreft, het *pari passu* voortschrijden op dezen weg, is het *non possumus* van den staat even klemmend als dat van de kerk.’ En de heer Von Puttkamer voegde hieraan in hetzelfde jaar nog de verklaring toe: ‘de grondtrekken der regeling van de grenzen tusschen kerk en staat zijn voor Pruisen door zijne wetgeving van 1873-75 (de Mei-wetten) onherroepelijk vastgesteld.’

Het zou niet moeielijk zijn, deze reeks van bewijsplaatsen nog met eenige dozijnen te vermeerderen. Wij bepalen er ons hier toe, nog ééne enkele zeer stellige uitlating van den heer Von Bismarck in herinnering te brengen. Toen de heer Windthorst in December

1884 ten tweede male het voorstel indiende, om de bepalingen op te heffen, die het onbevoegd uitoefenen van kerkelijke ambten met verbanning bedreigden, noemde de rijkskanselier de hernieuwde indiening van dit voorstel een bewijs van minachting voor den bondsraad, die het pas had verworpen; tevens verklaarde hij de vorming eener meerderheid uit de beide conservatieve fractiën, de nationaal-liberale partij en het centrum, voor onmogelijk; hij beweerde, dat, in een land met eene confessioneel gemengde bevolking, een staatsleven, dat bij de curie en het centrum, steun moest zoeken, op den duur niet houdbaar was; dat men met de kerk wel rekening kon houden, maar niet met haar kon onderhandelen, zonder ten slotte zijn ziel aan haar te verkoopen (*sich ihr zu verschreiben*). Een *modus vivendi* - zoo verzekerde hij verder - was niet te vinden; immers de erkende leider van het centrum had zelf gezegd, dat als de strijd om de kerk was gedaan, die om de school eerst een aanvang zou nemen. ‘Alle vervolgingen voor de bediening der sacramenten zijn gestaakt; de bisschoppelijke zetels zijn grootendeels weder bezet, het beslag op de traktementen is opgeheven, kortom’ - zoo resumeerde de heer Von Bismarck - ‘wij hebben op het stuk van concessiën een aanmerkelijk voorschot gedaan. Derhalve is het met de concessiën niet gelukt. En nu heb ik als diplomaat den indruk gekregen, dat verdere concessiën ons concept zouden bederven, en dat wij rustig kunnen en moeten afwachten, of men eindelijk te Rome eenige sporen van tegemoetkoming zal willen toonen. Zoolang echter ons geen verdere concessiën worden gedaan, zullen wij geen haarbreed van de door ons ingenomen stelling afwijken.’

Men moet inderdaad een stalen voorhoofd hebben, omdat alles te hebben gezegd, en zich dan nog op consequentie te beroemen. Intusschen zouden wij niet aarzelen, de inconsequentie eene lofwaardige te noemen, wanneer zij het gevolg was van eene oprechte bekeering tot gezonder denkbeelden omtrent de verhouding van kerk en staat. Doch de motieven van den heer Von Bismarck zijn niet van principieelen, maar uitsluitend van taktischen aard. Het centrum moet in de eerste plaats gewonnen worden voor de nieuwe alcohol-belasting en voor het militair septennaat, d.i. voor de wetten, die gedurende eene reeks van jaren eene welvoorziene schatkist en een ontzaglijk leger ter beschikking van de regeering stellen. Maar dan moet het tevens worden ontdaan van

de aureool eens voorvechters voor de belangen van de Moederkerk en van het Katholieke geloof. Het volk moet inzien, dat rechtstreeksche onderhandelingen tusschen de regeering en den paus eerder en gemakkelijker tot den kerkelijken vrede leiden, dan de parlementaire veldslagen en schermutselingen, door den heer Windhorst en diens keurbende geleverd. De rijkskanselier, die dagelijks met den paus betuigingen van hoogachting en genegenheid wisselt, kan door de pastoors aan de goede gemeente bezwaarlijk als de antichrist in eigen persoon worden voorgesteld.

Wij betwijfelen zeer of de berekening, die het centrum in gedachte reeds bij de regeeringspartij inlijft, juist zal blijken te zijn. ‘De rijkskanselier’ - zoo schreef onlangs een der leiders van de Duitsch-vrijzinnigen - ‘beoordeelde steeds de buitenlandsche verhoudingen juister, dan de binnenlandsche partijen. Door den twaalfjarigen strijd is de centrumpartij als met hamerslagen tot eene vaste en sterke massa samengesmeed. Met hoe meer voldoening en bewustzijn van hare overwinning de partij op het achter haar liggend tijdperk terugziet, met des te meer kracht zal zij, na eene korte rust, den strijd verder voorzetten over de geestelijke orden en de school. De centrumpartij zal, over het geheel, blijven wat zij is, en de rijkskanselier zal in de binnenlandsche politiek weder eene teleurstelling te meer ondervonden hebben.’

Wil men eene bevestiging van deze opvatting uit gansch andere bron, dan leze men, wat Leo XIII, bij de ontvangst van eenige Duitsche pelgrims, over de volgelingen van den heer Windhorst zeide. De paus noemde het centrum: ‘eene voortreffelijke, volhardende, zelfopofferende vertegenwoordiging, die zich groote verdiensten had verworven in de behartiging der Katholieke belangen, aan welker inspanning het te danken was, dat aan de kerk weder eene grootere vrijheid was toegestaan, en die, indien het op nieuw tot strijd kwam, ongetwijfeld zulk een strijd wederom met moed en volharding zou aanvaarden.’

Voor dat dit overzicht in de handen der Gidslezers komt, zal misschien de beslissing over de Iersche hervormingsplannen van den heer Gladstone reeds gevallen zijn. In de laatste maand is de oppositie tegen het eerste der beide in ons vorig overzicht be-

sproken wetsontwerpen voortdurend toegenomen. Het tweede, de *Land Purchase Bill*, is door de openbare meening zoo sterk veroordeeld, dat het waarschijnlijk in het geheel niet in behandeling zal komen.

Behalve de conservatieven, verzetten zich een honderdtal liberalen tegen het *Home Rule*-plan. Een vijftigtal Whigs, onder leiding van Lord Hartington, Sir Henry James en den heer Goschen, zijn tegen het beginsel zelf van de wet gekant. De heer Chamberlain en een aantal van zijne radicale vrienden verzetten zich tegen de bepaling, volgens welke Ierland niet meer in het rijksparlement zal worden vertegenwoordigd, en willen daarenboven de door den heer Gladstone en de Parnellisten noodig geoordeelde maatregelen niet op het loyale Ulster toegepast zien. Lord Salisbury daarentegen heeft, als ‘alternatieve staatkunde,’ niets anders voorgesteld dan eene gestrenge handhaving der dwangwetten gedurende een tijdvak van twintig jaren, waarin dan tevens door staatsmiddelen landverhuizing op groote schaal zou worden mogelijk gemaakt.

Het is dus duidelijk, dat de regeering noch met de Whigs, noch met de Tories een compromis kan sluiten; alleen aan de radicale tegenstanders van hare wetsontwerpen kunnen door haar concessiën worden gedaan. Morgen (27 Mei) zal eene vergadering van alle liberale parlementsleden door den heer Gladstone worden bijeengeroepen, en dan zal waarschijnlijk de premier zijn laatste bod doen.

In het gunstigste geval zal dus het ontwerp - met weglating van de onteigenings-wet - slechts worden aangenomen met ingrijpende wijzigingen, die het eigenlijke beginsel der voorgestelde hervormingen raken. Wat echter zal geschieden, wanneer bij de tweede lezing de regeering in de minderheid blijft, is nog niet te voorzien.

De oppositie is het slechts eens in hare verwerping van de voorstellen in hun tegenwoordigen vorm, maar hare leiders zijn tot nog toe niet in staat geweest, een positief tegenvoorstel te formuleeren, en zullen bezwaarlijk een kabinet kunnen samenstellen, dat op eene betrouwbare meerderheid in het parlement kan rekenen. Daarom zou eene kamerontbinding, gevolgd door algemeene verkiezingen, bij welke de stemming der candidaten ten opzichte van het *Home Rule*-vraagstuk den doorslag gaf, de meest logische oplossing der moeielijkheid zijn. Maar dan dreigt het gevaar van eene blijvende scheuring in den boezem der liberale partij.

Zeker is er nog eene andere oplossing mogelijk: de heer Glad-

stone zou, hoe zwaar dit zijne eigenliefde ook mocht vallen, zijn ontwerp eenvoudig kunnen intrekken. Van meer dan ééne zijde is daarop aangedrongen. Maar hierdoor zou het groote vraagstuk slechts voor korten tijd van de baan zijn geschoven, want de Ieren zouden onmiddellijk de oude obstructionistische politiek weder toepassen, en iederen wetgevenden arbeid daardoor onmogelijk maken. Daarenboven verkeert de heer Gladstone in de overtuiging, dat hij het gros der natie, en vooral de nieuwe kiezers, voor zich heeft, al keeren zich - gelijk zijn zoon Herbert Gladstone het onlangs, misschien meer juist dan voorzichtig, uitdrukte - de intelligentie, het kapitaal en de aristocratie van hem af. Zoolang de premier die overtuiging behoudt, zal hij zijne hervormingsplannen voor Ierland niet goedschiks opgeven.

De Oostersche quaestie is in het laatst der vorige maand een geheel nieuw stadium ingetreden. Van dreigen zijn de groote mogendheden tot handelen overgegaan. Reeds was het ultimatum ingediend en stonden de gezanten op het punt van te vertrekken, toen de Fransche regeering het plotseling noodig oordeelde, zich van het Europeesch concert los te maken, en nogmaals het middel der overreding bij Griekenland te beproeven. En inderdaad, de heer Delyannis gaf een antwoord, dat, hoe ontwijkend ook gesteld, met eene zeer ruime dosis goeden wil als bevredigend kon worden beschouwd. De heer de Moüy, gezant der republiek te Athene, haastte zich nu, de vertegenwoordigers van Engeland, Duitschland, Oostenrijk, Italië en Rusland te wijzen op het succes zijner pogingen. Maar de collega's van den Franschen gezant bleven kalm volhouden, dat het antwoord van den Griekschen premier geen ernstige waarborgen opleverde voor het behoud van den vrede. Zij scheepten zich op de door hunne regeering te hunner beschikking gestelde vaartuigen in, en weinige dagen later werd de gansche Grieksche kust in staat van blokkade verklaard.

De heer de Freycinet heeft ontegenzeggelijk met dit geïsoleerd optreden van Frankrijk de beste bedoelingen gehad. Ware zijn stoute stap gelukt - hetgeen mogelijk zou zijn geweest, als het den heer Delyannis niet aan alle doorzicht had ontbroken - dan zou hij de in Frankrijk zeer talrijke philhellenen hebben tevreden gesteld, aan de Fransche diplomatie eene zegepraal hebben bereid

en het prestige zijner regeering in het Balkanschiereiland hebben verhoogd. Doch het tegendeel van dit alles is geschied. Frankrijk heeft een gevoelig échec geleden, want de mogendheden hebben van de verklaringen en de verzekeringen van den heer de Moüy niet de allergeringste notitie genomen. Men klaagt thans te Parijs over de kleingeestigheid en de kinderachtige eigenliefde der groote mogendheden, die alleen op hare wijze haren zin willen krijgen; men ziet in dit alles de booze bedoelingen van den heer Von Bismarck en noemt Lord Rosebery een werktuig in diens hand; men verheugt zich in eigen menschlievendheid en onbaatzuchtigheid, en roept schande over de machtigen der aarde, die een zwak en klein volk geweld aandoen. Doch - aan wien de schuld?

Intusschen heeft de toepassing van den maatregel, die men met den naam van *blocus pacifique* pleegt aan te duiden, eene goede uitwerking gehad. Allereerst het aftreden van den minister-president Delyannis, die de inspiratiën voor zijne politiek wel wat al te veel op markten en pleinen zocht, en die als diplomaat onmogelijk was geworden. Zijn opvolger, de heer Trikoepis, begrijpt, dat het geen oneer is voor overmacht te wijken, vooral wanneer die dwang het middel is om uit een noodlottige *impasse* te geraken. Met het hoofd tegen een muur loopen is noch verstandig, noch verheven, en een oorlog met Turkije zou in de gegeven omstandigheden geen andere qualificatie verdienen. De nieuwe minister-president heeft dan ook reeds een aanvang gemaakt met de demobilisatie van het leger, zonder zich door de kleine botsingen aan de Thessalische grens van de wijs te laten brengen. De blokkade zal nu ook wel spoedig worden opgeheven.

Toch blijft de horizont in het Oosten bewolkt. Rusland's houding in de Oostersche quaestie is, ook in de laatste weken, zeer dubbelzinnig geweest. Aan het complot, tegen vorst Alexander van Bulgarije gesmeed en door een gelukkig toeval verijdeld, zijn de handlangers der regeering van St. Petersburg niet vreemd. En tegelijker tijd geeft het van stapel loopen van twee pantserschepen in de Zwarte Zee aanleiding tot officieele uitlatingen, die verre van geruststellend zijn. De czar zelf zinspeelt op den tijd, waarin deze vloot weder haren ouden roem zal kunnen herwinnen, en voor de heilige zaak van Rusland zal kunnen strijden. En zijne onderdanen leveren hierop commentaren, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaten. Wanneer de Russische alleenheerscher de oude hoofdstad

Moskou bezoekt, wordt hij verwelkomd door een feestredenaar, die in geestverrukking schildert, hoe het kruis door Russische handen weder op den koepel der aan de Hagia Sophia gewijde kathedraal te Constantinopel zal worden geplant. En zelfs de metropolitaan van Moskou spreekt in het heiligdom, waar hij den czar ontvangt, een lofzang uit op de vroegere en de toekomstige daden van de vloot in de wateren der Zwarte Zee. Het heeft allen schijn, als of men Griekenland in bedwang heeft gehouden, om ongehinderd en ongestoord te kunnen beginnen met de verdeeling der nalatenschap van den zieken man.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige kroniek.

De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek, door Willem Kloos en Albert Verwey. Amsterdam, W. Versluys, 1886.

Klits, klets! Wat een rumoer in den letterkundigen hoek! ‘Bedriegelijke kwakzalvers, wisselaars in den tempel der kunst, gevloekte negotianten in de titels der poëten, tooneelsoldaten der middelmatigheid, hansworsten, laffe, vervelende kwâjongens!’ klinkt het met schelle stem. Het zijn de heeren Willem Kloos en Albert Verwey, die het woord richten tot de Hollandsche critici. Tot de Hollandsche critici *en gros*, wel te verstaan. Waar de heeren aan het detailleeren gaan, en elk der recensenten op wie zij het gemunt hebben afzonderlijk toespreken, geven zij nog andere staaltjes van hunne kunstvaardigheid in het epithetiseeren. ‘Ezel, aartsbotterik, hersenlooze doeniet!’ zijn slechts enkele van de versierende bijnamen, waarin zij dan hun toorn lucht geven.

Wat was de aanleiding tot die verwoede uitvallen? De heeren Kloos en Verwey hebben een grap bedacht, een literaire grap, die volkomen gelukt is. Een verzameling prulverzen hebben zij, onder den titel *Julia, een verhaal van Sicilië, door Guido*, als een ernstig gedicht de wereld ingezonden. De verschillende letterkundige tijdschriften ontvingen een recensie-exemplaar - wellicht, als dat hetwelk ons gezonden werd, vergezeld van een beleefde opdracht - en bijna alle heeren recensenten zijn er ingeloopen. Zij hebben niet alleen het gedicht als ernstig gemeend beschouwd; - dat was hun niet kwalijk te nemen: wekelijks worden op de letterkundige markt met den grootsten ernst de vervaarlijkste prullen aangeboden; - maar zij hebben, als met blindheid geslagen, het onsma-

kelijk, ondichterlijk samenflansel in de opgewondenste termen geprezen en bewonderd.

Het opgewondenst was wel de argelooze uitgever van het gedicht, de heer W. Gosler, die in zijn tijdschrift *De Leeswijzer* ‘den edelen gedachtengang’ der verzen prees, ‘de hooge artistieke ontwikkeling’ van den jongen dichter bewonderde, en hem een schoone toekomst voorspelde!

Kan het grappiger? Is er in ons deftig vaderland na het beruchte Oera Linda Bok eenige *fumisterie* met schitterender uitslag bekroond? De gefopten zullen zeter *bonne mine à mauvais jeu* trachten te maken, of zich met een beroep op den klassieken intermitteerenden dut van Homerus pogen te verontschuldigen. Maar dat neemt niet weg, dat de heeren Kloos en Verwey eer van hun grap hebben. ‘Het publiek weet niet hoeveel plezier wij van onze Julia beleefd hebben’, zeggen zij. Wij gelooven het graag. En dat zij hun dupe's nog eens hartelijk uitlachen bovendien, en onmeedoogend den draak met hen steken, is te begrijpen.

Er is gloed en geest in de wijze waarop zij dit doen. Brutaal als de beul, wier afmakingswerk zij verrichten, gaan zij de gefopten nog eens duchtig te lijf. Klits, klets! Het snort door de lucht, en de schaterlach van de vroolijke jonge letterkundigen klinkt boven alles uit.

In die stemming hadden zij moeten blijven. Maar op eens worden de heeren ernstig. Een paar hartelijke woorden aan de nagedachtenis van Huet, - heel wat anders dan de belachelijke bombast, dien een der jongeren ons onlangs in het weekblad ‘De Amsterdammer’ te genieten gaf - vormen den overgang. Dan zetten de grappenmakers van daareven een boos gezicht, winden zich op, maken zich driftig, en werpen, in hun drift, den Hollandschen critici de scheldwoorden naar het hoofd, waarvan wij er eenige aanhaalden. Het moet erkend worden, zij volgen daarbij de les van de Génestet: zij schelden ‘met variatie’. Ook dat is ieders zaak niet. Maar voor het doel hadden zij met de luchtige, geestige satire, waarin zij zich meesters toonden, kunnen volstaan.

Want nu zij eens in den ernstigen toon zijn overgeslagen, gaan zij verder. De heeren Kloos en Verwey worden deftig, plechtig zelfs. De vermakelijke afstraffing eindigt in een majestueus manifest, iets als een ministerieel programma, even veelbelovend, bij wijlen even gemoedelijk. Het is een beroep op hen, ‘die het wèl meenen met de kunst van dit land.’

Onweerstaanbaar gemoedelijk luidt het: ‘Wij komen u vragen: Doet wat natuurlijk is: laat groeien wat groeien kan.... Wij wilden gaarne dat gij beproefdet te voelen voor onze kunst... Kunt gij toornen op hen, die veel schoone dingen gezien hebben, en trachten ze te zeggen, omdat hun zoo lief is wat schoon is? Is het slecht van hen, dat zij verdrietig werden bij het zien van de weinige kunst in hun vaderland en de vele daarbuiten?.... Zullen deze jongeren de kunst brengen onzer toekomst? Dat weten zij niet, maar hopen het. Zij streven er naar. Is het zonde te zeggen dat men streeft naar iets groots? Is er zonde in het streven zelf?’

En weer klinkt het plechtig en veel belovend: ‘Zij (deze jongeren) dragen de groote bezieling in het hart en het schoone woord op de lippen, omdat zij kinderen zijn van den grooten tijdgeest en vertellen de heerlijkheid huns vaders.’

Eindelijk de toepassing - want deze vermakelijke satire eindigt als een preek: ‘Laat u niet door valsche leidslieden afhouden van het goede te doen. Tracht met al de kracht die in u is, te verstaan wat u nu nog vreemd lijkt, te voelen wat u nu nog koud laat, te zien wat u nog donker is. Wij zullen allen zeer blijde zijn als wij veel begrijpen.’

Wij niet minder, mijneheeren! Daarom wachten wij vol verlangen op de dingen die komen zullen; op de uiting van die ‘groote bezieling’ die gij in het hart draagt, op ‘het schoone woord’ dat u brandt op de lippen. Laat u, wat wij u bidden mogen, toch door niets en door niemand weerhouden om dat woord uit te spreken. Maar doet het duidelijk, opdat een gezond menschenverstand, al moet het u ook in talent, in scheppingskracht als zijn meerderen erkennen, met eenigen goeden wil, en wat inspanning des noods, u kunne volgen en begrijpen. Vergt niet van ons dat wij, waar het met begrijpen niet gaat, naar de woordspeling van Beets (die, tusschen twee haakjes, weer in genade door u schijnt te zijn aangenomen) dat ‘schoone woord’ onbegrepen zullen aangrijpen.

En gij, dames en heeren van ‘de Hollandsche literaire kritiek’, mijne zusters en broeders! wij struikelen allen in velen; die sta zie toe dat hij niet valle! En daarom vooral - laat ons nuchteren zijn en waken!

L. van Deijssel. *Over Literatuur* (De Heer F. Netscher). Amsterdam, Brinkman & van der Meulen, 1886.

Klits, klets! Nog altijd blijft het rumoerig. Ditmaal is het de zich noemende L. v a n D e i j s s e l , die den heer Frans Netsel er onder handen neemt, den heer Netscher, wiens persoon, naar van Deijssel's oordeel, ‘in de jonge literaire beweging hier te lande volstrekt ongemotiveerde proportiën’ aanneemt. *Les loups ne se mangent pas entre eux*, en daarom behoeft men voor de gevolgen van deze kloppartij onder geestverwanten niet zeer bezorgd te zijn, al gaat de aanvaller er ook duchtig en ernstig op los.

Het is den heer van Deijssel minder te doen om den heer Netscher op zijn plaats te zetten, dan om ‘de wijze aan te geven waarop o.a. in het vervolg naar (zijne) meening literaire kritiek moet worden geschreven’. ‘De heer Netscher’ - zegt hij - ‘is slechts een voorwendsel, een aanleiding voor mij om mij eens te ontboezemen’. Intusschen komen deze ontboezemingen op den rug van het voorwendsel vrij onzacht neer. Wanneer men dan ook in de inhoudsopgaaf achter de titels der hoofdstukken de namen van verschillende kleuren vermeld vindt - bijv.: Inleiding, licht-paarsch; specificeerende analyse, groen-grijs - dan vraagt men onwillekeurig of dit niet soms de kleuren zijn, welke de rug van het voorwendsel onder de ontboezemingen van den heer van Deijssel achtereenvolgens moet hebben aangenomen.

Frans Netscher heeft, volgens den heer van Deijssel, een schoolmeesters-temperament; d.w.z.: bij hem predomineert het verstand; hij mist alle groote originaliteit; hij doceert voortdurend; hij is pretensieus; hij toont een volstrekt gebrek aan humor; zijn stijl is grijs en dor. De heer Netscher begrijpt eigenlijk noch de literatuur, noch de literaire kritiek; hij is kunstmatig, niet natuurlijk; hij is slim; en - ten slotte - de heer Netscher is een schrijver die, binnen het plan waartoe hij hier is teruggebracht, vele verdiensten heeft. Voor de waardeering van die verdiensten wordt dan verwezen naar een later hoofdstuk, dat even twee bladzijden van de 52 beslaat.

Van al de eigenschappen, welke de schrijver in den heer Netscher heeft ontdekt, worden weêr, in afdeelingen en onderafdeelingen, de verschillende manifestaties beschreven; zoodat men indeelingen krijgt als: Hoofdst. III. 1. A.*a.* De heer van Deijssel schijnt het talent te missen om de zaken eenvoudig voor te stellen en

eenvoudig te zeggen. Zijn ‘hooggolvende omslachtigheid’, zooals hij zelf het noemt, maakt dat meer dan één juiste opmerking over de hoofden heen gaat. En dat is jammer. Het kan niet ontkend worden dat hij de hand legt op menige kwetsbare plek van den heer Netscher. Maar met welk een frazen en fratsen oefent deze heelmeester zijn kunst uit! Hij die beweert ééne alinea goede taal in een kritiek over literatuur liever te hebben dan een vel druks, waarin zeven en vijftig waarheden worden verkondigd, schrijft in zijn beoordeeling van Netscher's schets *Herfst in het woud*, zinnen van dit gehalte: ‘Wanneer de heer Netscher nu met den onmiddelijken spontanen faktor, het gevoelsgedeelte zijner artisticiteit, te werk ging, dan zoû hij alleen de klanken opgeven, die gezien wordende kleuren bij hem doen ontstaan.....’

Niet altijd echter zijn de zinnen zoo gewrongen en onartistiek, zoo pretensieus en kunstmatig. Er komen in deze wonderlijke brochure geheele bladzijden voor, die gedragen worden door een krachtigen adem. Dan geeft de heer van Deijssel ons te zien, wat hij zou kunnen leveren, wanneer hij natuurlijk wilde zijn en niet, om te zeggen wat hij te zeggen heeft, op stelten ging staan.

‘Ik houd van het proza’ - zegt hij op een van die bladzijden - ‘dat als een man op mij toekomt met schitterende oogen, met een luide stem, ademend, en met groote gebaren van handen’. Maar de oogen van zijn eigen proza hebben vaak iets verwilderds, de stem, hoe krachtig soms, slaat wel eens over, en de groote gebaren ontaarden nu en dan in ‘molenwiekerij’. Voor een man, die er van houdt om op een toon van ‘heerschappelijkheid’, zooals hij dat noemt, te spreken, is dat niet zonder bedenking.

Wanneer men dan ook voor de eindstemming, waarin deze ontboezeming u gebracht heeft, naar des schrijvers trant een kleurennaam zoekt, vindt men geen ander dan: groen en geel.

***Woordenboek der Nederlandsche taal*. Derde reeks. Negende aflevering. Gelte - Gemoedelijk. Bewerkt door M. de Vries en A. Kluyver. 's Gravenhage en Leiden, Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff.**

En te midden van dit rumoer gaat *Het Woordenboek* rustig zijn

gang: *patiens, quia aeternum*. Wij ontvangen de 9de aflevering van de derde reeks, waarvan een half jaar geleden de 8ste aflevering in ons bezit kwam. Of de geleerde bewerkers de nieuwe woordverbindingen van de jongste school, al worden ze ook op een toon van ‘heerschappelijkheid’ voorgedragen en aangeprezen, als zoovele aanwinsten voor de taal beschouwen, blijkt niet. Het zou ons niet verwonderen, indien zij - in strijd met hetgeen de heer van Deijssel in zijn zooeven besproken brochure verkondigt - aan de leer der taalvorming, aan de genealogie der taal nog altijd eenige waarde blijven hechten, en onder ‘mooie taal’ iets anders verstaan dan ‘klankenreeksen die nieuwe gewaarwordingen geven’ (v. Deijssel).

Tusschen het g e l u i , d e g e m a a k t h e i d , d e g e m a n i e r d h e i d , d e g e m e l i j k h e i d , het (kleur- en stem) g e m e n g e l waaraan velen der jongeren zich schuldig maken, is er in deze aflevering nog ruimte voor g e m a t i g d h e i d , en wordt aan het g e l u k en het g e m o e d een breede plaats gegeven.

Daarnaast plaatst zich het groote woord onzer dagen, de g e m e e n s c h a p , in zijne verschillende vormen en verbindingen. De economisten mogen beslissen of de geleerden van Het Woordenboek aan de economische beteekenis van het woord genoeg recht laten wedervaren, en of niet onder de samenstellingen in de eerste plaats had behooren te worden opgenomen het woord g e m e e n s c h a p s z i n , in de beteekenis, welke de beoefenaars der sociale wetenschap daaraan geven, wanneer zij het tegenovergestelde van egoïme willen aanduiden.

Wanneer men de verschillende afleveringen van dit Woordenboek doorbladert, dan bespeurt men telkens weer, dat de schatkist onzer taal nog zóó ruim voorzien is en de muntstukken van zuiver en edel metaal er in zóó grooten getale opgestapeld liggen, dat er vooralsnog aan nieuwe munt - aan nieuwe woorden of woordverbindingen, welke men ons zou willen opdringen - geen behoefte bestaat.

Weten wij met de bestaande woorden niet frisch en krachtig te schrijven, geen gloed en geen kleur te geven aan ons betoog, aan ons verhaal, aan ons lied, dan mogen wij ons troosten met de gedachte dat ook met de vindingrijkste woordverbindingen en de vernuftigste nieuwigheden onze taal krachteloos en kleurloos blijven zou.

Gij dan, die droomt van nooit gehoorde klankenreeksen en van ongedachte woordvondsten - gaat naar Het Woordenboek en wordt wijs!

A study of Victor Hugo by Algernon Charles Swinburne. London, Chatto & Windus, 1886.

De lezers van Swinburne's gedichten kennen de groote vereering, welke de Engelsche dichter Victor Hugo toedraagt. In de twee bundels van de *Poems and Ballads* vinden wij niet minder dan drie gedichten aan Victor Hugo gewijd. In een daarvan heet het:

> Thou art chief of us and lord . . . .
> Thou art lord and king . . . .

en die toon van afgodische bewondering klinkt ons uit elk van de gedichten tegen. Maar nu zouden wij Swinburne in proza hooren spreken over Victor Hugo. Een ‘study’ beloofde hij ons; en in de voorrede van zijn boek zegt hij dat zijn hoofddoel is ‘to bring into more prominent relief’ die zijden van den man en den dichter, welke tot nog toe, om verschillende meer of minder geldige redenen, in Engeland weinig opgemerkt werden, of weinig bekend zijn. Van den schrijver van *Notre Dame De Paris* en *Les Misérables* zal hij slechts met een enkel woord gewagen, en ook den dichter van *Ruy Blas* en *Hernani* acht hij buiten Frankrijk veel beter bekend dan den lyrischen en epischen dichter.

De dichter vertolker van den dichter; de dichter, vol eerbied en liefde voor het werk van zijn pair, dat werk verklarende, al de schoonheden van het gedicht, de kracht en stoutheid van dit beeld, de vinding van gindsche wending, het treffende van rythmus en klank, aan het licht stellende; en tegelijkertijd met al de autoriteit van zijn talent, maar tevens met de bescheidenheid en den fijnen smaak van den echten kunstenaar, aanwijzende waar de kunst in gekunsteldheid ontaardt, waar de grens overschreden wordt die het verhevene van het belachelijke scheidt; - is er nuttiger en edeler taak denkbaar?

Het is bekend hoe Victor Hugo zelf de taak van den dichter tegenover den dichter opvatte, toen hij over Shakespeare zou schrijven. ‘Chacun a sa manière,’ - schreef hij. ‘Quant à moi, j'admire tout, comme une brute. N'espérez donc aucune critique. Je ne chicane point ces grands bienfaiteurs-là. Ce que vons qualifiez défaut, je le qualifie accent. Je reçois et je remercie.’ Bij zulk een opvatting wordt de zaak zeker zeer vereenvoudigd. Een bedankje is spoedig geplaatst, en met de bewondering van alles zonder onder-

scheid, ‘comme une brute’ - een stomme bewondering dus - kan men nog vlugger gereed komen.

Reeds vroeger, in zijne *Essays and Studies*, had Swinburne welsprekende bladzijden aan Victor Hugo gewijd. Men herinnert zich hoe Prof. A. Pierson, in zijn schoone studie over den Engelschen dichter (*Gids* van 1878 en 1879), waarin hij het wezen der kritiek bewondering en de hymne de ware taal der critiek noemde, ons een overzicht gaf van Swinburne's hymnen in proza op zijn grooten Franschen tijdgenoot. Het waren bladzijden vol gloed, welke Pierson aanhaalde, wegsleepend als een gedicht van Swinburne of van Victor Hugo zelf.

Hooren wij, hoe Swinburne thans zijn taak opvat.

In het voorjaar van 1616 verdween de grootste Engelschman van alle eeuwen onopgemerkt van het wereldtooneel; in het voorjaar van 1885 stierf de grootste Franschman van alle eeuwen, zóó hartstochtelijk betreurd, onder zulk een algemeenen rouw als nooit te voren den dood vergezelde van de grootsten onder de dichters. Dit contrast is niet enkel het gevolg van den vooruitgang der menscheid, ook niet van de meerdere waardeering welke Frankrijk aan groote dichters en schrijvers toedraagt, maar veeleer daaraan toe te schrijven dat Victor Hugo meer diensten heeft bewezen, dan ooit eenig groot schrijver deed. Hij was - het is altijd Swinburne die spreekt - een vertrooster, een verlosser, een profeet. Hij was the son of consolation. Wij weten van geen groot dichter, die tevens een zoo goed mensch, van geen braaf man die tevens een zoo groot dichter was. Niet alleen zij moeten hem betreuren, die zich gelaafd hebben aan de vruchten van zijn geest, maar ook zij die, al kunnen zij hem niet lezen, zich herinneren wat hij gedaan heeft voor de zaak der menschheid. Swinburne, die zich, van zijn kindsheid af, gevoed heeft ‘met het brood van Hugo's levend woord en met den wij van zijn onsterfelijk lied’, wil geen treurhymne, geen lofzang aanheffen, maar - zooals hij het uitdrukt - ‘reckon up once more the standing account of our all but incalculable debt.’

Jammer maar, dat dichters schier ten allen tijde slechte rekenmeesters geweest zijn!

In chronologische orde worden achtereenvolgens Victor Hugo's werken vermeld. *Cromwell* is een ‘magnificent historic drama’, voldoende om eens schrijvers naam voor alle eeuwen te vestigen. In de komische gedeelten wordt Molière geëvenaard, in de heroïsche

Corneille overtroffen. Twee jaar later verschenen *Les Orientales*, ‘the most musical and many coloured volume of verse that ever had glorified the language.’

Op één punt verschilt Swinburne van gevoelen met Victor Hugo: op het punt namelijk van de doodstraf, die in den Franschen dichter zulk een welsprekend bestrijder vond. Maar men hoore met hoeveel strijkaadjes hij zijn afwijkend oordeel inleidt: ‘Met allen mogelijken eerbied, en schoorvoetende, maar bedenkende dat ik zonder volkomen openhartigheid en volstrekte oprechtheid nog minder waardig zou zijn dan ik reeds ben om over Victor Hugo te spreken, moet ik bekennen, dat zijn redeneering over dit onderwerp mij onvoldoende en niet beslissend voorkomt.’

Wij naderen 1830: het jaar van *Hernani*. Swinburne zal er niet veel van zeggen: hij zou slechts kunnen herhalen wat reeds duizendmaal gezegd is; maar mocht er eenig sterveling zijn die geen smaak vindt in het tooneel met de portretten, in de alleenspraak van Karel den Vijfde bij de graftombe van Karel den Groote, ‘it would simply be natural, consistent, and proper for such a critic to recognize in Shakespeare a barbarian, and a Philistine in Milton.’ Toch plaatst Swinburne boven *Hernani* drie andere dramas, n.l. *Marion de Lorme, Le Roi s'amuse* en *Ruy Blas*; hij acht die drie treurspelen ongeëvenaard - tot aan de verschijning van *Torquemada*, Hugo's laatste in 1882 verschenen drama, dat door hen beschouwd wordt als ‘one of the greatest masterpieces of the master poet of our century.’ Van het aangrijpende en aan dichterlijke schoonheden rijke derde bedrijf zegt Swinburne: ‘Terror and pity never rose higher, never found utterance more sublime and piercing, in any work of any poet in the world.’

Van *L'année terrible* heet het: ‘More sublime wisdom, more compassionale equity never found expression’; *L'art a'être grand-père* is ‘the most absolutely and adorable beautiful book ever written’; er komt geen bladzijde in voor, die niet boven alle lof en dank verheven is. Van *Le Pape*, dit gedicht vol duistere diepzinnigheid, roemt Swinburne den verheven eenvoud van conceptie, ‘excelled by no poem of Hugo's or of man's.’

En zoo gaat het het geheele boek door. Men hoort, het is nog altijd de toon van den hymne; maar ditmaal wat minder breed opgezet, wat minder rijk, minder afwisselend van kleur, dan die ons meesleepte in de *Essays and Studies*.

Dat er ook anders over gedacht kan worden en gedacht is, schijnt bij Swinburne zelfs niet op te komen. Goethe was zeker hard en eenzijdig in zijn oordeel toen hij, die Hugo's lyrisch talent wist te bewonderen, *Notre Dame de Paris* een afschuwelijk boek noemde, zonder natuur en zonder waarheid, met houten poppen in plaats van menschen van vleesch en bloed. Maar wat te zeggen van Swinburne, die van dezen roman schrijft: ‘The greatest of all tragic romances has a Grecian perfection of structure, a Gothic intensity of pathos’, en, als ware geen ander oordeel mogelijk, er op volgen laat: ‘To attempt the praise of such a work would be only less idle than to refuse it.’ Naïever kan het haast niet.

Wat er van ‘l'oeuvre de Victor Hugo’, waaraan nog telkens uit des dichters nalatenschap nieuwe werken, van zeer ongelijk gehalte, worden toegevoegd, ten slotte overeind zal blijven staan, valt nog slechts te gissen. Ganderax toonde onlangs in de *Revue des deux Mondes*, dat de dramatische dichter in de schatting van het publiek reeds begint te dalen. De vortooning van *Le roi s' amuse* in November 1882 was reeds, volgens Ganderax, ‘un arrêt dans la marche du poète vers le temple’, die van *Marion Delorme*, weinige maanden geleden, was een groote teleurstelling, meer dan dat: een schipbreuk. Alleen de drama's *Hernani* en *Ruy Blas* schijnen kans te hebben te blijven bestaan. Op het tooneel, meer dan ergens elders, is Victor Hugo *l'enfant sublime* gebleven, dat Chateaubriand in hem zag.

Ook onder de lyrische gedichten zullen de tijd en het publiek, die critiekmakende gemeente, - in spijt van de Swinburnes, die alleen bewonderen - een schifting maken.

‘Eens zal de critick ook ten opzichte van Victor Hugo hare rechten moeten hernemen,’ zegt Scherer in de merkwaardige voorrede van zijn onlangs verschenen 8en bundel *Etudes sur la littérature contemporaine*. ‘Die taak zal niet gemakkelijk zijn, want men zal dan bij denzelfden schrijver en vaak in hetzelfde werk op diepte van gedachte en kinderachtigheid, op waarachtige bezieling en onuitstaanbare *pose*, op schoonheden van den hoogen rang en weerzinwekkenden onzin moeten wijzen.’

De tijd, waarvan Scherer spreekt, schijnt in aantocht te zijn, zoo hij niet reeds aangebroken is. De uitgaaf van *Le Théâtre en liberté* geeft sommigen reeds aanleiding om te zeggen wat hun omtrent Victor Hugo waarschijnlijk reeds lang op het hart lag, maar wat

zij nog niet hadden durven uitspreken. Het scherpst uit zich Brunetière, de geleerde, maar vrij norsche letterkundige criticus van de *Revue des deux Mondes*, in het nummer van 1 Mei jl. Het kost Brunetière geen mooite, in Hugo den onvergelijkelijken versificateur te erkennen. L'imagination de la rime had hij als geen ander en misschien had hij in nog hoogeren graad l'imagination du rythme et du mouvement. Bij geen Fransch dichter vindt men rythmen, waarvan l'ampleur du mouvement, l'aisance et la puissance d'effet met de rythmen van Victor Hugo te vergelijken zijn. Maar welk een rhéteur, welk een déclamateur was deze dichter! Hoe weet hij onder den glans van het rijm en de schittering van het beeld de armoede én het volslagen gemis van gedachten te verbergen. Bij anderen (Lamartine, de Musset, de Vigny) dient het beeld om de gedachte te verhelderen, te voltooien; bij Hugo roept eerst het beeld de gedachte te voorschijn. En wanneer dan bij het klimmen der jaren de verbeelding den dichter in den steek laat, dan beleeft men die ‘longue décadence’, welke de latere jaren van Victor Hugo's leven, te beginnen met 1865, het jaar van *La chanson des rues et des bois*, heeft gekenmerkt, en waarvan ook *Le Théâtre en liberté* een droevig specimen is.

In dezen vrijmoedigen trant beginnen reeds toongevende Fransche critici te spreken. Zij zullen een dichter als Swinburne niet van gevoelen doen veranderen. Maar zou het niet in de kunst als in het maatschappelijk leven waar zijn, dat men, om goed beoordeeld en juist gewaardeerd te worden, soms noodig heeft *un plus petit que soi*?

***Zonder Sonnetten*. Nieuwe gedichten door J. Winkler Prins. Amsterdam, Gebroeders Binger, 1886.**

Van zijn ten vorigen jare verschenen bundel *Sonnetten* heeft de heer W i n k l e r P r i n s niet veel genoegen beleefd. Een enkele mocht er een ‘sober realisme’ in bewonderen en het boekje roemen als ‘vol kunstenaars-impressies en zacht gevoel’, het platte, smakelooze, onverstaanbare, waarvan wij in onze Kroniek van April 1885

ettelijke staaltjes aanhaalden, had in dezen bundel, ondanks enkele verrassende proeven van dichterlijk talent, zóó de overhand, dat gezonde smaak en gezond verstand deze verzen als mislukt moesten terugwijzen.

Dat de dichter zelf het gebrekkige van zijn arbeid heeft ingezien, mag vermoed worden, nu hij zich door sommiger aanmoediging niet heeft laten verleiden om op den ingeslagen weg voort te gaan, maar ons, na ruim een jaar, een nieuwen bundel *Zonder Sonnetten* komt aanbieden, die een gansch anderen indruk maakt.

Zij die den heer Winkler Prins vroeger om zijn natuurlijkheid, zijn realistische plastiek en zijn allerbeminnelijksten afkeer van de conventie bewonderden, zullen zich nu wellicht gedwongen zien, hem te verwijten dat hij ‘den tooneelmantel onzer poëten, de dichterlijke taal’ - zooals zij dat noemen - heeft omgehangen. Maar daartegenover staan zeker een aantal anderen, die, dichterlijke taal in den mond van een dichter nog niet zoo geheel misplaatst vindend, om tal van stukjes uit dezen bundel den heer Prins als een dichter naar hun hart zullen verwelkomen. Wel is er nog soms iets zonderlings in opvatting en uitdrukking, iets stroefs en hortends in den gang van het vers. Beelden als van de zonnespranken,

> (die) kruipen over de takken heen
> *Alsof ze knielend danken;*

of van de ijzelpluimen, die

> Stijf van kou,
> *Fluistren als met feeënstemmen:*
> *Blijf haar trouw;*

gezochte en verwarde voorstellingen als in ‘Akademie der Natuur’, ‘Geestigheid’, ‘Bescheidenheid’, ‘De dichter’; gewrongen en ondichterlijke versregels als o.a. aan het slot van ‘Waan’, toonen dat de dichter den ouden Adam nog niet geheel heeft afgelegd.

Maar welk een vooruitgang bij vroeger! Wat heerscht er een veel dichterlijker stemming in dezen bundel; hoe veel breeder en voller klinkt telkens de toon van het instrument dat de heer Prins bespeelt; welk een virtuositeit ontwikkelt hij in den rhythmus!

Hiervan enkele proeven. Heerscht er niet een echt dichterlijke stemming in het volgend gedicht, dat ‘Rusteloos’ tot opschrift draagt?

Statig drijft op 't vijvervlak
Tweetal zwarte zwanen;
't Licht kan door den dennentak
Nauw een weg zich banen;
In den lommer, zwart van veer,
Roeit het lustig heen en weer.

't Windje breekt den spiegel stuk,
Kleine golfjes klaatren;
't Koeltje heeft het wonder druk
Met de ontroerde waatren.
't Tweetal wendt op eens den nek
Zoekt een kalmer, koeler plek.

Nu met 't zacht insectgegons
Nacht is aangekomen,
Steekt het hals en nebbe in 't dons
Om als 't kan te droomen:
Van een schooner oord wellicht
Dan zich voordoet aan 't gezicht.

Maar een nijdige onverlaat
Plompt in 't meirvlak steenen:
Dat wil zeggen: gaat toch, gaat!
Pakt u spoedig henen!
Beiden heffen 't klaaglied aan:
Ja wij gaan, ja wij gaan!

De beelden, die de dichter kiest, worden breeder opgevat en uitgewerkt, de toon klinkt voller. Een voorbeeld geeft deze aanhef van het gedicht: ‘Avondwandeling’.

'k Had uren reeds gewandeld; - daar opeens
Een weiland; en er achter blinkend licht,
Een onafzienbre streep zoover ik zie.
Een meer, een vijver dacht ik eerst, maar neen
Het is een wolk, waarin de zon zich spon
En rolde en wond, tot alles zilver werd
En blonk en glom als versch geweven zij.
Daarna vervloeide 't, werd het bleeker; en
In 't verre west, waar 't luchtruim effen is,
Zie 'k vuurge spoelen schieten aan de kim
En purpren draden slingren door elkaar.
't Is de avondsluier die geweven wordt;
Al vaster, dichter.....

Virtuositeit in de behandeling van den rhythmus toont de heer Prins o.a. in ‘Undine’ en ‘Artistieke les’. Zulk een rhytmisch behendigheid heeft echter ook haar gevaarlijke zijde: vlugheid van beweging leidt zoo licht tot het doen van zonderlinge sprongen of halsbrekende toeren. De heer Prins is aan dat gevaar niet altijd ontsnapt.

Kunst kiest. Moge de heer Prins ook, in een zijner gedichten, zijn gedachten, de beelden die hem voorbij zweven, zijn gevoelens vergelijken bij de om zijn hoofd kringende zwaluwen:

> - Ik tracht ze te grijpen, weet niet waar ze zijn, -

hij behoort, op straffe van zijn naam als dichter te verbeuren, ze niet alleen te kunnen grijpen en vasthouden, maar hij moet uit al die invallen, die beelden, die gevoelens, een keus weten te doen, eer hij ze in den passenden kunstvorm giet. Wel verre van voor ‘dichterlijke taal’ terug te schrikken, behoort hij zijn gedachten in die taal te vormen, dichterlijk te denken. Alleen op die voorwaarde zal zijn derde bundel gedichten, met of zonder sonnetten, zoo ver boven den thans aangekondigden kunnen staan, als deze zich boven des dichters eersteling verheft.

Graaf Léo Tolstoi.

I.

In den laatsten Russisch-Turkschen oorlog werd een kleine afdeeling van het Russische leger door de Turken in het nauw gebracht. De bevelvoerende generaal richtte zich bezorgd tot Skobeleff, den befaamden held en afgod zijner troepen. Deze keek eens om zich heen, haalde de schouders op en antwoordde: ‘Zoolang ik nog dat lichtje bespeur in de oogen van mijn jongens, is er geen gevaar.’ Welnu, dat lichtje, waarvan Skobeleff gewaagde, dat lichtje zien wij flikkeren in de Russische letterkunde. Nu eens gloeit het rood met een somber vuur, dan weêr schijnt het helder en met vriendelijke stralen. Maar er is iets in die nieuwe Russische letterkunde, men proeft er iets in dat haar kenmerkend van de West-Europeesche onderscheidt. Een warmte, een gevoelsinnigheid, een diepte van gemoedsleven, welke men in deze laatste niet, of slechts zeer zelden aantreft. De Russische letterkunde is, hoe zal ik het uitdrukken, minder geposeerd, minder ontnuchterd dan die van andere volken.

Onze Europeesche letterkunde is van twijfelzucht doortrokken; zij neemt hoe langer hoe meer haar uitgangspunt in een zuiver werktuigelijke, materialistische wereldbeschouwing, zij wordt bijna louter beschrijving, ontleding en opmerking. Haar coloriet is fraai; zij verraadt een schitterend teekentalent - de ziel is er uit. Somber mag somtijds de Russische wezen, zij is dit niet altijd en onverdeeld. Zij is vooral niet koud verstandelijk en verstijvend. Het heimwee naar iets beters en iets hoogers zucht er in en slaat bij wijlen in profetische visioenen uit. Uit Tourguenef's, uit Tolstoi's werken

komt ons een weldadige warmte te gemoet die koestert en kweekt, een onbeschrijfelijke teederheid van opvatting, een fijne toon en toets en trek, verkwikkend voor het hart. Over het geheel genomen stemt die letterkunde niet somber. Doet zij huiveren, het is niet van killen schrik. Daartoe is de opvatting te grootsch, de geest van den schrijver te veel in verzet tegen de werkelijkheid, welke hij schildert. Telkenmale breekt de zon door; het zwaarmoedige van de tint des landschaps wijkt. Wij krijgen dan bladzijden zoo frisch als een lentemorgen, geschreven met liefde voor de natuur, met welgevallen aan hun land en volk, bladzijden als alleen een mensch kan schrijven wien de jeugd, de eenvoud van het hart nog niet ontweken zijn. De donkerheid, de weemoed van ons aardsch bestaan, de oogenschijnlijk harde wetten welke het beheerschen, verhelen zij zich niet. Maar voor hen heeft het leven nog diepten, vergezichten. Achter de verschijnselen beweegt zich iets zeer geheimzinnigs, hoog verhevens en aanbiddelijks. Hun liefde gist het, en hun helderziende geest wordt er henen opgetogen. Er is ziel en geestesvlucht in die nieuwe Russische letterkunde. - Nemen wij het beschaafde wereldrond in oogenschouw, dan schijnt ons de beschaving in drie stukken uiteen te vallen: Europa 't peinzend hoofd; Amerika de hand, en ginder bij de Slavische rassen het gemoed. Smolten deze drie eens samen tot een nieuwe, betere en gelukkiger menschheid! Toen Renan bij het graf van Tourguenef stond, liet zich deze beminnelijke en volslagen scepticus verleiden tot een profetie. Hij keerde zich naar 't oosten en zag van daar uit 't midden van dat raadselachtige, rijk begaafde volk der Slaven den redder komen, een nieuwe jeugd voor het gemoed, de herleving onzer idealen, de verzoening van geloof en wetenschap.

II.

Ik wensch, bij het bespreken van graaf T o l s t o i ' s werken, mij in hoofdzaak aan zijn laatste, grootste, *Oorlog en Vrede* te houden. Hoofdzakelijk, want wij zullen hier en daar een greep in *Anna Karénine*, zijn meest bekenden roman moeten doen. *La guerre et la paix* heeft een grootschen historischen achtergrond, en geeft meer dan het andere boek gelegenheid

zijn groote schildersgaven niet alleen, maar ook zijn denkbeelden in het licht te stellen. Deze gaven zijn schitterend, geheel en al buitengewoon. Hoe meer wij hem lezen en bestudeeren, hoe meer wij hem bewonderen. Tolstoi heeft een schilderend talent van den eersten rang, indrukwekkend zoo door kracht als omvang. Er hangen in zijn boekjes paneeltjes van Detaille naast landschappen van Corot. Genrestukjes treffen wij er aan, onbeschrijfelijk fijn en warm van tint, bataillestukken, die, wanneer wij op de grootschheid van conceptie letten, op de keurigheid der uitvoering, slechts de meesterstukken aller letterkunden, oude en nieuwe, als hun wedergade groeten. Ik verbeeld mij dat de oude Göthe, die Manzoni zoo bewonderde, zich verkwikt zou hebben aan den slag bij de Bordonino, aan den brand van Moskou. Vergunnen mijne lezers mij den indruk, dien de kennismaking met zijn werken op mij maakte, in een beeld aanschouwelijk voor te stellen. Ik zou zeggen: Tolstoi is een magnétiseur.

Hij raakt uw voorhoofd aan en brengt u in een staat van helderziendheid. De geest verliest het bewustzijn van zijn tegenwoordigen toestand, het besef van een verband met de omringende wereld. Het begrip van tijd ontvalt hem; heden en verleden worden één. Gij *zijt* in het Rusland van voor zeventig jaren, en gij *ziet*. Gij ziet de legers van Napoleon huiswaats trekken, een onmetelijk lange, zwarte slang, voortschuifelend door de wit besneeuwde, doodelijke eenzaamheid der steppen. Donkere stippen laten ze achter op de hardbevrozen heirbaan. Deze liggen in de sneeuw, bewegingloos en - daarboven zwieren, onheilspellend krassend, hongerige, zwarte vogels, die de achterhoede van het leger volgen als de haai het schip. Het gelijkt een doek van Weresschaguin, huiveringwekkend waar. Gij ziet het zonlicht opgaan boven Moskou, het verguldsel harer koepeldaken oogverblindend schitteren aan den uitgespannen, blauwen hemel. Dáár begint de eene klokkentoren na den anderen zijn vroolijk carillon; bassen brommen in de lucht, schelle keelen jubelen. Uw hart springt op en huppelt mede op die tonen met het hart van iederen goeden Moscoviet. Gij zijt in de bosschen en snuift hun geuren op; dennenwouden waar geen eind aan komt; hier en daar verstrooid een hoog gewassen eik, die over 't laag geboomte henen ziet en den grond met bladeren bestrooit. De slede ziet gij vliegen door het

sneeuwspoor; fijn als poeder stuift de droge sneeuw in wolken op; gij hoort het klappen van de zweep, het brieschen van het paard, het rinkelen van de bellen. Uit de slede treedt ge in den salon, en het *zijn* de menschen die er waren toen ter tijde. Ten uwen behoeve zijn zij opgestaan. Gij hoort hen spreken, meent den klank der stemmen te onderscheiden; geen van hun bewegingen ontgaat u. Het is alles zoo scherp omlijnd, het heeft de herkenbaarheid en de verhoogde duidelijkheid van een levendigen droom. Ginder flikkeren bayonnetten door den mist; wij moeten dit vroeger ergens gezien hebben. Dáár verschijnt u een gelaat; gij meent het te herkennen. De gesprekken, door u aangehoord, zijn niet vervaardigd, opgesteld, bedacht, maar het schijnt of Tolstoi, toovenaar die hij is, tot de oude Russische wereld zegt: herrijs! herrijs! en leef uw leven nog eens weder! Hij schrijft niet, hij schept niet, maar hij staat er bij, en laat u zien en hooren. Het zweemt naar zinsbegoocheling. De scherpte van zijn waarnemingsvermogen grenst aan 't wonderbare. Niets ontgaat hem, noch de geringste trilling der gelaatsspieren, noch de meest verborgen trilling van het hart. Met den juisten blik, den greep van het genie weet hij al de wisselingen, standen en groepeeringen die een gebeurtenis kan aannemen, het kenmerkende, het typische te onderscheiden.

Kleinigheden, die ge onopgemerkt zoudt laten, wijst hij u. Vraagt toch niet waartoe het dient. Daarin schuilt gedeeltelijk het geheim van zijne schilderkunst. Het zijn die trekken, tikjes, toetsjes, die het schilderachtige aan zijne tafereelen geven, die u dwingen te gelooven dat zijn beelden leven. Ieder op zich zelf beteekent iets; allen bij elkander, geven deze oogenschijnlijke nietigheden de verklaring aan de hand dier verbazingwekkende aanschouwelijkheid van zijn penseel. Ziet bij voorbeeld het tooneel, waar Pierre, die logge Russische beer met zijn week hart, zijn traag gestel, de levende illustratie van het woord van Paulus: ‘de geest is wel gewillig, maar het vleesch is zwak,’ zich in de loge der vrijmetselaars laat opnemen. Hier betrappen wij den schrijver op de boven door mij aangeduide kunstgrepen. De broeder vrijmetselaar bindt den adept een zakdoek voor de oogen ‘en,’ zegt Tolstoi, doorvertellend, ‘een stukje van zijn haar bleef in den knoop zitten.’ Schijnbaar is dit een bijzonderheid die niets beteekent, die niemand zou

opmerken, althans niet onthouden en oververtellen. Neen, in deze uitvoerigheid is degelijke methode, is kunst.

In verband met den persoon wien 't overkomt, is deze kleinigheid kenschetsend, typisch. Daar hebt ge hem, op en top, beminnelijk en toch met iets komieks in zijn persoon, de goedige, gemoedelijke reus, de voor het zwaarste handwerk aangelegde en bestemde, lediggaande, droomer en phantast. In het hoofd van onzen vriend Pierre is ook altijd iets in den knoop, waaraan hij peutert zonder dat hem gelukt het los te maken. Levend staat hij voor u met zijn haren in den knoop van den zakdoek gebonden.

Dezelfde buitengewone opmerkingsgave vind ik in het volgende fragment. Veroorloof mij het schilderijtje af te haken. Wij zijn in de woning van graaf Rostow, te Moskou. De gravin, lief moedertje gelijk Tolstoi die te schilderen weet (want zijn zuivere verbeelding toeft het liefst bij de echte, reine vreugden van het leven), de gravin is bezig zich te kleeden voor het bal. Voor Sonia en Natacha, haar dochters, is dit het eerste groote bal, dat onbeschrijfelijk zalig en gewichtig oogenblik in een meisjesleven. Ik laat Tolstoi vertellen.

‘Natacha was des morgens om acht uur op de been. Zij bracht den dag door in een koortsige bedrijvigheid. Al haar heen en weder loopen en de drukte die zij maakte, waren op dit eene doel gericht: zij moesten alle drie onberispelijk gekleed zijn, een moeielijk vraagstuk, waar zij alleen voor opkwam. De gravin zou een kleed van fluweel dragen, terwijl japonnetjes van lichte tulle, afgezet met mosrozen, voor de meisjes bestemd waren. Beiden zouden een Grieksch kapsel dragen.

Het voornaamste was gedaan, het reukwater had zijn dienst bewezen, zij hadden zich het gelaat gepoederd, den hals, de handen en haar oortjes niet vergeten. De zijden kousjes waren zeer zorgvuldig gladgetrokken over hare fijne enkels en voet. Zij wipten in de zijden dansschoentjes; men was bezig de laatste hand aan het kapsel der juffertjes te leggen. Sonia had zelfs haar japon reeds aangeschoten en stond in het midden van de kamer, tobbend met een lint dat ze op haar keursje wilde vasthechten. Zij drukte en drukte tot haar vingertop er zeer van deed op den knop der weêrbarstige speld, die knersend door het zijden lint ging. Natacha, een oogje in 't zeil,

zat voor den kapspiegel. Zij had zich een peignoir over de jeugdige en nog magere schouders geworpen. Als gewoonlijk liet zij alles op het laatste aankomen.

- Neen zóó niet, zoo niet, Sonia! riep zij, terwijl zij met een driftige beweging van de hand het hoofd van haar vriendinnetje omdraaide en haar haren vastgreep, die de kamervrouw niet eens den tijd had los te laten. - Kom eens hier, Sonia! Sonia kwam en knielde bij Natacha neder, die aanving nu op haar manier de linten te bevestigen.

- Zijt gij haast klaar? riep de gravin uit haar kamer. Het is op slag van tienen.

- Dadelijk, dadelijk, mama! En u? -

- Ik heb nog maar mijn toque op te zetten.

- Niet zonder dat ik er bij ben - roept Natacha - u kunt die zelve niet opzetten.

- Maar het is tien uur!

Half elf begon het bal en Natacha was niet gekleed.

Toen zij gekapt was, liep Natacha in haar kort rokje, dat haar kleine voetjes in balschoenen zichtbaar liet, naar Sonia toe, bekeek haar, en keurde haar. Daarop vloog ze naar de andere kamer, waar haar moeder zich bevond, nam de toque van de gravin, zette die haar op, en, na een kus gedrukt te hebben op haar moeders grijze haren, begon ze de kamervrouwen aan te sporen. Twee lagen op de knieën bezig met den rand van haar japon, die te lang was, in te korten. Een derde, haar mond vol met spelden, liep af en aan, van Sonia naar de gravin. Een vierde (men heeft verschot van dienstboden in Rusland) droeg op haar armen de dunne wolk van gaas die 't jonge meisje moest omhullen.

- Mavroucha, maak wat haast!

- Reik mij de speld even aan, freule.

- Zijt gij nu eindelijk klaar? informeerde de graaf die op den drempel stond te poperen.

- 't Is klaar, freule, zei de kamenier, terwijl zij Natacha's japon hoog oplichtte, die schudde en er op blies, als wilde zij de lichtheid en de vlekkelooze netheid van het balkleed constateeren.

- Papa, kom niet binnen, kom niet binnen, riep Natacha duikend in haar gazen wolk. Sonia doe de deur dicht. - Een minuut daarna werd de oude graaf binnengelaten. Hij ook had

zich mooi gemaakt, geparfumeerd, gepommadeerd en droeg den donkerblauwen rok, de korte broek en de schoenen met gespen.

- Papa, u ziet er uit om te stelen! riep Natacha, rond haar vader draaiend en hem van het hoofd tot de voeten opnemend.

- Een oogenblikje, dames, zeî de kamervrouw, nog altijd op haar knieën aan het inkorten van de japon, waarbij ze met haar tong een pakje spelden, dat ze tusschen hare lippen klemde, van den eenen mondhoek naar den anderen schoof.

- Het is om wanhopig te worden, riep eensklaps Sonia, de japon is te lang, zij is te lang.

- Ik verzeker u, freule, zeî de kamenier met een benepen gezicht, de japon is niet te lang. Sonia aan 't stappen door de kamer, de kamenier op handen en voeten haar achterna!

- O mijn liefjes, wat zijt ge mooi! wat zijn ze mooi, klonk op eens de stem van de oude, trouwe kindermeid der freules, die op haar teenen was komen aansluipen.'

De kleedpartij, de agitatie in die jeugdige frissche meisjesharten, de kamenier met haar spelden in den mond, de andere op haar knieën Sonia's japon nakruipend, is dat niet meesterlijk geschetst, niet uit het leven gestolen? En de kus dien Natacha, te midden van haar drukte, maar niet laten kan op het geliefde, grijze hoofd te drukken, welk een fijne, keurige trek om ons het aardige kind en de verhoudingen in dat huis te teekenen!

Gewone talenten en beginnende schrijvers zoeken doorgaans het poëtische, het aandoenlijke buiten de werkelijkheid, in een zeldzamen samenloop van de omstandigheden. Wat zoo alle dagen voorkomt kan niet belangwekkend zijn. Een binnenhuisje, een scènetje tusschen echtgenooten of gelieven, hoe burgerlijk, hoe bij den grond!

Maar geeft Göthe, geeft Thackeray of Eliot, geeft Tolstoi of Tourguenef de pen eens in de hand! Waar is het burgerlijke, laffe en huisbakkene gebleven! Hoe tintelt het tafreel van luim en poëzie! Het zit niet in het voorwerp dat wij schilderen, in het onderwerp door ons bezongen, in den versmaat, in den vorm. Het zit in de opvatting. Het schokkende, roerende, aangrijpende staat niet alleen en afgezonderd op zichzelf. Het is met 't alledaagsche nauw verweven. Het aandoenlijke en het komische raken elkander en

loopen soms ineen. Te midden van de tragische verwikkelingen der gebeurtenissen doen de nuchtere eischen van de werkelijkheid zich gelden. Te midden van den pathos, dien een zwaar lijden, een geducht gevaar, een wegsleepende hartstocht kunnen geven aan ons bestaan, blijven ons gewone dingen bezighouden, afleiden, troosten. Wie hier niet mede rekent, dien zal het nooit gelukken ons een wáár, aangrijpend beeld te teekenen van het leven, van den mensch. Hoe te werken met deze tegenstellingen, zonder in gezochtheid te vervallen, zonder de ééne kleur te laten schreeuwen tegen de andere, is het geheim van het genie. Maar die tegenstellingen zelven geven aan het doek die kleur, dat doorzicht, bij de groote meesters zoo bewonderd, en waarvan wij zeggen: ‘het is waar, het is natuur!’

In den slag bij Borodino wordt een regiment vooruitgebracht naar het front, waar het twee uren lang in slagorde geschaard blijft staan, zonder een stap te doen, zonder een schot te lossen, blootgesteld aan een moorddadig vuur en stuksgewijze weggemaaid. Welke is in dit uiterste gevaar, te midden der verschrikking van een uren lang gerekten doodsangst, de houding der soldaten? De een maakt de banden van zijn helm los en weder vast, de ander poetst bedaard zijn bayonnet, een derde slaat de kappen van zijn laarzen om met een zorgvuldigheid als gold het een parade; een vierde trekt de grashalmen uit den grond. Viel het schroot niet, dicht als hagel, in hun rijen, men zou meenen een tooneel uit het bivouac bij te wonen. Bij iedere losbarsting, bij iederen bom die barst met daverend geweld, liggen er enkelen ter aarde. Zij, als merkten ze het niet, zij kijken naar het paard van een caisson, dat met den poot verward zit in de strengen. ‘Hé hé’, roepen zij, ‘hé, hé, kameraads, het paard zit met zijn poot in de strengen, het zal vallen, zie je 't dan niet!’ Daar komt een opgeschrikte haas het veld over, de lepelooren in den nek en dol van angst. Kijk sinjeur eens beenen maken! Het gansche regiment barst uit in schaterend gelach. Alles te midden van de verschrikkingen des doods! Hoe juist is dit gezien! De overgroote spanning slaat om in ijzingwekkende kalmte, gelijk een al te felle hitte rillingen veroorzaakt en men zich aan 't koude ijzer in de Poolstreken brandt. Om aan een buitengewonen toestand, die tot in het oneindige gerekt ondragelijk wordt, te ontkomen, zoekt men afleiding in de kleine verrichtingen van het dagelijksche leven.

Een ander treffend voorbeeld ontleen ik aan *Anna Karênine*.

De echtgenoot van een der hoogste staatsambtenaren heeft zich misdragen. Zij heeft man en kind verlaten om haar minnaar te volgen. Men heeft het knaapje trachten wijs te maken dat zijn moeder dood is. Maar het kind gelooft het niet, hij zoekt zijn moeder, hij zoekt haar op de wandeling, in de straten, overal. De kindermeid vertelt hem eindelijk dat zijn moeder slecht is, dat ze is weggejaagd en niet weder terugkomen mag. Het arme kereltje gelooft haar evenmin, en gaat voort elken avond te bidden dat zijn moeder hem worde teruggegeven. Deze is intusschen te Petersburg teruggekomen, aangetrokken door het beeld van 't kind dat haar vervolgt, dat ze niet heeft opgehouden lief te hebben. Zij smeekt den man, dien zij bedroog, haar kind te mogen zien, nog eenmaal te mogen zien. Het wordt haar geweigerd. Wanhopig over deze weigering doet zij een roekeloos waagstuk. Zij dringt in het vroege morgenuur de woning binnen, waar zij eenmaal als meesteres gebood, die ze geschandvlekt verliet. Haar smeekende blik vermurwt den portier. ‘Heb ik niet haar brood gegeten, is zij niet altijd goed voor mij geweest, en zal ik haar nu wegjagen’? denkt de man. Toegelaten, vliegt zij de trap op, om stand te houden voor de slaapkamer van het kind.

De kleine man is juist ontwaakt; zij hoort hem geeuwen; haar hart breekt van weedom, schaamte en verlangen. Zij rukt de deur open - en dáár zit hij overeind in zijn bedje, bezig zijn kousjes aan te trekken. Het is heden zijn verjaardag, en hij heeft gedroomd dat God hem zijn moeder wedergaf. Zij vliegt naar het bed, omhelst het knaapje, drukt hem aan haar hart, overdekt hem met kussen, zijn hoofd, zijn gezicht, zijn hals, zijn handen. Zij betast het lichaam van haar zoontje en wordt met schrik en wroeging gewaar hoe mager hij geworden is. Zij schreit en roept en lacht en snikt het uit; zij noemt hem bij de lieve naampjes die ze hem eertijds gaf, toen zij nog recht had..... Het weerzien maakt haar zalig en doet haar onbeschrijfelijk zeer.

Zij voelt zijn armpjes om haar hals, zijn kleine wang strookt en streelt de hare. Spoed! spoed! straks ontwaakt het huis en zullen de lakeien haar de deur uitwerpen. Daar lacht op eens het ventje helder op.

‘Kijk, je bent op mijn kieltje gaan zitten’.

Zij zit inderdaad op den stoel, waar zijn kleertjes opgevouwen liggen. Het onschuldige kind, dat niets van den tragischen toestand beseft, vermaakt die ongewone onachtzaamheid zijner moeder. Deze trek is niet gezocht, hij is gegrepen uit het leven, en geeft aan het tooneel een buitengewone waarheid en levendigheid. Tolstoi brengt een groote werking te weeg met eenvoudige middelen. De onbevangen vroolijkheid van 't jongske maakt ons de ellende, de verlaging en de straf der moeder duidelijker voelbaar dan bespiegelingen of aandoenlijke schilderingen dit vermogen. Het is zoo doodeenvoudig, zoo natuurlijk, zoo gewoon. Daarom zoo vol pathos!

Dit treft ons bij Tolstoi: de hooge eenvoudigheid van zijn beschrijvingswijze. Legt men hem naast de Engelsche humoristen, Dickens, Thackeray, dan is hij minder *gezocht*. Zijn opvatting herinnert soms aan Eliot. Maar hij is grooter beeldend kunstenaar. Is hij réalist, is hij idealist? Beiden! Tolstoi is in de eerste plaats mensch, en dus om beurte bij de werkelijkheid en met zijn ziel daarboven. Ik geloof dat hij vriendelijk bedanken zou voor eenige classificatie, welke ook. Hij is de man niet voor onzen pedanten tijd, en waarschijnlijk niet geneigd mede te doen aan de stelselzucht en de eenzijdigheid onzer dagen. Moest ik den toon zijner werken kenschetsen, ik zou zeggen: Tolstoi's kleur is *helder*. Dit komt vooral uit in zijn binnenhuizen, in zijn verrukkelijke schilderingen van het familieleven.

De Russische maatschappij heeft een oppervlakte, die zeer bedorven is. Die wereld met haar ledige vormen, voor wie de zonde tegen de vormen de eenige zonde is, haar valschheid, hartelooshеid, lichtzinnigheid, intrigues, jaloezie en verveling, schildert hij naar waarheid, zonder iets te verhelen. Doch dáár is Rusland niet; het is in het binnenste van dit onmetelijke rijk, in de hutten en kasteelen. De vreugden van het leven, volgens Tolstoi, liggen ook niet dáár, zij liggen binnenshuis, aan onzen haard, bij man en vrouw en kinderen. Ontsnapt de poëzie u van het home, van de eenvoudige geneugten, dan ligt dit niet aan het eentonige en onbelangrijke der dagelijksche dingen, maar aan de dorheid van uw hart, aan de overspanning of besmetting der verbeelding. Welk een innigheid in dat Russische familieleven! Het huisgezin der Rostows, der Levines, hoe

spreekt het ons Nederlanders toe! Dolly met haar kindertjes, de verrukkelijke Kitty, veroveren met storm het hart van ieder lief Hollandsch huismoedertje.

Hier hangen een paar schetsjes. Mag ik ze even afhaken?

Wij bevinden ons op het landgoed van Constantijn Levine, dien 'erentfesten' Rus, met zijn nobel karakter, zijn diepe natuur, en die niet denkt als iedereen; een zonderling, maar een zeer beminnelijk zonderling. Constantijn is econoom, met hart en ziel. Hij vat de plichten van een Russisch edelman zeer ernstig op en houdt zich van den lediggang, de geldverspilling zijner vrienden uit de groote wereld verre.

'Aristokraten' zegt Levine, 'zijn voor mij menschen die vier of vijf geslachten kunnen toonen van rechtschapen, brave voorouders, behoorende tot de beschaafdsten in den lande, die nooit een laagheid deden, nimmer hunnen nek voor iemand bogen, die niemand noodig hadden, maar zich zelven alles dankten. Wij, die hier op onze landgoederen een werkzaam, nuttig leven leidend, wij zijn de aristokraten, niet zij, die leven op de kosten van de machtigen der aarde en zich laten koopen voor een handvol goud.' Genoeg om den man te kenschetsen dien ik u voorstel aan zijn schrijfbureau gezeten, geheel verdiept in landhuishoudkundige studiën.

Kitty, zijn mooie, degelijke, jonge vrouw en goed in staat haar groven diamant op prijs te stellen, de dochter van prins Cherbatzky en voor weinige maanden nog het liefste meisje van Moskou - Kitty zit op de sofa te borduren. Terwijl haar man schrijft, glimlacht het jonge vrouwtje ondeugend.

Voortbordurend denkt zij ....

'Hij is jaloersch! Mijn hemel, wat is hij goed en hoeveel houd ik van hem, en hoe dom is het van hem jaloersch te zijn. Als hij eens wist welken indruk die hofmakende heeren op mij maken. Precies dezelfde als Peter onze kok.

En zij sloeg een blik van eigenares op den forschen nek van haar echtgenoot.

- Het zou jammer zijn hem te storen, ging zij voort met denken, maar hij heeft later nog tijd genoeg om te werken; ik moet zijn gezicht eens zien. Zou hij het merken als ik naar hem kijk? Komaan, ik wil dat hij zich omkeere. En zij deed haar oogen wijd open om meer kracht te geven aan haar blik.

Hij keerde zich om.

- Wat is er? vroeg hij glimlachend, terwijl hij oprees van zijn stoel.

- Hij heeft zich omgekeerd, denkt Kitty. Niets! ik wilde maar eens probeeren of ik u kon laten omzien.

- Wat is het heerlijk zoo onder ons te zijn, voor mij ten minste, zei Constantijn, op de sofa naast haar plaats nemend, en stralend van geluk. Waar zat ge aan te denken, Kitty?

- Ik? ... ik dacht... Neen, neen, ga maar gauw weêr werken en laat u niet afleiden. Ik moet die oogjes uitknippen, ziet ge.

En zij greep haar borduurschaar.

- Neen, zeg me eerst waaraan gij dacht, herhaalde hij, terwijl hij met aandacht de bewegingen van het borduurschaartje volgde.

- Ik dacht aan Moskou en... aan u.

- Waarmede ter wereld heb ik zooveel geluk verdiend? Het is te veel, het is niet natuurlijk zooveel geluk.

- O, zei Kitty, hoe gelukkiger ik ben, hoe meer het mij natuurlijk en van zelf sprekend voorkomt dat ik gelukkig ben.

- Kijk, riep haar man, gij hebt daar een krulletje vlak bij uw oor.

- Laat dat krulletje met vrede, wij spreken immers over ernstige dingen.

Maar het was vooreerst met de ernstige dingen gedaan, - zegt Tolstoi.

Kitty's man, wij hoorden het daar straks uit haar eigen mond, heeft een gebrek, of beter gezegd een deugd, die, overdreven, een gebrek kan worden: hij is jaloersch. Deze overdrijving eener onmisbare eigenschap is echter te vleiend voor Kitty, dat ze hem er in gemoede hard over valle. Wij kunnen het evenmin, want wij danken er een der vermakelijkste scènes aan.

Op een goeden dag komt Constantijn's schoonbroeder hem op zijn landgoed opzoeken. Er zijn reeds logé's, een schoonmoeder, een zuster, zeer ten ongenoege van onzen vriend Constantijn Dmitrich. Waarom laat men hem niet met zijn jonge vrouw alleen? Waartoe al die toekijkers bij zijn echtgeluk? Nu komt daar op den koop toe nog zijn zwager opdagen. Maar dit is het ergste niet. Die zwager brengt iemand mede, een beau jeune homme uit Petersburg, een nietsbeduidende, mooie

jongen, met een gefriseerd hoofd, rose nagels, waar hij gaarne mede pronkt door er de punten van zijn moustache, die ook in zijn soort een wonder is, mede op te draaien. De fat is naar de laatste mode uitgemonsterd, en draagt op het fraaie hoofd een Petersburger nieuwigheid, een allerelegantst schotsch mutsje met lange linten, die in den nek fladderen. Zoodra Constantijn den saletjonker ziet uitstappen, komt het borstbeklemmende, snijdende gevoel der jaloezie hem overvallen. Het is belachelijk, bespottelijk, hij weet het wel, maar - het is sterker dan hij. Hij is jaloersch.

- ‘Uw vrouw en ik zijn nog geparenteerd aan elkander, zegt de Petersburger modepop, terwijl hij Constantijn joviaal de hand schudt.

- Dat moet er nog bij komen, denkt deze bij zich zelven, en zijn gezicht wordt donker.

Dienzelfden avond is de jonker reeds druk aan het uitoefenen van zijn vak: dames het hof te maken. Hij is niet van Kitty af te slaan, hetgeen haar op een scène met haar man te staan komt. Constantijn begint met op te stuiven, maar eindigt met zich over zijne redelooze en bespottelijke ijverzucht te schamen. Hij kust zijn vrouw af en belooft - beterschap.

Maar reeds den dag daarop, aan 't dejeuner, dáár hebben wij het lieve leven weder. De fat gaat naast Kitty zitten, helpt haar bij 't dienen van de thee, maakt complimentjes, hangt over haar stoel, en werpt uit zijn mooie oogen haar teedere blikken toe. Constantijn kookt, hij briescht van jaloezie, en verlaat op het eind woedend de kamer. De arme geplaagde Kitty hem na, maar hij stoot haar van zich, en wil niet naar haar luisteren.

- Welk een kwelling! waarom is die vent gekomen, wij waren zoo gelukkig, roept het jonge vrouwtje en barst in snikken uit.

Constantijn gaat naar zijn schoonzuster zich beklagen en zijn hart uitstorten. ‘Wel,’ zegt deze, ‘dat is Petersburger gebruik. Hij oefent zijn métier de jeune homme uit. Een andere man zou er gestreeld door wezen, dat men zooveel werk van zijn vrouw maakte.’

- Zoo, is dat Petersburger gebruik? antwoordt Constantijn, och kom, is dat zóó gebruik? Best! En vastberaden klopt hij bij zijn logé aan.

De fat is juist bezig zich mooi te maken. Hij vindt het daar op 't land bepaald plezierig en denkt een goeden tijd te blijven. Hij ontvangt dus zijn gastheer in de opgeruimdste stemming.

- Gij wilt gaan paardrijden? vraagt Constantijn.
- Ja, ik sta gereed.
- Ik wilde - Constantijn maakt een pauze, waarin hij bedenkt dat 't hetgeen hij gaat doen bespottelijk is - ik wilde u zeggen dat ik heb laten inspannen.
- Waarom? waar rijdt gij heen? vraagt de gast zeer verwonderd.
- Om u naar het station te brengen, zegt Constantijn met een somber gezicht.
- Is er iets gebeurd, een ongeluk, iets...
- Er is gebeurd, ik wacht iemand, of, neen, ik wacht niemand... maar gij moet weg. Leg mijn onbeleefdheid uit gelijk gij wilt, maar gij moet weg.

De Adonis heft met waardigheid het hoofd op.

- Wees zoo goed mij te verklaren...
- Ik verklaar niets, gij doet beter geen verklaringen te vragen, zegt Constantijn, die van binnen beeft en den lust in zich voelt opkomen om den beau jeune homme een pak slaag te geven.

Daar er geen rijtuig voorhanden is, laat Constantijn den boerenwagen voorkomen. Of hij hoog of laag springt, de beau jeune homme moet er opklimmen. Zij zien hem wegrijden met zijn beeldig jachtbuis, zijn coquette laarzen, en de fladderende linten van zijn schotsche muts.

Kitty kan weêr rustig ademhalen, en de vrede is hersteld in huis.

Tolstoi heeft een diep besef van de hooge plaats en de verheven roeping, door de vrouw vervuld als echtgenoot en moeder. Edel is de hulde die zijn hart haar brengt. Zij schept geluk, en deelt het mede uit haar overvloed van liefde en geduld. Haar spieren zijn wel zwak, haar hart is sterker dan het onze, want zij zoekt zich zelve minder. Haar diepste vreugde, het moeder worden, koopt zij voor de felste smart. Daarom verstaat zij beter dan wij mannen Gods verborgen wil. Zij kan lijden. Tot dulden werd zij geschapen. De edele vrouw beklaagt zich niet. Haar immers is het hemelsch voorrecht van te troosten.

De vrouwentype, door Tolstoi met de meeste voorliefde geschilderd, is die van Kitty, doorzichtig, rein als kristal, en trouw als goud, de geliefde van haar man, zijn zuster, en zijn beste vriend, de steun, waaraan zijn hart zich vastklemt.

Kitty met haar kindje aan de borst herinnert ons aan de beste doeken der Italiaansche meesters.

Zij zit bij haar gasten op het balcon, als eensklaps haar zuigeling een luiden kreet van ongeduld weergalmen laat. Zij hoort hem niet of ze vliegt naar haar kleinen dwingeland.

Geef hem mij, geef hem mij gauw! roept ze de meid toe, die bezig is het mutsje van het kind vast te maken.

'Eindelijk na een laatsten driftigen kreet van haar zoontje, dat in zijn verlangen naar zijn moeder met zijn open mondje op haar boezem heen en weder tastte, kwamen moeder en kind tot rust. En Kitty zag glimlachend neder op haar kind, dat onder zijn kanten mutsje haar een slimmen blik van verstandhouding toewierp, terwijl zich de kleine wangen in cadans bewogen en opbliezen. Kitty wist wel hoevele dingen, aan de rest van de wereld onbekend, dit kleine wezen verstond, dingen waarvan zij zonder hem evenmin iets zou begrepen hebben. Voor zijn vader was het kindje een menschje in den knop, dat niets behoefde dan lichamelijke verzorging; voor zijn moeder was het een wezen begaafd met zedelijke vermogens, en zij zou heel wat hebben kunnen vertellen van de gemeenschap die hun beider harten met elkander oefenden.'

Eindelijk, als de kleine oogen zich sluiten en zij opstaat om hem in zijn wieg te leggen, kust ze zachtjes de ontsloten, rozeroode lipjes. 'Het beste wat gij doen kunt, mijn lieveling' fluistert Kitty, 'is - te lijken op uw vader.'

Is dit niet fijn gevoeld, en doet het ons geen hoogen dunk vatten van het karakter eens schrijvers die zoo gewaarworden, teekenen en toetsen kan?

Tolstoi bespeelt met dezelfde virtuositeit het gansche klavier der menschelijke gewaarwordingen. Naast de idylle staat de tragedie. Het liefelijke en het ontzettende stelt hij u voor oogen, beiden even aangrijpend. Hij weet uw gevoel in beweging, in zachte ontroering te brengen, en hij laat u rillen. Hij is wáár, maar hij is niet ruw; hij schokt, maar hij pijnigt niet. De Russische edelman is een dier edelmenschen, welke, in een hooger

zedelijken luchtkring ademend, u het leven in een hooger licht vertoonen. Zijn beschouwing van den mensch, zijn oordeel over hem is mild en edelmoedig en rechtvaardig; men proeft er geen haat of bitterheid in, maar zij is niet week of meewarig. Van den hartstocht schildert hij de wegsleepende, demonische kracht, maar hij maakt den hartstocht niet het hof als sommige Franschen. Met hoogen ernst vat hij het leven op, en deze weerspiegelt zich in al zijn schilderingen.

De groote artist is een verheven dichter; de machtige schrijver heeft een groote ziel. Tolstoi maakt den indruk niet naast of vóór, maar boven zijn figuren te staan. Wanneer wij sommige producten der Fransche letterkunde in oogenschouw nemen, dan treft het ons dat de schrijvers moreel beneden hun onderwerp staan, hun opvatting zoo banaal en oppervlakkig is. Wij worden uitgenoodigd, een gansch boekdeel door, de ontwaking, de ontknooping bij te wonen van den hartstocht eener onbeteekenende, door en door vulgaire, wereldsche vrouw, met veel zenuwen in plaats van hart. Wat eigenlijk niets dan *gemeen* is wordt, met mooie frasen opgeschikt, met een salonkleur overgoten, u voor tragisch opgedrongen. De een of andere lichtmis, seducteur par profession, de moeite niet waardig dat we ons een oogenblik met hem bezig houden, komt onze aandacht vragen voor zijn faits et gestes in hetgeen hij heiligschennend noemt: l'amour. Busken Huet heeft gezegd dat de schildering der hartstochten geen olie is in de lamp van de deugd. Is dit niet meer vernuftig gezegd dan diep gedacht? Een zekere manier van hartstochten te teekenen, ja die is zeker geen olie in de lamp van de deugd. Maar ik wijs op *Anna Karénine* van Tolstoi. Daar hebt ge een realisme, zoo ge wilt, gelijk de slappe naturen van onzen tijd dat behoeven, een krachtig, gezond, een heilzaam realisme. Hier is de zonde met haar opwinding, de booze engel met zijn sombere schoonheid en diepe, namelooze ellende. Ik kan mij een vrouw voorstellen, die, op den rand van den afgrond staande, waar Anna Karénine in neerstortte, God dankt dat haar, toen het nog tijd was, dit boek in handen kwam.

Hedendaagsche schrijvers gaan te werk met den mensch als zwakke ouders met hun kinderen. Zij vertroetelen hem. Nietswaardige, laffe, slechte naturen worden met een ziekelijke belangstelling gadegeslagen. De misdadiger is, niet minder in de letterkunde dan in de gerechtszaal, het voorwerp eener

sentimenteele sympathie. Hij komt in beklag en voelt zich een persoon van gewicht. Breng de een of andere ondeugd in de mode, gun haar de eer van indruk te maken en opspraak te wekken, gij lokt er de menschen heen. Omgekeerd: maak een zeker kwaad ronduit belachelijk, gewoon, gemeen; zoodra het u gelukt het interessante er aan te ontnemen, hebt gij den prikkel afgestompt. Laat de mensch het elken dag vernemen dat hij een stuk bewerktuigde stof is; vleesch en been en bloed en zenuwen, niets meer; de moraal conventie; alles betrekkelijk, niets volstrekt verbindend; hij verliest èn den eerbied voor zijn zedelijke verplichtingen èn het geloof in zijn zedelijke kracht. Tolstoi handelt anders. Hij is hard noch hoogmoedig. Maar hij doet hetgeen ieder rechtschapen man het recht heeft te doen. Menschen zonder gevoel of schaamte, menschen zonder hart en zelfbeheersching, die hun monsterachtig egoïsme voeden met het ongeluk van anderen, bejegent hij met terughouding. Hij houdt hen in zijn boeken, gelijk men in het leven doen zou, op een afstand. Wezens als Helena in *Oorlog en Vrede* beschouwt hij uit de hoogte, met een zekere voorname ironie. Hij laat voelen dat hij hen alles behalve belangwekkend, hunne laagheid niet natuurlijk vindt, het tegendeel van dat. Tolstoi is een schrijver, die de zelfzucht en de zinnelijkheid niet interessant maakt door er meer notitie van te nemen dan zij verdienen, uit valsche schaamte, uit geheime vrees van voor burgerlijk braaf te worden aangezien. Hij schildert ze omdat hij ze schilderen moet. Hij preekt nooit, hij onthult en laat geschieden. De zonde heeft haar natuurlijk verloop; zij straft zich zelve. Anna Karénine! Als deze vrouw niet in de hel is dan weet ik niet wat dit woord beteekent.

Overal, hetzij hij toovert met de gratie, de bevalligheid van zijn penseel; hetzij hij schokt, ontroert en wegsleept door het forsche en dramatische der voorstelling, overal bewonderen wij waarheid, eenvoud, een tot in het wonderbare toe indrukkelijke, maar niet overprikkelde verbeeldingskracht. Hij doet u huiveren, zonder ooit de grenslijn te overschrijden, waar die afschuw worden zou.

Om dit met een voorbeeld duidelijk te maken, leg ik een bladzijde van Tolstoi naast een dergelijke van Daudet. Het verschil van behandeling en de fijne schakeeringen des gevoels, waardoor het eene talent zich van het andere onderscheidt,

zullen dadelijk blijken. Gij herinnert u het tooneel uit Daudet's *Evangéliste*, waarin hij beschrijft, hoe de bankier zich in zijn wanhoop op de rails laat vallen en zich door den trein verpletteren laat? Het tooneel is stuitend en afschuwelijk, niet omdat hij het met woorden schildert, daartoe kan de loop, het klimmende belang van zijn verhaal hem noodzaken, maar door de zeer gewone, ik zou bijna zeggen, de vulgaire wijs, waarop hij het voorstelt. Daudet laat ons het lichaam zien; van 't geen daar geschied is dwingt hij ons de ijselijkheid te aanschouwen. Een dergelijke scène komt bij Tolstoi voor. Een vrouw werpt zich onder de raderen van den trein. Hoort nu wat Tolstoi zegt:

Zij wil terug, maar voelt zich aangegrepen, meegesleurd. ‘O God vergeef mij!’ heeft zij nog den tijd te bidden. Donderend rolt de spoortrein voort. Een treinbediende op de loopplank staande buigt zich voorover naar den weg. ‘En het licht dat voor de ongelukkige het boek van het leven met zijn kwellingen, zijn verraad en zijn lijden beschenen had, de duisternis verscheurend, vlamde helder op, blikkerde nog even heen en weder, en werd uitgebluscht voor eeuwig.’

Alleen aan geniën als Sophocles, Shakespeare, Eliot of Tolstoi is het vergund het vreeselijke aan te tasten zonder in gevaar te komen ruw geweld aan het gevoel te plegen. Zij mogen dit doen omdat zij een verheven geest bezitten die 't ijzingwekkende tot zijn eigen hoogte optrekt, den ontzaglijken ernst der dingen ons te aanschouwen geeft: een aanblik die niet afstoot, maar verheft.

III.

Tolstoi is een warm patriot. Hij heeft Rusland lief als den appel zijner oogen, ondanks de gebreken van het regeeringstelsel, door hem met den vinger aangewezen, ondanks het bederf in alle takken van den openbaren dienst, waarvoor hij evenmin de oogen sluit. Hij weet veel, ziet veel, doelt op veel dat hem moet smarten. Maar de groote schrijver raakt de wonden van zijn vaderland barmhartig aan. Zijn land en volk verguizen is zijn moeder in het aangezicht slaan. En Rusland is zijn ongelukkige, geknechte moeder. Zijn hart krimpt als hij Moskou ziet branden, zijn verbeelding volgt met liefde de armee van keizer Alexander tot bij Austerlitz. Dezelfde ontroe-

ring, die zich meester maakt van de soldaten, overweldigt hem als, aan het hoofd der Russische regimenten, het corps der zangers hun weemoedige wijzen aanheft: ‘dáár ginder, daar ginder in het vaderland!’ Zijn er dorre takken aan den Russischen boom, bestemd om in het vuur geworpen en verbrand te worden, de stam dezes volks is gezond, vol frissche sappen. Speelt zijn liefde nooit zijn oordeel parten, waar hij Rusland's nederlaag bij Austerlitz en zoovele andere ongelukken stelt op rekening der Duitsche elementen, van het overwicht der Duitschers in den grooten staf? Bevoegden mogen het uitmaken; den lezer doet het goed zich aan het vuur van dit edele patriotisme te mogen warmen. Het Russische volk is goed, beminnenswaardig; veelbelovende eigenschappen heeft het. Het is een begaafd ras. Hiervan wil Tolstoi u doordringen. Tegenover het wetenschappelijk pedantisme, de stijfheid, stelselzucht der Duitschers, verheft hij de frischheid, de lenigheid, het intuitieve vermogen der Slavische rassen. De stugge, norsche aard van den Noord-Duitscher, zijn onverdragelijke Stolz, zijn zooveel slagboomen tusschen hem en de andere volken. De Russen hebben eigenschappen van welwillendheid en tact, een veel gezelliger, hartelijker en innemender natuur. Zij zijn geschapen om hun invloed verre uit te strekken. Den Franschen maakt Tolstoi evenmin het hof. Hij geeft hun de eer die hun toekomt. Hij gevoelt zich als Rus niet klein tegenover hen. De schitterende zijde hunner beschaving maakt hem niet blind voor de haar aanklevende gebreken. Fijntjes spot hij met de Russische manie om voor Parijzenaars te willen doorgaan. Hoe hij het zwak dezer laatsten betrapt, mag de volgende aanhaling, - ik doe haar om het karakteristieke in het Fransch, - bewijzen.

Moskou is door de Russen verlaten; de Fransche armee heeft de hoofdstad bezet. Het vermoeide leger van Napoleon is aan het zoeken van kwartieren. Prins Pierre Besoukhof, een Russische groote, ontvangt ten zijnent den kapitein Ramballe.

A propos, vraagt de Franschman, est ce vrai que toutes les femmes ont quitté la ville? Une drôle d'idée, qu'avaient-elles à craindre?

- Est-ce que les dames françaises ne quitteraient pas Paris si les Russes y entraient? antwoordt de Rus verwonderd.

- Ah, ah, répondit le Français, en éclatant de rire et en lui tapant sur l'épaule. Ah, elle est forte celle-là, elle est forte! Paris, mais Paris, Paris est.....

- .... La capitale du monde, valt de Rus in, die reeds wist wat er volgen zou ....

- Mais un homme qui ne connait pas Paris est un sauvage. Un Parisien, ça se sent à deux lieues! Paris c'est Talma, la Duchesnois, Pottien la Sorbonne, les boulevards. Il n'y a qu'un seul Paris au monde. Vous avez été à Paris et vous êtes resté Russe? .....

Nous avons pris Vienne, Berlin, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde. On nous craint, mais on nous aime.

Hoort hem kraaien den Gallischen haan! Ziedaar den Franschman, bon enfant, hupsch en aangenaam in de conversatie, met zijn naieve snorkerij. ‘Vous avez été à Paris et vous êtes resté Russe? On nous craint et on nous aime.’ De Russische dames zoo dwaas om Moskou te verlaten, in plaats van met die beminnelijke vertreders en verwoesters van hun vaderland te dansen...! Voor den Rus is de vaderlandsliefde iets anders dan voor den Franschman. Het zit dieper. Dit wil Tolstoi doen uitkomen.

Uit het voorgaande kan men afleiden, welke gewaarwordingen de tocht der Franschen naar Moskou bij Tolstoi gaande maakt. Bezitter van dokumenten, afkomstig van zijn voorvaderen - een van dezen was aide de camp van Keizer Alexander I - reconstrueert de schrijver de geschiedenis van dien veldtocht op vele punten. Hij wijst onnoozelheden aan van Thiers, die Rusland noch het Russische volk dier dagen kennend, ergens op een kamer geschiedenis schreef. Dit historisch gedeelte van Tolstoi's roman bevat schitterende beschrijvingen en wemelt van belangrijke momenten. Wat den persoon van Napoleon - ik meen niet van den Napoleon, premier consul, maar van den Napoleon, keizer en wereldveroveraar - betreft, wijkt Tolstoi's oordeel niet verre af van dat van madame de Rémusat. Een klein man, klein, lichamelijk en moreel; vulgair en ruw, tot in het belachelijke toe ijdel; in alles wat hij zegt of doet tooneelspeler. Tegenover Bonaparte plaatst Tolstoi Koutousow, den Russischen bevelhebber, den ouden man, niet

door de gunst der Czaren, maar door den uitgedrukten wensch des volks aan 't hoofd van 't Russische leger geroepen. Fabius Cunctator, die Napoleon afmat zonder hem slag te leveren! Napoleon denkt aan niets en niemand anders dan aan zijn alles absorbeerenden persoon. Koutousof zorgt voor het ware belang zijns volks, zorgt vooral voor zijn soldaten. Het talmen van den Russischen veldheer wekt de ergernis des keizers, wekt het ongenoegen van de hovelingen en den generalen staf. ‘De grijsaard dutselt, hij is suf’, beweren de salongeneraals, fluistert 't heir van intriganten en van gunstbejagers Alexander in 't oor. De oude Koutousof, de man van rijpe ervaring, schudt droefgeestig 't hoofd. ‘Zij willen vechten! waarom? om zich te onderscheiden; om avancementen, om een ridderorde te verdienen. Voor die heeren is de oorlog maar een spel, waarvan het bloed der arme drommels, die dit spel betalen, de inzet is. Ik ben oud geworden in den krijg, ik heb geleerd spaarzaam te zijn met het leven van mijn soldaten. Onnoodige gevechten, noodeloos bloedvergieten verkrijgt men van mij niet.’ ‘Lever slag!’ wordt hem na Moskou's overgave uit het keizerlijk kabinet geraden, haast bevolen. - Niet meer, na Borodino, antwoordt Koutousow. Daar heb ik slag geleverd! En het was ontzaglijke ernst bij Borodino. Nu ligt Napoleon gewond in Moskou; de panter is ten doode toe getroffen; hem rest niets anders, dan zich bloedend naar zijn hol terug te sleepen. - Koutousof verliest de gunst des keizers, wordt door de camarilla verdacht gemaakt. Het deert hem niet, hij stoort er zich niet aan. - De uitkomst zal bewijzen dat ik gelijk heb, zegt de oude generaal. Napoleon late men over aan zijn lot. Hij is verloren, ook zonder dat wij hem verder slag leveren. Het Russische volk staat achter hem op, en voor hem liggen de onafzienbare ijswoestijnen. - Als eindelijk de uitkomst zijn voorspelling staafde, en de vijand, Rusland met zijn beenderen bezaaiend, aan de overzijde van de grenzen is, gaat de oude generaal stillekens heen, vraagt geen belooning, noch uit een klacht.

Wie is grooter? schijnt Tolstoi, beiden tegenover elkander plaatsend, te vragen. En dan - luchtgevend aan het gevoel dat hem naar de keel stijgt, zegt hij: Ik weiger Napoleon groot te noemen. Ik weet wel, dat sommige geschiedschrijvers anders oordeelen, zegt hij. Indien men hunne meening wilde onder-

schrijven, dan zou er geen ‘kwaad’ bestaan voor hem die ‘groot’ is, en geen wreedheid zou hem kunnen verweten worden. Wat Napoleon betreft, die zich wikkelt in zijn pels, en zijn van honger en ellende stervend leger in den steek laat, hij vindt, zoo handelend, in gemoede zichzelven nog groot. En onder hen, die gedurende vijftig jaren hem Napoleon den grooten noemen, is er geen die schijnt te beseffen, dat aldus hem grootheid toe te kennen, buiten het verband der eeuwige wetten van goed en kwaad, gelijk staat met het vaststellen van zijn laagheid en zijn zedelijke nietswaardigheid. Naar mijne meening moet de maatstaf van goed en kwaad, door Christus aangegeven, aan iedere menschelijke handeling worden aangelegd. Er kan geen grootheid zijn waar noch eenvoud is, noch goedheid, noch waarheid.

Bonaparte, de Franschen mogen pochen als zij willen, was geen leeuw, maar een tijger; sinds zijn eerste glorierijke dagen ook geen held meer .... een acteur. Ziedaar de slotsom waartoe Tolstoi geraakt.

Het is aan den vooravond van den slag bij de Borodino. Napoleon bevindt zich in zijn tent. Beausset, gezonden door Marie Louise, komt den keizer een verrassing uit Frankrijk brengen: het portret van den keizerlijken prins, geschilderd door Gerard. Het jongetje wordt voorgesteld spelend met den wereldbol. Gelijk bij het bekende spel geschiedt, vangt het kind de wereld en laat haar draaien op de punt van een scepter. De humbug der voorstelling bevalt Napoleon. Hij geeft bevel dat men het portret aan den ingang van zijn tent zal plaatsen, opdat het leger den Roi de Rome zie spelen met den wereldbol. Eenige oogenblikken later stijgt de keizer te paard en zich naar het portret begevend, dat nog altijd te pronk staat, zegt hij, met den vinger naar den Roi de Rome wijzend, of hij zich plotseling bedacht ....

‘Neem het weg; mijn zoon is nog te jong om een slagveld te zien.’

Van dit gezwets brengt Tolstoi u naar het Russische legerkamp. Het is dezelfde avond, de avond vóór den bloedigsten aller veldslagen.

Hij beschrijft:

‘Op den stoffigen weg marcheerde de infanterie, blootshoofds, de kolven der geweren omhoog; daarachter kwam de geeste-

lijkheid in plechtigen optocht. Soldaten en officieren droegen een groot beeld, zwart van ouderdom, in zilver gevat. Het was de heilige moeder van Smolensk. Ter rechter en ter linker, vóór en achter den stoet, marcheerden, liepen, knielden de soldaten bij duizenden en duizenden. De processie bereikte den heuvelrug; de priesters zwaaiden hun wierookvaten en het te Deum ving aan. Loodrecht schoten de zonnestralen neder; een zachte luchtverheffing, een koeltje speelde door de haren van al die duizende ontbloote hoofden, krulde de linten die het beeld versierden en het plechtige gezang verhief zich dof ten hemel. - Zoover het oog reikte zag men niets dan aangezichten - aangezichten, naar het beeld gekeerd, eerbiedig en met een uitdrukking van koortsachtige geestvervoering.' - Daar ontstaat beweging in de rijen. Het is de oude bevelhebber, het is Koutousof die komt. De grijsaard knielt in het midden van zijn troepen en kust het beeld, symbool van Rusland, zichtbaar teeken van het vaderland, voor 't welk zij morgen sterven zullen die daar liggen - vijftig duizend.

Ik kan in de verste verte niet beoordeelen of de voorstelling door Tolstoi gegeven van den veldtocht, overeenkomstig de waarheid en onpartijdig is. Dit is het werk van den geschiedkundige. Maar weinig bestaat er in de nieuwe letterkunde dat zoo ontroerend en aangrijpend, zoo schitterend, zoo welsprekend en bewogen geschreven is als de episoden uit den slag van Borodino.

Waarom - vraagt Tolstoi - werd Napoleon dien dag geslagen? Waarom hielden de Russen, die overal teruggeweken waren, bij Borodino stand? Was de dapperheid der Franschen minder? Zij was dezelfde. Bleef het veldheerstalent van Napoleon in gebreke? Geen slag werd nauwgezetter voorbereid. Hadden Ney en Murat hun oude bravoure niet meer? Zij droegen die ten aanschouwe schitterender dan ooit. Was dan de overmacht der Franschen minder overweldigend, hun artillerie werd zij minder goed bediend? Niets ontbrak. Waarom dan werd Napoleon geslagen?.... Omdat in het hart van iederen Rus dat *iets* was, 't welk niet overwonnen worden *kan*. De ziel van Rusland streed bij Borodino. Niet het leger, maar het Russische volk heeft daar gevochten. 'Moskou, onze moeder met haar blanke muren' droegen de arme soldaten in het hart; in hun hart een groote, heilige liefde.

- Het succes, laat Tolstoi een zijner personen zeggen aan den avond van den slag, het succes van een veldslag hangt niet van de positie af, van de wapenen, van het getal der strijdenden.

- Waarvan dan? wordt hem gevraagd.

- Van het gevoel dat in mij is, en - vervolgde de officier op de soldaten wijzend - dat is in ieder van hen.

Een veldslag wordt altijd gewonnen door hem die vast besloten is dien te winnen, zegt Tolstoi, zich kantend tegen het moderne ongeloof aan iedere andere kracht ter overwinning dan aan materieele. Wie de meeste soldaten heeft en de beste kanonnen kan koopen die wint het, zegt de wijze man in onze dagen. Derhalve doen de kleinere, zwakkere volken, die niet veel soldaten hebben en weinig kanonnen bezitten, verstandig zich maar over te geven. Neen, zegt Tolstoi, die zedelijk het sterkst en kloekst is, die zijn land het vurigst en waarachtigst lief heeft, die den dood het minste vreest, die wint het op den duur. Het zijn niet de zwaarden en de kanonnen; het zijn de geesten der natiën die zich meten op het slagveld.

De slag bij Borodino werd verloren door de Franschen, beweert een geschiedschrijver, omdat Napoleon kiespijn had. De oorlog met Rusland, verkondigt een ander, brak uit omdat Napoleon den hertog van Oldenburg beleedigd had. Zulk een geschiedbeschouwing is onzinnig, zegt de Russische schrijver. Den oneindigen schakel der gebeurtenissen volgend, houdt men willekeurig ergens op en zegt: hier is de oorzaak. Maar deze oorzaak staat alweder niet op zich zelve, is op haar beurt het gevolg van anderen, en - zoo van oorzaak tot oorzaak opklimmend, komt men aan het begin van de wereldgeschiedenis, aan het ontstaan der wereld, aan de nevelvlek. Kan men hier blijven stilstaan? Immers neen. Zóó wordt alles wat geschiedt teruggebracht naar die eerste, geheimzinnige oorzaak van al wat is en wezen zal. ‘Peut être,’ legt Renan in zijn jongste tooneeldicht Racine in den mond, ‘peut être les destinées du monde sont-elles réglées par les désirs du ciel.’ Hoffelijker kan men niet twijfelen. Het scepticisme van Renan is er een van goeden huize; het draagt een galarok en statiedegen; voor Tolstoi is het geen peut-être meer. Hoe meer ik de geschiedenis lees, hoe meer ik mij in haar verdiep, zegt Tolstoi, hoe meer ik in de menschheid, in haar

lotgevallen, een denkend wezen zich zie openbaren, dat zijn plannen volgens vaste wetten uitwerkt en volvoert. Napoleon denkt naïef dat *hij* het doet. Maar leest men de geschiedenis dier dagen, dan ziet men hoe, ten spijt van berekeningen en voorzorgen, hij gedwongen wordt den weg te gaan, dien hij niet wil en machtiger dan hij hem wijst. De groote mannen verbeelden zich dat zij de geschiedenis maken. Zij zijn slechts de étiquetten der historie, niets meer.

Dit hoogere, gaat Tolstoi voort, erkennend en in ons opgegenomen, is de verheffende macht in het leven. Ons pessimisme vindt zijn oorsprong hierin: dat wij het spoor bijster zijn, dat wij den sleutel tot het leven kwijt geraakt zijn, iets, dat in het leven is, niet meer begrijpen. Waartoe het leven dient kan ons alleen het leven leeren, geen wijsbegeerte en geen wetenschap, geen dogme. Het wordt aan het hart ontsluierd; aan ons binnenste *verschijnt het*. - Aan Pierre, den schatrijken edelman en melancholicus! Hij is in Moskou gevangen genomen en wordt met de andere gevangen Russen voortgesleept, gestooten en gedreven door den barren Russischen winter. De ellende die hij uitstaat gaat alle beschrijving te boven; de smart en de verschrikking, welke hem omringt, doen den kloekmoedigste versagen. Nooit was hij zoo gelukkig met zich zelven en met de wereld tevreden. Hij merkt hoe weinig de dingen, waarop de menschen prijs stellen, die zij boven alles begeeren en najagen, beteekenen. Hoe gemakkelijk valt het ze te ontberen, nu hij die ontberingen met anderen deelt en zijn sterker lichaam, zijn hoogere beschaving ieder oogenblik in dienst mag stellen van de ongelukkigen die met hem zijn. Naast hem loopt een arm schepsel, een wezen uit de heffe des volks, ziekelijk, vuil, het inbegrip van de menschelijke ellende. Maar het arme kereltje heeft iets in zijn oogen en iets in zijn hart dat de rijke hem benijdt: een blijmoedigheid, een nederige berusting, een vertrouwen en een zielskracht waar hij zich voor buigt. De afkeer, door het akelige lichaam ingeboezemd, verdwijnt voor de aantrekkelijkheid van dit eenvoudig rein gemoed. Er is iets hoogers dan alle aardsche glans en pracht, dan alle roem en wetenschap ter wereld en waarvan gescheiden deze allen niets zijn: het leven van de ziel, dat eenige, levenswaardige leven.

En prins André, den fieren edelman, hooghartig, vol nobele

aandrift, met zijn ridderlijk gevoel, zijn eerlijke, rechtschapene, diepe, trotsche natuur. Hij heeft het gezocht in den roem. Napoleon zweeft hem als het ideaal van grootheid voor oogen. Onverschrokken, dapper als een leeuw, maar ongeschikt tot oogendienen en tot vleien, ziet hij de intriganten hem voorgaan. Welnu, hij zal den roem zoeken om den roem alleen, groot zijn om door zich zelven groot gevonden te worden. In den slag bij Austerlitz grijpt hij het vaandel en stort geheel alleen zich in het midden der vijandelijke drommen. Mij na, soldaten! Hij ontvangt een schot in de borst en valt.

- Wat overkomt mij, dacht André; ik kan niet meer staan; mijn beenen gaan onder mij weg. En hij viel op den rug. Hij opende zijn oogen om te zien wat er om hem voorviel. Maar hij zag niets meer dan hoog boven hem een ontzettend grooten, peilloos diepen hemel, waar grijze wolkjes loom in dreven. Welk een kalmte, welk een vrede, dacht hij bij zich zelven. Hoe anders dan daareven toen wij liepen, schreeuwden! Hoe komt het dat ik straks niet zag die diepte, die eindelooze diepte. Alles is ledig, alles is schijn, behalve dat ...

Hij sloot de oogen en toen hij die weder opende, hoorde hij in zijn onmiddellijke nabijheid spreken. Er werd Fransch gesproken. Napoleon en twee zijner ordonnances hielden stil bij de plek waar hij lag. De Fransche keizer wierp een blik op André gelijk hij daar nederlag, met den stok van het vaandel in de verstijfde vuist geklemd.

- Ziedaar een schoone dood, zei Napoleon.

En André herkende den keizer, maar in dat oogenblik: waar was zijn held gebleven? hoe klein, hoe nietsbeduidend scheen hem nu die Napoleon bij 't geen er omging tusschen zijn ziel en dien hemel zonder grenzen. Wat beteekenden de trots en de dronkenschap der glorie van Napoleon bij die wereld vol gerechtigheid en goedheid, die zijn ziel omhelsd had en begrepen had. -

Zijn wond blijkt niet doodelijk en hij keert tot het leven weder. Daar ontmoet hij Nathalie, het meisje, waarmede wij hier boven kennis maakten. Natacha is een dier wegsleepende vrouwennaturen, welker frischheid, welker innigheid en gloed betooveren wie haar nadert. Een natuurkind met al de aantrekkelijkheid van een natuurkind en al de gebreken, licht ontvlambaar, licht verleidbaar, hartstochtelijk, vol ongetemd

gevoel, nu eens meegesleept door edelmoedige opwellingen, straks ten speelbal aan haar ongeduld. Een Magdalena-natuur. André krijgt haar lief, dit rijk begaafde, zoo heerlijk aangelegde meisje, de bekoring zelve, gelijk Pierre zijn vriend haar noemt. - André is veel ouder dan zij, maar Nathalie met haar fijn instinct heeft in hem den buitengewonen man ontdekt, den man met zijn vast, edel karakter, den man, die kracht en zelfbeheersching heeft, oneindig hooger staat dan zij, den man, dien zij behoeft. Haar liefde voor André gaat met ontzag gepaard; een groote eerbied mengt zich in haar gevoel voor hem. Den vader van André, prins Bolkonsky, Rus van den ouden stempel, is dit huwelijk niet hoog genoeg. Om zijn verzet te breken wordt er overeengekomen dat André één jaar zich buitenslands begeven zal. Hij hoopt al reizend zijn geschokte gezondheid te herstellen en Nathalie gelegenheid te geven zich van de duurzaamheid van haar gevoel te vergewissen. ‘Ik ben ouder dan gij; het is mogelijk dat gij een ander ontmoet, ik laat u vrij,’ zegt André bij zijn vertrek. Dit jaar is een boos jaar voor Nathalie. Haar karakter wordt ontstemd door het onstuimige verlangen. Eindelijk, als het jaar ten einde spoedt, ontmoet zij in Moskou iemand, die een overweldigenden indruk maakt, meer nog op haar zinnen dan op haar hart. De schoone verzoeker merkt het en ontziet zich niet het arme meisje het hoofd op hol te brengen. Zij is als buiten zich zelve, begoocheld, in een vreemden, overspannen zielstoestand. Zij bedankt in haar opwinding haar verloofde, wil zich door een anderen laten schaken, iets, wat juist bij tijds door hare vrienden wordt verijdeld. Evenwel niet zonder dat het ruchtbaar wordt en haren naam en dien van haar verloofde in opspraak komt. - Prins André is juist in Moskou teruggekomen, hij krijgt van het gebeurde een geweldigen, smartelijken schok, maar beheerscht als altijd zijn gemoedsleven met de ijzeren kracht van zijnen wil.

Pierre, die Natacha beter kent en weet dat het arme meisje is meegesleept, het hoofd verloren had, waagt een goed woord...

- Wees goed, wees groot, heb medelijden met haar, vergeef!

Maar André kan niet vergeven. Met een ijskouden, trotschen oogopslag reikt hij Nathalie's geschenken zijn vriend toe. ‘Uit mijn naam aan de gravin Nathalie Rostow.’ Sedert komt haar naam niet meer over zijn lippen.

Voortaan heeft André nu slechts één wensch, één doel, den man te zoeken die hem zijn bruid heeft willen ontvoeren, hem uit te dagen en hem neer te schieten. Een diepe haat vervult zijn gansche hart; de zucht om wraak te nemen voor den hoon, hem aangedaan, is de polsslag van zijn leven. Hij zoekt zijn vijand in het leger. Zijn plicht om voor het vaderland de wapenen op te nemen weegt niet zoo sterk bij hem als het verlangen om zijn vijand te vinden. Bij Borodino wordt André gewond, doodelijk gewond. Hij ligt op een tafel in de ambulance; naast hem ligt een officier wiens duldeloos lijden hem, den zwaar gewonde, met ontferming vervult. Hij keert het hoofd om naar dien officier en herkent .... zijn vijand. De man dien hij haatte, wiens leven hij zoekt, ligt daar naast hem kermend, bloedend, verminkt. Ik laat Tolstoi spreken.

'Hoe, dacht André, is *hij* daar, aan wien een zoo droevige band mij verbindt? en plotseling zag hij Nathalie, gelijk hij haar de eerste maal gezien had, met haar stralend gezichtje, haar kinderlijke blijdschap, en dat vurige, onstuimige, kleine hart. Hij herinnerde zich toen wat er had plaats gegrepen tusschen hem en dien man, wiens oogen, rood en met tranen van smart gevuld, hem aanzagen. André herinnerde zich alles en een liefderijk medelijden doortoog met onuitsprekelijke blijdschap zijn hart. Dit is dan, dacht hij, de ontferming, de liefde tot den naaste, de liefde voor hen die ons beminnen en voor hen die ons haten, die liefde door een God op aarde gepredikt en welke ik niet begrepen heb. Ziedaar wat mij overbleef te leeren hier op aarde. Nu zou ik willen leven, maar het is te laat.'

Van het slagveld vervoert men hem in een fourgon naar zijne betrekkingen in het Zuiden. Hij is onherroepelijk verloren; zijn lijden is een langzaam sterven, maar is sterven. Het toeval wil dat zijn fourgon denzelfden weg neemt, dien Nathalie met haar betrekkingen, uit Moskou vluchtend, volgen. Het is avond. Men heeft den stervenden man in een hut gebracht, niet ver van de boerenwoning, waar Nathalie en haar ouders een onderkomen vonden. De horizont is rood gekleurd. Moskou staat in vlammen. De Russen scholen samen in groepen en staren zwijgend, in stomme smart, het schouwspel van hun brandende hoofdstad aan. Nathalie heeft vernomen dat haar verloofde, doodelijk gewond, zich in de naastbijzijnde hut bevindt. Haar betrekkingen bemerken het aan het vreemde van haar

gedragingen, aan haar onrust, haar zwijgen, haar strakken en starenden blik. Wanneer het nacht wordt en allen slapen, staat het meisje op, hult zich in haar wit gewaad en sluipt op haar bloote voeten naar buiten, de hut uit, naar het verblijf van prins André. Zij licht de klink op en staat op den drempel. Er brandt een flauw nachtlicht; de gewonde ligt uitgestrekt op zijn kussens, zijn lijfknecht waakt bij hem. André's gelaat is klein geworden, zijn hals weggeslonken en smal als die van een kind, zijn oogen, schitterend van het koortsvuur, zien haar aan; zijn smalle, vermagerde, bijna doorzichtige handen rusten op de sprei. Het meisje, dat haar schoonheid grootendeels verloor in den doorleefden, bitteren tijd van inkeer tot zich zelve en van berouw, staat bevend stil; daarop moed scheppend, hem met haar groote, smeekende oogen aanziende, sluipt ze nader, en zijn hand aanrakend nokt ze:

- Vergeef mij, vergeef mij! ...

André heeft haar herkend, een uitdrukking van onuitsprekelijk geluk verspreidt zich over zijn trekken.

- Ik heb u lief, zegt hij.

Aan dit langdurige en indrukwekkende sterfbed van den man dien zij beminde en verliezen moet, wordt Nathalie ingewijd in de geheimenissen eener hoogere orde van dingen, denkbeelden en gewaarwordingen. Haar geest wordt gelouterd door het verkeer met zijn edelen, langzaam van de wereld zich losmakenden geest. Haar hart huwt zich aan het zijne in de statige voorportalen van den dood, die hij alleen ten einde wandelt, terwijl zij achterblijft.

Het vraagstuk van den dood laat Tolstoi geen rust; het vervolgt hem gelijk het Tourguenef en alle andere Russische schrijvers doet. Wat is leven? is niet los te maken van die andere vraag: wat is sterven? Zoowel het begin als het einde van ons leven zijn, volgens Tolstoi, mysteriën. Terwijl André, door Nathalie verpleegd, zijn einde te gemoet gaat, droomt hij een zonderlingen droom.

Hij zag zichzelven te bed liggend in hetzelfde vertrek waar hij zich bevond. Zijn gezondheid was teruggekeerd. Een menigte hem onbekende personen togen langs hem henen. Hij praatte met hen en redetwistte met hen en volgde opmerkzaam hun vertoogen, zich onderwijl bewust dat hij zijn tijd met beuzelingen zoek maakte, daar toch veel ernstiger belangen zijn aan-

dacht vorderden. - Langzamerhand verflauwden die figuren en plotseling werd zijn opmerkzaamheid getrokken naar de deur van de hut, die aanstond.

Zal het hem gelukken die deur bij tijds te sluiten? Alles hangt daarvan af of hij die deur kan sluiten. Hij staat op van zijn bed en begeeft zich er heen, om er den grendel voor te schuiven, maar zijn beenen bezwijken onder hem; hij beseft dat hij te laat zal komen. Terwijl hij, in een laatste wanhopige inspanning al zijn krachten opbiedt, komt op eens een ontzettende angst hem overvallen. Die angst is de vrees voor den dood. De dood is dáár, dáár achter die deur en op het oogenblik, waarin hij zich er hijgend heen sleept, duwt het vreeselijke spook tegen de deur, stoot die open en komt binnen. Het komt om hem. Hij moet het ontsnappen, het koste wat het koste. Weder grijpt hij de deur, haar dicht te doen is niet meer mogelijk, maar misschien kan hij met inspanning van al zijn krachten hem beletten binnen te komen. Helaas, zijn krachten ontzinken hem ... de deur beweegt op nieuw. Nog eenmaal tracht hij wederstand te bieden aan den druk van buiten. Vergeefs! Het spook komt binnen, het staat in de kamer en André voelt dat hij sterft.

Op dit oogenblik begreep hij dat hij droomde en een geweldige inspanning doende, ontwaakte hij.

- Dit is dan sterven, zoo schoot het als een bliksemstraal door zijn geest. De dood - de dood is het ontwaken.

IV.

De figuur van dezen Russischen edelman, geleerde, kunstenaar, apostel, steekt vreemd doch aangrijpend af tegen deze eeuw en den tijdgeest. Zijn geest doet mij denken aan een vogel die fladdert en zich de borst ten bloede stoot aan het traliewerk van zijn kooi. Hij kan het in de mechanische wereldbeschouwing niet uithouden. Hij krijgt het in het raderwerk dat men heden *wereld* noemt, benauwd; hij wil er uit. De deur van zijn gevangenis open stootend, vlucht zijn ziel de ruimte in. Paulus' reisstaf in de hand, Paulus' liefdepsalm op de lippen, komt hij bij een wereld die de schouders ophaalt over zijn ‘gelooven’, maar het om zijn schitterend verhaaltalent vergeeft. Is Tolstoi

een anachronisme, een curiositeit? Maar er gebeuren wonderlijke dingen. Terzelfder ure waarin zijn boeken ons bereiken, schrijft een beroemd Fransch wijsgeer en geleerde: De groote menschelijke dogmen: God, ziel en eeuwig leven, die men dood en reeds begraven waant, zijn niet dood. Nooit zijn ze hun herleving nader, dan op het oogenblik, waarin men zich gereed maakt hen ter aarde te bestellen. Zij zullen terugkomen, gewijzigd naar de letter, niet naar den geest; het is hun geest die hun een onvergankelijk leven waarborgt. - Wij leven in een zonderlingen geagiteerden tijd. Het groot maatschappelijk lichaam stuiptrekt; er is een dringen en een persen naar hervorming en verandering allerwege. Het schijnt of wij aan den vooravond staan van een herziening, niet der grondwet van een enkelen Staat, maar van de gansche maatschappij. Men wil het huis, waarin de menschheid leeft, op breeder grondslagen optrekken, naar rechtvaardiger bestek. Daartoe volstaat de inspiratie van den dichter, de gloed van den apostel niet. Het is een werk van kalm, voorzichtig overleg, een werk dat met oneindig geduld en wijsheid, met veelomvattende kennis, praktisch doorzicht, studie en rechtvaardigheid moet worden aangevat. Maar als de menschheid aan dien zwaren arbeid tijgt, dan mogen dichters en profeten opstaan die haar helpen, die haar uit de kwellingen en zorgen, de afmattende vermoeienis des geestes opheffen, haar de betere toekomst doen aanschouwen en haar pantseren met geestdrift en met moed. De eerbied voor de hoogste machten, gerechtigheid en liefde als wereldbesturende machten, moet wederkeeren, het geloof van den mensch aan zijn ziel moet wederkeeren.

De kwaal van onzen tijd is ijdelheid. Wanneer de menschengeest voor niets meer knielt, dan schiet het zelfgevoel omhoog en reikt tot in de wolken. Niemand wil de mindere van den anderen zijn, ieder wil zijn eigen persoon naar voren dringen, invloed hebben, opmerkzaamheid trekken, hoog staan, uitsteken. De eene stand houdt op den anderen te achten; de enkele mensch verdraagt het overwicht niet meer noch van bezit, noch van beschaving, noch van kunde, noch van verdienste, noch van deugd. Weet gij wat de moderne democratie zonder godsdienst, zonder hoogere aspiratiën dan de aardsche wezen zou? Het zou wezen een verwoede strijd van belangen; een struggle for life niet door de liefde

verzacht, maar gevoerd naar de natuurwet van het recht van den sterkste. Want als wij niets gezamenlijk meer liefhebben en vereeren, hoog en heilig houden boven alles, dan worden wij alleen verbonden door het algemeen belang. En hoe zwak een dam dit opwerkt tegen de ontketende hartstochten, weten wij. Ieder zal naar buiten willen schijnen, grijpen van dit korte leven wat er van te grijpen valt, klimmen, snel en, moet het wezen, over het vertrapt geluk van anderen. Doch de stille, trouwe, nederige plichtsbetrachting welke, niemand ziet of prijst, de onbeloonde, zware zelfverloochening worden er te schaarscher om. Dit kan niet zijn! Het is gelijk Tolstoi zegt: Wij menschen denken dat *wij* het doen, wij verbeelden ons dat wij deze wereld besturen en de toekomst in handen onzer kinderwijsheid ligt. Een hoogere macht, die wij niet zien maar die ons ziet, doet het voor ons en met ons. De menschheid is een leger, steeds slagvaardig. Vijanden van buiten, gevaarlijker vijanden van binnen bedreigen. Zij kan slechts overwinnen als, gelijk bij Borodino, het gevoel van een verheven, heilige roeping iederen man vervult. De uitslag van dien strijd, zou Tolstoi zeggen, hangt niet af van de geleerde combinatiën, de opstelling der troepen, noch van de strategische plannen, de dwangmiddelen, de scherpte van het staal der wet.

En vroeg men hem: waarvan dan? hij zou antwoorden: ‘Van het gevoel dat in mij is, dat is in ieder van u.’

J.H. HOOIJER.

Onze westelijke nabuur, de Noordzee.

Wien zijn ebbe en vloed heden ten dage onbekenden?

Van allerwege spoedt men zich in de zoele zomermaanden naar onze kusten, om in of aan de zilte golven nieuwe krachten te winnen; Scheveningen en Zandvoort, Katwijk en Wijk aan Zee, zien zich vol verbazing tot geografische grootheden verheven, evenzeer aan den doorluchtigen steppenvorst als aan den platsten platduitscher bekend; ja zelfs den meest weerbarstigen schoolknaap, den gezworen vijand der natuurkundige aardrijkskunde, laat de halfdaagsche rijzing en daling van het water geenszins onverschillig. Ebbe en vloed, gij zijt minstens in Juli en Augustus den mensch even onontbeerlijk als de levenslucht!

Welke aantrekkelijkheid zoude uw dagelijksche zomerarbeid: het opwerpen van zandversterkingen, bezitten, indien niet straks de opkomende vloed èn de grachten der vesting, èn de schoentjes uwer spruiten vulde! Vastgroeien zoudt gij in den badstoel - tusschen de zee en het mulle duin bekneld - indien niet tweemaal daags de ebbe een metaalharden bodem ontdekte, die onweerstaanbaar tot lichaamsbeweging uitnoodigde. En zoude ik dus om verschooning moeten vragen, nu ik u enkele oogenblikken wil onderhouden omtrent de wijze waarop het water langs onze kusten rijst en daalt, of heen en weder wordt bewogen?

Ook hebt gij niets te vreezen: geenszins wil ik u tot een dorren, bergopwaartschen tocht op het gebied der wetenschap verleiden, met de bedrieglijke belofte u hijgend en uitgeput door het alomvattend uitzicht op den top schadeloos te stellen. Glad en effen is onze baan, zachtkens wil ik u op de baren wiegelen, en niet verder dan den gezichteinder zal zich het

vaartuig uit de kust verwijderen. Walcheren in het zuiden, Rottum in het noorden, zullen de eindmerken van het speelreisje zijn, dat u de waterbeweging langs de Nederlandsche kust zal doen kennen, gelijk haar het onderzoek openbaarde, dat voor weinig tijds, volgens het voorstel van den Hoofdinspecteur van den Waterstaat, P. Caland, door mij in vereeniging met den luitenant ter zee der eerste klasse, H. Bernelot Moens, werd ondernomen[1].

Niet het onderzoek zelf, slechts de uitkomsten zullen u opgedischt worden: is de aanblik eener gewone keuken reeds min verkwikkelijk, de wijze waarop men zich in de enge scheepskombuis behelpt, beneemt der ongeoefende maag allen eetlust... Toch aarzelt gij? In den vóór-spoortijd hebt gij u wel eens op de Zuiderzee gewaagd, en de herinneringen aan dien plas, op welken men wèl weinig ziet, doch des te meer gevoelt, doen u vreezen voor de gevolgen van eenen tocht op den Oceaan? Wees onvervaard; mogen al de golven van Flevo in jeugdige uitgelatenheid huppelen en dansen, de ademhaling van den grooten zeegod is breed en statig, en lang vóórdat hij het hoofd verbolgen uit den vloed steekt, den drietand zwaait en *Quos ego*... bromt, zijn wij weder in de veilige haven geankerd, want bij waarnemingen past *Meeresstille*. - Derhalve: *Glückliche Fahrt!*

I.

Ofschoon de Nederlandsche zeeoever slechts eene geringe lengte heeft, geen bochtige inhammen of ver uitstekende kapen vertoont, volgt de rijzende en dalende beweging van het water op de verschillende kustplaatsen zóó zeer uiteenloopende wetten, dat het moeilijk zal vallen, zelfs een meer uitgestrekt strand aan te wijzen, dat in dit opzicht even merkwaardig is. Ja, de afwisselingen in hoogte en vorm van den vloed zijn zoo talrijk en ongemeen, dat men allicht geneigd is om de getijbeweging aan de verschillende peilschalen als onderling onafhankelijke verschijnselen te beschouwen.

1) Verslag over de waarnemingen in de Noordzee, omtrent de stroomen langs de Nederlandsche kust, in de jaren 1880-1882, ondernomen op last van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Algemeene Landsdrukkerij, 1884. (Uitgave van Gebroeders van Cleef, te 's Gravenhage.)

Ten eerste wat betreft de halfdaagsche schommeling in hoogte van den zeespiegel: Bedraagt het verschil tusschen Hoogwater en Laagwater te Ostende nog gemiddeld 4 meter, weldra neemt dit, noordwaarts gaande, af. Aan den Hoek van Holland is het gemiddeld verschil tusschen eb en vloed reeds tot 1½ meter ingekrompen, welke kleine waarde de halfdaagsche waterbeweging tot nabij den Helder behoudt. Dáár daalt zelfs het verschil tusschen Hoogwater en Laagwater niet onaanzienlijk beneden dit bedrag, om echter weldra langs de noordelijke eilanden weder toe te nemen, en eindelijk aan den mond der Weser aan te groeien tot de grootte der halfdaagsche schommeling te Westkappel (ruim 3 meter).

Doch wat beteekenen deze afname en latere toename van het hoogteverschil tusschen eb en vloed, vergeleken bij de veranderingen, welke de *wijze* van rijzing en daling van den waterspiegel ondergaat? Waarlijk, het '*ivre comme la haute mer*' waarmede Victor Hugo Shakspeare kenmerkt, kon den Franschen dichter bij zijn bezoek aan Nederland uit de pen zijn gevloeid!

Vóórdat echter deze gedaanteverwisselingen der Noordzee beschreven worden, is het dienstig eene *regelmatige* getijbeweging te ontleden: de regelmaat leert dan te beter die afwijkingen waardeeren, en het onderzoek van de wijze waarop het water aan de zuidelijke grens van ons waarnemingsgebied beurtelings valt en zich verheft, verschaft hiertoe van zelf gelegenheid.

Rijzing en daling vorderen nl. te Ostende nagenoeg even veel tijd; het snelst verandert de waterstand bij *halftij*, d.i. halverwege Hoogwater en Laagwater; het langzaamst wanneer de waterspiegel de grenzen zijner halfdaagsche schommeling nadert of verlaat. Bevindt men zich bijv. op het strand ten tijde dat de zee tot den laagsten stand is gedaald, dan moet men drie kwart uurs wachten, vóórdat het water twee nederlandsche palmen is 'opgegaan'; om nogmaals 0,20 M. te stijgen heeft echter het water slechts één half uur van noode, en telkens krimpt de tijdruimte in, gedurende welke de zee zich twee decimeters verheft. Is bijv. het water reeds één meter 'opgegaan', dan zal het binnen één kwartier tot 1,20 M. boven Laagwater klimmen; teekent de peilschaal 'halftij' (alhier 2 M. boven Laagwater), dan zal binnen zeven minuten de zee de twee palmen hooger liggende verdeeling bereikt hebben. Doch dan vermindert de snelheid van stijging, en wel in steeds toenemende

mate, zoodat het laatste drietal dubbele decimeters, welke de zeespiegel nog moet rijzen om den hoogsten stand te bereiken, achtereenvolgens in 11, 19 en 36 minuten worden afgelegd. De daling van het water vertoont dezelfde eigenaardigheden, doch thans in tegengestelden zin: eerst valt het met toenemende, dan met afnemende snelheid.

Wil men deze beweging grafisch weergeven, dan verdeelt men eene horizontale lijn in gelijke deelen, welke de opeenvolgende uren voorstellen, en trekt uit deze deelpunten loodlijnen, welker lengte evenredig is met de waterhoogte op die oogenblikken. De eindpunten dezer loodlijnen vereenigende, verkrijgt men eene sierlijk gebogen, regelmatig golvende lijn: *de getijlijn*, welke zich met nagenoeg even groote kronkels boven en beneden de waterpasse streep slingert, die de hoogte van het Amsterdamsch peil aangeeft.

Doch deze getijlijn is niet wel onder woorden te brengen; de vloeiende kromme dient hiertoe vervangen te worden door eene reeks korte, rechte lijnen, gelijk aan die waarmede de teekenmeester ons gemeenzaan maakt bij het hoekig aanleggen van studiekop of ornament.

Door vier rechte lijnen worde de golflijn vervangen, welke de volledige halfdaagsche getij-beweging wedergeeft; de eerste en de derde lijn zijn horizontaal, de tweede en de vierde in schuine, doch aan elkander tegenovergestelde richtingen te trekken. In plaats van het ondeelbaar kort oogenblik van Laagwater, vormt zich op deze wijze een Laagwater-*tijdperk;* evenzoo wordt het kortdurende Hoogwater door een Hoogwater-*tijdperk* vervangen, terwijl beide tijdperken gescheiden en verbonden worden door tijdperken van rijzing en van daling.

Natuurlijk zijn de grenzen dezer tijdperken eenigszins willekeurig; wat de getijlijnen langs onze kust betreft, kunnen zonder bezwaar hiertoe gekozen worden de oogenblikken waarop de waterstand twee decimeters van het Hoogwater of van het Laagwater verwijderd is. *Laagwater-tijdperk* wordt derhalve het tijdperk genoemd dat aanvangt op het oogenblik waarop het water nog 0,20 M. moet vallen vóórdat het den laagsten stand heeft bereikt, en dat eindigt wanneer de zeespiegel wederom even hoog als bij den aanvang, boven L.W. is gestegen. Te Ostende duurt dit tijdperk nagenoeg 1½ uur[1)]. - Bijna even lang duurt

1) Bij deze en alle volgende beschouwingen is ter vereenvoudiging aangenomen dat de tijd welke tusschen twee opeenvolgende Hoogwaters verloopt, juist een half etmaal bedraagt. Zooals men weet, beslaat deze tijdruimte in werkelijkheid nagenoeg 12½ uur.

aldaar het *Hoogwater-tijdperk*, dat op soortgelijke wijze besloten is tusschen het oogenblik waarop de watervlakte nog 0,20 M. moet stijgen om den hoogsten stand te bereiken, en het oogenblik waarop de zeespiegel een gelijk bedrag beneden H.W. is gedaald. - Tusschen de Laagwater- en Hoogwater-tijdperken ligt het tijdperk der eigenlijke stijging, dat te Ostende 4 uur aanhoudt, en tijdens hetwelk de waterspiegel aldaar gemiddeld ruim 3½ M. rijst; terwijl straks, in het tijdperk van daling, het water ruim één uur meer vereischt om tot het aanvankelijk peil terug te vallen.

Ofschoon derhalve de Belgische getijlijn niet geheel en al symmetrisch is, mag zij toch in vergelijking met hare straks te ontleden Nederlandsche zusteren als een voorbeeld van regelmatigheid gelden; ja, zoo de Ostendsche waterwaarnemer eenigszins dichterlijk gestemd is, kan hij zonder voorbehoud Musset's maanballade neuriën:

Comme un ours à la chaîne,
Toujours sous tes yeux bleus
Se traine
L'Océan montueux.

Doch langs onze kust! Hier is van zulk gedwee volgen geen sprake; alle wetten worden getart, alle regelmaat is verloren. Zijn elders de tijdperken van Hoogwater en van Laagwater gewoonlijk kort van duur, verkeert dáár het water den langsten tijd in stijgende of in dalende beweging, hier daarentegen vormt nu eens het Laagwater-tijdperk, dan weder het Hoogwater-tijdperk het meest in het oog vallend gedeelte der getijlijn, en zijn daarentegen die van rijzing en daling van ondergeschikt belang.

Niets doet deze afwijkingen van den gewonen vorm duidelijker uitkomen dan eene vergelijking tusschen de waterbeweging aan den Hoek van Holland en aan den Helder; want niet slechts zijn beide plaatsen de uiterste punten van ons vasteland, doch tevens zijn de vormen hunner getijlijnen de uitersten eener reeks van gedaanteverwisselingen.

In afgeronde waarden geven de navolgende getallen den duur der vier tijdperken op beide kustplaatsen weder:

	Hoek van Holland.	**Helder.**
tijdperk van Laagwater	5 u.	2¾ u.
tijdperk van Hoogwater	2¼ u.	5¼ u.
tijdperk van rijzing	2 u.	1¼ u.
tijdperk van daling	2¾ u.	2¾ u.

Het Laagwater-tijdperk, dat te Ostende slechts 1½ uur duurde, wordt derhalve aan den Hoek van Holland tot meer dan de driedubbele lengte uitgerekt, terwijl aan den Helder iets soortgelijks met het Hoogwater-tijdperk geschiedt. Nog meer treffen deze vormveranderingen wanneer de getijbeweging in teekening wordt gebracht; alsdan blijkt dat de regelmatige golflijn van Ostende, met scherp gebogen top en dal, door niet symmetrische figuren is vervangen. Aan den Hoek van Holland is het dal der getijlijn grootendeels aangevuld, terwijl de golftop ongewijzigd blijft; aan den Helder is daarentegen juist die top afgevlakt, doch het dal gespaard; ja, zoo streng is de tegenstelling tusschen de waterbeweging op beide plaatsen doorgevoerd, dat de eene figuur nagenoeg de andere vervangt, zoodra zij om de horizontale lijn gewenteld wordt, welke het Amsterdamsch peil weergeeft.

En de afstand tusschen beide punten bedraagt slechts weinig meer dan honderd kilometer, en eenzelfde oorzaak brengt de beide, zoo zeer onderscheiden, verschijnselen te weeg!

Neemt men echter de waterstanden aan de tusschengelegen peilschalen waar, dan maakt de verbazing voor een redelijker gevoel plaats, en gelijk eene aaneengeschakelde reeks van vormveranderingen de verwantschap tusschen schijnbaar onafhankelijke dier- of plantsoorten vaststelt, evenzoo levert de beschouwing der getijlijnen van Katwijk, IJmuiden en Petten het bewijs, dat ook in dezen de natuur geen grillige sprongen neemt, doch slechts gelijdelijke overgangen schept.

Want zoo het Laagwater-tijdperk aan den Hoek van Holland buitengewoon lang duurt, weldra ziet men dit, noordwaarts gaande, geleidelijk inkorten, doordien het voorafgaand tijdperk van daling zich steeds ten zijnen koste uitbreidt. Tevens splitst laatstgenoemd tijdperk zich in twee nagenoeg even lange deelen; gedurende het eerste daalt het water langzamer dan tijdens het tweede. Duidelijker en duidelijker teekent zich de

vertraging van den val gedurende de eerste helft van het tijdperk van daling, eindelijk gaat zelfs die vertraging in eenen algeheelen stilstand over: de zeespiegel vertoeft langen tijd op het hoogste peil en het langdurig Hoogwater-tijdperk aan den Helder is geboren.

En ook dàn komt de gedaantewisseling niet tot stilstand. Doch wèl heeft zij aan den Helder het keerpunt bereikt, want langs de noordelijke eilanden bereiden de nieuwe vormen slechts eenen geleidelijken terugkeer tot de oorspronkelijke golflijn. Ook deze metamorphose is streng logisch doorgevoerd: Werd straks uit de getijlijn van den Hoek van Holland door gedeeltelijke vertraging van den *val* van den waterspiegel ten slotte de rechtstreeks tegenovergestelde golfbeweging aan den Helder geboren, thans herleidt eene regelmatige verandering der wijze van *stijging* van het water, het lange Hoogwater-tijdperk weder tot bescheidener afmetingen.

In welke hooge mate dan ook de zonderlinge vormen der getijlijnen aan den Hoek van Holland en aan den Helder de opmerkzaamheid mogen trekken, in werkelijkheid zijn zij slechts schakels eener keten, welker overige leden minder opzien baren, doch hun in waarde gelijk staan. Stelt men zich nl. op een ander gezichtspunt, toetst men niet meer de getijlijnen aan den korteren of langeren duur van Hoogwater- of Laagwater-tijdperk, let men bijv. enkel op de wijze waarop de zeespiegel rijst en daalt, dan treedt de getijlijn aan den Hoek van Holland weder in de gelederen terug, want met hare wederzijdsche buren behoort zij tot de groep, in welke de *rijzing* sneller geschiedt dan de daling, eene groep welke alle getijlijnen van Ostende tot den Helder omvat, en eene tegenstelling vormt met die der meer noordelijke eilanden, waar de *daling* steeds minder tijd eischt dan de stijging.

Hoe grillig en wonderbaarlijk dan ook de golfbeweging langs onze kust moge wezen, eene aandachtige beschouwing vestigt de overtuiging dat zij aan eenige, zij het ook hoogst ingewikkelde, wet gehoorzaamt. Deze getijlijnen, op welke men onwillekeurig de plechtiger strophe van den straks genoemden dichter zoude willen toepassen:

L'Océan fatigué de suivre dans les cieux,
Sa déesse voilée au pas silencieux,
Sous ses rayons divins retombe et se balance,

deze getijlijnen zijn even weinig onafhankelijk als de meer regelmatig gevormde, en haar dralen en toeven is slechts schijnbaar aan eigen willekeur overgelaten.

Doch welke zijn dan de oorzaken dezer ingewikkelde verschijnselen? Ziedaar eene vraag, aan welker beantwoording men zich slechts kan wagen, nadat de waterbeweging in haren geheelen omvang is nagegaan, en niet enkel de daling en opheffing van den zeespiegel, doch tevens de *stroomingen* langs onze kust zijn onderzocht.

II.

Wie zich Zondags een uitstapje naar IJmuiden veroorlooft en over den klinkerweg naar het Zuiderhavenhoofd wandelt, ziet steeds aan de overzijde van het kanaal eenige sleepbooten van uitheemschen snit den Sabbat doordommelen. Hare weinig verbeeldingrijke namen IJmuiden of Velzen, door eenig rangcijfer gevolgd, duiden voldoende de bestemming aan, trouwens door eenen stoet van baggermolens en zandbakken ruimschoots toegelicht. Een harer zusteren - eveneens uit Engeland overgestoken in den tijd dat aan Hollandsche aannemers nog door vreemde vakgenooten den weg tot roem en rijkdom moest gewezen worden, - diende ons tot waarnemingsvaartuig en heeft wellicht uwe aandacht getrokken, toen zij in de jaren 1880-1882 vóór Scheveningen of Zandvoort, op weinig afstand uit de kust een ganschen dag geankerd lag. Ofschoon geenszins berekend om zware stormen het hoofd te bieden, beantwoordde het vaartuig voldoende aan het doel, aangezien zich de waarnemingen in den regel niet verder dan 15 kilometers uit den oever uitstrekten en slechts bij kalm weder mogelijk waren.

Was de inrichting van den stoomer hoogst eenvoudig, niet minder waren dit de meettoestellen. De log, sinds zoovele eeuwen des zeemans vriend, diende ook ons tot het meten van sterkte en richting der getijden; slechts werden hare vormen eenigszins gewijzigd, en haar reusachtige afmetingen gegeven, ten einde ook de stroomen op meerdere diepte te kunnen onderzoeken.

Niet dat kunstiger of sierlijker toestellen ontbreken. Doch waarom de ouderwetsche hulpmiddelen versmaad, zoo zij tot het gewenschte doel voeren? Heden ten dage is niet zoozeer de

schroom voor het nieuwe, dan wel de afkeer van het oude te overwinnen, en derhalve moge het ons tot verdienste aangerekend worden, dat wij ons geenszins lieten verlokken door die vernuftige werktuigen, waarmede reeds vóór veertig jaren de fransche zee-officier Aimé de richting en de sterkte van den onderstroom in de Straat van Gibraltar wenschte te bepalen, en welke later meermalen in andere zeeën - ook door onze landgenooten in Straat Madura - niet zonder gunstig gevolg zijn gebezigd.

Trouwens de woelige Noordzee duldt zelfs ter nauwernood het gebruik van meer bescheiden toestellen. Slechts één derde gedeelte van den tijd, welke voor de waarnemingen bestemd was, kon in de eerste twee jaren nuttig besteed worden; in het derde, stormachtige jaar, - dat ook de Adder zag vergaan - leverden de weken zes rustdagen tegen één werkdag[1)]. Niettegenstaande de enge grenzen van het te doorvorschen gebied, was dan ook dientengevolge, de gestelde tijd slechts schaars voldoende om eene taak te volbrengen, welke zooals straks duilijk zal worden, eigenaardige moeielijkheden opleverde.

Neemt men de kaart van Europa voor zich, dan blijkt de Noordzee uit twee bekkens van zeer verschillenden vorm en afmeting te bestaan. Het zuidelijke, kleinste, heeft de gedaante van eenen gelijkbeenigen driehoek, welks top in de Straat van Dover ligt, en waarvan het eene been door de Engelsche kust van Dover naar Cromer, het andere door de Fransche, Belgische en Nederlandsche, van Calais tot den Helder reikende stranden, wordt gevormd.

De lijn welke men dwars over zee van Cromer naar den Helder trekt, en die dezen driehoek van boven afsluit, maakt tevens deel uit van de basis van het tweede en grootere bekken, dat de gedaante van eenen opstaanden rechthoek bezit. De Sleeswijksche, Deensche en Noorweegsche kusten vormen een der opstaande zijden van den rechthoek, de Engelsche en Schotsche de andere, terwijl de figuur van boven gesloten wordt door de denkbeeldige lijn, welke de Orkney-eilanden met het Noorweegsche Bergen vereenigt. De grondlijn van den rechthoek is van Cromer over den Helder langs den eilandenzoom naar den mond der Elbe te trekken.

1) Zóó woelig is de zee, zelfs binnen havendammen, dat in den regel de baggervaartuigen te Ymuiden tijdens de zomermaanden slechts den halven tijd kunnen arbeiden.

Elk dezer Noordzeebekkens bezit volgens de onderzoekingen, die de Engelsche zeekapitein Beechy in het midden dezer eeuw verrichtte, een eigen stroomstelsel. In het grootere, noordelijke, beweegt zich het water met eene snelheid, welke afneemt naarmate men zich op hoogeren breedtegraad bevindt, beurtelings zes uren in bijna Oost-Westelijke en zes uren in West-Oostelijke richting, behalve nabij de Engelsche kust, waar de stroomen meer het beloop van den oever volgen.

In den kleinen, zuidelijken inham der Noordzee beweegt zich daarentegen het water - en wel met eenigszins meerdere kracht - in richtingen welke nagenoeg loodrecht staan op de zooeven beschrevene. Steeds in hoofdzaak evenwijdig blijvende aan de wederzijdsche kusten, stroomt het water gedurende zes uren naar de Straat van Dover, daarna zes uren in tegengestelde richting.

Bedenkt men dat dit kleine Noordzee-bekken door de zooeven genoemde Straat in open gemeenschap staat met het Engelsch Kanaal, - dat genoegzaam dezelfde afmeting en vorm heeft, doch het in diepte verre overtreft, - dan kan het niet verwonderen dat de stroomen in den zuidelijken inham der Noordzee slechts voortzettingen zijn van die, welke dat Kanaal zoo heftig beroeren. Dáár toch wordt het water zes tot tien meters omhoog gedreven, en stijgt de stroomsnelheid tot 5 knoopen[1)], zoodat wij met het oog op de zandige geaardheid van onze Noordzee-oevers, niet anders dan dankbaar kunnen wezen, dat de nauwe poort tusschen Calais en Dover de waterbeweging zoo aanmerkelijk verzwakt. Toch zijn de stroomen in den zuidelijken inham der Noordzee nog belangrijk krachtiger dan die in het noordelijker bekken, want terwijl hunne snelheid tot 2 knoopen klimt, bereikt deze in de eigenlijke Noordzee hoogstens de halve waarde.

Het bovenstaande maakt duidelijk waarom onze taak, schijnbaar zoo eenvoudig, in werkelijkheid zoo moeielijk was. Niet aan één, doch aan twee - geheel van elkander verschillende - stroomstelsels is onze kust schatplichtig. De noordelijke eilandenreeks wordt door de oost-westelijke en west-oostelijke stroomen van het groote Noordzee-bekken bespoeld, de Zeeuw-

1) De ‘knoop’ komt overeen met eene snelheid van 30 Meter in de minuut, van één Nederlandsche zeemijl per uur, of één geografische mijl in de wacht. Een voetganger loopt gewoonlijk met eene snelheid van drie knoop.

sche en Zuid-Hollandsche eilanden maken met den vasten Hollandschen wal deel uit der oevers van den zuidelijken Noordzeeinham, en zijn derhalve aan de Kanaalstroomen onderworpen. En van zelf spreekt, dat van eene scherpe afscheiding tusschen beide stroomstelsels geen sprake is, integendeel betwisten zij elkander tusschen den Helder en Cromer een vrij uitgestrekt gebied, waar dan ook de stroomen een gemengd karakter dragen, en zich achtereenvolgens naar alle hemelstreken richten.

Neemt men daarenboven in aanmerking, dat de stroomen langs onze kust, geheel in overeenstemming met de stranden welke zij bespoelen, weinig scherp geteekend zijn, en dientengevolge door nabijliggende of verder verwijderde invloeden telkens in kracht en duur gewijzigd worden, dan zal men beseffen waarom het den waarnemers geenszins licht viel, de geheimen der waterbeweging te ontcijferen en den stroomloop onder wetten te brengen.

Om den lezer in weinige regelen met de uitkomsten van ons onderzoek vertrouwd te maken, is het geraden eerst zijne aandacht op de stroomen langs den vasten Hollandschen wal te vestigen, want deze zijn van wege hun eenvoudig karakter als het ware aangewezen om vóór alle anderen beschreven te worden. Hier toch stroomt het water steeds evenwijdig aan de kust, neemt beurtelings eene noordelijke en eene zuidelijke richting aan, en beweegt zich nimmer van of naar den oever. De noordwaartsche stroom - gewoonlijk *vloed* genoemd - wordt van den zuidwaartschen stroom - de *eb* - gescheiden door een oogenblik van stilwater, de *kentering*, en eene dergelijke kentering wordt eveneens waargenomen wanneer de eb wederom door den vloed wordt vervangen. Op deze wijze als het ware uit het niet ontstaan, ontwikkelen beide stroomen geenszins onmiddellijk hunne grootste kracht; integendeel langzaam en geleidelijk vermeerdert hunne snelheid, om slechts één oogenblik de grootste waarde te behouden en dan weder even regelmatig af te nemen en te versterven.

Doch al hebben beide stroomen derhalve vele karaktertrekken gemeen, toch zijn zij wèl te onderscheiden. Niet slechts duurt de vloed een half uur langer dan de eb, doch hij is ook krachtiger: zijne grootste snelheid bedraagt gemiddeld 1½ knoop, die van de eb weinig meer dan één knoop. Ook beider verloop is verschillend: In minder dan twee uur tijds groeit de

vloed tot zijne grootste sterkte aan en neemt vervolgens in 4½ uur geleidelijk af; bij de eb is daarentegen de toename en de afname der snelheid over gelijke tijdperken verdeeld.

Hun oorsprong verklaart deze verschillen: Wèl zijn beiden kinderen van het Engelsch Kanaal, doch de vloed wordt door den *stoot* geboren, welken de uit den Atlantischen Oceaan naar de Straat van Dover stroomende massa mededeelt aan het water aan *deze* zijde der engte; de eb daarentegen ontstaat door de *zuiging*, welke diezelfde massa door haren terugtocht naar den Oceaan te weeg brengt. Dientengevolge is niet slechts de vloed krachtiger, doch neemt ook zijne snelheid spoediger toe, en kenmerkt zich tevens zijn intreden door iets onwankelbaars, dat te meer treft omdat alle andere phasen der heen- en weergaande waterbeweging zoo weinig standvastig zijn en door allerlei oorzaken gewijzigd worden. Want sterke wind of andere storende invloeden kunnen het intreden en aangroeien van den vloedstroom slechts *enkele minuten* vertragen of vervroegen, terwijl daarentegen menigmaal die stroom een uur later dan gewoonlijk eindigt of een uur te vroeg door de eb wordt vervangen.

Hoe gering ook in den regel het verschil in kracht en duur tusschen den vloedstroom en den ebstroom moge zijn, toch is dit voldoende om het water langs onze kust tot eene bestendige, zij het ook hoogst langzame verplaatsing in noordelijke richting te noodzaken. Tijdens den vloed legt elk waterdeeltje gemiddeld bijna 2 uur gaans af, doch wordt tijdens de eb weder over drie vierde gedeelte van dien afstand teruggeschoven, zoodat het ten slotte per half etmaal niet meer dan ½ uur in noordelijke richting vordert, en twintig dagen noodig heeft om den afstand tusschen den Hoek van Holland en den Helder te doorloopen.

Meestal zal echter een aan de oppervlakte drijvend lichaam dezen weg in korteren tijd afleggen, want de langs onze kust heerschende zuid-westelijke winden bevorderen de noordwaartsche beweging van de bovenste waterschicht tijdens de vloedrichting en vertragen daarentegen den zuidwaartschen teruggang tijdens de eb. Tevens drijven deze winden de voorwerpen langzamerhand kustwaarts, zoodat zij na korter of langer tijdsverloop aanspoelen; doch niet steeds zal men hen aan het Noordzeestrand der Nederlandsche of Duitsche eilanden wedervinden;

meermalen voert hen de in de zeegaten intrekkende vloed mede en eindigen zij hunnen zwerftocht aan de landzijde dier eilanden of op den vasten wal. Helaas! de juistheid dezer beschouwingen behoefden wij niet door proeven te staven, de lijken der Adder-manschap hebben haar al te duidelijk aangetoond....

De traagheid waarmede de heen en weer schommelende watermassa zich ten slotte noordwaarts beweegt, verklaart tevens den invloed, welken de zoo geringe hoeveelheid zoet water, dagelijks door Rijn, Waal en Maas aangevoerd, op het zoutgehalte der zee, tot voorbij IJmuiden uitoefent. Want doordien het zeewater beurtelings bijna even groote afstanden in noordelijke en in zuidelijke richting aflegt, vermengt zich meer dan één riviereb met dezelfde zoute massa en verzoet deze zelfs min of meer tot op den afstand van ongeveer drie uren uit de kust[1)]. Doch terwijl dit mengsel langzaam noordwaarts wordt geschoven, neemt het onder de inwerking van den wind steeds meerder zeewater in zich op en stijgt aldus in zoutgehalte; echter zóó geleidelijk, dat zelfs nabij den Helder het water lichter is dan op grooteren afstand uit de kust. Vergun mij dan ook, *Antje* en *Keur!* hier openlijk mijne dwaling te erkennen: De voorkeur welke gij aan uwe Zandvoortsche zee schenkt, hield ik steeds voor eene inblazing van den broodnijd. Doch neen, gij hebt gelijk: Zij die door u ondergedompeld worden, genieten een pittiger bad dan aan het pronkzieke Scheveningsche strand te bekomen is[2)].

Met het zoete water voeren de rivieren tevens zand- en slibdeelen naar zee, en ook deze worden langs de kust noordwaarts verplaatst. Doch aangezien zelfs het aan den bodem geschepte zeewater geen troebele massa vormt en, in het bekerglas beschouwd, steeds helder en doorzichtig is, schijnen zich

1) De vereeniging van het rivierwater met het zeewater geschiedt zeer snel, wanneer de wind de massa omvoert; doch bij kalm weder blijft het zoete water als een vlies aan de oppervlakte drijven. Meermalen werd op een punt, dat vijf kilometer benoorden den Hoek van Holland ligt en evenver uit de kust verwijderd is, eene schicht zuiver rivierwater aangetroffen, welke *meer dan een half etmaal* op zee had rondgezworven. Het verschil in temperatuur tusschen het zeewater en het rivierwater speelt hierbij ongetwijfeld eene belangrijke rol.

2) In den regel bedraagt te Zandvoort het soortelijk gewicht van het zeewater 1,023; aan den Helder 1,024. Na sterke Z.Z.W. winden, verminderde zelfs te Egmond het soortelijk gewicht aan de oppervlakte tot 1.0195, aan den bodem tot 1,0205. Midden in de Noordzee bedraagt het soortelijk gewicht 1,026.

die zwevende deeltjes over een zeer groot gebied te verspreiden. Toch laat hun zwerftocht ontwijfelbare sporen na, want in de haven van IJmuiden wordt eene geringe hoeveelheid kleislib aangetroffen, welke, volgens scheikundig onderzoek, niet van het daar uitmondend Kanaal afkomstig is, doch uit zee wordt aangebracht, derhalve - omdat de zeebodem uit min of meer fijn zand bestaat - enkel tot de zuidelijke rivieren kan betrokken worden[1)].

Erfvijanden van Holland's vasten wal, zijn echter de heenen weergaande stroomen niet enkel de onschuldige dragers en verspreiders van zoet water en rivierslib, neen zij beloeren beurs en bodem, en dwingen tot eenen nimmer eindigenden strijd, hierin maar al te goed door hunne bondgenooten, de winden, bijgestaan. Zonder dezen zouden zij weinig afbreuk doen aan den onderzeeschen oever, die evenals ons strand en onze duinen uit tamelijk fijn, zwart gespikkeld zand bestaat. Wel zullen zich in gewone omstandigheden tijdens het sterkste van vloedof ebstroom de zandkorrels op den bodem eenigszins verplaatsen en aldus op den langen duur eveneens noordwaarts verhuizen, doch dit brengt geene verdieping te weeg, omdat de stroomen evenwijdig aan de kust blijven en de zandvoorraad steeds uit het zuiden wordt aangevuld.

Anders echter bij stormvloed. Niet omdat de wind de getijstroomen eenigszins versterkt, doch wijl de alsdan in hevige beroering gebrachte watermassa den onderzeeschen oever loswoelt, over het strand heenzweepend den duinvoet afslaat en het opgeborgen zand weder onder het bereik der stroomen brengt. Vooral de stormen bij aanlandigen wind - en deze zijn langs onze kust de heerschende - doen groote afbreuk aan de oevers; dan vloeien de op het strand geworpen waterbergen met groote snelheid langs den bodem weder zeewaarts en sleuren de zanddeeltjes naar de grootere diepten mede. Want dat deze beweging zich ook tot ver uit de kust doet gevoelen, bleek o.a. proefondervindelijk nabij IJmuiden: Op ruim 3000 M. buiten den duinvoet, op meer dan 10 M. diepte, werd in 1878 eene aanzienlijke hoeveelheid zand gestort, welke uit de haven was gebaggerd. Groote ontsteltenis veroorzaakte deze plaatselijke vermindering van diepte... te Amsterdam, doch de

1) Inspecteur J.F.W. CONRAD. Beoordeeling eener zeehaven te Scheveningen. 1884.

stormen vlakten deze bank af, en thans laat zij nog slechts weinige sporen na[1].

Doch hoe zeer verzinken dergelijke kleine diensten, wanneer men let op de zware lasten, welke ons de stroomen opleggen! De geheele vaste wal van den Hoek van Holland tot aan Scheveningen moet door hoofden tegen den waterwolf verdedigd worden; ook nabij Petten is een kostbare krijg te voeren. Niet minder te IJmuiden, ofschoon hier van tegengestelden aard: Hier toch zijn niet al te beweeglijke gronden te bevestigen, doch integendeel de zandmassa's weg te vegen, welke bij stormweer in de luwe hoeken der haven schuilen gaan. Meermalen worden binnen de dammen, nabij het noorderhoofd, na den storm plaatselijke verondiepingen van 13 tot 19 decimeters gepeild, ja, toen voor weinige jaren getracht werd de ellipsvormige havenkom op behoorlijke diepte te brengen, werd in 14 maanden 765000 M^3 zand weggebaggerd en ten slotte eene.... verdroging waargenomen![2]

Zonder einde is de waterkrijg, en eenmaal zal de geheele Hollandsche wal eene kunstmatige verdediging eischen, al is thans nog niet te voorspellen, wanneer dit zal moeten geschieden. Want hoogst langzaam en onregelmatig nemen de oevers af, zoodat de sinds weinige tientallen van jaren gestelde merken: de strandpalen, hieromtrent nog geen uitkomst verschaffen. Doch uit de bescheiden welke de Rijksarchivaris in zijne Middel-Nederlandsche geografie verzamelde, blijkt, dat in de 8e of 9e eeuw het Katwijksche strand één uur meer zeewaarts lag dan thans. Aldus ook bij Noordwijk en bij Zandvoort; doch meer noordelijk is de afslijting sterker, zoodat zelfs de oever van Huisduinen in dit tiental eeuwen ongeveer twee uren landwaarts is getrokken, zonder dat het mogelijk is voor deze zooveel grootere afname een bepaalde reden op te geven. In alle geval mag de

1) Inspecteur J.F.W. CONRAD. Beoordeeling eener zeehaven te Scheveningen. 1884. Ook de opruiming der in zee gestorte zandmassa's aan den Hoek van Holland is aan de gezamenlijke werking der getijstroomen en der golfbeweging te danken.

2) Dezelfde, blz. 15. Tegenwoordig worden de zandbezinkingen om en nabij de havenhoofden geregeld weggeruimd door een zelfladend baggerwerktuig, dat ongeveer 200 M^3, en een zuigpomp, die ongeveer 50 M^3 specie per uur werkens kan opvoeren. Vijf emmermolens, elk met een baggervermogen van ongeveer 50 M^3 per uur, zijn eveneens steeds in dienst tot opruiming der nederzettingen in het binnengedeelte der haven.

oorzaak van dit verschil geenszins in den aard of de sterkte der stroomen gezocht worden, want langs den geheelen Hollandschen vasten wal bezitten zij dezelfde kracht, en blijven zij steeds evenwijdig aan de kust. Wellicht is echter de schuld aan de meerdere of mindere vastheid van den ondergrond toe te schrijven; een klein verschil in hoedanigheid toch is voldoende, om in den loop der eeuwen een zeer merkbaar onderscheid te doen ontstaan.

Gaat aan de terugtrekking van het strand eene nadering der grootere diepten gepaard? Ziedaar eene vraag, welker beteekenis vooral uitkomt, indien men aan de oevervallen denkt, welke schrik en verderflangs de Zeeuwsche stroomen verspreiden. Gelukkigerwijze bestaat voor eene aanzienlijke toename der diepte voor onze zeekust geen gevaar. Want de onderzeesche oever daalt zeer flauw glooiend af; op den afstand van vier uren uit de kust, - een gezichteinder ver - bedraagt de diepte nauwelijks 20 meter (niet meer derhalve dan de hoogte der statige Amsterdamsche behuizingen), en eerst onder den Engelschen wal holt zich het bekken aanzienlijk uit. - Mocht men uit de plaatselijk waargenomen veranderingen van den zeebodem na de vorming der nieuwe Maasmonding en den aanleg der zeehaven van Amsterdam tot eene algemeene wet besluiten, dan voorzeker zoude eene toename der diepte te vreezen zijn[1)], doch dit is ongeoorloofd. Immers zoowel de lage dammen aan den Hoek van Holland als de hooge steenen hoofden te IJmuiden, zijn welbeschouwd eene soort kribben; als zoodanig zanden zij aan hun worteleinde den oever over ongeveer anderhalf maal hunne lengte aan, terwijl daarentegen de stroomversnellingen aan den kop eene uitschuring veroorzaken. Dat dáár de dieptelijnen de kust naderen, bare dus evenmin verwondering als ongerustheid.

De geringe kracht onzer kuststroomen maakt trouwens eene algemeene verdieping van den bodem onwaarschijnlijk, zooals dan ook de - helaas, weinig uitvoerige en volgens de tegenwoordige eischen niet al te nauwkeurige - oudere kaarten der Noordzee bevestigen. In de '*Nieuwe en groote Lootmans Zeespiegel*' van Hendrick Doncker (1661) - een der vele zee-

1) Eindverslag der Staatscommissie ten behoeve van den Waterweg van Rotterdam naar zee, 1880, bladz. 65. - Inspecteur J.F.W. CONRAD. Beoordeeling eener Zeehaven te Scheveningen, 1884, bladz. 16.

kaarten-boeken, welke hier voorheen het licht aanschouwden, - is aan de kust tusschen Scheveningen en Zandvoort eene breede gestippelde vlakte vastgegroeid, eene zandbank met de gedaante van eenen koehoorn, die met het omgebogen boveneinde het beloop van den Noord-Hollandschen oever volgt op den afstand van ongeveer 20 zeemijlen (zeven uur gaans) uit den wal, en tegenover Ameland in eene punt eindigt. De naam van ‘brêeveertien’ wordt terecht door haar gedragen, want zij vormt eene breede, effen vlakte, op welke, in zeemanstaal uitgedrukt, veertien vademen water staat. (24 M.) Doch hoewel ook heden ten dage deze naam ongeveer ter zelfder plaatse op de kaarten der Noordzee wordt geschreven, vormt thans de brêe-veertien niet meer eene bank, die zich boven den omringenden zeebodem verheft: de vele mijlen breede geul welke haar van de Noord-Hollandsche kust scheidde, is gelijkmatig aangezand en de veertien vadem diepe vlakte is slechts een onderdeel van het flauw westwaarts hellend onderzeesche strand. Wanneer deze aanzanding heeft plaats gegrepen, kan echter niet gezegd worden, want met al te groote angstvalligheid bepaalde men zich in de zeventiende en de achttiende eeuw tot het nauwgezet nateekenen dier oude kaart; ja zelfs in deze eeuw, nu zooveel juistere gegevens ten dienste staan, prijken nog vele afbeeldingen van Nederland met den gedrochtelijken neushoorn, die naarmate de goedgeefsheid van den graveur, nu eens inkrimpt, dan weder geweldig aangroeit.

Toch mag men Hendrick Doncker niet voor zijne navolgers doen boeten en van misleiding beschuldigen. De brêe-veertien wordt reeds in 1583 door Lucas Waghenaer in zijnen ‘Zeespiegel’ vermeld als eene droogte welke zich noordwaarts van Haarlem langs de geheele kust van Noord-Holland tot aan het vlak van Ameland uitstrekt, op 8 of 9 mijlen uit de kust. Vooral trekt hierbij de aandacht Waghenaer's beschrijving van de grondsoort dezer bank: 't is wasich sand, ghemengt met swert sand, gelijk mostaertsaet; want tegenwoordig wordt dergelijk zand niet slechts op de bree-veertien gevonden, doch binnen de geheele uitgestrektheid van ons waarnemingsgebied troffen wij nimmer ander zand aan, en ook verder uit de kust is, blijkens de Engelsche zeekaarten, de bodem er mede bedekt.

Voor zoover uit het bovenstaande een besluit is te trekken, schijnen in de Noordzee de gelijkmakende krachten te overheer-

schen en is langs onze kust evenmin eene algemeene verdieping als eene aanzanding te vreezen. Vooral het eerste is troostrijk; hoevele opofferingen ook de kunstmatige verdediging onzer stranden vergde en nog zal vorderen, nimmer zal zij ondragelijke schattingen eischen, en zoo wij slechts met twijfelachtig recht roemen van een aan de baren ontwoekerd Nederland, nooit zal de zilte plas, dank ons zwoegen, wederom het erfdeel der vaderen bedekken, tenzij - doch waarom zoo ver vooruit gestaard? - de 'eeuwvloed' van Professor Schmick met onweerstaanbare kracht de wateren van het noordelijk halfrond omhoog heft....

- Wat van de eigenschappen en de kracht der stroomen langs den Hollandschen wal is medegedeeld, geldt ook in hoofdzaak voor de waterbeweging langs de zuidelijke of langs de noordelijke eilanden. Slechts volgen vloed en eb minder slaafs de kuststrekking, en zoo al tijdens zijne grootste snelheid het water zich steeds evenwijdig aan de oeverlijn beweegt, tusschen tijds richt zich de stroom achtereenvolgens naar alle hemelstreken.

Vooral langs de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden bezitten de stroomen een 'draaiend' karakter; en geen tijdstippen van stilwater scheiden aldaar vloed en eb, al daalt hunne snelheid nabij de kenteringen tot kleine waarde. Doch nog scherper onderscheidt zich de waterbeweging langs de Zuidelijke eilanden van die langs de Noordelijke eilandenreeks door den zin waarin die draaiing plaats grijpt: Het kompas wordt nl. door de stroomen ten Zuiden van den Hoek van Holland doorloopen in eene richting, welke tegengesteld is aan die volgens welke de zon zich schijnbaar aan den hemel beweegt: de stroomen draaien '*tegen* zon'; terwijl daarentegen ten Noorden van den Helder de stroomen '*met* zon' kenteren.

De juiste oorzaken dezer draaiende bewegingen zijn onbekend, evenzeer als die, welke aan de stroomen tusschen den Hoek van Holland en den Helder slechts eene recht heen en weer gaande verplaatsing veroorloven. Wellicht is het draaiend karakter der kentering langs de noordelijke eilanden toe te schrijven aan de omstandigheid dat niet verre van daar zich de twee stroomstelsels ontmoeten, die, zooals men weet, de Noordzee te samen beheerschen. Ten minste, ter hoogte van den Helder, in het gemeenschappelijk grensgebied der stroomen van den zuidelijken

inham en van het groote Noordzee-bekken, is die draaiende beweging het scherpst geteekend. Wat het draaien der stroomen langs de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden betreft, dit schijnt niet zoozeer door de achterliggende ruime zeemonden te worden veroorzaakt, dan wel door het nauw toeloopen van het zuidelijk Noordzee-bekken en zijn gemeenschap met het Engelsch kanaal. Want op het lichtschip van den Noord-Hinder, dat meer dan 50 kilometer uit den mond der Wester-Schelde verwijderd ligt, wordt deze draaiende beweging evenzeer waargenomen[1)].

Liberiores aquae pro ripis littora pulsant. Moge dit vers van Ovidius hun licht en troost brengen, die aan de stroomen langs onze vaderlandsche kust eenvoudiger bewegingen toewenschen, dan hier mijne pen beschreef. Waarom zich te ergeren dat de wateren van den zilten plas vrijelijk heen en weer schommelen, draaien en warrelen, verheugt van ontsnapt te zijn aan de nauwe oevers der rivieren? En is het bevreemdend dat de elkander verre liggende stranden niet bij machte zijn hun eenen vasten gang voor te schrijven?

III.

Na de wandeling langs het strand, die de rijzing en daling van het water leerde kennen, en den zooeven volbrachten zwerftocht, die ons de geheimen van den stroomloop openbaarde, is het goed eenige oogenblikken in de koele studeerkamer uit te rusten en over de oorzaken der waargenomen verschijnselen na

1) Wèl is daarentegen aan de nabijheid van eenen zeemond toe te schrijven het reeds eeuwen lang bekende teeken dat den visschers openbaart of zij zich ten noorden of wel ten zuiden van de Maas bevinden. Ten noorden van deze rivier, - zoo zeggen zij, - kenteren de stroomen *met* zon, daar bezuiden *tegen* zon. En werkelijk is ter hoogte van den Hoek van Holland eene oppervlakte aan te wijzen (die zich hoogstens 10 kilometer in elke richting uitstrekt), waar de stroomen zeer duidelijk *met* zon kenteren, en dat ten zuiden aan het gebied der *tegen* zon draaiende stroomen grenst. Doch het wonderbaarlijke van dit verschijnsel is weggenomen, nu ons onderzoek leerde dat dit kleine gebied der met zon kenterende stroomen geenszins den ouden mond der Maas tot *onveranderlijke* grenslijn heeft, en dat daarenboven in den regel slechts de stroom aan de *oppervlakte* aldus draait. Want reeds op vier meter diepte is dit verschijnsel veel minder scherp geteekend, en op tien meter diepte zijn de stroomen recht heen en weergaande, zoodat dit kleine gebied in werkelijkheid slechts een onderdeel is van het grootere dat zich tusschen den Hoek van Holland en den Helder uitstrekt, en waar noch van eene kentering *met* zon, noch van eene kentering *tegen* zon sprake is,

te denken. Slechts in het boekenvertrek laten zich daarenboven die talrijke geesten, - stille en onmisbare medewerkers - oproepen, die elk op hunne beurt het vraagstuk van ebbe en vloed overpeinsden en het hunne tot de oplossing van dit raadsel bijbrachten. Over alle eeuwen heen, reiken de navorschers elkander de hand en vormen eene keten, die veilig door de reeds ontwarde doolhofpaden voerende, ons voor krachtverspilling vrijwaart en zoodoende in staat stelt zelfs met geringe hulpmiddelen nieuwe ontdekkingstochten te wagen.

Wenscht men een overtuigend bewijs van de groote mate van kennis welke reeds der oudheid omtrent ebbe en vloed eigen was, dan heeft men slechts Plinius na te slaan. ‘Deze in afwisseling zoo rijke verschijnselen - zegt de Romeinsche geleerde in het tweede boek zijner natuurkunde - worden door de gezamenlijke werking van zon en maan te weeg gebracht. Gedwee als slaven - *ut ancillantes sideri avido* - volgen zij de heerschzuchtige nachtkoningin, die telken avond het oogenblik van haar verschijnen vertraagt.’ En niet slechts weet Plinius dat *beide* groote hemellichamen de waterbeweging bepalen en dat de vloedhoogte aan veertiendaagsche schommelingen onderhevig is, doch zelfs de bijzonderheden dezer wisselingen zijn hem niet vreemd: Niet op den dag van volle of nieuwe maan wordt de hoogste vloed waargenomen, doch enkele getijden later; niet in alle jaargetijden stijgt het water tot een zelfde peil: deze hoogte is afhankelijk van de standen van zon en maan en aarde. Ja, zelfs dient hem het tweemalen per etmaal wederkeeren van ebbe en vloed tot brandmerk voor de dwazen, die beweren dat de sterren niet onder de aarde doorgaan, doch 's nachts op hare mythologische legersteden uitrusten.

De berichten der heinde en ver zwervende Schipheeren - kooplieden en zeekapiteins te gelijkertijd - moeten Plinius tot leiddraad gestrekt hebben, want in het bekken der Middellandsche zee is de halfdaagsche waterbeweging te flauw geteekend voor zulke gevolgtrekkingen, en dat de toenmalige zeevaarders de pen wisten te hanteeren, bewijst menige zeebeschrijving uit dien tijd[1)].

1) O.a. de Periplous der Roode Zee, uit den tijd van Claudius, beschreven en toegelicht door den Vice-Admiraal Jurien de la Gravière in de *Revue des deux mondes* van 1883. (*Le Commerce d'Orient sous les règnes d'Auguste et de Claude*.)

Wellicht hebben ook de Romeinsche bevelhebbers der aan alle riviermonden gevestigde sterkten de doodelijke verveling verdreven door het verzamelen van waarnemingen, den krijgsman - getuige Caesar's tochten - geenszins van onwaarde.

En zoo de zuidelijke geleerde met de wisselwerking van eb en vloed vertrouwd konde worden, zoude deze kennis den noordschen zeeleeuwen ontbroken hebben? Ondervraag slechts dat levend fossiel: den Hollandschen pinkenbevaarder, die binnen het gebied dat zijne netten besleepen den besten loods beschaamt. Eveneens moge in den beginne de wetenschap onzer voorvaderen niet verder dan hun vischwater gereikt hebben; weldra echter openden gelukkiger tijden hun als vrachtvaarders den geheelen Oceaan, en zoo ons al de middeleeuwen geene schriftelijke gedenkteekenen der hydrografie hebben nagelaten, toch mag verondersteld worden dat toen ter tijde de zeebeschrijving reeds op geen lagen trap meer stond[1)].

De overigens karige inhoud der eerste gedrukte zeilaanwijzing, welke de tand des tijds spaarde, bevestigt deze meening. Want het kleine, in 1541 te Amsterdam gedrukte boekje, voor weinig jaren door den welbekenden antiquaar Frederik Muller ontdekt, vermeldt o.a. de hoogwatertijdstippen langs de kusten van Noorwegen en Gothland, van Frankrijk, Portugal en Spanje tot aan Cadix, van Engeland en van Ierland, en getuigt derhalve van vele en ver reikende onderzoekingen[2)].

1) Immers de eigenaardigheden der kustvaart en de langdurige overwinteringen waartoe hunne gebrekkige middelen hen dwongen, verschaften den zeelieden allen tijd om zelfs in ver verwijderde streken de werking van eb en vloed na te gaan, en zoo deze tijd hun ontbrak, troffen zij dan niet allerwege in den vreemde gevestigde landslieden? Zoo spoedig mogelijk toch werden in de uitheemsche havenplaatsen Consuls aangesteld, en zelfs werden bij uitgebreider handel koloniën gesticht, welke eigen voogden bestierden en waar omtrent zulke levensvragen ongetwijfeld de noodige inlichtingen te bekomen waren.

2) Het eenig bekende exemplaar van dit werkje berust op de Amsterdamsche Universiteits-bibliotheek. Het is getiteld: ‘ Dit is die Caerte van der zee om Oost en West te zeylen’, en door Jan Jacobszoon in de Vier Heemskinderen in den langen Niezel uitgegeven. Bij denzelfden had het jaar te voren eene ‘Suydsee kaerte’ ten dienste der Zuiderzee-bevaarders het licht gezien. Beide kaarten zijn *leeskaarten*, d.w.z. zeebeschrijvingen, in tegenstelling met de zeeafbeeldingen of paskaarten. Uit deze boekjes blijkt, dat nog oudere leeskaarten bestaan hebben, doch van dezen is er geen tot ons gekomen. - Dank zij de zorgen van den bibliothecaris Dr. H.C. Rogge, zijn beide werkjes onlangs door den lichtdruk vermenigvuldigd.

Vóórdat deze leeskaart wederom aan het licht gebracht was, gold de met schoone koperplaten versierde ‘Spiegel der Zeevaart’ van Lucas Jansz Waghenaer uit Enkhuizen (1583) als de eerste gedrukte wegwijzer langs de kusten van Noordelijk en Westelijk Europa. In alle geval bewijst de buitengewone aftrek, welken het kostbare, te Leiden bij Plantyn verschenen werk genoot, hoe weinige dergelijke kaartboeken de drukpers in de anderhalve eeuw van haar bestaan had voortgebracht. Want niet slechts was binnen twee jaar tijds eene nieuwe Hollandsche uitgave noodig, doch vóórdat zes jaren verloopen waren, zagen reeds Latijnsche, Engelsche, Duitsche, Fransche en Spaansche bewerkingen het licht; ja, zóó hoog werd deze wegwijzer geschat, dat in het zeebeheerschend Engeland later elk kaartenboek ‘*a Wagener*’ werd geheeten[1)].

Mogen wij al terecht trotsch zijn op den algemeenen bijval, welken deze vrucht van den twintigjarigen arbeid van onzen landgenoot ondervond, op den goeden roep welke dientengevolge van de Nederlanders als kaartteekenaars en zeebeschrijvers uitging - later door Blau's atlassen zoo schitterend gehandhaafd - toch zouden wij zeer overdrijven door de hydrografie als een zuiver inlandsche wetenschap te beschouwen.

Neen, hiertoe was de kennis der zee te onontbeerlijk aan al die avonturiers van verschillenden landaard, die den grooten plas van Noord naar Zuid, van Zuid naar Noord doorkruisten. Want waarlijk, niet enkel de Hollandsche natie werd door den lust tot het onbekende - *ripae ulterioris amore* - zeewaarts gedreven. Staken onze vrome vaderen in 1217 Harin en Cadix in brand, tot bakens op hunnen pelgrimstocht naar Damiate, hoevele eeuwen vroeger kraaide niet hier te lande de roode haan der Noormannen? Stevenden in het midden der 15^{e} eeuw de Zeeuwen naar Spanje en Portugal, reeds twee eeuwen te voren bezochten Venetiaansche vloten regelmatig de Vlaamsche markten; en zoo onder Philips van Bourgondië de Nederlandsche schepen den welbekenden bezem in den mast voerden, weinig had het immers gescheeld of de vereenigde Lubeckers, Hamburgers en Rostockers, bijgestaan door de hertogen van Holstein, Pommeren en Pruisen, den Spaanschen

1) D. Bierens de Haan, Bouwstoffen, XII. Verslagen en mededeelingen der Kon. Ac. van Wetenschappen, 1878.

koning en Venetië's doge, hadden ons voor goed buiten staat gesteld dat zinnebeeld der vaderlandsche zindelijkheid ergens aan vast te binden (1438).

Waar zich een zoo levendig, zij het ook niet steeds broederlijk, verkeer ontwikkelde, kan van geen alleenbezit der wetenschap sprake zijn; ja, onverstoord mogen wij zelfs eenen Franschen hydrograaf het vermoeden hooren uiten, dat de eerste Nederlandsche zeespiegel in hoofdzaak den arbeid van vreemden weerkaatste. Want al hebbe Waghenaer zijne gegevens van Spanjaarden of Portugeezen, des noods van zijne Vlaamsche buren geborgd[1)], onze eigen ontdekkingen hebben in later eeuwen ruimschoots stof geleverd voor oorspronkelijke zeeafbeeldingen en kustbeschrijvingen! Troosten wij ons daarenboven met het feit, dat de zoo sierlijke en nauwkeurige uitvoering der eerste vaderlandsche zeespiegels alléén reeds voldoende was om onze kaartboeken de wereldmarkt te doen veroveren. Waar konden toenmaals zulke plaatsnijders gevonden worden, dan in het rustige Holland en naast zijne bloeiende schilderschool?

Doch hoevele waarnemingen men ook bijeenzamelde, hierdoor verheft zich de hydrografie niet tot eene wetenschap; eerst wanneer zij zich om den oorsprong der verschijnselen bekommert, heeft zij op dergelijke wijding aanspraak. En hoe lang duurde het niet, vóórdat zelfs de eenvoudigste feiten eene natuurlijke verklaring vonden!

Schreef men reeds in het begin onzer jaartelling de half-

1) De bewijzen, welke Keller in zijne *Etude sur les courants de la Manche et de la mer du Nord*, 1855, bijbrengt voor het goed recht der Spanjaarden, schijnen mij toe eerder voor de Vlamingen te pleiten. Doch waartoe pogingen aangewend om een schijnbaar vaderschap te bewijzen? In welke mate de zeevarende volken één geheel vormden, blijkt immers uit de invoering van een overal geldend zeerecht! Hoe zouden de *Rôles d'Oléron* - het eerste geschreven zeerecht - een zoo groot aanzien in Frankrijk hebben genoten, en later onder verschillende benamingen ook in Vlaanderen en Zeeland zijn ingevoerd, om eindelijk in de Wisbysche Verzameling te worden opgenomen, indien niet de zeevarende volken door lotgemeenschap en onderling verkeer, gelijke zeden en gewoonten, derhalve gelijke rechtsbegrippen hadden bekomen? (Zie de Geschiedenis van het Nederlandsche Zeerecht door Mr. M.Th. Goudsmit). En zullen zij niet eveneens allen gelijkelijk de wetenschap beoefend hebben, die hun zóó onontbeerlijk was: de hydrografie?
Dat trouwens de Nederlanders der zestiende eeuw de waterbeweging in verre landen met zorg gadesloegen, bewijzen de voorschriften van Sebastiaan Chabot en het bevel aan M.G. de Vries gegeven, om op zijne Japansche reis te onderzoeken ‘off ebbe en vloed hun nae de Maen off winden reguleeren.’

daagsche waterbeweging terecht aan den invloed der groote hemellichamen toe[1)], de wijze waarop deze verwijderde gesternten op de zee inwerkten, bleef der Oudheid verborgen. Zoo verklaart bijv. Plinius het hooger worden van den vloed bij wassenden maan, door eene soort groei, het afnemen dier hoogte tijdens de kwartiermanen door een meer spaarzamen toevoer van levenskracht. Want dat van de hemellichamen levenskracht uitgaat, dunkt hem voldoende bewezen. Zoo worden bijv. de oesters vet bij wassende maan - wat trouwens reeds ten tijde van Horatius den lekkerbekken bekend was. - En bevestigden niet herhaalde waarnemingen aan de kusten van den Atlantischen Oceaan, dat de wet van Aristoteles, volgens welke geen schepsel tijdens den vloed sterft, zooal niet voor de dieren, dan toch voor den mensch geldt?

Ook vele eeuwen later bedekte nog steeds een geheimzinnige sluier de oorzaak der rijzing en daling van het water. Toen Kepler (1609) voor het eerst dorst leeren dat de aantrekkingskracht der maan den zeespiegel tusschen de keerkringen omhoog drijft, en dat deze beweging zich vervolgens op de wijze eener voortrollende golf naar de polen voortplant, verzette zich de geleerde Jezuit Fournier (1643) tegen deze uitspraak en achtte ebbe en vloed gelijksoortig met de afname en verheffing der koorts. Ja, nog ten tijde van Newton oordeelde Riccioli dit vraagstuk zóó ondoorgrondelijk, dat hij de zee tot het graf van den menschelijken onderzoekingsgeest doemde!

Helaas, bevat deze sombere voorspelling niet ten deele waarheid? Al werd het Newton en Bernouilli gegeven om uit de wetten der zwaartekracht het ontstaan en de veranderingen van de vloedgolf te verklaren, al mocht tegen het einde der vorige eeuw Laplace voor Brest, in den aanvang der negentiende eeuw Lubbock voor Londen, tabellen samenstellen, welke de hoogte en het tijdstip van den vloed met verrassende juistheid aan-

1) Pomponius Mela, die ten tijde van Claudius - derhalve ongeveer dertig jaren vóór Plinius - schreef, is hiervan nog niet ten volle overtuigd. Sommige gëleerden, deelt hij mede, houden de aarde voor een dier, welks ademhaling de opheffing en nederdaling van den waterplas teweeg brengt. Anderen denken dat zich op den zeebodem eenige holen bevinden, welke het water beurtelings inzwelgen en uitwerpen. Toch helt ook hij ten slotte over tot de meening, dat de maan de bewerkster van ebbe en vloed is, omdat hunne hoogte met de maansgestalte, hunne intrede met den tijd van maans op- en ondergang samenhangt.

kondigen, tot de kern der zaak is men niet doorgedrongen en zelfs staat te vreezen dat ook hier Dubois-Reymond's *ignorabimus* geldt.

Want de tidoloog (met dezen barbaarschen naam siert zich de geleerde, die de voortplanting der getijden opspoort) ondergaat eene Tantalus-marteling. Zoo veel hem lust, mag hij aan de oevers der zee ronddolen en overal peilschaalwaarnemingen verrichten; hoe kan hij ooit uit de waterbeweging langs de kust die van den onmetelijken Oceaan afleiden? Wel vermoedt hij dat de bakermat der vloedgolven aan gene zijde van den evenaar is gelegen, waar de wateren oppermachtig heerschen; doch alsof de zee vreesde in hare werkplaats bespied te worden, draagt het zuidelijk halfrond geene eilanden, op welke de waarnemer de geboorte der vloedbeweging kan gadeslaan.

De pogingen om uit de voortplanting der hoogwatertijdstippen langs de wederzijdsche oevers van den Atlantischen Oceaan den loop der vloedgolven af te leiden, zijn dan ook volkomen mislukt, gelijk ten slotte William Whewell, een zoon van dat overmoedige Albion, dat zich de beheerscheresse der zeeën roemt, volmondig erkende. Even vergeefs was de moeite, welke deze geleerde in 1835 aanwendde om de voortplanting van ebbe en vloed in het zooveel kleinere gebied der Noordzee te verklaren, hoewel alle oeverstaten - ook Nederland - bereidwillig eene reeks peilschaalwaarnemingen verrichtten[1)].

1) Voor dit - steeds hachelijk onderzoek - waren dan ook die tijden niet rijp. Zelfs de sterkte en de wijze van voortplanting der stroomen in de Noordzee waren toenmaals slechts hoogst onvolledig bekend: eerst tegen het midden dezer eeuw kon Beechy na uitgebreide waarnemingen in grootsche trekken dezen stroomloop weergeven, en de onderzoekingen welke dit beeld moeten voltooien - en als zoodanige zijn ook onze metingen van 1880-1882 te beschouwen, - zijn ter nauwernood aangevangen. Hoeveel moeite het verwerven van een volledig overzicht der waterbeweging, zelfs van een beperkt gebied, eischt, bewijst het feit, dat niet vóór 1880 eene eenigszins nauwkeurige kaart van de voortplanting en de sterkte der stroomen in het Engelsch Kanaal het licht zag, welke dan ook ten eenenmale afwijkt van de kaarten van Beechy en Keller. En toch, hoevele waarnemers hadden zich niet tal van jaren met stroommetingen in dit gebied bezig gehouden en van hoeveel belang is het niet den stroomloop in deze gevaarlijke en druk bezochte zee-engte te kennen!
Ook dat men nog zoo weinig van de waterbeweging in de Middellandsche Zee weet, moge ons troosten; omtrent deze heerschen nog de meest zonderlinge begrippen, niettegenstaande de beschaving reeds tallooze eeuwen aan hare oevers den zetel heeft opgeslagen! (Zie de *Etude sur la Méditerranée* van den Hoofdingenieur Vigan in de *Annales des Ponts et Chaussées*, 1881.)

Trouwens de getijbeweging is in deze zee geenszins eenvoudig. Langs Schotland's en Engeland's oostkust plant zich het Hoogwater van het Noorden naar het Zuiden voort, even als langs de kust van Noorwegen; doch langs de Fransche, Belgische, Nederlandsche, Duitsche en Deensche stranden beweegt zich het Hoogwater daarentegen van het Zuiden naar het Noorden. En zoo eene dergelijke tegenstrijdigheid minder vreemd schijnt in het ruime hoofdbekken der Noordzee, hoogst wonderbaarlijk mag het heeten dat in den nauwen zuidelijken inham, langs oevers welke op zóó korten afstand van elkander verwijderd liggen, het Hoogwater in tegengestelde richtingen kan voortschrijden, zoodat aan *onze* kust de zeespiegel *stijgt* op hetzelfde oogenblik dat hij bij onze overburen *daalt*.

Nog geheimzinniger wordt dit verschijnsel wanneer men tevens den loop der stroomen in aanmerking neemt. Immers allicht zoude men uit de gelijktijdigheid van het Engelsch Hoogwater met het Belgisch en Nederlandsch Laagwater en omgekeerd, het besluit trekken dat in dezen inham der Noordzee het water nu eens van Engeland naar het vasteland, dan weder van het vasteland naar Engeland vloeit. En toch is zulks geenszins het geval, maar loopt de stroom steeds nagenoeg evenwijdig aan de kust, terwijl hij beurtelings zes uur lang het Nauw van Calais tot oorsprong of tot einddoel heeft, zoodat - om eene geijkte uitdrukking te bezigen - *dezelfde* noordwaartsche stroom het Hoogwater langs de kust van Calais tot den Helder en het Laagwater langs het tegenoverliggende Engelsche strand ‘maakt’.

Eene lastige spraakverwarring is hiervan het gevolg. Want de Engelschen, uitsluitend op den samenhang der verschijnselen langs eigen oever lettende, noemen ‘ebbe’ den noordwaarts gerichten stroom, dien wij om even geldige reden als ‘vloed’ vereeren; terwijl zij omgekeerd den zuidwaartschen stroom, *onze* ‘ebbe’, tot vloed verdoopen.

Moeten wij derhalve in den toch reeds zoo vollen kerfstok van Neptunus ook het woord ‘dubbelzinnig’ snijden? Hoe, ebbe en vloed, deze lijnrecht tegenovergestelde verschijnselen zouden hem slechts ijdele klanken zijn, die hij omwisselt naar gelang hij zich tot de eene of tot de andere natie keert?....

Ach, niet hij is de schuldige, *wij* dwalen, *wij* maken onjuiste gevolgtrekkingen en met het volste recht zoude de vergramde zeegod ons de bittere woorden mogen naroepen, die eenmaal

Joseph de Maistre zijnen tegenstanders naar het hoofd slingerde: *Les mécréants! Ils ont trouvé un moyen infaillible de nous rendre ridicules; c'est de nous prêter leurs propres pensées!* Neen, zoo *hier* vloed en tegelijker tijd *ginds* ebbe kan worden waargenomen, terwijl zich de stroom langs *beide* oevers met nagenoeg dezelfde snelheid en in dezelfde richting voortbeweegt, is slechts dit oordeel gewettigd: die stroomen mogen evenmin vloed als eb genoemd worden; de rijzing en daling van den zeespiegel is, hoe vreemd het schijnen moge, *niet* onafscheidelijk aan de heenen weergaande beweging van het water verbonden; de uitdrukkingen: de noordwaartsche stroom ‘maakt’ den vloed, de zuidwaartsche ‘maakt’ de ebbe, zijn even onjuist als dorperlijk, en zoo er al eenige betrekking tusschen de verticale en de horizontale waterbeweging bestaat, dan is dit van een veel minder innigen aard dan in den regel vermoed wordt.

Trachten wij met behulp van eenige algemeene natuurkundige wetten het ware karakter van dit verband aan het licht te brengen, te meer omdat het vervolgens weinig moeite zal kosten om de zoo grillige vormen der vroeger behandelde getijlijnen te ontleden en de eenvoudige elementen aan te wijzen, waaruit zij zijn samengesteld.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

(*Slot in het volgend nummer*.)

Sociale rechtvaardigheid.

I.

Er is een feit dat ons dikwijls moet treffen. Het raakt de stemming der arme en mingegoede klassen. Hoe komt het - zoo vragen wij ons af - dat meer en meer onder die op lager trap arbeidende rangen het gevoel van berusting en bevrediging geheel en al verloren gaat, dat overal in Europa dezelfde teekenen van ontevredenheid met het verkregen lot zich onder hen openbaren? Dat in de fabrieksdistricten of in de arbeiderswijken - hetzij gij in Luik, Lyon of Elberfeld de straten afloopt - bijna altijd uit toornige oogen vlammende blikken ons toeschieten?

Waarom? De arbeiders (om hen nu bij uitsluiting dien naam te geven) zijn er niet slechter aan toe dan in vroegere tijden. Wij kunnen, met behulp van wetenschap en geschiedenis, hun bewijzen, dat hun lot niet droeviger is dan in vorige eeuwen, wellicht zelfs iets beter zich stelt. Met ellenlange statistieke tabellen kunnen wij hun voorrekenen, hoe zij (ten gevolge der reusachtige ontwikkeling der nijverheid) hun kleeding en kleine benoodigdheden iets goedkooper zich kunnen aanschaffen, terwijl hun loon stellig niet gedaald is. De armoede der lagere klassen is zelfs in vroegere tijden grooter geweest dan thans. Wel zijn woninghuur en ook het vleesch duurder, maar daarentegen is het graan en de rijst gelijkmatiger en goedkooper in prijs dan ooit te voren. Het spek is niet belangrijk in prijs toegenomen, en suiker is daarentegen veel minder duur. Zijn al de producten van veeteelt (boter en kaas) geleidelijk in waarde geklommen, daarentegen is petroleum goedkooper. Van waar dan - zoo roepen bedroefde en meêlijdende statistici - die bittere stem-

ming? Hebt de goedheid (zoo zouden zij aan de arbeidende klassen willen zeggen) uw lot met dat uwer vaderen en voorvaderen te vergelijken, en u te hoeden voor een te voorbarige oordeelvelling en een te snel vonnis?

Het baat niet of zij al zoo spreken.

Onze eeuw is bezig twee grondslagen der maatschappij te vervormen, en wanneer die later eens werkelijk gewijzigd zullen blijken, zal elk beroep op historie vruchteloos zijn.

In de eerste plaats schijnt onze tijd, vooral in catholieke landen, zonder zich misschien volledig rekenschap te geven van wat zij doet, aan de armen den vorm van godsdienst te willen ontnemen, waarin zij opgevoed waren. Dat is wel het hardste wat men doen kan. De christelijke godsdienst, in haar verschillende schakeeringen, voldeed geheel en al aan het gevoel van recht, dat in het gemoed der armen huisde. In den hemel was vergelding. Het lijden op aarde woog licht, wanneer men het stelde tegenover het uitzicht op heerlijkheid daarboven. Het werd zoo goed begrepen, dat men geen vaste, blijvende plaats hier had, dat het leven slechts een toestand van overgang en van loutering kon zijn. De ‘Man der Smarte’ had daarbij de droefheid op aarde geheiligd door er aan deel te nemen. En die droefheid zelve beteekende niet al te veel: want de eeuwige zaligheid (die men kon bereiken) ging zooverre alles te boven, dat het oogenblik van het lijden haast niet meêtelde. Daarboven zou de arme man, de Lazarus, die hier beneden geen hooger lot kende dan gevoed te worden van de kruimkens, die van de tafel der rijken vielen, door de engelen zelven in den schoot van Abraham worden gedragen. De zelfzuchtige rijke daarentegen, die hier beneden met purper en zeer fijn lijnwaad gekleed was, ‘levende allen dag vroolijk en prachtig’, zou na zijn sterven pijnlijk lijden in de vlammen, en op zijn bittere weeklacht en verwijzing naar Lazarus eenvoudig het korte antwoord bekomen: ‘gedenk dat gij uw goed hebt ontvangen in uw leven, en Lazarus desgelijks het kwade; nu wordt hij vertroost, en lijdt gij smarten.’ De priester die dat woord verklaarde, arbeidde aan de maatschappelijke bevrediging. De kerk, die tot draagster van dergelijke gedachten uitverkoren was, had een roeping te vervullen die verdriet lenigde. Ligt het aan haar of aan onze quasi-beschaving dat men die kerk, dien priester, als een vijand gaat beschouwen? Het kind der rekening is voor-

loopig de arme, aan wien men het anker der hoop ontneemt, de zekerheid om ééns, zij het hier namaals, recht te bekomen; later - wie weet hoe schielijk - zal de rijke en welvarende het gaan gevoelen, dat de maatschappelijke verhoudingen zich reeds nu kunnen omkeeren.

Maar onze eeuw doet nog iets anders. Zij heeft de loffelijke taak ondernomen van het onderwijs overal in alle standen te verspreiden. Verbazingwekkend is de inspanning, die zij zich geeft, om zekere soort van beschaving aan allen, en dus ook aan de armere klassen der maatschappij uittedeelen. Verplicht en kostvrij onderwijs is een wachtwoord van vele staten in Europa. Vroeger teerden die meer misdeelde klassen op overleveringen, op gewoonten, op vaste voor haar afgepaste levensvormen en verhoudingen: thans beginnen de nieuwe generaties onder die arbeiders zelven van meet-af-aan enkele quaesties te onderzoeken. Zij lezen de lectuur die in bladen van allerlei allooi hun wordt voorgezet. Een soort van twijfelzucht of ontkenning komt zoo van-zelf in den boezem van hen, die tot nu toe naar een vasten gang en sleur hun denkwijze hadden ingericht. Doch die soort van halve beschaving, die zij aldus verkrijgen, zet hen op een zekeren voet van gelijkheid met de vroeger dusgenaamde hoogere klassen. Trouwens dit was van het begin af aan het doel van deze ontwikkelings- en onderwijshartstocht. De staten toch van Europa begonnen zich te vervormen tot waarachtige rechts-organisaties der gemeenschap. De kring dergenen, die in de staatkunde mochten medespreken, werd uitgebreid. Aan klassen van menschen, die vroeger slechts de weldaad van het geregeerd zijn verstonden, werden nu zelfstandige politieke rechten gegeven. Men hief in het staatkundige die misdeelden van gisteren op tot den rang van vrije machts-uitoefenende burgers. Het kiesrecht werd in veel staten in hun handen gelegd. Zij heetten gelijk aan de anderen. En ziedaar nu het nieuwe ongeluk en het onderscheid bij vroeger. De armoede, waarin zij verkeerden, werd nu eerst recht voelbaar. In vroegere tijden waren wellicht de toestanden nog ellendiger, doch de gansche wereldbeschouwing ging uit van een standpunt van ongelijkheid, men had zich in die leer der onderscheiding en afscheiding der standen ingeleefd en ingedroomd, doch nu was het denkbeeld der gelijkheid tot de armste klassen gebracht. De vulgarisatie van het onderwijs werkte dit verder in de

hand. En het resultaat was - daar de armoede even hard bleef - dat er allengs veel meer bewustzijn van ongeluk werd aangetroffen, dan vroeger ooit het geval was.

Een gevoel van jaloerschheid wordt veel algemeener dan voorhéén. De armen hebben het niet slechter dan in de vorige eeuwen, wellicht zelfs beter, maar zij zijn veel ontevredener dan vroeger, want de ontwikkeling, die onze eeuw hun geeft, dringt hen, niet om hun eigen toestand met dien van vroeger aftemeten, maar om hun positie te vergelijken met die der rijken boven hen.

En nu voegt zich daarbij de omstandigheid, dat werkelijk die rijken gemakkelijker en weelderiger kunnen leven dan in vroeger tijden. Daartoe heeft de rensachtige ontwikkeling der industrie in de negentiende eeuw geleid, dat werkelijk in de eerste helft dezer eeuw de gelukkigen, die hun gespaarde penningen staken in de groote ondernemingen, welke nu mogelijk werden door de toepassing van het stoomvermogen, hun kapitaal steeds zagen verdubbelen. Een fijn georganiseerd stelsel van banken bankierswezen zorgde daarbij, dat steeds het reeds belegde kapitaal op den tijd, waarop het noodig was voor de zaken, weder vlottend en los kon worden gemaakt. Aan een onafgebroken reeks van geldverplaatsingen en geldspeculatiën werd zoodoende door de steeds winnende en aangroeiende industrie de hand geboden. Het gevolg was, dat een toestand geboren werd, waarin de guldens van den kapitalist telkens nieuwe guldens konden uitbroeien. Nog meer. De productie heeft in het algemeen er zich op ingericht, dat voor niet al te groote kosten alle geriefelijkheden van het leven kunnen worden verkregen. Voor die iets bezitten is het leven thans oneindig veel aangenamer dan een eeuw te voren. Zelfs voor lieden met een klein inkomen is een levenswijze mogelijk niet zonder weelde. De hoogere en fijnere bloesems der beschaving, al wat wetenschap, kunst en letteren aanbieden, kunnen zij zich verschaffen. En daar de gelegenheid tot genieten voorhanden is, wordt nu ook dat genot gezocht en de geheele levensvoet der welvarenden iets rijker en iets weelderiger dan vroeger ingericht. Let in onze steden op de houding en stoffeering onzer huizen, let daar buiten op al die kleine en sierlijke landhuizen en villa's die overal verrijzen, met hun geurende bloemperken en warandes van bloemhout. Is het wonder, dat de armere

klassen, in wie de drijfveer der gelijkheid is wakker geworden, zich met die rijkeren gaan vergelijken? Is het wonder, dat zij, die natuurlijk alleen het uiterlijk vertoon van dien rijkdom zien, en enkel op een feestdag van het jaar als uit de verte die lachende kleuren of die lokkende schaduw genieten, met kwalijk verholen jaloerschheid terugkeeren in hun morsige stegen en krotten, tot hun arbeid, die nooit eenige verpoozing belooft, nooit eenige gelegenheid geeft om in vrijheid en rust te peinzen of te droomen?

Terwijl de arbeiders door den loop der omstandigheden in die stemming verkeeren, komt nu het gevoel bij hen op, dat zij zelven tot het tot stand komen van dien rijkdom, die zoo uitbundig praalt, wel het meest hebben bijgedragen. Hoe is dat alles dan toch ontstaan, zoo niet door hun arbeid? Het is waar, de kapitalist, de ondernemer, heeft hen aan den arbeid gezet, maar zonder dien arbeid zou niets van al dat schoons zijn verwerkelijkt. Waarom verkrijgt de ondernemer, de kapitalist, zoo veel van het resultaat en zij zelven meestal niet meer dan hetgeen noodig is om hen in het leven te houden, ten einde dien arbeid ten voordeele van den kapitalist voorttezetten. Is het dan niet waar, dat alle economische goederen arbeid en arbeid in de eerste plaats kosten? Het spreekt van zelf, dat die arbeidskosten samengesteld zijn, dat elk vervaardigd product, behalve de kracht en den tijd dien de mensch daaraan onmiddelijk besteedt, ook het materiaal en de werktuigen onderstelt die bij het werk gebruikt worden. Dit laatste is echter voorafgedane arbeid, in engeren zin het kapitaal. Ook die soort van arbeid moet ten volle worden betaald. Maar waarom wordt die voorafgedane arbeid zoo uitbundig beloond, en ontvangt de eigenlijke arbeider zoo weinig? Waarom worden de arbeiders, hoe ook de productie-kracht der eeuw vooruitging, altijd weder door den druk van het verkeer teruggeworpen op een loonvaststelling, die hen waarachtig uitsluit buiten den kring der beschaving onzer eeuw? Waarom ontvangen zij geen rechtmatig evenredig aandeel in de vruchten der voortschrijdende productie en beschaving? Wij zijn velen, denken de arbeiders, en ontvangen luttel; waarom gaat het overgroote deel naar de weinigen? Wij hebben met ons allen gewerkt aan het tot stand komen van het product, doch van de winsten, die het oplevert, krijgen wij een zeer geringe hoeveelheid: - en intusschen worden de rijken steeds rijker.

Ziedaar dan ook de sociale quaestie.

Dat droevig vraagstuk onzer tijden is niet enkel ontstaan uit de armoede om ons heen, neen, het is voornamelijk voortgekomen uit het gevoel bij de armeren, dat de maatschappij volgens hen niet rechtvaardig is ingericht. Naast de ellende is gekomen het gevoel van verongelijking, het gevoel van onrecht.

De klasse der arbeiders heeft ja haar eigen, tot haar afzonderlijke klasse behoorende belangen, grieven en eischen - en van onstuimige kanten worden die hier en daar geformuleerd - maar op het oogenblik vraagt zij nog slechts datgene wat voor allen recht is.

E inderdaad, wanneer zij zich op dit standpunt stelt, is er een en ander aan te toonen, dat hun gelijk kan geven.

Geheel de distributie van het inkomen eener natie beantwoordt kwalijk aan ideëele rechtvaardigheid of rede. Het kan onmogelijk absoluut goed zijn, dat bijvoorbeeld in Engeland vijfhonderd der grootste landeigenaars ongeveer een achtste deel van geheel het inkomen van het grondeigendom bezitten. Het kan onmogelijk een goede vaste regel zijn - om bij Engeland te blijven - dat terwijl het inkomen der gezeten middelklasse op 400 millioen pond sterling wordt geschat, het inkomen der arbeiders op dezelfde som wordt begroot, hoewel die arbeidersstand van Engeland vijftigmaal zoo talrijk is als de zoogenaamde middelklasse. Wij spreken hier natuurlijk niet van de quaestie van de verdeeling van het eigendom zelf, zooals die door het verleden en den historischen gang van zaken bepaald is, maar wij drukken alleen op het inkomen. De kanalen waarlangs dat inkomen - vrucht van den arbeid van een gansche natie - zich verdeelt, voeren waarlijk niet goed en zonder belemmeringen alles af. Integendeel, overal zijn belemmerende sluizen of aftappende groeven en gleuven, waardoor het water naar streken wordt geleid, die in het oorspronkelijk plan niet tot den besproeiingskring behoorden. Men meene niet, dat de arbeiders hun oogen sluiten voor het feit, dat de parasieten der maatschappij zoo talrijk zijn. Niet alle voortbrengers geven in arbeid of voorschot een gelijk equivalent voor het deel van het resultaat der productie, waarop zij de hand leggen. Daarenboven, tusschen de voortbrenging en het verbruik dringt zich een tal van menschen, die bezig zijn de productie te verspreiden, en voor allen toegankelijk te maken: hun aantal is in deze maatschappij meestal veel te

groot, en slechts door groote behendigheid en handigheid weten zij den schijn van onmisbaarheid zich te geven en zich van een aanzienlijk deel van het inkomen te verzekeren. Eindelijk speelt in ons tegenwoordig leven het spel een groote rol. Geheel het bestaan der finantie-wereld is in zekeren zin met dat spel als saamgeweven. De heeren financiers onderscheppen - in ruil der diensten die zij bewijzen - een deel van het produkt, vóórdat het in de handen gekomen is, waarvoor het bestemd was. Met hun fijn beleid tegen elkander opspelende, weten zij het deel, waarop zij meenen recht te hebben, telkens te vergrooten. Tegenover enkelen die grof winnen, verliezen vele anderen, maar de meesten verheugen zich in voorspoed.

Zoo zijn er tal van sociale tegenstrijdigheden en misstanden. De arbeiders meenen zich over de gansche inrichting der maatschappij te kunnen beklagen. Zeer zeker, zij beklagen zich niet over het bestaan van den ondernemer. Zij zijn bereid om te erkennen, dat die ondernemer een hoogst verdienstelijk werk doet. Leiden en besturen is niet ieders werk. Het juiste tijdstip te kiezen voor verkoopen en afzetten valt niet licht. Maar zij beklagen zich dat al de voordeelen, welke door verdeeling van arbeid verkregen worden, bijna uitsluitend, althans voor het grootste deel, door de ondernemers worden in pacht genomen, terwijl de arbeiders zelven weinig er van in hun rekening mogen brengen. Het voordeel der samenwerking of der verdeeling van den arbeid, waardoor alle krachten geconcentreerd worden tot één geweldige inspanning - een voordeel dat door de ontwikkeling der tijden is verstrekt - wordt niet evenredig tusschen allen, die aan het werk onder deze voorwaarden deelnemen, verdeeld: maar valt bijna uitsluitend aan één categorie van lieden, de ondernemers, ten buit. De organisatie van het samenwerkend geheel doet wonderen in de productie, maar alleen, of grootendeels alleen, ten voordeele van den organiseerder. Waarom deelt hij niet meer?

De arbeidende klassen zijn voorts bereid toe te geven, dat over het algemeen de degelijkheid van den arbeid en de strenge zedelijkheid onder het werk niet de deugden zijn, waardoor zij tegenwoordig uitmunten. Maar ook in dit opzicht meenen zij op een verkeerde plooi, op een onrecht in de maatschappij te wijzen. Onze nieuwe industrieele tijd kwam, toen eenmaal de groote uitvindingen en ontdekkingen van Watt, Arkwright en

Fulton dóórdrongen, slechts met één kreet op: er is werkvolk noodig ‘hands wanted’. Er waren arbeiders noodig voor de fabriek. Allen waren welkom. Snel werden de oude organisatiën van gilden, waar zij nog bestonden, door de overheid aan stukken geslagen; alle inrichtingen en verbanden, die den jongen arbeiders een proeftijd en leerlingsperiode voorschreven, werden opgeheven; en allen, jongen, ouden, onbekwamen of geschikten werden zonder onderscheid aan het werk gezet. Het deed er niet toe wie zich kwam aanmelden. Niet de zedelijk geschikten, niet de ontwikkelden werden genomen: neen allen. Men vroeg niet, hebt gij verstand of kennis van het vak: neen men vroeg werkkracht, armen en handen. De machine had verstand, de arbeider, met rijpe of onrijpe krachten, was slechts het toevoegsel van het werktuig. Zóó is vanzelf in veel landen de degelijke bekwame arbeidersstand verdwenen en vernietigd. In andere landen heeft men dien stand te niet laten gaan, door alléén op het belang der consumenten of de verbruikers te gaan letten. Men roemde er in, wanneer het product zooveel goedkooper uit het buitenland kwam, dan men het zelf in het eigen land zoude kunnen maken. Men vergat, dat men nu dubbel moest waken, om toch zelf een goeden bekwamen handwerksstand te behouden. Want anders zou, bij het verdringen van het inheemsche verwerkte product door het buitenlandsche, de stand der arbeiders verloopen en in maandaghouders en dagdieven verkeeren. Inderdaad, tegenover het gevaar, dat een volk in den arbeid zedelijk en geestelijk achteruit gaat, moet zelfs bij wijlen het handelsbeginsel op den achtergrond staan. Het belang der consumenten kan ook overdreven worden. Trouwens die groote zorg voor de consumenten komt dan ook meestal weder in het nadeel der arbeiders. Als het feit eenmaal daar is, dat de consumtie-middelen in prijs dalen, dan daalt in den regel vanzelf ook het arbeidsloon.

Nog andere schaduwen zijn op het veld der maatschappij te zien. Bijna altijd aan den kant der arbeiders. Zeker, wanneer er een waarheid was, waarop onze eeuw zich te goed deed, dan was het die der samenhang van allen. Broederschap noemde het de Fransche Revolutie. Onze tijd vertaalde het door afhankelijkheid van elkander. Nu meenden echter de arbeiders te mogen opmerken, dat in het maatschappelijke zij vooral de gevolgen steeds ondervonden van feiten, waarop zij hoegenaamd

geen invloed konden uitoefenen. Het hing enkel en alléén van den ondernemer af of een nieuw werktuig werd ingevoerd. Soms dwong zijn eigen belang hem weleens het oude instrument, dat vrij belangrijke werkkracht en waarde vertegenwoordigde, niet weg te werpen: het eigenbelang van den kapitalist trad dan op als een weldoende macht om plotselinge schokken te keer te gaan. Maar in den regel drong een nog sterker eigenbelang hem de nieuwe machine, die tallooze arbeiders onnoodig maakte, in te voeren. De bittere crisis, die dan in de arbeiderswereld enkele jaren ontstond, was het werk van anderen dan zij zelven. - Of het feit was dáár, dat een zeer groot ondernemer slecht had gerekend: veel te veel, ontzettend veel had geproduceerd: nu veel lager in prijs zijn hoeveelheid moest verkoopen: maar nu al de anderen dwong zijn voorbeeld te volgen en het loon der arbeiders deed dalen. Waar was hier het gevolg van eigen schuld? Men boette voor anderen.

Dit alles zou te dragen zijn voor de arbeiders, wanneer het loon van tijd tot tijd ook sterk kon rijzen of in allen geval bleef boven het noodzakelijke levensonderhoud. Doch nu is alles dubbel hard en veelal onrechtvaardig.

Onze arbeiders roemen dan ook niet in onze eeuw.

Waar wij vooruitgang en beschaving prijzen, zien zij meestal slechts bij ons een verschuiving van hoedanigheden. Het voorgeslacht was hard maar oprecht. De tegenwoordige leiders der maatschappij praten meer van gemoed en billijkheid. Doch de arbeiders zijn er niet te gerust op, of dat gemoed niet iets uitwendigs is. Zij twijfelen of wel waarachtig recht, recht voor allen, wordt bedoeld. Neen, nu gij middelklasse - zoo spreken zij - het zelve beter hebt gekregen, wilt gij, als gij om u heên ziet, slechts niet gekwetst worden door donkere toestanden. Daarom helpt gij ons. Wat gij sociaal hervormen noemt is in de meeste gevallen slechts een zelfzuchtig uit den weg ruimen van wat u zelven hindert.

II.

Toch kan zelfzucht of eigenbaat niet de drijfveer der maatschappij zijn. Zij geeft aan alles de scheeve verkeerde helling en verstoort het ware evenwicht der wereld. Shakespeare heeft dit voor altijd gebrandmerkt in die fraaie regelen van den

koning Jan, die ook in Burgerdijks vertaling zoo schoon klinken:

> Ja, eigenbaat, gij scheefheid dezer wereld,
> Der wereld, die in evenwicht zou zijn
> En effen rollen zou op effen grond,
> Indien niet winst, die booze scheeve helling,
> Die drijfveer van beweging, eigenbaat,
> Haar uit haar evenwicht en zijwaarts drong,
> Uit baan en richting, loop en doen en streven.

Niet aldus kan de regel wezen. Neen, er moet sociale gerechtigheid te verwerkelijken zijn. Een ieder moet in de maatschappij kunnen verkrijgen wat hem rechtens toekomt. De stelling, waarmede de Saint-Simonisten in het begin onzer eeuw te berde kwamen, - à chacun suivant sa capacité: à chaque capacité suivant ses oeuvres - moet werkelijk een einddoel zijn, al is het geen tooverformule, die eensklaps alles kan veranderen, zooals de mannen, die deze spreuk het eerst op de lippen namen, dachten.

Dat er breede slagschaduwen op het veld onzer maatschappij vallen, zal wel altijd gebeuren; doch wij hebben er slechts voor te waken, dat die donkere vlekken niet opkomen, omdat wij zelven in het licht staan.

Het eindresultaat van onze negentiende eeuw mag niet wezen, dat de maatschappij zich zou oplossen in een materialistische plutocratie naast een verlaagd proletariaat.

Zonderling is werkelijk dit feit. Wij vingen deze eeuw aan met sterker dan ooit te voren het begrip van gelijkheid op den voorgrond te zetten; wij wilden zooveel mogelijk alle scheidingen en staketsels wegnemen; wij meenden alle voorrechten van het verleden, die den éénen stand boven den anderen verhieven, te kunnen afschaffen: en ziedaar de afscheiding, de afstand wordt nog eens zoo groot.

Het moet ons daarbij opvallen, dat die uitéénspatting samentreft met het sterker veldwinnen en opdrijven van het geldsysteem. Inderdaad was allengs doorgedrongen het denkbeeld, dat wanneer men in geld het loon van den arbeider betaalt, men verder van alles af was. Die betaling in geld was - in theorie of praktijk - het eenige wat de menschen aan elkander verbond en ze bond. Men betaalde immers het werk van handen. Werden die handen stram, werden de arbeiders oud,

welnu, dan moest men ze spoedig ontslaan, en door nieuwe jongere krachten vervangen. Bekend zijn de patronen, die het beginsel (goede God, welke opvattingen nemen soms den vorm van beginselen aan!) hadden, om alle arbeiders onverbiddelijk het werk op te zeggen, als zij vijftig jaren oud waren. Men lette er voorts niet op, of de laagte van het loon niet tot verdierlijking moest voeren. Neen men deed liever zijn profijt met het geldelijk voordeel, dat in het lage loon van den arbeider nu voor den ondernemer verscholen was. Wij willen de afgrijsselijke bladzijden niet overschrijven, waarin mannen van karakter aanwezen, wat het gevolg moest zijn van het goedkoope tarief, waarvoor de arbeid van vrouwen te krijgen was. Het is waar, om maar een voorbeeld aan te stippen, gemaakte kleederen werden goedkooper, maar een gansche klasse van vrouwen ging zedelijk te gronde, en een deel der heeren en vrouwen der schepping kon zich goedkoop de leest naar de fraaiste mode optooien, ten koste der prostitutie van ziel en lichaam van een ander en grooter deel der zusteren.

De les van Jago: ‘steek geld in uw beurs’ is waarlijk een halve eeuw het wachtwoord van allen geweest. Het gouden kalf, waarvoor de Joden ééns in oude tijden de knieën bogen, werd weder op het voetstuk gesteld, en alle Christenen toonden zich gelijk van zin en gelijk van geest met het Israël van vóórheen. Het einddoel van het leven was rijk te worden. Men duchtte geen gemis van aanzien of achting. Hoe rijkdom verkregen is werd snel vergeten. Rijkdom kende geen rechters, maar slechts benijders en bewonderaars.

Geheel dit verschijnsel - dat inderdaad de dingen tot het uiterste bracht - was een gevolg van het onvoorwaardelijk toepassen van het ‘laissez-faire’ begrip. Men liet de zaken haar loop. Er waren immers (zoo meende men) natuurlijke wetten, die de omstandigheden tot harmonie zouden brengen. Al zag men dat niet geschieden, dan moest men er toch niet aan wanhopen. Veelal was datgene wat men niet zag het ware en de kern der zaak. Aan de werking van het eigenbelang moest men een ongestoorden loop verleenen. Een ieder voor zich werd de leus. Misrekeningen en vergrijpen tegen de openbare welvaart zouden zich zelven wel straffen. Groeide er een te groote fabrieksbevolking aan, en wilde of konde men voor loon niet meer beschikbaar stellen, dan kwam immers de zeer positieve

spelbreker, de dood, de reien dunnen van hen, die een plaats aan den disch van het bestaan vroegen. Leve Malthus en zijn leer! Het evenwicht herstelt zich van zelf. De arbeiders moesten die leer maar trachten te begrijpen en voorts wijzer en voorzichtiger worden. En men werkte weder voort naar de bekende voorschriften. Doch het resultaat was, dat een geweldige kloof begon te gapen tusschen de klassen der bezittenden en der nietbezittenden, dat een veel scherper tweedracht dan ooit te voren op aarde ontwaakte, dat de pachter opstond tegen den landheer, de fabrieksarbeider tegen den patroon, en dat in onze groote steden een diepte van ellende en kommer rondwaarde, die alle hoop scheen uit te sluiten. Toen is men tot bezinning gekomen. Men heeft begrepen, dat men aan het spel der ‘natuurlijke wetten’ een einde moest maken, en dat men moest ingrijpen. Men is in alle landen behoedzaam parlementaire beschreven wetten gaan maken, om werkelijke misstanden te voorkomen. Men is den arbeid van het volk, de industrieele organisatie van elk land, eenigzins gaan regelen. Wetten waarbij het verboden werd kinderen te doen arbeiden, wetten waarbij het werk der vrouwen in de mijnen werd belet, wetten waarbij in sommige bedrijven de arbeidstijd werd vastgesteld, wetten waarbij de localen der fabrieken aan zekere regelen werden onderworpen, wetten waarbij van staatswege toezicht op de fabrieken werd voorgeschreven, wetten waarbij alle vormen van coëperatie en associatie werden mogelijk gemaakt, volgden elkander op. Het gebied der sociale politiek werd betreden. Het laissez-faire systeem en de leer der economische natuurwetten waren door de praktijk veroordeeld.

Het idee der sociale rechtvaardigheid was hier in conflict getreden met de theorie der staathuishoudkunde. Deze was er voor uitgekomen dat zij iets anders was dan philantropie. Haar leer bedoelde, dat ieder op aarde langs den kortsten weg welvaart moest verkrijgen, en alle zaken, arbeid daaronder begrepen, op de goedkoopste markt moest koopen. Doch voor de consequentie, waartoe die leer leidde, schrikte en deinsde men terug. Men riep om recht.

Hooge geesten waren het, die hier - zoo als weleer de profeten in Israëls tijd - aan de menschheid der negentiende eeuw het rechte spoor wezen.

Uit de diepte van zijn idealisme getuigde op den drempel

onzer eeuw, toen Napoleon de oude staatsvormen in stukken sloeg, de wijsgeer bij uitnemendheid, de duitscher Johann Gottlieb Fichte. Een geweldige, heroïeke, imponeerende man, in wien de innigste gloed der wetenschap vereenigd was met een vurige dorst naar handelen, zoodat men van hem zeggen kan, dat zijn woorden daden zijn geworden. Ook dit had hij met de profeten van vroeger gemeen, dat zijn philosofen-ziel eigentlijk een krijgsmansziel was. Hij nu leerde aan onze eeuw ‘dat het *onrecht* is als iemand zich weelde koopt, terwijl de medeburgers het noodwendige niet hebben.’ Hij maande de menschen aan voorzichtig en behoedzaam om te gaan met het beginsel van het grondeigendom. ‘De aarde behoort den Heer, aan den menschen is slechts het vermogen gegeven haar doelmatig te bebouwen en te benuttigen.’ Hij was de eerste die het uitsprak, dat de toestand van productie, waartoe onze eeuw zich aangordde, eenvoudig-weg zou leiden tot ‘anarchie’: dat wij bezig waren te midden van onze beschaving, in onzen eigen schoot, optekweeken ‘de halve wilden’, de barbaren der samenleving. Hij was het die, in een meesterlijke bladzijde, aldus aan onze maatschappij den spiegel voorhield: ‘Onze tijdgenooten willen alles door list en geluk verwerven. De productie en het verkeer worden door hen tot een hazardspel gemaakt. Zij roepen onophoudelijk om vrijheid, vrijheid van handel en bedrijf, vrijheid van toezicht en politie, vrijheid van orde en zeden. Hun schijnt alles, wat regelmatigheid en een vastgeordenden gang van zaken beoogt, een inbreuk op eigen natuurlijke vrijheid. De gedachte alleen aan een inrichting der maatschappij, waardoor voor altijd de duizelingwekkende speculatie, het toeval der winsten en het plotseling rijk worden tot het gebied der onmogelijkheid zouden behooren, wekt bij hen een gevoel van schrik en wrevel op.’

Niet zoo diep, maar doordringender, was het woord, dat een Franschman, na de omwentelingsdagen van het jaar 1830, toen wederom een nieuwe dageraad voor Europa scheen optekomen, zijn landgenooten toesprak. Daar was bij hem minder hoog, edel geloof aan het ideëele dan bij een Fichte, doch des te sterker (trouwens de eeuw was dertig jaren ouder geworden) het gevoel van onrust, melancholie en misnoegen over het drijven der menschen. Het werd bij hem bijna bittere misanthropie, iets wat in de verte aan uitingen van een Dante doet denken. Maar dat alles was

slechts de schors. Die dáár in Bretagne omstreeks 1833 bij hem waren in dat boschrijk landgoed ‘la Chesnaye’ - zoo aantrekkelijk door de herinnering aan Maurice de Guérin - kregen een blijvenden indruk van zijn rijk en warm hart. Mijmerend scheen hij daar te doolen. Doch zijn geest was werkzaam. Want onder dat op- en neêrgaan, terwijl boven zijn hoofd de wind suisde door de takken der eiken- en pijnboomen en in de verte de zee haar statig golvengeruisch deed hooren, smeedde hij de bliksemflitsen van zijn ‘Paroles d'un croyant’. Hij bracht in April 1834 het kleine geschrift aan Sainte-Beuve. Deze waardeerde den letterkundigen vorm, doch zag niet welk vuur in die zinsneden gloeide. Hij moest (aardige les aan den scherpsten criticus onzer eeuw!) eerst daarop wakker worden gemaakt door de typografen der drukkerij, waar het boekje werd gezet. Want het werd daar in de werkplaats een gedruisch, een gefluister, een gemompel, straks een gejuich, toen die bladzijden in proef het eerst werden gelezen! Het werkvolk verstond dadelijk, dat het een beroep was op recht en gerechtigheid. Van dien tijd af komen er andere klanken in de spraak der misdeelden. Het verwijt wordt grievender, wijl het zich hult in den vorm der weeklacht: ‘O, zoo gij wist wat het beteekent lief te hebben! Gij zegt dat gij lief hebt, en vele van uw broeders missen het brood om hun leven te onderhouden, missen kleeding om hun ledematen te bedekken, missen een dak boven hun hoofd, soms een bundel stroo om op te slapen, terwijl gij al die zaken in overvloed hebt. Gij zegt dat gij lief hebt, en in grooten getale kwijnen de zieken hulpeloos op hun armoedige legerstede, weenen de ongelukkigen, zonder dat iemand naar hen luistert, gaan kleine kinderen, verstijfd van koude, huis aan huis, bedelend bij de rijken rond, om kruimkens van hun tafel te bekomen. Gij zegt dat gij uw broeders lief hebt, en wat zoudt gij dan doen, indien gij hen haatte? Ik zeg u, dat ieder die zijn lijdenden broeder niet helpt, terwijl hij het konde doen, de vijand is van zijn broeder; en dat ieder die, als hij het kan, den hongerenden broeder geen brood geeft, diens moordenaar is.’ Straks wordt bij Lammenais de klacht omgewerkt tot een ideëel pogramma in die vage maar heerlijke 36e strophe: ‘Jonge krijgsman, waar gaat gij heen? Ik ga strijden voor de *rechtvaardigheid*, voor de zaak der volken, voor de rechten van het menschelijk geslacht. - Ik ga strijden, opdat velen niet de

prooi worden van eenige weinigen, om de gebogen hoofden op te heffen en de wankele knieën te schooren. - Ik ga strijden, opdat de vaders niet meer den dag vervloeken, waarop hun gezegd was: een zoon werd u geboren, noch de moeders dien, waarop zij voor het eerst het kind aan haar borst drukten. - Ik ga strijden, opdat de broeder niet meer zich bedroeve, wanneer hij zijn zuster ziet wegkwijnen als het gras dat de aarde weigert te voeden, opdat de zuster niet meer onder tranen den broeder behoeft aan te zien, die weggaat en niet meer zal keeren. - Ik ga strijden, opdat ieder in vrede de vrucht van zijn arbeid zal kunnen eten... - Ik ga strijden, opdat allen in den hemel een God en op aarde een vaderland hebben. - Dat God uw wapenen zegene, jonge krijgsman!'

Tien jaren later, toen de reusachtige ontwikkeling der industrie in Brittanje geleid had tot de democratisch socialistische uitbarsting der Chartisten, toen de werkhuizen met een steeds zwellende armenbevolking gevuld waren, trad in Engeland een man op, die evenzeer met zienersblik was gewapend. Zijn schelle uitingen weerklonken als zweepslagen. Het was Carlyle. Hij was een stoere vertegenwoordiger van een hard, taai volk, dat der Schotten. Een ontembare waarheidskracht en niets ontziende rechtschapenheid waren hem eigen. Bij hem gloeide de verontwaardiging over de huichelarij der bezittende klasse, die uit al de economische eigenschappen nog zoovele deugden voor een natie wisten te smeden, die, hoe meer kapitaal zij samenvoegden, des te meer verdiensten zich zelven toerekenden. Het wapen der ironie en satire hanteerde hij zooals geen ander. Tegen het zonderling grillige der vormen zag hij niet op, zoo maar het gezegde brandend in het hart van zijn lezers of hoorders werd geprent. Van hem is dan ook het woord: het Mammon-evangelie. Hoort hem in zijn strijd tegen de overbevolking. 'Ergens moet toch een fout zijn. Een goed gevormd paard zal op elke markt 20 tot 200 dukaten opbrengen, zooveel is het waard in de wereld. Een goed gevormd mensch daarentegen is niet eens niets waard in de wereld, maar de wereld zou hem nog wel een aardig sommetje willen geven, als hij zich eenvoudig verbond, zich te laten ophangen. En toch - welk van die twee schepselen is het kunstigst gevormde wezen, enkel als machine beschouwd? Goede hemel! een blanke Europeaan, die op zijn twee beenen staat, met zijn twee

vijfvingerige handen en zijn wondervol hoofd op de schouders, is toch zeker van 50 tot 100 paarden waard, zou ik zeggen. - Inderdaad, overbevolkt! En toch welk een verschrikkelijk groot gedeelte van deze wereld hebt gij reeds zoo ijverig beploegd en bespit, dat er niets meer op wil groeien? Hoe dicht is de bevolking van de Pampas en Savanna's in America, in de omstreken van het oude Carthago, in het binnenland van Afrika, op de beide hellingen van den Altaï, op het Tafelland van Midden-Azië? Een mensch kan, naar ik gehoord heb, als gij hem grond leent, zich zelven en negen andere menschen voeden. Helaas, waar zijn de Hengisten en Alarics van ons tegenwoordig Europa, die, als hun land te klein is geworden, mannen werven, en gelijk vuurpilaren die overgroote massa's van onuitroeibaren levenden moed ergens heen zullen geleiden, thans echter niet gewapend met den strijdbijl en oorlogswagen, maar met het stoomwerktuig en de ploegschaar? Waar zijn zij? Zij zijn jachtopzichters en pluimgraven geworden'. Niemand heeft, zoo als Carlyle, de tegenstelling doen voelen der rijken en armen van onze eeuw; tegenover de Dandy-secte plaatste hij zijn onsterfelijke Iersche arme-slaven. Hoort hem die Ieren als had hij ze ontdekt ethnografisch beschrijven met vlijmende ironie: 'Zij schijnen de Dandy-secte na te volgen in haar hoofdbeginsel, in het dragen namelijk van een eigenaardig gewaad. Van het costuum der Iersche arme-slaven zal men echter in dit werk geene beschrijving vinden, om de eenvoudige reden, dat het met het onvolmaakte orgaan der taal niet te beschrijven is. Hun gewaad bestaat uit ontelbare slippen, lappen en onregelmatige stukken van allerlei stof en allerlei kleur, door welker labyrintachtige openingen zij hun ligchaam (hoe is onbekend) wringen. Dat costuum wordt bijeengehouden door eene menigte knoopen, bandjes, pennen en vaak nog door een leêren gordel, een koord van hennep of zelfs van stroo, dat zij zich om de lendenen binden. Zij schijnen inderdaad eene voorliefde te hebben voor stroo, want dikwijls dragen zij het bij wijze van sandalen. In hun hoofdtooisel veroorloven zij zich eene zekere vrijheid: zij dragen hoeden met halven rand, hoeden zonder bol of slechts met een lossen, op en neêr klappenden bol: in 't eerste geval dragen zij somtijds den hoed omgekeerd met den rand naar omhoog als een studentenmuts - met welk doel is onbekend. De naam arme-slaven schijnt

een Slavonischen, Poolschen of Russischen oorsprong aan te duiden, niet aldus het innerlijke wezen en de geest van het bijgeloof der secte, dat veelmeer een Teutonisch of Druïdisch karakter draagt. Men zou kunnen gelooven, dat zij aanbidders zijn van Hertha of de aarde, want zij werken onafgebroken in haar boezem, of anders bewerken zij in afzonderlijke bidkapellen de voortbrengselen dier aarde; maar zelden zien zij opwaarts naar de hemellichten, en zoo zij zulks al doen, dan is het nog altijd met een vrij groote mate van onverschilligheid. Aan de andere zijde leven zij als de Druïden in duistere woningen: breken zelfs vaak de glasruiten, waar zij die vinden, en stoppen dan de gaten toe met lappen of andere ondoorzichtige zelfstandigheden, ten einde de juiste mate van duisternis te herkrijgen. En gelijk allen natuuraanbidders overvallen hun buiën van begeestering, die tot wildheid en wreedheid overgaat, en verbranden zij menschen, zoo al niet in van teenen gevlochten afgoden dan toch in leemen hutten. Een buitengewoon waarheidsminnend reiziger, geeft de volgende schets van een hunner huisgezinnen waarin hij binnentrad. Het huisraad bestond uit een grooten ijzeren pot, twee eikenhouten tafels, twee banken, twee stoelen en een drinkkan. Boven de eenige kamer bevond zich een soort van verdieping, die men met een ladder bereikte, en waar de huisgenooten sliepen; de ruimte beneden was door een schot in twee vertrekken verdeeld, het eene voor de koe en 't varken, het ander voor het gezin. Toen wij inkwamen, vonden wij de huisgenooten, elf in getal, aan tafel: de vader zat aan het boveneinde, de moeder aan het benedeneinde, en de kinderen aan weerszijden van een groote eikenhouten plank, die in 't midden, gelijk een trog, was uitgehold; deze kuil moest den inhoud van een pot aardappelen bevatten; op gelijke afstanden waren kleine kuiltjes gemaakt, die als zoutvaten moesten dienen en een kan melk stond op de tafel. Weelde-artikelen als vleesch, bier, brood, messen en vorken waren er niet. De arme-slaaf zelf was, zooals onze reiziger bevond, een breedgeschouderd, donkerbruin, sterk man, met een mond, die van het ééne oor naar het andere reikte. Zijne echtgenoote was eene, door de zon gebruinde vrouw met regelmatige gelaatstrekken, en zijne naakte, vuile kinderen hadden honger als raven. Van hun philosophische of godsdienstige leerstellingen en gebruiken wordt geen woord gerept.’

Tot dusverre Carlyle en zijn ‘Ecce Homo’: ‘zie den mensch

in Ierland' ten tijde der 'luisterrijke' beschaving van onze negentiende eeuw.

De taal van zulke profeten heeft nu haar werking niet gemist. Overal om ons heên, bij alle maatschappelijke beroeringen, waarvan onze tijd zoo vol is, zien wij, dat er een beroep, een appèl is op recht en rechtvaardigheid, buiten en boven de landswetten om. Let slechts op het getob in dit jaar met de mijnbevolking te Decazeville. Zeker is de wet hier geheel en al aan de zijde der werkgevers. De heeren Leon Say en zijn vrienden hebben volkomen de bevoegdheid om al die werkplaatsen en mijnen dáár te sluiten. Zij zijn er toe getergd door den moord van hun ingenieur, door de koppigheid der werkstakers. Toch doen zij het niet. Hun belang zou het wezen. Toch kunnen zij niet meer alleen rekening met hun eigen belang houden, zij moeten de publieke opinie naar de oogen zien, of liever een hooger begrip van rechtvaardigheid volgen. Het zijn immers particuliere zaken, zou men zeggen, tusschen den patroon en zijn arbeiders; het interesseert slechts twee partijen. Neen, is het antwoord dat onze tijd gaat geven. Bij elk feit van dien aard doet tegenwoordig de stem van het publiek, de stem van het geweten, zich hooren. Bij elk voorval van dit gewicht, bij elke twist, die zoo groote evenredigheden aanneemt, hoort men het wachtwoord: 'arbitrage.' De publieke moraliteit vraagt een scheidsgerecht. En dat vragen, dat eischen van zulke arbiters is het beste bewijs dat er sociale rechtvaardigheid is.

Wanneer men slechts wat meer vertrouwen had in de ideeën, dan zou de oppervlakte onzer maatschappij er waarlijk anders gaan uitzien. Dat wij ons verbazen en verschrikken ligt aan ons gebrek aan geloof, aan onze kleinmoedigheid en onze flauwhartigheid.

Wij zijn in de periode, die het best misschien kan toegelicht worden met behulp van een zinsnede uit Pascal's ideeën.

Wat dien verheven mathematicus het meeste trof was de koude blik, dien hij, door al zijn wetenschap en kennis, verkreeg op het heelal. Al die hemelbollen wist hij nu te onderscheiden. De vaart hunner beweging wist hij te berekenen. Den dampkring om hen heen vermocht hij af te meten. Den duur der wenteling om hun eigen as kon hij nagaan. Zuiver stelden zich alle problemen voor zijn brein en zijn brein kon ze

oplossen. En toch was hij ontevreden en bekommerd. Met het licht van zijn wetenschap dat alles beziende, bleef hij onbevredigd. Het sprak niet tot hem. Een benauwende stilte omgaf hem. En Blaise Pascal barstte los in den wanhoopskreet: ‘het eeuwige stilzwijgen dier oneindige ruimten verschrikt mij.’ - Stel nu dat diezelfde natuuronderzoeker, slechts ééns in den vroegen ochtend zijn cel en woning had verlaten, dat hij de stad Rouen was ontvlucht, om buiten op het veld, te midden van wouden en weiden, met de kronkelende rivier naast zich, den zonsopgang te bespieden. Zou hij dan niet - bij het aanschouwen van die stralen goud licht, die over het landschap werden heêngegoten, bij den glans en de kleuren, die overal uit grauwen nevel naar boven schoten, bij de vonken die het zonnelicht deed tintelen op den vloed, bij het gejubel der vogels die den dageraad verwelkomden, bij het veelstemmig ontwaken der natuur - een gansch anderen indruk naar huis hebben gedragen? Zou hij niet volkomen verzoend zijn geweest met God en de natuur en in zijn studeercel met dubbele aandoening het vers van de Vulgata hebben gelezen: ‘Coeli enarrant gloriam Dei; de hemelen vertellen Gods eer en het uitspausel Zijner handen werk.’ Het zwijgend heelal van gisteren zou eensklaps het welluidendst gezang in zijn ooren hebben aangeheven.

Waar het begrip van Rechtvaardigheid weder wordt gevoeld en in het leven treedt, zal ook de menschelijke maatschappij den gezonden aanblik weder bekomen.

III.

Kunnen wij nu iets doen, om ook de arbeidende klassen weder in het gevoel van sociale rechtvaardigdeid te doen deelen?

Maar onze overtuiging zeer zeker. Wanneer wij slechts toegeven, dat in deze gansche sociale questie beginselen der zedekunde den doorslag moeten geven. Het is nog meer een ethisch dan een economisch probleem. Alleen de lage trap, waarop in 't algemeen de beoefening der ‘Ethica’ staat, verklaart veel der te-kort-komingen in onze maatschappij.

Worden werkelijk onze meeningen en daden aan vaste zedelijke regels onderworpen, dan zullen wij moeten beginnen ons begrip van

privaat-eigendom te herzien. Onzinnig is de eisch het particulier eigendom te willen afschaffen, dat juist een der voorwaarden van onzen vooruitgang is, een der prikkels waardoor de mensch tot zelfstandigheid, onafhankelijkheid en vrijheid zich ontwikkelt: maar even waar is het, dat dit privaat-eigendom zich thans in de bestaande vormen veel te scherp versteent, en er steeds op uit is zich voortdurend uit te breiden, door telkens nieuwe vormen als copierechten, patenten, vergunningen, certificaten van oorsprong en handelsmerken in zijn bevestigden cirkel op te nemen. Nimmer mogen wij toch vergeten, dat het privaat-eigendom aan den grond en aan al de natuurgaven zich in den loop der tijden ontwikkeld en als het ware losgerukt of losgewrongen heeft uit het gemeenschappelijk eigendom. Dat gemeenschappelijk eigendom - de studiën van Maine over de dorpsgemeenschap hebben het zoo voldingend bewezen - was het uitgangspunt. Kracht en macht zaten vóór, toen men allengs tot deeling overging. Het zou dwaas wezen die dorpsgemeenschap weder te willen restaureeren, waar zij door de geschiedenis veroordeeld is, maar het gaat niet aan de deeling van den grond en wat daartoe behoort als een absolute voor altijd vaste wet te beschouwen. Neen het is slechts een vorm, een zeer goede vorm der maatschappelijke organisatie: maar vormen zijn te veranderen, hebben slechts een relatieve waarde, zijn geen wetten van ijzeren noodzakelijkheid. En elke maatschappelijke vorm mag alleen beoordeeld worden naar zijn doelmatigheid.

Ons herinnerende den oorsprong van het privaat-eigendom moeten wij dus dat recht gebruiken, niet enkel voor ons zelven maar ten bate van het algemeen. Wij moeten in den goeden zin van het woord rentmeesters zijn van ons eigendom. Dan zullen die nadeelen en kwade eigenschappen, waarvan het eigendom thans de al te milde bron is, kunnen verminderen. Aan den eenen kant zullen wijken de trots, de aanmatiging, en het pralend vertoon maken; aan den anderen kant zullen de jaloerschheid, het gebrek en het vergrijp verzwakken.

Tot de wijziging in het gebruik van ons vermogen worden wij geroepen niet enkel door een idealistische opvatting, maar dringend genoeg door de plicht, die voortvloeit uit het verleden. Wij schijnen toch al te spoedig te willen vergeten, dat het ontstaan en opkomen der groote kapitalisten in het begin onzer eeuw - tengevolge der ontwikkeling van industrie

en handel - waarlijk niet alleen te danken was aan hun eigen energie alléén, maar aan duizende omstandigheden der maatschappij. De gansche maatschappij werkte voor hen mede: zij waren in veel gevallen slechts de gelukkigen die den prijs wonnen, waarvoor allen zich inspanden. De verkrijgers van een groot vermogen waren slechts degenen, die van de vorm-verwisselingen der maatschappij profiteerden. Lees een der biografiën der Engelsche industrieelen in den aanvang van onze eeuw, vooral der Kwakers onder hen, bijv. van Walker of van William Allen, den vriend van Wilberforce, en merk bij hen op het gevoel, dat zij hebben, van inderdaad slechts voordeel te trekken en winst te doen met de ontdekkingen van anderen. Zij gaan de uitvinding van Arkwright, dat nieuwe en wonderlijke werktuig om te spinnen, gebruiken; zij hebben eenig kapitaal, stel een honderd pond sterling, zetten daarvoor eenige arbeiders aan het werk, een veertigtal, en winnen en winnen altijd door. Steeds arbeidend met dat altijd aangroeiend kapitaal, dat hen in staat stelt steeds nieuwe machines te koopen, steeds nieuwe arbeiders daaraan vast te hechten, worden zij zeer vermogend, kapitalisten in het groot. Maar bij de besten onder hen - en met opzet noemden wij dan ook de Kwakers - stond het gevoel op den voorgrond, dat ieder eigenaar ook een schuldenaar is aan anderen. En inderdaad, dit is de volle waarheid. De gansche maatschappij, in haar breede ontplooiing van intellectueele en materieele krachten, heeft voor de rijken medegewerkt. De bezitters mogen stellig mildelijk van hun rijkdom voor eigen doeleinden gebruiken: maar zij moeten gedenken, dat zij een deel van hun rijkdom verschuldigd zijn aan de anderen, niet enkel aan de arbeiders, wanneer zij patronen zijn, maar aan de uitvinders, die reeds in hun graf rusten, aan alle wetenschappelijke vóórlichters. Zij zijn als eigenaars schuldenaars der menschheid. Daarom moeten zij aan het publiek, den erfgenaam der menschheid, in den vorm, dien zij zelven verkiezen, dat billijk deel van hun inkomsten teruggeven, dat zij, omdat zij midden in het publiek leefden en van den stroom van gedachten en gevoelens van dat publiek hun voordeel trokken, tot zich wisten te trekken. Onze Hollandsche voorouders hebben het steeds zoo begrepen. Onze steden zijn vol van stichtingen en hofjes voor den ouden dag. Ons Amsterdamsch weeshuis teert nog op de giften van Haesje

Claes. Aan onze academies werden altijd door particulieren beurzen gevestigd. Eerst in onzen tijd scheen dit helaas minder te worden. Het eigendom wordt egoïstisch en kweekt egoïsten. Als men iets voor het volk doet, doet men het uit gansch andere motieven dan onze krachtige voorvaderen. Er ligt op den grond van velen onzer weldaden een soort van vrees of bangheid voor mogelijke uitbarstingen van het volk. Daarom bereiken zulke weldaden gewoonlijk het doel niet. Wel mag het verwondering baren, dat juist nu de bezittende klassen van hun individueel eigendom meer en meer een citadel maken, waarin zij zich bevestigen. Is toch niet in onze eeuw door een scherpziende geest de leer vastgesteld van wat de Engelschen noemen ‘the unearned increment?’ Is er niet in de ontwikkeling en vermeerdering van rijkdom telkens een deel, dat de een of ander oogst, hoewel hij er niet voor gezaaid heeft, noch inderdaad groote moeite er voor heeft gedaan? Is niet het bestaan van sommige kapitalisten hierin vervat, dat zij, evenals de landeigenaren van vroeger, slapende rijk worden? Nog meer. Door de machtige stelling, die zij ten gevolge van den omvang van hun privaat-eigendom innamen, konden zij de conditiën stellen van de gemeenschappelijke verdeeling van den arbeid, en zij namen het leeuwendeel. Bovendien: toen zij eens zoo machtig waren geworden, moesten de kleinere eigenaars en werkgevers - wilden zij niet geheel buiten den kring der verdiensten blijven - zich wel onder de heerschappij der grootere stellen. Wat men in de middeleeuwen heeft zien gebeuren, toen de kleine vasallen zich onder de hoede en macht van den grooten plaatsten (de zoogenaamde commendatio): dit hebben wij in onze eeuw in de industrie zien geschieden. Altemaal redenen, die de eigenaars er toe moesten bewegen zichzelven en hun beginselen te herzien, en het gebruik van hun vermogensrechten breeder op te vatten, dan waartoe thans de egoïstische drijfveeren schijnen te noopen.

Hiermede hangt samen de plicht om te overwegen, of wij, niet naast het privaat-eigendom, ook hier en daar in bezitstoestanden soms het collectivistisch beginsel zouden moeten versterken of misschien zelfs weder in het leven roepen. Men weet dat twee oorspronkelijke wijsgeerig-godsdienstige geesten in het midden van deze eeuw daartoe uiterst radicale voorslagen hebben gedaan. Wij noemen

Colins en Francois Huet. In de eerste plaats de baron Colins. Hij was van zeer oude Belgische adellijke familie. Geboren in 1783 was hij reeds op zijn zeventiende jaar in de legers van Napoleon, en doorliep hij als officier der huzaren de verschillende rangen der fransche armee. Na den val van Napoleon verliet hij als kolonel dat leger en ving hij zijn zwerf- en studietochten door Europa en Amerika aan. Vooral economische vraagstukken en landbouw-exploitatie trokken hem aan. In de Havannah stond hij zelfs aan het hoofd eener plantage. Toen de Juli-omwenteling de Bourbons had verdreven, keerde hij in Frankrijk terug, en begon hij daar in 1835 zijn boeken te schrijven. Zijn geschriften, waaraan hij tot aan zijn dood in 1859 werkte, zijn in negentien deelen gedrukt. Zij houden zich allen bezig met een organisatie der maatschappij. Het eerste doel, dat hij op het oog heeft, is in elken staat weder grond tot collectief eigendom te maken. Hij meende dat, als de staat het wilde doorzetten, deze verandering in een vijf en twintig jaren zou te verwerkelijken zijn. Vooral door geweldig ingrijpen in het erfrecht wilde hij dien toestand dwingen. Slechts het erfrecht in de rechte lijn zonder testament zou regel zijn. Elke successie zonder directe erfgenamen in de rechte lijn komt aan den staat. Men zou bij uitzondering bij testament kunnen legateeren, maar zulk een erfenis zou met 25% ten voordeele van den staat worden belast. Voor dat alles zou door den staat grond worden aangekocht. De grond, die tot collectief eigendom was verklaard, was van nu af aan onvervreemdbaar. - En wat Colins in grillige vormen, met aanéénrijging van citaten en aanhalingen, soms meer deed flikkeren en schitteren dan kalm begrijpen, datzelfde werd door Francois Huet in zijn schoon boek ‘Le Règne Social du Christianisme’ dat in 1853 verscheen, ernstig en doordringend betoogd. Hij was franschman, geboren in 1814, doch heeft een goed deel van zijn leven in België geleefd te Gent, waar hij van 1836 tot 1850 hoogleeraar der wijsbegeerte was. Omstreeks 1846 keerde hij zich tot sociale studiën en vereenigde hij een kring van leerlingen, onder anderen Emile de Laveleye, om zich heen. De stelsels van maatschappelijke hervormingen werden door hem met al die jonge vrienden nagegaan en ontleed. Zijn boek was de vrucht dier studiën. Later verliet hij Gent om in Servië prins Milan van dienst te zijn. Hij stierf in 1869 te Parijs, waar zijn vrienden hem op het kerkhof Montparnasse (waar

thans ook zijn naamgenoot Busken Huet rust) een gedenkteeken hebben opgericht. Geheel zijn betoog komt hierop neer, om naast het individueel eigendom weder plaats te maken voor het collectief eigendom. Ook volgens hem moet dit allereerst op den grond worden toegepast. Er moet in elk land een groot patrimoniaal goed gevestigd worden, dat tot stand kan komen op deze wijze, dat al wat bij erfstelling buiten de legitieme portie valt, aan dat fonds door de wetgeving wordt toebedeeld. Op die wijze behoudt Huet het privaat-eigendom en de erfenissen en vestigt hij tegelijk daarnaast een collectief bezit, waarvan al de armen en misdeelden naar vaste regelen konden gebruik maken. De regelen daarvoor werden in detail door hem medegedeeld, maar hoofdzaak was voor hem het vaststellen van het recht, dat ieder arme heeft op dit te constitueeren patrimonium[1)].

Welnu, wij meenen dat deze denkbeelden - hoe fantastisch zij ook mogen klinken - misschien wel eenige opmerking en overweging verdienen.

1) In zijn boek laat hij zich pag. 274 aldus uit:
‘En restaurant l'ordre naturel des successions, le droit au patrimoine consacre l'accord de la propriété et de la communauté, hors duquel il n'est point de société. Chacun peut se dire: “Je suis homme, aucune propriété humaine ne m'est étrangère. Ces champs féconds, ces puissantes merveilles de l'industrie, ces demeures somptueuses, qui ne m'appartiennent pas, entreront dans l'héritage de mes fils.” Plus de place à l'envie: la richesse même est amnistiée, par ce qu'elle est contrainte de servir au bien des races futures. Nulle entrave ne gêne la bienfaisance, et cependant l'oisiveté héréditaire devient impossible. Chaque père a droit de ransmettre à ses enfants le fruit de son labeur et de ses épargnes: tous les nobles mobiles qui peuvent exciter l'homme au travail sont conservés, et cependant le fils du pauvre est toujours assuré d'un héritage. Que peut-on faire de plus pour la famille? Faudrait-il donc lui immoler l'humanité? La succession en se généralisant se moralise. On ne sait que trop à quelles tentations le régime actuel expose des héritiers besogneux et pressés. Il fait de chaque héritage une proie que se disputent les plus viles passions. Helas! qui n'a surpris d'abominables voeux? Loin d'attenter à la famille, le droit au patrimoine l'épure et la fortifie. Il fait pénétrer la sécurité dans son sein. La faute ou le malheur d'un père ne condamne plus à une infériorité permanente sa malheureuse postérité. Sous ce regime vraiment social il existe de fait une assurance générale entre tous les parents et entre tous les enfants. De cette touchante solidarité des familles particulières se forme la grande famille humaine. Aujourd'hui l'enfant du pauvre tombe nu sur la terre nue, comme s'il naissait à l'état sauvage. Il ne se lie à rien, il n'a pas d'aieux! Le droit au patrimoine le reintègre dans le genre humain. Merveilleuse loi agraire, qui sans arbitraire et sans violence, sans limiter en rien l'étendue des fortunes, sans dépouiller ni dëranger personne, affermit à perpétuité l'émancipation des travailleurs, et maintient toute la suite des générations sous le niveau de l'égalité!’

De kiem van die denkbeelden behoeft het individueel eigendom ook op den grond niet aantetasten. Neen het collectieve begrip werkt hier slechts als aanvulling, als organisatie, die aan de leemten van het privaatbezit tegemoet komt. Men bedoelt twee sfeeren van eigendom naast elkander te plaatsen, die van het individueel en van het gemeenschappelijk eigendom: den éénen kring nevens den anderen, elk met eigen motieven en drijfveeren. Wij behoeven dus waarlijk niet zoo ver te gaan als de plannen van den grooten Engelschen natuur-onderzoeker Alfred Russel Wallace in zijn ‘Land nationalisation’, noch als Herbert Spencer, die in zijn Social statics (p. 141) den geheelen grond van een land liefst in het eigendom van den staat zou willen overgeven. Neen, hoogstens zouden wij kunnen medegaan met de plannen van Chamberlain, waar hij de gemeenten wil laten zorgen voor het beschikbaar stellen van grond aan de arbeidende klassen. Op het beginsel echter komt het aan. Wij zijn, door de toepassing der strenge individualistische leer van het egoïsme, zoo afgewend ons in deze vormen zelfs in te denken. Doch wij moeten in dit opzicht veranderen. Gelijk de droevige ellende van ons slecht opgeleid en kwalijk in hun ambacht bedreven werkvolk ons thans doet inzien, welke domheid het is geweest de gilden-organisatie wegtevagen in plaats van haar te reorganiseeren: zoo zal het ons later nog wel eens treffen, dat wij slechts een waan van den dag, van dagbladschrijvers, opvolgden, toen wij de laatste overblijfselen onzer marken aan de felheid van het individueel eigendom opofferden. Dan zal het ons veel later wellicht opvallen, dat in de discussie van het in dit jaar 1886 tot wet verheven ontwerp, houdende bepalingen ter bevordering van de verdeeling van markgronden, eens een zeer verstandig woord is gesproken. Een woord van iemand die voorzag. Trouwens het kwam van de lippen van een der fijnste en oorspronkelijkste hoofden van ons land, van Mr. M.J. Pijnappel. Hij bestreed (8 Mei 1886) in de Eerste Kamer der Staten-Generaal het artikel 3 dat bepaalde, dat een enkel markgenoot de verdeeling van de mark kan eischen, hij deed dit met verwijzing op de gevaren, waarmede het socialisme ons gaat bedreigen. Juist om dien strijd te kunnen voeren en volhouden, wilde hij het socialistisch beginsel erkennen dáár waar het goed kan werken. ‘Op den bodem van het socialisme - zoo vervolgde hij - ligt de aankweeking

van den gemeenschapszin. Een der oorzaken, waardoor het is ontstaan, is de reactie tegen de orthodoxe leer van de economie, dat ieder slechts voor zich zelven te zorgen heeft en zich om anderen niet behoeft te bekommeren. Nu mag dat argument niet gebruikt worden om te beweren, dat de marken economisch goed ingerichte gemeenschappen zijn: maar als de markgenooten zóó oordeelen, dan, komt het mij voor, moet men vooral in den tegenwoordigen tijd de gemeenschap, die door de belanghebbenden noodig geacht wordt, niet doen verbreken door den wil van één enkelen persoon. Dat is juist het verkeerde beginsel, overgehouden uit de orthodoxe economie, en die overdrijving geeft kracht aan hen, die niet alleen het goede in het socialisme, de bevordering van den gemeenschapszin, erkennen, maar die uit verlangen naar die gemeenschap willen beginnen met de geheele maatschappij omver te werpen. Daarom meen ik, dat men in dezen tijd wel moet toezien wat omtrent dergelijke zaak bepaald wordt. Strenge handhaving van het recht moet het beginsel zijn. Men moet niet beschikken over de marken, als zij door de markgenooten nuttig geacht worden voor hunne welvaart. Niet enkel van de mate der productie hangt de welvaart van een land af, maar ook van de wijze waarop die productie wordt verdeeld. Als het de meening van de markgenooten is, dat een hoogere opbrengst mag verwaarloosd worden, omdat de wijze, waarop een mindere opbrengst door hen genoten wordt, bevorderlijk is voor hunne welvaart, dan moet de wetgever zich daar niet tegen verzetten.’

In dien geest meenen wij dat een en ander te doen zij. In allen geval zouden wij hopen, dat geen misgrepen meer in ons land werden begaan van dien aard, als, naar onze overtuiging, bij het vaststellen van artikel 3 dezer wet van 1886 over de marken aan het licht zijn gekomen. Wij moeten in dat opzicht oppassen. Er zijn niet zooveel fouten in overvloed meer te maken.

Wat hiervan zij en hoeveel andere middelen ter bevrediging nog zouden kunnen worden voorgesteld: - want in dit opzicht kunnen wij hier slechts aanstippen - wij hebben ten slotte slechts één allesbeheerschende plicht: om levendiger dan ooit ons te doordringen van het geloof, dat onze gansche menschelijke maatschappij meer noodig heeft gerechtigheid en liefde dan streeling der zinnen of genietingen. Wanneer wij dat in

ons eigen leven eens werkelijk wilden toonen, dan zou er van onze daden een overredingskracht uitgaan die vrede op aarde zou kunnen brengen.

De menschen leven toch nog meer van liefde dan van brood. Maar het hapert ons aan het geloof; aan het vertrouwen op de gedachte die men uitspreekt. Er is tweestrijd tusschen onze woorden en onze daden. Daarom is de rol der kerk, als kerk zoo bitter zwak. De dienaren van die kerk spreken er van, dat het wezen van het Christendom bestaat in de opoffering en kruisiging van zich zelven: maar handelend optredend in het leven twisten zij over allerlei dogmatiek, schijnen zij met hun spitsvondige redeneeringen eieren van vliegen te wegen in de webbe van een spin, en intusschen gaat de maatschappij haar eigen weg zonder zich om hen te bekommeren. Toch was de rol der kerk vooral in de middeleeuwen zoo schoon. Zij was de ware gelijkmaakster: door haar had de ‘élite’ der armen de kans om hooger op te komen. Door haar stichtingen gaf zij onderwijs aan ieder die daarvan wilde gebruiken. Zij ‘égaliseerde’ de voorwaarden van den maatschappelijken strijd. Bovenal, al verkeerde zij met de grooten dezer aarde, zij hield zich steeds dicht bij het arme volk. Zij wist, dat de groote deugden en het waarachtige genie meestal uit dat lagere volk voortkwamen. Zij troostte dat volk en hielp het den strijd des levens uitvechten. Waar zijn thans de priesters die dit doen? In plaats van de woorden eener blijde boodschap te brengen, verwarren zij zich zelven in de strikken der staatkunde, en draven zij over de straten als politieke verkiezingsagenten.

Eens - het is nu acht en twintig jaren geleden - gaf een priester in Europa een beter voorbeeld, en wanneer het waar is, wat in het Oude Testament ons wordt verzekerd, dat God de Heer bereid was een stad der oudheid te sparen ter wille van één rechtvaardige, dan zal men misschien in de zelfopoffering van dien éénen man de reden moeten zoeken, waarom het volk van Parijs meer dan twintig jaar na zijn dood liet verloopen, vóórdat het weder aan de stemmen van sociale wraakzucht het oor leende. Laat ons de geschiedenis van den dood van den aartsbisschop Affre even kortelijk in herinnering brengen. Het is een der aandoenlijkste bladzijden uit de historie onzer negentiende eeuw.

Het waren de bloedige Juni-dagen van het jaar 1848. Het

werkvolk van Parijs had zich aangegord tot den verwoedsten kamp, dien het gestreden heeft vóór den tijd der Commune. Overal waren in de straten de barricaden opgericht, en verdedigde het volk zijn posten tegen de legers van Cavaignac en Lamoricière. Reeds woedde een tweetal dagen de strijd: van alle kanten schoten de kanonnen en geweren: het volk was in razernij: er was een atmosfeer van vuur en bloed. De aartsbisschop was in bevende onrust. Hij was van natuur een bange man, wiens gemoedsgesteldheid, in den gewonen loop der dingen, het eerst vatbaar was voor inblazingen van vrees. De minste volksoploop, de mogelijkheid van een gevecht, had hem altijd een schrik gegeven, waarvan hij zich zelf haast geen rekenschap kon geven. Dikwijls had men hem haast bekommerd gezien om gevaren, die nog verre in de toekomst lagen, te ontwijken, in die mate, dat zijn beste vrienden zich dan meermalen over hem hadden bedroefd. Zoo meenden dan ook zij, die hem omringden, dat hij den 23sten en 24sten Juni slechts om eigen zelfbehoud dacht. Maar ziet, den 25sten Juni, nadat hij des ochtends weder de mis had bediend, scheen hij eensklaps een ander man. Hij had de gansche nacht alleen in gebeden doorgebracht: zijn geestkracht had hij opgewekt, zijn ziel gesterkt. Een eenvoudige bezieling was uit den Hemel daarin neergedaald: hij was zoo rustig geworden. Hij riep zijn groot-vicarissen en zeide hun, dat hij in het midden van het volk wilde gaan, om het aan te manen en tot vredesdenkbeelden terug te brengen. Hij vertrouwde wel niet voor zulk een onderneming op de kracht van zijn woord; want hij wist te goed, dat hij niet welsprekend was, en dat zijn spraak nog belemmerd zou worden door de vrees: maar hij zou zich overgeven aan zijn God, die hem zond en die wel zou weten te spreken door zijn lippen. De groot-vicarissen poogden hem van zijn plan af te brengen, stelden hem voor dat hij een wissen dood te gemoet ging. ‘Mijn leven beteekent zoo weinig’, was het eenige antwoord dat hij hun gaf. Toen maakte hij zich op, ging eerst, daar hij een man van plicht en van regel was, vóórdat hij naar de barricaden trok, zijn volkomen onderwerping bieden aan het hoofd van den staat, generaal Cavaignac, en van hem als het ware het verlof vragen om te mogen sterven. Te voet schreed hij, gekleed in zijn volle ambtsgewaad, gevolgd door zijn vicarissen, naar het hôtel van den generaal. Ook deze was verrast, en vroeg hem niet te gaan en

zich zelven te sparen. Maar de aartsbisschop was niet aan het wankelen te brengen: hij antwoordde slechts: ‘mijn leven is zoo weinig waard’. Toen liet de generaal hem vertrekken. En reeds ging hij te voet door de straten: slechts een bediende volgde hem nu: de groot-vicarissen waren verdwenen. Overal was het strijd en knalden de geweren: op baren en burries droeg men de dooden en gewonden weg. Hij hield van tijd tot tijd stil, om de arme stervenden te zegenen. De soldaten, de werklieden bogen voor hem de knie: officieren schoten toe en baden hem niet verder zich te begeven. Te vergeefs. Daar kwam hij bij de ‘place de l'Arsenal’ vóór de muitende voorstad. De generaal Bertrand leidde daar den aanval. De aartsbisschop vroeg het vuren te schorsen. Op zijn bede stond de generaal aan de insurgenten achter de barricade een wapenstilstand van één uur toe. Toen, nadat het vuur over en weer zweeg, stapte de aartsbisschop langzaam, met den crucifix in de hand, naar het plein: een ‘garde national’ ging voor hem uit met een tak van een heester, als vredestak. De aartsbisschop wenkte thans den bediende, die hem tot nu toe gevolgd had, zich te verwijderen. Doch deze weigerde, zeggende: ‘zoo er gevaar voor mij is, is er gevaar voor u; ik kan u niet verlaten’. ‘Welnu,’ hernam de aartsbisschop, ‘laat ons gaan.’ Hij dacht slechts gedachten van den hemel, en hij spoedde zich, als gedragen door een inwendige kracht: zijn gelaat was als verhelderd en verlicht door stralen van boven. Hij, anders zoo bang, zoo weifelmoedig, ging thans onverschrokken naar de barricade. Zonder om te zien, klom hij er over en was hij met zijn twee geleiders, den ‘garde national’ en den bediende, tusschen de woedende volksmassa. - De opwinding was dáár tot de hoogste spanning geklommen. Men begreep niets. Men wist slechts, dat men als vee door de troepen was gejaagd en mishandeld. De blikken schoten vlammen van haat en razernij. De ledematen, waarlangs het zweet gudsde, waren bezoedeld met bloed. De kruiddamp trok nog nauwelijks weg. Men zag haast niets. De ‘garde national’ wuifde met den vredestak. ‘Mijn vrienden, hoort mij,’ zei de aartsbisschop. Hij kon geen gehoor krijgen. Eensklaps klonk een schot. ‘Te wapen’ gilde de menigte, ‘wij zijn verraden.’ De geweren knalden. De aartsbisschop, getroffen, stortte neder. Toen eerst kwam het volk tot bezinning. Daar wierpen de werklieden de geweren weg, daar vielen zij op de knieën. De aartsbisschop werd op een draag-

baar gelegd. ‘Wij zijn het niet, Monseigneur’, zoo riepen zij weenend, ‘wij zijn het niet, die u kwaad hebben gedaan, het zijn verraders, maar wij zullen u wreken.’ - En de getroffene, doodsbleek maar rustig, uitte zacht slechts deze woorden: ‘Vrienden, men bedriegt u, gelooft mij, legt de wapens neêr; er is reeds veel te veel bloed vergoten.’ Men zeide hem, op zijn dringend verzoek, de waarheid, dat hij doodelijk was getroffen. Hij bleef zeer kalm. ‘Mijn leven is zoo weinig waard’ hoorde men hem toen weder fluisteren. ‘Arme werklieden, arme werklieden’, mompelde hij, ‘zeg hun de worsteling te staken: men zal hen niet verlaten.’ Toen, terwijl het laatste oliesel hem werd toebediend, sprak hij: ‘parce Domine, parce populo tuo: spaar, spaar o Heer, uw volk.’ En stervend uitte hij slechts deze bede: ‘laat, o God, mijn bloed het laatst vergoten bloed zijn.’

Wij gelooven dat zulke daden van zelfopoffering en liefde de stemming der arme en misdeelde klassen zouden omkeeren en sociale vrede zouden terugbrengen. Doch zulke daden zullen in Europa wellicht waarachtig noodig zijn. Het egoïsme, waaraan onze bezittende klassen hebben toegegeven, zal moeten gezoend worden. Dan zal de sociale rechtvaardigheid haar heerschappij hernemen. Voor ons, die ons Christenen noemen, is trouwens dit de kern onzer godsdienst. Want wat anders is het Christendom dan een wederopwekking ten leven door het berouw?

H.P.G. QUACK.

De Islam.
(*Vervolg van Dl. II, blz.* 498.)

De geleerden van den ouden tijd maakten tusschen de plichtenleer en de leer des *geloofs* in den engeren zin van het woord geen onderscheid. Het geloof was immers ook een plicht, de grondslag van alle andere. Wat men over Allah als Schepper en Regeerder der wereld, over Zijne engelen, Zijne gezanten en hunne openbaringsoorkonden, over het andere leven te gelooven had, dat leerden de Qoran en de verklarende en aanvullende Overlevering in voldoende mate. Het kwam niemand in den zin, deze zaken duidelijker of in geregelder volgorde mede te deelen dan God zelf noodig gevonden had. Aan uitwerking of toepassing was hier niet zooveel behoefte als bij de practische plichtenleer. Dogmatische spitsvondigheden lagen geheel buiten den kring der oudste geloovigen. De openbaringen zelven gaven, ook waar zij wereldgeschiedenis of wereldbeschouwing voordroegen, geene aanleiding tot vorming van een stelsel. Gelijk Mohammed op het gebied der practijk steeds in oogenblikkelijke behoeften had voorzien, zonder zich door consequentie of door de gedachte aan eene verre toekomst te laten hinderen, zoo waren ook zijne orakels betreffende den inhoud des geloofs bijna altijd berekend voor onmiddellijke werking op een zeer bepaald gehoor. De détails vonden hunne eenheid niet in weldoordachte grondstellingen, maar in zekere voorstellingen, die Mohammeds leven beheerschten en verschillende vormen en nuancen vertoonden naar de wisselingen van zijne stemming, van zijne uitwendige omstandigheden en van zijne hoorders. De te Mekka telkens terugkeerende beschrijvingen van het aanstaande gericht

werden niet gegeven om de kennis der toehoorders telkens met eenige détails te verrijken, maar om een heilzamen schrik aan te jagen en tot bekeering te dwingen. De tallooze profetengeschiedenissen, die wij in den Qoran vinden, waren niet tot tijdverdrijf bestemd, noch als les in de heilige geschiedenis. Al deze tooneelen geven ons in hoofdzaak dezelfde handeling en dezelfde ontknooping te aanschouwen, met verandering van het decoratief alleen; hetgeen waarop het eigenlijk aankomt, de toepassing, is bij alle geheel dezelfde: bekeert u, o Mekkanen, of het zal u gaan gelijk gij nu gehoord hebt dat het gegaan is met de volken, die de openbaring der tot hen gezondene boden Gods verwierpen. Wanneer Mohammed onvermoeid beroepen doet op den goeden wil zijner onwetende hoorders, en hen voor den tweesprong stelt, van waar men links ter Helle en rechts ten Paradijze gaat, dan onderstelt hij op dat oogenblik zonder voorbehoud, dat de mensch vrij is in zijne keuze, maar niets is verder van hem verwijderd dan de *bedoeling* om het *liberum arbitrium* te leeren. Evenmin ligt het *dogme* der praedestinatie op den bodem dier Qoranplaatsen, waarin Allah om zoo te zeggen het geduld verliest en tot Mohammed zegt: laat hen loopen, de geestelijk blinden en dooven, die zich inbeelden, mijne bevelen te kunnen weerstreven; als ik ze leiden wilde, waren ze immers reeds op den rechten weg, maar denzulken, die ik niet wil redden, baat ook uwe prediking niet. Toorn en verachting jegens de ongeloovigen worden hier uitgedrukt, geene leer aangaande de verhouding van Gods almacht tot 's menschen vrijheid. Evenmin is het uit Mohammeds ‘fatalistischen’ aanleg te verklaren, dat hij de lauwen te Medina tot deelneming aan den strijd voor Gods zaak aanvuurt, o.a. door hun te herinneren, dat hun thuisblijven uit vrees voor gevaar, hun leven met geen enkelen dag verlengen kan, daar alles geschiedt naar Allahs onveranderlijk raadsbesluit. Zwarigheden der toekomst bestaan voor den profeet niet; naar eene dogmatiek nu of iets wat daarop geleek, was in zijnen tijd en in zijne omgeving geene vraag hoegenaamd. In zooverre is dus de uitspraak van Mr. van Bemmelen volkomen waar, dat de beschrijvingen in den Qoran ‘*s'adressent à l'imagination, populaire*’ (pag. 425), dat ‘*les détails variés... n'avaient aucune valeur dogmatique*’ (pag. 426); niet alleen zijn ze voor de populaire verbeelding *bestemd*, zij danken, wat meer is, haar ont-

staan aan eene verbeelding, die zonder de strenge tucht van ordelijk denken fungeerde. Juist hierom hebben we nu geen recht, ze voor iets anders te nemen dan ze zijn; onze wensch om den Islam te verdedigen, mag ons geene beeldspraak doen zien, waar Mohammed beschrijft hetgeen voor hem buiten kijf de hoogste realiteit was. Tusschen beeldspraak en beschrijving van hetgeen hij voor werkelijk hield, bestond voor den profeet een verschil, dat den onbevooroordeelden lezer des Qorans zelden of nooit zal ontgaan, en dat wij dus niet willekeurig mogen wegcijferen of verplaatsen. Tal van ervaringen in zijn eigen leven en in zijne omgeving met anderen, bezien in het licht van Allahs almacht, leidden Mohammed tot wel niet opzettelijke, maar toch ondubbelzinnige prediking der voorbestemming. Te gelijker tijd was zijn zedelijk bewustzijn te sterk, om ooit aan deze almacht de verantwoordelijkheid des menschen voor eigen daden, voor eigen keuze op te offeren. Voor deze antinomie zou hij eene oplossing gezocht hebben, als hij theoloog of wijsgeer was geweest; nu hij godsgezant was, bleef deze arbeid aan het nageslacht overgelaten. Willen wij Mohammeds godsdienst leeren kennen, dan moeten wij zijne uitspraken laten gelijk hij die gaf. Ten aanzien van het praedestinatie-geloof heeft Mr. van Bemmelen dit geheel uit het oog verloren (p. 702 vv. e.a.p.). Het is waar, zegt hij, Allah leidt volgens den Qoran op den rechten weg wien hij wil, en wien hij wil op den dwaalweg, maar hierin ligt geene goddelijke willekeur. '*Au contraire, une parfaite impartialité de Dieu est toujours supposée dans le koran*.' Neen, Allah staat in den Qoran veel te ver boven de menschenwereld om te haren opzichte partijdig *of onpartijdig* te kunnen zijn. Onpartijdig kan men slechts zijn jegens wezens van gelijke beweging, en Allah 'heeft geenen gezel' of 'hem is geen gelijk'; Hij 'kan de wereld missen.' Die categorieën laten zich, zou de wijsgeer zeggen, op den god des Qorans niet toepassen. Heet het nu in den Qoran meermalen, dat God slechts de ongeloovigen op den dwaalweg leidt, en dat hij niet misleidt hen, die zich tot Hem wenden, dan noeme men dit een zeer onlogisch denkbeeld, maar geen bewijs van Allahs onpartijdigheid en rechtvaardig oordeel. Eene godheid, wier wil zou gebonden zijn aan hetgeen het menschelijk oordeel recht en billijk noemt, heeft noch de Qoran noch de latere Islam geleerd; beiden zijn echter evenzeer vrij van een

dusgenaamd fatalisme, dat de energie des menschen zou verlammen. De Qoran en de dogmatiek, de een onbewust, de andere bewust en systematisch, streven in gelijke mate naar de handhaving van 's menschen zedelijke verantwoordelijkheid naast de onbeperkte, voor menschelijk begrip ontoegankelijke, alomvattende werkzaamheid Gods.

De behoefte aan eene dogmatiek deed zich bij de ‘gezellen,’ hunne ‘volgers’ en bij hunne geestelijke erfgenamen: de geleerden van den oudsten tijd nog niet gevoelen. Zij was den Arabieren vreemd en kwam eerst allengs, zoo al niet geheel van buiten dan toch onder een zeer belangrijken vreemden invloed. Joden en Christenen van verschillende gezindte, Parsi's en wie niet al, verwisselden na Mohammeds dood in grooten getale hun geloof voor het nieuwe; maar zij brachten allerlei gewoonten en denkwijzen, geestelijke behoeften en ontwikkeling mede, die den Islam tot nog toe vreemd geweest waren. Mohammed had altijd al het goede van de ‘lieden des Boeks’ gezegd en zich op hun getuigenis beroepen; de eenige oorzaak zijner latere vijandschap was hun onwil om zijne zending te erkennen. Waar zij dit nu deden en Moslims werden, daar konden de Arabische Moslims alle wantrouwen jegens hen laten varen en moest het hun natuurlijk voorkomen, dat die bezitters en kenners der oudere openbaringen over meer geleerdheid beschikten dan zij, die eerst onlangs de boodschap van den ‘ongeletterdeu profeet’ hadden ontvangen. De Moslims konden overtuigd zijn, in Mohammeds wegen te wandelen, wanneer zij hunne kennis vermeerderden uit den rijken schat, waarover de *geloovige* schriftbezitters beschikten. Deze laatsten zelven, sedert eeuwen gewend zich en anderen rekenschap van den inhoud huns geloofs te geven, ervaren in het theologische dispuut, konden, hoe oprecht hunne bekeering ook was, het nieuwe geloof niet in den vollen zin des woords het hunne noemen, voordat zij het zich in den systematischen vorm pasklaar en meer aannemelijk hadden gemaakt. De omgang met allerlei niet-Arabische geloovigen van hooge ontwikkeling bracht al spoedig ook enkele ‘geleerden’ van den ouden stempel tot wijziging hunner methode van denken en tot behoefte aan zekere eenheid in hunne gedachtenwereld. Wij laten hier de vraag rusten, in welke zaken de invloed der Joden, waar die der Christenen, waar die van Parsi's, Indiërs of andere vreemde

Moslims zich allermeest deed gevoelen. De geestelijke kruising der rassen bracht nieuw leven te weeg en dit openbaarde zich op het gebied des geloofs doordien allerlei religieuze voorstellingen, die de Qoran uitdrukkelijk predikte of onderstelde, zich tot leerstukken ontwikkelden. Het kan zijn dat de nu en dan tamelijk stout gevoerde polemiek van hen, die aan hunne oude godsdiensten getrouw gebleven waren, zijdelings heeft medegewerkt om enkele Moslimsche dogmata scherp te doen formuleeren. Van meer gewicht was echter in dezen het verschil in meening, dat zich weldra onder de geloovigen zelven openbaarde. Over het wezen en de eigenschappen Gods, over de eeuwigheid of het geschapen zijn der Openbaring (eene vraag, waarmede de blijvende beteekenis des Qorans ten nauwste is verknocht), over de eigenschappen van engelen en profeten, over praedestinatie en vrijen wil, over den dag des oordeels en wat daarop moest volgen, over dit alles werd gedacht, geredeneerd en alle binnen zekere grenzen mogelijke meeningen over deze vragen vonden voorstanders en verdedigers. De geleerden van den ouden stempel waren intusschen voortgegaan met op de vroeger beschreven wijze de plichtenleer en, als onderdeel daarvan, een en ander van den inhoud des geloofs te behandelen in de talrijke scholen, welke zich in den loop den tijds uit de moederschool van Medina gevormd hadden. De dogmatische disputen, die zij opeens in sommige voorname steden van den Islam hoorden voeren, maakten op de meesten hunner aanvankelijk den indruk van het verward geschreeuw van een troep waanzinnigen. De Duivel dreef met die theologen zijn spel; dit was hun maar al te duidelijk; Satan was immers de eenige, die in den Qoran Allah met logische redeneeringen lastig viel. Zij keurden niet dit of dat leerstuk, deze of gene beschouwing af; zij ergerden zich over de verwatenheid, die God en het goddelijke op geheel andere wijze besprak dan Allah zelf noodig had gevonden. Waar werd in den Qoran tusschen wezen en eigenschappen onderscheiden, de praedestinatie genoemd en zooveel meer? Zulk eene innovatie scheen hun heiligschennis. Onze geleerden vergaten, dat zijzelven in húnne wetenschap, in de plichtenleer óók op weg waren naar de vorming van een systeem en dat zulk een systeem even nieuw was als de logische bewerking van denkbeelden omtrent het geloof. Hunne onbekendheid met dogmatische denkvormen

droeg voor een niet gering deel de schuld van hunnen tegenzin tegen de innovatie op formeel gebied; de dogmatische disputen deden hen even onaangenaam aan als den ongeletterde het hooren van een gesprek, in eene hem onbekende taal gevoerd. Daarbij kwam dat in het materieele de strijd der meeningen over de leer des geloofs weldra veel grooter verdeeldheid ten gevolge had en veel meer principieele questiën raakte dan die, op het gebied der plichtenleer de geleerden te Medina en elders tegen elkander in het harnas gejaagd hadden. De *oelama* (geleerden) werden dus niet door het nieuwe der methode alléén, maar ook door sommige harer resultaten zeer sterk tegen haar ingenomen. Zij konden echter op den duur deze uit de verte afkeurende houding niet blijven aannemen. De heerschappij der logica werd in de geloofsleer van sommigen zoo machtig, dat zij leeringen verkondigden, die elk geloovig kenner der Openbaring als anti-qoranisch, dus onwaar moest vervloeken; tegen zulke dwalingen moest wel met de hulpmiddelen der redeneering gestreden worden. Verder waren er onder de dogmatici toch ook zeer velen, die bij nader inzien nagenoeg hetzelfde wilden als de wetgeleerden. Zij deden slechts enkele formeele concessiën aan den tijdgeest. Men disputeerde nu eenmaal in Moslimsche kringen over geloofszaken in dialectische vormen; zij zouden dit dispuut niet hebben opgewekt, maar achtten, nu het eenmaal bestond, verdediging der geopenbaarde waarheid tegen gevaarlijke en verleidelijke redeneeringen van rationalistisch gezinde onderzoekers (bepaaldelijk de Motazilieten) hoog noodzakelijk. Met deze conservatief-gezinden gevoelden de ouderwetsche *oelama* zich natuurlijk verwant; zij vonden in hen een krachtigen steun, die niet zoo maar gelijk zijzelven, het nieuwe formeel en materieel met één woord vervloekten, maar die den vijand bestreden met zijne eigene wapenen en de logica zelve in dienst stelden van het woord Gods. Slechts door tegenspraak komt men tot nauwkeuriger formuleering zijner stellingen; de ketterij is de vroedvrouw, zonder wier hulp geene religie hare dogmatiek ter wereld brengt. Tegenover al wat zweemde naar pantheïsme of vervluchtiging van Gods persoonlijkheid, werden de Qoranische en traditioneele voorstellingen versterkt en verdedigd; tegenover het rationalistische streven om den Qoran als eene der vele openbaringen Gods voor te stellen, door menschen overgebracht en dus ook van menschelijke zwakheden niet vrij,

verhieven de oudgeloovigen Allahs laatste openbaring tot zijn eeuwig, ongeschapen woord, zoodat nu de Qoran hier de plaats innam, die Christus het Woord in de Christelijke leer bekleedt; tegenover het streven om Allahs wezen aan eene het menschelijk gemoed bevredigende rechtvaardigheid ondergeschikt te maken door de leer van den vrijen wil werd de Qoranische voorstelling van Gods almacht in den vorm der praedestinatieleer gebracht. De orthodoxie, aanvankelijk ongeneigd van de nieuwigheden der dogmatici kennis te nemen, werd toch gedrongen bij elk vraagstuk, dat aan de orde kwam, een vaste positie in te nemen; ketterij en ongeloof noodzaakten haar zich te omgeven met de vesting der dogmatiek. Na de derde eeuw der vlucht wordt de dogmatiek eene wetenschap, waarvan elk beschaafd Moslim de hoofdresultaten behoort te kennen, en waarin enkelen dieper behooren door te dringen. De latere orthodoxen stappen over het bezwaar, dat Mohammed en de ‘gezellen’ het zonder dogmatiek gedaan hadden, gemakkelijk heen: het door ons verdedigde heiligdom, zeggen zij, is dezelfde Islam, waarvoor de profeet en zijne tijdgenooten goed en bloed veil hadden; de wapenen, waarmede wij het verdedigen, zijn echter andere geworden dan de hunne, omdat onze vijanden andere zijn, dan die zij te bestrijden hadden. Ongeloovige geleerden verdedigen hunnen godsdienst en trachten dien boven den waren te verheffen met de wapenen der rede; rationalisten en andere ketters in ons midden zijn wellicht nog gevaarlijker voor zwakken van geest. Daarom is het onze plicht, al hebben wij dat voor onze zekerheid niet noodig en al berust de waarheid inderdaad op uitwendig gezag, hun te toonen dat de Islam óók op dialectisch terrein aller meester is.

De toetsing der Moslimsche dogmatiek, zooals die sedert het einde der derde eeuw van de Vlucht geleerd wordt, aan het in den Qoran gepredikte en onderstelde geloof, is gemakkelijker te bewerkstelligen dan de toetsing van een of ander Christelijk dogmatisch systeem aan het Nieuwe Testament. Immers onze godgeleerden zeggen ons dat reeds in het Nieuwe Testament de beginselen van meer dan eene dogmatiek voorkomen en alle berichten omtrent hetgeen Jezus zelf leerde, zijn dan door de dogmatiek der berichtgevers gekleurd. De Qoran daarentegen bevat slechts de woorden, die de stichter des Islams zelf uit naam van Allah sprak; hier is dus meer eenheid en zekerheid.

Willekeurig is ook hier elke onderscheiding tusschen wettige en onwettige ontwikkeling. Men kan reeds *à priori* vaststellen, dat de *vorm*, waarin Mohammed den inhoud van zijn geloof voordroeg, niet de eeuwen door bruikbaar zou blijven voor volken, die een geheel ander verleden hadden dan de Arabieren der zesde eeuw; ook kon het door den profeet meestal incidenteel en nooit doceerend voorgedragene niet onaangevuld blijven en de bronnen, waaruit het ontbrekende kon geput worden, werden deels in den Qoran zelf aangegeven (de oudere openbaringen), deels door de territoriale uitbreiding van den Islam bepaald. Laatstbedoelde soort van aanvulling is eigenlijk de eenige, die voor het oorspronkelijk karakter van het Moslimsch geloof bedenkelijke gevolgen had kunnen opleveren. De toetreding tot den Islam van millioenen Christenen, Joden, Perzen, Indiërs in een kort tijdsverloop moest leiden tot de opneming van velerlei vreemde elementen in de wordende leer; vooral omdat de katholiciteit van den Islam zich tegen elke aanpassing aan geleerde of populaire begrippen verzette, zoo zij niet universeel kon zijn. In verschillende nationale vormen liet zich deze religie niet kleeden; maar uit de door beschaving of uitgebreidheid aanzienlijkste landen, die zij doorreisde, nam zij al datgene mede, wat zij niet missen kon om internationaal te zijn. Nadat zij alzoo reizende tot vollen wasdom was gekomen, sloot zij zich voor verdere ontwikkeling af; gelijk elk mensch, zoo bereikt ook elke menschelijke instelling eenmaal een leeftijd, waarop belangrijke karakterwijzigingen haar moeielijk, zoo niet onmogelijk worden. Het zou denkbaar zijn, dat in deze volwassene dogmatiek de kiemen van Mohammeds geloof bijna onherkenbaar waren geworden; maar om het even of de reis door de wereld den Islam van zijn geboortegrond meer of minder vervreemd heeft, zijne beteekenis voor de wereldhistorie, zijn invloed op deze volkeren zijn mogelijk geweest mede omdat hij deze wijzigingen heeft ondergaan. Inderdaad hebben echter die wijzigingen het karakter van den Islam weinig aangetast; de sterk conservatieve en katholieke zin, die steeds de kracht van den *consensus* uitmaakte, heeft hem hiervoor behoed. De praedestinatieleer der Moslimsche dogmatiek handhaaft in wijsgeerige vormen hetzelfde, dat Mohammed waar het te pas kwam, had geleerd: een godsbegrip, dat niet aan menschelijke billijkheid en rechtvaardigheid onderworpen was, een god zonder plichten;

den vrijen wil systematisch loochenend, ging zij verder in consequentie dan Mohammed, maar zij offerde toch evenmin als hij de zedelijke verantwoordelijkheid der menschen aan Gods almacht op. De belangen van godsdienst en moraal deden haar inconsequentie boven een dood fatalisme verkiezen. De beschrijvingen van den jongsten dag en van het andere leven, die de dogmatiek ons geeft, zijn minder wild dan vele Qoranische, maar daarentegen dikwijls even naïef in weerwil van eene meer systematische orde; door uit den vreemde ingevoerde bestanddeelen werden de tooneelen zelfs veel bonter dan de door Mohammed zelf geschetste. De eschatologie, het gericht, bleef onder alle omstandigheden de kern van den godsdienst; neemt men oordeel, Hel en Paradijs weg, zoo valt Mohammeds geloof evenzeer in duigen als de latere Mohammedaansche geloofsleer. De dogmatiek weigerde steeds uitdrukkelijk beeldspraak te zien, waar Mohammed naïeve beschrijvingen had gegeven; niet alleen letterknechterij hield haar hiervan terug, maar de zeer gewettigde vrees, dat de Islam door den eersten stap in deze richting zich plaatsen moest op een hellend vlak. Wie de weegschaal waarop de daden der geloovigen eenmaal gewogen zullen worden, beeldsprakig verklaart, zal ons straks mededeelen dat zoowel de Hel met haar eeuwig vuur als het Paradijs met zijne schoone *Hoeri's* slechts beelden zijn, en wie zoover is gekomen, legt weldra den Qoran ter zijde, om door waarneming en denken de werkelijkheid te leeren kennen, die de Qoranische beelden dan immers eerder schijnen te verbergen dan te ontsluieren. Allah heeft de zaken niet anders gezegd dan Hij ze bedoelde, geene beeldspraak gebruikt dáár waar Zijne eerste toehoorders die nimmer konden onderstellen. Dit sluit niet in zich, dat bijv. de eschatologische weegschaal in vorm of materie op de weegschalen der kooplieden zal gelijken; omtrent haren aard, gelijk omtrent zooveel, dat boven onze bevatting ligt, heeft Allah ons niet ingelicht. Maar *werkelijk* is zij, daar Allahs woord den menschen waarheid openbaart en geene raadseltjes opgeeft. Dezelfde methode vinden wij in andere hoofdstukken der leer toegepast. Gods wezen en Gods eigenschappen mogen niet vereenzelvigd, moeten onderscheiden worden - anders zou de Qoran die eigenschappen niet bij herhaling afzonderlijk vermelden. Hoe die samenhang gedacht moet worden is bijkomstig; misschien is die voor menschelijk denken ontoegankelijk.

Het moet erkend worden, er zijn hoofdstukken van de leer waarin niet, gelijk in de zooeven aangestipte, Qoranische denkbeelden slechts uitgewerkt, aangevuld en in systematischen vorm gebracht worden, maar waarin den woorden der Openbaring geweld wordt aangedaan om daaruit te halen wat nooit erin gelegen heeft. Een sprekend voorbeeld geeft ons de leer aangaande de profeten en godsgezanten te aanschouwen. Voor Mohammed ontleenen die boden van Allah hunne beteekenis alleen aan de opdracht, hun door God gegeven; zij zijn gewone schepselen, vergissen zich, zondigen somtijds en worden dan terecht gewezen. Allah kiest wel geene boosdoeners, om Zijne boodschap aan hun volk over te brengen; ernstige, godvreezende lieden worden door Hem geroepen en verkrijgen behalve de eer der zending soms allerlei buitengewone teekenen van Gods welbehagen. Zij blijven met dat al feilbaar; Mohammed bestraft zichzelf in sommige der oudste openbaringen uit naam van zijnen Zender. In zijne oudste periode blijft zijn eigen persoon ver op den achtergrond; sommige zijner voorgangers: Abraham, Mozes, Jezus om geene anderen te noemen, maken in de Qoranische beschrijvingen een grootscheren indruk dan de eenvoudige gezant, vermaner of boodschapper, de ongeletterde profeet van Mekka, de man, door wiens hand Allah geen ander wonder werkt dan dat der Openbaring. Ofschoon zijn persoon te Medina steeds meer beteekenis krijgt en op gehoorzaamheid aan hem meer nadruk valt dan vroeger, wordt hij bij zijn leven nooit meer dan het zegel, het puikje der profeten, doch een feilbaar schepsel als zij. Elke hoogere voorstelling zou voor Mohammed en zijne omgeving onaannemelijk zijn geweest.

Reeds een gewoon sterveling, meer nog een profeet, pleegt na zijn' dood hooger waardeering te genieten dan bij zijn leven. De van het Jodendom en Christendom overgekomenen brachten bovendien in den Islam een en ander over van het verhevener begrip, dat zij zich van een profeet vormden. Onder vreemden invloed steeg het profetenideaal en moesten dus ook Mohammeds karakter en werkzaamheid in dat nieuwe licht zich aan de geloovigen vertoonen. We hebben echter boven reeds andere oorzaken aangestipt, die, geheel afgezien van zulken vreemden invloed, moesten leiden tot de toekenning eener zekere verhevenheid boven feilen aan Mohammed, zoodra men den inhoud

des geloofs systematisch ging behandelen. Een gewoon feilbaar sterveling kon bij het overbrengen van Gods woord willens of onwillens belangrijke fouten hebben begaan; was dit laatste mogelijk, dan stond zooals ieder inziet de geheele Islam op losse schroeven. Er is nog meer: wij hebben boven aangewezen, dat Mohammeds woorden en daden reeds bij zijn leven eene onmisbare verklaring bij den Qoran leverden, zonder welke deze onverstaanbaar was; en dat na zijn dood dit hulpmiddel ter verklaring nog veel hooger beteekenis heeft verkregen en in de eerste eeuwen tevens als vorm gediend heeft, waarin men de oplossing ook van nieuwelings opgerezen vragen kleedde. Dit laatste noeme men een misbruik, het was nu eenmaal stilzwijgend algemeen erkend als een voor het behoud des Islams noodzakelijke maatregel. Het gebruik van bedoeld hulpmiddel binnen betamelijke grenzen kunnen wij echter zelfs op het standpunt der historische critiek niet anders dan rechtmatig en natuurlijk vinden. Gebruik en misbruik tezamen deden een belangrijk deel der Moslimsche instellingen berusten op de Sonna, de handelwijze des profeets; zonder deze moest het gebouw van den Islam ineenstorten. Men begrijpt echter licht dat de *onfeilbare*, immers voor alle tijden voorbeeldige handelwijze van een *gewoon, feilbaar* schepsel in eene dogmatiek niet onder dak gebracht kon worden. Zoodra men ging systematizeeren, moest men inzien dat godspraken als: ‘gehoorzaamt den profeet,’ waarop de geheele wetgevende kracht der Sonna berustte, geen *zondigen* profeet konden betreffen. Gevaarlijk kon het dogma van Mohammeds onfeilbaarheid niet meer worden; dit zou het alleen bij zijn leven kunnen zijn. Het diende thans niet om onzekere, toekomstige menschelijke daden en beslissingen reeds vooraf goed te heeten, maar om het reeds bestaande en beproefde systematisch te rechtvaardigen. Zoo waar als de Islam van zijn ontstaan af mede uit de Sonna was gekend, zoo waar moest de gezant Gods van al zulke zonden vrij geweest zijn, die dezen grondslag van het gebouw zouden kunnen ondermijnen. De uitleggers van den Qoran zijn steeds ongeneigd gebleven om den zin der openbaring te verdraaien naar rationalistische denkbeelden. Waar het echter noodig was een dogma, waarmeê de geheele Islam stond of viel, aan de openbaring vast te knoopen of daarin te leggen, daar maakten de exegeten de ondubbelzinnig het tegendeel inhoudende openbaringen

met even weinig bezwaar onschadelijk, als zij alle met elkaar strijdige tradities door middel hunner harmonistiek verbroederden. Met bijzondere voorliefde kweten zij zich van deze taak in een geval als dit; het bedoelde leerstuk diende immers tevens om de onbeperkte vereering van Mohammed, die zijne gemeente reeds tot eene behoefte geworden was, te rechtvaardigen. Hier hebben wij dus een dogme, dat wij niet als de ontwikkeling van reeds in Mohammeds godsdienst aanwezige voorstellingen kunnen aanmerken; toch is dit leerstuk geen onwettig kind, geene verbastering te noemen. Hetgeen de Qoran over profeten en gezanten bevatte moest herzien en ‘verklaard’ worden voordat men het in een leersysteem kon plaatsen, dat bestemd was de Islamiseering van zoo vele volken tot een voldongen feit ook op het gebied des geestes te maken.

Velen hebben beweerd, dat de Islam door niets zijn karakter zoozeer gewijzigd of verloochend heeft als door de opneming (want assimilatie wil men het niet eens noemen) van eene hem oorspronkelijk vreemde mystiek. Men haalt dit wel aan als een bewijs van armoede van den Islam, die, buiten staat om zelf de geestelijke behoeften zijner belijders te vervullen, het dulden moest dat dezen hun dieper godsdienstig gevoel met van elders medegebrachte spijzen voedden. Tegen deze onjuiste beschouwingen, die deels op begripsverwarring, deels op gebrekkige kennis van zaken berusten, heeft Mr. van Bemmelen (p. 584, n. 2) wel behartigenswaardige zaken aangevoerd; er valt echter meer van te zeggen.

Geen godsdienst, die eene belangrijke rol in de wereld gespeeld heeft, had bij zijne geboorte alle eigenschappen, die hem tot zoo groote heerschappij over de gemoederen in staat zouden stellen. Zoo is menige nuttige instelling der Christelijke kerk bevorderlijk, zoo niet onmisbaar geweest voor de uitbreiding des Christendoms over Europa, zonder dat wij van haar ook zelfs eene verborgen kiem in den godsdienst van Jezus ontdekken. Het is eene gemakkelijke philosophie, die met de documenten eener eeuwenlange geschiedenis voor zich, aantoont dat de loop der ontwikkeling van een godsdienst geheel geweest is, zooals die volgens zijn oorspronkelijk ‘wezen’ zijn moest, terwijl de buiten dat wezen gelegen omstandigheden louter

formeelen invloed hebben geoefend. Hier geldt van een godsdienst hetzelfde wat men wel eens omtrent individuën en volkeren heeft opgemerkt: om met een gerust geweten een brevet van zoogenaamde ‘oorspronkelijkheid’ uit te reiken aan een mensch, eene natie of een godsdienst, zou men eene haarfijne analyse hunner ontwikkeling moeten instellen, waarvoor de gegevens meestal ontbreken. Viel het onderzoek nu al gunstig voor de ‘oorspronkelijkheid’ uit, dan ware dit nog volstrekt geen bewijs van voortreffelijkheid. Immers beter en degelijker dan lieden, die bovenal hun eigen karakter willen behouden, zijn veelal zij, die het goede dat zij leeren kennen zich eigen weten te maken, zelfs al gaat hunne oorspronkelijkheid er bij te gronde. Het zou dwaas zijn denzulken te verwijten, dat zij dit van elders ontleend hadden; dat zij hiertoe in staat waren strekt hun veeleer tot lof. Zoo zou het op zichzelf geen verwijt zijn voor den Islam, dat hij, hetgeen hem in zijne jeugd ontbrak, op later leeftijd wist te verwerven.

Mystieke elementen ontbraken hem echter van zijne geboorte af niet geheel; in den Qoran getuigen talrijke plaatsen van die innigheid van het religieuze gevoel, welke men den Islam pleegt te ontzeggen. Zeker, hij bevat niets dat zweemt naar de weeke of ziekelijke of pantheïstische vormen, waarin het religieuze gevoel bij Perzen en Indiërs zich openbaarde. De mystieke aanleg, dien Mohammeds godsdienst in de Mekkaansche periode toonde te bezitten, werd te Medina naar den achtergrond gedrongen door de bij uitnemendheid practische taak, die de loop der zaken den profeet te vervullen gaf. Ook behoorden mystieke aandoeningen tot de uitzonderingen bij Mohammeds Arabische tijdgenooten; het bleef dus van zelf aan anderen voorbehouden om in kalmer tijden de kiem tot haren wasdom te brengen. Wellicht zou deze zelfs verstikt zijn, zoo de Islam tot Arabië beperkt ware gebleven. Meer dan men gewoonlijk denkt, hebben Christelijke invloeden op hare aanvankelijke ontwikkeling gewerkt. De mystieke litteratuur van den Islam is vol van aan het Nieuwe Testament ontleende uitspraken, waarin de ware betrekking van Schepper en schepsel op eene wijze wordt voorgesteld, die het godsdienstig gevoel bevredigt, waarin de gehoorzaamheid en onderwerping als opvoedsters tot liefde en eenswillendheid worden beschouwd. Hier hebben wij weder een der vele bewijzen van den ijver, waar-

mede de Islam in zijne jeugd bij de vroeger geopenbaarde godsdiensten ter schole ging. De talrijke Christenen, die den Islam aannamen, behielden niet slechts zelven veel van den Christelijken zuurdeesem, maar deelden daarvan rijkelijk aan hunne nieuwe broederen mede; dezen geraakten met de beginselen van Mohammed volstrekt niet in strijd door van de 'lieden des Boeks' te leeren. Weldra was men het geheel vergeten, dat de profeet zelf, zoo lang hij leefde, het meestal te druk had gehad met de inprenting der gehoorzaamheid om veel van de liefde te gewagen. Hem en zijnen gezellen legde men onbeschroomd de evangelische woorden in den mond, welke zonder specifiek Christelijke dogmatiek de Godheid nader brachten tot teergevoeliger harten dan die der meesten van Mohammeds toehoorders. Eene mystieke geestesrichting is zelden algemeen bij de belijders van een godsdienst; ook hier waren het slechts uitgelezen kringen, die van den godsdienst iets hoogers verlangden dan de bepaling der voorwaarden, waarop men de eeuwige zaligheid verkrijgen kon. Het schijnt dat de oudste pogingen om deze hoogere godsdienstige opvoeding meer stelselmatig te regelen van Perzische zijde uitgingen; zeker hebben de Perzische en Indische mystiek op de *formeele* ontwikkeling der Mohammedaansche haar stempel gedrukt en deze heeft dan ook menig nieuw denkbeeld aan gene ontleend. Toch vergissen zich de vele Europeesche auteurs, die de geestesrichting zelve als alleen van dien kant in den Islam gekomen voorstellen en de Mohammedaansche mystiek met het *Soefisme* vereenzelvigen. De Perzen en Indiërs hadden, voordat zij den Islam leerden kennen, godsdiensten waarin de mystiek eene belangrijke rol vervulde. De mystiek wil de religieuze behoeften van het individu bevredigen, het gevoel tot zijn recht laten komen, waar dit aan de gangbare, eenvormige uitingen van het godsdienstige leven niet genoeg heeft. Tot de gewoonste middelen om dit doel te bereiken behooren methoden van studie en van verdieping in het bovenaardsche, die hare beoefenaars den vrede van binnen en tevens de zalige overtuiging schenken, dat zij verre boven het gewone, boven het *vulgus* om hen heen verheven zijn; of ook regelen, waarnaar men zijn stoffelijk en geestelijk leven heeft in te richten, om tot eene inniger betrekking met de bovenaardsche, goddelijke machten te geraken dan den gewonen sterveling vergund is. Die methoden en

regelen worden door enkelen bij intuïtie of inspiratie gevonden; de zeldzaamheid van het genie, de behoefte aan menschelijk gezag dringt echter de meesten, zich eerbiedig bij eenen voorganger aan te sluiten. Zoo ontstaan broederschappen, orden, *tarieqa's* gelijk de latere Islam ze noemt, die natuurlijk al naarmate van de omstandigheden des tijds voor meer of minder nauwkeurige organisatie vatbaar zijn. De askeet, de verlichte, die op eigen hand het hemelrijk bestormen, zijn altijd betrekkelijk zeldzame verschijnselen; slechts zeer woelige tijden kweeken zooveel godsdienstige geestdrift als noodig is, om vele begaafden als eremieten de wereld uit te drijven. Georganiseerde vereenigingen hebben meer invloed op de maatschappij, plooien zich gemakkelijker naar de behoeften van elke eeuw, en laten zich zoo wijzigen, dat velen, zonder hunne betrekking in de maatschappij op te geven, elk naar zijn vermogen, aan de bedoelde geestesrichting deelnemen. Dezulken volgen dan slechts een deel der voorschriften, zij laten het bij waarneming van enkele uiterlijkheden, gepaard met vereering van of zelfs gehoorzaamheid aan de meer bevoorrechte broeders. Perzië en Indië hadden hunne asketen en hunne monnikenorden vóórdat de Islam hier binnendrong. Deze bekleedden daar zelfs eene belangrijker plaats dan in het leven der in den Islam opgenomen Christenvolken. De overgang van Perzen en Indiërs tot den Islam was aanvankelijk een feit van zuiver staatkundige beteekenis; voor het eerste geslacht was de waarneming van Moslimsche godsdienstige plichten niet veel meer dan een teeken van onderwerping, vaak eenvoudig een middel om zich het juk van de overheersching der barbaren dragelijk te maken. Bij volgende geslachten verdween allengs het bewustzijn dat de Islam een vreemde godsdienst was, maar daarmee was hij ook hun nog lang niet in merg en been gedrongen. Afgezien nog van geheim ongeloof en ondubbelzinnige ketterij, bleven overal oude gebruiken en instellingen bestaan, die op den duur geassimileerd en onschadelijk gemaakt, maar niet uitgeroeid konden worden. Voor ontwikkelden bestonden wereldraadselen, welker oplossing zij vooreerst nog niet in de nuchtere en tevens naïeve Moslimsche theologie konden vinden; overspannenen en hoogmoedigen van geest waren met de positie van gehoorzame dienaren der goddelijke wet niet tevreden, hun gemoed eischte middelen, waardoor zij vrienden en vertrouwden des Heeren

konden worden; een goed deel des volks, gewoon zulke vertrouwelingen der goden in zijn midden te zien en als geestelijke leidslieden te vereeren, kon dezen niet vervangen door Moslimsche ‘geleerden,’ die den Qoran verklaarden of de traditie voortplantten. Al dezulken moesten, voor zoover zij door den loop der zaken toch tot eerlijke Moslims, d.i. onderworpenen aan Allah gemaakt waren, het voor hun geestelijk leven onmisbare in den nieuwen godsdienst zoeken en - want dit is bij dergelijke verhoudingen hetzelfde - ook vinden. Zoo klemden zij zich dan vast aan de reeds door het Christendom zeer versterkte mystieke elementen van den Islam, werkten deze uit, en wijzigden ze naar hunne behoeften. Het feit heeft zich in de geschiedenis dikwijls herhaald, dat de in eene maatschappij heerschende godsdienstige begrippen, door welke oorzaak dan ook, zich zeer ver verwijderden van de heilige schriften, in welker onfeilbaarheid men toch geloofde. Dan greep men veelal naar de allegorische verklaring der laatstgenoemde, om deze met de aangeborene en door opvoeding versterkte denkbeelden in overeenstemming te brengen. Voor de allegorie bestaat noch tegenstelling noch onmogelijkheid; zij is de zuivere willekeur. Zij was het, die ook Perzen en Indiërs in den Qoran húnne hoogste waarheid hielp vinden. Men begrijpt dat zoodoende heel wat ketterij en zelfs ongeloof zich met het Moslimsch etiquet kon tooien. De theosoof, voor wien het einde der bespiegeling pantheïsme, het einde der zelfvolmaking de verdwijning van het individueele in het alleven was; de populaire heilige, die door eene asketische of anderszins zonderlinge levenswijze zoover kwam, dat hem de toekomst werd ontsluierd, dat hij zegen over zijne vereerders, vloek over zijne vijanden kon brengen; de reizende bedelaar, die aan zijne armoede om Gods wil het recht ontleende om van iedereen te eischen wat hem lustte; de libertijn, die op den hoogsten trap der geestelijke ontwikkeling, waar geest en stof elk zijn afzonderlijk bestaan leidden, de geheele wet allegorisch verklaarde en overtrad; zij allen vonden in den Qoran hetgeen hun hart begeerde. De rechtzinnigheid begon, gelijk altijd, met oppositie tegen al deze nieuwigheden zonder onderscheid, doch spoedig bleek zóóveel van die ongehoorde zaken zelfs buiten Indië en Perzië ingang te vinden, dat ‘*Vermittelung*’ de eenig aangewezen weg voor het Moslimsche katholicisme was. Wij mogen daarenboven niet

vergeten, dat de opvoeding van volken nooit dáár haar eindpunt vindt, waar hunne opvoeders hun dat hebben aangewezen; voor dezen, *in casu* voor godsdienststichters, lag dat eindpunt dáár, omdat zij kinderen, zij het ook buitengewone kinderen van hun tijd waren. Het geslacht, dat geheel onder het nieuwe régime is opgevoed, zet echter zijne bestekken verder uit, juist omdat die nieuwe vorming nieuwe behoeften deed ontstaan. De hoogst ontwikkelde Moslims, ook buiten Indië en Perzië, opgevoed door den met Joodsche en Christelijke elementen verrijkten Islam, waren rijp om den invloed der Arische mystiek te ondergaan, toen het assimilatie-proces begon. Die Indische en Perzische Mohammedanen, welke den invloed van den Islam het sterkst ondergaan hadden, vonden reeds geestverwanten onder hunne Westelijke geloofsbroeders. Wel stonden dezen met beide voeten op den bodem der traditie en liepen zij dus geen gevaar tot pantheïstische bespiegeling, tot geringschatting van de practijk der wet, tot menschenvergoding te vervallen. Het is echter geheel iets anders of men de allegorische verklaring eener heilige schrift als de alleen ware *in de plaats* van de eenvoudige beteekenis der woorden stelt, dan wel haar als de hoogere opvatting *naast en behalve* den letterlijken zin aanneemt. Wie dit laatste deed, wie m.a.w. het gansche gebouw van den traditioneelen Islam onaangetast liet, hij mocht nog veel meer dan dit uit het gegeven materiaal construeeren, zonder daardoor als ketter te worden gebrandmerkt. Zelfs moesten de geloovigen, die een open oog voor de schoonheid dier nieuwe constructiën hadden, wel aannemen dat dit werken Gods en niet der menschen waren. Zoo diepzinnige waarheden konden niet door menschelijke willekeur in Allahs openbaring gelegd zijn, de mystiek haalde er slechts uit wat daarin verborgen was. Daar niemand eraan dacht wijzer te willen zijn dan de godsgezant en zijne gezellen, ondergingen dezen mede de vervorming van de denkbeelden der gemeente. Zij allen waren geheel op de hoogte ook der mystieke waarheid geweest, zij hadden den verborgen zoowel als den openbaren zin des Qorans verstaan. Zouden zij hiervan nooit ondubbelzinnig blijk hebben gegeven? Immers natuurlijk wel; over zoo gewichtige onderwerpen konden zij niet gezwegen hebben. Er vormde zich dus nevens de mystieke exegese eene mystieke traditie. Ongeloof, ketterij en eene diepzinnige opvatting van de rechtzinnige leer

liepen geruimen tijd in de Moslimsche mystiek zoo dooreen, dat het voor den leek moeielijk was, te onderscheiden en te kiezen. Wanneer nu in weerwil hiervan de mystiek gaandeweg in den Islam eene grootere plaats heeft kunnen innemen, dan haar in het Arabië van Mohammeds tijd gegeven werd; wanneer deze opneming zelfs zonder scheuring heeft plaats gehad en géène orthodoxie haar in den ban gedaan heeft, dan blijkt hieruit wel, hoe zeer zij aan eene in den boezem der Moslimsche gemeente zelve gevoelde behoefte voldeed. Deze behoefte was door den Islam opgewekt; hebben Christelijke invloeden medegewerkt om haar dringender te maken, ook hiertoe gaf Mohammeds verhouding tot de oudere openbaringen aanleiding.

Tot de groote populariteit, waarin de mystiek zich spoedig over de geheele Moslimsche wereld mocht verheugen, heeft zijdelings, wij stipten het reeds aan, de behoefte aan vereering van menschen zeer medegewerkt. Het zou dwaasheid zijn, te willen betoogen dat Mohammed de dusgenaamde heiligenvereering, die later in den Islam zoo welig zou tieren, had voorbereid of gewild. Men kan alleen zeggen, dat de profeet, die eenmaal voor een oogenblik hoopte, de Mekkanen door eene concessie aan hun polytheïsme te winnen, toch niet *bovenal* prediker van het absoluutste monotheïsme was. Men kan zelfs hierbij voegen, dat hij later door de opneming der Mekkaansche feesten in zijnen godsdienst, zonder het te willen, aanleiding heeft gegeven tot inlijving van nog andere overblijfselen van den oud-Arabischen godsdienst. Met dat al blijft het eene ironie der geschiedenis dat tot den huidigen dag duizenden geloovigen jaarlijks naar de moskee van Medina tijgen ter verwerving van den zegen der bedevaart naar het graf van dien profeet, die volgens de gewijde overlevering de Joden en Christenen vervloekte, omdat zij ‘de graven hunner profeten tot moskeeën maken.’ Toch heeft Mohammed in zijne laatste levensjaren in eene richting gearbeid, die, werd zij gevolgd, tot belangrijke concessiën aan nieuwbekeerden moest leiden. Ware de hoofdzaak voor hem steeds gebleven, die innige overtuiging te wekken, welke vóór de Vlucht den kleinen kring van geloovigen te Mekka had gekenmerkt, dan zou zeker zijne gemeente tot groote daden in staat zijn geweest, maar de Islam had nooit zijnen triomftocht door Arabië, laat staan door een belangrijk deel der wereld gehouden. In de latere jaren te Medina hechtte hij ech-

ter meer waarde aan het getal dan aan de gezindheid der geloovigen; onderwerping aan Allah en Zijnen gezant verving voor de meesten de vroegere zinsverandering; men was met een minimum tevreden. De overwinningen, die Mohammed niet meer beleven mocht, waren door hem voorbereid. De binnen weinige jaren aan den Islam onderworpen landen vormden eene bonte staalkaart van godsdienstige overtuigingen en behoeften. Doch in één opzicht verschilden de Christelijke, Perzische, Indische en andere Moslims gewordene volken niet veel van elkaar; overal had de groote massa nog andere behoeften dan de vereering van den God, die zich door Mozes, Jezus en Mohammed had geopenbaard. Hier vond men ruw fetisisme, daar werden plaatselijke godheden vereerd, ginds waren deze dingen reeds met den sluier van een wereldgodsdienst bedekt maar niet daaronder begraven. Overal, in Arabië niet minder dan daarbuiten, bleef het volk, zelfs al had het de herinnering aan zijn laatst voorafgaanden godsdienst verloren, zijne toevlucht nemen tot steenen, boomen, heilige bronnen, heilige graven en zoo veel meer. De nieuwe dogmatiek of althans hare formulen vonden zonder moeite ingang, waar de Moslimsche wapenen zegevierden; om de locale eerediensten af te schaffen zou men de volkeren hebben moeten uitroeien, òf had elk Moslimsch soldaat tevens een volmaakt zendeling in den modernen zin des woords moeten zijn. Deze veroveraars waren echter niet veel meer gevorderd dan de veroverden zelven; immers ook in Arabië leven tot den huidigen dag tallooze overblijfselen van het oude heidendom in geassimileerden vorm voort. De Islam is waarlijk niet de eenige wereldgodsdienst, die zich door den strijd om zijn bestaan tot zulke maatregelen genoopt heeft gezien. De assimilatie geschiedt bovendien niet opzettelijk en naar een met diplomatieke opoffering van beginselen overlegd plan, maar geleidelijk en als van zelf. Degenen, die na de verovering een volk voorgingen op den weg der islamizeering, waren zelven kinderen van dat volk, in deszelfs vooroordeelen en begrippen opgegroeid. Onder leiding van zulke bemiddelaars greep overal op gelijksoortige wijze het proces der aanpassing plaats. Bij deze bemiddeling reikte de mystiek, die aan hoogere aspiratiën dan het wettelijke en dogmatische systeem moest voldoen, als het ware de hand aan het volksgeloof. Wenschte de groote menigte zich met hare stoffelijke en geestelijke noo-

den niet onmiddellijk tot het Opperwezen te wenden, maar de voorspraak van tusschenwezens in te roepen, gelijk men dit zelfs bij het verzoek om eene gunst van een aardsch vorst placht te doen - de mystiek bood haar voorsprekers en leidslieden te kust en te keur: wezens van gelijke beweging als zij, maar door hunne inwendige verlichting, gunst van Allah, het bezit eener verborgen Godskennis verre boven hen verheven. De profeten, vooral het zegel der profeten, verder Mohammeds gezellen stonden natuurlijk bovenaan in de rij; om hunnentwil zou Allah Zijne genade niet weigeren aan dezulken die hen vereerden. Doch ook onder de tijdgenooten vond men Allahs bijzondere vrienden, die men bij hun leven om zegen en voorbidding kon vragen, terwijl men na hun dood door aansluiting bij de door hen gestichte broederschappen, door goede werken in hunnen naam aan Allah opgedragen, door het bezoek hunner graven zich hunne voorspraak kon verzekeren. Bleek de vereering van eene heilige plaats, eenen boom, eene bron te vaste wortelen in het volksgeloof te hebben geschoten om aan uitroeiing te denken, de geloovige verbeelding voorzag die plaatsen met legenden omtrent gestorven vrienden van Allah en dezen aanbad men immers niet, maar eerde hen om Allahs wil en overeenkomstig Allahs verlangen; geheel zooals men den hoveling vleit, niet omdat men hem met den heerscher verwart, maar omdat hij bij zijnen vorst meer vermag dan een minder begunstigd onderdaan. Zoo werd het uitsterven van polytheïstische denkbeelden en gebruiken voorbereid, waar hunne dadelijke vernietiging onmogelijk was en door deze operatie werden zij onmiddellijk veel minder schadelijk. Onschadelijk konden zij eerst na verloop van tijd worden; want waar de gebruiken, zij het ook gewijzigd, voortbestonden, daar beschouwde de meerderheid die nog niet aanstonds uit het oogpunt der nieuwe leer. De kern van den Islam: de voorstelling van het leven dezer nietige wereld als voorbereiding tot het andere, hoogere of rampzalige, met den oordeelsdag tusschen beide en den Schepper-Wetgever aan het hoofd, bleef ook door deze assimilatie onaangetast. De Islam blijft in elke periode van zijn bestaan denkbaar zonder deze assimilatie, wanneer maar de beschaving der Moslimsche volken het zonder haar kan stellen. Het is waar, de reglementeering van het onuitroeibare kwaad moest wel ten gevolge hebben, dat men al spoedig geheel ver-

geten was, hoe de vereering van doode en levende wali's, sjèchs enz. oorspronkelijk eene concessie was geweest. Eenmaal in den *consensus* opgenomen, verkreeg zij een blijvend, onvervreemdbaar recht. Dit neemt niet weg, dat men te allen tijde een goed Moslim kon en kan zijn, zonder zich in theosofische bespiegelingen te verdiepen of actief deel te nemen aan de vereering der vrienden van Allah. Tevens is, waar de rechtzinnige beschouwing doordringt, het kwaad in beginsel overwonnen. Naarmate de Islam zijn eigen ideaal verwezenlijkt, moeten al die zaken op den achtergrond treden en langzaam verdwijnen[1)]; dat hij hiervan nog oneindig ver is verwijderd, dat juist die heiligenvereering welig tiert en met haren naam allerlei ongerechtigheid bedekt, dat ligt aan den aard van vele Moslimsche volkeren en aan omstandigheden, die den gang hunner opvoeding door den Islam vertragen. De Islam zelf heeft er weinig schuld aan.

Meer blijvende waarde voor den Islam heeft die richting der mystiek gehad, die in plaats van aan het volksgeloof concessiën te doen, de hoogst ontwikkelden opleidde tot diepere godskennis dan hun de dogmatiek schonk, tot een meer verfijnd geestelijk leven dan de getrouwste betrachting der wet kweeken kon. De leer der plichten werd door de wetgeleerden steeds meer met behulp van zekere logica en van zekere casuïstiek ontwikkeld; het werd een doolhof, waarin men slechts door jaren van studie den weg kon leeren kennen. Hier scheen het alsof het hoogste heil in deze kennis, het hoogste ideaal des geloofs in betrachting van haarfijne bepalingen gelegen was. De dogmatiek ontaardde op hare beurt in disputeerkunst over de voorwerpen des geloofs, waarbij het aan spitsvondigheid en onverdraagzaamheid niet ontbrak, maar waardoor de reinheid des geloofs geenszins bevorderd werd. De beoefening der plichtenleer leidde velen tot werkheiligheid; deze zoowel als de dogmatiek bevorderde weetheiligheid.... de fijne stem des gemoeds werd onder het ruwe geschreeuw der redetwistenden niet eens meer opgemerkt. Niet de Islam was

1) Hiervan geldt dus volkomen hetzelfde, wat ik elders '*De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië*' blz. 30, noot, aanteekende omtrent de slavernij. Hare afschaffing was (en is nu zelfs nog) ondenkbaar, maar zij werd billijk geregeld en zou verdwijnen wanneer de Islam zijn eigen ideaal verwerkelijken kon.

het, die de hoogere aspiratiën zijner belijders onder dogmatische en wettelijke formulen wilde smoren; hijzelf wekte die en wees haar buiten de muffe vergaderzalen der *oelama* plaats voor hare ontwikkeling. Deze ontwikkeling was echter door de reeds genoemde invloeden van Arische zijde in den aanvang wel wat tuchteloos; het gemoed getuigde van zijne langdurige verwaarloozing door allerlei uitspattingen. Vooral in de vierde en latere eeuwen der Hidjra hebben nu een aantal groote mystieken, die tevens diep doordrongen waren van de katholiciteit van den Islam, de mystiek onder de tucht van conservatieve beginselen gebracht. Hunne methoden (*tarieqa's*) en regelen worden, min of meer gewijzigd, tot den huidigen dag door de Moslimsche naar God verlangende zielen gevolgd. De stichters dezer groote, rechtzinnige broederschappen zouden nooit uit zichzelven die soort van geislamiseerd monnikendom in de wereld gebracht hebben, dat op den bodem der oude Arische godsdiensten gegroeid en van daar over de gansche Moslimsche wereld zich uitgebreid had.

Die groote mannen waren echter kinderen van hunnen tijd; aan verkettering van alle *Soefi's*, die zich door zonderlinge kleeding en gebruiken van hunne geloofsgenooten onderscheidden, of van alle *faqiers* en *derwiesjen*, die in armoede en zelfs in veronachtzaming van zindelijkheid de hoogste deugd nastreefden, kon niet meer gedacht worden. Ook kon men uit een zuiver godsdienstig oogpunt weinig tegen dezulken inbrengen, als hunne armoede maar een armoede naar God, hun zonderling uiterlijk het omhulsel eener schoone ziel was. Dit was nu in bepaalde gevallen wel eens moeielijk te beslissen en de vereering des volks stelde de dwaasheden en uitspattingen van menigen zonderling buiten het bereik van de rechtbank eener hoogere mystiek. De groote menigte laat niet straffeloos de voorwerpen harer vereering verketteren; daarom tracht eene katholieke religie liever door zachten druk aan die devotie de ware richting te geven dan haar met geweld terug te drijven. In de kringen, die zich om de rechtzinnige vrienden Gods in de 4de eeuw en later vormden was voor hen, die zich boven de geloofs- en plichtenleer van den Islam wilden stellen, natuurlijk geene plaats. Ernstig werd daar ook gewaarschuwd tegen hen, die de mystieke methode als een middel gebruikten om zich van het geld en goed hunner vereerders meester te maken. Overigens werd het

als een voor elk geloovige begeerlijk doel voorgesteld, een *Soefi, faqier* of *derwiesj* in den waren zin des woords te worden. De ware Soefi moest echter niet bovenal door eene wollen pij of ander primitief kleedingstuk van de menigte zich onderscheiden, niet alleen door buitengewone devotiën zijn lichaam ter eere Gods afmatten, maar streven naar die verfijnde, geestelijke opvatting der geloofsartikelen van den Islam en naar dat gelouterd Godsbewustzijn, dat in elke schijnbaar nietige door de wet voorgeschreven handeling een diepen, geheimen zin weet op te sporen. De ware *faqier* of *derwiesj* moest zich niet door bedelnap en lompen, door onbeschaafde vormen en vuilheid kenmerken, maar door eene armoede naar God, die den mensch in toenemende mate van deze wereld vervreemdt, hem allengs de practijk der wet tot eene natuurlijke behoefte, de geloofsleer tot gevoelde waarheid maakt, die hem in de liefde tot Allah doet opgaan, zoodat zijn wil van Allahs wil niet meer te onderscheiden is. Zoo werden zelfs de pantheïstische en gnostische neigingen onder de tucht van den geopenbaarden godsdienst gebracht. Zij, die aan dogma en wet niet genoeg hadden, waren gewoon zich op den weg naar het hoogere aan leidslieden toe te vertrouwen. Het was hun niet genoeg, dat de oudste mystieken methoden en regelen hadden vastgesteld; immers geene doode letter kon den geest des meesters in de zielen der latere geloovigen uitstorten. Ieder wilde juist met al zijne individueele neigingen, aandoeningen, zonden tot een wezen zijne toevlucht kunnen nemen, dat niet slechts hoorde, maar ook antwoordde; voor de hoogere opvoeding der ziel wenschte men specialiteiten, die geduldig kennis namen van de nooden hunner leerlingen en uit de volheid van hunne goddelijke verlichting aan ieder mededeelden wat hij noodig had. Zoo had zich het aantal der biechtvaders vermenigvuldigd en bij den lagen staat der algemeene beschaving kon misbruik van gezag ten nadeele der geestelijke en stoffelijke belangen van de gehoorzamen niet uitblijven. Dit misbruik was moeielijk te beteugelen; de onervarenen waren toch in de keuze hunner leidslieden aan zichzelven overgelaten en elk dezer voorgangers prees zijne methode als de ware of ten minste als eene ware aan. De eenige maatstaf, dien men hier met vertrouwen aan alle leeken kon aanbevelen, was die der orthodoxe geloofs- en plichtenleer. Wijkt een gids op den weg der mystiek in woord of

daad van den *consensus* op dit terrein af, beschouwt dien als een geestelijk roover, die het verderf uwer ziel beoogt!

Sluit u aan bij hen, die door het voorgeslacht gebaande wegen volgen, die de achting der vrome geleerden van uwen tijd genieten. Zoo luidde de raad, dien de stichters der beroemde scholen van mystiek aan hunne hoorders gaven. Jammer genoeg, dat velen hunner bij de hoogere opvoeding der zielen eene gevaarlijk groote plaats aan het gezag des meesters toekenden. Op hen beroepen zich tot in onze dagen de hoofdlieden en luitenants (*sjèchs en chaliefa's*) der talrijke mystieke genootschappen, die uit de *tarieqa's* der oude meesters gesproten zijn, als zij van hunne leerlingen eene gehoorzaamheid eischen, waardoor zijn '*als dooden*' in de hand van hunnen geestelijken leidsman worden, ook wanneer deze hun zaken beveelt, waarvan de beteekenis en het doel hun voorloopig verborgen blijven. Dit '*perinde ac cadaver*' opent de deur voor allerlei misbruik en ontaarding.

Gelukkig is echter den Moslims de weg opengebleven om de rijpe vruchten der mystiek te genieten zonder zich aan zulke gevaren bloot te stellen. Van al degenen, die de mystiek van den Islam onder de tucht der orthodoxie brachten, heeft niemand grootere vereering en meer gezag verkregen dan de auteur van de '*Levendmaking der wetenschappen van den godsdienst*,' de beroemde Ghazzali. In het laatst der vijfde eeuw van de Hidjra heeft deze de door formalisme als het ware verdorde wetenschappen van den Islam met den bevruchtenden regen zijner reine mystiek besproeid. In naam der ware plichten van den geloovige geeselt hij de geleerden, die de leer der plichten tot een fijn casuïstisch weefsel gemaakt en den waren godsdienst daaronder begraven hebben. Zij maken zich het hoofd heet over questiën die nooit voorgekomen zijn, zegt Ghazzali, winden zich bij hun getwist over zulke deductiën zoozeer op, dat zij elkander de tulbanden van het hoofd rukken; als hun echter over zaken van het hoogste gewicht voor den godsdienst eene uitspraak (*fetwa*) gevraagd wordt, raadplegen zij hun eigen belang en verknoeien den geest der wet door hunne redeneeringen. In naam van het heilige geloof bestrijdt hij evenzeer de dogmatici van zijnen tijd, die de hoogste waarheden schijnen te beschouwen als speeltuigen voor het menschelijk vernuft, die de ontwikkeling der leer gebruiken als een middel om elkander te

overtreffen in muggenzifterij. Ghazzali erkent het recht van de studie der détails van de goddelijke wet; alleen daardoor wordt de gemeente in staat gesteld naar Allahs wil te leven. Ieder lid dier gemeente heeft daarvan echter slechts die gedeelten te kennen, die hem te stade komen; het is genoeg wanneer enkelen, de geleerden, in staat zijn over alle onderdeelen inlichting te verschaffen. Men beeldt zich echter al te dikwijls in dat bijv. de kennis der wettelijke voorschriften omtrent commerciële zaken uit een religieus oogpunt verdienstelijk zou wezen voor een geloovige, die zich nooit in zijn leven met handel bezighoudt. Men vergeet dat wetgeleerdheid slechts als middel tot wetsbetrachting waarde heeft. Zoo acht onze auteur het zeker noodig, dat in de gemeente van Mohammed enkelen gevonden worden, die met de wapenen der dialectiek het geopenbaarde geloof tegen ketters en ongeloovigen weten te verdedigen. Voor de meeste Moslims is echter de eenvoudige kennis der geopenbaarde leer, benevens hare verdediging tegen enkele der meest verbreide en daarom voor ieder gevaarlijke ketterijen, ruim voldoende. Op zichzelve is de beoefening der dogmatiek niet verdienstelijk; alleen als middel om tot de hoogere godskennis te komen, heeft zij waarde. Gesteld eens, dat iemand alle krachten zijns lichaams aanwendt om zelfs de geringste bepaling der goddelijke Wet te vervullen; dat hij zijn gansche intellect in dienst stelt van de dogmatiek en geen leerstuk zoo fijn is, of hij heeft het doorgrond, dan is zoo iemand een volkomen Moslim te noemen..... voor deze wereld, zegt Ghazzali. Voor Allah hebben zijne werken en zijne kennis geen beteekenis, dan wanneer zij uitgaan vàn en geheiligd worden door zijne gezindheid. Allah wordt niet door het verstand gekend, noch door uiterlijke vormen gediend, maar Hij openbaart zich aan het hart, dat met liefde voor Hem vervuld is. Hiervan uitgaande, behandelt Ghazzali zelf de geloofsleer, de plichtenleer en de mystiek. Overal blijft hij op den bodem der traditie en binnen de perken van den *consensus;* maar hij geeft bij elke voorgeschreven handeling aan, welke gedachten haar moeten vergezellen, elk leerstuk wordt bij hem een middel om de ware betrekking van Schepper en schepsel beter te doorgronden, elke mystieke bespiegeling of practijk dient hem om nader te komen tot het hoogste doel: Allah te zien van aangezicht tot aangezicht.

Ghazzali heeft geene nieuwe school gesticht op het gebied der plichtenleer, geene broederschap van mystieken draagt zijnen naam. Toch, neen juist daarom is zijn invloed op elke dier drie afdeelingen van de heilige wetenschap ongeëvenaard. Zijn naam is in de geheele Moslimsche wereld populair; zijn hoofdwerk vormt nog altijd den tekst van voorlezingen, door de beste geleerden der Moslimsche academiën gehouden. Wat meer zegt, de sedert zijnen dood gebruikelijke werken over den *fiqh* (de plichtenleer), hoewel niet vrij van de naar het schijnt van wetsstudie onafscheidelijke casuïstiek, zijn toch doortrokken van Ghazzali's geest en waarschuwen zelve voor overschatting van het formeele en uiterlijke, dat zij beschrijven. De latere handboeken der dogmatiek hebben wel niet gebroken met alle dialectische haarkloverij, maar zij vereenzelvigen de kennis der leer niet met de kennis Gods; Ghazzali heeft eens voor altijd geleerd, dat deze laatste slechts voor die uitverkorenen bereikbaar is, wier verstand geheel in dienst eener volkomen liefde staat. Elke mystiek, die zich buiten of boven de orthodoxe leer der plichten of des geloofs stelt, is sedert Ghazzali bij alle vromen als afschuwelijke ketterij geoordeeld. Zelfs in latere werken over de plichtenleer vindt men uitspraken van Ghazzali aangehaald als deze: 'Wanneer iemand beweert, dat hij in zekere bijzondere betrekking met Allah staat, waardoor hij ontslagen is bijv. van de verplichting der *salaat* (godsdienstoefening) of waardoor een verbod als dat van het drinken van den wijn voor hem niet gelden zou, dan moet op hem de doodstraf toegepast worden, al is het ook onzeker of hij voor eeuwig ter Helle gedoemd zal zijn[1)]; en het dooden van zulk eenen is voortreffelijker dan het dooden van honderd *kafirs* (geheel ongeloovigen), daar hij veel gevaarlijker is dan dezen.' Overigens keurt hij de aansluiting bij rechtzinnige broederschappen niet af, beveelt hij zelfs de voorzichtige en weldoordachte keuze van een geestelijk leidsman op het pad der mystiek allen 'streven-

1) Deze onzekerheid spruit voort uit de waarde, die Ghazzali met alle Moslims aan het geloof in den zin van onderwerping aan Allah en Zijnen gezant hecht. Zoolang iemand meent, dat zijne valsche leeringen niet met het gronddogme des Islams in strijd zijn, zoolang hij dit gronddogme niet loochent, mag men hem geen *kafir* noemen, want 'wie een Moslim *kafir* noemt, voorwaar hij is zelf een *kafir*.' Wie geen *kafir* is, boet wel in de Hel voor zijne zonden, maar zal eenmaal door Allabs barmhartigheid daaruit verlost worden.

den' aan. Jammer maar, dat leidslieden als Ghazzali zeldzaam gebleven zijn. Zij, die thans op dit gebied voorgaan, worden veelal door geldzucht, soms door voor de orde gevaarlijke politieke eerzucht, soms alleen door zucht naar heerschappij over de gemoederen gedreven. Ghazzali heeft echter voor alle tijden eenen leiddraad voor de keuze der leeraars gegeven, die het vermijden van dwaling vergemakkelijkt. Hij dankt zijne onvergelijkelijke beteekenis aan eene zekere alzijdigheid. Het zou overdreven zijn te beweren dat hem niets menschelijks vreemd was gebleven; een universeele geest van dien aard zou voor den Islam niet veel hebben kunnen doen. Maar niets Moslimschs is hem vreemd gebleven; hij is de ideale verpersoonlijking van den Islam aan het eindpunt zijner ontwikkeling. Zoo harmonisch als het geestelijk leven binnen de perken van den Islam worden kan, heeft Ghazzali het in zijn hoofdwerk veraanschouwelijkt. Een heilbegeerig Moslim, hij zij Turk, Arabier, Javaan of Indiër, hij zij in wetgeleerdheid, in dogmatiek, in theosophie opgevoed of zelfs vreemd gebleven aan elke dier wetenschappen, zal in de '*Levendmaking der wetenschappen van den godsdienst*' vinden wat zijn hart zoekt. Sedert Ghazzali's tijd heeft niet slechts de mystiek alle gewijde wetenschappen bezield, maar zij is ook als afzonderlijk vak bestanddeel der goede opvoeding geworden. Elk geloovige, die niet door wereldsche zorgen te vroeg van de studie wordt afgehouden, om het even of hij tot eene der geaccrediteerde mystieke broederschappen toetreedt of niet, gaat na de leer der plichten en des geloofs tot de beoefening der mystiek over. Deze wordt hun dan altijd in den geest, meestal met de eigen woorden van Ghazzali onderwezen. Zelfs in Oost-Indië is dit *trivium* populair geworden; tal van Maleische en Javaansche studenten gebruiken als leiddraad bij hunne studiën drie leerboeken, in éénen band vereenigd, waarvan het eerste den *fiqh* (de plichtenleer), het tweede den *tawhied* of de *oeçoel* (geloofsleer), het derde den *tasawwoef* (de mystiek) tot onderwerp hebben.

Het gebouw van den Islam was hiermede voltooid en voorstellen tot reparatie of restauratie zijn door sommige der bewoners eene enkele maal ter tafel gebracht, maar nooit door den *consensus* der overweging waardig gekeurd. De zoogenaamde mystieke

pogingen tot hervorming[1] waren eenvoudig pogingen tot afschaffing van den Islam, gelijk die in alle eeuwen voorgekomen zijn; zoowel de Islam als de geschiedvorsching hebben er slechts in het voorbijgaan notitie van te nemen. Ook de Wahhabietenbeweging is echter door Mr. van Bemmelen (blz. 562) en anderen ten onrechte als eene wezenlijke reformatie voorgesteld; zij was eene poging tot repristinatie en niets meer dan dat. Voor den Islam, zooals die op zijne reis door de wereld geschikt is geworden ter vervulling zijner wereldhistorische taak, wilden zij in de plaats stellen hetgeen zij voor den oorspronkelijken Islam hielden. Niets was hun - immers meerendeels Arabieren, wier ontwikkeling niet veel hooger stond dan die van Mohammeds tijdgenooten - niets was hun vreemder dan een bewust of onbewust streven om den geest van den Islam in de vormen van den nieuwen tijd te kleeden. Ook kenden zij de historie niet genoeg, om zich een waar beeld van den ‘onvervalschten’ godsdienst van Mohammed te vormen. Trouwens, wanneer zij zooveel van de geschiedenis wisten, zouden zij de onmogelijkheid van de repristinatie hebben ingezien. De leiders dezer beweging meenden dat de afschaffing van een aantal ‘nieuwigheden’ (heiligenvereering, erkenning van het gezag der vier scholen, tabakrooken enz.), de terugkeer tot de onmiddellijke studie des Qorans en der heilige traditie hen als in Mohammeds tijd zou terugvoeren. De bestaande leer en vooral de bestaande praktijk achtten zij losbandig, lichtzinnig, ja ongeloovig. Hunne eigene omgeving gelijkt in alle opzichten veel meer op die der ‘gezellen’ van Mohammed dan op het wereldtooneel, dat de Islam later heeft betreden; daar gevoelen zij zich te huis, hier als vreemdelingen. Het verwondert ons dus evenmin, dat zij den Islam van de eerste en tweede eeuw wilden herstellen als dat de Moslimsche wereld hen hierin nooit volgen kon. Thans vormen zij eene onbeduidende sekte in Centraal-Arabië: hunne beginselen vinden hoofdzakelijk in Engelsch-Indië, wegens de vrijheid, die de propaganda daar geniet, nieuwe aanhangers. Deze behooren ook daar natuurlijk vooral tot die kringen. die buiten aanraking met de moderne wereld gebleven zijn. In de orthodoxe gedeelten van Arabië

1) Men zie onder anderen Mr. van Bemmelen's juiste opmerkingen naar aanleiding van Kasim Beg's opstel over ‘*Bab et les Babis*.’ Kasim Beg was, blijkens zijne werken, een onrechtzinnig half-geleerde.

beschouwen de geleerden hen òf als ongeloovigen, daar zij andere Moslims voor *kafirs* uitkrijten; òf, wanneer zij dit niet doen, als ketters; òf als men zeer vrijgevig wil zijn, als eene afwijkende richting, die 'niet medetelt voor den *consensus*.' De gewone beschaafde ingezetenen van Mekka hebben reeds nu geen flauw begrip meer van de leer der Wahhabieten, hoewel de beide heilige steden in het begin der 19e eeuw onder Wahhabitische heerschappij stonden.

Indrukwekkend is het gebouw van den Islam zonder twijfel. Eene plichtenleer, die het maatschappelijk, huiselijk, staatkundig en godsdienstig leven aller geloovigen tot in zijn schijnbaar nietigste uitingen stelt onder de tucht van Allahs wet. Eene geloofsleer, die eeuwen lang intellectueel zeer begaafden en ontwikkelden geboeid en tevens in de behoeften van millioenen onontwikkelden van allerlei ras heeft voorzien; sterk tegenover de leer van concurreerende wereldgodsdiensten door hare éénheid, door zekere eenvoudigheid en ook doordien haar systeem de andere geopenbaarde godsdiensten als stations in den ontwikkelingsgang der menschheid erkent, die de Islam reeds achter zich heeft. De geschiedenis der Christelijke zending weet hiervan mee te spreken. Eindelijk eene mystiek, die zoowel de religieuze behoeften der massa als het meer verfijnd godsdienstig gevoel der denkers bevredigt, die wet en leer als opvoedingsmiddelen beschouwt tot de volmaakte liefde, waardoor de volbrenging van Allahs wil den geloovige tot natuur wordt. 'Het waarachtig universalisme is voor den Islam, uit kracht van zijnen oorsprong, onbereikbaar.' Aldus besluit Prof. Kuenen de eerste zijner belangrijke Hibbert-voorlezingen[1)]. De historicus als zoodanig kent geen 'waarachtig' en onwaarachtig universalisme; hij neemt de godsdienstige behoeften van verschillende natiën en rassen waar en kent het praedicaat van volstrekt universalisme slechts toe aan een godsdienst, die getoond heeft die alle te kunnen bevredigen of, voor zoover hij onrechtzinnige behoeften ontmoet, die uit te roeien. Zulk een universalisme kunnen wij, kort van dagen als wij zijn, niet op grond van redeneering aan den godsdienst toekennen, dien wij voor den waren houden..... tenzij op uitwendig, goddelijk gezag. Er zijn nu eenmaal tusschen hemel en aarde meer onuitroeibare

1) A. Kuenen. Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst. Leiden 1882, blz. 46.

geestelijke behoeften dan die door ons gedeeld of ook maar gekend worden. Willekeurig is het, eenen godsdienst universeel te noemen, die van vele dier zaken nog slechts uit de verte notitie heeft kunnen nemen, tenzij men ‘universeel’ in den gebruikelijken, relatieven zin opvatte, zoodat een universeele godsdienst een zoodanige wordt, die niet tot een volk of ras beperkt gebleven en wiens eigen ideaal het is, de wereld te omvatten. In laatstgenoemden zin is de Islam een universeele godsdienst, in eerstgenoemden is hij het voor den geschiedvorscher zoo min als één andere, voor zijne belijders evenzeer als al de andere dusgenaamde wereldgodsdiensten. Dat de Islam bij zijne wandeling door de wereld *krachtens zijnen oorsprong* tot zekere werelddeelen beperkt en alzoo bij voorbeeld buiten Europa moest blijven, loochenen wij beslist. De ontwikkeling van Mohammeds godsdienst werd voor een belangrijk deel door zijne territoriale uitbreiding bepaald; deze werd door verovering verkregen en hing dus van de kracht der Moslimsche wapenen af. Gesteld eens, dat het den Islam gelukt ware, in de eerste eeuwen van zijn bestaan, Europa geheel of grootendeels te veroveren - dan zouden Romanen en Germanen denzelfden, zoo niet belangrijker, invloed op zijne ontwikkeling geoefend hebben, dan nu bijv. Indiërs en Perzen oefenden. Wij willen onze hypothese niet verder uitwerken; zooveel mogen we echter met zekerheid vaststellen, dat in het bedoeld geval de Islam veel niet geassimileerd zou hebben van hetgeen hem nu voor Europeanen onaannemelijk maakt, en dat hij met allerlei Westersche denkbeelden zou zijn verrijkt geworden, die thans buiten zijn gezichtskring gebleven zijn. Zijn oorsprong zou hem dit niet hebben kunnen verhinderen; integendeel, de stichter zelf had de bezitters van vroegere openbaringen, met name de Christenen, zijnen volgelingen als leermeesters aangewezen en de Christenen konden die functie aanvaarden, zoodra zij tot de erkenning van Mohammed waren gedwongen. De Wahhabietenhervorming[1)] bewijst in dezen niets; het Wahhabitisme is *niet* ‘de Islam geheel,’ maar de vorm van den Islam in die periode, waarin hij nog locaal beperkt was tot Arabië. Dat weinig ontwikkelde Arabieren in dezen tijdelijk en plaatselijk beperkten vorm zich beter tehuis gevoelen dan in den wereldgodsdienst geworden Islam,

1) Kuenen, a.w. blz. 44 vv.

bewijst toch niets aangaande het karakter van dezen godsdienst zelf.

Universeel in den zin van bestemd en geschikt om opvoeder der geheele menschheid te zijn zal zeker de Islam alleen door zijne belijders genoemd worden. Vooreerst hebben tal van volken reeds hunne opvoeding onder een geheel ander régime voltooid en er zouden wereldgebeurtenissen van geheel onverwachten aard moeten plaats grijpen om de sporen hiervan uit te roeien. Verder heeft de Islam, evenmin als een andere geopenbaarde godsdienst, veel kans op eene duurzame heerschappij over de steeds in aantal toenemende geesten, die eene naturalistische wereldbeschouwing huldigen. Een *plus* of *minus* doet hier niets ter zake; waar het naturalisme wortel heeft geschoten, daar is het rijk der geopenbaarde waarheden, om het even of zij meer of minder met 'het licht van natuur en rede' overeenstemmen, ten einde. Nu zijn er altijd in de Mohammedaansche maatschappij, behalve de grooten der wereld, wier lichtzinnigheid hen van den godsdienst vervreemdde, ook geleerden: philosofen en beoefenaren der natuurwetenschap geweest, die met de openbaring zeer zonderling hebben omgesprongen of zelfs alleen voor het uiterlijk hunnen godsdienst getrouw bleven. Wellicht waren dezulken zelfs in vroeger eeuwen veel talrijker dan thans, nu de Islam, door allerlei gevaar van buiten bedreigd, steeds minder geneigd is aan de vrije gedachte concessiën te doen. De naturalistische wereldbeschouwing beschikt echter thans over eene geheel andere kracht dan in de middeleeuwen; de Islam kan de Europeesche wetenschap niet buiten zijne vesten houden en wint deze daarbinnen vele aanhangers, dan is de val der muren beslist. Wie de Moslimsche maatschappij eenigermate kent, weet echter dat dit gevaar slechts na langen tijd groote afmetingen kan aannemen. Eindelijk heeft de Islam als politieke macht in de laatste tijden zulke gevoelige slagen ontvangen, dat ook uit dit oogpunt het geloof aan zijne universeele uitbreiding alleen bij zijne belijders kan bestaan. In de eerste eeuwen van haar bestaan behoefde de verzekerdheid der Moslimsche gemeente, dat heel de wereld haar gebied was, uit een wereldsch oogpunt beschouwd niet den indruk van dwaze aanmatiging te maken. De Islam is in weelde opgegroeid; zijne macht over de gemoederen en zijne katholiciteit vonden niet weinig steun in

zijne grootheid naar de wereld. Niet lang duurde het, of de uitwendige eenheid had slechts een fictief bestaan meer; het wereldrijk werd verbrokkeld, het gezag der ‘plaatsvervangers’ van Allahs gezant een schijngezag. De eenheid der *gemeente* was toen reeds zelfstandig genoeg om niet meer door de verdeeldheid des *rijks* in gevaar gebracht te worden. De gemeente bleef uit haar politiek verleden en uit haar krachtig geloof de overtuiging putten, dat eenmaal door samenwerking van alle Moslims, ook de uitwendige eenheid hersteld zou worden. Vorsten en onderdanen moesten eerst ‘zichzelven herzien,’ dan zou met Gods hulp alles weer in orde komen. De tijden werden eer slechter dan beter; het vertrouwen op eigen kracht verminderde steeds. Wel bleef de overtuiging onverzwakt, dat alle geloovigen krachtdadig aan het toekomende herstel zouden medewerken; men verwachtte niet alles van een wonder. Maar meer dan vroeger werd de ‘vrome vorst’ (Mahdi), onder wiens leiding de Islam tot feitelijk ‘universalisme’ gebracht zou moeten worden, langzamerhand een wonderman, wiens komst men angstig verbeiden, maar niet zelf voorbereiden kon. De Islam zal, naar de overtuiging zijner belijders ook in de toekomst niet door zending of prediking, maar door strijd zich uitbreiden over de wereld. De voltooiing van dien strijd achtte men in de latere eeuwen met gewone aardsche middelen niet meer mogelijk; de *Mahdi*, de door Allah *geleide* chalief, zal haar met buitengewone middelen tot stand brengen. Dit vertrouwen op Allahs wondermachtige hulp moest nog toenemen, toen de politieke macht van den Islam niet alleen onder inwendige verdeeldheid leed, maar, gelijk in onze dagen, telkens en telkens weer hare minderheid tegenover de heirscharen der ongeloovigen moest gevoelen. De verzekerdheid der geloovige harten wordt door deze inderdaad verpletterende slagen niet verstoord; de profeet zelf heeft volgens de overlevering tijden van toenemende ellende voorspeld, die aan de eindelijke zegepraal zullen voorafgaan. In populaire kringen wijt men het wanbestuur der Moslimsche vorsten en hunne onmacht tegenover de *kafirs* bij voorkeur aan eigen zonden. Wel doet het veldwinnende bewustzijn van machteloosheid steeds meer alle hulp van boven verwachten. Daarom kan een ‘Mahdi’, een geïnspireerde, een godsman, altijd op meer succes rekenen dan bij voorbeeld een eerlijk, kundig Moslimsch staatsman, die orde

in den chaos zou willen scheppen; het is waar, exemplaren van laatstgenoemde soort bemoeielijken de keuze niet door hunne talrijkheid. Zou eens de Islam overal den trotschen nek moeten buigen onder den onreinen voet des ongeloofs, dan kan zijne macht over de geesten voorloopig ongeschonden blijven. Het herstel der politieke macht zou steeds deel blijven uitmaken van de verwachtingen der vromen, gelijk dit bij het Jodendom tot in onze dagen het geval is; maar wanneer de onderwerping volledig was, zou die hoop op de toekomst aan gevaar verliezen, naarmate er meer mirakelen voor hare verwezenlijking vereischt zouden worden. De Islam heeft echter in zijne beste dagen reeds beseft, hoe gevaarlijk dagelijksch contact met het ongeloof voor de reinheid des geloofs moet worden. De *oelama* hebben steeds nadrukkelijk geleerd, dat omgang met ongeloovigen afkeurenswaardig, liefde of genegenheid tot hen door God verboden is. Zij begrepen het, en wij moeten het hun toestemmen dat hetgeen de mensch dagelijks ziet en hoort, zijne ervaring en gewoonte een gevoeligen knak kunnen toebrengen aan zijne door onderwijs en opvoeding verkregen wereldbeschouwing. Dit gevaar bedreigt den Islam in onze dagen meer dan vroeger en het neemt in dezelfde mate toe als de macht van Europa over het Oosten.

III.

> '.... en gijlieden zegt met uwe monden hetgeen
> waarvan gij niet weet.'
> Qoran XXIV : 14.

'*Vreest niet! een parelsnoer wordt immers uiteengehaald om het in betere en schoonere orde te herstellen*.' Dit Arabische vers heeft W. Scawen Blunt als een voor de Moslims bemoedigend motto boven zijn onwetend gebazel over '*the Future of Islam*' gesteld. Het algemeen uitwendig verval zal de behoefte aan inwendige hervorming beter doen gevoelen, die hervorming zal komen en den Islam tot nieuwe macht brengen en tot een zegen maken voor velen. Mr. van Bemmelen, die over eene zeldzame kennis van zaken beschikt, is geneigd tot eene ongeveer gelijkluidende conclusie. Hij beschrijft zelfs, soms vrij gedetailleerd, het programma der hervorming waarvoor de Islam zijns inziens rijp is. Hoofdzaak zal daarbij zijn het breken

met de traditie en het teruggaan tot den Qoran; op dit heilige boek, verklaard alleen met behulp der oudste overleveringen (die Mr. van Bemmelen, naar wij boven zagen, ten onrechte voor overeenstemmend houdt), laat zich een hervormde Islam bouwen, die geschikt is om de Moslimsche volkeren op hunne wijze te doen deelnemen aan de zegeningen der moderne beschaving, en hen tevens voor de dwaasheden der moderne samenleving te behoeden. Meer dan wenschelijk is doet Mr. van Bemmelen het daarbij dikwijls voorkomen, alsof die hervorming een wezenlijke terugkeer tot Mohammeds godsdienst zou wezen. Inderdaad - hij gevoelt het zelf - zou het herstel slechts schijn, middel zijn om de belangrijke veranderingen aannemelijk te maken in het oog van de geloovigen. Hij zelf geeft het hier en daar te verstaan, dat zijn '*retour au Koran*' eene vlag is, gemaakt om eene wel zeer voortreffelijke, maar in de oogen van hen voor wie zij bestemd is, licht verdachte lading te dekken. De '*retour au Koran*' moet ons brengen (blz. 645) tot '*des interprétations* (plus conformes à la vérité? neen:) *plus désirables*.' Elders (blz. 707) moet een dogme op zekere wijze geëxpliceerd worden '*si l'on veut réhabiliter l'Islam aux yeux de l'Europe*.' Mr. van Bemmelen gevoelt zeer wel, dat het op zichzelf niet veel afdoet, wat wij voor wenschelijk houden in het belang van den Islam. Waar is eene hervorming van den godsdienst van buiten den kring zijner belijders gekomen? Hij meent echter, dat de behoefte aan nieuw leven inderdaad in Moslimsche kringen wordt gevoeld, terwijl de groote gehechtheid aan, de onuitroeibare eerbied voor den Qoran dit nieuwe altijd in de openbaring zou doen zoeken. Men kan de beteekenis en den omvang eener hervorming als de door Mr. van Bemmelen geschetste nauwelijks overschatten. De algemeen sedert eeuwen aangenomen Qoranverklaring, waarbij alle moeielijkheden eene oplossing vinden, zal moeten plaats maken voor de nieuwe 'wenschelijke,' waarbij der oorspronkelijke beteekenis minstens even veel geweld wordt aangedaan. Het grootste deel der overlevering en de geheele traditioneele wetenschap, de geestelijke arbeid van het vrome voorgeslacht moet als eene vergissing ter zijde gesteld worden. Zulk eene omwenteling is weliswaar niet geheel zonder voorbeeld, maar de indrukwekkende eenheid der Moslimsche leer, waarbij afwijkende sekten in het niet verdwijnen, zou haar op het uitgestrekte gebied van den Islam groote moeilijkheden in

den weg leggen. Men bedenkt zich wel ter dege voordat men een eeuwenoud gebouw gaat sloopen, dat, al is het niet naar de regelen der moderne bouwkunst tot stand gekomen, nog geslachten bij geslachten tot verblijf dienen kan en door de meeste bewoners voor onvergankelijk en volmaakt gehouden wordt. Dan komt nog het vroeger reeds vermelde bezwaar, dat de heilige schrift, die men hier naar de behoeften van den nieuweren tijd gaat verklaren, de eigen woorden des gezants, in naam van God door hem besproken, bevat. Wanneer de moderne Evangeliëncritiek ons een beeld van Jezus als resultaat van hare nasporingen schetst, dat wij in die Evangeliën niet herkennen, dan neemt zij onze bedenkingen weg door te verklaren, dat zij beter in staat is Jezus' leven en werk te verstaan dan zijne oudste discipelen dit waren. Moeielijk gaat het echter te beweren dat men beter weet wat een godsdienststichter heeft bedoeld, dan de eenvoudige zin zijner *eigene* woorden dit leert. Het is waar, men zou kunnen beginnen met zich wijs te maken, dat de ‘wenschelijke’ stellingen en beschouwingen werkelijk in den Qoran te vinden zijn. Weldra zou men echter zijne zelfmisleiding gaan inzien, hetgeen men noodig had zonder behulp van de Schrift zoeken, en wat bleef er dan nog van den Islam over?

Er zijn echter veel gewichtiger bezwaren. De Moslims, die in den geest van Mr. van Bemmelen's plan zullen gaan hervormen, moeten niet alleen den wetenschappelijken arbeid der gemeente vernietigen, zij moeten de geheele roemrijke geschiedenis van den Islam, zonder welke zijn voortbestaan tot in onze dagen een raadsel zou zijn, als het product van allerlei misverstand beschouwen. De kennis, die de meerderheid der ‘beschaafde’ Europeanen van het karakter van den Islam bezit, laat zich samenvatten in de groote woorden: fanatisme en fatalisme. De populariteit van het eerstgenoemde dezer beide begrippen dankt haar ontstaan aan het fiere zelfbewustzijn, dat de belijders van den Islam in alle tijden gekenmerkt heeft. Zóó weinig kent geen hunner van zijne eigene godsdienstleer of hij weet, dat de Moslims door hunnen God tot heerschappij over de aarde en hare volken geroepen zijn. Deze fierheid uit zich in tijden van voorspoed in minachting van ongeloovigen, die hoogstens soms met medelijden gepaard kan gaan; in vóór- en tegenspoed beide kweekt zij gemakkelijk haat. Geen wonder dat dit zoo-

genaamde fanatisme tot de gewichtigste bezwaren der Europeanen tegen den Islam behoort en inderdaad dikwijls het vinden van eenen *modus vivendi* voor beide partijen bemoeielijkt. Mr. van Bemmelen geeft zich nu moeite om te bewijzen dat deze verhouding tot andersdenkenden niet Qoranisch is en dus bij de voorgestelde hervorming vervalt. Het geheele hoofdstuk over den ‘heiligen oorlog’ met al wat daarmeê samenhangt, kan volgens hem uit de plichtenleer gelicht worden; de samenwoning en samenwerking met andersdenkenden op billijke wijze worden geregeld, en dat alles in de overtuiging, dat men nu eerst recht in den geest van Mohammed handelt. Aboe Bekr en diens opvolgers hebben zich dus vergist, toen zij Syrië, Perzië, Egypte, Noord-Afrika en Indië voor den Islam overwonnen? Maar als men dan van den beginne af aan in Mohammeds geest gehandeld had, zou de Islam nauwelijks buiten Arabië zich vertoond hebben! De Egyptenaren, op welke Mr. van Bemmelen bovenal het oog gevestigd had bij zijne hervormingsplannen, moeten dus eenen godsdienst pasklaar gaan maken voor nieuwe behoeften, terwijl zij overtuigd worden dat hunne onderwerping aan dienzelfden godsdienst een misverstand, zoo niet een gruwel is geweest. De Moslims in het algemeen, wier onbegrensde eerbied voor hunnen godsdienst tot nog toe niet weinig steun ontving van den wonderbaarlijken zegetocht zijner oudste belijders, wier geloof mede op ‘Allahs hulpe’ bij de uitbreiding des Islams berust, moeten gaan meenen dat die triomfen in weerwil van den waren Islam tot stand gekomen zijn en het betreuren, dat de geschiedenis niet ‘overgemaakt’ kan worden. Mochten de geloovigen ooit op dergelijke wijze breken met hun grootsch verleden en *dan toch* aan hunnen godsdienst vasthouden, wij zouden het als een zeldzaam en merkwaardig historisch verschijnsel moeten boeken; wij weigeren echter zoo iets als mogelijk aan te nemen, zoolang zij daarvoor geene aanstalten maken. Wij hebben hiertoe te meer recht, omdat, gelijk wij aantoonden, de veroveringstochten van den Islam wel degelijk de rechtmatige voortzetting waren van het werk, dat Allah door Zijnen gezant begonnen had.

Mr. van Bemmelen zegt, naar aanleiding eener andere questie, die hij in zijn door ons meermalen aangehaalde werk (blz. 386) bespreekt: ‘*Nous sommes tous portés à nous faire des illusions sur l'avenir en y plaçant l'accomplissement prochain de nos aspirations*.’ Deze opmerking onderschrijven wij gaarne; zij

moet ons echter voorzichtig maken met hervormingsplannen. Het is niet genoeg, dat wij binnen de grenzen van het mogelijke ons blijven bewegen; bij het bespreken van hervormingen in eene maatschappij, waarvan wij zelven niet eens deel uitmaken, moeten wij ons voor het minst bij het nauwkeurig waargenomen streven dier maatschappij aansluiten. Niet wat wij voor de Moslims noodig achten, maar welke behoeften zijzelven diep gevoelen, is de vraag. Mr. van Bemmelen meent nu inderdaad, althans in Egypte, bij sommigen eene bewuste behoefte aan hervorming en tevens de overtuiging gevonden te hebben, dat de Qoran de denkbeelden bevat, die haar ten grondslag zouden moeten strekken. Men vergete niet, dat de Moslims, met welke Mr. van Bemmelen in aanraking kon komen, altijd min of meer Europeesch gevormd waren; zij onderscheidden zich van de groote meerderheid hunner geloofsgenooten, en wel door iets dat hen in de oogen van genen, niet geheel ten onrechte verdacht maakt. Verreweg de meeste Moslims, die met de Europeesche beschaving in vriendschappelijke aanraking gekomen zijn, hebben van haar niet veel meer geleerd dan wijndrinken, kaartspelen, eenige practische kennis en niet zelden daarbij eene soort van verwaande en onwetenschappelijke vrijdenkerij, die hen doet spotten met begrippen hunner volksgenooten, welke zij niet eens in staat zijn te begrijpen. Wij nemen gaarne aan dat enkelen onder hen, door hunne eerste opvoeding doordrongen met eerbied voor de religie der vaderen, eenen *modus vivendi* zoeken tusschen de nieuwe wetenschap en de oude leer. Daar hun dit met het geheele samenstel van geloofs- en plichtenleer en mystiek niet gelukt, grijpen dezulken allicht naar den Qoran en leggen hunne denkbeelden daarin. Waar een welwillend Europeaan hun op dezen weg der ‘*Vermittelung*’ te gemoet komt, zijn zij steeds geneigd alles toe te stemmen, ja, zelfs de onkundigen scheppen er behagen in, wanneer ook de Frank schoone en verhevene zaken uit *hunne* heilige schrift te voorschijn weet te brengen. Zij vragen dan niet angstvallig, of het er ook wezenlijk zoo staat, daar hunne ijdelheid zich gestreeld gevoelt. Al rekenen wij nu alleen met de ernstigen en godsdienstigen onder deze min of meer vereuropeeschte Moslims, dan is er in de door hen gevoelde behoefte nog niets, dat naar hervorming wijst. Zij hebben van ouders en onderwijzers geleerd door eeredienst en door handel en wandel Allah

te dienen; al hunne onuitroeibare godsdienstige indrukken knoopen zich aan Mohammeds naam vast. Later proefden zij van de Europeesche beschaving - het Frankische vergift, als hunne broederen het zouden noemen. Tusschen het een en ander moeten zij zeker verband tot stand brengen; dit is echter eene werkzaamheid des geestes, alleen voor hun persoon of hoogstens nog voor een aantal anderen, die evenals zij opgevoed werden, ondernomen. Van een *streven* om hetgeen zij vernieuwen tot eigendom hunner geloofsgenooten te maken, bleek tot nog toe weinig of niets. De lichtzinnigen onder hen laten ‘de domme menigte’ voor hetgeen zij is, en bespotten haar; de ernstigen bedekken zooveel mogelijk voor hunne geloofsbroederen, hoe gevaarlijk de aanraking met het Frankendom werkt en trachten aan den anderen kant hun geloof hunnen Frankischen vrienden smakelijk te maken. Hervormers willen zij niet zijn en, wanneer zij het wilden, zouden èn de oorsprong èn de aard hunner nieuwe denkbeelden zóó afstootend werken op de massa hunner mede-Moslims, dat zij weldra vooraan ja, maar alléén zouden staan. Hervormers, vooral godsdienstige hervormers, moeten echter altijd dichte drommen van gelijkgezinden achter zich hebben of hun arbeid is met onvruchtbaarheid geslagen. Godsdienstige bewegingen gaan, de geschiedenis bewijst het, bovendien zelden van de hoogste of meest ontwikkelde klassen uit. Zij komen, zullen zij duurzame beteekenis hebben, uit den boezem der gemeente en werken niet van hare uiterste randen naar binnen. Voordat zoo iets geschiedt, moet echter de godsdienst zichzelf hebben overleefd, een belangrijk gedeelte zijner belijders moet van zijne idealen verzadigd, daaraan voor het geestelijk leven niet genoeg meer hebben.

Van dit onbevredigd gevoel is nu in de Moslimsche wereld, zelfs in die landen waar Europa zijn moreelen (*sit venia verbo!*) invloed doet gevoelen, weinig sprake; veel minder nog in het omvangrijk gebied, dat buiten geestelijke aanraking met de moderne wereld leeft. Mijne persoonlijke ervaring bij dagelijksch verkeer met Moslims van alle natiën in het geestelijk middelpunt van den Islam opgedaan, bevestigt ten deze geheel den indruk, dien de lectuur veler beschrijvingen van het volksleven in de landen van den Islam bij mij had achtergelaten. Komt waar gij wilt, niet slechts in Oost-Indië, ook in Egypte, Syrië,

Turkije, ja niet het minst in het geboorteland van den Islam, overal vindt gij de algemeene beschaving, de populaire godsdienstige denkbeelden verre, verre beneden de matigste eischen van den Islam. De onderwerping van millioenen aan den Islam was het werk van een paar eeuwen, hunne opvoeding door den nieuwen godsdienst is na 13 eeuwen nog onvoltooid. Het is thans in de meeste gevallen niet meer hunne denkwijze, die hen belet goede Moslims te zijn, het is geestelijke en moreele traagheid, gebrek aan verstand en aan zedelijk gevoel. Langzaam maar zeker werkt de Islam aan hunne opvoeding, en de onzijdige toeschouwer moet erkennen dat deze arbeid werkelijk strekt om de meeste tegenwoordige geloovigen moreel en sociaal hooger te plaatsen dan waar zij zich nu bevinden. Om naar iets hoogers te streven dan hetgeen de Islam hun biedt, zouden zij eerst het niveau van hunnen godsdienst bereikt moeten hebben - zij blijven verre daar beneden. De innigheid hunner overtuiging laat meestal weinig te wenschen over; hun werkzame ijver des te meer. Enkele hoofdzaken der leer zijn algemeen bekend, enkele godsdienstige plichten worden algemeen betracht - veel blijft voor de meerderheid nog te hoog of te moeielijk. Zij hangt veelal meer aan hetgeen de Islam allengs onschadelijk wil maken dan aan de Moslimsche idealen. Veel is voor haar nog ijdele klank, wat de Islam krachtens zijne bestemming tot bezielend beginsel wil verheffen. Heeft dan wellicht eene andere wereldbeschouwing, eene andere practijk des levens voor de massa meer aantrekkelijks? Het tegendeel is waar. Europa (men moet erkennen, dat zij het niet van de gunstigste zijde leert kennen) is haar een gruwel, de moderne wereld het Paradijs der ongeloovigen, de moderne beschaving het werk des Duivels. De beschaafdste leden der Mohammedaansche maatschappij, voor zoover zij waarlijk als vertegenwoordigers van den Islam mogen gelden, deelen dezen afkeer ten volle, zelfs diegenen onder hen, die door zucht naar voordeel gedreven, zich den omgang met *kafirs* getroosten. Zeker spijtig gevoel van intellectueele en materieele minderheid draagt wel tot dien afkeer bij, maar het is de hoofdoorzaak niet. Wellicht zou een Moslimsch geleerde van den tegenwoordigen tijd vatbaarder zijn voor de werking van moderne begrippen, als niet de Moslimsche gemeente achter hem stond. Hoever hij echter boven het bijgeloof en de onwetendheid der meeste

zijner geloofsgenooten verheven moge zijn, zijn godsdienstig bewustzijn wordt door dat der menigte gedragen en.... vastgehouden en beperkt. Wie zal den samenhang der geestelijke ontwikkeling ook der voortreffelijksten van elk geslacht met de gangbare denkbeelden der meerderheid loochenen? Met duizenden van draden is hun geest geboeid aan de vooroordeelen en begrippen van de omgeving, waarin zij zijn opgegroeid; allerlei hoogere en lagere motieven werken samen om hun elke gedachte aan verbreking van dien samenhang onmogelijk te maken. Trouwens, wanneer een enkele hunner die banden losmaakt en zich emancipeert, dan heeft hij daardoor allen invloed op zijne tijdgenooten prijs gegeven; tot hervorming geeft zulke emancipatie geene aanleiding.

Vooralsnog heerscht dus in de Moslimsche wereld nagenoeg algemeen de tot instandhouding van den Islam vereischte overtuiging, onverzwakt door de slagen van het lot. Verre is nog het tijdstip, waarop het gemiddelde peil der Moslimsche geestesbeschaving het minimum der door den Islam verlangde hoogte zal hebben bereikt, en eerst dan zoude de vraag kunnen rijzen of niet de gemeente van Mohammed boven hare eigene idealen verheven is, gelijk Mohammeds tijdgenooten hooger stonden dan hun eigen godsdienst. Enkele individuën zullen niet zoo licht beweging brengen in een door zijnen omvang, zijne constructie en zijnen ouderdom zoo indrukwekkend lichaam. Het gevaar dat den traditioneelen Islam door Europa's toenemenden invloed van buiten bedreigt, schatten wij niet gering, ofschoon het nog geene belangrijke afmetingen heeft aangenomen. Men bedenke echter, dat twee zoo ongelijksoortige beschavingen lang met elkander in aanraking kunnen zijn zonder veel van elkander over te nemen, behalve elkanders ondeugden, en zonder dat beider blik zich bijzonder verruimt. De staatkundige vernederingen, die naar alle waarschijnlijkheid den Islam nog wachten, zullen niet bevorderlijk zijn aan de vriendschappelijke gezindheid noch aan den lust om te leeren. De volkeren klemmen zich in zulke omstandigheden meer dan ooit vast aan hetgeen de indringer hun niet ontrooven kan: de van de vaderen geërfde zeden, denkwijze, idealen, bovenal den godsdienst; de uiterlijke tegenspoed maakt hen tot verandering steeds minder geneigd. Leerzaam is het voorbeeld van het kleine volk der Joden, dat óók aan zijnen godsdienst de stoute verwachting ontleende, tot

wereldheerschappij geroepen te zijn. Eeuwenlang vernederd en vervolgd, door ongeloovigen als minderen behandeld en toch gedwongen onder hen te leven, hebben zij nooit een oogenblik de gehechtheid aan den voorvaderlijken godsdienst verloren, dat eenmaal Jeruzalem de hoofdplaats der wereld, hun koning de wereldvorst zou zijn. Thans mogen de meest ontwikkelden onder hen deze verwachtingen òf opgeven òf vergeestelijkt hebben, zij blijven toch den samenhang met het volk Gods gevoelen. De vergelijking gaat in één opzicht mank: de Moslims zijn alléén door het geloof verbonden, niet door eenheid van volk of ras. Zij hebben daarentegen nog geene vernedering geleden, die met die der Joden in éénen adem genoemd mag worden en hun weerstandsvermogen is grooter. Hun aantal is indrukwekkend en hunne fierheid kan op een verleden wijzen, waarin hunne stoutste droomen der vervulling nabij schenen te zijn. Politieke teleurstellingen zullen vooreerst geen bres schieten in den ijzeren, traditioneelen muur, die den Islam omgeeft; voor de bekoringen der moderne wereldbeschouwing zullen de Moslims niet spoedig zwichten; in de gemeente zelve is weinig, dat ons recht geeft van een streven naar hervorming te gewagen. Duizenden geloovigen uit alle oorden der wereld laten zich jaarlijks door de communicatiemiddelen van den nieuweren tijd naar Djiddah voeren. Aan boord der stoomschepen voedt zich menigeen hunner met in blik geconserveerde levensmiddelen; van zijne tochtgenooten verneemt de pelgrim allerlei nieuws uit hem slechts bij name bekende deelen der wereld. Zijn ‘*Fremdenführer*’ in de Heilige Stad krijgt uit Djiddah telegrafisch bericht van zijne aankomst en menig bewoner van Djiddah acht de toekomst niet ver, waarin het kameel als vervoermiddel naar Mekka voor den spoorwagen plaats gemaakt zal hebben. Waartoe heeft onze *hadji* de verre reis ondernomen? Om een aantal plechtigheden te verrichten, die zeker geen wijsgeer zou rekenen tot het ‘wezen’ van den Islam, onschadelijk gemaakte resten van Oudarabisch heidendom. Sommige *hadji's* vertoeven weken, andere maanden, enkele jaren lang in de Heilige Stad. Zij zien zoodoende, veelal voor de eenige maal in hun leven, iets meer van de wereld dan hun geboorteland. Welke geestelijke winst nemen zij mede van deze met alle moderne middelen volbrachte reis? Straks zullen zij hunne landgenooten gaan versterken in hun ‘middeneeuwsch’ geloof, hen aansporen tot

vlijtiger studie en ijveriger betrachting van de geloofs- en plichtenleer; niet zelden brengen zij voor het eerst de zaden van haat tegen de ongeloovigen in hun door Franken beheerscht vaderland, waar deze maar al te welig kiemen. De meest ontwikkelden onder deze pelgrims zijn de voertuigen der Moslimsche beschaving, geheel anders dan de ‘beschaafde’ Mohammedanen, die met vorken eten, das, overhemd en bottines dragen en in gezelschap hunner Europeesche vrienden den Islam hervormen!

Het is mij, om deze en vele andere redenen, onmogelijk de door onzen geachten landgenoot Mr. van Bemmelen gekoesterde verwachtingen omtrent de toekomst van den Islam te deelen; daarop gebouwde uitzichten in de toekomst van Egypte acht ik dus evenzeer droombeelden. Toch beschouw ik, evenmin als hij, den Islam als een onoverkomelijke hinderpaal voor de sociale ontwikkeling van Egypte of andere dergelijke landen. Het bestuur van den staat mag minder of meer naar de voorschriften van den Islam ingericht zijn, zoolang een Moslimsch vorst regeert, is het volk hem volgens de heilige wet gehoorzaamheid schuldig, en strekt zijne heerschappij het volk ten zegen, dan wordt deze verplichting dubbel gevoeld. Zijn godsdienstig, huiselijk, en een belangrijk deel van zijn maatschappelijk leven kan de Egyptenaar gelijk ieder Moslim, buiten alle vreemde bemoeiing, zooveel in overeenstemming met de leer van den Islam inrichten als hij wil. Doen zij dit meer en meer, dan zal dat leven veel rijker worden dan het nu is, al blijft het veel bevatten, waarmede wij ons niet zouden kunnen vereenigen. De Islam heeft in Egypte, gelijk elders, ook zonder hervormingen nog eene taak te vervullen.

De groote verdienste van Mr. van Bemmelen's werk is, dat hij deze, reeds door Reland gepredikte, maar altijd nog veronachtzaamde waarheid, met ernst en nadruk aan zijne lezers heeft herinnerd: de geschiedenis heeft Europa eene belangrijke taak jegens de Moslims te vervullen gegeven. Onkunde en onwil om zich van die taak rekenschap te geven, deden Europa meestal spelen met de geestelijke en stoffelijke belangen van millioenen natuurgenooten. In ons land met zijne uitgestrekte, meerendeels door Moslims bewoonde bezittingen, en zijne geringe materieele middelen om die te besturen, moest behalve plichtgevoel ook welbegrepen eigenbelang aandrijven tot voortdurende, ernstige

studie der Islamquestie, die naar alle waarschijnlijkheid eenmaal voor ons *de* questie worden zal. Terecht oordeelde Mr. van Bemmelen, dat van een werk over '*l'Egypte et l'Europe*' een zeer belangrijk deel aan den Islam gewijd moest zijn; vooral niet minder groot is de plaats, die den Islam toekomt, waar van *Nederland en Oost-Indië* sprake is. Voorloopig schijnt voor onze regeering alle beschikbare tijd door de oplossing eener groote koloniale rekensom in beslag te worden genomen, terwijl de werkzaamheden der volksvertegenwoordiging in het belang van Indië zich tot het nazien van dat voorstel beperken. Voor ons, die dat gecijfer slechts van verre met verschuldigden eerbied kunnen gadeslaan, schijnen onze Moslimsche medeonderdanen nog uit een ander oogpunt recht op onze belangstelling te hebben, dan uit dat van hunne productiviteit en draagkracht - gelijk volgens Mr. van Bemmelen (*l'Egypte et l'Europe* I, blz. 95) de Egyptische fellah's in Europa nog eene andere waardeering verdienen dan die, welke den minister Sjerief Pasja de cynische uitspraak op de lippen bracht: '*allons, je connais bien le pays, on aura toujours besoin des fellahs*.'

Met dat al heeft de rol van voorzegger der toekomst voor ons even weinig aantrekkelijks als die van wereldrechter. Wij kennen ten deele; onze studie van het verleden en heden van den Islam kan ons beleid verbeteren, ons gevaren doen voorzien en voorkomen, ons behoeden voor domme of dwaze handelingen, onze positie versterken - tot het ontwerpen van hervormingsprogramma's geeft zij ons geene aanleiding. Geen enkel teeken wijst den critischen waarnemer der Moslimsche maatschappij op eene daar gevoelde behoefte aan herziening der even katholieke als eenvoudige en naieve geloofsleer, op een streven naar vereenvoudiging der indrukwekkende vormen van godsvereering of naar wijziging van huiselijke en maatschappelijke instellingen. Rekent niet op de dankbaarheid der Moslimsche vrouw, zoo gij haar wilt emancipeeren - zij zal u bespotten; of op die van den Moslimschen slaaf, dien gij wilt bevrijden - hij zal u vervloeken.

Of wij dan de mogelijkheid van elke sociale of religieuze hervorming in den Islam uitsluiten? Dat zij verre; maar vooralsnog ontbreken ons alle gegevens om tot waarschijnlijkheid in dezen te geraken. De eenige beweging, die wij waarnemen en die ons tot het stellen van bepaalde vragen noopt, is de

onophoudelijk toenemende politieke afhankelijkheid der Moslimsche rijken van Europa. Zou het met de staatkundige beteekenis van den Islam voor altijd gedaan zijn? Zij, die tot een bevestigend antwoord op deze vraag overhellen, kunnen zich op tal van argumenten beroepen. De toekomst moge hen in het gelijk stellen of beschamen, zeker zal de algeheele vernietiging van dat taaie staatkundige leven eene zaak van langen duur zijn. Ook mag men zich overtuigd houden, dat de onderwerping der Moslims aan ongeloovig bestuur nooit tot eene wezenlijke hervorming van den Islam aanleiding geven, ja deze veeleer tegenhouden zal. Zelfs zijne politieke idealen zal de Islam zich door geene werkelijkheid laten ontnemen, al dwingt deze hem ook, derzelver vervulling altijd meer te verschuiven in de verre toekomst en al moet daarvoor ook steeds meer op mirakelen gerekend worden. De practische gevolgen van het geloof aan die staatkundige idealen worden daardoor voorloopig niet gewijzigd; de verhouding tot andersdenkenden veeleer verscherpt dan verzacht. Het is immers altijd den machtige gemakkelijker geweest, edelmoedig te zijn jegens zijne minderen, dan den verdrukte, verdraagzaam te zijn jegens zijne overweldigers! Zelfs nu reeds is de wezenlijke gezindheid der Moslimsche bevolking van een door Franken overheerscht land (hoe weinig de overheerschers dit ook in gewone tijden, als de RUST ongestoord is, bemerken) een veel meer vijandige dan daar waar eene Moslimsche regeering slechts door de Europeesche diplomatie gedwarsboomd wordt[1]. Een geloovig bestuur moet men dulden, ook wanneer het onrechtvaardig en tyranniek is; tegen een ongeloovig, hoewel rechtvaardig bestuur te strijden is altijd plicht, zoodra de geringste kans op goeden uitslag bestaat. Deze algemeene bekende leerstelling blijft altijd een uitstekend middel in de handen van belangstellende agitatoren

1) Wie, als schrijver dezes, de bloeiende, steeds wel voorziene slavenmarkt van Mekka gezien en geconstateerd heeft, dat de geheele Arabische maatschappij zonder slaven voorloopig ondenkbaar is en dat de verhouding van heeren en slaven daar nog altijd naar het uiterst billijke, Moslimsche slavenrecht wordt geregeld, kan een glimlach niet onderdrukken, wanneer hij leest dat de Turksche gevolmachtigde ter conferentie te Berlijn een Congo-tractaat teekent, waarbij allen zich verbinden, den slaveninvoer uit Afrika tegen te gaan en bijzondere protectie aan de Christenzendelingen te verleenen! Of die *slavenuitvoer* in de bestaande omstandigheden schadelijker werkt dan de door bedoelde ‘humanitäre Zweeke verfolgende’ conferentie in bescherming genomen *invoer van brandewijn?*

om tegen eene zwakke Frankische regeering de dweepzucht aan te wakkeren. Zal onze Regeering zich op den duur in den zoeten slaap der gerustheid laten sussen door zulke ambtenaren, die, hoe verdienstelijk ook op hun eigen gebied, noch van den Islam noch van diens beteekenis voor Oost-Indië de geringste kennis hebben, en die daarenboven de zelfkennis missen, welke hen van het uitspreken van oordeelen over zoo gewichtige en moeielijke onderwerpen weerhouden moest? Zal de algemeene bekendheid der Nederlanders met de bewoners van den Oost-Indischen archipel nog lang zoo bedroevend gering blijven, dat ieder, die eene reeks van jaren in die gewesten doorbracht, hun voorkomt eene autoriteit te zijn over alles wat het stoffelijk en geestelijk leven van Maleiers en Javanen betreft? Wij zeiden het reeds, de beoefening der geschiedenis stemt tot voorzichtigheid in het doen van voorspellingen; hier gelijk elders roept zij ons op hare wijze de waarschuwing des Qorans toe: '..... *en Allah weet het en gijlieden weet het niet!*'

C. SNOUCK HURGRONJE.

Open brief aan den dichter W.J. Hofdijk ter gelegenheid van zijn 70sten verjaardag. *(27 Juni, 1886.)*

Hooggeachte Vriend!

Al kruisten zich slechts zelden onze wegen en al wisselden wij slechts enkele malen brieven, toch aarzel ik niet u met den naam van ‘vriend’ toe te spreken; want als een vriend heb ik u langen tijd liefgehad, niet alleen om de welwillende hulp bij mijne nasporingen, die ik herhaaldelijk van u mocht ondervinden, maar omdat uw hart klopt voor ons gemeenschappelijk Vaderland; omdat zijne taal, zijne letteren, zijne geschiedenis aan uwe vlijt, uwe kennis, uwe dichterlijke begaafdheden de duurste verplichtingen hebben. Het vaderland zal - vertrouw ik - niet achterlijk blijven in betoon van levendige erkentelijkheid, wanneer de dag aanbreekt, die het herinneren zal, dat gij zeventig jaren in de vreugden en smarten van het leven hebt gedeeld, en omstreeks eene halve eeuw al uwe krachten en gaven aan zijnen dienst hebt gewijd. Maar hoe het u ook op dien dag moge vereeren en prijzen, wees verzekerd dat het u geen dank, geene hulde kan toebrengen waarin ik niet hartelijk deel. Gij geniet het benijdenswaardig voorrecht op dezen hoogen leeftijd nog in het bezit te zijn van jeugdigen moed en

kracht, van nog niets te hebben verloren in energie en geestdrift voor al wat goed is, van niet te schroomen u op nieuwe banen te wagen, en in den geest ware ontdekkingsreizen op het gebied van het schoone te ondernemen, waarvan gij ons een rijken schat van goud en parelen te huis brengt. Wanneer wij denken aan de beide grootsche dichtwerken: ‘In 't harte van Java’, en ‘In het gebergte Diëng’,[1] die de rijkste vruchten zijn van uwen arbeid in de laatste jaren, en mij toeschijnen al wat vroeger door u geleverd werd, hoeveel schoons het ook moge bevatten, in juistheid van teekening, in grootschheid van lijnen, in weelderigheid van koloriet te overtreffen, dan kan de vrees bij ons geene plaats vinden, dat de zwakheid vau den ouderdom zich zal afspiegelen in wat gij ons nog verder schenken wilt, of dat wij spoedig de pen aan uwe verstijfde vingeren zullen zien ontvallen. Indien God u het leven en de gezondheid spaart, mogen wij nog veel van u verwachten, en zult gij die verwachting niet beschamen. Lang nog moge Nederland zich in het bezit van zijn Hofdijk verblijden! lang moge Hofdijk nog voortgaan den roem van het Vaderland te verhoogen door hetgeen hij navorscht, hetgeen hij schrijft en hetgeen hij is!

Kort na de verschijning van het tweede der genoemde gedichten, werd mij door de Redactie van ‘De Gids’ het vereerend voorstel gedaan, eene kritische aankondiging van dat werk in haar tijdschrift te schrijven. Ik had het toen nog niet gelezen, maar herinnerde mij het genot dat ik bij de herhaalde lezing van het eerste gesmaakt had, en de verwondering en droefheid waarmede ik zoo vaak te vergeefs het bewijs had gezocht, dat der Redactie eene vaardige en waardige hand had ten dienste gestaan om dat schoone gedicht bij de minnaars der Nederlandsche letteren in te leiden. Het is lang geen zeldzaam verschijnsel, dat in onze kritische tijdschriften de beste voortbrengselen onzer letterkunde stilzwijgend worden voorbijgegaan; veelal is dit niet aan gebrek van waardeering te wijten, maar aan gebrek van moed of gevoel van onvermogen, waar de aard van het werk in den beoordeelaar speciale kundigheden eischt. Voor het beoordeelen van epische gedichten, waarvan het tooneel op Java was geplaatst en de stof aan de geschiedenis en de natuur van Java was ontleend, was het niet genoeg het meester-

1) *In 't harte van Java*. Amsterdam, Scheltema en Holkema, 1881.
In het gebergte Diëng. Beverwijk, D.S. Slotboom, 1885.

schap van een Sainte Beuve of Busken Huet op het gebied der literarische kritiek te bezitten, men moest vooral ook van Java en de Javanen eene juiste voorstelling hebben, die niet zonder langdurige en ernstige studie kan verkregen worden. Waar was de kritikus te vinden, die te gelijk aan deze uiteenloopende eischen kon beantwoorden? Klaarblijkelijk had de Redactie hem vergeefs gezocht; want een zoo schitterende ster aan onzen literarischen hemel als dit gedicht, kon onmogelijk zoo lang voor haren blik zijn bedekt gebleven. Toen nu, vier jaren later, van uwe hand een tweede gedicht verscheen, dat aan de voortzetting uwer ‘genotrijke omdwalingen’ door Java's bergen en beemden het aanzijn verschuldigd was, gevoelde zij levendig dat u onrecht was geschied, en zij niet langer over uwe grootsche pogingen zwijgen mocht. Aan mijn uitgebreid werk over Java, dat bij het publiek eene gunstige ontvangst heeft gevonden en ook door u (vleiend was mij de erkenning) niet zonder vrucht werd geraadpleegd, had ik het te danken dat zij zich nu tot mij wendde. En al gevoelde ik dat mij alle verdienste eu alle gezag op het gebied der literarische kritiek ontbrak, ik mocht niet weigeren, omdat bij die weigering het gevaar bestond, dat over ‘In 't gebergte van Diëng’ evenals over ‘In 't harte van Java’ in ‘de Gids’ zou gezwegen worden. Maar eenmaal deze taak aanvaardende, gevoelde ik nog een stap verder te moeten gaan. Het tweede gedicht, dat ik nu dadelijk aan eene gezette lezing onderwierp, bleek mij in zeker opzicht de voortzetting van het eerste te zijn. Zij vormen ieder een geheel op zich zelf staand, in zich zelf volledig snoer van tafereelen; maar als schildering van Java in al wat het groots en heerlijks bevat, vullen zij elkander aan en vormen zij een eenheid, als schilderijen die tot tegenhangers bestemd zijn. Daarom vroeg en verkreeg ik van de Redactie verlof om de beide gedichten in hetzelfde opstel ter toetse te brengen.

Doch nauwelijks had ik deze taak op mij genomen, waaraan ik mij dacht te wijden zoodra mijn emeritaat wegens volbrachten 70-jarigen leeftijd was ingegaan en ik mijne in het vooruitzicht daarop te Arnhem gekochte villa zou betrokken hebben, toen mij een zware, onvergetelijke slag trof, de dood van mijn in Afrika reizenden zoon. Verpletterd onder deze ramp was ik maanden lang buiten staat het hoofd op te beuren; alle werkzaamheid die niet met zijn leven en werken in rechtstreeksch verband stond, bleef geruimen tijd gestremd, en zelfs alles wat Insulinde betreft,

het gewest waarin ik zoovele jaren in de verbeelding geleefd en gereisd had, liet mij koud en onverschillig. Meer dan een jaar snelde voorbij eer ik den moed en den lust had de geliefkoosde studiën weder op te vatten, en kracht en troost te zoeken in de boeken die mij waren dierbaar geworden. Toen greep ik weder naar uw beide gedichten en vond heul en heeling in de hernieuwde lectuur. Daar komt de mare tot mij dat den 27en Juni uw zeventigste verjaardag zal gevierd worden; daar herinnert mij een brief der Redactie hoe die dag mij een gepaste gelegenheid bieden zou om aan mijn reeds half vergeten belofte te voldoen; daar herleeft in mij de wensch, schoon nog altijd door lichaamslijden en zielsleed onderdrukt, om recht te doen wedervaren aan de verdiensten van den eersten Nederlandschen dichter, die voldaan had aan den vaak door mij uitgesproken wensch, dat de Nederlandsche kunst, hetzij die van den zanger of van den schilder, het platgetreden spoor althans voor eene wijle verzakende, nieuwe banen zou zoeken en nieuwe inspiraties zou vinden in het heerlijk, en door duizend banden met ons verbonden gewest, dat tusschen de keerkringen aan Nederlands schepter onderworpen is.

‘De eerste!’ Heb ik recht u dus te noemen? Ik erken dat ik gaarne in de beschrijving mijner denkbeeldige tochten over Java nu en dan een kernachtig dichterwoord zou hebben ingevlochten, als om de eenvoudige kleedij door een fonkelend sieraad te verlevendigen, maar hoe zelden vond ik er gelegenheid toe! Bekend zijn de weinige fraaie regelen die de dichter der St. Paulusrots aan Java gewijd heeft, maar behalve dat zij door eindelooze herhaling hunne frischheid verloren hebben, bieden zij niets bijzonder karakteristieks en zijn in hoofdzaak slechts de echo der geëikte termen waarin het de mode is Java's schoonheden te verheffen. Meer schenkt ons een grooter, schoon minder gevierd dichter, H.A. Meijer, in zijn ‘Heemskerk’ en vooral in zijn ‘Afscheid aan Java,’ maar zijne zwerftochten als zeeofficier in den Indischen Archipel hebben hem niet bekend gemaakt met de grootsche tooneelen die het binnenland van Java oplevert. En hiermede is, wanneer wij eenige kleinigheden in vroegere Indische jaarboekjes uitzonderen, voor zoover ik weet, de lijst gesloten der dichters, wier Muze ook maar een vluchtigen blik op Java heeft geworpen.

Aan u dus de eere van de dichter van Java te zijn, maar tevens de schilder. In uwe jeugd waren teekenstift en penseel de ver-

tolkers der indrukken die de natuur op u maakte, en werdt gij als ‘geboren landschapschilder’ begroet. Op rijper leeftijd hebt gij het woord waar gemaakt, ofschoon het papier uw paneel en de pen uw penseel werd. Die gave om met woorden te schilderen, u in zoo buitengewone mate verleend, werd van uw eerste optreden als dichter in u opgemerkt en bewonderd, en gij dankt daaraan den eervollen bijnaam van ‘dichter-schilder’, waarbij gij in geheel Nederland bekend zijt. Maar dat gij dus uw geliefd Kennemerland schilderen kondt, waarin gij zoo vaak hebt rondgedwaald, en welks verborgen schoon gij tot in de geheimste schuilhoeken bespied hebt, moge onze bewondering wekken, veel grooter wonder hebt gij gewrocht door ons in uwe verzen zooveel heerlijke tooneelen van Java te schilderen, dat gij alleen met de oogen des geestes hebt aanschouwd. Hoe gij in de weinige jaren, waarin u de studie van het schoone eiland heeft bezig gehouden, tot zulk een grondige kennis zijner natuur, tot zulk eene levendige aanschouwing zijner heerlijkheid hebt kunnen komen, blijft mij een raadsel. In Junghuhn's klassiek werk over Java's bouw, gedaante en plantbekleeding, waarover een gloed verspreid ligt die een innig gevoel van de heerlijkheid der natuur openbaart; in de ‘Bladen’ van Groneman, die zoo gelukkig in de voetstappen van zijn leermeester en vriend is getreden; in enkele schoone bladzijden in de schriften van Reinwardt, Wallace, Bleeker, Van Hoëvell, Brumund en anderen verspreid, hebt gij zeker veel kunnen vinden, dat slechts door het licht eener levendige fantasie behoefde beschenen te worden, om even ware als grootsche beelden voor uwen geest te tooveren; maar het matte en kleurlooze proza, waarin de meerderheid der overige reizigers door Java hare indrukken heeft geschreven, ware zeker weinig geschikt geweest om uwe verbeelding vleugelen te doen aanschieten, indien gij het slechts met de oogen van een gewoon menschenkind hadt gelezen. En ook de voortbrengselen der beeldende kunst konden u hierbij slechts geringe hulp bieden. Onze groote meesters van het landschap, onze Ruysdaels, onze Everdingens, onze Hobbema's, hebben Java nimmer bezocht. In de tegenwoordige eeuw hebben Raden Saleh, Payen, Beynon, Sieburgh, Salm, Troost, de Grijs, van Herwerden getracht de natuur van Java op hun doek af te spiegelen; maar hoeveel verdienstelijks onder hunne werken moge schuilen, toen zij op de Amsterdamsche Tentoonstelling van 1883 grootendeels vereenigd waren, kreeg men

toch niet den indruk als of die verheven natuur haren rechten vertolker in hen gevonden had. Met meer of minder talent was veel schoons en aantrekkelijks voorgesteld, maar de indruk van het grootsche en verhevene, zooals men dien van Junghuhn's gloeiende beschrijvingen ontvangt, werd maar al te zeer gemist. Er waren ook teekeningen, en daaronder zeer fraaie, in milden overvloed, en lange reeksen van vaak voortreffelijke photographiën, maar ook de teekenaars en de photographen hadden niet in de oorspronkelijke bosschen rondgedoold en de kraters der vulkanen bestegen. Dat gij ook deze hulpmiddelen niet versmaad hebt; dat gij van alles wat onder uw bereik kwam ijverig hebt gebruik gemaakt, wij weten het door uwe eigen getuigenis. Maar wij weten ook, dat het alles te zamen geen tafereel van Java zou hebben mogelijk gemaakt, als uwe gedichten ons aanbieden, zonder den zienersblik die uit verstrooide trekken een geheel wist samen te voegen, tintelende van gloed en waarheid, gelijk een Cuvier uit losse doodsbeenderen het geraamte der voorwereldlijke dieren wist op te bouwen.

Er is in hetgeen ik zelf getracht heb ten behoeve van Java te verrichten, iets analoogs met uwen arbeid, dat mij misschien beter dan anderen in staat stelt wat door u in uwe beide laatste gedichten geleverd is, op den rechten prijs te stellen. Ik heb echter hier alleen het oog op de natuurtafereelen, die trouwens het schoonste gedeelte van uwen arbeid uitmaken en waaraan gij voornamelijk de lauweren te danken hebt, die u daarvoor om de slapen zullen gewonden worden. Met het gebruik door u van de Javaansche geschiedenis gemaakt, ben ik niet zoo onvoorwaardelijk ingenomen. Hoever een dichter gaan mag in de vrijheid om, naar de ware of vermeende eischen van zijn gedicht, de historische personen te verkneden en de feiten te vervormen, is een moeielijke vraag, waarover ik later gaarne met u van gedachten zal wisselen, doch welker behandeling mij hier te ver zou voeren. Ik veroorloof mij thans alleen op te merken, dat gij daarin zeer ver gegaan zijt, verder misschien dan iemand uwer voorgangers, en dat zoo daarin nog eenige maat is gehouden in de voorstelling van den opstand van Troena Djaja, de schildering van den opstand van Mangkoeboemi zich noch om het wezenlijk karakter, noch om de ware roerselen der handelingen ook van de hoofdpersonen bekommert, en uit den zeer eenzijdig voorgestelden afloop ten onrechte een lauwerkrans vlecht voor de Oost-Indische Compagnie, die in dezen ganschen

krijg slechts bewijzen gaf van verval en onvermogen, en dan ook alleen zegepraalde (indien men de verdeeling van het Mataramsche rijk waarbij ten koste van onzen bondgenoot, den Keizer, een rijk voor den muiter werd afgezonderd, een zege mag noemen) door het wapen der zwakken, de list. Ook durf ik, schoon ten volle uw gevoelen beamende, dat ‘de breede epische golfslag van den Hexameter verre de voorkeur verdient boven den meer afgemeten Alexandrijn’, niet zonder voorbehoud mijne goedkeuring schenken aan al de vrijheden die gij in den bouw uwer verzen geoorloofd hebt geacht, nu gij dit aan de ouden ontleende metrum waagdet te gebruiken voor een Nederlandsch epos; maar ook daarover wil ik liever mijne meening bij eene latere gelegenheid ontwikkelen. Doch voor uwe natuurschilderingen heb ik slechts bewondering over. Deze zijn voor mij de hoofdzaak in deze beide epische gedichten, en ik geloof dat zij het ook voor u waren. Daaraan hebt gij al de fijnheid uwer teekening, al den gloed van uw koloriet ten koste gelegd; daarin hebt gij u willens en wetens geen enkele afwijking van de waarheid veroorloofd en hebt gij tegen onwillekeurige onnauwkeurigheden met angstige zorg gewaakt; maar wat meer is, daaraan hebt gij uwe behandeling der historische feiten geheel ondergeschikt en dienstbaar gemaakt. Een veldslag hebt gij doen leveren op den Wilis, een zieken keizer onder een zwaren stortregen laten vervoeren over den Slamat, - gebeurtenissen waarvan de Muze der historie geen kennis draagt; en naar het Diëng-gebergte en zijn hoofdvlak hebt gij, juist in het tijdperk waarin zij onbewoond en zoo goed als onbekend waren, de voornaamste gebeurtenissen verlegd van den strijd met Mangkoeboemi, waarvan de tegenwoordige Vorstenlanden, en inzonderheid het Zuider-gebergte, het hoofdtooneel hebben gevormd. Die offers van historische waarheid behoefden toch niet aan de eischen uwer dichterlijke conceptie gebracht te worden. Dat gij, om uwe lezers niet in al de verwikkelingen der geschiedenis van deze meest uit strooptochten en schermutselingen bestaande oorlogen rond te voeren, en hen alzoo in een net van kleine gebeurtenissen te verwarren, over vele feiten en personen, en daaronder zelfs hoofdpersonen, zooals Kraëng Galesoeng en de Ratoe Blitar, Mas Saïd en Hartingh, gezwegen hebt; dat gij daarentegen eene reeks van edele vrouwenfiguren, die aan de echte geschiedenis geheel ontbreken, zooals Mahera en Sini, Sarifa en Blitar, geschapen hebt, dat alles geschiedde ongetwijfeld in het belang van

uw dichtstuk, dat zonder deze vrijheden de belangstelling van den Europeeschen lezer bezwaarlijk had kunnen gaande houden. Maar op de verlegging van het tooneel der belangrijkste gebeurtenissen is deze verklaring niet toepasselijk; die heeft stellig alleen plaats gegrepen om de gelegenheden tot beschrijving van Java's grootsche natuurwonderen te vermenigvuldigen, en inzonderheid om uwe lezers vertrouwd te maken met de onuitputtelijke merkwaardigheden van den Diëng.

Aan dezelfde voorliefde voor het schilderen van natuurtooneelen, meen ik nog eene andere eigenheid dezer dichtstukken te moeten toeschrijven, die in mijne oogen bijna het karakter eener fout heeft verkregen. Er is bijna geen gewichtig natuurverschijnsel dat zich op Java voordoet en voor eene treffende beschrijving geschikt is dat in deze gedichten niet eene plaats heeft gevonden. Aardstortingen, wolkbreuken, bandjirs, boschbranden, aardbevingen, vulkanische uitbarstingen, hagelbuien zelfs, die tot de zeer zeldzame gebeurtenissen behooren, die allen en nog veel meer volgen elkander met verbazende snelheid op, en geven wel wat veel den indruk of de vreeselijkste natuurverschijnselen op Java alledaagsche zaken waren, zoodat men er, te midden van zoovele verschrikkingen, geen gerust oogenblik zou kunnen slijten. Doch ieder gevoelt dat hij eenige onwaarschijnlijkheid moet ten goede houden aan een schrijver, die ze ongetwijfeld zelf zeer goed gevoeld heeft, maar er is overheen gestapt om zijn doel te beter te bereiken. Wij zijn aan die beschrijving van Java's verschrikkingen menig prachtig tafereel verplicht, en wij leeren er het schoone eiland te beter door kennen. Onze voorstellingen van zijne heerlijkheid zou valsch zijn, indien wij er niet die der geweldige verwoestingen en omkeeringen aan verbonden, waaraan zijn bodem ten allen tijde was blootgesteld.

> ‘Schoon zijn, o Java! uw waatren, uw velden, uw bergen, uw wouden,
> Maar 't is een schoonheid die steeds rust aan den boezem des schriks.’

Zoo waagde ik, onder den indruk der ramp van Krakatau, in het bekende ‘Holland Krakatau’ te schrijven; indien dit distichon, gelijk ik geloof, waarheid uitdrukt, dan moet wie ons Java wil leeren kennen, ons niet slechts de schoonheid zijner baaien en beemden, bergen en bosschen doen gevoelen, maar ons ook doen huiveren voor de verschrikkingen in wier schoot zij sluimeren.

Het hier behandelde punt bracht mij als van zelf de aangehaalde, ook door mijzelven vergeten dichtregelen voor den geest, en die regelen zelve voeren mij terug tot de zooeven reeds aangestipte overeenkomst in hetgeen wij beiden voor Java verricht hebben. Noch gij, noch ik, hebben met het lichamelijk oog het schoone Java aanschouwd; om het te leeren kennen hebben ons dezelfde middelen ten dienst gestaan en ook werkelijk gediend; beide hebben wij een groot deel van ons leven besteed om de stof meester te worden, die ons in staat zou stellen het beeld van het eiland voor onze verbeelding op te bouwen. Maar bij die punten van overeenkomst bestaat een zeer groot verschil, zoowel in de wijze als in het resultaat onzer werkzaamheid. Mijn arbeid bestond in het verzamelen van steentjes, die, door moeizamen arbeid zorgvul dig ineengevoegd, een mozaïkwerk hebben opgeleverd, waarin zich nergens het scheppend element openbaart. Geheel afhankelijk van mijn autoriteiten, heb ik getracht ze door zorgvuldige vergelijking en schifting met elkander overeen te brengen, en wat ik uit honderden boeken had bijeengegaard tot een groot beeld te vereenigen, waarvan iedere trek, ieder onderdeel aan anderen behoort, en slechts de ineenzetting aan mij behoort. Bij geen enkel door mij beschreven landschap heeft de fantasie mijne pen bestuurd; ik zou u schier bij elken trek nog den schrijver kunnen aanwijzen aan wien ik hem verschuldigd ben. Wat er goeds in mijn boek is, is niet van mij; de fouten die ik begaan heb, zijn fouten uit de tweede hand, tenzij ze uit misverstand of onoplettendheid zijn geboren. Het geheel is een vrucht van geduldig, kritisch, wetenschappelijk onderzoek, die, zoo het daarmede behaald succes eenigermate verdiend is, dat succes niet aan geniale aanschouwing, maar aan vlijtige nasporing dankt.

Uwe gedichten behooren tot eene hooger orde van literarische producten; zij behooren niet tot het gebied der vorschende wetenschap, maar tot dat der scheppende kunst. Wel waren ook voor u langdurige nasporingen noodig, maar zij waren slechts zoovele treden van de lange ladder, waarop gij hoog genoeg kondt stijgen om het geheel te overzien, en het dus verkregen beeld met de scheppingen uwer fantasie te bezielen. Een groot dichter, die ons de natuur naar waarheid zal schetsen, moet ook uitgebreide kennis bezitten: hij moet een veelzijdig geleerde zijn, maar veel meer dan dat. Hij moet zich voorbereiden door ook een tijdlang den weg

der wetenschap te bewandelen; maar zijne eigenlijke taak begint eerst daar, waar de geleerde aan het einde der zijne staat. Hij voegt de doodsbeenderen samen en blaast ze een nieuw leven in. Zonder kennis zou vaak zijne phantasie hem op dwaalwegen voeren; maar zonder verbeelding, die op de werkelijkheid steunt, maar ze met een zienersblik omvat en begrijpt, zou hij, al schreef hij in verzen, slechts een wetenschappelijk vertoog leveren, waaraan de adem der kunst ontbrak.

De navorscher, indien hij althans niet geheel verstoken is van de gave om de vlucht van den dichter te begrijpen, kan wellicht het best zijn werk beoordeelen, al is hij geheel buiten staat het na te volgen. Dit is de verhouding waarin ik mij tot u geplaatst acht; de overweging die mij den moed geeft, niet slechts een algemeenen blik op uwe laatste gedichten te werpen, maar mij ook in eene beschouwing der bijzonderheden te verdiepen en mij, hoe vermetel het ook schijnen moge, het recht aan te matigen om u - want welk menschenwerk is volmaakt? - op enkele feilen opmerkzaam te maken en enkele bedenkingen te opperen. Ik zal, zooals ik reeds te kennen gaf, dit doen in een volgend opstel; ik zal dit vrijer en gemakkelijker kunnen doen, wanneer ik het woord niet tot u persoonlijk, maar tot uwe gewezen of toekomende lezers richt. Ik heb de pen niet opgenomen om u te vleien, maar om u naar mijn beste weten de waarheid te zeggen, en bij al den eerbied dien ik aan uwe groote gaven toedraag, wensch ik dit geheel onbeschroomd en onbelemmerd te doen. Maar bij de gelegenheid, die de rechtstreeksche aanleiding is, dat thans deze inleidende regelen uit mijne pen vloeien, voegt slechts een woord van hulde en dank, aan u zelven persoonlijk gericht, - hulde en dank niet slechts uit eigen naam, maar uit naam van alle landgenooten (en zij zijn velen) die u eeren en liefhebben, omdat gij het Vaderland hebt liefgehad en zijne letterkunde met eenige harer edelste parelen hebt verrijkt.

A r n h e m , 21 Juni, 1886.
P.J. VETH.

Dajang Soembi.
Fragment eener Javaansche legende.

I.

't Kalkrotsgebergt van Misigit - gigantenruïne
uit den voortijd,
Hellende hier als ten val, en daar op de onmeetbare
schoudren
Torens verheffende omhoog - omwikkelt zijn loodrechte
wanden,
Kaal uit zich zelf, met het milde geplooi van een
groenenden mantel.
Machtig klimmen de reuzen des wouds van beneden
naar boven,
Wortlend op iedere plek als een bloeiende, frissche
warande,
Schaarsch door 't verweerdrend gesteente woest onderbroken.
Waar 't statig
Stoute geboomt voor zijn voet geen bodem vindt, schieten
uit kloven,
Spleten, gleuven, en scheuren heesters en struiken en
varens,
Welig struweel en rijke orchideën, de krijtwitte
wanden
Sierlyk en wuivend omwevend; of slingren, als
groenende slangen,
Lenige, bontbebloemde lianen heur dartelend loover,

Tintlend de praal harer kleuren ontwikklend in 't
prachtige zonlicht,
Dat als met vonklenden blik zich vermeldt in die
schittrende schoonheid.

Nimmer verpoost hier de donder die
d' omtrek doet dreunen en daavren,
Zelfs in de stilte der nacht nog het donker geboomte
doorloeiend,
Ook al zilvert het licht der maan aan een wolkloozen
hemel:
Tusschen de grimmige rotsen geklemd en geperst en
gekneveld,
Breekt er een bergstroom op eens uit zijn boei - en
met brullend geschater
Bruist hy, thands weer een stortende vloed van geweldige
waatren,
Beurtlings de klippen doorklievend of spottend
met schuim ze overspattend,
Neer in de diepte, waar 't stugge gesteente de trotsche
kristalzuil
Kleinst tot een donzigen damp, die, verwaaiend in
stuivende wolken,
Eindelyk opgaat in 't licht dat hem tint met
die heldere tonen,
Die aan het heerlyk azuur als glinstrende
regenboog glansen.

Daar, in die weelge, maar wilde en
verlaten natuur had de stroeve
Boeteling Amawoeko een schuilplaats gezocht en gevonden,
Jarenlang had hy het heil zijner ziele
bejaagd boven alles;
Jarenlang had hy gestreefd naar de geestelykhoogste
volmaking.
Toch lichtte de adel der Vorstelyke afkomst
nog fier uit zijn donkre

Oogen, en glanste om den vasten vorm zijner stoere
gestalte,
Slechts door een heupschort gedekt, die zijn lendenen
sluitend omplooide
Zoo als 't aan boetlingen past. Doch de trotsch en
de zelfzucht eens Vorsten
Waren zijn ziele reeds lang ontweken: hy mijmerde op
hooger,
Heerlyker, heiliger doel dan bevrediging slechts
van den aardschen
Zinnenlust. Vasten en bidden, en zich in gepeins over
't hoogste
Heil des hemels: het oplossen in de nirwana, 't
verdwijnen,
Gants in het wezen van God - dat acht hy
de waardigste roeping.

Ruim ook verbreidde 't gerucht zijner
braafheid zich verre in het ronde.
Zooveel versterving met stage volharding mocht
heiligheid heeten.

‘Tintelt het zonlicht op 't felst - dan
stookt hy vijf vuren rondom zich;
Stroomt de killige regen in stralen op
't kledderig aardrijk -
Aanstonds werpt hy gedwee zich ten volle
in de koude des bergstrooms!’
Dus spraken de omwoners, buigend den naam
van den boetdoener noemend.

Thands ligt hy diep in 't gebed,
door wolken van wierook omwemeld,
De armen gekruist op de borst, en het lichaam
gebogen ter aarde.

Gants in aanbidding verdiept, is hy dood
voor het werklyke leven.

't Open oog ontwaart niets, en zijn oor
is voor alles gesloten,
Wat, ook met dondrend gedruisch, zich beweegt
in de stofflyke waereld.
Alles is hemel in hem: hy aanschouwt
met zijn heldere blikken
't Zevental luchtlagen, dat hier beneden
de sterflyke schepslen
Scheidt van de onsterflyke Goden,
daar boven in majesteit zeetlend.

Dus is het klaar vizioen van zijn geest -
maar, als plotslyk ontwakend,
Ziet hy met zinnelyk oog dien hemel
nog nader naby zich.
Gants geen fantastische droom - schoon hy waande
nog verder te droomen -:
Werkelykheid was 't gezicht dat eensklaps
verscheen voor zijn blikken.
Zoo straalt de zon aan 't azuur, en zegent
zelfs zengend het aardrijk,
Zoo als de schoonheid verscheen, die verblindend daar
rees voor zijn aanblik.

Vóor hem stond Dajang Soembi.
Zooveel volmaaktheid van vormen
Achtte hy niet een aardsch maar een hemelsch
verschijnsel, door Goden
Tot hem gezonden, en zaalgend zijn zeldzame
boetdoening zeegnend.

‘Doerga! doorluchtige en heilige gade
des godlyken Siwaas!
Schoonheid in alles volmaakt! de aanbidding
der machtigste Goden!
Acht gy een nietigen aardling, een worm,
u des aanschouwens waardig?’
Zoo gaf 't verwarde gemoed zich lucht
in verlegene woorden.

Trotsche tevredenheid speelde om de trekken
der schoone Vorstinne.
Fier stond zy daar als die zeldzame akazia,
die in heur bloeitijd
't Tedergroen looverstramien doorstikt met
karmijnroode bloesems.
Hoog sprak zy: ‘Doerga ben 'k niet - al schijn
ik heur schoone verwante.’
Dan, in korte bewoordingen, zonder verbloemen, en zonder
Bede of verzoek evenzeer, gaf zy koel hare kwaal
hem te kennen[1)],
‘Gy’ - dus besloot zy: ‘Slechts gy, wien de Goden
zelfs eeren - gy kunt my
Zuivren van 't kwellende kwaad, dat my 't leven
vergalt en vergiftigt.’
Dus was zy stervling als hy!....
De boeteling gaf zich verloren
Op aan den krachtigen man die den boeteling
niet wist te redden.
Elk harer woorden wierp vuur in de diepte zijns harten,
dat laaie
Opsloeg tot vlam, die zijn brein met een brandende
gloejing verhitte.
Ziedende stroomt hem het bloed door de sidderende
aderen; bonzend
Klopt hem het hijgende hart. Iedre zenuw wekt
zinlyk verlangen;
Iedere polsslag doortrilt het met d'adem der
vurige jongheid.
Schrander doorzag hy terstond het peil harer ziele:
de trotschheid.

1) Een vyandige demon had zyn adem over haar geblazen:

Doet na de gloeiende zon haar de
onzichtbare poriën paerlen,
Dan omwademt een wangeur de plek
door heur voeten betreden,
Of een onlieflyke nachtbloem dien reuk
door den omtrek verspreidde.

Toch was 't meer opwelling nog dan bereekning,
dan rijpe gedachte,
Die zich met klemmenden drang openbaarde in
zijn dringende woorden:
‘Wascht gy met eidojer 't hair om 't van kokosnootolie
te zuivren -
Zuiver dan eerst uwe ziel van heur zichtbare
smet: uwe trotschheid.
Siwaas vrijmachtige wil heeft u vrouwe geschapen -
zoo blijf het.
Trotschheid betame den man - slechts zedige
zachtheid den vrouwen.
Toon dat: blijf zeven jaar hier, wees zeven jaar lang
mijne gade -
Dan zal de wangeur in 't einde een reine jasmijnengeur
worden,
Die u omwaart te elker plek door uw Vorstlyke voeten
betreden.’

Heftig verhieven de maagdlyke trotsch
en de trotsch der Vorstinne
Beiden zich tegen die taal. Een geweldig weerbarstige
worstling
Woelde in heur borst; maar de wreede gedachte: zoo
dikwijls, haast daaglyks
Al haren mindren een walging te zijn, zy, verheven
Gebiedster -
Dat deed den slingrenden evenaar doorslaan. Zy peinsde
eene poos nog.
Dan sprak zy kort en bevelend: ‘Verwijder met woorden
van wijsheid
Eerst, en voor goed, mijn gevolg!’

Hy bedacht zich een
oogwenk; dan ging hy.
Ernstvol sprak hy het toe, geheimzinnig van blik
als gebaren:
‘Wonderen werkt de almachtige Siwa, de grenzenloos
groote

Godheid, aan allen die, vast in 't geloove, het
stof zijner voeten
Wisschen met kussen van eerbied. Z o o deed uw.
hooge gebiedster.
Hy, in zijn heiligen wil, verhoorde de vurige
smeekling:
Op nam hy haar in zijn zalig verblijf. Zeven
jaar zal ze er toeven.
Dan keert zy tot u terug als een hooger, een heerlyker
wezen,
Zoo als een prachtige rups in nog prachtiger verwen
als vlinder
Weder op aarde verschijnt.'
Geloovig met vrolyke vreugde
Wendde toen 't kleine gevolg zich ten keertocht.
Hoe was zy bevredigd
Nu zy zijn woorden vernam en den uitslag!
Zy werd zijne gade.

II.

't Zevental jaren was heen. Toen, tusschen
de bergen en bosschen,
Schalde als een schaatrende klank het verblijdend
gerucht in het ronde:
'De edele Dajang Soembi is wedergekeerd in 't geweste,
Waar alleen zy door geboorte en door rang is gerechtigd
tot heerschen.'

Nu roemt heur trouwe krombeenige lijfdwerg
by nacht en by dagtij:
'Reine jasmijnengeur ademt in 't rond waar heur voeten
zich zetten!
Reine jasmijnengeur zweeft door heel 't hof, van 't
paleis tot de hutten!
Reine jasmijnengeur waait in den wind die ter berghelling
opvaart!'

Niet in eenzaamheid keerde zy weder:
een zesjarig knaapjen
Trad haar ter zijde; een zoon, haar uit Siwa geboren:
dus luidde
't Woord harer lippen, met blik en gebaar die den machtigsten
twijfel
Doodlyk verpletterden.
Godenzoon heette hem 't volk; maar zijn naam was
Sang Koriang.

Heur Perzischen schimmel en bruinroode
jachthond
Daalden ten tweeden rang in heur schaarsche genegenheid:
de eerste,
En nu voor immer, bekleedde de telg harer trotsch
in heur harte.

Schoon was de bloeiende knaap, en
in d' opslag der diep donkere oogen.
Lichtte zijn Vorstelyk bloed. Zijn ranke en bevallige
vormen,
Statigheid reeds in de kiem, vertolkten in iedre beweging
Ongedwongen en ongezocht den toekomstigen Heerscher,
Die met een enkelen wenk en een enkelen blik zijn bevelen
Zal doen gehoorzamen. Berglijster was hy van aart: altoos
vrolyk,
Toch evenzeer altoos kloek en strijdlustig: zoo was hy
der Vorsten
Voorbeeld. Indien hem nog iets het gelaat kon ontsieren
- het was dan,
Toch nauwlyks merkbaar, een wrat op de zwellende
bovenlip zichtbaar.

Thands vierde 't vroeger genot van de
vreugde der jacht weer den teugel.
Jachtfeesten waren by voorkeur de hoffeesten. Daverend
dreunden
Daaglyks de grazige bodems der graswoestenijen, en
schelle,

Schrille geluiden schrikten het schuchtere wild, nu
zoo lang reeds
Rustiglyk weidend, weer op uit het leger, door
't lage geboomte
Niet meer als schuilplaats beschut. De oude hartstocht
der Vorstlyke moeder,
Gloeide als verjongd in de borst van den niet minder
Vorstlyken erfzoon.
Verder nog strekte zich thands het jachtveld, en
waren de wilde
Woestaarts der wouden niet zeker meer: 't korzelig
woudrund, de koene,
Sterke, dikkoppige buffel, de statig gehorende
steenbok,
't Borstelig, everzwijn, en ..... de geduchtste van alle
tirannen,
Woedende alom, in de vlakte, in het woud, in 't gebergte:
de tyger -
Opgejaagd werden ze uit boschweiden, sluipkrochten,
heimlyke holen,
Vurig vervolgd, en in 't eind geveld door den pijl of
de jachtspriet.

Weer is de wilde jacht in jagenden
gang, en het krijschend
Joelen der kreten doorsiddert het wild, te allerwegen
ontvliedend.
Angstig strompelt het jong van een woudrund door
't warnet der struiken.
Riekend blikt het in 't rond - maar het windje is
geen waarschuwing gunstig.

Sang Koriang spant den boog - doch
eer nog de pijlpunt gericht is,
Schiet uit de scheemrende schaduw van 't loover, met
gladde beweging
Pijlsnel de gapende muil van een tygerslang neer
uit de takken,

Zelf een dier takken gelijk. Doch nog eer zy den
gulzigen gorgel
Gretig vergasten kon, stuift er een stier, als verwaten
van woede,
Voorwaart, en stampt haar den ijzeren hoef
op den hals tot verstikkends.

Machteloos is thands de muil van het
ondier; gered is het jeugdig
Rund. Maar de lenige slang windt zich ijlings met
wringende wrongen
Vast om het hairige lijf zijns bespringers, en perst
hem de ribben
Pijnelyk samen.

Meelijden maant Dajang Soembi
nu dringend
Zich in den machtigen kampstrijd te mengen,
en 't runddier te redden.
Snel springt zy voorwaart, en klieft met heur
houwer den hals van de boschslang.
Krimpende schroefden de kronkels een oogwenk
nog vaster, maar dan ook
Rollen zy rillend uit-een - en het rund was
weer vrij, en het rende
Jagende voort met zijn jong
in de donkere diepte der wouden.

Wonderlyk wordt het om 't hart van den
Prins, by dien aanblik. Hy mijmert.
Peinzende zit hy een poos, en dan plotselyk rijzende
vraagt hy:
‘Zeg, moeder! waar is m i j n vader, die me ook in gevaar
zal beveilgen?’

Siddrende trekken ontsieren een
oogwenk haar 't beeldschoone wezen. -
Doch zy herstelt zich terstond. Heur gestalte verheft
zich; zy ziet hem

Ernstig in 't oog; hare lippen naadren zijn
oor, en zy fluistert
Eenige woorden hem toe. Dan trekt zy den ring van
haar vinger
Dien haar zijn vader eens schonk; en nogmaals
met fluistrende woorden
Lispt zy hem iets in het oor.
Hy zinkt nederig neer
aan heur voeten,
't Stof kussend dat hen bestoof. Maar stralen van
fierheid en trotschheid
Schittren als stroomen van licht uit het donkere
diep zijner oogen:
't Scheen of de zon hem bezielde om heel de
aard met heur glansen te zeegnen.

W.J. HOFDIJK.

Schemering in den Dom.

Schaduwen en maanlichtstralen
Spelen op de marmersteenen,
Waarop rosse glansen dalen,
Die zij 't kleurig glas ontleenen
Van der ramen hooge bogen.
In de nissen heilgenbeelden
Staren met geschilderde oogen
Op de rijke tempelweelden
In het rond.
Geen adem beeft er.
Slechts van zware wierookneevlen
Door de stille gangen zweeft er
Nog een walm.
De heil'gen preevlen
Met hun koude, doode lippen
Litaniën; doffe klanken
Aan der graven diepte ontglippen.
Levenlooze bloemenranken,
Schitterend vergulde, slingren
Om het hek met ijzren randen
Onbeweegbre cherubvingren. -
Schimmen glijden langs de wanden.

En een droeve, bleeke vrouwe
Knielt en bidt met zacht gefluister,
En een knaapje in 't kleed der rouwe
Blikt steeds angstiger in 't duister.

ELIZE KNUTTEL-FABIUS.

Dramatisch overzicht.

De tooneelherinneringen van den Heer H.J. Schimmel.

Een tijdperk van zijn leven af te sluiten; uit eigen beweging te zeggen: ik treed af van den katheder, van het directeursgestoelte, van het tooneel; ik leg de pen, den dirigeerstok neder; ik heb op het veld mijner werkzaamheid gegeven wat ik kon, thans ruim ik mijn plaats voor een ander, voor een jonger, krachtiger dan ik; - dat te zeggen op het rechte oogenblik, niet te vroeg en niet te laat, eischt een grooter mate van zelfkennis, van zelfverloochening, van moed dan de meeste menschenkinderen bezitten. De Fransche tooneelschrijver E m i l e A u g i e r , heeft, indien waar is wat Paul Lindau mededeelt, zulk een bewijs van moed gegeven, door, nog in zijn vollen roem, de pen neder te leggen, waaraan wij *Gabrielle, Le gendre de M. Poirier, l'Aventurière, Les Fourchambault* en zooveel meer te danken hebben.

Een Nederlandsch tooneelschrijver is tot een dergelijke stap overgegaan. De heer H.J. S c h i m m e l heeft in drie deelen zijne ‘Dramatische Werken’ bijeenverzameld, en met die uitgaaf, zoo bericht hij ons, acht hij zijn loopbaan als tooneelschrijver geëindigd.

Maar terwijl hij terugziet op de baan, welke hij sinds den 17^{en} April 1847, toen zijn *Twee Tudors* het eerst te Amsterdam vertoond werden, heeft afgelegd, gevoelt hij behoefte om wat hij in de verschillende betrekkingen, waarin hij tot het tooneel stond, heeft ondervonden, te boek te stellen. Hij doet dit in den vorm van niet minder dan achttien ‘Aanteekeningen’, achter elk zijner dramatische werken. De eerste dier aanteekeningen is gedagteekend Mei 1883, de laatste Mei 1885. Zij vormen een niet onbelangrijke bijdrage tot de tooneelgeschiedenis der latere jaren, ‘van den dood

van Wiselius tot op onzen tijd', zooals Schimmel zelf het noemt, een bijdrage die echter, door haren vorm, veroordeeld schijnt om slechts onder de oogen van enkele weinigen te komen.

Daar het jammer zou wezen wanneer het publiek van deze dikwijls pikante, meerendeels leerzame, vaak ook betwistbare opmerkingen onkundig bleef, en ik bovendien omtrent sommige door den schrijver aangeroerde punten het een en ander op het hart heb, zij het mij vergund hier enkele bladzijden aan de tooneelherinneringen van den heer Schimmel te wijden.

Als drie en twintigjarig jonkman met een drama in vijf bedrijven en in verzen *(Twee Tudors)* in den hoofdschouwburg van het land eenig succes te mogen behalen; in een tijdschrift als het gevreesde 'kritiesch en historiesch kunstblad' *De Spektator* te worden aangemoedigd - er zijn er die minder gelukkig hebben gedebuteerd; en het is te begrijpen dat de heer Schimmel, al moet hij thans den staf breken over zijn stuk, waaraan Schiller en Hugo meer deel hebben dan hijzelf, en waarin oratorie te vaak de plaats der poëzie inneemt, niettemin zich gaarne den Aprilavond van 1847 herinnert. De vertooning van zijn eersten dramatischen arbeid had professoren, advokaten en rederijkers naar den schouwburg getroond; en daar zat hijzelf met een poperend hart in de Koningsloge op de nog neerhangende tooneelgordijn te staren, waarop met door vet en olie nog aangedikte letters te lezen stond:

> Der kunsten God aan 't Y met geestdrift aangebeên
> Kroont in 't heilig Koor verdienste en deugd alleen;

om straks, wanneer de gordijn was omhoog gerezen, niets meer te zien noch te hooren van wat er om hem heen geschiedde en enkel door het geschreeuw van het schellinkje, het gestamp uit de bak en het handgeklap der balkons uit zijn droom te ontwaken.

Bij een volgende voorstelling had de jonge man Mr. Jakob van Lennep, den beminden schrijver van *De Pleegzoon, De Roos van Dekama, Ferdinand Huyck*, eens met een vreeselijk sarcastisch lachje het hoofd zien schudden, maar ook meermalen goedkeurend zien knikken, terwijl hij Hendrik Harmen Klijn, den vijf en zeventigjarigen dichter van *Montigni*, een snuifje bood. Van Lennep had aan Schimmel doen weten dat zijn eersteling verdiensten had, en den dichter toegestaan, hem zijn tweede drama, kort na de op-

voering van het eerste voltooid en *Joan Woutersz* gedoopt, ter lezing en beoordeeling te zenden. Dat oordeel van den gezaghebbende zou Schimmel gaan vernemen toen hij met een kloppend hart aanschelde aan de bekende woning op de Keizersgracht tusschen de Leidsche- en Spiegelstraten. ‘Met zijn grijze haren en zijn goede manieren, met zijne bewegelijke trekken en zijn geestig oog, met den bij de minste aanleiding om zijn lippen spelenden glimlach, met dat zeker iets in zijn houding waaraan men den *père noble* herkent, die het beneden zich geacht heeft een *père prodigue* te worden,’ - gelijk de woorden luiden, waarmede Huet in *de Gids* van December 1864 zijn opstel over van Lennep aanvangt -, moest deze man van het *ancien régime*, dien men terecht ook onze prettigste litterarische figuur genoemd heeft, Schimmel aantrekken en tegelijk met huiverenden eerbied vervullen. ‘Mijn pathos liet hem koud’ - vertelt de dichter ons - ‘mijn dialoog verwierf hier en daar zijn goedkeuring waar zij gang had. Patriottische uitdrukkingen, beelden en voorstellingen aan het huiselijk en maatschappelijk leven ontleend, vonden genade in zijn oog, scherpe kleuren, heftige hartstochten wekten het duiveltje der satire in de schoone oogen tot dansen en buitelen; een zijsprong, die wel kracht verspilde maar toch ook van kracht getuigde, werd veroordeeld, een uitdrukking, die door helderheid uitblonk maar tevens zich niet boven het alledaagsche verhief, vergoêlijkt en bij wijle gerechtvaardigd’.

Koo van Lennep gaf den jongen Schimmel vergunning zijn *Joan Woutersz* aan hem op te dragen, en meer nog dan de versregels, waarvan de drie en twintigjarige zijn opdracht vergezeld deed gaan, treffen ons de volgende regels, waarin de ruim zestigjarige een woord van dankbare herinnering wijdt aan de nagedachtenis van den man, die hem bij zijn eerste schreden op het pad der dramatiek de hand had gereikt en den weg gewezen. ‘Terwijl ik deze regels schrijf staat hij als voor mij met den geestigen kop, die op dien van Voltaire zou gelijken, indien niet hier de glimlach der vroolijke zachtmoedigheid den kwetsenden spotlach van den franschen “bel esprit”, bijgenaamd filozoof, verving; en in gedachten omwind ik zijn beeld met den eikenkrans, die den goeden burger, met den immortellenkrans, die den scheppenden kunstenaar toekomt, terwijl ik hem toefluister: ik heb u in latere jaren misschien dikwijls gegriefd, waar ik uwe kunstoefening waagde af te keuren, omdat zij in strijd was met de mijne en ik niet hoog genoeg stond om objektief te zijn;

maar nimmer heb ik opgehouden den beschermer mijner eerste schreden te vereeren, den lateren vriend lief te hebben.'

Ook *Joan Woutersz* vindt thans geen genade meer in het oog van den dichter. 'De gang der handeling, de verwikkeling en oplossing van deze, de gedachten der handelende personen en de vormen waarin die gedachten worden vertolkt, getuigen van groote onervarenheid, van gebrekkige ontwikkeling en van weinig zelfkritiek' - met die woorden spreekt de heer Schimmel van 1884 het vonnis uit over het werk van den heer Schimmel van 1847; en in het feit dat, bij eene wederopvoering van het drama in 1884, het publiek koel bleef, waar het publiek van 1847 warm had toegejuicht, ziet hij het overtuigend bewijs, 'dat de opgang, die *Joan Woutersz* eens gemaakt had, niet toegeschreven mag worden aan de waarde van het gedicht, maar slechts aan toevallige omstandigheden.'

Hier houd ik den heer Schimmel een oogenblik staande, niet om met hem te twisten over de meerdere of mindere waarde van *Joan Woutersz*, maar om op te komen tegen zijn beweren alsof 'toevallige omstandigheden' oorzaak zouden zijn dat een stuk, hetwelk 37 jaar geleden de toeschouwers heeft geroerd en meegesleept, thans het publiek koud laat. Het toeval kan ongetwijfeld een zekeren invloed uitoefenen op het lot van een stuk bij de eerste opvoering; maar het kan niet het succes van een stuk bepalen gedurende eenige jaren achtereen. De heer Schimmel zag in 1847 de gebreken niet, welke hem thans het stuk als mislukt doen verwerpen; maar had vooral oog voor de dichterlijke greep welke hij gedaan had, voor het warme vaderlandsche gevoel dat zijn gedicht doorstroomde. Zoo ging het ook het publiek en de critiek. Met welk een vreugde begroette de strenge *Spektator* het nieuwe drama, met welk een voldoening constateerde het blad 'het onmiskenbaar succes van een Kunstwerk.' Sedert namen de letterkundige stroomingen een andere richting; de politieke gebeurtenissen oefenden haar invloed uit; de smaken, de eischen wijzigden zich; men zag met andere oogen. De toon, de wijze van voorstellen, welke vroeger het gemoed roerden, laten thans koud. Maar dat belet niet, dat het stuk in zijn tijd en voor zijn tijd, het succes mag verdiend hebben, dat er aan te beurt viel.

Iets dergelijks geldt voor de moderne Rederijkerskamers, waaromtrent de heer Schimmel in de Aanteekeningen op het dramatisch gedicht *Gondebald* het een en ander mededeelt. Wat zij ook mis-

daan mogen hebben, deze Rederijkers, hoe vaak zij ook hebben geofferd aan den wansmaak en plaats geruimd aan het middelmatige, haar mag de lof niet worden onthouden van, in een tijd waarin het beschaafde publiek den rug toekeerde aan het vervallen tooneel, bij velen den zin voor dramatische poëzie te hebben wakker gehouden. Moor, thans nog een onzer beste tooneelspelers in het moderne drama, heeft zijne opleiding aan de Rederijkerskamer Achilles te danken; de voortreffelijke Rennefeld, later de eerste directeur van de Tooneelschool, maakte een sieraad uit van de Rederijkerskamer Vondel, die onder hare leden Quack, B.J. Stokvis, Joh. C. Zimmerman telde. Toen het tooneel weder in de handen van beschaafden was gekomen, toen een bezoek aan den Hollandschen schouwburg weder tot de vermakelijkheden, soms tot de kunstgenietingen van den beschaafden stand was gaan behooren, was de taak der Rederijkerskamers in de groote steden geëindigd. Zonder leedwezen zag men de voornaamste verdwijnen; maar nu zij gingen, konde in den afscheidsbrief haar het getuigenis gegeven worden dat zij in de volste beteekenis hare ‘Schuldigkeit’ hadden gedaan. Alleen op kleine, van tooneelvoorstellingen verstoken plaatsen voldoen de Rederijkerskamers nog, in meerdere of mindere mate, aan de behoefte naar dramatisch genot.

In deze Aanteekeningen komt menige opmerking voor, waaruit blijkt dat de heer Schimmel zich thans volkomen rekenschap geeft van de eischen van het kunstgenre, dat hij zich ter beoefening koos, al ontbrak den tooneelschrijver destijds ook vaak de kracht, het talent, de handigheid om aan die eischen te voldoen. ‘Het drama leeft van het zuiver menschelijke, niet van de geleerdheid en de kennis’ - lezen wij in de Aanteekeningen op *Giovanni di Procida*, een drama om zijne letterkundige verdiensten, o.a. ook door Potgieter, zeer geprezen, maar als tooneelstuk mislukt. ‘Wat kan het den toeschouwer schelen dat ik me ontzaglijk veel moeite had gegeven om tot zelfs de munten te kennen uit het tijdvak van Karel van Anjou en daarvan herhaaldelijk blijk gaf? Die toeschouwer had het zeker vergeven, als ik, geheel ontbloot van historische kennis, den Sicilaan had doen spreken van gouden rijders en Zeeuwsche rijksdaalders, maar hem het brein had vervuld met een nieuwe gedachte en het hart doen trillen van een nieuwe aandoening! Het was hier weder een groot historisch feit dat de handelende personen belangrijk moest maken, terwijl juist het omgekeerde een aesthetisch vereischte

is. Het historisch drama, evenals de historische roman, verliest, door het herhaaldelijk zondigen tegen deze wet, zijn recht van bestaan. Ik begreep dit eerst veel later....'

En over de taal van het drama, ook een van zijn pekelzonden, sprekend, zegt hij volkomen juist: 'De taal in het drama eischt de korte, weinig saamgestelde zinsnede, in welke het hoofdwoord, daar het den vollen klemtoon behoeft, dadelijk herkenbaar is; eischt het gebruik van de meest eenvoudige woorden, de kortst mogelijke uiting der gedachte, de meest sobere schildering van den toestand, daar nooit uit het oog mag worden verloren, dat de speler de beenderen, die de schrijver geeft, omvleescht, de lijnen, die deze teekent, om en doortrekt en alle gapingen en ruimten aanvult door de geheimen zijner Kunst. Van dat alles had ik in 1852 nog geen begrip...'

Wilt ge vernemen wat er omgaat om en in een auteur, die den val van zijn drama bijwoont, luister dan naar Schimmels beschrijving van de eerste voorstelling van *Giovanni di Procida* in den Grooten Schouwburg te Rotterdam, op een Zaterdagavond van Februari 1849.

'Men had de welwillendheid gehad mij tot bijwoning der eerste voorstelling uit te noodigen en mij een plaats in de loge van kommissarissen toegekend. Het scherm ging op, er werd geluisterd; toen het weder neerging bleef de gansche zaal stil. Zoo ging het de lange vijf bedrijven door. Het publiek hoorde de verzen, staarde de handeling aan, maar begreep niet; het verveelde zich en ademde eerst weder vrij toen het heenging... Gedurende de voorstelling had ik het mij wachtend lot begrepen. Er is iets ontzaglijk welsprekends in de houding van het collectivum: publiek. Het behoeft zich niet in taal of toon of gebaar uit te drukken. Er behoeft geen gelach of gesis of gefluit gehoord te worden. Over de schare, zij ze ook een zwijgende, schijnt als een wolk te hangen, die de borst beklemt, de oogen als toedrukt, de ledematen tot verstijving dwingt of ze tot stuipachtige beweging prikkelt. Uit die wolk schijnt wel een ijskoude wind over allen en alles heen te waaien; een ijskou, die de gedachten en gewaarwordingen doet bevriezen en ze boeit in de ketenen van de vorst. Ik had alle gelegenheid het op te merken, en de houding mijner beide gastheeren was bovendien een zeer onwelkome bevestiging mijner waarnemingen. O dat gebarenspel dier twee, zoodra ze zich niet door mij dachten gadegeslagen, die gesprekken, als ik met hen in de *entre-actes* in de diepte achter hun loge verdween, over het mooie of minder mooie weer der

laatste dagen, over de aardige inrichting der commissariskamer, over den wijn en de sigaren die men mij aanbood! Ik zag toen het komische, dat er in den toestand lag, voorbij en voelde alleen het tragische. Elk banaal woord mijner vriendelijke gastheeren was een dolksteek, en elke welwillende glimlach op hunne toch zoo goedaardige gezichten vervulde mij met een verlangen naar een onmogelijke wraak.'

Over zijn vroegere drama's oordeelt de heer Schimmel, naar mij voorkomt, overdreven streng. Ten onrechte doet hij het voorkomen alsof de gebreken van die stukken uitsluitend op rekening gesteld behooren te worden van het romantisme, onder welks invloed zij zijn geschreven. Naarmate de schrijver echter verder met zijn tooneelherinneringen vordert en zijn latere drama's commentarieert, denkt hij gunstiger over zijn dramatischen arbeid. Wel blijft hij nog in de taal van sommige stukken *(Schuld en Boete)*, in de samenstelling van andere *(Juffer Serklaas)* grove gebreken waarnemen, en rekent hij het zich tot een fout dat hij, bijvoorbeeld in *Het kind van Staat*, 'nog altijd Scribe huldigt', maar toch constateert hij met voldoening dat zijn beter indringen in de schoonheden van Shakespeare hem vrij deed worden èn van pseudo-classisme èn van romantisme. Van de nieuwe door hem gevolgde richting is hem het drama *Napoleon Bonaparte*, waarin Peters de titelrol vervulde, het eerste eenigszins afdoend bewijs.

Schimmel had in zijn drama den C o n s u l Bonaparte ten tooneele gevoerd. Doch Peters, zich weinig bekommerende om de idee van den dichter, had het voor het succes beter geacht Napoleon den k e i z e r voor te stellen, dien ons land als zijn heer en meester had gekend en gehaat.

'Hoe spoedig bleek het dat Peters van zijn standpunt juist had geoordeeld!' zegt Schimmel. 'Toen de prefect van het paleis aankondigde: "de Burger eerste Consul" hoorde men het in de zaal ruischen en bruischen, werden de honderde hoofden op de bovenste rangen over de ijzeren stangen heen geworpen, en toen de Burger eerste Consul optrad, - ja daar stond de gehate en gevreesde Keizer in levenden lijve! - weerklonk het gefluit van boven af door de zaal. Het was werkelijk een triomf voor den beeldenden kunstenaar!'

Naarmate de eigen arbeid meer genade vindt in des schrijvers oogen, wordt zijn toorn tegen anderen bitterder, heftiger, persoonlijker.

Het is bekend dat de oprichting van Het Nederlandsch Tooneelverbond, waarvan de heer Schimmel van 1871 tot 1877 het voorzitterschap bekleedde, in 1875 gevolgd werd door de oprichting van de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’, die met September 1876 de exploitatie van den Amsterdamschen Stadsschouwburg aanvaardde. In de aanteekeningen op zijn vertaling van Geibels drama *Sofonisbe*, verdiept de heer Schimmel zich in de herinnering aan dat tijdperk van zijn leven als tooneelschrijver en tooneelbestuurder. *Sofonisbe* was namelijk het stuk, waarmede de nieuwe vereeniging haar eerste tooneelcampagne opende. De keus van dit stuk, dat, al werd het om zijn letterkundige verdiensten met den Schillerprijs vereerd, in Duitschland nooit als drama de aandacht heeft getrokken, en dan ook op het repertoire der voornaamste Duitsche schouwburgen te vergeefs gezocht wordt, was een misgreep. De dichter Schimmel moge dit dramatisch gedicht bewonderen, maar in de veroordeeling van het stuk als drama heb ik den tooneeldirecteur Schimmel tot bondgenoot, wanneer hij aan het slot van zijn aanteekening schrijft: ‘Geibel is een groot dichter, maar vóór alles lyrisch, en de eenige zwakheid van zijn dramatisch gedicht is daaraan toe te schrijven.’ Mij dunkt, dat is duidelijk genoeg. Dat de vertaling eenigszins haastig bewerkt was en ettelijke fouten bevatte, erkent de dichter-vertaler door in deze nieuwe uitgaaf verschillende regels, welke als gebrekkig werden gesignaleerd, te verbeteren. Maar waarom dan thans, na welhaast tien jaren, de keus van dit stuk nog verdedigd? En wat rechtigt den heer Schimmel om den criticus, in deze zelfde aanteekening door hem om zijn wakkerheid, geestigheid en litteraire ontwikkeling geroemd, die op de gebreken der vertaling het eerst de aandacht vestigde, van niet meer of minder dan ‘kwade trouw’ te betichten?

Persoonlijker en grievender nog is de wijze waarop de schrijver zich in zijn aanteekening achter het drama *Juffrouw Bos* over den heer Loffelt, tooneelcriticus van *Het Vaderland*, uitlaat. Ik zoude deze onverkwikkelijke geschiedenis liefst met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, wanneer het hier niet een beginsel gold, waarover ik een enkel woord wensch te zeggen.

Wat was het geval? De tooneelverslaggever van *Het Vaderland*, die gelijk vele anderen het optreden van ‘Het Nederlandsch Tooneel’ met sympathie had begroet en de tekortkomingen, welke haar arbeid aankleefden, in den aanvang met toegevendheid had beoor-

deeld, was, naarmate de Vereeniging ouder werd en dus wijzer moest worden, zijn eischen wat hooger gaan stellen. Hij had o.a. na de opvoering van Sheridan's *Lastertongen* de rolverdeeling en de *mise en scène* aan een ernstige critiek onderworpen. Dat was zijn recht en zijn plicht. Het Bestuur kon de gegeven wenken ter harte nemen of in den wind slaan, naarmate het meende dat de criticus gelijk of ongelijk had. Hield men zijne aanmerkingen voor gegrond, dan kon men desnoods nog nadere schriftelijke of mondelinge toelichting van hem vragen, - maar verder mocht men niet gaan. En het Bestuur der Vereeniging ‘Het Nederlandsch tooneel’ ging verder. Het noodigde, bij gelegenheid eener wederinstudeering van *Lastertongen*, den criticus uit de rol van regisseur te vervullen, op het half verlichte tooneel op het ‘eeregestoelte’, zooals Schimmel het noemt, naast den souffleur plaats te nemen en de repetitiën van het stuk met de hem meerendeels vreemde tooneelspelers te leiden. ‘Wij vermeenden daardoor een blijk van onze nederigheid als uiting van onze zelfkennis te kunnen en te moeten geven’, schrijft de heer Schimmel. Ik verstout mij te zeggen: dat is onwaar. Uit de geheele, vrij vermakelijke voorstelling welke de schrijver van deze vertooning geeft, blijkt dat men den heer Loffelt er in wilde laten loopen, dat men den geleerden criticus een dwaas figuur wilde laten slaan. En die toeleg is gelukt. De heer Loffelt had zich daartoe niet moeten leenen; en in zooverre heeft hij deze onaangename geschiedenis zich zelven te wijten. Daar op het tooneel was zijn plaats niet.

Over het geval zelf, waarop de heer Schimmel in een Naschrift aan het slot van het laatste deel terugkomt, - hij kan er, naar het schijnt, niet van zwijgen, al moet hij dan ook met een wanklank zijn tooneelherinneringen besluiten! - over het geval zelf verder geen woord. Tegen het beginsel kom ik op. Het gaat niet aan, hem die een voordracht, een boek, een kunstwerk beoordeelt en afkeurt, den mond te snoeren met de vraag: Kunt gij het beter? of met den banalen versregel: *La critique est aisée et l'art est difficile*. Hoe dikwijls zal het herhaald moeten worden dat de critiek ééne kunst is - of wil men liever een wetenschap - en een zeer moeielijke, die zoowel aangeboren gaven als aangeleerde kennis vereischt, en de tooneelspeelkunst, de kunst van den tooneelschrijver, van den regisseur, van den *metteur en scène* eene andere? Laat elk werken aan zijn taak, laat elk blijven op zijn terrein, en beiden zullen er wel bij varen.

Ongeveer tegelijk met de tooneelherinneringen van den heer Schimmel kwam mij het eerste deel van Legouvé's *Soixante ans de souvenirs* in handen, ook voor het meerendeel herinneringen op het gebied van het tooneel, herinneringen van een bijna tachtigjarige. De oude man is misschien wat breedsprakig en verwijlt soms wat lang bij bijzonderheden, welke voor ons van minder belang zijn; maar welk een beminnelijk, geestig, onderhoudend verteller is hij! Hoe weet hij een tooneeltje te schetsen, met welke fijne menschkundige toetsen teekent hij een portret, en welk een schat van goedhartigheid, van toegevendheid straalt, bij al den ondeugenden spot waarvan zij soms tintelen, u uit deze bladzijden te gemoet!

'Men spreekt veel van ambachten, die iemand den dood aandoen,' - zegt hij ergens - 'maar ik ken geen gevaarlijker beroep dan dat van dramatisch schijver. Het is niet, als bij den handenarbeid, het lichaam, dat in levensgevaar verkeert, maar het karakter, de ziel. De atmosfeer welke men er inademt is even ongezond als de bedorven lucht der fabrieken of de verdunde lucht der mijnen; want men leeft er zij aan zij met de heftigste en schadelijkste ondeugden van het menschelijk hart: de eigenliefde, de baatzucht, de afgunst.' Die brave Legouvé! Hem althans heeft de atmosfeer, waarin hij als tooneelschrijver en als vriend van tooneelschrijvers en tooneelkunstenaars verkeerde, geen kwaad gedaan. Wanneer wij dan ook het boek sluiten, dan is het onder den indruk, dien de beminnelijke grijsaard wenschte dat zijn werk zou achterlaten, te weten: 'que la sympathie est dans cette vie un guide plus sur que le scepticisme; que la confiance n'est pas un pur métier de dupe; qu'à côté des pièges et des embûches dont hélas! notre pauvre terre est semée, il y a aussi les rencontres heureuses qui s'offrent à nous comme un soutien et un exemple....'

Den heer Schimmel zal het niet verwonderen, wanneer wij van zijn Aanteekeningen, hoe pikant, hoe opwekkend en hoe leerzaam zij ook op menige bladzijden wezen mogen, niet met een dergelijken weldadigen indruk scheiden.

Maar het zou ook niet billijk wezen zijn tooneelherinneringen met die van Legouvé te vergelijken. Zestig jaren herinneringen schonk ons de Fransche schrijver; Schimmels herinneringen omvatten nog geen veertig jaar. Laten wij dus wat geduld hebben. Wan-

neer het over tien of elf jaar den Nederlandschen dramatischen schrijver vergund zal zijn, een nieuwe en vermeerderde uitgaaf van deze Aanteekeningen, zijn *Vijftig jaren tooneelherinneringen*, het licht te doen zien, dan zal het, hoop ik, blijken dat de tijd heel wat scherpe hoeken heeft afgeslepen en heel wat wrok uitgedoofd; dan zal het relaas van kleingeestige kibbelarijen, de opsomming van kleine grieven op den achtergrond treden, of nog beter geheel worden geschrapt; dan zal een ruimer blik uit de verte den schrijver vergunnen ons in breeder trekken en met dieper opvatting het tafereel te schetsen van de door hem beleefde lotgevallen van ons Nederlandsch tooneel.

J.N. VAN HALL.

Politiek overzicht.

Amsterdam, 25 Juni 1886.

Heviger dan ooit woedt in Engeland de *Home Rule*-strijd. De bladen van alle richtingen, de redenaars van alle partijen verkondigen met nadruk, dat de hoogste belangen van het rijk op het spel staan. En toch zou men geneigd zijn te vragen: geldt de strijd hier zaken of personen? Het is zeker uiterst gemakkelijk, met den heer Gladstone te beweren: Wie niet voor mij stemt, die is voor Lord Salisbury, voor bestendiging van onrecht, van oproer, van verzet, kortom, voor het bedroevend en onteerend régime van eene dwangwet. Maar moet men in dit schijnbaar zoo klemmend alternatief iets anders zien dan groote woorden?

Mogelijk is de heer Gladstone overtuigd, dat de verwijten, die hij zijnen tegenstanders naar het hoofd werpt, volkomen gerechtvaardigd zijn. Want de Engelsche premier gelooft aan zichzelf, met een geloof, dat bergen kan verzetten. Dezer dagen werd in een Engelsch blad eene opmerking van Thomas Carlyle medegedeeld over den heer Gladstone als ‘conscientieus’ man. ‘Ik heb mij dikwijls vermaakt’ - zeide de cynische oude Schot - ‘met na te denken over het contrast tusschen Beaconsfield en Gladstone. Daar hebt ge dien Beaconsfield - hij heeft in 't geheel geen geweten, en hij is er ontzaglijk blij mee, dat dit zoo is; maar die andere, die Gladstone - *eh, mon, what a conscience he has!* Zulk een geweten hebt ge nooit van uw leven gezien. Hij buigt zich er voor neder, hij gehoorzaamt het, alsof het de stem van God zelf was. Maar, *eh, Sir*, hij heeft het merkwaardigste talent ter wereld

om dat geweten in bochten te wringen, zoodat het precies zegt, wat hem in zijn kraam te pas komt.'

Inderdaad heeft de heer Gladstone dezer dagen weer een zeldzaam bewijs gegeven van dit accommodatievermogen, dat door zijne vijanden wel eens met een anderen, minder vriendelijken naam wordt bestempeld. Tot kort voor de beslissende stemming over het *Home Rule*-ontwerp had de regeering zich gevleid, eene kleine meerderheid voor de tweede lezing te zullen verkrijgen. De bedreiging met kamerontbinding was een machtige hefboom, omdat in Engeland de verkiezingen schatten gelds kosten. En van den anderen kant werkte de *Caucus* met verdubbelde kracht om den heer Gladstone de overwinning te verzekeren. De premier bleef dan ook doof voor alle raadgevingen en verzoeken, om zijn ontwerp, dat haast bij niemand onverdeelden bijval vond, in te trekken, en eene stemming uit te lokken over het beginsel, in eene motie of *resolution* nedergelegd. Wel verkondigde hij dat men, door voor de tweede lezing te stemmen, alleen aan het beginsel der wet zijne adhaesie zou geven, maar hij verklaarde tevens, dat hij het regeerings-ontwerp onder geen beding zou omwerken of op nieuwe leest zou schoeien. Het resultaat van deze houding was, dat het parlement, met de onverwacht groote meerderheid van 30 stemmen, weigerde tot de tweede lezing over te gaan. Negen-en-tachtig liberalen, ten deele Whigs onder Lord Hartington, ten deele radicalen onder den heer Chamberlain, stemden met de conservatieven. Indien deze coalitie iets beteekende, dan was het verzet tegen de autocratische methode van den premier. Niet het *Home Rule*-beginsel werd veroordeeld, maar den heer Gladstone werd toegeroepen: '*Uwe* wet willen wij niet!'

Het ministerie had nu de keus tusschen aftreding en ontbinding. Het koos het laatste, en terecht. Want vooreerst was er geen opvolger aangewezen, en in de tweede plaats was bij de laatste verkiezingen de Iersche quaestie op den achtergrond gehouden. In het bekende manifest van September 1885 had de heer Gladstone wel is waar erkend, dat de regeering zich moest toeleggen op het wegnemen van de grieven der Ieren en op het voorzien in hunne behoeften, maar hij dacht niet aan het inwilligen van Parnell's eisch tot invoering van een zelfstandig parlement. Wat hij verkondigde was, volgens de *Pall Mall Gazette*, eene reeks van breedsprakige gemeenplaatsen. Vermeerdering van plaatselijke autonomie wilde hij toestaan, doch de suprematie der kroon, de eenheid van het rijk,

het gezag van het (rijks)parlement moest worden gehandhaafd. Bij de laatste verkiezingen was het de heer Chamberlain, die betoogde, dat Ierland zich voor den wil der Saksische meerderheid behoorde te buigen, terwijl de heeren Gladstone en Goschen en Lord Hartington de kiezers bezwoeren eene meerderheid naar het Parlement te zenden, sterk genoeg om de Ieren onder den duim te houden. Van *Home Rule* was dus bij geen der fractiën van de liberale partij sprake.

De *thumping majority* kwam niet; het kabinet Salisbury viel, naar aanleiding van eene quaestie van ondergeschikt belang, en de heer Gladstone nam het programma over van den man, dien hij, slechts enkele jaren geleden, in de gevangenis van Kilmainham had laten opsluiten. De aanwinst der zes-en-tachtig Parnellisten heeft de premier moeten bekoopen met het verlies van drie-en-negentig Whigs en radicalen: thans is hem slechts eene *thumped minority* overgebleven, ondanks de hulp zijner nieuwe Iersche vrienden, die hem nu evenzeer verheerlijken, als zij hem zes maanden geleden verguisden.

De ontbinding, het beroep op de natie, was dus een raadplegen van de kiezers over het welbekende en veelbesproken, door de heeren Gladstone en Parnell opgemaakte plan tot oplossing der Iersche quaestie. De koningin gaf hare toestemming, en overal werden de aanstalten voor den verkiezingsstrijd gemaakt. Het zag er voor de vrienden van den heer Gladstone niet al te best uit. Zeker, zij hadden den steun der Ieren en het prestige van den ouden beproefden leider, maar de Tories en de Whigs hadden de aristocratie en het geld op hun hand en beschikten over een overwegenden plaatselijken invloed. Daarbij kon men moeielijk een beroep doen op de groote massa der nieuwe kiezers, door den noodigen nadruk te leggen op de tegenstelling tusschen aristocratische vooroordeelen en democratische vrijzinnigheid. Mannen als Goschen en Hartington kon men desnoods voor heimelijke Tories en stille conservatieven verslijten, maar het zou al te dwaas zijn geweest, zulk eene qualificatie op Chamberlain, op Jesse Collings, op Peter Rylands, op John Bright toe te passen.

De heer Gladstone wist zich echter uit de moeielijkheid te redden. Zoodra de ontbinding vaststond, richtte hij een manifest tot de kiezers van Midlothian, waarin hij verklaarde, dat men kiezen moest tusschen zijn stelsel van verzoening en Lord Salisbury's

dwangmaatregelen, doch tevens verklaarde, dat men, door voor hem te stemmen, zich tot niets anders verbond, dan om de uitsluitend Iersche zaken aan Ierland over te laten. Wat hij daaronder verstond, werd wijselijk verzwegen. Het *Home Rule*-ontwerp weggegoocheld. Over de bevoegdheid van het aanstaande Iersche Parlement werd geen woord gezegd. Van de landquaestie en het doodgeboren onteigeningsplan werd niet gerept. Over de financieele verhouding van Ierland tot het rijk werd niet de geringste aanwijzing gegeven.

Het is mogelijk, dat de heer Gladstone door deze verrassende wending den wind uit de zeilen zijner tegenstanders heeft genomen, en dat hij de kiezers door zijne doodonschuldige verklaring zal overhalen, om hem nogmaals hunne stem te geven. Doch, indien dit geschiedt, zal men uit piëteit voor den ouden leider handelen, en meer de stem van het hart dan die van het hoofd volgen.

Vooreerst toch is de tegenstelling tusschen de verzoeningspolitiek en de dwangmaatregelen volkomen onjuist. Lord Salisbury heeft ontegenzeggelijk verklaard, dat hij met alle kracht de wet, desnoods de dwangwet, in Ierland wilde handhaven - gelijk de heer Gladstone dit jaren lang heeft trachten te doen. Maar hij wil tevens aan de Ieren eene belangrijke mate van plaatselijk zelfbeheer toekennen. Ook hier is het eene quaestie van woorden en van personen, minder dan van beginselen. ‘Lord Salisbury maakt tusschen Home Rule en plaatselijk zelfbeheer een onderscheid als tusschen koekjes en brood,’ zegt de *Pall Mall Gazette*. Een kind schreeuwt om koek; de kindermeid zegt: ‘ge zult alleen brood hebben,’ en dit wordt driftig geweigerd. Maar tusschen dood gewone koekjes en bijzonder lekker brood is zoo weinig onderscheid, dat het verstandig zou zijn, indien ge het kind zijn zin gaaft, door dit brood koek te noemen, in plaats van uwe eigenliefde te voldoen, door eenvoudige koekjes brood te noemen. Liberaal plaatselijk zelfbeheer geeft den Ieren licht meer macht dan een beperkte *Home Rule*. Lord Salisbury moet bedenken wat de heer Parnell heeft gezegd: ‘Indien gij uwe wetgevende vergadering een Iersch Parlement noemt, kunt ge het zulke bevoegdheden toekennen, als ge zelf wilt. Geeft ge er een anderen naam aan, dan moet zij de bevoegdheid hebben, die *wij* noodig zullen oordeelen.’

Neemt men deze woorden van den Ierschen leider in letterlijken zin op, dan zou er iets te zeggen zijn voor het niet zeer eerlijk advies, om in vredesnaam het brood maar voor koek te laten door-

gaan, en zoo het Iersche kind tevreden te stellen. Maar bij nader inzien ligt in de uitspraak van den heer Parnell een veel dieper beteekenis. Hij vraagt voor Ierland een parlement, om daardoor op alle pogingen tot afscheiding het zegel der wettigheid te kunnen drukken. Het Parlement zal zich immers met Iersche zaken hebben te bemoeien, en welke zaken verdienen dien naam meer, dan de zelfstandigheid en de onafhankelijkheid van het Groene Eiland?

Dat iedere meerdere zelfstandigheid, aan Ierland, gegeven, een stap is, die tot geheele afscheiding leidt, schijnt ons boven allen twijfel verheven. In tegenstelling van het Groot-Brittanje, dat door de Noordzee en den Atlantischen Oceaan wordt omspoeld, spreken de Engelschen gaarne van hun uitgebreid rijk als van *Greater Britain*. Indien de Ieren van een *Greater Ireland* spreken, zullen zij dit niet zoeken ten oosten van het kanaal van St. George, maar aan gene zijde van den Oceaan, in de Vereenigde Staten, waar hun ras, in vrije ontwikkeling, tot eer en aanzien is gekomen. De haat, die sedert is toegenomen, laat zich niet door eene grondwetswijziging uitroeien. Engeland en Ierland zijn door eene veel grootere klove gescheiden, dan Nederland en België waren, of Zweden en Noorwegen thans nog zijn. En niet slechts is de Ier vijandig gezind jegens het ras der Saksische verdrukkers, maar de Engelschman heeft zich gewend, om op zijne landgenooten van Keltische afstamming met kwalijk verholen minachting neer te zien. In de gansche Engelsche literatuur sedert het tijdperk van Elisabeth, zal men slechts zelden een Ier anders voorgesteld vinden, dan als een voorwerp van spot of afkeer. De *Punch*, die er prijs op stelt, de grenzen van het decorum niet te overschrijden, hangt week op week en jaar op jaar van de Iersche patriotten en de Iersche boeren een tafereel op, dat hen òf in een belachlijk, òf in een hatelijk daglicht voorstelt.

Zulke overwegingen rechtvaardigen den twijfel aan het welslagen van iedere poging, hoe welgemeend ook, om Ierland te verzoenen. Niet het feit der brutale verovering is hier de hinderpaal: de legers van Lodewijk XIV hebben in Elzas en Lotharingen niet minder gruwelen gepleegd, dan de Engelsche troepen in Ierland, en toch beschouwen de bewoners dier provinciën de annexatie door het stamverwante Duitschland als eene krenking van hunne rechten en eene beleediging van hunne nationaliteit. Maar het feit, dat Engelschen en Ieren sedert eeuwen zich beijverd hebben, om het ver-

schil in ras, in godsdienst, in zeden en gewoonten scherper te doen uitkomen; dat die klove voortdurend breeder en dieper is geworden door den haat van den zwakkere en de beleedigende geringschatting van den sterkere - ziedaar de reden die ons doet vreezen, dat er slechts ééne radicale oplossing der Iersche quaestie is: volkomen afscheiding van Engeland.

En dit wil Engeland niet. Het voelt zich allerminst door banden van sympathie met de 'Iersche broeders' verbonden, maar het volgt in deze zaak de inspraak van zijn hoofd, en niet die van zijn hart. Een zelfstandig, onafhankelijk Ierland zou, ingeval van een oorlog met Frankrijk of met de Vereenigde Staten, voor den vijand een welkom en bereidwillig bondgenoot zijn. Het zou niet de eerste maal zijn, dat Ierland de hulp van buitenlanders tegen Engeland inriep. Spaansche en Fransche troepen hebben op Ierschen bodem, aan de zijde der Ieren, tegen de Engelschen gestreden.

Doch indien men de afscheiding niet wil, dan moet men ook zorgvuldig elken weg vermijden, die daarheen leidt. Het *Home Rule*-ontwerp van den heer Gladstone sloeg inderdaad zulk een weg in, en de oppositie daartegen komt ons van de zijde der Engelschen, die de eenheid des rijks willen handhaven, niet slechts begrijpelijk, maar volkomen gerechtvaardigd voor. Verklaarbaar is dus het streven der tegenwoordige oppositie, om eene oplossing te vinden, welke aan Ierland slechts die rechten schenkt, die ook aan de overige deelen van het Vereenigd Koninkrijk kunnen worden toegekend, en door deze worden begeerd.

Veertien jaren geleden werd reeds door een Ier eene poging in deze laatste richting beproefd[1)]. De heer Pim, die toen de stad Dublin vertegenwoordigde, bepleitte in het Lagerhuis een door hem ingediend ontwerp, om alle wetsvoorstellen, die op Ierland alleen betrekking hebben, na de tweede lezing niet te stellen in handen van een 'Comité van het geheele Huis', maar in handen van een '*Grand Committee*' van Iersche leden. Gelijke regeling zou voor Schotland worden toegepast, en feitelijk, schoon in anderen vorm, verheugen zich de Schotten inderdaad reeds sedert jaren in dit privilege, al is het alleen door de usantie, en niet door eene Schotsche *Home Rule*-wet gesanctionneerd. De algemeene contrôle

1) Verg. het belangrijk artikel van John Morley, den tegenwoordigen oppersecretaris voor Ierland, in de *Nineteenth Century* van November 1882.

van het Huis zou door de tweede lezing worden uitgeoefend, terwijl de bijzonderheden zouden worden overwogen door leden, wier kennis van plaatselijke toestanden hen daartoe bijzonder geschikt maakte, en die een levendiger besef van hunne verantwoordelijkheid tegenover hunne committenten zouden hebben, wanneer zij een afzonderlijk comité vormden. ‘De wetgeving’ - zoo beweerde de heer Pim - ‘moet niet slechts op zich zelf rechtvaardig zijn, maar het moet aan het volk, waaraan zij ten goede dient te komen, duidelijk worden gemaakt, dat zij inderdaad rechtvaardig is. Vooral aan de Ieren dient door onomstootelijke bewijzen te worden aangetoond, dat de wetten voor hen niet door eene vijandige meerderheid van Engelsche en Schotsche leden worden gemaakt.’

Men antwoordde den heer Pim, dat hij eigenlijk eene soort van *Home Rule* voorstelde. Doch hij wierp die bedoeling verre van zich. ‘Indien mijn voorstel aangenomen werd, zou het de agitatie ten gunste van zelfbeheer kunnen verminderen.’ De kortzichtige tegenstanders vreesden, dat die agitatie wel van zelve zou ophouden, even als het geval was geweest met de beweging, die zich de opheffing der eenheid op wetgevend gebied tusschen Engeland en Ierland *(Repeal of the Union)* ten doel stelde. De heer Pim was van gansch andere meening. ‘De *Repeal*-beweging’ - zeide hij - ‘was het werk van O'Connor. Zij stond en viel met hem. Maar de tegenwoordige beweging komt van beneden; de mannen die aan haar hoofd staan, kunnen haar leiden en haar contrôleeren, maar zij zijn niet noodig, om haar voortbestaan te verzekeren.’

‘Niemand zal ontkennen,’ zeide John Morley, ‘dat de gebeurtenissen deze voorspelling volkomen hebben bewaarheid.’ Maar juist daarom is het hoogst waarschijnlijk, dat de door den heer Pim aanbevolen maatregel, die in 1872 tot goede resultaten had kunnen leiden, thans niet meer als afdoende zou kunnen worden beschouwd. De parlementaire taktiek van den heer Parnell heeft de Ieren meesters van de positie gemaakt, niet in dien zin, dat zij kunnen verkrijgen wat zij willen, maar dat zij iedere regeeringspartij kunnen dwingen, om hunne eischen zoo goed en kwaad als het gaat, tegen de aanvallen der oppositie in bescherming te nemen. In dezen toestand zal door de aanstaande verkiezingen wel geen verandering worden gebracht, hetzij de heer Gladstone aan het roer blijve, hetzij zijne plaats door een ander worde ingenomen.

De voorbeelden, door den heer Gladstone aan de staatsregeling van andere landen ontleend, om de uitvoerbaarheid van zijn kunstig *Home Rule*-plan te bewijzen, zullen op menigen Engelschman eer afschrikkend dan aanmoedigend hebben gewerkt. In Canada dringt de provincie Nieuw-Schotland openlijk aan op afscheiding van de federatie, en heimelijk wenscht men er aansluiting bij de Vereenigde Staten. In Noorwegen verklaart de minister-president Sverdrup den wensch, om een afzonderlijk minister van buitenlandsche zaken voor dit deel van het Scandinavisch rijk te verkrijgen, voor volkomen gerechtvaardigd. En in Oostenrijk-Hongarije neemt het antagonisme tusschen de beide deelen der monarehie voortdurend grooter afmetingen en scherper vormen aan.

Sedert 1867 moet de financieele verhouding van Oostenrijk en Hongarije, de zoogenoemde *Ausgleich*, om de tien jaren aan eene geheele herziening worden onderworpen. Dezen keer zijn aan dit herzieningswerk bijzondere moeielijkheden verbonden, daar de protectionistische tolpolitiek van den Duitschen rijkskanselier aanleiding geeft tot eene ingrijpende wijziging van de Oostenrijksche en Hongaarsche tarieven. De quaestie der invoerrechten op petroleum heeft nu aanleiding gegeven tot een conflict, dat bijna het ministerie-Taaffe ten val heeft gebracht. De eigenaars van Galicische petroleumbronnen beklaagden zich over oneerlijke concurrentie; te Fiume werd gezuiverde Russische petroleum op bedriegelijke wijze als ruwe petroleum ingevoerd, zoodat de vrij hooge rechten op het geraffineerde product werden ontdoken. De Galiciërs eischten herstel van grieven, de Hongaren weigerden een hoogere belasting goed te keuren, en het ministerie stond tusschen twee vuren. Een belangrijk deel der regeeringsmeerderheid in den Oostenrijkschen rijksraad steunde de Galiciërs, en ook de liberale Duitsche linkerzijde trok voor hen partij, waarschijnlijk minder uit belangstelling in het lot der Galicische fabrikanten, dan in de hoop, eindelijk den ‘ijzeren ring’ der meerderheid te kunnen verbreken. Ten slotte kwam nog een compromis tot stand; maar de zeer geringe meerderheid, welke de regeering verkreeg, bewees op overtuigende wijze, hoe moeilijk het is, de vaak strijdige belangen van de beide deelen der monarchie met elkander in overeenstemming te brengen.

Van ernstiger aard was de beweging, die in Hongarije ontstond ten gevolge van een incident op het kerkhof te Ofen. Daar was het graf van den Oostenrijkschen generaal Hentzi, die indertijd de

stad Ofen tegen de Hongaarsche Honveds had verdedigd, en in dien strijd was gevallen. De te Ofen in garnizoen liggende Oostenrijksche generaal der genie, Jantzky, had het verwaarloosde en vervallen monument van den kameraad laten herstellen, en toen deze arbeid was afgeloopen, er, in tegenwoordigheid van zijne officieren, een krans op neergelegd, en daarbij eenige toepasselijke woorden gesproken, waaraan de politiek geheel vreemd was. Deze eenvoudige plechtigheid wekte een storm van verontwaardiging: het leger, zoo beweerde men, had de Hongaarsche nationaliteit beleedigd, door den man te verheerlijken, die den opstand der Honveds met geweld had trachten te onderdrukken. Dagen achtereen waren de straten der Hongaarsche hoofdstad het tooneel van tumulten, die slechts met geweld van wapenen konden worden bedwongen. Op de straat speelden studenten en arbeiders de hoofdrol, maar in de kamer vond de oppositie in het incident eene welkome gelegenheid, om het kabinet-Tisza te bestoken. Eene zeer onschuldige rede, door den aartshertog Albrecht in Bosnië gehouden, waar hij op eene inspectiereis de nationale eigenschappen van het rijksleger had in het licht gesteld, gaf aanleiding tot nieuwe demonstratiën, en tot heftige artikelen in de pers. De minister-president Koloman Tisza ontzag zich niet, om de houding van generaal Jantzy in scherpe bewoordingen af te keuren, maar zorgde tevens voor de handhaving der orde en liet de manifestanten achter slot en grendel zetten, zoodat hij het eigenlijk niemand naar den zin maakte. Een oogenblik dacht men er zelfs te Weenen in de hofkringen over, den Hongaarschen premier te laten vallen, maar men liet zich door het besef van zijn onmisbaarheid weerhouden.

De storm is thans bedaard, en de keizer heeft, door een schrijven aan aartshertog Albrecht, waarin diens woorden uitdrukkelijk werden goedgekeurd, aan het leger voldoening geschonken. Maar de voortdurende herhaling van incidenten als de bovengenoemde bewijst, hoe drukkend men aan gene zijde der Leitha de banden voelt, die de beide helften der monarchie verbinden. Ook tijdens dit conflict is de wensch naar eene zuiver personeele unie weder openlijk uitgesproken. De vervulling daarvan is nog slechts eene vraag van tijd.

De langverwachte katastrophe in Beieren is gekomen, maar de ontknooping was veel tragischer, dan men zich die had voorgesteld.

Na lange aarzeling en veelvuldige onderhandelingen met de agnaten van het koninklijk huis en de hoogste autoriteiten van het Duitsche rijk, is de Beiersche regeering er toe overgegaan, koning Ludwig II blijvend ongeschikt te verklaren voor het uitoefenen der regeering, en prins Luitpold tot regent aan te stellen. Drie dagen nadat dit besluit was afgekondigd, maakte de ongelukkige krankzinnige koning een einde aan zijn leven. De kroon ging nu rechtens over op zijn broeder Otto, maar daar ook deze vorst ongeneeslijk krankzinnig is, blijft prins Luitpold in zijnen naam als regent de regeering voeren.

Men heeft er den Beierschen ministers een verwijt van gemaakt, dat zij jaren lang een krankzinnige op den troon hebben gelaten. Men heeft beweerd, dat dit is geschied met medeweten, ja zelfs op uitdrukkelijk verlangen van den Duitschen rijkskanselier. Want - zoo redeneerde men - het was voor het rijk van belang, dat in Beieren geen clericaal régime werd toegelaten, en de koning had het zeer gematigd liberale ministerie Von Lutz steeds gehandhaafd, al had de meerderheid van zijn volk zeker een gansch ander kabinet begeerd. Prins Luitpold, de vermoedelijke troonsopvolger, is zes-en-zestig jaren oud; zijn oudste zoon Ludwig schijnt een gewillig werktuig te zijn in de handen der ultramontanen. Daarenboven is het Beiersche koningshuis door veelvuldige familiebetrekkingen met de Habsburgsche monarchie verbonden, en wijzen de historische tradities op een natuurlijk bondgenootschap tusschen Beieren en Oostenrijk. Zoolang het dus maar eenigszins mogelijk was, moest de monarch worden gespaard, die, meer uit willekeur dan uit plichtbesef, een ministerie handhaafde, dat voor de eenheid van het Duitsche rijk allerminst gevaarlijk was.

Er ligt waarschijnlijk aan al deze beweringen eene goede dosis van waarheid ten grondslag. Toch moet men het Beiersche ministerie niet al te hard vallen. De heer Von Lutz zeide dezer dagen in de *Reichsrathskammer*: ‘Wij zullen veel liever het verwijt dulden, dat wij te laat, dan dat wij één enkelen dag te vroeg handelend zijn opgetreden.’ Het materiaal, dat thans ter beschikking is gesteld van hen, die over de wettigheid der instelling van het regentschap te oordeelen hebben, bewijst, dat de geestvermogens van koning Ludwig sedert jaren zijn gekrenkt geweest. Maar het is de vraag, of de ministers deze overtuiging zouden hebben verkregen, als de financieele moeielijkheden, waarin de koning zich ten gevolge

van zijne bouwmanie bevond, de crisis niet hadden verhaast. Men wist, sedert meer dan twintig jaren, dat de koning een zonderling was; dat hij zich aan den omgang met hen, die het naast bij den troon stonden, zooveel mogelijk onttrok; men wist, dat hij, om zijne neiging tot afzondering te bevredigen en om aan zijne artistieke en phantastische - soms zelfs kinderachtige - liefhebberijen ongestoord te kunnen voldoen, zich bijzonder weinig aan de zaken van den staat liet gelegen liggen. Maar - die zaken gingen desniettegenstaande den gewonen gang. En daarenboven - hoe zou men het punt bepalen, waar de excentriciteit ophield, en de krankzinnigheid begon? De omgeving van den koning bestond sedert jaren uit bedienden en stalknechts, die er het grootste belang bij hadden, de treurige dwaasheden en de droevige buitensporigheden van den souverein aan te moedigen, zonder daarvan iets te laten verluiden. Wie wist, enkele weken geleden, dat koning Ludwig, om de bespottelijkste kleinigheden, dozijnen van hoogwaardigheidsbekleeders had ter dood veroordeeld? dat hij honderden, zonder de minste aanleiding naar eene - gelukkig slechts in zijne verbeelding bestaande - Bastille had gezonden? dat hij den koning van Saksen den oorlog had verklaard en onderhandelingen van financieelen aard had aangeknoopt met den sultan van Turkije en den shah van Perzië? De ministers zeker niet, en gelukkig de ter dood of tot gevangenis veroordeelden evenmin als de genoemde potentaten. De verachtelijke omgeving van den rampzaligen man sterkte hem in zijne despotische neigingen, en verzekerde hem, dat elk zijner wreede of zotte grillen was uitgevoerd, maar tevens zorgde zij, dat van dit alles niets uitlekte. Het is waar, deze lieden zelven moesten zich niet slechts beleedigingen en ruwe behandelingen, maar zelfs verminkingen laten welgevallen. Doch het '*Schmerzensgeld*' vloeide rijkelijk, en het onwaardig spel werd voortgezet.

Daarenboven was de koning, gelijk vele krankzinnigen, een diplomaat, wanneer hij eene enkele maal met vreemden in aanraking kwam. Dan wist hij zich te beheerschen. Dan vertoonde hij zich, zorgvuldig voorbereid op de ontmoeting die hem wachtte en door zijn rang beveiligd voor onbescheiden wedervraag, als de rijk begaafde naar geest en gemoed. Geen wonder, dat, onder zulke omstandigheden, de aarzeling der regeering lang heeft geduurd. Geen wonder ook, dat de bevolking uit den omtrek der tooverachtige kasteelen waarin hij verblijf hield, dankbaar voor den gouden regen,

die door de grenzenlooze verkwisting van den vorst op haar nederdaalde, luide verkondigde, dat haar weldoener het slachtoffer van een complot was geworden. Thans zullen er slechts weinigen zijn, die deze bewering volhouden.

Het is te hopen, dat de noodlottige gebeurtenissen der vorige maand althans één goed gevolg zullen hebben. De Beiersche grondwet heeft niet slechts, bij blijvende krankzinnigheid - of zooals de wet zegt ‘ongeschiktheid tot regeeren’ - van den koning geen troonswisseling, maar een regentschap voorgeschreven, maar zij heeft ook niet voorzien in het geval, dat de naaste troonsopvolger krankzinnig was. Deze complicatie doet zich thans voor, en de leemten der wet zijn er te duidelijker door geworden, vooral omdat, gedurende een regentschap, alle ambtenaren, met uitzondering van die der justitie, slechts voorloopig kunnen worden aangesteld.

Onder hen, tot wie koning Ludwig II zich gewend heeft, om hulp in zijn dringenden financieelen nood te verkrijgen, wordt ook de graaf van Parijs genoemd. De Beiersche koning zou, als tegendienst, beloofd hebben, dat Beieren in een mogelijken oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk, neutraal zou blijven, of - volgens anderen - dat hij zijn invloed bij den heer Von Bismarck zou doen gelden, om eene restauratie der Orleans te begunstigen. Het verhaal is waarschijnlijk volkomen verzonnen, maar het heeft in Frankrijk en in Duitschland dienst moeten doen om aan de verbanning der Orleans en der Bonapartes een schijn van billijkheid bij te zetten.

Wij vermeldden in ons laatste overzicht, dat over de quaestie van de uitzetting der prinsen onderhandelingen werden gevoerd tusschen de commissie van rapporteurs uit de kamer en de regeering. De heer de Freycinet heeft de vlag gestreken voor den heer Clémenceau en diens intransigente vrienden. Wel verzette hij zich tegen de verbanning van al de leden der familiën, die vroeger over Frankrijk hebben geregeerd, maar hij offerde het regeeringsontwerp op, waarbij alleen de facultatieve uitzetting mogelijk werd gemaakt, en vereenigde zich met het voorstel-Brousse, dat de hoofden der pretendenten-familiën, met hunne naaste erfgenamen, onvoorwaardelijk uit Frankrijk verbande, en hun terugkeer met gevangenisstraf van twee tot vijf jaren bedreigde. Bij de aan-

neming van dit ontwerp zouden de graaf van Parijs en prins Jérôme Bonaparte, beide met hunne oudste zonen, het land onmiddellijk moeten verlaten.

Het was te voorzien, dat de kamer zich met dit ontwerp zou vereenigen. Op het punt der pretendenten is zij altijd bijzonder zenuwachtig geweest en voor een weinig Jacobinisme is zij nooit teruggeschrikt. Wat de prinsen eigenlijk hadden misdreven, bleek uit de verhandelingen niet. De graaf van Parijs had bij gelegenheid van het huwelijk zijner dochter met den kroonprins van Portugal eene receptie gegeven in het hôtel Galliera, en ook de vertegenwoordigers der vreemde mogendheden uitgenoodigd, om daar te verschijnen. De gezanten hadden zich verontschuldigd, maar de *Figaro* en de *Gaulois* en enkele andere anti-republikeinsche bladen hadden ettelijke kolommen gevuld met beschrijvingen van het feest door het ‘hoofd van het Huis van Frankrijk’ gegeven. Ziedaar het geïncrimineerde feit. Dat de regeering er niet veel, ja zelfs in 't geheel geen kwaad in zag, bleek spoedig; immers zij gaf haren gezant te Lissabon last, om bij deze gelegenheid den koning van Portugal namens den president der republiek geluk te wenschen, en te verklaren, dat dit huwelijk een band te meer zou vormen tusschen de beide natiën.

Maar de heer Clémenceau fronste de Olympische wenkbrauwen, en de regeering der republiek bespeurde plotseling, dat de receptie in het hôtel Galliera eene bedreiging was van den bestaanden regeeringsvorm. Tevergeefs gingen zelfs uit de uiterste linkerzijd stemmen op, om te waarschuwen tegen uitzonderingsmaatregelen en daden van willekeur. Te vergeefs wezen sommigen op den hoogst ongunstigen indruk, dien het toegeven aan deze nieuwe gril de intransigenten in het buitenland zou maken. Te vergeefs merkten anderen op, dat de pretendenten als bannelingen veel gevaarlijker zouden zijn, dan in Frankrijk zelf, waar men al hunne gangen kon nagaan, en bij de eerste onwettige handeling de hand op hen zou kunnen leggen. De schatting aan den Minotaurus der intransigentie werd wederom gebracht. Had Theseus, in plaats van alleen zijn leven te wagen, eene ministerieele portefeuille te verliezen gehad, - wie weet of hij dan ook niet van iedere poging tot verzet had afgezien.

Laat ons erkennen, dat de pretendenten geen belangwekkende figuren zijn. Zelfs in den kring hunner vrienden wekken zij weinig

geestdrift. Zij zijn de tamelijk onwillige werktuigen der oppositie tegen de republiek. De Bonapartes, vader en zoon, worden door geen sterveling als gevaarlijk beschouwd, en de Orleans verlangen niets liever, dan rustig te kunnen leven van de millioenen, die de republiek zelve tot hunne beschikking heeft gesteld. Bij den erfvijand - om met de Fransche chauvinisten te spreken - vinden zij geen steun, want de heer Von Bismarck weet zeer goed, dat Frankrijk, met een Orleans als koning, weder *allianzfähig* zou worden, en dat zelfs de kalmste en vreedzaamste dezer vorsten zich niet aan de oorlogsverklaring der revanche zou kunnen onttrekken. De dynastieke verbintenissen met Portugal en Denemarken zijn geen bedreigingen voor de republiek. Maar dit alles is eene reden om hen ongemoeid te laten. De republiek wordt door gansch andere gevaren bedreigd; meer dan één harer bestuurders heeft reeds gewaarschuwd: '*le péril est à gauche*.' Als de Rochefort's, de Camélinat's, de Basly's, en dergelijke vuurroode radicalen hun zin krijgen, zal een goed deel van Frankrijk in de armen der reactie worden gedreven. Het is waar, de vaderen en voorvaderen van deze woordenhelden hebben niet op den troon van Frankrijk gezeten; zij hebben in hun valies geen schepter en koningskroon, maar eene roode vlag en een socialistisch program; zij prediken de anarchie, en niet de monarchie. Welnu, hen laat men ongehinderd hunne denkbeelden verkondigen; de wet veroorlooft hun, met woord en geschrift propaganda ts maken voor hunne leer, en openlijk de tegenwoordige instellingen te bestrijden. Meet dan de republiek niet met twee maten, wanneer zij de Orleans en de Bonapartes zonder eenigen vorm van proces over de grenzen zet?

Dit alles is op welsprekende wijze in den senaat betoogd, maar te vergeefs. De vrees voor eene misterieele crisis, en vooral voor een conflict met de kamer, heeft ook de beschreven vaderen het hoofd in den schoot doen leggen en hen doen gehoorzamen aan den eisch der radicalen.

Zal nu de duurgekochte rust werkelijk verkregen zijn? Wij vreezen, dat dit niet het geval is. *L'appétit vient en mangeant*, en de heer Clémenceau krijgt blijkbaar schik in de Gambetta-rol, die hij sedert eenigen tijd met zooveel succès speelt. Het moet een eigenaardig en verleidelijk genot zijn, een ministerie naar zijn pijpen te zien dansen, zonder het geringste deel der ministerieele verantwoordelijkheid te aanvaarden; den stoot te kunnen geven

aan allerlei gewaagde ondernemingen, en zich daarbij de handen in onschuld te wasschen; een minister-president op het Procrustesbed te kunnen martelen, en tegelijk een anderen, gehaten tegenstander van de regeering te kunnen houden.

Zoolang de heer de Freycinet bij de gratie van de *extrême gauche* en de *gauche radicale* aan het roer blijft, is de reconstitutie der oude opportunistische regeeringspartij niet te duchten. Doch zoodra de tegenwoordige minister-president valt, is niet Clémenceau, maar Ferry de aangewezen opvolger. En de schrik voor Ferry, die weet wat regeeren is, zit den intransigenten nog in de leden.

Voorloopig echter heeft de heer de Freycinet weder ingehuurd, en zal het oude spel worden voortgezet, waarbij de heer Clémenceau beproeft, hem de radicale kastanjes uit het vuur te laten halen. Twee zaken zijn thans op het programma gebracht: de zuivering van het personeel, en de scheiding van kerk en staat. Ziedaar eischen die, als men slechts op den klank afgaat, door ieder liberaal moeten worden gebillijkt. Maar de eerste beteekent de dictatoriale en inquisitoriale verwijdering van alle ambtenaren, aan wier smetteloos zuiver republikeinsche gevoelens de geringste twijfel bestaat. De heeren van de uiterste linkerzijde hebben den vernuftigen inval gehad, om hier den president der opportunistische *Union des gauches* voor te spannen, en deze heeft de ondankbare taak aanvaard. De scheiding van kerk en staat, d.i. de opheffing van het concordaat, zou zeker de grootste dwaasheid zijn, die eene regeering in het katholieke Frankrijk zou kunnen begaan. Het zou het begin zijn van een verbitterden strijd. Veel kans op aanneming van een hiertoe strekkend voorstel bestaat er niet. Het is dan ook ingediend door een paar mannen, wier politieke reputatie niets te verliezen heeft, en het is aan de rechterzijde, - die er natuurlijk als één man tegen zal stemmen - te danken, dat de kamer besloot, het voorstel in overweging te nemen.

Bij uitzondering kan over de gebeurtenissen op het Balkanschiereiland gedurende de laatste maand niets dan goeds worden gezegd. De Grieksche premier Trikoepis heeft wel is waar hardnekkig geweigerd, de van hem geëischte verklaring af te leggen, dat hij op het verlangen der mogendheden het leger demobiliseeren zou, maar al bleef de officieele kennisgeving uit, de ontwapening zelve had

plaats, en de mogendheden hebben terecht begrepen, dat zij, nu haar doel volkomen was bereikt, aan den nationalen trots der Grieken geen al te zware offers moesten opleggen. De blokkade werd dus opgeheven, maar voorloopig blijft het internationaal eskader nog in de Soeda-baai als op een observatiepost.

In de kamer heeft Trikoepis een volkomen succès gehad. Hoe vast hij het roer weder in handen heeft, blijkt hieruit, dat hij de leden wist te bewegen tot het aannemen van een ontwerp, waarbij hun aantal van 214 tot 150 werd verminderd.

In Bulgarije zijn de vertegenwoordigers van het vorstendom met die van Oost-Roemelië te Sofia samengekomen. De troonrede, waarmede vorst Alexander de Sobranja (nationale vergadering) heeft geopend, stelde de unie voor als een voldongen feit en verzekerde, dat de groote mogendheden daaraan al hare sympathie hadden geschonken. Deze voorstelling was zeker in lijnrechten strijd met de pas gesloten verdragen, maar de Porte heeft er geen aanstoot aan genomen, en maakt *bonne mine à mauvais jeu*. Alleen te St. Petersburg is men zeer ontstemd over deze stoutmoedigheid van den Battenberger. Van die zijde blijft het gevaar dreigen. De Porte heeft dan ook nog slechts een klein deel van hare troepen ontwapend en zorgt, naar men beweert, voor behoorlijke versterking van haar aan Rusland grenzend grondgebied, ook in Klein-Azië. Het onweer is dus nog niet van de lucht, en de Russische politiek is in de laatste jaren zoo onberekenbaar, dat eene onaangename verrassing stellig niet uitgesloten is.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige Kroniek.

De werken van William Shakespeare. Vertaald door Dr. L.A.J. Burgersdijk. Zesde deel. Veel leven om niets. - De vroolijke vrouwtjes van Windsor. - Elk wat wils. - Driekoningenavond of Wat gij wilt. Leiden, E.J. Brill, 1886.

Tot tweemaal toe is in het afgeloopen seizoen door den Directeur van den Odéon-schouwburg te Parijs beproefd, het Fransch publiek op eene comedie van Shakespeare te vergasten, en tot tweemaal toe heeft Shakespeare een échec geleden. Het eerst in September met het onder den titel *Conte d'Avril* door Auguste Dorchain bewerkte *Twelfth night or What you will;* eenige maanden later met *Summernight's dream*, opgeluisterd nog wel door de muziek van Mendelssohn.

Het is vermakelijk om te zien, hoe de Fransche critiek zich wendt en keert om, zonder aan den eerbied dien zij voor Shakespeare koestert te kort te doen, hare teleurstelling te verklaren of te verbergen. Sommigen hebben, *Conte d'Avril* beoordeelend, zoo weinig mogelijk van Shakespeare gerept en den dichter Dorchain verantwoordelijk gesteld voor de gebreken van het stuk. Anderen hebben bij het bespreken van *Summernights dream* een geleerd gezicht gezet. ‘Qui ne connait *Le Songe d'une nuit a'été?*’ vroeg een stuiversblaadje met bekoorlijke naïeviteit; terwijl een ander de hooge symbolische beteekenis van Shakespeare's personaadjes trachtte te verklaren. Maar de slotsom, die door den kassier van het Odéon werd opgemaakt, was dat noch de Shakespeare'sche klucht, noch de Shakespearsche comedie, - wanneer *Summernight's dream* dien naam verdient, - het publiek had weten te trekken.

Sarcey gaf in zijn feuilleton van 5 October 1885 deze verklaring: ‘Le Français qui a fini par admettre au théâtre la fantaisie grotesque

et par s'y complaire, n'a pas encore pu se faire à la fantaisie poétique’. Reeds Heine had aan het slot van zijn ‘Shakespeare's Mädchen und Frauen’ dit punt aangeroerd. ‘Valt het den Franschen reeds zwaar genoeg’ - zegt Heine - ‘de treurspelen van Shakespeare te verstaan, zijn komedies begrijpen zij in het geheel niet. De poëzie van den hartstocht valt onder hun bereik, ook de waarheid der karakterteekening kunnen zij tot op zekere hoogte begrijpen, want hun harten hebben leeren branden, het hartstochtelijke is hun element, en met hun analytisch verstand weten zij elk karakter in zijn fijnste bestanddeelen te ontleden. Maar in de toovergaarde van Shakespeare's komedie is hun al deze wetenschap der ervaring van weinig nut. Reeds aan de poort stokt hun verstand, hun hart weet er geen weg meê, en hun ontbreekt de geheimzinnige tooverstaf, welks enkele aanraking het slot doet openspringen. Zoo turen zij dan met verwonderde blikken door het vergulde hekwerk, en zien hoe ridders en edelvrouwen, herders en herderinnen, gekken en wijzen, deftig wandelen onder de hooge boomen; hoe de minnaar en zijn geliefde in het koele lommer rusten en teedere woorden wisselen... hoe een kuische eenhoorn uit de struiken komt gesprongen en zijn hoofd der schoone jonkvrouw in den schoot legt. En zij zien hoe de waternimfen met groen haar en schitterende sluiers opduiken uit de beeken, en hoe plotseling de maan opkomt. En zij hooren vervolgens de nachtegaal slaan... En zij schudden hun verstandige kopjes over al deze onbegrijpelijke dwaasheden! Ja de zon, die kunnen de Franschen desnoods begrijpen, maar nie de maan, en allerminst het zalig snikken en de verrukkelijk melancholische trillers der nachtegalen.’

Twee beroemde Franschen maken, volgens Heine, in dit opzicht een gunstige uitzondering op hunne landgenooten: Alfred de Musset en Guizot. De eerste wist in zijn komediën die van Shakespeare met talent na te volgen; Guizot toonde in zijn in 1822 verschenen geschrift: ‘De Shakespeare et de la poësie dramatique’, dat hij Shakespeare's komediën begrepen had.

Heine zou er bij hebben kunnen voegen dat de Musset's komediën, in Shakespeare's trant, het op het Fransche tooneel nooit veel verder dan tot een succès d'estime hebben gebracht.

Voor velen onzer hebben, een zestal jaren geleden, de Meiningers duidelijk gemaakt, wat er van Shakespeare's blijspelen op het tooneel te genieten valt. Door schilderachtige en smaakvolle tooneel-

schikking, door kleur en licht en muziek wisten zij zoowel aan de dolle klucht *Twelfth night*, als aan het sprookje *Winter's tale* een groote bekoorlijkheid te geven. Betooverend was de indruk van menig tooneel, en het Nederlandsche publiek, dat deze voorstellingen toejuichte, bewees dat het ook voor poëtische phantasie op het tooneel oog en oor heeft.

Zoo kan het gaan in den schouwburg, waar gij plaats neemt met het voornemen om aan de conventie volle speelruimte te laten, en aan de phantasie den teugel te vieren. Als in een droom volgt gij deze beurtelings uitgelaten dwaze, sentimenteele, tooverachtig geheimzinnige tafereelen. Als een kind aan moeders schoot, laat ge u deze sprookjes vertellen, en luistert ge naar deze menschen, die, volgens Heine, slechts verkleede vogels zijn, welke in een taal converseeren, die men enkel in den droom of als klein kind leeren kan; of gij volgt de bontgekleurde kapellen, die fladderen van bloem tot bloem zonder langer dan een oogenblik den vasten grond te raken.

Maar ontdoe deze blijspelen van al wat de zinnen streelt en de phantasie opwekt; laat ze niet in den schitterend verlichten schouwburg, maar in de rustige huiskamer op u werken, en gij zult vaak moeite hebben om u den roep te verklaren, welke in de wereldletterkunde van hen uitgaat.

Zoo zal het waarschijnlijk velen gaan, die met of zonder den oorspronkelijken Shakespeare naast zich, in het 6e deel van Burgersdijk's vertaling de blijspelen *Much ado about nothing, The merry wives of Windsor, As you like it* en *Twelfth night or What you will*, voor het eerst of opnieuw, lezen. Bij zooveel onwaarschijnlijks en ongemotiveerds, bij zooveel platte zinspelingen en gezochte woordspelingen als er in deze blijspelen voorkomen, kost het moeite om in de stemming te blijven, welke voor het genot van menig bekoorlijk, dichterlijk gedeelte, voor de waardeering van menig fijngeteekend karakter noodig is. Deze Claudio, in *Veel leven om niets*, die terstond bereid is al het kwaad te gelooven, dat men hem van zijn Hero vertelt, die haar in het openbaar voor het trouwaltaar verguist, en met dezelfde lichtvaardigheid, waarmede hij Hero verstootte, aan een andere zijn hand wil reiken, is ons in de hoogste mate antipathiek, en bederft door de plaats, welke hij in het blijspel inneemt, den indruk van het geheel. Falstaff, die ons in *Koning Hendrik IV*, ondanks alles, door zijn onverstoorbare luim had blijven boeien, wekt in de *Vroolijke*

vrouwtjes van Windsor louter weerzin. Indien het waar is dat Shakespeare op bijzonder verlangen van Koningin Elisabeth Sir John deze verliefde rol liet spelen, dan hebben wij weinig reden om der Vorstin daarvoor dankbaar te zijn.

En toch wat ook in deze en de andere blijspelen zoowel in het karakter der mannen (wij denken bijv. ook aan Oliver uit *Elk wat wils*), als in de vaak kinderachtige en onbeholpen voorstelling ons tegensta, weinigen zullen zich kunnen onttrekken aan den indruk der poëzie, welke Shakespeare in de vrouwenfiguren zijner comedie heeft weten te leggen. Gij weet niet wie u het meest aantrekt, Viola uit *Driekoningennacht*, die zich zelve vergeet en slechts leeft voor hem wien haar stille hartstocht geldt, of de guitige en geestige Rosalinde uit *Elk wat wils*, of Beatrice uit *Veel leven om niets*, die van haar afkeer voor de mannen bekeerd wordt, zoodra men haar heeft weten wijs te maken, dat de man, dien zij met haar spot het hardnekkigst vervolgde, haar innig lief heeft.

Welk een verscheidenheid in al deze jonge-meisjestypen! Welk een kleur en schakeering weet Shakespeare te geven aan de voorstelling van dat ééne, dat schering en inslag uitmaakt van zijn blijspelen: de superioriteit van de vrouw boven den man en de onweerstaanbare macht van de liefde.

Aan de geheel eenige verdiensten van Burgersdijks vertaling brachten wij reeds vroeger meermalen hulde. Al had de vertaler in deze blijspelen, van welke *De vroolijke vrouwtjes van Windsor*, op een paar bladden na, geheel, en de overige grootendeels in proza geschreven zijn, weinig gelegenheid om zijn dichterlijk talent te ontplooien, zijn taak was er in deze stukken, met hun talrijke zin- en woordspelingen, hun levendigen en slagvaardigen dialoog niet minder moeilijk om. Misschien is hij in zijn ijver, om zooveel mogelijk voor elke woordspeling een Hollandsch equivalent te vinden, in plaats van, op het voorbeeld der Duitsche vertalers, een enkele te laten glippen, nu en dan wat ver gegaan. Eén voorbeeld. In het eerste tooneel van *Much ado about nothing* zegt Benedict, de vrouwenhater, die beducht is voor zekere onzichtbare versieringen, waarmede men zegt dat ontrouwe gaden het voorhoofd harer mannen tooien: ‘Because I will not do them the wrong to mistrust any, I will do myself the right to trust none; and the fine is (for the which I may go the finer), I will live a bachelor.’ De woordspeling, *the fine*, het slot, en *the finer* d.w.z. zooveel te mooier, nl. zonder de ongewenschte

versiering, is bijna onvertaalbaar. Schlegel redt zich uit de moeilijkheid door de eigenlijke woordspeling los te laten, en aldus te vertalen: ‘Und das Ende vom Lied ist (und zugleich gewiss auch das beste Lied), dasz ich ein Junggesell bleiben will.’ Burgersdijk echter klampt zich aan de woordspeling vast, en schrijft: ‘en het end is - om niet éénender te worden - dat ik als jonggezel wil leven en sterven.’ Begrijpe wie het kan: ook de Aanteekeningen geven geen licht.

Wij zijn benieuwd of een onzer tooneelbesturen zich aan een van Shakespeare's blijspelen zal wagen. Een voorstelling van *The taming of the shrew*, waarmede Fräulein Ellmenreich den vorigen winter veel succes had, of van *Driekoningenavond*, naar de tooneelbewerking der Meiningers, zou niet alleen bij de gewone schouwburgbezoekers, maar in de geheele letterkundige wereld, zeer de aandacht trekken.

Wie weet, waarmeê men ons nog verrast!

Sully Prudhomme. Le Prisme. Poésies diverses. Paris. Lemerre. 1886.

Het scheen wel dat wij van den dichter der *Epreuves*, der *Solitudes* en van *La Justice* geen nieuwe zangen meer te hooren zouden krijgen. Na 1880, het jaar waarin laatstgenoemd gedicht het licht zag, was er geen dichtbundel van S u l l y P r u d h o m m e meer verschenen; nu en dan trof men in een of ander tijdschrift nog een enkel gedicht van hem aan, maar dit was een zeldzaamheid. Zou de dichter, in plaats van, evenals zijn vriend en ambtgenoot Coppée, zich door zijn benoeming tot lid der Fransche Akademie tot nieuwen arbeid te voelen aangespoord, op zijn lauweren zijn ingesluimerd? In de lofrede op Duvergier de Hauranne, waarmede Sully Prudhomme in Maart 1882 zijn intrede deed in de Akademie, verklaarde hij die mannen van een vroeger geslacht om hun volhardende werkzaamheid te benijden. Was dit een rhetorische overdrijving, of sprak hier het gevoel, dat een comtemplatieve natuur als de zijne tot zulk een volhardende werkzaamheid onbekwaam was?

Met de openhartigheid van een droomer, die hardop denkt, deed de dichter ons eens, in November 1883, de bekentenis dat zijn gedicht *La Justice* hem buitengewoon veel inspanning had gekost,

en dat hij zich ten slotte moest afvragen, of wat hij in dat gedicht gegeven had eigenlijk nog wel poëzie mocht heeten. Was het dat gevoel, dat hem terughield om het groote gedicht te voltooien, waarvan zijne astronomische studiën hem de stof aan de hand hadden gedaan? Was het hem niet gelukt die harmonie van denken en dichten te bereiken, welke Dr. A.G. van Hamel ons in *de Gids* van April 1881 als het ideaal schetste dat ons toespreekt uit Sully Prudhomme's verzen? Of zag hij er misschien tegen op om wat hij als de vrucht van zijn ingespannen denken, als de uiting van zijn innigste gewaarwordingen in den schoonst mogelijken vorm had trachten te gieten, prijs te geven aan de profane blikken van een prozaïsch geslacht?

De pas verschenen bundel verzen geeft een zeer onvoldoend antwoord op deze vragen. Het is geen nieuwe uiting van Sully Prudhomme's talent, het zijn *membra disjecta* van den begaafden dichter, zeer verschillend van toon, ongelijk van waarde, en afkomstig uit verschillende tijdvakken van 's dichters leven.

Dat leven is voor Sully Prudhomme als een prisma, waarin de stralen van de ziel breken en zich verdeelen, en dit boek - zegt hij -

> Est l'écran diapré par le reflet vivant,
> D'une âme qu'analyse un monde en l'éprouvant.

Bevallig en artistiek van vorm, steeds eenigszins weemoedig, soms bitter van toon, nu en dan wel wat *precieus* (o.a. in *Hazards*), zijn de kleinere gedichten.

Roerend klinkt het uit den mond van den eenzamen dichter, den dichter der *Solitudes*, wanneer een kind, om hem voor zijn vriendelijkheid te beloonen, hem een nestje beloofd heeft (*Un mot d'Enfant*)*:*

> Un nid, c'est la chaleur intime et le murmure,
> La tendresse et l'espoir dans l'ombre palpitant,
> C'est le libre bonheur bercé par la ramure,
> Bonheur bien enfoui, voisin du ciel pourtant....
>
> Enfant, prends moi la main, je me sens seul au monde,
> J'approuve, les yeux clos, ton choix que Dieu bénit;
> Des vierges sur les prés dansent l'à bas la ronde,
> Choisis-moi la colombe et j'accepte le nid.

Het zijn dichterlijke verpoozingen van inspannenden arbeid, deze

kleine zangen; straks vangt de taak van den dichter-wijsgeer weer aan, de Sisyphusarbeid, dien hij in *Songe d'enfant* aldus beschrijft:

> Je pousse ma pensée en haut vers la lueur
> Qui me promet, pour prix de ma tâche, une aurore.
> Mais le sentier qui monte est ténébreux encore,
> Et je risque en roulant ma charge, à chaque tour,
> D'être écrasé par elle avant d'atteindre au jour.

In *Devant la Vénus de Milo* betaalt de dichter zijne schatting aan de Kunst, die verheft en veredelt, die het atelier van den beeldhouwer tot een ‘sanctuaire’ maakt:

> Dans les lignes du marbre où plus rien ne subsiste
> De l'éphémère éclat des modèles de chair,
> Le ciseau du sculpteur, incorruptible artiste,
> En isolant le Beau, nous le rend chaste et clair.

Maar, *Majora canamus* klinkt het; en het zijn de Wetenschap en de Wijsbegeerte welke den dichter nog dieper, voller tonen uitlokken.

Gedwongen om ons te beperken, kiezen wij het heerlijk gedicht, welks titel aan het bekende ‘*l'Infini me tourmente*’ van de Musset herinnert: *Le Tourment divin*. Sully Prudhomme schildert met de teederste en fijnste toetsen hoe

> de la plante à la bête,
> Et de la bête à l'homme, un coin de l'Infini
> Qui va s'élargissant par degrés se reflète.

Als een kathedraal die op een Kerstnacht langzamerhand verlicht wordt, waarin het licht van de lagere gewelven trapsgewijze opklimt langs het hoogaltaar, langs de pijlers en de bogen, tot aan het hooge koepeldak, zóó wordt ook het heelal, ‘temple aux arches énormes’, langzamerhand verlicht door de Gedachte, die van vorm tot vorm opklimt,

> tour à tour songe obscur, pâle image et raison.

En intusschen wordt alles, van den steen tot de bloem, van de bloem tot het dier, als door instinct gedreven om hooger te zien, naar een wezen waarin een hooger leven klopt, maar dat hij nooit bereiken kan. De mensch alleen ziet zulk een wezen niet.

> Sur la terre, où le chien peut caresser son maître,
> L'honneur du premier rang nous condamne à chercher
> Dans le ciel notre Dieu, sans le jamais connaître,
> Et nous n'avons pas même une main à lècher.

De menschheid houdt de fakkel zoo hoog als zij kan, maar zij ziet niemand boven zich, aan wien zij haar kan overreiken,

> Et sent au dessus d'elle un échelon rompu!

En daarom, rotsen, bloemen, wouden, dieren,

> N'enviez pas sa primauté
> A votre noble et triste maître;
> Si grand qu'il vous puisse paraître
> Il porte une plaie au côté.

De mensch voelt zich verlaten, zijn eeredienst blijft hem een mysterie, en hij put zijn genie uit om zijn Souverein te ontdekken;

> Et sous l'Infini qui l'accable
> Prosterné désespérément,
> Il songe au silence alarmant
> De l'Univers inexplicable;
> Le front lourd, le coeur dépouillé
> Plus troublé d'un savoir plus ample,
> Dans le cendre du dernier temple
> Il pleure encore agenouillé.

Sully Prudhomme blijft de dichter, bij wien de schoone vorm nooit ontbreekt, en toch nooit de hoofdzaak is. Hij zoekt niet naar de ‘subtiele klankexpressies’ onzer allerjongste dichterschool. De bevallige of verheven gedachte vindt als van zelf bij hem de juiste uitdrukking, den rechten vorm, omdat Sully Prudhomme geen frazenmaker en geen verzenmaker is, maar een dichterkunstenaar, die zijn eigen gewaarwordingen, zijn eigen aspiraties, de vrucht van eigen denken - en geen dichter is ooit dieper in zich zelven afgedaald, heeft ooit gewetensvoller eigen zieleleven en het zieleleven om hem heen geanalyseerd - in poezie brengt. Is dat alles zoo verrassend, zoo nieuw? Neen, maar het oude is dieper opgevat, de indrukken zijn verfijnd en verscherpt weergegeven; de gedrongen - niet gewrongen - taal dwingt den lezer, zich rekenschap te geven van de dichterlijke gedachte, welke hier in den schoonsten vorm is gekleed.

Waar zulk een dichter aan het woord is, loont het allicht de moeite een oogenblik goed te luisteren.

Emilia van Nassau.

De aanleiding tot het onderzoek, waarvan het resultaat in de volgende bladzijden is nedergelegd, was mijne kennismaking met een jongmensch, dat mij in de lente van 1884 te Lyon werd voorgesteld als ‘un descendant de Guillaume le Taciturne’, en zooals mij uit een later gesprek bleek, een der vele nog levende nakomelingen in de vrouwelijke lijn was van Willem van Oranje's derde dochter Emilia. Het indertijd veel gerucht gemaakt hebbende huwelijk van die prinses met don Emanuel van Portugal was mij in hoofdzaak uit onze oude geschiedschrijvers bekend, en die toevallige ontmoeting wekte bij mij het verlangen op, nadere bijzonderheden omtrent haren levensloop en de lotgevallen harer afstammelingen op te sporen, en die, zoo mogelijk nog in datzelfde jaar toen de driehonderdjarige gedenkdag van den dood des grooten Zwijgers de opmerkzaamheid der natie meer bijzonder vestigde op al wat dien vorst betrof, bekend te maken.

Het bleek mij intusschen al zeer spoedig, dat het ondoenlijk was, met de uitvoering van dat plan bijtijds gereed te komen: er waren zoo weinig bronnen voorhanden en die weinige bovendien zoo rechts en links verspreid; het ware en het onjuiste was daarin blijkbaar zoo dooreenverward, dat het verzamelen en schiften alleen reeds een langdurigen arbeid vorderde. Een zorgvuldig en vergelijkend onderzoek van de oorspronkelijke bescheiden was noodig om de waarheid aan het licht te brengen, en ook dit was niet gemakkelijk, omdat het hier geen personen gold, die onmiddellijk bij de hoofdgebeurtenissen van hunnen tijd betrokken waren en wier spoor dus lichtelijk op het groote veld der historie te volgen was. De Archieven van Arnhem, van Kuilenburg en van Genève, het Huisarchief van

Z.M. en bovenal onze onuitputtelijke goudmijn, het Rijksarchief in den Haag, hebben de bouwstoffen geleverd om in de onderstaande studie van den romantisch-dramatischen levensloop van Emilia van Nassau en van een deel harer nakomelingschap een afgerond en getrouw beeld te geven.

On veut des romans. Que ne regarde-t-on de près à l'histoire. GUIZOT.

I.

Het voorspel van het drama, dat ons bezig houdt, verplaatst ons naar Portugal in het laatste gedeelte van de zestiende eeuw.

De luisterrijke regeeringen van Emanuel den groote en Joan III, die door hunne ontdekkingstochten en veroveringen den wereldhandel naar Lissabon hadden verplaatst en de grootheid van Portugal hadden ten top gevoerd, waren voorbij. Door een bitter spel van het noodlot volgden op die twee beleidvolle vorsten eerst een driejarig kind en daarna een bijna afgeleefde grijsaard. De eerste, Sebastiaan, een blinde volgeling van zijne opvoeders, de Jezuieten, ondernam, nauwlijks tot jaren van onderscheid gekomen, in 1578 ter uitbreiding van het Christendom den dolzinnigen kruistocht naar Marokko, die met den slag van Alkassar eindigde, uit welken hij nimmer weder te voorschijn kwam. Zijn oudoom, de zes en zestigjarige kardinaal Hendrik, die hem opvolgde, werd nog geen anderhalf jaar later door den dood verrast voordat bepaald was geworden, door wien de plaats, die hij op den troon ledig liet, zou worden ingenomen.

Hoewel het erfopvolgingsrecht behoorlijk was geregeld en de uitspraak, aan wien de kroon wettig toekwam, voor het gewoon menschenverstand niet moeilijker viel dan de oplossing van een min of meer ingewikkeld wiskunstig problema, gebeurde hier hetzelfde wat men te allen tijde zag gebeuren wanneer het de beantwoording gold van dergelijke twistvragen: verschillende partijbelangen, sophistische redeneeringen, haarklovende spitsvondigheden, ja het ingrijpen van het ruwe geweld, dat alles warde de lijnen, door de nuchtere logica getrokken, tot zulk een ingewikkeld kluwen dooreen, dat ten slotte alleen het zwaard in staat was, den knoop door te hakken.

Reeds gedurende de regeering van den laatsten koning was het voor niemand twijfelachtig, dat zoodra de levensfakkel van den zwakken grijsaard zou zijn uitgebluscht, de fakkel der tweedracht aan de wegstervende vonken zou worden ontstoken.

Zeven mededingers deden zich op, waarvan eigenlijk slechts vijf zich op eenig recht of schijn van recht konden beroepen. De twee anderen, die wij slechts ter loops en als pro memorie willen aanvoeren, waren Katharina de Medici en paus Gregorius XIII. De eerste beweerde af te stammen van een der kinderen, door koning Alphonsus III ruim drie eeuwen te voren verwekt bij gravin Mathilde van Boulogne, en die, zooals Katharina beweerde, door zijn opvolger Dionysius en alle latere Portugeesche koningen onrechtmatig waren buitengesloten. Het is zeer waarschijnlijk, dat de scherpzinnige vorstin even goed als elk ander de onhoudbaarheid van haren eisch zal hebben ingezien, maar dat zij dien alleen te berde bracht om haren vijand Philips II van Spanje, die ook als mededinger optrad, zwarigheden in den weg te leggen.

De tweede was Paus Gregorius XIII, die Portugal voor een leen van den Heiligen Stoel verklaarde, en derhalve recht beweerde te hebben op het toewijzen van den koninklijken schepter. Die pauselijke aanspraken schijnen evenmin als krachtig genoeg te zijn opgevat om in vollen ernst in het debat te worden betrokken.

De vijf overigen waren (zie de volgende bladzijde):

Philips II van Spanje, als zoon van de oudste dochter van Emanuel den Groote;

Emanuel Philibert van Savoye, als zoon van diens jongste dochter;

Katharina van Braganza, als dochter van Emanuels jongsten zoon;

Ranuccio van Parma, als diens kleinzoon van moederszijde.

De vijfde pretendent eindelijk, die ons op het oogenblik het meeste belang inboezemt, omdat zijn zoon de gemaal is geworden van Emilia van Nassau, was Anton, prior van Crato, die optrad als de zoon van Lodewijk, hertog van Beja, den derden zoon van Emanuel den Groote.

Ieder der pretendenten bewees natuurlijk zijn recht op onomstootelijke gronden, en zette zijn beweren kracht bij met de uitspraken van de meest bevoegde beoordeelaars.

De onderstaande geslachtstafel, in welke de namen der vorsten, die den troon bekleed hebben cursijf gedrukt zijn, geeft een overzicht der pretendenten:

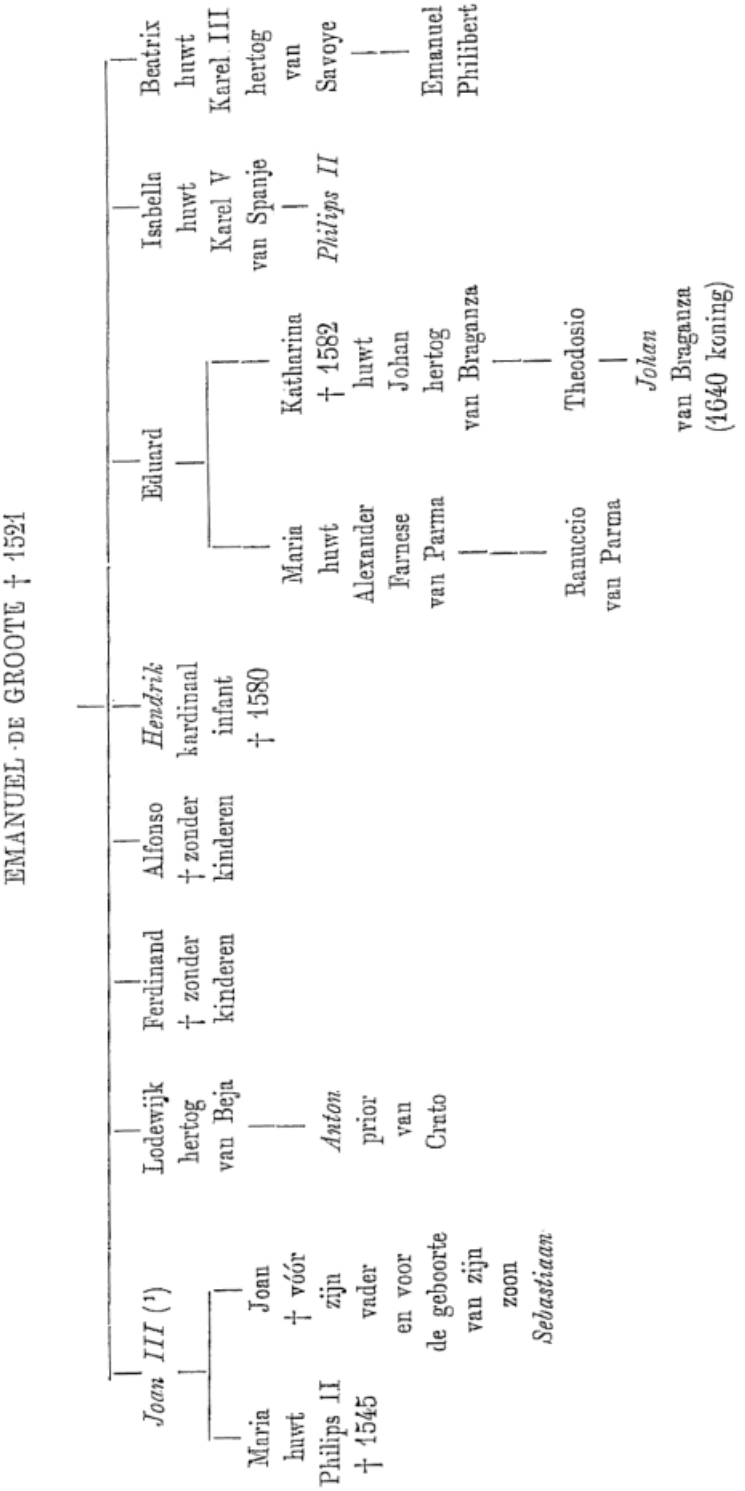
EMANUEL DE GROOTE † 1521
Joan III (1)
Maria huwt Philips II † 1545
Joan † vóór zijn vader en voor de geboorte van zijn zoon Sebastiaan
Lodewijk hertog van Beja
Anton prior van Crato
Ferdinand † zonder kinderen
Alfonso † zonder kinderen
Hendrik kardinaal infant † 1580
Eduard
Maria huwt Alexander Farnese van Parma
Ranuccio van Parma
Katharina † 1582 huwt Johan hertog van Braganza
Theodosio
Johan van Braganza (1640 koning)
Isabella huwt Karel V van Spanje
Philips II
Beatrix huwt Karel III hertog van Savoye
Emanuel
Philibert

Philips II had eerst het gevoelen ingewonnen van Spaansche, daarna van vreemde, en ook van Portugeesche geleerden, die eenstemmig zijn recht op den Portugeeschen troon erkenden. Later raadpleegde hij zijn biechtvader en eenige andere aanzienlijke Dominikanen, en om niet alleen leden van die orde te kiezen, voegde hij hun nog de voornaamste theologen van Spanje toe, zoowel prelaten als professoren, Jezuieten en Franciskanen.

De hertog van Savoye voerde volmaakt dezelfde gronden aan als Philips, en dat was natuurlijk, want zijne moeder was evenals die van Philips eene dochter van Emanuel. Daar de zijne evenwel eene jongere dochter was, verklaarde hij volstrekt niet te verlangen aan Philips voorgetrokken te worden, maar alleen zijne rechten erkend te willen zien tegenover de andere pretendenten, voor het geval dat Philips mocht komen te overlijden voordat de zaak beslist was.

De hertog van Parma liet zijne rechten bewijzen door de universiteit van Padua, terwijl die van de hertogin van Braganza uiteengezet werden door de gezamenlijke juridische professoren van Coïmbra.

Tegenover al die schatten van geleerdheid behoefde de vijfde pretendent, Anton van Crato, de eenige afstammeling in de rechte mannelijke lijn, slechts één enkel bewijs te stellen, dat intusschen, indien het werkelijk geleverd had kunnen worden, krachtig genoeg geweest zou zijn om alle andere aanspraken als kaf in den wind te doen verstuiven: het bewijs namelijk, dat hij de wettige zoon van zijn vader was.

Dat hij alles in het werk stelde om dit bewijs te leveren, was zeer natuurlijk: de prijs, een koningskroon, was te verleidelijk om het niet te beproeven, doch dat hij zelf of iemand van zijne naaste omgeving aan de echtheid van zijne geboorte geloofde, komt ons zeer onwaarschijnlijk voor. Maar Anton was bij het volk zeer bemind, en vooral in Lissabon, de invloedrijke hoofdstad, had hij een grooten aanhang. Daarentegen was koning Hendrik hem altijd hoogst vijandig gezind geweest, en het onderzoek, dat deze in de laatste dagen zijns levens deed instellen, had tot uitslag, dat de koning openlijk liet bekend maken, dat Anton, buiten echt geboren, geen recht op de kroon kon doen gelden. Wanneer men dan ook nagaat, dat van de vier getuigen, door welke deze het wettig huwelijk zijner ouders trachtte te doen

staven, twee ten slotte bekenden dat ze waren omgekocht, terwijl de beide anderen tot zijne naaste bloedverwanten behoorden, en bovendien hunne getuigenissen niet met elkander overeenstemden; wanneer men bedenkt, dat hij in het testament zijns vaders uitdrukkelijk een onechte zoon genoemd wordt, en dat hij zelf, toen hij diakonus wilde worden, wegens zijne onechte geboorte aan den Paus dispensatie gevraagd had, dan blijft er voor de waarheid zijner beweringen zeer weinig grond over.

Het ligt niet in ons plan, de aanspraken der verschillende mededingers naar den Portugeeschen troon aan een afzonderlijk onderzoek te onderwerpen. Het is bekend, dat ook hier het recht van den sterkste gezegevierd heeft, dat Philips II in 1580 dat recht ten slotte door Alva op het slagveld van Alcantara liet bewijzen, en nadat hij de zeer van hem afkeerige Portugeezen tot onderwerping had gedwongen, de kroon van Portugal met die van Spanje vereenigde, en door zijn erbarmelijk bestuur het eenmaal zoo bloeiende rijk te gronde richtte.

Emanuel Philibert van Savoye en Ranuccio van Parma zagen terstond van alle verdere pogingen af. Katharina van Braganza, wier echtgenoot niet alleen in zijne waardigheid van connetable van het rijk werd bevestigd en tot ridder van het Gulden vlies benoemd, maar wien de koning zelfs de onschatbare eer bewees, hem te vergunnen in de koninklijke kapel naast hem aan zijn bidstoel te staan, weigerde standvastig hare aanspraken op te geven. Zelfs toen Philips II, nadat haar gemaal in 1582 gestorven was, het plan gevormd had, haar te huwen, wees zij de aanzoeken, die haar daartoe van terzijde gedaan werden, af met de hooghartige verklaring, dat zij het aandenken aan haar overleden echtgenoot niet verruilen wilde voor de ijdele grootheid, de kroon van Spanje te dragen, en dat zij de rechten van hare nakomelingen nooit door eene dergelijke handeling zou willen verkorten. Twee jaren daarna stierf zij.

Haar zoon Theodosio kon zich, hoewel hij de rijkste grondbezitter van Portugal was en een derde van het koninkrijk hem in eigendom toebehoorde, over het verlies van den troon niet troosten, en was telkens op nieuwe aanslagen bedacht om zijn verloren erfgoed te herwinnen. Met moeite hielden zijne vrienden hem van zijn opzet terug om Philips op eene reis naar Lissabon op te lichten en zoo lang gevangen te houden, tot hij hem het geroofde koninkrijk zou hebben teruggegeven. Het verdriet

bracht hem ten slotte tot waanzin, en hij daalde eindelijk ten grave met den zeer schralen troost, dat hij zijne bedienden had doen beloven, hem met alle koninklijke eerbewijzen ter aarde te bestellen, iets wat zij dan ook, maar in het diepste geheim, gedaan hebben. Zijn zoon Johan van Braganza was voorzichtiger en beklom ten gevolge van de omwenteling van 1640, die het Spaansche juk verbrak, den troon zijner voorouders. Hij werd de stamvader van het nieuwe koningshuis, dat in onze dagen door het huwelijk van Maria II, de moeder van den tegenwoordigen koning Lodewijk I, door dat van Saksen-Coburg-Kohary werd vervangen.

Anton van Crato schikte zich niet zoo lijdelijk in zijn lot als de overige teleurgestelde mededingers. Voor hem was de zaak trouwens ook van veel grooter gewicht dan voor de anderen, die bij het verlies van hunne vooruitzichten op den troon toch altijd nog eene schitterende positie in de wereld bleven behouden. Maar voor hem stond het alternatief, òf een koninklijken troon te beklimmen òf hoogstwaarschijnlijk als vergeten Johanniterridder in het prioraat van Crato te sterven. Ondernemend van aard en niet van persoonlijken moed ontbloot, daarbij overtuigd van de toegenegenheid van een groot deel der natie, besloot hij de kans te wagen en gewapenderhand tegen Philips op te treden. In den beginne scheen het geluk hem te dienen, daar zijne aanhangers hem den 19^{den} Juni 1580 onverwacht te Santarem tot koning uitriepen. Hij trok daarop naar Lissabon, waar hij evenwel niet ontvangen werd zooals hij had gehoopt.

Aan het gebruikelijke gejubel der lagere volksklasse ontbrak het niet, maar de adel en de aanzienlijken trokken zich terug, deels omdat zij zijn recht boven dat der overige pretendenten niet wilden erkennen, deels omdat zij in hem den man niet zagen, die met goed gevolg den strijd tegen de Spanjaarden kon opnemen. En hierin hadden zij volkomen gelijk, want in plaats van met wijs beleid maatregelen te nemen tot eene krachtige verdediging tegen de langzaam maar zeker op de hoofdstad aanrukkende legermacht van Alva, ging hij gedurende den korten tijd van zijn bewind te werk op eene wijze, die weldra velen van hem vervreemdde. Gedwongen geldheffingen, gewelddadige wervingen voor het leger, zware gevangenisstraffen tegen verdachten uitgesproken, onverdiende belooningen aan gunstelingen uitgereikt, plunderen van de staatskassen en van de

kloosters, waar velen hunne bezittingen in veiligheid hadden gebracht, dat alles was aan de orde van den dag, en toen eindelijk zijn samengeraapt en slecht aangevoerd leger bij Alcantara in de onmiddellijke nabijheid van Lissabon door Alva werd aangevallen, was de ongelijke strijd in korten tijd beslist, en Anton, die door een sabelhouw aan het hoofd gewond werd, sloeg met de zijnen op de vlucht. Wel bracht hij nog eenmaal 4 à 5000 man nabij Coïmbra bijeen, maar ook hier kon hij zich niet staande houden. Zijne troepen verliepen en hij was verplicht zich te verbergen en in vermomming rond te dolen door het rijk, welks kroon hij eenige weken had gedragen. Vier maanden lang leidde hij het avontuurlijkste leven, en het bewijst wel voor de genegenheid, die het volk hem toedroeg, dat hij zich, in weerwil dat Philips tachtig duizend dukaten op zijn hoofd had gezet en hem in alle schuilhoeken door zijne soldaten deed opsporen, toch nog al dien tijd aan de vervolging kon onttrekken, ja zich zelfs eenigen tijd in Lissabon kon ophouden terwijl Philips daar zijn verblijf hield. Eindelijk ontkwam hij op een Nederlandsch schip naar Calais.

Over zijn verdere lotgevallen kunnen wij kort zijn. Nog tweemaal trachtte hij de verloren heerschappij te herwinnen. In 1583 verkreeg hij van Katharina de Medici eene vloot, waarmede hij naar de Azorische eilanden overstak, die nog altijd zijne zijde hadden gehouden, maar ook hier werd hij verslagen, en toen zes jaren later Elizabeth van Engeland hem met een hulpleger onder den beroemden Francis Drake ondersteunde, stevende hij daarmede naar Portugal, landde bij Peniche niet ver van Lissabon, rukte zelfs eene der voorsteden binnen, doch daar het bleek, dat niemand zich voor hem verklaarde, trok hij terug en begaf zich naar Parijs, waar hij van Hendrik IV een jaargeld ontving, en door de lotgenooten, die hem in zijne ballingschap gevolgd waren, en in niet minder schamele omstandigheden verkeerden dan hij, op de knieën bediend werd[1)]. De laatste jaren zijns levens bracht hij door met onophoudelijke maar vruchtelooze pogingen, om bij alle vijanden van Philips II hulp en medewerking te vinden, zoodat in het Elogium, dat bij zijn dood in Frankrijk geschreven werd, met slechts zeer weinig overdrijving gezegd kon worden: ‘Geen koning of vorst

1) Voltaire, Essai sur les moeurs, III, Ch. CLXV.

ter wereld is er, aan wien hij niet geschreven heeft of wel afgezanten gezonden om ondersteuning te vragen, en wiens gunst hij niet herhaaldelijk heeft ingeroepen.' Hij stierf den 23sten Augustus 1595 en werd in de kerk Ave Maria begraven[1].

Anton van Crato liet twee zonen na, Emanuel en Christoffel. Wie zijne gemalin geweest is, hebben wij niet kunnen opsporen, evenmin hoe zijn huwelijk met zijne waardigheid van Johanniterridder en prior te rijmen is. Hoe het zij, de beide jonge lieden werden prinsen van Portugal genoemd en brachten hunne jongelingsjaren eerst in Frankrijk en daarna in Engeland door. Van hier vertrokken zij in April 1597 naar de Nederlanden[2], om te trachten in het leger van Maurits dienst te nemen. Koningin Elisabeth had hun een brief medegegeven aan de Staten-Generaal, die evenwel bezwaar maakten hen naar 's Gravenweert te laten vertrekken, waar de Prins zich toen bevond om de fortificatiën te bezichtigen. Het schijnt, dat ze die twee vreemdelingen niet vertrouwden, ten gevolge van eene mededeeling, die zij hadden ontvangen, dat zij in Engeland een onderhoud hadden gehad met eenige personen 'de Coninginne suspect wesende'. Die argwaan was wel ongegrond, doch de voorzichtige Hoog Mogenden oordeelden het beter hun te kennen te geven, dat Zijne Excellentie welhaast naar Den Haag zou komen, met verzoek dat zij voorloopig daar zouden blijven, terwijl overigens in hun onderhoud zou worden voorzien. Behalve den brief van Elisabeth vertoonden zij ook nog een brief, dien zij van den keizer van Marokko hadden ontvangen, waarin deze hun de gastvrijheid in zijn rijk aanbood en tevens hulp beloofde, wanneer zij iets tegen den koning van Spanje wilden ondernemen: hij zou de manschappen leveren, mits zij voor de bewapening zorgden. Dat was hun ondertusschen te avontuurlijk, en zij stelden zich een beter gevolg voor van hun voornemen om hun vijand te bestrijden in de gelederen van de krijgsmacht der jeugdige Republiek.

Den 24sten April kwam Maurits in den Haag en ontving de twee jonge prinsen met welwillendheid, doch hoewel de Gene-

1) Mémoire pour établir en faveur des descendans et représentans de la Princesse Emilie de Nassau, le droit de recueillir les Biens de la Maison de Chalon-Orange etc. - Huisarchief van Z.M.

2) Journaal van Anthonis Duyck, II, bl. 266.

rale Staten hun ‘eenige protectie en vordering’ hadden toegezegd, tot eene aanstelling in 's lands dienst kwam het niet, waartoe trouwens hun geloof een voornaam beletsel was. Zij verkeerden dus dien zomer aan het hof in den Haag en maakten zich waarschijnlijk door het verkeer in de hooge kringen, waartoe zij toegang hadden, het leven aangenaam, en bij de vrijheid en ongedwongenheid, die in de gastvrije omgeving van Maurits en de zijnen heerschten, ontkiemde bij don Emanuel de liefde voor diens zuster Emilia, welke later zulke ernstige gevolgen zou na zich sleepen.

Emilia van Nassau was toen ter tijde acht en twintig jaar oud; zij was eene dochter van des Zwijgers tweede gemalin Anna van Saksen, en dus eene volle zuster van Maurits. Hoewel op een leeftijd, dat zij reeds lang een huwelijk had kunnen aangaan, had zich voor haar nog geen geschikte partij opgedaan, en het was dus niet te verwonderen, dat zij ‘vande natuure wegen tot huwelijcken geïnclineert’ met een zekeren spijt reeds vijf van hare zusters, waarvan drie jonger waren dan zij, had zien voorgaan. Dat was intusschen niet, of ten minste niet alleen de aanleiding tot de onberaden stappen, waartoe zij later overging. Het lijdt geen twijfel of zij koesterde voor den Portugeeschen prins eene warme genegenheid; ja, uit alles blijkt dat zij in een paar maanden, - om het juiste woord te gebruiken - smoorlijk op hem verliefd werd. Of het bij Emanuel de liefde alleen was, die er hem toe bracht, de zaak trots alle hinderpalen tot het uiterste door te drijven, of dat er bij hem, den verbannen en weinig getelden vorstenzoon, nog andere beweegredenen waren om door een huwelijk tot de verbintenis met een der doorluchtigste huizen van Europa te geraken, is niet zoo gemakkelijk na te gaan. Jean Paul zegt ergens: ‘Wanneer eene vrouw bemint, bemint zij in eens door; een man heeft tusschenbeiden nog zijn zaken te doen.’ Waarschijnlijk heeft Emanuel nog wel het oog op zijne zaken gehouden; maar Emilia beminde ‘in eens door’ met eene hartstochtelijkheid, die zich aan niets en aan niemand stoorde. Noch de raadgevingen harer vrienden, noch de stellig uitgedrukte weigering van Maurits, noch het verschil in godsdienst, noch de zorgvolle toekomst, die haar te wachten stond, niets was in staat haar zelfs maar tot nadenken en kalm overleg te brengen; het was of elke opoffering, die zij den geliefde bracht,

haar nog sterker aan hem hechtte. In den beginne schijnt Maurits geen vermoeden gehad te hebben, dat de omgang tusschen zijne zuster en don Emanuel tot grootere vertrouwelijkheid zou leiden, doch het tegendeel bleek maar al te spoedig. Emanuel deed door tusschenkomst van Willem Lodewijk van Nassau bij Maurits aanzoek om hare hand[1)] en zij zelve wendde zich rechtstreeks tot haren broeder. Later beweerde zij wel, toen geen beslissend antwoord van hem te hebben verkregen, en dus begrepen te hebben dat hij er niet bepaald tegen was, doch het tegendeel was waar: toen Maurits zag, welken bedenkelijken keer de zaak begon te nemen, begreep hij als hoofd van zijn huis tusschenbeiden te moeten komen. Met den meesten ernst bracht hij zijne zuster onder het oog, dat zij bedenken moest, uit welk doorluchtig geslacht zij was gesproten, en dat hare waardigheid haar verbood een huwelijk aan te gaan met een verdreven prins, die niets had, dat hij het zijne kon noemen, die als katholiek geen kans hoegenaamd had hier te lande tot eenige betrekking in aanmerking te komen en ook geen de minste aanspraak op den Portugeeschen troon kon doen gelden, daar hij de zoon was van een bastaard. Dit laatste punt stelde hij op den voorgrond, en toen Emanuel nog in het laatst van Juli formeel aanzoek deed tot een huwelijk, verklaarde Maurits, dat aanzoek zelfs niet in overweging te willen nemen, voor en aleer dit punt was opgehelderd, klaarblijkelijk in de vaste overtuiging dat hij hiermede eene onmogelijke voorwaarde stelde en zoodoende onherroepelijk een einde aan de zaak maakte.

Den 1sten Augustus daaraanvolgende trok hij naar het leger voor Rijnberk en vond afleiding van die voor hem zoo drukkende zorgen in de schitterende reeks van veroveringen, die het jaar 1597, met de zegepraal bij Turnhout aangevangen, tot een der merkwaardigste van zijn krijgsmansloopbaan zouden maken. Rijnberk, Meurs, Grol, Breedevoort, Enschedé, Ootmarsum en Lingen vielen hem achtereenvolgens in handen en daarmede had hij, eer het jaar ten einde was, den vijand na een zevenjarigen strijd uit het geheele grondgebied van de Republiek verdreven.

Doch te midden van de roemvolle heldenfeiten, die den naam van Maurits van Nassau door geheel Europa deden weerklinken, werd hem door de onberaden handelwijze van zijne

1) Journaal van Duyck, II, bl. 384.

zuster een leed aangedaan, zoo grievend, dat al het andere er door op den achtergrond trad. ‘Also,’ zegt Duyck, die hem op al zijne tochten vergezeld had en zijn vertrouwen volkomen genoot, ‘also en isser op dese eirde geen vreuchde volcommen, ende alle de voors victoriën en hebben Sijn Ex^{cie} so veel blijschap niet connen maken ofte deze domesticke bedroeftheyt en heeftet alle verduystert.’

De zaak nam namelijk een geheel anderen loop dan Maurits verwacht of ten minste gehoopt had. Voor zijn vertrek naar het leger had hij don Emanuel verboden meer ten hove te verschijnen, en zich zelfs uitgelaten, dat hij Emilia, indien zij niet van hare voornemens afzag, naar Dillenburg of elders zou zenden om haar daar in verzekerde bewaring te houden. De natuurlijke gevolgen van dit verbod waren bij de wederzijdsche genegenheid der jongelieden en bij de veelvuldige gelegenheden, die hun nog overbleven om elkander te ontmoeten, te voorzien. De tegenstand, dien zij ondervonden, vuurde hun hartstocht nog meer aan, en bovendien waren er personen, die zooals in dergelijke gevallen steeds pleegt te geschieden, om welke reden dan ook, hunne partij kozen. Men vermoedde, en volgens sommige aanduidingen komt ons dit niet onwaarschijnlijk voor, dat de graaf van Hohenlo, die telkens met zijn zwager Maurits overhoop lag, zoo niet in het openbaar dan toch onder de hand de partij der gelieven koos; de hertogin van Aerschot, de gravinnen van Meurs en van Solms, wellicht met echt vrouwelijke teerhartigheid bewogen door de hartstochtelijke droefheid van Emilia, hebben zoo het schijnt haar meer beklaagd dan ten goede geraden, ja zelfs vreesden velen, zooals Duyck zegt, ‘dat den viant hieronder zijn personagie wel mocht speelen ende duer dese middel trachten oick thuys van Nassau in sich oneens te maken ende in viantschap te brengen.’

Dit laatste was wellicht wel wat ver gezocht, maar hoe het zij, er waren in allen gevalle personen, die haar, wat trouwens niet bijzonder noodig was, in haar opzet stijfden, waaronder genoemd worden een harer staatsdames Jonkvrouw de Jonge en zekere Jan Baptiste Rossa, welke laatste door haar in de laatste helft van September naar het leger voor Grol gezonden werd om Maurits gunstig voor Emanuel te stemmen, hetgeen zij ook aan den raadsheer Brunincks, die mede derwaarts trok, verzocht.

Volgens het zeggen van Rossa scheen Maurits den eersten dag niet ongenegen om zijne toestemming te geven, maar bleek hij den volgenden dag ten eenemale veranderd. ‘L'on s'est bien aperceu’, schreef Emilia later[1)], ‘que s'a esté a l'occasion de quelques esprits torbulents qui l'on souflé quelque chose aux aureilles.’ Het komt ons intusschen meer waarschijnlijk voor, dat Maurits den onwelkomen liefdesbode den eersten dag zijn voorstel heeft laten doen zonder zich verder uit te laten, doch hem den volgenden dag ondubbelzinnig zijne meening heeft te kennen gegeven. Hij gaf hem slechts een mondeling antwoord mede, waarin eenige spotternij niet te miskennen viel: immers hij raadde don Emanuel in zijn eigen belang aan, van zijne plannen af te zien omdat hij anders den koning van Spanje zeer zou vertoornen en zoodoende al de goede kansen, die voor zijne aanspraken op den Portugeeschen troon in de toekomst konden zijn weggelegd, zou verspelen. Daarenboven verklaarde hij, dat geen der bloedververwanten zijner zuster zulk een huwelijk zouden goedkeuren, en dat hij voor zijn persoon dat volkomen met hen eens was. Aan Emilia gaf hij zijn gevoelen schriftelijk te kennen: hij keurde het zeer af, dat Rossa, zooals hij ten minste vermoedde, met haar medeweten tot hem gezonden was, en bad haar nogmaals dringend, van de zaak af te zien, daar zij er anders levenslang berouw van zou hebben. Nog voor dat Emilia dien brief ontving, had don Emanuel den Prins reeds geschreven[2)] en hem, mede niet zonder eenige ironie, ‘bien humblement’ bedankt voor de bezorgdheid, die Zijne Excellentie voor zijne toekomst bleek te koesteren, doch er bijgevoegd, dat hij hem, wat den koning van Spanje betrof, moest in herinnering brengen, dat deze zijnen vader op dezelfde wijze had behandeld als wijlen Prins Willem van Oranje; dat hij trouwens liever van al zijne aanspraken op den Portugeeschen troon zou willen afzien, dan de trouw verzaken, die hij prinses Emilia had gewijd, en dat hij overigens zeer goed begreep, dat de tegenwerking van hare bloedverwanten en van Maurits eenvoudig haar grond had in zijne armoede.

1) Brief van Emilia van Nassau aan de Staten Generaal, van den 7^{den} Nov 1597. - Huisarchief van Z.M.

2) Id.

Nadat deze brief verzonden was, ontving Emilia het bovenbedoeld schrijven van haren broeder, waarop zij terstond antwoordde, dat de zaak nu te ver gevorderd was en haar geweten en hare eer met het houden van hare belofte gemoeid waren, en dat hij, Maurits, dat alles had moeten zeggen toen graaf Willem Lodewijk hem het eerste aanzoek deed. Nadat Maurits nogmaals in beleefde termen aan Emanuel had geschreven, dat hij het huwelijk voor geen der beide partijen geschikt oordeelde, en dat hij hem genoeg achting toedroeg om te veronderstellen dat hij niet iets zou doen, hetgeen hem, Maurits, onaangenaam was, antwoordde Emanuel in denzelfden geest als Emilia, met verzekering dat hij aan 's Prinsen wensch zou hebben gevolg gegeven als die hem terstond was geopenbaard. Hij verklaarde, dat hij in dat geval ‘eust tasché par tous moiens de luy complaire jusques a quiter le pais s'il en eust esté besoing, mais que desia n'avoit plus moien de se retirer, et que encores que ce noeud estoit desia donné au Ciel’[1].

Niets mocht baten: Maurits bleef onverbiddelijk en eindelijk besloot Emilia eene laatste poging te wagen door in persoon naar hem toe te gaan. Zij was niet onkundig gebleven van de hierboven vermelde bedreiging van Maurits, maar was vast besloten zelfs het gevaar te trotseeren van in verzekerde bewaring genomen en naar Dillenburg gezonden te worden. De mogelijkheid hiervan voorziende, deed zij haar koffer met al hare juweelen[2] naar Emanuel brengen om die tot hare terugkomst te bewaren, of indien zij gevankelijk mocht weggevoerd worden, die voor zich te behouden om van te leven.

Die voorzorg genomen hebbende, vertrok zij naar het leger voor Breedevoort, waar zij den 12^{den} October des avonds kon aankomen. Haar bezoek kwam den Prins in alle opzichten geweldig ongelegen; de stad was juist twee dagen te voren ingenomen en tot zijne groote ergernis geplunderd en bijna geheel verbrand. Op alles moest orde gesteld worden en tegelijkertijd

1) Brief van Emilia, als voren.
2) Dit moet geene onbeduidende bezitting geweest zijn, want alleen reeds de verzameling kleinodiën, die zij eenige jaren te voren van hare zuster Anna had geërfd, was zeer aanzienlijk, blijkens het in 't Huisarchief van Z.M. berustende Inventarium van hetgeen wat de Welgeboren Mijn Gen. Heer graef Willem Lodewige to Nassau na doode van Sijn Gen. Gemael overgelevert heef aen Juffrow Aemilia etc. haer Gen. Zuster, zo van cleynodien als clederen lynewaet ende ander zyraet, overgelevert den twintichsten Februarij 1590 tot Delff.

moesten alle maatregelen worden genomen om met het geheele leger op te breken naar Enschede. Het was dus geen wonder, dat Maurits zijne zuster een bode te gemoet zond, om haar te zeggen dat zij terug moest gaan, daar hij met zijne troepen op marsch moest. Maar zij liet zich daardoor volstrekt niet ophouden en kwam in het leger, vast besloten haren broeder en graaf Willem Lodewijk ‘tot dit huwelyck te persuaderen ende rondelyck haere meyninge daeraf te verclaren.’ Dit deed zij dan ook werkelijk in een langdurig onderhoud, dat zij den 13^{den} October met de beide vorsten had; doch ook Maurits verklaarde ‘rondelijck’ zijne meening en week geen haarbreed af van hetgeen hij vroeger gezegd had. Den volgenden dag nam zij de terugreis naar den Haag weder aan, en de Prins toog te zelfder tijde met een deel zijner troepen naar den kant van Enschede. Hij had er van afgezien eenig geweld tegenover Emilia te gebruiken, deels omdat hij het verwijt van liefdelooze strengheid en wreedheid wilde ontgaan, deels omdat hij nog altijd hoopte, dat zij aan zijne en graaf Willem Lodewijks vermaning gevolg zou geven, en de zaak in elk geval zou laten rusten tot aan zijne terugkomst in den Haag.

Zij had intusschen minder dan ooit besloten van Emanuel af te zien. Integendeel, zelfs eer zij in den Haag terug was, had zij reeds een onderhoud met hem, daar hij haar tot Leiden was te gemoet gekomen en gezamenlijk met haar terugreisde. Zij behoefden er nu niet meer aan te twijfelen, dat zij langs den tot nu toe gevolgden weg nimmer hun doel zouden bereiken, en van toen af rijpte bij hen het plan om door een geheim huwelijk den Stadhouder voor een fait accompli te plaatsen, en dat plan moesten ze volvoeren voordat deze uit het leger naar de residentie zou teruggekeerd zijn.

De omstandigheden, onder welke zij in de eerstvolgende dagen verkeerden, waren ook wel geschikt om Emilia nog meer tot dien stap te drijven. Aan het hof was toen ter tijde van niets anders sprake dan van het ophanden zijnde huwelijk van hare zuster Brabantine, de vijfde dochter van Willem I, dus weder eene jongere zuster, met den Heer van La Tremouille. Alle toebereidselen tot de reis naar Frankrijk, waar de echt gesloten zou worden, werden gemaakt; de Prinses-weduwe van Oranje, Louise de Coligny, zou haar daarheen geleiden en had van Maurits en van de Staten-Generaal vergunning gekregen dat

haar zoon, de dertienjarige Frederik Hendrik, die dit jaar voor het eerst te velde was om ‘'t ongemack van den crych te leeren verdragen’, haar naar het buitenland mocht vergezellen. De Staten van Holland hadden de prinses Brabantine 20,000 gulden als bruidschat vereerd. Wel is waar, dit huwelijk was niet zoo aanzienlijk als dat van hare andere zusters, maar het was, zoo als Duyck zegt, ‘'t meeste niet, nochte oick het minste, maer middelmatich, omdat den Heere van La Tremouille goet vande religie was ende van schoine middelen ende landen, maar anders van lichaem wat mismaeckt, corthalsich ende een oige grooter als het ander hebbende.’ Dat alles mocht waar zijn, maar voor Emilia bleef het eene grievende gedachte, dat langzamerhand al hare zusters haar met goede alliantiën voorgingen. En voor haar kon don Emanuel de vergelijking met dien aanstaanden gemaal van Brabantine gerustelijk doorstaan. Was de Heer van La Tremouille van aanzienlijken huize, wat beteekenden zijne titels van hertog van Thouars, prins van Tellemont, graaf van Rochefort, Taillebonrg en Crau, in vergelijking met die van haar beminde, die een koningszoon was, ja mogelijk nog eenmaal de kroon zou dragen, waarop hij naar hare innige overtuiging gerechte aanspraak had? 't Is waar, hij was niet goed van de religie en ook niet van schoone middelen en landen, maar hij was welgemaakt van lijf en leden en aan de symetrie van zijne oogen ontbrak niets; doch boven alles - zij beminde hem met eene vurige hartstochtelijke liefde. De beide jonge lieden besloten het uiterste te wagen - vluchten, of in den Haag een geheim huwelijk sluiten.

Het duurde niet lang of Maurits werd onderricht, dat er iets gaande was, en hij besloot derhalve den 26sten October aan de Staten-Generaal te schrijven ten einde hunne tusschenkomst in te roepen in deze zaak, waar de eer van zijn huis zoo hoogelijk mede gemoeid was. Men zal de verbeten woede, die uit dezen brief, in originali in het Rijksarchief voorhanden, tegen don Emanuel spreekt, nog beter kunnen begrijpen, wanneer men uit de bijzonderheden, die Duyck in zijn dagboek aanteekent, nagaat onder welke omstandigheden en in welke omgeving hij dien heeft geschreven.

Na het vertrek van Emilia had hij de reeks zijner overwin-

ningen voortgezet, den 19^{den} October Enschede in zijne macht gekregen, den 21sten Ootmarsum door de troepen van den graaf van Solms en van Duivenvoorde doen innemen, en den volgenden dag door zijne artillerie het vuur tegen Oldenzaal doen openen. De roem van den negen en twintigjarigen veldheer was ten top gestegen. Nog slechts een spanne tijds en hij zou den vaderlandschen bodem, waar bij zijne geboorte de Spaansche koning nog als onbeperkt gebieder heerschte, van den laatsten Spaanschen huurling gezuiverd hebben. Geheel Europa, zoowel vrienden als vijanden, erkende zijne schitterende krijgsmanstalenten. Van alle kanten stroomden de bezoekers naar zijn legerkamp. De graaf van Bentheim, wiens grondgebied nu door de troepen van den Prins betreden zou worden om het beleg voor Lingen te gaan slaan, zond hem zijn Kanselier en den Heer van Hengel om hem geluk te wenschen, en vereerde hem bij die gelegenheid een stuk wijn, twee ossen, eenige schapen en drie wagens met haver, terwijl vele hofjonkers van den Graaf medekwamen om het leger te bezichtigen. Twee gedeputeerden van de Staten-Generaal, de Heeren Witten en Rengers te Helm, kwamen met hem delibereeren over den verderen loop van den veldtocht, en terwijl hij dien middag aan tafel zat, bracht men hem de welkome tijding, dat de Prinses-weduwe van Oranje met zijn jeugdigen broeder Frederik Hendrik en zijne zuster Brabantine aangekomen waren om, voordat zij naar Frankrijk vertrokken, eenige dagen bij hem door te brengen met de leden van den Raad van zijn huis, Brunincx, Hessels en Kinschot, die haar vergezelden om met hem over de brieven van agreatie en ratificatie van het huwelijk met La Tremouille te besogneeren. Maurits stond terstond van tafel op en ging zijne hooge gasten tot aan hunne koetsen tegemoet, waarna hij weder liet aanrechten en het banket voortgezet werd onder het dreunen van het geschut, dat van en tegen de wallen der belegerde vesting werd gelost, en onder het gejubel van het regiment van Solms, dat dien avond van het veroverde Ootmarsum terugkeerde. De Prinses van Oranje bracht met haar gevolg den nacht door op het huis van den Heer van Twickel, waar de Prins zich den volgenden namiddag insgelijks heen begaf om de zaken van het huwelijk af te doen, en toen hij des avonds in het leger terugkeerde, zond de vijand boden uit de stad om over de capitulatie te handelen,

die nog in den nacht tot stand kwam. Den 23sten werd Oldenzaal bezet en ging Maurits met Willem Lodewijk en de Prinses met haar gevolg in de veroverde veste logeeren, van waar de voortvarende veldheer den volgenden dag reeds tien vanen ruiters en zes vendelen Friezen vooruitzond naar de zijde van Lingen om de wegen te verkennen en te verbeteren, en schepen, balken en planken bijeen te brengen voor een schipbrug over de Eems. Dien zelfden dag kwamen bij hem in de stad drie ‘jonge soonkens’ van den Graaf van Bentheim met den Kanselier en den Heer van Hengel met een zoontje van den Graaf van Weyda, om den Prins met de zijnen uit te noodigen, in het voorbijtrekken op Bentheim te gast te komen. Maurits nam de uitnoodiging aan, en den 26sten, toen het geheele leger reeds in den vroegen morgenstond was opgebroken naar de zijde van Lingen, toog hij met de Prinses van Oranje, zijne zuster, zijn jongen broeder, Graaf Willem Lodewijk, den Graaf van Solms, en vele andere heeren naar het huis te Bentheim. Vijftig ruiters begeleidden den stoet op dien tocht, die door helder vriezend weder begunstigd werd. De Graaf van Bentheim, die een welvoorzienen stal moet gehad hebben, want hij gaf dien dag meer dan twaalf paarden aan de heeren van 't gevolg van Maurits ten geschenke, kwam hen en vijftig ruiters te gemoet. De Gravin van Bentheim en de Paltsgravin-weduwe ontvingen hen aan de poort van het kasteel, ‘alwaer een seer costelijck bancquet bereyt was om deselve alles te tracteren,’ waarbij ‘Sijn Excellentie, de Princesse ende Graaf van Benthem elcx by een soonken van Benthem aan tafel werden gedient.’

Nu stelle men zich den jeugdigen Oranjevorst voor als het middelpunt van dat alles, omgeven door een aureool van krijgsbeleid en moed, in het volle gevoel van zijne kracht, en zich zelven bewust van de groote diensten, die hij aan zijn vaderland had bewezen door het leger der Vereenigde Provinciën maanden achtereen te leiden van overwinning tot overwinning; daarbij op dit oogenblik omringd door bloedverwanten, die hem dierbaar waren, gevierd door eene schaar van edelen en aanzienlijken, en door die geheele omgeving herinnerd aan de grootheid en de waardigheid van zijn roemruchtig stamhuis. Zou het met eenige mogelijkheid denkbaar geweest zijn, dat hij te midden van dat alles niet met kwalijk verholen woede de

berichten hoorde, die hem juist toen ter oore kwamen omtrent de waarschijnlijke plannen van don Emanuel, dien hij als niet veel meer beschouwde dan als een verloopen avonturier? En dienzelfden dag, den 26sten October, schreef hij den brief aan de Staten-Generaal, waarvan wij hierboven spraken[1]. Het uiterlijk van dat stuk, keurig geschreven als het is met de bekende nette hand van 's Prinsen secretaris, zou zeker de hevige gemoedsbewegingen niet doen vermoeden, die hem bij het opstellen of dicteeren hebben bezield; - alleen het wilde, met scherpe trekken daarheen geworpen '*Maurice de Nassau*,' waarmee het is onderteekend, schijnt ons eenigszins de stemming weer te geven, waarin hij zich op dat oogenblik bevond.

Toch is die brief in bezadigden toon gesteld, maar getuigt tevens van den vasten wil om, op welke wijze dan ook, een einde te maken aan de valsche verhouding, die tusschen zijne zuster en don Emanuel was ontstaan. 'Het is overbodig', aldus begint hij 'Uwe Hoogmogenden te herinneren, hoe wij don Emanuel bij zijne komst in Holland met eer, gunst en beleefdheid hebben ontvangen, en dus gerechtigd waren te verwachten dat deze, zoowel daarom als om de waardigheid, die wij hier te lande bekleeden, zich van zijne zijde met al den eerbied en in de behoorlijke vormen zou gedragen hebben, die hem betamen. Niets kwaads vermoedende, hebben wij daarna vernomen, dat don Emanuel, gelijk andere edellieden en personen van qualiteit ons hof en huis frequenteerende, zich verstout had, "te pretenderen tot alliantie van huwelick met de hoochgeborene onze vrundtlicke lieve zuster jouffr. Emilie van Nassau", en later, hoewel wij hem herhaaldelijk hebben verklaard, daarin volstrekt niet te kunnen of willen toestemmen, daarmede was voortgegaan. Dit wetende was don Emanuels plicht geweest, niet verder te trachten buiten weten van ons en van alle onze vrienden, de genegenheid van onze zuster te verwerven, hetgeen hem, zooals ons gebleken is, heeft mogen gelukken. Wij hadden reeds besloten ons naar den Haag te begeven om den voornoemden don Emanuel te toonen, dat wij geenszins van meening waren, dergelijke trots en hoogmoed te dulden, maar onze tegenwoordigheid in deze kwartieren werd dringend gevorderd, zooals nog eenigen tijd

1) In de ingekomen brieven St.-Gen. - Rijks-Archief.

het geval zal wezen. Daar het intusschen mogelijk zou zijn, dat don Emanuel zich zooverre mocht vergeten, dat hij door sinistre practijken onze zuster verder zou pogen te verleiden en zich met haar naar elders begeven, zoo hebben wij, in het volle vertrouwen op de toegenegenheid, ten allen tijde door u aan ons en ons huis betoond, de leden van onzen raad met onze meening in deze zaak bekend gemaakt en hun gelast, die ook aan u mede te deelen, en u uit onzen naam te verzoeken, de uitvoering van dit voornemen te beletten, onze zuster te doen terughouden “naer hare qualiteyt”, en over den persoon van den voornoemden don Emanuel zoodanig te disponeeren, dat hij geen middel meer hebbe, haar te ontmoeten.’

Deze brief werd door den Prins niet rechtstreeks aan de Staten-Generaal verzonden, maar hoogstwaarschijnlijk gegeven aan de heeren van zijnen raad, die zich op dien 26sten October bij hem bevonden, en uit alles wat later gebeurde, is af te leiden, dat zij daarbij in last kregen, het stuk niet terstond te overhandigen, maar alleen dan wanneer de omstandigheden dat noodig zouden maken. Men wilde zooveel mogelijk opspraak vermijden en niet meer publiciteit aan de zaak geven dan noodig was. En zoo geschiedde het, dat dit stuk eerst den 7^{den} November ter kennis van Hunne Hoogmogenden kwam, en toen nog, zooals blijken zal, eenige uren te laat.

Wij keeren nu naar den Haag terug om te zien, welken keer de zaak daar plotseling nam.

Zooals wij gezegd hebben, stond bij de beide gelieven na Emilia's vruchteloos bezoek bij haren broeder het plan vast, hun huwelijk door te zetten door een stap, die niet meer ongedaan gemaakt kon worden, en werkelijk gingen zij, ruim drie weken na hunne terugkomst in den Haag, daartoe over. In den morgen van den 7^{den} November ontbood Emilia in hare kamer den hofmeester van den Graaf van Egmont met eenige andere personen en een Katholiek priester, die evenwel allen, zooals zij ten minste later hebben beweerd, onkundig gelaten waren van hetgeen zou voorvallen. Zij liet daarop de deuren sluiten, zoodat niemand der aanwezigen, die zij als getuigen noodig had, het vertrek kon verlaten, en deelde hun toen mede, dat zij voornemens was, zich met prins Emanuel van Portugal, daar insgelijks tegenwoordig, in den echt te verbinden, en dat zij hen daarom bij

zich had ontboden, opdat zij zouden hooren en zien, wat er zou gebeuren. Daarop gaf zij den priester last, het huwelijk te voltrekken. Deze maakte, hoogstwaarschijnlijk alleen voor den vorm en om zich naderhand daarop te kunnen beroepen, eenige tegenwerpingen, als dat het op lijfstraffe verboden was zulk een echt in te zegenen, dat hij ook zijn geestelijk gewaad niet bij zich had enz.; doch nadat zij hem verzekerd had, dat zij hem wel tegen haren broeder zou beschermen, gaf hij aan haar verlangen gehoor. Hij las de trouwbeloften aan haar in het Hollandsch en aan hem in het Latijn voor. Nadat zij dus door een onverbreekbaren band aan elkander verbonden waren, stelden zij een brief op aan de Staten-Generaal, waarin Emilia kennis gaf van hetgeen geschied was, er bijvoegende dat zij er toe was overgegaan het in dezen vorm te doen, omdat anders het huwelijk voor de Katholieken niet geldig zou zijn geweest en daardoor het recht harer kinderen op den Portugeeschen troon verloren zou gaan. Zij verklaarde overigens, dat zij en haar gemaal voornemens waren zich te zamen naar Delft te begeven en later de inzegening nog te doen plaats hebben op de hier te lande gebruikelijke wijze[1].

Terwijl het hier beschreven tooneel op den morgen van den 7^{den} November in een der vertrekken van het Binnenhof voorviel, waren Hunne Hoogmogenden op eenige weinige schreden van daar in hunne gewone vergaderzaal onder voorzitterschap van den Heer van Warck bijeen, en juist waren de deliberatiën begonnen over zeker aan de Admiraliteit van Rotterdam te richten schrijven, toen de brief van Emilia als een donderslag te midden van hunne kalme beraadslagingen viel[2].

Wel zullen vele der aanwezige leden, zoo niet allen, eenigszins op de hoogte zijn geweest van eene zaak, die in de aanzienlijke kringen, in welke ook zij verkeerden, onmogelijk een geheim kan gebleven zijn, maar op zulk eene mededeeling was stellig geen hunner voorbereid. Het eerste, waartoe zij overgingen, was de Raden van den Prins te ontbieden, die onmiddellijk ter vergadering verschenen en natuurlijk kennis gaven, dat zij een brief van Maurits hadden van den 26sten October, die op deze zaak betrekking had, en waarvan zij nu voorlezing

1) De origineele brief ligt in het Huis-archief van Z.M.
2) Resolutiën der Staten-Generaal, 7 Nov. 1597.

deden. Wij kunnen ons eenigermate voorstellen, hoe Hunne Hoogmogenden te moede moeten geweest zijn bij het aanhooren van die lectuur, waaruit hun zoo uitdrukkelijk de begeerte van den Stadhouder bleek, en welk eene ergernis zij moeten gevoeld hebben, toen nog geen uur nadat de onwelkome tijding hun door Emilia was medegedeeld, het slot van 's Prinsen missive hun in de ooren klonk: ‘Vrundtlicken daeromme begherende ende UE. versouckende..... inden gevalle als boven onse intentie ende resolutie by alle bequame middelen metterdaet te doen effectueren. Des wij tot allen tijden willich ende welbereydt zullen zijn danckbaerlick tegen UE. te verschulden.’

Er waren geen ‘bequame middelen’ meer aan te wenden; machteloos stonden de Hoogmogenden tegenover een huwelijk, dat, volgens den Roomsch-Katholieken ritus voltrokken, als heilig sacrement onverbreekbaar was.

Intusschen men besloot te doen, wat in de gegeven omstandigheden nog gedaan kon worden, namelijk voorloopig het voorgenomen vertrek naar Delft te beletten en verder de Prinses te vermanen, den raad van haren broeder te volgen, en wanneer zij daartoe niet te bewegen zou zijn, haar te ‘verclaren ende commandeeren haer camer te houden ende uyt haer quartier nyet te vertrecken zonder nader ordonnancie van de Heeren Staten.’

Verder werd besloten, don Emanuel te ‘commanderen van zijne begonste procedure datelijck te desisteren ende zoo hij daerinne zwaricheyt zoude maecken, dat men hem zal commanderen met zijn broeder ende gevolch uyten lande te vertrecken.’ Om hem het voorwendsel van pecunieele bezwaren te ontnemen, voegden de voorzichtige Heeren er nog de belofte bij, dat men order zou stellen op de betaling van 't geen zij nog schuldig mochten zijn en ‘hen noch eene goede somme van penningen in de beurse’ zou geven. Mocht Emanuel dit bevel niet willen nakomen, dan zou men hem gelasten in zijn huis te blijven, en tegelijk werd besloten dat de noodige bevelen zouden gegeven worden om dat alles ten uitvoer te leggen ‘voir zoo veel mette meeste civilité ende de minste opspraak zal connen geschieden’[1].

Tegelijkertijd werden eenige leden van de Staten Generaal gecommitteerd om met Emanuel en daarna met

1) Resol. St. Gen. 7 Nov. 1597.

Emilia te gaan spreken. Emanuels ontvangst was tamelijk hooghartig[1]. Op hunne vraag, hoe hij zich had durven verstouten zoodanig te handelen zonder toestemming van de Staten en van den Prins, antwoordde hij koeltjes, dat het geschied was met de volle toestemming van Emilia, en dat hij volstrekt niet inzag, hiermede iets misdaan te hebben. Toen men hem vroeg, waarmede hij in het onderhoud van de Prinses dacht te voorzien, gaf hij ten antwoord: met de middelen, die hij had, en wanneer die niet voldoende mochten zijn, dan bleef hem nog altijd over, zijne aanspraken op den troon van Portugal aan den koning van Spanje te verkoopen, en daarmede zouden zij hun leven lang genoeg hebben. Die cynieke verklaring wekte in niet geringe mate de verontwaardiging van de gecommitteerden op. ‘Hij behoorde zich te schamen,’ voegden zij hem toe, ‘aen den spangiaert te brengen een dochter, diens vader van den selven so schandelijken was vermoort.’ Die vermaning maakte evenwel hoegenaamd geen indruk op hem: hij bleef bij hetgeen hij gezegd had en ‘de rest ging hem niet aan.’

Middelerwijl was last gegeven, den toegang tot Emilia's kamer te bezetten en hem te verhinderen, daar weder in te komen, doch eer dit geschied was, wist hij te ontsnappen, en toen de heeren een oogenblik later bij haar kwamen, vonden zij beiden te zamen. Emilia, die in groote opgewondenheid verkeerde, hield hem vast in hare armen geklemd, en voegde hun toe, dat hij haar echtgenoot was, dien zij nooit zou verlaten, dat geen menschen konden scheiden, wat God had samengevoegd. Nadat de afgevaardigden nog eenige vragen tot hem hadden gericht, maakten zij aan dit pijnlijk tooneel een einde door Emanuel te gelasten heen te gaan en niet meer bij de Prinses te komen voordat zij in de zaak eene beslissing genomen hadden. Emanuel gehoorzaamde en nog dienzelfden middag schreven de Staten een brief aan Maurits, om hem mede te deelen, wat er was geschied, terwijl zij overigens besloten alles voorloopig tot aan zijne terugkomst in statu-quo te laten[2].

Hunne tusschenkomst zou evenwel spoedig weder vereischt worden. De geweldige overspanning, waarin Emilia weken lang verkeerd had, en de gebeurtenissen van de laatste dagen hadden

1) Bor, Nederl. hist., 34ste Boek.
2) Resol. St. Gen. 8 Nov. 1597.

haar physiek zoodanig geschokt, dat zich reeds den volgenden dag eene zware ongesteldheid bij haar openbaarde, die zoo spoedig toenam, dat men binnen drie dagen reden meende te hebben tot ernstige bezorgdheid. De scheiding van Emanuel, de vrees voor de toekomst, de machteloosheid, waarin zij tegenover hare bewakers verkeerde, en boven alles de angst, die haar bekroop als zij aan het gevaar dacht, dat haren echtgenoot van de zijde van Maurits bedreigde, dat alles bracht haar tot radeloosheid. Van de geneesheeren, die men tot haar zond, wilde zij niets weten, en deze verklaarden haar toestand den 10^{den} November reeds zeer bedenkelijk.

Wanneer wij het Resolutieboek van de Staten-Generaal opslaan en de beraadslagingen op laatstgenoemden datum volgen, dan is het niet moeilijk, tusschen de regels te lezen, hoe zij met de zaak verlegen waren. Don Emanuel, van Emilia's ziekte onderricht, had een advokaat naar den president Heermale gezonden om hem te verzoeken, bij de Staten te bewerken, dat hij een half uur bij zijne gemalin mocht gaan om haar toe te spreken en haar in hare ziekte te troosten. Tegen de stellig uitgedrukte begeerte van Maurits, dat hun samenkomen met alle middelen moest belet worden, konden zij dat verzoek niet toestaan, maar mochten zij dat volhouden nu haar leven in gevaar was en het bijzijn van Emanuel haar ongetwijfeld zou opbeuren? De Raden van den Prins werden andermaal ontboden om met Hunne Hoogmogenden te delibereeren. Deze verklaarden, dat zij, ook niet recht wetende wat de beste weg in deze zou zijn, advies hadden gevraagd aan de Prinses-weduwe van Oranje, die geantwoord had, dat zij liever geen advies gaf en de zaak aan de discretie van de Staten-Generaal overliet. Dit verklaarden nu 's Prinsen Raden ook, daarbij alleen als hunne meening te kennen gevende, dat ‘den besten troost, die Don Emanuel der voorseide Jouffrou van Oranien zoude mogen geven, zoude zijn, dat hij haer vermaende zich te troosten in Godt ende de goeddadicheyt van de Heeren Staten in haer zaecke, ende alsoe met goede patientie te verwachten de compste van zijner Excellentie.’ Dit advies bracht de Heeren Staten niet veel verder; zij verklaarden wel, dat zij zeer goed konden begrijpen, hoe moeilijk het voor de Prinses-weduwe was, raad te geven, doch dat zij ook niet gaarne alleen de verantwoordelijkheid droegen, ‘considererende d' onzekere accidenten, die

de menschen connen overcomen, die van ure tot ure veranderen;' zij zouden dus gaarne dispensatie hebben om te mogen doen wat tot behoud van het leven der doorluchtige patiente zou kunnen dienen, terwijl zij van hunne zijde verklaarden ook te zullen goedvinden hetgeen de Prinses en de Raden zouden oordeelen dat in deze moeilijke omstandigheden gedaan moest worden. Na deze kleine restrictie sloegen zij het verzoek van don Emanuel af.

Prinses Emilia's toestand werd intusschen dagelijks bedenkelijker. Zij kermde en kreet dag en nacht, en riep onophoudelijk om haren zwager graaf Hohenlo, meenende, hoewel zooals later bleek ten onrechte, dat deze haar wel tegen Maurits en de Staten zou beschermen. Hare zwakte nam zoodanig toe, dat de dokters ten einde raad waren, en ten slotte weigerde zij volstandig eenig voedsel te gebruiken, zoodat men meende, dat zij zich op deze wijze van het leven wilde berooven. Toen kwamen de Heeren Staten op een gelukkigen inval. Aan de jeugdige universiteit te Leiden was in die dagen een professor in de medicijnen, Johannes Heurnius, die niet alleen een groot geleerde maar bovendien een zeer zachtmoedig, beleefd en vriendelijk man was, en die, zooals de uitkomst bewees, de type van een damesdokter moet geweest zijn. De wijze, waarop hij zijne weerspannige patiënte wist te overreden, wordt door Bor met onnavolgbare naïveteit aldus medegedeeld. Hij begon met haar te zeggen, hoe vurig de Heeren Staten verlangden, dat zij zou medewerken om hare gezondheid te herkrijgen, doch zag spoedig, dat hij daarmede hoegenaamd niet vorderde. Toen wierp hij het over een anderen boeg, trachtte haar door zachte redeneeringen te overtuigen, en zeide eindelijk: 'Wanneer het Uwe Genade beliefde, zoudt gij mij een grooten dienst kunnen bewijzen en mij veel voordeel doen, en daarmede zelve ook gebaat zijn.'

'Waarmee zou ik dat kunnen doen, heer dokter?' vroeg zij verwonderd.

'Eenvoudig daarmede', hervatte hij, 'dat het Uwe Genade beliefde, mijn raad te volgen, een weinig te eten en te drinken en wat minder zwaartillend te zijn, om zoodoende uwe vorige gezondheid terug te krijgen.'

'Maar', vroeg zij, 'welk goed of voordeel zou dat voor u opleveren?'

'O, zeer veel', was zijn antwoord, 'want er bestaat onder de

menschen eene algemeene opinie, dat de liefde en de amoureusheit een razernij en dolligheid is, een ziekte, die niemand genezen kan, noch door goeden raad, noch door medicijnen, noch door voorschriften, in één woord, waarvoor op geenerlei manier baat te vinden is. En wanneer nu Uwe Genade naar mij wilde luisteren en uwe vroegere gezondheid, vroolijkheid en opgeruimdheid terugkeerden, en men dus zag, dat die opinie valsch en onwaar was, stel u dan eens voor, welk een groot voordeel ik daarmee zou behalen en welk een grooten naam ik daarmeê zou maken. Want al degenen, die ziek waren van verliefdheid zouden door mij genezen willen worden, en', voegde hij er met zelfvertrouwen bij, 'ik zou ook allen, die mijn raad zouden volgen, gewisselijk genezen.'

Die gulle bekentenis van professor Heurnius, dat hij op hare goedhartigheid rekende om hem aan eene uitstekende reclame te helpen bij allen, die zich door amoureusheid eene ziekte op den hals hadden gehaald, bleef niet zonder uitwerking op Emilia, maar desniettegenstaande bleek zij van de toepassing zijner geneeswijze op haar zelve in het bijzonder nog niet veel te verwachten.

'Goede dokter', antwoordde zij, 'ik wil wel aannemen, dat er waarheid is in hetgeen gij zegt, maar mijn ziekte kan niemand genezen dan de Prins van Portugal, mijn man, dien men van mij afgescheurd heeft tegen recht en reden en met de grootste tyrannie der wereld. Ik ben eene vrije dochter en meerderjarig en geheel onafhankelijk. Ik heb door prins Emanuel tot mijn echtgenoot te kiezen de waardigheid van mijn geslacht niet te kort gedaan. Hij moge een arme banneling zijn, ik ben daarmede tevreden, en ik zal mij in dien staat voegen, totdat God het anders zal beschikken: zoo niet, dan zal ik het geduldig dragen. Maar,' ging zij voort, 'om u genoegen te doen zal ik uw raad volgen en weer voedsel gebruiken. Ik zal dan de komst van mijn broeder afwachten en zien wat hij voor mij wezen zal, een broeder of een tyran.'

De brave professor Heurnius had zijn doel bereikt: de prinses was gered en nam, hoewel langzaam, in beterschap toe.

Intusschen was de komst van Prins Maurits op handen. De schitterende veldtocht van dit jaar was besloten met de verovering van Lingen, dat den 12^{den} November capituleerde; het leger ging de winterkwartieren betrekken en tegen den avond van den 19^{den} November werd Maurits in den Haag terug

verwacht. Natuurlijk zagen de Staten met bekommering te gemoet wat er zou kunnen gebeuren indien Emanuel dan nog in den Haag vertoefde. ‘Men bevreesde,’ zegt Bor, ‘dat Zijne Excellentie door haastige toornigheid hem eenig leed zou mogen aandoen, daeraf eenige yet gehoort of geimagineert hadden;’ en in de vergadering van den 17den diende Oldenbarnevelt eene memorie in, waarbij hij ‘om te verhoeden d'inconvenienten daervoren hij beducht is’ er met den meesten ernst op aandrong dat men den Portugeeschen Prins verwijderen zou. Hiertoe werd dan ook besloten en de Griffier begaf zich terstond naar hem toe om hem aan te zeggen, dat hij het land moest verlaten of ten minste zich vier of vijf mijlen van de residentie verwijderen; als verblijfplaats kon hij kiezen tusschen den Briel, Schiedam, Rotterdam, Dordrecht of Gouda. Emanuel verklaarde[1)] dat hij dit bevel wel wilde opvolgen, maar alleen op voorwaarde dat hem eene bepaalde plaats werd aangewezen om als gevangene van de Staten en ‘in derzelver protectie’ te wonen. Hierover werd weder 's namiddags van den 18den gedelibereerd, maar uit alles blijkt, dat de Staten hem het liefst uit eigen beweging over de grenzen zagen trekken, en zoo min mogelijk geweld wilden gebruiken. Ware hij nog eenvoudig don Emanuel van Portugal geweest, dan zouden zij hoogstwaarschijnlijk niet zooveel omslag met hem hebben gemaakt, maar hij was nu eenmaal de zwager van Maurits en de echtgenoot van zijne zuster, die zij natuurlijk niet tegelijk met haren man uit het land konden bannen. Zij lieten hem dus antwoorden, dat hij hun gevangene niet was, maar dat zij begeerden, dat hij morgen - dat was de dag, waarop Maurits in den Haag terug zou komen - voor zonsondergang naar eene der aangeduide steden zou vertrekken. Te gelijkertijd weigerden zij bepaaldelijk te voldoen aan het schriftelijk verzoek van Emilia, die ‘ootmoedig en met gevouwen handen’ bad, dat men Emanuel zou toestaan naar Delft te gaan en haar voor zijn vertrek slechts een half uur te komen spreken.

Den 19den des morgens gaf Emanuel aan de Staten te kennen, dat hij zich wel degelijk als hun gevangene beschouwde, omdat zij hem en zijn broeder gelast hadden, hunne woning niet te verlaten. En wat zijn vertrek uit den Haag betrof, daar

1) Resolutiën St. Gen. 18 Nov. 1597.

zou hij niet toe overgaan, tenzij hem eene bepaalde verblijfplaats werd opgegeven; zoo niet, dan bleef hij en was ‘geresolveerd de uiterste extremiteiten, die hem zouden mogen, overkomen, in den Haag af te wachten.’ Tot langer beraad was er geen tijd meer, en dus wezen de Heeren Staten hem Schiedam tot verblijf aan, en gaven hem daarbij te kennen, dat de Staten van Holland order zouden stellen op ‘zijne teeringe alhier inder herbergen gedaan, mitzgaders van het wasschen van zijn lijnwate,’ terwijl hem voor zijn verblijf te Schiedam honderd daalders in de week zouden worden verstrekt. Hierop verliet hij den Haag des avonds, kort voor de komst van den Prins. Deze verscheen den volgenden dag in de vergadering van hunne Hoogmogenden, waar hij werd ‘verwelkompt ende gecongratuleerd met de victoriën, die hij had behaald’; hij dankte hen daarvoor en ook voor 't geen zij in de zaak van zijne zuster hadden gedaan. Zijn intrek nam hij in het hof van de Prinses-weduwe van Oranje in het Noordeinde, om niet met zijne zuster, die hij volstrekt weigerde te ontmoeten, onder één dak te zijn, en gelastte haar, na daarover het advies van Hunne Hoogmogenden te hebben ingewonnen, den volgenden dag naar Delft te vertrekken. Zij voldeed, ofschoon uit hoofde harer zwakte een dag later, aan dit bevel.

Voor het oogenblik was de zaak nu wel geschikt, maar men begreep, dat het toch op den duur niet zoo kon blijven. De Prins, in den Haag, woedend over den hoon, zijn huis aangedaan en minder dan ooit gezind tot een vergelijk; Emilia, in zekeren zin gesequestreerd in Delft, en Emanuel in de onmiddellijke nabijheid, in Schiedam half als gast half als gevangene teerend op de kosten van de Staten van Holland[1)], die toestand was onhoudbaar. Het is niet onmogelijk, dat men in die dagen beproefd heeft, Maurits met zijne zuster te verzoenen, en dat hij als eerste voorwaarde stelde, dat zij van Emanuel zou afzien; ten minste toen er een paar weken verloopen waren, meenden de Staten-Generaal, dat er eene poging gedaan kon worden om de Prinses tot ander inzicht te brengen, doch daarbij begrepen zij, dat het in elk geval noodig was, Emanuel eerst te verwijderen. Te dien einde committeerden zij den 7^{den} December Engelbert van der Burch, burgemeester van Arnhem,

1) De Staten van Holland weigerden later de vertering van Don Emanuel te betalen, maar wilden die ten laste van de Generaliteit gebracht zien. Res. St. Gen. 19 Nov. 1597.

Arent Duyck en Jan Rengers ten Helm om met hun griffier naar Schiedam te gaan en de beide prinsen van Portugal aan te zeggen, dat zij het grondgebied der Vereenigde provinciën moesten verlaten. Emanuel was zeer ontzet bij het vernemen van dat bevel; hij beweerde dat men hem misleidde en dat hij uit alles opmaakte dat Emilia gestorven was, en verklaarde dat hij ook wilde sterven en niet uit zijn huis wilde gaan dan naar zijn graf. Den volgenden morgen evenwel, toen men hem van het tegendeel overtuigd had, kwam hij tot andere gedachten; hij wilde zich de Staten niet tot vijand maken en verklaarde dat hij zou gehoorzamen en zich naar Wezel zou begeven. De gecommitteerden betaalden zijne vertering te Schiedam, gaven hem nog 1200 gulden voor reiskosten, en daags daarop vertrok hij met don Christoffel per scheepsgelegenheid naar Wezel. Onderweg evenwel veranderden zij om eene of andere reden hun reisplan en namen hun weg over Utrecht, waar hunne crediteuren het hun intusschen nog zeer lastig maakten door beslag op hunne bagage te leggen en die niet dan onder borgtocht weer vrij te geven[1]. Daarna konden zij hunne reis vervolgen en kwamen een paar dagen later in Wezel aan, vanwaar zij den 19^{den} December twee brieven aan de Staten-Generaal schreven, die in het Rijksarchief bewaard zijn. Zij verzekeren daarin de Staten van hun goeden wil om later den lande nog van dienst te zijn, en verklaren zich te onderwerpen aan hunne bevelen. ‘Puis que Vos Seigneuries l'ont ainsi ordonné’, schrijft Emanuel, ‘il me faut avec ce bon Job prendre patience.... suppliant très-humblement à Vos Seig^{rs} n'oublier la parolle que Messieurs les deputez m'ont donné de sa part de laisser aller librement Emilie de Nassau me trouver où je seray, estant son bon plaisir de ce faire.’

Het bleek zeer spoedig dat het 't ‘bon plaisir’ van Emilia was, haar echtgenoot te volgen. De heeren gedeputeerden, van Schiedam terugkeerende, bezochten haar in Delft[2], deelden haar het vertrek van Emanuel naar het buitenland mede, en trachtten haar nu te overreden ‘haar hart van hem af te trekken’ en toe te geven aan de begeerte van haren broeder en van de Heeren Staten. Zij verklaarde eenvoudig, niets van haren broeder

1) Bor, Nederl. hist. 34ste Boek.
2) Id.

en van de Heeren Staten te verlangen, dan dat ze haar niet van haren echtgenoot zouden scheiden tegen de privilegiën van den lande en de vrijheid, die haar als meerderjarige toekwam. Hiermede keerden de gecommitteerden naar den Haag terug om hun rapport te doen aan Hunne Hoogmogenden en aan den Prins. Deze liet haar daarop den volgenden dag weten, dat hij de handen van haar aftrok en haar níet meer als zijne zuster beschouwde; hij riep al zijne dienaars van haar terug, en gelastte haar, dat zij hem alle juweelen, die zij van hem had, en waarop zijn wapen of naamcijfer stond, zou terugzenden, omdat, voegde hij er smadelijk bij, hij niet verlangde, dat een Portugees ze in zijn bezit zou krijgen of verkoopen[1]. Zij had tot nu toe 5000 gulden 's jaars getrokken uit de nalatenschap van haren vader, die haar bij zijn testament slechts 3000 had toegeleid: ook die meerdere 2000 gulden ontzeide hij haar voortaan.

Niets mocht baten; - den 12^{den} December verliet Emilia Delft en vertrok den volgenden dag van Rotterdam te scheep naar Wezel.

Het eerste hoofdstuk van den liefdesroman tusschen Emanuel en Emilia was afgespeeld: de periode van ‘amoureusheyt,’ die volgens den geleerden Heurnius een rasernye en dolligheyt was, was voorbij; de hoop, dat de onberaden stap, dien zij gedaan had, als de eerste storm van onwil overgedreven zou zijn met den mantel der liefde zou bedekt worden, bleek ten eenemale ijdel te wezen; het romaneske, dat in weerwil van de ondervonden teleurstellingen toch nog zijn rozig waas over het geheel verspreid had, begon reeds zeer spoedig plaats te maken voor de koude, naakte werkelijkheid, die zich onder den hoogst prozaïschen vorm van financiëele zorgen openbaarde. Hun inkomen was zeer beperkt en volstrekt niet voldoende om zelfs in de kleine Duitsche grensvesting Wezel te kunnen leven, en wanneer het Emanuel, die zooals uit alles blijkt, de wereldsche zaken nog al luchthartig opvatte, in Holland gelukt was, zich door het maken van schulden staande te houden, hier in den vreemde viel hem dat minder gemakkelijk. De jaren, die nu volgden, waren dan ook voor het jonge huishouden een tijd van aanhoudend geldgebrek, en zelfs later, toen de omstandig-

1) Journael van Duyck II, bl. 448.

heden, zooals wij zien zullen, wat beter voor hen werden, bleef een nooit aangezuiverd deficit in de kas hen als een bleek spook op hun levensweg vergezellen. De acten der Staten-Generaal, de Ordonnantieboeken, de domeinrekeningen en andere bescheiden in de archieven leveren daarvan op honderden plaatsen het bewijs. Leeningen, voorschotten, requesten om onderstand, klachten van schuldeischers enz. volgen elkander in de verschillende registers met hopelooze eentonigheid op, en het is voor een groot gedeelte aan het doorsnuffelen van deze documenten, dat wij de kennis der bijzonderheden omtrent de verdere lotgevallen van Emanuel en Emilia te danken hebben.

Nauwelijks drie maanden waren zij in Wezel gevestigd, toen zekere Sieur Britto Pimentel, raad en pensionaris van den Prins van Portugal, aan de vergadering der Staten-Generaal namens Emanuel schriftelijk het verzoek deed, om met zijne huisvrouw weder in de Vereenigde provinciën te mogen komen om daar onder protectie der Staten te blijven wonen[1]. De brief werd aan Maurits medegedeeld, die hem las en eenvoudig door den Griffier aan Hunne Hoogmogenden liet antwoorden, dat de zaak hem niet aanging[2]. Ze bleef dus rusten. Weder drie maanden later, den 16^{en} Juni 1598, richtte Emanuel opnieuw een brief tot de Staten, waarin hij vriendelijk en ootmoedig verzocht, dat HE. souden gelieven voor hem te intercederen ende hem te moyenneren den paix ende goede vruntschap van Zijne Excellentie[3]. Zij besloten een hunner leden, Franckema, voorzichtigheidshalve eerst eens naar Graaf Willem Lodewijk, 's Prinsen bezadigden schoonbroeder, te zenden, om te hooren hoe de zaken thans stonden en te vernemen of deze dacht, dat het mogelijk zou zijn, den Prins tot 'accommoderinge' te bewegen; doch dat leidde, zooals te voorzien was, tot niets. Emanuel, die wel niet anders verwacht zal hebben, besloot intusschen, trots het verbod der Staten, naar Arnhem te gaan, om met vrienden en bloedverwanten van Emilia te spreken, en deze schreef een brief aan haar zwager Hohenlo[4], waarin zij mededeelde in welken kommervollen toestand zij verkeerde. Zij was in geze-

1) Resol St. Gen. 19 Maart 1598.
2) Id. Gen. 15 Mei 1598.
3) Id. Gen. 19 Juni 1598.
4) Id. Gen. 25 Juli 1598.

gende omstandigheden en wenschte, dat haar kind in de Nederlanden zou geboren worden, maar wist niet, waarheen zij te dien einde gaan zou, uit vrees dat de Staten of de Prins haar met haar man van daar zouden doen vertrekken. Bovendien bezaten de echtelieden niets meer om van te leven, en verzocht zij nu Hohenlo om raad, hoe zij het zou aanleggen om vergunning te verkrijgen, in Arnhem of elders een huis te huren; of wel, zij hoopte, dat Hohenlo haar wellicht een zijner huizen zou aanwijzen om daar hare bevalling af te wachten. Hohenlo deelde dezen brief mede aan de gravin van Meurs, die er met de hertogin van Aerschot over sprak, en die beide dames, zeer met het lot der arme Prinses bewogen, ontboden den voorzitter van de Staten-Generaal Heermalen ten huize van den graaf van Solms[1] en bestormden hem daar met beden, dat hij toch haar voorspraak bij de Heeren mocht wezen. 'Hij mocht toch bedenken,' zeiden zij, 'dat het de dochter was van Willem van Oranje en de volle zuster van Zijne Excellentie, die', voegden zij er met meer goedhartigheid dan strenge waarheidsliefde bij, 'aan haar verklaart had, dat hij zijne zuster het gepasseerde lieffelyck hadde vergeven, ende dat hem lieff soude zijn dat de Heeren Staten haer goet deden.' De Heeren Staten, die daarvan waarschijnlijk niet zoo geheel overtuigd waren, adviseerden er lang over, maar kwamen tot geen besluit. Eenige weken later evenwel zeiden zij aan Britto, dat zij er niets tegen hadden, dat Hohenlo haar in een van zijne huizen opnam, en tevens werd haar een jaargeld toegeleid, waarvan haar een jaar bij anticipatie zou uitbetaald worden[2]. Dat was eene uitkomst voor Emilia, doch zij schijnt die mondelinge boodschap aan Britto maar half vertrouwd te hebben, want zes dagen later verzocht zij de Staten of deze de goedheid wilden hebben, dat zelve aan den graaf Hohenlo te schrijven[3]. Dit geschiedde, en toen Hohenlo die schriftelijke toestemming in handen had, deelde hij aan Emilia mede, dat hij zijn huis in Delft voor haar in gereedheid had laten brengen, zonder dat hij er zich in het minste om bekommerde, hoe zeer hij Maurits daarmede griefde. De Heeren Staten, die zich eigenlijk eenigszins hadden laten verschalken, begrepen het evenwel anders, en toen

1) Resol. St. Gen. 25 Juli 1598.
2) Id. 4 Sept. 1598.
3) Id. 10 Sept. 1598.

Sieur Britta hen namens Emanuel en zijne gemalin beleefdelijk kwam bedanken met de lakonieke bijvoeging dat ‘de selve hare Excellentiën haer gereet maeckten om nae Delft int voorschreven huys te commen’, gaven zij hem even beleefd maar zeer positief te kennen, dat zij bij het geven van de bedoelde vergunning aan den graaf van Hohenlo bedoeld hadden een van zijne heerlijke huizen, maar niet zijn huis in Delft[1].

Zoo werd dus het eerste kind in de Nederlanden geboren, maar niet in Delft. Bij dezen eersteling is het intusschen niet gebleven, want - en dit is ongetwijfeld een der oorzaken van hunne financieele bezwaren geweest - hun echt is gezegend geworden met acht spruiten: twee zonen, Emanuel en Christoffel, welke laatste later don Louis Guillaume of Guillaume Louis genoemd werd[2], en zes dochters: Maria Belgica, Emilia Louise, Anna Louise[3], Juliana Catharina, Eleonora Maurice en Sabina Delphique. Al deze kinderen zijn in de Nederlanden geboren; een in 1598 en een in 1599 in Delft, bij welk laatste de Staten-Generaal op Emilia's verzoek als getuigen bij den doop gestaan hebben[4]; van al de overigen is het ons niet mogen gelukken het jaartal en de plaats hunner geboorte op te sporen.

Van het eerste tiental jaren na het huwelijk is ons omtrent de beide echtelieden eigenlijk zeer weinig bekend. Emilia schijnt zich in dien tijd nog al in Holland te hebben opgehouden en den 20sten December 1601 sloot zij een akkoord met Maurits over het jaargeld dat zij uit de nalatenschap van haren vader trok[5]. Emanuel had in datzelfde jaar eene opflikkering van

1) Resol. St. Gen. 28 Sept. 1598.
2) De naam ‘don Louis Guillaume,’ of ook wel ‘don Christoffel gesecht don Louis Guillaume’ komt meer in latere stukken voor. Gedurende zijn leven vinden wij hem meer Guillaume Louis, of - zoo als in het testament zijner moeder en in de Commissieboeken van den Raad van State, eenvoudig don Guillaume of don Guillelmo genoemd. Aitzema noemt hem Guilielmo Loris; hij zelf teekent zijne brieven don Guillaume. Dit alles wettigt het vermoeden, dat die naamsverandering in verband staat met graaf Willem Lodewijk, den zwager en beproefden vriend van Emilia. Wanneer en waarom zij heeft plaats gehad is ons niet gebleken.
3) In eene sententie van het Hof van Holland van 1636 No. 42 Rijks Arch. wordt zij Anna Frisia genoemd.
4) Resol. St. Gen. 7 Oct. 1599.
5) Ordonnantieboeken, Rijks Arch. 29 Nov. 1684.

hoop met betrekking tot zijne aanspraken op den Portugeeschen troon. Eenigen tijd te voren was namelijk in Venetië iemand te voorschijn gekomen, die verklaarde koning Sebastiaan te zijn, dien men meende dat in den slag van Alkassar in Marokko gesneuveld was. Hij zou van daar zijn ontkomen en na vele omzwervingen door Abyssinië en Perzië naar Sicilië zijn gegaan en daarop naar Venetië, waar hij door velen voor den dood gewaanden Sebastiaan gehouden werd. Hij was de vierde, die zich daarvoor uitgaf: de eerste was de zoon van een leidekker uit Alcobaça, de tweede een steenhouwer uit Terceira, de derde een suikerbakker uit Toledo. Die allen hadden hun rol in Portugal met meer of minder behendigheid gespeeld, een grooten aanhang bij het volk verworven, doch na ontmaskerd te zijn, hunne onderneming op de galeien of aan de galg geboet.

Deze vierde pretendent evenwel heeft veel meer van zich doen spreken: niet alleen dat hij in zijn uiterlijk tot in de kleinste bijzonderheden volkomen op Sebastiaan geleek, maar hij wist zooveel geheimen te openbaren, die niemand anders weten kon, dat men hem toenmaals in Europa vrij algemeen voor koning Sebastiaan hield, en in Portugal weinigen er meer aan twijfelden. De waarheid is nimmer aan het licht gekomen, daar hij in Florence gevangen genomen werd en aan Philips II uitgeleverd, die hem in Castilië in eene gevangenis liet opsluiten, waar hij, waarschijnlijk vergiftigd, is gestorven. Don Christoffel reisde in het begin van 1601 naar Venetië[1)], en, hetzij dat hij werkelijk overtuigd was, den wettigen koning Sebastiaan voor zich te hebben, hetzij dat hij van deze gelegenheid gebruik wilde maken om bij het gelukken van diens onderneming weder in Portugal tot aanzien te geraken, hij bracht den pretendent zijne hulde als koning. Emanuel volgde zijn broeder in April van hetzelfde jaar, maar in Frankrijk gekomen vernam hij de gevangenneming van den gewaanden Sebastiaan en h keerde dus onverrichterzake naar Holland terug[2)].

Wij kunnen hier tegelijk afscheid nemen van don Christoffel: deze reis is het laatste, wat wij van hem hebben vermeld gevonden; van zijn verder leven is ons niets meer bekend.

1) Journaal van Duyck, II, bl. 10.
2) Journaal van Duyck, III, bl. 51.

Volgens eene, hoewel niet volkomen vertrouwbare opgave zou hij in 1638 te Parijs gestorven zijn[1].

In 1603 deed Emanuel weder bij de Staten-Generaal aanzoek om eene aanstelling in 's lands dienst, maar hij ontving ten antwoord, dat men hem alleen zou kunnen aanstellen bij het leger, doch dat dit bezwaarlijk zou gaan zoolang de oneenigheid tusschen hem en den Stadhouder voortduurde. Hij moest derhalve vooreerst nog geduld hebben, doch zoo hij ondertusschen te helpen zou zijn met tweeduizend gulden, dan zou men overwegen of men hem die zou kunnen bezorgen[2].

Terwijl hem alzoo de pas was afgesneden om in het Staatsche leger te dienen, greep hij eenigen tijd daarna een middel aan, dat hem zonder veel arbeid of persoonlijk gevaar, groote geldelijke voordeelen kon aanbrengen. De Staten gaven namelijk omtrent het jaar 1606 kaperbrieven uit om den Spaanschen en Portugeeschen handel te fnuiken. Met gretigheid werd hiervan gebruik gemaakt; eene menigte kaperschepen werden uitgerust om zoodoende onder den dekmantel van behartiging van vaderlandsche belangen eigen voordeel te bejagen. Nadat in Januari van dat jaar de Staatsche vloot, vier en twintig schepen sterk, onder Willem de Zoete, Heer van Hautain, in zee gestoken was, doorkruisten reeds in Maart meer dan honderd en dertig kapers den Oceaan, allerwege schrik en verderf verspreidende door het woest en meedoogenloos plunderen van weerlooze koopvaardijschepen[3], dat wel is waar naar de begrippen van die dagen gerechtvaardigd was, doch tot zulke ongehoorde misbruiken aanleiding gaf, dat de Algemeene Staten, door eene reeks van klachten overstelpt, waaronder die van verscheidene onzijdige mogendheden, als Engeland, Denemarken enz., reeds in Augustus 1606 besluiten moesten de uitgifte van kaperbrieven te beperken en ze niet meer te verleenen dan tegen eene borgstelling van ten minste twintig duizend gulden. Emanuel had inmiddels van die gelegenheid om goede zaken te doen gebruik gemaakt; ook hij had drie kaperschepen uitgerust, maar de wijze, waarop hij bij dien geautoriseerden

1) Mémoire van Jacottet in het Huisarchief van Z.M., onder de stukken betrekkelijk Willem V.
2) Resol. St.-Gen. 4 Sept. 1603.
3) Philibert du Bois, Diplomatische Berichte an den Fürsten Ludwig zu Anholt von 1605 bis 1620, pag. 113.

zeeroof te werk ging, is, wanneer wij de berichten van een tijdgenoot mogen gelooven, niet in staat ons een hoogen dunk van zijne eerlijkheid in zaken te geven. Dat hij zijn scheepsvolk zonder gage liet dienen, was hij met hen overeengekomen, daar hij zich verbond, hun een vierde gedeelte van den buit af te staan, doch een staaltje van de manier, waarop hij zich van deze verplichting kweet, vinden wij in een der diplomatieke berichten van Philibert du Bois, dat wij als een karakteristiek beeld van die tijden hier woordelijk laten volgen:

'Bericht van den 16^{den} Mei 1606. - Den 12^{den} dezer is er in Delft een groot tumult geweest, dat evenwel door de autoriteit en de tegenwoordigheid van de magistraat spoedig weder gestild is geworden, maar zich zeer bedenkelijk liet aanzien. Want dom Emanuel, prins van Portugal, heeft geweigerd aan de arme bootslieden de gage, die hun toekwam, en het hun beloofde gedeelte van den veroverden buit te geven, die meer dan een ton gouds bedroeg, welke dien prins door drie verschillende daarvoor uitgeruste kaperschepen werd aangebracht, en waarvan hun omtrent 25000 gulden toekwam. Hierover hebben die matrozen zich bij de Admiraliteit te Rotterdam beklaagd, waarop hun bij vonnis de gevorderde betaling werd toegewezen. Prins dom Emanuel heeft die bootslieden, ten getale van omtrent 40 man, bij zich ontboden, en op denzelfden dag in het Prinsenhof 50 goed gewapende soldaten van het regiment van Monsr. de Chastillon daarbinnen in hinderlaag opgesteld en is toen in persoon op deze bootsgezellen, die meerendeels ongewapend en slechts met een mes voorzien en van meening waren dat zij hun geld zouden ontvangen, met een korten houwdegen met dien troep Franschen met houwen, steken en slaan aangevallen. De matrozen hebben zich duchtig om lijfsbehoud geweerd en hunne vijanden gedeeltelijk hunne wapens afhandig gemaakt, en daarover is een oploop ontstaan bij het gepeupel, zoodat het niet veel verscheelde of al de Franschen, die daar in garnizoen lagen, waren om hals gebracht. Men heeft den volgenden dag het bootsvolk zijne volle betaling moeten geven en die misgreep zal den prins van Portugal misschien nog wel eens zuur opbreken, want er zijn in dat tumult veel gekwetsten gevallen en ook verscheidene op de plaats dood gebleven.'

Wij hebben nergens gevonden, dat deze 'misgreep' eenige

kwade gevolgen voor Emanuel gehad heeft, maar zijn scheepsvolk schijnt zich op dien tocht ook aan eenige misgrepen te hebben schuldig gemaakt, die hem een vonnis van de Algemeene Staten op den hals haalden. Omtrent dienzelfden tijd namelijk diende een der raadsheeren van den Koning van Groot-Brittanië eene klacht in bij den Raad van State, die ten gevolge had, dat hij veroordeeld werd, aan François Joras, een Engelschen loods van Plymouth, duizend gulden te betalen 'wegens de schade, die Syne Ex^{cie} schepen hem, zijn krijgsvolk en andere geïnteresseerden hebben aangedaan'[1].

Dat Emanuel in die dagen ook nog plannen van ver uitziende strekking gevormd zou hebben, kan eenigszins worden opgemaakt uit een fragment van een brief, dien hij den 1^{en} Februari 1606 aan Graaf Willem Lodewijk van Nassau schreef[2]. 'Si nous n'alons attaquer,' zegt hij daarin, 'les murailles d'Afrique ne verrons jamais nos portes libres de nos ennemis, et Dieu nous garde de ceux que nous recevons entre nos bras pour ayder à nostre défence, car les grands Rois ont de longues mains; Portugal et toutes leurs conquestes sont bien disposés au bien de nos affaires, et avec peu de force si nous les savons prendre à point. Du S^{r}. Gonçalves, porteur de ceste, porés entendre quelques raports qui s'accordent avec mes enteligences, et aussi comme sont passés les affaires de mes barques.'

Duidelijk is dit niet; niet onmogelijk komt het ons voor, dat Emanuel het plan heeft geopperd tot verovering van de Azorische eilanden, die, zooals wij vroeger gezegd hebben, langen tijd de zijde van zijn vader Anton van Crato gehouden hadden, en waar hij mogelijk nog in het geheim in verstandhouding stond met de ontevredenen. Dat hij evenwel den bezadigden Willem Lodewijk zou overtuigd hebben van het verkieslijke eener verbintenis met de ontevredenen in Portugal boven die met de volgens zijn zeggen al te langvingerige koningen van Engeland en Frankrijk, onze bondgenooten, is natuurlijk al te ongerijmd om aan te nemen.

In het jaar 1608 brak er eindelijk een betere tijd voor het zwaar gedrukte gezin aan. Philips Willem van Oranje, die zich toen in den Haag bevond, wist namelijk zijn broeder Maurits te

1) Acten van de St. Gen. 13 Mei 1606. R. Arch.
2) Groen v.Pr. Archives. Serie II, tome 2, pag. 366.

bewegen, zich den 30sten November met Emilia en Emanuel te verzoenen[1], waarop kort daarna, den 27sten Juni 1609, een onderling verdrag van verdeeling der vaderlijke nalatenschap werd gesloten, bij hetwelk hun een redelijk inkomen verzekerd werd[2]. Dat hunne geldelijke zorgen daardoor uit den weg geruimd zouden zijn geworden, mogen wij met recht betwijfelen, want het duurt niet lang of wij vinden in de rekeningen van de daarop volgende jaren weder herhaaldelijk melding gemaakt van leeningen en voorschotten, waarvoor het jaargeld in pand wordt gegeven. Evenwel, wij gelooven niet, dat die zorgen hen toen ter tijde al te zwaar gedrukt hebben; noch Emanuel noch zijne vrouw schijnen zwaartillend te zijn geweest op dit punt. Een klein staaltje als bewijs daarvan willen wij hier aanvoeren.

In Februari 1616 gaven de Algemeene Staten aan Emanuel van Portugal op zijne menigvuldige en langdurige remonstrantiën ter leen voor den tijd van een jaar 500 guldens per maand om te voorzien in de kosten van zijn huishouden[3]. Dit geschiedde, zooals de Heeren er uitdrukkelijk bijvoegden, omdat hij was de echtgenoot van eene dochter van Prins Willem en zuster van Prins Maurits, ‘hebbende een huys vol cleyne kinderen met sobere gelegentheyt ende middelen.’ Men zou denken, dat daar waar tot dergelijke klachten en hulpbetoon aanleiding bestond ook de hoogste spaarzaamheid en het vermijden van alle overtolligheden mocht verwacht worden. En nu zien wij uit de correspondentie van Emilia, die toen te Delft woonde, met de Gravin van Pallandt van Kuilenburg, dat zij een hinde had, en, in weerwil van de kosten voor haar huis vol kleine kinderen, daar een jong hert bij wenschte. Het vrij curieuse briefje, waarin zij dien wensch uitdrukt, luidt als volgt[4]:

‘Madame ma treschere cousine, il y a une femme en ceste ville qui estoit de Culenbourg qui a dit que vous avez une demy douseine de jeune cerfs. Je vous prie vouloir consiederer

1) De Groot, Ned. Jaarb. XVII, bl. 574. - Van Meeteren, Historiën, bl. 575 d.
2) Wagenaar, Vad. Hist. IX, bl. 456.
3) Acten van de Staten-Generaal. Deel 4, bl. 261.
4) Deze brief en al de verder door ons aangehaalde berusten in eene verzameling, bevattende de correspondentie tusschen Emilia en Emanuel en Floris van Pallandt en zijne gemalin, in het, naar het archief te Arnhem overgebrachte Archief van Kuilenburg, I, Afd. 3e Hoofdst. No. 149.

wat is een wijfken sonder man; a bon entendeur peu de parolles. Een ombeschampt meens heft het derdendeel van de weerlet, et la desus je vous baise bien humblement les mains et a monsieur vostre mary et vous suis en la vie et en la mort

Madame ma chere cousine vostre bien humble et tres affectionnée cousine a vous faire service,

Emilie de Nassau,
princesse de portugal.

de delft le 24 de Juin 1616.

Weinig tijds daarna was het huisgezin met een jong hert vermeerderd.

Het is de eerste maal, dat wij hier van de correpondentie van Emilia met de Gravin van Kuilenburg gewagen, waarin wij menige bijzonderheid hebben aangetroffen, die anders in vergetelheid zou zijn geraakt.

Floris van Pallandt, graaf van Kuilenburg, dezelfde van wien Mevrouw Bosboom-Toussaint ons in ‘Een Leydsch student in 1593’ de jongelingsjaren beschreven heeft, was zeer bevriend met Emanuel van Portugal, en de vrij drukke briefwisseling, die zij zoowel als beider gemalinnen met elkander voerden, levert het bewijs, dat tusschen hen eene zeer groote vertrouwelijkheid heerschte, en dat de graaf voor de beide echtelieden niet alleen zeer dikwijls een vriendelijk gastheer op het slot van Kuilenburg was, maar dat hij hen altijd met raad en daad bijstond. Die brieven geven ons ook gelegenheid eenigzins een blik te slaan in het karakter der schrijvers. Die van Emilia zijn doorgaans met groote helderheid van geest geschreven; in den beginne opgeruimd en onbezorgd, zooals wij er zooeven reeds een staaltje van aanhaalden; later evenwel worden ze ernstig en zelfs bitter tegen het noodlot; vorm en uitdrukking zijn krachtig en duidelijk; de vastheid van karakter, die zij van haren vader geërfd had, is er niet in te miskennen; terloops kunnen wij er nog bijvoegen, dat al de eigenhandige brieven, die nog van haar aanwezig zijn, ware proefstukken zijn van calligrafie, zoo keurig geschreven als er weinig stukken uit dien tijd in de archieven gevonden worden. De brieven van Emanuel daarentegen doen hem tot het laatst van zijn leven als een ziel zonder zorg kennen. Nu en dan spreekt hij met een bezwaard gemoed over den ongunstigen toestand zijner

zaken, maar twee regels verder verdrijft hij zijne muizenissen met een kwinkslag. Te midden van zijne grootste bekommeringen heeft hij nog altijd le mot pour rire. De betuigingen van vriendschap en dankbaarheid jegens zijn waarden Floris vloeien over van rhetorische bloemen. Zoo schrijft hij bij voorbeeld den 23sten Maart 1622, toen graaf Floris eenige dagen te voren den Haag had verlaten: ‘L'avenue du Vivierberg m'est facheuse à cause de vostre absance. Les oyselets ne chantent que tristes notes pour vostre depart. L'air se refroidit tellement que nous recule la saison et nous detient les fleuretis dans les antrailles de la mere produisante. Seulement Coulembourg est l'heureux, le favori du ciel. Je prie l'éternel et tout puissant dien qu'il vous veuille aussi benir et a madame tant aux biens tenporels que aceux de l'ame. L'honneur que m'aves faict de m'escrire m'at rendu tout autre homme, diferant de celuy qui j'estois apres vostre partement, et me servira de consolation durant ma demeure ici de 6 ou 7 jours. Alors je chanterai les louanges de ce bon patriarche, car mes yeux vous verront, et comme un vieil Abraham trouverai une favorable Sara. Le chicolate sera oublié puis qu'on le decrie si fort, mais c'est faute d'expérience et de cognoistre les singulieres vestu du cacau qui faict produire non un mais plusieurs Ismaels. Je me rejouis avec vos sujets de vostre entree en vostre ville, comme etant leur compagnon d'affection et de devoir.’

In 1623, toen er moeilijkheden schijnen gerezen te zijn over de wijze van betalen van zijn inkomen, schrijft hij aan Graaf Floris: ‘La tampeste de Zélande est acalmé et comme il me semble que Dieu le veut ainssi pour me faire resoudre, il s'est levé un novel orage du costé de Harné en Geldres, pour apaiser lequel j'ai emploré vostre secours par le mojen de Mr. Tobias. C'est un opiniatre oracle apelé Mr. van Essen’ (Hendrik van Essen, Raad in den Hove van Gelderland) ‘le quel veut a pure force que les sis mille florins me soient de rechef asignés sur les admiralités; et messieurs de Holande, pour les grandes charges des dits, veulent m'asigner sur la Generalite au comptoir de Dublet. Voilà en quel jeu de paume je suis reduit en ma viellesse.’ En eenige dagen later: ‘Les rudes aquilons semble se sont conjurés avec ma fortune, afin de ne me donner un contentement qui ne soit bien mêlé des eaux de Mara. Je cognois qu'il me faut trouver ailleurs une bénediction de Moise,

afin de n'importuner parssone ni m'estre importun à moi même. Non obstant que le Moise de Nassau, prince d'Orange a prié pour moi, la priere jusques ores n'est point exaucé.'

In dienzelfden toon zijn de meeste brieven van Emanuel vervat; de geheele schrijftrant heeft iets origineels, en hoewel hij de fransche taal met eene zekere gemakkelijkheid gebruikt, ligt in zijne wijze van zich uit te drukken vaak iets dat aan den Portugees herinnert. Wij zullen er later nog enkele van aanhalen.

De verzoening met Maurits in 1608, hoe welkom ook in vele opzichten, had intusschen niet tot eene aanstelling van Emanuel in 's lands dienst geleid. Zijne beide zonen waren in dit opzicht gelukkiger, want hoewel zij den knapenleeftijd nog niet te boven waren, werd den 29^{en} Januari 1613 aan den oudsten, Emanuel, de kompagnie gegeven van wijlen kapitein Bruges, en aan den jongsten, Louis Guillaume, die van wijlen Abraham van Nyvelt[1)], aanstellingen natuurlijk alleen voor den vorm en voor het daaraan verbonden geldelijke voordeel, en die toen mogelijk waren omdat het twaalfjarig bestand de vijandelijkheden tijdelijk had geschorst. Emanuel was nu, ten minste uiterlijk, op een goeden voet met zijn zwager, die aan hem en zijne gemalin hun rang aan zijn hof weder had toegekend. Zoo zien wij hem bijvoorbeeld bij gelegenheid dat aan Maurits den 4^{den} Februari 1613 met groote plechtigheid de Orde van den Kouseband werd verleend, in den optocht naar de vergaderzaal van Hunne Hoogmogenden met Frederik Hendrik onmiddellijk rang nemen na den Prins[2)], en eenige jaren later volgde hij in den lijkstoet van Louise de Coligny op den Koning van Bohemen en diens broeder[3)]. Maar tot grootere concessiën dan die van louter ceremonieelen aard schijnen noch de Stadhouder noch de Staten-Generaal te hebben kunnen overgaan. Voor Emilia was die voortdurende uitsluiting van haren echtgenoot bijzonder grievend, daar zij die, wellicht niet ten onrechte, toeschreef aan den nog niet geheel verdwenen wrok van haren broeder over haar huwelijk. Verscheidene jaren hield Emanuel

1) Commissieboek v.d. Raad van State, Rijks Archief.
2) Warachtig ende volkomen verhael van de Solemniteyten ende Ceremoniën enz. Bibl. Dunc. 1613. 2e deel.
3) De la Pise, Tableau, p. 806. Duncaniana 1621, 2e deel.

te vergeefs aan om eene aanstelling als ritmeester van een vaan ruiters, zoo als Emilia in een brief van den 9den Maart 1615 aan graaf Willem Lodewijk schreef[1], 'presque de porte en porte et le chappeau au poing'. Niet zonder bitterheid voegt zij er bij: 'si on ne veut point de bien a sa personne, pour le moins failloit-il avoir esguardt à l'honnesteté, et à tous ces petitz qui ne peuvent mieux de ceste disgrâce; on dira icy ceste alliance estre faicte contre la volonté d'iceux; ouy, mais cela n'est-il pas encore oublié? n'y a il pas eu un jour de réconciliation? la faute estant pardonnée, faut-il encore en porter la peine?'

Het was voor haar te grievender, daar zij begon te vreezen, dat haar echtgenoot, zich altijd teruggezet ziende, er in arrenmoede toe zou overgaan, zich in de armen van Spanje te werpen. Hij had gewenscht, dat Maurits zijn beide zonen als pages aan zijn hof zou verbinden, doch toen ook die wensch niet vervuld werd, nam hij ze met zich naar Parijs[2], denkelijk met het geheime voornemen om daar het terrein te verkennen en te zien of hij in Frankrijk voor zich en de zijnen eene toekomst zou kunnen vinden.

Willem Lodewijk zag de zaak zeer goed in, en deelde de vrees van Emilia geheel. In zijn brief van den 14e April van hetzelfde jaar 1615 schreef hij er weder over aan Maurits[3], en drong hij er op aan, dat hij aan Emanuel de kompagnie van wijlen du Bois zou geven, omdat anders de kinderen, die het land later van dienst zouden kunnen zijn, verloren zouden gaan, wanneer Emanuel, in wanhoop over de minachting waarmede men hem behandelde, het land zou verlaten. 'Zijne vrouw zelve,' voegde hij er bij, 'vreest dat, hoewel zij het niet openlijk durft zeggen.'

Ook de Prinses-weduwe van Oranje, Louise de Coligny, stelde zich voor hen in de bres, maar zij raadde Willem Lodewijk groote voorzichtigheid aan bij het behandelen van de zaak met Maurits. 'Vous scavez', schrijft zij hem den 27sten April[4], 'combien de foy vous et moy avons importuné pour qu'il a les deux aynés auprès de luy pages: il me dit tous-

1) Groen v.Pr. Arch. II, tome 2, pag. 442.
2) id. pag. 444.
3) id. pag. 450.
4) id. pag. 447.

jours qu'il en aura le soing qu'il doit et qu'il ne faut point que l'on s'en donne de payne, de façon qu'il me semble qu'il vaut mieux ne luy en point parler, car vous congnoissez son humeur: quand on l'y en parlera, sera l'heure qu'il en fera le moins.'

Dat de schrandere vrouw zeer juist gezien had en het karakter van haren stiefzoon wel kende, bleek al zeer spoedig. Willem Lodewijk had een paar maanden later weder bij Maurits aangeklopt, maar kreeg bijna per omgaande het volgende, niet malsche antwoord[1]:

'Monsieur mon frère, J'ay receu vostre lettre et celle que m'envoyés de ma soeur, et suis esté fort émerveillé de voir les plaintes qu'elle faict, et puis dire avec vérité que je ne sçay pas luy avoir donné le moindre sugject ou occasion de pouvoir plaindre avec fondement de moi, tellement que je ne scay ce qu'elle veut de ses insupportables mespris et couverts. Je ne vous puis repondre autre chose sur vostre lettre, sinon que je suis bien marry de voir que ma soeur prend ce chemin, qui ne peut luy apporter que de l'incommodité et de la fâcherie.'

Willem Lodewijk was intusschen de man niet om zich door de booze luim van zijn zwager uit het veld te laten slaan. Hij achtte daartoe de zaak van veel te veel belang, zoowel voor Emilia als voor hare kinderen, en schreef daarom terstond aan Maurits terug. Emanuel, lezen wij onder anderen in zijn brief van den 11^{den} Augustus[2], is vast overtuigd, dat Uwe Excellentie hem altijd heeft tegengewerkt en belet dat hij vooruit kwam. Hij heeft mij meermalen gezegd, dat hij elders zijn fortuin wil gaan zoeken, zelfs bij den Turk. Hij zou nu wel eens het aanbod van den Koning van Spanje kunnen aannemen, die vooral als voorwaarde heeft gesteld, dat hij de Vereenigde Provinciën zou verlaten en in een ander land gaan wonen. Zijn vrouw is reeds in den vreemde geweest om te gaan zien of zij het er zou kunnen schikken, tenminste of de kinderen er goed en zooals het behoort onderhouden kunnen worden. Of als hij zich eens in de armen van den Grooten Heer van Turkije ging werpen, waar hij reeds een paar jaar geleden met groote verwachting van sprak?

1) Groep v.Pr., Arch. II, t. 2, pag. 450.
2) id. pag. 451.

Intusschen was Emilia, zooals Willem Lodewijk schreef[1], ook naar Parijs gegaan, waar zij acht dagen had doorgebracht en door verscheidene dames en heeren was bezocht, die haar herkend hadden. Zij was alleen teruggekeerd, en had de reis over Brussel genomen, waar zij het park en de waterwerken van de Aartshertogen had gezien, als ook het huis van Nassau. Emanuel had het niet gewaagd, door Vlaanderen terug te gaan, maar met zijne beide zonen den weg over zee genomen. Zij hadden daarbij een geweldigen storm door te staan en waren bijna verongelukt. 'Als dat anders ware afgeloopen,' schrijft Emilia den 25sten September uit Wijchen aan Willem Lodewijk[2], 'dat zou zeker aan den eenen kant een even jammerlijke tijding geweest zijn als aan de andere zijde welkom te hooren dat de geheele hoop en het toeverzicht van Portugal op eens door de zee was verzwolgen.' In denzelfden brief zegt zij iets later: 'Ik geloof ook, omdat gij het mij zoo ernstig verzekert, dat mijn heer broeder mij de genegenheid toedraagt, waartoe hij door de natuur en door zijne eer verplicht is, maar ik moet u eerlijk verklaren, dat de weinige voorkomendheid, steun en gunst, die ik tot nog toe bij hem schijn gevonden te hebben, waar ik het zoo hoog noodig had, mij een sterk vermoeden van het tegendeel hadden gegeven.'

De dagen, die nu volgden, waren voor haar dagen van steeds klimmende bekommering en angst. Haar echtgenoot onderhandelde in Brussel met de Aartshertogen, dat wist zij, of kon het ten minste met zekerheid vermoeden, maar wat er eigenlijk verhandeld werd, daarvan was haar niets bekend. Men kan zich voorstellen, welke marteling het voor haar moet geweest zijn, wanneer zij aan de toekomst dacht, die haar wellicht wachtte. Zij, de dochter van den grooten Zwijger, zou haar toevlucht moeten zoeken bij zijne doodvijanden; de streng geloovige Calviniste zou met hare acht jeugdige kinderen aan het Katholieke hof van Albertus en Isabella moeten verblijven of ten minste aan hunne welwillendheid eene wijkplaats te danken hebben, die haar vaderland haar en de haren later nimmer meer zou kunnen aanbieden.

1) Groen v.Pr., Arch. II. t. 2, pag. 452.
2) id. pag. 454.

In December 1615 eindelijk trok de dreigende onweerswolk zoo onheilspellend boven haar hoofd te samen, dat zij in vertwijfeling den volgenden brief aan haren zwager Willem Lodewijk schreef, waaruit al de zielsangst spreekt, die zich van haar had meester gemaakt[1]:

Mijn heer broeder, zoo ben ik dan eindelijk op het punt van in het grootste ongeluk te worden gestort, dat ik steeds het meeste gevreesd heb, namelijk dat mijn heer en gemaal, zonder de bedriegerijen van de Spanjaarden te doorzien, zich zoo het schijnt heeft laten verblinden door hunne schoone voorstellingen en beloften, om met hen eene al te gevaarlijke en onvoordeelige overeenkomst omtrent zijne zaken te sluiten. Niet dat ik er van hem zelven een enkel woord van gehoord heb, want al hetgeen ik er van heb kunnen te weten komen, verneem ik uit een brief, dien de Graaf van Egmont mij onlangs geschreven heeft om mij te overreden Hunne Hoogheden te gaan bedanken, de Infante de hand te gaan kussen en de bewijzen te gaan ontvangen van de gunst, die zij mij betoonen wil. Helaas, God weet het, dat ik dat alles, hoewel met tegenzin, toch nog gelaten zou kunnen dragen, als ik maar gewaarborgd was tegen hetgeen ik boven alles vrees, dat ik mijne kinderen in hun onvermijdelijk verderf zou zien gaan. Ik schrijf er over aan mijn heer broeder, en smeek hem, nu terstond eene broederlijke daad te verrichten door met zijn gezag tusschenbeiden te komen en te bewerken, dat mijn heer gemaal, goed ingelicht omtrent het gevaar, waarin hij zich stort, indien hij zich voor zijn persoon en voor zijne kinderen mocht verbinden, toch moge besluiten (als zijne zonen niet hier in het land kunnen blijven) hen ten minste in Frankrijk te doen opvoeden, en dat onze dochters bij mij blijven, aan wie het toch toekomt voor haar te zorgen. Ik verzoek u ook, mijn heer broeder, mij raad te willen geven, in welke termen ik den Graaf van Egmont zal moeten antwoorden om mij niet te verbinden hunne vernederende voorwaarden aan te nemen.'

Die wanhoopskreet heeft zijne uitwerking niet gemist. Op welke wijze Maurits tusschenbeiden gekomen is, hebben wij nergens gevonden, maar zeker is het dat Emanuel voorloopig tevreden gesteld werd, zoodat hij vooreerst afzag van de uit-

1) Groen v.Pr., Arch. II, t. 2, p. 459.

voering zijner plannen, die hij intusschen niet geheel opgaf. Hij bleef nog steeds in het geheim in aanraking met het hof in Brussel, maar de welwillendheid van Maurits had toch de bezorgdheid grootendeels verminderd van Emilia, die toen met haar gezin beurtelings in Delft en op het kasteel van Wychen woonde, waarmede zij in 1609 was beleend geworden. Zij schijnt eenige jaren later verkeerd te hebben aan het hof van den verdreven koning van Bohemen, Frederik van de Palts, die zich toen in Holland ophield, en was er bij tegenwoordig toen de Koningin den 29sten April 1622 van eene dochter, Louisa Hollandina, beviel.

'Je suis esté quelque jours à la Haye,' schrijft zij in een brief van den 28sten Februari 1617 uit Delft[1)], 'auprès de mon frère le prince Maurice, duquel j'ay receu tant d'honneur et de contentement que j'ay suject de m'en louer toute ma vie. Quand aux affaires de monsieur mon mary du costé d'Espaigne, je ne vous sçay rien mander; tout est maintenant en silence; on dict qu'on atend nouvelles de là tout les jours. Je sçais bien autant qu'il ne vindra jamais rien de bon (de) asseuré de ce costé-là.'

In 1619 schonk Maurits aan Emanuel, den oudsten zoon van Emilia, een groot bewijs van welwillendheid door hem, niettegenstaande zijn jeugdigen leeftijd, te benoemen tot gouverneur van het prinsdom Oranje, dat door het overlijden van zijn ouderen broeder Philips Willem aan hem was gekomen.

Zoo verging het eene jaar na het andere zonder dat er in de verhouding van Emanuel zelf tegenover Maurits veel verandering kwam, en wij naderen langzamerhand tot het jaar 1626, toen er eene gebeurtenis plaats had, die reeds lang had kunnen voorzien worden, namelijk de scheiding van de beide echtelieden en hun vertrek uit de Nederlanden. De aanleiding daartoe laat zich na al hetgeen wij vooraf hebben laten gaan, gereedelijk vermoeden.

Dat Emanuel zich in Holland nooit recht tehuis gevoeld heeft, kan wel als meer dan waarschijnlijk aangenomen worden. In bijzonder aanzien kan hij er eigenlijk nooit geweest zijn; uit beleefdheid werd hem nu en dan eene halve belofte gedaan

1) Groen v.Pr. Archives II, t. 2, p. 491.

als hij van de Heeren Staten eene aanstelling verzocht, die hem ook in den grond der zaak meer wenschelijk voorkwam uit een pecunieel oogpunt dan wel dat hij zich met hart en ziel aan de belangen van het land zou hebben willen wijden. Na zijne verzoening met Maurits moge zijne positie aan het hof wat dragelijker geworden zijn, aangenaam was zij zeker nog niet. In een brief aan Floris van Pallandt van den 15^{den} April 1622 schrijft hij uit den Haag: 'Monsieur, le mesme jour que j'ai quité les douceurs de Culenbourg, suis arrivé à la mer tempestueuxe de ceste court, où l'on ne trouve que mines refrognés, mauvaises intentions, belles paroles, maigres effects et une superbe qui dévore toutes les belles espérances sans effect de bon succès.' Ook als katholiek moet het verblijf in een land, waar zijn godsdienst niet veel meer dan geduld werd, niet aangenaam zijn geweest, te meer daar hij op dat punt, zoo het schijnt, niet door allen volkomen vertrouwd werd; ten minste wanneer het waar is, wat Aitzema medededeelt, dat het jaargeld van 500 gulden per maand hem in 1624 verlengd werd onder voorwaarde, dat hij niemand dan zijne domestieken zou toelaten, in zijn verblijf ter misse te komen[1)]. Zoo beklaagde zich ook Emilia in later tijd in een brief, dien zij uit Zwitserland schreef, 'das man hatt geschriben fur mein verziehen aus dem Hage an die von Berne, das wo fern ich da solte kummen, das es sehr dangereux fur ihrem stadt undt landt solte sein mich dar anzunehmen, und das aus ursachen das mein herr solte dar ein grosse versamlung machen von papisten, so sein L. im Hage hette gedan.' Hetzij Emanuel werkelijk tot dergelijke vermoedens van propaganda aanleiding gegeven had of niet, het kan ons niet verwonderen, dat, wanneer er eene zoodanige stemming te zijnen opzichte heerschte, het denkbeeld om elders zijne woonplaats te kiezen, daardoor is versterkt geworden.

Daarmede ging natuurlijk gepaard zijn plan om zijne aanspraken op den troon van Portugal aan den koning van Spanje te verkoopen, waarvan de uitvoering evenwel bij den hevigen weerzin van Emilia, zoolang Maurits leefde door diens tusschenkomst nog kon worden tegengehouden. Maar wij weten, dat hij het niet opgaf en kort voor den dood van Maurits was hij er weder ijverig voor werkzaam. Ongetwijfeld had hij daarbij ook

1) Saken van Staet en oorlogh II, 6e boek, bl. 120.

de toekomst van zijne twee zonen in het oog, die in het katholieke geloof waren opgevoed, hetgeen ook in aanmerking was genomen bij de benoeming van den oudsten tot gouverneur van het prinsdom Oranje, waar de bevolking die betrekking door een Katholiek wenschte bekleed te zien. Zijn tweeden zoon, Louis Guillaume, hoopte hij tot Maltheser ridder te zien benoemen, zooals ook omtrent dien tijd geschied is[1)].

Dat bij de beperkte middelen, waarover hij te beschikken had, en bij zijn groot huishouden van acht nagenoeg allen nog minderjarige kinderen de geldelijke kwestie in dit alles een hoofdrol speelde, is buiten twijfel. Bij iemand van zijn karakter moet zijne armoede altijd eene onoverwinnelijke grieve geweest zijn, en het vooruitzicht om daaraan te ontkomen drong hem telkens op nieuw naar de zijde van Brussel, waar hem eene toekomst werd voorgespiegeld, waarvan hij zich terstond kon verzekeren als hij de hand maar aangreep, die hem van daar herhaaldelijk werd toegestoken. In een brief van den 30sten Januari 1625, dus weinige maanden voor den dood van Maurits, schrijft hij aan zijn vriend Floris van Pallandt: '... j'atend ici au but de cette semaine Michaels avec les depesches amplissimes de Malta. Si tost que lafaire se fera esperons vous aller voir et lors je vous comuniquerai autre affaire qui me touche .... J'ai encores la pouverté pour oposite de mon oroscop mais potens est deus qui peut en un clin d'oeill changer tout et de pauvre me rendre riche et de alt und kalt jong und warme.'

Men ziet, zelfs in de ernstigste omstandigheden verloochent zijn zucht tot schertsen zich niet.

Intusschen kon hij bij het leven van Maurits blijkbaar niet tot een besluit komen. Mogelijk is het, dat een zeker gevoel van betamelijkheid hem teruggehouden heeft van een stap, die hem zou gebracht hebben aan de zijde der vijanden van den vorst, door wien hij en de zijnen in elk geval in de laatste jaren met welwillendheid waren behandeld, maar wij mogen ook veronderstellen, dat beweegredenen van meer stoffelijken aard zich bij hem hebben doen gelden. Wel is waar zou de prijs, dien de Spanjaard hem voor zijne aanspraken zou bieden, rijkelijk opwegen tegen het verlies van het jaargeld, dat

1) Aitzema, Saken van Staet en oorlogh, II, 6e boek, bl. 120.

Maurits hem had toegelegd, maar gebood de voorzichtigheid hem niet, een oog te houden op diens testament? Van dat testament was, zooals later gebleken is, niets bekend, en het was te voorzien, dat de Prins niet lang meer zou leven. Wettige nakomelingen had hij niet, en het uitzicht bestond dus op gunstige beschikkingen, waarin hij de minste onvoorzichtigheid of overijling zeer onwelkome wijzigingen zouden kunnen worden gebracht.

Al die verschillende beweegredenen hielden voor Emanuel op te bestaan toen Prins Maurits den 23sten April 1625 overleed, waardoor op eens aan zijne weifeling een einde werd gemaakt. Volkomen overtuigd, dat er hier te lande voor hem niets meer te verwachten viel, ging hij nog in hetzelfde jaar 1625 tot afdoende onderhandelingen met Spanje over. Reeds in Januari 1626 schreef hij aan Pallandt: ‘Dom Pierre is aangekomen, en alleen het vooruitzicht, u weldra te moeten verlaten, verbittert mij eenigszins de goede tijding, die ik van Zijne Hoogheid heb ontvangen, en die ik u eerstdaags zal mededeelen. Ik wacht deze week het geld voor mijne wissels en zoodra ik hier een weinig orde op mijne zaken gesteld heb, kom ik u opzoeken en vaarwel zeggen.’

Schriftelijk zei hij hem den 31sten Maart daaraanvolgende nogmaals vaarwel, verkreeg voor zich zelven en achttien dienaren paspoort van de Staten-Generaal, en nam den 24sten April in hunne vergadering, waarin hij door twee gedeputeerden was binnengeleid, afscheid van Hunne Hoogmogenden, hen bedankende voor alle hem bewezen eer en vriendschap[1)]. De heeren Noortwijck en Boetselaer brachten hem namens de Staten een tegenbezoek in zijne woning en wenschten hem eene goede reis, waarop hij naar Brussel vertrok, vergezeld van zijne twee zonen. Beiden hadden hun afscheid genomen uit 's lands dienst: de jongste, Louis Guillaume, reeds den 30sten Juni 1625, de oudste, Emanuel, den 15en April 1626. Hunne kompagniën gingen over aan Reijnolt van Boekhoven en aan Jan de Jeger. Emanuel was reeds in 1623 door Maurits uit het prinsdom Oranje teruggeroepen, hoewel hem zijn tractement van 6000 gulden nog werd uitbetaald. Frederik Hendrik maakte zoowel aan de

1) Aitzema, Saken van staet en oorlogh, II, 6e boek, bl. 120.

betrekking als aan het tractement in 1626 een einde: immers in de vorstelijke domeinenrekening van dat jaar[1] vinden wij de volgende post:

'Uitgave gedaen ten behoeve van de principauté stadt ende casteel van Oranje.
Aen don Emanuel van Portugael 600 pond artois, te weten 500 £ voor een maand tractement als gouverneur van Oranje over de maand Januari, jaers dezer rekeninge vervallen. En 5500 £, die zijn Vorst. Genade den gemelten Prince van Portugael doet avanceren over elff maenden desselffs tractement, te verschijnen 31 December. Waermede denselven heere Prince van Portugael zijn voorz. charge als gouverneur voornd. weder in Syne Vorst. Genade handen is stellende.'

De voornaamste reden, die Emilia bewoog, het land te verlaten, was de gespannen verhouding, waarin zij na den dood van Maurits tegenover haren halfbroeder Frederik Hendrik geraakte, en waarvan de oorzaak gelegen was in groote onaangenaamheden over geldelijke belangen. De uiterste wilsbeschikkingen van Maurits, met wien zij in den laatsten tijd persoonlijk steeds op een goeden voet was geweest, hadden haar bitter teleurgesteld. Zij was, toen zijne ziekte een hoogst bedenkelijke wending nam, met Amalia van Solms niet van zijne zijde geweken, was bij de bezoeken van den predikant Bogerman, dien zij herhaaldelijk bij hem had doen ontbieden, tegenwoordig geweest, had met weenende oogen aan zijn sterfbed gestaan, toen deze op haar verzoek nog een laatste gebed had uitgesproken[2], en stortte bewusteloos neder toen hij den laatsten adem uitblies[3]. Bij de goede verstandhouding, die tusschen haar en haren broeder bestond, heeft ongetwijfeld de hoop haar bezield, dat hij haar en hare kinderen in zijn testament, dat hij slechts tien dagen voor zijn overlijden gemaakt had, met mildheid zou bedenken. Waarschijnlijk waren hare verwachtingen overdreven, ten minste de uitkomst beantwoordde er niet aan. Maurits had

1) Rijks-Archief.
2) Joh. Bogerman, Het Christelijck Overlijden van den Doorluchtigsten ende Hooghgheboren Prince Mauritius van Nassau. Duncaniana 1625, 2e deel.
3) De La Pise, Tableau etc. pag. 803.

haar een jaargeld vermaakt van 7500 gulden; aan elk harer zonen 2000 en aan elk harer dochters 1000 gulden 's jaars, met de bepaling, dat zij en hare kinderen zich met deze renten moesten vergenoegen, zonder iets meer op het sterfhuis van wijlen zijn heer vader te mogen pretendeeren. Hiermede kwam ook te vervallen de lijfrente van 5000 gulden, die Maurits haar in 1621 had toegelegd[1)].

Op welken grond zij van Frederik Hendrik, die tot universeel erfgenaam, was benoemd, meer meende te kunnen eischen, blijkt niet, maar zeker is het dat zij bepaald weigerde het jaargeld voor zich zelve en hare kinderen in ontvangst te nemen en tot aan haren dood in die weigering is blijven volharden. De twist tusschen haar en haren broeder moet zeer hoog geloopen zijn, te oordeelen naar de wijze, waarop zij zich in hare brieven over hem uitlaat. Nu eens noemt zij hem ‘den aller durchleuchtigsten Prins Henrich mein ungenedigen herrn’, dan weder ‘den ungerechtten Prins’, terwijl zij elders zegt: ‘Godt vergevet Prins Hendricx ongerechticheyt, die is oorsaeck van allen mijn verdryet.’ Toen eenigen tijd later, terwijl zij in het buitenland verkeerde, een harer vrienden aan den Prins of een zijner vertrouwelingen in haar belang geschreven had, en zij hoorde dat men in de meening verkeerde, dat zij daarin de hand had gehad om zoo doende weder met haren broeder in aanraking te komen, was dat denkbeeld alleen genoeg om haar in de hoogste woede te doen ontsteken.

‘Monsieur Deodatie,’ schrijft zij den 23 Januari 1627 aan den graaf van Kuilenburg, ‘heeft mij een brief laten zien, dien mijn ongenadige heer prins Hendrik hem, zoo als hij mij zeide, geschreven heeft in antwoord op een brief, dien genoemde Deodati tot hem of tot een van zijne heilige apostelen gericht heeft, uit welk schrijven ik bemerk, dat zijne Vorstelijke Doorluchtigheid van meening zou wezen, dat ik dit Monsieur Deodati zon hebben ingegeven, om door zulke middelen in conferentie te komen met den onrechtvaardigen prins. Ik zweer bij mijne hoogste zaligheid, dat ik er hoegenaamd niets van weet, en dat het mij ook in de verste verte niet in de gedachten komt om in conferentie te komen met lieden, die geen consciencie noch vrees voor God hebben. Had hij of zijne apostelen die maar

1) Domeinenrekeningen 1621 tot 1625.

eenigszins bezeten, dan zou het zoo niet staan met mijne zaken. Helaas, men oefent jegens mij en de mijnen de grootste ongerechtigheid en tirannie uit, die ze kunnen.'

Geen wonder, dat bij zulk eene stemming, het verblijf in Holland haar tegenstond, maar om haren gemaal naar Brussel te volgen, daartoe was zij te fier van karakter en, ook voor hare dochters, te zeer gehecht aan haar geloof. In weerwil van Emanuels aandrang en van de schoone beloften van de Infante Isabella, bleef zij op dit punt onverwrikbaar en vestigde de keuze van haar verder verblijf op Genève, den zetel van het rechtgeloovig protestantisme.

Het was een hard en droevig besluit voor de arme, bijna zestigjarige dochter van Willem van Oranje, om alzoo hare laatste levensjaren in vrijwillige ballingschap te gaan slijten, verwijderd van haren echtgenoot en van hare beide zonen, in onmin met haren eenig overgebleven broeder, naar hare overtuiging smartelijk gekrenkt in hare rechten, afgescheurd van vrienden en betrekkingen, waarmede zij jaren lang door de hechtste banden vereenigd was. Dat zij zich onder die omstandigheden diep ongelukkig moet gevoeld hebben, laat zich begrijpen, en niet zonder weemoed leest men den afscheidsbrief, dien zij den 29sten Mei 1626 aan hare beproefde veeljarige vrienden Floris van Pallandt en zijne gemalin schreef, met den droevigen smartkreet aan het slot: 'Adieu, mein freud, adieu mein trost in dissem landt, adieu mein contentement, des welchen Euch Lieben beide so herzlich sein gewest. Adieu, hundert daussent adieu. Gott almechtig wolle beide E.L. segenen und gebenedeien und in langwerige gesundheit und leben erhalten. Adieu, adieu.'

Ook van haar namen Hunne Hoogmogenden de Staten-Generaal afscheid door het zenden van eene deputatie aan haar huis[1)]. Zij vertrok in de laatste helft van Juni met hare zes dochters en kwam tegen het einde dier maand in Genève aan, waar zij, zooals in de registers dier stad staat aangeteekend, door vier raadslieden, uit naam van het bestuur werd verwelkomd[2)]. Nog tot het laatste toe had Emanuel getracht haar van besluit te doen veranderen en de Infante Isabella voegde hare pogingen bij de zijne. 'Ma cousine,' schreef deze

1) Aitzema, II, 6e boek, bl. 120.

2) Régistres du petit Conseil, année 1626, f°. 88. Arch. de Genève.

nog den 10den Juli, ‘la venue de Don Emanuel de Portugal en cette cour m'at esté bien aggréable, comme aussy sera la votre si avant que vous vous y disposiez. C'est pourquoy je vous ay bien voulu faire cette, tant pour vous en asseurer, que pour vous dire, qu'en prenant cette résolution, il ne vous sera faict n'y à mes cousines voz filles, le moindre trouble ou destourbier, en ce qui régarde vostre repos et liberté.’

Die brief werd haar gebracht door haar zoon Louis Guillaume, die haar kort na haar aankomst in Zwitserland bezocht[1], maar was natuurlijk van geen invloed op haar eenmaal genomen en reeds grootendeels ten uitvoer gebracht besluit.

Den 1sten September richtte zij een brief aan de Staten-Generaal, waarvan de aanhef aldus luidt:

‘Hauts et puissans Seigneurs.

Si la necessité qui m'a contrainct de changer le lieu de ma douce demeure pour autant de temps qu'il plaira a Dieu n' estoit cogneue a vos Seigneuries je seray en extreme apprehention du jugement qu'elles feroyent d'avoir entrepris un si long et dangereux voyage. Mais puis que vos Seigneuries sont tesmoings oculaires de la rigeur qui m'a esté tenue et de la continuation d'icelle par mon plus proche parent je m'asseure qu' Elles ne trouveront mon dessein si estrange m'estant proposée que ma presence n'offensant plus les yeux de celui, lequel a mon opinion ne me voyoit qu'à regret, changeroit son coeur en mon endroit et des miens, etc.’

Emilia nam te Genève eerst haren intrek in een huis, dat nu nog den naam van le Chateau royal draagt, en kocht daarna, den 14den Augustus 1626, voor 22000 gulden (omtrent 5500 Hollandsche guldens) een ander, dat eveneens nog bestaat tusschen de rue Verdaine en de rue du Vieux-collége[2] en dat vóór haar door Agrippa d'Aubigné bewoond was geweest[3] en aan Anna Bithod, echtgenoote van den eersten Syndikus Jean Sarasin toebehoorde. Dit huis is tot het laatst van haar leven in haar bezit gebleven en zij is er ook gestorven, doch meestal bewoonde zij met

1) Brief van Emanuel in het Kuilenburgsch archief.
2) Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève t. XVI, fo. 426. - Actes d'Odet Chappuis, notaire, vol. 2, fol. 55, Archives de Genève.
3) Bibl. univ. et Revue Suisse. Sept. 1871. p. 133.

haar gezin en eene hofhouding, die in den beginne in verhouding tot hare middelen wel wat groot was opgezet[1)], het landgoed Prangins, dat zij kort na hare komst in Zwitserland had aangekocht. Dit landgoed, of liever deze baronnie, lag aan het meer van Genève tusschen Nyon en Rolle, en te oordeelen naar de voorstelling, die Emilia zelve er van geeft, was het een waarlijk vorstelijk verblijf. ‘C'est bien,’ schrijft zij den 15^{den} Juni 1627[2)], ‘un de plus plaisant lieus selon mon jugement qu'on peut voir, assez près d'un grand lac, force belles vignes, et bois de haulte fustage bien grandes, belle chasse de cerfs, sangliers, lievres, perdrix, faisans, cailles, ours et un grand nombre de griffes qu'on prend en grande quantité en son temps, belle fontainnes et bonne pêche de toutes sortes de poissons, aussi de truites et grande quantitet d'escrivices, excellents fruicts de toute sortes, grande quantitet de nois et chastanges. C'est une baronnie fort noble et ancinne, haute et basse justice, sept vilages où il en a asses grandes et 8 gentishommes qui sont de nos vaissals. Certes c'est un lieu si plaisant et agréable que je crois qu'il n'y a pas un second.’

Eenigen tijd daarna kwam haar echtgenoot haar een bezoek brengen en zelfs toen nog heeft hij aan de mogelijkheid gedacht, dat zij zich bij hem zou voegen. ‘Je pense partir a demi Février,’ schrijft hij den 16^{den} Januari 1627 aan Pallandt, ‘pour aler quérir ma treschere Emelie.’ Het werd evenwel later in het jaar, en uit een brief, dien hij den 4^{den} October na zijne terugkomst schreef, blijkt dat hij niet bijzonder ingenomen was met de wijze, waarop Emilia door de regeering van Genève was behandeld. Met eenige spotachtige opmerkingen geeft hij te kennen, dat hem dit niet ongevallig is, omdat haar daardoor de oogen zullen opengaan omtrent degenen, die het wel met haar meenen. ‘J'ai faict un voyage a Plangein,’ luidt het in dat schrijven, ‘ou jay trové ma femme en tres bonne senté avec tout son petit peuple. J'espere la voir ici avec moi au printemps qui pour ces affaires sera chose fort apropos et je suis aseuré que S.A.S. remediera la faute du frere et des peres. Elle at achete une tres belle seigneurie au canton de Bern a 4 lieus de Genève. Le tres noble

1) ‘Avec une suite assez nombreuse, dont elle dut réformer une partie’. (Gregorio Léti, Historia Genevrina).
2) Archief van Kuilenburg.

magistrat de Genève l'on voulu traiter a la comune, disant que le Sainct esprit de holande les avait inspirés a ce faire. Je suis tres aise qu'ele saura se disciller les jeux de son ignorance, et quelle trovera qui la fera faire raison du peu d'amour que lui ont faict paroistre ces plus proches....'

Het verblijf van Emilia in Zwitserland heeft geen drie jaar geduurd, maar die drie jaren zijn zonder twijfel de rustigste van haar veel bewogen leven geweest. Zij was in Genève algemeen geacht en werd er met onderscheiding behandeld, zoowel door de bevolking als door de Regeering, zoodat zij zelve bij zekere gelegenheid aan den Raad getuigde, 'qu'elle n'y reçoit que toute courtoisie et honneur de la part du general et des particuliers[1)]. Wel zag zij haren echtgenoot na zijn bezoek te Prangins niet weder, maar het is meer dan waarschijnlijk, dat de verhouding tusschen hen beiden langzamerheid tamelijk koel was geworden; ten minste in October 1628 beklaagt Emanuel zich, dat hij in zes maanden geen tijding van haar had ontvangen, en haar testament, dat zij vier maanden later maakte, getuigt, zooals wij later zien zullen, juist niet van overgroote hartelijkheid. Eene groote vergoeding daarvoor en voor de afwezigheid van hare zonen, vond zij in het bijzijn van hare overige kinderen, in het kalme verblijf zoowel op haar landgoed als in de stad Genève, waar zij voor gemoed en geest voldoening vond in den omgang met beroemde geloofsgenooten, als Theodorus Tronchin, Benedictus Turrettini en den vertaler van den naar hem genoemden Italiaanschen bijbel Jan Deodati, en met menig ander uitstekend geleerde.

Tot deze laatsten behoorde ook Agrippa d'Aubigné, met wien zij vriendschappelijk verkeerde, zoo als onder anderen blijkt uit het opschrift van een zijner 'poesies religieuses': 'La princesse de Portugal avec six filles, estant retirée à Geneve, fut traictée par l'autheur, et en un grand concert de musique les vers suivent prononcez'[2)].

Het gedicht zelf, ernstig als een psalm, zacht als eene romance, waarin naar den geest dier tijden mythologische en oud-testamentische voorstellingen dooreengemengd zijn, en waarin Emilia en hare zes dochters bij het regenbrengende sterrebeeld de Hyades vergeleken worden, luidt aldus:

1) Registres du petit Conseil 1627, f°. 29, 27 Février.
2) Oeuvres complètes de Theodore Agrippa d'Aubigné, tome III, pag. 307.

Vous avez donc, sage princesse,
Sur le vent mauvais qui nous presse,
Choisi Genève comme un lieu,
Qui jusques au siecle où nous sommes,
Au prix de la haine des hommes,
A senti l'amour de son Dieu.

Voici la cité des merveilles,
Vous avez les Anges pour veilles,
Le guet d'Israel est icy:
Si vous ne trouvez les délices,
L'esclat des pompes et des vices,
Vous ne les cherchez pas aussi.

Plustot un ombre salutaire,
A poursuivre les pleurs d'un frère,
Que les Saincts pleurent avec vous.
Vos larmes sont de tel usage,
Si douces, comme dit le Sage,
Que le rire n'est pas si doux.

Des sept soeurs la troupe dolente
Versa tant de pleurs pour Hyante
Et gémit si amerement,
Que selon les fables anciennes
Jupiter, esmeu de leurs peines,
Logea les sept au firmament.

Entre les astres ou brigades
Des estoiles sont les Hyades,
Qui donnent leur deuil à l'Aether
Et c'est cet astre qui convie
Le ciel aux pleurs, l'air à la pluye,
Et l'Univers à lamenter.

Six princesses de compagnie,
Qui de vous ont receu la vie
Et l'exemple de piété,
Qui ont eu part à vos désastres,
Avec vous passeront les astres
En lustre, en honneur, en clarté.

O quelles seront ces Estoiles,
Quand sans entredeux et sans voiles,
Ellez s'embraseront à l'oeil,
Qui fait les clartés éternelles,
Dieu se faisant un miroir d'elles
Comme des Astres le Soleil.

In den loop van het jaar 1628 verviel Emilia op haar landgoed Prangins in eene ziekte, die langzamerhand een bedenkelijk aanzien verkreeg. Naar hare woning te Genève overgebracht, sleepte zij daar nog een geruimen tijd een sukkelend bestaan voort, en overleed eindelijk den 16^{den} Maart 1629. In het register der overledenen staat zij aangeteekend als: 'Très-illustre et sérénissime princesse Emilie de Nassau, née princesse d'Orange, femme de puissant et sérénissime prince Emmanuel de Portugal, aagée de soixante ans, morte de longue maladie comme febvre hectique et comme d'hydropsie; à neuf heures du matin; sa demeure en son hôtel rue Verdaine'[1].

De Kleine Raad van Genève gaf officieel kennis van haar overlijden aan Frederik Hendrik en aan de Staten-Generaal, en verklaarde zich bereid te voldoen aan het verlangen naar eene eerlijke begrafenis, door haar in haar testament uitgedrukt[2]. Haar lijk werd voorloopig gebalsemd, om des verlangd naar Holland te worden overgebracht[3], doch toen Frederik Hendrik, die even als de Staten-Generaal met een vormelijk beleefd schrijven op de ontvangen kennisgeving van het overlijden antwoordde[4], geene beschikkingen dienaangaande maakte, werd het met grooten luister in de Kathedraal van Genève begraven. De magistraat, de predikanten en de hoogleeraren vormden den lijkstoet. Op hen volgde de buitenlandsche adel en daarna alle aanzienlijken van de stad van beide seksen. De lijkkist was bedekt met een fluweelen kleed, waarop ter weerszijden de wapens van Portugal en van Nassau prijkten[5].

Haar testament, dat zij drie weken voor haren dood, den

1) Régistre des decès (Chancellerie de Genève).
2) Brouillards de lettres du Petit Conseil (Archief v. Genève).
3) Régistres du Conseil, année 1629, fol. 47.
4) Arch. de Genève, portef. de pièces historiques, dossier No. 2859.
5) Gantier, Histoire de Genève (manuscript in de Arch. v. Genève) IX deel, bl. 151.

22sten Februari 1629, eigenhandig had geschreven en geteekend, behelsde in hoofdzaak de volgende beschikkingen[1]: 'Nous instituons et faisons héritiers de tous nos biens et héritages tels que ce pourront estre, terres, maissons, champs, rentes, meubles, or, argent et tout ce que nous pourroit apartenir, ou prétendre à nos six filles. Ils partageront égallement, amiablement ensemble les bagues et joyaux qui pourroient estre trouvez à mon trespas, avec les vaisselles d'or et d'argent et les meubles seront vendus, et les deniers qui en viendront seront aussi partagéz égallement parmy eux. Je laisse à mon fils don Guillaume quattre mille francs une fois. Don Emanuel, mon autre fils, s'étant retiré du monde en religieux, n'a plus rien affaire.' Hierop volgden eenige legaten aan hare dienaren en eene gift van duizend franken aan de armen. Het slot van het testament luidt: 'Je recommande mes six filles en la bonne grace de monseigneur le prince d'Orange mon frère, le suppliant et esperant qu'il aura soing d'eux et leur sera équitable pour pouvoir avoyr ce que de droict leur peut appartenir de ma part et de mes prétentions. Je les recommande aussi très-instamment à messieurs les Estat de les vouloir assister en leur bon droit et avoir soing pour eux, et cela en considération des services que feu mon père a faict à leur estat, ce que je leur prie de tout mon coeur. Je prie aussi à messieurs de Berne de les vouloir prendre en leur protection avecq leurs biens à cette fin que nul tort ny violence leur soict faict. La mesme supplication je dois aussi a Messieurs de Genève.'

Zooals men ziet, werd er in het testament zelf geen melding hoegenaamd gemaakt van haren echtgenoot, maar een briefje, dat er bijgevoegd was, hield de volgende woorden in: 'Je laisse à mon cher mary pour une souvenance la bague avec ses deux diamans.' Eenvoudiger kon het zeker niet.

Het is zeer moeilijk, zoo niet geheel onmogelijk, zich thans nog eene heldere voorstelling te maken van den financiëelen toestand, waarin Emilia zich bij haren dood bevond. Haar huis te Genève was haar eigendom; de baronnie van Prangins was wel gekocht, doch de koopsom was op verre na niet betaald; een gedeelte daarvan was voldaan geworden uit de gelden,

1) Actes d'Odet Chappuis, notaire, vol. 2, fol. 91. Archives de Genève. In de Sententie van den Hoogen Raad van den 20sten Maart 1715 (Rijks Arch.) staat ten onrechte 22 Januari als de datum van het testament vermeld.

verkregen door het kapitaliseeren van de rente, welke de Staten-Generaal haar indertijd hadden toegelegd[1]. Van de jaargelden, haar door prins Maurits gelegateerd, had zij, zooals gezegd is, nooit iets willen trekken. Het kasteel Wychen bij Nijmegen was haar eigendom geworden in 1622 toen zij het voor het geld, dat haar uit de nalatenschap van hare moeder, Anna van Saksen, was toebedeeld[2], gekocht had van Elisabeth, weduwe van Willem van Luccenburg, heer van Hologne. Hare dochters lieten er zich in 1630 mede beleenen en hebben het negen jaar later aan Eustatius van Hemert verkocht. Volgens de bepalingen van het testament van Maurits kwamen nu na Emilia's dood hare dochters in het bezit van de 7500 gulden 's jaars en tevens van de aanspraken op de sedert 1625 niet uitbetaalde renten en van hetgeen haar toebedeeld was uit de nalatenschap van Willem I. Al deze gelden en die, welke aan de zonen van Emilia waren vermaakt, vormden te samen de zoogenaamde ‘Portugeesche rente’, die betaald moest worden zoolang er nakomelingen van Emilia in de mannelijke en vrouwelijke lijn zouden bestaan. Als zoodanig komen zij ongeveer twee en een halve eeuw in de domeinenrekeningen van het huis van Oranje en in die van het Rijk voor, maar niet zonder herhaaldelijk de aanleiding te zijn geweest tot twistgegedingen tusschen de afstammelingen onderling. Het ligt ver buiten ons plan, en het is buitendien voor een niet-jurist een onverkwikkelijke arbeid, den doolhof van al de processtukken, welke over die nalatenschap in het stof onzer archieven bewaard worden, te doorwandelen: op enkele daarvan komen wij intusschen later nog terug.

LODEWIJK MULDER.

(*Het 2de gedeelte in het volgend nummer*).

1) Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh, II, 6e Boek, bl. 120.
2) Bijlagen tot het proces van Wigman Buys tegen Elias de Primaye, in het Oud Rechterlijk archief van het Rijk van Nijmegen, Bank van Wychen (Arch. van Arnhem.)

Onze westelijke nabuur, de Noordzee.

IV.

Hebt gij nimmer in uwe jeugd den inhoud der grachten, trots alle geboden der overheid, vermeerderd en verrijkt met eenige dier keien of klinkers, welke kinderlievende stratenmakers langs den walkant opstapelen? Zoo ja, dan geraakte gij al spelende met een der merkwaardigste natuurverschijnselen vertrouwd: Niet slechts toch zaagt gij van de plek, waar uw werptuig den waterspiegel trof, golfkringen uitgaan, die in steeds breeder wordende cirkels uw vergrijp tegen het gemeentelijk eigendom verkondigden, doch de stukjes hout en stroo, de appelen en die vele naamschuwe voorwerpen, welke de zindelijke Hollanders aan de waternimf ten offer brengen, dansten op en neder, wiegden heen en weer, terwijl de golven onder hen doorgingen, om eindelijk na het versterven der laatste trillingen rustig de hun toekomende plaats te hernemen. De rimpels rolden derhalve slechts *schijnbaar* voort; zij veroorzaakten geen stroom, maar vormden eene *staande* golf beweging.

Eene soortgelijke *staande* golfbeweging wordt in het zuidelijk halfrond, op den Atlantischen Oceaan, door de inwerking van zon en maan te voorschijn geroepen, en is, zoo al niet de eenige, dan toch de hoofdoorzaak van de ebbe en den vloed langs onze kusten. Op welke wijze en met welke snelheid zich deze *trilling* noordwaarts voortplant, is niet bekend; doch uit hetgeen bij hevige aardbevingen wordt opgemerkt, is af te leiden dat die snelheid hoogst aanzienlijk moet zijn en dat niettegenstaande den grooten afstand, welken het verschijnsel aflegt vóór het de Noord-Europeesche kusten bereikt, de golf vermoedelijk slechts weinig in hoogte afneemt, dank zij de welbekende beweeglijkheid der waterdeeltjes.

Helaas, nog onlangs toonden de uitbarstingen van Krakatau deze beweeglijkheid maar al te duidelijk aan. Waterbergen van vijftien tot dertig meter hoogte werden tengevolge van het plotseling verzinken van den krater, op de naastbijgelegen oevers geslingerd, en de zeebeving werd niet slechts in Amerika, zoowel aan de zijde der Stille Zuidzee als aan die van den Atlantischen Oceaan waargenomen[1)], doch wijzigde zelfs den vorm der getijlijnen aan Frankrijk's kusten (o.a. te Rochefort). Met eene snelheid, welke weinig verschilde van die waarmede zich het geluid in de lucht voortplant, verbreidde zich de staande golfbeweging van de plaats des onheils over de zeeën der aarde en verkondigde aan alle stranden de ramp, die Indië teisterde....

Langs twee wegen dringt de moeder-vloedgolf, nadat zij het zuidelijk halfrond verlaten en Europa bereikt heeft, de Noordzee binnen en treft onze kust. De trilling, welke zich om Ierland en het noorden van Schotland henen, naar het groote bekken der Noordzee voortplant, wordt hier door de zich van het Westen naar het Oosten uitstrekkende vlakte, de Doggersbank, als door eenen golfbreker tegengehouden en kan slechts door de ongeveer honderd kilometer breede geul tusschen deze bank en Engeland's kust zuidwaarts snellen. Dientengevolge is deze noordelijke trilling - welke men ter onderscheiding van de later te behandelen zuidelijke trilling, het *Noordty* kan noemen - genoodzaakt om zich evenwijdig aan de kuststrekking tusschen Hull en Cromer voort te bewegen en onder eenen bijna rechten hoek op den vasten Hollandschen wal aan te vallen.

Doch ook door het Engelsch Kanaal en het Nauw van Calais kan zich de vloedgolf uit den Atlantischen Oceaan naar den zuidelijken inham der Noordzee voortplanten, en deze trilling - *het Zuidty* - zal omdat zij de Hollandsche kust spoediger bereikt, hier den waterspiegel heftiger beroeren dan het door den langeren weg over eene ondiepe zee zoozeer verzwakte

1) Volgens den Inspecteur J.F.W. Conrad (Vergadering van het Kon. Instituut van Ingenieurs, 10 Febr. 1885) werden in den namiddag van 27 Aug. 1884 en den volgenden voormiddag door den mareograaf te Colon (Atlantisch eindpunt van het Panama-Kanaal) vele schommelingen in den waterstand opgeteekend, waarvan de belangrijkste 0,40 M. hoog was. - De Hoofdingenieur J. Dirks vermeldt dat te Talcahuana (in Chili, aan de Stille Zuidzee) het verschil tusschen H.W. en L.W. op 28 Aug. 1884, 1,52 M. bedroeg, en derhalve ⅔ grooter was dan gewoonlijk. (Vergadering van hetzelfde lichaam op 14 April 1885.)

Noordtij. - De richting waarin zich die zuidelijke trilling langs ons strand voortbeweegt, is - gelijk van zelve spreekt - bijna evenwijdig aan de oeverlijn.

Op welke wijze zullen de beide trillingen, welke zóózeer in richting en kracht verschillen, zich bij hare ontmoeting gedragen? Zullen zij den worstelstrijd ondernemen en elkander vernietigen? Neen, met eene verdraagzaamheid op welke, helaas! slechts onbewerktuigde stoffen kunnen bogen en die de menschenkinderen doet blozen, vervolgen zij ongestoord de haar eenmaal voorgeschreven baan en duiken onder elkander door. Grijp slechts met elke hand een steen en plons beiden in het water, dan zult gij een dergelijk verschijnsel waarnemen: de twee golfkringen ontmoeten elkander en doorkruisen zich ongehinderd. Doch thans zal de op- en neerwaartsche verplaatsing van eenig waterdeeltje gelijk zijn aan de som der verplaatsingen welke het onder den invloed van elk golfstelsel afzonderlijk zoude ondergaan, en dientengevolge schommelen niet meer alle waterdeeltjes op dezelfde wijze. Want waar de eene trilling een deeltje wil opheffen op hetzelfde oogenblik dat de andere dit met even groote snelheid wil doen dalen, zal de waterspiegel evenmin stijgen als vallen, terwijl daarentegen de waterbeweging eene dubbele grootte verkrijgt waar beide trillingen eendrachtig de verheffing en daling bewerkstelligen. Op de tusschen in liggende punten, waar de trillingen slechts ten deele elkander tegengesteld zijn, wordt natuurlijk eene geleidelijke overgang van het eene uiterste tot het andere geboren: het verschil tusschen Hoogwater en Laagwater neemt toe naarmate de plaats van waarneming verder verwijderd is van de plek waar de grenstoestand van volkomen rust wordt aangetroffen.

Doch slechts als beide trillingen even krachtig zijn, kan deze grenstoestand ontstaan; in de Noordzee daarentegen, waar de eene tijgolf de andere verre in hoogte overtreft, kunnen de beide bewegingen elkander nimmer geheel opheffen, en daalt dus de halfdaagsche schommeling niet beneden zekere waarde. Deze minima-waarde wordt, wat de westkust aanbelangt, aan den Helder gevonden; dáár bedraagt het verschil tusschen Hoogwater en Laagwater bij springvloed slechts 1,30 M., terwijl dit zoowel langs de noordelijke eilanden als zuidwaarts naar Calais toe, aangroeit. En ook bij het tegenover den Helder op de Engelsche oostkust gelegen Cromer, daalt de halfdaagsche

waterbeweging tot een minimum (bij springtij 1,80 M.) en neemt zuidwaarts en noordwaarts van deze plaats geleidelijk toe.

Golden reeds Whewell deze feiten als bewijs van het bestaan der twee elkander kruisende getijgolven, eerst onze waarnemingen van 1880-1882 verschaften de noodige gegevens om de gedaante en grootte van Noordtij en Zuidtij te kunnen vaststellen. Uit onze berekeningen blijkt thans, dat indien de watermassa langs onze kust enkel door één der beide trillingen in beroering werd gebracht, de getijlijnen overal dezelfde, hoogst eenvoudige gedaante zouden bezitten. Elk harer zoude het water langzamer doen dalen dan stijgen, doch terwijl de halfdaagsche schommeling in hoogte van den zeespiegel onder den uitsluitenden invloed van het Zuidtij 1,30 M. zoude bedragen, zoude zij onder den uitsluitenden invloed van het Noordtij niet grooter dan 0,70 M. zijn. En dit verklaart tevens waarom het Hoogwater zich in dezelfde richting voortbeweegt als het Zuidtij, niettegenstaande de getijlijnen langs onze kust uit *beide* trillingen zijn samengesteld[1)].

Zonder verdere toelichting zal thans de lezer wel begrijpen hoe onder den invloed van Noordtij en Zuidtij niet slechts op de verschillende kustplaatsen de halfdaagsche schommeling in hoogte van den zeespiegel onderscheidene waarden aanneemt, doch tevens dat de *wijze* waarop de daling en verheffing geschieden, in één woord: de *vorm* der getijlijnen op die verschillende punten steeds een andere moet zijn. Toch is het niet mogelijk om uitsluitend uit de werking van beide tijgolven de zoo buitengewoon grillige verticale waterbeweging langs onzen wal te verklaren; eerst wanneer men andere krachten in rekening brengt, krachten, die wel is waar denzelfden oorsprong hebben als de beide behandelde trillingen, doch in eene andere geslachtsbetrekking als dezen tot de moeder-vloedgolf staan,

1) Dat zich langs de Engelsche kust het Hoogwater in zuidelijke richting voortplant, is natuurlijk een gevolg van het aldaar overheerschend Noordtij; waarom dit zelfde ook zuidwaarts van Cromer het geval is, konden wij niet nagaan. Onze onderzoekingen omtrent de getijbeweging langs de Nederlandsche kust hadden ons overtuigend bewezen, dat het niet mogelijk is dergelijke feiten te verklaren, zoolang men niet nauwkeurig bekend is met den vorm der getijlijnen; en die der Engelsche havenplaatsen stonden ons niet ten dienste. Slechts door een verblijf *in loco* zal het mogelijk zijn, hieromtrent de noodige gegevens te verzamelen, wijl daar geen waterstaatsdienst zooals in Frankrijk, België, Nederland en Duitschland bestaat, welke de gewenschte inlichtingen kan verschaffen.

kunnen die getijlijnen tot in de kleinste bijzonderheden ontleed worden.

Deze krachten zijn: de stroomen. Eene gedeeltelijke gedaanteverwisseling van de moeder-vloedgolf, welke door *splitsing* aan Noordtij en Zuidtij het aanzijn gaf, schenkt aan de beurtelings heen- en weergaande stroomen het leven. Want slechts waar de Atlantische Oceaan eene groote diepte bezit, blijft de getijbeweging uitsluitend eene *staande* golftrilling, d.i. de in eenzelfde loodlijn gelegen waterdruppelen schommelen om hunne oorspronkelijke standplaats gelijk de deeltjes van den door den wind bewogen korenstengel. Elk hunner beschrijft eene min of meer ellipsvormige - doch in alle geval gesloten - kromme, welker straal afneemt naarmate het deeltje dieper beneden de oppervlakte ligt en die nabij den bodem tot op nul daalt, zoodat de vochtkolom als het ware op den bodem balanceert. Doch een dergelijke staande golf kan zich slechts ongewijzigd naar de kusten voortplanten, indien de onderzeesche oever geleidelijk glooit; vermindert daarentegen de diepte in evenredigheid sneller dan de schommeling der waterdeeltjes, dan *breekt* de staande golf en verandert *ten deele* in een voortgaande golf of *stroom*.

Neemt niet dagelijks de kustbewoner dit verschijnsel waar? Zoodra de golven den teen der strandglooiing bereiken, worden zij korter, steigeren omhoog, krullen om, en vervormen zich met donderend geraas tot eene voortsnellende dunne schicht, die weldra den oever bedekt. - Op gelijke wijze als deze branding, worden uit de moeder-vloedgolf van den Atlantischen Oceaan de stroomen geboren, die het Engelsch Kanaal en de Straat van Dover doortrekken en de watermassa langs onze kust beurtelings noordwaarts en zuidwaarts verplaatsen.

Welken invloed deze horizontaal heen- en weergaande stroomen op de verticale waterbeweging langs den Hollandschen wal uitoefenen, valt niet moeielijk te bepalen, nu onze waarnemingen dien stroomloop tot in alle onderdeelen leerden kennen. Doch hierbij treft het meest dat deze inwerking in hoofdzaak afhangt van eenen factor, welken men allicht geneigd is om ten eenenmale te verwaarloozen: de snelheid van voortplanting der stroomen. Immers deze is uitermate aanzienlijk, overtreft verre de snelheid van den spoortrein, ja, is slechts weinig minder groot dan die waarmede zich het geluid in de lucht voortbeweegt! En toch, hoe gering ook derhalve het verschil in tijd

tusschen de kenteringen op ver van elkander verwijderde kustplaatsen moge zijn - tusschen de oogenblikken van kentering te Westkappel in Zeeland en te Petten nabij den Helder verloopen slechts twee uren - dat hierdoor de grootte der waterverplaatsing bepaald is, wordt duidelijk, zoo men slechts nagaat wat bijv. in eene willekeurige strook der zee geschiedt, welke zich langs de kust van den Hoek van Holland tot aan Ymuiden uitstrekt.

In eene dergelijke, overal even breed gedachte strook beweegt zich het water als in een kanaal; want - zooals reeds meermalen werd opgemerkt - steeds stroomt hier het water evenwijdig aan den oever en gedraagt zich derhalve alsof het tusschen wederzijdsche wanden ware opgesloten. In dit kanaal, dat èn bij den Hoek van Holland èn bij Ymuiden uitmondt, zal natuurlijk de waterhoeveelheid toe- of afnemen al naarmate de toevoer door den eenen mond de aftapping door den anderen al dan niet overtreft; en juist omdat de kenteringen aan den Hoek van Holland 35 minuten eerder invallen dan te Ymuiden, en tevens alle phasen der stroomsnelheid op laatstgenoemde plaats 35 minuten later worden doorloopen, verschilt de kracht van den stroom in beide mondingen voortdurend.

Zoolang de noordwaartsche stroom aan den Hoek van Holland dien nabij Ymuiden overtreft - en dank zijne eerstgeboorte is dit het geval totdat hij den vollen wasdom heeft bereikt - moet het water in het denkbeeldig kanaal Hoek-Ymuiden stijgen; doch uit den aard der zaak volgt op dien vroegtijdiger groei een vroeger verval en versterf, zoodat gedurende het tijdperk der afname in stroomsterkte de afvoer te IJmuiden den toevoer aan den Hoek te boven gaat en de zeespiegel tusschen beide plaatsen werderom daalt.

De noordwaarts gerichte stroom veroorzaakt dus eerst eene rijzing, dan eene daling van den waterspiegel, en - wat vooral in het oog is te houden - beide bewegingen zijn even groot, aangezien de stroom te IJmuiden wèl later ontstaat, doch eveneens later eindigt en overigens in kracht en verloop het evenbeeld is van den stroom aan den Hoek van Holland, ten slotte derhalve evenveel water noordwaarts voert als ginder noordwaarts werd aangebracht.

Bij den aanvang en bij het eindigen van den noordwaartschen stroom zoude dus de zeespiegel op hetzelfde peil liggen, zoo niet de *trillingen* (Noordtij en Zuidtij) dezen toestand wijzigden

en den samenhang der feiten voor den gewonen waarnemer onherkenbaar maakten. Ware de op- en neergaande beweging van het water uitsluitend een gevolg der *stroomen*, zoo zoude hij het water zien stijgen van het tijdstip af waarop ter plaatse van waarneming de zuidwaartsche stroom zijne hoogste waarde verkrijgt, tot op het oogenblik waarop de noordwaartsche stroom tot zijne grootste snelheid is gestegen, terwijl hij daarentegen eene voortdurende daling zoude opmerken van laatstgenoemd tijdstip af tot op het oogenblik waarop in den cirkelgang der verschijnselen wederom de zuidwaartsche stroom tot vollen wasdom is gekomen. Want ook de zuidwaarts gerichte stroom wijzigt de waterhoeveelheid in het denkbeeldig kanaal, vermindert deze in den beginne, vult later de ontstane leegte wederom volkomen aan, en voert ten slotte den zeespiegel tot hetzelfde peil terug, dat hij bij den aanvang der zuidwaartsche beweging innam.

Ook de heen en weer gaande *stroomen* geven derhalve aanleiding tot eene getijlijn: slechts heeft deze een ander karakter dan die, welke de *trillingen* (Noordtij en Zuidtij) te weeg brengen; want niet aan het in golvende beweging geraken, doch aan het beurtelings af- en toenemen der waterhoeveelheid dankt zij het ontstaan.

Welke de vorm van dit *Snelheidstij* is - gelijk men indachtig aan zijnen oorsprong, dit derde element der getijlijnen langs onze kust mag betitelen - leert het wiskundig onderzoek: dezelfde kromme welke de toe- en afname der stroomsnelheid voorstelt, geeft ook weder hoe de zeespiegel onder den *uitsluitenden* invloed der heen- en weergaande waterverplaatsing zoude rijzen en dalen. Doch het verschil tusschen het hoogste en het laagste punt dezer bijna symmetrische golflijn bedraagt nauwelijks één halven meter, zoodat derhalve het Snelheidstij in beteekenis niet slechts bij het Zuidtij, maar zelfs bij het Noordtij achterstaat.

V.

Zoo blijkt dan eindelijk dat de op- en neergaande beweging van het water langs onze kust aan de samenkoppeling van Snelheidstij, Noordtij en Zuidtij is toe te schrijven. Hoe ingewikkeld dit ook bij den eersten oogopslag moge schijnen, toch zijn de voorbeelden van zulk eene driedubbele krachtsuiting minder zeldzaam dan men zoude vermoeden. Nimmer zal schrijver

dezes den kalmen avond vergeten, welken hij eenzaam aan den Hoek van Holland doorbracht. Haast was de zon ter kimme gedaald, toen de eb het plankier van den Noorderdam ontblootte en dezen begaanbaar maakte. Dáár werd eene elders nauw merkbare deining herkenbaar doordien in de oogen van den weinig boven het water verheven wandelaar elke rimpel, hoe flauw ook, tengevolge van den lagen zonnestand eene breede streep der blinkende vlakte uitdoofde. De verzwakte bode van den ver verwijderden storm trof het zeehoofd in schuine richting, en naarmate de uit het zuidwesten naderende golvingen de steenglooiing bereikten, werden zij volgens de wet der in- en uitvalshoeken in zuidoostelijke richting teruggekaatst, zoodat twee reeksen dwars door elkander spoedende schaduwen den zilveren zeespiegel braken.... Hier werd dus op kleine schaal de getijbeweging der Noordzee nagebootst: ook in dezen riviermond veranderde gestadig de waterhoeveelheid, terwijl haar twee *trillingen* doorkruisten, want onder den invloed der ebbe daalde voortdurend de vlakte waarover het zich steeds verplaatsend, regelmatig netwerk lag uitgespreid.

Doch geen pen kan op juiste wijze beschrijven hoe Snelheidstij, Zuidtij en Noordtij door hunne samenwerking aan de wonderbaarlijke Nederlandsche getijlijnen het aanzijn schenken; hiertoe is de hulp van cijfers onmisbaar. Ach, evenmin als een vrouwenbrief zonder naschrift, is een ingenieurs-opstel zonder tabel denkbaar! Zoo neme dan de lezer goedgunstig eenige rijen cijfers aan, welke uitwijzen hoe door de samenvoeging *derzelfde* drie elementaire golfbewegingen de tegenstrijdige getijlijnen aan den Hoek van Holland en aan den Helder geboren worden. (Zie ommezijde.)

Gelijk men ziet, zijn de getallen der reeksen A, B en C dezelfden als die der reeksen *a, b* en *c*, in welke tevens dezelfde rangorde geldt; slechts onderscheiden zich de beide groepen door de min of meer aanzienlijke *verschuiving*, welke elke reeks afzonderlijk onderging, en waarvan de volgende beschouwingen de noodzakelijkheid aantoonen.

De zuidelijke, uit het Engelsch Kanaal kom ende trilling plant zich in 2½ uur tijds van den Hoek naar den Helder voort; het peil waartoe de zeespiegel onder den invloed van het Zuidtij aan den Hoek wordt verheven, zal derhalve steeds 2½ uur later door den zeespiegel aan den Helder bereikt

Gemiddelde waterbeweging.

Gelijktijdige hoogte in centimeters boven (+) of beneden (÷) den gemiddelden zeespiegel.

HOEK VAN HOLLAND.

Tijds-telling.		Richting van den stroom.	Snelheidstij	Zuidtij.	Noordtij.		Werkelijk waarneembare getijtijn.		
O	uur	Noordwaartsche stroom.	+ 35	+ 59	+ 6	=	+100	Hoogwater.	hoogwater-tijdp.
O½	//		+ 34	+ 63	0	=	+ 97		
I	//		+ 31	+ 63	÷ 6	=	+ 88		×
I½	//		+ 26	+ 60	÷ 11	=	+ 75		
II	//		+ 22	+ 55	÷ 17	=	+ 60		tijdperk v. daling.
II½	//		+ 17	+ 49	÷ 23	=	+ 43		
III	//		+ 12	+ 41	÷ 30	=	+ 23		
III½	//		+ 6	+ 32	÷ 36	=	÷ 2		
IV	//	×	0	+ 19	÷ 40	=	÷ 21		
IV½	//		÷ 7	+ 6	÷ 38	=	÷ 29		×
V	//		÷ 13	÷ 7	÷ 32	=	÷ 52		
V½	//	Zuidwaartsche stroom.	÷ 18	÷ 23	÷ 18	=	÷ 59	eerste Laagwater.	
VI	//		÷ 23	÷ 37	÷ 1	=	÷ 61		
VI½	//		÷ 26	÷ 49	+ 15	=	÷ 60	agger.	laagwater-tijdp.
VII	//		÷ 28	÷ 59	+ 25	=	÷ 62		
VII½	//		÷ 28	÷ 65	+ 30	=	÷ 63		
VIII	//		÷ 26	÷ 69	+ 30	=	÷ 65	tweede Laagwater.	
VIII½	//		÷ 23	÷ 68	+ 30	=	÷ 61		
IX	//		÷ 19	÷ 65	+ 28	=	÷ 56		
IX½	//		÷ 13	÷ 54	+ 25	=	÷ 42		×
X	//	×	÷ 6	÷ 31	+ 21	=	÷ 16		
X½	//		+ 3	0	+ 17	=	+ 20		tijdperk v. stijging.
XI	//	Noordw. stroom.	+ 16	+ 29	+ 13	=	+ 58		
XI½	//		+ 29	+ 48	+ 9	=	+ 86		×
			A.	B.	C.				

N.B. Tot aanvangspunt van telling is gekozen het oogenblik waarop aan den Hoek van Holland het Hoogwater intreedt.

Gemiddelde waterbeweging.

Gelijktijdige hoogte in centimeters boven (+) of beneden (÷) den gemiddelden zeespiegel.

HELDER.

Tijds-telling.		Richting van den stroom.	Snelheidstij	Zuidtij.	Noordtij.		Werkelijk waarneembare gelijkjijn.		
O	uur		+ 16	÷ 54	÷ 6	=	÷ 44		
O½	//		+ 29	÷ 31	÷ 11	=	÷ 13		tijdp. v. stijging.
I	//		+ 35	0	÷ 17	=	+ 18		×
I½	//		+ 34	+ 29	÷ 23	=	+ 40		
II	//	Noordwaartsche stroom.	+ 31	+ 48	÷ 30	=	+ 49		
II½	//		+ 26	+ 59	÷ 36	=	+ 49	eerste Hoogwater.	
III	//		+ 22	+ 63	÷ 40	=	+ 45		
III½	//		+ 17	+ 63	÷ 38	=	+ 42		hoogwater-tijdperk.
IV	//		+ 12	+ 60	÷ 32	=	+ 40	agger.	
IV½	//		+ 6	+ 55	÷ 18	=	+ 43		
V	//		0	+ 49	÷ 1	=	+ 48		
V½	//	×	÷ 7	+ 41	+ 15	=	+ 49	tweede Hoogwater.	
VI	//		÷ 13	+ 32	+ 25	=	+ 44		
VI½	//		÷ 18	+ 19	+ 30	=	+ 31		
VII	//		÷ 23	+ 6	+ 30	=	+ 13		×
VII½	//		÷ 26	÷ 7	+ 30	=	÷ 3		tijdp. v. daling.
VIII	//	Zuidwaartsche stroom.	÷ 28	÷ 23	+ 28	=	÷ 23		
VIII½	//		÷ 28	÷ 37	+ 25	=	÷ 40		×
IX	//		÷ 26	÷ 49	+ 21	=	÷ 54		
IX½	//		÷ 23	÷ 59	+ 17	=	÷ 65		
X	//		÷ 19	÷ 65	+ 13	=	÷ 71		laagwater-tijdp.
X½	//		÷ 13	÷ 69	+ 9	=	÷ 73	Laagwater.	
XI	//		÷ 6	÷ 68	+ 6	=	÷ 68		
XI½	//	Noordw. stroom. ×	+ 3	÷ 65	0	=	÷ 62		×
			a.	*b.*	*c.*				

N.B. Tot aanvangspunt van telling is gekozen het oogenblik waarop aan den Hoek van Holland het Hoogwater intreedt.

worden, en dus is reeks B *vijf* getallen naar beneden te schuiven ten einde de *gelijktijdige* reeks *b* op te leveren.

Veel sneller dan het Zuidtij, doch in denzelfden zin, planten zich de *stroomen* voort: tusschen de kentering aan den Hoek en die aan den Helder verloopt slechts één uur tijds; de reeks A, welke de door de *stroomen* veroorzaakte getijbeweging voorstelt, moet derhalve *twee* getallen naar beneden geschoven worden om de *gelijktijdige* reeks *a* te verschaffen.

Daarentegen plant zich het Noordtij van het Noorden naar het Zuiden voort en legt den weg langs de kust, van den Helder naar den Hoek in één uur tijds af; reeks *c* wordt derhalve uit reeks C gevormd door laatstgenoemde *twee* getallen *opwaarts* te schuiven.

Om welke reden zich het Noordtij zooveel sneller langs onze kust voortbeweegt dan het Zuidtij, is niet moeielijk te begrijpen, mits men zich slechts herinnere dat beide trillingen onder zeer verschillende hoeken Holland's vasten wal treffen. Immers welken invloed de grootte van den invalshoek op de schijnbare voortbeweging der golven langs het strand uitoefent, is ieder bekend, die eenigen tijd aan de kust doorbracht en op zwoele avonden de omkrullende strandgolfjes zag lichten. Somwijlen kenmerkt zich de branding door langgerekte lichtstrepen, op andere tijden bewegen zich daarentegen kleine flikkeringen, vlug als waterrotten, langs den oeverzoom. Toch plant zich de deining in beide gevallen met dezelfde snelheid voort; de eerste maal viel zij echter loodrecht op de kust aan en krulde derhalve elke golving op eenzelfde oogenblik over zijn geheele lengte om; de tweede maal trof de deining daarentegen het strand in eene min of meer schuine richting, zoodat telkens slechts dat gedeelte der golf brak, hetwelk den teen der strandglooiing bereikte. Hoe kleiner hoek de deining met den oever maakt, d.w.z. hoe minder hare richting van voortplanting afwijkt van de kuststrekking, hoe langzamer zij zich - langs het strand gemeten - schijnt voort te bewegen, en daarom vergt het Zuidtij voor den afstand tusschen den Hoek en den Helder meer dan den dubbelen tijd, welken het Noordtij noodig heeft om dienzelfden weg in omgekeerde richting af te leggen, ofschoon beide trillingen volgens de as der voortplanting gemeten, gelijke snelheid bezitten[1)].

1) Aan den belangstellende worde overgelaten om door herhaalde verschuiving der drie grondreeksen zich een beeld der getijlijnen op verschillende plaatsen langs onze kust te vormen. O.a. wordt de getijlijn nabij IJmuiden verkregen door de reeksen A, B en C slechts de helft der verschuiving te doen ondergaan, welke noodig is om de reeksen *a, b* en *c* op te leveren. Ten einde eene interpolatie in reeks B te vermijden, kan men volstaan met deze slechts over twee getallen te verzetten en dus met + 29 te doen aanvangen. In hoofdzaak wordt alsdan de gezochte getijlijn voldoende nauwkeurig.
Wijders wordt de lezer vriendelijk verzocht niet te vergeten dat deze tabel enkel den *gemiddelden* vorm der getijlijnen weergeeft; trouwens in dit korte overzicht kunnen niet de veelvuldige wijzigingen der krommen beschreven worden. Kleine veranderingen in de gedaante der drie samenstellende golvingen (toe te schrijven aan wijzigingen in den stand der hemellichamen) kunnen in het oog loopend den vorm der werkelijke getijlijn - de resultante - van den gemiddelden doen afwijken. Nu eens zijn bijv. aan den Helder beide koppen van het dubbel-Hoogwater even hoog, dan weder stijgt beurtelings de eerste of de tweede tot hooger peil, gelijk omgekeerd aan den Hoek van Holland nu eens het Laagwater vóór den agger, dan weer het Laagwater na den agger het diepst daalt, doch ook menigmaal beiden hetzelfde peil aanwijzen.
Al deze schommelingen in hoogte en vorm zijn te minder bevreemdend omdat uit de gedaante van Noordtij en Zuidtij blijkt, dat deze golven - hoe regelmatig zij ook zijn - geenszins tot de enkelvoudige mogen gerekend worden, doch op hare beurt eveneens ieder minstens uit twee trillingen zijn samengesteld. Daarenboven zijn beide getijden niet even oud; Whewell merkte reeds op dat het Noordtij, wanneer het onze kust bereikt, een halven dag ouder is dan het Zuidtij, en dit is van veel belang, omdat ten gevolge van den schuinen stand der aardas ten

opzichte van het vlak der ecliptica, de hoogte der vloedgolven regelmatig afwisselt, zoodat zij in daggetijden en nachtgetijden zijn te onderscheiden.
Dientengevolge is bijv. langs onze kust in sommige maanden het Hoogwater des nachts geregeld hooger dan des daags, terwijl in andere maanden het tegenovergestelde is waar te nemen; ook het Laagwater slingert op soortgelijke wijze. Bij springtij zijn al deze verschillen het grootst en bedraagt het onderscheid tusschen de hoogte van den dagvloed en van den nachtvloed dikwerf 3 palm, een verschil dat niet zonder beteekenis is, waar het de uitwatering betreft van aan benedenrivieren gelegen polders. Door uitsluitend van dagwaterlijsten gebruik te maken kan het zijn dat men zich een te ongunstig denkbeeld der loozingsmiddelen eener landstreek vormt; hier moeten dus de aanwijzingen der zelfregistreerende peilschalen ter hand genomen worden. Hoe gering het verschil tusschen dag- en nachtgetijden zij, het is ver landwaarts in merkbaar, gelijk mij o.a. bleek bij een onderzoek omtrent de afwatering der landen langs de Donge nabij Geertruidenberg.

VI.

Thans zoude onze taak voleindigd zijn, zoo het niet wenschelijk ware de aandacht nog op eenige bijzonderheden der getijden te vestigen, en wel in de eerste plaats op het hoogst opmerkelijk verschijnsel hetwelk men den ‘*agger*’ noemt, en dat, nu de getijlijnen in hare elementen zijn ontleed, zonder moeite kan verklaard worden.

Zooals reeds in den aanvang van dit opstel werd medegedeeld en ook uit de zooeven gegeven tabel blijkt, vertoeft het water geruimen tijd aan den Helder op en nabij den hoogsten stand, zoodat het Hoogwatertijdperk aldaar buitengewoon lang duurt. Doch eene kleine schommeling van den zeespiegel, welke tot nu toe met voordacht verzwegen werd ten einde den lezer niet door eene al te groote opeenstapeling van feiten te onthutsen, deelt dit lange tijdperk in tweeën. Nadat het water tot den hoogsten stand is geklommen, daalt het weder een weinig, om vervolgens tot dat hoogste peil terug te keeren vóórdat op nieuw en dan voor goed, de val intreedt. Deze tusschentijdsche daling, welke nu eens grooter, dan eens kleiner is, bij springtij meer dan een decimeter bedraagt, bij doodtij geheel wegblijft, wordt de agger geheeten en is oorzaak dat de getijlijn aan den Helder twee toppen heeft, zoodat hier van een *dubbel-Hoogwater* is te gewagen.

En dit verschijnsel is geenszins plaatselijk. Aan den Hoek van Holland, waar de getijlijn de getrouwe, doch averechtsche afspiegeling van die aan den Helder is, splitst zich het Laagwater-tijdperk in twee deelen, even als dààr het Hoogwater-tijdperk; eene kleine rijzing met daaropvolgende daling, welke de ‘agger’ of het ‘naspui’ genoemd wordt, roept aan den Hoek van Holland het *dubbel-Laagwater* te voorschijn, dat bij springtij zeer duidelijk geteekend is, doch bij doodtij tot een gewoon, enkel-Laagwater vervloeit[1)].

Van zelf spreekt, dat zich dit verschijnsel eveneens op de tusschengelegen plaatsen vertoont; slechts trekt er de agger minder de opmerkzaamheid omdat hij in geen der tijdperken optreedt, gedurende welke de waterstand slechts weinig verandert. Zoo wordt bijv. te IJmuiden de agger nagenoeg in het midden van het tijdperk van daling waargenomen en houdt hij bij springtij den val gedurende ruim een half uur tegen.

Heeft de agger eene bijzondere oorzaak? Zoo lang richting en sterkte der kuststroomen niet in alle bijzonderheden bekend waren, werd dit verschijnsel veelal als een gevolg der heen- en weergaande waterbeweging aangezien; zoodra echter onze snelheidsmetingen het buitengewoon regelmatig verloop der stroomen

1) In de tabel is de agger aan den Hoek van Holland weinig merkbaar, wèl die aan den Helder.

openbaarden, moest ook deze schijn-verklaring verworpen worden; doch eerst toen het verdere onderzoek ons de middelen verschafte om de getijlijnen te ontleden, helderde zich het ontstaan van den agger op. Bij deze ontleding toch werden wij onmiddellijk gewaar dat dit verschijnsel *geen* afzonderlijke oorzaak heeft, en dat de kleine buiging der getijlijnen slechts het noodwendig gevolg is van de wijze waarop Snelheidstij, Zuidtij en Noordtij te zamen den zeespiegel doen rijzen en dalen. De straks gegeven tabel kan ook dit duidelijk maken.

Doch nog andere wanbegrippen omtrent de waterbeweging langs onze kust zijn door onze ontleding der getijlijnen weggenomen, gelijk eveneens uit die tabel zichtbaar is. Immers uit de wijze waarop door samenstelling der drie grondreeksen, het Hoogwater en het Laagwater der werkelijke getijlijnen zijn verkregen, volgt dat ook deze *uiterste* standen van den zeespiegel slechts *toevallige* punten der resultante van Snelheidstij, Zuidtij en Noordtij zijn, zoodat het Hoogwater langs onze stranden, geenszins, gelijk zoo velen denken, als de top, noch het Laagwater als het diepste punt van het dal eener oorspronkelijke vloedgolf mag worden aangezien.

Ach, ook op *dit* gebied leidt derhalve het onderzoek in de eerste plaats tot omverwerping van het oude, tot onttroning van het lang vereerde! Doch het kwaad loont zijnen meester: aan de erkenning der dwaling paart zich de verplichting om de ongekunstelde verklaringen van weleer te vervangen door onverkwikkelijke wiskundige problemen. Mochten wij vroeger den Romein bespotten, die de ebbe in onderzeesche holen wegstuwde, terwijl wij èn onze wetenschappelijke eischen èn ons kunstgevoel bevredigd achtten door eene opheffing van den waterspiegel, welke met den maansomloop gelijken tred houdt, thans worden wij op onze beurt uitgelachen en ons passer en rekentafel in de hand gewrongen ten einde Snelheidstij, Noordtij en Zuidtij dooreen te strengelen, staande en voortgaande golven, trillingen en stroomen naar den eisch samen te voegen..... O plaag der wetenschap! Alsof het niet genoeg ware dat bacillen zoekende geleerden ons drinkwater vergiftigden, zoo moet ons thans de hydrograaf verbieden aan de golven rust te vragen voor onze gepijnigde hersenen en starende op de eindelooze vlakte den tijd door te droomen! Noch Afrodite, noch den hulpvaardigen Palaemon of de stoeiende schaar Nereiden zien wij meer

door het wiegelend nat heenschemeren: een hoekige schoolmeester stelt zich tusschen ons en de zee, stort zwarten inkt over de doorschijnende baren en bekrast, als ware het een reusachtig bord, het blauwe uitspansel met wiskundige figuren! Hemelsche Muze, die Horatius influisterde dat het pantser der varenslieden driedubbel moet zijn, noem mij de dikte van het stalen harnas waarin zich de badgast heeft te bergen, zoo hij niet voor de aanvechtingen der wetenschap bezwijken, doch als een natuurkind, ongestoord de zee genieten wil!

Doch ik haast mij den lezer zijne Olympische gemoedsrust terug te geven door hem de ondergeschikte beteekenis dezer eindelooze bewegingen van den zilten plas te openbaren. Hoe het water ook heen en weder worde geslingerd, hoe grillig ook de getijlijnen mogen wezen, *langs onze geheele kust ligt de gemiddelde zeespiegel in één waterpas vlak* en wijst hij overal het peil aan dat de vloeistof zal innemen, zoo zij ooit tot rust mag komen[1)].

Slechts als stormen het water naar de kust dringen, of zeewaarts drijven, verandert tijdelijk de waterhoeveelheid en met haar de ligging van den gemiddelden zeestand[2)]. Doch onvervaard doorkruisen de trillingen de kokende massa; evenals bij kalm weder krommen zich de getijlijnen in hare welbekende bochten en planten zich Hoogwater

1) Deze schijnbaar verwonderlijke eigenaardigheid is geheel in overeenstemming met de theorie. Immers de zeestand ter eeniger plaatse wordt enkel door de aldaar aanwezige *hoeveelheid* water bepaald, en deze is onafhankelijk van de dagelijksche waterbeweging. Want uitteraard brengen de trillingen, welke de vloeistof doorkruisen, in deze hoeveelheid geen verandering, en evenmin, kunnen zulks - zooals vroeger werd aangetoond - de stroomen doen, van kentering tot kentering gerekend. De vloeistof gedraagt zich dus alsof de zee in rust ware en gehoorzaamt slechts aan de gewone wetten van het evenwicht: zij verspreidt zich zoodanig dat de waterspiegel een waterpas vlak vormt.
Van deze eigenschap is o.a. door ons gebruik gemaakt om de hoogte van het Amsterdamsch peil te bepalen op eilanden waarheen dit niet door instrumenten kon worden overgebracht. Hoe zeer deze methode boven andere uitmunt kan hieruit blijken, dat toen in 1871 de hoogteligging van het merk van volzee in de haven van Vlieland ten opzichte van A.P. werd geschat, hierin eene fout van een halven meter werd begaan, zooals de latere waterpassing uit Texel over Eierland naar Vlieland leerde. Ware men toen ter tijde vertrouwd geweest met de eigenschap van den gemiddelden zeespiegel, dan zoude men hoogstens eene fout van drie centimeters hebben gemaakt.

2) Natuurlijk wordt de gemiddelde zeestand door cosmische oorzaken gewijzigd, doch deze schommelingen kunnen hier buiten beschouwing blijven.

en Laagwater met onveranderde regelmaat langs onze kusten voort; slechts slingert zich de golflijn al naarmate de windrichting, om eenen hoogeren of eenen lageren evenwichtsstand. Vermindert de waterhoeveelheid snel en in aanzienlijke mate, dan stijgt zelfs somwijlen het Hoogwater slechts weinig boven het peil waartoe het voorafgaand Laagwater viel, en spreekt men - hoewel minder juist - van eene *dubbele* ebbe, welker meest merkwaardig (doch tevens minst nawijsbaar) specimen eenmaal de landing der vijandelijke Engelsche en Fransche vloten op Texel verhinderde (1671 of 1672)[1].

Deze betiteling als ‘dubbele’ ebbe, - welke slechts geoorloofd ware indien de stroom ondertusschen niet van richting omwisselde, of geen vloedkop, hoe klein ook, op het gewone tijdstip verscheen, - moet te eerder gewraakt worden omdat toch reeds de woorden ‘ebbe’ en ‘vloed’ eene veel uitgebreider beteekenis hebben dan met de eischen der hedendaagsche wetenschap is overeen te brengen, en al te zeer aan de tijden herinneren, welke geene begripsschakeeringen behoefden te onderscheiden. Want nog steeds wordt ‘ebbe’ zoowel voor de daling van den waterspiegel gebezigd als voor de stroomrichting, welke tegelijkertijd wordt waargenomen, terwijl het woord ‘vloed’ eveneens zoowel eene verticale als eene horizontale waterbeweging aanduidt; ja, somwijlen gewaagt men van het hoogteverschil tusschen eb en vloed, in plaats van het hoogteverschil tusschen Laagwater en Hoogwater, zoodat beide woorden alsdan in plaats van eene *beweging* eenen *stand* te kennen geven.

Aan welke van al deze beteekenissen de voorrang toekomt, leert ons de woordafleiding niet; want zoowel *vloed*, dat volgens Grimm met vloeien verwand is, als *ebbe*, dat dezelfde taalvorscher aan het Duitsche ‘eben’ verbindt en eenen frieschen oorsprong toeschrijft, die ons naar de uitgestrekte bij laagwater droogvallende wadden voert, kunnen de oorzaak, de beweging en het gevolg met gelijk recht aanduiden[2].

1) Omtrent deze veelbesproken dubbele eb raadplege men de notulen der Vergadering van het Kon. Inst. v. Ingenieurs op 14 April 1885. Tevens blijkt uit de bij die notulen behoorende platen ten duidelijkste de ware beteekenis der dubbele ebben, die evenmin als de zoogenaamde dubbele vloeden, zeldzaam zijn.

2) Ook het Latijnsche *aestus* duidt somwijlen eene strooming aan. In Plinius leest men o.a.: dat meermalen bij windstilte en kalme zee de schepen in drie dagen *aestu fervente* de reis van Italië naar Utica volbrachten.

Ook de praktijk geeft in dezen geen uitsluitsel; want zoo al langs onze kust de stroomen slechts eenen ondergeschikten invloed uitoefenen op de verticale beweging van het water, zoodat hun ter nauwernood een vierde deel der hoogteschommeling van den zeespiegel is toe te schrijven, elders spelen zij meermalen de hoofdrol en is het daarentegen den oppervlakkigen waarnemer niet mogelijk de werking der *trillingen* te herkennen. Dat bijv. in het Engelsch Kanaal het halfdaagsch waterverschil op sommige plaatsen tot meer dan tien meter stijgt, en ook aan *deze* zijde van de Straat van Dover, nabij de engte, het verschil tusschen hoogwater en laagwater verre de waarde overtreft van Snelheidstij, Zuidtij en Noordtij te zamen, is te wijten aan de trechtervormige vernauwingen, welke de stroomen ten deele in hunnen loop stuiten en de levende kracht der horizontaal voortsnellende watermassa dwingen zich in eene loodrechte verheffing om te zetten.

Dààr denkt dus de zeeman terzelfder tijd èn aan den stroom èn aan de rijzing of daling van den zeespiegel, zoodat het bezigen van dezelfde benamingen voor verschillende bewegingen geen verwarring stichten kan; bij vloed ziet hij het water toevloeien, bij ebbe het water wegebben. - Ook in de zeemonden en op de benedenrivieren is de eene beweging aan de andere verbonden; slechts kenteren de stroomen steeds ietwat later, omdat de watermassa niet zoo snel het eenmaal verkregen arbeidsvermogen kan verliezen.

Nimmer zal dan ook de spraakmakende gemeente, ter wille van de wetenschap, de verschillende begrippen scheiden door de te veelomvattende woorden ‘eb’ en ‘vloed’ uit de taal te bannen en elke beweging door eene afzonderlijke benaming aan te duiden; meer dan voldaan mag zich de hydrograaf achten, zoo hij weet te bewerken dat voortaan ‘eb’ en ‘vloed’ enkel de daling en rijzing van het water beteekenen, de heen- en weergaande beweging daarentegen in vloed*stroom* en eb*stroom* worde onderscheiden.

Doch het is tijd deze beschouwingen te eindigen, nu het tweeledig doel van dit opstel bereikt is: in breede trekken de waterbeweging langs onze kust te schetsen, en tevens te doen uitkomen dat de Noordzee voor Nederland nog iets meer dan eene nabuur is: dat óók wij wetenschappelijke rechten op deze

wateren bezitten, al sluimerden wellicht onze aanspraken te lang vóórdat wij haar op nieuw deden gelden.....

Immers zoo ergens, dan toch niet hier mochten wij op bestoven lauweren rusten. Wat baat het dat onze eerste Zeespiegels boven die van andere volken geprezen werden? De zee zelve predikt dat niets beklijft: hoe diep de voor zij, welke de kiel door het water trekke, slechts enkele oogenblikken bewaart het zog de herinnering aan den doortocht; hoe fier het dundoek ook van den gaffel wappere, uiterst klein is de plek, die er door beschermd wordt, en haar verplaatsen gestadig stroom en wind.

Oòk op wetenschappelijk gebied dient telkens de driekleur vertoond te worden; en is dit niet wel eens verzuimd? Na te staan bij onze machtige overburen kan geen ergernis verwekken, al valt het te betreuren dat een Engelschman den algemeenen loop der stroomen in de Noordzee ontdekte, enkel uit Engelsche zeekaarten de dieptelijnen vóór onze kust zijn af te leiden, en dat bij de berekening van het hoogwatertijdstip onzer havenplaatsen eene Londensche tabel hare diensten moet verleenen.... Doch waarom tevens voor den oostelijken nabuur de vlag gestreken? Waarom vult slechts eene *Duitsche* zeekaart de gapingen der Engelsche peilingen aan, waarom zijn tot het verkrijgen van een overzicht van het zoutgehalte der zee nabij de Hollandsche kust *duitsche* gegevens onmisbaar, en is de nauwkeurigheidswaterpassing, welke eindelijk den juisten stand der peilschalen langs het Nederlandsche strand leert kennen, aan *duitsche* tusschenkomst te danken?

Opdat men niet zeggen zoude dat het volk, hetwelk eenmaal den bezem in den mast voerde, ten slotte de slechts aan huismoeders even dierbare slof in top haalde, meende ik in de vorige bladzijden de aandacht te moeten vestigen op een onderzoek, dat, hoe beperkt ook in middelen en in strekking, ten minste bewijst dat hier niet langer wordt stilgezeten.

En dit bewijs was te meer noodig, wijl elders niet wordt ingedommeld. Zonder van Pruisenschrik beschuldigd te worden, mag het zeker niet geheel zonder beteekenis heeten, dat weinig tijds nadat te Versailles het Duitsche Keizerrijk herboren was, eene *Commission zur Untersuchung der Deutschen Meere* werd ingesteld, die niet slechts de Oostzee doorvorschte en langs de stranden van Sleeswijk, Hannover en Oldenburg rondzwalkte,

doch op het Mare Germanicum beslag legde, van de Noorweegsche naar de Engelsche kust overstak, van daar naar Nederland den steven wendde, en - luistert, o, bevende alarmisten! - zelfs in de Zuiderzee zoutgehalte en warmtegraad bepaalde.

Te wapen dus, gij allen aan wie de eer van Nederland is toevertrouwd! Niet slechts een schoener in zee gezonden om kijvende haringbuizen te scheiden, doch schepen uitgerust om de nog te talrijke geheimen der waterbeweging te ontdekken en eene afbeelding van den stroomloop in den zuidelijken inham der Noordzee thuis te brengen, die naast de soortgelijke Fransche kaart van het Engelsch Kanaal mag gelegd worden. Doch ook aan wal de handen in een geslagen, en niet langer te vergeefs van de tabellen van Lubbock en Laplace geëischt, dat zij de tijdstippen van hoogwater langs de Nederlandsche kust voorspellen, maar door eigen arbeid dit vraagstuk eindelijk opgelost en dan den zeevaarder een jaarboek der vaderlandsche getijden geschonken! Zoo ons tevens onze dierkundigen niet verlaten, die in later tijd meer en meer de zee tot jachtveld kozen - helaas, ook hierin door Duitschland voorgegaan! - dan is het Nederlandsch Noordzeegebied voldoende tegen de inlijvingszucht van al te grage stamgenooten verzekerd.

En hoe verdere strooptochten op de Zuiderzee te voorkomen?

Niets is minder moeielijk: Geen zeepaard zal zich meer op deze vlakte wagen, zoodra zij in eene vruchtbare weide is herschapen.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Het Politierecht der oude Friesche steden.

Moeilijk, ja onmogelijk is het zich thans nog een in allen deele juist beeld te scheppen van eene Middeleeuwsche stad. Zou men, misleid door de oude geschiedschrijvers, die op alle wijzen de grootheid en den roem van hun geboorteland verhieven, soms denken, dat de vroegere middelpunten van verkeer fraaier en rijker waren ingericht dan de tegenwoordige, een enkele blik in de meer betrouwbare bronnen voor de kennis van het verleden doet ons zien, hoe licht wij ons bedriegen, wanneer wij naar de tegenwoordige instellingen ons eene nauwkeurige schets meenen te kunnen ontwerpen van de maatschappij in vroegeren tijd.

Wel is waar riep de samenleving overal en in verschillende tijden een groot aantal gelijke behoeften in het leven, maar niet overal was de aandrang tot bevrediging van deze even sterk, en niet ten allen tijde gebruikte men dezelfde middelen, om tot het doel te geraken. Beveiliging van persoon en goed, de eerste eischen van een zich ontwikkelend maatschappelijk leven, werden niet ten allen tijde op dezelfde wijze gewaarborgd; niet altijd was de verhouding tusschen bestuurders en geregeerden dezelfde, niet altijd waren dezelfde wetten en bepalingen noodzakelijk of doelmatig om het organisme aan zijne bestemming te laten voldoen.

Vreemd zullen ons thans de voorschriften in de ooren klinken, die vroeger moesten worden gegeven om rust en welvaart in den staat te doen wonen, maar juist het feit, dat zij werden gegeven en dat hare toepassing op de toen gebruikelijke wijze werd verzekerd, bewijst ons aan de eene zijde, dat onze voor-

ouders behoeften hadden, welke wij in het geheel niet meer of niet in dezelfde mate gevoelen, aan den anderen kant, dat men bij sommige gebreken, die elke maatschappelijke samenleving hebben aangekleefd, verbetering trachtte aan te brengen door middelen, welker waarde men thans betwijfelen zou.

Deze bepalingen nu verschaffen ons als overgebleven getuigen van het leven onzer voorouders hier en daar een helder licht over de oude toestanden, elders heffen zij een weinig den sluier op, die de maatschappij der Middeleeuwen voor onze oogen verbergt: zij zijn de meest vertrouwbare gidsen op den weg, dien ik in de volgende bladzijden een oogenblik wensch op te gaan met eene *Schets van het Politierecht der oude Friesche steden*.

De eerste zorgen van het stedelijk bestuur moesten in de tijden, waarin wij ons thans verplaatsen, natuurlijk gericht zijn op de verdediging der stad. De Friesche geschiedenis van de 15de eeuw is als met een bloedigen draad doorweven, de later zoo hooggeroemde volksvrijheid was langzamerhand in bandeloosheid ontaard, en onderlinge twisten en bloedige vechtpartijen vormen den hoofdinhoud van de verhalen, ons door de geschiedschrijvers bewaard. Wel is waar trachtten soms de grietenijen en steden door een onderling verbond den vrede te bewaren, doch deze vereenigingen duurden meestal slechts voor korten tijd en in vele gevallen was de stad voor hare verdediging geheel aan zich zelve overgelaten.

Geen wonder dan ook, dat wij hier en daar bepalingen vinden voor het instandhouden der verdedigingswerken en het bijeenroepen der burgers in tijden van gevaar.

Voorschriften van de eerste soort treffen wij het meest te Leeuwarden aan, welke plaats blijkens de kronijken niet weinige keeren aan een vijandelijken aanval heeft blootgestaan.

Straffen werden bedreigd tegen hen, die aan de toen nog van hout opgetrokken stedelijke omheining, de ‘*stads staketting*e’, schade deden door het uitbreken van palen en planken; tegen hen, die door het omhouwen der hagedoorns op de wallen de tweede verdedigingslinie in ontredderden toestand brachten; eindelijk ook tegen dezulken, die het stedelijk geschut bedierven of hunne baldadigheid koelden aan poorten en sluitboomen. Zoowel het graven van aarde uit de wallen als het werpen van vuilnis in grachten en op bolwerken ging men ten strengste tegen;

verder was het om de verdediging niet te belemmeren verboden aan de wallen nieuwe huizen te zetten, op de bolwerken stellages te timmeren voor het droogen van kleedingstoffen en de grachten te versperren met vischdammen en hindernissen van anderen aard.

Naakte er gevaar dan werd de burgerij met klokgeklep of hoornsignalen bijeengeroepen en begaf men zich gewapend naar den wal; '*soe wie totten oirloge an die stadtsfestingen toe wesen ordiniert zijn*', zegt het Leeuwarder stadrecht, '*sullen aldaer mit hoere geweer ende geschutt onvortoefflijcken loopen, om die vianden resistencie, oftet noot waere, te doen*'.

Voor het '*harnasch*', zooals men toen ter tijde de krijgstoerusting van elken burger noemde, droeg men dan ook bijzondere zorg; het was niet onderworpen aan de bepalingen omtrent het gerechtelijk beslag, en in verschillende voorschriften wordt aan de stedelingen de plicht opgelegd om hun wapentuig in goeden staat te onderhouden, het bij de vastgestelde wapenschouwingen door de Raadslieden te laten onderzoeken en het ten allen tijde gereed te hebben, wanneer door het algemeen belang de gewapende opkomst der weerbare mannen werd vereischt; in geen geval mocht het oorlogstuig buiten de stad worden uitgeleend.

Maar niet alleen als de stad door den vijand werd berend, kwam de burgerij in beweging, ook wanneer op eenige plaats een misschien nog vreeselijker ramp, de brand, dreigde, klonken de signalen door de lucht.

Ter nauwernood kan men zich tegenwoordig nog een denkbeeld vormen van de verschrikkingen, welk zulk een gevaar toen ter tijde mede bracht. De huizen waren voor het meerendeel van hout opgetrokken, de daken met riet bedekt, men miste een geregelde straatrooiing, de middelen tot brandwering bevonden zich nog in de kindschheid hunner ontwikkeling, en wij behoeven ons dan ook niet te verbazen, wanneer wij aan den eenen kant lezen, hoe dikwijls de brand, in een enkel huis ontstaan, de vernietiging van een groot gedeelte der stad ten gevolge had, en aan de andere zijde tal van soms eigenaardige bepalingen leeren kennen, waardoor men het brandgevaar beproefde te verminderen of de eenmaal uitgebroken vlammen tot het kleinste gebied trachtte te beperken.

Eerst langzamerhand ging men aan de bouwpolitie eenige

zorg wijden, Schepenen en Raadslieden hielden het oppertoezicht, de huizen mochten niet meer aan elkander grenzen, de kleinste afstand werd nauwkeurig bepaald; wilde men nieuwe straten of stegen aanleggen, men mocht dit niet meer doen volgens zijn eigen goedvinden, het stedelijk bestuur moest worden gehoord en de richting worden goedgekeurd.

Door een aantal gunstige bepalingen werd de bouw van steenen huizen aangemoedigd en in de voornaamste straten de rietbedekking verboden, tenzij in zekere gevallen, waarin men deze tot een bepaalden tijd toeliet. Had men zonder toestemming toch riet op de daken aangebracht, zoo moesten deze worden afgebroken, en waar men reeds bedekking met pannen aantrof, was het ten strengste verboden, daarvoor wederom een licht-ontvlambare stof in de plaats te stellen.

Verder hield men een nauwlettend toezicht op de stookplaatsen. In de meeste steden gingen de Raadslieden viermalen in het jaar van huis tot huis rond, om de ovens en schoorsteenen aan een persoonlijk onderzoek te onderwerpen; te Leeuwarden koos men zelfs 12 Brandmeesters, voor ieder stadskwartier drie, die zesmalen ieder jaar op vastgestelde dagen de woningen binnentraden en zorgden, dat men alles in goeden staat onderhield.

De ovens moesten zóó geplaatst zijn, dat de hitte geen balken of ander houtwerk aan kon tasten: ruime schoorsteenen boden aan rook en sintels een uitweg aan. De ketels van de brouwers moesten met een muur van gebakken steen zijn omgeven, stonden zij reeds tegen eene wand, dan diende deze tot een zekere hoogte van steen te zijn opgetrokken. In achterhuizen mocht men slechts dan vuur hebben, wanneer dit uitdrukkelijk was toegestaan.

Verschillende werkzaamheden, welke gemakkelijk brand konden veroorzaken, mochten alleen bij dag worden verricht. Bepalingen in dien zin treffen wij aan over het bakken, het droogen van koorn en het schoonmaken van vlas. Zeer gevaarlijk achtte men verder het smelten van vet en teer, van daar dat men op de vleeschhouwers, schoenmakers en wieldraaiers bijzonder toezicht hield, en dat men o.a. te Sneek het teeren van schepen slechts buiten de bebouwde kom der stad toestond. Dat eindelijk het bestuur bewaarplaatsen van hooi, riet en stroo nauwlettend naging, is te begrijpen.

Met niet minder zorg waakte men er voor dat de inwoners

voorzichtig met het vuur omgingen; zoo mocht de asch niet uit den oven verwijderd worden, voordat zij was afgekoeld of met water gebluscht; droeg men haar uit het huis en was zij nog rookende, dan verviel men in een niet onbeteekenende geldboete, terwijl men natuurlijk, in geval er vonken in werden gevonden, zijne zorgeloosheid nog zwaarder zag bestraft.

Met vuur mocht men slechts dan over straat gaan, wanneer het in een pot werd gedragen, waaruit geene sintels konden spatten.

Wilde nu het ongeluk, dat er niettegenstaande al deze voorzorgsmaatregelen toch in eenig huis een begin van brand ontstond, dan moest de bewoner dit dadelijk kenbaar maken, zoo hij niet in eene zware geldboete wenschte te vervallen. Zeer eigenaardig zegt het Leeuwarder stadrecht, '*soe waer dat in enygen huysinge brant wort*; *daer Godt vorsien wil, ende die gheene, daer den brant is offte wort, ende terstondt ghien buyrroep en maecket, het sy by nacht off by dach, roepende dreemael*: *brand, brand, brand, ende meynde ofte wolde den brandt verstoppen off versmoren, die selve verboerdt vier older schilden*'.

Kon men met getuigen bewijzen, dat men te dezen opzichte zijn plicht had gedaan, dan was men natuurlijk vrij, maar in dit geval onderzocht men ten strengste of de bewoner zelf door zijne onvoorzichtigheid den brand veroorzaakt had. Bleek zijn schuld, zoo moest hij den eigenaar van het huis en andere personen, die door de ramp verliezen hadden geleden, de schade vergoeden. Brandde het huis tot den grond af, dan werd hem te Sneek zelfs het burgerrecht ontnomen en moest hij voor een tijd de stad verlaten.

Was nu het brandgerucht aan de stadswacht bekend geworden, dan werd de klok geluid en de bewoners spoedden zich naar de plaats des onheils om met behulp van lederen emmers, ladders en brandhaken mee te werken tot vermindering van het wassende gevaar.

Dat men de middelen tot brandweer in goeden staat moest onderhouden en vooral steeds te zijner beschikking moest hebben was dringend voorgeschreven. De ladders en haken hingen dan ook aan den buitenmuur, de emmers in het voorhuis, en wie ze zonder toestemming van den bewoner verwijderde of, als ze werden uitgeleend, hen niet ongeschonden teruggaf, verviel in een

boete; zij mochten alleen in geval van brand worden gebruikt. Ook zorgde men er op alle wijzen voor steeds water bij de hand te hebben, vooral in den winter, als wanneer voor ieder huis een groote vierkante bijt in het ijs gebouwen werd.

Drong de nood dan werd met de haken het dak vaneen gescheurd; vreesde men voor uitbreiding van de vlammen, dan konden zelfs op hoog bevel de naastliggende huizen worden afgebroken.

Onwil en baldadigheid, welke het reddingswerk belemmerden, ging men met gestrengheid tegen; verschillende straf bepalingen doelen op hen, die weigerden hunne middelen van brandweer af te staan, die moedwillig emmers in het vuur wierpen, die anderen met water begoten of met opzet kwetsten.

Had de brand een einde genomen, dan werden de voorwerpen, welke tot blussching hadden gediend, in de naaste huizen gebracht, om den volgenden dag aan hunne eigenaars te worden teruggegeven.

Wij slaan thans een blik op een andere gewichtige zaak in het leven onzer voorouders, de zorg voor de zindelijkheid in de stad.

Ook hier zouden wij van den weg afdwalen, wilden wij naar de thans misschien wel eens te angstvallig rein gehouden straten en zorgvuldig uitgediepte grachten en vaarten, ons eene voorstelling vormen van deze verkeerswegen in vroegeren tijd. Houden wij, om maar een enkel voorbeeld te nemen, ons voor oogen, dat het plaveien van de straat een onbekende zaak was, dat varkens en andere dieren nog ongehinderd tusschen de huizen rondliepen en hun voedsel zochten in het vuilnis, dat men hier en daar had opeengehoopt, dan behoeft men zich waarlijk geen hoog denkbeeld te vormen van den toestand, waarin gedurende het grootste deel van het jaar, vooral in den regenachtigen herfst, het openbare gedeelte der stad verkeerde.

Toch leeren ons verschillende bepalingen, dat men ook in dit opzicht verbeteringen trachtte aan te brengen.

Reeds stipte ik met een enkel woord aan, dat men op de wallen en in de buitengrachten geen afval meer duldde, en ook ten opzichte van de straten en vaarten in de stad zullen wij een groot aantal voorschriften aantreffen, die ons getuigenis afleggen van den goeden wil van het bestuur.

Het onderhoud van straten, wallen en bruggen was opgedragen aan de bewoners der naastliggende huizen, ieder voor zijn gedeelte; de Raadslieden hadden het oppertoezicht en hielden daartoe tweemalen 's jaars een ommegang; zij konden met bedreiging van boete de volvoering der vereischte verbeteringen en vernieuwingen bevelen, en, mocht dit niet baten, van stadswege de noodige reparatiën aanbrengen op kosten van den nalatigen persoon.

Te Leeuwarden had men allengs het eigenlijke toezicht aan een aantal keurmeesters opgedragen, terwijl de bewoners der buitenbuurten in dezen aan twee beëedigde schouwers moesten gehoorzamen, die met twee of drie Gedeputeerden uit den Raad er voor zorgden, dat zoowel aan wegen en dijken als aan wateringen en sluizen de noodige zorgen werden besteed.

De vaarten werden door de burgers geslat, die zich hiertoe in elk geval jaarlijks één, twee of drie dagen moesten beschikbaar stellen, welke tijd, wanneer het Bestuur dit noodig oordeelde, zelfs nog kon worden verlengd.

Om nu '*die diepingen inder stadt claer ende renlick toe holden*', besloot men te Leeuwarden, '*dat nyemant enighe storven beesten noch fuyle stinckende aessen off krenghen inden diepen* (*mocht*) *smyten, noch opten wallen voer noch affter den huysen werpen, noch katten noch honden inden diepen drencken*'.

Het afval van slachtvee werd ten strengste van de openbare wegen geweerd, en zoo mochten ook de schoenmakers geen vuilnis van leer noch hoorn op de wallen, straten en in de grachten laten liggen, maar moesten dit buiten de stad brengen; tevens was het hun verboden de huiden in de vaarten te laten hangen of uit te wasschen, terwijl '*om stanck ende anderen insubvenienten te vermyden*', de vellen ook niet meer in de voorname straten mochten worden gedroogd. Dezelfde voorschriften golden voor de bontwerkers, terwijl de toenmalige chirurgijns zich aan de volgende bepaling hadden te houden: '*Item die barbiers ist oick verboden, dat zij gheen latelbloet inden stadtsdiepen moeten wtgieten, dan sullent after die huysen in kuylen off dobben begraven, daert nyet inden diepen mach loopen*.'

Of onze voorouders, die om hunne grachten rein te houden, tot zulke voorschriften hun toevlucht moesten nemen, het in de genees- en heelkundige wetenschappen tot eene aanzienlijke hoogte hadden gebracht, mag misschien betwijfeld worden.

De varkens, die niet alleen veel toebrachten tot de onreinheid der straten, maar ook de schuttingen vernielden en de tuinen binnendrongen, werden vervolgens met gestrengheid van den openbaren weg geweerd, terwijl ook aan paarden, koeien, schapen en hoenders de toegang tot de wallen en het kerkhof werd ontzegd.

De afvoer der faecaliën kostte de regeering niet weinig hoofdbreken; men was er zoo aan gewoon om alle vuilnis op de straten en in de grachten te werpen, dat men zich niet ontzag ook de stoffen, 't meest aan bederf onderhevig, juist daar te vergaderen, waar zij de lucht het hevigst verpestten en de gevaarlijkste bijdragen leverden tot de verspreiding dier verschrikkelijke besmettelijke ziekten, welke, gelijk bekend is, de vloek der Middeleeuwen waren. Te Leeuwarden besloot men dan ook, '*datmen geenerlije privaten off onreyne huyskens over enighe wateringen binnen der stadt* (*mocht*) *timmeren, noch onrenlickheyt van menschen noch van anderen beesten* (*!*) *inden wateringen smyten noch vuytleyden*.'

Anders dan in den tegenwoordigen tijd echter dacht men over de middelen, die in dezen verbetering konden aanbrengen; men meende door het aanleggen van riolen de zaak tot een goed einde te kunnen voeren. '*Alle die ghiene, daer hoir onrenlickheyt tot noch toe in vaetkens hebben gedaan*,' zoo hooren wij verder de vroede Leeuwarder magistraat over deze materie beslissen, '*sullen* (*voortaan*) *behoirlijcken latrynen maeken; ofte te minsten die selffde vaeten mit fuylnisse laten begraven oft bij nacht in een schip laten wtfoeren, tot welcken men sall een stedige wtfoerer ordineren*.'

Te Bolsward en te Sneek was men spoediger tevreden; daar waakte men er slechts voor, dat men met zijne eigene '*onrenlickheyt*' een ander niet al te zeer lastig viel. '*Niemant*', zegt hier het zorgdragende bestuur, '*sal syn secreet setten voer een anders voerdoer off vinster, ten sy also gemaket onder die eerde off onder dat water, dat Recht ende Raedt daeran genoeght; ende nyemant moet syn secreet, miss off enighe onreynicheyt brenghen off loepen laten op een anders landt off in zyn sloet; ende wye aldulcke onreynicheyt vuytfoert, dye salt soe brenghen ende bewaren datter gheen clage van compt*.'

De mest van beesten, de keukenafval en het vloerstof mocht men slechts op dat gedeelte van de straat of wal brengen, dat men zelf onderhouden moest, waar het echter niet langer dan

een bepaalden tijd mocht blijven liggen, zoo niet het verwijderen er van door slecht weder of vorst belemmerd werd.

Ook tot de veiligheid en rust op den openbaren weg begon men hoe langer hoe meer zijne zorg uit te strekken.

De '*putten, kalckdobben off andere periculose ende sorchlijcke kuylen*,' moesten van deksels zijn voorzien '*om alle quade ongelucke van voerdrencken off toe voersmoren to voermyden*.'

Na tien uren s'avonds mocht men niet meer zonder lantaarn over straat gaan; wie des nachts op het dragen van wapenen werd betrapt, verloor die en verviel bovendien in eene geldboete.

Overal vinden wij verder nog straffen bepaald tegen hen, die moedwillig de nachtrust verstoorden en door het maken van buurgerucht, het roepen van 'moord' en 'wapen', de burgerij verschrikten.

Baldadigheden des nachts gepleegd, ontgingen evenmin de wrekende hand der politie. '*Soe wie des nachtes lopet met wagens by der straten of die waghens in die grafte voert oft laet lopen, ofte tonnen int water werpet, of die yemants doeren bedraget met horden, met hout ofte mit plancken, oft die loyfen of bruggen toebreken, of die ander onbestuer bedrivet des nachtes by den straten, die verboert vier pont, ende al die hiertoe helpen gelike peen*,' behalve natuurlijk de aangebrachte schade, die zij bovendien moesten vergoeden.

De jeugd, die zich het kerkhof tot speelplaats had gekozen, trachtte men van daar te verdrijven, toen het bleek, dat zij haren vrijen tijd ging doorbrengen met het werpen van steenen naar spreeuwen en duiven, welke steenen bij die gelegenheid wel eens de ruiten der kerk schijnen te hebben getroffen; men vond ten minste noodig te bepalen: '*wat schade yemant anden glasen doet, den schade dubbelt to betalen der kercken; ofte gegeeselt to werdden van den schoelmeesters* (!), *mogen zy die boet ende die schade nyet betalen*.'

Tevens werd, ten minste te Leeuwarden, de burgerij voor bedelarij gevrijwaard. Vreemdelingen mochten niet om aalmoezen bij de huizen langs gaan; dit was alleen veroorloofd aan bedevaartgangers naar Jeruzalem en Rome, of naar Santiago de Compostela, welke stad als plaats van boetedoening zeer hoog aangeschreven stond.

Ook voor arme Gasthuizen mocht men de algemeene liefda-

digheid inroepen, terwijl onder de jonge priesters alleen zij met den korf mochten rondgaan, die in de stad woonden en uit burgers geboren waren.

Laten wij thans een woord wijden aan die onderwerpen van publiek belang, welke, meer nog dan de tot nu toe behandelde, het bestuur lieten ingrijpen in de dagelijksche samenleving der inwoners en in hun onderling verkeer.

Met angstvallige vaderlijke zorg waakte men er voor, dat de koopwaren, zoowel de gewone levensmiddelen als de kleedingstoffen, onvervalscht en niet beneden gewicht en maat werden afgeleverd.

De voornaamste spijzen en dranken: brood, vleesch, visch, bier en wijn, waren aan een gestreng onderzoek onderworpen, en, meer dan dit heden ten dage het geval is, werden de verkoopers door dreigende bepalingen belemmerd in hunne pogingen om tegen eigen voordeel de gezondheid der burgers in de waagschaal te stellen of de koopers geldelijk te benadeelen.

Vooreerst had men nauwkeurig voorgeschreven, welke brooden er mochten worden gebakken. '*Ende sullen die backers backen weyten brooden, hiele ende halve ende vierndielen, timpte ende tassche, weggen, puffen etc.; in die guede weke taeffelbrooden, hiele ende halve, van dree ende anderhalff ponden, oick ronde off weyten bollen, ellick nae de wicht, daerop ordineert*.' Het brood moest goed gaar gebakken zijn uit tarwe- of roggemeel, niet uit een grondstof van mindere hoedanigheid. '*Die backers sullen ghien gerstenmeel, boonmeel noch semmele in eenige broot, dat toe coop is, moeten backen by ernstige des Raets straffinge*.' Verder had men den bakkers uitdrukkelijk bevolen, hun waar met het gildeteeken te waarmerken. Het gewicht van het brood werd berekend naar de duurte van het graan, de prijs bleef dezelfde, zoodat, wanneer er schaarschte aan grondstof was, niet gelijk dit tegenwoordig het geval is, de brooden voor een hoogere som werden verkocht, maar deze steeds kleiner en lichter werden; slechts bij uitzondering mocht de prijs worden opgeslagen, wanneer '*die backers huere gebreken van oprysinge aende rogge den Borgermeister ende Raet eersten te kennen* (*gaven*) *ende van opslach eersten consent* (*hadden*.)'

Van zulk eene broodzetting nu is ons te Leeuwarden een zeer merkwaardige lijst bewaard gebleven, waarin men nauw-

keurig de zwaarte van elk brood vindt berekend voor al de gevallen, wanneer de prijs van een zekere hoeveelheid tarwe van 12 tot 40 stuivers klom, met opgave tevens hoe de bakker bij elk dezer prijzen zijne kosten vergoed en zijn arbeid beloond kreeg; eenige berekeningen exempli gratia helderen de inrichting van deze tafel op.

Dat de bakkers, die deze regelen trachtten te ontduiken, behalve een boete ook het te licht bevonden brood moesten overgeven, verwondert ons niet; dit brood kwam '*om godeswille*' bij de armen terecht.

Het vleesch werd te Leeuwarden in het '*stadts vleyschuys*' voor het verbruik in gereedheid gebracht. Daar werkten de slagers des morgens van 5 tot 10 uren en na den maaltijd van 1 tot 6; alleen op de vier Hoogtijden: Kerstmis, Paschen, Pinkster en Maria Hemelvaart hield men vacantie.

Dus vinden wij hier reeds in vroegere eeuwen eene instelling, welker wenschelijkheid in den laatsten tijd voor verschillende gemeenteraden een punt van ernstige beraadslaging uitmaakte: een *abattoir*.

Ook de vrouwen en boden der vleeschhouwers hadden hier toegang, hetwelk echter niet altijd gunstig op de orde en rust schijnt te hebben gewerkt, men achtte ten minste eene bepaling noodig dat deze '*int vleyschuys, van woerden ende in wercken*' vrede zouden houden.

De slachtbeesten moesten, voordat zij naar de algemeene vleeschhouwerij werden vervoerd, door den Marktmeester gekeurd zijn; wie vleesch van zieke dieren te koop aanbood of dit opblies, ten einde het schooner en omvangrijker te doen schijnen, werd van zijn beroep ontzet, terwijl hij, die deze bedriegerij aan het licht bracht, de helft der boete ontving; merkwaardige blijken voorwaar van het groote gewicht, dat men oudtijds aan de deugdelijkheid van dit in bedorven toestand zoo gevaarlijke voedingsmiddel hechtte.

Het gebruik van vleesch was niet elken dag veroorloofd. '*Niemant*', zoo zegt het Bolswarder stadrecht '*moet vleysch coepen off vercoepen op heylighe daghen, by den banne gheboeden te vieren nae vuytwysinge des geesteliken rechtis, ten sy dattet den coeper noetsake doet off eerbare gasten overcomen synt*.' Wie die '*eerbare gasten*' waren, behoeft men hier niet te vra-

gen, onder dezen naam gingen in de eerste plaats de priesters door.

Ook het Sneeker Stadboek behelsde het verbod van vleeschgebruik op Zondagen, Aposteldagen en heilige dagen, tenzij iemand er '*by noetsaicken toe quaem, dat hy een scuttel vleysch heimelicken haelde*.' Was dus in geval van ziekte het nuttigen van vleesch bepaald voorgeschreven, dan moest men er toch in ieder geval voor zorgen, dat men door den inkoop daarvan geen openlijke reden tot ergernis gaf.

In gewone omstandigheden moest men zich op de genoemde dagen met visch tevreden stellen, en nemen wij in aanmerking hoe vele Heiligen er waren, wier naamdagen dienden te worden herdacht, dan kunnen wij ons eenig denkbeeld vormen van de belangrijke rol, die de visch op de spijslijst onzer voorouders vervulde. Op den verkoop van dit artikel hield men dan ook het strengste toezicht. '*Item, soe salmen ordineren ende stellen eenen Merckmeister om neerstige opsicht toe hebben opden visscheren ende hoeren gebreken, als van doot visck ofte olt gevangen zeevisck, sallem ende mosselen, van doode Yssel braessemen ende dyergelijcke toe vercoopen*'. Welke boete de Marktmeester wilde opleggen, mocht hijzelf beoordeelen '*nae der personen ende saecken gelegentheyt*'.

Ter verdere voorkoming van bedriegerij moest de visch in het openbaar op de vischbanken worden geveild, terwijl den verkooper uitdrukkelijk bevolen werd den naam van zijn koopwaar te '*scryven in een brieff an een stock opde visch gesteken*'.

Bij deze voorschriften gold gelijk bij het vleesch de bepaling, dat de aanbrenger der wetsontduiking de helft der verbeurde gelden ontving.

Thans een enkel woord over de dranken, welke het gezellig leven onzer voorouders veraangenaamden.

Overbekend is het, welke gewichtige rol het bier reeds in de vroegste tijden bij de Germanen speelde; en dat een later geslacht niet van de oude tradities was vervreemd, blijkt ons voldoende uit de bijzonderheid, dat men meermalen melding vindt gemaakt van boeten, welke in bier moesten worden betaald.

Merkwaardig ook noem ik het verschijnsel, dat, toen in 1435 de parochie Oldehove besloot zich onder het stadrecht van Leeuwarden te begeven, men bij de weinige bepalingen, die

dit contract bevatte, toch een voorschrift over het bier niet achterwege kon laten. Gedurende den winter mocht men volgens deze overeenkomst van die drank geen andere soort nuttigen dan die in de stad zelve gebrouwen was.

En later nog in 1487 brak er zelfs door het verboden gebruik van Haarlemsch bier daar ter plaatse een geweldig oproer uit, hetwelk onder zijne gevolgen de plundering der stad en den dood van Olderman Auckama telde.

Behalve de zoogenaamde Haarlemsche kuit, genoot hier en elders het Hamburger bier het hoogste aanzien. In Groningen kende men zelfs een Hamburger bierhuis, en ook te Leeuwarden meende men in het stadrecht over den prijs van dezen drank een afzonderlijke bepaling te moeten opnemen.

Doch ondanks deze geweldige concurrentie was toch ook het gebruik van inheemsch bier van niet weinig beteekenis; men achtte, gelijk wij reeds bij den brandweer zagen, een afzonderlijke bepaling over de brouwketels noodzakelijk, en de betrekkelijk veelvuldige voorschriften, voor de contrôle van de brouwers gemaakt, bevestigen ons in het vermoeden, dat de stad Leeuwarden in tegenstelling met den tegenwoordigen toestand een vrij groot aantal brouwerijen binnen hare wallen bezat.

Het bier werd uit gerst of haver bereid. De door den Raad beëedigde brouwers moesten voor elke ton van de eerstgenoemde graansoort een vastgestelde hoeveelheid gebruiken, van de tweede anderhalfmaal zooveel; de Raadslieden keurden den drank en bepaalden den prijs, of straften in geval van vervalsching de bedriegers naar hun goedvinden.

Men tapte het bier uit het vat in tinnen kannen, waarop de maat was aangegeven, benevens het stadsteeken, en men mocht niemand den gevraagden drank weigeren ‘*ten waere off yemant by nachte ende by ontyde om bier quame;*’ het schijnt dat bepalingen omtrent het tappen aan dezulken, die zich reeds meer dan genoeg aan het edele vocht hadden te goed gedaan, minder noodig waren.

Bleek het bij het gebruik, dat de gekochte drank naar het vat smaakte, zoo kon men dien den brouwer of slijter weder terugzenden en was daarmede van de betaling vrij.

De handelaars in vreemde bieren moesten deze afleveren onder de namen ‘*zoe zy vanden steeden ofte plaetzen gehieten wordden*,

daert bier gebrouwen is'; wie zich aan dit voorschrift niet wilde houden, werd als bedrieger gestraft.

Langzamerhand nam echter, ten minste in het begin der 16de eeuw, met de vermeerdering van den handel ook het wijnverbruik toe, vandaar dat wij tusschen de bepalingen over het bier, ook voor den verkoop van dezen drank eenige voorschriften aantreffen.

Zeer geliefd waren de soorten, die men uit de Rijnstreek trok en de lichte, witte wijnen van Hongarije; uit Frankrijk leverde het landschap Poitou zijn aandeel.

Men moest tot den verkoop vergunning hebben van Burgemeester en Raad, die de prijs der wijnen vaststelden, '*nae datze geproeft ende gesmaect waren*.' Ook legde men een eed af, dat men den drank noch vervalschen noch met andere soorten vermengen zou. Voor het laatste was men zelfs zoo bezorgd, dat men den verkoopers van Rijnwijn niet toestond Fransche soorten in huis te hebben.

Voor het uittappen van den wijn in geijkte tinnen kannen, en het verkoopen van den drank onder zijn waren naam golden dezelfde voorschriften als bij het bier.

De laatstgenoemde bepaling, dat men niet door bedriegelijke namen de koopwaren een verhoogd debiet mocht bezorgen, treffen wij eveneens vrij uitvoerig bij de voorschriften voor den verkoop van kleedingstoffen aan. '*Item, alle zydewerck ende zijde laeckenen, daer sonderlinge namen hebben, als onderscheyt tuisschen karmesyn ende flauwiel, dubbelt zyden satyn, Bruckx ende Dornicx; van laeckenen, als lawterfyn, kooperden fynen ende slechte Armentiersen laeckenen, in gelijcker manieren altyt toe noemen, daermen weet ofte kan noemen, voir die vercopinge toe geschien, ende dat by pena dat laecken ofte zijdwerck toe verboeren, dat vercoft is, die aenbrenger die helfft*.' Een enkele uitdrukking in dit voorschrift moge ons thans onverstaanbaar in de ooren klinken, in ieder geval kan men er dit uit opmaken, dat men verschillende soorten van laken uit Vlaanderen en wel uit de steden Brugge, Doornik en Armentières kreeg.

Gelijk bekend is, werd het toezicht op de deugdelijkheid van de kleedingstoffen, waaraan de Nederlanden voor een groot deel hunne welvaart dankten, streng gehandhaafd, en merkte men

het dan ook als geen geringe bedriegerij aan, wanneer men de met kleine zegels gewaarborgde lakens van deze kenteekens ontdeed en ze voor betere soorten trachtte te verkoopen. Strenge straf trof den overtreder.

Natuurlijk moest bij al deze zorgen voor het welzijn der burgerij de stedelijke ijk naar behooren zijn ingericht, en wij behoeven dan ook niet lang te zoeken naar bepalingen, die met dit doel waren vastgesteld.

Gelijk wij reeds opmerkten, werden de maten voor natte waren met een maatpijltje geteekend en van het stedelijk merk voorzien, welk teeken ook op de koperen, ijzeren en looden gewichten moest zijn aangebracht; in de koornmaten en ellen werd de maat gebrand. De standaard-el hing volgens het Staversche stadrecht aan de openbare brug.

Wanneer de Raadslieden op de gezette tijden hun ommegang hielden, oefenden zij tevens toezicht uit op de betrouwbaarheid der maten en gewichten; bijzonder op marktdagen was hun deze zorg ten dringendste aanbevolen.

Werd aldus getracht de stoffelijke belangen der burgers te bevorderen, hierbij liet men het niet, ook tot hun zedelijk gedrag strekte zich het politietoezicht uit.

Niemand mocht in zijn huis oneerbare handelingen plegen noch anderen daartoe verlokken; wie zich hieraan schuldig maakte, moest zich behalve voor het wereldlijk, ook nog voor het geestelijk gerecht verantwoorden. Viermalen in het jaar hielden de Schepenen zitting, om zaken van dezen aard te behandelen.

Werden de verboden handelingen in een huurhuis gepleegd, zoo had de verhuurder het recht zijne woning te doen ontruimen.

‘*Item, soe wie mesbruicket zyn huys ofte camer mit quader herberge of mit anderen quaden saicken, diet stadtboek verbiet, dien machmen verdriven vten huyse oft vuyt die kamer, die hy gehuyert heeft, ende hem machmen afnemen die hele huyer des halven jaers*.’

Voor leen- en huurcontracten, met onzedelijke personen aangegaan, kon men zich niet op het gerecht beroepen. ‘*Item, soe wat men borget, verhuyert oft leent lichte mannen of wiven, of die lichte taveernen oft quade herberge opholden daer en sal men gheen recht van doen*.’ Ook konden de

personen die '*van lichten leven*' waren geene vergunning krijgen tot den verkoop van drank.

Niet alleen de gewone burgers maar ook de geestelijken schenen zich niet te ontzien, de '*lichte taveernen*', al was het dan ook in het geheim, te bezoeken. '*Item, vint men enighe broeder off gheestelicken man in quaeden herberghen des nachtis nae neghen uiren by der straten, vuyt zyn habyt anders vercledet, den mach men vanghen ende bewaeren tot den daege toe ende presentyeren hem in dye tegenwoirdicheyt des helen Raets zyn oversten*.'

Naast het drankmisbruik woekerde de oude nationale ondeugd, de liefde voor het hazardspel; door de jaren was zij niet verminderd, integendeel, het schijnt dat zij in de Middeleeuwen eerst recht haar toppunt bereikte.

Geen stadrecht bijna, hoe kort ook geredigeerd, of wij vinden daarin verbodsbepalingen tegen het dobbelen en vele andere '*aventuerlycke*' spelen, wier namen wij meestal niet eens meer verstaan; valt echter juist uit de talrijkheid dier verschillende namen niet af te leiden, hoe vindingrijk onze voorouders op dit gebied waren en hoe groot hunne lust voor dergelijke vermaken was?

Lange lijsten van verboden spelen nu vinden wij wel is waar in de Friesche steden niet, maar toch kunnen wij uit bepalingen als: '*niemant moet dobbelen noch dobbelen laten noch craybecken noch gheenderley boverie hantieren, die aventuerlick zyn*,' opmaken, dat men ook hier van de speelzucht niet geheel vrij was.

Evenmin als overeenkomsten met onzedelijke personen van rechtswege voor uitvoering vatbaar waren, was men ook gehouden aan verplichtingen te voldoen, die in het spel haren oorsprong hadden; 't waren en bleven eereschulden.

Bepalingen tegen buitensporige weelde welke over het algemeen in de oude stadrechten een zoo groote plaats innemen, en die zich niet zelden met de beuzelachtigste bijzonderheden inlaten, treffen wij in de Friesche steden slechts een enkele maal aan. En geen wonder, moge het volk ook al in lust voor pracht en praal, in zucht naar zinnelijke genoegens zich niet hebben onderscheiden van zijn naaste buren, de welvaart was door den eeuwenlangen burgeroorlog te zeer geknakt dan dat zij aanleiding had kunnen geven tot rijkelijke uitgaven op een gebied, waar dit niet volstrekt noodzakelijk was.

Op het land mogen zich misschien de edelen in kleeding en voeding eenigszins boven het middelmatige hebben verheven, de toongevende macht in de steden, de burgerij, had nimmer een andere dan een zeer eenvoudige levenswijze gekend en zag zich door de omstandigheden genoodzaakt die te blijven houden.

Behalve bij de gildefeesten, waarover nader, schijnen onze voorouders, vol eerbied voor de afgestorvenen gelijk zij waren, zich alleen bij begrafenisplechtigheden en op de herinneringsdagen der dooden eenige meerdere onkosten te hebben veroorloofd; hoe het nu zij, of zich bij deze partijen ongeregeldheden voordeden, of dat men deze uit een geldelijk oogpunt meende te moeten afkeuren, het stedelijk bestuur vond èn te Staveren èn te Leeuwarden '*vuyt bewegende oirsaecken*' goed, deze bijeenkomsten voortaan te verbieden. Ook de offers voor den godsdienst werden, waarschijnlijk om finantiëele redenen, binnen vaste grenzen bepaald; niet meer dan één penning mocht voor iedere waskaars worden afgezonderd en niet meer dan zes kaarsen worden gebruikt; maar tot het aanbieden van deze geschenken waren dan ook de erfgenamen en bloedverwanten verbonden.

Hetzij dat nu evenwel deze verplichting om te offeren tegenzin wekte, hetzij dat men met leedwezen het geld in de beurs der priesters zag verdwijnen, hetzij dat werkelijk de geldnood zoo hoog geklommen was, hoe ook, wij vinden in het begin der 16de eeuw te Leeuwarden eene bepaling, die ons geen hoog denkbeeld geeft van de offervaardigheid, welke men anders bij onze vrome voorouders onderstelt. '*Soe die gemeente in ellick waskeers over den doden nyet meer schuldich is dan een penning te offeren, de welcke hier nyet zint toe bekomen, waerdoer de gemeente grootlijcken geinteresseert wort, bidden*[*de*] *die van Leeuwarden, dat mijn Heeren willen een goltsmit ordineren, die cleyn gelt munt*.'

Thans blijft ons nog over een vluchtigen blik te werpen op den toestand, waarin zich oudtijds de handel en nijverheid bevonden, zooals wij dien leeren kennen uit het marktverkeer en het gildewezen, waarbij ons dan tevens een inzicht zal worden vergund in de economische begrippen, die toenmaals de heerschende waren.

Dat wij ook hier te lande reeds betrekkelijk vroeg van marktdagen vinden melding gemaakt en voorschriften aantreffen, die ten doel hadden alsdan het onderling verkeer gemakkelijk te maken en orde en rust in de stad te handhaven, behoeft ons niet te verwonderen; stellen wij ons alleen maar voor oogen, dat de handel aan enkele plaatsen gebonden was, wijl, in tegenstelling met den tegenwoordigen toestand, niet een volledig net van bruikbare wegen het landschap overspande, maar er slechts enkele bepaald aangewezen handelswegen en handelsplaatsen bestonden, en dat de groote toevloed van vreemdelingen in de toen nog niet zeer volkrijke steden een zeer ongewonen toestand deed ontstaan, dan kunnen wij ons er eenig denkbeeld van vormen, welk een gewichtige beteekenis toen het onbelemmerde handelsverkeer moest hebben en welk een belangrijk deel der politiezorg het toezicht op de markten uitmaakte.

Voordat men er dan ook toe overging de rechtsgebruiken in de steden in hun geheel te ordenen, was men, door de noodzakelijkheid daartoe gedreven, in vele plaatsen reeds begonnen met eene vaststelling van de voorschriften voor de markt; van daar dat niet weinigen in lateren tijd in de oude marktbrieven den oorsprong der stadrechten meenden te zien.

Maar - trachten wij een korte schets te geven van een jaarmarkt in de 15de en in het begin der 16de eeuw.

Groothandel zullen wij in de meeste Friesche steden niet veel meer aantreffen; de tijden zijn voorbij, toen Leeuwarden, gunstig aan de Middelzee gelegen, zijne koopvaarders onder de Hanzeschepen telde, toen aan de andere zijde Staveren een strijd durfde aangaan met het Hamburg-Lübecksch verbond, een strijd, die niet door de wapenen maar alleen door tusschenkomst van Hollandsche en Vlaamsche steden een einde nemen kon: de aanslibbing der zee heeft sommige bloeiende havenplaatsen in andsteden veranderd en de groothandel zoekt andere verkeerswegen dan de gevaarlijke ondiepe Zuiderzee.

Voor den kleinhandel bleven evenwel de Friesche steden van groot belang; de inheemsche voortbrengselen, welke thans nog ver buiten de grenzen een gereeden aftrek vinden, als paarden en rundvee, boter en kaas, ontgingen ook toenmaals het begeerig oog van den buitenlander niet, en wij vinden onder de marktbezoekers niet alleen ‘*Vlammighe, Brabanders, Hollanders, Ghelrelanders ende Stichteslude*’, maar ook Westphalingers en

andere Duitschers, ja zelfs '*Fransoijsen, Engelschen ende Scotten*' vermeld.

Handelaars uit de meest verschillende streken dus mengden zich met de bewoners van de Friesche gewesten onder de stedelijke bevolking, wanneer de Raadslieden twee dagen voor den voornaamsten marktdag ten teeken van den godsvrede het kruis buiten de poorten plantten.

Dan was de tijd aangebroken, waarop de anders door kleingeestige bepalingen belemmerde handel weer zijne rechten hernam; dan stond iedere vreemdeling gelijk de burger onder de vaderlijke hoede van het stedelijk bestuur, dan ook kon de buitenman, die langs de thans veilige wegen en vaarten de stad bereikte, rekenen op eene spoedige beslechting van elk geschil, dat zich mocht voordoen in het verlevendigd verkeer.

Dan dreef men met den landman uit den omtrek handel in de voortbrengselen van landbouw en veeteelt en ruilde men met den koopman uit den vreemde de zorgvuldig op de stadswaag afgewogen boter en de door den Marktmeester goedgekeurde slachtdieren tegen lakens en bier.

Dan ook zag men, even als op den Vastenavond, niet zoo scherp toe op den aard der vermaken, waarmede de vrije uren werden gesleten; dan was zelfs bij de biergelagen, welke men soms tot laat in den nacht aanrichtte, het anders zoo verfoeide dobbelspel tijdelijk veroorloofd.

Wel is waar was natuurlijkerwijze op de weekmarkten de omzet geringer, maar toch wijzen ons verschillende bepalingen op de belangrijkheid van den kleinhandel, welke op die tijden tusschen het platteland en de steden plaats vond.

Onder de marktproducten vinden wij dan ook in bonte volgorde melding gemaakt van '*peerden, ossen, koeyen, vercken ende ander jonge dieren, botter, kesen, scapen, visch, vleys, vogels, gansen, hoenres, eyeren, zwanen, rogge, weyt, huden ende kalffellen*.' Dan kwamen de buitenlieden met hunne schepen stadwaarts om '*peren ende appelen, noten en jaerkoeken*' te veilen; en dat die binnenvaart niet geheel van belang was ontbloot, bewijst ons het verbod, om de schepen, die reeds gelost hadden, in de stad te laten liggen en daardoor anderen de gelegenheid te ontnemen om aan den wal te ontladen.

De vreemdelingen, die op de jaarmarkten volle vrijheid van

verkeer genoten, waren op deze dagen echter weder in ruime mate aan belemmerende handelsbepalingen onderworpen.

Onze voorouders toch waren met hart en ziel het stelsel van bescherming toegedaan, en niet dan met leede oogen zagen de stedelijke bestuurders toe, dat de inwoners, door de noodzakelijkheid gedreven, voor sommige waren bij vreemdelingen ter markt moesten gaan. Geen wonder dus, dat men de concessiën in dezen te doen tot het kleinste getal trachtte te beperken.

Wat de inheemsche industrie aangaat wees ik reeds met een enkel woord op de bijzonderheid, dat men, ten einde de stedelijke brouwers te begunstigen, voor een deel van het jaar het gebruik van vreemde bieren verbood; zoo ook mocht men te Sneek geen kuipwerk verkoopen dan hetwelk door de stedelijke nijverheid geleverd was; '*uytgenomen*,' zegt merkwaardigerwijze het stadboek '*de Hamburger* (*bier*)*tonnen, die mach een yegelyck vercopen*'.

Ook voor den afzet van pelzen en messen golden dergelijke beschermende bepalingen.

Wat den dagelijkschen handel aangaat waren alleen de burgers vrij in hunne beweging; zij mochten '*coepen van vuytlantsche ende inlandsche luyden by cleynen offte groete penninckweerden tot alle tyden, sonder braeke, op alle straeten ende steyghen ende hoeken der stad*.'

De vreemdeling mocht op gewone tijden alleen van burgers en inwoners koopen en ook alleen aan dezen zijne waren slijten; de tusschenhandel van vreemdelingen en landlieden, dien men niet ten onrechte als een bron van groote winst en welvaart beschouwde, bleef aan de stedelijke bepalingen onderworpen en wierp zijne voordeelen af aan de stedelijke burgerij.

Maar hoe, wanneer nu de vreemdeling zijne waren bij zoo kleine hoeveelheden verkocht, dat het voornaamste voordeel van den tusschenhandel: het koopen in het groot, het verkoopen in het klein, verloren ging?

Ook hiertegen waakte men met angstvallige zorg en bij elke handelswaar was nauwkeurig de kleinste maat of het kleinste gewicht aangegeven, die de uiterste grens der handelsvrijheid uitmaakten.

Intusschen wist men meermalen deze wetsvoorschriften te ontduiken, en sommige burgers lieten zich, wellicht tegen een vrij hoog loon, verleiden, om als commissionairs voor den

vreemdeling op te treden en in eigen naam voor dezen de waren in het klein onder de andere stedelingen en landlieden af te zetten; maar ook deze praktijk ging men, zoodra men ze merkte, met gestrengheid te keer.

Een ander gevaar van den vrijen handel, een gevaar, dat oudtijds door het gebrekkige der verkeerswegen, soms een zeer dreigend karakter kon aannemen, en waartegen het stedelijk bestuur dan ook met kracht optrad, was het volgende: men trachtte meermalen door den opslag van groote hoeveelheden van zekere waar, den marktprijs tot een buitensporige hoogte op te voeren, wat vooral zeer schadelijk moest werken bij de dagelijks voorkomende levensbehoeften als bijv. brood en vleesch.

Gebeurde het dus, dat er een groote hoeveelheid graan op eens de stad werd binnengevoerd, dan ging de stedelijke omroeper alom bekend maken, dat de burgers '*elcx nae syn byrivinge*' den voorrang zouden hebben bij den verkoop, en eerst wanneer ieder zich van het noodige had voorzien, stond het den koopman vrij, zijne waar aan anderen te slijten.

Maar wanneer nu de eerstbiedende burger zooveel kocht, dat hij alleen de markt kon dwingen! Ook deze mogelijkheid ontsnapte niet aan den scherpen blik van het stedelijk bestuur. '*Oft een borger oft inwoener*' zegt de magistraat, '*meer dan één last op een tyt alleffens kofte, sullen anderen borgeren ende inwoeners, dyent mede belieft, mede moeghen parten nae hoere geryff*.'

Wat eindelijk het vleesch betrof, deed zich het geval voor, dat de slagers een onderling verbond sloten tot den gezamenlijken inkoop van het vee en den verkoop van het geslacht, en dat dit ten strengste verboden werd, laat zich denken. Wel daarentegen mochten bij wijze van consumptieve coöperatie '*alle borgeren ende inwoneren te samen vleysschen, vier, sesse off meer persoonen tgene zy in hoeren huysen bruycken ende nuttigen*,' maar '*sonder daeraff toe vercopen*.'

Zulke bepalingen nu, en ik noemde er maar enkelen uit vele, achtte men noodig in een tijd, toen men, den blik slechts richtende op de naaste omgeving, in iederen vreemdeling een nieuw gevaar voor de inheemsche welvaart zag, en toen men het rechtmatig deel der gansche menschenmaatschappij, den handel, welks bloei slechts de vrucht van volledige vrijheid kan zijn, door tal van kleingeestige voorschriften, als een gevangene binnen de muren eener

stad dacht te kunnen opsluiten, en alleen ten eigen bate meende te kunnen opkweeken.

De nijverheid, om ten slotte aan dezen tak van maatschappelijken arbeid een enkel woord te wijden, was, gelijk bekend, gebonden aan de knellende ketens van het gildewezen; dit hoewel uit een gezond beginsel, de coöperatie, zijn oorsprong nemende, belette door zijne eenzijdige, harde en onbillijke bepalingen ten laatste alle vooruitgang op industrieel gebied en had in tegenstelling met de verwachtingen, juist door de bescherming achteruitgang ten gevolge.

De vrijheid van handel en bedrijf, waardoor de steden in de Middeleeuwen de bolwerken waren geweest tegen de willekeur; die vrijheid, waaraan zij eens een welvaart hadden te danken gehad, die tevens de geheele maatschappij op stoffelijk gebied verhief, werd langzamerhand in volstrekten dwang veranderd, en ook hier was de uitkomst het bewijs voor de waarheid van de stelling, dat men niet ongestraft de wetten van het maatschappelijk leven schendt.

Wat nu de geschiedenis der Friesche handwerksvereenigingen aangaat, kunnen wij voor den tijd, dien wij thans behandelen, kort zijn, daar slechts zeer weinige gilderollen tot ons kwamen.

Misschien zijn er vele in den loop der tijden verloren gegaan, waarschijnlijker echter hebben zich de gilden hier nimmer tot eene macht van beteekenis ontwikkeld, en in plaats van, gelijk in de meeste andere Europeesche steden, met de machtige patricische familiën een strijd op leven en dood aan te gaan om het hoogste gezag in den staat, onderwierpen zij zich hier, hetzij vrijwillig, hetzij door noodzaak gedreven, aan de vaderlijke oppermacht van het stedelijk bestuur.

Niet mogelijk is 't dan ook een eenigszins uitvoerige schets te ontwerpen van het gildewezen gedurende de Friesche onafhankelijkheid, en al ware het mogelijk, het is onnoodig te herhalen, wat algemeen bekend is; in hoofdzaken toch weken natuurlijk de Friesche gilden niet van hunne verwanten in andere streken af. Liever wil ik hier en daar een blik slaan op een enkele bepaling, die ons getuigenis kan afleggen van de goede zorgen van den magistraat, of die ons een inzicht geeft in den aard der handwerken, welke, voor zoover bekend,

aan den dwang der gildewetten onderworpen waren. Als zoodanig nu vinden wij in het Sneeker stadboek de kuipers genoemd, die natuurlijk door het groote bierverbruik en den boterhandel drukken arbeid hadden; verder '*diegeen, die schroorambacht holden*', de kleedermakers; ook de bereiding van pelzen was aan de gildewet onderworpen, maar, beval de magistraat '*wtgenomen konynenwerck, dat is vry*.'

Eindelijk treffen wij nog de smeden aan, waartoe niet alleen de gewone ijzerwerkers, hoefsmeden en slotenmakers werden gerekend te behooren, maar ook de goudsmeden en koperslagers '*ende alle diegheen, die mitten hamer vten vier nye werck maken*'.

Wat de handelscorporatiën aangaat, was alleen de kleinkramerij in den vorm van een gilde geregeld; de voornaamste afzet dezer kooplieden schijnt te hebben bestaan in plaatjes, waarschijnlijk voornamelijk afbeeldingen van heiligen, benevensmessen, dolken en andere voorwerpen van minder onschuldigen aard; een teekenend verschijnsel voor een tijd, toen men ook met het kruis in de eene hand, met de andere zijn naaste naar het leven stond.

De hier genoemde vereenigingen nu waren geheel aan de macht van het stedelijk bestuur onderworpen; langzamerhand echter beginnen wij bij haar teekenen te bespeuren van de aangroeiende zucht naar autonomie; wel is waar houdt het bestuur toch steeds het oppertoezicht, maar in huishoudelijke zaken verkrijgen de 'broeders' ten slotte een grootere mate van onafhankelijkheid.

Zoo maken wij in dezelfde stad Sneek kennis met een brief van 1481 voor de timmerlieden, metselaars, schuitemakers en kistemakers; zoo vinden wij te Bolsward reeds in 1466 de kleedermakers tot een welgeordende corporatie vereenigd; zoo eindelijk te Leeuwarden de wevers, die ook blijkens latere brieven aldaar geen kleine rol in het industrieele leven vervulden.

Natuurlijk moest men burger zijn om in het gilde te kunnen worden opgenomen; natuurlijk mocht niemand buiten de vereeniging staande zich met de gildeambachten inlaten; natuurlijk ook mocht men in geen geval op het gebied van een andere corporatie zich wagen.

Verder gelijk elders bepalingen over de entréegelden, waartoe men te Leeuwarden o.a. de kosten van een ton bier en een vetten ketel rekende; over het verkrijgen van het meesterschap, over het leveren van de proef, die hiervoor een vereischte was.

Eindelijk voorschriften voor de vergaderingen, voor de begrafenissen der '*gildebroederen ende susteren*, (*die*) *geraeken in den Heere te overlyden*', en last not least over de toebereidselen voor de gastmalen, waaraan zich jaarlijks de gildevrienden met hunne echtgenooten vereenigden.

Hoe groot toch de zorg van de magistraatspersonen was, hoe streng men toezag op het zedelijk leven der burgerij, dergelijke festijnen maakten van den oorsprong af iets kenmerkends van het gildewezen uit, zij behoorden hierbij ook later als iets onmisbaars, en die concessie moest men zich laten welgevallen, al strafte men ook naar behooren alle uitspattingen, die zich bij de bijeenkomsten voordeden.

En dat die uitspattingen niet gering waren, blijkt ons uit elken gildebrief, waarin bepalingen over scheldwoorden, vuistslagen, messtooten enz. ons geen hoog denkbeeld kunnen geven van de eensgezindheid, welke aan den vriendschapsdisch heerschte.

Trouwens hoe kon het ook anders bij een maaltijd, waarbij men eene bepaling als deze voor noodig hield: '*Item, so hwe in onsen Gelde of Broderschip alsoe drincket, dat hy overgheeft binnen thuus, die verboert een Flaemsche, soe vaecke als hyt doet*.'

Maar laten wij bij deze minder aantrekkelijke tafereelen uit het gildewezen de goede zijden van dien vorm van maatschappelijke samenleving niet uit het oog verliezen. De eerstbeginnenden werden in het gilde langzamerhand van trap tot trap naar het meesterschap opgeleid; zij werden door voortdurende inspanning en oefening niet alleen bekwame werklieden, maar in waarheid kunstenaars in het vak hunner keuze; en deze verheffing van ambacht tot iets hoogers waarborgde de werkverschaffers en koopers tegen de ontmoedigende gevolgen van de onbekwaamheid der werklieden en werkte tevens, gelijk b.v. bij de bouwkunde, veredelend op den smaak en het kunstgevoel van het volk.

Eindelijk deed ook het gevoel van de solidariteit der menschelijke belangen, dat door deze wijze van samenwerking steeds op nieuw het krachtigst voedsel ontving, maar dat door de vrijheid van handel en de daarmee gepaard gaande concurrentie langzamerhand verdwijnt, onze gildebroeders een soms roerende zorg dragen voor de minder bevoorrechten onder hunne standgenooten. Van de verbeurde boeten werd een deel voor de armen afge-

zonderd; wie niet betalen kon, werd niet op hardvochtige wijze van het algemeene vriendschapsmaal geweerd; bovenal kon ieder, die niet door eigen schuld tot armoede was vervallen, staat maken op een eerlijke begrafenis.

In mijne schets heb ik hier en daar een beeld trachten te ontwerpen van een periode, waarin de Middeleeuwsche toestanden plaats maken voor die van den nieuweren tijd.

Voor een oogenblik verwijlden wij bij het leven en streven dier groote menschenmaatschappij, die, gesteund en geleid door hare bestuurders, hare te lang miskende behoeften trachtte te bevredigen en eindelijk beproefde goed te maken, wat de onvrijheid en onwetendheid van vroegere eeuwen hadden verwaarloosd of verzuimd.

Aan alle zijden zien wij de beste krachten ingespannen om op bijna elk gebied verbetering aan te brengen in een toestand, die gebleken was onhoudbaar te zijn, en wij zien die krachten arbeiden met eene volharding en een doorzicht, die ons nog heden ten dage den hoogsten eerbied afdwingen.

Vergelijken wij toch voor een oogenblik den toenmaligen toestand met dien van den tegenwoordigen tijd. Toen moest men met het bijna landelijke leven in de steden ten volle breken, om die plaatsen van verkeer te maken tot een bron van welvaart en kennis, waarin de mensch zijn beter ideaal, een door ontwikkeling veredeld leven, bereiken kon, en dat vermocht men niet te doen dan door het oog nu eens angstvallig wakend naar buiten, dan weder zorgdragend naar binnen te richten, en in bijna alle takken van bestuur een geheele omwenteling te doen plaats grijpen, die de maatschappij op hare grondvesten schudden deed. Thans staan wij slechts op de schouders dier voorvaderen, die eenmaal dien ommekeer teweegbrachten, en hebben wij ons alleen door den langzaam voortgaanden loop der algemeene ontwikkeling allengs als van zelf tot een hooger standpunt verheven. Wij mogen thans onze verwondering te kennen geven, hoe zij, tastender wijze eens, verbetering trachtten aan te brengen in den socialen toestand, en onze lachlust nauwelijks bedwingen over de soms naïve voorschriften, welke zij noodig achtten voor de verhooging van het peil der beschaving; tusschen het gestrenge reglementeeren van onzen tijd en

de vaderlijke raadgevingen van vroegere eeuwen bestaat toch in den grond der zaak slechts een verschil van ondergeschikt belang. Wij mogen thans, misschien ook tijdelijk, andere begrippen hebben verkregen omtrent de wijze, waarop de verhouding tusschen het openbaar gezag en de maatschappij moet worden geregeld, de groote vragen, die zich voordoen bij elke stedelijke samenleving en die nog steeds op nieuw de gemoederen der gemeentebestuurders in tweestrijd brengen, zijn nog voor het meerendeel dezelfde als die, welker oplossing eens onze voorouders zochten met al de volharding van hun praktischen geest, met al den trots, dien zij als vrije burgers droegen op hun geboortestad.

En deze vragen, zij zullen nog in lengte van tijden op eene volledige oplossing blijven wachten, want zij spruiten voort uit het onvolmaakte, dat eigen is aan elke maatschappij.

A. TELTING.

Wetenschap of Phantasie?

Mr. M.C.L. Lotsy. *Het vraagstuk van den zedelijken vooruitgang. Eerste Stuk*. Utrecht 1885.

In een der laatste wijsgeerige geschriften, die wij van de pen van den heer Land mochten ontvangen, breekt hij een lans voor de in onze dagen zoo slecht befaamde metaphysica. Hij tracht aan te toonen dat Dr. Julius, die in zijne *Beschouwingen over de grondslagen der natuurkunde*, de *vox populi* volgende, allerlei kwaad van de metaphysica gezegd had, zelf ‘tegen wil en dank’ in dat werk als een beoefenaar der metaphysica was opgetreden. Want het onderwerp, dat hij met zooveel ernst en diepzinnigheid ter sprake gebracht had, de grondslagen der wetenschap, juist dat en niets anders is het vraagstuk, dat de metaphysica onderzoekt.

‘Hetgeen in dien bundel’ - nml. Aristoteles' zoogenaamde *Metaphysica* - ‘voorkomt, loopt over zoogenaamde “eerste philosophie,” of hetgeen Dr. Julius zou noemen de “grondslagen” van alle wetenschap, d.i. de algemeene onderstellingen, waarop onze beweringen betreffende het bestaande ten laatste berusten. Wij bedienen ons allen van termen als *zijn, veranderen, ding en eigenschap, oorzaak en gevolg, vorm en stof, doel en middel, soort en individu* enz. enz.; en het is voorzeker niet te veel gevergd, wanneer men verlangt de waarde dier termen zooveel mogelijk bepaald te zien, ten einde ze voortaan ook in speciële wetenschappen als de natuurkunde, waar ze gedurig worden toegepast, met klaar bewustzijn van hetgeen men bedoelt te gebruiken. Behooren begrippen als *maat, beweging, massa* tot de bijzondere grondslagen der natuurkunde, - de

hier bedoelde zijn dezulke, die zij met andere wetenschappen gemeen heeft'[1].

Inderdaad is deze beteekenis van het woord metaphysica in wijsgeerige geschriften lang niet ongewoon, en de heer Land merkt terecht op dat èn Suarez in 1605 èn Lotze en Hagemann in onze dagen in dien zin van metaphysica spreken. Maar mogen wij daaruit veilig besluiten dat Dr. Julius ten eenenmale de plank missloeg, toen hij uitsluitend ongerijmde of althans onoplosbare vraagstukken tot het domein der metaphysica rekende? Volstrekt niet. Land vermeldt zelf, hoe onze schrijvers van de 17de en 18de eeuw reeds door hun gebruik van het woord *bovennatuurkunde* voor metaphysica den schijn aannamen, als bezaten zij 'gegevens omtrent eene "noumenale", d.i. door de rede of het denken bereikbare wereld'[2], bij wier bewerking men niet zou behoeven te rekenen met de gegevens der waarneming. Inderdaad ontbreekt dezelfde opvatting niet bij veel ouder en belangrijker auteurs dan onze Nederlandsche 'bovennatuurkundigen.' De verwarring ten aanzien van het onderwerp der metaphysica ontspringt ten slotte uit een minder juist begrip aangaande de vruchten, die het dialectisch onderzoek van denkbeelden en meeningen leveren kan. Wanneer wij als kinderen bij onze kennismaking met de moedertaal een aantal woorden en volzinnen leeren gebruiken, worden wij natuurlijk ook tot op zekere hoogte bekend met de classificatie der dingen, der hoedanigheden, der betrekkingen, der werkingen, waarvan de vormers der taal, zonder zich daar opzettelijk rekenschap van te geven, zijn uitgegaan. Vandaar een onuitputtelijk veld van nadenken voor onderzoeklievende geesten. Niemand kan bijv. eene taal leeren zonder de tegenstelling van handelen en lijden ieder oogenblik te zien toepassen. Natuurlijk dringt zich de vraag bij hem op, wat wel het gemeenschappelijk kenmerk zou zijn van al die toestanden, waarbij wij zeggen, dat een wezen *handelt* of *werkt*, en wat daarentegen de juiste bepaling mag wezen van het *lijden* of *ondergaan*. De weg, dien wij bij de beantwoording van dergelijke vragen volgen, draagt nog steeds den naam van de dialectische methode, waarmede Socrates hem gedoopt heeft. Wanneer wij ons reken-

1) Dr. J.P.N. Land. *Een wijsgeer tegen wil en dank*. Gids, Maart 1882, blz. 531.
2) T.a. p., blz. 532.

schap geven van de eigenlijke beteekenis van een algemeenen naam, dan zoeken wij eene definitie, die past op al de bijzondere gevallen, waarin die naam terecht aangewend wordt. Het onderzoek naar de voorgestelde bepalingen is bij zeer belangwekkende algemeene namen, zooals *goed, schoon, waar, oorzaak* en *gevolg*, op zich zelf zeer lastig, en wordt bijna wanhopig, als men de uitgebreide literatuur in aanmerking wil nemen, die zich in den loop der eeuwen over deze dialectische onderzoekingen gevormd heeft. Vandaar dat geschriften, die niets anders geven dan critiek van begrippen, alleen kunnen rekenen op belangstelling bij de onervaren jeugd, die nog niet door bittere ervaring weet dat er op dit gebied zoo ontzaglijk veel looze aren rijpen, die door hun welgedaan uiterlijk den argeloozen wandelaar in verrukking brengen.

Reeds van den vader der dialectiek dateert de meening, als zouden wij door critiek van begrippen de essentieele hoedanigheden der dingen leeren kennen. Inderdaad brengen wij het daarbij hoogstens tot het formuleeren van de gezichtspunten, waarvan de menschelijke geest bij het benoemen der dingen is uitgegaan. Plato doet in al zijne werken bijna niets anders dan naar hartelust rondtasten in den onuitputtelijken rijkdom der Grieksche *taal*, maar hij meent wel degelijk, dat hij daardoor zich rechtstreeks voortbeweegt naar de kennis der ‘noumenale’ wereld. Ware het hem gelukt eene bepaling van het schoone te vinden, die beter dan de in den Hippias te licht bevondene tegen dialectisch onderzoek bestand was, dan zou hij gemeend hebben de schoonheid zelve, een bestanddeel der noumenale wereld, met de oogen des geestes te aanschouwen. Dit misverstand is het kenmerk van den beoefenaar der metaphysica in den verwerpelijken zin van het woord. Maar hetzelfde onderzoek, dat Plato instelde, alleen opgevat als middel ter bestudeering van het raderwerk van 's menschen kenvermogen, mag natuurlijk ook metaphysica heeten, en de beoefening van deze metaphysica zal ten allen tijde het machtigst middel zijn om de jeugd tot zelfstandig denken op te leiden.

Het komt mij voor, dat de heer Land een weldaad aan ons volk zou bewezen hebben, als hij zijne zeer belangrijke beschouwingen over de waarde en de onwaarde der metaphysica eenigszins uitvoeriger had toegelicht, dan hij in het bedoelde artikel doet. Het misverstand, waartegen hij opkomt, is toch

alles behalve onschadelijk. Besliste minachting voor de ‘metaphysica’ en plichtplegingen jegens de ‘methode der natuurwetenschappen’ zijn in de laatste jaren een bijna standvastig kenmerk van geschriften, die algemeen erkend zouden worden als metaphysica van de verwerpelijkste soort, zoo maar de heer Land er in geslaagd was de heldere inzichten, die hij over dit onderwerp heeft, door onze landgenooten te doen overnemen. Zoo prijkt het werk, waarin Ed. von Hartmann zijne wonderlijke openbaringen over de werkzaamheid van ‘het onbewuste’ ten beste geeft, met het motto: *speculative Resultate nach inductiv-naturwissenschaftlicher Methode*.

Onze geleerde landgenoot, Mr. M.C.L. Lotsy, is van ouds bekend als een dergenen, die een grooten afkeer van de ‘metaphysica’ en eene platonische liefde voor de ‘natuurwetenschappelijke methode’ met al de eigenaardigheden van den dwalenden en droomenden metaphysicus vereenigen. Men weet dat hij zich indertijd gewaagd heeft aan het betoog van de stelling dat Spinoza de meest empirische wijsgeer is, die ooit geleefd heeft. Het is moeilijk duidelijker te bewijzen dat men zich met de woorden hoogst onbetamelijke vrijheden veroorlooft. Ook zijn jongste pennevrucht[1] is weder rijk aan klachten over den ‘dogmatischen geest’[2], die in de ethiek nog alleenheerscher is, over ‘metaphysische dweperijen’[3], over de verwaarloozing van de ‘zielkunde’ bij de wijsgeeren in 't algemeen en bij Kant in 't bijzonder[4], over het ‘metaphysisch’, onwetenschappelijk, in de lucht hangend karakter van een zedewet[5]. Niet minder overvloedig is zij in lofredenen op een ‘vooroordeelsvrijen ervaringsblik’[6], op ‘eenvoudige natuurwaarheden’[7], die geen ‘geleerde humbug’ op zijde kan zetten, op de ‘natuurwetenschappelijke methode van onderzoek’[8] en wat dies meer zij.

Dat is de theorie. Maar wat is de toepassing?

Mr. Lotsy begint met eenige opmerkingen over den embryonalen toestand der psychologie, opmerkingen, die nog altijd aller aanneming waardig zijn, al vormen zij slechts een flauwe

1) *Het vraagstuk van den zedelijken vooruitgang*, door Mr. M.C.L. Lotsy. Utrecht 1885.
2) t.a. p., bl. 8.
3) t.a. p. bl. 24.
4) t.a. p. blz. 25.
5) t.a. p. blz. 48.
6) t.a. p. blz. 9.
7) t.a. p. blz. 17.
8) t.a. p. blz. 137.

echo van wat bij Kant en Comte over dit onderwerp te vinden is. Besluit hij nu uit deze zeer gegronde beschouwingen, dat de psychologie heden ten dage nog niet veel verder gevorderd is dan de physica of de chemie bij de Grieken; dat het haar ten eenenmale ontbreekt aan begrippen en hypothesen, die bruikbaar zijn bij een geregeld wetenschappelijk onderzoek? Integendeel, hij neemt de vrijheid tal van psychologische 'waarheden' te gebruiken, alsof zij volmaakt onbetwistbaar waren. Zoo zal het determinisme eene 'wetenschappelijke waarheid' zijn, omdat de 'wetenschappelijke zielkunde', over wier ontstentenis de schrijver enkele bladzijden vroeger zoo aandoenlijk klaagde, 'geheel het denkbeeld (verwerpt) van een volstrekt onafhankelijk geestelijk wezen, dat wel tijdelijk in een stoffelijk omhulsel leeft, maar daarvan toch zoozeer is gescheiden, dat het er eigenlijk niets mee te maken heeft'[1]. Zoo heet het een 'psychologisch axioma', dat het lichaam, na eerst gedurende een langen tijd onbewust geleefd te hebben, 'in eens gaat *uitspreken* wat het doet en ondervindt'[2]. M.a.w. 'het bewustzijn (is) slechts een absoluut lijdelijke en flauwe afspiegeling van het onbewuste leven'[3], of, zooals het later uitgedrukt wordt, 'het bewustzijn *constateert* de feiten, stelt ons in *kennis* van wat er met ons voorvalt'[4]. Hier wordt de grondstelling van het tweede deel van Spinoza's *Ethica*, de identiteit van lichaam en geest, maar zoo geformuleerd dat het lichaam het oorspronkelijke en de ziel het afgeleide is, uitgegeven voor een resultaat der wetenschappelijke zielkunde, ja zelfs voor een psychologisch 'axioma.'

Nu is het verre van mij de waarde van het determinisme of van Spinoza's eigenaardige denkbeelden over de verhouding van lichaam en geest te ontkennen. De werkelijkheid, waarmede de wetenschap ons bekend tracht te maken, is zeker veel rijker aan omvang, verscheidenheid en beteekenis dan de stoutste phantasie zich kan voorstellen. Eenvoudig waar te nemen, wat zich zonder opzettelijk en planmatig onderzoek in den loop van ons leven aan ons voordoet, brengt ons niet verder dan tot de buitenwerken der vesting, waarin de wetenschap wil doordrin-

1) t.a. p. blz. 11.
2) t.a. p. blz. 23.
3) t.a. p. blz. 22.
4) t.a. p. blz. 35.

gen. Alleen koene en gewaagde hypothesen over datgene, wat niet onmiddellijk waarneembaar is, streng logische afleiding van al de gevolgtrekkingen, die zich uit zoodanige hypothesen laten maken, en toetsing van die gevolgtrekkingen aan de gegevens der waarneming, doen ons tot de kern der natuur naderen. Daarom is de phantasie de onmisbare leidsvrouw op den weg der wetenschap, al brengt zij ons in veel meer gevallen tot dwaling dan tot waarheid. Wie doordrongen is van den echt wetenschappelijken geest, waardeert derhalve vele voorstellingen over het onwaarneembare, maar hij waardeert ze toch niet hooger dan zij verdienen. De dogmaticus daarentegen, de metaphysicus in den ongunstigen zin, dien Mr. L. en zijne geestverwanten aan het woord hechten, is zoo ingenomen met de gewrochten zijner verbeelding, dat hij ze zonder nader onderzoek voor waarheden houdt en op grond daarvan stoutweg beweert dat de dingen zoo en zoo moeten zijn, al mocht de waarneming ook voor het tegendeel instaan.

De meeste van de vele psychologische ‘waarheden’ of ‘axioma's’, waarmede Mr. Lotsy in dit en in andere geschriften zijne eigenaardige denkbeelden over zedelijkheid en recht tracht te verdedigen, zijn dergelijke, voor waarheden uitgegeven phantasieën. En waren zij nog maar altijd van zoo degelijk gehalte als de bovengenoemde! Sommige van die psychologische waarheden zijn niet tegen het geringste onderzoek bestand. Zoo is het bijv. met zijn ‘psychologisch bewijs’ tegen de grondstelling van Schopenhauer's ethiek. Gelijk bekend is, ziet deze den waren grondslag van alle zedelijke handelingen in medelijden. Medegevoel voor andere levende wezens zal, 't zij men zich daar rekenschap van geve of niet, de ware beweegreden van elke zedelijke handeling zijn. Tegen deze theorie, die, gelijk ons blijken zal, zeer verwant is aan zijne eigene, voert onze schrijver het volgend psychologisch bewijs aan.

‘De mensch is wel tot medelijden maar niet tot medevreugd in staat. Voor het laatste is althans nog een bijzondere band noodig, bijv. (die van) echtgenoot, vader, vriend, enz. Maar over het algemeen kan men met Rousseau zeggen; “*il n'est pas dans le coeur humain de se mettre à la place des gens, qui sont plus heureux que nous, mais seulement de ceux, qui sont plus à plaindre*”. Hieruit volgt onmiddellijk niet alleen het laag zedelijk gehalte van het medelijden, maar ook de onmoge-

lijkheid om de meer stellig zedelijke daden op dat gevoel te *gronden* (lees: doen berusten)[1].

Hoe is het mogelijk iets dergelijks te schrijven, wanneer men alle dagen de gelegenheid heeft op te merken hoe aanstekelijk de opgeruimdheid is ook van een kring, dien men als onpartijdig vreemdeling binnentreedt? Hoe kan men Rousseau en Schopenhauer in dezen als getuigen oproepen, zonder te bemerken dat zij de eigenaardigheid van hun eigen somber en zwartgallig gemoed eenvoudig tot een algemeen-menschelijke eigenschap gemaakt hebben? *Zij* konden geen sympathetische vreugde maar alleen medelijden voelen; maar de opgeruimde, de wakkere, de levendige mensch kan niet langs de straten wandelen, zonder zich sympathetisch te verheugen met de vroolijke schooljeugd, de gelukkige moeder, die haar zuigeling met liefde en trots gadeslaat, ja zelfs met de jonge dieren, die in de weide dartelen. Hoeveel juister worden deze dingen begrepen door Spinoza, die in de 27ste stelling van het 3de Deel der *Ethica* zegt: 'Daardoor, dat wij ons eenige ons gelijke zaak, tegenover welke wij nog geen gemoedsbeweging ondervonden, door eene bepaalde gemoedsbeweging aangedaan voorstellen, juist daardoor worden wij door dezelfde gemoedsbeweging aangedaan.' De waarneming of zelfs de voorstelling van anderer vreugde stemt evenzeer tot sympathetische vreugde, als het waargenomen of voorgestelde leed medelijden wekt.

Deze blinde ingenomenheid met sommige zeer gewaagde meeningen gaat bij den schrijver natuurlijk gepaard met een even blinden afkeer van andere. Het zijn vooral de denkbeelden van Kant, die hij vervolgt met een hartstocht, waarover men zich ergert of waarom men lachen moet, al naarmate men gestemd is. Wat de heer Lotsy thans weder op dit gebied leverde, overtreft zoo mogelijk nog zijne heldendaden van vroeger. Het is duidelijk dat hij met het oog op zijne geestelijke gezondheid de werken van Kant uit zijn huis moest verbannen; want zoodra hij ze opneemt, verliest hij zelfs het geduld en de kalmte van geest, die noodig zijn om te lezen. Zoo laat hij[2] Kant eene definitie van den wil geven, die zeker zeer ongerijmd is, maar die dan

1) t.a. p., blz. 115, met een paar wijzigingen ter verbetering van in 't oog vallende drukfouten.
2) t.a. p. blz. 26.

ook bij Kant niet voorkomt, al zet de heer L. haar tusschen aanhalingsteekens. '*Der Wille*' laat hij Kant zeggen - '*ist ein Vermögen nur dasjenige zu wählen, was die Vernunft, unabhängig von der Neigung, als praktisch nothwendig*, d.h. *als gut erkennt*.' Een vermogen om alleen het goede te kiezen is een allerzonderlingst kiesvermogen, en volstrekt niet wat men den wil noemt. Reden genoeg voor den heer L. om over Kant's onbegrijpelijkheid en slordigheid te klagen. Maar *wat* staat er op de bladzijde van Kant, die hij citeert? '*Nur ein vernünftiges Wesen hat das Vermögen, nach der Vorstellung der Gesetze*, d.i. *nach Principien zu handeln oder einen Willen*.' Dat is de bepaling, die Kant hier van den wil geeft, maar die Mr. Lotsy *niet* geciteerd heeft. En dan volgt '*Da zur Ableitung der Handlungen von Gesetzen Vernunft erfordert wird, so ist der Wille nichts Anderes als praktische Vernunft*.' D.w.z. om consequent te handelen moet men het redeneeren, het toepassen van algemeene regels op bijzondere gevallen, gebruiken bij het bepalen zijner handelingen. En dan gaat Kant voort: '*Wenn die Vernunft den Willen unausbleiblich bestimmt, so sind die Handlungen eines solchen Wesens, die als objectiv nothwendig erkannt werden* - d.w.z. die de rede als behoorlijk beschouwt - *auch subjectiv nothwendig* - d.w.z. de persoon in quaestie kan ze niet nalaten - d.i. *der Wille ist ein Vermögen nur dasjenige zu wählen, was die Vernunft, unabhängig von der Neigung als praktisch nothwendig* d.i. *als gut erkennt*.' Dit laatste gedeelte van den zin citeert Mr. Lotsy, maar hij laat de conditie, waaronder de wil alleen het goede doen kan, eenvoudig weg en schrijft daardoor op Kant's rekening eene dwaasheid, waaraan de groote man nooit gedacht heeft. De wil is het vermogen om naar beginselen te handelen, zegt Kant; elk wezen, dat een wil heeft, kan dus kiezen of het in overeenstemming met zekere beginselen zal handelen, ja dan neen; maar bij den idealen mensch, die in de werkelijkheid niet voorkomt, bepaalt de rede volstrekt, hoe de wil zal zijn en kan dus de mensch niet anders dan het goede kiezen. Stel dat Kant gezegd had: 'als de mensch vleugels heeft, kan hij vliegen' dan zou men volgens Mr. Lotsy mogen citeeren: Kant beweert dat de mensch vliegen kan; men ziet hieruit, welk een slordige scholasticus hij was.

Nog erger maakt het onze schrijver met eene tweede grieve,

die hij tegen Kant aanvoert. Hij laat Kant zeggen[1] dat de wil is '*ein Vermögen der Vorstellung gewisser Gesetze gemäss sich selbst zum Handeln zu bestimmen*,' en geeft zich vervolgens over aan bespiegelingen over dat zonderlinge '*Vermögen der Vorstellung*.' Want hij neemt aan dat '*der Vorstellung*' een genitivus is, die met *Vermögen* verbonden moet worden, en vindt ten gevolge daarvan Kant zeer verward en onbegrijpelijk.

Maar bij Kant leest men op de plaats, die Mr. L. aan den voet der bladzijde vermeldt (Editie van Hartenstein IV, 275) '*Der Wille wird als ein Vermögen gedacht, der Vorstellung gewisser Gesetze gemäss sich selbst zum Handeln zu bestimmen*.' Welk verstandig lezer kan hier *der Vorstellung* met *Vermögen* verbinden, zooals Lotsy doet? Zelfs als de komma weggelaten was, zou men aan de uitspraak geen anderen zin kunnen geven dan dezen: 'De wil wordt gedacht als een vermogen om zich zelf tot handelen te bepalen in overeenstemming met de voorstelling van zekere wetten.' Het is dezelfde bepaling als de vroegere, in andere woorden.

Het zou onbeleefd zijn te onderstellen dat Mr. L. de Duitsche taal niet genoeg machtig was om dezen zin goed te vertalen, en onmenschkundig om aan opzettelijke kwade trouw te denken, al is zijn citaat door het weglaten van het woord *gedacht* en van de komma inderdaad vervalscht. *Intellectus* - zegt Baco - *luminis sicci non est, sed recipit infusionem a voluntate et ab affectibus*. Mr. Lotsy kan geen volzin van Kant onder de oogen krijgen, zonder zich zoo te ergeren dat hij niet goed meer lezen kan. De lezer zal er zeker wel tevreden mede zijn dat ik dit bij zijne twee eerste grieven tegen Kant aantoonde, en mij zelven de verdrietige taak bespaar van nauwkeurig aan te wijzen, hoe weinig grond er is voor de overige.

Wat Mr. Lotsy thans over de moeilijke vraagstukken der ethiek opmerkt is niet zoo onbevredigend, als men van een zoo bevooroordeeld man verwachten zou. Heetten vroeger zedelijkheid en recht beide hersenschimmen[2], thans wordt alleen nog het recht tot die rubriek gebracht; werd Spinoza vroeger geprezen,

1) t.a. p. bldz. 27.

2) Zie bijv. *Spinoza's Wijsbegeerte*, bldz. 218: 'Het recht' en 'de zedelijkheid', het zijn beide even groote hersenschimmen als het oude persoonlijke Godsbegrip, en dat is zeer natuurlijk, want het *waren de attributen van dien God*. Evenzoo op vele andere plaatsen.

omdat er bij zijne wijsbegeerte geen moraal mogelijk is[1], thans levert de schrijver zelf eene moraal op Spinozistischen grondslag. Zijn hoofddoel is het wezen, de natuur, den aard van datgene, wat wij zedelijkheid noemen, vast te stellen. Met een prijzenswaardig streven naar helderheid tracht hij de verwante vraagstukken over den historischen *oorsprong* der zedelijke handelingen bij de verschillende menschenrassen en over den *grondslag* der zedelijkheid - m.a.w. de vraag, wat de beweegredenen zijn, waardoor wij in sommige gevallen zedelijk handelen - van zijn eigenlijk onderwerp te scheiden. Zijne opmerkingen over de verwarring dezer drie vragen bij sommige utilisten, zijn zeker voor een deel niet ongegrond, al is het niet billijk de utilisten in 't algemeen aansprakelijk te stellen voor de fouten van John Stuart Mill. Deze is toch voor hen een gevaarlijk vriend geweest, die vrij onvast in de utilistische schoenen stond.

Na de meening der utilisten, volgens wie de karakteristieke hoedanigheid der als zedelijk beschouwde handeling ligt in het nut, dat zij sticht, bestreden te hebben met de bekende, maar daarom lang nog niet algemeen erkende argumenten, geeft Mr. L. zijne eigene theorie, die gansch anders luidt dan men van een zoo onbepaald bewonderaar van Spinoza zou verwachten. Het wezen der zedelijkheid ligt volgens hem in ‘de onherkenbaarheid van het egoïstisch karakter van ons denken of streven’[2]. Daar hij als een echt Spinozist onder de psychologische waarheden, die vast staan als een paal boven water, ook de stelling opneemt dat elk wezen er altijd naar streeft in zijn bestaan te volharden, en zich evenmin als Spinoza door de gedragslijn van dronkaards, wellustelingen en zelfmoordenaars in zijn geloof aan die ‘waarheid’ laat schokken, moet hij natuurlijk beweren dat het streven ook van den meest verheven mensch altijd egoïstisch is.

‘Egoïsme in wijsgeerigen zin blijft het; maar het wordt egoïsme van de soort; niet *verfijnd* maar *onbewust* egoïsme. En zie hier in één woord het onderscheid aangegeven tusschen beschaving en zedelijkheid. Het eerste begrip doet slechts aan

1) ‘Die dus van Spinoza eene moraal verlangt, of in de Ethica een begrip of stelsel van moraal wil zien, handelt even naief, zooals Kuno Fischer terecht opmerkt, alsof men in een eikel een pompoen wil zien.’ T.a. p. blz. 160.
2) t.a. p. blz. 88.

verfijning van egoïsme denken.... Zedelijkheid daarentegen geeft eene stemming te kennen van *onbewust* egoïsme, van eigenbelang verruimd tot menschelijkheid, waarbij het eigen persoonlijk gevoel zóózeer op den achtergrond treedt, dat anderen daarin meer de belichaming van eene humanitaire gedachte zien dan de menschelijke individualiteit. Het is die stemming, waarin men zich zelven, naar de treffend juiste, alledaagsche uitdrukking *vergeet*. En waar, zooals bij den Christus van de overlevering, die onpersoonlijke stemming de geheele menschheid omvat en tevens van eene verwonderlijke innigheid blijk geeft, daar heeft men de verpersoonlijking van het zedelijk ideaal'[1)].

Hoe het mogelijk is dat die stemming voor kan komen, als de *conatus suum Esse conservandi* het wezen van ieder mensch uitmaakt, heeft Mr. Lotsy ons niet uitgelegd. Elk wezen streeft er volgens hem altijd naar zijn eigen bestaan te handhaven, maar toch zal ook het streven voorkomen om 'eigenbelang aan dat van anderen ondergeschikt te maken'[2)]. Ja, nog sterker, wij zullen 'tallooze malen het schoone en passende waargenomen'[2)] hebben van dat streven, dat den Spinozist even onmogelijk moet voorkomen als een vierkante cirkel. Wat meer is, datzelfde streven, de zedelijkheid, de 'hoogere menschelijke natuur'[3)] - zooals de schrijver zegt, voor een oogenblik vergetend, hoe verbolgen hij pleegt te worden als 'Kantianen' deze uitdrukking gebruiken - zal bij sommigen 'in die mate wortel geschoten (hebben) in het gemoed, dat zij alle lagere lusten en voorstellingen overgroeit, zooals onze groote hersenen het ons cerebellum gedaan hebben'.

Spinoza heeft althans beproefd duidelijk te maken, hoe eensdeels de sympathetische gewaarwording, uit zucht tot nabootsing geboren, anderdeels de invloed der opvoeding bewerken dat het altijd egoïstisch streven van den mensch schijnbaar streven naar het heil van anderen worden kan. Maar bij zijn volgeling staan de beweringen: 'Ieder mensch streeft er altijd naar zijn eigen bestaan te handhaven' en 'Sommige menschen vergeten zich zelf om alleen aan anderen te denken' zonder eenige bemiddeling naast elkander. Wel noemt Mr. Lotsy het streven van den redelijken mensch een 'onbewust' egoïsme, maar dat woord bewijst alleen, hoe verlegen hij met de zaak is. 'Onbe-

1) t.a. p. blz. 88.
2) t.a. p. blz. 133.
2) t.a. p. blz. 133.
3) t.a. p. blz. 134.

wust' is het streven, dat hen drijft, bij bijna alle menschen in dien zin, dat zij zich daarvan geen rekenschap hebben gegeven; bij volslagen egoïsten van de allerlaagste soort evenzeer als bij de meest verheven karakters. Bewust te worden van dat streven is het eigenaardig kenmerk van den *Kerl der speculirt*, en deze behoeft niet noodzakelijk een egoïst te zijn. Eigenlijk is de zaak deze, dat Mr. L. thans inziet dat er in het streven van sommige menschen lang niet uitsluitend egoïsme te bemerken valt; zijne metaphysica dwingt hem aan te nemen dat het toch niets dan egoïsme zijn kan, en daarom spreekt hij van 'onbewust' egoïsme. Mocht hij door mijne opmerkingen inzien, dat die naam ongeschikt is, dan zou ik hem in bedenking geven in 't vervolg van 'latent' egoïsme of van 'negatief' egoïsme te spreken. De dogmaticus behoeft nooit te erkennen, dat hij ongelijk heeft; hij gedrage zich naar het klassieke voorschrift van Mephistopheles:

Im Ganzen - haltet euch an Worte!
Dann geht ihr durch die sichre Pforte
Zum Tempel der Gewissheit ein.

Laten wij echter de vraag, in hoeverre Lotsy's theorie ver het wezen der zedelijkheid goed-Spinozistisch is, rusten en vragen wij, waarop zij berust, hoe de schrijver hare juistheid aantoont.

Zij berust op een onbetwistbaar feit - meent de schrijver - het feit, dat men zedelijke waardeering noemt. 'Waardeeren doen wij allen op dezelfde wijze, gelijk wij allen op dezelfde wijze zinnelijk proeven of denken. Men kan zich inbeelden op zedelijk gebied door iets anders als (lees: dan) een ander te worden geleid, maar dit is natuurlijk zelfbedrog'[1]. Alleen de verblinde Kantianen meenen dat de vraag naar het goed recht der zedelijke waardeering van een ander karakter is dan de vraag naar het recht, waarmede wij een zoeten van een bitteren smaak onderscheiden. 'De empirist antwoordt op dat alles, dood eenvoudig, maar wetenschappelijk: *omdat twee verschillende gewaarwordingen ons psychisch noodzakelijk dwingen ze verschillend te waardeeren*, en dienovereenkomstig te noemen. Zoo spreekt de mensch, althans de Hollander in 1885, van moedig en laf, van mooi en leelijk, van

1) t.a. p. bl. 55.

zedelijk en onzedelijk. En, zooals gezegd is, al ware de Hollander de eenige, die die onderscheiding maakte, al waren ook zijn allernaaste buren op deze punten van alle gevoel verstoken, dan nog - wie twijfelt er aan? - zou, in zijn oogen, eene mooie vrouw even mooi, een lafaard een lafaard blijven, en een zedelijke figuur niets van hare waarde verliezen'[1)].

Dat is de eenvoudige oplossing van het vraagstuk, waarom de mensch recht meent te hebben zekere zedelijke waardeering bij anderen te *vorderen*. De schrijver zoekt te vergeefs naar uitdrukkingen, krachtig genoeg om de onnoozelheid te kenschetsen der 'Kantianen', die met zijne theorie niet tevreden zijn en legt aan Kant zelf, die inderdaad de krachtigste bestrijder van deze theorie mag heeten, ten laste, dat hij 'al zijn best heeft gedaan om echte zielkunde, wetenschappelijke zielstudie eeuwen lang te doen opgaan in scholastieke hansworsterij'[2)].

Wie de eigenaardigheden van Mr. Lotsy's schrijftrant kent, weet ook dat zulke uitdrukkingen bij hem alleen beteekenen, dat hij het met de bedoelde personen niet eens is en vermoedt dat zij zijne eigene wijsgeerige bijdragen nu juist niet voor 'wetenschappelijke zielstudie' zouden aanzien. Als men dit bedenkt, moet men erkennen dat de schrijver zich met veel juistheid uitdrukt. Want inderdaad heeft hij alle reden om te vreezen dat ook de ernstigste Kantiaan moeielijk een glimlach zal kunnen bedwingen, als hij bemerkt dat Mr. Lotsy werkelijk van de waarde zijner theorie overtuigd is.

Immers; 1^{e} het is niet waar, dat de Hollander in 1885 - gesteld eens dat de nominalistische schrijver van *den* Hollander mag spreken - uitsluitend de zoogenaamd altruïstische handelingen voor zedelijk verklaart;

2^{e}. als de bedoelde Hollander zulks deed, zou hij daardoor in strijd komen met de waardeering van vele andere, tot oordeelen evenzeer bevoegde menschen, en zou de vraag moeten beantwoord worden: waarom dien Hollander van 1885 vertrouwd en niet den Hollander in 1884 of den Griek uit den tijd van Pericles?

3^{e}. als alle menschen op dit punt eenstemmig waren, zou die eenstemmigheid volstrekt niet bewijzen, dat zij gelijk hadden.

1) t.a. p. bl. 59.
2) t.a. p. bl. 49.

Deze drie kleinigheden heeft onze schrijver over 't hoofd gezien, en daarom schijnen hem de ethische vraagstukken zoo gemakkelijk toe. Kant daarentegen had er een open oog voor en daarom kwamen dezelfde vragen hem zoo buitengewoon moeielijk voor, dat slechts de uitnemendste vernuften ze behoorlijk kunnen vatten.

1e. De Hollander in 1885 zou volgens Mr. L. alleen de zoogenaamd altruïstische handelingen, waarbij de mensch 'zich zelf vergeet', voor zedelijk verklaren; want in dit 'zich zelf vergeten' zoekt de schrijver het *wezen* der zedelijkheid en dit zijn oordeel berust op de zedelijke waardeering van den Hollander in 1885. Waardeerde dus die Hollander nog andere handelingen als zedelijk, behalve diegene, waarbij de opoffering van het eigenbelang noodig is, dan zou Mr. L. het wezen der zedelijkheid niet in het 'onherkenbaar worden van het egoïstisch karakter van ons denken of streven' hebben kunnen zoeken. Wat nu *de* Hollander doet, zal Mr. L. alleen kunnen opmaken uit wat vele individueele Hollanders doen. Welnu, laat hij de proef nemen, en hij zal bevinden dat zeer velen zelfbeheersching, geestkracht, matigheid, koelbloedigheid als zedelijke eigenschappen beschouwen. Men waardeert niet alleen de rechtvaardigheid, de menschlievendheid, kortom de deugden, die Hume *qualities, useful to others* noemt, maar wel degelijk ook de *qualities, useful to ourselves*. En niet alleen dat de Hollander zoo handelt, maar hij heeft daarin groot gelijk. Want hij beseft dat het onvermengde altruïsme - 'een persoonlijk leven zonder persoonlijke bewustheid'[1)] - dat de schrijver als het hoogste ideaal bewondert, even onmogelijk als ongerijmd is. Onmogelijk, omdat geen wezen kan blijven bestaan, als het geen egoïsme genoeg heeft om in ruime mate voor zijn eigen welzijn te zorgen. Ongerijmd, omdat die schijnbaar zoo verheven zorg, uitsluitend voor anderen, alleen mogelijk is, als er anderen zijn, die voor zich *willen laten zorgen*, m.a.w., die egoïstisch zijn, zoodat dus de zedelijke grootheid van den mensch, in wien de hoogere natuur leeft, gekocht zou worden tot een veel te duren prijs, de zedelijke laagheid van vele anderen. Aan dit bezwaar ontsnapt geen systeem, dat de begrippen van altruïsme en van zedelijkheid met elkander verwart. Door

1) t.a. p. blz. 138.

anderen voor zich te laten zorgen is in zulk een systeem onzedelijk; het er op aan te leggen, dat anderen voor zich laten zorgen, d.w.z. dienstvaardig, zelfopofferend zijn, is verleiding tot onzedelijkheid en dus zelf onzedelijk, hoewel het tevens als de ware zedelijkheid begroet wordt.

2e. Stel echter dat de Hollander in 1885 niet zekere vereeniging van altruïstische met egoïstische neigingen waardeerde, gelijk hij werkelijk doet als hij een verstandig man is, maar dat hij het zuiver en onvermengd altruïsme voor zedelijk hield. Zou dit iets bewijzen voor het wezen, de natuur, den aard der zedelijkheid bij den *mensch?* Hoe staat het met de zedelijke waardeering bij andere volken en in andere tijden? Als Socrates in den *Gorgias* de leer verdedigt dat onrecht lijden beter is dan onrecht doen[1)], dan erkent hij, dat hij eene paradox uitspreekt, die bijna geen enkel Athener hem gewonnen zal geven[2)]. Als Xenophon ons het karakter van den voortreffelijken man schetst, dan zegt hij dat deze in staat is zijnen vrienden veel goed, zijnen vijanden veel kwaad te doen. Hoe zeer de Athener uit den tijd van Pericles van den Hollander in 1885 verschilt ten aanzien van de vragen der sexueele moraal, de beoordeeling van den tyrannenmoord en vele andere punten, is algemeen bekend. Toch vormden die Atheners een volk, in vele opzichten zoo uitstekend, als de wereld er noch vroeger noch later een gezien heeft. Waarom wil nu de schrijver den Hollander in 1885 zooveel meer vertrouwen dan den Athener in 430 voor Christus? En als de Hollanders het onderling niet eens zijn, zooals bijv. met Mr. Lotsy en mij helaas het geval is, wien moeten wij dan vertrouwen?

Dat zijn vragen, die, als men er maar over doordenken wil, noodzakelijk leiden tot wat de schrijver Kant's ‘scholastieke hansworsterij’ noemt; namelijk tot de beantwoording van de vragen: waarin liggen de laatste of hoogste gronden van de menschelijke wetenschap? - wat beteekent eigenlijk de overeenstemming met de werkelijkheid, die het eigenaardig kenmerk van *ware* denkbeelden zijn zal?

Houdt men de behandeling van deze vraagstukken voor ‘scholastieke hansworsterij’, dan kan men een uitstekend huis-

1) pag. 469 C.
2) pag. 472 A.

vader en een brave staatsburger wezen, maar dan moet men zich niet voorstellen in de wijsbegeerte iets anders dan anachronismen te zullen leveren.

3e. Nemen wij voor een oogenblik aan dat het groot verschil tusschen de zedelijke waardeeringsoordeelen bij verschillende volken en in verschillende tijden *niet* bestond; denken wij ons dat er een ‘zedelijk gevoel’ was, waardoor ieder instinctmatig over de zedelijke waarde eener handeling kon beslissen, zoodra hij zich die voorstelde; onderstellen wij dat goede en kwade daden aan elken waarnemer onder alle omstandigheden twee uiteenloopende gewaarwordingen gaven, ‘die ons psychisch noodzakelijk dwongen ze verschillend te waardeeren.’ Zou dan, bij die uit de lucht gegrepen onderstelling, gezegd mogen worden dat de zedelijke waardeering noodzakelijk juist moet zijn? Volstrekt niet. De heer Lotsy schijnt het te meenen, en ik denk dat vele lezers het op dit punt met hem eens zullen wezen. Want om de eenstemmige uitspraak van het menschelijk geslacht op dit of eenig ander punt te kunnen wraken, moet men schijnbaar kunnen beschikken over een bovenmenschelijk inzicht.

Ik wil daarom, voor ik verder ga, opmerken dat Mr. Lotsy's denkbeelden over den inhoud en het recht der zedelijke waardeering er volstrekt niet houdbaarder door worden, als men hem ten aanzien van dit onderwerp tegenover mij gelijk mocht geven. Laat het eenstemmig getuigenis van het menschelijk geslacht onwraakbaar zijn, nog altijd zou het dan waar blijven, dat *de* Hollander in 1885 geheel anders zedelijk waardeert dan Mr. L. hem waardeeren laat; nog altijd zou er moeten aangegeven worden, waarom juist die Hollander de in dezen tot oordeelen bevoegde persoon is. Die onoverkomelijke bezwaren tegen des schrijvers leer zouden blijven bestaan, ook als men meenen mocht dat de zedelijke waardeering te vertrouwen zou wezen, als zij tot dusverre altijd en overal hare goedkeuring geschonken had aan dezelfde daden.

Naar het mij voorkomt zou uit die onderstelde standvastigheid der zedelijke waardeering alleen een sterk vermoeden voor hare betrouwbaarheid volgen. Maar het zou kunnen wezen, dat de gansche menschheid ten aanzien van dit punt in eeuwenoude dwaling verkeerde, zoodat iemand, die wat dieper zag dan zijne medemenschen, de ontdekking zou kunnen maken, dat wij

in den tot dusverre algemeen erkenden inhoud der zedelijke waardeering een diepgeworteld vooroordeel voor ons hadden, een dier bijna onuitroeibare *idola tribus*, waarover Baco zoo vernuftige beschouwingen geeft.

Hoe menigmaal heeft de menschheid zich niet bedrogen, als zij op grond van verschillen in de persoonlijke gewaarwordingen, die de dingen geven, besloot tot het bestaan van verschillen in de dingen zelve? Juist dezelfde gronden, die de heer Lotsy zegevierend aanhaalt om het volstrekt betrouwbaar karakter der zedelijke waardeering te redden, werden in der tijd door Aristoteles gebruikt om tegenover Democritus vol te houden dat de zoogenaamd secundaire eigenschappen werkelijk zoo in de lichamen zijn, als wij ze waarnemen. Tegen die algemeen-menschelijke overtuiging had zich Democritus verklaard, o.a. in zijn bekende uitspraak[1]: 'Volgens de gebruikelijke meening bestaat er zoet en bitter, warmte en koude, bestaat er kleur; maar inderdaad is er niets anders dan de atomen en de ledige ruimte. Men meent en gelooft wel dat datgene, wat is, de zinnelijk waarneembare (hoedanigheden) zijn; maar deze bestaan in waarheid niet, doch alleen de atomen en het ledige.'

Van deze paradoxe leer wil Aristoteles niets weten. Hij voert tegen Democritus aan dat er bij het tasten, bij het zien, bij het ruiken, enz. verschillende gewaarwordingen zijn, die ons dwingen de dingen verschillend te waardeeren; dat het getuigenis der gewaarwording onwraakbaar is[2]. Zijn groote

1) Sextus Empiricus *adv. Mathemat.* VII, 135.

2) Bijv. *de Sensu et Sensili*, Cap. IV, blz. 442*a* 29, waar hij zegt: 'Democritus en de meeste natuurvorschers, die over de zinnelijke waarneming spreken, doen iets zeer belachelijks. Want zij maken al de zinnelijk waarneembare hoedanigheden tot iets tastbaars' - m.a.w. zij houden kleuren en geuren en temperaturen in de lichamen voor niets anders dan vormen van massa en beweging. - 'Maar als dit zoo is,' gaat Aristoteles voort, 'dan is het ook van de overige zinnen zeker, dat zij een soort van tastzin zijn, terwijl het niet moeilijk is in te zien dat dit onmogelijk waar kan wezen.' In gelijken zin voert hij, *Phys.* VIII, 3, tegen de stelling van Heraclitus, dat alles altijd in beweging verkeert, aan: 'Tegen dat alles is een enkele bewijsgrond voldoende; wij *zien* immers dat sommige dingen nu eens in beweging, dan weer in rust zijn' (t.a. p. 254*a* 35, *b* 1). Na in *Metaphysica* IV, 5, uitvoerig over dergelijke paradoxen gesproken te hebben, geeft hij in 't begin van IV, 6, aan zijne ergernis over zooveel scepsis lucht met de woorden: 'al deze bedenkingen zijn van dezelfde soort; zij verlangen dat er van alles een grond zal zijn'.... Maar dat is, gelijk gezegd is, hunne manier; zij zoeken een grond, waar geen grond is. T.a. p. 1011 *a* 7-9 en 11-13.

voorganger had reeds het standpunt ingenomen, waartoe de gezamenlijke arbeid van een Copernicus, een Galilei, een Descartes en zoo veel andere denkers en onderzoekers de geleerden der 17de eeuw eindelijk teruggebracht heeft. Natuurlijk was het bij hem nog maar eene gelukkige gissing, maar hij begreep volkomen dat de indruk, dien de wereld der stoffelijke dingen op onsen geest maakt, geen getrouw beeld dier dingen zijn kan. Hij zag in dat de onderscheidingen, die de gewone spreektaal maakt, ten aanzien der stoffelijke hoedanigheden niet het minste vertrouwen verdienen. Aristoteles daarentegen laat zich leiden door de gebruikelijke woordonderscheidingen en niet minder door de gebruikelijke combinatie's van woorden, d.w.z. de traditioneele meeningen, de ‘banale waarheden’ van Mr. Lotsy. Eene bewering, die zekere populaire meening tot eene onwaarheid zou maken, is bij hem altijd niet alleen hoogst verdacht, maar geheel onaannemelijk. De paradoxie eener stelling is een voldoend bewijs voor hare onwaarheid.

Geldt het de beschouwing der stoffelijke dingen, dan erkent men thans volmondig dat Democritus in dezen gelijk, Aristoteles ongelijk had. Maar dat dezelfde beschouwingswijze ook op geestelijk gebied toegepast moet worden, - zie, dat vindt men nog altijd ongehoord. Daarom acht men Kant veel te ‘sceptisch’ - een *Alleszermalmer* zeide Mendelsohn - evenals Aristoteles Democritus veel te sceptisch vond. Warmte wordt door ons geheel anders *gevoeld* dan licht; maar eene zelfde reeks van aethertrillingen kan die zeer uiteenloopende gewaarwordingen geven. Als wij een wit papier eerst verlichten met zeker mengsel van rood en groen, en daarna met zeker mengsel van geel en blauw licht, zullen de gewaarwordingen, die ons oog ons geeft, niet te onderscheiden zijn. Maar de physische toestanden, buiten ons, welke die gewaarwordingen veroorzaken, zijn zeer verschillend; de aethertrillingen in het eerste mengsel zijn geheel andere dan die in het tweede.

Waarom zou nu dezelfde betrekking tusschen datgene, wat aanleiding tot de gewaarwording geeft, en de gewaarwording zelve *niet* bestaan kunnen op geestelijk gebied? Ook bij de zedelijke waardeering, die ten slotte op verschillende gewaarwordingen berust, kunnen daden, die eene verschillende gewaarwording en ten gevolge daarvan eene uiteenloopende waardeering wekken, *identisch*; daden, die dezelfde gewaarwordingen

geven, verschillend zijn. De taak der wetenschap is bij dit onderwerp dezelfde als bij het onderzoek der natuur. Zij moet in de plaats der gangbare begrippen, die de woorden der taal aan de hand doen, en die alle min of meer nevelachtig en dubbelzinnig zijn, en in de plaats der gangbare meeningen, die de traditie voor ‘psychologische axioma's’ uitgeeft, zoodanige begrippen en zulke hypothesen stellen, dat zich de bekende verschijnselen daaruit laten verklaren en tal van onbekende laten ontdekken.

Waarlijk, het ontbreekt onzen schrijver aan een helder inzicht in het eigenlijk karakter der wetenschap. Had hij dit inzicht verworven, dan zou hij met meer eerbied spreken van den man, die meer dan eenig ander er toe bijgedragen heeft dat karakter aan onze tijdgenooten te openbaren. Geen wonder dat Kant's wijsbegeerte voor hem ten eenenmale ongenietbaar is; hij is al te zeer gehecht aan de vooroordeelen, die Kant heeft afgelegd. Met een fanatisme, dat aan de vorige eeuw herinnert, laat hij zekere herschenschim, die hij ‘de wetenschap’ noemt, te velde trekken tegen ‘het geloof’ of ‘den godsdienst’, en werpt beleediging op beleediging naar de hoofden van de lieden, die dezen ijver misplaatst vinden. Het is, alsof hij bewijzen wilde dat hij van de Olympische kalmte der wetenschap geen flauw besef heeft. Inderdaad kent de wetenschap op haar gebied geen waarheden, die wij liefhebben, noch dwalingen, die wij verafschuwen kunnen; zij kent niets dan meeningen met verschillende graden van waarschijnlijkheid. Maar Mr. L. heeft veel lief en haat veel. Als waren wij nog in de zeventiende eeuw, toen Descartes en Spinoza op iedere bladzijde hunner geschriften het een of ander axioma als *lumine naturali notissimum* of *per se notum* aanvoerden, zoo wemelen zijne werken van ‘psychologische axioma's’, die van zelf zullen spreken, van ‘banale waarheden,’ die algemeene instemming zouden vinden, als die verwenschte ‘Kantianen’ maar niet zoo ‘sceptisch’ waren.

Dat tal van grondbeginselen, waarvan de meer gevorderde deelen der natuurwetenschap uitgaan en die geen wetenschappelijk man betwijfelt, volmaakt in strijd zijn met de denkbeelden, die de ongeschoolde mensch voor ‘banale waarheden’ houdt, merkt de schrijver niet op. Waarschijnlijk achtte hij het niet noodig zijne aandacht bij dergelijke kleinigheden te bepalen. De ‘natuurwetenschappelijke methode van onderzoek,’

aan te bevelen zonder eenig denkbeeld te hebben van hare eigenaardigheden, - dat is zeker eene zonderlinge handelwijze in de oogen van ouderwetsche lieden. Maar tevens is het de ‘modernste’ wijsheid, die bestaat; want wat is moderner dan Zola, en waarop anders berust zijne verdediging van het naturalisme dan op de onnoozelste misvattingen aangaande het karakter der natuurwetenschap?

Wanneer men een schrijver de natuurwetenschappelijke methode hemelhoog ziet opheffen, en met diepe minachting spreken over de metaphysica, wier minder goede hoedanigheden in zijn eigen werken zoo duidelijk aan den dag komen, dan staat men een oogenblik verwonderd. Maar die verwondering is alleen dan blijvend, als men het geluk heeft jong te zijn en onervaren. Is men wat ouder, dan denkt men al spoedig aan het spreekwoord: *Pour savoir une chose, il faut l'avoir apprise*. En dat vrijmoedige lieden spreken over dingen, waarvan zij niets verstaan, dat beschouwt reeds Plato als een der eigenaardige kenmerken van de democratie, die in onze dagen zoo geestdriftvolle aanhangers vindt.

C.B. SPRUYT.

Over Mevrouw Bosboom-Toussaint.

Es bildet ein Talent sich in der Stille!

Dit woord van Goethe, toegepast op Mevr. Bosboom-Toussaint, schetst in zóo juiste mate haren ontwikkelingsgang als kunstenares, dat men - haar bestaan herdenkende - in de verzoeking komt eene idylle te schrijven.

Geboren te Alkmaar, 16 September 1812 - overleden te 's Gravenhage, 13 April 1886. Dat zijn de datums, die hare geschiedenis begrenzen: de oorsprong en het einde, waartusschen haar leven op gelijkmatige wijze henenvloeit. Zelfs haar huwelijk in 1851 met den schilder Bosboom - hoe gewichtig een feit voor haar zelve - was van geene beteekenis voor hare openbare vorming, en het is niet opgelost in hoeverre haar omgang met Bakhuizen van den Brink van invloed is geweest op haren zin voor historisch onderzoek en op de richting, die zij daarbij volgde. In hare verhouding tot de buitenwereld was zij de regelmatigheid zelve en het tegenbeeld van hare zusters in de kunst, die als een George Sand, een George Eliot, bij haar leven niet juist beoordeeld, nog jaren na den dood de stof leveren tot achterklap en min of meer verrassende onthullingen.

Het spreekt van zelf, dat een leven, waarin geene plaats bleek voor het avontuurlijke, een leven, nimmer door buitengewone gebeurtenissen in zijn natuurlijk beloop gestremd of afgeleid, voor den beoordeelaar gemakkelijk is te volgen, en hem van zelf de verklaring aan de hand moet doen van sommige eigenaardigheden, beide tekortkomingen en deugden, in den arbeid der schrijfster. In elk geval blijft het ten hoogste merkwaardig

(wie ooit twijfelde aan de intuïtie van het Genie, zal hier bekeerd worden!) dat een rustig en gelukkig huiselijk bestaan, eene stille studeerkamer, gesloten voor de drukte en bedrijvigheid der werkelijkheid daar buiten, deze vrouw gevormd hebben tot eene kunstenares, die in haar geestesarbeid eene wereld deed verrijzen, waarvan eene kracht en bezieling uitgaat, welke vooral in deze tijden van verslapping nieuw leven wekken kan.

In een woord ten geleide der onlangs ondernomen volledige uitgaaf van hare werken, laat Mevrouw Bosboom-Toussaint haar twijfel doorschemeren aan de goede ontvangst, die haren arbeid heden ten dage zal ten deel vallen. 'Wat zal ik zeggen?' - schrijft zij met het oog op haren uitgever - 'Ik zie in zijn beginnen een Herculeswerk, dat hij zeer zeker niet tot een goed einde kan brengen, tenzij àl wat in Nederland en in België Hollandsch leest, en boeken kàn, vooral *wil* koopen, zich bereid toont daaraan deel te nemen; eene voorwaarde, waarop hij en ik nauwelijks mogen hopen... Toch wensch ik van ganscher harte dat de moedige ondernemer, die aan eene goede uitkomst gelooft, niet in zijne verwachting wordt teleurgesteld.' En verder spreekt zij, om de kroon te zetten op hare bescheidenheid, van 'eene al te stoute hersenschim.'

Nu is het inderdaad moeilijk aan te nemen, dat bij de tegenwoordige richting in kunst en letteren, hare werken populair zullen worden. Busken Huet heeft er reeds voor jaren op gewezen, dat hare geschriften in den regel slechts bij twee klassen van personen ruime waardeering zullen vinden: 'vooreerst bij de velen, welke met haar in dezelfde levensbeschouwing deelen, ten anderen bij de enkelen, die ter wille van de romancière al het kerkelijke over het hoofd zien'[1]. Ik, voor mij, zou den kring harer vereerders nog beperkter nemen en daarmede op haar eigen instemming durven hopen. 'Neen, waarlijk niet om lieden den tijd te korten, schreef ik mijne romans...' lezen wij in een brief aan den Heer C. Mulder te Kampen[2]. Daarenboven zijn van zelf al diegenen uitgesloten, die opgaan in blinde vereering van het nieuwerwetsche realisme. Zij moeten van nature de antipoden zijn dezer schrijfster, want noch in den vorm,

1) Ned. Bellettrie III, 21.
2) De Vrije Kerk. Vereeniging van Christ. Geref. Stemmen. Januari-nummer, 1881.

noch in de door haar behandelde stof, kunnen zij een aanrakingspunt vinden met de kunstleer waarvoor zij strijden. En ook in *deze* afscheiding zou de schrijfster zelve zich met berusting hebben geschikt. Toen men haar recht om over sommige moderne verschijnselen te oordeelen, betwistte met een beroep op het kluizenaarsleven, dat zij leidde, werd haar het volgende antwoord ontlokt: 'ik vermeen u te mogen zeggen, dat ik niet zoo vreemd ben aan den strijd door en tegen uwe rigting gevoerd, als gij dat schijnt te onderstellen. Men ontkomt nooit geheel aan den geest der eeuw waarin men leeft. Uit menig boek, uit bijna ieder tijdschrift, dat ons heden ten dage onder de oogen komt, spreekt hij. En al zou men die allen met droefheid en ergernis uit de hand werpen, het oog heeft gelezen en de indruk is ontvangen'[1]. Dit sloeg wel is waar op een verschil van denkwijze in het godsdienstige, doch ik durf voor mijn doel de toepassing dezer sententie ook verder uitbreiden.

En inderdaad - men moge de bewering dat Mevr. Bosboom-Toussaint 'uit den tijd' is, opvatten in een voor haar vereerenden zin, en haar te hoog achten voor den gemiddelden smaak van heden; men moge op het voetspoor van Andrew Lang in zijn 'Letters to dead authors' ons hedendaagsch geslacht kenschetsen als 'a generation suffering from mental and physical anaemia, a generation devoted to the "chiselled phrase", to accumulated documents, to minute and disgustful records of what in humanity is least human'[2], zóódoende hulde brengende aan haar meer ideale opvatting van kunst en leven - het feit, dat vele moderne lezers zich niet eigen kunnen gevoelen, nòch met den stijl harer werken, nòch met den inhoud, wordt er niet door weggecijferd. De grillige vormen van het hedendaagsch realisme, dat een eigen idioom moest uitvinden ter voldoening aan eischen, die boven de macht der litteratuur gaan; dat de kunst van schrijven verbastert tot den werktuigelijken arbeid van een boedelberedderaar en onder voorwendsel van volkomen nauwkeurigheid te beöogen, de taal uitrekt en verwringt tot mismaakt wordens toe - dit realisme sluit de gespierde vormen, de innerlijke klaarheid, de groote zeggingskracht van het klassieke proza ten eenenmale uit.

1) De Terugkeer van Golgotha, voorafgegaan door een woord aan den Heer Busken Huet. Amsterdam. W.H. Kirberger. 1862.
2) London, Longman, Green and Co. 1886.

En dan de stof! Eene kunst, die in hare wijze van voorstellen zich aftobt op het weergeven der minste kleinigheden, van het bijzonder toevallige, nadruk legt op hetgeen in de werkelijkheid zelve den meesten ontgaan zou, zal ook in de keuze van het onderwerp geleid worden door hare zucht naar het gemiddelde, het kleine. Met wetenschappelijke nauwkeurigheid de werkelijkheid willende afbeelden, moet zij als typen, welke de maatschappij karakteriseeren, van zelf de toevlucht nemen tot de minderen van het genus. Het heroïsche is uitgesloten, als zijnde uitzondering in de werkelijkheid en derhalve een onjuiste maatstaf te harer beoordeeling. Tot welk gevolg het leidt, als de realisten in deze niet voet bij stuk houden, blijkt uit een van Zola's oudere romans: *Thérèse Raquin*, dat kennelijk geheel geïnspireerd is door Shakespeare's Macbeth. Evenals in Macbeth is in Thérèse Raquin het onderwerp: de foltering der gewetenswroeging, die twee volvoerders eener misdaad voortzweept tot waanzin en zelfmoord. Doch de koninklijke Macbeth treedt bij Zola op in de gedaante van een spoorwegklerk, de demonische Lady Macbeth als een winkeljuffrouw uit de Passage du Pont-Neuf. Daaruit wordt een misstand geboren, die het hoog tragische van den indruk bij Shakespeare, in Zola's boek tot iets weerzinwekkends verlaagt. Maar genoeg; men heeft de beginselen der realistische kunstleer slechts te vergelijken met de hoogere aspiraties, die Mevr. Bosboom-Toussaint tot het uitoefenen harer kunst dreef, om tot eene tegenstelling te komen, welke de mogelijkheid eener wederzijdsche waardeering voor goed uitsluit. Hier de volgelingen van eene kwansuis wetenschappelijke methode, zich zelven den eisch stellende, niets te huldigen dan de feiten, en ze te beschrijven zonder teederheid, zonder aanzien van den goeden smaak, objectief, *avec la seule curiosité du savant* - dáar de priesteres, die zich als door eene hoogere macht geroepen voelt te strijden voor hare idealen, ze vorm te geven en in beeld te brengen, en er naar streeft in hare kunst de wanklanken, die in de werkelijkheid zoo dikwijls oor en hart verscheuren, op te lossen in reine accoorden. Wijzende op de miskenning, waaraan mejonkvrouw Desvieux, eenmaal de geliefde van Bossuet, door de geschiedenis is ten prooi gelaten, schrijft zij: ‘De geschiedenis kan soms haast zoo ondankbaar zijn als een bijzonder persoon, zij kan ook wel eens een enkelen schakel laten vallen, haar

keten is zoo onmetelijk; maar waartoe zou de roman dienen, zoo deze niet de afgeworpen schakels weer opzocht en aaneen hechtte, en waartoe de poëzij, zoo zij niet meer verbeelding had en niet meer warm gevoel dan de andere, waar ze zich ook vrijer voelt als deze, niet eeuwig ingeklemd als zij tusschen twee datums' - en zij dicht den roman Mejonkvrouwe *De Mauléon*, en stort er geheel haar liefdevol hart in uit. - *Alba*, het schrikbeeld onzer kindsche jaren, vindt haren geest vaardig, waar het de verdediging geldt van zijn recht op ons mededoogen. 'Wij kennen hem alleen slechts uit zijne daden in Nederland, en die daden zijn voor ons altijd wandaden geweest, en toch, zou het wel eene zoo wanhopige taak zijn, ze in zachter licht te stellen? Want wij hebben hem niet gezien als onderdaan, niet als mensch, niet als vader; wij hebben hem nooit zien buigen, nooit zien lijden; wij hebben nooit met hem gevoeld!' en zij laat haar licht over hem schijnen en leert ons begrijpen, opdat wij zouden vergeven! In de voorrede van *De Graaf van Devonshire* de vraag beantwoordende, waarom zij niet liever een onderwerp gekozen heeft uit onze eigen Vaderlandsche geschiedenis, schrijft zij: 'Hadde men daartoe al de stoutheid gehad, dan zou het goed zijn, als men dat onderwerp gekozen had, met overleg en na lang beraad, zoo als een huismoeder de stof voor eenen winterhoed, die twee jaar moet gedragen worden; maar al wie zoo koel kiest, zal zonder geestdrift beginnen, slechts flaauw eindigen en, zoo mogelijk, zijne lezers nog kouder laten, dan hij het zelf was. Men moet getroffen zijn door den persoon, dien men tot held kiest, men moet hem groot voelen, om hem groot te kunnen voorstellen. Het onderwerp moet ons bezield hebben vóor men het koos, en vóor men aan schrijven dacht.'

In deze bekentenissen vindt men het uitgangspunt harer kunstbelijdenis, eene belijdenis, die - dit zij bij voorbaat erkend - niet ieder bevredigen zal. Doch wie hare werken beoordeelt, dient er rekening mede te houden, want men moet billijk zijn en er zich voor wachten van een kunstenaar iets anders te eischen, dan hij geven wil en... kan. De vraag is alleen, of de toepassing dier kunstbeginselen tot het scheppen van merkwaardige werken geleid heeft en of uit die werken eene merkwaardige persoonlijkheid spreekt. Zij zelve maant ons tot bedachtzaamheid aan, als zij in haar voorbericht van

den roman *Engelschen te Rome*, vooruitloopende op de critiek, de verklaring aflegt: ‘nauwelijks te twijfelen of men kan in eene manier schrijven, die voor auteur en publiek beide, grooter aanbeveling heeft dan de mijne. En toch neem ik de vrijheid, mijnen lezers te verzoeken, dat zij het zoo voor lief nemen, als ik het hun aanbied. Van waar dan deze tegenstrijdigheid? De reden moet gezocht worden alleen in mijnen aanleg, dien ik mij gedrongen zie te volgen. Want daar kunst en studie er zoo weinig deel aan gehad hebben, om mij tot schrijfster, hoedanig ook, te vormen, is het waarschijnlijk daaraan toe te schrijven, dat mijn talent wat koppig en onhandelbaar is, en zich door teugels noch sporen eenen anderen weg laat heenleiden, dan het zich zelf verkiest.’

Men is, Mevrouw Bosboom's *oeuvre* overziende, gewoon eene scheiding te maken tusschen hare historische- en hare moderne zede-romans. Aan deze zijde die breede rij geschriften, in 1839 geopend door *De Graaf van Devonshire*, in 1870 besloten door *De Delftsche Wonderdokter* en nog aangevuld door eenige schetsen van later dagteekening; aan gene zijde, behalve een drietal kleinere novellen, *Majoor Frans* (1874) en *Langs een Omweg* (1877). Haar in 1879 verschenen *Raymond, de Schrijnwerker*, wordt bij deze klassenverdeeling meestal tot de historische romans gerekend, omdat, zoo al de personen niet met historische namen prijken, zij toch een tijdvak kenschetsen uit de geschiedenis van een voorgeslacht en ons terugvoeren naar de Fransche Revolutie van 1814. Evenwel moet men zich door de historische kleur in deze niet op een dwaalspoor laten brengen. Heeft men in *Majoor Frans* een protest willen zien tegen de emancipatie-rage onzer hedendaagsche jufferschap, met meer recht nog mag men *Raymond, de Schrijnwerker* houden voor een bezwaarschrift tegen den geest der eeuw, welke zich voelbaar maakt in de platheid van onzen democratischen zin. Reeds 25 jaar vóor het ontstaan van *Raymond* vindt men den grondslag van dezen roman in de merkwaardige voorrede van hare *Historische novellen*. Ik bedoel de plaats waar zij uitroept: ‘Ik heb in 1848 volstrekt niet kunnen instemmen in den grooten juichtoon van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap - hoewel door een glorierijk dichter mede aangeheven; - ik heb niet zonder innerlijke deernis eene vreemde

vorstenfamilie als balling zien wegtrekken uit een land, dat zij achttien jaren voorspoed had geschonken, zonder dat een enkele der vele pennen, die zij geëerd en beloond had, zich ophief tot een toon van medegevoel.' In het voorbijgaan, die 'pen welke zich had behooren op te heffen tot een toon van medegevoel,' is een staaltje uit vele, hoe Mevr. Bosboom met haar proza soms de hand kon lichten.

Raymond, de Schrijnwerker, hoewel een der rijpste werken van deze schrijfster, en al de artikelen haars geloofs als kunstenares bevattende, is een roman, die door het publiek en de critiek met de grootst mogelijke koelheid bejegend is geworden. Het boek viel uit de gis. Het kan trouwens niemand verbazen, dat eene kunstenares, die gedurende eene halve eeuw met onverdroten ijver de pen voert en jaar aan jaar het publiek een nieuw werk ter toetsing voorlegt, ten laatste beschouwd wordt als een openbaar persoon, welken men het recht meent te hebben na te rekenen. *Raymond, de Schrijnwerker!* Het kon geen ridder -, geen Engelsche -, bezwaarlijk een historische -, allerminst een aristocratische -, het *moest* een burgerlijke roman zijn; de roman van den derden stand, het drama der worsteling tusschen arbeid en kapitaal! Is het wonder, herhaal ik, dat men eenigszins verrast werd, onaangenaam verrast, toen die berekeningen faalden, en de auteur waagde iets te geven, wat niemand verwachtte: eene geschiedenis onder de Restauratie, een roman in... gesprekken? Dit laatste deed de deur dicht. De gedialogiseerde roman is in onze eigen litteratuur onbekend - en men wilde niet weten, dat hij zich elders, met name in Frankrijk, reeds voor lang burgerrecht verwierf. Men zag voorbij, van hoeveel veerkracht het getuigt als eene kunstenares, na veertig jaren met hetzelfde kalf geploegd te hebben, uit behoefte aan zelfvernieuwing den lust niet kan bedwingen, hare krachten eens met een ander werktuig te beproeven. Zeker was het een waagstuk, het hulpmiddel der beschrijving, dat den dichter zoo velerlei voordeel biedt, ongebruikt te laten - doch het komt er maar op aan of de auteur gezegevierd heeft over de niet gering te achten bezwaren van het genre, en dit schijnt mij zóo weinig twijfelachtig, dat *Raymond, de Schrijnwerker* moeilijk in een *anderen* vorm gedacht kan worden. 'Certaines situations de la vie intime' - schrijft George Sand in het voorbericht van *Le*

Pavé - ‘où certaines émotions individuelles, sont plus aisément retracées par le dialogue que par le récit, et sans songer à sortir du cadre du roman, nous avons quelquefois senti le besoin de leur donner la forme d'une conversation entre un petit nombre de personnages.’ Vergis ik mij, door te meenen, dat het boek van Mevr. Bosboom eene dier worstelingen op kleine schaal, doch van groote beteekenis schildert, als uitgezocht voor eene objectieve voorstelling in den gesprekvorm? Tot tooneelstuk bewerkt, zou het fiasco maken. De teekening der karakters is te fijn om op een afstand en gevat in het breede kader van tooneeldecoraties, naar waarde te worden beoordeeld. Bovendien mist het boek eene krachtig in het licht tredende handeling. Het is één en al gemoedsstrijd, het is zelfs meer eene psychologische studie dan een roman. Daar Mevrouw Bosboom in *Raymond, de Schrijnwerker* ons de volle maat van haar tot rijpheid gekomen talent geeft, wensch ik er een oogenblik bij stil te staan en volge hier in korte trekken de loop van het verhaal.

De markies De Mercoeur in '93 geëmigreerd, keert na den val van het keizerrijk, op zijne goederen terug, en vindt toevalligerwijs in Raymond, den meesterknecht der schrijnwerkersfirma Duvivier, een doodgewaanden zoon weder. De nieuwe betrekking tusschen zoon en vader in den beginne gedwongen, dreigt tot vijandschap over te slaan, als straks hunne levensopvattingen in botsing geraken. Opgevoed door burgerlieden, heeft Raymond - zich vormende in de school der revolutie - de begrippen van gelijkheid, vrijheid en broederschap als eene kostbare vermaking van de 18e aan de 19e eeuw, leeren huldigen. De markies daarentegen is geheel de oude gebleven en behoort tot diegenen, van wie de historie getuigt, dat zij in de ballingschap niets aangeleerd en niets afgeleerd hebben. Op zekeren dag wordt de verhouding zoo gespannen, dat Raymond het feodale kasteel der Mercoeurs den rug toekeert en weder zijn intrek neemt bij de Duvivier's. Niet voor altoos evenwel. Na orde op de sinds zijn heengaan verloopen schrijnwerkerszaak gesteld te hebben, wijdt hij zich aan wetenschappelijke studies, die den blik verruimen, en knoopt verkeer aan met mannen van kennis en naam. De landing van Napoleon te Cannes, de lafhartige houding der zoogenaamde royalisten, doen het overige. Verontwaardigd over de karakterloosheid, waarvan hij getuige

wordt, vervuld van medelijden met den koning, die aan zijn lot overgelaten den genadeslag afwacht, snelt hij naar de Tuileriën om zich ter beschikking van Lodewijk XVIII te stellen.

De weg der verzoening met zijn vader, ligt nu open, en het laatste hoofdstuk doet ons tegenwoordig zijn bij het tooneel der hereeniging van vader en zoon, eene hereeniging die door een huwelijk met zekere freule Gabrielle d'Argues bekroond staat te worden.

Het voorspel geeft den toon aan, waarin de roman gehouden is. Wij vinden Raymond in zijne hoedanigheid van schrijnwerker, op het kasteel. De omgeving waarin hij zich bevindt, wekt vage herinneringen op aan zijne vroegste jeugd, en de markies ontlokt hem daaromtrent eene bekentenis. Innerlijk bewogen door hetgeen hij verneemt, roept de markies:

'Ontzettend, zou het mogelijk zijn! (*Raymond aanziende in zigtbare ontroering*) als 't eens ware! (*maar plotseling met iets koels en wantrouwigs*) het zou toch ook nog kunnen zijn, dat gij u vergist ...'

RAYMOND.

Dat ik mij vergissen zoude? Toch wel niet daarin, dat dit alles *niet* met mij is voorgevallen, dat deze indrukken, deze beelden mij NIET voor altijd zijn bijgebleven, dat ik die schrik en angst NIET heb doorleefd...

DE MARKIES.

Neen! maar dat gij des ondanks toch niet zijt waarvoor gij u zelf houdt.

RAYMOND (*koel en fier*.)

Waarvoor meent Mijnheer de Markies dat ik mij zou willen houden, wat ik niet zijn zou? *Ik ben Raymond de schrijnwerker*, de pleegzoon van de echtgenooten Duvivier en begeer niets anders te zijn.

DE MARKIES.

Jongman! Gij weet niet wat gij mij doet met zòo te spreken! God weet dat ik er mijn halve vermogen voor over zou hebben als ik Denise Darbois een paar vragen kon doen, die mij zouden geven wat ik noodig heb: zekerheid, want zonder dat kàn ik mij niet verblijden.

RAYMOND.

Denise Darbois - zoo zij nog in leven is, moet zijn uit te vinden..... maar ik zie niet dat haar getuigenis zooveel voor u kan afdoen.

DE MARKIES (*hartstochtelijk*.)

Alles! zij alleen kan mij zeggen wat gij en ik niet k u n n e n uitmaken - of zij h a a r zoon gered heeft dan wel den mijnen! Begrijpt gij mij nu?

RAYMOND (*buigt toestemmend het hoofd en wendt zich verslagen ter zijde. Bij zich zelven*:)

De stem van het bloed spreekt wel zwak tusschen ons - hij kan gelijk bebben.

LA BROCHE (*komt binnen door de groote middendeur; met eene buiging tot den Markies*.)

Mijnheer de Markies, de Notaris van Meudon is gekomen.

DE MARKIES (*verstrooid*.)

Heel goed! (*Na eene pauze*) Laat mijnheer Benoît even wachten. (*La Broche buigt zwijgend en wil daarop gaan*.)

DE MARKIES (*roept hem terug*.)

La Broche!

LA BROCHE (*keert terug en blijft staan in afwachtende houding*.)

DE MARKIES.

Weet gij mij ook te zeggen of de zoon van Denise nog in leven was bij de plundering van het kasteel?

LA BROCHE.

Herinnert Mijnheer zich niet dat haar kind gestorven is, juist toen.... (*hij aarzelt - hij stottert*) toen... het andere, de jonge graaf werd gespeend - en dat bij dit verlies de arme kinderlooze zich zoo hartstochtelijk hechtte aan dezen.

DE MARKIES *springt op van de sofa in heftige ontroering*.)

Ik dank u, La Broche, ik dank u - dàt juist, d a t was mij ontgaan - ga nu! (*La Broche verwijdert zich, maar aan zijn gang, aan zijne houding en droevig hoofdschudden is het te bespeuren dat hij bezorgd is over zijn meester. Zoodra zij zamen zijn, loopt de Markies in vervoering op Raymond toe, sluit hem in zijne armen en roept uit*) Ik twijfel niet meer!

Hoewel dit tooneel met eene omarming besloten wordt, komt er het verschil van karakter tusschen vader en zoon te krachtig in uit, dan dat men zou kunnen wanen hen zonder verderen strijd zich naar elkander te zien voegen. De lezer kan dus voorbereid zijn.

Merkwaardig is dit voorspel, omdat het ons een blik gunt in de werkplaats der romancière en de geheimen ontsluiert harer methode, geheimen *par manière de dire*! Waarheid is, dat

niets eenvoudiger toegaat dan de opzet en verwikkeling der Bosboomsche romans. Het is immers duidelijk, dat de schrijfster in haar voorspel, de ariadne-draden harer intrige, nauwelijks ter hand genomen, onmiddellijk laat slippen? Welk een buitenkansje werd hier versmaad! Gegeven een vader, die zich kinderloos waant en reeds beschikkingen nam om zijne rechten over te dragen op een neef, Lionel genaamd; als tegenstelling: de wonderdadig geredde Raymond, van zijne afkomst onbewust, groot gebracht onder burgerlieden, schrijnwerker van beroep; eindelijk zekere freule Gabrielle, verloofd met Lionel, maar voorbeschikt om met Raymond te trouwen, welk een blij verschiet van pathetische tooneelen opent zich voor den *faiseur*, welk eene aangrijpende slotscène als ten langen leste het hemelsche gerecht ontfermend tusschenbeide treedt en met eene van tranen doorweekte herkenning het verhaal bekroont! Welk een prachtige heldenrol ging in *Raymond*, welk een treffende *marqué* in *Lionel*, welk eene sentimenteele *jeune première* in *Gabrielle* verloren! Doch Mevr. Bosboom-Toussaint is eene te groote kunstenares om haar talent te verroekeloozen aan diergelijke gemaaktheden. *L'émotion vaut mieux que l'étonnement*, is hare door Planche geformuleerde kernspreuk.

Men vergelijke o.a. de eerste hoofdstukken van *Majoor Frans*, waarin de schrijfster de schoonste gelegenheid om een geheimzinnig intrige-spel tusschen de hoofdpersonen te doen drijven, laat ontsnappen.

Eene andere novelle, *Twee doopzusters*, wordt ingeleid met de opmerking: ‘Ik vang aan met een tooneel, dat zoo vaak de laatste noodgreep is van eenen kwijnenden roman: de inwijding eener non.’

Het model van Pierre Mignard begint aldus: ‘Zij trouwden en zij leefden, vele jaren lang, tevreden en gelukkig.... ziedaar de uitkomst van de kleine novelle, die ik ga nederschrijven.... Zoo heeft dan geene lezeres noodig, al deze bladzijden met haast om te slaan, om te zien: of zij elkander nog krijgen!’

Ongemeen is de worsteling tusschen vader en zoon in *Raymond, de Schrijnwerker* - omdat de karakters van beiden zoo ongemeen zijn. De markies, behept met alle vooroordeelen van het ras, blijft nochtans een man van karakter. Dit onder-

scheidt hem van Jules Sandeau's Markies *de la Seiglière*. Sandeau zoekt het oude régime met het nieuwe te verzoenen door eene samensmelting der geslachten. Er komt een huwelijk tot stand tusschen *Bernard Stamply* en *Hélène*. Bij haren vader, den markies, is echter eigenbelang in het spel. De verbintenis van den pachterszoon met zijne dochter, verzekert hem het voortdurend genot der aan Stamply van rechtswege toebehoorende goederen. Tot eene dergelijke transactie zou de markies De Mercoeur zich nimmer hebben laten vinden. *Mademoiselle de la Seiglière* is een blijspel geworden, waarin de zwakheden van den markies zijn *gepersifleerd*. De Mercoeur daarentegen wekt medegevoel. Als de heer Huet hem ‘een door overmaat van aristokratische vooroordeelen gepatenteerd vogelverschrikker’ noemt, laat hij aan de betrekkelijke hoogheid van het karakter geen recht wedervaren.

Ook Raymond is door de schrijfster edel gehouden, zelfs in zijne zwakheid. Hij blijkt met al zijne socialistische aspiraties, het tegenbeeld van een Jan-rap-achtigen aristocraten-verslinder te zijn. Hoort slechts de verzuchting, die hij slaakt, na zijne woordenwisseling met La Broche (bldz. 9):

‘Een onuitstaanbaar soort, dat knechtsvolk van goeden huize! zooals ze zich noemen. Al den overmoed en het wanbegrip van de meesters, en de kleinzieligheid en bekrompenheid van den dienstbare nog daarenboven. Ik heb er altijd nog meer last van dan van de groote heeren zelf, als ik in zulke huizen te doen heb. En toch, er zit goeds in die oude trouw aan zijn meester, al is het ook maar hondentrouw, die niet redeneert, maar eerlijk is trots elke verzoeking. Kon men zoo vast vertrouwen op onze werklieden, maar helaas! al worden ze niet verdrukt, niet te kort gedaan, al gaat men met hen om als makkers, als vrienden, daar is geene zekerheid, daar is geene trouw - als ze morgen meer kunnen krijgen bij een ander, laten ze onze werkplaats in den steek.’

En later zijne recapitulatie van 't geen een wijs man hem onder het oog bracht:

‘Hij waarschuwde mij tegen de overhelling die hij in mij zag om het voorregt der geboorte gering te achten. Het is eene gunst van het lot, sprak hij, reeds in de wieg te bezitten een naam en een rang, die anderen zich alleen in zwaren levenskamp kunnen veroveren; en was het dwaas en belagchelijk

zoo een burger zich zijne afkomst schaamde, het was even dwaas en meer schuldig als een edelman zijne voorouders verloochende en vergat wat hij aan zijne afkomst verpligt was. Maar hij drukte te sterker op de verpligtingen van den adel om zich door waardige gevoelens en gedragingen, door edelmoedige gezindheid te onderscheiden van hen, die in den kamp om het dagelijksch brood minder de gelegenheid hebben om aan hoogere zedelijke vorming te kunnen denken.'

Toch zijn het niet de oordeelkundige beschouwingen van dezen wijsgeer, die bij Raymonds bekeering tot een socialisme van hooger orde, den doorslag geven; veeleer zijn het de diepgevoelde raadgevingen van zijne nicht, Gabrielle d'Argues, en het voorbeeld dat zij geeft. De hartader van Mevr. Bosbooms romans heeft men altoos te zoeken in de vrouwen, die zij schildert en hierin verloochent zich hare sekse niet. Zelfs waar hare bedoeling om den man de eereplaats in te ruimen het onmiskenbaarst is, blijkt de vrouw ten laatste toch de meerdere te zijn. Men neme b.v. *Majoor Frans*, van wie met recht beweerd kan worden, dat zij - na een jaar plukharens met Leopold van Zonshoven, wel een paar weerbarstige krullen uit haar kapsel verloren, maar niet haar streken heeft verleerd. Eene heks, die *getemd* is, denkt er niet aan, zich als paardrijdster in een circus te verhuren. Doch laat dit - gelijk de schrijfster zelve het opvat - een *coup de tête* geweest zijn, een feit is, dat Francis den millionair Leopold hare hand onthouden zou hebben, als niet op het juiste oogenblik een legaat van drieduizend pond sterling 's jaars, haar in het huwelijk die onafhankelijkheid gewaarborgd had, welke 'de verdenking uitsloot, dat zij zich uit belangzucht gewonnen gaf' (bldz. 328). De *verdenking*, den *schijn*? Leggen wij hier niet den vinger op een valsche plooi in het over het geheel met zooveel zekerheid geboetseerde karakter van majoor Frans? En is het ook niet bevreemdend, dat eene zóó scherpzinnige en kordate meid als zij, het valsche voorbijziet in den lijdelijken toestand van een arm edelman, als Leopold van Zonshoven, die in plaats van zich eene positie te veroveren, op het kasteel *de Werve* blijft hangen, en eigenlijk een doe-niet is, voor wien het devies zijner voorvaderen: *de fortuin is met den stouten* (dit blijkt reeds bij de eerste kennismaking nog in den Haag) geen zin heeft?

En Regina van Berchem uit *Langs een Omweg*? Hoe onmeedoogender Eckbert van Witgensteijn haar afstraft, hoe sympathieker wordt zij ons, en wij kunnen den wensch niet onderdrukken, dat zij eenmaal met Eckbert getrouwd, haren man zijne trekken thuis zal sturen. Zelfs zij, die de schrijfster in het godsdienstige tot de hunnen rekenden, vinden *Gideon Florensz*, de eigenaardigste en krachtigste schepping als uitdrukking harer denkwijze, 'al te engelachtig', in den zin van te vrouwelijk. Merkwaardig samentreffen met de strekking harer woorden in *De terugkeer van Golgotha*: 'Maar niet allen, die wij nu zien terugkeeren, zijn van verre blijven staan. De innigste en teederste liefde, heeft ook de verbazende kracht om het allerontzettendste mede te voelen, mede te lijden voor den geliefde, en *vrouwen* bovenal hebben in de sterkte harer genegenheden eene kracht, die de zwakte des ligchaams meer dan vergoedt. Drie vrouwen hebben die wondervolle sterkte der liefde gehad, om bij het kruis van Christus te blijven staan, en de doornagelde handen en voeten te zien bloeden uit de pijnlijke wonden, en slechts één man is haar zóó digt bij gevolgd; maar die man was ook Johannes, de *vrouwelijke* ziel.....' Dit is welsprekend en afdoende, waar het de verklaring geldt van sommige zwakheden in hare mannenkarakters.

En nu Gabrielle uit *Raymond de Schrijnwerker*! Hoe blijkt hare meerderheid uit alles wat zij zegt en doet. Met één woord weet zij altoos het zwakke punt te treffen in Raymonds redeneering, met éene wending telkens het ergste te keeren. Tusschen Raymond en den markies is de verbittering zóo hoog gestegen, dat de zoon op het punt staat met den vader te breken. Nadat de markies hem verboden heeft omgang te houden met sommigen zijner politieke vrienden, wordt Raymond te zelfder tijd gekommandeerd tot een déjeuner met zijns vaders partijgenooten, edellieden uit den hofkring.

'Hoe gij over die heeren denkt, laat ik daar, maar gij zult heden mijne gasten met een goed gelaat verwelkomen, omdat het *mijne* gasten, *mijne* vrienden zijn! Vaarwel! over een uur wacht ik u in de receptiezaal!'

Dat is Raymond te veel: 'Wat zal er van mij worden als ik den moed niet heb mijne kluisters te verbreken,' roept hij met bitterheid.

GABRIELLE *(ernstig)*.

Als gij dien moed hadt zoudt gij wèl schuldig zijn, Raymond. Boven u en uw vader staat God, die u aan hem heeft geschonken.

RAYMOND *(smartelijk)*.

Waarom een zoon die zoo weinig bij den vader past!

GABRIELLE.

Is het niet aan den zoon zich te vormen naar den vader?

RAYMOND (*snel*).

Dat kunt gij niet meenen, Gabrielle, gij die weet hoe achterlijk hij is, hoe bekrompen....

GABRIELLE.

Ik zeg niet dat gij uw geest en gemoed naar hem behoeft te richten, ik weet dat het u onmogelijk zou zijn, maar voor het uiterlijke kunt gij u naar hem schikken; gij moet u aan hem onderwerpen *zoo gij vrede wilt hebben met u zelven*[1)].

RAYMOND.

Van mijn achttiende jaar af werd ik als een meerderjarige behandeld - sinds ze mij graaf hebben verklaard, ben ik minderjarig geworden!

GABRIELLE.

Voor hoe lang, Raymond? De Markies is in de zestig....[1)]

En later vervolgt zij: 'Het is geene geestkracht, het is eigenzinnigheid als men al te sterk op zijn stuk staat, waar het geen beginsel geldt. Ben ik goed ingelicht, dan heeft het verschil met uw vader slechts eene onbeduidende aanleiding: *Gij zoudt weigeren aan het dejeuner te komen*.....'

Maar dat zijn dooddoeners, hoor ik beweren; met uw verlof, werp ik tegen, het is de hoogste zegepraal van het door zelfopofferende liefde geheiligd verstand, dat hier spreekt! Bovendien, in Gabrielle is de welsprekendheid aan het woord, die de kracht om anderen te overtuigen put uit de vastheid van *eigen* overtuiging. Hoort naar mijn woord en volgt mijne werken! Als Raymond Gabrielle voorstelt zich niet te storen aan den ouden markies, die haar tegen haren zin wenscht uit te huwen, haar smeekt te vluchten en zijn bescheiden lot te deelen, antwoordt zij zonder aarzelen: 'Het bescheiden lot zou mij niet afschrikken. Maar er is iets anders - en het ver-

1) Ik cursiveer.

1) Ik cursiveer.

baast mij - het smart mij, dat gij zelf dit niet het eerste inzaagt. Welke snoode ondankbaarheid - welk een wreedheid zouden wij plegen jegens uw vader, als wij over alles heenstappend, dat huwelijk voltrokken - om hem eenzaam achter te laten onder zóo grievende krenking. Gij hebt dit niet berekend, *toen gij alleen om u zelven dacht; meent gij misschien, dat men gelukkig kan zijn als men langs zulken weg tot zijn doel komt?* Ik zeg u neen! want het geluk bestaat in den vrede, dien men heeft met zijn geweten als men offers brengt aan zijn pligt en niet omgekeerd!'

Wie durft hier opponeeren - al acht men Gabrielle misschien wel al te wijs voor eene romanheldin.

'Voor uw bezit' - roept op eene andere plaats Raymond met vuur uit - 'voor uw bezit moet men alles overhebben!' En Gabrielle dooft den brand uit met één goed gerichten waterstraal: 'Alles?' antwoordt ze glimlachend, '*alles? behalve geduldig wachten, niet waar?*'

Al te leuk! Ja, maar zeg er iets tegen als alleen dit, dat met de jaren bij Mevrouw Bosboom het vuur van den hartstocht merkbaar verdoofd is en hare latere romans in dezen van minder gloed getuigen dan hare vroegere werken. Toch, op de keper beschouwd, geven de heldinnen ook uit hare vroegere romans elkander niets toe in de verloochening van eigen lust en liefde, als gewichtiger belangen of hooger beginselen dit eischen.

Elisabeth uit De Graaf van Devonshire, Ottelijne uit Het Huis Lauernesse, Ada Rueel in De Vrouwen van het Leycestertijdvak en uit Gideon Florensz, Martha in Een Leidsch Student, Mabelia in De Delftsche Wonderdokter, Mejonkv. De Mauleon, juffrouw Duvivier, allen zijn zij van gelijke orde. Ik zeg niet geringschattend 'afgietsels van één masker' - want ik zou niet weten waarom aan eene kunstenares met de pen in deze niet vergund mag zijn en tot verwijt gemaakt moet worden, wat Rubens veroorloofd werd en als eene eigenaardigheid van zijne meesterstukken is aangemerkt, namelijk dat hij in bijna elk zijner werken de inkarnatie der*zelfde* vrouw op het doek bracht.

Juffrouw Duvivier! Ik bewaarde haar hier voor het laatst, omdat zij eene afzonderlijke vermelding verdient. Moeder Duvivier, pleegmoeder van Raymond, na den dood haars echtgenoots chef der schrijnwerkersfirma, heeft met hare dochter

Sophie even zooveel te stellen, als freule d'Argues met Raymond. Sophie, groot gebracht met Raymond, heeft liefde voor hem opgevat, die niet beantwoord wordt. De weduwe Duvivier denkt haar nu in Thierry Gervaux, haar neef en eene zeer aannemelijke partij, een anderen echtgenoot toe. Op bladz. 85 verrassen wij moeder en dochter, dit netelige punt tot klaarheid brengende. Sophie heeft haar leed uitgestort en de moeder tracht het voor goed te begraven.

JUFVROUW DUVIVIER.

Maak er een eind aan, Sophie, zie rust te krijgen voor u zelve, dan zult gij ook rust hebben over hem.

SOPHIE.

Gij hebt goed spreken, Moeder, maar hoe kom ik daar toe?

JUFVROUW DUVIVIER.

Door volkomen afstand te doen van alle wenschen en hersenschimmen, waardoor gij u nu nog laat slingeren. Door het achter u te werpen - als het onmogelijke, er niet meer naar om te zien - en uw lot vast te stellen en te verzekeren door eene verstandige keuze. Ik ken u. Als gij uw woord gegeven hebt, zult gij daaraan getrouw zijn. Als gij eene gelukkige huisvrouw zijt, zullen de droomen der jeugd van zelf optrekken en gij zult er later mogelijk over glimlagchen.

SOPHIE.

De pijnlijke glimlach van den diepsten weemoed dat is mogelijk, Moeder, maar ik.... een gelukkige huisvrouw met een Thierry Gervaux. Gij weet toch waarlijk wel beter.

JUFVROUW DUVIVIER.

Zeg dat niet, kind! Gij hebt nu eenmaal van Raymond uw afgod gemaakt, en naast een afgod moet elk gewoon menschenkind het verliezen. Maar geloof mij, in 't huisselijk leven is alle afgoderij uit den booze, en er zijn tien kansen tegen één, dat eene vrouw, die hare taak verstaat, gelukkiger zal zijn met een man van een goed humeur en een goed hart, dien zij niet vooruit tot haar held heeft gemaakt, dan met dien hoogverheven personaadje zelf, die al heel ligt kan tegenvallen!

SOPHIE.

Raymond, h i j tegenvallen. Moeder! hij dien ik ken sinds ik bewustheid heb! Dat is onmogelijk.

JUFVROUW DUVIVIER.

Ik sprak in 't algemeen....

SOPHIE (*met een zucht*).

Ik zeg niet dat Thierry juist - zoo'n slechte portuur zou zijn voor eene andere, maar ....

JUFVROUW DUVIVIER.

Maar wat hem toch een streepje vóor moest geven bij u, is, dat hij zooveel van u houdt ....

SOPHIE.

Dat zie ik zelve wel, Moeder, maar als men een ander lief heeft.

JUFVROUW DUVIVIER (*streng*).

Eene liefde die geen goede uitkomst kan hebben en die gij uit alle magt moet bestrijden. Wij weten het nu.

SOPHIE (*hartstogtelijk*).

Maar doe ik dat dan niet, Moeder! Gij zelve hebt mij de bekentenis ontlokt.

JUFVROUW DUVIVIER.

Gij laat mij niet uitspreken. Gij moet die bestrijden door het middel aan te grijpen waardoor zij volkomen wordt afgesneden van allen valschen waan, van alle onuitgesproken hoop. Gij moet trouwen!

SOPHIE (*met een snik*).

Ik kàn niet!

JUFVROUW DUVIVIER.

Als gij maar wilt! Meent gij bij geval dat ik uw vader uit liefde heb getrouwd? Och neen! alleen uit gehoorzaamheid aan mijne ouders. Ik zag veel te veel tegen hem op, den forschen, wel wat strakken man, die altijd van pligt, van beginselen sprak en al onder het toen nog onverwrikte Koningschap een volbloed republikein was. Ik, die toen zijn hart nog niet kende, en die verblind was door een jongman in de schitterende uniform van jagermeester bij den Koninklijken jagtstoet, ik zag in dat huwelijk het doodvonnis van mijn geluk, ja, er waren oogenblikken waarin ik mij bezondigde door naar den dood te wenschen, die mij bevrijden zou van de noodzakelijkheid de bruid te worden van den man dien ik aanzag voor een ijskouden tiran, omdat hij mij geen vleijerijen toefluisterde, noch kniebuigingen voor mij maakte, zooals Philippe Landou plagt te doen.

SOPHIE (*glimlagchend*).

Philippe Landou, uw neef! die oude Heer, die wel eens een enkele maal hier komt, dien wij den *vieux beau* noemen, en die

door alle meisjes en vrouwen uitgelagchen wordt, omdat hij aan iedereen het hof wil maken met zijn galanterie van 't jaar '80, terwijl hij er zich steeds op beroemt dat hij nog de traditiën van het oude *régime* handhaaft.

JUFVROUW DUVIVIER (*ook lagchende*).

Juist! dezelfde. Zoo wordt een mensch als er niets bij zit en de jaren het aantrekkelijk uiterlijk hebben verwoest. Waarheid is, dat mijn man geen wrok tegen hem behoefde te voeden, want ik had hem niet verborgen hoe ik mij eene wijle door zijn goed voorkomen, zijne hoffelijke manieren had laten aantrekken. Ik had er geen berouw van. Urbain, die geen slaafsch aanbidder had willen zijn, werd voor mij de teerste en trouwste echtgenoot, de leidsman mijner jeugd, de vriend van den rijpen leeftijd. Gelukkiger huwelijk dan het onze geweest is, kan er niet zijn. Het mogt mij niet gebeuren hem te behouden als de steun van mijn ouderdom, ook toen hij mij ontviel .... (*Hare stem hapert, zij zwijgt en wischt zich de oogen af.*)

SOPHIE (*die eene afleiding zoekt*).

't Is waar, Moeder, het is gelukkig uitgevallen, uw *mariage forcé*, maar ik zie toch niet in waarom uwe ouders u juist Urbain Duvivier opdrongen, terwijl zij wisten dat gij hartstogt hadt opgevat voor een ander.

JUFVROUW DUVIVIER (*de schouders optrekkend*).

Hartstogt! jonge meisjes praten zoo ligt van hartstogt, terwijl bij de uitkomst blijkt, dat het niet veel meer was dan stroovuur, dat al heel gaauw is uitgebrand, bij gemis aan degelijkheid in het voorwerp er van.

Daar is veel tegen in te brengen! O ja, als men mij maar vergunt juffrouw Duvivier, die ik mij zoo levendig kan voorstellen, met haar scherp geplooid gelaat, maar door de ervaring des levens geadeld; hare nog flikkerende, door dikke wenkbrauwen overschaduwde oogen, waarvan zoovele weemoedige herinneringen den glans verzacht hebben; met hare vergrijsde lokken, een zilveren kroon haar door een welbesteed leven op het hoofd gedrukt; hare welgedane gestalte, tegen de aardsche zorgen ingegroeid - als men mij maar vergunt haar lief te hebben en te vereeren, haar die de vrouw had kunnen zijn van Abraham Blankaart, de zoogzuster van Martha de Harde!

Ik ben van oordeel, dat er vrij wat minder ongelukken zou-

den gebeuren, als onze jonge dochters haar voordeel wilden doen met de rijpe, misschien al te rijpe wijsheid dezer vrouw. En wie den markies De Mercoeur in zijne vasthoudendheid aan de geboden en inzettingen der familie-overlevering niet volgen kan, ga - als voorbereiding op de studie van zijn karakter - bij moeder Duvivier ter schole. Zij - op hare beurt vertegenwoordigster van het gezag, na er als meisje voor gebogen te hebben - is eene *burgeres* van den bloede, gelijk hij een aristocraat. Het is juist dit algemeen-menschelijke in de zwakheden van den ouden markies, dat ze ons doet eerbiedigen, ook al wenschen wij ze niet na te volgen.

Wat betreft de oplossing van den strijd tusschen het democratisch beginsel in Raymond en het aristocratisch beginsel in zijnen vader, velen zullen er geen vrede mee hebben. De markies doet wel water in zijn wijn, doch het is alleen voor de fijnproevers merkbaar. Raymond daarentegen heeft den zijnen zoo met allerlei merken versneden, dat de oorspronkelijke smaak bijna niet te herkennen is. Wel geeft hij zijne plannen tot hervorming van de maatschappelijke toestanden niet geheel op en wil hij beproeven er ‘door den geest invloed op te oefenen, zijn woord te spreken over de belangen van land en volk, en zich voor te bereiden om eenmaal dat laatste waardiglijk te vertegenwoordigen’, doch hij vangt aan met in de bres te springen voor het stuiptrekkend koningschap, te laat echter om het te redden, en zich te onderwerpen aan zijns vaders gezag. Hoe Raymond door het alvermogen der gebeurtenissen tot dien omkeer gedreven; hoe hij langzamerhand van zijn radicalisme bekeerd en tot het geloof gebracht wordt het oude régime te kunnen verzoenen met het nieuwe, door uit te gaan van beginselen, die de orde der maatschappij niet verstoren, dit alles weet de schrijfster in haar boek klaar en duidelijk uiteen te zetten. Buiten het gezag, bestaat voor haar geen heil. Dat is de grondslag van hare christelijke geloofsovertuiging, die ook hare maatschappelijke inzichten beheerscht, het dogma van hare evangelisch-christelijke zedeleer. Wie zich naar den geest bij haar zou willen scharen, maar het dogma verwerpen, dien zou zij op 't voetspoor van Alex. Vinet toevoegen: ‘Faites comme vous voudrez, admirateurs de la morale de Jésus-Christ, mais qui ne voulez de lui que la morale; c'est pour sa morale qu'il

a été crucifié, c'est sa morale qu'on a attachée à la croix. Laissons les mots et voyons les choses. Je voudrais savoir qu'elle partie des enseignements de Jésus-Christ n'est pas de la morale, je voudrais savoir si la proclamation des droits de Dieu, la nécessité de fléchir sa justice, de chercher son pardon, la reconnaissance que provoque sa miséricorde, l'obligation de vivre pour la reconnaissance, l'imitation de ses voies et de son caractère, le recours à sa grace et à son Esprit, si tout cela n'est pas de la morale? tout aussi bien de la morale que le système de vos devoirs de fils, d'époux, de père et de citoyen.' (D'un Critérium du bon moral.)

Het moet uit hetgeen voorafging gebleken zijn, dat de helden[1)] en heldinnen uit Mevr. Bosboom's romans, gedragen worden door beginselen van hooger orde, dan die uit de natuur der menschen zelve plegen voort te vloeien; in hunnen strijd gesteund door eene macht, die in het bovenzinnelijke haar oorsprong vindt. Mevrouw Bosboom-Toussaint is eene vrouw des geloofs en haar arbeid eene doorloopende hulde aan de zedeleer van het evangelisch christendom. Eene hulde aan die zedeleer - maar tevens een bewijs van hare groote kracht. Hoe, voor het overige, de denkwijzen in deze materie uiteenloopen, een geloof, dat karakters vormt als het hare, voldoet - zal men toestemmen - aan eene roeping. In geen geval kan men, hare werken en vooral hare verbazende werkkracht willende verklaren, het evangelisch apostolaat, dat zij vervult, buiten beschouwing laten, want dat in het geloof - afgezien zelfs van de gronden waarop het steunt - de macht schuilt om bergen te verzetten, wie durft het betwijfelen? *La foi c'est tout!* En bergen heeft zij verzet, deze zwakke, tengere vrouw, die uit het verleden eene wereld wist op te bouwen, vol strijd, vol bruisend leven; deze wereld bevolkte met schepselen, op haar roepstem als uit den doode verrezen, bezield met hooge gevoelens en dorstend naar groote daden en die zij den adem inblies van den geest van vroeger eeuwen. Het zwaarste was haar niet te machtig, het moeielijke trok

1) Men zie over de 'helden', de studie over Mevr. Bosboom-Toussaint door Busken Huet, Litt. Fantasien II.

haar aan en op hare historische onderzoekingen - vooroefeningen harer romans - wijzende, mocht Groen van Prinsterer, in zijne prolegomenen voor de *Archives*, getuigen: 'Niemand wellicht is beter geslaagd in het vatten en blootleggen van den waren aard der verhouding, zooals die tusschen Leicester en de Staten van Holland bestond, dan Mevrouw Bosboom-Toussaint in hare historische romans,' en hij vond daaruit aanleiding in zijn boek de behandeling van dit tijdvak uit onze geschiedenis, geheel om te werken.

Leerde de beoefening der geschiedenis haar doordringen in de diepste schuilhoeken van het menschelijk hart, uit de gevolgen de oorzaken, uit de daden de drijfveeren afleiden; leerde zij haar den horizon van haar studeervertrek verwijden tot hij het leven van gansche eeuwen omvademde, haar religieuse geest trok haar onweerstaanbaar tot de studie van wat men met recht de algemeene geschiedenis der menschheid heeft genoemd, de openbaring van het menschelijk zieleleven in zijne meest uiteenloopende toestanden: den bijbel, het boek der boeken! En met de zedeleer van het evangelie is haar de oud-testamentische kracht, het forsche realisme der gewijde geschiedenis in het bloed gevaren. Want al deinzen hare helden en heldinnen voor de grootste zelfverloochening niet terug, welk eene overspanning, welk eene worsteling, gaat de eindelijke zegepraal vooraf! En het is juist de vurige kamp tusschen neiging en plicht, tusschen het vleesch en den geest[1)], welke aan hare kunst eene zoo groote bezieling schenkt. Men neme haar *Gideon Florensz*. Hij is meer een heilige dan een mensch, oordeelen zijne vereerders. Maar toch, welk een bang verleden van nameloos lijden, welk een hoopvol verschiet van zalige huwelijksweelde ligt er opgesloten in den kreet: *Ik worde dan bemind!* waarvan hij de lucht doet trillen, als hij zijne Jacoba aan het hart drukt. Want Mevr. Bosboom, is geene stoïcijnsche, noch eene ascete, die de leer der zelfkastijding of der onthouding om haar zelfs wille predikt, maar zij is van oordeel, dat de levensstrijd

1) Kenmerkend en ondeugender dan men van Mevr. Bosboom zou verwachten, is de bedreiging van Raymond, als de markies hem eene vrouw tegen zijn zin wil opdringen en daarbij zinspeelt op hetgeen de *eer* van hun geslacht recht heeft te eischen. 'In waarheid, - zegt Raymond - het komt mij voor, dat de eer der Mercoeurs groot gevaar zou loopen in dit huwelijk, en dat de mogelijkheid voor de hand ligt, dat er onwaardige en onwettige Mercoeurs in de wereld kwamen.'

loutert, dat het leven te heilige plichten oplegt om het te mogen verbeuzelen in den zwijmel van zinnelijke geneuchten. Daarom moet de mensch zich langs den weg des lijdens harden, zijne krachten stalen, opdat hij in de ure des gevaars bestand blijke; zijne hartstochten leeren beheerschen, opdat zij niet meester worden over hèm en hij zich vaardig voele als het leven een d a a d van hem eischt. Het is deze worsteling om de hooge bestemming van het waarlijk mensch-zijn, welke in elk harer romans wordt aanschouwelijk gemaakt; hare moderne-zederomans (*Majoor Frans, Langs een Omweg*) niet uitgezonderd. En waar zij den mensch laat ondergaan ter wille van het beginsel, daar wordt hij nooit *doelloos* opgeofferd, maar vloeit de catastrophe met onwedersprekelijke noodzakelijkheid voort uit de macht der omstandigheden: Ottelijne, Aernoud, Jan de Bakker uit *Het Huis Lauernesse;* Yolande uit *Mejonkvrouw De Mauléon;* Francijntje uit *Een Leidsch Student; Maria van Oostenrijk* uit den roman van dien naam. Hare krachtigste schepping in dit opzicht is *Jan Woutersz. van Cuyk*. Hoe het martelaarschap in sommige gevallen niet ontweken *kan* worden, nergens is het meer afdoende gestaafd dan in deze novelle. Van Cuyk behoeft slechts één woord te spreken om aan zijne vrouw en kinderen, aan de kunst die hem lief is, te worden teruggegeven. Hij aarzelt niet en laat zich ten brandstapel voeren, na de hevigste torturen te hebben doorstaan. ‘Het is niet duidelijk’ - lezen wij op bladz. 98 van bedoeld verhaal - ‘met welken glimp van noodwendigheid men de wreedheid dezer pijniging omhulde. Immers niet omdat Mijnheer de Substituut-Geloofsrechter eenig gemoedsbezwaar kon hebben, of hij ook misschien in den gewaanden ketter een regtgeloovig Roomsch-Katholijk ter houtmijn zou voeren? Maar de heeren van het Heilig Ambt waren geroepen tot onderzoek, en zij onderzochten, zelfs dáár, waar de klare waarheid hun zuiver was voorgesteld; zij onderzochten zooveel en zoolang en bovenal zóó scherp (niet enkel in geestelijken, maar ook in vleeschelijken zin), dat somwijlen de patiënt voor de overmacht van 't onderzoek bezwijkende, er toe gebracht werd tegen de waarheid te getuigen, die hij eerst had beleden; en het was bovenal in de hoop van zulke tegenspraak uit hem te krijgen, dat men dit onderzoek in al zijne verfijnde wreedheid toepaste op Jan Woutersz. van Cuyk. Zeker, indien men het op hem verkregen had, de

triomf ware geen zwakke geweest. Na de stoutheid, waarmede hij voor zijne begrippen was uitgekomen: na de vijandschap, waarvan hij blijk had gegeven tegen Rome's Kerksysteem en Priesterschap; na den afkeer, dien hij had getoond van de misbruiken en ergernissen, die daar heerschende waren, kon niets haar zoo volkomene genoegdoening geven, dan zijn terugkeer tot haren moederschoot, of eenige zwakke verloochening van zijne eigene belijdenis, ware die dan ook door de scherpte der folteringen afgeperst. Zijn dood, dit wisten zij vooruit, zou niets bewijzen in het voordeel der kerk. Maar herroepen, maar schuld belijden, zoo hij er toe te brengen ware, die zich gesterkt roemde door de kracht Gods, en zich steunde op het gezag van het Evangelie: dat ware de rechte voldoening voor den bitteren hoon, Rome aangedaan in het aangezicht; dat zou hare eer herstellen, ten aanzien des volks, en de zaak der vermetele sekte zonk er door zóó diep, als zij hooger rees, zoo het tegendeel plaats vond.'

Dit is de zedelijke en ook de aesthetische rechtvaardiging van Van Cuyk's ondergang.

'Ich liebe eure Küche weit mehr als euren Glauben; es fehlt ihm die rechte Sauce!' zeide Don Isaak tot den Rabbi van Bacharach en dat zal ook het oordeel zijn onzer moderne Don's, die van hun geloof wel allereerst eischen, dat het hunne digestie niet stoort. En het helpt niet, dat dit onze ergernis wekt en dat wij meer gevoelen voor eene overtuiging, die duurder gekocht is en tot beter dingen leidt, dan de wetenschap in welke gaarkeuken men het lekkerste aan 'Karpfen mit brauner Rosinensauce' smult - ook in ons derterministisch verval steekt historische beteekenis. Na Rome komt Byzantium en de profeet zelf voorspelde, dat 'eenmaal alle dalen verhoogd en alle bergen verlaagd' zouden worden, zoodat wij in de toekomst de wereld vlak als de Mookerheide kunnen verwachten. Nu goed, laat dit werkelijk de wet der geschiedenis zijn - doch men moet niet volhouden, dat het geheel daardoor een schooner en belangwekkender aanzien zal verkrijgen.

Jan Woutersz. Van Cuyk is de martelaar van het anti-papisme, doch het is niet om het specifiek protestantsche, dat

deze novelle mij aantrekt. Een katholiek dichter kan bij mij rekenen op gelijke sympathie voor zijne Gorcumsche geloofshelden, mits hij ze belangwekkend weet voor te stellen. De natuur van het schoone, gaat boven de leer en de rang van een kunstwerk wordt niet bepaald door zijne kerkelijke kleur, maar door zijne innerlijke waarheid. En hier kom ik tot een punt, waarop ik met de meesten van Mevr. Bosboom's vereerders verschil. Haar biograaf, Dr. Jan ten Brink, meldt, dat ‘Anna Louisa Geertruida Toussaint in 1830 met den diepsten ernst en van ganscher harte belijdenis aflegde des geloofs in die evangelisch-hervormde, christelijke kerkleer, welke zij van haar vroegste optreden in het openbaar tot op heden toe met eerbiedwekkende geestkracht heeft beleden. In dit opzicht’ - besluit hij - ‘biedt haar leven een zeldzaam harmonisch tafereel’[1)]. Ook hieruit schijnt te moeten blijken, dat zij zich, voegende bij éene richting in hare kerk, den vorm boven het wezen stelde en bezield was met een exclusivisme, na verwant aan secte-geest en onverdraagzaamheid. Nu is niets minder waar, en het pleit voor den veredelenden invloed van den godsdienst in het algemeen, dat hij - beleden naar geest en waarheid en zich verdragende met den zin voor vrij onderzoek en wetenschappelijke studie - noodzakelijk moet leiden tot een liefdevol humanisme, tot dat ideale christendom, dat in God den eenigen Vader, in alle menschen zijne schepselen erkent.

Het feit, dat haar eigen woord met deze opvatting somtijds in strijd is, betwist ik niet - doch niet altoos spreekt in den mensch het beter ik.

Het moge ook waar zijn, dat zij reeds in hare eerste novelle ‘*Almagro*’ (1834) den vrijbuiter door een *protestantsch* geestelijke, nog wel door een *Hollandsch* geestelijke, tot bekeering doet brengen, dat in *Het Huis Lauernesse* hare specifiek calvinistische sympathieën zich niet geheel onbetuigd laten, maar reeds in dezen laatsten roman komt haar streven naar rechtvaardigheid ten duidelijkste uit. De katholieke Aernoud is een even hoog karakter als Ottelijne, en waren de dienaren der Roomsche moederkerk gelijk geweest aan haren vikaris uit dienzelfden roman, de hervorming had in Rome zelf haar uitgangspunt genomen. Schitterender bladzijden dan die, welke zij

1) Onze hedendaagsche letterkundigen. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

den grooten Bossuet toewijdt, zijn nog uit geen Nederlandsche pen gevloeid, en een katholicisme, dat karakters voortbrengt zoo verheven onbaatzuchtig als mejonkvrouw De Mauléon, heeft mevr. Bosboom haren geloofsgenooten het eerst leeren eerbiedigen. In 1857 schreef zij: ‘al is het ook dat mijne eigene overtuiging zich met meerdere vastheid en heldenmoed heeft ontwikkeld, het verzoenend element tegenover Rome is niet weggeweken uit mijn hart, en ik wensch het altijd te behouden, zoo vaak de vraag is van leeken der Roomsche kerk, die haar aankleven in gemoedelijken eenvoud, en zelfs van dezulken, die voor haar strijden met eerlijke wapenen en met warmen geloofsijver’. En in hare beoordeeling der richtingen van haar eigen kerk straalt niet minder dien verzoenenden geest van liefde en verdraagzaamheid door. Tante Sophie Roselaer uit *Majoor Frans* mocht rekenen op hare volle sympathie, al kwam er nooit een dominé over den vloer en al las zij ijverig in Fénélon, Bossuet, Pascal en hoe die ‘ongeloovige boeken’ meer heeten. Maar steilheid en vroomheid, die in gemaaktheden haar heil zoeken, maar het halve modernisme, *qui ménage la chèvre et le chou*, waren haar tegen de borst. Op dit laatste punt was zij niet altoos even billijk in haar oordeel. Men vangt met het halve aan om met het heele te eindigen, doch wie vergeeft het haar niet, haar wier eigen geloof zoo vast stond als een anker in den grond? En ten slotte: door niemand zijn de wonden in het hart der *hervormde* kerk met minder aarzeling blootgelegd, dan door de auteur der Leicester-romans, en als die kerk tot op den huidigen dag voortgaat zich zelf te vernietigen, het is voorwaar de schuld niet van Mevrouw Bosboom-Toussaint.

Men versta mij wel. Van protestantsche ouders, de vader afstammende uit een Hugenotengeslacht, om den geloofswille uit haar vaderland verdreven; opgevoed in de leer der hervormde kerk en zich steeds bewegende in hervormde kringen, daarbij religieus van aanleg, was het niet te verwachten, dat zij òf eene vrijdenkster worden zou, òf zelfs hare sympathieën voor de kerk harer opvoeding ooit zou verloochenen. Hare historische novellen (*De Van Beverens* en *Jan Woutersz. van Cuyk*) wekten zelfs het misnoegen op van velen (Roomschen en niet-Roomschen) om het samentreffen der uitgave met de Aprilbeweging in 1853, en men beschuldigde haar de toch reeds zeer opgewekte hartstochten daardoor nog te hebben willen aanwak-

keren. In de voorrede der nieuwe uitgave (1857) verantwoordt zij zich op dit punt: ‘Het zou mij ligt vallen de beschuldiging af te wijzen door te zeggen, hetgeen de zuivere waarheid is, dat ik belangstelling voor Van Cuyck en de Van Beverens had opgevat, en aanving er over na te denken reeds in het midden van den winter van 1852, en dat bijgevolg het onderwerp *niet kon zijn gekozen* onder den indruk der emotie, die in het voorjaar van 1853 *alle* partijen in Nederland zonder uitsluiting bevangen had.... Maar het is mijn oogmerk niet de beschuldiging af te leiden; ik neem haar aan, al is zij niet *letterlijk* waar, in den ruimeren zin is zij het wel - want het was omdat ik mij sinds lang *innerlijk bewogen* voelde door de aanmatigingen en de ingrepen eener partij, die ik kende uit de geschiedenis in al de gevaarlijkheid harer machinatiën, combinatiën en meneën, en *juist* omdat ik wel wat strakke *onbewegelijkheid* meende te zien en wat laauwe onverschilligheid omtrent verschijnsels, die naar mijn gevoelen ernstige bekommering hadden moeten wekken in de harten van Nederlandsche Protestanten, dat bij mij het voornemen rees om van zulke feiten der geschiedenis gebruik te maken, als geschikt waren om meerdere onrust te wekken in onbewogene harten....’ en daarna vraagt zij: ‘waarom men regt had van (haar) alleen volkomene onbewogenheid te eischen op een tijdstip van algemeene opgewektheid en geestdrift.... aan welken graad van onaandoenlijkheid men (haar) dan gebonden achtte, dat (zij) alleen van dit alles niets zou mogen medegevoelen?’ En inderdaad, het is iets anders op te komen voor eigen beginselen die bedreigd worden, iets anders zelf de beginselen van anderen aan te randen, en erkend moet worden - te harer eere, dunkt mij - dat Mevr. Bosboom in geen geval tot die halfheden wilde gerekend worden, die uit gebrek aan eene eigen overtuiging, naar het zeggen van Rabelais: ‘laissent aller le monde comme il veut aller, à faire son devoir tellement quellement, et à dire toujours du bien de M. le prieur.’

Zeer de aandacht verdient ook het feit, dat in hare zederomans (*Majoor Frans, Langs een Omweg*)[1] het godsdienstig

1) Ook in *Raymond, de Schrijnwerker*. Zij verklaart zich hieromtrent in een schrijven aan den Heer C. Busken Huet. - Litter. Fantasiën, 4e reeks, II, bldz. 63.

vraagstuk te eenenmale uitgesloten is. Op rijper leeftijd geschreven, schijnt mij dit een bewijs toe, dat zij met de jaren veelzijdiger geworden en breeder van opvatting, zich wist los te maken van de vormen en te stellen boven de schoolsche begrippen eener kerkleer. Zij begreep, en haar artistiek geweten raadde haar hier ten beste, zij begreep, dat hetgeen men verstaat onder den strijd tusschen geloof en ongeloof, kerkleer en kerkleer, in onzen tijd zijn belang zoo goed als verloren heeft. Dat was anders ten tijde der hervorming, de eeuw, waarin *Het Huis Lauernesse* en de meeste harer vroegere romans den lezer verplaatsen. Toen was de strijd om het geloof, in den vollen zin des woords, eene levenskwestie en gelijk hij eene wereld beheerschte, zoo vervulde hij ook den geheelen mensch. Scheppingen als Ottelijne en Aernoud vallen binnen het begrip van den modernen lezer, omdat de kunst der schrijfster de eeuw waarin zij leefden, hem zoo aanschouwelijk voor oogen stelt, dat hij zelf opgaat in den strijd, dien zij voeren. Hij voelt dat er toen beginselen op het spel stonden, welke voor geene verzoening vatbaar waren. Na drie eeuwen heeft de zaak eene andere beteekenis gekregen; wat in de 15^{e} eeuw de afmetingen eener reuzenworsteling aannam, schijnt, overgebracht op onzen tijd, weinig meer dan een strijd om formulieren, een theologisch dispuut. Noch de vaardigheid van Octave Feuillet en Victorien Sardou, noch het meesterschap van George Sand - om van *onze* Penserosa's niet te spreken - hebben kunnen verhoeden, dat in *Histoire de Sibylle*, in *Daniël Rochat*, in *Mad^{lle} la Quintinie* eene gemaaktheid heerscht, die is op te vatten als de wraakneming der beleedigde natuur. Wel is waar kan mevr. Bosboom niet nalaten in Majoor Frans een enkele maal er aan te herinneren, dat Francis Mordaunt en Leopold van Zonshoven kerksch zijn, maar dat geschiedt uit oude gewoonte. Bij Francis is het zelfs bevreemdend, dat zij, die in haar doen en laten door geenerlei godsdienstige beginselen zich laat leiden, want het blijkt nergens, en wier leven één en al strijd is tegen conventioneele vormen, alleen op dit éene punt offert aan den schijn.

Evangeliste of romancière? Zij hebben elkaar wederkeerig gevormd en..... in den weg gestaan. Als evangeliste heeft zij zeer zeker beantwoord aan de verwachting van hare onbe-

vooroordeelde vrienden, die de breedheid harer opvatting, de diepte harer inzichten konden waardeeren, doch der romanschrijfster viel de last eener dubbele roeping dikwerf te zwaar. Wat een Fransch essayist beweerde van Mme de Gasparin - is toepasselijk ook op mevr. Bosboom - Toussaint: ‘elle n'est pas seulement protestante de coeur, elle l'est de préoccupation, de forme et d'allure.’ Want protestant in hare vormen *is* zij, al spreekt zij meer dan eens hare weinige ingenomenheid uit met de schraalheid en strakke koelheid van den protestantschen eeredienst. Men zie o.a. blz. 257 van *Majoor Frans*. Het bleek echter steeds overbodig haar omtrent sommige tekortkomingen in den vorm harer kunstwerken de les te lezen - zij toonde zich op dit punt zóo ongezeggelijk als een puriteinsch rondhoofd.

Beter dan iemand wist zij, dat de stichtelijke propoosten, die zij te ongelegener plaatse in hare romans vlecht, dat de strafsermoenen en boetpredikatiën waarmede zij gedurig uit den toon van het verhaal valt, den meesten lezers ongelegen komen, doch de *conscientie was haar te machtig!* ‘Gepassioneerde romanlezers moeten het maar overslaan’ - dit is het eeuwig refrein harer verantwoording. De voor- en naredenen, waarmede zij hare werken opent en besluit, zijn modellen van kunstverloochening. Wie tegen het genre van den historischen roman bedenkingen heeft, wordt hier door de historische romanschrijfster bij uitnemendheid, in zijn zwak gevoed. Zij kan onuitstaanbaar lang van stof zijn. Het eerste deel van *Leicester in Nederland* is één en al voorbericht, maar door dit zelve te erkennen, slaat zij u elk wapen tegen haar uit de hand. Langwijliger openingsrede dan die, welke zij in *Een Leidsch Student* den lezer te verduwen geeft, moet nog gedrukt worden. Gedurende bijna 50 jaren, dat zij de pen voert, heeft zij ons Hollandsch met meer dan 10 maal 50 ondietschheden verbasterd - maar zij schept er behagen in de puristen tegen zich in het harnas te jagen (*Delftsche Wonderdokter* I, 7). Het aantal taalfouten, die zij over het hoofd ziet, valt zelfs bij benadering niet te bepalen. Maar wat hecht zij aan deze uiterlijke dingen? Men mocht eens gaan denken, dat zij schreef, louter ter wille van de kunst; dat geen hoogere geestdrift haar tot den arbeid bezielde, dan de zucht om te behagen met een schoon vormenspel.

‘Waarlijk’ - schrijft zij aan den heer C. Mulder[1] -

1) De Vrije Kerk. Januari-nummer. Amst. P. van der Sluys Jr. 1881.

‘gij hebt mij eene aangename verrassing bereid, welke mij van *die zijde* meer genoegen doet, juist omdat Gij in mijn werk datgene hebt willen zien - wat ook voor mij het hoogste is, en wat zoomin de groote menigte der lezers, als zekere gewone kritiek, weet te vinden en te vatten. Dat ééne woord van uw vriend, door u herhaald, doet mij *meer* goed dan de uitbundigste lofspraak over mijn talent!’ Die vriend had namelijk na de lezing van *Het Huis Lauernesse* uitgeroepen: ‘dat boek heeft mij beter gemaakt!’ Ik, voor mij, ben te vast overtuigd van den veredelenden invloed der kunst, waar zij om haars zelfs wil beoefend wordt, om in deze met de schrijfster mede te gaan, doch dit staat buiten de kwestie. Evenwel - en laat ons dit nimmer vergeten - evenwel steekt zij in hare beste oogenblikken als styliste, de grootste schrijvers naar de kroon, en stellen sommige harer romans onze volharding op eene zware proef - de aanhouder wint. Er bestaat geen werk van haar hand, dat niet getuigt van een genialen geest, eene majesteit in denken en gevoelen, eene groote macht over de meest uitgebreide en ingewikkeldste stoffen.

Haar zekerste triomf bij het groote publiek, behaalde zij met *Majoor Frans* - maar is het niet kenmerkend voor het karakter van onze schrijfster, dat zij voor zich, op hare moderne zederomans niet den meesten nadruk gelegd wilde zien? ‘Als men weet’ - schrijft zij - ‘dat men meer dan eene snaar op zijne harp heeft - dan ontwaakt de lust om niet altijd eene en dezelfde te doen klinken; *il y a deux hommes en nous* en als ik zelve niet in de stemming ben om een psalmtoon aan te heffen, of voor de ware religie te strijden - laat ik mijne fantasie spelen in lager sferen - en bekijk de menschen van onzen tijd, en schilder met Regina het groote leven.... of geef in Majoor Frans den strijd eener vrouw tegen zich zelve en de wereld....’

Het krachtigst openbaart zich haar eigen geest in *Gideon Florensz*, den hervormden leeraar, die roomsche gebedenboeken onder roomschen ronddeelt, uit vreeze, dat de vaste spijze des Bijbels hun te machtig zou zijn. Hoewel een voorganger der nieuwe religie, wordt toch zijne onderworpenheid aan de leer overheerscht door zijn humanisme. Zóó was Mevr. Bosboom-Toussaint. Zij neemt de partij op der zwakken, der

misdeelden, der hulpbehoevenden, der verongelijkten, der uitgeworpenen. Reeds in haar eersten roman: *De Graaf van Devonshire*, kiest zij - naar Potgieter's opmerking - tot hoofdpersonen eene schier onbekende grootheid, eene leelijke en eene kokette. Voor *Alba*, de nachtmerrie onzer schoolsche verbeelding, vraagt zij ons medegevoel, als zij ons in den man van ijzer en bloed, den teerhartigen vader ontdekt. *Ximenes*, de groote staatsman, maar door zijn' vorst verongelijkt, maar door zijn volk vergeten, wekt haar deernis en zij sticht hem eene eerzuil in onze herinnering. Wie kent *Reingoud* anders dan bij name, tenzij als de inkarnatie van list en bedrog? Mevr. Bosboom kiest hem tot hoofdpersoon van een roman en leert ons het karakter van dien zonderlingen, grooten man begrijpen. De zware schaduw, die zij werpt op het beeld van *Joan van Oldenbarneveld*, vindt hare verklaring in de toewijding waarmede zij de zaak der onderliggende partij, die van den door de geschiedenis veroordeelden *Leicester* en zijne fractie opneemt. De markies *De Mercoeur* uit *Raymond de Schrijnwerker*, zet de kroon op haar werk in dien zin, dat hij wordt voorgesteld, niet als de verpersoonlijking van al wat er belachelijks schuilt in eene verouderde levensopvatting, maar van al wat er menschelijks is in de overdrijving van een, op zich zelf beschouwd, eerbiedwaardig beginsel.

Met eene vurige liefde bezield, ziet zij door den nevel der dwalingen heen, tot op den bodem van 's menschen hart, en al is het stofgoud dat zij ontdekt, al is het slechts zilver dat haar toeblinkt, zij weet het op te delven, te louteren en tot al den luister op te voeren, waarvoor het vatbaar is!

H.L. BERCKENHOFF.

Rijswijk, Mei 1886.

Koloniaal gevaar.

Zoo is er dan toch eindelijk en ten leste in onze Tweede Kamer door zeer enkele leden, en daaronder zelfs door twee die in Amsterdam verkozen zijn, een streng woord van afkeuring gesproken over het regeeringsbeleid van den Minister van Koloniën. En hoewel de treurige ervaring der laatste jaren een ieder doet vreezen dat die kleine storm weldra weer voorbijdrijven, en de Minister zich weinig bekommeren zal over dat oordeel dier nog maar alleen staande sprekers, zoo zijn velen toch reeds met dat kleine spiegelgevecht ingenomen en vleien zich, met de waarschijnlijk wel ijdele hoop, dat nu eindelijk de meerderheid onzer vertegenwoordiging zal beginnen in te zien, hoe onhoudbaar de toestanden zijn in Neerlandsch Oost- en West-Indiën.

Aanvankelijk geldt de klacht nog alleen Atjeh. Maand op maand hebben onze groote dagbladen de gevaren doen uitkomen welke Nederland door dat weifelen en talmen en rondtasten in den reeds meer dan een dozijn jaren durenden Atjeh-oorlog bedreigen, en werden in onze kiesvereenigingen harde woorden gesproken over hen aan wie die onheilen en misgrepen geweten worden. Maar op die veroordeelingen volgden enkel besluiten in woorden, die de zaken lieten zoo als ze waren en ons volk niet in beweging brachten. Lijdelijk hoorde men 't aan, dat onze troepenmacht in Atjeh ontoereikend is om eenig doel te bereiken, dat ze slecht gevoed wordt daarenboven en geteisterd door een vreeselijke ziekte, terwijl de arme lijders vervoerd worden op eene wijze, welke reeds met de wetten der menschelijkheid in strijd is. Maar men wist 't, dat alle vertoogen daartegen zouden afstuiten op de ijskoude onverschilligheid van

Minister en Landvoogd, en op de ingenomenheid der vertegenwoordiging met regeerders die voor Indië geen geld vroegen van Nederland.

Maar eindelijk hebben dan toch zeer enkele leden der Kamer hun stem tegen een langer voortzetten van dat beheer laten hooren, nadat men 't waarlijk had gewaagd om in het antwoord op de Troonrede, met eenige weinige woorden, den hachelijken toestand van Indië onder de aandacht van den Koning te brengen. De Minister betuigde zijn erkentelijkheid voor het inlasschen dier woorden in het antwoord der Kamer, omdat hij daardoor de gelegenheid had de belangen van Indië thans ter sprake te brengen! Opmerkelijke verklaring waarlijk. De Kamer moet alzoo den Minister aanleiding geven om over de koloniën in 's Lands vergaderzaal te spreken in tijden, waarin de toestand dier bezittingen hachelijker is dan ooit? Maar reeds zulk een feit kenmerkt en veroordeelt den toestand.

En wat vernam nu de Kamer? Natuurlijk hooge woorden van lof over dat leger, hetwelk zich echter juist over de *daden* dezer regeering luide beklaagt; dan ontkenning der bewering van slechte voeding, en eindelijk de allercurieuste opmerking, dat de vreemde ziekte die het leger teistert eigenlijk 't best genezing vindt in verwaarloozing. Vreemd voorzeker!

En natuurlijk was het beleid uitstekend en leidde tot den goeden weg!

Zal de bewering van Amstels afgevaardigde Rutgers bewaarheid worden, en ook ditmaal het groote woord van den Minister voldoende zijn om de Kamer te doen inslapen en alles bij het oude te laten? 't Is te vreezen, maar dan wacht Nederland het ergste. De andere wakkere kampioenen voor Indië, Van Dedem en Van Gennep, schijnen nog eenigen moed te behouden. Maar toen de laatste over het treurspel op Tjomas sprak en ook daar de Minister den strijd ontweek en achter gebrek aan inlichting wegschuilde, zal die afgevaardigde de hoop op kloeke daden wel verloren hebben.

En nog was er bij dit geheele spiegelgevecht slechts alleen sprake van Atjeh. Van den hachelijken toestand waarin ook onze economische belangen in Oost- en West-Indië verkeeren werd daarbij nog niet eens gewaagd, terwijl die toch in even groot gevaar verkeeren als onze politieke. Desnoods zouden wij misschien nog den strijd in Atjeh kunnen opgeven en toch ons

gezag op Java en de buitenbezittingen handhaven. Maar indien ook onze cultuur-ondernemingen aldaar met ondergang bedreigd worden, zooals de toestanden dat maar al te zeer doen vreezen, dan staat 't slecht met Nederland. Toch blijven ook daarin Landvoogd en Minister geheel werkeloos, of wel beantwoorden zij op een door niets gewettigden hoogen toon van zekerheid alle en telkens op nieuw tot hen gerichte vertoogen en waarschuwingen der mannen, die op dat terrein beter bekend zijn dan zij. Niet de ambtenaar toch is de bevoegde man om over de cultuurzaken te oordeelen, maar de ondernemer, wiens eigen belang zijn beste leerschool was.

Toen in 1884 de koloniale crisis hier te lande losbrak en de regeering letterlijk niets deed om de belangen van Java en dus ook der inlandsche bevolking te beschermen, heeft het Nederlandsche volk die hulp verstrekt op de meest lofwaardige en onbekrompen wijze, en, zooals 't nu blijkt, ten koste van kolossale opofferingen. 't Heette toen en zoo heet 't nog altijd bij den Minister, dat de regeering de suikerfabriekanten op Java niet mag helpen, want dat die grootendeels door eigen schuld zijn gevallen, de grove winsten van vroeger verterende in plaats van daaruit waarborgfondsen te vormen voor de onvermijdelijk komende slechte jaren. En in 't belang der inlandsche bevolking, zoo heette 't verder, was die hulp onnoodig, omdat, al mocht de fabrikant vallen, dan toch de fabriek blijft bestaan, die tot lagen prijs zou overgaan in handen van menig gretig kooper en aan hem weer ruime winsten opleveren. Zoo was het belang van bevolking en Indische schatkist beide, voldoende verzekerd, volgens hem.

Maar in ons burgerlijk landje verteert de particulier geen tonnen gouds 's jaars. De gelukkige suikerlord moge er goed van geleefd hebben, toch belegde hij meer geld in telkens weer nieuwe ondernemingen op Java, toen de oude zoo goed gingen, dan in een overdadige huishouding. Men werd echter ruim en zorgeloos in zijn beheer, en begon een nieuwe onderneming met twee of drie overgewonnen tonnen gouds, hoewel het dubbele er toe vereischt werd, omdat men zeker was dat meerdere kapitaal gemakkelijk te kunnen krijgen van gretige geldschieters, die evenzeer op een spoedige terugbetaling hunner voorschotten rekenden. Maar toen die winsten, uitbleven, vooral omdat de suikerfabrikage door kortzichtige regeeringen al meer

gemaakt is tot een zaak van den fiscus en niet langer uitsluitend van de nijverheid, vielen die luchtkasteelen in.

En nu heeft de Minister evenzeer ongelijk in zijn beschuldiging, dat de groote winsten der suikercultuur in weidsche levenswijze verloren gingen, als hij het recht heeft te klagen over de roekelooze uitbreiding van die cultuur op Java. Hoe weinige fabrieken zouden daar anders gevonden worden in plaats van de bijna 250, die thans aan de schatkist en de bevolking van Indië schatten opleveren. Roekeloos heeft men gehandeld in die uitbreiding, met grootendeels van anderen geleende gelden. Maar de ondernemers en de geldschieters zijn daarvan de slachtoffers, terwijl de Regeering en de bevolking er alleen winsten van getrokken hebben. Grovelijk onbillijk is dan ook elk woord van veroordeeling daarover, in den mond der Regeering.

Maar ook in dat weer zoo losweg, schoon op hoogen toon beweren, dat de suikercultuur op Java geen gevaar loopt, omdat bij 't wegvallen dier lichtzinnige ondernemers toch de fabrieken en dus de arbeiders blijven, zal 't waarschijnlijk al spoedig blijken dat de Minister evenzeer den bal deerlijk misslaat. Zijn optimisme, 't geen bij een tijdelijk beheer van 's lands zaken zoo gemakkelijk tot dekmantel van werkeloosheid is aan te wenden, zal ook hier denkelijk spoedig als onjuist veroordeeld moeten worden. Immers zóó ver is 't al met de suikercultuur op Java gekomen, dat bij vele fabrieken de eigenaars of koopers reeds niet meer rekening houden met de kapitaal- of hypotheekschuld, maar zich eenvoudig afvragen, of zij zelfs wel zeker zijn uit de latere productie de gelden terug te zullen krijgen, welke zij beginnen moeten alleen voor de exploitatie uit te schieten. En dat zijn al spoedig voor een enkele fabriek tonnen gouds. Juist die zekerheid voor de terugvloeiing van dat voorschot begint al te ontbreken. En daarom is dat zoo maar uit de hoogte decreteeren dat de suikerindustrie op Java geen gevaar loopt, en de ƒ 36 millioen, welke de bevolking jaarlijks daarvan als loon ontvangt, verzekerd zijn, al verdwijnen die weinig getelde fabriekanten, zachtst gesproken, zeer onjuist van den Minister. Hij moge geen middel kennen om in dien moeielijken toestand te voorzien, evenmin als blijkbaar de Landvoogd dat weet of zich zelfs de moeite schijnt te willen geven om het te vinden, daarmede is ons land niet gebaat en het mag zich met die onmacht niet tevreden stellen. Den strijd te ont-

wijken, is niet mannelijk. Een tijd lang moge men zijn tegenstanders eenvoudig tot zwijgen brengen of verwijderen, al blijkt 't dat hun tegenstand juist en in 's lands belang was, op den duur overmannen de omstandigheden zoodanige overmoedigen.

Voor inertie, als men groote belangen moet behartigen, zijn de tijden te ernstig.

Dreigend is de toestand der suikercultuur op Java wel degelijk, en dat evenzeer voor de bevolking en voor de schatkist als voor alle de middellijk en onmiddellijk daarbij belanghebbenden in Indië en in Nederland. Men denke, van de laatsten gesproken, alleen reeds aan de duizende houders aldaar van aandeelen en obligatiën der verschillende credietinstellingen! En hoe is de toestand der koffiecultuur op Java, hoe die van den handel aldaar, vooral van den afzet der nijverheidsvoortbrengselen van Europa? En eindelijk, hoe is de geest onder de Europeesche bevolking, wat de stemming voor de Nederlandsche Regeering betreft?

Evenzeer als er bij het spiegelgevecht in de Tweede Kamer alleen nog maar sprake was van den hachelijken toestand in Atjeh, zoo geldt 't hier nog slechts de bespreking onzer economische belangen in Oost-Indië. Toch hebben wij ook nog koloniën in West-Indië. Verwaarloosd, 't is zoo; nauw geteld, ook toegegeven maar nog waait er altijd onze vlag. En op welke wijze heeft deze Minister voor die Nederlandsche bezitting gezorgd? Beloften, toezeggingen, voorspiegelingen, o, daaraan heeft 't natuurlijk nooit ontbroken. Maar vruchteloos wacht men daar nog altijd op zijne daden. Waar blijft de zorg voor dien reeds lang toegezegden en dus als noodig erkenden dagdienst van betrouwbare stoombooten op de rivieren, opdat althans het verkeer der hoofdstad met de plantages ook voor die weinige der nog tot werken geneigde bevolking mogelijk zij; waar de verbinding met de naastgelegen en toch ook nog altijd Nederlandsche koloniën Coronie en Nickerie, die thans op zulk een stuitende wijze geschiedt, dat de bevolking zich herhaaldelijk, maar natuurlijk vruchteloos, tot de regeering gewend heeft om daarin verbetering te brengen? Geen wonder echter, want de groote Nederlandsche kolonie Suriname zelve mist nog altijd de gelegenheid om zich door den telegraaf met de beschaafde wereld in betrekking te stellen! Met zeilschepen of een toevallig aankomende stoomboot, moet de telegraphische depeche naar eene der naburige

Engelsche koloniën worden overgebracht, een feit, éénig zeker in de geschiedenis van elke andere koloniale mogendheid dan de Nederlandsche.

Is de Minister onbekend met dat alles? Geenszins! Herhaaldelijk is bij hem niet alleen op voorziening in die toestanden aangedrongen, maar herhaaldelijk heeft hij zelf ook openlijk het noodzakelijke daarvan erkent, door belofte op belofte te geven om in die gebrekkige middelen van vervoer van persoon en tijding te voorzien. Maar niets kwam tot stand. Waartoe dan die beloften gegeven, als ze niet gehouden worden? Men hebbe dan althans den moed der weigering en schuile niet weg achter toezeggingen die ijdel zijn.

Toen op den 22sten Juli 1886 te Amsterdam twee Nederlanders, beide planters, maar de een op Java en de ander in Suriname, elkander toevallig ontmoetten, en het gesprek al spoedig liep over de toestanden in die beide Nederlandsche koloniën, klonk als tegelijkertijd en als van zelf uit beider mond de wensch: ‘Kwamen wij toch maar onder Engeland, dan waren onze belangen gered!’

Mag zulk een toestand blijven bestaan, mogen zulke wenschen langer oprijzen uit het hart van Nederlandsche ingezetenen, en dat in tijden als deze, nu juist meer dan ooit de vreemdeling met wangunstige blikken ons rijke Indië en ons weelderig Suriname begluurt? Bij de minste Europeesche moeielijkheid zullen wij op het vaderlandslievend gevoel der ingezetenen van onze beide koloniën moeten rekenen, om onze belangen aldaar te verzekeren. En juist hen vervreemden wij van Nederland, door een stelsel dat hen, òf onduldbaar drukt door zware lasten, òf hun zelfs dat onmisbare onthoudt wat in geen enkel beschaafd land ter wereld ontbreekt. En onbekendheid met die klachten en die behoeften kan noch mag de Minister tot dekmantel zijner handelingen aanvoeren, want zijn onjuiste weerlegging dier bezwaren en zijn eindelooze toezeggingen, maar die altijd onvervuld blijven, bewijzen voldingend, dat hij ze wel degelijk kent. Het open en manmoedig woord van weigering zou nog minder wrevel wekken dan die paaiende beloften!

Inderdaad, de tijden zijn ernstig voor onze koloniën, en dat niet in Atjeh alleen. Maar de Minister is daar niet van doordrongen. Van Afrika's bodem heeft Nederland zieh teruggetrokken in een tijd toen juist andere natiën zich daar be-

gonnen te vestigen, en niet veel behoeft er te gebeuren om ons nog zwaarder koloniale verliezen te doen ondergaan. Reeds kon een Nederlandsch afgevaardigde op honenden toon ongestraft over de kolonie Suriname spreken in het bijzijn van Ministers; en toen een Amsterdamsch afgevaardigde den handschoen beloofde op te nemen voor die bezitting, aan welke zijn vaderstad een groot deel van haar rijkdom te danken heeft, bleef 't bij die belofte. De Minister beweerde, dat Suriname alleen behoefte had aan kapitaal om weer tot bloei te geraken; en hij alleen *schijnt* dus niets te weten van die duizende en tien- en honderdduizende guldens, welke juist in de weinige laatste jaren door Nederlanders in die kolonie belegd zijn. Eigen werkeloosheid tracht men te vergoêlijken, door anderen daarvan te betichten. Maar de Minister weet wel degelijk dat 't waarlijk niet aan kapitaal ontbroken heeft om Suriname weer tot welvaart te brengen, en evenzeer, hoe zijn regeering te kort geschoten is in de vervulling harer beloften om daartoe de onmisbare hulp te verstrekken. Woorden zijn niet altijd voldoende om beweringen te bewijzen.

Wangunstig slaan andere natiën de oogen op onze koloniën, wij herhalen 't. En menig ingezetene aldaar spreekt er reeds van, gewillig onder een vreemd bestuur te zullen overgaan. Want het aangehaald gesprek is slechts eene der vele daarvoor te leveren bewijzen.

Hoe vele groote ondernemingen zullen op Java en in Suriname gesloten moeten worden indien niet spoedig maatregelen van behoud worden genomen, of de tegenwoordige prijzen verbeteren. En dat te meer, omdat ze onder lasten gedrukt zijn die bij gunstige omstandigheden wel onstaatkundig zijn maar toch te dragen, terwijl ze thans onduldbaar zijn. Een wijs bestuur zou, zeker reeds in 't belang der groote instellingen, aan dat stelsel van lasten spoedig een einde maken. En hoe noodlottig zou, naast den reeds zoo overwegenden invloed van Engeland op Java, aldaar ook nog dien van een andere machtige Europeesche natie voor ons zijn. Wij geraakten dan op den achtergrond in ons eigen land, en dat mag niet.

Neen, niet Atjeh alleen bedreigt ons, maar de geheele economische toestand van onze Oost- en West-Indische koloniën. Vertoogen bij deze regeering baten niet. En toen de hooggeplaatste adressanten uit Batavia op 1 October 1885 het eenig en zeker nooit

nog ergens vertoond schouwspel leverden van ingezetenen eener kolonie, die zich rechtstreeks tot den Koning wendden tot herstel hunner duidelijk omschreven grieven, bleek ook die poging vruchteloos. Alleen de Kamer dus rest ons, maar ook die toont duidelijk, het gevaarlijke van den toestand nog niet in te zien.

Wij hebben thans, meer dan ooit, een man noodig, die de kracht en den moed en de kennis en de ervaring heeft, om waarlijk moeielijke tijden te beheerschen. Niet den ambtenaar, die hoe bekwaam ook in zijn ondergeschikt vak, eenvoudig de omstandigheden volgt en de daaruit voortkomende toestanden regelt, maar den staatsman, die de omstandigheden voorziet en ze weet te dwingen en te onderwerpen aan zijn doel. Dien man hadden wij in 1844 in Floris Adriaan Van Hall. Toen alle pogingen om 's lands geldmiddelen te redden vruchteloos bleken, wist hij dat moeielijke werk tot stand te brengen. En als een man stond hij daar, te midden der weifelenden, ongedeerd door verguizing en tegenstand, maar vastberaden zijn weg gaande en zijn doel ook volkomen bereikende. Niet achter ijdele woorden schuilde hij weg en trachtte hij tijd te winnen, maar hij wist wat hij wilde en hij wist dien wil tot wet te maken.

En wij hadden later een man als Thorbecke, die ook wist wat hij wilde en het middenpunt van de bekwamen in den lande werd, zoodat ook hij tot stand bracht wat 's lands belang toen eischte. Want het voorbeeld van den man van kracht en overtuiging wekt evenzeer medewerking bij anderen, als de onvaste weifelaar zijn geheele omgeving moedeloos maakt en onmachtig.

Nederland zonder koloniën, zou ophouden Nederland te blijven. Er is geen ingezetene van ons land meer, die niet middellijk of onmiddellijk van het bezit dier koloniën afhangt. En nu thans de mannen onder ons die de koloniën kennen door eigen aanschouwing en arbeid het ergste duchten voor dat behoud dier bezittingen, in Oost en in West, nu moet van het Nederlandsche Volk eindelijk een beweging uitgaan die de regeering dwingt tot maatregelen, welke ons dat bezit blijvend verzekeren.

Niet ijdele woorden en besluiten zijn langer voldoende, maar daden worden daartoe vereischt. En wie zich aan die beweging onttrekt, verzaakt zijn plicht als Nederlander.

P.N. MULLER.

Politiek overzicht.

Amsterdam, 25 Juli.

Op den zeventienden Januari 1871 kwamen in het *Foreign Office* te Londen de vertegenwoordigers van zes groote mogendheden tot het houden eener conferentie bijeen. De voorzitter, Lord Granville, sprak uit naam der regeering van koningin Victoria, graaf Bernstorff, graaf Apponyi, cavaliere Cadorna, baron Von Brünnow en Musurus-Pacha traden op als gevolmachtigden van Noord-Duitschland, Oostenrijk, Italië, Rusland en Turkije. Frankrijk was door den oorlog verhinderd zich te laten vertegenwoordigen, doch heeft later zijne adhaesie aan de genomen besluiten betuigd, door de protocollen der zittingen te onderteekenen.

Lord Granville opende de werkzaamheden met het volgende voorstel:

De conferentie is aangenomen door al de mogendheden, die het verdrag van 1856 (tractaat van Parijs) hebben onderteekend, met de bedoeling om zonder eenige vooringenomenheid te onderzoeken en met volkomen vrijheid te bespreken hetgeen Rusland ons wenscht voor te stellen ten opzichte van de door die mogendheid verlangde herziening der bepalingen van bovengenoemd tractaat, voor zoover deze de neutralisatie der Zwarte Zee betreffen.

Deze eenstemmigheid levert een schitterend bewijs, dat de mogendheden het als een essentieel beginsel van het volkenrecht erkennen, dat geen harer zich kan losmaken van de verplichtingen van een tractaat, of de bepalingen daarvan kan wijzigen, tenzij dit geschiede ten gevolge van de goedkeuring der contracteerende partijen, door middel van eene vriendschappelijke overeenkomst.

‘Het komt mij voor, dat dit belangrijk beginsel algemeen wordt gehuldigd, en ik heb de eer, den heeren gevolmachtigden voor te stellen, een protocol *ad hoc* te teekenen.’

Niemand verhief zijne stem tegen dit voorstel, hetgeen alleen hieruit te verklaren was, dat in voorafgaande officieuse besprekingen elk woord van de bovenstaande verklaring met pijnlijke zorg was gewikt en gewogen. ‘Het samenstellen der protocollen *ad hoc*’ - schreef de Oostenrijksche gevolmachtigde aan graaf Von Beust - ‘is een ware arbeid van Penelope; elken dag maakt men weder ongedaan, hetgeen men den vorigen dag gedaan heeft.’ Lord Granville had dus de bovengenoemde elementaire waarheid slechts kunnen uitspreken, na zich eerst van de toestemming van al de gevolmachtigden te hebben verzekerd.

Deze korte historische herinnering is niet overbodig tot recht begrip van de beteekenis der Batoem-quaestie, die sedert eenige weken de Europeesche diplomatie bezig houdt, en die wellicht aanleiding zal geven tot eene nieuwe conferentie, waarop hetzelfde beginsel, hoe menigmaal ook verkracht en geschonden, wederom plechtiglijk zal worden verkondigd.

In 1856 waren, bij den vrede van Parijs, die aan den Krimoorlog een einde maakte, aan Rusland verschillende drukkende en vernederende bepalingen opgelegd, onder het schoonschijnende voorwendsel, dat de weldaden der neutralisatie, in het belang der oeverstaten, ook tot de Zwarte Zee zouden worden uitgestrekt. De oude bepaling, dat de zeeëngten (de Dardanellen en de Bosporus) voor oorlogsschepen van alle vlaggen waren gesloten, werd ook op de Zwarte Zee toepasselijk gemaakt. Geen arsenalen of militaire havens zouden aan de kusten dier zee mogen worden gevestigd; zoowel Turkije als Rusland zouden in die wateren slechts zes vaartuigen van hoogstens 800 ton, en vier nog kleinere schepen van hoogstens 200 ton mogen onderhouden.

In October 1870, tijdens den Fransch-Duitschen oorlog, verraste vorst Gortschakoff niet slechts het publiek, maar ook de diplomatie, door aan den Russischen gezant te Londen een schrijven te richten, waarin verklaard werd, dat Rusland de bepalingen, welke het beletten, in de Zwarte Zee een bruikbare zeemacht te organiseeren, voortaan als niet bestaande zou beschouwen. Deze volkomen eigenmachtige opzegging van eene internationale overeenkomst werd, zoo goed en zoo kwaad het ging, gerechtvaardigd door de bewering,

dat op het tractaat van 1856 meer dan eens inbreuk was gemaakt. Met het oog hierop schreef vorst Gortschakoff: ‘Il serait difficile d'affirmer que le droit écrit, fondé sur le respect des traités comme base du droit public et règle des rapports entre les Etats, ait conservé la même sanction morale qu'il a pu avoir en d'autres temps.’ En in hetzelfde stuk verklaart de kanselier: ‘Onze doorluchtige meester kan rechtens niet toegeven, dat tractaten, zoodra op wezenlijke en algemeene bepalingen daarvan inbreuk is gemaakt, verplichtend blijven in die bepaling, welke de rechtstreeksche belangen van zijn Rijk raken. Zijne Keizerlijke Majesteit kan feitelijk niet toegeven, dat de veiligheid van Rusland afhange van eene fictie, die den toets des tijds niet heeft doorstaan, of in gevaar worde gebracht door eerbied voor verbintenissen, die niet in haar geheel zijn ten uitvoer gelegd.’

Ziedaar eene fraaie leer. De eerbied voor het geschreven recht, dat op internationale tractaten berust, is - volgens de Russische regeering - uit den tijd geraakt. Is een tractaat eens geschonden of niet volkomen nageleefd (en van welk tractaat kan dit niet worden getuigd?) dan heeft ieder, die zich daardoor gebonden of gehinderd voelt, het recht om zich aan de daaruit voortvloeiende verplichtingen te onttrekken, en het voorrecht, om daarvoor het naar zijne meening best geschikte tijdstip te kiezen.

Wat Rusland in 1871 deed, werd door de groote mogendheden gesanctionneerd, ofschoon zij de bovenaangehaalde volkenrechtelijke geloofsbelijdenis aflegden, die - indien zij eerlijk gemeend ware geweest - slechts tot ongeldigverklaring van Rusland's even eenzijdige als eigenmachtige handeling had moeten leiden. Hetzelfde stichtelijke schouwspel schijnt zich thans te zullen herhalen, nu de Russische regeering verklaard heeft, zich niet meer te zullen houden aan artikel 59 van het traktaat van Berlijn, waarbij Batoem, aan de Zwarte Zee, tot eene vrijhaven werd gemaakt.

Het was, zooals men weet, de Engelsche diplomatie, door wier tusschenkomst voornamelijk het tractaat van San Stefano door dat van Berlijn werd vervangen, en den Russen het grootste deel der op Turkije in een bloedigen oorlog behaalde voordeelen weder werd ontnomen. Wel had de ‘eerlijke makelaar,’ als gewoonlijk de draden in handen, maar het antagonisme tusschen Rusland en Engeland in de Oostersche quaestie maakte elke opoffering van de eerste mogendheid tot eene rechtstreeksche concessie aan de tweede. De

stad Batoem, destijds de sleutel van den handel met Perzië en Centraal-Azië, was krachtens het tractaat van San Stefano eenvoudig bij het Russisch grondgebied ingelijfd; Lord Salisbury stelde den eisch, dat deze plaats voor den vrijen handel van alle natiën zou geopend blijven, en de Russische regeering liet zich deze beperking van hare souvereiniteit welgevallen. Voor eenige dagen echter heeft men te St. Petersburg, gebruik makende van de moeielijkheden, waarin zich het ministerie Gladstone bevindt, en voorziende, dat weldra in Engeland een kabinet aan het roer zou komen, dat in buitenlandsche aangelegenheden minder met zich zou laten sollen, door het bedoelde artikel eenvoudig een streep gehaald.

Klaarblijkelijk is deze zet op het diplomatieke schaakbord een antwoord op de omkeering, die in September van het vorige jaar in Oost-Roemelië plaats had. Ten gevolge van de onverschilligheid van sommige mogendheden, en de openlijke of heimelijke aanmoediging, die vorst Alexander van Bulgarije van andere zijden ten deel viel, was Rusland te Sofia en te Philippopel voorloopig tot machteloosheid veroordeeld, maar thans zag het de kans schoon, om zich voor het verloren prestige eenigszins schadeloos te stellen. De motiveering van den onverwachten stap was echter eene geheel andere dan die, welke in 1871 eene dergelijke handeling moest rechtvaardigen. In de eerste plaats beriep de Russische officieele en officieuse pers zich op den tekst der overeenkomst zelf. Immers, in het bedoelde art. 59 staat niet te lezen: ‘Batoum *sera érigé* en port franc,’ maar: ‘S.M. l'empereur de Russie *annonce son intention d'ériger* Batoum en port franc.’ Men had hier dus te doen met eene souvereine handeling, niet met eene internationale overeenkomst. In de tweede plaats gaf de Russische regeering zich alle moeite om te betoogen, dat hier slechts van eene economische noodzakelijkheid, en niet van hooge politiek sprake was. Eene ukase in het officieele regeeringsblad geeft, ten bewijze van deze stelling, eene reeks van argumenten van de poverste soort. Zoo lezen wij daar onder anderen, dat het douane-cordon om de stad Batoem het onvermijdelijk maakt, een onderzoek naar smokkelwaar in te stellen, en daarom de Mohammedaansche vrouwen, welke die grens passeeren, te fouilleeren. ‘Rien ne répugne davantage aux moeurs des musulmans que le contact qu'entraîne cette visite de douane, qu'ils considèrent comme une sorte de sacrilége.’ Zooals men bemerkt, neemt de eerbied voor de *convenances* bij de Russische regeering eigen-

aardige vormen aan. *On respecte un moulin, on vole une province*.

Waarom heeft de czar, die waarlijk hooghartig genoeg is, zich zooveel moeite gegeven, om aan deze quaestie alle politieke beteekenis te ontnemen? Het antwoord op die vraag ligt voor de hand. Had men zich te St. Petersburg beroepen op de gevallen, waarin tegen het traktaat van Berlijn gezondigd is, gelijk men vroeger in de overtredingen van het traktaat van Parijs eene aanleiding vond om de noode afgestane vrijheid van handelen te hernemen, dan zou hierin eene stilzwijgende erkenning hebben gelegen van het voldongen feit in Oost-Roemelië. En de schuld van den Battenberger mag vooral niet worden verminderd, zelfs niet om Rusland schoon te wasschen, dat, dank zij de spitsvondige interpretatie van het veelbesproken artikel 59, als eenige verdediger en handhaver van het tractaat van Berlijn blijft poseeren, zoolang het in het spelen van die rol eenig voordeel ziet.

De Europeesche kanselarijen zijn bij de handeling van Rusland kalm gebleven. Nergens vond zij goedkeuring of instemming, doch ook nergens afkeuring of tegenspraak, die tot handelend optreden zou kunnen verplichten. De Engelsche pers is heftig genoeg, - vooral de *Standard* en de *Times* zijn niet uitgepraat over de ‘Russische trouweloosheid.’ Maar het demissionnaire kabinet-Gladstone heeft zich van elk protest onthouden, en het is zeer de vraag, of Lord Salisbury, als hij weder aan het hoofd van het departement van buitenlandsche zaken komt, een krasser toon zal aanslaan. Voorloopig trachten de organen van de Tories aan te toonen, dat Oostenrijk, en dus ook het zoo nauw daarmede verbonden Duitschland, minstens evenveel belang hebben als Engeland bij de Batoemquaestie, terwijl de officieuse pers in Oostenrijk phantastische mededeelingen doet over Engelsche eskaders, die door de Dardanellen en den Bosporus naar de Zwarte Zee stoomen. Elk van de mededingers zou den Rus gaarne eene kleine kastijding zien toedienen, maar niemand heeft lust, om de kat de bel aan te binden.

De *Temps*, die in den regel de woordvoerder is van het Fransche ministerie van buitenlandsche zaken, laat deze gelegenheid niet voorbijgaan, om aan Rusland een bewijs van sympathie te geven. Het blad merkt op, dat de Engelschen thans niet meer op de haven van Batoem zullen kunnen rekenen om daar een legercorps te ontschepen dat in den Kaukasus moet opereeren, zoo als zij, *naar men zegt*, voornemens waren te doen, toen verleden jaar de

Afghaansche quaestie tot een oorlog met Rusland scheen te zullen leiden. De *Nord*, het officieuse orgaan der Russische kanselarij, maakte van deze opmerking onmiddellijk gebruik. Het ‘naar men zegt’ gemakshalve over het hoofd ziende, betoogde het blad, dat Rusland het volste recht had om zich tegen een voorgenomen aanval te verdedigen. ‘Die aanval’ zegt de *Nord*, zijn eigen qualificatie ‘voorgenomen’ vergetend, - ‘bewijst, dat Engeland sedert langen tijd voornemens is, geen rekening te houden met het internationaal beginsel van de sluiting der zeeëngten.’ De *Nord* bevestigt hier de waarheid van het spreekwoord: het is gemakkelijk een stok te vinden, als men een hond wil slaan.

Dat intusschen eene wijziging in de buitenlandsche staatkunde van Engeland algemeen wordt verwacht, is niet te ontkennen. Indien Lord Salisbury de handen geheel vrij had, dat is, indien hij over eene flinke conservatieve meerderheid kon beschikken, zou men veilig mogen aannemen, dat het uur der afrekening met Rusland nabij was. Doch de Tories hebben slechts 317 stemmen in het Parlement, dat 670 leden telt. De overwinning, die zij behaald hebben, was groot, maar niet beslissend. Toch is alleen hunne partij aanmerkelijk versterkt uit den verkiezingsstrijd gekomen. De Parnellisten handhaafden zich op de vroeger reeds verworven zetels; van de liberale partij scheidden zich niet minder dan 76 leden af, die - tijdelijk althans - met de conservatieven zullen samen gaan, en het aantal dergenen, die den heer Gladstone getrouw bleven, smolt tot 191 samen.

Deze uitkomst heeft bewezen, dat de premier zijn invloed en zijn prestige geweldig heeft overschat. Toen de *Home Rule*-voorstellen, die niet slechts voor het parlement, maar zelfs voor de intiemen van den heer Gladstone eene verrassing waren geweest, door het Lagerhuis waren verworpen, beweerde de grijze staatsman dat de uitspraak der natie het vonnis der vertegenwoordigers zou vernietigen. Het tegendeel is gebeurd: terwijl de heer Gladstone in het oude parlement, waar het de Iersche quaestie gold, eene meerderheid van dertig stemmen tegen zich had, zouden zijne voorstellen, indien zij thans opnieuw in stemming worden gebracht, met eene meerderheid van honderd zestien stemmen worden verworpen.

De bekeering van den heer Gladstone tot de denkbeelden van de *Home Rulers* is ongetwijfeld oprecht geweest, maar ook zeer plotseling. Bij zulke snelle overgangen is het niet iedereen gegeven,

met den voortvarenden grijsaard gelijken tred te houden. Op de groote menigte kan de zuurdeesem der nieuwe denkbeelden slechts langzaam en geleidelijk werken, en ieder, die niet wenscht, dat de politieke geschiedenis van een land uit eene reeks van kataklysmen besta, kan zich daar slechts over verheugen. Het is waar, de heer Gladstone heeft vroeger, meer dan eens en met goeden uitslag, de bijl gelegd aan den wortel van een vooroordeel, bijvoorbeeld toen hij de opheffing der Engelsche Staatskerk in Ierland doorzette. Maar toen was aan eene door Disraeli noodig geoordeelde parlementsontbinding een votum ten gunste van die opheffing voorafgegaan, en daarenboven had de quaestie al langen tijd op alle liberale programma's gestaan. ‘Er is misschien eene natuurlijke geschiedenis te schrijven van staatkundige programma's; zij groeien op en vormen zich naar wetten, die het ongeoefend oog niet gemakkelijk ontdekt. Hun gezag, evenwel, is onloochenbaar. Maatregelen, die slechts eene kleine minderheid verlangt, komen tot stand, omdat zij op het programma staan. Andere, welker noodzakelijkheid niet te miskennen valt, blijven in den toestand van vrome wenschen, omdat zij op het programma nog geen plaats konden verkrijgen.’

Deze woorden van een scherpzinnig landgenoot[1)] zijn ook op de *Home Rule*-quaestie toepasselijk. Voor Ierland moge, sedert betrekkelijk korten tijd, de instelling van een nationaal parlement op College Green het eenige artikel van het program, *the only plank of the platform* zijn geweest, voor het Vereenigd Koninkrijk luidde het program der liberalen gansch anders. Decentralisatie wilde men bevorderen; uitbreiding van zelfbestuur toestaan. Maar naast deze zaken vermeldde het program: behoud der unie, bescherming der minderheden, onvoorwaardelijke suprematie van het rijksparlement. Met die eischen heeft de heer Gladstone geen rekening gehouden, toen hij zijne bekende voorstellen indiende. Terwijl hij vroeger bij zijne hervormingen voor Ierland in de eerste plaats te rade ging met de artikelen van het partijprogram, heeft hij ditmaal alleen de wenschen der Ieren geraadpleegd. Beschouwen wij de zaak voor hem in het gunstigste licht, dan moeten wij erkennen, dat hij meer de inspraak van zijn hart dan die van zijn hoofd heeft gevolgd en, in het vertrouwen op de eerlijkheid zijner bedoelingen, de bedenkingen van zijne geestver-

1) Mr. N.G. Pierson in *de Gids* van September 1882.

wanten en de moeielijkheden der uitvoering te gering heeft geschat. Bij gewone stervelingen is zulk eene dwaling zeer vergefelijk; voor hen geldt het woord: ‘het streven zelfs is schoon in 't worstelperk der eer’. Maar den staatsman mogen strengere eischen worden gesteld; hij moet een praktisch man zijn, en streven naar het wenschelijke binnen de grenzen van het bereikbare.

Meer dan iemand anders heeft John Bright aan de zaak van den heer Gladstone afbreuk gedaan. Niemand kon dezen veteraan van het liberalisme het recht ontzeggen om zelfstandig zijne meening uit te spreken; niemand kon de verklaring van zijn optreden zoeken in kleingeestigen naijver, aristocratisch vooroordeel of conservatieve bekrompenheid. Daarom heeft de verklaring, door hem in een brief aan zijne kiezers in Birmingham afgelegd, dubbele waarde. De heer Gladstone had verklaard, dat het Home-Rule ontwerp dood was, en dat alleen het beginsel was overgebleven. ‘Men vraagt ons’ - schreef John Bright - ‘ons te binden aan een “beginsel”, dat onschuldig kan zijn, of wel zeer gevaarlijk, naarmate het in de toekomstige wetsontwerpen wordt uitgelegd en toegepast. Ik kan mij tot zoo iets niet verbinden. De ondervinding der laatste drie maanden heeft mijn vertrouwen op de wijsheid van het ministerie of van zijne politiek niet vermeerderd. Ten opzichte van de toekomstige regeering van Ierland hebben wij een “beginsel” voor ons, dat door den man, van wien het afkomstig is, en door hen, die het ondersteunen, niet is verklaard, en ik wil mij niet binden aan iets, dat ik niet begrijp, of dat ik niet kan goedkeuren.’

Veertien jaren geleden had John Bright reeds de stelling verdedigd, dat geen verstandig man binnen de grenzen van het Vereenigd Koningrijk twee wetgevende vergaderingen kon wenschen, zonder tevens te verlangen, dat het rijk verdeeld worde in twee geheel gescheiden natiën. ‘Aan deze meening’ - zoo schrijft hij - ‘blijf ik ook thans nog vasthouden en wel, zoo mogelijk, nog sterker dan vroeger. Het is evenzeer ter wille van Ierland, als van Engeland, dat ik mij tegen de denkbeelden der regeering verzet. Geen Iersch Parlement kan in Ierland zoo machtig en zoo rechtvaardig zijn, als het Vereenigd Parlement te Westminister. Ik kan den vrede en de belangen van Ierland niet toevertrouwen aan de Iersche parlementaire partij, aan welke de regeering die thans in al hunnen omvang wil overgeven. De ondervinding, die ik gedurende zes jaren heb opgedaan van deze partij, van hare taal in

het Lagerhuis, en van hare daden in Ierland, maakt het voor mij onmogelijk er in toe te stemmen, haar de zorg op te dragen voor de nijverheid, de eigendommen en de rechten van vijf millioen onderdanen der koningin, onze landgenooten in Ierland. Minstens twee millioen van hen zijn even loyaal als de bevolking van uwe stad, en ik wil niet medewerken aan een maatregel, die hen zal onttrekken aan de edelmoedigheid en de rechtvaardigheid van het vereenigd rijksparlement.... Veertig jaren ben ik de vriend van Ierland geweest. Lang voordat eenig lid van de tegenwoordige Iersche partij in het parlement, of eenig lid van de tegenwoordige regeering, den mond opende, om het aan Ierland aangedane onrecht bloot te leggen en te veroordeelen, heb ik ten gunste van Ierland gesproken in het Lagerhuis en op openbare vergaderingen in dit land. Het is, omdat ik nog steeds een vriend van Ierland ben, dat ik weiger het over te geven in de handen van hen, aan wie de onlangs afgestemde wet het zou hebben onderworpen.'

Wat nu? - Zietdaar de vraag, die na het vernietigend vonnis over de plannen van den heer Gladstone op aller lippen ligt. Het is zeker dat een conservatief kabinet zal optreden - wellicht met den heer Goschen als vertegenwoordiger van de liberale dissidenten. Men spreekt van Lord Dufferin of van Lord Wolseley - beiden Ieren van geboorte - als onderkoningen voor het Groene Eiland, waar zij zeer gezien zijn. Maar dit alles geeft nog niet aan, in welke richting de steeds dringender noodzakelijk geworden oplossing der quaestie moet worden gezocht. De methode om van de eischen der Ieren geen notitie te nemen, en iedere poging tot verzet van het getergde volk met al de gestrengheid der wet te onderdrukken, kan op den naam van eene oplossing geen aanspraak maken, en zou - na al hetgeen in den laatsten verkiezingsstrijd is gezegd of gedaan - ook niet toegepast kunnen worden, tenzij ongeregeldheden van algemeenen en hoogst ernstigen aard dit noodig maakten. Die laatste mogelijkheid is niet uitgesloten, want het Iersche volk, dat het beloofde land reeds van verre heeft gezien, behoort niet tot de geduldigsten en niet tot de verstandigsten. Het heeft in de laatste jaren een onvoorwaardelijk vertrouwen in den heer Parnell gesteld, schoon de schijnbaar kleingeestige obstructie-politiek aan de groote massa een pover wapen moet zijn voorgekomen in den strijd voor de rechten des vaderlands, Thans is door den teleurstellenden uitslag der verkiezingen dit vertrouwen op eene zeer

zware proef gesteld. Zal de heer Parnell zijne exceptioneele positie onder zijne landgenooten weten te handhaven? Zal hij hun duidelijk weten te maken, dat het nationale parlement, nu het - al was het door eene minderheid - op het programma is gesteld, vroeger of later wel komen zal? Zullen de Ieren, althans de minst ontwikkelden onder hen, niet veeleer het oor leenen aan de inblazingen der gewetenlooze ‘broeders’ aan gene zijde van den Oceaan, die sluipmoord en dynamiet-aanslagen als het eenige afdoende middel aanbevelen? Ziedaar vragen van het hoogste belang, waarbij de quaestie, welk palliatief eene nieuwe regeering zal trachten toe te passen, geheel op den achtergrond treedt.

Op de verbanning van den graaf van Parijs is die van den hertog van Aumale gevolgd. Van deze laatste zal niemand kunnen beweren, dat hij het over hem uitgesproken vonnis niet verdiend had. De hertog was, ten gevolge van de wet van 21 Juni, geschrapt van de legerlijsten, en van dit besluit was hem door den minister van oorlog kennis gegeven. Dat wij de verbanningswet voor een ondoordachten, onbillijken en gevaarlijken maatregel houden, hebben wij vroeger reeds gezegd; doch nu de wet er eenmaal was, kon de regeering zich niet onttrekken aan den plicht, om haar ten uitvoer te leggen. Deze eenvoudige overweging belette den hertog echter niet een brief te richten aan president Grévy, en daarin te verklaren, dat het hoofd van den staat de grondwet van het leger aantastte - *la charte de l'armée* - zonder rekening te houden met in den oorlog, op het slagveld verworven rechten en aanspraken. De hertog, die verklaarde zich generaal Henri d'Orléans te zullen blijven noemen, wierp den president tegelijk voor de voeten, dat diens macht zich niet tot de militaire rangen uitstrekte.

‘Zulk eene taal’ - schreef de *Neue Freie Presse*, welke men niet van voorliefde voor de Fransche radicalen zal verdenken - ‘kon het hoofd der republiek evenmin ongestraft laten als het hoofd van een monarchalen staat. Geen militaire verdiensten, hoe groot ook, zouden eene dergelijke onbeschaamdheid, die tevens eene daad van insubordinatie was, kunnen rechtvaardigen; de hertog van Aumale heeft zich wel is waar in zijne jonge jaren in Algiers eenige dunne oorlogslauweren verworven, en is als veroveraar van

de Smala en als overwinnaar van Abd-el-Kader met groote snelheid de trappen der militaire hierarchie opgeklommen, maar wellicht zou het hem zelf niet gewenscht voorkomen, zoo men wilde onderzoeken, in hoeverre bij deze bevordering tot deken van den generalen staf zijne eigenschap als koningszoon heeft medegewerkt.'

Kon op de billijkheid van deze toepassing der verbanningswet geen aanmerking worden gemaakt, het feit zelf heeft weder veel kwaad bloed gezet. De Orléans zijn thans openlijk als pretendenten opgetreden, hetgeen zij vroeger niet deden, en kunnen voortaan in het buitenland veilig tegen de republiek intrigeeren, zonder dat een haar van hun hoofd daardoor wordt gekrenkt. De nauwe betrekking, waarin zij tot verscheidene der machtigste regeerende vorstenhuizen staan, had de regeering der republiek voorzichtig moeten maken. Slechts wanneer men de verhouding van Frankrijk tot de overige groote mogendheden als eene zaak van geheel ondergeschikt belang beschouwt, kan men zeggen, dat de republiek zich aan niemand behoeft te storen.

Inderdaad schijnt de Fransche regeering geen prijs te stellen op eene nauwere aansluiting bij eene der groote mogendheden. Het geïsoleerd optreden van Frankrijk in de Grieksche quaestie scheen op eene toenadering tot Rusland te wijzen, maar het is uiterst onwaarschijnlijk, dat de czar ernstige onderhandelingen zal willen voeren met eene regeering, die den te St. Petersburg hooggewaardeerden gezant Appert terugroept, die prins Krapotkine op vrije voeten stelt, en die aan de radicale elementen in haar midden dagelijks belangrijke concessiën doet. Tijdens Jules Ferry's presidentschap van den ministerraad was eene toenadering tot Duitschland duidelijk merkbaar, en de betrekkingen tusschen den Franschen gezant, baron de Courcel, en den heer Von Bismarck waren van zeer vriendschappelijken aard. Reden genoeg, naar het schijnt, om ook den heer de Courcel verdacht te maken, en hem te doen terugroepen. De politiek van koloniale uitbreiding, door de Fransche regeering in de laatste jaren toegepast, leidt tot voortdurende moeielijkheden met Engeland, maar de heer Waddington heeft zich niet te beklagen, dat zijne regeering hem te veel te doen geeft. Er is waarlijk wel eenige reden voor de klacht, onlangs in een goed geschreven artikel van den *Figaro* geuit: 'le parfait diplomate, aux yeux de nos gouvernants, est celui qui ne fait point parler de lui, qui écrit peu pour ne pas occasionner la peine de lui

répondre, qui agit encore moins pour qu'on ne se préoccupe pas de ce qu'il fait, qui laisse ignorer la France afin que personne n'ait à secouer cette torpeur, cette inertie qui constitue le fond de notre politique étrangère.'

Scherper tegenstelling dan tusschen den hier geschetsten volmaakten diplomaat en de bewegelijke en luidruchtige persoonlijkheid van den Franschen minister van oorlog generaal Boulanger, laat zich niet denken.

Toen de heer de Freycinet zijn ministerie samenstelde, moest hij den steun der radicale linkerzijde koopen, door haar eenige portefeuilles af te staan. De heer Lockroy werd geplaatst aan het hoofd van het département van koophandel en nijverheid, en de heer Granet trad op als minister van posterijen en telegrafie. Doch de radicalen waren hiermede niet tevreden, en eischten ook de portefeuille van oorlog. De minister-president gaf toe, en droeg deze belangrijke betrekking op aan generaal Boulanger.

De tegenwoordige minister van oorlog behoort natuurlijk tot de vrienden van den heer Clémenceau. Hij is in de kracht van zijn leven, twee-en-veertig jaren oud, en toch reeds sedert eenige jaren generaal. In Tunis had hij onaangenaamheden met den invloedrijken resident Cambon, en zoodra hij minister werd, zorgde hij voor de verplaatsing van dezen ambtenaar, zoodat het militaire element thans weder in het protectoraat de hoofdrol speelt. Op zijn eigen gebied maakte hij van zijne bevoegdheid een zeer ruim gebruik; garnizoensverwisselingen zijn sedert eenige maanden aan de orde van den dag, vooral wanneer het regimenten geldt met een aristocratisch officierscorps in royalistische streken. Talrijk zijn de inspectiereizen van den minister, en talrijker nog de redevoeringen, die hij in kazernes en opleidingsscholen, bij parades en feestmalen ten beste geeft, en waarin hij zich een ijverig republikein en een volbloed democraat toont. Bij dit alles heeft hij tijd gevonden om een omvangrijk ontwerp tot legerorganisatie samen te stellen, waarin het beginsel van algemeenen dienstplicht op consequenter wijze wordt doorgevoerd, dan tot nu toe het geval was en voor eene zooveel mogelijk gelijkmatige verdeeling van lasten wordt gezorgd. In de prinsen-quaestie hebben de aanvallen der monarchalen en bonapartisten generaal Boulanger eene reeks van parlementaire triomfen bezorgd, waarbij hij zich als handig debater deed kennen. De beschuldiging van den hertog van Aumale, dat de regeering de grondwet van

het leger schond en zich aan de onaantastbaarheid der militaire rangen vergreep, werd door hem wederlegd met de ondeugende opmerking, dat het hier niet de *charte de l'armée*, maar *l'armée de la charte* was, dat zich te beklagen had over vermeende miskenning van rechten, en met de voor de officieren welkome bewering, dat hij de onaantastbaarheid der militaire rangen volkomen eerbiedigde doch slechts voor zoover die rangen op regelmatige wijze waren verkregen. Boulanger's optreden bij de groote revue van 14 Juli, waar hij met zijn schitterenden staf aller aandacht trok en alle toejuichingen inoogstte, was een welgelukte *coup de théâtre*, en zijn duel met den royalistischen afgevaardigde de Lareinty deed zijne populariteit ten top stijgen. De *Figaro* gaf reeds eene vermakelijke fantasie, waarin Boulanger als de held van een volkomen gelukten *coup d'état* werd voorgesteld, maar deze satire heeft den populairen generaal meer goed dan kwaad gedaan, en wordt door zijne vrienden beschouwd als een bewijs, dat zijne vijanden hem voor een gevaarlijk man houden. Het zal moeten blijken, of zooveel succès den minister van oorlog het hoofd niet op hol brengt. In elk geval blijkt uit zijne nog zoo korte loopbaan, dat hij de *corde sensible* zijner landgenooten heeft weten te treffen, zonder zich te scharen aan de zijde der chauvinisten en der revanche-schreeuwers. Met het oog op dit blijk van bezadigdheid zal men hem een weinig ‘aanstellerij’ gaarne vergeven.

Ruim zeven maanden zijn verloopen, sedert de weduwe van koning Alfonso XII van Spanje onder even moeielijke als droevige omstandigheden het regentschap aanvaardde. De geboorte van haren zoon heeft ongetwijfeld de vooruitzichten der dynastie verbeterd, en de welwillende houding, door de conservatieven onder Canovas del Castillo aangenomen tegenover het liberale ministerie-Sagasta, dat dadelijk na het overlijden des konings optrad, heeft vele moeielijkheden uit den weg geruimd. Meer nog heeft de koningin-regentes te danken aan den Paus, die haar menig blijk gaf van belangstelling en waardeering, en zich bereid verklaarde om het peetschap over den jeugdigen troonsopvolger aan te nemen. Door deze handelwijze heeft Leo XIII de clericale heethoofden en de Carlisten volkomen onschadelijk gemaakt, en die dienst was van

te grooter beteekenis, omdat de geboorte van een troonsopvolger de berekeningen had verijdeld van de aanhangers van Don Carlos, die eene fusie van de beide takken der Bourbons hoopten tot stand te brengen door een huwelijk tusschen de prinses van Asturië en den zoon van den pretendent.

De eigenaardige wijze, waarop in Spanje de verkiezingen worden geleid, verzekeren aan elk ministerie, na eene kamerontbinding, eene aanzienlijke meerderheid in het parlement. Zoo behoefde ook thans de ministerieele partij in de cortès en in den senaat van hare tegenstanders weinig of niets te vreezen. Dit belette echter niet, dat de zittingen der cortès in de laatste weken menig onstuimig tooneel te aanschouwen gaven, vooral toen, bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede, de afgevaardigden volle vrijheid hadden om naar hartelust over vraagstukken van hoogere politiek te redekavelen. Eene nieuwe kamer pleegt bij zulke gelegenheden ook gewilliger te zijn tegenover de veteranen, die met meer of minder virtuositeit hun stokpaardje berijden. Komt de vertegenwoordiging voor de tweede of derde maal bij elkander, dan is voor de toehoorders de bekoring van het nieuwe verdwenen, tegelijkertijd wellicht met den eerbied voor een grooten naam, waarvan men den drager van naderbij heeft leeren kennen.

De heer Castelar hield, als naar gewoonte, eene lofrede op de republikeinsche instellingen, doch hij verzekerde met den meesten nadruk, dat hij slechts langs wettigen weg voor zijne denkbeelden propaganda wenschte te maken. Minder bescheiden was de heer Salmeron, die verklaarde, dat de opstand gerechtvaardigd is voor hen, die niet de rechten verkrijgen, welke zij verlangen. Deze republikein verweet den ministerieelen, dat zij aan hun programma ontrouw waren geworden, daar zij vroeger beloofd hadden, tot de constitutie van 1869 te zullen terugkeeren. Natuurlijk zal de heer Sagasta aan den eisch tot grondwetsherziening niet voldoen: het oogenblik zou daarvoor zoo ongunstig mogelijk gekozen zijn, al wordt het ondernemen van zulk een politieken arbeid gedurende een regentschap door den Spaanschen wetgever niet verboden.

De heer Canovas del Castillo, het hoofd van het vroegere conservatieve kabinet, schaarde zich aan de zijde van den tegenwoordigen premier. De heer Castelar had het beginsel der volkssouvereiniteit uitgesproken, - ook de heer Canovas erkende, dat dit de grondslag van alle staatsinstellingen moet zijn, en verklaarde zich tegen het

beginsel van het *droit divin*. Hij meende echter, dat de monarchale regeeringsvorm, die door den volkswil was bekrachtigd, geen onderwerp van discussie mocht uitmaken. Hadden niet de Fransche republikeinen in hunne grondwet een artikel opgenomen, volgens hetwelk de regeeringsvorm nooit het onderwerp van een voorstel tot herziening mocht uitmaken? Welnu, liberalen en conservatieven beiden eischten voor Spanje niets meer, dan de Fransche republikeinen voor Frankrijk: dáár kon de heer Castelar, die steeds zijne modellen ten noorden der Pyrenaeën zocht, toch niets tegen hebben.

Erger dan de heer Salmeron maakte het zijn geestverwant Pi y Margall, vroeger gedurende korten tijd president der mislukte Spaansche republiek. Bij de beraadslagingen over de civiele lijst voor de koningin-regentes veroorloofde hij zich insinuatiën ten opzichte van koning Alfonso XII, die door den minister van financiën Camacho uitdrukkelijk voor lasterlijke praatjes werden verklaard.

Het eenige ernstige gevaar voor de Spaansche regeering ligt op dit oogenblik in de houding van generaal Lopez Dominguez, die een deel van den invloed, en al de eerzucht en heerschzucht van zijn oom Serrano heeft geërfd. Deze weinig nauwgezette partijganger heeft in alle rangen van het leger ontevredenheid aangestookt en zou, als hij er kans toezag, tegen een *pronunciamento* niet opzien. Er is sprake van geweest, hem minister van oorlog te maken, daar generaal Jovellar, die thans aan het hoofd staat van dit departement, af wil treden, omdat zijn ambtgenoot van financiën al te veel op de begrooting van oorlog heeft afgedongen. Het is te hopen, dat de heer Sagasta niet op deze wijze het paard van Troje zal binnenhalen.

De republikeinen, voor zoover zij niet tot de gematigde geestverwanten van Emilio Castelar behooren, kunnen door hun heftig optreden aan hunne zaak slechts schade doen. Zij beschikken over eene kleine minderheid, en zouden hoogstens kunnen bewerken, dat de koningin-regentes, vreezende, dat zij door Sagasta met te veel toegeeflijkheid behandeld worden, weder tot een conservatief kabinet de toevlucht nam. Ongelukkig zijn de heeren Salmeron, Pi y Margall en consorten noch bescheiden, noch voorzichtig en in hunne parlementaire redevoeringen te vergelijken met den doedelzakpijper van Bajulancia, die één maravedi vroeg om te beginnen, en tien om uit te scheiden.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige Kroniek.

J.J. Weiss. *Au pays du Rhin*. Paris, G. Charpentier, 1886.

Men zou eene kleine bibliotheek kunnen vullen met hetgeen in Frankrijk sedert 1870 over Duitschland is geschreven. Op de zoo oppervlakkige als hatelijke pamfletten van een Tissot, begeleid door het geschetter van den wraaklustigen Voorzitter der Ligue des Patriotes, Paul Deroulède, zijn de even overdreven lofredenen gevolgd, waaraan het Duitsche leger, het Duitsche schoolwezen van de zijde van ongeduldige hervormers hebben blootgestaan. Doch het boek dat, op ernstige waarneming gegrond, Frankrijks westelijken nabuur noch met ‘cet excès d'honneur’, noch met ‘cette indignité’ behandelend, ten volle recht laat wedervaren aan de degelijke eigenschappen van het Duitsche volk, is nog te schrijven.

Ook J.J. W e i s s , de voortreffelijke letterkundige, oud-redacteur van het *Journal des Débats*, gaf in *Au pays du Rhin* dat boek niet, - daarvoor zijn de aanteekeningen, welke hij tijdens zijn verblijf in westelijk Duitschland in den zomer van 1884 maakte, te onvolledig - maar wat hij gaf bevat kostbare bouwstoffen voor een werk gelijk wij bedoelen.

Geboren Elzasser, bekend met de Duitsche taal en de Duitsche letterkunde - ‘ma jeunesse s'est nourrie de Goethe,’ zegt hij - daarbij onafhankelijk in zijn oordeel, een warm vaderlander, maar een wiens vaderliefde hem niet belet de gebreken van zijn land met scherpen blik waar te nemen en op ondubbelzinnige wijze aan de kaak te stellen, was Weiss beter dan eenig ander Franschman berekend voor de taak welke hij op zich nam. Reeds de voorrede van dit boek leert ons met wien wij te doen hebben. In het wes-

telijk gedeelte van Duitschland, dat Weiss bezocht, moest hij herhaaldelijk de sporen van zijn vaderland terugvinden. ‘Het was moeilijk voor een Franschman om met een kalmen blik het land van Metz, Straatsburg en den Elzas te beschouwen, in den staat waarin zij zich vijftien jaar na de verovering bevinden’ - schrijft hij. ‘Toch heb ik getracht dit te doen. Ik heb niets geschreven wat onze voormalige landgenooten zou kunnen ontmoedigen, bij de nobele smart, waarin zij zich blijven hullen; niemand heeft dat verwacht van een trouw zoon van Frankrijk, die er een eer in stelt, de laatste medewerker van Gambetta geweest te zijn. Maar ik heb ook niets geschreven dat bij hen verwachtingen kan opwekken, welke door de gebeurtenissen telkens weer zijn verijdeld; zoo iets wacht men niet van een man van gezond verstand en goede trouw. Reeds den dag na de onderteekening der vredespreliminairen te Versailles zijn wij aan het schreeuwen gegaan van “Revanche! Revanche!” Dat was wel wat gauw. Misschien gaven wij aan de andere volken een minder gunstige gedachte van ons, door te verzekeren dat wij den oorlog zouden hervatten, nadat wij een oogenblik te voren verzocht hadden, dat men ons toch niet mocht dwingen den oorlog voort te zetten... Sedert had zich voor zulk een revanche de gelegenheid kunnen voordoen, of heeft zij zich werkelijk voorgedaan; maar wij waren niet gereed, noch om de gelegenheid uit te lokken, noch om ze aan te grijpen. De groote man die Duitschland regeert is daarentegen steeds gereed geweest om alle dergelijke aanleidingen tot een revanche uit den weg te ruimen... Het moeilijkste van hetgeen de heer von Bismarck verricht heeft is niet, dat hij die twee verpletterende oorlogen van vóór 1871 heeft ontworpen, voorgesteld en tot een goed einde gebracht; maar dat hij, sedert 1871, gedurende vijftien jaar den vrede in westelijk Europa heeft bewaard, en dit terwijl de internationale toestand geen langer vrede toeliet dan van vijf jaar; niet, dat hij ons Metz, Straatsburg en den Elzas heeft ontnomen, maar dat hij ze heeft weten te behouden. En wij, ten prooi aan onze geschillen en aan onze divagaties, wij een volk van revolutionnairen en van gedecoreerden, wij hebben wel nog steeds ideeën en behoeften van revanche, maar voortaan van den een tegen den ander.’

Het zijn harde waarheden, welke Weiss hier zijn landgenooten te verduwen geeft; maar wie de scherpte van zijn blik en de eerlijkheid van zijn Fransch hart bij andere gelegenheden heeft leeren

waardeeren, zal niet kunnen ontkennen, dat het waarheden zijn.

Na deze inleiding volgen twaalf hoofdstukken, waarin Weiss aan zijn verblijf te Metz, te Homburg en omstreken, te Frankfort, te Ems, te Straatsburg en in den Elzas de opmerkingen vastknoopt, welke dit boek zoo belangrijk en op menige bladzijde zoo aangrijpend maken.

Karakteristiek is reeds in het eerste hoofdstuk het verhaal van hetgeen Weiss bij zijn vertrek uit Parijs wedervoer. Hij begeeft zich aan de Gare de l'Est naar het boekenstalletje dat zich in elk groot station bevindt, en vraagt, - zijn conversatie-Duitsch mocht hem op reis eens in den steek laten! - naar een boekje met *Dialogues français-allemands*. ‘Ik heb wel Fransch-Engelsche samenspraken’ antwoordt hem de boekverkoopster, ‘ook wel Fransch-Italiaansche - maar geen Fransch-Duitsche... Zou meneer het niet met deze *Dialogues français-italiens* kunnen doen?’ ‘Vermenigvuldig dit kleine voorval met honderd, met duizend, met tienduizend’ - zegt Weiss - ‘veronderstel dat het zich op twintigerlei gebied herhaalt, en gij hebt niet de geheele verklaring, maar eene verklaring van de verpletterende nederlagen van 1870.’ Te Mainz aan het station vindt hij geen Fransch-Italiaansche en geen Fransch-Engelsche conversatiegidsen, maar daarentegen een half dozijn exemplaren van de *Guide de la conversation en français et en allemand*. En Weiss vervolgt: ‘Gare de l'Est! Station te Mainz. Tusschen beiden ligt Spicheren. Ik blijf er bij. Hetgeen mij aan den Gare de l'Est en aan het slation te Mainz wedervoer *en dit plus long qu'il n'en a l'air sur les batailles de* 1870.’

Weiss komt in Metz. De hotelhouder van het *Grand Hotel de Metz* spreekt hem in het Duitsch aan; in het groote bierhuis dat den veelbeteekenenden naam Germania draagt, verstaat geen der bedienden Fransch. Ondanks de 1900 militairen, op een bevolking van 64000 zielen, is het doodsch in Metz. Op een bank tegen den walmuur zitten vier of vijf grijsaards, die hun vage blikken over het landschap laten waren, naar het fort St. Quentin en den Moezel, die zich om de stad kronkelt. ‘Des ombres de son qui s'échappent de temps à autre de leurs lèvres appartiennent à notre langue. Men zou zeggen dat zij uitzien of er niet iets komt uit het Westen. Vijftien jaar zijn verloopen, en er is niets gekomen.’

Weiss, die zijn loopbaan begonnen is als enfant de troupe, heeft een oud zwak voor al wat soldaat heet. Er is militaire muziek

op de Esplanade, en hij moet er bij zijn. De Duitsche soldaat - en er zijn er hier van alle wapenen - schijnt hem toe beter in de kleeren te zitten dan de Fransche; zijn uniform staat hem beter, snit en qualiteit der stof winnen het. En ook hier treft het Weiss dat de houding van den Duitschen officier onberispelijk is; zijn uiterlijk, zijn toon, zijn gebaren zijn die van een volmaakt gentleman. Maar andere gedachten vervullen hem. Hoe zou hij vergeten, dat daar ginds op het kerkhof duizenden Fransche soldaten begraven liggen, die op de slagvelden rondom Metz zijn gevallen; hoe vergeten dat de krachtig versterkte stad als de punt van een degen vooruit steekt in Frankrijk. Bismarck heeft er in den Rijksdag aan herinnerd: ‘Frankreich liegt vor den Ausfallsthoren von Metz.’ En nu hij den naam van von Bismarck genoemd heeft, teekent zijn pen een beeld van den Rijkskanselier, dien ‘calculateur d'âmes et calculateur de moyens’, dien geestenziener en toovenaar, die in zijn mortier de hersenen der volken verbrijzelt om te trachten er een ‘Prusse philosophale’ uit te trekken. Of hij het bekennen wil of niet, die man trekt hem aan en hij gebruikt te Homburg een reeks van regendagen om hem nader te leeren kennen. Uit de honderden boeken, die over den Rijkskanselier handelen, kiest hij een dozijn en verdiept zich in het geslacht der Bismarcks. De geschiedenis van dat geslacht moet hem vertellen hoe het merg en de arbeid van een reeks meer of minder begaafde mannen, in de volheid der tijden, den Man hebben voortgebracht, wien de een zijn ijzeren wil heeft vermaakt, de ander zijn koele onverschrokkenheid, een derde zijn diepe genialiteit, of zijn zin voor de eenzaamheid gelijk Bismarck die in zijn goederen te Varzin geniet.

Te Frankfort a/M. brengt de voortreffelijke inrichting van het Operagebouw den tooneelcriticus van het *Journal des Débats* in bewondering. Friedrichsdorf, het kleine Fransche Sion van den Taunus, waar een gemeente van enkele honderden protestanten een wanhopigen strijd volhoudt tegen den Duitschen oceaan, die het Fransche eilandje vroeg of laat zal verzwelgen, trekt den Franschen protestant aan. Te Ems laat het beeld van keizer Wilhelm hem geen rust, en hij waagt het voor zijn landgenooten, dont les préjugés sont si lents à se dissiper, de ware figuur van den keizer te schetsen, zooals die zich aan hem voordoet. Men moet die bladzijden in haar geheel lezen. ‘Geboren met gewone begaafdheden, is Wilhelm een

groot man en een groot koning kunnen worden' - zegt Weiss - 'door zestig jaren lang met onberispelijke nauwgezetheid de dagelijksche plichten van soldaat, prins of koning te vervullen. Het zijn de Wilhelm's die de Bismarck's maken. En indien men mij vroeg wie van beiden de grootste is, de minister die zoo groote dingen gedaan heeft, of de Koning die ze hem heeft laten doen, dan zou ik niet aarzelen te antwoorden: de Koning.'

Te Straatsburg zal Weiss u laten zien, welk een liefde voor Frankrijk en welk een geloof in Frankrijk er nog bij den kleinen burger heerschen. Maar dat neemt niet weg, dat de Elzas al meer en meer Duitsch wordt. Het Fransch element vermindert jaarlijks. De ouders, zijn nog met hart en ziel aan Frankrijk gehecht, maar de jongeren voelen dien band hoe langer hoe minder. De wond begint te heelen. Men schreit niet meer, maar zucht alleen nog nu en dan.

De geschiedenis van dien ouden houthakker, dien Weiss in een hoekje van de Vogezen ontmoet, die ja nog met weemoed aan Frankrijk terugdenkt, maar toch ook erkennen moet dat nu zijn zoons, in goede betrekkingen geplaatst, goed gehuwd, het onder het Duitsch bestuur zoo goed hebben, hij tevreden het hoofd zal kunnen neerleggen - die geschiedenis, door den schrijver met zulk een diep en fijn gevoel verteld, is de geschiedenis van ontelbaar velen. De tijd nadert waarop bij den Elzasser niets meer zal achterblijven dan eene vriendelijke, teedere herinnering aan Frankrijk. Die gedachte geeft Weiss eenige meesterlijke bladzijden in de pen. Weiss wandelt langs den Rijn, eens den Franschen Rijn, en beschouwt uit de verte den toren van Straatsburg, die fier en slank boven het water uitsteekt. En dan volgen deze dichterlijke regels, welke wij niet door een vertaling willen ontwijden: 'La flêche à l'air de jaillir du fond du Rhin; le Rhin a l'air de la porter flottante, au dessus de son lit, comme une fleur des eaux. C'est le mariage de la Cathédrale et du fleuve. Le Rhin vénérable, *der Vater Rhein* de Goethe, est l'époux doux et fort. Elle est, elle, la fiancée mystique; elle a l'élégance et la coquetterie comme il a la force et la majesté; elle s'élance, toute parée de ses dentelles scintillantes, tandis qu'il s'avance de son pas, cranquille et fier', avec sa beauté virile et négligée. Tous deux également chastes! Tous deux s'adorant d'un amour égal! Tous deux ne faisant qu'un.' En dan beschrijft Weiss wat hij

noemt ‘le vertige, le délire du Rhin’. ‘Laat dat gevoel, in plaats van de individuen, de volken aantasten en gij hebt de dichterlijke en historische verklaring van den eeuwigen worstelstrijd tusschen Galliërs en Germanen. Zij, de Germanen, hebben den lang betwisten stroom ten slotte hartstochtelijker lief gehad dan wij. *Die Wacht am Rhein* was van hunne zijde waakzaam en vol vuur. En daarom hebben zij ons ten leste Straatsburg en den Rijn ontroofd. Is het voor lang, is het voor altoos? Wie zal het zeggen! maar zonder den Rijn is er geen Frankrijk meer’. Straks keert Weiss door Belfort zijn vaderland weer binnen. De kleine vesting zou hem zeker doodsch en stil geschenen hebben, wanneer hij zoo pas de Canebière van Marseille of den Parijschen Boulevard des Capucines had verlaten. Maar hij komt uit Coblentz en het is marktdag te Belfort. Welk een beweging, welk een drukte! Alles roert en rept zich; het suist en bruist en gonst om hem heen. Weiss heeft het gevoel als ware hij een duizendpoot die, ingedommeld in het dichte loover van een zwaren eik, plotseling valt en ontwaakt te midden van bloeiende hagestruiken, waaruit de leeuwerik omhoog stijgt. En dan sluit hij zijne boeiende reisaanteekeningen met deze woorden, vol dichterlijken weemoed:

‘De Fransche leeuwerik, de Pruisische adelaar, het Engelsche luipaard - wie van die drie zal heerschen over de landen en de zeeën? Helaas, dat is bijna geen vraag meer. Het luipaard heeft de zee, en aan den Pruisischen adelaar zal het vasteland behooren. Den armen leeuwerik zal alleen nog zijn liedje overblijven. Maar wees gerust, arme leeuwerik, gij zult gewroken worden; want de wereld was onder uw leiding heel wat vroolijker, dan zij wezen zal met den adelaar en het luipaard.’

Ernst von Wildenbruch. Der Meister von Tanagra. 7te Aufl. - Novellen. 5te Aufl. - Neue novellen. 3e Aufl. - Kinderthränen. 4te Aufl. Berlin, Freund und Jeckel, 1885/1886.

Habent sua fata libelli: dat zal voorshands wel het eenig antwoord zijn op de vraag, hoe het komt, dat sommige Duitsche romanschrijvers en novellisten - Freytag, Auerbach, Ebers, om slechts enkelen te noemen - in ons land gelezen en herlezen wor-

den,terwijl van andere niet minder begaafden, o.a. van Paul Heyse, slechts enkele werken tot ons doordrongen en nog anderen - wij noemen Gottfried Keller, den schrijver van ‘Der grüne Heinrich’ en van de ‘Züricher Novellen’, die met Heyse onbetwist de eerste plaats onder de nieuwere Duitsche novellisten inneemt - ons nauwelijks meer dan bij name bekend zijn.

Voor ons liggen vier deeltjes met novellen van Ernst von Wildenbruch. De dagbladen deelden voor eenige maanden mede, dat de opvoering van een historisch drama van Ernst von Wildenbruch te Berlijn verboden was; en bij deze gelegenheid vernamen wij dat de in 1845 geboren schrijver ‘de morganatische kleinzoon’ was (de uitdrukking blijve voor rekening van den dagbladschrijver, die haar het eerst bezigde) van Louis Ferdinand van Pruisen, den neef van Frederik den Groote, die een tijdlang in de salons van Rachel Varnhagen von Ense schitterde en in October 1806 in den veldslag bij Saalfeld sneuvelde. Wellicht is toen ook enkelen ter oore gekomen, dat von Wildenbruch de schrijver is van verschillende drama's, die op de voornaamste schouwburgen van Duitschland zeer de aandacht hebben getrokken, en onder welke ‘Die Karolinger’, ‘Harold’ en ‘Der Menonit’ de meest bekende zijn. Maar dat von Wildenbruch ook als novellist zijn sporen verdiend heeft, bleef voor de meesten tot nog toe verborgen.

Toch is von Wildenbruch reeds in 1879 als novellist opgetreden, en wel met *Der Meister von Tanagra*. Hij offert hier aan de mode van den dag, den archaeologischen roman. In het kleine kader der novelle schetst hij de Beotische kuischheid, door Hellanodike, tegenover den Atheenschen hetaïrendienst, door Phryne vertegenwoordigd; Praxiteles, den machtigen beeldhouwer, tegenover Myrtolaos van Tanagra, den jongen kunstenaar, die wel het kunstenaarsbloed in de aderen voelt bruisen, maar na vele vergeefsche pogingen den rechten vorm van zijn talent eerst vindt, wanneer hij het leem heeft gekneed tot die kleine, tengere, slanke figuurtjes, die ons in de laatste jaren als Tanagrabeeldjes bekend zijn geworden. Reeds hier openbaart zich het talent van voorstellen, waardoor von Wildenbruch's latere novellen zich onderscheiden, maar het onderwerp is te groot voor het kader, en daardoor moet men zich met een vluchtige aanduiding tevreden stellen, waar voor den geregelden loop van het verhaal, voor de behoorlijke karakterontwikkeling een breeder behandeling noodzakelijk was.

De eerste poging op dit gebied werd door geen tweede gevolgd. Reeds in *Franceska von Rimini*, het eerste verhaal uit den in 1872 verschenen bundel *Novellen*, kiest von Wildenbruch zich een stof uit het moderne leven.

De jonge, schoone, rijk begaafde Francisca von Maienberg heeft haar ideaal meenen te vinden in den Generaal, militair bevelhebber van het plaatsje harer inwoning. Al is de Generaal veertig jaar ouder dan zij, aan den arm van deze 'glänzend männliche Erscheinung', den voortreffelijken ruiter en schitterenden causeur, van wien de roep uitging dat hij zich zoowel als soldaat in den oorlog tegen Frankrijk als in qualiteit van 'Militärbevollmachtigter' te Parijs en te Petersburg heeft onderscheiden, het leven door te gaan, schijnt voor Francisca de verwezenlijking van haar stoutste droomen - indien men namelijk bij een zoo verstandig, zoo ernstig meisje als zij van droomen spreken mag. Francisca wordt 'Excellenz'; maar reeds kort na haar huwelijk moet zij ervaren, hoe de Generaal, die tot nog toe enkel oor en oog voor haar scheen te zijn, door de politiek in beslag wordt genomen. Zij is de eerste in de stad, zij geeft schitterende partijen, wordt vereerd en benijd - maar zij voelt zich onbevredigd. De oppervlakkigheid, welke er heerscht in de kringen waarin zij verkeeren moet, de laffe gesprekken, welke zij gaande moet houden, vervullen haar met een onbeschrijfelijken weerzin. Een grenzeloos verlangen naar jeugd ontwaakt in haar, die eigenlijk nooit jong is geweest. Onder de officieren van het garnizoen behoort de Luitenant von Gartenhofen, een melancholicus, die door zijn linkschheid, zijn houterig voorkomen in de uniform, vaak ten spot strekt van de kameraden, die hem om zijn merkwaardig teekentalent 'Rafaël' hebben gedoopt. Reeds bij de eerste ontmoeting had Francisca op den jongen luitenant een diepen indruk gemaakt, maar deze was te links om het haar te doen blijken, en sedert haar huwelijk heeft hij baar zooveel mogelijk ontweken. Het eerste winterfeest in het Gouvernementshuis zal worden opgeluisterd door tableaux vivants, doch men heeft bij de voorbereiding met ongedachte bezwaren te kampen. Ten einde raad, besluit men zich tot von Gartenhofen te wenden, en het blijkt dat deze, met zijn zin voor kleur en schikking, met zijn kennis van de costuumkunde, de rechte man is om de tableaux. te doen gelukken. Hij neemt de leiding op zich, komt daardoor in dagelijksche aanraking met Francisca, en laat zich overhalen om

met haar te figureeren in de voorstelling van Tasso die, aan het hof van Ferrara, Leonore zijn Verlost Jeruzalem voorleest. Dat oogenblik is beslissend. In den Tasso, dien von Gartenhofen te bewonderen geeft, herkent men den houterigen, verlegen luitenant niet meer. In losse, smaakvolle houding, het bleeke gelaat naar haar gewend, de diepe, dwepende oogen in de hare als verzonken, staat hij tegenover de beeldschoone Francisca. Onder de macht van dien blik is het Francisca alsof er een geheimzinnige wereld voor haar oprijst. Om aan den gevaarlijken strijd, dien zij voorziet, te ontkomen, tracht zij te bewerken dat von Gartenhofen verplaatst wordt. Maar het is reeds te laat. Von Gartenhofen heeft sedert geruimen tijd, met buitengewoon talent, het voorwerp zijner stille aanbidding in allerlei houding en costuum afgebeeld; de laatste voltooide teekening, de schoonste, stelt Francisca voor als Francesca di Rimini, wanneer zij met Paolo (von Gartenhofen) in hartstochtelijke omarming, in dolle vaart voortijlt in den eeuwigen nacht. In den vollen gloed zijner wilde phantasie heeft de dwepende kunstenaar zijn kunstwerk gedoopt. Deze teekeningen nu weet een van zijn kameraden hem te ontstelen, en onder de oogen van den Generaal te brengen. Er volgt tusschen von Gartenhofen en den laaghartigen officier een duel, waarin eerstgenoemde doodelijk gekwetst wordt. Francisca ijlt naar von Gartenhofens sterfbed, om met de bekentenis van hare liefde op de lippen den armen man voor eeuwig vaarwel te zeggen. De slag heeft ook haar jonge leven vernietigd. Zij sterft spoedig daarop in haars vaders woning.

Men kan tegen de motiveering, tegen de wijze waarop de verschillende episoden in deze novelle met elkander verbonden zijn, bedenking opperen, maar men zal moeten erkennen dat von Wildenbruch in de teekening van den hartstocht een talent van den eersten rang ten toon spreidt. De bladzijden, waarin ons geschilderd wordt hoe von Gartenhofen's en Franciska's liefde wild opvlamt, zonder dat er een woord tusschen hen wordt gewisseld, zijn meesterlijk. De oorspronkelijke, ook in den heftigsten hartstocht natuurlijken vorm grijpt u aan. Dat is gevoeld en meegeleefd.

Francesca van Rimini plaatste von Wildenbruch met éénen sprong naast de beste nieuwere Duitsche novellisten.

In het tafereel uit de rechtspleging, dat de hoofdperiode uitmaakt van de novelle *Vor den Schranken*, vinden wij die eigen-

schappen terug, waardoor von Wildenbruch zich in *Francesca* onderscheidt. Het tooneel der gevangenneming van den beruchten moordenaar, dat van het verhoor, hetwelk de jonge advokaat Heidenstein zijn cliënte Maria Lücke laat ondergaan, het tafereel der terechtzitting, zijn voortreffelijk van voorstelling en geven tal van psychologische fijnheden te bewonderen. Jammer maar, dat de schrijver aan zijn verhaal een sentimenteele liefdesgeschiedenis tusschen den jongen advokaat en een onbeduidend burgermeisje vastknoopt, welke afbreuk doet aan den indruk van het geheel.

De laatste novelle van den bundel, *Brunhild*, de melodramatische geschiedenis der schier razende liefde van een leeuwentemster, zouden wij gaarne missen.

Van strenger zelferitiek getuigen de *Neue Novellen*.

In *Das Riechbüchschen*, het middeneeuwsch romantisch verhaal van den Zwabischen ridder, die door de vondst van een reukfleschje (Riech büchschen) in het anders ongenaakbaar slot weet te komen, waar een menschenhatende Baron zijn bekoorlijke dochter verborgen houdt, is het juist niet het onderwerp dat aantrekt. In de eigenlijke fabel schuilt von Wildenbruch's kracht niet. De wijze echter, waarop deze zeer gewone geschiedenis, zonder de gewone uitstalling van historische bijzonderheden, beschrijving van costumen, wapenen enz., verhaald wordt, maakt haar boeiend.

Vol kleur en leven is *Die Danaïde*. Hoe op het eind van den Duitsch-Franschen oorlog de bevallige Reine Goyou haar leven offert voor den jongen Uhlaan van goeden huize, die, zonder haar tusschenkomst, op verraderlijke wijze door franctireurs van het Fransche dorp zou zijn vermoord, is door von Wildenbruch op zóó aangrijpende wijze geschilderd, dat men den indruk ontvangt alsof de schrijver, die den oorlog van '70 als vijfentwintigjarig jongeling medemaakte, hier een herinnering uit zijn eigen leven verhaalt.

Een banale verleidingsgeschiedenis zullen sommigen wellicht de laatste der *Neue Novellen, Die Heilige Frau*, noemen. En inderdaad, die geschiedenis van een jong man die in kennis komt met een bekoorlijke modiste, een onschuldig natuurkind, dat aan den ernst van zijn liefde gelooft, maar spoedig, tot haar eeuwig ongeluk, ervaren moet dat een advocaat die zijn toekomst verzekerd wil zien, niets beters te doen heeft dan de dochter van een invloedrijk bankier te trouwen, - die geschiedenis is reeds honderdmaal verteld. Von Wildenbruch weet de ‘alte Geschichte’ nieuw te maken door de schepping

van Hildegard, de jonge Zuidduitsche, door haar schalken humor, door een o.a. in haar Madonnavereering onweerstaanbare naïveteit, een oorspronkelijke en ongemeen bekoorlijke figuur. Wat aan de meeste van von Wildenbruch's novellen verweten kan worden, dat namelijk de overgangen te snel en onvoorbereid zijn, dat de schrijver slechts aanduidt waar men een karakter zou willen uitgewerkt zien en dat zijn voorstelling daardoor soms iets schemerachtigs heeft, geldt in zeker opzicht ook voor *Die Heilige Frau*. Wij hebben er geen vrede mee, dat de jonge man, die door de wijze waarop hij Hildegards liefde weet te wekken, ons sympathiek is geworden, plotseling, en zonder dat wij eenigen strijd bespeuren, zonder dat ons de overgang begrijpelijk wordt gemaakt, een verachtelijk verleider wordt, die zonder wroeging zijn slachtoffer aan haar lot overlaat.

In zijn laatsten bundel verlaat von Wildenbruch de wereld der groote hartstochten voor die kleine wereld der kinderen, waar intusschen de smart niet minder diep en folterend kan wezen. Of is het geen tragedie van het kinderhart, dat ons verhaald wordt in *Der Letzte*, een der twee novellen, welke den bundel *Kinderthränen* uitmaken?

'Der schwarze Hauptman' - zoo noemt men den somberen man in het stadje waar hij na den dood van zijn jonge vrouw is komen wonen - moet van zijn vier knapen, de lievelingen van allen die hen kenden, drie aan het roodvonk zien sterven. Onder hen is zijn oudste, 's vaders trots, die hij liever had dan al de anderen. Nog één knaapje blijft hem over, van nature reeds minder begaafd dan de anderen, ten gevolge van het roodvonk, geestelijk en lichamelijk geknakt. Met zijn oudsten broeder had het zwakke kind zijn steun verloren; het heeft thans dubbel behoefte aan genegenheid en liefde; maar zijn vader, door hartzeer gebroken en verbitterd, weet hem die niet te toonen. Het knaapje is bang voor den somberen vader, hij trekt zich al meer en meer terug ook voor zijn braven, ouden leermeester, die hem vriendelijk tegemoet tracht te komen, - eindelijk zoekt het zijn dood in de rivier.

Door de soberheid der voorstelling, door van ernstige waarneming getuigende fijne trekjes uit het kinderhart, door poëtische opvatting maakt *Der Letzte* diepen indruk.

Was de schrijver wellicht zelf nog onder den indruk van dit aangrijpend verhaal, toen hij een andere kindersmart trachtte te schilderen onder den titel *Die Landpartie, oder wie Hänschen und Fränz-*

chen die Vorsehung kennen lernten? Zeker is het, dat de geschiedenis van Hänschen en Fränzchen, die voor de verleiding van een appeltaart bezwijken, dien eigenaardigen, frisschen humor mist, dat luchtige en schalke, waarmeê de Fransche schrijvers, als Stahl, dergelijke voorvallen plegen te verhalen.

Wij hebben in het bovenstaande den novellist von Wildenbruch aan onze lezers voorgesteld. Wellicht wekten wij bij sommigen het verlangen naar nadere kennismaking.

Wij kennen, in meer dan één kring, de mannen die zich een zekeren naam hebben gemaakt, minder door hun kennis of hun talent dan door hun deftig gezicht, den deftigen snit van hun jas, den deftigen toon van hun stem, hun deftig stilzwijgen soms. En wij kennen ook die anderen, drukker, bewegelijker mannen, die overal bij zijn, overal het hoogste woord voeren, en door hun woordenvloed, door een zekeren voorraad phrasen, door een voor alle gelegenheden bruikbaar *jargon*, indruk maken en hun plaats onder de mannen van beteekenis hebben veroverd, zonder dat iemand de moeite heeft genomen, hun talent op den keper te beschouwen of hun kennis te controleeren. In Frankrijk tieren dergelijke beroemdheden weliger dan ergens elders. ‘Mon éminent confrère’ is de naam waarmede de eene journalist den ander pleegt te betitelen, en wanneer zulk een beroemdheid op sterven ligt, dan hoort men zelfs spreken van ‘l'éminent moribond’!

In ons kleine land, waar wij elkander nader kennen, waar wij met elkander op dezelfde schoolbanken hebben gezeten, aan dezelfde universiteiten hebben gestudeerd, of niet gestudeerd, kost het wel wat meer moeite om op die manier een man van naam te worden, maar toch zijn er niet weinigen, die er langs dien weg komen.

Het ergste is dat dergelijke celebriteiten de plaats bezetten, die door de werkelijk knappe koppen behoorde te worden ingenomen, en dat hun succes de bescheidene geleerden vaak noopt zich steeds meer terug te trekken en zich van alle openbare werkzaamheid te onthouden.

Tot de mannen, die onder de eersten in den lande een plaats zouden verdiend hebben, behoorde zeker ook de Nederlandsche geleerde, die in het vorig jaar op 32jarigen leeftijd aan zijn familie

en aan zijn vrienden ontrukt werd, Mr. Henri du Marchie van Voorthuysen.

Zijn naam, tijdens zijn leven slechts bij zeer weinigen bekend als die van een man van buitengewone begaafdheid, zou ook na zijn dood dien engen kring niet zijn overschreden, wanneer niet een zijner trouwste vrienden, Mr. A.G. de Geer, substituut-officier van Justitie te Almelo, de taak op zich had genomen om de door van Voorthuysen nagelaten geschriften te ordenen, voor de pers in gereedheid te brengen, en - zij het dan ook voorloopig nog slechts als een aandenken voor belangstellende vrienden gedrukt, en niet in den handel gebracht - uit te geven.

Een gelukkig toeval bracht het eerste deel dier geschriften onder onze oogen en, al valt het onderwerp daarin behandeld, *De theorie der kennis van Immanuel Kant*, buiten het kader dezer kroniek, wij meenen een goed werk te doen en ons niet aan onbescheidenheid schuldig te maken, wanneer wij naar aanleiding van deze uitgaaf den naam van Henri du Marchie van Voorthuysen onder de oogen brengen van de lezers van *de Gids*.

Het ‘Inleidend woord,’ dat Mr. de Geer aan dit eerste deel vooraf laat gaan, doet ons van Voorthuysen kennen als een man van edelen inborst, als een degelijk geleerde. Al is in deze inleiding de vriend aan het woord, die met een warm hart den vriend herdenkt, een ieder die deze met talent geschreven bladzijden leest, zal de overtuiging met zich nemen dat hier niet kunstmatig een reputatie wordt gefabriceerd, maar dat eenvoudig aan het licht worden gebracht de verdiensten van een jongen man, die tijdens zijn leven ten onrechte op den achtergrond was gebleven. Aan pogingen om hem uit zijn hoekje te lokken en tot meer openbare werkzaamheid over te halen, heeft het niet ontbroken. De heer de Geer deelt mede dat o.a. de Redactie van *de Gids* van Voorthuysen meermalen tot medewerking heeft uitgenoodigd. ‘Men moet niet handelen zooals zij, die zich steeds van den weg laten brengen door iets aan te grijpen, wat zij voor het oogenblik als nuttig beschouwen’ - schreef van Voorthuysen aan zijn vriend de Geer, en dat beginsel deed hem alle aanbiedingen van de hand wijzen.

De studiën, waaraan de jonge geleerde zich na zijne promotie wijdde, vorderden dan ook zeker wel al zijne krachten.

Op 25jarigen leeftijd was van Voorthuysen te Utrecht met den hoogsten graad tot Doctor in de Rechten bevorderd op een proef-

schrift over kiesrecht, waarvan Prof. Buys schreef, dat het een eereplaats verdiende onder de Akademische litteratuur der laatste jaren, en zich onderscheidde ‘door verdiensten zóo groot en zoo vele als men maar zelden in den arbeid van een jeugdig schrijver kan aantreffen.’

Deze *Theoretische beschouwingen over kiesrecht* bepaalden de verdere richting der hoofdstudiën van du Marchie van Voorthuysen. Het staatsrecht wees hem den weg tot de studie der wijsbegeerte. Hoe breed hij deze studie opvatte, hoe hij de wijsgeeren van den nieuweren tijd, van Descartes tot Hegel, elk op zich zelf en al hun werken in onderling verband, beoefende; welk een inspanning, welk een diepen ernst dat alles vorderde, hebben slechts weinigen vermoed. Daarnaast bleef van Voorthuysen door het geregeld lezen van de meesterstukken der letterkunde, waaraan hij, in en na zijn studententijd, drie vaste avonden plag te wijden, later ook door bestudeering van natuurkundige werken, zich veelzijdig ontwikkelen.

Uit de volheid van zijn vriendenhart wijdt de heer de Geer uit over de meer intieme eigenschappen van du Marchie van Voorthuysen, en schetst hij ons het karakter van den jongen man, omtrent wien zijn getuigenis luidt: ‘zijn streven was edel, zijn wandel was rein.’ Wij weerstaan de niet geringe verzoeking om uit dit gedeelte van het ‘Inleidend woord’, het een en ander aan te halen.

Het moge ons genoeg zijn, op het korte, maar werkzame leven van onzen rijk begaafden landgenoot de aandacht gevestigd te hebben. Den heer de Geer onzen dank, dat hij er ons toe in staat stelde.

Verbetering.

In het Dramatisch Overzicht, voorkomende in het Juli-nummer, wordt op blz. 162 de naam van Joh. C. Zimmerman genoemd, waar de sedert overleden broeder van den oudredacteur van *de Gids*, de heer August Zimmerman bedoeld werd. Op blz. 161 van datzelfde stuk leze men in den laatsten regel t o o n in plaats van t o o r n .

De Arabische nachtvertellingen.

Duizend en ééne nacht, wat roept deze titel niet een reeks van schitterende beelden wakker in onzen geest! Tooverpaleizen; talismans; machtige genieën, die den held in een oogwenk dagreizen ver voeren; booze toovenaars, die menschen in beesten veranderen; spelonken vol van de kostbaarste edelsteenen; beeldschoone slaven en slavinnen; Bagdad met zijne geturbande sjechs; den machtigen chalief met zijn wezier; - al die wonderen afgewisseld met die aardige, vaak grappige tafereeltjes uit het volksleven, zooals de geschiedenis van den slaaf Kafoer, die het gebrek had, dat hij ieder jaar één leugen vertelde, of die van den doodgewaanden bultenaar, die van den een naar den ander wordt gezeuld en van wiens vermoording verscheidene menschen achtereenvolgens zichzelf beschuldigen, tot hij bij slot van rekening blijkt volstrekt niet dood te zijn. Met den Koran is dit boek zeker het meest bekende van alle voortbrengselen der rijke Arabische letterkunde, met dit onderscheid, dat, terwijl het heilige boek alleen door enkele geleerden is gelezen, dit daarentegen, sedert Galland het vertaalde, een geliefkoosde lectuur van elkeen heeft uitgemaakt. Voor de jeugd bezit het ontegenzeggelijk de grootste aantrekkelijkheid, maar ook voor menschen van rijper leeftijd heeft het boeiende eigenschappen genoeg. Hildebrand getuigde in 1837 dat hij zelf gaarne in de *Mille et une nuits* bladerde en verzekerde dat een onzer eerste mannen ze sedert onheugelijke tijden dagelijks las. Geel had een man met een fijn hoofd begaafd, dien hij hoogachtte, hooren verhalen dat hij gewoonlijk, na het middagmaal, met dat wonderboek in de hand, op zijn sofa zacht insluimerde. Geel noemt zijn verhaal en zijn daad tegelijk den

lof en de kritiek van het boek. Hijzelf las er ook veel in. Inderdaad wordt deze voorliefde gerechtvaardigd door de eigenaardige levensbeschouwing, die uit het geheele werk spreekt, den hartstocht en de teederheid der liefdesgeschiedenissen, het boertige van vele vertellingen, en eindelijk door het bovennatuurlijke in de verdichting, dat juist daarom zoo boeiend is, omdat de verhaler er zelf aan gelooft.

De oorsprong van dit werk was een halve eeuw geleden het onderwerp van ernstige discussie. De bekende orientalist von Hammer vond[1] in Masoedi's beroemd werk 'De gouden weiden,' dat in 943 geschreven werd, de volgende plaats: Sprekende van eenige vertellingen over de oude Arabieren en andere volken, die in omloop waren, zegt hij[2]: 'vele geleerden houden deze voor verdichtsels van dezelfde soort, als de boeken die tot ons zijn gekomen, vertaald uit het Perzisch, Indisch of Grieksch, zooals het boek der "Hezâr afsâne," dat in 't Arabisch beduidt "Alf chorâfa" (d.i. Duizend vertelsels), daar *chorâfa* (vertelsel) in 't Perzisch *afsâne* heet. De menschen noemen dit boek "Duizend en ééne nacht." Het bevat de geschiedenis van den koning, den wezier en zijne dochter Schîrzâd met hare slavin[3] Dînâzâd. Dergelijke boeken zijn "het boek van Ferza[4] en Sîmâs," dat over de koningen en weziers van Indië handelt, "het boek van Sindbâd," enz.' Von Hammer leidde daaruit af dat de Duizend en ééne nacht van Perzischen of Indischen oorsprong was. Daartegen protesteerde de beroemde de Sacy in eene 'Mémoire sur l'origine du recueil de contes intitulé les mille et une nuits'[5], die het zuiver Arabische karakter van het boek deed uitkomen en beweerde dat het in betrekkelijk jongen tijd en wel in Egypte moest geschreven zijn, dus geheel verschilde van de door Masoedi bedoelde vertaling. Von Hammer maakte daarop in 1839[6] een

1) Journal asiatique, 1827, X, p. 253.
2) Uitgave van Barbier de Meynard IV, p. 89, 90.
3) Het Arabische woord *djâria* (meisje) wordt gewoonlijk van eene slavin, en dit zoowel van eene groote dame als van eene dienstmaagd gebezigd.
4) De ware lezing van dezen naam is niet bekend; vgl. Lane, III, p. 681 en Zotenberg 'L'histoire de Gal'ad et Schîmâs' in het Journ. asiat. 1886, I, 97 en volg. Voor Sîmâs hebben enkele handschriften Sjammâs.
5) Mém. de l'Acad. des Inscript. 1833, X, p. 30-64.
6) Journal asiatique 1839, II, p. 175-177.

tweede niet minder belangrijke plaats bekend uit het Arabische werk ‘al-Fihrist,’ in 987 geschreven, die aldus luidt[1]:

‘De eersten die vertellingen bedachten en te boek stelden, waaronder zulke waarin dieren als verhalers optreden, waren de oudste Perzen. Vooral de Asjganiërs, de derde dynastie der Perzische koningen, maakten er veel werk van, en na hen de Sasaniden. De Arabieren vertaalden ze in het Arabisch; fijne taalkenners bewerkten en verfraaiden ze en maakten er nieuwe bij. Het eerste boek van deze soort dat geschreven werd, is de “Hezâr afsân” d.w.z. de “Alf chorâfa” (Duizend vertelsels), en de aanleiding daartoe was de volgende: Een hunner koningen (d.w.z. van de Perzen) was gewoon, als hij eene vrouw getrouwd had en ééne nacht met haar had doorgebracht, haar den volgenden morgen te dooden. Nu huwde hij eens eene vorstendochter, die verstand en beleid had, Sjahrazâd geheeten. Toen de koning bij haar zat, begon zij hem eene vertelling te doen en wist tegen het einde van den nacht daaraan vast te knoopen wat den koning bewoog haar nog in 't leven te laten en haar den volgenden nacht te vragen, haar verhaal voort te zetten. Zoo ging het elken nacht, tot er duizend nachten verloopen waren. Ondertusschen had de koningin een kind gekregen. Zij vertoonde hem dit nu en maakte hem bekend met de list die zij gebruikt had. De koning bewonderde haar verstand en daar zij zijne genegenheld gewonnen had, spaarde hij haar leven. De koning had eene huismeesteres, Dînârzâd geheeten, die de vorstin daarbij ter zijde stond. Men zegt dat dit boek geschreven werd voor[2] prinses Homâi, dochter van Bahman. Mohammed ibn Ishâk (de schrijver van den Fihrist) zegt: De waarheid is, zoo Allah wil, dat de eerste die zich des nachts met vertellingen bezig hield, Alexander was; hij had menschen in dienst, die hem grappige anecdoten en verhalen vertelden; hij deed dit echter niet om zich te vermaken, maar om te leeren waakzaam en voorzichtig te zijn. Na hem gebruikten andere koningen op dezelfde wijze het boek “Hezâr afsân,” dat duizend nachten bevat en bijna tweehonderd vertellingen, daar ééne vertelling dikwijls verscheidene nachten besloeg. Ik heb het werk verscheidene malen volledig gezien, maar het is in werkelijkheid een mager en vervelend boek.’

1) In de uitgave van Flügel, p. 304.
2) Hammer vertaalde: door.

Prinses Homâi is volgens de Perzische legende bij Firdausi de dochter en ook (naar oud-Perzische zede) de echtgenoot van Bahman Ardasjîr d.i. Artaxerxes I Longimanus. Zij speelt in deze legende eene groote rol en is voor de Perzen ongeveer wat Semiramis voor de Babyloniërs was als stichteres van groote bouwwerken[1]. Zij is een halfmythische persoon - haar naam wordt reeds in de Avesta vermeld -, maar haar historisch voorbeeld zijn naar alle waarschijnlijkheid de Parysatis en de Atossa der Grieksche schrijvers. Firdausi zegt[2] dat zij ook den naam Sjahrazâd droeg. In hare geschiedenis, zooals die door Masoedi verhaald wordt, komen de namen Sjahrazâd en Dînâzâd beide voor, de eerste als naam harer moeder (II, p. 129), die eene jodin zou geweest zijn (II, p. 123). Elders lezen wij (I, p. 118) dat Bahman, de vader van Homâi, eene jodin gehuwd had, die de oorzaak werd der bevrijding van haar volk uit de ballingschap. Dit joodsche meisje heet op eene andere plaats (II, p. 122) weder Dînâzâd. 't Is duidelijk dat zij de Esther of Hassada der Israëlitische overlevering is. Tabari noemt Esther de moeder van Bahman (I, p. 688) en geeft aan Homâi zelve den naam Sjahrazâd (p. 689), zooals Firdausi[3].

De overeenkomst van namen is niet het eenige, dat ons doet denken aan een zekeren samenhang tusschen de legende der oorspronkelijke Nachtvertellingen en de Estherlegende. Beide hebben één hoofdtrek gemeen. De koning, verstoord op zijne gemalin, verstoot deze volgens 't boek Esther. Naar de inleiding der tegenwoordige Duizend en ééne nacht heeft hij haar op ontrouw betrapt en brengt haar om. Hoe het in 't oorspronkelijk was, weten wij niet. Maar beide legenden stemmen hierin overeen, dat van toen af den koning elken dag eene andere vrouw werd toegevoerd, die den volgenden morgen, volgens het boek Esther, naar het tweede huis der vrouwen gezonden, volgens de Nachtvertellingen, ter dood gebracht werd. Eindelijk slaagt Esther of Sjahrazâd er in, zijn hart te veroveren, en wordt koningin. Zij wordt daardoor volgens het boek Esther de redster harer geloofsgenooten; volgens de

1) Vgl. Nöldeke, Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der Arabischen Chronik des Tabari übersetzt, p. 8, noot 2.
2) Le livre des Rois, traduit par J. Mohl, Paris 1877, V, p. 11.
3) Vgl. Ibn al-Athîr, I, p. 196.

Nachtvertellingen onderneemt zij het huwelijk om ‘de dochters der Moslims’ te verlossen. In het oorspronkelijk stond natuurlijk een ander woord dan Moslim. Esther's pleegvader wordt wezier des konings, de vader van Sjahrazâd bekleedt dezelfde waardigheid. Sjahrazâd wordt bij hare plannen gesteund, volgens onze Nachtvertellingen door hare zuster Dînâzâd[1)], volgens Masoedi door hare slavin (kamenier) of volgens sommige handschriften hare voedster, volgens den Fihrist door de huismeesteres des konings. Deze laatste voorstelling sluit zich 't naast aan die van 't boek Esther, volgens hetwelk zij de gunst verwerft en den steun erlangt van des konings kamerling, den bewaarder der vrouwen (2 vs. 15). De inkleeding der tegenwoordige Nachtvertellingen is de minst kiesche en natuurlijke, zooals reeds door Gildemeister is opgemerkt[2)]. Behalve deze punten van overeenkomst is ook nog opmerkelijk, dat koning Ahasveros zich den nacht liet korten door zich te laten voorlezen (6 vs. 1). Misschien - maar ik wil dit woord in den zwaksten zin opgevat hebben - mag daar nog bijgevoegd worden dat Josephus de geschiedenis van Esther in den tijd van Artaxerxes I plaatst, ofschoon de naam Ahasveros zonder eenigen twijfel dezelfde als Xerxes is.

Dat de twee legenden ook in menig opzicht van elkaar verschillen, is geen wonder, als men bedenkt hoe ver beide allerwaarschijnlijkst van de grondlegende afstaan. Eerder moet men zich verbazen over de taaie levenskracht dezer laatste, die zelfs bij de grootste vervormingen nog hare hoofdtrekken heeft bewaard.

Het is vrij zeker, dat het boek Esther òf in Perzië geschreven is, òf ten minste door een schrijver, die vroeger in Perzië geleefd had (Kuenen, Hist. Krit. Onderz. I, p. 376). Zunz houdt het voor eene bewerking van een Perzisch origineel (Zeitschr. d. D. Morgenl. Ges. XXVII, p. 686 en volg.).

1) Deze naam is door verplaatsing van een paar punten, in de meeste handschriften in Donjâzâd veranderd. Waarschijnlijk is dit opzettelijk gedaan door vrome afschrijvers die het eerste deel van den naam als *dîn* (godsdienst) verklaarden, en *donja* (wereld) meer gepast vonden. Het tweede deel *zâd* toch beteekent *kind*.

2) *De rebus Indicis* p. 86 quod enim in matrice offendere non potuit, eam in cubiculo regio cubuisse, id de sorore uxoris regiae mihi valde indecenter fictum esse videtur.

De vervaardiging van het geschrift schijnt stellig niet voor de 3e eeuw vóór onze jaartelling gesteld, te mogen worden. Indien nu de samenhang tusschen de legende der Nachtvertellingen en de Estherlegende niet enkel in mijne verbeelding bestaat, is deze voor beide van gewicht. Wat het boek Esther betreft, blijkt het dan, dat het inderdaad, althans ten deele, aan eene Perzische legende ontleend is, en wat de Nachtvertellingen aangaat, wordt het waarschijnlijk, dat zij ouder zijn dan de tijd der Sasaniden, waarin Lane de vervaardiging stelde (III, p. 677).

Het is een geluk, dat Masoedi en de schrijver van den Fihrist ons deze berichten gegeven hebben. De laatste was bibliograaf, het lag dus op zijn weg. Overigens kunnen wij niet verwachten bij Arabische schrijvers over deze soort van letterkunde veel te vinden. De deftige Moslims houden veel van vertellingen, maar zij willen niet weten dat zij zich met zulke dwaasheden ophouden. Vertellingboeken zijn er vele in hunne letterkunde, maar meestal hebben deze een wetenschappelijken vorm, en is de inhoud verdeeld onder hoofdstukken van zedeleer of gedragsleer. De meeste boeken, die niet over de ernstige wetenschappen handelen, zelfs de beschrijvingen van landen en volken, bevatten in de inleiding eene bede van den schrijver om vergiffenis van Allah, dat hij zijn tijd niet aan waardiger onderwerp heeft besteed. Er verloopen dan ook bijna drie eeuwen, eer wij weder melding vinden van de Duizend en ééne nacht. Makrîzî heeft in zijne beschrijving van de hoofdstad van Egypte (II, p. 181 der Bulak-uitgave) een citaat uit een werk van Ibn Sa'ied, die ongeveer 1250 schreef en waarin deze weder een ouderen schrijver aanhaalt, die over eene liefdesgeschiedenis aan het hof van den chalief al-Âmir (geb. 1097 gest. 1130) spreekt en zegt: ‘de verhalen daarover klinken als de roman van al-Battâl, de Duizend en ééne nacht en dergelijke.’

Is nu het boek, dat wij thans bezitten, in werkelijkheid het door Masoedi en in den Fihrist genoemde, of had de Sacy gelijk, die het een Egyptisch geschrift van vrij modernen datum noemde? De oorspronkelijke vertaling van de ‘Hezâr afsâne’ kan het niet zijn. Want het grootste deel der vertellingen is van Arabischen oorsprong en het geheele werk is zoo door en door Mohammedaansch, dat zelfs de vorsten uit overoude tijden als Moslims handelen en spreken. Nu bestaat de mogelijkheid, dat het uit het Perzisch vertaalde werk gaandeweg door de

vertellers is gemoderniseerd, zoodat er van het oorspronkelijke eindelijk weinig meer overbleef dan de inkleeding van het geheel en de hoofdinhoud van een deel der verhalen, ongeveer als een telkens versteld kleedingstuk, waarvan de oorspronkelijke stof bijna geheel is verdwenen, alleen de vorm behouden. Dit is inderdaad 't gevoelen van eenige geleerden geweest. Daartegen is door Lane zeer juist opgemerkt dat de verbindende schakel ontbreekt. Wij bezitten verscheidene handschriften van de Duizend en ééne nacht, maar hoewel zij in bijzonderheden van taal en stijl, alsmede in de volgorde der verhalen en de indeeling der nachten, soms sterk van elkaar afwijken, zijn zij evenwel in de hoofdzaak gelijk en moeten geacht worden alle uit hetzelfde origineel af te stammen. Geen enkel vertoont ons een type, dat dichter bij de ‘Hezâr afsâne’ staat dan de overige. Nu draagt de Duizend en ééne nacht een zeer bepaald karakter. Het werk geeft, zoowel wat de taal, als de schildering van zeden en gewoonten, van woningen en kleeding betreft, een beeld van Egypte uit den tijd tusschen de 14e en de 16e eeuw, en bevat, zooals de Sacy en Lane hebben doen opmerken, verscheidene bijzonderheden, die verbieden het vroeger te stellen dan de tweede helft der 15e eeuw. Van den anderen kant bestond het handschrift door Galland gebruikt reeds in 1548. Lane heeft dus den tijd der vervaardiging in 't laatst der 15e of 't begin der 16e eeuw gesteld.

Naar mijne meening is dit alternatief niet juist, maar is het boek stellig in de tweede helft der 15e eeuw geschreven en wel niet zeer lang na 1450. Wat mij daartoe brengt, is het volgende: Aboe'l-Mahâsin, een Egyptisch geschiedschrijver, die in 1470 overleed, spreekt II, p. 305 (ed. Juynboll) over een beruchten straatroover uit Bagdad in de 10e eeuw, Hamdi geheeten, en voegt er bij: ‘deze is het waarschijnlijk die door het volk vroeger Ahmed ad-Danaf werd genoemd.’ Nu speelt in de Nachtvertellingen deze Ahmed ad-Danaf werkelijk een rol als Hamdi in de geschiedenis. Hij is nu eens rooverhoofdman (b.v. Lane's vertaling II, p. 404 = Macnaghten II, p. 231), dan weder hoofdman van de lijfwacht (b.v. Lane II, p. 249 = Macn. III, p. 416), evenals Hamdi ook eens in Bagdad fungeerde met den geheimen last van een minister, de menschen uit te plunderen en dan den buit te deelen. Ik onderstel daarom dat Aboe'l-Mahâsin de Nachtvertellingen pas

gelezen of gehoord had en juist daardoor op dezen inval kwam. Is deze onderstelling juist, dan moet het boek kort na 1450 ontstaan zijn.

Tegen de stelling, dat het door de vertellers allengs zoo gemoderniseerd werd, dat het eindelijk, het geheele werk door, het karakter van een bepaalden tijd heeft verkregen, pleit verder dat andere werken, die in Caïro dagelijks door de vertellers van beroep worden verhaald en verscheidene malen te boek gesteld zijn, zooals de roman van Antar, die van Seif enz., wel in taal en stijl veranderd zijn, maar met behoud van de oorspronkelijke schildering van zeden en gewoonten. Dat voor de Nachtvertellingen veel ontleend is aan de ‘Hezâr afsâne’ is buiten twijfel. Maar Lane zegt terecht: ‘als wij gelijk hebben de Aeneis het werk van Virgilius te noemen, ho veel er van ook aan de Odyssee ontleend is, dan hebben wij nog veel meer recht de Duizend en ééne nacht het werk van een Arabier te noemen.’ Het is jammer, dat wij geen bijzonderheden weten omtrent de Duizend en ééne nacht, waarover Ibn Sa'ied in het citaat bij Makrîzî spreekt, 't Is mogelijk, ja niet eens onwaarschijnlijk, dat hierin reeds vele Perzische verhalen door Arabische waren vervangen. Dat echter onze Nachtvertellingen zeer ver van de ‘Hezâr afsâne’ afstaan, blijkt ook hieruit, dat zelfs verscheidene niet-Arabische bestanddeelen van de Nachtvertellingen ontleend zijn aan werken, die naast de ‘Hezâr afsâne’ opgenoemd worden, zooals ‘de geschiedenis van den koning, zijn zoon, de dame en de zeven weziers,’ die met het zoogenaamde ‘boek van Sindbâd,’ en ‘het verhaal van Djalieâd, zijn zoon en den wezier Sjammâs,’ dat met ‘het boek van Ferza en Sîmâs’ overeenstemt.

Wat den naam betreft, de Sacy en Lane meenden dat de vertaling van het Perzische werk oorspronkelijk ‘de Duizend nachten’ getiteld was. Doch het meerendeel der handschriften van Masoedi heeft, naar het schijnt, reeds ‘Duizend en ééne nacht,’ en wij vinden denzelfden titel in het citaat bij Makrîzî. Het is mogelijk, dat beide ‘duizend’ en ‘duizend en één’ in den titel hetzelfde beteekenen, n.l. een zeer groot getal. Fleischer (de glossis Habicht. p. 4 noot) heeft bewezen dat het laatstgenoemde stellig in dien zin wordt gebezigd.

Van een deel der verhalen is de Perzische of Indische oorsprong onmiskenbaar. Het is merkwaardig, dat in deze bijkans

geen gedichten voorkomen. Van andere die in Perzië of Indië spelen, is de stof aan niet-Arabische bronnen ontleend, maar de bewerking door en door Arabisch en Moslimsch. Er zijn er zelfs waarin Haroen ar-Rasjied of de steden Bagdad en Basra genoemd worden en echter de sporen van Indischen oorsprong nog te ontdekken zijn.[1] Maar het grootste gedeelte van het boek is Arabisch naar vorm en inhoud beide. Uit de talrijkheid der verhalen uit Bagdad mag men misschien besluiten dat de verzamelaar onder zijne bronnen een boek met vertellingen uit den bloeitijd van den zetel des chalifaats had.

De late samenstelling van onze Nachtvertellingen blijkt uit verscheidene anachronismen. Men herinnert zich de stad, welker bewoners in visschen veranderd waren en wel de Moslims in witte, de Magiërs in roode, de Christenen in blauwe, de Joden in geele. Gildemeister heeft daarin het bewijs van den Indischen oorsprong van het verhaal meenen te vinden, vooral omdat hetzelfde woord (*varna*) in het Sanskriet 'kleur' en 'kaste' beteekent. De vier soorten van godsdienstbelijders zouden de vier kasten van het oorspronkelijk verhaal vervangen hebben. Wat hiervan ook aan zij, stellig wijst ons de keus der kleuren op een tijdstip na het jaar 1301, toen de Egyptische sultan Mohammed ibn Kelâoen beval dat de Christenen zich van de Moslims zouden onderscheiden door blauwe, de Joden door geele turbanden, terwijl de witte turband alleen door Moslims mocht gedragen worden[2]. In het verhaal van den barbier, dat in de bekende vertelling van den bultenaar voorkomt en dat in de 9e eeuw heet te spelen, gaat de babbelzieke baardscheerder de horoscoop van den dag bepalen en zegt: 'wij hebben nu het jaar 653 (= 1255).' Lane heeft dit (I, p. 332) willekeurig in 263 veranderd (in de editie van Caïro staat 763) en eveneens in 't begin van des barbiers eigen geschiedenis (I, p. 342) de naam van den chalief al-Montancir, in 862 gestorven, gezet in plaats van al-Mostancir, die in 1242 overleed. In den Arabischen text wordt achter den naam van dezen chalief gevoegd 'zoon van al-Mostadhî.' Dit is niet juist, maar bevestigt toch de lezing, daar al-Mostadhî in 1179 gestorven is. Dat al-Mostancir zijn zoon wordt genoemd, bewijst

1) Gildemeister, De rebus Indicis, p. 88-90 noot.
2) Quatremère, Sultans mamloucs, II, 2, p. 177 en volg.

tevens dat de verteller veel jonger was. De door Lane opgenomen lezing al-Montacir komt in de editie van Caïro voor, maar is blijkbaar eene correctie. In een ander verhaal uit de vertelling van den bultenaar worden verschillende plaatsen in Caïro genoemd, die eerst vrij laat gesticht zijn, zooals de bazaar van Djehârkas, die eerst in 1108 is gebouwd (Lane I, p. 379). In eene zeer zeldzame uitgave van de 200 eerste nachten, in 1814 te Calcutta verschenen, die in vele opzichten van de andere uitgaven afwijkt, vinden wij wel is waar een anderen naam, maar deze schijnt nog moderner te zijn. In deze uitgave lezen wij (I, p. 325) dat ter eere van een vorst kanonnen worden afgeschoten. Men weet dat de eerste vermelding van kanonnen in Egypte uit het jaar 1383 is[1]. In de andere uitgaven staat deze plaats niet. In alle uitgaven vinden wij hier en daar melding gemaakt van koffie, in die van 1814 zelfs meer dan eens van koffiehuizen. Nu is deze drank in 't laatst der 14e eeuw ontdekt[2], maar eerst twee eeuwen later algemeen ingevoerd[3]. Men moet dus hier aan latere wijziging denken, evenals stellig de vermelding van tabak in het verhaal van Aboe Sier en Aboe Kier een later invoegsel is. Bevestigd wordt dit hierdoor, dat telkens de eene editie wijn heeft, waar de andere van koffie spreekt. Hetzelfde geldt van de vermelding eener moskee bij Caïro, die eerst in 1501 gesticht is (Lane III, p. 608); zij komt voor in eene vertelling die vermoedelijk niet tot het oorspronkelijke werk behoorde.

Of het ooit zal gelukken met zekerheid te bepalen, wat in onze Nachtvertellingen als latere invoegsels of wijzigingen te beschouwen zijn, is zeer twijfelachtig. Men zou daarvoor nauwkeurig alle handschriften en uitgaven van het werk moeten vergelijken en dit met de groote kans, dat men toch niet tot een resultaat zou komen. Lane zegt over de bestaande uitgaven het volgende: ‘Het velerlei verschil, dat in de handschriften der Duizend en ééne nacht gevonden wordt, is beschouwd als een sterk bewijs voor de meening, dat zij alle weinig meer zijn dan uitgaven van de oorspronkelijke ‘Dui-

1) Dozy, Supplément aux dictionnaires arabes, I, p. 449.
2) De Sacy, Chrestom. arabe, I, p. 481.
3) Ibid. p. 418.

zend nachten,' door verschillende personen in verschillende tijden vermeerderd, daar klaarblijkelijk nieuwe vertellingen uit verschillende perioden ingelascht zijn om exemplaren aan te vullen, van welke een deel verloren was; maar het is van belang, eenige feiten te vermelden, die, naar ik meen, volkomen voldoende zijn om deze onderlinge afwijkingen te verklaren, zonder zulk eene onderstelling. In de mij bekende exemplaren zie ik geen verschil, waarvan men niet even gemakkelijk rekenschap kan geven dan van dat tusschen twee of meer exemplaren van den roman van Aboe Zeid, dien van Zâhir of andere dergelijke werken, die door vertellers van beroep van buiten geleerd worden. Ik heb dikwijls vernomen dat deze personen den inhoud van deze werken dicteeren aan hen die ze op schrift wenschen te hebben; dikwijls ook worden exemplaren gemaakt uit een groot aantal fragmenten en de gapingen aangevuld met de hulp van een verteller, of wel de copiist doet dit naar eigen keus of verdichting. Toen ik in Caïro was, vond ik daar een boekverkooper verscheidene maanden ijverig bezig, op die wijze een exemplaar van de Duizend en ééne nacht samen te stellen, wat hij eenige jaren vroeger, toen deze vertellingen nog dagelijks op straat werden verhaald, een gemakkelijker taak zou gevonden hebben. Ik houd het dus voor waarschijnlijk, dat in vele gevallen een onvolledig exemplaar werd overgeschreven en de cijfers en indeelingen der nachten zoo veranderd, dat zij eene onafgebroken reeks vormden, terwijl het overige òf uit later gevonden exemplaren bijgevoegd, òf uit het geheugen gedicteerd, òf uit andere vertellingboeken genomen, òf eindelijk door den afschrijver bijgedicht werd. Dit is te waarschijnlijker, omdat de boeken in Egypte gewoonlijk niet ingenaaid zijn; vijf dubbele bladen worden gemeenlijk in elkaar gevouwen en maken een *karrâs;* waarvan een zeer gewoon gevolg is, dat hier en daar een karrâs verloren raakt. Aldus kunnen wij ons rekenschap geven van verplaatsingen en afwijkingen in de verdeeling der nachten, alsmede van de toevoeging van nieuwe vertellingen. Inderdaad, op geen andere wijze kan ik het feit verklaren, dat in twee of meer exemplaren, zoowel die vertellingen welke zich in *alle* exemplaren in het eerste gedeelte bevinden, als andere, de merkwaardigste overeenkomst vertoonen niet alleen in de bijzonderheden van het verhaal, maar ook in de keus van uitdrukkingen, en tevens een

even merkwaardig verschil, niet alleen in rangschikking, maar in vele andere opzichten, zonder dat dit als poging tot verbetering aan te merken is. Ik heb geen volledige exemplaren gevonden, die in het wezen der zaak van elkaar verschillen, noch onder deze een, dat niet stellige bewijzen bevat van binnen de drie laatste eeuwen geschreven of veranderd te zijn; en de weinige fragmenten, die denzelfden titel dragen, maar sterk van het gewone werk afwijken, beschouw ik als gedeeltelijk afschrift, gedeeltelijk navolging van dit laatste. De samenstelling van het werk heeft misschien verscheidene jaren geduurd, en het kan bij gedeelten zijn uitgegeven; de bijval, dien het vond, kan andere personen aangespoord hebben ze af te schrijven en na te volgen. Nu kan de lezer zeggen: als het werk aldus in latere jaren nagevolgd is, mogen wij besluiten, dat ook de ‘Duizend nachten’ door verschillende personen in verschillende tijden en landen zullen nagemaakt zijn. Ik zie in zulk een besluit niets onwaarschijnlijks, evenmin als in de onderstelling, dat eene veranderde en vermeerderde uitgave van de ‘Duizend nachten’ gediend heeft als het onmiddellijke voorbeeld en tot zekere hoogte als het grondwerk van de Duizend en ééne nacht, maar ik kan niet aannemen dat het laatstgenoemde werk slechts de laatste van vele uitgaven van het eerstgenoemde is, dat in opeenvolgende tijden vermeerderd is.

Vele verhalen in de Nachtvertellingen hebben een historischen grondslag, of zijn gesponnen uit oude verhalen, die als historisch golden, - vooral die waarvan het tooneel in Bagdad is. Lane heeft in de aanteekeningen tot zijne vertaling dit van eenige aangewezen. Het zou niet moeilijk zijn, dit nog van vele andere te doen. Onlangs vond ik het oorspronkelijke van twee verhalen, dat ik hier in vertaling wil mededeelen, daar het op zich zelf eene niet onaardige vertelling is, kenmerkend voor den tijd, waarin de gebeurtenis plaats had, en ons tevens eenig inzicht geeft in de kunst van samenstellen van den maker der Duizend en ééne nacht. Wij lezen dan in de chroniek van Ibn al-Djauzi, die in 1200 overleed, het volgende:[1)]

1) Deel X, fol. 175 r. en volg., handschrift van den heer Ch. Schefer te Parijs.

Verhaal van Qamar, de slavin van Sjagb, de moeder van Al-Moqtadir.[1)]

Ons verhaalde Aboe Bekr ibn Abdalbâki al-Bazzâz van Aboe 'l-Qâsim Alî ibn al-Mohassin at-Tanoechi van zijn vader, die zeide: mij verhaalde Aboe 'l-Faradj Ahmed ibn Othmân ibn Ibrâhiem, de Fakieh, bijgenaamd Ibn al-Narsi, die zeide: ik zat eens toen ik nog jong was bij mijn vader, terwijl er verscheidene gasten waren, en mijn vader vertelde mij van verschillende merkwaardige wijzen waarop sommige menschen rijk waren geworden. Een vriend mijns vaders, die daarbij tegenwoordig was, zeide daarvan kan ik u ook iets mededeelen. Ik was éens bij een vriend van mij, een koopman, die zoo rijk was, dat hij wel eens honderdduizend denaren[2)] (goudstukken) voor één feest besteedde. Hij was een zeer mild man. De tafel werd opgedragen en daarop was een ragoût[3)], waarvan hij niet at. Wij bedankten dus ook. Hij zeide: ‘eet toch; wat mij betreft, ik vind het zeer onaangenaam dit gerecht te eten.’ Wij zeiden: ‘welnu, dan zullen wij u gezelschap houden en het laten staan.’ - ‘Neen, sprak hij, als 't niet anders kan, dan zal ik met u eten en de onaangenaamheid dragen.’ Wij aten dus. Toen wij onze handen waschten, zag ik hem zich hier zeer lang mede bezig houden, ja, ik telde dat hij ze veertig maal achtereen afwaschte. Ik zeide: ‘wel, mijn vriend, qu'est cela?’[4)] Hij zeide: ‘dat is de onaangenaamheid, die ik wenschte te vermijden.’ Ik sprak: ‘wat is de reden daarvan?’ Hij weigerde eerst het te zeggen, maar ik drong bij hem aan, tot hij aldus aanving: Mijn vader stierf toen ik twintig jaar oud was; hij liet mij in redelijke omstandigheden achter met een kapitaaltje en eenige waren in zijn winkel; hij had n.l. een lappenwinkel in al-Karch[5)]. Toen zijn dood naderde, sprak hij tot mij: ‘ik heb geen anderen erfgenaam dan u; schulden

1) Chalief van 910-932.
2) Vermoedelijk is dit een schrijffout voor ‘dirhems’ (zilverstukken).
3) 't Arabische woord is *dîkarikîja*, maar dit is in geen woordenboek te vinden en ook in de keukenboeken heb ik het vruchteloos gezocht. In de gewone uitgave der 1001 N. is daarvoor in plaats gezet *zîrbâdjeh*, dat een bekende ragoût is. In de oude Calcutta-uitgave heet de spijs *maqâdim*, welke naam evenzeer van elders onbekend is.
4) In 't origineel wordt dit in het Perzisch gezegd.
5) De marktwijk van Bagdad.

heb ik niet en niemand heeft iets op mij te verhalen; als ik dus dood ben, moet gij mij de eer eener schoone begrafenis geven, zoo en zooveel voor mij aan aalmoezen wegschenken, en voor zoo en zooveel eene bedevaart voor mij betalen[1)], en dan zegene u Allah met het overschietende. Maar neem nog een raad van mij ter harte.' Ik zeide: 'spreek.' Hij hernam: 'wees niet spilziek met hetgeen gij bezit, zoodat gij noodig hebt andere menschen om ondersteuning te vragen, want die zult gij niet vinden, en weet dat het weinige met zuinig beheer veel, daarentegen het vele met verwaarloozing weinig wordt; wees elken dag op de markt en maak steeds de eerste te zijn die komt en de laatste die naar huis gaat, en als gij kunt zorgen er reeds voor den dageraad te zijn, doe het dan, gij zult daardoor verschillende voordeelen verwerven, zooals de tijd u leeren zal.' Daarop stierf hij. Ik voerde zijn laatsten wil uit en deed zooals hij mij geraden had, zoodat ik met den dageraad op de markt kwam en er eerst des avonds van terugkeerde. En het ontbrak mij nooit aan den een of ander, die een doodskleed wenschte te koopen en geen anderen winkel open vond dan den mijnen, of die iets wilde verkoopen, terwijl de markt nog niet begonnen was, en ik kocht het hem af, en allerlei dergelijke buitenkansjes. Zoo was er ruim een jaar verloopen sinds ik de markt bezocht en ik had bij de kooplieden een zeker aanzien gekregen en werd door hen, daar zij mijne soliditeit hadden leeren kennen, met achting bejegend. Op zekeren morgen zat ik in mijn winkel voordat de geheele markt open was, en zie daar nadert eene vrouw op een Egyptischen ezel gezeten, die over het kruis een dekkleed (*mandîl*) van *dabîkî* (fijn Egyptisch linnen) droeg, met een dienaar. Zij was gekleed als huismeesteres. Zij reed door tot het einde van de markt, toen keerde zij om en steeg bij mij af. Ik stond op haar te gemoet en bewees haar de verschuldigde eer, terwijl ik zeide: 'wat beveelt gij?' Daarbij zag ik haar aan en zie het was eene vrouw zoo schoon in alle opzichten als ik nog nooit eene vroeger noch later tot heden toe gezien heb. Zij zeide: 'ik verlang die en die stoffen,' en zij somde mij op wat zij wenschte. Daarbij hoorde ik eene stem en zag ik een vorm, die mij doodelijk verliefd maakten, en ik beminde haar terstond met

1) Men kan deze plicht n.l. in sommige gevallen aan een ander opdragen.

eene hevige liefde. Ik zeide: ‘wees zoo goed even te wachten totdat de kooplieden gekomen zijn, dan zal ik u dat alles bezorgen; ik zelf heb maar weinig dat voor u geschikt is.’ Ik liet haar dit zien en zij zat met mij te praten, terwijl mijn hart als met messen doorpriemd werd van wege mijne liefde voor haar. Zij ontblootte nu vingers fijn en blank als palmbloesem en een gelaat als de rondheid der maan, en ik stond op om het niet te kwaad te krijgen. Daarop ging ik op de markt koopen wat zij noodig had. De prijs voor dit samen met wat ik zelf geleverd had, was 500 denaren. Zij nam het goed aan, besteeg haar ezel en reed heen, zonder mij iets te geven, terwijl de verliefdheid, die mij bevangen had, mij deed vergeten om òf haar de waar te weigeren zonder betaling, òf ten minste te vragen waar zij woonde en tot welke familie zij behoorde. Eerst toen zij vertrokken was, kwam het bij mij op, dat zij wel eene bedriegster kon zijn, en dat dit geval de oorzaak van armoede voor mij zou worden. Ik stond geheel verslagen en zat in grooten angst, maar besloot de zaak stipt geheim te houden om niet geschandvlekt te worden wegens de schulden die ik voor den aankoop gemaakt had. Om deze te voldoen, meende ik, zou het beste zijn, mijn winkel uit te verkoopen, met de opbrengst en het geld dat ik nog bezat mijne schuldeischers af te betalen, en dan in mijn huis te blijven en mij te vergenoegen met de opbrengst van mijn klein erfgoed. Ik had mijzelf reeds aan de gedachte van een kommervolle toekomst trachten te wennen en was reeds een week lang bezig met voorbereidende maatregelen te nemen, toen zij plotseling weer aankwam en bij mij afsteeg. Bij haar gezicht vergat ik alles wat ik had doorgestaan en stond op haar te gemoet. Zij sprak: ‘wel jongman, wij zijn lang weggebleven, want wij waren verhinderd uit te gaan; wij twijfelen niet of gij hebt gedacht dat wij u bedrogen hadden.’ Ik zeide: ‘voor zoo iets heeft Allah u te hoog gesteld.’ Zij beval mij nu de balans met de weegschaal te brengen en betaalde mij de geheele som in goede goudstukken. Daarop haalde zij eene lijst voor den dag van andere zaken die zij wilde koopen. Ik ging naar de kooplieden, betaalde hun mijn schuld en bestelde wat zij noodig had. Ik kocht op mijn eigen naam, om op de koopsom eene goede provisie voor mij te leggen en haar zoo alles in rekening te brengen. Terwijl het bestelde stuk na stuk gebracht werd, kon

ik niet laten haar aan te blikken met oogen waaruit doodelijke liefde sprak, en zij zag mij aan met een blik die beteekende dat zij het begreep en niet afkeurde. Ik wilde haar gedurig aanspreken, maar durfde niet. Eindelijk was alles bijeen voor eene som van 1000 denaren. Zij nam het pak en reed heen, zonder dat ik naar hare woonplaats had durven vragen. Toen zij echter verdwenen was, zeide ik tot mijzelf, nu is het een echte beetnemerij geweest; zij heeft mij 5000 dirhems (zilverstukken) gegeven en voor 1000 denaren medegenomen. Er rest mij nu niets dan mijn erfgoed te verkoopen om deze schuld te betalen en verder een arm man te zijn. Maar dan troostte ik mij weer en vond zelfs de armoede dragelijk als ik haar maar mocht zien. Zij bleef dezen keer bijna een maand weg. Ondertusschen drongen de kooplieden bij mij aan op betaling en liet ik mijn erfgoed ten verkoop aanbieden. Een van hen liet mij niet los, tot ik al wat ik aan goud en zilver bezat aan hem had toegewogen. Daar steeg zij eensklaps weder bij mij af en al wat ik geleden had week van mij nu ik haar weder zag. Zij liet balans en weegschaal komen, woog mij het geld toe en gaf mij eene lijst, waarop wel voor 2000 denaren bestellingen stonden. Ik betaalde terstond de kooplieden en bestelde wat zij verlangde. Toen hadden wij een lang gesprek. Eindelijk zeide zij: ‘jongman, hebt gij eene vrouw?’ - ‘Neen bij Allah, antwoordde ik, ik heb nog geene vrouw leeren kennen.’ De vraag gaf mij hoop en ik zeide tot mijzelven: ‘nu is het oogenblik, mij te verklaren; nu niet te spreken, zou flauwmoedigheid zijn, want misschien komt zij terug, en misschien komt zij ook niet weder.’ Maar als ik beginnen wilde te spreken, beving mij weer de vrees, dat zij 't kwalijk zou nemen. Ik stond dus op, als om de kooplieden tot spoed aan te zetten, maar nam de gelegenheid waar, den dienaar ter zijde te nemen en hem eenige denaren in de hand te stoppen. Ik vroeg hem die aan te nemen en mij een dienst te doen. Hij antwoordde: ‘dat wil ik wel doen uit vriendschap voor u, maar ik neem er geen geld voor aan.’ Ik vertelde hem nu mijne geschiedenis en vroeg hem de zaak tusschen haar en mij te bemiddelen. Hij lachte en zeide: ‘zij is veel verliefder op u dan gij op haar. Bij Allah, zij heeft van al dit goed dat zij koopt bijna niets noodig. Zij komt alleen maar tot u uit verliefdheid op u en doet deze bestellingen om lang bij u te kunnen zit-

ten. Doe dus gerust uw aanzoek en laat het overige maar aan mij over.' Daardoor kreeg ik moed en verklaarde haar mijne liefde en mijnen hartstocht en weende. Zij lachte en nam mijn aanzoek zeer vriendelijk op. 'Mijn dienaar,' sprak zij, 'zal u mijn antwoord brengen.' Daarop ging zij heen zonder iets van het bestelde mede te nemen, dat ik dus aan de leveranciers terugbezorgde. Aan hetgeen ik de eerste en de tweede maal aan haar verkocht had, had ik ettelijke duizend dirhems verdiend. Dien nacht kon ik niet slapen van verlangen naar haar en van vrees, dat de band tusschen ons weer mocht afgesneden worden. Na eenige dagen kwam de dienaar, dien ik zeer vriendelijk ontving en naar haar vroeg. 'Wel, sprak hij, zij is, bij Allah, ziek van verlangen naar u.' Ik vroeg hem nadere berichten. Hij zeide: 'zij is eene dame van de Vorstin, de moeder van al-Moqtadir, en is haar de liefste van al hare vrouwen. Zij had lust om menschen te zien en vrij in en uit het paleis te gaan en heeft weten gedaan te krijgen dat de Vorstin haar tot huismeesteres benoemde[1]. Zij heeft nu, bij Allah, aan de Vorstin verhaald wat er tusschen u beiden was voorgevallen, en heeft voor haar geweend en haar gevraagd haar met u te laten trouwen. De Vorstin antwoordde: "dat doe ik niet, of ik moet den man eerst gezien hebben. Als ik hem u waardig keur, dan stem ik toe, maar anders niet." Nu hebt gij te beslissen. Zij moet u door eene list in het paleis brengen, en als dit gelukt, kan daardoor uw huwelijk met haar tot stand komen. Wordt de list ontdekt, dan wordt uw hoofd afgeslagen[2]. Zij heeft mij tot u gezonden, u dit te berichten, en laat u zeggen: gij moet òf u aan de proef onderwerpen, òf alle hoop op haar bezit opgeven, want zij mag niet meer tot u gaan.' Wat ik in mijn hart voelde dreef mij aan te zeggen, dat ik het zou wagen. Hij zeide daarop: 'als het donker is, moet gij de rivier over naar al-Mocharrim[3] gaan, de kapel binnentreden en daar den nacht doorbrengen.' Ik deed aldus. Toen de morgenschemering begon, naderde een boot en legde aan. Bedienden laadden ledige kisten uit, die zij

1) Dezen stond het vrij naar de markt te gaan enz.
2) 't Betreden van het privaat gedeelte van het paleis, den Hariem, is halsmisdaad.
3) Plaats aan de oostzijde van den Tigris, waar later het paleis der Boejidische sultans stond.

in de kapel nederzetten. Daarop stapte het meisje uit en klom met den dienaar dien ik kende de trap op naar de kapel, waar zij plaats nam. Zij zond al de andere bedienden uit om boodschappen te doen en riep toen mij tot zich. Nu kuste zij mij en omhelsde mij, wat mij nog nooit te beurt was gevallen. Toen liet zij mij in een van de kisten plaats nemen en sloot die toe. De zon was nu opgegaan en de bedienden kwamen van verschillende kanten met de kleedingstoffen en andere zaken, waarvoor zij waren uitgezonden. Zij legde dat in hunne tegenwoordigheid in de overige kisten, sloot die en liet al de kisten in de boot brengen. Daarop vertrokken wij. Nu ik in de kist zat, begon ik berouw te krijgen en sprak tot mijzelven: 'ik vermoord mijzelven om mijne begeerlijkheid', en ging mij nu eens berispen, dan weder bemoedigen, deed nu eens geloften voor mijne redding, dan weder verzoende ik mij met de gedachte aan den dood. Eindelijk kwamen wij aan het paleis. Onder opzicht van het meisje gingen de bedienden de kisten indragen, de dienaar die alles van de zaak wist, droeg zelf die waarin ik zat. Deze kist liet zij vooruit dragen. De deurwachters riepen 'wij willen de kist onderzoeken,' maar zij beet hun toe 'wanneer is dit ooit tegen mij gebeurd?' waarop zij aflieten. Mijn ziel stond ondertusschen doodsangst uit. Wij kwamen nu bij een dienaar, dien zij als *ostâd* (heer) aansprak, waaruit ik opmerkte dat hij de voornaamste der dienaars was. Deze zeide: 'ik moet de kist, die gij bij u hebt, onderzoeken.' Zij sprak hem zacht en nederig toe, maar hij was niet te overreden. Ik begreep dat zij niet zulk een nederigen toon zou hebben aangenomen, als zij nog een redmiddel had, en achtte mij verloren, zoodat ik bijna het bewustzijn verloor. De kist werd nedergezet om geopend te worden. Ik meende dat het met mij gedaan was en sloeg in mijn angst met mijne hand tegen de kist, waardoor een flesch water die ik mede gekregen had, brak[1)] en het water door de reten van de kist liep. Daar riep zij: 'o ostâd, gij hebt ons voor 5000 denaren aan goed bedorven. In de kist zijn gekleurde stoffen voor de Vorstin en rozenwater, en dit is nu over het goed gekomen en in enkele minuten zullen de kleuren dooreengeloopen zijn en dit bederft voor goed mijne plaats bij de Vorstin.' Hij zeide:

1) Ik heb de vrijheid genomen hier eene kleine wijziging aan te brengen.

‘voort dan maar met je kist, naar de verdoemenis van Allah met u beiden, ga door.’ Zij riep nu de slaven toe de kist voort te dragen en zoo kwam ik het paleis binnen en mijn ziel kwam tot mij terug. Terwijl wij nu doorgingen, hoorde ik haar zeggen: ‘o wee, daar is de Chalief, bij Allah, dit is nog erger dan het vorige.’ Ik hoorde gepraat van bedienden en meisjes en daarop de stem van den Chalief die zeide: ‘wel Qamar, wat zit in die kist? laat mij eens zien.’ Zij antwoordde: ‘kleeren voor mijne Vorstin, o mijn Gebieder! zoo dadelijk ga ik ze in hare tegenwoordigheid openen en dan zult gij het zien.’ Tegelijk beval zij de bedienden zich te spoeden en liet mij in eene kamer brengen. Hier ontsloot zij de kist en beval mij terstond een trap op te gaan naar een bovenvertrek en daar te gaan zitten. Ondertusschen opende zij snel eene andere kist en pakte daaruit een deel over in de kist, waarin ik gezeten had, waarop zij beide weder sloot. Nauwelijks was zij hiermede gereed, of al-Moqtadir kwam binnen en beval haar de kisten te openen. Hij vond er niets in dat hem beviel en ging weder heen. Nu kwam zij boven bij mij en omhelsde mij en kuste mij. Ik herleefde weder en vergat alles wat er gebeurd was. Zij verliet mij toen en sloot de kamerdeur af. Eerst 's avonds kwam zij weder, bracht mij spijs en drank en ging heen. Den volgenden morgen kwam zij tot mij en sprak: ‘zoo aanstonds zal de Vorstin komen, pas op hoe gij haar aanspreekt.’ Niet lang daarna kwam de Vorstin met haar in de kamer en zij ging mij van boven roepen. Toen ik binnenkwam, vond ik de Vorstin op een stoel zitten met slechts twee vrouwen bij zich, behalve mijne vriendin. Ik kuste den grond voor hare voeten en bleef voor haar staan. ‘Ga zitten’, zeide zij. Ik sprak: ‘ik ben de slaaf der Vorstin en haar dienaar; het past mij niet in hare tegenwoordigheid te gaan zitten.’ Zij nam mij terwijl nauwkeurig op en zeide: ‘wel Qamar, gij hebt een man gekozen schoon van gelaat en welopgevoed.’ Daarop stond zij op en ging heen. Weldra kwam mijne vriendin terug en zeide: ‘wees blij, zij heeft mij, bij Allah, toegestaan met u te trouwen. Nu blijft er nog alleen over, dat wij u ook weer uit het paleis krijgen.’ Ik zeide: ‘Allah zal uitkomst geven.’ Den volgenden morgen liet zij mij op dezelfde wijze uit het paleis dragen als ik er in gekomen was, waarbij ik nog eens gevaar liep en angst uitstond. Ik werd in de kapel uit de kist ge-

laten en keerde naar mijn huis terug, waar ik uit dankbaarheid aan Allah voor mijn behoud terstond eene som aan aalmoezen uitdeelde. Na eenige dagen kwam haar dienaar met een geldzak, die 3000 denaren aan goud bevatte, en zeide: ‘mijne meesteres heeft mij bevolen u dit geld te brengen om daarvoor voor uzelf kleederen, een rijdier en een bediende te koopen, zoodat gij behoorlijk kunt verschijnen. Dan, zegt zij, moet gij op den dag van den hofrit[1)] maken bij de poort van het volkspaleis te zijn en daar wachten tot men u komt roepen. Want de Vorstin heeft van den Chalief verkregen, dat hij in eigen persoon mij aan u zal huwen.’ Ik beantwoordde daarop een briefje, dat hij medegebracht had, nam het geld in ontvangst en kocht het noodige, doch slechts voor een klein deel der som, zoodat ik het grootste deel nog overhield. Op den dag van den hofrit reed ik schoon gekleed naar het volkspaleis. Ik zag de menschen komen en binnengaan, maar bleef zelf staan tot ik geroepen werd. Daar bevond ik mij nu voor al-Moqtadir op den troon gezeten, met de kâdhi's (rechters), de legeroversten en de Hâsjimieten (leden van de vorstelijke familie) om zich. Ik was wel wat beangst in deze vergadering, maar men had mij gezegd hoe ik mijne buigingen moest maken en waar ik mij moest plaatsen. Op bevel van al-Moqtadir vroeg nu een der tegenwoordige kâdhi's voor mij het meisje ten huwelijk, waarop de Chalief zelf haar aan mij tot vrouw gaf. Daarop verliet ik de zaal. Toen ik nu in een der portalen dicht bij den ingang was, leidde men mij ter zijde naar een groot huis, waarvan de vloer met prachtige tapijten bedekt was, en waarin ik huisraad, bedienden en allerlei fraaiigheden zag, als ik nog nooit aanschouwd had. Ik werd daar ingebracht, mijn geleider ging heen en ik bleef alleen. Den geheelen dag zat ik daar, zonder iemand te zien dien ik kende, en stond ik niet van mijne plaats op dan om mijn gebed te doen. Ondertusschen kwamen bedienden in- en uitloopen en zag ik spijzen dragen; ik hoorde een bediende zeggen: ‘van avond zal die en die - en hij noemde den naam mijner vriendin - als bruid geleid worden tot haren echtgenoot den linnenkoopman’. Van vreugde kon ik het haast niet gelooven. Toen het

1) Als de Chalief in optocht van zijn paleis naar het volkspaleis reed, waar de groote audienties plaats hadden.

avond werd, begon ik honger te krijgen, de buitendeuren werden gesloten en ik begon te wanhopen dat mijn meisje zou komen. Ik stond dus op en ging het huis doorloopen tot ik in de keuken kwam. Ik vond de koks bezig te eten en vroeg hen mij iets te geven. Zij kenden mij niet en hielden mij voor een opzichter. Zij zetten mij nu dit gerecht voor met een paar broodjes; ik at en waschte mijne handen met potasch die in de keuken was, en meende dat ik mij goed gereinigd had. Daarop keerde ik naar mijne plaats terug. Toen het donker geworden was, daar klonken trommels en fluiten en 't geluid van vele stemmen. De deuren werden geopend en daar werd mijne vriendin tot mij ingebracht. Men leidde haar binnen en ontsluierde haar voor mij, terwijl ik van geluk meende dat het een droom was. Daarop liet men haar bij mij en ging de troep uiteen. Toen wij nu alleen waren, naderde ik haar en kuste haar en zij kuste mij. Maar daar rook zij mijn baard en gaf mij een duw, zoodat ik van de sopha viel. Zij zeide: ‘gij zijt geen man om carrière te maken, plebejer! ploert!’ en stond op om heen te gaan. Maar ik klemde mij aan haar en wierp mij voor haar neder en kuste hare voeten en sprak: ‘zeg mij wat mijn vergrijp is en doe daarna wat gij wilt.’ - ‘Welnu, sprak zij, gij hebt gegeten en uwe handen niet gewasschen.’ Ik vertelde haar nu alles wat er gebeurd was van 't begin tot het einde en zeide daarna: ‘en nu zweer ik bij dit en bij dat - en ik zwoer dat ik haar zou verstooten en elke vrouw, die ik ooit na haar zou huwen; dat ik mijn geld en al wat ik bezat aan aalmoezen zou wegschenken; dat ik den pelgrimstocht te voet zou doen; dat ik ongeloovig aan Allah zou worden, en alles wat de Moslems plegen te zweren, indien ik ooit weder ragoût zoude eten, zonder daarna mijne handen veertigmaal te wasschen. Toen schaamde zij zich over hare drift, lachte mij toe, en riep hare meisjes. Tien vrouwen, meisjes en dienstmaagden, kwamen binnen. Zij beval dezen eten te brengen en weldra zaten wij aan een disch met de keurigste gerechten en vorstelijke spijzen. Een week lang bleven wij samen. Op den zevenden dag had een groot bruiloftsfeest plaats, waaraan al de dames van 't paleis deelnamen. Den volgenden morgen zeide zij tot mij: “het is niet geoorloofd, dat gij langer in het paleis van den Chalief blijft; als er niet buitengewone vergunning voor ons gevraagd en met veel moeite ge-

kregen was, zou dit alles onmogelijk geweest zijn, omdat zoo iets nog nooit met een der dames van 't paleis is geschied. Alles is alleen het gevolg van de genegenheid, die de Vorstin mij toedraagt, en al wat gij hier ziet is een geschenk van de Vorstin aan mij. Bovendien heeft zij mij 50,000 denaren aan goud, zilver en juweelen gegeven. Behalve dit heb ik zelf vrij wat opgespaard en bezit ik buiten het paleis allerlei zaken van waarde. Dit wordt alles het uwe. Ga nu naar huis en neem geld mede; koop een heerenhuis op een goeden stand met een ruimen binnenhof, een grooten tuin en vele kamers, en doe mij weten als gij daar uw intrek hebt genomen, opdat ik u dit alles toezende. Als alles overgebracht is, kom ik zelf." Zij stelde mij daarop 10,000 denaren ter hand, die haar dienaar voor mij droeg. Ik kocht nu een huis, schreef haar dat ik gereed was en zij deed al dien rijkdom naar mij toebrengen. Al wat ik bezit heb ik van haar. Wij leefden verscheidene jaren een waarlijk vorstelijk leven, waarbij ik ondertusschen mijne handelszaken niet verwaarloosde. Zoo nam mijn vermogen toe en werd mijne maatschappelijke stelling hoog en mijn invloed groot. Zij schonk mij deze knapen, en daarbij wees hij op zijne kinderen, en stierf toen, Allah ontferme zich harer! Maar de onaangenaamheid aan de ragoût verbonden is voor mij gebleven, zooals gij gezien hebt.

Uit dit verhaal zijn twee vertellingen van de Duizend en ééne nacht ontstaan. De eene komt voor in de geschiedenis van den bultenaar en staat het naast aan 't oorspronkelijke. Men vindt ze in de vertaling van Lane, Deel I, p. 310-319. De verteller is een opzichter van des sultans keuken, of volgens de oude Calcutta-uitgave, een gaarkok. Hij woont een feest bij, waar na afloop van de Koranlectuur, een maaltijd wordt gegeven, waarop de soort van ragoût, die *zîrbâdjeh* heet. Een der gasten bedankt, doch wordt zoo gedrongen, dat hij eindelijk toegeeft, maar zegt dat hij niet eten kan of hij moet daarna zijn handen 120 maal wasschen, 40 maal met zeep, 40 maal met potasch en 40 maal met cyperus. Als dit alles gebracht is, begint hij bevende te eten, maar nu blijkt het, dat hij beide duimen mist. Men dringt bij hem aan om te verhalen hoe dit gekomen is, en hij deelt mede dat hij ook zijn beide groote teenen mist en vertelt dan dat zijn vader een doorbrenger was,

die hem slechts schulden had nagelaten, welke hij met vlijt en inspanning had afbetaald. De geschiedenis van het bezoek der dame wijkt niet veel van het oorspronkelijke af, maar de fijne teekening van den koopman, die bij al zijn liefde toch goed voor zijne provisie zorgt, en dergelijke bijzonderheden meer zijn verdwenen; daarentegen is het verhaal gerekt en spreekt de koopman zijne bezoekster reeds bij de eerste ontmoeting met een paar dichtregels vol verliefdheid aan, waarop zij dadelijk met een zeer hartstochtelijk gedicht antwoordt. Deze improvisaties bederven het verhaal geheel. In de ophelderingen die de dienaar over zijne meesteres geeft, heet zij eene slavin van Zobeida, de gemalin van Haroen ar-Rasjied. Nu past de gebeurtenis even slecht in den tijd van dezen Chalief, als zij goed past in dien van al-Moqtadir, toen de moeder van den Chalief feitelijk alle macht in handen had en van haren zoon alles wist gedaan te krijgen. Het verhaal van den doortocht door het paleis is in hoofdzaak hetzelfde, behalve dat de Chalief dadelijk alle kisten laat openen, tot de kist waarin hij zit overblijft. De dame verzekert dan den Chalief dat deze geheime toiletartikelen voor de vorstin Zobeida bevat, en daarop mag zij doorgaan. In de ontmoeting met de Vorstin, die terstond daarop volgt, gaat hij op hare uitnoodiging zitten, wat eene zonde tegen de etiquette is. In plaats van nu het paleis te verlaten, blijft hij daar tien dagen, gedurende welke hij alles ontvangt wat zijn hart verlangt, maar zijne beminde niet te zien krijgt. Dan laat de vorstin den kâdhi en de getuigen komen om het huwelijk te voltrekken en volgen er andere tien dagen, die hij als de vorige doorbrengt. Op den 21^{en} dag wordt hem een bijzonder lekker maal voorgezet, waarbij eene heerlijke *zîrbâdjeh* is, waar hij aan smult. Dan wischt hij zich de handen af, maar vergeet ze te wasschen. Avonds wordt de bruid hem toegevoerd, maar daar ruikt zij aan zijne hand den reuk der ragoût. Zij geeft een gil, de meisjes komen toevliegen en vragen: ‘wat is er, zuster?’ Zij roept: ‘brengt dezen bezetene weg, ik geloof dat hij geen verstand heeft.’ Hij vraagt welk bewijs van krankzinnigheid zij dan aan hem gezien heeft. Wel, hij heeft ragoût gegeten en zijne handen niet gewasschen. Daarvoor moet hij gestraft worden en zij neemt een zweep, waarmede zij hem zoo afranselt, dat hij flauw valt. Nu beveelt zij de meisjes hem naar den stadsprefect te brengen om hem de hand af te

hakken, waarmede hij ragoût heeft gegeten zonder zich daarna te wasschen. Eindelijk laat zij zich door zijn gesmeek en het aandringen der meisjes van dit plan afbrengen. ‘Maar, zegt zij, ik moet iets van zijne ledematen afhakken.’ Daarop, vertelt hij verder, ging zij heen en bleef tien dagen weg. Op den elfden dag kwam zij terug en zeide: ‘o leelijkert, ik zal u eens leeren ragoût te eten zonder uwe handen te wasschen.’ Daarop riep zij hare meisjes, die mij bonden, en nam een scherp scheermes, waarmede zij mijne duimen en groote teenen afsneed. Daarna stelpte zij het bloed. Ik viel van mijzelf, en toen ik weer bijkwam, zwoer ik dat ik nimmer weer die ragoût zou eten, of ik zou daarna mijne handen veertigmaal met zeep, veertigmaal met potasch en veertigmaal met cyperus wasschen. - Daarna is de juffrouw voldaan en loopt de geschiedenis verder ongeveer af als in het oorspronkelijke. In de oude Calcutta-uitgave zijn enkele bijzonderheden anders. De Vorstin vraagt eerst vergunning voor het huwelijk van den Chalief. Het tweede tiental dagen na de voltrekking van het huwelijk is weggelaten en zij verdenkt haren bruidegom niet van krankzinnigheid, maar scheldt hem uit voor ‘ploert, schooier’ en dergelijke. Ook worden hier de teenen met rust gelaten, maar daarentegen al de vingers afgehakt, wat al heel gek is. In de hoofdzaak komen echter de verschillende redacties overeen. Uit de bekoorlijke Qamar is een booze heks geworden en de held van het verhaal, die zich dat alles laat welgevallen en dan met zijne jonge vrouw een gelukkig leven leidt, een man zonder karakter. De toon van het geheele verhaal is platter geworden en de geleidelijke ontwikkeling door de slechte verzen bedorven.

De tweede vertelling uit dit verhaal ontstaan is niet in Lane's vertaling, maar zij is welbekend aan alle Arabisten, daar Kosegarten ze als eerste stuk in zijne chrestomathie heeft opgenomen[1)]. In de volledige Calcutta-uitgave van Macnaghten vindt men ze Deel 4, p. 557 en volg., in die van Breslau ontbreekt zij. De Chalief al-Motadhed (892-902) gaat eens met zijn wezier Ibn Hamdoen, als kooplieden gekleed, in Bagdad wandelen en komt als gast in een fraai huis, waar hij op uitstekende wijze ontvangen wordt. Daar valt zijn oog op de tapijten en gordijnen, waarop hij overal het naamcijfer ziet van zijn

1) Eene latijnsche vertaling daarvan gaf Wolff, Bidpaï, II, p. 189-233.

grootvader, den Chalief al-Motawakkil. De gastheer moet daarvan opheldering geven en verhaalt nu dat zijn vader een rijk man was geweest, maar dat hij na zijn dood, trots alle waarschuwingen zijner moeder, al zijn erfgoed verspild had. Eindelijk was hij tot inkeer gekomen en had zijne moeder hem, onder toezicht van bekwame lieden, een deel van haar eigen vermogen toevertrouwd, waarmede hij zich weer tot welstand had opgewerkt als geldwisselaar. Op zekeren dag komt eene dame, die een vrij groot bedrag aan geld vraagt. Zij heeft in den winkel haren sluier gelicht en hij is terstond smoorlijk verliefd geworden, zoodat hij haar laat vertrekken zonder eenige navraag en zonder aan eene schuldbekentenis gedacht te hebben. Zijn bediende heeft dit gemerkt en loopt haar na, maar komt weldra huilende terug, daar de dame, ziende dat hij haar volgde, hem een flinken oorvijg heeft gegeven. Na eene maand komt zij terug, maakt verontschuldigingen en eindigt met weer een groote som te verzoeken. De verliefde bankier vergeet weer iets te vragen, maar komt spoediger tot bezinning en zendt haar zijn bediende na, die echter weldra weer huilende terugkeert, daar hem hetzelfde onthaal als den vorigen keer is te beurt gevallen. Na eene maand komt zij weder, vraagt een nog grootere som en gaat heen. Maar nu loopt de bankier haar zelf achterna. Zij gaat naar de juweelenmarkt, koopt daar een kostbaar snoer, en hem bij zich ziende, zegt zij: ‘betaal dit voor mij’. Hij durft niet weigeren en teekent een schuldbekentenis. Nu begeeft zij zich verder naar andere markten, waar zij hem voortdurend laat betalen. Eindelijk gaat zij af naar den Tigris en neemt plaats in een boot. Hij buigt en wuift haar kushanden toe, terwijl zij hem toelacht, en de boot met zijn oog volgende, ziet hij die eindelijk aan het paleis van al-Motawakkil aanleggen, waar zij uitstapt. Nu is hij radeloos. Hij vertelt alles aan zijne moeder, die hem bezweert zich met haar niet verder in te laten, daar op eene intrigue met een van de dames van 't paleis de doodstraf staat. Dit is hem echter onmogelijk. Op eene zeer omslachtige en dure wijze weet hij de gunst van den portier van het paleis te winnen en van een slaaf, die de rechterhand zijner geliefde is. Van dezen verneemt hij dat zijne meesteres een lieveling van den Chalief is wegens haar buitengewone muzikale gaven. De slaaf brengt hem naar zijn kamer in 't paleis, waar hij als chalief verkleed wordt, en

zoo moet hij zijn weg naar de vertrekken zijner beminde vinden. Hij loopt bij deze onderneming tweemaal het grootste gevaar. Eerst komt de Chalief met zijn geheelen stoet in den gang, als hij zich daar nog bevindt. In zijne ontsteltenis stoot hij een deur open en komt gelukkig toevallig in de kamer van de hartsvriendin zijner beminde, die de geheele zaak weet. De tweede maal komt de Chalief juist een bezoek aan zijne vriendin brengen, terwijl hij bij haar zit. Hij wordt ijlings in een kelder gestopt en is er nu getuige van, hoe zijne geliefde den Chalief zoo door haar gezang weet te betooveren, dat hij haar eindelijk vraagt wat zij wenscht en het zal worden toegestaan. Zij verzoekt daarop om vrijgelaten te worden. Na het vertrek van den Chalief is er geen einde aan 't geluk der gelieven; doch nu komt de moeilijkheid, hoe hij weer uit het paleis zal komen. Hij wordt als vrouw verkleed en gaat rustig zijn weg tot midden in het paleis de Chalief hem ziet en zijn gang vreemd vindt. Hij laat hem dus voor zich komen en de zaak wordt ontdekt. Nu verhaalt hij de geheele geschiedenis. De Chalief beslist nog niets, maar gaat terstond naar de kamer der dame en vraagt haar ook om opheldering. Beiden hebben de geheele waarheid gezegd en nu laat de Chalief zich verteederen. Hij ontbiedt op staanden voet den kâdhi en het huwelijk wordt voltrokken, terwijl al wat in de vertrekken der dame is, als bruidschat wordt medegegeven. De bruid wordt hem toegevoerd in haar eigen kamer en drie dagen later verhuist zij met al hare bezittingen uit het paleis. Er is dan nog een slot aan het verhaal, dat echter hier niets ter zake doet.

Deze tweede vertelling staat als compositie veel hooger dan de eerste, maar wijkt veel verder van het oorspronkelijke verhaal af. De inleiding is geheel toegevoegd. De sommen die de verliefde bankier allengs aan de dame uitbetaalt of voor haar betaalt, beloopen vele duizenden denaren, evenals zijne uitgaven om toegang tot het paleis te krijgen, met volkomen miskenning van het karakter van den koopman, die, zooals ergens in de vertelling staat, anders gewoon is dirhem bij dirhem te leggen. De hardhandigheid der dame is meer opvallend naar onze begrippen dan naar die van het Oosten. De beminnelijkste vrouw kan een slaaf een klap geven, zonder dat dit hare lieftalligheid te kort doet. Maar geheel ongemotiveerd is het bezoek van den bankier in het paleis, dat hier enkel voorgesteld

wordt als een bewijs zijner groote liefde, die hem doodsgevaar doet trotseeren, alleen om zijne beminde eenmaal te zien. Er blijkt uit, dat dit verhaal gemaakt is door iemand, die het oorspronkelijke had hooren vertellen, maar de meeste bijzonderheden vergeten had.

Dergelijke overeenstemmingen tusschen twee vertellingen, beide aan eenzelfde oorspronkelijk verhaal ontleend, vinden wij meer dan eens in de Duizend en ééne nacht. Soms hebben zelfs twee vertellingen een deel haast woordelijk gemeen. Enkele dragen den duidelijken stempel geheel uit herinneringen van andere samengeflanst te zijn, zonder eenige kunst. Misschien dat deze laatste niet op rekening van den eigenlijken samensteller der Nachtvertellingen moeten gesteld worden, maar latere toevoegsels zijn, naar het vermoeden van Lane. Maar ook de verzamelaar was geen groot kunstenaar en muntte niet uit door beschaving. Wij moeten ons hem voorstellen als een verteller van beroep, die zich voor zijne taak had bekwaam gemaakt door velerlei lectuur en die eene groote gemakkelijkheid van voordracht had en vaardig verzen kon maken, als hij ze niet uit zijn geheugen te pas kon brengen. Zijne vertellingen vielen zoo in den smaak, dat men ze uit zijn mond opschreef. Dit is waarschijnlijker dan dat hij ze zelf heeft neergeschreven. Want niet slechts verklaart het de vele afwijkingen tusschen de verschillende redacties, maar ook de invoegsels ‘de verhaler zegt’ of ‘o edele heeren,’ die van tijd tot tijd in de verhalen voorkomen. De vaak ruwe toon is geheel in overeenstemming met het gehoor, dat wij ons in den tijd der Mamloeken-sultans in Egypte moeten voorstellen. In het beschaafde Bagdad uit den tijd waarin een groot deel der verhalen den hoorder willen verplaatsen, zou een dergelijke toon niet geduld zijn. Maar ondanks de wezenlijke gebreken van de Nachtvertellingen bevatten zij toch zooveel schoons en aardigs, dat zij de algemeene gunst verdienen, die haar is ten deel gevallen. Voor ons, Westerlingen, hebben zij bovendien de groote aantrekkelijkheid, dat zij ons in eene geheel andere maatschappij verplaatsen.

De Duizend en ééne nacht zijn in Europa eerst algemeen bekend geworden door de vertaling van Galland. Bij alle verdienstelijkheid liet deze toch zeer veel te wenschen over. Het oordeel van Lane daarover is: ‘Verscheidene personen, onder welken mannen van een goeden en welverdienden naam als

kenners van het Arabisch, hebben de meening uitgesproken dat Gallands vertaling eene *verbetering* van het origineel is. Dat de Nachten grootelijks kunnen verbeterd worden, geef ik gaarne toe, maar met hetzelfde vertrouwen durf ik beweren dat Galland het werk buitenmate *bedorven* heeft. Zijne bekendheid met Arabische zeden en gewoonten was onvoldoende, hem altijd te vrijwaren tegen dwalingen van de grofste soort, en door den stijl zijner vertaling heeft hij aan het geheel een valsch karakter gegeven, aldus in groote mate dat opofferende wat in het oorspronkelijke werk de meeste waarde bezit - ik bedoel zijne nauwkeurigheid tot in het kleine ten opzichte van die eigenaardigheden, die de Arabieren van alle andere, niet slechts Westersche, maar ook Oostersche volken onderscheiden. Misleid door de onduidelijkheid van Galland's vertaling, hebben reizigers in Perzië, Turkije en Indië zich dikwijls verbeeld dat de Arabische Nachtvertellingen de bijzondere zeden van de bewoners dier landen beschrijven; maar niemand die ze in het oorspronkelijke gelezen heeft en de Arabieren goed kent, kan deze meening zijn toegedaan: slechts in Arabische landen, in 't bijzonder in Egypte, zien wij het volk, de kleeding en de gebouwen, die hier bijna overal beschreven worden, ook al wordt het tooneel naar Perzië, Indië of China verplaatst.' Deze overwegingen deden Lane besluiten eene nieuwe vertaling te geven, die in 1840 verscheen. Niemand was daarvoor zoo goed als hij berekend. Hij had verscheidene jaren in Caïro gewoond, waar hij bijna uitsluitend met Arabieren verkeerd had, hunne taal sprekende en hunne leefwijze volgende. Elkeen weet hoe nauwkeurig hij in zijne 'Modern Egyptians' de zeden en gebruiken van de toen nog niet half-geëuropiseerde hoofdstad van Egypte heeft beschreven. De aanteekeningen op zijne vertaling der Nachtvertellingen getuigen evenzeer van zijn volkomen kennis van Egyptische toestanden. De vertaling zelf is in alle opzichten uitmuntend. Volledig is zij echter niet. Zulke verhalen die òf betrekkelijk onbelangrijk òf wel aanstootelijk waren heeft hij weggelaten. Bovendien heeft hij die passages van het oorspronkelijke werk gewijzigd, die voor Europeesche lezers te plat of te ruw waren. Hij heeft dit echter zoo gedaan, dat hij altijd aan Arabische zeden en denkwijze getrouw is gebleven. Want de samensteller der Nachtvertellingen heeft dikwijls met blijkbaar behagen onkiesche tooneelen beschreven, die aan welopge-

voede Arabieren evenmin behagen als aan ons. Ik vind dat Lane daaraan wel gedaan heeft en kies door dit te zeggen openlijk partij tegen Burton, die thans eene volledige en letterlijke vertaling van het werk geeft, die voor geleerden onnoodig is, voor ongeletterden slechts schadelijk kan zijn, en waarvan, misschien de hoofdverdienste is, dat het den rijkdom der Engelsche bordeeltaal bekend maakt[1]. Een man van zijne groote gaven had wel iets nuttigers kunnen doen.

M.J. DE GOEJE.

1) De vertaling wordt, naar ik verneem, met zooveel gretigheid gekocht, dat zij den heer Burton eene winst van 10.000 guinjes bezorgt.

Emilia van Nassau.

II.

Maria Belgica was de oudste dochter van Emanuel en Emilia. Haar naam Belgica doet vermoeden, dat zij het tweede kind geweest is, dat in 1599 te Delft geboren, de Staten-Generaal tot peet had. Hoe dit zij, Maria Belgica was zes- of zeven en twintig jaar oud toen zij met hare moeder en hare overige zusters naar Genève vertrok. Voor zoover wij uit hare handelingen en uit enkele brieven, die nog van haar voorhanden zijn, een oordeel over haar karakter kunnen opmaken, schijnt zij eene tamelijk geëmancipeerde jonge dame te zijn geweest, die haar gevoelen niet onder stoelen of banken stak, en die niet alleen bepaald wist wat zij wilde, maar dat dan ook doorzette. De weigering van hare moeder om het door Maurits gelegateerde jaargeld in ontvangst te nemen, schijnt hare goedkeuring volstrekt niet te hebben weggedragen, en daar Emilia op dit punt onverzettelijk bleef, was het hoogstwaarschijnlijk niet met haar goedvinden, dat Maria Belgica niet lang na hare komst in Zwitserland het besluit opvatte, naar den Haag te gaan om persoonlijk hare zaak bij haren oom, prins Frederik Hendrik, te bepleiten. Zij wenschte in het bezit te komen van haar jaargeld en ook van de nalatenschap harer tante, de Gravin van Hohenlohe, die haar tot erfgenaam had benoemd. In 1628 bracht zij dat besluit ten uitvoer. Eerst schreef zij aan graaf Floris van Pallandt om zijne tusschenkomst en voorspraak te verzoeken, ‘qu'il luy plaise (nl. aan prins Frederik Hendrik) de me faire l'honneur et me faire une honnorable offre, affin que le tout se puisse passer en douseur, car mon seigneur le Prinse

se peut assurer que si l'offre qu'il me feroit aprochât tant soit peu de la reson, que james je ne seray en disansion aveques luy, car je l'aime et honnore trop. Je vous suplie donque derechef bien humblemant Monsieur, de vouloir interseder pour moy, afin que je puisse avoir le mien, car je vous prie de vouloir considérer l'estat, où je suis en un païs etranger et madame ma mère n'aiant le moien de m'antretenir comme elle désireroit bien, tellemant que j'ay bien affaire du mien.'

Eenige maanden daarna ging zij op reis: eerst naar Parijs, waar zij in La croix de fer logeerde, en daarna naar Calais. Hier bleef zij om een of andere reden vrij lang vertoeven, en vertrok van daar over zee naar Holland. Haar vader wist van dat alles niets, en hoorde op eens tot zijne verbazing, dat zij in den Haag was. 'Ik weet niet wat ik er van gelooven moet', schrijft hij aan Pallandt, 'ik bid u mij mee te deelen wat er van aan is, want ik ben in groote ongerustheid, daar ik in zes maanden een brieven van mijne vrouw heb gehad. Als mijne dochter naar Wichem wil gaan, zal ik daar ook komen om haar te zien.' Hij had namelijk eenige weken te voren van de Staten-Generaal verkregen, dat het kasteel aldaar neutraal verklaard werd, terwijl hem tegelijkertijd voor zich en zijn gevolg vrijgeleide en paspoort verleend werd om daarheen te komen en er te verblijven zoolang hem zou goeddunken. Eenige dagen later schreef hij aan zijne dochter een brief vol schoone beloften en uitnoodigingen om naar Brussel te komen[1)]. 'Ik had gedacht dat gij uw weg hierlangs zoudt genomen hebben om die gevaarlijke zeereis te vermijden. Een paspoort hadt gij niet noodig gehad, en ik zou u zelf naar Wichem gebracht hebben. Ik hoop dat uw oom u recht zal doen wedervaren, anders - wij hebben hier een goede en vlugge rechtsbedeeling en ik zal uwe zaken wel ter harte nemen. Ik zie ook dat ge aan Filipe Gorge geschreven hebt, maar wanneer gij mij als uw vader vertrouwt, hebt gij niemand anders noodig. Ik stuur u door brenger dezes het mooiste wat hier te vinden is: zes halsdoeken en wat bloemen. Toen ik aan Hare Hoogheid zei, dat gij in Holland waart, zeide zij mij: "Hoe? Twijfelt mijne nicht aan mijne goedertierenheid en aan de liefde, die ik haar toedraag, hoewel ik haar nooit

1) Kuilenburgsch Archief.

gezien heb, doch alleen om hetgeen ik onlangs van haar hoorde door den markies van Saint Remy? Zeg haar, dat zij in mijne staten even vrij zal zijn als in Holland." Dat zijn de eigen woorden van Hare Hoogheid.'

Maar Maria Belgica liet zich noch door de geschenken noch door de fraaie beloften van haren vader van haar doel afleiden. Zij bleef in den Haag, onderhandelde met prins Frederik Hendrik, sloot den 22sten November 1628 een akkoord met hem[1)], waarbij zij voor een jaargeld van 2500 gulden, voor haar en hare erven en nakomelingen afstand deed van alle verdere aanspraken op de nalatenschap van hare tante van Hohenlohe, deed zich de achterstallige 3000 gulden jaargeld uitbetalen, die haar volgens het testament van prins Maurits toekwamen, zorgde voor eene geregelde betaling in de toekomst[2)], en keerde daarop naar Genève terug. Eenige maanden later stierf hare moeder.

De Heeren van Genève benoemden toen op verzoek der nagelaten kinderen twee uit hun midden met de beide Syndicussen der republiek en de heeren Deodati, Tronchin en Turretin als een soort van raad van voogdij om hunne belangen te behartigen[3)]. De taak van die heeren was niet gemakkelijk: vooreerst was de financiëele toestand door de vele onbetaalde schulden niet zeer bloeiend, maar weldra deed zich eene nieuwe moeilijkheid op. Maria Belgica, die door hare zeldzame schoonheid boven hare vijf zusters uitblonk[4)], had het hart gestolen van zekeren kolonel baron de Croll uit Heidelberg, eenigen tijd te voren in het gevolg van den Markgraaf van Baden-Durlach naar Genève gekomen, en was eveneens in liefde voor hem ontstoken. De heeren raadgevers der prinses hielden hem echter volstrekt voor geen passende partij voor haar, daar zij hem min of meer als een soort van avonturier beschouwden. Zij vorderden en verkregen van hem de belofte, dat hij zijne bezoeken bij de prinses zou staken, maar evenmin als Emilia zich twee en dertig jaren vroeger aan de vermaningen van haren broeder Maurits stoorde, liet ook Maria Belgica zich op

1) Sententiën van den Hove van Holland 1673-218. Rijks-Arch. - Extract uit het register der resolutiën van den domeinraad van Oranje-Nassau, 28 Febr. 1684. (Ministerie van financiën.)
2) Domeinenrekening 1628, bl. 176 vso en 1629, bl. 243.
3) Régistres du petit Conseil 22 Mars 1629, fo. 52.
4) Gaudy-Le Fort, Promenades historiques dans le canton de Genève, 2e Ed. I, 36.

dit punt de wet stellen door de raadsheeren en professoren, die zich in hare liefdesaangelegenheden mengden, en het was nog geene drie maanden na den dood van hare moeder toen de leden van den Geneefschen Raad op eens werden opgeschrikt door de tijding, dat de aan hunne zorgen toevertrouwde prinses door de Croll uit het kasteel van Prangins geschaakt was. Groot was hunne ontsteltenis en niet minder de vrees, dat ten gevolge van deze gebeurtenis het ongenoegen van den Prins van Oranje, van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en van hun nabuur, de machtige republiek van Bern, over hunne hoofden zou losbarsten. De eerste uitwerking van dien schrik had dan ook wel iets komisch; zie hier, wat er terstond na het vernemen van die onwelkome tijding in de raadszitting gearresteerd werd: ‘Sr. Groll, domestique de M. le marquis de Turlach, ayant été trouvé Mademoiselle la princesse aisnée de Portugal au lieu de Prangins où il l'a enlevée, ainsi qu'a esté rapporté par M. le Syndique, contre la promesse par luy donnée aux Seigneurs conseillers des princesses ses soeurs de ne l'aller point visiter, arresté de le retenir s'il veut sortir ou par les portes ou par le port, et s'il peust estre apprehendé dans la ville qu'on l'amène vers M. le premier Syndique, lequel le fasse mettre aux arrests.’

Dat zij ten hoogste verontwaardigd waren over het in hunne streng Calvinistische omgeving gepleegde schandaal, blijkt niet zoozeer uit de benaming ‘domestique de M. le marquis,’ dien zij aan den Badenschen baron gaven, want die term was gebruikelijk, en Saint-Simon noemt vaak hovelingen, die tot den hoogsten adel van Frankrijk behoorden, zonder eenige bijbedoeling ‘domestiques du roi’, maar wel uit het feit, dat zij de gevangenneming gelastten van een edelman, die zijne dertigjarige geliefde, stellig niet tegen haren zin, schaakte, - indien men in dit geval van ‘schaking’ spreken kan. Het blijkt niet of men de voortvluchtigen werkelijk gearresteerd heeft, hoewel de magistraat van Bern, die onmiddellijk van het voorgevallene was onderricht, insgelijks aan haren bailluw van Chillon last zond om te beletten, ‘l'inégal et dangereux traicté de mariage arrivé entre l'aisnée princesse Marie-Belgique et certain gentilhomme allemand, dont sa dicte Excellence (de Markgraaf van Baden-Durlach) comme aussi les Hauts et Illustres Princes de Portugal et Orange se sentiraient fort offensés et grevés.’

Noch Zijne Excellentie noch de hooge en doorluchtige prinsen schijnen zich de zaak intusschen bijzonder te hebben aangetrokken, want drie weken later schreven de Heeren van Bern aan hunne ‘trèschers amis et confédérés’ van Genève, dat aangezien hunne vermaningen niets hadden te weeg gebracht en de beide partijen standvastig en eenstemmig bij hun besluit volhardden, zij hunne toestemming hadden gegeven dat het huwelijk in eene christelijke kerk zou worden voltrokken. In de stad Bern evenwel mocht het niet geschieden, en zoo trouwde het paar in een dorpskerk, waarna de voormelde magistraat hen op hun dringend verzoek onder zijne hooge bescherming nam, den kolonel het burgerrecht der stad verleende en hem machtigde bezit te nemen van Prangins. Nu hij eenmaal met het doorluchtig huis van Oranje verbonden was, werd hij niet meer le Sieur Croll, maar le Baron de Prangins betiteld, en om te toonen dat zij hem werkelijk als hun beschermeling erkenden, deden de Heeren van Bern op de poort van zijn kasteel den alom geduchten beer van hun wapenschild schilderen.

De vijf andere prinsessen, die zich terstond na het gebeurde naar Genève hadden begeven, werden in het begin van het volgende jaar, denkelijk om voor het vervolg dergelijke gebeurtenissen te voorkomen, door hare bloedverwanten naar Holland terugontboden en vestigden zich voorloopig in Delft, vanwaar zij den 12^{den} Maart 1630 een zeer hartelijken brief van dankbetuiging aan den Raad van Genève schreven[1)]. Zij, zoowel als haar vader, don Emanuel, waren dadelijk met Maria Belgica in onmin geraakt, waarvan de later tusschen haar gevoerde correspondentie maar al te duidelijke blijken draagt. Verwijtingen, verdachtmakingen, beschuldigingen van achtergehouden of verduisterde voorwerpen, opgevorderde gelden, dat alles is in die brieven schering en inslag en de omstandigheid dat het huwelijk van de echtelieden de Croll al zeer spoedig bleek niet zeer gelukkig te zijn, en dat ook hier weder de financiëele zorgen hunnen invloed deden gelden, maakte de wederzijdsche stemming niet aangenamer. Den 31sten Januari 1630 gaven de twee oudste der in Holland wonende prinsessen volmacht tot het beheer harer geldzaken aan Elias de la Primaye, wien den 27sten Februari daar-

1) Archives de Genève, portef. des pièces historiques, Dossier 2873.

aanvolgende door het Hof van Holland ook ‘acte van curatele over de dry minderjarige froulings’ verleend werd[1].

Deze de la Primaye, die ook reeds met prinses Emilia ter zake van geldelijke aangelegenheden in betrekking had gestaan en thans de belangen der jeugdige prinsessen met grooten ijver behartigde, haalde zich, mogelijk wel juist daardoor, het hevige ongenoegen van de oudere zuster in Zwitserland op den hals. In een brief van den 30sten Juli 1630 aan Jean Deodati, die een schrijven van de la Primaye had ontvangen, waarin hij onder anderen ook over haar sprak, laat zij zich op de volgende wijze over hem uit: ‘.... Je suis grandement estonneé et scandalisée de voir par la lestre que ce coquin de la Prime vous écrit, les termes, qu'il use de moy. Je crois peut-estre que ce vilain, à ceste heure qu'il se voit couvert de velours et de panne, a oublié comment il est entré à notre service habillé comme un moulin à vent, et que toute la piafe qu'il faict, vient du nostre et a par sa vilaine avarice, mis feu ma bonne mère d'heureuse mémoire souvent en paine, comme je crains qu'il fera aussy à mes povres soeurs, sy il les tient encore longtemps sous son pouvoir, car ce luy est tout un quand il peut tirer quelque chose ....’[2]

Zooals men uit dit staaltje ziet, gaf de baronnes de Croll zich niet veel moeite om de scherpe kanten van de portretten, die zij ontwierp, door zachtere kleuren te temperen. Dat intusschen de Heer de la Primaye van den tijd af toen hij volgens haar door zijn kleederdos aan een windmolen deed denken, tot den tijd dat hij in zijde en fluweel gekleed ging, zich aan onrechtmatige handelingen zou hebben schuldig gemaakt, mag met recht betwijfeld worden, want wij zien hem langer dan een kwart eeuw in al de rekeningen en verdere stukken als een trouw en nauwgezet zaakwaarnemer optreden, en in 1652 als de gevolmachtigde der vijf prinsessen het later te vermelden akkoord met de kinderen van Maria Belgica opmaken, waarbij de wederzijdsche rechten nauwkeurig werden gestipuleerd.

Dat de verstandhouding tusschen de echtelieden de Croll reeds zeer spoedig veel te wenschen overliet, hebben wij reeds met een enkel woord vermeld. Dit belette evenwel niet, dat

1) Domeinenrekeningen 1630, bl. 252.
2) Bibliothèque universelle et Revue Suisse, Sept. 1871, pag. 139.

het gezin langzamerhand vrij aanzienlijk vermeerderde, en het kinderental tot een zoon en vijf dochters aangroeide. De zoon was het peetekind van de stad Bern en ontving als zoodanig de namen Bern Theodore. Hij is later gehuwd met mejuffer Susanne Polier, doch zonder nakomelingen overleden. De oudste dochter was peetekind van de stad Vevey en in de Zwitsersche archieven van die dagen vindt men menige bijzonderheid omtrent de wederzijdsche beleefdheden, die bij gelegenheid van de geboorte en van den doop van dat kind gewisseld zijn geworden. Zoo schonk de Prinses aan de stad het portret van Gustaaf Adolf, dat tegenwoordig nog de raadzaal van Vevey versiert, waar ook nog eene andere schilderij is opgehangen, een geschenk van een schilder dier stad, Villarzel d'Erlach, eene allegorische voorstelling gevende van den doop der jonggeborene, die de namen Emilia Catharina ontving.

Langzamerhand namen de oneenigheden tusschen de Croll, die inmiddels tot kwartiermeester-generaal der legers van den Hertog van Parma was benoemd[1)], en zijne vrouw toe, en zoowel de archieven van Bern als die van Genève leveren daarvan getuigenis.

In December 1643 was hij in Venetië, zooals blijkt uit een brief, dien hij toen van daar schreef om zich te verzetten tegen den verkoop van het huis in de Rue Verdaine, waartoe zijne vrouw wilde overgaan in weerwil dat ook hare zusters in Holland zich er schriftelijk tegen verklaarden[2)]. In 1644 vinden wij hem nog eens te Prangins, terwijl Maria Belgica met de kinderen in Genève was. Hij verzocht toen de leden van den Kleinen Raad, zijne kinderen in hunne bescherming te willen nemen en hen niet uit Genève te doen vertrekken voordat hij hun meer uitvoerige verklaringen gedaan zou hebben. Men ontbood zijne vrouw en liet haar den brief van haren echtgenoot lezen, waarop zij verzocht, ‘qu'il pleust à messeigneurs la prendre en leur protection avec ses enfants, l'éducation et nourriture desquels luy ayant esté commise par les lettres de divorce par elle obtenues du Vénérable Consistoire de Berne. Le Sieur Crol’, voegt zij er ten slotte bij, ‘n'a que faire de s'en mettre en peine ni de s'en mesler’[3)].

1) Sententie van den Hove van Holland 12 April 1726.
2) Arch. de Genève, portef. des pièces histor. Dossier No. 3134.
3) Régistre du Conseil, 1644, fo. 59, 3 Juin.

Het was waar, het Consistorie van Bern had haar eisch tot echtscheiding toegewezen en daar de Croll zich verwijderd had, de scheiding bij verstek uitgesproken. De Regeering van Bern evenwel was van een ander gevoelen, en waarschijnlijk van oordeel zijnde, dat de beide echtelieden elkander wederkeerig van allerlei onbewijsbare grieven beschuldigden, vernietigde zij het vonnis, en gelastte Maria Belgica de poort van Prangins weder voor haar gemaal te openen, waar deze intusschen nooit weder is binnengegaan, daar hij ongeveer ten zelfden tijde te Venetië door een dolksteek om het leven werd gebracht.

Maria Belgica stierf den 28sten Juli 1647 te Genève 'en la maison de noble et honoré seigneur Timothée Perrot'[1]; zij werd bij hare moeder begraven in de kapel, die thans nog la Chapelle des princesses de Portugal genoemd wordt. Eene van hare dochters, Helene Beatrix, is vóór haar gestorven[2], de vier andere zijn alle met leden van Zwitsersche patricische familiën gehuwd en hebben eene nakomelingschap nagelaten, talrijk als het zand aan den oever van de zee. Op enkele dier nakomelingen komen wij later nog terug. De achterstaande tabel geeft een overzicht van Emilia's kinderen en kleinkinderen.

Aan de voortdurende twisten over geldelijke kwesties tusschen de onderscheiden familieleden maakte de dood van Maria Belgica geen einde; integendeel, hare vijf zusters konden het met hare vijf kinderen evenmin eens worden als met haar, en de omstandigheid dat de eerste in Holland en de laatste in Zwitserland haar verblijf hielden, maakte de afdoening van zaken zeker niet gemakkelijker. Na drie jaren evenwel, en nadat de oneenigheid zoo hoog geloopen was, dat de vijf prinsessen in Holland aan hare nichten in Zwitserland voor de rechtbank van Bern een proces hadden aanhangig gemaakt[3], sloeg de Raad van Bern den 15den Augustus 1650 eene billijke transactie voor[4], hetgeen intusschen eerst twee jaren later, zooals wij boven reeds met een enkel woord gezegd hebben, tot een vergelijk leidde. Door bemiddeling van de souvereine Heeren van Bern werd den 3den September 1652 eene overeenkomst ge-

1) Régistre des décès (Chancellerie de Genève).
2) Sent. van het Hof van Holland 12 April 1726, No. 28.
3) Idem.
4) Kort verhael enz., Arch, v. Z.M.

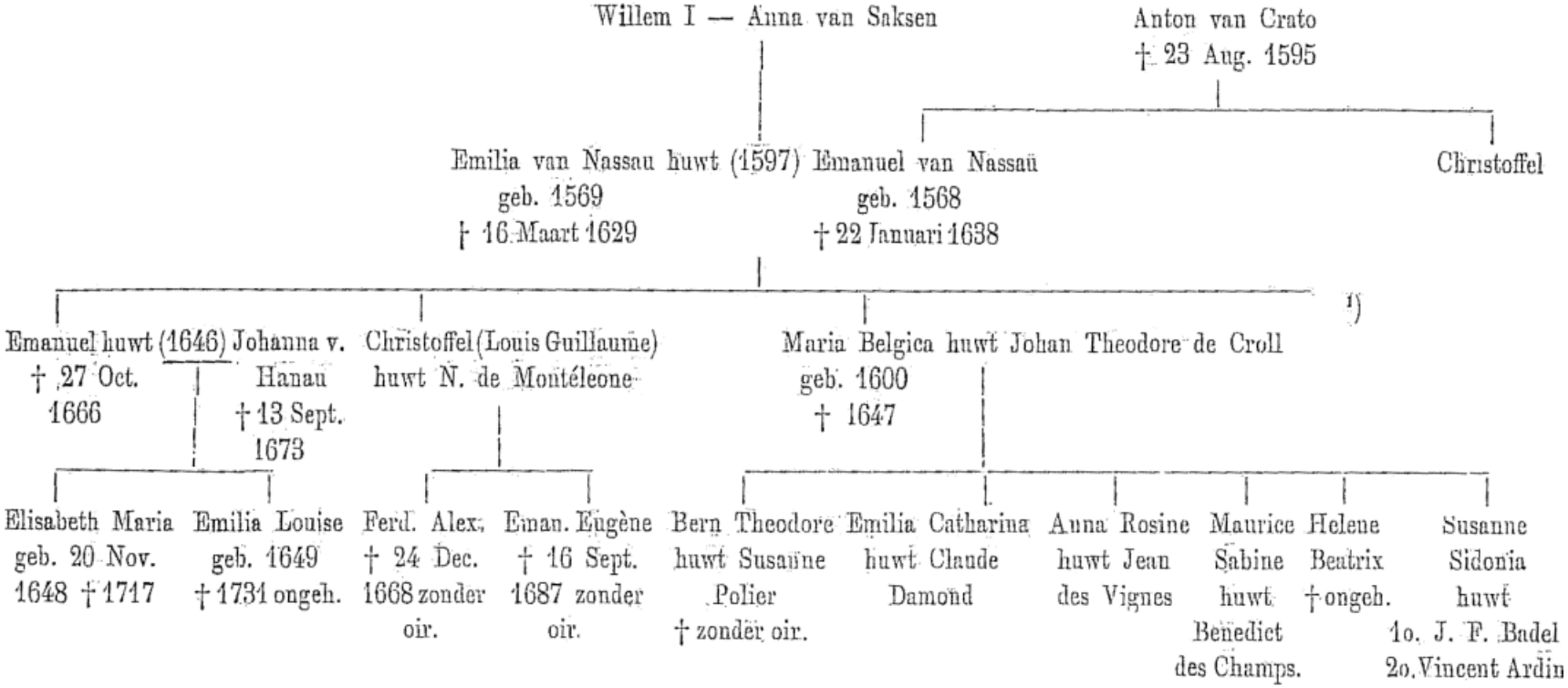
Willem I — Anna van Saksen
Anton van Crato
† 23 Aug. 1595
Emilia van Nassau huwt (1597) Emanuel van Nassau
geb. 1569
† 16 Maart 1629
geb. 1568
† 22 Januari 1638
Christoffel
1)
Emanuel huwt (1646) Johanna v. Hanau
† 27 Oct. 1666
† 13 Sept. 1673
Christoffel (Louis Guillaume) huwt N. de Montéleone
Maria Belgica huwt Johan Theodore de Croll
geb. 1600
† 1647
Elisabeth Maria geb. 20 Nov. 1648 † 1717
Emilia Louise geb. 1649 † 1731 ongeh.
Ferd. Alex. † 24 Dec. 1668 zonder oir.
Eman. Eugène † 16 Sept. 1687 zonder oir.
Bern Theodore huwt Susanne Polier † zonder oir.
Emilia Catharina huwt Claude Damond
Anna Rosine huwt Jean des Vignes
Maurice Sabine huwt Benedict des Champs.
Helene Beatrix † ongeh.
Susanne Sidonia huwt 1o. J. F. Badel 2o. Vincent Ardin

KINDEREN EN KLEINKINDEREN VAN EMILIA VAN NASSAU.[1)]

1) De hier vermelde drie kinderen van Emilia zijn de oudste van de acht, en de eenige, die afstammelingen hebben nagelaten. De vijf overige waren: Emilia Louise, Anna Louise, Juliana Catharina, Eleonora Maurice en Sabine Delphique.

sloten[1] tusschen Elias Bours, Heer de la Primaye, als gemachtigde van de vijf prinsessen van Portugal, geassisteerd door Pieter Fabri, Heer van d'Elyze la Ville, dokter in de rechten en procureur-generaal der Republiek van Genève ter eenre, en Bern Theodore de Croll, zoon en testamentaire erfgenaam van Maria Belgica, ook als lasthebber van zijne vier zusters, en geassisteerd door zijnen schoonvader Jan Pieter Polier, Heer van Bottens-Bauderen en Kapitein van de stad Lausanne, die van de Souvereinen van Bern last had om de erven met raad en advies bij te staan, ter andere zijde. Bij deze overeenkomst, die door den Staat van Bern volkomen werd geapprobeerd en den 13^{den} September geratificeerd[2], werd bepaald, dat aan de vijf prinsessen in Holland zouden worden afgestaan al de bezittingen daar te lande, waarin begrepen werden al de verschillende jaargelden, aan de gezamenlijke dochters van prinses Emilia toekomende, waartegen deze aan de erfgenamen van Maria Belgica afstonden het kasteel en de heerlijkheid van Prangins[3] en al wat verder in Zwitserland tot de nalatenschap der moeder behoorde, en daarenboven eene som van vijf en twintig duizend gulden, welke ook werkelijk in twee termijnen in 1666 en 1669 met den verschenen intrest zijn uitbetaald geworden.

Don Emanuel was, zooals wij gezien hebben, in 1626 naar Brussel getrokken. Omtrent zijne verhouding tot zijne vrouw na het bezoek, dat hij haar in 1627 te Prangins had gebracht, zijn ons geene nadere bijzonderheden bekend. Dat zijne herhaalde pogingen om haar over te halen, met hare kinderen naar Brussel te komen, mislukten, zal hem zeker niet gunstig

1) Sent. Hof v. Holl., 12 April 1726. No. 28.
2) Resolutiën van den Hoogen Raad 9 Dec. 1719. Rijks Arch.
3) In 1657 werd Prangins verkocht aan graaf Frederik van Dohna, die het spoedig daarna aan J. de Balthasar, luitenant-generaal in het Fransche leger overdeed. (Dict. hist. geogr. et statistique du canton de Vaud, art. Prangins). In 1723 kwam het in het bezit van den te Londen wonenden bankier uit St. Gallen, Louis Guiguer, die het tegenwoordige kasteel deed bouwen. (Bibliothèque universelle et Revue Suisse, Sept. 1871 pag. 142.) Jozef Bonaparte kocht het in 1814; bij zijn dood ging het over aan zijn zoon Jerôme Bonaparte, die het thans nog gedeeltelijk bezit. Het overige gedeelte werd in 1873 door de Hernhutter-gemeente ingericht tot een opvoedingsgesticht voor knapen.

gestemd hebben. Uit den brief, dien hij in October 1628 aan zijne dochter Maria Belgica schreef, blijkt dat hij toen in een halfjaar geen tijding van haar had ontvangen, en het bericht van haar overlijden in het volgende jaar zal hem wel niet bovenmate hebben geschokt. In allen gevalle is hij dien slag vrij spoedig te boven gekomen, want niet lang daarna ging hij, toen ruim zestig jaren oud, een tweede huwelijk aan met donna Louisa d'Osorio, eene staatsdame van de Infante[1]. De juiste tijd wanneer dit huwelijk gesloten werd, is ons niet bekend, maar aan het slot van een ongedateerden brief aan Floris van Pallandt, die omtrent 1633 moet geschreven zijn, lezen wij: 'Donna Louisa vous baise les mains et à ma très chère Catarina' (de gravin van Pallandt) 'a la quelle elle ofre entierement son service joinct avec le mien.' In 1633 was hij zeker met haar gehuwd, want hij sprak toen van donna Louisa als van zijne vrouw. 'Ma fame prant l'hardiesse de baiser les mains très humblement a madame la contesse de Culemburg.'

Met zijne dochters in Holland bleef hij een tijd lang op vrij goeden voet. In 1632 schreef hij zelfs aan Pallandt dat hij wenschte, dat Anna Louise met een vrijgeleide naar Brussel bij hem zou komen, 'vous donnant parole de prince et de vrai ami de la vous renvoyer ou la mener avec moi le mois qui vient sans qu'en sa conscience parsonne du monde la puisse donner le moindre desplaisir'. Daarvan kwam evenwel niets, maar langzamerhand en wel kort na zijn huwelijk ontstond er tusschen hem en zijne dochters groote oneenigheid, daar hij aanspraak maakte op een deel van de nalatenschap van Emilia, die hem alleen 'pour une souvenance' een ring met twee diamanten had gelegateerd. Het was meer in het bijzonder op de inkomsten van het kasteel van Wychen - of Einborch, zooals het van ouds heette - dat hij het oog had, terwijl hij de helft verlangde van de 7500 gulden, die Maurits als jaargeld aan Emilia had toegewezen, en van de 2000 gulden uit de nalatenschap van Willem I[2]. La Primaye bleef zich in het belang der jonge prinsessen met kracht tegen zijne eischen verzetten, doch uit de domeinrekeningen blijkt, dat aan haar in 1634 slechts de helft daarvan werd uitbetaald, 'werdende alsnu voor de eerste

1) Aitzema, Saken van Stad en oorlogh. II, 6e boek, bl. 120.
2) Domeinenrekeningen 1630, bl. 253. - Kort verhael enz. Huisarchief van Z.M.

reyse de wederhelft van de voorsz. rente innegehouden over eenige pretensiën, die hun vader op de nagelaten goederen van hunne moeder is formeerende.' In een brief aan van Pallandt zegt Emanuel, voornemens te zijn 'daler par dela doner ordre aux injustices que quelque conseillier de mes filles sont cause, les roidissant en leur desobeyssance et desirant de m'inciter a estre si cruel pere queles sont desobeyssantes filles. Je ne çai comment juger ou penser les S^{rs} estas generaux font recevoir les petites revenues de Eimborg puisque selon les loix de Geldres mapartiennent n'ayant feu ma femme et moi faict nul contrat de mariage.'

De twist duurde eenige jaren voort zonder dat de zaak evenwel gerechtelijk behandeld werd, want Emanuel schrijft den 26sten Mei 1636[1] nog, dat hij vreest in een proces te zullen moeten komen met zijne dochters, doch in het volgende jaar gaf hij eindelijk toe, en zag bij acte van den 7^{den} Januari van zijne aanspraken af[2].

Het blijkt niet of hij, hoewel verzoend met den koning van Spanje en door dezen begiftigd met een jaargeld van duizend kronen per maand[3], in de Zuidelijke Nederlanden eenige betrekking heeft bekleed. Het tegendeel, of ten minste de zekerheid dat hij niet in krijgsdienst was, kan worden opgemaakt uit eene uitdrukking, voorkomende in een brief van den 31sten December 1632[4], waarin hij namelijk schrijft vernomen te hebben 'que Mr le pr. d'Oranges veut ou tien mes pretentions par de la pour confisqués et qu'il na point denvie de me laisser jouir de ce que je puis pretendre de la part de feu la princesse ma femme. Chose que je ne puis pas croire veu que je suis neutre et ne suis en nul service d'ostilité.' Overigens schijnt hij met Frederik Hendrik op een goeden voet gebleven te zijn, want veertien dagen later schrijft hij, liever van al zijne aanspraken te willen afzien dan met den prins in onmin te geraken[5].

Den 22sten Januari 1638[6] stierf hij te Brussel in den ouderdom van zeventig jaren.

1) Archief van Kuilenburg.
2) Kort verhael enz. - Sent. Hooge Raad 8 Maart 1715 bl. 69.
3) De la Pise, Tableau de l'hist. des princes et princepsutés D'Orange, p. 838.
4) Archief van Kuilenburg.
5) Id.
6) Hübners, Genealogische Tabellen.

Bij den dood van don Emanuel waren al zijne kinderen, twee zonen en zes dochters nog in leven. Omtrent de verdere lotgevallen van zijne dochters, kunnen wij zeer kort zijn. Behalve de oudste, Maria Belgica, wier levensloop wij hierboven hebben medegedeeld, is er nog slechts eene gehuwd, namelijk Eleonora Maurice, die den 4den Juni 1647 in den echt trad met George Frederik van Nassau-Siegen, een der drie en twintig kinderen van Jan den middelste, die een der vier en twintig kinderen van Jan den oude was. Zij stierf den 25sten Juni 1674 zonder kinderen. Haar echtgenoot, wien zij haar geheele vermogen naliet, waaronder ook haar aandeel aan de erfelijke legaten van Prins Maurits, overleed vier maanden na haar te Bergenop-Zoom, als generaal in Hollandschen dienst. Van de overige vier prinsessen, die ongehuwd zijn gebleven, zijn weinig of geen levensbijzonderheden bekend. Zij zijn op de navolgende tijdstippen overleden: Anna Louise 5 April 1669; Sabine Delphique 20 Juli 1670; Emilia Louise 29 October 1670; Eleonora Maurice 25 Juni 1674 en Juliana Catharine 22 Juli 1680[1].

De zonen van Emilia zijn beiden gehuwd. Hun levensloop is overigens zeer verschillend geweest: de oudste, Emanuel, is, zoo als wij hieronder meer in bijzonderheden zullen mededeelen, in dienst van de Republiek getreden en tot aan zijn dood daarin gebleven; de jongste, Christoffel of, zooals hij later veelal genoemd werd, Louis Guillaume, heeft wel eenigen tijd in Nederlandschen krijgsdienst doorgebracht, maar is daarna naar de Spaansche zijde overgegaan. Wat wij omtrent hem hebben kunnen opsporen, komt in hoofdzaak op het volgende neder. Gedurende het twaalfjarig bestand tot kapitein over een vendel voetvolk aangesteld, trok hij na het hervatten der vijandelijkheden daarmede in 1622 te velde. Hij was dus toen ruim twintig jaren, zeer levenslustig, geheel onbezorgd op het punt van zijne financiën, daar hij, schoon diep in de schulden stekende, zich door het beslag dat zijne schuldeischers op zijn tractement hadden gelegd, volstrekt niet van het maken van nieuwe onbetaalbare rekeningen liet terughouden; bracht de winters door aan het hof in den Haag en schijnt in de gunst van Maurits te hebben gedeeld, want den 2den November

1) Sententie van den Hoogen Raad, 8 Maart 1715. Mémoire pour établir etc. Huisarchief van Z.M. Papieren van prins Willem V.

1623 schrijft zijn vader aan Floris van Pallandt: ‘pour mes affaires ils sont au mesme etat que les aves laissé. Ceux de mon fils que je vous ai comuniqué vont très bien. Son Ex^{ce} les prend a coeur.’ De Prins zond hem het volgende jaar voor zijne krijgskundige studiën naar Breda, ‘de plaets’, zegt Aitzema[1], ‘daer Prins Maurits alle de geene toezond, die hem de uytnementheyt van eenige volkomen fortificatie wilden aenprijzen.’

Toen hij door de bemoeiingen van zijn vader eenigen tijd later tot Maltheser ridder was benoemd, kreeg hij in 1625 van den Grootmeester geloofs- en lastbrieven om de goederen der Orde, op Nederlandsch grondgebied gelegen, op te eischen. Men meende, dat hij in die opdracht door den invloed van zijn oom, prins Maurits, zou kunnen slagen, maar toen deze in April van dat jaar was overleden, gaf hij de zaak op[2]. Na zijne militaire betrekking te hebben nedergelegd, verliet hij de Vereenigde Provinciën en volgde zijn vader naar Brussel. Na den dood zijner moeder begaf hij zich naar Prangins, waar hij zich met zijne zusters omtrent de nalatenschap verstond. Hij bleef er evenwel slechts kort en het schijnt dat hij zich in Genève in den strijd der politieke partijen gemengd heeft, want het duurde niet lang of hij had den magistraat, het consistorie en de bevolking tegen zich ingenomen; het consistorie vond dat hij een te los leven leidde en de regeering verdacht hem van met den hertog van Savoye te heulen, zoodat hij weldra genoodzaakt was te vertrekken[3]. In eene sententie van het Hof van Holland wordt hij vermeld als in 1636 minister te zijn geweest in den dienst van den Koning van Spanje en hij schijnt later nog gediend te hebben in het Spaansche leger in Italië[4]. Naar Brussel teruggekeerd, overleed hij aldaar den 7^{den} Juli 1660[5].

Na de orde van Maltha te hebben verlaten, is hij met eene dame de Monteleone gehuwd[6], die hem twee zonen schonk,

1) Saken van staet en oorlogh I, 4e boek, bl. 826.
2) De Wicquefort, Hist des Prov. Unies I, Liv. 2, pag. 185.
3) Rég. du Cons. 1629, fo. 75 et 76, 26 Mai et 1° Juin; fol. 86, 4 Juillet Cramer, Extract des Rég. du Consistoire, p. 296, 2 Juillet 1629.
4) Sententiën van het Hof van Holland 1656, No. 99.
5) Aitzema II, 6e Boek, bl. 120.
6) Mémoire pour établir etc. Huisarchief van Z.M.

Ferdinand Alexander en Emanuel Eugène, waarvan de eerste in 1656 aan de universiteit van Leuven studeerde, waarschijnlijk in de theologie, daar in eene memorie, die in het midden der achttiende eeuw aan Lodewijk XV werd ingediend[1], gezegd wordt, dat de beide zonen geestelijken waren. Zooveel is zeker dat zij zonder kinderen gestorven zijn: Ferdinand Alexander den 24sten December 1668, waarschijnlijk in Brussel, waar hij zich ten minste in 1667 ophield[2], en Emanuel Eugène den 16den September 1687[3]; met dezen daalde de laatste prins van Portugal, afstammeling van Anton van Crato, in het graf.

Eer wij van don Louis Guillaume afstappen, willen wij hier nog een proces mededeelen, waartoe hij aanleiding heeft gegeven, en waarbij voornamelijk de kwestie in behandeling kwam, of hij in fraudem creditorum de nalatenschap van zijne moeder had gerepudieerd.

De eerste aanleiding tot dit proces[4] vinden wij in het jaar 1622; het laatste processtuk is van 1646, dus ongeveer een kwart eeuw later, en behelst nog niet het slot, en dat geheele geding, dat in eene reeks van jaren niet tot beslissing is kunnen komen, en waarin verscheidene aanzienlijke personen als getuigen en gedaagden betrokken werden, liep over - een kleermakersrekening.

In genoemd jaar 1622 was de jeugdige don Louis Guillaume, zooals wij vroeger gezegd hebben, kapitein van een vendrig voetvolk en bevond hij zich in het leger, dat prins Maurits bij 's Gravenweert had samengetrokken om graaf Hendrik van den Berg, die de oostelijke grenzen bedreigde, in het oog te houden. Hij had, zoo 't schijnt, behoefte om zijne garderobe te vernieuwen en zond te dien einde een zijner dienaren naar zekeren Wigman Buys, leverancier te Nijmegen, om de noodige bestellingen van laken en zijde te doen. Den dag

1) Huisarchief van Z.M.
2) Sententiën van het Hof van Holland 1667, no. 59. - Mémoire pour etablir etc. - Huisarch. v.Z.M.
3) Sententiën van het Hof van Holland 9 Maart 1703. - Sent. van den Hoogen Raad 1715, bl. 80.
4) Archief van Arnhem; afdeeling Oud-Rechterlijk Archief van het Rijk van Nijmegen, Bank van Wijchen.

daarna schreef hij hem het volgende briefje, dat onder de processtukken genoteerd is als: ‘Versuyck van mijn heer don Giliame, des prince van Portugal jongker, selve Capitein van 1 fendl infanterie à l'armée 18 Sept. 1622:’

‘Mon maitre, Mon vallet ma raporté jer quil avoist ete ches vous comme je luy avois commande. Il me dist que vous avies envie de me livrer et estre content d'atandre trois mois pour vostre paiement comme jay acoutume de faire. Cest pourquoy je vous envoie mes gens prendre ce qui sera besoin pour mes abis. Faites un rolle de toust ce que vous livré vous et vostre frere et feres un obligasion au bas, et puis je la sineray pour prandre vostre argant ches mon tresorier.

Millingé à la haie de l'armee ce 18eme Septembre 1622.

Don GUILLAUME,
prince de Portugal.’

Wigman Buys, die zeker weinig vermoedde, dat die aanwijzing op den thesaurier van den jeugdigen officier in plaats van na drie maanden eerst een kwart eeuw later aan zijne erfgenamen zou betaald worden, droeg een groot gedeelte van de bestelling, ten bedrage van 1637 gulden, over aan zijn vriend, den zijdenlakenkooper Hendrick Biell; hij zelf leverde voor 368 gl. 18 st. 8 penn. en bleef bovendien op verzoek van don Guillaume nog voor 102 gl. 10 st. borg bij Bernt Janssen, den kleermaker.

Korten tijd daarna liet de Prins een gedeelte van de bestelde uitrusting af halen, zoo als blijkt uit het onderstaande eigenhandig door hem geschreven briefje:

‘Mon mestre, je vous envoie icy mon vallest pour avoir ce qui sera jsy dedans. Deux chapaus de castor un noir et un gris, deux pandans d'epee en broderie d'or, quastre paire de bas de soie, un incarnast, un vert de mer, un blu, et un couleur de perle, trois paire de gens de serf, deux courdons de chapau.

Don GUILLAUME,
prince de Portugal.’

Behalve deze hoeden, degenhangers en veelkleurige kousen, werd ook een stel kleederen te behoorlijker tijd afgeleverd en een ander in gereedheid gebracht. Inmiddels was de veldtocht voor dit jaar geëindigd; het leger betrok de winterkwartieren, en don Guillaume toog naar den Haag, waar ook Maurits na

het roemrijke ontzet van Bergen op Zoom was aangekomen. De feesten in de hofstad begonnen, en de jonge hoofdman dacht waarschijnlijk aan niets minder dan aan zijn schuld aan meester Wigman Buys. Deze daarentegen schijnt geen bijzonder vertrouwen gehad te hebben in de soliditeit van zijn cliënt, ten minste hij zond het ontbrekende kleed nog niet af, en tegen den tijd, dat de betalingstermijn nagenoeg was verstreken, gaf hij schriftelijk kennis, dat ook het andere kleed gereed was, doch voegde er tevens bij, dat de snijder gaarne geld zou hebben ‘om zijne gasten te betalen’. In plaats van die zachte aanmaning kwalijk te nemen, schreef don Guillaume hem eenige dagen later, den 16^{den} December, dus juist op den datum dat hij eigenlijk de betaling moest doen, een allerbeleefdst briefje, waarin hij hem verzekerde, dat hij hem zeer gaarne voldoen zou. Het slot van dit briefje, dat in het Hollandsch is geschreven, en waarvan alleen het onderschrift en de onderteekening eigenhandig zijn, is allervermakelijkst, en doet onwillekeurig denken aan de vleierijen en beleefdheidsbetuigingen, waarmede Molière's don Juan zijn schuldeischer Monsieur Dimanche afscheept. ‘Ik ben voornemens,’ schrijft don Guillaume, ‘den snijder een vereeringhe te doen, overmits het kleet van UE. alhier ghesonden soo wonderlijck wel naer mijn kontentement ghevallen is, en laet UE. bij deesen weeten naedemael dat UE. mij in de voorgaende brieff schreeft als dat het andere kleet, bij den kleermaecker rustende, soude meede ghedaen weesen, so ist bij desen dat ick UE. atverteere dat alhier een groot banket voorhanden is, ende den tijd seer cort is, ende om een weynich verandering van haebijt te hebben ist dat ick bij deese hetselve ontbiede bij den brenger deses. Hiermede Got in ghenaede bevoolen van

UE. goude vrint
Don GUILLAUME,
prince de Portugal.

Wigman Buys liet zich intusschen noch door die goede vriendschap, noch door de bijvalsbetuigingen omtrent de voortreffelijkheid van het door hem geleverde of het streelende vooruitzicht, dat het op een groot banket ten hove zou bewonderd worden, van de wijs brengen, en drong aan op betaling, maar zonder gevolg. Toen dat meer dan een vierendeeljaar geduurd had, raakte het geduld van de eerzame kooplieden ten

einde, en den 13^{den} April 1623 vroegen zij aan Gecommitteerde Raden beslag op 's hoofdmans traktement. Het antwoord was gunstig, doch met de minder welkome clausule, dat hunne vordering eerst in aanmerking kon komen, wanneer andere schuldeischers, die hen waren voor geweest, voldaan zouden zijn. Het uitzicht was niet bemoedigend, aangezien dat traktement, waarvan hun na onbepaalden tijd een gedeelte zou worden toegekend, niet meer dan duizend gulden 's jaars bedroeg; doch er was niets aan te doen. Twee jaren gingen in afwachting voorbij, toen de dood van Maurits en de spoedig daarop gevolgde overgang van don Guillaume naar de Spaansche zijde ook die zwakke hoop den bodem insloeg. Eenigen tijd daarna stierf Heńdrik Biell, en liet aan Buys, dien hij tot curator over zijne onmondige kinderen benoemd had, de zorg voor het innen van beider pretentie over. Deze was en bleef machteloos tegenover den in het buitenland verwijlenden prins, totdat er vier jaar later door den dood van diens moeder, prinses Emilia, weder een straal van hoop doorbrak. Tot hare nalatenschap namelijk behoorde, zooals wij weten, het kasteel van Wychen, en Buys liet die gunstige gelegenheid niet voorbijgaan en legde den 24sten Maart 1630 beslag op het kasteel. Don Guillaume was toen in Napels of Malta, maar voor zijne zusters, die zich op grond van Emilia's testament in het rustige bezit van het huis van Wychen waanden, was die onverwachte vordering hoogst onaangenaam. Hun raadsman en zaakwaarnemer La Primaye trad dan ook zoo spoedig mogelijk in overleg met Buys en verzocht hem “tot eere van den huyse Portugael” het beslag voorloopig op te heffen. Hij hoopte wel tot een schikking te zullen komen, hoewel - zooals hij er met een slag om den arm bijvoegde - “de vroulings” dat eigenlijk volstrekt niet behoefden te doen. Buys, die 't denkelijk voorzichtiger vond, de zaak nog niet tot het uiterste te drijven, nam daar genoegen meê; doch tegen zijne verwachting verliep het eene jaar na het andere. Eindelijk schreef men 1634, en toen er nog geen betaling volgde, besloot hij de zaak voor de rechtbank te brengen. Weder drong La Primaye op uitstel aan: hij moest noodzakelijk op reis naar Duitschland; over zes of zeven maanden zou hij terug zijn, en weder liet de burgerman zich door den grooten heer met een kluitje in het riet sturen. De zes of zeven maanden verliepen en verlengden

zich tot drie jaren, toen eindelijk Buys het geduld verloor en den 6den November 1637 eene rechtsvordering bij de Bank van Wychen instelde. Nu ontspon zich eene onafzienbare reeks van procedures. Memories, debatten, replieken, duplieken volgden elkander in onafgebroken orde op. La Primaye beweerde, dat Wigman Buys geen recht hoegenaamd had om de nalatenschap van prinses Emilia aan te spreken, omdat don Guillaume geen erfgenaam was en er dus niets meê te maken had; de prinsessen beweerden, “dat haer samen 't huys van Wychen toebehoort in gelijke portiën, hebbende gerechticheyt van dien van haere heeren broeders aen haer behouden, - van den eenen als hem uytte werlt in een clooster begeven, d'andere als syne actie bij quitantie cedeert hebbende.” Buys voerde daartegen aan, dat don Guillaume wel degelijk 4000 gulden en een hoedband met diamanten had geërfd, waarop La Primaye eene akte te voorschijn bracht, den 27sten Juli 1629 voor notaris en getuigen te Genève gepasseerd[1] en door don Guillaume geteekend, waarin deze verklaart, dat hij ‘bien content et satisfaict a quitté et quitte Demoiselles princesses ses seurs toute praetensions qu'il pourroit avoir sur le biens et heritages de la dite Dame sa mère....’

Juist uit die transactie blijkt, antwoordde Buys, dat hij wel rechten als erfgenaam had, anders kon hij ze niet bij onderlinge schikking afstaan. Weder verliep het eene jaar na het andere niet voorstellen en tegenvoorstellen en intusschen hadden de prinsessen den 8sten October 1639 het kasteel van Wychen voor 34000 gulden verkocht aan Eustachius van Hemert, die nu door Buys gesommeerd werd, hem van die som het bedrag zijner vordering af te staan. Van Hemert voldeed hieraan niet, maar toen hij verder in de zaak betrokken werd, verkocht hij, wellicht niet volkomen gerust omtrent den uitslag van het proces, tien maanden later het kasteel aan Philips van Nassau, heer tot Grimhuizen, die nu met de “vrouwelijns van Portugal” het proces voortzette. Kort daarna stierf nu ook Wigman Buys, maar zijn zoon Dr. Reinier Buys gaf de zaak evenmin op, en verkreeg eindelijk den 8sten October 1644 een vonnis, door de Bank van Wychen gewezen, waarbij Elias de la Primaye tot betaling van de schuld en van de kosten veroordeeld werd. Die kosten waren

1) Sententiën van den Hove van Holland 1673-218.

niet gering, want uit de overgelegde rekening, die niet minder dan 25 paginas groot folio beslaat, blijkt dat de 2100 gulden, waarvoor don Guillaume zich ter zake van de groote banketten in den Haag een weinig verandering van habyt had aangeschaft, zoo door de verschenen intresten als door de uitgaven voor advokaten, procureurs, notarissen, copiisten, briefporten, reizen naar den Haag en verblijf aldaar om te manen, “versuym uit den huyse,” enz. tot meer dan 6000 gulden waren aangegroeid, dus bijna het vijfde part van de waarde van het kasteel van Wychen.

Philips van Nassau cum suis bleven intusschen ongezind, die zoo hoog opgeloopen kleermakersrekening te betalen, en in 1646 vinden wij de kwestie opnieuw in appèl behandeld voor “Heeren schepenen der stadt Nijmegen als appelation rechteren van den E. gerechte tot Wychen in den Rycke van Nijmegen.” De papierenstapel, reeds zoo groot van omvang, groeide nog op onrustbarende wijze aan. Het “debath,” door de appellanten ingediend, behelst niet minder dan 290 artikelen en beslaat 166 bladzijden in folio, waarop weder werd gerepliceerd met een “Antwoortlick beright aen desen Ed. gereghte, overgegeven uitten naem ende van wegen Dr. Reinier Buys cum suis geappeleerdens, op ende tegens de frivole requeste, denselven E. gereghte geexhibeert uitten naem ende van wegen den Ed. Philipp de Nassauw, Heere tot Grimhuysen appelant.”

Dit stuk is het laatste, dat wij in de verzameling vinden. Aan het slot daarvan worden als in bittere klaagtonen de zeer verklaarbare grieven in de volgende woorden saamgevat: “Versoeckende dat .... mach worden toegelaeten tot vorder executie te procedeeren insonderheyt dewiele tsedert den 17^{en} Aprill des jaers 1623 ende alsulkx nu over de vierentwintich volle jaeren tot betaelinge van dese liquide schulden ende obligatien, so in den Haege ende tot Brussel als voor desen E. gereghte gheprocedeert is, hebbende dese geappeleerdens ende derselver olderen geduerende den voorsz. tijt niet alleen haere volle capitaelen ende interessen gemist, maer hebben noch daerenbovens soo merckelyke oncosten tott verplegingh derselver procedueren tegens soo hooge stantspersoonen moeten aanwenden.”

Daar er na dit “antwoordelijk bericht” geene stukken meer in het dossier voorkomen, zal hierop, zoo men tot geene minnelijke schikking is gekomen, de uitspraak van de Schepenbank

van Nijmegen, hoogstwaarschijnlijk ten gunste der eischers, gevolgd zijn.

Van Emilia's oudsten zoon, Emanuel, en zijne kinderen zijn ons eenige meerdere levensbijzonderheden bekend. Reeds hebben wij medegedeeld, dat hij even als zijn broeder op jeugdigen leeftijd tot kapitein werd aangesteld en dat Maurits hem in 1619 tot gouverneur van het Prinsdom Oranje benoemde.

Prins Frederik Hendrik ging er dat jaar heen om den vorigen gouverneur Croeser af te zetten[1]. Behalve don Emanuel vergezelden hem nog de Admiraal van Nassau, de adjunct-gouverneur Valckehburg, eenige officieren, die voor het garnizoen bestemd waren, en verscheidene edellieden. Zij trokken over Brussel en Parijs, waar de Prins koning Lodewijk XIII ging begroeten en er eenige dagen bleef, terwijl hij Emanuel en Valckenburg met de officieren vooruit zond. Later in Oranje aangekomen, installeerde hij zijn neef, en vertrok na aan Valckenburg de noodige geheime instructiën omtrent het bestuur te hebben gegeven. Deze was dan ook de eigenlijke regent, want de twintigjarige Emanuel was slechts, zooals La Pise het uitdrukt, “un phantosme, pour contenter en illusion ceux qui avoient tant crié à la subrogation d'un autre gouverneur catholique après le départ de Croeser.” Hij liet dan ook de regeling der zaken aan Valckenburg over, leidde een vroolijk leven, en beijverde zich alleen, “à faire voir par une honnorable despence la grandenr de sa qualité et la munificence de celuy qui l'avoit establi.” La Pise geeft niet onduidelijk te verstaan, dat de slimme Valckenburg hem daartoe aanmoedigde, en hem tot zulke grove verteringen aanzette, dat prins Maurits, die niet van verkwisting hield, hem in 1623 nog voor zijn tijd terug liet roepen en Valckenburg in zijne plaats benoemde.

In 1626 met zijn vader naar Brussel getrokken, bleef hij daar een paar jaar, en ging den 15^{den} Juli 1628 tot den geestelijken stand over: in tegenwoordigheid van de Infante Isabella en haar gansche hof trad hij onder den naam van broeder Felix in de orde der Ongeschoeide Carmelieten[2].

Dit schijnt zeer tegen den zin geweest te zijn van zijn vader,

1) De La Pise, Hist. des princes et principauté d'Orange, pag. 773 et suivv,
2) Aitzema, II, 6e boek, bl. 120. De la Pise, Tableau, p. 851.

want in een brief, vijf jaren later geschreven, spreekt deze van hem als van den ‘moine frère Felix, ou Infélix pour mieux dire’ (hij kon het niet laten er nog een woordspeling tusschen te voegen) qui contre ma volonté s'at fait moine[1]. Wel verklaarde Emanuel junior later, dat hij zich ‘door inductie en persuasie van syn heer vader tot het geestelijke leven (zooals de pausgesinden dat noemen) had begeven’[2], doch de omstandigheden, waaronder hij die verklaring aflegde, geven wel eenige aanleiding om aan hare volkomen juistheid te twijfelen. Het was namelijk in 1633, toen hij na een kloosterleven van vier en een half jaar onverwachts den monnikskap op den tuin hing en naar Holland week, waar hij den 15^{den} Januari van het volgende jaar in de Fransche kerk te Delft, ‘het voorsz. leven met een waerachtich berouwe hebbende verfoeyt’[3] tot de hervormde leer overging[4]. Hij vervreemdde zich hierdoor geheel en al van zijn vader, die zich reeds bitter gegriefd gevoelde toen hij vernam, dat zijn zoon ontrouw was geworden aan de afgelegde kloostergelofte. ‘Il a quité son Dieu et son honneur,’ schrijft hij[5], ‘et a mis une tache si vilaine en nostre très-illustre sang; le pis est que Dieu estant juste le chastiera rigureusement, come il faict à ceux qui le quitent pour les immundices de ce monde.’

Die overgang van Emanuel tot de Hervormde kerk heeft aanleiding gegeven tot eene zeker zeldzaam voorkomende rechtskwestie. Bij het testament van Maurits was hem, zooals wij gezien hebben, een jaargeld toegelegd van 2000 gulden met de fideicommissaire bepaling, dat dit jaargeld na zijn kinderloos overlijden aan zijn broeder zou komen. Monnik wordende, was hij geestelijk dood, en hij had dan ook den 17^{den} Juli 1628 zijn broeder don Louis Guillaume wettig in het bezit van dit legaat gesteld[6]. Nu hij evenwel, om zoo te zeggen, weer levend was geworden, wendde hij zich in 1636 tot de Staten van Holland om het genot van dat jaargeld terug te erlangen[7].

1) Kuilenburg's archief, 22 Juli 1633.
2) Sententie van den Hove van Holland, 29 Sept. 1656.
3) Id.
4) Aitzema II, 6e Boek, bl. 120.
5) Kuilenburgsch archief 22 Juli 1633.
6) Kort verhael enz. Arch. van Z.M.
7) Sententie van den Hove van Holland, 29 Sept. 1656.

Het is moeilijk in te zien, op welken rechtsgrond de Staten hem dien eisch zouden hebben kunnen toewijzen, maar gelukkig waren de omstandigheden van dien aard, dat zij zich uit dit netelige dilemma konden redden zonder het recht al te veel geweld aan te doen. Aangezien Louis Guillaume minister was in dienst van den Koning van Spanje, was zijn goed jure belli vervallen aan den Staat, en deze stond nu, den 14^{den} Juli 1636, zijn recht weder aan Emanuel. af[1]. Na den vrede van Munster heeft Louis Guillaume weder pogingen gedaan om zijne geconfisqueerde en aangeslagen goederen terug te krijgen en ook weer in het bezit van het jaargeld te komen. Zijn zoon Ferdinand Alexander, die toen te Leuven studeerde, en wien hij die rente voor zijne studiën had afgestaan[2], legde in 1651 op zijn last beslag op de heerlijke goederen en domeinen van den Prins van Oranje bij Sichem en Diest[3], en verkreeg te Brussel eene gerechtelijke uitspraak, waarbij de prinses-douairière als voogdes van haar kleinzoon Willem III veroordeeld werd, hem niet alleen in het vervolg het jaargeld te betalen, maar ook de niet betaalde termijnen van 1629 af te restitueeren. Emanuel bracht nu weder de zaak voor het Hof van Holland; hij voerde evenals vroeger aan, ‘dat dselve donatie niet anders geconsidereert conde werden als een gifte ter Saecke des doots ende bij hem verleden alleen op een presuppoost dat hij dese werelt affstervende sich in het pretense geestelyck leven begeven ende daerinne ad finem vite soude persevereren. Ende dat hij wederkeerende tot de gereformeerde leere oock de pretense donatie ipso nullo alio coadjutorio tanquam donatio mortis, causa morte non subsecuta quam te cesseren.’ Bovendien voerde hij een nieuwen grond aan, namelijk dat hij nu kinderen had, die volgens het testament van Maurits gerechtigd waren tot dit legaat. Het Hof van Holland stelde hem, zonder evenwel de motieven aan te geven, bij sententie van den 29^{den} September 1656 in het gelijk, en releveerde hem ‘van de acte van donatie bij hem in den jare XVI^{c} acht en twintich verleden.’ Uit de domeinenrekeningen blijkt dan ook, dat hij in het vervolg het jaargeld geregeld uitbetaald kreeg.

1) Sententie van den Hove van Holland 29 Sept. 1656. - Kort verhael enz
2) Kort verhael enz. Arch. van Z.M.
3) Sententie van den Hove van Holland 29 Sept. 1656.

Intusschen was hij weder bij het leger als ritmeeester over de kompagnie van den overleden graaf Hendrik van den Berg aangesteld[1], en legde den 12den Juni 1638 als zoodanig den eed af. Aitzema deelt mede, dat hij eenigen tijd later, eene kompagnie ruiterij aanvoerende, bij Gelder door den vijand gevangen genomen en weder in een klooster gestoken zou zijn[2]. De zaak komt ons vreemd voor, maar wordt nog onverklaarbaarder door hetgeen wij lezen in het postscriptum van een brief, dien Hendrik Casimir van Nassau den 26sten Februari 1639 aan de gravin-douairière van Nassau-Dietz schreef[3]. 'Monsieur d'Estrades susmantioné,' zegt hij, 'a là depuis peu la compagnie du Don Emanuel, Prince de Portugal, et cela sur sa requeste, d'autant qu'il s'est remis volontairement dans son couvant, duquel il a escrit des lettres à ses seures, pour tâcher à les convertir par sa persuasion à la religion catholique romaine, et par lesquelles il renonce à touts ses biens et pretensions seculiers.'

Wat van dit alles waar is, is moeilijk meer na te gaan. Wel blijkt uit het Eedboek op het Rijksarchief, dat Destrades den 8sten Maart 1639 den eed heeft afgelegd, maar van eene aanstelling, waarbij in den regel de naam vermeld wordt van hem, die vroeger de kompagnie aanvoerde, hebben wij niets kunnen vinden. In de Commissieboeken van den Raad van State hebben wij Emanuel voor het eerst weer aangetroffen den 10den April 1645, toen hij aangesteld werd tot Kapitein van de kompagnie voetvolk van wijlen François van Westerbeeck[4]; - tezelfder tijd deed hij ook eed als kolonel. In 1656 was hij gouverneur van de stad en forteresse van Steenwijk[5], en in 1659 kreeg hij ook de kompagnie ruiteren van Vincent van IJsselstein[6].

In 1646 huwde hij Johanna, gravin van Hanau, eene dochter van Albert, graaf van Hanau zu Muntzenberg[7], die hem in de vier volgende jaren vier dochters schonk, waarvan de

1) Commissieboek v.d. Raad van State.
2) Saken van Staet en Oorlogh II, 6e Boek, bl. 120.
3) Groen v. Pr. Archives, Serie II, tom. 3, pag. 144.
4) Commissieboek v.d. Raad v. State, bl. 123.
5) Sententie van den Hove v. Holland 29 Sept. 1656.
6) Commissieboek v.d.R.v. St. bl. 157.
7) Zij was de weduwe van den Rijngraaf Wolfgang Frederik, in 1637 overleden.

oudste, Wilhelmine Amalia, en de jongste, Christine Delphine, op jeugdigen leeftijd gestorven zijn[1]. De financieele omstandigheden van Emanuels huishouden zijn evenmin schitterend geweest als die van zijne ouders, en even als met dezen gedurende eene reeks van jaren het geval was, zoo vinden wij ook van hem nagenoeg alleen eenige berichten in de Commissieboeken van de thesauriers der Prinsen van Oranje, en uit die berichten blijkt maar al te zeer, met welke geldelijke bezwaren het gezin op den duur te worstelen had. In de acht jaren van 1643 tot 1650 kreeg Emanuel van Frederik Hendrik en Willem II, behalve de nu en dan vrij aanzienlijke geschenken in geld, niet minder dan 50000 gulden in voorschot op zijn jaargeld (van 2000 gulden!). In 1650 werd dit voorschot, toen ten bedrage van 4000 gulden, niet gegeven dan nadat Johanna zelve het Hof van Holland bij request verzocht had, de heeren Raden van Zijne Hoogheid te bewegen, haar dat geld tot betaling van hare schulden te verstrekken, ‘ten opzien van de necessiteit, daerinne sy jegenwoordigh is ende dat sy oock op 't uytterste swanger is gaende.’

Zoolang de herinnering aan hare schoonmoeder, prinses Emilia, als zuster en tante der opeenvolgende Stadhouders nog eenigszins levendig bleef, was het begrijpelijk, dat men haar en haren echtgenoot in hunne benarde omstandigheden niet geheel en al aan hun lot overliet; maar toen na den onverwachten dood van Willem II in 1650 de voogden van diens pasgeboren zoon, de Prinses-weduwe, de Prinses-douairière van Oranje en de Keurvorst van Brandenburg, de koorden van de beurs in handen kregen, nam de zaak eene minder gunstige wending, zoo als bleek in het volgende jaar, toen Johanna een geruimen tijd in den Haag had vertoefd om de belangen van haren echtgenoot te behartigen tegenover don Guillaume, die, zoo als wij gezegd hebben, in die dagen zijne aanspraak op diens jaargeld vernieuwde. Men moge, waarschijnlijk terecht, ongunstig oordeelen over de wijze, waarop de echtelieden hunne financiën bestuurden, het doet niettemin pijnlijk aan, wanneer men het navolgende smeekschrift leest, dat door Johanna in 1651 tot de voornoemde voogden gericht werd[2].

1) Vóór 1656 (Sent. v.h. Hof v. Holl. 29 Sept. 1656.)
2) Ordonnantieboeken, Rijks Archief.

Aen hare Hoocheden

Geeft ootmoedich te kennen Vrouwe Johanna Princesse van Portugal, geboorne Gravinne van Hanau, hoe dat dselve hier gecoomen synde om het different ontstaen tusschen haren heer ende desselfs jonger broeder te remedieren ende versien, ondertusschen naer by de acht maanden hier gelegen te hebben, vervallen is in groote miserie ende armoede, ende dienvolgens verscheyden schulden alhier gemaekt, over sulcx van hier niet en can vertrecken sonder uwe Hoocheden assistentie, soo versoeckt de gemelte Princesse dat Uwe Hoocheden uyt medogentheyt gelieven goedertieren haer te begenadigen met de somme van een duysent Car. gul. t' sij in advance van 't legaet van Prins Maurits Ho. Loff. Mem. ofte anders soo als uwe Hoocheden sullen bevinden. Twelck doende etc.

En vooral de koele en hooghartige beschikking, die op dat verzoek genomen werd, maakt een treurigen indruk, wanneer men daarbij bedenkt, dat het hier de vrouw van een wettigen kleinzoon van Willem den Zwijger geldt.

'Haere Co. Hooch.' staat er in het Ordonnantieboek nevens het request aangeteekend, 'mitsgaders hare Hooch. de Princesse Douariere van Orange, soo voor haer selven ende als speciale gemachtechden van S. Churf. Doorlt. van Brandenburch, voochden van den Prince van Orange, gelet hebbende op den inhouden deser, hebben uyt commiseratie van de groote necessiteit ende ongelegentheyt van de vrouwe Princesse suppliante in desen, ende omme andere redenen in desen vermelt goetgevonden, dat aende selve tot eene assistentie in dese hare ongelegentheyt ende omme uytten Hage naer hare woonstede te connen vertrecken, sal worden getelt eene somme van duysent Car. gul. Midts dat naer desen Hare Hoocheden niet meer over soodanige versoecken sullen mogen worden gemolesteert.'

Aan deze laatste vermaning schijnt gevolg gegeven te zijn; immers de rekeningen zwijgen van dien tijd af, en alleen den 31sten Maart 1663 zien wij dat de minderjarige prins Willem III bij deliberatie en goedvinden van zijne voogden duizend gulden geeft aan de prinses van Portugal, gemalin van Don Emanuel van Portugal, 'tot eene assistentie in haren becommerlijcken staet off jegenwoordige ongelegentheyt'[1)].

1) Ordonnantieboek, Rijks Archief.

Den 27sten October 1666 overleed Emanuel[1] te Delft, waar hij in de Waalsche kerk werd begraven[2]. Hij liet twee dochters na, Elisabeth Maria, geboren den 20sten November 1648 en Emilia, geboren in 1649. Zijne weduwe overleefde hem nog bijna zeven jaren: zij stierf den 13den September 1673[3], nadat haar vijf jaren te voren de grief was aangedaan, dat hare beide neven Frederik Alexander en Emanuel Eugène haar het jaargeld van ƒ 2000, door Maurits aan haren echtgenoot toegewezen, betwist hadden, op grond dat haar huwelijk met Emanuel, den gewezen katholieken geestelijke, onwettig was geweest[4].

Van de beide in leven gebleven dochters van Emanuel en Johanna van Hanau is de eene, Emilia Louise, den 8sten Juli 1731 op hoogen leeftijd ongehuwd te Bergen op Zoom gestorven[5]. De andere, Elisabeth Maria[6], huwde den 11den April 1678 met Adriaan baron van Gent, een der krijgsbevelhebbers in het leger der Staten, wien bij de belegering van Maastricht in 1673 het linkerbeen door een kanonkogel was afgeschoten[7].

1) Sententiën van den Hove van Holland 1668 No. 103.
2) Tegenw. staat der Vereen. Ned. IV deel, bl. 463.
3) Sententiën van het Hof van Helland 1691, 26 Juli.
4) Afgewezen bij Sent. van het Hof van Holland 19 Oct. 1663, zie de Sententie van 1673, No. 218.
5) Hübners Geneal. Tab.
6) Ter verduidelijking diene onderstaande tabel (aansluitende aan de vorige):

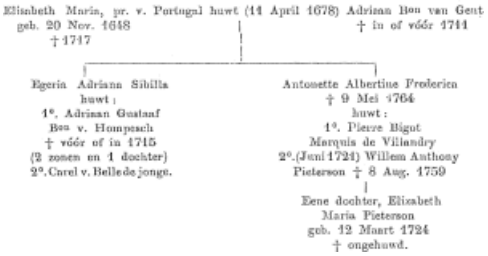

7) Batavia illustrata I. 12e Hoofdst. bl. 852.

Dat huwelijk was op den duur niet gelukkig, en eene echtscheiding was daar het gevolg van. Wanneer die heeft plaats gehad, is ons niet gebleken, maar reeds in 1691 vinden wij in de domeinrekeningen posten opgeteekend van afzonderlijke betalingen, nagenoeg gelijktijdig gedaan aan den baron van Gent en aan Elisabeth Maria van Gent, die tot het vermoeden wettigen, dat er toen reeds eene verwijdering bestond. Eerst in 1703 vinden wij haar voor het eerst vermeld als ‘gesepareerde huisvrouw’, en in 1711 wordt zij ‘donairiere van Gent’ genoemd. Haar echtgenoot, die derhalve vóór of in dat jaar overleden moet zijn, liet haar met hare drie dochters in kommervolle omstandigheden achter.

De oudste dezer dochters, Johanna Emilia Louise, is ongehuwd gebleven; de beide andere daarentegen huwden elk tweemaal.

Egeria Adriana Sibilla werd eerst de echtgenoote van Adriaan Gustaaf van Hompesch, kolonel van het Regiment Garde-dragonders[1)], die vóór of in 1715 met nalating van twee zonen en eene dochter stierf, waarop zij in 1723 hertrouwde met Carel van Belle de jonge, drossaart en stadhouder van de leenen van Langerak[2)].

Wij hebben de sporen van dezen oudsten tak der nakomelingen van Emilia van Nassau niet verder gevolgd. In 1841 behoorden tot de gerechtigden tot de Nassausche renten eene gravin van Hompesch en eene gravin van Heiden Hompesch, douairière van S.J. graaf van Heiden Reinestein, doch het is ons onbekend of zij rechte afstammelingen zijn, daar het recht op de legaten, door Maurits aan de kinderen van Emilia vermaakt, ook op andere dan hunne nakomelingen kon overgedragen worden.

De andere dochter, Antoinette Albertine Frederica van Gent, huwde eerst met Pierre Bigot, marquis de Villandry, en na diens dood trad zij in 1721 in den echt met Willem Anthony Pieterson, burgemeester van den Haag en broeder van den vice-admiraal Jan Jacob Pieterson. Hij overleed den 8sten Augustus 1759 en zij den 9^{den} Mei 1764, eene eenige dochter, Elizabeth Maria Pieterson nalatende, die den 12^{den} Maart 1724 was geboren en ongehuwd stierf. Het geslacht der Pieterson's is ook in de mannelijke lijn uitgestorven.

1) Sententie van den Hoogen Raad 20 Juli 1723.
2) Sententie van het Hof van Holland 20 Oct. 1729.

Omtrent al deze nakomelingen van Emilia's oudsten zoon zijn weinig bijzonderheden bekend. Alleen blijkt het uit de vorstelijke domeinrekeningen, dat zij, vooral in het begin der vorige eeuw, even als hunne voorouders, zeer dikwijls in kommerlijke omstandigheden verkeerd hebben, terwijl de sententieboeken van den Hoogen Raad en van het Hof van Holland van een onafgebroken strijd tusschen de familieleden onderling maar al te zeer getuigenis afleggen. Wanneer men die archieven doorbladert, wordt men bijna geneigd tot de bewering, dat geen testament als dat van Maurits en geen huwelijk als dat van Emilia tot zooveel processen en rechterlijke uitsprakeu geleid hebben. Van het jaar 1637 af, toen Emanuel het recht zijner dochters op de halve nalatenschap van zijne gemalin betwistte, tot op 1727, toen het laatste appèl aangeteekend werd in het proces, dat, zooals wij hieronder nog zullen mededeelen, door Emilia's nakomelingen in Zwitserland aan hunne bloedverwanten in Nederland werd aangedaan, dus gedurende een tijdsverloop van negentig jaren, is er nagenoeg geen enkel jaar, dat er geen geschil voor de gerechtshoven hangende was. Er zijn processen bij, die meer dan twintig jaren geduurd hebben, en waarvan de breedvoerige documenten een foliodeel zouden vullen. Dat het taaie geduld om al dat juridische proza te doorworstelen, slechts zelden beloond wordt, zal men gereedelijk aannemen, maar het is de eenige bron geweest, waaruit wij de bovenstaande bijzonderheden hebben kunnen putten.

Een paar processen willen wij hier slechts mededeelen, omdat zij ons een blik doen slaan op de omstandigheden, waarin de kleinkinderen van Emilia van Nassau hier in de Nederlanden verkeerd hebben. Zij zullen opnieuw bewijzen, zooals de geschiedenis het trouwens ontelbare malen bewezen heeft, hoe snel de nakomelingen, zelfs van de doorluchtigste geslachten, wanneer zij eenmaal uit den kring gedrongen zijn, waarin de luister hunner geboorte hun eene plaats aanwees, tot achteruitgang, ja zelfs tot armoede kunnen geraken.

Johanna van Hanau, douairière van Emanuel, had, in weerwil van den weinig glansrijken toestand harer geldmiddelen, toch altijd nog een zekeren staat gevoerd, en toen zij in 1673 stierf, vermaakte zij aan haar staatsjuffer Agnes Liel eene lijfrente van driehonderd gulden 's jaars. In den eersten tijd be-

taalden hare beide dochters die trouw uit, maar na twaalf jaren werd het haar blijkbaar moeilijker. Elizabeth Maria, die inmiddels met van Gent was gehuwd, hield het nog tot 1688 vol, maar Emilia Louisa schijnt in 1685 de zaak te hebben vereenvoudigd door Agnes Liel weder in haar dienst te nemen en haar van dat oogenblik af zoo min haar loon als haar aandeel in de lijfrente te voldoen, ja zelfs de voorschotten, die Agnes in het huishouden deed, niet terug te geven. Natuurlijk groeide de schuld daardoor voortdurend aan, en bedroeg in 1688, toen de Barones van Gent eveneens ophield te betalen, reeds 830 gl. 12 st. en 12 penn. Agnes drong nu op voldoening aan, waarop Emilia Louise haar eene schriftelijké verklaring gaf, dat zij binnen zekeren tijd eerst 376 gl. 15 st. en 8 penn., en daarna nog 28 gl. 12 st. tot afslag zou geven, zoodat zij nog 425 gl. 5 st. en 4 penn schuldig bleef. Van de betaling kwam evenwel niets, en toen Agnes nog een jaar gewacht had en ook de tusschenkomst van goede vrienden niet hielp, bracht zij de zaak voor het gerecht[1)].

Die cijfers zijn welsprekend genoeg om ons te doen zien in welken benarden toestand de achterkleindochter van Willem van Oranje langzamerhand geraakt was. Eene prinses toch, die zelfs na tusschenkomst van goede vrienden, gerechtelijk wordt aangemaand om eene schuld te voldoen aan hare kamenier, in kleine postjes verdeeld, die met stuivers en penningen bijeengescharreld moeten worden, beleeft zeker moeielijke dagen. Bij sententie van den 26sten Juli 1691 werd zij door het Hof van Holland tot betaling veroordeeld. Waarschijnlijk heeft hare zuster, de Barones van Gent, het door haar verschuldigde ook betaald, daar wij van geen eisch tegen haar gewag gemaakt vinden.

Doch ook voor deze had de tijd geen rozen gebaard, en uit twee processen, na haren dood tegen hare kinderen gevoerd, blijkt, dat zij vooral in den laatsten tijd van haar leven met groote huiselijke zorgen te kampen had. Gescheiden van haren echtgenoot, was zij, door schulden gedrukt, genoodzaakt telkens geld op te nemen, en elk oogenblik vinden wij in de ordonnantieboeken posten van voorschotten, die haar verstrekt wor-

1) Sententiën van het Hof van Holland, 26 Juli 1691.

den op de rente, welke zij uit de vorstelijke domeinen trok. Nu eens heet het ‘wegens de necessiteit, waarin zij zich bevindt,’ dan weder ‘voor de laatste maal’ - hetgeen intusschen herhaalde keeren voorkomt - elders ‘om daarmede in te lossen en te redimeeren de gearresteerde en verkochte meubelen en imboel, en te betaelen de kleederen in 't request vermeld,’ of wel haar jaargeld wordt haar betaald voor een gedeelte in den vorm van gequitteerde rekeningen harer schuldeischers. In het begin der achttiende eeuw woonde zij in den Haag, en wij vinden haar daar in 1711 in een huisje op den Hofsingel met hare beide dochters, de ongehuwde Johanna Emilia Louise en Egeria Adriana Sibilla, die bij den dood van haren echtgenoot, den baron van Hompesch, met drie jeugdige kinderen, twee zoontjes en een dochtertje, was achtergebleven, waarover Reinier Vincent van Hompesch, generaal der kavalerie en gouverneur van 's Hertogenbosch, voogd was[1)]. Alleen het dochtertje woonde met hare moeder. Bij de geldverlegenheid, waarin de drie vrouwen zich bevonden, leenden zij van zekeren Andries de Maare, alsmede van eene koopvrouw Elisabeth van Thiel, huisvrouw van Cornelis van Ypelaar, en zelfs, zoo het schijnt, van hare kamenier Maria Schuts, herhaaldelijk grootere of kleinere sommen, waarvoor zij obligatiën afgaven. De Maare verzekerde later wel voor het gerecht, dat hij er in den beginne ongenegen toe was, ‘om de quade rapporten, die alomme zigtbaer waeren van de insuffisanse van betalinge van de gemelte Baronesse’, maar met dat al was de schuld in 1711 reeds tot 3300 gulden gestegen, en hij kocht zelfs de pretensie van vrouw van Ypelaar ten bedrage van 1000 gulden ook nog op. In de eerstvolgende jaren had hij haar voortdurend nog geld geleend, en ‘voor haer in haere alom bekende verlegentheyt gekogt ende gelevert verscheyde waeren tot derselver onderhout hebbende gedicnt,’ te samen voor 1809 gl. en 5 stuivers. Kort daarop in 1717, stierf de moeder, en de Maare, wiens handelwijzen wel het vermoeden wekken, dat hij van de alom bekende verlegenheid der dames partij zocht te trekken om woekerwinsten te behalen, eischte nu, ook uit naam van vrouw van Ypelaar, die, zooals hij zeide, geheel geruïneerd was, betaling van de drie dochters. Deze echter verklaarden, dat wel

1) Sententie van den Hoogen Raad 20 Juli 1723.

is waar hare moeder ‘eenige obligatiën had gepasseerd, inhoudende diverse sommen van penningen, sommige op een open naem en sommige ten naeme van Maria Albertina Schuts, camenier ten haren huyse woonende, alsmede ten naeme van Elisabeth van Thiel,’ doch die stukken waren maar in voorraad opgemaakt om er voor de barones van Gent geld op te kunnen negotieeren; door de Maare was er nooit ‘helder of penning’ op betaald. Er was wel eenig geld op genegotieerd en nu en dan waren er wel wat penningen en koopwaren aan de prinsessen gegeven, doch de Maare had daarvan nooit rekening en verantwoording gedaan. Toen deze, zich tot de Raden en Rekenmeesters van Willem III gewend hebbende, naar zijn voorgeven ‘op alderhande frivole wijze gedilayeert’ was geworden, bracht hij de zaak voor het Hof van Holland. De prinsessen eischten nu van hare zijde, dat hij zou worden verplicht om ‘specificé en pertinentelijk op te geven den dag en datum, aan wien en wat sommen van penningen of wat coopmanschappen van tijt tot tijt hij op de voorsz. obligatie verstrekt had en de deugdelijkheyt van dien met solemnelen eede te sterken,’ of wel dat hij bezweren zou, die gelden te hebben verstrekt, en hoeveel hij aan Elisabeth van Thiel voor de obligatie had gegeven.

Ongeveer in dien zin deed het Hof den 6^{den} December 1723 uitspraak.

Omtrent dien tijd hertrouwde de douairière van Hompesch met den drossaart Carel van Belle, en wellicht was het deze omstandigheid, die een ander leverancier, den franschen kok George Ainé, aanleiding gaf om zich op zijne beurt in 1724 met eenige vrij verouderde pretensiën tot het Hof te wenden, met het verzoek, dat de procureur Victor Brey deze zijne pretensiën op wijlen de barones van Gent en hare dochters Louise en Egeria Adriana van Belle zou mogen voldoen uit zekere gelden, die hij, Brey, van haar in handen had; de door hem gevorderde som bedroeg niet minder dan 4056 guldens en 10 stuivers. De procureur weigerde, maar gaf Ainé te verstaan, dat hij zich tot de personen zelve moest wenden. De kok liet zich dit geen tweemaal zeggen, en daagde terstond den heer Drossaert van Belle voor het Hof van Holland om eene vordering ten laste zijner gemalin, ten bedrage van 1416 gulden en 6 stuivers.

Hieruit ontwikkelde zich een strijd van eisch, repliek en

dupliek tusschen die twee partijen, die zich van de zijde van van Belle door een toon van minachtende hooghartigheid en van die van Ainé door steeds toenemende heftigheid onderscheidde, en die wij hier in een beknopt overzicht maar genoegzaam met de eigen woorden willen weergeven.

Ik heb, begon Ainé, de barones van Gent van den 21sten Juli 1712 tot den 13^{den} October 1715 van spijs en drank onderhouden, en in dien zelfden tijd twee van hare dochters, de barones Johanna Emilia Louise en Mevrouw van Belle, die toen nog de weduwe van Hompesch was, en verder degenen, die ‘tot hare familiën respective waeren specteerende, gealimenteert en (met respect gesegt) geduerende de voornoemde jaeren den mond opengehouden.’ Daarvoor komt mij toe ten laste van de barones van Gent 1712 gl. 8 st., van Johanna Emilia Louise 927 gl. 16 st. en van Mevrouw van Belle 1416 gl. 6 st.

Ik ontken expresselijk, antwoordde hierop van Belle, het recht van den eischer om eene vordering in te stellen op zulke ‘opgeraapte pretensiën.’ Hij kan niet aantoonen, dat hij ooit eenige leverantie of deboursement ten behoeve van mijne vrouw heeft gedaan. Met de kwestie tusschen hem en mijne overleden schoonmoeder (waarvan ik geen erfgenaam ben) en mijne schoonzusters heb ik trouwens niets te maken. Als het verlangd wordt kan ik aantoonen, dat de eischer van wege de prinses van Portugal notabele sommen van penningen, wegens leverantiën heeft genoten. Nooit heeft hij getracht van de prinses geld te krijgen, en thans beproeft hij het successivelijk nu bij den een dan bij den ander, splitst de som, waarop hij recht beweert te hebben, geheel en al ‘nae sijne phantasy’ in drie deelen, en eischt zonder verdere aanduiding 1416 gulden en 6 stuivers van mijne vrouw.

De verdediging van van Belle, het kan niet tegengesproken worden, was vrij zwak en weinig meer dan eene eenvoudige ontkenning, en wanneer Ainé werkelijk in zijn recht was, is het verklaarbaar, dat het fransche bloed van den kok aan het kooken is geraakt, zooals dan ook niet onduidelijk blijkt uit zijn wederantwoord ‘bij schriftuere van replique.’

Van Belle weet zeer goed, zegt hij, dat ik mij alleen heb laten bewegen door het continueel bidden en smeeken van zijne vrouw, die anders met die van hare familie schier van honger zou hebben moeten vergaan. Ik heb mij geruïneerd om de

vrouw kost en drank te kunnen verschaffen, en nu heeft men zelfs de impudentie om de van mij afgesmeekte deboursementen te baptiseeren met den naam van opgeraapte pretensiën! Men flatteert zich te vergeefs, dat ik de positieven van mijnen eisch niet zal kunnen verifieeren. De ‘quaataardige ontkentenisse van de gedaene leverantie off deboursementen sal hem niet dan tot desselfs schande ende overgroote confusie verstrekken; en wijders dient op dat subject tot onderregtinge van van Belle, dat bij de eygenhandige ondertekeninge en bekentenisse van sijne jegenswoordige huysvrouwe, doenmaels Wed^{e} Hompesch, zal consteeren hoe valsselijk bij hem wierd voorgegeven en bij sijn geposeerde was ter nedergestelt dat ik nooit leverantie of deboursement had gedaan.’ Ik zal bewijzen, ging hij voort, dat ik en mijne vrouw in 1712, 13, 14 en 15 dagelijks verscheiden schotelen spijs, zoo voor de prinses van Portugal als voor hare dochter de barones van Gent, weduwe Hompesch, heb gereed gemaakt. Ze werden aan de weduwe Hompesch gebracht op den Singel, waar zij met een dochtertje en eene kamenier woonde; die hebben het samen geconsumeert, en wanneer ze geen betaling deden, heb ik en mijne vrouw soms veertien dagen opgehouden te leveren. Dan kwam het dochtertje, de kamenier of een ander ons namens Mevrouw van Belle verzoeken om weer te leveren met ernstige beloften van betaling. Dat dochtertje kwam ook dikwijls bij ons eten en bleef ook wel slapen. Dat alles kunnen de menschen, die de gekookte en gebraden spijzen naar tijdsgelegenheid hebben klaargemaakt en bij Mevrouw van Belle aan huis gebracht, als ooggetuigen bewijzen.

Ik blijf bij hetgeen ik gezegd heb, antwoordt van Belle in zijn repliek, en ‘acht daarmee wederlegd en gedesolveert al het onwaar frivool en ongefundeert voorstel dien ten contrarie bij den eysscher voorgebracht.’ Hij heeft van mij in mijne kwaliteit niets te pretendeeren, en zal zijne ‘temeraire aantigtinge’ nooit goed kunnen maken, zooals ook wel uit zijne boeken zou blijken. 't Is te verwonderen, aldus besluit hij, ‘dat de eyscher zijn pretens regt wil goet maken met lasteren en schelden, vervat in harde en ongehoorde expressiën, als quaataardige ontkentenissen en valselijk voorgeven. Maar al die grossiere en onbeschofte manieren van schrijven wil ik liever met stilzwijgen passeeren.’

Hiermede werd de reeks van liefelijkheden, die de beide partijen elkander naar het hoofd wierpen, gesloten. Het hof deed den 20sten October 1729 uitspraak en ‘condemneerde den verweerder aan den eischer te betalen het geld, dat zijne vrouw wegens alimentatie en onderhoud van den eischer had genoten, mits deze onder solemneelen eede verklare de deugdelijkheid van zijn gehouden register.’

In denzelfden tijd, dat in Holland de kleinkinderen van Emilia van Nassau zich slechts met moeite in den strijd des levens konden staande houden, verkeerden hare kleinkinderen in Zwitserland in vrij goede omstandigheden. Aan leden van patricische familiën uitgehuwelijkt, behoorden hare vier kleindochters (de vijfde en haar eenige kleinzoon daar te lande waren kinderloos gestorven) tot de vermogende aristocratie van de meest welvarende Zwitsersche kantons, en nog voordat de zeventiende eeuw ten einde was, hadden ook zij de meeste hunner kinderen aan personen uit denzelfden kring uitgehuwelijkt. Meer dan dat is ons omtrent hen in die jaren niet bekend geworden, doch in 1707 trad op eens eene van Emilia's achterkleindochters weder op het wereldtooneel, en wel om hare aanspraken te doen gelden op een vorstendom, waarop zij, krachtens hare afstamming van Willem van Oranje, recht beweerde te hebben.

Dat vorstendom was Neuchatel.

Sedert 1516, toen Lodewijk I, hertog van Orleans-Longueville, afstammeling van Dunois, den beroemden bastaard van Orleans, daar aan het bewind was gekomen, was de regeering in zijn stamhuis gebleven totdat zijne laatste nakomeling, Maria van Nemours, in 1707 overleed. Volgens het in 1552 verworven recht, stond bij het uitsterven van het regeerend stamhuis de keuze van een nieuwen vorst, of liever de beslissing aan welken der verschillende pretendenten, die zich opdeden, het bestuur zou worden opgedragen, aan het volk, vertegenwoordigd door zijne drie staten. Toen dan ook Maria van Nemours, bij het aanvaarden van het bewind in 1694, den Chevalier de Soissons, afstammeling van Leonora van Orleans, als haar opvolger had aangewezen, hadden de fiere bewoners van het

kleine vorstendom, zonder zich aan haar protest te storen, verklaard dat zij zich hun souverein recht niet lieten ontnemen. Hun land was onvervreemdbaar: zij wilden niet, dat er over beschikt zou worden als over een gewoon erfgoed, en evenmin dat in het vervolg aan paus of keizer eenige beslissing omtrent de kwestie van opvolging zou worden toegekend, zoo als in vroegere eeuwen het geval was geweest.

De keuze van een nieuwen vorst was voor Neuchatel van het hoogste belang, en was nog gedurende het leven van Maria ernstig overwogen. Wanneer de regelen van het oude feudale recht werden gevolgd, dan hadden, daar de Chevalier de Soissons nog vóór haar was overleden, zijne bloedverwanten de Gondy's en de Matignon's de meeste aanspraken. Zij vonden een krachtigen steun bij Lodewijk XIV, maar juist dat was het, hetgeen de staten van Neuchatel van hen afkeerig maakte, want de herroeping van het Edikt van Nantes in 1685 was den protestanten nog te versch in het geheugen, en zij begrepen bovendien, dat zij, door een der vasallen van den Franschen koning als hun heer te erkennen, groot gevaar liepen, eenmaal langs een kleineren of een grooteren omweg in zijne handen te vallen.

Het was ongetwijfeld voor hun vaderland het verkieslijkste, wanneer zij, als het oogenblik dààr was, de heerschappij konden opdragen aan een protestantsch vorst, die machtig genoeg was om hen te beschermen, en tevens te ver van hen verwijderd om hen te kunnen schaden. Dat gronddenkbeeld en de daaruit te maken gevolgtrekkingen waren voornamelijk opgerezen in het brein van een van Neuchatel's scherpzinnigste staatslieden, den kanselier Montmollin, die in zijne gedenkschriften[1)] uiteenzette, dat wel is waar de wettige souverein na den dood van Maria een de Gondy of Matignon zou moeten zijn, ‘maar’, voegde hij er terstond bij, ‘wat souvereinen zijn dat, die Fransche edelen, die zelve tegenwoordig slaven zijn! De ware staatkunde eischt dat wij de wet schenden met het oog op het algemeen welzijn.’ En nadat hij dit moderne utiliteitsbeginsel alzoo ruw weg in de plaats heeft gesteld van dat der feudale legitimiteit, eerbiedigt hij deze verder toch nog

1) Deze ‘Mémoires’, in het einde der 17de eeuw geschreven, zijn eerst in 1831 uitgegeven.

zooveel mogelijk, en betoogt, dat het zaak is, een vorst te zoeken, ten wiens gunste men, ‘d'une manière assez éblouissante’ het recht om de opvolger te zijn van het huis van Orleans kan betoogen. ‘Die souverein’, gaat hij voort, ‘is naar mijne overtuiging Willem van Nassau, de erfgenaam van het oude stamhuis van Châlons-Oranje.’

De Staten des lands hadden zich met die zienswijze vereenigd en aan Koning Willem III de souvereiniteit, nadat prinses Maria van Nemours zou zijn overleden, aangeboden. Hij stierf intusschen in 1702, vijf jaren voor haar, doch hij had reeds den 25sten October 1694 zijn eventueel erfrecht afgestaan aan zijn neef, den Keurvorst van Brandenburg, die in 1702 als Frederik I de waardigheid van Koning van Pruisen aannam.

Zoo stonden de zaken toen de dood van Maria van Nemours, die den 16^{den} Juni 1707 in ruim tachtigjarigen ouderdom te Parijs overleed, het veld openstelde voor al de mededingers naar hare nalatenschap, en het was te voorzien, dat deze niet lang op zich zouden doen wachten, te meer daar de Staten van Neuchatel, volgens de wettige voorschriften, een termijn van zes weken na haren dood, dus tot den 28sten Juli hadden vastgesteld, binnen welken de kandidaten zich moesten aanmelden.

De helft van dien tijd was dan ook nog niet verloopen, toen reeds de voornaamste der mededingers, die niet minder dan vijftien in getal waren, zich hadden ingeschreven. Sommigen waren in persoon verschenen, anderen door hunne gevolmachtigden vertegenwoordigd, en het kalme Neuchatel was eensklaps in een strijdperk herschapen, waar niet alleen de bewoners zelve zich met bezorgdheid afvroegen, welke de uitslag van dien strijd zou zijn, maar waarop ook de verschillende mogendheden van Europa de oogen gevestigd hielden. Het geschil toch, dat hier beslecht zou worden, was wel is waar op zich zelf niet van zulk een groot belang, maar het was een onderdeel van dien grooten strijd van beginselen, waarbij het monarchaal en kerkelijk absolutisme sedert de 16de eeuw in het krijt stond tegenover de veldwinnende vrijmaking der volken uit de middeneeuwsche banden.

Die beide beginselen werden dan ook door de twee voornaamste mededingers vertegenwoordigd, den Koning van Pruisen, wiens kandidatuur ondersteund werd door Engeland en de

Nederlanden, de voornaamste protestantsche mogendheden in die dagen, en de Prins van Conti, wiens belangen door Lodewijk XIV werden voorgestaan, en die zoowel op grond daarvan als omdat hij in het vorstendom zelf een vrij groot aantal aanhangers telde, zich van de overwinning zeker waande. Reeds vijf dagen nadat Prinses Maria de oogen had gesloten, kwam zijn zaakgelastigde, de graaf Sillery, te Neuchatel en den 12^{den} Juli deed hij er zelf zijn intocht aan het hoofd van een schitterend gevolg van vijftig ruiters. In weerwil van den spoed, dien hij gemaakt had, was toch Koning Frederik hem voor geweest, want reeds den 30sten Juni was diens gevolmachtigde, de graaf van Metternich, de stad binnengetrokken ‘avec un beau train ét une cour bien composée’, zooals een ooggetuige het uitdrukt[1)]. Het is waar, hij had slechts zes en dertig paarden en vier muilezels bij zich, en in zoo verre stond hij bij Conti ten achteren, doch die minderheid werd wel opgewogen door de grootere haast, die hij had gemaakt.

Tot de mededingers, die met minder luister en ook met minder kans optraden, behoorden onder anderen de Hertogin de Lesdiguières, in wier naam de Hertog de Villeroy optrad; de Graaf de Matignon, die in persoon tegenwoordig was; de weduwe van den Chevalier de Soissons, dien Maria van Nemours reeds in 1694 als haar opvolger had gewenscht, vergezeld van hare jeugdige dochter Jacqueline van Bourbon, terwijl de Fransche gezant in Zwitserland, de Puisieux, door Mevrouw de Maintenon gezonden, de zaakgelastigden van Engeland en van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, en een der leden van den senaat van Bern, Christoffel Steigner, die het gevoelen der machtige heeren van Bern in de weegschaal kwam werpen, allen ter bestemder tijde aanwezig waren. Een kandidaat, de Prins van Nassau-Siegen, maakte eenvoudig over de post zijne rechten op het Vorstendom kenbaar in een vrij aanmatigenden brief, dien hij, alsof de zaak reeds zonder tegenspraak beslist was, als ‘Prince de Neuchatel et de Valangin’ onderteekende.

Maar nog waren de pleidooien, die aan de uitspraak der Staten vooraf zouden gaan, niet begonnen, toen zich - hoewel de vastgestelde datum van den 28sten Juli reeds verstreken

1) Annales historiques du comté de Neuchatel et Valanchin par Jonas Boyve, voor het eerst in 1854-60 in 5 deelen uitgegeven.

was - eene nieuwe pretendente opdeed, die zich als Juliane Catharine, Dame de Sergy, op de lijst der mededingers naar de regeering over het vorstendom Neuchatel deed inschrijven. Deze Dame de Sergy, die aldus de aanspraken kwam betwisten van een koning en van een Franschen prins van den bloede, die, in 't voorbijgaan gezegd, ook koning in partibus was, daar hij tien jaar vroeger bij den dood van Sobiesky tot koning van Polen was verkozen geweest, was wel is waar slechts de echtgenoote van een Zwitsersch patriciër, Messire Henri de Martines, Seigneur de Sergy et de Beyzenas, maar zij was ook de achterkleindochter van Emilia van Nassau, en op die afstamming grondde zij haar erfrecht.

De dag der behandeling van de zaak was aangebroken, de verschillende pretendenten betoogden hunne rechten in wijdloopige memoriën, en zoo deed ook Henri François Duperron, die als procureur namens Madame de Sergy optrad, en in hoofdzaak de volgende rechtsgronden voor zijne cliënte ontwikkelde:

Réné van Nassau had de rechten op eventueele successie in het vorstendom Neuchatel geërfd van Philibert van Châlons, en ze daarna overgedragen aan zijn neef en erfgenaam Willem den Zwijger en na hem aan zijn mannelijk oir. Bij ontstentenis van mannelijk oir, substitueerde Réné ‘la plus prochaine femelle issuë de mon dit Sr. le Comte Gruillaume (den vader van Willem I)’.

Die laatste bepaling was nu hier van toepassing. Na Willem den Zwijger was het opvolgingsrecht achtereenvolgens overgegaan op zijne zonen Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik. Na dezen traden Willem II en Willem III op, en toen de laatste in 1702 was overleden, kwam volgens het testament van Réné dat recht aan de naaste vrouwelijke afstammeling van Willem den Zwijger.

Diens oudste dochter nu was Emilia van Nassau; hare oudste dochter was Maria Belgica, die Emilia Catharina de Croll tot oudste dochter had. Deze had slechts ééne dochter, Juliana Catharina d'Amond, gehuwd met Messire Henri de Martines, seigneur de Sergy et de Beyzenas. Op haar waren alzoo al de opvolgingsrechten van prins Réné van Nassau, en implicite diens rechten op de goederen van het huis van Châlons overgegaan.

Nadat Duperron dat alles had uiteengezet, verklaarde hij verder, dat zijne cliënte niet in staat geweest was, haar

recht vroeger dan op dezen dag te staven, maar dat dit uitstel onmogelijk een recht ongeldig kon maken, dat uit zijn aard onverjaarbaar was.

In weerwil van dit betoog, waarop trouwens hier en daar wel wat af te dingen viel, werd aan Madame de Sergy haar eisch ontzegd. De Staten traden niet in de kwestie, of zij, als afstammende van de tweede dochter van Willem van Oranje, nadere rechten had dan de koning van Pruisen, wiens moeder eene dochter was van diens jongsten zoon Frederik Hendrik, maar zij verklaarden haar niet ontvankelijk en hun uitspraak ‘mettait à néant les protestes de la dite dame d'Amond, et, vu qu'elle ne s'était pas présentée sur le jour des six semaines, la déboutait entièrement de ses prétentions.’

Na geweldig lange debatten werd de kroon, zooals bekend is aan den Koning van Pruisen toegewezen.

Die uitslag was te voorzien geweest; er waren te groote belangen voor Neuchatel aan de keuze van een opvolger van Maria van Nemours verbonden, dan dat men die van zuiver genealogische aanspraken zou doen afhangen. Het dunkt ons dan ook meer dan waarschijnlijk, dat Madame de Sergy zich hieromtrent wel geene illusiën zal hebben gemaakt. Wat kon anders de reden zijn, dat zij, die van alle concurrenten het dichtst in de nabijheid was, het tijdstip heeft laten voorbijgaan waarop zij hare rechtsgronden moest voordragen? Heeft zij zich nog ter elfder ure bedacht, en gemeend, dat het dan toch in elk geval nog de moeite waard was om, ook al kon zij voorzien dat zij tegen zulke machtige pretendenten niet was opgewassen, de kans te wagen? Wij weten er niets van, maar wel komt het ons zeer onwaarschijnlijk voor, dat zij één oogenblik aan de mogelijkheid zou geloofd hebben, dat men haar de souvereiniteit over Neuchatel zou toewijzen. Niet onmogelijk is het, dat zij geen ander doel gehad heeft, dan de rechten, die zij als achterkleindochter van Emilia van Nassau kon laten gelden, door de Staten te doen erkennen.

Tot zekere hoogte kon zij zich zelve overreden haar doel bereikt te hebben; want nu haar eisch op grond van een gebrek in den vorm werd afgewezen zonder dat er over de zaak zelve een oordeel was uitgesproken, bleef haar en de haren altijd nog de troost over te beweren, dat in de erkenning van het recht van den Koning van Pruisen, die een nakomeling was van een

der jongere kinderen, uit het vierde huwelijk van Willem van Oranje, ook de erkenning lag opgesloten van haar recht, daar zij van diens dochter uit zijn tweede huwelijk afstamde.

De meening is ook geopperd, dat zij deze gelegenheid om hare rechten erkend te zien had aangegrepen omdat zij daar voordeel in zag bij een proces, dat door eenige harer familieleden werd voorbereid en ten doel had, namens de in Zwitserland wonende nakomelingen van Emilia de teruggave te eischen van niet minder dan ongeveer twee ton gouds en eene voortdurende rente van 7250 gulden 's jaars. De herinnering aan dat proces, dat voor het Hof van Holland werd aanhangig gemaakt, is thans nog, zooals mij gebleken is, bij de Zwitsersche afstammelingen levendig, maar de ware toedracht der zaak is er niet bekend, terwijl de mislukking van die poging aan geheel verkeerde oorzaken wordt toegeschreven. De Dictionnaire historique, géographique et statistique du Canton de Vaud van D. Martignier en Aymon de Crousaz[1)] geeft er het volgende verhaal van: ‘Voici à ce sujet, une anecdote racontée par le doyen Monachon, que ses relations avec la famille Roch-Mondet mettaient en position de connaître la vérité. Jacques François Roch-Mondet avait épousé Susanne Badel du Martherai. Il crut pouvoir réclamer la succession de la princesse de Nassau, comme y ayant droit par sa femme. C'était un homme revêtu de hauts emplois et jouissant de quelque fortune. Il part pour la Hollande afin de faire valoir ses titres, et, pour ne pas se montrer trop au dessous de ses prétentions, il deploie un luxe exorbitant. Une sentence de l'autorité supérieure devait prononcer souverainement. La veille du jugement du procès, le rapporteur vient auprès de lui et proposa un arrangement. Comme il avait deux fils, on lui offrait la propriété d'un régiment de cavalerie pour l'un et celle d'un d'infanterie pour l'autre, en lui donnant jusqu'au lendemain pour réfléchir. Roch-Mondet, croyant voir là l'indice d'un résultat favorable à ses prétentions et désirant rentrer promptement dans l'argent, qu'il avait témérairement engagé, refusa les deux régiments. Le lendemain, le jugement qui intervint, fondé sur le considérant qu'une princesse qui se marie sans le consentement de sa famille perd tous ses droits, le débouta de toutes ses prétentions. Il dut rentrer au pays

1) Aymon de Crousaz is een der afstammelingen van Emilia van Nassau.

presque ruiné. Il possédait cependant encore à Gingins un reste de vieux manoir féodal où vécut après lui une sienne fille Barbille Roch-Mondet, qui parvenue à un âge avancé, fut assassinée. Cette branche est éteinte.'

In deze voorstelling is het ware en het onjuiste dooreengemengd: de werkelijke toedracht, voor zoover wij die uit de echte bescheiden, voornamelijk in het Rijks-archief, leeren kennen, komt er wel in enkele punten mede overeen, doch wijkt in de hoofdzaak belangrijk af van het verhaal van den deken Monachon. Wij zullen trachten een zoo helder mogelijk overzicht te geven van het proces, dat vele jaren duurde en eerst in 1726 werd beslist. Het hangt met verschillende andere vrij ingewikkelde procedures samen, die wij evenwel buiten beschouwing kunnen laten.

Tot een juist begrip is het noodig, eerst na te gaan, wie de personen waren, die, nadat er in vijftig jaren van de zijde der Zwitsersche afstammelingen van Emilia geene aanspraken op hare nalatenschap waren gemaakt, tamelijk onverwacht met den hierboven vermelden belangrijken eisch optraden[1].

Uit het huwelijk van Maria Belgica, de oudste dochter van Emilia, met den kolonel de Croll waren, zooals wij vroeger vermeld hebben, een zoon en vijf dochters gesproten, welke, met uitzondering van eene dochter, Helena Beatrix, die jong gestorven is, alle in Zwitserland gehuwd zijn[2].

De zoon, Bern Theodore, gehuwd met Susanne Polier, was zonder kinderen overleden.

De oudste dochter, Emilia Catharina, in 1653 met den baanderheer Claude d'Amond gehuwd, had eene dochter, Juliana Catharina, die de echtgenoote werd van Henri de Martines en in 1707 vruchteloos hare aanspraken op Neuchatel deed gelden. Zij stierf vóór het begin van het proces en liet vijf kinderen na, een zoon *David* en vijf dochters, namelijk:

Bertha Louise, gehuwd met Pierre de Bons, ecuyer et seigneur de Farges;

Claudine Emilie, gehuwd met Joost de Martigny, predikant te Coppet;

1) Zie de geslachtstafel op de volgende bladzijde.
2) Sent. van het Hof van Holland, 12 April 1726, No. 28.

[1]) De vier dochters van Maria Belgica, die nakomelingen hebben nagelaten, zijn (vergelijk de vorige tafel):

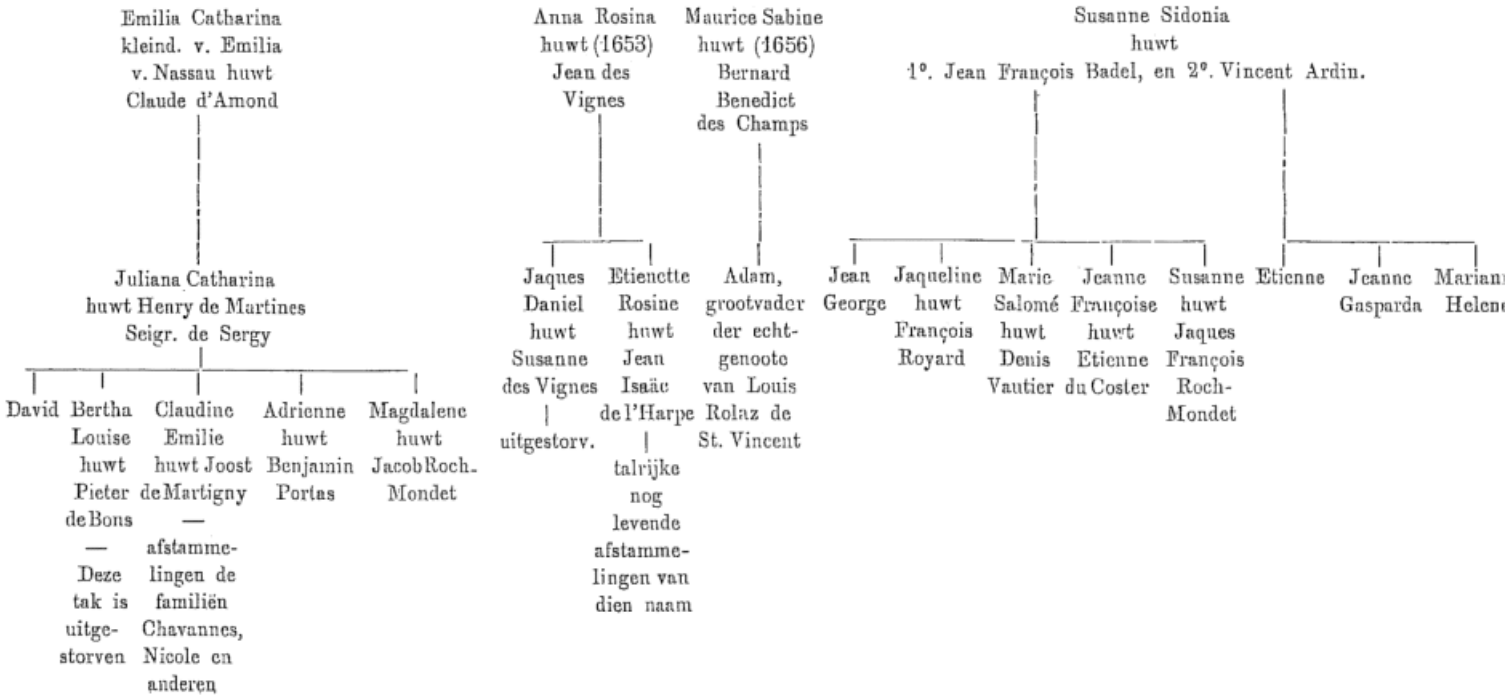

Adrienne, gehuwd met Benjamin Portas, kapitein van eene kompagnie dragonders van Bern, en

Magdalena, gehuwd met Jakob Roch-Mondet, assessor en raad van politie van Aubonne.

Emilia's tweede dochter, Anna Rosina, in 1653 gehuwd met Jean des Vignes, hoofd van het gerecht te Genoiller, liet twee kinderen na:

Jaques Daniel, Raadsheer en Luitenant van Genoiller, en

Etiennette Rosine, gehuwd met Isaäc de l'Harpe, raadsheer van Rolle.

De derde dochter, Maurice Sabine, gehuwd met Bernard Benedict des Champs, heer van St. George, had één zoon:

Adam, kapitein van eene kompagnie Zwitsers.

De vierde dochter, Susanne Sidonia, was tweemaal gehuwd geweest.

Uit haar eersten echt met Jean François Badel, Seigneur de Matheray ontsproten vijf kinderen:

Jean George, raadsheer van Nyon.

Jaqueline, gehuwd met François Royard, hoofd van het gerecht van Bern in het Waadtland, die *verscheidene kinderen* had, waaronder een zoon *David*.

Marie Salomé, gehuwd met Dénis Vautier, hoofd van het gerecht van Bern en verschillende andere plaatsen;

Jeanne Françoise, gehuwd met Etienne du Coster, raadsheer te Nyon; en

Suzanne, gehuwd met Jacques François Roch-Mondet, Luitenant-baljuw en Chatelain van Bomont.

Uit haar tweeden echt met Vincent Ardin, Seigneur de Clavillière, had zij een zoon, *Etienne*, Seigneur d'Ovion, en twee dochters, *Johanna Gasparda* en *Marianne Helena*.

De namen, welke in deze opgaaf cursief zijn gedrukt, zijn die van de kinderen en kleinkinderen van Maria Belgica, die bij het begin van het proces in leven waren, en waarvoor als gemachtigden optraden Vincent Ardin, seigneur de Clavillière, die tevens als vader en voogd van zijne drie minderjarige kinderen handelde, en de luitenant-baljuw Jacques François Roch-Mondet, de echtgenoot van Ardin's voordochter Suzanne.

De eerste schijnt de ijverigste in deze zaak te zijn geweest; immers reeds in 1706 toen er een proces in appel voor den

Hoogen Raad aanhangig was tusschen de beide dochters van Emanuel II en de Raden en Meesters der domeinen van wijlen Koning Willem III, heeft hij zich reeds bij dien Raad aangemeld met verzoek, om zich, zoo 't heette ‘bekend te mogen maken in de instantie van appel’[1]. Hij schijnt toen niet in persoon in Holland te zijn geweest, en den uitslag van het bedoelde proces te hebben afgewacht, hetgeen evenwel tot 1715 duurde, toen de Hooge Raad den 20sten Maart een zeer uitvoerig vonnis uitsprak, dat door den rijkdom van familiebijzonderheden, welke er in voorkomen, tot een gewichtige bron voor de geschiedenis van Emilia's nakomelingschap geworden is.

Korten tijd daarna, in 1716, begonnen Vincent Ardin en Jacques François Roch-Mondet voor den Hove van Holland hun proces tegen ‘de Raden en Meesters van de rekeningen der domeinen van wijlen Z.M. Willem III, mitsgaders Hare Hoogheid de princes-douairière van Oranje en Nassau, alsmede Zijne Vorstelijke Doorluchtigheid den Heer Landgraaf van Hessen q.q.’[2].

De hierboven medegedeelde familieoverlevering vermeldt alleen Roch-Mondet als in persoon naar Holland overgekomen, en uit de vergelijking van verschillende data kan trouwens worden afgeleid, dat Vincent Ardin toen reeds vrij hoog bejaard moet geweest zijn.

Tot staving van den eisch, die toen door hen werd gedaan, brachten zij de volgende gronden aan:

Nog gedurende het leven van Maria Belgica de Croll waren er tusschen haar en hare vijf zusters reeds groote oneenigheden over de moederlijke nalatenschap ontstaan, die na haar overlijden in 1649 bleven voortduren. Nadat herhaalde onderhandelingen waren gevoerd tusschen de voogden harer minderjarige kinderen en Elias de Primaye, den gemachtigde der vijf prinsessen in Holland, kwam eindelijk in September 1652 het traktaat te Bern tot stand, waarvan wij vroeger melding hebben gemaakt. De geldigheid nu van dit traktaat werd door Ardin en Roch-Mondet betwist. Zij gaven voor, dat het een gevolg was geweest van een ‘sinistren toeleg’ van de Primaye, die de kinderen geheel

1) Sententie van den Hoogen Raad, 30 Nov. 1706.
2) Sententie van den Hove van Holland, 12 April 1726.

onkundig had gelaten van de waarde der goederen hier te lande en zelfs van de gunstige dispositiën van het testament van Prins Maurits. Verder beweerden zij dat de waarde van die goederen meer dan tweehonderd achttien duizend gulden bedroeg, waarvoor hun niets anders was afgestaan dan het aandeel in de baronnie van Prangins, dat met de rente geen tachtig duizend gulden waard was, en in geld vijf en twintig duizend gulden, die bovendien niet betaald waren. Wij laten de berekeningen daar, volgens welke zij het bedrag aangaven van hetgeen zij nu nog meenden te kunnen vorderen, doch vermelden alleen dat bedrag, hetwelk, vooral ook door de opgeloopen intrest van hetgeen hun in al die jaren onthouden was, niet minder was dan honderd vijf en negentig duizend zevenhonderd vijftig gulden, en bovendien voor de toekomst nog zevenduizend tweehonderd vijftig gulden 's jaars zoolang er descendenten van de staak van Maria Belgica in leven zouden zijn. Buitendien werd nog de vraag aangeroerd, of Bern Theodore de Croll, de eenige zoon van Maria Belgica, die in 1652 het akkoord ook namens zijne vier zusters had geteekend, tot dit laatste wel gerechtigd was geweest, daar zij, alle nog minderjarig zijnde, hem daartoe geen volmacht hadden kunnen geven. Verder werd beweerd, dat dit akkoord alleen geldig was voor de personen, die het hadden gesloten, en die thans allen waren overleden, en eindelijk werd er op gewezen, dat het de bedoeling van den prinselijken erflater niet kon geweest zijn, dat een deel der nakomelingen van zijne zuster zou bevoordeeld worden ten koste van de anderen, dewijl datgene, wat hij haar bij uitersten wil had toegewezen, moest dienen, zooals in het testament uitdrukkelijk werd gezegd ‘om de eere en dichniteit van onsen huyse deste beter te conserveren en in toecommende tijden te doen conserveren.’

Het is te begrijpen, dat zich uit dit alles een voor beide partijen hoogst gewichtig proces ontspon, dat niet minder dan tien jaren duurde en met groote verbittering gevoerd werd. Uit de aandachtige lezing van alle daarop betrekking hebbende stukken blijkt intusschen, dat de afwijzende beschikking, die het Hof van Holland den 12^{den} April 1726 bij een uitvoerig vonnis uitsprak[1)], onpartijdig en volkomen rechtvaardig was.

1) Sententiën van het Hof van Holland - Rijks Arch.

Wat de hoofdzaak, de transactie van 1652, betrof, ontkenden de Hollandsche erfgenamen ‘expresselijk dat er sinistre toeleggen van de la Primaye zouden zijn in 't werk gestelt, terwijle hetselve uiet alleen waren volslagen onwaarheden, tot welkers bewijs noyt aan de zijde van impetranten iets ter weerelt zou konnen werden te voorschijn gebragt, maar dat ter contrarie bij de gedaagdens wel zou worden aangetoont, met hoeveel precautie ende omzigtigheydt deselve transactie en accoord was in de wereld gekomen; verre van daar dat deselve sinisterlijk zoude zijn geschiet omme daardoor de erven van voorn. Maria Belgica prejudice en nadeel toe te brengen.’ Zij wezen er op met hoeveel onpartijdigheid voor de belangen der kinderen van Maria Belgica was gewaakt geworden. Niet alleen dat de souvereinen van Bern bij de vaststelling van de overeenkomst aan den schoonvader van Bern Theodore de Croll, last hadden gegeven de Zwitsersche erven met zijn raad bij te staan, maar aan De la Primaye was ook een Zwitser, en wel een der hoogste rechterlijke beamten van de republiek van Genève toegevoegd. Bovendien, het accoord was tot stand gekomen ten gevolge van een aanzoek van de familie de Croll, en is, eerst door Commissarissen en daarna door den geheelen Raad van Bern, den 15^{en} Augustus 1650 als billijk voorgeslagen. Het traktaat zelf, waarbij de Croll voor zich en zijne zusters al de daarbij zeer nauwkeurig omschreven bezittingen en renten ‘zuyver, perpetueelijk en onwederroepelijk had gecedeert, gequiteert en getransporteert aan gemelde vijf princessen’, was door den Staat van Bern volkomen geapprobeerd en geratificeerd. De daarbij bedongen 25000 gulden waren blijkens quitantiën volledig uitbetaald, en wel den 14^{den} Juli 1666 15000 gulden, en den 9^{den} September 1669 10000 gulden met 600 gulden voor intrest. Sedert 1652, en dus gedurende meer dan vijftig jaren, had niemand er dan ook ooit iets van gehoord, dat de staak van Maria Belgica zich tegen de gesloten overeenkomst had verzet met aanspraken zooals nu op eens te berde gebracht werden.

De verwijzing naar de woorden in het testament van Maurits, waarop de eischers zich beriepen, schijnt in hooge mate de verbolgenheid van de aanzienlijke gedaagden te hebben opgewekt, en daarvoor bestond wel eenige reden. Wel is waar begint het testament met de boven aangehaalde zinsnede, maar

zij heeft alleen betrekking op de onmiddellijk volgende beschikking, bij welke de Prins zijn broeder Frederik Hendrik tot universeel erfgenaam in al zijne heerlijke en leengoederen maakt; hij deed dit om de waardigheid van zijn stamhuis zooveel mogelijk in de toekomst te bewaren. Daarop volgen verscheidene andere bepalingeu, en later: ‘is noch onsen wille ende ordonnantie dat de voorsz. onsen geïnstitueerden ende gesubstitueerden erfgenamen vooral sullen uytreicken ende betaelen de naevolgende legaten,’ waaronder die aan prinses Emilia en hare kinderen. De conservatie van de eer en digniteit van zijn huis, waarvan de Prins in den aanhef sprak, had met dat latere gedeelte van het testament niets te maken, en aan de eischers werd verweten, dat door hen ‘dies aengaande was gefabriceert een notoire ende gantsch abusive transpositie,’ ook zonder er nog van te spreken, werd er vrij schamper bijgevoegd, ‘dat in deese legatarissen geene eere nog hoogheyd van den huyse ende stamme van Nassau te conserveeren was.’

Uit al dit voorgaande blijkt ten duidelijkste, dat de familieoverlevering, die wij vroeger mededeelden, hoegenaamd geen grond heeft. De eisch van Ardin en Roch-Mondet werd niet afgewezen omdat Emilia zonder toestemming harer verwanten met Emanuel gehuwd was; een voorstel om te transigeeren door aan twee van de vele Zwitsersche nakomelingen een bevelhebberschap in het Nederlandsche leger toe te kennen, dus eigenlijk eene poging van omkooping van de zijde van het Hof van Holland, kan onmogelijk gedaan zijn.

De einduitspraak van het Hof van den 12^{den} April 1726, die wel is waar volgens de gewoonte van die dagen niet uitvoerig gemotiveerd was, maar waarvan de gronden uit het voorafgaande relaas geheel en al kunnen worden opgemaakt, eindigde als volgt: ‘Het Hof ..... ontzegt de impetranten hun eysch ende conclusie op ende jegens de beschrevens in desen gedaan ende genomen ..... interdiceert de Imp^{ten} van gelijken meer te doen ende condemneert deselve Impetranten in de kosten van desen processe tot taxatie ende moderatie van den voorsz. Hove.’

In het Huisarchief van Zijne Majesteit ligt een beknopt overzicht van een en ander, dat op de nakomelingen van Emilia van Nassau in Nederland betrekking heeft. Dit stuk eindigt,

na mededeeling van het zoo even vermelde vonnis, met de volgende woorden: ‘Hiervan hebben dezelve (Ardin en Roch-Mondet) wel op 11 Maart 1727 van den Hogen Raad verkregen mandement in cas relief d'appel, alsmede in dat Cas eysch gedaan. Dog er blijkt niet van eenig verder vervolg dier zaak. En op de stukken dier instantie word een billet gevonden houdende, dat de Impetranten die procedures hebben laaten steeken.’

Wij hebben dan ook in de Resolutiën of Sententiën van den Hoogen Raad geene latere stukken aangetroffen, die hierop betrekking hebben.

Ruim twintig jaar later werd er uit Zwitserland weder eene poging gedaan om van de afstamming uit het Huis van Oranje-Nassau voordeel te trekken.

Ditmaal echter wendde men zich niet tot de rechtbank, maar tot het hoofd van het Huis van Nassau. Dientengevolge missen wij hier de zoo uitvoerige bescheiden, die bij een voor de rechtbank gevoerd proces zoovele bijzonderheden aan het licht brengen. De eenige bronnen, die ons hier ten dienste staan, zijn drie of vier stukken uit het Huisarchief van Z.M.[1)], uit welke het beloop der zaak in groote trekken kan worden opgemaakt. Het komt ongeveer op het volgende neder:

In 1748 wist zeker Jacottet, luitenant-kolonel in dienst van den Hertog van Modena, van eenige nakomelingen van Emilia in Zwitserland, van welke hij evenwel geen bloedverwant was, eene volmacht te verkrijgen, die in 1751 vernieuwd werd en dienen moest om verschillende aanspraken, die hij hun voorspiegelde, in Holland geldig te maken. Hij schijnt niet veel meer dan een oplichter te zijn geweest, die zich goed op de hoogte had gesteld van de familie-aangelegenheden, eene menigte gewichtige familiepapieren had weten machtig te worden, en door een onbeschaamd optreden tot zijn doel hoopte te geraken, dat denkelijk niets anders was dan het aftroggelen van geld ten eigen bate. Daartoe begaf hij zich in 1751 naar den Haag met het voornemen, eene eerste poging bij den stadhouder, prins Willem IV, aan te wenden. In het laatst van October kwam hij daar aan, dus denkelijk na den dood van dien vorst, die den 22sten dier

1) Stukken betreffende Willem V, No. 52.

maand overleed, zoodat hij zich, uit hoofde van de minderjarigheid van diens opvolger, wenden moest tot de Raden van Zijne Hoogheid.

De eischen van den Heer Jacottet waren inderdaad niet gering[1]. Er waren er niet minder dan vijf, die ieder op zich zelf tot een ongehoord cijfer opklommen.

Ten eerste beweerde hij, dat Willem van Oranje aan elk zijner dochters 10000 gulden jaarlijks had gelegateerd, waarvan de nakomelingen van Emilia nooit een penning genoten hadden. ‘Ce bien sacré’, zegt hij, ‘forme actuellement une somme considérable par les arrérages de si longues années.’

Ten tweede hadden, volgens hem, de nakomelingen van Emilia recht op de geheele nalatenschap van Anna van Saksen, haar moeder, dewijl de twee andere kinderen uit haar huwelijk met Willem van Oranje, namelijk Maurits en Anna, de gemalin van Willem Lodewijk van Nassau, zonder wettige afstammelingen overleden waren. Het huwelijkscontract, geteekend door haren broeder, den keurvorst, gaf nauwkeurig aan, wat Anna van Saksen ten huwelijk had medegebracht. Hij vorderde ‘en tout une somme de 160000 crochets d'or, outre les pierreries, vaisselle d'argent, mobiliers très-considérables, enoncés dans le dit traitté de mariage.’

Ten derde eischte hij de geheele nalatenschap van Willem van Oranje's eerste gemalin, Anna van Egmond, daar deze al hare goederen zonder uitzondering gemaakt had aan de kinderen uit een huwelijk, dat haar echtgenoot later zou kunnen aangaan. Van dit latere huwelijk (met Anna van Saksen) waren de nakomelingen van Emilia de eenige afstammelingen; zij waren derhalve ‘les uniques et vrais héritiers des biens délaissés par Anne d'Egmond, qui sont tres-considérables.’

Ten vierde hernieuwde hij de aanspraken, gemaakt door Ardin en de Roch-Mondet, die zooals wij gezien hebben, van het vonnis van het Hof van Holland bij den Hoogen Raad in appèl waren gekomen.

De vijfde en laatste pretensie was gegrond op het testament van Réné van Châlons, welks bewoordingen, volgens Jacottet, aan de nakomelingen van Emilia de geheele nalatenschap

1) Enumération abregée des droits des descendants d'Emilie de Nassau, épouse d'Emanuel, prince de Portugal. - Huisarchief van Z.M.

van dien vorst, dus onder anderen de prinsdommen Oranje en Neuchatel toewezen.

Men ziet, het was volstrekt geen kleinigheid, waarom het hier te doen was, en het laat zich verklaren, dat er Zwitsersche familieleden gevonden werden, die zich door de schoonschijnende voorspiegelingen van den heer Jacottet lieten verlokken, en hem onbepaalde volmacht gaven. Ongelukkig voor hen beantwoordde de uitslag niet aan de groote verwachtingen, die zij wellicht gekoesterd hebben. Jacottet bleef eenige jaren in den Haag, maar, zooals begrijpelijk is, zonder eenig goed gevolg. Te vergeefs trachtte hij aan te toonen, van hoeveel belang het voor den Stadhouder zou wezen, als de nakomelingen van Maria Belgica ‘une fois satisfaits et tranquiles’ zouden zijn: de Raden van Zijne Hoogheid waren op dat punt volstrekt niet ongerust. Dat hij zelf niet bijzonder sterk geloofde aan de waarschijnlijkheid, dat hij het prinsdom Oranje zou kunnen machtig worden, en gaarne de voorgewende rechten zou willen laten afkoopen, kan men met weinig moeite aan het slot van zijn betoog tusschen de regels lezen, waar hij eene dergelijke transactie tracht smakelijk te maken.

‘Quant aux biens délaissés par le prince Réné de Nassau-Chalons,’ zegt hij, ‘dès qu'une fois S.A.S. sera en possession des droits des descendants d'Emilie, elle pourra s'en servir efficacement contre les detenteurs de ces biens-là ..... même contre S.M. de Roy de Prusse, pour en exiger la restitution des biens qu'il a pretendu dans la succession de feu S.M. Guillaume III.’

Maar ook zelfs het openen van dit verlokkende uitzicht bracht hem geen schrede verder, en toen de slimme avonturier begreep, dat er hier te lande niets voor hem te halen viel, besloot hij het over een anderen boeg te wenden en vertrok hij naar Frankrijk, om te zien of hij daar uit de verbleekte aanspraken op het prinsdom Oranje wellicht geld zou kunnen slaan, hetgeen hem, vreemd genoeg, werkelijk tot zekere hoogte gelukte.

Het spreekt van zelf, dat hij hier een anderen toon moest aanslaan. Lodewijk XV, die in het rustige bezit van Oranje was, dat bij den vrede van Utrecht in 1713 door den Koning van Pruisen aan zijn voorganger was afgestaan, zou zeer weinig bezorgd zijn door de mededeeling, al was die ook door de meest onomstootbare bewijzen gestaafd, dat er ergens in Zwitserland

eenige personen leefden, die eigenlijk meer recht op dat prinsdom hadden dan hij. Jacottet begreep dit zelf ook zeer goed, zooals duidelijk blijkt uit het stuk, dat hij tot den Franschen koning richtte, en wel onder den titel: ‘Mémoire pour établir en faveur des descendans et representans de la Princesse Emilie de Nassau, le droit de receuillir les Biens de la maison de Chalon-Orange, en vertu du Testament du Prince Réné de Nassau, dit de Chalon’[1].

In deze memorie, die met groote scherpzinnigheid gesteld is, tracht de schrijver te betoogen, dat, toen met Willem III de laatste afstammeling in de rechte mannelijke lijn van Willem den Zwijger was gestorven, en de nalatenschap van Réné aan de vrouwelijke lijn moest komen, de nakomelingen van de tweede dochter van den Zwijger, Emilie, daarop recht hadden en niet die van de oudste dochter van Frederik Hendrik, Louise Henriëtte, de moeder van koning Frederik I van Pruisen. Het was dus dezelfde kwestie, die zich te Neuchatel in 1707 had voorgedaan.

Nadat hij de gronden voor dit beweren heeft uiteengezet, is de schrijver evenwel voorzichtig genoeg, niet als pretendent op treden. ‘Le but de cet ecrit,’ zegt hij, en zijne geruststellende verklaring klinkt wel eenigszins komisch, ‘n'est point d'inquiéter d'augustes possesseurs ni de troubler le sisteme politique de l'Europe. La gloire en est le principal motif qui fait parler les descendants actuels d'Emilie. Un plus long silence feroit soupçonner que le sang de leurs ayeux a dégénéré dans leurs veines. Pourrait on improuver une démarche qu'ils doivent à leur naissance, qu'ils se doivent à eux-mêmes et leurs enfants? Heureux si leur voix en frappant l'oreille du plus aimé des rois, arrive jusqu'à son coeur, et l'intéresse pour une famille qui méritoit un sort plus riant et plus flatteur.’

Ditzelfde motief wordt later in het stuk nog eens herhaald, terwijl het slot luidt: ‘Aujourdhui content d'avoir montré la justice de leurs prétentions, les descendans d'Emilie les posent aux pieds du thrône de Louis XV, trop heureux si l'arbitre de l'Europe ne dédaigne pas d'être l'arbitre de leur destinée.’

Het is inderdaad moeilijk, in dat alles iets anders te zien

1) Huisarchief van Z.M.

dan een verzoek om eene gratificatie, naar believen door den gever te taxeeren.

Inmiddels had Jacottet nog eene andere onderhandeling op touw gezet, en wel met den Prins de Conti, met wien hij in April 1759 eene transactie sloot, waarbij hij hem al de rechten van Emilia's nakomelingen op het prinsdom Oranje voor de som van 40000 ponden tournoois overdroeg, welke rechten de Prins terstond daarop aan Lodewijk XV afstond.

Wat de Conti hiertoe bewogen heeft, is niet recht duidelijk. Was hij inderdaad dupe van Jacottet? Of nam hij den schijn aan, de afgestane rechten van werkelijk belang te achten, ten einde weder bij den Koning in gunst te komen, bij wien hij toen ter tijde in ongenade was? Hoe dit zij, het is zoo goed als zeker, dat de Zwitsersche lastgevers wel nimmer iets zullen gezien hebben van de 40000 ponden, waarvoor hun gevolmachtigde hunne aanspraken verkocht heette te hebben. Deze zette inmiddels zijne intrigues te Parijs voort, en wist het eindelijk zoover te brengen, dat Lodewijk XVI hem den 7^{den} Maart 1781 naar Versailles ontbood om over de rechten van prinses Emilia en hare opvolgers te onderhandelen. Jacottet trok er heen, doch voordat hij Versailles bereikt had, werd hij ziek en keerde terug naar Parijs om daar te sterven. Of die plotselinge dood met een of ander geheimzinnig drama in verband staat, zal wel nooit opgehelderd worden: de papieren van Jacottet werden in Parijs bij de griffie van Le Chatelet gedeponeerd, en aan de familie werd kennis gegeven van zijn overlijden, met uitnoodiging om een anderen zaakgelastigde te benoemen. Hieraan werd, zoover wij weten, geen gevolg gegeven, maar ruim anderhalf jaar na Jacottet's dood ontving prins Willem V een ‘très humble placet en forme de mémoire’ van zekeren Louis Rolaz de St. Vincent, gedateerd uit Nyon, September 1782[1)], waarin de schrijver, die gehuwd was met eene achterkleindochter van Maurice Sabine de Croll, na aan de zoo even medegedeelde bemoeiingen van Jacottet herinnerd te hebben, een beroep doet op de rechtvaardigheid en edelmoedigheid van den Stadhouder, wien hij al de papieren, die de aanspraken zijner echtgenoot staven, verklaart te willen overleveren, zoowel die, welke hij in zijn bezit had, als die, welke hij rechtens uit de griffie

1) Berustende in het Huisarchief van Z.M.

van Le Chatelet kon terugvorderen. Het eenige verzoek, dat hij hierbij voegt, is dat de Prins de bevordering moge begunstigen van zijne beide zonen, die als kadet in het Zwitsersche regiment van den generaal-majoor May, in dienst zijn van Hunne Hoogmogenden. Niet onwaarschijnlijk komt het ons voor, dat dit verzoek aanleiding heeft gegeven tot de vroeger door ons medegedeelde familietraditie omtrent de belofte van een bevelhebbersplaats aan de twee zonen van Roch-Mondet, waarbij zoowel de personen verwisseld werden als dat de juiste voorstelling der zaak in den loop van honderd jaren verloren ging.

Bij dit verzoekschrift van Rolaz de St. Vincent, ligt in het Huisarchief van Z.M. onder de papieren van prins Willem V eene nota, met de letters v.P. onderteekend en gericht ‘an den Hn. R.R.v. Rauschard zu Dillenburg’, die na eene uiteenzetting van de voornaamste feiten, op de zaak betrekking hebbende, aldus eindigt:

‘Was also der Jacottet, “qui a eu l'adresse d'arracher en 1748 une procuration”, “et dont les papiers et titres desquels il s'était nanti, ont été transportés et mis en depôt à l'un des greffes du Chatelet” cedirt habe? Und wofür der Prinz von Conty 40/m livres bezahlt habe? Auch was das Ministerium van Ludwig dem XVI^{ten} am 7 März vor. Jahrs weiter habe erhandlen wollen? dieses alles sind uns noch zur Zeit undurchdringliche Geheimnisse; der her Jacottet, “qui a eu l'adresse d'arracher des procurations et de se nantir des papiers d'autrui” musz aber ein feiner Mann gewesen seyn. Haben diese Litteraliën Beziehungen auf die Franche Comté und die herrschaft Oranien so scheint es auch dasz der hr. St. Vincent sich an denjenigen wenden müsse welcher solche besitzet, oder betreffen solche die portugiesische Renthe so ist die Foderung an diejenige zu richten welche solche bisher genossen haben, oder sollen solche die übrige Nachlassenschaft Wilhelm III betreffen, so ist diese Sache durch den Vergleich und die wechselweise garantie vom jahr 1732 abgethan. In allen fallen scheinen die Ansprüche an Sr. Hoheit unbegründet. Aber warum ist das französische Ministerium so begierig nach diesen litteralien? Dieses ist eine andere Frage. Vielleicht will man das hiesige hohe Hauss sich immer mehr abhängig machen, oder die Ansprüche des soit disant Prince de Nassau verstärken. Ich überlasse alles tieferer Einsicht.’

Aan dit kalme en nuchtere advies schijnt men zich gehouden te hebben: immers wij hebben nergens gevonden, dat er aan de bemoeiingen van Rolaz de St. Vincent eenig gevolg is gegeven.

Na zijne mislukte poging zijn er geene verdere meer gedaan, en sedert een tijdsverloop van ruim honderd jaren heeft elke onderlinge aanraking tusschen de nakomelingen van Emilia van Nassau opgehouden. De reden daarvan ligt voor de hand. In de eerste plaats, het ontbreken van mannelijke afstammelingen, die alle denzelfden naam van prinsen van Portugal konden dragen; reeds in 1687 is de laatste van dien naam, Emilia's kleinzoon Emanuel Eugène, overleden. In de tweede plaats zijn hare nakomelingen in Nederland al vrij spoedig zoo al niet geheel uitgestorven, dan toch tot een zeer klein getal ingekrompen. In 1715 waren er slechts vijf: Egeria van Hompesch, hare drie kinderen en hare zuster Antonette de Villandry; in Zwitserland daarentegen breidde zich het nakroost van Emilia's dochter aanzienlijk uit, zoodat er tegenwoordig niet alleen daar te lande en in het naburige Frankrijk, maar zelfs over de geheele wereld eene menigte personen gevonden worden, wien het bloed van koning Emanuel den groote en van Willem van Oranje door de aderen stroomt, eene bijzonderheid, waarvan zeker vele hunner zich volstrekt niet bewust zijn. Intusschen zijn er nog eenige Zwitsersche familiën, in welke de herinnering aan hunne afkomst van die doorluchtige personen bewaard is gebleven; de meeste daarvan worden in het Waadtlandt gevonden; van sommigen zijn de namen ook in ons land niet onbekend.

Voor verscheidenen, die aan de zaak weinig of geen gewicht hebben gehecht, zou het evenwel moeilijk zijn, hunne afkomst te bewijzen; andere daarentegen bezitten een somtijds zeer merkwaardig geslachtsregister, als bijv. de familie de la Harpe, of de l'Harpe, van welke op het oogenblik nog tien leden in leven zijn, die van Emilia afstammen door het huwelijk, dat eene harer kleindochters den 3^{den} December 1681 met hun voorvader Jean Isaäc de l'Harpe sloot.

De generaal Frederik Cesar de l'Harpe, de bekende leermeester van keizer Alexander I van Rusland, was geen afstamme-

ling van Emilia: zijn overgrootvader Matthieu was een broeder van Jean Isaäc[1)].

Wanneer het tractaat van 1652 niet ware gesloten geworden, waarbij de Zwitsersche familieleden hunne aanspraken op de legaten van prins Maurits aan hunne Hollandsche bloedverwanten afgestaan hebben, dan zou hierdoor een punt van aanraking tusschen allen zijn blijven bestaan. Nu evenwel is dit sedert ruim twee eeuwen niet meer het geval, en buitendien zou die band thans geheel verbroken zijn, daar aan de jaarlijksche uitbetaling der zoogenaamde Portugeesche rente twaalf jaar geleden een einde is gemaakt.

Tot dien tijd toe, dus juist twee en eene halve eeuw na den dood van den erflater, prins Maurits, is die rente, welke ten gevolge van verschillende overeenkomsten en regelingen - te veel om hier te vermelden - sedert 1715 ƒ 15750 bedroeg, door het Huis van Nassau te betalen, jaarlijks uitgekeerd geworden. Nu en dan hadden er wel eens storingen plaats, zooals bijv. in 1804, toen de betaling gestaakt werd, doch in 1810 vinden wij in de domeinenrekening weder opgenomen:

‘15600 gl. voor 6 jaar rente à 2600 gl. 's jaars en 78900 gl. voor 6 jaar rente à 2600 gl. 's jaars

door prins Maurits van Nassau aan de descendenten van wijlen vrouwe Elisabeth Maria, pr.esse van Portugal, douairière van Gent gemaakt.’ Men ziet, hoe weinig de administratie van de domeinen op de hoogte van den oorsprong dier geldelijke verplichting was, daar zij Maurits, die in 1625 stierf, laat testeeren ten voordeele van de nakomelingen eener dame, die toen nog niet geboren was.

De eenige band, die nog door de jaarlijksche uitkeering dier rente tusschen de personen, die haar ontvingen, zou hebben kunnen bestaan, was overigens zoo goed als uitgerafeld door de omstandigheid, dat verscheidene hunner volstrekt geen nakomelingen van Emilia en Emanuel waren. De oorzaak hiervan was, dat volgens de letterlijke opvatting van het testament van Maurits, op het jaargeld van 7500 gulden, aan Emilia en hare kinderen vermaakt, niet de verplichting rustte, dat het aan hare nakomelingen zou verblijven, zooals met de andere

1) Notice sur la famille de la Harpe dès 1387 à 1884 Lausanne, 1884. (Niet in den handel.)

jaargelden het geval was, maar dat er bijvoorbeeld bij testament vrijelijk over kon worden beschikt. Emilia's vijfde dochter Eleonora Maurice gaf daarvan het eerste voorbeeld door de haar toekomende jaarlijksche rente te vermaken aan haren echtgenoot George Frederik van Nassau-Siegen[1)], die ze op zijne beurt verliet aan zijn neef Willem Maurits, van wiens achterkleindochter de tegenwoordig regeerende vorst van Bentheim Steinfurt afstamt, die bij ontstentenis van mannelijke nakomelingen van Willem Maurits in het bezit is gekomen van de bedoelde rente.

De uitbetaling der jaargelden geschiedde uit de opbrengst der vorstelijke domeinen, en later werden zij, tengevolge van den overgang dier domeinen aan den Staat, uit 's Rijks schatkist betaald, en kwamen zij als zoodanig op de jaarlijksche begrootingen voor. Dit duurde tot 1874, toen er een einde aan werd gemaakt door de wet van den 23sten December, die de begrooting van het fonds, voortspruitende uit de koopprijzen van domeinen voor 1875 vaststelde. Het kapitaal werd daarbij aan de rechthebbenden uitgekeerd, waartoe de Staat, op grond van de beschikkingen, in het testament van prins Maurits voorkomende, gerechtigd was. Er waren toen nog negen en dertig personen, die de zoogenoemde Portugeesche rente trokken, waaronder de weduwe van den baron de Riedesel te Ohé en Laak en de regeerende vorst van Bentheim-Steinfurt, wat het bedrag hunner jaargelden betreft, de voornaamste waren: de eerste trok 3287,70 gulden en de tweede 2600 gulden; de minste rente was van 45,66^{5} gulden. Welke van de laatste negen en dertig genieters werkelijke afstammelingen van Emilia zijn, hebben wij niet onderzocht[2)].

Met deze handeling traden de nakomelingen van Emilia van

1) De kwestie of zoodanige vermaking al dan niet geoorloofd was, heeft aanleiding gegeven tot twistgedingen. In het ‘Gemengde register van de domestique en andere actens’ op het Rijks Archief vindt men (bl. 31 vso) de daaromtrent uitgebrachte adviezen.

2) De afkoop was aan de Staten-Generaal voorgesteld door den minister van finantiën van Delden in de zitting van 1873-74; onder zijn opvolger Jhr. van der Heim, die den 27sten Augustus 1874 de portefeuille van hem overnam, kwam de wet tot stand. Bij diezelfde gelegenheid werd ook eene rente van ƒ 6250 gekapitaliseerd, voortspruitende uit een legaat door Frederik Hendrik aan zijn natuurlijken zoon, den Heer van Zuylenstein, en diens nakomelingen vermaakt. Deze rente werd in 1873 door niet minder dan 103 gerechtigden genoten, waarvan er 40 waren, wier jaarlijksch aandeel nog geen tien gulden bedroeg. In de memorie van toelichting van den minister van Delden worden de motieven voor het voorstel tot aflossing uiteengezet.

Nassau van het tooneel des openbaren levens af. Nagenoeg drie eeuwen lang werd de wereld nu en dan aan hen herinnerd, maar die herinnering werd al flauwer en flauwer, en op dit oogenblik zal er wel bezwaarlijk iemand gevonden worden, die niet met zekere bevreemding voor het eerst hoort gewagen van het talrijke nakroost van prins Willem I, welks lotgevallen het onderwerp der voorafgaande bladzijden hebben uitgemaakt. De stroom, die aan zulk een doorluchtige bron zijn oorsprong te danken had, heeft al zeer spoedig zijn naam verloren en zich in tallooze armen gesplitst, waarvan sommige zijn uitgedroogd en de overige langzamerhand, langs al talrijker en onbeduidender kanalen, in den grooten maalstroom der onbekende persoonlijkheden zijn weggevloeid. Wie de herinnering aan hun minnen en lijden wil verlevendigen, moet in het stof der archieven rondtasten; het kasteel van Wychen, waar zoovelen hunner jarenlang verblijf hielden, staat eenzaam daar, en geen stem uit het verleden spreekt er meer van hen; aan het slot van Prangins is niet meer hun naam, maar die van prins Jerôme Bonaparte verbonden; de Zwitsersche familieoorkonden, door Jacottet ontfutseld, liggen, waarschijnlijk volkomen onvindbaar, te verbleeken in de Griffie van Le Chatelet te Parijs, en niet lang zal het meer duren of de vreemdeling, die de kathedraal van Genève bezoekt, zal slechts een verlegen schouderophalen ten antwoord krijgen op zijne vraag, waarom de kleine kapel, niet verre van het monument van den Hertog van Rohan, den naam draagt van Chapelle des princesses de Portugal; want geen opschrift noch gedenkteeken is er gewijd aan de nagedachtenis van de prinsessen Emilia en Maria Belgica, de dochter en de kleindochter van den grooten Zwijger, die daar hare laatste rustplaats hebben gevonden.

LODEWIJK MULDER.

Dante's betrekking tot Homeros.

Così vidi adunar la bella scuola
Di quel Signor dell'altissimo canto,
Che sovra gli altri, com'aquila, vola
DANTE, INF. IV: 94-96.

I.

Sinds eeuwen is door de geleerden gevraagd: ‘Kende Dante grieksch?’ ‘Zoo niet, bestond te zijnen tijde eene volledige of gedeeltelijke vertaling van Ilias en Odusseia?’ - Het verband tusschen dit tweetal ligt hierin, dat òf de eene òf de andere vraag toestemmend beantwoord moet worden. Tal van hooge letterkundigen deden opmerken, wat groot vereerder de italiaan van den griek was. Hij huldigt hem (HEL IV: 88-96) als *koning aller dichters* (VAG. XXII: 101-102); als den *rijkst door de Musen gezoogde;* en, wat het meest beteekent, neemt vele verzen van hem over. Dit laatste kon slechts geschieden, indien de grieksche heldendichten hem in het oorspronkelijke of door vertolking bekend waren. Het is denkbaar, maar weinig waarschijnlijk, dat Dante de verzen, welke hij van Homeros aanhaalt, ergens vertaald vond. Deze, bij gebrek aan een betere, vaak beproefde verklaring, is zwak. Vooreerst is het getal Homerische verzen bij Dante aanzienlijk; ten andere zou het al te toevallig geweest zijn, dat juist die verzen, welke de florentijn op zeker oogenblik kon gebruiken, in een of ander werk vertaald waren. Stelt men hiertegen, dat Dante eenige verzen zijner Komedie pasklaar kan gemaakt hebben voor die gevonden verzen van Homeros, dan verzeilt men op gevaarlijker klip: op Dante's onafhankelijkheid en op zijne manier van werken.

Hij heeft zich in zijne KOMEDIE naar niets en niemand ge-

schikt; aan de hoogste machten in Staat en Kerk het hoofd geboden; hemel en aarde dienstbaar gemaakt (PAR. XXV: 1-3) aan zijne zangen. Ja, wat te dien tijde ongeloofelijk scheen, hij ging in de landstaal schrijven. Hij zag helderder in de toekomst dan Petrarca, die, zelfs nog vele jaren na Dante, het latijn bleef beschouwen als de taal der beschaafden, waarin alleen de werken van beteekenis mochten geschreven worden. De zwierige priester, die aan het pauselijk hof te Avignon gevierd werd als staatsman, geleerde en dichter; wiens invloed schier alvermogend was, verwierf den hoogsten roem door zijn latijnsch gedicht AFRICA, dat zijne tijdgenooten een wonder achtten, en hun oneindig welgevalliger was dan zijne italiaansche gedichten, welke hij '*volgari bagatelle: snuisterijen in de volkstaal*' noemde. Terwijl de laatsten schier niet geteld werden, verschaften de latijnsche zangen hem den 8 April 1341, twintig jaar na Dante's dood (die de eer niet genoot), den lauwer, waarmede hij op het Kapitool in al den luister der antieke plechtigheden gekroond werd.

Wie kent nu nog dat gedicht AFRICA? Wie leest de andere latijnsche werken van Petrarca? Hadde hij geen italiaansche verzen nagelaten, men zoude zich zijner nauwelijks herinneren... Hier blijkt weder het verstand van Dante. Hij overwoog, dat de latijnen steeds minder gelezen werden; dat het volk gretig luisterde naar al wat in het italiaansch werd uitgedrukt; dat dus daarin de toekomst lag. DE KOMEDIE was reeds in het latijn aangevangen, maar hij veranderde dit in de landtaal.

Die onderneming was beduidend. Algemeen verklaarden de geleerden, dat hij in die taal zijn verheven onderwerp nooit waardig kon behandelen, 'het was eene heiligschennis, aan de wetenschap gepleegd, haar in zulk een pover gewaad te steken.' Maar Dante was de man om tegen den stroom der vooroordeelen op te zeilen; het oogenschijnlijk onbereikbare lokte hem onwederstaanbaar... vooral ook, dewijl hij voorzag, dat den mannen der wetenschap kon bewezen worden, dat zij zich vergisten, en een werk in de volkstaal wel degelijk opgang kon maken. De redeneering 'de geletterden zullen het niet lezen omdat het geen latijn is; de minderen niet, omdat zij het niet zullen begrijpen' maakte op Dante geen indruk. Hij hield zich overtuigd, dat men het volk het geestesvoedsel slechts behoefde voor te zetten om dra de ervaring op te doen, dat het daarvan nuttigde.

Een ander groot bezwaar was de taal zelve, welke hij krachtig, sierlijk en vloeiend moest maken. Hij vergenoegde zich geenszins met den bestaanden woordenschat en de aangenomen zegswijzen; beide vond hij uit en gaf daaraan zulke meesterlijke vormen, dat zij tot heden niet verbeterd konden worden. Hij ging verder. Hij liet zich de wet niet stellen door de taal, maar schreef haar zijn wil voor, zoodat L'OTTIMO COMMENTO verklaart: 'Ik zelf hoorde Dante verzekeren, dat het rijm hem nooit iets had laten zeggen tenzij hetgeen hij van plan was; maar dat hij integendeel de woorden zeer vaak iets anders in zijne verzen liet uitdrukken als zij bij de overige schrijvers plachten'[1)].

Het is onaannemelijk, dat een man, die de taal aan zich onderwierp; zich in ieder opzicht volstrekt onafhankelijk toonde; wiens inborst hem drong alles en allen zijne macht te doen gevoelen, in DE KOMEDIE iets anders zou gezegd hebben dan hij zich aanvankelijk voorstelde... alleen om het genoegen te smaken eenige hier en daar opgespoorde verzen van Homeros toe te passen. Tegenover eene zoo gewrongen uitlegging stelle men de natuurlijke, welke met Dante's karakter, fijnen smaak en strenge wetenschappelijkheid strookt: hij zal bij het lezen van Homeros bijzonder getroffen zijn door vele verzen, en die, gelijk geleerden ook thans doen, aangeteekend hebben. Onder het schrijven van zijn wonderwerk kwamen zulke plaatsen hem voor den geest, en hij nam ze op.... Zoo ook deden Shakespeare en Milton met verzen van Dante[2)].

1) 'Io scrittore udii dire a Dante, che mai rima nol trasse a dire altro che quello ch'avea in suo proponimento; ma ch'elli molte e spesse volte facea li vocaboli dire nelle sue rime altro che quello, ch'erano appo gli altri dicitori usati di sprimere.' INFERNO X: 85. L'OTT. COMMENTO I, 183. (Pisa, 1827). Deze commentair van DE KOMEDIE, in 1333 geschreven door Andrea Lancia, florentijnsch notaris, is, behalve om de zuivere taal der XIVe eeuw, ook merkwaardig, dewijl uit twee plaatsen (waarvan bovenstaande eene is) blijkt, dat zijn auteur Dante gesproken heeft.

2) Mijne aanteekeningen op DE KOMEDIE bevatten daarvan de bewijzen, en ik schreef er iets over in een tijdschrift. Shakespeare en Milton kenden Dante; ongetwijfeld, dewijl zij hem in het oorspronkelijke lazen. De vele fraaie vertolkingen, welke nu in het Engelsch bestaan, vangen aan met die, welke in het laatst der vorige eeuw 'De Hel' schonk. Toch had Chaucer, reeds kort na Dante's dood, verscheidene stukken uit DE KOMEDIE in verzen overgebracht, welke den zin van het italiaansch nauwkeurig teruggaven. Wat men bij Shakespeare en Milton van Dante vindt, is juist niet wat Chaucer vertaalde.

Hij was zoo doordrongen van Homeros, dat de XIe Zang der ODUSSEIA met den VI^{n} van de AENEIS tot de door de oudheid geleverde bronnen der KOMEDIE gerekend worden. In het algemeen echter worde geen te hooge waarde toegekend aan hetgene men als bron der heldendichten aanwijst. Vaak steunt hare bewering slechts op eenige zeer verklaarbare trekken van gelijkheid, welke twee of meer werken vertoonen, dewijl zij het zelfde onderwerp hebben. Die overeenstemming erlangt eerst gewicht, wanneer zij onloochenbaar in het licht stelt, dat de latere schrijver onder den invloed eens voorgangers arbeidde. Dit schijnt bij Dante zoo zeer het geval, dat wijlen mijn even geleerde als voorzichtige vriend Henri Wadsworth Longfellow getuigt: 'Foremost among them (the sources of THE DIVINE COMEDY) must be placed the Eleventh Book of the Odussey.'

Tot de plaatsen, waar Dante aan DE ILIAS dacht, rekent men:
Beatrijs, die Vergilius afvaardigt, gelijk Pallas Athene Odusseus:

HEL II : 57.
'Sta op, en dat uw schitterende tale,
En 't geen hij nog behoeft om 't kwaad te vlieden,
Hem zóó sterk dat de troost me in 't harte strale!'

ILIAS II : 179.
'Maar welaan, ga thans naar het volk de
Achaiers en draal niet,
Ga met uw vriendelijke woorden tot iederen
man en bedwing hen!'[1)]

De geslachten der menschen vergeleken bij de bladeren van het woud, afgeschud door de stormen:

HEL III : 112.
Gelijk, wanneer de najaarsstormen schallen,
De blaadren zich verspreiden, en de boomen
Hun gansche tooisel weêr ter aard doen vallen,
Zoo ziet men 't kwade zaad van Adam komen...

ILIAS VI : 147.
't Eene gebladerte schudden de winden ter
aarde, en nieuw loof
Spruit aan het bottende hout als de tijd van
de lente terugkomt.
Zoo ook der menschen geslacht; 't een wast
en het andere sterft weg[2)].

1) Alle verzen zijn ontleend aan de vertolking van Mr. Vosmaer.
2) Deze verzen van Homeros zijn steeds in dezelfde beteekenis opgevat en om hare treffende dichterlijke waarde door alle eeuwen gehuldigd. Ook Heinrich Heine geeft er eene heerlijke vertaling in zijne *Reisebilder. Ideen, Das Buch Le Grand* (1826). Kapitel X.
Het verdient opgemerkt te worden, dat de onsterfelijke Heine zich niet bediend heeft van de meesterlijke vertolking, waarmede Johan Heinrich Voss in 1781 den tempel der onvergankelijke eer voor zich ontsloot. (Hij gaf toen de *Odusseia* uit, waarbij hij in 1793 de *Ilias* voegde)
De geniale Heine (niet te verwarren met den uitmuntenden filoloog Heine, die met J.H. Voss twistte) heeft als kenner der klassieken, de beroemde verzen in zijne eigene keurige taal willen overbrengen. Daardoor is de hoofdinhoud dezelfde als bij Voss, en heeft men nu twee fraaie uitdrukkingen, welke alleen de groote meesters voor dezelfde zaak weten te vinden.

Het beeld, ontleend aan de trekvogels:

HEL V : 46
Als zwermen kranen, die het luchtruim kozen,
En angstig daar hun bange schreeuwen slaken....

ILIAS III : 3.
Zoo als onder den hemel het geschreeuw van
de kranen in 't rond klinkt,
Als zij, het wintergetij ontvloden en eindloozen
regen,
Over Okeanos golven al schreeuwende reppen
de vleugels....[1)]

De storm in heete dagen, welke het onweder vooruit snelt:

HEL IX : 67.
Zóó is 't als zich de storm scheurt uit zijn
strikken,
Verwoed wijl 't gloeiend vuur de wolk doet
zuchten....
ILIAS V : 864.
Zoo als een donkere wolk uit de pakkende
nevelen opstijgt,
Wen zich in drukkende hitte verheffen de
loeiende stormen,

De stuiptrekkingen van den doodelijk gewonden stier:

HEL XII : 22.
Gelijk de stier die in de stalen pezen
Den doodslag krijgt, zich losrukt uit zijn
banden,
Niet loopt, maar tuim'lend slechts is opgerezen,

ILIAS XVII : 520.
Zoo als een man in den bloei zijner jeugd
met de snijdende hakbijl

1) Dante was zoo ingenomen met den IIIn zang van De Ilias, dat hij er nog verzen van overnam in Vag. XVII : 1-3.

Achter de horens den hals van het rund, door
de weiden gevoederd,
Klieft om hem gansch te doorsnijden, en 't
dier voorover ter neêr stort,

Het tafereel der, als opgejaagde evers, het bosch vernielende, voort ijlenden:

HEL XIII : 112.
Als hem, die, naar zijn wachtpost opgedreven,
Het everzwijn en 't jachtgetier hoort naken,
Met hondgebas, dat tak en loof doet beven.

En zie, twee geesten, die links overstaken,
Naakt en gescheurd, zijn zoo snel voortgetogen,
Dat ze al het vlechtwerk van het bosch schier
braken.
ILIAS XII :
Beiden aan grimmige evers gelijk in de bergen,
die rustig
Wachten het nadrend geschreeuw van de jagende
mannen en honden;
Dan van ter zij uitspringend, de struiken in
't ronde verbrekend,
't Hout bij den wortel verscheurend, terwijl
zij met klepperende tanden
Woeden....

De wichelaar Kalchas, die met Eurupulos de archaïsche vloot naar Ilios richtte:

HEL XX : 110.
Hij heeft in Aulis voor het kappen
Der eerste touw met Kalchas 't sein gegeven.

ILIAS I : 69.
Kalchas, Thestor's zoon, de voornaamste der
vogelenwichelaars,
Die de archaïsche schepen naar Ilios mede bestuurd
had.

De lans van Peleus. HEL XXXI : 4 te vergelijken met ILIAS XVI : 140-144.
De hoogst merkwaardige lichamelijke plaatsbepaling:

HEL XXXIV : 76.
Toen wij daar kwamen, waar de dijen zaten
Om zich juist uit het dik der heup te wringen.

ILIAS V : 305.
Daarmee trof hij Aineias de henp, op de plaats
waar het dijbeen
Draait in 't gebeente der heup; de gewrichtskom,
als men 't genoemd heeft.

II.

Het is aangenaam, wanneer meerdere geleerden dezelfde opmerking maken; daardoor erlangt men wetenschappelijke zekerheid. Mr. Vosmaer ontwaarde, dat Dante den tijd op dezelfde eigenaardige wijze aanduidde als Homeros; ook Longfellow erkende dit: ‘This circumstantial way of measuring the flight of time is Homeric!’

VAG. IX : 7.
En twee der schreên, waarmeê hij stijgt, had
heden
De nacht gedaan, ter plaats waar we ons bevonden;
De derde sloeg haar wiek reeds naar beneden.

ILIAS X : 252.
Want ver is het gesternte gevorderd, en 't
volle der nacht reeds
Voor twee derden verloopen en slechts één
derde noch blijft ons.

Geen letterkunde leverde boeiender gedichten dan Dante's beschrijvingen der op den rotswand gehouwen beelden, en die van Homeros der tafereelen, gedreven op het schild, door Hefaistos voor Achilleus geklonken. Lees ILIAS XVIII: 463-608; en VAG. X : 28-139, ter huldiging van den wedijver der twee geniën, wier beeldende almacht de taal tot brons en marmer, de pen tot beitel en graveerstift schept.

Eene vergelijking, zoo naar woord en gedachte één, dat zij òf dezelfde opmerkingsgave in griek en italiaan, òf vereering van Homeros door Dante, in het overnemen van een beeld, bewijst, biedt

VAG. XII : 1.
Gepaard als ossen, zaâm in 't juk gebogen,
Ging ik met die beladen ziel ten hoogen,
Zoo lang mijn zachte leeraar 't wou gedoogen.

ILIAS XIII : 703.
Maar als het zwoegende span wijnkleurige
stieren, die samen,
Eender van aard, voorttrekken den stevigen
ploeg op het braakland,
708.
Alzoo bleven te zamen die twee, elkander
beschermend.

De ontzettende treurgestalte van Niobe, hoogste uitdrukking van moederlijden der oudheid, en als zoodanig tegenbeeld van Maria onder het kruis, kan Dante, evenmin als Homeros, zonder herdenken voorbij gaan.

VAG. XII : 37.
O Niobe! rampzaligste aller vrouwen!
Hoe zag 'k u midden in uw dooden weenen,
En, ach! om tweemaal zeven kind'ren rouwen!..

ILIAS XXIV : 605.
Toornig op Niobe trof met zijn zilveren boog
hen Apolloon,
Artemis was het, die, fier op haar pijl, haren
dochters den dood gaf,
Daar zij zich had vergeleken bij Leto, bekoorlijk
van wangen.

Toepassing eener teekening van Homeros, met wijziging der bijzonderheden, gelijk de plaatselijke gesteldheid eischte, toont VAG. XII : 1-3 en ILIAS III : 10-12.

Den geletterden wordt Homeros in het geheugen geroepen door het landschap, in VAG. XXVIII : 1-36 geschilderd, zoodat *Ruskin, Modern Painters* III, 219 verklaart: ‘As Homer gave us an ideal landscape, which even a god might have been pleased to behold, so Dante gives us, fortunately, an ideal landscape, which is specially intended for the terrestial paradise..... This forest, then, is very like that of Colonos in several respects in its peace and sweetness, and number of birds; it differs from it only in letting a light breeze through it; being therefore somewhat thinner than the Greek wood..... They are (die bosschen, of liever: dat bosch, van Homeros en Dante) sofar as I know, the sweetest passage of wood description which exists in literature! Homer's ideal landscape, here referred to, is in *Odyssey* V, where he describes the visit of Mercury to the island of Calypso.’

Beide dichters spreken over het zelfde sterrenbeeld en doen opmerken, dat het, bij den noordpool staande, voor ons niet ondergaat:

PAR. XIII : 7-10.
Hij denk den Wagen zich, die blijft behooren
Aan onzen hemelschoot bij dag en nachte,
En in zijn disseldraai niets heeft verloren.

ILIAS XVIII : 487.
Wijders de Beerin, welke den bijnaam draagt
van den Wagen,
Welke haar loop daar wendt en Orioon steeds
in het oog houdt.
Zij alleen in den vloed van Okeanos nimmer
zich badend.

Getroffen door het beeld van den bijenzwerm, dat met bijzondere kracht een aandrang, eene onwederstaanbare neiging voorstelt, kan Dante der bekoring om het over te nemen niet ontvlieden:

PAR. XXXI : 7.
Een bijenzwerm gelijk, die zich nu binnen
De bloemen dringt om weêr terug te zwieren,
Daar, waar hij honing met zijn werk mag
winnen....

ILIAS II : 87.
't Was als de scharen der dicht saamdringende
hoopen van bijen,
Die er in telkens vernieuwend gezwerm uitdringen
ter rotskloof,
Dicht als een druiftros vliegen zij toe op de
bloemen der lente....

Nog enkele plaatsen uit DE ILIAS en velen uit DE ODUSSEIA kunnen aangeduid worden in DE KOMEDIE, als getuigen, hoe hoog Dante Homeros schatte, en hoe gaarne hij tot zijne school behoorde. Lord Byron gaf in zijn Don Juan III : 108 de zes eerste verzen uit VAGEVUUR: VIII. Natuurlijk eene hulde van het eene genie aan het andere. Byron behoefde, zoo min als Dante, parels van een voorganger, om zijne kroon op te luisteren. Dante derhalve, verzen van Homeros plaatsende, bedoelde een huldebetoon aan ‘Homeros, dien we als Koning eeren der dichters’ (HEL IV : 88).

De betrekkelijke menigvuldigheid zijner aanhalingen stelt in het licht, dat men niet te doen heeft met een enkel vers, dat Dante toevallig ergens ontmoette. Bovendien, er is geen overzetting uit een of twee zangen, maar doorloopend uit den geheelen Homeros. Die omstandigheden dringen tot de gevolgtrekking: 'De florentijn las den griekschen bard van begin tot einde.'

Historisch staat vast, dat de eerste vertaling, dien naam waardig, van ILIAS en ODUSSEIA in het latijn bewerkt werd door Joan Boccacci, nadat hij van 1350-63 de lessen had gevolgd van den griekschen wijsgeer Leontius Pilatus, die de heldendichten te Florence verklaarde[1]. Dante was toen sinds veertig jaren overleden.

Wel bezat Italië vroeger eene overzetting in verzen van Homeros, maar zoo slecht, dat zij eer in staat was van hem af te schrikken dan tot hem op te wekken. In plaats, dat men hieruit mag afleiden, dat Dante geen grieksch behoefde te kennen, behoort men er het tegendeel uit te verstaan. Las hij dat allergebrekkigst geknutsel, zonder het oorspronkelijke te kennen, hij zou buiten staat geweest zijn, daar de fouten van te bespeuren. DE KOMEDIE geeft altijd de echte lezing van ILIAS en ODUSSEIA, bijgevolg: òf Dante kende het gerijmel niet, òf hij las en verbeterde het naar den oorspronkelijken tekst. In elk dezer gevallen moest hij door en door grieksch verstaan.

Dante behoorde tot de geleerdsten van zijn tijd; nergens is eene aanwijzing van meer wetenschap dan zijne werken behelzen; hij werd met zorg opgevoed en studeerde aan de beroemdste hoogescholen, zoodat zijne kennis van het grieksch minder bevreemdend is dan zij sommigen scheen. Terecht zegt Macaulay in zijn Machiavelli:

'Early in the fourteenth century came forth the Divine Comedy, beyond comparison the greatest work of imagination which had appeared since the poems of Homer. The following generation produced indeed no second Dante: but it was eminently distinguished by general intellectual activity. The study of the Latin writers had never been wholly neglected in Italy. But Petrarch introduced a more profound, liberal, and

1) Boccaccii, De Gen. Deor. XV : cap. 7.

elegant scholarship..... Boccaccio turned the attention of his countrymen to the more sublime and graceful models of Greece.'

Arbeidde Boccaccio aan eene meer algemeene verspreiding van het grieksch - de beoefening dier taal was vóór hem geenszins verwaarloosd. Ten tijde van Dante werd geheel Neder-Italië door grieken bevolkt, wier aanzienlijken fijn beschaafd waren. Een hunner: Barlaam, erlangde zijne opleiding te Seminara in Kalabrië en trok van daar, als uitstekend grieksch geleerde, naar Etolië, later naar Thessalonika en in 1327 naar Konstantinopel.

De eerste openbare grieksche leerstoel werd in 1360 te Florence gesticht, omdat de behoefte daaraan dagelijks grooter bleek. Bewijs, hoe het grieksch geliefd, dus: bekend was. Er had altijd gelegenheid bestaan, zich die taal eigen te maken. Was die studie dus doorgedrongen tot Middel-Italië, in het noorden was zij nooit vergeten. Griekenland en Italië gingen sinds eeuwen met elkander om, zoo in oorlog als handel. Half Venetië, en schier elk schepeling van den hoogsten tot den minsten rang, spraken in de XIIIe en XIVe eeuw grieksch.

Dit had wel geen rechtstreekschen, maar stellig een zijdelingschen invloed op de hoogere letterkunde, en staaft, hoe gemakkelijk het was, zich in het grieksch te bekwamen.

III.

Minstens sinds de XIIe eeuw; hoogst waarschijnlijk ook vroeger, vertolkten Italianen helleensche klassieken in het latijn, o.a. Aristoteles, Euklides (van Alexandrië), Galenus, kerkvaders, enz. - Zeer zeker was Dante dus in staat gedurende de tweede helft der XIIIe eeuw onderwijs in het grieksch te erlangen, en hebben in Italië grieksche handschriften van Homeros bestaan.

Zulk een afschrift werd in 1350 door den aanzienlijken Busantijn Nicolaas Sigeros aan Frans Petrarca, te Avignon, geschonken. Dit echter was niet het eenige, waarmede het westen verrijkt werd, getuige de omstandigheid, dat de bovengenoemde feilenrijke vertaling van Ilias en Odusseia vermoedelijk reeds vóór Dante verschenen was, en dat in zijne werken vele plaatsen uit beide gevonden worden. Behalve DE KOMEDIE luisterde

Dante ook zijn belangrijk werk 'NIEUW LEVEN' met Homeros op, waar hij van Beatrijs zegt: 'ik zag haar met zoo edel en lofwaardig uiterlijk, dat men zeker nopens haar dit woord kan bezigen van Homeros: Zij schijnt geen dochter van een sterfelijk mensch; maar van een God'[1].

Hoe letterlijk is weder de vertolking! Reeds de oudste uitleggers van den florentijn wezen twee plaatsen uit *De Ilias* aan:

1°. Z. III : 158:
'Gansch d'onsterflijken vrouwen der goden
gelijkt zin van aanzicht.'
2°. Z. XXIV : 258-259:
'Hektor, te midden der mannen een god,
en die scheen door zijn adel
Niet aan een sterflijken mensch ontstamd,
maar eer aan een godheid.'

Dante heeft ongetwijfeld aan beide plaatsen gedacht, maar gaf de voorkeur aan de laatste, gelijk de commentator Dionisi het eerst heeft vermoed. Homeros zegt in Zang III, dat Helena den godinnen gelijkt; in Z. XXIV, dat Hektor een godenzoon moet zijn. Hij huldigt in gelijke mate een man en eene vrouw. Dante wilde niet minder voor Beatrijs doen, en opdat zoo schitterend oordeel in al zijn luister straalde, beriep hij zich op zijn voorvader in de poëzij. Hij *noemt* hem hier, wat hij nergens elders deed.

Vertaalt men de verzen letterlijk in het italiaansch, dan blijkt, welk Dante bedoelde.

ILIAS III : 158:
αἰνῶς ἀθανατῃσι θεῃς εἰς ὦπα ἔοικεν
maravigliosamente ella rassomiglia nel volto
alle dee immortali

Dat *αἰνῶς* hier de kracht heeft van het Platonische *ἀγαμένως* of *θαυμαστῶς* zal geen kenner van grieksch en italiaansch betwisten.

ILIAS XXIV : 258-9.
οὐδὲ ἐῴκει
ανδρός γε θνητοῦ παῖς ἔμμεναί ἀλλά θεοῖο
non pareva
d'uomo mortale esser figlio, ma d'un dio.

1) VITA NUOVA § II: vedeala di sì nobili e laudabili portamenti, che certo di lei si potea dire quella parola del poeta Omero: 'Ella non pare ecc.'

Het pleit wordt voor deze verzen beslist, wanneer men bij Dante leest:

> 'Ella non pare figliuola d'uomo mortale, ma di Dio.'

De hoogleeraar in de rechten te Halle a/S, Dr. Karl Witte, deelde het gevoelen van Dionisi. Echter eerst na het nauwgezette onderzoek, dat duchtige geleerden altijd instellen. Allen twijfel achtte hij verdwenen, toen hij het door Dante aangehaalde vers ook bij den hoffelijken, geleerden bewonderaar van Laura ontdekte.

Petrarca schreef: DE REMEDIIS UTRIUSQUE FORTUNAE, en zegt in het XIIe Gesprek van het Eerste Boek: Mij dunkt, gij hebt De Ilias van Homeros gelezen, het XXIVe Boek, waar Priamos van zijn zoon Hektor zegt: '*Hij scheen geen zoon van een sterfelijk mensch; maar van een god*.'

In de oude italiaansche vertaling van het latijnsche werk luiden deze woorden: 'Io m'immagino, che tu abbia letto la Iliade di Omero nel 24° libro, dove Priamo dice del suo figliuolo Ettore: *Egli non pareva figliuolo d'uomo mortale, ma di un dio*.' De vertolking geeft in latijn en italiaansch Homeros getrouw weder, gelijk die van Dante in 'NIEUW LEVEN.' Nergens treft men haar in andere werken van dien tijd zoo aan. Dit getuigt andermaal voor Dante's kennis van het grieksch. Die vertaling nam Petrarca over, dewijl hij te weinig grieksch kende om zelf te vertalen.

DE HEL bevat nog eene bijzonderheid, welke ten gunste van Dante's hellenisme wordt bijgebracht. In Z. XIV: 133 weet hij nauwkeurig, dat de rivier Flegeton den naam ontleent aan het branden harer wateren (ik brand *φλέω, φλεγέϑω*; branden *φλέγειν*).

Die kennis, zegt men, had Dante ook kunnen putten uit VERG. Aen. VI: 549:

> Moenia lata videt triplici circumdata muro,
> Quae rapidus flammis ambit torrentibus amnis
> Tartareus Phlegethon, torquetque sonantia saxa.

Wie dit tegenwerpen, hadden ook kunnen verwijzen naar Caius Silius Italicus, den vereerder en navolger (maar al te ver

achtergebleven) van Cicero en Vergilius, die in de eerste eeuw zijn PUNICA schreef, waarvan L. XIII: 563 sq luidt:

> Late exundantibus urit
> Ripas saevus aquis Phlegethon et turbine anhelo
> Flammarum resonans saxosa incendia torquet.

of naar den laatsten der klassieke dichters: Claudius Claudianus van Alexandrië, die het einde der IVe eeuw opluisterde met zijne PANEGYRES, welke XXXV: 314 melden:

> Dominis intrantibus, ingens
> Assurgit Phlegethon, flagrantibus hispida rivis,
> Barba madet, totoque fluunt incendia vultu.

De bewering: ‘Dante behoefde geen grieksch te kennen om te weten, wat *φλεγέϑω* beteekent, want latijnsche dichters verhalen het’ bewijst te veel. Men kan daarmede betoogen dat de uitstekendste geleerdheid nopens grieksche en romeinsche oudheden tegenwoordig niet bewijst, dat iemand grieksch en latijn studeerde, aangezien alle klassieken in nieuwere talen zijn overgezet.

Waar volstrekte bewijzen ontbreken, wordt van het bekende tot het onbekende besloten. Tegenover het vele, in Dante's werken volmaakt uit grieksche schrijvers wedergegevene, staat geen enkele, waarvan men moet verklaren: ‘Zie, indien Dante grieksch gekend had, zou hij zich anders uitgedrukt hebben.’

Een nederlandsche geleerde heeft eene opmerking gemaakt, welke elders vruchteloos gezocht wordt en alleen te wachten is van iemand, doorkneed in Homeros. Mr. Vosmaer wijst op Dante's vergelijkingen, welke homerisch klinken. Zoodra een deskundige zegt: ‘het is of Dante geheel te huis was in Homeros’[1)], dan heeft men eene nieuwe aanleiding om Dante's kennis van het grieksch aan te nemen. Alle ontvankelijke hoofden geven de groote geesten eenigszins weder, waarmede zij het meest omgingen. Door de uitstekende schrijvers in het oorspronkelijke te bestudeeren, wordt men naar hen gevormd. Men neemt hen in zich op en wordt door de kracht, die van hen uitgaat, beheerscht.

1) Ned. Spectator, 1879, blz. 219.

Hoe volmaakt eene vertaling ook zij, de zelfde werking kan zij slechts zelden, en dan alleen tot zekere hoogte doen. Tot dusdanige meesterstukken behoort TEN KATE'S JERUSALEM VERLOST. In geen taal is Tasso overgezet, gelijk in de nederlandsche. Met nog andere vertolkingen van hooge waarde is onschatbare dienst aan de vaderlandsche letteren bewezen. Toch zal de onpartijdige erkennen, dat, zelfs wanneer men daarin plaatsen kan bewonderen, welke het oorspronkelijke overtreffen, het werk, in zijn geheel, den geest, de persoonlijkheid van den schrijver het scherpst afdrukt in de taal, welke het eerste hulsel was zijner gedachten en scheppingen.

IV.

Er is nog een vaderlandsch geleerde, die zich overtuigd houdt, dat Dante uitsluitend putte uit de bronnen der geleerde oudheid en grieksch verstond. HENRICUS WEYTING zal er wel zijne gronden voor gehad hebben, toen hij in zijne Hist. Graec. et Rom. literaria, p. 172 mededeelde: ‘Mox tamen illucescere coepit pulcherrimae diei praenuntia, melioris doctrinae aurora. Primus signa sustulit Dantes Aligerius, patria Florentinus, natus a. 1265. Hic Graece Latineque doctissimus et divino ingenio praeditus, sermonis elegantiam, e doctae antiquitatis fontibus unice petendam, felici successu in scripta sua, tam Latino, quam vernaculo sermone composita, transferre conatus est.’

Zoo iemand in staat geacht worde een grieksch handschrift te bemachtigen, het zij Dante. Tot den aanzienlijken stand behoorende; omgaande met geleerden; als ambassadeur; als staatsman, op wien in moeielijke tijden aller oog gevestigd was; als medebestuurder van Florence, als gast van vorsten, kon hij alle deuren, waarachter wetenschappelijke schatten scholen, doen ontsluiten. Het ruime gebruik, dat hij van die macht maakte, blijkt uit zijne nog heden om hunne reusachtige geleerdheid bewonderde werken.

Er zijn dus velerlei gronden voor de meening, dat Dante met het grieksch vertrouwd was. Al werden zij ook te eenigen tijde voldoende wederlegd, altijd zou toch één feit onaantastbaar blijven: zijne degelijke studie der klassieken. Daardoor

verwierven zijne talenten de vlucht en kracht, zonder welke het duurzame niet voortgebracht wordt. Hoe vaak dit in den loop der eeuwen onder het oog gebracht is, te veel kan men het niet herhalen. Thans zoo min als voorheen.

Ten onzent openbaart zich meer en meer een geest van oppervlakkigheid en zelf behagen, welke de wetenschappen schaadt. Het onrijpe talent dringt zijne onbeholpenheid op; en de middelmatigheid hare verveling. Met de opgeblazenheid, aan de onvoldoend onderwezen jeugd eigen, zetten jonge lieden zich aan het schrijven, die beter zouden doen, eerst eenige jaren te gaan lezen. Het betreurenswaardigste is, dat die zelfverblinding andere onervarenen op het dwaalspoor leidt. Daarom behoort men deze weinig ontwikkelden te onderrichten, dat niemand nuttig kan zijn voor zich zelven en zijne medeburgers dan door den weg te volgen, door alle groote mannen bewandeld. Zij vonden hun punt van uitgang in klassieke voorgangers, die bestudeerd moeten worden om hunne wetenschappelijke en maatschappelijke waarde, dewijl zij den mensch vormen als geleerde, als talent en als burger. Daarom eerde Horatius, gelijk Dante, Homeros. Daarom huldigde Erasmus Terentius en Horatius, gelijk Salvini Dante; gelijk Chateaubriand Milton, enz. enz.

H.F. Carey, wiens ‘VISION OF DANTE’ nog in onze dagen den lof van Longfellow waardig was, schreef in het begin dezer eeuw over DE KOMEDIE: ‘There is much in this poem to justify the encomium which the learned Salvini has passed on it, when, in an epistle to Redi, imitating what Horace had said of Homer, that the duties of life might be better learnt from the Grecian bard, than from the teachers of the porch or the academy, he says:

> And dost thou ask, what themes my mind engage?
> The lonely hours I give to Dante's page;
> And meet more sacred learning in his lines,
> Than I had gain'd from all the school divines[1)].

1) De smaakvolle A.M. Salvini, wiens uitgave van *Il Comento di Giovanni Boccacci sopra la Commedia*, door hare kostbare aanteekeningen onvergankelijk is, schreef het bovenstaande, uitmuntend door Carey vertolkte, aldus:

> Se volete saper la vita mia,
> Studiando io sto lungi da tutti gli uomini:
> Ed ho imparato più teologia
> In questi giorni, che ho reletto Dante,
> Che nelle scuole fatto io non avria.

Zoo verklaarde Erasmus, dat de tooneelspelen van Terentius, gelezen in den daartoe passenden geest, de zeden konden verbeteren, en hij vermaande de jongelingschap, hem te lezen, dien Cicero, Quinctilianus, Hieronimus, Augustinus, Ambrosius beoefend hadden[1)].

De antieke modellen zijn onmisbaar voor wetenschap en kunst, wier verval altijd en overal dagteekende van hunne verwaarloozing; wier herleving sproot uit hun herstel.

De Spectator van 13 Maart '86 herinnerde aan het geschiedkundige feit, ‘dat Europa zijne beschaving van Italië heeft; dat wij zonder Italië nog wie weet hoe lang barbaren gebleven waren; dat elke litteratuur en kunst der andere landen een loot is van Italië's laurierboom.’ Deze waarheden gelden voor ons land als voor ieder ander. Hoe vermaard b.v. de Deventer Broederschool ware, toch moest DURAND, *Hist. du XVIe Siècle*, I, 171 getuigen:

‘L'Ecole de Deventer était pour lors la plus florissante qu'il y eût dans les Pays-Bas: il y avait plus d'un siècle qu'elle était célebre, et qu'on y venait de toutes parts, lorsqu' Erasme naquit. Toutefois, elle se ressentait encore de cette barbarie qui dominoit si long-temps dans l'Europe, et dont la seule Italie était délivrée.’

Van waar die barbaarschheid? Men kende de klassieken niet. Men bestudeerde boeken, wier namen eene eeuw later reeds nauwelijks meer genoemd werden, hoe hoog zij ook gegolden hadden, zooals: ‘Pater meus Ebrardus’; ‘Joannes de Garlandia’ etc., die men thans nog slechts kan kennen uit de belangrijke Voorrede No. 44, van het GLOSSARIUM, van den beroemden Du Cange.

Voorheen ontbrak het evenmin aan prullen als tegenwoordig. Ook toen doken allerlei schrijvertjes op, die hunne pedanterie voor wijsheid aanzagen en uitventten. Ook toen werd wind voor wetenschap geveild en vergaapte menigeen zich aan het onbeduidende.

Hoe kwam de beschaving? Door de klassieken, die de ijzeren volharding van één genie over schier geheel Europa bracht.

1) Desiderii Erasmi Opera omnia emendatoria et auctiora, ad optimas editiones, praecipue quas ipse Erasmus postremo curavit, summa fide exacta, etc. etc. Epist. 29. L. 31.

Erasmus, doorkneed in latijn, begreep, dat het grieksch onmisbaar was; en hij alleen bracht de letteren tot zulk eene hoogte, dat de uitgever der werken van Rudolf Agricola kon uitroepen: De même que le fameux Général de Carthage, Annibal, a voulu enlever l'Empire du monde aux romains, Erasme n'a pas craint de disputer avec les italiens à qui écrirait le mieux[1].En Du Cange: 'Erasme, mettant en oeuvre sa facilité et ses talents, bientôt, par la publication de ses savants ouvrages, et par l'émulation qu'il inspira, mit ses contemporains à portée de disputer l'empire de la Littérature à l'Italie même.'

Voor Erasmus was het even gevaarvol grieksch te studeeren als voor Dante italiaansch. In de XVe eeuw kreeg de jongelingschap boeken vol ongerijmdheden, in barbaarsch latijn. Het opwekken der klassieken eischte den moed, noodig om ingewortelde vooroordeelen te bestrijden en heele reeksen van kwarten halfgeletterden omver te werpen. Zoo ver ging het zelfs, dat Erasmus wegens zijne grieksche studiën van ketterij verdacht werd[2]. '*Dewijl bekromp'nen steeds geniën haten*...'

Gelijk Dante overwon hij de wereld. Den 31 Aug. 1518 mocht hij vragen: 'Hadde men ooit kunnen gelooven, dat wij den tijd zouden beleven, waarin de kinderen in Engeland en Holland grieksch spraken, en vrij goede puntdichten in die taal maakten? Eer zou ik mij verbeeld hebben, dat de hemel gevallen ware!'[3].

En aan den avond van zijn leven in 1530 zegt hij: Indien iemand zich de moeite wil geven, na te gaan wat 36 jaar geleden geschiedde, om het te vergelijken met den huldigen toestand, zal hij zien, dat Erasmus aan de letteren eenigen dienst bewees.

'Ik heb getracht de jeugd te nopen, het juk der onwetendheid af te schudden, en zich aan de klassieke studiën te wijden. Mijne inspanning is niet te vergeefs geweest.'

Dit bevestigde Cubert Tunstal, de grootste geleerde in grieksch en latijn van Engeland, die in 1516 aan Willem Budeus, den

1) In de uitmuntende vertaling van het begin der vorige eeuw: *Pierre Gisle, Préface des Opuscules du célébre Rodolphe Agricola*.

2) 'Litteras Graecas attigisse haeresis erat' verklaarde Erasmus aan zijn tegenstander den romeinschen professor Cursins, in *Desiderii Erasmi Responsio ad Petri Cursii defensionem nullo adversario bellacem*.

3) De recta Latini Graecique sermonis pronunciatione. In dl. I der Opera omnia.

geleerdsten man van Frankrijk, schreef: ‘Gij beide (Erasmus en Budeus) hebt met een moed, Herkules waardig, en door voortdurenden arbeid, de barbaarschheid, wier legers talrijker waren dan die van Xerxes, op de vlucht gedreven, ja, schier vernield. Gij hebt dan ook onsterfelijken roem behaald’[1].

Niet slechts gevaarlijk, buitengemeen moeilijk was ook het verwerven eener grondige kennis van het grieksch. Onze Desiderius moest bouwen op den zwakken grondslag, te Deventer gelegd. Toch was hij er reeds zeer bekwaam in, toen hij de hulp inriep van den griek Michael Pavios. Deze onderwijzer kon hem niets meer leeren, en Erasmus schreef aan Cursius, dat hij verder zijn eigen leermeester was[2].

Gelijk Dante, deinsde Erasmus voor geen hinderpalen. Beide waren doordrongen van de waarheid, dat, over welke gaven de mensch ook beschikke, de hoogste rang in de letteren slechts bereikt wordt onder de bescherming der heroën van Hellas en Latium.

Dewijl Dante dit inzag, kon hij de italiaansche schrijftaal scheppen. Zeer zeker zijn velen buiten staat, klassieken in het oorspronkelijke te lezen. Hun komen de nauwkeurige vertolkingen te stade, welker studie insgelijks een achtbaren rang in de letteren kan doen bereiken. Achten echter zelfs hoogleeraren die klassieken onnoodig, dan blijkt, òf dat zij zelven niet veel grieksch en latijn leerden, òf dat zij de tegenwoordige behoeften van den vooruitgang verkeerd inzien. Deze zijn nog gelijk aan die van eeuwen geleden en bestaan in het volgen der helden van denk- en scheppingskracht. De voortreffelijke tolk van Homeros, de hoogleeraar P. Giguet, zegt terecht in zijne voorrede: ‘Si les futurs successeurs des poëtes, nos contemporains, ont le courage de choisir, à la manière d'Achille, entre l'éclat d'un jour et une longue renommée; s'ils remontent aux sources limpides de la poésie, qui, de même que les sources du Scamandre décrites dans l'Iliade sont, encore aujourdhui, ce qu'elles étaient il y a 3000 ans; s'ils savent se borner, s'imposer la loi de ne point dépasser en nombre le peu de volumes qu'ont enfanté ceux qu'on relit toujours, nous pouvons, dans notre pays de retours soudains aux grandes choses, voir

1) Op. omnia. Ep. 10 L. 1. - Epistol. 29 L. 1.
2) ‘Prorsus fui autodidactos’ getuigt Erasmus in zijne Responsio ad Cursium, boven aangehaald.

surgir une littérature saine, énergique, comme celle qu'a formée, au commencement du XVIe siècle, *l'étude approfondie de l'antiquité*.'[1)]

De betrekking van Dante tot Homeros is die van het eene genie, dat, met zijn helder inzicht, het andere waardeert (HEL IV : 91). De italiaan stelt er eene eer in tot de school van den griek te behooren. Hoe vreemd moet den kwarttalenten die bescheidenheid der groote mannen in de ooren klinken!

De werkelijk hoogbegaafden daarentegen zullen erkennen, dat, indien Dante en Erasmus, met hun reuzenverstand, begrepen, zich te moeten vormen naar de klassieken, het onvergankelijke in wetenschap en kunst alleen verkregen wordt door degelijke studie.

MR. JOAN BOHL.

1) *Oeuvres complètes d'Homère*. Traduction nouvelle avec une introduction et des notes. Préface de la sec. édition, p. 2. Paris, Hachette & Cie.

Het zeegebied van den Indischen Oceaan[1].

Het zeegebied van den Indischen Oceaan, namelijk de uitgestrektheid land bewaterd door de rivieren, welke in dien Oceaan uitmonden, is het grootst van omvang en het rijkst aan beteekenis in Zuid-Oostelijk Azië, in Indië, het land dat dezen Oceaan zijn naam heeft gegeven. Bovenal in Voor-Indië, de bakermat der beschaving van Zuid-Azië, de onuitputtelijke voorraadschuur van schatten, welke reeds in de oudheid de begeerlijkheid van West-Azië en van Oost-Azië gaande maakten. Toen de namen der tegenwoordige heerschende Europeesche volken nog niet werden uitgesproken, weerklonk reeds de roem van Indië over de toenmalige bekende wereld van de Middellandsche Zee tot de Chineesche Zee, van den Taurus tot aan de Arabische Zee, van de boorden van den Nijl en van de Yang-tse-kiang, van de Euphraat en de Tigris. Over land en over zee onderhield Indië met die wereld gemeenschap en spande ter bevordering van zijnen handel en van zijne nijverheid barbaren in zijn gareel.

De opkomst en de verspreiding van de Indische beschaving, alsmede het ontstaan en de ontwikkeling der betrekkingen van Zuid- tot West- en Oost-Azië, laten zich voor een goed deel verklaren uit de gesteldheid van het zeegebied van den Indischen Oceaan. En mocht de groote Archipel in het zuidoosten van Azië al in betrekkelijk vroegen tijd zich in enkele, zij het

1) De schrijver van dit opstel, S.E. HARTHOORN, was leeraar aan de afdeeling Indische Taal-, Land- en Volkenkunde van het Gymnasium Willem III te Batavia. Hij overleed den 14den December 1883, aan boord van het stoomschip ‘Sumatra’, op reis naar Nederland.

ook matte, lichtstralen van de Indische beschaving verheugen; dat voorrecht dankte hij ongetwijfeld aan de banden, die het genoemde zeegebied tusschen West- en Zuid- en tusschen Zuid- en Oost-Azië had gelegd.

Het zuidelijk gedeelte van den Indischen Oceaan is aan alle kanten open. Denkbeeldige lijnen vormen er de grenzen: de zuidelijke poolcirkel en de meridiaan van Afrika's zuidpunt en die van Australië's zuidwestpunt. Het andere en veel grootere gedeelte is nagenoeg geheel van land omgeven: om de noord van Zuid-Azië, om de west van Oost-Afrika, om de oost van West- en Noord-Australië, en van een lijn die de straat Fu-Kian tusschen het vaste land van Azië en het eiland Formosa verbindt met de Torresstraat, welke Australië en Nieuw-Guinea gescheiden houdt.

De kustlijnen van West- en Noord-Australië strekken zich regelmatig uit zonder veel afwijking van de eenmaal aangenomen richting. Geen diepe inhammen noodigen tot scheepvaart. Om handel roepen geen monden van rivieren, die over een uitgestrekt en rijk stroomgebied heerschende, onuitputtelijke schatten aanvoeren en aanwijzen.

De oudheid kende Australië niet. Noordoostelijk Afrika wel. Zij vond echter aan zijn oostkust geen oord voorbeschikt tot kweekplaats van eene hooge ontwikkeling, tot zetel van eene sterke staatsmacht, die het ruw geweld bedwingt, rede en geweten dient. De waterscheiding wordt er bewerkt door bergketenen, die zich dicht bij den Oceaan houden en alleen ruimte laten voor kustrivieren. Wel tracht de Nijl er doorheen te breken, herhaalde malen, maar onverbiddelijk wordt hij afgegewezen, noordwaarts heengedreven en naar de Middellandsche Zee geleid. Zoo wordt aan de Middellandsche Zee geschonken hetgeen den Indischen Oceaan anders ten goede had gekomen. Het land aan die zee, hetwelk, doorvlochten van de takken waarin de Nijl zich in zijn benedenloop splitst, aan zeldzame vruchtbaarheid eene groote gemakkelijkheid van verkeer paarde, het bekende Egypte, werd in overoude tijden de bakermat eener hooge beschaving. Handel en zeevaart bracht er welvaart en rijkdom. Het Nijldal werd een lusthof waar wetenschap en kunst bloeide, waarheen van wijd en zijd een ieder zich begaf die wijsheid lief had.

De kust bezuiden kaap Guardafui trad eerst uit het donker

te voorschijn, als de stapelplaats van den Oosterschen handel, die in het westen om en bij straat Hormus gevestigd waren, als de Arabieren, een volk geworden, zich aangordden om de Middellandsche en Arabische Zeeën dienstbaar te maken aan de belangen van hunnen handel en van hun geloof. In den aanvang der achtste eeuw beproefden bewoners van Oman eene kolonisatie aan de kust van Zanzibar, de streek waar Malindi en Mombas bij de komst der Portugeezen bloeiden. Het zuidelijker Kiloa, door Perzen in het begin der elfde eeuw aangelegd, breidde zijn gebied zuidwaarts uit over Mozambique en Sofala. Veel vroeger in de achtste eeuw hadden Arabieren Makdisju en Barawa aan de Somalikust reeds gesticht. Hevige branding, zandbanken en ondiepten, een onbedwingbare stroom, een onherbergzame kust, weerhielden echter de scheepvaart zich bezuiden Sofala te wagen. Vandaar dat tot op het einde der Middeleeuwen bij Europeanen en Arabieren het oude geloof stand hield, dat bezuiden Sofala de kust van Afrika zich naar het oosten omboog, om Azië, hetzij bij Achter-Indië, hetzij bij China te ontmoeten; dat alzoo de Arabische Zee even als de Middellandsche een binnenzee was, nagenoeg geheel door land omgeven.

Ontzaggelijk groot en belangrijk is in Azië het zeegebied van den Indischen Oceaan. De Sinaï en de Ararat zijn de uiterste punten van de westelijke, de Ararat en een berg tegenover het eiland Formosa van de noordelijke grenzen. De Libanon en de Taurus verheffen zich langs de westzijde, het Elbroesen het Himalaja-gebergte langs den noordrand. Het omvat buiten en behalve Indië het geheele Westelijke Hoogland en het tafelland bezuiden den Kuën-luën van het Oostelijk Hoogland. Om de west van dit zeegebied riep de Nijl de Egyptische beschaving in het leven, om de oost deed de Yang-tse-kiang, door de Hoangho tot jaloerschheid verwekt, de Chineesche beschaving tot rijpheid komen, om de noord heette Balkh ‘de moeder der steden’: zij was ongetwijfeld in overoude tijden de zetel eener machtige heerschappij, de kweekplaats van oud-Perzische beschaving. Benoorden de Amoe en Sir Darja woonden volken, de eenen strijdvaardig en roofgierig, de anderen handeldrijvend en landbouwend, die nu als een verzengend vuur, dan als een vruchtbaar makende watervloed, over West- en Zuid-Azië zouden gaan. De tweelingstroom van West-Azië: de Euphraat

en Tigris kweekte de Babylonisch-Assyrische beschaving. De tweelingstroom van Zuid-Azië: de Ganges en Jamoena baarde de Brahmaansche beschaving. Midden in stroomt de Indus, als dienaresse van handel en verkeer; de rivier die aan Zuid-oostelijk Azië haar naam gegeven heeft. Ontsprongen aan het hoogland van Achter-Azië, gedrenkt door de wateren van Hindoekoeh en Himalaja, uitmondende in den Indischen Oceaan, reikt zij de eene hand aan den landweg, de andere aan den zeeweg van Oud-Azië; weeft zij gemeenschappelijke, belangen en plichten tusschen volken, door afstand, afstamming en opvatting ver van elkander verwijderd. Aan den westrand van dit merkwaardig zeegebied stond de wieg van twee der vier wereldgodsdiensten: van het Jodendom en van het Christendom. De twee andere wereldgodsdiensten: het Boeddhisme en het Mohammedanisme zijn er ontvangen, geboren en groot geworden.

Wat Zuid-Azië betreft, het westelijke deel onderscheidt zich kenmerkend van het oostelijke. Het westelijke heeft veel van Afrika. De Arabische en Syrische woestijnen herinneren aan de Sahara. Uit zee opgedreven rotsen scheiden veelal ook hier, als met een ruk, land en water vanéén. Maar, en zie hier het groote verschil, terwijl twee smalle insnijdingen - de Roode Zee en de Perzische Golf - diep in het land dringen, zendt er de bekende tweelingstroom, de Euphraat en Tigris, de weldoener van West-Azië gelijk de Nijl van Egypte, zijne wateren den Indischen Oceaan te gemoet. In zijn bovenloop de Middellandsche Zee tot op korten afstand naderende, is hij een schakel tusschen de Middellandsche en de Arabische Zeeën, een wegwijzer naar het zuiden voor de beschaving, in en bij zijn stroomgebied geboren en gekweekt. Hij komt uit het Hoogland van Armenië, den noordrand der aarde bij de oude Israëlieten, waar Eden lag met den boom der kennis des goeds en des kwaads en de Ararat staat, waarop na den grooten watervloed het armzalig overschot der menschheid in de arke Noachs landde. Aan zijn benedenloop lag het oude Babylonië. De Tigris vloeide langs het oude Assyrië. Tusschen Tigris en Euphraat spreidde zich Mesopotamië uit. Vandaar werd Abraham geroepen naar Kanaän, de Nederlanden van de Middellandsche Zee, waar Phoenicië met den Indischen Oceaan en met den Atlantischen handelsbetrekkingen onderhield en waar de Israëlitische dichters zangen aanhieven, die de eeuwen niet moede worden te vertolken

onder alle hemelstreken. De Euphraat weergalmde de klachten van Jehova's volk, toen het de harpen aan de wilgen hing en beide handen uitgestrekt hield naar zijn verlosser, naar Cyrus ‘den knecht Gods.’ En, als twee eeuwen later, na een moorddadigen slag aan de Tigris, de doodsnik van het groote Perzische rijk de vlakte van den Euphraat met siddering vervult; als het schijnt dat de profetie van den tweelingstroom, wiens hoofd rust op de bergen die afdalen in de Zwarte Zee, en wiens voeten de Perzische golf wascht; de prophetie van een wereldrijk, van een koning ‘die regeert van zee tot zee’ - van de Zwarte tot de Roode, van de Middellandsche tot de Arabische - eene ijdele hersenschim is; alsdan houwt Alexander de Groote eenen staat, die van den Nijl reikt tot de Indus, van de Kaspische Zee tot de Arabische; die al de rivieren beheerscht, die zouden uitgaan van den stroom, die het Paradijs in Eden besproeide: de Euphraat en de Tigris, de Indus en de Nijl (de Pison en de Gihon). Eenen staat, die de bekende en de vermoede wereld van de oude geographen van West-Azië omsluit en de heerschappij van Europa over Afrika en Azië aankondigt.

Desalniettemin is het geenszins het westelijk gedeelte hetwelk Zuid-Azië kenschetst, hetgeen den Oceaan die het bespoelt voor het menschelijk geslacht groot gewicht bijzet. Integendeel. Hetgeen den wereldhandel aanlokte, de schepen der zeevarende volken bevrachtte, de vreemdelingen aan zijne schoone landouwen boeide, eene eigene beschaving voortbracht, dat is het oostelijk gedeelte, dat is Indië. Het bevat al het land ten oosten van het Soleiman's-gebergte en ten zuiden van den Himalaja en van het Chineesche Zuid-gebergte. Eene landoppervlakte weinig kleiner dan het vaste land van Europa. Toch maakt zij kennelijk een geheel uit. Zij is in het algemeen gesproken van eenzelfde samenstelling, van eenzelfde luchtgesteldheid, van eenzelfde aardrijkskundige breedte. Verschil in hoogte boven het oppervlak der zee is de groote oorzaak der verscheidenheid. Het bergland draagt een Alpenlucht, een Alpennatuur. De vlakte, rijk besproeid, warm gestoofd, spreidt al de weelde, al den rijkdom, al den luister van het keerkringsgewest ten toon.

Een gedeelte van Indië hangt met Azië te zamen; een ander is door water daarvan gescheiden. Het eerste heet het vasteland van Indië, het andere de Indische Archipel. Het vasteland van Indië vervalt weder in twee deelen, van ouds, meer

teekenachtig dan volkomen nauwkeurig: Indië aan deze en aan gene zijde van de Ganges genaamd. Het eerste is Voor-Indië of eigenlijk Indië, het laatste Achter-Indië of het Indisch-Chineesche schiereiland.

De Himalaja is eene ontzaglijke bergketen. Verleng in uwe gedachte de Alpen naar het westen en naar het oosten, vlecht ze met de Pyreneën en het Balkangebergte te zamen, stapel Alpen op Alpen, en ge hebt eene voorstelling van den reus in zijne lengte en in zijne hoogte. Aan den westkant, waar hij zich naar het noorden richt, ontmoet hij den Hindoekoeh, den Bolortagh, met hem de scheidsmuren tusschen de natuurlijke hoofdafdeelingen van Azië: tusschen Midden- en Zuid-, tusschen West- en Oost-Azië. Alzoo het berggewricht dat aan de volksverhuizingen, aan de veldheeren en aan den wereldhandel den weg voorschreef. Aan den oostkant grenst de Himalaja aan het Langtan-gebergte, hetwelk met het Nanling-gebergte (welks uitloopers de Chineesche provincie Foekian bereiken, waartegenover het eiland Formosa ligt) het zeegebied van den Indischen Oceaan aan den oostkant afsluit. De noordelijke hellingen van den Himalaja en de zuidelijke van den Kuën-luën raken elkander in het Hoogland van Tibet. Een vlakte met bergen, of los daarheen geworpen, of samengevlochten in moeilijk te ontwarren netten, of aaneengeschakeld in de richting van de hoofdgebergten. Een vlakte doorgroefd van kegelvormige verdiepingen, uiteengescheurd door diep ingespleten dalen. Een vlakte met een klimaat van uitersten: een langen strengen winter en een korten snikheeten zomer, zonder regen; met een dorren bodem, zeldzaam afgewisseld door een dankbaren akker, omgeven van hemelhooge bergen, gehuld in het lijkgewaad der eeuwige sneeuw.

Daarentegen om de zuid en om de oost van Tibet eene zachte, smeltende, liefelijke natuur. Tusschen den Himalaja en het Vindhya-gebergte, van den Soleiman tot het Birmasche gebergte, ontvouwt zich eene bekoorlijke vallei, waarop regenstroomen in kwistigen overvloed nederkomen, en een onafgebroken zomer gebied voert. In Achter-Indië omlegeren de bergen, die den Himalaja voorbijschieten en naar de Bengaalsche Golf en de Chineesche Zee voortdringen, vruchtbare dalen van ongekende schoonheid. En om het spel te volmaken prijkt benoorden Achter-Indië de onvolprezen Chineesche vlakte.

De groote werkmeester van al die pracht en heerlijkheid

woont daarboven op den Himalaja en op het misdeelde Hoogland van Tibet. De voorraadschuur van den sneeuw daar opgetast en de hitte die daar in den korten zomer brandt, scheppen en voeden machtige stroomen, ook hier de wegwijzers der volken op hunne levensreis, de natuurlijke middelen zoo van verkeer als van blijvende vestiging, de volhardende opvoeders tot onderzoek, tot zelfbeheersching, tot heerschappijvoering over land en water. De rustige wateren van den Yang-tse-kiang, even beoosten de grenzen van het zeegebied van den Indischen Oceaan geboren, voerden de volken van Hoog-Azië naar zijn benedenstroom, naar de Chineesche vlakte. Een bekoorlijk land, dooraderd van rivieren, getooid in het frissche groen van eeuwige wouden, gekoesterd door een gematigd klimaat, met een zachte afwisseling van jaargetijden. Toen de pyramiden van Oud-Egypte werden opgetrokken, prijkten hier reeds de paleizen der keizers van het Hemelsche Rijk, beroemd door zijnen handel en zijne nijverheid, gevreesd om zijne macht, gedragen door eene beschaving, waarvoor zijne overweldigers het hoofd moesten buigen.

De Saluën en de Mekong, bewesten het bronland van den Jang-tse-kiang ontstaan, in enge dalen samengeperst, door den Langtan den doortocht naar Achter-Indië betwist, blijven tot dicht bij hunne uitmonding binnen bergketenen besloten, welke als te zamen gegroeide tweelingen elkander op zijde blijven. Eerst in het landschap Laos, het binnengewest van Achter-Indië, splitst zich de keten, die de waterscheiding tusschen beide rivieren vormt, in een westelijken en in een oostelijken, tengevolge waarvan het zuidelijk gedeelte van Achter-Indië in twee schiereilanden uiteengaat, tusschen welke de Golf van Siam zich diep indringt. De westelijke geleidt de Saluën tot aan zee en zet zijn tocht voort over het schiereiland Malaka tot aan de Java Zee: de Riouw Lingga-groep, alsmede Banka en Billiton zijn vermoedelijk toppen van dit bezuiden Singa-poera door de Chineesche Zee overstroomde gebergte. De oostelijke blijft de Mekong getrouw en vormt met het gebergte aan Mekongs overzijde het tweede schiereiland, van ouds bekend om de bloeiende Hindoesche nederzettingen: Kambodja, Tji-ampa, Cochin-Tjina; tegenwoordig om de vestiging der Fransche heerschappij. Tusschen den oostelijken en westelijken keten ligt Siam, rijk besproeid door de Menam, het kind van beide. Vóór het gebergte dat de Saluën en de Mekong gescheiden houdt, zich in de be-

schreven keten uitspreidt, verdeelen die twee rivieren het noordelijk gedeelte van Achter-Indië in drieën: een onbekend bergland tusschen beide, een Indisch westland ter zijde van de andere. Het Indische westland bestaat uit het stroomgebied van de Irawaddi, de rivier van Birma, welke met de Saluën het land om de Golf van Pegu tot de rijstschuur van Indië maakt. Het oostland bestaat uit het stroomgebied van de Songka en de Si-kiang, welke rivieren ontspringen aan de zuidelijke hellingen der bergen, waarlangs de Jang-tse-kiang strijkt, als hij zijn zuidelijken loop gesloten ziet en zich noordwaarts richten moet. Het eerste land, een driehoek, heeft de basis gekeerd naar de Golf van Tonking: eene schoone en ruime golf, door het vruchtbare eiland Hainan gedekt. Aan de Songka, op de hoogte van het tegenwoordige Kesjo, lag oudtijds Randamarkota, een plaats wier Indische naam eene duidelijke aanwijzing is, dat eenmaal Indische nederzettingen ook op deze golf de handen hadden gelegd. De Chineesche invloed verkreeg er echter de overhand. Het tweede land, een langwerpig vierkant, gedeeltelijk door den Jang-tse-kiang gedrenkt, is volslagen Chineesch. Het bevat de twee zuidelijkste gewesten van het keizerrijk: Yunnan, overheerlijk schoon en van ongemeene vruchtbaarheid, en Kwangsi, dat opklimt tegen het Nanling-gebergte, het vaderland van de thee, eeuwenlang het voorportaal des rijks, waartoe vreemdelingen bij hooge gratie de toegang werd ontsloten. Aan den mond der Sikang ligt Kanton, het Kattigara der ouden: in de baai op een der delta-eilanden, waarlangs de rivier zeewaarts spoedt, het Portugeesche Makau; voor die baai het Engelsche Hongkong.

Meer nog dan de drie beschreven rivieren: de Jang-tse-kiang, de Saluën en de Mekong, - alle drie kinderen van den Kuën-luën en uitloopers, - boeit onze aandacht een ander drietal, reuzenzonen van den Himalaja. Twee: de Indus en de Brahma-poetra komen van de noordelijke; een, de Ganges, van de zuidelijke helling.

Bewogen door de smeekgebeden van een boeteling, daalde de nymph Ganga van den hemel neder, en aan de sneeuw en het ijs van den Himalaja ontvlood de Ganges. Zij maakt de vruchtbare vlakte langs den zuid-oostelijken Himalaja - de Hindvlakte - levend; bekleedt haar met bosschen van palmen en rozen, van geurige houtsoorten en van kostbare gewassen, onuitputtelijke bronnen van harsen en gommen, van oliën en

verfstoffen, rijke gaarden van edele kruiderijen. Honderdstammige boomen, wouden in 't klein, prijken er naast boomen als torens zoo hoog. Varenkruiden, aan boomen gelijk, naast grassen met halmen ter dikte van boomstammen. Een land als geen ander voor cultuur geschikt, gereed om elken arbeid met honderdvoudige vrucht te loonen. Voor het menschdom, evenals de Nijl en de Jang-tse-kiang, de Euphraat en de Tigris, de kweekplaats van hooger leven. Voor den Hindoe het gewijde land, het oord der uitverkorenen. Zijne behoeften vindt hij er vervuld, zijne wenschen voldaan. Zijn huis en zijne maatschappij, zijne kunst en zijne wetenschap, zijn staat en zijne kerk ontloken er; staan er in bloei, zijn een bekoring voor zijn oog, de lust van zijn hart. Van de onreine wereld daarbuiten verlangt hij niets: geen taal noch teeken, geen schatting noch heerschappij. Hij is zich zelf genoeg. Hem is zijn land alles. En de gezegende, welke dat land hem heeft toebereid, welke het met hare bijvloeden als met zoovele armen te zamen houdt, tot een eigen wereld maakt, de onvolprezen Ganges, zij is hem in alle leed de hemelsche troosteresse. Hare heilige wateren reinigen den levende van zonde en smet, voeren den doode naar den oorsprong des levens, vanwaar geen wederkeeren is naar de wereld van begoocheling en schijn.

De vlakte van den Brahma-poetra, die zich om de Golf van Bengalen henen welft, tot waar zich de Birmasche bergen verheffen, de natuurlijke grensmuren tusschen Voor- en Achter-Indië, vloeit met de vlakte van den Ganges te zamen, evenals ook beide stroomen bij de uitmonding zich in elkander vlechten. In den rotsketel van Brahma-Kund, welke - tusschen den Himalaja en het Langtan-gebergte ingeklemd - aan de westkant vanéén scheurt, ter plaatse waar een onbeklimbaar rotsgevaarte, de Deo-Bori, ‘de Woonstede Gods’, duizelingwekkend hoog opstijgt, daar eerst ontvangt deze rivier zijn heiligen naam: Brahma-poetra, Zoon Gods. Gedurende zijn verblijf in Tibet, langs den noordelijken voet van den Himalaja van west naar oost stroomende, heeft hij het met een nederiger naam moeten stellen. Met zijn herdoop begint een nieuw leven. Hij buigt zich om den Himalaja, vliet langs zijn zuidelijke hellingen in westelijke richting door Asam, een langwerpig, smal diepland, bezet met heuvelrijen, waterrijk, vruchtbaar, het veelbelovend theeland van den nieuweren tijd. Door zestig bijrivie-

ren versterkt, bereikt hij de Hind-vlakte, het gebied zijner bruid: de hemelsche nymph Ganga. Hij wendt zich haastig, snelt zuidwaarts, vliegt haar in de geopende armen, en te zamen gestrengeld vervloeien zij in den Eeuwigen Oceaan. Het eiland Ganga-Sagar, de zwijgende getuige dier dubbele plechtigheid vol hoogen zin, afschaduwing van het ijdele streven en van het heerlijk doel van het menschelijk leven, draagt een heiligen tempel, waarheen de Tibetaan ter bedevaart gaat. Daarentegen richten de voeten der Hindoesche vromen zich naar de geboorteplaatsen van beide rivieren, zoekende het aangezicht der goden, als zij hun zegenrijken tocht over de aarde aanvangen.

De bovenloop van de Indus bevindt zich evenals die van den Brahmapoetra aan den noordkant van den Himalaja in het hoogland van Tibet. Aan weerszijden door bijrivieren versterkt, baant zij zich in noordwestelijke richting een weg tusschen het Karakorum- en het Himalaja-gebergte door de landschappen Ladakh en Baltistan, ook wel Klein- en West-Tibet genaamd. Als de Hindoekoeh den doortocht weigert, trekt de Indus zuidwaarts en stroomt brullend en ziedend om den westrand van den Himalaja. Waar de Kaboel in haar valt, nadert zij de groote laagvlakten aan den zuidelijken Himalaja, het westelijke gedeelte van welke zij beheerscht en zich naar haar Sind-vlakte heet. Deze vlakte vervalt in twee deelen, beide nagenoeg even lang; in de vlakte van de Midden-Indus en in die van de Beneden-Indus. De grens ligt daar waar de Indische woestijn het stroomgebied op het smalst vernauwt, en een machtige oostelijke bijrivier haar nieuwe kracht verleent. De Midden-Indus heeft onder haar gebied de Pendschab. De Beneden-Indus besproeit het landschap Sind. De Pendschab, het land van den vijfling-stroom, dat opklimt tegen de zuidelijke helling van den Himalaja, is een voortreffelijk gewest. Noordelijk eene aanéénschakeling van vruchtbare en zorgvuldig bebouwde terrassen en dalen, doorregen van bergen met kostbaar steenzout en rivieren met goudzand; zuidelijk, in de streek der natuurlijke en kunstmatige bevloeiingen, weelderige weiden en heerlijke akkers met suikerriet en indigo. De westelijke rivier doorstroomt het hooggeroemde Kaschmir, een liefelijk dal van bergen omlijst, mild van klimaat, rijk aan plantengroei, eens de lusthof van Indië, het bijbelsche paradijs, het stamland van het Indo-Germaansche menschengeslacht geprezen. De oostelijke rivier, aan een van

wier zijtakken Lahore en Moeltan gelegen zijn, ontspringt aan denzelfden gewijden grond die aan de Ganges het leven geeft, en is even als deze een voorwerp van hulde en vereering. Het landschap Sind verdient de aandacht om zijne hoedanigheden en zijne geographische ligging. Het is het Egypte van Indië. Een vruchtbare vlakte met bergen aan den eenen, een woestijn aan den anderen kant, in het midden doorsneden van een machtige rivier, de moeder der heerlijke landouwen aan beide oevers. Een schakel in het verkeer tusschen het westen en het oosten, tusschen de landen aan de Roode Zee en de Perzische Golf en de kuststaten van Voor- en Achter-Indië.

De Indische mythe vermeidt zich in de Ganges, hecht de draden van haar veelkleurig weefsel aan hare oevers, doet de teederste aandoeningen, de liefelijkste verwachtingen van het gemoed weerspiegelen in hare heilige wateren. Zij verheerlijkt den Brahmapoetra, ziet in zijne lotgevallen beelden die hoogere beduiding hebben. Maar de Indus, even als de Ganges en de Brahmapoetra afkomstig uit het heiligste gewest der aarde, afgedaald van den Keilâsa, Siwah's eigen hemel, van haar rept de mythe met geen woord. Geene geliefde godin is haar schutsengel. Zij is een ongewijde rivier, een wereldsche stroom.

Niet zonder reden.

Volken van zeer onderscheiden oorsprong en gaven woonden in de Ganges-vlakte. Het volk, hetwelk er tot heerschappij kwam en een eigen beschaving schiep, noemde zich Arja, een naam van onderscheiding, zooveel als eerbiedwaardig, meester en heer. De andere volken, de Mletsjha's, ‘de zwarten,’ hielden zij voor menschen van lager rang, van slecht gehalte. Het waren hun woestaards, wilden. De Arja vormde zijn leven naar wetten en regels afgeleid uit den geest, vastgesteld door kerk en staat. De Mletsjha liet zich begaan, domme hartstochten dreven met hem hun noodlottig spel. De taal der Arja was muziek, was gedachte, was kunst. De taal der Mletsjha was wanklank, was onzin, was gebeuzel. Dat hooge gevoel van zich zelf, dat laag nederzien op anderen, dat besef van meerderheid was den Arja aangeboren, was door ondervinding gewekt en versterkt. Het voorgeslacht had het reeds in hooge mate. Toen de Arja's nog veel westelijker woonden aan gene zijde van den Soleiman en den Hindoekoeh, in het Hoogland van Iran en in de vlakten van den Amoe en van de Syr-Darja, toen hielden zij zich reeds

voor uitnemender dan andere menschen. Waar hun land open lag - drie zijden waren door bergen gedekt - en de vlakte een veelzijdig verkeer bevorderde, daar vonden zij weinig beminnelijke natuurgenooten. Aan den noordkant namelijk trokken nomadenstammen heen en weder, zonder vaste woonplaats, zonder ernstige oefening van den geest, levende van hunne kudde en van de jacht, van de jacht op wild gedierte, van de jacht op landbouwer en stedeling, die zij beroofden van hunne goederen, van hunne vrouwen en dochters, van hunne vrijheid. Afschuwelijke menschenkinderen van Ahriman, den overste der booze geesten, den werkmeester van alle kwaad. Oostwaarts gaande, misschien door die woestelingen voortgestuwd, hadden eindelijk de Arja's, zegevierende over den wederstand der oorspronkelijke bevolking, rust gevonden in het gezegende Gangesdal, door hen voortaan Arjavarta, Arja-gewest, genoemd. Tot schutsweer nu en kweekplaats van het eigene leven, stichtte hier de Ariesche geest het Brahmaansche gebouw van kerk en staat, hetwelk de lagere volken dienstbaar maakt aan het hooge, het hooge opleidt tot volmaking. Het karakter van dat gebouw, de zekerheid van zijn onbedorven voortbestaan, eischen niet alleen hooge scheidsmuren tusschen het hooge volk en het daarmede samenwonende lager menschenslag, tusschen de hoofdafdeelingen en de onderdeelen van het hooge volk, maar ook eene zekere getalsverhouding tusschen Ariërs en niet-Ariërs, maar ook eene stevige omtuining van het heilige Brahmaansche gebied ter afsluiting van de wereld. De Brahmaansche staat wilde geen wereldstaat worden, kon zonder levensgevaar zekere perken niet overschrijden, de natuurlijke grenzen niet miskennen. Aan de noord was de Himalaja een getrouwe wachter, om de zuid het Vindhya-gebergte. Vertakkingen van het Vindhya vormden de grenzen ten oosten en ten westen. De Beneden-Ganges, die aan de overzijde van de bergen in zuid-oostelijke richting naar zee vloeit, ligt er buiten. Heet, vochtig, verslappend, het voorportaal van het onbekende oosten, door de zwarte gazel geschuwd, mocht het stroomgebied van de Beneden-Ganges geen deel uitmaken van het heilige Arja-land. De westgrens had een zwak punt. Het Arawali-gebergte was een stevig, een onoverwinnelijk bolwerk. Maar daar benoorden aan den voet van den Himalaja, lag een open terrein, een onbeschermde streek: de vlakte door de heilige Sarasvati besproeid, door het bloed ge-

drenkt, vergoten in den geweldigen broederkrijg, bezongen in het onsterfelijke Mahabarata. Droevig voorspel van zoo menigen veldslag, die hier in volgende eeuwen het lot van Arjavarta beslissen zou. Terwijl overal elders zich volken ophielden, die den Arja geen kwaad konden; juist hier echter, aan gene zijde van de Sarasvati, woonden evenknieën, mede Ariërs, erger nog, aanverwanten van die woestaards, door de vaderen kinderen van Ahriman gescholden. Naast nederzettingen van stamgenooten, vond men er nederzettingen van zulke onmenschen. En daarvan hielden zich die stamgenooten op geen gepasten afstand. Door winzucht vervoerd verwierpen zij de heilige instellingen, opgebouwd in Arjavarta, om den Arja onbesmet te houden van de wereld, ja, vergooiden zich aan den buitenlandschen handel. En de dienstvaardige dienaresse van dat goddelooze en onheilbrouwende bestaan was - de Indus! Hoe dan zou de Brahmaan haar kunnen eeren, haar lof bezingen in zijne liederen?

De Brahmaansche geographie plaatste China in het noordwesten van Hindostan, aan gene zijde van den Hindoekoeh. De aanleiding ligt voor de hand. Daar was de groote markt der Chineesche waren, de streek waar de handel uit West- en uit Zuid-Azië, de voortbrengselen uit Oost-Azië vond uitgestald. De Hindoekoeh deelde namelijk den handelsweg tusschen Oost- en West-Azië in tweeën. Van China tot den Hindoekoeh strekte hij zich uit langs den buitenrand van het zeegebied van den Indischen Oceaan. Steilten en hoogten ontwijkende, steeds het voetspoor der groote rivieren volgende, bracht de Yang-tse-kiang hem tot den Kuën-luën, de Tarim door Hoog-Tartarije naar den Bolar-Tagh, de Syr-Darja naar de vlakte bezuiden het Aralmeer, naar de bloeiende koopstad Balkh aan de Amoe-Darja. Hier bouwde de natuur het hoofdstation van den handel tusschen Oost- en West-Azië. Hier splitste zich de weg in twee takken. Een bleef zich langs den buitenrand van het zeegebied van den Indischen Oceaan voortslingeren, gedragen door de wateren van de Amoe-Darja, van de Kaspische Zee waarin men zegt dat toen die rivier nog uitmondde, van de Koer en van de Zwarte Zee. Alleen de afstand tusschen de tegenwoordige steden Tiflis en Poti ging over land. De andere heeft het aanvankelijk zwaar te verantwoorden. Hij moet zich tegen den Hindoekoeh opwerken. Maar het loont de moeite. Aan de overzijde ligt het geheele zeegebied van den Indischen Oceaan voor hem open.

Twee nieuwe werelden ontsluiten zich voor hem. Aan den eenen kant het Hoogland van West-Azië, aan den anderen het rijke Indië. En het zijn weder rivieren, welke hem er heen geleiden. De Hilmend stroomt door het hoogland van Iran naar de grenzen van Perzië, vanwaar wegen in alle richtingen gaan naar de Kaspische Zee en de Zwarte, naar de boorden van de Euphraat en de Tigris, naar de kustlanden van de Middellandsche en van de Arabische Zeeën, naar de oevers van de Perzische Golf en van de Roode Zee. De Kaboel daarentegen voert naar het beloofde land en mondt in de Indus, waar deze zich gereed maakt de heerlijke vlakte bezuiden het Himalaja-gebergte te besproeien. Van hier trekt een weg oostwaarts, weeft verbindingen met het rijke Kaschmir, met het begeerlijke Pendschab, met de weelderige Ganges-vlakte, reikt met de eene hand aan de Arabische Zee, met de andere tot bezuiden het Vindhya gebergte in het stroomgebied van de Bengaalsche Golf. De Indus zelve, al spoedig bevaarbaar, vormde den waterweg waarlangs het goud van haren middelloop en van den vijflingstroom verzonden werd. Beoosten haar delta vlak aan zee lag Abhira, door een zonderlinge verbastering tot Ophir verhaspeld, waarhenen de handelsvloten van Hiram en Salomo zich begaven, vanwaar betrekkingen onderhouden werden met Egyptenaren, met Perzen, met Babyloniërs en met de Arabieren van Oman en Jemen.

Het tweeledige - voor den hooghartigen Indiër dubbelzinnig gevaarlijke - karakter van de Sind-vlakte ligt nu voor ons bloot. Het Soleiman-gebergte scheidt haar van West-Azië, en maakt van haar geographisch een onderdeel van Indië. De Indus, de groote dwarsstraat, die om de noord op den landweg, om de zuid op den zeeweg van West-Azië uitloopt, haalt in historisch opzicht die vlakte binnen het gebied van West-Azië, onderwerpt hare zonen aan dezelfde stroomingen, die het leven der West-Aziatische volken beheerschen. Ondervindt deze vlakte eerst laat en verzwakt de bewegingen, die uit het westen opdagen, uit Perzië, uit Griekenland, uit Rome, uit Arabië; onmiddelijk en in volle kracht ondergaat zij de schuddingen en stooten, welke West-Azië ontvangt uit het noordoosten, uit de landen aan gene zijde van den Hindoekoeh. Skieten, Hunnen, Tartaren - altemaal strijdbare horden - welke den gezeten landbouwer en stedeling onderwierpen en voor zich uitdreven,

en soms volksverhuizingen bewerkten tot aan den Atlantischen Oceaan - even zulke strijdbare horden, bekoord door het vruchtbare Kaboelistan, aangevuurd door den spreekwoordelijken rijkdom van Indië, wierpen zich op de Sindvlakte, verjoegen, verstrooiden, achterhaalden, onderwierpen, stichtten heerschappijen: de roofzuchtigen en strijdlustigen op ontoegankelijke hoogten; de arbeidzamen en rustlievenden in vruchtbare vlakten, langs de boorden van rivieren en de oevers van de Indische Zee.

Die horden drongen in West- en in Zuid-Azië door een bergpas tusschen den Hindoekoeh en den Parapamisus van drie uren lang en anderhalf uur breed, Bamian genaamd, bekend doordat de groote handelsweg er door loopt en Alexander en Tamerlan er hunne legers doorvoerden. De ruïnen van een burcht aan den zuidelijken uitgang gebouwd, naar men wil door een Perzisch koning uit den mythischen tijd, was een schutweer door West-Azië tegen die gevreesde overweldigers opgeworpen. De bouwvallen van Indische kunst, zoo rijk daar vertegenwoordigd, getuigen van een tijd, dat deze sleutel van Zuid-Azië in de eigen hand van Indië was. Op een heuvel van 300 voet, terrasvormig oploopend, omgeven van gaanderijen met cellen in snijwerk gevat, prijken twee Hindoesche beelden, half zoo hoog als die heuvel, ieder omgeven van een diepe nis met symbolische voorstellingen overdekt.

De Nijl, de Euphraat, de Ganges, de Yang-tse-kiang zijn voedstervrouwen eener eigen beschaving. De Indus niet. Natuurlijk. Het stroomgebied van eerstgenoemde rivieren, een streek van de overige wereld afgezonderd, laat den mensch tot bezinning komen, weerkaatst zich in den gladden spiegel van zijn kalmen geest, ontplooit de overleggingen van zijn gemoed, opgewekt door de natuurverschijnselen die zijn vorschend brein aangrijpen en vasthouden. De vlakte van de Indus daarentegen is een internationale weg, een hoofdgang van het volkerenverkeer, een marktplein van gouddorstige kooplieden, een gemakkelijke buit van roof- en heerschzuchtigen. Godsdienst en recht, wetenschap en kunst, staat en maatschappij zijn hier niet in het eigen zinnen ontvangen, uit het eigen nadenken geboren, door eigen ondervinding tot vollen wasdom gebracht. De aangeboren geaardheid der ingedrongen volken: de zucht namelijk om zich in het gejoel der menigte te begeven, om door handel zich te verrijken, om door het zwaard over het leven en goed

der medemenschen te beschikken, door de Indus gekoesterd en gevoed, vond slechts hare grenzen in de begeerte, den behaalden buit te bewaren, het gewonnen hooge standpunt te verzekeren voor zich zelven en zijn geslacht. De Indische godsdienst en de Indische staatsinstellingen waren daarvoor als geknipt. Zoo namen dan de ingedrongen horden het Brahmaansche geloof aan, eerden het Gangesdal als het heilige land, vormden zich naar zijne instellingen, maar slechts voor zooveel zij werktuigen waren tot bevestiging en uitbreiding van gezag en genot, van eigen rijkdom en luister. Zoo werden zij, om den handel, met het zwaard in de vuist apostelen van hun eigendunkelijk Brahmaansch, later om licht te bevroeden redenen van hun verfrommeld Boeddhistisch geloof. Zoo ontving de Indus een eigen taak: het verbreiden eener afgeplatte beschaving onder volken, aanvankelijk althans voor de hoogere ontwikkeling van den geest minder geschikt. Dat wereldsche geloof, plooibaar, volgzaam, niet kieskeurig, bracht de groote menigte, bracht allerhande stammen onder het gareel, om de noord in Midden-Azië; om de zuid langs de kusten en eilanden van den Indischen Oceaan.

Om de zuid ontnam een oostelijk gelegen land die taak aan de Indus, aan haar delta.

Hoe uitgestrekt Indië zij, zoo is het toch niet bijzonder moeilijk te ontdekken welk land dit geweest is. Indië namelijk, eigenlijk Indië, Voor-Indië vervalt in twee hoofdafdeelingen: een laagland langs den Himalaja uitgespreid, het stroomgebied van de Indus en de Ganges, eigenlijk Hindostan; en een hoogland bezuiden het stroomgebied van de Ganges, Dekhan genaamd. Dat hoogland bestaat uit een reusachtigen driehoek. De basis, gevormd door het Vindhya-gebergte, is 275 uren lang, de loodlijn is gericht naar het zuiden en ligt bij kaap Komorin op 6° NB. De beide zijden genieten het voorrecht van door de zee bespoeld te worden: de westelijke, de kust van Malabar, door de Arabische Zee, de oostelijke, de kust van Coromandel, door de Bengaalsche Golf. Derhalve óf aan de zijlijnen van den driehoek, óf aan de kusten beoosten dan wel bewesten de basis van dien driehoek, moet dat land gelegen zijn. De oostlijn, de kust van Coromandel, schijnt in aanmerking te mogen komen. De groote rivieren van het hoogland: de Godavery, de Kistna, monden hier uit. Maar het stroomgebied dier rivieren: - lang

en breed in het bergachtig hoogland, kort en smal in het laagland - was voor de scheepvaart van weinig of geen nut. Bovendien, een machtige golfstroom, komende van de Andamanen, breekt tegen Bengalen, schiet naar het zuiden, sleurt het uitbraaksel van Ganges en Brahmapoetra mede, zet het af aan de kliprijke kust, verzandt hare havens, maakt haar zoo ongenaakbaar, dat de schipper zich gaarne op een afstand houdt en met den stroom voorwaarts spoedt. Wat de deur dicht doet, zoolang de zeeweg naar China niet was ontdekt - en lang voor onze tijdrekening was dat zeker het geval niet - zoolang bevond zich de Golf van Bengalen als aan het einde der aarde, was de kust van Coromandel te afgelegen, om rechtstreeks eenig deel te hebben aan den wereldhandel. De westlijn, de kust van Malabar, wekt beter verwachtingen op. Een milde en langdurige regentijd drenkt het door de zon gestoofde land met tallooze, wel kleine maar toch waterrijke rivieren. Een allerwege ingesneden kust helpt aan golven en baaien, aan reeden en natuurlijke havens. De Arabische Zee, het gemeenschappelijk watergebied van West- en Zuid-Azië, bevordert door hare stroomingen en moessons scheepvaart en handel. Malabar in engeren zin, de kuststreek van kaap Komorin tot ruim 12° NB., verdient de aandacht. Het slingert zich golvend en plooiend neder langs het bekoorlijke hoogland benoorden den Nila-Giri, daalt in de vlakte welke zich bezuiden dien berg van kust tot kust uitstrekt, baadt zich in de stroomen, welke als onverpoosd van het Ali-gebergte nederdalen. Een echt tropisch gewest, een tuin gehangen aan de bergen, het peperland bij uitnemendheid, waar de cassia en het cardamom in het wild groeien, waar bosschen van woudreuzen afwisselen met bosschen van sandelhout. Benoorden dit Malabar ligt Kanara. Het strekt zich uit tot bezuiden Goa, deelt in de natuur van Malabar, maar ziet de kuststrook verbreeden, de rivieren langer, het scheidingsgebergte - de Ghats - lager worden en doorsneden van passen, die het tafelland Darwar en het lage kustland verbinden. Van Goa tot bezuiden Bombay - de uiterste grenzen van het oude Konkana - draagt het land een bijzonder karakter. De kuststrook, door het opdringend gebergte vernauwd, in enge dalen door dwarsketenen verbrokkeld, door talrijke insnijdingen der zee verhakkeld, is een lusthof voor zeeroovers. Het laat zich dus verwachten, dat zoodra de scheepvaart zich ontwikkelt, de

zeeroof, die klaplooper van den handel, zich hier nestelen zal. En inderdaad van eeuwen her stond deze streek als een roovershol berucht. En zie, terwijl Malabar en Kanara, hoewel gebrahmaniseerd, de landstalen behielden, verkreeg hier een dochter van het sanskriet het burgerrecht, gelijk dat ook het geval was in de noordelijker gewesten. In die gebrahmaniseerde streken met inheemsche talen, vonden de Portugeezen bij hunne eerste komst handelsplaatsen, die hunne jaren bij eeuwen telden. In Malabar: Kollam, Kochin, Kalikoet en Kananor. In Kanara: Mangalor en Onor. Het waren echter geen wereldsteden, geen steunpunten van een machtigen staat die ver om zich henen grijpt tot in afgelegen landen. Daarvoor vonden zij geen terrein, geen uitgestrekt achterland, welks overvloed en nooden het leven geeft aan een krachtigen handel. De kuststreek, waarover zij beschikten, was smal, het hoogland grootendeels onbebouwd en ongenaakbaar. De bergen aan zijn westrand vallen naar de kust zoo steil af, dat men als met trappen er van nederdalen moet; het hoogland helt bovendien naar het oosten, en onthoudt op een enkele uitzondering na, zijne rivieren aan de westkust. Derhalve de mededinger, de plaatsvervanger van den handel aan de delta van de Indus waarnaar wij zoeken, is dus ook hier evenmin als aan de tegenovergestelde oostkust te vinden. En onderstelt de macht en de welvaart van de rooverstaten in Konkana een druk verkeer, de middelpunten van dat verkeer liggen noordelijk, in de landen waar even als in Konkana de Indische Ariërs de landzaten in geheele gewesten hebben verdrongen en een sanskrietsche taal landtaal geworden is. Zoo worden wij dus van Dekhan naar Hindostan verwezen, van de zijlijnen des driehoeks naar de kusten bewesten en beoosten zijn basis.

Die kusten behooren aan vruchtbare, waterrijke vlakten, uitgestrekt langs Arjavarta; het beroemde heilige Brahmaansche land, oog en hart van geheel Indië. De westelijke vlakte - het vaste land van Guzerat - ligt bezuiden de voortzetting van het Vindhya-gebergte, welke bij de groote Indische woestijn onder den naam van Aravali-gebergte noordwaarts trekt, om het heilige land tegen de verschroeiende windvlagen te beschermen. De oostelijke vlakte - het gewest Bengalen - ligt ook aan eene voortzetting van hetzelfde Vindhya-gebergte, aan de oostelijke helling van den keten, die bij de Ganges eindigt,

waar zij zich zuidwaarts ombuigt en haar benedenloop aanvangt.

In den nieuweren tijd heeft Bengalen Guzerat in de schaduw gesteld. Het tegenwoordige Guzerat bezit geen enkele plaats, welke zich met Calcutta kan meten. Geen wonder. Een rivier als de Donau, met een tweelingstroom als de Rijn, met bijrivieren als de Elbe, hoogop bevaarbaar: de Ganges verleent aan Bengalen toegang tot het hooggezegende binnenland, als een half werelddeel zoo groot.

Veel schijnt er voor te pleiten dat het ook oudtijds zoo zal geweest zijn. Wel grenst Guzerat evenals Bengalen aan Arjavarta. Maar Arjavarta en Arjavarta zijn twee. Een lijn van het Aravali-gebergte tot den oosthoek van het Vindhya-gebergte, ter plaatse waar de keten, die bij de Ganges eindigt, het Vindhya gebergte verlaat, scheidt het in een laagland en een hoogland. Dat hoogland is een driehoek, waarvan het Vindhya- en het Aravali-gebergte de zijden en de aangeduide denkbeeldige lijn de basis vormt. Het bevat drie gewesten: Mewar in het westen, Bandelhand in het oosten, Malva in het zuiden. Het is, vooral in zijn westelijk deel, het vaderland der Radjpoeten. Het geheele hoogland is een verbrokkeld gebied, door een warnet van bergen in duizend landschappen verdeeld, vol onnaspeurlijke schuilhoeken en ongenaakbare hoogten, besproeid van rivieren, die echter de scheepvaart van geen dienst kunnen zijn, vruchtbaar maar misdeeld van die voortbrengselen, welke den rijkdom van de Indische markt uitmaken. Het laagland daarentegen is de ongeëvenaarde vlakte van de Boven- en Middel-Ganges, door de zilveren banden van hoofdstroom en bijrivieren tot een geheel te zamen gevlochten, de kweekplaats van machtige rijken, door hooge bergen omschanst, van bevaarbare rivieren doorsneden, met de rijkste gaven der natuur getooid. De Middel-Ganges bewaart bij Patna, Benares en Oude herinneringen van zeldzame grootheid. Patna is het oude Pataliputra, de hoofdstad van Magadha, - het land waar het Boeddhisme geboren werd - de zetel van Tjandra-Gupta, den machtigen vorst, die over geheel Hindostan heerschte en Seleukos Nikator deed verstaan, dat het veiliger was met hem in vrede te leven, dan den oorlog van Alexander den Grooten, tot verovering van Indië, tegen hem voort te blijven zetten. Benares was toen reeds eeuwen achtereen voor Indië geweest wat Rome was voor het Middeleeuwsche Europa. Het bekleedt met Oude eertijds Ajodhja, een

eereplaats in het Ramajana. In Benares stond de wieg van Sita, de verheerlijkte gade van Rama; in Ajodhja, de troon van Dasaratha, den vader van den goddelijken held. Nog ouder en schooner dan de roem van den Middel-Ganges, is de luister van de Boven-Ganges. Onuitputtelijk is de lof aan de vlakte van den heiligen tweelingstroom: de Ganges en de Jamuna gebracht. Het is ‘het land van het midden’, ‘het land van de goddelijke wijzen’; het tooneel der heroën, van het Mahabharata. Pratishthana, aan de samenvloeiing van beide rivieren, Indraprastha en Hastinapoera - de eerste aan de Jamuna, de tweede aan de Ganges, beide eerst kortelings het bergland ontkomen - waren de hoofdsteden der oudste rijken, wier lot in den reuzenkamp werd beslist aan de poort van Arjavarta op de vlakte van de Sarasvati. Toen ook bloeide Madoera aan de Jamuna, de hooggeprezen stad van Krishna, naar wie zich te mogen noemen menige nieuwe vestiging in volgende eeuwen een gelukkig voorteeken achtte. Later eerst trad Kanja-Kubja naar voren, door zijn rechtzinnigen ijver tegen Boeddhistische nieuwigheden en door de groote daden van de Goepta-dynastie, welke in de voetstappen trad van Rama, haar grooten voorvader.

Guzerat nu grensde aan het hoogland van Arjavarta, het minbevoorrechte; Bengalen aan het laagland, het hooggezegende. Guzerat was van dat hoogland gescheiden door een hoogen muur: den keten die het Vindhya- en het Aravali-gebergte verbindt. Bengalen vond tot het laagland een gebaanden weg. De Beneden-Ganges vormde het natuurlijke onderdeel, de volmaking van het geheele stroomgebied. En zoo schijnt het besluit, gewettigd, dat vroeger evenals tegenwoordig, Guzerat bij Bengalen achter stond, dat de delta van de Ganges de overwinnende mededinger van de monding der Indus is geweest.

Zoo was het echter niet. Integendeel, het omgekeerde had plaats. Omstandigheden van verschillenden aard hielden eeuwen lang Bengalen onder den voet, brachten Guzerat naar voren. De natuur had bij de schepping van de delta der Ganges niet op de behoeften der scheepvaart gelet. Een bodem van vlottend zand, gevat in een weefsel van bewegelijke, altijd door vergroeiende vertakkingen. Vaste waterwegen daarin te bouwen, was een taak, waarvoor de nieuwste tijd eerst rijp werd. Maar ook kon de oudheid aan zulke werken allerminst behoefte gevoelen. Hoevele eeuwen moesten er niet verloopen, eer de Ariërs,

die zooals wij weten van het westen kwamen, het onmetelijke Gangesdal in cultuur hadden gebracht. En eindelijk en ten laatste tot in Bengalen afgezakt, wat zou hun toen hebben genoopt, den landbouw, waaraan hun hart hing, te verwisselen met de scheepvaart, waarvan zij niet hielden? De vruchtbare bodem, rijk besproeid, door de zon gestoofd, was voor den geliefden rijstbouw als geschapen. De ligging van het land in het uiterste oosten liet geen ruimte voor mededinging met de handeldrijvende staten aan de Arabische zee. Het gevolg kon niet uitblijven. De scheepvaart in handen van de oorspronkelijke bewoners, wier voorvaderen van eeuwen her in schuitjes hadden rondgezwalkt, bleef hier nog eeuwen een veracht bedrijf van wilden!

De aardrijkskundige kennis, welke van geen land beoosten de Golf van Bengalen wist, en de onlust in zeevaart, den Brahmaanschen Ariërs eigen, deden de Beneden-Ganges buiten Arjavarta sluiten, deden Bengalen in het duister van den donkeren oostrand der aarde vallen, deden het boven beschreven minder bedeelde hoogland gunstig uitkomen, deden Guzerat een eenige plaats aanwijzen in het volkerenverkeer, maakten Guzerat de voorname haven, de groote markt van Indië, de poort waardoor Indië over zee de gemeenschap met de wereld onderhield, verleende het de eereplaats aanvankelijk door de monden van de Indus ingenomen.

De Brahmaansche Ariërs hebben over een bezoek aan het hoogland geen gras laten groeien. Voor Malva althans ging al vroeg het licht der Brahmaansche wetenschap op. Uyanani, het tegenwoordige Udjein - niet ver van de Tschambal, eene aanzienlijke bijrivier van de Jamuna, welke ontspringt aan het gebergte hetwelk Malva en Guzerat scheidt - was een zetel der oude Brahmaansche geleerdheid, bekend als de plaats waarover de Indische sterrekundigen den eersten meridiaan trokken. De uiterste zuidelijke grenzen van Arjavarta liggen hier reeds in het verschiet. Als om uit te noodigen tot een kijkje naar buiten, krimpen hier de Vindhya-bergen tot heuvelen, en vormen een aantrekkelijk tafelland, waarachter in een nevelachtig verschiet nieuwe bergen oprijzen, tusschen welke heuvelen en bergen de Narmada driftig voortbruist naar Guzerat.

Guzerat is een land zoo groot als het vereenigd koningrijk Groot-Brittanje. Het loopt uit in de twee schiereilanden Katscha

en Guzerat en verbindt zich door een breede, voorbij het Vindhya-gebergte heenschietende strook, met de kust van Malabar, en wel met die weelderige streek benoorden Konkana, oudtijds Kaljana genaamd. Het heeft een vruchtbaren bodem, eene ontwikkelde kustlijn, de golven van Katscha en van Kambaja, een rivier als de Mahi, tegenover zich de Narmada en de Tapti, welke gelijk de Mahi, uitmonden in de Golf van Kambaja. De Mahi beschrijft een halven cirkel door Guzerat en verheft er zich op, dat hare bronnen buurvrouwen van de bronnen der Tschambal zijn, die voorname bijrivier der godgewijde Jamuna. De Narmada en de Tapti, gevat in den drievoudigen bergketen, welke Hindostan en Dekhan scheidt, stroomen regelrecht van oost naar west. En strijkt de Narmada langs het schoone tafelland door de Tschambal besproeid, de gezegende oeverlanden van de Tapti wijzen aan Guzerat de bergpas, welke de sleutel van het hoogland van Dekhan is, de poort van de bekoorlijke bergvlakte door de Boven-Godawari besproeid. De regentijd maakt van de schiereilanden Katscha en Guzerat eilanden, verbindt de golven van Katscha en van Kambaja onderling en met den Rin, den ziltigen zeeboezem tusschen Katscha en de Indus-delta, schept voor de nog ongeoefende zeevaart rustige kanalen, haalt alzoo Guzerat en met Guzerat het dal van de Ganges en het hoogland van Dekan, Kaljani en de verdere kust van Malabar binnen het bereik van den handel aan de Indus, en van de vaart tusschen West- en Zuid-Azië. Ongetwijfeld, Guzerat is het land waarnaar wij zochten, waarnaar de zeehandel van de Indusmonding zich verplaatste, toen zij niet bij machte bleek aan zijn steeds klimmende eischen te voldoen.

Omstandigheden, ligging en gesteldheid, hebben Guzerat en omstreken een gewichtige rol in het volkerenverkeer toegekend. Niet verre van de plaats waar thans Bombay in luister praalt, verhief in den Portugeeschen tijd Bassein het trotsche hoofd omhoog en in vroeger eeuwen Kaljani, de beroemde stad, waarnaar deze streek den naam van Kaljana ontving. Diu, Suratte, Kambaja herinneren aan de eerste ondernemingen van Portugeezen, Nederlanders en Engelschen; Somanatha en Ahmadabad aan de vroegste rooftochten en het latere handelsverkeer der Arabieren. Theophila aan de grootsche en gevolgrijke daden van Alexander den Grooten. Barygaza, het tegenwoordige Barada, aan den Grieksch-Romeinschen handel omstreeks het begin van

onze jaartelling. De tempelen, uitgehouwen in rotsen op eilanden bij Bombay, in rotsen van de bergpas tusschen de oeverlanden van de Tapti en de bergvlakte van de Godavari, in rotsen op die hoogvlakte zelve, spreken niet de bouwvallen van Pratishtana (Painam Patan) van de oude kunstvlijt en macht der Hindoes zelven? Munten getuigen van een Sinha-dynastie in Guzerat zelf voor Chr. geb. gevestigd, waaraan zuidwestelijk Hindostan en de kust van Malabar onderworpen was. Sinhapoera (Singapoera) was een aanzienlijke plaats, gelegen op de hoogte van het tegenwoordige Ahmadabad. In de derde eeuw grondden de Gupta's uit het aloude Kanja Kubja aan de Ganges in hetzelfde Guzerat een machtige heerschappij. Reikte hun schepter tot over Ceylon, de invloed van Guzerat strekte zich oostwaarts verder uit tot over den Indischen Archipel. Sinha is hier in den Archipel een eerenaam, daar een titel. Een nieuw Sinhapoera verrees in de 13de eeuw aan de zuidpunt van Malaka. Païtan is de naam van een plaats bezuiden Padang en van een golf in Noord-Borneo, Mahi die van vele rivieren op Sumatra en Java, Larike en Lala - plaatsnamen op Ambon - zijn verbasteringen van een anderen naam van Guzerat zelf[1)]. En algemeen werd eertijds in den Archipel de tijdrekening van Adji Saka gevolgd, Adji Saka zelf gemaakt tot de personificatie van den Hindoeschen invloed op Java.

De volken bewesten het Soleiman-gebergte en vele volken beoosten de Golf van Bengalen, hebben het schiereiland bezuiden den Himalaja, hebben de Indische beschaving leeren kennen allereerst in en door de volken, welke in of bij het stroomgebied van de Indus woonden. Natuurlijke dwarsstraat tusschen den land- en zeeweg van den oud-Aziatischen handel, was de Indus de aangewezen middelares tusschen Midden- en Zuid-, tusschen West- en Oost-Azië. Hidhoe, Hendoe, beteekende oorspronkelijk het volk aan de oevers en in de vlakte van de Indus. Sindhoe de naam van den stroom, in het meervoud van de volken en gewesten en bij het gebied van den stroom. Eerst later werden de namen Indië en Indiërs toegepast op oostelijker landen en volken.

Niets natuurlijker zal men zeggen, ten aanzien van de volken bewesten het Soleiman-gebergte. De aardrijkskundige ligging

1) Guzerat heette vroeger Rashtra of Rashtrika. Larike is eene grieksche, Lala een Palische verhaspeling van dien naam (Lassen, II 793, III 543, 544).

doet het verwachten. Niet minder de stroom der volksverhuizing, die, aan den voet van het Altai-gebergte ontsprongen, door den Hindoekoeh heengebroken, zich in twee takken splitste, een westelijken over Iran, een oostelijken over de bedding van de Kaboel en de Indus. Maar onnatuurlijk ten aanzien van de volken beoosten de Golf van Bengalen. Hoevele dezer zouden niet eerder kennis hebben gemaakt met de Hindoeërs van het Gangesdal dan met die van de zoo ver afgelegen Indus-vlakte? Buurschap kweekt niet altijd omgang. De oude Hindoeërs van het Gangesdal verwaarloosden de wereld om zich te goed te doen aan het hun zoo heilige, nog niet geheel bezette land, loofden Himalaja en Vindhya als tempelwachters van het onvolprezen Arjavarta. De oude Hindoeërs aan en bij de Indus hadden een welgevallen aan de wereld, aan handel en heerschappij. De Ganges, zichzelve genoeg, wegsmeltende in de liefde voor de eigen beschaving, staarde zich blind, baadde zich in de weelde van het onbegrensde en van de afzondering. De Indus, steeds verontrust, op zelfverdediging en op verovering bedacht, voortgestuwd door de rustelooze golven der volksverhuizingen, medegesleept door de bekoorlijkheden van den handel, blijft nuchter en wakker, verkent het terrein, verzekert zich van iedere sterke stelling, grijpt moedig en rusteloos om zich heen. De Bengaalsche Golf, aan wier oevers wilden hun onbeduidend en onverkwikkelijk leven sleten, verloor zich in het donkere van den onbekenden oostrand der aarde, streek langs de zandige en onherbergzame kust van Coromandel. De Arabische zee, waaromheen de beschaafde wereld zetels had opgeslagen, weefde banden van gemeenschap tusschen Egypte, Babylonië, Perzië, Yemen en Indië, onderhield bij de Indiërs van de Sindvlakte den ingeschapen reis- en treklust, de drift om landen te veroveren, den drang om volken het dwangjuk op te leggen. De kust van Malabar, door weerlooze volken bewoond, voor handel en scheepvaart geschapen, hoe zuidelijker hoe rijker aan kostbare voortbrengselen, prikkelde bij voortduring en bij toeneming hunne begeerlijkheid. En als eindelijk de uiterste zuidpunt Kaap Komorin bereikt, en de eerste verbazing van de schoone vondst geweken was, riepen de gespannen weetgierigheid en de onbedwinglijke zucht naar winst en roem om de op een kier geopende deur binnen te dringen en de nieuw ontdekte zee (de Golf van Bengalen) te bewaren.

Die schoone vondst was een eiland, heerlijker en rijker dan waarvan men ooit had gedroomd, waaraan van ouds de opgewekte verbeelding en het verstandig inzicht van zijne belangrijkheid een groote rol heeft toegekend, was het eiland Ceylon! De kustvlakte omlijst een tafelland, afgezet met bergketenen, die uitgaan van en zich heenslingeren om een breedgeschouderden reus, wiens voeten het paradijs zouden hebben omsloten, van wiens lendenen de rivieren uitgaan, die hoogland en laagvlakte drenken, wiens schedel de voetzolen van een heilige staan ingedrukt, hetzij van Adam, den stamvader van het menschelijke geslacht, hetzij van Boeddha, den bevrijder van de ramp der geboorte. Een palmtuin, een reuzenwoud, doorgeurd van den welriekenden reuk van zeldzame, en aan dit land bij uitsluiting eigene specerijen, een bodem met een drievoudigen oogst ieder jaar in den vruchtbaren schoot. En dan, welk een ligging! De moeilijke vaart om de zuid van het eiland, daaraan kon de onbeholpen oude scheepvaart niet denken. Het verkeer tusschen de wereld bewesten en beoosten Ceylon kon alleen om de noord plaats grijpen, door de straat die het eiland van het vaste land scheidt. Een straat, op zichzelve al zoo hoogstbelangrijk om haar rijkdom en parelbanken als die van Tutikorin, en aan banken van zeemosselen, çankha, een zeer gewild handelsartikel in Zuid-Azië. Die straat is in tweeën gescheiden door de Adamsbrug, door Rama gebouwd op zijn reis naar Ceylon, zeggen de eenen; door God zelven voor den aftocht van Adam uit het paradijs, verzekeren de anderen. De ‘Adamsbrug’ is eene aaneenschakeling van koraalriffen en zandbanken, waarop altijd een zware, eene ongenaakbare branding staat: een slagboom voor de vaart. Daar benoorden en bezuiden liggen de Palkstraat en de Golf van Manaar; beurt om beurt gedurende een half jaar kalme wateren, waar de schepen volkomen veilig zijn. Daar bewesten en beoosten een klein eiland, waarlangs schepen aan de van de Adamsbrug afgekeerde zijde een veiligen weg vinden. Het eiland beoosten, Manaar geheeten, tusschen welk eiland en Ceylon de meest gewilde doortocht gevonden werd, maakte van Ceylon den sleutelbewaarder van het verkeer tusschen oost en west, het voorname handelsstation in het zuiden.

De deur op een kier, welke een nieuw verschiet ontsloot, waarop zooeven gezinspeeld werd, was die doortocht bij Manaar. Twee werelden ontmoeten hier elkander. De Golf van Manaar

was de natuurlijke haven voor de schepen van het westen, de Palkstraat voor die van het oosten. Om het even, of de beschaving meer of min vordering heeft gemaakt, in ieder geval roept de oever der rivier, het strand der zee tot vaart, tot verkeer. Ofschoon niet rechtstreeks zooals in den nieuwen tijd, hoewel middellijk door tal van tusschenstations, ook in de oudheid, ook in den voorhistorischen tijd onderhielden afgelegen plaatsen met elkander gemeenschap. De doortocht bij Manaar bracht de westelijke Hindoes in aanraking met schepen van de Golf van Bengalen, prikkelde tot nieuwe onderzoekingen, tot nieuwe veroveringen. Bij den aanvang onzer jaartelling was de west- en de oostkust van Achter-Indië van Hindoesche volksplantingen omzoomd, dook de Indische Archipel uit het duister op, vergastte zich eene weelderige verbeelding op zijn rijkdom aan edele metalen.

In geval ten dien tijde Arjavarta nog volhard hadde in zijne afsluiting van de wereld, dan zouden vermoedelijk al de landen en eilanden beoosten de Golf van Bengalen het eerste kennis met Indië gemaakt hebben door de Hindoe's der Sindvlakte. Dat echter toen reeds lang de banden der afzondering bij de Hindoes van de Sindvlakte verbroken lagen, de zucht tot verkeer, tot geestelijke verovering van de wereld was ontwaakt, blijkt uit het optreden van Boeddha, lang voor Alexander den Grooten. Dat de Boeddhisten in de derde eeuw voor Christus zich omgordende tot verbreiding hunner leer mede het eerst aan Ceylon dachten, is een onverdacht getuigenis voor de belangrijkheid van het toenmalige Ceylon. Bij hunne komst vonden er de Boeddhisten Hindoesche instellingen, die volgens de overlevering door Guzerat daar geplant zouden zijn. De naam Ceylon zelf wijst heen naar dat land. De oorspronkelijke vorm Sinhala (sihala, selan, ceilon), samengesteld uit sinha, leeuw en la, land (land van leeuwen, van mannen als leeuwen, van krijgshelden) begunstigt de meening dat Sinhapoera, de oude hoofdstad van Guzerat, de sinha's, de krijgers, gezonden heeft, die het land veroverden en bewaakten. En van eenzelfde werkzaamheid van dat Guzerat getuigt reeds in de eerste eeuw onzer jaartelling, de naam eener plaats in Achter-Indië. Namelijk Larmagara, d.i. stad der Larm, der Latin, dat is der bewoners van Lata of Guzerat. Ook was er toen ter hoogte van het tegenwoordige Bangkok een plaats, wier naam Sinda, van de aanwe-

zigheid van vroegere bewoners der Sindvlakte getuigenis aflegt.

Altemaal aanwijzingen, die te zamen verbonden en in verband gebracht met de natuurlijke gesteldheid en de ligging van de Arabische Zee en de Bengaalsche Golf, van de Indusvlakte en van het Gangesdal, het voldoende bewijs leveren dat ook beoosten de Golf van Bengalen de eerste kennismaking der ‘mletsja’, der barbaren met de vereerders van Brahma, grootendeels door de Hindoes van de Sindvlakte heeft plaats gegrepen. Het waren de bewoners der Sindvlakte, die handelsbetrekkingen onderhielden met de koopsteden aan de Amoe en de Hilmend, aan de Perzische Golf en de Roode Zee. Het waren ook voornamelijk de bewoners van de Sindvlakte, die de kusten van Voor- en Achter-Indië bezetten, handel en scheepvaart derwaarts brachten. Aan een gebied als Europa zoo groot, aan een geheelen Oceaan leenden zij hunnen naam. Hun handel omvatte nagenoeg het geheele stroomgebied van den Indischen Oceaan. De Indus was oudtijds de voorname middelares tusschen de cultuurvolken van West- en Midden-Azië en de natuurvolken van Zuid-Azië. De bouw van Alexandrië en de stichting van het Romeinsche wereldrijk, bezorgden haar in de Roode Zee eene gevaarlijke mededingster. De opkomst van het nieuwe Perzische rijk beloofde aan de Perzische Golf schoone dagen. De grondvesting van het Arabische Kalifaat en de stichting van Bagdad verzekerden aan die zee een hoogen rang. Doch hetgeen de beteekenis van de Indus het meest verminderde, was dezelfde groote gebeurtenis, die het gewicht van de Roode Zee en de Perzische golf verkleinde, die de Bengaalsche Golf en de Chineesche Zee een nieuw leven brengen zou. De ontdekking namelijk van den zeeweg naar Indië om de zuid van Afrika. Het oosterstrand van den Atlantischen Oceaan, tusschen de straat van Gibraltar en de Sond, ving toen aan de wet te stellen aan den Indischen Oceaan en zijn stroomgebied.

S.E. HARTHOORN.

Franz Liszt.

‘Denn Titurel, mein heil'ger Held,

er starb, ein Mensch wie Alle.’
Parsifal, III. Akt.

Als een donderslag klonk den bezoekers der Bayreuther Spelen de mare in de ooren: ‘Liszt is dood!’

Hoe! ook hij, de wakkere hoogepriester der kunst, die geen enkele maal in den tempel van Bayreuth placht te ontbreken; de trouwe bondgenoot en onvermoeide medestrijder van Richard Wagner, die zoo onnoemelijk veel heeft bijgedragen om 's meesters grootsche gedachte tot daad te verheffen; de geniale musicus met zijn karakteristieken kop en zijn ‘profil d'ivoire,’ dat men niet licht vergat, wanneer men het eens had gezien; de trots zijne vier en zeventig jaren nog met zoo flinken, jeugdigen tred zich bewegende Franz Liszt, - ook hij was plotseling den onverbiddelijken Thanatos ten offer gevallen?

Men kon het nauwelijks gelooven.

En toch, voor wie den meester in de laatste dagen gezien hadden, kwam de tijding van zijnen dood niet onverwacht. De vermoeienissen van den afgeloopen winter, zijne reizen door Duitschland, Frankrijk en Engeland, hadden aan zijne gezondheid een krachtigen stoot gegeven. Nog bevond hij zich tamelijk wel, toen hij in de eerste dagen van Juli te Bayreuth aankwam, om bij de huwelijksvoltrekking zijner kleindochter Daniela tegenwoordig te zijn en tevens als eere-president de Bayreuther spelen bij te wonen. Doch eer de voorstellingen begonnen, moest hij nog eens op reis: zijn vriend en landgenoot Munckaczy had hem op zijn buitenverblijf genoodigd. Midden

in den nacht vertrok de grijze meester naar Luxemburg; op die reis vatte hij koude, en kwam ongesteld terug. Toch wilde hij zich goed houden, en gaf zijn verlangen te kennen, de eerste voorstelling van *Tristan und Isolde*, op den 25en Juli jl., bij te wonen. Te zwak om te loopen, liet hij zich den schouwburg binnendragen. Isolde's zwanenzang:

> ‘in dem wogenden Schwall,
> in dem tönenden Schall,
> in des Welt-Athems
> wehendem All -
> versinken -
> ertrinken -
> unbewusst -
> höchste Lust!’

was de laatste muziek, die den genialen kunstenaar in de ooren klonk. Zijne ongesteldheid openbaarde zich als longontsteking, in weinige dagen was zijn lot beslist: Zaterdag den 31sten Juli, 's avonds omstreeks half twaalf, stierf hij. Zijne laatste woorden waren: ‘Adieu, Tristan, adieu!’ -

Tengevolge van bijzondere omstandigheden was het ons klein gezelschap vergund, reeds Zondagmorgen vroeg het sterfhuis te betreden. Geen publiek was nog aanwezig: alleen Liszt's dochter, mevrouw Cosima Wagner, lag met hare kinderen om het lijk geknield. Het was een treffend oogenblik! Met de uitdrukking van kalmte op het gelaat rustte hij daar te midden van palmen en lauweren, de wereldberoemde man, de vriend van vorsten en potentaten, de gids en steun van honderden en honderden musici, de dappere banierdrager in het leger der kunst, de held, wiens naam onder de eersten en edelsten genoemd wordt, de laatste groote toonkunstenaar der 19e eeuw.
Onwillekeurig bogen wij de knie.

Alleen reeds om de personen, die Liszt heeft leeren kennen, en om de gebeurtenissen, die hij heeft bijgewoond, zou zijne levensbeschrijving hoogst belangrijk zijn. Geboren op het

landgoed der prinsen van Eszterhazy, dat Hongaarsch Magnatengeslacht van zeer ouden oorsprong, trad hij reeds op negenjarigen leeftijd in het vorstelijk paleis te Eisenstadt als solist op en hoorde er eene uitvoering van de beroemde, door Haydn gevormde kapel. Uit Hummel's pianospel leerde hij de voordracht van Mozart kennen. Te Weenen zag hij Beethoven, die hem een kus op het voorhoofd drukte, en ontving onderricht van diens leerling Czerny en van Salieri. Te Parijs had hij een onderhoud met Cherubini, en studeerde bij Paer en Reicha. Hij begon zijn pianospel op de nog zeer primitieve vleugels van Anton Streicher en eindigde op de machtige instrumenten van Bechstein en Steinway. Hij was reeds beroemd, toen hij te Parijs de eerste voorstellingen van *La Muette* (1828) en van *Guillaume Tell* (1830) bijwoonde, en evenzeer was hij het middenpunt van aller blikken op den heuvel van Bayreuth, bij de eerste voorstellingen van *Der Ring des Nibelungen* en van *Parsifal*. Hij maakte, in zijnen virtuozentijd, Beethoven's en Weber's klaviercompositiën in ruimer kring bekend, en bracht, als hofkapelmeester te Weimar, het eerst Wagner's *Lohengrin* ten tooneele. Hij was bevriend met Victor Hugo, Lamartine, Alfred de Musset, Heinrich Heine, Paganini, Berlioz, Rossini, Spontini, Meyerbeer, Chopin, Mendelssohn, Schumann, Wagner. Hij had vriendinnen als George Sand, de markiezin van Belgiojso, de gravin d'Agoult (die zijne echtgenoote werd en hem drie kinderen: Daniel, Cosima en Blandine, schonk). Hij speelde ten hove van George IV en van koningin Victoria, in de salons van den hertog van Orleans (later Louis Philippe) en in die van den president Grévy, voor Tsaar Nicolaas I en voor keizer Wilhelm, op Hohenschwangau en op het Loo. Hij verkeerde met père Enfantin en met den abbé Lamennais, bezocht de vergaderingen der St. Simonisten, en ontving op den Monte Mario een bezoek van Paus Pius IX. Hij heeft Lafayette en Moltke, Talleyrand en Bismarck persoonlijk gekend. Hij heeft.... maar genoeg! Gemakkelijker zou het zijn te vermelden, welke beroemde personen zijner eeuw hij *niet* gekend heeft.

Zijne ouders waren eenvoudige lieden. Zijn vader, Adam Liszt, beambte op de goederen der heeren van Eszterhazy, was een vurig melomaan; zijne moeder, Anna Lager, uit Krems, eene deugdzame, godsdienstige vrouw. Bij de geboorte van

Franz, den 22sten October 1811, woonde het echtpaar te Raiding, aan de Hongaarsche grenzen.

Godsdienst en Kunst heetten de goede geesten, die aan zijne wieg de wacht hielden en hem bij zijne eerste schreden op den levensweg geleidden. Grooten indruk van beiden ontving hij in het dorpskerkje van Raiding. Het in wierook gehulde altaar, de priester in zijn gebloemd misgewaad, het geheimzinnige der ceremoniën, dat alles boeide zijn kinderlijk hart, en het kerkgezang deed hem trillen van zaligheid. Die indrukken zijner jeugd zijn hem altijd bijgebleven: als knaap, als jongeling, als man, als grijsaard, in alle tijdperken zijns levens openbaart zich zijne voorliefde voor kerk en kerkmuziek. Ten eenenmale onwaar is derhalve wat Pougin in zijn *Supplément de la biographie universelle des Musiciens* aangaande de laatste levensjaren van Liszt zegt: ‘M. Liszt, pour qui la simplicité doit être synonyme de sottise, a toujours avidement recherché les occasions de se mettre en relief et de faire parler de lui. Dans ces dernières années, ayant presque épuisé les moyens ordinaires, il n'en a pas trouvé de meilleur, que de faire croire qu'il entrait en religion.’ Die met Liszt's leven bekend is, ziet terstond de valschheid dezer beschuldiging in; want niet alleen ‘dans ces dernières années,’ neen, reeds in zijne jeugd, toen het hem waarlijk niet ontbrak aan ‘occasions de se mettre en relief’, en in verschillende andere tijdperken zijns levens, gaf hij het verlangen te kennen, zich van de wereld af te zonderen en geestelijke te worden; de reden, dat hij dit toch niet gedaan heeft, althans een in dien zin genomen besluit niet geheel heeft kunnen volvoeren, zal wel geen andere geweest zijn, dan dat hij terecht gevoelde, dat een uitvoerend kunstenaar, als hij, op den duur niet afgescheiden van de wereld kan leven, daar het zijne roeping, zijn hoogste plicht is, haar de vruchten van zijn talent mede te deelen.

Op deze omstandigheid houde men bij de beoordeeling van het leven van Liszt het oog gericht; daardoor toch verdwijnen vele tegenstrijdigheden, die een oppervlakkig beschouwer in het karakter van den grooten kunstenaar zou meenen te ontdekken.

Een tweede punt, dat men niet uit het oog behoort te verliezen, is Liszt's nationaliteit. Hij was Hongaar, en tot heden moet hij als de voornaamste vertegenwoordiger der Hongaarsche muziek beschouwd worden.

Hier doet zich de vraag voor: wat verstaat men onder Hongaarsche muziek, en in hoeverre verschilt zij van de toonkunst der overige Europeesche volken?

Er is in de laatste jaren veel gesproken en geschreven over ‘nationaliteit in de muziek.’ Wat men onder die uitdrukking verstaat is mij, althans ten opzichte van vele volken, niet duidelijk. Men kan spreken van Italiaansche muziek - en daarmede bedoelt men, hetzij de verheven kerkmuziek, wier roemrijk hoofd Palestrina is, hetzij de opera van Rossini of van Verdi, met hare zoetvloeiende melodieën, banale harmonieën, eindelooze coloratuur en zeer primitieve instrumentatie. Men kan ook spreken van Fransche muziek - wier basis contredans, wier toppunt *opéra comique* en *grand opéra* heet. Men kan eindelijk ook spreken van Duitsche muziek - en men verstaat daaronder de reeks heerlijke toonscheppingen van Bach tot Wagner, zich kenmerkende door diepe, innige gedachten, in den kunstrijken vorm der polyphonie gegoten. Maar behalve deze drie natiën: Italianen, Franschen, Duitschers, is mij slechts één volk bekend, welks kunstmuziek den stempel harer nationaliteit draagt; dat zijn de Hongaren. Zij hebben de volkswijzen hunner Tsigeuners in hunne kunstmuziek opgenomen, en deze verschillen, wat vorm, toonaard, rhythmus en modulatie aangaat, veel van die der andere volken. De meester dezer muziek is Franz Liszt. Men hoore een Hongaarsch orkest met zijn vedel en cymbel als melodievoerende instrumenten! Men luistere naar de weemoedige ‘Lassan’ of naar de uitgelaten ‘Frischka!’ Dezelfde klagende toonschaal met hare overmatige secundes, dezelfde bacchantische juichtoon in de ‘*dur*’-gedeelten, dezelfde oorspronkelijke versieringen en agrementen der melodie, hetzelfde ‘tempo rubato’ als in de Rhapsodieën en andere werken van Liszt. Hoewel hij zijne muzikale opvoeding in Duitschland en in Frankrijk heeft genoten, hoewel hij geheel in den geest der klassieke meesters is doorgedrongen, hij heeft als componist zijne afkomst niet verloochend: in bijna al zijne werken vindt men den Hongaarschen muziekstijl terug.

De eerste meester van den jongen Liszt was zijn vader. Wanneer voor hem het onderwijs in de muziek begon, is moeilijk te zeggen: hij leerde ze spelend, en schreef noten, voordat hij letters kon schrijven. Dat zijn talent zich reeds op jeugdigen

leeftijd openbaarde, moge hieruit blijken, dat eenige vermogende Hongaren, die hem op zijn negende jaar op een concert te Oedenburg hadden hooren spelen, hem een stipendium voor zes jaar toekenden, ten einde hem in staat te stellen, zijne studiën onder leiding van bekwame meesters voort te zetten. Voor het klavierspel heeft hij, behalve zijnen vader, geen anderen meester gehad dan Karl Czerny. Deze voortreffelijke docent leerde hem de regelen der door Phil. Emanuel Bach gestichte, door Mozart en Beethoven voortgezette klavierschool, en legde den grondslag voor dat meesterlijke, tot heden ongeëvenaarde klavierspel, dat Liszt terecht den naam van den grootsten pianist der wereld deed verwerven. Salieri onderwees hem de compositie, en te Parijs zette hij, nadat Cherubini hem als vreemdeling den toegang tot het conservatoire had moeten ontzeggen, zijne studiën onder leiding van Paer en Reicha voort. Maar grooter invloed dan deze meesters oefende de Parijzer politieke en artistieke wereld op de ontwikkeling van den genialen knaap uit. ‘Le petit Litz’ - zooals de Parijzenaars zijnen naam schreven en uitspraken - werd de lieveling der aristocratische kringen. En nadat in 1825 zijn vader gestorven was, kwam hij in nog inniger verkeer met de beroemdheden van Parijs, dat voor hem een tweede vaderstad werd.

Hij was den jongelingsleeftijd genaderd, toen in Frankrijk de strijd tusschen oude en nieuwe ideeën ontbrandde, toen de botsing ontstond tusschen eene behoudende regeering en eene vrijzinnige jeugd, die, geleid door professoren als Guizot en Royer-Collard, opgewonden door de artikelen der oppositie-pers en de vrijheidsliederen van de Béranger, gevoed met Voltaire en de Encyclopaedisten en vervuld van de verhalen over Frankrijks roemrijk verleden, de Juli-revolutie voorbereidden. In de kunst dezelfde gisting als in de politiek. De Romantiek ontrolde hare vaan. Chateaubriand, wiens *Génie du Christianisme* de bijbel van de heeren en dames der Parijzer salons was, kan in zekeren zin als haar voorlooper beschouwd worden. Maar weldra zouden Victor Hugo en zijne volgelingen in hunnen strijd tegen het klassicisme stouter tonen aanslaan. In de schilderkunst vertegenwoordigden Ary Scheffer, Delacroix en Delaroche, in de muziek Berlioz en Meyerbeer de romantiek.

Liszt werd onwillekeurig in den maalstroom van nieuwe ideeën medegesleept. Zijne zucht om te leeren en zijne ge-

brekkige kennis van al wat geen muziek heette aan te vullen was groot, en hij verdiepte zich in letterkunde en philosophie. Een tijd lang scheen hij voor de kunst verloren te zijn, doch het optreden te Parijs van twee geniale musici redde hem. Het waren Paganini en Chopin.

Hoe ongeëvenaard het talent van Paganini was, kan men hieruit opmaken, dat aan zijnen naam allerlei fantastische verhalen werden verbonden. Toen de veertigjarige vioolvirtuoos, op de middaghoogte van zijn talent, voor het eerst in het publiek verscheen, gaapte men hem aan als eene bovennatuurlijke verschijning. Zóó stormachtig was de sensatie, die hij te weeg bracht, zóó machtig zijn indruk op de verbeelding, dat deze zich niet kon bepalen tot de werkelijkheid. De heksen- en spookgeschiedenissen der middeneeuwen herleefden; het wonderbaarlijke van zijn spel wist men met zijn verleden in verband te brengen; zijn onverklaarbaar genie wilde men door nog onverklaarbaarder feiten begrijpelijk maken, en weinig scheelde het, of men beweerde, dat hij zijne ziel aan den Booze had verpand, en dat hij de G-snaar, waaraan hij zulke betooverende klanken ontlokte, uit de darmen zijner door hem verworgde vrouw had vervaardigd. Zijn uiterlijk was wel geschikt om voedsel te geven aan fantastische verhalen. ‘Eindelijk verscheen,’ zegt Heine, die hem te Hamburg had hooren spelen, ‘eene donkere gedaante, als uit de onderwereld opgerezen, ten tooneele. Dat was Paganini in zijn zwart gala: een zwarte rok en een zwart vest van een ontzettenden snit, zooals wellicht aan het hof van Proserpina door de helsche etikette is voorgeschreven, en een zwarte broek, die hem angstig om de dunne beenen flodderde. De lange armen schenen nog langer, doordien hij in de eene hand de viool en in de andere den strijkstok liet nederhangen en daarmede bijna den grond aanraakte, toen hij voor het publiek zijne ongehoorde buigingen uitkraamde’[1)].

Onbeschrijfelijk was de indruk, dien het spel van dezen zonderlingen man op den jongen Liszt maakte. De wonderen der techniek hadden zich aan hem geopenbaard. De gedachte: datgene, wat Paganini voor de viool had gedaan, ook voor het klavier mogelijk te maken, opende hem eene nieuwe wereld. Met vernieuwden ijver keerde hij tot zijne piano terug, die hij

1) Heine, *Florentinische Nüchte*.

onder den indruk der vele en veelsoortige gebeurtenissen en der litteratuur van den dag eenigen tijd veronachtzaamd had. Hij, de virtuoos, die reeds verre boven zijne tijdgenooten stond, zat vaak zes uren daags aan het klavier en - oefende. Paganini's 24 *Capricci per il violino solo* waren zijn punt van uitgang. Bij zijne pogingen om de vreemde sprongen, loopen en *arpeggi* der studiën van Paganini op het klavier na te maken, kwam hij tot de ontdekking, dat door ontwikkeling van de spanning en van het springvermogen der hand, het mogelijk was, behalve de akkoorden in enge ligging - de eenige die de klassieke pianomuziek kende - ook akkoorden en grepen in wijde ligging aan te wenden en daardoor de schoonheid en draagkracht van den klank der piano aanmerkelijk te verhoogen. Hiermede was het punt van uitgang eener nieuwe pianoschool gevonden. Maar ook voor de muzieklitteratuur der piano begon een nieuw tijdperk. Toen toch Liszt Paganini's studiën voor piano overzette, werd het hem duidelijk, dat hij niet kon volstaan met het noot voor noot wedergeven dier stukken; daardoor zou hun karakter verloren zijn gegaan; want de pianotechniek heeft geheel andere eischen dan de viooltechniek. Hij schiep eene nieuwe wijze van arrangeeren. Terwijl de vioolcompositie, zooals hij ze van Paganini had gehoord, in zijne voorstelling leefde, herschiep hij ze in dier voege, dat zij zich als van zelve in eene klaviercompositie veranderde, zonder haar karakter te verliezen, en zonder dat aan de natuur van het klavier geweld werd aangedaan. De *Capricci* van Paganini waren zijne eerste oefeningen in de kunst om een muziekstuk over te zetten voor een ander instrument, dan waarvoor het gedacht is. Zijn onovertroffen talent in die kunst blijkt uit zijne klavieruittreksels van Beethoven's symphonieën, van Schubert's en Schumann's liederen, van de *Symphonie fantastique* en van zijn eigen symphonische werken.

Maar hoewel Paganini's verbazende techniek Liszt met bewondering vervuld had, diens eenzijdigheid had hem afgeschrikt. Dat de kunst uitsluitend beoefend werd tot vertoon van technische behendigheid, scheen hem een misdaad toe. Eerst dan, wanneer de volmaakte techniek dienstbaar werd gemaakt aan de Idee, zoude zij iets heerlijks kunnen verrichten. Door deze gedachte vervuld, schreef hij, op het vernemen van Paganini's dood, een artikel over hem, dat aldus eindigt:

‘De toekomstige kunstenaar vervulle geen rol meer als die, welke in Paganini haar laatsten en schitterendsten vertolker heeft gevonden; hij stelle zijn ideaal niet buiten zich, maar in zich; de virtuoziteit zij hem *middel*, nooit *doel*! Moge hij ook steeds gedachtig zijn, dat, hoewel de spreuk luidt: “*noblesse oblige*!” men met evenveel, ja met meer recht nog mag zeggen: “*génie oblige!*”

Van geheel anderen aard was de indruk, dien Liszt ontving van een jong componist en klaviervirtuoos, die in hetzelfde jaar, als Paganini (1831), Parijs bezocht. Ik bedoel Fred. Chopin. Hoe geheel anders was zijn wezen, dan dat van den heksenmeester der viool! Hoe zeer verschilde de jonge Pool uiterlijk en innerlijk van den daemonischen Genuees! - Een tijdgenoot, die Chopin zeer goed gekend heeft[1)], beschrijft zijn uiterlijk als ‘zacht en gevoelvol, de bevalligheid der jeugd aan de waardigheid des ouderdoms parend. Zijn schoon gelaat verried evenmin een bepaalden leeftijd als een bepaald geslacht. Slank van gestalte, geleek hij een olympische God, wien als kroon van het geheel de stempel van het teedere en het strenge, van het kuische en hartstochtelijke op het hoofd is gedrukt.’

Even groot was het verschil tusschen het spel van beide virtuozen. Paganini vervulde zijn steeds overtalrijk publiek met bewondering en schrik, Chopin had een afkeer van het groote publiek, hij liet zich het liefst in de salons der aristocratie hooren; zijn spel was fijn en week; hij was niet alleen virtuoos, hij was toondichter in den vollen zin van het woord; zijn vaderland - zegt Heine - was het droomland der Poëzie.

Chopin's invloed op Liszt was zeer weldadig. Paganini had hem de nieuwe wegen der techniek geopend, Chopin hield hem binnen de grenzen van het schoone en aesthetische. Vandaar de juistheid van Schumann's opmerking: ‘Het schijnt, dat Chopin hem (Liszt) weder tot bezinning heeft gebracht.’ Wat Liszt in Chopin's compositiën zoo hoog roemt: de groote beteekenis zijner ornamentiek, die aan de fiorituren der oude Italiaansche zangschool herinnerde, heeft hij ook in zijn eigen klaviercompositiën aangewend, met dit onderscheid evenwel, dat hij tot grondslag zijner ornamentiek de eigenaardige wijzen der Tsigeuners koos. Ook eene andere bijzonderheid van Chopin's stijl: het *tempo rubato*, dat aan de tijdmaat zoo groote elasticiteit verleent, nam Liszt van hem over.

1) George Sand.

Het spel van Liszt, in de glansperiode van zijnen virtuozentijd, is niet te beschrijven. Een klein denkbeeld van den indruk, dien hij op zijne toehoorders maakte, kan men zich vormen, wanneer men de met geestdrift geschreven berichten van beroemde tijdgenooten, als Heine, Berlioz, Schumann, Wagner, over hem leest. Behalve zijne verbazende techniek, behalve zijne groote muzikale kennis en zijn diep gevoel, bezat Liszt die gave, welke men het 'mimische talent' zou kunnen noemen. Hij behoorde, evenals de groote tooneelspelers, tot die zeldzame reproduceerende kunstenaars, welke, als het ware 'in eens anders huid gekropen' - zooals Frédérick Lemaître het uitdrukt - zich geheel en al met de gedachten eens grooten meesters, hij moge Shakespeare of Beethoven, Goethe of Wagner heeten, vereenzelvigen, en den auteur, dien zij vertolken, onmiddellijk tot het publiek doen spreken. Men verhaalt van Ludwig Devrient, dat hij eens als koning Lear het Berlijnsche publiek zoozeer geboeid hield, dat het na afloop der voorstelling niet het gewone gedruischmakende applaus liet hooren, maar eenige minuten als betooverd bleef zitten. Ook van Liszt worden dergelijke gevallen van betoovering der toehoorders verhaald. Een daarvan, uit zijne jeugd, zij hier medegedeeld. Toen hij eens in de Italiaansche Opera te Parijs een concert met orkestbegeleiding speelde, luisterde het orkest met zoo groote inspanning naar een door hem uitgevoerde solo, dat bij het ritornel *allen* vergaten in te vallen, en in plaats van het verwachte 'tutti' een algemeen stilzwijgen volgde.

Alleen een dergelijk kunstenaar kon, bij de menigte virtuozen, die Europa in de jaren 1830-50 telde, een phenomenaal succes behalen. Zijne tallooze reizen, van het Noorden naar het Zuiden, van het Oosten naar het Westen, waren even zoo vele triomftochten. Als een imperator trok de jonge kunstenaar, wiens profiel zooveel aan Napoleon als jong generaal deed denken, door alle landen, overal de weldaden zijner kunst verspreidend. Eene poging zijner vijanden om Thalberg boven hem, of althans naast hem, te plaatsen, gelukte niet. Al waren er destijds enkelen, die Liszt en Thalberg in éénen adem noemden, de meesten erkenden Liszt's meerderheid; en de tijd, die de beste criticus is, heeft bewezen, hoe groot het verschil tusschen beiden was: wie kent Thalberg thans nog, dan

van naam? - Dat Liszt geen pianist voor gemoedelijke slaapmutsen was, erkende reeds Heine: ‘Wenn er am Fortepiano sitzt und sich mehrmals das Haar über die Stirne zurückgestrichen hat und zu improvisiren beginnt, dann stürmt er nicht selten allzu toll über die elfenbeinernen Tasten, und es erklingt eine Wildniss von himmelhohen Gedanken, wozwischen hie und da die süssesten Blumen ihren Duft verbreiten, dass man zugleich beängstigt und beseeligt wird, aber doch noch mehr beängstigt’, - en dan volgt zijne schitterende improvisatie over Liszt's klavierspel. Robert Schumann schreef: ‘In Secundenfrist wechselt Zartes, Kühnes, Duftiges, Tolles: das Instrument glüht und sprüht unter seinem Meister... Es ist nicht mehr Clavierspel dieser oder jener Art, sondern Aussprache eines kühnen Charakters überhaupt, dem zu herrschen, zu siegen das Geschick einmal statt gefährlichen Werkzeugs das friedliche der Kunst zugetheilt.’ En Wagner! Hoe verrukt was hij over het spel van zijn genialen vriend, toen deze hem Bach en Beethoven voorspeelde! ‘Von dem grossen Franz Liszt’, roept hij uit, ‘wurde mir denn auch erst meine Sehnsucht, Bach zu hören, erfüllt... Nun hatte ich wohl gewusst, was mir von Liszt am Klaviere zu erwarten stand; was ich jetzt kennen lernte, hatte ich aber von Bach selbst nicht erwartet, so gut ich ihn auch studirt hatte. Aber hier ersah ich eben, was alles Studium ist gegen die Offenbarung; Liszt offenbarte mir durch den Vortrag dieser einzigen Fuge Bach, so dass ich nun untrüglich weiss, woran ich mit diesem bin, von hier aus in allen Theilen ihn ermesse, und jedes Irrewerden, jeden Zweifel an ihn kräftig gläubig mir zu löseu vermag.’ En wat Beethoven betreft: ‘ich frage alle Die,’ zegt Wagner, ‘welche in vertrautem Kreise z.B. das 106^{e} oder 111^{e} Werk Beethoven's (die zwei grossen Sonaten in B und C) von Liszt spielen hörten, was sie vorher von diesen Schöpfungen wussten und was sie dagegen nun von ihnen erfuhren?’

Wat Liszt voor Wagner is geweest en wat hij voor de bevordering der plannen van dezen meester heeft gedaan, kunnen wij begrijpen, wanneer wij de *Gesammelte Schriften* van laatstgenoemde opslaan.

Wagner had Liszt tijdens zijn verblijf te Parijs ontmoet, zonder dat die ontmoeting toen tot een nadere kennismaking had geleid; ja, het scheen Wagner toe, alsof Liszt, die zich

zoo volkomen thuis gevoelde in de door hem verachte virtuozenwereld, nooit zijn vriend zou kunnen worden; hij bewonderde de genialiteit van den grooten klaviervirtuoos, doch betreurde het, dat hij de slaaf der mode geworden en o.a. verplicht was geweest, na eene meesterlijke vertolking van Beethovens werken... op algemeen verlangen de fantasie op *Robert le diable* te spelen. Liszt van zijn kant leerde te Parijs geen enkel werk van Wagner kennen. Nadat hij *Rienzi* gehoord had, sprak hij met grooten lof over dit werk. Zijne bewondering voor Wagner klom, toen hij *Der fliegende Holländer* had leeren kennen, en zijne geestdrift steeg ten top, toen hij *Tannhäuser* onder de oogen kreeg. Omstreeks denzelfden tijd dat Wagner uit Saksen verbannen en verplicht was de wijde wereld in te gaan, was Liszt aan het einde zijner zwerftochten gekomen, en had hij zich in het kleine, stille Weimar gevestigd, waar de Groothertog hem tot hofkapelmeester had benoemd. Hij vormde er eene keurbende van leerlingen, die hij in het heiligdom der kunst inwijdde, verrukte allen door zijne geniale, ongeëvenaarde voordracht van de meesterstukken der groote componisten, en maakte als hofkapelmeester het publiek met nieuwe, of vergeten werken bekend: *Alphonso und Estrella* van Schubert, *Genoveva* van Schumann, *Benvenuto Cellini* van Berlioz, *Tannhäuser* van Wagner. De edele man ontving zijnen kunstbroeder, die bij hem een toevluchtsoord zocht, met open armen. En nu leerde Wagner ook den kunstenaar Liszt in zijne volle kracht kennen. Hij vergezelde hem naar de repetitie en zag hem zijn *Tannhäuser* dirigeeren; terstond had hij in hem eenen congenialen geest ontdekt. ‘Durch dieses seltensten Freundes Liebe’, zegt hij in zijne *Mittheilungen an meine Freunde*, ‘gewann ich in dem Augenblicke, wo ich heimathlos wurde, die wirkliche, langersehnte, überall am falschen Orte gesuchte, nie gefundene Heimath meiner Kunst’.

Liszt was het ook, die *Lohengrin* voor het eerst op het tooneel bracht. En daartoe bepaalde hij zich niet; hij vatte de pen op en schreef eene van vurige bewondering blijk gevende brochure, waarin hij de groote verdiensten van den dichtercomponist in het schoonste licht stelde. Door zijn geschrift werd de aandacht der geheele wereld op den deels onbekenden, deels miskenden kunstenaar gevestigd; velen werden belangstellend, of althans nieuwsgierig, en degenen, die de eerste

voorstelling van *Lohengrin* te Weimar bijgewoond hadden, waren verrukt van de heerlijkheid dezer kunstschepping. Voor Wagner, zoowel als voor Liszt, was deze voorstelling een ware zegepraal, en laatstgenoemde schreef zijnen vriend: ‘Sieh, so weit haben wir's gebracht; nun schaff' uns ein neues Werk, damit wir's noch weiter bringen!’

Liszt en zijne leerlingen en vrienden vormden dus, om zoo te zeggen, de eerste Wagner-vereeniging, en het was hoofdzakelijk deze kring, tot welken de banneling zijne ‘Mittheilungen’ richtte. Toen ontbrandde de dertigjarige toekomstmuziekoorlog, waarbij Liszt altijd in de voorste gelederen streed. En wie behaalde de overwinning? Men wende de oogen naar den heuvel van Bayreuth! Naar Bayreuth, waar ook Liszt den laatsten adem uitblies, nadat hij zooveel had bijgedragen tot voltooiing van den ‘hehren, herrlichen Bau!’

Ik mag dit artikel ter nagedachtenis van Liszt niet besluiten, zonder een kort woord over 's meesters compositiën te zeggen. Een kort woord slechts, want voor eene uitvoerige bespreking zijner werken ontbreekt op het oogenblik de plaatsruimte. Ik wilde alleen aantoonen, onder welken invloed Liszt zich als componist, en wel voornamelijk als instrumentaalcomponist, heeft ontwikkeld.

Zijn onmiddellijke voorganger en geestverwant was Hector Berlioz. Franschman van geboorte en vurig bewonderaar van Shakespeare en van Beethoven, had Berlioz van zijnen meester Lesueur de voorliefde voor zoogenaamde programma-muziek overgenomen, d.w.z. voor die soort van instrumentale muziek, waarin de componist zich niet bepaalt tot zuiver muzikale vormen, maar waarin hij tracht poëtische gedachten in tonen weêr te geven. Wat den uiterlijken bouw betreft, wijken de symphonieën van Berlioz niet af van die der klassieke meesters: men vindt er hoofdthema, neventhema, doorvoering en terugkeer der motieven in, evenals in alle andere symphonische werken. Maar behalve door de nieuwheid van zijn instrumentaal koloriet, was Berlioz hierdoor oorspronkelijk, dat hij de verschillende afdeelingen zijner symphonie door middel van één en hetzelfde motief met elkaar in verband bracht. Wel is waar had Beethoven reeds iets dergelijks ge-

daan, en wel in de Finale zijner 5e symphonie, waarin plotseling een motief van het Scherzo weder optreedt; ook in de Finale zijner 9e symphonie, waarin de hoofdthema's der drie vorige afdeelingen achtereenvolgens weder te voorschijn komen. Doch Berlioz kwam op de gedachte, de herhaling van een motief uit een vorige afdeeling consequent door te voeren, ten einde met behulp van dit middel de eenheid der verschillende afdeelingen van een symphonisch werk uit te spreken en het verband, dat tusschen de deelen van zijn programma bestond, ook in de muziek duidelijk te maken. Dit in alle afdeelingen terugkeerende hoofdthema bestempelde hij met den naam van *idée fixe*, - en hiermede was voor de instrumentale muziek een nieuw middel van uitdrukking gevonden.

Ook Liszt is als componist den weg opgegaan, dien Berlioz voor hem betreden had, in de meening, daardoor het spoor van Beethoven te vervolgen. Maar Liszt heeft de zijpaden vermeden, waarop Berlioz, en vóór hem zoovele andere programma-componisten, verdwaald zijn geraakt. De fout van Berlioz was, dat hij handelingen, dramatische tooneelen, alleen door instrumentale muziek wilde voorstellen. Aan deze fout heeft Liszt zich niet schuldig gemaakt. Ook hij laat zijne *Symphonische Dichtungen* - althans vele daarvan - door een programma voorafgaan; dit is o.a. het geval met *Tasso, Orpheus, Les Préludes* en *Prometheus;* of het stuk draagt een titel, die naar een bepaald gedicht verwijst: *Faust, Die Ideale, Mazeppa, Ce qu'on entend sur la montagne*. In geen enkele zijner symphonische werken echter heeft Liszt getracht bepaalde dramatische scènes in muziek weêr te geven. Alleen heeft hij, in navolging van oudere meesters - o.a. Beethoven in zijne *Coriolan*- en *Leonore*-, Weber in zijne *Freischütz*-ouverture - de kern eener poëtische gedachte op eene voor het gevoel begrijpelijke wijze weêrgegeven. *Lamento e trionfo*, Klacht en Overwinning, *dat* is, volgens zijne eigen verklaring de inhoud van zijn toongedicht *Tasso*. En hoe heeft hij ons dien inhoud duidelijk gemaakt? Hij vertoont ons het motief, dat de Venetiaansche gondeliers op Tasso's woorden:

> ‘Canto l'armi pietose e il capitano
> Che il gran sepolcro liberò di Cristo.’

zingen, door middel van telkens veranderende toonsoort, har-

monie, tempo en rhythmus, in verschillende kleuren; hij laat het geheel of gedeeltelijk, in allerlei gedaanten optreden, en geeft ons in de ontwikkeling der eeuwenoude melodie als het ware de ontwikkeling van het dichterlijk genie in het algemeen, dat zich tusschen de beide levenspolen ‘Lamento’ en ‘Trionfo’ beweegt.

In de *Préludes* tracht Liszt, niet de verschillende coupletten van het gelijknamige gedicht van Lamartine, maar alleen de kern, de poëtische gedachte van het gedicht in tonen weêr te geven, en die kern vinden wij in de woorden: ‘Notre vie estelle autre chose qu'une série de préludes à ce chant inconnu dont la mort entonne la première et solennelle note?’ Ook in *Prometheus* en *Mazeppa* - om slechts een paar der meest bekende symphonische Dichtungen te noemen - heeft de componist zich niet bepaald tot het afschilderen in tonen van het leven dier helden, zooals het in de dichtstukken van Herder (*Der entfesselte Prometheus*) en Victor Hugo (*Mazeppa*) wordt voorgesteld, maar hij heeft de poëtische gedachte dier werken op een voor het gevoel begrijpelijke wijze in de taal der tonen trachten over te zetten. Wat wil de componist, dat wij in *Prometheus* hooren? ‘Audace, Souffrance, Endurance et Salvation - Malheur et Gloire.’ Op dergelijke wijze heeft hij ook de grondgedachte van *Mazeppa* in muziek overgezet, dus niet den rit van den op het paard gebonden page en diens latere verheffing tot Hetman der kozakken, maar den levensrit van den mensch, die op de ‘croupe fatale’ van het Genie gebonden, in woeste vaart medegesleept wordt.

Ik kan in dit kort overzicht het oog niet laten rusten op de vocale muziek van Liszt, op zijne missen en psalmen, op zijne liederen en cantates. Er zijn vele meesterstukken onder, die zoowel door vorm als door inhoud uitmunten; vooraan in de rij staan de Graner Feestmis en *Die Legende der heiligen Elisabeth*. Maar wanneer men Liszt als componist beschouwt, zal men de grootste aandacht moeten wijden aan zijne symphonische werken; want daarin komt de oorspronkelijkheid van zijn talent het meest uit, en daarmede heeft hij de voornaamste plaats in de kunstgeschiedenis verworven.

Ik noemde in den aanvang van dit opstel Liszt den laatsten grooten toonkunstenaar der 19^{e} eeuw. Is die uitdrukking misschien voorbarig, daar wij eerst 1886 schrijven? Wanneer

men onder ‘eeuw’ de jaren tusschen elke honderd verstaat, zeer zeker; maar in de kunstgeschiedenis moet men anders tellen. Beethoven, hoewel reeds in de vorige eeuw tot de beroemde componisten behoorende, moet niettemin als de eerste componist der 19e eeuw beschouwd worden; met hem begint een nieuwe aera voor de toonkunst: de verheffing der instrumentaalmuziek tot kunst van uitdrukking. Beethoven's navolgers hebben, met min of meer geluk, getracht, het uitdrukkingsvermogen der muziek nog meer uit te breiden; het verst in deze richting zijn Berlioz en Liszt gegaan. Hunne pogingen kunnen nagevolgd worden, men kan den vorm hunner compositiën namaken, maar eene uitbreiding van het spraakvermogen der instrumentale muziek is niet meer mogelijk: de periode Beethoven is met hen afgesloten, en uit de absolute muziek heeft zich het Muziekdrama ontwikkeld, dat men als het begin eener nieuwe kunstperiode kan beschouwen. Daarom noemde ik Liszt den laatsten toonkunstenaar der 19e eeuw, evenals ik Wagner den eersten der 20e zou noemen.

H. VIOTTA.

Bij de ‘Woningen der Sneeuw.’

Op purpren sponde rustte reeds de zon.
Schaâuw dekte 't dal, vuur tintte 't heilig woud,
Dat als een groene wade lag gespreid
Op rug en flank der rotsen, heinde en ver
De ruige koppen reiend; weein'lend rood
Omhuifde de eeuw'ge sneeuw op spits en kruin
Der hooge Himalaya's, 't glorend blauw
Van d'avondhemel schragend in 't verschiet.
De steile wanden, rijzend aan hun voet,
Het grauw graniet doorkerfd, vaneen gescheurd,
Of grillig blok op blok gestapeld, hier
Behangen met lianen, waar het vocht
Afdrupp'lend van de hoogte, voor een poos
Zijn weel'ge groeikracht leende, daar omspat
Door 't nederschietend zilver van de beek,
Omhulde 't licht met koestrend karmozijn.
Ginds baadde een top in trillend rozerood;
Hier, langs de scherpe kanten van ravijn
En dreigend, hellend rotsgevaarte, vloot
Een stroom geelglanzend goud naar 't diepe dal
En legde een straalkrans om het statig hoofd
Van eeuwenheugende eiken, forsch en fier
De machtige armen breidend boven 't loof
Van zilverberk en, violet gestipt,
Het rhododendron-veld.

Als laatsten groet
Goot de avond eenmaal nog zijn vollen schat
Van rijke, warme, vuur'ge verven uit;

En alle spitsen gloeiden, elke trek
In 't zwaargegroefd gelaat der bergen ving
Het vroolijk vlammend licht helblozend op.

Langs 't breed gespreide plat der donkre rots,
Die, boven 't fulp heurs dennengordels, stug
Ter neerblikt op der heuvlen frisschen kring,
In gulle glooiing golvend naar de vert',
Bewoog een breede schare zich; vooraan,
In diep gepeins, een grijzaard, wien 't gewaad
Eens bedelaars de slanke leên omsloot.
't Verborg de majesteit van gang en houding niet.
Verheven rust verwijlde op 't eêl gelaat,
De rust die neerdaalt na volstreden strijd
En met een helden-nimbus 't voorhoofd kroont.
- ‘Uw voeten brengen vrede, Uw aanschijn troost
Gezegend zijt Ge’, ruischte zacht de stem
Der menigte hem na en sprak hun blik
Bewondrend en deemoedig, liefderijk,
Als die des welbeminden jongers, stil,
Eerbiedig thans hem volgend op den voet,
Den vluggen, sterken arm ten steun gereed.
Zoo, statig, ernstig gingen allen voort
Tot waar de steile rotswand dalwaarts neigt.

Vrij vloog van daar het oog den omtrek rond:
Een oceaan van groen, van deinzend grauw,
Van monsterbaren, steigrend naar omhoog,
Met vlekloos schuim gekuifd, gestuit, verstijfd,
In 't wildste van haar teugellooze vaart.

Loom wiekte de arend door de lauwe lucht
En zocht zijn nest in schuts der kloven op;
Loom klom de schaduw hooger, hechtte zacht
Haar sluier over diepte en hoogte heen:
Rust aêmden aarde en hemel, of daar nooit
Een wanklank was gehoord in 't wijd Heelal.

Verloren in aanschouwing, weemoedswaas
In 't sprekend oog, stond lang de grijzaard daar.
't Was of hij elke lijn van 't grootsch tafreel,
Waarover thans de nacht in stille vlucht
De sombre vleug'len breidde, zich in 't hart
Wou prenten, en hem 't scheiden zwaar viel, zwaar
Als aan dengeen, wien nimmer weerzien wacht.

Dan wenkte hij zijn volgling, en zat neer.

- 'Mijn stonde naakt; dit matte lijf wil rust;
't Is zwervensmoe. - Mij roept een stem van hier.
Ik weet dat ik voor 't laatst met stoff'lijk oog
Deze aarde heb gezien.

Eer 'k haar verlaat
Wil 'k toeven op deez' hoogten, hier den blik
Terugslaan, en den afgelegden weg
Doorzweven op gedachte's rappe wiek.
Gewijde grond is voor den mensch de plaats
Waar hij geworsteld heeft, waar gansch zijn ziel,
Kampvaardig opgegaan, den fellen strijd
Bestaan heeft met de machten van het vleesch;
Waar, nà de zege, Waarheid tot hem kwam,
En onuitbluschbaar licht voor hem ontstak;
Waar hij aanschouwd heeft wat hem in den geest
Geleefd had als een nevelbeeld, een droom
Uit bleeke verte wenkend; als een galm,
Gehoord, maar niet verstaan, van 't verre lied,
Eens ruiz'lend langs zijn pad op d'aêm der koelt',
Thans zwellend tot een juublend lofgezang.

Gewijde grond is mij deez' plaats: hier week
Het wolkfloers dat des hemels welven dekt,
En gloorde 't rood des eeuw'gen Daagraads, ginds
Aan gene zijde stralend, mij het hart
Omvangend met een ongekenden gloed,
Daar vrede en vreugde wekkend, bloem en vrucht
Als de akker draagt, wen zomergloed haar kust.

O, mee te deelen van dien schat, het heil
Aan de aard te brengen, 't was mij levensdoel.....
En geen vervulling werd mijn deel; het zij!
Zaai, zaaier, 't zaad, schoon lang de morgen draalt,
Die d' oogst te voorschijn roept: de Morgen komt,
Geen korrel gaat te loor!'

Hij boog het hoofd.
Reeds tot hem trad op vogelvluggen voet
De breede rij der schimmen van 't verleên.
Neen, schimmen waren 't niet! In vollen gloed
Vertoonde erinn'ring hem heur beeldenschat.
Warm over 't hart des grijzen ging heur aêm,
En met ontroering zag de jonger 't aan
Hoe zich des Meesters trekken kleurden. - Klaar
En krachtig klonk zijn stem en machtig 't woord,
Dat zijn gemoed ontsprong, waarin opnieuw
Bezieling jonglingsvuur ontvonkte, waar
De teêrste liefde uit sprak en de eêlste smart.

- 'Als 't meer, dat aan der bergen borst gevlijd,
Beveiligd voor den stouten slag des storms,
De stille waatren nooit beroeren zag,
Dus was mijn kindsheid.
- 'Hem omringe alleen
Wat vreugde lokt en droefheid verre houdt;
Siddartha, "hij, die bloeit", dit zij zijn naam.
Zijn leven blijve een feestdag. Wee dengeen,
Die tot hem spreekt van krankte of dood!' - Zoo had
Mijns vaders woord, des Konings woord geluid.
Een paradijs was voor mij neergedaald;
Daar huwde vruchtenweelde aan bloemenpracht;
Daar weerden citherklank en maagdenzang, -
Der rapste voetjes zwevend' luchten dans
Zoetstreelend begeleidend, - elken toon
Van 't forscher ademhalen der natuur.
Een trouwe wacht bewaakte muur en wal,

En nooit ontsloot de poort zich voor mijn voet,
Of boden brachten 't Koninklijk bevel:
- ‘De Prins komt! - Stad en wegen tooie thans
De dos der hoogtij-dagen!’
Dus omwond
Des Konings liefde mij de werklijkheid,
Opdat haar scherpte mij niet kwetsen zou.

Maar werklijkheid is voor den geest die denkt,
Wat vrije lucht den vogel is: daar slaat
Hij voor het eerst de wieken breeder uit.
Soms hád, door 't kunstig weefsel heen, een lijn,
Een scherpe kant geschemerd, mij 't gemoed
Vervuld met vragen; soms bestormden die
Mij midden in 't genot, en scheen 't mij toe
Of alles om me een valschen weerschijn droeg.
Dan smachtte ik om naar buiten op te gaan,
Niet als de koningszoon, wien alles groet'
En hulde brengt, maar als de mensch, wien dorst
Naar waarheid voortdrijft, die zijn recht eischt z e l f
Te putten uit den vollen levensstroom.

Droef fronste 's Konings machtig voorhoofd zich
Op 't hooren van mijn beê; droef klonk zijn vraag:
‘Wat zoekt ge 't goede, daar ge 't beetre hebt?’

Tòch sterker werd mijn wensch.
- ‘Hij zij vervuld!’

Ik lei mijn vorstlijk kleed af, en toog uit
Vermomd en onbekend, zoodra de dag
Ter kimme vroolijk opklom.

Flonkrend lag
*Kapilavastu op den heuvelzoom,
- Smaragden rand dier** ‘W o n i n g e n d e r s n e e u w’ -
En lokte me in haar midden, reeds van ver

* Geele stad.
** Himalaya.

Haar morgengroet mij brengend, 't blij gegons
Van 't woelig leven, dat zij in zich borg.
Nooit schooner had de zomer haar getooid:
De Campak strooide goud op 't ambergeel
Der muren; 't donker rood der Niem-bloem blonk
Als levende robijnen; palm en sâl
Ontplooiden nieuwe loten, prijkten stout
Met blinkend groen, naast 't rijk, veelkleurig brons
Der slanke naalden, 't schittrend godenbeeld,
En 't breed gebeeldhouwd front van 't bedehuis.
De Tulsi gloeide als vurig inkarnaat,
Wierp helle toetsen over 't glinstrend geel
Der Koninklijke stad, op wal en trans,
In kreuk en bocht der lijnen, eindeloos
Om heuvelkling en flank en kruin gesnoerd.

Die zuil- en huizenrijen, helbestraald,
Als reuzentreên de hoogten opgetast;
Die tempels 't zonlicht kluistrend in hun pracht;
Die tint- en kleurenrijkdom, door 't azuur
Des hemels overwelfd, door 't klare vlak
Weerspiegeld van den breeden, trotschen vloed,
Die in de diepte een lied vol blijheid zong;
Die groepen vol beweging; 't bont gewoel
Der drukke marktbezoekers, keuvlend hier,
Luid schaatrend verder; 't prijzen van hun waar
Der nijvre handlaars; 't gloeiend vervenspel
Der uitgestalde stoffen in de zon;
De wisslaars bij hun geld; de toovenaars,
Hun adder om den hals, met rappe tong
Een kring van kijkers lokkend voor hun kunst;
Der boden trommelslag; de zware tred
Eens kloeken krijgers; 't rammelend geraas
Der zwaarbevrachte wagens, voortgesleept
Door ossen, traag van gang; het schel geroep
Der tierende ezeldrijvers; hier, de gloed
De smidse uitstroomend met den heldren klank
Van 't staal omsmeed tot wapens; 't luid gegalm
Der fruitverkoopers, korven kleurig ooft

Langs 't mul der straten slierend; daar een drom
Van kemels hoog belaân, de breede schoft
Omzwierd door 't bonte dek; het gonzen ginds
Van weefgetouw en rad en molensteen;
De slanke waterdraagsters, hoog de kruik
Op 't krachtvol opgeheven hoofd gebeurd;
't Gejoel der kindren, zwirlend om mij heen,
Dit, dìt was leven!
Breed omgolfde 't mij,
Met dubblen polsslag bruiste 't in mijn bloed!
Koud, kleurloos scheen mij thans wat was geweest.
Hier woei me een adem toe vol frissche kracht;
Hier schalde een lied vol forsche melodie,
En elke toon vond weerklank in mijn ziel.
Fluks opgericht dien dartlen stoeier daar,
Ter neer gebuiteld in zijn dolle vaart,
De bruine wang met stof en gruis bemorst,
Maar gloed en licht op 't jolig, jong gelaat!
Den vuurblik opgevangen uit het oog
Des ranken jonkmans ginder, die zijn tred
Bij 't huis der veelbeminde matigt; hier, -
Helflikkrend tusschen 't wit der wijle, een lach
Des welkoms in de donkre diepten, - straalt
Het guitig oogenpaar der vlugge maagd.....

Ginds naakte een stoet bij 't opgaan van de straat.
Een stoet!..... Geen blijde.
Huiv'ring sloeg me om 't hart,
'k Drong voort en vorschte en vroeg met woord en blik.
Daar greep een hand mijn arm.
Mijn Channa was 't,
Getrouwste mijner trouwen.
- ‘Laat ons gaan’
Vermaande hij, maar ditmaal vruchteloos.
Ik hoorde niets dan 't vlijmend rouwmisbaar,
'k Zag niets dan 't vreeslijk ‘i e t s ’, dat dor en stijf,
Dáár, vóór mij, uitgestrekt lag op de baar.
Een mensch! -

Nèen. -
Tòch een mensch!
Het glazig oog,
De bleeke, blauwe lippen, 't vaal gelaat,
De ontvleeschde schoudren..... 'k kromp ineen; een floers
Daalde op mij; de oogen sloot ik, maar ik z a g
Trots àlles!
- 't Zonlicht bleekte, 's hemels blauw
Werd zwart, vol bloed'ge tranen. - Langzaam, dof
Vervloeiden ze één voor één, en elke drop
Verdoofde een leven.
- Is dit..... àller eind?
'k Vroeg 't staamlend en mijn stem werd niet gehoord.
Weeklagend trok de stoet voorbij. - ‘Terug,
Ik weet genoeg, mijn Channa’, zei ik zacht,
En bij zijn aanblik was 't me of zijn gelaat,
De schaduw reeds van naadrend einde droeg.

Daar was geen r u s t meer voor mij, sinds dien stond,
Die mij geleerd had hoe daar hand in hand
De Dood naast 't Leven ging.
Ik zag de smart,
Opborr'len aan zijn voet, - een troeble stroom -
Zich mengen aan den klaren levensvloed,
Die klaarheid gansch verduistrend. 'k Zag ze steeds
Die menschen, wien 't geluk om 't voorhoofd scheen,
Maar schuw schoof nevens hen een sombre schim,
Die met een grijns vol wreeden, bittren spot,
Mij trek voor trek, in dorre afzichtlijkheid,
Vertoonde wat hun beeltnis eens zou zijn.

Ik had een vriend, een jonge speelgenoot;
‘Ter lange reize was hij heengegaan;’
Hij was nooit weergekomen.
Thans begreep,
Thans voelde ik wat de traan in Channa's oog
Bij 't aarz'lend antwoord had beduid!

Ik vroeg
Om boeken; 'k wilde weten waarom toch
Naast zooveel heerlijks, zooveel leeds kon zijn,
En 't leven werd verslonden door den dood,
Waar 't leven zelf zoo sterk en machtig scheen,
Dat 't alles deed vergeten en voor vreugd
Nog plaats bleef in het hart.
Daar moest een heil
Verloren zijn gegaan, waarvan de mensch
Half onbewust de erinn'ring met zich droeg,
Erinn'ring, die was aangegroeid tot hoop!

Dan, bij 't bepeinzen welde me in 't gemoed,
Een bron van heet verlangen op. - ‘Gij zult
Der menschheid brengen wat verloren ging,’
En siddrend zei ik: ‘Amen, ja, ik zal!’

Men gaf de vrouw mij die 'k beminde, zij,
Wier ziele vleuglen had, wijl liefde haar
Zoo gansch vervulde, dat daarbinnen niets
Van 's levens ballast, zelfzucht, eigenwaan
Gevonden werd.
Zij baarde mij een zoon.

- ‘Alleenlijk om te sterven?’ vroegen mij
De heldre kinderoogen.

'k Sprak tot haar,
Die over 't jongske boog, den reinen glans
Der moederweelde op 't lieflijk, schoon gelaat,
Van 't heilig zielsverlangen dat mij dreef,
Om 't lijden te verzachten op deze aard',
En de oorsprong op te sporen van het leed,
't Mysterie te doorvorschen van den dood.
- ‘Zie,’ zeide ik, ‘'t leed komt als de donderwolk,
Die losbarst eer men 't weet. - De bleeke dood
Bluscht even snel de heldre levensvlam,

Als straks de nacht den blos der bergen dooft.
Daar is geen held, geen priester die den tijd
Kan dwingen éénen stap terug te gaan,
Een oogwenk zelfs te poozen. - Stil en streng
Schrijdt onverbiddelijk het Noodlot voort.
Toch moet er artsenij zijn tegen 't leed,
En licht, dat àl de schaduwen des doods
Doet deinzen; moet er iets zijn dat den tijd
Beheerscht en al de raadslen van het lot
Eens oplost.
Voor dengeen die zoeken wil,
Dien liefde tot den mensch zoo vurig 't hart
Doorgloeit, dat, om te vinden, àlles hij
Daar veil voor heeft: zijn liefde en lust, zijn macht,
De krachten zijner ziel en 't veege lijf,
Valt hier reeds 't hulsel weg, dat voor zijn oog
Het Wereld-Al bedekt. Dien wassen reeds
De breede schachten aan waarmee hij daalt
In 't diepste diep des afgronds, juichend stijgt
Naar 't peilloos rijk des lichts, en overziet
Wat was, wat is, en wat eens wezen zal.
Die zal 't verstaan te troosten:
Van den dood
Weert hij den vloek; van 't leed breekt hij de kracht.

Deez' kennis zoeke hij in stil gepeins,
In de eenzaamheid van wouden of gebergt',
En waar de Rishi's leeren. Onbekend
Biê hij zijn hulp in 's werelds worstelperk,
En woele bloot waar jammer uit ontsprong,
En keere niet voordat de waarheid daagt.

- ‘Ga,’ roept een stem mij luid in 't bevend hart,
- ‘Ga, want G i j zijt verkoren om voor de aard,
De poorten te oop'nen van het rijk des lichts,
En 't Menschdom heil te brengen!’
't Menschdom, 't was
Voor haar de kleine, spelend op haar schoot.
Haar wang verbleekte en doffer werd haar blik,

Toen beurtlings zij dien wendde op mij, naar hem....
Ik peilde aan de eigen felle, diepe pijn
Den tweestrijd, die haar borst vaneen reet.
Dan,
Zocht zacht heur hand de mijne in stomme smart,
En weenend boog ze 't hoofd.

Ik ging van haar
Toen sluimring kind en moeder hield omvat,
En dekte mij 't gelaat.

'k Verliet mijn rijk
En kwam ter school der Wijzen. 't Gele, kleed
Der Rishi's werd mijn dracht; 't geschoren hoofd
Getuigde hoe 'k met eer en vorstenglans
Gebroken had. - Na 't offer van dien nacht
Des scheidens, viel geen ander offer zwaar.
Slechts licht, slechts waarheid wilde ik.
En ik zocht,
Lang, vruchtloos, onvermoeid, - ontmoedigd nooit,
Want in mij leefde iets sterker dan de vrees
Voor leed en dood: de heil'ge menschenmin.

Zoo gingen jaren mij voorbij. Geen school
Der Rishi's baande mij den weg naar 't Heil;
Geen overpeinzen van het wereldsch wee,
Geen nederdalen in 't gewoel der stad,
Geen hulp, geboôn waar 's menschen lijden mij
Tot helpen maande, had mij licht gebracht.

Eens dreef de geest mij naar deez' hoogten heen,
Waar de antilope alleen het moskleed drukt,
En de aadlaars poozen in hun vlucht.
Hier huist
De stilte en scherpt des denkers kracht.

Toen rees voor mij in lichtend letterschrift,
De slotsom van ervaring en gepeins:
Door 't leven komt de dood, geboorte brengt
Het leven en begeerte baart geboort';
Zoo iemand de begeerlijkheên van 't vleesch
Verwinnen kon, hij waar geen speelbal meer
Van 't wisselvallig lot; deez' zichtbare aard
Onttrok hem langer niet des geestes rijk.

Ik keerde tot mij zelven in en riep
Mijn zwakheên op, en zag haar in 't gelaat.
Ik legde bloot de roerselen der ziel,
En 't weefsel van gedachten en van daân,
Door eigen hand, gesponnen, weggegleên
In 't neevlig gist'ren, waar de blik zoo noô
Vertoeven wil, wanneer der toekomst zon
Hoog aan den hemel staat.

Voorbij mij ging,
Onopgemerkt, met reuzenschreên de Tijd.

't Was avond en een kille schemering
Omwond het woud met wollig witte wâ;
De wind des afgronds hief het hoofd en blies
Met giftige' adem over 't gulle loof.
Het groenend hout werd dor; een doodsche stilt'
Kroop; langzaam over 't grijzend landschap heen.
En schimmen gleden door den mist, een vreemd
En wonderlijk gewemel.
- 'Zijt gij daar?'
Zoo gonsden doffe stemmen woest dooreen,
'Kom af en keer tot ons.' Een dichte schaar
Drong opwaarts uit de diepte: paria's,
Brahmanen, krijgers, bayadeeren, half
Geraamt', half schim. Zij prevelden gebeên
En schenen voortgezweept, door koorts verteerd.
- 'Ei, zie ons, Çakya-Mouni,' riepen zij,
'Gij zwerver uws geslachts, die voor het heil

Des menschdoms lijf en leven veil hebt, zie,
Wij zijn 't aan wie ge uw leerstuk hebt verkond,
Der Rishi's dwaze volgers. Zie ons aan,
Zoover hebt ge ons gebracht: de dolle dans
Des levens drijft ons weer!' - en op 't gegalm
Van treurmuziek, wierp heel de stoet zich neer
Met wild gehuil en hoongelach voor 't Beeld,
Dat op dofdreunende assen voorwaarts drong
En alles pletterde in zijn logge vaart.
- 'Wie noemt zich meester dezer zielen?' vroeg 'k,
Terwijl mij 't koude zweet langs 't voorhoofd gleed.
'Ik', riep een stem me aan 't oor met rauwen lach,
'Ik, de onverwinbre T w i j f e l ! - 'k Woon in hen,
In U! - 'k Beheersch uw brein, kruip door uw bloed.
Ik ben de Meester! M i j hoort àlles toe,
Ook Gij' -
En klaatrend door de looden lucht,
Hield lang het ijzingwekkend lachen aan.

In 't Westen kampte een laatste zonnestraal
Met 't neevlenheir. - 'Gij zijt der leugen Vorst,
De vijand van den mensch. - Ik grijp naar 't Licht!'

Toen kromp de lach en stierf.

Weer bloeide 't woud
En hing zich geur'ge blaadren om de leên;
Door 't saamgestrengeld dak van sappig groen,
Gleed stil, met lichten tred, het maanlicht heen....
Een suiz'len, fluistren, kozen ging door 't hout....
Hier golfde een paarlend lachen; verder ving
Een domm'lende echo 't op en droeg het voort,
Totdat de lucht vervuld was van den klank,
En zelfs de hemel mee te lachen scheen.
En wondervolle tinten rezen op
En spreidden klare sluiers. Luchtig, teer
Doorzweefden lichtgestalten 't kleurig waas,
En lonkten, lokten. - Soms omwond me een arm,

Soms lispte vleiend, teeder aan mijn oor
Een frissche rozenmond: - ‘Ik min u!’ - Soms
Omstrikte mij haar geurend, goudblond haar,
En juublend en betoovrend juichte 't koor:
- ‘Wie lief heeft leeft! - Wij geven in een kus
De min, die zalig maakt, en 't koestrend vuur,
Dat goddelijke kracht in de aadren stort.’

Van weelde trilde de avondlucht, de beek,
Die babblend voortsprong over glinstrend mos,
En 't blanke licht, dat van den hemel gleed,
En zilver goot op blad en bloementros.
Van weelde trilden ziel en zinnen mij
Als had een teedre hand met zoet geweld
Daar eensklaps alle snaren aangeraakt.
- ‘'k Heet Kama, de begeerte’, suisde 't zacht.
Een jongling toefde naast mij: 't koen gelaat
Omblonken door der lokken rosse pracht.
Het dwepend oog vol gloed, de hooge leest
Doortinteld van den purpren levensstroom.
- ‘Weer mij niet uit den boezem, 'k heersch er tòch!’
Toen, dartel wuivend week de vrouwenschaar,
Maar ééne trad vooruit: volschoone in gang,
In houding en gelaat....
Yaçodharâ,
Mijn lotosbloem, mijn fiere, zachte vrouw!
De in tranen badende oogen hief zij op:
- ‘Keer’, murmelden haar lippen, ‘keer tot mij;
'k Verkwijn, 'k versmacht om u. Vlij me aan uw borst.
Voor schijngeluk gaaft ge onzen heilstaat prijs!’

- ‘Schijn zijt gij-zelf’, riep 'k uit.
Toen doofde en zwond
Het parelglanzend licht en heel de rij
Van schittrende gestalten.

Maar h a a r woord,
Yaçodharâ's verzuchting, brandde nog
Me in 't wild, ontwakend hart!

Gelijk een maagd
Haar sluier wegslaat en haar minlijk schoon
Ons blij verrukkend tegenstraalt, zoo sloeg
Op eenmaal de aard haar nevelsluiers af
En blonk mij toe.
Hel overgolfde 't licht
Der liefde haar met vlammend purper. Bosch
En berg ombloesemden heur stralen, zee
En stroomen bloosden, rozen gloeiden, 't veld
Trilde onder d'aêm der wellusthymne, vol
En vurig bruisend boven àl die pracht.

Bekoorlijker dan ooit voorheen, verrees
Rohini's lusthof, lachend in den stroom
Zijn bloem-tropeeën spieglend.

Tot een kroon
Van gloedrobijnen vlochten zij haar schat;
Bedwelmend geurde ze in den zwaren wrong
Der donkre lokken van Yaçodharâ....
Hoe blonk van vreugde haar het schoon gelaat
Bij 't zilvrig lachen, bij de vlugge scherts
Ontvloeiende aan haar lippen; bij het diep
En teeder stralen van haar fulpzwart oog,
Als 't blosjen op haar goudgetinte wang
In donkrer gloeiing overging, heur arm
Zich om mijn schouder boog, haar lieve mond
Mij fluistrend al de weelde schonk van 't hart,
Zoo innig, onverdeeld het mijne....
Dan,
Als in dien laatsten, droeven, wreeden nacht,
Zat ze op, half droomend, mijm'rend, 't schoone hoofd
Moe leunende op de hand, heur warme stem
Zachtklagend, 't guldenstralend oogenlicht
Verdoofd, terwijl stil zoekend de andre hand
Op de ongerepte peluw aan heur zij
Bewoog, - en ijle ruimte vond, - en dof
Zich snikken scheurden uit haar borst.

Toen werd
Het nacht, alsof geen dag meer dagen kon.
Op 't kreunend woud zonk loodzwaar 't zwerk ter neer.
Tot hoos geperst joeg wild de stormwind aan
En beukte en schudde de aardkorst.
Torenhoog,
Tot golven opgezweept, zwol aan mijn voet
De vaste grond en deinde in donkre diept';
Steeg op, zwol nogmaals aan tot reuzengolf,
Hief, toornig brieschend, duiz'lend hoog zijn kam,
En plofte neer met daverenden schok.
Een woest gebrul vervulde 't zwarte ruim;
Schel flitste 't om mij heen. Bij rossen straal
Zag 'k heel een duiv'lenheir ontsprongen: Haat
En roeklooze Begeerte grepen me aan;
De Zelfzucht zoog zich aan mij vast; de Lust
Sloeg diep zijn tanden in mijn vleesch; de Trots
Wierp me opwaarts en de Twijfel wrong mij neer.
De Vrees riep honend al haar knechten saâm;
Logwagglende gedaanten, mastodont,
En monsterrossen, 't hellerijk ontsnapt,
Verbrijzelden mijn leên.

- 'Wijkt', bracht ik uit,
'Mijn lichaam kunt gij breken, niet mijn geest.
'k Zal worstlen tot het leven mij begeeft!'

Toen vluchtte, kreten slakend, knettrend vuur
Langs 't welf des hemels sling'rend, heel de stoet,
En, langzaam uit haar wolkbed, rees de maan.

Bedauwde bloemen ruischten neer; een koelt'
Omspeelde mij de leên, schonk nieuwe kracht,
Nieuw leven aan mijn geest.
Zij vielen af
De kluisters die het lichaam om hem slaat:
Vrij over 't slapend aardrijk heen, bewoog
Hij zich op eigen wiekslag....

't Licht der maan
Verbleekte voor een hooger, reiner licht,
De toppen zacht omglorend van 't gebergt'.
Mij schenen ze nabij. Zij bogen neer
En droegen me op hun kruin. Dáár, voor mijn oog,
Ontrolden zich twee banen: de eene omlaag
En de ander opwaarts voerend.
Eeuw na eeuw
Verrees op de eerste baan. In vèr verschiet
Nam ze aanvang. Langs haar breedte golfde een stroom
Van louter sterren, flikk'rend voor een poos,
Dan nederzinkend, om met nieuwen glans
Weer op te dagen.

En mijn geest begreep:
't Was 't eigen leven dat ik vóór mij zag,
Van 't grauw begin tot aan den lichten dag.
Een bleeke, kleine vonk in 't steenen hart
Der moederaard' geboren, langzaam kracht
Verkrijgend in de weeker plant, tot meer
Ontwikkling rijzend in het dier, 't zich vrij
Bewegende, waar 't water golft, de grond
Het bergt of draagt, of de ether het omvloeit.
Dan zich een woning zoekend in den mensch,
En meermaals wederkeerend, telkenmaal
Een breeder lichtveld zoekend, rijker glans
Naar buiten stralend, als een edelsteen,
Die in de hand des meesters telkens wint
In helderheid en gloed.
En tusschen àl
Die levens stond de Dood en wenkte weer
De ziel terug naar 't eeuwig geestenrijk,
Zoodra de proeftocht afgesloten was.
Maar geen vernieler was die Dood. Hij droeg
Een korenhalm, geen sikkel in de hand.
Wel deed hij 't hulsel krimpen bij zijn komst,
Maar aan den geest gaf hij zijn vrijheid weer,

En ook de erinn'ringsgave van 't bestaan
Der vroegre levens, waarin lief noch leed,
Noch goed, noch kwaad verloren was gegaan.
Geen enkle schalm ontbrak aan 't reuzensnoer
Van daden en gedachten.
En, zooals
En zaad en plant, en bloesem, knop en vracht
Te zaâm verbonden zijn, een eeuw'ge wet
Van oorzaak en gevolg 't Heelal bestuurt,
Zoo bracht een volgend leven altijd d' oogst
Van 't vroeger uitgestrooide zaad; zoo wies
De deugd in 's menschen ziel en klom in kracht;
Zoo hief het kwaad in 's boozen hart den kop,
Besprong, versmoorde 't heil.
O heerlijkheid,
Den mensch vergund, door menschenhand verstoord!

Een bange kreet ontsnapte mij de borst.
Dof klaagde de echo mee, als steeg een klacht
Van 't weenend menschdom uit de diepten op.
Zacht kaatste 't kalme hemelvlak dien weer.
En ziet: een schittrend licht doorschoot het ruim,
Doorzichtig werd het blauwende verschiet,
Oneindige oceaan van klaar saphier,
Waar werelden in wentelden, en zon,
Naast zon en ster, wedijverden in gloor.
De stilte ruischte, als wiekten om mij heen
Onzichtbre vleug'len; zachtkens suisde een koelt'
En stuwde me opwaarts langs de tweede baan,
De baan der toekomst.
Vrede, naamloos groot,
Zonk op mijn ziel als dauw en gaf haar kracht:
'k Aanschouwde 't rijk des lichts!

En hemelbol
Na hemelbol nam me op en toonde mij
In breede trekken 't doel van zijn bestaan:
Op ieder werd de menschengeest gevormd
Voor hooger werkkring, ruimer levenssfeer.

Had hem in 't aardsch omhulsel smart en rouw,
Ontgooch'ling moeten leeren, wat den schijn
Van 't wezen onderscheidt; wat bloemen roept
Uit 's werelds duistren schoot en 't vreugdvol licht
Van reine menschenmin in 't hart ontsteekt;
Had hij door al de neigingen van 't vleesch
Zijn driften leeren kennen, elke tocht
Geleerd te toetsen en te teug'len, was
't Hem volle klaarheid thans, dat reinheid, deugd
En liefde alleen den vrede brengen, vreê,
Dien glimlach van 't geluk, - zoo wachtte hem
In de ongenoemde sfeeren zaligheid.

Hoe kuisch en lieflijk, onnaspeurlijk schoon
Zonk 't zilverzachte licht dier sfeeren neer,
Omvloeide er 't lichtgewaad der zaal'gen, snel,
Onhoorbaar roeiend op den etherstroom,
En fonklend goudschuim wekkend.

Klaarder blinkt
Geen morgenster door 't nachtlijk sluiergaas,
Dan door het wazig, glanzigblanke kleed
Hun wezen. - Reinheid golfde voor hen uit
En waarheid zat op 't voorhoofd; liefde ontsprong
Het helderblikkend oog en vrede omgaf
Met lichtende aureool hun englenleest.

Geen woorden sprak hun mond. Mijn luistrend oor
Ving geen gemurmel op. Gedachte sprak
Zoodra ze in 't hart ontkiemde en werd verstaan,
Weerschittrend van 't gelaat.

Me omruischend rees
Een hymne, golvend uit de diepte, 't Al
Doortrillend: harp- en cithertoon gepaard
Aan zoeten klank van stemmen, voller steeds,
Een bruisend jubellied naar 't wonderoord
Der zaligen vervloeiend:
'Ginds geen leed;

Verbroken werd der zinnen boei; de dood
Beklimt de hoogten niet, waar 't leven heerscht!'

Onmeetlijk was de ruimte, die van de aard
De lichtgewesten scheidden; dof en mat,
De schaduwzij van 't leven, wat men daar
Aanschouwde, omhuld van 't lijdensfloers en 't zwart
Van onkunde en van schuld!

Daarheen, om thans
Te ontslui'ren wat geen oog nog had gezien,
Te leeren wat geen oor nog had gehoord.

Toen zwonden sterrenzee en lichtend welf.
Mijn voeten raakten de aarde. Donker schreed
De Nacht den Morgen te gemoet. - In mij
Was 't licht: vertroosten kon ik!

Naar 't gebied
Mijns vaders keerde ik, langzaam, hoe mij 't hart
Naar hen, die dáár mij beidden, drong. - Nog meer
Dan ooit voorheen, trof mij de ellende op aard;
Troost stroomde me uit gebaar en blik en woord:
Het moede hoofd rees op; 't versmachtend hart
Dronk, laafde zich; de in toorn gebalde vuist
Ontspande; voeten, haastend naar het kwaad,
Verwijlden; 't oor, alleen voor wuften klank
Van fluit- en snarenspel toeganklijk, boog
Zich luistrend mijwaarts; kranken bloeiden op;
Een glimlach lichtte op 't afgestreên gelaat
Der stervenden, - een weerglans van het Licht,
Voor 't eerst deze aard' bestralend met zijn gloed. -
Herboren was zij, de aard! Tot nieuwe kracht,
Tot hooger vreugd geroepen!.....

Zoon, de geest
Des menschen rijpt slechts langzaam voor het heil.

Bevatten kan hij 't, ja, één oogwenk, - dan
Omnevelt weer zijn horizon de wolk
Van twijfel en onwetendheid. Hem weegt
't ‘N a b i j ’ het meest, want onverwonnen drukt
De hartstocht hem ter neer, slaat hem in boei
Door lust van oog en oor.

Herboren niet
Was de aard'. - De heil'ge huivring vlood. Dra ging
Weer ongestoord het wentlend wiel zijn gang.....
Natuur neemt geene sprongen.

Langzaam eerst
Ontwaakt de geest tot zelfbewustzijn, voelt
Zijn keetnen prangen, en beseft hoe schoon
De vrijheid wezen kàn; hoe vurig, diep
Hij naar haar wenscht.
Doch vrijheid is verderf
Den zwakke; leeren moet de geest door strijd
Om sterk te worden; worstlen moet hij, band
Na band verscheuren, weten hoè die knelt!
Alleen wat hij doorleefd heeft, kent de geest;
Alleen na schuld, komt de afschuw over hem
Voor àl wat wreed, verdorven is en laag.
Alleen door smart leert hij 't geluk verstaan.
- Het duister doet verlangen naar het licht,
En naar veraad'ming, kamp. -

Dus, in het vleesch,
In menschlijke gestalte, woont de geest
En keert terug op aarde of hooger bol,
Totdat de laatste kluister valt, hij vrij
Zich opheft en beweegt en sterk is, s t e r k ,
Waarna, met heerlijkheid omkleed, hem rust
Van strijd, maar nimmer rust van werken wacht,
- De stroom, als hij zijn loop voleind heeft, bruist
Nog voort in d'oceaan, en, aan zijn vrucht
Wordt de êele boom gekend. -

Ik heb geleefd
En heb getuigd van al de heerlijkheid,
Ginds weggelegd den vrijgevochten geest;
Ik treure niet zoo de arbeid vruchtloos schijnt
En de oogsttijd lange mart.

Wanneer het leed
U treft in 't dierst, mijn zoon, wanneer de dood
Zijn kille dropp'len sprenkelt op 't gelaat,
Waaraan uw ziele hangt, zoo klaag en ween
En murmureer niet blindlings. - Roep niet: ‘Leed
Of Dood, gij zijt mijn vijand!’ -
Buig het hoofd
En worstel met u-zelf en vraag: ‘Waartoe?’
En laat niet af met worst'len tot gij 't weet.
Het weten nu brengt troost al snerpt de wond;
Licht sterft een boezemzonde in d' eigen stond.

Dood, leed zijn dienaars in het wereldplan;
Aanmerk hun lessen. Ruk in euvelmoed
Niet aan de slippen van 't Heelal. 't Is wijs
En goed, wat is verordend.
Zie, uw blik
Zal ruimer worden, steeds nà elken strijd
Ten goede, tot ten slotte 't laatst gordijn
Ter neerzinkt, en, in volle heerlijkheid,
U de eeuw'ge Daagraad rijst.

Dan, naar 't Verleên
Zult ge omzien en beseffen, diep ontroerd,
Dat alles w e z e n m o e s t ; dat zaligheid,
Dat eeuw'ge vrede, alleen tot zùlk een prijs
Uw deel heeft kunnen zijn.

‘Zoo wanhoop niet,
Maar strooi uw kennis uit; laat vol en klaar
U 't woord van troost ontvloeien. Vraag niet: “waar?”
En “hoe?” - G e t u i g ! - Gij weet: hij i s de Dag;

Zij k o m t , de volheid van den oogst! - 't Is hier
De nachtzij van het leven. Wijs den mensch
Op de andre zij. - Gij, richt zijn oog dáárheen!'

Nog sprak hij. - Matter klonk zijn stem. Zijn oog,
Zoo gloedvol straks, werd dof; het moede hoofd
Zocht steun in d' arm des jongers, maar een lach
Omspeelde toch zijn mond, terwijl zijn hand
Naar de Oosterkimme wees, alwaar de Dag
Het nachtlijk grauw omhoog hief.
Rozengloed
Ging voor hem uit en alle schaduw vlood;
De bergen beurden 't hoofd in blijden glans;
Een rits'lend wiekgeruisch ontwaakte in 't woud;
Nieuw leven kwam op d' aêm des jongen dags;
Nieuw leven.....
Angstvol luistrend bukte zich
De jonger.
Over 't eêl, bezield gelaat
Des Meesters gleed de onzichtbre hand des doods:
De trekken werden stil.

Toen scheen een wijl
Het jong gelaat versteend in felle smart.

Maar luid, geweldig, als een groote stem
Van vele waatren, die hun breeden vloed
Heenwerpen over de oevers, zwol een kreet
Uit duizend kelen, golfde een wee-geklag;
De schare drong vooruit.

Fier, tusschen haar
En d'aangebeden doode, d' arm gestrekt,
Trad snel de jonger.
't Fonk'len van zijn blik
Zei meer dan 't krachtigst woord....

Dan, zich het kleed
Losrukkend van den schouder; 't hoofd daarop
Des Meesters vlijend; zacht, met teedre hand
Hem de oogleên sluitend; daar hem traan op traan
Uit eigen oog ontsprong, boog hij zich neer.

En, roerloos, gansch van diep ontzag vervuld,
Aanschouwde 't volk, hoe 't daar op 't aangezicht
Des jongers lichtte en straalde: 't morgenrood
Van hooger wijding, heil'ger levensdoel.

M. BODDAERT.

Politiek overzicht.

A m s t e r d a m , 25 Augustus.

Sedert jaren ontmoeten de keizers van Duitschland en van Oostenrijk elkander in den loop der maand Augustus in de badplaats Gastein, maar nog nooit hebben deze bijeenkomsten zooveel commentaren, gissingen en voorspellingen uitgelokt als thans het geval was. Deze buitengewone belangstelling kan zeker niet worden toegeschreven aan de schaarschte van politiek nieuws, waardoor zich de zomermaanden plegen te kenmerken; zij was in meer dan een opzicht door de bestaande omstandigheden volkomen gewettigd. Toen men zich te Londen had beklaagd over den willekeurigen maatregel der Russische regeering ten opzichte van Batoem, was uit St. Petersburg een antwoord gekomen, waarin Engeland rondweg beschuldigd werd, de revolutie in Oost-Roemelië te hebben aangemoedigd en vorst Alexander van Bulgarije te hebben gestijfd in zijn verzet tegen den wensch van den czar, om den *status quo ante* in het Balkanschiereiland overeenkomstig het tractaat van Berlijn te handhaven. De Russische pers schijnt den wenk te hebben gekregen, om het chauvinisme der natie te prikkelen, door er op te wijzen, hoe Rusland, juist ten gevolge van zijn eerbied voor internationale tractaten en van zijn ernstig streven, om den vrede te bewaren, zich allerlei teleurstellingen had moeten laten welgevallen; hoe het door zijne welwillende neutraliteit in 1870 en 1871 het tot stand komen van het Duitsche rijk had mogelijk gemaakt, maar in 1878, op het congres te Berlijn, met ondank werd beloond, toen Duitschland en Engeland het beletten, de vruchten te plukken van zijne inspanningen en opofferingen in den bloedigen oorlog met Turkije. En van dien tijd had Rusland telkens meer reden gehad

om zich te beklagen. Engeland, dat zich in naam der integriteit van het Turksche rijk had verzet tegen den afstand van Creta aan Griekenland, had voor zich zelf van den sultan het eiland Cyprus gekregen; Bosnië en de Herzegowina waren door Oostenrijk bezet, en zouden ongetwijfeld bij de eerste gelegenheid de beste worden geannexeerd; Servië was een Oostenrijksche vazalstaat geworden; een Hohenzollern zat op den troon van Roemenië, dat tot een dam was gemaakt tegen Rusland's voortdringen naar het Zuiden; een Duitsche prins had de revolutie in Oost-Roemelië tot stand gebracht, die geheel tegen Rusland was gericht. Indien de Westersche mogendheden werkelijk verlangden, dat Rusland ook thans nog dezelfde vredelievende gezindheid aan den dag zou leggen, dan moesten zij - zooals de *Nowosti* uitdrukkelijk verklaarde - eerst een voldoend antwoord geven op de vraag: ‘wat wilt gij nu opofferen, om van die hooggeroemde vredelievendheid een tastbaar bewijs te geven?’

Tegelijkertijd werd in de Russische pers het denkbeeld eener alliantie met Frankrijk herhaaldelijk en uitvoerig besproken en aangeprezen, zonder dat de gedachte aan het heiligschennende van een verbond met de radicale republiek, die prins Krapotkine op vrije voeten stelde, de Orleans verbande en Floquet president van de kamer maakte, de Russische volksmenners in het minst scheen te hinderen.

In Engeland had het ministerie-Gladstone, dat in zijne buitenlandsche staatkunde steeds weifelend was geweest, plaats gemaakt voor dat van Lord Salisbury, waaraan men op dit gebied eene grootere mate van consequentie en doortastendheid toeschreef.

De gedachte aan eene mogelijke nieuwe groepeering der Europeesche groote mogendheden lag dus voor de hand. Rusland - zoo meende men - zou zich losmaken van de triple alliantie, ten einde daardoor weder zijn geheele vrijheid van handelen te herwinnen. Kon het tevens verdeeldheid zaaien tusschen de beide andere bondgenooten, dan zou het des te geruster den strijd tegen Engeland kunnen opnemen. Daarbij zou het kunnen rekenen op Frankrijk, dat iedere, gelegenheid zou aangrijpen om den smaad van de jaren 1870 en 1871 uit te wisschen. Engeland zou dientengevolge gedwongen zijn tot eene nadere aansluiting bij Duitschland, die gemakkelijk tot stand zou komen, omdat Lord Salisbury bij den heer Von Bismarck een *persona grata* is.

Reeds in de laatste dagen van Juli had te Kissingen eene bijeenkomst plaats van den Oostenrijkschen minister van buitenlandsche zaken, graaf Kalnoky, met den Duitschen rijkskanselier. De eenigszins demonstratieve hartelijkheid, waarmede de beide staatslieden met elkander verkeerden, moest het iedereen duidelijk maken, dat de Duitsch-Oostenrijksche alliantie nog niets van hare kracht had verloren. De Russische kanselier Von Giers, die omstreeks denzelfden tijd van het jaar gewoonlijk behoefte aan eene badkuur gevoelt, en dan een getrouw bezoeker van Friedrichruh of Varzin is, stelde dezen keer zijne reis ‘wegens familieomstandigheden’ uit. Spoedig bleek het, dat de heeren Von Bismarck en Kalnoky ook bij de conferentie der keizers te Gastein tegenwoordig zouden zijn. Ook prins Wilhelm van Pruisen, de kleinzoon van den Duitschen keizer, reisde naar die plaats, terwijl de Engelsche gezant te Boekarest, Sir William White, van zijne regeering last ontving, om de keizers te Gastein te gaan begroeten. Het gerucht liep, dat ook de Italiaansche minister van buitenlandsche zaken, graaf Robilant, in de Oostenrijksche badplaats zou verschijnen. De *mise-en-scène* was dus werkelijk indrukwekkend genoeg, om het vermoeden van nieuwe combinatiën te wekken.

Wat is er te Kissingen besproken en te Gastein bekrachtigd? Die vraag is natuurlijk niet rechtstreeks te beantwoorden, maar wanneer men de uitingen der officieuse pers in Duitschland, Oostenrijk en Rusland met elkander vergelijkt, kan men met vrij groote zekerheid tot het resultaat komen, dat de beide centraal-Europeesche keizerrijken besloten hebben eendrachtig te blijven samenwerken, voor het geval dat Rusland het noodig mocht achten, hetzij in den Balkan, hetzij in Centraal-Azië, den vrede te verstoren. Er is - zooals eene officieuse Russische correspondentie het uitdrukte - eene nieuwe tak geënt op den boom der triple alliantie, hetgeen natuurlijk niet belet, dat de boom blijft bestaan. En om dit laatste te bewijzen, bracht de broeder van den keizer van Oostenrijk, tijdens de Gasteiner bijeenkomst, een bezoek aan den Russischen czar op Peterhof. ‘Men kan niet ontkennen’ - schreef de *Nord*, naar aanleiding van dit bezoek - ‘dat men hier met eene manifestatie van een zeker belang te doen heeft, vooral omdat zij samenvalt met het optreden van een Tory-ministerie in Engeland. Men weet, dat de Tories het, naar hunne meening, onherstelbare antagonisme tusschen Rusland en Oostenrijk als de beste kaart in het spel van

Engeland beschouwen.... De conservatieve organen te Londen hebben telkens opnieuw herhaald, dat, indien dit antagonisme niet bestond, men het zou moeten in het leven roepen, en de taktiek der Engelsche regeering in de Bulgaarsche quaestie bewijst, dat de officiëele vertegenwoordigers van de Tory-denkbeelden deze zienswijze deelen.'

Doch tevens moeten de Russische officieuse bladen erkennen, dat er in de verhouding van Rusland tot de beide andere keizerrijken wel degelijk iets veranderd was. 'Rusland - zoo verklaarde de *Nord* - beslaat eene te groote plaats in de wereld, om zijn minister van buitenlandsche zaken deel te laten nemen aan de vergadering der diplomaten, die als planeten om de zon van den heer Von Bismarck wentelen.' Voor den heer Kalnoky is deze vergelijking, die hem naar den tweeden rang verwijst, niet zeer vleiend. Maar 'tel brille au second rang, qui s'éclipse au premier.' Men is mogelijk te Weenen reeds gewend geraakt aan de bewering, dat de buitenlandsche politiek der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie te Berlijn wordt gemaakt. Maar te St. Petersburg laat men zich niet met eene ondergeschikte rol tevreden stellen. Vandaar dan ook de herhaalde verzekering, dat Rusland wel is waar op goeden voet met de beide bondgenooten wil blijven, maar dat het zijne volledige vrijheid van handelen wil behouden, evenals het tot nu heeft gedaan.

Er is hier, zooals duidelijk blijkt, eene *contradictio in terminis*. Eene alliantie, dat is eene overeenkomst, waarbij men zich van twee of meer zijden tot iets verbindt, is met volledige vrijheid van handelen onbestaanbaar. Dit wordt dan ook door een - reeds boven aangehaald - officieus schrijven uit St. Petersburg in de Weener *Politische Correspondenz* zijdelings erkend. 'De Russische bladen vergissen zich' - zoo lezen wij daar - 'wanneer zij meenen, dat Rusland voor de triple alliantie in zijne vrijheid van handelen belemmerd is. Dit blijkt duidelijk genoeg uit het succès der regeering van den czar in de Batoem-quaestie, in welke Engeland moest toegeven, omdat men te Weenen en te Berlijn geen bedenkingen had geopperd. Doch het is waar, dat de Oostersche crisis Rusland genoodzaakt heeft, om tegenover zijne geallieerden eene zekere reserve in acht te nemen, zoodat de laatsten het noodig achten, op den stam der triple alliantie een nieuwen tak te enten in den vorm van eene meer rechtstreeksche overeenkomst met het oog op zekere gebeurlijkheden in het Oosten. Deze speciale overeenkomst is gesloten tusschen vorst Bismarck en graaf Kalnoky

te Kissingen en bekrachtigd door hunne souvereinen te Gastein. Desniettegenstaande ziet Rusland geen reden, om de triple alliantie te verbreken, en blijft het kabinet te St. Petersburg in goede verstandhouding met de regeeringen te Berlijn en te Weenen.'

Wat er van de alliantie is overgebleven staat, zooals men ziet op tamelijk losse schroeven. Het blijft nu maar de vraag, welke de 'gebeurlijkheden in het Oosten' zijn, waarop men te Kissingen en te Gastein het oog heeft gehad. Het Oosten, waar de belangen van Rusland met die van Engeland in botsing komen, begint in Bulgarije en eindigt eerst in Korea. Ongetwijfeld zal Lord Salisbury, die voor weinige dagen nog eene lofrede hield op de continuïteit der Engelsche politiek, zooals die door hem en door zijn voorganger werd toegepast, in de quaestie der herziening van het Oost-Roemelisch statuut niet al te veel op de rechten der Porte letten. Het is waar, dat men de wenschen der Bulgaren niet kan vervullen, zonder zich te vergrijpen aan de integriteit van het Turksche rijk, welker handhaving Lord Salisbury voor noodzakelijk verklaart. Doch men is te Londen klaarblijkelijk van meening, dat die integriteit voldoende beschermd wordt, wanneer men Rusland belet zich ten koste van den Zieken Man te verrijken; de annexatie van Cyprus, de bezetting van Egypte, de omwenteling te Philippopel, - dat alles telt niet mede: de sultan heeft immers, hetzij vroeger of later, al die inbreuken op zijne rechten goedgekeurd? En mocht Bulgarije geen aanleiding tot verwikkelingen geven - in welk geval men waarlijk van meer geluk dan wijsheid zou mogen spreken - dan blijft toch nog steeds de Centraal-Aziatische quaestie aan de orde. Het sensatie-bericht van den *Standard*, dat de Engelsche commissarissen voor de regeling der Afghaansche grens door de regeering zouden zijn teruggeroepen, is op zeer onvoldoende wijze tegengesproken. De regeering moet erkennen, dat de onderhandelingen met Rusland op de plaats zelf waren afgebroken, ofschoon er, wellicht, omdat er een belangrijk verschil van meening bestond over de grensregeling in de nabijheid van den Oxus. Eindelijk is de bezetting van Port Lazareff, in Korea, door Rusland eene quaestie in welke Engeland waarschijnlijk op de hulp van China zou kunnen rekenen. Eene bedreiging van Rusland's eer en belangen - het eenige wat, volgens den *Nord*, den czar tot eene oorlogsverklaring zou kunnen dwingen - kan op elk van deze punten, zoodra men het wil, ieder oogenblik worden geconstateerd.

Onder deze omstandigheden kan men het als een geluk beschouwen, dat de *avances* der Engelsche conservatieve pers door de Duitsche regeeringsbladen met eene in het oog loopende koelheid zijn beantwoord. Over de bewering, dat de val van den heer Gladstone en het optreden van Lord Salisbury plotseling Engeland tot den natuurlijken bondgenoot van Duitschland zou hebben gemaakt, haalt men te Berlijn de schouders op. '*Wij* hebben Engeland niet noodig,' - zoo redeneert men - 'en wij wenschen ons niet door Engeland tegen anderen te laten gebruiken.' Zoo kan ook hier wellicht het wantrouwen de beste waarborg zijn voor het behoud van den vrede.

Tot zoover hadden wij geschreven, toen de telegraaf de verrassende tijding bracht, dat vorst Alexander van Bulgarije het slachtoffer was geworden van een *coup d'état*, door de Russische partij in het Vorstendom met evenveel snelheid als stoutmoedigheid ten uitvoer gebracht. De roebel en de pope hebben hun ondermijningsarbeid spoediger voltooid dan men had kunnen verwachten. Maar tevens is een nieuw licht opgegaan over de te Kissingen en te Gastein gevoerde besprekingen, want het lijdt geen twijfel, dat de afzetting van den vorst van Bulgarije heeft plaats gehad met voorkennis en stilzwijgende goedkeuring van Duitschland en Oostenrijk. Natuurlijk wordt de val van vorst Alexander voorgesteld als het gevolg van de vrije wilsuiting der Bulgaarsche natie, maar iedereen weet, dat men hier slechts te denken heeft aan eene persoonlijke wraakneming van den czar. Er moest iets opgeofferd worden - had de *Nowosti* immers gezegd en daarbij reeds het slachtoffer als met den vinger aangewezen. Welnu, het offer is gebracht. Te Weenen en te Berlijn zal men ongetwijfeld beweren, dat het behoud van den vrede meer waard was dan de belangen van vorst Alexander, en dat er geen ander middel bestond, om Rusland te weerhouden van stappen, die bijna zeker tot een oorlog zouden hebben geleid. Die bewering kan er door, wanneer de vrede inderdaad bewaard wordt. De Bulgaarsche samenzweerders hebben op overtuigende wijze getoond, voor politieke zelfstandigheid niet rijp te zijn. Willen zij wederom den nek buigen onder het juk eener Russische dictatuur, dan kan men hun dit genoegen gunnen. Waar een volk in zoo hooge mate de treurige eigenschapen van slaafschheid en ondankbaarheid vereenigt, is het geen

beter lot waardig. Die gedachte kan een troost zijn voor vorst Alexander, die zich van zijne uiterst moeielijke taak op zoo voortreffelijke wijze heeft gekweten, en thans met schandelijken ondank wordt beloond.

Maar zal Engeland niets voor zijn beschermeling doen?

'Wie spreekt bij zulke quaestiën nog over Engeland?' - vraagt de *Kölnische* bitter. 'Men is het in Europa algemeen eens, dat in politieke berekeningen Engeland niet hooger mag worden aangeslagen dan Nederland. Wie in de laatste jaren Engeland voor eene groote mogendheid heeft gehouden, heeft zich bedrogen. Wellicht heeft ook vorst Alexander die fout begaan, en zich daardoor in eene valsche positie tegenover Rusland en Oostenrijk laten dringen. Thans zal hij bespeuren, welk eene hooge waarde de Engelsche vriendschap voor hem bezit.'

De uitval, hoe scherp ook, schijnt niet ongerechtvaardigd. In de toongevende Engelsche bladen vindt men schijn noch schaduw van eene poging, om het goed recht van den verjaagden vorst te verdedigen. Dezelfde organen, die tot nu toe overvloeiden van lof voor den man, die kloekmoedig het hoofd bood aan den machtigen czar, en zijn volk tot vrijheid en zelfstandigheid trachtte op te voeden, verklaren thans, dat de zaak Engeland eigenlijk niets aangaat. De *Times* is ten minste nog eerlijk genoeg om te erkennen, dat het gebeurde te Sofia een slag in het aangezicht van de Engelsche diplomatie is, maar de andere bladen spreken liefst over de teleurstelling voor Oostenrijk en voor de Porte. Deze laatste wacht zich wel, hare meening uit te spreken. Zij zendt circulaires aan hare gezanten, om van hen te vernemen, hoe de groote mogendheden over het geval denken en laat aan de Bulgaarsche revolutiemannen weten, dat zij hen verantwoordelijk houdt voor iedere uit hunne daad voortvloeiende verstoring der orde, alsof die daad zelf niet reeds een ernstig vergrijp tegen de souvereine rechten van den sultan ware. En te Weenen is men - zooals men beweert - 'zeer verrast'; de Oostenrijksche zaakgelastigde te Sofia, die toevallig juist met verlof van zijn post afwezig was, is 'tot tranen toe geroerd.' Dit alles zal natuurlijk vorst Alexander niet baten, nu hij aan 'hoogere belangen' opgeofferd is. De vraag is echter, of de Oostenrijksche regeering even kalm zal blijven toezien, als de Bulgaarsche revolutie minder rustig afloopt, dan de eerste, door het voorloopig bewind afgezonden berichten deden verwachten. Nu reeds verneemt men, dat een goed

deel van het leger en van de bevolking met den staatsgreep alles behalve ingenomen is. Wordt eene tegenrevolutie beproefd, dan heeft Rusland een gereed voorwendsel, om zijne troepen naar Bulgarije te zenden, daar Zankoff en zijne vrienden uitdrukkelijk hebben verklaard, dat het hun alleen te doen was, om de oude betrekkingen met den czar en diens regeering weder aan te knoopen. Maar al moge te Kissingen en te Gastein afgesproken zijn, dat men den czar de voldoening zal laten, den gehaten Battenberger uit Bulgarije te zien verwijderen, - het is lang niet zeker, dat men ook lijdelijk zal blijven toezien, als Russische troepen den Donau overschrijden. Dan zal het blijken, wat er van de triple alliantie is overgebleven.

De Engelsche regeering - zoo beweren met zeldzame eenstemmigheid de bladen van het Europeesche vasteland - heeft het met hare binnenlandsche aangelegenheden veel te volhandig, om in de Balkan-quaestie handelend op te treden. Inderdaad, het ministerie-Salisbury ligt niet op rozen, en heeft van zijne voorgangers eene niet zeer benijdenswaardige erfenis aanvaard. De liberale dissidenten, die het ministerie-Gladstone ten val hielpen brengen, weigerden in het nieuwe kabinet een of meer portefeuilles aan te nemen, en gaven, door in het Parlement naast den heer Gladstone op de banken der liberale oppositie plaats te nemen, duidelijk te kennen, dat zij hun verschillen met hunne geestverwanten beschouwden als eene zaak van geheel tijdelijken aard. Komt de quaestie wederom ter sprake, of aan Ierland een eigen, nationaal Parlement zal worden toegekend, dan willen zij zich met de Tories vereenigen om de vraag in ontkennenden zin te beantwoorden. In alle andere vraagstukken zullen zij zich aan de zijde van hunne vroegere medestanders blijven scharen. Dit besluit ontneemt den leider der Tories het uitzicht op eene *working majority*, en maakt den levensduur van zijn kabinet geheel afhankelijk van de mate van geduld, die de Ieren en hunne tegenwoordige bondgenooten zullen willen oefenen. Doch Lord Salisbury laat zich door deze onzekerheid niet tot overhaasting verleiden, omdat hij weet, dat hij juist in het Iersche vraagstuk de meerderheid voor zich heeft, en dat de Gladstonianen weinig lust gevoelen om zich, ter wille van de Iersche nationalisten, voor de tweede

maal de vingers te branden. In de troonrede werd dan ook over Ierland niets anders gezegd, dan dat de uitslag der verkiezingen eene bevestiging was geweest van het door het parlement uitgebrachte votum over de Home-Rule quaestie. Doch in het Hooger- en Lagerhuis was de regeering uitvoeriger in hare mededeelingen. Zij verklaarde in de eerste plaats, dat zij niet voornemens was, de door haar, een jaar geleden, afgeschafte dwangwet voor Ierland anders dan in de uiterste noodzakelijkheid weder in te voeren. De heer Gladstone wenschte haar, op eenigszins ironischen toon, met dit voornemen geluk, maar kon zich het genoegen niet ontzeggen, haar op eene kleine inconsequentie te wijzen. Immers Lord Salisbury en Lord Randolph Churchill hadden beiden nog in het begin van dit jaar op uitzonderingsmaatregelen voor Ierland aangedrongen. Geestig antwoordde daarop Lord Randolph, in zijn nieuwe qualiteit van leider der regeeringspartij in het Lagerhuis, dat, nu de heer Gladstone zich aan het hoofd der Iersche nationalisten had gesteld, de regeering van die zijde geen inconstitutionneel verzet kon vreezen, dat haar tot eene uitzonderingswetgeving zou kunnen noodzaken. Overigens beloofden de hoofden der conservatieve partij een omvangrijk onderzoek van het Iersche vraagstuk; wat de agrarische quaestie betreft, wilden zij zich houden aan het beginsel der door den heer Gladstone in 1881 ingevoerde landwet, terwijl zij verder een uitgebreid stelsel van plaatselijk zelfbestuur wilden ontwerpen, dat echter niet uitsluitend voor Ierland, maar voor alle deelen van het Vereenigd Koninkrijk geldig zou moeten zijn. Voorts zouden de zittingen van het Parlement worden verdaagd, zoodra het adres van antwoord op de troonrede was vastgesteld, en de noodige, reeds door de vorige regeering aangevraagde credieten waren toegestaan. Eene behandeling *à fond* van het Iersche vraagstuk zou dus eerst in Januari of Februari 1887 kunnen plaats hebben.

De aanhangers van den heer Gladstone zijn geneigd om aan te nemen, dat de tegenwoordige regeering een - volgens hen noodeloos - nieuw onderzoek naar bekende zaken instelt, in de hoop, dat van uitstel afstel zal komen. Het is natuurlijk moeielijk uit te maken, of dit niet zeer liefderijk oordeel juist zal blijken te zijn. Wij voor ons zouden tot de meening overhellen, dat het conservatieve kabinet, wanneer men het tijd van leven laat, met een niet onaannemelijk voorstel zal voor den dag komen. Voor die meening pleit in de eerste plaats de rust, die op dit oogenblik in

die deelen van Ierland heerscht, waar de Parnellisten de overhand hebben. Terwijl in Belfast, waar de Protestantsche loyalisten de meerderheid vormen en alle gezag in handen hebben, oproerige tooneelen voorkwamen van hoogst ernstigen aard, heeft de heer Parnell niet slechts zijne aanhangers in de provinciën Leinster, Connaught en Munster in bedwang weten te houden, maar is hij er ook in geslaagd, zijne meening op de onlangs te Chicago gehouden Iersche conventie te doen zegevieren. Dit laatste is voor de gematigden eene overwinning van groote beteekenis, want het geld, dat de Ieren den strijd voor hunne belangen mogelijk maakt, komt voor negen tienden van de overzijde van den Atlantischen Oceaan. Zoowel in de Vereenigde Staten als in Canada zijn een aantal Ieren, die zonder eenig gemoedsbezwaar de toepassing van ruw geweld aanprijzen, en die meenen, dat zij, die den *nervus rerum* verschaffen, meer invloed op de leiding der zaken moesten hebben. Parnell's wapenen, de parlementaire obstructie, het organiseeren van het verzet tegen de betaling van te hooge pachtsommen en het boycotten, zijn voor hen slechts kinderspel. Wanneer de Iersche pachter zich achter de heg verschuilt, om zijn landheer een kogel door het hoofd te jagen, wanneer de benden der onverwinlijken de autoriteiten van Dublin Castle met messen en dolken te lijf gaan, wanneer de gewetenlooze zendelingen van een O'Donovan Rossa in hun dynamiet-aanslagen honderden onschuldigen doen vallen als offers eener blinde wraak, dan hebben - volgens deze drijvers en overdrijvers - de gehate ‘Sassenachs’ juist wat hun toekomt. Doch deze heeren, die zich op drieduizend mijlen afstand van Ierland aan alle verantwoordelijkheid onttrekken, hebben gemakkelijk praten: in Ierland zelf weet men beter. De schitterende lof, dien de conventie van Chicago aan Parnell heeft toegezwaaid, en de verkiezing van den gematigden Iersch-Amerikaan Fitzgerald tot voorzitter der conventie bewijzen, dat het noodlottige eener politiek van intimidatie thans van beide zijden wordt ingezien. Moge het zoo blijven!

Een tweede feit, dat de verwachtingen voor Ierland niet ongunstig maakt, is, dat de Tories reeds herhaaldelijk, zoodra zij aan de regeering kwamen, maatregelen hebben ten uitvoer gelegd, tegen welke zij, zoolang zij in de minderheid waren, de scherpste oppositie hadden gevoerd. De geschiedenis der Engelsche kieswetgeving is in dit opzicht bijzonder leerrijk. Uit het boven aangehaalde antwoord, door Lord Randolph Churchill aan den heer Gladstone

gegeven, blijkt weer, dat het een handig politicus nooit aan argumenten behoeft te ontbreken, om eene plotselinge volte-face te verklaren. Het grootste ‘blok aan het been’ voor de conservatieve regeering is Lord Hartington, het hoofd der liberale dissidenten, wiens steun noodig is om den Tories eene meerderheid in het parlement te verzekeren, maar die wellicht nog minder dan Lord Salisbury en Lord Randolph Churchill geneigd zal zijn, om eene radicale oplossing van het Iersche vraagstuk te beproeven. Voorloopig intusschen is van die zijde voor de regeering niets te vreezen, want Lord Hartington heeft zijne goedkeuring gehecht aan het besluit van het kabinet, om de plannen tot afdoende regeling der Iersche zaken eerst in het begin van het volgende jaar bij de vertegenwoordiging in te dienen. De discussie over het adres van antwoord op de troonrede, waarop de heer Parnell een belangrijk amendement heeft voorgesteld, is thans in vollen gang, en zal waarschijnlijk tot in de eerste dagen van September worden voortgezet. Zij kan op de door de Ieren aan te nemen houding van beslissenden invloed zijn.

De verkiezingen voor de Algemeene Raden in Frankrijk, die in het begin van de maand Augustus plaats hadden, hebben in den stand der partijen bijna geen verandering gebracht. Toch was deze uitkomst opmerkelijk. Toen in October van het vorige jaar de monarchisten en bonapartisten een aanzienlijk aantal zetels op de republikeinen hadden veroverd, was bij de eersten de hoop ontstaan, dat deze gunstige uitslag het voorspel zou zijn van latere meer beslissende overwinningen. Het was echter spoedig na de verkiezingen voor de kamer gebleken, dat de anti-republikeinen een geheel verkeerden weg hadden ingeslagen. Hunne bewering, dat de strijd bij de stembus niet de regeering gold, maar de regeerders, d.i. dat zij niet de republiek zelve wilden omverwerpen, maar alleen het onrustige en onbetrouwbare ministerie uit den zadel wilden lichten, was zeer geschikt geweest, om aan de kiezers, die niets anders verlangen dan rust en kalmte op staatkundig gebied, zand in de oogen te strooien. Doch na den 4^{den} October werd het masker afgeworpen, en de strijd aan den regeeringsvorm openlijk verklaard. Was de republiek eerst ten val gebracht, dan zou men later zien; alles zou beter zijn, dan hetgeen men thans had. Doch van deze *n'importequistes*, zoo als men hen spottenderwijze

noemde, waren de kiezers niet gediend, vooral niet toen het bleek, dat zij elk oogenblik gereed waren om met de uiterste linkerzijde mede te gaan, ten einde daardoor verwarring te stichten in de republikeinsche gelederen. Dat hierbij van sympathie voor den heer Clémenceau en diens vrienden geen sprake was, bleek dezer dagen duidelijk, toen de Cassagnac, een der verkondigers van de *n'importe qui*-leer, de scheuring besprak, die tusschen de leden van de *Union des Gauches* en de regeering dreigde te ontstaan. De leden der *Union*, de vroegere opportunisten, zijn volgens de Cassagnac eene bende leugenaars, falsarissen en plunderaars, en toch wil hij gaarne met hen medewerken, omdat het in zijn belang is, de stabiliteit van de regeering te verstoren, en omdat eene verwisseling van schurken de eenige afleiding is, die men zich kan gunnen, zoolang de republiek bestaat.

Dat zulk eene cynische houding niet geruststellend kon werken, hebben de verstandigen onder de anti-republikeinen spoedig ingezien. Zij haastten zich om weder tot het vroegere standpunt terug te keeren en uitsluitend als conservatieven op te treden, desnoods als conservatieve republikeinen, zoodat het *n'importe qui* in een *n'importe quoi* veranderd werd. Het land, zoo beweerden zij, wil voor alle dingen rust, onthouding van elke avontuurlijke staatkunde, orde in de financiën, eerbiediging van ieders meening, ook op godsdienstig gebied, en dus geen voortzetting of verscherping van den strijd tusschen Kerk en Staat, die slechts verbittering kan kweeken.

Klaarblijkelijk vreezende, dat zelfs deze bekeering niet voldoende, zou zijn, om het bedreven kwaad te herstellen, gingen de monarchisten en bonapartisten nog een stap verder, en tevens weer een stap te ver. Zij beweerden, dat de verkiezingen voor de Algemeene Raden eigenlijk geen politieke beteekenis hadden, en dat daarbij slechts plaatselijke belangen in aanmerking kwamen. Ieder kon dus vrijelijk stemmen op den candidaat zijner keuze, zonder zich eerst angstvallig af te vragen, of ‘de partij’ daardoor al of niet zou worden versterkt. De onjuistheid dezer bewering springt in het oog, want de Algemeene Raden kunnen, onder omstandigheden, die in Frankrijk volstrekt niet ondenkbaar zijn, tot het vervullen van eene zeer belangrijke politieke rol worden geroepen. Indien op de eene of andere wijze - bijvoorbeeld door een *coup d'état* - de wettige volksvertegenwoordiging verhinderd wordt bijeen te komen

of haren arbeid ongestoord te verrichten, dan zenden de Algemeene Raden gedelegeerden naar de plaats, waar de wettige regeering verblijf houdt, en zoodra op die wijze twee derden van de departementen vertegenwoordigd zijn, treden deze gedelegeerden als parlement op. De uitslag der verkiezingen voor de Algemeene Raden waarschuwt dus allen, die in stilte de mogelijkheid van eene gewelddadige omkeering overleggen, dat zij eene vergadering tegenover zich zouden hebben, die voor minstens 70 percent uit republikeinen bestaat.

De teleurstelling der monarchisten en bonapartisten heeft velen onder hen doen vragen, of het niet verstandig zou zijn, het streven naar eene verandering van regeeringsvorm voorloopig achterwege te laten, en zich met de gematigde republikeinen, op de basis van een gemeenschappelijk regeeringsprogramma, te verbinden tot eene parlementaire rechterzijde. Twee afgevaardigden, Raoul Duval en Auguste Lepoutre, stelden zulk een programma op. Het eerste artikel luidt: ‘Wij verbinden ons, het constitutioneel terrein niet te verlaten en ons, persoonlijk en collectief, zoolang wij tot de groep behooren, te onthouden van elke onderneming, die ten doel heeft den vorm van de regeering te veranderen.’ Dit artikel bevat trouwens de eenige concessie; is men over die brug heen, dan komt men op zuiver conservatief terrein.

Het bedoelde programma is reeds eenige maanden geleden opgesteld; een veertigtal afgevaardigden uit de rijen der bonapartisten en der monarchalen hadden er hun adhaesie aan geschonken, maar de openbaarmaking werd tot gunstiger tijden verschoven, omdat destijds de prinsenquaestie de gemoederen verbitterde. Raoul Duval beweert ook thans nog, dat de openbaarmaking het gevolg is van eene onbescheidenheid en dat de artikelen nog niet voor goed waren vastgesteld.

De behoefte aan toenadering openbaarde zich niet alleen bij de anti-republikeinen. Het *centre gauche* en de bijna tweehonderd leden tellende *Union des gauches* hebben zich sedert lang beklaagd, dat hun invloed op den gang der zaken niet evenredig was aan hunne getalsterkte, en dat de heer de Freycinet, die door hun toedoen aan het roer was gekomen en door hun steun daar gehandhaafd werd, steeds het oor leende aan de veel kleinere maar veel aanmatigender en luidruchtiger groep der vrienden van den heer Clémenceau. Die klacht over ondankbaarheid en miskenning werd

in het begin van de maand, onmiddellijk na afloop van de verkiezingen voor de Algemeene Raden, door den heer te Bordeanx duidelijk geformuleerd. De beschuldiging verdiende des te meer de aandacht, omdat zij werd uitgesproken door den voorzitter van de *Union des Gauches*. Het hielp niet, of de heer Steeg al beweerde, dat hij het ministerie slechts een goeden raad had willen geven: de radicale bladen hielden vol, dat men hier met eene oorlogsverklaring in optima forma had te doen en spraken over een complot, waarvan natuurlijk Jules Ferry de ziel moest zijn.

Deze laatste, die sedert den val van zijn ministerie slechts zelden het stilzwijgen verbreekt, opende de vergadering der Algemeene Raden met eene redevoering waarin hij, uitgaande van zijne geliefkoosde stelling, dat het gevaar voor de republiek vooral van de linkerzijde dreigde, betoogde, dat die republiek thans als duurzaam gevestigd kon worden beschouwd, en dat men voor hen, die het hopelooze van hun verzet tegen den door het volk bij herhaling goedgekeurden regeeringsvorm inzagen, de deuren wijd moest openzetten. ‘Niemand wenscht meer dan ik’ - zeide hij - ‘dat de conservatieve partij van hare hersenschimmen afstand moge doen, want het is niet goed, dat een deel van de levende krachten des lands verteerd wordt in nuttelooze protesten. Eene goed geconstitueerde republiek heeft eene conservatieve partij noodig.’

Geen complot was de oorzaak van deze wederzijdsche toenadering; het was de nood, die de beide partijen tot samenwerking drong. De opportunisten gevoelden, dat zoo lang Ferry's gelukszon achter de wolken bleef, hunne partij nooit weer den ouden luister zou kunnen herwinnen, tenzij zij elders bondgenooten in den strijd tegen de radicalen verkregen. Bij elke poging, om zich weder te doen gelden waren zij - zooals men pleegt te zeggen - tusschen twee stoelen komen te zitten, geen wonder, dat zij minder afkeerig werden van het denkbeeld, om een bank met berouwvolle monarchisten of bonapartisten te deelen. Deze laatste zagen hun invloed bij de kiezers merkbaar afnemen; zij waren niet in staat, op een enkel succes te wijzen, om de weifelende broeders aan te moedigen, en hadden door hunne voortdurende samenwerking met de radicalen de getrouwen van zich vervreemd. De voorgespiegelde transactie vond dus aan beide zijden aanvankelijk bijval, maar toen het er op aankwam, de voorwaarden voor de samenwerking vast te stellen, bleek het spoedig, dat de verwezenlijking van den liefelijken droom nog zeer verre was. Het

programma van Raoul Duval werkte als een stortbad, en alle pogingen, om den indruk daarvan te verzachten, bleven vruchteloos. De opportunisten zijn ongetwijfeld bereid ‘ter wille van de goede zaak’ eene goede dosis conservatisme te slikken; zij willen des noods met hunne vroegere vijanden iedere inkomstenbelasting weren, de sociaaldemocratie voor het werk van den booze verklaren, voor de geestelijken den dienstplicht afschaffen en dien voor de gegoede klassen verlichten. Maar zij kunnen niet medewerken om het beginsel van goed, goedkoop, verplicht leekenonderwijs weder af te schaffen, nadat zij juist daarvoor jaren lang hebben gestreden.

Er is sprake van eene kamerontbinding in den herfst, als de vertegenwoordiging aan het ministerie te veel moeielijkheden aan den weg legt, en het optreden van een ander kabinet bij de bestaande partijverhoudingen, even als thans, onmogelijk blijkt. Mogelijk zal het den kiezers dan gelukken, de zoolang verwachte republikeinsche rechterzijde in het leven te roepen. Van de tegenwoordige pogingen verwachten wij weinig heil. Men roept met overtuiging uit: la république est ouverte à tous! Maar wat baat het, als ieder aan zijn eigen kant van die wijd geopende deur blijft staan?

E.D. PIJZEL.

Letterkundige Kroniek.

Oud en Nieuw. Letterkundig leesboek, samengesteld door M. en L. Leopold. Groningen, J.B. Wolters. 1886.

De strijd, welke binnen en buiten de Kamer met telkens nieuw opflikkerenden hartstocht wordt gestreden, heeft tot nog toe voor de school niet veel goeds opgeleverd. Integendeel: het schijnt, dat wij druk op weg zijn de school tot het kind van de rekening te maken, en op menig punt onzen naastbij liggenden plicht te haren opzichte te verwaarloozen. Gelukkig dat de mannen van de praktijk, de onderwijzers zelven, van tijd tot tijd hun stem verheffen en dan bij voorkeur de aandacht vestigen op het groote punt, waarop het aankomt en dat alle theoriën en wettelijke fictiën op den achtergrond behoort te dringen: de resultaten van het onderwijs.

Hoe staat het met de kennis van de Nederlandsche taal? Niet te best, luidde nog onlangs het antwoord van bevoegde zijde; de kennis van de Nederlandsche taal, als resultaat van het onderwijs op onze scholen, is aan het afnemen. Een deel der schuld moet geweten worden aan de schrijvers der spraakkunsten, die in hun onberaden ijver er op uit zijn om het aantal indeelingen en onderscheidingen voortdurend te vergrooten, en door de meest onverstaanbare benamingen niets dan verwarring stichten in de hoofden van de jonge onderwijzers en van de leerlingen der lagere school.

En vraagt men: wat zijn de resultaten van het onderwijs in het lezen op onze scholen? dan kan het antwoord alweder niet zeer bevredigend luiden. Het is verbazend en bedroevend hoe zelden, ook bij beschaafde en intelligente knapen en meisjes, wij zeggen niet: talent van voordracht, maar zelfs eenig begrip wordt

aangetroffen van hetgeen de voordracht, het eenvoudig, duidelijk, met klemtoon en uitdrukking lezen van een stuk proza of van een eenvoudig vers, beteekent. Hoe meer er dus, onder verstandige leiding, op de school, op de lagere zoowel als op de middelbare, hardop gelezen wordt, hoe beter.

Wij juichen dan ook de verschijning toe van elk nieuw leesboek, waarin uit den schat van onze letterkunde, met smaak en oordeel, het beste is bijeengegaard. In *Oud en Nieuw* van de heeren M. en L. Leopold vindt men een tal van schoone en degelijke stukken uit niet minder dan zeven eeuwen onzer letterkunde, van de 13de tot de 19de; en missen wij soms namen van schrijvers of dichters, die wij onder de besten hebben leeren eeren, dan mogen wij er op rekenen die te zullen vinden in den tweeden bundel, welken de samenstellers op dezen wenschen te laten volgen.

De oudste stukken zijn drie fabels uit Esopet, de middelnederlandsche verzameling van fabelen, van welke Maerlant zeide dat zij zijn

> Gedicht in rime scone ende fijn:
> ..... (men) vinter inne
> Spellicheit ende wysheit van sinne.

Dan volgen, in tijdsorde, onze oude volksliederen ‘Het waren twee conincskinderen’, ‘Ic stond op hooghen berghen’, ‘Des winters als het regent’, en nog vijf anderen.

O, onze oude volksliederen!

Wij vierden Zondag den 28en Juni van dit jaar het feest van Hofdijk, en zaten aan den maaltijd op Duinlust, waar de kastelein en zijn kok niet te vergeefs gerekend hadden op de lankmoedigheid van een feestelijk gestemd Hollander. Daar stond tegen het oogenblik, waarop de toosten zouden losbreken, Prof. Paul Fredericq uit Gent ‘recht’, zooals onze Vlaamsche broeders zeggen. En met weeke, klankvolle stem, met warme, smaakvolle voordracht, zong hij ons oude Nederlandsche volksliederen, het eene voor, het andere na. Het bemoedigende ‘Helpt nu u zelf, zoo helpt u God’ samengevlochten met ons oud Wilhelmus, dan het diep weemoedige ‘Het waren twee conincskinderen’, dan het naïve lied van Het looze Visschertje: ‘Des winters als het regent’ - en de luidruchtigsten zwegen en hingen aan de lippen van den zanger. Wij voelden dat

het geen gewone liedjes waren, deze zangen van eigen bodem, in sommige van welke het lief en het leed, de bede en de dank van heel een volk weerklinken. Wij schaamden ons dat wij die liederen niet beter kenden, ze niet mee konden zingen. Waarom zingen onze mannenkoren nooit het ‘Helpt nu u zelf’ door Gevaert met begeleiding van trompetten en trombones vierstemmig gezet? Waarom wagen zich onze lyrische zangers zoo zelden aan de voordracht van eenige dier oude Nederlandsche liedjes door dienzelfden Gevaert van pianobegeleiding voorzien?[1)]

Het is goed dat de heeren Leopold deze liederen in hunne verzameling opnamen. Nu zullen velen ze onder de oogen krijgen, ze van buiten leeren, en wie zin voor muziek heeft zal zeker niet nalaten ze te zingen, onze frissche, krachtige oude volksliederen.

Men zou kunnen vragen of de samenstellers van *Oud en Nieuw* niet soms wat heel vrijgevig zijn geweest, wanneer zij brokken opnamen van prozaschrijvers als de Middelburgsche advocaat uit het begin der 17^{e} eeuw Johan de Brune, van dichters als de Westfriesche landbouwer Cornelis Maertsz, en zelfs een plaats inruimden aan de berijmde banaliteiten van den heer Mallinckrodt. Daarentegen zullen de vereerders van Bredero maar half tevreden zijn dat van de frissche, zangerige liedjes van den levenslustigen Amsterdammer niet meer dan één, het bekende ‘t Zonnetje steekt zijn hoofdjen op’, in dezen bundel voorkomt. Misschien stelt de tweede bundel deze half voldanen geheel tevreden.

Nederlandsch, levend Nederlandsch, leert men beter uit de werken onzer beste schrijvers, dan uit een ingewikkelde spraakkunst. Daarom wenschen wij dit letterkundig leesboek een ruimen kring van lezers toe.

Pierre Loti. *Pêcheur d'Islande*. Roman Paris, Calmann Lévy. 1886.

De visscher Yann uit Paimpol in Bretagne, een kerel als een reus, fraai gebouwd, met iets fiers in de donkerbruine oogen, gaat

1) Verzameling van Oude Vlaamsche liederen. Begeleiding van piano door F.A. Gevaert. Gent, bij Gevaert.

elken winter in de poolzeeën, naar IJsland, op de vischvangst, om in den herfst voor een korte poos huiswaarts te keeren. En terwijl hij daar weêr zwalkt op zee, zit de blonde Gaud tehuis, en denkt aan hem, en wacht op hem. Had hij niet op het bal toen zij hem voor de tweede maal van haar leven ontmoet had, zoo vriendelijk tot haar gesproken, zoo geheel anders als de andere jonge mannen van zijn leeftijd; hadden zij niet, ofschoon er van liefde geen woord gerept was, op geheel bijzondere wijze afscheid van elkander genomen, als twee verloofden, die elkander den volgenden dag terug zullen zien? Het is waar, sedert had zij hem niet weer teruggezien en hij was zelfs geen afscheid komen nemen bij zijn vertrek naar IJsland; maar misschien was het enkel overdreven schuwheid van hem, of wel ... zij zou het hem vragen wanneer hij terugkwam. Maar wanneer Yann huiswaarts is gekeerd, blijft hij de schoone Gaud ontwijken. Gaud is rijk, hij niet, en zijn trots verzet zich tegen dit huwelijk, hoe lief hij Gaud ook heeft. Maar Gauds vader sterft, en laat het meisje doodarm achter, zoodat zij als naaister den kost moet verdienen. Nu heeft Yann niet langer te aarzelen. Gaud legt haar hand in de zijne, en er schijnt geen gelukkiger paar op de wereld dan deze twee. Maar Yann heeft nog een andere bruid, en eene die hem voor zich alleen begeert: de zee. De zee roept hem. Nauwelijks acht dagen nadat hun huwelijk voltrokken is, gaan de visschers uit Paimpol weer naar IJsland, en Yann vertrekt met hen. Op het eind van September keeren de vaartuigen huiswaarts - op één na. De arme Gaud zit dagen, weken lang in radelooze smart op den uitkijk - maar het schip waarop haar Yann was uitgevaren keert niet weder.

De Fransche marineofficier V i a u d , onder den naam P i e r r e L o t i reeds door de romans *Mon frère Yves* en *Le Mariage de Loti* gunstig bekend, heeft, tot het samenstellen van deze geschiedenis, van zijne verbeelding geen groote inspanning behoeven te vorderen. In de visschersdorpen op de kusten van Bretagne zullen de weduwen en weezen, de verloofden, die te vergeefs op de terugkomst van haar minnaars wachten, hem honderd geschiedenissen van dien aard, de eene al troosteloozer dan de andere, verhaald kunnen hebben. Maar men moet een dichter zijn, een schilder met de pen als hij, om zulk een eenvoudig verhaal om te scheppen tot een kunstwerk als *Pêcheur d'Islande*. Geen roman, zooals Loti zelf zijn boek noemt, geen novelle, geen marineschets

is het, maar een gedicht van de zee, aangrijpend in zijn eenvoud als geen ander.

Het oog van den zeeman ziet scherp; de gewoonte van waarnemen is hem tot een tweede natuur geworden; hem ontgaat geen lijn, geen stip, geen kleurschakeering, hoe gering ook. Is de zeeman daarbij dichter - en de voortdurende aanraking met geheimzinnige machten als de zee en de wind is wel geschikt om het dichterlijk gevoel, dat in hem sluimeren mocht, wakker te maken - dan zal men een gedicht zien ontstaan, dat door scherpte van omtrekken, door getrouwheid en duidelijkheid van kleur ongemeen weet te boeien.

En zulk een gedicht is *Pêcheur d'Islande*.

De vischvangst in de nabijheid van IJsland bij volkomen windstilte; de woeste storm die de boot voortzweept en het refrein van het zeemanslied, dat de visschers anders laten schallen over het water, op hun bleeke lippen wegsterven doet; het afscheid van de oude Yvonne en haar kleinzoon Sylvestre, die voor den dienst opgeroepen, naar Tonkin vertrekt; Sylvestre's sterven in het drijvend hospitaal, het schip dat den in Tonkin doodelijk gewonde naar Frankrijk terug moet voeren; het tooneel als Yann zich eindelijk verklaart en Gaud, stom van geluk, geen enkel woord kan vinden om zijn vraag te beantwoorden; de zonnige dagen van hun geluk; dan het afscheid bij Yann's vertrek naar IJsland, en eindelijk die dagen en weken van wachten in steeds klimmenden angst, van eindeloos wachten, als k o n hij nog terugkomen, die reeds in den Augustusnacht zijn graf gevonden had in de golven - dat alles krijgt onder Loti's pen zulk een *relief*, een kleur, een leven, dat wij die visschers, voor ons zien en hun ruwe handen in de onze drukken, dat wij lijden met die arme vrouwen en haar zouden willen steunen en troosten in haar leed.

Het aantal beschrijvingen van een eerste liefdebekentenis is legio; maar wij betwijfelen of de uiting der liefde tusschen twee jonge, onbedorven harten met schooner, inniger toetsen kan worden geschilderd dan geschiedt op de roerende bladzijde, welke wij hier in gebrekkige vertaling laten volgen.

Hij was bij haar, voor de eerste maal van zijn leven; zonder doel, waarschijnlijk; wat kon hij willen? Terwijl hij den drempel overschreed, had hij aan zijn hoed geraakt, en toen zijn blik het eerst gevallen was op het portret van Sylvestre, met den krans van zwarte paarlen, was hij er langzaam op toegetreden, als op een graf.

Gaud was blijven staan, de handen op de tafel geleund. Hij keek nu om zich heen en zij volgde hem in die soort van zwijgende revue, welke hij haar armoede liet passeeren....

Hij zei niets ... waarom ging hij niet heen?... De oude grootmoeder, die in haar heldere oogenblikken nog zoo slim was, deed alsof zij niet op hem lette. En zoo bleven zij voor elkander staan, zwijgend en angstig, en eindigden met elkaâr aan te zien, als hadden zij elkander een allerlaatste vraag te doen.

Maar de oogenblikken gingen voorbij, en bij elke seconde, die verliep, scheen het stilzwijgen onwrikbaarder. En zij zagen elkander steeds dieper in de oogen, als wachtten zij iets ongehoords dat maar niet kwam.

- Gaud, vroeg hij met zachte diepe stem, wanneer gij nog wilt...

Wat ging hij zeggen?... Men raadde dat hij een groot besluit genomen had, een plotseling besluit dat ter nauwernood onder woorden gebracht kon worden.

- Wanneer gij nog wilt .... De vangst is dit jaar goed verkocht, en ik heb een beetje geld over...

Of zij nog wilde!... Wat vroeg hij haar? Had zij goed gehoord?...

En de oude Yvonne, ginder in haar hoekje, spitste de ooren; zij voelde, dat er geluk in aantocht was.

- Wij zouden kunnen trouwen, juffrouw Gaud, wanneer gij nog wilt...

... En toen wachtte hij haar antwoord, dat niet kwam... Wat kon haar toch beletten, dat ja uit te spreken?... Hij was verwonderd, was bevreesd, en zij merkte het wel. Met de twee handen op de tafel geleund, marmerwit en terwijl haar oogen al doffer werden, stond zij daar zonder een woord te kunnen uiten, als een stervende.

- Nu, Gaud, antwoord dan! zei de oude grootmoeder, die was opgestaan en op hem toetrad. Ziet u, meneer Yann, het overvalt haar, u moet het haar niet kwalijk nemen; zij zal er over denken en u zoo aanstonds antwoorden ... Ga zitten, meneer Yann, en drink een glas cider met ons.

Maar neen, Gaud kon niet antwoorden; in haar verrukking, schoot haar geen enkel woord te binnen.

... Altijd zwijgend, zeide zij hem hoe zij hem aanbad, enkel met haar oogen, die diep, zeer diep in de zijne blikten, terwijl een stroom van tranen langs haar wangen liep....

- Nu, God zegen je, kinderen, zei de grootmoeder. En ik, ik mag Hem wel innig dankbaar zijn, want ik ben toch blij dat ik zoo oud heb mogen worden, om dat vóór mijn dood te kunnen zien.

Zij bleven daar steeds tegenover elkander staan, elkander bij de hand houdend, zonder woorden te kunnen vinden. Zij kenden geen woord, dat liefelijk genoeg was, geen zin, die hier te pas kon komen, geen, die hun waardig scheen om hun heerlijk stilzwijgen te breken.

En niet alleen de menschen weet Loti ons levend voor de oogen te tooveren, met hun gewoonten, hun zwakheden, hun kinderlijk

rein gemoed en hun zinnelijke hartstochten; maar ook de zee, de noordernachten met hun bleek licht, de visschen die als zilver glinsteren door het water heen, de boot die danst op het water of zucht en steunt onder het slaan van de golven, krijgen bij hem ziel en leven. Een paar trekken zijn hem genoeg om ons den indruk te geven, dien het eigen aanschouwen van de groote natuurtafereelen op ons maken zou.

Hoe verbleeken alle theoriën en systemen voor zulke bladzijden waar waarachtig leven in tintelt; en hoeveel romanciers van beroep, hoeveel romanfabrikanten zou men niet willen missen voor dien éénen Franschen marineofficier, die, als een kunstenaar, beelden weet te scheppen, zuiver van lijn en van toon, en, als dichter, hun de ziel weet te geven, welke ze leven doet voor alle tijden!

Reinier Telle.
Een Libertijnsch hekeldichter.

De twisten, welke gedurende het Twaalfjarig Bestand ons vaderland verdeelden, hebben aan talrijke vlugschriften het aanzijn geschonken. Tot het jaar 1619 toe verscheen een steeds aanwassende stroom van pamfletten, in welke met telkens grooter heftigheid de geschilpunten door de beide partijen werden behandeld. De regeering mocht al resoluties uitvaardigen, door welke het uitgeven van dergelijke pennevruchten verboden werd, 't baatte weinig. De Amsterdamsche vroedschap b.v., die aan den leiband der Calvinistische predikanten liep, liet ongehinderd de vuilste libellen in hare stad drukken. Voor een groot deel zijn deze geschriften godgeleerde verhandelingen of politieke traktaten, welke nog slechts een historisch belang hebben, terwijl tallooze blauwboekjes geen ander doel hadden dan om de tegenpartij verdacht te maken en haren woordvoerders allerlei leelijke zaken naar 't hoofd te slingeren en hen op de laagste wijze te belasteren. Toch zijn er onder die vlugschriften, welke wel waard zijn gekend te worden. Men denke o.a. aan het geestige boekje van Meerman, de *Comoedia Vetus*. Tot dezen meen ik ook de hekeldichten van R e i n i e r T e l l e te mogen brengen. In de eerste plaats, omdat zij uit een letterkundig oogpunt beschouwd, de vergetelheid niet verdienen en ten tweede, wijl men uit de gedichten van dezen Zeeuwschen zanger duidelijker dan uit menig geleerd vertoog de denkwijze en het streven der Libertijnen leert kennen. Laat mij, vóór ik de aandacht op de dichterlijke voortbrengselen van dezen partijganger der remonstranten vestig, hem eerst den lezer mogen voorstellen.

Reinier Telle of Regnerus Vitellius werd in 1558 te Zierikzee geboren. Na veel door Frankrijk, Italië en Duitschland gereisd te hebben, werd hij rector der latijnsche school in zijne vaderstad. Van zijne lotgevallen is weinig bekend. In 1610 verliet hij Zeeland en ging zich metterwoon in Amsterdam vestigen. Mogen wij Boxhorn[1] gelooven, dan heeft hij ook hier 'sich met de onderwijsinghe van de jeught besich ghehouden.' Blijkt reeds uit het door hem vervulde ambt, dat hij tot den geleerden stand behoorde, ook zijne werken kunnen dat getuigen. Vooral aardrijkskundige studiën schijnen hem te hebben aangetrokken. Men heeft van hem een latijnsche vertaling van Guicciardini's werk over ons land[2], welke vertaling het oorspronkelijk heet te overtreffen. Ook bezorgde hij een vertaling van Camdens beschrijving van Engeland[3], en gaf in 1616 een *Nieuw Nederlandsch Caertboek*[4] uit. Voor dit laatste werk vervaardigde Abr. Goos de platen, terwijl Telle den beschrijvenden tekst leverde. In 1614 zond hij in 't licht: *Eenige morale of zedige werken van Plutarchus. Vertaald door R.T.*

Behalve als geleerde deed Telle zich als dichter kennen. Ofschoon weinige proeven van zijn dichterlijk talent tot ons zijn gekomen - uitgenomen zijne gedichten op de tijdsomstandigheden betrekking hebbende - schijnt hij toch eenige vermaardheid als beoefenaar der poëzie gehad te hebben. Dit mogen wij opmaken uit de bijzonderheid, dat de Staten van Zeeland hem opdroegen een gedicht te vervaardigen op de overwinning in 1304 door de Zeeuwen en Hollanders op de Vla-

1) *Boxhorn, Chronijcke van Zeelandt*, I, 464.
2) Omnium Belgii, sive Inferioris Germaniae, regionum descriptio L. Guicciardino - auctore. Recens ex idiomate Italico... in Latinam sermonem conversa Regnero Vitellio Zirizaeo interprete. Amst. 1613 in-folio. Herhaaldelijk herdrukt.
3) Guilielmi Camdeni, viri clarissimi, Britannica sive florentissimorum regnorum Angliae, Scotiae, Hiberniac et Insularum adjacentium, ex intima antiquitate descriptio in epitomen contracta, et tabulis chorographicis illustrata. Amst. 1617. in-12o.
4) Nieuw Nederlandsch Caertboek, waarin volkomentlycker als oyt te voren vertoont werden de XVII Nederlanden, soo in 't geheel als elck besonder met groote naersticheyt ende kosten gesneden ende in 't licht gebracht door Abraham Goos. Midtsgaders een nieuwe Beschrijvinghe uyt verscheyden Autheuren ordentlyck tzamen gestelt door Reinier Telle, vervattende alles wat in deselve Landen ende hare besondere steden sonderlingh te sien ende te vinden is. Amst. 1616. in 4o. - oblongo. Van dit werk met fraaie titelplaat en kaartjes bezit de Leidsche academische bibliotheek twee uitgaven, n.l. den oorspronkelijken druk van 1616 en een tweede uitgave van 1625 bij Jan Janssen verschenen. De tweede druk mist den tekst.

mingen behaald. Telle gaf aan dit verzoek gehoor; zijne beschrijving van genoemde overwinning is opgenomen in *Boxhorn's Chronycke van Zeelandt*, II, 120-126. Onwillekeurig rijst de vraag, waaraan hij deze onderscheiding te danken had. De Staten van Zeeland zullen een dergelijke opdracht wel niet gegeven hebben aan den man, die in zijne hekeldichten wel proeven van dichterlijk talent gegeven, maar de Contraremonstranten deerlijk onder handen genomen had. Toch zijn mij van hem geen andere gedichten bekend, uitgenomen eenige verzen in zijn *Caertboek*, meestal uit 't latijn en italiaansch vertaald, behalve een Sonnet tot verklaring van den titelplaat en een verheerlijking van Amsterdam[1], naar aanleiding der vergrooting dier stad in 1612. Ook in den *Zeeuwschen Nachtegaal* zocht ik te vergeefs naar een bijdrage van zijne hand. Zou wellicht voor den Libertijnschen hekeldichter geen plaats geweest zijn in den bundel, welke een lofzang op de Dortsche Synode bevat?

Toen Telle zich in Amsterdam vestigde hadden de twisten tusschen Remonstranten en Contraremonstranten een aanvang genomen. Telle bleef geen werkeloos toeschouwer maar schaarde zich aan de zijde der Remonstranten. Toch zie ik in hem meer den Libertijn dan den Remonstrant. Beide benamingen toch beduiden niet geheel hetzelfde, al trokken de Libertijnen ook veelal één lijn met de Remonstranten. Van Telle in 't bijzonder geloof ik, dat menig Remonstrant hem volstrekt niet als geestverwant zal beschouwd hebben. Immers hij vertaalde het werk van den ketterschen Servet *De Trinitatis erroribus*[2] in het hollandsch en zou dit zeker niet gedaan hebben, als de stellingen van Calvijn's tegenstander niet in meerdere of mindere mate zijne goedkeuring hadden weggedragen. De vertaling was in 1614 gereed en werd door Telle aan Simon Episcopius toegezonden. ‘Maar de Remonstranten - zegt Alwoerden[3] - voorziende, dat door deze uitgave de gemoederen hunner wederpartijderen stonden verbittert en het vermoeden grooter te worden, alsof zij de vijanden van Christus Godheit begunstig-

1) Caertboek, bl. 148-150.
2) Van de Dolinghen in de Drievuldigheyd, Seven Boecken, Eertyds in Latyn beschreven door Michiel Servetus,... Ende nu ghetrouwelyck overgeset in onse Nederlandsche tale, door R.T. Ghedrukt 1620.
3) Historie van Michael Servetus - Uyt de Latynsche en andere Talen verduischt volgens de uitgave van den Heere Henrick van Alwoerden. Rotterdam, 1729, in-4o. blz. 197.

den, wilden niet toelaten, dat deze vertaling in het licht kwame.' Dit blijkt ook uit den brief door Episcopius aan Telle gezonden[1]. Hij laat zich daarin zeer ongunstig uit over het werk van Servet en dringt bij den vertaler er op aan om het boek - vooral in die veelbewogen dagen - niet in 't licht te geven. De vertaling werd dan ook eerst in 1620 gedrukt.

Telle behoorde volstrekt niet tot de ongeloovigen; integendeel, zijne gedichten ademen een zeer godsdienstigen geest. Maar al die twisten over de leer waren hem een gruwel. Hij beschouwde ieder als christen, die God als zijn hemelschen vader liefhad, Jezus als Heiland vereerde en den Bijbel als richtsnoer voor zijn leven aannam. Verder gunde hij elk vrijheid om over verschillende geloofspunten afwijkende meeningen te koesteren. Dat hij zich bij de Remonstranten aansloot, is vooral daaruit verklaarbaar, dat hij dichter bij hen stond, dan bij de andere partij. Met de Remonstranten had hij een afschuw van de Calvinistische geloofsleer, bepaaldelijk van het leerstuk der praedestinatie. Vooral het drijven der rechtzinnige predikanten stuitte hem tegen de borst. In Amsterdam wonende kon hij hunne woelingen dagelijks gadeslaan. Het ontlokte hem in 1616 het volgende Sonnet[2]:

Ick haet in een Fransoys sijn dartel-licht gelaet,
In een Italiaen sijn Gomorrhijtsche treken.
In eenen Spaenschen Don sijn groots en trotsich spreken,
En in een Portugijs sijn Jootsche eygenbaet.
Ick haet in een Hoochduyts sijn gulsig' overdaet,
Die oock ons Nederlant al vry wat heeft bestreken:
Ick haet in elck gheslacht van menschen haer ghebreken,
Oock sonder dat ick selfs verschoon mijn eygen quaet.
Ick haet in een Student dat hy den slaep bemint,
In een Dach-looner dat hy meer verteert dan wint,
In een out Sot den lust om Venus na te jaghen,
D'hoveerdicheyt in een die nau heeft om noch an,
Maer boven al den zucht tot heerschen in een man
Die geerne sou den naem van Kercken-dienaer draghen.

1) De brief is te vinden in: *Praestantium ac Eruditorum Virorum Epistolae Ecclesiasticae et Theologicae*. Amst. 1660. p. 419 en 420.
2) Opgenomen in *Apollos Harp.* Amst. 1658. blz. 115. 'Gomorrhytsche' is daar veranderd in: Machialvelse.

De vraag, in hoeverre 's lands overheid haar gezag ook in kerkelijke zaken moest doen gelden, was destijds weêr meer op den voorgrond getreden. 't Gold hier geen nieuwe kwestie. Herhaaldelijk sedert het Spaansche juk was afgeworpen, was deze zaak ter sprake gekomen. De Calvinisten streden voor autonomie der kerk. 'Hare vrijheid van ieder staatsgezag was een eisch, dien zij nooit vergaten'[1]. De Libertijnen daarentegen wilden niets weten van een van het staatsgezag geheel onafhankelijke kerk. Zij traden in 't krijt voor het gevoelen, dat de overheid zoowel bij kerkelijke benoemingen als bij geschillen over de leer, een beslissende stem moest hebben. De volgelingen van Arminius dachten op dit punt eenstemmig met de Libertijnen. Wtenbogaert heeft hun standpunt ontwikkeld in zijn bekend *Tractaet*[2]. Volgens hem kan de verhouding tusschen Kerk en Staat drieërlei zijn. 1°. De Kerk boven den Staat; dit gevoelen wordt als roomsch van de hand gewezen. 2°. Gelijkstelling van macht tusschen Kerk en Staat (zoogenaamde collateriteit), waarbij de Staat zich bepaalt tot het beschermen van den godsdienst en het onderhouden der kerkelijke wetgeving, zonder zich te bemoeien met de inwendige aangelegenheden der kerk. De ervaring - meent Wtenbogaert - heeft ook dit standpunt veroordeeld en dus moet men zich houden aan het derde stelsel: de superioriteit der overheid boven de kerk[3]. Telle deelde ook hier de zienswijze der Libertijnen. Telkens deed hij den Calvinisten den eisch hooren tot gehoorzaamheid aan de overheid, ook in kerkelijke aangelegenheden, zonder dat hij zich wellicht bewust was, hoeveel hij daardoor van zijne tegenstanders vergde. Deze zienswijze der Libertijnen had voor een deel haren grond in hunne verdediging van de godsdienstige verdraagzaamheid. Liet men de kerk geheel vrij, dan was het te vreezen dat deze exclusief calvinistisch zou worden. Dit nu konden zij niet toelaten. Zij wilden een machtige Staatskerk, maar zou deze het meerendeel der burgers omvatten, dan moest niet al te streng op leerstellig verschil worden acht gegeven; de kerk moest 'evangelisch-christelijk', algemeen protestantsch

1) *Mr. J C. Naber, Calvinist of Libertijnsch?* blz. 11.
2) *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheydt in Kerckelicke saecken.* 's Grav. 1610. in-4°.
3) Zie: *Rogge, Joh. Wtenbogaart en zijn tijd.* II, blz. 26 v.v.

zijn[1]. Geen beter middel om hiertoe te geraken, dan het zwijgen op te leggen over de punten, die de partijen onderling verdeelden en van regeeringswege verdraagzaamheid voor te schrijven. Wenschten de Libertijnen grootere vrijheid van beweging, de Calvinisten konden die niet toestaan; hun eisch was strenge handhaving van confessie en catechismus. Dat en waarom de laatste geen verdraagzaamheid in de kerk *konden* dulden, werd aangetoond door Trigland, in zijn *Recht-gematichde christen*, welk boek een tegenschrift uitlokte van den Utrechtschen predikant Taurinus: *Van de onderlinge verdraagzaamheydt*.

Reeds in het eerste gedicht van Telle, dat aan de godsdiensttwisten zijn ontstaan te danken heeft, vinden wij dit ijveren voor verdraagzaamheid. Dit eerste - voor zoo verre mij bekend - is zijn *Vredesang* van het jaar 1615. Wellicht deed hij zich reeds vroeger als bestrijder der Calvinisten kennen. In de voorrede van zijn straks te noemen *Spongie* geeft hij als reden, waarom hij zijn vredezang anoniem in 't licht had gegeven, 't volgende op: ‘Want men vint luyden so kleyn van verstande, Godt betert, dat sy een schrift prijsen oft laken, niet om dat het in hem selven prijsens oft lakens weert is, maer alleen uyt gunste oft haet die sy den schrijvers dickmaels van enckel hooren segghen, toe draghen.’ Hieruit blijkt, dat de dichter toen reeds in een kwaden reuk stond. Toch vond ik maar één geschrift van hem vóór 1615 gedrukt, waarin hij van sympathie voor de Remonstranten blijk geeft, en dat slechts een vertaling van een verweerschrift van den bekenden Vorstius[2]. Waarschijnlijk had hij zich ook reeds op andere wijze als bestrijder der Calvinisten doen kennen. Trouwens hoezeer ik getracht heb alles op te sporen, wat door Telle is geschreven, zoo is het bijna zeker dat het volgende overzicht niet volledig is. Zijne gedichten zijn als blauwboekjes uitgegeven en dikwijls zonder vermelding van zijn naam. 't Is dus onmogelijk uit te maken of ook niet andere als de hier vermelde den Zeeuwschen dichter tot auteur hebben. Daarbij moeten wij in 't oog houden dat ook verschillende dier kleine boekjes of in plano uitgegeven gedichten verloren kunnen zijn gegaan.

1) *Naber*, a.w. blz. 22.
2) *Parasceve dat is voor-bereydinghe van C. Vorstius...., tot een vriendelijcke conferentie oft onderhandelinghe met... J. Piscator enz.... Overgh. uyt den lat... door Reynier Telle.*. Amst. 1612 in-4°. (In de Kon. Bibliotheek.)

Het beeld dat ons in Telle's hekeldichten van de Calvinisten gegeven wordt, is natuurlijk in de hoogste mate eenzijdig. Welke satyren zijn dat niet? Maar ik meen te mogen verklaren, dat de pennevruchten van dezen Libertijn tot het beste behooren, wat er destijds in dit soort het licht zag. Elk die een blik heeft geslagen in de pamfletten-literatuur dier dagen zal moeten erkennen, dat Telle betrekkelijk gematigd is. Aan 't belasteren der tegenpartij hebben de Contra-remonstrantsche pamflettisten zich in veel ruimer mate schuldig gemaakt.

Telle's in het jaar 1615 verschenen *Vrede-sang*[1] is in twee deelen gesplitst, van welke het eerste 36 acht-regelige en het tweede 40 vier-regelige koepletten telt. De verzen van 't eerste gedeelte behandelen op de wijze van: *Het was een fraey rijck burghers Kindt* de stelling, dat men de kenmerken van een ‘vroom en oprecht Christen’ niet moet zoeken in het vervullen van uiterlijke godsdienstplichten, want:

1.

Elck kan syn werck wel laten staen,
En flux ter Kercke loopen:
Elck kan ten Avond-male gaen,
Elck kan hem laten doopen:
Elck kan na s' Lands manieren
Den Sabbath-dach wel vieren,
En Psalmen veel met stemmen eel
Doen klincken door de keel.

In de zeven volgende koepletten worden nu de uiterlijke godsdienstplichten, die door Hervormden, Lutherschen, Doopsgezinden en Katholieken aan hunne aanhangers zijn voorgeschreven, opgenoemd en dan vervolgt de dichter:

9.

Dit, en veel meer, dat ick niet hoef
Op 't lanxst by een te rapen,
Sal een gheveynst en dobbel boef
Soo wel na konnen apen,

1) *Vrede-sang, welke dienen mach voor een eeuwich Nieuwe-Jaer-liedt. Ghedruckt in....* 1615. *Voor den Autheur. in*-4°. (In de Bibl. der Remonstr. Kerk te Amsterdam).

Dat yder hem sal moeten
Voor een goed Christen groeten,
En dencken, neen, dit is alleen
De Man, en anders gheen.

10.

Daer teghen kan 't ghebeuren plat,
In desen tyt vol twisten,
Wt noot, doch meest uyt liefde, dat
Een vroom en oprecht Christen
De ceremoniale
Gheboden altemale
Ter syde set, of altemet
Heel weynich daer op let.

11.

Wt noot heeft David wel gemocht
Tverboden Toon-brood smaken:
De Jongren Christi wel bedocht
Wt noot den Sabbath braken,
Als haer den hongher druckte,
En elck wat ayrkens pluckte,
Die hy terstont stack in de mond,
En dat al sonder sond.

Is dus het opvolgen der ‘Ceremoniale Geboden’ geen hoofdvereischte, de dichter meent het kenmerk voor den waren vrome gevonden te hebben in 't betrachten der liefde.

Toch kende Telle zijn tijd te goed, om niet te weten, dat men hem hier voor de voeten zou werpen, dat hij door 't stellen van dien eisch, het verschil tusschen de kerkgenootschappen wilde uitwisschen. Op deze bedenking antwoordt hij in koeplet 15-17 en geeft daarmede een typische Libertijnsche geloofsbelijdenis:

15.

Maer wilt ghy dan een mengel-moes
Van de Religie koken?
Hoor ickse vraghen immertoes
Die schier van ijver roken.

Och neen ick, harde drijvers,
Och neen ick, bittre kijvers,
Ick sie ghy bent verr' en ontrent
Eens in het fondament.

16.

Ick sie u Godes Soon alleen
Voor uwen Heylandt houwen:
Ick sie, ghy hebt oock dit ghemeen
In alle dees landouwen,
Dat ghy 't woort Gods almachtigh
Voor goet hout en warachtigh,
En dat ghy saem neemt soose staen
De twaelf artijcklen aen.

17.

Dit siende, denck ick, lieve Heer!
Wat mach dit volck ghebreken,
Dat sy malkandren lanx om meer
Dus bijten, en dus steken,
Dus haken en dus weren,
Daer sy doch accordeeren
In tprincipael, en altemael
Daer spreken eene tael?

De reden daarvan is dat zij de liefde missen. Vrede is niet mogelijk zonder ootmoed, welke de menschen leert elkander te verdragen en niet bij verschil van gevoelen te gaan twisten en kijven. Jezus bad nog voor zijne moordenaars en aan dit voorbeeld van ootmoed mogen zijne jongeren zich spiegelen.

Het tweede deel van het gedicht is vervaardigd op de wijze: *O nuict ialouse nuict contre moy coniurée* en daarin wordt het woord gegeven aan de Liefde. Deze koepletten zijn wel geschikt ons een goeden dunk te geven van Telle's dichterlijk talent. Hier zij opgemerkt dat in het eerste koeplet met de dochter de ootmoed en met de moeder de liefde bedoeld is.

1.

De dochter wilde voort in dees propoosten varen,
Als hare Moeder weerdt quam met een stil gheruys
Ghetreden tot de plaets daer wy gheseten waren,
En deed in enckel vyer verkeeren 't gansche huys.

2.

O vyer, o hevlich vyer, wilt doch dit ys ontdoyen
Van mijn bevrosen hert, en steken 't heel in brandt,
Op dat ick mach mijn liedt tot nut en heyl voltoyen
Van dit ghedeylde volck hier in ons Vaderlant.

3.

Van dit ghedeylde volck, het welck zijn eycken herten,
Omringht te hebben schijnt met een driedobbel stael,
Van dit ghedeylde volck, die met Israels smerten
Gheen medelijden meer en hebben t' eenemael.

4.

Van dit ghedeylde volck, die sich in rotten splijten,
Om 't klieven van een stroo, jae om een toch en doch,
Van dit ghedeylde volck, die (soo 't schijnt aen haer bijten
Malcandren op het lest verteeren sullen noch.

5.

Dit woordt was qualijc uyt, als ic haer hoorde suchten,
Soo diep, dat my het hert daer van te scheuren scheen,
Och, sprac sy, moet ick dan nae vreemde Landen vluchten?
Zijn mijne jong'ren hier verdweenen jae tot een?

6.

Moet ick gaen vinden plaets bij Turcken, Heydens, Joden,
Die met de Christenheyt (laes!) drijven haren spot,
En dat meest door de schult, van die voor aerdtsche Goden
Ghehouden willen zijn? o dat verhoede Godt.

7.

Ick wil mijn Christen volc, ick wil myne arme schapen
Noch eens vermanen, eer dat ick van hier vertreck:

De Liefde bindt nu haren ‘uytvercoren’ op het hart om den ouden mensch af te leggen en den nieuwen aan te doen, terwijl in de volgende koepletten de deugden van dien vernieuwden mensch bezongen worden. Ik haal daarvan alleen aan wat van hem in zijne verhouding tot de overheid gezegd wordt.

22.

Maer boven al betrout hy sijne Magistraten,
Als onder welcker handt hy is van Godt ghestelt,
Dat sy niet sullen hem, meer als een ander, laten
Gheschieden eenich leet, oft selve doen ghewelt.

25.

Ghebiedt de Magistraet yetwes, dat hem te strijden
Dunckt tegen sijn gevoel, hy spreeckt hen vriendelijc aen;
Crijcht hy verdrach, 't is wel: soo niet, hy sal al lijden,
Om de ghemeyne rust, wat met Godt can bestaen.

26.

Maer strijt het tegens Godt, en weet hy 't sonder missen,
Soo vlucht hy, ofte sterft, doch scheldt sijn Heeren niet.
Dats verre van het volck daer teghens op te hissen,
'T welck (leyder!) huydensdaechs niet dan te veel geschiet.

27.

Dats verre van voor Liberlijnen uyt te crijten,
Oft voor Epicureen sijn Christ'lijck Overheyt,
Dats immers verre van daer teghens uyt te smijten
Al wat het herte denckt, en op de tonghe leyt.

28.

Dats immers verre van de machten te berooven
Van 't een en 't ander sweerdt, en van vroech ende laet
't Volck in te stampen, jae schier dwinghen te ghelooven,
Dat d' Overheyt haer van het Gheest'lijck niet verstaet.

29.

En dat de Kercke bey Party en Rechter wesen
Moet in haer eyghen saeck, en wat sy daer in sluyt,
Dat d' Overheyt, indien sy anders wil ghepresen
Voor Christ'lijck zijn, behoort alsulck te voeren uyt.

De dichter besluit met een opwekking tot vrede en eensgezindheid.

't Was Telle ernst met zijn vrede-zang. Toch zal elk, die zich een oogenblik terugdenkt in den tijd, waarvan hier sprake

is, begrijpen, dat de toon door den dichter aangeslagen niet de ware was om zijn doel te bereiken. De Calvinisten ijverden met hand en tand voor 't ongeschonden in stand houden van confessie en catechismus, wijl beiden overeenstemden met den bijbel en deze was Gods Woord. En nu moesten zij, die het tornen aan de belijdenisleer der vaderen als heiligschennis verafschuwden, hier hooren hoe het twisten over geloofspunten, welke hun als geopenbaarde waarheid golden, door een ongenoemde werd aan de kaak gesteld als het ‘sich in rotten splijten om 't klieven van een stroo.’ Maar bovenal moet het hun als hoon in de ooren hebben geklonken, dat zij door iemand - die blijkbaar tot de Libertijnen behoorde - tot gehoorzaamheid aan de overheid werden aangemaand. Op dit punt waren de Calvinisten - in de praktijk althans - niet best te spreken. Nog minder, nu de Staten van Holland onlangs de resolutie tot den vrede der Kerken hadden uitgevaardigd, bij welke resolutie de Calvinisten zich volstrekt niet konden neerleggen. 't Kan ons dus niet verwonderen dat van die zijde Telle's oproeping een bits antwoord uitlokte. Zekere A.S. - wiens devies *God en niet meer* het vermoeden wettigt dat wij met den dichter A. Smijters te doen hebben - gaf *Consideratiën* op den vredezang uit[1]. Hij liet den vredezang herdrukken en plaatste naast elk koeplet er een van zich zelven in dezelfde versmaat. Hij is alles behalve gesticht door het lied van den ongenoemden auteur, wien hij zijne anonymiteit voor de voeten werpt en uitmaakt voor een verachter der Sacramenten en der prediking van 't Evangelie, een bespotter van Gods Woord, een bestrijder der ‘Kercken-ordeningh’, een volgeling van Hendrik Niclaes[2]. Over den eisch tot gehoorzaamheid aan de overheid liet A.S. niet veel los; hij trachtte des dichters bedoeling op dit punt te verdraaien. Om hier het zwijgen toe te doen, was te veel gevergd van onzen Libertijn. Hij greep naar de pen en dichtte zijn *Spongie*[3]

1) *Consideratiën op een Vrede-Gesangh*. Amst. By C. Lodewijcksz. van der Plas. 1615 in-4o. (In de Bibl. der Remonstr. Kerk te Amst.)
2) Hendrik Niclaes was een secte-hoofd uit de 16e eeuw en stichter van het Huis der Liefde. Zie over hem: *Nippold, Heinrich Niclaes und das Haus der Liebe. Ein monographischer Versuch aus der Secten-Geschichte der Reformationszeit*. (Zeitschrift für die historische Theologie, Jahrg. 1862. Heft III.)
3) *Spongie tot Af-wasschinghe van de vlecken Reynier Telle, onlangs aenghewreven bij A.S. in sijn Schrijt, ghenaemt Consideratiën* enz... *Door den selven Reynier Telle. Ghedruckt t' Haerlem. Voor Pieter Arentsz*. 1615 in-4o. (In de Kon. Bibliotheek).

Gheen bloemken oyt so soet en was,
De Spin en konder gift uyt trecken:
Gheen woordt en werdt soo wel te pas
Ghesproken, of noch vindt men ghecken,
Die 't met haer averechtse becken
Verdrayen konnen, Ja daer uyt
Gheheel een andre zin verwecken,
Dan 't in hem selve wel besluyt.

zong Telle op de wijze van: *Gheeft my te drincken na mynen dorst*. Hij had gemeend eerlijk den weg te wijzen, welke tot beslechting der twisten kon leiden en wordt nu door A.S. onthaald op een geheele verzameling scheldwoorden.

Maer siet in plaets van beter raed
Te gheven in soo swaren sake,
Komt mij A.S. met schimp en smaedt
Aen boordt in sijn onduytsche sprake.
Hoe ick het maeck, of niet en make,
Ick ben des vyandts wercktuygh boos,
Myn raedt is duyvelsch, en ick hake
Na 't Libertijnschap godloos.

In de 46 volgende koepletten toont Telle aan, hoe zeer A.S. zijne bedoelingen miskend en verdacht gemaakt en zijne woorden verdraaid heeft en voegt er nog 29 koepletten aan toe op de wijze van het tweede gedeelte van den *Vrede-sangh* om wat door hem in 't midden was gebracht te verduidelijken. Telle is hier nog zeer bezadigd; van den toon, welke in zijne latere hekeldichten wordt aangeslagen, is hier nog niet veel te bespeuren. Wij zagen boven reeds hoe hij zich verdedigde tegen de beschuldiging van anonymiteit. Had A.S. hem toegevoegd, dat ook de predikanten tot liefde en vrede vermanen, Telle antwoordt:

Drijf ick het selfde dat de Predicanten drijven,
Hoe seghdy dat ick wil wat anders vanghen aen?
Drijf ick het selfde niet, hoe kondy hier dan schrijven
Dat sy elck draghen voor 'tgheen dat ick heb ghedaen?

Intusschen vredelievender werd men niet gestemd en nog in

ditzelfde jaar klaagde Telle in een sonnet, door hem vóór zijne vertaling van een verweerschrift van professor Drusius geplaatst[1]:

De logen, lieve Godt, des Duyvels oudtste Kindt,
Hoe lange sal die noch dijn Godlyck zaedt verdrucken?
Hoe langhe sal voor haer de Waerheyt moeten bucken?
Hoe langhe sal de mensch noch blijven dus verblindt?
Sal hy niet mercken eens, wie dat hem haet of mint?
Sal Sathan sijn bedroch dan altoos wel ghelucken?
Sal die doortrapte schalck de droeve stucken
Van die hy heeft vermoordt verstroyen in de windt?
O neen, mijn Godt, o neen, ontsteeck met Liefdes vier
De herten dijnes volcks, soo jammerlijck alhier
In rotten veelderley ghedeelt door sijne listen.
Of anders, dit gaet vast, ghelyck de Weerelt oudt,
Vergaan is door den Vloedt der ydelheden stout,
Dat d'onse moet alsoo vergaen door 't vier der twisten.

De Staten van Holland hadden in het jaar 1614 hunne *Resolutie tot den vrede der kercken* uitgevaardigd. Hierin verboden zij, met handhaving van hun recht, om als christelijke overheid ook in kerkelijke zaken en bij leerstellige oneenigheden hunne stem te doen hooren, het behandelen op den kansel van die leerstukken, welke het onderwerp van den strijd uitmaakten. Die resolutie had een nieuwen stortvloed van pamfletten ten gevolge. En geen wonder, want de leerstellingen der Calvinisten werden daarin veroordeeld. De Contra-remonstranten weigerden te gehoorzamen en verdedigden zich door te wijzen op den onwil van sommige steden, om aan de resolutie hare goedkeuring te hechten. Voor Telle was dat staatsstuk de aanleiding tot het schrijven van zijn *Tafereel*[2]. Voor een enkel maal hing hij de lier aan de wilgen, om in proza

1) *Brief van Janus Drusius.... Aen de Nederlandtsche Broeders. Waer in wederleyt wordt de valsche lasteringhe van 't geschapen woordt onlanx tegen den Autheur gestroyt by Sibrandus Lubbertus.... Wt den Latijne ghetrouwelijck verduytscht. Ghedruct .. Anno* 1615. in-4*o*. Aan het slot vindt men nog een sonnet van dezelfde strekking als het medegedeelde. (In de Kon. Bibliotheek.)

2) *Tafereel, Begrijpende cortelyck het groot ende merckelyck verschil datter is tusschen de Leere der H. Schrifture ende der Gereformeerde Kercken, aen de eene, ende der Contra-Remonstranten aen de andere zijde* enz. *Ghedruckti 't jaer* 1616 in-4o. (In de Kon. Bibl.)

zijne tegenstanders te lijf te gaan. Hij deed het op geheel eigenaardige wijze. Hij bestreed niemand of niets, maar liet de uitspraken van verschillende Calvinisten over de praedestinatie en verwante leerstukken, welke in de Resolutie veroordeeld waren, afdrukken en plaatste daarnaast wat dienaangaande in den Bijbel en de kerkleer werd geleerd. Dat beide kolommen van zijn *Tafereel* niet best overeenstemden, is natuurlijk. Ten slotte liet hij eenige uitspraken van den Koran volgen, zoodat de lezer tot het besluit moest komen, dat de leer voor welke de Calvinisten ijverden, eigenlijk die der Turken was. Dit geschrift, dat ook in plano werd uitgegeven en dus waarschijnlijk hier en daar aangeplakt, verwekte een storm van verontwaardiging.

De Staten van Gelderland lieten het als 'Godts lasterlyck, scandaleus, ende calumnieus' verbieden en te Arnhem verbranden. Uit de Sententie van 't Hof van Gelderland van 6 Febr. 1617 zien wij tevens hoe dergelijke geschriften verbreid werden. De predikant Ellardus de Vries te Tiel had van zijn collega Joh. Arnoldi te Leiden eerst twaalf en daarna vijf en twintig exemplaren ontvangen. Hij had die deels gratis verspreid, deels 'voor twee blancken ende minder vercoft'. Hij werd nu door 't Hof veroordeeld om alle exemplaren, die hij uitgedeeld of verkocht had, terug te nemen en bij het Hof in te leveren. De naam van den schrijver kwam eerst eenige jaren later aan 't licht. De predikant Acronius had tijdens de Dortsche Synode de predikanten van Kampen beschuldigd het *Tafereel* te hebben vervaardigd. Hij beriep zich daarbij op een boekdrukker van Kampen, die juist te Dordrecht was om de Synode eens te zien. 'Dese - vertelt ons Brandt[1] -... wiert des middags by de Gecommitteerden der Heeren Staeten ontboden, en op die beschuldiging ondervraegt. Hy ontkende, dat de Predikanten eenige kennisse gehadt hadden van 't drukken, en seide, dat Reinier Telle (een hardt partij der Contraremonstranten en Dichter van een vermaerdt schempschrift de *Kerfstock*[2] genoemt) de maeker was'. Intusschen bleef Telle's aanval niet onbeantwoord. Een tegenstander betaalde hem met gelijke munt. In de *Tafel*[3] werden op hunne beurt de gevoelens der Re-

1) *G. Brandt, Historie der Reformatie*. III, 193.
2) Zie blz. 33.
3) *Tafel, Begrijpende ... het ... verschil datter is tusschen de Leere des Goddelycken woordts, ende de H. Schriftuere.... Ende de leere van de Drijvers der nieuwigheden* enz. Amst. M. Isz. Brandt. 1616. in-4°. (Kon. Bibl.)

monstranten aan Schrift en Kerkleer getoetst en uit den aard der zaak te licht bevonden. Dit boekje ontlokte Wtenbogaert de verzuchting: ‘Goede God, wat abuizen, valschheden en bedriegerijen, in minder dan een half dozijn bladzijden’[1]. Als merkwaardige bijzonderheid zelfs in die dagen, toen de schotschriften van beide zijden druk gelezen en herhaaldelijk herdrukt werden, zij hier vermeld, dat de *Tafel* kort na elkander acht drukken beleefde en in 1630 de dertiende maal werd uitgegeven. *Tafereel* en *Tafel* leveren het bewijs hoe zeer destijds meer dan ooit gezegd kon worden, dat iedere ketter zijn letter heeft. Remonstranten en Contraremonstranten beriepen zich beiden voor hun gevoelen op den Bijbel; kwam elk tot een andere uitkomst, dan verweet men elkander verkeerde uitlegging van den tekst. Telle zong daarvan:[2]

> Dewijl veel Menschen nu de Schrift alsoo doorlesen,
> Dat sy (o leyder Godt!) uyt kijf-lust gaen voorby
> Veel hondert Texten claer en grondich, daer uyt sy
> Ten vollen onderricht door Gode konden wesen
> Van al dat hy ghelooft en oock ghedaen by desen
> Wil hebben: Maer op een Schriftuer-plaets twee of dry,
> Die duyster zijn en die haer vleeschlyck oordeel vry
> Alveer te boven gaen, al haer vijf sinnen besen.
> Soo doet die dobbel wel *enz.*

In dit zelfde jaar 1616 zagen eenige berijmde fabelen, liedjes en sonnetten het licht onder den titel:

> Drye hoofden In eene Kapproen, ofte,
> De klucht van Muys, Kat, Hont en Leeuw,
> Gestelt in dichte by een Zeeuw:
> Met noch de Kickvors, die de Koe
> Gelyck wou swellen; en daer toe
> Oom Wouters oude Droom-sermoon,
> Gesongen op een nieuwen toon.

Gedruct.... 1616 (Kon. Bibl. en Bibl. Thysiana te Leiden).

1) *Rogge*, a.w. II blz. 256.
2) Sonnet van Telle geplaatst voor de: *Corte... aenwysinghe van den sin* enz.... *des H. Apostels Pauli, in het neghende Capittel zijnes Briefs tot den Romeynen... Door Dierick Scabaelje*. t'Amst. Bij N. Biestkens... 1616. in-4°. (In de Universiteits-bibliotheek te Gent.)

Ofschoon men onder geen dezer dichtstukken Telle's initialen of zijn devies: *Lijdt en hoopt* aantreft en ik nergens hem als vervaardiger vermeld vond, aarzel ik niet met zekerheid den inhoud van dit boeksken aan hem toe te kennen. De gronden, waarop deze meening berust zijn de volgende: 1°. Ieder, die kennis nam van Telle's andere hekeldichten, moet bij het lezen van deze verzen tot de overtuiging komen, dat ook zij uit de pen van onzen Libertijn gevloeid zijn. Men vindt hier denzelfden gedachten-gang, dien men in de andere gedichten ontmoet, o.a. het hekelen van der Calvinisten verzet tegen de overheid en het vaste vertrouwen, dat deze aan het woelen der drijvers paal en perk zal stellen. 2°. Doet de aanwijzing in den titel, dat de dichter uit Zeeland komt, ook aanstonds aan Telle denken. 3°. Hetzelfde geldt van het zeker niet alledaagsche woord: *Verkerrick-voocht*, dat hier in het laatste Sonnet voorkomt en door Telle ook in het 38ste koeplet van zijn *Vrede-sang* gebruikt is, welk voorbeeld met andere vermeerderd zou kunnen worden. Eindelijk vinden wij op de laatste bladzijde het door mij aangehaalde: *Ick haet in een Fransoys* enz., dat in *Apollos Harp* aan Telle is toegeschreven.

In de eerste plaats bevat het boekjen een *Fabeltjen uyt het Boeck van Reynaert de Vos. Op de wyse van den* 24. *Psalm*, hetwelk tot de geestigste satyren behoort, welke over het drijven der Calvinisten geschreven zijn. Ik deel de fabel van de muizen, de kat, den hond en den leeuw in haar geheel mede, terwijl ik eerst den lezer den sleutel tot haar verklaring in handen wil geven. Telle's bedoeling zal wel deze zijn: De Hervormden in ons vaderland (de muizen) hadden vóor het uitbreken van den opstand tegen Spanje, den koning (d.i. Courtoys, de hond) vrijheid verzocht voor hunne godsdienstoefeningen. Maar de katholieke kerk (Tybaert, de kater) had den koning overreed, dit verzoek niet in te willigen. Hevige vervolgingen der Hervormden hadden daarop plaats, tot na het afwerpen van het Spaansche juk de regeering der Nederlandsche provinciën (de leeuw) de vrijheid van godsdienstoefening voor hen veroverde. Maar in plaats van nu dankbaar die vrijheid te genieten, worden de Calvinisten overmoedig en eischen van de regeering, dat deze alleen naar hen zal luisteren en dezelfde vrijheid, welke zij vroeger te vergeefs van den Spaanschen koning verzocht hebben, nu zal weigeren aan allen,

die niet instemmen met der rechtzinnigen geloofsbelijdenis. Maar de overheid weigert aan dezen aandrang gehoor te geven.

De Muys, uyt vreese van de Kat,
Courtoys den Hont ootmoedich bat,
Hij wild' haer schamel dier beschermen
Van Tybaerts vreesselick gewelt.
Ghy zytter (sprack sy) toe ghestelt
Myn Heer, en moet u mijns ontfermen.

't Hoort Tybaert ja tesijn genoech
In u Capel so spaed als vroech
Op sijn gemack te mogen grollen:
Waerom zal hy niet lijden, Heer,
Dat ick my neffens hem geneer,
Die beter pyp, dan hy kan lollen?

Daer tegens bracht Heer Tybaert in
't Had nu dus langh na sijnen zin
Gegaen, en most voortaen so blyven,
De Muysen was een schalijck goet
Dat sou Courtoys sijn land en bloet
Doen spillen, wou hy 't niet verdryven.

Ten quam oock (sprack de Kater voort)
Courtoys niet toe het minste woort
Tot slissingh van 't gheschil te roeren
Dat tusschen hem en 't Muysken was.
Alleen most hy sijn reet en ras
Om sijn besluyten uyt te voeren.

Courtoys gaf Tybaert goet gehoor,
Maer stopte voor de Muys sijn oor,
Hoe nedrich sy oock voor kon geven,
En hem bewysen, dat sy niet
En socht dan onder sijn ghebiet
Stil en gherust te moghen leven.

En dat mijn Heer Courtoys voor al
Hem niet most laten broen so mal,
Dat hy op Tybaerts enckel seggen,
Hem selven voor een leeck onvry
Sou laten roeren uyt den bry,
En altijt onder blyven leggen:

Maer goede kennis van de saeck
Most nemen, eer hy na, haer spraeck,
Streeck vonnis over 't minste Miertjen.
Dit wert van haer wel by ghebracht,
Dan 't hadde by Courtoys gheen kracht
Die niet en past', op 't arme diertjen,

Maer schreef hem Nichil op 't request,
En holp de Kater al sijn best
De Muyskens jammerlijck vervolgen:
Ja wiese maer nam in syn huys,
Most aen een staeck of aen een kruys,
Soo waren dese twee verbolghen.

Dit gingh so fel en bloedich toe,
Dat het de Muyskens wierden moe,
En tot den Leeuw haer gingen keeren:
Die hem ghequeten heeft so wel,
Dat noch Courtoys noch Tybaert fel
De Muyskens meer en konnen deeren.

Noch heeftet dat grootmoedich dier
Ontsteken met beleeftheyts vier,
Daer by niet willen blyven laten,
Maer al de Muyskens jong en out
Versorricht van goet onderhout,
Soo dat sy noyt so wel en saten.

Hy stelde s' over syn Capel,
Mitsdien sy pepen relijck wel,
En trocker dickwils voor ten stryde:
Niet denckende dan dat sy hem
Trou souden blyven, en sijn stem
Ghehoorsaem sijn tot allen tyde,

Maer als sy waren vol en sat
Gheworden, wierden sy oock prat,
En wilden andre dierkens dwinghen,
't Was dan met onwil of ghemoe,
Juyst tot het minste stipken toe
Soo groot so kleen als sy te singen.

De andre; die op 't Choor soo vry
Meenden te sijn als haer party,

Haer noot den Leeu oock gingen klagen:
   En baden hem, hy wild' haer me
   In sijn Capel vergunnen ste.
't Welck hy oock niet heeft afgeslagen.

   Dit speet de Muysen onbeschaemt,
   Dies riepen sy, Heer 't en betaemt
U geensins niet met ons te moeyen:
   Hoe fijn, hoe grof, hoe hooch, hoe laech,
   Dat elck moet singen alle daech,
Dat konnen wy alleen bevroeyen,

   En wat wy daer van wysen, dat
   Moet ghy in yder Dorp en Stadt
Doen onderhouden, sonder schromen.
   Daer toe u is gegeven 't sweert,
   't Welck ghy niet sijt te draghen weert,
So ghy dit weygert nae te komen.

   Hoe? sprack de Leeu, ghy eerloos goet,
   Hebt ghy dan immertoes den voet
So diep in Tybaerts schoen gekregen,
   Dat ghy, o Cains zaet vervloeckt,
   My uwen beul te maecken soeckt?
O neen, daer moet ick wesen tegen.

   Heeft hem (gelijc ghy spraect) Courtoys
   Wel-eer verstaen op uwen voys,
En durft ghy my nu dus verachten?
   Neen, vrienden ick ontfang gheen wet,
   Van dienaers die ick selve set,
Elck moet op myn gheboden wachten.

   Vernoecht u met mijn kost en huyr,
   En laet oock leven u ghebuyr,
Of 't wilder al te gecklijck wayen.
   Staet hy, of valt en rijst hy weer,
   Hy staet en valt my synen Heer,
Ghy hebt daer over niet te krayen.

   Of is u oogh (dit vrees ick) schalck,
   Omdat ick goet ben? segt ghy valck,
Die al de maets dus brengt aan 't hollen.
   Hout u gerust van nu voortaen,
   En laet my met myn volck begaen.
Ik laet my als Courtoys niet sollen:

Noch maken wijs dat wit is swart.
Neen daer toe is te hooch myn hart.
'k En sal alleen op uwe woorden
Mijn Sangers trou niet setten af,
Noch bannen of vervolgen straf,
Veel min, ghelye ghy wenscht, vermoorden.

Het zou te veel plaatsruimte vereischen, als ik hier al de gedichtjes, welke in dit aardige boeksken gevonden worden, wilde afschrijven. Zij zijn echter de kennismaking wel waard. Op de medegedeelde fabel volgt: *Een ander uyt Esopus* nl. die van de koe en den kikvorsch. Daarna komen: *Navolgingh Woúters Verhee* (een vriend van Coornhert) en *Noch wat outnieus voor 'tselfde gelt*. Dit laatste gedicht op de wijze: *'Tfy schaemt u Brabant seere*, is een lang niet malsche boetpredikatie aan het adres der Contraremonstranten, maar de verwijten, welke de dichter hun - in zeer vloeiende verzen - toevoegt, zijn niet onverdiend. Op de laatste bladzijde bevinden zich *Twee Sonnetten tot een toeboet*, van welke 't eerste boven is medegedeeld[1)]. Het tweede luidt als volgt:

'T is quaet voor een die self is out en vroet genoech
Te moeten onder 't jock van vreemde voochden blyven:
't Is quaet dat goede mans staen onder quade wyven,
En haren boosen wil doen moeten spa en vroech.
'T is quaet te moeten gaen, als Ossen, inden ploech,
Of met de lange pen op een Galey te schrijven,
Soo de ghevangens doen die 't schort aen roode schyven,
Om van het Turcxse jock te raken met ghevoech.
'T is quaet te sijn verheert van een soodanich Vorst,
Die meer na eygen nut, als na 's landts welvaert dorst.
'T is quaet, en wort met recht van wyse lui mispresen,
Vervoocht te wesen van sijn eygen lusten boos,
Die yder in den toom te houden hoort altoos,
Maer boven al ist quaet *Verkerrick-voocht* te wesen.

Een der zonderlingste pamflet-schrijvers der Contraremonstranten was Vincent van Drielenburch. De tijdgenooten waren van oordeel, dat het met 's mans verstandelijke vermogens niet geheel in orde was en als men een blik slaat in de tal-

1) Zie blz. 4.

rijke libellen, door hem in weinig tijds de wereld ingezonden, komt men tot de slotsom dat dit oordeel niet onjuist was. Zinneloozer schotschriften als van dezen man, zal men zelfs in die dagen moeielijk vinden. In proza en slecht gedichte verzen wierp hij der tegenpartij de onzinnigste beschuldigingen naar het hoofd. Vooral de hofprediker Wtenbogaert en de Utrechtsche predikant Taurinus moesten het bij hem ontgelden. Toch had de eerste dit niet aan hem verdiend. Deze Drielenburch had allerlei visioenen en beroemde zich op de goddelijke openbaringen, welke hem ten deel vielen. Aan Arminius en Wtenbogaert schreef hij brieven, om hun mede te deelen, dat hij de gewichtige ontdekking had gedaan, dat met het groote beest in het boek der Openbaring de paus van Rome bedoeld is. Door middel van Wtenbogaert trachtte hij toegang te verkrijgen tot prins Maurits, wien hij zijne ontdekking moest mededeelen[1)]. Daar de hofprediker aan zijn verzoek geen gehoor gaf en blijkbaar niet veel van zijne visioenen geloofde, wierp Drielenburch zich in de armen der Contraremonstranten. Wegens het schrijven van een opruiend pamflet werd hij in 1613 in zijne woonplaats, Utrecht gevangen gezet. Tevergeefs trachtte Wtenbogaert - die juist te Utrecht vertoefde - door zijnen invloed bij de Staten te verkrijgen, dat Drielenburch in vrijheid werd gesteld. Deze werd den 25sten November uit de stad en provincie Utrecht verbannen en begaf zich nu naar Amsterdam waar hij in de jaren 1615-1617 onvermoeibaar was in 't schrijven van schotschriften. 't Zou onbillijk zijn dezen halven gek als Contra-remonstrantsch pamflettist tegenover Telle te plaatsen. Daartoe staat Drielenburch veel te laag. Toch geeft het feit, dat hij onder het patronaat stond der Amsterdamsche predikanten, die in den strijd een eerste rol vervulden en niet schroomden zich van dezen man te bedienen en hem tot het schrijven zijner libellen aanzett'en, aan zijn geschrijf meer gewicht, dan het anders zou verdienen. Hij behoorde tot de weinigen, die persoonlijk door Telle werden aangevallen. In dezelfde plaats wonende is het niet onmogelijk, dat de wegen van beide mannen elkander hebben gekruist en dat Telle hetzij door persoonlijke kennismaking, hetzij door anderen wist, welk een

1) Men leze het vermakelijk verhaal van Drielenburchs bezoek bij Wtenbogaert in: *Rogge*, a.w. II blz. 259.

zonderling wezen de beschermeling der Amsterdamsche predikanten was. Zijn eerste spotdicht op Drielenburch schijnt in 1616 verschenen te zijn en is mij niet anders bekend, dan uit het antwoord van den aangevallene, die - zooals destijds meer gebeurde - Telle's verzen liet herdrukken en er zijn repliek naast plaatste[1]. Dat Telle van het bewuste hekeldicht de auteur is, moeten wij op gezag van Drielenburch aannemen. 't Is echter volstrekt niet onwaarschijnlijk. Het gedicht droeg dezen titel: ‘Een nieu Lietjen, An Schipper Cent, die 't seyl wil met een hiele Craack, Vol malle kramery en praetjens voor de vaack. Op de wijze: *Ci c'est pour mon pucellage*.’ Drielenburch wordt voorgesteld als een schipper, die voor zijn reeders (d.z. de Amsterdamsche predikanten) herhaaldelijk reizen onderneemt. Met de reizen, die den reeders luttel winst hebben aangebracht, worden D.'s schotschriften bedoeld. Ik laat hier vier koepletten volgen, om te doen zien, hoe Telle zijn stadgenoot onder handen neemt en hem zijne nietswaardigheden voor de voeten werpt. Het gedichtjen is in den volkstoon vervaardigd:

1.

Wel wat hoor ick van jou praten
Lieve Drielenburgsche kynt?
Wil gy mit den ierste wynt
Ongs al wederom verlaten?
En gaen loopen 't Zeewaert in
Ist oock met u Reeders sin?

4.

Die aelweerighe secreten,
Die jou zijn gheopenbaert,
Sijn daer niet een oortje waert,
Gy selt mier in broot vereten,
So men jou weer derwaert jaecht,
Dan jou hiele vracht bedraecht.

1) *Antwoordt op een onaerdich Liechjen ofte Pasquil, van een spotter in sang ghedicht, teghen seecker persoon ghenaemt Vincent, dien hy Schipper Cent noemt* (Amst. M. Jansz. Brandt) in-4°. In de Universiteits-Bibliotheek te Gent.

8.

Twijffelt niet, jou Reeders peynsen,
Schipper, dit so wel als ick,
Want 't syn quangten die heur stick
Bet verstaen, hoe seer sy veynsen,
En jou 't varen dringhen op,
Dan gy met jou losse kop.

9.

Maer sy dencken 't is goet sollen
Mit ien half verdroncken kalf,
't Ga so 't wil, 't gelt ons maer half,
Blyft dit schip men krijcht om dollen,
Ja schier om ien deerlyck sien,
Licht ien beter van de lien.

Drielenburch's antwoord kunnen wij laten rusten, te meer wijl wij ons thans moeten bezighouden met een ander hekeldicht van Telle, aan hetzelfde adres gericht en dat niet van belang ontbloot is. De onderregent van het Staten-collegie te Leiden Caspar van Baerle (Barlaeus) had in 1616 een brochure uitgegeven, waarin den Amsterdamschen predikanten hunne lasterlijke aantijgingen verweten en Wtenbogaert verdedigd werd[1)]. Ook Drielenburch kwam ter sprake, want hoe weinig gewicht men ook aan zijne geschriften op zich zelve hechten mocht, 't kon niet ontkend worden, dat zij veel kwaad stichtten. Zij werden druk gelezen en maakten veel indruk op de onontwikkelde menigte door al de geheimzinnigheden, visioenen en openbaringen, welke Drielenburch telkens te pas bracht. Van Baerle dan had zijn ergernis over 't geschrijf van den verwarden pamflet-schrijver lucht gegeven en o.a. uitgeroepen: ‘Och hoe qualijck zijnder de Amsterdamsche Predicanten aen, die hare sake noch eenighsins meenen te helpen met de stouticheyt van so onbehoorlijcken ende crancksinnighen rasebol.’ Fluks greep de steeds strijdvaardige Drielenburch naar de pen

1) *Casp. Barlaei Dissertatiuncula, in qua aliquot patriae nostrae Theologorum ac Ecclesiastarum malesana consilia et studia justâ orationis libertate reprehenduntur. Lugd. Bat.* 1616. in-4°. Tegelijkertijd verscheen een hollandsche vertaling onder den titel: *Discours oft Vertoogh van Caspar Barlaeus* enz. (Kon. Bibl.)

en schreef *Den Waren Gheestelycken Ridder* (Amst. 1616. in-4°), een schotschrift, dat een zeldzame collectie scheldwoorden bevat en door de Staten van Holland verboden werd. Het behelsde ook een bestrijding van hetgeen door van Baerle over het recht der overheden om zich in kerkelijke aangelegenheden te mengen in het midden was gebracht. 't Was voor Telle de aanleiding tot het dichten van zijn *Gal-braecke*[1]. De dichter spreekt zijn slachtoffer aldus aan:

Wat so ziet Koster Cent, spouw uyt, styf als een Man,
Ja, kan Barlaeus dan so goede dranckjens maken?
Wat, dat is een Doctoor, wat so, die weetter van
Hoe men een Patient moet helpen aen het braken.

Dien *Yemant Adams Zoon*[2] is by hem niet een mijt.
Want die heeft u, 't is waer, so wel wat ingegeven,
Daer ghy veel bitter roets door bent geworden quijt.
Maer altyt isser in de Maech noch meer gebleven.
Maer nu is t' eenemael geborsten uwe Gal,
Nu zijt ghy eens voor al volkomelijck ghenesen.

Het is mijn doel niet verder uit te weiden over de wijze waarop Drielenburch onderhanden wordt genomen. Wat de *Gal-braeke* merkwaardig maakt, is dat hier duidelijk wordt uiteengezet het gevoelen der Libertijnen over de macht der overheid ten opzichte der kerk. Wij zagen Telle reeds in andere gedichten op dit aambeeld hameren. Nergens, zijn de gronden, welke hij voor zijn gevoelen kon bijbrengen, duidelijker door hem blootgelegd dan in dit geschrift. Het is ook opmerkelijk hoe de Libertijnen, die telkens de beschuldiging moesten hooren, van met Rome te heulen, en voor zooverre zij tot de Remonstranten behoorden, voor Pelagianen en papisten werden uitgekreten, steeds den bal terugkaatsten door te beweren, dat de verhouding van Kerk en Staat, welke door de Contraremonstranten werd voorgestaan, in den grond der zaak

1) *Gal-braecke, Te weghe ghebracht door een Leydtsche Purgatie, Aen den Persoon van Vincent van Drielenburgh*. - 1617 in-4°. (Aan het slot onderteekend: *R.T. Lijdt en hoopt*). Bibl. der Remonstr. Kerk te Amst.

2) Dit ziet op een vlugschrift getiteld: *Claer ende onwederleggelyck bewijs dat Vincent van Drieleuburch, een aan de principaelste voorvechters der Amsterdamse Predicanten is ende met recht genaemt mach worden een Boef* - in-fol. (onderteekend: *Iemand Adams zoon van Waermont*).

dezelfde was, als door de katholieke kerk geleerd werd. Aangezien dit artikel niet beoogt partij te kiezen voor of kritiek te oefenen op de beginselen van een der beide facties, kan een beoordeeling van Telle's beweringen achterwege blijven. Het kan moeielijk ontkend worden, dat onze dichter handig gebruik weet te maken van de daden zijner tegenstanders. Eigenaardig was de verhouding, waarin Libertijnen en Calvinisten stonden tot den koning-theoloog Jacobus I van Engeland. Op punten de geloofsleer rakende dacht deze vorst - die zich gaarne als Verdediger des geloofs begroet zag - meer eenstemmig met de Contraremonstranten, dan met de volgelingen van Arminius. Door de laatsten evenwel werd de verhouding van Staat en Kerk in Engeland met veel welgevallen gadeslagen; door de Libertijnen werd die verhouding als een ideale geroemd. Ook Telle stemde met dien lof in, zooals men zien zal.

..... Wy Vrye Nederlanders
en willen noch Geneef noch Roomen tot ons Vrou,
De Staten zijn ons Hooft, naest Godt, en niemant anders.

Die hebben over ons het opperste gebiedt,
In Kercklycke so wel als Weereltlycke saken.
Wie anders schryft of spreeckt, zingt 't ouwe Roomsche liedt,
En zoekt al wederom een nieuwe Paus te maken.

Pareus, die ghy pryst, als zuyver in de leer,
Maeckt selfs dit argument, en segt, dat die so spreken,
Gelijck ghy doorgaens doet, en met u and're meer,
Den voet alweder in der Papen schoenen steken.

Leest Musculus van Bern, leest Petrus Martyr, leest
Bucerus, Whitaker, meer and're, die altsamen
vermaerde Leeraers zijn in uwe Kerck geweest,
Sy zeggen op dit stuk tot een toe ja en Amen.

De Nederlandsche Kerck heeft het oock so verstaen,
Als sy den Koning badt, hy wild' hem stellig tegen
de dolingen, hoe diep sy mochten zijn gegaen,
En voort gewortelt in de Kercken aller wegen.

In Engelandt daer stelt syn Majesteyt in 't werk
dit recht, dat beyde Godt en Menschen hem toeschryven
Raedt ook ons' Overheyt te houden tselfde merck,
En met authoriteyt te stillen al dit kyven.

De Duytsche Vorsten die betoonen te Berlijn
en Marpurg, dat sy 't stuck oock so verstaen en meynen:
Te weten, dat dit recht (spijt die daer tegen zijn)
Van Godes wegen toekomt alle Souvereynen.

D'exempelen der Schrift die maken dit oock vast,
De redenen, die veel zijn, mach men elders lesen,
En om niet veer te gaen, denckt hoe het sluyt of past,
Dat yemant Rechter in syn eygen zaeck wil wesen.

De Gomaristen zelfs die hebben oock dit recht
den Heeren Staten in-gewillicht, naer behoren,
Daer mede dat sy, om haer zaeck te zien beslecht,
Teń Hoof gegaen zijn, doen de twist eerst was geboren.

Ja 't is so klaer en waer, dat oock die wreeden hoop
die 't Ketter-doden drijft[1)], het niet en kan ontkennen.
Want moet de Magistraet der ketteryen loop
doen stuyten door het zweerdt, na 't voorgeef haerder pennen:

En is de kettery, gelyck sy is, een stuck
dat geestelycker wijs moet worden onderscheyden,
Ja hangt de Kerck daer aen haer welvaert en geluck,
Dat alle kettery geweert zy uyt haer weyden:

So moet de Magistraet dan 't opperste gezech
in dit voornaemste deel der Kerckelijcke dingen
oock hebben, of men moet al weer den ouden wech
in willen, en aldus met d'eerste Papen zingen.

Op nieuw wordt daarna het thema uitgewerkt, dat de regeering geen lust heeft zich te verlagen tot beul der kerkelijken; vervolgens bezingt de dichter den lof der overheid, op welke het geschrijf van een Drielenburch geen invloed heeft en welker taak het is het vuur der tweedracht te blusschen en een einde te maken aan de twisten, welke de zonen van hetzelfde vaderland verdeelen. Prins Maurits noemt de dichter: dien *onver-*

1) De dichter heeft hier waarschijnlijk op 't oog een boeksken van Beza over den plicht der overheid om de ketters te dooden, waarvan de Sneeksche predikanten Bogerman (later president der Dortsche synode) en Geldorp in 1601 een hollandsche vertaling het licht hadden doen zien onder den titel: *Een schoon Tractaet.... Th. Bezae van de straffe welcke de wereltlycke Overheydt over de ketters behoort te oeffenen*, enz. (Zie *H. Edema van der Tuuk, Joh. Bogerman*, bl. 32 vv.).

wonnen Helt, wiens heerlijck naem-geschrey verbreydt is over al daer Menschen oogen waken; en:

Die *Hoochgeboren Vorst* en treckt hem oock niet aen,
Wat ghy of and're raest in uwe laster-vodden,
Hy blyft gantsch onbeweegt met sijn Heer-Vader staen
in 't midden van de storm, en laet u vast al brodden.

Van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot lezen wij:

Die waerdige *Piloot*, die ons vereenicht Schip
met synen wysen raet naest Godt heeft helpen stieren,
Dat het door storm en windt, trots zee, en zandt, en klip,
Ter haven is geraeckt, op 't volgen van sijn vieren.

En die geleerde Man, so *Groot* van daet als naem,
Die hebben in haer pinck meer deugden en meer gaven,
Dan ghy oproerich Mensch met al u kryters t' saem
in u geheele lijf ondeugden hebt begraven:

In de tweede uitgaaf komt een koeplet voor tot verheerlijking van Vorstius, wiens benoeming tot hoogleeraar te Leiden tot zooveel geschrijf aanleiding had gegeven:

Der Godtgeleerden *Vorst*, die ghy uyt onverstant
verkettert en vervloeckt, begeert geen wederwrake,
Maer zegent u, en wenscht, dat door sijn stercke handt
Godt u en uw's gelijck bekeer en beter make.

En van Wtenbogaert heet het:

Die trouwe Herder van Gods dier-gekochte Kerck,
Wiens *Boogaert* in den *Haeg* geeft so veel goede vruchten,
En d' andre die ghy bijt, en maken gantsch geen werck
Van uwen vuylen beck en onbeschoffe kluchten.

Wanneer men - zooveel mogelijk in chronologische orde - Telle's gedichten, welke op de tijdsomstandigheden betrekking hebben, nagaat, wordt men getroffen door de afwisseling van bijtenden spot en gemoedelijken ernst. Van den laatste hebben wij een proeve gezien in het nieuwejaarslied voor het jaar 1615 en tevens hoe Telle's aanmaning tot vrede door de tegenpartij alles behalve gunstig was opgenomen; vooral wijl hij de leer-

stellige twistpunten naar den achtergrond wilde schuiven. Toch gaf hij den moed niet op. Het eerste eeuwfeest der Hervorming gaf hem aanleiding om op nieuw zijn stem te doen hooren ten bate van eendracht. Hij dichtte zijn tweeden *Vrede-zangh*[1]. Wellicht dat de ervaring bij gelegenheid van zijn eerste vredelied opgedaan van de lichtgeraaktheid der streng rechtzinnigen, den dichter voorzichtiger had gemaakt. Althans in dat van 1617 wordt een minder polemische toon aangeslagen. Telle's gedicht maakt een vreemde vertooning tusschen al de twistschriften dier dagen en het is een ware verkwikking te midden van het steeds heftiger wordend strijdgewoel de kalme, stichtelijke verzen van den Libertijnschen zanger te lezen. Hij splitst zijn werk in vier déelen. Het eerste deel herdenkt in 14 zesregelige koepletten, op de wijze van Psalm 16, den gang der Hervorming, bijzonder in ons vaderland, waarbij - merkwaardig genoeg - vooral Erasmus hoog geprezen wordt. In het tweede gedeelte wordt in 16 vierregelige koepletten op de wijze: *O nuict* enz., de stelling uitgewerkt, dat, moge de Reformatie al verandering gebracht hebben ‘in 't stuck der leere’, het toch ‘int stuck des levens’ er niet beter op geworden is. De dichter somt de leerstukken op, welke tot twisten aanleiding geven en zegt:

Dit heeft soo langh geduert, en sal noch blijven dueren
Wel eens soo langh, en dan noch wesen even na.
En daer-en-tusschen gaet elck in sijn oude kueren
Hoe langher hoe meer voort, tot sijner zielen scha.

Iedere vereerder van den ‘goeden ouden tijd’, die klaagt en jammert over de zedeloosheid en de partijschappen onzer dagen, leze de door heilige verontwaardiging ingegeven fraaie koepletten, in welke Telle de zonden zijner tijdgenooten beschrijft. De dichter treedt echter niet alleen als boetprediker op, hij wil genezing aanbrengen voor de kwalen. Daartoe geeft hij in het derde gedeelte in 18 zes-regelige koepletten op de wijze van Ps. 139 ‘een klein Recept.’ Hij roept zijnen tijdgenooten toe: Laat ons de uitspraak over al de oneenigheden, welke ons verdeelen, overlaten aan God.

1) *Reynier Telles Vrede-zangh: Ofte Jaer-liedt. Op de voleyndinge van de eerste hondert Jaren, na de aengevangene Reformatie der Kercken* 1617. *Met noch een Nieuw-jaer Liedeken voor den Jare* 1615. *t' Amsterdam*, in-4°. (Kon. Bibliotheek).

Aen Godt, die allerbest verstaet,
Wat hy in zynen hoogen raedt
Besloten heeft voor 's werelts gront,
En dat wy elck voortaen sijn pondt
Aen gingen leggen en besteden
Tot de Godtsaligheydt der zeden.

In plaats van te twisten over zoo menig duistere plaats, welke in de brieven van den apostel Paulus voorkomt, ware het beter die te laten rusten en te luisteren naar de voor elk verstaanbare vermaning van den apostel Petrus:

Bewijst in u geloove deught,
Segt hy, want deugt alleen verheugt.
In deught betoont u wetenschap,
In wetenschap laet blijcken knap
Gematightheyt, en wilt by desen
In matigheyt oock lijtsaem wesen.

In lytsaemheit den broeders toont
Dat liefde tot hem in u woont,
In broederlycke liefde geeft
Te kennen dat oock in u leeft
Liefd in 't gemeen tot alle menschen,
Wat kan men schoonder keten wenschen?

De dichter meent, dat als men naar die vermaning wilde luisteren en het disputeeren nalaten, dat dan eer een jaar verstreken is, een geheel andere toestand geboren zal zijn. Ten slotte deelt hij in 6 zes-regelige koepletten op de wijze van Psalm 62 den parabel mede van het ouderpaar, dat een eenigen zoon had. Man en vrouw konden het maar niet eens worden, welk ambacht de jongen leeren zou. Intusschen groeide de knaap op en stierf voordat zijne ouders tot een besluit gekomen waren. En de toepassing?

Men disputeert van waer de mensch
De wil en macht heeft om na wensch
't Beloofde Hemelrijck te winnen:
En eer men sluyten kan den raet,
Vlieght 't leven heen, dan is 't te laet.
Een wijs man sal in tijts beginnen.

Zou Telle zich werkelijk illusies gemaakt hebben over het

gevolg van zijne vrede-zangen? Zoo ja, dan kwam dit voor een groot deel hieruit voort, dat hij zich onmogelijk op het standpunt van zijne tegenpartij stellen kon. 't Was niet enkel twistgierigheid, zooals hij in ditzelfde jaar zong, welke 'liefd' en vree verdwijnen' deed[1]. Onze dichter kon niet begrijpen, dat voor de Calvinisten de hoogste belangen op 't spel stonden. De verdraagzaamheid, voor welke de Libertynen ijverden, *konden* zij niet toestaan. Intusschen begreep Telle wel, dat de ijveraars van beide zijden zich op zijn verzoek niet zouden intoomen. In die dagen waren er echter zeer velen, die al dat getwist met leede oogen aanzagen. Hun was het een ergernis, als zij ter kerke gingen om naar een stichtelijk woord te luisteren, en zij moestén hooren hoe de kansel daverde van het krijgsgeschreeuw. Tot hen in de eerste plaats richtte de dichter zijne vermaning, blijkens het *Tot den Lesers:*

Ghy vaten die soo vol zijt, dat ghy overvliet,
Van kijf-wijn, en ten waer men u met ysre banden
Omleyde, sonderlingh in dese Nederlanden,
Soudt bersten, dit mijn nat en hoeft of soeckt u niet.
De reden is, om dat men doch verloren giet,
Al wat men in u stort: Maer ghij, ô weerde vaten,
Die ledigh zijt van twist, en staet voor Godt gelaten,
Dewijle deze gunst my is van hem geschiedt.
Dat mijnen wijngaert kleyn oock heeft gedragen yet,
't Welck ick verhoope ghy niet weygren sult te stallen,
Soo presenteer ick 't u. O! mach 't maer u ghevallen,
Ick hebbe mijnen wensch en wille van mijn Liedt.

De gebeurtenissen in ons vaderland namen meer en meer eene wending, welke aan een man als Telle allerminst aangenaam konden zijn. De strijd woedde bovenal in Holland. Zeeland, Friesland en Groningen telden bijna geene Remonstranten

1) Het hier bedoelde gedicht is te vinden tusschen het tweede en derde *Discours* van: *Onder verbetering. Sommige Hoornsche Veerscheeps Discoursen* (*door Robbert Robbertsz. Le Canu*) *Hoorn*, 1617 kl. in-8°. (Kon. Bibliotheek) Telle zegt o.a.

Had' mennich mensch sijns wensch, de boomen wierden galghen,
En die op sijn ghebedt gheen Amen segghen wou,
Moest voort, hoe seer hy cock voor sulcken spijs mocht walghen,
Al waer' hy noch so goet Godtvruchtich en ghetrou.

in hun midden, terwijl dezen in Overijssel en Gelderland een zeer kleine minderheid uitmaakten. Utrecht was goed Remonstrantsch. Wij zagen dat de Staten van Holland tevergeefs getracht hadden den storm te bezweren. De Resolutie tot den vrede der Kerken had niets minder dan vrede uitgewerkt. Ook de andere maatregelen door de Staten genomen, het houden van conferenties met de hoofden van beide partijen enz. hadden hun doel gemist. En hoe kon het anders? De Calvinisten eischten eene Nationale Synode; voor hen was dit het eenige middel om aan de Remonstrantsche nieuwigheden een einde te maken. En juist deze synode konden Libertijnen en Remonstranten niet toestaan; zij waren zich zeer wel bewust, dat de Calvinisten in de meerderheid waren en dat het gehoor geven aan den wensch naar eene synode, in welke met meerderheid van stemmen over de leer beslist zou worden, met een veroordeeling hunner beginselen gelijk zou staan. Zij achtten het onbillijk, dat de Calvinisten tegelijkertijd partij en rechter in hunne eigene zaak zouden zijn. Ook in Telles gedichten hebben wij dit reeds opgemerkt. In verschillende plaatsen kwamen de rechtzinnige predikanten tegen de overheid in verzet, of trachtten de - grootendeels Calvinistische - volksmenigte tegen de besluiten der regeering op te hitsen; menig predikant moest zijne stoutheid met verbod om te prediken, afzetting of verbanning boeten. Waar dit gebeurde liepen de volgelingen van den afgezetten leeraar naar buiten om in naburige dorpen Calvinistische predikers te hooren. Of wel men hield in de stad zelve conventikels en richtte schuren tot plaatsen van samenkomst in, waar rechtzinnige leeraars optraden. Zoo ontstond de scheurkerk en deze wilden de Staten van Holland tot geen prijs dulden. Zij wenschten de eenheid der Kerk, welke als het ware met den Staat was opgegroeid, te bewaren. Scheidde heden een deel der geloovigen zich af ter wille van het een of ander leerstuk, dan kon morgen hetzelfde gebeuren wegens een ander geloofsartikel. Waar zou dan het einde zijn? De regeering deed dus de schuren sluiten, wat niet verhinderde dat het volk de afsluiting verbrak. De rechtzinnige partij trad telkens driester op, te meer wijl velen zich bij haar aansloten, die daartoe wel niet werden gebracht door geloofsovertuiging, maar zich de godsdienstige twisten meenden ten nutte te kunnen maken. Mijn bestek gedoogt niet langer bij dit punt stil te staan. Het brandpunt der Contra-remonstrantsche propaganda

was Amsterdam, waar slechts eene kleine minderheid der vroedschap, met burgemeester Hooft als woordvoerder, het drijven der Calvinisten met leede oogen aanzag. Van hieruit werd het verzet tegen de Staten georganiseerd. De Amsterdamsche predikanten stonden vooraan in 't gelid en het is treurig, dat zij zich niet ontzagen middelen te bezigen, welke - hoe men ook over hunne doeleinden oordeele - ten strengste afkeuring verdienen. Welke lasterlijke praatjens zijn niet door hen rondgestrooid! Niet alleen dat zij een Drielenburch tot het schrijven zijner libellen aanspoorden, maar zij misbruikten ook den kansel om het volk in den waan te brengen, dat de leiders der tegenpartij met Spanje heulden en door de Katholieken waren omgekocht. De predikant Plancius had openlijk van den preekstoel gezegd: ‘Mannen van beteekenis meenen allen grond te hebben om te vermoeden, dat zij, die de kerk thans in rep en roer brengen, door de jezuïeten zijn omgekocht. Waarom anders reizen zij, de een voor de ander na, naar den vreemde, om met de leden dezer orde te spreken?’[1)] De zoogenaamde doleerende kerken werden van uit Amsterdam in haar verzet gestijfd, en men hield daar inzamelingen om in hare behoeften te voorzien. Hadden de Staten hier en daar predikanten afgezet, die zich niet aan de overheid wilden onderwerpen, te Amsterdam werd de gematigd remonstrantsche Waalsche predikant Goulart door den kerkeraad van zijne bediening ontzet. Tegen het verbod der Staten in hield men te Amsterdam synoden in 't klein, waar Calvinistische predikanten uit alle provincies (behalve Utrecht) samenkwamen tot bespreking van de te nemen maatregelen. De toestand werd telkens meer gespannen en in verschillende steden hadden oploopen plaats. In den Haag namen de volgelingen van Rosaeus, wien wegens zijne heftige taal het prediken verboden was - met geweld de Kloosterkerk in bezit. Veertien dagen later woonde Prins Maurits met zijn hofstoet onder 't gehoor van een Contra-remonstrant de prediking bij. In Amsterdam was het grauw den Remonstranten te lijf gegaan. In 't begin van 1617 waren deze begonnen afzonderlijke godsdienstoefeningen te houden, in de meening dat de overheid, die elders de doleerende kerken steunde, ook hen niet verbieden zou te vergaderen. Den 30 Januari 1617 richtten 17 Remonstranten - en onder dezen Reinier Telle - het verzoek aan eenige pre-

1) *Rogge. a.w.* II. blz. 270.

dikanten van hun gevoelen te Leiden om een predikant[1]. Chr. Sopingius van Warmond gaf aan de uitnoodiging gehoor. Nadat eerst een remonstrantsche godsdienstoefening door het volk verstoord en de vergaderplaats vernield was, bestormde het gemeen den 19 Februari de woning van Rem Bisschop - broeder van den hoogleeraar Episcopius - wijl men vermoedde, dat daar godsdienstoefening werd gehouden. De magistraat zag lijdelijk toe, dat het huis geplunderd werd.

Deze korte schets, welke in geenen deele beoogt een overzicht te geven van de aan voorvallen van verschillenden aard zoo rijke geschiedenis van het Bestand, is onmisbaar tot goed begrip van Telle's voornaamste hekeldicht. Men begrijpt hoe deze Libertijn verbitterd moet zijn geweest over de gebeurtenissen, welke onder zijne oogen voorvielen. Wellicht dat hij zelf bij de verstoring der godsdienstoefening te Amsterdam in het gedrang is gekomen. Hoe dat zij, hij gaf zijn overkropt gemoed lucht door het dichten van den *Kerfstok*[2], het 'vermaerdt schempschrift', zooals Brandt het noemt. Het pleit zeker voor des dichters vindingrijkheid, dat hij een zoo abstrakt leerstuk als dat der praedestinatie met goed gevolg tot onderwerp van een luimig hekeldicht koos. Het gedicht bevat in 60 koepletten een uitvoerig zonden-register der Contra-remonstranten, opgemaakt door een verontwaardigden tegenstander. De meeste koepletten hebben betrekking op bepaalde feiten en personen; van sommigen is het thans moeielijk meer uit te maken, wien of wat de dichter op het oog heeft. Telle voert de Contraremonstranten sprekende in en laat hen tot de Katholieken zeggen: Tracht niet uwe leer bij de onze te vergelijken. Wij hebben in de wetenschap, dat wij reeds vóór onze geboorte door God zijn uitverkoren, een vrijbrief voor alle zonden.

6.

Ghy hebt het met u biecht wel drock,
Maer, vrienden, wy zijn wijser,
Wy hebben een goe Kerref-stock,
Die nimmermeer wort yser,

1) Zie *Wagenaar, Amsterdam*. IV, blz. 276.
2) *Der Contraremonstranten Kerf-Stock, Die nimmermeer IJser wordt. Aen de Roomsche Katholycken. Op de wijze: Het was een fray rijck Burghers kindt. Door een Liefhebber van de vrye waerheyt. Ghedruckt in de groote onbekende Werelt, in* 4°. (Kon. Bibl.)

Daer op wy mogen kerven,
Om niet, tot dat wy sterven,
Slaen andre vroech, hant aende ploech,
Wy komen tijts ghenoech.

Die stok is wel waard, dat men hem een feest wijde en zijn lof bezinge.

9.

O gouwe Stock, wat pen of tongh,
Sal uwe deucht volprijsen?
De onse? neen, die is te jong,
Sy kan soo hooch niet rysen.
Doch willen wy ons pooghen,
Te doen al wat wy moghen,
En stellen schrael, van 't principael,
Een kort en claer verhael.

Nu volgt een uitlegging van het leerstuk, welke wij kunnen laten rusten. Ik laat hier eenige koepletten volgen, van welke de bedoeling - na wat boven gezegd is - den lezer niet onduidelijk zal zijn.

16.

Op dese Kerf-stock liegen wy,
Voor al des weerelts oogen,
Soo groove loghens dat daer by
Wel sacken souden drooghen,
En als een loghen dueren
Mach vier en twintich uren,
Sy doet by gut, eer s'is gheschut,
De Kerck al groote nut.

17.

Op dese Kerf-stock onbeschaemt
Spijt al die met hem spotten,
Geeft Drielenburch, die korts genaemt
Is, *Paus van alle sotten*,
In t'licht zijn loghen-sacken,
En laster-almanacken,
Ghemaeckt misschien, by ander lien,
Oft immers oversien.

De twee laatste regels zullen wel aan 't adres van sommige Amsterdamsche predikanten gericht zijn. Drielenburch had in dit jaar o.a. uitgegeven: *Calendier ofte Almanach waer inne men kort, klaer ende waerschijnlyck opspeuren.... kan, de Apocalyptische Beeste ende de Babylonsche Hoere daer op sittende. Mitsg. die ghene die d'selve figuerlycker wijse in de seven vrye Nederl. Provinciën.... representeren.... in Martio* 1617. Den titel: 'Paus van alle sotten' was aan hem gegeven door den schrijver van den: *Cap-Covel*.

18.

Op dese Kerf-stock gaen oock *Smout*,
En *Ooghen troost* te wercke,
Twee Campioenen onverstout,
Van onse Moederkercke,
Die soo vervaerlyck lieghen,
Dat sy haer zelfs bedrieghen,
En keuren geck haer eyghen dreck
Voor gout heel sonder vleck.

Met Smout is de bekende Contraremonstrant van dien naam bedoeld, terwijl de *Ooghen troost* een in het jaar 1614 verschenen pamflet is (zie *P.A. Tiele, Bibl. v. Nederl. Pamfletten* n°. 1114). Het volgende koeplet is aan den Amsterdamschen predikant Plancius gewijd.

19.

Op dese Kerf-stock onbepaelt,
Moet hem gheen Leeraer schamen,
Somtijdts te worden achterhaelt
Op seven loghens tsamen,
Maer met een *Planck* beschieten
Sijn voorhooft, en ghenieten,
Met ooren doof den soeten roof
Vant vollicx licht gheloof.

21.

Op deze Kerf-stock valt ons Grau,
Als wy het maken gaende,
De vromen in haer huys, daer 't nau
Yet heels laet blyven staende,

Maer alles rooft na wensche,
T'welck menich hondert mensche,
Soo jongh als oudt, staet aen en schout
En lachende van kout.

Men denke aan de plundering van het huis van Rem Bisschop te Amsterdam.

26.

Op dese Kerf-stock machmen al
De Weerelt vrij onteeren
En syne kinderen vol gal
Op elck een schimpen leeren,
Wanneer men maer een schure
Sticht voor de Leeraers pure,
Al heeft het schoon, selfs in persoon
De Overheyt verhoon.

27.

Op dese Kerf-stock breeckt men op
De Schueren toe gheseghelt,
Van 's Heeren weghe, met een kop
Gants dol en ongherеghelt,
Tsy op zijn eyghen houtje
Of door een *Salich Vroutje*.
Dats even veel, ist kint wat scheel
De kunst is nochtans eel.

Het openbreken van door de regeering gesloten schuren, had o.a. te Zevenhuizen plaats gehad. 't Gebeurde met de Kloosterkerk herdenkt Telle aldus:

Op dese Kerf-stock is de Kerck,
Van 't *Klooster* opghebroocken,
Daer nu (ist niet een seltsaem werck?)
Vast wa'ren vreemde *Spoken*,
Die listich van besyden,
Den man zijn buydel snijden,
En om cleyn loon, een vrouws persoon,
Flucx maken silver-schoon.

Wij zagen, dat de Waalsche predikant Goulart te Amsterdam

door den kerkeraad van zijne bediening was ontzet. Hij werd opgevolgd door Fabrice de la Bassecourt. Deze was eerst te Orleans priester geweest, had daarna de Hervorming omhelsd en behoorde nu - na nog eens tot de katholieke Kerk te zijn teruggekeerd - tot de heftigste Calvinisten. In het 32ste koeplet lezen wij hierover:

Op dese Kerf-stock werpt men uyt
Ghetrouwe predicanten,
Om d'een of d'ander lichte schuyt
Op haeren stoel te planten,
Twee mael den rock te keeren,
Dat kan een man niet deeren,
Die heeft te baet, de Kercken raedt
En in haer graci staet.

33.

Op dese Kerf-stock mach men hier
Met zyne *Magistraten*,
Den draeck vry steken trots en fier,
En schenden haer placeaten,
Jae zelfs de *Staten* schelden,
Op winckels en Marctvelden,
Met veel gevaerts, voor Lantverraers,
En noch al vry wat a'ers.

35.

Op dese Kerf-stock, soo men siet,
Ontwerpen wy requesten,
En als de Overheyt die niet
Beantwoort t' onsen besten,
O lieve maet, soo rotten
Wy tsamen als de Motten,
En slaen confuys, met groot ghedruys
Handt aen Kerck of Stadhuys.

Het laatste koeplet ziet weder op den Haag, waar Rosaeus en de zijnen requesten bij de Staten hadden ingediend om zich te beklagen over de Haagsche predikanten Lamot, La Faille en Wtenbogaert.

39.

Sy (n.l. de regeering) moghen ons de Tempels wel
In ruymen, en gageren
Maer dat wy volghens haer bevel
Ons souden reguleren,

En neffens ons verdraghen,
Ghelijck sy geerne saghen,
Dees nieuwe leer, behoedt ons Heer
Dat doen wy nimmermeer.

40.

Maer willen, dat men dit gheschil
Aen 't *Synodus* sal stellen,
Daer dan de Vaders ons te wil
Het vonnis moeten vellen:
Of anders wy en sullen
Niet passen op haer Bullen,
Noch gheven slecht, ons meester-recht,
Soo wech aen onsen knecht.

43.

Zijt ghy daer, *Catechismus* vriendt?
En ghy *Confessi* mede?
Ghy zijt rechts 't volckje dat ons dient
Komt binnen, neemt u stede
Hier neffens u ghebuere,
De heylighe *Schriftuere*,
Die geern in al, dit swaer gheschal,
U *Richtsnoer* volghen sal.

51.

Op dese Stock, dat is een leest,
Daer wy zoo geern op schoeyen,
Maer die berooft is van den geest,
Die kan dit niet bevroeyen.
't Sijn al te hooghe saecken,
Die niemant wel en smaken
Dan die Gods raedt, juyst op een draet
Ghelijck als wy verstaet:

52.

Des menschen vleeschelijck vernuft
Kan deze harde spijse
Gantsch niet verteren, maer het suft
Hier na zijn oude wijse.
En meent dat Godt sal mercken,
Op goede en quade wercken,

Al of zijn wet waer ingheset
Om die te houden net:

53.

Maer wy, die van den Geest begaeft
Zijn met goe Struysche maghen,
En wel een peert soo 't rijdt en draeft
Door 't keelgat souden jaghen,
Die konnet al verdouwen,
Ghebacken en ghebrouwen,
Ghestooft gesmoort, gelaerst gespoort,
Wy gaender al me voort.

Nadat de Contra-remonstrant aan 't einde van zijn loflied op zijn geliefkoosd leerstuk getracht heeft de opvatting zijner tegenstanders te bestrijden, eindigt het lied:

59.

Nu wel 't is best dat wy een spelt
Hier by dit praetje steken,
En sien gaen of wy met gheweldt
Ons beter connen wreken,
Dan met soo veel dispuyten,
Daer in ons deze Guyten,
Zijn al te gau, maer worden flau,
Als 't oordeel staet aen 't grau.

60.

Adieu dan o ghy Roomsche schaer;
Wy sullen uwe schoenen
Noch liever trecken aen voorwaer,
En ons met u versoenen,
Hoe seer dat wy nu twisten,
Dan met dees Arministen,
Want dat qua zaet de Kerck verraet
Staech aen de Magistraet.

Dat deze vinnige aanval niet onbeantwoord bleef spreekt van zelve. In 't volgende jaar 1618 zagen verschillende tegenschriften het licht[1)].

1) Zie *P.A. Tiele, Bibl. van Nederl. Pamfletten* n°. 1365, 1371 en 1372.

De *Kerf-stock* is het laatste gedicht van eenigen omvang, dat mij van Telle bekend is. Wij zouden hier dus gevoegelijk van den dichter afscheid kunnen nemen, te meer daar ik meen, dat het medegedeelde voldoende is ter beoordeeling van 's mans talent en tot kenschetsing van de richting, in welke hij zich bewoog. Daar men echter nergens een volledige opgaaf van Telle's geschriften vinden kan, wil ik in 't kort nog aangeven, wat met meerdere of mindere zekerheid aan hem kan worden toegeschreven, voor zooverre dit mij bekend is.

Wij zagen[1)] dat Telle een geschrift van Dirk Scabaelje met een Sonnet verrijkte. Deze Doopsgezinde molenaar en schrijver schijnt tot de vrienden van onzen dichter behoort te hebben, want ook een ander zijner geschriften uit het jaar 1617 prijkt met een Sonnet van Telle[2)]. Uit dit jaar zal ook wel dagteekenen: *Wee-klacht Der Hollantsche Maegt, over deze verwerde Tyden: Met een ernstighe Aenspraecke Aen sijn Princelycke Excellentie ende Heeren van den Lande. Ghedruckt in Hollandt, Teghens Leugens voorstandt*. De 'vijfling', welke op den titel gevonden wordt en met de letters R.T. onderteekend is, doet Telle als auteur kennen. Dat versje luidt:

> *Euroop*, ist anders waer, wiert van Jupijn bedroghen,
> die in een *Stiers* ghedaent', 't Meer met haer over-swam.
> Maar de *Balaefsche Maeghd*, Helaes! dit is gheen loghen,
> die wordt nu van een *Kalf*, dat sij heeft op-ghetoghen,
> gheschonden, inden schijn van een onnoosel Lam.

Wanneer men weet, dat met het kalf de rechtzinnige partij bedoeld is, zal men begrijpen, dat deze hier weder harde dingen hooren moet. Den Calvinisten wordt hier o.a. verweten hunne woelingen ten tijde van Leicesters bestuur en wat door hun toedoen in de Zuidelijke Nederlanden, vooral te Gent, gebeurd was. Het gedicht blijft echter beneden Telle's overige hekeldichten en verheft zich niet hoog boven de gewone Rederijkers-rijmelarij.

Wij kunnen ons voorstellen, dat de bejegening, welke de

1) Zie blz. 15.
2) *Spel des gheschils tot Athenen, Ghenomen uyt het* 17. *Cap. van de Handelinghen der Apostelen: Ende in Rijm ghesteldt door Dierick Scabaelje. t'Amst.* 1617. in-4°. (Kon. Bibl.)

Remonstranten te Amsterdam hadden moeten verduren, hunne geestverwanten met droefheid en verontwaardiging had vervuld; 't spreekt van zelve dat zij de stof leverde voor menig vinnig pamflet. Taurinus schreef: *In-houdt Van eenighe brieven, aengaende De Beroerten binnen Amsterdam* enz.[1]. Het bevat een uitvoerig verhaal van het gebeurde en menig hard verwijt aan het adres van den magistraat en de predikanten. Iemand die zich als leerling van den predikant Plancius doet kennen, achtte zich geroepen een tegenschrift uit te geven en noemde dit: *Antwoort, Tot wederlegginghe van het monstreus, oproerich Discours ende Pasquil Jacobi Taurini* enz.[2]. Hij meende het stilzwijgen niet te mogen bewaren, wijl het vlugschrift van Taurinus ver buiten Holland verspreid, ja zelfs naar de 'Franckfortsche mis' gezonden was[3], en dus Amsterdam's goeden naam zou kunnen schaden. Ik zou deze vlugschriften niet vermeld hebben, ware het niet dat het laatste Telle zijn *Troost-Liedt*[4] in de pen had gegeven. In 12 achtregelige koepletten op de wijze van den 51sten Psalm tracht de dichter zijne geestverwanten te Amsterdam te troosten over de onwaarheden die Taurinus' ongenoemde bestrijder in zijn boeksken heeft neergeschreven.

De meeste biographische woordenboeken, welke een enkel woord aan Telle wijden, noemen het jaar 1618 als zijn sterfjaar. Ten onrechte echter, want ofschoon uit het jaar 1618 geen pennevrucht van den dichter tot ons kwam, zoo is dat wel met het jaar 1619 het geval. In dit jaar gaf Telle een gedicht van den Remonstrantschen dichter Dirck Raphelsz Camphuysen in 't licht, onder den titel: *Het Schilt Der Verdructer Ghemoederen* enz.[5]. Aan de keerzijde van den titel plaatste Telle een gedicht van zich zelven, waarin het o.a. heet:

> Maar dat is wel een dubbel sot
> Die met Gods Leer soo hout den spot,

1) In de Kon. Bibliotheek. Zie ook: *P.A. Tiele, Bibl. v. Nederl. Pamfletten*, n°. 1261-1263 en *Baudart, Memoriën*, IX. 18.

2) In de Kon. Bibl Zie: *Bibl. van Nederl. Pamfletten*, n°. 1265.

3) In 't latijn vertaald als: *Epistolica narratio nuperi Tumultus Amstelredamensis et dissertatiuncula supereo*. Zie: *Bibl. v. Nederl. Pamfletten*, n°. 1264.

4) *Troosf-Liedt, Aen alle ... Lidtmaten ... binnen ... Amsterdam*, enz. Onderteekend: *R.T. Lijdt en Hoopt*. In plano. In de Bibl. Thysiana te Leiden.

5) In de Kon. Bibliotheek. Zie: *Bibl. v. Nederl. Pamfletten*, n°. 1682.

Dat hij om weeld' versaect sijn Heere,
En Godes Woord belet te leere.
En die is oock niet minder dwaes,
Die om al 't woelen en 't geraes,
En om des Prins Tyrannigh stijghen,
Syns Meesters eer en Leer gaet swijghen.

Camphuysen had zijne toestemming tot de uitgave niet gegeven en gaf in het volgend jaar een verbeterde editie in 't licht onder den titel: *Ghewillighe Patientie. Ofte Lydens Remedie*[1)].

Door den heer P.A. Tiele wordt nog aan Telle toegekend de *Retortie ofte Wedersteeck*. In de *Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten* no. 1662 lezen wij de volgende aanteekening: ‘Zoo op den val van Barnevelt en de zijnen als op de verbanning der Remonstranten werden in dezen tijd spotprenten gedrukt. Tegen een van deze “*d'Grote Seef*” is de *Weder-steeck* gericht. Het tweede Liedeken handelt “van de uytvaert der Remonstranten;” waarop weder een spotprent het licht zag, getiteld “*d'Arminiaensche Uytvaert*.” Het derde Liedeken is een spotdicht, getiteld “*Vertroostinghe aen de Contra-Remonstranten*,” die moeten “preken voor 10 of 20 man,” terwijl de verdrukte Remonstranten “groeyen schier boven eysch en wensch”, dus blijkbaar op Rotterdam doelende. De dichter is hoogstwaarschijnlijk de Rotterdamsche Remonstrant Reinier Telle’. Heeft Tiele gelijk met zijne gissing, dat het laatste lied op Rotterdamsche toestanden zinspeelt, dan zal Telle de dichter wel niet zijn, want wij zagen dat hij te Amsterdam woonde. Het zou echter kunnen zijn dat het hem na 1617 in laatsgenoemde stad te benauwd is geworden en hij naar Rotterdam is gegaan.

Wat mij echter ook aan Telle's auteurschap doet twijfelen - ten minste van het eerste der drie liedjes - is de latijnsche spreuk waarmede de eigenlijke *Retortie* onderteekend is, luidende: *Honesta numquam scelera successus facit*. Nergens anders vinden wij bij Telle's gedichten het gebruik maken van latijnsche spreuken, wel van zijn devies: *Lijdt en hoopt*. Dat de ondergang zijner partij Telle bitter heeft gestemd, mogen wij veilig aannemen en bleek reeds uit de toespeling op prins Maurits' aandeel in het bloedig drama in zijn gedicht vóór het *Schilt der verdructer ghemoederen*.

1) In de Kon. Bibl. Zie: *Bibl. v. Nederl. Pamfletten*, no. 1767.

Het eenige bewaard gebleven gedicht van onzen Libertijn, dat aan de gebeurtenissen van het jaar 1619 gewijd is, vindt men in *Apollos Harp*[1] onder den titel: *Liedeken van den Hollandtschen Tuyn*. Op de wijze: Waar is nu mijn Vrijheydt. Van de 13 koepletten laat ik hier eenige volgen, omdat zij opnieuw een bijdrage leveren tot de kennis van de politiek der Libertijnen. De Calvinisten ijverden voor een samengaan met Engeland en konden geen vrede hebben met een verbond met het Katholieke Frankrijk, waarheen de Libertijnen de oogen gericht hielden.

6.

Maar, laas! 't is nu discoort,
't Priëel wordt gantsch verstoort;
Want de Tuynman[2] is vermoordt,
Een zwarte Mol
Zijn bloem en bol
Heeft omgewroedt,
Die ons al dit hinder doet.

7.

Haar rolle quam in 't kort,
En worde voortgeport
Uit een Engletier verdort.
De Lely-bloem
Verloor haar roem
Een bittre spruit
Stak de bloemkens d'oogen uit.

1) In *Apollos Harp* (Amst. 1658 in- 8) komen behalve het in den tekst genoemde nog drie gedichten van Telle voor nl. het Sonnet: *Ick haet in een Fransoys* enz. (zie blz. 4), de 'vijfling' *Euroop, ist anders waer* enz. (zie blz. 40) en *Een oudt Vlaems Dicht* luidende volgens de aldaar gevolgde spelling:

Kerken-twist heeft ons een Kindt gesweet,
Lust tot eerschen es sijnen Vadere,
Oe onder oe erger et Kindeken eet,
Gebrek van Liefde es de gevadere,
Ydele eere de voedster noyt geen quadere
't Eeft soch te wille, en 't Kindt wordt groot.
O Almogende Eere, weest onse beradere,
Wordt dit Kindt etende, adieu ons broodt.

Men vindt dit gedichtje vóór Telle's tweeden vrede-lied echter met de gewone hollandsche spelling dier dagen, terwijl in den voorlaatsten regel in plaats 'Eere': Godt staat.

2) n.l. Oldenbarnevelt.

8.

Zijn takken zijn ver-aart,
Veel Vogels daer vergaârt,
Niemant nu de bloemen spaart,
De Maagt geschent,
Geen vrijheit kent
Haar Leeuw valliant
Bindt men aen een koussebandt.

Hiermede wordt gezinspeeld op de verheffing tot ridder van de orde van den Kousenband, welke prins Maurits was te beurt gevallen.

12.

't Priëel dan weder bouwt,
Snoeyt af 't verdorde hout,
Wat ver-aart ook niet betrouwt,
Den Engletier
Werpt op het vier.
De Roos is goedt;
Maar de Lely blijven moet.

Of Telle zelf nog de uitgave van zijne vertaling van Servets werk in het jaar 1620 bezorgd heeft, of dat hij toen reeds niet meer tot de levenden behoorde, is mij niet bekend. Boxhorn bericht dat hij is ‘begraven met onghedeckten, ende met laurieren ghekroonden, ende een yeder sichtbaren hoofde, op de maniere van uytnemende Poëten.’

Kunnen wij, dit lezende, een glimlach niet weerhouden, toch meen ik, dat Telle als dichter geen slechte figuur maakt onder de beoefenaars der poëzie uit het begin der zeventiende eeuw en dat zijne gedichten eene niet onbelangrijke bijdrage leveren tot kenschetsing van het streven der Libertijnen.

W.P.C. KNUTTEL.

In de Alpen.

Een Alpenboek, door C. van Nievelt. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1886.

Muziek en het reizen in de bergen hebben éen ding gemeen: hij die er niet van houdt, moet er niet over meespreken; want, dat hij er niet van houdt, is een bewijs dat hij er geen verstand van heeft, en reeds in de apocriefe boeken staat, volgens een geacht lid der laatst ontbonden Kamer, geschreven, dat men zijn mond moet houden over dingen waarvan men geen verstand heeft.

Deze sluitrede is, dunkt mij, onberispelijk. Is zij het niet, welnu, dan zal ik mij troosten met een: '*mihi constat*', met een beroep op mijn bewustzijn, en op de ervaring, die leert:

1°. dat voor iemand dien muziek koel laat, niets zoo vervelend is als een gesprek tusschen toonkunstenaars over hun vak; en

2°. dat het Alpenboek van den Heer van Nievelt alleen door hen niet genoeg gewaardeerd wordt, die de bergen òf niet kennen, òf niet bereisd hebben zoo als het behoort.

Gelukkig dat het aantal derzulken onder de beschaafde lezers in Nederland telkens kleiner wordt. Dank zij den verbeterden middelen van gemeenschap tusschen ons polderland en de bergstreken van Europa, hebben tal van landgenooten de bergen leeren kennen, - hebben velen proefondervindelijk ontdekt, dat zij geboren bergreizigers zijn. En daarmede wensch ik hun en den schrijver van het Alpenboek geluk; want letterkundige verdiensten alleen zijn in ons land zelden toereikend om een boek meer dan een enkele uitgaaf te doen beleven. Ook uit een litterarisch oogpunt beoordeeld, zijn de verdiensten van dit

werk groot, grooter wellicht dan die der laatst verschenen novellen van den schrijver, waar de kunst wel eens in het gekunstelde overgaat. Maar wie de Alpen kent en liefheeft zal zich in dit Alpenboek telkens op nieuw aangetrokken gevoelen door het beeldende, het ware der beschrijvingen, welke hem de heerlijkste oogenblikken in zijn eigen leven voor de oogen tooveren.

Voor mij althans, die de door den Heer van Nievelt bereisde streken voor het meerendeel ken en op dezelfde wijze als hij bereisd heb, - voor mij leverde de lezing nog wat anders op, dan een enkel letterkundige genieting: zij verlevendigde louter liefelijke en grootsche herinneringen, die, de schrijver zegt het terecht, den waren schat van ons leven moeten vormen, hoe ouder wij worden.

Ik sprak zoo straks van het reizen in de bergen *zoo als het behoort*. Daarmede wil ik natuurlijk niet te verstaan geven, dat er maar één goede wijze van reizen bestaat, namelijk de door mij best bevondene. Elke reiziger zal ten slotte zijn reisplan en zijne reismethode moeten doen afhangen van de mate zijner krachten, lichamelijk en finantiëel, van zijn gestel, van zijn lichaamsbouw, van de streek die hij bereist. Een mijner beste vrienden is eens op de Schynige Platte bij Interlaken nagenoeg omgekomen van vermoeienis en overmatige transpiratie; toch vordert de bestijging van dien berg bij een gewoon sterveling geen noemenswaardige inspanning; maar mijn vriend had zich nu eenmaal voorgenomen om hem op te wandelen, ofschoon hij zeer kortademig was en, wat gedaante betrof, in veelzijdigheid weinig onderdeed voor het lichaam met oneindig veel vlakken, den bol. Zelf heb ik, - ik was toen nog erg jong, - mij eens laten wijsmaken, dat het beter was, binnen tien dagen tijds een groot gedeelte van Tyrol en Salzkammergut in een rijtuig te bereizen, dan een klein gedeelte van Tyrol te doorwandelen: het gevolg is geweest, dat ik op die reis nagenoeg niets van beide landen gezien heb, om de eenvoudige reden, dat ik in die jaren geen uur in een rijtuig kon zitten, zonder in te dutten.

Te voet, te paard, in een rijtuig, op een draagstoel, per spoor of op een twee- of driewieler, 't zijn alle verdedigbare wijzen van locomotie, ook in een bergland. Als axioma staat alleen vast, dat die wijze van zich te verplaatsen de voorkeur verdient, welke

den reiziger de meeste vrijheid van beweging laat, en dat dus hij, die goede beenen, goede longen en goed schoeisel bezit, en die niet door te rijkelijke vetvorming wordt gekweld, in hoofdzaak te voet behoort te reizen. Alleen de voetreis laat hem volledig vrij in de keus van den te volgen weg, en vergunt hem op elke plaats, waar hij zich bevindt, juist zoo kort of zoo lang te blijven als hij zelf verkiest.

Dat dit ook de overtuiging is van den Heer van Nievelt, blijkt op elke bladzijde van zijn boek. Hij is er zelfs zóó van overtuigd, dat hij het den toerist soms kwalijk schijnt te nemen, als die zich per spoortrein of met eenig ander voertuig laat vervoeren. Hierin gaat hij min of meer aan doctrinarisme mank. Ieder zijn zin, is mijne leus: als men mij maar de vrijheid laat om te reizen zooals ik wil.

De eenige beperking, die ik aan het reizend publiek zou willen opleggen, betreft meer het personeel der reizigers, dan de wijze waarop zij reizen. In het destijds eenige logement op de Wengernalp (er zijn er thans, naar ik meen, verscheidene) heb ik eens een jonge russische dame zien binnendragen, die onophoudelijk bloed opgaf; zij had er op gestaan, vóór haar dood de Jungfrau van zoo nabij mogelijk te zien. Of zij levend te Lauterbrunnen is aangekomen, weet ik niet; wel, dat voor mij het genot van dien dag voor goed bedorven was.

Oude juffrouwen uit Berlijn hebben doorgaans een soortgelijken invloed op mijne stemming tegenover de natuur. Zij zijn mij veel te dialectisch in het ontleden van hare gewaarwordingen, en laten zich moeilijk ontwijken, wanneer men eenmaal de onvoorzichtige beleefdheid heeft gehad, haar den een of anderen kleinen dienst te bewijzen.

Deze en enkele andere categorieën van reizigers of reizigsters zou ik, als hinderlijk, verboden willen zien. De schrijver van *Een Alpenboek* zou waarschijnlijk verder gaan; denkelijk zou hij ook de ‘travelling snobs’ van alle natiën willen weren, zij mogen dan 'Arry, Schulze of Droogstoppel heeten, een geslacht, dat vooral in Juli en Augustus sommige plekken van Zwitserland, Tyrol en Noord-Italië onbereisbaar maakt. Ik denk er anders over.

Vooreerst is ook hier mijn stelregel: leven en laten leven. En dan, ik acht de bedoelde individuën niet zoo hinderlijk als zij, in grooten getale bijeen, ons wel toeschijnen. De voetreiziger

althans heeft weinig last van hen. Voor hem is het geen groote opoffering de plaatsen te vermijden waar de reizende Philisters in groote zwermen bijeengonzen: en gaat hij buiten den bebouwden kom van Interlaken en van Zurich, van Vevey en van Genève, dan is de natuur ruim genoeg om een bijna onbeperkt getal van deze schadelijke insecten te bergen, zonder hinder voor den reiziger. Zij zijn ook maar schadelijk door of bij onmiddellijke aanraking. Daarentegen mag men aannemen, dat zij, evenals veel in de natuur (alles, zou Martinet gezegd hebben) met de eene of andere *nuttigheid* zijn toegerust. Van de Engelschen onder hen is zoodanige nuttigheid bewijsbaar. Aan zindelijkheid, *comfort* en het gebruik van veel waschwater gewend, en in zeer talrijke zwermen rondreizende, hebben zij allengs op de plaatsen waar zij dikwijls neerstrijken, de waschkommen en lampetkannen uitgediept en verruimd, de bedden veerkrachtiger en frisscher doen worden, de concurreerende insecten daaruit verdreven. En deze weldaden behoorde de Heer van Nievelt wel in de eerste plaats te erkennen, hij die zoo over de onzindelijkheid der italiaansch-tyroolsche logementen klaagt.

Wat mij betreft, ik zou niets liever wenschen, dan den stroom der Engelschen, *snobs* of niet *snobs*, over sommige noord-italiaansche of zuid-duitsche streken heen te leiden, die zij tot dusver niet of weinig hebben bezocht. Want wij Hollanders zijn, als reizigers, niet talrijk genoeg om het *genus* herbergier op het punt van zindelijke bedden tot maatregelen van zelfbehoud te dwingen, en wat het gebruik van waschwater betreft, hebben wijzelf, de enkele hydromanen onder ons niet te na gesproken, nog ontzaglijk veel te leeren.

In de eerste plaats dan zou ik de Engelschen als waschkom-hervormers naar Varallo willen sturen. Dat oord ligt in het verrukkelijke Val Sesia, een der dalen die de Monte-Rosagroep in haar zuidelijke uitloopers omsluit. Ik ben er eens aangekomen na een dag rijdens over den meedoogenloos zonnigen straatweg, die van Stresa aan den Lago Maggiore over Arona en Borgomanero naar het Val Sesia leidt. Ieder die de stof der italiaansche straatwegen kent, kan zich voorstellen, hoe ik er bij mijne aankomst uitzag; van top tot teen bedekt met eene laag witte gips, haar, oogen, huid, kleeding en schoeisel, alles even wit; gekookt, versuft van het rijden, te meer daar ik den

voorgaanden nacht niet geslapen had, om de zon te zien opgaan van den top van den Motterone bij Stresa, welke top zich evenwel hardnekkig in een sluier van nevelen was blijven hullen.

Welnu, als het hijgend hert, der jacht ontkomen, stormde ik te Varallo de derde verdieping van het hotel Italia op; hoed, jas, vest, enz. enz. in een oogwenk lagen zij, wie weet waar, - en ik stond met mijn wit masker voorovergebogen over .... ja over wat? Een spoelkom zouden onze huismoeders het ding noemen, dat daar, half gevuld met water, stond te waggelen op een stellage, bestaande uit twee ijzeren ringen, horizontaal boven elkaar bevestigd aan drie spichtige ijzeren spijltjes met omgebogen uiteinden. Van een hulpwatervoorraad in lampetkan, karaf of zelfs trekpot geen spoor. Als eenig middel van gemeenschap met de dienstbare wereld gelijkstraats een kleine schel op de open gaanderij, die om het huis heenloopende, alle kamers der verdieping met elkaar in gemeenschap bracht. Na vruchteloos gelui ging ik naar beneden, en verkreeg met moeite, dat de spoelkom een en andermaal geledigd en weder gevuld werd, telkens ten koste van een afzonderlijke bestijging der zestig treden, die mijne kamer van de keuken scheidden. Geen wonder, dat de bejaarde en groezelige matrone, die deze herhaalde reizen volbracht, teekenen van diepe verachting begon te geven voor zulk vergedreven sybaritisme; te meer daar zij hare aandacht tevens te wijden had aan een mager haantje, dat, ten mijnen behoeve vermoord en geplukt, op het keukenvuur stond te bakken.

En onderwijl kon ik, van de gaanderij bij mijne kamer, de Sesia met dartelen overmoed voorbij zien huppelen, een onuitputtelijken stroom ijskoud water uit haar eigen gletscher toevoerende aan den Po, die in diezelfde dagen al meer water had dan zijne bedding kon bevatten, gelijk in de kranten stond te lezen.

Van Varallo gesproken, - die naam brengt mij terug op mijn eigenlijk voornemen bij het schrijven van dit opstel: ik wensch, ter aanvulling van hetgeen de schrijver van het Alpenboek zoo uitstekend heeft gedaan, ‘den onervaren bezoekers der Alpen eenige wenken te geven, die hun bij het opmaken van een reisplan misschien van dienst kunnen zijn: hun nevens hun Baedeker een leiddraad aan de hand te doen’

voor eene streek, die geen Alpenbezoeker behoorde ongezien te laten. Over Varallo voert namelijk de m.i. beste reisroute rondom de Monte-Rosagroep, een tocht, dien de Heer van Nievelt zeer zeker niet onvermeld zou hebben gelaten, zoo hij dien had volbracht.

Met hem spreek ik hier alleen voor de reizigers, die, als Pater Seraphicus, hunne vlucht tot de ‘Mittlere Regionen’ bepalen, en zich slechts af en toe in de ‘höchste reinlichste Zelle’ wagen, als zij die zonder halsbrekende gymnastiek kunnen bereiken. De groote gletschervirtuosen zullen het armzalig vinden, dat ik het Alte en Neue Weissthor, de Colle delle Loccie, den Lysspass, het Felikjoch, als niet door mij bereisd, onvermeld laat. Laten zij deze bijdrage gerust ongelezen laten. Binnen het bereik mijner ervaring liggen de bergpassen, die in een eenigszins wijderen kring rondom den Monte-Rosa leiden. Ook voor dames, die goed ter been zijn, zijn zij toegankelijk en alleen op enkele punten voert de weg over ijs of sneeuw.

De route, die ik bedoel, eischt zeven of acht dagen, natuurlijk behoudens tegenspoed. Zij begint te Visp in het Rhonedal, en voert van daar over het Saasdal en den Monte-Moro-pas in twee dagen naar Macugnaga[1)]. Den eersten avond doet men verstandig met niet te Saas-im-Grund te blijven, waar, althans in het jaar 1878, toen ik deze reis deed, een hotel van de allerafschrikkendste soort den reiziger den moed benam, om zijn ledematen de noodige rust te gunnen. Ik haast mij hierbij te voegen, dat Baedeker in zijne uitgave van 1883 een sterretje plaatst bij hetzelfde hotel, en den Hr. Zurbriggen als waard noemt. Mijn vertrouwen op Baedeker is groot genoeg om aan te nemen, dat de Hr. Zurbriggen een model-herbergier is. Toch raad ik den lezer aan, twee en een half uur verder, tot het dood-eenvoudige, maar zindelijke Mattmark-hotel door te stappen, - tenzij hij een omweg over het verrukkelijk gelegen

1) Ziehier gemakshalve een kort overzicht van den geheelen tocht: 1e en 2e dag van Visp over Monte-Moro naar Macugnaga; 3e dag naar Alagna over den Turlo-pas, of, beter, 3e en 4de dag over Col di Baranca, Fobello en Varallo naar Alagna; 5e dag naar Gressoney over Col d'Ollen; 6e dag naar Fiéry over de Betta Furca; 7e dag over de Cimes Blanches naar Breuil, of terstond over den Val Tournanche-gletscher en den Theodulpas naar Zermatt; 8e dag van Breuil over Theodul naar Zermatt, per rijtuig naar St. Niklaus en verder naar Visp.

Saas-Fee wil doen, ongeveer drie kwartier bewesten Saas-im-Grund, waar hij een uitnemend hotel kan vinden om te overnachten. Daar kan hij dan den volgenden morgen zijn hart ophalen aan een blik op den Feegletscher, in wijden kring omgeven door de spitsen van den bergketen, die den Monte-Rosa verbindt met de Mischabelhörner. Hij kan dan ook, zonder Saas-im-Grund weder aan te doen, rechtstreeks over Almagel naar Mattmark-Hotel geraken. Heeft hij echter in laatstgenoemd oord overnacht, dan kan hij nog vóór den middag op den Monte-Moro aankomen, en dan staat de kans gunstiger op een helder, onbeneveld vergezicht.

Intusschen, dit zijn de woorden der wijsheid, opgevangen uit den mond Baedeker's; zelf heb ik met twee reisgenooten, man en vrouw, op een killen, somberen ochtend den tocht van Saas-im-Grund aanvaard, vertrouwende op het woord van den gids, dat het dien dag goed weer zou worden, ofschoon het den vorigen dag en den ganschen nacht geregend had, en het toen nog regende. Ware destijds de Hr. Zurbriggen reeds onze waard geweest, wie weet of wij niet te Saas-im-Grund gebleven zouden zijn. Maar feller dan de Erinnyen Orestes vervolgden, dreef ons de herinnering aan de gruwelen van den afgeloopen nacht naar buiten in den regen. En het regende voort tot voorbij Almagel, en toen bleef de nevel rondom ons hangen, en verborg ons de schoonheden van den Allalingletscher, wiens ‘aiguilles de glace,’ het staat in Baedeker geschreven, ‘contrastent de la manière la plus merveilleuse avec l'azur du ciel et prennent les formes les plus bizarres.’ Wij zagen alleen den doodschen grafheuvel van de *Moräne* onder een zwaar deksel van witten nevel, en wij kwamen voorbij het Hotel Mattmark, en begonnen al meer en meer te stijgen, over Mattmark-Alp en Distel-Alp; en nog zagen wij niets voor ons uit dan den onderkant van den Thälibodengletscher, dien wij weldra links lieten liggen, en de steile grauwe wanden van den Monte-Moro, waar wij omheen moesten. Al moeilijker en moeilijker werd het klimmen over de glibberige rots, in vroeger eeuwen door den gletscher gladgeslepen; wij hadden soms werk genoeg om ons staande te houden, en letten niet meer op den nevel, en zwoegden voort in het zweet onzes aanschijns.

Eindelijk, eindelijk is het hoogste punt van den pas bereikt, nog enkele stappen om een vooruitspringend gedeelte van de rotswand heen...

Wie sprak er van nevel? De helderste zon beschijnt ons en geheel het heerlijke tafereel dat zich plotseling voor ons oog ontrolt. Monte-Rosa in al zijn pracht, tienduizend voet uit het Val Anzasca oprijzend; zijne kroon van vier spitsen tegen een diepblauwen hemel verheffend; in stille majesteit tronend te midden eener hofhouding van lagere toppen, slippendragers van den kroningsmantel van sneeuw en ijs, die van des vorsten schouders tot laag in het dal neerhangt. In de diepte onder ons strengelt de Anza, als een zilveren band, de kleine gehuchten aaneen, die Macugnaga vormen, en vervolgt haar weg in menigvuldige kronkelingen, hier en daar zich verschuilend onder het loover van het kastanjewoud, dat in dit zuidelijk Alpendal tot op een paar uur gaans van den gletscher zich vooruitwaagt. Hooge, met sparrenwoud begroeide hellingen, met kale kruinen van verweerde rots bekroond, scheiden tegenover ons den grooten Macugnagagletscher, die in statige kromming voorbij den voet van Monte-Rosa aan de Anza haar watervoorraad toevoert, van het zijdal dat naar den Turlo-pas leidt.

Voorwaar, wie Macugnaga met andere beroemde punten in de Alpen vergelijkt, zal het met den Heer van Nievelt eens zijn, dat het met zijn gezicht op de zuidzijde van den Monte-Rosa een troef uitspeelt, die vele andere overwint. Maar om het volle genot van dit gezicht te hebben, kieze de reiziger den weg over Monte-Moro; laat dan hij, die óf te lui is, óf om andere redenen dien weg niet verkiest te betreden, Macugnaga van beneden af, langs de Anza naderen. De overweldigende verrassing die Monte-Moro biedt, vindt men op geen ander punt.

Wie mijn raad volgt, kan dat te veiliger doen, daar ook ik hem kennis zal doen maken met het schoonste gedeelte van het Anzasca-dal, - na hem voor de onmiddellijke omgeving van Macugnaga naar het Alpenboek verwezen te hebben.

Ter voortzetting namelijk van den tocht rondom den Monte-Rosa, waarschuw ik ieder, den weg van Macugnaga naar Alagna niet over den Turlo-pas te kiezen, tenzij hij groote haast hebbe, of van zelfkastijding zedelijke verbetering verwachte. Geen van beide was met ons het geval, toen wij de ervaring ons eigen maakten, hoe oninteressant, hoe zonnig, hoe weinig beloonend deze weg is. Juist op de pashoogte leidt hij door een soort van S-vormigen gang, die levendig de oude Haarlemmerpoort te

Amsterdam herinnert, en even weinig uitzicht biedt als die placht te doen. *Diem perdidimus* was dan ook onze slotsom, toen wij dien avond te Alagna aankwamen.

Gelukkig is hier een alleraardigste variant op het thema uit te voeren, die Baedeker in dit verband niet aan de hand doet. Volg, o reiziger, van Macugnaga de verrukkelijke boorden der Anza, veelal beschaduwd door prachtige kastanje- en noteboomen, afwaarts tot het dorpje Ponte Grande, en verzuim vooral niet, waar de talrijke bochten van den weg dit toelaten, een blik te werpen op den Monte-Rosa tusschen de wisselende bergcoulissen op den achtergrond, zooals de heer van Nievelt ze noemt. Steek dan, te Ponte Grande, de rivier over en getroost u den vrij steilen klim langs de hellingen van het Val Olloccia. Eerst door hooge sparrenbosschen, daarna over een heerlijk tapijt van kort, fijn, dichtinééngedrongen, geurig gras, eindelijk over eenige sneeuwvelden of eigenlijk sneeuwvlekken, voert de weg u naar den Collo di Baranca, die de bekkens scheidt van de Anza en de Sesia; van de pashoogte daalt ge dan langs de hutten van Baranca in het wonderliefelijke Val Mastallone neer, een zijtak van het Sesia-dal.

Als uw tocht op een zondagnamiddag valt, dan hebt ge de kans een aantal inboorlingen te ontmoeten, die uit de kerk te Fobello terugkeeren; en de zondagstooi der vrouwen zal stellig, door smaak en doelmatigheid beide, uwe aandacht trekken. In plaats van de lange rokken en andere aanhangselen, waarmede de beschaving ons schoone geslacht in het gebruik van zijn onderste ledematen belemmert, draagt de fobellinische vrouw een rok die niet verder reikt dan tot even over de knieën, en verder (met permissie) een broek, evenals haar mannelijke natuurgenoot bij ons, doch nauwsluitender, - of liever een soort van kous zonder voet, die het been van den enkel opwaarts bedekt. Behalve het hoofddeksel, een zijden doek van schelle kleur met zilveren pennen op bevallige wijze bevestigd, en het witte hemd dat hals, borst en bovenarmen bedekt, is dit kostuum doorgaans donkerblauw van kleur, alleen bij de ‘lionnes’ der buurt met smaakvol gouden borduursel versierd.

Aldus gekleed, en meestal ‘accortes et bien prises’ van gestalte, begroeten zij u met een vriendelijken lach van den dikwijls grooten mond, die de regelmatige rijen tanden mooi doet uitkomen tegen de bruingebrande gelaatskleur. Talrijker en tal-

rijker worden deze ontmoetingen naarmate ge Fobello, het voornaamste dorp van het dal, nadert; want de avond begint te vallen, en sommige dier vrouwen hebben nog een goede twee uur te loopen eer zij hare woning bereikt hebben.

Te Fobello aangekomen doet ge wijs met een *vetturino* te huren, die u tot Varallo brengt; ge hebt, van Macugnaga af gerekend, ongeveer acht uur loopens achter den rug, en de bijna drie uur gaans, die u nog van Varallo scheiden, hebben, al is het Mastallone-dal nog zoo bekoorlijk, voor den wandelaar in den nacht weinig aantrekkelijks.

Nog wijzer evenwel doet ge, vooral als de almanak u een volle maan toezegt, met te Fobello te blijven overnachten, en den volgeńden morgen te voet naar Varallo te gaan. Dan zult ge een tafereel te zien krijgen dat u lang zal bijblijven. Het dorp ligt neergevleid in eene enge kom van bergen, met kastanje- en noteboomen begroeid, en van alle zijden vrij steil oprijzende; nauwelijks vindt de bruisende beek de noodige ruimte om langs den molen te glijden, die aan het lager einde van het dorp haar den weg tracht te versperren. Vriendelijk en frisch is deze omgeving bij helderen zonneschijn; maar zij wordt betooverend, wanneer de maan de tinten op de berghellingen tot groote massa's van purperen schaduw heeft doen ineensmelten; wanneer zij het diepe blauw van dezen italiaanschen hemel met een gouden waas heeft overtogen; wanneer zij alleen den kerktoren en enkele vooruitspringende gevels van huizen verlicht en als het zuiverst witte marmer tegen den donkeren achtergrond doet uitkomen. Bladstil is het in den welriekenden, bedwelmenden zomernacht.

Ueber allen Gipfeln
Ist Ruh,
In allen Wipfeln
Spürest du
Kaum einen Hauch.
Die Vöglein schweigen im Walde.

Over gansch het dal ligt een mysterie, dat u allengs geheel doordringt en de gevoeligste snaren van uw gemoed doet trillen. Allerlei herinneringen komen bij u op. Wenschen, nimmer vervuld, - verloren illusiën, - gedachten aan vroeg gestorven vrienden, aan lang geleden leed, - zij vervullen

uwe ziel en doen u het oog overloopen, doch wekken geen smart, alsof ook het tegenwoordige slechts eene herinnering was, met al het ijdele streven der wereld ter ruste gelegd onder dien kerktoren, die als een glanzende grafzuil zich in 't maanlicht verheft.....

Warte nur, balde
Ruhest du auch.

De vierde dag van dezen tocht om den Monte-Rosa brengt ons gemakkelijk tot Alagna. 's Morgens vroeg uit Fobello opgebroken, wandelen wij langs de menigvuldige kronkelingen van het enge Mastallone-dal, langs schilderachtige huisjes, op gunstige plaatsen tusschen den weg en de rots als het ware ingewigd, met wijnranken sierlijk omhangen, en komen te Varallo nog frisch genoeg aan, om het gebrek aan waschwater, waarover ik hierboven klaagde, niet te ondervinden. Een voordeel te meer, dit merk ik hier terloops op, van het nachtverblijf in den *Léone d'Oro* te Fobello - waar de watertoevoer voor huiselijk gebruik, schoon lang niet overvloedig, rijkelijker is dan te Varallo. Voorts diene, ten behoeve van hem die de behoefte gevoelt, om uit laatstgemeld oord naar Amsterdam te telegrafeeren, dat het telegram groote kans heeft, overgeseind te worden en zijne bestemming te bereiken, al verzekert u de telegrafist, dat Amsterdam niet met het telegraafnet is verbonden, en al verkiest hij niet, zich van zijne dwaling te laten overtuigen.

Van den weg langs de Sesia naar Alagna, die ongeveer acht en een half uur lang is, doet men wel, de eerste zes per rijtuig af te leggen, tot waar de rijweg eindigt, te Mollia. Wel is ook het Sesia-dal liefelijk genoeg om er al wandelende genot van te hebben, maar het wandelen over een rijweg, heeft, niet het minst in Noord-Italië, waar de stof op de rijwegen altoos duimen dik ligt, eigenaardige bezwaren; vooral als die rijweg, gelijk veelal geschiedt, zooveel mogelijk buiten de schaduw der prachtige kastanjeboomen aangelegd is, die deze dalen zoo welig versieren. Te Mollia, waar wij een voortreffelijk middagmaal vinden, tegen buitengewoon matigen prijs, en met uitnemenden landwijn zonder bijbetaling, begint gelukkig weer het voetpad of muildierpad, dat ons in twee

en een half uur naar Alagna voert, - doorgaans heerlijk beschaduwd, en telkens verrukkelijke uitzichten biedende op de reuzen van de Monte-Rosagroep, wier spitsen van rotsen en ijs scherp gekant te voorschijn treden onder het rozeroode licht der avondzon.

Zoo hebben wij dan twee dagen besteed om van Macugnaga naar Alagna te komen, terwijl de Turlo-pas ons één dag zou hebben uitgespaard. Eene bezuiniging, die in dit geval zeer stellig de wijsheid zou hebben bedrogen.

Te Alagna vinden wij weer een goeden *albergo*. En hier vergunne mij de schrijver van het Alpenboek op te komen tegen de algemeenheid zijner beschuldiging van onreinheid tegen de italiaánsche logementen. De Heer van Nievelt wijdt er een geheel hoofdstuk aan, en schoon hij daar alleen het italiaansche gedeelte van Tyrol op het oog heeft, karakteriseert hij de minder loffelijke eigenschappen, die hij wraakt, als typisch italiaansch, in tegenstelling van de voortreffelijkheden die hij aan het duitsche Wirths- en Gasthaus toekent.

Het zij ver van mij te beweren, dat er in Italië niet veel ongerechtigen onder de logementhouders zijn, wezens, die het zich tot taak schijnen te stellen, hunne slaapvertrekken tot entomologische afdeelingen van een dierentuin in te richten. Dit te loochenen, zou óf de fijnheid en gevoeligheid mijner huid, of ook de gezonde samenstelling van mijn bloed in verdenking brengen. Waar ik tegen opkom, is het in verband brengen van die onreinheid met de italiaansche, van reinheid met de germaansche nationaliteit van den herbergier. Daartegen roep ik u tot getuigen, gij bittere, of liever gij kruipende, krioelende, griezelige, jeukende ervaringen, door mij onpartijdig opgedaan te Meiringen zoowel als te Bellinzona, te Stuttgardt als te Meran, te Imst als te Santa-Maria op den Stelvio!

De reisroute die ik hier bespreek leidt grootendeels over italiaanschen bodem en door een italiaansch sprekende bevolking: zelfs de meeste logementhouders en hunne bedienden spreken, of spraken in 1878, niets dan italiaansch. Voor den ondergeteekende had dit lastig genoeg kunnen zijn. Al heeft hij door lezen en herlezen het zoover gebracht, dat hij den ‘Inferno’ en de ‘Gerusalemme liberata’ kan verstaan, noch Dante noch Tasso stelde hem in staat om nachtlogies, gebakken haantjes, coteletten, omeletten, of wat dies meer zij, in het italiaansch

te bestellen. Gelukkig dus, dat de betere helft van het echtpaar, waarmede hij reisde, door haar groote virtuositeit in het hanteeren van het italiaansche idioom, hem menigmaal uit ongelegenheden redde.

Genoeg, om te bewijzen, dat deze streek door en door italiaansch is. Toch hebben wij, behalve wat den karigen toevoer van waschwater betreft (dien men ook in andere zoogenaamd beschaafde landen vindt) op de zindelijkheid van de logementen te Fobello, Varallo, Mollia en Gressoney St-Jean, waar onze route thans heenleidt, geen aanmerking hoegenaamd te maken gehad. Ik maak hieruit op, dat de Heer van Nievelt zijne waarnemingen op een te beperkt gebied heeft gedaan, om er ten nadeele der italiaansche nationaliteit gevolgen uit te kunnen trekken.

Alagna blijkt ons een oord te zijn waar bijna uitsluitend Noord-Italianen de zomermaanden komen doorbrengen, hetgeen zeer voor hun smaak en hun gezond verstand getuigt, want het logement is goed en goedkoop, de lucht overheerlijk, en het dal biedt naar alle zijden gelegenheid tot schoone wandelingen, onder anderen, verder opwaarts naar de Pile-alp, waar men het heerlijkste gezicht heeft op de Parrot-spits van den Monte-Rosa, en op den grooten gletscher die de Sesia voedt.

Wij vervolgen (op den vijfden dag van deze reisroute) onzen tocht westwaarts over den Col d' Ollen, waar de eerlijkheid mij gebiedt te bekennen, dat de ‘belle vue au Nord-Ouest,’ die Baedeker ons beloofd had, zich aan onze oogen achter een muur van witte nevelen onttrok; daarentegen vertoonde zich naar de zuid- en zuid-oostzijde een verwonderlijk ‘fouilli’ van bergspitsen, geheel verschillend van de vormen der noordelijke Voor-Alpen; naar de dalzijde oploopende grazige driehoekige vlakten die, plotseling afgebroken, den vorm van steile, kale rotswanden vertoonden, tot waar de plantengroei de door verweering en afspoeling gevormde onderste glooiingen onder de zware plooien van een dennenmantel bedekte. En voorbij die bergen, in de wazige verte, zien, of liever vermoeden wij aan de weerkaatsing van sommige lichtstralen, een groote eindelooze vlakte, die van den Po, blinkend onder een hemel van witte wolkjes.

Van den Col d'Ollen neerdalende komen wij langs een klein meertje op de Alp Gabiet, te Gressoney-la-Trinité, in het Val de Lys of Val Gressoney aan, waar Baedeker ons een hotel

aanbeveelt, en ons met het oog op den dag van morgen aanraadt te blijven. Wij echter hebben den tijd en willen er het onze van hebben; wij gaan dus voort tot het vijf kwartier afwaarts gelegen Gressoney St. Jean, dat veel bezoek van Italianen, jagers en anderen, heet te ontvangen, als zijnde een verkwikkelijk en verrukkelijk zomerverblijf. Wij vinden er evenwel, buiten onszelf, geen gasten; of dit daaraan te wijten is dat de jachttijd gesloten is, weten wij niet. Wel, dat de verrukkelijkheid van het oord ons niet in het oog springt, in weerwil van de voorkomendheid van den gastheer.

Dienzelfden indruk krijgen wij van eene wandeling, den volgenden dag langs de boorden der Lys ondernomen: altijd met het doel om er het onze van te hebben. Het dal is ons te warm, te breed, te grauw bestoven, en de naam van het dorp Issime, - waar wij in een afzichtelijk vuil en donker hol een *lunch* van *salami* en fossiel brood nuttigen, - wordt door ons verklaard eene verkorting te zijn van het superlatief van VIES. Mogelijk, dat de loodzware atmosfeer, en een bewolkte lucht die ons de sneeuwvelden van den Lyskamm verbergt, voor een deel tot den ongunstigen indruk bijdragen, dien wij van deze wandeling t'huisbrengen; maar eenstemmig besluiten wij, onzen vrienden den raad te geven om, over den Col d'Ollen komende, niet tot Gressoney-St.-Jean door te gaan, maar te Gressoney-la-Trinité te blijven overnachten, of ook, denzelfden dag den tocht over de Betta Furca voort te zetten, die hen in vijf uren te Fiéry zal brengen. Zoodoende zal de reiziger tusschen Alagna en Fiéry tien à elf uur geloopen hebben, hetgeen voor een wandelaar van de door mij bedoelde categorie, niet overmatig behoort te zijn.

Wij echter, die te St.-Jean hebben geslapen, komen eerst op den namiddag van den volgenden (of zesden) dag onzer wandeling te Fiéry aan, waar wij, gelijk trouwens overal in deze streken, met groote vriendelijkheid ontvangen worden. Deze komt ons hier te meer te stade, daar wij anders groote kans loopen zouden, van ontbering om te komen. Het ongeluk wil namelijk, dat even vóór onze aankomst een vrij talrijk gezelschap, van de tegenovergestelde zijde komende, op het kleine logementje *des Cimes Blanches* is neergestreken en met uitzondering van één haan (of kip, - de kunne is mij ontschoten), den geheelen aanwezigen voorraad van slachtbare of geslachte

spijze heeft verorberd. De eenig overgebleven vogel behoort tot de magersten van zijne soort, en blijkt volstrekt niet opgewassen tegen zijne bestemming, om drie volwassen en gezonde personen te verzadigen; al etende, trachten wij den waard dit te beduiden, en brengen hem daardoor der wanhoop nabij. Maar juist op zulk een oogenblik kan een waard bewijzen wat er in hem zit, door te toonen hoe hij zijne gasten vertrouwt.

Onrustig heeft de onze reeds eenigemaal tusschen de keuken en de eetzaal heen en weer geloopen, zoekende wat wij nog kunnen verslinden. Eindelijk komt hij tot ons en zegt: ik vind niets, maar als Uzelf wilt zoeken.... Signori, non trovo niente, ma se volete cercare stessi..., en meteen reikt hij ons een sleutel toe, den eenigen waarschijnlijk dien hij rijk is, en legt met een gebaar vol uitdrukking zich en gansch zijn huis aan onze voeten neer.

Door honger gedreven, overwinnen wij den schroom, dien zulk een ongewoon bewijs van vertrouwen bij fijngevoelige zielen als de onze wekt. Wij gaan aan 't snuffelen, in de keuken, waar wij niets eetbaars vinden, - in een klein provisiekastje, waarop de sleutel past, maar dat niets bevat dan twee ledige flesschen, eene mandoline en een ledigen mosterdpot. Eindelijk haalt onze reisgezellin uit een ongesloten kast in de gelagkamer, van achter een stapel borden, triomfantelijk een blikje met sardines te voorschijn en een vrij goed geconserveerde saucijs de Bologne. Hoezee, wij zijn gered! Roerend is de vreugde van onzen braven waard, en zonder eenig toevoegsel van zelfverwijt of van schaamte over zijne vergeetachtigheid.

Niettegenstaande Italië in de XIVe eeuw de bakermat der moderne beschaving is geweest, kan men uit deze ervaring zien, dat de toestanden in de noord-italiaansche dalen nog vrij primitief zijn. Hier heerscht nog een eenvoud, eene naïveteit van gedrag en gewoonte, die den hedendaagschen stedeling, althans voor een poos, weldadig aandoet. Sleutels of andere middelen tot afsluiting zoekt men aan de meeste deuren te vergeefs, - niet alleen in slaap- of eetvertrekken. Te Gressoney kan een aan de posterijen toevertrouwde brief zonder de minste moeite teruggehaald worden. Onbescheiden vragen, als b.v. naar den naam van den schrijver of van dengeen voor wien de brief is bestemd, worden hier niet gesteld. De schrijver, of wie dan ook, gaat bedaard naar het postbureau, en doet zijne keuze uit de corres-

pondentie der laatste dagen, die meestal op tafel ligt uitgespreid. Ook heeft verschil van standen, dat anders reeds bij weinig ontwikkelde beschaving verschil van bezigheid medebrengt, hier dit gevolg nog niet. Een der dragers van onze reiszakken en plaids, die ons van Gressoney tot Fiéry en van daar naar Zermatt begeleidde, bleek niemand minder te zijn dan de burgemeester van een der dorpen op onzen weg.

Of vergis ik mij, en hebben wij hierin slechts een gelukkige verwerkelijking te zien van het democratische ideaal der toekomst? Gelukkig Italië dan, waar de administratieve bemoeiingen van het hoofd der gemeente hem den tijd laten om het hem karig toegemeten honorarium aan te vullen, op eene wijze even bevorderlijk voor de gezondheid als voor het vreemdelingenverkeer!

Van het kleine balcon, waarop wij den avond doorbrengen, daalt onze blik neer op het bovenste gedeelte van het Val de Challant, hier Val d'Ayas geheeten, waar de ondergaande zon nog juist den kerktoren van San-Giacomo doet glinsteren tegen een koelen achtergrond van sparren. Geen geluid verbreekt de stilte van den avond, behalve het verre ruischen van eenige bergstroomen die de gletschers, hoog boven en achter ons gelegen, uitzenden. In het Val d'Ayas vloeien zij inéén en vinden dan zuidwaarts hun weg naar de Dora Baltea, die reeds de machtige wateren van de zuidzijde der Mont-Blancgroep heeft opgenomen en aan den Po toevoert.

Maar wij mogen hier niet te lang toeven: onze nachtrust zal kort zijn, al begint die ten ruim acht ure; want het is ons voornemen, morgen westwaarts over den Col des Cimes Blanches te gaan en van daar, Breuil links latende liggen, rechtstreeks over den gletscher van Val Tournanche den Theodulpas te bereiken, die ons in den namiddag naar Zermatt zal brengen; en het is zaak den gletscher te betreden, eer de zon de sneeuw week gemaakt heeft. Wij zijn dus ten halfdrie marschvaardig en beginnen den tocht in de dichtste duisternis, de een achter den ander, voet voor voet het steile, steenachtige pad op, dat de lantaarns van onzen gids en van den drager zeer gebrekkig verlichten. Eerst na een uur loopens begint het achter ons te dagen; nog steeds is de lucht zoel; op deze hoogte een slecht voorteeken in den vroegen ochtendstond: en de wolken, in den nacht alleen zichtbaar door de sterren die zij aan ons

oog onttrokken, vereenigen zich allengs tot een effen, grauwe massa. Somber is onder deze omstandigheden het kale steenachtige hoogalpendal, dat ons naar het punt voert, waar de weg naar Breuil en die naar den gletscher uiteengaan; alles vertoont zich als een reusachtige *grisaille*, waarop de witte rotsgevaarten hoog voor ons uit, die aan dezen bergpas zijn naam geven, spookachtige wachters schijnen bij den toegang tot een nog somberder oord. Al lager en lager komen de wolken te hangen en spoedig worden ook de Cimes Blanches onzichtbaar; het begint te druppelen, te regenen, te gieten. Met zulk weer valt aan een gletschertocht niet te denken, en wij besluiten maar zoo spoedig mogelijk onder dak te komen: op den tweesprong bij de Alp Ventina kiezen wij dus den linkschen weg, en laten den gletscher van Val Tournanche voor het Val Tournanche zelf varen. Over half bevrozen sneeuw, over glibberig ‘Geröll’, over diep uitgeholde veepaden en sponsachtige graskluiten loopend, glijdend, springend, duikelend soms, door den meedoogenloozen stortregen doorweekt, bereiken wij eindelijk het hôtel du Mont-Cervin, even boven Breuil gelegen.

Het is pas halftien in den morgen, en wij hebben ruim zes uren loopens achter den rug, met het vooruitzicht om den ganschen dag in een klein logementje door te brengen, met geen andere bezigheid dan den regen te zien of liever te hooren vallen langs een achtergrond van witten nevel.

Hoe is het mogelijk, vraagt ge, zoo'n dag door te komen, zonder van verveling te vergaan? Is uwe opgewondenheid over de Alpen ook daartegen bestand?

Op de eerste vraag antwoord ik volmondig ja, 't is mogelijk; maar men moet daartoe eene dosis goed humeur bezitten, die alleen bij den waren Alpenreiziger gevonden wordt, en die de reizigers wier wedervaren ik mededeel, als zoodanig bezitten. Daarmede toegerust vinden wij zelfs den engelschen schoolvos vermakelijk, die aan het hoofd van een vijftal *pupils*, evenals wij in het logement te Breuil is komen schuilen. De man is bezig land- en volkenkunde op te doen, en tracht zich daarom, doch te vergeefs, op de hoogte te stellen van de regels van het edele hombre-spel, waarmede wij den tijd korten; uit dankbaarheid geeft hij ons eenige proeven van zijne uitspraak der namen van de dorpen op onzen weg, en tracht ons, eveneens te vergeefs, te overtuigen dat die uitspraak de juiste is.

Onderwijl hebben de *pupils*, opgeschoten knapen, bij wie het orgaan der veneratie weinig ontwikkeld schijnt, zich uit de voeten gemaakt: weldra verkondigt luid gelach in den gang en in de keuken, dat ook zij bezig zijn hunne kennis van land en volk te vermeerderen, en wel in den omgang met het dienstbare personeel, bestaande uit een buitengewoon dikke keukenmeid en een paar mooie jonge deernen, die volstrekt niet afkeerig zijn van een vroolijk praatje in gebroken fransch, afgewisseld en verlevendigd door welsprekend gebarenspel.

De Engelschen op reis hebben, gelijk men weet, een afschuwelijke reputatie van stugheid en stijfheid. Hoeveel waarheid die bevat, wil ik thans niet onderzoeken: ik merk alleen op, dat wat doorgaans voor laatdunkendheid of eigenwaan van die trotsche eilanders gehouden wordt, dikwijls niet anders is dan bedeesdheid, vrees om zich belachelijk te maken, doordien zij in vreemde talen zoo weinig ervaren zijn en het hun zoo buitengewoon moeilijk valt, zelfs wanneer zij duitsch, fransch of italiaansch goed kennen, die talen dragelijk uit te spreken. Tegenover iemand die hunne taal spreekt heb ik die stugheid menigmaal plotseling zien ontdooien, en eigen ervaring heeft mij geleerd, dat er bij hen althans niet minder beleefdheid, dienstvaardigheid en inschikkelijkheid te vinden is dan bij reizigers van andere natiën, b.v. van de onze.

Op dien regendag te Breuil, - ‘We call it Breil!’ zei onze schoolvos, en daarbij opende hij zijn mond van oor tot oor, - op dien regendag hadden wij stellig niet te klagen over gebrek aan toeschietelijkheid van de zijde der toeristen, engelsche en andere, die het hotel du Mont-Cervin allengs, tot berstens toe, kwamen vullen.

Ook de laatstaankomenden waren twee Engelschen; de een een ernstige, bedaarde veertiger, zijn reisgezel een bewegelijke jongen van drie-, vier-en-twintig jaar, hoog opgeschoten, kort van lijf, lang van ledematen, die slordig aan zijn lichaam schenen vastgehecht. Zij reisden zonder zichtbare bagage; daar zij geen overjassen mee hadden en zich niet konden verkleeden, moesten zij om te drogen, gedurende ruim een uur een *extempore* planetarium voorstellen, door zich al draaiende om de hooge kolomkachel heen te bewegen, die de zaal van het hotel verwarmde. Lang eer dit uur verstreken was, had ons de jongste op de hoogte gebracht van een aantal wetenswaardigheden uit

zijn bizonder en familieleven. Hij kwam uit Northampton, waar iedereen Young Sep kende als den zevenden zoon van een geestelijke, die hem den naam van Septimus had gegeven. Tehuis hadden zij het niet ruim, en dit was de eerste maal dat hij een buitenlandsche reis deed, waartoe zijn reisgezel hem had uitgenoodigd. Zij hadden 'a glorious time' gehad, waren van Chamounix om den Mont-Blanc naar Courmayeur en van daar over Aosta en Chatillon herwaarts gekomen, en zouden morgen naar Zermatt gaan, waar zij 'the Robinsons' dachten aan te treffen. Young Sep had een paar jaar te Oxford gestudeerd, 'but his noddle was not made for that sort of thing', en daarom had hij de studie er maar aan gegeven.

Inderdaad, een zeldzame vertrouwelijkheid, vooral bij een Engelschman. Was zij het, die ons tot hem aantrok, - of een zekere indruk, die van hem uitging, alsof het hem nergens in de wereld veel gelukkiger zou gaan dan te Oxford het geval was geweest? Ik weet alleen, dat wij met hem en zijn vriend spoedig in een levendig gesprek waren gewikkeld, en dat laatstgenoemde zich deed kennen als een man van veel beschaving, die, o wonder! ook over ons land goed ingelicht was, veel beter althans dan de meeste reizigers, die ik ontmoet heb.

En zoo geschiedde het, dat deze dag, die eindeloos had moeten zijn, ons kort genoeg toescheen. Hij werd met een souper besloten, waarbij het uiterst vroolijk toeging. Niet de buitengewone geestigheid van een of meer der aanzittenden was hiervan de oorzaak. Waarom het niet bekend? Wij waren nu eenmaal aangetast door dien laffen, flauwen, dommen lachlust, dien de Franschen 'le fou rire' noemen. Uit het oogpunt van geest en goeden smaak geheel onverdedigbaar, zegt ge: toegegeven, mits ge erkent dat de natuur in haar ondoorgrondelijke wijsheid dien lachlust alleen schenkt aan hen, die zij met de schoonste aller gaven, de jeugd des harten, heeft begiftigd.

Te midden der hoog opbruisende golven van dien 'höheren Blödsinn' zit alleen onze engelsche Mentor, *saevis tranquillus in undis*, strak voor zich uit te kijken; al grimmiger en grimmiger wordt zijn blik, al lager en lager dalen de hoeken van zijn toegeknepen mond. Eindelijk staat hij op, werpt een verwoeden blik om zich heen, wenkt zijn discipelen toe: 'Come, gentlemen, we had better go to bed!' en vertrekt. Een

voorbeeld dat eerst een uur later navolging vindt, ook bij de discipelen.

Vraagt men mij, welk het meest kenmerkende onderscheid is tusschen de wereldbeschouwing der oudheid en de onze, dan ben ik geneigd dat te zoeken in de geheel uiteenloopende waarde die in beide stelsels aan het weer wordt toegekend. Hadden de Grieken en Romeinen het gewicht daarvan voor 's menschen geluk of ongeluk beseft, zij zouden, zonder eenigen twijfel, dien tak van wereldbeheer niet overgelaten hebben aan tal van mindere goden of zelfs aan mythische stervelingen, zooals Aeolus en anderen. In het eerste boek der Aeneïs kan men zien tot welke verwarringen dat aanleiding moest geven en gegeven heeft. De ouden hebben zich niet weten te verheffen tot de conceptie van een Theos Meteorologikos, die zich uitsluitend met het weer onledig hield. Wij nieuweren mogen hem dien naam niet geven, omdat wij de mythologie hebben, of meenen te hebben afgeschaft. Anders zou ik dien Weergod het welriekendste dankoffer hebben geofferd voor de heerlijkheid van den morgen, dien hij op den regendag te Breuil deed volgen.

Een uitspansel, zoo blauw als blauw zich denken laat, en toch met genoeg verschil van schakeering, genoeg degradatie van tint om er een gewelf in te zien: eene helderheid van dampkring, die elke rotsspleet zichtbaar doet zijn in de machtige, paarsch-bruine, met versche sneeuw bestrooide wanden die het Val Tournanche aan onze linkerzijde omsluiten, en die, al hooger en hooger rijzende, eindelijk in den Matterhorn culmineeren; hier en daar langs de hoogste kanten een wimpel van witten nevel, dien de frissche ochtendwind bezig is aan flarden te scheuren en uit te rafelen; hier en daar een overhangende gletscher, een uitstekende rand van de ijswereld rondom de Dent d'Hérens, scherp uitkomende tegen de diepblauwe lucht.

Het logement, dat wij verlaten, staat op eene alpenweide, wier steile helling wij moeten beklimmen, om den gletscher van Val Tournanche nabij zijn hoogste punt te bereiken, om dan zonder veel moeite het sneeuwveld te kruisen, dat dezen gletscher met de pashoogte van den Theodul verbindt. Ongeloofelijk sappig en rijk van kleur is het gras, waarvan elke halm een juweel draagt, als aandenken aan den regen van gisteren.

Het wordt doorsneden door een net van veepaden, die de vochtigheid dieprood heeft getint. Overal bloeien purperblauwe gentianen, gouden boterbloempjes, vergeet-mij-niet, viooltjes, bleek blozende anjers, geraniums van allerlei kleur. En uit dat alles rijst een geur omhoog, zoo krachtig en zoo fijn en zoo frisch, dat het ademen voor neus en long een genot wordt, in stede van een onwillekeurig en ongemerkt verrichte werkzaamheid. Vroeg opgebroken ontmoeten wij de zonnestralen eerst wanneer wij ruim een uur loopens achter den rug hebben. Welk eene verandering geeft dat om ons heen. Hoeveel scheller worden plotseling de kleuren, hoeveel schitterender de dauwdruppels, - maar ook hoe spoedig verdampen deze en vergaat de onvergelijkelijk stille, reine, maagdelijke ochtendbekoring van de alpenweide.

Steil is het in zigzag opgaande pad, en de twee uren die ons nog van den gletscher scheiden zijn niet de minst vermoeiende, maar hoe hooger wij komen, hoe koeler de wind, hoe opwekkender de lucht wordt. En zie, nu zijn wij nagenoeg op de hoogte van den gletscher gekomen en loopen wij langs een verweerden bergrug, evenwijdig met de zuidelijke wanden van den Matterhorn, die hier zich geheel anders vertoont dan aan de noordzijde. In plaats van die ‘meest vervaarlijke van alle berggestalten,’ - ‘dien titan, schrikkelijk grimmig en groot,’ dien wij met den Heer van Nievelt uit het Riffelhaus boven Zermatt gezien hebben, en waarvan de aanschouwing zoo verbijsterend werkt, omdat het onmogelijk schijnt dat een gevaarte met zulk een profiel kan blijven staan, - in plaats daarvan overweldigt de berg u aan deze zijde door zijn breede massa, als ware hij het overblijfsel van een muur van rotsgevaarten, door Titanen ineengevoegd en opeengestapeld, om den hemel te bestormen, en als had zelfs het overwinnend Godenheir vergeefs gepoogd, de onwrikbare vastheid er van aan 't wankelen te brengen.

Op den *firn* gekomen, zien wij voor ons uit den machtigen Breithorn liggen, rustend op een ijsveld dat eerst steil, daarna zachtglooiend zuidwaarts neerdaalt, in de richting van het Val Tournanche, dat wij verlaten. Al stijgende keeren wij naar de linkerzijde en bereiken eindelijk de pashoogte van den Theodul; wij werpen, eer wij de hut binnentreden, waar wij zullen gelaafd worden, nog een laatsten blik op al de heerlijkheid van den afgelegden weg, op de aan weerszijde der pashoogte lang-

zaam rijzende sneeuwvlakten en rotskammen van den Theodulhorn en van den kleinen Matterhorn, helaas ook op de nevels die zich in het laatste halfuur weer hebben samengepakt, en die weldra Italië voor goed aan ons oog onttrekken. Want het schijnt dat de Weergod, niet wetende dat ik hem eenmaal zou uitvinden, verzuimd heeft voor goed weer te zorgen, totdat ik met mijne reisgenooten te Zermatt aankom.

Terwijl wij in een der twee hutten op de pashoogte ons te goed doen aan den onvermijdelijken ouden bok, dien de zwitsersche berghotelhouders voor ‘Gemsebraten’ verslijten, beleven wij met onzen jongen vriend van gisteren een moeilijk oogenblik. Hij en zijn reisgenoot hebben ons op den weg herwaarts ingehaald en zich bij ons aangesloten, toen wij op den gletscher aaneengebonden werden. Zijne mededeelzaamheid verloochent zich niet; en uit al wat hij zegt, blijkt dat hij een verkwikkende onervarenheid bezit in alle wereldsche zaken; al wat hij opmerkt en ziet is voor hem nieuw en verwonderlijk, en als een kind grijpt hij, om zoo te zeggen, naar hetgeen zijne aandacht trekt. Op de pashoogte vertelt men ons dat een gezelschap toeristen vóór eenige oogenblikken op weg gegaan is om den Breithorn te bestijgen; men ziet dan ook in de verte een lange lijn van zwarte stippels over het onmetelijke sneeuwveld voortkruipen. Terstond staat bij Young Sep het voornemen vast, om ook den Breithorn te bestijgen: eerst tracht hij ons mede te krijgen, en als dit niet wil gelukken, besluit hij alleen te gaan. Te vergeefs brengen wij hem onder het oog dat het weer voor zulk eene bestijging bizonder ongunstig is, - dat hij in zijn grijs lustré jasje, zonder overjas of plaid, met zijn reusachtigen domper van grof gevlochten stroo, zooals de kinderen er bij ons op het zeestrand dragen, met zijn onbeslagen schoenen, - niet toegerust is voor een tocht naar bergtoppen, waar dikwijls een ijskoude wind waait en waar hij op dien dag stellig geen uitzicht zal hebben. Te vergeefs geef ik uit eigen ervaring, in vroeger jaren opgedaan, eene beschrijving ten beste van een mislukte bestijging van dezen zelfden Breithorn, onder veel betere voorteekenen begonnen, maar dicht bij den top door een sneeuwstorm afgebroken, die mij mijn leven lang zal heugen. Niets mag baten; als een stout kind blijft hij op zijn stuk staan, en 't is met moeite dat zijn vriend hem overhaalt om den gids, die hen vergezelt, mee te nemen.

Dat hij hierin toestemde is waarschijnlijk zijne redding geweest: niet omdat de gids hem behulpzaam kon zijn bij het overkomen der gevaren welke een tocht naar den Breithorn doet loopen; Giuseppe had nauwlijks den aanvalligen leeftijd van twaalf jaar bereikt, en was waarschijnlijk eer meegekomen om den weg tusschen Breuil en Zermatt te leeren kennen, dan om dien aan anderen te wijzen. Met eene scherpzinnigheid evenwel, op zijne jaren zeldzaam, had hij, toen Sep en hij nauwelijks eenige honderd meter over de reeds vrij weeke sneeuw waren voortgesukkeld, ingezien dat eene bestijging van den Breithorn onder zijne leiding weinig kans had van slagen; misschien ook was hij bang geworden voor den nevel en de sneeuw die begon te vallen. Hij was ten minste, zoo vertelde ons Young Sep, plotseling blijven staan en aan het huilen gegaan. Tegen tranen nu was Sep niet bestand, zoodat hij rechtsomkeert gemaakt en zijn tocht naar den Breithorn er aan gegeven had. En nu trachtte hij Giuseppe te troosten met een glas brandend heeten '*Glühwein*', die zeer in den smaak van het jongske scheen te vallen.

Na dezen bevredigenden afloop van het incident hield ons niets meer in de rookerige, onsmakelijke hut terug, die den weidschen naam voerde van Hotel du Theodule. Weer worden wij, en met ons de twee Engelschen, Giuseppe en onze gidsen, aan een lange lijn gebonden, om den Boven Theodulgletscher over te gaan, 'qui est assez crevassé,' zegt Baedeker, 'mais qui n'offre pas de danger si l'on marche avec précaution et à la corde.' Ik ben geneigd, deze waarschuwing voor overbodig te houden. De voorzichtigheid die Baedeker aanraadt, werd dien dag althans weinig in acht genomen door Young Sep, en toch kwam het geheele gezelschap zonder ongeval over den gletscher. Het voorname doel van het aaneengebonden loopen over een gletscher is, te maken, dat wanneer een der aaneengebondenen door de sneeuw heenzakt, zij die vóór en achter hem loopen, zijn val kunnen breken; zij moeten daartoe den ruk van de plotseling gespannen lijn kunnen weerstaan zonder zelf te vallen. Het spreekt van zelf dat het daarom zaak is op zoodanigen afstand van elkaar te blijven, dat de lijn bij het loopen nagenoeg gespannen zij; zoodoende voorkomt men ook, dat twee personen tegelijk op dezelfde door sneeuw bedekte dwarsspleet komen te staan. Voor Young Sep waren deze overwegingen,

die hem door zijn vriend zorgvuldig onder het oog gebracht werden, louter hersenschimmen. Hij vond den gang over den zacht glooienden, door versche, terstond smeltende sneeuw glad gemaakten gletscher, een uitnemende gelegenheid om zich te oefenen in het sullebanen. Af en toe, als een open spleet voor ons gaapte, waar wij omheen liepen, deed hij eene poging om die over te springen; dan weer had hij op den gletscher een stuk glimmenden *schiefer* opgeraapt en kwam hij dat al huppelende aan zijn voorman (die was ik) vertoonen, met de vraag: ‘Do you think there is gold in it?’ Hoe dikwijls hij bij die buitensporigheden gevallen is, hoe dikwijls hij mij en Giuseppe, die achter hem liep, plotseling heeft omvergerukt, wie zal het zeggen? En dan ontbrak het mijnerzijds niet aan krachtige protesten: aan boos blijven viel niet te denken. Wie kon dat, bij het zien van dien wipneus en die trouwe oogen, van die onbeholpen pogingen om den telkens afgevallen hoed weer meester te worden, bij het vernemen der vraag: ‘I say, I didn 't hurt myself a bit, - did you?’

Ik kan evenwel niet ontkennen, dat het een heele rust was, toen wij van den gletscher afstapten. Hier werden wij van de lijn losgemaakt, en herkreeg elk zijn individueele vrijheid. Wij maakten daarvan gebruik om, niet zonder moeite, den top te beklouteren der opeenstapeling van verweerde rotsblokken, die den *Oberen* van den *Unteren* Theodulgletscher scheidt. De beide Engelschen gaven er de voorkeur aan, wat uit te rusten.

Hoewel niet onbewolkt, was de lucht weer helder genoeg om ons het machtige tafereel te doen overzien, dat ons omringde. Wij bevonden ons op den rand der onmetelijke ijswereld die de Monte-Rosagroep aan de noordzijde bedekt. Grootscher, ernstiger indruk kregen wij op dezen tocht nergens. Elk der reuzen aan de oostzijde van den Theodulpas, Monte-Rosa, Lyskamm, Zwillinge, Breithorn, zond een woesten ijsstroom af naar den Gornergletscher, die, van de Cima de Jazzi afkomende, in gelijkmatige golven zich scheen voort te bewegen, tot waar hij met majestueusen zwaai naar het Zermatt-dal omboog en plotseling steil neerdaalde. Daar barstte de geweldige ijsmassa in alle richtingen uiteen; daar bruiste zij op in tallooze kammen en spitsen van wit marmer en albast met groenblauwe weerkaatsingen, scherp afstekende tegen den rossen tint van kaalgeslepen rotswanden, eertijds des gletschers bedding, - of ook,

iets lager, tegen het donkere groen der sparren, die langs de zijden van den Riffelberg in dichte rijen opwaarts streefden.

Links achter ons, boven de effen ijsvelden van Theodul- en Furggengletscher, verrees de Matterhorn, eene gestalte als van een worstelenden gigant, geweldiger dan allen in deze omgeving van reuzen; brutaal, uittartend, avontuurlijk: avontuurtuurlijker dan ooit op dit oogenblik, nu eene wolk zijn top omhulde, die als een groote witte pluim ver opwaarts naar den noordwestelijken hemel heenwees.

Doodsche, ademlooze stilte rondom ons. Zelfs het geritsel der gesmolten sneeuw in de ijsspleten, dat straks van des gletschers levenwekkende werkzaamheid getuigde, hooren wij hier, hoog boven de ijsvlakte verheven, niet meer. Onwillekeurig wordt met halve stem gesproken, als een onzer de aandacht vestigt op het eenige niet onbewegelijke in dit rijk des doods, een tweetal raven, die in loome vlucht op den witten achtergrond van Zwillinge en Lyskamm voorbijtrekken.

Maar nu aan de tegenovergestelde zijde, waar onze weg heenleidt: daar opent zich, als een belofte van leven, lust en genieting, recht voor ons uit het dal van Zermatt, door de helderste zon beschenen, die de dorpskerkjes en den schuimenden bergstroom der Visp als zilver doet glinsteren op een veld van smaragd. Ook hier rijzen aan weerszijds van het dal hooge wanden met sneeuwtoppen en gletschers gekroond. Maar 't is geen barre afgestorven ijswereld, die het oog hier aanschouwt; door de zon met de teerste roomtint overtogen, dienen sneeuw en ijs hier slechts als omlijsting, als contrast voor den kleurenrijkdom van het dal, tot waar in het verre verschiet alles versmelt in het heerlijkste ultramarijn.

Hoe den indruk weergegeven, dien dit tafereel op ons, op een van ons althans onuitwischbaar, teweeg brengt! Wij zijn Nederlanders, en als zoodanig buitengewoon afkeerig van al wat ten onzen koste lachlust zou kunnen wekken, zelfs onder intieme vrienden. Onuitgesproken blijft daarom de eenige uitroep, die hier past, het: Heilig, heilig, heilig! dat voor den troon van den Allerhoogste weerklinkt. Maar de zalige huivering, die het aanschouwen van het onuitsprekelijke, in natuur en kunst beide, veroorzaakt, zij getuigt ook hier van geestvervoering, van het besef der verwantschap tusschen onzen geest en het Oneindige.

Langzaam dalen wij van dit heerlijke punt neer naar de plaats waar wij den gletscher hebben verlaten, en zetten onzen tocht voort langs de reuzentrap, door den Theodul in de rots uitgesleten, toen hij nog veel dieper dan thans in het dal neerdaalde. In stoute sprongen vergezelt ons de klaterende stroom die het water van den gletscher aan de Visp toevoert. Een voor een komen de gehuchten van Zermatt te voorschijn met hun vriendelijke omgeving van frissche grasvelden, struikgewas en sappig lorkenwoud.

Ook beginnen wij, reeds van een hoogte van een paar duizend voet boven het dal, daarbeneden teekenen van menschelijk leven te ontwaren, vrouwen als mieren zoo klein en zoo bedrijvig, het laatgemaaide gras in haast bijeengarende, eer het weer begint te regenen; pluimen van lichtblauwe rook boven de hier en daar verspreide woningen; een viertal onbereden paarden, onder de leiding van een jeugdig inboorling terugkeerende van den Riffelberg; heel in de verte het hotel Zermatt, met zijne vier rijen gesloten blinden, als een dobbelsteen met veel te veel oogen, waarvan de hardgroene kleur reeds op dezen afstand onaangenaam afsteekt bij de omgeving.

Zoo zien wij al meer en meer, dat niet alleen de mensch, als zoodanig, zijn verblijf in het dal heeft opgeslagen, maar dat vooral de *species* toerist hier haar lusten botviert. In de stemming waarin wij straks verkeerden, zou dat misschien een wanklank hebben gegeven. Ik zeg misschien: want de meer dan drukke conversatie van Young Sep had, sedert wij hem aan den voet van den Theodulgletscher hadden teruggevonden, ons reeds vrij spoedig herinnerd, dat naast het absolute, ook het relatieve in ons menschelijk bestaan eene plaats heeft, en zelfs een overwegend ruime: toch, vreemd genoeg, ergerde hij ons niet. Het schijnt bijna, alsof de berglucht de snaren van het gemoed zoodanig tempert, dat die, evenals in de Aeolusharp, steeds een harmonischen samenklank voortbrengen. Is dat zoo, dan bestaat er nog een andere overeenkomst tusschen muziek en het reizen in de bergen, dan ik in het begin van dit Alpenstuk noemde. Immers ook muziek kan het tegenstrijdigste gelijktijdig uitdrukken en toch schoon blijven, weldadig aandoen.

Eene dochter roept wraak om den moord op haar vader gepleegd, een bedrogen minnares om haar verloren eer; - land-

lieden vieren vrolijk feest; - een cynisch wellusteling brengt een onschuldig meisje in het nauw, wier jaloersche minnaar onderwijl door een schelm van een knecht voor den gek wordt gehouden. 't Is ondenkbaar, niet waar? dat al die gemoedsstemmingen op een en hetzelfde oogenblik aan een en den zelfden toehoorder worden medegedeeld, op zoodanige wijze, dat hij er in deelt en het geheel geniet. Toch heeft de toovenaar Mozart dat wonder tot stand gebracht, gelijk allen bekend is, die ooren hebben om te hooren.

En zoo ging het ook ons bij het neerdalen naar Zermatt. Het hooge genot, daarboven genoten, werd voor ons niet gestoord, al bleef onze reisgenoot in zijn dwaze wijze van doen volharden. Misschien lag het daaraan, dat de grondtoon van zijn wezen een kinderlijke vreugde in het leven was, en dat wij, schoon minder kinderlijk, die vreugde ten volle deelden. Toen wij nagenoeg den bodem van het dal bereikt hadden, hoorden wij hem plotseling uitroepen: ‘Hooray! the Robinsons, here they are!’ En metéen vloog hij, in groote sprongen zijdwaarts van het pad dat wij volgden, in de richting van een gezelschap van heeren en dames, die langs een lager gelegen weg eveneens naar het dorp gingen.

De domper was in een oogenblik verdwenen; uit de zijzakken van zijn fladderend jasje vloog eerst een roodlederen slof, toen een paar sokken, toen nog een slof, enz. Lachende namen wij afscheid van zijn vriend, die hem op bedaarder wijs wilde volgen.

Geen van beiden kregen wij meer te zien; wij hielden ons ditmaal slechts een oogenblik te Zermatt op. Aan de herinnering van dezen tocht blijft evenwel Young Sep onafscheidelijk verbonden; en al glimlachen wij bij de gedachte aan hem, 't is niet enkel spot wat dien glimlach wekt.

Den tocht naar St. Niklaus en van daar naar het uitgangspunt van onze voetreis om den Monte-Rosa, Visp in het Rhonedal, zetten wij, als gezegd, zonder oponthoud te Zermatt voort. Maar al ware ik daar langer gebleven, ik zou mij wel wachten, een opstel over Zermatt en omstreken te plaatsen naast het hoofdstuk waarin de Heer van Nievelt dit onderwerp behandelt.

Alleen geef ik den lezer bij het afscheid nog den raad, om het Zermattdal niet te verlaten, zonder den Mettelhorn bestegen te hebben, dien de schrijver van het Alpenboek onvermeld laat. Met meer recht dan de Schynige Platte, of den Faulhorn of den Piz Languard, had hij den Mettelhorn met den Gornergrat kunnen vergelijken. Maar m.i. is elke vergelijking tusschen den Gornegrat en uitzichtspunten als de genoemde, onmogelijk; met zijn reusachtigen gletscher als hoofdelement in het landschap, kan de Gornergrat alleen vergeleken worden met punten als Eggischhorn aan den Aletschgletscher, als de Pierre à Béranger boven de Mer de Glace, als de Isla Pers op de Diavolezza.

Op den Mettelhorn, die aan den linkeroever der Visp, op ongeveer een uur afwaarts van Zermatt ligt, en dien men in vier of vijf uren bestijgt, heeft de toeschouwer geen gletscher in zijne onmiddellijke nabijheid, behalve den kleinen Hohlichtgletscher, dien hij in zijn tocht opwaarts langs is gekomen. In dit landschap wordt de voorgrond gevormd door het dal der Visp, dat zich van rechts naar links uitstrekt, ongeveer zesduizend voet beneden den top van den Mettelhorn. Aan de overzijde ligt de hooge bergketen, die het Zermatt- of St. Niklaus-van het Saasdal scheidt, met sneeuwtoppen bekroond, wier raadselachtige namen, Allalin, Mischabelhörner, Balfrin, sommigen aan een arabischen oorsprong hebben doen denken. Wat hoogte betreft, doen zij slechts weinig onder voor de hoogste toppen der Monte-Rosagroep, die op een breeden halfcirkelvormigen troon van ijs en sneeuw gezeten, het dal ter rechter- of zuidzijde afsluiten. Dan begint, aan de dalzijde waar wij staan, de reeks der bergreuzen, die tusschen het Zermatt- en het Einfischdal inliggen. Onder hen trekt vooral de Weisshorn het oog, schijnbaar op den afstand van een steenworp, schoon hij in rechte lijn meer dan een uur gaans is verwijderd; een verblindend witte ijspyramide, die ik van alle mij bekende bergen de schoonste zou willen noemen, indien niet de schrijver van het Alpenboek mij terecht waarschuwde, dat er geen maatstaf van natuurschoon is te vinden. Op zijde van den Weisshorn, naar den kant van het noorden, vormen de Berner Alpen den gezichteinder: in die richting, iets hooger dan het punt waar Visp en Rhone elkaar ontmoeten, vertoont zich de Aletschgletscher, de grootste van allen in de Alpen, als een reuzen-

heirbaan naar de toppen van Jungfrau, Eiger, Fiusteraarhorn en Schreckhorn.

Wie het geluk heeft, zooals mij dat is te beurt gevallen, den Mettelhorn op een helderen zomerdag te bestijgen, en omstreeks middag eenige uren op den top te vertoeven, die zal zijn leven lang den daar ontvangen indruk als een zijner kostbaarste herinneringen bewaren. Niet beter weet ik die aan te duiden dan als een apotheose van LICHT.

Binnen den geheelen omtrek dien ik overzie, is alleen de bergtop waarop ik lig, tastbaar, stoffelijk, een eiland in een gouden meer van louter licht, dat den bodem van het dal aan mijn oog onttrekt. Lichtgestalten, gevormd en getint naar de gelijkenis van sneeuwtoppen, omgeven mij in wijden kring, als blanke zwanen drijvende op een zee van zonnegloed, onder een oneindigheid van stralenden aether. Blinkende wolken trekken langzaam boven mijn hoofd naar het zuiden.

> Die schönen weissen Wolken zieh'n dahin
> Durch's tiefe Blau, wie schöne stille Träume.
> Mir ist als ob ich längst gestorben bin,
> Und ziehe selig mit durch ew'ge Räume.

En in een zaligen droom verlies ik het bewustzijn van tijd, en van ruimte, en van eigen ik, en blijft alleen de heerlijke muziek mij bij van het lied, dat Brahms op die woorden heeft gevonden.

J.A. SILLEM.

De geneeskundige wetgeving in Nederland en de ontwerpen tot herziening.

> De volksgezondheid is een onderwerp van aanhoudende zorg der regeering.
> *Grondwet der toekomst*, Art. 195.

I.

Op herhaalden aandrang van verschillende zijden heeft de Minister H e e m s k e r k de herziening der geneeskundige wetten van 1865 ter hand genomen en een viertal ontwerpen bij de 2e Kamer ingediend.

De hoofdgedachte ligt in de behoefte aan herziening van de eerste dezer wetten, nl. die *regelende het geneeskundig Staatstoezicht* en zeer bijzonder in de wenschelijkheid tot vereenvoudiging van dit toezicht en afschaffing van hetgeen de ervaring als overtollig heeft leeren kennen, in casu de geneeskundige raden.

Daar het den schijn heeft, alsof eenige bezuiniging op de staatsbegrooting hiervan het gevolg zou kunnen zijn, spreekt het van zelf dat thans vooral gretig aangevat werd, wat anders nog lang op afdoening had moeten wachten. Althans menigmaal is gedurende het twintigtal jaren van 't bestaan der geneeskundige wetten door 't geneeskundig Staatstoezicht zelf, en door corporatie's daarbuiten, aangedrongen op verbetering, aanvulling en uitbreiding dier wetten, zonder dat uit iets bleek, dat ook de regeering den tijd tot herziening gekomen achtte.

Doch moge ook het bezuinigingsmotief den doorslag hebben gegeven, wij mogen ons oprecht verheugen, dat eindelijk de aandacht der volksvertegenwoordiging op dezen tak van dienst zal worden gevestigd.

Voor eene goede bespreking zal een korte terugblik op de geschiedenis dezer wetten noodig zijn.

Tot het jaar 1865 leefden wij in Nederland onder de *wet van* 12 *Maart* 1818 (*Stbl.* 16), *ter regeling van hetgeen betrekkelijk is tot de uitoefening van de verschillende takken der Geneeskunde*. De titel dezer wet was te beperkt; niet enkel toch had zij de uitoefening der geneeskunst, met al hare aanverwante vakken op het oog, maar ook omvatte zij de zorg voor de algemeene gezondheidsbelangen der bevolking.

Volgens deze wet werden er ‘in iedere provincie één of meer provinciale commissiën van geneeskundig onderzoek en toevoorzicht benoemd en daarnevens in sommige steden plaatselijke commissien.’

Deze provinciale commissiën hadden ‘met uitsluiting van alle andere collegies of personen’ het recht na voor haar afgelegde examens diploma's af te geven van ‘stads-, plattelands-of scheepsheelmeester, vroedmeester, apotheker, vroedvrouw, oogmeester, tandmeester, drogist of kruidenverkooper’[1], die elk voor zich de bevoegdheid verleenden tot uitoefening van eenig onderdeel der geneeskunst binnen de provincie of het district. De doctoren alleen verkregen het recht tot uitoefening der praktijk tegelijk met hun titel door promotie aan een onzer Hoogescholen.

De genoemde commissiën behielden ook na de toekenning van het diploma eenig toezicht op de geëxamineerden.

De plattelands-heelmeesters toch waren gehouden ‘gedurende de drie eerste jaren hunner praktijk, of zoo veel korter of langer, als de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzicht zal noodig oordeelen, nauwkeurige aanteekeningen te houden, ten minste wat eenigzins gewigtige gevallen betreft, zoo van de in- als uitwendige ziekten of gebreken, als van de wijze, waarop zij dezelve behandeld hebben’[2].

Ook werd de voorraad en de toestand hunner instrumenten jaarlijks gevisiteerd; bij sterfgevallen aan sommige ongesteldheden in hunne praktijk waren zij verplicht de reden aan te geven, waarom deze of gene operatie niet door hen was

1) *Reglement, betrekkelijk het geneeskundig onderzoek en toevoorzicht*. (*Kon. Besl.* 31 *Mei* 1818, *Stbl.* 25.)
2) *Instructie voor de heelmeesters ten plattelande in het Koninkrijk der Nederlanden* (31 *Mei* 1818).

verricht[1]. Sommige operaties waren hun slechts geoorloofd in dringende gevallen, terwijl zij zich ‘bij inwendige ziekten meermalen moesten bepalen tot de eerste behandeling’ of verplicht waren bij voorkomende gelegenheden, ‘wanneer de aard der ziekte gevaarlijk was of werd, en bij slepende ziekten’ consult in te roepen.

Doch het toezicht dier commissiën bepaalde zich niet alleen tot hen, wien zij in zekeren zin onder die voorwaarde het diploma hadden uitgereikt, hare vaderlijke bemoeiingen strekten zich ook uit over diegenen, die hunne bevoegdheid niet van haar ontleenden, de doctoren, aan de Hoogeschool gepromoveerd.

Uitdrukkelijk toch bracht de wet tot de werkzaamheden der provinciale commissiën: ‘het toevoorzigt op de rigtige en goede uitoefening van de praktijk der geneeskundige wetenschappen’ ‘en zij hebben het regt om wanneer grove, in de praktijk van eenigen tak der geneeskunst begane misslagen ter harer kennis komen, dengenen, die daarvan beschuldigd wordt, voor zich te ontbieden, de zaak in kwestie te onderzoeken, en, na eene onpartijdige beoordeeling, den beschuldigden te corrigeren, en, vermeenende dat de omstandigheden van dien aard zijn, dat hieromtrent spoedige of nadere voorzieningen behooren plaats te hebben, zullen zij daartoe eene gemotiveerde voordragt doen aan de Gedeputeerde Staten der provincie’[2].

Dat de commissiën gebruik hebben gemaakt van deze haar verleende macht, blijkt uit menig strijdschrift, uit die dagen tot ons gekomen van dezen of genen ‘gecorrigeerde’, die het niet eens was met de commissie over zijn beweerden ‘groven misslag’.

Niet enkel echter het toezicht op de specifiek geneeskundige zaken was aan deze commissiën opgedragen, maar wij zeiden het reeds, ook de meer algemeene gezondheidsbelangen stonden onder haar zorg.

‘Jaarlijks zenden zij aan het Departement van Binnenlandsche Zaken in een algemeen verslag van hare verrigtingen, en van al hetgeen in hare provincie of distrikt betrekkelijk de geneeskundige staatsregeling belangrijk zal zijn voorgevallen’[3]. Hiertoe werd geacht te behooren, ‘al datgene het-

1) *Instructie voor de stedelijke heelmeesters* (31 *Mei* 1818).
2) *Wet v.* 12 *Maart* 1818, *art.* 4. *c. Reglement als voren, art.* 30.
3) *Reglement, art.* 8, 9.

welk de gezondheid der ingezetenen, in het algemeen, aanbelangt'[1], en in 't bijzonder een nauwkeurig en door verschillende voorschriften duidelijk bepaalde zorg en toevoorzigt bij het ontstaan en heerschen van besmettelijke ziekten[2].

Aan het bovenbedoelde jaarverslag moest toegevoegd worden o.a. ook 'een algemeene staat der koepok-inënting' binnen haar kring, terwijl naar aanleiding daarvan aan bijzonder actieve geneeskundigen medailles ter belooning konden worden uitgereikt[3].

Bij veel wat herinnert aan surveilleeren, aan beperking van de vrije uitoefening der geneeskundige praktijk en binden der wetenschappelijke overtuiging, valt het niet te ontkennen, dat de toenmalige regeling in vele opzichten nuttig heeft gewerkt.

De provinciale commissiën volgens art. 1 van het desbetreffend Reglement, 'genomen uit de kundigste en ervarenste mannen binnen de provincie of het distrikt', en vooral ook in de steden de plaatselijke commissiën, hadden door de reputatie harer leden, door hunne jarenlange bekendheid, binnen hun min of meer beperkten werkkring een gezag dat lang niet in die mate op hare opvolgers, de geneeskundige Raden, is overgegaan en waardoor het den leden dier commissiën niet zelden gelukte in hunne woonplaatsen en hunne omgeving, waar zij gewoonlijk ook nog in andere betrekkingen invloed uitoefenden, maatregelen ter bevordering der hygiène tot stand te brengen, waarop het latere geneeskundig Staatstoezicht, evenals zij slechts een adviseerend lichaam, vruchteloos blijft aandringen.

Dat alles nagaande zonder vooringenomenheid, maar ook zonder vrees om het goede in zoogenaamd verouderde toestanden te erkennen, leert men voor een deel instemmen met den lof, door de ouderen nog dikwerf toegezwaaid aan de provinciale, ietwat huishoudelijke regeling van vroeger, en voor althans nu de nieuwe geneeskundige Staatsregeling na een twintigjarig bestaan gebleken is aan vele ideale voorstellingen, die men zich van hare werking had gemaakt, niet te beantwoorden, omdat de

1) *Wet als voren, art.* 4 *c.*
2) *Kon. Besl. v.* 22 *Aug.* 1827, *waarbij onderscheidene bepalingen worden van toepassing gemaakt op alle heerschende ziekten.*
3) *Kon. Besl. v.* 18 *April* 1818 (*Stbl.* 20), *houdende bepalingen ter bevordering van het meer algemeen gebruik der koepokinënting.*

macht tot handelend optreden, waar de gezondheidsbelangen dit eischen, haar veel te veel ontbreekt.

Voordat wij kortelijk uiteenzetten welke nieuwe regeling in 1865 in de plaats is getreden van de wet van 1818 met de daaraan vastgehechte Instructies en Kon. Besluiten voor allerlei bevoegdheden, willen wij aanteekening houden van nog een punt, waarop de oude wet bepaald de aandacht vestigde en dat later geheel uit 't oog werd verloren, namelijk geneeskundige armenzorg.

Art. 28 van het meergemelde Reglement voor de prov. commissiën zegt uitdrukkelijk: ‘Zij zullen hare aandacht vestigen op de geneeskundige verzorging en bediening der armen, vooral ten platten lande en in de kleine steden, ten einde, voor zoo verre dienaangaande provinciale voorzieningen mogten vereischt worden, daartoe de noodige voordragten aan de Gedeputeerde Staten in te zenden.’

Niettegenstaande het goede der oudere wetgeving en waarop wij in het bovenstaande vooral het licht hebben laten vallen, was er in deze provinciale regeling veel in strijd met de nieuwere denkbeelden.

Al die verschillende bevoegdheden gaven aanleiding tot botsingen; die verschillende examens voor verschillende provinciale commissies misten allen waarborg van gelijksoortigheid en gelijken omvang; 't kwam daardoor niet zoo heel zelden voor dat de eischen door de eene commissie veel hooger werden opgevoerd dan door die eener andere provincie, en al was het, juist met het oog daarop, al niet onbillijk, 't was toch altijd een zonderlinge toestand, dat een geneeskundige, heelmeester of apotheker zijne bevoegdheid niet langer mocht uitoefenen, zoodra hij de grenzen zijner provincie overschreed.

Doch ook de eenheid, het noodzakelijk verband der onderscheidene takken der geneeskunst, allen slechts onderdeelen vormende van een samenhangend geheel, kwam meer en meer aan 't licht. Algemeene en voorbereidende studiën voor *alle* geneeskunstoefenaren werd als behoefte erkend, en daarmee in strijd geacht de gebrekkige wijze van opleiding van velen hunner, slechts kennis nemende van de algemeene resultaten der wetenschap en van de lessen van een zeer beperkt aantal leermeesters, wier levenstaak, daar zij allen tegelijkertijd gewone geneeskundige praktijk uitoefenden, niet in de eerste plaats was het geven van onderwijs en zonder dat in de meeste ge-

vallen aan hunne leerlingen tijd, gelegenheid of materiaal ten dienste stond tot zelfstandig onderzoek.

Ook toezicht op de eigenlijke uitoefening der praktijk was op den duur niet bestaanbaar met de zelfstandigheid, waarop de wetenschap recht heeft, en die vooral de geneeskundige noodig heeft bij zijn arbeid.

Bovendien drong zich meer en meer op den voorgrond de overtuiging, dat voorkomen van ziekten voor individus niet alleen gemakkelijker is dan genezen, doch dat ook voor 't volk, de gesamenlijke menschenmassa, de mogelijkheid aanwezig is door doelmatige handelingen en voorzorgsmaatregelen den gezondheidstoestand in 't algemeen te verbeteren en het ontstaan of het voortwoekeren van ziekten te beperken.

Daarvoor echter is noodig één uitgangspunt, een centraal gezag, ten einde zooveel mogelijk in dezelfde richting, waar noodig, gelijktijdig werkzaam te zijn.

Jaren lang is dan ook, met het oog, nu op het een dan op een ander der hieraangewezen gezichtspunten, aangedrongen op herziening en verbetering der geneeskundige wetgeving van 1818. De Regeering zelve deed voor 't eerst een poging in 't jaar 1828, toen zij aan eene commissie, bestaande uit de Voorzitters der provinciale commissiën, in opdracht had gegeven een rapport uit te brengen en daarnaar eene nieuwe concept-wet had geredigeerd. ‘De toenmalige Minister van B.Z. (in 1829) heeft het echter meer geraden geoordeeld, bij den geest van tegenspraak en onrust welke alstoen bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal werd opgemerkt, die concept-wet bij voorraad achter te houden, in afwachting van kalmer geestgesteldheid’[1)].

Deze rustiger gemoedstemming scheen in 1841 aangebroken, althans er werd in November van dat jaar op nieuw eene commissie tot voorbereiding benoemd, en een uitvoerig rapport door deze ingediend over de wenschen en behoeften eener toekomstige geneeskundige staatsregeling[2)]. Als uitvloeisel hiervan werd een paar jaren later, in 1844, een nieuw wetsontwerp aan de Staten-Generaal aangeboden[3)]. Het mocht de goedkeu-

1) *Missive v.d. Minister v. B.Z. d.d.* 26 *Nov.* 1841.
2) *Rapport aan Z.E. den Minister v. B.Z. over de geneesk. Staatsregeling, ingediend den* 23 *April* 1842.
3) *Ontwerp van Wet tot regeling van hetgeen betrekkelijk is tot de uitoefening van verschillende takken der Geneeskunst, ingediend* 13 *Nov.* 1844.

ring van deze niet wegdragen en andermaal werd in 't jaar 1848 eene Koninklijke commissie benoemd, aan wier rapport nieuwe wetsontwerpen[1], zeer verschillend in aard, strekking en omvang, als de vorige waren toegevoegd.

Deze ontwerpen zijn door de toenmalige Regeering niet overgenomen; eene andere reeks ontwerpen werd echter door haar in 't jaar 1857[2] aan de volksvertegenwoordiging aangeboden en, nader gewijzigd, vervangen door vier andere, ingediend twee jaren later[3].

Ook zij vonden geene genade, totdat nogmaals in 1862 door den Minister T h o r b e c k e eene poging werd beproefd, die in 't jaar 1865 eindigde met de aanneming der geneeskundige wetten, zooals zij in de Staatsbladen van 1 Juni 1865, n°s. 58, 59, 60, 61 thans zijn opgenomen.

Gewichtige veranderingen werden daardoor tot stand gebracht.

De eenheid van bevoegdheid voor alle geneeskunstoefenaren werd eindelijk aangenomen; zelfs het diploma onzer Hoogescholen zou op zich zelf niet het recht meer verleenen tot uitoefening van geneeskundige praktijk. Bovendien zou deze algemeene bevoegdheid slechts kunnen verkregen worden door een voor allen gelijk examen ten overstaan eener Staatscommissie, jaarlijks door den Koning te benoemen.

De verschillende voorafgaande wetsontwerpen en de rapporten der commissies dragen duidelijk de sporen, hoe men slechts langzaam en schoorvoetend tot zulk eene radicale beslissing heeft durven overgaan, hoe aanvankelijk slechts eene kleine minderheid dit denkbeeld voorstond, langzamerhand aangroeiende tot eene

1) *Ontwerpen van Wet op het geneeskundig Staatsbestuur; de uitoefening der geregtelijke geneeskunde; de uitoefening der geneeskunst; de uitoefening der artsenijbereidkunst, en den handel in geneesmiddelen, en in heelkundige werktuigen, met Memoriën van toelichting en Rapport, 's Gravenhage* 30 *Junij* 1849.

2) *Ontwerpen van Wet, betreffende: A. De uitoefening der Geneeskunst; B. de uitoefening van de Artsenijbereidkunde en den handel in Geneesmiddelen en in Heelkundige Werktuigen; C. Het Geneeskundig Bestuur; D. Het onderzoek naar de bekwaamheid van aanstaande Geneeskunstoefenaren en Apothekers, ingediend* 3 *Augustus* 1857.

3) *Ontwerpen van Wet, strekkende tot regeling: a. van het geneeskundig bestuur; b. van de uitoefening der geneeskunst; c. van de uitoefening der artsenijbereidkunst en het verkoopen van geneesmiddelen; en d. van het onderzoek naar de bekwaamheden van hen, die verlangen te worden toegelaten als artsen, apothekers of vroedvrouwen, ingediend* 20 *Februarij* 1859.

invloedrijke meerderheid, die den Minister en de Volksvertegenwoordiging voor zich won.

Van minder ingrijpenden aard, hoewel op zichzelf niet onbelangrijk, waren tal van andere veranderingen, die de nieuwe wetten in 't leven riepen. Hiertoe behooren afschaffing van alle contrôle op de uitoefening der geneeskundige praktijk, die bij de algemeene bevoegdheid inderdaad ook alle reden van bestaan verloren had; daarnaast echter verplichte medewerking der geneeskundigen ten behoeve der medische statistiek, door van hen opgaaf te vorderen van de oorzaak des doods hunner patienten[1] en eveneens verplichte hulp bij de bestrijding van epidemiën, door hun te gelasten ‘aan den inspecteur hunner provincie en aan burgemeester en wethouders hunner gemeente onverwijld kennis te geven, wanneer eene ziekte, waardoor de volksgezondheid bedreigd wordt, door hen is waargenomen’[2].

Verder behooren tot deze veranderingen: het afschaffen van drogisten en het verbod voor geneeskundigen om geneesmiddelen te leveren op plaatsen, waar meer dan een apotheker gevestigd is; vroeger moesten minstens twee apothekers aanwezig zijn om dit verbod te doen ingaan.

Op het punt der algemeene gezondheidsbelangen werd, zooals in het stelsel paste, eveneens gebroken met de provinciale regeling. Het toezicht werd toevertrouwd aan bezoldigde Staatsambtenaren, ieder van hen voor een of meer provinciën, en aan elk dezer geneeskundige inspecteurs werd toegevoegd een geneeskundige raad, uit geneeskundigen, apothekers en een enkelen rechtsgeleerde bestaande.

Nevens de taak der provinciale commissiën, die was blijven bestaan, zooals de visitatie der apotheken, waren deze raden gehouden tweemaal in 't jaar te vergaderen, terwijl aan allen te zamen als hoofdwerkkring was opgedragen: ‘het onderzoek naar den staat der volksgezondheid en, waar noodig, de aanwijzing en bevordering van middelen ter verbetering’[3].

Bovendien waren zoowel de inspecteurs als de leden dezer raden, mits daartoe naar behooren gemachtigd, ‘bevoegd alle

1) *Art.* 5 *der Wet, regelende de uitoefening der geneeskunst, v.* 1 *Junij* 1865, *Stbl.* 60.
2) *Art.* 6 *derzelfde Wet.*
3) *Art.* 1 *der Wet, regelende het geneesk. staatstoezigt, van* 1 *Junij* 1865 (*Stbl.* 58).

openbare gebouwen, scholen, gestichten van liefdadigheid, slaapsteden en fabrieken of andere werkplaatsen, kazernen of gevangenissen binnen te treden, ten einde zich zooveel mogelijk bekend te maken met den toestand en de inrigting dier gebouwen in 't belang der gezondheid', en tevens om 'van overtreding der wetten en algemeene, provinciale of plaatselijke verordeningen ter bevordering der volksgezondheid vastgesteld, proces-verbaal op te maken'[1)].

In verband met de bovengenoemde opdracht aan 't geneeskundig Staatstoezicht tot aanwijzing der middelen tot verbetering der volksgezondheid, valt het oog nog op eene nieuwe bepaling, die tevens den weg aangeeft voor samenwerking tusschen de verschillende besturen.

'De inspecteur deelt, met of zonder medewerking van den geneeskundigen raad, zijne opmerkingen en voorstellen aan Gedeputeerde Staten der provincie en burgemeester en wethouders der gemeenten mede.

'Deze besturen treden wederkeerig met hem in overleg omtrent alles wat tot de volksgezondheid betrekking heeft.

'Waar en zoover plaatselijke verordeningen zorg voor de volksgezondheid ten doel hebben, geven de gemeentebesturen kennis van de genomen maatregelen aan den inspecteur.

Dat behalve deze wijzigingen als iets nieuws voor Nederland eene officiëele statistiek der overledenen volgens de oorzaak des doods werd in 't leven geroepen, met verplichte medewerking van alle geneeskundigen en ambtenaren van den burgerlijken stand, hebben wij reeds vermeld.

Zien wij thans wat dat alles ons heeft gebracht in twintig jaren tijds, of en in welk opzicht al of niet verbetering is tot stand gekomen.

II.

Geen land ter wereld rijker aan wettig bevoegde en praktiseerende geneesheeren dan Nederland vóór 1865. Het maximum werd bereikt in 1851, toen hun getal tot 2489 was geklom-

1) *Art.* 5 *en* 6 *derzelfde Wet.*

men, terwijl dit cijfer gedurende een kwart eeuw ongeveer 2350 bedroeg. In verhouding tot de bevolking gaf dit 1 geneesheer op ongeveer 1300 inwoners; in enkele provincies zelfs 1 geneesheer op nauwelijks 1000 inwoners. In andere beschaafde landen variëerde deze verhouding omstreeks dienzelfden tijd als één op twee tot vier duizend[1)].

De verspreiding dezer medici was geëvenredigd aan dit groot aantal; in geheel Nederland waren in 1865 slechts 325 gemeenten zonder geneesheer, terwijl nog in een veertigtal van deze eene vroedvrouw gevestigd was. Bovendien waren vele dezer gemeenten om en bij groote plaatsen gelegen, vanwaar ruim voldoende en gemakkelijk geneeskundige hulp kon verkregen worden, of grensgemeenten, die door buitenlandsche geneesheeren werden bediend, zoodat men als zeker mag aannemen, dat in dien tijd overal, ook op de kleinste en meest armoedige plaatsen, geneeskundige hulp aanwezig was.

Tegen het gehalte dier hulp begonnen zich echter langzamerhand klachten te verheffen. Sommige flinke leerlingen der toenmalige klinische scholen en enkele gelukkige autodidacten, wier namen nog heden met eere genoemd werden, uitgezonderd, had de studie en kennis van een groot aantal dier dorpsaesculapen in geen opzicht gelijken tred gehouden met de ontwikkeling der natuurwetenschappen in 't algemeen in de laatste jaren.

't Zal niet noodig zijn dit thans nog in bijzonderheden aan te toonen. De geneeskundige inspecteurs in hun bekend rapport[2)] hierop wijzende zeggen, dat ‘het grootste gedeelte der geneeskundigen toenmaals eene gebrekkige opleiding had gehad; slechts 36.5 pct. van hen bestond uit med. doctoren.’

Deze toestand is door de wet van 1865 ongetwijfeld verbeterd; men behoeft slechts de examens na te gaan, waaraan thans alle toekomstige medici zich moeten onderwerpen en deze te vergelijken met de eischen vroeger gesteld door de provinciale commissiën.

Terwijl vroeger twee-, hoogstens driejarige studie toereikende was om tot geneeskundige te worden toegelaten, slagen thans ieder jaar 30 pct. der candidaten niet voor hun artsexamen,

1) *De werking der geneesk. wetten van* 1865, *door Dr. G.W. Bruinsma-Gen. Cour.* 30 *Maart* - 6 *Juli* 1879.
2) *Onderzoek naar de verspreiding der geneesk. hulp in Nederland* 1879.

niettegenstaande eene geregelde voorbereiding van veel breederen omvang en langeren duur.

't Is te begrijpen, dat het getal der geneesheeren juist door deze omstandigheid in den aanvang na 1865 sterk achteruitging. Van 2350 ongeveer, zooals wij boven aangaven, daalde het in tien jaren tot 2064, om gedurende de volgende vijf jaren weder met 180 te verminderen en met 80 gedurende hetzelfde tijdsverloop daarna, zoodat volgens het laatste Jaarverslag der geneeskundige Inspecteurs het cijfer der burger-geneesheeren in Nederland op 1 Januari 1885 juist 1810 bedroeg.

Men mag aannemen, dat het minimumcijfer hiermede is bereikt; het aantal studenten in de geneeskunde aan onze Hoogescholen neemt niet alleen sterk en gedurig toe, maar het aantal artsen, jaarlijks tot de praktijk toegelaten, klimt ook in dezelfde mate en nagenoeg geregeld, zooals blijkt:

in	't jaar	1880	toegelaten	60
in	't jaar	1881	toegelaten	78
in	't jaar	1882	toegelaten	56
in	't jaar	1883	toegelaten	81
in	't jaar	1884	toegelaten	94.

Moge het overdreven en onnoodig aantal geneeskundigen van vóór 1865 dan ook niet weer bereikt worden, het is zeker, dat onder de geregelde werking der tegenwoordige wetten een ruim voldoend getal spoedig zal aanwezig zijn.

Heel iets anders is het echter met de verspreiding dezer medici over Nederland. 't Spreekt van zelf dat met de absolute vermindering van hun aantal hoe langer hoe meer plaatsen verstoken werden. Wij zagen dat in 1865 slechts 325 gemeenten zonder geneeskundige waren en slechts 285, waarbinnen noch geneesheer, noch vroedvrouw was gevestigd. Dit cijfer nam gestadig en in onrustbarende verhouding toe. Kon het tot op zekere hoogte onverschillig zijn dat in gemeenten, waar drie of meer geneesheeren de praktijk uitoefenden een of meer uitvielen zonder vervangen te worden; leverde het in zeer veel gevallen evenmin groot bezwaar op, dat van de beide geneeskundigen ergens gevestigd de plaats van den eene, na vertrek of overlijden, vacant bleef, 't was altijd erg en dikwijls hoogst bedenkelijk, wanneer de eenige geneeskundige of vroedvrouw op eene plaats wegviel. En zulke misdeelde gemeenten kwamen er langzamerhand meer en eindelijk te veel.

Nog geen tien jaren na de invoering der nieuwe geneeskundige wetten, in 't jaar 1874, waren er reeds *zeventig* meer en vijf jaren later reeds weder *vijf en twintig* bijgekomen.

Van dat tijdstip af bleef de toestand nagenoeg dezelfde; zelfs is eenige geringe verbetering merkbaar. Waren er toen (op 1 Januari 1879) 428 gemeenten zonder geneeskundige, volgens de laatste officieele lijsten (1 Januari 1885) telde men nog slechts 415. In verhouding meer dan de geneeskundigen bleef ongelukkig het getal vroedvrouwen dalen en bracht zeer droevige gevolgen mede. Waren er in 1879 onder de misdeelde gemeenten zonder geneesheer toch nog 63, waar de inwoners een vroedvrouw in hun midden hadden, dit getal was in 1885 tot 33 teruggebracht. Zoodat ten slotte het aantal plaatsen, waar in 't geheel geene hulp aanwezig is, steeds stijgende is en op 't oogenblik 382 bedraagt, juist een verschil van honderd (97) met 't jaar van de invoering der nieuwe wetten.

Behalve de reeds genoemden was er nog eene geheele kategorie van personen, wier bevoegdheid en bedrijf geregeld werd door de geneeskundige wetgeving, namelijk de apothekers.

Om het verband van ons betoog niet te verbreken, lieten wij ze tot nu toe buiten beschouwing. Zooals wij door aanhaling van het desbetreffende wetsartikel deden zien, bestonden er naast deze artsenijbereidkundigen vóór 1865 nog andere wettige bevoegde verkoopers van medicijnen, zooals drogisten en kruidenverkoopers; hun werd de bevoegdheid verleend door de provinciale commissies en alleen voor de provincie, waar zij geëxamineerd waren.

Om verschillende redenen wenschte de regeering in 1865 ook hier eenheid tot stand te brengen en tevens de opleiding en examens noodig voor de uitoefening der artsenijbereidkunst meer in overeenstemming te brengen met de nieuwere eischen oor dit vak aangewezen.

Zeker waren er onder de oudere apothekers uitstekende beoefenaars van den een of anderen tak der natuurwetenschappen, doch daarnaast oefenden velen hunner hun bedrijf uit, niet veel meer dan als wetenschappelijke kruideniers, hun verkoop van geneesmiddelen en bereiding van recepten afwisselende met handel in verfwaren, wijn en sterke dranken.

De artsenijbereidkunst had zich echter langzamerhand, zoo werd algemeen erkend, ontwikkeld tot een afzonderlijken tak der

wetenschap, zijne bronnen en hulpmiddelen zoekende bij alle andere natuurwetenschappen, doch deze verwerkende tot een zelfstandig geheel, met het bepaalde doel, in natuur- en kunstproducten beide, de geneeskrachtige, werkzame bestanddeelen te leeren kennen, deze af te zonderen of samen te stellen en nieuwe te ontdekken.

In plaats van het ééne provinciaal examen werd in 't vervolg voor de uitsluitende bevoegdheid van uitoefening der artsenijbereidkunst, met den titel van apotheker, eene reeks van examens noodig, en ook weldra aan elk der Universiteiten een leerstoel voor de pharmacie ingesteld. Ofschoon tot het afleggen dezer, examens en 't verkrijgen van de bevoegdheid van apotheker, evenmin als voor die van arts, het bezoeken dezer Universiteiten gevorderd werd, bleek toch deze weg bijna de eenig mogelijke om te slagen en moest de vroeger gebruikelijke opleiding bij dezen of genen wetenschappelijken - collega geheel verlaten worden.

Bij vermeerdering van de hierdoor noodzakelijke opoffering van tijd, moeite en geld bleef vermindering van het aantal nieuwe titularissen niet uit. Terwijl in de jaren vóór 1865 geregeld vijftien tot twintig burger-apothekers per jaar hunne bevoegdheid erlangden, werd na dien tijd jaarlijks gemiddeld aan slechts twaalf of dertien personen de titel van apotheker verleend, waarvan nog een tweetal moest worden afgetrokken, bestemd voor onze koloniën of voor den militairen pharmaceutischen dienst.

Het totaal getal apotheken is dientengevolge in Nederland zeer aanzienlijk afgenomen. In 1865 telde men 905 of één op 3900 inwoners, tegenwoordig nog slechts 637 of op ongeveer 6600 inwoners ééne apotheek. Deze laatste verhouding, hoewel gewoonlijk bij soortgelijke opgaven aangeteekend, bewijst op zichzelf niets en mag vooral niet gebruikt worden bij vergelijking met andere landen en toestanden, omdat in tegenstelling met bijna overal elders, en hierop komen wij later terug, de meeste geneesmiddelen in Nederland aan de zieken geleverd worden door niet-apothekers, namelijk door geneesheeren aan wie krachtens de plaats hunner vestiging daartoe de vergunning is verleend.

Het publiek ondervond van deze vermindering van apotheken geene bezwaren, ook maar eenigermate gelijkende op die verbonden aan de vermindering van 't getal medici. De gemeenten,

waarbinnen zij gevestigd waren, bleven nagenoeg dezelfden; slechts vermeerderde aldaar de cliëntele van de overblijvenden. Juist dit was voorzien en bedoeld door de wetgevers van 1865, die bij de vermeerdering van de eischen en daardoor verbetering van het gehalte der apothekers, en hun allen nevenhandel in verwen kruidenierswaren ontzeggende, hun betere vooruitzichten voor de toekomst wenschten te openen.

Van dit standpunt ook werd in de wet van 1865 eene poging aangewend om de in beginsel aangenomene scheiding van genees- en artsenijbereidkunst in de praktijk verder door te voeren dan tot dien tijd het geval was.

Aan alle geneeskundigen, gevestigd op plaatsen waar geen twee apotheken aanwezig waren, was de levering van geneesmiddelen toegestaan, zonder dat het overigens noodig was daarvoor door eenig examen het bewijs van bekwaamheid geleverd of de bevoegdheid verkregen te hebben.

't Gevolg hiervan was, dat de apothekers zich tot overvulling ophoopten in de grootere gemeenten en de meeste plaatsen verstoken bleven van hunne vestiging.

De nieuwe wet bepaalde thans dat de geneesheer, zonder speciale vergunning, geen geneesmiddelen mocht afleveren ook al was slechts ééne apotheek in zijne gemeente. Hoe goed bedoeld bracht dit geene noemenswaarde verandering te weeg, omdat elk geneesheer, eenmaal ergens gevestigd, zijne bevoegdheid tot levering behield, zoolang hij op die plaats verbleef.

Bij vertrek of overlijden was een opvolger gewoonlijk veel spoediger gereed zich in zijne plaats te stellen dan een apotheker de gelegenheid vond om zich aldaar te vestigen, en eenmaal ter plaatse had deze opvolger zelf de bevoegdheid tot levering van geneesmiddelen en hield daardoor den apotheker terug. Verschillende flinke gemeenten zijn ons bekend, waar een apotheker, naast een of meer geneeskundigen, een voldoend middel van bestaan zou hebben kunnen vinden, doch waar zijne vestiging op die wijze gedurig werd tegengehouden, niettegenstaande het geheele geneeskundige personeel aldaar sinds 't jaar 1865 reeds is veranderd.

Zien wij thans wat de vigeerende geneeskundige wetgeving gedurende twintig jaren van haar bestaan heeft tot stand gebracht op het gebied der eigenlijke algemeene gezondheidsregeling.

In vele lijvige kwartijnen en octavoboekdeelen, met uitvoerige kaarten en tabellen, zijn de handelingen van het geneeskundig Staatstoezicht bijeengebracht[1]. Getuigende van de werkkracht en den werklust der geneeskundige ambtenaren en van sommige leden der geneeskundige raden, leveren zij een onschatbaar materiaal voor toekomstige geneeskundige plaatsbeschrijving en om de behoefte te leeren kennen aan staatszorg en staatsbemoeiing ten behoeve der openbare gezondheid.

Talloos zijn de punten en omstandigheden, waarop in groote en kleine gemeenten van Nederland gewezen wordt als schadelijk voor de gezondheid der inwoners en bijna even talrijk zijn de middelen, die worden aangegeven om in die toestanden verbetering aan te brengen.

Niet tevreden met te wijzen op afzonderlijke feiten en raad te geven in bepaalde gevallen, vatte het geneeskundig Staatstoezicht de verplichting, voorgeschreven in 't eerste artikel der Wet om ‘aanwijzing te doen van middelen ter verbetering der volksgezondheid,’ breed genoeg op om met geheel nieuwe en uitgewerkte wetsvoorstellen zich tot de Regeering te wenden[2].

Niettegenstaande dezen ijver en deze bemoeiingen zijn de resultaten, verkregen door de tegenwoordige Staatsregeling, vergeleken bij de Provinciale organisatie van vroeger, niet zoo overwegend om eene meerdere jaarlijksche uitgaaf der schatkist van ± ƒ 75,000[3] te verantwoorden.

Men mag met zekerheid aannemen, dat veel van hetgeen tot stand kwam ook zonder 't geneeskundig Staatstoezicht het licht zou hebben gezien.

1) Verslag aan den Koning van de Bevindingen en Handelingen van het Geneeskundig Staatstoezicht, 1866-1884 XIX Dl.
Verzameling van Stukken, betreffende het Geneeskundig Staatstoezicht in Nederland, 1865-1886. XX Dl.
De Pokken-Epidemie in Nederland, 1870-1873.
Geneeskundige plaatsbeschrijving van Zeeland (1870) - van Friesland (1872) - van 't Gooiland (1875) - van Overijssel (1875).
Onderzoek naar den toestand der bewaarscholen in de verschillende provinciën, 1883.

2) Ontwerp van Strafwet op de vervalsching van levensmiddelen; Ontwerp-organisatie van het onderzoek van levensmiddelen, 1870.
Ontwerp van Wet tot voorziening tegen verontreiniging van den bodem, van den dampkring en van de openbare wateren, door faecale stoffen en ander vuil, 1873.

3) Jaarwedden van geneesk. ambtenaren, kosten van geneesk. raden en reis en verblijfkosten.

De rapporten der oude provinciale commissiën behelsden steeds belangrijke mededeelingen over den toestand der volksgezondheid en het voorkomen van besmettelijke ziekten in hare districten. De gezondheidscommissiën van vroeger, zoowel als de nog thans bestaande, zijn op vele plaatsen met vrucht werkzaam tot verbetering der hygiënische toestanden in hare omgeving. Zeer vele gewichtige onderzoekingen, geneeskundige plaatsbeschrijvingen en andere wetenschappelijke werkzaamheden hebben haar ontstaan te danken aan den persoonlijken ijver van enkele leden der geneeskundige raden, voor wie dit lidmaatschap vrij zeker slechts een gemakkelijke aanleiding was, niet de oorzaak tot arbeiden.

't Blijkt gedurig dat sommige wetenschappelijke corporaties en regeeringscommissies ook buiten 't geneeskundig Staatstoezicht soortgelijke onderwerpen, als de algemeene gezondheidsbelangen aangaan, uitstekend weten te behandelen. Wij wijzen slechts ten voorbeeld op een *Sterfteatlas van Nederland*, 1868 *en* 1879, eene *Geschiedenis van de Cholera-epidemie*, 1872, een *Onderzoek van het drinkwater in Nederland*, 1868 enz.

Maar bovenal wat de directe werkzaamheden aanbelangt, het onmiddellijk optreden der geneeskundige ambtenaren om een einde te maken aan toestanden en verhoudingen, die de volksgezondheid benadeelen, hiervan koesterde men in 1865 schoone verwachtingen. Met het oog daarop juist vond de nieuwe wetgeving warme voorstanders.

Wij zagen het in de door ons aangehaalde wetsartikelen, deze ambtenaren zijn bevoegd ‘alle openbare gebouwen, scholen, gestichten van liefdadigheid, slaapsteden en fabrieken of andere werkplaatsen’ binnen te treden en te inspecteeren met het oog op het belang der gezondheid, terwijl zij ‘hunne opmerkingen mededeelen aan burgemeester en wethouders, met hen in overleg treden en deze wederkeerig met hen.’

't Schijnt veel en bracht niets. Zeker! enkele, vooral groote gemeenten stelden prijs op 't advies van den geneeskundigen inspecteur en wanneer er geene andere belangen tegenover stonden, werd niet zelden daarnaar gehandeld en in den loop der laatste twintig jaren werd daardoor in vele gemeenten met verouderde opvattingen betreffende gezondheidsbelangen en met antihygiënische toestanden gebroken, doch juist bij zulke welgezinde gemeentebesturen hadden waarschijnlijk de vroegere

plaatselijke commissiën van geneeskundig toevoorzicht denzelfden invloed bezeten en dezelfde voorlichting kunnen verstrekken.

Voor andere gemeenten, en bijna zonder uitzondering ten plattelande, was de laatstaangehaalde wetsbepaling een wassen neus, en waren alle macht en invloed van 't geneeskundig staatstoezicht, gelijk nul. Het ‘overleg’ met den inspecteur geschiedde al of niet; ieder gemeentebestuur handelde juist, zooals 't hem goeddacht.

Met eentonige volharding wordt de toestand van slooten, bergplaatsen van vuil, openbare putten, enz. in de jaarverslagen der geneeskundige ambtenaren als ellendig en schadelijk voor de gezondheid aangegeven en de mededeeling er aan toegevoegd, dat daarvan kennis is gedaan aan den burgemeester, zonder dat dit aanleiding geeft tot eenige verandering.

Wat de bevoegde inspectie van fabrieken en andere werkplaatsen aangaat, 't spreekt van zelf dat de particuliere eigenaars of ondernemers daarvan nog minder gevolg geven aan de meest overtuigende opmerkingen van den inspecteur, indien het opvolgen van zijn advies ook maar in 't minst hun belangen mocht schaden of onkosten na zich sleepen.

Misschien had men dezen uitslag eenigermate kunnen vermoeden door den sterken nadruk, die bij de discussie over de nieuwe wetten van verschillende zijden was gelegd op de autonomie der gemeenten. Dat dit gemis aan samenwerking zich zou doen gevoelen op eene wijze, dat 't geneeskundig Staatstoezicht voor een groot deel tot werkeloosheid werd gedoemd, had niemand gedacht.

III.

De vraag ligt thans op den voorgrond: op welke wijze sluiten zich de door de regeering aangeboden geneeskundige wetten aan bij hare voorgangsters?

In 't kort resumeerende zien wij, dat de wetten van 1865 vooral zijn uitgegaan van enkele bepaald omschreven beginselen, namelijk het gehalte der geneeskunstoefenaren in 't algemeen te verbeteren door meerdere waarborgen te vergen van kennis en bekwaamheid en daarbij eenheid van stand en algemeene bevoegdheid in te voeren, scheiding van genees- en artsenijbereidkunst te bevorderen en het onderzoek naar, zoowel

als zorg voor de volksgezondheid, tot staatsbemoeiing te maken.

Nu uit niets blijkt, dat deze beginselen om de een of andere reden zijn verlaten, had men kunnen verwachten dat de regeering bij de herziening er naar gestreefd zou hebben de gevolgen te herstellen, die de toepassing dezer beginselen tot nadeel van het volk heeft medegebracht.

Deze gevolgen waren in de eerste plaats gebrek aan voldoende verloskundige hulp in vele, aan genees- en heelkundige hulp in enkele streken van Nederland. Onder de oude wet, wij haalden het betreffende artikel aan, hadden de provinciale commissiën nog in 't bijzonder in opdracht hare aandacht te vestigen op de geneeskundige armenverzorging en om ter verbetering daarvan voorstellen in te dienen bij Gedeputeerde Staten.

Bij de wet van 1865 mag het geneeskundige Staatstoezicht misschien iets dergelijks doen, de wet echter zwijgt er over. Doch niet alleen de armen hebben recht op geneeskundige behandeling, de geheele burgerij moet zonder al te groote opoffering van tijd en geld haar kunnen deelachtig worden.

De zeer aanzienlijke uitgaven, welke de Staat jaarlijks ten koste legt aan de opleiding van geneesheeren zijn alleen dan voldoende gemotiveerd, wanneer niet alleen op het land de gegoede ingezetenen en de bevoorrechte bewoners der steden van hunne bekwaamheden kunnen genieten, maar wanneer elk burger binnen billijke grenzen van mogelijkheid in voorkomende gevallen hun bijstand kan verkrijgen.

Al is het ook waar, zooals uit de hiervoor gegeven cijfers blijkt, dat zeer enkele plaatsen, die een tijdlang verstoken waren, weer voorzien worden, en al mag men aannemen dat de groote toename van 't aantal medische studenten aan den eenen kant, en verhooging van traktementen door de gemeentebesturen aan de andere zijde zullen samenwerken om nog andere streken weer van geneeskundige hulp te voorzien, - 't is zeker dat in Drenthe, Limburg, Overijsel, Gelderland en Noord-Brabant enkele ongelukkige streken zullen overblijven, waar door de kleine burgerij en mingegoede landbouwbevolking geen geregelde geneeskundige behandeling kan worden verkregen. De bevolking is daar in doorsnede te weinig bemiddeld en te zeer verspreid wonende om aan een geneesheer een passend bestaan op te leveren, mocht 't ook al zijn, dat de vroeger daar wonende plattelandsheelmeester, wiens opleiding weinig had gekost en wiens behoeften

en levenswijze meer parallel waren aan die zijner dorpsgenooten, er een karig levensonderhoud kon vinden.

Wij achten het gelukkig dat de regeering niet heeft geluisterd naar hen, die met het oog juist op zulke streken, er op aandringen weder een tweeden stand van geneesheeren met beperkte bevoegdheid in 't leven te roepen. Maar nu verandering, zij 't ook overigens tevens verbetering, van 's lands wetten de bevolking dezer reeds misdeelde streken indertijd van hunne eenige hulp in ziekte en barensnood heeft beroofd, is het toch niet meer dan billijk dat een volgende wetsverandering althans iets beproeve om ze haar terug te geven. Herhaaldelijk is de weg daartoe aangewezen[1]. Het kan geschieden door studiebeurzen aan studenten of leerling-vroedvrouwen, onder voorwaarde zich na verkregen bevoegdheid een bepaald aantal jaren op eene aangeduide plaats te vestigen, door subsidieering van wege 't Rijk of de Provincie, door 't oprichten van ziekenfondsen van staatswege, zooals in Duitschland enz. 't Is aangetoond dat bij goede regeling het daarvoor noodige bedrag waarlijk niet overwegend behoeft te zijn, daar het de som van eenige duizende guldens 's jaars niet zou te boven gaan[2].

1) *Rapport van gecommitteerden voor het onderzoek naar de wijze, waarop voldaan zou kunnen worden aan de behoefte aan geneesk. hulp in Nederland.* (*Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde*, 1884, *No.* 44). *Geneeskundige hulp, behoefte voor het volk, door Dr. G.W. Bruinsma* (*Vragen des Tijds. Oct.* 1885). *Opleiding van vroedvrouwen, een dringend volksbelang, door denzelfde.* (*dito Nov.* 1882.)

2) In het buitenland wordt insgelijks aangedrongen op subsidieering van rijkswege van artsen in arme streken. Zoo betuigde nog onlangs (18 April) de afgevaardigde V i r c h o w in eene vergadering van geneeskundigen te Berlijn:
'Die Regierung werde sich mit Rücksicht auf den Mangel an Ärzten an einzelnen Orten für die Dauer wohl kaum der Aufgabe entziehen können, die Niederlassung von Ärzten in solchen Gegenden, die einen Arzt ausreichend zu ernähren nicht in der Lage seien, durch Gewährung von Subventionen zu fördern.'
In Moravië is eene som von 20.000 fl. op de begrooting uitgetrokken ter onderstenning van arme gemeenten bij de verplichte benoeming van geneeskundigen en vroedvrouwen, en in Saksen is bij de 2e kamer een wetsvoorstel aanhangig om *stipendiën* te stichten aan de lands-universiteiten voor studenten, die zich na hunne promotie op eene bepaalde door de regeering aan te wijzen plaats willen vestigen.
Ook het Nederlandsch Gouvernement is niet onwillig ten behoeve zijner koloniën een dergelijken maatregel toe te passen. Juist dezer dagen werden weder in de *Staatscourant* de Nederlandsche geneeskundigen opgeroepen om zich onder genot eener toelage van ƒ 200 of ƒ 250 's maands te vestigen in een of ander door den Gouverneur-Generaal aan te wijzen gedeelte van Ned.-Indië.

Deze subsidie zou toch alleen behoeven te worden verleend aan bepaald behoeftige gemeenten; evenals thans reeds aan deze van rijkswege ondersteuning wordt verstrekt ter gemoetkoming in de kosten van het onderwijs.

Voor vele andere gemeenten zou reeds voldoende zijn in de wet op te nemen de *verplichting tot het benoemen* van een gemeente-geneesheer of vroedvrouw.

De ervaring toch heeft geleerd, dat enkele gemeenten blijkbaar onwillig zijn om een behoorlijk traktement voor eene vroedvrouw of toelage voor een geneesheer beschikbaar te stellen, niettegenstaande deze uitgaven de draagkracht harer financiën niet zouden te boven gaan.

Ongestoord blijven de besturen toezien, dat een groot deel der verloskundige praktijk bij de arme en min gegoede bevolking in handen is van geheel onkundige oude vrouwen, vaak tot groot nadeel van moeder en kind.

Iets nieuws op wetgevend gebied zou zulk eene verplichting zeker niet aanbrengen, wanneer men bedenkt tot hoevele andere uitgaven de gemeenten door de wet worden verplicht en vooral als men in eene andere wet[1)] leest dat wel een gemeente-geneesheer in iedere gemeente moet worden aangesteld voor het verrichten der vaccinatiën en verder eene andere wet[2)] elke gemeente verplicht een geneesheer te bezoldigen tot het doen van lijkschouwing in sommige gevallen.

't Is toch zeker niet geoorloofd bij de beoordeeling dezer zaak zijn toevlucht te nemen tot de gewone overweging, dat de bewoners van afgelegene en arme landsgedeelten uit den aard der zaak altijd zullen achterstaan bij andere streken; zooals blijkt bij het aanleggen van sporen, het oprichten van scholen, telegraaf- en postkantoren enz. Dat alles moeten zij leeren ontberen, 't is niet anders; genees- en verloskundige hulp missen, kunnen zij echter niet.

Heeft het geneeskundige wetsontwerp allicht deze eenvoudige dorpsbewoners eene teleurstelling bereid, eene andere teleurstelling

1) *Wet van* 4 *Dec.* 1872 (*Stbl.* 134), *houdende voorzieningen tegen besmettelijke ziekten. Art.* 18.

2) *Wet van* 10 *April* 1869 (*Stbl.* 65) *tot vaststelling van bepalingen betreffende het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisregten. Art.* 4.

heeft een onderdeel der geneeskunstoefenaren zelf, nl. de apothekers getroffen.

Wij zeiden reeds dat, zonderling genoeg, terwijl de eischen ter verkrijging van bevoegdheid tot uitoefening der artsenijbereidkunst bij de wet van 1865 in hooge mate waren verzwaard, toch aan wetenschappelijk onbevoegden, de geneesheeren ten plattelande, de onbeperkte levering en bereiding van geneesmiddelen bleef vrijgelaten.

De poging om dit althans voor enkele plaatsen te doen ophouden mislukte bovendien, zooals wij aantoonden. Toch is scheiding van deze twee onderdeelen der geneeskundige wetenschap, zij 't ook dat zij vroeger gelijktijdig konden worden uitgeoefend, voor 't minst daar noodig, waar dit zonder eenig nadeel voor 't publiek kan geschieden.

Of het is noodelooze plagerij voor hen, die in de uitoefening der pharmacie zich een middel van bestaan wenschen te scheppen, dezen aan zulk eene langdurige studie en aan de moeielijke examens, die tegenwoordig geëischt worden, te onderwerpen, of 't is in 't belang van 't volk, dat de uitoefening van dit vak in handen is van wetenschappelijk gevormde personen, maar dan ook mag dit belang niet over 't hoofd worden gezien bij 't grootste deel der bevolking van Nederland, wonende buiten de reeds bevoorrechte grootere plaatsen.

Elders, zooals in geheel Duitschland en Oostenrijk, heeft men dan ook de levering van geneesmiddelen door den geneesheer sedert lang overal verboden en alleen dezen op enkele plaatsen toegestaan een huisapotheek te houden, voorzien van sommige geneesmiddelen, om daaruit bij dringende noodzakelijkheid zijne patienten de eerste hulp te verschaffen. Er bestaat geen enkele reden om te denken dat een dergelijke regeling ook hier te lande niet tot een bevredigend resultaat zou kunnen leiden. De praktijk van den geneesheer ten plattelande zou er door vergemakkelijkt en 't publiek zeker met meer zorg en waarschijnlijk nog met minder kosten geholpen worden dan tegenwoordig. 't Is hier de plaats niet er breedvoerig over uit te weiden, doch al meende de Regeering thans deze gewenschte scheiding van twee bedrijven, die een geheel verschillende opleiding vorderen, nog niet in haar geheel te moeten doorvoeren, niets is er tegen en alles er voor, om ten minste de vergunning van 't zelfleveren van geneesmiddelen niet langer toe te staan aan geneesheeren,

gevestigd in de nabijheid van een apotheker b.v. binnen den afstand van enkele kilometers, onverschillig of dit toevallig in eene andere gemeente mocht zijn. Zooals de zaken thans staan, kan het voorkomen en het komt werkelijk nagenoeg op die wijze voor in meer dan eene plaats van ons land, dat de apotheker, die met moeite en kosten het recht tot levering van geneesmiddelen heeft verkregen, naast den geneesheer woont, die zonder eenige opzettelijke studie of examen hetzelfde bedrijf als bijvak uitoefent, alleen omdat de grensscheiding der gemeenten tusschen beider woonhuizen doorloopt.

Zeer bijzondere aandacht verdient het derde punt en in zekeren zin de hoofdzaak, namelijk de pogingen tot verbetering der volksgezondheid. Door 't oprichten van een centraalbureau voor onderzoekingen, het aanstellen van speciaal-deskundigen en meer wijzigingen, die in het wetsontwerp zijn voorgesteld, zullen ongetwijfeld de oorzaak en het ontstaan van epidemiën beter worden gekend, zal men juister leeren oordeelen over de waarde en beteekenis van sommige antihygiënische verhoudingen, doch wij vreezen, dat, bij toename ook van de wetenschappelijke resultaten, de praktische gevolgen voor het dagelijksche leven der bevolking en den algemeenen gezondheidstoestand die van de tegenwoordige wet niet zullen overtreffen.

De macht om in 't belang der volksgezondheid noodzakelijke veranderingen te weeg te brengen zal het geneeskundig Staatstoezicht evenals vroeger geheel en al blijven ontbreken.

Wij zijn 't ons zeer goed bewust, dat wij, deze kwestie aanroerende, onze schreden zetten op een in veler oog verboden terrein. Bij de leekendiscussies, in en buiten onze Kamers, hoort men gedurig en met dezelfde argumenten herhalen, dat in geen geval zal mogen worden toegestaan aan het geneeskundig Staatstoezicht om in te grijpen in de huishouding der gemeente; hare autonomie moet worden gehandhaafd. Afgescheiden hiervan dat het op den duur niet aangaat openbare gebouwen, inrichtingen, drinkwater, mestverzamelingen enz. door regeeringsambtenaren officieel als schadelijk voor de volksgezondheid te doen bestempelen zonder dwangmiddelen om verbetering aan te brengen, zoo verliest deze hardnekkige tegenstand nog hoe langer hoe meer reden van bestaan, wanneer men ziet, dat ter wille van andere overwegingen of indien de gezondheidsbelangen slechts met andere belangen gemengd zijn, de Staat deze autonomie

der gemeenten met veel minder angstvalligheid koestert.

Een paar voorbeelden slechts. In de *Wet tot regeling van het toezigt bij het oprigten van inrigtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken* (10 Juni 1875 Stbl. 95) wordt bij art. 24 uitdrukkelijk bepaald, dat ééne serie van inrichtingen in iedere gemeente, namelijk die ‘bedoeld sub II van art. 2 onder het toezicht van den minister van oorlog zijn gesteld;’ zou het minder eigenaardig zijn andere inrichtingen in 't bijzonder aan 't toezicht der geneeskundige ambtenaren te onderwerpen? - Juist naar aanleiding dezer wet wordt door sommige gemeentebesturen of Gedeputeerde Staten zeer dikwijls het gevoelen ingewonnen, dier ambtenaren; niets verplicht deze collegies evenwel te handelen overeenkomstig hun advies.

Sprekender voorbeeld nog levert de *Wet tot regeling van het lager onderwijs* (17 Aug. 1878 Stbl. 127). Bij art. 4 dezer wet wordt uitdrukkelijk te kennen gegeven, dat het hiervoren aangehaalde artikel der wet, regelende het geneeskundig Staatstoezicht, waarbij de geneeskundige ambtenaren zijn bevoegd verklaard sommige gebouwen binnen te treden en te inspecteeren, toepasselijk is ‘op alle lokalen, waarin lager onderwijs gegeven wordt,’ terwijl bij het volgende artikel ‘den inspecteur van het geneeskundig Staatstoezigt’ de bevoegdheid wordt toegekend deze lokalen af te keuren ‘als schadelijk voor de gezondheid’[1)].

Tast het de autonomie der gemeenten meer aan, openbare schoollokalen ook tegen den wil der gemeentebesturen somwijlen te doen sluiten dan andere openbare gebouwen, of openbare inrichtingen aan den dienst te onttrekken, en is het meer in strijd met den particulieren eigendom of met de vrijheid van beweging der ingezetenen om bijzondere scholen af te keuren ‘als schadelijk voor de gezondheid,’ dan wel ‘slaapsteden en fabrieken of andere werkplaatsen,’ zooals zij juist met de scholen in één adem worden genoemd in de wet, regelende het geneeskundig Staatstoezicht van 1865?

Al ontveinzen wij ons niet de groote moeielijkheden aan eene billijke en tevens doeltreffende regeling van zulk een toe-

1) Nog sterker op dit punt was de vroegere *wet op 't lager onderwijs van* 1857, die bij art. 4 aan een der zake niet-deskundigen ambtenaar nl. den districtschoolopziener verlof gaf schoollokalen, voor bijzonder zoowel als voor openbaar onderwijs bestemd, te doen sluiten, wanneer zij volgens zijne opvatting schadelijk voor de gezondheid waren.

zicht verbonden, 't schijnt ons toe dat een begin had gemaakt kunnen worden, ook zonder al te veel in botsing te komen met particuliere belangen of het bestuur der gemeenten, juist met die inrichtingen, welke in het wetsontwerp thans uitvoeriger zijn opgesomd, zooals: ‘alle openbare gebouwen, scholen, bewaarscholen en andere bewaarplaatsen van kleine kinderen, ziekeninrichtingen, gestichten van liefdadigheid, slaapsteden, fabrieken, werkplaatsen, magazijnen, kazernen en gevangenissen.’

Nu maakt het, wij herhalen het, een eigenaardigen indruk, dat wel al deze inrichtingen kunnen worden bezocht door den geneeskundigen inspecteur, doch dat hij alleen bij de ‘scholen’ de macht heeft ze te doen sluiten, indien de toestand in strijd is met de volksgezondheid.

IV.

Hebben wij in het vorige uiteengezet welk standpunt wij gaarne door de Regeering hadden zien ingenomen bij de aanbieding van nieuwe geneeskundige wetten, ten einde door het voortbouwen op het reeds bestaande langzamerhand te kunnen komen tot eene algemeene geneeskundige wetgeving, omvattende staatszorg voor alles wat de volksgezondheid betreft, en achten wij de verwachting van velen daarom teleurgesteld, - wanneer wij de aangeboden ontwerpen op zich zelf beschouwen, alleen als wijziging van de wetten van 1865, gapingen aanvullende en details beter regelende, dan ontwaren wij tal van verbeteringen.

In de eerste plaats, afschaffing der geneeskundige raden. De vroegere provinciale commissiën, wier plaats zij in 1865 innamen, hadden eene zeer bepaalde en gewichtige werkzaamheid tweemaal 's jaars te verrichten, nl. het afnemen van examens.

Ook de leden der geneeskundige raden komen tweemaal per jaar bijeen, doch zonder eenig vast programma van werkzaamheden. 't Gevolg is, dat wel allerhande onderwerpen worden ter tafel gebracht en besproken, doch zonder geregeld plan, en geheel wispelturig afhangende van den bijzonderen ijver of de ambitie van enkele leden. Eenstemming is het gevoelen om deze nuttelooze en daarom alleen reeds te kostbare bijeenkomsten te doen vervallen. De Regeering wenscht echter een deel der leden, ongeveer een derde, te behouden om van hunne kundigheden en werkkracht desnoodig als ‘adviseurs’

gebruik te kunnen maken. Ook de Adjunct-inspecteurs zullen vervallen, doch aan het tegenwoordig getal van zeven inspecteurs zal één worden toegevoegd, vooreerst om aan 't hoofd te staan van een nieuw te scheppen inrichting van onderzoek te 's Gravenhage en ten anderen om bij ontstentenis zijne collega's tijdelijk te vervangen.

Deze laatste functie komt ons minder goed vereenigbaar voor met de waarschijnlijk meest wetenschappelijk technische werkzaamheden, welke een achtsten inspecteur, aan 't hoofd van het onderzoekingsbureau, zullen worden opgedragen. Bovendien is evenals in andere takken van dienst eene tijdelijke vereeniging van twee inspecties, bij vacature, gebruikelijk en uitvoerbaar. Wij zouden er daarom de voorkeur aan geven het hoofd van dit bureau niet als inspecteur, maar als directeur dezer inrichting deel te doen nemen in 't geneeskundig staatstoezicht.

Doch is de geheele nieuwe inrichting wel noodig en zoo ja! voldoende in te richten met het bedrag in *M.v.T.* door de Regeering aangegeven? Zij moet volgens den minister dienst doen als ‘laboratorium waar geneeskundige ambtenaren de gelegenheid hebben de hoogst noodzakelijke natuurkundige chemico-physische onderzoekingen te doen.’ Al zegt de Minister ook elders, dat ‘de wetenschappelijke onderzoekingen tot de strikt noodzakelijke zullen beperkt blijven’ en dat ‘in een der Rijksgebouwen te 's Gravenhage voor hoogstens ƒ 3500 voor ééns de weinige daartoe noodige vertrekken zijn in orde te maken,’ 't komt ons voor dat met zulk een laag cijfer voor deze begrooting genoegen is genomen om de illusie van bezuining door de nieuwe wetten niet te verstoren. Bovendien zijn geen kosten van onderhoud berekend en zal het waarschijnlijk moeielijk wezen een directeur van dit bureau te vinden tegen het traktement der tegenwoordige inspecteurs, terwijl allicht voor assistenten en ondergeschikt personeel jaarlijksche bezoldigingen daarenboven zullen noodig zijn.

Hoewel de M.v.T. zulk een hygiënisch bureel ‘als desiderata bovenaan’ plaatst, geeft zij zelve reeds den weg aan om het in werking treden der wet niet van zijne inrichting afhankelijk te maken. 't Geneeskundig Staatstoezicht, zoo luidt het, ‘kan, zoolang zij dit (bureel) niet bezit, laten onderzoeken in laboratories, aan inrichtingen van hooger of middelbaar onderwijs verbonden.’ Doch zou zulk eene regeling ook definitief niet

de beste zijn? De wetenschappelijke en beëedigde ‘adviseurs,’ die de Regeering voorstelt te benoemen, zullen bij vele, vooral scheikundige onderzoekingen van drinkwater en voedingsmiddelen de aangewezen personen kunnen zijn om de inspecteurs voor te lichten, terwijl de hygiënische werkplaatsen der drie Rijksuniversiteiten de meer omvangrijke onderzoekingen op zich zouden nemen, die de Regeering waarschijnlijk op 't oog heeft, als zij spreekt van ‘het beslissen omtrent drinkwaterleidingen, aankoop van terreinen voor scholen, het sluiten van begraafplaatsen, enz.’

De praktische resultaten door deze medehulp te verkrijgen zouden een nieuwe prikkel zijn om deze Rijksinstellingen zoo goed mogelijk in te richten.

De adviseurs, waarvan wij reeds herhaaldelijk spraken, zullen voor elk der zeven inspecties minstens zeven in getal zijn, waaronder een rechtsgeleerde. 't Ware zeker niet overbodig geweest aan te geven, waarom de Regeering ook deze laatste meent te moeten behouden.

Deze adviseurs zullen, zegt de M.v.T. ‘ongeveer dezelfde rechten en verplichtingen hebben als thans de leden van de geneeskundige raden.’

Hiertoe behoort o.a. volgens art, 1 ‘de handhaving der wetten en verordeningen in het belang der volksgezondheid vastgesteld,’ waaromtrent zij volgens art. 24 gehouden zijn ‘gevraagd of ongevraagd bericht te geven aan den inspecteur,’ alsmede volgens art. 25 ‘omtrent handelingen, in strijd met de belangen der volksgezondheid, en gebeurtenissen, de volksgezondheid betreffende, die te hunner kennis komen.’

Overigens worden (art. 24) ‘hunne werkzaamheden, hetzij plaatselijk hetzij naar de onderwerpen’ bij onderling overleg door den inspecteur geregeld.

Niettegenstaande de plichten niet zonder beteekenis en de werkzaamheden dezer adviseurs gewichtig genoeg kunnen zijn, zijn het geheel onbezoldigde rijksambtenaren. Alleen wanneer zij door den Minister of den Inspecteur hunner provincie tot eene vergadering mochten worden opgeroepen, ontvangen zij vacatiegeld benevens vergoeding van reis- en verblijfkosten.

't Is niet de eerste vraag of het billijk maar of het tegenover de diensten, die verlangd worden, verstandig is deze ambtenaren alleen door de eer eener benoeming aan het geneesk. Staatstoezicht te verbinden? De ervaring bij de geneesk. raden

opgedaan mag het tegendeel doen vermoeden. Zeker, de *M.v.T.* erkent het, vele leden daarvan zijn nuttig werkzaam geweest ten voordeele der volksgezondheid, maar 't kan evenmin ontkend worden, dat anderen, schoon jaren lang telkens herbenoemd, hunne betrekking geheel als eene *sinecure* beschouwden, althans voorzoover niet, zooals bij de winkelvisitatie of het bijwonen der vergaderingen, daaraan eenige emolumenten verbonden zijn.

Wetsovertredingen hebben gedurig plaats; nog kort geleden antwoordde de Minister van Binnenlandsche Zaken aan de *Ned. Maatschappij t. bev. d. Pharmacie* op eene klacht deswege, dat de leden der geneeskundige raden, waarvan velen tevens lid zijn dier Maatschappij, zelf bevoegd en verplicht waren proces-verbaal op te maken van overtredingen, die ter hunner kennis kwamen en toch, ook de geneesk. inspecteurs hebben er meermalen op gewezen, hoe weinig wordt van deze bevoegdheid gebruik gemaakt.

En inderdaad, het heeft eene zeer onaangename zijde tegenover zijne medeburgers op te treden als gestreng handhaver der wetten, met hunne belangen en wenschen in gedurig conflict te komen, zonder dat een onmiddellijke plicht of de duidelijk omschreven eisch eener betrekking er toe dwingt.

Wenscht het nieuwe staatstoezicht dezen toestand niet te bestendigen, maar in werkelijkheid ‘handhaving der wetten’, ook aan de adviseurs voor te schrijven en het mededeelen door hen aan den inspecteur van alle ‘handelingen, in strijd met de belangen der volksgezondheid’, dan zullen deze door het toekennen van eene zij 't ook niet hooge belooning tot meer verantwoordelijke ambtenaren moeten worden bevorderd.

Wel zou daardoor een der hoofdargumenten van de tegenwoordige herziening, namelijk bezuiniging, niet langer kunnen dienst doen, doch misschien ware deze toch te verkrijgen door vermindering van het getal inspecteurs, wier werkzaamheden bij 't meer actief optreden der adviseurs in dezelfde mate zouden kunnen verminderen[1)].

Hoewel herziening dezer eerste wet, zooals wij zeiden, het hoofddoel is, wordt deze gelegenheid door de Regeering aangegrepen ook in de andere geneeskundige wetten, die leemten aan te vullen, welke een twintigjarige werking hebben aan 't licht gebracht.

1) Zie hiervoor *J. Menno Huizinga*, Het ontwerp tot wijziging der geneeskundige wetten, in *Ned. Tijdschrift v. geneeskunde* 1 *Mei j.l.*

't Zou te uitvoerig worden ze allen aan te wijzen; slechts enkele punten wenschen wij nog kortelijk te bespreken.

Art. 5 der bestaande wet verplicht de geneeskundigen bij 't overlijden hunner patiënten eene verklaring van dat overlijden te onderteekenen met opgaaf van de oorzaak des doods. Thans wordt voorgesteld hierbij te voegen, dat zij deze verklaring niet mogen onderschrijven aleer zij zich *door eigen waarneming van het lijk* van den dood hebben overtuigd.

De geneesheer wordt dus verplicht het lijk van elk zijner patiënten persoonlijk te schouwen. Elders hebben wij duidelijk uiteengezet[1)], dat deze nieuwe bepaling vrij aanzienlijke en geheel onnoodige kosten voor het volk zou na zich sleepen en dat zij in de praktijk ten plattelande vaak hoogst moeilijk, bij specialisten en hoogleeraren en in 't algemeen bij geneesheeren, die lijders onder behandeling hebben, welke hen soms van zeer verre komen bezoeken, onmogelijk is te handhaven. Toch zou de lijkschouwing ook in die gevallen verplichtend zijn, daar de wet geene uitzonderingen toelaat.

De waarborg, dien de justitie in zulk eene lijkschouwing meent te kunnen vinden, zal bovendien slechts worden verleend, indien de gevraagde schouwing geschiedt door iemand anders dan de geneesheer, onder wiens behandeling de persoon is overleden.

Noodig komt ons deze schouwing, die nergens in 't buitenland op die wijze bestaat, te minder voor, daar volgens eene andere wet[2)] de schouwing door een beëedigd deskundige reeds verplichtend is voor alle lijken van personen, overleden zonder geneeskundige behandeling.

Geheel nieuw zijn de bepalingen in het wetsvoorstel, waarbij aan geneeskundigen en vroedvrouwen de uitoefening van de praktijk onder sommige omstandigheden kan worden ontzegd; en wel bij beide wegens dronkenschap of krankzinnigheid en bij de vroedvrouwen bovendien wegens enkele ongesteldheden bij haar zelf of bij eene harer kraamvrouwen.

Niemand zal het nut ontkennen van dergelijke bepalingen. Wij kennen van nabij de geschiedenis van een geneesheer, die na eerst als scheepsheelmeester een zwervend leven te hebben

1) *Ned. Tijdschrift v. Geneeskunde*. 1886. 22 Mei.
2) *Wet van* 10 *April* 1869 (*Stbl.* 65) *tot vaststellen van bepalingen betreffende het begraven enz. art.* 4, *al.* 2.

geleid, jaren lang in een krankzinnigengesticht werd verpleegd. Niet omdat hij door den krankzinnigenarts als genezen werd verklaard, maar omdat de familie het betalen moe werd en zijn terugkeer in de maatschappij geen dadelijk gevaar opleverde, werd hij ontslagen. De toenmalige provinciale commissie maakte bezwaar duplicaten te geven van zijne diploma's die waren zoek geraakt. Toch moest zij ten slotte daartoe overgaan, en nog op 't oogenblik oefent de bedoelde geneesheer de praktijk uit, niettegenstaande zijn toestand niet veel verschilt van vroeger.

Zoo hebben wij ook meermalen het walgelijk schouwspel voor oogen gehad van een dronken geneesheer, die zijne patienten niet anders kon bezoeken dan zijn waggelenden gang gesteund door een geleider en die 's morgens op den openbaren weg neerviel ten spot van 't publiek en 's middags consulten gaf aan patienten, soms van verre aangekomen.

Weten wij niet, onder verbod van welke wet het eerste kan worden gebracht, de vraag rijst of het tweede wel als exceptioneele maatregel thuis behoort in eene wet, alleen voor geneeskundigen.

Ook een dronken schipper of koetsier, een brugwachter of vrachtrijder kan gevaarlijk zijn en, zij 't ook niet door leven of gezondheid aan te tasten, ook de advokaat of de notaris, wiens oordeel door herhaald misbruik van drank werd beneveld, kan onherstelbare schade toebrengen aan eer of fortuin.

't Is billijk deze allen op dezelfde wijze te bedreigen met intrekking van hun bedrijf of beroep, zooals wat de eersten betreft geschiedt bij art. 309 van het nieuwe Wetboek van Strafrecht, indien door een van hen lichamelijk letsel toegebracht is, terwijl èn art. 426 van hetzelfde wetboek èn art. 22 van de drankwet elk met gevangenisstraf bedreigt, die ‘in staat van dronkenschap eenige handeling verricht, waarbij tot voorkoming van gevaar voor leven of gezondheid van derden, bijzondere omzichtigheid of voorzorgen worden vereischt.’

In de meeste gevallen zullen de handelingen van geneesheeren hieronder kunnen worden gebracht en deze ook zonder bijzondere wetsbepalingen hunne straf dus in 't vervolg niet behoeven te ontgaan.

Wat de bijzondere boven aangewezen bepalingen voor de vroedvrouwen aanbelangt, enkele gevallen van verregaande onkunde of roekeloosheid, die ter openbare kennis zijn gekomen,

schijnen ze noodig te maken. De functie dezer vrouwen is eene beperkte en met het oog op de praktijk zou het goed zijn hare bevoegdheid nauwkeuriger te bepalen dan geschiedt door de tegenwoordige wet. Enkele korte voorschriften, waaraan zij zich bij de uitoefening van hun vak hebben te houden, zouden daarbij nuttig zijn. 't Komt ons daarom doelmatig voor, al wat de vroedvrouwen betreft, in de wet te vervangen door een artikel, ongeveer luidende: de vroedvrouwen oefenen hare praktijk slechts uit volgens eene instructie door Ons vastgesteld bij maatregel van inwendig bestuur. In het buitenland wordt zonder uitzondering op die wijze gehandeld en 't heeft het groote voordeel dat zulk een Kon. Besluit casu quo altijd gemakkelijk te veranderen is en daarin wenken en raadgevingen kunnen worden opgenomen, in 't kader eener wet misplaatst.

Wij herinneren, om een voorbeeld te noemen, aan de bepaling in het buitenland, juist tegenwoordig druk overwogen, om de vroedvrouwen in de groote steden voor te schrijven de oogen der pasgeboren kinderen met zekere vloeistof in te druppelen, ten einde eene bepaalde, meer en meer voorkomende ontsteking en ten gevolge daarvan blindheid te voorkomen.

Wij komen tot de derde herziene wet, *regelende de uitoefening der artsenijbereidkunst*. Deze titel past niet voor de nieuwe wet. Daarin toch zijn opgenomen bepalingen omtrent den blooten verkoop van geneesmiddelen door onbevoegden en den handel in vergiften voor niet-geneeskundig gebruik.

Elders[1)] hebben wij daarom reeds voorgesteld den titel te doen luiden: wet, *regelende de uitoefening der artsenijbereidkunst, den verkoop van geneesmiddelen en den handel in vergiften*.

Op dezelfde plaats hebben wij uitvoerig onze afkeuring te kennen gegeven van de eerste zeer gewichtige verandering door de Regeering voorgesteld. Deze wil namelijk, blijkens art. 1, den verkoop van sommige enkelvoudige geneesmiddelen en zelfs volgens de *M.v.T.* van ‘eenige z.g. geheime middelen’ in 't vervolg geheel vrij laten.

Het eenige argument dat de *M.v.T.* aangeeft voor deze zeer gewichtige afwijking van het in Nederland aangenomen beginsel der aflevering van medicijnen alleen door bevoegden,

1) *Maandblad v.d. Vereeniging teg. d. Kwakzalverij, Mei* 1886.

is ‘de vrees voor hoogere prijzen in de apotheken.’ Mogen daar ter plaatse inderdaad de prijzen soms hoog zijn, dit heeft bijna uitsluitend betrekking op het gereed maken en afleveren op recept, de artikelen van handverkoop, en daarop alleen slaat het voorstel der Regeering, zullen weinig duurder zijn dan bij de ‘kappers en kruideniers’, waar de verkoop in 't vervolg zou kunnen geschieden, terwijl alle waarborg van echtheid en deugdelijkheid ten koste van zulk een gering verschil in prijs verloren gaat.

Wij willen hier niet herhalen waarom juist zulk een officieele lijst de kwakzalverij met geneesmiddelen sterk in de hand zal werken. Waardelooze en onwerkzame artikelen zullen ongetwijfeld, meer nog dan thans, worden uitgebazuind als heilzaam voor allerlei ongesteldheden, omdat aan advertenties en circulaires kan en zal worden toegevoegd, zooals enkele overeenkomstige bepalingen in 't buitenland leeren: *verkocht met toestemming der Nederlandsche Regeering, volgens de Koninklijke lijst van goedgekeurde geneesmiddelen* en dergelijke onbeteekenende toevoegsels meer, waardoor 't goedgeloovige volk tot koopen wordt overgehaald.

In de volgende artikelen zijn enkele wijzigingen gebracht in de voorschriften omtrent hetgeen in iedere apotheek moet voorhanden zijn, o.a. scheikundige reagentiën.

Goed beschouwd behoorden eigenlijk al deze voorschriften overbodig te zijn. Niemand denkt er aan den geneesheer tegenwoordig voor te schrijven welke voorwerpen tot onderzoek zijner patienten, welke instrumenten tot uitoefening zijner kunst hij in voorraad moet hebben.

De apotheker, die zijn vak uitoefent zooals het behoort, zooals men van een eerlijk en wetenschappelijk man mag verwachten, moet reagentiën bezitten om de deugdelijkheid zijner geneesmiddelen te onderzoeken, pharmaceutische toestellen, milligrambalans en al datgene wat in art. III (oud art. 4) wordt opnoemd.

Bij de ontwikkeling der pharmaceutische wetenschap juist in Nederland twijfelen wij niet of eenmaal zullen al deze voorschriften dan ook kunnen vervallen; tegenwoordig echter zijn enkele nog noodig, hoewel het ons toeschijnt dat de niet-wetenschappelijke, niet-conscientieuse, niet-zichzelfbewuste apotheker toch niet zal veranderen, al heeft hij de schoonste collectie ‘pharmaceutische toestellen, scheikundige reagentiën en andere

benoodigdheden tot het onderzoeken van geneesmiddelen' voorhanden.

In de wet zelve zouden wij al deze details alweer niet willen opnemen, doch slechts bepalen, ongeveer het volgende: 'de apotheker oefent zijn bedrijf alleen uit in een of meer lokalen, waarvan de inrichting voldoet aan de eischen vastgesteld bij Kon. Besluit, waarbij tevens worden aangegeven de geneesmiddelen die en zooals zij aldaar moeten voorhanden zijn.'

Zulk eene regeling bij Kon. Besluit heeft voor, wij zeiden het reeds, dat de wetgever meer in bijzonderheden kan treden en wijzigingen kan aanbrengen, die somwijlen noodig, doch vaak van tijdelijken aard of te onbelangrijk zijn voor al den omslag eener wetsherziening.

Wij wijzen slechts op een enkel voorbeeld. Een groot deel der voorschriften in deze en andere geneeskundige wetten heeft in de eerste plaats de strekking ongelukken door vergissing te voorkomen. Daarvoor dient de eisch van duidelijke opschriften op alle voorwerpen waarin de geneesmiddelen worden bewaard, en bijzondere teekens bovendien bij sterkwerkende middelen, de verplichting tot 't afsluiten van vergiften in afzonderlijke kasten en het zeer doelmatige toevoegsel in de nieuwe wet om deze vergiften bovendien te bewaren in flesschen van ander model.

Een gereede oorzaak van vergissing is ook het toegankelijk zijn voor 't publiek van de werktafel in de apotheek. Al zijn de apotheker en zijn bedienden zelf nog zoo attent, zij loopen bij eenigszins druk bezoek gedurig gevaar, dat al te lompe of al te handige kinderen en boden verkeerde medicijnen meenemen.

Om deze reden, en om vele andere die het niet noodig is nader te omschrijven, is het wenschelijk dat de eigenlijke toonbank, waar de handverkoop plaats heeft en waarbij het publiek staat te wachten, afgescheiden is van de werktafel met fijne balansen, waar de recepten worden gereed gemaakt en dat deze laatste door glas of hekwerk ontoegankelijk is gemaakt voor 't publiek.

In Duitschland algemeen, vindt men ook hier te lande reeds enkele apotheken op die wijze ingericht; 't ware te wenschen dat het voor alle verplichtend werd gesteld.

Gewichtig zoowel om het beginsel als om de gevolgen is de nieuwe alinea bij art. VIII (art. 10 oud): 'de apotheker is

verplicht, het voorwerp waarin hij het geneesmiddel (op recept) aflevert, te verzegelen.'

De oorsprong van dit voorschrift is bekend. Een apotheker bij een ziekenfonds te Rotterdam had enkele jaren geleden minder *chinine* aan een patiënt afgeleverd dan door den geneesheer op zijn recept was voorgeschreven. Wegens onmogelijkheid om het feit wettig te constateeren moest vervolging achterwege blijven. De afdeeling Rotterdam en op dier aansporing de *Ned. Maatschappij t. bev. d. Geneeskunst* trok zich de zaak aan en deed het voorstel in 't vervolg de apothekers te verplichten de op recept afgeleverde medicijnen te verzegelen. Al geven de apothekers zelf ook de verzekering dat zulk eene wijze van afleveren praktisch niet onuitvoerbaar is, achten wij den maatregel tegenover hen toch hoogst onbillijk. Op den bodem van het voorstel ligt wantrouwen jegens eene geheele klasse van personen, die geen aanleiding hebben gegeven tot zulk een gevoelen. Als het bovenaangegeven feit waarheid behelst, is de bedoelde apotheker een dief, die bovendien misbruik heeft gemaakt van vertrouwen. Dergelijke bedriegelijke handelingen in de uitoefening van het beroep komen voor in alle standen der maatschappij, wie denkt er echter aan om de oneerlijkheid van één persoon alle beoefenaars van hetzelfde vak onder voortdurende contrôle te plaatsen? Voor den zelf dispenseerenden geneesheer is het voorschrift geheel *sans raison* en trouwens bij ietwat drukke praktijk nagenoeg onuitvoerbaar. Bovendien is het niet zonder bedenking, door vermeerdering van werkzaamheden, aan de aflevering verbonden, den prijs der geneesmiddelen voor 't publiek te verhoogen.

De verdere veranderingen, meest alle verbeteringen dezer wet, meenen wij met stilzwijgen te mogen voorbijgaan. Den apotheker onder zekere omstandigheden te verbieden een recept zonder nader order van den geneesheer voor de tweede maal gereed te maken, zal ieder toejuichen, die acht geeft op het toenemend misbruik van opium en zijne praeparaten.

Evenzeer heeft de ervaring geleerd, dat de publieke veiligheid scherper toezicht eischt op den verkoop van vergiften in en buiten de apotheken, terwijl nauwkeuriger omschrijving van de bevoegdheid der apothekers-assistenten reeds lang gewenscht werd.

Wat de visitatie der apotheken betreft, die in het nieuwe

wetsontwerp behouden is gebleven, wij verwijzen dienaangaande naar hetgeen hiervoor is gezegd omtrent de inrichting der apotheken. Eigenlijk behoorde zij geschrapt te kunnen worden en 't moet zeer zeker het ernstig streven zijn der Nederlandsche pharmaceuten haar spoedig overbodig te maken. Tegenwoordig echter is deze contrôle door middel van visitatie zoo bij het publiek ingedrongen, dat het zou meenen aan allerlei gevaren bloot te staan, wanneer zij werd opgeheven. Ook eer en plichtgevoel van sommige apothekers schijnen nog altijd op zich zelf niet sterk genoeg om hen en hun bedrijf van dezen band te ontslaan. Toch geeft hij bij onwil, onkunde, nalatigheid of oneerlijke handelwijze van den apotheker in werkelijkheid veel minder waarborg dan de leek allicht geneigd is te vermoeden. Het ontwerp geeft zeer juist enkele verbeteringen voor deze visitaties aan de hand; 't verwondert ons echter nog altijd een geneesheer, dus op pharmaceutisch gebied niet-deskundige, te zien aangewezen om deel uit te maken van de commissiën, belast met dit visiteeren der apotheken, welke werkzaamheid toch hoofdzakelijk bestaat in het onderzoeken van geneesmiddelen, waarvoor een geneesheer niet dan bij hooge uitzondering de vereischte kundigheden bezit. Kon de inrichting van de apotheek bij Kon. Besluit worden geregeld, zooals wij hiervoor hebben aangegeven, dan zoude veel uit de artikelen betreffende de visitatie daarheen kunnen worden overgebracht en breeder omschreven.

Nog een enkel woord naar aanleiding van het laatste wetsontwerp, hoe gering dit ook schijne.

't Betreft enkele noodig geworden veranderingen in de Wet van 24 Juni 1876(Stbl. 117), *regelende de uitoefening der tandheelkunst*.

't Is bekend, dat deze wet werd doorgedreven tegen het advies van bijna alle deskundigen en dat zij nauwelijks tien jaren na het invoeren der eenheid van stand en van bevoegdheid onder de geneeskundigen daarop zonder noodzaak inbreuk heeft gemaakt. 't Zou onnoodig oppositie opwekken, daarop thans terug te willen komen. Wel dient echter overwogen of de gelegenheid dezer wetsherziening niet moet worden aangegrepen om een einde te maken aan de gebrekkige opleiding der tandmeesters, voor zoover het aangaat hunne voorbereidende studiën. Alle aanwijzing of verplichting daartoe ontbreekt geheel en

al, zoodat een leeraar in tandheelkunde zijne lessen pasklaar moet maken voor de bevatting van leerlingen met de meest uiteenloopende ontwikkeling en voorbereiding, hetgeen, niemand zal het ontkennen, aan de wetenschappelijke beoefening van dit, zij 't ook zeer bescheiden, onderdeel der geneeskunde groote schade toebrengt en toestanden doet geboren worden, die waarlijk zonderling schijnen in onzen tijd, nu voorbereidende examens gevorderd worden voor bijna alle betrekkingen. De lector in de tandheelkunde aan de Universiteit te Utrecht zegt daarvan o.a.: ‘Hoe vreemd het ook klinken moge, de kennis van vreemde talen, die der moedertaal zelfs, die der eerste beginselen van natuur- en scheikunde zijn velen van hen, die reeds met het door hen gewenschte gevolg het examen als tandmeester hebben afgelegd, geheel vreemd’[1)].

Ter vereenvoudiging van het stelsel der geneeskundige wetten komt het ons ten slotte doelmatig voor, deze wet, regelende de bevoegdheid enz. der tandmeesters, in te lasschen, nu de gelegenheid zich daartoe aanbiedt, in de algemeene wet, regelende de uitoefening der geneeskunst; voor andere personen met beperkte bevoegdheid, de vroedvrouwen, is insgelijks daarin plaats gegeven en bij eene vorige gelegenheid, toen in 1878 de voorwaarden ter verkrijging van bevoegdheid van alle geneeskunstoefenaren opnieuw werd geregeld, hebben daarbij de tandmeesters eveneens naast de anderen een plaats gevonden.

Deze beschouwingen nalezende, gevoelen wij de beschuldiging niet te zullen ontgaan, alsof wij getuigen wilden meer van afkeuring dan van instemming met de aanhangige wetsontwerpen. 't Komt ons daarom niet overbodig voor, aan het eind onze hooge ingenomenheid te kennen te geven, dat de Regeering deze ontwerpen aan de orde heeft gesteld. Doch juist omdat de klachten, aan vele waarvan thans wordt te gemoet gekomen, gedurende meerdere jaren hebben weerklonken, eer zij gehoor vonden, en het te voorzien is dat eenmaal behandeld hetzelfde onderwerp in de eerste tientallen van jaren niet weer zal ter tafel worden gebracht, daarom zal het van het hoogste belang wezen de voorgestelde herziening thans zoo volledig mogelijk te

1) *Dr. Th. Dentz, de Wet, houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van tandmeester. Utrecht*, 1882.

doen geschieden. Eene gezette, ernstige beschouwing der geneeskundige wetten in 't algemeen en nauwkeurige kritiek der aangeboden ontwerpen achten wij daartoe noodig.

Mogen wij onze wenschen in een beknopten vorm te zamenvatten, dan zouden wij hopen dat een gedeelte der eerste wet zoo spoedig mogelijk werd aangenomen, namelijk datgene wat betrekking heeft op de afschaffing van de jaarlijksche vergaderingen der geneeskundige raden met de betrekking van secretaris daaraan verbonden. Een overbodige, vrij aanzienlijke jaarlijksche uitgaaf zou daardoor terstond worden bespaard.

En al mogen ook door amendeering enkele punten kunnen worden geschrapt, andere noodzakelijke worden toegevoegd, ter verkrijging van een goed geheel achten wij den meest doelmatigen weg, dat de ontwerpen voor de verdere behandeling door de volksvertegenwoordiging worden in handen gesteld van eene regeeringscommissie, b.v. gekozen uit de tegenwoordige inspecteurs, als de meest bevoegde personen, kon het zijn onder gehoudenheid het advies in te winnen van de *Ned. Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst* en van die *ter bevordering der Pharmacie*. - Juist bij wetsontwerpen, die speciaal-kennis vereischen van sommige takken of bedrijven, zijn dergelijke regeerings-commissies doelmatig gebleken. In 't bijzonder bij vroegere geneeskundige wetgeving is die weg gevolgd en nog kort geleden geschiedde het eveneens bij het vaststellen van het ontwerp voor eene nieuwe Pharmacopoea.

Dr. G.W. BRUINSMA.

Wetenschappelijke Indische baten.

Krakatau door R.D.M. Verbeek, Mijn-ingenieur. Uitgegeven op last van zijne excellentie den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië. Batavia, landsdrukkerij. 1885.

Op het terrein van den Staatsspoorweg te Sneek werd in den nazomer van '85 geboord naar voedingswater voor locomotieven. Een diepte van 130 meter was in de schatting van één der werklieden reeds een goed eind op weg naar het middelpunt der Aarde en daarom vroeg deze aan een bezoeker, dien hij als een deskundigen beschouwde, ‘mijnheer, als wij steeds verder boren, komen wij dan in de Oost?’ Niet precies, was het antwoord, gij zoudt in Australië terecht komen en dan in plaats van water wel eens goud kunnen verkrijgen. Daarheen bestaat echter een weg buitenom, die beter is dan door de Aarde heen.’ Een glimlach (tegen dat goud) kwam op het gelaat van den werkman, terwijl hij het vermoeiende boorwerk voortzette.

Zonder nu juist aan baar goud te denken, is er toch door ons Nederlanders veel goud gehaald ‘buitenom.’ Wij hebben daarvoor de klinkende bewijzen. En dat er nog veel te halen overblijft, daarvan kon iedereen zich overtuigen op de Amsterdamsche koloniale tentoonstelling in 1883. Maar zonder moeite en bezwaren gaat dit ook niet - terwijl de bezoekers nog vol bewondering voor de goudswaardige producten in de Indische afdeeling ronddoolden, bracht de telegraaf de schrikwekkende berichten van Krakatau. Juist terwijl wij ons recht verheugden in het bezit onzer koloniën, scheen het wel, of de natuurkrachten met de Atchineezen gemeene zaak

maakten om het snoer van parelen, dat zich slingert om den Evenaar, vanéén te rijten. Ontzettend luidden de berichten: duizenden omgekomen, schoone kuststreken verwoest, Anjer bestaat niet meer!

Wanhopiger dan tegen de Atchineezen is de strijd tegen de Natuur. Veel kon er echter gedaan worden om de slachtoffers, die alles verloren hadden, te helpen en er stroomde iets van het goud ‘van buitenom’ terug. Er was meer te doen - de eer van Nederland, dat nu eenmaal poseerde als koloniale mogendheid van den eersten rang, eischte, dat men een behoorlijk wetenschappelijk onderzoek instelde naar de oorzaken en gevolgen der eruptie van Krakatau.

De heer R.D.M. V e r b e e k , mijn-ingenieur, werd door de Indische regeering hiermede belast.

Dit onderzoek is afgeloopen en de uitkomst daarvan is neergelegd in een werk, in twee gedeelten verschenen met een atlas van kaarten, profielen en platen. Het werk ziet er kloek uit; de groote omvang van 546 bladzijden en de atlas verraden terstond, dat men hier met geen gewoon rapport te doen heeft.

Er is tijd en veel tijd noodig om het te lezen; daarom zullen velen, die bovendien meenen, dat het werk alleen voor geologen van waarde is, tegen de lectuur opzien. Dat is jammer!

‘Het groote Nederlandsche publiek dient toch ook te weten, dat er bij ons nog wel eens wat goeds verschijnt’, schrijft mij de heer R. Fennema te Buitenzorg. Het is hem opgevallen, hoe vele tijdschriften in het buitenland Krakatau van Verbeek met ophef aankondigen en bespreken, terwijl nog maar enkele Nederlandsche daar naast staan. ‘Verbeek's eerste onderscheidingen zijn ook uit het buitenland gekomen’ voegt hij er aan toe, terwijl hij de lange lijst er van opsomt.

De heer Fennema heeft gelijk. Wie is Verbeek? vragen nog landgenooten, terwijl zijn naam klinkt door de wetenschappelijke wereld, terwijl reeds een buitenlandsche universiteit hem den doctoralen graad schonk voor de Geologische Beschrijving van een gedeelte van Midden-Sumatra, door Verbeek en genoemden ingenieur R. Fennema opgenomen.

Gij, die aldus vraagt, leest *Krakatau*, neemt kennis van dit werk, dat volstrekt niet voor geologen alleen geschreven is.

De uitgaaf in twee gedeelten schijnt misverstand veroorzaakt te hebben. Het eerste gedeelte was voor oningewijden reeds *het* rapport van Verbeek. Ook buitenlandsche wetenschappelijke tijd-

schriften bespraken het direct. Het verzamelt, schift en vergelijkt de veelal tegenstrijdige berichten en komt tot een resumé, dat alle officieele en particuliere berichten kan vervangen.

Het eerste gedeelte, zegt immers Verbeek zelf, omvat in hoofdzaak de geschiedenis van de eruptie van 1883, het tweede gedeelte de bij die uitbarsting waargenomen verschijnselen.

Voor de reproductie van kaarten en platen in Europa waren nog verscheidene maanden noodig en daarom werd besloten het eerste gedeelte afzonderlijk in het licht te geven, daar dit gedeelte ook zonder de kaarten en platen, waarnaar slechts op enkele plaatsen in den tekst verwezen wordt, geheel verstaanbaar is; en ook om aan de wonderverhalen, vooral van fransche zijde, een einde te maken. Is hierdoor het publiek niet in den waan gebracht, dat het tweede gedeelte meer voor de mannen van 't vak bestemd was?

Eindelijk op 1 Mei '85 ging het tweede gedeelte ter perse, toen het groote publiek reeds lang van den schrik bekomen en de kuststreken, door de vloedgolf kaal geschoren, reeds lang weer met tropisch groen bekleed waren.

Dit tweede gedeelte laat zich vergelijken met de groote vloedgolf van Krakatau - het is een vloedgolf van wetenschappelijke feiten. Het is klaar en helder van stijl en sleept den lezer mede om deel te nemen aan elk onderzoek en aan elke discussie ten einde te weten te komen, wat er dan toch gebeurd is bij deze groote catastrophe. De aanhef van het werk is van dien aard, dat de lezer direct bemerkt, dat er een klassiek stuk zal opgevoerd worden. ‘Men kan zonder overdrijving, zegt Verbeek, de Krakatau-uitbarsting van 1883, ofschoon niet de grootste, de belangrijkste gebeurtenis op vulkanologisch gebied onzer eeuw noemen en zelfs de merkwaardigste uitbarsting, waarvan het menschdom tot nogtoe getuige was.’ En verder: ‘Het was mijn streven om een zoo volledig mogelijk standaardwerk te leveren, dat bij volgende gelegenheden dienst zoude kunnen doen. Zooals ik hoop zal men in dit boek alles vereenigd vinden, wat tot de beschrijving van de uitbarsting noodig is; ook het naslaan van een groot aantal boeken en tijdschriften, en talrijke omslachtige becijferingen, die het schrijven van dit verslag zoo tijdroovend maakten, zullen dan niet meer noodig zijn.’

Daarna wijst Verbeek op hetgeen de eruptie ons voor bijzonder nieuws of belangrijks heeft geleerd.

1. ‘Vooreerst verdienen de buitengewoon sterke geluiden onze aandacht.
   De stoffen werden tot een zeer aanzienlijke hoogte, met eene groote snelheid uit den krater geschoten, en dit uitschieten ging vergezeld van knallen, die in sterkte alle bekende geluiden ver achter zich laten.
   Bij geen enkele vroegere gebeurtenis is dan ook het geluid over zulk een groot gedeelte der aardoppervlakte gehoord (op 600 uren gaans afstand).
2. Verder kwam de lucht door die geweldige schoten in zulk een hevige beweging, dat veel voorwerpen, op groote afstanden van den vulkaan, in eene medetrilling geraakten, die zoo onbegrijpelijk sterk was, dat men aan aardbevingen dacht.
3. Ook de vorming van eene luchtstoring, die zich als zeer lange luchtgolven rondom de aardoppervlakte voortplantte, is bij eruptiën een nog niet waargenomen verschijnsel, ofschoon andere luchtstoringen reeds vroeger als regelmatige golfbewegingen zijn opgevat.
4. De verschijnsels van groene en blauwe Zon en Maan en van de fraaie roode schijnsels zijn na eene uitbarsting ook vroeger waargenomen, ofschoon niet in die sterke mate, als na Augustus 1883
5. Waren ook de geweldige afgeknotte kegels van veel vulkanen reeds herhaaldelijk als ruïnes van vroeger spits toeloopende kegelbergen opgevat, die door een instorting van het centrale gedeelte den stompen of afgeplatten vorm verkregen, zoo hebben wij hier voor het eerst eene instorting bijgewoond, die in afmetingen met den Tengger in Oost-Java overeenkomt, zooals men weet, een van de grootste ingestorte kraterruimten der wereld. De vroegere verklaring, welker juistheid door sommigen wel eens betwijfeld werd, omdat men de dikwijls groote afmetingen van het ingestorte gedeelte bedenkelijk vond, moet sedert de instorting van Krakatau in 1883 als ongetwijfeld juist beschouwd worden.
6. De bij de instorting toevallig gevormde nagenoeg verticale doorsnede van de Piek Rakata, heeft ons een zeer gewenscht inzicht gegeven in den inwendigen bouw van een vulkaan. Natuurlijk kan men de samenstelling van dezen vulkaan echter geenszins op alle vulkanische kegelbergen toepassen; zoo mag men b.v. bij veel vulkanen het bestaan van een holle ruimte of een

compacte kern als zeer waarschijnlijk beschouwen, ofschoon onze Rakata-doorsnede die niet vertoont.

7. Door het vallen in zee van een gedeelte van de Piek ontstonden golven, die in hoogte de grootste bij storm gevormde golven ver te boven gaan. Aan deze bijkomende gebeurtenis, en wel aan de door die golven veroorzaakte overstrooming van de kuststreken van straat Soenda, is voornamelijk het groote aantal slachtoffers der Krakatau-uitbarsting te wijten.
8. Opmerkelijk is de voortplanting dezer golfbeweging. Niet alleen in den geheelen Indischen Oceaan, maar zelfs in den Atlantischen en den Stillen Oceaan, zijn bewegingen der zee waargenomen, die door de Krakatau-golf veroorzaakt zijn. Een gedeelte van de op de kusten van Amerika en Europa opgemerkte storingen in den waterstand, die oorspronkelijk ook aan Krakatau werden toegeschreven, moeten echter een andere oorzaak hebben.
9. Zooals men weet, kan men uit de snelheid van voortplanting der golfbeweging de gemiddelde diepte der zee langs den doorloopen weg berekenen. Voor de route Krakatau-Zuid-Georgië vindt men uit den tijd van voortplanting der groote Krakatau-golf een snelheid, die overeenkomt met de buitengewoon groote diepte van 6340 meter. Op die route ligt dus zeer waarschijnlijk een diep bekken, welks vermoedelijk bestaan, zooals ik hoop, spoedig door diepzeeloodingen tot volle zekerheid gebracht zal worden.’

Het onderzoek der Krakatau-asch heeft ook belangrijke resultaten opgeleverd, doch deze zijn van meer geologisch belang.

Uit dit overzicht, waarvoor wij Verbeek dankbaar zijn, blijkt afdoende dat Verbeek's *Krakatau* zal dienen geraadpleegd te worden overal, waar vulkanische werkingen ter sprake komen.

Overigens bemerkt de lezer spoedig, dat de nauwgezette rapporteur tevens een begaafd natuuronderzoeker is, wien het groote geluk te beurt valt een grootsch natuurtafereel te mogen onderzoeken, gewapend met alle relaties en hulpmiddelen, waarover een koloniale mogendheid van den eersten rang kan beschikken. Het gouvernement vatte de taak breed op, zijn ambtenaar vooral niet minder; een Krakatau-uitbarsting komt niet dagelijks voor, een natuuronderzoeker als Verbeek evenmin.

Daarom is het niet gewaagd om bij de bovengenoemde punten ook het volgende te voegen:

De Krakatau-uitbarsting heeft doen uitkomen, dat er nog zeer

begaafde en zeer werkzame mannen zijn onder de ambtenaren in Nederlandsch-Indië.

Beschouwen wij nu het werk van naderbij.

De inhoud van het eerste stuk is ons uit de berichten van 't jaar '83 grootendeels bekend. Vooraf echter geeft Verbeek ons zijn persoonlijke indrukken te Buitenzorg (bl. 31-34) en hooren wij met hem de hanen weer kraaien. Daarna lezen wij het bericht van den ingenieur Schuurman, die Krakatau vóór de uitbarsting bezocht (bl. 17-23), en ook het spannende verhaal van den gezagvoerder van het petroleumschip (bl. 97 en v.v.).

Met de profielen 34-37 vóór ons, bestudeeren wij nog vooraf de geschiedenis van Krakatau (bl. 168 en bl. 389) - om daarna *alles* te lezen. Want het werk is uit één stuk en eigenlijk kan geen enkele bladzijde gemist worden.

Het tweede gedeelte begint met de meeningen over de oorzaak der vulkanische werkingen, waarbij Verbeek in hoofdzaak de Fransche geologen volgt. De theorie komt in 't kort hierop neêr: de kracht, die in de kraterpijpen der vulkanen de gesmolten stoffen soms tot verscheidene duizenden meters opperst, is eenvoudig te zoeken in den stoom, die ontstaat uit water, zoodra dit of met gesmolten stoffen direct in aanraking komt of in ruimten nederdaalt, waar een hooge temperatuur heerscht. Men stelt zich voor, dat de Aarde slechts gedeeltelijk in vasten toestand is overgegaan; de korst is door afkoeling vast geworden, en ook de kern, waar zich de zwaarste stoffen hebben opgehoopt, is waarschijnlijk door den grooten druk, die daar heerscht, vast; maar daartusschen ligt een gordel, of liever een schaal, waar zich nog gesmolten stoffen bevinden. Verbeek vindt het niet onwaarschijnlijk, dat deze gesmolten stoffen ééne samenhangende massa vormen, hetgeen echter niet wegneemt, dat in bijzondere hooger gelegen holle ruimten uit dit algemeene reservoir gedeelten van de gesmolten stoffen kunnen opgeperst worden, waardoor binnen de vaste korst bijzondere lavaruimten, onderaardsche meren van lava, of zoogenaamde *vulkanische haarden* ontstaan. Dringt nu water door poriën of spleten in deze vulkanische haarden b.v. in streken, waar de oorspronkelijke ligging der gesteenten door plooiing of zoogenaamde verwerping gestoord is, dan gaat het geheel in stoom over, want de temperatuur der gesmolten stoffen ligt ver boven de

zoogenaamde ‘kritische temperatuur’, waarboven water als vloeistof niet meer bestaan kan. De aldus ontstane stoom zal in een kleine ruimte een geweldige spanning verkrijgen en in staat zijn om de lava tot aanzienlijke hoogte in de kraterpijp op te drijven, indien deze niet verstopt is, en de lava over den kraterrand te doen vloeien, of wel de kraterpijp schoonvegen, waarbij de lava-deeltjes als fijn stof worden uitgeschoten, terwijl de ontwijkende stoom geweldige wolkenzuilen vormt.

Stelt men b.v. dat bij den Etna de lava, die een specifiek gewicht van 2,5 heeft, 4000 meter hoog wordt opgedreven in de kraterpijp, dan zoude de stoom een spanning van 1000 atmosfeeren moeten hebbeń.

Eene uitbarsting als die van Krakatau moet geweldige storingen in de natuur veroorzaken. Voor zoover deze storingen reeds bekend zijn, worden zij door Verbeek en zijne medewerkers in alle bijzonderheden nagegaan. Bijna elk hoofdstuk der algemeene natuurkunde kan dientengevolge met nieuwe feiten verrijkt worden, want nooit is een dergelijk natuurverschijnsel zóó goed waargenomen kunnen worden, om reden dat de instrumenten ontbraken of het voldoende aantal waarnemers.

Wanneer brokken lava, die waarschijnlijk de kraterkorst d.w.z. het bovenste gestolde gedeelte van den kraterinhoud vormden, tot op 80 kilometer afstand worden uitgeworpen, dan heeft men proeven voor de ballistiek van ongekenden omvang. De snelheid der Krakatau-projectielen gaat die van de zwaarste kanonnen ver te boven. Ongerijmd groot zijn deze snelheden echter niet, zegt Verbeek, als men bedenkt, dat de snelheid bij de ontploffing van schietkatoen tusschen 5000 en 6000 meter ligt, tegen 500 meter bij de beste Krupp-kanonnen en ruim 1000 meter bij Krakatau.

Aan de berekening van de hoeveelheid der uitgeworpen stoffen (grootendeels bestaande uit puimsteenmateriaal in den vorm van puimsteen, asch en slik) besteedt Verbeek veel zorg. Deze hoeveelheid is te vinden uit de dikte der aschlaag of sliklaag, de grootte der oppervlakte, waarop deze gevallen is, en uit het verschil in diepte der omringende zee vóór en na de uitbarsting, want opheffingen hebben niet plaats gehad. Hij komt tot een inhoud van 18 kubieke kilometers of veel meer dan den inhoud van de geheele Piek Rakata. Deze hoeveelheid wordt ons duidelijk, wanneer wij

vinden dat deze stoffen de geheele provincie Friesland van 3300 vierk. kilometer oppervlakte met een 5½ meter dikke laag zouden kunnen bedekken.

De fijnste aschdeeltjes zijn misschien 50 kilometer hoog opgeworpen of uitgeschoten; zij hebben zich met den passaat met een snelheid van ongeveer 37 meter per seconde naar 't Westen bewogen over Afrika, Paramaribo, de Sandwicheilanden, terug naar Krakatau en Ceylon, en riepen op al deze plaatsen blauwe en groene kleuring van Zon en Maan te voorschijn. De vaste lavadeeltjes veroorzaakten de kleuring van Zon en Maan, terwijl de waterdamp het avondrood gaf, misschien in verband met de vaste deeltjes, die centra van condensatie vormden.

De electrische verschijnselen worden in alle berichten vermeld, vooral in die der eerste uitbarsting van Mei '83, b.v. bliksemschichten in de aschwolken, St. Elmusvuur op masten en ra's en op Java's 1ste punt sloeg de bliksem langs den vuurtoren. Verbeek vergelijkt terecht een vulkaan bij een stoomelectriseermachine van Armstrong.

De magnetische storingen waren vrij aanzienlijk, waarschijnlijk door magneetijzer in de asch. De uitbarsting zelf had echter geen invloed op de naald.

De barometerstanden te Batavia zijn helaas slecht bekend, omdat de barograaf te Batavia buiten gebruik gesteld was, wijl de gewone afwijkingen aldaar zoo regelmatig zijn.

De beweging der lucht is vooral belangrijk.

Het geluid der explosie is gehoord binnen een cirkel rondom Krakatau van 600 uren gaans straal, dus ongeveer als van Constantinopel tot Amsterdam!

Nu weten wij echter, dat geluidstrillingen van geringer aantal dan 16 per secunde of van meer dan 20 meter golflengte, geen indruk op ons oor maken. Deze lange golven zijn ook ontstaan en hebben zich telkens in ongeveer 35 uren tijds minstens 3 maal om de Aarde bewogen. Deze golven hebben aan Verbeek het middel aan de hand gedaan om nauwkeurig den juisten tijd der voornaamste explosie te berekenen. De luchtgolven, door het uitschieten der lava ontstaan, drukten te Batavia aangekomen op den gazometer en daarmede op den regulateur, die zelfregistreerend is en waarvan de normale stand op elk tijdstip bekend is. De grootste druk der luchtgolven op den gazometer was te 10 ure 15 minuten. Deelt men nu den afstand Krakatau-Batavia door de snelheid van

't geluid bij 15° Celsius en brengt men de traagheid van den toestel tevens in rekening, dan heeft de grootste explosie plaats gehad om 10 uur 0 minuten Kratatau-tijd.

Het plotseling in zee dompelen van een gesteentemassa van minstens 1 kubieke kilometer inhoud (de kleinste helft der Piek Rakata) moet de noodlottige groote golf veroorzaakt hebben, die de kustplaatsen aan Straat Soenda in zee spoelde en aan meer dan 36000 menschen het leven benam. Met groote nauwgezetheid volgt Verbeek het geheele verloop van deze grootste en van de volgende secundaire golven en vergelijkt ze bij de kringen, die bij het werpen van een steen in water ontstaan. Noch met eb en vloed noch met aardbevingen hadden deze golven iets te maken; dit is ten onrechte beweerd.

De snelheid van voortplanting dezer golven hangt af van de diepte der zee en wijl deze vrij goed bekend is, zoo levert de aankomst dezer golf te Tandjong Priok weer het middel om bij benadering het oogenblik van het ontstaan dezer watergolf, dus van het in zee dompelen der Rakata Piek te berekenen. Verbeek vindt dat *de watergolf moet ontstaan zijn kort vóór dat de luchtgolf ontstond*. Dit punt is van groot gewicht bij de verklaring der feiten.

'De gebeurtenissen bij de groote uitbarsting van den vulkaan - eene catastrophe, zooals er in de geschiedenis van het vulkanisme slechts weinige te vermelden zijn - moeten wij ons dus in deze volgorde voorstellen:

Samenbreken van de wanden van de werkzame kraters, die ten gevolge van insmelting aan den binnenkant verzwakt waren geworden, indringen van het zeewater boven op de gesmolten lava in de kraterruimte en instorting van een gedeelte van de piek in deze watermassa te 10 ure 0 minuten Krakatau-tijd. Onmiddelijk daarop uitschieten van de gesmolten stoffen, met het zich daarboven bevindende zeewater, zoodat het maximum van de ten gevolge dezer explosie ontstaande luchtdrukking, op aanzienlijke hoogte boven den krater, reeds te 10 ure 2 min. was bereikt. Terugzinken van de overblijvende lava in den krater en in de kraterpijp, tot 200 à 300 meter beneden de oppervlakte der zee, en stolling dezer lava.'

Om tot deze conclusie te komen, moest vooraf de geologie van Krakatau in zijn verschillende perioden bekend zijn. Op bl. 168 vinden wij de geschiedenis van den vulkaan in 7 hoofdpunten.

Het onderzoek van den ondergrond en het microscopisch en chemisch onderzoek der Krakatau-gesteenten eischten veel tijd, doch leverden tevens weer nieuwe feiten. In de asch van Krakatau zijn als het ware de afzonderlijke bestanddeelen der Krakatau-gesteenten opgelost, zoodat deze zeldzaam voorkomende gunstige omstandigheid de kristallen in hun geheel onder het microscoop bracht.

Meer dan genoeg om te doen zien, dat de taak van Verbeek van grooten omvang was, doch in alle onderdeelen op uitmuntende wijze is uitgevoerd. Hij heeft veel meer gegeven dan verwacht werd. De Regeering heeft dit dan ook op de gebruikelijke wijze erkend.

Groote zorg heeft ook Verbeek besteed om de lectuur van dit onderzoek aangenaam te maken. De korte en daarna de uitvoerige inhoudsopgave maakt het overzicht en het naslaan gemakkelijk en telkens geeft hij door een kort résumé den lezer een steun en maatstaf bij de studie in handen. De talrijke kaarten en platen zijn practisch ingericht. De afbeeldingen in kleurendruk geven uit den aard der zaak als afbeeldingen van verwoeste streken enkel een voorstelling van de ‘gebarsten parel’, maar toch ook hier en daar de schoonheden van Straat Soenda te aanschouwen.

De afbeelding van de gespleten Piek Rakata is uitstekend gelukt en uniek als afbeelding van den inwendigen bouw van een vulkaan.

‘De nagenoeg loodrechte 832 meter hooge wand met de meer dan 300 meter diepe donkerblauwe zee aan zijn voet maakt op ieder een onbeschrijfelijk grootschen overweldigenden indruk.

Bij de beschouwing van dit gevaarte kan men zich eerst een juist begrip vormen van het gesteenteblok, dat hier in de diepte verdwenen is en zal men naar geen andere oorzaak van het ontstaan van de groote golf zoeken dan de plotselinge indompeling van deze massa in zee.’

Ons rest nog, naar het voorbeeld van Verbeek, den indruk van de lectuur van Krakatau te resumeeren.

In dezen tijd van klachten over malaise in Indië op elk gebied doet het ons goed een werk als dit in handen te krijgen en op uitzonderingen te kunnen wijzen. Dit werk kan opwegen tegen Indische baten, die weggebleven zijn, want het is een rijke wetenschappelijke oogst, die hier binnengehaald wordt. Deze oogst zal Nederland minstens evenzeer baten als een rijke koffieoogst.

Maar het Nederlandsche volk moet dit dan ook weten, want zoo ooit de vreemdeling ons Nederland klein mocht achten en niet meer in staat Indië te regeeren, dan leggen wij hem met de andere bewijsstukken ook het werk *Krakatau* van Verbeek vóór en hij zal tot inzicht komen dat de Hollandsche groote mijnheer in Indië meer dan enkel koffieprijzen rapporteert; dat Nederland weet welke plichten het bestuur over Indië medebrengt, ook op wetenschappelijk gebied; en dat het ambtenaren bezit om die eer tegenover den vreemdeling op te houden. De vreemdeling zal tevens moeten erkennen, dat deze Indische baten der geheele wetenschappelijke wereld te baat komen.

DR. A. NIJLAND.

[Gedichten van Fortunio]

I.
De dichter der toekomst.
(Naar het proza van Frans Netscher.)

> Dat is de dichter der naaste toekomst, de belaugelooze minnaar der kunst, de wellusteling van het schoone, de verliefde op de stemmingen zijner ziel, die op de hooge bergen van zijn gevoel klimt om in zijn oor de geluiden op te zwelgen, welke in den omtrek de lucht doortrillen, en zich in de diepste, ruwste afgronden van zijn hart stort om er te luisteren naar het stamelen zijner stemmingen en het rillen zijner aandoeningen.
> F r a n s N e t s c h e r . *Het daghet uyt den Oosten*.

O dichter der toekomst, wellust'ling van 't schoone,
  Verliefde op de stemming van 't eigen gemoed,
Hoog, hoog op den berg van 't gevoel zult gij troonen,
  Daar doet gij uw oor aan g e l u i d e n te goed;
Daar zwelgt gij de tonen, die d' omtrek doortrillen;
    En, stort ge u in 't diepste der diepten van 't hart,
Gij hoort er de stemming, hoort de aandoening rillen; -
  Ai, draal dan niet langer, maar kom, Toekomst-bard

II.
Moderne gedichten.
Nieuwe modellen voor dichters, of die het worden willen[1].

Wee mij! Ik heb mijn ooren moê gemaakt
Met luistren naar veel woorden.
A l b e r t V e r w e i j . *Cor Cordium*.

1.

Fragment.

Ik klom en klom langs 't ruwe, steile pad,
Ginds naar den hoogen berg van mijn gevoel;
Op eens daar werd de weg ongaanbaar glad,
En 'k stortte neer in diepen, duistren poel.
En sombre schimmen zweefden om mij heen;
Een rosse gloed omzweefde mij 't gelaat;
Verwarde stemmen klonken ruw dooreen,
Als hooge zee, die op de rotsen slaat.
En boven alles klonk een schelle kreet,
Gelijk een kind er soms in doodsangst slaakt,
Wanneer het, droomend dat een hond hem beet,
Van schrik opvliegend uit zijn bedje, ontwaakt.

En 'k zag mijzelf en zag mijzelven niet;
Een ander en toch Ik was 't die daar sprak.
't Klonk als de wind die giert langs 't rieten dak,
Terwijl de regen stroom bij stroomen giet;
Of als een knaap, die door een koker praat,
Dien hij gemaakt heeft van zijn schoolcahier;
Of als een met een masker voor 't gelaat,
Wen hij u aanspreekt op een bal masqué,
En niet herkend wil zijn en intrigeert,
En u vervolgt, steeds met een andre stem.

1) Zie *de Gids* van November 1885.

2.

Schoon schemerschijn.

Schoon schemerschijn, o zaalge zielelonken,
Wen witte wolken langzaam, plechtig deizen,
En, op de vleugelen des nachts, gepeizen
Rondfladdren door het brein, als droomensdronken.

Wat doomt daar in de vert'? Is 't niet als wonken,
Terwijl zij rustloos heen en weder reizen,
Mij geesten toe van hunne wolkpaleizen,
Waaruit de zoetste tonen tinklend klonken?

De ‘bleeke, blonde zusterziel’ zal 't zijn,
Wier geluw haar me omruischt met zachte zuchten,
Wier lieve stem zich mengelt met de mijn',

Zielwieglend zingende in de reine luchten.
O zaalge zielelonk, schoon schemerschijn,
Laat mij tot u in 't neevlig luchtruim vluchten!

FORTUNIO.

Rechtsgeleerd overzicht.

Mr. JOAN BOHL, Code de Commerce du royaume d'Italie.
Mr. J.C. DE MAREZ OYENS, De beginselen van het hedendaagsche faillietenrecht.
Mr. J.A. LEVY, Actiënrecht.
Mr. R. VAN BONEVAL FAURE, Het burgerlijk Wetboek.
Mr. E. VAN LIER, Ons burgerlijk Wetboek.
Mr. C. ASSER, Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch burgerlijk recht.

Zeer aangenaam is het mij, dit overzicht te kunnen beginnen met de vermelding van twee feiten, alleszins geschikt om hen met hoop te vervullen, die er prijs op stellen, dat onze vaderlandsche wetgeving blijve beantwoorden aan de eischen des tijds.

Vooreerst zijn in de laatste maanden de onderscheidene wetten tot stand gebracht, noodig tot invoering van ons nieuwe Strafwetboek, en is met name het Wetboek van Strafvordering geheel herzien. Het oude wetboek berustte natuurlijk op de vroegere onderscheiding tusschen misdaden en wanbedrijven, en schreef bij de behandeling van eerstgemelde feiten vormen voor, die ten aanzien der laatste onnoodig schenen of door andere waarborgen vervangen werden. In lijnrechte tegenstelling daarmede beschouwt het nieuwe Wetboek van Strafrecht alle strafbare feiten, hoe zwaar of licht de straf moge zijn, als gelijksoortig; en het is dus begrijpelijk, dat dit onmogelijk ingevoerd kon worden, tenzij de wijze van rechtspleging veranderd en met deze nieuwe opvatting in overeenstemming gebracht werd. Verdere ingrijpende herziening van ons strafproces heeft men tot later uitgesteld; maar toch gelukkig hier en daar de gelegenheid aangegrepen om enkele voor de hand liggende gebreken weg te nemen.

Dat deze handelwijze de meest geschikte was om tot een bevre-

digend gevolg te leiden, heeft de ondervinding bewezen; al was theoretisch niet altijd met juistheid de grens aan te geven, waarbinnen de voorstellers van amendementen zich te houden hadden. Zag men op menige verbetering, die niet zonder strijd tot stand kwam, dan vroeg deze en gene, waarom de tijd niet aangebroken heette, waarin ook hij voor *zijn* lievelingsdenkbeeld eene lans mocht breken; zag men op menige onjuistheid, die men met bewustheid staan liet, dan vroegen anderen, waarom de geheele zaak niet nog eenvoudiger opgezet was. Het is hier de plaats niet, om daarover in bijzonderheden uit te weiden; en ik bepaal mij dus tot de herinnering aan het heugelijke feit, dat de grootste moeielijkheid van wetgevenden aard, die aan de invoering van ons Wetboek van Strafrecht in den weg stond, in allen gevalle overwonnen werd. Den 1^{en} September jl. is eindelijk het oude Fransche, door allerlei wetten voor onze toestanden meer of min van pas gemaakte wetboek door een eigen Nederlandsch werk vervangen geworden.

Aan dit eerste feit sluit zich een ander geleidelijk aan; waar de eene arbeid ten einde spoedt, treedt de mogelijkheid om een anderen ter hand te nemen langzamerhand op den voorgrond. Volgens de mededeelingen, door den Minister van Justitie gedaan, heeft de Staatscommissie tot herziening van het Burgerlijk Wetboek den tekst van het geheele eerste Boek, waartoe ook de titels betreffende de vereenigingen en stichtingen behooren, vastgesteld. Die tot herziening van het Wetboek van Koophandel heeft het wetsontwerp op het handelspapier afgedaan; terwijl aan de ontwerpen op de vennootschappen, het vrachtvervoer, de firma en het handelsregister nog slechts de laatste hand behoeft te worden gelegd. Ook met de vaststelling van een ontwerp tot regeling van het faillissement en de surséance van betaling is zij bijna gereed. Beide commissies koesteren het voornemen om, nadat de thans door haar behandelde onderwerpen geheel gereed zullen zijn, dat gedeelte van haren arbeid afzonderlijk aan den Koning aan te bieden: een voornemen waaraan, voor zoo veel het handelspapier aangaat, reeds gevolg gegeven is.

Ook hier zal verschillend geoordeeld worden over de vraag, of eene andere wijze van handelen beter ware geweest. Let men op de van ongeduld getuigende stemmen, die hier en daar vernomen worden, dan schijnt het, dat menigeen er de voorkeur aan gegeven

zou hebben, indien de Commissies, zoodra eenig onderwerp door haar afgewerkt was, de vruchten van haren arbeid het licht hadden doen zien; gelijk trouwens de Commissie van het Burgerlijk Wetboek gedaan heeft, toen zij in Juli 1882 wetsontwerpen omtrent het Nederlanderschap, de vereenigingen en de stichtingen aanbood. Daartegenover zullen echter ook velen staan, die meenen, dat elk wetboek eene eenheid vormt, wier deelen slechts in onderling verband naar waarde beoordeeld kunnen worden, en die dus liever de Commissies rustig aan het werk hadden gelaten, totdat zij hare omvangrijke taak geheel vervuld hadden.

Van den schrijver dezer regelen zal men te dezer plaatse geene nadere verdediging of bestrijding van de thans aangenomen handelwijze verwachten; genoeg zij het er op te wijzen, dat, zoodra het strafwetboek ingevoerd zal zijn, voldoende bouwstoffen gereed zullen wezen, om op gelijke wijze met de herziening onzer burgerlijke wetgeving voort te gaan.

Maar is dit wel wenschelijk? Is dat gedurig omwerken der wetgeving niet een Sisyphus-arbeid; en loopt men niet gevaar, als na eene reeks van jaren het nieuwe wetboek voor ons ligt, een werk te hebben, dat bij de denkbeelden, die dan heerschen zullen, even ver ten achter is, als nu onze wetgeving van 1838 verouderd heet te zijn? Is het dus niet verstandiger te handelen, als men ten aanzien van het Wetboek van Strafvordering gedaan heeft, het geheel te laten wat het is, en zich te beperken tot de taak om van tijd tot tijd de ergste misstellingen, wier bestaan door niemand weersproken wordt, en over wier wegneming geenerlei ingrijpend verschil van gevoelen bestaat, te verwijderen? Of, waar men dit niet wil en een terugkeer tot den toestand vóór de codificatie om vele redenen onmogelijk zou zijn; zou het daar niet de voorkeur verdienen, indien de wetgever zich tot het uitspreken van eenige weinige hoofdbeginselen bepaalde, de toepassing op de steeds wisselende behoeften van het dagelijksch leven aan de vrije beoordeeling des rechters overlatende?

Zoo hoort men, vooral in rechtsgeleerde kringen, meermalen spreken; en, daar er geen zekerder middel bestaat om een doel niet te bereiken, dan zonder moed en geloof aan den arbeid te gaan, kan het zijn nut hebben, aan dezen twijfel eenige woorden te wijden.

Zien wij daartoe het laatste denkbeeld het eerst onder de oogen, dan moet ik als mijn hoofdbezwaar uitspreken, dat wij door daaraan

uitvoering te geven, wellicht eene duurzame wetgeving, maar zeker eene wisselvallige practijk zouden krijgen. Waren rechtsvragen gelijk wiskundige vraagstukken, zoodat de rechte lijn den kortsten afstand vormde naar het doel, dat wij bereiken wilden, dan ware het misschein genoeg, indien dit doel werd aangegeven, om te kunnen vertrouwen, dat ieder nu denzelfden weg bewandelen zal. Ongelukkig is de zaak echter anders; en loopt het verschil tusschen de opvattingen en meeningen der juristen in den regel het meest over de middelen, die men aanwenden moet om het door allen wenschelijk gekeurde gevolg te bereiken.

Een algemeen beginsel van wetgeving zou b.v. zijn, dat huwelijksvoorwaarden niet tegenover derden mogen worden ingeroepen, dan nadat dezen de gelegenheid gehad hebben om met de afwijkingen van de wettelijke gemeenschap kennis te maken. Maar zou nu de taak van den wetgever afgedaan kunnen zijn met het uitspreken van dit beginsel? Moet dan niet worden voorgeschreven, hoe de bijzondere bedingen in den regel zullen worden openbaar gemaakt, binnen welke termijnen dit geschieden zal, in welke gevallen er aanleiding kan bestaan om eene afwijkende regeling te heffen, welke gevolgen het hebben zal, als het later of anders gebeurt? Laat men dit over aan de opvatting des rechters, dan krijgt men zoo vele oplossingen als er rechtbanken in ons land zijn, en zal wat in het eene arrondissement toegelaten wordt, in het andere volstrekt krachteloos geacht worden. En wil men, met terzijdestelling van het thans geldend onderscheid tusschen de drie machten, den Koning of wel den hoogsten rechter de bevoegdheid verleenen om zulke bijzonderheden bij reglement vast te stellen, dan verplaatst men slechts de moeielijkheid. Ook bij zulke reglementen zal zich evenals bij wetten de vraag voordoen, hoe ze voortdurend in overeenstemming met de behoeften des tijds te houden zijn; terwijl het van de wijze, waarop de volksvertegenwoordiging hare roeping begrijpt, afhangt, of het zoo veel meet moeite behoeft te kosten, ze in den vorm van wetten dan in dien van reglementen vastgesteld te krijgen.

Is eene in bijzonderheden afdalende regeling dus in elk geval noodig, te ontkennen is het niet, dat vooral hier de moeielijkheden beginnen, en de kunst van wetgeving aanvangt. Zoodra hij, die eene wet ontwerpt, het terrein der algemeenheden verlaat, begint hij natuurlijk met zich zoo volledig mogelijk de gevallen voor den

geest te roepen, waarvoor hij regelen te geven heeft. Ware het mogelijk die allen te voorzien, dan kon hij zich bepalen tot het optellen der verschillende toepassingen, die hij aan zijn regel geven wil; nu dit niet mogelijk is, moet zijn streven gericht zijn op het vinden eener formule, die met juistheid alles omvat, wat hem wenschelijk voorkomt. Hoe veel bezwaren dit inheeft, waar men de toekomst regelt, zal wel geen betoog behoeven. Zeer na ligt het gevaar, dat men, op zekere als waarschijnlijk aangenomen gevallen het oog richtende, zich zelfs bij de zorgvuldigste woordenkeus zoo ruim uitdrukt, dat de regel ook daar gelden moet, waar de ontwerper de eerste zou geweest zijn om de billijkheid eener uitzondering toe te geven, of omgekeerd zich in zoo beperkten zin uitlaat, dat datgene, wat als toepassing van een algemeen beginsel bedoeld was, een bijzonder voorschrift schijnt, dat buiten een enkel omschreven geval niet uitgebreid mag worden.

Dat onze wetgever, vooral waar hij het hem door den Franschen Code gegeven voorbeeld verlaat en zelfstandig optreedt, in dit opzicht bijzonder gelukkig geweest is, zal niemand beweren. De kritische geest, die in onze eeuw op elk wetenschappelijk gebied werkzaam is, heeft ook onze wetboeken niet gespaard; en zoo lang hebben bevoegden (soms ook wel onbevoegden) samengestemd in afkeuring van hetgeen onder de regeering van Willem I tot stand kwam, dat de gebrekkigheid van dit werk voor de oogen van het publiek thans als een paal boven water vaststaat.

Met deze opmerking heb ik, dunkt mij, gewezen op een der hoofdgronden, die voor de noodzakelijkheid eener algemeene herziening aangevoerd kunnen worden. De eerbied voor onze tegenwoordige wetgeving is ondermijnd; zij wordt niet langer beschouwd met het ontzag, dat het volk behoort te bezielen voor het samenstel der regelen, onder wier werking het leeft en handelt; zoodat reeds die omstandigheid alleen de poging moet rechtvaardigen om eene nieuwe wet te schrijven, die, naar wij hopen, beter tegen de pijlen der kritiek bestand zal zijn.

Vroeger hadden de rechtsgeleerden hun Corpus Juris, dat voor hen bijna dezelfde waarde had als de bijbel voor de godgeleerden: het was *de* bron, waaruit hunne wetenschap geput werd. Wat daarin voorkwam, was de ratio scripta, de in schrift gebrachte rede; men kon twisten over de beteekenis van sommige uitspraken en over de meest geschikte wijze om andere met elkander in overeenstemming

te brengen; voor den tekst zelven gold het ‘Roma locuta.’ Zelfs de wetgever bepaalde zich liefst tot hetgeen buiten den kring der Romeinsche rechtsregels lag; afkeuring van den inhoud dier regels kwam niet te pas, of werd slechts aarzelend in het midden gebracht.

De nieuwe wetgevingen, in de laatstverloopen eeuw tot stand gekomen, en dus nog niet prijkende met den stralenkrans des ouderdoms, zijn nooit met dien halfbijgeloovigen eerbied beschouwd; maar toch koesteren althans de Franschen voor hunnen Code eene liefde, die daarmede te vergelijken is. Vrucht van het streven der revolutie naar eenheid tegenover de oude provinciale verscheidenheden, en doortrokken van de nieuwe denkbeelden, gold de Code hun als hoogste uitdrukking van burgerlijke vrijheid en gelijkheid. Aan alle volken, die Napoleon onderwierp, werd dit wetboek opgedrongen als het beste middel om hen met het verlies hunner zelfstandigheid te verzoenen; en nog alijd wekt het bij de Franschen de herinnering aan den tijd, toen het als drager der Fransche denkbeelden geheel Europa rondgevoerd werd.

Van daar dan ook, dat in Frankrijk, waar men zoo iets anders het laatst zou zoeken, ten aanzien van de geschreven wet zooveel over is van de oude piëteit, die voorkomende feilen liever vergoelijkt dan breed uitmeet. Waar eene strenge toepassing der woorden tot onbillijkheid zou leiden, tracht de Fransche uitlegger liever door allerlei daar buiten omgaande redeneeringen tot een resultaat te komen, dat zijn gemoed bevredigt, dan te erkennen, dat zijn geliefde Code eene bepaling bevatten zou, die aan de eischen van het hoogere recht niet beantwoordt.

Of die methode practisch zoo ongunstig werkt, laat ik daar; maar zeker is het, dat ons wetboek door de uitleggers minder verschoonend pleegt behandeld te worden. Waar de woorden duidelijk zijn, achten zij zich verplicht, daarvan onder geenerlei voorwendsel af te wijken, en worden ook de uiterste gevolgen dier woorden door hen aanvaard. Wordt aldus somtijds het hoogste recht tot hoogst onrecht, dan is dit enkel te wijten aan den wetgever, die zijne bedoeling niet beter wist uit te drukken; het eenige middel om van eene gebrekkige wet verlost te worden, is haar streng toe te passen, en zoo den wetgever tot het aanbrengen van eene afdoende verbetering te nopen.

Het natuurlijk gevolg dezer handelwijze bleef niet uit. Aangezien hier als elders de kritiek betrekkelijk gemakkelijk is, zette een

aantal geleerden, niet allen van den eersten rang, er zich toe om over het werk van onzen wetgever den staf te breken; en zoo ontstond er van lieverlede eene openbare meening in dien geest, dat het zoo spoedig mogelijk overgedaan, en door beteren arbeid moet vervangen worden. Misschien is daarbij niet altijd de meeste billijkheid betracht, en is het noodig zelf aan het werk te gaan om de overtuiging te bekomen, hoeveel moeielijker ook deze kunst is dan de kritiek. Maar, wat daarvan zij, zeker is het thans levend geslacht van rechtsgeleerden zedelijk verplicht, om, na zoo lang en veel te hebben afgekeurd, nu ook zijne krachten in te spannen, ten einde te trachten zelf beter werk te leveren. Blijkt het daartoe niet in staat, dan had het vrij wat beter gedaan, indien het zijne geheele kritiek had achterwege gelaten. Ik hoop en vertrouw echter, dat de uitkomst voorspoediger zal zijn, en het ons gelukken zal door onderlinge samenwerking eene wetgeving tot stand te brengen, voor hen, die na ons komen, althans even goed passende als de wetgeving van 1838 aan de behoeften van hen, die ons voorgingen, scheen te voldoen.

De vooruitzichten daarop zijn niet geheel ongunstig. Om nu te zwijgen van het herstel van werkelijke vergissingen, die, al beschouwt ieder ze als zoodanig, toch nog genoeg bezwaar kunnen opleveren, herinner ik, dat in het algemeen de kunst van wetgeving bij ons ontwijfelbaar vooruitgaat. Veel talent om hetgeen men als rechtsregel wil voorschrijven, in enkele duidelijke woorden uit te drukken, hebben de Germaansche volken nooit getoond; de Romaansche, ook in dit opzicht erfgenamen der oude Romeinen, muntten daarin steeds boven ons uit. Toch is er verbetering; en behoeft men slechts de jongste Duitsche wetboeken te vergelijken met b.v. het Pruisische Landrecht der vorige eeuw, om terstond te gevoelen, dat wel de wetgever in meer bijzonderheden afdaalt dan een Franschman of Italiaan doen zou, maar toch niet meer zoo sterk als vroeger het bosch voorbijziet van wege de vele boomen, die zijne aandacht trekken.

Wat den vorm aangaat, is er dus eenige kans op het tot stand komen van een beter wetboek dan het tegenwoordige; en dat dit ook met den inhoud het geval kan zijn, behoeft geen lang betoog. Toen onze wetgever optrad, had hij eigenlijk slechts één voorbeeld voor zich: de Fransche codes van Napoleon. Dat hij den moed gehad heeft, die om te werken tot een in vele opzichten zelfstandig

werk, en er in geslaagd is daarin onderscheidene onloochenbare verbeteringen aan te brengen, strekt hem reeds tot groote eer.

Maar na hem zijn andere volken op dien weg voortgegaan. Van kleine wijzigingen en aanvullingen, in Frankrijk zelf tot stand gekomen, kan ik hier misschien zwijgen: maar belangrijker is het, dat Italië zijne wetgeving geheel herzien heeft, Duitschland bezig is zijne eenheid door nieuwe algemeene wetboeken te versterken, en België eerst aan den hoogleeraar Laurent, later aan eene commissie opgedragen heeft, een herzienen Code Civil te ontwerpen. Daar al deze volken met ons op gelijken trap van beschaving staan, spreekt het van zelf, dat dezelfde behoeften, waaraan wij te beantwoorden hebben, ook door hen gevoeld worden. En als zij dan bij herhaling blijken geven, bij de middelen, die zij kiezen om daaraan te voldoen, gebruik te willen maken van het werk onzer wetgevers, is er geene reden, waarom wij niet wederkeerig dankbaar het oog zouden vestigen op verbeteringen, waartoe rijper ondervinding of beter inzicht hen geleid heeft.

Zelfs komt, als men al die nieuwe wetgevingen raadpleegt, waarin telkens iets van het oude vaderlandsche recht wordt opgeofferd om plaats te maken voor verbeteringen, aan anderen ontleend, de vraag ons onwillekeurig voor den geest: zal hieruit eenmaal eenheid van recht ontstaan voor alle Europeesche volken? Vooralsnog is dit zeker evenmin te verwachten als te wenschen; maar wat de toekomst daaromtrent opleveren zal, kan niemand zeggen. Bedenkt men, hoe kort geleden elke provincie, ja iedere stad haar eigen recht had, en stelt men daartegenover het verschijnsel, dat thans enkel nationale wetgevingen over zijn, en zelfs deze bij iedere nieuwe beschrijving iets van hare eigenaardigheid moeten prijs geven, dan is er wel geen twijfel, of de richting, waarin onze tijd zich beweegt, voert tot eenheid van recht. Schijnt dit doel, evenals de eeuwige vrede, ons vooralsnog onbereikbaar, en is het wel zeker, dat wij het oogenblik niet beleven zullen, waarop het bereikt wordt, toch zou het even vermetel als ijdel wezen ons tegen den stroom, die daarheen voert, te verzetten. Ook uit dit oogpunt blijft het onze plicht, na te gaan, wat bij anderen tot stand komt, en onze wetgeving in overeenstemming te houden met hetgeen ook elders een eisch van onzen tijd blijkt te zijn.

Na al het voorgaande zal het geene bevreemding wekken, indien

de voornaamste geschriften, die sedert ons vorig overzicht in het licht verschenen zijn, de strekking hebben om de aandacht der rechtsgeleerden in het algemeen of wel van de Nederlandsche in het bijzonder te vestigen op belangrijke buitenlandsche wetten. Het eerste (want het wordt tijd, mij zelven en mijne lezers te herinneren, dat ik hier over literatuur niet over wetgeving te spreken heb) is dat van den heer Mr. Joan Bohl, te Parijs in de Fransche taal uitgegeven, en tot titel voerende: Code de Commerce du royaume d'Italie traduit, commenté et comparé aux principaux codes étrangers et au droit romain.

Toen in 1865 de revolutie tot stand kwam, die de onderscheidene Italiaansche staten tot één koningrijk vereenigde, golden daar verschillende wetboeken van koophandel; allen meer of min geschoeid op de leest van den Franschen Code de Commerce. Napels had zijn wetboek van 1819, de Kerkelijke Staat een reglement van 1821, Sardinië den Codice Albertino van 1842, Modena eene wet van 1851. Eene der eerste handelingen der nieuwe regeering was nu, den Codice Albertino met enkele wijzigingen overal in te voeren, hetgeen met Januari 1866 geschiedde.

Dat deze maatregel slechts tijdelijk kon zijn, is duidelijk: de herziening, in weinig weken tot stand gebracht, geschiedde met het oog op de alles overwegende behoefte aan eenheid; op andere eischen kon niet worden gelet. Zoodra men dan ook de eerste moeielijkheden te boven was, haastte men zich, tot eene ernstiger herziening over te gaan, waartoe op 9 September 1869 eene commissie benoemd werd met den last om een nieuw wetboek te ontwerpen. Haar arbeid werd met gunstigen uitslag bekroond; het ontwerp is op 30 Juni 1880 door den Senaat, op 31 Januari 1882 door de Kamer der Afgevaardigden aangenomen, en geldt sedert 1 Januari 1883 als wet.

Tot het slagen van het werk heeft een aantal van die bekwame rechtsgeleerden, waaraan Italië zoo rijk pleegt te zijn, als commissieleden of volksvertegenwoordigers medegewerkt. De heer Bohl noemt eenige, die het onnoodig is hier over te nemen, maar wijst vóór allen op den bekenden Mancini, die in 1877 als minister de memorie van toelichting teekende, en in 1880 als rapporteur in de Kamer van Afgevaardigden het voorloopig verslag uitbracht.

Om deze wetgeving buiten Italië meer bekend te maken, heeft de heer Bohl er eene Fransche vertaling van gegeven, en daaraan eene in dezelfde taal geschreven verklaring toegevoegd, waarin hij

de onderscheidene bepalingen in verband brengt, niet alleen met hetgeen in Duitschland, Frankrijk, België en Nederland recht is, maar ook met den algemeenen grondslag, waarop al die verschillende wetgevingen gevestigd zijn, het klassieke Romeinsche recht.

De wijze, waarop hij dit gedaan heeft, wordt ook door Fransche rechtsgeleerden, die natuurlijk in de eerste plaats bevoegd zijn om over een in hunne taal geschreven werk te oordeelen, zeer geprezen. Gelijk reeds in het Weekblad van het Recht werd opgemerkt, roemt Dalloz den commentaar als juist gesteld, de vraagstukken als helder voorgedragen, de aanhalingen als met soberheid gekozen; terwijl hij de overtuiging uitspreekt, dat het werk door handelaren zoowel als rechtsgeleerden met vrucht geraadpleegd zal worden. Zoo hij daaraan de opmerking toevoegt, dat de schrijver, ofschoon zeer vertrouwd met het Fransch, zich met de rechtstaal niet genoeg had vereenzelvigd, mogen wij niet vergeten, dat de heer Bohl zelf verklaart meermalen met voordacht nieuwe woorden gevormd te hebben, waar naar zijne meening de Fransche taal een juiste uitdrukking miste (b.v. droit cambial voor wisselrecht, émetteur voor uitgever, regrès voor hetgeen wij regres noemen, médiateur voor tusschenhandelaar). Of het voor een vreemdeling geraden was, zich aan zulk eene poging te wagen, beslis ik niet; maar de verdiensten dezer uitdrukkingen zouden al zeer sterk in het oog moeten springen om de Franschen zelven met eene dergelijke aanvulling hunner taal genoegen te doen nemen.

De heer Bohl, die reeds vóór de uitgave van zijnen commentaar het Italiaansche wetboek in de Belgische academie besproken had, maakte daar met instemming melding van het oordeel van den bekenden vice-president van het hof van cassatie Massé, die het een der belangrijkste monumenten van hedendaagsche wetgeving noemde, en de overtuiging uitsprak, dat het boven alle de voorkeur verdiende. Tot staving daarvan wees hij op verschillende verbeteringen, waarvan ik een paar aanhaal, vooral om de richting te kenschetsen, waarin het geheel bewerkt is; de overige, die het faillissement en de naamlooze vennootschap betreffen, laat ik ook daarom ter zij, daar deze onderwerpen in den loop van dit overzicht nog nader ter sprake komen zullen.

Het eerste voorbeeld, dat ik aan den schrijver ontleen, vindt men reeds bij de inleidende artikels, waar, met afwijking van de oude opvatting, alsof alleen roerende zaken de hoedanigheid van koop-

waren kunnen bezitten, gesteld wordt, dat ook de koop en verkoop van onroerende goederen eene daad van koophandel is, indien de koop geschiedt met de bedoeling om het gekochte weer met winst te verkoopen. De juistheid dezer aanvulling zal niet licht ontkend worden door iemand, die weet, hoe de uitbreiding onzer steden in de laatste jaren tot stand gekomen is. De uit het Romeinsche recht overgenomen beperking ging uit van het denkbeeld, dat onroerende goederen, als meer waarde hebbende en minder gemakkelijk over te dragen, enkel of althans in den regel gekocht werden door hem, die ze voor eigen gebruik of blijvende geldbelegging bestemt. De werkelijkheid is tegenwoordig echter, dat bouwterreinen herhaaldelijk gekocht worden op speculatie met het enkele doel om ze geheel of gedeeltelijk bebouwd weer over te dragen, en zelfs huizen zoo vaak van hand tot hand gaan, dat men, om de kosten der herhaalde overdrachten te besparen, zich tot voorloopige koopovereenkomsten bepaalt. Wie zoo handelt en daarvan een beroep maakt, staat geheel gelijk met hen, die roerende goederen koopt om ze bewerkt of onbewerkt aan anderen over te dragen; en, zoo lang dus tusschen burgerlijk en handelsrecht onderscheiden wordt, behooren voor hem dezelfde regelen te gelden als voor andere kooplieden.

In de tweede plaats vermeld ik, dat de Italiaansche wetgever het contract di reporto (ongeveer gelijk staande met onze prolongatie) uitdrukkelijk erkend en geregeld heeft. Bij ons, waar de wet geheel van de beleenings- en prolongatie-contracten zwijgt, meende Mr. Kist de behandeling dezer beide nauw verwante onderwerpen te moeten aanvangen met de vraag naar hunne geldigheid. Wel beantwoordde hij die, ten aanzien van de beleenings-contracten (vóór de nieuwe pandwet) schoorvoetend, ten aanzien van de prolongatie-contracten beslist, toestemmend, maar toch niet dan nadat hij deze laatste herleid had tot koopcontracten, en uit dat oogpunt eene juridieke constructie had ontworpen. Neemt men aan, dat die juist is en door elken rechter als zoodanig zal erkend worden, dan blijft nog het bezwaar, dat de bijzondere bedingen van dit koopcontract door den wetgever geheel ongeregeld zijn, en elke vraag moet beantwoord worden uit het door partijen geteekend formulier, toegelicht door beursgewoonten. Dat dit meermalen tot moeielijkheden leiden moet, is duidelijk.

En nu geldt dit niet eene zaak van ondergeschikt belang, maar eene gebruikelijke overeenkomst, waarmede jaarlijks schatten wor-

den omgezet. Dit alles aan de goede trouw over te laten, klinkt meer fraai dan voorzichtig; met hetzelfde recht zou men ten aanzien van iedere andere overeenkomst evenzoo kunnen handelen. Alle reden is er dus om eene wetgeving te prijzen, die met oude vooroordeelen gebroken heeft, en niet alleen de bezwaren, die tegen de geldigheid van het contract konden rijzen, op zij gezet, maar de zaak geregeld op eene duidelijke wijze, die aan voorkomende moeielijkheden een einde maakt. Onder de onderwerpen, wier regeling onze Commissie belooft, mist men dit punt noode.

Een gelijksoortigen arbeid, als de heer Bohl voor het Italiaansche wetboek ondernam, verrichtte de heer Mr. J.C. de Marez Oyens ten opzichte van een gedeelte van het Duitsche handelsrecht, toen hij de ‘Beginselen van het hedendaagsche faillissement naar aanleiding der Konkurs-ordnung für das deutsche Reich’ tot voorwerp zijner onderzoekingen koos. Gelijk bekend is, pleegt de eerste kennismaking van jeugdige rechtsgeleerden met de civiele praktijk te geschieden in hoedanigheid van curator over failliete boedels. Ook de heer Oyens, die, thans referendaris aan het Ministerie van Koloniën, gedurende vele jaren als advocaat te Amsterdam gevestigd was, volgde dezen weg, en leerde alzoo de wijze kennen, waarop onze Nederlandsche wetgeving voor de faillissementen werkt. Toen hij dus de rechtspraktijk voor het bureauleven vaarwel zeide, vergezelde hem, gelijk hij ons verhaalt, een aantal aanteekeningen, alle op dit onderwerp betrekkelijk, naar de residentie. Die heeft hij tot een stelselmatig geheel verwerkt, en dus een boek geleverd, dat naar mijne overtuiging den mannen der praktijk evenzeer als hun, die zich met de hervorming onzer wet bezig houden, groote diensten bewijzen kan.

Het heeft namelijk een tweeledig karakter. In eene reeks van negentien hoofdstukken behandelt hij telkens in de eerste plaats de vragen, die zich bij de verklaring onzer wet voordoen. Maar terwijl aldus wetsuitlegging op den voorgrond staat, verzuimt hij niet elk onderwerp tevens in verband te beschouwen met de beginselen der Duitsche Konkurs-ordnung, die als de laatste en best geslaagde proeve van wetgeving op dit gebied de richting aangeeft, waarin ook onze wetgever zich te bewegen zal hebben.

Gelijk het Italiaansche wetboek eene vrucht is der nieuw verworven eenheid, maar tegelijkertijd een middel om die te beves-

tigen, hangt de thans in gang zijnde Duitsche codificatie samen met de herstelling van het Duitsche keizerrijk. Kort vóór het uitbreken van den Franschen oorlog ontving de kanselier de opdracht om eene faillietenwet te doen bearbeiden voor den Noord-duitschen Bond, aan welke uitnoodiging voldaan werd door een ontwerp, dat in 1873 het licht zag. In 1874 werd de nadere omwerking daarvan toevertrouwd aan eene bijzondere commissie, die haar verslag nog in hetzelfde jaar uitbracht; en op 21 Januari 1875 kon het definitieve ontwerp aan den Rijksdag worden aangeboden. Ook deze zocht en verkreeg voorlichting van eene Commissie uit zijn midden; terwijl op 21 December 1876 de wet aangenomen werd, die op 1 October 1879 in werking getreden is.

De voornaamste verdienste dier wet, terecht door den heer Oyens op den voorgrond gesteld, is wel deze, dat strenger dan bij ons het beginsel gehandhaafd werd, dat het geheele faillissement enkel is eene gemeenschappelijke executie op de goederen van den failliet, die met zijne rechtsbevoegdheid niets te maken heeft. Zijne goederen, die het onderpand zijner schuldeischers uitmaken, verliest hij; maar de bekwaamheid om te handelen en in rechten op te treden, behoudt hij. Vandaar dat onder het faillissement alleen vallen de goederen, welke de gefailleerde bezat op het oogenblik dat de curator benoemd werd, en na afloop der liquidatie niet de onzekere toestand geboren wordt, die bij ons bestaat. Is de taak des curators ten einde, dan krijgt ook de vroegere gefailleerde zijne oude bevoegdheid terug, met al de voordeelen, maar ook met al de nadeelen (en hierop vooral komt het aan), aan den gewonen toestand verbonden.

Een tweede punt, waaromtrent de Duitsche wetgever ook niet zoozeer een nieuw beginsel verkondigt, als wel de noodzakelijke gevolgen van zijn beginsel scherper formuleert, is de zorg voor de volkomen gelijkheid van alle schuldeischers. Niet alleen toch wordt de vrij lange lijst van bevoorrechte schuldeischers, die onze wet kent, tot weinige nummers ingekort; maar bovendien wordt streng gewaakt, dat na de opening van het faillissement geenerlei handeling de verhouding der schuldeischers wijzigen kan. Inschrijving van hypotheek, vestiging van pandrecht, ook al berusten zij op overeenkomsten vóór de faillietverklaring gesloten, hebben dus alleen in zoover kracht, als hare werking zou worden ingeroepen tegenover den gefailleerde zelven; de gemeenschappelijke executie wordt daardoor in geenen deele belemmerd

Zijn hierdoor alle handelingen, na de opening van het faillissement verricht, onverbiddelijk ter zijde gesteld, de vraag, in hoever handelingen, vóór dat tijdstip tot stand gekomen, behooren geëerbiedigd te worden, is moeielijker te beantwoorden. Toen was de latere gefailleerde nog volkomen vrij om over zijne goederen te beschikken, en is het louter willekeur, indien men aan de latere beperking zijner bevoegdheid zonder meer eene terugwerkende kracht toekent. De Duitsche wetgever heeft dit dan ook alleen gedaan voor schenkingen, maar overigens alle moeielijkheid vermeden door de zaak over te laten aan de werking van de gewone regelen der actio Pauliana. Handelingen, ter bedriegelijke verkorting van de rechten der schuldeischers, d.i. met volkomen bewustheid van het aan dezen toe te brengen nadeel, aangegaan, kunnen vernietigd worden op verzoek van den curator, die, wanneer het geene verwanten des gefailleerden betreft, de kwade trouw te bewijzen heeft; al wat daar buiten valt, blijft geëerbiedigd.

Eene derde zaak, die mij voorkomt zeer gelukkig geregeld te zijn, is de invloed van het faillissement op doorloopende contracten; welk onderwerp niet alleen hier, maar ook bij de ontbinding wegens wanprestatie door onzen wetgever te stiefmoederlijk bedeeld is. Zijn de uit zulke overeenkomsten voortvloeiende verplichtingen ten deele afgeloopen, ten deele nog loopende, dan is het niet genoeg, dat de wetgever den rechter voorschrijft, dat hij zich verplaatsen moet in den toestand, alsof de zaak door de eene partij geheel ware afgewikkeld, en dus eene zuivere schuld ten haren behoeve bestond. Die fictie is te zeer in strijd met de werkelijkheid om hare toepassing aan de practijk over te laten: de bijzonderheden moet de wetgever zelf regelen, en dit heeft de Duitsche gedaan.

Eene verbetering van meer practischen aard is, dat reeds vóór de insolventverklaring met de verzilvering van den boedel een aanvang gemaakt kan worden. Wel stelt de heer Oyens de wijze, waarop de Duitsche wet dit doel tracht te bereiken, achter bij die, waarop de oude Amsterdamsche ordonnancie de zaak geregeld had; maar dit is van ondergeschikt belang. Waar men slechts voor te zorgen heeft, is, dat, zoo lang het onzeker is, of er een accoord zal tot stand komen, niets geschiedt, wat op de toekomstige beslissing zou vooruitloopen; houdt men dit in het oog, dan vordert het rechtmatig belang der schuldeischers, en meestal dat van den gefailleerde zelven, dat de curator handelend kunne optreden.

Ten slotte (want ik wil hier slechts enkele voorbeelden geven) wijs ik er op, dat het karakter van het accoord beter dan bij ons vaststaat. Men kent de vraag, of het eene overeenkomst dan we een vonnis is; eene vraag, die zonder eene uitdrukkelijke beslissing van den wetgever reeds daarom niet voor eene zuivere wetenschappelijke behandeling vatbaar is, omdat er eigenlijk in den eenen zin zoo min als in den anderen een bepaald bevestigend antwoord op gegeven kan worden. Is het eene overeenkomst, dan is het toch altijd eene, die niet door den vrijen wil van alle betrokkenen tot stand komt: is het een vonnis, dan is het toch een, waarbij niet het recht wordt gehandhaafd, maar enkel eene schikking, die sommige partijen als door haar belang gevorderd wenschen, aan andere onwilligen opgedragen wordt. Hoe ook beschouwd, het is eene schepping van de willekeur des wetgevers; en is deze dus verplicht, ook de wijze, waarop zij in bijzonderheden werken zal, te regelen. Volgens den Duitschen wetgever nu mag een accoord niet gelijk gesteld worden met gewone overeenkomsten; waaruit volgt, dat het de borgen en medeschuldenaren niet bevrijdt, en er geene vordering tot ontbinding gegeven wordt, indien de gefailleerde zijne verplichtingen niet nakomt. Bij ons heeft de Hooge Raad, uitgaande van de stelling dat het accoord wel is eene overeenkomst, maar eene van zeer bijzonderen aard, bij een door den heer Oyens bestreden arrest van 8 April 1870 de vordering tot ontbinding toegelaten, en deze leer nog op 30 Januari 1880 gehandhaafd; maar daarentegen bij arrest van 23 Mei 1884 (dus na de verschijning van het werk van Mr. Oyens) de eerste vraag in gelijken zin als de Duitsche wetgever opgelost. Of deze arresten volkomen met elkander overeenstemmen, kan ik in het midden laten: zeker is er voor den wetgever alle aanleiding om ter verduidelijking van het oogpunt, waaruit hij de zaak beschouwd wil hebben, handelend op te treden.

Bij het ministerieel rapport, waarop de benoeming onzer Nederlandsche commissie gevolgd is, werd als wenschelijk aangeprezen, dat den schuldeischers meer invloed werd toegekend op den gang der zaken, een vereenvoudigd en minder kostbaar proces ingevoerd, en de nakoming van de verplichtingen des gefailleerden beter verzekerd. Daar de heer Oyens van deze wenschelijkheid niet overtuigd schijnt, wensch ik, alvorens van zijn geschrift afscheid te nemen, hieraan nog enkele opmerkingen te wijden.

Omtrent het eerste punt geloof ik met hem, dat, al moge er geen bezwaar zijn om den schuldeischer eenigen invloed toe te staan op de benoeming des curators, of zelfs dezen eene commissie uit hun midden ter zijde te stellen, in de practijk de zaak vrij wel op hetzelfde neer zal komen als nu pleegt te geschieden. Van de gelegenheid om bij de insolventverklaring de vervanging van den curator uit te lokken wordt zoo goed als nooit gebruik gemaakt; en met de nieuwe rechten, welke men hun wil toekennen, zal dit, tenzij er zeer groote belangen bij betrokken zijn, wel evenzeer het geval zijn.

Meer waarde hecht ik aan den tweeden eisch, en, zoo ik tegen den Duitschen wetgever een grief in te brengen had, zou het wezen, dat ook hij in die richting niet zoover gegaan is als, naar ik hoop, onze Commissie, door de Regeering geleid, doen zal. De heer Oyens, in zoover de belangen zijner vroegere ambtgenooten bepleitende, ontkent met zekere warmte, dat op het loon des curators eene noemenswaarde vermindering aan te brengen is. Ik wil hierover niet twisten, omdat men ten onzent maar al te geneigd is, gewenschte bezuinigingen te zoeken in beknibbeling der toch reeds karige bezoldigingen, en ik van harte hoop, dat men hier een anderen weg volgen zal. Maar op dien weg is dan toch menige vereenvoudiging te vinden, die den omslag en de kosten van het faillissement beperken kan, zonder het goede recht, dat natuurlijk het eerste vereischte blijft, te schaden.

Daartoe zou ik bovenal de macht van den rechter-commissaris willen uitbreiden; waar de schuldeischers de toelating eener schuld betwisten, of de homologatie van een accoord bestrijden, moeten zij gelegenheid hebben om hunne gronden op te geven, zonder gevaar te loopen van in een proces gewikkeld te worden. De rechter-commissaris, of op zijn verslag de rechtbank beslisse zonder dat daarom de schuldeischer, die voor aller belang opgekomen is, kosten te dragen heeft.

Voorts moeten van boedels, waarvan het actief beneden zeker minimum is, griffie-, geene zegel- of registratiekosten geheven worden. Men vergete toch niet, dat die in waarheid betaald worden door de ongelukkige schuldeischers; en nu is het al wel, dat de Staat in gewone processen geen recht verschaft, zonder daarvoor een hooge belasting te vorderen, daar, waar de schuldeischer toch al verlies lijdt, moest de Staat althans daarin geene bron van inkomsten zoeken. Dit mag in Amsterdam, waar men gewoon is

alles zooveel mogelijk mondeling af te doen, minder gevoeld worden; in kleinere arrondissementen, waar het verkeer tusschen rechtercommissaris en curator schriftelijk pleegt te geschieden, is dit geen onverschillig iets.

Ook meen ik, dat in kleine boedels de geheele zaak best in ééne vergadering kan afloopen, Dat van de in art. 836 W.v.K. gegeven gelegenheid thans zelden (de heer Oyens herinnert zich geene toepassing, ik misschien een paar) gebruik wordt gemaakt, is waar; maar dit is geene reden om, waar het slechts een gering geldelijk belang geldt, de tweede vergadering steeds te houden. Men wint, door haar achterwege te laten, niet alleen kosten uit, maar bovendien het onderhoud van den gefailleerde, dat in boedels als ik hier op het oog heb een ernstige post pleegt te zijn. Verwerpt men de scheiding tusschen grooter en kleiner boedels als willekeurig, dan ben ik de eerste om te erkennen, dat somtijds het recht op een rijksdaalder veel moeielijker te beoordeelen kan zijn dan anders dat op duizenden guldens. Gelijk het eerste echter na een kort onderzoek en zonder appèl door den kantonrechter afgedaan wordt, terwijl allerlei omslachtige waarborgen voor de juistheid van de tweede beslissing gegeven zijn, zoo zou men ook hier, wat het zwaarste is, het zwaarst kunnen doen wegen. De schuldeischer, die in een faillissement luttele guldens te vorderen heeft, zal zeker een spoedig en goedkoop recht boven een volmaakt juiste uitspraak verkiezen.

De derde wensch, door den Minister uitgesproken, wordt door den heer Oyens als onbegrijpelijk ter zijde gesteld: de failliet heeft in de faillissements-procedure zoo goed als geene verplichtingen te vervullen, hoe kan dan over de gebrekkige nakoming daarvan geklaagd worden? Ik zal mij niet vermeten, de aangehaalde woorden te verklaren; maar, mocht de steller het oog gehad hebben op de plichten, die op elken koopman rusten ter voorkoming van benadeeling zijner schuldeischers, dan dunkt mij, dat eene bepaling als in het Italiaansche wetboek voorkomt, aanbeveling zou verdienen. Daar wordt in elk faillissement eene instructie gehouden om te zien, of er grond is tot vervolging wegens bankbreuk.

Vermoedelijk zal de heer Oyens, die den Duitschen wetgever prijst, omdat hij het civiel recht zoo zuiver van het strafrecht gescheiden heeft, mij tegenwerpen, dat zulk een maatregel in eene Konkurs-ordnung of een Wetboek van Koophandel niet thuis

behoort. Wat mij betreft, moge men er dan eene novelle voor ons nieuw Strafwetboek of onze herziene Strafvordering van maken; dit acht ik van ondergeschikt belang, indien er slechts zekerheid bestaat, dat geen der kwade practijken, waarin zij, die in de laatste periode vóór het faillissement verkeeren, zulk eene vindingrijkheid plegen aan den dag te leggen, onopgemerkt voorbijgaat. Bijna ieder faillissement van eenig belang begint met geruchten van bedriegelijke handelingen, die wel vaak op niets neerkomen, maar bij de schuldeischers, die door hun verlies ontstemd zijn, gereede ooren vinden. Kon men er nu staat op maken, dat al die geruchten door den strafrechter nauwkeurig werden onderzocht, dan zou aan den eenen kant menige verkeerde daad achterwege blijven; maar aan de andere zijde ook het ongelukkig vooroordeel wijken, dat de belangen der schuldeischers bij den rechter voor die der gefailleerden achterstaan.

Dat de Duitsche wet deze bepaling der Italiaansche mist, vind ik dus niet te prijzen, en zoo zullen er wel meer onderwerpen zijn, waaromtrent verschil van gevoelen overblijft. Dit neemt niet weg, dat onze buren ons op dit gebied een voorbeeld gegeven hebben, waarmede wij èn bij de wetenschappelijke bewerking van ons geldend recht èn bij de verbeteringen, die wij daarin eerlang zullen aanbrengen, rekening te houden hebben. De heer Oyens heeft zich verdienstelijk gemaakt, niet zoo zeer door de aandacht op de nieuwe wetgeving te vestigen (dit was overbodig), als door haar met het oog op onze eigen behoeften zelfstandig te verwerken. Komen wij eens tot het ontwerpen van een derde boek van ons Wetboek van Koophandel, dan zal zeker zijn geschrift herhaaldelijk en met vrucht geraadpleegd worden.

Zal dit spoedig geschieden? De mogelijkheid daarvan is niet uitgesloten, daar met de herziening van dit boek de Commissie bijna gereed is, en de Regeering zich bereid heeft verklaard te overwegen, in hoever partieele herziening ten aanzien van dit onderwerp en andere, die in hetzelfde geval verkeeren, raadzaam is. Zelfs is een wetsontwerp tot wijziging van art. 774 W.v.K. reeds in behandeling.

Wat dit ontwerp behelzen zal, is op het oogenblik, dat ik deze regelen schrijf, onbekend; vermoedelijk zal het echter gericht zijn tegen de beslissing, vervat in het arrest van den Hoogen Raad van 19 April 1884, volgens welke de inpandgeving, meer dan veertig dagen vóór den aanvang van het faillissement verleend,

nietig is, indien de overgave van het pand eerst binnen dien termijn heeft plaats gehad.

Mocht ik mij hierin niet bedriegen, dan zal men eene verdediging van de juistheid der beslissing hier niet verwachten. Evenmin wil ik er op wijzen, dat zij overeenstemt met art. 12 der Konkursordnung, en het resultaat, waartoe zij leidt, dus ook theoretisch niet verwerpelijk schijnt. Maar, wat mij voorkomt, als wij ons op een ruimer standpunt plaatsen, de aandacht te verdienen, is, dat indien de beslissing werkelijk in strijd schijnt met de beginselen van ons faillitenrecht, dit alleen het gevolg is van de partieele herziening, in 1874 op het pandrecht toegepast.

De zaak is deze. Volgens art. 774 W.v.K. is pand, binnen den tijd van veertig dagen vóór den aanvang van het faillissement door den schuldenaar verleend, nietig, indien het, tot waarborg van binnen dien termijn aangegane verbintenissen toegestaan, niet dadelijk bij de oorspronkelijke overeenkomst is gevestigd. De geldigheid hangt dus af van het oogenblik, waarop het wordt gevestigd, en nu leert de nieuwe redactie van art. 1108 B.W. zonder eenigen twijfel, dat dit geschiedt door het brengen van het pand onder de macht des schuldeischers. De oude redactie der artikelen 1197 en vlgg. B.W. zag in dit overbrengen wel een vereischte voor de bestaanbaarheid van het pand, maar sloot de opvatting niet uit, dat het gevestigd werd door de overeenkomst, waarvan ten aanzien van schulden boven de honderd gulden eene schriftelijke akte opgemaakt werd. Thans is deze opvatting onmogelijk, en van daar het bij de herziening der pandwet zeker niet voorziene gevolg, dat de werking van art. 774 W.v.K. veranderde. Acht de wetgever dit verkeerd, dan zal hij, na eerst de artikelen 1197 en vlgg. B.W. gewijzigd te hebben, nu ook art. 774 W.v.K. moeten herzien, om daarna misschien weer tot de overtuiging te komen, dat wat hij nu gaat invoeren in andere artikelen gevolgen teweeg brengt, die hij eveneens niet bedoelt.

Is dit een argument tegen partieele herziening, en eene reden om alles onveranderd te laten totdat de behandeling eener geheel nieuwe wetgeving aan de orde komt? Natuurlijk niet; vooralsnog is de kans op zulk eene algemeene herziening zoo verwijderd, dat men dwaas zou doen, op dien grond wetten te behouden, die met de hedendaagsche behoeften in zoo lijnrechten strijd zijn, als het oude pandrecht was. Alleen merk ik op, dat men bij partieele

herziening, ook met de meeste nauwkeurigheid, lichtelijk het een of ander over het hoofd ziet; bestaat dus de mogelijkheid eener meer doortastende verbetering (en zeker zal men niet beginnen met het tegendeel vol te houden), dan is die ook uit dien hoofde te verkiezen.

Bij de ontwerpen, waaraan onze Commissie nog slechts de laatste hand behoeft te leggen, en op welks afzonderlijke indiening door den Minister uitzicht gegeven werd (trouwens de zaak is reeds lang aan de orde) behoorde eene nieuwe regeling der vennootschappen. Ook hier bestaan tegen den tegenwoordigen toestand grieven, die de hervormende tusschenkomst van den wetgever wenschelijk maken, en is de Duitsche regeering voorgegaan met eene wet, die ons in vele opzichten tot voorbeeld kan strekken. Deze wet, die eene wijziging bevat der artikelen 173 tot 249 van het Handelswetboek, en op 18 Juli 1884 afgekondigd is, werd door den heer Mr. J.A. Levy vertaald en uitgegeven met eenige beschouwingen, die aan zijn geschrift het karakter van eene toevoeging aan zijn bekend werk over het Duitsche Handelswetboek verleenen.

Het standpunt, waarop de Duitsche wetgever zich gesteld heeft, en dat door de vele misbruiken, die vooral na den Franschen oorlog aan het licht gekomen zijn, noodzakelijk aangewezen scheen, komt hierop neder, dat men het van Staatswege uitgeoefend preventief toezicht op de statuten als onvoldoende deed vervallen, om vervangen te worden door eene nauwkeurige regeling, waarbij de onscheidene verplichtingen van oprichters, directeuren en commissarissen streng omschreven werden. Neemt men dit standpunt als juist aan, dan zullen tegen de enkele bepalingen wel niet veel bezwaren bestaan; de strijd kan dan alleen loopen over bijzonderheden, voor wier bespreking de gelegenheid hier ontbreekt.

In 1871 werd ten onzent een wetsontwerp tot regeling der naamlooze vennootschappen ingediend, dat door prof. Asser in de Nieuwe Rotterdamsche Courant besproken is, en aanleiding gegeven heeft, dat de zaak in 1872 door de Juristen-vereeniging werd behandeld. Zoowel de heer Asser als de praeadviseur der Juristenvereeniging, Mr. C.A. Cosman, gingen van een ander denkbeeld uit, en zochten, het preventief Staatstoezicht verwerpend, hun heil vooral in openbaarheid. Wanneer slechts waarborgen gegeven werden, dat ieder, die als aandeelhouder of schuldeischer met eene naamlooze vennootschap in aanraking kwam, de mogelijkheid had om

zich van haren waren toestand te vergewissen, had de Staat genoeg gedaan. Verzuimde men daarvan gebruik te maken, of miste men de daartoe noodige kennis, dan had men de daardoor beloopen schade zich zelf te wijten; terwijl zelfs volgens den heer Cosman de zaak toch nooit zoo te regelen was, of kleine kapitalisten deden verstandig door zich op een afstand te houden.

Tegen dit pleidooi voor meerdere vrijheid bij de oprichting van naamlooze vennootschappen verzet de heer Levy zich herhaaldelijk; en wel, wanneer wij letten op hetgeen ook ten onzent gebeurt, terecht. Dat er ondernemingen zijn, die zonder groote kapitalen niet tot stand gebracht kunnen worden, en die kapitalen niet te krijgen zijn zonder beperkte aansprakelijkheid toe te staan, zal geen betoog behoeven. Maar die beperking is eene gunst, met afwijking van den gewonen regel verleend; en als de Staat dit doet, behoort hij tegelijkertijd te waken voor de belangen van hen, die door die gunst, en dus middellijk door de van den Staat uitgegane handeling, schade kunnen lijden. Als aandeelhouders kunnen kleine kapitalisten zich misschien geheel buiten zulke zaken kunnen houden; als schuldeischers zeker niet, zoodra eens de rechtspersoonlijkheid verkregen is.

En dat zulk een waarborg voor de rechten van derden op afdoende wijze te vinden zou zijn in publiciteit, is moeielijk vol te houden. Worden de cijfers aangaande het kapitaal, waarmede de vereeniging werkt, en de zaken, die zij doet, naar waarheid openbaar gemaakt, dan behoort er nog zooveel tijd en zaakkennis toe, om daaruit een juist inzicht te putten aangaande haren financieelen toestand, dat die niet te vorderen zijn van ieder, die in de noodzakelijkheid komt om met haar te handelen. En of de cijfers juist zijn, of bij het opmaken der balans geene kwade trouw of althans eene te hoopvolle opvatting geheerscht heeft, is in het geheel niet na te gaan. Zelfs commissies van deskundigen, die over alle gegevens beschikken kunnen, hebben, als eens de ramp daar is, tijd noodig om zich op de hoogte te stellen; hoe zou dit dan voor iederen vreemde, die met de vennootschap in aanraking komt, doenlijk wezen!

Overigens spreekt het van zelf, dat onder de waarborgen, die men derden verleenen kan, publiciteit zoowel van de akte van oprichting als van de jaarlijksche balansen eene ruime plaats moet innemen, Alleen in zoover meen ik met den heer Levy, dat de Duitsche wetgever goed gezien heeft, dat men zich van de werking van dit

middel geene overdreven voorstelling moet maken: en, indien men zich daartoe bepaalde, het geroep om meer afdoende bescherming tegen oprichters of bestuurders van naamlooze vennootschappen eer vermeerderen dan verminderen zou.

De nakoming van een aantal zijner voorschriften zocht de Duitsche wetgever te verzekeren door een reeks strafbepalingen; en ook hierin wordt hij door den heer Levy verdedigd. Wat mij aangaat, betwijfel ik, of dit geneesmiddel niet erger is dan de kwaal, en of de Duitsche wet zich hier niet heeft schuldig gemaakt aan die vermenging van civiel- en strafrecht, die bij het faillissement zoo angstvallig vermeden is. Over het geheel moet de wetgever uiterst voorzichtig zijn met het scheppen van wetsdelicten; of men te dier zake in hechtenis is, dan wel wegens een rechtsdelict gevangen, maakt, hoe scherp men ook op het papier onderscheide, in de schatting van het publiek slechts weinig verschil. Hoe meer men de menschen gewent aan het denkbeeld, dat zij voor feiten, die zedelijk niet afkeurenswaard zijn, van hunne vrijheid beroofd kunnen worden, des te lichter gaan zij denken over die, welke ook zonder eenige wettelijke uitspraak ongeoorloofd zouden zijn. Liever dan dit te bevorderen, zie ik den een of ander schade lijden tengevolge van een misplaatst vertrouwen in de soliditeit eener naamlooze vennootschap; geldt het dus voorschriften, die men zonder bedriegelijke bedoeling verzuimd heeft, dan behoort m.i. eene actie tot schadevergoeding alles te zijn, wat daaruit voor den nalatige voortvloeit. Trouwens het bedrag, waartoe zulk eene actie lichtelijk opklimmen kan, maakt die straf, indien men haar als zoodanig beschouwt, zwaar genoeg.

Terwijl ik dus den aan de strafwet te ontleenen waarborg (natuurlijk buiten de gevallen van kwade trouw) van de hand wijs, wordt in onze tegenwoordige wetgeving een andere gevonden, dien ik nog niet zoo onvoorwaardelijk durf af te keuren, als thans veelal geschiedt. Wanneer ik zeg, dat ik daarmede de koninklijke goedkeuring bedoel, die in de door mij besproken Duitsche en Italiaansche wetten vervallen is, en door den heer Levy eene nadere bespreking eigenlijk onwaardig gekeurd wordt, zal hij mij zeker beschuldigen van op een geheel verouderd standpunt te staan. Toch dunkt mij, dat, waar eene vereeniging van personen of zaken wil optreden met beperkte aansprakelijkheid, waar dus rechtspersoonlijkheid wordt verlangd, de Staat evenzeer bevoegd als verplicht is te

onderzoeken, onder welke omstandigheden die gunst gevraagd wordt, en haar te weigeren, als hij meent dat het algemeen belang zulks vordert.

Dat belang kan in de eerste plaats van staatkundigen of economischen aard zijn. Wel erken ik, dat dit gezichtspunt eerder op den voorgrond zal treden bij politieke vereenigingen en stichtingen dan bij naamlooze vennootschappen, aan het drijven van koophandel gewijd; maar waar de wijze geregeld wordt, waarop rechtspersoonlijkheid verkregen wordt, bestaat tusschen die allen geen verschil. Wat echter zeker voor allen geldt, is het belang, dat ieder in de gelegenheid zij om met zekerheid te weten, hoever de aansprakelijkheid ga van hen, met wie hij handelt. In den regel verbindt hij, die eene overeenkomst aangaat, zijn geheele vermogen voor de richtige nakoming zijner verplichtingen; wie zich op eene beperkte aansprakelijkheid beroept, moet dit doen op grond van een bepaald voor allen waarneembaar feit.

Wellicht zal men zeggen, dat hetzelfde doel bereikt wordt, indien de wet eene inschrijving ter griffie of in een handelsregister vordert, en hare bepalingen op alle ingeschreven maatschappijen toepasselijk verklaard worden, Ik antwoord daarop, dat dit waar kan zijn, indien de wet in zoodanige bijzonderheden treedt, dat nadere statuten bijna overbodig zijn: gelijk ten aanzien van de coöperatieve vereenigingen geschied is. Waar dit niet het geval is, zal altijd de vraag overblijven, of de statuten aan de wet voldoen, zoodat aan de inschrijving het gewenscht gevolg kan worden toegekend. In plaats van zekerheid dus onzekerheid; en voor hem, die met de maatschappij handelt, de kans op een proces om uit te maken, wie jegens hem verbonden is.

De Duitsche wetgever heeft dit zoozeer gevoeld, dat hij, indien niet alle aandeelen door de oprichters genomen zijn, over de oprichting wil laten beslissen door eene algemeene vergadering, onder leiding der rechtbank te houden. Terecht teekent de heer Levy hierbij aan, dat men aldus gevaar loopt, het zoo even afgeschafte Staatstoezicht in gewijzigden vorm opnieuw in te voeren. Wanneer hij echter hieruit afleidt, dat het beginsel der wet meerdere vrijheid voor de aandeelhouders vordert, zou ik omgekeerd uit die onloochenbare inconsequentie het gevolg trekken, dat eenig toezicht van overheidswege bij de oprichting van rechtspersonen moeielijk gemist kan worden.

Zij, die tegen de koninklijke goedkeuring te velde trekken, be-

roepen zich vooral op de omstandigheid, dat de daarin gelegen waarborg zoo weinig afdoende is. Het spreekt van zelf, dat het onderzoek der Regeering alleen loopen kan over de vraag, of de statuten met de wet in overeenstemming zijn; en het antwoord hierop kan licht bevestigend luiden, ook al bestaat het meest ernstige vermoeden, dat de zaak financieel niet in orde is. En omtrent hetgeen daarna door de directie gedaan zal worden, is in het geheel geene zekerheid te krijgen; zoodat de koninklijke goedkeuring zeer wel later blijken kan een middel geweest te zijn, om de meest afkeurenswaarde handelingen te dekken. Dit alles is waar, maar leidt enkel tot de noodzakelijkheid om het publiek beter in te lichten aangaande de beteekenis der door den Staat verleende erkenning; wellicht ook tot vereenvoudiging van den daarvoor aan te nemen vorm. Dat men in de goedkeuring der statuten een brevet van blijvende soliditeit te zien hebbe, is een misverstand, dat van mannen van zaken niet te wachten is, en, waar het nog schuilen mocht, kan bestreden worden. Wie op dien grond het preventief toezicht afkeurt, en repressieve maatregelen, als de nietigverklaring der maatschappij, nadat zij misschien jaren lang gewerkt heeft, of ook straffen, aan oprichters en directeuren op te leggen, verkiest, beloopt m.i. het verwijt, dat hij ter wille van het misbruik de voordeelen van het gebruik voorbijziet.

In de voorgaande regelen kwam meermalen de kans op eene herziening onzer burgerlijke wetgeving ter sprake. Hoe hoog men die echter stellen moge, toch is hare vervulling niet zoo aanstaande, of het loont nog de moeite voort te gaan met de beoefening van het thans geldend recht, en, waar men iets kan bijbrengen om juister begrippen dienaangaande te verspreiden, zijne krachten daaraan te wijden. Zelfs werken van grooten omvang ontstaan op dit gebied; en het is mij eene aangename plicht, een drietal hunner, dat bij de redactie van dit tijdschrift ingezonden is, voor zoover noodig aan mijne lezers voor te stellen.

Alle drie zijn schoolboeken, in den zin waarin Mr. A. de Pinto dit woord gebruikte, toen hij den eersten druk zijner bekende Handleiding met dien naam betitelde, en dus geschreven om hen, die zich de voorschriften van ons burgerlijk recht eigen willen maken, de behulpzame hand te bieden. Daarbij stelt ieder zich echter op een geheel eigenaardig standpunt.

Het boek van den hoogleeraar Van Boneval Faure is blijkens den titel bestemd om als handleiding bij zijn college gebruikt te worden, en geeft dan ook niet veel meer dan den inhoud van het wetboek, maar in meer wetenschappelijken en daardoor duidelijker vorm. Daar hij mij voorkomt hierin zeer gelukkig geslaagd te zijn, is het ook voor hen, die niet het voorrecht hebben de lessen van dezen hoogleeraar te volgen, aanbevelenswaardig, wanneer zij zich de beginselen van ons burgerlijk recht willen herinneren, ontdaan van de min gelukkige woordenkeus, waaraan de wetgever zich wel eens schuldig maakt.

Moest ik mij het geschrift door den heer Mr. C. Asser met medewerking van Mr. Ph.W. van Heusde uitgegeven, voorstellen als op een college gebruikt, dan zou het zijn in handen van den hoogleeraar. De voornaamste rechtsregels worden weergegeven in korte bewoordingen, die gekozen schijnen om gemakkelijk in het geheugen te worden geprent; terwijl aan iederen zoodanigen regel eene aanteekening verbonden wordt, waarin hij met verwijzing naar de literatuur wordt uitgelegd, en de voornaamste vragen, die zich daarbij hebben voorgedaan, besproken. Volgens de voorrede van Mr. Asser heeft hij de ‘uitmuntende en tot ieders leedwezen slechts voor een klein deel verschenen’ Handleiding van prof. Van Hall tot voorbeeld gekozen. Daar ook ik dit oordeel over de methode van dit laatste werk geheel onderschrijf, en dankbaar het inzicht waardeer, mij daardoor in de beteekenis der eerste titels van het wetboek geschonken, komt de gedachte om het geheel op dezelfde wijze te behandelen mij hoogst gelukkig voor.

Het boek van den heer Mr. E. van Lier brengt ons niet naar de hooge, eerder naar de middelbare school; het verklaart het burgerlijk wetboek in een ook voor niet-rechtsgeleerden verstaanbaren vorm, en bevat hoofdzakelijk een afdruk van de populaire schetsen, in het Paleis van Justitie over dit onderwerp verschenen. De vraag, of het burgerlijk recht eene geschikte stof aanbiedt voor dergelijke behandeling, zou allerminst voegen in de pen van hem, die ook in een voor niet-rechtsgeleerden bestemd tijdschrift rechtsgeleerde onderwerpen bespreekt. Ik neem dus hare bevestigende beantwoording aan, vooral daar de schrijver vroeger onze rechterlijke inrichting op gelijke wijze verklaard heeft, en het onthaal, dat die schetsen gevonden hebben, hem heeft uitgelokt om op denzelfden weg voort te gaan. Kunnen zij iets bijdragen om

aangaande de hoofdbegrippen heldere denkbeelden te verspreiden (in bijzonderheden zou ik den schrijver aanraden zich zoo min mogelijk te verdiepen), dan verricht hij zeker een nuttig werk.

Dat eene nadere bespreking van den inhoud der drie geschriften, waar die het geheele burgerlijke recht omvat (of althans omvatten zal als zij afgewerkt zijn) ondoenlijk is, zal de lezer begrijpen. Het komt bij zoodanige boeken dan ook in de eerste plaats aan op de methode; en nu weet ik geen beter middel om die duidelijk te maken, dan door een eenvoudig wetsvoorschrift te nemen en te zien, hoe de drie schrijvers de hun daarin voorgelegde stof verwerkt hebben. Ik kies daartoe art. 3 B.W., luidende: ‘het kind, van hetwelk eene vrouw zwanger is, wordt als reeds geboren aangemerkt, zoo dikwijls deszelfs belang zulks vordert; dood ter wereld komende, wordt het geacht nooit te hebben geleefd.’

De heer Faure omschrijft dezen rechtsregel aldus. ‘Het spreekt van zelf, dat de rechtsbevoegdheid afhankelijk is van het bestaan van den persoon; dat zij alzoo eerst met de geboorte aanvangt en met den dood eindigt. Toch vereischt dit eenige nadere bepaling. Vooreerst wat den aanvang der rechtsbevoegdheid betreft. Hebben ongeborenen geene rechtsbevoegdheid, dit neemt niet weg, dat levend geborenen in rechte als geborenen beschouwd worden van het tijdstip af, waarop zij ontvangen zijn. De bij de geboorte ontstane rechtsbevoegdheid toch werkt terug tot op het tijdstip der ontvangenis in de gevallen, waarin het belang van den persoon dit vordert. Zoo worden voor het kind tegen het tijdstip zijner geboorte de rechten bewaard, welke gedurende de zwangerschap der moeder door hem zouden verkregen zijn, indien hij toen reeds een zelfstandig bestaan had gehad (art. 403, 362).’

De heer van Lier legt de zaak op de volgende wijze uit. ‘In onze inleiding zagen wij, dat de mensch eerst rechten krijgt bij zijn geboorte. Nu zegt art. 3: het kind, van hetwelk eene vrouw zwanger is, wordt als reeds geboren aangemerkt, zoo dikwijls deszelfs belang zulks vordert. Is het dus niet waar, wat wij zeiden, dat de mensch eerst rechten krijgt bij zijne geboorte? Volgens dit artikel toch heeft het kind, dat nog niet is geboren, en waarvan de moeder zwanger is, reeds rechten. Die dit uit het artikel leest, leest verkeerd. Het zegt alleen dit: is het kind eenmaal geboren, dan wordt het ondersteld reeds vroeger geboren te zijn, namelijk van het oogen-

blik dat de moeder zwanger was, maar wordt het niet geboren, dan heeft het ook nooit rechten gehad.

‘Men lette echter wel op, dat de geboorte van het kind geacht wordt te hebben plaats gehad sedert de zwangerschap, slechts dan wanneer het belang van het kind dat medebrengt. B.v. tijdens de zwangerschap sterft iemand, van wien het kind volgens de wet erfgenaam zou zijn, als het reeds geboren ware; in dat geval wordt het kind gerekend reeds tijdens de zwangerschap te zijn geboren, en dus erfgenaam bij zijn geboorte.

‘Maar het belang van *het kind* zelf moet er bij betrokken zijn om die vroegere geboorte te doen veronderstellen, niet het belang van anderen. Een voorbeeld. Iemand, die vijf wettige kinderen heeft, en tot voogd benoemd wordt, kan zich daarvan verschoonen. Stel, dat iemand vier kinderen heeft; zijne vrouw is van het vijfde zwanger, en hij wordt tot voogd benoemd; deze kan zich nu niet op den regel beroepen, dat het kind, waarvan de vrouw zwanger is, reeds als geboren wordt aangemerkt; want deze regel geldt alleen dan, wanneer het kind zelf belang zou hebben; maar dit is hier niet het geval; hier heeft een ander, de vader, die zich van de voogdij wil verschoonen, er belang bij.’

De heer Asser begint met aan den tekst van het artikel de volgende aanteekening toe te voegen. ‘Dit beginsel is reeds van oude dagteekening en o.a. te vinden in 1. 7 D. de statu hom. (I. 5). Vgl. 1. 26 eod.; 1. 129 en 231 D. de verb. sign. (L. 16), 1. 2, 3 C. de postumis hered. (VI, 29); de Groot, Inl. I. 3 § 4; v.d. Keessel th. 45; Nienhuis, Voorl. § 26, aant. 2; A. Telting, De juribus nondum natorum, Gron. 1826; v. Savigny, Syst. § 62.’

Daarna verklaart hij den tekst op deze wijze.

‘De vereischten ter toepassing van den regel zijn derhalve de volgende:

a. het kind moet ontvangen zijn;
b. het kind moet levend ter wereld komen;
c. het belang van het kind moet medebrengen, dat het worde aangemerkt als reeds geboren.

De fictie geldt niet ten voordeele van derden.’

Aan ieder dezer stellingen wordt eene aanteekening toegevoegd, die ik gaarne, als daartoe niet te veel ruimte gevorderd werd, zou overnemen. Ik bepaal mij nu tot de verklaring van punt c, omdat dit ook bij den heer van Lier het uitvoerigst behandeld is. Wat de heer Asser er van zegt, volgt hieronder.

‘Hetzelfde gold in het Romeinsche recht, *quoties de ipsius commodis agitur;* en was van uitgebreider toepassing dan thans, omdat niet zelden gedacht werd aan den staat van vrijheid of slavernij, waarin het kind zal geboren worden.

‘In vorige ontwerpen las men de meer bepaalde uitdrukking: het kind, waarvan een vrouw zwanger is, is bevoegd *tot het genot dier rechten*; hetzelve wordt als reeds geboren aangemerkt, zoo dikwijls deszelfs belang zulks vordert. Deze uitdrukking werd door sommigen wat onbestemd geoordeeld, en vervangen door de tegenwoordige redactie, welke echter Mr. Opzoomer evenmin bevredigt. Zie Opzoomer, ad art. 3, van Hall, bl. 106; Diephuis, t.a.p.

‘In het Fransche recht is de regel van ons art. 3 B.W. niet zoo algemeen gesteld, maar vastgeknoopt aan de leerstukken van erfopvolging en schenking; zie de artikelen 725 en 906 C.N.

‘De uitdrukking *belang, commodum*, is volgens sommigen niet te beperken tot vermogensrechten, b.v. verkrijging eener erfenis, maar slaat ook op toestanden, die de geheele persoonlijkheid beheerschen, met name het recht van Nederlandschap, volgens het Burg. Wetboek.

‘Bij eenig nadenken zal men echter zien, dat de regel van art. 3 B.W., - zoo zij al van toepassing moge zijn op het al of niet zijn van Nederlander, hetgeen m.i. zeer te betwijfelen is; - hoogstens, in de gevallen, sub no. 1 en no. 3 van art. 5 B.W. vermeld, praktische waarde kan hebben.

‘Zie in eerstgemelden zin Opzoomer t.a.p.; geheel anders Nienhuis, Akad. Voorl., I, bl. 249 vlg.; en Diephuis, uitg. 1870, dl. I, bl. 223, 224, in strijd met diens vroegere meening.’

Ik vlei mij, dat ik door deze toepassing van het *ex uno disce omnes* mijne lezers in staat zal gesteld hebben om althans over de wijze, waarop de drie schrijvers hunne taak hebben opgevat, een zelfstandig oordeel te vellen. Komt eenmaal een herzien Burgerlijk Wetboek tot stand, dan zal er zeker aan handleidingen in allerlei vorm geen gebrek zijn. Moge inmiddels het werk der heeren Faure, Van Lier en Asser zoo gewaardeerd worden, dat, gelijk met het Wetboek van Strafvordering van Mr. A. de Pinto het geval is geweest, eene omwerking hunner schriften met het oog op het alsdan geldende recht een nuttige en noodige arbeid zal blijken te zijn.

P.R. FEITH.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: *De Menschenhater* van Molière.

Het is er toch toe gekomen. De wensch, hier voor eenige maanden uitgesproken, dat de vertaling van Molière's *Misanthrope* door den heer Alberdingk Thijm tot een Misanthrope-vertooning mocht leiden, is vervuld. De Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel heeft, ofschoon zij door de omstandigheden gedwongen wordt hare leden den geheelen zomer door te laten spelen, nog tijd weten te vinden om een voorstelling voor te bereiden, welke, zoowel van de vertooners als van de regie, ongemeen veel inspanning en weken lange studie vorderde. Dat zij met die voorstelling slechts bij betrekkelijk weinigen eer zou inleggen, dat al de kosten, al de moeite welke zij zich getroostte, haar hoogstens een artistiek, zeker geen financieel succes zouden bezorgen, was der Directie bekend. Het strekt haar daarom tot te grooter eer, dat zij, ondanks alles, de vertooning heeft weten door te zetten, en, laat mij het er terstond bijvoegen, tot een vrij bevredigend einde te brengen.

Geen geldelijk succes was voor de Vereeniging van deze *Misanthrope*-voorstelling te wachten.

In Molière's tijd was het niet anders. De getuigenissen van Molière's tijdgenooten en het register van Lagrange - het beroemde register waarin de tooneelspeler Lagrange van 1659 tot 1685 dag aan dag de ontvangsten der verschillende voorstellingen opteekende - laten daaromtrent geen twijfel. De eerste twee voorstellingen, op 4 en 6 Juni 1666, gaven een vrij goede recette (1447 en 1617 livres), ofschoon een veel geringere dan die der eerste voorstellingen van *Tartuffe* en van *Don Juan*, maar daarna dalen de ontvangsten geregeld; den 27en Juni wordt er met *Le Misanthrope* slechts

349 livres ontvangen; den 30en Juli is de recette tot op 213 gedaald.

De meeste tijdgenooten spreken met veel waardeering van het nieuwe stuk. De Subligny zegt in *La Muse Dauphine:*

> Après son Misanthrope il ne faut plus voir rien;
> C'est un chef d'oeuvre inimitable;

een ander van de rijmende *gazetiers* dier dagen, Robinet, schrijft:

> Le Misanthrope enfin se joue;
> Je le vis Dimanche, et j'avoue
> Que de Molière, son auteur,
> N'a rien fait de cette hauteur.

Andere, meer bevoegde beoordeelaars hebben terstond, in minder banale termen, aan de schoonheden van het stuk recht doen wedervaren. Tot hen behoort Boileau, die deze comedie boven *Tartuffe* stelde, maar vooral ook Donneau de Visé, wiens *Lettre écrite sur la comédie du Misanthrope*, tegelijk met de eerste uitgaaf van het stuk afgedrukt en te vinden in de groote Molière-uitgaaf van Hachette (*Les grands écrivains de la France*), een reeks van scherpzinnige opmerkingen over Molière's comedie bevat, waaraan de grootste critici van den lateren tijd slechts weinig zullen hebben toe te voegen.

Maar allen, die zich over deze eerste *Misanthrope*-vertooningen uitlaten, doen meer of minder duidelijk uitkomen, dat de toeloop van het publiek en de geestdrift van het publiek te wenschen overlieten.

Grimarest, Molière's levensbeschrijver (*La vie de Mr. de Molière* par J.L. le Gallois, sieur de Grimarest. Paris, 1705), meent dat het stuk voor het Parijsche publiek, dat liever lachen dan bewonderen wil, te ernstig was; en zij die, gelijk Bazin (*Notes historiques sur la vie de Molière*), de mededeelingen van Grimarest als onbetrouwbaar verwerpen, moeten toch, op hunne beurt, erkennen dat het succes van *Le Misanthrope* ‘minder levendig, minder luidruchtig, m i n d e r a l g e m e e n was dan dat van een of andere voortreffelijke klucht geweest zou zijn’.

Het behoeft ons niet te verwonderen. Publiek blijft publiek. Molière zelf, die zijn volkje kende, zal zich omtrent het onthaal

dat zijn *Misanthrope* van de meerderheid der toeschouwers wachtte, geen illusiën hebben gemaakt. Al moge hij zich niet ten volle rekenschap gegeven hebben hoe geniaal de greep was, welke hij in deze comedie deed; al zou hij, terugkeerende op de aarde, verbaasd staan over de ideeën, welke scherpzinnige uitleggers in zijn comedie hebben meenen te ontdekken, en over al de diepzinnige beschouwingen waartoe zij aanleiding heeft gegeven, de dichter moet zich bewust zijn geweest in *le Misanthrope* een van die ernstige, diep opgevatte en met sobere middelen uitgewerkte karaktercomedies geschreven te hebben, welker schoonheden slechts door enkele weinigen ten volle gewaardeerd zouden worden, en die zich nimmer in de bijzondere voorliefde van het groote publiek zouden verheugen.

Molière had met liefde aan zijn schepping gearbeid; hij had in de voorstelling van Alceste's strijd met Célimène van zijn ziel gelegd. Het mag dan ook als zeker worden aangenomen - al is de oorspronkelijke rolverdeeling niet tot ons gekomen - dat hijzelf de titelrol vervulde, en dat zijne vrouw, Armande, die, zoowel op het tooneel als daarbuiten, de grande coquette met talent en succes speelde, in Célimène al haar gaven ten toon zal hebben gespreid. De tooneelspeler, die Molière als Alceste opvolgde, was de beroemde Baron, 's meesters leerling, die nog in 1720, toen hij 67 jaar oud was, in deze rol optrad en haar tot zijn 72e of 75e jaar schijnt te hebben vervuld.

Over het spel van Baron als Alceste hebben wij het getuigenis, zoowel van den Franschen chansonnier Collé (1709-1783) als van een ongenoemde in een *Lettre d'un homme de l'autre siècle*, voorkomende in *Le nouveau Spectateur* van 1776. Beiden roemen den adel en de waardigheid van Baron's spel als Alceste. Volgens ‘l'homme de l'autre siècle’ voegde Baron bij die eigenschappen nog ‘une politesse délicate et un fonds d'humanité’, welke den menschenhater deden liefhebben. ‘Nu en dan viel hij wat barsch uit en toonde hij humeur, maar steeds werd dit door toon en spel veredeld; niets onwelvoegelijks, niets grofs ontsnapte hem. Baron was terecht van oordeel dat de tooneelspeler die Alceste voorstelde, den toon van de groote wereld moest aanslaan. Om deze verstandige reden, verzachtte hij de rol, in plaats van ze te verscherpen of te overdrijven. Sommige al te harde waarheden, bijvoorbeeld (in het begin van het eerste bedrijf tegenover Philinte):

> Tout ce raisonnement est plein d'impertinence,

sprak hij als ter zijde, eenigszins zacht voor zich zelven. Terwijl hij, als een man die gewoon is zich in de wereld te bewegen, Oronte's eigenliefde spaarde, boeide hij de toeschouwers door de rondborstigheid, den beleefden toon en de goedhartigheid welke hij in zijn critiek wist te leggen. Eerst wanneer Oronte hem vraagt:

> Croyez-vons done avoir tant d'esprit en partage?

raakte hij uit zijn humeur en antwoordde hij, op komischen maar waardigen toon:

> Si je louais vos vers j'en aurais davantage.

Baron declameerde niet, maar sprak. Het tooneel in het 4de bedrijf met Célimène speelde hij met gevoel, en steeds nam hij, zelfs in zijn toorn, de vormen en de beleefdheid in acht welke men aan vrouwen verschuldigd is, ook dan wanneer zij het niet verdienen...'

Wanneer men bedenkt dat Baron een leerling, en een geliefd leerling was van Molière, en dus de traditie van den meester, van den schepper van Alceste volgde, dan worden deze mededeelingen, die in den vorm waarin zij tot ons kwamen den stempel der waarheid dragen, van groot belang. Zij zijn voor den uitvoerenden kunstenaar van meer gewicht dan al de commentaren op *Le Misanthrope* en dan al de studiën over het karakter van Alceste, waarmede geleerden uit alle landen, tot zelfs uit Rusland[1)], de Molière-litteratuur hebben vermeerderd.

Zij die het voorrecht hadden in het Théâtre Français Bressant, en later Delaunay den Misanthrope te zien spelen, zullen zich den Alceste *grand seigneur*, naar Baron's opvatting, herinneren, dien beide kunstenaars ons te genieten gaven; en wanneer Coquelin ons mededeelt dat, indien hem ooit het geluk te beurt valt deze geduchte rol te spelen, hij met een gerust geweten vooral de extravagante en komische zijde ervan zal doen uitkomen, dan komt het mij niet onwaarschijnlijk voor dat de gevierde kunstenaar ondanks al de eruditie waarop hij zich niet ongaarne laat voorstaan, nooit kennis heeft genomen van de boven vermelde mededeelingen van 'l'homme de l'autre siècle' omtrent het spel van Baron.

En nu de vertooning van *De Menschenhater*, waarmede Het

1) Alexis Vesselowsky gaf in 1881 te Moskau een belangrijke monographie uit over den *Misanthrope*.

Nederlandsch Tooneel den 1^{en} September het winterseizoen heeft geopend. De directie had bij het waagstuk der vertooning zelve een tweede waagstuk gevoegd door de titelrol toe te vertrouwen aan een der jongere leden van het gezelschap, den heer C l o u s , dien men tot dusver slechts een enkele maal - ik meen in *Denise* - een eerste rol had zien vervullen.

De heer Clous mist, vooralsnog, ‘le physique de l'emploi’; hij is te jong voor deze rol; zijn gelaat, zijn stem, zijn geheele figuur geven aan den Alceste iets jongensachtigs, terwijl wij een man van rijpe ervaring, bij al zijn hartstochtelijkheid geposeerd en ernstig, voor ons moeten zien. Naar den grand seigneur zoeken wij dan ook bij dezen jonkman te vergeefs. Maar, met dit niet gering voorbehoud, moet ik hulde brengen aan den jongen kunstenaar voor de degelijke wijze waarop hij zijn geduchte taak heeft opgevat en volvoerd. Daar was aan die rol gewerkt met grooten ijver en groote intelligentie; de merkwaardigste gedeelten werden in den goeden toon en met groote zeggingskracht uitgesproken; de verzen kwamen tot hun recht. Noch een grompot, noch een halven gek, maar een man, voor wien men, bij al zijn overdrijving, al zijn doorslaan, sympathie blijft gevoelen, gaf de heer Clous ons te zien; en die opvatting doet zijn inzicht, zijn smaak eer aan.

Behoort de Alceste tot de moeilijkste mannenrollen, de Célimène is misschien de moeilijkste vrouwenrol van het klassieke Fransche blijspel. De grootste kunstenaressen hebben er hare krachten aan beproefd; maar ik herinner mij hoe Sarcey, jaren geleden toen Mlle Croizette voor het eerst de rol vervulde, eerlijk bekende dat noch deze kunstenares, noch Madeleine Brohan, noch Mlle Favart, noch zelfs Mme Arnould-Plessy, in het zeggen van de verzen onovertreffelijk, hem een Célimène hadden te zien gegeven, zooals hij zich die voorstelde. ‘Célimène - zeide Sarcey - est une neige froide, mais où se jouent les rayons du soleil qui la font étinceler. Mlle Croizette a supprimé le rayon.’

Mogen wij een Fransch letterkundige gelooven, die Mlle Mars nog in deze rol gezien heeft - Paul Mesnard, den uitgever van *Le Misanthrope* in ‘Les grands écrivains’ - dan kwam deze tooneelspeelster het dichtst bij het ideaal dat men zich van Célimène vormt. Volmaakter vereeniging van gratie, adel en schalkheid, grooter bekoorlijkheid van stem en blik laten zich niet denken. In het tooneel, waarin zij zich wreekt over de hatelijkheden van

Arsinoé, schoot zij hare pijlen af, zeker en scherp, maar zonder ooit uit den goeden toon te vallen. Een pinken met de oogen, een lichte stembuiging, zonder dat zij op eenig woord bijzonderen nadruk leî - en haar triomf was volkomen. Hoe wist zij te luisteren, wanneer in het laatste bedrijf Acaste en Clitandre de briefjes voorlezen en aan hun toorn lucht geven! Maar al de fierheid van de coquette, die nooit bekennen wil dat zij getroffen is, kwam uit in de wijze waarop zij den laatsten aanval van Alceste's toorn weerstond. Reeds bij het eerste woord van dit harde afscheid, bereidde zij den terugtocht voor: langzaam, met onnavolgbare gratie, begon zij een nijging, die eerst bij den laatsten door Alceste gesproken regel eindigde. Maar, bij het verlaten van het vertrek, hernam zij haar fiere uitdagende houding, en dan, den drempel genaderd, had zij een *coup d'éventail* over den schouder heen, zóó beslist, en zóó uit de hoogte, dat het scheen alsof niet Alceste *haar*, maar zij *hem* het afscheid gaf.

Aan iemand die Mlle Mars de opmerking maakte dat haar toon tegenover Alceste vaak niet scherp genoeg was, zoodat het soms leek alsof zij zijn partij koos, antwoordde zij: ‘Dat is ook zoo; h o e z o u e e n v r o u w A l c e s t e n i e t l i e f k u n n e n h e b b e n ?’ Mij dunkt, ook dat woord weegt tegen heel wat commentaren op. Ook Mlle Mars dus zag in Célimène niet enkel de koude, kwaadsprekende coquette zonder hart, ook zij was van oordeel dat om die ‘neige froide’ zonnestralen behoorden te spelen. Een Célimène derhalve, die, al blijft zij een volleerde coquette wier rol het is met de liefde te spotten, toch iets als liefde gevoelt voor den man met wiens hart zij heeft gespeeld en die haar ten slotte verstoot. De taak van de tooneelspeelster wordt bij die opvatting zeker niet lichter; maar wie voelt niet dat de rol er in belangrijkheid door wint?

B a r o n , M l l e . M a r s , - heeft het niet den schijn alsof ik onze tooneelspelers onder het gewicht van die groote namen wil verpletteren? Niets is zeker verder van mijn bedoeling. Wanneer ik uit de geschiedenis der Fransche tooneelspeelkunst enkele bijzonderheden meedeel en vertel hoe de grootste Fransche kunstenaars Alceste en Célimène hebben opgevat, dan doe ik dat in de eerste plaats met den stillen wensch daardoor bij ons publiek wat belangstelling te wekken voor die rollen, die ons tot nu toe voorkwamen als op een onbereikbare hoogte te staan, en wier vertolking

in een Nederlandschen schouwburg velen een onmogelijkheid scheen. Maar ik meen tevens onzen Nederlandschen tooneelspelers een dienst te doen door hen, niet te vergelijken met, maar te wijzen op de groote kunstenaars, aan wier opvatting zij de hunne zeker met vrucht zullen kunnen toetsen.

Mevrouw F r e n k e l - B o u w m e e s t e r bezit van alle leden van Het Nederlandsch Tooneel misschien het sterkst sprekend tooneelspelerstemperament. Men treft bij haar, in elke rol welke zij vervult - ook bij de minst geslaagde - trekjes, toonwendingen, gebaren, die verrassen en bewondering afdwingen. Als bij instinct schier weet zij vaak een toon te treffen, een dramatisch tooneel op te vatten, aan een geheele rol een kleur te geven, welke aan de grootste tooneelspeelsters herinneren, zonder van haar te zijn afgezien. Maar hoe zij ook met haar aangeboren talent wete te woekeren, er zijn rollen, waarin zij aan dat talent, aan haar ongemeene intelligentie, aan haar ijver niet genoeg heeft, en waarin de leemten in hare kunstopleiding te duidelijk aan den dag treden. Dat de gratie en de adel van manieren eener grande coquette uit de Fransche hofkringen der 17de eeuw, dat de *grande révérence*, het spel met den waaier - dat geduchte wapen der grande coquettes - Mevrouw Frenkel nog vreemd zijn, is niet te verwonderen. Te waardeeren valt het dat zij in menige tirade, in menig tooneel van een juist en fijn begrip harer rol blijk gaf, den toon vaak goed trof en zich voor alle overdrijving wist te hoeden. In het bekende steekspel tusschen haar en Arsinoé, dat zoo licht een snibbig, vinnig tooneel wordt, en waarin de verleiding groot is om door te souligneeren de hatelijkheden en snedige antwoorden sterk te doen uitkomen, weet zij door groote soberheid in toon en gebaren te treffen. Ook van deze Célimène kon men, in hare houding tegenover Alceste, begrijpen, dat zij, met al haar coquetterie, dien man, die haar soms zoo heftig te woord stond, met een ander oog aanziet dan zij het de Acastes en Clitandres doet, die haar louter zoetigheden toedienen.

Wat zou Mevrouw Frenkel ons als Célimène hebben kunnen geven, wanneer zij geleerd had verzen te zeggen, wanneer zij zich op dien breeden stroom der alexandrijnen gemakkelijk wist te bewegen! Nu eens zich wiegelend op den gelijkmatigen kadans, dan weer met speelsch vernuft de grillige lijnen volgend van de Nederlandsche vertaling, coquetteerend als het ware ook met maat en rijm,

zou zij ons hebben weten te bekoren en te boeien. Het breede, lenige vers zou ook aan haar spel, aan hare gebaren breedheid en lenigheid hebben gegeven. Thans was het haar aan te hooren en aan te zien, dat het vers, in plaats van haar te dragen, haar redestroom, hare bewegingen belemmerde; dan stokte zij bij de caesuur, of gleed er aarzelend over heen als over een gevaarlijke plek. Intelligentie, tact, handigheid kwamen haar ook hier te hulp; oefening - en Mevrouw Frenkel heeft tot haar eer getoond voor studie, ook van het meest elementaire, niet terug te deinzen - zal nog verder aan veel tegemoet kunnen komen; maar toch...

Bij de overige rollen zal ik niet lang stilstaan. Zij werden, ofschoon er geen luidruchtig succes mee te behalen viel, nauwgezet, en oogenschijnlijk met lust vervuld, al zou men hier en daar o.a. in het tooneel van het sonnet meer kleur - niet meer actie! - verlangd hebben. Alleen Arsinoé was in verkeerde handen. In deze blozende, welvarende juffer herkende men niet de bittere, afgunstige schoone op haar *retour*, de gevaarlijke schijnheilige door Molière zoo krachtig getypeerd.

Prof. Alberdingk Thijm deelt mede, dat den heer Louis Bouwmeester, wien de titelrol aanvankelijk was toegedeeld, de gelegenheid niet toelachte om de rij zijner creaties met die van Aleeste te vermeerderen, m.a.w. dat hij de rol geweigerd heeft. Het is mogelijk dat dit besluit van den begaafden tooneelspeler van groote zelfkennis getuigt, en dat inderdaad de natuur van zijn talent voor een rol, zoo weinig *en dehors* als deze, zich minder goed leent. In allen geval schonk het een jong kunstenaar de gelegenheid om te toonen wat er in hem zit, en het is gebleken dat dit meer was dan velen tot dusver vermoedden. De Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel zal, geloof ik, wijs handelen indien zij met deze uitkomst haar voordeel doet. Niet door op dezen of genen kunstenaar of kunstenares te steunen en dien tot de *great attraction* van een voorstelling te maken, maar door aan alle leden van het gezelschap, die ijver en liefde voor hun kunstvak aan den dag leggen, beurtelings de gelegenheid te verschaffen om te toonen wat zij kunnen, zal zij hare voorstellingen interessant maken, en het meest de tooneelspeelkunst bevorderen.

Het laat zich aanzien, dat het tooneelseizoen 1886/1887 beslissend zál zijn voor Het Nederlandsch Tooneel. Het zal moeten blijken of de Vereeniging genoeg steun vindt om haar taak te kunnen

voortzetten. Laat dat deel van het publiek, waarvoor zij geld en tijd kostende voorstellingen als die van Molière's *Menschenhater* bestemde, haar in den steek; blijkt het dat dit publiek een Hollandsche tooneelvoorstelling zelfs de helft niet waard keurt van hetgeen, zonder aarzelen, geofferd wordt voor een, zij het ook middelmatige, operavoorstelling; - dan zal men geen recht hebben tot jammeren wanneer over eenige maanden het bestuur van den Amsterdamschen Stadsschouwburg weder in handen valt van hen, die de onderneming in de eerste plaats als een geldwinning moeten beschouwen. Laten wij zorgen dat het zoover niet kome!

J.N. VAN HALL.

Politiek overzicht.

A m s t e r d a m , 23 September.

Op den achttienden van deze maand, juist een jaar nadat de omwenteling te Philippopel de nieuwste phase der Oostersche quaestie had geopend, wendden zich twee afgevaardigden van den Hongaarschen rijksdag tot hunne regeering met een aantal vragen, welker beantwoording, indien zij eerlijk en zonder omwegen kon geschieden, een helder, maar - naar wij vermoeden - weinig troostrijk licht over de staatkunde van de Europeesche groote mogendheden zou verspreiden.

De eerste der beide interpellanten, Balthasar Horvath, oud-minister van justitie, begon met eene korte herinnering van de voorvallen der laatste weken. Een groep van samenzweerders en oproerlingen - zeide hij - lichtte den vorst van Bulgarije in den nacht van den 21sten Augustus uit zijn paleis op. Onder het voorwendsel, dat de staatkunde van den vorst in tegenspraak was met de wenschen en bedoelingen van Rusland, eischte men, dat hij afstand zou doen van den troon, en bracht men hem gevankelijk naar de Russische grenzen. Nauwelijks echter waren in Bulgarije het volk en het leger ontwaakt uit de verdooving van den eersten schrik, of zij vereenigden zich om, in trouwe aanhankelijkheid aan hunnen vorst, de schandvlek weder uit te wisschen, die door enkele roekelooze samenzweerders op de eer van het volk was geworpen. De overweldigers werden na enkele dagen genoodzaakt, de macht, die zij zich hadden aangematigd, weder neer te leggen; een nieuw, constitutioneel bewind werd samengesteld en de vorst teruggeroepen. Weldra besteeg Alexander I, onder de geestdriftvolle toejuichingen zijner onderdanen, op nieuw den troon, waarop hij door den wil

der natie en met volle goedkeuring der Europeesche mogendheden zeven jaren geleden was geplaatst, doch slechts om daarvan, ten gevolge van den onverzoenlijken haat van Rusland en de onbegrijpelijke onverschilligheid der overige mogendheden, weldra voorgoed afstand te doen. Thans staat de troon van Bulgarije ledig, en het is waarschijnlijk, dat bij de verkiezing van een nieuwen vorst wederom Rusland's invloed den doorslag zal geven. Nog grooter is het gevaar, dat het Bulgaarsche volk, door den onwederstaanbaren drang der omstandigheden gedwongen, zich zal werpen in de armen van diezelfde mogendheid, tegenover welke op dit oogenblik geheel Europa machteloos schijnt te zijn. Indien in de politiek van het Europeesch concert geen wijziging plaats heeft, dan opent zich voor Oostenrijk het treurige vooruitzicht om in plaats van een vrij en onafhankelijk Bulgarije, dat zich tot een bolwerk tegen Rusland's machtsuitbreiding ontwikkelde, een broeinest van Russische intriges te zien ontstaan, dat een blijvend gevaar oplevert voor het Turksche rijk en voor de rust, de vrijheid en de onafhankelijkheid der overige volkeren van het Balkan-schiereiland.

Reeds bij de eerste mare van de samenzwering te Sofia was bijna de gansche Europeesche pers het hierover eens, dat de opoffering van vorst Alexander afgesproken werk was geweest. De uitlatingen der officieuse organen, vooral in Duitschland, bevestigden het vermoeden, dat tot dezen prijs het behoud van den vrede was gekocht, en dat reeds te Kissingen en te Gastein tot deze concessie aan Rusland was besloten. ‘Ik voor mij houd dit voor eene zedelijke onmogelijkheid’, - zeide Horvath - ‘want zulk eene overeenkomst, tusschen conservatieve mogendheden gesloten, zou een dubbel gevaarlijke aanranding zijn van het monarchale beginsel in de legitimiteit. Daarenboven houd ik die overeenkomst voor onwaarschijnlijk, omdat zij alleen dan verklaarbaar zou zijn, wanneer zij het eenige middel was tot behoud van den vrede, en tot verzekering der toekomstige veiligheid van onze monarchie. Doch dit is niet het geval, want eene agressieve macht kan niet door toegeeflijkheid worden ontwapend; zij vindt integendeel daarin slechts nieuw voedsel en beschouwt iedere concessie als eene gedeeltelijke vergoeding, die haar het recht geeft om telkens nieuwe eischen te stellen.’

‘De handhaving en bevordering van de zelfstandigheid en de onafhankelijkheid der kleinere Balkanstaten is in de laatste jaren

steeds de grondgedachte geweest van de Oostersche politiek der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie. Iedere afwijking van deze politiek moet voor Oostenrijk vroeger of later noodlottig worden, al kan zij het middel zijn om eene botsing tijdelijk te vermijden. Het laten vallen van vorst Alexander is dus geen quaestie van persoonlijken aard, want deze vorst vertegenwoordigde het beginsel van een vrij en onafhankelijk Bulgarije. Van daar de groote bezorgdheid, die zich in alle deelen der Habsburgsche monarchie openbaart. Sedert twintig jaren is de natie voor geen enkel offer teruggedeinsd, om de regeering in staat te stellen, hare hoogste belangen in het Oosten te verdedigen. ‘Wanneer, na al die offers, eene voor Oostenrijk zoo ongunstige wending van zaken op het Balkanschiereiland mogelijk blijft, terwijl wij met de mogendheid, die tot nu toe in Europa den toon aangaf, door de nauwste alliantie verbonden zijn, waarin bestaat dan het nut van die groote offers? Welke beteekenis en welke waarde heeft dan het verbond met Duitschland voor ons?’

Hieraan vastknoopend, stelde nu Horvath aan de regeering de volgende vragen:

Is het waar, dat de minister van buitenlandsche zaken onder zekere voorwaarden reeds vooraf zijne toestemming heeft gegeven tot de verwijdering of tot het laten vallen van vorst Alexander? Zoo ja, welke waren dan die voorwaarden?

Is het Russische rijk toegetreden tot het verbond, dat tusschen ons en Duitschland bestaat, met andere woorden, hebben wij met eene dubbele of met eene drievoudige alliantie te doen?

Heeft Rusland, in of buiten deze alliantie, waarborgen gegeven, dat het zich zal onthouden van iedere tusschenkomst, gewapend of niet, waardoor de vrijheid der handelingen van de Balkanstaten, met name van Bulgarije, zou kunnen worden belemmerd? Zoo ja, van welken aard zijn die waarborgen?

Eindelijk: mocht onze monarchie vroeger of later genoodzaakt zijn, het gewicht harer zedelijke en gewapende macht in de weegschaal te werpen, om, tegenover het streven van Rusland, het een of andere punt van het Balkanschiereiland aan zijn uitsluitenden of overwegenden invloed te onderwerpen, welk standpunt zal dan het Duitsche rijk, als onze bondgenoot, in zulk een geval innemen?

De tweede interpellatie, van Daniël Iranyi uitgaande, kunnen wij hier met stilzwijgen voorbijgaan. Noch zijne positie in den

Hongaarschen Rijksdag, noch de wijze, waarop hij zijne vragen inkleedde, maakt het waarschijnlijk, dat hij aan Koloman Tisza een afdoend antwoord zal ontlokken. Overigens is het door Horvath gesprokene en gevraagde volkomen toereikend om het standpunt te kenschetsen, waarop zich de openbare meening in Oostenrijk en Hongarije plaatst, en waarvan alleen de Czechen, wier Panslavistische sympathieën hen blind maken voor de belangen der natie, zich verwijderd houden.

Naast Oostenrijk, is het Engeland, aan welks prestige op het Balkanschiereiland door de gebeurtenissen in Bulgarije de grootste slag werd toegebracht. Vorst Alexander was de beschermeling van het Engelsche hof, van het Engelsche ministerie, van de Engelsche pers. Hij werd beschouwd als een uitmuntend werktuig, om Rusland's politiek te dwarsboomen, uitmuntend vooral, omdat de raadgevingen en de vriendschapsbetuigingen, waarmede men hem rijkelijk bedacht, niet veel meer kostten dan de bezoldiging van den Engelschen zaakgelastigde te Sofia. En nog steeds gold voor Engeland de leer, dat Indië aan den Bosporus moest worden verdedigd. Kon men Rusland met de Oostersche quaestie bezig houden, dan belette men het, zijne krachten in Centraal-Azië samen te trekken. Kon men op het Balkanschiereiland een antagonisme tusschen de regeering van St. Petersburg en de Porte in het leven roepen, dan bestond er groote kans, dat de sultan zich bij de overige mogendheden niet al te ernstig zoude beklagen over den onwettigen toestand, die het gevolg was van de Engelsche bezetting van Egypte. Engeland had dus een dubbel belang bij de handhaving van den Battenberger op den Bulgaarschen troon; conservatieve en liberale regeeringen hadden dit erkend. En toch heeft men aan gene zijde van het Kanaal geen hand uitgestoken, toen het machtwoord van den czar aan de regeering van vorst Alexander een einde maakte. Deze onthouding is des te meer in het oog loopend, omdat Engeland zich niet, zooals Oostenrijk, tot gemeenschappelijk handelen genoodzaakt kon achten.

Wij hebben er vroeger, bij de bespreking van het Centraal-Aziatisch conflict, reeds op gewezen, dat Rusland's voortdringen naar het zuiden niet eenvoudig moest worden beschouwd als de uiting eener blinde veroveringszucht of als eene poging tot verwezenlijking van panslavistische droomerijen. Rusland heeft ijsvrije kusten noodig,

en het zoekt die voor zijn Aziatische bezittingen aan de Indische, voor zijn Europeesch grondgebied aan de Aegaeïsche zee. Er ligt dus niets bevreemdends in het streven der Russische staatkunde, om van de Zwarte Zee en de Zee van Marmora Russische binnenmeren te maken, en wanneer men bedenkt, dat volgens den code der politieke moraliteit eene berooving van de Porte sedert langen tijd al niet meer voor eene doodzonde wordt gehouden, dan is dit streven, van een Russisch standpunt beschouwd, volkomen te billijken. Geheel anders echter wordt de vraag, wanneer men zich op een Europeesch standpunt stelt. Dan dient men in aanmerking te nemen, dat Ruslands overwicht op het Balkanschiereiland de ondergang zou zijn van Oostenrijk, welks zwaartepunt, na de gebeurtenissen van 1866 en 1871, meer en meer naar het Oosten is verplaatst, en dat de handel met die streken, ook voor het overige Europa, door een Russisch tolcordon zoo goed als afgesloten zou zijn. Deze overwegingen hebben in 1878 den doorslag gegeven, toen het congres te Berlijn het door Rusland bij den vrede van San Stefano tot stand gebrachte Groot-Bulgarije omverwierp, Macedonië aan de Porte teruggaf en Oost-Roemelië tot eene autonome, maar toch nog Turksche provincie maakte; toen Bosnië en de Herzegowina door Oostenrijk werden bezet. Zoo was, toen later ook Servië zich bij Oostenrijk aansloot, de Russische invloed op het Balkanschiereiland geheel geneutraliseerd; onbeperkt bleef hij heerschen in Montenegro, in beperkteren zin in Bulgarije, maar verder kon hij zich niet uitstrekken. En thans brengt de val van vorst Alexander niet slechts Bulgarije, maar ook Oost-Roemelië onder den rechtstreekschen invloed van Rusland, terwijl het onder deze omstandigheden slechts eene vraag van tijd is, hoelang Macedonië rustig zal blijven en hoelang het duren zal, eer de panslavistische woelingen ook den troon van koning Milan van Servië zullen hebben ondermijnd.

Voor welke mogendheid, behalve Rusland, het in het leven roepen van zulk een toestand wenschelijk kan zijn, is ons een raadsel. En toch is het ontegenzeggelijk waar, dat eene eerste en belangrijke stap in die richting is gedaau, nu de heer Von Bismarck aan de Russische regeering *carte blanche* heeft gegeven.

Over hetgeen hiertoe de aanleiding kan zijn geweest, verdiept men zich in gissingen. De officieuse pers had natuurlijk hare formule gereed. Alles was geschied in het belang van den vrede.

De Duitsche rijkskanselier was gesteld voor de keuze, om den Battenberger aan den toorn van den czar op te offeren, of een oorlog met Rusland te beginnen. Het spreekt van zelf, dat hij het eerste moest doen, al stuitte het hem tegen de borst. Maar was dit alternatief inderdaad zóó klemmend? En, zoo ja, was het dan zeker, dat - gelijk de officieuse pers beweerde - met de verwijdering van vorst Alexander alle moeielijkheden uit den weg zouden zijn geruimd en de vrede verzekerd zou zijn?

Bij deze beide vragen moeten wij een oogenblik stilstaan.

Men was tot nu toe gewend, de Duitsch-Oostenrijksche alliantie te beschouwen als het beste bolwerk van den vrede. De bondgenooten waren machtig genoeg, om elken aanval van Rusland of van Frankrijk af te slaan. Zelfs het tot stand komen eener Russisch-Fransche alliantie behoefde den tweekeizersbond geen vrees in te boezemen. Is nu in dien toestand plotseling eene verandering gekomen? Hebben vorst Bismarck en graaf Kalnoky de militaire krachten, waarover zij beschikken, overschat? Hebben de nieuwe onderdanen van den czar in Centraal-Azië het Russisch leger zooveel ontzaglijker gemaakt? Heeft generaal Boulanger aan het Fransche leger eene nieuwe, ongekende kracht ingeblazen?

Dit alles kan men veilig ontkennen. Daarenboven was eene Fransch-Russische alliantie minder waarschijnlijk dan ooit, omdat de *incompatibilité d'humeur* eene toenadering van den gezalfden autocraat aan de Newa tot de radicale republikeinen aan de Seine bijna ondenkbaar maakt. Had de heer Von Bismarck zijn *veto* laten hooren met den nadruk, dien hij daaraan beter dan iemand anders weet te verleenen, dan zou Oostenrijk zich volijverig aan zijne zijde hebben geschaard. Engeland zou, als men het daartoe de gelegenheid had gegeven, gaarne de ziel van eene diplomatieke campagne zijn geworden, Frankrijk zou zich terzijde hebben gehouden, Italië zou met de geallieerden gemeene zaak hebben gemaakt en de raadslieden van den czar zouden zich tweemaal bedacht hebben, eer zij zich tegen zulk eene coalitie durfden verzetten, en hun panslavisten en chauvinisten het consigne hebben gegeven, om een toontje lager te spreken.

Indien wij echter voor een oogenbljk aannemen, dat de heer Von Bismarck inderdaad voor het boven beschreven alternatief stond, dan mag men allereerst vragen, of hij aan het beginsel der monarchie en der legitimiteit, waarvan hij immers een der steun-

pilaren is, geen zwaren slag heeft toegebracht, door de meer dan ergerlijke middelen goed te keuren, van welke de Russische regeering zich tot bereiking van haar doel bediende. Maar vooral komt zijne politiek in een bedenkelijk licht, wanneer men bemerkt, dat de moeielijkheden in Bulgarije, na het vertrek van den vorst, eer grooter dan kleiner zijn geworden.

Men zou den heer Von Bismarck onrecht aandoen, wanneer men onderstelde dat hij deze moeielijkheden niet had voorzien. Van meer dan eene zijde zijn dan ook pogingen gedaan, om de raadselachtige houding van den Rijkskanselier te verklaren, door de verzekering, dat hij in dit geval niet vrij is geweest, om te handelen, zooals hem goed dacht. Het is bekend, dat de hoogbejaarde Duitsche keizer meermalen ten stelligste verklaard heeft, geen oorlog meer te willen voeren; even bekend is het, dat de grijze monarch voor zijn achterneef, den Russischen czar, eene bijzondere sympathie gevoelt, die zich aan de vijandige houding van het Russische volk tegeuover de Duitsche naburen niet stoort, maar integendeel een duidelijk welbehagen vindt in het feit, dat de wil der heerschers tot nu toe de hartstochten der volkeren in toom heeft kunnen houden. De onderstelling ligt dus voor de hand, dat keizer Wilhelm dezen keer - bij uitzondering - zijn wil heeft doorgedreven, en zijn vertrouwden raadsman in het ongelijk heeft gesteld. Bij hem zullen de bezwaren, die de chauvinisten en panslavisten in Rusland aan eene vreedzame staatkunde in den weg leggen, méér hebben gewogen, dan bij den heer Von Bismarck, die zeer goed weet, dat een krachtig *Quos ego*, door hem uitgesproken, te St. Petersburg als eene afdoende waarschuwing wordt beschouwd.

De onderstelling, dat in de laatste phase der Oostersche quaestie lang niet alles naar den zin van den Duitschen rijkskanselier is gegaan, vindt eene bevestiging in de omstandigheid, dat de heer Von Bismarck, gebruik makende van eene hem in 1878 bij de wet toegekende bevoegdheid, een deel zijner taak, en wel juist de functiën van minister van buitenlandsche zaken, aan een ander heeft overgedragen en, reeds voor dat hij hiertoe overging, een debat in den Rijksdag over de buitenlandsche politiek zorgvuldig heeft vermeden.

Plaatst men zich op het standpunt der Duitsche en Russische officieuse pers, dan moet men aannemen, dat de vrede dan alleen verzekerd is, wanneer de Bulgaren zich, aan handen en voeten

gebonden, aan Rusland overgeven. Voorloopig echter schijnen de Bulgaren volstrekt niet geneigd, om van de door hen, ondanks de Russische regeering, verworven zelfstandigheid afstand te doen. Het regentschap bestaat uit Stamboeloff, Moetkoeroff en Karaveloft - de beide eersten zijn verklaarde vijanden van Rusland. De Bulgaarsche officieren, die hun rang in den oorlog tegen Servië hebben verdiend, zijn alles behalve geneigd om zich weder te stellen onder het bevel van hun Russische wapenbroeders, die, toen zij in het Bulgaarsche leger dienden, een vijfmaal zoo hoog traktement kregen als de officieren uit het land zelf. De Sobranja heeft, gelijk zij dit sedert 1878 telken jare deed, op 11 September, den Alexanderdag, een adres van hulde aan den czar gezonden, maar een paar dagen later nam zij een adres van antwoord aan op de openingsrede van het regentschap, en sprak daarin haar afschuw uit voor den - met Russisch geld betaalden - aanslag van 21 Augustus, haar bewondering voor de vaderlandsliefde en zelfopoffering van den verdreven vorst, en haar vaste voornemen om, onder geenerlei voorwendsel en in geenerlei vorm, een inbreuk te dulden op de zelfstandigheid en de onafhankelijkheid der natie. Van Russische zijde is dit ‘verzet’, of - gelijk de *Novoje Vremya* het noemt, - deze ‘onbeschaamde dwaasheid’, beantwoord met de zending van generaal baron Kaulbars als zaakgelastigde, terwijl aan dezen ambtenaar, wiens naam in Bulgarije maar al te zeer bekend is, als taak is opgedragen, de verkiezingen voor de groote Sobranja te ‘organiseeren.’ Men begrijpt wat dit beteekent. Generaal Kaulbars zal ongetwijfeld beschikken over een wèl voorzienen buidel, - niet minder dan de verraders Clement en Zankoff, die met handen vol Russische roebels en imperialen uitdeelden. Helpt dit niet, dan heeft hij de gansche, ontzaglijke gewapende macht van het czarenrijk achter zich. En de panslavist Katkoff, wiens chauvinistisch dringen en drijven dezer dagen door den czar met een der hoogste Russische orden is beloond, heeft gezorgd, het in zijn Moskouër *Wjedomosti* wereldkundig te maken: Rusland's leger is bij de jongste manoeuvres te Brest-Litowsk gebleken sterk genoeg te zijn om iederen vijand te trotseeren; de czar kan in Bulgarije doen wat hem goeddunkt. Waren er nu slechts Russen en Bulgaren op de wereld, dan zou men met genoegzame zekerheid de toekomst kunnen voorspellen. Thans echter is het de vraag: hoever zullen de overige mogendheden het laten komen? Zal in de eerste

plaats Oostenrijk tijdelijk blijven toezien, als Bulgarije eene Russische provincie, of althans een Russische vazalstaat is geworden? Dan zou het overtuigend bewijs geleverd zijn, dat het bondgenootschap met Duitschland de Habsburgsche monarchie machteloos had gemaakt.

Waarschijnlijker komt het ons voor, dat de oude Napoleontische leer der compensatiën, op kleiner of grooter schaal, zal worden toegepast. De *Standard* ziet, in minder sierlijke beeldspraak, hoe de gieren reeds van alle kanten op het aas toesnellen, en geeft duidelijk te verstaan, dat als men aan het verdeelen van het Turksche rijk gaat, Engeland Egypte voor zijn deel zal behouden. Mogelijk zullen Creta en een paar andere eilanden in de Middellandsche. Zee er nog bijkomen, maar op zulk eene kleinigheid za niet worden gezien.

Inderdaad, de Egyptische quaestie is weder aan de orde. Sedert de heer Gladstone, in een aanval van braafheid, beloofde het Nijldal zoo spoedig mogelijk te zullen ontruimen, maakt de Fransche pers van iedere gelegenheid gebruik, om den Engelschen staatslieden deze belofte te herinneren. Enkele weken geleden gaf de quaestie der Nieuwe Hebriden daartoe aanleiding. Volgens een tusschen Engeland en Frankrijk gesloten traktaat zou geen der beide mogendheden deze eilandengroep annexeeren, en dit is dan ook officieel nog niet geschied. Feitelijk echter zijn de Nieuwe Hebriden, onder het een of ander voorwendsel, sedert geruimen tijd door Fransche troepen bezet, en nu Engeland op de ontruiming aandringt, luidt het spottend antwoord: ‘Geef gij zelf het goede voorbeeld; gij zijt reeds meer jaren in Egypte, dan wij maanden op deze Australische eilanden waren.’

Het is juist geen belangelooze sympathie voor Egypte en de Egyptenaren, die de Fransche pers eenstemmig op de ontruiming van het Nijldal door Engeland doet aandringen. ‘De militaire bezetting’ - schrijft het *Journal des Débals* - ‘moest, zooals Engeland herhaaldelijk verzekerd heeft, ophouden, zoodra de rust in Egypte zou zijn hersteld. Welnu, de meest volmaakte orde heerscht daar te lande, en toch gaan de Engelschen niet weg.’ En op denzelfden dag schrijft de *Temps:* ‘Het Britsche régime heeft den toestand van Egypte, wel verre van dien te verbeteren, dagelijks erger gemaakt; met elken dag komt de bevolking in treuriger omstandigheden.’ Zooals men ziet, stemmen de praemissen der beide bladen niet al te best overeen; toch komen beiden tot het-

zelfde resultaat: de Engelsche bezetting moet uit Egypte worden teruggetrokken. Moet dan Egypte aan zijn lot worden overgelaten? moet de sultan er soms troepen heenzenden, om den in het zuiden van het land dreigenden inval der Soedaneezen te bestrijden? Zal het condominium van Frankrijk en Engeland weder worden ingevoerd, of zal Frankrijk de rol overnemen, die tot nu toe in Egypte door Engeland is gespeeld? Dit alles is, als men de Fransche bladen raadpleegt, eene quaestie van later zorg, als eerst maar de Engelsche troepen uit Egypte verdwenen zijn.

Om dit doel te bereiken, acht men, naar het schijnt, in Frankrijk geen opoffering te groot. De meest verbitterde tegenstanders van Jules Ferry prijzen thans eene toenadering tot Duitschland aan, die een der hoofdpunten van beschuldiging tegen dezen veelbelasterden minister uitmaakt. Het klinkt waarlijk vermakelijk, als men een orgaan als de *Figaro*, met een fraai compliment aan de wijsheid en waakzaamheid van den heer de Freycinet, hoort beweren, dat de nieuw benoemde Fransche gezant bij het hof te Berlijn, de heer Jules Herbette, geen andere zending te vervullen heeft, dan het voorbereiden en tot stand brengen eener tegen Engeland gerichte overeenkomst tusschen Frankrijk en Duitschland.

Men haalt de schouders op, wanneer men den *Figaro* hoort fantaseeren over een half millioen soldaten en vijfhonderd torpedobooten, die binnen enkele weken te Boulogne kunnen worden bijeengebracht, om aan den ‘Engelschen overmoed’ voor altijd een einde te maken. Maar al acht men de Fransche regeering niet in staat tot de dwaasheid om met Engeland een oorlog te beginnen ter wille van de Nieuwe Hebriden, zelfs niet ter wille van Egypte, toch dient men een open oog te hebben voor de teekenen des tijds. En dan zal men de toenadering tot Duitschland niet tot de onmogelijkheden rekenen.

Niettegenstaande enkele grove uitvallen, zoogenoemde ‘koudwaterstralen’, die meer tot nut en stichting van de Duitschers zelven dan van hunne naburen moeten dienen, schijnt de heer Von Bismarck een oorlog met Frankrijk niet te wenschen. Evenmin - wij hebben het op deze plaats reeds vroeger betoogd - kan hem de omverwerping van den republikeinschen regeeringsvorm wenschelijk voorkomen, zoo lang niet de leiding van zaken in Frankrijk geheel in handen komt van de uiterste linkerzijde, hetgeen het gevaar voor eene revolutionnaire en socialistische propaganda zeer zou ver-

meerderen. In een schrijven uit Weenen aan het *Journal des Débats* werd dezer dagen de houding der Duitsche regeering tegenover Frankrijk omschreven in deze woorden: ‘Men wenscht u te Berlijn niet meer naar de linkerzijde te zien overhellen, maar u evenmin naar de rechterzijde te zien terugkeeren. Wat men wèl wenscht is, u te beletten alliantiën te sluiten en ook - vergeef mij de uitdrukking - u afleiding te bezorgen.’

Die afleiding had natuurlijk ten doel, Frankrijk niet langer onafgewend den blik te doen vestigen op de *trouée des Vosges*. Zij werd verkregen door de aanmoediging der actieve koloniale politiek van Jules Ferry, welke in Tunis en in Tonkin inderdaad niet te verwerpen resultaten heeft opgeleverd. De val van het ministerie-Ferry had echter ten gevolge, dat de heer De Freycinet zich, na het korte interregnum-Brisson, verplicht rekende, de politiek van zijn voorganger bijna in alle opzichten om te keeren. De verhouding tusschen Berlijn en Parijs werd dien ten gevolge minder welwillend, en het eerste gevolg hiervan was het mislukken der conferentie over de neutralisatie van het Suez-kanaal. Weinige maanden later, bij de quaestie van de blokkade der Grieksche kust, vond de heer Von Bismarck eene nieuwe gelegenheid, om aan de Fransche regeering te bewijzen, dat haar isolement voor haar geen bron van kracht was. Eindelijk heeft de buitengewone toegeefelijkheid, waarmede Duitschland zich in de Oostersche quaestie naar Rusland's wenschen heeft geschikt, de toch reeds zeer geringe kansen op een bondgenootschap tusschen Rusland en Frankrijk geheel doen verdwijnen, terwijl de koloniale quaestie, die op dit oogenblik de *corde sensible* van Engeland en Frankrijk beide is, eene nauwere aaneensluiting van de beide Westersche mogendheden voorloopig zeer moeielijk maakt. Onder deze omstandigheden is het niet te verwonderen, dat de heer De Freycinet zijn heil zoekt in het aanknoopen van meer vriendschappelijke betrekkingen met de regeering te Berlijn. De benoeming van den heer Herbette schijnt inderdaad van zulk eene gezindheid te getuigen. Jules Herbette is telkens, wanneer de heer De Freycinet als hoofd van het ministerie van buitenlandsche zaken optrad, de rechterhand van den minister geweest, hetzij als ‘directeur politique’ van diens kabinet, hetzij als directeur van het personeel. Daarenboven is de heer Herbette geen *député*. Uit de eerste omstandigheid mag men afleiden, dat de heer De Freycinet, den meest vertrouwde zijner vrienden naar

Berlijn zendende en zich daardoor van een hooggewaardeerden steun oeroovende, buitengewone waarde hecht aan de betrekkingen met Duitschland. En daar de heer Herbette geen kamerlid is, mag men onderstellen, dat zijne benoeming niet het gevolg is eener parlementaire intrige.

De Engelsche regeering zal in de Egyptische quaestie zeker niet toegeven; Lord Randolph Churchill heeft in het Lagerhuis verklaringen afgelegd, die geen twijfel overlaten aan Engeland's vast besluit, om in Egypte te blijven, totdat het daar ‘zijne taak zal hebben vervuld’, met andere woorden, om het terugtrekken der Britsche troepen uit het Nijldal *ad Kalendas Graecas* uit te stellen. Doch in andere opzichten toont de regeering van Lord Salisbury zich tegenover Frankrijk bijzonder inschikkelijk. Volgens de Weener *Politische Correspondenz* wil de Engelsche premier zijn verzet tegen de annexatie van de Nieuwe Hebriden door Frankrijk opgeven, mits deze laatste mogendheid zich verbinde, om niet langer veroordeelde misdadigers naar de tegenwoordige strafkoloniën in de Stille Zuidzee te zenden. Ook op Madagascar is de Engelsche regeering Frankrijk ter wille geweest. De eerste minister, tevens prins-gemaal, Rasaromino, spant voortdurend al zijne krachten in, om de bepalingen van het met Frankrijk gesloten verdrag te ontduiken. Voor eenige maanden gaf hij aan een Engelsch syndicaat verlof tot het oprichten van eene bank, die met het innen en het beheeren der invoerrechten zou worden belast, onder voorwaarde, dat zij aan de regeering der Hova's eene som van twintig millioen francs zou voorschieten. De toeleg was duidelijk: de Franschen houden Tamatave bezet, totdat eene oorlogsschatting van tien millioen francs door de Hova's zal zijn betaald, en de Engelsche leening moest Rasaromino in staat stellen, om die schuld af te doen. Was eerst Tamatave weder in de macht van de Hova's, dan zouden deze gemakkelijk middelen vinden, om zich het Fransche protectoraat van den hals te schuiven. Van Fransche zijde werd nu beweerd, dat het sluiten eener leening in Engeland door de regeering van Madagascar in strijd was met het tractaat van 2 Februari, en in een der laatste zittingen van het Lagerhuis heeft de Engelsche ondersecretaris van buitenlandsche zaken, Sir James Fergusson, uitdrukkelijk verklaard, dat de Fransche regeering met deze bewering volkomen in haar recht was.

De groote toegeeflijkheid van het Engelsche kabinet tegenover

Frankrijk bewijst, dat men zich te Londen alles behalve sterk voelt. Indien werkelijk eene coalitie van de groote mogendheden tot stand kwam, om Engeland den kategorischen eisch tot ontruiming van Egypte te stellen, zou de Engelsche regeering in geen geringe verlegenheid verkeeren. Haar leger moge tegen Soedaneezen en Kaffers bruikbaar zijn, maar in vergelijking met de ontzaglijke troepenmassa's, die de groote mogendheden van het Europeesche vasteland op de been kunnen brengen, is het volkomen onbeduidend. Hare vloot heeft in ontwikkeling en uitbreiding geen gelijken tred gehouden met die van andere groote staten, en de jongste onthullingen over den treurigen toestand van het door een der grootste Engelsche fabrieken geleverde materieel hebben het vertrouwen op de zeemacht ernstig geschokt. De weifelende en aarzelende politiek, vijf jaren lang door den heer Gladstone toegepast, heeft overal wantrouwen gewekt, en thans is het niet gemakkelijk een bondgenoot te vinden. Daarbij komt nog, dat ieder op zijne manier het *do ut des* wil toepassen, en zijn steun en medewerking afhankelijk maakt van hetgeen daarbij te verdienen zal zijn, terwijl Engeland zooveel onrechtvaardig verkregen goed op zijn geweten heeft, dat het bij eene nieuwe transactie stellig meer kans zou hebben om te verliezen, dan om wederom riemen te snijden uit andermans leer.

‘De bewering, dat vorst Bismarck niet mede kan werken om Rusland in toom te houden, omdat hij in Frankrijk reeds een onverzoenlijken vijand heeft, schijnt ons volkomen bezijden de waarheid,’ - schreef de *Standard* in een zijner laatste nummers. ‘Ons land zou zich op hetzelfde kunnen beroepen. Wij zullen niet zeggen, dat Frankrijk voor ons een onverzoenlijke vijand is; maar niemand betwijfelt dat, indien wij in een ernstigen strijd waren gewikkeld met een vijandige macht, onze buren van de gelegenheid zouden gebruik maken om onze positie in Egypte te verzwakken. Het is zeker volkomen begrijpelijk, dat iedere mogendheid den last van kostbare en gevaarlijke veldtochten van zich af tracht te schuiven, maar dit overlegd egoïsme kan slechts één gevolg hebben. Het maakt geen dupes of slachtoffers, maar Rusland profiteert middelerwijl van de vruchtelooze pogingen zijner verschillende vijanden, om elkander de loef af te steken. Indien Italië of eenige andere mogendheid een ernstig belang heeft bij het oprichten van een slagboom tusschen Rusland en Constantinopel, dan moet het tot de bereiking van dit doel medewerken, zonder vooraf te beproeven, voor zichzelf eene

goede belooning te bedingen.' Dit is eene uitnemende leer, maar zij klinkt verrassend in den mond van de lieden, die Cyprus en Egypte in den zak hebben gestoken, om van andere streken buiten de Middellandsche Zee niet eens te spreken. 'De waarheid is waarschijnlijk', - zoo gaat de *Standard* voort - 'dat de militaire mogendheden van Europa zich alle op zoo pijnlijke wijze bewust zijn van den omvang der opofferingen, die zij zich moeten getroosten, om hare legers tot een hoogen trap van volmaaktheid te brengen, dat zij deze kostbare instrumenten niet willen gebruiken, zonder het vooruitzicht te hebben, zich in de toekomst voor de uitgaven van het verleden schadeloos te kunnen stellen.' Zulk eene verhouding noemt de *Standard* gevaarlijk, omdat daardoor al de mogendheden van elkaar worden vervreemd, terwijl zij een onschatbaar voordeel geeft aan Rusland, dat, met of zonder bondgenooten, gestadig streeft naar het bereiken van een juist omschreven doel.

Deze laatste woorden zijn volkomen toepasselijk op een anderen vijand van Engeland, op den leider der Iersche nationalisten. Ook de heer Parnell weet wat hij wil, en verliest zijn doel geen oogenblik uit het oog. De keuze zijner bondgenooten valt hem niet moeielijk: hij neemt, wat hij krijgen kan. Dezen keer heeft hij zijne nieuwe vrienden, de Gladstonianen, in niet geringe moeielijkheid gebracht. De conservatieve regeering had verklaard, eerst in Februari een wetsontwerp tot tegemoetkoming aan de grieven der Ieren te kunnen indienen; de heer Parnell had er niet tegen, het Home Rule vraagstuk zoolang te laten rusten, maar beweerde, dat de nood der pachters dringend voorziening eischte. Hij verzocht en verkreeg verlof van de regeering, om zelf een ontwerp in te dienen, waarvan de hoofdbepaling was, dat de landheeren ten opzichte van de pachters, die de helft van hunne pacht hadden betaald, niet tot uitzetting mochten overgaan. Zooals men ziet, zou de goedkeuring van deze bepaling de stilzwijgende erkenning in zich sluiten, dat de door de Iersche landbouwers verschuldigde pacht 50 percent te hoog is, hetgeen in de meeste gevallen zeker overdreven is. Het baatte niet, of de heer Parnell dezen indruk al trachtte weg te nemen, door aan zijn wetsontwerp een geheel tijdelijk karakter te geven. Het ontwerp werd met eene aanzienlijke meerderheid verworpen.

Er bestaat thans groote kans, dat de leiders der nationalistische beweging, zich beroepende op het mislukken hunner poging, om een compromis tot stand te brengen, wederom een *No Rent*-manifest

uitvaardigen, d.i. den pachters aanraden in het geheel geen pacht te betalen, zoolang het Engelsche parlement doof blijft voor hunne eischen. De regeering heeft getracht, dit door eene concessie harerzijds te voorkomen. Zij heeft na de troonrede waarmede het parlement namens de koningin gesloten werd, aangekondigd, dat de zittingen niet in Februari, maar reeds op 11 November zouden worden hervat. Het is zeer te betwijfelen, of de Ieren zoo lang geduld zullen oefenen; men weet, dat zij er geen bezwaar in zien hun voordeel te doen met de buitenlandsche moeilijkheden, waarin de regeering zich bevindt.

Over die buitenlandsche moeilijkheden echter zijn de beschouwingen, welke Lord Salisbury der koningin in den mond heeft gelegd, als naar gewoonte bijzonder optimistisch. De betrekkingen met de overige mogendheden zijn - natuurlijk! - van vriendschappelijken aard. De troonsafstand van Alexander van Bulgarije wordt gemakshalve toegeschreven aan de muiterij van een deel der troepen van dien vorst. Alleen in de verzekering, dat de nieuwe vorst van Bulgarije zal worden gekozen volgens de bepalingen van het traktaat van Berlijn, en dat geen inbreuk zal worden gemaakt op de vrijheden en rechten, die door de traktaten aan Bulgarije zijn gewaarborgd, vindt men een kleinen *Seitenhieb* tegen Rusland.

Toen de heer Von Bismarck eenige weken geleden van Gastein naar Berlijn terugkeerde, en zijn trein in een klein station eenig oponthoud had, achtte de burgervader van deze plaats het eene schoone gelegenheid, om den Duitschen rijkskanselier in een politiek gesprek te wikkelen. De goede burgemeester was niet overbescheiden, en wilde het naadje van de kous kennen. ‘En wat denkt Uwe Doorluchtigheid van het behoud van den vrede?’ - vroeg hij eindelijk, nadat hij telkens met een kluitje in het riet was gestuurd. ‘Lees er uw *Faust* maar eens op na!’ - antwoordde de vorst met een lachje, en de stoomfluit maakte een einde aan het gesprek.

Den *Faust* nalezen - zeker een nuttig werk. Maar waar moest de man het boek opslaan, om de geheime bedoelingen van den grooten staatsman te raden? Een der officieuse bladen was zoo vriendelijk om een kleine vingerwijzing te geven.

Nichts bessers weiss ich mir an Sonn- und Feiertagen,
Als ein Gespräch von Krieg und Kriegsgeschrei,
Wenn hinten, weit, in der Türkei,
Die Völker auf einander schlagen.
Man-steht am Fenster, trinkt sein Gläschen aus
Und sieht den Fluss hinab die bunten Schiffe gleiten;
Dan kehrt man Abends froh nach Haus,
Und segnet Fried' und Friedenszeiten.

Zoo oordeelt een van de eerzame spiesburgers, en de ander antwoordt hem:

Herr Nachbar, ja! so lass ich's gehn;
Sie mögen sich die Köpfe spalten,
Mag alles durch einander geh'n;
Doch nur zu Hause bleibt's beim Alten.

Als dit werkelijk de meening van den heer Von Bismarck is - hetgeen wij nog meenen te mogen betwijfelen -, als volgens hem een schandelijk onrecht en een ongehoorde schending van eene internationale overeenkomst stilzwijgend moeten worden geduld, dan mag men met den Italiaanschen staatsman Bonghi vragen, of niet sedert 1870 het rechtsbewustzijn der beschaafde natiën voortdurend is afgenomen.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige kroniek.

Haagsche omtrekken door Damas (No. 1-3). 's-Gravenhage, W.P. van Stockum en Zoon.

Gij ook al, D a m a s !

Wanneer wij, na een week lang in de groote en kleine couranten van ons vaderland de groote en kleine politiek van den dag te hebben gevolgd, - een mensch dient op hetgeen men ‘de hoogte’ van zijn tijd noemt te blijven! - den Zondag genaderd zijn, dan plegen wij gretig de hand uit te strekken naar die bladen, welke ons door een pittige letterkundige schets of door een geestige kroniek in frisscher, opwekkender atmosfeer verplaatsen. En zoo grepen wij in de laatste jaren des Zondags steeds het eerst naar uw *Haagsche omtrekken*, die, wel soms de politiek raakten - in den Haag ontkomt niemand er geheel aan - maar toch, hoofdzakelijk als prettige en pittige, levende en levendige, artistiek gevoelde en artistiek uitgevoerde schetsen op het gebied van kunst en letteren, op het gebied van het publiek leven, ons boeiden en bekoorden.

En wat gaat gij nu beginnen - gij, die nog niet lang geleden (in uw eersten bundel p. 170) beweerdet droge wetenschap te vlieden als de pest en didactische kronieken even onuitstaanbaar te vinden als didactische poëzie; gij, die uitdrukkelijk verklaardet: ‘Ik wil mijn vroolijke Omtrekken niet geplaatst zien naast boeken, welke in politiek doen’? Gij gaat politiseeren! Het spijt u zelf, dat ge misschien eenige lezers zult moeten verliezen, dat ge wellicht het trouwste deel van uw publiek, uwe lezeressen, zult afschrikken. ‘Ach,’ - zucht gij - ‘wij hadden het zoo goed in het Capua der letteren en kunsten, en het was ons steeds een

lust in paren rond te dolen langs de heuveltoppen der fantasie; onze gevechten waren slechts spiegelgevechten; onze krakeelen voeders der min; en het vlugge woord dat we, als den gevederden bal van het raketspel, elkander lachend toewierpen, had geen tijd te wonden, omdat het door den tegenspeler met een vaste slag was teruggeworpen....'

Maar - zegt ge ons - 'de ernst der Nederlandsche toestanden' dringt u; 'een lang teruggedrongen plichtsgevoel' laat u niet met rust; gij moogt u 'niet langer onthouden van de bespreking onzer landsbelangen'; gij meent 'het verplicht te zijn aan uwe getrouwen rekenschap te geven van (uwe) overtuiging op staatkundig gebied.' Nog eens, Damas: wat gaat gij beginnen!

Gij, die uw Musset kent, - niet waar, zijn *Poesies nouvelles* liggen onder uw bereik in uw boekenkast en in uw vóór-politieken tijd hebt gij er zoo dikwijls in gebladerd, dat ge de schoonste gedeelten van buiten kent? - gij herinnert u dat Sonnet aan den lezer, waarmede de dichter der *Nuits* zijn tweeden bundel besluit. Ook de Musset was van den ernst der tijden doordrongen.

> En vérité, ce siècle est un mauvais moment,

klaagde hij.

> Tout s'en va, les plaisirs et les moeurs d'un autre âge,
> Les rois, les dieux vaincus, le hasard triomphant,
> Rosalinde et Suzon qui me trouvent trop sage,
> Lamartine vieilli qui me traite en enfant.

Maar toch, 'aan politiek doen' - dat nooit.

> La politique, hélas! voilà notre misère.
> Mes meilleurs ennemis....

Verstaat gij, Damas? niet 'dat puik der vrienden, die mij hebben bemoedigd gedurende de moeilijke uren eens gewaagden overgangs', zooals gij ze noemt - maar

> Mes meilleurs ennemis me conseillent d'en faire.
> Etre rouge ce soir, blanc demain; ma foi, non.

> Je veux, quand on m'a lu, qu'on puisse me relire.
> Si deux noms, par hasard, s'embrouillent sur ma lyre,
> Ce ne sera jamais que Ninette ou Ninon.

En nu gaat ge Ninette en Ninon op de vlucht jagen, Rosalinde en Suzon, die u reeds wat ernstig en deftig begonnen te vinden, voor goed van u verwijderen, en met haar een vroolijk troepje vrienden en vriendinnen. Reeds nu vernemen wij, dat gij hun dankt die u trouw zijn gebleven, ‘toen de smaad (u) werd toegeworpen uit volle, vuile handen.’ Daar hebt ge 't al! Dat zoudt ge van Ninette noch van Ninon ooit hebben ondervonden, noch van haar die, ‘wanneer ze eens even de blanke vingers over (uw) tafel mochten laten glijden, de rozen zouden verkiezen boven de boeken.’

En dan spreekt ge er reeds van dat ge alleen denkt te staan en alleen te gaan, ‘oude banden verbrekend en gulden windselen van (u) werend.’ Dus iets als een martelaar, of althans als een slachtoffer zijner overtuiging? Och kom, Damas! vroolijke, geestige Damas, hoe hebben wij het nu met u?

Het is mogelijk, dat ge een groot politicus zijt, - maar hoe verklaart ge dan dien spotachtigen blik waarmede ge ons vertelt dat de ‘voorvader’, wiens borstbeeld op uw boekenkast prijkt, op den ‘schrijvenden nazaat’ neerziet? Het is mogelijk, dat gij al de politici in den lande - ontelbaar als het zand der zee! - zult verbazen door uw scherpen blik op de Nederlandsche toestanden, en uw geniale oplossing van tot nu toe niet te ontwarren vraagstukken; - maar zult gij, die bij het raketten den gevederden bal met zooveel handigheid weet te werpen en die, o Damas, uw gedamasceerden kling weet te doen flikkeren in het zonlicht zonder er ooit iemand ernstig mee te wonden, laat staan te doorsteken - zult gij met die andere wapenen en werptuigen terecht kunnen, welke men in het politiek strijdperk pleegt te gebruiken?

Zult ge de knots weten te hanteeren, en de scherpe pijlen in het hart van uw tegenstander weten te richten; zult gij den Bijbel en de Encycliek - want ook die wapenen worden in den politieken strijd gebruikt - weten terug te slingeren of op te vangen, waar men ze u naar het hoofd werpt? En zult ge ten slotte uw goede luim, uw spotziek vernuft, uw geest en uw artistieken zin ongedeerd en ongeschonden tehuis brengen uit den strijd?

Eén ding is misschien in staat onze ongerustheid eenigszins te temperen. Werd uw eerste bundel *Omtrekken* opgeluisterd door een teekening van de Stuers en een ets van Storm, gij hebt begrepen ook uw nieuwe taak niet te mogen aanvaarden zonder de Kunst te hulp te roepen. Rochussen, de kunstenaar die in enkele

geniale pennetrekken ons een tafereel uit onze geschiedenis of een historisch plekje voor de oogen weet te tooveren, treedt aan uw zijde op; daardoor hebt ge uw geschrift als het ware onder de schuts van de Kunst gesteld. En wat geeft de smaakvolle frontespies ons te zien? Niet het Binnenhof, de keuken, waaruit de onsmakelijke geuren van het politieke brouwsel ons tegemoet komen; maar den Vijverberg, met een gedeelte van het Mauritshuis, het bekende torentje, het eiland, het schilderachtigste plekje van de Residentie, *het hart van 's Gravenhage*. Wij hebben een stille hoop, dat dit stadsgezicht u distracties zal bezorgen en, dat, op het oogenblik waarop de politiek het u te bang maakt, de n a t u u r zal zegevieren over de l e e r .

Reeds uw tweede Omtrek geeft ons grond voor die hoop. In een parallel tusschen de politiek en een woud, noemt ge beiden kil, 'omdat de lieve zon niet kan dringen door het dichte gewelf van takken en parlementshuizen.' En dan laat ge er op volgen, als met een zucht van verlichting: 'Maar nog is het tijd ons aan de kille schaduwen des wouds te onttrekken, en, nu de zon zoo heerlijk blijft schijnen in het open veld, ons aan den oever der beek neer te vleien, met een boek of een hengel, of zelfs een parapluie in de hand. En wanneer de warmte en slaap ons overmannen, zoodat we gewillig neerzinken in zoete rust, dan luiken we de oogen en glijden zachtkens in het heerlijk land der droomen!'

Spreekt zóó een politicus? Beweert ge dat het uw plicht is rekenschap te geven van uw overtuiging op staatkundig gebied, en volbrengt ge dien plicht dan zoo *de mauvaise grâce?* Mij dunkt, ik zie den 'voorvader' op uw boekenkast een bedenkelijk gezicht zetten.

Maar straks klaart dat gelaat op en straalt het van tevredenheid en trots, bij het vernemen van de warme vaderlandsche taal uit uw derden Omtrek:

'Naast die eene vraag: wat is uwe constitutie, wat is uw wetboek? staat voor mij eene andere, veel ernstiger vraag: hoe is de geest uws volks? En indien daarop het antwoord moest volgen, dat de codex verbeterd en de grondwet zelfs 'ontwikkeld' werd, maar de volksgeest was gedaald, dan zou de geleden schade grooter zijn dan het behaald gewin.

'Het volk vindt de schoonste uiting zijner gevoelens in die aangeboren liefde voor het vaderland, welke geen partijen kent, of beter nog, zich boven de partijen stelt, instinctmatig, uit zucht

misschien naar behoud. Zoo ligt in die gehechtheid aan den geboortegrond en zijne geschiedenis eene geruststelling voor het heden, gelijk een waarborg voor de toekomst'.

A la bonne heure, nu verstaan wij u weêr. En nu zullen die 'trouwste der trouwen', uwe lezeressen, die gij verjaagd hadt of op het punt waart te verjagen door uwe politiek, wel weer komen luisteren. En dat is noodig. Want - maak u geen illusiën: waar gij den Nederlandschen zin wilt opwekken en de vaderlandsliefde wilt kweeken onder uwe landgenooten, kunt gij het niet stellen zonder de goedkeuring en de medewerking van de Nederlandsche vrouw.

Onze hedendaagsche letterkundigen. Met bijschriften van Dr. Jan ten Brink, 16e aflevering. Herman Johan Aloysius Maria Schaepman. Amsterdam, Tj. van Holkema, 1886.

Terwijl wij Damas hard vallen om zijn overloopen tot de politiek, wordt onze aandacht gevraagd voor een ander Nederlander, dien men een tijd lang als dichter en als redenaar had gewaardeerd, totdat voor weinige jaren ook hij, door een benoeming tot lid van de Tweede Kamer aan te nemen, zich in de armen van de politiek wierp.

Het zou lichtvaardig zijn te beweren, dat bij Dr. H.J.A.M. S c h a e p m a n de dichter in den staatsman is opgegaan. Wanneer men zijn gloeiende, met donderende stem en sterk Overijsselsch accent uitgesproken redevoeringen aan een scheikundige analyse kon onderwerpen, dan zou er misschien uit blijken, dat van poëzie, rhetorica en staatsmanskunst de beide eerste bestanddeelen niet in de kleinste hoeveelheid aanwezig zijn. Wij beklagen ons daar niet over. Onze Hoogmogenden hebben ons op het punt van dichterlijke inkleeding hunner denkbeelden, van redenaarskunst, niet verwend. Schaepman is in de Tweede Kamer een dichter *in partibus infidelium*. Maar toch, ziet men het lijstje der werken van onzen dichter-staatsman na, dat door Prof. ten Brink aan zijn levensschets is toegevoegd, dan treft het, dat na 1880 - het jaar, waarin Breda den hoogleeraar van het Rijsenburgsche seminarium tot afgevaardigde verkoos - wel geschriften verschenen, als: 'Een

Katholieke partij', 'Het Hooger Onderwijs en de drie Rijksuniversiteiten', 'Grondwetsherziening', maar dat in dien tijd, op een enkel vers na in den Wachter van 1881, geen gedicht van beteekenis het licht heeft gezien. Het gaat ons bij het doorbladeren van een politiek geschrift van Schaepman als den haan uit de fabel, toen hij de parel vond:

> Je la crois fine, dit-il,
> Mais le moindre grain de mil
> Serait bien mieux mon affaire.

Schaepman, de redenaar met koper in de stem en met dien koperen kop welken de Génestet zoo gaarne voor zijn arm, gevoelig hoofd had willen ruilen, de Herculische vleugelman in het leger van Rome, de gezellige man die met den ronden glimlach der gastvrijheid op de lippen zijn vrienden ten zijnent verzamelt - in dien trant stelt Dr. ten Brink hem aan zijn lezers voor - is een zeer eigenaardige figuur. De photographie, die deze levensschets vergezelt, geeft alleen den 'koperen kop' te zien, maar naar de breede schouders, de forsche gestalte, de gespierde vuisten, zonder welke men een zeer onvolledige voorstelling krijgt van dezen strijd- en levenslustigen Nederlander, zoekt men te vergeefs.

Ook het geschreven beeld geeft ons niet den geheelen Schaepman, het geeft ons zelfs niet zooveel van hem te zien als Prof. ten Brink beweert ons te geven. 'Als partijman' - zegt ten Brink -, 'kan Schaepman niet aan a l l e n behagen, en moet hij er zich dus op toeleggen - naar Schiller's raad - weinigen tevreden te stellen. In één opzicht is het hem echter gelukt de toejuiching der groote menigte te winnen: als r e d e n a a r en als d i c h t e r. Hem als zoodanig te doen waardeeren, naar zijne rechtmatige aanspraken, was het doel van dit bijschrift.' Hoe wij echter ook lezen en herlezen, over den r e d e n a a r vinden wij in deze schets bitter weinig. De schrijver geeft een kort citaat uit Schaepmans redevoering over Vondel (4 Februari 1879), maar tot karakteriseering van zijn redenaarsgaaf wordt zelfs geen poging gewaagd.

Dr. ten Brink vindt het noodig ons, in een noot, te waarschuwen dat zijn bijschriften in de eerste plaats l e v e n s s c h e t s e n zijn. 'Bruikbare bijdragen te leveren tot de g e s c h i e d e n i s der Nederlandsche letteren onzer eeuw was mijn plan. Tot oefeningen in de aanvallende of afbrekende critiek heb ik ze nimmer bestemd',

Dit laatste begrijpen wij volkomen. Een eigenlijke critiek zou in deze schetsen niet op haar plaats zijn; maar een karakteristiek wel; en dat is het wat wij, bij al onze waardeering van de zorg, welke Dr. ten Brink aan het biografisch gedeelte besteedt, - men vindt daarin niet alleen 'bruikbare', maar ook kostbare bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van onzen tijd - in *Onze hedendaagsche letterkundigen* blijven missen. Was er in deze 21 folio bladzijden geen plaats voor een schetsje bijvoorbeeld van des dichters werkplaats, het stil studeervertrek in het seminarium te Rijsenburg, of voor een tafereeltje uit onze Tweede Kamer, als de 'Herculische vleugelman' zich in zijn volle lengte verheft en zijn 'Quos ego!' slingert naar de groene tafel of naar de banken der linkerzijde?

Een goede tijding brengt ons Schaepman's biograaf, wanneer hij ons mededeelt dat de dichter, die sedert zijn *Napoleon* (1873) geen groot gedicht in het licht zond, een 'uitgebreid kunstwerk' voltooide, dat de beroemde Sophia-kerk - *Aja Sofia* - te Constantinopel tot onderwerp heeft. Een reis naar Constantinopel en Athene, in 1883 gemaakt, deed hem deze stof aan de hand. Wij zien het gedicht met verlangen tegemoet.

De Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche vereeniging.

Doordrongen van het hoog gewicht der zaak, komen wij onze landgenooten eenige oogenblikken van ernstige aandacht verzoeken voor hetgeen, in het welbegrepen belang van ons volk, kan worden gedaan ter versterking van het nationaal element in de Nederlandsche Boeren-Republieken van Zuid-Afrika.

Wat kunnen wij Nederlanders doen ter verzekering van onzen nationalen invloed aldaar? Het was in den tijd, toen de geestdrift van ons volk voor den heldenstrijd zijner stamverwanten zich nog op andere wijze wist te uiten dan in den ijdelen klinkklank van een feestelijk huldebetoon, dat door eenige invloedrijke mannen, uit verschillende deelen van ons land te zamen gekomen, nu ruim vijf jaar geleden, op die vraag een voorloopig antwoord werd gegeven door de oprichting der NEDERLANDSCH-ZUID-AFRIKAANSCHE VEREENIGING.

Een gelukkige gedachte werd met de stichting dezer maatschappij verwezenlijkt. Immers, er was groot gevaar, dat de pas verlevendigde belangstelling van ons volk in het lot zijner, aan hunne nationaliteit trouw gebleven stamverwanten zich in tal van onbekookte denkbeelden zou gaan verliezen en, in de onvermijdelijke teleurstelling over het mislukken dier goed bedoelde plannen, ten slotte een zeker en blijvend graf zou vinden. Vandaar de wensch naar eene invloedrijke vereeniging, die, krachtig gesteund door geldelijke bijdragen van heel het Nederlandsche volk, de uiting dier nationale sympathie met verstandig overleg in de goede richting zou weten

te leiden, door tusschen het moederland en de half vergeten nazaten zijner Afrikaansche kolonisten een broederlijken bond te vormen, gewijd aan de voorbereiding en uitvoering van al datgene, wat, na ernstig onderzoek, mocht blijken voor onze gemeenschappelijke nationale belangen in Zuid-Afrika bevorderlijk te zijn.

Tot dit laatste, door allen gewenschte doel lagen de middelen intusschen allerminst voor de hand. In de meer dan 70 jaren, die verloopen waren sedert onze Kaapsche kolonisten onder Engelsch bestuur waren geraakt, had een steeds toenemende onverschilligheid voor zijne Afrikaansche belangen ons volk bijna geheel onbekend doen blijven met het bestaan dier Boeren, welke in de wildernis, waarheen zij ter wille van hunne politieke zelfstandigheid waren uitgetrokken, ons echter niet hadden vergeten en trouw waren gebleven aan de taal en de kerk van het land hunner vaderen. Vandaar dat zoowel de geschiedenis dezer Nederlandsch-Afrikaansche bevolking als heel haar intellectueele, politieke en economische toestand ons volk nagenoeg vreemd waren, toen het zich, bij de hier te lande door den onafhankelijkheidskrijg der Transvalers allerwege opgewekte sympathie, eensklaps voor de vraag zag gesteld: Wat kan, ter versterking van het Nederlandsch element in Zuid-Afrika, door particuliere krachten, hier te lande worden verricht?

Het is der NEDERLANDSCH-ZUID-AFRIKAANSCHE VEREENIGING van meer dan eene, zelfs bevriende zijde tot een ernstige grief gemaakt, dat zij, niet aanstonds met een beslist antwoord op die vraag gereed, met een voorloopig onderzoek naar het beste terrein harer werkzaamheid veel kostbaren tijd heeft laten verloren gaan, die met een dadelijk handelend optreden zooveel beter had kunnen besteed zijn. Niet haar intusschen treft in redelijkheid dit verwijt. Zij kon en mocht de gewichtige haar toevertrouwde taak niet aanvaarden, zonder vooraf, door een degelijk betrouwbaar onderzoek, zich de noodige gegevens te hebben verschaft, om met volkomen kennis van zaken de beslissing te nemen, die voor tal van jaren stuur en richting moest geven aan hare bemoeiingen.

Thans echter is dit voorloopig onderzoek afgeloopen, de beslissing genomen, de keuze geschied. In haar, dezen zomer, uit-

gekomen jaarverslag 1885/1886 werd aan hare leden een welberaamd plan van omvangrijke werkzaamheid ontvouwd, tot welks uitvoering door de Vereeniging werd besloten, hopende op den financiëelen steun van velen in den lande, die thans nog onder hare leden worden gemist.

Dat plan kan in zijne vérstrekkende beteekenis niet korter en juister worden weergegeven dan door het te schetsen als de weldoordachte toepassing van HALBERTSMA's treffend woord: de taal is gansch het volk; zij is de natie zelve.

De uitnemende waarheid dezer veelbeteekenende spreuk geldt wellicht nergens sterker, dan bij onze stamverwanten in Zuid-Afrika. Van alle kanten toch zijn zij door Engelschen omringd en, in de bevrediging van schier al hunne stoffelijke behoeften, tot nog toe uitsluitend van de voortbrengselen der Britsche beschaving afhankelijk. Daarom is het gevaar zoo groot, dat de nazaten van hen, die het aan Engeland niet gelukt is als vijanden te onderwerpen, bij het allengs afslijten hunner nationale eigenaardigheid in het vreedzaam verkeer met hunne Engelsche naburen, ten slotte ook de bestaansreden hunner politieke zelfstandigheid zullen verliezen.

Tegen dit steeds dreigend gevaar kan alleen de trouwe handhaving onzer gemeenschappelijke moedertaal de Boeren afdoende beschermen. Zoo onze Nederlandsche beschaving slechts zorge, met die taal ten volle in de bevrediging hunner geestelijke behoeften te voorzien, zal met die intellectueele, nationale zelfstandigheid, in de toekomst ongetwijfeld ook hunne economische en, daarmede tevens hunne politieke onafhankelijkheid op den duur het best gewaarborgd zijn.

Aan de behartiging van dit belang, zoo gewichtig voor den ganschen Nederlandschen stam, besloot de NEDERLANDSCH-ZUID-AFRIKAANSCHE VEREENIGING in de eerste plaats hare krachten te wijden. Reeds is, in overeenstemming met den wensch der gevers, de rente van het indertijd door het Amsterdamsche Transvaalcomité aan haar geschonken kapitaal ten behoeve van HET STUDIEFONDS bestemd, dat aan jongelieden uit Zuid-Afrika de gelegenheid wil openen om, door eenige geldelijke toelage gesteund, aan een onzer Nederlandsche hoogescholen hunne

opleiding te voltooien. En terwijl men langs dien weg getracht heeft, in verband met de verleden jaar tot stand gebrachte wijziging onzer Nederlandsche wet op het hooger onderwijs, weêr eenigermate den toestand van vroeger te doen herleven, toen Zuid-Afrika de vorming harer studeerende jongelingschap nog voor het grootste deel aan ònze hoogescholen toevertrouwde, is het voornamelijk de eigenlijke volksschool aldaar, van wier invloed, als voertuig onzer nationale beschaving, zich de NEDERLANDSCH-ZUID-AFRIKAANSCHE VEREENIGING wil bedienen.

Door tweeërlei middel wenscht zij voorshands zich van dien invloed te verzekeren. In de eerste plaats, door op hare kosten de uitgave te bevorderen van goede, in het Nederlandsch geschreven leerboeken ten behoeve der Zuid-Afrikaansche volksschool, voor welke niet alleen onze schoolboeken voor geschiedenis en aardrijkskunde, maar wegens het aldaar geldende Engelsch stelsel van munten, maten en gewichten, ook de gewone Nederlandsche rekenboekjes uiteraard onbruikbaar zijn. In de tweede plaats, door op kosten der VEREENIGING aan de Staatsof Opleidingsschool te Pretoria een Nederlandsch onderwijzer te verbinden, die den bekwamen en ijverigen directeur dier school in zijn veelomvattende taak ter zijde zal kunnen staan, die met hem zal kunnen samenwerken om de moeilijke mededinging met de Engelsche scholen in de hoofdstad vol te houden, en tevens aan de hier en daar nog zoo gebrekkige Transvaalsche scholen het voorbeeld van een welingerichte Nederlandsche school kan voorhouden.

Aan de uitvoering dezer eenmaal vastgestelde plannen werd nu ook met doortastenden ijver door de VEREENIGING de hand geslagen. Terwijl de uitgave der bovenbedoelde schoolboeken, althans wat het rekenen en de aardrijkskunde betreft, reeds in de naaste toekomst verzekerd mag heeten, is na nauwkeurig onderzoek ook de keuze van den Nederlandschen onderwijzer reeds geschied, en heeft een bekwaam jongeling dezen zomer ons vaderland verlaten, om tegen het eind van September zijne werkzaamheid te Pretoria te beginnen.

Bij deze bemoeiingen heeft de VEREENIGING geenszins uit het oog verloren dat het allerminst op onzen weg ligt aan Transvaal onze hulp op te dringen, maar dat wij alleen helpen moeten, als en voor zoover onze hulp gevraagd wordt. Zoowel

de uitzending van den onderwijzer, als het schrijven der schoolboeken geschiedde op verzoek eener door de Regeering der ZUID-AFRIKAANSCHE REPUBLIEK benoemde ‘Commissie voor de Hollandsche studiebeurzen’, en de manuscripten der schoolboeken worden ter beoordeeling aan diezelfde Commissie gezonden.

Door, met de hierboven geschetste middelen, aan de ons verwante bevolking van Zuid-Afrika, bij haar streven naar kennis en ontwikkeling de leiding onzer Nederlandsche beschaving te verzekeren, hoopt de NEDERLANDSCH-ZUID-AFRIKAANSCHE VEREENIGING voor onze nationale letterkunde, wetenschap, nijverheid en kunst, tevens een nieuw veld van vruchtdragende werkzaamheid te openen, en zoodoende een noodzakelijken grondslag te leggen voor bemoeiingen, die, bij toenemend verkeer, er wellicht eens toe zullen leiden om Zuid-Afrika voor Nederland te doen zijn, wat Amerika en Australië voor Engeland geweest zijn en nog worden kunnen.

Zal intusschen die schoone toekomst voor ons volk zich ooit verwezenlijken, dan dient onze natie niet langer te volharden bij de geringe mate van belangstelling, waarmede, als gold het den ijdelen wensch eener kinderlijke illusie, het streven der NEDERLANDSCH ZUID-AFRIKAANSCHE VEREENIGING tot dusverre hier te lande bejegend is. Het moet niet langer gezegd kunnen worden dat deze bij uitstek nationale Vereeniging, wier bestuur aan zoo bekwame en invloedrijke mannen is toevertrouwd, bij eene jaarlijksche contributie van slechts drie gulden, in stede van vele duizenden contribuanten, na een vijfjarig bestaan, nauwelijks een 250-tal Nederlanders als hare leden kan aanwijzen! Te recht zegt het Bestuur in zijn laatste verslag, dat reeds de uitgaven voor wat thans ondernomen werd aan de Vereeniging zwaar zullen vallen. Hoeveel meer zou er niet in denzelfden geest gedaan kunnen worden, als eene aanzienlijke vermeerdering van het ledental aan het Bestuur de beschikking gaf over veel ruimer middelen?

Onbekend maakt onbemind - en het is wellicht enkel aan de weinige openbaarheid, die, bij het voorloopig onderzoek naar het beste terrein harer werkzaamheid, de VEREENIGING tot nog toe aan hare plannen en voornemens heeft kunnen geven, dat dit geringe ledental in hoofdzaak moet worden toegeschreven. In de toekomst zal deze verontschuldiging echter niet meer

kunnen gelden. Wij danken het aan de vriendelijke bereidwilligheid der Gidsredactie, dat zij, door ditmaal, bij wege van hooge uitzondering, de plaatsing van regelen als deze in haar tijdschrift toe te staan, ons in de gelegenheid heeft gesteld, die onbekendheid met het streven der VEREENIGING bij de beste kringen van ons volk te doen ophouden.

Overtuigd van het groote nationale belang, dat de NEDERLANDSCH-ZUID-AFRIKAANSCHE VEREENIGING op zoo wel doordachte wijze tracht te bevorderen, richten wij tot onze medeburgers met aandrang de ernstige bede om, zoo de luister van ons volksbestaan hun inderdaad niet onverschillig is, dan ook van hun kant te toonen dat het Nederlandsche volk, bij de ontwikkeling van Zuid-Afrika, zijn nationalen invloed tegenover dien van Engeland met meer veerkracht wenscht te handhaven, dan tot dusver het geval is geweest.

L.R. BEYNEN.
W.G. BRILL.
S.J. FOCKEMA ANDREAE.
J.P. HASEBROEK.
J.J.L. TEN KATE.
J.H.C. KERN.
M. DE VRIES.

Een zomer in Duitschland.

Heidelberg.

> Alt Heidelberg, du feine
> Du Stadt an Ehren reich,
> Am Neckar und am Rheine
> Kommt dir kein Andere gleich.

Indien Alt Heidelberg blozen kan, dan heeft het in den laatsten tijd tweemalen gebloosd. De eerste keer van genoegen toen haar lievelingszoon en troetelkind, Scheffel, haar bovenstaande strofen toezong. De tweede maal van verlegenheid en ongeduld, daar men, acht dagen lang, om haar vijfhonderdjarig feest te vieren, dezen lofspalm haar ter eere bruisen liet, zeggen de Duitschers. Zij zongen het in de ‘kneipe’, en kletsend stootten daarbij de glazen tegen de glazen; ze zongen het op de straten, wáár ‘der Herr Philister’ mede inviel; ze lieten er den blonden Neckar van weêrgalmen, op wiens rug zooveel geleerdheid stedewaarts afdreef. Als eenmaal de Duitschers in vuur geraken dan weten ze van geen ophouden. Dat is feestvieren! Ik zet het niet-Germanen zulk een dorst te voelen en zijn longen uit te zetten, dagen, nachten, zonder blijk te geven van verflauwde geestdrift of vermoeidheid. Welk een latente kracht zit er in dit volk! Hier was van heinde en verre, uit alle hoeken van het rijk, het beschaafde Duitschland saâmgestroomd. En onder deze Justizräthe en Ambtsrichter en Medicinalräthe en Consistorialräthe en Rectoren en Lehrer - boomen van kerels, reuzen, wandelende eikenstammen! Ik wil hiermede niet beweren dat men dergelijke forsche mannen alleen in Duitschland aantreft. Men heeft ze nergens in zoo grooten getale.

Hun jas achteloos over den schouder geslingerd, in hun hemdsmouwen, op hun gemak, zag ik een paar dier réunisten naar de Molkenkur klimmen. Omvangrijker ruggen, geweldiger schouders, breeder en gespierder nekken aanschouwde ik nooit. Halverwege keerden zich die boomen om, en vertoonden twee gevleeschde aangezichten; achter dikke brillenglazen, de opgeruimde, goedige, iet of wat beschroomde oogen que l'on connait.

Zich verheffend op hun stevige beenen bliezen deze knoestige Germanen hoorbaar, want het was een heete dag. Wordt de een of andere fideele grap gemaakt, men zal hen hooren lachen met een diep en rommelend basgeluid, als het verwijderd rollen van den donder. Ook wed ik dat die goedig om zich henen ziende, lichtblaauwe oogen tranen zullen schreien bij het: hoch dem Kaiser!

Sart men hen, zij maken zich niet spoedig boos. Worden ze eindelijk boos, dan wilde ik liever de plager niet zijn.

Dan ontwaakt in hen de Berserker woede, waar de Franschman eenmaal van geproefd heeft, dien hij nu ten tweede male uitdaagt.

In het Heidelberger slot, door de Franschen verwoest, met een glas in de hand, waar Neckarwijn in schuimde, blootshoofds en het oog gevestigd op de trotsche bouwvallen, stonden in die dagen honderden van Duitschlands beste en beroemde zonen. Dáár, op het onverwachts, als kwam het hen overvallen, barstte het dien mannen uit de borst: ‘Lieb Vaterland kannst ruhig sein’. Een blonde, rijzige Duitsche maagd die in een optocht voor Germania had kunnen spelen, stond aan mijn zijde. Haar heldere sopraan klonk op, met een kracht, een vuur, een ontroering: l i e b Vaterland.

Wees nu de nuchtere Hollander die ge zijt, gij woont zulk een tooneel niet bij zonder u aangegrepen te voelen door iets dat op ontzag gelijkt. Het is zaak, denkt men bij zich zelven, dit volk niet te tergen. Het Duitsche rijk staat vast, het staat voor eeuwen.

Wij spraken van Duitsche gemoedelijkheid. Voelt en tast ge die niet in het gedrag dier Heidelberger réunisten? Velen, ik durf niet zeggen allen, maar zeer velen hadden, - à governo mijne heeren, Nederlandsche oud-studenten - hunne vrouwen medegebracht. Het blonde meisje, de aangebedene

hunner jonge jaren, nu de moeder hunner zonen, zelve op hun beurt Minerva's kweekelingen, zij moest mede opgaan naar het feest der alma mater. De dames kregen zoodoende niet slechts den katzenjammer en de knorrige naweeën des Hernn Gemahls, maar dien heer gemaal in zijn beminnelijkste, joviaalste stemming te aanschouwen. Daarenboven nog een kijkje van den optocht, van het vuurwerk en zoo voorts. Het gemeentebestuur had, zeer galant, een troep uit Frankfort laten komen - tachtig graden Fahrenheit! - die voor de dames spelen zou, terwijl de heeren in de ‘kneipe’ bij den bierkroes zaten. Het was alles ‘hübsch’ in den feestwijzer uiteengezet. De dames moesten ook wat hebben!

Deze omstandigheid gaf aan het Heidelberger feest iets zeer ‘gemüthliches’. Overal ontmoette men gepaarde réunisten. Hij, het mikroskopisch kleine, groene of gele, witte of roode, n'en déplaise aan de heeren, onbeschrijfelijk leelijke petje op den grijzen of den kalen schedel; zij, moeder, aan zijn arm; beiden recht genoegelijk met hun beidjes uit, vertrouwelijk pratend. Somwijlen vormden zich uit al die paren groepen; dan waren natuurlijk de dames niet het minst aan het woord. Men plaagde elkander van weêrskanten. Ik meen dat, zoo al niet de kneipe en de zak des kasteleins, dan toch de gezondheid van velen dier oudere heeren er wel bij voer dat moeder maar mede was gegaan om een oogje in het zeil te houden.

Uit welke afgelegene, in de groote uitgestrektheid van het Duitsche rijk verloren plaatsjes waren zij hierheen gekomen om nog eenmaal weder jong te zijn! Schraal bezoldigd, velen kon men het aanzien dat er te huis veel comfort moest ontbreken; de eentonigheid van spaarzaam, spaarzaam leven en de knelling eener stipte plichtsvervulling zelden voor iets vroolijkers verruilend, hadden ze eens van heeler harte pret. Het trof mij hoeveel eenvoudiger deze lieden optreden dan bij ons de menschen van denzelfden stand. Men is bescheidener in zijn eischen; men geneert zich niet, men lacht en praat vrij uit in het publiek, men is niet bang uit zijn fatsoen te komen, men nadert elkander gemakkelijker, en, schoon met meerder plichtplegingen, toch met minder omslag. Is het de Duitsche gemoedelijkheid, te druk, te zwaar op de hand, welke ingetrokkener en met stijvere verkeersvormen begiftigde volken hindert? Want het staat vast: wij houden niet van de Duitschers en zij niet

van ons. Schoon wij elkander in den bloede van nabij bestaan, hunne grenzen de onze raken, is er weinig voeling tusschen de beide natiën.

Beroemde Franschen bezoeken de Nederlanden, lezen te Amsterdam hunne werken voor, worden er met open armen ontvangen, gaan verrukt over Nederland, de Nederlanders, de Nederlandsche gastvrijheid, de Nederlandsche vrouwen naar Parijs terug, er onzen lof verkondigen. Canards, canaux, canaille! Waar is die tijd gebleven! De Duitschers komen niet, tenzij à la recherche de nos florins. Wij hoorden van geen ovaties aan Heijse, aan Hamerling, aan Reuter in zijn tijd, aan Scheffel, en aan zoovele anderen. Het lag toch voor de hand, zou men zeggen, dat Neder-Duitschers de vertegenwoordigers der Hoogduitsche beschaving in de eerste plaats in hun midden zouden willen zien. Nog eens, wij vinden elkander goed, maar wij gaan liever met elkander niet om. Het type bevalt wederkeerig niet. Beide volken verkeeren nog in dat stadium van omgang en van kennismaking, waarin men bij voorkeur op elkanders onaangename eigenschappen let en een kriebelenden lust geen weêrstand bieden kan om van elkander caricaturen te maken. Duitscher beteekent nog voor de overgroote meerderheid der Nederlanders: een pickelhaube, een drilstok; een onbeleefd en barsch bevel, de silhouette van een oogendienenden, kwispelstaartenden klerk, die weet hoe zich omhoog te werken, om, is hij eenmaal boven, van den nek zijns minderen een voetenbank te maken.

In Duitschland roept de naam van Hollander, vrees ik, al te vaak dat stereotype mannetje voor de verbeelding op, die aan zijn goudsche pijp genoegelijk zit te lurken; kuifke opgestreken, afgeknipt, rechtzinnig; mondhoeken slap en neergetrokken: oogen vischachtig, waterig blauw; achtergrond, een tulpenbed. Wij maken van weêrszijden op elkander een zee van aanmerkingen. Wij lachen met hun gevoelszwelgerij: zij steken den draak met ons flegma. Wij vinden hen opdringend, druk; zij ons houterig en stijf. Wij schimpen op hun reglementendwang; zij wijzen op onze tuchteloosheid.

Er is in die nationale antipathieën iets zeer vreemds en zelfs iets kluchtigs. Wij kunnen er ons dikwijls evenmin rekenschap van geven als Thomas Carlyle een verklaring vinden kon voor zijn hartgrondigen afschuw van haakneuzen. Het is instinctmatig. Zit de wilde ons nog in het bloed, die op alles aan-

vliegt wat een ander kralensnoer of anderen schedelvorm vertoont dan hij? Onze beschaving zou reden hebben zich te verootmoedigen, ware dit alles zonder meer een redeloos, bespottelijk vooroordeel. Dit is het slechts voorwaardelijk. Gedeeltelijk hangt die tegenzin met het karakter van de natiën samen, dat om den wille van een redegevend, alles gelijkmakend wereldburgerschap in 's hemels naam toch niet verdwijne!

In de meeste gevallen legt ook de kosmopoliet zijn vooroordeelen niet af; ach, het groote is zoo zelden voor den mensch bereikbaar; hij verplaatst ze eenvoudig. Hij brengt ze over op eigen land en volk, schimpt op zijn eigen natie; er deugt te huis niets meer. Blijve ieder die hij is; de scheeve voorstellingen, de kinderachtige of kwaadwillige opvattingen verdwijnen! Een weinig meer toenadering tusschen beide volken ware zeer gewenscht. Zij kunnen er slechts bij verliezen door elkander te mijden. In verwijdering, smeulend wantrouwen, ligt voor beiden schade, voor de kleinste van de twee.... misschien gevaar.

Te Heidelberg was ruimschoots gelegenheid om met beschaafde Duitschers kennis te maken. De feesten brachten wie het verkoos met allerlei personen van verschillenden maatschappelijken rang en werkkring in aanraking. Daaronder vele hupsche, humane, degelijke, wellevende, veelzijdig ontwikkelde mannen, wie men zich later dikwijls met pleizier herinnert. Zelfs onder die Noord-Duitschers, onverkwikkelijk species voor ons Nederlanders, hoevelen in gesprek met wie men zich verwonderd afvroeg: ‘is dit nu een Pruis!’

Mij trof vooral de bescheidenheid, waarmede zij zich uitlieten over hun militaire grootheid, het rijk, de toekomst van dat rijk. Zij hebben zulk een lange teug genomen van dien zoeten most der glorie; zij zijn tot zulk een machtsverheffing, aan het hoofd der staten van Europa geraakt, dat iets overmoedigs in hun toon ten minste niet bevreemd zou hebben. Geen spoor daarvan trof men in hunne gesprekken aan. Het kwam mij veeleer voor of hun de zwaarte van die Duitsche rijkskroon woog, of de gevaren, allerwege aan hun grenzen dreigend, zelfs van tijd tot tijd een schaduw wierpen op de feeststemming dier ernstige Germanen. Dat er nogmaals goed en bloed voor opgezet zal moeten worden, daarop houden zij

zich voorbereid. Zij doen dit met een kalme vastberadenheid zonder overschatting van hun eigen kracht, zonder geringschatting van de kracht des vijands; veel te diep doordrongen van den ernst der omstandigheden om zich eenige grootspraak te veroorloven. Luisterend naar hun spreken moest men sympathie en achting voeden voor die mannen, onder zooveel moeielijker voorwaarden, onder zooveel zwaarder verplichtingen levend dan wij, Nederlanders, in ons vreedzaam landje, waar, trots al ons klagen, wij het zoo goed hebben, al te goed hebben .... en de boerenjongens naar het slachtveld zenden als de nood aan den man komt.

Het is in Duitschland niet alles goud wat er blinkt. Zelfs te midden van het feestgedruisch en onder de ontplooide vouwen van de Duitsche vlag kon men het merken. Zoo luid klonk de ‘Siegeskranz’ u niet in de ooren, of de ontevredenheid wees u in scherpe en zelfs bittere taal de doornen. Luister naar gindschen Hanoveraanschen edelman! ‘Het Duitsche rijk,’ klinkt 't wrevelig, ‘is een voorwendsel. Te Berlijn kent men slechts Pruissen. Men is evenwel zoo slim zich op dit algemeene standpunt te stellen. Wij Duitschers zijn geen Pruissen en Pruissen zijn geen Duitschers. De Duitscher eert zijn vorst. Hij is de slaaf niet van zijn koning. Dat is alleen de Pruis.’

Vervolgens, na een korte pauze, komt de Welf geheel uit de mouw. ‘Waarom heeft men het groote Oostenrijk uit den bond gestooten?’ Een onverteerd brok, deze heer en zijn geestverwanten! En zijn er meerdere. Het was de verjaardag van den slag bij Spicheren. Aan gejuich en gezang had het niet ontbroken. Des avonds in besloten kring hoorde ik de commentaren. Een rijk, Israëlitisch bankier uit Frankfort met een levendig, intelligent voorkomen, heeft het woord. ‘Het rijk is niet door innerlijken drang, uit de onafwijsbare behoeften en de eischen van den tijd geleidelijk geworden, met medewerking van de vrije parlementen. Het is gevestigd à la pointe des bayonnettes en gedeeltelijk met geweld ineengezet. Het is het werk des volks niet, maar der vorsten en der generalen. Zijn geboorte en afkomst kan het niet verloochenen; den stempel er van draagt het aan het voorhoofd, den vloek er van kan het niet ontgaan. Waarom juichen wij? Wat hebben wij gewonnen? Wij worden behandeld als schoolknapen, wij worden

gedrild als rekruten, wij, een volk dat aan de spits der beschaving staat..... “Ziet,” ging hij voort “wij Duitschers zijn gemoedelijk en naïef, trouwhartig verkleefd aan onze vorsten. De kanselier weet het gemoedsklavier der Duitschers voortreffelijk te bespelen. Zonder een gemoedsopwelling of een gevoelsuitbarsting krijgt hij ons niet in het veld. En hij verstaat er zich uitnemend op die uit te lokken. De beleediging des keizers door Benedetti werd uitgelokt. Die toets moest worden aangeslagen om het Duitsche volk warm te maken. Bellona springt den Franschman uit het hoofd, den Duitscher uit het gemoed.”

Ik herinnerde mij deze woorden later toen de tijdingen uit Bulgarije kwamen. Men kan zich geen denkbeeld maken van de opwinding door de onttroning van den prins van Battenberg in Duitschland teweeg gebracht. Eine sittliche Entrüstung! Het Duitsche gemoed was beleedigd. In een klein stadje zag ik een troepje handwerkslieden samenscholen. Men las de telegrammen uit Sofia. ‘Ein Deutscher Mann, ein Ehrenmann, der Alexander! Es ist eine Schand!’ Er volgden bedreigingen tegen Rusland. Men moest zien hoe gemoedelijk, hoe naïef, hoe weinig politiek, hoe braaf zij het opvatten. De Duitschers schaamden zich, en zij verheelden het niet dat zij zich schaamden, over hetgeen zij noemden Duitschlands medeplichtigheid. ‘Als de vrede moet worden bestendigd tot zulk een prijs, dan liever oorlog,’ hoorde men zeggen. Had het in de plannen van den kanselier gepast dit smeulend vuur te exploiteeren, dan ware misschien een opgewondenheid ontstaan tegen de Russen, even groot als die van achttienhonderd zeventig tegen de Franschen. Ditmaal echter kwam de gevoelsuitbarsting van zijn Duitschers den grooten Staatsman ongelegen. En nu woonde men het zonderlinge schouwspel bij, de officieuse organen te hooren uitvaren dwars tegen den volkswil en het rechtsbewustzijn van de natie in: ‘Stil gezwegen, gij domkoppen!’

‘Wij worden behandeld als schoolknapen’ had de Frankforter gezegd. Was het den kanselier ernst met zijn verbolgenheid? Heeft hij er in het geheim zich in verheugd te merken dat zijn Duitschers nog dezelfde zijn en de oude middelen nog werken? De Battenberger werd voorloopig opgeborgen, om, wie weet het, later nog eens dienst te doen.

De Heidelberger feesten maakten soms den indruk van een

schoonen zomerdag, maar ietwat drukkend. Er is onweder aan de lucht; aan den horizont beginnen zich de wolken saam te pakken. Het beeld van den ouden eerbiedwaardigen, keizer straalt niet meer als voor een tiental jaren in zijn frisschen lauwerkrans, aan het hoofd van een herboren, hoopvol in de toekomst starend volk. De edele vorst, wien zelfs de Franschman hulde brengt, hem grooter noemend dan zijn grooten kanselier, wordt door zijn volk nog aangebeden als voorheen. Doch het stelsel, verpersoonlijkt in den keizer en zijn machtigen kanselier, drukt zeer zwaar. Er is misschien nooit een monarch geweest, over wien zoo veel en zoo algemeen gesproken werd. Zijn spaarzaamheid, zijn stiptheid, zijn tot in kleinigheden nauwgezette plichtsvervulling, het voorbeeld van arbeidzaamheid dat, op zijn hooge jaren, de wakkere grijsaard aan zijn onderdanen geeft, vinden bij de natie een waardeering, een vereering, die de grenzen van het dwepen bijna overschrijdt. Tal van kleine trekken weet men aan te halen om het hart van dezen vorst te teekenen.

Eenigen tijd geleden, werd mij verhaald, kwam 's keizers lijfarts 's morgens bij den ouden man en vond hem eenigszins vermoeid en niet zoo frisch als anders. De keizer erkende dat zijn nachtrust minder goed was geweest. Toen daarop de dokter zich verdiepte in gissingen naar de vermoedelijke oorzaak, lachte de grijze monarch en zeide: ‘geef u maar zooveel moeite niet Ik heb zeer ongemakkelijk gelegen van nacht. Een riem van mijn veldbed was gebroken zoodat ik in een kuil zakte.’ - ‘En waarom heeft uwe majesteit den kamerdienaar niet gewekt?’ vroeg de doktor ontsteld. - ‘De arme kerel sliep zoo gerust en hij had zwaren dienst gehad. Ik kon er niet toe komen hem te wekken.’

De goedheid des keizers voor zijn ondergeschikten en zijn dienstpersoneel is spreekwoordelijk. Veel van hetgeen daaromtrent verhaald wordt herinnert aan Frederik den Groote. Zal er ooit weder een vorst geboren worden die zulk een gelukkige regeering heeft? Zijn naam wordt door millioenen met den diepsten eerbied uitgesproken, met een vurige vereering, vooral door de dames, welke in onze ooren overspannen klinkt. Nu spreke men nog van de ondankbaarheid der volken! Daarbij komt nog dat men den vrede voor verzekerd houdt zoolang de grijsaard leeft. Spreekt men echter met de jongeren, het opkomende ge-

slacht, dan valt een andere stemming waar te nemen. Meer of minder duidelijk, meer of minder verbloemd, geven deze hun ongeduld te kennen. Uit sommige uitdrukkingen zou men opmaken dat de Keizer ook *te lang* kan leven. Het régime zijn zij meer dan moede. Het samengaan met Rusland haten zij, omdat zij Duitschland's macht en Duitschland's zwaard niet willen zien gebruiken tot een beukelaar van het despotisme. Er wordt in sommige kringen gesnakt, althans zoo scheen het mij toe, naar lucht en vrijheid. Vrede begeeren, zoover men op kon maken uit hetgeen men zag en hoorde, de ouderen van jaren. Voor dezen kan de Keizer niet te lang leven.

Van de jongeren hoorde ik er openlijk belijden dat zij alles willen liever dan de spanning, de onzekerheid, den ondragelijken last van zulk een oorlogzwangeren vrede, waar de burgervrijheid achter schuil gaat.

Maar welke gedachten van een ernstigen aard en welke minder vroolijke vooruitzichten zich ook op den achtergrond vertoonden, het stokoud stadje, overstroomd van menschen, bont bewimpeld, zag er schilderachtig uit. Een der schoonste plekken van Europa blijft het, ingesloten in het vriendelijk dal dat zich naar het Zuiden in die breede vlakte opent, vol van zon, en gekroond door dat juweel, de slotruïne. Zaagt ge ooit het groen zoo heerlijk golven als van dezen bergrug, breken op het grijsrood steen der niet bouwvallige muren van den bouwval, zich verdeelen, die omvangen en zóó dalwaarts vloeien naar den fijnen, lieven Neckar? Uitgeslagen, beschimmeld van ouderdom vertoont het stadje zich, wanneer ge het boven uit den slottuin liggen ziet. Geen schreeuwend witte villas, geen nieuwerwetsche, glimmende daken verbreken het stemmige grauw, het voorname grijs. Het is heerlijk van kleur en toon, met den zijdeglans des Neckars en het donkere groen in oogverlustigende harmonie.

's Avonds was oud Heidelberg, ja, wat was het? Een sprookje! Vonkelende lichtjes, gouden snoeren, doorkruisten het van alle zijden, slingerden zich langs den Neckar, over de ruggen der bergen. De Neckarbruggen gloeiden in het roode kunstvuur; uit den ronden toren van het slot verhief zich een fontein van pijlen en raketten, sissend, knappend spattend, en een regen vonken strooiend over de verlichte stad. ‘Alt Heidelberg, du

feine!’ juichten beneden duizende stemmen haar toe. Maar de eerwaardige alma mater werd het wee te moede, want de stem van haren uitverkorenen, Scheffel's stem, ontbrak.

Jammer dat de stad zoo nauw is, de beschikbare lokalen voor de menigte die wilde zien en hooren veel te klein. De officieele plechtigheden waren slechts voor de genoodigden, de élite uit het réunistencorps toegankelijk. Voor al die duizenden schoot plaats te kort. In de Festhalle en ook in de kneipen zag men de studenten op hunne wijze feestvieren. Belangwekkend waren deze ‘kreuzfidele’ samenkomsten meer uitsluitend voor de studiosi. Die Germaansche muzenzonen, ronduit gezegd, bevallen aan den vreemdeling niet. Hun uiterlijk ten minste is niet innemend. Logge figuren, korte dikke nekken, een voor jonge lieden minder verkieselijke bolrondheid, vrucht van het krachtig gerstensap door hen verzwolgen! Hetgeen den mannen goed staat, ontsiert de jongelingen. In de kneipe komen zij los; zoolang zij zich bewegen onder het publiek houden zij de eer op van.... hun uniform, dat wil zeggen van hun kleuren. De stokstijve houding, de omslachtige, plechtstatige, aan een militair saluut herinnerende groeten die zij wisselen, maken een vreemdsoortigen, komischen indruk. De gekorven aangezichten, doorgehakte wenkbrauwen, de gespleten, door een chirurgijn aaneengehechte bovenlip van sommigen zijn barbaarsch. Men zegt dat deze fraaie wijze van elkander toe te takelen uit de mode gaat.

Jolig en uitgelaten, door het dolle heen, gelijk men van de jongelui in dergelijke dagen verwachten zou, aanschouwde ik hen nooit. Zelfs bij den grooten fakkeltocht verbaasde mij alweder dat zwaarwichtig blijven in de vormen. De Senioren, of hoe zij heeten mogen, zaten op hun paarden en hielden hun degen in de vuist gekneld als kurassiers op een parade. Een Nederlandsch muzenzoon had zich onder gelijke omstandigheden in den zadel verheven om een handdruk, kon het zijn een kus te wisselen met zoo menig aardig bekje voor de vensters. Hij zou de verleiding geen weerstand hebben kunnen bieden om even met zijn lat dien dikken, gapenden philister een onschadelijken prik te geven. Niets daarvan! De jongelieden liepen zwijgend, ieder met zijn fakkel, in den pas, achter elkander.

Slechts eenmaal zag ik iets dat op een grap geleek. Op bepaalde afstanden namelijk tusschen de studenten marcheerde een anonymus met een vijftigtal bijeengebonden fakkels op den rug. Een wandelend fakkelmagazijn! Zulk een fakkelmagazijn, een aangeschoten fakkelmagazijn, werd door een blijmoedig studiosus aangestoken. De man bespeurde niet wat poets hem op zijn rug gespeeld werd, maar zwaaide rustig voort, een dronken vuurzuil.

Een tweede maal zag ik de studenten uit den plooi komen even voor den aanvang van den grooten optocht. De straten waren afgezet, de tribunes gevuld, de trottoirs zwart van menschen; niemand mocht zich op het midden van de straat bewegen. Ieder zat in ademlooze verwachting. En, kijk, daar komt, imperturbabel kalm, niet de optocht, maar een oude juffrouw aanstappen, met groote schreden, een enorm reisvalies in de hand. Eensklaps verhieven zich de studenten als één man en klonk een somber ‘ha’! De oude maagd werd bang en maakte beenen onder het gelach van het publiek.

Ieder Engelschman of Nederlander moest de orde, de voorbeeldige orde, bij dezen optocht treffen,

Is er in Duitschland geen gemeen? Een beleefd verzoek van de autoriteiten, dat niemand zich, zoolang de optocht duurde, van zijn plaats verwijderen zou, was ruim voldoende om die menschenmassa onbewegelijk in het gelid te houden. Geen brutaal verzet, geen gejoel, geen schelden en dringen, geen onhebbelijk naloopen van de gecostumeerden! Dit volk is gewend aan tucht; het heeft respect geleerd, gehoorzamen.

Het heeft te veel hetgeen wij te weinig hebben.

Gelukkig wie de overvolle, de benauwde stad, daarboven in het Schlosz-hotel ontsnappen kon.

Om lucht en frischheid in te ademen nam men zelfs de gasten die er tijdelijk hun tenten opgeslagen hadden, de Schweningers, voor lief. Wie Schweninger zegt raakt een gevoelige snaar. Sedert Bismarck dezen esculaap ex auctoritate sua, ondanks het protest van de geheele faculteit, in weerwil van een schandelijk feit, waaraan de dokter schuldig staat, professor maakte, is er in Duitschland geen gehater man dan Schweninger. Men kent de unanieme weigering van de Berlijnsche faculteit hem als hun ambtgenoot te erkennen of te ontvangen,

Du Bois Reymond's hooghartig afwijzend antwoord op het aangeboden tweegevecht. Ondanks dien zeer rechtmatigen toorn der Duitsche professoren over zulk een willekeur, over zulk een ongehoord de hand lichten met de rechten van de wetenschap, zulk een schande hunnen stand door den almachtigen minister aangewreven, hult broeder Schweninger zich tartend in de plooien van zijn toga. De kanselier, dien hij van zijn zwaarlijvigheid verloste, houdt zijn machtige hand hem boven het hoofd. Prinses Bismarck is hem zeer genegen; al wat dik is, al wat ziek of zwak is in de hooge adellijke kringen, roept om strijd zijn hulp en raad in. De prins van Wales ontbood den duizendkunstenaar om paal en perk te stellen aan den omvang zijns doorluchtigen persoons. Andere doorluchtigheden smeeken: dokter, maak ons dunner! In één woord, de professor, gelijk hij zich zelven, de kwakzalver, gelijk zijn onwillige ambtgenooten hem noemen, komt meer en meer in de mode. Op het oogenblik is hij bezig zich omhoog te werken naar de kruin des bergs bij Heidelberg. Hier gaat hij zich, zijn kunst, een tempel stichten, sanatorium genaamd. Binnen kort gaat hij daar zitten met zijn zieken, hoog en droog, de faculteit die aan zijn voeten in de diepte griemelt, letterlijk over het hoofd ziende. Verbeidend dezen heuchelijken dag, zond de professor vast een troep patienten, de voorhoede zijns legers, naar het Schloszhotel, welke kudde hij een helper, plaatsvervanger of apostel, naar men het nemen wil, dokter J..... uit Wiesbaden medegaf. Professor zelf verschijnt slechts zelden en met lange tusschenpoozen; dit verschijnen en verdwijnen heeft iets geheimzinnigs. Schweninger is een profeet, een Mahomet met zwarten baard en koolzwarte oogen, welke den patient doorboren. Met lijf en ziel geeft men zich aan den wonderdokter over. Zijn patienten vormen een gemeente met een dogme: Schweninger. In blind geloovigen verkeerde sceptici!

‘Want,’ zegt mij een der Schweningers, een landgenoot, maar verduitscht, ‘professor Schweninger heeft raad voor alle kwalen. Hij heeft ontdekt dat de meeste menschen sterven niet aan de ziekte, maar aan de behandeling, m.a.w. aan den medicus. Ieder die door een doktor verknoeid is komt tot Schweninger.’

- Wel, dan zullen hem zijn collega's op de handen dragen!
- Zij haten hem!

- Foei!

- Zijn behandeling is geheel, geheel rationeel, enfin overeenkomstig de natuur. Vooreerst niet drinken bij het eten. Gewichten optrekken, spieroefeningen! Dan 's avonds veel drinken, methodisch wandelen en klimmen. Streng verbod om met zijn medepatienten over zijn kwalen te redekavelen, gezellig samenzijn, vroolijk zijn.....

- Dus, als ik het goed begrijp, één en dezelfde geneeswijze voor alle kwalen.

- Wel neen, elken morgen komen wij, één voor één, bij dokter J..... zijn plaatsvervanger, die in zijn methode is ingewijd. Wij ondergaan een verhoor. De doktor onderzoekt ons. Daarop krijgen wij een papiertje, waarop van uur tot uur is voorgeschreven hetgeen we dien dag te doen en te laten hebben, wanneer, hoe laat, hoeveel wij eten mogen, hoeveel schreden er gewandeld worden moet enz. enz.

Ach, mijn waarde lezer, de tijden zijn voorbij, waarin men zich vertrouwend overgaf en dacht, waar het een 's menschen lotsbestemming gold: God zal het goed maken; of, waar het lichaam reden gaf tot vreezen: de dokter zal het wel weten. Die gezegende kritiek, de gepopulariseerde wetenschap vlogen met ons goed vertrouwen heen en, ach..... met onze rust. Wij tobben nu om onze boot te sturen door het leven, zien om ons henen, zien vooruit - en overal gevaren. Wij kunnen niets meer overlaten.

Onze medicijnen slikken wij niet meer met dat béaat gezicht van vroeger; het vertrouwen in de kunst van den geneesheer, dat de helft van de geneeskracht uitmaakte, verdween. Tot de ondeugende menschelijke natuur sommiger wetenschappelijke zelfstandigheid en kritischen geest een beentje ligt en zij vallen in de hand eens geestelijken of medischen kwakzalvers.

Of nu professor Schweninger een kwakzalver is, of zijn assistent en hij elkander kunnen aanzien zonder proesten? Het staat niet aan mij dit uit te maken. De zoogenaamde Schweninger kuur schijnt wel een mengelmoes van enkele gezonde denkbeelden, trouwens lang bekend en toegepast vóór Schweninger verscheen, en van charlatannerie. Iets anders is hoe de professor leert, iets anders hoe de patienten het uitvoeren. Iets anders weder hoe de assistent en volgeling des meesters voorschriften uitlegt.

Merkwaardig was het in allen gevalle de Schweninger kudde gade te slaan, hen te zien kauwen op de niet besproeide spijzen, hen des avonds hunne schade te zien inhalen. Dan werd de heksenketel te voorschijn gehaald, een reusachtige, pleetzilveren terrine, waarin de doktor successievelijk een eerbiedwaardig aantal flesschen goot. Sanatoriumwijn! De arme, dorstige patienten komen één voor één eens proeven van den bowl, hun droge keelen, waar de kruimels van het avondbrood in steken, doorspoelen. De bowl is klaar, men schikt bij elkander om de tafel. Veel drinken is het parool. De dokter zwaait den lepel, vult de groote glazen. Heeren en dames drinken .... ad fundum. Nu is veel een rekbaar woord. Waar is de grens van het te veel? Het is een warme zomernacht. De logeergasten liggen uit hun vensters de Schweninger gemeente te bekijken. Deze wordt steeds vroolijker en vroolijker; de dames toasten, de heeren zingen. Speelsch vernuft begint zich bij de arme kranken te openbaren. Alles doet die heksenketel! Is er geen man der strenge, edele wetenschap om dezen ketel om te schoppen? - Entzwei! entzwei! Da liegt der Brei!

De heeren zetten de hoeden der dames op, de dames die der heeren. Men wandelt over het terras met breeden zwaai, of met een weinig vaster schreden.

De stemmen verheffen zich. Booze Engelschen die niet slapen kunnen, schellen: Kellners vliegen heen en weder. De eigenaar van het hotel wenscht zijne Schweningers naar .... ‘Weest niet boos, mijne heeren, nog maar een korten tijd, dan verhuizen zij naar het sanatorium .... und werde ich sie los.’

Zouden wij dan, mijne ex-medestudenten, vijf jaren lang, aan de akademie Schweninger patienten geweest zijn zonder het te vermoeden? Avons nous fait de la prose sans le savoir?

Onder de patienten was ook een Franschman, een Parijzenaar. Qu'allait-il-faire dans cette galère? Zijn vrouw vergezelde hem, een electrisch dametje. Doktor J... was bang voor haar. Blijkbaar was de pittige Française alles behalve ingenomen met de kuur. Zij stoof op den dokter toe en gesticuleerde met haar kleine handjes bedenkelijk levendig onder den neus des esculaaps. Haar echtgenoot scheen min of meer versuft; hij liep niet, maar hij schoof. De ruïne van een homme du monde! Zijn uiterlijk nog elegant, voornaam afstekend tegen het Duitsche klubje! Op een avond, de Schweningers vierden

weder feest, zij hadden muziek laten aanrukken en voerden, puttend uit den heksenketel, een Schweninger polonaise uit, kwam plotseling, onverwacht, de Franschman aanschuiven. Het oude strijdpaard had wêer kruit geroken, de ex-viveur had de ooren opgestoken.

Muziek, wijn, vrouwen! Daar had men hem! Daar schoof hij onder de patienten rond, instinctmatig op den heksenketel toe. Maar het wakkere vrouwtje was hem nagevlogen. Zij baande zich een weg naar haar gemaal, rukte hem het reeds gevulde glas uit de bevende hand en smeet het stuk, in scherven.

De doktor keek beduusd....

En daar waren er onder de toeschouwers die zeiden: bravo bravo! kleine Française, goed gedaan!

Het was tijd dat de muziek inviel. Zij viel in.

> Heil dir, im Siegerkranz!

Heil dir, im Siegerkranz, barstten oogenblikkelijk de Duitsche Schweninger kelen geestdriftig los.

Allen ontblootten de hoofden - te midden van den opgewonden, juichenden troep stonden zij, de zieke Franschman en zijn kleine vrouwtje - Heil dir, im Siegerkranz! - beiden onbewegelijk, stom; maar hij, kaarsrecht - en met zijn hoed vast op het hoofd gedrukt.

Straatsburg.

De trein, die naar de Kaiserparade te Straatsburg voert, verlaat Frankfort te zeven ure in den morgen. Twee salonwagens bevinden zich in het midden. Wie gaarne vorstelijke personen aangaapt kan zijn hart ophalen. Zij vertoonen zich in burgerkleeding voor de breede schijven spiegelglas. De koning van Saksen, de regent van Beieren, prins Luitpold, de kroonprins van Zweden, de groothertog van Hessen-Darmstad. Graaf von Moltke wandelt over het perron, na met zijn adjudant, als een gewoon sterveling, aan een tafeltje in de koffiekamer van het station zijn ontbijt genuttigd te hebben. Ge moogt hem zelfs de mosterd aangeven, indien u dat behaagt. Het gaat alles doodeenvoudig

in zijn werk. Nergens grimmige agenten die u op een afstand houden.

Het publiek is talrijk, maar het gedraagt zich als welopgevoede lieden; het holt niet op de vorsten en maarschalken toe, springt niet over tafels, over stoelen om hen te bekijken. Zij schijnen hier een koning voor een mensch te houden, niet voor een dier dat te kijk gaat. Reeds dat reizen van de vorstelijke personen in een gewonen passagierstrein heeft iets ongegeneerds. Bij het naderen van Straatsburg dondert het geschut; wolken van witten kruitdamp rollen den trein tegemoet. Hoort gij het, Elzas-Lotharingen? Daar komen uw meesters! Straatsburg, Straatsburg! De Siegerkranz weerklinkt. Een verblindend geschitter van helmen, kurassen, ordekruisen; een bont gewemel van kleurrijke uniformen. De kroonprins van Pruissen staat op het perron, naast hem prins Hohenlohe, prins Wilhelm van Pruissen. De portieren worden geopend; men houdt u niet gevangen tot de vorsten uitgestegen zijn. Weder geen politiemacht om u terug en in een hoek te jagen. De eenvoudige passagier verlaat den trein terzelfder tijd met de gekroonde hoofden, gaat ongemoeid zijns weegs en rakelings de koningen voorbij. De stad is onder vlaggen als bedolven, groen gemaakt, versierd. Men kan over de hoofden loopen. Een ontzettende menschenmassa sluit u in, benauwt u, van alle zijden. Is het Duitschland, is het Elzas-Lotharingen dat hier samenstroomde? Hoe zal het wezen om drie uur als de keizer komt? Nergens is een bed voor u te vinden. Alle hôtels zijn vol. Fürstliche personen en generalen bespraken alle kamers. Huis aan huis moet men op kondschap uitgaan naar een onderkomen voor den nacht. Duurder logement betrokt ge nimmer. Dat willen de Straatsburgers er ten minste van hebben. Duitschland, voor een Duitscher houden ze u, komt hunne ketenen aanschouwen; dan zullen ze ook die ketenen vergulden. Gij stelt er prijs op dat zij weten zullen wie ge zijt, een volkje, klein als Elzas, maar nog vrij, nog niet gevallen in de klauwen van den Duitschen adelaar.

Zij hooren u aan, doch laten niet veel los; zij zijn voorzichtig. In de winkels kijken ze op, wanneer gij Fransch spreekt. Geen Duitscher spreekt in Straatsburg Fransch. Waarom schept ge er een boosaardig genoegen in u van die taal te bedienen? Is dit geen Duitsche stad, is dit volk niet

Duitsch, komt het land den Duitschers niet van rechtswege toe? Neen, het is geen Duitsche stad! Het is vroolijker dan Duitsche steden zijn. Het is minder zwaar. Het heeft iets luchtigers, iets prikkelenders. In dit volk mousseert iets, dat niet Duitsch is. Kijk, die warme tint der Elzasser landmeisjes, de donkere oogen, den fijnen blos, den smalleren snit van de aangezichten der mannen! Op de tafel van het hôtel schuimt de champagne, geen Duitsche wijn. ‘Ziet ge wel dat alle Duitschers champagne drinken; zij annexeeren den wijn,’ zegt iemand naast u. Gij doet uw best den man nog meer te laten uitkomen. Maar hij laat het bij zijn ‘Witz’ en is weder even toegeknoopt als van te voren.

Herr...., een groot fabrikant uit de Rijnstreken, zet zich naast u. Gij knoopt een gesprek aan. Hij heeft de beleefdheid u tot cicerone te willen verstrekken. ‘De universiteit moet ge zien, het paleis van den keizer dat in aanbouw is!’

Wij verlaten het hôtel, de menigte staat opeengepakt in de straten. Een luid hoera! Daar komt de keizer. Er wordt gejuicht en hoch! geroepen. Uit de vensters wuift men met zakdoeken. ‘Wie juichen?’ zou een Franschman vragen. ‘Dit blijft vooreerst onuitgemaakt.’ De vriendelijke oude keizer is blijkbaar in zijn schik met deze ontvangst.

Het rijtuig rolt voorbij; de menschenstroom raakt weder in beweging. Men baant zich met moeite een weg. Hoort ge wel? Geen woord Fransch verneemt gij, geen enkel woord. Waar schuilen de Fransch sprekende Straatsburgers? Onderwijl doet uw beleefde cicerone zijn best om uw aandacht te vestigen òp allerlei. Daar rijdt de kroonprins van Zweden! Ginds hebt ge prins Koutousof, den Russischen afgevaardigde bij de manoeuvres. Let op zijn schilderachtige uniform; de muts van sneeuwwit schaapsvel op het donkere gezicht. Hij lijkt op een gier, die Koutousof. Een oogenblik komt de gedachte aan het arme Bulgarije bij u oprijzen, de plek waar de roofvogels nederstrijken. Alles is zoo militair, zoo krijgshaftig hier. Alles spreekt van geweld en van macht. De straten zijn vol generaals en opperofficieren. De sabel klettert overal. Het is een verademing als wij eindelijk in de aula van het nieuwe universiteitsgebouw staan. Welk een pracht! Welk een verkwistende, pralende pracht! Zuilen van het kostbaarste marmer, een mozaiekvloer, ongeloofelijk fraai en duur, overkapt met gekleurd glas, vor-

stelijke trappen, gehoorzalen zoo rijk en smaakvol gemeubeld als men nergens ziet! Het is geen akademiegebouw; het is een paleis! Daartegenover de groote, massieve steenmassa van de nieuwe keizerlijke woning, nog onvoltooid. Millioenen worden hier in het rond gestrooid door het zuinige, spaarzame Duitschland, geen onkosten te groot voor Straatsburg! Dit beteekent iets; het beduidt: wij gaan nooit weder heen, wij blijven.

Vele Duitschers redeneeren gelijk de heer die mij den weg wees redeneerde: Wij geven u, Straatsburg, mooie cadeaux, meer dan de Franschman u ooit schonk, dus heb ons lief en zegen uwe weldoeners.

'Daar hebt ge een rijk man,' zegt vader tot zijn aardig meiske, 'hij zal u laten rijden in een koets, en alles, waar ge maar van droomt, dat krijgt ge. Vergeet den losbol die u negligeerde, wees verstandig, meid, en neem dien besten man.' Het dochtertje vindt wellicht dat liefde en gezond verstand twee dingen zijn, die maar niet willen paren, hoe men ook zijn best doet. Zij vindt wellicht in het diepst van haar dwaas hartje dat liefde zelve een rijkdom is, een schat, een weelde, die overvloeit en geeft ook zonder te ontvangen. Zij denkt dat liefde zich niet laat opdringen. Hoe onstuimiger aangeboden, hoe minder begeerd. Die geniale losbol, met zijn vroolijke oogen en zijn vlug vernuft, zijn donkere krullen altijd in de war, zijn opwellingen, zijn uitbarstingen, zijn vurig, ongestadig, edelmoedig hart, lichtvaardige uitspattingen en hartstochtelijk maar kortstondig berouw, die losbol, vader heeft gelijk, deugt niet voor echtgenoot. Aan de zijde van dien rustigen burger, die zoo geposeerd is, op zijn zaken acht geeft en te huis zijn pijp rookt, wel wat barsch is, in zijn toon iets kommandeerends heeft dat prikkelt, maar toch in den grond rechtschapen is en trouw, en schoon wat meesterachtig, het met haar goed meent, zal zij zekerlijk toch op den duur zich het best bevinden.

Wat er voor dien anderen nog in haar hart leeft slijten de jaren wel uit. Van tijd tot tijd hoort zij nog wel eens iets van hem. Hij is nog dezelfde. Hij is in Tonkín en naar China geweest, heeft allerlei roekelooze tochten gedaan. Hij heeft geduelleerd en het pistool ketste. 'Ziet eens aan', zegt haar forsche echtgenoot, 'welk een lichtmis en dwaashoofd uw vorige minnaar is. Gij moogt van geluk spreken, waarlijk, dat

gij hem kwijtgeraakt zijt. Hij zou er alles hebben doorgebracht, daar kunt ge staat op maken.'

Dit zegt hij met zijn zware basstem, terwijl hij zijn armen opent om haar een krachtige accolade toe te dienen. Heeft haar echtgenoot geen gelijk? Mag zij niet dankbaar zijn? Kreeg zij daar straks niet een prachtig kleed, een juweelkistje van den braven man? Wat schonk haar ooit die wilde jongen? En toch, waarom beeft haar hart wanneer zijn naam genoemd wordt? Waarom kan zij maar niet laten aan hem te denken. Waarom?.....

Eens komt een dag dat het in de verte gromt, de lucht in het Westen bloedrood wordt gekleurd en het rolt door de Vogezen, donderslag na donderslag. Dan springt ze op, haar hartje jaagt onstuimig, haar donker oog spert ze wijd op, het doodsbleek kopje nijgt ze luisterend naar het Westen, of zij hem komen hoort:

Allons enfants de la patrie!

'Ik roep u twee malen en gij hoort niet', zegt mijn metgezel. 'Wat ziet ge daar toch in de verte?'

Het Duitsche volk is een ernstig, degelijk volk, een goed volk. Wie onder hen vertoefde laat bij het heengaan vrienden achter. Zij hebben een trouwen aard en vergeten niet spoedig. 'Kommen Sie bald wieder' is geen loutere beleefdheidsfrase. Een hartelijke ontvangst wordt u bereid. Zij zijn expansief, doch hun gemoedsuitboezeming heeft somwijlen iets drukkends, iets massiefs. Hun gevoel is breed en forsch getakt gelijk hunne eiken, maar niet fijn. Schakeeringen ontsnappen hun wel eens; zij doen u somtijds uit hardhandigheid en zonder het te willen of te weten pijn. Beiden, de uitbundigheid en de aanhoudendheid van hun vreugdebedrijf deden mij, ik moet het erkennen, dáár te Straatsburg pijn. De geweldige machtsontwikkeling, waar zij trotsch op wezen, had iets stuitends voor een vreemdeling. Moest men zich dan niet in hun gevoel verplaatsen; kon men het hem ten kwade duiden, mijn cicerone, dat hij, opgewonden, mij het sierlijk, trotsch herrezen, nieuwe Straatsburg wijzend, uitriep: 'Het is ons; wij hebben er voor gebloed'.

Billijkheid is moeielijk te betrachten, waar een indruk ons in zijne macht heeft, overweldigt. Maar toch, dat offerlam met kransen behangen, de buit op nieuw bekeken en betast, geteld door al die duizenden! Zij traden op als meesters hier en als veroveraars en dat wel op een eigenaardige wijze. Zij zouden Straatsburg uit louter liefde dood drukken, zoo kwam het ons voor. Maar zij kwamen het omhelzen tot aan de tanden toe in het staal. De gemoedelijkheid, vereenigd met dat barsche machtsvertoon, had een wrangen bijsmaak.

Den volgenden morgen zeer vroeg begon de opmarsch van de troepen naar het paradeveld. Het was een schouwspel zonder wedergade. Van het hooge punt, waarop wij stonden, waar de gansche omtrek zich voor onze oogen uitbreidde, zagen wij de regimenten in golvende liniën kruipen naar de vesting. Strepen steeds in wriemelende beweging, flikkerend waar een uchtendstraal er over brak! Stroomen bayonnetten, maar gesplitst in smalle aderen, die door de akkerlanden kronkelend, stadwaarts vloeien, als beschenen beekjes! Alles wijd in het rond is in beweging. Men zou denken dat de wegen zelve loopen, dat gindsch veld op marsch gaat. Die zwarte slang met sombere stalen horens zijn de Brunswijkers. Gindsche witte, blinkende, rijzende, deinende vloedgolf zijn de kurassiers van Trier. En dáár hebt gij de Hessen, ginder komen de Beieren. Een regiment artillerie keert u de flank toe. Men kan de blauw geverwde raderen en affuiten duidelijk onderscheiden; zij rollen als het speelgoed uit een Neurenberger doos. Groszartig! roept mijn metgezel.

Dit schouwspel genoten in den heerlijken uchtend verdwijnt niet weder uit de herinnering,

Straatsburg, de Munster opgaand als een pijl, de breede koninklijke Rijnstroom, de rijke, sappige Elzas, land van melk en honig, en daarover uitgespreid, zonder tromgeroffel noch trompetgeschal, dat geduchte stalen net, welks flikkerende mazen in diepe stilte om de veste worden toegehaald: de legermacht van Duitschland!

De parade zelve bleef in indrukwekkendheid bij dit tafereel achter. Achtduizend plaatsen bevatte de groote tribune; geen enkele plaats bleef onbezet. De polygoon is zoo ontzettend groot dat zich de vijftigduizend man daarop verloren. Naarmate zij opmarcheerden werden zij van flauwe strepen, hoopen

krijgsvolk, liniën, regimenten. Vroolijk wapperden en dansten de vaantjes der Uhlanen. Helmen en borstkurassen trof, daarin weerspiegelend, een luisterrijke zon. In die donkere, geschaarde massaas schoten bliksemstralen heen en weder bij iedere plaatsverwisseling bij elke beweging. Zulk een regiment gelijkt een levend wezen, dat zijn pooten uitsteekt, intrekt. Dat eigenaardig wegsmijten der beenen maakt, van ter zijde gezien, den indruk of er maar één enkel been omhoog gaat. Het bataillon marcheert, moet hier in letterlijken zin worden verstaan. De batterijen rollen voorbij, men ziet één rad, één affuit, het profiel van één stuk geschut. Geen streep reikt het ééne kanon voorbij het andere. Zoo trekken de regimenten langs het rijtuig van den keizer, omstuwd door een staf van vorsten en generaals, schitterender dan welke er ooit een in het veld verscheen. Stramme haltung! Hoofden zijwaarts naar den opperheer gericht, oogen onbewegelijk op den keizerlijken blik gevestigd. Ik twijfel niet, of zij daarin lof en goedkeuring lazen. Want de grijze monarch verliet het paradeveld in zeer opgewekte stemming. Bij den oprit wachtte een opeengepakte, onafzienbare menigte. Honderdduizend halzen rekten zich uit om den keizer te zien. De keizer wenkt; daar verandert de koetsier zijn koers, de staf maakt een oogenblik halt; de pluimen der helmen golven; de prachtige kleppers brieschen. Prins Koutousof heeft moeite met zijn vurigen Arabier. Voorwaarts gaat het weder! Recht op de volksmenigte toe, midden door die menigte heen. Zij kwam om hem te zien; de keizer wil dat zij hem zien zullen. Nu hebben de arme lieden, wien een plaats op de tribune te duur was, hetzelfde genot als de rijken. Langzaam beweegt zich het rijtuig des keizers langs den dichten hoop. Dit zijn van die kleine oplettendheden, welke de populariteit eens vorsten verklaren.

Het is avond geworden; wij zitten aan den Rijn. Wij hooren hem bruisen, den noodlottigen stroom, om wiens bezit zooveel bloed vloeide en nog vloeien zal. De tuin is vol officieren van alle wapenen, de nacht verrukkelijk helder en zoel. De scherpe klank der Duitsche taal, de zware bastoon der Germanen heeft het rijk alleen. Straatsburgs dom, tot aan de spits verlicht, schiet slank omhoog aan den nachtelijken hemel, een reuzenbloem van vuur. Elzas, mijlen in het rond,

Lotharingen, zien het teeken het voldongen, onherroepelijk feit, met vuur geschreven aan den hemel: ons behoort gij voor immer. Ik dacht aan Frankrijk. Ik begreep zijn smart. Ik verstond de smart dier edele, vurige Fransche patriotten, welke in hun ziel de klacht niet kunnen smoren: ‘eer zal mijn rechterhand de linkerhand vergeten, eer ik u vergete’; maar die terzelfder tijd hun republiek zien stranden op de oude euvelen van het keizerrijk en den ernst van een gelofte op het woeste schreeuwen om revanche. Ik dacht aan mijn vaderland, aan alles wat het verzuimd heeft te doen, sinds beteekenisvolle feiten en veranderingen in Europa het waarschuwden. Ik dacht aan onze verdeeldheid, aan de vinniger partijschap, welke in de toekomst, na den dood van onzen koning, dreigt. En alles hier in het rond, het schouwspel van de laatste dagen had maar één stem:

Waakt dat niemand ooit, omdat gij hem misbruikt, verbeurd hebt, dezen nimmer vurig genoeg geliefden, nimmer bitterlijk genoeg beweenden, kostelijken schat u ontneme - de vrijheid.

J.H. HOOYER.

Stelsels en personen.

Prometheus, die de *weldoener* der menschen wilde zijn, heeft zich, naar luid der Grieksche sage, toch *vergist*.

Dit is temeer te verwonderen omdat zijn symbolische naam: ‘vóórbedacht’ schijnt aan te duiden dat hij met prijzenswaardige voorzichtigheid tevoren alles goed had overdacht, gelijk hij dan ook tot de rijpelijk overwogen slotsom gekomen was dat, om de gouden eeuw onder de menschen terug te brengen, geene halve maatregelen door hem of anderen moesten genomen maar een radicaal middel aangewend moest worden. Niets meer of minder dan het hemelvuur moest, ondanks Zeus, naar de aarde gebracht worden. In Prometheus' vlierstok vastgelegd zou het onschadelijk gemaakt zijn en ‘met mate’ onder de menschen verdeeld, zegenrijk werken, terwijl het, ongebonden, als wapen in de vingeren van den machtigen ‘Vader van goden en menschen’ voortdurend onheilen stichtte en een laaien brand van hartstochten, oorlogen en rampen over de aarde ontstak. Den hemel zijne onbeperkte macht ontnemen, zelf alles overleggen en voor der menschen heil beramen; in de plaats der majestueuse maar domme natuur met hare onberekenbare storingen de menschelijke voorzichtigheid plaatsen en zóó de macht der wereldleiding overbrengen van de goden op den mensch: ziedaar de eenig mogelijke, radicale weg tot verbetering.

Maar Prometheus had buiten den waard, d.i. hier, buiten Zeus gerekend en de uitslag zijner onderneming was zijne eigene gevangenschap op eene eenzame rots van den Caucasus, en voor de menschheid, wier weldoener hij had willen zijn, het noodlottig geschenk der goden aan Pandora, waarbij zij, de menschheid, zich gelukkig mocht rekenen dat althans de *hoop* op den bodem der doos was

achtergebleven tot den, men moet het erkennen, na de veelbelovende onderneming van Prometheus, ietwat schralen troost voor het reddeloos menschdom.

Ziet nu Prometheus! Fier de gevangenschap dragende worden intusschen de edelste deelen van zijn leven door de nimmer stervende eerzucht verteerd en de rust van den slaap, hem door de eischen der natuur geschonken, dient alleen om bij het ontwaken zijn lijden te vernieuwen en te vergrooten[1]. Doch ook de eerzucht houdt het op den duur niet uit. Hercules komt, met vergunning van Zeus, den gier dooden, die Prometheus' lever verteert en hemzelven bevrijden door één dier geweldige ἆθλα (werken), waardoor Hercules zich de onsterfelijkheid verovert.

Prometheus heeft zich bedrogen en de *arbeid* onder de toelating en goedkeuring der hemelsche machten, wint het niet alleen van de bespiegeling, van den denkersmoed, van de onderneming om door menschelijk beramen de menschheid wel te doen, maar bevrijdt ook zelfs den mensch, wien het denken en beramen tot werkeloosheid had gedoemd en brengt hem, zij het dan ook tot een veel nederiger maar dan toch werkzaam leven onder de zijnen terug; Prometheus trouwde en werd de vader van Pygmalion.

De zoon der Titanen wordt de vader der menschen, van dit verkommerd en klein geslacht dat, sedert den zondvloed, de aarde bevolkt. Zeus heeft zijn zin gekregen; het pruttelend en philosopheerend en bergenbeklimmend koor der Titanen is tot zwijgen gebracht en het geslacht, dat den hemel wilde bestormen, ligt zwijgend en zwoegend onder het dreigend vuur van den vader van goden en menschen:

‘Audax omnia perpeti
gens humana ruit per vetitum nefas....
Nil mortalibus arduum est.
Coelum ipsum petimus stultitiâ, neque
per nastrum patimur scelus
iracunda Jovem ponere fulmina[2].

1) Ieder kent den trek der sage, die vermeldt dat dagelijks een gier Prometheus' lever kwam verscheuren, die telken nacht weer aangroeide, en weet welk eene gewichtige rol onder de levensfunctiën door de ouden aan de lever werd toegeschreven.
2) Horat. Od. I. 3. ‘Het vermetel geslacht der menschen, 't welk alles durft bestaan, stormt ook het gebied op, dat de goden voor zich hebben bewaard. Niets schijnt den sterfelijken te steil of te hoog. Den hemel zelf begeeren wij in onze dwaasheid te bereiken en 't is deze vermetelheid, die oorzaak is dat Zeus nimmer zijn bliksemen uit de hand kan leggen.’

I.

De oude, ik zou haast zeggen, eeuwige Prometheus-sage vindt in onze eeuw hare toepassing in het bijna gelijktijdig optreden van het Pessimisme en het Socialisme. Staan deze beiden tot elkander als Prometheus en Hercules, of verwacht elk dezer beiden zijn bevrijder? 't Zal uit het vervolg van dit opstel moeten blijken.

Letten we eerst op het gelijktijdige van deze twee verschijnselen! Immers heb ik recht ze gelijktijdig te noemen, waar zij beiden in hunne tegenwoordige gedaante dateeren van ongeveer het dertigste jaar onzer eeuw. Ook kan men zich van een zeker parallelisme in de woordvoerders der beide richtingen nauwlijks onthouden. Schopenhauer doet in meer dan één opzicht aan Ferdinand Lassalle, de boekenschrijvende Eduard von Hartmann aan Carl Marcx denken. Over de sporadische en gedurende den loop der eeuwen telkens luid wordende openbaringen en ontboezemingen van beide richtingen moet ik hier zwijgen en den belangstellenden lezer herinneren aan het fraaie opstel van Prof. S. Hoekstra in *de Gids* van November 1880 en aan het bekende werk van Prof. Quack, *Socialisten, personen en stelsels*. 't Is ons hier om de vergelijkende karakterteekening der genoemde richtingen te doen. Mogen we uit hare natuurlijke consequentiën tot haar karakter besluiten, dan zou ik ze voorloopig willen kenmerken als de uitingen van twee tegenovergestelde neigingen, die van *rust* en van *activiteit*.

Is het niet, op zijn minst genomen, opmerkelijk dat het hemelbestormend pessimisme nedergekomen is, ja, in den letterlijken zin *nedergekomen* is op een verheerlijking van de Duitsche Staatsinrichting? In afwachting van den reusachtigen algemeenen zelfmoord, die tot de zaligheid van het Nirwâna voert, is er geen veiliger tusschentoestand denkbaar dan onder den veldmaarschalkstaf van von Moltke, de socialistenwet van von Bismarck en de plak van den Schulmeister. Wie zich aldus bij een tusschentoestand van zóó langen duur kan nederleggen, wie zich zóó met het betrekkelijk goede tevreden stellen en daaruit nog zooveel behagen scheppen kan dat hij opgewektheid over-

houdt tot het samenstellen van schitterende boeken en tot het leiden van een genoegelijk en aesthetisch gekleurd huiselijk leven is, ik had bijna geschreven, een man zonder hart, maar is, in elk geval, een man van rust, volstrekt niet staatsgefährlich en even ver van den Prometheus der Grieksche sage, als de Grieksche vrijheidshartstocht van zekere Duitsche servilität, als het fijne Attiesche zout der Grieksche *ἀστεῖα* van den, overigens vermakelijken, bierkelderhumor der Buchholzen.

In het Socialisme is een geheel andere voortgang op te merken. Zijne consequentie is omverwerping van de tegenwoordige orde van zaken en verhoudingen; beeldenstorm, nivelleering; geen zich nederleggen bij voorlopige toestanden in afwachting dat het wereldproces vanzelf en geleidelijk afloope; geen zich schikken naar het betrekkelijk goede, maar de eisch om het absolute goed, maar de roepstem van den profeet dat de menschen, die, door de averechtsche beschaving, hebben afgeleerd elkander te verstaan, elkaâr weêr als broeders zullen omhelzen en als broeders tijgen zullen aan den telang verbrokkelden doch nu wederom sociaal te maken arbeid, zoodat de krijg der concurrentie van allen tegen allen plaats zal maken voor gezamenlijke en gezegende *activiteit*.

Maar dat deze beide stelsels in Europa tegelijkertijd of althans kort na elkander opgekomen zijn en talrijke aanhangers hebben gevonden, brengt ons gereedelijk op het vermoeden dat, hoe uiteenloopend de gelaatstrekken en de allures dezer beide volwassen knapen ook wezen mogen, zij toch zonen moeten worden genoemd van ééne moeder of, anders gezegd, een gemeenschappelijken bodem hebben, waaruit zij zijn opgekomen, een gemeenschappelijk beginsel dat aan de beide verschijnselen ten grondslag ligt.

En dit vermoeden wordt zekerheid wanneer we niet de stelsels maar de individuën, die in de stelsels de beste uitdrukking vinden voor hunne gevoelens, gadeslaan en trachten te begrijpen.

De pessimist is vóór alle dingen een gevoelsman. Het gevoel reageert snel op indrukken en, zich van des menschen logica meester makend, redeneert het vlug maar daarom meestal foutief. Verlangt gij een volmaakten type van deze soort, gekozen uit de vij van beroemde mannen, gij kunt er geen beteren vinden dan Giacomo Leopardi (geb. 29 Juni 1798, gest. 14 Juni 1837),

wien zijn welsprekende levensbeschrijver[1] aan het slot van zijn boek aldus vergelijkend vóór ons plaatst: ‘Si ceux, qui ont inventé le fleuve de Tendre avaient découvert quelque part un fleuve du Désespoir, une sorte de Styx aux ondes noires, fait avec les larmes des choses et qui irait se perdre dans un abîme, je me représenterais volontiers l'auteur de Werther penché en observateur curieux sur la source, Chateaubriand contemplant son image dans le miroir mobile des eaux, Senancour sommeillant indifférent sur la rive, Byron se jouant dans les flots, heureux d'effrayer ses admirateurs et sûr d'aborder quand il voudra; Musset descendant joyeux dans sa barque et s'y couchant à demi résigné quand il a senti l'attraction du gouffre; enfin, plus près de la chute, *Léopardi*, debout sur son esquif, appuyé dédaigneusement sur sa rame et bravant de son regard un *ciel* sans *Dieu*.’

Inderdaad: zijn pessimisme was oprecht, maar hoe komt hij tot dien ciel sans Dieu, dien hij niettemin wil trotseeren? Hij heeft, zooals men weet, gedurende zijn korte leven weinig werkelijk gezonde dagen gekend; het Christendom was hem éérst verschenen als een stel ziellooze plechtigheden en onbegrepene leerstukken, zooals het in Italië inheemsch en met den gewonen Italiaan opgegroeid is; daarna had hij het tot op zekere hoogte liefgekregen als de prediking der smarten van den kruisweg, maar, eenzijdig op dien kruisweg starend, zonder zich, in zijn débielen toestand, een vergezicht te kunnen scheppen op den Berg der verheerlijking, werpt hij geheel zijn Christendom weg en staat, der wanhoop ten prooi, onder een hemel zonder God.

Nog half een kind heeft hij met een kuische en teedere liefde een ander kind lief, eene Silvia, naar wier zilveren stem hij luistert en wier handige vingeren hij met welbehagen aan het geopende venster in het landelijke Recanati ziet heen en weder gaan langs het borduurraam, maar dit schoone kind is zwak en hij klaagt: ‘Hélas, comme tu as passé vite, chère compagne de mon jeune âge, mon espoir tant pleuré!’ en, wel verre van met deze klacht tevreden te zijn, vergeet hij alle krachtige, bloeiende gestalten, alle bevallige bruiden die blozende moeders worden na den gloeienden zang van den Hymen, van het *Ὑμυν ὦ ὑμεμναίε*![2] te hebben gezongen; en hij roept uit: ‘Voilà donc

1) G. Leopardi, sa vie et ses oeuvres, par A. Bouché Leclercq. Paris 1874, bl. 308.
2) Vgl. Theocritus, Idylle 17, vs. 58.

ce qu'est le monde! Ce que sont les plaisirs, l'amour, les travaux, les projets dont nous avons tant parlé ensemble! Est ce là le sort des générations humaines?' Op lateren leeftijd heeft eene, op eene andere en inderdaad wreedaardige wijze teleurgestelde liefde zijn gekwetst gevoel ertoe verleid om zijn verstand en zijn talent te misbruiken tot het schrijven van eene geheel onverdiende smaadrede aan het adres van geheel het vrouwelijk geslacht. Wanneer hij der gehuwde vrouw, wier schoonheid en lieftalligheid zijn geheele ziel ingenomen heeft, zijne gewone bedeesdheid vergetende, zijne hartstochtelijke liefde heeft verklaard en hij deze liefde onbeantwoord en bespot vindt, dan denkt hij geen oogenblik aan de mogelijkheid dat deze vrouw met medelijden kan gedacht hebben aan een geest, zoo afgedwaald als in die oogenblikken de zijne was, maar *zijn* gevoel is gekwetst, *hij* is in zijn fierheid beleedigd en terstond maakt hij het geval algemeen en hij murmureert: 'Rarement l'esprit féminin atteint à la hauteur de cette conception (van de liefde) et ce qu'inspire à des amants bien-nés sa propre beauté, la femme n'y songe pas et ne pourrait le comprendre. Il n'y a pas de place dans ces fronts étroits pour une pensée aussi grande. Ce sont de fausses espérances que l'homme trompé se forge sous l'éclair vivant de ces regards, c'est en vain qu'il demande des sentiments profonds, inconnus et plus que virils à cet être, qui par nature est *en tout inférieur à l'homme*. Car si elle a les membres plus délicats et plus frêles, elle a aussi l'esprit moins large en moins fort.'

Ziethier een pessimist, wiens zwartgallig oordeel over het leven, over de vrouw, over den roem volkomen oprecht is, maar dien we niet van harteloosheid mogen beschuldigen. Hoe toch zou het anders mogelijk zijn dat zijne warme vaderlandlievende zangen nog heden ten dage leven in het hart en op de lippen van het Italiaansche volk? Het volk vergist zich niet op den duur in het hart zijner dichters. Leopardi behoort dan ook tot die pessimisten, die het leven en den levensarbeid niet zouden lasteren, wanneer hij hun slechts wat zekerder en spoediger tot een vurig gewenscht doel voerde, wier idealisme hen naar den hemel doet stijgen, maar wier machteloosheid om de wereld en hunne omgeving naar hunne idealen te hervormen, hun een gevoel verschaft alsof zij aan de rots der onvruchtbaarheid geketend zijn, wier onbeteugelde ambitie om in een

wereld van volkomenheden te leven, hen iederen dag de smart dieper doet gevoelen der wonden, hun toegebracht door de brutale werkelijkheid van ziekte, onnatuur, gedwongenheid en van het vertoon dier deugden, die men in werkelijkheid niet bezit. Arme Prometheus, geen herculische arbeid zal u kunnen bevrijden!

Laat deze stemming de grondslag worden van een stelsel en, dezelfde smart, die 't uitschreeuwde van pijn in gespierde verzen, welker maatklank naar het zwaard deed grijpen om het ééne en vrije Italië te verkrijgen, wordt, ‘met mate’ verdeeld over de lengte en breedte van eenige honderden bladzijden Duitschen redeneertrant, tot een zacht kreunen; de rots van Prometheus wordt eene aristocratische ziekekamer, waar wel het ‘laat alle hoop varen!’ in duidelijk zichtbare letters boven de deur geschreven staat, maar waar, in afwachting van den nacht der wanhoop, muziek en lekkernij en schoone kunsten en schoone vrouwen worden toegelaten. Zoo verandert de wanhoop in de bovenvermelde berusting.

Ik zou niet zoovele woorden aan dit zoo vaak besproken en aangevallen pessimisme wijden, wanneer ik niet, in verband ermede en als overgang tot wat ik verder op het hart heb, te wijzen had op een teeken van onzen tijd.

Er bestaat bij de fine fleur van de Nederlandsche en, ik mag wel zeggen, Europeesche jongelingschap een onverholen afkeer van het bijwonen der godsdienstige samenkomsten, ook waar zij gehouden worden in liberalen geest. Laat een begaafd en kundig redenaar er optreden, laat een geoefend koor het gemeenschappelijk lied versterken en verfraaien, de dames zullen komen en de burgerjongens, maar de jongeheeren, die uwe hoogere-, burger-, handel- en polytechnische scholen in binnen- en buitenland hebben bezocht, die aan het hoofd staan van uwe kantoren, die heen en weêr reizen tusschen Vlissingen en Queensborough, die in onberispelijk toilet zich een oogenblik neerzetten op de stoelen van uwen salon, die uwe opera's en balletten in leven houden, die straks uwe dochters ten huwelijk zullen vragen en naar wie gij, ondanks balletten en opera's, gerust informeeren kunt, zij blijven ervan weg en aarzelen niet te bekennen dat zij 't er, de enkele malen dat zij 't beproefden, criant vervelend vonden.

Let wel: ik spreek geen oordeel uit; maar ik wijs op het

feit en, ondanks de uitzonderingen, is het feit van den bedoelden tegenzin onloochenbaar. En ligt nu de diepere en de diepste grond van dit feit niet hierin dat de godsdienstprediking, hoe ook van dezen tijd en door den geest van dezen tijd gevoed, toch altijd het Optimisme huldigt, leeft van de Hoop, bloeit en tiert van het veelbeproefd maar ongeschokt vertrouwen dat het idealisme der edelste geesten uit de, zij het dan hoogere, maar toch uit de wezenlijke werkelijkheid gegrepen is en dat de werkelijkheid, zij het ook eerst langzamerhand, dezen in haarzelven ontdekten schat dankbaar aannemen en zich naar zijne wetten eindelijk hervormen zal?

Zij daartegenover hebben geen hoop; zij zien de waarde van eene aanzienlijke geboorte, van een groot fortuin, van eene goede gezondheid, van gestadige werkzaamheid; zij zien en genieten de bekoorlijkheid van het zinnelijk schoone en aangename maar.... zij hebben geen hoop. Dat hun werk, maar dan ingericht naar de eischen van hooge eerlijkheid en zuivere menschenliefde, deel kan uitmaken van den arbeid der eeuwen, uitdrukking zou kunnen zijn van de gedachte eener eeuwige Rede en Liefde; dat zulk een arbeid, zulk eene trouw, met de desgevorderde zelfverloochening, Plicht zou kunnen zijn en tot iets ‘groots’ zou kunnen leiden; dit, de schering en inslag der godsdienstprediking, behoort volgens hen tot het rijk der verwarde droomen.

De moderne Prometheus, die ‘voorbedachtelijk’ de aarde weldoen zal volgens het Evangelie van ‘klaarkomen’ en ‘promotiemaken’, is fatsoenlijk in zijn stand getrouwd en chef van de geaccrediteerde firma Fortuinmaker en Genot.

II.

Reeds heb ik met een enkel woord de tweede richting, het Socialisme, geteekend en gekenmerkt als de richting der *bedrijvigheid*. Had ik geschreven: de richting van het *ongeduld*, men had eerder begrepen hoe ik beide stroomingen van geestelijk leven uit ééne bron zie voortkomen.

Wekt het Pessimisme in zijn jongsten, zooals ik reeds opmerkte, veel makkeren vorm ons op om, zonder protest, de richting te volgen die de tegenwoordige beschaving schijnt in te slaan, het staat geen oogenblik op dit gebied vragend stil,

maar noemt, zonder tegenspraak, dat alles beschaving wat wij in onze oud-Hollandsche eenvoudigheid nog wel eens als de uitspattingen eener verdwaasde overbeschaving durven brandmerken en vermaant ons nu daaraan met kracht mede te doen ten einde het einddoel der wereldontwikkeling te bevorderen en zijne komst te verhaasten. Het zegt ons, in het voorbijgaan, enkele harde waarheden wanneer het ons voorspelt hoe de koortsachtige ijver voor ‘de zaken’ de vriendelijke vertrouwelijkheden van het huiselijk leven doet veronachtzamen en de gemoederen der mannen verhardt; hoe de toenemende gelegenheden tot ‘uitgaan’ de vrouw van haren echtgenoot en hare kinderen vervreemdt; hoe de op steeds grooter schaal gedrevene nijverheid eene geheele klasse van menschen tot werktuigen dreigt te verlagen, uit wie alle zelfstandigheid en daarmede alle zedelijke verantwoordelijkheid gevaar loopt te verdwijnen. Het ziet de voortgaande emancipatie der vrouw tegemoet en verwacht daarvan niets dan ellende, terwijl de tijd niet verre af schijnt, waarin de vrouw niets dan een glimlach van minachting zal overhebben voor de achterlijke en onontwikkelde leden van haar geslacht, die nog eenige eer en vreugde zullen vinden in het moederschap. Het ziet de eene finantiëele installing na de andere bankroet gaan en het kan daarin niet anders zien dan de voorafschaduwing en het zinnebeeld van het reusachtig bankroet, waarin onze geheele beschaving eindigen moet. De algemeene bloedarmoede hebben we nu reeds; de algemeene bloedeloosheid zal zich niet altijd laten wachten en van haar tot den algemeenen dood is slechts als ééne schrede. Danst intusschen boven dezen afgrond, bloedarme kinderen dezer en volgende eeuwen, de afgrond zal zich weldra onder u openen en de algemeene rust is dáár. Tot uwe geruststelling kan nog dienen, dat de afloop dezer ontwikkeling zóó tragisch zal zijn, dat den beklagenswaardigen Wereldschepper alle lust benomen moet wezen om dezen jammer opnieuw te doen aanvangen. Weest gerust, het zal *voorgoed* uit zijn! Maar dan ook: hoe eer zoo beter!

In dit: ‘hoe eer zoo beter’ ligt zijne verwantschap met het Socialisme. ‘Proletariërs van alle natiën, vereenigt u!’ met deze strijdleus trad het op. ‘De tijd van het Christelijk dulden en dragen moet voorbij zijn. Uwe oogen zijn geopend, maar wilt nu ook zien! De arbeid is de eenige bron van rijkdom,

en gij, die veel arbeidt, gij bezit niets en zij, die weinig arbeiden, bezitten veel. Waar is de rijkdom, de schepping uwer handen, gebleven? Er zit niets anders op: men berooft u! Welnu, aan uwe zijde is de getalsterkte en dus de macht: laten de roovers op hunne beurt worden beroofd!'

Aldus sprak en schreef en in dien geest handelde men reeds hier en daar.

Hier, op dit gebied, schijnen we werkelijk eenen Prometheus te ontmoeten, sprekend op dien der sage gelijkend. Van Ferdinand Lassalle nl., den eerzuchtigen apostel der sociaal-democratische republiek, werd kort na zijn weinig eervollen dood verklaard: 'Hij is de machtige Titan, die nooit sterft, die ons vrijmaakt van duisternis en dwaling, die licht gebracht heeft in de wildernis van onzen tijd.'

Als op den, in bijna ieder opzicht, volkomenen tegenhanger van Leopardi, zijn straks besproken tijdgenoot, ruste ook op hem voor een wijle onze blik, gelijk zijn beeld in welgekozene trekken geschetst is door den te vroeg gestorven N.C. Balsem.

Reeds als jongeling, zoo schrijft deze[1)], genoot Lassalle de vriendschap der beroemdste geleerden van zijn tijd. Alex. von Humboldt noemde hem een 'wonderkind' en H. Heine beval hem aan Varnhagen von Ense aan als een jong mensch met de diepzinnigste geleerdheid en de grootste schranderheid, eene vereeniging van kennis en kracht, van talent en karakter, van wilskracht en *bedrijvigheid*, die hem verbaasden. Toegerust met de uitstekendste geestesgaven; de meest omvattende kennis gepaard met eene buitengewone gevatheid; wijsgeer, letterkundige, rechtsgeleerde, staathuishoudkundige; vol van den geest 'der stets verneint', daarbij schitterend redenaar van ongemeene aantrekkelijkheid, koelbloedig en toch van ontembare wilskracht, tintelend van vernuft, dat zich nu eens lucht geeft in fijnen spot, dan weêr uitspat in ruwe aardigheden; nu eens opbruist in edele verontwaardiging, dan weêr een walgelijken stroom van onbeschaamdheden opwerpt' - aldus toegerust was de vader, de messias, de god van de hedendaagsche sociaal-democratie inderdaad een Prometheus gelijk, die, niet den hemel, maar de paleizen der aarde en dit wel 'voorbedachtelijk' ging bestor-

1) Mannen van beteekenis, jaargang 1876, bl. 230.

men met de verzekering dat hij de ‘weldoener’ der menschen zou worden. Ook hij verwachtte alleen heil van een radicalen maatregel; men kent zijne heftig uitgesprokene minachting voor de in zijn oog halve maatregelen van Schulze-Delitsch; maar, kind van zijn tijd en begrijpende dat zijne tijdgenooten weinig belang zouden stellen in ‘hemelvuur’ of in iets wat aan den hemel herinnert, wenschte hij dat element, waarvoor altijd de noodige eerbied bestaan heeft, het kapitaal ‘met mate’ onder de menschen te verdeelen. Terwijl het in handen der bezitters en van hunne erven een gevaarlijk middel tot onderdrukking was, zou het in zijne handen worden tot eene zegenende en weldoende macht.

Laten we eerlijk zijn: hij spreekt niet van *zijne* handen; persoonlijk heeft hij niet meer naar bezit gestreefd dan eenig ander; hij spreekt van ‘den staat’ en wenscht hem in het bezit te zien van alle middelen van voortbrenging, van den bodem en de grondstoffen, opdat er zoodoende ééne reusachtige werkliedenassociatie met staatshulp verrijze en de macht van den bijzonderen eigendom gefnuikt worde.

Scheen voor den eenvoudige deze bijzondere eigendom de natuurlijke belooning van den bijzonderen ondernemingsgeest of den bijzonderen, eigenen arbeid en wat er mede samenhangt de geleidelijk gerijpte vrucht eener eeuwenlange ontwikkeling, hij wilde van dit natuurlijke en geleidelijk zich ontwikkelende niet weten en meende ‘met voordacht’ den natuurlijken gang der dingen zijne macht te moeten ontnemen en die te moeten overbrengen bij de menschelijke voorzichtigheid en voorziening.

Heeft ook hij zich vergist?

Men kent den uitslag van zijn stoutmoedig optreden.

Dat zijn levenseinde weinig eervol is geweest doet niets ter zake, dewijl de oorzaak daarvan geheel buiten den arbeid omgaat, dien hij zich tot levenstaak had gesteld, al wordt zeker onwillekeurig dit einde niet buiten verband gedacht met zijn buitensporigen hoogmoed en ongetemden hartstocht. Maar de vruchten van zijn arbeid hebben we in onze nabijheid. Ongetwijfeld is het zaad opgekomen, dat hij en anderen met kwistige hand onder 't zingen van luidklinkende vrijheidsliederen hebben uitgestrooid.

De zoogenaamde vierde stand is tot zelfbewustzijn gekomen; de woorden arbeid en kapitaal zijn sedert eene halve eeuw in

den mond van steeds meerderen; reeds mengt zich in enkele landen de staat of de gemeente in de vrije uitoefening en regeling der nijverheid en in kringen, waar nog kort geleden deze dingen ongerijmdheden schenen te heeten, wordt het vóór en tegen van socialisme en algemeen stemrecht ernstig en niet zonder vrees of hoop besproken. Opmerkelijk noem ik het voorts dat terwijl in dit tijdschrift professor Quack op het betrekkelijk goed recht van een zeker socialisme het licht deed vallen[1)], de Berlijnsche hoogleeraar Steinthal[2)], ofschoon zich tegen staats-socialisme verklarend, toch den tijd gekomen acht om langs wettigen weg den bijzonderen eigendom op te heffen en dien te veranderen in den eigendom van een groot aantal vereenigingen van gelijksoortige en gelijkgezinde arbeiders.

Toch moeten wij ons haasten hieraan toe te voegen dat allen, die, afkeerig van eene onoordeelkundige bewondering voor al het bestaande, ook de hervormingen, die het socialisme voorstelt, onpartijdig wenschen te onderzoeken en te waardeeren, niet luide genoeg hunne afkeuring meenen te kunnen uitspreken van de opruiende en onbillijke taal, op het voorbeeld van Lassalle vooral, door velen zijner woordvoerders gebezigd. Zij doen dit in de overtuiging dat nimmer het doel de middelen heiligt, dat het aloude: ‘gij zult niet dooden, gij zult niet stelen, gij zult niet begeeren uws naasten huis, noch iets dat van uwen naaste is’, zijne verbindende kracht heeft behouden en niet verliezen kan; dat voorts de volledige uitvoering van het socialistisch programma op de bitterste teleurstelling uitloopen zou en dat dus, eindelijk, de voorspiegeling eener gouden eeuw, als de vrucht eener sociale omwenteling, als een zeer ernstig, schoon dan ook niet opzettelijk bedoeld, bedrog moet worden gebrandmerkt.

Of hebben zij, de Prometheussen onzer dagen, zich, ten aanzien der vrijheid en der broederschap en, ja, ook en vooral ten aanzien der gelijkheid niet schromelijk vergist, toen zij een *stelsel* eener meer billijke verdeeling der rijkdommen hebben uitgedacht, waarbij zulk een verdeeling niet zou zijn de natuurlijke vrucht van ieders vrij zich bewegende werkzaamheid of

1) Prof. Quack, in ‘de Gids’ van 1 Juli 1886.
2) Dr. H. Steinthal, Algemeine Ethik, s. 265-280. Zie de aanteekening hierachter.

onthouding, maar in handen zou worden gesteld van een ontelbaar leger staatsambtenaren, waarbuiten het immers onmogelijk zou zijn de hierarchie, de routine, de omkoopbaarheid of zelfs de onkunde voorgoed te verbannen. Inderdaad: men zou even goed kunnen ondernemen, ieder oogenblik den omloop van het bloed door ons organisme met zelfbewustzijn te regelen als men voorwenden kan het even ingewikkeld organisme der voortbrengende en verbruikende maatschappij veilig te kunnen stellen in handen eener alvoorzienende staatscommissie.

Voorzeker: er is goede reden tot heilige verontwaardiging, wanneer men lichaam en ziel van verstandelijk minder ontwikkelden en maatschappelijk minder gunstig geplaatsten ziet misbruiken en verlagen door geldgierige of genotzieke machthebbers; maar men vergete toch evenmin welk eene schromelijke ongelijkheid in geestesgaven de natuur zelve in het leven geroepen heeft; men zie niet voorbij hoe de broederliefde, niet het minst in onze eeuw, deze kloven tracht te dempen en men vergete vooral niet hoe men, door de vrijheid der mededinging, met al hare onmiskenbare moeielijkheden, te willen vervangen door een staats-despotisme van de meest omvattende soort, deze arme menschheid, in plaats van naar de eilanden der gelukzaligen, naar eene hopelooze verveling en eentonigheid voeren zou, waaruit geene andere redding mogelijk zou zijn dan in de armen van het Pessimisme!

Arme Prometheus, de goden straffen met ondergang wie hun der Voorzienigheid willen ontnemen en uw hemelvuur is onder het gebruik tot den rang van dynamiet afgedaald. En gij gevoelt, dit is geen heilig vuur maar een dooddoener!

III.

Maar wat dan?

Verplaatsen wij ons in onze verbeelding in het gebergte van den Caucasus! Prometheus is met ketenen geklonken aan de naakte eenzame rots. Tevergeefs aan deze ketenen gerukt, de vader van goden en menschen zelf klonk ze vast. Hij worstelt niettemin en, wanneer de vermoeidheid hem overmant en hij in zijn noodlot zou willen berusten, dan doet de pijn der eerzucht zijne geestkracht herleven en de droeve worsteling begint op nieuw. Maar om even vruchteloos te blijven.

Wij aanschouwen het en beklagen den held, terwijl wij denken aan de ketenen onzer eindigheid, onzer onvolkomenheden, aan de rots der onvruchtbaarheid, waarmede we in sombere oogenblikken geneigd zouden zijn onzen arbeid te vergelijken en wij vergeten niet, dat deze geboeide en gefolterde mensch éénmaal de titan Prometheus was, die de menschheid wilde *weldoen*. Reeds zijn we geneigd, vol deernis en toorn, den blik af te wenden van 'den mensch', wien het heimwee naar het hemelvuur in de borst is gelegd, maar wiens armen geketend zijn aan de gebrekkige werkelijkheid, wien het ideaal in de ziel leeft, maar wien de eerzucht om het ideaal na te streven, vruchteloos verteert ..... nu, ziet, Hercules nadert!

Rustig nadert hij en kalm, in het vol bewustzijn zijner kracht. Wie is hij en wat vermag hij? Hij is mij het zinnebeeld van de kracht van het Geloof. Geloof is geen ongeduld. Hij, de godenzoon, heeft den nederigsten arbeid moeten verrichten. Hoeveel ontbering, hoeveel inspanning, hoeveel 'werken' liggen daar reeds achter hem! Terwijl Prometheus mijmerde en plannen maakte en stelsel op stelsel stapelde als rots op rots om den hemel te veroveren, heeft Hercules gearbeid. Het ontbreekt hem niet aan kennis; alle Muzen hebben hem hare gaven meêgedeeld en zijne wijsheid is nu geworden: het wegruimen van al dat schadelijke, hetwelk hij voor zijn voet en onder zijn oog ontwaart. Schadelijk zijn ook en vooral de ketenen, die Prometheus aan de rots binden. Deze stoute menschelijke denkkracht is beter lot waardig en voor beteren werkkring dan een ijdel begeeren bestemd. Hij bevrijdt Prometheus en plaatst hem onder de menschen en in de werkelijke wereld. Schijnbaar is dit eene vernedering, maar inderdaad is het eene bevrijding en eene verhooging.

Wanneer wij, evenals de eerste Prometheus, met onzen blik het geheel der dingen willen omvâmen, dan duizelen wij of staren onze oogen blind, wanneer wij de ellende, die ons in het oog valt, met het oneindige vermenigvuldigen, dan wordt onze arm tot genezing verlamd; maar, wanneer wij de enkele toestanden opmerken en nauwgezet bestudeeren, dan zinnen wij op middelen tot verbetering en vinden die door ons hart en ons verstand, in het vertrouwen dat de oneindige Rede langs hare wegen deze gansche wereldontwikkeling leidt, waarin ons de taak is aangewezen der dienende Liefde.

Derhalve Prometheus veroordeeld? Derhalve geen radicale maatregelen, maar halve, opportunistische geneesmiddelen? En voorts: een rustig en berustend ‘laissez passer?’

Ik antwoord: evenmin als Geloof gelijkluidend is met ongeduld, evenmin is het verwant met iets dat naar onverschilligheid zweemt. Om reeds iets te noemen: het vertrouwt in de waarheid der zedelijke eischen van de besten onzer en het heeft daarin een maatstaf ter beoordeeling van hetgeen al of niet averrechtsche beschaving verdient te heeten. Het gelooft in des menschen hoogere natuur en protesteert daarom tegen de onnatuur en de salonbeschaving, 't welk alles door het Pessimisme ‘Cultur’ en, als zoodanig, reeds noodzakelijk en goed wordt genoemd, ter wille van het stelsel, 't welk de noodzakelijkheid van het wereldbankroet op den voorgrond stelt.

Het stelt zich niet minachtend tegenover het socialisme onzer dagen; het erkent dat zijne eerste woordvoerders, begaan met het lot van duizenden, als hunne weldoende en schrandere redders zijn opgetreden, maar het betreurt dat zij de warmte van hun hart en de onbevangenheid van hun blik hebben uitgedoofd in de zeer betwistbare theorie der waarde en in de bittere wateren van het materialisme.

Noemt men onze pogingen om, op het voorbeeld van Hercules, het schadelijke, dat we voor onzen voet ontdekken, op te ruimen, halve maatregelen, wat nood? Zoo wij ons slechts bewust zijn dat zij noodzakelijk volgen uit onze beginselen van recht en menschenliefde.

Wat den radicalen maatregel, wat het absoluut goede betreft: ik mag nog ten slotte wel even herinneren dat, wel bezien, het Absolute den draak steekt met u en mij.

O, deze goddelijke humor der geschiedenis en van het leven! Het Socialisme legt allen nadruk op de ongelijkheid van den kapitalist en den werkman. En de humor, die er straalt uit het geheele wezen van den bekwamen werkman, wien iedereen acht en liefheeft, wanneer deze, met de pet in de hand, staat tegenover een onbekwamen en verwaanden rijkaard, dempt onmiddellijk de klove der ongelijkheid en de menschelijkheid is schitterend gewroken! En omgekeerd: hoe beschaamt de degelijke kennis van den ernstigen menschenvriend de hartstochtelijke onbeschaamdheid van den onkundigen wereldhervormer!

Zal de radicale maatregel toch nog noodig zijn? Wie zal het zeggen?

‘Grosz ist die Zeit und gewaltig, doch weh nus wenn unsere Herzen rein nicht sind, wie werden im riesigen Kampf wir bestehn?’[1)]

J.W. VAN DER LINDEN.

Aanteekening.

De gedachtengang van Prof. *Steinthal* bl. 259-268 is de volgende:

Iemands recht op eigendom is hem niet aangeboren. Ontwikkeling en vrijheid zijn rechten. die logiesch, analytiesch kunnen worden afgeleid uit het wezen der persoonlijkheid. Dit kan niet worden gezegd van den eigendom.

Het zou misschien bewezen kunnen worden dat de bijzondere eigendom zich overal uit het gemeenschappelijk bezit ontwikkeld heeft. Evenals dit proces zijne nuttige zijde gehad heeft, zoo kan men zich denken dat, bij voortgaande ontwikkeling, er maatschappelijke toestanden gehoren worden, waarbij het heilzaam en noodzakelijk zou kunnen zijn den eigendom aan de gemeenschap terug te geven.

Voor de veiligheid van het leven en de vrije uitoefening van de vermogens van onzen geest is het voldoende wanneer er een gemeenschappelijk bezlt is, waaruit aan ieder naar behooren wordt uitgekeerd. Omgekeerd kan men uit een zedelijk oogpunt den eigendom geen verwijt maken. De trek om zijn eigen bestaan te handhaven en te versterken is natuurlijk en wanneer deze trek door het bezit gevoed en gekweekt wordt, dan is dit op zichzelf nog niet onzedelijk. De vraag is: welke *zedelijke* gedachte ligt aan den eigendom ten grondslag en verschaft hem dus zedelijke rechtvaardiging?

Inbezitneming is nog geen recht. *Bezit* beduidt eene betrekking van den persoon tot de zaak; *eigendom* eene betrekking van den persoon tot de maatschappij ten opzichte eener zaak.

Stcinthal kan daarom niet anders zien of de wijsgeer Herbart had gelijk met zijn stelling: ‘iemands bijzonder eigendom berust alleen hierop en wordt eerst iets rechtmatigs, een recht, uitsluitend hierdoor dat het hem door de gemeenschap wordt gegund’ (überlassen). Maar deze gunning geschiedt slechts voorwaardelijk: 1°. Men gunt alleen, men staat alleen aan enkelen af wat alleen door *enkelen* genoten kan worden, 2°. het gebruik, 't welk iemand van het gegunde maken kan, is evenmin onbeperkt. Soms heeft onteigening plaats met schadeloosstelling. Het belang van het algemeen gaat altijd boven het eigendomsrecht; 3°. Wel mag, wat iemand door zijn arbeid heeft voortgebracht, hem behooren, maar, evenals de staat in tijden van nood van ons allen goed en bloed, lijf en leven vraagt, belastingen oplegt, zoo spreekt hij daarmede de gedachte uit, dat al wat iemand bezit hem in bruikleen is afgestaan. Ieder privaat-bezit is slechts eene leening; leenheer is de gemeenschap.

In den grond der zaak staat het dan ook heden ten dage vast dat de maatschap, de gemeenschap, de eenige eigenares is, dat iedere privaat-eigendom slechts rust op een afstand onder zekere voorwaarden. Men kan derhalve wel zeggen dat de rechtsgrond van den eigendom in den arbeid ligt, maar niet in dien objectieven zin dat alles, wat ik gemaakt heb, daarom reeds mijn eigendom moet zijn, maar alleen in subjectieven zin kan men zeggen dat door de gemeenschap

1) Hamerling, König von Sion.

eene zaak aan iemand wordt afgestaan op grond van de overweging dat hij zelf haar heeft vervaardigd en dat zonder zijn arbeid de zaak zelve er niet eenmaal wezen zou.

Is het derhalve ondenkbaar, dat er eenmaal een tijd komen zal, waarin alle maatschappelijke verhoudingen zoo gesteld zijn dat het raadzaam, rechtvaardig en wijs moet schijnen om allen privaat-eigendom op te heffen? Wanneer de maatschappij tot de ouders zegt: uw kind is niet geheel het uwe; kan zij niet met evenveel recht tot den landman zeggen: uw oogst is niet de uwe: tot den kunstenaar: de gewrochten uwer kunst, de idee, den goeden smaak. de werktuigen, waarmeê en waardoor dit alles tot stand kwam; alles dankt gij ons? Wij zullen u in staat stellen vrij te leven en te werken - maar bijzonder eigendom mag niemand hebben.

Thomas Morus ontwerpt in zijne Utopia het beeld van eenen staat, waarin alle aanleiding en alle neiging tot weelde ontbreekt, allen in tevredenheid en vroolijkheid leven en niemand gebrek lijdt. Nu zijn twee vaststaande karaktertrekken van alle socialisme deze; 1o. de maatschappij eenige werkgever, ieder burger werknemer, terwijl dan de maatschappij iederen burger betaalt door voorziening in zijne behoeften; 2o. de opheffing van het geld. Maar deze beide karaktertrekken zijn slechts uitwendig. De ethische kern van het socialisme is deze dat men moet beproeven den *marktprijs* van den menschelijken arbeid af te schaffen en alleen de *waarde* in het licht te stellen.

De *prijs* van een ding wordt bepaald door de wet van *vraag* en *aanbod* Zoo dus ook de prijs van den mensch, voorzoover hij met grondstoffen, werktuigen, enz. heeft medegewerkt om het een of ander in het leven te roepen. Maar zoodoende wordt de boven elken prijs verhevene zedelijke waarde van den mensch en zijn arbeid geheel voorbijgegaan.

Waarde kan niet worden betaald; daarvoor kan alleen dank worden ingeoogst. De mensch vernedert zich wanneer hij zijne kracht alleen als mechanische kracht laat schatten, omdat hij iets noodig heeft, 't welk in het bezit van een ander is en dat hij slechts door ruil verkrijgen kan. Deze vernedering der menschenwaarde zal ophouden wanneer den mensch (na opheffing van het tegenwoordig eigendomsrecht) alles gewaarborgd is wat hij noodig heeft tot zijn levensonderhoud; dan zal de menschelijke arbeid, zooals bv. die van den slechts matig beloonden geleerde, zedelijk gewaardeerd en aangewend worden als toewijding van de kracht der enkelen aan de gemeenschap.

De *prijs* moet verdwijnen, geheel en al, want of er in geld of in levensmiddelen wordt betaald, blijft hetzelfde. Voeding en kleeding, zooveel hij noodig heeft, ontvangt ieder die werkt van de maatschappij, niet als prijs, als betaling, maar eenvoudig als middel tot onderhoud des levens. De *waarde* van zijn arbeid en zijn persoon wordt alleen betaald door *erkenning* en *waardeering*.

Was het voorheen de achting voor den arbeid van den individu, die den bijzonderen eigendom schiep; het is nu de hooger geklommen achting voor dezelfde individueele werkkracht, welke den bijzonderen eigendom opheft, opdat er voldoende fondsen zullen zijn, waaruit het levensonderhoud van alle nuttig werkende leden der maatschappij zal kunnen bekostigd worden.

Montenegro.

Schivat i obitschai Tznogoratza napisao W.M.G. Medakowitsch. 1860. (Zeden en gewoonten van Montenegro). - Srpske narodne pjesme, skoepno ich i na swijet, izdao Woek Stef. Karadschitsch. 1862. (Servische volkszangen). - Montenegro und die Montenegriner. Geschildert von Spiridion Gortschewitsch. 1877. - Ein Besuch auf Montenegro, von Heinrich Stieglitz. 1841. - Vom schwarzen Berge. Montenegrinische Skizzen, Bilder und Geschichten, von Gustav Rasch. 1875. - Erlebnisse eines Kriegsberichterstatters in Montenegro und der Herzegowina während der Insurrection im Jahre 1875, von A. Kutschbach. 1880. - Voyage historique et politique de M. Vialla de Sommières. 1820.

Gelijk er schrijvers zijn, meer bewonderd dan gelezen, bestaan er landen, meer genoemd dan bekend. Hieronder behoort Montenegro: het vrije en schier ontoegankelijke rotsnest, welks zwarte schaduwen over den rotsachtigen oever der zee neerdalen in het smaragd-groene water van den schoonen Adriatischen zeeboezem. Dank zij haar wereldorganen, weet Europa meer af van de Zoeloes en Congo-negers dan van dit belangwekkende bergvolk, dat nog in de jaren 1874-1876 door grootsche overwinningen in ruim 50 groote en kleine gevechten op een overmachtigen vijand heeft getoond steeds de waardige afstammelingen te blijven der vaderen, die hun geliefd *Tscherna-gora* (zwarte bergen) 450 jaren lang hebben weten te verdedigen tegen den geweldigen erfvijand, de Turken, die het land *Kara-Dagh* d.i. het ‘booze zwarte gebergte’ noemen, wegens al den jammer (*karadaglia*), hun daar door de Montenegrijnen berokkend. Terwijl een aanstekelijke reislust de menschen rusteloos naar alle streken doet heenstuiven en ontdekkingen worden ondernomen in alle werelddeelen, komen slechts weinigen op het denkbeeld een reis te ondernemen door het onbekende binnenland van europeesch Turkije, Albanië, Roemelië of de landen der Serviërs. Verdient een volk meer

dan oppervlakkig gekend te worden, dan voorzeker wel de bevolking van dezen woesten bergchaos, waar ieder steenblok een schans, elke rotswand een vesting, ieder bewoner - grijsaard, vrouw, zelfs het kind niet uitgezonderd - een ijverzuchtig wachter is van den vrijen grond; waar bij den inval der vijandelijke legioenen eens oppermachtigen despoots de alarmkreet galmt van berg tot berg en allen aansnellen tot verdediging der passen; een volk, welks heldendaden die der oude Grieken evenaren, zoo niet overtreffen; een volk, in het bezit eener letterkunde, van een homerischen geest doortrokken, maar niettemin weinig bekend, omdat het nu eenmaal een eigenschap van den menschelijken geest schijnt te zijn, bij zijn waardeering van het verleden het tegenwoordige voorbij te zien.

Toen de Turken meer en meer in het westen van Europa doordrongen, Albanië en Herzegowina onderwierpen, konden zij de Montenegrijnen niet verder onder het juk brengen dan door hen te verplichten een hoofdgeld (*haradsch*) op te brengen. Maar zelfs deze belasting - naar het heette voor des sultans schoenen geheven - was den behoeftigen natuurkinderen van Tschernagora onverdragelijk en bracht hen voortdurend op voet van oorlog met den Grooten Heer. Deze onophoudelijke krijg, met goeden uitslag gevoerd, was oorzaak dat Montenegro (de steenhoop uit Jehova's gescheurden zak gestort) eenige beteekenis kreeg en er door Europa een flauwe roep ging van land en volk. De voortdurende, hardnekkige worsteling met de Porte kweekte een heldenras, welks immer weerkeerende zegepraal op de Osmanen te meer de sympathie der Westerlingen verdient, daar het hier den strijd geldt met een gouvernement, dat nooit om den wille der beschaving het zwaard trekt, maar alleen om den rijkdom der volken te doen verdwijnen in den bodemloozen afgrond van het Serail. Nooit hebben de Turken eenig volk, door hen onderworpen, geplaagd met schoolplicht of andere plichten van den beschaafden mensch; het Turksche Bewind is het uitsluitend ‘om het laadje’ te doen geweest[1)].

1) ‘*Haradsch! haradsch!*’ schreeuwde de aga; maar de *raya's* (de christenen) antwoordden: ‘Hoe kan de *raya* geld opbrengen, wanneer hij geen rustig dak heeft, om het hoofd onder neer te leggen? Waar zal hij het goud van daan halen, wanneer hij zelfs geen akker heeft, dien hij voor den Turk kan bebouwen in het zweet zijns aangezichts? Waar zal hij het goud van daan halen, wanneer hijzelf geen kudde heeft, maar met die van anderen in de bergen zwerft? Waar zal hij het goud van daan halen, wanneer hijzelf geen kleeren heeft, wanneer hijzelf geen brood heeft? Ziet, Heer, wij zijn naakt, wij hebben honger, doch wacht nog 5 of 6 dagen, en wij zullen om den *haradsch* bedelen. - Ik eisch den *haradsch* onmiddellijk, antwoordt de aga, maar de gemartelde *raya* roept uit: “Geef ons brood, geef ons een stuk brood, sedert lang hebben wij geen brood gezien”. - Maar de aga laat de christenen aan de staarten zijner paarden binden en 300 komen zoo om. (*Smrt Smaïl-age Tschengisa*: Dood van aga Smaïl.)

Reeds in Cattaro, waar de Montenegrijnen ter markt gaan om *Roejewina* (een op hun bergen groeiende houtsoort, waaruit gele verf wordt getrokken), kaas, gerookt schapenvleesch (*kastradina*) en maïs (*koekeroes*) in te ruilen[1)] tegen linnen, *topanken*, gordels, broeken (*tschakschirie*), borstdoekjes en allerlei kleinigheden, maar het meest in te koopen: zout, brandewijn (*rakie*), suiker, koffie, en in tijden van slechten oogst, maïs, - reeds daar heeft men gelegenheid den schoonen lichaamsbouw van den Montenegrijn te bewonderen. In hun rood met goud geborduurd vest (*dschamadan*), dat 8-70 fl. kost, waarbij soms nog een wit overkleed (*goenj*) gedragen wordt, met of zonder goud, ter waarde van 60-400 fl.; om het lijf een rooden of violetten gordel, om dien gordel den wapengordel (*kolan*), vol pistolen en blanke wapenen, en daaromheen den eigenlijken gordel (*pas*), met rood of zilver doorweven, een waarde vertegenwoordigend van 3-60 fl.; de beenen gestoken in een wijde, blauwe broek, onder de knie eindigend en door prachtige kousebanden, welke soms 4 fl. kosten, vastgebonden; met slopkousen om de stevige kuiten, door tallooze haakjes of knoopjes van achteren vastgemaakt; met de sandaalvormige *topanken* (voor den minderen man uit een onbewerkte dierenhuid gesneden), door opwaarts zich kruisende banden aan de beenen bevestigd; op het hoofd de roode muts (*fez*), symbool van het Turkenbloed, waaruit de vrijheid zal opgaan, met zwart zijden omboordsel - teeken van rouw over de nog niet bevrijde Serviërs -; den bloedrooden bodem nog versierd met

1) Verder vee, boter, bilsenkruid, kippen, gevogelte, eieren, wilde zwijnen, koorn, aardappelen, groenten, haver, een weinig hooi, stroo, terwijl aangebracht wordt uit het ‘land der zonne’ (landstreek langs den westelijken oever der zee van Scoetari): olijven, druiven, amandelen, vijgen en andere zuidelijke vruchten. - De Herzegowiniërs, wier land blootgesteld is aan de zuiderzonnestralen, en fijne vruchten voortbrengt, noemen de minder door de zon bevoorrechte Bosniërs smadelijkerwijs ‘pruimenslikkers’ (*sliwari*).

een ster en een regenboog van goud borduursel; met den mantel of *stroeka* als shawl over den rechter schouder geworpen, met hun decoraties en veelkleurig costuum in de zon schitterend en blinkend, terwijl elk gelaat een karakterbeeld uitdrukt: zij het van een heilige, een roover of een held, - maken zij op iederen vreemdeling, die ze daar voor het eerst ziet, een grootschen indruk; maar van dichtbij beschouwd, steekt het ongewasschen gelaat en het vuile linnengoed van den Montenegrijn bij zijn prachtige kleeding en heldhaftige houding ellendig af.

Ook menige vrouwelijke figuur zal den reiziger treffen. De vrouwen dragen het haar in twee dikke vlechten over de schouders hangend of kransvormig om het achterhoofd gewonden, voorzien van allerlei rammelend en blinkend materiaal, en op het hoofd de *fez*, waaronder een zwarte of oranjekleurige doek om het gelaat is vastgeknoopt; voorts een wollen onderkleed, waarbij scherp afsteekt een jakje (*jetscherma*) van rood fluweel, als de draagster jong, en van blauw of violet, wanneer zij reeds op jaren is, kunstig met bloemen geborduurd en zoo rijk met goud versierd, dat alleen rijken zich de weelde van zoo'n jakje, 200-300 fl. waard, kunnen veroorloven; een breede lederen gordel, met koperen plaatjes of kostbare steenen bezet, welke dit voorwerp soms tot een prijs doen stijgen van ettelijke duizenden florijnen; aan en in den gordel: kettingen, riemen, taschjes, messen, kortom alles wat een huisvrouw gaarne bij de hand heeft; eindelijk een schortje met kwasten en sierlijke sandalen over de bonte kousen. Zoo gekleed in de lente haars levens, zijn de Montenegrijnsche vrouwen met haar edele gelaatstrekken - kenmerk van het Slavische ras - en het vurige oog waarlijk schoon, doch spoedig worden zij tengevolge van overmatigen arbeid rimpelig, hoekig en mager, dus leelijk. Gaan man en vrouw samen ter markt, dan draagt zij de zwaarste lasten, en springt er mee als een klipgeit van rotssteen tot rotssteen; is de weg effen, dan breit zij nog voor het gezin. Maagden brengen groet en hulde aan de mannen, die zij tegenkomen, door het toewerpen van een kushand, vrouwen door de hand of den zoom te kussen van hun *dolama*, een eerbetuiging, welke deze heeren der schepping vrij koel opnemen en als een hun verschuldigde schatting beschouwen. De Montenegrijnsche *dame* wordt eerder als eene slavin dan als eene dienstmaagd behandeld; zelfs zonen van aanzienlijke fami-

lies, die hun opvoeding in Parijs ontvingen, kunnen deze vooroordeelen te haren opzichte moeilijk afleggen. Zelve weet de Montenegrijnsche niet anders of haar slavernij ligt in de orde der dingen. Een Montenegrijn, die met zijn vrouw ging wandelen, zou zich erg bespottelijk aanstellen. De gastheer stelt haar aan u voor op zijn Oostersch: ‘Met verlof, mijn vrouw, mijn zuster!’ - alsof de waardigheid van den man door het noemen van den naam eener vrouw beleedigd kan worden. Nooit verlaten de vrouwen het huis dan om ter markt of ter kerke te gaan, en zelfs bij den tempelgang vergezelt de man zijn vrouw nooit. Maar deze minachting voor de vrouwelijke sekse gaat gepaard met een heiligen eerbied voor haar persoon, zooals die in beschaafde landen alleen hoogst ontwikkelden mannen eigen is. Wel is de vrouw hier slavin, maar geenszins de speelbal van den man en zijn luimen. Zich ruwe uitdrukkingen tegen een vrouw te veroorloven, haar te slaan of te mishandelen, komt bij den bewoner der ‘zwarte bergen’ niet op. Nergens kan de vrouw alleen en onverzeld zich veiliger bewegen dan te midden dezer ruwe oorlogshelden. De Montenegrijnsche vrouw is onschendbaar en diensvolgens vertrouwt zij zich onvoorwaardelijk toe zelfs aan den haar volkomen onbekenden man; wie haar beleedigt, zou het met den dood moeten bekoopen. Schijnt ook de natuur van de Montenegrijnsche vrouw bij den eersten aanblik koud en gevoelloos, op den bodem harer ziel smeult het heilige vuur der vaderlandsliefde. Wanneer de vijand in zoodanige overmacht opdringt, dat de dappere Montenegrijnen hem niet meer kunnen tegenhouden, ‘dan stroomt nieuw bloed door de aderen der vrouwen; dan verlaten zij den haard en vereenigen zich met de mannen, werpen verschansingen op, slingeren steenen naar de Turken, laden voor man of broeder de nooit missende geweren en bijaldien de dierbare valt, grijpen zij zelve naar zijn geweer en vuren zoo lang, tot zij hem gewroken hebben of met hem vereenigd zijn’. Geen wonder, dat ook de vrouwen heldendaden hebben verricht, welke die der mannen evenaren en dat de heugenis er van bewaard blijft in epische zangen[1)]. De reiziger, die hier een vrouw tot beschermster heeft, is veiliger dan elders met een gewapend

1) Een in de *Grlista* (kalender) voorkomende heldenzang karakteriseert op aangrijpende wijze te dezen opzichte de Montenegrijnsche vrouw.

geleide. ‘Ik reis’ - zegt Heinrich Stieglitz - ‘liever onder de hoede eener vrouw bij nacht en duisternis door Montenegro dan door vele streken van den Kerkelijken Staat onder gewapend geleide, op klaarlichten dag.’ Om zich een getrouw beeld van de Montenegrijnsche vrouw te kunnen vormen, moet men, volgens Julius Meisner, de schilderij ‘de gevangene Montenegrijnsche vrouwen’ van den schilder Jaroslaf Tschermark hebben gezien. ‘Even treurig-verlangend en droomerig als dezen uit de oogen kijken, is de gewone uitdrukking van elke Montenegrijnsche vrouw. Bij tusschenpoozen worden haar trekken bezield door geestdrift en een oorlogzuchtigen gloed, maar nooit geven ze onverdeeld genot te kennen. Zooals de schilder de Montenegrijnsche vrouw in ketenen voorstelt, zoo is zij ook ongeketend. Zij lacht gedwongen; de melodie van haar bruiloftsgezang klinkt als een stem, in tranen opgelost. Zij weet zich niet vroolijk voor te doen, zij kan het niet zijn. Waarom? Misschien wijl een eeuwenlange huiselijke en maatschappelijke slavernij haar drukt. Deze karakteristieke trek heeft ten minste kunstwaarde, want de Montenegrijnsche vrouw is de verlichamelijkte droefgeestigheid’[1)].

Zoo drukt de ellende des levens hoofdzakelijk op de vrouw, want de Montenegrijn schuwt den arbeid, en het uitoefenen van een ambacht, wat volgens hem geen mannenwerk is, stuit hem tegen de borst. Den kleermaker wordt verweten, dat hij een vrouwelijk handwerk drijft; den smid, dat hij een ‘heiden’ is. Rooken, eten, drinken, slapen, wandelen, jagen en vechten maakt de eenige bezigheid van den Montenegrijn uit, is enkel den *joenak* (held) waardig. Alle ambachten zijn dientengevolge in handen van Albaneezen, Boelgaren en Dalmatiërs, die goede zaken doen. De jongere generatie is evenwel niet afkeerig van enkele ambten, beroepen of bedrijven, als die van ambtenaar bij de telegraphie of de posterijen, school- of muziek- meester, winkelier en hotelhouder. Den kinderen Israëls is het in dit land nooit naar den vleesche gegaan.

Vermits de oorlog of de voorbereiding tot den oorlog alleen den *joenak* past, sleept ieder Montenegrijn altijd en overal een wapenarsenaal met zich mee; zijn geweer (*poeska*), zijn *hand-*

1) Skizze von Thomas Jez (pseudoniem van den Pool Sigmund Melkowski); duitsch van Julius Meisner.

schar (zwaardvormig mes), zijn pistolen. De handelaar gaat met al dat moordtuig gewapend ter markt; de herder gaat er mee naar de bergen, den tijd doodend met de blanke wapenen in de zon te laten schitteren. De houthakker, die in het bosch arbeidt; de bergwerker, die de wegen aanlegt; de tienjarige knapen, die hen helpen, zijn allen tot de tanden gewapend. Als hij wandelt, eet, zelfs als hij slaapt, is de Montenegrijn gewapend. Steekt gij uw hoofd door het loket van het telegraafkantoor te Cetinje, ge deinst van schrik terug bij het aanschouwen van tot aan de tanden gewapende telegraphisten. Speelt de Montenegrijn een partij biljart of legt hij een kaartje, - hij blijft gewapend. Deze gewoonte laat zich eenigszins daaruit verklaren, dat elk wapen zijn geschiedenis heeft: het geweer is afkomstig van den grootvader, die er menigen Turk mee in het stof liet bijten; de *handschar* is een erfstuk van den vader, en de pistolen werden door den eigenaar zelven op den vijand buit gemaakt. Ongelukkig den vreemdeling, die deze wapenen ook maar met den vinger durft aanraken wanneer de Montenegrijn ze bij toeval mocht hebben afgelegd! Het stelen van een wapen is grooter misdaad dan moord en manslag, het verlies er van wordt meer betreurd dan het verlies eener gade. Zoo sleepen zij altijd hun geheele wapenrek met zich mee, behalve het geweer; alleen in geval zij een weg hebben af te leggen van meer dan 2 uren gaans, moeten zij, op bevel van den Vorst, de *poeska* meenemen, om zich aan het dragen er van te gewennen. Maar al gaan mannen en kinderen van het hoofd tot de voeten gewapend, toch gebeuren er nimmer daden van geweld. Stel u het beschaafde Europa zoo gewapend voor, er was geen rust meer op aarde! Niet ten onrechte kan dan ook de zoo vaak geminachte Montenegrijn zeggen: '*Wij, wilden, zijn toch betere menschen dan gij, beschaafden*.'

Een zoo krijgshaftig en dapper volk bezit natuurlijk een groot besef van nationale en bijzondere eigenwaarde. Zij gelooven, dat geen volk op aarde zich met hen kan meten, de dapperheid van dezen stam is dan ook de trots van het geheele Slavische ras. De Montenegrijn pleegt te zeggen: 'Iedere ridder van het zwarte gebergte is van adellijken stam. Bij ons geven alleen verdiensten jegens het land aanspraak op eer en onderscheiding.' En allen trachten zich verdienstelijk te maken.

Schier niet één onder het huidige geslacht, die geen Turk om hals heeft gebracht. Bega nooit de domheid, een Montenegrijn te vragen, of hij heeft gevochten tegen de Turken; hij zou met verachtelijk handgebaar wijzen op den twaalfjarigen knaap, reeds gebracht voor het bloedig tribunaal van den gehaten erfvijand. Duizendvoudig hebben zij elk vergoten druppeltje Montenegrijnsch bloed gewroken. Zij hebben hun bergpassen verdedigd als Leonidas de Thermopylen, hun *saklia's* (hutten) beschermd, opdat geen vijand roemen zou zich ooit aan hun haard te hebben gewarmd, en wat gebrand heeft, dat hebben zij met Turkenbloed gebluscht. Ter herdenking hunner ontelbare schitterende overwinningen richten zij geen monumenten of triomfbogen op, maar vereeuwigen ze in epische zangen, die een Servische Iliade vormen.

Hun gevechtstactiek was eenvoudig. Zij sloagen bij den aanval des vijands schijnbaar op de vlucht, om den overmachtigen vijand dieper in het berglabyrinth te lokken en eigen troepen een gunstiger stelling te doen innemen. De eerste hutten en hoogten werden prijsgegeven, met het doel den vijand van alle zijden in te sluiten, hem zekerder in zijn verderf te laten loopen, hem aan alle zijden bloot te stellen aan de kogels en steenen, tot eindelijk de Montenegrijn, als een gems met de rotsen vertrouwd, van boven neerstortte en den geschokten vijand met het blanke wapen afmaakte. Geen huis, geen dorp, zelfs Cetinje niet, is versterkt; de omliggende hoogten vormen een natuurlijke redoute, waartegen reeds zoo vele duizenden Turken het hoofd te pletter hebben gestooten.

Poëtisch volk, zien zij op den ‘geldverdienenden’ Cattarees met minachting neer. Hun behoeften zijn gering; zij hebben slechts één hartstocht: dien voor prachtige wapenen. Hierin evenaren zij de Turken, die zij echter in volhardende dapperheid overtreffen. Onbekommerd leven zij even als hun vaderen tusschen hun geliefde bergen voort. Vladiko Peter Petrowitsch, - een der verlichtste mannen van zijn tijd, die in de eerste helft dezer eeuw Montenegro bestuurde - noemde zijn volk een vroolijk volk, spoedig tevreden en vol levensmoed. ‘Dit komt’ - zei de bisschop - ‘van het eenvoudige leven en de gezonde lucht onzer bergen. Het zijn eenvoudige natuurkinderen. Gewend aan een zelfverworven vrijheid en daarop trotsch, zullen allen eerder hun laatsten droppel bloed vergieten,

dan de graven hunner vaderen onder vreemde heerschappij te laten komen. Ook bestaat hiervoor, te midden onzer bergschansen, minder gevaar. Zoo onhandelbaar, woest en wild, als men hen afschildert, zijn ze niet, en alles kan zich hier, naar mijne meening, tot een betere orde van zaken schikken, zonder dat daarom de oorspronkelijke dappere geest zal verloren gaan, gelijk enkelen in hun welmeenende bezorgdheid voor ons vreezen.'

Het jaar 1876 getuigde, dat dit heldenras nog niet was ontaard, al waren de zonen meer beschaafd dan de vaderen.

Is Turkije hun erfvijand, Rusland is hun natuurlijke vriend en beschermer. Zoo Oostenrijk of Frankrijk als hun vrienden optraden, geschiedde dit alleen ter wille van voorbijgaande politieke belangen, wanneer namelijk de staatkunde dezer rijken meebracht de hulp niet te versmaden van een zoo geduchten 'Turkenvreter.' Doch met Rusland zijn zij blijvend verbonden door stamverwantschap en een gemeenschappelijken godsdienst. Een volk, als de Montenegrijnen, heeft een toekomst, en zal, alvorens de 'oostersche quaestie' is opgelost, nog menigmaal van zich doen spreken. Tegenover het wegstervend Turkije staat een oplevend Servië. Het Montenegrijnsche volk wenscht niet alleen de handhaving zijner tradities, het hoopt nog op de verwezenlijking van enkele illusiën. Een strijd kan de Montenegrijn zich moeilijk anders voorstellen dan als een gevecht met Turken; een classieke bodem is hem een bodem, waar Turken zijn gevallen; een held is voor hem degene die de meeste Turken heeft gedood. Zijn illusiën bepalen zich dan ook voorloopig tot de begeerte naar wat meer ruimte, om zich te bewegen. Wat de Rijn is voor de Franschen, dat is voor Montenegro het kustland langs de Adriatische Zee. Maar een nog hooger doel dan het verkrijgen eener zeekust, waarvan de geest alreeds in de oudste zangen getuigt, draagt dit volk met zich om, de bevrijding namelijk van de 'onderdrukte Serviërs.' Zich aansluiten bij Servië en een groot Servisch rijk stichten, is de leidende gedachte van de staatkunde van den huidigen vorst Nikola I. Of deze staatkunde eenmaal in botsing zal geraken met die van Oostenrijk, mede belust op het vormen van een grooten Slavenbond - wie zal het zeggen? Voorshands beteekent de macht van den Vorst 'der zwarte Bergen' nog weinig. Later kan die toenemen. De Montenegrijnen zijn toch niet alleen een dapper en grootmoedig, maar ook een intelligent

volk, dat zoo goed als elk ander voor beschaving ontvankelijk is. Van 1850-1876 is het buitengewoon vooruitgegaan en heeft het zich uit de toestanden der barbaarschheid opgeheven tot het peil der Europeesche ontwikkeling. Bij langdurigen vredestoestand moet die ontwikkeling toenemen, nu de aangeboren intelligentie van het volk gesteund wordt door de hulpmiddelen van een degelijk onderwijs. Van de Turken heeft het weinig meer te vreezen; zijn natuurlijke vijand is eerder Oostenrijk, dat de *Bocca di Cattaro* in bezit heeft.

Uit een vluchtig overzicht van het verleden is de overtuiging te putten, of zij een toekomst hebben, deze 'kinderen der zwarte Bergen'[1)].

Het huidige Montenegro bestaat uit de kern van het voormalige vorstendom Zeta, zoo genoemd naar het riviertje van dien naam, dat het eigenlijke Montenegro scheidt vau de *Brda* (de hoogere bergdistricten). Bij het altijd verder doordringen der Turken in de 15de eeuw, konden de Italiaansche republieken hun onafhankelijkheid niet handhaven en sloten deze zich, zooals Venetië en Cattaro, bij Oostenrijk aan. Wat van het vorstendom Zeta buiten de natuurlijke linie van defensie der bergschansen lag, werd door den vorst *Dschoeradsch Straschirimof* aan de Venetiaansche regeering verkocht, daar hij geen kans zag het gebied van Scoetari met goed gevolg tegen de Osmanen te verdedigen. Het overige gedeelte van het vorstendom stond sedert pal.

Het eerste heldentijdvak der Montenegrijnsche geschiedenis omvat de regeering van *Iwan Tschernojewitsch*: de 'glanzende ster aan den morgenhemel van Montenegro', wiens heldennaam schuil gaat in sagen en traditiën. Geleerden jaagt hij stof genoeg in de keel, wanneer zij den historischen persoon trachten op te delven uit de katakomben der legenden. Wat Georg Castriota (*Skanderberg*) voor Albanië was[2)], dat is Iwan of *Iwo* Tschernojewitsch (Turksch; *Iwanberg*) voor de Montenegrijnen. Nog leeft hij onder zijne landgenooten voort als een Frederik

1) Waarom Montenegro, welks bergen niet zwart, maar grauw en wit zijn, in alle talen zoo genoemd wordt, is niet uitgemaakt. Vermoedelijk wijl de eigenlijke stichter van Montenegro *Ivo Stratschimir* heette, bijgenaamd *Tscherni* of de 'Zwarte', wegens de kleur van zijn huid.

2) Meer dan 2000 Turken joeg hij eigenhandig over de kling.

Barbarossa, die, in zijn kasteel aan de *Rjeka* (waarvan enkele overblijfselen nog te aanschouwen zijn) in slaap gevallen, eenmaal ontwaken en opstaan zal om de Muzelmannen uit Europa te verdrijven en de *Bocca di Cattaro* weer in bezit te nemen. Nog heden toont men den reiziger deze op een hoog bergplateau gelegen ruïne, van waar de roemruchtige held aan de spits der zijnen vele jaren lang den strijd op leven en dood met de aanstormende Turksche legioenen voerde. Boven in die bergen is een groot, diep hol, waarbinnen geen mensch ooit den voet heeft gezet en dat zelfs geen herder met zijn kudde zal wagen te betreden, hoe het bergonweder ook moge woeden. 'Want daaronder wonen de toovenaars, die het graf van den glorievollen *Iwan* bewaken, totdat de dag aanbreekt waarop het geldt de zeekust te veroveren, en *Iwan* met een onzichtbare schare uit zijn hol zal stijgen om de strijders aan te voeren. Dan zal Montenegro zich weder uitstrekken van de blauwe zee tot over den groenen *Lim*, aan welks oever men de Servische broederstammen, met de Russen vereenigd, zal vinden, om met hen de onderneming voort te zetten tegen alle onderdrukkers van het geloof'[1)]. Zoo wordt ook nog heden aan den *Lowtsch* de bron getoond, waaruit zijn paard eens dronk. In idealen zin oefent hij heden op de Montenegrijnen denzelfden invloed als hij het in de 15de eeuw in materieelen zin deed. Zijn naam bleef de ster, glanzend in de donkere toekomst, werwaarts in bange dagen het oog van den bekommerden Montenegrijn zich wendde, op hoop van zegepraal. Deze *Iwan* vaardigde een wet uit, bepalende dat degenen, die aan den strijd met de Turken geen deel namen, op de vlucht gingen of op andere wijze blijken van lafhartigheid gaven, in vrouwen-kleeren door vrouwen uit het land zouden worden gejaagd: een wet, die in 1700 door vorst Danilo I is vernieuwd.

De regeering van vorst *Danilo* maakt het glanspunt uit van het nieuwe heldentijdvak, door Montenegro sedert het jaar 1516 onder het bestuur zijner *vladika's* (aartsbisschoppen) ingetreden, welke theocratische regeering tot 1850 duurde. Gedurende dit tijdperk spannen de Turken alle krachten in tot onderwerping van de Montenegrijnen, die niettemin voortdurend hun onaf-

1) Woorden van een Montenegrijn.

hankelijkheid weten te bewaren. Een vluchtige aanstipping der hoofdgebeurtenissen moge hier volgen.

Het betalen van den *haradsch* en de dwingelandij der Turken konden de Montenegrijnen niet verkroppen. In het jaar 1702 werden alle zich in het land bevindende Turken tijdens den kerstnacht vermoord. Slechts zij, die zich lieten doopen, bleven gespaard. Een oud volkslied vermeldt die gebeurtenis als volgt: ‘De heilige avond nadert, de gebroeders *Martinowitsch* steken hun gewijde kaarsen aan, snellen vol geestdrift den jonggeboren God tegen, drinken ieder een beker wijn en werpen zich, met hun gewijde kaarsen in de hand, in de duisternis van den nacht. Waar een Turk te vinden is, verschijnen de vijf wrekers, en wie zich niet laat doopen, wordt zonder erbarming neergeveld, maar wie het kruis omhelst, die wordt als broeder voor den vladika gebracht. In Cetinje bijeengekomen, begroette het volk met vreugdezangen het morgenrood van het kerstfeest; *Tschernagora* was geheel vrij.’

Ook op andere plaatsen werden de Turken, toen zij den *haradsch* kwamen innen, vermoord. Een der agenten van den Pascha beweerde onder het meten der maïs, dat de maat van de Montenegrijnen te klein was. De afmeter sloeg den Turk met de maat den schedel in en zei: ‘Dat is Montenegrijnsche maat!’ Onmiddellijk werden de *handschars* te voorschijn gehaald en ving een heidensch bloedbad aan. De Turken werden allen afgemaakt op drie na, die den Pascha van Scoetari de treurmare brachten, hoe vele hoofden van de Turken aan de oevers der *Tschernitza* met de maat der Montenegrijnen waren gemeten. Zoo groot was de slachting geweest, dat de *Tschernitza* dien dag meer bloed dan water naar de *Skadarsko Blato* (zee van Scoetari) voerde.

De Pascha van Herzegowina, die, zijn verslagen rasgenooten willende wreken, in het jaar 1706 met zijn beschikbare troepen tegen Montenegro optrok, werd volkomen verslagen. Kwartier gaf men in deze gevechten nooit. Krijgsgevangenen werden bij hoopen afgemaakt, vermits het den Montenegrijnen aan middelen ontbrak, hen te onderhouden. Verzadigd van het bloedvergieten, zochten deze behoeftige bergbewoners de gevangenen somtijds in te ruilen tegen levensmiddelen. In dezen slag moesten de Turken de vernedering ondergaan, dat 157 gevangen krijgers uitgewisseld werden tegen 157 zwijnen.

In 1711 riep czaar Peter I alle christen en per manifest op om zich te keeren tegen de ongeloovigen, hetgeen vooral in Montenegro grooten bijval vond. Ongelukkig sloot de Czaar spoedig daarop vrede met de Porte, en kon sultan Achmet III zijn geheele wapenmacht aanwendeu ter verovering van Montenegro. In de lente van het jaar 1712 rukte een geweldig Turksch leger, volgens verschillende opgaven 50,000 tot 107,000 man sterk, uit Albanië tegen de ‘zwarte Bergen’ op, tegenover welke troepenmacht vladika Danilo, held der sagen, slechts de 50,000 bewoners (mannen, vrouwen en kinderen) van den geboortegrond kon stellen. Toch aarzelde de bisschop niet den vijand aan te grijpen; hij bereidde hem een volkomen nederlaag (29 Juli 1712), waarbij 30,000 tot 40,000 Turken het leven lieten, de Montenegrijnen slechts 318 dooden bekwamen. Een onmetelijke buit, waaronder 86 vaandels, viel den overwinnaars in handen. De heugenis van dezen veldslag leeft in verschillende volkszangen voort.

Niet altijd gelukte het den Montenegrijnen dergelijke overmacht met gunstig gevolg het hoofd te bieden. Maar namen de Turken ook soms het land in bezit, zij konden het toch wegens gebrek aan levensmiddelen en vooral aan water niet blijvend bezetten; dan daalden de Montenegrijnen van hun bergen af, waar zij zich tijdelijk hadden teruggetrokken en bouwden hun verbrande dorpen weder op. Dit was o.a. het geval in 1714, toen de Turken, de voortdurende nederlagen moede, een leger van 120,000 man keurtroepen verzamelden om met Montenegro voor goed klaar te komen. De beroemde grootvizier Doeman Kioeprili-Pascha wist de Montenegrijnsche hoofden (*glavari*) door verraad in zijn macht te krijgen, en trok het land van drie zijden binnen, waar hij alles te vuur en te zwaard verwoestte, duizenden vrouwen en kinderen in slavernij wegvoerde en het klooster van Cetinje (de z.g. hoofdplaats en residentie van den vladika) in de asch legde. Na zijn aftocht kwamen de gevluchte Montenegrijnen terug en zonden hun Vladika om hulp naar Peter den Grooten. Met vele misgewaden, kerksieraden, 10,000 Roebels en 160 gouden medailles voor de dapperste Montenegrijnen keerde de Vladika terug.

Zoo ging het jaar in, jaar uit. Voortdurend was de geschiedenis van Montenegro een heldenstrijd, die historieschrijvers

wel eens tot overdrijving heeft gevoerd, ten opzichte van de sterkte van de vijandelijke macht en de grootte harer nederlaag. Het is waar, dat de overmacht der Turken steeds verpletterend was, doch de Montenegrijnen hadden het terrein in hun voordeel. Nooit schrikten zij echter terug om gunstige stellingen te verlaten en met den vijand man tegen man te strijden, de neuzen der Turken af te snijden of het hoofd hun van den romp te scheiden, om neuzen en hoofden, als bloedige tropheeën, mede naar hun *saklia's* te nemen en de hoofden op palen te stellen voor hun woningen of op stangen in de gebergten. Tot in de laatste helft dezer eeuw bezat de toren van het klooster in Cetinje een krans van meer dan 50 Turksche hoofden. Zij werden door roofvogels afgeknaagd of, bij hevigen wind omlaag gekomen, door honden afgekloven. Somtijds stortte zoo'n Turkenkop den reiziger onverwachts voor de voeten. In dien goeden ouden tijd hadden zelfs twaalfjarige knapen een vreeselijke behendigheid in het afsnijden der hoofden, wat hun vroeg werd geleerd. Deze koppensnellerij moge een gewoon menschenkind der huidige wereld gruwzaam voorkomen, destijds was dit afsnijden der hoofden voor beide partijen misschien het beste. De *handschar* is scherp als een scheermes; door een technischen greep is het hoofd binnen een secunde van het lichaam gescheiden en de gewonde van den langen marteldood verlost, die hem wacht, indien hij in deze woeste oorden blijft liggen. Meenemen kan de Montenegrijn hem niet; voor verpleging heeft hij geen volk beschikbaar en het doodschieten is te kostbaar; elke patroon is voor den armen Montenegrijn van hooge waarde. De tegenwoordige vorst heeft het afsnijden der ‘Turkenkoppen’ ten strengste verboden, doch velen beschouwen dit verbod als een fout. Het afsnijden der hoofden is ook geen slavische, maar een turksch-aziatische gewoonte. De Turksche barbaren hebben deze gebruiken naar Europa overgebracht, de Montenegrijnen pasten ze alleen toe als représaille-maatregelen en zij waren tot deze représailles gedwongen.

In de jaren 1716, 1718, 1722 en 1727 voerden de Montenegrijnen met het oude geluk oorlog tegen de gehate Turken.

In 1735 stierf de groote *Danilo*, die alle pogingen van de Turken, om Montenegro te onderwerpen, had verijdeld. Onder zijn lateren opvolger, *Wasilia Petrowitsch*, beleefde het land

een nog hachelijker tijd. Toen *Hadaverdi Mahmoed-Pascha van Scoetari* in 1739 met zijn 15,000 man door de Montenegrijnen was verslagen, verzamelde de Pascha van Bosnië en Albanië, *Dscheechaja*, een uitgelezen troepenmacht van 45,000 man, tegenover welk leger de Montenegrijnen slechts 10,000 weerbare mannen konden stellen. De Pascha vorderde op gebiedenden toon den *haradsch*, doch hij kreeg ten antwoord, dat hij maar komen moest, dan kon hij steenen krijgen. De Pascha trok nu zijn leger bij *Nikschidsch* samen, waar hij spoedig werd aangevallen door de Montenegrijnen, die nochthans den strijd, bij gebrek aan ammunitie, onmogelijk konden voortzetten[1)]. De Turken drongen tot *Schewo* voort. Daar ontvingen de dapperen van een onbekende kruit en lood. Vol goeden moed grepen zij nu 25 November 1750 (volgens andere opgaven: 1756) den vijand aan en behaalden een luisterrijke overwinning; de geheele vijandelijke armee werd vernietigd; alle bagage, proviand, ammunitie, vaandels en tenten vielen in handen van de Montenegrijnen; de Pascha zelf werd in zijn eigen tent gedood. Van het beslissende gevecht en de voorafgaande *diplomatieke nota's* kan men zich het best een denkbeeld vormen door het op dezen aanval betrekking hebbende episch gedicht:

'De vezier van Bosnië schrijft den zwarten monnik (den *vladika*): "Zend mij den *haradsch* van het gebergte en daarbij twaalf jonkvrouwen van 12-15 jaren, de schoonste die er zijn, zoo niet, dan zweer ik bij den eeuwigen God uw land te verwoesten en alle jongelieden en grijsaards als slaven weg te voeren. De Vladika deelt dezen brief aan de hoofden der stammen mee en verklaart, dat in geval zij zich onderwerpen, hij van hen, als onteerde menschen, zal scheiden. Maar de *Glavari* antwoordden: "Wij willen liever allen het hoofd verliezen dan onteerd te leven..." Sterk door de eendracht der zijnen, schrijft de Vladika den Pascha terug: "Hoe durft gij, afvallige, *pruimenslikker* van Herzegowina, den *haradsch* vorderen van de kinderen der zwarte Bergen.... Hebben wij u ooit schatting betaald? Wij zullen u voor den *haradsch* rotssteen zenden en in plaats van 12 jonkvrouwen zult gij 12 varkensstaarten bekomen ter versiering van uw tulband, om u steeds te doen ge-

1) Het was den omliggenden landen op straffe van een oorlog met Turkije verboden den Montenegrijnen baskruit te verkoopen.

denken, dat Montenegrijnsche maagden noch voor Turken, noch voor renegaten bloeien, en wij allen liever lam, blind, ja zonder het laatste oliesel, willen sterven, dan u een enkele onzer dochteren uit te leveren. Wilt gij ons aangrijpen, zoo kom! Ik hoop, dat gij uw hoofd bij ons zult laten en dat het moge nederrollen in onze dalen, waar reeds zoo vele turksche schedels en turksche paarden liggen te bleeken." - Bij de ontvangst van dit antwoord stampte de Pascha van grimmige woede met den voet op den grond, greep met beide handen zijn baard en riep om zijn trouwen knecht *Dscheechaja*, bevelhebber zijner dappere troepen. "Ga, mijn knecht," zei de Pascha, "naar de zwarte Bergen, leg huis en dorp in assche, houw jong en oud in stukken, laat de oude vrouwen sterven, doch breng mij de jonge meisjes, die gij daar moogt vinden, en wat de buit betreft, die boven te behalen is, daarvan begeer ik niets..." Daar snellen 45,000 Turken op *Karadagh* aan om het geheele land te verwoesten. De Montenegrijnen wachten het leger op in den engen pas *Brodschanatz*. Veertien dagen lang wordt hier onafgebroken gevochten. Plotseling hieven onze jonge helden luide jammerklachten aan: zij hadden kruit noch lood meer! Beneden, langs hun verschansingen, welke geen bliksems meer slingerden, voorbijtrekkend, rukken de Turksche horden hun dorpjes binnen en verbrandden ze. Maar God zond onverwachts hulp. - Hem zij de eere! - In weerwil van het strenge verbod des dogen van Venetië, bracht en verkocht een meedoogend vreemdeling in zekeren nacht ons vele duizenden patronen. Bij den aanblik er van geraakten de Tschernagoreezen in verrukking, dansten en hieven zegeliederen aan, welke het hart tot heldendaden stemden. Zoodra het witte morgenlicht was aangebroken, maakten allen het teeken des kruises en stortten op de tenten der Turken neer als wolven op een kudde schapen. Zij joegen de barbaren uit elkaar en vervolgden hen van den vroegen morgen tot den zwarten avond over bergen en dalen. *Dscheechaja* zelf werd gewond en vluchtte naar zijn Vizier om hem de tijding te brengen, hoeveel Montenegrijnsche maagdelijnen hij meebracht.'

Een hernieuwde aanval van de Turken in 1756 met een leger van 80,000 man werd glansrijk afgeslagen.

In 1768 liet zich een Kroatische gelukzoeker, die zich voor

Czaar Peter III uitgaf, tot Gospodor van de zwarte Bergen uitroepen. Daar hij een kloek man was, kwam hij voor Montenegro als geroepen. Een bange tijd was weêr aangebroken. De *Brdnanen* hadden zich bij Montenegro aangesloten, en daar sultan Moestapha III vreesde, dat Bosnië en Herzegowina dit voorbeeld zouden volgen, zoo zond hij een legermacht uit van 120,000 man, volgens sommigen 180,000 man, ter verovering van *Karadagh*. De Turken drongen van drie zijden het land binnen, onderwijl de Venetiërs, op bevel der Porte, de grenzen bezetten, om allen aanvoer van munitie te voorkomen. Het Montenegrijnsche leger, 10,000 man sterk, had dientengevolge zoo'n gebrek aan patronen, dat het stuk met goud werd betaald. Maar in het prangen van den nood kwam er uitkomst. Vijfhonderd Montenegrijnen grepen een Turksch transport aan en maakten zich meester van 60 patronen-caissons. De oude heldengeest werd thans weer over de Montegrijnen vaardig; 27 October 1768 vielen zij de beide legerkorpsen aan, welke zich onder de Pascha's van Bosnië en Roemelië bij *Schewo* hadden vereenigd, en brachten hun een vreeselijke nederlaag toe, waarbij 20,000 Turken afgemaakt, 3000 paarden, 1300 tenten, kanonnen, proviand, munitie en een kolossaal aantal vaandels buitgemaakt werden. Het 3e legerkorps trok van zelf af, toen door een gelukkig toeval de bliksem hun kruitmagazijnen in de lucht deed springen. Zoo waren de vrije bergen weer geheel van vijanden gezuiverd.

Met de regeering van den ‘grooten vladika’ *Peter I*, ook *Peter de Heilige* genoemd, brak voor Montenegro een nieuw tijdvak van vooruitgang aan. Hij verklaarde in 1787 Montenegro onafhankelijk, weigerde het betalen van den *haradsch* en vernietigde het leger van Mehemed-Pascha, dat het land was binnengevallen, tijdens de Vladika, om zich te laten wijden, naar Petersburg was getogen. Oostenrijk en Rusland erkenden de onafhankelijkheid van Montenegro, onder voorwaarde dat deelgenomen werd aan de oorlogen tegen de Turken, welke voorwaarde natuurlijk gaarne werd ingewilligd. In den spoedig daarop volgenden krijg hield Montenegro 50,000 Turken onzijdig. Om een in 1792 geleden nederlaag te wreken, verzamelde Kara Mahmoed van Scoetari een keurbende van 30,000 uitgelezen Janitsaren, waarmede hij over de *Morascha*

tot *Ljeschanska* voortrukte. Hier wachtte de Vladika in den nauwen pas bij het dorp *Kroese* (of *Kroessa*) den overmachtigen vijand op. Wa een moorddadigen slag, welke drie dagen woedde, werd, 22 September 1796, het Turksche leger tot den laatsten man vernietigd, niet één ontkwam; 3000 Janitsaren, die zich door de vlucht hadden willen redden, verdronken in de *Morascha*; de Pascha zelf werd gevangen genomen, naar Cetinje gevoerd en aldaar onthoofd; de kop werd gebalsemd en in de tropeeën-zaal met de veroverde vaandels ten toon gesteld. In dezen bloedigen slag, den roemrijksten en meest beslissenden van alle slagen tusschen de Montenegrijnen en Turken, hebben enkelen dezer bergbewoners wonderen van dapperheid bedreven. Deze overwinning benam de Porte vooreerst den lust de onafhankelijkheid van Montenegro te bedreigen; ook werd de aandacht van Europa voor het eerst meer bijzonder op het land gevestigd.

In een heldenzang van grooten omvang, - waarvan het gedurig refrein is: ‘De Turk zegt niet, als God wil; want de Turk vertrouwt op zijn macht, maar die is in God, wat de Turk niet wil erkennen,’ - wordt herdacht het glorievolle jaar 1796, in verband met de voor en na dat jaar geleverde gevechten tegen *Kara Mahmoed Boeschatlia* en *Nadir Moerad-bey*. De laatste had van *Ali-Pascha* de opdracht ontvangen om alle Montenegrijnen over de kling te jagen, met uitzondering van den Vladika, dien hij in ketenen naar Janina moest sleepen, om den marteldood te ondergaan; maar de bevelhebber zelf mocht zich gelukkig achten heelhuids aan deze ongelukkige campagne ontkomen te zijn, toen de Montenegrijnen zijn leger, zoowel voetvolk als ruiterij, in de pan hadden gehakt.

Ali-Pascha, in woede ontstoken over de nederlaag zijner troepen en de vlucht zijner generaals, liet den eersten den besten, die hem onder de oogen kwam, het hoofd afslaan, en verzamelde terstond nieuwe troepen, welke slechts het lot hunner voorgangers deelden.

Al deze zegepralen gaven den volkszangen hooger vlucht. Het Montenegrijnsche lied werd een Servisch lied. - ‘.... Ziet, hoe de Servische kerken uit haar assche verrijzen, en ineenstorten de Turksche *Dschamis* (bedehuizen). Geen *Pascha* meer, geen *Spahis* (ruitervolk) meer, geen vervloekte *Odscha* (monniken) meer, geen *Kadi* (rechter) meer. Ziet, de Serven-

ziel stijgt omhoog, door het licht der goddelijke Voorzienigheid omstraald; voor de heirscharen uit waait de roemrijke banier en tusschen de gelederen prijken de adelaars met twee koppen, zooals onder keizer *Nemanjetsch*, den gebieder van geheel het Servenland. Allen, die behooren tot de Servische natie, tot den stam der Slaven, die leven tusschen de wateren der *Sawe* en *Donau*, tusschen de *Doena* en de witte *Morawa*, vieren blijde dagen, allen genieten de zoete vrijheid en verheugen zich in schoone lauweren.... Zulke lauweren zijn het loon van den dappere; lauweren als deze zijn niet voor goud te koopen, maar slechts weggelegd voor den Servischen held.'

Vladika *Peter I*, wiens naam in heilige vereering bij de Montenegrijnen bleef voortleven, nam de eerste maatregelen om zijn volk eenigszins te beschaven. Door heilzame hervormingen trachtte hij wat regelmaat te brengen in de administratie van land en leger, orde bij vergaderingen in te voeren, de rechtspleging te verbeteren, de veeten bij te leggen en de bloedwraak te verbieden, die zoovele offers eischte en erfelijk was in de familie. 'Het hemd gaat mee in het graf, maar de wraak blijft boven den grond.' De kracht, welke in dezen Vladika school, bezorgde hem den naam van 'Gideon der zwarte Bergen,' en de vrome grijsaards van Cetinje pasten het vers uit den bijbel op hem toe: 'Door Gideon verslagen, staken de Midianieten het hoofd niet meer op en lieten het volk Israëls veertig jaren lang in vrede leven, tot hun bevrijder stierf.'

Het Napoleontische tijdvak gaf ook den Montenegrijnen handen vol werk. Na de mislukking van den aanval, door Marmont in 1806 op Montenegro ondernomen, wisten de Franschen de Turken tot een inval over te halen. Maar de Montenegrijnen sloegen deze aanvallen, door den Pascha van Scoetari in 1810 en 1812 ondernomen, glansrijk af. De Montenegrijnen, wegens deze ophitsing verbitterd, veroverden in 1813 op de Franschen de geheele *Bocca di Cattaro*, moesten echter tot hun felle spijt het veroverde kustland, zoo mede Cattaro, bij den vrede van Parijs (1814) aan Oostenrijk afstaan.

In de jaren 1819 en 1821 hernieuwden de Turken hun aanvallen. Montenegro zelf was aan bloedige veeten ter prooi, en alleen de gemeenschappelijke vijand kon de bevolking kortstondig vereenigen. Toen de groote Vladika in 1830 stierf,

sprak hij voor zijn verscheiden den wensch uit, dat de Montenegrijnen gedurende een half jaar hun onderlinge veeten zouden laten rusten, wat ook allen, diep getroffen, den heiligen man plechtig beloofden; en zoo groot bleek de invloed van dezen Vladika te zijn, dat geen hunner deze belofte schond.

Zijn opvolger *Peter II*, de tweede Vladika uit de familie der Machabeën (de familie *Petrowitsch*), onderscheidde zich door wijs beleid, gelukkige oorlogen en verdienstelijke beoefening der dichtkunst, ten gevolge waarvan de bijnaam van ‘staatsman, held en dichter,’ hem gewerd. Zijn verzen kregen een eereplaats in de Slavische letterkunde. Een deel zijner poëzie gaf hij uit onder den titel: ‘De, heremiet van Cetinje.’ Hij had een uitstekende opvoeding ontvangen in Petersburg; hij had het schitterende leven der Europeesche aristocratie leeren kennen, en leefde niettemin tevreden onder een volk van alle weelde verstoken. Hij schafte de belastingen bijna geheel af, daar Rusland's keizer, Nicolaas I, hem jaarlijks een toelage schonk van 40,000 florijnen, welke som meer bedroeg dan heel Montenegro in een jaar kon opbrengen. De Vladika nam strenge maatregelen tegen diefstal, dien hij met de galg, en moord, dien hij met den kogel strafte; ook poogde hij de bloedwraak zooveel mogelijk te stuiten. Het afsnijden van ‘Turkenkoppen’ kon hij echter niet verbieden; de Porte zou het invoeren van dergelijke humane zeden voor vrees hebben gehouden en haar aanvallen met grooter vermetelheid hebben vernieuwd. ‘Om volkomen de beschaver van zijn volk te kunnen zijn,’ zegt *Cyprien Robert*, ‘liet Peter zich de strenge en eentonige levenswijs zijner voorvaderen welgevallen, nam de ongehoorde verantwoordelijkheid op zich eener voor onvermijdelijk gehouden revolutie, en schrikte niet terug voor alle moeilijkheden en gevaren, welke den hervormer wachten, die eene met haar oude zeden ingenomen maatschappij wil beschaven.’

Als ‘held’ onderscheidde zich deze Vladika bijzonder in den veldtocht van 1832 tegen *Mahmoed Reschid*, die na beteugegeling van de rebellen in Bosnië en Albanië, ook gemakkelijk het weerspannige rotsnest Montenegro onder de vleugelen der Porte dacht terug te brengen. De herhaalde bloedige aanvallen van het 7000 man sterke Osmanische leger, door een 800 Montenegrijnen onder hun Vladika afgeslagen, bewezen echter,

‘dat het niet zoo gemakkelijk is mannen te overwinnen, wier harten ontoegankelijk zijn voor vleiende beloften of verschrikkelijke dreigementen, en wier gelederen niet te verbreken zijn door tweedracht en verraad’.... ‘Servische volken’ - zegt een heldenzang, van deze wapenfeiten tuigend - ‘hoe goed verstaat gij de kunst, een rijken *haradsch* op te brengen, tot gij eindelijk, hun al te veelvuldige bezoeken moede, den roovers het hoofd afslaat. Dit zal, Gode zij dank, altijd het geval wezen, zoolang er in het vrije Montenegro geweren en dappere mannen zijn.’

En zoo is het geschied. In de opgaven van de sterkte des vijands moge eenige overdrijving heerschen, waaraan zelfs een geschiedschrijver als Ranke zich niet geheel kon onttrekken, onomstootelijk is het, dat deze geringe bevolking, slecht gewapend, slecht gekleed en slecht gevoed, maar sterk door de liefde voor vrijheid en geboortegrond, de aanvallen van de goed uitgeruste Turksche legerkorpsen steeds op schitterende wijze heeft afgeslagen. Nooit is Montenegro met Turkije vereenigd geweest, nooit door de Turken veroverd of door Turksche ambtenaren geadministreerd geworden, gelijk de omliggende Slavische provinciën: Albanië, Bosnië, Scoetari en andere landstreken. Ter andere zijde heeft de Porte tot den huidigen dag de Montenegrijnen als hare onderdanen beschouwd, en deze beschouwing grondde zij eerstens op Montenegro's geographische ligging, en verder op de bewering, dat Montenegro vroeger een deel had uitgemaakt van landen, welke later Turksche provinciën waren geworden. Geen der aangrenzende landen toch had zijn onafhankelijkheid weten te bewaren; Servië niet, in 1459; Bosnië niet, in 1463; de Herzegowina niet, in 1483; en Albanië niet, in 1592 door Turkije onderworpen.

Hoe gering waren niettemin de middelen van het kleine Montenegro in betrekking tot de reuzenkrachten van het Osmanische rijk. Tschernagora kon in 3 dagen in elke richting doorkruist worden en telde vóór deze eeuw eene bevolking van 100,000 zielen. Slechts 25,000 man dezer bevolking kon het land tegen de vijandelijke legioenen stellen, welk getal grooter moet worden genomen, voegt men bij de weerbare mannen de vrouwen en kinderen, die, in geval van nood, niet naar wapenen maar naar steenen grepen, zoodat de Deucalionsmythe voor de

Turken, tijdens hun toeven in Montenegro, veel geloofwaardigs kreeg.

En hoe was het gesteld met de eigenlijke bewapening? Veertig jaren geleden bezaten de Montenegrijnen geen andere wapens dan de lange Albaneesche geweren, breede messen (*handschars*) en pistolen. In het geheele land waren toenmaals circa 20,000 geweren, waaronder vele onbruikbare, met touwtjes aan elkaâr gehouden, die aan twaalf- en dertienjarige knapen werden gegeven. Volgens eene in 1812 gehouden volkstelling (meêgedeeld door den geloofwaardigen, ook door Ranke ijverig geraadpleegden schrijver Karadschitsch[1)], telde het land omstreeks dien tijd slechts 53,168 bewoners, verspreid over 418 □ geogr. mijlen, d.i. 127 op de □ geogr. mijl. Het aantal weerbare mannen bedroeg een vierde der geheele bevolking, dus 13,292 man. Bij een vijandelijken inval konden binnen 12 uren 7-8000 man op het aangrijpingspunt vereenigd zijn, en binnen 24 uren, dank zij den algemeenen dienstplicht, 20,000 man. De geringe bevolking, in verhouding tot de betrekkelijk groote uitgebreidheid des lands, spruit volgens Karadschitsch voort: eensdeels uit hongersnood en duurte, welke tusschenbeide voorkomen, anderdeels uit de voortdurende oorlogen met de Turken, zoodat dan ook voorheen - blijkens de opgaven boven - de bevolking grooter was. De huidige vorst, Nikola I, gaf een nieuwe legerorganisatie, welke alle Montenegrijnen van hun 12^{e} jaar af dienstplichtig maakte. Volgens deze wet kan Montenegro 35,000 man op de been brengen, doch slechts 24,000 man, van 17- tot 50-jarigen leeftijd, zijn voor het offensieve bestemd. Nog geen twee derde van dit getal zijn met achterladers, de rest is met getrokken trompladers, allen zijn met revolvers, de meesten met *handschars* gewapend. De Montenegrijn, die te arm is om zich een *handschar* aan te schaffen, moet wachten, tot hij er een op de Turken heeft buit gemaakt. Kleeding en linnengoed moeten langs dienzelfden weg worden verkregen. Noch in vredestijd bij wapenoefeningen of in oorlogstijd bij gevechten ontvangt de Montenegrijn eenige soldij; hij moet zijn vaderland kosteloos dienen.

Niettegenstaande zijn schitterende overwinningen op de Tur-

1) Van hem komt een beknopte biographie voor in mijne studie over he ‘Servische Epos.’

ken, had Peter II met groote ontevredenheid onder zijn volk te kampen. De meesten konden het moeilijk verkroppen, niet langer, zooals in oude tijden, diefstal, bloedwraak, maagdenroof (*stmica*) en plundering te mogen bedrijven. De heerschende ontevredenheid door den oorlogzuchtigen geest van het volk in toom willende houden, wendde Peter dezen zooveel mogelijk op de Turken aan. Alle gevechten, in de jaren 1839, 1840, 1842, 1844, 1847 en 1849 geleverd, vielen schitterend voor de Montenegrijnen uit. In 1851 stierf de groote Vladika, nog geen 36 jaren oud. Daar het land omstreeks dien tijd meer door reizigers werd bezocht, deed zich de gelegenheid op, een blik te werpen op het huiselijk leven van den Vladika, het eerst waargenomen en beschreven door *Sir Gardiner Wilkinson*. Zijn woonkamer in het klooster (de oude residentie) te Cetinje geleek meer op een sierlijk ingerichte legertent dan op het verblijf van een geestelijken vorst. De wanden waren versierd met allerlei wapenen, op de Turken buit gemaakt. Het beste vertrek, dat tevens als audiëntiezaal, eet- en ontvangkamer diende, was de biljartkamer. Een daaraan belendend klein vertrek, bibliotheek genaamd, bevatte luttele boeken doch vele pijpen, want rooken is den Montenegrijn een bijzonder genot, en de bisschop was verslaafd aan pijpen zoowel als aan sigaren. Voorts waren ook hier de wanden rondom behangen met blanke wapenen.

De groote en geleerde Vladika, Peter II, werd opgevolgd door zijn neef Danilo, na onderwerping vooraf van een anderen pretendent. Onder het bestuur van dezen vorst, een voormaligen herdersknaap, naar wien de hoogste ridderorde voor dappere en vaderlandslievende daden is genoemd, beleefde Montenegro een glorievollen doch bangen tijd, waarvan vele liederen getuigen. In October 1852 toch ondernam de Porte weer één dier aanvallen op Montenegro, welke ten doel hadden het volk te onderwerpen, of, zooals het op zijn Turksch luidde, ‘tot zijn plicht terug te brengen.’ Een jaar te voren waren de vijandelijkheden reeds begonnen. De stoute wapenbedrijven, vóór de veldtocht eigenlijk een aanvang had genomen, betreffen hoofdzakelijk de verovering van de Turksche vesting Schabliak (*Jabliak* of *Zabljok*) door 12 tot 30 Montenegrijnen, die in den nacht van den 11-12 November 1852 eenvoudig met touwladders over de muren klauterden en de bezetting af-

maakten. - Het was niet de eerste maal, dat om het bezit van Schabliak bloedig gestreden werd. Schabliak is eigenlijk de eerste stamburg der Montenegrijnsche vorsten; daar resideerde Iwo de Zwarte. Schabliak is de sleutel van de noordelijke helft der Zee van Scoetari. Langs de vesting Schabliak leidt de weg naar Podgoritza, dat, sedert 1876 bij Montenegro gevoegd, nu de sleutel van defensie ten zuiden is, gelijk Nikschitsch het centrale punt van weerstand is tegen een vijand, die ten noorden uit Herzegowina aanvalt: den Doega-pas namelijk, den 17 Januari 1877 door mannen, vrouwen en kinderen verdedigd tegen de viervoudige overmacht van Soliman-Pascha. Het militair gewicht en de uitstekende ligging van Schabliak deden de Montenegrijnen steeds naar het bezit er van haken. Ten gevolge van het schenden der trouw, door de Turken in Podgoritza begaan tegen den Montenegrijnschen stam der Koetschi[1)], bestormden in 1835 eenige honderden dezer stamgenooten de vesting Schabliak en plantten op den toren van het oude stamslot den standaard van zijn eersten bezitter, *Iwo Tschernojewitsch*. - Weken lang hielden 300 Montenegrijnen de vesting tegen 3000 aanstormende Turken vast, tot eindelijk de Europeesche diplomatie, uit vrees voor het ontbranden van een oorlog met Turkije, een zoo grooten druk op den Vladika Peter II uitoefende, dat deze de ontruiming van Schabliak beval. De Montenegrijnen koesteren deswegen nog heden een wrok tegen ‘den staatsman, held en dichter.’ Maar, zeggen zij: ‘wanneer het thans tot een oorlog komt, dan zullen wij de vesting weder bemachtigen en ze, in spijt van de geheele Europeesche diplomatie, niet meer uit handen geven.’ Buiten de lyrische zangen (De ‘tortelduif’) komt in de *Grlista* een episch gezang voor, betrekking hebbende op de bestorming van Schabliak in 1835, dat niet minder dan 19 bladzijden druks beslaat. Enkele strofen mogen hier een plaats vinden. ‘... In het holst van den nacht breken zij op, de 12 dappere mannen, Castriota en Jankoe waardig. In hun gordel loeren het scherpe

1) Het gebied van Tschernagora was verdeeld in stammen en de stammen in amiliën. Personen van dezelfde familie hadden ieder een bijnaam en ook nog een doopnaam, naar hun naamdag. De bloedwraak bracht meê zich te noemen naar den doopnaam des vaders en dien doopnaam te behouden. (Over Servische naamvormingen in Karadschitsch' Lexion: Servisch.)

zwaard en de doodbrengende pistolen; over den rug hangt het zeker treffende geweer. Vlug sluipen zij van de donkere bergen af, ijlen met inachtneming van de grootste stilte op de vesting toe, waar de slaven van den Pascha zich veilig wanen voor onze bespiedende blikken, klauteren zijwaarts van den weg de rotsen op, ter plaatse, waar deze het steilst zijn en waar geen Turk ooit zou hebben geloofd, dat een menschenvoet zich dorst te wagen. Zij klimmen over de muren, worgen de schildwachten en roepen uit: “Wat hebt gij hier te maken, ongeloovige honden? Hier hooren wij thuis!” - In een oogwenk zijn de van den romp gescheiden hoofden in handen onzer dapperen en vallen de ontzielde lichamen ruggelings binnen de vesting. - “Nu geldt het mede onzen stamgenooten te bewijzen, waar wij van nacht zijn geweest,” roept pope Toma zijn kameraden toe: “laat ons ten bewijze van de daad den meest nabijzijnden vuurmond meênemen! Vlug aan het werk!” - Als zij nu den donderbraker over den muur hebben geworpen en, rap hem achterna klauterend, weer grond onder de voeten voelen, brandden zij den vuurmond los, waarop alle Turken in de vesting ontwaken. - “Dat waren Montenegrijnen!” roepen onze helden, op het oogenblik dat zij met hun buit de rotsen afdalen; “beproeft, of gij Montenegrijnen in de bergen kunt achterhalen! Wilt gij de kanonnen terug hebben, zoo tijgt naar het klooster van Pretrowitsch den Heiligen; daar zijn nog andere om u te begroeten, en onderweg vindt gij nog menig zeker treffenden loop, bijaldien de dorst naar een kogelregen u plaagt.’

Eerst in het jaar 1853 nam *Omer Pascha* een aanvang met de groote operaties. Tegenover zijn legermacht van 68,000 man kon de 26-jarige *Danilo* slechts 10,000 Montenegrijnen stellen. De dappere bergbewoners deinsden aanvankelijk terug voor een zoo verpletterende overmacht; maar gedachtig aan de voorvaderen, die meermalen dergelijke massa's barbaren hadden teruggeworpen, werd elke onderhandeling met den vijand verworpen. ‘De ridders der zwarte bergen verhieven zich op den roep van den zoon uit de familie der Machabeën, de *Petrowitsch'*, en stortten zich in alle rotspassen op de Turken, als ging het ten feestmaal.’ Den 12^{en} Januari stelden de Turksche legerkorpsen zich in beweging. Op alle punten werd bloedig gevochten. Danilo zelf sloeg met 2000 *joenaks* de vijfvoudige

overmacht terug van Reis Pascha, toen deze vooruitgedrongen was. De grootste heldendaad uit dezen reuzenstrijd was de verdediging eener spelonk van het klooster Ostrog, waar 22 Montenegrijnen negen dagen lang aan 10,000 Turken het hoofd boden, tot eindelijk Danilo hen kwam ontzetten. Het legerkorps van Osman-Pascha werd den 15en Februari overvallen en dezen bevelhebber een verpletterende nederlaag toegebracht. In weerwil van deze nederlaag en andere verliezen zou het den Turken toch gelukt zijn Montenegro te veroveren, ware niet Oostenrijk, dat een Russische interventie vreesde, tusschen beide gekomen. Na afzending van een ultimatum naar Constantinopel, trokken de Turken omstreeks Februari 1853 hun troepen uit de zwarte Bergen terug.

Met Danilo verandert de Montenegrijnsche regeeringsvorm van karakter. Hij verklaarde geen lust te hebben in een bisschoppelijk ambt en noemde zich voortaan ‘Vorst en Heer van het vrije Montenegro en de Brda.’ Hij had namelijk in Triëst de dochter van een voornaam handelaar leeren kennen en het besluit opgevat haar te trouwen, wat dan ook den 24 Januari 1855 gebeurde.

Na den vrede hield de jonge vorst zich met de binnenlandsche aangelegenheden bezig, welke groote zorg vereischten, en waarbij hij voortdurend met geldgebrek had te worstelen. Een bloedverwant zijner vrouw, mede een koopman in Triëst, gaf hem aanzienlijke sommen voor de scholen. Zelfs nam de vorst eenig geld op, en was dientengevolge genoodzaakt de belastingen aanzienlijk te verhoogen, wat natuurlijk onder de Montenegrijnen, gewend om weinig of niets te betalen, groote ontevredenheid verwekte. De belhamels werden verbannen. Toen Danilo in 1857 Parijs, bezocht, erkende Napoleon hem als onafhankelijk vorst, wat de groote mogendheden: Engeland, Oostenrijk en Rusland, reeds vroeger hadden gedaan.

In 1858 geraakte de Herzegowina in opstand. Tal van Montenegrijnsche vrijscharen snelden hun stamgenooten te hulp en behaalden den 11^{en} Mei een luisterrijke overwinning op het veel sterkere Turksche leger in de vlakte van *Grahovatsch*. In weerwil van volslagen gemis aan geschut hadden de Montenegrijnen niet geschroomd met den gehaten vijand in een open veldslag om de zege te kampen. Met een rijken buit keerden zij naar hun bergen terug.

In 1859 verkreeg Montenegro een vermeerdering van 9 vierk. geogr. mijlen grondgebied, ja had den vurigen wensch, een zeehaven te bezitten, vervuld kunnen krijgen, had het evenals Servië kunnen besluiten, de suzereiniteit van den sultan te erkennen.

Te midden zijner grootsche plannen werd de energieke Danilo uit het leven weggerukt. Den 13^{en} Augustus viel hij door een Montenegrijnschen kogel te Cattaro. Persoonlijke wraakneming had den misdadiger tot deze daad gedreven. Vóór zijn dood beval Danilo den zoon zijns broeders, Mirko Petrowitsch, tot zijn opvolger aan. Met onverbiddelijke strengheid had hij de wetten gehandhaafd. Roovers en dieven werden onder zijn bestuur bij honderden doodgeschoten; de veiligheid in het land nam door deze opruiming zóó toe, dat grensbewoners beweerden: in Montenegro kan men geld leggen op de drukst begane wegen, zonder te vreezen, het den volgenden dag niet terug te vinden. Slechts door ruw geweld was het mogelijk Montenegro den eersten stap te laten doen op den weg der beschaving, en dezen eersten stap heeft Danilo gedaan. Zijn dood wordt nog algemeen als een groot verlies voor Montenegro beschouwd, vermits de huidige vorst, *Nikola I Petrowitsch*, volgens de bewering der Montenegrijnsche patriotten ‘niet vrij van vooroordeelen is en zijn vertrouwen schenkt aan, zekere lieden, die wel is waar hun studiën in Parijs hebben gemaakt, doch anders van niets verstand hebben, en hun zucht om te heerschen alleen putten uit hun aanmatiging.’

Deze beide partijen: het specifiek Montenegrijnsche element en de door westersche begrippen aangestoken jongere generatie, kenmerken in hun geestesrichting het huidige Montenegro. Deze *scheuring* - om het zoo eens te noemen - heeft zelfs in de jongste oorlogen tegen de Porte (1874, 1875 en 1876) dikwerf slechte resultaten opgeleverd. Het talmen van vorst Nikola alvorens Turkije den oorlog te verklaren, moet toegeschreven worden aau ‘moderne politiek.’ (Hij wachtte op Servië en Servië wachtte op hem.) Wel wisten de Montenegrijnen ook in dezen stijd hun ouden roem te handhaven en schitterende overwinningen te behalen, doch het resultaat had grooter kunnen zijn, ware de nieuw gevormde ‘generale staf’ thuis gelaten. Bijzonder schijnt men verbitterd te zijn op den chef

van dien generalen staf, *Stanko Radowitsch*, die zich altijd veel liet voorstaan op zijn aan de krijgsschool van St. Cyr gemaakte studiën, maar die als gevechtsleider in de Montenegrijnsche bergen geen schitterend figuur maakte. De Montenegrijnen behaalden in deze oorlogen alleen dan overwinningen, wanneer zij de bevelen van den generalen staf in den wind sloegen, en, zich aan de gevechtstatiek hunner vaderen houdend, met den *handschar* op de Turksche bataljous instormden. Zoo versloegen zij, 28 Juli 1876, binnen enkele uren het 12,000 man sterke leger van *Moektar-Pascha*, aan welk leger 12 kanonnen waren toegevoegd. Van de 16 bataljons bracht de verwonde Pascha er slechts 4 terug; 4000 Turken bleven op het slagveld; 300 man had men gevangen genomen en 5 Krupp-kanonnen veroverd; de groote roode legerbanier (*Alajbarjak*), vele andere vaandels, paarden, wapens, munitie en proviand waren in handen gevallen van de Montenegrijnen, die zelve slechts 70 dooden en 118 gewonden telden. Zonder den generalen staf, die alleen heil zag in het maken van marschen en het belegeren van vestingen, had men - volgens Spiridion Goptschevitsch - 'Bosnië kunnen veroveren en Servië te hulp kunnen snellen, waarna het Oostersche vraagstuk een geheel ander aanzien zou hebben gekregen. Maar in stede van de aanvoering toe te vertrouwen aan de oude beproefde helden en chefs: *Petar Voekotisch, Filipof, Pero Pejowitsch* en anderen, die vergrijsd waren in den oorlog met de Turken, hun wijze van vechten kenden en het vertrouwen der Montenegrijnen bezaten, werd aan twee "geleerde militairen": *Stanko Radowitsch* en *Boscho Petrowitsch*, die nog nimmer kruit hadden geroken, het commando gegeven.'

Op den 14^{en} Augustus rukten 20,000 Osmanen tegen 5000 Montenegrijnen op. Ook bij dit samentreffen stoorden de troepen zich niet aan de bevelen van den anderen stafman, *Boscho Petrowitsch*, die de Montenegrijnen - volgens de boeken - in een moorddadig tirailleurvuur wilde wikkelen, maar wierpen zij zich met den *handschar* in de vuist op den vijand, die in de grootste verwarring naar Podgoritza vlood, met achterlating van 4700 dooden en over de 5000 gewonden of gevangenen: *d.i.* de helft van zijn leger. 3000 achterladers, 19 vaandels, een groote menigte sabels, munitie, proviand, paarden, vielen in handen van de dappere Montenegrijnen.

De Porte, verbolgen over de driestheid dezer bergbewoners,

die het hadden durven wagen zijn uitgelezen troepen in twee veldslagen en een half dozijn gevechten te overwinnen, besloot Montenegro voor die stoutheid gevoelig te tuchtigen en liet in de Herzegowina zoowel als in Albanië eene vreeswekkende legermacht samentrekken. *Moektar-Pascha* viel den 3^{en} September met zijn 30-35,000 man sterke legermacht, waarvan na aftrek van de bezetting voor de vestingen en de vele blokhuizen nog 25,000 man voor het offensieve overbleven, Grahow binnen. Uit Albanië rukte *Derwitsch-Pascha* met 45,000 Turken op, van welke hij een duizendtal moest afzonderen voor de vestingen en talrijke forten. Zoo werden dus de Montenegrijnen bedreigd door een legermacht van 70-80,000 Turken, waarvan 60,000 man op hen aanrukten. Buiten den landstorm, tot het bezetten der grenspassen bestemd, konden de bergbewoners in het geheel slechts over 20,000 koppen beschikken, waaronder 16,000 *joenaks* voor het offensieve. Was dus de Turk driemaal sterker, toch werd hij op alle aanvalspunten volkomen verslagen en moest hij in schandelijke vlucht aftrekken met achterlating van 20,000 dooden, terwijl het verlies der Montenegrijnen gedurende den geheelen veldtocht slechts 518 dooden en een duizendtal gewonden bedroeg.

Het kader is hier te beperkt om alle veldslagen on gevechten uit dezen voor Montenegro zoo roemrijken oorlog te vermelden. Van deze heldhaftige worsteling valt het gemakkelijk zich een voorstelling te vormen, wanneer men bedenkt, dat de Turken sedert Juli tot October ten minste 130,000 man tegen Montenegro hebben laten oprukken en er bij het einde van het jaar nog slechts 40,000 valide manschappen van dat leger over waren; terwijl daarentegen de Montenegrijnen, die tegenover deze macht in het geheel niet meer dan 25,000 man, met inbegrip van 8000 vreemde vrijwilligers, in het vuur hadden kunnen stellen, bij het einde der campagne nog over 22,000 slagvaardige lieden beschikten.

Dezen schitterenden uitslag moesten de Montenegrijnen dank weten aan hun ouden heldengeest en aan de beproefde oude chefs, onder wie het klaverblad: *Petar Voekotitsch, Krtscho Petrowitsch* en *Petar Filipof* de dappersten der dapperen heeten, wat natuurlijk in Montenegro nog al iets zeggen wil. Ieder

hunner heeft minstens een honderdtal Turken eigenhandig afgemaakt, gelijk helden van den ouden stempel betaamt. Echte Montenegrijnen nemen het den Vorst nog heden kwalijk, dat hij in den laatsten oorlog zoo verblind is geweest om zelf het bevel te willen voeren, in plaats van het in handen te stellen van den beleidvollen dapperen krijgsbevelhebber (*welikiwoiwoda*) Petar Voekotitsch, of het op te dragen aan Krtscho, den tweede in het verbond In de 'hoogere kringen' was men echter van oordeel, dat deze beproefde chefs als aanvoerders minder bruikbaar waren geworden, wijl zij niet op de hoogte waren van de 'moderne wijze van oorlog voeren.'

Voekotitsch, de vader der tegenwoordige vorstin, is een man van 50 jaren, majestueus gebouwd. Van zijn tallooze heldendaden zij vermeld, dat hij in den glorievollen slag bij Sagaratsch (1862) den Vorst het leven redde, door een granaat, die te midden van den 'generalen staf' was gevallen, op te heffen en naar de aanstormende Turken te slingeren, onder wie zij een vernielende uitwerking teweegbracht. Een andermaal sloop hij met 3000 man ongedeerd door een Turksch leger van 40,000 man. Op elfjarigen leeftijd maakte hij zijn eersten Turk van kant en sneed hem het hoofd af. Na afloop der campagne keerde hij naar school terug. Hij is tevens de held, die de roemrijke verdediging leidde van de spelonk in het klooster Ostrog, en over deze heldendaad wijdt hij nog heden het liefst uit. Natuurlijk kwam Petar Voekotitsch bij ontelbare gevechten en veldslagen niet steeds ongedeerd uit den strijd; hij liep 13 wonden op, waarvan de een nog zwaarder dan de andere. De litteekens zijn gebleven, de wonden zelve schijnen dit ijzeren lichaam niet gedeerd te hebben. Het klinkt schier als een fabel, wat deze moderne reuzen kunnen uitstaan. Zoo ontving Voekotitsch eens een kogel, die den hals geheel doorboorde: een vreeselijke wond, maar niet in staat om zijn taaie natuur te vernietigen[1)]. Twaalf ridderorden, die hij altijd draagt, versieren zijn breede borst.

De derde in het verbond is *Petar Filipof*, die echter reeds bejaard en ongelukkig invaliede is, daar hij ten gevolge van een kanonskogel, die hem de geheele linkerdij tot op het been wegnam, erg hinkt.

1) Kort geleden was er nog in geheel Montenegro geen dokter te vinden. Het genezen van menschen en vee geschiedt door huismiddeltjes.

Alle drie vertegenwoordigen het oude heldentype. De afkeer van den Montenegrijn voor Westersche beschaving doet hem gelooven, dat dit type zal uitsterven, omdat de jongere generatie, welke in Parijs haar studiën maakt en zich verhoovaardigt op beschaving, weinig vertrouwen inboezemt. Wat in Cetinje met zijn 600 inwoners 'beschaving' mag heeten, kan alleen uit Parijs komen; en aan de andere zijde is alles, wat uit Parijs komt, onvoorwaardelijk slecht. Naast den alouden eenvoud van zeden en gebruiken heerscht een aangewaaide beschaving, welker kenmerk aanmatiging is, waarmee de voornaamste Montenegrijnen, die het vertrouwen van den Vorst bezitten, heeten aangestoken te zijn. Terwijl de dochters van den Vorst naar Petersburg zijn gezonden tot het ontvangen van eene betere opvoeding dan in Cetinje te geven is, onderscheidt zich des vorsten moeder, *Stane Petrowitsch*, door groote eenvoudigheid. Van haar eenvoud getuigt niet alleen haar kleeding, daar zij gelijk alle Montenegrijnsche vrouwen een zwarten doek om het hoofd en een breeden gordel om het middel draagt, maar ook haar geheele wijze van zijn, wanneer zij bijvoorbeeld voor de deur van het paleis zit, met een breikous in de hand, en een praatje maakt met den op post staanden schildwacht.

Vorst Nikola is een schoon man met voorname en innemende manieren. Zijn gelaatstrekken beelden het Servische type af en hunne uitdrukking vereenigt intelligentie en goedhartigheid. Behalve een zware snor, laat hij een baard staan, met gladgeschoren kin; en sedert volgen alle Montenegrijnen, die voorheen enkel lange, neêrhangende snorren droegen, het voorbeeld huns vorsten. Nikola huwde op 19-jarigen leeftijd de tegenwoordige vorstin, *Milena Petrowna*, een type van Servische schoonheid, toenmaals 13 jaren oud[1)]. De Vorst bezit in hooge mate de liefde en achting zijns volks. Dikwijls treedt hij de ellendige huisjes binnen om naar den toestand te vernemen van de bewoners, die hij bijna allen persoonlijk kent. Ook toeft hij dikwijls in de schaduw van een grooten, prachtigen olmboom op het plein te Cetinje, met de bewoners der

1) Over het algemeen huwen de mannen in Montenegro op hun 17e-18e jaar, en de meisjes op haar 13e-14e jaar. Dientengevolge bestaat hier geen prostitutie of *demi-monde*.

hoofdstad in minzaam onderhoud gewikkeld over de aangelegenheden des lands. Hij streeft twee doeleinden na: het beschaven van den bergbewoner en het bevrijden van de nog onderdrukte Serviërs. Ter bereiking van het eerste doel, verbood hij allen Montenegrijnen op straffe des doods in eigen of naburig land te stelen of te plunderen. Bijzondere zorg wijdde hij aan het schoolwezen. Alle Montenegrijnsche kinderen zijn leerplichtig; schrijf- en leesbehoeften worden hun kosteloos verstrekt. Tot aan het jaar 1851 was in Montenegro geen enkele school te vinden en thans is het rijk: 71 lagere scholen, een seminarium tot vorming van onderwijzers en een in 1869 opgerichte middelbare school voor meisjes met zesjarigen cursus, waar tevens onderricht wordt gegeven in handwerken en verder alles wat vereischt wordt om als leerares op te treden of als huisvrouw een huishouden te besturen. Het democratische beginsel, allen bergbewoners eigen, wordt ook op de school gehandhaafd; de oudste dochters van den vorst, de prinsessen *Zorka* en *Milisa*, zaten daar in haar tijd naast de kinderen van arme handwerkslieden uit Cetinje op dezelfde bank[1)]. De Vorst ging bij het oprichten van deze school van het denkbeeld uit, dat de maatschappelijke stelling der vrouw in Montenegro moest verheven worden, opdat haar invloed in hoogere mate dan voorheen de opvoeding en vorming der aankomende geslachten ten goede moge komen. Van de 30 jonge meisjes dezer school worden er 20 op staatskosten verpleegd en verzorgd, de kleeding er onder begrepen, welke bestaat uit een wollen kleed van koffiebruine kleur met schort van zwarte alpaka. De school is in drie klassen verdeeld en de cursus duurt zes jaren, zoodat elk leerling twee jaren in dezelfde klasse moet blijven. De groote vacantie begint einde Juni en eindigt ultimo Augustus. Directrice is Mejuffr. *Nadeschda Patzewitsch*, eene Russin, die door haar hupsche wijze van ontvangen en haar schoon uiterlijk voorkomen alle bezoekers voor zich weet in te nemen. Haar beide assistenten zijn Servische dames. Alle drie spreken uitnemend fransch. Het kostgeld voor de meisjes uit den gegoeden stand bedraagt ƒ 200. - Het seminarium dient tot vorming van onderwijzers en geestelijken;

1) Zoo zitten ook in het ‘oude koffiehnis’, een vuil, rookerig vertrek, de Montenegrijnsche ministers vriendschappelijk naast gewone boeren. Het ‘nieuwe koffiehuis’ is echter op ‘voornamer voet’ ingericht.

het onderwijs is deels van wetenschappelijken, deels van militairen aard. De hoogere, middelbare en lagere scholen worden bekostigd door den Staat, ook de huisvesting en voeding. De uitgaven voor de middelbare meisjesschool alleen bedragen jaarlijks ver over de ƒ 6000. Een drukkerij werd in Cetinje opgericht, waar behalve de 'Staatscourant' ook alle schoolboeken gedrukt en gebonden worden. De ouders begonnen in vereeniging met de kinderen hun geest te vormen en uit deze boeken, door de kinderen mee naar huis gebracht, te leeren. 'Ik heb menige dorpsschool in de zwarte Bergen bezocht' - zegt Gustav Rasch - 'en meet zeggen, dat het Pruisische zoowel als het Oostenrijksche schoolwezen de dorpsscholen in de zoo kwalijk aangeschreven "zwarte Bergen" tot model zouden kunnen nemen.'

De Vorst scheidde zijn vermogen af van de staatsfinanciën, en stelde de bezittingen der kerk onder beheer van den metropoliet *Harion*. Voor zichzelf stelde hij een zoogenaamde civiele lijst in van 33,000 Florijnen. Bovendien ontvangt hij - ten minste tot voor eenige jaren was dit zoo - van Rusland een jaargeld ten bedrage van 80,000 Rbl.; van Oostenrijk een van 50,000 Florijnen en voorheen kwam hier nog bij 50,000 Franks jaarlijks van Napoleon. Hij gaf aan het land een staatsregeling, welke de souvereiniteit geheel op de *Skoepschtina* overbracht; alleen ten opzichte der wetgeving behielden hij en de Senaat zich het recht van initiatief voor, doch het recht der wetgeving, de macht tot wijziging en opheffing van wetten, droeg hij insgelijks op de *Skoepschtina* over. Als absoluut vorst aanvaardde hij de regeering, vrijwillig en alleen gedwongen door zijn eigen staatkundige en wijsgeerige overtuigingen, verleende hij zijn volk autonomie. De bemoeiingen om den handel uit te breiden leden grootendeels schipbreuk op de natuur van het land, het gemis aan een zeehaven en de onverschilligheid der Montenegrijnen voor koopmanschap. De geprojecteerde wegen, of die in aanleg waren, moesten wegens geldgebrek onvoltooid blijven, doch zullen nu wel grootendeels aangelegd zijn.

Dezelfde Vorst bracht een post- en telegraafverkeer met andere rijken tot stand. In de boekdrukkerij te Cetinje werd de uitgave ondernomen eener courant, genaamd '*Tschernagorotsch*' (De Montenegrijn), welke later, toen zij in Oostenrijk werd

verboden, den naam kreeg van '*Glas Tschernagortscha*' (De stem van den Montenegrijn). Vermits deze courant ook in Servië wordt gelezen, telt zij 800 abonné's. De redacteur, evenals het hoofd der posterijen, een Oostenrijksche Serviër, is tegelijkertijd 's vorst en secretaris.

Ten gerieve van vreemdelingen, die het land bereizen, werd te Cetinje een hôtel opgericht, welks bezitter jaarlijks van den vorst een bijslag ontvangt van 300 Florijnen. De kapelmeester van het opgerichte muziekkorps bekomt van den vorst een toelage, groot 600 Florijnen. Ook in Montenegro kon men zich geen beschaving denken zonder muziek. Groote diensten heeft te dien opzichte de kapelmeester *Schulz*, een Bohemer uit Praag, vroeger muzikant en sergeant-majoor in Oostenrijkschen dienst, aan Vorst en land bewezen. De resultaten zijn allergunstigst. 'Binnen twee jaren' - zegt Gustav Rasch - 'heeft hij 28 *talentvolle* jonge Montenegrijnen tot musici gevormd. Voor twee jaren kenden zij nog geen noot en wisten in het algemeen niet, dat er iets in de wereld bestaat, wat "muziek" en "harmonie der tonen" heet.' En thans kan deze Montenegrijnsche kapel, gedirigeerd door een man, zoo zwaarlijvig, dat hij volkomen op een grooten kogel gelijkt, zoo'n heidensch spectakel maken, zoo uit alle macht door elkaar trommelen, blazen, fluiten, sissen en doedelen, dat, - volgens Spiridion Goptschevitsch, een landgenoot, minder met deze talentvolle jonge musici ingenomen dan de vreemdeling - 'een doove er door gaat hooren. Onhoudbaar wordt echter de toestand, wanneer de "kapelmeester" een stuk van "eigen compositie" laat uitvoeren, zooals de "Troonopvolger-marsch", voor welke schepping hij van den Vorst een horloge heeft gekregen. Wordt deze marsch uitgevoerd, dan haast ieder reiziger zich dit Bayreuth te ontvluchten.'

De Montenegrijn is - gedeeltelijk ook gedwongen - zeer matig in het gebruik van spijs en drank. De spijzen bestaan uit aardappelen, maïsbrood, schapenvleesch en kaas; zijn drank is het onschuldige water (van slechte qualiteit) of de Montenegrijnsche landwijn, dien men lang meet drinken, alvorens er smaak in te krijgen. Het leiden van een ongebonden levenswijze is in Montenegro, zelfs in Cetinje, kortweg onmogelijk. Een dronken Montenegrijn is een ondenkbaar wezen; niemand

heeft ooit een Montenegrijn beschonken gezien; niet wijl hier strenge wetten tegen dronkenschap bestaan, maar wijl dronkenschap de grootste schande uitmaakt en degene, die aan drank is verslaafd, nooit eenig aanzien of eenige achting verwerven zou. De eenige dronkaard, luttele jaren geleden, was een Oostenrijksche schoenmaker, die wegens deze hebbelijkheid algemeen werd veracht.

Het spel, door den Montenegrijn voorheen hartstochtelijk bemind, werd, ook wijl er menige twist uit ontstond en het tot valsch spelen leidde, verboden, en later alleen toegestaan bij wijze van uitspanning of om een kop koffie, welke in de *cafe's* van Cetinje tweemalen daags wordt gebruikt; in den regel wordt om die koffie ‘mariage’ gespeeld.

Niettegenstaande de heerschende armoede in Montenegro, is het bedelen er vreemd. Het geheele land is één bedelaar rijk - wanneer die ten minste nog in leven is - een gek of die zich als een gek voordoet. Zijn taalkennis, wat het woord ‘eten’ betreft, is van polyglottischen aard, vermits hij den reiziger achtereenvolgens aanspreekt met: *za jesti, mangiare, manger, essen, to eat*, en wie hem dan nog niet verstaat, dien verduidelijkt hij het woord door een pantomimische beweging of toont hem een kreuzer.

Van zelfmoord bestaat tot heden slechts één geval. Een arme vrouw, door den ‘Senaat’ - naar het schijnt onschuldig - veroordeeld wegens diefstal: de meest onteerende misdaad, wierp zich te Cetinje in de bron en verdronk.

In zaken van geloof is de Montenegrijn vasthoudend en onbewegelijk. Ten allen tijde heeft hij daarvoor zijn leven veil. ‘Niets ter wereld’ - zegt Medakowitsch - ‘brengt hem zoo in geestdrift, voor niets buigt hij zoo gewillig dan voor het geloof. De Montenegrijn leeft en sterft als het ware voor het geloof. Den *giaour*[1)] of zoon der Latijnsche kerk minacht hij. Het is niet geraden zijn Heiligen te bespotten, want hij zou in staat zijn den liefhebber op de plaats te dooden.’ Als gastvrij volk heeft de Montenegrijn zijns gelijke niet; na de vrouw is de reiziger de meest onschendbare persoon; ieder

1) Servisch: *djaur* of *dschauer*, doch naar Italiaansche uitspraak *giaur* geschreven. Het Servisch bevat vele woorden, aan het Turksch ontleend: *bakschisch* (fooi), *koela* (toren), *palanku* (palissadeering), *zandsjak* (provincie), *tabia* (citadel), *zofta* (theol. cand.) enz.

gevoelt zich door het bezoek eens vreemdelings vereerd en zet hem het beste voor wat hij heeft. Alleen in Cetinje, waar men boogt op beschaving, bepaalt men zich tot het schenken van een kop koffie, die altijd op het vuur staat te pruttelen, en na het water de meest nationale drank mag heeten.

Deze gastvrijheid is te prijzenswaardiger, wijl gierigheid en geldzucht hoofdgebreken der Montenegrijnen zijn. Bijzonder ontwaakt hun nijd en naijver tegen dengenen, wien het voor den wind gaat of die snel tot aanzien komt. In den regel lasteren en intrigeeren de miskenden of minder bevoorrechten zóó lang, tot het den ‘indringer’ onmogelijk is geworden zich staande te houden. Vandaar dat het ‘hof van Cetinje’ in streken en intriges niet onderdoet voor de overige Europeesche hoven.

De vaart van Triëst naar Cattaro op de geriefelijk ingerichte stoombooten van den Oostenrijkschen Lloyd duurt 3 dagen en 2 nachten. In Cattaro moet een paard (of muilezel) worden gehuurd, dat u voor 5 fl. in 3 uren te Njegosch brengt en in 6 uren te Cetinje: de ‘hoofd- en residentiestad,’ niet veel grooter dan een gewoon dorp in Holland of Friesland. Wie geen Servisch of Russisch verstaat, komt een heel eind met Italiaansch, welke taal de Montenegrijn eenigszins machtig is geworden door de bestendige gemeenschap met de bewoners der kustlanden; levendige gebaren, ook dezen bergbewoners eigen, doen het overige. Bovendien nemen de gesprekken hier, wegens de schaarschheid der te bespreken onderwerpen, geen hooge vlucht. Langs 60-70 krommingen bereikt men de 2000 voet hooge bergen, waar, op de grens van Oostenrijk en Montenegro, zich voor uwe verwonderde blikken een van Europa's schoonste panorama's ontrolt.

De laatste schitterende oorlog met de Turken deed weder de aandacht op Montenegro vestigen, en zeker heeft dit land aanspraak op een weinig sympathie. Een bergenchaos, romantischer dan in eenig oord ter wereld, bewoond door natuurkinderen, meer belangwekkend dan Zwitsersche of Schwarzwalder boeren, verdient ten volle een nadere kennismaking dan die uit boeken en couranten is te putten. Hoorde men nog niet in onzen tijd dit edele volk de ‘schapendieven van de Zwarte Bergen’

noemen? De denkbeelden vliegen minder snel dan de menschen en de verbinding der landen is geen waarborg voor de verbinding der geesten. Door de snellere gemeenschap komen niet de waarheden maar de leugens spoediger tot ons, en, als voorheen, is het zaak alles met eigen onbevangen blik te aanschouwen. ‘Aan onwetendheid, wat betreft de ‘Zwarte Bergen en zijn bewoners,’ zegt Gustav Rasch, ‘heeft nog een misplaatste Slavenhaat zijn lasteringen gehecht. Duitsche, Oostenrijksche en Hongaarsche dagbladen verspreiden de meest tegenstrijdige en leugenachtige berichten over een edel en dapper volk, dat sedert vijfhonderd jaar, levend in armoede en ontbering, voor des levens hoogste goederen, voor zijn vrijheid en nationale zelfstandigheid, voor godsdienst en eer geworsteld heeft met de Aziatische barbaren, de Turken. Van zeden en toestanden, welke in Montenegro tot de geschiedenis van vroegere eeuwen behooren, worden phantastische schilderingen ontworpen en geloofd; een halve eeuw van hervormingen op elk gebied zwijgt men eenvoudig dood, en de bewoners der zwarte Bergen worden voorgesteld als een bende dieven, roovers en moordenaars, wier levensdoel diefstal en roof is. Daarbij komt nog, dat de uitvinders en verdedigers van deze uit Slavenhaat gesproten leugens en verdachtmakingen, waaraan domheid of kwaadwilligheid alleen gelooven kan, ternauwernood eenig denkbeeld hebben van Montenegrijnsche toestanden, daargelaten nog dat zij dit land nooit bezocht noch ooit met eigen oogen een Montenegrijn hebben aanschouwd.’

De indruk, dien men van Montenegro ontvangt, is een bijzondere. Dit volk is niet gelijk andere volken; en het kenmerkende verschil laat zich gemakkelijk uit zijn krijgsgeschiedenis afleiden. Ter eener zijde zien wij de Turken door alle eeuwen heen op deze onherbergzame en improductieve bergklompen aanstormen, enkel gedreven door den eed, dien de Sultan bij zijn troonsbestijging, met het zwaard van Mahomed omgord, op den Koran aflegt, den eed nl. van alle ongeloovigen te vuur en te zwaard te zullen verdelgen. Aan de andere zijde zien wij, hoe de onversaagde Montenegrijnen dezen verschrikkelijken en overmachtigen vijand steeds hebben teruggeworpen, van den tijd af dat de ridders der Zwarte Bergen nog waren gewapend met schild, werpspiets en lans, tot heden, nu zij in den strijd met de Turken zich van het achterlaadgeweer bedienen.

De geheele vijfhonderd-jarige geschiedenis der zwarte Bergen is één doorgaand heldendicht. Wie den dood niet op het slagveld vindt, wordt als een ongelukkige beschouwd, en geen erger smaad kan den Montenegrijn worden aangedaan dan wanneer men tot hem zegt: ‘Ik ken ulieden. Al uwe voorvaderen zijn op hun bed gestorven.’ Hoe vele landen zijn er niet, waarin juist het allerhoogste streven is om op zachte veeren den laatsten adem uit te blazen!

H. WOLFGANG VAN DER MEIJ.

Ter westkust van Sumatra.

Twee jaren op Sumatra's Westkust, door M. Buys, Predikant in Nederlandsch-Indië. - Amsterdam, A. Akkeringa, 1886.

Zij, die belangstellen in het Gouvernement van Sumatra's Westkust, een der schoonste en rijkste gedeelten van ons Indisch Keizerrijk, zullen zich wellicht nog de ‘Brieven van Sumatra’ herinneren, die aan de Haarlemsche courant van 1878-1882 eene bijzondere aantrekkelijkheid verleenden. De naam des schrijvers was toen, althans voor het groote publiek, nog onbekend; maar allen, die in de gelegenheid waren zijne mededeelingen aan de werkelijkheid te toetsen, waren eenstemmig in hunne meening, dat hij goed opgemerkt en goed teruggegeven had. Men vond in zijne ‘Brieven’ geene verdichting, zooals de Franschen zoo dikwijls in hunne reisbeschrijvingen weten te vlechten; wel enkele onnauwkeurigheden, als getuigenis dat gebreken blijven kleven aan allen menschelijken arbeid, maar steeds een onmiskenbaar streven naar waarheid.

De ‘Brieven’ waren dus alleszins geschikt om onze landgenooten eenig denkbeeld te geven van de toestanden ter Sumatra's Westkust; en geen wonder is het dat een scherpzinnig opmerker, gelijk de oud-minister van koloniën E. de Waal, tot de slotsom kwam dat eene verzameling dier stukken ‘onze Indische litteratuur wezenlijk zou verrijken’. Aan den aandrang, ook door anderen op den Schrijver uitgeoefend, heeft deze thans voldaan, en zoo heeft hij ons in zijne ‘Twee jaren op Sumatra's Westkust’ eene verbeterde uitgaaf van zijne vroegere artikelen aangeboden.

Op het stuk van reisbeschrijvingen is de heer Buys geen nieuweling. Vroeger, toen hij nog dorpspredikant in Nederland was, heeft hij herhaaldelijk dat veld betreden[1]. Maar toen liep hij nog aan de hand van anderen; thans, in de gelegenheid zelf belangrijke reizen te maken, had hij anderer voorlichting niet meer noodig en kon hij zijne eigene indrukken te boek stellen. Hierbij is hem zonder twijfel de vroegere oefening te stade gekomen; het is hem gegaan als den onderwijzer, die in zijne jeugd schrijven leerde door de voorbeelden van den meester te volgen, en daaardoor thans in staat is zijne leerlingen fraaie voorbeelden te geven.

Uit het hier door ons ter neder geschrevene zal de lezer hebben opgemerkt, dat wij met groote ingenomenheid de kennismaking met de ‘schetsen’ - zooals hij ze bescheiden noemt - van den heer Buys hebben hernieuwd. Zij zijn zonder twijfel wel de aandacht waard van hen, die, op onderhoudende wijze, eens een kijkje wenschen te nemen in een nog te weinig bekend gewest van Insulinde; in een gewest, dat door zijn uitstekend klimaat, door de vruchtbaarheid van zijnen grond (althans in het best bevolkte gedeelte), door den rijkdom van zijn bodem en door den aard zijner bevolking wellicht op den duur zelfs Java in de schaduw zal stellen.

Wij hebben voor een groot deel dezelfde reizen op Sumatra's Westkust gemaakt als de heer Buys; ook wij hebben daarbij land en volk gadegeslagen, en beide leeren waardeeren. Wij meenen daarom niet geheel onbevoegd te zijn, een oordeel over den arbeid van den heer Buys uit te spreken en de aandacht onzer lezers op dien arbeid te vestigen. Naar het ons voorkwam zou dit het best kunnen geschieden door hem eenigermate op zijne reizen te volgen; wij vinden dan meteen de gelegenheid, hier en daar zijne aanteekeningen nog eenigszins aan te vullen of te verbeteren. Mochten wij er aldus toe medewerken, de belangstelling voor de Westkust van Sumatra op te wekken of te verhoogen, en de kennisneming aan te bevelen van het hier besproken werk.

1) Onder andere werken van dezelfde strekking wijzen wij slechts op: ‘Uit alle werelddeelen’, eenige jaren geleden (zonder jaartal) verschenen te Leiden bij D. Noothoven van Goor.

Het wordt geopend met eene fraaie beschrijving van Padang's reede. Op dichterlijke wijze geeft de Schrijver de indrukken terug, die hij bij zijne aankomst op die zoo sierlijk, door het vaste land en de eilanden, omlijste ankerplaats ontving. Met recht zegt hij, dat zelfs de beroemde schrijver van ‘Paul en Virginie’ met zijn schitterend talent niet bij machte zou zijn geweest, aan het tropisch landschap volkomen recht te doen wedervaren.

Voorzeker, er zijn in Europa prachtige natuurtooneelen; wie eens, bij helder weder, de straat van Messina is doorgevaren, heeft indrukken ontvangen die hij nimmer meer zal vergeten. Het vergezicht is rustiger, omdat het oog rustpunten vindt in de gebouwen, door menschenhanden gesticht; het tooneel is liefelijker. Maar in Indië is het meestal grootscher; wat men daar aanschouwt, is nog slechts weinig ten behoeve der samenleving vervormd; men ziet daar de *natuur*, in haren vollen glans! Waarom gaan toch onze ‘reizigers voor pleizier’ niet meer, ter afwisseling, een kijkje nemen in onze Oost?

Zij, die dan ook de Padangsche bovenlanden met een bezoek vereeren, zullen 't zich niet beklagen.

Zal hun dan de plaats, waar zij 't eerst den voet aan wal zetten, meê- of tegenvallen? De heer Buys beweert het eerste, en wij gelooven 't met hem. Wanneer men lang te Padang gevestigd blijft, kunnen de gevoelens wellicht eenige verandering ondergaan. Het is er eentonig; er is zoo weinig afwisseling; in vele opzichten leidt de Europeaan te Padang - dat is niet te ontkennen - eenigermate een plantenleven. De ambtenaar, de officier, de koopman, allen zijn verplicht hunne genoegens in de eerste plaats te zoeken in hunnen werkkring; een toerist, die geruimen tijd zonder bezigheden te Padang zou vertoeven, zou dwaas handelen. Hij moet zich, zoodra hij eenige dagen hier heeft doorgebracht, naar de bovenlanden begeven; dáár vindt hij schoone bergstreken, met een heerlijk klimaat dat tot wandeltochten uitlokt.

Een niet te lang gerekt verblijf ter hoofdplaats zal echter aangename herinneringen achterlaten; daaraan twijfelen wij niet. De gedeelten, door Europeanen bewoond, zijn over 't algemeen ruim aangelegd en door prachtige, belommerde wegen doorsneden. Nergens bijna vindt men in Indië schoone gewrochten van burgerlijke bouwkunst; met het oog op de veelvuldig voor-

komende aardbevingen hebben de huizen slechts ééne verdieping, en bij hunnen bouw is meer te rade gegaan met de eischen der doelmatigheid en der aangename bewoning dan met die der ‘schoone bouwkunst’. Toch maken zij geen onaangenamen indruk: het officiers- en troepenkampement te Padang, in de laatste jaren opgericht, kan veeleer op het tegendeel aanspraak maken. Minder aantrekkelijk is het uiterlijk van de meeste woningen, hier door particulieren gebouwd; deze zijn geheel van hout - wegens de mindere kostbaarheid - en, ter vermijding van vocht, op palen gebouwd. De daardoor verkregen ruimte onder de woonvertrekken wordt dikwijls geheel of gedeeltelijk door planken afgeschoten; die ruimte - de *kolong* - wordt als bergruimte gebezigd, door de inlandsche bevolking soms ook tot stalling van haar vee.

De heer Buys is in enkele zijner détails (blz. 10 en 11) niet geheel nauwkeurig. In het bijzonder moeten wij een oogenblik stilstaan bij zijne aanteekening betreffende het monument voor den generaal Michiels. Dit monument, door zijnen ranken vorm veel fraaier dan dat hetwelk te Weltevreden werd opgericht, is inderdaad ‘een sieraad van de plaats’. Maar, waarom bepaalt de Schrijver zich tot de mededeeling dat ‘Michiels zich in 1843 en vroeger verdienstelijk heeft gemaakt door hetgeen hij ter onderwerping van de Westkust heeft gedaan’?

Onbegrijpelijk is het, dat hier juist het jaar 1843 is genoemd. En verder moeten wij opmerken, dat Michiels minder heeft verricht ‘ter onderwerping van de Westkust’, dan tot bevestiging van ons gezag aldaar. Wel heeft hij, eerst in 1831 en 1832, en later, van 1837 tot 1845, verschillende gevechten bijgewoond of bestuurd ter Westkust van Sumatra, maar als krijgsman heeft hij wellicht het meest uitgeblonken in den Java-oorlog. Op de ‘Kust’ heeft Michiels, hoezeer hij ook daar meermalen in de gelegenheid was zijne militaire deugden op schitterende wijze te toonen - o.a. bij de verovering van Daloe-Daloe in 1838 en bij de beteugeling van den opstand van Batipoe in 1841 - ontegenzeggelijk zijn roem gevestigd als bestuurder. Slechts enkele maanden was hij in 1837 benoemd tot militairen commandant van Sumatra's Westkust, nog pas zeer kort had hij dit bevel aanvaard, toen Bondjol, onder de leiding van generaal Cochius, in onze handen viel en, met dezen val, de Padrie-oorlog een einde nam. Destijds begrepen

onze machthebbenden, dat in een pas onderworpen land het civiel en het militair bestuur in ééne hand vereenigd behooren te zijn. Beide werden aan Michiels toevertrouwd, en ruim elf jaar bleef hij aan het hoofd van het hem toevertrouwd gewest. Met ijzeren vuist handhaafde hij de rust, of herstelde hij deze waar zij verstoord werd; en toen hij in den aanvang van het jaar 1849 het bestuur aan andere handen moest overgeven, was nergens op Sumatra's Westkust meer iets te bespeuren van de verwoestingen, welke de oorlog daar vroeger had medegebracht. Het bestuur was op hechte grondslagen gevestigd, en nooit is de Westkust meer een lastpost voor de Indische schatkist geweest. Mag het Indische leger met trots wijzen op Michiels als een zijner uitstekendste voorgangers, - als schrander en beleidvol bestuurder is hij, ter Sumatra's Westkust, niet minder een voorbeeld van de civiele ambtenaren geweest.

Het is nuttig en goed, dat een volk zijne groote mannen blijft eeren. Maakte de Schrijver, naar aanleiding van het monument op het Michiels-plein, althans met een enkel woord melding van den man, wien het geldt, - leed doet het ons daarom, dat hij vergeten heeft, te wijzen op een ander monument, dat, aan het strand van Padang geplaatst, reeds van verre uit zee zichtbaar is en de plaats aanduidt waar een evenzeer uitmuntend bestuurder en krijgsman zijn laatste rustplaats vond. Wij bedoelen het gedenkteeken, dat aan de nagedachtenis van den luitenant-kolonel en resident A.T. Raaff is gewijd; een man, die van 1821 tot 1824 onder hoogst moeielijke omstandigheden het bevel op de Westkust voerde, en van wien Michiels getuigde dat ‘zijn naam hoog aangeteekend staat in het geheugen zijner krijgsmakkers, als die van een onversaagd en beleidvol officier.’ Ook *die* naam mag niet vergeten worden, wanneer er sprake is van de grondleggers van het Nederlandsche gezag in het gewest, waaraan wij deze regelen wijden.

Van de te Padang aanwezige inrichtingen van algemeen nut sprekende, maakt de Heer Buys, behalve van de in de laatste jaren opgerichte scholen voor Europeesche meisjes, welke scholen aan eene groote behoefte te gemoet komen, mede gewag van eene inlandsche meisjesschool, welke in den loop van 1880 verrees en waarvan veel goeds werd verwacht. Hoezeer hij deze poging van het bestuur om beschaving en ontwikkeling onder de bevolking te helpen verspreiden, zeer toejuicht, spreekt hij

toch ook (blz. 13) reeds eenigen twijfel uit of de bedoelde school - evenals eene soortgelijke te Fort de Kock - wel aan de verwachting beantwoordt. Die twijfel is maar al te zeer gegrond gebleken: in Juli 1885 zijn beide inrichtingen opgeheven, ‘omdat de meisjes, die van het onderwijs gebruik maakten, in den regel het schoolbezoek op te jeugdigen leeftijd staakten, en ook niet behoorden tot dat gedeelte der inlandsche maatschappij, hetwelk invloed kan uitoefenen op de ontwikkeling der vrouwelijke jeugd.’ (Koloniaal Verslag van 1885, blz. 100).

De bevolking van Padang is, gelijk op alle groote strandplaatsen in Indië, met allerlei vreemde bestanddeelen vermengd. Men vindt er Niassers en Chineezen, Hindoes (meest waschbazen) en Klingaleezen (grootendeels kleermakers), Javanen en andere inboorlingen uit de verschillende streken van onzen archipel. Het grootste gedeelte bestaat echter uit Maleiers, waarvan men de typen het zuiverst in de Padangsche Bovenlanden terugvindt.

Naar deze richt zich de reiziger, zoodra hij al het bezienswaardige van Padang en omstreken heeft aanschouwd. Hij heeft hier den ‘Apenberg’ beklommen, den fraaien weg naar Soengkej bewandeld en, aan 't einde van dien weg, als 't ware eene bedevaart gemaakt naar de plaats, waar eenmaal het buitenverblijf[1)] der vroegere residenten en gouverneurs stond en thans nog alleen eene ruime badkamer, met marmeren muurbekleeding en verweerde spiegels, aan vergane grootheid herinnert; hij heeft, in de Chineesche wijk, een bezoek gebracht aan den fraaien tempel dezer natie; hij sloeg ook de Mohammedaansche bedehuizen (*mesdjids*) niet over, en maakte de opmerking dat de beide kerken der Europeanen - de katholieke, maar vooral de protestantsche - vergelijkenderwijs een pover figuur maken. Ook het groot militair hospitaal werd met een bezoek vereerd en gaf den indruk dat, zoo de militairen wellicht in andere opzichten reden tot klagen mogen hebben, hunne verpleging in geval van ziekte niets te wenschen overlaat.

Indien het geluk hem heeft gediend, dan is onze toerist nog

1) Gebouwd voor rekening van den resident du Puy, van wien de Regeering het, in 1824, voor de som van ƒ 4000. - overnam.

in de gelegenheid geweest eene liefhebberij-tooneel-voorstelling in de militaire cantine bij te wonen, en heeft hij, op een bal bij den Gouverneur van Sumatra's Westkust, de geheele *beaumonde* van Padang vereenigd gezien. Na de voorstelling, die hij zich gemaakt had van den ‘Indischen zonnegloed’, is hem de warmte nog al meêgevallen, maar toch begint hij te verlangen naar de koelere bergstreken, en voor de reis derwaarts worden de noodige voorbereidingen getroffen.

Op de bergwegen, met hunne steile hellingen, zouden zware voertuigen onbruikbaar wezen; een enkele ‘aristocraat’ maakt daarom gebruik van eene *américaine*, maar de gewone reiziger heeft slechts de keus tusschen tweewielige karretjes die, naar hunne inrichting, *dos-à dos*, Deeleman-karretjes of *anak-tram* (kleine tramwagens) genoemd worden. Deze karretjes worden voortbewogen door kleine, koppige, slecht gedresseerde hengsten, die op afstanden van gemiddeld 9 K.M. gestationneerd zijn.

Met het oog op den aard dezer vervoermiddelen behoeft men zich juist geene groote illusie te maken van het reisgenot, dat men smaken zal. Wanneer men de reis over een belangrijk deel van Sumatra's Westkust uitstrekt, kunnen ook de karretjes geen dienst meer doen en is men verplicht, plaats te nemen op den rug van een paard, dat zich meestal, wegens den aard van het terrein, slechts stapvoets kan voortbewegen. Maar, in den regel, wordt alle ongemak ruimschoots vergoed door al hetgeen zich aan het oog vertoont.

Op de reis van Padang naar de ‘Bovenlanden’ neemt men echter in een karretje plaats. Men voorziet zich van eenigen mondkost, waaronder vooral een paar kruikjes mineraalwater, en uit den wensch dat de paarden zich wat schappelijk zullen gedragen. De koetsier geeft de verzekering dat *deze* paarden bijzonder goed zijn; maar de ondervinding leert, dat aan dergelijke mededeelingen weinig waarde te hechten is. In het karretje plaats nemende, doet men maar het best, zich ernstig voor te nemen, zijne ziel in lijdzaamheid te bezitten en te bedenken dat het op een uurtje niet aankomt.

Na een tocht van 5 à 6 uren, die grootendeels door het vlakke, aan de zee gelegen terrein leidt, komt de reiziger te Kajoetanam aan, een vriendelijk plaatsje, dat slechts 123 M. boven den zeespiegel verheven is en in de laatste jaren veel militairen, vooral inlanders die met berri-berri bezocht waren, tot herstel-

lingsoord - helaas ook dikwijls tot laatste rustplaats! - heeft gediend. De reis leverde tot zoover nog weinig merkwaardigs op; moest de heer Buys nog met een pont eene breede en vaak snelvlietende rivier - de Soengej Boeloe - oversteken, thans zijn alle rivieren op den weg tusschen Padang en Kajoe-tanam overspannen door flinke bruggen, waarvan de pijlers in de rivier, zoo die noodig zijn, gevormd worden door aan elkander gekoppelde ijzeren schroefpalen.

Kajoc-tanam ligt als 't ware aan den voet van het gebergte. Daar het hier in den namiddag meestal regent en men alzoo weinig genot zou hebben van de reis door ‘de kloof’ naar Padang Pandjang, besluit men, in het kleine en zindelijke logement te Kajoe-tanam te overnachten en eerst den volgenden ochtend de reis te vervolgen.

De weg door de kloof - beter gezegd de vallei - der Batang Aneh werd in het laatst van 1833, op last van den Commissaris-generaal van den Bosch, getraceerd door den heer H. Burger, ambtenaar voor Japan, doch tijdelijk belast met een natuurkundig onderzoek op Sumatra's Westkust, en door den 2en luitenant H.M. Lange. Die weg werd in betaalden arbeid aangelegd, en is later voortdurend verbeterd. Het onderhoud van alle wegen geschiedt nog steeds in heerendienst; slechts over eene lengte van 6 palen (cc. 10 K.M.) hebben de heerendienstplichtigen den hun opgelegden arbeid voor eene vaste som (ƒ 6. - per jaar) afgekocht, zoodat het onderhoud van dit gedeelte - den eigenlijken bergweg - van bestuurswege uit de door de afkoopsommen gevormde kas betaald wordt.

De reis door ‘de kloof’, met zijn prachtigen waterval, zijne schilderachtige vergezichten, zijne soms woeste natuur, is wel alleszins geschikt om alle kleine onaangenaamheden, aan het reizen in de tropen verbonden, te doen vergeten. Slechts weinige natuurtooneelen in Europa kunnen de vergelijking met ‘de kloof’ doorstaan! Om daarvan volkomen te genieten, zal men verstandig doen, een gedeelte te voet af te leggen; men zal zijne moeite waarlijk wel beloond vinden.

De heer Buys geeft de indrukken, die hij hier in zich opnam, zonder eenige overdrijving terug (blz. 26 en vlg.) Doch, hoe waar en goed zijne beschrijving ook wezen moge, met den heer Bickmore, die in 1866 Sumatra's Westkust bezocht, zijn wij van oordeel dat ‘het geheele tooneel, in de kloof der Aneh

aanschouwd, zoo grootsch is, dat geene beschrijving, zelfs geene photographie, een juist denkbeeld van zijne pracht geven kan.'

In een gedeelte van de kloof - even voorbij den straks vermelden waterval - worden de hellingen zoo steil, dat het noodig is de paarden af te spannen en het voertuig door een karbouw te doen trekken. Het is aardig, te zien hoe zacht de inlander met deze dieren omgaat. Worden de paarden soms onbarmhartig geranseld, bij de karbouwen is hiervan geen sprake. Hoogstens worden zij met een klein tikje tot grooteren spoed aangemaand, maar in den regel regeert de Maleier hen met den mond. Een *ssst .. ssst* om de dieren voort te drijven, of een klappen met de tong; de uitroepen *loeak* (links) of *djarang* (rechts), - andere middelen zijn onnoodig. Zelfs kleine kinderen hebben macht over den karbouw.

Wanneer de steile hellingen voorbij zijn, worden de trekpaarden weder aangespannen, en na afwisselend klimmen en dalen komt men eindelijk te Padang Pandjang. In plaats van 'eindelijk' zouden we beter zeggen 'te vroeg', want de reiziger betreurt het, dat het verheven natuurtooneel, waarvan hij getuige was, weder aan zijn oog is onttrokken; hij verwijt zichzelven, dat hij niet beter heeft waargenomen en neemt zich voor, bij eene volgende gelegenheid oplettender te zijn. Maar te vergeefs: steeds blijft 'de kloof', al maakt men de reis ook tienmaal, alle aantrekkelijkheid van het nieuwe behouden; het is zelfs, alsof haar schoonheid steeds toeneemt. Telkens merkt men weder vergezichten op, waarbij men zich afvraagt, of zij er dan vroeger ook reeds waren?

Padang Pandjang ligt 742 M. boven de oppervlakte der zee. Men zou deze plaats, althans wanneer de zon niet haren krachtigen invloed doet gevoelen, met recht kunnen noemen 'de in wolken gehulde'. De Singgalang en de Merapi, beide ruim 2900 Meters hoog, en de Ambatjang, die slechts eene hoogte van omstreeks 900 Meter boven den zeespiegel bereikt, sluiten de vallei van Padang Pandjang in en beletten de winden, hunne kracht te toonen ter verspreiding der waterdampen die uit den bodem oprijzen. Ondanks het vochtige klimaat - het regent te Padang Pandjang bijna dagelijks, en dan op eene wijze waarvan men zich in Europa geen denkbeeld kan vormen - is het hier zeer gezond.

Op de plaats heerscht doorgaans eene bijzondere levendigheid,

doordien zij het centrum vormt van de transporten tusschen de Bovenlanden en de kust. De drukte is dus geheel van vreedzamen aard, geheel anders dan in Februari 1841, toen, geheel onverwacht, de ‘opstand van Batipoe’ hier een aanvang nam. Het drama van Goegoer Malintang - een in de onmiddellijke nabijheid van Padang Pandjang gelegen troepenkampement - welk drama door verschillende schrijvers uitvoerig is geschetst, komt ons voor den geest; met eerbied herdenken wij in stilte den braven commandant, luitenant Banzer, met zijne heldhaftige medestanders, en onder deze vooral Schelling, Mariën en Losmito, die, zwaar gewond, bij het buskruitmagazijn achterbleven en, toen de vijand zich daarvan dacht meester te maken, de lont in het kruit staken.

De bezetting was, door volslagen gebrek aan voedsel, gedwongen geworden haren post te verlaten; maar toen Banzer nog bezwaar maakte de drie gewonden aan hun lot over te laten, terwijl het toch ook onmogelijk was hen mede te voeren, smeekten zij den commandant, zich toch niet over hen te bekommeren: ‘wij zullen’ - zoo spraken zij - ‘onzen weg wel vinden en dien tevens aan onze vijanden wijzen.’

Een eenvoudig gedenkteeken, op de plaats hunner heldendaad opgericht, houdt de herinnering levendig aan de mannen, die aldus toonden te beseffen wat eer en plicht hun geboden.

Padang Pandjang levert overigens weinig bezienswaardigs op. Het meest trekt de aandacht de eigenaardige vorm van eenige huizen, waarvan sommige met fraai snijwerk zijn versierd. Van dien vorm, welken men overal in de Bovenlanden terugvindt, geeft de heer Buys eene duidelijke beschrijving (blz. 35 en vlg.).

Van Padang Pandjang begeeft de reiziger zich langs een over 't geheel uitmuntenden weg naar Fort de Kock, dat omstreeks 20 kilometer noordwestwaarts ligt. Aanvankelijk gaat men nog steeds bergopwaarts, totdat de top is bereikt van den bergrug, die de Singgalang met de Merapi vereenigt; men heeft dan eene hoogte van bijna 1100 Meters boven het oppervlak van de zee bereikt. Vandaar - nabij Goegoer Sigandang - daalt men langs uitgestrekte rijstvelden af naar Fort de Kock, dat ongeveer 200 Meters lager ligt.

Fort de Kock, de hoofdplaats der Padangsche bovenlanden,

is, door het klimaat en door de omgeving, inderdaad ‘het neusje van den zalm’ voor ambtenaren en officieren; allen achten het een voorrecht, dààr verblijf te mogen houden. Alles ademt hier welvaart; de gematigde temperatuur en de vruchtbaarheid van den grond werken daartoe samen. De rijstvelden, terrasgewijze op het hellend terrein aangelegd, met zorg onderhouden en van levend water voorzien, geven in den regel een overvloedigen oogst; de koffieheester tiert welig; suikerriet wordt betrekkelijk veel verbouwd.

De heer Buys is in enkele zijner uitvoerige en over 't algemeen zeer juiste mededeelingen omtrent den land- en tuinbouw in de omstreken van Fort de Kock minder nauwkeurig. Zoo vermeent hij dat suikerriet weinig wordt aangeplant (blz. 44); het tegendeel is waar, en de gewonnen suiker komt, in den vorm van licht-bruine koekjes, in vrij groote hoeveelheden aan de markt. Zoo deelt hij ook mede (blz. 46), dat de rijstvelden zelden anders bemest worden ‘dan met de asch van het verbrande rijststroo en den groenen opslag, die er bij de bewerking wordt ondergeploegd.’ Dit is stellig onjuist: nabij Fort de Kock wordt de mest der karbouwen wel degelijk in het belang van de rijstcultuur aangewend; elders in de Bovenlanden wordt die mest vooraf gebrand en op sommige plaatsen - nabij Pajakombo - wordt bovendien beenderenasch ter bemesting aangewend.

Over het algemeen staat de rijstcultuur in de Padangsche Bovenlanden, in vergelijking met Java, op een hoogen trap; niet-alleen worden de velden behoorlijk bemest, maar ook heeft het planten in rijen en met vrij groote tusschenruimten, voor welke cultuurwijze door den heer K.F. Holle op Java zoo geijverd wordt, hier van oudsher plaats. Waarschijnlijk heeft, op Java, het communaal grondbezit ook in dit opzicht zijn ongunstigen invloed doen gevoelen.

Wat onze aandacht, bij het naderen van Fort de Kock, het meeste trekt, is de kweekschool voor inlandsche onderwijzers ter linker-, en het fraaie troepenkampement ter rechterzijde van den grooten weg. De heer Buys geeft van beide eene uitvoerige beschrijving (blz. 46 en vlg.), die geheel met de werkelijkheid strookt. Alleen moeten wij zijne opmerking bestrijden ‘dat men zelfs in dit hoogland weder verkozen heeft, de moerassige laagte als bouwterrein te gebruiken.’ Van moerassige laagte is toch niet de minste sprake! Men heeft kweekschool en

kampement beide aangelegd op terreinen, die vroeger tot rijstvelden gebezigd werden; en men was daartoe wel verplicht, omdat er te Fort de Kock geen ander geschikt terrein kon worden aangewezen. Doch die terreinen zijn evenmin ‘moerassig’ als ‘laag’: de grond, zal hij voor goeden rijstbouw geschikt zijn, moet eene goede helling hebben, en zal dus, als hij behoorlijk drooggelegd en in bouwterrein herschapen is, niet moerassig kunnen zijn. In het militair kampement heeft de bodem dan ook eene helling van 1/100; die bodem is, voor de bewoning, volkomen geschikt, Het is dus in zooverre geenszins af te keuren, dat rijstvelden voor bouwterrein worden bestemd; alleen is het jammer dat men, bij den aankoop of de onteigening, de zuinigheid te ver drijft en niet wat meer grond aankoopt dan dadelijk noodig is; men zou dan het établissement door eene b.v. 50 meters breede strook kunnen omgeven die, mede aan den rijstbouw onttrokken en met opgaand hout beplant, de bewoners van de nieuwe vestiging beschermde tegen de koortsverwekkende dampen, die, tijdens de bewerking der rijstvelden, uit deze opstijgen.

De nieuwe, van steen opgetrokken woning van den resident, welke woning op oudejaarsavond van 1884 feestelijk werd ingewijd, is een sieraad van de plaats. Zij is gelegen op een bijna geheel volgebouwden heuvel - de Boekit tinggi - waaraan de plaats haren Maleischen naam ontleent. Het vroegere woonhuis was in 1841 opgericht door de bevolking, tot straf voor het verbranden van het oude residentie-verblijf, tijdens den opstand van Batipoe; het was sinds geruimen tijd bouwvallig.

Hoe wordt de op den heuvel gevestigde bevolking van drinkwater voorzien? Op omstreeks 6 kilometers afstand van de plaats, nabij den weg naar Padang Pandjang, is eene bron, die uitmuntend water in overvloedige hoeveelheid aanbiedt. Van deze bron wordt het water, door een viertal bamboezen leidingen, naar den heuvel geleid. Het onderhouden en telkens vernieuwen van deze waterleidingen eischt aanhoudende uitgaven, maar alle voorstellen om ze door ijzeren buizen te vervangen, zijn tot nu toe afgestuit op het *non-possumus* der Indische schatbewaarders.

In de nabijheid der residentswoning vindt men de markt, over welke wij door den heer Buys (blz. 59 en vlg.) worden rondgeleid. Vandaar bezoeken wij de kerkhoven en het militair hospitaal, waar de predikant steeds een even nuttige als dank-

bare taak te vervullen heeft. Nabij het hospitaal, doch op den heuvel, ligt de oude, thans verlaten Sterreschans, waar een uiterst fraai vergezicht op de bergen den bezoeker voor zijne moeite dubbel beloont (blz. 74).

Men aanschouwt vandaar ook het ‘Karbouwengat’, eene kloof van cc. 100 meters diepte die steeds eene bedreiging blijft voor het aangrenzend terrein (blz. 80 en vlg.). Al spoedig worden de wandelingen in Fort de Kock's omstreken naar die vermaarde kloof gericht; niet alleen om haar-zelve, maar ook om de streken werwaarts zij leidt. Een der wegen, welke in het Karbouwengat een aanvang nemen, voert naar Kota-Gedang, welke plaats een bezoek overwaardig is; hier vindt men blijkbaar ‘inlandschen rijkdom’: fraaie, goed gemeubelde huizen, groote mesdjids, enz. Kota-Gedang is bekend door het sierlijke filigrane-werk, in goud en zilver, dat meest daar vervaardigd wordt; door de kostbare sarongs die er geweven worden, - en ook door de groote ontwikkeling zijner bewoners in vergelijking met de rest der bevolking. Toen de eerste inlandsche school te Fort de Kock geopend werd, waren het bijna uitsluitend jongelingen van Kota-Gedang, die zich aan ‘de bron der kennis gingen laven’; een natuurlijk gevolg daarvan is dat men thans onder de inlandsche ambtenaren, aan wie de elementaire wetenschap van rekenen, schrijven en lezen niet onbekend mag zijn, zooals djaksa's, koffie-mantrie's en schoolmeesters, vele Kota-Gedangers vindt.

Deze omstandigheid is alzoo op eenvoudige wijze te verklaren. Men heeft wel eens andere redenen daarvoor gezocht en sprak van protectie en intrigue, zelfs van omkooping, doch, naar wij meenen, geheel zonder grond.

De heer Buys vermeldt (blz. 89), dat de rijkste der Kota-Gedangers, Radja Mangkoeta, ‘in zijne jeugd tot den nederigsten staat behoorde en als paardenjongen zelfs een tijdlang bij een der Gouverneurs van de Westkust diende.’ Deze mededeeling kan niet juist zijn, want een Maleier, die in zijn jeugd tot den nederigsten staat behoorde, blijft volgens de *adat* daartoe behooren, ook al verzamelt hij groote rijkdommen. Zij is ook niet juist; Radja Mangkoeta behoorde tot eene in het oog der inlanders aristocratische familie. In zijn jeugd was hij schrijver op het residentie-kantoor te Fort de Kock; later is hij transport-aannemer geworden.

Van Kota-Gedang in het Karbouwengat teruggekeerd, kan men een anderen weg inslaan die, langs Matoea, naar het meer van Manindjoe voert. In het dorp van denzelfden naam, aan de oostzijde van het meer, woont de contrôleur, wiens woning door eene breede laan van tamarindeboomen het uitzicht heeft op den uitgebreiden waterplas, waarvan de lengte ruim 11.800, de grootste breedte niet minder dan 6530 meters bedraagt. Op eenigen afstand van de contrôleurswoning treft men eene warme bron aan, die door de inlanders, vooral tot genezing van huidziekten, op hoogen prijs wordt gesteld.

De waterspiegel van het meer ligt cc. 450 meters boven de zee. Het meer, door steile bergwanden omgeven, is blijkbaar gevormd door vulcanische werking van den bodem; wanneer men, met een dier kleine vaartuigjes, die daarvoor beschikbaar zijn, een tocht over het meer onderneemt, dan gevoelt men, dat men zich in een reusachtigen krater bevindt. De aanblik van de geheele omgeving is, zooals de heer Buys zegt, liefelijk en majestueus. Doch de stilte, die hier heerscht, maakt dat men zich als 't ware van de wereld gescheiden gevoelt; er is in die stilte iets weemoedwekkends. Men kan zich zoo voorstellen, dat de reiziger hier de pracht der natuur ten hoogste roemt, maar - met tranen in de oogen!

Het meer van Manindjoe verlatende, heeft men steile berghellingen te beklimmen voordat men het plateau van Matoea weder heeft bereikt. De toerist kan zich dan, na eerst naar Matoea teruggekeerd te zijn, langs den grooten weg, en anders ook langs een vrij moeilijken bergweg, begeven naar het vriendelijke Palembajan, dat door eindelooze panorama's van rijstvelden is omgeven; en van hier naar het uit den Padrie-oorlog bekende Pisang (beter Si-pisang), ‘een klein, bevallig plaatsje, dat verlevendigd wordt door een druk pâsargewoel.’

Inderdaad kan men zich, deze plaatsen bezoekende en de welvaart en de tevredenheid der bevolking opmerkende, slechts met moeite voorstellen dat zij, nog slechts eene halve eeuw geleden, het tooneel waren van oorlog en verwoesting. De Padrie-oorlog heeft gedurende eene reeks van jaren - van 1821 tot 1837 - de Padangsche bovenlanden geteisterd; en bij de oorlogen in Indië werd destijds door de onzen wel zeer groote dapperheid aan den dag gelegd - wie kent niet de namen van Vermeulen Krieger, Poland, Veltman en zoo

tal van anderen -, maar, ongetwijfeld, ook dikwijls wreedheid. Thans wordt het reeds door velen afgekeurd, wanneer zij vernemen dat kampongs in Atjeh in de asch zijn gelegd; de menschelijkheid heeft in de laatst verloopen jaren wel groote vorderingen gemaakt! Hoe werd de oorlog tegen de Padries in dien tijd gevoerd? Men kan dit o.a. nalezen bij Nahuys, in zijne ‘Brieven over Bencoolen, Padang enz.’, die in April 1824 schreef:... ‘alle onze overwinningen moeten gekocht worden met het bloed, niet alleen van schuldigen en van inlanders, die de wapenen tegen ons hebben opgevat, maar ook van vele onschuldigen, vrouwen kinderen en weerlooze grijsaards’... ‘Dit is, helaas! toch bijna altoos het geval waar de onzen eene vijandelijke kampong overmeesteren. Jong en oud, weerbaar en onweerbaar, vindt bij de woede onzer soldaten geene de minste genade, maar wordt meedoogenloos over de kling gejaagd; en het is onzen weldenkenden officieren nog maar zeer zelden mogen gelukken, deze euveldaden tegen te gaan, hetgeen ook dikwijls in waarheid moeielijk en onvoorzichtig is, dewijl de zucht tot wraak, meer nog dan het edel besef van eer en plicht, de onzen, waaronder vele verbitterde Maleische ingezetenen zijn, ten strijd voert’...

Wat moet er, bij dergelijke wijze van oorlogvoeren, een gevoel van haat bij vele Sumatranen tegen ons zijn blijven bestaan toen zij eindelijk, met den val van Bondjol, gedwongen waren voor de overmacht te bukken; maar hoe zeer moet dan ook het beleid van Michiels en zijne opvolgers geprezen worden, dat alle vijandschap tusschen Nederlanders en Maleiers ter Sumatra's Westkust heeft doen verdwijnen! De ondervinding heeft uitspraak gedaan, dat Michiels zich niet aan grootspraak schuldig maakte toen hij, reeds in October 1842, schreef: ‘Onze souvereiniteit wordt (hier) meer openbaar erkend, berust op solieder grondvesten dan zelfs op Java’...

En hoe kort was het toen toch nog geleden, dat - in Januari 1833 - verscheidene onzer posten door de Padries waren afgeloopen en de luitenant-kolonel Vermeulen Krieger, op zijn in de Indische krijgsgeschiedenis beroemd geworden terugtocht van Pisang naar Boekit Koriri, steeds door duizende fanatieke, bloeddorstige vijanden omringd was!

Aan dien tocht, waarbij van de 80 manschappen 17 sneuvelden en 54 gewond werden, worden wij ongezocht herinnerd

nu wij in onze gedachte te Pisang vertoeven; eene plaats, waar thans alles van vrede, orde en rust getuigt.

Van Pisang begeven wij ons naar het door den Padrie-oorlog zoo bekend geworden Bondjol, waar wij ons in eene kleine vallei bevinden, niet meer dan 140 Meters boven de zee. Van de contrôleurswoning, die op een heuvel gebouwd is, hebben wij een fraai uitzicht op de omliggende lage landen, alle tot rijstveld gebezigd. Op den genoemden heuvel zien wij nog zeer enkele overblijfselen der vroegere verdedigingswerken, en wij herkennen den Boekit Terdjadi, het gebergte dat Bondjol geheel beheerscht en na welks verovering door onze troepen - den 15den Augustus 1837 - de vijandelijke versterking niet meer houdbaar was.

Wel bevindt zich hier de Nederlander op gewijden grond! Hier was de post gevestigd, die, den 11den Januari 1833, toen onverwacht de vaan des opstands door de Padries werd uitgestoken, geheel werd uitgemoord, zoodat 27 Europeesche en 19 inlandsche soldaten op eene onmenschelijke wijze om het leven werden gebracht, welk zelfde lot ook den 2den luitenant de Wautier met zijne 9 jagers, op den weg van Pisang naar Bondjol, trof. Hier was, eene halve eeuw geleden, het vereenigingspunt onzer heftigste tegenstanders; hier voerde Toewankoe Imam het bevel, *vier* jaren lang de pogingen der Nederlandsche krijgsmacht, om hem tot de overgave te noodzaken, verijdelende.

Wij herinneren ons, hoe de bekwame gouverneur-generaal van den Bosch, die echter *niet* - zooals de Heer Buys het (blz. 16) doet voorkomen - als legerhoofd geschitterd heeft, hier in September 1833 persoonlijk den aanval op Bondjol gelastte en regelde, zonder daarbij rekening te houden met de beschikbare middelen en de te verwachten zwarigheden; hoe die aanval dan ook mislukte, ondanks het krijgsbeleid en de dapperheid van mannen als Riesz, Elout, de Quay en Eilers. Wij zien de pogingen schipbreuk lijden, die Bauer in 1835, en Cleerens in 1836, aanwendden om 's vijands hoofdstelling meester te worden. Maar eindelijk, in 1837, verschijnt de generaal Cochius op het tooneel van den strijd; Cochius, een der helden van den Java-oorlog, die, krachtig bijgestaan door Ondaatje en op het laatst ook door Michiels, er door volhar-

ding en beleid in slagen mocht, Bondjol te doen vallen en aldus aan den tegenstand der Padries een onherstelbaren slag toe te brengen.

Om hen te beletten, zich hier op nieuw te vereenigen, werd het fort ‘Kota Generaal Cochius’ opgericht. Maar de geest der bevolking wijzigde zich al spoedig zoozeer ten goede, dat omstreeks 15 jaar later alle reden van bestaan voor dien post vervallen was. Hij werd dus opgeheven, en men heeft zich dat nimmer behoeven te beklagen. De contrôleur, de eenige Europeaan in deze streken, gevoelt er zich met zijne beide politie-oppassers volkomen veilig (Buys, blz. 111).

Bondjol verlatende en de reis in de richting van Rau vervolgende, komt men aan eene snelstroomende rivier, waarover de controleur Michielsen eene voor voetgangers bruikbare, aan ineengedraaid telegraafdraad hangende brug heeft doen bouwen. Na die rivier overgetrokken te zijn, gaat men, meestal stijgende, door ‘eene prachtige wildernis, vol statig, ongekorven geboomte, telkens langs ravijnen, waar het groen van eene onvergelijkelijke frischheid en fleurigheid is en de verschrikkingen van de afgronden geheel en al doet verdwijnen’ (blz. 116). Wanneer men eindelijk de waterscheiding, die 650 M. boven den zeespiegel ligt, heeft bereikt, dan vertoont zich eene zacht afdalende, vruchtbare en uitgestrekte vallei aan het oog. In die vallei ligt het in den Padrie-oorlog beruchte Loeboe-Sikaping, waar thans op nieuw een militaire post wordt of is gevestigd, niet omdat de gezindheid der bevolking zulks wenschelijk maakt, doch alleen omdat de bestaande post te Rau te ongezond is en men vermeent, althans één étapepost tusschen Fort de Kock en Padang Sidempoean - een afstand van meer dan 300 kilometers - te moeten behouden.

Het landschap in den omtrek van Loeboe Sikaping is verrukkelijk. Het vlakke plateau, 461 M. boven de zee verheven, wordt aan de N.O. zijde begrensd door eene hooge en steile bergreeks; aan de West-zijde ligt de Ophir, die, door de zon beschenen, scherp afsteekt bij den helderen hemel.

Het ligt voor de hand, dat men, den naam ‘Ophir’ hoorende, denkt aan Salomo en zijn tempel. Toch waarschijnlijk ten onrechte: de inlanders kennen dezen berg slechts onder den naam van ‘Pasaman’, en vermoedelijk zijn het de Portugeesche zeevaarders geweest die hem den Bijbelschen naam hebben gegeven.

Van Loeboe Sikaping voert de weg, door het bosch van Panti, naar Rau. Het genoemde bosch is berucht door de tijgers, die er zich in ophouden en zich 's nachts vertoonen; het is dan ook geen bosch, zooals de Europeesche reiziger zich dat voorstelt, maar veeleer eene wildernis, waarin de tropische groeikracht toont waartoe zij in staat is. Geen zonnestraal is bij machte, zich door het dichte gebladerte een weg te banen; miasmen ontwikkelen zich hier zonder belemmering, en ongezond is het er dus voor den mensch. Het bosch van Panti is majestueus, - maar liefelijk is het niet.

Ook te Rau is het verblijf niet aangenaam. Ten zuiden van die plaats (nabij Loender) vindt men uitgestrekte moerassen; en wanneer de wind, over die moerassen strijkende, Rau bereikt, dan voert hij de kiemen der malariakoortsen mede.

Voordat men hier aankomt, ziet men, ter rechterzijde van den grooten weg, de ruïnes van het fort Amerongen, eenmaal het tooneel der heldendaden van Poland (1833); een fort, dat, veertig dagen lang verdedigd, eerst verlaten werd toen alle mondkost opgeteerd en alle hoop op ontzet verdwenen was. De naam dezer schans is nog niet vergeten!

Voorbij Rau krijgt het terrein al spoedig een minder vriendelijk uiterlijk dan tot dusverre over het algemeen het geval was. De grond wordt grootendeels onvruchtbaar, en is soms over groote afstanden uitsluitend met alang-alang bedekt. De bergen of heuvels zijn hier niet meer met wouden getooid; alles heeft een eentoniger aanzien.

Wij naderen nu de Batta-landen, welke tot de residentie Tapanoeli behooren, en nemen daarmede voorloopig afscheid van de streken, waaraan belangrijke historische herinneringen verbonden zijn. De gewone weg voert over Marisipongi, Kota Nopan en Penjaboengan (de plaats waar in vroegere jaren Fort Elout stond) naar Padang Sidempoean, de hoofdzetel van het residentiebestuur. Na al het natuurschoon, dat men reeds op zijne reis heeft kunnen bewonderen, levert deze weg weinig merkwaardigs op. Sommige plekjes zijn allerliefst, andere gedeelten daarentegen kaal en vervelend. Wat nog de aandacht van den reiziger trekken kan, is door den heer Buys voortreffelijk beschreven.

Gelukkig was deze in de gelegenheid, een uitstapje te

maken zijwaarts van den grooten weg, en te Pakanten een kijkje te nemen in eene Battasche Doopsgezinde gemeente. Hier slijt een zendeling, wanneer hij inderdaad roeping voor zijne taak gevoelt, te midden der vroeger geheel heidensche bevolking een gelukkig leven, omdat hij weet dat hij nuttig is en de resultaten van zijnen arbeid in meerdere of mindere mate aanschouwt. De aankomst op eene plaats als Pakanten (3 uren gaans ten zuiden van Marisipongi gelegen) maakt op iederen Europeaan een aangenamen indruk: aan alles is op te merken dat hier het zaad der beschaving is uitgestrooid en reeds vruchten begint op te leveren.

De arbeid der zendelingen onder de Batta's wordt, zooals te verwachten was, door den heer Buys uitvoerig ter sprake gebracht (blz. 137-157). Gelijk door ieder, die van dien arbeid heeft kunnen kennisnemen, wordt hij ten zeerste geprezen; en met den heer Buys zeggen ook wij: ‘Ik durf iedereen in het vaderland’ - hij moge zich anti-revolutionair, orthodox, modern, ja zelfs katholiek noemen - ‘gerust opwekken om de pogingen om christenzin en christelijke beschaving onder de Batta's te verspreiden, krachtdadig te steunen.’ Een Nederlander, van welken zin hij persoonlijk ook zij, moet het toejuichen dat, door den zendingsarbeid, een zachtere geest, een geest van christelijke liefde, de bevolking doordringt. De staatsman beseft, dat alleen op deze wijze eenigszins de uitbreiding van den Islam wordt beteugeld, en dat geene inlandsche bevolking zich eerder dan eene christelijke bij het Nederlandsche gezag aansluit; de letterkundige, de geograaf en de ethnoloog erkennen het belang van hetgeen de zendelingen voor de kennis van taal, land en volk hebben verricht.

Belangrijke vraagstukken ten aanzien der zending worden door den heer Buys aangeroerd. Zoo bespreekt hij o.a. (blz. 142) de vraag, in hoever de zendelingen in het belang der zaak handelen door in sommige opzichten concessiën te doen aan de zeden en gewoonten des volks. Moeten zij b.v. alleen hen doopen, die overtuigd geworden zijn van de voortreffelijkheid der christelijke leer en afstand doen van alle daarmede strijdende traditiën, of moeten zij meer letten op de hoeveelheid dan op de hoedanigheid der bekeerlingen, vertrouwende dat een volgend geslacht betere christenen zal opleveren, tengevolge van voortgezetten arbeid en toenemenden invloed der

zendelingen? Moeten zij - om eene cultuur-uitdrukking te bezigen - te werk gaan naar de extensieve, of naar de intensieve methode?

Wij begrijpen den tegenstand dien de geloovigen voeden tegen ‘schijn-christenen’, en wij beseffen volkomen dat alleen de laatste methode hunne sympathie hebben kan. Maar men moet ook rekening houden met de practijk. Nu het voor den Battaschen heiden moeielijk was om christen te worden, was de Mohammedaansche propaganda des te gemakkelijker; en *duizende* Batta's, die thans tot den Islam overgegaan en daarmede voor goed voor de zending verloren zijn, hadden voor deze behouden kunnen blijven indien de eischen minder hoog waren gesteld. Dit is een feit, dat niet kan worden ontkend en tot nadenken stemmen moet.

Van Pakanten naar Marisipongi teruggekeerd, volgen wij den heer Buys op zijne reis naar het gezond en aangenaam gelegen Padang Sidempoean; eene plaats, die nog in hare opkomst is en zich voortdurend uitbreidt. Hier ligt, in een kampement dat in de laatste jaren veel verbeterd werd en slechts door eene aloë-beplanting van het omliggend terrein is afgescheiden, de hoofdmacht (2 compagniën infanterie) der voor de residentie Tapanoeli aangewezen troepen; hier vindt men eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers, die bestemd is voor 25 kweekelingen. Een nieuw koffiepakhuis herinnert ons de wijze, waarop de bevolking hare belasting opbrengt.

In de nabijheid van Padang Sidempoean treft men weder een paar zendingsposten aan - te Simapil-apil en te Hoeta Rimbaroe - waarheen de heer Buys een uitstapje maakte en vanwaar hij zeer voldaan terugkeerde.

Een ander uitstapje, waarbij de bezwaren van de reis dubbel worden vergoed door hetgeen men te aanschouwen krijgt, leidt naar Sipirok, een aardsch paradijs, ongeveer zeven uren van Padang Sidempoean gelegen. Het plateau van Sipirok, aan alle zijden door bergwanden ingesloten, bijna 1000 meters boven den zeespiegel gelegen, vereenigt de genietingen van het tropenland met die van eene gematigde luchtstreek.

Ook hier is de Protestantsche zending ijverig werkzaam, rustig voortwerkende en geene vijandschap van de bevolking ondervindende. In vroegere jaren was dat anders: in 1835 nog werden twee Amerikaansche zendelingen door de Batta's

vermoord en opgegeten. Maar het menscheneten behoort in de laatste tijden geheel tot het verledene, dank zij den steeds toenemenden invloed van ons bestuur. De mededeeling, door den heer Buys (blz. 201) vermoedelijk van Bickmore overgenomen, dat nog omstreeks 1850 drie Fransche priesters het slachtoffer der Battasche kannibalen werden, moet, meenen wij, tot het gebied der fantasie teruggewezen worden.

De weg van Padang-Sidempoean naar Batang Taro, die thans gevolgd moet worden, voert langs eene weinige jaren geleden aangevangen koffie-onderneming op de helling van den Loeboe Raja, een vulcaan van 1700 à 1800 Meters hoogte. Onderweg treft men fraaie bosschen aan met tal van kamferboomen, die, behalve uitmuntende kamfer, nog vrij goed timmerhout opleveren. De nieuwe traliebrug over de Batang Taro, nabij de kampong van dien naam, is geheel van kamferhout vervaardigd. In vroegere jaren had men over genoemde rivier, die eene breedte van meer dan 100 meters heeft, een hangbrug van zwaren rottan; Bickmore, die hier in 1866 vertoefde, geeft van deze ‘beruchte’ brug eene uitvoerige beschrijving (zie vertaling van Dr. de Hollander, II blz. 142). De heer Buys vond haar reeds vervangen door eene steviger hangbrug, die op van telegraafdraad vervaardigde kabels rustte en den voetganger geene angsten meer deed uitstaan door hare slingeringen. Wij althans, die deze brug in 1881 passeerden, bevreemdden ons, dat men haar nog als angst- en duizelingwekkend kon afschilderen; en eigenlijk komt het ons dan ook voor, dat de heer Buys, den overtocht over de hangbrug schilderende (blz. 229), aan zijne fantasie wel een beetje den vrijen teugel heeft gevierd. Hoe dit zij, - alle vroegere ellende is thans voorbij: men kan nu met paard en wagen de rivier overgaan, tengevolge van den bouw van bovenbedoelde traliebrug, die, naar wij vooronderstellen, in 1882 gereed gekomen is.

De heer Buys deelt ons mede dat, volgens een onderzoek, door een der employés van de bovenvermelde koffieonderneming ingesteld, de Batang Taro bevaarbaar zou zijn gebleken en een korter en geschikter weg voor het koffievervoer uit Mandaïling en Angkola zou opleveren, dan de thans daarvoor gebezigde, meer Noordwaarts stroomende Loemoet-rivier.

Vermoedelijk is hij ten deze niet geheel juist ingelicht geworden. Dat het beneden-gedeelte van de Batang Taro zeer

goed bevaarbaar is, was sinds lang bekend; maar het bezwaar, waarop de wensch afstuit om deze rivier voor het koffievervoer te bezigen, is dat de monding verzand is. Dáárom wordt de Loemoet-rivier boven de Batang Taro verkozen.

Van Batang Taro wordt de reis voortgezet naar Loemoet; gedeeltelijk door een terrein dat, naar de juiste uitdrukking van den heer Buys, doet denken aan een reusachtig park in Gelderland; gedeeltelijk ook door een moerassig oord, dat weinig vriendelijks heeft voor het oog. Te Loemoet, waar de ananassen in 't wild langs den weg groeien, is - zooals thans trouwens op de meeste plaatsen waar de reiziger moet overnachten - een net passantenhuis, waar een Indo-Europeaan, opziener der wegen, logies en voeding verschaft.

De heer Buys maakte, van Loemoet, de reis naar Siboga te water: eerst de Loemoet-rivier afzakkende, en verder, langs de kust, over de baai van Siboga. Wij maakten de reis tusschen Fort de Kock en Siboga geheel te paard en volgden derhalve, ter vermijding van noodeloos oponthoud, den landweg, die in de laatste jaren veel verbeterd en nog slechts op enkele plaatsen wat lastig is gebleven. Het gemis aan bruggen bij den overgang van verschillende rivieren in de Noordelijke afdeeling is wel het onaangenaamste van de reis. Waar genoeg water staat en de stroom niet te sterk is, is het bezwaar niet overwegend en beklaagt men zich alleen over tijdverlies; men wordt met een vlot overgezet, maar daar de inlander nooit haast heeft en ieder ook niet altijd dadelijk bij de hand is, kan men licht een uur wachten voordat het vlot gereed is met de bedieningsmanschap er op. Erger wordt het, als men, zooals meermalen het geval is, eene rivier tegenkomt, waarin slechts weinig water staat, maar waarvan daarentegen de bedding uitsluitend geplaveid is - door de natuur - met rolsteenen van verschillende grootte. De gewone manier van den Europeaan is dan, dat hij op zijn paard blijft zitten, de beenen eenigszins, om niet nat te worden, in de hoogte trekkende en zich stevig aan zadel of manen vasthoudende; het paard wordt dan door een inlander bij den teugel door de rivier geleid. Men ijst dan wel eenigszins bij de gedachte, dat de viervoet eens zou kunnen uitglijden of vallen, en zijnen berijder met het hoofd op de rolsteenen doen terecht komen, en men is dankbaar als men den overkant bereikt heeft.

De heer Buys volgde, zooals wij zeiden, van Loemoet naar Siboga den waterweg. Voor ieder, die op Siboga's reede heeft vertoefd en in de baai is gaan ‘spelevaren’, is het duidelijk, dat de Schrijver het genot van het tochtje in deze baai geenszins te schoon heeft afgeschilderd. Er moge in Indië, zooals hij opmerkt, aan schoone zeeboezems geen gebrek zijn, - de prachtige baai van Siboga levert een der verrukkelijkste gezichten op van den ganschen Indischen Archipel. Tooverachtig schoon is die baai, met haar kristalhelder water, hare groene omgeving en hare heldere lucht. Noord- en zuidwaarts buigt zich een landtong beschermend om dit juweel van de zee, terwijl de ingang tegen het geweld van den Oceaan beschut wordt door het groote eiland Moesala en eene gansche reeks van kleine eilandjes..... ‘Welk eene weelde, met het oog op zulk een natuurtooneel gericht, te liggen droomen bij den gelijkmatigen riemslag der roeiers’... (blz. 244 en vlg.)

Hoe jammer, dat deze baai, de veiligste en ruimste haven die men zich denken kan, nog zoo weinig noodig is voor koopvaardijschepen, die vertier brengen in het stille Siboga!

Van deze plaats is weinig te vertellen; wat er van gezegd kan worden is door den heer Buys medegedeeld. Slechts ééne opmerking: waar deze aanteekent dat men ook hier ‘aan de voorliefde voor lage, moerassige streken bij de vestiging onzer etablissementen,’ als op menige andere plaats in Indië, ‘de herkomst van het heerschende volk’ herkent, vergeet hij dat de Nederlanders, wanneer zij zich in een land vestigden, in den regel alleen meester waren van de kust en wel gedwongen waren zich in de ‘lage, moerassige streken’ op te houden; om meester te worden van het land, moesten zij zich vestigen aan de mondingen der rivieren. En naarmate zoodanige vestiging van lieverlede meer het karakter van eene min of meer uitgebreide handelsplaats erlangde, te minder mogelijk werd het, haar naar hooger gelegen streken over te brengen. Juist Siboga is echter het bewijs, dat men niet bij voorkeur aan de kust blijft vertoeven; het vroegere garnizoen is geheel overgebracht naar Padang Sidempoean, vanwaar slechts een detachement van 30 man naar Siboga wordt gedetacheerd, en ook het residentiebestuur is thans te Padang Sidempoean gevestigd.

In de Batta-vallei, die zich op 15 minuten afstand van de

zee achter Siboga tusschen twee bergruggen uitstrekt, is een zendingspost gevestigd; de heer Buys bracht hier een bezoek, maar strekte zijne reis niet uit naar de vlakte van Silindong, die, op vier dagmarschen van Siboga gelegen, sedert weinige jaren onder ons bestuur werd gebracht. Wij betreuren dit zeer. Bij de fraaie reisbeschrijvingen, die hij ons aanbood, mogen wij niet ondankbaar zijn; maar nu missen wij toch noode eene schildering van de reis door eene bergachtige, nog grootendeels woeste streek, waardoor een weg is aangelegd die op vele plaatsen dien naam nauwelijks mag dragen, maar op welke reis telkens schoone vergezichten kunnen worden waargenomen. En nog meer missen wij den indruk, dien de Schrijver ons zou hebben teruggegeven wanneer hij eindelijk, het doel van den tocht naderende, langs een uitmuntenden weg gaande, die aan weêrszijden begrensd wordt door fraai begroeide berghellingen waaraan de watervallen telkens eenige levendigheid bijzetten, - wanneer hij dan eindelijk, een hoek omslaande, plotseling de geheele vallei van Silindong voor zich had gezien. Groot is de tegenstelling: de natuur in haren meest grootschen vorm gedurende de reis, - de natuur, met behulp van 's menschen hand, zoo vreedzaam en liefelijk mogelijk in de Silindongsche vlakte. Op het vrij witte zand, dat grootendeels den bodem bedekt, ziet men 3- à 400 groene vierkantjes verspreid: dat zijn de kampongs, met hare vruchtboomen en bamboe-omheiningen. Bijzonder vruchtbaar schijnt de bodem hier niet; de velden, waarop we het vee zien weiden, zijn vrij schaars van gras voorzien en ook de rijstcultuur vertoont zich niet bijzonder voordeelig. Maar de reiziger heeft slechts oog voor de vallei in haar geheel, en voor hare omgeving. Aan zijne linkerhand ziet hij, op een heuvel, de woning van den contrôleur met zijne politieoppassers, en in de nabijheid het kerkje der zendelingen, dat ook hier een gunstigen indruk maakt; verder de vallei doorgaande komt hij aan den heuvel van Sipoholon, waarop de eerste militaire versterking in deze streken gelegen was. Zij brandde een paar jaar geleden af, wat bij dergelijke inrichtingen, geheel uit hout en bamboe bestaande en met stroo gedekt, gemakkelijk gebeuren kan, en werd toen naar Taroetong, nabij de woning des contrôleurs, verplaatst.

Op den tocht van Siboga naar Silindong kwamen wij herhaaldelijk ploegen dwangarbeiders tegen, die hier door het

bestuur gedetacheerd worden tot verbetering van den pas aangelegden weg. Die verbetering was wel noodig, want op sommige plaatsen was de weg nog zoo, dat men er nauwelijks een plaatsje kon vinden. Op eene plaats, waar de weg zoo smal was dat wij het raadzaam vonden van het paard te stappen, zagen wij een oogenblik later het edele dier in het ravijn storten, zoodat het plotseling een 25 meters lager stond dan zijn berijder. Het kostte veel moeite om het paard weder op den weg terug te brengen en om het harnachement, dat veel geleden had, zoo goed en zoo kwaad dat ging, te herstellen met bij voorbaat - als door de schaatsenrijders in het moederland - medegenomen touwtjes. Gelukkig, dat het ros er zelf met onbeduidende schrammen afkwam. Op eene andere plaats was de weg, langs de helling van het gebergte, over een paar voet breedte uitgegraven en met deze uitgegraven aarde verbreed; een thans reeds overleden hoofdofficier, die enkele maanden vóór ons dezelfde reis maakte, bespeurde te laat dat dit opgehoogde gedeelte de noodige vastheid miste en gleed, met zijn paard, de berghelling af totdat een boschje kreupelhout of struikgewas den val stuitte.

Het reizen is dus, op dergelijke primitieve wegen, juist niet alles. Maar het wordt, behalve door de frissche berglucht die men inademt en door de fraaie natuur om zich heen, ook eenigszins vergoed door de heerlijke gelegenheid die men, aan zijn nachtkwartier - een bamboezen loods of een Battasch huisje - gekomen, vindt om zich in de nabijzijnde rivier door een bad te verfrisschen.

De Batta's geven om al die ongemakken en genietingen beide minder; aan beide zijn zij gewend. Men komt hen onderweg herhaaldelijk tegen: de naar Siboga gaande met kamfer, rottan, getah, benzoë vooral, welke zij daar aan den man brengen, - en hen, die van Siboga komen, hoofdzakelijk met staafijzer en met zout, dat de binnen'slands wonenden natuurlijk van de kust moeten ontvangen. Dit zout is, in tegenstelling met het gewone ‘Gouvernements’-zout, vrij wit en zuiver, omdat het in Indië over 't algemeen vigeerende zoutmonopolie niet voor de residentie Tapanoeli geldt, en men hier zout uit Britsch-Indië aanvoert.

De heer Buys maakt zich met hetgeen hij hieromtrent op blz. 255 mededeelt, aan eene kleine onjuistheid schuldig, evenals op blz. 257, waar hij uit het feit, dat de christen-Batta ‘uit

eerbied of gevoel van welvoegelijkheid zijn hoofddeksel afneemt' een bewijs afleidt voor 'den invloed, dien verandering van godsdienst op de volksgewoonten kan uitoefenen'. De 'godsdienst' heeft hiermede waarlijk weinig te maken; de zaak is eenvoudig, dat de zendelingen den inlander verteld hebben, dat een Christen gewoon is als betuiging van eerbied zijn hoofd te ontblooten.

Om, van Siboga uit, Baros of Singkel te bereiken, is eene 'kruisboot', met inlanders bemand, in den regel de eenige reisgelegenheid. Wanneer de wind wat gunstig is, kan men een tocht per kruisboot niet verwerpelijk noemen; men heeft er niet die lucht van olie en vet, die het verblijf op een stoomschip zoo dikwijls onaangenaam maakt, en evenmin de eéuwigdurende beweging van de schroef. Men zit op het achterdek, waar voor één reiziger ruimschoots plaats is, te genieten van het zeereisje, of gaat in de kajuit op het bed liggen lezen of slapen.

Anders is het, wanneer de wind tegen, of wanneer er geen wind is. Dan kan men dagen lang over een betrekkelijk kort traject onderweg blijven, en wordt de reis verbazend vervelend. Voor stormweer behoeft men niet bijzonder beangst te wezen; als de lucht er dreigend uitziet, gaat de kruisboot eenvoudig, beschut door een vriendelijk eilandje, ten anker.

Van kakkerlakken en dergelijk ongedierte heeft men weinig last. Wanneer een Europeesch reiziger gebruik moet maken van de kruisboot, wordt deze eenige dagen te voren geheel onder water gezet, zoodat alles 'langs den natten weg' verdreven wordt wat niet in de boot thuis behoort.

Bij gunstigen wind brengt de boot ons binnen een half etmaal te Baros; eene plaats, waar de reede, door de hier aanwezige zandbanken en den door deze veroorzaakten golfslag, eene groote tegenstelling aanbiedt met Siboga's baai. Wanneer de kruisboot het anker laat vallen, dan aanschouwt men met een zeker gevoel van schrik de waterplas tusschen de boot en den wal, en vraagt men zich af hoe men, door die hooge golven heen, het strand zal kunnen bereiken. Maar, eenmaal plaats genomen hebbende in een *kolek*, een eigenaardig gevormd schuitje, en de handigheid opmerkende waarmede de inlanders hiermede omgaan, voelt men de gerustheid al spoedig wederkeeren; de ontscheping valt mede.

Baros zelf is, door den handel in boschproducten, welke door de onafhankelijke Batta's hier in groote hoeveelheden worden aangebracht, eene bedrijvige plaats. Haar doorwandelende, vindt men een goed onderhouden gedenkteeken, dat ons herinnert hoe hier omstreeks 1840 gestreden is ter fnuiking van Atjehschen invloed en ter vestiging van het Nederlandsche gezag; een gedenkteeken, dat ons tevens herinnert aan een dier officieren, die, in de eerste helft dezer eeuw, den naam van het Nederlandsch-Indisch leger hebben groot gemaakt: aan Johan Jacob Roeps, die hier te Baros den heldendood stierf.

Waarlijk, wanneer wij ons de daden van mannen als Roeps voor den geest halen, dan erkennen wij de juistheid van de opmerking van den generaal Knoop: ‘Waarom zoeken wij het grootsche, het heldhaftige, altijd bij vreemden of in vroegere eeuwen? Bij ons eigen volk, en in de eeuw waarin wij leven, vinden wij het genoeg!’

Voorzeker mag Roeps wel gerekend worden onder de mannen, op wie het vaderland trotsch mocht zijn. Wij herinneren slechts, hoe hij, in den Java-oorlog, bij herhaling het bewijs gaf zijn eigen leven niet te achten wanneer hij dat in 's lands belang in de waagschaal stellen mocht, door zich geheel alleen naar de aanvoerders der vijandelijke benden - o.a. Kiay Modjo, Dipo Negoro en Sentot - te begeven en met dezen onderhandelingen te voeren; hoe hij eerst bij de expeditie op Celebes, vervolgens gedurende den Java-oorlog en eindelijk ook op Sumatra's westkust veelvuldig in de gelegenheid was, zich door zijne heldendaden te onderscheiden. Bij keuze tot kapitein bevorderd toen hij nauwelijks 24 jaar oud was, bereikte hij betrekkelijk spoedig den hoofdofficiersrang. Op 35 jarigen leeftijd sneuvelde hij als luitenant-kolonel, ridder van de Militaire Willemsorde der 3e klasse en van den Nederlandschen Leeuw.

Na aldus een krans op het graf van Roeps te hebben nedergelegd, schepen wij ons in gedachten weder in om de reis per kruisboot naar Singkel te vervolgen; eene plaats waar, zooals de heer Buys terecht zegt ‘niemand komt dan wie er wezen moet’, en waar het leven buitensporig ‘eenvormig en eentonig’ is. Als onze uiterste post naar de zijde van Atjeh en met het oog op de binnenslands wonende onafhankelijke Batta's, die hier komen handeldrijven, is de plaats, zoowel uit een

staatkundig als uit een militair oogpunt beschouwd, van eenig belang. Maar overigens is zij, aan de eene zijde door de zee begrensd en verder bijna geheel door moerassen omgeven, als 't ware voor ballingsoord geschapen. En was men er dan nog maar veilig! Wij bedoelen nu niet tegen Atjehers of Batta's met boosaardige bedoelingen, - deze kunnen hier gemakkelijk genoeg van het lijf gehouden worden - maar tegen de krachten der natuur. Van deze heeft men, in 1861, eene allertreurigste ondervinding opgedaan: onze vestiging werd toen door eene hevige zeebeving geheel verwoest.

Alles wat men dus thans te Singkel ziet, dagteekent eerst van de laatste 25 jaren: de militaire versterking, de contrôleurswóning, het telegraafkantoor, de uitgebreide Chineesche wijk, de kampong der inlanders zijn alle betrekkelijk nog nieuw. Doch slechts *betrekkelijk*, want in Indië vooral worden houten gebouwen spoedig oud. Een voordeel der nieuwe vestiging valt echter in het oog: de regelmatigheid, waarmede zij is aangelegd.

Het is voor hem, die in Indië reist, van veel belang, vooraf zijn reisplan goed te overwegen en vast te stellen, zoodat hij gebruik kan maken van de beste, doch slechts periodiek beschikbare reisgelegenheden. Onder deze laatste behooren de stoombooten der Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij, die, met geldelijke onderstenning der Regeering, de voornaamste plaatsen in Indië aandoen. Een dier booten doet op hare maandelijksche reis van Padang naar Atjeh, Singkel aan en brengt den daar vertoevenden reiziger binnen een paar etmalen naar Padang terug.

Met die stoomboot den tocht makende, houdt men een paar uren stil te Goenoeng Sitoli, onze vestiging op het eiland Nias. Daar de boot aan een havenhoofd aanlegt, is de gelegenheid gunstig om hier een kijkje te nemen. De indruk, dien men ontvangt, is zeer bevredigend; de nieuwe versterking, kort geleden opgericht ter vervanging der vroegere die op een afbrokkelenden heuvel gelegen was, ziet er keurig uit. De zendelingen hebben een paar christengemeenten gesticht en treden alzoo ook hier als de pionniers der beschaving op. Jammer is het voorzeker, dat onze invloed zich niet veel verder dan tot den omtrek van Goenoeng Sitoli uitstrekt; doch het ligt voor de hand, dat de Indische Regeering de beschikbare krachten liever aanwendt tot uitbreiding en versterking van het gezag op den vasten wal

van Sumatra, dan op het eiland Nias, dat toch in de eerste reeks van jaren van weinig belang blijven zou.

De heer Buys deed met dezelfde stoombootgelegenheid nog enkele oogenblikken Natal en Priaman aan. Op beide plaatsen was vroeger een garnizoen, doch dit kon worden ingetrokken toen ons gezag hier deugdelijk gevestigd was en men niets meer van zeeroof te vreezen had. Ten onrechte meent de Schrijver (blz. 293) dat ‘de troepen verslindende Atjeh-oorlog’ aanleiding gaf tot het intrekken van den militairen post te Priaman. Hiertoe was reeds besloten vóórdat men ernstig aan Atjeh dacht.

Te Fort de Kock - zijne standplaats - teruggekeerd, maakte de heer Buys verschillende uitstapjes in andere richtingen dan de tot dusver gevolgde. Die uitstapjes worden op dezelfde onderhoudende wijze beschreven als de vroegere (blz. 296 en vlg.).

Een uitmuntende, breede en goed onderhouden weg voert van Fort de Kock naar Pajakombo en verbindt aldus de hoofdplaatsen van twee aan elkander grenzende, beide even bevolkte als welvarende districten. Welk eene levendigheid heerscht er op dien weg! Hoe schoon vertoonen zich de bergtoppen in de verte, en de begroeide marmerrotsen in de nabijheid, aan het oog! Hoe schril is de tegenstelling wanneer men, te midden van de overal bebouwde vlakten, eene met duizende rolsteenen als bezaaide heide doorsnijdt!

Pajakombo, door klimaat, vruchtbaren bodem, zachtaardige bevolking en schoone ligging bevoorrecht, is een bezoek van den toerist overwaard; vooral des Zondags, als het er marktdag is en de bevolking van heinde en ver hier samenstroomt om handel te drijven en inkoopen te doen. Alles heeft dan een feestelijk aanzien; de duizende bezoeksters en bezoekers van den pâsar - de eerste zijn verreweg het sterkst in getal - zijn op het fraaist gekleed en versierd. Op en nabij den pâsar is het eene drukte van belang, maar steeds gaat alles even rustig en ordelijk toe, en de politie heeft eene zeer gemakkelijke taak.

Vijf uren noordwaarts van Pajakombo ligt Soeliki, de standplaats van een contrôleur. ‘Het is gelegen aan den voet van een prachtig gebergte, van welks hoogten verkwikkende koelten komen neêrdalen, terwijl allerwegen bergstroomen ruischen en

bruisen, en heldere beken zich klaterend voortreppen naar de diepte. Wilde en woeste natuurtooneelen zijn hier in overvloed te aanschouwen. Naast bergruggen en hellingen, met reusachtig geboomte zwaar bewassen, gapen diepe afgronden en keteldalen, met geweldige spleten in de naakte rotswanden....' (blz. 311).

Een andere weg voert van Pajakombo naar de kampong Taram, op een uur afstands gelegen. Over den Sinamar, dien men op dezen weg passeeren moet, ligt eene houten brug van buitengewoon groote spanning, die, in deze streken, den naam levendig houdt van den adsistent-resident (later resident) Stijman die haar bouwde, van den resident - thans vice-president van den Raad van Indië - Andrée Wiltens, onder wiens bestuur de brug werd voltooid, en van den vroegeren resident Steinmetz, te wiens eere zij nog steeds de Steinmetz-brug genoemd wordt. In de kampong Taram bevindt zich de grootste mesdjid der Bovenlanden, in de onmiddellijke nabijheid van eenige goed onderhouden graven van Menangkabausche vorsten uit vroegere eeuwen.

Weder een andere weg voert, door de ten Oosten van Pajakombo, op een drietal uren afstands, gelegen kloof van Harau naar Pangkalan, het pas in 1878 op vredelievende wijze geannexeerde grondgebied. Deze kloof is wel van een geheel andere natuur dan die der Aneh. Men stelle zich een berg voor van een paar honderd meters hoogte, die, door eene ontzettende werking der natuur, vaneen is gereten, zoodat de beide deelen 20, 50, 200, gemiddeld wellicht 150 meters van elkander verwijderd zijn. Dat is dus wel een bergkloof in den waren zin des woords! De beide wanden der kloof zijn natuurlijk, door den aanhoudenden invloed van het water, van lieverlede eenigszins veranderd; maar toch valt het den aandachtigen beschouwer telkens op, dat zij in elkaar gepast moeten hebben. Ziet men aan den eenen kant een inspringend gedeelte, - aan de overzijde is er in den regel een uitspringende hoek van ongeveer denzelfden vorm te vinden. Op sommige plaatsen hoort men de echo bijzonder duidelijk. Een prachtige waterval verhoogt het indrukwekkende van het tafereel, door de trotsche rotswanden begrensd.

Om de waarheid te zeggen, - de kloof van Harau is een van die grootsche 'werkstukken der natuur', die men aanschouwt

met het volle gevoel zijner eigene nietigheid; die dubbel waard zijn om gezien te worden, maar die meer treffen dan boeien. Vele natuurtooneelen zijn er op Sumatra's Westkust, die men niet te dikwijls kan gaan zien; die steeds nieuw, steeds bekoorlijk blijven. Onder deze behoort, naar onze meening, de kloof van Harau niet.

Aan de reis naar Pangkalan en aan de toestanden in dit district wijdt de heer Buys een aantal zeer belangrijke bladzijden (327-355). Wij zullen hem op dezen tocht niet volgen, omdat Pangkalan voor ons tot de *terrae incognitae* behoort. Uit hetgeen ons uit andere bronnen omtrent deze streek bekend is, meenen wij echter de gevolgtrekking te mogen maken, dat de mededeelingen des heeren Buys volkomen juist zijn.

Boven bespraken wij reeds eenige wegen, welke van Pajakombo naar verschillende bezienswaardige oorden leiden. Er is nog een vierde, die naar het ten zuiden van deze plaats gelegen Boea voert, en alzoo mede naar de grot van Boea die, zooals de heer Buys zegt, ‘vermaard moest zijn, maar het niet is, daar slechts weinige Europeanen haar bezocht hebbn.’ Slechts enkele inlanders zelfs hebben de grot - een tunnel dwars door den bergrug - geheel doorloopen, wat dan ook een gevaarlijk werk is.

Men kan zich geen beter denkbeeld maken van den boeienden schrijftrant des heeren Buys en tevens van den indruk, dien het aanschouwen der grot bij hem teweegbracht, dan door de volgende aanhaling uit zijn werk (blz. 368):

‘Denkt u een Gothisch kerkportaal van reusachtige afmetingen, honderd voeten en meer hoog, opgebouwd van marmer; van boven, aan de spits, ter zijde, tot binnen in toe zoover het daglicht doordringt, gedrapeerd met festoenen en guirlandes van frisch groen; - dan kunt gij u eenigermate eene voorstelling maken van het schouwspel, dat de ingang der grot oplevert. Boven het reusachtig portaal verheft zich, honderde ellen hoog, de bergmuur, geheel bedekt met het donkere en krachtvolle groen van het oorspronkelijk woud; - de majesteit van eene feestelijk versierde kerk paart zich alzoo aan de majesteit der grootsche, ongerepte wildernis. Evenals uit de poort van het ideale heiligdom, dat de profeet Ezechiël in zijne visioenen aanschouwde, kwam ook uit dit portaal een krachtige stroom te voorschijn, die zich steeds verbreedt en allerwegen

aan zijne oevers fleurig en frisch leven te voorschijn roept....'

Van Boea maakte de schrijver eene excursie naar het zuidwaarts gelegen Sidjoendjoeng, bij welke gelegenheid hij de Ombilinrivier aanschouwde. Bij het verhaal van deze excursie kan hij ongezocht wijzen op de rijke steenkolenvelden, welke in de nabijheid gevonden worden; op dien schat, 'waarover reeds jaren lang zooveel gesproken en geschreven is, zonder dat er nog eene enkele van de voorwaarden in het leven geroepen is om winst te doen met het zwarte diamant, dat nu van zoo verren afstand en egen zulke enorme kosten naar de Indische kolenpakhnizen moet worden gevoerd'. Hij had er nog kunnen bijvoegen, dat wij, door de kolenbeddingen hier en elders in onzen Indischen archipel onontgonnen te laten, moedwillig geheel afhankelijk blijven van den vreemde, wat in oorlogstijd groot bezwaar kan opleveren; en dat wij wellicht, door *onze* steenkolen, handel en scheepvaart in het Oosten over onze havens zouden kunnen leiden. De ontginning der Ombilin-kolen zou in ieder geval verbetering der gemeenschap van de Padangsche bovenlanden met de kust ten gevolge hebben, en aan eene betere gemeenschap bestaat dringende behoefte. Jarenlang heeft men reeds 'overwogen', - maar nog is er niets gedaan!

Ten westen van Boea ligt Fort van der Capellen. Een der derwaarts leidende wegen voert over den Marapalm, 'dat hoog gebergte' - zegt Knoop - 'dat bij onze oorlogen op Sumatra's westkust even vermaard is geworden als het Atlasgebergte bij de oorlogen der Fransche legers in Noord-Afrika'. Hier leden onze troepen in April 1823 eene roemrijke nederlaag; nadat de bestorming van de verschanste stellingen der Padries was afgeslagen, werden de onzen door een overmachtigen vijand aangetast; zij moesten wijken en lieten zelfs een oogenblik het geschut in zijne handen. Maar het werd herwonnen door de onvergelijkelijke dapperheid van Raaff, die zich, door twee officieren en slechts 20 minderen gevolgd, met den degen in de vuist te midden van den dichten drom der Padries wierp.

Eerst acht jaren later - Augustus 1831 -, toen de Javaoorlog geëindigd was en men op Sumatra de handen wat ruimer kreeg, kon in deze streek de strijd tegen de Padries worden hervat. De door kunst en natuur beide duchtig versterkte stelling viel bij verrassing in onze handen; doch het duurde

nog bijna een jaar - Juli 1832 - voordat men de Padries voor goed uit den omtrek had verdreven. Vermeulen Krieger en Veltman voerden hier onze troepen aan; de kapitein Schenck, die reeds vroeger, in 1821, bij de expeditie tegen Palembang schitterende bewijzen van dapperheid gegeven had, vond bij de gevechten nabij den Marapalm den heldendood. Een goed onderhouden gedenkteeken, op last van Vermeulen Krieger op het hoogste punt van den Marapalm opgericht, wijst de plaats aan, waar Schenck's stoffelijk overschot ter ruste is gelegd (Buys, blz. 380).

Van den Marapalm daalt men langs een zeer steilen weg, die een heerlijk gezicht op den omtrek aanbiedt, af naar het Tanah-Datarsche, waar alles van welvaart en bloei getuigt. De hoofdplaats Fort van der Capellen, nabij de kampong Batoe Sangkar, herinnert ons aan Veltman, den dapperen Fries, die hier geruimen tijd bevel voerde en ook hier begraven ligt. Ook Veltman, de eenvoudige boerenzoon, mag genoemd worden onder de rij der mannen, die in den Padrie-oorlog schitterend op den voorgrond traden. Den officiersrang verkreeg hij in 1821, als belooning voor zijnen te Palembang betoonden heldenmoed; hij was toen reeds 30 jaar oud. Hij was, in 1823, een der helden van den Marapalm; in Juni 1824 verdedigde hij onze versterking te Soeroasso - op twee uren afstands van Fort van der Capellen - tegen de herhaalde bestorming van tallooze vijanden, op eene wijze die deze tot den aftocht dwong. Later, in 1831 en 1833, onderscheidde Veltman, destijds kapitein, zich, ondanks den ongunstigen staat zijner gezondheid, telkens op nieuw. In Juli 1833 overleed hij, tot diepe smart niet alleen van zijne chefs, die zijne groote militaire deugden naar waarde schatten, maar niet minder van zijne soldaten, over wie hij een onbegrensden invloed uitoefende. Eene verschansing, omstreeks denzelfden tijd aan de Harau, ten N.O. van Pajakombo, bij Loeboe-Limbatoe aangelegd, werd te zijner eere ‘Fort Veltman’ genoemd.

In de onmiddellijke nabijheid van Fort van der Capellen ligt het mede uit den Padrie-oorlog bekende Pagar-roejong[1)], een

1) Over de beteekenis van dezen naam is veel geschreven; de heer Buys deelt mede, dat Pagarroejong beteekent ‘omheining van gepunte boomstammen’ Geheel juist is dit niet; roejong is eene palmsoort, elders veelal nibong genoemd. De naam beteekent dus: omheining van nibongstammen, waarmede de plaats vroeger vermoedelijk omgeven was.

der vorstenzetels van het voormalige Menangkabausche rijk. Men vindt hier - en ook elders in den omtrek - enkele steenen met Kawi-opschriften uit vroegere eeuwen, van welke opschriften sommige nog duidelijk leesbaar zijn.

Van Fort van der Capellen kan men, over Pandjalangan gaande - waar, tot dusver zonder voldoend gunstig gevolg, beproefd is het in den bodem aanwezige goud te exploiteeren - het meer van Singkarah bereiken, ‘de reusachtige bron waaruit de Ombilin haar water ontvangt.’ Dit meer, ongeveer 300 meters boven den zeespiegel gelegen, 24 kilometers lang en gemiddeld 8 kilometers breed, ontleent zijn water aan verschillende riviertjes en bergstroomen, en verder van de berghellingen, die het geheel omringen.

De weg van Pandjalangan, die door den Heer Buys gevolgd werd - er is, indien wij het ons wel herinneren, ook nog een andere, die bij Singkarah uitkomt - brengt ons naar het punt, waar het water van het meer zich door den rotsmuur heenbreekt en de Ombilin-rivier haren oorsprong vindt. Op de brug, die hier over de rivier geslagen is, heeft men een treffend uitzicht: aan de eene zijde het kalme meer met zijne in dubbelen zin verheven omgeving, aan den anderen kant de rivier, waar het water zich ‘met wild en woest gebruis, schuimend en klaterend, tusschen de rotsmassa's heenwerkt en met duizelingwekkende vaart snelt door het diepe ravijn, welks bodem het zich tot bedding verkozen heeft’ (blz. 407).

Nabij deze brug ligt de kampong Samawang, het eerste door de Europeanen bezette punt in de binnenlanden. Raffles plantte hier in 1818 de Britsche vlag, op dringend verzoek der bevolking, die zijne hulp tegen de Padries had ingeroepen, en ook omdat hij - zooals de Stuers het uitdrukt - ‘getroffen over de uitgestrekte, zoo welbebouwde en schoone landen en het gelukkige klimaat, hetwelk hij aan gene zijde van den keten bergen ontdekt had, besefte dat hier iets te doen was.’ De Nederlanders verlieten de plaats tijdelijk, maar vestigden zich hier voor goed in Februari 1821. Samawang werd aanvankelijk het uitgangspunt voor de verdere operatiën, die later, in verschillende streken van de Padangsche Bovenlanden voortgezet, eerst met de geheele onderwerping van deze een einde namen.

Langs den oostelijken oever van het meer loopt een weg, die een schakel vormt in de verbinding van Padang Pandjang met

Solok. Het gedeelte van dien weg, dat van Samawang in de richting van Solok loopt, eindigt bij Singkarah, waar men het geheele meer in zijne lengte voor zich ziet liggen. De heer Buys geeft (blz. 413) eene uitnemende schildering van het tafereel, dat zich hier aan het oog vertoont; wij zullen er slechts van zeggen dat zelfs het minst voor indrukken vatbaar gemoed ziet door dat tafereel getroffen moet gevoelen.

Naar aanleiding van hetgeen de Schrijver te Singkarah opmerkte, doet hij eene mededeeling, die wij niet onbesproken mogen laten. De ‘eigenaardige familie-verhoudingen en de regeling van het erfrecht’ op de Westkust van Sumatra besprekende, zegt hij n.l. dat ‘deze eeuwenheugende regeling bedenking begint te ontmoeten’ en dat ‘in de Benedenlanden het gewone Mohammedaansche erfrecht reeds vrij algemeen in zwang is’ (blz. 417).

Zeer stellig kunnen wij verklaren, dat de Schrijver hier verkeerd is ingelicht geweest. Evenals in de Bovenlanden, zijn ook in de Benedenlanden de eigenaardige instellingen, die een gevolg zijn van het matriarchaat, nog steeds in zwang, en de bevolking wenscht daarin geene verandering. Mag zulks niet in alle opzichten toejuiching verdienen, in ons politiek belang is dat zeker; de gehechtheid aan instellingen, met de voorschriften van den Islam in strijd, maakt dat de bevolking minder geneigd is om gehoor te geven aan de leerstellingen van dweepzieke priesters. Dat de Sumatranen geene ‘goede Mohammedanen’ zijn, is voldoende gebleken uit den steun, dien wij tijdens den Padrie-oorlog steeds van een deel der bevolking ondervonden.

Den weg van Singkarah naar Solok vervolgende - waarbij de heer Buys een omweg maakte om eene particuliere koffieonderneming te bezoeken - bereikt men eindelijk laatstgenoemde plaats, ‘een eldorado voor gepensioneerde inlandsche militairen’. Zij is vrij uitgebreid, en, zooals de ruime pâsar bewijst, wordt hier een belangrijke handel gedreven; door de ruime opbrengst der Gouvernements-koffiecultuur in deze streken is de koopkracht der bevolking betrekkelijk groot.

Van Solok kan men Padang bereiken langs een in de laatste jaren aangelegden, op sommige plaatsen zeer steilen bergweg. Op het hoogste punt van dien weg - te Tindjoe Laut - heeft men een prachtig panorama op de Padangsche beneden-

landen en de zee aan de eene, op het gebergte aan alle andere zijden. Bijna uitsluitend wordt deze weg - waaraan een viertal particuliere koffieondernemingen gelegen zijn - gebezigd voor den afvoer van koffie; gewone reizigers treft men er zeer zelden aan.

Deze maken in den regel gebruik van den bovenbedoelden weg over Samawang, langs het meer van Singkarah. Van Singkarah tot Samawang is hij in uitmuntenden staat; verderop is het onderhoud moeielijk, tengevolge van het van de bergen afgespoelde steengruis, dat meermalen den spot drijft met de dammen, door de menschen aangelegd. Doch zonder veel bezwaar bereikt men den Batoe Beragong (‘de steen met metaalklank’), welke aan het noordelijk uiteinde van het meer gelegen is, en aan eene kleine kampong in de nabijheid zijnen naam gegeven heeft. Vanhier voert de weg langs de hellingen van den Merapi naar Padang Pandjang, van welke plaats men zich naar Padang of naar Fort de Kock wenden kan.

Indien de reiziger zich op nieuw naar laatstgenoemde plaats begeeft, zal hij zeker niet verzuimen, nog een uitstapje te maken naar de grot van Kamang, waarvan de heer Buys op blz. 300 van zijn werk melding maakt, en in welks nabijheid zich voortreffelijke marmerrotsen bevinden, die zonder veel moeite geëxploiteerd konden worden. Maar ook hier maakt het gemis aan goede verbindingswegen met de kust eene ontginning op eenigszins belangrijke schaal onmogelijk.

Wat zullen de Padangsche Bovenlanden, in alle opzichten zoo door de natuur bevoorrecht, eene schoone toekomst tegemoet gaan wanneer zich ook dáár eenmaal de stoomfluit doet hooren! Dàn eerst zal het land in den vollen zin tot ontwikkeling kunnen komen; dan eerst zal Nederland kunnen beseffen, welk eene onschatbare bezitting het hier heeft.

In de tot dusver nedergeschreven regelen hebben wij, in hoofdzaak, den heer Buys op zijne reizen gevolgd. Verschillende gedeelten van het uitgestrekte Gouvernement van Sumatra's Westkust, dat 2200 □ Geogr. mijlen groot is en dus bijna dezelfde oppervlakte heeft als geheel Java, zijn onbezocht gebleven; daaronder de geheele zuidelijke afdeeling, waarin de reeds tijdens de O.I. Compagnie (met verlies) geëxploiteerde

zilvermijn van Salida, - op welke mijn in de laatste jaren op nieuw het oog gevestigd werd.

Van enkele plaatsen brachten wij eene herinnering aan den Padrie-oorlog ter sprake; van vele andere moest zij, om niet te uitvoerig te worden, achterwege blijven. De geheele Bovenlanden, en trouwens ook verscheidene plaatsen daar buiten, zooals Ajer Bangies, doen ons telkens aan dien oorlog denken; en dan op eene wijze, die ons, ook bij den tegenwoordigen stand van zaken in sommige deelen van het Nederlandsch-Indisch gebied, moed doet houden voor de toekomst.

Het is waar, alle vergelijkingen zijn van geboorte kreupelgangers, en ook eene vergelijking van Sumatra's Westkust met Atjeh is slechts betrekkelijk juist. Maar toch, - zeker is het, dat nauwelijks eene halve eeuw geleden, de toestanden op Sumatra's Westkust alles te wenschen overlieten.

Gelijk wij reeds boven in herinnering brachten, werden in 1833 een aantal onzer posten overvallen en de bezettingen geheel uitgemoord; geen Sumatraan werd vertrouwd; schildwachten werden bekropen en afgemaakt; convooien aangevallen. ‘De vijand had een paar honderd zijner beste strijders in kleine troepen verdeeld om strooptochten te doen, de wegen onveilig te maken en de onzen zooveel mogelijk te kwellen en hinderlijk te zijn’ (Lange, II blz. 32). Aan die strooptochten, die het land onveilig maakten en waarmede aan de onzen veel nadeel werd toegebracht, werd een einde gemaakt door den vijand met gelijke munt te betalen: volgens het verslag van den militairen commandant Bauer, van 21 December 1834, deed hij uit eene compagnie Boegineezen een peloton vrijbuiters organiseeren en beloofde hij tien Spaansche matten (ƒ 25) voor iederen kop. Dit middel ‘had het gewenschte effect’; de vrijbuiters brachten al spoedig zes koppen van de rondzwervende vijanden aan, en nu zag of hoorde men van geen Padries meer. - Zóó was de toestand, dat men niet tegen dergelijke barbaarsche weerwraak opzag!

De troep was destijds (1835 en 1836) geheel gedemoraliseerd: tal van inlandsche soldaten - en zelfs één Europeaan (Franschman) van wien men echter beweerde dat hij niet wel bij 't hoofd was - liepen met geweer en al tot den vijand over. Uit sommige rapporten blijkt, dat men de Javaansche soldaten in 't geheel niet meer vertrouwde.

En de generaal de Stuers schreef in zijn, in 1849 door Prof. P.J. Veth uitgegeven werk, zelfs (II blz. 196): ‘Wat is ons twintig jaar lang oorlogen op Sumatra anders dan eene aaneenschakeling van onrechtvaardige en onberedeneerde handelingen, moedwillige aanrandingen van onzen kant, en daartegenover *aauhoudend verzet en opstand der bevolking?*

Toen nog - in 1847 of 1848 - zag de Stuers de toekomst van Sumatra's Westkust zeer duister in, ofschoon de feiten reeds met zijne beschouwingen in tegenspraak waren en ze later volkomen hebben gelogenstraft.

Maar ook Michiels was aanvankelijk geen optimist. In 1832 sprak hij van ‘den wispelturigen en muitzieken aard van de Sumatranen in het algemeen, en hunne onvatbaarheid voor de weldaad van onze maatschappelijke inrichtingen.’.... En nog in Juni 1837, weinige maanden voor den val van Bondjol, schreef hij o.a.: ‘Reeds in mijne vroegere rapporten heb ik het gezegd: wij bevinden ons thans in den toestand van een reiziger, die, ondernomen hebbende eene groote steilte te beklimmen, zijne krachten niet genoeg heeft geraadpleegd en afgemat halverwege is blijven staan, evenveel gevaar ziende in het terugtrekken als in het voortgaan, terwijl het punt zelfs, waarop hij zich bevindt, hem niet dan eene gebrekkige rustplaats aanbiedt. Wij hebben te veel of te weinig gedaan.’.... ‘Krijgs- en woelzucht kan men wel als ingeboren beschouwen bij eene natie, die in het schieten naar de schijf hare voornaamste uitspanning zoekt, en bij welke het vervaardigen van buskruit een der huiselijke handwerken van de vrouwen uitmaakt.’...

Wij erkennen - Sumatra's Westkust is Atjeh niet; maar men voelt toch, dunkt ons, uit de aangehaalde beschouwingen veel overeenkomst tusschen den toestand in eerstgenoemd gewest vóór 50 jaren en den tegenwoordigen in Atjeh. Ook op Sumatra's Westkust heeft men - trouwens door de omstandigheden gedwongen - soms eene stelsellooze politiek gevolgd; ook daar zijn fouten begaan. Maar dank zij het politiek beleid van Michiels en het vertrouwen, waarmede de Regeering hem bij voortduring vereerde, is alles ten goede gekeerd; aan de algemeene tevredenheid der Maleiers met onze heerschappij valt niet te twijfelen, bewijzen daarvoor bestaan er te over. Nergens in den Indischen archipel - het is onze vaste overtuiging -

staat het Nederlandsch gezag op hechter grondslagen dan op Sumatra's Westkust.

Zal, wanneer wij weder eene halve eeuw verder zijn, een soortgelijke uitspraak ten aanzien van Sumatra's Noordkust ook vernomen kunnen worden? De gebeurtenissen der laatste jaren verbieden optimistische verwachtingen voor de toekomst. Maar toch kunnen wij de hoop niet verbannen, dat eenmaal de tweede Michiels zal blijken gevonden te zijn, die, door wijs beleid, aan het thans met reden bestaande pessimisme den bodem inslaat.

Sumatra's Westkust is thans, zooals de oud-minister de Waal het uitdrukt, ‘een ware parel aan Neêrland's kroon’. Over dat heerlijke land, dat nog eene zoo schoone toekomst wacht, heeft de heer Buys ons blijkbaar met ingenomenheid rondgeleid. Wij zeggen hem dank dat hij ons, door zijnen verdienstelijken arbeid, in de gelegenheid heeft gesteld, de aandacht op nieuw te vestigen op dit gewest, waarvan ook wij de aangenaamste herinneringen hebben behouden. Moge zijn geschrift er toe bijdragen, dat de belangstelling der Nederlanders in een hunner prachtigste bezittingen tusschen de keerkringen worde opgewekt of verlevendigd; Nederland en Indië beide zouden daarbij wèlvaren!

E.B. KIELSTRA.

Op den familiedag.

‘Als er iemand in het gezelschap is, die nog wat te zeggen heeft, laat hij zich dan haasten, want ik hoor tante Sophie aankomen.’

- ‘Zoo jonge heer, houdt je mij voor zoo'n babbelaarster’, zeide tante, die met haar sleutelmand in de hand, de zijkamer binnenkwam, en in het voorbijgaan neef Jan Willem met het Zondagsblad een lichten tik gaf.

Allen lachten, want tante hield niet alleen van plagen, maar ze kon er best tegen zelf geplaagd te worden. Een merkwaardige vrouw!

Ze nam plaats op de canapé en keek rond ‘om neuzen te tellen’, gelijk ze glimlachend zeide. Ze wilde weten of wij er allen waren, en ze trok mijn twee dochtertjes naar zich toe, om haar te helpen tellen.

Het was een genoegen haar tusschen het blonde en bruine kopje te zien zitten.

Er zijn van die vrouwen, die voordat ze het woelige menschenleven intraden, in haar jeugd een bad van zonneschijn moeten genomen hebben, die doordrongen werden van ochtendlicht en zachte zomerwarmte, welke maken dat ze het geheele leven door alles om zich heen vriendelijk, vroolijk en gelukkig maken.

Er is vrede in haar gelaat, dat tevens een geestigen trek om den mond toont en veel wilskracht aanduidt. Ze doet mij vaak denken aan een dier lieve, oude Hollandsche vrouwen in zwart gewaad, met witten geplooiden kraag, de grijze haren bedekt door een hagelwitte eenvoudige muts met uitstaande randen aan beidezijden, die met de handen in den schoot, rustig, waardig en vriendelijk u aankijken in al de musea van Europa. Nooit zie ik die

nobele huisvrouwen en moeders der Republiek, in Parijs of Londen, of het is me alsof ik plotseling een trouwe vriendin uit het vaderland ontmoet. Ze doen u evenveel goed als de Hollandsche vlaggen, die van de hooge zeekasteelen der Vereenigde Nederlanden wapperen in het Berlijnsch Museum.

Tante was weduwe en had haar twee zonen verloren, maar ze was een soort van amateur-grootmoeder voor tal van kinderen, en de vertrouwde vriendin van ons, hare neven. Ze verveelde zich nooit, want het leven interesseerde haar. Ik ga nooit van haar weg zonder dat ik mij jonger en opgeruimder gevoel. Daarom weet ik altijd tijd te vinden, al is het maar even na de beurs, om bij haar aan te wippen. Toch heb ik het druk genoeg. Ik doe in tabak en woon met vrouw en kinderen het grootste gedeelte van het jaar te Baarn. Doch, in Baarn of niet, een maandelijkschen familiedag bij tante sla ik nooit over, en met een paar van de kinderen dineerde ik daarom bij haar.

Van Jan-Willem, den jongen van even in de twintig, die haar, toen ze binnenkwam, plaagde, is ze de oudtante. Zij houdt veel van hem, en ik eigenlijk ook, al erger ik mij soms groen over zijn manieren, zijn theoriën en zijn radicalen bombast. Hij is hevig, aanmatigend, onverdraagzaam..... maar lang geen kwade kerel! Hij is enkel onrijp, erg onrijp.

Wilt ge zijn portret? Hij heeft ondeugende, lachende, lichtgrijze oogen, die hij op een grappige manier half dicht knijpt als hij lacht. Zijn neus is welgevormd; hij draagt een uitdagend, opgewipt klein snorretje en hij heeft een kuiltje in zijn kin, dat iets bijzonder eigenaardigs, geestigs, goedgehumeurds aan zijn gelaat geeft. Hij lacht met zijn kin! Een aantrekkelijk gelaat, maar dat niets verwijfds of flauws heeft; 't is vol jeugd, dwaasheid, moed.

Het is een moederszoontje dat andere moeders jaloersch maakt. 't Is dan ook geen wonder, dat hij, niettegenstaande zijn pedanterie en onrijpheid, moeder's lieveling is, ofschoon daarvoor - den hemel zij dank - niet veel bijzonders noodig is. Hebben wij allen niet onaangename, hinderlijke, lastige wezens gekend, die de afgod waren van teedere, nobele vrouwen?

Maar zoo kinderachtig als zulke jongens tegenwoordig zijn!

Daar heb je bijvoorbeeld zijn kleeding.

Hij had een geruit grijs-groen pak aan alsof hij een langen

wandeltocht ging maken, bij slecht wêer. Hij had toch waarachtig wel een zwarte jas kunnen aandoen, als hij met ons allen bij zijn oud-tante komt dineeren. Maar, ja wel, hij is in beginsel tegen alle vormen! In beginsel! Hij ziet in een rok en witte das het symbool der aristocraten! Op een groot feest genoodigd, toont hij fier en heldhaftig door een grijze broek, zwarte das en bruine handschoenen, dat hij de groote beginselen is toegedaan en tegen geen uitbreiding van stemrecht, hoe onbeperkt ook, opziet.

- 'Tante, we zijn er allen en ik heb een honger als een...'

- 'We zijn er niet allen, mijnheer ongeduld. Elize, die altijd te laat is, en de professor, die steeds het eerst komt, zijn er nog geen van beiden.'

De professor is mijn ongehuwde broeder. Er was juist gescheld. 'Daar is tante Lise! We hooren haar in den gang!' roepen de kinderen.

Ja, men hoort haar in de verte als een arresleê! Zij loopt met kleine pasjes, spreekt rad en gesticuleert levendig met een voortdurend gerinkel als van een paardentuig. Men hoort klinkende kettinkjes, klinkklankkende braceletten (wel veertien naast elkander!) en kletterende hooge beslagen hakjes. Ze draagt een hoed - driemaal te groot voor het kleine kopje - met een vervaarlijken strik en reusachtige glansende vogelvlerk er dwars op. Drie handbreedten lint en vleugel, steilstaande boven een voorhoofd, waarvan slechts eenige millimeters te zien zijn onder een wolk gefriseerd haar, vind ik onbehagelijk. Groote stalen gespen houden fladderende vlindervormige strikken op de beweeglijke schouders in toom; een breed stijf ceintuur van bruin leder omspant met ruwe kracht een zandloopersmiddeltje. Aan dat ceintuur zou het zwaard van Roland kunnen hangen...., doch het draagt slechts eenige blinkende stalen kettinkjes, met een potloodje, een schaartje en een bos tjingelende snuisterijen.

Haar kleeding maakt onder het knellend ceintuur een wilden sprong opwaarts en diepen val achterwaarts. Zij volgt een mode, welke zeker door een reusachtige, mismaakte modiste bedacht is. Zij, die er lief en bevallig zou uitzien in de zedige, gladde japon van de werkmeid of in een amazone, is overladen met overbodige strikken, linten, opvulsels, poeffen, tournures, gespen, die niet gespen, knoopen, die niet vastknoopen, en bandelieren, die niets dragen.

Dus opgetuigd komt ze den gang door en de zijkamer in, met haar lieve neusje vooruit.

Ze heeft een van die bevallige, ronde wipneusjes - ‘tiptilted as a flower’ zegt Tennyson - die buitengewoon ongeschikt zijn voor een knijpbril. Om haar lorgnet in evenwicht te houden moet het kleine vrouwtje het kopje in den nek werpen. Dit is echter niet haar schuld, maar de schuld van haar neus!

Indien men nu denkt dat ik niet van mijn schoonzuster houd, dan vergist men zich. Haar praten en kleeding toonen enkel wat de mode is. Zij doet van alles mede. Vroeger gleed ze op rolschaatsen en speelde ze croquet; nu speelt ze tennis - en dan heeft ze zelfs een eenvoudig costuum zonder tournure, met een geestige Tom-o-Shanter schuins op haar krullend haar, dat ze als een jongen draagt. Dit is ook de laatste mode! Maar onder al die linten en falbalas klopt een lief vrouwelijk hart.

- ‘Nu moet alleen de professor nog komen,’ zeide tante.

- ‘Wat is dat voor een standje!’ riep mijn oudste dochter, die, nieuwsgierig als meisjes zijn, juist door het linksche spionnetje keek.

Een joelende menigte van straatslijpers, opgeschoten kwajongens en vrouwen met roode halsdoeken om den nek of in de hand, en roode linten fladderende van de muts, kwam van een socialistische Zondags ‘betooging’ aan. Een paar agenten hadden hun belet de brug over te gaan naar den Dam, en nu hesten ze langs de Heerengracht verder.

In hun midden kwam onze geleerde aanstruikelen, met zijn gewoon uiterlijk van een afgetrokken denkbeeld in kleederen die er te groot voor zijn. Onbeholpen als een schipbreukeling, op een plank gebonden te midden van de branding, werd de lieve oude jonge geleerde voortgesleept door de woelende, dringende menigte, doch gelukkig werd hij door een terugtrekkende golf op tante's stoep achtergelaten.

- ‘Welkom in de haven!’ riep ik hem toe, toen hij, naar gewoonte eenigszins met zijn figuur verlegen, binnenkwam en op den rand van een stoel was gaan zitten, naar zijn schoenen kijkend, alsof hij niet wist wat hij met zijn beenen moest uitvoeren en waar hij zich zelf een tijd lang zou kunnen deponeeren.

Hij zal langzamerhand wel wat meer op zijn gemak komen

en met zichzelf leeren omgaan. Wanneer hij in vuur geraakt, vergeet mijn nederige, edele broeder nu reeds verlegen en onhandig te zijn.

Ik was erg benieuwd te vernemen welken indruk hij gekregen had. Hij was er voor de derde of vierde keer heen gegaan, om te vernemen wat de ontevredenen begeerden. Hij, die er altijd op uit is zwakkeren te helpen en te beschermen, die op de voorbeeldigste wijze leeft en anderen helpt leven, spreekt altijd over de oproermakers in ons eigen land met een verdraagzaamheid, als of hij het over de Iersche *landleaguers* of over de Fransche boeren van voor honderd jaar had.

'Kom professor, geef mij je arm', zeide tante, haar sleutelmandje opnemend, 'als we de soep koud laten worden, maak je oude Rika ongelukkig, en een keukenmeid heeft toch ook rechten!'

We gingen den langen marmeren gang door en een paar treden omlaag naar de tuinkamer.

Dat is een van mijn grieven tegen tante! Zij heeft een groote, mooie zaal, die met vier ramen op den tuin uitziet. Doch als we maar met ons achten of tienen zijn - gelijk van daag, nu nog vele familieleden buiten zijn - moeten we, op zijn ouderwetsch, in het kombofje eten. De kamer is klein en laag, met lange gele houten balken dwars over de zoldering en ze werd, in nabootsing van de kajuit van een barkschip geloof ik, door tante's bet-overgrootvader zoo besteld. Gelukkig brandt tante geen gas, maar waskaarsen.

- 'Jongens, Herman, dat moet een harde les voor je geweest zijn, zoo uit je boekenwereld eensklaps verplaatst te midden van al die schreeuwers,' zeide ik.

- 'Schreeuwers! waarom schreeuwers, oom?' roept Jan-Willem, zelf met ietwat schreeuwerige stem, uit. 'Zoo moest ik de leden van de Kamer nu eens noemen!'

- 'Wel, te oordeelen naar de volksvertegenwoordigers in wier midden je oom hierheen kwam....'

- 'Dat zou geen billijk oordeel zijn, Maurits! Die optocht bestond grootendeels uit lieden, welke buiten de zaal zich bij enkele lawaaimakers aansloten. De vergadering was niet wanordelijker dan vele andere openbare vergaderingen. Ik zag geen enkelen dronken man en de meeste toehoorders waren knap gekleed.'

- 'Waren er veel?'

- ‘Ik schat hen op een vijfhonderd. Zij waren bijeen in een groote loods, die naast een paar kleinere houten loodsen staat in een tuin met enkele teringachtige boomen beplant. Het geheel geeft een indruk van wanorde en armoede en de gelaatstrekken van een aantal mannen, die tusschen de loodsen heen en weer liepen, pastten bij de omgeving.’

- ‘Waren er ook vrouwen bij?’ vroeg Elise. ‘Ik zou het dolletjes vinden om er ook eens heen te gaan!’

- ‘Ja, zeker waren er vrouwen, zelfs met kinderen op schoot, en de reuk der scherpe eau-de-cologne, die ze op haar zakdoeken gieten, mengt zich met den rook van honderde sigaren en met allerlei andere geuren, zoodat ik soms aan Heine's gezegde dacht: ‘Mancher Bürger düftet slecht auf Erde’.

- ‘’t Zullen me lieve dames zijn, die zulke vergaderingen bijwonen’, meende een van de neven.

- ‘Voor het meerendeel zijn ze knap gekleed, en ze komen, geloof ik, hoofdzakelijk omdat hun mannen lid zijn der Sociaal-democratische Vereeniging. Ik heb nu een drietal vergaderingen bijgewoond, en kan zeggen, dat de meeste mij fatsoenlijke burgervrouwen toeschijnen, die niets op petroleuses of tricoteuses gelijken. Ik zou echter niet durven verzekeren dat zij zich niet vervelen! Ze grijpen elke gelegenheid tot een afleiding of om even te lachen met gretigheid aan. Ze tooien zich met roode linten en dassen, dat is waar; maar in de pauze en voor de vergadering praten ze zeer gemoedelijk met haar buren over alles, behalve over de aanstaande commune en de afschaffing van het kapitaal.’

- ‘Nu, die lieve burgervrouwtjes miste ik onder de lijfwacht, welke je hier bracht’, zeide ik; want ik kan dat ultra-verdraagzaam praten van mijn broeder soms niet dulden, hoe veel ik ook van hem houd.

- ‘Neen.... er zijn er onder, die ik zorgvuldig ontwijk. Voor deze enkele vrouwen is het socialisme een godsdienst geworden, waarin ze gelooven als een calvinistische vrouw in de eeuwige verdoemenis van de overgroote meerderheid harer verwanten en vrienden.

‘Van dezen revolutionairen godsdienst is Domela Nieuwenhuis de hoogepriester. Ze brengen hem kransen en strikken. Ze zijn hartstochtelijk in taal en bewegingen, hebben dadelijk bedreigingen in den mond, en zien personen, die zij tegenstanders

achten, omdat ze als heeren gekleed zijn, met een brutalen, neen, met een woedenden blik aan. Een politie-agent is voor deze vrouwen een insekt, dat ze ontwijken, als ze het niet vertreden kunnen. Gelukkig zijn ze klein in aantal, maar enkele van haar heeft men bij het oproer in haar ware gedaante kunnen zien optreden.'

- 'Hoe zag die zaal er uit, waar al die menschen bijeen waren? of zat men in de open lucht?'

- 'Neen, ze komen bijeen in de groote loods. Daar is een tooneeltje opgeslagen. Vijf heeren zitten aan een groene tafel. Op den achterwand zag ik een gesloten en een open raam; één schouwburg-coulisse, één tooneelspeer en een petroleumlamp. Vóór stond het souffleurshokje van 't liefhebberij-tooneel en een muzieklessenaar voor den redenaar.

'Een groot photographisch portret van mijnheer Domela Nieuwenhuis hangt aan de eene zijde van het tooneel, geflankeerd aan de andere zijde door een gesteendrukte plaat met portretten van andere verdienstelijke burgers.

'Vooraan, op en bij het tooneel zaten een aantal jonge mannen en opgeschoten jongens het socialistisch volkslied op de wijze der *Marseillaise* met geestdrift te zingen. Ze zongen eerst een poosje alléén, tot een of ander sterksprekend woord eenigen der ouderen wist te electriseeren, die daarop het lied begonnen mede te zingen.'

- 'Luisteren ze goed, als er gesproken wordt?'

- 'Het is een dankbaar publiek voor hem, die de woorden laat rollen, welke ze gaarne hooren, dan zijn ze elk oogenblik gereed, in daverende toejuichingen los te breken. Maar ze schijnen nog meer op de woorden dan op hun onderling verband te letten. Een redenaar bijvoorbeeld wilde protesteeren tegen de bewering, 'dat de eischen der socialisten uit nijd en begeerlijkheid voortspruiten.'

'Nu begon het gegil, gesis, gefluit en geroep van: 'houd je bek, dat is gelogen.' Een van de heeren aan de groene tafel beukt met ijzeren hand op de tafel en roept: 'maar wees jelui dan toch eindelijk eens stil; deze persoon is geen tegenstander van ons. Hij wil die woorden juist veroordeelen!'

'Luide hoerahs! 'Bravo!' 'O zoo! dan had hij het maar eerder moeten zeggen!'

'Vele lachten en onder gestommel en toejuichingen ging de spreker weer verder.'

- ‘Ik geloof dat velen maar voor de grap meedoen, zeide ik. Zoo stond er een paar weken geleden in *Recht voor Allen* de advertentie: “Heden beviel mijn vrouw van een welgeschapen socialist.” Dat is dunkt mij te grotesk om ernstig gemeend te zijn.’

- ‘Dat is moeilijk uit te maken?’

- ‘Heb je onder je werklieden een enkelen socialist, Eduard?’ vroeg tante aan een van mijn neven die een groote fabriek heeft.

- ‘Geen een, en ik geloof dat er al heel weinig zijn, hier in stad. Ik vraag het zoo wel eens aan mijn kennissen; maar zij hebben geen van allen, zoover zij weten, onder hun knappe menschen, die vast werk hebben, een enkelen van die snuiters.’

- ‘t Is opmerkelijk dat het eene vak er meer heeft dan het andere. Onder smeden, timmerlieden, schrijnwerkers vindt je er bijna geen een, hoor ik,’ merkte tante op. ‘Maar men vindt ze onder de sigarenmakers, kleeremakers, schoenmakers en verwers.’

- ‘Dat vind ik niets opmerkelijk tante’, zeide ik. ‘Weet u wel wat een vervelend werk dat sigarendraaien is? De eentonige vakken, waarbij niet veel te denken valt, waarbij niet veel kunst noodig is, leveren de ontevredenen op. De socialisten geven hun de afleiding, die de salvation-army aan de Engelsche misdeelden, die zich vervelen, verleent. De Engelsche sabbath en de gruwelijke somberheid der eentonige, grauwe, donkere straten van Londen's East end maakten de *salvation-army* aldaar tot een uitkomst. Anders waren honderden wanhopend geworden door verveling. Op Zondag mag er geen muziek zijn, maar de mannen van de *salvation-army* spelen soldaatje en volgen door Hydepark een geestelijk-militair sabbath-orkest van blaasinstrumenten tot eer van het Christendom. De socialisten geven op dergelijke wijze opwinding en afleiding aan honderden, die niets geen afwisseling in hun eentonig, somber leven hebben. Een aantal hunner gaat naar het Volkspark, die er nog liever een clown of een liedjeszanger zouden zien optreden dan een der gevierde sprekers. Let slechts eens op wat de slimme menners van de sociaal-democraten doen en hoe ze leden trekken en zieltjes winnen. Ze hebben een Tooneel-Vereeniging, een Schermclub, een Vrouwenvereeniging; ‘Zanguitvoeringen, afgewisseld door komische voordrachten’, worden in het Volkspark gegeven. Na afloop is er bal. Programma's zijn à 20 cents verkrijgbaar bij de leden der Vereeniging en in de zaal mag volstrekt niet gerookt worden gedurende de uitvoeringen.

‘Al deze ontspanningen zijn nu juist geen kenteekenen van onduldbaar lijden en afgrijselijke armoede!’

‘De *Salvation Army* toont met optochten en militaire muziek der Engelsche Staatskerk hoe ze haar plicht verzuimd heeft, en de heeren van het Volkspark wijzen met hun komische voordrachten en bals eveneens op de fouten bij ons begaan. Zoo heeft men hier bijvoorbeeld de kermis afgeschaft. 't Was onmenschkundig! 't Was brave-Hendrikswerk om per raadsbesluit lieden deugdzaam te maken en datgene te verbieden, waarvan men zelf een afkeer heeft. Toen we heel wat jaren geleden bijeenkwamen om een vereeniging tot veredeling van het Volksvermaak op te richten, zei Heije op de vergadering in Odéon, op zijn levendige wijze: ‘Vermaak.... een mooi Hollandsch woord! vermaken.... anders maken.... dat hebben we noodig, om uit te rusten, als we gezond en frisch willen blijven.’

‘Men heeft in Amsterdam geen kermisliedjes meer, maar nu heeft men socialistische liedjes. Is het beter?’

‘Herman, geef het roode gezangenboekje eens aan dat ik straks in je hand zag.’

De professor stond op en haalde het boekje, dat nu van hand tot hand ging.

Eduard bladerde het door en zeide: ‘Nu, de eerzame burgervrouwen, die in de pauze zoo gezellig met den professor praten, hebben rare vriendinnen. Luistert eens! dit lied zingen ze der vrouwen van de Parijsche Commune toe:

‘Gegroet, o vrouwen, onze moeders en vriendinnen;
Gegroet, o zusters, onze dochters gezellinnen;
Gegroet!
Gij mart'laressen voor de zaak die hen deed sneven
Wier glorievollen dood gij niet woudt overleven;
Heldinnen die voor ons uw bloed zelfs hebt gegeven,
o Vrouwen, weest gegroet!

O Versailliaansch geboeft, o pionniers der Orde,
Trawanten van den dood!
Gij huivert voor een moed, o lage moord'naarshorden,
Die spotlacht met uw lood!
Bezoedelt vrij uw ziel met 't bloed der fiere schoone,
Volvoert uw duiv'lentaak;
Maar eens zal 't nageslacht haar grootsche deugden kroonen:
Zij stierf, - aan ons de wraak!’

‘En dit liedje ‘Aan de Nagedachtenis der Slachtoffers der Commune’ is ook welgemeend:

> Nog daalt de sneeuw... en als gemeene moorders
> Wordt op het sombre strafuitvoeringsplein,
> 't Verwonnen volk, als vuige rustverstoorders
> Ter dood gebracht - alsof het schurken zijn.
> Zij die weleer voor 't Recht te velde trokken,
> Tot 's menschen heil, sinds eeuwen twisteziek:
> Zij vielen, ja, doch moedig, onverschrokken,
> Met d'heilge kreet: ‘Lang leev' de Republiek!’

De professor. ‘Die liederen heb ik nog nooit hooren zingen. Ze staan wel in het gezangboek, maar zijn waarschijnlijk bijdragen van nieuwerwetsche dichters uit hooger stand. Wat ze zingen is door hen zelven gedicht op de wijze van *la fille de Madame Angot*, en andere populaire deunen. Hier is b.v. een lied op de wijze van: “*dat heeft de kat van den bakker gedaan*.” Dat is je ware café chantant-deuntje of kermisliedje. Een man met een witten hoed schuins op het hoofd, een lichte geruite pantalon aan, en de duimen in de armgaten van zijn gebloemd satijnen vest, behoorde zoo iets eigenlijk te zingen, achter het souffleurs-hokje:

> ‘Laatst op een soirée van hoogedelen huize
> Verloor eene freul', bij den dans, haar chignon.
> Hij viel in eene hoek, en de ratten en muizen
> Die smulden, aan 't vet, zich zoo dik als een ton.
> Men zocht overal, hij was nergens te vinden,
> Beschaamd, zonder haar, zag men 't dametje staan.
> ‘Die diefstal,’ dus riepen de heeren, haar vrinden,
> ‘Dat hebben de Socialisten gedaan!’

‘Bravo! bravo!’ riepen de kinderen. Jan Willem keek onrustig.

- ‘Een waar kermisliedje moet steeds min of meer idiotig zijn; daaraan beantwoordt, dunkt mij, geheel het zeer populaire ‘*lied der Petroleurs*’, dat de parel is van het gezangboek der socialisten, en dat ze met geestdrift aanheffen op de wijze van: ‘*très jolie, peu polie!*’ uit Madame Angot. Kom Lise, zing het eens. En Lise hief aan:

‘Petroleum-genooten,
Het is van groot gewicht:
Doet ieder onverdroten
Uw peterolie-plicht!
En komm'ren w'ons in 't geheel niet om
De paap- of geuzerij,
Maar 't volksrecht en petroleum
Blijf steeds ons veldgeschrei!’

In koor hieven wij hierop het refrein van het geestig liedje aan:

Refrein:

Hier petroleum, daar petroleum,
Peterolie rom-en-dom
Zijn wij lompen, laat ons pompen,
Leve lang petroleum!

En in een schaterende lachbui eindigde het koor.

- ‘Zijn er nog meer van die beminnelijke nationale liedjes, Eduard?’

- ‘Wel, ik heb hier bv. nog het zeer populaire ‘*Weg met Heemskerk*’, dat ze, onbeleefd genoeg, zingen op de wijze van ‘*de oude tante*.’ Trek het u maar niet aan, tante Sophie. Ze kennen u niet!

‘Kom. Lise, nog eens zingen!’

‘Toen eens de groote vraag
Om Stemrecht in den Haag
Door 't Volk behandeld werd,
Heeft hij de deur versperd
Der Staten-Generaal
En vulde, heel brutaal
Met *meisjes*, 's lands vergaderzaal!’

En het koor hief lachend aan:

‘Weg met Heemskerk en konsorten,
Laat zonder horten
Ze in d' afgrond storten;
Weg met Heemskerk en konsorten,
Die 't volk verkorten
In zijn recht.’

- ‘Ik geloof dat de meeste vrouwen dit wel zullen zingen,

even als wij, voor de grap en zonder groote beteekenis aan die domme woorden te hechten', zeide tante.

- 'Dat geloof ik ook, antwoordde ik, maar dat bewijst juist, hoe, onder anderen, behoefte aan vermaak, aan ontspanning het Volkspark met welgekleede menschen vult. Een verzetje heeft het werkvolk noodig, even als wij.'

- 'Wel, het moet een aangenaam verzetje zijn, te luisteren naar die eindelooze opruiing tot nijd en wangunst, die opwekking tot haat van hen die wat bezitten. Wat vermaak! te hooren dat onder sommige omstandigheden diefstal en moord niet alleen geoorloofd, maar deugdzaam zijn.'

- 'Misschien zullen de meesten er naar luisteren, gelijk wij naar een roover-roman of naar een spook-historie,' zeide Lise. 'We gelooven er niet alles van, maar we houden van lectuur die wakker houdt.'

- 'Ik help het je wenschen. Mij schijnt het gevaarlijke taal. Wanneer de leiders op de kapitalisten razen, dan maakt de meerderheid van de hoorders zich de voorstelling, dat allen die niet tot de handwerkslieden behooren, kapitalisten zijn, die als parasieten leven ten koste der arbeiders. Iedere burger wordt door hen met een kapitaal gecrediteerd....'

- 'Gediscrediteerd, zou ik liever zeggen,' riep Eduard, die aardig wilde zijn.

- 'Daaraan hebben de leiders schuld. Zij weten wel beter. Wat moet de onwetende denken als hij Domela Nieuwenhuis hoort verklaren, dat iemand die in hongersnood brood steelt *goed* doet.... dat een arbeider die in kommer en zorg is, en dan in wanhoop de hand slaat aan het leven van anderen, enkel in staat van zelfverdediging is, die *geoorloofd* is volgens het wetboek van strafrecht!'

- 'Ik begrijp niet, hoe een beschaafd en wel onderwezen man zulken misdadigen onzin kan gelooven, en zoo kan opruien,' zeide tante.

- 'Maar tante,' riep Jan Willem, 'hij was volstrekt geen onruststoker van huis uit. Hij treedt enkel dus op, om de aandacht van de regeerende klassen te trekken op de beweging voor Algemeen Stemrecht.'

- 'Goeje geduld! jongen, wie heeft je dat wijs gemaakt! Spreek toch niet zoo lichtzinnig over oproerstoken en vergoelijking van moord en diefstal, als over een middel om staatkundige meeningen te adverteeren.'

- ‘Het is belangwekkend op te merken met welk vroolijk gevoel van onverantwoordelijkheid jongelieden met zulke quaesties spelen’, zeide de professor. ‘Het is als of ze paradoxen verdedigen om zich in spreken te oefenen in een *debating-club*.

‘Neen, dan heb ik een edeler denkbeeld van de leiders. Een gevoelig hart, dat ondragelijk leed, als het druk en ontbering zag, zal wel de eerste beweegkracht zijn geweest. Na eens te zijn begonnen met een plan om omver te werpen in plaats van te hervormen, kunnen ze niet meer terug.

‘Het is ontzaglijk moeielijk voor iemand met een systeem om verstandig en gematigd te zijn.

‘Ik beschouw de eerlijke leiders onder hen als zieken, die door innig medelijden met de onterfden der maatschappij, door ontzetting bij het aanschouwen van zooveel smart, hun bezinning verloren, kleurenblind werden en alles rood zien.’

- ‘Ik heb eens de geschiedenis gelezen,’ merkte tante op, ‘van een koetsier die 's morgens in een greppel wakker werd. Hij zag een verbrijzeld rijtuig naast zich en twee kreupele koetspaarden met hangend tuig langs den weg grazen. Hij wreef zich de oogen, en, nog verdoofd door zijn val, merkte hij langzaam sprekend op, dat hij, zoo hij Jan Snijdoor heette, door woest rijden het eigendom van zijn meester vernield had, maar, als hij wellicht iemand anders was, dan had hij een span goede paarden met mooi tuig onbeheerd op den weg gevonden.

‘Toen de lijken begraven werden van de ongelukkigen, die van het stoken der socialisten de slachtoffers werden, had ik hoop, dat eenige der leiders tot bezinning zouden komen, dat ze ontwaken zouden tot het besef, dat ze werkelijk roekelooze volksmenners zijn, die door woeste taal onwetenden in het onheil stortten.

‘Maar de ontevredenen hebben allen reden voor hun ontevredenheid’, riep Jan Willem. ‘Wat wordt er niet verschrikkelijk geleden in onbewoonbare vertrekken, volgepropt met vader, moeder, groote en kleine kinderen. Denk eens aan die bleeke, ziekelijke vreugdelooze meisjes, tobbend onder werk boven hun kracht, geduldig zwoegend, met een broertje op den arm. De magere schouders en dunne armen zijn blauw door wreede slagen en stompen van hun dronken vader. Ze wonen in vocht en koude, in benauwde lucht en onzedelijkheid. Hebben zij, die dit niet langer kunnen aanzien, geen recht zich aan te sluiten, om een beteren toestand, des noods met geweld te verkrijgen.’

- ‘Jongen, jongen, wat ben je weer aan het doorslaan!’ zeide tante.

Jan Willem. ‘Maar ben ik dan zoo onredelijk? Ik vraag niets dan rechtvaardigheid.’

De prof.: ‘Niets anders dan rechtvaardigheid! Lieve hemel! wel zeker; ik ben zeer tevreden van aard. Ik vraag niets dan volkomen gezondheid en anderhalve ton per jaar! Maar, mijn lieve jongen, rechtvaardigheid is niet iets, dat maar zoo voor 't grijpen ligt. Rechtvaardigheid eischt groote kennis, scherpzinnigheid, gezond verstand, een edel hart, een ontwikkelde verbeelding en tijd, veel tijd en moeite en eindelooze zelfopoffering. Ge vraagt dus niets dan rechtvaardigheid, niets dan het kostbaarste wat bestaat, van de honderde menschen met wien ge in aanraking komt. Ieder heeft haast .... en ge vraagt iets dat tijd eischt! ieder denkt vooreerst aan zijn eigenbelang .... en ge vraagt zelfverloochening! iedereen is min of meer traag en behept met vooroordeelen en ge vraagt....’

Jan Willem. ‘Begrepen, begrepen! Ik vat iets ook zonder een lange preek. Rechtvaardigheid is dus een weelde-artikel!’

De prof.: ‘Rechtvaardigheid is geen weelde-artikel, jonge heertje, want ze is niet voor geld te koop, maar in onze zeer samengestelde maatschappij is ze zoo voor arm als voor rijk even moeielijk te verkrijgen, als volmaakte liefde.

‘Wanneer men onze arme, menschelijke maatschappij vergelijkt met een ideaalstaat door alwetende, zondelooze menschen bewoond, en op dat droomenland blijft staren, dan ziet men na een poos niet helder meer. De volksmenners laten hun volgelingen zich suf turen op het onbereikbare.

‘Ik geloof dat Domela Nieuwenhuis “la fascination Donatique” uitoefent, door zijn geloovigen zoo lang te laten staroogen op het door hem aangeduide punt, dat ze allen gedachteloos den magnetiseur volgen.’

- ‘Ja, en hij neemt ook het liefst proeven’, zeide ik, ‘avec des jeunes gens’, die eerst door het schreeuwen van de Marseillaise in de stemming worden gebracht.’

- ‘Oom, nu bewijst u, dat u Donato niet gezien heeft, want hij laat niet staren..... in *la fascination immédiate* ligt zijne kracht.’

- ‘Wat jongen? jij bent toch dien magnetiseur niet gaan zien?’ vroeg tante.

- ‘Ja zeker, en het was interessant. Precies alsof wij in een gekkenhuis waren! 't Was opwindend! Op kunstmatige wijze zagen we toevallen te weeg brengen en we werden aangekeken door jongelieden met stijve armen, beenen en nekken, opengesperde kaken en oogen met zooveel wit, dat het was alsof ze ons die op een bord aanboden.’

- ‘Ik kan niet zien,’ zeide de professor, ‘dat de denkkracht onzer jongelui tegenwoordig zoo groot is, dat men die met voorbedachten rade behoeft te verlammen. Daarvoor zorgen de caféschantant en de bierhuizen wel.’

- ‘Jan-Willem is zeker in het belang van zijn toekomstpoëzie gaan zien op welke wijze hij op den wil en de persoonlijkheid van anderen een verdoovenden invloed kan oefenen. Hij onderwijst zich door vivisectie. *Il est dans le mouvement*.’

- ‘Maar, oom, ik ben nog jong. Ik heb niet reeds alles gezien.’

- ‘En waarom zou men alles zien?’ vroeg de professor.

- ‘Wel, wat ik er van hoorde, vond ik erg vreemd en ik onderzoek gaarne wat ik niet begrijp. Daarom woon ik ook, zoo dikwijls ik kan, vergaderingen van spiritisten bij.’

- ‘Ik vind je spelen met al die spokerij veel roekeloozer’, zeide tante, ‘dan de Ruyter's waaghalzerij toen hij op zijn hoofd ging staan op het torenhaantje. Hij waagde zijn hals, maar jij je hersens, jongen. Geloof je bij geval dat de duivelbezweerders duizend jaar geleden leefden? Toen je op school soms moest hooren, dat je geen heksenmeester in het rekenen waart, leerde onze eerlijke taal je reeds, hoe onze voorvaderen in heksen geloofden. Weet je wel, dat Vader Cats, als jong advocaat, nog van tooverij beschuldigde vrouwen had te verdedigen, en er een paar van pijnbank en marteldood redde? Hij zong er op zijn ouden dag nog van:

> ‘Het wijf dat voor dien tijd van ieder was verfoeid,
> Bleef stil en zonder blaam, door niemand ooit gemoeid;
> En ziet nadat het hof dit vonnis had gegeven,
> Scheen alle spoockerij al uit het land verdreven’.

‘Het geloof in heksen en spoken en geesten zit menigeen nog in merg en bloed. Wat doe je dan in die toovercirkels, waar ze in zulk duister zitten, ‘dat het is om te leeren tooveren’ gelijk onze geestige volkstaal zegt.

‘De middeleeuwen zijn nog maar een menschenleven of twaalf van ons verwijderd, en het is spelen met scheermessen, om, voor de aardigheid; op je gezond verstand in donkere kamers door zenuwachtige wezens proeven te laten nemen.

‘Iedereen spreekt altijd van “onzen beschaafden tijd”. Ik vind dat het vernis er nog zoo dun op ligt. Zelfs de beschaafde standen toonen vaak door hun voorbeeld dat ze niet beseffen ook de beschavende standen te moeten zijn. Wij hebben op de zandwoestijn een smal paadje gewonnen. Laat ieder maar zijn best doen dat groen en frisch te houden. Soms, als ik het staren der geestenzieners opmerk en het messenscherpen der onverdraagzame, eigengerechtigde ketterjagers links en rechts weer hoor, dan denk ik: daar komen de zandgolven van de woestijn weer aanrollen.’

- ‘Ja, de dwepers gelijken wel wat op de kinderen der woestijn, de Bedouïnen met hun fatalisme en hun geloof in den profeet.’

- ‘Er behoort toch moed toe, om door de zandzee dus te komen aanstormen, opallen, die iemand niet als profeet erkennen,’ merkte Lize, al lachend op.

- ‘Zeker! als ik de *Heraut* en dergelijke onchristelijke bladen lees, sla ik steeds de handen ineen over den reusachtigen moed van de nieuwe Calvinisten om doode vijanden te bevechten! In plaats van te schwadroneeren boven theologische twistvragen, die sinds lang dood en begraven zijn, moesten zij liever de machtige levende vijanden der Maatschappij aandurven, als daar zijn, dronkenschap, luiheid, zelfzucht, pauperisme.’

- ‘Maar, dat is een boel moeielijker!’ zeide Lise.

- ‘Ja, dat is een heele boel moeilijker!’

- ‘Daarom doet u beter, partij te kiezen voor Domela Nieuwenhuis, die dat wil!’ zeide Jan Willem.

- ‘Partij kiezen voor revolutie links of rechts! alles of niets! daar ben je weêr!’ zeide tante, mij te hulp komend. ‘Atheïst of Calvinist; Kuyperiaan of socialist! Maar in elk geval: revolutie.’

‘Als jij een motto onder je burgelijk wapen neemt, dan moet je kiezen: alles of niets!

‘Papperlapap, welke een hevige, felle menschen zijn de christenen en wijsgeeren tegenwoordig! Je laat allen je vlieger zoo hoog in de lucht, dat je geen eindje touw meer in je hand hebt. Een enkele ruk en daar sta je.’

- ‘Dat is een mooi beeld, tante.’

- ‘Ja, een herinnering aan den vliegerwedstrijd!’ antwoordde ze lachend. ‘Maar het beeld is juist! Alles moet tot zijn uiterste eonclusie voortgeduwd en gestuwd. Je bent Franschdol met je logica. Gij, geavanceerden, maakt propaganda voor je beginselen, alsof het socialisme een nieuwe Islam ware en men allen moest dwingen om in te gaan. Alles moet met geweld geschieden, en zoo snel mogelijk! Al die hevige revolutiemannen van linker- en rechterzijde verblinden het oog met hun schelle kleuren.

‘Soms vermoed ik dat de boomen met wild gebalk als van ezels zullen gaan groeien en dat wij de appelboomen zullen hooren bloeien met woedend gegil.... maar de natuur blijft zich gelijk, groeit, is stil en zwijgt.

‘Maar gij, geavanceerden, groeit onder accompagnement van zenuwachtige toekomst-muziek, met hevig geluid van koper, dat de arme menschelijke stem onhoorbaar maakt.’

- ‘Tante, laat ons in zak en asch gaan zitten’, zeide ik, ‘want het is de schuld van ons allen, die ieder op zijn beurt elkander voorgebazeld hebben, dat de 19de Eeuw zoo iets buitengewoons en ongeëvenaards is. Door stoom worden we over de aarde voortgedreven! Met stoom moet nu de maatschappij ook worden hervormd. Wonderen zijn gedaan in wetenschap en nijverheid tengevolge van proefnemingen.

‘Vooruit jongens! laat ons nu eens het zelfde doen! .... laat ons eens een stoute proef nemen in de maatschappij door den bijzonderen eigendom verbeurd te verklaren en een stuk of wat van de tien geboden af te schaffen.

‘En zoo doen ze allen op roekelooze wijze proefnemingen - onder anderen met dynamiet - juist als die morsebel van een Piet die pas chemie leert.

‘De andere revolutionairen zijn ook aan het probeeren van wondermiddelen. Ze willen nog eens de steeds mislukte proef nemen met een calvinistische theocratie, met den bijbel als grondwet en een tekstuitlegger als heerscher.’

- ‘Ze doen ten minste een poging ten goede, terwijl de wereldsche menschen onverschillig blijven toekijken’, meende Jan Willem.

- ‘Wel de andere-wereldsche lieden, die enkel voor het hiernamaals waken, doen waarlijk niet veel beter. Wat zouden zij

ontzaglijk veel goed hebben kunnen doen als ze een deel slechts van hun hartstocht en slimheid en geestkracht sinds eeuwen eens gewijd hadden aan het bereikbare, aan de verbetering van den toestand der armen, aan daden in plaats van aan woorden.'

- 'Maar heeft Dr. Kuyper b.v. dan nooit het iniatief genomen om iets stand te brengen voor de onterfden der maatschappij?' vroeg Jan Willem.

- 'Wel zeer zeker! Ik dank je dat je mij dit helpt herinneren! Ik was schandelijk onbillijk! Hij heeft op de krachtigste wijze medegewerkt. Heeft hij niet in zijn program de titels van eenige hoofdstukken aangeduid, die hij gaarne door iemand anders behandeld zag in het wetboek op den arbeid. Met zeldzame edelmoedigheid heeft hij die titels gratis ter beschikking gesteld van den een of ander, die juist niets te doen heeft en die de hoofdstukken verder wil afwerken. Ontzaglijk is de hulp dus gegeven! Hoort slechts:

'Titels van het Wetboek. Algemeene bepalingen. Van de uitbetaling der loonen. Van de emolumenten. Van de gezellen. Van de meestersknechts'.

'Dit is bondig en toch degelijk! Ik ben plan op dezelfde wijze eerstdaags een roman en een wetenschappelijk handboek te schrijven.

'Titel van den Roman: *De Roos van Saron*. Titel van het degelijk handboek: "Van de bacteriën". Tot dezen ernstigen voorbereidenden arbeid gevoel ik mij instaat, na de ruste der vacantie.'

- 'Er is toch iets in die titels door Dr. Kuyper gekozen, dat tot denken aanleiding geeft.'

'Wel zeker!' 'Van de meesterknechts!' Op sobere wijze geeft dat een kijkje op een heerlijken gezichteinder!' merkte Eduard op.

- 'Die soberheid verdient waardeering. We zijn die niet van hem gewoon. - Zoo heeft hij onlangs op breedsprakige wijze eenige dozijnen hoofdartikels over "de liefde" geschreven. Hij was zoo gul met zijn woorden, dat hij twee en een halve maal de geheele Hollandsche taal gebruikt heeft voor deze lichte hoofdartikels. Nu is het waar dat hij over liefde dan ook kan spreken als een deskundige! Welke heerlijke harmonie tusschen woorden en optreden!'

- 'Oom, ik blijf er bij, dat u onbillijk is. Hij heeft door

die titels toch aandacht gevestigd op de moeielijkheden die te overwinnen zijn.'

- 'Ongetwijfeld! Er is zelfs iets aanvalligs en ongekunstelds in de manier om een moeielijkheid te overwinnen enkel door te verklaren dat ze bestaat'

- 'Dit doet mij denken', zeide tante, 'aan een preek, die ik een paar jaar geleden eens hoorde van een doorreizenden *Reverend*, ik weet niet meer wien, in de Episcopaalsche kerk hier. Het is mij alsof ik hem nog hoor:

There is a difficulty in this passage, a *great* difficulty, my brethren; but let us look the difficulty *boldly* in the face.... *and pass on!*'

Tante zeide dit op zoo grappig-plechtige wijze, dat we allen hartelijk lachten.

Jan Willem natuurlijk ook, want hij is veel te goedlachs voor een echten radikaal. Maar hij gaf daarom geen kamp. Neen, hij moest mij nog even een prik geven.

- 'Oom, u is erg scherp tegen al de ultra's, die niets vermogen. Waarom kunt u niet mededeelen welke oplossing der sociale vraag u gevonden heeft.'

Lise stond op. 'Nu, dag Maurits! Ik hoop je hiernamaals weder te zien in een betere wereld.'

- 'Wat is dat nu weer voor een malligheid?' vroeg tante.

- 'Jan Willem eischt dat Maurits zoo eventjes aan het dessert het onoplosbare zal gaan oplossen. Als hij daaraan eens begint, is hij vóór zijn dood niet klaar.'

- 'Blijf maar zitten, Lise. Ik ben te oud, om mij zoo gemakkelijk te laten vangen.

'Jan Willem zou evengoed tegen een doctor kunnen zeggen: "och, dicteer mij even het recept van een drankje, dat alle zieken gezond maakt." Iemand, die geen universeel geneesmiddel bij de hand heeft, is een *humbug*. Leve de hoogleeraar Holloway! En dan, Jan Willem, welk een misdaad van *lèse hilarité*, om als onderwerp van gezelligen kout, zulk een log gevaarte ter tafel te brengen!

'Een gesprek onder vrienden is geen betoog en evenmin een debat. Het is geen poging om gelijk te krijgen. Ieder geeft wat hij heeft. Men rust uit en gevoelt zich gelukkig door zich eens, zonder angst voor verkeerde uitlegging, te uiten. Men krijgt versche lucht. Men denkt hardop. Men vergelijkt zijn

ervaring en zijn opmerkingen met die van vrienden. Men zoekt naar een punt van overeenstemming, naar een grootst gemeenen deeler. Men weegt zijn woorden niet op een goudschaaltje. Men durft overdrijven, een dwaasheid zeggen, lachen, zich zelf en zijn beste vrienden in het ootje nemen. Een gesprek is levend, buigzaam, vloeibaar - het bevriest soms in een boek en is dan koud - want de menschelijke stem geeft er een meening en bedoeling aan, die de beste gegoten letters niet kunnen overbrengen. Al pratende ontdekt men, dat men dingen weet, die men niet wist dat men wist. De levende stroom van het gesprek sleurt dansende en schuimende gouddeeltjes mede uit alle hoekjes van 't geheugen. Men praat en kout niet, om overwinningen te behalen, om te overtuigen, of zoo ter loops de sociale quaestie op te lessen. Neen, praten is jagen. Men gaat met zijn vrienden het duin in en poogt een paar denkbeelden onder schot te krijgen. Niet stelselmatig. Geen drijfjacht met een degelijken stokslager, die tegen het kreupelhout beukt. Neen, men gaat gezamenlijk de hoenders achterna in het duin. Welke verscheidenheid van gezichtspunten! van hoeveel belang is het weêr! Welke kijkjes op zee en land, op het oneindige, op kerktorens en aardappelvelden. Er is wedijver, vriendschappelijke wedijver, en soms stapt men in een konijnenhol.

‘De makker die zelden raakt is - als hij maar goed gehumeurd is en zijn vrienden niet voor patrijzen aanziet - dikwijls vermakelijker dan de beste schutter.

‘Men lacht, men schertst, men wordt soms een weinig opgewonden door de ongewone vrijheid, men is niet deftig, men wordt weer jong. Al pratende, en van den hak op den tak springende, geniet men meer dan van een degelijken wandeltocht van Amsterdam naar Haarlem in een rechtelijn over den straatweg.

> ‘Waar werd ooit op een straatweg genoten
> Wat het hart van een schoolknaap bekoort.’

‘Praten is jagen. Gezellige babbelaars zijn steeds zoekende, speurende, beproevende. Ze veranderen telkens van plaats, van richting. Ze zijn niet koppig, en verschansen zich niet boven op een duin: hier zal ik een koppel hoenders vinden al moest ik tot zonsondergang wachten.

‘Men schuwt algemeenheden en jaagt niet het afgetrokken denkbeeld wild, maar een sterkvleugligen, levenslustigen patrijs.

“Bij voorbeeld”, dat is het ware woord in een gesprek! Geen beter middel is er om tot zelfkennis te komen dan praten. Men meet zijn kracht met die van zijn vrienden. En praten gaat niet mechanisch. Neen, dat is het mooiste. Het is een kunst. Het lukt niet altijd. Men moet gedisponeerd en in de ware omgeving zijn. Een sympathieke tegenstander helpt, een dispathieke bondgenoot ergert. Het beste van een familiedag is juist, dat men met vrienden en vertrouwden bijeen is en ongegeneerd zijn hart eens luchten kan.’

- ‘Maar oom, tot welk besluit komt men ten slotte, na dus van den hak op den tak springende een paar uur gesproken te hebben?’

- Tot het besluit dat de conclusie mij niets kan schelen. Ik ken jagers die nooit hoenders eten. De zoons vonden geen verborgen goud in den akker, maar de oogst was heerlijk. Men vindt vaak wat men niet zoekt. Men geniet van het leven, van licht en lucht, maar oefent zich, men leert opmerken en wordt gezonder en sterker. Laat ons dus praten!’

- ‘Ik vind dat enkel een aardig spelletje! Wat heb ik bv. aan uw kritiseeren van de socialisten, als u geen juist bepaalde meening hebt van hetgeen men doen moet om de maatschappij weer gezond te maken.’

- Het bezit van juist bepaalde meeningen over alles is een mathematische weelde, die de meesten onzer zich moeten ontzeggen. Maar ook zonder die alwetendheid te bezitten heb ik volkomen het recht om bij voorbeeld een beweging af te keuren, die begint met een paar van de tien geboden af te schaffen.’

- ‘Zoodra ik hoorde,’ zeide tante, ‘dat gepredikt werd: gij moogt stelen als ge honger hebt: gij moogt doodslaan als gij gebrek lijdt,’ gevoelde ik, dat de sociaal-democraten bij ons niets zullen vermogen. Als ons volk werd medegesleept door hen, die haat en afgunst prediken, die geen enkel beroep doen op wat edel en heilig in de menschelijke natuur is, dan zou het niet langer het volk zijn, dat Bestevaer tot nationalen held heeft en fier is op vrome voorvaders. Zulk een nihilistenleer vormt hier geen martelaren. Dat mag ze doen onder Tartaren en Russen, maar niet bij ons.

‘Ga maar eens naar het Leidsche plein! Luister naar de toejuichingen van het schellinkje, als de ellendeling ontmaskerd wordt en met goede, rollende woorden verkondigd wordt, dat

deugd goed en misdaad slecht, dat zelfopoffering edel en stelen gemeen is!

‘Die juichkreten doen je het instinkt van je volk kennen. We zijn van te goed ras om met nihilisten te heulen. Ik vertrouw op den aard, op het edel geërfde instinkt van ons volk.’

- ‘Als uw eenige hoop gevestigd is, tante, op dit instinkt van ons volk, zeide Jan-Willem, dan leunt u geloof ik op een gebroken riet. Ik geloof, dat het eerste instinkt van den mensch dat van zelfbehoud is. Het instinktmatig verlangen naar warm eten, naar dikke wollen dekens en een droog huis zal het krachtigst blijken, zoodra het geloof veld wint, dat de sociaaldemocraten dit alles kunnen geven, door afschaffing van het bijzonder eigendom.’

- ‘Krachtiger dan de stem van het geweten, die roof en moord verbiedt? Dat klinkt cynisch uit zoo jong een mond. Ge praat onnadenkend anderen na.... dat meen je niet, mijn jongen! Je stamt door je moeder van Hugenoten af. Tot die duizenden zeide men: ‘Hier rijkdom, eer, veiligheid, daar de galeien! Je goed wordt verbeurd verklaard, je kinderen zullen je ontroofd worden! Zweert je godsdienst af!’ Welk instinkt won? vroeg tante, diepgeroerd.

- ‘Jan Willem,’ zeide Herman, ‘een democraat, die het edele instinkt van zijn volk loochent, gelijkt op een duiker, die de luchtbuis boven zijn hoofd doorsnijdt. Als je algemeen stemrecht invoert, om je model-staat te verkrijgen, dan vertrouw je de macht toe aan het instinkt der groote menigte. Wanneer je staatkundige macht laat uitoefenen door hen, die nog nooit staatkundige geschiktheid toonden, dan kan dit slechts zijn op één grondslag: dat je hun aard, hun gezond verstand vertrouwt, dat je hun instinkt goed acht. Het is een axioma van Herbert Spencer dat er geen staatkundige alchimie is, die iemand in staat stelt goud gedrag te verkrijgen uit looden instinkten.

‘Het instinkt moet voor niet-onderwezen, onervaren kiezers zijn wat de zwemgordel is voor hen die nooit zwemmen leerden.

‘God geve, dat zij, die een geheel volk in de diepe wateren willen werpen, recht hebben, om op het omhoogstrevende van dat instinkt te rekenen, want als het van lood is, dan zinken we met hen mêe.’

- ‘Oom, in het zand kan niemand leeren zwemmen, men moet te water.’

- ‘Ik vind het echter vrij gevaarlijk een onervarene dadelijk in diep water te werpen. Wij, die voor geleidelijke hervormingen zijn, willen hem eerst in ondiep water brengen en onderwijzen.’

- ‘Ja, u wil ze aan het lijntje houden, maar wat geschiedt er als de overstrooming u overrompelt?’

- ‘Dat is wat al te veel beeldspraak voor mijn smaak!’ zeide tante. ‘Ik geloof dat ons volk een goed volk is, maar ik zou wel eens willen weten of het geheele volk naar het stemrecht zoo verlangt als men beweert.

‘Wanneer men over ‘het volk’ spreekt, denkt men al te vaak uitsluitend aan de werklieden in de groote steden, of slechts ook aan het rumoerigste deel er van. Voeg er aan toe onze zeelieden, visschers, schippers, landbouwers, dorpswerklieden, dan hebt ge een beter beeld voor u. In dat volk vertrouw ik. Daarvan kan men met instemming zeggen:

> Du peuple il faut toujours poète qu'on espère,
> Car le peuple, après tout, c'est de la bonne terre,
> La terre de haut prix, la terre de labour,
> C'est ce sillon doré qui fume au point du jour,
> Et qui, rempli de sève et fort de toute chose,
> Enfante incessament et jamais ne repose.
> C'est lui qui pousse aux cieux les chènes, les plus hauts,
> C'est lui qui fait toujours les hommes les plus beaux;
> Sous le fer et le soc, il rend, outre mesure,
> Des moissons de bienfaits pour le mal qu'il endure;
> On a beau le couvrir de fange et de fumier,
> Il change en épis d'or tout élément grossier,
> Il prête à qui l'embrasse une force immortelle;
> De tout haut monument c'est la base éternelle,
> C'est le genou de Dieu, c'est le divin appui;
> Ainsi malheur! malheur! à qui pèse sur lui.

- ‘Er zit gang in die verzen,’ zeide de professor, en de eerste regel drukt juist uit wat ik straks opmerkte:

> Du peuple il faut toujours poète qu'on espère.

‘Maar ik vind dat er onder de Franschen nog al eenigen zijn die deze hoop wel wat beschamen.

‘Ik hoop meer op de degelijke hoedanigheden van ons eigen volk. Ons volk heeft meestal gezond verstand, een eerlijk ge-

weten en moed getoond in slechte tijden. Pieter Corneliszoon Hooft zeide in zijn geschiedenis reeds: ‘de maghtigste veranderingen zijn hier te lande bij aanstichting ofte immers dapper toedoen des gemeenen mans ingevoerd.’ De zelfzucht en onverschilligheid der hoogere standen zijn even gevaarlijk als de zelfzucht en dweepzucht van het volk. Even als Bakhuizen van den Brink, zoek ik b.v. een man die het vaderland niet meer liefheeft dan den vreemde, vooral ‘onder uwe overbeschaafden, onder uwe over-wijsgeerigen.’

‘Doch al dit vertrouwen neemt niet weg dat het geheim van een gezonden staatkundigen toestand een juiste verdeeling is van verantwoordelijkheid.

‘De onbeperkte heerschappij van den wil - ook van een goed volk als het onze - vrees ik. Beperking is noodig. Zelfs in Amerika heeft de president tienmaal meer macht dan een constitutioneel koning.’

- ‘Mijn vrienden beweren dat die beperking onnoodig is,’ beweerde Jan Willem. ‘Ze willen volstrekte volkssouvereiniteit. En bovendien: Goed instinkt of niet, de ontevredenen zijn licht even goede kiezers als pluimstrijkende winkeliers en de onverschillige regeeringsklasse.’

Daar begon Lise op eens:

> Petroleum-genooten,
> Het is van groot gewicht:
> Doet ieder onverdroten
> Uw peterolie-plicht!
> En komm'ren w' ons in 't geheel niet om
> De paap- of geuzerij,
> Maar 't volksrecht en petroleum
> Blijft steeds ons veldgeschrei!

En wij in choor vielen in:

> Hier petroleum, daar petroleum,
> Peterolie rom-en-dom
> Zijn wij lompen, laat ons pompen,
> Leve lang petroleum!

Maar het zingen van dit lieve nationale liedje bleek te opwindend voor Jan-Willem. Hij werd warm, erg warm.

- ‘Wat bewijst dit nu?’ riep hij driftig uit.

- ‘Niets! niets!’ riepen we allen.

- ‘Oom Herman, ik begrijp niet dat u ook al mede lacht, (de professor keek hem berouwvol aan). Waarom sluit u toch het oog voor het onvermijdelijke. U doet precies alsof men het. Algemeen Stemrecht kon tegenhouden. Wat baten phrases, spot of gejammer? Niets! De democratie nadert. Het algemeen stemrecht brengt haar. Zij wordt overmachtig in Frankrijk en Engeland. Ze omsingelt u. Ze is niet te weren. Ik moet soms lachen over al het misbaar dat zenuwachtige menschen maken, die het algemeen stemrecht vreezen. Als een storm in aantocht is, zie je de stomme dieren bij ons op de wei achter de beukenlaan, ook heen- en wederrennen in zwaren galop met de staart in de hoogte. Maar ze doen er geen goed mede. De groote macht .....’

Maar nu barstte het lang ingehouden gelach van alle zijden los. Al te zot was het beeld ons voor oogen getooverd van onzen bescheiden, kleinen professor, die als een verschrikte koe met de staart in de hoogte door de wei rende uit angst voor het algemeen stemrecht.

- ‘Jan-Willem, is dat een uitschelden van je oom!’ poogde tante Sophie te zeggen, tusschen haar lachen door.

O! die hartelijke, gulle, frissche, onbedaarlijke lach van tante Sophie! Ze brengt buitenlucht in een Amsterdamsche binnenkamer en verdrijft maniertjes en *humbug* als een Westewind de muggen op het strand. Alles lacht, oogen, mond, stem, schouders. ‘Ze ziet er zoo allergezelligst uit als ze lacht’ zeggen mijn dochtertjes.

Jan Willem lachte zelf hartelijk mede en zeide: ‘dat bedoel ik natuurlijk niet, oom!’

- Neen!’ antwoordde de professor. ‘Het lag meer in den toon van je stem. Ge spraakt alsof gij alleen het wist. Dat is een verkeerd aanwendsel. ‘We zijn geen van allen onfeilbaar, zelfs de jongste onzer niet’, gelijk mijn vriend prof. Thompson te Cambridge placht te zeggen.

‘Intusschen hoop ik dat die aanstaande stormwind, waarvoor het domme vee zoo bang is, de tien geboden - waarover wij het eigenlijk hadden - sparen zal.

- ‘Daarop is niet veel kans’ merkte ik op. ‘De beweging tot afschaffing der tien geboden wint overal kracht. Er komt iets Aziatisch in Europeesche toestanden. We hebben tegen-

woordig oproermakers, die al ronselende en roovende de hand leggen op vorsten, die Prins Alexander van Bulgarije uit zijn slaapkamer stelen en een poging doen om den jongen koning van Spanje uit zijn wieg te kapen, om dus *à la baisse* te speculeeren. Men poogt treinen te doen ontsporen, vuurt op landeigenaars en ieder die hindert, men poogt Chicago, gedeelten van Londen en nu weer Weenen in de lucht te doen springen of in vlammen te doen opgaan. Neen, de tien geboden zijn tegenwoordig niet populair.

'Intusschen vind ik al die misdaden en al die woede volstrekt geen onbevredigend teeken des tijds! Ik verwacht er het beste van. Ik vind ze hoopvol. Aan de onverschilligheid, die ons zoo lang geteisterd heeft als mist, welke scheepvaart stuit, komt een einde. De grootste beweegkracht in de maatschappij laat zich weder gelden....

- 'Ja, de liefde!' zeide Elise, die niet geluisterd had, daar ze bezig was ons een likeurtje in te schenken.

- 'Neen, de haat,' antwoordde ik. 'Ik ken in Amsterdam eenige menschen - er is zelfs een bankier onder - voor wien liefde, menschenmin de groote beweegkracht is, maar voor de meerderheid is haat de ware drijfveer. Kijk maar eens bij de verkiezingen. Zij, die een candidaat weren willen, doen veel meer moeite, dan zij, die er een gekozen willen krijgen. Om goed te kunnen haten moet men krachtig kunnen gevoelen en volkomen zeker zijn van zijn goed recht. Wij zijn daarom slechts zwakkelingen, in vergelijking met die felle, revolutionaire haters in kerk en staat, die ons het vuur aan de schenen leggen en ons de onverschilligheid wel zullen afleeren. Wij hadden toch langzamerhand de kleur aangenomen van onze grijze omgeving. Dogmatische haat was ons vreemd geworden. We leerden geven en nemen; we hadden geen sterke politieke overtuigingen; we troffen gaarne een vergelijk. We hielden ongeveer evenveel van onze vijanden als van onze kennissen. We oordeelden niet scherp over groote quaesties....'

- 'We doen het alleen over de kleine foutjes onzer beste vrienden' lachte Lise, terwijl ze mij wat chartreuse schonk.

- 'Dank je. Een beetje cognac er bij, anders is het te zoet.

We zijn verdraagzaam, opzichtig verdraagzaam. We maken allerlei soort van verontschuldigingen voor oproermakers....

in den vreemde en voor vervolgzieke dwepers.... van wien we zelve geen last hebben.

‘Dat was anders in den goeden, ouden tijd, waarop wij allen zoo trotsch zijn. Luistert maar eens naar het tandenknarsend twisten in den bloeitijd van de Dordtsche Synode. Hoe werden Oldenbarneveld en de de Witten gehaat! Hoe tam was de haat voor Thorbecke in vergelijking! Hoe haatte men elkander in Griekenland en Rome! Neen er is hoop voor ons volk! De oude beweegkracht is weer zoo frisch als ooit. Leest *Heraut* en *Recht voor Allen*. Hoe bitter haten de nieuwerwetsche Calvinisten de beschaafde Irenischen en geloovige Ethischen.

‘Welk een toorn en welk een woordenvloed! Ze worden uitgescholden, beklaagd, uitgelachen, veroordeeld, aan de kaak gesteld, beleedigd, bespot en gesteenigd. Op de meest haatdragende wijze wordt er voor hen gebeden. Want het is weer de echte, felle, ongekunstelde familie-haat, de vergiftigste van allen! Ze haten de broeders veel meer dan de modernen. Hoe bloedig is de haat der Sociaal-Democraten tegen allen die de Maatschappij verdedigen. Hoe dreigen ze met wraak, wraak, wraak, als ze eens mochten winnen.

‘Neen, het wordt weer de goede oude tijd! Aan de onverschilligheid komt een einde! vooruit, anarchisten, nihilisten, socialisten, Calvinisten, communisten, vooruit, en los op de Maatschappij! En avant! marche! Leve de haat!’

- ‘Neef Maurits! wat ben je opgewonden! Ik vind wat je zegt allernaarst.’

- ‘Naar, maar waar, tante, zou onze dichter Jan Willem zeggen. Is het niet waar? Haat men elkander in gereformeerde kringen niet weder met gouden-eeuwsche felheid? Groote gebeurtenissen moeten aanstaande zijn. De Franschen haten de Duitschers, en het eene deel der Franschen haat nog bovendien het andere. De Hongaren haten de Russen. De Russen haten de Duitschers. De Engelschen haten Gladstone, Parnell en de Russen. De Italianen haten de Franschen. De Czaar haat zijn neef Alexander! De haat is tot wonderen in staat. Wil men vijanden verzoenen, geef hun dan een gezamenlijken vijand, dien zij geniepiger haten dan zij het elkander doen. Een gedeelte haat bindt als cement. Bewondert die samenbindende kracht in Ierland. Priesters, ongeloovige avonturiers uit Amerika, onwetende boeren-jongens, fatsoenlijke winkeliers worden er door

samengesmeed tot een scherpen piek tegen Engeland. Het is geen hartstocht voor onafhankelijkheid, want ze zouden morgen de Franschen of de Yankees inhalen. Het is haat tegen Engeland, honger en dorst om dat land te vernedereu en te beleedigen!'

- 'Lise, geef Maurits geen druppeltje chartreuse meer, hoor!' riep Eduard, grappig als altijd.

'Als haat de grootste beweegkracht is, dan zou men uit liefde voor de menschheid haar eigenlijk moeten haten.'

- 'Wel u moogt lachen, zoo veel als u wilt, maar ik vind dat oom Maurits gelijk heeft'! riep Jan Willem. 'Verdraagzaamheid en slappe liefde, die met een bête glimlach om zich staart en niets doet, zijn een vloek geweest voor ons land. Wij hebben lang genoeg geleden door de ondragelijke dwingelandij der zwakken. Hun verdraagzaamheid is een gevolg van laffe, lauwe lamlendigheid!

'Verdraagzaamheid is het gelei-achtige wibbelen van de weeke, slappe kwallen uit de *bourgeoisie satisfaite*. Al die zieltjes van pijpaarde braken bij te krachtige aanraking. Ze maakten misbruik van de dwaze edelmoedigheid der sterken. Haat en hartstocht en toorn zijn goed. Dus wordt de maatschappij op onzachte manier tot spoed aangespoord. De partij die nu optreedt beschikt over argumenten, die moeielijk te weerleggen zijn. In een werkelijk zeer hinderlijke houding, den nek gekneld tusschen de twee halve manen van de guillotine, hebben velen dat kunnen bespeuren gedurende het miskende schrikbewind.

'Haat stemt. Haat geeft inzicht. De jongere dichters begrijpen dit. Als men het leven genieten wil moet men beginnen met het te haten. Hoe heerlijk schoon drukt de dichter Verwey dat denkbeeld uit in een vers, dat hij aan zijn vriend Willem Paap wijdde. Hij noemde het *Levenslust* en schreef:

> 'Ik *haat* dit leven: - 'k Wilde dat het was
> Een stille straat, waar men alleen 't geluid
> Van *eigen* stappen hoorde.'

'Ziet, dit is schoon: 'Ik *haat* dit leven en welk ideaal van het herwonnen paradijs van waren "levenslust:" een straat, waar men alleen zichzelf hoort stappen! Poëzie als deze begrijpen de zoetsappige lieden niet met hun water-en-melk-liefde en slappe verdraagzaamheid. Zij rooken liever de oude Goudsche pijp in een koepeltje aan een trekvaart, terwijl ze sluimerziek soezen over Bilderdijk, de Génestet, Beets en dergelijke verouderde middelmatigheden!'

- ‘Goeje geduld!’ riep tante uit, ‘welk geschetter!’

Zoo als we allen lachten!

- ‘Sophisten kan men even als vinken het best vangen door een lokvink op een slagnet,’ riep ik. ‘Mijn sophismen hebben door hun zoet gefluit Jan Willem gevangen. Door een sophisme vestigt men aandacht op een verwaarloosd gedeelte der waarheid, beste neef, maar sophismen zijn niet geschikt voor grondslag eener levensbeschouwing.’

- ‘Het was niet mooi van je, Jan-Willem er dus te laten inloopen,’ zeide Herman. ‘Hij drukt zich slechts wat onmatig uit. Hij wil alleen zeggen, dat het moeielijk, erg moeielijk is kleurlooze feiten te zien! Laat hartstocht er een bloedkleurtje aan geven en ge ziet ze duidelijk, even als zekere microscopische praeparaten, die in fuchsine gedoopt worden.’

- ‘Maar dan verkies ik toch den hartstocht van liefde, zeide tante. ‘Anders heb ik de schoone legende van Pygmalion niet begrepen. 't Is liefde, welke leven geeft aan het werk van den kunstenaar. Half geboren droomen en nevelachtige gedachten worden levende waarheden door liefde die bezieling brengt. Ik heb liefde lief en geloof in geloof.

‘En weet je waarom ik het ‘hebt elkanderen lief’, zoo oneindig verkies als beweegkracht in maatschappij en kunst boven dien haat voor rijkeren en hoogeren en geeerde voorgangers! Te haten is zoo gemakkelijk! Een enge, kleingeestige man, kan met zijn doffen kop en wrokkend hart alles en ieder haten, die hem een strootje in den weg legt. Maar lief te hebben behoort tot de schoone kunsten! Zonder aanleg en eindelooze oefening brengt men het er niet ver in. Men heeft er voor noodig: zelfverloochening, geestdrift, rustelooze moeite; men moet luiheid en zinnelijkheid onder den knie krijgen, en dan overwint men de wereld.

‘En daarom hecht ik al mijn hoop en vertrouwen aan het ouderwetsche, goede, socialistische gebod van: ‘kinderen, hebt elkanderen lief’.

- ‘Tante is het eens met Hugo de Groot, wien we pas hulde gebracht hebben,’ zeide de professor. ‘Ze verwacht in de maatschappij, even als hij in den godsdienst, het meest van coöperatie.

M. VAN OUDENAERDE.

Dramatisch overzicht.

Een Hollandsch Opera-gezelschap.

Voor mij ligt het prospectus van het Hollandsch Opera-gezelschap van den Amsterdamschen Parkschouwburg, en sedert dit prospectus verscheen hadden er reeds enkele operavoorstellingen plaats. ‘Rotterdam’ - zegt de directeur, in prospectusstijl - ‘bezit zijn Hoogduitsch, 's Hage zijn Fransch opera-gezelschap, waarom zou Amsterdam, de bakermat der kunst bij uitnemendheid (het staat er heusch!) niet een eigen opera-gezelschap kunnen bezitten? Zoowel als Fransche, Duitsche en Italiaansche gezelschappen elders, en in ons vaderland zelfs, bloeien, moet er ook plaats zijn in ons eigen midden voor de kunst, die zich uit in onze taal.’

‘Een Hollandsche opera, hoe ridicuul!’ - hoor ik jonkheer van der Straeten tot Slypensteyn, een steunpilaar van de Fransche, die ons indertijd door Dr. Jan ten Brink werd voorgesteld, tot de ons ook bekende mevrouw de Roggeveen, née de Plankman zeggen: ‘Verbeeld u: De stomme van Portici, de Jodin, het Vrijschot!’ en hij proest het uit in zijn geparfumeerden batisten zakdoek, bij ‘t idee alleen!’

Het is misschien aan het geslacht dat na 1840 op het wereldtooneel is verschenen, niet bekend, dat een Hollandsch operagezelschap en Hollandsche opera's in ons land niet geheel en al nieuwigheden zijn. In het laatst van de vorige en in de eerste veertig jaren van onze eeuw, waren zij hier bekend en werden volstrekt niet voor ‘ridicuul’ gehouden.

Sinds 1768 kwam de Vlaamsche operatroep onder J.T. Neyts geregeld in het voorjaar, wanneer het gewone speelseizoen was afgeloopen, naar Amsterdam, om er nog enkele voorstellingen te geven. Aan eene van die voorstellingen is een treurige herinnering verbon-

den. Den 11^{den} Mei 1772, terwijl de Vlaamsche opera in den schouwburg op de Keizersgracht bij de Runstraat het 3de bedrijf van *De Deserteur* van Monsini speelde, ontstond de ontzettende brand, die het geheele gebouw in den asch legde en aan achttien menschen het leven kostte.

Een andere Neyts, Jan Baptist, debuteerde in 1791 op den Amsterdamschen schouwburg in het zangspel 'De gewaande tooverij' en was er sedert, jaren lang, als tenorzanger zeer bemind. Nog gedurende het seizoen van 1806/1807 - ik ontleen deze bijzonderheden aan den 'Volledigen Tooneelalmanach' van dien tijd - vinden wij hem als *premier haute-contre* (1e tenor zouden wij zeggen, ofschoon de partij der haute-contre in de oude Fransche opéra comique eigenlijk nog hooger geschreven was dan de tegenwoordige tenorpartij) aan het opera-gezelschap op het Leidsche plein verbonden. Naast hem zong Coenraad van Hulst, die bij het tooneelgezelschap de rol van second amoureux vervulde, de zoogenaamde *Colins* (2e tenor); Theodorus Majofski, père noble et financier bij het Hollandsch tooneelgezelschap, was er eerste bas (baryton); terwijl de plaats van eerste zangeres vervuld werd door de weduwe Ruloffs, geb. Anderegg, weduwe van den in 1801 gestorven orkestmeester. En het waren niet enkel operetten of kleine zangspelen, welke deze zangers vertoonden. In de jaren 1804 tot 1807 vinden wij o.a. op het repertoire: *Richard Leeuwenhart* van Grétry, reeds in 1791 door Ruloffs vertaald, *Edipus te Colonne* van Sacchini, door P.J. Uylenbroek bewerkt, *Don Juan, De Tooverfluit*.

Majofski moet een fraaie stem gehad hebben; als Oedipus schijnt hij te hebben uitgemunt, en ook zijn Papageno in *de Tooverfluit* wordt geroemd. Later kwamen ook Weber's opera's Freyschütz, Oberon, en de meest bekende Fransche dier dagen op het repertoire. En ook oorspronkelijke opera's kreeg men te hooren. Velen zullen zich nog de *Saffo* herinneren, de opera van van Bree, op woorden van Mr. J. van Lennep.

De eerste operamuziek, die ik, terwijl mijn moeder ze ons voorspeelde, heb leeren nazingen, was die van het Jachtlied uit deze opera, welke reeds toen niet meer gespeeld werd. Nog ken ik de woorden van het eerste couplet:

Diana, volschoone,
Gij telg van Latone,
Wier lof wij bezingen
Langs heuv'len en klingen,

Uw naam is ons heilig,
U zijn wij gewijd, -
Diana, heveilig,
Bescherm ons altijd!

Wat zegt u daarvan, Jonkheer van der Straeten? Dat ‘telg van Latone’ zal u misschien minder duidelijk zijn, maar anders lijkt die tekst, al is het een Hollandsche, nog niet zoo heel ridicuul, zou ik zeggen.

De vroegere Hollandsche operatroepen zouden ons zeker thans niet meer voldoen. Reeds de tijdgenooten waren er maar matig mee ingenomen. In het tijdschrift ‘Melpomene en Thalia’ van 16 October 1834 wordt in eene verhandeling over het Nederlandsch tooneel de raad gegeven om ‘den zoogenaamden *opera seria* maar stilletjes in Italië, Frankrijk en Duitschland te laten bloeien (oorspronkelijk werk zonderen wij zeer gaarne uit), want deze tak kan immers, vooralsnog, geen wortel bij ons schieten of goede vruchten dragen’. ‘Wij hebben’ - vervolgt de schrijver - ‘er geen middelen toe, en wij durven ongeveinsd verklaren, dat, met uitzondering van den *Edipus te Colonne* van Sacchini, geene groote opera ooit voegzaam bij ons is opgevoerd, of immer den kenner voldaan heeft’. Zangers hebben wij, volgens den criticus van 1834, geen enkelen, en van de zangeressen kunnen de dames Naret-Koning en Engelman alleen in de opéra comique voldoen.

Dat zal wel de voorname reden geweest zijn, waarom men met geringschatting, met spot zelfs, over een Hollandsche opera leerde spreken. Van de vertalingen vertelde men elkander de zotste dingen. Zoo zou in Freyschütz, vertaald onder den titel van *Het Vrijschot of de zwarte jager*, de bekende aria van Max ‘Durch die Wälder, durch die Auen’ geluid hebben

Door de bosschen, door de velden
Zag ik of het wild zich ook soms aan kwam melden.

In onzen jongen tijd, in onze Academische vlegeljaren, vertoonde men geen Hollandsche opera's meer. Wat zouden wij niet gegeven hebben om er zoo een te genieten! Wij fabriceerden nu zelf fragmenten van vertalingen. Hadden Michel Carré en Jules Barbier het ‘Bin weder Fräulein, weder schön’, vertaald met

Non monsieur, je ne suis demoiselle, ni belle,
Et je n'ai pas besoin qu'on me donne la main,

wij sloegen een familiaarder toon aan - cet âge est sans pitié! - en lieten, zonder eenigen eerbied voor Goethe, Gretchen snibbig antwoorden:

Ik ben niet mooi, ben geen juffrouw,
'k Kan wel naar huis gaan zonder jou.

O die vertalingen van operateksten! weinigen vermoeden wat er aan vast is. Heeft men een vertaling gevonden die rythmisch met den oorspronkelijken tekst klopt en poëtisch van toon is, goed klinkt en zich aangenaam lezen laat, dan meent men het kunststuk te hebben volbracht, - maar dan komt soms het muzikaal accen alles in de war sturen.

Tegen dat muzikaal accent is al wat gezondigd; en waar de muziek op een bestaanden tekst wordt gecomponeerd, is het niet zelden de dichter die den componist tot zondaar maakt. Wanneer Schikaneder in zijn tekst van *Die Zauberflöte* schrijft:

Dies B i l duiss ist bezauberud schön,
Wic n o c h kein Ange Sie gesehn,

dan verleidt hij Mozart om in de 3e maat van Tamino's aria aan n o c h een accent te geven, dat in den zin niet past.

Die zorg voor den tekst maakt alleen reeds de taak van den bestuurder van een Hollandsch operagezelschap, die zijn repertoire nog vormen moot, zeer moeilijk. Bij de beoordeeling van de pogingen des heeren de Groot in den Amsterdamschen Parkschouwburg behoort dit niet uit het oog te worden verloren. Dat hij zich niet tot de gewone fabrikanten van vertalingen, à zooveel per bedrijf, gewend heeft, maar een dichter of althans een letterkundige in den arm heeft genomen, blijkt uit verschillende gedeelten van den Hollandschen tekst der opera *Faust* van Gounod, waarmede de voorstellingen onlangs werden geopend.

Sommige nummers zijn zeer goed geslaagd. Het ‘Faites lui mes aveux’ van Siebel luidt:

Bloempjes, lieflijk en zoet
Brengt haar mijn groet.
Zegt haar in vertrouwen
Schoonste, liefste der vrouwen,

Dat mijn hart, dag en nacht,
Naar liefde smacht!

Rhytmisch en muzikaal is er niets op aan te merken. Het koor van heksen in den Walpurgisnacht zingt:

In 't kruid der heide
En in het riet,
In 't gras der weide
En op den vliet,
Ziet men het dansen
In 't nacht'lijk uur,
Met flikkerglansen,
Het dwalend vuur!

Klinkt dat dwaas of ruw? Is zulk een taal ongeschikt voor den zang, gelijk men zoo herhaaldelijk van het Nederlandsch beweerd heeft? En staat een dergelijk couplet niet hooger dan menige oorspronkelijk Fransche of Duitsche operatekst?

Niet alles intusschen is zoo goed geslaagd. In het bekende lied van den Koning in Thule had de vertaler beter gedaan indien hij zich minder slaafs aan de Fransche woorden hadde gehouden en wat nader bij het oorspronkelijk gedicht van Goethe ware gebleven. Elders heeft hij, door steeds te willen rijmen, ook daar waar (als in het recitatief) het rijm overbodig is, of waar hij met een zoogenaamd gebroken rijm (2^e en 4_e regel) had kunnen volstaan, zichzelven een noodeloozen dwang opgelegd. Op die plaatsen is de vertaling stroef en soms belachelijk.

Op de muzikale frase en het muzikaal accent heeft hij niet steeds genoeg het oog gehouden; zoodat er hier en daar op de hollandsche woorden een verkeerde klemtoon valt. Trouwens hier is soms Gounod de verleider, en het is den vertaler minder kwalijk te nemen, wanneer hij in het ‘Gloire immortelle de nos aieux’, waarin het accent in de muziek minder fraai op t e l l e valt, de fout niet verbetert, maar den soldaten zingen laat:

Roemrijk verleden van 't voorgeslacht,
Leid onze schreden, sterk onze macht!

en later:

Võõrwāārts is de leus! Võõrwāārts is de leus!
Oňs wāc̄ht, zegeprāāl.

Wij vernamen, hoe er in 1834 over gebrek aan Hollandsche zangers en zangeressen geklaagd werd. Voor zulk een klacht is thans geen grond meer. Wel is het jammer dat de beide tenors Vlamingen zijn, en het Nederlandsch uitspreken, niet met dien zachten, muzikalen tongval, dien wij vroeger uit den mond van Juffr. Beersmans zoo gaarne hoorden, maar met een plat Vlaamsch accent. Wij hooren bijvoorbeeld: 'Iek mien u, lieflaik kiend!' Dat is 'afschuwelaik', en een van de eerste zorgen van den Directeur zal moeten zijn, zijn Vlaamsche zangers het Nederlandsch zuiver te leeren uitspreken. Maar in de dames Kiehl, Donker en Jahn, in de heeren Orelio en Albers heeft men zangeressen en zangers, die gerust de vergelijking kunnen doorstaan met de kunstenaars, welke in den regel bij de Fransche opera optreden. Een Valentin als die van Orelio hoort men niet dikwijls. En de koren zijn oneindig fraaier van klank, zingen in den regel zuiverder dan de Haagsche.

Zal men nu deze Hollandsche opera steunen? Zullen zij, die het dubbele betalen om een niet altijd zoo goed geslaagde Fransche opera-voorstelling bij te wonen, zich verwaardigen deze Hollandsche te bezoeken? Zullen Jonkheer van der Straeten tot Slypesteyn met zijn clubvrienden, zullen Mevrouw de Roggeveen, née de Plankman, en haar groepje niet althans eens een kijkje gaan nemen?

Een idee! - een dwaas idee misschien, maar toch een idee! Wanneer zij die in de hoogere kringen den toon geven, en een troepje moutons de Panurges in hun gevolg plegen te voeren, de Hollandsche opera eens in de mode brachten! Wanneer het eens *reçu* werd, om een avond in de week bij 'de Hollanders' door te brengen! Wie weet of wij dan niet spoedig nog een stap verder zouden kunnen gaan. Wie weet of onze dichters en onze toonkunstenaars zich dan niet opgewekt zouden gevoelen om de handen in een te slaan, en het leven te geven aan een oorspronkelijke Hollandsche opera. Onmogelijk is het zeker niet. Er zijn - wat Jonkheer van der Straeten ook moge beweren - wel 'ridiculer' dingen gebeurd.

J.N. VAN HALL.

Politiek overzicht.

A m s t e r d a m , 24 October.

Men beweert dat de heer Von Bismarck niet minder dan tweehonderd bladen in Duitschland inspireert, en dus zijne taak, om de goede gemeente door eene officieuse pers te laten voorlichten, ontegenzeggelijk breed heeft opgevat. De ondankbare oppositie spreekt op schamperen toon over de ‘Kozakkenpers’ en beweert, dat uit het ‘Reptiliënfonds’ - d.i. uit de inkomsten der inbeslaggenomen goederen van den koning van Hannover - een gouden regen bevruchtend nederdaalt op de intelligentie van talrijke redactiebureaux. Het is vooral de *Freisinnige Zeitung*, het blad van Eugen Richter, die een fijnen neus schijnt te hebben voor het opsporen van dergelijke officieuse inblazingen en onbarmhartig de geheimen blootlegt van die ‘freiwillig gouvernementalen’ organen, die - zooals de heer Von Bismarck zich indertijd uitdruktte - eenig wit papier ter beschikking van den rijkskanselier stellen. Zulke onthullingen, die natuurlijk uiterst leerzaam zijn voor hen, die tijd noch lust hebben om een paar honderd Duitsche bladen en blaadjes aandachtig te lezen, beginnen met de stereotype formule: ‘Reptilienfabrikat ist:’ en geven met prijzenswaardige juistheid de woorden aan, waarmede het uit de Wilhelmstrasse toegezonden proza begint en eindigt. Zij zijn niet slechts leerzaam, maar voor velen onmisbaar, want de ‘Kozakkenpers’ marcheert zelden in gesloten gelederen. Nu eens wordt het eene, dan het andere orgaan met een communiqué gelukkig gemaakt, en soms verloopen er dagen, ja zelfs weken, eer zulk een communiqué door een tweede wordt gevolgd. In dien tijd moet de redactie haar eigen weg gaan; soms draaft zij door op het haar verstrekte stokpaardje, terwijl buiten haar weten de regeering er al weer een ander heeft bestegen; soms

meent zij iets te mogen toegeven aan den drang der openbare meening, en bemerkt dan tot haar schrik, dat de regeering zich met verheven minachting heenzet over de eischen van het beperkte onderdanenverstand. Het veiligste is in dit geval te zwijgen: er is immers altijd stof genoeg van volkomen onschuldigen aard. Zoo heeft de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* - in den regel de meest bevoorrechte onder de spreekbuizen van den rijkskanselier - na den aanslag van 21 Augustu acht dagen lang gedaan, als of er geen Bulgaarsche quaestie bestond. Doch niet ieder hoofdredacteur bezit zooveel bescheidenheid en zelfbeheersching als de heer Pindter. En zoo kan het gebeuren, dat de officieuse windwijzers naar de meest verschillende hemelstreken wijzen. In zulk een periode, die waarschijnlijk van tijd tot tijd wordt ingesteld om het goede publiek te doen gelooven, dat de windwijzers zelfstandig zijn en draaien waarheen zij willen, verkeeren wij sedert ettelijke dagen.

Een enkel voorbeeld moge dit aantoonen. Op 22 Augustus schreef de *Kölnische Zeitung*, dat de coup d'état te Sofia, door de verwijdering van den in de lucht zwevenden vorst Alexander, de oorzaak zou zijn van eene kortere of langere pauze in de eeuwige woelingen op het Balkanschiereiland. Op 17 October zegt hetzelfde blad, dat de staatsstreek eene storende ingrijping is geweest in eene voor de Russen gunstige ontwikkeling, omdat reeds vóór dien tijd aan vorst Alexander de bodem onder de voeten was onttrokken. Zooals men ziet, is ‘het zwevende’ de eenige gedachte, die den tand der weken heeft doorstaan; de gebeurtenis die op 22 Augustus de orde zou herstellen, wordt acht weken later storend genoemd. Elk onvriendelijk woord, over Rusland gesproken - zoo verklaarde de *Norddeutsche Allgemeine* in het begin van September, getuigt van vijandschap tegen het Duitsche rijk. En tevens beweerde hetzelfde blad, dat de verwijdering van vorst Alexander noodig was in het belang van den Europeeschen vrede. Thans beklaagt de *Kölnische* zich over het feit, dat de officieuse pers niet genoeg rekening heeft gehouden met de duidelijk uitgesproken openbare meening; de officieuse *Post* noemt de Russische agenten in Bulgarije brutale uitzuigers en despotische onderdrukkers, en de bij uitstek officieuse *Norddeutsche* verklaart, dat indien vorst Alexander van Battenberg slechts op zijn post ware gebleven, alles zich ten goede zou hebben gekeerd.

Een kort overzicht van den loop der Bulgaarsche quaestie gedurende de laatste vier weken kan deze tegenstrijdigheden wel niet volkomen verklaren, maar er toch eenig licht over verspreiden.

Op denzelfden dag, waarop ons laatste overzicht ter perse ging, werd het Engelsche Lagerhuis, namens de Koningin, met eene troonrede gesloten, en trok generaal Kaulbars Sofia binnen. In de troonrede verklaarde koningin Victoria, dat de troonsafstand van vorst Alexander het gevolg was geweest van de muiterij van een deel van het Bulgaarsche leger; dat een regentschap te Sofia als voorloopig bewind was ingesteld; dat toebereidselen werden gemaakt om, in overeenstemming met de voorschriften van het traktaat van Berlijn, een nieuwen vorst te verkiezen, en dat door Engeland, evenmin als door de andere mogendheden, inbreuk zou worden gemaakt op de positie, die aan Bulgarije door internationale traktaten was gewaarborgd. Generaal Kaulbars, de Russische zaakgelastigde, verklaarde terzelfder tijd, dat de - door de Bulgaarsche grondwet voorgeschreven - spoedige bijeenroeping der groote nationale vergadering, als geschiedende door eene partijregeering, onwettig zou zijn. Hij eischte, uit naam der regeering van St. Petersburg, dat de verkiezingen voor die vergadering minstens twee maanden zouden worden uitgesteld; dat de staat van beleg onmiddellijk zou worden opgeheven, en dat de personen, die wegens deelneming aan den aanslag van den 21 Augustus in hechtenis waren genomen, op vrije voeten zouden worden gesteld. En aan deze schriftelijk medegedeelde eischen voegde de Russische generaal nog de mondelinge verklaring toe, dat de czar tot nu toe slechts woorden had gehoord, waarin de Bulgaren hun vertrouwen op Rusland betuigden, doch dat hij thans daden wenschte te zien, waaruit die gezindheid werkelijk zou blijken. Daartoe was een onvoorwaardelijk en onmiddellijk toegeven aan de bovengenoemde eischen van Rusland noodig.

Het contrast tusschen de positie door Engeland en die door Rusland ingenomen kon nauwelijks scherper zijn. Toch ging generaal Kaulbars nog verder. Niet tevreden, met aan de Bulgaarsche regeering de wet voor te schrijven, wendde deze diplomaat zich rechtstreeks tot het volk. De drie eischen, vermeerderd met een aantal beschuldigingen tegen de wettige Bulgaarsche regeering, wer-

den door Russische huurlingen bij honderden en duizenden exemplaren als circulaire onder het Bulgaarsche volk verspreid. En toen de ministers op beleefden, maar beslisten toon de inmenging van Rusland afwezen, ontzag de heer Kaulbars zich niet om als volksredenaar op te treden en de zaak van Rusland op straat te bepleiten. Het dient ter eere van de Bulgaarsche regeering gezegd te worden, dat zij zelfs onder deze voorbeeldelooze uittarting hare kalmte en waardigheid wist te bewaren, en ter eere van het Bulgaarsche volk, dat het zich vergenoegde met generaal Kaulbars te beduiden, dat het voor alle dingen op onafhankelijkheid en vrijheid prijs stelde, en met aan de handlangers van het Russische consulaat, toen dezen de circulaire van den generaal wilden aanplakken, een behoorlijk pak slaag toe te dienen.

Nog was de maat niet volgemeten. Te Sofia had de Russische generaal een treurig figuur gemaakt, hij zou nu trachten de provincie op te ruien tegen de regeering, die op twee punten - de opheffing van den staat van beleg was reeds toegestaan - standvastig weigerde toe te geven. ‘Ik wil weten’ - zeide de heer Kaulbars tot verklaring van zijne meer dan zonderlinge houding - ‘of de stemming in de provincie dezelfde is als te Sofia. Ik ga eene statistieke reis ondernemen. Overal zal ik groepen van notabelen vereenigen; overal zal ik hetzelfde zeggen: Rusland erkent noch de geldigheid der verkiezingen, noch die van de beslissingen der te verkiezen Sobranja’.

De resultaten dezer statistiek waren niet moeielijk op te maken. Nergens gelukte het den generaal, eenige geestdrift voor zijne zaak te wekken. Het volk bleef kalm; het riep ‘leve de czar!’ en ‘leve Rusland!’ maar allereerst ‘leve de onafhankelijkheid van Bulgarije!’ De autoriteiten hielden zich op den achtergrond; de officieren der verschillende garnizoenen, die de Russische zaakgelastigde overal bij zich ontbood, weigerden bijna overal te verschijnen, en zij hadden groot gelijk: de heer Kaulbars was immers bij de regeering en niet bij hen geaccrediteerd. Waar een hoop volk te zamen liep, herhaalde de generaal zijne lofrede op de deugden van den czar, zijne verzekering van Rusland's goede bedoelingen, en zijn welbekend programma: uitstel der verkiezingen en invrijheidstelling der samenzweerders van 21 Augustus. En men antwoordde hem, dat men volkomen vertrouwen stelde in de regenten; dat men zoo spoedig mogelijk, door de verkiezing van een nieuwen vorst, aan

de bestaande onzekerheid een einde wilde zien komen, en dat de schuldige officieren hunne verdiende straf niet mochten ontgaan. In één woord, de statistieke reis was van het begin tot het eind een reusachtig fiasco, en generaal Kaulbars, gevreesd vóór zijne komst in Bulgarije en gehaat na zijne aanvallen op de wettige regeering des lands, eindigde met zich belachelijk te maken.

Onder deze omstandigheden naderde de dag, die door het regentschap voor de algemeene verkiezingen was vastgesteld. De Russische consuls en agenten waren niet werkeloos gebleven, maar hadden alles voorbereid, om de verkiezingen te belemmeren. Typisch voor hun optreden was hetgeen te Sofia op 10 October voorviel, en waarvan wij het relaas woordelijk ontleenen aan een *officieus* Russisch blad, den te Brussel verschijnenden *Nord*.

'Te Sofia werden de verkiezingsbureaux te zeven uur geopend. Tegen negen uur begaven zich honderdvijftig boeren, met aanhangers van Rusland aan het hoofd, naar het Russische consulaat om den czar toe te juichen. De heer Nekliudoff (de waarnemende Russische consul) plaatste zich aan een venster, richtte het woord tot de menigte, herinnerde het doel der zending van generaal Kaulbars, en verklaarde, dat de czar nooit de geldigheid der te houden verkiezingen zou erkennen. De boeren begaven zich daarop naar een verkiezingslokaal en trachtlen daar binnen te dringen om de stembussen te verbrijzelen. Er ontstond een gevecht met de kiezers; daarbij werden eenige personen gewond, die door de boeren werden gebracht naar het Russisch consulaat, waar hun de noodige zorgen werden verstrekt. Eenige manifestanten zijn door gendarmerie-patrouilles gearresteerd. De boeren zijn na hunne manifestatie gebleven op de binnenplaats van het Russisch consulaat, waar zij, in gezelschap van eenige Montenegrijnen, hebben gegeten en gedronken. De gemoederen werden spoedig zeer overprikkeld; men vuurde op de straat, waarlangs de patrouilles trokken, met geweren en revolvers. Niemand werd gekwetst, maar de tegenover het Russische consulaat gelegen consulaten van Engeland en van Duitschland vertoonen de sporen van kogels. De boeren zijn te vijf uur uit het Russische consulaat vertrokken, in kleine groepjes; zij werden onder de bescherming van de troepen naar de kazernes overgebracht. In den loop van den nacht zijn zij op vrije voeten gesteld.'

Tot zoover de *Nord*. Eene enkele kantteekening bij dit verhaal zal niet overbodig zijn.

De boeren waren afkomstig uit omliggende dorpen. Een paar dorpshoofden hadden hen gezonden; wat zij moesten doen, werd hun vooraf niet medegedeeld; dat zou men hun aan het Russische consulaat wel vertellen. Wie niet wilde gaan, werd met eene boete van twee roebels bedreigd.

De ‘aanhangers van Rusland’, die de onnoozele kudde aanvoerden, aan welke men in het Russisch consulaat brandewijn en knuppels had uitgedeeld, waren Montenegrijnen en Macedoniërs, niet-kiezers derhalve, die een paar dagen te voren in het Russisch consulaat waren aangekomen. Met het oog op dit aan de Bulgaarsche regeering bekende feit had de minister van buitenlandsche zaken Natchevitch aan de consuls van *alle* mogendheden eene circulaire gezonden, waarin hij hun verzocht te waken tegen de inmenging van onderdanen van hunne regeeringen bij gelegenheid der verkiezingen. Die circulaire had den Russischen consul Nekliudoff zoo boos gemaakt, dat hij de diplomatieke betrekkingen met de Bulgaarsche regeering ‘tot nader order’ afbrak.

De lieden, die het verkiezingswerk met geweld trachtten te verhinderen, werden, na het mislukken van hun aanslag, in het Russisch consulaat opgenomen.

‘Men’ schoot - volgens den *Nord* - met geweren en revolvers. Volkomen juist. Maar die schoten kwamen uit het Russisch consulaat; de kogels troffen het paard van een Bulgaarsch officier en floten langs het hoofd van den Duitschen consul-generaal Von Thielmann.

Tegenover de dreigende houding der menigte achtte de heer Nekliudoff het noodig, de boeren te laten vertrekken. Bulgaarsche patrouilles zorgden voor de veiligheid dezer ongelukkige misleiden, gelijk den geheelen dag de door de Russische autoriteiten moedwillig verstoorde orde door het Bulgaarsche leger was gehandhaafd.

Tooneelen als het hierboven beschrevene kwamen op den dag der verkiezingen ook op andere plaatsen voor. Te Doebnitza werden de onder-prefect en de beide candidaten der regeeringspartij vermoord.

Den volgenden dag zond de Russische consul te Sofia, ofschoon hij de diplomatieke betrekkingen had afgebroken, niet minder dan drie nota's aan de Bulgaarsche regeering. De eerste bevatte eene scherpe afkeuring van de circulaire, door den minister Natchevitch aan de consuls gezonden; de tweede verklaarde de verkiezingen

voor onwettig; de derde protesteerde tegen de aanvallen, waaraan het Russisch consulaat had blootgestaan, en zette de rustverstoringen van den vorigen dag op rekening der regeering. Deze laatste bewering zou zelfs Ignatieff, ‘den vader van den leugen,’ alle eer hebben aangedaan. Het officieuse *Journal de St. Petersbourg* heeft echter den heer Nekliudoff nog overtroffen. Het heeft verklaard, dat de Bulgaarsche regeering, door middel van een vernuftig georganiseerd stelsel van terrorisme, voor geen enkel middel terugdeinzende, er in geslaagd is, de gematigde elementen terug te dringen en bijna te vernietigen, en dat het getriomfeerd heeft door den kiezers geweld aan te doen. Ja, zelfs beklaagt het Russische blad zich over de censuur, die - naar het beweert - door de Bulgaarsche regeering op de voor buitenlandsche bladen bestemde berichten wordt uitgeoefend. Het *risum teneatis* is kwalijk te weerhouden, als men zóó den vos de passie hoort prediken.

In één opzicht heeft het *Journal de St. Petersbourg* volkomen gelijk. De Bulgaarsche regeering heeft bij de verkiezingen getriomfeerd, en wel op schitterende wijze; zij zal in de nieuwe Sobranja op minstens vijf zesden van de stemmen kunnen rekenen. Terwijl de beide nationaalgezinde leden van het regentschap, Stamboeloff en Moetkoeroff, te Sofia zeventienduizend stemmen verkregen, werden op Karaveloff, den oud-minister van vorst Alexander, die eene zeer dubbelzinnige rol gespeeld heeft en wiens sympathieën voor Rusland geen geheim zijn, slechts zeven-en-twintig stemmen uitgebracht.

Ziedaar het antwoord, door het Bulgaarsche volk aan generaal Kaulbars gegeven. Aan de statistiek ontbreekt nu niets meer.

Dit schijnt men ook te St. Petersburg te hebben ingezien. Sedert eenige dagen is eene frontverandering in de Russische politiek merkbaar. De czar heeft den sultan te hulp geroepen, en deze laatste is zwak genoeg geweest om zich te laten overhalen tot het bepleiten van Rusland's zaak in de Balkanstaten. Gadban Effendi werkt thans te Sofia ijverig met generaal Kaulbars samen, om de Bulgaarsche regeering te dwingen tot het uitstellen van de samenkomst der Sobranja. De Turksche zaakgelastigde protesteert daarenboven tegen de deelneming der Oost-Roemeliërs aan de verkiezing van een nieuwen vorst, omdat de vereeniging der door den Balkan gescheiden helften van Bulgarije geen voldongen feit is, en dus de Oost-Roemeliërs Turksche onderdanen zijn, die hun gouverneur

uit de handen van den sultan moeten ontvangen. Deze stelling is zeer betwistbaar, maar dit doet hier minder ter zake. Het is, helaas, niet de vraag of de Bulgaren gelijk hebben, maar of zij gelijk krijgen, en dit laatste wordt met den dag minder waarschijnlijk, omdat in gansch Europa geene enkele mogendheid te vinden is, die zich openlijk aan hunne zijde schaart. Hadden de Russische Panslavisten in de omgeving van den czar de overhand verkregen, en was het werkelijk volgens hun wensch gekomen tot eene militaire bezetting van Bulgarije door Rusland, dan zou wellicht een verzet van de zijde der overige mogendheden niet zijn uitgebleven. Maar de officieuse Russische pers heeft zoolang en zoo dikwijls herhaald, dat er van een militaire bezetting geen sprake kon zijn, dat zelfs de chauvinisten - met uitzondering altijd van Katkoff in zijn Moskouer *Wjedemosti* - tot kalmte zijn gestemd. Een hunner heftigste bladen, de *Sswet*, het orgaan van Komaroff, schrijft: ‘In de gegeven omstandigheden kunnen wij ons eene bezetting van Bulgarije slechts onder de volgende voorwaarden denken: 1°. De onmiddellijke mobilisatie van het Russische leger, en wel op zulk eene schaal, dat wij aan onze westelijke grens anderhalf millioen man onder de wapenen hebben, dat wil zeggen, een millioen om ons tegen Duitschland, en een half millioen om ons tegen Oostenrijk te verdedigen. 2°. Eene openlijke opzegging van de voor Rusland zoo noodlottige triple alliantie. 3°. Eene onmiddellijke overeenkomst met Frankrijk. 4°. De afzending van 30 tot 50.000 man naar de Transkaspische provinciën, om aan een mogelijken aanval in Afghanistan het hoofd te bieden. In één woord, de onmiddellijke en volledige voorbereiding van ons land tegen eene Europeesche coalitie. Indien wij bereid zijn om dit alles te doen, maar ook slechts in dit geval, is het mogelijk, een bezettingsleger naar Bulgarije te zenden.’

Vóór wij nagaan, in hoever deze thans in Rusland gevestigde overtuiging, - die trouwens elken dag weer veranderen kan - den Bulgaren ten goede kan komen, dient met een enkel woord te worden gewezen op de houding der overige groote mogendheden.

In den Hongaarschen Rijksdag heeft de heer Koloman Tisza geantwoord op de in ons vorig overzicht uitvoerig besproken interpellatiën van de afgevaardigden Horvath en Iranyi. De Hongaarsche premier verklaarde, dat de belangen van Oostenrijk-Hongarije in het Balkan-schiereiland op voldoende wijze waren gewaarborgd door de positie welke het traktaat van Berlijn aldaar aan de monar-

chie had verzekerd. Oostenrijk-Hongarije zou, evenals vroeger, de ontwikkeling der zelfstandige Balkanstaten blijven begunstigen. Maar het zou niet dulden de vestiging van een protectoraat, dat door de bestaande traktaten noch omschreven, noch voorzien was, en evenmin den blijvenden invloed van eene enkele mogendheid in het Balkangebied.

Krachtens de bestaande internationale overeenkomsten - zoo ging de heer Tisza voort - had alleen de Porte het recht om in Bulgarije tusschenbeiden te komen. Geen enkele andere mogendheid kan hare troepen dit land laten binnenrukken of er haar protectoraat vestigen, zonder plechtige verbintenissen te verbreken. Er bestond geenerlei overeenkomst tusschen Rusland en Oostenrijk over de begrenzing van den invloed, door elk der rijken in het Balkanschiereiland uitgeoefend. De Duitsch-Oostenrijksche alliantie was niet van karakter veranderd; de beide bondgenooten hadden zich ten taak gesteld, wederkeerig hunne tegenwoordige voorwaarden van bestaan te verdedigen, zonder den Europeeschen vrede gevaar te doen loopen. De goede betrekkingen met de overige mogendheden waren onveranderd.

Overigens - zoo verklaarde de minister-president ten slotte - kon geenerlei verandering in het Balkangebied plaats hebben, zonder dat de mogendheden, die het traktaat van Berlijn hebben onderteekend, het daarover eens waren.

In den Oostenrijkschen Rijksraad bepaalde graaf Taaffe zich tot de verzekering, dat de goede betrekkingen tusschen Oostenrijk en Duitschland door de jongste gebeurtenissen in geen enkel opzicht schade hadden geleden.

Naast Oostenrijk had ongetwijfeld Engeland het grootste belang bij de Bulgaarsche kwestie. Het ontbrak dan ook niet aan heftige aanvallen op Rusland, maar die pennestrijd ging gepaard met de verzekering, dat de Engelsche Regeering te huis veel te veel te doen had, om nog voor de Bulgaren in de bres te springen. De *Morning Post*, die voor het orgaan van Lord Salisbury doorgaat, schreef ronduit: ‘Het zou ongerijmd zijn van ons land te verlangen, het initiatief te nemen van maatregelen tot rechtstreeksch voordeel van anderen.’ Was er nog met de vloot iets te doen, zooals eenige maanden geleden, toen Griekenland in bedwang moest worden gehouden, dan *à la bonne heure*. ‘But we cannot sail our ships over the Balkans and it is only just to expect that some other policeman should keep the peace in that district. We there-

fore look to Germany.' Als de heer Von Bismarck zijn gezag in de schaal wilde werpen tot handhaving der bestaande orde van zaken, dan zou de vrede verzekerd zijn.

Op den dag, nadat dit artikel in de *Morning Post* was verschenen, hield Lord Randolph Churchill te Dartford eene rede, waarin ook hij over de Oostersche quaestie sprak, en verzekerde, dat Engeland daarbij wel degelijk belang had, omdat de sympathie voor de vrijheid en de onafhankelijkheid der staten en der nationaliteiten de traditioneele gids van Engeland's buitenlandsche politiek was geworden. Na eenige minder gelukkig gekozen voorbeelden tot staving van deze gewaagde stelling ten beste te hebben gegeven, ging Lord Randolph voort: 'Uit de redevoering, voor eenige dagen door den Hongaarschen minister-president uitgesproken, blijkt, dat de vrijheid en de onafhankelijkheid der Donau-vorstendommen en der Balkanstaten het hoofddoel uitmaken van de staatkunde der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie. Daar de zaken zoo staan, kan Engeland, zonder aan zijne eer te kort te doen, met groote voldoening toelaten, dat de mogendheid, wier belangen het eerst op het spel staan, ook de hoofdrol spele in dit groote internationale werk. Gelijk Lord Salisbury in 1878 te Manchester zeide: Oostenrijk is als schildwacht op de wallen geplaatst, en de vrijheid, die door het traktaat van Berlijn is toegezegd, zal ongetwijfeld zorgvuldig worden beschermd.'

Als men bedenkt, dat het juist de Engelsche regeering is geweest, die de Bulgaren in hun verzet tegen Rusland heeft aangemoedigd, dan zal men moeten erkennen, dat het tegenwoordige kabinet, waarvan het eene lid den heer Von Bismarck te hulp roept, en het andere zich achter de heeren Kalnoky en Tisza verschuilt, zeker niet den moed zijner overtuiging bezit. Er zijn echter in dit geval verzachtende omstandigheden te pleiten. Na de verwerping der wetsvoorstellen van den heer Parnell heeft de nationale liga in Ierland wederom het hoofd opgestoken en is het voor de regeering eene gebiedende noodzakelijkheid geworden, te zoeken naar eene oplossing der Iersche quaestie, die noch voor de onmisbare bondgenooten, de liberale dissidenten, noch voor de Ieren zelven onaannemelijk is. De expeditie naar Birma blijkt ondernomen te zijn met onverantwoordelijke geringschatting der krachten van den vijand; hoe ernstig daar de toestand is geworden, kan men afleiden uit het feit, dat thans aan den opperbevelhebber van het Britsch-Indische leger, Sir Frederick Roberts, het bevel over het expeditieleger is opgedragen. Generaal

Roberts - ‘fighting Bobsy’, zooals zijne soldaten hem noemen - heeft zich een grooten naam gemaakt in den Afghaanschen veldtocht. Als het Engelsche leger in een *impasse* is geraakt, schijnt men òf tot hem, òf tot zijn ambtgenoot Lord Wolseley de toevlucht te moeten nemen. Bij deze moeielijkheden komt nog de gespannen verhouding tot Frankrijk naar aanleiding van het geschil over de Nieuwe Hebriden. Maar meer dan dit alles is het de Egyptische quaestie, die de Engelsche regeering in hare vrijheid van handelen belemmert, en die door Frankrijk, niettegenstaande alle pogingen van Lord Salisbury en diens collega's om haar als niet aan de orde zijnde voor te stellen, met de meeste hardnekkigheid naar den voorgrond wordt gedrongen.

De heer de Freycinet is een veel te verstandig man, om zich door de chauvinisten, die in Frankrijk evenmin als in Rusland ontbreken, te laten verleiden tot eene agressieve houding, die hem links en rechts vijanden op den hals zou halen, en hem hoogstens het twijfelachtig voordeel van een Russisch bondgenootschap zou bezorgen. Eene kleine afleiding der aandacht van het groote publiek is echter gewenscht. Want in Tonkin en in Tunis is geen eer meer te behalen; in Madagascar gaan de zaken niet voor den wind. Te huis is het niet veel beter. De door den premier met meer welsprekendheid dan geloovig vertrouwen te Toulouse en te Bordeaux aangeprezen eendracht tusschen de verschillende fractiën der republikeinen verdwijnt meer en meer in een nevelachtig verschiet; de opportunisten, die eigenlijk het ministerie staande houden, zijn niet ten onrechte ontstemd, wanneer zij den minister-president voortdurend zien dansen naar de pijpen eener kleine, maar woelige en veeleischende ultra-radicale meerderheid, en deze laatste stelt hare aanspraken voortdurend hooger, omdat zij door eene coalitie met de anti-republikeinsche rechterzijde op elk gegeven oogenblik het ministerie een échec kan bereiden. Zoo was ook de pas begonnen zitting reeds getuige van eene ministerieele crisis; de opportunisten in het kabinet, Sadi Carnot (financiën), Sarrien (binnenlandsche zaken), Develle (landbouw) en Baïhaut (openbare werken) dienden hun ontslag in, en werden slechts overgehaald om te blijven, omdat de oppositie, inziende dat een kabinet uit de rechterzijde even onmogelijk was als een ministerie Clémenceau, ter elfder ure het veroordeelend votum als een misverstand voorstelde. Indien op dit oogenblik harmonie bestaat tusschen de verschillende

groepen der linkerzijde, is dit alleen toe te schrijven aan de behandeling der zeer anti-clericale wet op het lager onderwijs, want Gambetta's lijfspreuk ‘le cléricalisme, c'est l'ennemi’ is voor alle republikeinen, met uitzondering van enkele leden van het *centre gauche*, een geloofsartikel geworden. Daar de rechterzijde dit inziet, en zich dus de moeite eener vruchtelooze oppositie bespaart, zal het ontwerp spoedig tot wet verheven zijn, en dan levert de behandeling der begrooting weldra weder een ruim veld voor conflicten van allerlei aard.

Zoo kon dus de Egyptische quaestie een welkom middel zijn, om de openbare meening met iets anders dan de *bisbilles* in het Palais Bourbon bezig te houden. De gelegenheid is inderdaad gunstig. Niet slechts de Fransche regeering, maar ook de Fransche pers heeft tegenover Rusland in de Bulgaarsche quaestie eene uiterst welwillende houding aangenomen. De sympathie, die het republikeinsche en liberale Frankrijk noodzakelijk moet voelen voor een volk, dat een ongelijken strijd voert voor zijne vrijheid en zijne onafhankelijkheid, wordt overatemd door den wensch, om weder in het Europeesche concert eene eerste viool te spelen en om herstel te verkrijgen van oude grieven.

De samenwerking van Rusland en Frankrijk heeft allereerst te Constantinopel vruchten gedragen. Dit bleek voor korten tijd, toen de hertog van Edinburgh, die in gezelschap van een der zonen van den prins van Wales een bezoek aan den sultan kwam brengen, vier dagen wachten moest, eer hij door Abdoel Hamid werd ontvangen, terwijl den Franschen admiraal de Marquessac enkele dagen later vrij wat meer eerbewijzingen ten deel vielen, dan men den kleinzoon der koningin van Engeland had waardig gekeurd.

Dat de sultan zoo gewillig het oor heeft geleend aan de raadgevingen van den Franschen en den Russischen gezant, is zeer verklaarbaar. Vooreerst toch brengt de hulpeloosheid der Porte en haar besef van door iedereen verlaten te zijn het mede, dat zij elken steun, die eene zijdelingsche erkenning harer rechten onderstelt, dankbaar aanvaardt, zonder eerst te wagen, of de behulpzame hand niet met baatzuchtige bedoelingen wordt toegestoken. In de tweede plaats hoopt de sultan zich, met de hulp van Frankrijk en Rusland, het Engelsche bezettingsleger in Egypte van den hals te schuiven. Dat hij daarin slagen zal, komt ons hoogst onwaarschijnlijk voor. En-

geland zal zeker niet spoedig het zwaard uit de scheede trekken, maar uit Egypte zal het zich stellig niet goedschiks verwijderen. Al de verzekeringen, indertijd door den heer Gladstone gegeven omtrent den tijdelijken aard der bezetting van het Nijldal, worden door de tegenwoordige regeering herhaald, maar niemand gelooft er aan. De Porte begaat, door haar samengaan met Rusland, een politieken zelfmoord; zij handelde vrij wat verstandiger, toen zij een half jaar geleden tegen Rusland en voor vorst Alexander partij koos. Wanneer zij aanstalten maakt om hare bedreiging uit te voeren, en Oost-Roemelië te bezetten, indien de bewoners dezer provincie aan den arbeid der groote Sobranja deel nemen, zal zij spoedig bemerken, hoeveel eerbied Rusland heeft voor de rechten van den Turkschen souverein.

Wat Rusland wil, is volkomen duidelijk. De beweging, die naar het heette slechts tegen den persoon van vorst Alexander was gericht, en die door de overige mogendheden - zij het dan ook door enkelen met kwalijk verborgen ergernis - werd geduld, is al spoedig gebleken geen ander doel te hebben, dan den jongen Bulgaarschen staat van zijne zelfstandigheid te berooven. ‘De Battenberger is weg, maar de Battenbergerij is gebleven,’ - klaagde dezer dagen een Russisch blad. Ziedaar den steen des aanstoots. De regeering te St. Petersburg zal niet rusten, voordat de hoofden der nationale partij uit het regentschap en het ministerie zijn verwijderd, en door de vrienden van Zankoff en Karaveloff zijn vervangen. Is dit geschied, dan zal de weerstand van het voor een goed deel nog onmondige volk gemakkelijk te overwinnen zijn, en de russificeering ongestoord zijn gang kunnen gaan. Dan zal de vereeniging van Noord- en Zuid-Bulgarije een geschenk zijn uit de handen van den czar, een *don de joyeux avénement* voor den nieuwen vorst, die natuurlijk een gewillig werktuig zal zijn in de handen van Rusland. Dan zal de sultan ondervinden, dat hij niets anders gedaan heeft dan de paden effenen, waarlangs vroeger of later de troepen van den czar naar Constantinopel zullen oprukken.

Maar het Europeesch concert dan? Het is de vraag, of dit niet reeds lang opgehouden heeft te bestaan. Men hoort er althans niets van. Een paar dagen geleden verspreidde een schijnbaar officieus Reuter-telegram het gerucht van eene overeenstemming tusschen de mogendheden. Indien Rusland - zoo luidde de mededeeling - slechts niet tot bezetting van Bulgarije overging, zouden de overige

onderteekenaars van het traktaat van Berlijn, hoewel zich aan den grondslag van dit traktaat vasthoudende, gaarne erkennen, dat de czar het recht had om in het met Russisch bloed vrijgekochte land de eerste rol te spelen. Zulk eene verklaring stond natuurlijk gelijk met het prijsgeven van Bulgarije. Maar nauwelijks was zij wereldkundig geworden, of het Weener *Fremdenblatt*, het erkende orgaan der Oostenrijksche regeering, haastte zich, haar op de meest kategorische wijze tegen te spreken. Zoo gaat het dagelijks; omtrent eene quaestie, die den vrede van gansch Europa in gevaar brengt, blijft de grootste onzekerheid bestaan, en de vraag ligt voor de hand: weten de mogendheden - Rusland alleen uitgezonderd, - zelf eigenlijk wel, wat zij willen?

Nog niet lang geleden zou zulk eene vraag eene soort van heiligschennis zijn geweest, en zou men den twijfelaar, die haar durfde stellen, met verbazing over zijne onkunde, naar Berlijn hebben verwezen. Maar thans mag men zich de gissing veroorloven, dat de heer Von Bismarck, wiens ongeëvenaard heldere blik op de meest ingewikkelde vraagstukken der buitenlandsche politiek een zoo scherp contrast vormde met zijne zenuwachtige, telkens mistastende binnenlandsche staatkunde, zelf in onzekerheid is geraakt over den weg, dien hij tot oplossing der Oostersche quaestie moest inslaan. Wellicht meent de rijkskanselier inderdaad, dat de welbekende knoken van den Pommerschen grenadier meer waard zijn dan deze gansche quaestie; maar het prestige, waarmede hij het Duitsche rijk heeft weten te omgeven, laat geen onthouding toe. Er moest partij gekozen worden, voor of tegen Rusland - maar tevens voor of tegen Oostenrijk.

De heer Von Bismarck heeft, ongetwijfeld ook om den grijzen keizer ter wille te zijn, eerst den Battenberger en daarna gansch Bulgarije opgeofferd, en den czar de vrije hand gelaten. Hij heeft daardoor den Oostenrijkschen bondgenoot en de openbare meening in zijn eigen land van zich vervreemd. Niettegenstaande alle officieele en officieuse verzekeringen valt het niet te ontkennen, dat in Oostenrijk, maar vooral in Hongarije, de houding van Duitschland wordt beschouwd als een verraad aan de alliantie gepleegd. En tegen dit verlies weegt niets op, want al moge de czar zich persoonlijk erkentelijk betoonen voor de inschikkelijkheid der regeering te Berlijn, het Russische volk blijft toch onveranderlijk Duitschland als zijn grootsten vijand beschouwen, en

zelfs een autocraat als de czar kan deze strooming op den duur niet tegenhouden. Gevaarlijker nog is het steeds toenemend verzet, waarop de staatkunde van den heer Von Bismarck in Duitschland zelf stuit. Met bezorgdheid vraagt men zich af, wat er geschieden zal, wanneer de bijna negentigjarige keizer komt te vallen, die tot nu toe de daden van zijn rijkskanselier steeds met zijn persoon heeft gedekt. De onverdeelde afkeuring waarmede de plannen zijn ontvangen, om de vaststelling van het cijfer der legersterkte voor goed aan de bevoegdheid der vertegenwoordiging te onttrekken, is voor de regeering eene ernstige waarschuwing geweest, en heeft haar getoond, dat zelfs de nationaal-liberalen, van welke zij eene partij ‘Bismarck sans phrase’ hoopte te maken, in opstand komen, wanneer het budgetrecht van het Parlement wordt aangetast. De ergernis door het ‘aeternaatsplan’ gewekt, ofschoon dit zich nog slechts als een ‘*ballon d'essai*’ heeft voorgedaan, is zoo groot, dat zelfs het septennaat - dat is de vaststelling der legersterkte voor den tijd van zeven jaren - ernstig gevaar loopt van te worden verworpen, zoodat het bedenkelijk vooruitzicht bestaat van een heftigen strijd in het parlement over de militaire begrooting, gevoerd in een bij uitstek kritiek tijdsgewricht. De Russische en Fransche vogelverschrikkers zullen wellicht een deel der goede gemeente, maar niet de meerderheid der vertegenwoordiging bang maken, en eene herhaling der inconstitutioneele praktijken, door den heer Von Bismarck in de jaren 1862-66 toegepast, is tegenwoordig ondenkbaar.

Terwijl wij deze laatste regelen schrijven, brengt de telegraaf de tijding, dat de pogingen, door generaal Kaulbars en Gadban-Effendi gezamenlijk beproefd, om van het Bulgaarsche regentschap uitstel van de opening der groote Sobranja te verkrijgen, zijn mislukt, omdat de Russische en de Turksche commissaris niet de toezegging wilden geven, dat hunne regeeringen binnen veertien dagen een candidaat voor den Bulgaarschen troon zouden voorstellen. De regenten en de ministers zijn naar Tirnovo gereisd, waar de nationale vergadering zal worden gehouden. Karaveloff blijft te Sofia achter; dat voorspelt weinig goeds. De vertegenwoordigers der groote mogendheden zijn uitgenoodigd om zich naar Tirnovo te begeven, ten einde, zoodra het onderzoek van de geloofsbrieven der

afgevaardigden zal zijn afgeloopen, bij de verkiezing van een vorst als tusschenpersonen te dienen tusschen hunne regeeringen en de Bulgaarsche vertegenwoordiging. Of zij zullen komen, is nog onbekend. Rusland maakt aan zijne grenzen omvangrijke oorlogstoebereidselen. Of zij, volgens de oude spreuk, moeten dienen om den vrede te bewaren, - wie zal het zeggen?

Als de onzekerheid inderdaad de ergste is van alle kwalen, is er voor Europa een bedroevende tijd aangebroken. Even als altijd, sedert Pandora's onvoorzichtigheid, blijft de hoop nog over. Maar er bestaat bitter weinig kans, dat de vrede behouden blijft zonder dat de zelfstandigheid van eene jonge, naar vooruitgang strevende natie wordt opgeofferd, bitter weinig kans ook, dat de tegenwoordige crisis wordt overwonnen zonder dat oude banden worden verbroken en het zaad der tweedracht op nieuw wordt uitgestrooid.

E.D. PIJZEL.

Letterkundige kroniek.

De Werken van William Shakespeare, vertaald door Dr. L.A.J. Burgersdijk. Vijfde Deel. Koning Richard de Derde - Een Snibbe getemd - Eind goed al goed. Leiden, E.J. Brill, 1886[1)].

> Nu wijl mij de aarde dus geen vreugde biedt
> Dan heerschen, teng'len, and'ren onderwerpen,
> Die schooner van gestalte zijn dan ik,
> Zoo zij 't mijn hemel van een troon te droomen,
> En de aard, terwijl ik leef, een hel te reek'nen,
> Totdat op mijn misvormden romp dit hoofd
> Omtuind is van een glorierijke kroon ....
> Glimlachen kan ik en glimlachend moorden,
> En roepen: ‘mooi!’ hij wat mijn ziele grieft,
> En kunstig mijn gelaat met tranen vochten,
> Mijn trekken plooien naar den eisch des tijds.

Zoo heeft, in het derde deel der tetralogie *Koning Hendrik de Zesde* (deel IV der vertaling van Burgersdijk), de jonge Hertog van Glocester gesproken. En op een andere plaats van hetzelfde drama:

1) Bij de aankondiging van het 6e deel der Shakespeare-vertaling van Burgersdijk (*Gids* van Juli) verklaarden wij te vergeefs gezocht te hebben naar de uitdrukking van ‘éénender’ in het 1e tooneel van *Veel leven om niets*. Sedert deelde een jager ons mede, dat é é n e n d e r een jachtterm is voor een hert, welks gewei nog maar ééne vertakking heeft. Burgersdijk laat derhalve in de zinsnede, welke wij op blz. 189 van het Juli-nummer aanhaalden, Benedict dit zeggen: ‘En het end is, dat ik - om niet een jonggehorend hert te worden - als jonggezel wil leven en sterven.’

Nu, heeft de hemel zoo mijn lijf gevormd,
Dan maak de hel mijn geest niet min verdraaid.
Ik heb geen broeder, ben niet als mijn broeders;
En liefde, aan oude mannen godd'lijk schijnend,
Zij wone in menschen, die elkaar gelijken,
Maar niet in mij; i k b e n m i j z e l f a l l e e n .

Hier vinden wij de grondtrekken van het karakter, dat zich in *Koning Richard de Derde* in al zijn gruwelijkheid ontvouwt. Z i c h z e l f a l l e e n . Heeft de natuur hem een misvormde gestalte gegeven, hem tot een voorwerp van afschuw gemaakt voor ieder die hem nadert; het rijk der liefde voor hem gesloten; hij heeft niemand noodig; hij zal zich zelf zijn weg banen, zij het ook over de lijken heen van wie hem in den weg staan. In zijn isolement zal hij zijn kracht vinden; en al zijn energie, al zijn verstand zal hij aanwenden tot bereiking van dat ééne, hoogste doel van zijn leven: de kroon van Engeland. En nu volgen in *Koning Richard de Derde* die reeks van gruweldaden, welke de grens van het vertoonbare bijkans overschrijdend, toch door het poëtisch leven dat Shakespeare der dorre kroniek wist in te blazen, een drama vormen dat boeit en meesleept van het eerste tot het laatste tooneel.

Als laatste factor van een reeks, waarin de ondeugden en misdaden elkander opvolgen, voortgesproten uit een bodem, die als ondermijnd is door onzedelijkheid en onrecht, schijnen in Richard III zich al de kwade eigenschappen te hebben vereenigd, welke in wie hem voorafgingen en omringen afzonderlijk voorkomen.

'*All-seeing heaven, what a world is this!*' roept Koningin Elizabeth op het vernemen van Clarence's dood uit, en men is geneigd het haar na te zeggen.

Al deze mannen en vrouwen, die als slachtoffers van Richard's voor niets terugdeinzende zelfzucht en grenzenloos despotisme vallen, verdienen niet dat men hen beklaagt: noch Clarence, den eedbreker, die aan den moord van den Prins van Wales deelnam (*King Henry* VI. Part III Act V sc. 5), noch Hastings, noch Buckingham, noch Lady Anna, de weduwe van den Prins, die den moordenaar van haren man tot echtgenoot neemt, noch Elisabeth zelve, de zwakke weduwe van Eduard IV. En toch, Shakespeare's geweldige dramatische kracht zet u over al de moreele en aesthetische bedenkingen heen, welke dit bloedig drama te voorschijn roept.

Welk een indruk *Koning Richard de Derde* op Schiller maakte,

en hoe hij, die destijds zijn *Wallenstein* begonnen was, verrast en verbaasd over Shakespeare's schepping, alles, zonder restrictie, bewonderde, ervaren wij uit een brief aan Goethe, gedagteekend 28 November 1797. ‘Ik las in deze dagen de stukken van Shakespeare, welke den strijd der twee Rozen behandelen, en ben, na Richard III ten einde gebracht te hebben, vol bewondering. Dit laatste stuk is een van de verhevenste tragedies, die ik ken, en ik zou zelfs op dit oogenblik niet weten te zeggen of eenig ander stuk van Shakespeare het zijn rang betwisten kan. De groote lotgevallen, welke in de voorafgaande stukken op touw zijn gezet, worden daarin op werkelijk grootsche wijze ten einde gebracht. Er heerscht door het geheele stuk, in verschillende vormen, een verheven Nemesis; en dat gevoel blijft u bij, van het begin tot het einde. Geen stuk van Shakespeare heeft mij zoo zeer aan de Grieksche tragedie herinnerd.’ En in zijn vervoering oppert Schiller het stoute plan om voor den schouwburg te Weimar, het tooneel waarop onder Goethe's leiding reeds zooveel belangrijks vertoond was, de geheele reeks historiespelen te bewerken.

Het is er nooit toe gekomen, en het is de vraag of het publiek te Weimar deze vortooningen zou hebben weten te waardeeren. Eerst veel later zou Dingelstedt de Koningsdrama's voor het Duitsch tooneel bearbeiden en daarmede ook te Weimar bij de Shakespeare-vereerders groot succes behalen.

Van het effect hetwelk *Richard de Derde* op het tooneel maakt, hebben wij ons in de laatste jaren meer dan eens kunnen overtuigen; eerst in 1882 bij Possart's geniale vertolking, later in 1884 toen Louis Bouwmeester ons een Richard te zien gaf, die, al viel er ook over de opvatting te twisten, als proeve van tooneelspeelkunst zeer merkwaardig mocht heeten. Dat *Richard de Derde* op het repertoire van een Nederlandschen schouwburg gebracht werd, danken wij Dr. Burgersdijk en zijn voortreffelijke vertaling.

Op het meest populaire van Shakespeare's drama's volgt in dit deel het populairste van Shakespeare's blijspolen: *The taming of the Shrew*.

Laube zegt, in zijn *Wiener Stadtheater*, dat van al de blijspelen van Shakespeare dit bij het Weener publiek steeds het meest ‘aansprak’. Hij schrijft dit toe aan het eenvoudige van de handeling, die elders bij Shakespeare vaak uit verschillende onderwerpen samen-

gesteld is. ‘Es geht auch darin scharf her für den heutigen Geschmack’ - zegt hij - ‘aber natürlich und geradeaus zu einem Ziele’.

Men kent de geschiedenis van het weerspannige, kwaadaardige, heftige meisje, dat met groote minachting al hare aanbidders van zich stoot, en eindigt met het hoofd te buigen onder het despotisme van een echtgenoot die nog koppiger, nog heftiger is dan zij. Evenals in Molière's stukken heeft men ook in die van Shakespeare toespelingen op 's dichters eigen huiselijk leven willen vinden, en, evenals bij Molière, heeft men ook hier vaak òf schromelijk overdreven, òf geheel misgetast. Ook in ‘the shrew’ heeft men Shakespeare's vrouw willen herkennen. Maar men heeft voorbijgezien dat het onderwerp en het geheele beloop van die comedie, geschreven in het eerste tijdvak van zijn dramatische loopbaan, in een tijd toen hij nog zijn weg scheen te zoeken en zijn vlucht nog niet genomen had, niet oorspronkelijk was, maar Shakespeare ze ontleende, deels aan een oud in 1594 voor het eerst in druk verschenen stuk, dat nog bewaard is gebleven en getiteld is: *A pleasant conceited Historie, called the taming of a shrew*, deels wellicht aan een blijspel van Ariosto *I suppositi*.

Men vrage in Shakespeare's klucht niet naar psychologische waarschijnlijkheid, men eische niet van het stuk ‘*feinere Darstellung*’, gelijk Proelsz in zijne *Geschichte des neueren Drama's* doet; veel min nog stelle men Katharina voor als een bedorven, prikkelbaar meisje, dat telkens met haar waterlanders gereed is. Shakespeare laat het snibbig ding slechts ééns schreien, namelijk wanneer haar trots in opstand komt, omdat Petruccio haar op den huwelijksdag wachten laat; dan barst zij uit:

> Would Katharine had never seen him though!

Wanneer Katharina haar zuster Bianca geslagen heeft, valt haar vader uit:

> For shame, thou hilding of a devilish spirit!

hetgeen in de Schlegel-Tieck'sche vertaling luidt:

> Pfui! schäme dich du böse Teufelslarve!

en door Burgersdijk wel wat mat wordt weergegeven met:

> Foei, helleveeg, zoo duivelsch van gemoed!

En op dat duivelsche in haar karakter behoort het volle licht te

vallen, al zal men dan ook nog meer moeite hebben om voor den ommekeer in Katharina een andere verklaring te vinden dan deze: dat ook het kwaadaardigste schepsel, onder zekere omstandigheden en met toepassing van een zekere methode, nog te temmen is.

Toch, zelfs met die verklaring heeft men geen vollen vrede; en ‘ernst of kortswijl?’ is men geneigd te vragen, wanneer, aan het slot, Katharina haar muts, niet over den molen, maar onder den voet werpt, en haar zusters eens zal leeren

> Wat zij haar heer en gade schuldig zijn.

Hoor, hoe krachtig en hoe sierlijk - en legt ge er den Engelschen tekst naast dan zult gij zien, hoe trouw - Dr. Burgersdijk deze biecht - of wilt gij liever deze passiepreek van een oude vos? - vertolkt:

> O foei, strijk glad dat dreigend, toornig voorhoofd;
> En schiet geen booze blikken uit die oogen
> Op uwen heer, uw koning, uw gebieder.
> 't Vernielt uw schoon, als nachtvorst bloesems schaadt,
> Blaast weg uw roem, als stormwind vruchten schudt,
> En is in 't minst niet goed of prijzenswaard.
> Een toornig wijf is als een troeb'le bron,
> Dik, ondoorschijnend, zwart van schoon beroofd,
> Waar niemand, hoe verhit of dorstig ook,
> Aan nippen wil of zelfs een drup van proeft.
> Uw eegâ is uw heer, uw schutse, uw leven,
> Uw opperhoofd, uw vorst; hij zorgt voor u
> En voor uw onderhoud; bij geeft zijn lijf
> Aan duizend nooden prijs, te land, ter zee;
> Bij nacht houdt storm, bij dag hem koude wakker,
> Terwijl gij warm en veilig rust in huis;
> Geen and're schatting vraagt hij van uw hand
> Dan liefde, een blij gelaat en volgzaamheid, -
> Te kleinen losprijs voor zoo groot een schuld.
> Wat de onderdaan zijn vorst verschuldigd is,
> Dat heeft de vrouw haar gade te voldoen;
> En is zij grillig, geem'lijk, nukkig, norsch,
> Geeft ze aan zijn reed'lijke eischen geen gehoor,
> Wat is zij, dan een boos, ondankbaar muit'ling,
> Die snood de liefde van haar heer miskent? -
> O 'k schaam mij, als een vrouw in dwazen waan
> Wil strijden, waar ze om vrede knielen moest;
> Of macht begeert, gezag en overwicht,
> Waar zij tot liefde en dienen is verplicht.

'k Was eens zoo stug van geest als een van u....
Maar 'k zie nu, onze lansen zijn maar stroo;
Zwak onze kracht, niet zelden enkel schijn; -
Vaak schijnbaar grootst, als wij het zwakste zijn.

Eerder een drama in den engeren zin dan een blijspel is *Eind goed, al goed*. Hoe gewaagd sommige toestanden, hoe weinig gesluierd enkele gesprekken ook zijn mogen - sommige uitdrukkingen met, zooals Delius het noemt, 'obscöner Nebensinn', welke Schlegel escamoteert, heeft Burgersdijk behouden - toch verdient dit stuk dat het gekend worde, al ware het alleen omdat het een van de meest compleete vrouwenkarakters uit den geheelen Shakespeare bevat. Welk een schrandere, krachtige, doortastende, en toch echt-vrouwelijke figuur is deze Helena van Narbonne! Reeds in het eerste bedrijf, in het tooneel, waarin de oude gravin de Roussillon - ook vol karakter en leven - haar het geheim van hare liefde voor den jongen graaf ontlokt, toont Helena fijnen tact en fijn gevoel, en roerend is hare bekentenis:

Welnu dan, zoo beken ik,
Hier op mijn knie, voor God en u, dat ik,
Zelfs meer dan u en naast aan God daarboven,
Uw zoon bemin.
Mijn stam is arm, doch eerbaar; zoo mijn liefde;
Wees niet verstoord, hem schaadt het niet, dat hij
Van mij bemind wordt. Ik vervolg hem niet
Met eenig opgedrongen liefdeteeken;
Nooit mag hij mijn zijn, eer ik hem verdiend heb,
En 'k weet niet, hoe ik hem verdienen zou.

Maar de volle bekoorlijkheid, den vollen adel van dit karakter, het innige en toch ingetogene van hare liefde geeft Shakespeare ons te bewonderen in het tooneel aan het Fransche hof, wanneer de koning, door deze Helena, de dochter van den beroemden arts van Narbonne, van een ernstige kwaal genezen, haar, tot loon, de keus laat uit de jonge edellieden van zijn Hof, onder welke zich de jonge graaf de Roussillon bevindt:

KONING.
Zie om u, schoone maagd, die jonge schaar
Van edellieden heb ik te vergeven
Niet enkel door mijn koningsmacht, maar ook
Door 't recht eens vaders; kies dus, wie 't ook zij;

HELENA (*tot de edellieden*).
U staat de keus, geen hunner 't weigren vrij.
Schenke u de Min een schoone, lieve gade,

Aan elk van u! - ik meen, aan elk op één na.

KONING.
Beschouw hen goed;
Niet één, die niet van edele afkomst is.

HELENA.
Gij eed'le heeren,
God heeft door mij den koning doen herstellen.

AL DE EDELLIEDEN.
Wij hoorden 't, en wij danken God om u.

HELENA.
Ik ben slechts een eenvoudig meisjen, en
Hierin het rijkst, dat ik niets ben dan dit; -
Uw majesteit vergunne, ik heb gedaan;
De blosjes op mijn wangen fluistren dit:
'Wij blozen, dat gij kiezen zult; doch valt
Versmading u ten deel, dan zal voor immer
De bleeke dood op uwe wangen wonen,
En nimmer keeren wij er weer.'

En wanneer zij, op de uitnoodiging des konings om vrij te kiezen, de rij langs gaande, tot den graaf de Rousillon genaderd is, zegt zij:

Ik durf niet zeggen: ''k Neem u', maar ik geef
Mijzelf en al mijn dienst, zoolang ik leef,
Aan u en uw bestuur.

Maar de graaf versmaadt haar liefde, en het is alleen op bevel van den koning, dat hij er toe overgaat haar *in naam* tot zijn vrouw te nemen. Terstond na het huwelijk belast graaf Bertram haar met een brief voor de gravin-moeder te Roussillon. Helena wil afscheid van hem nemen:

HELENA.
O heer, vergeef, -

BERTRAM.
Wat wilt gij zeggen, spreek!

HELENA.
Ik ben den rijkdom, dien ik heb, niet waard,
En waag, al is hij 't niet, hem mijn te noemen;
Toch wilde ik als een schuwe dief wel stelen,
Wat mijn is volgens recht.

BERTRAM.
Wat wenscht gij dan?

HELENA.
Iets, en toch nauwlijks iets; ja niets in waarheid -
Niet gaarne zeg ik wat ik wensch, mijn heer, -
En toch ik moet; -
Vijanden, vreemden scheiden zonder kus.

BERTRAM.
Ik bid u, talm niet; stijg met spoed te paard.

In dergelijke kleine en fijne trekjes teekent Shakespeare de schrandere en warm gevoelende Helena. Maar noch dit met zoo veel liefde behandeld karakter, noch de met zooveel komische kracht geteekende pochhans Parolles kunnen ons verzoenen met het feit,

dat Helena niet alleen haar liefde aan een haar onwaardig personaadje verspilt, maar ten slotte nog den man, die haar versmaadde en haar bedroog, op zijn enkele verklaring, dat hij berouw gevoelt, vergiffenis schenkt en haar hand reikt. Dat Helena trouwens zelf nog niet gernst is, blijkt uit de laatste woorden, die zij tot Bertram richt:

> Blijkt iets onecht, onwaar, dan trede vrij
> Een scheiding, dood'lijk tusschen u en mij.

***Een bundel gedichten*, door Eduard Brom. Met een aanbevelend woord van Prof J.A. Alberdingk Thym. Amsterdam, C.L. van Langenhuysen. 1886.**

De heer E d u a r d B r o m , die hier voor het eerst in het publiek optreedt, is een ouderwetsch dichter. Wij bedoelen daarmeê dat de keus van zijn stof, de snit van zijn verzen, zijn manier van zeggen, naar een vroeger tijdperk wijzen. Hij spreekt zijn lezer aan met ‘o sterveling!’ hij noemt zijn Muze een ‘eenvoudig maagdelijn’, dat wellicht ‘geen lauw'ren (kan) plukken op Pindus hoogsten top’, maar toch ‘de snaren (moge doen) trillen, der nederige luit.’ Dat lezen wij reeds op de allereerste bladzijde, in het gedicht dat den bundel opent en natuurlijk tot titel draagt ‘Aan mijne Muze.’

Wij hebben tegen die manier van zeggen op zich zelf niets, mits het blijke dat de dichter, op zijne wijze dan, inderdaad wat te zeggen heeft.

De heer Alberdingk Thijm roemt in zijn aanbevelend woord den heer Brom als ‘een moedig en begaafd lid van die katholieke jongelingsfalanx, van welke de naaste toekomst en de beantwoording der vraag of de waarheid daarin zal zegepralen, voor een goed gedeelte afhangt’; hij verheugt zich over des jonkmans vast en zuiver geloof, over zijn vaderlandschen zin, over zijn waardeering ‘dier huiselijke deugden, welke een sterke dam zijn tegen de vloeden der ontkenning en vertwijfeling’, over zijn fiere liefde voor vrijheid, en hij constateert met blijdschap dat de godsdienstzin van zijn beschermeling ‘nergens een dankbaar genieten van het volle leven uitsluit.’ Ten slotte prijst de heer Alberdingk Thijm den wel verzorgden dichtvorm, dien hij ‘aan de onderwerpen harmonisch geëvenredigd’ noemt.

Zulk een warme aanbeveling, en van die zijde, is zeker wel geschikt om voor den jongen dichter in te nemen, maar of hij met al die voortreffelijke eigenschappen inderdaad als dichter iets bijzonders, of althans iets zeer goeds levert, valt uit het aanbevelend woord niet op te maken. Om dat te weten te komen, zal men de verzen zelven ter hand moeten nemen.

Uit den inhoudsopgaaf blijkt reeds terstond dat heer Brom iets aandurft. ‘Het ideaal’, ‘Reinheid’, Geestdrift’, Barmhartigheid’, ‘Waarheid’, ‘Vrijheid’, ‘Het Geloof’ zijn slechts enkele van de onderwerpen, welke hij bezingt; verder stort hij o.a. nog zijn gemoed uit in een ‘Ode aan de Kunst’, een ‘Hymne aan God’ en een ‘Hymne aan Jezus Christus.’ Wij kunnen over het algemeen met den heer Alberdingk Thijm wel instemmen, wanneer hij den dichtvorm aan de onderwerpen geëvenredigd noemt. De verzen vloeien, - op een enkelen hinkenden voet, en een paar stroeve regels na.

De toon is hoog gestemd; men meent soms de breede, volle akkoorden van een kerkorgel te hooren, waarvan alle registers zijn uitgehaald. Het ruischt en galmt en stormt over uw hoofd heen, zonder veel toonschakeering, en al overweldigt het u soms op het oogenblik zelf, ten slotte laat het weinig indruk achter.

In zijn volle kracht is de dichter daar, waar zijn onderwerp hem als oplegt om met het volle werk te spelen. Zoo in zijn ‘Hymne aan God’ met dezen aanhef:

> Oneindige God, ondoorgrondelijk Wezen!
> Begin - onbegonnen - van alle bestaan!
> Gij, oorsprong van 't leven, dat, uit U verrezen,
> In U weer terugvloeit en nooit zal vergaan!

Zoo in de 16 tienregelige coupletten van het Paaschlied:

> Alleluja! Hij is verrezen!
> De Heer is waarlijk opgestaan,
> In al den glans van 't god'lijk Wezen....
> Zijn gloriedageraad brak aan!

Daar is gloed en verheffing in deze verzen. De vorm, hoewel niet onberispelijk, is meestal fraai en de toon goed getroffen. Maar waar de dichter een afgetrokken begrip als Waarheid, Geestdrift, Barmhartigheid, Vrijheid, wil bezingen, en een hooge vlucht tracht te nemen, daar schieten vaak zijn krachten te kort. Hij weet zich niet te beperken, en verliest zich in algemeenheden. Dat klinkt al-

les wel goed, het laat zich aangenaam lezen, en een recitator met een welluidende stem en een bezielde voordracht, zal er zeker velen van 's dichters geestverwanten genoegen mee doen, sommigen misschien door in verrukking brengen, - maar het is of men het meeste al eens meer gehoord heeft; geen eigen toon, geen eigen beeld of eigen gedachte treedt te voorschijn; het zeer verdienstelijk werk mist een eigen stempel.

Muzikale compositiën van dat gehalte noemt men ‘Kapellmeistermusik.’ Het ergste is, wanneer den dichter de beelden, welke hij koos en tracht uit te werken, uit de handen schieten. In het gedicht ‘Poëzie’ wordt de poëzie eerst vergeleken bij een gouden draad, zich slingrend door het leven, dan bij een lichtgloed, die al het aardsche blijde omspleet. Tot zoover gaat alles goed. Maar dan slaat de dichter door, en wordt de Poëzie vergeleken bij - een lied!

> Die Poëzie - ze is als een lied, omhoog ontweld,
> En klaatrend over de aard met volle melodiën,
> De zoete weergalm van de teêre harmoniën
> Door Godes vaderliefde *in 't menschenlot gesteld*.

En dan, zonder overgang, volgt er plotseling:

> Dat is een wonder lied, voor 't luist'rend oor slechts ruischend, enz.

Wat is een wonderlied? vraagt de verbaasde lezer. De poëzie werd - hoe onjuist dan ook - *vergeleken* bij een lied, maar gaat het nu aan, de vergelijking te laten glippen en terstond het lied te stellen *in de plaats* van de poëzie?

> Dat is een wonder lied, voor 't luist'rend oor slechts ruischend,
> Wanneer 't vol wellust aan zijn toovergalmen hangt,
> En in het harte dat zijn hemeltonen vangt,
> Met blijden jubelklank, met voller galmen bruisend.

Men voelt, hier hapert iets; en dat zelfde gevoel heeft men bij de lezing van enkele andere gedichten. Op het gedicht ‘Poëzie’ volgt het gedicht ‘Liefde’:

> O Liefde, wonderzoete Bode!.....
> O! bij uw zachte naad'ring trilt,
> De schepping van een zaal'ge weelde,
> Wier heelkracht alle smarten stilt,

zingt de dichter. Is het de heelkracht van de zaal'ge weelde, of van de Liefde zelf, die alle smarten stilt? vraagt een wijsneus. Het

is - zoo vervolgt de heer Brom - of alom wonder toonen bruisen en samenvloeien in het ééne accoord van...

> Van Liefde's wereldharmonie!

Men voelt al weer: dat deugt niet. Waar men een zaak, een begrip tracht te omschrijven, gaat het niet aan het woord zelf (hier Liefde) in de omschrijving te gebruiken. Dat is geen schoolsche regel; dat moet men voelen ook zonder het geleerd te hebben. Een soortgelijke fout vinden wij nog in een ander gedicht, waar de dichter den Twijfel willende bestrijden, dien niet stelt tegenover het Geloof, gelijk men zou denken, maar tegenover de Overtuiging; - alsof men niet ook uit overtuiging zou kunnen twijfelen.

> Weg met allen laffen twijfel,
> Die het zaad der ziel verstikt,
> En in onontwarbre netten
> D'afgedwaalden geest verstrikt;...
> Die den *twijflaar* 't hoofd doet neigen.

Uit deze staaltjes zal men de manier van den heer Brom eenigszins hebben leeren kennen. Wij herhalen het: de jonge dichter grijpt te hoog; het ‘moedig lid van den katholieken jongelingsfalanx’ heeft zijn krachten overschat, zijn moed werd overmoed.

‘Bij de groote beweging in de geesten, waardoor onze tijd zich kenmerkt, is de verschijning van zulk een dichtwerk niet zonder beteekenis,’ schrijft de heer Alberdingk Thym. ‘Niet zonder’ kan men, als aanmoediging, misschien laten gelden. Maar van een man van smaak, die zulk een scherp oor heeft voor de fijnheden en voor de poezie van onze taal, mag men verwachten dat hij, na deze aanmoediging, zijn beschermeling strenger eischen zal gaan stellen.

***Aya Sofia*, door H.J.A.M. Schaepman. Utrecht, Wed. J.R. van Rossum. 1886.**

‘Het woord is aan den heer S c h a e p m a n .’ Het is te voorzien, dat deze mededeeling, in den loop van het aangevangen zittingjaar, door de leden der Tweede Kamer en de toehoorders op de tribunes nog menigmaal zal worden vernomen. Zij mist haar uitwerking nooit. De particuliere gesprekken worden gestaakt, en

men zet zich tot luisteren. Gelukkig, wie zoo het oor heeft van zijn publiek! En dat geluk, dat op het Binnenhof als politiek redenaar zijn deel is, valt ook als d i c h t e r de heer Schaepman te beurt. Waar in letterkundige kringen zijn breede figuur het spreekgestoelte vult, komt het publiek in grooten getale op; waar er een gedicht van zijn hand het licht ziet, vindt het aanstonds tal van koopers.

Wij zouden dan ook voor ons doel wellicht kunnen volstaan met de eenvoudige mededeeling: ‘De dichter Schaepman is aan het woord.’ De heer Schaepman heeft echter het recht van ons te verlangen, althans te verwachten, dat wij ons niet op die wijs van onzen naastbijliggenden plicht afmaken.

De aanleiding tot dit gedicht, 's dichters bezoek aan Constantinopel in 1883, vermeldden wij reeds in onze vorige kroniek. De ‘Aya Sofia’ is de Sophia-kerk, thans Moskee, die, door Constantijn den Groote begonnen en in 360 door zijn zoon Constantijn voltooid, tot tweemaal toe afbrandde. Eerst bij den opstand, ontstaan ten gevolge van de verbanning van den patriarch Chrysostomus; later, nadat zij door Theodosius II hersteld was, bij het oproer, onder de regeering van Justinianus, door de twisten tusschen de zoogenaamde blauwen en groenen losgebarsten. Justinianus beval den wederopbouw van de kerk op grootere schaal.

De lotswisselingen van deze Aya Sofia geven Dr. Schaepman aanleiding tot een reeks van dichterlijke tafereelen, welke niet in rechtstreeksch verband tot elkander staan en met nog andere vermeerderd zouden kunnen worden.

In het eerste tafereel bezingt de dichter de poëzie der puinhoopen, die niet sterven, maar het verleden doen herleven. In ‘Anthoesa’ de heilige naam van Rome, door Constantijn, die het herbouwd Byzantium ook nieuw-Rome noemde, ook voor Constantinopel behouden, ontvangen wij een schildering van de stad en haar weergaloos schoone ligging aan den Bosporus en den Gouden Horen. ‘Justinianus’ heet het 3e tafereel, waarin de uitroep van den keizer, nadat het grootsche werk voltooid was: ‘Ik overwon u, o Salomo!’, wordt geparaphraseerd. Dan treden wij de Aya Sofia binnen en worden de pracht en de majesteit van het grootsche monument, met zijn merkwaardigen koepelbouw, geschilderd. Daar hooren wij den ‘Zang der Zuilen’, een van de gelukkigste grepen van den dich ter en een van de fraaiste gedeelten van het gedicht. Uit de overlevering dat vele dezer zuilen afkomstig zijn uit oude heidensche

tempels, dat er bij zijn, die uit de steengroeven zijn opgedolven door de christenen die er de straf voor het geloof moesten ondergaan, en dat er onder deze zuilen voorkomen, welke behoord hebben tot den beroemden tempel van Diana te Ephesus, neemt de dichter aanleiding om de verschillende zuilen verschillende zangen te doen aanheffen, welke ten slotte ‘tot éénen psalm der eere’ samensmelten. Nu verrijst voor het oog van den dichter Mahomed, en hij geeft ons, op zijne wijze, een beeld van den Profeet, wiens naam, volgens hem, Mysterie is. En achtereenvolgens trekken in verschillende tafereelen ons voorbij: de Keizerin Irene, de moeder van Constantijn VI Porphyrogenitus, door haar zoon van den troon gestooten; Photius, de eerzuchtige geleerde, die zich tot Patriarch liet zalven, en door Schaepman de eigenlijke bewerker van de groote scheuring der Kerk genoemd wordt; verder de Kruisvaarders. De scharen van blonde knapen, die uit Duitschland en Frankrijk ten kruistocht togen, trekken de Aya Sofia binnen en doen er hun krijgslied klinken. En dan, in een breeder tafereel, schildert de dichter ons ‘de Val’: de belegering van Constantinopel en hare verovering door de Turken in 1453, als in de Aya Sofia het ‘Christe eleison’ door den strijdkreet der Turken ‘La Allah illah la’ wordt overstemd. De voorlaatste zang ‘Sage’ getiteld, herinnert aan de overlevering dat bij de bestorming van de Kerk een grijze priester, die de mis bediende, plotseling verdween, de priester die zal wederkomen ‘ten dage van 't gericht’ om de offerande te voleinden, en weer het lied van Christus' verrijzenis te zingen. ‘Het lied der puinen’, de getuigen van het verleden, besluit waardig het gedicht.

Dit zijn de tafereelen uit geschiedenis en overlevering, welke Schaepman met kunstvaardige hand om de Aya Sofia groepeerde. Er zijn er onder die ons door het onderwerp zelf of door de opvatting - de dichter beschouwt natuurlijk alles van een streng katholiek standpunt - minder aantrekken. In enkele tafereelen, met name in de eerste twee, met hare korte drievoetige regels, stuiten wij soms op iets mats: de vrije dichterlijke toon wordt aangeslagen, maar niet onafgebroken volgehouden. In ‘Anthoesa’ vinden wij een strofe als deze:

> En heerscht de Dood almachtig
> Langs heel het wereldrijk,
> De schoonheid leeft volkrachtig
> En lacht onsterfelijk.

In het 3e tafereel echter dat ‘Justinianus’ tot titel draagt, worden de wieken reeds breeder uitgeslagen. Toch zouden wij nog met den dichter willen twisten over de woorden, welke hij Theodora in den mond legt, al ontleende hij ze, volgens zijne aanteekening, aan Gibbon. Het klinkt zonderling, deze vrouw, aan wie de dichter zelf ‘een volkomen gemis van zedelijke begrippen’ toeschrijft, Justinianus' lafheid in dezen trant te hooren bestrijden:

Nooit vluchten! Van de wieg is ons het graf beschoren,
Wie sterft heeft stervenseer,
Wie vlucht om d'ijdlen dag heeft eer en naam verloren,
Hem drukt des levens lust, de last der schande neer!

In dé beschrijving van de Aya Sofia, en in ‘De Zang der Zuilen’ vinden wij den dichter in zijn volle kracht.

Wat wonder lied ontvangt ons op den drempel
Van 't heiligdom? 't Is niet der psalmen toon,
Die ruischend zweeft en in den hoogen tempel
Van Davids harp weerklinkt voor Davids zoon.

Zoo luidt de aanhef; en verder:

Een woud van zuilen rijst in deze hallen
En uit der zuilen koninklijke rij
Komt breed en vol een koningshymne schallen,
Een vrijheidslied, een wond're profecy,
Een wemeling van wereldwijze zangen -

En nu zingen de zuilen uit de Heidensche tempels afkomstig, hun lied; en

toen het scheen te zwijgen,
Toen ruischte daar een zilv'ren stemme zacht,
Die trillende steeds hooger scheen te stijgen,
Als 't lied der starren in den zomernacht.

Het zijn de zuilen, die eens den Diana-tempel te Ephesus droegen.

Diana der Efezen,
Grootmachtige, onvolprezen
Door aller volken rij, ...
Uw tempel droegen wij.
Nu vlood uw zilv'ren luister,
Nu rijzen we in den luister
Van 't volle morgenlicht.

En een ander lied, het lied der zuilen uit den zonnetempel van Aurelianus te Rome, stijgt in breede vlucht omhoog, tot dat allen, in één koor, de koepels met hun wonderbare galmen vol grootsche en ongekende majesteit vervullen:

Eens droegen wij van de oude valsche goden
De tempels zonder tal,
Nu rijzen wij tot uwen dienst geboden,
O Koning van 't heelal!
Halleluja! O Wijsheid, die de dingen
Beheerscht door uw genâ,
Uw glorie ruischt door alle levenskringen,
Uw steenen zingen:
Hallelujah!

Dichterlijk is in het tafereel ‘De kruisvaarders’ de schildering van den tocht der blonde vreemdelingen, de knapen, die met gehavende kleêren en doorwonde voeten, doch vol moed en geestdrift, zingende naar het Heilige land trekken. En aangrijpend wordt in den tienden zang ‘De val’ van Constantinopel in breede vijfvoetige jamben geschilderd. Hoor den krijgskreet der Turken schallen - en daar naast

‘Christe eleison’ galmt het langs uw wanden,
Aya Sofia, als een stervenszucht;
‘Christe eleison’ smeekend gaan de handen,
En grijpen, als van zinkenden, de lucht;...

Het is een volk, dat bidt in stervensnood:
‘Erbarming, Heer, erbarming en genade!
Ligt onze zonde in al haar schande bloot,
Komt onze rouw na zooveel schuld te spade,
Uw heiligheid is eindeloos en groot;
Dek onze schuld met uwe doodenwade!
Gekruiste God, wees onzer jammren tolk,
Christe eleison, Heere, spaar uw volk!’

‘Dit gedicht is een gedicht ter goeder trouw’, zegt Schaepman, in navolging van Montaigne; en verder: ‘het is een gedicht naar den ouden trant’. Schaepman smeedt geen nieuwe woorden, hij haalt zijn beelden en zijn constructiën niet uit den vreemde, hij vermeit zich niet in ‘intense’ duisterheid. Hij zingt in de taal van Hooft en Vondel, van Bilderdijk en Da Costa, vlot van de tong; - en die taal loont nog altijd de moeite van het luisteren.

Levensstrijd, door Mario. Utrecht, J.L. Beijers. 1886.

Men moet, week, in week uit, die omslachtige, langdradige romans hebben doorworsteld, of er halverwege in zijn blijven steken, welke met een volharding een betere zaak waardig, onze boekenmarkt en de portefeuille van het leesgezelschap blijven vullen, om den roman of de novelle recht op prijs te stellen, waarin geen ellenlange gesprekken worden gevoerd en waarin de intrige zich niet met moeite voortsleept door een taaien brei van onbeduidende of onmogelijke voorvallen.

Deze novelle nu is niet langdradig, men zou haar eer kortademig kunnen noemen. De 25 hoofdstukjes, welke over de ruim 200 bladzijden zijn verdeeld, zou men, op hunne beurt, elk weer in twee of drie kapitteltjes kunnen splitsen. Zoo gaat het met kleine schokjes - of neen, schokken krijgt men niet: alles loopt glad, geleidelijk voort! - maar met kleine zetjes tot het eind, zonder dat de lezer zich verveelt. En met dat laatste bedoelen wij geen negatieven, maar een positieven lof uit te spreken.

De schrijver brengt ons in het kleine Wemeldinge, een onaanzienlijk landstadje, in hoofdzaak bestaande uit een lange, niet al te breede straat, die in tweeën gedeeld wordt door de zoogenaamde ‘Groote Markt’ en uit een nog smallere straat, welke met de eerstgenoemde evenwijdig loopt. Aan de huizen heeft men in de beneden zijkamer naast de deur groene of blauwe horretjes, waarachter des middags de Wemeldingsche dames post vatten met eenig handwerk: die horretjes beschutten voor onbescheiden blikken van de overzijde, terwijl een dubbele spion in de gelegenheid stelt om rechts en links een heel eind in de straat te zien, en een wakend oog te houden op de huisdeur van de buren.

Ieder kent van die stadjes, en ieder kent de voornaamste personaadjes, welke er den toon geven. Den gepensionneerden kaptein, de bedaagde weduwe met huwbare dochters, het gezin, dat elders betere dagen kende, ‘klappen’ gehad heeft en nu in het landstadje stil komt leven, de meer aristocratische familie, die op een groot landgoed in de onmiddellijke nabijheid woont, en waar het hoofd ‘heereboert - wij hebben ze allen ontmoet, en wij herkennen ze in de schets van M a r i o .

In dat kleine stadje komt, in de plaats van den overleden dokter, zich een jong medicus, Holma, vestigen. Men ziet er hem en zijn vrouwtje met genoegen komen; beiden worden er vriendelijk ont-

vangen. Al zijn Holma noch zijn vrouw gefortuneerd, er bestaat alle vooruitzicht dat de jonge dokter te Wemeldinge zijn weg en zijn bestaan vinden zal.

Maar - de novelle heet *Levensstrijd*. Wij meenen dien strijd al te zien naderen. Wanneer de jonggehuwden, van de huwelijksreis teruggekeerd, zich in hun geluk verdiepen, dan hooren wij Holma de vrees uitspreken, dat zijn vrouwtje het soms al te eenzaam hebben zal. ‘Reken er op’ - zegt hij tot zijn Annie - ‘dat ge veel alleen zult wezen; ik zal uit zijn bij dag en bij ontijden, en dat is te hopen ook. En als ik thuis ben, vrouwtje mijn, zal ik veel moeten werken.’ En dan volgt er een lofrede op zijn vak, ‘het mooiste, dat er op de wereld is’; hij wil in dat vak vooruitkomen, en ook op wetenschappelijk gebied wil hij wat leveren...

‘Beiden verzonken in stil gepeins, maar hunne gedachten volgden een anderen loop.

‘Een gevoel maakte zich meester van de jonge vrouw, dat haar tot nog toe vreemd was geweest. Zij dacht niet aan mogelijke eenzaamheid - dit baarde haar geen zorg; maar zij zag, zij begreep, dat hij, haar man, haar wereld, haar alles, iets liefhad, niet boven, niet meer - maar mogelijk evenzeer als haar. Zij zag aan de bezielde uitdrukking van zijn blik, hoe bezig zijn geest was; zij gevoelde, dat zijne gedachten zich bewogen op een gebied, waarop zij hem niet kon volgen, *en vast omknelde zij zijne hand, als vreesde zij, dat hij haar mocht ontsnappen*.’

Een fijn trekje, dat laatste, goed gedacht en goed gezegd.

Dat zal dus de levensstrijd zijn - zeggen wij tot ons zelven. De vrouw, die haren man innig liefheeft en langzamerhand jaloersch wordt op die wetenschap, welke den geleerde, en vooral den dokter, zoo geheel in beslag west te nemen, dat zij, de andere geliefde, er bij te kort komt: het is zoo al geen nieuw, dan toch, voor een romanschrijver van talent, een zeer aanlokkelijk onderwerp.

En wij lezen verder, maar bemerken al spoedig, dat onze gissing, die toch zoo voor de hand lag, een verkeerde was.

Wij volgen Holma in zijn praktijk - namelijk op een afstand. Wij hooren hem over zijn praktijk spreken, wij hooren hem aan zijn vrouw vertellen, wat hem alzoo als dokter wedervaart; maar aan een ziekbed, waar wij den jongen man in zijn kracht zouden kunnen leeren kennen, zijn karakter zouden leeren waardeeren, zien wij hem nooit. Wij hebben te doen met de lieve Annie, die al spoedig in

de kinderen komt, en in de zorgen; wij vernemen met deelneming, dat het met de praktijk niet vooruitgaat, dat een derde dokter zich te Wemeldinge is komen vestigen en door indringender manieren - misschien door, zooals kapitein de Bruijne het Holma aanraadde zich wat meer ‘op de soos’ te vertoonen - hem voorbijstreeft; wij hooren dat het jong gezin moeite heeft om rond te komen; - maar van een eigenlijken strijd merken wij weinig of niets. En toch wij hadden dien strijd moeten zien, om er door te worden aangegrepen; moeten zien de martelingen, welke de jonge dokter door tegenwerking, geringschatting van zijn kunde, of wat niet al meer, heeft te verduren; moeten bijwonen den strijd van elken dag, den folterenden, vernederenden strijd van het gezin, dat zijn fatsoen heeft op te houden en fatsoenlijke armoede lijdt. Maar wij vernemen het enkel uit de verte. Met lichte, fijne hand wordt alles door den schrijver slechts even aangeroerd. Het is alsof hij het indelicaat, of hij het indiscreet vindt, om ons in al die onaangenaamheden, in al die huiselijke zorgen en ellende in te wijden.

En zoo naderen wij het slot: het verhuizen uit Wemeldinge naar Wolde, een klein dorpje op de Drentsche hei, en de dood van Annie; - want het eigenlijke ‘Besluit’, Holma's tweede huwelijk, waardoor zijn ‘levensstrijd’ voor ons nog meer van het aangrijpende verliest, laten wij, als een overtollig aanhangsel, liefst geheel glippen. Holma besluit - ook hier weer schijnt het besluit spoedig genomen, en merken wij van strijd zeer weinig - om een opengevallen doktersplaats te Wolde te gaan vervullen. Op het boerendorp, zonder eenige conversatie, zal hij veel moeten missen, maar zij zullen er zuinig kunnen leven, en voor Annie, die na een te vroege bevalling wat zwak is gebleven, is de lucht er gezond. Doch reeds in het hoofdstuk na de aankomst te Wolde, vernemen wij in drie bladzijden - roerende, fijn geschreven bladzijden - Annie's ziekte en haar dood. Hoe wij ook te doen hebben met den armen Holma, hoe wij ook de sympathieke jonge vrouw betreuren, en hoezeer wij het sobere, aangrijpende tooneeltje - Annie's sterfbed - waardeeren, al weder vragen wij: Waar is de levensstrijd?

Wij hebben tot nu toe geen gewag gemaakt van de episodische personaadjes, welke Mario ons op den korten levensweg van Holma en Annie doet ontmoeten. Er zijn er twee onder, waaraan de schrijver meer bijzondere zorg heeft besteed: de goedhartige kaptein de Bruyne en vooral docter Verdorp. Piet Verdorp, de oogen-

specialiteit, de geniale wildzang, die dan hier, dan daar zit en telkens spoorloos verdwijnt; Piet Verdorp met zijn assistent, den gesjeesden student, die zijn oudbakken brood opeet en op het operatiebed slaapt, is een alleraardigst type. Het partijtje, dat hij aan zijn ouden vriend Holma en aan Annie op zijn kamers geeft, is goed gezien en geestig weergegeven.

Hoe zonderling die man zich ook aanstelle, hij is geen karikatuur. Hij moet ergens op dit wereldrond geleefd hebben en er misschien nog ronddolen. In allen geval, hij l e e f t in Mario's novelle. Het is daarom te meer te betreuren dat de auteur geen middel heeft weten te vinden om Piet Verdorp een rol te laten spelen in het leven van zijn helden, of ook maar om hem, den loszinnige, als contrast tegenover den conscientieusen Holma, een ruimer plaats te geven in deze novelle.

Wat ons in Mario's eerste novelle *Aleide* trof, welke wij in onze Kroniek van Januari 1885 aankondigden, treft ons ook hier weer. Het is nog altijd in ‘het schetsen van tooneeltjes die fijn gevoel en goeden smaak vorderen’, dat des schrijvers kracht schuilt. Zijn taal is helder, netjes, puntig - geen boekentaal en geen tooneeltaal. Alles vloeit rustig, zonder hindernissen, zij het dan ook zonder u mee te sleepen. De dialoog is juist en smaakvol: de menschen zeggen precies wat zij, in de omstandigheden waarin zij verkeeren, behooren te zeggen; niets te veel - eer te weinig.

Jammer, dat, met al die eigenschappen, zijn werk zulk miniatuurwerk blijft.

Uit de dagen der jeugd van Mevrouw Bosboom-Toussaint.

Aan de Redactie van DE GIDS.

Uw wensch, om den vijftig-jarigen GIDS *niet te besluiten zonder eene bijdrage van de Schrijfster, 'die* DE GIDS *steeds een zoo goed en zoo warm hart heeft toegedragen', werd evenzeer door haar gedeeld als uw verlangen om die bijdrage te doen bestaan in een of andere mededeeling uit hare letterkundige herinneringen.*
Enkele weken slechts nà het schrijven dezer Herinneringsbladen (*de eenige voltooide*) *is de vereerde Schrijfster, mijne teêrgeliefde vrouw, ontslapen, en alzoo worden deze bladen thans als uit de hand onzer lieve doode u toegereikt.*
Mei 1886.
JOH. BOSBOOM.

Toen ik in 't jaar 1884 door de redactie van *de Gids* uitgenoodigd werd om iets te schrijven naar aanleiding van de ovatie aan Beets toegedacht bij zijn 70sten verjaardag, kon het niet anders of ik moest mij verdiepen in herinneringen van vroeger en later tijd; en onwillekeurig zag ik mij terug gevoerd naar die dagen mijner eigene jeugd, waarin ik Beets nog niet persoonlijk kende, en toch met zulk een sterk verlangen naar die kennismaking uitzag; - en het trof mij dat juist ik tot dezen aangenamen plicht werd geroepen, om dien dichter openlijk een feestgroet aan te bieden, wiens verzen ongeveer vijftig jaar geleden reeds door mij waren gekend en gewaardeerd, nog vóór zij tot de kennis van het groot publiek waren gekomen. Niemand, geloof ik, die niet tot zijne familie of zijn intiemste vrienden behoorde, heeft zóó vroeg van zijn

zucht voor poëzie, van zijn ongemeenen aanleg en besliste roeping voor het leeraarsambt gehoord als ik, de hem vokomen onbekende, - door een gelukkig toeval.

Ik was een oogenblik in verzoeking, deze bijzonderheid met den aankleve te vermelden in mijn huldegroet aan den Jubilaris van 1884, - maar daar ik mij voorgenomen had, zoo weinig mogelijk van mijzelve te spreken, paste zulke mededeeling niet in dat kader. Nu echter, waar ik er toe gekomen ben in de herinneringen mijner jeugd rond te waren, ter wille van (zoo ik hoop) belangstellende lezers, vond ik vrijheid eens naar dat verre verleden om te zien.

Het was dan in den zomer van 't jaar 1833 toen ik, na in Mei het waagstuk ondernomen te hebben als opvoedster en onderwijzeres op te treden in eene deftige familie te Hoorn, het voorrecht had eenige weken vacantie te krijgen, door eene schikking waarbij mijne kweekelingen eenigen tijd bij hun grootouders in Gelderland zouden doorbrengen. Ik was zeer in mijn schik met dezen viertijd (*Feriën*, zooals de Duitschers dat noemen); weêr mij zelve te kunnen zijn, ontheven voor een poos van het ‘veiller sans cesse, craindre toujours’ voor kinderen, nog te kort met mij samen om zich aan mij te hechten. Reeds wat vermoeid van de worsteling met hen en met mij zelve; reeds onbestemd den twijfel bij mij voelende opkomen of juist hier mijne roeping lag, besloot ik, na een kort bezoek bij mijne ouders te Alkmaar, tot een toertje naar Friesland, naar dat Harlingen, waar ik mij altijd het meest thuis gevoelde, waar ik mijne vriendinnen en schoolkennissen weêr vond en door allen met opene armen werd ontvangen, al vonden sommigen dat ik wel een beetje ‘Hollandsch’ geworden was in de paar maanden waarin men mij niet gezien had. Een beetje ‘Hollandsch’ beteekende in goed Friesch, wat vervreemd, wat vervormd, wat ruimer en vrijer van denkwijze, in manieren of in kleeding, dan in 't afgepaste cirkeltje gebruikelijk was, waarin men zich het *status quo* tot ideaal had voorgesteld. ‘Wij doen 't zóó niet, wij dragen 't zóó niet, dat hoort hier zóó niet,’ was de kritiek over alles wat buiten dat cirkeltje ging. ‘Wij zijn geen Hollanders, wij zijn *maar* Friezen,’ was de uitspraak der veroordeeling ter laatste instantie en dat m a a r klonk wel als erkenning van minderheid, doch *was* inderdaad

zelfbewuste trots. Toch heerschte er ruimte en warmte in de harten, al was het oordeel bekrompen door provinciaal vooroordeel, bovenal door *esprit de clocher*.

Zoo ongeveer was mijne bevinding bij mijne terugkomst in '33. Sinds zijn ze zeker met wijden stap vooruitgegaan. Er zijn nu spoorwegen, waar men voorheen zelfs tegen straatwegen bezwaren had, en - behoeft het gezegd te worden - geen machtiger moteurs om alles te nivelleeren dan de rails; de locomotief snelt maar even over de oude gebruiken heen en - ze zijn spoorloos verdwenen.

In mijn tijd waren zelfs de straatwegen nog niet aan de orde; maar toch tot eene stoomboot van Harlingen naar Amsterdam was het gekomen, tot veler blijdschap, niet precies met aller goedkeuring. Ze waren toch zoo betrouwbaar die oude beurtschippers; bij menschengeheugen was het nooit voorgekomen dat een beurtschip verongelukt was tusschen Amsterdam en Harlingen. En men kon de kajuit afhuren - daar was men als thuis! - of, als dat niet lukte, was ‘de kelder’ immers ook goed met zijn kooien, die altijd naar teer roken, waar 't grove linnengoed steeds met groote vlekken ijzerroest bezaaid was, en waar de schipper 's middags op stokvisch tracteerde, - een onverdragelijke etenslucht voor de arme zeezieken die in de kooien vastgemeerd lagen. Het was iets verschrikkelijks vooral voor mij, zenuwachtig schepsel, een prinsesje op erwten van mijne geboorte af. En toch voorheen kòn het niet anders.

Ik zag in die dagen steeds tegen de vacantie op, alleen om de zeereis heen en weêr. Mijne goede tantes plachten mij dan reeds des avonds aan boord te brengen, daar het voor dames niet te doen was te drie ure in den morgen naar de haven te wandelen. Ik kon dan, naar hare meening, terstond ter kooi gaan, gerust slapen en mogelijk eerst wakker worden als het schip reeds in volle vaart was. Geregeld werd ik aan de goede zorgen van den schipper gerecommandeerd; geregeld werd aan dezen de gewone vraag gedaan, wanneer hij dacht uit te varen - ik had het antwoord wel kunnen geven: ‘Wel, Juffer! als 't windje wat opzet, zoo tegen half vier’ -; daarop werd de trommel met proviand overgereikt met allerlei délicatesses gevuld - die ik meestal niet aanroerde - en onder heete tranen van weerszijde afscheid genomen, al zou de scheiding geen volle vier weken duren. Het was in 't langste der dagen, en

mijn liefste wensch was zoo lang mogelijk op het dek te vertoeven. Dan, de schipper, krachtens zijn mandaat als beschermheer, gedoogde dit niet. ‘Neen, jufferke, je zoudt maar koû vatten’ - en naar beneden moest ik; naar kooi welhaast. Want er kwamen meer passagiers aan boord slapen, en ik wilde mijn kooi in bezit nemen eer zij opdaagden. Niet zelden gingen de heeren zitten kaartspelen en daarbij hun pijp rooken - de verschrikkelijke friesche baai! - of er kwamen dames met kinderen die zich bitter beklaagden dat zij de kajuit afgehuurd vonden, en wel juist aan vreemdelingen, waarmee geen verdrag was te treffen. Soms waren het kennissen van mijne familie, en dat was nog het ergste voor mij; want die waren dan hartelijk en, om de wille van die hartelijkheid, moest ik praten, althans hare belangstellende vragen beantwoorden - en liefst droeg ik zwijgend het onvermijdelijk leed.

Het spreekt van zelf dat ik *niet* sliep en eigenlijk al zeeziek was in verbeelding, eer het schommelen en laveeren van 't schip op de woeste baren het mij in werkelijkheid deed worden. De marteling duurde soms tot in den avond van den volgenden dag. Soms klonk reeds vóor vier of vijf ure de kreet der verlossing. Wij naderden Amsterdam. Welhaast stormde alles naar boven naar het dek, van waar het machtwoord van den schipper zelfs mij niet weerde, en wij zagen de prachtige, ongeëvenaard belangwekkende Hoofdstad, oprijzende uit haren gordel van groenblauwe golven, omstuwd als een vorstin door eene eerewacht van schepen, de vlaggen voerend van alle volkeren der wereld, voor ons liggen. Aan den Harlinger steiger bij de Nieuwe-Stadsherberg vond de landing plaats; - de uitredding mocht men het noemen van het vagevuur dat we hadden doorgemaakt.

Voor mij volgde nog niet het paradijs, want ik moest den Alkmaarschen beurtman opzoeken, in de hoop dat deze nog niet was afgevaren. Bleek dit wèl het geval, dan moest ik ijlings de stad in, begeleid door een kruier die mijn koffertje droeg en mij te gelijk tot gids strekte, om te zien of we de diligence nog konden halen, die een paar uur later vertrok dan de beurtman, - hetgeen meestal gelukte. De blijdschap over de goede kans werd echter vergald door het leedwezen, Amsterdam te moeten verlaten, zonder er eigenlijk iets van gezien te hebben dan hoe zij als eene koningin op de wateren dreef.

Men ziet het, zulk een tocht had weinig van eene pleizierreis; en men zal mijn opzien tegen den vacantietijd - al bracht die mij te Alkmaar - wel verklaarbaar vinden, en begrijpen dat ik in 1833, meer vrij en onafhankelijk in mijn bewegingen, de stoomboot koos als vervoermiddel naar Harlingen.

Zelfs mijne familie hield het mij ten goede, al vond men het wel een weinig gerisqueerd met de stoomboot voor een jong meisje alleen! Zoo'n stoomboot, er kon zoo van alles mee gebeuren! Maar als er geen van al de onderstelde mogelijkheden gebeurde, was men zeker tegen vier uur in de haven te zijn, na omstreeks acht ure aan boord te zijn gestapt; kon men, zonder naar beneden gestuurd te zijn (hoe veel ‘heimischer’ was het zelfs daar!) wel ingepakt in de frissche lucht blijven zitten; men had zoo goed als geen last van zeeziekte, en behoefde geen proviandtrommel mee te sleepen, die toch zelden van dienst was.

Toch, ondanks mijn voorkeur, was ik gepredestineerd om niet met de stoomboot terug te keeren.

Ik vond te Harlingen eene kennis uit mijne schooljaren, die jong getrouwd het Nieuwediep tot woonplaats had en evenals ik voor een poos bij hare familie logeerde. Zij zou de terugreis doen met een jacht van de K.N. Marine, waarmeê een officier van de werf om dienstzaken naar Harlingen was gekomen. Zij sloeg mij voor, van dezelfde gelegenheid gebruik te maken en over het Nieuwediep naar Alkmaar terug te keeren: de reis was veel korter dan over Amsterdam. ‘Zij was dan niet zoo alleen; ik moest eenige dagen bij haar blijven uitrusten, haar man leeren kennen, haar kindje zien. Ik zou het mij niet beklagen haar gehoor te hebben gegeven; het Nieuwediep was een aardige plaats...’ ‘En de Helder zeer intéressant’, voegde de hoffelijke zeeofficier er bij, die, van Friesche afkomst, ook met mijne familie bekend, de welwillendheid had, zijnerzijds drang te voegen bij de noodiging mijner vriendin. De vraag was maar voor mij, een paar dagen mijn verblijf te Harlingen te bekorten. Als men een beetje in de vroegte aan boord ging, kwam men reeds in den voormiddag aan, en de passagiers van het Jacht hadden nooit last van zeeziekte! Het eerste argument besliste, zelfs waar men niet al te vast geloofde aan het tweede. Mijne voorzichtige tantes zelven vonden het meer raadzaam dan de reis met de stoomboot. Als Noord-Hollandsche kon het mij

niet onverschillig zijn met de belangrijke zeeforteres kennis te maken, en ik gaf dus het vriendelijk aanbod gehoor.

Weêr en wind werkten meê om den overtocht te bekorten; wij konden op het dek blijven, zoo veel wij wilden. Het Jacht liep voort, of het voor zijn plezier de golven kliefde. Het opgeruimde humeur en de hoffelijkheid van den gezagvoerder, de voldoening der jonge mevrouw, dat zij eene kennis uit hare meisjesjaren als gast meê naar huis voerde, mijn eigen lust om den vervlogen schooltijd nog eens te doorleven - maakten onzen tocht zóó gezellig, dat die ten einde was gebracht, eer wij het wisten en het verlangen naar het eind bij ons was opgekomen. Mr. B., de echtgenoot van mijne schoolvriendin, kwam haar afhalen en was, zooals hij betuigde, aangenaam verrast met de logée die zij meebracht, die niet meer de eenige zou zijn, want hij wachtte er ook eene van zijne familie: een nichtje uit Haarlem dat belet had gevraagd en spoedig te wachten was. De jonge vrouw, een zieltje zonder zorg en zonder vrees, vond het recht prettig en verzekerde mij dat eene logée méér volstrekt geen bezwaar was in haar huis. Zij was er van overtuigd, dat de gezelligheid er slechts door winnen zou en dat wij het onderling wel zouden vinden. Nu zoo viel het ook uit; en aan dat toevallig samentreffen dank ik de eerste vroege bekendheid met de verzen van Beets!

De jonge dame was zijne zuster - niet Serena, maar eene jongere, ook *mijne* jongere, ofschoon zij veeleer mijn oudere scheen; want ik had volstrekt niets van de flinkheid en beslistheid, die ik in mijne betrekking toch zoozeer behoefde. Wie niets van mij wist zou mij voor een meisje tusschen de zestien en zeventien hebben aangezien, die pas de kostschool had verlaten. Juffrouw Beets was, zoo ik meen, niet veel boven de zeventien, maar men zou haar de een-en-twintig gegeven hebben, die ik reeds had bereikt. Het verschil in leeftijd tusschen ons was dus als van zelve geëffend; jonge meisjes sluiten zich gemakkelijk aan, in omstandigheden als de onze. Wij moesten dezelfde logeerkamer deelen; de heer des huizes had het zeer druk met zijne zaken; onze gastvrouw had het druk met haar kindje en hare huishouding. Juffrouw Beets en ik sleten menig rustig uurtje te zamen; - en het duurde niet lang of zij deelde mij in vertrouwen meê, dat zij zoo'n knappen broêr had, die eerst in het vak van haar vader

(apotheker als de mijne) zou worden opgeleid, maar, bij nader overleg, voor dominé zou studeeren, met September naar de Leidsche Akademie zou gaan, - en dat hij nu reeds zulke mooie verzen maakte. Het eerste (zijn knapheid) kon ik wel aannemen op hare getuigenis; zelve was zij schrander genoeg om zich daarin niet te vergissen; maar voor het andere had ik meer geldige bewijzen noodig dan de geestdrift eener liefhebbende zuster, al was het uit hare stralende oogen te lezen, dat zij in dezen vast geloofde wat zij zeide.

Ik had mijne redenen voor dat ongeloof. In den kleinen kring mijner kennissen, in mijne familie zelve, hoorde men niet zelden van personen die zulke lieve versjes maakten. Een oude neef bijv. te Harlingen liet geen voorval, geen verjaardag, geen verwisseling des jaars, geen kermis zelfs, voorbijgaan zonder er verzen op te maken, grootere of kortere naar de stof het meêbracht, en die - waarlijk altijd rijmden, en bovenal met groot genoegen werden aangenomen door neefjes en nichten, jong en oud, daar ze meestal ten geleide strekten van het een of ander cadeautje. Ieder onzer hield het hem ten goede, dat hij op die wijze zijn dichtader liet vloeien, en waar eenige twijfel opkwam of een glimlach zich vertoonde, werd die terstond gedempt door de uitspraak: ‘Neef is toch zoo goed en hij heeft er zoo'n plezier in!’ Een enkel stijfhoofdige, niets ontziende Fries, mocht zoo eens tusschen de tanden het woord ‘rijmelarij’ laten hooren, als deze dichter den katheder in de Nutsvergadering betrad en een ‘*degelijk*’ stuk ten gehoore bracht, - ieder keurde die uitspraak af; de algemeene opinie was dat men een heer van leeftijd niet hard moest vallen, die zóó zijn best deed, en zoo veel voor het Nut over had. Bij andere gelegenheden was het een jong mensch, ‘die zóó zijn best deed en wien men niet hard mocht vallen’, en die, onder voorwendsel van zijn liefde voor poëzie, familie en vrienden, zoo mogelijk zelfs een grooter publiek den last oplegde van zijn rijmlust, - eene liefhebberij die toch waarlijk niet zoo onschuldig was als zij scheen.

Zoodat ik, na ervaringen als deze, niet heel lichtgeloovig was om op de getuigenis eener liefhebbende zuster aan te nemen, dat haar broêr werkelijk mooie verzen maakte, en vooral niet dat er in hem een belofte school voor de toekomst onzer Nederlandsche poëzie. Eene onverschillige voor deze toekomst was ik sinds lang niet meer, evenmin als ik onverschillig of on-

kundig was gebleven voor de verschijnselen op het gebied der litteratuur van het oogenblik. Integendeel; vroeg reeds was mijn hart geopend voor het schoone, mijn geest ontvankelijk voor indrukken van alles wat liefelijk was en welluidde; vroeg reeds schonk de fantasie mij vleugels om mij op te heffen uit eene gansch *niet* poëtische werkelijkheid tot de ideale wereld van licht, ruimte, zielsverheffing en vreugde, die mij schadeloos stelde voor die andere, waarin ik leven moest zonder er mij in thuis te vinden. Opvoeding en omstandigheden hadden samengewerkt om mijn jong hart warm te doen kloppen voor 't geen velen koud laat of lauw. Geestdrift voor kunst onder elken vorm, liefde en lust voor letteren en poëzie was mij niet ingeboezemd, - niet opgedrongen althans, - maar uit mij zelve opgekomen en alleen aangewakkerd door de omstandigheden, al van mijn vroegste jeugd af.

Ik had het voorrecht geleerd te worden door mijn vader, die, onder huiselijk lief en leed, onder beroepsbezigheden en zorgen heen, de zucht tot letteren en poëzie had behouden, en wiens lust het was mij mede te deelen wat hem zelf zooveel zorg had helpen dragen, over zooveel smart had heen geholpen. Hem en een huisvriend, die placht te zeggen, dat hij van de praktijk eten moest, maar niet leven kon dan bij kunst en poëzie, dankte ik de vroegtijdige en meer dan oppervlakkige kennis met Vondel, met Bilderdijk, met Hooft en met Huygens. Wij lachten om de sentimentaliteit van Feith en zijns gelijken. Zij wezen mij op de ledige gezwollenheid onzer toenmalige ‘puikpoëten’ (het was de tijd van Yntema, Harderwijk en Warnsinck), die in de *Letteroefeningen* den schepter zwaaiden, beide der dichtkunst en der critiek, die er, al rijmend, de Grieken bovenop wilden helpen, en later in en na 1830, de Belgen er onder; stroomen van vaderlandsche zangen uitstortend als water, en van weinig meer spiritueel gehalte, over het Nederlandsche publiek, dat in den regel òf toejuichend òf onverschillig dien zondvloed over zich heen liet gaan. Ik, die tijdens mijn verblijf te Nieuwediep reeds dweepte met Schiller, met Bürger, die als in gedachte leefde met de helden van Walter Scott, die in van Lennep's Legenden gevonden had wat ik liefst in de poëzie zocht, - ik kon mij van het vooroordeel tegen een broêr, die geacht werd mooie verzen te maken, maar niet zoo op het zeggen eener zuster laten genezen.

Reeds waren er van zijne verzen *gedrukt* - vertelde zij - maar niet met zijn naam natuurlijk.... Nòg vond ik dit bewijs niet voldoende, wetende wàt er alzoo gedrukt werd in 't artikel verzen. Had zij mij, wat zeker het geval is geweest, kunnen zeggen, dat Immerzeel er zijn *Muzen-Almanak* voor opengesteld had; schoon ik zelve nog geen regel geschreven had, en zelfs de vermetele gedachte niet in mij was opgekomen dat ik ooit iets zou schrijven, dat kans had gedrukt te worden of dat verdiende, - zeker had ik dan toch terstond goede verwachtingen opgevat; maar mogelijk was haar dit zelve niet bekend.

Toch - wat hadden wij dan ook beters te doen bij een zomerhitte, die overdag zelfs het wandelen verbood? - verzocht ik haar die verzen te mogen lezen. Maar wijzer dan ik liet zij het daarop niet aankomen, maar stelde voor ze mij voor te lezen. Nu, zij had eene welluidende stem, kende de verzen zoo goed als van buiten, en - bezat in niet geringe mate het talent van voordragen - wellicht omdat zij ze reeds door haar broeder had hooren reciteeren; zij gaf er den rechten toon aan en de volle waarde.

Ik luisterde, ik vroeg meer, - ik vroeg alles. Mijn vooroordeel was weggevaagd als sneeuw voor de zon van dat genie, dat ik het voorrecht had te kunnen raden door de zwakheid der jongelingspoëzie heen. Ik bewonderde; ik geloofde in de toekomst van den dichter, die zóó aanving; die met de Yntema's-traditie had gebroken. En schoon noch zij, noch ik konden voorspellen wat er worden zou van de roeping eens jeugdigen theoloog, die zelfs den groentijd nog doorleven moest, toch voelde ik mij sterk om nevens haar te strijden voor die roeping tegen den praktischen, maar materialistischen neef (notaris van beroep), zoo vaak hij hard uitviel tegen het onverstand van een vader, die zijn zoon toestond om voor dominé te studeeren, terwijl hij daarbij de gelegenheid glippen liet om eenmaal aan het hoofd te staan eener goede affaire. Eene welbeklante apotheek te laten varen om naar de zeer onzekere uitkomsten van theologische studiën te grijpen, was bij dezen het grijpen naar vogels in de lucht en daarvoor los te laten de gemeste kip die men in de hand heeft. Onder dit tirailleeren werden wij warm; - ik misschien meer dan noodig was voor belangen die geheel buiten mij omgingen, en met den strijd steeg mijn

enthousiasme in 't geen nog maar een hoop, een verwachting was; wij gingen al vaststellen, wij profeteerden de toekomende grootheid van Juffrouw Beets' broeder als dichter, als kanselredenaar. Wij profeteerden N i c o l a a s B e e t s , toen hij zelf mogelijk nog over de profetie zou geglimlacht hebben - want, al weet een mensch zelf het best wat in hem zit, men durft, als men geen verwaande bluffer is, aan dit ingeschapen bewustzijn nog niet ten volle geloof geven.

Vreemd zal men het misschien vinden, maar toch de bekentenis moet mij uit de pen: ik weet nu niet meer welke gedichten het zijn geweest! Niet dat aan Katharina Wilhelmina Bilderdijk, want dat zou mij juist om den naam der ook door mij hoog gestelde dichteres zijn bijgebleven; en ik geloof ook niet het *Maartsch Viooltje*, schoon ze als des jeugdigen dichters eerstelingen worden genoemd. Vermoedelijk waren het nog vroegere uitingen van zijn dichtgeest, die alleen een zuster voor hare Adversaria had verkregen en bewaard. Hoe het ook zij - de indruk was voor goed bij mij gezet, maar de verzen zelven raakte ik kwijt door allerlei wat er volgde. Hetgeen ik mij zelve verwijt en mij zeer spijt, is dat ik haar niet verzocht ze te mogen overschrijven. Ik ook hield er een cahier op na, waarin ik afschreef wat mij trof en aantrok, zoowel van verzen als proza, en wat ik zelfs niet opgehouden ben te verrijken toen ik zelve reeds schreef eu ‘gedrukt’ werd.

De weinige dagen die ik te Nieuwediep kon blijven waren spoedig om, evenals de schoone dagen van Aranjuez, in Schiler's drama. Ik keerde er niet weêr terug. Ik heb met Juffrouw Beets alleen een aangename, voorbijgaande kennis gemaakt, waarop wij niet weêr terugkwamen en die wij zelfs niet meer herdachten, toen het toeval ons veel later weêr eens onder geheel veranderde omstandigheden elkaêr ontmoeten deed. Beets was toen reeds erkend voor wat wij van hem wachtten, - en ik nog ganschelijk niet dáár, waar ik wezen wilde en hoopte te komen.

Wat mij betrof, ik ging weêr mijne schouders zetten onder het juk, dat ik vrijwillig op mij genomen had, doch waarvoor zij te zwak zouden blijken. Liever opgevende wat ik voelde niet mijne roeping te zijn, dan te volharden tot schade van mij zelve en anderen, zou ik reeds in het voorjaar van 1835 naar Alkmaar terugkeeren.

Intusschen zou ik geen berouw behoeven te gevoelen over de proefneming. Het verblijf te Hoorn in eene aanzienlijke familie - de familie de Bruyn Kops - was mij van groot nut. Al was Hoorn een kleine stad, zij leefde er niet kleinstädtisch, en de lieden waarmeê zij omging, waren van de deftigsten en meest beschaafden. Hun toon van conversatie was opgewekt, los en natuurlijk; de kring was eng, maar hartelijkheid en innigheid waren er niet buitengesloten. De vrouwe des huizes, eene zeer ontwikkelde vrouw, die in de vermaarde Geldersche kostschool Kernheim, onder de leiding eener zuster van de toenmaals gevierde dichteres Pietje Moens, hare opvoeding had gehad, bezat niet alleen tact en kennis, maar ook hart; ik heb het op iedere wijze ondervonden. Haar echtgenoot, even goedhartig als wellevend, was geheel één met haar om mij het verblijf in hun huis aangenaam te maken Ik voelde er mij thuis in het huiselijk leven; en in hunnen gezelligen kring heb ik nooit die terugstelling of die pijnlijke geringschatting ondervonden, waarover ik andere dames gouvernantes van beroep (zal ik zeggen voor ‘roeping’) heb hooren klagen.

Waarheid is, dat ik, van nature beschroomd, door mijne Friesche opvoeding en jeugdig voorkomen, veel meer geneigd was mij ter zijde te houden of geheel terug te trekken, dan op den voorgrond te plaatsen; en genoodigd, bijkans gedwongen moest worden, eer ik er toe kwam mij in den gezelschapskring te begeven. Was ik er eens, dan gleed het goed; want bij gezelligen kout en levendig gesprek heb ik nooit de zwijgende personage kunnen spelen. 't Geen dan ook niet van mij gewacht werd.

Maar van meer belang voor mijne vorming, voor mijne toekomst was de bijzonderheid, dat in de familie de Bruyn Kops, waar men van grootouders tot kleinkinderen gewoon was de opvoeding door Fransche of Zwitsersche gouverneurs of gouvernantes te laten leiden, het Fransch de bovenhand had, zooveel het lectuur en litteratuur betrof. En sinds 1830 had in den laatsten tijd in Frankrijk zelf, zoo een ieder weet, eene omwenteling plaats, eene hervorming zou men misschien moeten zeggen, die de klassieken achterwaarts drong om voor de nieuwere romantische school plaats te maken. Het was een *renouveau*; het mocht wellicht een *réveil* genoemd worden. Zeker is het, dat de strijd heftig was tusschen de voorstanders van de ééne partij als van de andere; maar, waar de overwinning bleef aan de laatste, waar al

wat jong was onder schrijvers en dichters naar ruimte, naar de vrijheid verlangde, werden uitkomsten verkregen, die de moeite van den strijd wel beloonden. Of de overwinnaars zich nu wisten te matigen; of zij allen een wijs en doeltreffend gebruik maakten van hunne verovering, zou ik niet durven beweren. Bij revolutiën en hervormingen op elk gebied gaat men niet zelden te ver, en stoot om wat men alleen had moeten zuiveren, of vernielt wat slechts oprichting noodig had gehad. De romantieken hadden de klassieke broozen weggeworpen en wandelden nu in tootschoenen of schoeiden den voet in 't ijzer, dat bij den maliënkolder paste.

Maar - 't is mijn voornemen niet dien strijd en zijne gevolgen te schetsen. Het feit dat er eene moderne kunst, eene moderne litteratuur in Frankrijk was ontstaan en dat de voortbrengselen der laatste ook naar Holland afkwamen en in het huis der familie Kops werden gezocht en op prijs gesteld, had voor mij geene geringe waarde. Ik had op die wijze het voorrecht al zeer vroeg bekend te worden met hetgeen er op dat gebied nieuws en merkwaardigs uitkwam, en ik was juist zoo gezind en toegerust om er mijn voordeel meê te doen. Noch te Harlingen - schoon ik er de vereering voor Walter Scott had ingezogen -, noch in het huis mijner ouders, had ik zoo vroeg van die nieuwere Fransche letterkunde kennis gekregen, allerminst in 't oorspronkelijk. En vertaald - zooals men destijds vertaalde: *Ich danke*, zou Frau Buchholz zeggen. En toch ik had het er maar meê moeten doen. Juist door die lectuur, die voor mij studie werd, heeft zich mijn stijl gevormd in volkomen onafhankelijkheid van 't geen door de Bentgenooten, die een Hollandsche romantieke school vormden, werd beproefd. Meenende alleen mijn stijl, mijn smaak te vormen, heb ik zeker onbewust veel in mij opgenomen wat mij later als schrijfster is te pas gekomen.

Dr. ten Brink, over mij schrijvende in zijne *Hedendaagsche Latterkundigen*, verwondert zich, dat het Alkmaarsche burgermeisje, in Friesland opgevoed, den moed had hare onderwerpen te nemen in de aristocratische kringen van Frankrijk en Engeland. Maar Hoorn lag daar tusschen; en ik heb misschien aan Monsieur Delachaux, den Amsterdamschen boekhandelaar, die de producten van de nieuwere Fransche litteratuur geregeld naar den huize de Bruyn Kops zond, ten behoeve van den kleinen

leeskring - en wat op die wijze ook tot mij kwam - veel te danken; al kon ik mij zelve daarvan toen nog geen rekenschap geven.

Bakhuizen van den Brink was van oordeel dat men evengoed zijne litterarische studiën (de nieuwere, zooals hier bedoeld wordt) konde maken met het Fransch, Duitsch of eenige andere vreemde taal, mits men aanleg heeft en volharding, en werkelijk leest met een ander doel dan tot tijdpasseering en om te weten ‘of zij elkaêr kregen’. Nu had ik dien zin, die volharding, die zoowel eene gave is als de verbeelding, het geheugen, de intuïtie en wat daar meer is; - gaven die men ontvangt bij de gratie Gods, doch die men kweeken moet met ijver en vasten wil, zal men er vruchten van trekken.

Dit kan ik nù zeggen, met de ervaring van bijna een halve eeuw; maar toen wijdde ik mij aan die studie zonder eenige bijgedachte, en alleen uit zucht tot oefening en innerlijken drang. Wie mij gezegd had, dat ik talent had en eenmaal als romanschrijfster slagen zou, ware door mij met eeu ongeloovig schouderophalen aangehoord.

Mijnheer Kops profeteerde het mij. ‘Juffrouw Toussaint, u wordt nog eens eene schrijfster’, zeide hij mij lachende; maar ik begreep dat hij dus sprak, omdat men mij in mijne vrije uren steeds lezende of schrijvende vond. ‘Eene vertaalster mogelijk’, dacht ik; en toch ondanks mijn ongeloof aan die voorspelling was er iets in mij wat mij hoop gaf voor de toekomst. Liefde en lust voor al wat poëzie, letteren, historie was, had in mij geleefd al van kind af, als ware die mij aangeboren. Onder de gelukkige omstandigheden, waarin ik mij nu bevond, werd die gevoed en begon mij te overheerschen op zulke wijze, dat ik van alles beproefde om er aan te voldoen.

Ik ondernam zekeren roman te vertalen, *Le manuscrit vert* getiteld, waarin de schrijver de verschillende godsdienstige en wijsgeerige stelsels van het nieuwe tijdperk nevens den strijd tusschen de klassieken en romantieken trachtte uiteen te zetten, en voorts te belichamen in figuren van zijne schepping. Daarin werd veel geredeneerd, veel doorgedraafd, en de toestanden hadden weinig aantrekkelijks; het was duidelijk dat ieder der opgevoerde personen iets bewijzen moest wat zij eigenlijk toch niet bewezen; maar de stijl, de vorm was aantrekkelijk; men voelde dat er iets leefde in den schrijver; dat hij dit leven, ondanks alles, wist mede te deelen aan de dragers van zijne

denkbeelden; dat hij gloed had en hartstocht, en dat hij die overbracht aan zijne lezers. Het boek had door zijn *style à facettes* - alles tintelde en schitterde als gesneden kristal in de zon - eigenaardige moeilijkheden voor eene overbrenging in het Hollandsch, welke te overwinnen ik mij vast had voorgenomen. Of ik geslaagd ben, weet ik niet: mijn handschrift, zoowel als het oorspronkelijke boek, is zoek geraakt, en mijn geheugen kan mij in deze niet meer dienen; maar ik weet, dat ik het niet opgaf dan na het volbracht te hebben, dat ik er geen ander doel meê had dan oefening. De worsteling om het equivalent te verkrijgen voor woorden en uitdrukkingen in geen woordenboek te vinden, zou voor mij niet onvruchtbaar zijn; en, toen ik het boek ter zijde legde voelde ik, wist ik dat ik er ‘het mijne’ van had, dat ik er winst mede had gedaan.

Mijne geestdrift voor Schiller, bovenal om zijne dramatische werken, reeds te Harlingen opgewekt, maakte dat ik met graagte van de Duitsche litteratuur nam wat mij er van toekwam. Bij zekere gelegenheid kreeg ik eenige deeltjes van Körner's poëzie, in miniatuuruitgave, ten geschenke. Zijne tragedie *De val van Sigeth* trok mij zóó aan dat ik mij waagde aan de overzetting daarvan; maar ik bracht het niet verder dan tot het derde bedrijf. De rijmlooze verzen terug te geven was mijn zaak niet, al grepen ook de grootsche gevoelens mij machtig aan, al voelde ik den terugslag van Zrinyi's heldenfiguur en zijne helden, - misschien juist daardoor: ik mocht niet verzwakken wat zoo krachtig geschilderd was; ik mocht niet verlammen wat mij zelve dus sterkte.

Maar het:

> Wer Kräfte fühlt, der muss die Kräfte regen,

was voor mij niet vergeefs gezegd. Ik dacht er aan toen ik mij opgewekt voelde om een drama te schrijven, naar aanleiding van Leti's anecdotieke Historie van Elisabeth, uit het Italiaansch vertaald en in ouderwetsch Hollandsch overgebracht. Het onderwerp was: Graaf Devonshire's hartstocht voor Elisabeth, en deze gekruist door de onbeantwoorde liefde, welke Koningin Maria Tudor voor hemzelven had opgevat.

Ik had een onbeschrijfelijk genot in deze poging om zelve

iets voort te brengen, - en toch bleef ik steken in het derde bedrijf. Ik weet niet meer uit welke oorzaak, want het geheele plan was reeds in mijn hoofd gerijpt. Het raakte ter zijde bij de andere proefnemingen, waarvan ik nooit het geheim, aan wien ook, vertrouwde. Had iemand mij destijds voorspeld, dat er een roman uit zou groeien, waarmeê ik in 't publiek zou optreden, en die succes zou hebben, hoe zou ik gejubeld hebben - als ik het had kunnen gelooven. Maar ik mistrouwde mijzelve.

Ik had mij reeds eenmaal vergist in mijne roeping, toen ik mij verbeeldde, dat men onderwijzeres, dat men opvoedster zijn kan, als men boeken heeft gelezen over onderwijs en opvoeding, zonder praktische ervaring, zonder kinderen te hebben bijgewoond. Ik had ondervonden dat een acte door examinatoren afgegeven wel de bevoegdheid verleent om onderwijs te geven in de aangeduide talen en vakken, maar daarmeê nog niet de geschiktheid aanbrengt, zoomin als het dragen van lange messen den kok maakt. Waarheid is, dat ik alles tegen mij had: mijne kleine gestalte, mijne teêrheid van vormen, mijne zwakke stem, mijne zenuwachtigheid en schuchterheid. Ik miste alles, in één woord, wat kinderen imponeeren moet. Wel had ik het geduld en het overleg *to kill them in their own humour*, en het niet tegen hen op te geven; maar die worsteling matte mij zóó af, dat de taak mij hoe langer hoe meer tegenstond. Het zekerste middel om de onwillige hoofdjes tot het volbrengen van zekere plichten te dwingen, waarvoor zij geen lust hadden, was mijne belofte om te vertellen onder het maken van lichte handwerkjes. Als zij hare opstellen of de conjugaties - afschuwelijk werk voor kinderen, waarmeê men hen, geloof ik, nu ook niet meer plaagt - met goeden wil en de mogelijke attentie hadden afgedaan, ja! dan moest ik tot belooning historietjes voordragen, waarbij het mij geen geringe moeite kostte mijne fantasiën voor kinderlijke begrippen in te richten. Ik had dan eene gewaarwording of ik geweld pleegde tegen mijzelve, en het vermoeide mij onbeschrijfelijk.

Als ik mij nu in dit verre verleden verplaats, komt het mij onbegrijpelijk voor, dat ik het nog zóó lang heb uitgehouden. Waarheid is, dat ik tegen de beschamende bekentenis van mijne onmacht opzag, - en dat ik des avonds vergoeding vond voor 't geen de dag pijnlijks had gegeven.

Werkelijk, als de kinderen ter ruste waren gebracht, begon

voor mij het eigenlijke leven, hetzij in mijne studiën in de stille leerkamer, hetzij in het gezellig samenzijn met de ouders. Mijnheer Kops las gewoonlijk voor, en zijne keuze was doorgaans eene gelukkige. Hollandsche lektuur was niet verboden, maar er was zelden quaestie van. Poëzie viel niet in den smaak; Hollandsche tijdschriften drongen er niet door, en de romans - vertaalde kwamen niet in aanmerking en de oorspronkelijke, och! wat was er dan eigenlijk? Of men mocht tot *Sara Burgerhart* en *Willem Leevend* teruggaan - en die kenden wij. Noch *Hermingard van de Eikenterpen*, noch Drost, noch *Het Slot Loevestein* van Oltmans waren hier doorgedrongen; eerst te Alkmaar leerde ik ze kennen.

Eens echter kwam mijnheer ons met zekere opgewektheid vertellen, dat er een Hollandsche roman was die veel opgang maakte. De schrijver, uit een deftige Amsterdamsche familie, ook te Haarlem zeer bekend, waar hun buiten in de omstreken lag, was de zoon van professor David van Lennep, een allergeestigst jongmensch, die zich reeds bekend had gemaakt door allerlei poëzie, vertaalde en oorspronkelijke...

‘Zijne Hulde aan de nagedachtenis van Van Speijk ken ik van buiten, en dan zijne Nederlandsche Legenden!’ kon ik niet nalaten in te vallen.

‘Welnu, dan moet u ook kennis maken met den roman. Ik heb dien besteld, en ik zal hem 's avonds voorlezen,’ was het hoffelijk wederwoord.

Zoo geschiedde het; en *de Pleegzoon*, een oorspronkelijke Hollandsche roman van een tijdgenoot, een historische nog daarenboven, werd met blijdschap begroet, met dankbaarheid genoten, al kwam er wel eens iets in voor dat een verfijnde smaak ongepaste aardigheden zoude kunnen noemen; want van Lennep kon het niet laten met zijn eigen helden soms een loopje te nemen. Toen ik, in veel later tijd, het voorrecht had hem te leeren kennen, begreep ik, dat deze zucht om amusant te zijn, zelfs ten koste van de illusies zijner lezers, zóó karakteristiek was in den gevierden schrijver, dat men het van hem niet anders kon willen of wachten.

Maar hoe verkwikkend de gezellige avondjes mij ook waren na de moeilijke dagen, er moest toch een eind aan komen. Ik had het mij zelve bekend: het juk viel mij te zwaar; ik kon het niet langer dragen, tot schade van mijzelve en anderen.

Die bekentenis, al viel zij mij zwaar, werd gedaan - en niet tegengesproken.

Eene Zwitsersche gouvernante, van welke men goede verwachtingen had, deed zich spoedig op, gereed om mij te vervangen; en ik zou naar Alkmaar terugkeeren.

Na eene mislukte proefneming naar Alkmaar terugkeeren - het was licht gezegd; maar het viel mij zwaar om tot de uitvoering over te gaan. 't Is altijd pijnlijk te bekennen, dat men zich in zijne roeping vergist heeft, maar daarenboven, ik was niet uit Alkmaar weggegaan met het voornemen om er weêr te keeren.

Na mijne opvoeding in het huis mijner grootmoeder vond ik mij reeds wat vreemd in de huishouding mijner moeder, en het verblijf te Hoorn had dien innerlijken weerzin slechts versterkt. Daarenboven was er tusschen mijne moeder en mij, niet slechts verschil van neiging en gewoonten, maar bovenal had mij haar huiselijk beleid niet dat vertrouwen ingeboezemd, dat eene dochter moet bezielen om zich, bij verschil, aan hare moeder te onderwerpen. Toch hadden wij elkander lief; en zij die zich zeer had bedroefd over het heengaan van haar eenige dochter ‘naar vreemden’ - zij klaagde ieder wie 't hooren wilde, dat zij het zoo naar vond - zij was de eerste om zich over mijn besluit weder te verheugen. Ik was zeker van hare hartelijke verwelkoming, al was het niet zeker dat ik, in eene hartstochtelijke bui, niet wel eens een schampscheut zou moeten hooren over mijn *échec*. Daarbij mijn broeder, ongeveer acht jaren mijn jongere, haar lieveling, was toen in het ergste tijdperk van zijn kwajongensjaren, en ik kon geen vrede hebben met haar wijze van hem in alles toe te staan; in hem alles verschoonlijk te vinden; zijne nalatigheid, zijn gebrek aan leerzaamheid steeds voor te stellen als de schuld van anderen, - hem te bederven in één woord, zooals ieder het zien moest, die een oog had voor zulke slecht beraden toegeeflijkheid. Hoe meer mijn oordeel rijpte, des te pijnlijker moest dit juister inzicht mij treffen bij de onmacht om er iets aan te veranderen - en ik behoefde dus geen zwartgallige Byroniaansche levensbeschouwing te deelen, om mijzelve te voorspellen dat ik strijd en botsing tegenging, die ook met de meeste lankmoedigheid niet waren te ontgaan.

Mijn zielsgoede vader, innig verblijd mij weer terug te hebben, was toch te schrander om niet te voorzien wat er volgen kon

uit het verschil van natuur en karakter tusschen mijn moeder en mij. Hij wist vooruit dat hij bij verschil van gevoelen op mijne hand zoude zijn; maar, man des vredes bij uitnemendheid, leverde hij liefst geen slag, waar hij vreesde niet te kunnen winnen, en week liever ter zijde uit of boog met filosofische gelatenheid het hoofd onder de stormen, die niet waren te ontgaan.

Om aller rust wille raadde hij mij een *modus vivendi* aan, dien ik zooveel mogelijk volgde en waarbij ik mij wèl heb bevonden, egoïste als ik toen reeds was en nog meer werd door de leefwijze op mij zelve, voor mij zelve, te midden van het gezin. Hij raadde mij absolute onthouding van alle huiselijke bemoeiingen. Er was eene ruime bovenkamer, die mij kon worden afgestaan, waarin ik mij naar welgevallen kon inrichten en kon terugtrekken als Achilles in zijn tent; waar ik mij bezig kon houden zooals ik liefst wilde, om overigens mij niet te bemoeien met, noch aan te trekken van, en de oogen te sluiten voor 't geen niet te veranderen was. Dit laatste kon ik hem wel niet toegeven, maar er moest vaste wil en volharding zijn om den strijd te strijden, waarvan de uitkomst onzeker was en de gevolgen niet waren te overzien, als er onheelbare wonden werden geslagen en de liefde verkilde, de liefde die, ondanks alles, nog bij geen onzer was verloren gegaan.

Niemand meer tevreden met die beschikking door mijn vader voorgesteld dan mijne moeder - ‘de *mère*,’ zooals wij haar meestal noemden; zij vond er niets onnatuurlijks in dat hare dochter als logée in haar huis zou verkeeren, eene logée die zij volgaarne diende en wier wenschen zij voorkwam, zooveel het in hare macht stond. Ik ontbeet op mijne eigene kamer. 's Middags aten wij te zamen, maar eerst 's avonds aan de thee kwam ik voor goed beneden. Ik las voor wat mijne ouders gaarne hoorden, of ik had mijn naaiwerk. Welhaast bracht ik mijn lessenaartje meê, en bleef soms tot laat in den nacht zitten schrijven in de warme huiskamer; want - en het wordt tijd daarop te komen - ik kon geen vrede hebben met de gedachte tot niets nut te zijn, en zoo maar heen te leven zonder een doel. Reeds te Hoorn had ik het plan gevormd om te vertalen en zoo mogelijk het vertaalde uit te geven; nu ving ik aan het uit te voeren in allen ernst; niet slechts om mijn zucht tot afzondering voor mijne familie te recht-

vaardigen, maar bovenal uit behoefte aan werkzaamheid, uit onweerstaanbaren drang des gemoeds om voor wat anders te leven dan voor 't geen in den regel onze meisjes en vrouwen bezighoudt en waarmede zij haar tijd dooden. Ik ben nooit geweest van 't gevoelen dergenen, die men in deze laatste helft der eeuw met minachting over handwerken hoort spreken; alleen ik kon er mij niet eeniglijk bij bepalen. Ik mocht, in mijn bijzonder geval, mij buiten de huiselijke, bemoeiingen houden, en de tijd was mij te kostbaar om dien met lezen voor vermaak, met wandelen, met wat visites en wat toilet maken door te brengen.

Ik moest werken, al kon ik nog niet van mijzelve gelooven dat ik tot scheppen, tot leven geven aan zooveel wat in hoofd en hart omging, talent en krachten in mij had. Ik verbeeldde mij, dat ik het vooreerst met het werk van anderen moest doen, en de voortbrengselen der nieuwere Fransche letterkunde, in anderen dan den toen gangbaren stijl - dien Prof. Geel, geloof ik, den lamzaligen heeft genoemd - voor mijne landgenooten zou overbrengen.

Ik had een voorstel in dien zin gedaan aan den heer Immerzeel, toen ik uit Hoorn voor een dag te Amsterdam vertoefde. Had ik het schriftelijk gedaan, zeker ware dan mijn schrijven tot den ouden heer Immerzeel, den schutsheer der Hollandsche poëten, den uitgever van den *Muzen-Almanak* doorgedrongen; en, had het niet in zijn weg als uitgever gelegen, zulke ondernemingen te steunen, vermoedelijk zou hij mij den weg gewezen hebben naar anderen. Maar ik kwam zelf; ik sprak met een der jongere zonen; de vader was niet thuis, of mocht niet gestoord worden. Mijn voorkomen, dat mij vijfjaar jonger deed schijnen dan ik was, deed hem een twijfelachtig: ‘Wel, wel? zou zoo iets door een jonge dame ondernomen worden?’ ten antwoord geven; - en ik begrijp mij heel goed dat daarna het vertaalde gedeelte van het manuscript, met wantrouwen ingezien, werd teruggezonden met de beleefde afwijzing dat dit genre geheel buiten het vak lag van de firma Immerzeel.

Dat was de eerste teleurstelling op het pad dat ik meende te moeten inslaan; doch zij schrikte mij niet af.

Ik nam een roman onder handen, die mij toescheen zijn weg wel te zullen vinden onder het lezend publiek van leesgezelschappen, enz. Het was *Struensee ou, la Reine et le Favori* van

Fournier en Arnould. Realistische auteurs zooals nu waren deze modernen niet. De gerisqueerde toestanden werden met kieschheid en fijnheid behandeld en teruggegeven. Een historische roman uit den nieuweren tijd, met situatiën die de belangstelling konden wekken, vertaald zonder den eleganten stijl te kort te doen door de *deszelfs* en *dezelven*, die toen zoo algemeen aan de orde waren, en waarvan het gebruik mij sinds lang ondragelijk was, zou, meende ik, wel worden aangenomen door een uitgever als Frijlink bijv., in mens *Leeskabinet* veel vertaalde romans en vertellingen voorkwamen.

Volstrekt onbekend met de eischen en de gewoonten van den boekhandel, had ik de onvoorzichtigheid gehad het geheele boek afgewerkt aan den uitgever toe te zenden, in plaats van telkens een klein gedeelte te zenden en het voorts af te werken als het aangenomen was. De uitgever deponeert in zulk een geval den bedoelden roman bij het daartoe aangewezen ministerie, en zijn recht daarop is gewaarborgd. Dit verzuim droeg zeker bij tot de nieuwe mislukking, want, na een oponthoud van zeven voor mij eindeloos lange weken, kreeg ik tot bescheid, dat de roman reeds vertaald was, en weldra in het licht zou verschijnen - zoo ik mij niet vergis bij den heer Frijlink zelf. Mij dunkt, die afwijzing had hij geen weken behoeven terug te houden!

De tweede mislukte proefneming viel mij onbeschrijfelijk bitter. Zelve schrijven, - dan kon mij zoo iets niet meer gebeuren. Ja - maar waren al de fantasieën, die mij door het hoofd woelden, wel iets meer dan zeepbellen, die vervliegen zouden zoodra men ze aanraakte? ... Neen! het was te dwaas daarop te rekenen. Nog liever iets anders beproefd.

Te Leeuwarden woonde de algemeen bekende uitgever van vertalingen Steenbergen van Goor. In Friesland had ik veel van hem hooren spreken; hij had zelfs een roman uitgegeven, door Sjouke Herbig, mijn Friesche onderwijzeres, geschreven. Dien zou ik mijne vertaling van *Struensee* zenden, ter inzage, met het verzoek om mij een boek van zijne keuze ter vertaling aan te wijzen. Dit verzoek, dacht mij, moest tot een gunstige uitkomst voeren, en zoo was het ook - alleen op heel andere wijze dan ik had gedacht. Er kwam een vriendelijk antwoord: het sprak mij moed in - maar het wees mijn aanbod van de hand. Hij stond reeds met zooveel vertalers in betrekking; voor 't geheele jaar waren zijn persen bezet; hij kon er niets nieuws

bij gebruiken. Wat mij betrof, hij raadde deze dame van 't vertalen af te zien en liever zelve iets te schrijven; wat, naar hare proeve van stijl, goede kans had van slagen. De heer Robidé van der Aa gaf jaarlijks een bundel romans en verhalen uit, onder den titel van *Magazijn van Romantische verhalen*. Vermoedelijk zou deze iets, door deze vertaalster geschreven, welwillend daarin opnemen.

Ik was eerst neergeslagen. Och kom stijl! - er hoort zooveel meer toe, en hoe kon hij weten dat ik dat meerdere in mijn macht zou hebben?

Ik tobde, ik aarzelde. Intusschen kreeg ik een deel van het *Magazijn*, door van der Aa uitgegeven, in handen. Ik las! ‘Neén maar, zóó zou ik het toch ook kunnen!’ riep ik overluid, hoewel in mijn eentje.

Ik zal de auteurs niet noemen, wier werk op mij dezen negatieven indruk maakte; maar - genoeg, dat ik uit hunne zwakheid mijne kracht schepte; dat ik moed kreeg om het althans te beproeven; dat ik enkele figuren, die mij voor de verbeelding traden, aangreep en gestalten gaf; dat zij mij niet loslieten, noch ik haar, voordat er een romantisch verhaal, zooals men toen zeide, uit gegroeid was, en ik *Almagro* geschreven had, - hoe, weet ik nauwelijks meer, maar met een onuitsprekelijk genot voor mij zelve, zonder aan een uitgever te denken; - en dat ik het aan mijne ouders voorlas.

Mijne moeder, hartstochtelijk en levendig in alles, die geregeld alles las wat het leesgezelschap aanbracht, was in ééne verrukking. Zij zei toen, en nog veel later: ‘wat het is weet ik niet, maar 't is toch zoo anders dan van de anderen.’ En mijn vader had wel eens geglimlacht, vond een zeeroover die een fat was wel wat onwaarschijnlijk, - maar ik zou het toch eens wagen, en ik waagde het, en zond het aan den heer Robidé van der Aa, terstond zonder omwegen met mijn naam.

Wat zal ik zeggen? Ik had geen litterarische reputatie te verliezen. Er op of er onder, was mijn leus, - en ik was er op! Althans in zooverre het opnemen van het verhaal in het *Magazijn*, na de toezegging dat het sujet voor een plaatje er uit genomen zou worden, en de toekenning van een klein honorarium (6 gulden het blad), geacht kon worden een eerste stap op de ladder te zijn. Het honorarium was klein, doch de ervaring dat mijn werk, mijn oorspronkelijk werk geld waard was,

gaf mij toch een riem onder 't hart en joeg mij een blos van blijdschap op de bleeke wangen; want het tobben, de teleurstellingen, het zitten peinzen over mij zelve, zonder mij aan anderen te uiten, had mij toch al reeds wat meer zwak en zenuwachtig gemaakt dan voor een frissche en gezonde jeugd goed was. Maar dat gemis aan kalmte zelf was mij zeker dienstig voor hetgeen ik zijn moest.

Toen *Almagro* was aangenomen, bleef ik niet stil zitten. Er moest nu wat beters, wat meer ondernomen worden.

Eerst nu dacht ik weer aan de vroegere poging om een drama te schrijven. Als drama zag ik er van af - het werd een Historische Roman. Wat was ik gelukkig onder het schrijven, hoe leefde ik dubbel, ja driedubbel! De dagen waren te kort; ik knoopte er nachten bij aan, ondanks de waarschuwingen van mijn vader. Ach! ik kon toch niet slapen, het leefde toch alles voor mijn geest. *Elisabeth* en *Devonshire* en *Maria* - ik leefde met hen en in hen, en het kon mij overigens niet schelen wat er om mij voorviel.

In eigenlijken zin - niet in den zin van 't Evangelisch lied - was voor mij het ‘hier beneden is het niet!’ waar geworden. De holle groote bovenkamer met den witten muur, de groote antieke kast en schoorsteen was *mijn* wereld mijne oase, mijn Patmos. In het gezin ging ik rond als eene slaapwandelaarster. Ik zag noch hoorde iets van 't geen mij vroeger had bedroefd of geërgerd. De Alkmaarders - ik was voor hen een mythe, en zij voor mij niets, zooals ik *toen* meende. Zij konden mij niets geven, noch ontnemen. Ik had mijn schat in mij zelve...

A.L.G. BOSBOOM-TOUSSAINT.

E.J. Potgieter.
Herinneringen.

I.

Het was op den eersten Woensdag van de maand Maart van het jaar 1852, 's avonds tegen kwart over achten, dat twee personen op den stoep stonden van het huis op de Keizersgracht bij de Beerenstraat, thans gemerkt No. 308.

De een was eene lange, kloeke en rechte gestalte, in de kracht van den mannelijken leeftijd, een veertiger, die er ernstig en zelfs streng uitzag, maar wiens helder oog getuigde, niet alleen van levensmoed en levenskracht, maar ook van levenslust; - de ander was een klein, donker mannetje, met een *soupçonnetje* van een bakkebaard, bewegelijk en toch niet jong voor zijne bijna vier-en-twintig jaren.

Welk een tegenstelling die twee personen uiterlijk mochten vormen, zij stonden dien Woensdagavond in lotsbedeeling gelijk, toen zij door Betje binnengelaten en naar de zijkamer geleid werden van het bewuste huis. Zij waren beiden novitii en deden hun intrede in den kring van de redactie van *de Gids*. De een was Dr. Jan van Gilse, Hoogleeraar bij de Doopsgezinde Sociëteit, en de ander was de schrijver dezer regelen.

Slechts van den eersten kon voorzeker worden getuigd: ‘dignus, dignus est intrare’, de tweede had zijne opneming alleen te danken aan protectie, aan eene weinig-kritische sympathie van twee redacteuren, Potgieter en Veth.

Trouwens, in den kleinen en intiemen Gidskring en bij den eigenaardigen toon, die er in heerschte, was persoonlijke sym-

pathie der leden onderling onmisbaar, want, hoe geestig de beschrijving van eene Huishoudelijke Vergadering en van de Installatie van een Nieuw Lid in den *Braga*[1] ook wezen moge, in de werkelijkheid was het geheel anders dan hij het voorstelde. In plaats van wederzijdsche bewierooking, was althans in die dagen wederzijdsche zeer oprechte, maar niet altijd zeer liefelijke kritiek aan de orde van den avond. Om die kritiek blijmoedig te ondergaan, moest men wel overtuigd zijn, dat een goed vriend haar uitsprak.

Theoretische of, laat ik liever zeggen, objectieve keuzen van nieuwe leden, waarbij de genegenheid niet een groot woord medesprak, waren dan ook zelden gelukkig. Ik bedoel met die objectieve keuzen, het zoeken naar een vertegenwoordiger van een of ander vak van wetenschap en letteren, waarvoor eene specialiteit in den kring der redactie ontbrak. Voorbeelden daarvan aan te halen zou niet gepast mogen heeten. Ik herinner alleen, dat na het vertrek van Dr. Bernard ter Haar in 1845 de theologische leerstoel in *de Gids* eerst in 1852 weder door van Gilse werd bezet, die aan zijne groote verdiensten, de meest sympathieke persoonlijkheid paarde, en dat na zijn diepbetreurd overlijden in 1859, geen ander theoloog weder in den kring werd opgenomen. Ik zeg daarmede niet, dat er geene andere en beminnelijke godgeleerden te vinden waren, maar alleen dat wij hen persoonlijk niet genoegzaam kenden.

Quack heeft het reeds terecht opgemerkt, dat zij, die zich niet aanstonds thuis gevoelden in die zeer bijzondere atmosfeer, in weêrwil van al hun talent, hun ijver en geleerdheid, niet met genoegen en vrucht in de Redactie konden blijven verkeeren. Onwaardeerbare medewerkers en bondgenooten, waren zij als mede-*redacteuren* niet op hunne plaats.

Ik sprak van de zijkamer; eigenlijk was het eene *suite*, een zij- en binnenkamer, volgens onzen ongelukkigen Amsterdamschen bouwtrant, lang en smal. Maar al was de binnenkamer

1) Ik maak gebruik van deze ongezochte gelegenheid, om mijn hoed af te nemen voor den Heer J.J.L. ten Kate voor al den geest en prettigen humor, door hem in den eersten jaargang van den *Braga* neergelegd, maar ik neem ook mijn hoed af voor den Heer A. Winkler Prins voor de zeldzame zelfverloochening, waarmede hij in zijne nieuwe nitgave met toelichting en aanteekeningen in 1882 bij A. ter Gunne te Deventer verschenen, heeft aangetoond aan wien het leeuwenaandeel van dat ‘tijdschrift, heel in rijm’ toekomt.

bij dag nog al donker, aan licht ontbrak het op dien avond niet. Er was eene weelde van lampen op de tafels, en van waskaarsen op de schoorsteenmantels der beide vertrekken, die wel wat overvuld waren met meubelen van allerlei aard, kasten, trumeaux, étagères en een of twee canapé's. - De overvloed van gemakkelijke fantaisie-stoelen onzer dagen kende men toen nog niet. Smaakvol omlijste gravures hingen aan de wanden en hier en daar rustte het oog met welgevallen op oud Japansch porcelein en op bronzen statuetten en groepen, terwijl enkele basreliefs in ivoor en brons den lijn der gravures braken. Het was een recht gezellig, gemoedelijk en behagelijk binnenhuisje, maar het was er wel wat warm.

Nauwelijks was de deur geopend, of de heer des huizes kwam met een gullen lach en uitgestoken handen op ons toe. Met zijn socratischen kop, zijn opgewekt en levendig gelaat en bewegelijke trekken, zijn hoog, kaal voorhoofd, door den onafscheidbaren rooden *fez* met langen blauwen kwast gedekt, stond Potgieter voor ons.

Geen deftige welkomstgroet, geen *speech*, alleen een glans van vergenoegen en een handdruk zeiden ons, dat de gastheer ons gaarne in zijn kring ontving. Want het was *zijn* kring, niet alleen omdat wij dien avond te zijnent vergaderd waren, maar omdat hij de stichter, de ziel en de bezielende en leidende macht was in de redactie van zijn tijdschrift.

De voorstelling duurde niet lang. De meeste leden waren ons bekend: Veth, Schneevoogt en Schimmel, van wie de tweede, als gewoonlijk, eerst later verscheen na zijne avondtournée in het Buitengasthuis. De twee mij persoonlijk onbekenden waren Mr. J. Heemskerk Bzn. en Dr. Henry Riehm. Wat mijn lotgenoot betreft, hij had de goedheid zich te herinneren, dat hij als Bestuurder van het Nut, mij wel eens gezien had bij de examens op de Departementsschool van Mevrouw de Wed. Perk.

Potgieter zelf was voor mij eene herinnering van mijne vroegste kinderjaren. Als goede bekende van mijn oom[1)] had

1) Potgieter, in 1821 van Zwolle hier gekomen, had zich met zijne eerste dichtproeven omstreeks 1825 gewend tot eenige vertegenwoordigers der oude dichtschool, waaronder de heer Barend Klijn Bzn. - de schoonvader van mijn oom - en diens broeder H.H. Klijn. Gedurende zijn verblijf te Antwerpen van 1827 tot 1830 bleef hij met hem in briefwisseling en na zijn terugkeer te Amsterdam zette hij het vriendelijk verkeer met mijne oom en tante voort, al was zijne letterkundige richting ook - vooral na 1833 - ten eenenmale gewijzigd.

ik hem dikwijls ontmoet, en al had ik later slechts zeldzaam gelegenheid hem te spreken, telkenmale als het geluk mij op zijn weg voerde, onderhield hij zich steeds met hartelijke belangstelling over hetgeen ik deed, maar vooral over hetgeen ik doen moest. Nooit had ik echter gedacht, dat hij mij in zijn letterkundigen kring zou binnenleiden en een zoo sterke band als van dit oogenblik ontstond ons voor het verdere leven zou samenbinden. De kortstondige donkere periode van verwijdering deed mij slechts te meer gevoelen, wat Potgieter voor mij was.

Eene redactie-vergadering, hoe schijnbaar onbelangrijk en eentonig ook, was steeds vol van incidenten. Elke avond bracht zijne eigene mede, en de bekoorlijkheid bestond niet in wat men behandelde, maar in hetgeen gesproken werd, in het kruisvuur van gewisselde gedachten en meeningen, van indrukken en opvattingen, niet alleen over boeken, maar over maatschappelijke en staatkundige toestanden, over personen en gebeurtenissen van den dag. De eerste discussiën ontsponnen zich bij de doorbladering der toegezonden boeken en bij de keuze van hen, aan wie ze ter beoordeeling zouden worden toevertrouwd. De steeds terugkeerende grief van Potgieter - die nooit vijf minuten achteréen op zijn stoel kon blijven zitten, al voerde hij destijds de scribale pen - was de indolentie van de meesten onzer, onze manie van uitbesteding in plaats van zelven het werk der kritiek in handen te nemen.

Het meest was hij ontstemd, als een van ons eene vrij gemotiveerde beschouwing over een of ander geschrift uitsprak, en daarna concludeerde, dat nu deze of gene er maar eens een oordeel over moest schrijven. De vraag was zoo natuurlijk en zoo billijk: ‘Als ge het boek zoo goed gelezen hebt, waarom geeft gij dan niet uwe eigen denkbeelden?’ Het eenige antwoord, dat er op te geven viel, zou weder tegen ons hebben getuigd. Eene meening uitspreken, kan men in vijf minuten; eene meening neêrschrijven, zou vijf uur of vijf dagen eischen. Van Schneevoogt was het nu eenmaal met een zucht aangenomen, dat hij bijna niet schreef, en al de werken op medisch of natuurwetenschappelijk gebied uitbesteedde aan een staf van oudere en jongere medici of filosofen. Maar hij vergoedde zijn gemis aan bijdragen in het tijdschrift door zijne onovertroffen bijdragen tot het gezellig onderhoud, door zijn beminnelijk goed humeur en zijne opgewekte levensbeschouwing. Wij ande-

ren hadden dien vrijbrief niet bij Potgieter, en waren wij bij de verdeeling der boeken aan het onweêr ontsnapt, dan barstte het boven onze hoofden los, bij de regeling van het volgende Nommer. Zoo als in alles, stelde hij ook in dit opzicht hooge eischen, en zijn ideaal was, dat *de Gids* alleen door de redactie werd geschreven. Zelfs de Generaal Knoop, dien wij van kapitein tot generaal hebben opgefokt, vond met zijne historischtaktische studiën niet altijd genade in Potgieter's oogen. Wij moesten onzen eigen stempel op iedere affevering drukken, en ik verdenk hem sterk, wel eens gebrek aan copy te hebben voorgewend, om ons te prikkelen en wakker te schudden. Van daar ook de gestrengheid, waarmede hij vele aangeboden bijdragen der plaatsing onwaardig keurde. Zijn oordeel kon soms zeer hard zijn, vooral waar het water- en melkstukken, of pruiken-beschouwingen gold, maar het was bijna nooit onbillijk. Ik geloof, dat zijn maatstaf in de eerste plaats was, of de bijdragen vervelend waren en van gebrek aan moed, aan zelfstandigheid en overtuiging konden worden verdacht. Voor halfheid had hij een onverwinlijken afkeer; het woord ‘consideratiën’ was hem een gruwel, en bij meer dan eene gelegenheid heb ik hem hooren lostrekken tegen getrouwde mannen en vaders van huisgezinnen, die zich achter die eerwaardige titels verschuilden om niet flink voor hunne meening uit te komen, uit vreeze van de belangen van hun gezin te benadeelen.

Die parapluie vond bij hem geen verschooning. Het is waar, hij was zelf een *bachelor*, maar het is even waar, dat hij geen menschenvrees kende, en nooit den wensch koesterde, een ‘allemansvriend’ te zijn. *Allen gefallen ist schlimm* was zijne innige overtuiging.

Op den avond van onze intrede ging het echter nog al voor den wind. Schimmel had zijn ‘Achttien Brumaire’ begonnen en nieuwe leden plegen vol ijver te zijn, evenals frissche paarden, die hard van stal loopen.

Inmiddels liep het naar elf uur en de kamers waren gehuld in een overvloedigen tabakswalm, zoodat het eene verademing was, toen den gastheer werd aangezegd, dat alles op de zaal ‘klaar’ was.

Een Gids-souper bij Potgieter te beschrijven, vereischt een plastischer pen dan de mijne. Het onderscheidde zich door goeden smaak, door een zeker epicurisme en door die fijne

oplettendheid, die er op bedacht is, elk wat wils te geven. Lijden de meeste onzer gastmalen aan een wanhopige eentonigheid van het menu, bij Potgieter was er verscheidenheid en verrassing. Alles werkte samen tot een aangenamen indruk, het oude, blauwe porcelein, het heldere en dunne kristal en glaswerk, het gladde zilver, de bloemen en het licht, en men moest al heel saai en dorbeen zijn, om niet de bekoring dezer *mise-en-scène* te ondergaan.

Te midden van die tafelweelde zat Potgieter als het beeld der matigheid, niets anders drinkende dan een enkel glas van den lichtsten Moezelwijn, en van de schotels weinig meer proevende dan de vruchten bij het nagerecht. Maar des te meer genoot hij van de intellectuëele genietingen aan den disch. Zijn vonken-slaande geest, zijne levendige natuur, het van den hak op den tak springende karakter zijner gesprekken, zijn talent om den ernstigste tot een vernuftig wederwoord uit te lokken, en aan iedere wending van het onderhoud nieuwe thema's van gedachtenwisseling te verbinden, maakten, dat al zijne gasten zich inspanden om in het diapason te geraken of te blijven van den heerschenden toon, en dat de tijd omvloog zonder dat iemand het wist, totdat een huisvader - alweêr een huisvader, maar wij hadden er toen nog maar twee - bij ongeluk op de pendule keek. Maar dat kijken gaf niet den minsten waarborg voor den waren tijd, want tot de verraderlijkste krijgslisten van den gezelligen en gastvrijen man behoorde, dat hij tegen middernacht zijne pendule stil deed staan, of den wijzer een uur achteruit schoof. Zoo gebeurde het, dat die eerzame huisvader soms tegen twee uur thuiskwam in den zoeten waan, dat het niet veel óver twaalven kon zijn.

II.

Ik heb gemeend te dezer gelegenheid mijne herinneringen aan Potgieter te moeten vastknoopen aan eene vluchtige schets van eene redactie-vergadering van zijn tijdschrift.

Tot 1865 heb ik die vergaderingen met hem bijgewoond, met groote afwisseling van den kring om ons heen, met vele *joyeuses entrées*, maar ook niet zonder pijnlijke peripetiën. De feestelijke stemming van dit December-Nommer verbiedt mij echter van de laatste te gewagen, maar ik mag in het feest-

accoord toch wel eene dankbare herinnering voegen aan de vele vrienden, die ik sinds den beschreven avond met mij om dezelfde banier heb zien geschaard en van wie ik in December 1876 met grooten weemoed afscheid nam.

Vele hunner waren ook de vrienden van Potgieter en zij zouden zeker meer dan één trek kunnen bijbrengen ter voltooiing van zijn beeld. Men kan niet verwachten, dat ik hier in eene waardeering trede van zijne letterkundige werkzaamheid, of den invloed trachte te karakteriseeren, dien hij op zijne tijdgenooten heeft uitgeoefend. Evenmin zouden biografische bijzonderheden hier op hare plaats zijn. Elders heb ik beproefd eenige momenten van zijn levensloop te schetsen, thans geloof ik mij tot de mededeeling van enkele herinneringen te moeten bepalen, ter nadere kenschetsing zijner persoonlijkheid.

Wat ons allen, die hem van nabij hebben gekend, steeds het meest in hem heeft aangetrokken was zijne groote piëteit, te treffender omdat zij zoo weinig in overeenstemming scheen te zijn met zijn onverbiddelijk oordeel over menschen en zaken. Daar is geen inniger piëteit denkbaar dan die hij wijdde aan de nagedachtenis van Bakhuizen van den Brink. Diens kinderen kunnen daarvan het best getuigen. De zorg, waarmede hij, die zoo weinig aan zulke zaken hechtte, het stoffelijk overschot van zijnen overleden vriend in een eigen graf deed overbrengen is daarvan eene der vele bewijzen. Zijne groote vereering van den genialen geschiedvorscher, van den beminnelijken Aernout Drost en van zoovele andere krijgsmakkers zijner jeugd, die het vaandel waren trouw gebleven, was buitengewoon treffend voor ons jongeren.

In weêrwil van zijne kritische vermogens, was Potgieter veel meer een gemoedsman dan een man van de koude rede. Hij had zeer warme sympathiën en antipathiën en onderging in hooge mate den indruk van plotselinge opwellingen en opvattingen. Het was niet gemakkelijk hem daarvan terug te brengen; te vergeefs was meestal de poging om hem door redeneering te overtuigen van hetgeen dikwijls in ons oog een vooroordeel was. Maar, ik herhaal het, nog sterker dan zijne antipathie, was zijne toewijding aan hen, die hij lief had gewonnen.

Die in Potgieter's huiselijken kring zijn opgenomen geweest, herinneren zich allen zijne piëteit, zijne vereering en zijne

teedere, kiesche oplettendheid voor zijne Tante, Mejufvrouw van Ulsen. Om harentwille zag hij menschen; om harentwille bestond er een speelkrans, waaraan hij zeker menigen avond heeft gewijd, dien hij liever in zijne studeerkamer had doorgebracht. - Tante hield van vroolijkheid en gezelligheid, van drukte om zich heen, en haar ter eere werden diners en soupers gegeven en bijgewoond. Tante's toilet was een voortdurend onderwerp van zijn zorg; zij moest de type zijn van eene deftige matrone, door Potgieter gedacht en geïdealiseerd. Ik herinner mij de bracelet, die hij voor haar deed vervaardigen, bestaande in kleine ivoren medaillons, waarin de beeltenissen waren gesneden van de beroemdste hollandsche vrouwen; ik herinner mij de kostbare kanten van Tante's muts, haar zware zwart zijden japon, haar sierlijk snuifdoosje, hare smaakvolle preciosa.

Mejufvrouw van Ulsen, die in Maart 1863 overleed, werd door al de redacteuren ‘Tante’ genoemd, en zelfs door de vrouwen der redacteuren, onder wie zich langzamerhand meer dan twee huisvaders bevonden. Wie er aan mocht getwijfeld hebben, om welke reden Potgieter een veelzijdigen gezelschapskring om zich heen verzameld had, hij moest dien twijfel voor goed verliezen, toen hij zag hoe na Tante's dood al dat ‘menschen-zien’ ophield en de kring tot zeer enge grenzen werd beperkt.

Al zijn ze mij bekend, ik mag niet spreken van al die fijn-gevoelde oplettendheden, door hem aan anderen bewezen, maar met innige erkentenis herdenk ik, hoe hij bij zekeren St. Nicolaas, toen het verlies van een lief kind mijne vrouw en mij de gewone geschenken had doen vergeten - het mooiste speelgoed uit Parijs voor onze kinderen had doen komen, om de tekortkoming der ouderlijke gaven te vergoeden. Trouwens, Busken Huet ondervond voor zijn gezin diezelfde bewijzen van kiesche en oplettende liefde, gelijk hij zelf ons heeft medegedeeld.

Even als Busken Huet, even als Mr. en Mevrouw Bosboom en wellicht nog eenige anderen, hadden wij het genoegen Potgieter met Tante plotseling vóór ons te zien staan. Nu eens verscheen hij op een warmen zomer-namiddag in een landauer, om ons af te halen voor een tochtje naar Zeeburg, naar Diemerbrug of het Kalfje, dan weêr werden wij Zondags morgens gewekt door een briefje dat ons noodigde mede te gaan naar Zandvoort, of naar den Haag. Zich verschuilen achter de kinderen, mocht mijne

vrouw niet en zou haar ook niets gebaat hebben. Men moest geen slaaf zijn van de sleur of de gewoonte; daarbij waren er ook kindermeiden en grootmoeders, die er voor zorgen konden.

Als wij 's zomers te Doorn waren, wachtten ons dezelfde verrassingen. Potgieter wilde zich niet aan den band leggen van een bepaalden dag. Hij kwam als de geest getuigde en het weder mooi was, met Tante en zuster, later met Prof. Lemcke en diens vrouw, ons overvallen en ons medesleepen op zijne tochten. Het is ongeloofelijk, hoeveel weg wij op zulke dagen aflegden! Naar den Darthuizer of Amerongschen Berg, naar de Grebbe, naar Wijk-bij-Duurstede, naar Amersfoort, Woudenberg en Maarsbergen, naar den kant van Werkhoven, Bunnik, Odijk en Zeist; naar alle windstreken dreef ons de onvermoeide man, en als wij dan thuis gekomen waren, moesten wij gaan wandelen in het bosch en over de heide. Op zoo'n dag heb ik wel eens met Marnix van St. Aldegonde gedacht: *Repos ailleurs*.

Van zijne onvermoeidheid en rusteloosheid heb ik gelegenheid gehad nog sterk-sprekender bewijzen bij te wonen, ik had haast gezegd, te ondergaan.

In den zomer van 1862 vertrok ik met Potgieter over Calais en Dover naar Londen, om de groote Tentoonstelling te zien. Ik had mij voorgesteld, die op mijn gemak en zoo nauwkeurig mogelijk te bezichtigen, maar ik had gerekend zonder mijn reisgenoot. Na twee bezoeken had hij alles gezien, wat hem belang inboezemde, de kunst, de meubelen en de voorwerpen van weelde en smaak, en hij had ze *goed* gezien, terwijl ik nauwelijks het tiende gedeelte der ruimte had doorloopen. De machineriën hadden voor ons beiden even weinig bekoorlijkheid. In plaats van nog langer te Londen te blijven, stelde hij voor, het *Lake District* en Schotland te bezoeken. Met een zucht gaf ik dus mijn wensch op, en wij reisden Zondags morgen met een vroegen trein, in het gezelschap van Prof. von Baumhauer, naar Windermere. - Het meer van Windermere en Ulleswater reden wij in een *outside-car* langs en - ik weet niet meer aan welk station, ik geloof te Penrith - stapten wij in een spoortrein, die ons naar Glasgow bracht. - Dienzelfden avond en den volgenden morgen vóór het ontbijt moest de stad worden bezichtigd, en daarna zetten wij de reis, onder echten Schotschen regen, met spoorwagen, stoomboot en diligence van Glasgow over Loch Lomond, en Loch Katrine, de Trossachs en Ardke-

noch Randon naar Callander voort, waar wij den volgenden avond druipnat aankwamen. -

's Anderendaags werd reeds vroegtijdig de reis hervat. Laat mij zeggen, dat wij tegen negen of tien uur te Edinburgh aankwamen. Wij reden door deze schilderachtigste der steden, wij bezochten de merkwaardigste punten en monumenten, natuurlijk allereerst Holyrood. Hoe stonden wij daar verbaasd over Potgieter's belezenheid en lokale kennis. Zelfs werd de lakei - de *royal beefeater* - die ons rondleidde, terechtgewezen, wanneer hij zich in zijne uitleggingen vergiste en hetgeen in het éene vertrek gebeurd was in een ander vertrek verplaatste. Door studie kende Potgieter al de kamers van Holyrood-Castle beter dan de officiëele cicerone.

Nu zou een gewoon sterveling hebben gemeend, dat een dag voor de bezichtiging van Edinburgh niet te lang was, vooral wanneer men 's morgens reeds vooraf een paar uur had gespoord. Niet aldus was het in den raad der goden besloten. Het zou onvergefelijk zijn, te Edinburgh te zijn geweest, zonder den *Firth of Forth* te hebben gezien. - Wij reden dus naar Leith, bewonderden den prachtigen zeeboezem, keerden naar de hoofdstad terug, dineerden en snelden om vijf uur per Express naar Londen terug, waar wij den volgenden morgen zeer in de vroegte uitstapten.

Nooit heb ik in mijn leven met meer stoom en haast, en toch met meer vrucht gereisd. Even vogelvlug was Potgieter's reize naar Florence met Busken Huet, en naar Spanje met zijn zuster. - De verklaring van die haast en gejaagdheid lag in het feit dat hij koopman was, en niemand te huis liet, die hem kon vertegenwoordigen of vervangen. Hij had noch associé, noch kantoorbediende. Zijne eenige hulp was eene copieëerpers. Wilde hij zich dus voor eenige dagen verwijderen, dan moest hij aan al zijne handelscorrespondenten kennis geven, om gedurende zekeren tijd de briefwisseling te staken. Uit den aard der zaak kon dus zijne afwezigheid slechts zeer kortstondig zijn. Hij leerde daardoor woekeren met den tijd, en dank zij zijner voorbereidende lectuur en der onbegrijpelijke veelzijdigheid zijner kennis, zag hij in één uur meer en beter dan anderen in vele dagen.

Tot kleiner verhoudingen teruggebracht, merkte ik dezelfde verschijnselen op, toen hij in 1863 een paar dagen bij mij door-

bracht te Velp, en wij samen het Zendingsfeest te Wolfhezen - zoo ik meen het eerste - bezochten, en een uitstapje maakten door Montferland, langs 's Heerenberg, Zeddam, Didam, Terborg, Deutichem en Zutphen. De geschiedenis van het huis Hohenzollern, waaraan Montferland behoorde, kende hij van buiten, even goed als de kaart van het land.

Op onze vliegtochten, hetzij van een dag, hetzij van eene week, betrapte ik Potgieter op twee zwakheden. Hij maakte een schromelijk misbruik van *eau-de-cologne*. Ik heb nooit zulk een reusachtigen flacon gezien als den zijne, en ieder oogenblik overgoot hij zijn gezicht, zijn handen en zijn zakdoek met dit beroemde reukwater. Natuurlijk alleen in den zomer, en als het warm was. - Het zendingfeest heeft hem zeker twee fleschjes gekost.

Zijne tweede zwakheid was zijne voorliefde voor lichte spijzen, voor versche groenten en fijne fruiten. Vooral in Engeland en Schotland hebben wij daarvan veel last gehad. De zware engelsche vleesch- en meelspijzen kon hij maar niet verdragen, en ons afwijkend menu kostte soms veel tijd en ook veel geld. Voor het dessert zorgde hij zelf. Na afloop van den maaltijd ging hij naar een fruitwinkel of fruitkraampje, en kwam dan, beladen met druiven en perziken, terug. Dat de engelsche bieren even weinig genade bij hem vonden, als de Port en de Sherry behoef ik niet te zeggen. Ook in het perfide Albion bleef hij den duitschen Moezel getrouw.

Maakte Potgieter als mensch misbruik van *eau-de-cologne*, als letterkundige maakte hij misbruik van het epitheton ‘schalk’ en ‘ondeugd.’ - Hoe menig saai en vervelend heer is door hem tot schalk gestempeld, die zelfs geen begrip had van de beteekenis van schalkheid; - hoe menig dood-nuchter woord of gelijkvloersche opmerking noemde hij ondeugend, terwijl ze allerakeligst deugdzaam waren. Het hing samen met een zijner meest kenschetsende karaktertrekken, de zucht tot idealiseeren. Hij zag degenen, die hij lief had, *niet* zoo als zij *waren*, maar zoo als hij ze door zijn prisma van verbeelding en gevoel aanschouwde. Hij tooide ze met een nimbus van geest en vernuft. De vele personen, door hem opgevoerd in zijn leven van R.C. Bakhuizen van den Brink, leveren daarvan de treffendste bewijzen.

Is dit een soort van kleurenblindheid? - Welnu, zij is

mij oneindig sympathieker dan de helderziendheid dier kalme verstandige naturen, voor wie de ziel hunner medemenschen geene geheimen heeft. Twee mannen, die zeer verwonderd zouden zijn hunne namen hier samen te ontmoeten, Thorbecke en Potgieter hadden die eigenschap met elkander gemeen. Ook de groote staatsman zag zijne vrienden anders en beter dan zij waren, maar inplaats van schalkheid en ondeugendheid, schreef hij hun - soms evenzeer ten onrechte - kunde en karakter toe.

Toen de Redactie van dit tijdschrift mij uitnoodigde in dit Jubilé-Nommer ook acte van tegenwoordigheid te geven, herinnerde ik mij een voorschrift, dat ik volgde in de dagen toen ik nog schreef. Het is de gulden les:

‘Glissez! N'appuyez pas,’

en daar de vader uit het boekje van Hieronymus van Alphen mij heeft geleerd, dat de beste perziken *die* zijn, welke naar meer smaken - en u dus onvoldaan laten - heb ik gemeend als oud-oom van *de Gids* een dergelijke onbevredigende perzik aan mijne opvolgers te moeten aanbieden. -

Mocht ik hun smaak hebben geraden!

11 November 1886.

JOH. C. ZIMMERMAN.

Potgieter ter beurze.

‘Hoe kent gij Potgieter?’ vroeg met verbazing een van Amstels eerste beursmannen aan zijn bloedverwant, den te vroeg uit ons midden weggenomen Mr. P.A.S. van Limburg Brouwer, toen beide, jaren geleden, den vader van *de Gids* in het Baarnsche bosch tegenkwamen, en het drietal elkander vriendschappelijkst de hand had gedrukt.

‘Wij beurslui kennen hem natuurlijk sedert jaren,’ zoo ging hij voort, ‘want hij is zeker een van onze beste agenten. Maar hoe komt zoo'n snuffelaar in onmogelijke Indische boeken, als gij, aan zijn kennis?’

Waarschijnlijk echter om te toonen, hoe onze oud-priester in den tempel van Mercuur te veel menschenkennis had opgedaan om niet dadelijk elke verhouding te ontraadselen, voegde hij er onmiddellijk, en als tot opheldering bij: ‘Maar 't is zoo, Potgieter schrijft nog al veel in de Amsterdamsche Courant, hoor ik.’

En hij die zich nog herinnert dat de Amsterdamsche Courant, een goede twintig jaar geleden, zijn invloed vooral te danken had aan het monopolie om de stedelijke publicatiën op te nemen, begrijpt al spoedig, dat 's mans opheldering nog erger was dan zijn verbazing.

In Potgieter, in den man die reeds in 1860 schreef: ‘de Kritiek, waarvan Amsterdam zoo geweldigen afkeer toont en waaraan Amsterdam toch, gelooven wij, zoo dringend behoefte heeft,’ in den schrijver van ‘Amsterdam in 1860’ en der ‘Wandelingen door Amsterdam,’ den medewerker te zien van het haast officieele blad van het toenmalig gemeentebestuur, tegen welks richting hij zoo krachtig te velde trok, dat

was wel het meest sprekend bewijs welk een geheel andere Potgieter de vriend was der mannen van de beurs, dan de Potgieter die door alle letterkundigen toen reeds hoog geëerd werd en op wien zij thans, en zeker nog lang na ons, roem zullen blijven dragen.

Hij die Potgieter dan ook niet aan de beurs heeft gekend, kende hem maar ten halve. Welk een krachtig geheel hij ook was, in waarheid een man uit één stuk, toch waren in hem de koopman en de man van letteren geheel gescheiden. En toch was hij in het een en het ander, in de ruimste beteekenis des woords, een man!

't Was dan ook onzen trouwen beursbezoeker volstrekt niet ten kwade te duiden, dat hij wel den eenen en niet den anderen Potgieter kende. Eerst toen zij aan zijne groeve stonden, die mannen, evenzeer verschillend in rang en stand als in betrekking en bedrijf, de een uitmuntende door groote kennis en geleerdheid, terwijl de ander alleen eenvoudig praktisch ontwikkeld was, eerst toen bleek 't, hoe ieder aan zijn Potgieter den laatsten afscheidsgroet bracht. Hier werd zijn heengaan een onherstelbaar verlies genoemd voor onze vaderlandsche letteren, en menige regel uit zijn dicht of proza klonk velen als onwillekeurig in de ooren, of wel een der echt Hollandsche figuren door hem geteekend, stond voor hun geest. Maar ook een overgroot aantal stonden daar die van zijn letterkundigen arbeid niets wisten en ook niets wilden weten, maar wien 't moeielijk viel te scheiden van den zoo trouwen en beproefden veeljarigen vriend, die menigmaal een gids voor hen geweest was in hun handel, op beurs en op kantoor.

Sinds hoe vele jaren kenden de oudere beursmannen, die daar aan zijn graf stonden, hem niet al! Van geheel andere tijden, toen de omstandigheden en begrippen geheel anders waren, dagteekende hun vriendschap. Vrij wat beperkter was toen de kring waarin de personen, en ook hunne wenschen en meeningen, zich bewogen. Men zag minder en hoorde minder, en men was dus ook met minder tevreden. Het Middelbaar Onderwijs was nog maar een begeerte van enkelen, en Potgieters ‘Proza en Poëzij’ deed dus nog geen dienst bij het onderricht op de school. *De Gids* telde destijds nauwelijks de helft der inteekenaren van thans, en het aantal lezers daarvan was in verhouding nog meer beperkt. Onze couranten waren toen

nog enkel nieuwsbladen, zonder al die letterkundige mededeelingen en kritieken, waarin enkele tegenwoordig haast opgaan. De koopman ging nog trouw luisteren naar verhandelingen en lezingen, als hij wat meer wilde weten van de wereld die buiten die van den handel ligt, maar ook daar zou hij Potgieter evenmin hooren als ontmoeten, noch zijne werken leeren kennen. Onze dames waren in die dagen ook nog niet tot de overtuiging van heden gekomen, dat zij, in maatschappelijken zin, eigenlijk mannen zijn, en de vele schrijfsters van dezen tijd, die niet 't minst haar vorming te danken hebben aan onze beste Nederlandsche letterkundigen, waren nog niet opgestaan. Wel telde Amsterdam geen kleiner tal van kooplieden die veel voor kunst en wetenschap over hadden en daaraan met gretigheid hunne weinige vrije uren gaven dan vroeger, toen immers de handelsstand de Vrije Doorluchte School oprichtte tot algemeene ontwikkeling, maar de grootere, bijna te groote kennis, welke het jongere geslacht thans op de scholen althans verkrijgen kan, was toen nog verre van een algemeen bezit. Ja, hij die destijds in den handel werkzaam was en soms in dagblad of tijdschrift, of wat nog krasser was, zelfs in vlugschrift en boekdeel zijne gevoelens uitsprak, werd veelal in zijn omgeving met een zeker wantrouwen gadegeslagen, en onwillekeurig verdacht daarmede bedoelingen te hebben die moesten uitloopen op het verkrijgen van een betrekking of eereambt, misschien zelfs om een ridderlintje te bejagen. ‘Bij zijn leest te blijven,’ was in die dagen veel meer de eisch van den tijd dan thans, nu men 't kooplui al euvel gaat duiden niet in 's lands vergaderzaal zitting te nemen, alsof de trouwe vervulling van beroepsplichten daarmede overeen te brengen ware.

En Potgieter kende dien tijd door en door. Zoolang hij aan Amstels beurs was, wilde hij daar zijn de koopman, en niets dan de koopman. De mannen van wetenschap, die hem na zijn dood meenden te verheerlijken door hem òf te roemen een geleerde, die zich alleen ter wille van het dagelijksch brood het handelsbedrijf getroostte maar 't zich eigenlijk haast schaamde, òf wel hem een even bekwaam koopman noemden als zij in hem, en terecht, een onzer eerste letterkundigen vereerden, kenden hem niet. Ongetwijfeld heeft hij aan de beoefening onzer letterkunde een geheel nieuwe richting gegeven en daarop een blijvenden invloed gehad, maar hij die dat-

zelfde van hem in den handel beweert, kent hem niet op dat gebied, en dus slechts gedeeltelijk. Als schrijver en geletterde was hij zijn tijd vooruit, maar in dien tijd paste hij volkomen als handelsman. Bekwaam was hij voorzeker ook als koopman. Een zoo zeldzaam scherpzinnig man als hij is nooit achterlijk bij de meerderheid, waar hij ook moge optreden. Maar als er sprake is van een even overwegend meesterschap in beide opzichten, dan zou hij zelf op de beurs menig evenknie van hem aanwijzen, en ook tal van personen voor wier grootere handelskennis en ervaring hij de vlag moest strijken.

Neen, Potgieter had te veel zelfkennis en was zich te zeer bewust waar zijn kracht en meesterschap gelegen waren, dan dat hij die daar zou doen gelden waar hij meer de gelijke was dan de meerdere. En daarom wijs ik op hem als een geheel ander man in de handels-, dan in de letterkundige wereld. Hoe voorkomend, hoe vriendelijk, hoe dienstvaardig, hoe meegaand zou ik bijna zeggen, indien ik dat woord bij hem durfde gebruiken, was hij op de beurs, gemeenzaam en vertrouwelijk zelfs met tal van personen die alleen voor zaken en de dingen van den dag oog en hart hadden, maar wier flink optreden ter plaatse waar zij stonden en wier eerlijkheid en nuchter gezond verstand zijne genegenheid wekten. Die menschen hadden hem in waarheid lief, en voor hen was hij een toegevend en inschikkelijk vriend.

En zouden nu zijne letterkundige tijdgenooten datzelfde ook van hem getuigen? Maar onder hen gevoelde hij zich meester.

Een voorval, dat aan deze mijne bewering kracht bijzet, en die als volkomen juist wettigt, is te karakteristiek, om het hier niet te vermelden.

Toen onze Koning voor eenige jaren in Amsterdam feest vierde, ik weet niet meer bij welke gelegenheid, en, zoo als bij zulke officieele plechtigheden de gewoonte is, enkele mannen van aanzien of beteekenis met het ridderkruis vereerde, behoorde ook Potgieter tot die begiftigden. Toevallig vernam ik zijn benoeming zeer vroeg, en ging dadelijk naar hem toe om er hem geluk mede te wenschen. Maar hoe bedroog ik mij! Met vertoornden blik keek hij mij aan, en terwijl het boek dat hij in de hand had elders een heenkomen vond, was het verbitterde woord ‘te laat’, het eerste dat over zijne lippen kwam. Niet bij een toevallige gelegenheid, en niet onder tal van

autoriteiten, moest hem die onderscheiding verleend worden. Hij droeg geen gouden rok, die zonder dat kruis niet afgewerkt heette. Was hij de eer van den ridderslag waardig om zijne verdiensten als letterkundige, welnu, al tientallen van jaren lang had hij die getoond en dan was die eer hem dus ook zoo vele jaren vroeger toegekomen. Maar thans nog? Moeite kostte 't ons hem te bewegen het versiersel althans te behouden, dat later zijn sterfhuis even ongebruikt verlaten heeft als het zijn woning binnengekomen was.

De toenmalige Burgemeester van Amsterdam had nog niet, als onze tegenwoordige Burgervader, den gemeentelijken ridderslag der hoofdstad ingesteld, die in het buitengewoon hoogleeraarschap van de stedelijke Universiteit schijnt te bestaan. Anders zou die onderscheiding hem beter gepast hebben, althans het karakter zijner verdiensten helderder doen uitkomen.

Potgieters innemende persoonlijkheid, waar hij die wilde doen uitkomen en laten gelden, en zijn ijver en doorzicht en bovenal zijn onkreukbare eerlijkheid en trouw, waren oorzaak van zijn grooten invloed bij de velen op Amstels beurs die bij voorkeur met hem hunne zaken deden. Hij beleefde nog juist de laatste dagen, waarin ook kleine maar telkens terugkeerende ontbiedingen van goederen uit het buitenland mogelijk waren voor Amsterdamsche handelshuizen, die dan het ontvangene weder met voordeel aan de gebruikers verkochten. Met uitnemend gevolg dreef hij die zaken, omdat ieder hem gaarne een bestelling opdroeg, reeds ter wille van hem persoonlijk. Gold het grootere zaken, en moesten daarvoor de meer aanzienlijke handelshuizen bezocht worden, welnu, ook daar had hij al spoedig gereeden toegang, want een ieder kende hem, wat met hoogachten eensluidend was. Slechts een enkele maal werd hij met eene hoogheid ontvangen die hem zóó zeer vertoornde, dat hij rust noch duur had eer hem ook daar de hand welwillend gereikt was. En wanneer men bij onze eerste bankiers, ook bij hen die evenmin met hem in geloof overeenstemden als met zijne al zeer vrije opvatting aangaande wenschelijke veranderingen in regeeringsbeleid en sociale toestanden, thans nog zijn naam uitspreekt, dan zal men ongetwijfeld niets dan zijn lof ook van hen vernemen.

De koopman-dichter had een zeldzame werkkracht. Hij dreef uitgebreide en vele maar ook vooral veelsoortige zaken, die

vaak onslachtig en tijdroovend waren. Toch heeft hij nooit een eigenlijk kantoor gehad, noch eenige hulp zelfs bij zijne zoo drukke briefwisseling met al zijne buitenlandsche huizen. Alles deed hij zelf en alleen. Hoe? Goed, zelfs voortreffelijk en voor kooplui onbegrijpelijk, dat is alles wat ik op die vraag antwoorden kan. Pas had hij den brief naar Amerika of Londen of Frankrijk en Italië geschreven, om de bestellingen op tabak en rijst en zuidvruchten en wat niet al over te brengen, met al de daaraan verbondene vaak beuzelachtige voorwaarden, of met dezelfde pen en aan dezelfde tafel vervolgde hij zijn ‘Florence.’

En toch had hij altoos en voor alles en een ieder tijd beschikbaar. Den geheelen morgen ging hij de verschillende kantoren rond, onverschillig waar gelegen toch altijd te voet, en nooit verzuimde hij daarna weder graanmarkt en beurs. Altijd werkzaam.

Hoe ik mij hem daar nog herinner, al zijn lange jaren sinds voorbijgegaan! Niet met dat koele en onverschillige beursgezicht de rigueur en met dien hoekig vooruitgeschoven schouder, worstelde hij zich door den dichten drom van bezoekers heen, onverschillig of hier een stoot gegeven en er daar een ontvangen werd, maar met dat vroolijk en half lachend gelaat en de beide handen haast uitgestrekt, legde hij zijn langen weg niet af dan bij korte afstanden, want telkens hield hij zich op. Hier moest even een handdruk en daar een enkel woord gewisseld worden, terwijl een weinig verder voor heden een vriendelijke hoofdknik kon volstaan, omdat daar ginder een zaak van gewicht hem tot langer bespreking dwong. Spon dat onderhoud zich echter langer uit dan hij noodig achtte of zijn tijd toeliet, welnu, door de belofte van een bezoek op kantoor, den volgenden ochtend, was het handig afgebroken, en weer kon de tocht worden voortgezet. Want een aantal zijner beste handelsvrienden verliet nooit de beurs eer hij zijn dagelijksch bezoek bij hen had afgelegd, al werd 't soms laat genoeg.

Jaren lang heb ook ik aan Amstels beurs behoord tot die wachtenden op Potgieter. En als hij dan die twee trouwe vrienden bij mij aan de plaats vond, zoo als de beursterm luidt, waarvan de een hem den afscheidsgroet bracht aan zijn graf en de moeielijke taak zoo meesterlijk vervulde, om zijne bijeenverzamelde werken uit te geven, terwijl de ander hem in kennis had gebracht met den nu ook al weggenomen Busken Huet,

dan beschouwde hij zich als gevangen man. Merkwaardig was 't, hem dan te hooren. Hem te volgen in den stroom zijner woorden en opmerkingen, was moeielijk. Hij was dan ook gehaast, maar toch bleef hij praten. Ieder oogenblik zou hij weggaan, maar telkens moest hij eerst nog even vertellen dat deze of die dit of dat geschreven of gezegd of gedaan had, en van regeering of bestuur die dwaasheid of wijsheid mededeelen, maar dan ook dadelijk gaan naar... ‘Maar weggaan eer ge wat aardigs gezegd hebt?’ plachten wij hem dan gekscherend te vragen, en lachend was onze vriend verdwenen.

Maar werkelijk school in onze gekheid een waarheid, want Potgieter was verzot op het vinden van een aardigen zet, een geestig woord, een ‘pointe,’ bij alles wat hij zei of schreef.

Sprekend geleek hij daarbij op Mr. Jacob van Lennep. Ook voor dien was een geestig gezegde, bij alles, iets onmisbaar geworden. Het toeval begunstigde mij, dat ik in de omgeving van dien merkwaardigen man mocht verkeeren, toen hij zijne laatste levensjaren buiten doorbracht. Dikwijls vertelde hij mij toen, altijd zoo gezet te zijn geweest om in alles wat hij schreef iets nieuws, iets verrassends, iets geestigs te brengen, dat hij herhaaldelijk een eenvoudig briefje dat hij schrijven moest, tot twee en drie en meer malen verscheurde, omdat hem gedurig weer een nog gelukkiger vorm of woordspeling inviel.

Zonderling, die twee echte Nederlanders, beide nationaal tot in merg en been, zoo koket te zien als een paar Parijsche journalisten zoodra zij de pen in handen hadden, en voortdurend op de jacht naar een pointe.

Nu ik zoo onwillekeurig Van Lennep's laatste levensdagen ter sprake breng, kan ik mij moeielijk weerhouden van die tijden nog een andere herinnering mede te deelen.

Huet's ‘Lidewijde’ was juist verschenen, en Van Lennep zóó verlangend om te zien wat de man, die zijne romans zoo laag stelde, zelf geleverd had, dat hij mij oogenblikkelijk verzocht hem het boek te geven, zoodra hij hoorde dat ik het ontvangen had. Natuurlijk zei ik het hem dadelijk toe, maar onder de bepaalde voorwaarde, dat hij mij, na de lectuur, schriftelijk zijn oordeel zou mededeelen. Maar dat weigerde hij op de meest besliste wijze. Gedwee had hij altoos zijne werken laten havenen, maar nooit die van anderen gerecenseerd. En van dien regel zou hij nu, in zijne laatste dagen afwijken? Dat ging niet aan.

Toen ik echter, haast ondeugend, volhield in mijn eisch en weigering, er bijvoegende dat ik het immers niet voor de pers vroeg, won de natuur 't eindelijk bij hem over de leer, en boek en belofte werden gewisseld. Een uitvoerige schriftelijke beoordeeling volgde dan ook binnen weinige dagen. En die laatste letterkundige arbeid van Van Lennep, en zeker zijn eenige van dien aard, is nog in mijn bezit.

Men vergeve mij echter de afdwaling dat ik over Van Lennep spreek terwijl ik over Potgieter zal schrijven, indien het bij elkander vermelden van die twee zoo echt nationale schrijvers, hoe verschillend ook in velerlei opzicht, inderdaad vergiffenis eischt. Of was 't niet Potgieter, die in van Lennep's *Apollo* zijn eerste dichtproef zag opgenomen, en hem roemde, ‘als een der eersten die naar een vrijzinniger en veelzijdiger beoefening der litteratuur streefde, en zich de verdienste verwierf Staring het hoogst te hebben gewaardeerd.’ Geen geringe lof in den mond van Potgieter, die al spoedig nog geheel andere schreden vooruitzette op het gebied der letteren en zelf zeker de warmste bewonderaar was van Staring.

Als ik op dit gouden feest van Potgieters kind, dat vooral door zijne vaderlijke leiding tot zulk een krachtig en invloedrijk man opgegroeid en ontwikkeld is, wil doen uitkomen dat hij, die bij den letterkundige Potgieter den koopman vergeet, hem eenzijdig en slechts gedeeltelijk voorstelt en waardeert, dan heb ik daarin zijne wetenschappelijke tijdgenooten geheel tot mijn steun. Hoe velen toch van hen konden nooit zijn naam noemen en zijne verdiensten uitmeten, of onmiddellijk moest de klacht daarbij geuit worden, dat hij geene academische opleiding ontvangen had. Ware hem die ten deel gevallen, welk een man zou hij dan geweest zijn! - zoo luidde gewoonlijk de welwillende verzuchting.

Wel waardeerden zij 't, en verbaasden er zich zelfs over, dat een man, die den ganschen dag afgetobd werd in het weinig verheffend handelsbedrijf, daarna nog opgewektheid en kracht genoeg bezat om zulk een kennis en belezenheid te verkrijgen als waarvan hij telkens voldingerder bewijzen gaf, maar toch, om in den niet wetenschappelijk gevormde hun evenknie te zien, dat ging toch waarlijk niet. En als Potgieter zelf de vraag stelt, ‘waarom hij vier en twintig jaar oud geworden was zonder de behoefte te gevoelen om over litteraire verschijnselen van den dag zijn meening te zeggen’ en er op laat volgen:

‘Schortte het aan mijne zoo min geletterde als geleerde opvoeding?’ dan geeft hij het bewijs niet onkundig te zijn van dat oordeel van anderen. Huet heeft den handschoen ook te dien aanzien voor hem opgenomen, in zijn meesterlijke herdenking van den afgestorven vriend. En ik, die natuurlijk ganschelijk onbevoegd ben om te kunnen oordeelen of de wetenschappelijke Potgieter een grooter man in onze letterkunde zou geweest zijn dan de praktische Potgieter, mag er alleen op wijzen, dat wij in 't eerste geval een juweeltje minder in onze taal zouden geteld hebben. Of zou er iemand gevonden worden die van een in den handel onbekend schrijver een teekening durfde vragen, als die van ‘de Overlandmail, in de stem uit Pella,’ en bovenal eén: ‘'t Is maar een Pennelikker?’

't Is inderdaad een allertreurigste hebbelijkheid ten onzent, om bij het roemen van een onzer weinige groote mannen niet eenvoudig dankbaar te zijn voor het goede dat hij zijn land en zijn volk doet toekomen, maar dadelijk het nog betere op den voorgrond te schuiven, en, zoodra, hij ons veel gaf, dan juist daarin aanleiding te vinden om nog veel meer, ja tot het onmogelijke toe, van hem te eischen. Waarom moet de geniale Potgieter ook de man van wetenschap zijn, eer hij waarlijk groot mag genoemd worden? Als wij pas in onze Tweede Kamer zien, dat de éénige ware dichter die in haar midden zitting heeft benoemd wordt tot rapporteur over de .... suikerwetten op Java, dan vraag ik toch, daargelaten nog het gevaarlijke van zulke guitigheden in tijden nu de gespannen verhouding tusschen moederland en koloniën juist hooge omzichtigheid voorschrijft, en het afvaardigen door de handelssteden van mannen, in koloniale zaken doorkneed, opzettelijk geschiedde tot voorlichting der andere weinig daarmede bekende leden, of dan het opdragen van zulk een taak reeds billijk te noemen is voor een man als hij!

En dit geval staat niet alleen. Van den enkele eischen wij alles, en weldra afgebroken is dan natuurlijk de man dien men wel voorgeeft hoog te waardeeren en daarom ook veel aan hem toevertrouwt, maar dien men in werkelijkheid van zijn voetstuk afdringt door hem onmogelijk zwaar te belasten. Waarom niet dankbaar het goede aanvaard dat de man van verdienste ons schenkt, en wijselijk erkend dat een volk alleen dan werkelijk groot wordt, als ieder burger zijn eigen taak

degelijk verricht? Elk talent komt eerst dan tot zijn recht, als het zich binnen de zoo gemakkelijk te trekken grenzen houdt.

‘A student’, noemt men in Engeland den man die de wetenschap zijner keuze ijverig beoefent, ook zonder academische opleiding of ambtelijke waardigheid. Wij kennen als student alleen den volgeling der lessen van het Hooger Onderwijs, den jonkman, die met slappen hoed en zwierend kleed en gewapend met dikken stok den openbaren weg druk bewandelt en niet dan bij hooge Universiteitsfeesten rijdt, maar dan ook met een vierspan. Hij blijft student, ook als hij niet studeert, ja dan nog veel langer zelfs, maar den weldra verkregen doctershoed licht hij toch later alleen voor getooiden als hij.

Potgieter nu was op den leeftijd van een student wel ijverig studeerende, maar zonder student te heeten, ja richtte zelfs, toen hij de geijkte studentenjaren nog maar pas overschreden had, het tijdschrift op dat thans zijn gouden feest viert en hetwelk onbeschroomd het oordeel van een ieder mag afwachten over zijn verleden, van de jaren zijner geboorte af tot heden toe. Een nieuw leven, een nieuwen geest wekte Potgieter in onze letterkunde. En als hij veel van het bestaande gispte, toonde hij tevens door daden aan hoe hij het betere verstond. Geen geleerde was hij, in den gebruikelijken zin des woords, al was zijn kennis groot. En al noemden enkelen dat zijn schaduwzijde, - welke men immers bij alles wat groot is gretig opzoekt? - de overgroote meerderheid zijner landgenooten zal den man juist te hooger achten die, schoon Koopman, en dat wel Koopman in de volle beteekenis van het woord, toch ook de letterkundige en de dichter was die niet aan anderen zijn vorming en ontwikkeling te danken had, maar die ze zelf had weten te verkrijgen. Hoog werd, en is, en zal hij lang nog zijn gewaardeerd in zijn vaderland, die koopman-dichter of die dichter-koopman, al wordt hem in Nederland den eerenaam niet gegeven dien hij in Engeland dragen zou:

‘An eminent student’

P.N. MULLER.

Bakhuizen van den Brink.

Eerst als iemand gestorven is gevoelen wij ten volle wat hij voor ons was en wat wij in hem missen. Deze opmerking, waar in het algemeen, is het inzonderheid ten opzichte van mannen van beteekenis. Een man van zeldzame gaven, wiens plaats door geen ander geheel kon worden vervuld, rijst met ieder jaar, dat wij zonder hem leven, in onze dankbare waardeering. Zoo is het mij gegaan met Bakhuizen van den Brink. In den omgang schatte ik hem hoog; ik miste hem terstond na zijn sterven; eerst nu echter, na zooveel jaren levens zonder hem, gevoel ik mij in staat om te erkennen, hoeveel wij, zijne vrienden en bekenden, en hoeveel de vaderlandsche wetenschap in hem hebben verloren.

Hij was bovenal geschiedkundige en archivaris; als zoodanig heeft hij zich naam gemaakt en zal hij beroemd blijven. Maar tot deze vakken bepaalde zich zijn werkzaamheid niet en evenmin de invloed dien hij uitoefende. Hij was ook godgeleerde, wijsgeer, philoloog, letterkundige. Aan ieder van die wetenschappen heeft hij een poos bij voorkeur gearbeid, en zijn verzamelde geschriften loopen over onderwerpen aan elk van haar ontleend. Wie hem beoordeelen wil, moet hem over dat uitgebreide veld van studie en nasporing volgen; want het waren maar geen uitstappen, die hij er bij wijlen op maakte, tot verstrooiing en ontspanning van meer gezetten arbeid aan een hoofdvak, en welke daarom zijn biograaf over het hoofd zou mogen zien. Al wat hij heeft uitgericht, aan welke wetenschap ook, heeft de strekking gehad om zijn veelzijdigen aanleg te ontwikkelen en hem te vormen tot dien man van uitgebreide kennis en ruimen blik, die hij ten slotte geweest is. Zooals een ieder die wat beteekent was hij autodidact. Hij

had zich niet aan de hand van een leermeester laten leiden tot studiën, waarvoor hij geen zin had en die hij daarom later, als voor hem ongeschikt, weer moest opgeven. Neen, door eigen aandrift werd hij van de eene wetenschap naar de andere gevoerd, omdat hij inzag dat zijn kennis van de eerste gebrekkig zou blijven, zoolang hij ze niet aanvulde met hetgeen de tweede te weten geeft. Zoo is het gebeurd dat hij eindelijk bij de geschiedenis aanlandde, die alle wetenschap omvat voor zoover zij zich met den mensch en de menschelijke maatschappij bemoeit. En juist daarom is hij een zoo uitnemend geschiedkundige geworden, omdat hij vooraf op zoo velerlei gebied gearbeid en kennis vergaderd had.

De geschiedenis is geen vak, dat men met een nog ledig hoofd zoo maar kan gaan aanleeren. Zij is geen wetenschap als, bij voorbeeld, de mathesis, die haar aanvang in zich zelf neemt en bij haar beoefenaars geen van elders meegebrachte kennis onderstelt. De Muze der historie vordert van hem die haar priester wil worden, dat hij zich daartoe in den dienst van meer dan eene harer zusters hebbe voorbereid. Vandaar dat zoo weinigen, die in de geschiedenis hebben uitgemunt, zich van der jeugd af bij voorkeur met haar hadden bezig gehouden, en omgekeerd, dat zoo menigeen, die in zijn prille jeugd een voorliefde voor haar had betoond, op rijper leeftijd haar weer voor een andere wetenschap verlaten heeft. Een nog ledig hoofd, een nog ongeoefend verstand, bemint in de historie haar treffende en boeiende verhalen, die tot zijn verbeelding spreken, zonder te denken aan de navorsching en de kritiek, die de verhalen hebben moeten leveren en schiften, noch aan de wijsgeerige beschouwing, die in de veelheid der gebeurtenissen den samenhang en de eenheid ontwaren moest. Wanneer zulk een jeugdig liefhebber der geschiedenis in het leven vordert en zich tot ernstige studie begeeft, deinst hij niet zelden terug voor de onaantrekkelijke taak van den navorscher en mist hij den blik op het verband der dingen. Dan vergaat hem ook spoedig de lust om zich aan een vak te wijden, dat iets zoo geheel anders blijkt te zijn dan wat hij zich had voorgespiegeld.

Hoe zich daarentegen een geschiedkundige in waarheid vormt, kan ons de levensgeschiedenis van Bakhuizen leeren. Hij heeft het geluk gehad, dat bij elken stap op den weg naar het doel, waartoe zijn aanleg hem bestemde, de omstandigheden er toe

meewerkten, en hij heeft steeds den tact bezeten om van die omstandigheden partij te trekken. Zijn ouders hadden hem voor predikant en godgeleerde bestemd, en aanvankelijk bestemde hij zich zelf ook tot niets anders. Hij studeerde letteren en philologie, zooals de wet het voorschrijft, als voorbereiding tot zijn eigenlijk vak: evenwel met een smaak en een lust, als maar weinigen doen, voor wie die studiën geen hoofdzaak zijn; en om die reden gaf hij ze ook niet op, zooals de meesten, toen hij eens zijn propaedeutisch examen achter den rug had. Nevens de theologie bleef hij ze, met onverflauwd genot niet minder dan te voren, beoefenen. Aan het Athenaeum van Amsterdam, waar hij aanvankelijk studeerde, heerschte bij de theologische faculteit in die dagen een echt vrijzinnige geest. Bakhuizen heeft deswegens steeds de nagedachtenis van professor Rooijens, zijn leermeester, blijven eeren en roemen. Het onderzoek werd er volkomen vrij gelaten; kennisneming van wat in de scholen van Duitschland gewerkt en geleerd werd, aangemoedigd. Bakhuizen was het eenige kind van tamelijk bemiddelde ouders en kon dus boeken koopen naar hartelust. Hij ging om met medestudenten, die evenals hij, naar waarheid dorstten en alles wilden beproeven, ten einde het goede en ware te behouden. Aan voedsel voor den geest en aan wrijving voor de gedachte bestond dus geen gebrek. Doch het ware te erkennen en van het onware te onderscheiden viel al doende niet zoo licht, als de geestdrift zich wel had gevleid. Waar school onder die veelheid van leering, die tegenstrijdigheid van stelsel, de waarheid? Van alle theologen trok Schleiermacher de jonge lieden het meest aan; een poos dweepte zelfs Bakhuizen met de Reden neber die Religion, en nog lang daarna kon hij niet velen dat men den grooten man te na kwam. Maar op den duur kon toch zelfs Schleiermacher niet geheel voldoen. Hij, die zoowel wijsgeer als theoloog was, dreef de jongelieden den weg naar de wijsbegeerte op. Welk een onmetelijk veld opende zich daar voor hen om op rond te dolen! Maar hoe rijk een veld tevens aan vergezichten, om den blik op te oefenen, en aan verscheidenheid van lichtschakeeringen, waarin de wereldsche zaken zich telkens verschillend voordeden. In zoo ver heeft Bakhuizen ongetwijfeld van zijn studie op dat gebied veel nut getrokken. Of hij er ook een schat van blijvende waarde van heeft weggedragen, zou ik echter betwijfelen. Tot

een stellige overtuiging, tot een systeem, waaraan hij vast hield, heeft hij het, geloof ik, nooit gebracht. Nog het meest hechtte hij zich aan Schelling, maar een beslist aanhanger van dezen mocht hij toch niet heeten. Als ik het zeggen zal, het komt mij voor dat het weinige, wat hij over wijsgeerige onderwerpen geschreven heeft, niet getuigt van een bijzonderen aanleg voor zulke bespiegelingen. Hij was voor philosoof zoomin als voor theoloog in de wieg gelegd. Wat hij van deze studiën overhield was bekendheid met de velerlei leeringen, die elk betrekkelijk waar en voor hen die ze gelooven bevredigend en heilzaam kunnen zijn, maar die verderfelijk worden als zij zich voor volstrekt en eenig waar uitgeven en opdringen, met uitsluiting van ieder ander geloof. Uit dien hoofde was hem in deze periode Bilderdijk de bête noire. Diens geest van uitsluiting en aanmatiging, in zijn school helaas bestendigd, ergerde meer dan eenige andere richting zijn vrijzinnige en eenigszins sceptische natuur.

Bij deze eerste studiën, gedurende vier jaren te Amsterdam en vervolgens nog drie jaren te Leiden met meer of minder ijver voortgezet, ontbrak het Bakhuizen te eenen male aan leermeesters. Zooals aan het Athenaeum Rooijens, was het aan de Hoogeschool Van Hengel, die den toon gaf. De laatste, wiens beminnelijk karakter hem, vooral nadat hij emeritus geworden was, algemeen heeft doen achten en eeren, was op den leerstoel, het moet erkend, een kleingeestig uitpluizer van wat Bakhuizen en zijn vrienden voor niet meer dan nietigheden hielden, en hij zweeg daarentegen over hetgeen hun gemoed zoowel als hun verstand juist begeerde te hooren. In zoo ver overtrof hem Rooijens ontegenzeggelijk, dat deze hoogere aspiratiën zelf koesterde en bij zijn hoorders verlevendigde; maar ze bevredigen deed de een zoo min als de ander. Was dit voor Bakhuizen en zijns gelijken te bejammeren? Het is beweerd, maar ik zou het niet zoo dadelijk durven toestemmen. De middelmatige studenten mogen welvaren bij leermeesters, die hun in den mond geven wat zij kunnen nazeggen; uitstekende jongelieden willen opgewekt en aangevuurd, liever dan aan de hand geleid en onderwezen worden. Zij kiezen zich tot leermeesters wie zij willen uit de groote mannen, wier boeken hun ten dienst staan, en vormen zich overigens, naar hun aard het meebrengt, onder den invloed hunner tijdgenooten. Courier heeft het eens gezegd:

aan de Hoogeschool zijn het niet de lessen der leeraars, waaruit de studenten het meeste nut trekken; en als hij daarbij het oog had op de beteren onder hen, stem ik het hem gereedelijk toe. Voor dezulken is de onderlinge omgang buiten twijfel het vruchtbaarst. Dat schijnt ook de ervaring van Bakhuizen geweest te zijn. Toen hij naar Leiden was verhuisd, vond hij aanvankelijk de verandering geen verbetering en klaagde in zijn vertrouwelijke brieven, niet zoo zeer over de gehalte der professoren - hoewel hij die beneden zijn Amsterdamsche leermeesters stelde - als wel over het gehalte der studenten, die hem zijn vrienden uit de hoofdstad, inderdaad een kring van uitnemende jongelieden, geenszins konden vergoeden. Is het hieraan misschien te wijten, dat hij te Leiden tot uitspattingen verviel, waarvan hij in betere omgeving vrij zou zijn gebleven? Het zal er althans wel toe meegewerkt hebben, evenals de plotselinge overgang van uit de strenge tucht van zijns vaders huis tot de onbeperkte vrijheid van het kamerleven. Doch bovenal zal het doellooze van zijn toenmalig bestaan er schuld aan hebben gehad. Dat hij geen predikant zou worden, zooals zijn ouders nog steeds met hem voorhadden, stond reeds bij hem vast. De theologie hield hem niet meer bezig. Maar wat dan? Wat zou hij bij de hand nemen? Hij studeerde aan allerlei, maar met bepaalde voorkeur aan niets. Hij waande zich rijk genoeg om slechts te doen wat hem aanstond. Wien kan het verwonderen, dat onder zulke omstandigheden het hem ging als Goethe's Faust, die ook van alles beproefd had en niet meer wist wat aan te vangen? Evenwel met dit onderscheid, dat Faust als een kind der poëzie, en hij als een proza-mensch zich overgaven aan het zingenot. Zoo liep de eerste periode van zijn Akademieleven op niets uit. Zonder zijn bestemming bereikt te hebben, keerde hij tegen den winter van 1834 naar Amsterdam terug.

Met dat al, hoe zeer muntte hij uit boven de meesten van hen, die heeten goed geslaagd te zijn, omdat zij op hun tijd den doctorstitel verworven en den toegang tot het maatschappelijk leven zich geopend hebben. Dat hij hen in vergaderde kennis, in methode van werken, in geoefende oordeelskracht buiten alle vergelijking te boven ging, behoeft niet gezegd. Maar ook zijn gemoed was door de ontucht, waaraan hij zich had overgegeven, niet verdorven, zooals het ge-

val is met velen, wier gedrag geen aanstoot gegeven heeft. Hij mocht steeds de menschkundige spreuk, die zoo vaak Ovidius wordt nagezegd, gewijzigd op zich toepassen: ‘al doe ik ook wat niet goed is, altoos heb ik toch voor het goede oog en hart’. Zeker, hij heeft soms gedaan waarover hij zich diep had te schamen; maar nooit heeft hij de schaamte verloren; nooit heeft hij, als Heine, met zijn verkeerdheden gepronkt. Zooals ons spraakgebruik het juist weet uit te drukken, zijn gebreken kleefden hem aan; tot de kern van zijn gemoed drongen zij niet door. Nooit heeft hij in zijn geschriften smaak verraden in hetgeen laag of gemeen is; altijd heeft hij de idealen van het menschelijke leven als maatstaf aangelegd bij het beoordeelen van historische personen. Als schrijver is hij vrij van allen smet. En men wane niet dat hij anders kan hebben geschreven dan hij meende. Van alle geveinsdheid was hij uit zijn aard afkeerig; geen auteur die meer dan hij zijn pen den vrijen loop placht te laten. In zijn geval teekent waarlijk de stijl den mensch.

In de theologisch-wijsgeerige richting had Bakhuizen dus zijn weg niet gevonden. Gelukkig stonden andere paden voor hem open, waarop hij reeds geen vreemdeling meer was. Hij bezat van nature een fijnen smaak voor de vruchten der letterkunde, en had, tijdens hij zich voor de theologie voorbereidde, veel werk van de klassieke letteren gemaakt. In dit opzicht had hij aan een zijner hoogleeraars groote verplichting, aan Van Lennep, dien hij ook niet opgehouden heeft daarvoor te danken en te prijzen. Naar al wat ons van dezen verhaald wordt door hen, die het voorrecht hadden van onder zijn leiding te studeeren, schijnt hij het ideaal van een professor in de propaedeutische vakken al zeer nabij gekomen te zijn. Zonder zich te verdiepen in hetgeen tot het eigenlijke domein der philologie behoort, wist hij de klassieke schrijvers zoo te verklaren, ook door ze met hun moderne navolgers en mededingers te vergelijken, dat zijn hoorders liefde opvatten en hun leven lang behielden voor het vak dat hij onderwees. Zoo lag het voor de hand dat Bakhuizen, nu hij het predikambt en de theologische studie vaarwel zeide, de philologie bij de hand nam, om op haar gebied een voor hem gepasten werkkring te zoeken.

Maar daarbij was Van Lennep, hoe verdienstelijk ook, toch de aangewezen leidsman niet. Het waren de professoren van

Leiden, die den roem van Ruhnkenius en Wyttenbach in Europa ophielden. Naar Leiden trok dan ook Bakhuizen, doch eerst in 1842, terug.

Voor een man als hij waren geen geschikter leermeesters denkbaar dan de professoren, die hij nu volgen ging. Kennis in hun studenten over te gieten lag allerminst in hun bedoeling; zelfs viel er op hun colleges - ik moet het erkennen - niet veel te leeren. Maar wie zich door ijver aanbeval en door aanleg onderscheidde kon zeker zijn van op hun studeerkamer voorkomend ontvangen en in zijn studie op allerlei wijs voortgeholpen te worden. Weldra was Bakhuizen bij Bake en Geel - Peerlkamp hield zich als naar gewoonte meer op een afstand - een áltijd welkome gast. Uit hun gesprekken en van hun voorbeeld leerde hij veel, en - wat hem vooral te stade kwam - zij waren er niet op gesteld dat hij hun voorbeeld stipt navolgde. Het was een zeldzame deugd, waardoor vooral Bake zich onderscheidde, dat hij ook die vakken van wetenschap, waaraan hij te eenenmale vreemd was, hoogachtte en in zijn bescherming nam. Minder philosoof dan hij was kon wel niemand zijn; ook gevoelde hij den minsten lust niet om zich met zulke studiën af te geven; maar dat Bakhuizen er aan bleef doen, natuurlijk ten koste der zuivere philologie, daar had hij volstrekt niet tegen. Veeleer moedigde hij er hem toe aan. Zoo kon Bakhuizen zich vrij houden van de bekrompenheid, die aan de leerlingen der Leidsche school, niet altijd zonder reden, te laste werd gelegd. Voor zijn proefschrift, toen hij zoover was gevorderd, koos hij dan ook een onderwerp, waarbij hem zoowel zijn wijsgeerige en godgeleerde als zijn philologische wetenschap te pas kwamen: de leer der ouden, namelijk, over het leven na dit leven. De keus van zulk een stof kan zonderling schijnen in iemand, die nog altijd de wereldsche genietingen najaagde, als dacht hij aan geen hiernamaals. Maar zijn keus bevestigt wat wij reeds opmerkten, dat zijn gemoed vreemd bleef aan de losbandigheid van zijn zeden, en dat hij te midden der uitspattingen, die gewoonte voor hem geworden waren, den trek naar het hoogere nooit verloor. Merkwaardig uit dit oogpunt is het in zijn vertrouwlijke brieven te lezen, met welke gedachten hij omging aan de graven van vroeg gestorven vrienden. ‘Het leven is dikwijls beuzelen, - schreef hij kort voor zijn eerste vertrek naar Leiden - maar het sterven is geen beuzelen. Bij

het verlaten van het kerkhof kwam mij de bede op de lippen: een einde als het zijne! zij blijve de mijne in de verzoekingen die mij wachten.' Aan deze stemming, die wel tijdelijk verflauwen maar nooit geheel verdwijnen kon, beantwoordde nu ook het onderwerp zijner dissertatie.

Hij verkreeg er den graad van doctor mee: maar hoe thans aan een werkkring gekomen? Het toeval wilde, dat in hetzelfde jaar, waarin hij promoveerde, professor Nieuwenhuis den leerstoel der wijsbegeerte aan de Leidsche Hoogeschool ontruimde. Bake, die een hoogen dunk van de wijsgeerige kennis van Bakhuizen had opgevat, en er altijd op uit was om jonge lieden te brengen, waar hij meende dat zij op hun plaats zouden zijn, begeerde de opengevallen betrekking voor zijn geliefden leerling. Op zijn aansporing waagde deze het, een jaar na zijn promotie, in het Groot Auditorium zes voorlezingen te houden: over het nut der wijsbegeerte en hare beoefening. Wat staat mij zijn optreden nog levendig voor den geest! Het was bij die gelegenheid dat ik, nog jong student, voor het eerst den man van aangezichte zag, van wiens buitensporigheden ik al zooveel had hooren verhalen. Welk een zonderlinge verschijning op den katheder! Over zijn breed gelaat, dat aan de oud-vaderlandsche zeehelden en het meest aan Kortenaer herinnerde, vielen de lange sluike haren bij elke beweging af, en vorderden telkens een gebaar met de hand om ze weer naar achteren te werpen. Onderwijl vloeide op slependen preektoon een stroom van woorden ons toe, over onderwerpen waarvan wij nooit hadden gehoord en ook niets begrepen. Aan de eerste les hadden ik en mijn vrienden genoeg. Thans, nu het te laat is, zouden wij wenschen ze te hooren. Maar volkomen naar waarheid was het wat de Studenten-Almanak van het volgende jaar er van schreef: 'dat de voorlezingen door bevoegde beoordeelaars voor uitmuntende proeven van geleerdheid en gekuischten stijl geacht werden, doch dat er waren die meenden, dat men voor deze lezingen een te ruim lokaal had gekozen.' Inderdaad, toen de nieuwsgierigheid voldaan was, schoot er van weetgierigheid zoo goed als niets over. De genomen proef was geheel mislukt. Het was geenszins gebleken, dat voor de studenten, gelijk zij waren, Bakhuizen de aangewezen hoogleeraar in de wijsbegeerte was. Eer het tegendeel. Doch er was niet veel aan verbeurd. Al ware het gebleken, zoo duidelijk mogelijk, dat hij en niemand anders

de opvolger van Nieuwenhuis behoorde te zijn, het had hem niet kunnen baten. In het najaar, dat volgde, moest hij voor zijn schuldeischers de wijk nemen naar over de grenzen.

Daarmede was het eerste bedrijf van zijn leven afgespeeld. Het kon wel niet droeviger eindigen. Pas drie en dertig jaren oud had hij zijn vaderlijk erfdeel verkwist en zich volstrekt onmogelijk gemaakt voor den post van hoogleeraar of van leeraar in een der vakken, die hij had beoefend. Ook had hij zich in geen van die alle zoo onderscheiden, dat hij gezegd kon worden er in uit te blinken. Wel was er onder het jongere geslacht nauwlijks iemand, die aan zoo velerlei zoo goed had gewerkt als hij; maar in elk vak, op zichzelf genomen, waren er die hem ontegenzeggelijk overtroffen. De veelheid had afbreuk gedaan aan de hoedanigheid.

Want aan nog meer dan wij hebben genoemd had hij zijn krachten beproefd. Nevens de klassieke letteren had hij ook de nieuwere, en inzonderheid de vaderlandsche, letteren met liefde beoefend. Het geluk had gewild, dat zich te Amsterdam, tijdens hij er aan het Athenaum studeerde, een kring van jonge letterkundigen vormde, waaruit mettertijd een jong Holland is opgegroeid. Drost, Heije, Potgieter behoorden er toe; het is overbodig meer namen te noemen. Bij dezen had Bakhuizen zich aangesloten; in hun midden voelde hij zich juist op zijn plaats, en wederkeerig maakten hem zijn kennis op allerlei gebied, zijn uitgebreide lectuur, zijn smaak in de schoone letteren, zijn vaardige pen als medearbeider voor hen hoogst gewenscht. Aan de tijdschriften, die van dezen kring uitgingen, *de Muzen* en *Tesselschade*, nam hij, sedert zijn terugkeer uit Leiden, in 1834, ijverig deel, en toen in 1837 *de Gids* werd opgericht, waren het Potgieter en hij, die zich met de redactie belastten.

Het is een ware ramp voor de geschiedenis onzer letteren, dat het Potgieter niet vergund is geworden, de levensbeschrijving van zijn vriend, op zoo breede schaal door hem ontworpen dat zij de letterkundige geschiedenis van Nederland meteen omvatte, voort te zetten althans tot aan het begin van diens ballingschap. Wij zouden dan in het breede vernomen hebben, wat wij thans slechts ten deele weten, onder welke omstandigheden en ter voldoening aan welke aspiratiën eerst *de Muzen* en later *de Gids* gesticht zijn, en met welke tegenspoeden zij in den aanvang van hun bestaan te kampen hebben gehad.

Zooveel is zeker, dat met de uitgaaf dier tijdschriften een nieuw tijdvak in de geschiedenis onzer vaderlandsche letteren begint. Met *de Gids* hadden de oprichters een dubbel doel. Door strenge en degelijke beoordeeling der boeken, die het licht zagen, zouden zij aan het beschaafde publiek de kennisse des goeds en des kwaads, die op het gebied der letteren nog meestal ontbrak, inprenten, en door eigen geschreven of vertaalde opstellen meteen in navolgenswaardige voorbeelden toonen, wat waarlijk goed en schoon was te achten. Voor Bakhuizen waren in dezen de beoordeelingen de hoofdzaak, en toen in 1848, tijdens zijn ballingschap, voornamelijk door den invloed van Gerrit de Clercq, een nieuwe serie van *de Gids* werd geopend, waarin voortaan de boekbeoordeeling zou opgaan in de zelfstandige verhandeling, keurde hij die nieuwigheid ten stelligste af en wendde haar later voor als een der redenen, waarom hij sedert zoo weinig meer aan het Tijdschrift heeft meegewerkt.

In de eerste jaren na de oprichting daarentegen heeft hij er, zijn levenswijs in aanmerking genomen, buitengemeen veel toe bijgedragen, zoowel in eigen opstellen als in beoordeelingen, en dat over de meest uiteenloopende onderwerpen. Geen treffender bewijs inderdaad voor de veelzijdigheid van zijn kennis en van zijn kunst, dan die breede reeks van stukken, slechts gedeeltelijk onder zijn verzamelde geschriften opgenomen. Maar, hoezeer zij alle te zamen den jongen man tot eer verstrekken, elk voor zich heeft, mijns inziens, zoo groote waarde niet. Ik kan niet vinden dat zij boven de rest van het tijdschrift aanmerkelijk uitsteken. De romantische verhalen blijven zelfs, dunkt mij, beneden de middelmaat, en bevelen zich slechts door hun stijl aan, die vooral in de latere proeven even pittig als bevallig is.

Van dit minder gunstige oordeel zonder ik echter twee opstellen uit, die van voor het vertrek naar buiten 's lands dagteekenen, beide naar mijn oordeel van groote en blijvende waarde en die den auteur al dadelijk als meester in het vak, waartoe zij behooren, doen kennen. Het eene draagt ten titel: ‘Vondel met roskam en rommelpot,’ en verscheen in den eersten jaargang van *de Gids* in 1837, het andere werd kort na de promotie geschreven en in *de Gids* van 1843 geplaatst, in den vorm eener beoordeeling van de uitgaaf van Hooft's Warenar, door den toenmaligen student en tegenwoordigen hoogleeraar

M. De Vries bezorgd. Beide zijn dus van letterkundigen aard en behandelen meesterstukken uit den bloeitijd der vaderlandsche letteren; beide, hoewel door een lange tusschenpoos van elkander gescheiden, getuigen van een en dezelfde zienswijs en methode.

Het is de historische methode, in tegenstelling bijna van de zuiver aesthetische, die Bakhuizen er in volgt. Hij laat daar, of Vondel's hekeldichten en Hooft's blijspel aan de eischen, door de ars poetica aan die soort van stukken gesteld, beantwoorden en voldoen; hij beschouwt ze en waardeert ze eenvoudig als natuurlijke voortbrengselen van hun tijd, als uitingen van den geest hunner eeuw, als spiegels waarin de zeden en eigenaardigheden van het volk zich vertoonen. Deze opvatting der letterkunde was, onder ons althans, nieuw en oorspronkelijk, en kon slechts uitgaan van iemand die zoo voor alles te gelijk oog en belangstelling had als Bakhuizen, en die als hij zijn kennis op allerlei gebied had vergaderd. Dat zij de juiste was en de eenige, die aan de meesterstukken uit onzen bloeitijd volkomen recht liet wedervaren, werd gereedelijk erkend, en naar het eens gegeven voorbeeld richten wij ons thans allen bij voorkeur. Maar, zoo het mij vergund is mijn gevoelen rond uit te spreken, ik ken geen enkele navolging, van wien ook, die Bakhuizen's voorbeelden evenaart. In juistheid van voorstelling, in scherpte van omtrek, in gloed van kleur, staan de schilderingen der lateren alle bij de zijne ten achter. Hij blijft in dit genre nog steeds de onovertroffen meester.

Zoo stond het met hem en met zijn werken geschapen, toen hij in het najaar van 1843 uit het vaderland en uit zijn vriendenkring moest wijken. Wat zou er voortaan van hem worden? Het vooruitzicht was niet bemoedigend: honderd kansen tegen één, zou men gezegd hebben, dat hij voor de maatschappij of althans voor het vaderland verloven ging.

Maar neen, de veerkracht van zijn geest redde hem. Wat de ondergang zou geweest zijn van een alledaagsch persoon, werd zijn behoud. Wat aanvankelijk een ramp scheen, bleek ten slotte een uitkomst te wezen. Ware het Bake op dien tijd gelukt hem te Leiden tot hoogleeraar in de wijsbegeerte te doen beroepen, hij zou waarschijnlijk als zoodanig geen schitterende figuur hebben gemaakt, en een professor zijn geworden als zooveel anderen, minder zelfs dan velen. Ware hij aan den anderen kant rijk genoeg geweest om voort te blijven

leven als tot nog toe, overdadig, ongebonden, doende en latende wat hem voor het oogenblik beliefde, hij zou denkelijk zijn werkkracht versnipperd en verdaan hebben, zonder iets bijzonders uit te richten. Thans echter zag hij zich genoodzaakt om buiten 's lands, zonder geld of krediet, zuinig en ingetogen te leven van wat zijn vrienden hem verschaften, en, wilde hij zich onafhankelijk van hun goedheid maken, zich voor te bereiden en aan te bevelen voor een kostwinning, welke ook. Deze dubbele noodzakelijkheid bracht hem tot inkeer. Een gelukkig toeval, zoo men wil, maar dat voor een minder veerkrachtigen geest dan den zijnen wel geen geluk zou geweest zijn, beroofde hem voor het oogenblik van de boeken over philologie en wijsbegeerte, waarmede hij in den laatsten tijd onledig was geweest. Zijn overhaast vertrek had hem geen tijd gegund om ze mee te nemen, en te Luik, werwaarts hij zich het eerst begeven had, vond hij niets van dien aard. Een ander zou allicht met de handen in den schoot gewacht hebben totdat hem het noodige werd nagezonden. Maar hij was geen man om leeg te zitten, hij moest in arbeid afleiding zoeken voor zijn sombere gedachten. In de publieke bibliotheken vond hij niets van zijn gading dan een overvloed van boeken over de geschiedenis der stad en van het bisdom. Bij gebrek aan beter ging hij zich voorloopig in deze verdiepen. Hij was al geen vreemdeling meer in de geschiedenis der Nederlanden en bepaaldelijk niet in het tijdvak van den opstand tegen Spanje. Hij kende dit vooral uit het schilderachtige verhaal van Hooft, dat hij van jongs af als een letterkundig meesterstuk bewonderd en bestudeerd had. Zijn verblijf te Luik bracht hem nu als van zelf op den tocht van Prins Willem over de Maas in 1568, waarover hem bovendien onuitgegeven en ongebruikte bescheiden in handen vielen. Hoe meer hij aan die stof arbeidde, hoe meer zij hem aantrok en boeide. Toen eindelijk zijn lievelingschrijvers uit Holland tot hem kwamen, was hij in zijn onderwerp zoo verdiept, dat hij ze nauwlijks welkom heette en ongeopend ter zijde legde. Eerst moest het artikel voltooid, dat hij voor *de Gids* onder handen had genomen, over de Luiksche zaken tijdens 's Prinsen tocht, en dat hij, naar den held en het slachtoffer dier gebeurtenissen, Andries Bourlette betitelde. Het verscheen in het voorjaar van 1844 en was wel berekend om zijn vrienden in Holland over zijn toekomst

gerust te stellen. Aan iemand, die onder den eersten druk van zulk een tegenspoed in staat was om iets zoo nieuws op te sporen, het zoo eigenaardig te verwerken en in verhaal te brengen - aan de geestkracht en aan het behoud van zulk een man behoefden waarlijk zijn vrienden niet te twijfelen. En van nog meer dan veerkracht getuigde het stuk. Welk een verscheidenheid, welk een buigzaamheid van talent verraadde het in zijn auteur. Het was Bakhuizen's eersteling op een door hem nog niet betreden veld, en zeker het draagt voor eens kenners oog daarvan de duidelijke blijken; toch overtrof het al dadelijk de historische opstellen, waaraan ons publiek gewoon was, buiten alle vergelijking. Het was blijkbaar het werk van een ooŕpronkelijken en gedegen geest; het bezag de zaken uit een hooger standpunt dan waaruit onze schrijvers van dien tijd de geschiedenis plachten te beschouwen. Dit gevoelden ook de lezers van *de Gids* terstond en zij begroetten den schrijver als een geboren historicus.

Ook Bakhuizen was met zijn werk ingenomen. De historische studie had hem bekoord. Hij wilde het bij die éene proeve niet laten. Hij breidde het aangevangen onderzoek uit, totdat het weldra het eerste tijdvak van den opstand in zijn ganschen omvang omvatte. Onder het werk gevoelde hij meer en meer dat het met den aard van zijn talenten beter overeenstemde dan iets anders van het vele, waarmee hij zich tot nog toe bezig had gehouden. Zijn overige studiën, zijn philologie en zijn wijsbegeerte, gaf hij zeker nog niet op; maar hij behandelde ze toch reeds gedurende zijn rondreizen als bijzaak. De geschiedenis en wel de geschiedenis van de 16^{e} eeuw werd hoofdzaak voor hem. Aan haar ontleende hij weldra het onderwerp eener tweede proeve, die in *de Gids* van het volgende jaar in vier achtereenvolgende nummers verscheen. Hij schreef ze naar aanleiding der strijdschriften over Hendrik van Brederode, tusschen M.C. van Hall en Groen van Prinsterer gewisseld, en in den vorm van een beoordeeling dier geschriften, maar leverde inderdaad een volledige karakteristiek van het verzet der grooten en edelen tegen de Spaansche regeering en van de verhouding, waarin Willem van Oranje zich tot hen had geplaatst. Dit opstel gaf eigenlijk eerst de volle maat van wat Bakhuizen als geschiedkundige beteekende. Uitnemender heeft hij op het gebied der historische kritiek, mijns inziens, sedert ook niet ge-

geleverd. Zijn latere opstellen uit den tijd zijner ballingschap: over den adel tijdens de onlusten, over den tienden penning, en wat dies meer zij, mogen er op ééne lijn mee gesteld worden, maar gaan er, dunkt mij, niet boven. Zijn talent had nu reeds den vollen wasdom bereikt en zijn methode had haar vaste plooi aangenomen. Voortaan zou hij deze slechts op nieuwe onderwerpen hebben toe te passen; er aan te verbeteren vond hij niet meer.

Van niemand had hij haar overgenomen of afgezien. Geen voorbeeld van wien ook volgde hij na. De eenige, van wien men zeggen kan dat hij op de vorming van Bakhuizen als historicus invloed heeft gehad, is Groen van Prinsterer, door zijn aanteekeningen op de Archives. Maar die invloed bestond hoofdzakelijk hierin, dat hij tegenspraak en weerlegging uitlokte. In de beoordeeling der strijdschriften over Hendrik van Brederode, waarvan ik gewaagde, was het Bakhuizen veel meer ernst - hij getuigt het zelf - met het bestrijden van Groen dan met het terechtwijzen van Van Hall. Want in Groen erkende hij een historicus van den echten stempel, wel is waar uit een school die hij niet lijden mocht, maar niettemin een tegenpartij daar hij tegen op moest zien. Geen voldoening van zijn arbeid had dan ook hoogere waarde voor hem - ook dit getuigt hij in een brief aan Bake - dan de betrekkelijke lof, dien Groen er, in een later deel der Archives, aan toekende. Welk een machtigen invloed heeft toen die man op zijn tijdgenooten en nog meer op het opkomend geslacht uitgeoefend! Waarlijk, het zijn zijn volgelingen niet, die het meest van hem geleerd hebben. Zijn ontkentenis, zijn tegenspraak, door zijn groot en rechtmatig gezag gesteund, van wat algemeen voor waarheid gold, heeft tot grondiger onderzoek gedwongen en tot ruimer beschouwing, tot vaster overtuiging geleid. Hij was een levenwekkende geest, en hij verheugde zich in het leven dat hij wekte, ook als het zich in strijd met zijn richting openbaarde. Hij beminde den strijd, omdat hij overtuigd was van de waarheid, dat een duurzame vrede alleen uit een volstreden oorlog geboren wordt. Jegens hen, die hem aanvielen, koesterde hij dan ook geen wrok. Aan Bakhuizen, hoezeer diens beoordeeling hem hinderen moest, onthield hij toch den lof niet, waarop diens geleerdheid en scherpzinnigheid ook naar zijn meening aanspraak hadden; en Bakhuizen van zijn kant is hem voor die aanmoediging steeds erkentelijk gebleven.

De lofspraak van zulk een man kon slechts strekken om Bakhuizen te bevestigen in de overtuiging, dat hij eindelijk in de historische wetenschap de levenstaak had gevonden, die hij elders zoo lang te vergeefs had gezocht. Voor deze taak kwamen hem, uit haar aard, al de kundigheden, op hoe uiteengelegen gebied ook ingeoogst, zonder uitzondering te stade. Met zelfvoldoening rekende hij zich dit voor en vestigde er later de aandacht van zijn vriend Bake op, in een merkwaardigen brief, waaruit het volgende hier wel mag worden ingelascht, daar teh beter, dan ik het zou kunnen doen, mijn opmerking staaft.

'Het is geen deugd van mij (dus schrijft hij), het is, ik geef het u toe, een ongelukkige toevalligheid dat ik altoos een weinig aan alles heb gedaan. Theologant ben ik ten halve door een jaar of wat studie; aan Hollandsche literatuur heb ik wat gedaan door den kring waarin ik ben rondgesleept; dat ik een kwart humanist ben is de schuld van u en de uwen; abstraheren van, filosoferen over hetgeen ik wist lag misschien in mijn natuur; de nood heeft mij aan de studie der geschiedenis gejaagd; het beste dat mijn verblijf in den vreemde mij heeft opgeleverd is misschien dat ik Hollandsche zaken uit andere bronnen dan Hollandsche bestudeerd, uit een ander standpunt dan het Hollandsche heb leeren beschouwen. Ik durf betuigen dat alle die elementen bij mijne studie onzer geschiedenis een weinig hebben medegewerkt. Ik was juist zooveel theologant om met eerbied het godsdienstig beginsel, dat er achter onze staatsomwenteling school, te behandelen: ik druk mij verkeerd uit, ik sta hier geheel aan de zijde van Groen en erken dat het de werkzaamste, de duurzaamste oorzaak dier staatsomwenteling was. Ik had zooveel zin voor Hollandsche literatuur, dat ik met zekere voorliefde de brochures en de rederijkerspelen, de volkszangen en de paskwillen bestudeerd heb; omdat - ik moet het wel zeggen - diezelfde omwenteling onze literatuur heeft doen geboren worden, terwijl die in België tegelijk met de omwenteling verstikt werd. Ik was voor mijn deel humanist om vrijheid van denken en schrijven te waarderen, om waar te nemen wat de beoefening der oudheid bij de zich toen ontwikkelende beschaving uitwerkte, eindelijk om objectief de vormen waar ik die vond hoog te schatten - hoe kan iemand als Groen op dat punt zoo'n round-head wezen? - en wanneer ik zelf aan het schrijven ging zou ik ze subjectief

niet verzuimen. Eindelijk mijn filozofie was in waarheid dikwijls met mijne historie in strijd. Waar ik algemeene regels had waargenomen schoten de détails als kaboutermannekens uit den grond om mijne pedanterie te beschamen. Maar met allen eerbied, dien men gedwongen is voor positive en materiële exceptiën te hebben, geloof ik dat mijn geest zijns ondanks de schaal naar de zijde van de theorie zal doen overhellen.'

Met deze zelfbetrachting, zoo objectief en eerlijk opgebiecht, vergelijke men nu de historische opstellen die zij betreft, en men zal de proef hebben op de som. Men zal gaarne erkennen dat om deze te schrijven de auteur inderdaad die schijnbaar zoo omslachtige voorstudiën bij de theologen en philologen noodzakelijk had moeten maken. Hij moest bij de philologen ter school zijn geweest, want nergens elders leert men met zoo vaste hand de kritiek oefenen als bij hen. Maar in hun school doet men den historischen zin niet op, waarmee hij de feiten in hun samenhang en als uit de verte overziet. Het zijn wijs-geerige oogen, die lang op de algemeenheid der dingen hebben getuurd, waarmee hij den loop der geschiedenis volgt. Het is verder de blik van den dichter, waarmee hij het verledene beschouwt en als voor zijn oogen ziet leven, en het is eindelijk het talent van den kunstenaar, waarmee hij wat zijn verbeelding hem voor den geest heeft geroepen weet af te schilderen, zoo levendig dat ook zijn lezers het zien.

Vreemd dat hij, die het talent van beschrijven in anderen zoo hoog waardeerde en het zelf in zoo ruime mate bezat, zich toch nooit aan een eigenlijk geschiedverhaal - hoe beperkt van omvang ook - heeft gewaagd. Het zijn altijd verhandelingen, betoogen, die hij ons ten beste geeft. Waren het misschien de al te hooge eischen, die de bewonderaar van Hooft zichzelf als geschiedschrijver stelde, waardoor hij van het leveren eener proeve werd afgeschrikt? Het blijft te bejammeren, aan welke oorzaak het te wijten moge zijn; want van weinigen liet zich iets zoo voortreffelijks hopen als van hem, met zijn levendige verbeelding, zijn fijnen smaak en zijn vaste hand.

Doch niet enkel zijn deugdelijke eigenschappen, ook zijn gebreken komen in zijn werk aan het licht. Bijna niets van wat hij heeft voortgebracht kan gezegd worden voltooid te zijn. Het ontbreekt hem ook als schrijver aan nauwgezetheid en aan volharding. Als eens bij hem de lust in den met opge-

wektheid aangevangen arbeid is bekoeld, brengt hij hem noode ten einde en haast zich, als langer uitstel niet meer mogelijk is, om het ontbrekende zoo goed als het wil er aan toe te voegen. Het is volkomen waar wat hij in de voorrede zijner Studiën en Schetsen van zich getuigt, dat hij nooit heeft geschreven dan uit de volheid van hoofd en hart en dat hij doorgaans van zijn onderwerp meer wist dan hij aan het papier toevertrouwde. Ongetwijfeld; het lag niet in zijn aard te woekeren, gelijk men zegt, met zijn wetenschap. Hij gaf van zijn overvloed, zonder bedenken, zonder sparen; maar, gelijk alle verkwisters, kwam hij soms uit gebrek aan overleg in het noodige te kort, en dan maakte hij ook geen bezwaar om het aan zijn lezers schuldig te blijven.

Niettemin wat hij gaf was zoo voortreffelijk, zoo nieuw en oorspronkelijk, zoo aantrekkelijk en boeiend, dat de lezers van *de Gids*, waarin zijn eerste opstellen van historischen aard verschenen, in hem den eersten onzer geschiedkundigen onmogelijk konden miskennen. Zoo verwierf hij zich, hoewel afwezig, hier te lande een menigte vereerders en vrienden van zijn talent. En zijn oude vrienden, Bake en Geel in de eerste plaats, waren hem ondanks zijn misstappen onveranderlijk getrouw gebleven. Aan de beschermende vriendschap van die twee uitstekende mannen had hij voortdurend de grootste verplichting, aan Bake vooral. Over alle natuurlijke vooroordeelen, over alle rechtmatige grieven zette deze zich heen, alle tekortkomingen zag hij door de vingers. In Bakhuizen had hij eens den buitengewonen man erkend, van wien voor de wetenschap zich het beste liet hopen: dien man op de plaats te brengen waar hij toonen kon wat er in hem stak, bleef daarom, ten spijt van al wat er was voorgevallen, zijn gestadige toeleg.

Maar welke was die plaats, voor Bakhuizen geschikt? De keus was niet ruim. Voor een historicus, die eens als leeraar onbruikbaar is geworden, staat niet veel anders open dan een betrekking aan een archief. Nu wilde het geluk, dat juist op dien tijd aan een archivaris van bijzondere talenten en kundigheden dringende behoefte bij ons bestond. De Jonge, de schrijver der Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen en de toenmalige Archivaris des Rijks, was een groot geleerde, die waardiglijk aan het hoofd van een goed geordend archief zou hebben gestaan; maar onze archieven waren niet geordend, en

om ze te ordenen of onder zijn opzicht te doen ordenen, daartoe was De Jonge de man niet. Ook was hij te oud geworden, dan dat men het recht zou hebben gehad om zoo iets nog van hem te vergen. Evenmin kon men aan iemand van zijn verdiensten een ongevraagd afscheid geven. Men had dus een beambte van noode, die tijdelijk onder hem wilde werken, met het vooruitzicht van hem weldra op te volgen, en die ten volle berekend was om nu reeds de maatregelen te beramen ten einde dan later de verspreide archieven tot één, naar de beste voorbeelden van buiten 's lands ingericht, Rijksarchief te vereenigen. Voor deze zware taak begreep Bake dat zijn beschermeling, beter dan iemand anders, door zijn aanleg voorbeschikt en door zijn ervaringen en studiën voorbereid was, en tevens dat geen betrekking van wat aard ook dezen meer zou aanlokken en behagen. Met den ijver, dien hij in zulke gevallen betoonde, toog hij aan het werk en liet, zooals men zegt, geen steen ongekeerd om uit te werken wat hij voorhad. De man, die de betrekking scheppen en er Bakhuizen in aanstellen moest, was Thorbecke, toen ter tijd Minister van Binnenlandsche Zaken; en ongelukkig was Bake met niemand op meer gespannen voet dan met dezen oud-collega uit den Akademischen Senaat. Maar ook dien tegenzin wist hij, ter liefde van een zoo gewenschte zaak, te overwinnen. Hij wendde zich, hoeveel het hem gekost mag hebben, tot zijn ouden tegenstander, dien hij zoo vaak en nog onlangs bestookt had, en vestigde diens aandacht op Bakhuizen, als den aangewezen hervormer van ons archiefwezen. Van zijn kant vergat Thorbecke, even grootmoedig, wie het was die hem Bakhuizen voorstelde, en onderzocht zonder vooroordeel, welke aanspraken deze kon doen gelden, De vraag, die hij opperde en van wier beantwoording hij zijn besluit afhankelijk stelde, was ook voor hem karakteristiek. ‘Tot welk groot doel,’ vroeg hij, ‘leidt uwe werkzaamheid?’ Ik behoef wel niet te zeggen, dat hij met die vraag den vinger legde juist op de zeere plek van Bakhuizen's ongedurig bestaan. Deze was te objectief, te vrij van eigenwaan om dit niet zelf te gevoelen. ‘Ik sloeg,’ schrijft hij aan Bake, ‘de armen beschaamd en moedeloos over elkander.’ Dat was het korte doch alles zeggende antwoord, dat hij zich zelven eerlijk gaf. ‘Maar,’ gaat hij voort, ‘er zijn van die dingen die men zich zelf zegt, maar waarop, wanneer ze u in het publiek en offi-

cieel worden afgevraagd, men zich op een solemneel en deftig antwoord voorbereidt.' Het behoefde hem niet veel hoofdbrekens te kosten zulk een vergoelijkend antwoord te bedenken. Hij kon bovendien van zijn werkzaamheid in de archieven van Brussel en Weenen rapporten overleggen, zooals hij alleen ze wist te stellen, die ten bewijze strekten dat zijn arbeid inderdaad op een grootsch doel was aangelegd. Het gelukte hem daarmee den Minister te voldoen en hij werd benoemd, tot verbazing van velen die hem meenden te kennen maar miskenden.

Vooraf was den zwerveling door het goed beleid en de hulp zijner vrienden de terugkeer in het vaderland mogelijk gemaakt, en had hij zich, in afwachting zijner benoeming, te Leiden metter woon nedergezet. Daar leerde ik, praeceptor toen ter tijd aan het Gymnasium, hem kennen en - behoef ik het te zeggen - bewonderen. Hij, van zijn kant, was vrij van allen overmoed en aanmatiging jegens zijn minderen in de wetenschap, integendeel steeds overvloedig in het erkennen hunner betrekkelijke verdiensten. Wij knoopten aanstonds een wetenschappelijk verkeer en een vriendschap aan, die voortgeduurd hebben tot op zijn ontijdigen dood, en waaraan ik dankbaar erken voor mijn vorming onberekenbaar veel verschuldigd te wezen.

Welk een geboren archivaris hij zich van den aanvang zijner taak af betoonde, hoe hij de kunst verstond om te organiseeren en de kunst om anderen van zijn geest te doordringen en onder zijn leiding te laten werken: het is hier de plaats niet er over uit te weiden. In de ondergeschikte betrekking, waarin hij aanving, voldeed hij aanstonds zoo ruimschoots aan de verwachting, die men van hem had gekoesterd, dat toen twee jaren later De Jonge kwam te sterven, de opvolger van Thorbecke, de heer Van Reenen, die in de politiek een andere richting voorstond, evenwel niet aarzelde om het plan van zijn voorganger ten uitvoer te leggen en Bakhuizen aan den Koning voor te dragen voor het ambt van Archivaris des Rijks.

De rechte man op de rechte plaats! Het is een afgezaagd zeggen, maar het kortste en bondigste dat ik ken om de verhouding van Bakhuizen tot de betrekking, waarin hij thans voor zijn leven geplaatst werd, met juistheid uit te drukken. Niemand die zoo berekend was voor de gewichtige taak die hem werd opgedragen, en geen taak die meer geëvenredigd was aan zijn talenten en aan zijn verworven kundigheden. Het waren

gelukkige jaren voor hem, die eerste van zijn bedrijvig leven. Wat heeft hij er ook veel in tot stand gebracht! Het overbrengen in het nieuwe ruime gebouw op het Plein, het stelselmatig plaatsen en in goeden staat brengen der reeds voorhanden schatten, het van heinde en ver bijeenhalen van wat er bij behoorde maar er tot nog toe van gescheiden was gebleven: dat waren werkzaamheden en bemoeiingen naar zijn hart, en hij genoot ruimschoots de voldoening van het welslagen van zijn arbeid. Reeds in het tweede jaar van zijn beheer kon hij het eerste stuk in het licht geven van zijn Overzigt van het Nederlandsche Rijks-archief, dat tot verbazing van wie in staat waren er over te oordeelen, bewees hoe volledig hij in dien korten tijd zich vertrouwd had gemaakt met den rijkdom van oorkonden en bescheiden, aan zijn zorg toevertrouwd, en hoe goed hij tevens op de hoogte was van hetgeen daaraan nog ontbrak en er van elders aan toegevoegd behoorde te worden. Het korte voorbericht vooral teekent den man, met den ruimen wijsgeerigen blik van den historicus zoowel als met de praktische vereischten van den verzamelaar en den rangschikker begaafd. In groote trekken wordt er het plan in geschetst eener aan den aard der zaak overeenkomstige indeeling van het archief, wanneer het zal verrijkt wezen met hetgeen er nog uit andere bewaarplaatsen bij moet komen. Uit den toon, waarin het gesteld is, spreekt de rechtmatige zelfvoldoening over het tot stand gebrachte, het vertrouwen op het welslagen van wat nog in het vooruitzicht ligt, en het gevoel van berekend te zijn voor de zware taak, waarvan slechts een eerste gedeelte is afgedaan.

Eerst drie jaren later, toen het werk der organisatie een goed eind gevorderd was, gaf hij aan een ander plan, dat hij van den aanvang af gekoesterd had, een begin van uitvoering. Hij richtte in samenwerking met zijn hoofdambtenaars een tijdschrift op, waarvan de titel: Het Nederlandsche Rijks-archief, de bedoeling duidelijk te kennen geeft. Aan de historie zouden de belangrijkste bescheiden, die in de archieven verholen lagen, door de uitgaaf en verklaring er van worden dienstbaar gemaakt. Het eerste deel - helaas het eenige dat verschenen is, gelijk er ook van het Overzigt geen tweede stuk op het eerste is gevolgd - bevatte van de hand van Bakhuizen, behalve een van toelichting voorzienen bundel van Hecmundensia, die te wenschen

overliet, de bescheiden betreffende De eerste vergadering der Staten van Holland in 1572, met een inleiding die weer het meesterhoofd en de meesterhand verraadde. Van den verderen inhoud, door de medewerkers geleverd, heb ik hier niet te spreken. Genoeg dat dit eerste deel de beste verwachtingen wekte, die - ik durf niet gissen om welke redenen - onvervuld zijn gebleven. Op de eerste jaren van groote bedrijvigheid zijn jaren van rustiger voortleven gevolgd.

Een aangename verpoozing van zijn arbeid gaven hem op den duur de vergaderingen der Koninklijke Academie te Amsterdam, waarvan hij terstond bij het instellen der Letterkundige Afdeeling lid werd. Hij vond er oude vrienden terug en maakte er nieuwe. Hij was er gezien en oefende er invloed uit, en dat behaagde hem. Mededeelingen van belang heeft hij er niet voorgedragen; zijn opstel over de achter-leenen ontmoette tegenspraak en werd door hem niet gelukkig verdedigd. Maar aan het debat nam hij doorgaans een gewichtig deel, en hij bracht meermalen rapporten uit en deed voorstellen tot gemeenschappelijken arbeid, die soms wel op teleurstelling uitliepen, als met het plan eener geschiedenis van den Waterstaat het geval was, doch soms ook tot goede uitkomst leidden, zooals bij voorbeeld dat tot uitgaaf van een Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Maar wat hem vooral naar de bijeenkomsten lokte, was de gelegenheid, die zij hem nu en dan gaven, om van zijn kennis op ander gebied dan dat der historie partij te trekken. Hij was nog altijd philoloog in zijn hart gebleven; en zoo hij zich op iets liet voorstaan, was het op zijn inzicht in het Latijnsche taaleigen en op zijn talent om in die taal te stellen. Dat bracht er hem toe om met de philologen pur sang nu en dan een lans te breken en te toonen, dat hij zijn studie van voorheen, al zette hij ze niet langer voort, toch nog volstrekt niet vergeten was. Zijn ijver in dit opzicht voerde hem wel eens te ver, dan dat zijn medeleden, hoe geneigd anders om met hem mee te gaan, hem hadden kunnen volgen; zooals bij voorbeeld toen hij het opschrift der gedenkpenning, op het droogleggen van het Haarlemmermeer geslagen, door de Academie onderzocht en openlijk afgekeurd wenschte te zien. Zelfs zijn vriend Bake kon hem toen niet bijvallen en glimlachte over zoo ver gedreven purisme.

Het beste en schoonste wat Bakhuizen als lid der Akademie

heeft voortgebracht, is buiten twijfel zijn levensbeschrijving van Bake, die kort na deze discussie overleden was. Bij die gelegenheid toonde hij niet slechts zijn bevoegdheid om over de verdiensten van zulk een philoloog een oordeel uit te spreken en zijn uitstekend talent van karakteriseeren, maar vooral ook hoeveel erkentelijkheid en piëteit er in hem leefden. Dat gedenkstuk, ter eere van den meester opgericht, strekt den leerling niet minder tot blijvende eer, die in staat was om het te stichten.

Wat zou hij meer van het lot hebben kunnen begeeren, dan het hem ten laatste had toebedeeld? Een oogenblik heeft hij den wensch gekoesterd om zijn archivarisschap te verruilen voor een professoralen leerstoel; maar, zoo ik mij niet vergis, is het hem weer voor een geluk aan te rekenen, dat die wensch onvervuld bleef. Dat zag hij ook weldra zelf in, en met het gemakkelijke humeur, dat hem eigen was, berustte hij niet slechts in de teleurstelling, maar had er ten slotte volkomen vrede mee. Inderdaad hij zou zich te Leiden onder de hooggeleerden waarschijnlijk niet zoo behagelijk hebben gevoeld als in Den Haag onder de jeugdige letterkundigen, die zich al spoedig tot een kring vormden, met hem tot middenpunt. Welk een kalm en genoegelijk leven, na de stormachtige jeugd en de eenzame ballingschap die vooraf waren gegaan, mocht hij thans in dien vriendenkring leiden. Als ik mij hem voorstel, zooals ik hem in die dagen gekend heb, dan denk ik onwillekeurig aan Johnson, genietende van zijn welverdiend pensioen. Even als deze nam hij het, nadat de inrichting van het archief haar beslag had gekregen, met den arbeid niet al te druk op. Van al de omvangrijke werken, die hij zich had voorgenomen te schrijven, werkte hij aan geen enkel. Den schat van zijn kennis breidde hij, het kon wel niet anders, onophoudelijk uit, maar niet geregeld of stelselmatig. Hij deed waar hij lust in had en anders ook niets. Een aanleiding van buiten was meestal noodig om hem gaande te maken: was hij dan echter eens aan den gang en beviel hem zijn werk, dan arbeidde hij er onverpoosd aan met een ijver en lust, die zich meedeelden aan wie het voorrecht hadden hem in zulk een bui aan te treffen. Zoo is ‘Het huwelijk van Prins Willem met Anna van Saksen,’ zoo de verhandeling over Visscherij ontstaan. Het heugt mij nog met welk een welbehagen hij aan dien arbeid bezig was. Hij was zoo in merg en bloed criticus, dat het op

de vingers tikken van lieden die een flater hadden gemaakt, inzonderheid als het kennissen of vrienden waren, hem deed tintelen van pret. Maar in dien pret mengde zich niets hatelijks. Hij was plaagziek en ondeugend, doch hield op met plagen zoodra hij bemerkte dat hij wezenlijk zeer deed. En nooit was fouten aan te toonen het doel van zijn schrijven. Het was slechts de kruiderij, die een overigens degelijken kost smakelijker maakte voor zijn eigen verhemelte. De geschriften, die ik daar noemde, gelijk alles wat hij vroeger en later in het licht zond, moesten dienen om een belangrijke kwestie, die aan de orde van den dag was gesteld, wezenlijk op te helderen, en zij deden dit ook voortreffelijk. Zij bezitten een blijvende waarde.

Evenwel, wie Bakhuizen slechts uit zijn geschriften heeft leeren kennen, kan zich maar een zeer gebrekkig denkbeeld vormen van wat hij waarlijk beteekende. Om dit te erkennen moest men met hem omgaan. In het gesprek bleek eerst zijn onuitputtelijke overvloed van allerhande kundigheid, het gemak waarmee hij dien schat beheerde en aanwendde, zijn vernuft, zijn geestigheid en - niet te vergeten - de goedheid van zijn hart. Hoe menig genotrijk uurtje, op de directeurskamer van het archief met hem doorgebracht, verrijst hier voor mijn herinnering! Hoe menige nabetrachting, na een zitting der Akademie te Amsterdam gehouden! Hoe vaak, hoe innig heb ik het later betreurd, dat ik er niet langer van heb mogen genieten! Waarover het gesprek ook liep, altijd trof mij de kracht van zijn voorstellingsvermogen, dat aan het verledene den schijn van werkelijkheid verleende, en niet minder het hooge en ruime oogpunt, waaruit hij de dingen in hun samenhang overzag. Hoe menige geestige inval, hoe menige teekenachtige uitdrukking ontsnapte hem daarbij. Wat zou een Boswell, die zich aan hem had vastgeklampt, niet al uit zijn mond hebben mogen opvangen en opteekenen. Maar geen Boswell was hier van noode. Gelukkiger dan Johnson, had Bakhuizen het middel bij de hand om zelf het beste uit zijn herinneringen, zijn oordeelvellingen en invallen voor de vergetelheid te vrijwaren. Eerst de *Kunst- en Letterbode* en later de *Spectator* stonden hem daartoe open. Dat waren tijdschriften, zooals hij ze in deze periode van zijn leven behoefde, weekbladen van weinig omvang, waarin een kort opstel, zoodra het uit de pen was gevloeid, een plaats vond en ruchtbaarheid verkreeg. Natuurlijk

was hij lid van de redactie en zelfs, al droeg hij den titel niet, de hoofdredacteur. Zijn mederedacteurs, meest jonger in jaren, verlangden ook niets liever dan zijn jongeren te zijn. In hun kring, waartoe nu en dan wel eens een vreemde werd toegelaten, troonde hij als koning, voor wiens gezag een ieder gaarne boog. Wie der oudere lezers van *de Gids* herinnert zich niet, nu ik hiervan gewaag, de eenigszins ondeugende beschrijving van een avond in dien kring doorgebracht, die in ons tijdschrift een plaats vond? Zij geeft, mits opgevat in den geest waarin zij geschreven is, een aardige en vrij wel gelijkende voorstelling van den man in deze zijn omgeving. Zij viel maar half in den smaak van hem die voor de schets had gezeten, want, hoe goedlachs hij was, zelf aanleiding tot lachen te geven kon hem niet behagen. Maar met zijn gewone goedmoedigheid en, laat ik er bijvoegen, met zijn gewonen tact, eindigde hij toch met mee te glimlachen over een grap, die hij wist dat niet kwaad bedoeld kon zijn. Overigens had hij sedert lang alle betrekking met *de Gids*, niettegenstaande hij een van zijn vaders mocht heeten, om verschillende redenen afgebroken. Niet zoo echter, of hij was zijn kind te allen tijde een goed hart blijven toedragen en steeds genegen om dit ook bij voorkomende gelegenheden te toonen. Dit bleek toen ik hem, kort nadat ik tot de redactie was toegetreden, omstreeks 1864, uit ons aller naam kwam uitnoodigen om ons weer eens iets van zijn hand af te staan. Aanvankelijk maakte hij bezwaar, omdat niet lang te voren Potgieter, in gezelschap van Busken Huet, met ongenoegen uit ons midden was gescheiden, en hij dezen ouden vriend geen aanstoot wilde geven. Doch toen die bedenking door de goedheid van Potgieter zelf was opgeheven, gaf hij zich gewonnen en beloofde ons het eerste het beste, dat van onze gading zou zijn. Weldra bestemde hij er een voorlezing toe, die hij voor Fraaie Kunsten te Rotterdam had gehouden en die wel verdiende te worden uitgegeven, over Isaäc Le Maire. Inderdaad is deze ons ook toegekomen, doch, helaas, niet meer uit zijn eigen hand. Terwijl hij ze nog onder zich hield om er aan te wijzigen en toe te voegen - met zijn gewone slofheid had hij ze eerst op den ochtend der spreekbeurt meer afgemaakt dan voltooid - overviel hem de ziekte, die hem na weinige dagen, den 15^{en} Juli 1865, ten grave sleepte. Hij was slechts vijf en vijftig jaren oud geworden. Hij stierf in zijn volle kracht, voordat nog eenig verval van zijn geestvermogens zich ge-

openbaard had. Ook in dit opzicht bleef het geluk, dat hem in zijn leven zoo trouw had gediend, hem bij tot het laatste toe.

Hij werd diep betreurd, door zijn kinderen in de eerste plaats, voor wie hij een liefhebbende vader was geweest, en door een breede schaar van vrienden en bekenden, niet slechts als man van wetenschap en letteren, maar ook als vriend, als leidsman en begunstiger van jeugdige talenten, die hun weg nog zochten. En die vrienden, die hem bij zijn graf beweenden, zij zijn hem blijven lief hebben en roemen tot op heden toe. Op hun gezag en voorbeeld eert en roemt hem voortdurend het opkomende geslacht, dat hem persoonlijk niet gekend heeft en uit zijn geschriften niet dan gebrekkig kennen kan. Immers de schriftelijke nalatenschap van iemand, die meer is geweest dan een bloot geleerde, geeft ons slechts een gebrekkigen maatstaf in handen om zijn verdiensten aan af te meten. Wat hij door zijn invloed, zijn leiding, zijn voorbeeld bij anderen heeft gesticht, zou dan buiten rekening blijven; en dit is niet zelden het beste van wat hij nalaat. Bij Bakhuizen maakte het er althans een groot gedeelte van uit. Om hem naar waarde te schatten moet men vertrouwelijk met hem hebben verkeerd. Mij, dien het voorrecht te beurt is gevallen van jaren achtereen met hem om te gaan, mij was het een plicht, waarvan ik mij bij deze gelegenheid, nu het mede door hem gestichte Tijdschrift zijn vijftigjarig bestaan viert, gaarne gekweten heb, te getuigen hoe buitengewoon hoog ik hem stel onder al zijn tijdgenooten.

R. FRUIN.

Gerrit de Clercq.

In de jaargangen 1844 en 1845 van ‘de Gids’ las men voor het eerst opstellen van twee jonge nieuwe auteurs, wier proefstukken dadelijk meesterstukken bleken.

Het waren Abraham des Amorie van der Hoeven Jr. en Mr. Gerrit de Clercq.

Zij waren toen ongeveer even oud, - 23 of 24 jaren telden zij, toen zij in ‘de Gids’ optraden - waren beiden kinderen van een beroemden vader, hadden beiden bijna spelend hun kennis verworven, waren beiden dadelijk gereed met hun denkbeelden en zouden beiden de grootste verwachtingen opwekken, doch beiden jong sterven. Zij kenden elkander weinig of niet. Trouwens de één (van der Hoeven) had de theologische studiën gekozen en poogde in de wereld van het bovennatuurlijke door te dringen; terwijl de andere nader bij de aarde bleef en met politieke en sociale questiën zich bezig hield. Doch hierin kwamen zij weder overeen, dat zij beiden dadelijk een verwonderlijk goed proza schreven. En dit feit was merkwaardiger dan men al licht zou meenen. De school van ‘de Gids,’ hierin leunende op professor Geel, was opgekomen met den eisch om het proza, allereerst het proza, te bewerken. Dit instrument moest zoo fijn en zoo buigzaam mogelijk worden gemaakt. Beoefen het proza - zoo luidde het telkens in dien kring - de echte poëzie zal er bij winnen. Maar met hoeveel ijver het werktuig werd geslepen, met hoeveel hamerslagen het werd gebogen, één feit was allengs niet meer te loochenen, dat het nieuwe proza der leiders van ‘de Gids’ zwaar te hanteeren was voor het algemeen. Men had nu een doorwerkten stijl, maar hij was soms onverduwbaar.

Men had een artistieken stijl, maar die te dikwijls in het artificieele oversloeg. Het beschaafde publiek, dat als een groot kind gevangen moet worden, deinsde terug voor die zinswendingen, die, onder het voorgeven van de menschen te laten denken, inderdaad hun allerlei beletselen in den weg legden en spaken in het wiel der redeneering gingen steken. Dat publiek wil een proza, waarin spreek- en schrijftaal zooveel mogelijk samenvloeien, waarin de uitdrukking glashelder en doorzichtig is; voorts eischt het dan zekere losheid en lenigheid van vorm, waardoor men den indruk krijgt alsof men gedragen wordt. Men begint haast onnadenkend te lezen, en men wordt medegesleept: men gaat op den stroom voort; gedachten en gewaarwordingen worden opgewekt en, terwijl men vrij en onafhankelijk meent te oordeelen, is men weldra de gevangene van zijn ‘schrijver’. Men leest door, onafgebroken door, en heeft alléén aanmerkingen tegen de laatste bladzijde, omdat zij de laatste is. Die stijl - een stijl voor mannen van zaken en van de wereld, die niet al te veel tijd hebben, - was tot nu toe in de Gids niet tot zijn volle recht gekomen. Men had een proza voor geleerden en kunstenaars verkregen, een geciseleerd smaakvol geheel, iets zelfstandigs, dat op zich zelf waarde had, doch dat in zijn overvolledigheid het kenmerk van het eenvoudige en bekoorlijke wel wat had verloren. En toch moest stijl slechts een voertuig zijn voor het meêdeelen van aandoeningen of gedachten: een schoon smaakvol voertuig, dat sprak van zelf, maar toch in de eerste plaats bestemd om iets te bereiken: in één woord, middel, geen doel.

Dit begrepen de twee jonge mannen, die, een achttal jaren nadat ‘de Gids’ was opgericht, daarin de pen gingen voeren: en niet het minst van die twee Gerrit de Clercq.

In de galerij van portretten, die ‘de Gids’ zich in de herinnering aanlegt, valt op de beeltenis van dien Gerrit de Clercq een eigenaardig licht. Zijn fijn bewerktuigde kop heeft iets voornaams, iets dat, in uitdrukking van oog en plooi der lippen, aan gemakkelijk uit te oefenen meesterschap over menschen en zaken doet denken. Hij heeft iets domineerends. Hij schijnt niet altijd de manier te bezitten om veler vertrouwen uit te lokken, maar hij kan opmerken, dat, waar hij optreedt of verschijnt, in den salon, aan tafel of waar ook, de anderen al

zeer spoedig naar hem opzien en hem als middelpunt van het gesprek beschouwen. Zijn schrandere geest, zijn veelzijdige opmerkingsgave, geven den toon aan. Zijne zetten verblijden allen, het zout zijner kwinkslagen prikkelt de koelsten, zijne korte ‘repartie's’ doen den meest overmoedigen bukken, hij is de geestigste van zijn kring. Zijn uitgebreide lectuur geeft hem stof tot allerlei toespelingen. Hij is een ‘debater’ bij uitnemendheid. En als hij schrijft weet hij - zonder een zweem van wat men poëzie noemt na te jagen - over alles een lichten glans van smaak te spreiden. Over onderwerpen die zeer droog zijn, is hij in staat te schrijven zooals wellicht oude Grieken zouden gedaan hebben. Zóó neemt hij zonder eenige moeite zijnerzijds, licht en gemakkelijk, een eersten rang onder zijne tijdgenooten in. Men noemt hem weldra den geniaalsten publicist van de jonge liberale partij. Een opstel van zijn hand heeft de waarde van een klassiek vlugschrift. Wat wij een twaalftal jaren later in Frankrijk hebben zien gebeuren met Prévost-Paradol, had tegen het jaar 1848 in ons land met Gerrit de Clercq plaats. Hij was in dat tijdvak de geboren secretaris der liberale partij: de beste pen, die de jonge liberalen bezaten. Hij zelf zou, als men hem eens gedwongen had tot een analyse van zijn eigen begaafdheden, zich met Eugène Forcade hebben willen vergelijken, Eugène Forcade, die de eenige goede, verrassende politieke overzichten heeft geschreven, waarop de Revue des deux Mondes zich kan beroemen; maar onze de Clercq was toch nog lichter van greep, fijner en scherper in zijn degenstoot, bevalliger in zijn terugwijken. Neen, volgens ons oordeel, is er maar één politiek schrijver der moderne tijden, die als auteur volkomen zijn evenbeeld is, en hem doet begrijpen, en dat is Prévost-Paradol. De doorzichtige klaarheid, de fijnheid van opvatting, de gemakkelijkheid van beweging, de zuiverheid van vorm, die dezen kenmerkten, waren geheel en al het eigendom van de Clercq. Geen moeite kon ook bij hem ondersteld worden: niets was te bespeuren wat naar zwoegen of inspanning geleek. Hij had niet noodig zijne wapens lang te zoeken of te bereiden: neen, zijn hand scheen ze als van zelf te vinden. Hij streed: en de glimlach, de voorbode der zegepraal, week niet van zijne lippen. En let eens op de bewijsvoering, wanneer hij schrijft. De hand, die hier de stof behandelt, is zeker van zich zelve. De meesterschap en de zelf-

beheersching blijken uit het vernuft, dat in alle zinsneden fonkelt. De periodes zelven staan reeds dadelijk en waggelen nooit. Geen dwarrelende indruk wordt verkregen; neen, altijd is er een doel: de pijl suist door de zinsneden heên, recht-af op den tegenstander, die bestreden wordt. Inderdaad behoort hij tot de zeer fijne types, die in ons Holland vrij zeldzaam voorkomen. Andere staatkundige auteurs zijn forscher en ronder: maar deze jonge publicist is de intelligentste en geestigste woordvoerder van zijn tijdgenooten. Als de liberale partij dan ook als triomfeerende partij aan het roer van staat komt te zitten, twisten twee ministers, die van buitenlandsche zaken en die van financiën, wie hem aan zijn departement als hoofdambtenaar mag gebruiken. Gerrit de Clercq kan kiezen. De minister, dien hij wel wil dienen, acht zich boven anderen bevoorrecht.

Wat bij uitstek een ieder trof, was hoe zeer Gerrit de Clercq de *moderne* man was. En toch kon men er niet in één adem bijvoegen: kind van zijn kring en omgeving. Want dit was het eigenaardige, dat hij juist tegenover den invloed van zijn eigen huiselijken kring zich had gevormd. Wij staan hier voor een aandoenlijk drama, waarop het ons gegund is enkele lichtstralen te mogen zien vallen. De tijd, die zooveel effent en gelijkmaakt, heeft ook hier de harde kanten wat afgesleten, en heeft vooral ons, zonen der nadagen, vatbaar gemaakt om twee tegenovergestelde standpunten te begrijpen. De lezer ziet reeds in, dat wij willen spreken over de verhouding van Gerrit de Clercq tot zijn vader.

Die vader, Willem de Clercq, behoort tot de eigenaardigste figuren, die ons land heeft mogen bezitten.

Als dichterlijk bezield improvisator schijnt hij zijn evenknie niet gehad te hebben. Als bezielend persoon werkte hij op zijn gansche omgeving. Man van zaken, doch tevens degelijk en gevoelig beoefenaar der literatuur, deelde zijn hart in al de trillingen van het zieleleven, waardoor het tijdvak der Restauratie en van het ‘Réveil’ zich kennen deed. En in dat godsdienstige had hij dadelijk zeer streng partij gekozen voor het oude geloof. Doch voortaan werden nu ook al zijn gedachten, al zijn gevoelens, al zijn daden en al zijn voornemens, onderworpen aan den toetssteen van datzelfde christelijk geloof.

Strenge rekenschap vorderde hij van zich zelven. Bij elken stap op zijn levensweg ontleedde hij de bewegingen van zijn fijn bewerktuigd gemoed, om toch de éénheid zijner dichterlijke aspiraties met den inhoud der kerkelijke leerstellingen aan te kweeken en te behouden.

Zij die inzage mochten hebben van de dagboeken, die Willem de Clercq heeft nagelaten - waarvan een uittreksel door zijn bloedverwanten (hoewel niet in den handel) in een kleinen kring verspreid is - weten, met welk een psychologischen ernst zijn eigen leven en dat van zijn kinderen door hem dag op dag met dit doel is bespied.

En nooit ontvangt die ernst dramatischer vorm, dan wanneer de vader het ontluikend vernuft van zijn, den 9^{den} November 1821 geboren, zoon Gerrit in het kind ziet opflikkeren.

Want dat ééne punt schijnt al dadelijk vast te staan en voor den vader kristalhelder te blijken, dat de zoon een andere levensbeschouwing gaat deelen dan den vader eigen is. Als de jongen vijf jaar oud is, hoort men den vader reeds mompelen: ‘hij heeft den hoogmoed waaruit men liberalen maakt.’ En als de knaap acht jaren telt, heet het in datzelfde dagboek: ‘Er is veel goeds in Gerrit, doch *de geheele eeuw is in hem*. Hij kwam heden met een boek en wilde dit lezen. Ik moest hem dat verbieden, en zijn toorn was daarop ontstoken. “Ik wilde maar reeds groot zijn” - zeide hij toen - “dan kon ik alle boeken lezen die ik verlangde”. Dit trof mij bijzonder.’

Er bestaat een klein aanteekeningboekje, waarin de vader haast maand voor maand de ontwikkeling van den geest in zijn zoon volgt: en niet licht is er iets aandoenlijkers te vinden, dan de korte woorden, die de vader hier over den geliefden jongen als het ware grift. Twee zulke rijke, veelbegaafde en toch aan elkander tegenovergestelde karakters en naturen komen tegelijkertijd daarin uit. In de Fransche literatuur heeft men eens een voorbeeld van soortgelijke geestelijke worsteling van vader en zoon gehad in de brieven, die de marquis de Mirabeau schrijft aan zijn broeder over de ontwikkeling van zijn zoon, den lateren volkstribuun. Dat alles, in andere afmetingen, is hier in het kleine boekje van Willem de Clercq over zijn zoon Gerrit te vinden. Doch alles natuurlijk in zachtmoediger, liefelijker toon. Want Willem de Clercq heeft haast te veel liefde. Hij zou gelukkiger zijn geweest, als hij de

menschen minder lief had gehad. Men vergeet bij de Clercq bijna den geest - zoo zegt Allard Pierson - omdat alles in hem ziel was. De vrome gevoelige vader wordt dus slechts bitter bedroefd en bezorgd als hij dat kind, zoo gansch anders als hij zich gedroomd had, ziet opgroeien. Van waar komt dan toch in het jonge aanvallige kind dat ontevredene, dat trotsche, bij wijlen dat brutale? Trek voor trek wordt weder bespied: maar ziedaar - de vader moet het constateeren - er is in den knaap een geest van opstand, een zucht tot tegenspreken, die zoo afsteekt bij de stemming, waarin hij de kinderen had willen brengen. Wel verblijdt zich de vader dan soms over enkele verrassende vragen van zijn zoon, over enkele zeer beminnelijke oogenblikken: doch telkens wordt het weder strijd als tusschen licht en duisternis. De donkere wolken pakken samen. Wat is hij jaloersch, wat heeft hij een bevelenden toon! Neen, hij kent geen vernedering van zijn eigen hoogmoed: driften en lusten schijnen de overhand te kunnen bekomen: neologie en rationalisme spreken reeds thans uit zijne opmerkingen: hij heeft - en in dit woord vat de vader al zijn aanmerkingen samen - hij heeft een hekel aan het volk Gods. - Doch in diezelfde dagen en tijden, als de vader met angstige zorgen mijmert over het ontwakende zieleleven van zijn kind, ziet hij tevens het verstand en de geestesgaven van denzelfden jongen op de schoonste wijze zich ontplooien. De vader, die toch zelf onder de eersten zich mag rekenen, is vol verwondering, ja bewondering over zijn Gerrit. Is dat wel zijn zoon? Hij heeft een ontzettend geheugen - zoo teekent de vader op - hij heeft een ongemeen vlug begrip, hij leert al spelende zonder zich moeite te geven. Hij is altijd zijn jaren vooruit: daar zit de stof in voor een groot man. Straks, als de knaap naar de latijnsche school gaat, vallen, ook zonder dat hij veel werkt, de eerste prijzen van zelven hem in den schoot[1]. De vader

1) Denk ook aan de getuigenis van den rector (vroeger praeceptor) D.J. Veegens, zie Historische studiën van zijn broeder mr. D. Veegens, 1885 II, pag. 272: ‘Wanneer in zijne (d.i. van D.J. Veegens, die van 1825-1861 aan de Amsterdamsche Latijnsche school verbonden was) tegenwoordigheid de een of andere begaafde Amsterdammer geroemd werd, deed het hem blijkbaar goed te kunnen zeggen: hij is mijn leerling geweest. Dat onschuldig genoegen viel hem in lateren leeftijd niet zelden ten deel. Het ware onbescheiden hier namen van levenden te noemen; maar men zal mij de vermelding niet euvel duiden, dat ik hem, als hij van leerlingen sprak, die zich door uitstekenden aanleg onderscheidden, meer dan eens in dit opzigt *den voorrang boven allen* heb hooren toekennen aan dien Gerrit de Clercq, wien vóór een paar jaren in de Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde door een bevriende hand (die van mr. J. Heemskerk Bz.) eenige merkwaardige bladzijden werden gewijd.’

ziet hoe zeer de jongens-omgeving op school hem op de handen begint te dragen. ‘Hij imponeert allen - zoo heet het - en hij wil het.’ Want terwijl er soms hij den vader enthousiasme is over de vorderingen in het verstandelijke van den aankomenden jongen, beginnen zich tegelijk weêr de rimpels over het eigen voorhoofd samen te trekken, wanneer hij denkt aan het gemoedsleven van zijn kind. Ontwikkelt zich toch niet bij hem juist de zucht om voor anderen groot te schijnen? Is er toch niet eigenlijk aankweeking van trotschheid? Is het niet verwonderlijk, dat nooit meer de lust bij hem opkomt om Gods woord te prediken, maar dat hij in zijn stoutste droomen een volkstribuun, een volksredenaar wil worden?

Ach, de twee wereldbeschouwingen, de twee werelden van vader en zoon, beginnen meer en meer zich van elkander af te scheiden. ‘Wij loopen uitéén in het godsdienstige’, zoo schrijft de vader. Weldra worden het bij den vader jammerklachten van het hart. De zoon komt ook tegen enkele godsdienstige gewoonten en tradities op van het ouderlijk huis. ‘Het is een allervreeselijkste dag, die Zondag’, zegt de vader. Reeds heeft die vader veel, naar zijn inzien, toegegeven om erger kwaad te voorkomen. De gang naar de comedie wordt soms reeds toegestaan. Maar het beoogde doel, meer toegefelijkheid, meer toenadering van den zoon, wordt zelden bereikt. ‘Zoodra het gesprek ernstig wordt, gaat hij heên’, zucht de vader. Al de meer lichtzinnige plooien van het maatschappelijk leven hebben bekooring voor hem. Wijn en kaarten, bals en concerten zijn zaken waar zijn verbeelding op tuurt. Men ziet in het vrome stille huis van Willem de Clercq den jongen met den roman dwepen van Alphonse Karr ‘Sous les tilleuls.’ Als in de September-weken de kermis te Amsterdam haar roes viert, is Gerrit altijd op straat, in het gedruisch. Al de vertoogen en vermaningen van den vader baten hier niet. ‘Al wat ik wil verbuigen of veranderen, verbreekt als rag’, klaagt de vader. Doch midden onder die klachten, die angsten, klinkt dan in ééns, onder die dagelijksche bezorgdheid, een woord van waar-

deering, dat tegelijk vader en zoon teekent en hun beiden tot eer verstrekt, het woord van Willem de Clercq: ‘hij schijnt zich op niets toe te leggen - en met dat alles dringt hij dieper in dan ik.’

Eéne deugd bij uitnemendheid bleef daarbij - ook in het oog van den vader - den zoon versieren, namelijk volkomen oprechtheid. Het is waar, hij ontweek nu de stichtelijke bijéénkomsten of gesprekken van zijn vader, maar hij huichelde niet. Hij ontwikkelde zich slechts op zijn wijze. De zielsbehoeften van zijn vader waren de zijne niet. De zaken, die de ziel van zijn vader ontroerden en schokten, lieten hem vrij koel. Het gevoel van zonde was niet tot hem gekomen. Hij dacht slechts aan ontwikkeling, aan harmonische ontplooing en aan vooruitgang. Hij was een zoon van zijn tijd. Dat wordt uit den aard der zaak nog scherper geteekend, wanneer Gerrit de Clercq als student naar Leiden vertrekt, wanneer hij met vollen lust zich door de golven der wetenschap laat dragen, wel niet de lessen der professoren volgt, die hij meestal uitlacht - slechts Thorbecke scheen eenigen, doch zeer zwakken indruk op hem te maken - maar met zijn jonge uitgelaten vrienden en makkers spelend de hoogste en fijnste vraagstukken van kennis en smaak als ballen in de hoogte werpt, om ze ademloos dan op te vangen. Gerrit de Clercq wordt daar de jeugdige titan, allengs de moderne man, het tegenbeeld van zijn goeden en grooten vader. En ziedaar: - als hij dan uit Leiden voor eenige dagen naar huis keert, en met de moeder en de andere zonen en de dochter aan tafel zit, dan doet zich het voor den vader zeer vreemde verschijnsel op, dat die kinderen, gewend en gewoon den toon van den vader te hooren en te eerbiedigen, naar den oudsten broeder met een mengeling van nieuwsgierigheid en ontzag opzien. Zij zien Gerrit naar de oogen. Zijn blik is voor hen goed- of afkeuring. En de vader teekent die diep weemoedige woorden op, die ons na zooveel jaren door het hart snijden: ‘Hij schuift mij weg als huisvader.’

Meent nu niet, dat hij den vader niet innig liefhad. Men zou zich zeer bedriegen, wanneer men zulks wilde onderstellen. Integendeel zelden is een vader bij wijlen meer vereerd en ook met grooter piëteit bejegend dan door Gerrit de Clercq. De volheid van liefde en hartelijkheid, de onbegrijpelijke nederigheid van den vader werden door den zoon gevoeld en naar waarde geschat.

De tintelende oogen van zijn vader behielden hun betoovering en aantrekkelijkheid voor den zoon. Maar het was nu eenmaal niet anders. De zoon ging een anderen weg dan de vader op. Willem de Clercq was de minst pantheïstische natuur, die men zich voor kan stellen, de volmaakte tegenvoeter van een Spinoza, en de zoon werd een vereerder van Goethe. Zoo stonden zij - elkander innig liefhebbend - allengs tegenover elkander. De zoon vermeed alle explicatiën, wetende dat zij tot niets zouden leiden. Men merkte slechts aan zijn houding, aan zijn verdubbeling van vriendelijkheid, dat hij wist, hoe zeer hij den vader moest grieven. Zoo kwam hij in November 1843 - hij was nu juist 22 jaar - als doctor in de beide rechten uit Leiden te Amsterdam terug. Hij ging op kamers in de Warmoesstraat wonen. Hij zou eenigszins opzettelijk buiten den cirkel van zijn vader zich voortaan bewegen Helaas, de voorzorg was onnoodig. Den 4^{den} Februari 1844 stierf de vader op negen en veertigjarigen leeftijd.

Vijf jaren zal nu Gerrit de Clercq, als advocaat zonder praktijk, in Amsterdam vertoeven. Het zijn de meest beteekenende jaren van zijn leven geweest, de jaren waarop men terugziet, wanneer men nog thans de herinnering aan Gerrit de Clercq wil behouden.

Het is in die jaren dat hij als schrijver toonde, welk fijn en plastisch talent hij bezat.

Doch om geheel het tintelend en flikkerend karakter van dat talent te doen waardeeren, moeten wij een blik werpen op den achtergrond, waartegen het uitkwam. En die achtergrond is niet anders dan het Amsterdam van vóór 1848. Wij, die thans het bewegelijke, drukke, eenigszins vulgaire en zeer genivelleerde leven der hoofdstad medeleven, kunnen ons moeilijk voorstellen welk een klove er gaapt tusschen oud- en nieuw Amsterdam. De stad aan Amstel en IJ, voorspoedig door de resultaten van het cultuurstelsel op Java, gevoelde zich, omstreeks de jaren '40 en volgende, gelukkig in de vormen van het conservatisme. Alles was bedaard en deftig aan haar. Het stadsbestuur ging niet buiten de afgepaste evenredigheden, die aan den gang der stad waren gesteld. Er was nog iets voornaams in haar patriciaat, iets klassiek sierlijks in haar wetenschap, iets bedachtzaams in haar goederenhandel. Er was in alle uitingen van het stedelijk leven zeker ouderwetsch gehalte, zij het dan ook,

dat het hoe langer hoe moeielijker viel, dat gewicht in beweging te brengen. Het eigenaardige en loffelijke kenmerk was wel dit, dat in de koopstad Amsterdam handelsgeluk en geldtrots, alléén en onverzeld, zich nergens op de eerste plaats konden doen gelden. Daarvoor waren traditie en relatiën van vroeger noodig. Het roerige ontbrak, maar ook het rumoerige, lawaaizieke onzer dagen. Voorts bewoog zich geheel het leven in vrij afgesloten maatschappelijke kringen. Het kostte moeite door fortuin of aanhuwelijking van den éénen kring in den anderen te komen: nog meer moeite zich in verscheidene kringen te bewegen of te handhaven. Men zorgde met milde beurs voor de armen, doch zou ten hoogste verbaasd zijn geweest, zoo iemand had durven beweren, dat die armen eenig recht op levensonderhoud of arbeid konden doen gelden: als men onderwijs van stadswege aan de lagere standen liet geven, noemde men zulk een school uitdrukkelijk en officieel een ‘armenschool.’ En wat het politieke leven betrof, de leus bleef nog altijd gelden, dat ‘de Heeren’ het moesten weten. Meer dan op politiek werd gelet op goede zuivere administratie. De financiën moesten in de eerste plaats in orde zijn. Daarom was het type van den staatsman van het Amsterdam dier dagen Floris Adriaan van Hall, de man, die rustig en kalm de anderen liet praten, maar 6 Maart 1844 zijn handteekening kon zetten onder de groote leeningswet, die onze staats-financiën regelde. Het oude Amsterdam was bereid hem op de handen te dragen. Terwijl de zoogenaamde nieuwigheidszoekers met frases goochelden, handelde hij. Zóó dacht men ten minste in de beste kringen van Amsterdam. Voorts werd de toon aangegeven door mannen van een verstandig beleidvol behoud, door een David Jacob van Lennep in het wetenschappelijke, door een van der Oudermeulen, die weldra president der Handelmaatschappij zou worden, door den bankier van der Hoop, die een beursgebouw aan Amsterdam octrooieerde, door Willem Borski, die het huis der ‘Weduwe’ tot het meest benijde huis van Holland maakte, door Ananias Willink, die in de Nederlandsche Bank en elders in de eerste plaats de openbaarheid bestreed. Openbaarheid was slechts een voorwendsel van onbevoegden, om zich te moeien met zaken die hun niet aangingen.

Het was een veelszins achtbare kring van mannen, die het oud-Amsterdamsche leven vertegenwoordigden.

Toch was het reeds voelbaar, dat er iets schemerigs was in den tint, die door hun toedoen over Amsterdam was geworpen. Er werden door hen elementen in bescherming genomen, die afgeleefd waren, ja die der ontbinding nabij zouden zijn.

Zóó ten minste begreep het Gerrit de Clercq, de jonge advocaat, die, na den dood van zijn vader weder in het ouderlijk huis teruggekeerd, de toekomst moedig en frisch onder de oogen zag. Hij zou nu allereerst een weinig tasten en zoeken. Zijn kennis, die hij had opgedaan, was de kennis van een autodidact. Meesters had hij op de academie niet gevolgd. Slechts zijn vrienden, Kneppelhout, Jonckbloet, van Vloten, Isaäc Thooft en anderen, hadden invloed op hem gehad. Hij moest tot zijn leedwezen bekennen (wanneer hij zelf-onderzoek aanwendde), dat zijn hoofd verre van gestoffeerd was met speciale rechtsbegrippen. Hij had als een bij overal honig uit zoeken te garen. Een goed toegerust advocaat was hij zeker niet. Jurist mocht hij zich niet noemen, noch had hij daartoe aanleg of neiging. Maar hij had over de publieke zaak dadelijk zijn eigen zelfstandige begrippen. Al viel het niet te ontkennen, dat hij in zijn optreden, in zijn omgang, in zijn smaak aristocratische manieren en neigingen had, zoo was er onder de jonge opkomende mannen niemand, die meer democratische doeleinden najoeg. Hij zou de oud-Amsterdammers overtuigen, dat zij tot hun eigen schade hun gedachtenkring veel te spoedig sloten, dat de gevolgen van hun uitsluitend huiselijke richting verlammend en verdoovend op hun volksleven werkten. Hij zou hun doen gevoelen, dat er wat frissche lucht door hun regenten-kamers moest stroomen, dat de vensters wijd moesten worden opengezet. Hij zou hun aantoonen, dat er wolken aan den horizont zich samenpakten, waarvan zij zelfs niet hadden gedroomd: dat er begeerten en hartstochten onder de volken woelden, waarvan zij geen begrip zelfs hadden. Hij wilde voor zijn stad wat schuring en wrijving. Hij zou in één woord den strijd gaan aanbinden met de conservatieven van Amsterdam.

Daarvoor vormde hij zich; en aardig is het - wanneer men in zijn aanteekeningen bladert, - met hoeveel consequentie alles ten behoeve van die taak door hem werd nagejaagd. Om invloed naderhand uit te oefenen, moet men omgang met anderen hebben en in kleine uitgelezen kringen beteekenis en klem verwerven: de Clercq liet niet na in

een der beste jonge coterieën of societeiten zich te doen inschrijven: hij deed eenige moeite ‘zich die rijke jongelieden, ofschoon de meesten hem weinig sympathie inboezemden, te vriend te houden, wijl ze ten deele Amsterdamsche *lions* vertegenwoordigden, zij het dan ook in bleeke copie.’ Hij zocht hun gezelligheid, was soms uitgelaten vroolijk met hen allen, leende hun zijn vernuft, en deinsde niet terug voor hun ‘maddening cup.’ - Voorts moest hij kunnen spreken. Hij had van natuur een buigzaam schoon orgaan, een rijke woordenkeus, een gave van steeds het juiste woord te gebruiken. Dit alles vereischte slechts meer oefening. Daarvoor versmaadde hij zelfs niet de rederijkers van die dagen, al joeg het personeel dier kamerś, dat allengs beneden het peil der middelmaat ging vallen, hem op de vlucht. Want nog meer dan de mediocriteit ergerde hem weldra bij al die heeren het ‘*sibi-placere*’ (het zelf-behagen) en hij liet dus deze bijeenkomsten, die anders nog eens gelegenheid gaven om iets van Vondel of Bilderdijk van buiten te leeren, langzamerhand varen. Hij vergenoegde zich er mede, thuis hardop te vertalen, wat hij in vreemde talen las en kreeg zoo de gewoonte om altijd het rechte woord te vinden. - Doch het voornaamste was voor het oogenblik dat hij kon schrijven. Hij was zich zelf nog niet bewust, dat hij die gave bezat, zooals weinigen van zijn studiegenooten. Hij klaagde nog wel eens, dat het stellen hem moeilijk viel, dat alles niet genoeg ‘aus einem Gusze’ bij hem vloeide. Wij zijn geneigd hier aan eenige overdrijving te denken, of liever aan de omstandigheid, dat zijn fijnbewerktuigd brein nog niet tevreden was met de vlugheid der boden van zijn eigen gedachte. Doch, hoe dan ook, hij gaf niet toe aan zelf-voldaanheid. Wat hem bovenal tegenstond was het fletse Hollandsch, dat in zijn tijd werd geschreven. Ten einde dat te kunnen kruiden, legde hij zich toe op een eenigszins grondige taalstudie en een beoefening der oud-Hollandsche letterkunde. Tot in de Nibelungen zocht hij naar eigenaardige krachtige uitdrukkingen. Hij rustte niet, voordat hij meester was van een kleurrijken stijl, tot hij voor alle schakeeringen het passende woord dadelijk beschikbaar had. Ten einde zich verder te prikkelen, sloeg hij dag en nacht de bladen om der pamfletten van Paul Louis Courrier. En toen hij zijn doel meende bereikt te hebben, begon hij den kamp.

De tribune, die hem werd aangeboden, was het tijdschrift

‘de Gids.’ Hij had in het jaar 1844 reeds een enkel ongeteekend artikel in dat tijdschrift doen plaatsen: een kritiek op het Studentenleven van Klikspaan. De opgang daarvan had zijn verwachting verre overtroffen. Hij had het bovenal als stijloefening geschreven, en de stijl bleek inderdaad uitermate bekoorlijk, bevallig en keurig te zijn. Het pleidooi, dat een universiteit liefst in een groote stad (grande ville) moest geplaatst zijn, zou elk Amsterdammer thans nog verkwikken, en overigens vloeide het artikel over van herinneringen uit den eigen studententijd en van wenken, hoe de academies en de professoren vrij wat meer nut zouden kunnen doen. Een tweede artikel zou aan de redactie door hem worden toegezonden, toen hij, in den loop van Februari 1845, een ochtendbezoek van Potgieter ontving, die hem aanbood in de redactie van ‘de Gids’ de plaats, die mr. W.J.C. van Hasselt dáár (in de rechtsgeleerde en politieke wetenschappen) had opengelaten, in te nemen. Hij nam het voorstel aan, en zou voortaan de vaste redactie-vergaderingen (op den eersten Woensdag der maand) bijwonen, en de richting van het tijdschrift helpen bepalen.

Hij ging nu van uit dat bolwerk het conservatisme te lijf. In tweeërlei richting, op staatkundig en op economisch of sociaal terrein, zou hij den kamp aanbinden.

Allereerst op politiek terrein. Het ongeteekende stuk, dat in het begin van 1845 in ‘de Gids’ verscheen en dat tot titel voerde: ‘Een voorstel ter Grondwetsherziening’, zou den aanval openen. Het was een duidelijke uiteenzetting van het ontwerp van Grondwetsherziening, dat door de zoogenoemde negenmannen (Thorbecke, Luzac, van Dam van Isselt, van Rechteren, de Kempenaer, Storm, Wichers, van Heemstra en (later) Anemaet) op 9 December 1844 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal was aangeboden. Bij elke financieele wet was tot nu toe de herziening der constitutie ter sprake gekomen, tot eindelijk het groote vraagstuk der prioriteit van staatkundige of financieele hervorming, door de leeningswet van Maart 1844, midden in de Wetgevende Vergadering was geworpen. Toen ter tijde had van Hall, door zijn handig manoeuvreeren, den voorrang der financieele hervorming weten door te drijven, en, gesteund door de behoudende krachten, vooral ook van Amsterdam, de politieke questie op den achtergrond geschoven. Tegenover dat beleid stonden Thorbecke en zijn vrienden op,

en de Clercq ging nu aan zijne landgenooten aanwijzen, dat niet van Hall maar Thorbecke de man der toekomst was. Het betoog is hoofdzakelijk een bewijsvoering, dat alléén rechtstreeksche verkiezingen (en niet de bestaande indirecte) veerkracht aan de Nederlandsche politiek en dus aan den staat kunnen geven. De doffe slaperigheid zal dan alleen ophouden en nieuw leven zal kunnen gewekt worden. In een goede bladzijde schetste hij dezen overgang aldus:

> ‘Over het gemis van den publieken geest, van de belangstelling in de algemeene zaak ten onzent, is maar één gevoelen. Men zoeke de oorzaak niet in eene vooronderstelling, beleedigend voor ons volkskarakter; men vindt de verklaring voldoende in ons kiesstelsel. Zoolang men den burger allen invloed op den gang der staatszaken ontzegt, zal men ook vergeefs een spoor van belangstelling in die zaken bij hem zoeken. Een enkel individu moge met een nauwlettend oog den loop onzer staatkundige aangelegenheden gadeslaan: de man der wetenschap moge met geoefenden blik den vooruitgang of teruggang van onzen konstitutioneelen toestand volgen: de meerderheid is wars van elke bespiegeling, die tot geen werkelijk doel leidt, zij wil van hare beschouwingen vruchten zien. Hoe de natie over hare vertegenwoordiging denkt, leere men uit de onverschilligheid, waarmede de beraadslagingen der Staten-Generaal ter hand genomen worden, waar zij over andere dan finantieele wetsontwerpen - welker lot ons daarenboven meer als fondshouders dan als burgers ter harte gaat - loopen. Welk belang men in zijn vermeend stem- of kiesrecht stelt, blijke uit de onverschilligheid waarmeê men beiden ongebruikt laat. Een kiezer te kiezen of eene ledige plaats aan te vullen in een raad, wiens leden levenslang zitting houden! De wijze, waarop men zich aan het een en ander onttrekt, bewijst, hoe de publieke opinie overtuigd is van de nietigheid dier vergunning, den stemgerechtigden burger als een aalmoes toegeworpen door eene Grondwet, wier filtreerend kiesstelsel hem zijne wezenlijke rechten meer nog ontgoochelt dan ontneemt. Voer morgen de rechtstreeksche verkiezingen in en ge zult bij de natie een staatkundig belang hebben in het leven geroepen. Wat voorwerp van bespiegeling was voor enkelen, zal wezenlijkheid voor allen geworden zijn. Men zal zich vereenigen om dezen of genen, met wiens beginselen men instemt, wiens karakter men eerbiedigt, ter volksvertegenwoordiging te zenden; het oog der kiezers zal den gekozene in de vergadering volgen: de ontwerpen waarover hij zijne stem uitbrengt, de belangen waarover hij het woord voert, zullen in de belangstelling deelen, die men voor zijn persoon

koestert; ge zult plotseling leven gewekt hebben, waar vroeger alles in den slaap der onverschilligheid nederlag'.

Eigenaardig in den geest van de Clercq is het tevens, dat hij van zulk een herleving van den politieken geest ook een nieuwe bezieling van het journalisme verwacht. Het was toch een feit, dat onze periodieke drukpers de aandacht der natie even weinig wekte als zij die verdiende. 'Onnoozel of erger, wie zich daarover verheuge en verachtelijk van dagbladen of dagbladschrijvers spreke!' roept hij uit. Neen, het leven der natie heeft behoefte aan een goede journalistiek en die zal er komen tegelijk met het politiek leven. Het kwam er maar op aan, dat politieke leven te doen ontwaken. - Dit was het eerste opstel van zijn hand, dat in die dagen de opmerkzaamheid zeer bezig hield. Men giste overal naar den auteur. Door enkelen werd het opstel aan de Kempenaer zelven toegeschreven. Dat laatste is voor hem, die den gezwollen ouderwetschen stijl van dien de Kempenaer kent, onverklaarbaar; toch gaf het artikel, niettegenstaande enkele goede fragmenten van zijn stijl, nog niet den vollen maatstaf voor wat de Clercq als politiek schrijver kon volstaan. Het was goed, doch nog niet uitnemend.

In een tweede artikel werd die hoogte eerst door de Clercq bereikt. Het is de bekende studie over de Belgische omwenteling, die in 'de Gids' van het jaar 1847 verscheen. In dat meer breede stuk (het telt ongeveer 150 bladzijden van 'de Gids') komen de fijne en scherpe kanten van de Clercq's talent goed uit. Het is koel en toch wegsleepend geschreven. Schijnbaar is het niets dan een analyse van een ingewikkeld probleem: doch inderdaad is het een anatomische les, en wel een doorgaande les aan het adres der behoudsmannen in ons vaderland. In een geestige puntige inleiding worden enkele typen van een verouderd geslacht en van verouderde denkwijzen even geschetst en gepersifleerd, om dadelijk tot het onderwerp van zijn betoog te komen. Dat onderwerp is de conscientieuse vraag, die alle Nederlanders zich moeten stellen, of de Belgen geen goede gronden hadden voor hun afscheiding, of niet veel van de schimpredenen, die men tegen die Belgen zoo kwistig slingerde, inderdaad wezen op eigen fouten van koning en volk. Wanneer men na zulk een onderzoek ontwaard had, dat de Belgische

dagbladschrijvers van 1829 bekwame staatsmannen, de ‘heethoofden’ van 1830 kundige administrateurs, de ‘verraders’ achtingswaardige bewindvoerders geworden waren; wanneer men bespeurd had, dat beschaving en welvaart ook zonder het *vaderlijk* bestuur van koning Willem voor België mogelijk zouden zijn; wanneer men vooral gezien had, dat de ‘toomelooze’ vrijheid, waarvoor men bij voorbaat bezorgd was geweest, zonder wanorde en burgeroorlog mogelijk was; dan zou men zich weten te vrijwaren voor het verwijt, dat men in de jaren, die ons van het Brusselsch oproer scheiden, niets geleerd en niets vergeten had.

Met het oog op het België, zooals het zich in vijftien jaren had ontwikkeld, wordt nu de gansche geschiedenis van de scheiding nagegaan; worden al de fouten der weifelende en later zoo stijfhoofdige behoudspolitiek van Willem I blootgelegd; worden alle staatkundige roerselen en elementen besproken en een hoofdstuk ‘politieke geschiedenis’ geschreven, zooals in ons land nog zeldzaam was gesteld. Het is eenvoudig en in zijn eenvoud aangrijpend. De lijnen van het betoog worden zoo standvastig en stevig vastgehouden, dat er geen ontkomen aan de eens bewezen premissen mogelijk is. Het stuk had een groot succes. Het deed twijfelen aan de Nederlandsche zelfgenoegzaamheid en aan den vaderlandschen eigenwaan. Juist omdat het geheele artikel een doorloopend betoog is, valt het moeilijk daaruit als proeve een enkele bladzijde over te schrijven. Wij wijzen echter - om den stijl te doen waardeeren - op het eindoordeel, dat de schrijver over koning Willem I velt:

> ‘Wij willen liever het harde oordeel, dat ons over de lippen mogt komen, weerhouden. Er is meer weemoed dan bitterheid in ons, wanneer wij de heilspellende uitzigten van 1815 naast de bittere uitkomst toetsen, wanneer wij den vorst, wiens hart van zoo hooge verwachtingen zwol, toen hij na lange jaren zwervens voor het eerst weder dien erfgrond zijner vaderen betrad, aan het einde zijner loopbaan den grond op nieuw voor eene willige ballingschap zien verruilen, en een leven, waarop eenmaal de hoop eener geheele natie gebouwd was, in den vreemde, te midden der algemeene onverschilligheid, zien eindigen. Zoo Nederland in die vijfentwintig jaren zijne schoonste illusiën verstoord, zijne schitterende uitzigten verijdeld, zijne nieuw herboren jeugd tot voorbarige veroudering zag wegkrimpen; ook de vorst, die de eene helft zijner onderdanen tegen zich zag opstaan en bij de andere allengs tot den laatsten

sprank der geestdrift, waarmede hij eenmaal was ingehaald, zag wegsterven, heeft eene treurige ervaring gekend, en zijn deel aan de bittere teleurstelling gehad. Slechts dit eischen wij, dat de historische waarheid aan geene karakterlooze plooizucht worde opgeofferd; en geen gedienstig lofredenaar door een willekeurig spel met licht en schaduw eene vergoelijkende vrijspraak zoeke te verwerven, waar de geschiedenis zelve onherroepelijk gevonnisd heeft.'

En naast dat oordeel over den koning legge men de schoone lofrede die de Clercq aan van Hogendorp wijdt:

'Hoe verklaarbaarder en meêslepender intusschen de nationale opwinding was, te meer eerbied vordert de helderheid van hoofd en vastheid van karakter dergenen, wier blik te midden der algemeene bedwelming onbeneveld, wier overtuiging trots de koortsige trilling der openbare meening ongeschokt bleef. Voorzeker, ook in die dagen heeft het aan de zoodanigen niet ontbroken. Onder die allen echter dringt zich vooral ééne gestalte gebiedend en eerbiedwekkend aan den beschouwer op; één man vooral is het, wiens houding ook zijne tegenstanders achting afdwong, maar vooral bij dengene bewondering wekt, die in kalmer dagen bij het licht der ervaring de waarheid leerde bevroeden van wat zijn heldere blik reeds te midden van den storm waarnam en erkende. De man wien in vroeger dagen Neêrlands grootste redenaar "een karakter" toekende, "gelijkende naar dat der Romeinen, uit de schoone tijden der Republiek", verloochende ook later de onwrikbaarheid van overtuiging niet, welke hem die schoone lofspraak verworven had, en zoo hij in de dagen van Nederlands overheersching getoond had niet voor den dreigenden blik eens dwingelands te sidderen, thans bleek hij even onverzettelijk tegenover de opwinding zijner medeburgers. Gijsbert Karel van Hogendorp was een der grondvesters geweest van den Nederlandschen staat. De Grondwet, waardoor die staat beheerscht werd, was grootendeels zijn werk, door hem met de geloofsvastheid eens zieners voor de toekomst van het herstelde Nederland in hetzelfde tijdperk ontworpen, waarin Napoleon van stap tot stap de wereldmonarchie scheen te naderen. Zoo iemand, hij zeker moest aan den staat, welks herstelling hij bewerkt, aan het vorstenhuis, welks terugroeping hij voorbereid had, gehecht zijn. Maar had die gehechtheid hem niet verhinderd steeds, zoo in 's lands vergaderzaal als daar buiten, luide zijne stem te verheffen tegen de afwijkingen van de zuivere beginselen van staatkunde en volkshuishoudkunde, welke hij zich onder zijne oogen zag vermenigvuldigen, zij was ook nu voor zijn onafhankelijk karakter geen

hinderpaal, maar een spoorslag, om in eene reeks van vlugschriften de ware beginselen te handhaven tegenover het eenzijdige vonnis, door de natie over de Belgische omwenteling uitgesproken, en in de onpartijdige ontwikkeling van den werkelijken stand der zaken den grond te vinden, om ook voor de afgescheidene en zelfstandig gevestigde Noordelijke helft des Rijks die verbetering van staatsinstellingen, die uitbreiding van volksregten en vrijheden te vragen, welker gemis zoo krachtdadig tot de voorbereiding en mogelijkmaking van den Belgischen opstand had medegewerkt.'

Het stuk is vol van vernuftige toespelingen, van fijne vingerwijzingen, van stellingen, die soms aan de vogelvlugge wenken van de Retz herinneren. Doch daarenboven is het zulk een gezond stuk, vol ware staatkundige levenswijsheid. Wanneer wij bedenken, dat bijna veertig jaren zijn verloopen, sinds het werd geschreven, dan komen ons sommige voorspellingen over de verhouding der catholieke en liberale partij in België uiterst merkwaardig voor. Wij prijzen eindelijk den scherpen blik, die geheel de beteekenis zag van de Vlaamsche beweging in een tijd, toen men de Vlaamsche taal slechts een veld waande voor het bloemenspel van scherts en rijm. Uit dat oogpunt nemen wij de vrijheid nog deze bladzijde over te nemen:

'Dat in een democratisch land als België, waar alle rigtingen zich ongestoord ontwikkelen kunnen, waar elk belang vroeg of laat aan het woord komt, de Vlaamsche beweging op het einde moet zegevieren, behoeft bijna geen betoog. De eischen van hare leiders zijn te billijk, om in den boezem der twee en een halve millioen Vlamingen, die de grootere helft der Belgische bevolking uitmaken, geen ingang te vinden. Op den duur zullen ook de hoogere klassen in Vlaanderen, die thans, aan het Fransch gewend en daarin bedreven, hunne moedertaal hoogstens als een idioom voor het dagelijksch gebruik bezigen, der volksstem, die zich rondom hen verheft, geen weêrstand kunnen bieden; en wanneer eenmaal het Vlaamsch element in den Belgischen staat den rang zal hebben ingenomen, waarop het regt heeft, wie kan voorspellen welk eene geheel andere gedaante dan door het land, dat ons thans zoo na en toch zoo verre ligt en in zoo veler oog slechts een Fransche voorpost is, zal worden aangenomen. Voorwaar, zoo er iets is, dat ons met weemoed op de in 1830 bewerkstelligde scheiding doet terugzien, het is die Vlaamsche beweging, die ons in korten tijd elkander zooveel nader gebragt en welligt in weinige jaren een band geknoopt zoude hebben, door geene staatkundige oneenigheid, door geene misslagen der regering

> verbreekbaar. Tot welk eene krachtige vereenigde nationaliteit hadden zich de beide Nederlandsche bevolkingen kunnen verheffen! Werd echter dat uitzigt in de geboorte verstoord, het zij ons geen vrijbrief, om de ontwikkeling van het volksleven in Vlaanderen met een onverschillig oog aan te zien. Het blijft altijd de zaak van onze nationaliteit, die daar op het spel staat. In onze dagen van vrije ontwikkeling, bij het verdwijnen der afstanden, die vroeger naauwverwante natiën scheidden, worden staatkundige grenspalen hoe langer hoe minder beletselen voor intellectueele gemeenschap. Voor het leven en de bewegingen des geestes is nu reeds de volkenkaart belangrijker dan de statenkaart, en die volkenkaart kent geen streep tusschen Staats- en Belgisch Vlaanderen, tusschen Noord-Braband en Antwerpen. Ook wij hechten aan dien gemeenschappelijken germaanschen grondtrek, die op den bodem van het volksleven van alle Hoog- en Nederduitsche natiën aanwezig is; maar ook de verwantschap der volkeren heeft hare graden; wie kan het ontkennen dat onze zuidelijke naburen, wier taal aan de onze bijna volkomen gelijkvormig is, wier geschiedenis zoo naauw met de onze verbonden is, ons de naaste zijn?'

De politieke studiën, die de Clercq aldus ten beste had gegeven, werden in den jaargang van 'de Gids' van het jaar 1848 gevolgd door twee pikante schetsen, beide handelende over de 'vlugschriften van den dag.' Koning Willem II had nu werkelijk de grondwetsherziening toegestaan, maar tegen de eischen en verlangens der liberalen werden nog allerlei bedenkingen van alle kanten geformuleerd. Den diepsten indruk maakten de brochures van de Bosch Kemper en van Vreede, en het was ter bestrijding van die twee gelegenheids-geschriften dat de Clercq zich aangordde.

Allereerst werd met de Bosch Kemper afgerekend, waar deze volgens de Clercq een onvindbaren middenterm zocht tusschen den absoluten en den representatieven regeeringsvorm. Zoo ten minste duidde hij den strijd aan, dien de Bosch Kemper bleef voeren tegen de rechtstreeksche verkiezingen. Volle waardeering werd den persoon gebracht, maar zeldzaam hard zijn streven veroordeeld. Hij teekende toch zijn portret op de volgende wijze:

> 'In de rij der Nederlandsche publicisten bekleedt de heer de Bosch Kemper eene eervolle plaats. Drager van een naam, teregt bij elk Nederlander in eere en achting gehouden, heeft hij den rang weten te handhaven, hem door eene zoo eervolle nalatenschap

aangewezen. Zoo onbaatzuchtige vaderlandsliefde, onafhankelijkheid van karakter en onkreukbare vastheid van beginselen, aan wakkeren ijver gepaard en door degelijke wetenschap gesteund, titels zijn, die ook der tegenpartij eerbied en hulde afvergen, hij heeft zich die in hooge mate verworven. Misschien zelfs behooren die verdiensten te hooger gewaardeerd te worden, naarmate de pogingen van den heer Kemper minder ondersteuning, zijn denkwijze minder sympathie, zijn stelsel minder aanhangers gevonden heeft. Immers de schrijver van den “Tijdgenoot” moge in het voorberigt zijner laatste brochure verzekeren, “dat zijn geschrift de goedkeuring van velen heeft weggedragen,” hij ontveinst zich niet, dat die goedkeuring, verdiend als zij was, meer de volharding, aan de ontwikkeling en handhaving van zijn stelsel besteed, dan dat stelsel zelf gold. Weerzin toch als de openbaring zijner denkbeelden wekken moest bij die schare van behouders, gewoon in elken voorslag tot hervorming eene poging tot omverwerping, in elke gisping eene beleediging, in elken raad eene aanmatiging te zien: die denkbeelden vonden bij de groote meerderheid der vrijzinnige partij billijker, maar geen gunstiger beoordeeling. Tusschen behoud en vooruitgang in, van beide legerplaatsen gelijkelijk verwijderd, aan beider aanvallen blootgesteld, heeft zich de heer Kemper eene eervolle, maar geïsoleerde stelling verworven. Jarenlang heeft hij vruchteloos gepoogd de partij der onbewegelijkheid eene enkele schrede vooruit te doen gaan; - thans, nu de adem der hervorming nog naauw het staatszeil doet zwellen, ziet hij zich reeds vooruitgestreefd, overvleugeld en achtergelaten’.

En die overvleugeling werd door de Clercq op alle wijzen in de hand geholpen. Straks keert hij zich vooral tegen Vreede en diens groepeering van feiten, die hij eigenaardig bij een of andere cijfergroepeering vergelijkt. Tegen hen beiden doet hij een beroep op de toekomst. Zij schijnen volgens hem niet te begrijpen, dat onze eeuw de eeuw der democratie wordt. ‘De Democratie - zoo zegt hij - is het feit bij uitstekendheid der nieuwere geschiedenis, dat overal met gebiedende noodzakelijkheid in het leven treedt; wie dat ééne hoofdfeit veronachtzaamt, dien baat de nauwkeurige kennis der kleinere ondergeschikte feiten niet.’

De Clercq geniet zichtbaar bij het schrijven van die korte opstellen. Zij erlangen een levendigheid en een gloed, die alleen een Groen van Prinsterer aan zijn betoogen wist te geven. Het waren werkelijke politieke vlugschriften, zooals onze Engelsche

of Fransche naburen die kennen. De Clercq was van zulke pamfletten een groot bewonderaar. Trouwens in datzelfde opstel over de Bosch Kemper komt deze fraaie lofrede van het staatkundig vlugschrift voor:

> ‘Vlugtig als zijn leven wezen moge, het heeft toch boven het dagbladsartikel menig voordeel. De dagteekening van het journaal verraadt reeds met onverbiddelijke gestrengheid de snelle veroudering van den inhoud, terwijl de gelijktijdige brochure, zoo lang slechts de omstandigheden dezelfde blijven, haar waas van verschheid bewaart. Wat meer zegt: terwijl de stroom des tijds al het vernuft, al den geest, al de wetenschap, zoo vaak aan de zamenstelling van het dagblad gespild, in zijne onverbiddelijke vaart voor immer meêvoert, gelukt het somwijlen een dier schijnbaar zoo vlugtige blaadjes, wier ligte drommen de gesloten gelederen der dagbladen omzwermen, aan het bijna onvermijdelijke verderf te ontsnappen, de schijnbaar duurzaamste voortbrengselen van wetenschap of letterkunde te overleven, en voor eene verwijderde toekomst de herinnering aan de dwalingen en hartstogten van den dag in hare volle frischheid te bewaren. De “letters of Junius” behooren reeds lang tot de “standardworks” der Engelsche letterkunde, en het is de vraag, of vele der gevierde voortbrengselen van de romantiek der restauratie met de pamfletten van Courier in duurzaamheid zullen wedijveren’.

Met zulke middelen en in zulke vormen bestookte de Clercq op politiek terrein de behoudspartij zijner dagen: zien wij thans wat hij op economisch en sociaal terrein ging uitwerken.

Het was op de Maatschappij en niet op den Staat, dat hij hier den blik ging richten.

Maar zonderling: de behouders, tegen wie hij hier zijn aanvallen min of meer gestreng richtte, waren ditmaal de liberalen zelven. Opgevoed en ontwikkeld in de lessen der Engelsche en Fransche staathuishoudkunde, kenden zij slechts één leuze, slechts één beginsel: ‘laissez faire, laissez aller.’ En de Clercq ontveinsde zich niet het éénzijdige, het beperkte, dat er in dit uitsluitend negatieve denkbeeld lag. Hij voor zich was overtuigd, dat in den chaos van belangen, die in de maatschappij tegen elkander woelden, er wel degelijk sprake kon zijn van zekere positieve leiding en mogelijke verzoening. Het individualisme, tot zijn uiterste gevolgtrekkingen doorgevoerd, kon naar zijn inzien onmogelijk het tooverwoord der toekomst zijn.

Met een machtigen greep in die moeilijke stoffe der maatschappelijke verhoudingen en belangen wilde hij zijn landgenooten er op wijzen, dat er andere dingen op aarde waren, dan waarmede hun kalme gemoedsstemming zich tot nu toe bezig hield: hij schreef in ‘de Gids’ van 1846 zijn beroemde stukken over Louis Blanc.

Het is een schitterende sociale studie: te opmerkelijker, omdat niemand in ons land zich met zulk een onderwerp in die dagen bezig hield. Hier op dit gebied der sociale vragen was de enkele leuze: ignoreeren. En toch ging de maatschappij niet den weg van harmonische ontwikkeling op. Wel waren de toestanden in ons eigen land kalm, maar Frankrijk en Engeland leverden voorbeelden te over, dat inderdaad op het breede veld der maatschappij de schaduwen neêrstreken. Het ging niet aan, zich hier in den mantel van het behoud te wikkelen. De vormen der maatschappij, waarop men nu den stempel van het behoud zou willen drukken, waren inderdaad zelven - zoo redeneerde hij - de vrucht van onvermoeide en gedurige hervorming. Er moest protest ingediend worden tegen de onverschilligheid, welke men zoo gereedelijk aan den dag legde jegens elke theorie, die de bestaande ordening slechts eenigermate aantastte. Misschien waren - zoo uitte hij zich verder - de overdrevenste utopieën minder belachelijk dan de blinde goedgeloovigheid dergenen, die meenden, dat onze maatschappelijke instellingen de uiterste grenzen der volmaaktheid genaderd waren, en dat alle volgende geslachten zich van zelve en gereedelijk in onze maatschappelijke vormen zouden voegen. Het scherpst verwijt verdiende wellicht juist het optimisme dergenen, die het er voor hielden, ‘que tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles’, zoodra slechts hun disch wel voorzien of hun eigen leger zacht gespreid was.

Van zulk een standpunt uitgaande, wilde de Clercq de twee begrippen, waarmede een nieuwe sociale school opkwam, de begrippen van arbeids-organisatie en arbeids-associatie, aan een gezet onderzoek onderwerpen. Ook bij dat onderzoek spaarde hij zijn tegenstanders niet. De liberalen zouden zich beklagen, en later zijn streven zoeken te vergoelijken, niet bedenkende, dat de Clercq toch eigenlijk nog meer de banieren der democratie volgde, dan wel het streng-geteekende vaandel van het zuiver liberalisme omhoog hief. Er was hier scheiding tusschen de

Clercq en de liberalen van vóór het jaar 1848: een tweespalt, die met opzet eenigszins zou worden weggeredeneerd, omdat de liberale politieke worsteling in ons land alle krachten noodig had, maar die toch feitelijk zou blijven bestaan. De toekomst zou leeren, wie hier het scherpst zag.

Daar zijn in die studie over Louis Blanc drie punten, die ons tegenwoordig - nu weder veertig jaren zijn verloopen - zeer bepaald treffen, omdat zij een bewijs zijn van de onbevangenheid en frischheid, waarmede de Clercq op de teekenen des tijds de aandacht vestigde.

Het is vooreerst de bekentenis en de opmerking, dat, naar zijn inzien, de klove tusschen economisten en socialisten een kennelijke strekking had om zich aan te vullen, en dat de afstand, die beiden scheidde, zou beginnen te verminderen. De heftige voorstanders van het *laissez faire* zouden, naar zijn inzien, van de absolute toepassing hunner theorieën zelven eenigszins huiverig worden, wanneer zij getuigen werden van den vernielenden en moorddadigen invloed der onbeperkte concurrentie, van de wrange gevolgen der onbelemmerde ontwikkeling van het individualisme. De Clercq gaat dit eenigszins scherp aanwijzen, verduidelijkt dan hoe, naar zijn meening, hier sprake kan zijn van het intreden en ingrijpen van den staat in de maatschappij, die gewichtige vraag der toekomst. Hij komt op dat punt voor zijn lezers telkens terug, te breed en te duidelijk reeds voor ons, die tijdgenooten zijn geweest van het ontstaan van het katheder-socialisme in Duitschland, en van de edele pogingen van Kingsley en van Maurice in Engeland. - Dan verrast ons (in de tweede plaats) het betoog, dat de arbeidsloonen altijd in onze moderne productie de strekking moeten hebben om te dalen, en dat zij uit den aard der zaak tot een uiterste grens worden gedreven. Die grens nu is volgens hem gelegen in het strikt noodzakelijke levensonderhoud van den arbeider, en deze grens wordt dan ook weldra de lijn, tot welke ‘niet de hardheid van den ondernemer, maar eene onvermijdelijke noodzakelijkheid’ het loon van dan arbeider beperkt. Ook hier behoeven wij slechts aan te stippen en den naam van Lasalle te noemen, om duidelijk te doen gevoelen, dat ook de Clercq diens metalen wet in al haar gevolgtrekkingen begreep. - Eindelijk was bepaald voor ons land nieuw de vingerwijzing, dat onder onze zoo effene maatschappij

een afgrond van ellende en hartstocht zich opende, waarin wij, als wij onze taak waarachtig begrepen, moedig de blikken moesten dompelen. Inderdaad woelde, volgens de Clercq, op den bodem onzer beschaafde wereld een partij, wier pogingen den ondergang van maatschappij en beschaving beiden bedoelde. Het probleem der sociale wetenschap was nu dat woelen te doen ophouden, dien aanslag te vóórkomen. Het lot der toekomst hing volgens hem inderdaad af van de oplossing der vraag, hoe zich het behoud van den persoonlijken eigendom - en zonder dezen laat op den duur geen maatschappij zich denken - liet vereenigen met de opheffing van het leed der mindere klassen en de vrije ontwikkeling van het beginsel der volstrekte gelijkheid.

Daarom was een studie over Louis Blanc - al spaarde hij geen kritiek op diens voorstellen - gerechtvaardigd. Hij resumeerde zijn uitéénzetting in de volgende bladzijde, die ook nu nog haar gewicht heeft:

> ‘Het belang der ontwerpen van Louis Blanc ligt vooral in de omstandigheden zelven, waardoor zij in het leven zijn geroepen, in 2den tijdgeest, waarvan zij getuigen. Wij hebben bij den aanvang dezer artikelen den toestand der maatschappij geschetst, zoo als zij ons niet slechts door de socialisten, maar door haast allen, die eenen ernstigen blik op haar geworpen hebben, geschilderd wordt. Het gevaar, waaraan ons die toestand vroeg of laat blootstelt, hare onhoudbaarheid op den langen duur wordt meer of min helder overal gevoeld. Van dat gevoel zijn niet slechts de uitboezemingen van de dichters en redenaars der socialistische school, maar ook de verschillende stelsels, waarvan wij in deze bladzijden gewaagden, de vrucht. Met onwil hebben de mannen van praktischen zin vaak het oor afgewend van die heftige en onbestemde aanvallen op de bestaande maatschappij, die bij hunne bloot ontkennende rigting geen enkelen uitweg aanboden ter genezing der kwaal, welke zij schilderden. Saint-Simon, Fourier en Owen zijn verder gegaan. Niet tevreden de zuilen der maatschappij door hunne heftige aanvallen aan het waggelen gebragt te hebben, hebben zij niet slechts tot een nieuwen bouw steenen aangebragt, maar, naar hunne eigene meening, dien bouw zelfs voltooid. Doch slechts weinigen waagden het, de oude woning, hoe gebrekkig zij zijn mogt, ja, schoon enkelen hare spoedige instorting vreesden, te verlaten voor het sierlijk opgetrokken tooverpaleis, waarvan men voorzag dat het bij de eerste aanraking ineen zou vallen. Geene

nieuwe maatschappij kan op de puinhoopen der oude worden opgerigt: elke verbetering moet eene trapsgewijze zijn: in het bestaande zelve moeten de kiemen eener aanstaande hervorming gezocht worden. De socialistische school heeft die waarheid leeren inzien, zij is van de absolute theoriën, door hare stichters ontwikkeld, allengs afgeweken en Louis Blanc heeft haar laatste woord thans gezegd. Dat woord houdt inderdaad het beginsel in, dat ten grondslag aan elke volgende hervorming strekken moet: regeling van arbeid, vereeniging der thans strijdende belangen van arbeid en kapitaal. Misschien zelfs ligt de eenige weg, om op eene vreedzame wijze tot de oplossing der gewigtige vraag te geraken, in het middel door Louis Blanc aangegeven, de vernietiging der concurrentie door de concurrentie zelve. Als voorstander dier beginselen verdient hij inderdaad, hoe hij dan ook in de toepassing op enkele punten gedwaald moge hebben, onze hoogste belangstelling. De tegenwoordige regeringloosheid der industrie leidt van zelve tot eene overheersching, zoowel van den arbeid als van de kleine kapitalisten, door de eigenaars dier reusachtige kapitalen, welke zich slechts in onzen tijd konden vormen en bewaren. Gaat zij haren natuurlijken gang, dan loopt zij op de concentratie van vermogen, invloed en magt in de handen van enkelen, op onderwerping en onderdrukking der overigen uit. Maar naarmate die gevolgen zich meer verwezenlijken, naar die mate neemt het getal dergenen, die bij het behoud eener zoodanige maatschappelijke orde belang hebben, af, en vormt zich in de maatschappij zelve een kern van haat en vijandschap, waardoor het geheele ligchaam bedreigd wordt. De vrees voor eene geheele vernietiging van wat men den gezeten middelstand pleegt te noemen, voor eene splitsing der geheele maatschappij in armen en in rijken, aan den eenen kant: het dreigende gevaar der verbittering, die de harten der verarmde bevolking begint in te nemen, der communistische woelingen, die men overal begint te ontdekken, aan den anderen kant: wekken de behoefte aan een beginsel, dat verzoenend tusschen de beide uitersten trede en aan de regtmatige eischen der mindere klassen regt doe wedervaren, zonder de geheele bestaande orde van zaken, zonder de rust der maatschappij te bedreigen, zonder regten te schenden, met welker handhaving op den duur alter belangen gemoeid zijn.’

Het was een machtig opstel, ja meer dan dat, een kloeke daad. Zijn vrienden deden wel al hun best, om de beteekenis van het artikel te verzachten, maar de dagbladen dier dagen vingen de echo's op der bekommeringen, van de verschillende kringen in Amsterdam en elders, over die woorden van de Clercq.

Hij zelf wenschte, nu hij het woord had uitgesproken, dat hem in de ziel brandde, als het ware die questie wat te laten rusten. De beschaafde kringen ten onzent moesten zich nog in de vormen der sociale wetenschap indenken. Politiek begrepen zij allengs. Wat de liberalen wilden, wanneer zij met aandrang directe verkiezingen vroegen, wanneer zij een rechtsstaat wilden inrichten, dat werd nu langzamerhand verstaan: de beginselen der liberale school werden gangbare muntstukken. Maar de vraagstukken der sociale leer stonden in een gesloten boek. De Clercq opende het even en liet één bladzijde lezen.

In het jaar 1847 gaf hij over dat onderwerp nog een kleine bijdrage: een vertaling der mededeelingen van Arnold Ruge over de Fransche socialisten; doch overigens bewerkte hij een historisch stuk over Sleeswijk-Holstein, en een alleraardigst bekoorlijk artikel over het verblijf van den duitschen dichter Dingelstedt - wiens optreding als dichter trouwens vroeger een heftig protest tegen staat en maatschappij was geweest - te Scheveningen.

De Clercq was nu in Amsterdam - al was hij niets dan een advocaat zonder zaken, en al gevoelde hij zich wel eens ongelukkig, omdat hij geen vastgeteekenden weg vóór zich zag - een vocaal geworden. In de verschillende kringen en genootschappen der stad Amsterdam deed hij zich gelden. Voorzoover het de liberale politiek betrof, werkte hij ijverig mede als secretaris der Amstelsocieteit, die eerste groote liberale club hier te lande. Om een brandpunt en middelpunt van discussie, een oefenschool voor parlementair debat, te Amsterdam te vestigen, stichtte hij de zoogenaamde Vrijdagsche debatingclub. Maar ook de sociale ader werd niet vergeten. Over de armenbedeeling te Amsterdam schreef hij in ‘de Gids’ van 1848. Vinet's studiën over het socialisme werden gezet overwogen: en juist in zijn Vrijdagsche vereeniging zou hij zijn stellingen over het socialisme verdedigen[1)]. Hij volgde ook hier een vaste lijn. Trouwens in het

1) Opmerkelijk was in de reeks van stellingen die hij 1° October 1847 verdedigde deze: ‘Het socialisme staat geenszins vijandig tegen de staathuishoudkunde over. Het is integendeel eerst door de ontwikkeling dier wetenschap mogelijk geworden, en neemt al de wezenlijke resultaten, door deze verkregen, in zich op. Alleenlijk heeft het socialisme de enge grenzen opgeheven, waarin zich de onderzoekingen en gevolgtrekkingen der staathuishoudkunde beperken, en alzoo voor deze wetenschap zelve een tijdperk van hoogeren bloei en nieuwe ontwikkeling geopend’ Zie overigens over dit onderwerp artikelen van de Clercq in de Amsterdamsche Courant van 19 en 30 Mei 1848 in polemiek met het Handelsblad.

jaar 1845 had hij reeds in het Nut van 't Algemeen een lezing gehouden over het stelsel der Saint-Simonisten.

Zoo bewerkte en bestreed hij het conservatieve Amsterdam dier dagen. Mocht het leven der hoofdstad zelve vrij kleurloos zijn, en door de eentonigheid en eenzelvigheid der deftige vormen soms, als uit reactie, tot verstrooing prikkelen: de Clercq gaf zich ja soms aan de opwinding van het oogenblik over, doch dwong zich toch telkens zijn vrijwillig opgenomen taak weder op te nemen. Slechts wilde hij veelzijdig werken. Hij was niet de man van één school, van één richting. Hij was het omgekeerde van een ‘doctrinair’. Hij wilde niet onder één vaandel geregeld blijven strijden, hij voerde den strijd als in een guerilla-oorlog. Potgieter, die dit laatste van hem getuigde, had dan ook zelfs moeite met hem in de redactie van ‘de Gids.’ Hij kon de Clercq niet aan de oude tradities van zijn tijdschrift wennen. De Clercq wilde ook in ‘de Gids’ geheel en al onafhankelijk blijven, en zou weldra de redacteurs liever vaarwel zeggen.

En terwijl hij zoo arbeidde en studeerde, werkte de tijdgeest nog harder. Plotseling stond in 1848 geheel Europa in brand. In het kalme conservatieve Amsterdam hadden samenscholingen plaats, werden door opgeruide benden de glazen bij de aanzienlijken ingeworpen, joelden en renden dreigende groepen langs de grachten. Er moesten vereenigingen worden gevormd, om de orde te handhaven. Er moesten proclamatiën worden uitgevaardigd, waarbij men verklaarde, dat de koning de wenschen des volks had verhoord, dat ware volksvrienden thans aan het bestuur waren, en *dat deze zich het lot ook van den ambachtsman en van den handwerker zouden aantrekken*. Kortom de conservatieve wereld van Amsterdam trad uit hare voegen.

Het duurde maar een oogenblik: maar dat oogenblik woog. De overprikkeling bedaarde. Straks golfden de wateren weder over de oude bedding. Doch het tempo van den stroom was overal versneld. Er zat in alles meer gang. De grondwet van 1848 zou worden vastgesteld en uitgevoerd. De liberalen kwamen aan het hoofd der regeering. Deze riepen de Clercq, den

guerillla-strijder van zoo even, op in de vaste gelederen en gaven hem een plaats van referendaris in 's-Gravenhage.

Het was in schijn een flinke stap voorwaarts voor de Clercq, dat hij - die toen 26 jaren oud was - een invloedrijke plaats in de regeeringskringen verkreeg. Hij zou enkele beginselen en begrippen, waarvoor hij tot nog toe als vrijwilliger had gestreden, met al de klem van iemand, die een officieelen rang inneemt, kunnen verdedigen en bevorderen. De werkzaamheid aan het ministerie van financiën trok hem bovendien aan. In maatregelen, die handel en nijverheid betroffen, mede te kunnen werken, lag voor hem iets, dat hem zeer toelachte. Van zijn jongsté jeugd af herinnerde hij zich de gesprekken over zulke onderwerpen. Was zijn vader niet secretaris en directeur der Nederlandsche Handelmaatschappij geweest? Had hij zelf niet, op raad van zijn vader, ter verkrijging van zijn doctorstitel te Leiden, een dissertatie geleverd over diezelfde Handelmaatschappij? En waren het niet juist zulke onderwerpen, waarop de toenmalige minister van financiën - de heer van Bosse - juist zijn scherpen en belangstellenden blik ging vestigen? Ook de heer van Bosse kwam uit de handelsstad Amsterdam, en zou mede zijn best doen, om in 's-Gravenhage naast het politieke werk, waaraan Thorbecke en zijn school zich wijdde, een overweging en behandeling der materieele belangen van ons vaderland te bevorderen. Allerlei economische questies kwamen daar aan het departement te berde, om weldra in den vorm van wetsontwerpen gegoten te worden. Er scheen met van Bosse een levenwekkende adem gekomen te zijn over al de onderwerpen, die anders aan de officieele kringen der residentie-stad meer dan vreemd waren. Niet alleen waren de questiën der graanwetten en der suikerwetten aan de orde gesteld: maar de minister was bezig met een hervorming van de accijnsen: hield zijn ambtenaren voortdurend werkzaam met het in orde brengen van nieuwe handelstractaten: bereidde een spoorwegpolitiek voor: was onvermoeid druk met tariefverlagingen en durfde een stouten zet wagen met een maatregel tot opheffing der scheepvaartrechten. In geheel deze omvangrijke stoffe werkte nu de Clercq met de hem eigen vlugheid en scherpzinnigheid mede. Hij was een dienaar dien kloeken en arbeidzamen minister waard. De minister wist wat hij wilde, en de Clercq gaf hem de argu-

menten, die hij noodig had. Zijn lenig en buigzaam talent stelde hem in staat volledig den minister van dienst te zijn. Steeds was hij daarbij bereid, om, wanneer van Bosse het begeerde, de publieke opinie voor te lichten. Het is jammer genoeg, dat de minister zulks niet meer verlangde en hem niet meer daartoe aanzette. Doch het is maar al te waar: zij, die een hoogen rang in de administratie bekleeden, zijn altijd bang, dat hun beste instrumenten (en zóó beschouwen zij inderdaad hun hoofdbeambten) ook ten dienste kunnen staan van anderen. Zij zijn jaloersch op mogelijke andere meesters van hun dienaren, zij betwisten die dienaren allereerst aan het algemeen, aan het publiek. Doch voor zoo hoog en vèrstrekkend een doel, als de opheffing der scheepvaartrechten, kon van Bosse den tegenzin overwinnen, dien hij anders - evenals bijna ieder minister of oud-minister - gevoelt voor den ambtenaar-auteur. Hij vroeg de Clercq een brochure, ten einde de handelswereld voor te lichten. Gelukkige inconsequentie! Weldadige inval! Want het is aan dien wenk van den minister te danken, dat de Clercq nog eens zijn pen opvatte, die hij eigenlijk in Amsterdam had laten liggen. Daar zweefden weder die lichte vogelvlugge gedachten over het papier: daar tintelde weêr het vernuft van vroeger: daar scherpte zich weder het oordeel, om alle tegenwerpingen te ontleden en te vermorzelen: de Clercq schreef zijn in 1850 verschenen lijvige brochure over de ‘Hervorming der Engelsche Scheepvaartwetten’. Hij was in dit onderwerp volkomen thuis. Alle regeeringsstukken over de Nederlandsche wet zijn door hem gesteld, en niemand minder dan Groen van Prinsterer heeft aan de voortreffelijkheid van die officieele stukken - al was hij toen in de oppositie - hulde gebracht[1)]. Maar nimmer heeft een wet in ons land schooner geleidster gehad, dan in het boek van de Clercq haar werd gegeven. De ontwikkeling van het betoog is even scherp, als de vorm bevallig is. De lezer geraakt van-zelf onder de bekooring. Reeds het motto zelf is met zulk een fijn vernuft gekozen. Het was uit de Aeneïs van Virgilius (I. 577) en luidde:

subducite naves
Tros Tyriusque mihi nullo discrimine agetur.

1) Zie Groen's Redevoeringen II, p. 513-532.

Men weet, dat in der tijd een ongeteekend stuk in de Revue des deux Mondes, waarover zeer veel te doen was, alléén daarom - en met volle recht - aan Prévost-Paradol werd toegeschreven, omdat men overtuigd was, dat niemand zulk een keurig citaat aan Lucretius had kunnen ontleenen. Welnu, een klassieke bewijsplaats, zooals thans voor het boekje der scheepvaart-wetten prijkte, had ook door geen andere hand dan van de Clercq kunnen worden aangeboden. Zijn vriend J. Heemskerk Bz. had er misschien ook wel aan kunnen denken, maar de Clercq had boven hem vooruit de eigenschap, om elk wapen, dat hij zag, dadelijk te gebruiken en daarmede op zijn tegenstanders vuur te geven. Heemskerk omsingelde altijd en nog eens zijne vijanden, en de Clercq ging steeds op zijn doel recht-af los. Zoo ook ditmaal in zijn ‘hervorming der Engelsche scheepvaartrechten’. Het pleit is zóó volkomen gewonnen, dat zelfs de bladzijden van dit levendig gesteld betoog ons eenigszins verouderd zouden kunnen toeschijnen, wanneer wij ze wilden overnemen. Voor één fragment zouden wij echter gaarne een uitzondering willen maken. Het betreft een schildering en voorstelling van het Engelsch parlement tijdens de behandeling der scheepvaartrechten aldaar. De Clercq neemt dan de gelegenheid te baat, enkele dier Engelsche redenaars te schetsen. Hun persoon en karakter en begaafdheden wil hij ons duidelijk maken. Die portretten zijn thans nog even frisch, als toen zij werden geschreven. Er komt een teekening van Lord Bentinck in voor, die een meesterstuk mag heeten. Nog meer zal ons echter wellicht boeien de karakteristiek van Disraeli, omdat deze zulk een phosphorischen glans op het staatstooneel is blijven werpen en slechts weinige jaren ons scheiden van zijn dood. Wij zullen dus de vrijheid nemen, ook om het proza van onzen auteur te doen waardeeren, die bladzijde hier over te nemen:

> De wegslepenste, zoo al niet de welsprekendste, der voorstanders van den vrijen handel werd op zijne beurt vervangen door den schitte-rendsten redenaar der tegenpartij. - De onvergelijkbare en geheel eigenaardige gaven van den schrijver van ‘Coningsby’, ‘Sybil’ en ‘Tancred’ worden ook in den breeden kring dergenen gewaardeerd, voor wie de Engelsche staatkunde een gesloten of althans een slechts zelden geopend boek is. Dezelfde tooverachtige glans, welke over de romans van d'Israëli verspreid ligt; dezelfde gloed der voorstelling, door gelijke schittering van vernuft opgeluisterd; dezelfde

pracht van tinten en kleuren, welke daar zooveel onwaarschijnlijks en onnatuurlijks in den bouw van het verhaal en in de teekening der karakters doet voorbijzien, worden in de politieke redevoeringen van den man teruggevonden, wien het reeds vaak verweten is, dat hij zijne rollen gedurig verwisselt, en evenveel romantiek mengt in zijne staatkunde, als politiek in zijne romans. Evenzeer als die romans lijdt echter ook zijne parlementaire welsprekendheid aan eene gekunsteldheid, vaak ongunstig afstekende bij het natuurlijk vernuft, waarmede ook de degelijkste Engelsche staatslieden niet versmaden hunne overigens zoo eenvoudige en kernige redevoeringen te kruiden.
Dat hem de gaaf om tevens indruk en opgang te maken daarom echter geenszins ontbreekt, bleek op nieuw uit zijne rede, te dezer gelegenheid gehouden. ‘Vroeger,’ zoo beweerde hij in den aanvang dier rede, ‘plagt een edele Lord uit de tegenpartij (Lord John Russell) ons wel eens te verwijten, dat wij door ons stelsel van bescherming in een gedurigen cirkel werden rondgedreven, en steeds door de bevoorregting van het ééne bedrijf tot die van het andere gedwongen werden. Wij schijnen thans in een anderen cirkel verplaatst; wij zien ons nu verpligt telkens een nieuw belang te schenden, omdat wij er vroeger andere geschonden hebben’. Met opzigt tot het belang, dat thans volgens den redenaar ‘op de snijtafel eener vergadering was gelegd, bijeengeroepen om voor de belangen en regten der natie te waken’, verklaarde hij zich echter tot eene zekere hoogte onbevoegd. ‘De beginselen die op het spel stonden, waren onkenbaar geworden door het pek en teer van de details’. Na eenige min gunstig geslaagde pogingen, om de cijfers der tegenpartij te wederleggen, achtte de redenaar het dan ook raadzamer zich een ander terrein te kiezen. In waarheid, wat had hij zich om die cijfers te bekrennen? Hij meende de wateren meer geproefd te hebben, waarmede het lid, door hem bedoeld, de kennisdorst der vergadering had willen lesschen. Bedroog hij zich niet, dan vulde dit lid zijnen beker uit de troebele bronnen van het handels-ministerie. ‘Aan het handels-ministerie nu’ verzekerde de romanschrijver met grooten ernst, ‘had men steeds tabellen in gereedheid voor elk wetsontwerp, dat het een minister in het hoofd mogt komen in het Parlement ter tafel te brengen.’ De diplomatieke zijde van het vraagpunt leverde een geschikter terrein voor zijne aanvallen op. De mededeeling, door den minister omtrent de nota's van Pruissen en Amerika gedaan, lokten tal van vernuftspelingen uit, waartoe beurtelings de verslagenheid, welke de bedreigingen van den éénen staat en de vreugde, welke de aanbiedingen van den anderen bij de regering zoude verwekt hebben, aanleiding gaven, tot hij ten slotte den handels-minister afschilderde als in

> radeloosheid tusschen de muzen van Pruissen en Amerika geplaatst: - aan de ééne zijde Bancroft, gansch glimlach en vriendelijkheid, aan de andere ridder Bunsen, met dolk en gifkelk gewapend. - Nog schooner gelegenheid echter tot tentoonspreiding zijner gaven bood hem de gevreesde benadeeling der Britsche zeemagt aan. Hij zou geen ‘Rule Brittannia’ blazen, zoo het geachte lid uit West-Riding (Richard Cobden) zich aan die toonen ergerde, en misschien meer behagen in het ‘Yankee Doodle’ schiep, dat intusschen in het Engelsch Parlement nog niet teruggeroepen werd, gelijk, dank der koloniale politiek der regering, bereids in de schouwburgen van Jamaica geschiedde. Hij was echter daarom nog niet bereid de zeemagt op te geven. ‘Te midden van den val der troonen’ zoo eindigde hij zijn rede, ‘te midden van den val der troonen en de ontbinding der koningrijken rondom ons, kan er geene merkwaardiger omstandigheid zijn dan die vreemdsoortige anarchie, die onverklaarbare demoralisatie, waarmede plotseling die groote legers geslagen schijnen, welke eens als de hechtste steunpilaren van magt en gezag beschouwd werden. Sinds wij de verbazende berigten ontvangen hebben, hoe de legers van Frankrijk, Oostenrijk en Pruissen hunnen meesters in de ure des gevaars ontvallen zijn, moet ieder Engelschman zich, dunkt mij, met trots en welligt ook met zelfvoldoening, herinnerd hebben, dat onze legioenen op de golven rusten. Ik althans wil de verantwoordelijkheid niet op mij laden, dat rijk in gevaar te brengen, door zooveel heldenmoed verworven, door zooveel inspanning bewaard: dat rijk, uitgestrekter dan de beide Amerika's en onuitputbaarder in schatten dan het verste Indië, in zijne kindschheid door het genie van Blake voorafgeschaduwd, en in het toppunt van zijnen roem door het bloed van Nelson geheiligd: - het rijk der wateren’.

Bedriegen wij ons, wanneer wij zulk een bladzijde, wat rangschikking van licht en donker en vaste teekening door fijne en edele lijnen betreft, bij uitstek schoon noemen. Er zijn weinig politieke schrijvers in ons land geweest, die dus den vorm meester waren. De heer van Bosse heeft Nederland aan zich verplicht, door zijn referendaris op die wijze het volk te doen voorlichten.

Nog in een andere richting liet de minister zijn dienaar vrij. Het betreft een journalistieken werkkring. Eigenlijk was het talent van de Clercq juist zulk één, dat in een groot land zich aan de dagbladpers zou hebben gewijd. Onze vergelijking van de Clercq met Prévost-Paradol had ook dat op het oog. Werkelijk gevoelde de Clercq dan ook telkens lust, eenigszins actief

in die wereld der journalisten - hoe zonderling en gemêleerd die kring nu in ons land ook was - op te treden. Reeds in het eerste jaar van zijn verblijf in Amsterdam zien wij hem dan ook medewerken aan de Vlissingsche Courant, die door enkele van zijn vrienden in Zeeland was opgericht. Verschillende hoofd-artikelen, meestal een bepleiting van grondwetsherziening ten doel hebbende, zijn daarin door hem geschreven. Later (in 1847) zien wij hem bezig met B. Donker Curtius, om de stichting van een dagblad ‘de Atlas’ voor te bereiden, van welk blad hij de hoofd-redacteur zou zijn. De verplaatsing naar den Haag had deze en soortgelijke plannen voor goed onmogelijk gemaakt, toch bleef de liefde voor de journalistiek hem in het hart. Onder zijne papieren heeft men een nota van het jaar 1850 ‘voor den minister’ gevonden, waarin hij zijn denkbeelden omtrent de mogelijkheid, om de inzichten en belangen der regeering door middel der journalistiek te bevorderen, eenigszins volledig uitéénzet. Er was dus op dit punt gedachtenwisseling tusschen den minister en zijn referendaris. En nu was er een terrein, waarop de minister hem als journalist kon laten optreden, zonder gevaar te loopen van zijn departement in den strijd der binnenlandsche politieke bladen te mengen. De ‘Indépendance Belge’ deed namelijk aan de Clercq voorstellen, om zoo mogelijk wekelijks een brief uit den Haag over de Hollandsche zaken te schrijven, en de Clercq nam dit aanbod aan. Die brieven hebben in dien tijd eenige vermaardheid gekregen. De Clercq stelde en sprak even gemakkelijk Fransch als Hollandsch, en zijn lichte pen beschreef in de jaren 1850 en 1851 op meesterlijke vlugge wijze voor het fransch-lezend publiek de zaken van ons land. Daar natuurlijk het liefst de staatszaken moesten worden behandeld, werden die brieven in de Haagsche en andere kringen gretig gelezen, en niet weinigen zochten in deze brieven een soort van officieuse interpretatie van enkele regeeringshandelingen.

En voorts dronk de Clercq al de genietingen op, die het Haagsche leven geeft. Al is het voor ons vaderland misschien geen voordeel, dat tegenwoordig nog altijd die weelderige elegante residentie de zetel blijft voor de mannen en corporaties, die onze zaken van staat en maatschappij besturen: zoo valt het niet te ontkennen, dat het maatschappelijk leven te 's Gravenhage, door de aanraking van diplomatie en hof, zekere

pikante zijden heeft, die onze meer burgerlijke en bedrijvige hoofdstad Amsterdam mist. Er kan in den Haag iets prikkelends in de lucht zijn. De Clercq gaf zich aan die prikkelingen over. Hij tafelde lang met zijn vrienden. Hij zat veel in de opera. Hij ontzegde zich geen enkel levensgenot. Hij was immers een type der moderne wereld: in één woord een Goethiaan. In het Bosch was hij op drukke dagen licht herkenbaar, aan de levendigheid, waarmede hij in een kring van vrienden, die hem steeds vergezelden - ook de Génestet was dikwijls bij hem - schertsend en persifleerend zich bewoog. Hij was jong en trotsch op zijn jeugd. De wereld stond voor hem open. Voor de quasistaatslieden der Tweede Kamer had hij zeer weinig eerbied. eEigenlijk werd zijn vereering voor den ‘staat’ hoe langer hoe zwakker. Hij hoopte slechts op de ‘maatschappij’. In het jaar 1849 ging hij dan ook in Amsterdam, in zijn geliefde Vrijdagsche Vereeniging, de stelling verdedigen, dat geen andere staatkundige hervormingen immer in het volksleven wortel hebben geschoten, dan die, welke op politiek terrein verwezenlijkten, wat op maatschappelijk gebied reeds bestond. De mildste en gewichtigste bronnen van zedelijke en stoffelijke welvaart - zoo voegde hij er bij - ontspringen op een ander terrein dan het staatkundige. Hierover kon hij - 's avonds laat, zeer laat met zijn vrienden in de societeit zittende - tot in het oneindige redetwisten en doorslaan. Werd zijn hoofd al te warm, dan wandelde hij naar Scheveningen, naar de zee. Voor dat Scheveningen had hij oneindige liefde. Het ging hem bepaald aan het hart, dat nog niet veel meer van die schoone badplaats gebruik werd gemaakt. Hij wilde een ieder opwekken derwaarts te gaan. In de maand Mei 1850 nam hij nog eens zijn vlugge pen in de hand, ten einde in een der Haagsche bladen - onder herinnering van het woord van Huygens (uit de Zeestraat) ‘de zee geeft wonderen’ - de volgende opwekking te dichten, om toch Scheveningen te waardeeren:

> ‘De lange, barre winter ruimt, hoe noode ook, eindelijk het veld. Zijne gure sombere dagen, zijne koude en donkere nachten, zijne hagelbuijen en sneeuwvlagen, zijne orkanen en watervloeden behooren reeds tot het verleden. Reeds strekt de lente hare genezende hand uit, om de geslagene wonden te heelen. Reeds spreidt zij hare grastapijten. Reeds welft zij haar loverdak en strikt hare bloemfestoenen. Weinige dagen nog, en de gulden zomer houdt zijnen

blijden intogt, en zendt zijne zonnestralen als blinkende feestboden uit, om tot zijn hooggetij te nooden, al wie warmte en licht, bladerpracht en bloemengeur bemint.
Heinde en verre zal die zilveren lokstem gehoord worden; en waar zij weerklinkt, openen zich alle harten en reppen zich alle voeten. De digte bevolkingen der steden verstrooijen zich over het land. Tot zinkens toe beladen steken de stoombooten van wal. Onafzienbare treinen snellen over de spoorstaven. Postpaarden worden ingespannen, wandelstaven opgevat, reiskoffers digt gegespt. Te land, te zee, langs stroomen en paden, golft en ebt de digte, bontkleurige, levens- en reislustige stroom der touristen heen en weder.
Helaas, dat die stroom, met al het leven, dat hij met zich brengt, en den gouden slib, dien hij achterlaat, thans als vroeger de Nederlandsche dreven zal ontwijken en ter zijde laten! Engelands en Frankrijks hoofdsteden zullen wemelen van vreemdelingen, de Belgische spoorwegen overvloeijen van reizigers, de Duitsche badplaatsen krielen van gasten; - maar de Hollandsche weiden, de Stichtsche landouwen, de Geldersche waranden, zullen slechts schaars en noode een enkelen vreemdeling in hun liefelijk groen zien wijlen. Vruchteloos zullen Rijn en Maas ook onze gewesten drenken. Zij zullen op hunne golven hunne touristen evenmin tot ons voeren als hunne rotsen en hunne bouwvallen.

En toch is er in Nederland althans één plek, die ook de rijkst bevoorregte vreemdeling ons benijden moet, en die niet onbezocht zou blijven, zoo zij slechts niet onbekend was.
Zoo ver zich het strand der Noordzee uitstrekt, - van de wadden van Sleeswijk tot aan de klippen van Bretagne - is er welligt geen tweede plaats, zoo door natuur en kunst beide tot badplaats bestemd als Scheveningen. - Al wie hart en zin heeft voor die reinste aller physische genietingen, die weldadigste aller ligchaamsbewegingen, dat krachtigste aller geneesmiddelen, door de zee in kwistige mildheid aan hare oeverbewoners aangeboden, vindt nergens eene zoo schoone gelegenheid, aan zijn' gezonden lust te voldoen als in het welvarende en schilderachtige zeedorp, welks ééne einde door de golven bespoeld wordt, terwijl het andere door het lommer overschaduwd wordt der vorstelijke laan, waarmêe het aan 's Gravenhage reikt; - 's Gravenhage, nog altijd des zomers de schoonste residentie van Europa!
En toch Scheveningen is schaars bezocht, terwijl het kale, togtige, kleinsteedsche Ostende zijne badgasten bij duizenden telt.’

Doch het Haagsche Bosch en zelfs Scheveningen konden hem niet altijd bekooren. Er kwamen tijden, wanneer zelfs het prikke-

lend leven in Haagsche clubs en salons iets afmattends en eentonigs verkreeg. In korte aanteekeningen leest men van zijn hand de woorden: ‘Sinds eenigen tijd verkeer ik in een donkere stemming. Ook het Haagsche leven verliest op den duur veel van zijn glans.’ In zulke oogenblikken dacht de Clercq aan het ouderlijk huis en aan Amsterdam. En ziedaar: in de eerste helft der maand Juli van het jaar 1851 kwam de post van Secretaris der Nederlandsche Handelmaatschappij open. Dit was nog een gansch andere positie (ook finantieel) dan van referendaris aan een of ander ministerieel departement. De herinnering aan zijn vader zou het hem gemakkelijk maken die betrekking te erlangen. Dadelijk stelde hij zich beschikbaar, en na eenige maanden werd hij benoemd. Hij zou nu den Haag voor goed verlaten, Dertig jaren oud keerde hij terug naar Amsterdam.

Hij kwam er nu als man van zaken, in de positie, die ook zijn vader had gehad. Een zeer voordeelige positie, die hem volkomen vrij-man en onafhankelijk zou maken, doch die hem zachte boeien zou aanleggen. Hij moest nu al zijn tijd beschikbaar stellen voor de Handelmaatschappij. Het raderwerk van zulk een administratie vereischt zorgen van elk uur. Bij een ministerieel departement kan men werk verschuiven tot den volgenden dag: in een ‘zaak’, als waaraan nu de Clercq werkte, moet de arbeid iederen dag afgedaan zijn. De beurs wacht niet. Daarbij komt de omstandigheid, dat de groote belangen, die men behandelt, en die allen zich in winst en verlies van zoo- en zooveel guldens omzetten, in den geest blijven hangen ook na den bureautijd: dat daarenboven de massa kleinigheden, die te zamen de ‘drudgery’ van het kantoorleven vormen, te vergelijken zijn met al de stofjes en de vezels, die in een fabrieklocaal als in de lucht zweven, de atmosfeer bederven en het hoofd van dengenen, die in zulk een omgeving werkt, onnoodig verhitten en vermoeien. Het brein is niet meer luchtig en frisch, als men den ganschen dag in zulk een drukte aan den lessenaar heeft gezeten. De Clercq deed zijn werk aan de Handelmaatschappij met de grootste liefde: zijn verbazende stiptheid, zijn weêrgalooze vlugheid en scherpzinnigheid werden mij dezer dagen nog geprezen door den tegenwoordigen President, die als directeur vroeger met hem werkte. Nooit heeft

de heer Trakranen, in zijn lange loopbaan, met dergelijk een talent zien arbeiden... maar... maar met de verwachtingen, die zijn geheel eenige gaven voor de literatuur, de politiek of de sociale wetenschap hadden opgewekt, was het gedaan: de Clercq schreef niet meer.

Zij, die hem vroeger hadden ter zijde gestaan en met hem de weelde van het denken en dichten hadden genoten, spraken, als zij Gerrit de Clercq zagen, van vervlogen illusiën, en fluisterden iets van een verloren lichtstraal.

En nog in een anderen zin liep het drama van het zoo stout aangelegde leven op een tweestrijd uit.

Het streven van zijn bestaan was geweest een ontwikkeling, zooals een Goethe in zijn rustige levensbeschouwing zich die geteekend had. Maar de kalmte scheen te dikwijls te ontbreken. Er waren plooien en trekken in het zoo prikkelbare gemoed gekomen, die bij wijlen eerder aan Alfred de Musset deden denken. Zeker, hij was nog altijd de oude, als hij 's avonds in het gezelschap zijner vrienden kwam: hij had nog altijd alles gelezen, wat de periodieke litteratuur aanbood: hij was nog de levendigste, de geestigste van allen: hij kon nog spreken zooals geen ander: hij wist nog zóó te vertellen, dat, als gij later bij voorbeeld een drama of blijspel zaagt, waarvan Gerrit de Clercq u eens den inhoud had uitéengezet, gij dat drama en blijspel (al was het de aandoenlijkheid of de vroolijkheid zelve) haast kleurloos en laf vond, in vergelijking met wat hij er van had getooverd. Maar de vroolijkheid, de overvloeiende geest was niet geheel en al de uiting meer van een gezonde, frissche gemoedstemming: zij was dikwijls de vrucht van zekere opwinding, van zekere behoefte om zich in andere sferen, dan die van den dagelijkschen arbeid, te ontspannen. Hij trachtte en deed zijn best, om in de gezellige samenleving van Amsterdam wat meer zout te brengen, haar deftigheid te verbannen; hij beproefde den omgang met vele kringen: nu eens zag men hem in de ouderwetsche beste wereld: dan weder was hij thuis - hetgeen toen een uitzondering was - bij hoogbeschaafde Israelitische gezinnen, bij de Königswärters, de Witterings of bij de Godefroy's: dan zocht hij bij de Duitsche coteriën nieuw leven: - doch voortdurend had hij zekere onrust, en 's avonds zag men hem het meest in het gezellig fransche vaudeville-zaaltje op het Cingel bij de Munt, waar, onder directie van Lavergne, toen

de nieuwe stukken van den jongen Alexander Dumas, van Barrière, van Feuillet, van Labiche werden opgevoerd: comedies en drama's, die hem zijn uitstapjes naar Parijs weder voor den geest riepen. Hij was niet geheel in evenwicht met zich zelven gekomen. Ach, geen blijvende liefde, of innige beproefde sympathie had hij verworven. Toen hij het leven, haast te vroeg, was begonnen - want nu even dertig jaren oud, had hij een gansch verleden reeds achter zich - had hij het woord van Musset te dikwijls op de lippen genomen: ‘aimer est le grand point, qu'importe la maitresse.’ Hij had dat woord in meer ideëelen zin bedoeld: - doch de echo, die hij van de wereld opving, was geen andere dan de tweede brutale versregel: ‘qu'importe le flacon, pourvu qu'on ait l'ivresse!’ Aristocraat zelfs onder de aristocraten, had hij zich afgewend: doch een lichte dronkenschap van den geest werd dan toch opgezocht, als de zaken der Handelmaatschappij week op week, maand op maand, onverpoosd hem hadden bezig gehouden. Een of andere prikkeling werd dan nagejaagd. Hij vluchtte soms naar Parijs. Het leven is toch eigenlijk niet anders, zoo wond hij zich op, dan een gemaskerd bal, waarop ieder van de feestgenooten het u bekende masker heeft aangenomen: de muziek ruischt en juicht en schertst en stoeit .... Aldus sprak de verbeelding; maar het hart geloofde het niet. O, welk een tragedie werd dáár opgevoerd!

Was dit dan het resultaat van de geheel moderne levensopvatting en levensbeschouwing, die hij reeds als kind vierkant tegenover die van zijn vader had geplaatst? De naam van dien vader - door zoovelen reeds vergeten, door den eigen kring in zijn tegenwoordigheid niet veel uitgesproken - werd herhaaldelijk in zijn aanteekeningen, nu hij ouder werd, weder door hem gespeld.

Hij zou niet oud worden: zoo schreef hij van zich zelven. Inderdaad zoo was het. Op den tweeden October 1857 stond hij des avonds, tegen den marmeren schoorsteen in een der kamers van het gebouw der Handelmaatschappij, een door hem gesteld rapport aan den directeur Trakranen voor te lezen. Deze zag hem trillen en als door gejaagdheid bevangen. ‘Het was niets, misschien een weinig koorts,’ zoo antwoordde hij op de belangstellende vragen. Het was *alles*. Het was de dood, die hem had toegewenkt.

Hij zocht zijn kamers op. Dáár op die kamers (het was in de Utrechtsche straat) heeft hij bijna drie weken liggen te sterven, doch in die weken is daar een zeer verheven roerend drama afgewikkeld, met een ontknooping, die aan den inhoud van bladzijden uit gedenkschriften van Port-Royal; aan gedachten van Blaise Pascal doet denken. Het was alsof de vader zijn zoon kwam opeischen. Levensbeschouwing werd nogmaals tegenover levensbeschouwing gesteld: wereld tegen wereld: het was een worsteling, haast een visioen: en de zoon, die er zieltoogde, erkende bevend en overwonnen, dat het niet de wijzen en verstandigen dezer wereld zijn, die het raadsel des levens begrijpen, doch dat de kinderen Gods, de reinen van harte, de oplossing voelen.

Zóó stierf Gerrit de Clercq, 21 October 1857.

H.P.G. QUACK.

Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoogt.*)

Ik zag S c h n e e v o o g t voor het eerst kort vóór zijn optreden als eersten geneesheer aan het buitengasthuis te Amsterdam. 't Moet in den winter van 39 op 40 geweest zijn. In een der sombere zalen van het 'Groot Rijks-Hospitaal' te Utrecht was ik bezig met het katalogiseeren van eenige praeperaten, toen, onder luid gesprek, de Directeur der kweekschool, de Heer Alexander, een jeugdig kunstgenoot op de voorkomendste wijze binnenleidde. Blijkbaar had de jonge man het hart van den ietwat stuggen oude reeds veroverd. Voor de honderdste maal hoorde ik Alexander zijne specimina van geïnjiciëerde variolae en van typheuse en tuberculeuse ulcera demonstreeren, - voor de honderste maal betoogen, dat, ja, long, verhemelte en keel, misschien ook de slokdarm, zitplaats konden zijn van pokken, maar dat al wat Petzholdt en anderen over variolae in het darmkanaal gezegd hadden louter verwarring en te eenemale ongegrond was. Maar veel meer dan al die vertoogen interesseerde mij de jonge man, tot wien ze gericht werden.

Hij was eer klein dan groot, voor 't overige onberispelijk van gestalte. Zijn houding was ongedwongen, zijn bewegingen los en bevallig, zijn manieren innemend en - beschaafd in de hoogste mate. Daarbij had hij een fijn gelaat, vol leven en

*) Wij gevoelden behoefte; in dit nummer ook Schneevoogt, te herdenken, die 25 jaar lang, van 1846 tot 1871, deel uitmaakte van de Gidsredactie. De hier volgende bladzijden zijn, met vergunning van den schrijver - wien wij daarvoor onzen dank betuigen - ontleend aan de levensschets van Schneevoogt door zijn vriend Donders, geplaatst in het *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* van 1872. In het Jaarboek kwamen zij uit den aard der zaak slechts weinigen onder de oogen; hier zullen zij zeker aan velen welkom zijn.

DE REDACTIE.

beweging, waarbij zijne doorgaans ernstige uitdrukking wel eens wat schalksch worden kon, maar nooit ophield vriendelijk en goedhartig te zijn. Zijn persoonlijkheid kenteekende natuurlijke distinctie. Liet hij er zich aan gelegen zijn, een gunstigen indruk te maken, 't geschiedde zonder zweem van affectatie. Met welluidende en buigzame stem spreidde hij de heerlijke gave ten toon, van zich in ongezochten vorm sierlijk en nauwkeurig uit te drukken. Daarbij was hij even vaardig in de repliek als vlug in het bevatten. Iedere opmerking getuigde van kennis, iedere vraag van een juist begrip der zaak. Het onderhoud duurde geruimen tijd. Een paar malen kreeg ik een wenk, om een kast te openen en te sluiten. Na mij van den ontvangen last gekweten te hebben, trok ik mij weder eerbiedig terug, zooals het een kweekeling van 's Rijks Hospitaal betaamde. 't Was al veel, dat ik later langs indirecten weg mocht vernemen, wie de bezoeker geweest was. Van stonde aan stond het besluit bij mij vast, mij te eeniger tijd met Schneevoogt in betrekking te stellen en naar zijne vriendschap te dingen.

Na een paar jaren garnizoensdienst te Vlissingen en 's-Hage, werd ik in 1842 naar Utrecht gezonden, om aan 's Rijks Kweekschool anatomie en physiologie te doceeren. Het was een militaire order, trouwens in overeenstemming met mijne wenschen en neigingen. In Utrecht had Mulder, kort te voren als leeraar der scheikunde opgetreden, jong en oud om zich vereenigd, en met den tooverstaf van zijn genie nieuw leven gewekt. Hoe levendig staat ze ons nog voor den geest, die fiere indrukwekkende gestalte, in den stralenkrans van alom erkende verdiensten! Al spoedig had ook ik het voorrecht, mij in Mulder's kring te zien opgenomen. Die kring nu strekte zich verder uit dan onze akademie-stad. Te Amsterdam had zich een vereeniging gevormd van jeugdige frissche elementen, die zich gaarne het jonge Holland noemde, kritisch op ieder gebied, talentvol en niet zonder productieve kracht. Een nog nauwere band omsloot een uitgelezen kring van jeugdige artsen, voor een deel tot dat jonge Holland behoorende, zonder uitzondering dezelfde richting toegedaan. Mulder bezat al de eigenschappen om hun afgod te worden. Nauwelijks in die nieuwe wereld georiënteerd, ontving ik een uitnoodiging, om den avond te zijnen huize door te brengen. Daar vond ik twee representanten van

dat jonge Holland, enkel gedreven door de zucht, om met Mulder in betrekking te treden. De een was Dr. Heije, als volksdichter toen ook reeds bekend, de ander onze Schneevoogt, beiden, evenals ik, nieuwelingen in het gastvrije huis, maar door onzen van Geuns[1)] en zijnen Haarlemmermeervriend en bondgenoot contra Pool warm genoeg aanbevolen.

Die avond is mij onvergetelijk gebleven.

Er ligt, zoolang de illusiën der jeugd nog niet geweken zijn, iets oneindig bekoorlijks in de eerste ontmoeting van mannen, die, door hetzelfde streven bezield, elkander reeds hadden leeren achten en waardeeren. Al sprekende stijgt de behoefte, om elkander te hooren, de drang, om zich te uiten over zoo menig punt vań gemeenschappelijke belangstelling, en onder een wisscling van gedachten, die elkander schier verdringen, volgt een zalig gevoel van bevrediging en ontkiemt een nieuwe vriendschap. Een zoodanig tooneel had ik onder mijn oogen. De discussie was schitterend. Heerschappij over de taal wedijverde met rijkdom van gedachten. Ik luisterde in stille bewondering. Algemeene sociale vragen, als volksopvoeding en volksbeschaving, het hooger onderwijs, vooral het medisch-physische, geneeskundige standen, hygiene en ziekenverpleging werden achtereenvolgens op het tapijt gebracht. Een strenge kritiek werd over vele onzer toestanden en instellingen geveld. Overal legde men de leemten en gebreken bloot en doortastende hervorming was in den regel de leus. Omtrent de meeste punten waren de gevoelens eenstemmig. Maar terwijl in Mulder's energie iets overweldigends lag en Heije nooit terugdeinsde voor de consequentie zijner beginselen, vertegenwoordigde Schneevoogt het mildere, het bedachtzame element. Blijkbaar was het hem een behoefte, van iedere zaak, die ter sprake kwam, ook het goede te doen uitkomen. Als de jongste der trits sprak hij altijd met bescheidenheid; maar toch was het, alsof hij den vinger waarschuwend ophief, telkens wanneer een al te koene greep in overmoed werd aanbevolen: Zie toe, dat het middel, 't welk dienen zal om de gebreken uit te roeien, niet tevens de voorwaarden vernietige van al het goede, dat ge zoudt wenschen te behouden! ‘De wijze man’, schertste Mulder, door

1) Van Geuns had een belangrijk werk uitgegeven over de droogmaking der Haarlemmermeer, met een merkwaardigen brief van G.J. Mulder als voorrede.

zooveel bezadigdheid getroffen. Maar die bezadigdheid maakte plaats voor een heilige geestdrift, zoodra zijn overtuiging was gevestigd. Ik herinner mij, met welk vuur hij aandrong op verbetering van het praktisch-medisch onderwijs, hoe welsprekend hij in dezen het recht bepleitte der maatschappij, wanneer zij waarborgen verlangt, dat de door den staat geijkte arts zijn eigenlijk vak, *de kunst van genezen*, grondig versta.

Ging men van de toestanden op de personen over, dan kwam het karakter van Schneevoogt eerst recht in al zijn beminnelijkheid aan den dag. Zijn oordeel over menschen was altijd zacht en toegevend. Hij was niet blind voor hunne gebreken; integendeel, - een vluchtige glimlach, een geestig woord kon het soms verraden - niets ontsnapte zijner fijne opmerkingsgave; maar hij constateerde ze alleen om ze te verklaren, niet om ze te veroordeelen.

Met dat milde oordeel over menschen, hing dat onverstoorbaar goede humeur samen, dat de beminnelijkheid van zijn karakter voltooide.

Het was middernacht, toen wij van Mulder afscheid namen. Schneevoogt's eerste behoefte was in verrukking den indruk weer te geven, dien Mulder's persoonlijkheid op hem gemaakt had. Ook Heije was diep getroffen door de ‘kräftige Erscheinung.’

Weinige dagen later was ik op weg naar het buitengasthuis te Amsterdam.

Hier zat Schneevoogt op zijn troon, gebiedende over de hoofden en de harten van lijders en suppoosten, met den schepter der wijsheid, der kennis en der humaniteit!

Toen ik binnentrad, was hij op weg naar de ziekenzalen. Ik wenschte niets liever, dan hem daarheen te vergezellen. Gaandeweg had ik gelegenheid op te merken, hoe hij de kunst verstond, zijne onderhoorigen aan zich te verbinden en blijmoedig te stemmen bij hun moeilijk werk. Ieder bediende groette hem vertrouwelijk en toch eerbiedig. Allen knikte hij vriendelijk toe, met een opwekkend, belangstellend of bemoedigend woord op de lippen. Hij was als een vader in een lief gezin. Een blijkbaar ietwat schuchteren groet nochtans liet hij onbeantwoord, en in zijn afgewenden blik was ontevredenheid te lezen. ‘Doctor, het zal niet meer gebeuren’, stamelde met

tranen in de oogen de boetvaardige, zich van een klein plichtverzuim bewust.

Ik had een strafoefening in het buitengasthuis bijgewoond!

Schneevoogt bezat het geheim, om de menschen beter te maken. Hij wist, dat men het goede slechts heeft uit te lokken, om het naar de wetten van gewoonte en oefening tot ontwikkeling te brengen, en dat het kwade daarbij uit gebrek aan voedsel wegsterft.

In bijna alle gasthuizen kondt gij de klacht vernemen, dat juist de beste bedienden spoedig een beter heenkomen zochten en de inrichting in den steek lieten. Niet alzoo bij Schneevoogt. Hij leerde hen, hunne taak niet slechts als een middel van bestaan, maar ook als een liefdewerk op te vatten, en ze waren er betrekkelijk gelukkig en tevreden.

Wij traden tot de zieken. Bij zijne nadering kwam een glans op hun gelaat. Hij kende ze allen, niet slechts als zieken, maar als menschen. Tot ieder hunner richtte hij zich met het gepaste woord, altijd op den zachten deelnemenden toon, die den weg vindt tot het hart en vertrouwen inboezemt. Daarop volgde het onderzoek, subjectief en objectief zoo volledig mogelijk, een voorschrift, een aan beveling en een bemoedigend woord tot besluit. Alles geschiedde met de grootste kalmte. Geen zweem van haast of overijling. Iedere zieke had het gevoel, dat zijn arts hem, zoolang als noodig was, onverdeeld had toebehoord, en dat hij gelegenheid had gehad, te zeggen wat hij zeggen wilde.

Bij belangrijke gevallen stond hij langer stil. Hij begon met mij het ziektebeloop te schetsen, met een orde, een juistheid en soberheid, tegelijk zoo plastisch en zoo afdoende, dat ik slechts te luisteren, niets te vragen had. Het onderzoek van den lijder voltooide de schets. Daaraan werden nog eenige beschouwingen vastgeknoopt omtrent behandeling en prognose. Het geheel vormde een klinische les, zooals ik nooit te voren gehoord had.

Van de gewone lijders gingen wij naar de krankzinnigen. Ten getale van 200 ongeveer werden ze in het buitengasthuis verpleegd tot aan het jaar 1849, toen de daar aanwezigen naar Meerenberg werden overgebracht, waarna het gasthuis verder slechts tot tijdelijke verblijfplaats voor krankzinnigen zou worden gebezigd. Onuitwischbaar is mij de indruk bijgebleven van de

belangstellende zorg en den zeldzamen tact, die hij ook tegenover deze klasse van lijders bij ieder woord aan den dag legde. Dat het '*non restraint*', waarvan hij warm voorstander was, zich onder de gegeven omstandigheden niet onvoorwaardelijk liet toepassen, was hem een ergernis. Bijzonder lang onderhield hij zich met een dier sombere figuren, als in ieder gesticht ons te gemoet treden: ze scheen hem kalm aan te staren. 'Zoudt ge gelooven', zoo sprak hij later, 'dat diezelfde persoon, nog kort geleden, een aanslag op mijn leven in den zin had? Alleen dorst hij het niet te onderstaan, en poogde nu een ander er in te betrekken, diens bezwaren uit den weg ruimende met de opmerking, dat ze, als krankzinnigen, immers niet verantwoordelijk waren en dus geen straf te duchten hadden.' Goedheid alleen en overredingsgave hadden den ongegronden wrok tot zwijgen gebracht. Gevallen als deze zijn wel in staat, op het punt van toerekenbaarheid ons den angel van het scepticisme te doen gevoelen. 't Is een onderwerp, dat, zoolang ik medicina forensis doceerde, mij ieder jaar een slapeloozen nacht bezorgde. Hoezeer heb ik daarbij onzen Schneevoogt benijd, die - getuigen zijn klassieke rapporten[1)], modellen van psychologische analyse voor alle tijden - ook voor de moeielijkste gevallen niet terugdeinsde en, wikkende en wegende, van zijn standpunt de oplossing wist te geven, die den rechter bevredigde.

Eindelijk gingen wij naar de ontleedzaal. De interne had een lijkopening verricht, waarvan wij de resultaten zouden zien. Een tweede deed Schneevoogt zelf. Zij geschiedde met zorg en belangstelling; ook het microscoop, destijds nog weinig in gebruik, werd daarbij te baat genomen. Met de aanteekeningen in de hand recapituleerde hij in korte woorden het ziektegeval, en het resultaat der sectic werd nu als toelichtend en afsluitend complement daaraan toegevoegd. Alles geschiedde met een orde en kalmte, alsof er in de heele wereld niets anders te doen ware.

Hier dus, in dit armoedige lokaal, met zijn gebrekkige hulpmiddelen, verzamelde Schneevoogt voor een goed deel de bouwstoffen zijner belangrijke verslagen[2)]. Hier was het, de gedachte

1) *Nederlandsch Lancet*, 1843 en 1848.
2) De eerste (1841-1846) werden opgenomen in onderscheiden deelen van Heije's *Archief*, latere in het Tijdschrift voor Geneeskunde; die van 1853 en 1859 werden afzonderlijk uitgegeven. 4°. Amsterdam, C.G. VAN DER POST.

vervulde mij met eerbied, dat Schroeder van der Kolk de stof gevonden had voor zijn wereldberoemden *fasciculus primus*.

Mijnen dank voor al wat ik gezien en gehoord had, beantwoordde Schneevoogt met een verontschuldiging over zijn gasthuis, die veel had van een bittere klacht.....

Schneevoogt woonde in het gasthuis. De te zijner beschikking gestelde lage schamele vertrekken had zijn kunstzin in gezellige en behagelijke kamers herschapen. Hier vond ik hem later, met den tweeden geneesheer en de internen de statistiek opmakende der afgeloopen maand, bijzonder met het oog op de recurreerende ziekten, - om verder onder vriendschappelijken kout den avond met elkander door te brengen. Die samenkomsten, waarop Schneevoogt zijne veelzijdige gaven als gastheer ontwikkelde, zijn allen, die er deel aan namen, onvergetelijk geworden. Er lag inderdaad iets ideëels in Schneevoogt's betrekking tot de meesten zijner assistenten.

En zijne verhouding tot den oeconoom?

Schneevoogt was niet de Directeur van het gasthuis. Hij was slechts de eerste geneesheer. Een oeconoom, met den titel van Directeur, stond hem ter zijde, *zoogenaamd* onder zijn toezicht. Bij zijn optreden vond hij een oeconoom, tuk op zijn macht en op zijn rechten. Schneevoogt daarentegen maakte de zijne altijd ondergeschikt aan het belang der lijders. Dat had den tegenstand reeds half gebroken, toen een belangrijke ziekte den oeconoom de hulp van den eersten geneesheer deed inroepen, en voortaan, wat wonder? was Schneevoogt's wensch hem een bevel.

Bedrieg ik mij niet, dan hebt ge het toonbeeld voor oogen van den hospitaalarts en van den klinischen leeraar, en ik mag er bijvoegen - van den beminnelijken man.

Ik heb eenvoudig naar het leven geteekend.

Langs welken weg is Schneevoogt geworden wat hij was?

Van vaders zijde stamde onze Schneevoogt uit de geslachten der Schneevoogts en der Voorhelmen, het laatste vooral in de geschiedenis van Haarlem's bloementeelt met eere genoemd. Het was van oudsher de gewoonte, dat de zoon des huizes, die bestemd was, om later aan het hoofd der firma te staan, heinde en ver in Europa werd uitgezonden, deels om de locale eigen-

aardigheden van zijn vak door aanschouwing te leeren kennen, deels om oude betrekkingen te bevestigen en nieuwe aan te knoopen. Dat voorrecht was den vader van onzen Schneevoogt ten deel gevallen. Op die reizen had hij den last der gewone vooroordeelen afgelegd, een schat van wereldkennis opgedaan en zich den weg gebaand tot eene algemeene ontwikkeling schier boven zijn stand. Der opvoeding zijner kinderen kwam deze ten goede. - Gustaaf's moeder was eene geborene Hohnfeld, uit Danzig. Schrander en beschaafd, en daarbij zorgvuldig in alles wat de huishouding betrof, trad zij op als de degelijke Duitsche moeder en huisvrouw. Haar ten gevalle werd in den familie-kring doorgaans Duitsch gesproken. Poëzie en kunst, muziek vooral, werden er ernstig beoefend, en deze dienst der Muzen spreidde over het ouderlijk huis een bekoorlijkheid, in die dagen zeldzamer nog dan in de onze.

Onder zoodanige indrukken groeide Gustaaf op, met zijnen broeder, ouder dan hij zelf, en met verscheiden zusters, allen eensgezind en innig aan elkander verknocht.

Eenige jaren, ik meen tot zijn veertiende, bracht hij door op het instituut der ‘Brüdergemeinde’ te Neuwied. Vond zijn zin voor Duitsche letterkunde hier degelijk voedsel, wellicht werd er tevens de kiem gelegd tot de zachte gemoedsstemming, die hem een tweede natuur worden zou: want als knaap was hij hartstochtelijk en trad fier en krachtig op, zelfs met een zweem van heerschzucht en aanmatiging. Van jongs af aan legde hij een bijzondere vlijt aan den dag en een groote nauwgezetheid in het volbrengen eener hem opgedragen taak, een eigenschap, die hem zijn geheele leven door vergezelde. Als knaap reeds was hij vroeg uit de veeren, wanneer het gold zijn werk af te maken. Dat hij met Nicolaas Beets en Hacke van Mijnden op dezelfde bank zat van het Haarlemsche gymnasium, kan voor zijne vorming niet onverschillig zijn geweest. Met den laatste vooral bleef hij in levendig verkeer, als studenten waren zij wederzijds logeergasten uit Utrecht en Leiden en sloten een trouwen vriendschapsbond, waarin ik later het voorrecht had mij te zien opgenomen.

In September 1832 werd Schneevoogt als student te Leiden ingeschreven. Zijn keuze was gedaan: hij zou in de medicijnen studeeren.

Hoe stond het in die dagen te Leiden met de gelegenheid tot medische vorming, en hoe heeft Schneevoogt zich die ten nutte gemaakt?

Op die beide vragen mag men hier eenig antwoord verwachten.

Het jaar 1832 verplaatst ons in een tijd, die van groote omkeeringen op biologisch en medisch gebied zwanger ging. Maar in de verte nog slechts hoorde men het ruischen, en het zal niemand bevreemden, dat het klassieke Leiden, dat op zooveel alouden roem kon bogen en waar men de schimmen van eenen Boerhaave en Gaubius, van eenen Albinus en Sandifort nog zag rondwaren, daarvoor doof gebleven was.

Schneevoogt zou later op gevoelige wijze ondervinden, dat hij zijn medische studiën onder geen gelukkig gestarnte begon.

Van de oude letteren kan ik zwijgen. De laatsten der medici, die in dat strijdperk hunne sporen verdienden, Frans Ermerins en Gozewijn Loncq, zouden straks de Hoogeschool verlaten, en onder Schneevoogt's tijdgenooten was er geen, die in hunne voetstappen trad. Voldoen aan den eisch der wet, hooger reikte hun ambitie niet. - De natuurkundige faculteit was uitnemend bezet. Uylenbroek, die den katheder van Musschenbroek met eere bekleedde, gaf, naar aller getuigenis, voortreffelijk onderwijs, eenvoudig, klaar, door proeven opgehelderd, in allen deele berekend voor de behoefte van den medicus. Met een dubbele taak zag zich Reinwardt belast, met het onderwijs in scheikunde en in plantenkunde. Dat hij een groote voorliefde had voor de scientia amabilis, - daarvan weten zijn nagelaten werken te verhalen. Maar op zijn onderwijs in scheikunde drukte hij toch ook den stempel van een buitengewoon man. Wie zijn elementa chemiae belangstellend had gevolgd, had grondslagen gelegd, waarop hij kon voortbouwen. Zijn onderwijs moet in den trant geweest zijn van dat van Nicolaas de Fremery, dat bij al mijne Utrechtsche tijdgenooten hoog stond aangeschreven. Aan praktisch werken werd destijds door de medici nog niet gedaan: dat zou eerst eenige jaren later door Mulder worden ingevoerd. Omtrent de lessen van Jan van der Hoeven was tot aan het einde zijner loopbaan maar ééne stem. Zij waren voortreffelijk. Van den man van smaak, van algemeene ontwikkeling en van een wereldberoemde eruditie kon men niet anders verwachten. Was

van der Hoeven wellicht niet genoeg de praktische zoöloog, om een eigenlijke school te stichten, den student in te wijden in zijn vak en er hem liefde voor in te boezemen, dat verstond hij meesterlijk. Ook voor dorre anthropologie, in den geest van Blumenbach, vóór nog de adem der descendentie-leer over haar was heengegaan en de ‘antiquity of man’ tot een wetenschap geworden was, wist hij, jaar in jaar uit, eene groote schaar van toehoorders te bezielen, - zeker een welsprekend bewijs zijner groote gaven als docent. In die dagen werd door vele studenten de wiskunde beschouwd als een noodzakelijk kwaad: of het den verdienstelijken de Gelder gelukken mocht, hen van die noodlottige dwaling terug te brengen, kan ik niet beslissen. Maar, summa summarum, was het onderwijs in de vierde faculteit deugdelijk en goed. Mag ik mij eene aanmerking veroorlooven, het zou deze zijn, dat natuur- en scheikunde, de essentiëele propaideusis der medische studiën, door de natuurhistorische vakken overvleugeld werden, die ik voor den medicus toch meer tot de orneerende zou willen tellen.

Stond nu de medische faculteit der natuurkundige waardig ter zijde?

Niet zoo onvoorwaardelijk kan mijn antwoord bevestigend luiden. De faculteit telde onder hare leden mannen van groote verdiensten, uitblinkende door geleerdheid en met ijver bezield voor het onderwijs. Maar - of zij de eischen begrepen van het nieuwe tijdperk, dat zich aankondigde, of zij zaden uitstrooiden, die zich in hunne discipelen pari passu met de wetenschap konden ontwikkelen, dat mag men betwijfelen.

In den, laatsten der Sandiforts vinden wij een waardigen vertegenwoordiger der school van Albinus. Dat bewijzen zijne geschriften, dat staafde hij door zijn onderwijs. Het descriptief en topograpisch anatomische zijn boven mijn lof verheven. Beschikkende over tal van lijken, destijds bereidwillig door Amsterdam afgestaan, leidde hij, onverdroten, tot zijn emeritaat, de praktische oefeningen van een vijftigtal studenten, die er zich een lust uit maakten, praeparaten te leveren, hunnen meester waardig. En hoe zijne demonstraties werden op prijs gesteld, moge de trouw getuigen, waarmede candidaten en candidandi ze om strijd bijwoonden. Maar de algemeene ontleedkunde kwijnde aan de zijde harer oudere zuster, en over de wetenschap van het leven lag de schaduw des doods: het

langzaam voorlezen van latijnsche dictaten, te recht of te onrecht als een vertaling van Richerand's *Nouveaux élémens* uitgekreten, gold voor onderwijs in de physiologie, en de beste studenten bezochten alleen het responsorium, waarop eens in de week vergelijkend anatomische praeparaten ter bezichtiging werden rondgegeven.

Zoo was het, en wie het anders zou hebben gewenscht, ware door velen als ketter uitgeworpen. Zelfs verscheiden jaren later - in 1846 - kende de geneeskundige faculteit nog geen hooger ideaal dan de school van Albinus.

Toen naderde de tijd, waarop Gerrit Sandifort zijn ambt zou neerleggen. Hij had reeds een opvolger op het oog. Maar diens poging, om door de Hollandsche maatschappij bekroond te worden, verwierf hem slechts de schande, als plagiator te worden gebrandmerkt. Er waren intusschen ‘kapers op de kust’ verschenen. Moleschott had door zijne bij Teyler bekroonde verhandeling[1)] zich een goede introductie verschaft in zijn vaderland; van Deen's onderzoekingen over het zenuwstelsel waren door de geheele wetenschappelijke wereld met belangstelling ontvangen, en wellicht duchtte men, dat schrijver dezes mocht worden aanbevolen, die aan 's Rijks kweekschool voor militaire geneeskundigen anatomie en physiologie doceerde.

Maar zouden deze moderne geleerden de physiologie niet in aanzien brengen ten koste der anatomie?

Een veelbelovend student der Leidsche Hoogeschool werd ijlings uitgezonden, om, ondersteund door de regeering, die er zich zoodoende al aanstonds in betrokken zag, in het buitenland zich tot professor te bekwamen, en - de teerling was geworpen. De physiologie had een slag in het aangezicht gekregen. Nog twintig achtereenvolgende jaren - tot de komst van Heijnsius - zou het veld van de studie des levens braak liggen. Maar laat ik niet verzwijgen, dat de eerlijke Halbertsma het in lateren tijd niet aan pogingen liet ontbreken, om van het onderwijs in physiologie ontslagen te worden.

Het gebrekkig onderwijs in physiologie moest zich op twee-erlei wijze wreken. In de eerste plaats kwamen de studenten onvoorbereid op de pathologische lessen, maar in de tweede waren deze niet naar eisch doordrongen van gezonde physio-

1) *Kritische Betrachtung von* Liebig's *Theorie der Pflanzenernührung*. Harlem 1845.

logische begrippen. Welk patholoog is in staat, de physiologie op moeielijke tochten bij hare snelle vaart te volgen, zoo hij niet nu en dan op de wieken van zijn ambtgenoot kan drijven?

Pruijs van der Hoeven was een merkwaardig man. Ik zal de laatste zijn om zijn groote gaven te miskennen. De roem van grondige geleerdheid, die van hem uitging, was verdiend. Het aanzien, waarin hij stond bij zijn leerlingen, is mij waarlijk geen raadsel. ‘Hij boezemde ons liefde in’ zoo getuigt een zijner vereerders, ‘voor het ware en goede: hij gaf ons zin voor wetenschap en wees ons den weg, om tot wetenschap te geraken. We leerden de wetenschap in hare wording en ontwikkeling kennen. We werden bekend gemaakt met de ware en met de valsche beginselen, waarvan hare beoefenaars in vroegeren en lateren tijd waren uitgegaan. We werden gewezen op de groote mannen, die ons tot toonbeelden moesten strekken. Bronnenstudie in den ruimsten zin des woords, met name de studie van alle observatores medici, werd ons aanbevolen als eene conditio sine qua non, om zelfstandige medici te worden, om ons voor eenzijdigheid te bewaren, om ons op geneeskundig gebied tot waarheid te brengen.’ Maar in weerwil van dit getuigenis, moet ik staande houden, dat zijn onderwijs op menig punt verouderd was. Bepaaldelijk geldt dit van dat der algemeene ziektekunde. Trouw had hij een reeks van jaren Gaubius geëxpliceerd. Hij prijst hem als zijn Sacerdos en Mystagogus. Schoorvoetend komt hij in 1834, toen een nieuwe editie van Gaubius werd verlangd, tot de uitgaaf zijner *Initia:* ‘Caeterum’ zegt hij, al had hij zich over zoo stout bestaan te verontschuldigen. ‘mihi inter scribendum semper praeclarae Gaubii institutiones ob oculos versabantur, quas utinam potuissem imitando vobis reddere.’ Inderdaad op vele plaatsen dezelfde dogmatische betoogtrant, dezelfde abstractiën en algemeenheden, die de een beter, de ander minder goed te zeggen weet, maar die een ieder zelfstandig afleidt en kent, die ingewijd is in de bijzonderheden, waarop het aankomt. En inmiddels geen woord over de ontdekking van Charles Bell, op biologisch gebied de grootste na die van den onsterfelijken Harvey, - geen woord over diens physiologische en pathologische onderzoekingen, de grondslagen der pathologie van het zenuwstelsel, verzameld sedert lang en door Romberg in 1832 in het Hoogduitsch overgebracht, - geen woord over de Fransche pathologisch-

anatomische school, die in haren vollen bloei was: zelfs de naam van Laënnec, reeds in 1819 schepper der physische diagnostiek, komt niet voor. Wel had de schrijver der *Auscultation médiate* grond te klagen over ‘nostra (enim) aetas incuriosa quoque suorum.’ En in die uitsluiting lag noch onkunde, noch onwil: 't was de methode, de dogmatische methode - trouwens voor de algemeene ziektekunde destijds nog overal in zwang, - die daarvan de schuld droeg.

Gunstig stak zijn onderwijs in de bijzondere ziektekunde daarbij af. In zijn werk *de arte medica*, slechts weinig jaren later uitgegeven, spreidt dezelfde van der Hoeven een eruditie ten toon, waarover zelfs een Andral zijn bewondering uitsprak, gepaard met het ernstigste streven, om ook aan de jongste resultaten van onderzoek volkomen recht te doen wedervaren. Maar dat was niet genoeg. Het was alles geënt op den ouden stam. Het had geen eigen wortels, geen eigen sappen. Het miste wat in diezelfde dagen, bij het aanvaarden van het hoogleeraars-ambt, door Alexander Suerman zoo treffend werd uitgedrukt: ‘disciplinae physicae medicinae non additae sed in ipsam introductae.’ En vraagt men naar de toepassing in de praktijk: in Schneevoogt's studiejaren was het stethoscoop nog schier een curiosum! Ziedaar een maatstaf ter beoordeeling.

Vulde Macquelijn aan wat Pruijs van der Hoeven te kort schoot? Die 's mans onderwijs gekend hebben, glimlachen bij de vraag. Macquelijn was een origineel man en een schrander hoofd; maar hij had te weinig ernst om veel invloed te hebben, en stond op medisch-praktisch gebied te veel aan de zijde van hen, die op tact en doorzicht snoeven, als lagen diagnosis en curatie binnen het bereik van intuitie.

Van Broers was veel te leeren. Over zijn degelijkheid én als chirurg én als obstetricator was slechts ééne stem. Zijn onderwijs trok Schneevoogt bijzonder aan. Trouw was hij te vinden op de chirurgische kliniek, trouw in het tococomium. Hier zag hij de menschelijke natuur zuchten onder smarten, maar tevens de macht der kunst, om die smarten te bezweren. Dat bevredigde zijn echt humaan gemoed. Ik geloof niet, dat men naar een anderen grond zijner voorliefde heeft te zoeken. Nu is de studie der heel- en verloskunde op zich zelve belangrijk genoeg, de praktijk zelfs bij uitstek leerzaam. Maar de daartoe betrekkelijke feiten staan meer op zich zelf, worden

althans als meer op zich zelf staande behandeld, en ze missen daardoor de vormende kracht, die in de medicina interna gelegen is. Pruijs van der Hoeven werd dan ook als het middelpunt der faculteit beschouwd. Van hem moesten geest en richting uitgaan, en hij was het, die bij meer dan eene gelegenheid zich geroepen achtte, zijne stem over de eischen der medische vorming te doen hooren. Dat waren beschouwingen, in abstracto. Wat, in concreto, de vorming in die dagen was, wat - ze te wenschen overliet, daarvan trachtte ik U een denkbeeld te geven. Gunstiger wordt ons oordeel niet, wanneer wij weten, dat het kleine aantal zieken en de bekrompen zalen in geen evenredigheid stonden met het groote aantal praktikanten.

Wij komen thans tot de vraag, hoe onze student zich de bestaande gelegenheid ten nutte maakte.

Nam hij gretig ieder middel te baat, om zijne physischmedische kennis uit te breiden? Trachtte hij door eigen studie datgene aan te vullen, waarin het onderwijs te kort schoot?

't Is er verre van af. Ik heb maar één getuigenis vernomen: ‘Schneevoogt heeft niet goed gestudeerd.’

Bij die verklaring ziet menigeen vreemd op. Het is wel der moeite waard er bij stil te staan.

Wat beteekende voor Schneevoogt het Academie-leven? Wat beoogde hij? - Zeker het allerminst, in 't gareel te loopen van bekrompen vakstudie en in proefhoudende examina daarvan de schitterende blijken te geven. Arts te zijn, dat gevoelde hij, was zijn roeping. Die roeping had haren grond in zijn warm menschlievend gemoed, dat geen lijden zien kon, zonder zucht om te helpen. In den werkkring van den geneesheer, zoo sprak een inwendige stem, zou zijn hart bevrediging vinden, - en zij heeft hem niet bedrogen. Maar de studie der natuur- en geneeskunde, die daartoe den weg banen moest, trok hem niet zoo bijzonder aan: zij was hem veeleer slechts middel tot het doel. Aan de andere zijde was zijn kunstzin vroegtijdig gewekt. Van daar een krachtige drang tot algemeene ontwikkeling en beschaving. En in deze zocht hij den vorm met het wezen te verbinden. Want harmonie was hem het hoogste. Hij eischte ze in de wereld buiten zich en trachtte ze te verwezenlijken in zijn persoon. De keuze zijner vrienden was hiermede bepaald: hij vond ze onder de vrienden der Muzen. Wie smaak had voor goede muziek, gevoel voor beeldende kunst, liefde

voor de meesterstukken der nieuwere letterkunde, der Duitsche bovenal, was hem sympathisch. Tot laat in den nacht klonken de tonen van zijn klavier, en een avond, aan het zingen van kwartetten gewijd, was voor hem het *nec plus ultra* van genot. En er lag in dit alles een hooger streven, geene bloot zinnelijke verstrooiing. Schneevoogt's eerste pennevrucht uit die dagen, in het door Heije en Drost uitgegeven tijdschrift, *de Muzen*, te vinden, was een degelijk stuk over het Haagsche muziekfeest, destijds een nieuw verschijnsel in onze toonwereld.

Men meene intusschen niet, dat Schneevoogt bekrompen aan vormen hechtte. Ruwheid zelfs kon hem bekoren, wanneer ze zich door kracht en natuurlijkheid aanbeval. Onder de meesterlijke schetsen, waarvan ze overvloeit, brengt ons de biographie van Bakhuizen van den Brink een tafereel, niet minder karakteristiek voor den ‘jongen student in de medicijnen,’ - en wie kan dat anders als onze Schneevoogt geweest zijn? - dan voor Bakhuizen zelf. Men ziet, gegrepen uit het leven, hoe deze hem in een zalig oogenblik recht onbehouwen met Goethe op het lijf valt, hoe, bij het zien dor groteske figuur, Schneevoogt, om aan zijn ergernis lucht te geven, met wonderlijke gevatheid aan Goethe een citaat ontleent, brutaler dan ooit de jonge student den ouderen toeduwde, maar - even snel bezwijkt voor den gulhartigen onverstoorbaren humor van den éénigen ‘Bakkes:’ en de vriendschap bleek gesloten,’ verhaalt ons Potgieter, ‘voor drie dagen zamen studeerens van den *Faust*, voor lange jaren van vertrouwelijk verkeer gedurende beider verblijf in Amsterdam.’

Gij begrijpt nu, waarom het heet: ‘Schneevoogt heeft niet goed gestudeerd.’ En wat leeren wij daaruit? - Laat vrij den kunstzin zich ontwikkelen, hij bevordert de beschaving en verbetert de zeden. Maar zal de vakstudie er niet onder lijden? Wat nood! Het praktisch doel moge tijdelijk worden uit het oog verloren, het zal, was de keuze gewettigd, te zijner tijd op den voorgrond treden. Bekommer u niet, zoolang een hooger streven zichtbaar blijft. Alleen van vadsigen en onverschilligen is niets te wachten. Daarom, wie zijn eigen weg zoekt, men wijze hem den gewonen niet. Honderd tegen één, dat hij het verder brengen zal, dan wie, uit angst van te verdwalen, altijd op den handwijzer let. Trouwens, in zijn zelfstandig streven lag reeds het criterium zijner superioriteit. Vrees zelfs niet, dat

hij later zal aankomen. Onverwachts krijgt hij het doel in het oog, en men staat verbaasd, mits men de vrije oefening zijner krachten niet belemmerd had, hoe hij thans met reuzenschreden vooruitsnelt. Schneevoogt is hiervan het levende voorbeeld. Wie waagde te voorspellen, dat hij na vier of vijf jaren de man zou zijn, dien ik u voorstelde als het toonbeeld van den praktischen arts en den klinischen leeraar? En toch de kiem daartoe werd in die dagen reeds gelegd.

Wil men meer voorbeelden? Een treffender nog levert ons Schneevoogt's boezemvriend, de geniale Molewater. Dát praedicaat werd unanimi consensu hem door zijn commilitones toegekend. Maar was er sprake van zijn medische kennis, dan haalden ze de schouders op. Waar iets schoons te zien, iets voortreffelijks te genieten, iets edels te verrichten viel, stond Molewater in de eerste rijen; maar op de medische collegies zag men hem zelden, en met een medisch boek in handen - bijna nooit: ''t kon hem toch niet zijn aangewaaid', zoo redeneerden zij. En wie later hem gadesloeg in de maatschappij, hetzij als Directeur van het Rotterdamsch ziekenhuis, in alle onderdeelen *zijne* schepping, hetzij als klinisch arts en docent, door zijn discipelen geacht en vereerd, hetzij als wakkeren strijder voor de Duitsche methode bij het door hem zoo krachtig bevorderde doofstommen-onderwijs; wie gezien had, hoe hij, allen wederstand ten trots, door persoonlijk overwicht onkunde en bekrompenheid wist tot zwijgen te brengen, wenschte Nederland geluk met zulk een man.

Overigens rijst de vraag, of studenten als Schneevoogt en Molewater voor een meer bezielend medisch onderwijs niet al aanstonds zouden zijn gewonnen geworden. Juist de begaafdsten stellen de hoogste eischen. Het dogmatische dulden ze slechts in de exacte wetenschappen: elk ander vak, zal het hen boeien, moet genetisch en kritisch worden behandeld. Zij hebben fijne voelhoorns. Het ontgaat hun niet, dat het gebouw der geneeskunde niet overal even hecht en sterk is. Zij willen daarom het materiaal wel eens zien vóór het gebruikt wordt, en zijn er gaarne bij, als de stukken worden in elkander gezet. En aan die eischen kan de actualiteit oneindig beter voldoen dan de historie. Zij verlangen dus toegang tot de werkplaats. Een onderzoek, dat tot nieuwe resultaten leidt, een kritiek, die met het experiment te rade gaat, kan op hunne belangstelling

rekenen. Voldoet het onderwijs aan deze voorwaarden niet, dan kan de feiten-kennis der begaafdsten beneden die der gewone blijven. Gelukkig, dat zij hun leemten gevoelen, en gemakkelijk de middelen vinden om ze aan te vullen. Het jaar na zijn promotie, vallende in 1838, zou de bibliotheek van den jongen medicus, die zich te Amsterdam gevestigd had, de juistheid dier bewering reeds kunnen staven. Zijne taak was hem hooge ernst. Zelfstandig tegenover zieken geplaatst, gevoelde hij al het gewicht der verantwoordelijkheid, die op hem rustte. Toen kwam het er op aan, dat gevoelde hij, de zieken te kunnen genezen. Maar diagnose, dat zag hij in, moest de grondslag zijn van alle therapie. Zonder juiste appreciatie van den toestand moest alle therapeutische ervaring ijdel en onbruikbaar blijven.....

De diagnose moest onzen jongen doctor als van zelf voeren tot de ziektekundige ontleedkunde. Maar was de gelegenheid tot het onderzoek van zieken beperkt, schaarscher nog was die tot het doen van lijkopeningen. En konden boeken de natuur vervangen?

Daar bereikt hij op eenmaal het toppunt zijner wenschen. Dr. Hageman verlangt zijn ontslag als eerste geneesheer van het buitengasthuis te Amsterdam, en, pas twee jaren als praktisch arts werkzaam, ziet Schneevoogt zich geroepen, hem op te volgen. Wat rijke oefenschool voor zelfstandig onderzoek! Wat heerlijke gelegenheid, om zijn hart te bevredigen!....

Welke toekomst hij te gemoet ging, scheen niet twijfelachtig. Was hij niet als aangewezen voor den leerstoel der inwendige kliniek aan een onzer inrichtingen voor hooger onderwijs? En toch, de prognose heeft gefaald. Wij hebben zijn leven slechts te volgen, om daarvan den sleutel te vinden.

Natuuronderzoeker, in den strengen zin des woords, was Schneevoogt niet. Hij heeft noch de lusten noch het lijden gekend, door Carl Ludwig zoo treffend geschetst als diep gevoeld. Misschien stond hij ook nimmer nadenkend stil bij Schiller's diepzinnig woord:

> Wer um die Göttin freit, suche in ihr nicht das Weib.

Of wist hij veeleer, dat des dichters woord wel eens bedriegt? Wie toch waarborgt, dat hij, die op den akker der zuivere

wetenschap zaait, ook maaien zal? Is dit niet vaak eerst voor volgende geslachten weggelegd? En Schneevoogt wilde zelf de vruchten oogsten van zijnen arbeid. Geneesheer was hij, en zieken genezen beschouwde hij als zijn taak en als zijn recht.

Schneevoogt begon, zooals wij zagen, met de diagnostiek als de *conditio sine qua non* van alle therapeutische ervaring, en, kwam zoodoende tot de pathologische anatomie, het materiëel substraat der diagnose.

Maar zou hij verder gaan?

Moleschott, de geliefde vriend van ons beiden, maakt, meen ik, ergens de opmerking, dat volkeren, voor wie de wetenschap meer middel is dan doel; vaak eerst door de vruchten oplettend worden op den boom en nu ook wel langs de takken en den stam naar de wortels afdalen. Overal zien we enkele individuën dien omgekeerden gang volgen. In Helmholtz wordt de medicus physioloog, de physioloog physicus, de physicus mathematicus. 't Zou niet moeielijk zijn te bewijzen - indien er meer noodig ware dan het hier aangehaalde doorluchtige voorbeeld! - dat die gang zijn eigenaardige voordeelen heeft. Maar Schneevoogt had bij de revisie zijner studiën een langen weg te doorloopen. Van de pathologische anatomie moest hij tot de studie der pathologische processen komen; deze eischten een degelijke kennis der grondvormen en weefsels, en beide vorderden oefening met het mikroskoop. Indachtig, dat de Utrechtsche student, in 1842 geroepen om anatomie en physiologie te doceeren, nog nooit een mikroskoop gezien had, buiten een zon-mikroskoop op een kermis, mag ik wel vragen, of het met den Leidschen beter was gesteld? - Aan de kennis der normale weefsels moest zich nu die hunner ontwikkeling aansluiten, te meer noodzakelijk, omdat, zooals spoedig aan het licht kwam, dezelfde ontwikkelingswetten ook de pathologische processen beheerschen. En zou hij verder doordringen ook in den aard en de voorwaarden van het groote proces des levens, dan moest hij zijn kennis uitbreiden over het chemisme der stofwisseling en de zoo ingewikkelde physische verschijnselen van het levend organisme, tot welker juist begrip een grondige studie der natuur- en scheikunde alweder den weg banen moest.

Schneevoogt peilde de leemten zijner kennis en - ging den weg moedig op, die voor hem lag.

Zou hij den eindpaal bereiken?

Men vertegenwoordige zich de eerste jaren na 1840. Van het tijdperk, dat in de verte ruischte, toen Schneevoogt te Leiden was, klinken ons nu de mokerslagen in de ooren. Zij deden het oude gebouw op zijne grondzuilen waggelen. Maar er werd ook gearbeid aan opbouw. Kenmerkt zich de eerste phase van iedere periode door eene meer dan gewone bedrijvigheid, van zulk rusteloos streven en woelen, als wij thans aanschouwen, heeft de geschiedenis der biologische wetenschap geen tweede voorbeeld aan te wijzen. Het tooneel is naar Duitschland verplaatst. De nevelen zijn opgetrokken. Men heeft ingezien, dat alle bespiegeling ijdel is, die niet met waarneming en onderzoek te rade gaat. Deze treden in hunne rechten; maar, wel zorgende ‘das Kind nicht mit dem Bade auszuschütten,’ houden zij zich vast aan een groote gedachte, in de natuur-philosophie tot rijpheid gekomen: *dat in de kennis der wording het begrip van het wezen ligt opgesloten*. Aan die gedachte hebben wij de cellentheorie te danken, door Schleiden en Schwann gegrondvest (1838-1839), en deze verrijkt ons niet slechts met een gelouterde voorstelling omtrent voeding en ontwikkeling, maar wekt alom een ijver en belangstelling, die binnen korte jaren een nieuwe wetenschap in het leven roepen, waarvan we in Henle's *Allgemeine Anatomie* het eerste organon begroeten. Dezelfde richting leert de harmonie der organische wezens terugbrengen tot de wetten van gewoonte, oefening en erfelijkheid (*De Gids*, tiende jaargang 1846, blz. 896 e.v.), en de leer der descendentie kon niet uitblijven. Inmiddels gaf Johannes Müller op physiologisch gebied den aanstoot tot de physische richting, die weldra de beste krachten tot zich trok en, merkwaardigerwijze, zich nog altijd*) door de groote mannen van 1840 - Carl Ludwig en het edel driemanschap, waaraan hij zijn physiologie opdroeg - ‘den Freunden gewidmet’ - het luisterrijkst vertegenwoordigd ziet. En tegelijkertijd wordt door een tal gewichtige onderzoekingen, waaronder die van Mulder over de eiwitachtige stoffen een eerste plaats innemen, een belangstelling uitgelokt voor physiologische scheikunde, die een tijd lang elke andere scheen te overvleugelen. Op pathologisch gebied trachtte men hiermeê gelijken tred te houden. Eerst moesten hier de trawanten der

*) En nòg altijd! 1886.

levenskracht, die, door du Bois-Reymond en Mulder in het hart getroffen, zelve ter nederligt, uit hare schuilhoeken worden verdreven, waarin het onzen wijsgeerig gevormden Schneevoogt niet moeielijk vallen kon, den genialen Henle te volgen. Maar dan moest hier ook verder worden opgebouwd met dezelfde middelen en in denzelfden zin, als voor het gezonde leven geschiedde; en in de bouwstoffen kon hij alleen zich terecht vinden, die in de normale weefselleer de ontwikkeling der vormen door eigen aanschouwing had leeren kennen, in de physiologie, aan de hand der natuur- en scheikunde, de stoffelijke voorwaarden der levensverschijnselen had leeren verstaan.

Geen wonder, dat de biologische wetenschap velen harer oudere beoefenaren achter zich liet. Dat ook van de jongeren, zelfs wanneer ze het pathologisch gebied geheel konden ter zijde laten, bijaldien aan de fundamenten iets was blijven haperen, de grootste inspanning werd gevorderd, zullen velen met mij hebben ondervonden.

Onder ééne voorwaarde slechts had Schneevoogt de rusteloos ijlende kunnen inhalen: ware hij in die dagen geroepen geworden als klinisch leeraar, en hadde hij zich onverdeeld, rusteloozer nog, kunnen wijden aan alles wat hem daartoe moest stempelen. Maar Alexander volgde Suringar op en Suringar, de jongere broeder, Alexander; en Schneevoogt bleef in zijn gasthuis, torschende al de zorgen en bezwaren daaraan verbonden, en meer en meer in allerlei maatschappelijke bemoeiingen gesleept. Reeds in 1847 is hij tot het bewustzijn gekomen, dat hij zich verder en verder verwijderde van het ideaal, dat hij gehoopt had te bereiken.

Intusschen begon zich om Schneevoogt reeds een kleine school te vormen. Aanvankelijk bestond ze uit zijne medegeneesheeren en internen. Als om strijd wedijverden onze beste studenten, om aan het buitengasthuis verbonden te worden. En wie niet tot de uitverkorenen behoorde - of om den beruchten gezondheidstoestand aan een *veto* zijns vaders had te gehoorzamen, zooals mijn vriend Snellen - sloten zich toch een tijd lang bij Schneevoogt's visite aan. Wat het onderwijs aan de Hoogescholen te wenschen overliet, trachtten velen door een bezoek in het buitenland - de scholen van Praag en Weenen hadden destijds de praedilectie - aan te vullen. Vandaar teruggekeerd, achtten zij zich geschikt, hunne taak

in de maatschappij te aanvaarden, - op déze kleinigheid na: zij kenden geen therapie; zij konden geen zieken genezen. Om dat te leeren, zoo luidde de vox populi, moest Schneevoogt hun leidsman zijn. Daartoe getroostten zij zich elken dag de wandeling naar het afgelegen buitengasthuis.....

In de kleine bijzondere school van het buitengasthuis vormdem zich velen, C.A. Heijnsius en Dorn Seiffen, Verkouteren en Schrant, Zeeman en Huet, van Tricht en Fabius, Gunning en Snellen, Moll en Vollenhoven, - om slechts eenigen te noemen: onbekend zijn ook de namen dezer discipelen niet gebleven.....

Of Schneevoogt in die dagen nog ambitioneerde, buiten Amsterdam Professor der kliniek te worden, durf ik niet verzekeren. In Amsterdam waren ‘de plaatsen’ bezet, het binnengasthuis in elk geval voor hem gesloten. Aan het toekennen van den titel van buitengewoon hoogleeraar, buiten bezwaar der stedelijke kas, en dan voor een specialiteit, neuro-pathologie, in verbinding met de leer der krankzinnigheid, waartoe het buitengasthuis ook het klinisch materiaal zou leveren, konden, zoo schijnt het, wel geen bezwaren in den weg staan.....

Genoeg, Schneevoogt werd benoemd. Den 16^{den} Juni 1851 aanvaardde hij zijn ambt, met een inwijdingsrede over *de physiologische eenheid van lichaam en ziel*.....

Met den aanvang der lessen in 1852 opende hij zijn cursus over neuro-pathologie.....

Dat was zijn speciëele onderwijs. Maar hooger nog werd op den duur het voorrecht geschat, zijne morgenvisite te mogen volgen, ‘zoo rijk aan praktische wenken, opmerkingen en vooral therapeutische raadgevingen’, waarvan velen zijner leerlingen en oud-internen nog een dankbaar gebruik maakten, - toen het speciëele college, om het afgelegene van het gasthuis en het kleine aantal studenten, weinig meer bezocht werd. Bij zijn ontslag als eersten geneesheer in Maart 1872 hielden beide geheel op.....

Schneevoogt had inmiddels een groote consultatieve praktijk gekregen. Een stoet van rijtuigen stond geschaard op het voorplein van het gasthuis, wanneer de visite was afgeloopen. Daarbij kwamen de consultatiën in en soms buiten de stad. En bovendien, wat al bemoeiingen van anderen aard in verschillende richting! IJverig had Schneevoogt deel genomen

aan de pogingen tot hervorming der geneeskundige aangelegenheden, die vooral van Amsterdam waren uitgegaan.....

In onze geheele geneeskundige wereld vond dat streven weerklank. Werd Ramaer de schepper der maatschappij voor geneeskunst, Schneevoogt was er de ziel en het leven van. Op de algemeene vergaderingen was hij het middelpunt. Praesideeren was zijn specialiteit. Snel te begrijpen, nauwkeurig te formuleeren, tegenstrijdige meeningen te verzoenen, alle hartstochtelijkheid te weren, over kleine altercatiën heen te glijden, om in eens de hoofdzaak weer op het tapijt te brengen, nu eens schertsend, dan weer ernstig, maar altijd welwillend en met volmaakten tact, - het was zoo het eenvoudig uitvloeisel zijner natuur. Maar ook wanneer hij niet praesideerde, schaarde zich de menigte van kunstbroeders om hem heen. Hij kende ze allen, hij begreep ze allen, niet slechts het vurige jonge volkje, maar ook de oudere bezadigde representanten, - die trouwe eenvoudige, maar toch pittige figuren, - der noordelijke kringen, die met een glans van vergenoegen op het gelaat den vriendelijken eleganten Amsterdamschen Professor stonden aan te staren. Dat begrijpen had een diepen grond: het was niet slechts menschenkennis, het was menschenliefde, waarmede hij ook de harten won. Het behagelijke dier samenkomsten, de gezellige collegiale toon, de echte verbroedering der geneeskundigen, zonder welke al het streven der maatschappij ijdel blijven moest, zij zijn bovenal aan Schneevoogt te danken.

In den Amsterdamschen kring der Maatschappij, waarvan hij medeoprichter was, behartigde hij niet slechts de maatschappelijke, maar ook de wetenschappelijke belangen. In niet mindere mate mocht het genootschap ter bevordering der genees- en heelkunde zijne medewerking ondervinden.....

Met gelijke belangstelling was hij werkzaam in de Vereeniging ter beoefening van ziektekundige ontleedkunde, in de Redactie van het geneeskundig tijdschrift, in het bestuur van het ziekenfonds: overal was hij de onmisbare. De groote verbeteringen in de geneeskundige armenverzorging te Amsterdam, door Heije, als Lid van den Raad, op touw gezet en krachtig aangedrongen, waren op de meeste punten het resultaat van overleg tusschen Heije en Schneevoogt.....

Van hooge beteekenis zijn zijne bemoeiingen in de vereeniging voor ziekenverpleging. Deze weldadige instelling, waarvan

Heije de grondlegger was, vond in Schneevoogt een warmen bevorderaar. De inrichting lag hem aan het hart: hij sprak er dikwijls van. Men weet, dat zij zich ten doel stelt, zieken te verplegen en Protestantsche pleegzusters op te leiden en tot het genoemde edele doel in bijzondere woningen kosteloos beschikbaar te stellen. Schneevoogt nu was niet slechts medeoprichter, bestuurder en tijdelijk Voorzitter, maar belastte zich vrijwillig met het onderwijs in het verplegen, dat een reeks van jaren iederen Dinsdag avond trouw door hem gegeven werd....

Tot *de Gids* was Schneevoogt al vroeg in betrekking getreden, eerst als medewerker, later als lid der Redactie. Lag de aanleiding daartoe mede in zijn oude vriendschapsbetrekking tot Bakhuizen van den Brink, zijn algemeene kennis en zijn speciëele verhouding tot de medicina publica - in den ruimsten zin - qualificeerden hem daartoe bij uitnemendheid. Al de bijdragen op te sommen, door Schneevoogt in die lange reeks van jaren, waarin hij tot de Redactie behoorde, in *de Gids* neergelegd, mag wel overbodig heeten: uit den aard der zaak verheffen zij zich zelden boven de literatuur van den dag, voor de ontwikkeling der wetenschap meestal van ondergeschikte beteekenis. Maar dat getuigenis mogen wij hem niet onthouden, dat de groote vraagstukken der openbare gezondheid, van hygiene, geneeskundige staatsregeling, krankzinnigenverpleging en dergelijke, gedurende al die jaren grondig door hem werden behandeld, en dat, in 't algemeen, op het geheele gebied, dat meer bijzonder kon geacht worden hem te zijn toevertrouwd, de kritiek, waar hij ze niet zelf op zich nam, door zijne tusschenkomst aan waardige handen werd toevertrouwd. Zijn verscheiden heeft in de Redactie een leemte achtergelaten, die misschien nog lang op hare aanvulling wachten zal.

Voor Schneevoogt was dit lidmaatschap tot in zijn laatste dagen een bron van genot. De betrekking, waarin het hem bracht met velen onzer uitnemendste critici, stelde hij op hoogen prijs; maar vooral waren het de welbekende regelmatige samenkomsten met de keur onzer letterkundigen en geleerden, - leden eener Redactie, die hare taak ernstig opneemt, - waarin Schneevoogt bevrediging vond van dien drang naar algemeene kennis en beschaving, die hem nooit verliet. Wat hij wederkeerig in en voor dien kring geweest is, Zimmerman heeft het met een warm hart in liefelijken vorm voor ons blootgelegd.

Genoeg, om eenig denkbeeld te geven van den omvang en de verscheidenheid van Schneevoogt's bemoeiingen.

Inmiddels bleef hij trouw verbonden aan zijn gasthuis, gestaag levende in de hoop, zijn anathema vervuld te zien en elders een gasthuis te zien verrijzen, Neerland's hoofdstad waardig.

Daar brengt Augustus 1861 mij de heuchelijke tijding: ‘Schreeuw het maar uit op markten en straten, op bergen en dalen, dat Schneevoogt gelukkig is....’ Maar een zwaar offer zou dat geluk van hem vergen. De instructie van den eersten geneesheer van het buitengasthuis bracht mede, dat hij in het gasthuis moest wonen. Zijn huwelijk zou dit onmogelijk maken.....

Omstreeks dien tijd kreeg Pruys van der Hoeven, een der clinici van Leiden, zijn eervol emeritaat. Wie zijn opvolger worden zou, hield reeds lang de gemoederen bezig. Allerlei raderen werden in beweging gebracht. Maar men vergat, dat de staatsman aan het roer was, die, - op het gevaar af, de grenzen te overschrijden, waar een qualiteit tot een gebrek wordt - gewoon was, uit eigen oogen te zien en naar eigen inzicht te handelen. Deze staatsman ging bij Schneevoogt te rade, in de eerste plaats hem vragende, of hij zich voor de bedoelde betrekking beschikbaar stelde. Schneevoogt aarzelde niet, hij bedankte.....

Hetzelfde jaar nog zag Schneevoogt zich tot een betrekking geroepen, die hij met het volle bewustzijn, wèl te handelen, kon aanvaarden. Nooit was iemand beter op zijn plaats, dan Schneevoogt als Inspecteur der krankzinnigengestichten.....

Schneevoogt vereenigde met grondige kennis van het krankzinnigenwezen en de warmste belangstelling in het lot der krankzinnigen, een menschenkennis en een urbaniteit, die hem bij artsen en Regenten een grooten invloed verzekerden.....

Bij zijne inspectiën drong Schneevoogt door tot in de minste bijzonderheden van het gestichtsleven, van de verpleging en de administratie. Nooit verloochende zich daarbij ‘zijne groote humaniteit jegens collegiën van Regenten, Directeuren en geneesheeren der gestichten, met welke hij daarbij in aanraking kwam.’.....

‘De lof, dien hij aan den arts kon toebrengen, sprak hij in zijn verslagen en gesprekken met de Regenten luide uit, -

de altijd bescheiden aanmerkingen gingen niet verder dan het oor van hem, wien het betrof.'.....

Doodelijk vermoeid kwam hij van een zijner inspectiereizen, bij een schier ondragelijke hitte in het begin van Augustus 1871 ondernomen, op zijn geliefd Heienoord terug. Hij had er zoo gelukkige dagen gekend.

Zag hij zijn vrienden gaarne in zijn gezellig huis te Amsterdam, hier kende zijne gastvrijheid geen grenzen. Zijn vrienden moesten deelen in zijn geluk. En het was hun inderdaad een verkwikkend gevoel, getuige te zijn van zijn groote ingenomenheid met dat geliefkoosd verblijf, waar de blik zweefde over de schoonste landsdouwen van ons bekoorlijk Gelderland. Maar Schneevoogt was buitendien een meester in het plegen van gastvrijheid. 't Was alsof hij zich het schoone voorschrift van Brillat-Savarin had ingeprent: 'Convier quelqu'un, c'est se charger de son bonheur pendant tout le temps qu'il est sous notre toit.' En hij had meer geleerd van den geestigen schrijver der *Physiologie du goût*, - wat hij intusschen waarlijk voor zichzelven niet najoeg, maar voor zijne vrienden zoo gaarne ten beste had. Hun ten gevalle had hij het goede leeren waardeeren en wenschte nu ook de voldoening, het door hen gewaardeerd te zien. Daarin lag iets kinderlijks, waaraan men gaarne toegaf.

Men zou zich bedriegen, indien men meende, dat Schneevoogt hier louter voor uitspanning leefde. Integendeel werken was hem een behoefte, en hij werkte veel. Hij behoorde tot die bevoorrechte naturen, wier hersenen nooit vermoeid zijn. Meer dan vier uren slaap behoefde hij niet. In het holle van den nacht en bij het krieken van den morgen zat hij in zijn kabinet.

Verklaren laat zich zijn kolossale arbeidskracht slechts daardoor, dat hij zich al vroeg doordrongen had van de gulden zinspreuk, waarin ook onze grootste staatsman zijne kracht zocht: *ago quod ago*. Hij kende geen agitatie. Hij had voor alles tijd. Bij de kleinste zaken was hij *totus in illis*. Daarbij bezat hij het groote voorrecht, lichamelijke stoornissen weinig te gevoelen. Zij hielden hem niet bezig. Dat gold voor koorts, asthma of vermoeidheid, zoowel als voor kleine plaatselijke gebreken, verwondingen en anderszins. Onder een koortsaanval zag ik hem

zijne visite maken. Ik heb niemand gekend, bij wien het orgaan van den lust zoo praevaleerde boven dat van den onlust.....

In den zomer van 1871 was ik herhaalde malen op Heienoord.

Ik vond Schneevoogt zeer veranderd. Zijn corpulentie, waaraan erfelijke aanleg niet vreemd was, scheen nog toegenomen. In zijn trekken lag iets vermoeids, iets slaperigs, bijna iets doodelijks; de kleur der lippen en van het gelaat speelden in het paarse: er waren vele teekenen van gebrekkige circulatie; bij eenige beweging steeg zijn asthma op schrikbarende wijze. Hij hoestte en heette ‘verkouden.’ Zijn vrouw was bij wijlen zeer bezorgd. Ik stelde haar gerust, maar sprak ernstig met hem. Ik hield hem voor, dat, bij de groote hitte vooral, zijn gangen naar Amsterdam en zijne Inspectie-reizen te vermoeiend waren, dat hij zich sparen moest, wilde hij zijn leven niet in gevaar brengen.

Hij gaf mij alles toe. Wel kostte het hem moeite, zijnen vriend en mede-Inspecteur Feith, met wien hij zoo gaarne samen werkte, in den steek te laten. Maar hij was dan toch besloten. Zelfs wees hij zijn opvolger aan. Zijn huispraktijk te Amsterdam, die hij reeds tot één dag per week beperkt had, zou hij er geheel aan geven.

Schneevoogt had reeds vroeg leeren sterven. Zoovele vrienden, zoovele dierbare betrekkingen had hij zien heengaan: de dood was hem gemeenzaam geworden, hij was er mee verzoend, in die mate dat hij soms vergeten kon, dat hij voor anderen nog iets afschrikkends had behouden. Hij berustte trouwens volkomen zoowel in de eeuwige groote wetten der natuur als in hetgeen hem daaruit wedervoer in het bijzonder. Hij wist: *zóó* als het was, *moest* het zijn en moest het *goed* zijn. Dat was zijn Amen! Daarnaast was plaats voor hopen en vertrouwen, waar het weten ons ontzegd is. Zijne vrouw der wanhoop ter prooi achter te laten, dat was zijn éénige bekommernis. Hij had maar al te zeer ondervonden, hoezeer zij - in schijn de normale praktische vrouw - steun en leiding noodig had. Hoe droevig heeft zich zijn angstig voorgevoel bewaarheid! ‘Wanneer ge aan Schneevoogt denkt’, zoo las men in een harer brieven, ‘denk dan ook aan zijn arm vertroeteld en bedorven kind, dat er zich maar niet aan wennen kan, hem te missen’.

Nog ééne inspectie en dan zou hij rust nemen. Het was, zooals wij zagen, de laatste. Zijn asthma nam toe: de circulatie-bezwaren waren stijgende. Hij hield zich echter staande en klaagde niet. In den nacht schreef hij nog een paar brieven en legde zich daarop ter ruste. Daar ontwikkelde zich de circulus vitiosus in de reeds gestoorde hoofdverrichtingen des levens, waarvan de dood het gevolg is. De rust ging in de eeuwige rust over. Een paar dagen later stonden wij aan zijn graf. Zijn vriend, de predikant van Marken, toevallig uit het buitenland tot ons getreden, sprak een hartelijk welgemeend woord; een oude trouwe dienstknecht wilde spreken, maar bracht het, in tranen uitbarstende, niet verder, dan ‘Edele Meester, Weldóener van arm en rijk!’

Een' goed mensch dekte de aarde, - vir bonus medendi peritus. De door Schneevoogt nagelaten sporen zijn minder gemakkelijk te volgen dan de invloed van den man, die zijn krachten meer uitsluitend op één punt concentreerde. Maar ze zijn even onvergankelijk. Hij heeft duizenden menschen gelukkiger, duizenden door woord en voorbeeld beter gemaakt. Dat leeft onuitwischbaar voort in hunne geslachten. Dat gaat in de eeuwigheid niet onder. Het is de onsterfelijkheid, die wij kennen, naast die waarop wij hopen.

F.C. DONDERS.

In het Zevengebergte.

Het geviel op eenen Juli-avond in het jaar 1838, dat twee jongelieden, van het armoedig en smerig stadje Königswinter uit, den Drachenfels bestegen. Zij waren Amsterdammers, even twintig, verwanten, speelmakkers en vrienden van de schooljaren af. De een werkte bij zijnen vader op het kantoor, in het vooruitzicht, eerlang deelgenoot in de zaak te worden; de ander was student aan het Athenaeum Illustre. De beide vaders hadden hun in gemeen overleg eene vriendelijke verrassing bereid en de middelen verschaft om een voetreisje langs den Rijn te doen. Zij waren den 2^{den} Juli aan de Beerebijt in de nachtschuit naar Utrecht gestapt, hadden het roefje gedeeld met een ouden katechiseermeester en een jong dienstmeisje, waren den volgenden ochtend te 4 uur te Utrecht aangeland en hadden dadelijk in den vroegen morgenstond de wandeling aanvaard langs den bekoorlijken, hun nog nieuwen, weg over de Bildt, Zeist, Driebergen, Doorn, Amerongen, Rhenen en de Grebbe tot Wageningen, zich verlustigende in al het liefelijke en schoone dat zij zagen, een paar malen partij trekkende van de goediglijk hun gegunde gelegenheid, om de vermoeide voeten wat rust te geven op eene boerekar, die een eind ver denzelfden weg volgde. Te Wageningen hadden zij plaats gevonden op den bok der Diligence, die hen door de met weelderige akkers en boomgaarden prijkende Betuwe naar Nijmegen bracht. Te Nijmegen hadden zij zich den volgenden morgen veel tijd, moeiten en onkosten moeten getroosten om hunne reispassen afgeteekend te krijgen - want wij waren in dat jaar 1838 op zeer gespannen voet met België, en de grensvesting werd zorgvuldig bewaakt. - Toen hadden zij den wandelstaf weder opgenomen, over Beek

en Kranenburg naar Kleef, hadden den Thiergarten en het Mausoleum van Graaf Maurits van Nassau bezichtigd en des avonds den Slotberg beklommen, waar duizende glimvliegjes in 't halfdonker als dwaallichtjes hen omzweefden. Omstreeks middernacht waren zij met den Eilwagen, een hortende, stootende, tochtige kast, over Crefeld naar Dusseldorf gereden. Van Dusseldorf had de nachtboot hen naar Keulen gebracht, - waar zij den nog niet half voltooiden Dom bezocht hadden en in onbeschrijfelijk vuile, vieze, stinkende achterbuurten verdwaald geraakt waren - en van daar naar Bonn. Op den Kreuzberg hadden zij zich over de gepolijste marmeren Pilatus-trap en de ‘geconserveerde’ lijken der monnikken in den grafkelder verbaasd, en niet minder over de oneerbiedige geestigheden, waarmede de geleider zijne verklaringen opluisterde, waren toen doorgewandeld naar Godesberg, hadden in een der aanzienlijke hôtels een kostelijk middagmaal genoten en Goudsche pijpen gerookt, waarbij hun beduid werd, dat men op het bezoek van Hollanders uitermate zeer gesteld was, en waren toen tegen den avond den Rijn overgestoken naar het Zevengebergte, het heerlijk Zevengebergte, het eerste hoofddoel van de reis, het voorwerp van hun brandend verlangen. - Zij hadden op den nu afgelegden zesdaagschen tocht al veel genoten, velerlei gezien, allerlei ontmoetingen en ‘avonturen’ (zooals het ‘D a g b o e k ’ der reize ze heette) gehad, zelfs teleurstellingen; onder anderen hadden zij een ganschen dag zoek gebracht met het opsporen hunner reiskoffers, die onderweg verdwaald geraakt waren.

Welke treffende verrassingen en avonturen zou hun misschien nu het Zevengebergte opleveren!

Het was reeds avond, en het pad naar den top van den Drachenfels was glibberig door eene in den namiddag gevallen donderbui. Zoo veroorloofden zij zich de weelde, van eenen ezel te bestijgen en zich naar boven te laten hotsen. Langs bouwlanden en boomgaarden, nu en dan afgewisseld met een stukje wijnberg, door boschpartijen en struikgewas, langs kale rotswanden en afgronden, over rolsteenen en gruis bereikten zij, voorbij de steengroeven van den Wolkenburg, in 't schemerdonker, nog verzwaard door eene dichtbewolkte lucht, de kleine, nette en vriendelijke *Gastwirthschaft* boven op den Drachenfels,

een vijftigtal voeten beneden de hoogste spits op een klein plateau gebouwd. De *Wirthschaft* was er eigenlijk niet op ingericht, logeergasten te herbergen. De regel toch was, dat de toeristen overdag den Drachenfels beklommen om de ruïne te zien en zich aan het panorama te vergasten, en vóór den avond wederom afdaalden om herberg in de geriefelijke hôtels van Rolandseck of Godesberg te zoeken of hunne reis te vervorderen. Evenwel, voor dezulken, die door een of ander toeval wat laat in den avond aankwamen en er tegenop zagen, langs den altoos gevaarlijken weg in 't donker terug te keeren, waren er in een zolderkamertje een paar bedden beschikbaar, zoo men maar het eenvoudige voor lief wilde nemen.

Dat kwam den jongelieden juist te stade; en opgetogen over hun goed geluk strekten zij de vermoeide leden op de zindelijke bedden van het zolderkamertje uit en ‘sliepen (gelijk het D a g b o e k der reize niet vergeet te vermelden) ‘1300 voeten hooger dan te Amsterdam zoo goed als te huis’.

Den volgenden ochtend begonnen zij hunne zwerftochten door het Zevengebergte, met eene wandeling naar den Petersof Stromberg, ‘die met zijne breede, logge vormen aan eene dikke, goedige baker doet denken, terwijl de Drachenfels als een grimmige korporaal daarnevens op wacht staat.’ Maar de dikke Petersberg bleek niet zoo goedig als zij zich hadden voorgesteld. Het pad van gisteren weder afgeloopen hadden zij aan den anderen kant van Königswinter een weg gevonden, die hen, volgens ingewonnen inlichtingen, onfeilbaar naar de Peterskapel op de kruin van den berg zou voeren. ‘Wij volgden dan (wij willen hen zelven laten vertellen) tusschen wijngaarden een tamelijk breed en welbegaan voetpad, dat ons met vele kronkelingen weldra in een dicht struikbosch voerde. De zon scheen bij tusschenpoozen door het loverdak boven ons, het groen was door den regen van den vorigen dag verfrischt, de vogels zongen hun morgenlied, en wij zongen lustig mede. Doch allengs bemerkten wij, dat ons bochtig voetpad immer onduidelijker werd en eindelijk, ternauwernood meer zichtbaar, rechtuit naar den bergtop wees. Wij vermoedden, dat wij verdwaald waren, maar wilden van geen terugkeeren weten. Ook scheen de top niet meer zoo verre, en de klimpartij zelve had iets romantisch en aantrekkelijks.

Zoo ging het vooruit; maar de berg werd al steiler, het pad al meer met bladeren bestrooid, die door de laatste regens glad waren als ijs. Wij vielen neer op den buik, kropen voort op handen en voeten, haalden ons op aan takken, moesten steunsels zoeken in wortels of uitstekende rotspunten. De loodzwarte wolken, die nu en dan boven ons dreven, dreigden hare schatten over ons te ontlasten en regenstroomen uit te gieten, die ons misschien met bladeren, stronken, steenen en struiken bergaf zouden sleepen. Wij hijgden, wij vielen aemechtig neer, wij zwegen. Eindelijk bereikten wij voortkrabbelende den rand. - Hoe prettig is thans de herinnering aan dezen bezwaarlijken tocht.'

Een andere tocht ging naar de steengroeven van den Stentzelberg, die zich oostwaarts van de toenmaals voor gewone toeristen schier ongenaakbare ruïnen der abdij van Heisterbach verhief.

'En daar opende zich een onbeschrijfelijk grootsch schouwspel. De ijzervaste rots was door 't geweld van buskruid met tallooze grillige spleten doorkloofd. Hier verhief zich het bruinzwarte gesteente eenige honderde voeten loodrecht ten hemel en op elke uitstekende spits (hoe zij daar kwamen was ons een raadsel) stonden de werklieden met hunne houweelen te hakken; daar opende zich een hol, uit welks ingewanden ons doffe slagen tegemoet klonken; daar weder stonden hooge zuilen geheel op zichzelven en schenen u met hunnen val te willen verpletteren; elders was de rots, als eene gothische kerk, met gangen, pilaren en gewelven uitgehouwen. En te midden dier schrikkelijke gevaarten, onder steen en puin, bewoog zich de nietige mensch, met zijnen arbeid de woeste natuur beheerschende en dwingende. Zulk een tooneel maakt u trotsch, mensch te zijn!'

Op eenen schoonen zonnigen achtermiddag wandelden zij naar den Löwenberg, op één na de hoogste der honderd koppen van het Zevengebergte, het statige voorgebergte van den groep tegen het Zuidoosten. De afstand heette een uur gaans te zijn, maar viel tegen. Het pad voerde aanvankelijk wederom over den Wolkenburg, maar nu aan den zuidkant, midden door de bergwerken; het ging slingerend straf naar beneden, zoodat hun stap tegen wil en dank een draf werd, en zij van

tijd tot tijd zich tegen den rotswand moesten werpen om hunne vaart te stuiten. Aan den voet van den hoogen Wolkenburg laafde hen een kleine waterval.

'En nu opende zich een zeer romantische weg. Nu eens omhulde ons dicht heestergewas, dan weder rezen kale bergen naast ons op; soms doorsneden wij liefelijke dalgronden met geurige weiden en rijpende akkers, dan weder verloor zich het oog in ondoordringbare diepten. Alom eene indrukwekkende natuur, treffender nog door de volslagen eenzaamheid die er heerschte. Op den ganschen weg ontmoetten wij slechts een paar havelooze houthakkers, die ons met nieuwsgierige en (naar het ons toescheen) onvriendelijke oogen nakeken. Zoo bereikten wij in het eind den *Burghof*, een soort van *Forsthaus*, aan den voet van den bergkegel, die met een zwaar beukenwoud begroeid was. Eene heilige stilte heerschte onder het hooge hout; geen windje suisde, geen vogel liet zich hooren, geen krekel zong; alleen onze voetstappen ruischten door de dorre bladeren. Op de kruin van den berg gaf de onder haar eigen puin begraven ruïne het sprekendste beeld der verlatenheid. Terwijl wij binnen die sombere muren rondklauterden ontmoetten wij op eens eene helder verlichte opening, en daar zagen wij de heerlijkheid des hemels. Als een onmetelijke gloeiende kogel lag de ondergaande zon op het vlak van den Petersberg. In sprakelooze bewondering staarden wij op het onvergelijkelijk tafereel. Allengs zonk de schitterende vuurbol weg, den bergtop en de kapel met een stralenkrans omringende; ook die lichtgloed verdween en week voor eene teedere mengeling van blauwe, groene en roode luchten. En toen wij nu weder de oogen langs de treurige ruïne lieten rondgaan, konden wij de gedachte niet weeren: zoo eindigen de werken van den Almachtige en zóó vergaan de werken der menschen: Morgen rijst die zon weer even schoon aan het uitspansel en morgen valt misschien weder een brok van die eenmaal zoo vaste burcht tot gruis.....

Het werd hoog tijd huiswaarts te keeren. Met voorzichtige schreden daalden wij door het bosch, waar geen betreden pad onzen gang leidde, naar den *Burghof* af. ... Over den weg door het dal lag reeds de schemering, die weldra in donkerheid overging, zoodat meermalen slechts het ruischen der beek bezijden den weg onzen koers bepaalde. Volkomen

stilte was er om ons heen; nu en dan alleen vloog een vogel, door de ongewone verschijning verschrikt, op, en deed de takken ruischen; een oogenblik daarna was het weder doodstil.

Iedereen heeft ondervonden, welk een zonderlingen indruk eenzaamheid, stilte en duisternis op het gemoed kunnen maken. Vrees is het niet, maar een zekere beklemdheid, een werken der fantasie, die u allerlei gedrochtelijke voorstellingen voortoovert; het is als de toestand van iemand, die tegen een verwarden, benauwenden droom worstelt. Wij vergeleken onze wandeling bij den tocht van Haafner door de wildernissen van Ceylon, waarvan wij het boeiend verhaal in onze jongensjaren verslonden hadden. Dan verbeeldden wij ons in de flikkering van een Johannesvliegje, dat vóór ons dartelde, de oogen van een loerenden tijger te zien; of wij wendden onwillekeurig het hoofd om, of misschien een gluipende woudbeer met onhoorbaren tred ons spoor volgde. Of wanneer dan het verstand ons tot ons zelven terugbracht, dan waanden wij in een verwrongen boomstam een dier mannen te zien die wij ontmoet hadden, en die ons thans misschien met booze bedoelingen opwachtte. Wel klemden wij dan den stok vaster in de hand; en wel trachtten wij door fluiten en zingen ons zelven te overtuigen, dat wij niet bang waren; maar het ging niet van harte. Hoe schoon toch was de gelegenheid, om de avontuurlijke, onbekende wandelaars straffeloos te berooven, te vermoorden en hunne lijken in eene kloof te werpen!.... Wat hebben wij later, toen wij tehuis onze avonturen recapituleerden, om die dwaze grillen der verbeelding gelachen.

De weg viel ons intusschen verbazend lang. Ook zagen wij, zoover de duisternis zulks toeliet, voorwerpen, die wij op de heenreis niet bemerkt hadden, zoodat wij thans de meer gegronde vrees begonnen te voeden, dat wij verdwaald waren. Zoo was het. Wij zagen eindelijk in de verte lichtjes schijnen en bereikten een groep woningen (het dorpje Röndorf). Het eerste huisje het beste traden wij binnen en beduidden niet zonder moeite aan de vrouw, die ons te woord stond, dat wij den weg naar den Drachenfels zochten. Goedig riep zij haren man, die dadelijk bereid was ons als wegwijzer te dienen. Ruim negen uur kwamen wij aan onze herberg terug en aanschouwden van de vrije hoogte ver in het noordwesten den laatsten geelen weerschijn van het stervend avondlicht.

Anderhalf uur later, toen wij, na een hartig maal, op ons logeerkamertje ons gereed maakten om te bed te gaan, klonk van beneden de stem van onzen vriendelijken waard tot ons: “Komt toch nog even buiten, mijne heeren, het is zoo schoon.” - En het was schoon! In den balsemgeurenden nacht goot de maan hare zilverglansen over het landschap, over den stroomenden Rijn daar ver in de diepte, over berg en bosch, over de afgebrokkelde muren en bogen van de oude burcht. Het was ons, of een gevoel van stillen vrede over ons kwam.’.....

‘Maar ik keek nog tusschenbeide op naar de spits van den Drachenfels zooveel ik ze onderscheiden kon: want ik had er veel gezien en veel gehoord, waaraan ik dikwijls herdacht heb.’

Aldus besluit Jacob Geel zijn onsterfelijk ‘GESPREK OP DEN DRACHENFELS’; dat altijd nieuw, altijd jong, altijd frisch blijft, hoe dikwerf men 't ook herleze; dat ook heden nog, na vijftig jaren, eene actualiteit bezit alsof 't gisteren geschreven ware.

Ook de schrijver van het D a g b o e k heeft in latere jaren vele malen nog weder naar de spits van den Drachenfels opgezien, 't zij wanneer hij er met de stoomboot voorbijvoer en het panorama van het Zevengebergte zich langzaam en statig zag ontrollen, of wanneer hij er langs de spoorbaan aan de overzijde ijlings voorbijsnorde en ternauwernood een glimp van dat tafereel mocht opvangen. Hij ook had daar zoo veel gezien en genoten, waaraan hij dikwijls herdacht had en waarvan de herinnering weder, met al de frischheid bijkans van den eersten indruk, door aanschouwing bij hem levendig werd. Wel is waar hadden de jeugdige reizigers van 1838, toen zij daar rondzwierven, niet aan *klassiek* of *romantiek* gedacht, al had ook de laatste juist op dat tijdstip haren hoogsten bloei bereikt, al was 't ook reeds een vijftal jaren geleden sinds haar karakter, haar streven en hare afdwalingen in dat ‘G e s p r e k o p d e n D r a c h e n f e l s’ met meesterhand waren geteekend. Maar zij hadden op dit plekje een stuk levens genoten, zij hadden er zich aan de dwaasheden der jeugd overgegeven, zij hadden er met de naïeve ontvankelijkheid van jonge harten indrukken opgevangen, indrukken weergegeven, gewaarwordingen geuit in opgewonden en gebrekkige taal. Zij hadden er op hunne wijze

en naar hunne bevatting over de dingen des hemels en der aarde gefilosofeerd. - Wel mocht 't hem in deze latere jaren een genot zijn, de heugenis aan dat alles te verlevendigen en in verbeelding die gelukkige dagen nogmaals door te leven, die wandelingen te midden eener natuur ‘zoo rijk aan verrassende afwisseling van groots en liefelijks, van hards en zachts’ (gelijk Geel ze met één penseelstreek teekent); die zwerftochten langs gebaande en ongebaande wegen, die ontmoetingen en avonturen, die angstigheden en uitkomsten, die gewaarwordingen en ontboezemingen, al kwam hem dan ook, nu hij zooveel ouder en wijzer en kritischer geworden was, bij die herdenking soms een glimlach op de lippen.

Twee malen mocht 't hem in den lateren leeftijd gebeuren, den voet nog eens weder op de spits van den Drachenfels te zetten. De eerste reis in 1850 met zijne jonge vrouw; de tweede in 1884 met vrouw, zonen en dochteren. - In 1850 vond hij in de twaalf jaren, sinds zijn eerste bezoek verloopen, weinig veranderd. Het armelijke Königswinter had zich wat opgeknapt en de weelde aangeschaft van een paar groote logementen, in de hoop van daarmede een deel althans van den stroom der zomertoeristen tot zich te lokken. Maar 't was nog altijd hetzelfde steile, glibberige pad naar boven, met zijne schoone uitzichten en zijne afwisselingen van liefelijke en grootsche omgeving; het waren nog altijd dezelfde ezeltjes als eenig vervoermiddel voor degenen, wien het klouteren te zwaar viel; het was nog altijd de schilderachtige en indrukwekkende ruïne op den top; en onder hare schuts lag nog altijd dezelfde bescheidene en vriendelijke *Wirthschaft*.

Hij klom op naar en over de ruïne en was er alleen met zijne herinneringen. Maar op een voorsprong van de rots vond hij eenen man staan, evenals de streng-kritische Diocles in Geel's verhaal ‘met gekruiste armen naar den overkant van den Rijn gekeerd, zijne oogen, zoo 't scheen, op Rolandseck gevestigd.’ Doch de man, die er nu stond, scheen naar zijn uiterlijk tot de reizende handwerkslieden te behooren, welke men in die dagen nog in grooten getale op alle Duitsche landwegen kon ontmoeten; het hoofd met een zwarten flaphoed gedekt, een grijslinnen kiel door een riem om de midden gesloten, een knapzak op den rug, een knoestige wandelstaf in de hand. Een vermagerd gelaat, met groeven om neus en mond,

een donker oog, een stroeve blik. ‘Hij was’, zooals hij in het aangeknoopt gesprek openhartig en met zekere hoogheid mededeelde, ‘fabrieksarbeider te Barmen en Communist. Hij was, daartoe afgevaardigd, op weg naar Zuid-Duitschland om zich met de broederen daarginds in betrekking te stellen. Want er zijn groote dingen op til, zeide hij. Wel zijn de babbelaars van het Frankforter parlement uiteengejaagd, wel zijn de democratische opwellingen te Elberfeld, te Dusseldorf, te Berlijn, te Weenen, te Dresden, te Frankfort en in Baden door wapengeweld in bloed gesmoord; doch de groote sociale omwenteling zal nu eerst beginnen. Frankrijk gaat reeds voor; de Franschen echter zijn te wuft; op hen valt niet te rekenen. Van de kracht en de volharding van het Duitsche volk moet de zege komen. Evenals de verdrukkers gevallen zijn, wier sterke burchten daar in puin liggen, zoo zal ook nu de tirannie der heerschende klassen vermorseld worden. Het volk zal zich zijn recht veroveren. Ik zeg u: de tijden zijn rijp!’ - Met deze woorden keerde hij zich om en verwijderde zich zonder verder afscheid.

En wederom gingen er vele, vele jaren voorbij, met hun wel en wee, met hunne lusten en bezwaren, met hunne oorlogen en volksberoeringen, met hunne werken des vredes die het aanschijn der aarde veranderden.

In den zomer van 1884 had het gezin eenige genotvolle weken in lieven vriendenkring doorgebracht te Bertrich nabij de Moezel, één van die in vruchtbare dalgronden omgeschapen uitgebrande kraters, waaraan de Eifel zoo rijk is. Op de tehuisreis werd de begeerte levendig om een paar dagen te Godesberg te vertoeven en van daar uit de oude, lieve plekjes in de buurt weer te zien. Zoo werden er dan uitstapjes gedaan naar Rolandseck, naar de abdij van Heisterbach, naar den Drachenfels. - Wat in 't schouwspel, dat men van een der vele terrassen te Rolandseck geniet, telkens weder bovenal treft, is de sierlijkheid der slingerende lijn, die de elkander achtervolgende bergtoppen van het Zevengebergte tegen de lucht afteekenen; eene lijn, als door de vaste hand van eenen genialen kunstenaar getrokken. - De abdij van Heisterbach (volgens de reisboeken het meest romantische plekje van 't geheele gebergte) was al sinds lang door de goede zorg van het pruissische goevernement voor elken toerist toegankelijk gemaakt langs wel onderhouden voet-

paden en breeden rijweg. En diezelfde goede zorg had zich ook over de ruïne zelve uitgestrekt: het stukje koorgewelf, het eenige overblijfsel, was netjes bijgewerkt, zoodat het inderdaad tegen het donkergroen van het bosch daarachter een mooi effect maakte. Recht tegenover de gerestaureerde ruïne stond eene restauratie, waar men koffie, wijn, bier en *Schinken* bekomen kon; eene dubbele rij van banken en tafels strengelde den band tusschen het eene gebouw en het andere. Vlak voor de ruïne was een kraampje opgeslagen, waar gij u vermaken kondt met fotografiën en snuisterijen te bekijken en te koopen. Zoo was het er tegelijkertijd recht gezellig geworden. Evenwel, - het plekje bleef romantisch in hooge mate, immers in den zin van ééne der definitiën, die in het G e s p r e k o p d e n D r a c h e n f e l s van de Romantiek gegeven waren. Ettelijke weken geleden was in dit gewijde oord een gruwelstuk gepleegd. In het bosch achter de ruïne was eene deftige oude dame uit Keulen, die daar alleen rondwandelde terwijl haar gezelschap eene andere richting was uitgegaan, vermoord en beroofd geworden. Het mishandelde lijk was gevonden, maar den moordenaar had men nog niet ontdekt.

De volgende avond was aan een bezoek aan den Drachenfels gewijd. Ook hier was in den voortgang des tijds veel veranderd. Königswinter, rechts en links aan het Europeesch spoorwegnet verbonden, was een stadje van eenige beteekenis geworden. De kade langs den Rijn prijkte met eene reeks van statige hôtels en fraaie villa's. Bij de aanlegplaats der veerpont was het druk en woelig: onder geschreeuw en getwist der koetsiers verdrongen de rijtuigen elkander om plaats in 't vaartuig meester te worden. Men behoefde niet meer in moeite en zweet het bergpad te beklimmen of zich aan een koppigen ezel toe te vertrouwen, tenzij men zulks voor de aardigheid verkoos. Wie noch op tijd noch op geld had te zien, kon zich, in een gemakkelijken landauer gedoken, naar boven laten voeren langs eenen kunstweg, die binnenwaarts rondom en tusschen de heuvelklingen door was aangelegd. Men miste dan wel de treffende uitzichten en de afwisselingen van 't liefelijke en 't grootsche, waardoor het voetpad zoo bekoorlijk was; maar men kwam zonder moeite waar men wezen wilde. En wie haast had en zuinig moest zijn, vond precies elk half uur een stoomtram gereed staan,

die hem met redelijken spoed langs de lijnrechte spoorbaan, door de uitgehouwen rotsen en klippen heen, onder het genot van rook en smook, van 't geratel der machine en het gesis van den stoom, overbracht en aan de deur der *Restauratie* afleverde. Want op het in lengte en breedte aanmerkelijk uitgebreid plateau verhief zich thans een groot vierkant gebouw met gelagkamers en eetzalen (men kon er desbegeerig ook dansen); en buiten, naast en vóór dat gebouw, waren talrijke lange tafels en banken geschaard, waar plaats was voor honderden, waar gedienstige *Kellners*, met den stereotypen glimlach om de lippen en een brutalen blik in de oogen, koffie, wijn en bier kwamen aandragen, terwijl de huismoeders uit hare karbiezen den medegenomen voorraad van mondkost te voorschijn brachten. Ook vond men er ruime stalling voor paarden en rijtuigen, en zelfs was er ten gerieve van den gaanden en komenden man voor een *Abtritt* gezorgd, die vlak naast het pad dat naar de Ruïne leidde getimmerd was. Trouwens, de Ruïne werd alleen beklommen - behalve door enkele nieuwsgierige vreemdelingen - door kinderen en opgeschoten jongens, die daar voor de grap hunne stemmen lieten galmen en met steentjes keilden. De bezadigde bezoekers bleven aan de welvoorziene tafels zitten en genoten ‘gemüthlich’ hun koffie en bier, tot het luiden der spoorbel tot opstaan vermaande.

De Drachenfels was een burgerlui's-uitspanning geworden.

‘VOORUITGANG’ was de titel van een opstel, met den naam HILDEBRAND geteekend, dat in de October-aflevering van den eersten jaargang van DE GIDS, NIEUWE VADERLANDSCHE LETTEROEFENINGEN, onder de afdeeling Mengelwerk was opgenomen. Het was eene weeklacht over het lot der poëzie, die onder de wetenschappelijkheid en de volksverlichting onzer eeuw in het gedrang kwam. Het besloeg slechts weinig bladzijden, maar maakte geen gering gerucht, want het gold voor eene der meest krasse uitingen van de moderne Romantiek, die men nog bij ons te lande vernomen had. - Dat *de Gids*, in 1837 opgericht om met den ouden sleur in de vaderlandsche letterkunde, wetenschap, kunst en kritiek te breken, niet vreemd kon blijven aan den toenmaals zoo levendigen strijd tusschen Klassiek en Romantiek, ligt voor de hand. Men kan echter niet

beweren, dat hij beslist voor de ééne of de andere richting partij trok, al neigde hij tot de laatste over. Er is een grond van waarheid in de ironie, waarmede Geel met eene aanhaling uit Goethe het nieuwe tijdschrift karakteriseerde: ‘Wir unsererseits tadeln sie nicht, dass sie dieses unreife Product aufnahmen; denn wenn ein Archiv Zeugnisse von der *Art* eines Zeitalters aufbehalten will, so ist es zugleich seine Pflicht, auch dessen *Unarten* zu verewigen.’

Wanneer men dien eersten jaargang van *de Gids* (en zijne naaste opvolgers) nog eens doorbladert, dan treft ons niet het minst de groote verscheidenheid in vorm, toon en inhoud der bijdragen, eene verscheidenheid, die het denkbeeld van eene gekoźene en streng volgehouden eenzijdige richting uitsluit. In de rubriek *Boekbeoordeelingen* vond men nevens óver-wetenschappelijke kritische vertoogen[1)] de soms grondige, soms luchtige, soms spitse en bitse behandeling van romans en dichtwerken. Aan de godgeleerdheid was eene zeer ruime plaats toegestaan: dogmatiek, apologetiek, exegese en kerkgeschiedenis werden in breede recensiën ter sprake gebracht; van preekenbundels werden uitvoerige verslagen gegeven; alles in den deftigen toon, die aan het onderwerp voegt, met getrouwe handhaving van de geloofsregelen der Nederlandsche Hervormde Kerk, getemperd, waar zij al te steil mochten wezen, door rede, verlichting en verdraagzaamheid. Ook andere vakken van wetenschap, ofschoon zuiniger bedeeld, kregen hunne beurt. Maar de bellettrie had nevens de theologie het leeuwendeel, en onder deze rubriek werd aan de Almanakken en Jaarboekjes (die, volgens een woord van Potgieter voor de fraaie letteren mochten geacht worden te zijn wat de tentoonstellingen voor de beeldende kunsten waren) de ruimste aandacht geschonken. In de afdeeling *Mengelingen* (*de Gids* heeft zich eerst in 1848 van die ouderwetsche splitsing van den inhoud onzer vaderlandsche maandschriften losgemaakt) dongen oorspronkelijke opstellen en vertalingen om den voorrang. De laatsten wonnen het zelfs, wanneer men alleen op het getal let, en daarbij waren het vooral de humoristische prozaschrijvers van Engeland, die de stoffe leverden. Maar noch in deze den vreemde ontleende noch

1) Zie b.v. de geleerde recensien van Taco Roorda's *Grammatica Arabica* en P. Cool's *Chrestomathia Arabica*.

in de oorspronkelijke bijdragen bleek - tenzij in dat opstel '*Vooruitgang*' en misschien in enkele andere - van eenig *parti-pris* vóór of tegen de Romantiek.

Misschien lag de reden hiervan in een stilzwijgend compromis tusschen de twee mannen, die 't beleid van het tijdschrift in handen hadden (de derde redacteur, mr. W.J.C. van Hasselt, die onder de zinspreuk *candore et ardore* schreef, bepaalde zich tot wetenschappelijke bijdragen binnen den kring zijner bijzondere studiën en de vierde, mr. C.P.E. Robidé van der Aa, was slechts een meteoor, dat weldra spoorloos verdween). Potgieter, in het bedrijvige leven zich bewegende, in de beoefening van letteren en kunst een man van eigen zelfstandige vorming, van nature zoowel een licht-ontvankelijk gemoed als een kritisch vernuft, voelde zich aangetrokken door het oorspronkelijke, door het schitterende, dat de nieuwe school der moderne literatuur ten toon spreidde. En wat hij in dicht en ondicht schreef, gaf die indrukken weder. Wij hebben slechts te wijzen op zijne novellen 'Marten Harpertz' en 'Frans Hals en zijne dochter', vooral op zijn recensiën van de 'Guy de Vlaming' van Beets en van 'de Neven' van Helvetius van den Berg. Bakhuizen van den Brink, doorvoed met de studie der oude klassieke letterkunde, maar met zijnen ruimen geest ook het nieuwe en nieuwste omvattende, stond op het hooger en verhevener standpunt eener rustige objectiviteit. Men zie slechts zijne beoordeelingen van Van Lennep's 'Roos van Dekama' en van Geel's 'Onderzoek en Phantasie', maar bovenal zijne onvolprezen studie over 'Vondel met Roskam en Rommelpot', die alleen genoeg was om den goeden naam van het nieuwe tijdschrift te vestigen.

Eéne tegenstelling kan als dubbele karakterschets volstaan, om het verschil tusschen de beide mannen te teekenen. In zijne recensie van 'de Neven' vraagt Potgieter[1)], wat men toch onder Classiek te verstaan hebbe:

'Wij wenschten, dat men ons eindelijk eens eene goede definitie van dat woord gave, - het heeft veel van een flikkerend wapen, waarmede men zoo driftig schermt, dat wij nog niet weten, of het uit ijzer, staal of zilver gesmeed is. Is Classiek, Classieker en Classiekst na, nader en naast aan

1) De Gids 1838, Boekbeoordeelingen blz. 263.

het ideaal der kunst? Zoo ja, is het ideaal der kunst in de zeventiende en negentiende eeuw 't zelfde? Of was er eene eeuw, die dat ideaal beter dan alle overige begreep, en welke? Moet men van alle Classieke stukken het minder Classieke, dat is, de huldiging van den geest des tijds, aftrekken....' - In zijne recensie van Geel's 'Onderzoek en Phantasie' wijdt Bakhuizen[1] eenige schoone bladzijden aan het onderzoek van de verhouding tusschen Romantiek en Klassiek, die wij zoo gaarne in haar geheel zouden overschrijven, indien ons bestek het toeliet. Met enkele zinsneden moeten wij ons vergenoegen: 'Inderdaad, onze letterkunde verkeert sedert eenige jaren in éene gewigtige crisis: de strijd, die van weerszijde met zooveel onregt en onverstand gevoerd wordt tusschen hetgeen men klassieke en romantische school noemt, is slechts de verkeerde uitdrukking voor eene behoefte, welke in onzen boezem woelt en luider dan ooit om verzadiging schreeuwt.... Wat den roem der klassiek uitmaakt, is niet hare zedelijkheid (want voor de kunst bestaat zij niet) maar de voorstelling van het idee van orde en harmonie: orde en harmonie, die krachtig uit de meesterstukken der Oudheid tot ons spreken, omdat zij zelve het gevoel daarvoor het levendigst in den boezem droeg.... Maar wij beweren, dat geene romantiek die eischen buitensluit. Haar voorwerp is evenzeer de voorstelling van het idee der schoonheid in zigtbare vormen.... Gelooft mij, er is een zamenloop noodig om dezen of dien kunstvorm te verheffen. Naarmate de voortgang der beschaving grooter geworden is, is het duidelijker geworden, dat niet alle gewaarwordingen, welke met den schoonheidszin in verband stonden, in klassieke vormen voorgesteld waren; dat niet alles, wat het gemoed der Grieken en Romeinen trof, ons evenzeer kan roeren; wij hebben hetgeen in onzen boezem leefde met hetzelfde regt in onze kunst willen voorstellen als de Grieken en Romeinen dit deden'....

Zoo voelde dan Potgieter zich ongetwijfeld aangetrokken door de oorspronkelijkheid en den humor van Hildebrand's 'Vooruitgang' terwijl Bakhuizen, ofschoon misschien maar matig ingenomen met den onrustigen toon van het opstel, niettemin de schoonheid en objective waarheid van de gedachte, die

1) De Gids 1838, Boekbeoordeeling blz. 464 v.v.

in dezen weinig harmonischen vorm uitgesproken werd, wist te waardeeren.

Maar buitenaf was het oordeel minder welwillend. Men schold den auteur voor duisterling. Wat wil die man, riep men, wien het spijt, dat er geen spoken zijn, die de sprookjes van M o e d e r d e G a n s den kinderen liever in handen geeft dan nuttige leesboeken, die voor die kleinen het geloof aan tooververtelseltjes een geschikten grondslag acht voor 't godsdienstig geloof op lateren leeftijd, die de wetenschap in 't aanzicht slaat, omdat zij de geheimen der natuur ontdekt en met het microscoop ons de infusoriën in een droppel water laat zien, die de historische kritiek wil verbieden, oude leugenverhalen af te breken? Men vroeg, of hij ons dan naar de middeneeuwen wilde terugvoeren? Of hij geen eerbied had voor de wetenschap? Of niet zijne mystiek afbreuk moest doen aan het ware geloof? - En Jacob Geel achtte het noodig, in 't belang der kunst zelve, eene vinnige kritiek van dit ‘hybridisch’ product te geven in de voorrede van zijn O n d e r z o e k e n P h a n t a s i e. Hij, wel is waar, was eerlijk genoeg om den auteur geest, talent en dichterlijken aanleg toe te kennen. Maar dit belette hem niet, dezen HILDEBRAND het harde woord toe te voeren:

‘Hij is pseudoniem, en dat geeft ons de handen vrij; zijn waren naam ken ik niet: ik *wil* dien niet kennen; ik denk, dat hij nooit bekend zal worden.’

Sedert Geel dat schreef, is de zeer doorzichtige pseudoniem HILDEBRAND een lievelingsnaam, voor het Nederlandsche volk geworden.

En thans, vijftig jaren later, zou er niet stoffe te over zijn om op nieuw eene weeklacht over ‘Vooruitgang’ aan te heffen? De infusoriën, waar Hildebrand zoo van griezelde, zijn verdrongen door de bacteriën, die nòg griezeliger zijn, want die andere waren althans nog onschuldig en deden geen kwaad. En de romantische school heeft op hare beurt de plaats moeten ruimen voor de realistisch-naturalistische.

‘Vooruitgang’ is bij uitnemendheid de leuze van onzen tijd geworden en wij roemen hoovaardig in de veroveringen, die wij in deze halve eeuw op het gebied van het weten, het ken-

nen en het kunnen behaald hebben. Met reden. De wetenschap is met reuzenschreden vooruitgegaan en hare vindingen en ontdekkingen zijn met vrucht in het leven toegepast. De werken des vredes (het mag nog eens gezegd worden) hebben het aanschijn der aarde veranderd. En die zegenrijke vorderingen van de heerschappij des geestes over de stof hebben der gansche menschheid onberekenbare winste gebracht. Niet het minst aan de groote schare der minderbedeelden in onze samenleving. Onder den invloed daarvan is er eene omwenteling in de maatschappelijke verhoudingen gekomen, in democratischen zin, die voor een groot deel van zelve reeds de droombeelden der communisten en socialisten heeft verwezenlijkt en den veiligsten weg baant om tot de oplossing te komen van de ‘Sociale Quaestie’. Het onderscheid der standen is verdwenen; de monopoliën en privilegiën zijn verbroken; aan allen wordt gelijk recht toebedeeld; de kolossale vermogens vervloeien om plaats te maken voor meer gelijkmatigen algemeenen welstand; de vennootschappen, de coöperatie, de credietvereenigingen geven aan de kleine fortuinen kracht van wederstand tegen de overmacht der groote kapitalen; de spaarbanken vergaderen millioenen als verzekerd en vruchtdragend bezit voor den kleinen man. De minvermogende heeft overvloediger voeding, goedkooper kleeding, beter huisvesting te zijner beschikking. De publieke werken, straten, wegen, verlichting, drinkwaterleiding, rioleering, bescherming tegen brand- en watergevaar, komen der gansche burgerij ten nutte. Door de vermenigvuldigde en verbeterde middelen van vervoer kunnen thans de honderdduizenden en millioenen zich sneller en gemakkelijker verplaatsen dan vroeger de honderden en duizenden. De zorg der overheid voor het volksonderwijs is er op gericht, de lagere klassen op te voeren tot hoogere ontwikkeling; de dagbladen, de tijdschriften, de goedkoope volksuitgaven zijn aangelegd op de vervulling der geestelijke behoeften van de schare. Zoo wint het gemeenschapsleven van dag tot dag in omvang en sterkte.

Maar zoo wij, kinderen der negentiende eeuw, aldus reden hebben om te roemen in de vruchten van onzen vooruitgang, wij mogen de oogen niet sluiten voor de schaduwzijden welke die vooruitgang vertoont.

Dat, bewust of onbewust, streven om de geheele samenleving onder één gemeenschappelijk peil te brengen, heeft ook zijne

nadeelen, waaronder de gemeenschap zelve moet lijden. Het lagere wordt opgeheven, maar het hoogere wordt vernederd. In het massale gaat het individuëele verloren. Waar de menigte de overhand heeft, heerscht de banaliteit.

De twee boeken, die wel in dit jaar 1886 de meeste lezers gevonden hebben, zijn Stinde's 'Frau Buchholz' en Daudet's 'Tartarin sur les Alpes'; beide, hoe anders ook onderling verschillend, typen van onzen tijd. Stinde teekent ons het leven der kleine burgerij te Berlijn, de hoofdstad des Duitschen rijks, de hoofdstad, zooals zij zich zelve gaarne noemt, der Intelligentie. Dat enge leven, die bekrompen denkbeelden en opvattingen, die kleine deugden en kleine gebreken, die kleine onaangenaamheden die voor rampen gelden, die kibbelarijen die een oogenblik de gemoedsrust komen verstoren, die uitvallen van eenen 'derben Hümor' zijn er met onvergelijkelijk talent geestig geteekend. Het boek is het epos van het philisterdom. Maar de Duitsche geestigheid is zwaar op de hand in vergelijking met de Fransche. Met tintelend vernuft geeft ook Daudet ons een beeld van het platte en alledaagsche, maar zijn tooneel is niet de achterstraat eener hoofdstad, het is het Zwitsersche Alpengebied, de Rigi, de Jungfrau, de Mont-Blanc, het Meer van Genève, het door eens dichters genie verheerlijkte Chillon, de door de volkspoëzie geheiligde Tell's Platte. De naar hooge, roemruchtige daden strevende Tartarin, verzeild geraakt onder de *Cook's parties*, verward in de strikken eener Nihiliste, is de scherpste satire op onzen tijd; en de sleutel van het gansche boek ligt in het woord van zijnen vriend Bompard: 'Ah! *vai*, la Suisse...., D'abord, il n'y en a pas de Suisse! La Suisse, à l'heure qu'il est, *vé*! Monsieur Tartarin, n'est plus qu'un vaste Kursaal, ouvert de Juin en Septembre, un casino panoramique, où l'on vient se distraire des quatre parties du monde et qu'exploite une Compagnie richissime à centaines de millions de milliasses, qui a son siège à Genève et à Londres'.....

En gelijk Zwitserland zoo is ook de Drachenfels eene exploitatie geworden; en desgelijks zoo menig ander heerlijk stukje natuur, waar wij eenmaal dweepten en droomden.

Aldus is het overal, in het kleine als in het groote. Er is in ons eigen land nauwelijks een liefelijk plekje meer te vin-

den, waar niet een ‘hôtel’ verrezen is, om in de zomermaanden een druisterig gezelschap aan de ‘table d'bôte’ bijeen te brengen. Prachtige landgoederen, die het sieraad waren van de streek, worden onder sloopershanden in kavelingen versnipperd, om op de afgeknipte lapjes grond bordpapieren villa's te bouwen. In de stad worden de deftige woningen, in vorige eeuwen door den kwistigen rijkdom van adellijke of patricische familiën gesticht, in tweeën of drieën gesplitst om te beter verhuurd te kunnen worden. Onze straten en wegen worden ontsierd en bedorven door trambanen; en waar vroeger de nachtegaal zong in het hout langs den weg, klinkt nu het snerpend fluitje van den conducteur. Is er ergens iets ongemeens te zien, een optocht, een ommegang, een gedachtenisviering, eene inwijding, de plechtige lijkstaatsie van eenen geëerden doode, fluks voeren de feesttreinen de tienduizenden van alle kanten aan, en de plechtigheid eindigt in een bacchanaal. In de door de mode geijkte plaatsen van uitspanning verdringt zich de schare; en waar het publiek - ook het in zijde en glacé-handschoenen gehulde publiek - dringt, daar voeren lompheid en brutaliteit den boventoon.

Onder den kouden adem dezer alledaagschheid verschrompelt de poëzie des levens en loopt de kunst gevaar, hare hooge roeping van priesteresse van het Schoone te verzaken, om zich dienstbaar te maken aan de behoeften, begeerten en luimen van den tiran: P u b l i e k . Publiek schat de operette hooger dan de opera, de klucht boven de comedie, het melodrama boven de tragedie; en Publiek vindt gedienstige geesten in overvloed onder de kunstbeoefenaren, willig om zijnen smaak te streelen. Publiek heeft geen tijd en geen zin voor de gezette lezing van een degelijk kunstwerk, maar geniet in het voorbijgaan, te gelijk met de marktberichten en de verhalen van gepleegde moorden en overreden kindertjes, het armzalig lapwerk, slordig geschreven en nog slordiger vertaald, dat onze couranten in hare feuilletons bij stukjes en beetjes opdisschen. - Er was een tijd, toen vorsten en regenten, legerhoofden en vlootvoogden zich door de coryphaeën der kunst lieten conterfeiten, en het heerlijk kunstwerk doet ons heden nog met eerbiedige bewondering gedenken aan zijnen maker en aan hem wiens beeldtenis hij voor het nageslacht bewaarde. Thans bestellen Krijn

en Nelis en consorten hunne beeltenissen bij den fotograaf tegen zóóveel het dozijn. Portret-albums hebben de galerijen van familieportretten vervangen, en voor de Doelenstukken van Van der Helst en Ravesteyn zijn in de plaats getreden de groepen in kabinetsformaat van turners en wielrijders.

De opmerking is niet nieuw, dat deze heerschappij van het alledaagsche en banale ook haren stempel heeft gedrukt op onze hedendaagsche letterkunde. Er is grond voor dat oordeel. De poëzie der oudheid bracht heroën en koningen ten tooneele en verhief den geest en louterde het gemoed des aanschouwers door de voorstelling van hunne geweldige daden en hun ontzettend lijden onder de onverbiddelijke macht van het Noodlot. En de klassieke school der zeventiende eeuw geloofde het schoone niet beter te kunnen huldigen dan door de navolging dier voortreffelijke modellen. De nieuwere romantiek zocht hare kracht in de schildering van groote karakters en groote hartstochten, op het gevaar af, van ook het gruwelijke en afzichtelijke te idealiseeren. De nieuwste school, de realistisch-naturalistische, roemt er in, dat zij ons van dat guichelspel van het ideale heeft verlost, en vermeit zich in de getrouwe nabootsing van de naakte werkelijkheid, waarbij ook de puisten en zweren nauwgezet worden blootgelegd. Om ons die werkelijkheid te doen kennen acht zij het plicht, de geheele maatschappij tot in hare onderste lagen te doorzoeken en wat daarin krioelt en wriemelt aan den dag te brengen. Zoo kan het niet anders, of het platte, het rauwe en gemeene treedt in de voortbrengselen dezer nieuwste kunstrichting op den voorgrond.

Zoo oordeelt men, en er is in de verschijnselen, die wij om ons heen waarnemen, maar al te veel grond voor zoodanig oordeel. Nogtans blijft de vraag over, of het ook hier niet goed zij, te gedenken aan de uitspraak van Bakhuizen: ‘dat elke kunstvorm, die onder den drang van den geest des tijds ontstaat, haar recht van bestaan heeft; dat bij de eene zoowel als bij de andere het voorwerp kan zijn de voorstelling van het idee der schoonheid in zichtbare vormen, en dat men haar onrecht bewijst door de *horreurs* van enkele schrijvers voor hare stof en zulke schrijvers voor hare eerste priesters te houden.’

Inderdaad, het lage en gemeene is niet uitsluitend eigen

aan deze nieuwe school. Men kan er in de hoog-geprezen oudheid voorbeelden van vinden, zoo grof, dat zelfs de vermetelste adept dezer school voor de navolging dáárvan terug zou deinzen. Men denke slechts aan de ‘Plutus’ (of welke andere comedie gij verkiest) van Aristophanes of aan de ‘Casina’ van Plautus, aan ‘Trimalcion's Feestmaal’ van Petronius of aan de ‘Ezel’ van Lucianus. En wat de romantische school aangaat, het was immers met het oog op háár, dat Geel in den brief aan zijnen vriend Bake vóór het Gesprek op den Drachenfels afgedrukt, kon schrijven: ‘Gij zeidet, er is maar ééne schrijfwijze die leesbaar is: eene *goede*; er is maar één verstand waar men mede vordert: het *gezonde*; er is maar één maat die stand houdt: de *zuivere*. Verder kon ik u niet brengen, maar wanneer ik u vroeg, of met dat gezonde verstand en dien zuiveren smaak en die goede schrijfwijze alles gewonnen was, en waar vandaan het tintelende en schitterende, het pokende, kokende, bruischende en barstende, het gillende, lillende, rochelende, rottende en muffende zou moeten komen!.... Uit Parijs, was uw antwoord, met een bezending *patés de foie-gras*.’ - En het is van háár, dat in het ‘Gesprek op den Drachenfels’ zelf Diocles zonder vrees voor tegenspraak eene karakterschets kon geven, die ons, wanneer wij thans, vijftig jaren later, die regelen lezen, als eene profetische strafrede tegen de school van Zola moet tegemoet klinken. ‘Ziet gij dan niet, dat het wanbegrip dier overdreven beschrijvingskunst ook op het betere terugwerkt? Ontaardt het verhaal, in dicht en ondicht, niet in pijnlijke uitvoerigheid, die geene daad vermelden kan zonder al hare morele en physike oorzaken: geen voorwerp teekenen, dan als of het door een vergrootglas betuurd was: die niet meer zeggen kan: “hij at een stuk brood:” neen, dat zou kunsteloos en prozaisch zijn, maar, “hij nam brood: zijne hand bracht het, tusschen zijne lippen door, in zijn mond, de beweging zijner kaken vermaalde het tusschen zijne tanden en kiezen, en door de kleinzing met het speeksel werd het een week deeg, dat door zijn strot nederdalen kon.” Dat heet schilderen! dat is verhalen! dat is poëzy! De lezer moet het genieten, en er mag niets overblijven, dat hij, onder het lezen, zou kunnen denken. Wee hem, zoo hij denkt! Indien de romantische kunst dat bemerkt, dan zal *zij* zich van het onderwerp

meester maken. Gij zult weten, hoe veel tanden de broodeter verloren heeft, of hij een bedorven kies heeft, of er een zweer op zijn tong zit, en zijn adem.... - In 's Hemels naam, Diocles, houd op! riep ik: mijn hart draait om!' -

Stel nu daartegenover Tolstoi's 'Oorlog en Vrede' of zijne 'Herinneringen aan Sebastopol', waarin, hoe stout-realistisch zijne voorstellingen ook zijn, nergens de grenslijn van het kuische uit het oog verloren wordt; en wij zullen tot de overtuiging komen, dat de nieuwe kunstvorm onzer dagen uit haren aard niet minder dan elke andere beantwoorden kan aan Bakhuizen's eisch: 'de voorstelling van het idee der schoonheid in zichtbare vormen.'

Evenwel, het moet erkend worden, het gevaar van zich met vuil te bezoedelen, is grooter voor de hedendaagsche realistische school dan voor eene der oude kunstrichtingen, omdat zij bij voorkeur hare stoffe kiest in het lage en omdat zij leeft onder den invloed eener maatschappelijke omgeving, waarin voor het verhevene haast geene plaats meer is; helaas ook, omdat er naam te winnen en geld te verdienen is door zich naar den wansmaak van Publiek te schikken. Daarom kan het nuttig zijn, tot het jeugdig vernuft, dat zich naar deze richting aangetrokken voelt, dit woord te spreken. Het zij zoo: bespied de natuur in hare eindelooze schakeeringen, dring door tot in de donkerste schuilhoeken van het menschelijke leven, doorwroet de maatschappij tot in hare diepste lagen: maar houd u zelven rein. Gij zegt, de kunst lief te hebben als eene bruid: zoo heb dan eerbied voor haar. Eischt de aanleg van het kunstwerk, dat gij ons te genieten wilt geven, dat gij eenen mesthoop afbeeldt, zoo teeken hem met treffende waarheid: maar laat u niet bevangen door eene liefhebberij om met de vingers in den stinkenden poel te roeren. Zoo het lage u aantrekt, volg die neiging, die óok als natuurtrek recht van bestaan heeft: maar laat het dan zijn om het lage op te heffen, niet om het hooge te vernederen. Gij voelt de kracht en de roeping in u om als geestelijk leider uws volks op te treden. Geluk daartoe! het is eene edele roeping. Maar weet, dat zij u plichten oplegt en dat gij eenmaal aan uw volk en aan uw geweten reken-

schap zult hebben te geven van hetgeen gij gewild en gedaan hebt. En zoo gij op den eerenaam van kunstenaar aanspraak maakt, herinner u, wat in Mendelsohn's majestueus ‘F e e s t l i e d ’ den kunstenaar als eerste en hoogste wet wordt voorgehouden:

Der Menschheit W ü r d e ist in eure Hand gegeben,
Bewahret Sie!

S.V.

In 't boschaadje.

Oaze in den bajert
Van takken en blaân,
Waar lichtstaal bij lichtstraal
Ter rust schijnt te gaan,
De spar met haar pluimen,
Zoo weeldrig gekuifd,
De abeel met haar zilver
Het mosch overwuift!

Warande, waar 't koeltjen
Zich schuilt voor den gloed,
Die blaakt op de vlakte,
In 't heidekruid broedt,
Snelvoetjen gaat pozen,
Zijn liefdevlam bluscht,
Warande van vrede!
Warande van lust!

Een waan slechts! Waar 't moschbed
Het zachtst is gespreid,
't Fluweel der festoenen
Het weeldrigst bereid,
Vertellen wat veêrtjens,
Bepurperd, bekrauwd,
Wat splinters van vlerkjens,
Geknot en beklauwd,

Het heir van insekten,
Gelegerd in 't dons
Of azend op d'afval
Met tergend gegons,
Van d'angstkreet der zwakke,
Verstaan noch verhoord,
Van wreedheid en onrecht,
Van slachting en moord!

Kontrasten, zoo spottend,
En daarom zoo wreed!
De klacht n a a s t den jubel,
De lach b i j het leed!
Het menschenkind huivert
En vraagt wie er heerscht.
Er schuilt in z i j n hart toch
Het liefdrijkst en teerst.

‘Zou 't kunnen’, zoo ruischt het
In 't diepst van dat hart,
‘Dat vreugde slechts zijn kan
De dochter van smart;
En 't leven, verrijkt steeds
In d'eeuwigen schoot
Van 't eeuwige wordend
Juist kiemt in den dood?

Dat vormen, zich vormend
Tot hoogere altijd,
Alleen zich ontplooien
Door worstling en strijd?
Waar 't zóo, wij aanbaden!
Want dan is wat heerscht,
Het beeld van ons harte:
Het liefdrijkst en teerst!’

Bussum, Oct. '86.
H.J. SCHIMMEL.

Op den familiedag.

Door de groote beslagen spiegelruiten van het café Mast op het Rembrandtsplein straalde het blauw-witte, spookachtige electrische licht. Langs mij reden trams, met roode en groene gloedpunten in het duister. Een venter kwam met zijn kar, waarop een kaars in een papieren lantaarn brandde, uit de Utrechtschestraat aan. De citroenen waren zoo schel geel en koud, dat men tandpijn kreeg als men ze aankeek. Uitwijkend voor de kar, moest ik weer op zijde springen voor een vigilante, welke een koetsier, die niet rijden kon, links en rechts van de tramlijn deed ratelen over de keien. Er waren golven in de Heerengracht. De wind kwam snerpend links van den Amstel, een Oostewind vol verkoudheid, spit en rheumatiek. Het was een geweld, een geraas, dat hooren en zien u vergingen.

Doch nu rechts omgezwenkt, en over de statige, stille grachten, langs de deftige heerenhuizingen, met den wind van achteren over de kleine steenen naar tante's huis.

Zachte bloemengeur verwelkomde mij in den verwarmden gang. De baas had palmen en varens gezonden van buiten en de kassen geplunderd, als gevoelde hij sympathie voor het doel waartoe hij ze zenden moest. Het zou toch een extra feestelijke familiedag zijn! Ines, de zuster van Jan-Willem, was verloofd met een jongen dokter en ter hunner eer wilde tante ‘er de boter eens uitbraden’, gelijk ze ons geschreven had.

- ‘De jongelui komen dadelijk,’ zeide ik. ‘Ze zijn vandaag bij ons te Baarn geweest, en we hebben zoo lang gewandeld, dat we pas met den trein van kwart voor vijven zijn teruggekeerd. Ines ging even naar huis om zich te verkleeden.’

- ‘Een mooie Novemberdag voor eene lange wandeling!’ bromde Eduard, die niet gaarne later at dan gewoonlijk.

‘November! bij den enkelen naam reeds denkt men aan schelvischweer, aan een grauwen hemel, aan natten, klevenden mist, modder, oostenwind en schemering. Je hadt wel zoo verstandig gedaan door van middag op de Groote Club te komen. 't Is van daag beter weer om menschen dan boomen te ontmoeten.’

- ‘Dat is het vooroordeel van iemand die in stad woont!’ antwoordde ik. ‘De natuur verraadt al haar geheimen niet tusschen huizen en boven straatsteenen!

“Als het in stad ruw en kil is, dan is het tusschen de dennen vaak nog zomer. Als je van ochtend met ons gewandeld hadt in de bosschen bij de Lage Vuursche, dan hadt ge een feest van kleur en gloed bijgewoond. Tante, u heeft geen begrip, hoe heerlijk het was!” zeide ik, mij tot haar wendend, verzekerd van haar sympathie. “Er lag een roode brandgloed over het beukenwoud. De bruine beuken waren dof en zwart en de oude eiken uitgedoofd, maar aan de berken fladderden bladeren als gele zonne-vlinders en de gewone beuken geleken vuurboomen.”

- Ja, jongen, ik zie ze in gedachten! De beuken zijn in het late najaar het schoonst. Ik heb het bij mij buiten dikwijls opgemerkt,

> “Als in toppen nu prijkend met rood en met goud
> Elke twijg in 't gewoel wordt bewogen,”

zooals prof. van Lennep in zijn *Duinzang* zegt.’

- ‘Een heerlijke troost, tante, voor hen die oud worden! Het grijs en goud van het Novemberbosch, de lange lanen van groenen sparren en hier en daar de frissche hulst vol roode bessen, doen denken aan een hart dat altijd jong blijft. De koperkleur der beuken bracht rood licht in de schaduw. Ze deden hun vuren tusschen het groen der dennen doorschitteren. Met hun duizenden droppelden de bladeren neder als een regen van gloeiende lichtschijven. De grond was er dik mede bedekt, en ze wierpen een rooden weerschijn naar omhoog. Onhoorbaar rolden de houtkarren over het stralend woud-tapijt. In November daalt vonkelend metaal uit den hemel op de boomen neder.

Het is alsof de ondergaande zonnen in den zomer het goud in hooge lucht achterlieten, waaruit het, als de winter nadert, neerzijgt op het beukenwoud.

‘Licht-bronzen, drooge boomvarens verrezen uit frisch-groen, fluweelig, dicht aaneengegroeid mos, dat ik zelfs des zomers nooit zoo groen zag. De bleek-gouden pluimen der larixen straalden tegen de zwartgroenen dennen. We dachten een oogenblik dat de zon doorkwam, maar neen, het was het geel-groen van langs greppels in het wild groeiende theebloemstruiken. Het vlammend geel der essen kwam uit tegen den brandgloed der beuken. Achter groen knollenland, waarover een lichte nevel toog, zagen wij omgeploegde, glimmende akkers, waarop een houtduif trippelde. We hebben genoten, dat kan ik u zeggen!’

- ‘Het is om jaloersch van te worden? Maar de oostenwind, die ongelukkige oostersche quaestie van mijn rheumatisch leven, heeft mij weder thuis gehouden. Ik troostte mij met den regel van vader Cats:

> “Maar of men sich beweegt dan Oost dan weder West,
> Gemack aan eigen haard is siecken luyden best,”

zoodat ik je noodiging niet kon aannemen.’

- ‘En kan uwe jonge dokter u niet genezen? Dan had ik hem liever maar niet met mijn nichtje in kennis gebracht.’

- ‘Ik heb niet over hem te klagen, vriendje. Hij is bijzonder attent, en geeft zich veel moeite niet alleen om ziekte te genezen maar ook om die te voorkomen. Hij heeft mij bespeeld met zijn knokkels en zijn handen, alsof mijn oude lichaam een piano was, die gestemd moest worden en waarvan hij al de noten aansloeg om te weten welke snaar niet genoeg gespannen was. Een harde tik.... auw.... “zoo, heeft u hier pijn?” en hij herhaalde de proefneming.’

- ‘Dat is vivisectie!’ riep ik, terwijl ik tranen in de oogen kreeg.

‘Daarvan zullen wij u hoop ik spoedig afhelpen. U zal goed doen morgen maar eens naar het Amstelhotel te gaan!’

‘Goede help! de wonderen zijn de wereld niet uit; een dokter, die bescheiden en nederig een patient naar dr. Mezger zendt! Hoor eens, Jan-Willem, de aanstaande van je zuster is

een beste man, en hij zal twaalf paar zwaar zilver van Bone-bakker van mij hebben, als hij trouwt.'

- 'Wat heeft die jonge man reeds een carrière gemaakt!'

- 'Och, men klaagt altijd over den tijd waarin men leeft,' zeide tante, 'maar volgens mijn ervaring is er altijd vraag naar knappe, eerlijke mannen voor posten van verantwoordelijkheid. Zulke lieden, als ze zelfvertrouwen aan een weinig geduld paren, komen er steeds, dank zij onze menschelijke zelfzucht. We kunnen het niet stellen zonder mannen van kennis en geestkracht en initiatief. Krachtige karakters hebben nog altijd de wereld voor zich open.'

- 'Wel, dr. Rijsenburg is zeker een fiksche kerel. Hij gelijkt een weinig op dien breeden Tiroler, in het gezelschap dat we verleden jaar in Karlsbad zagen.'

De jonge man van wien we spraken, schelde juist aan en had zijn geliefde aan den arm.

Daar komt Ines binnen! Het is alsof ze zoo met lichten tred uit het marmer van het Parthenon geschreden is, zulk een denkbeeld geeft ze u van fijne vrouwelijke kracht, van bevallige sterkte, van frissche, voorjaarsachtige gezondheid..... lichamelijk en zedelijk!

Daar hebt ge de lieveling van ons allen, met het heldere, kleurlooze, maar zonnige gelaat; het kleine, bevallige kopje met de groote, verwonderde jonge oogen met donkere wimpers; de glimlach, als een zonnestraal, om de boogvormige, even geopende lippen; het lage, breede voorhoofd, koninklijk door waarheid; de geheele liefelijke, teedere verschijning, half kinderlijk, half vrouwelijk, die het volle, zoete leven der jeugd weerspiegelt. De heldere, donkere oogen hebben een vochtigen glans als van uchtenddauw. Ze kijken den jongen man aan haar zijde, zoo eerlijk en trouw en rein, met zulken teederen, hartelijken blik aan. De geheele uitdrukking van het levendige, maar toch zachte gelaat, toont hoop en moed, en doet u gevoelen welk jong geloof ze heeft in de toekomst, en in de braafheid, het edel streven van ieder dien ze kent.

Telkens weêr beseft ge dat ze leeft en handelt in het pathetisch vertrouwen dat alles ten goede beschikt is; ze is zoo frisch en kinderlijk en poëtisch als een Meidoornstruik vol nachtegalen. Ze denkt altijd zoo aan anderen, dat men on-

willekeurig steeds aan haar denkt. Aan hare zijde worden mannen edeler, meisjes zachter, en jonge kinderen strekken instinctmatig naar haar de poezele armen uit. En wat den jongen man het liefst in haar schijnt, is zeker de bijna onmerkbare trillende beweging van de lippen, de bedwongen aandoening welke de mond toont, als er van een edele daad melding wordt gemaakt, als hij van zijne ervaring in de achterwijken gewaagt en vertelt hoe de armen elkander helpen.

O, lieve dochter uit het ouderwetsche Hollandsche gezin, niet geleerd.... maar degelijk, vroolijk, eenvoudig, geloovig. Zoolang gij blijft bloesemen is het vaderland nog jong. En God-dank! Ines heeft honderden die haar gelijken.

Het is mijn schuld niet dat ik mij van daag zoo quasi-dichterlijk uitdruk. Maar ik ben nog in de stemming die de bosschen wekken, en ik heb schoonheid en jonge liefde zoo lief. Het was voorjaar in het herfstwoud van de Vuursche, toen ik daar voor ons heen Ines met haar uitverkorene wandelen zag.

Daar gingen ze door het bosch de twee schoone jonge gelieven, die geloofden en wisten dat de liefde dien dag in de wereld geboren was. Ze glimlachten terwijl ze hand aan hand onder het gloeiend beukenwoud doorgingen ... in het verschiet tusschen de eiken door zagen ze lange, schoone jaren van rein geluk, van zomerweelde en liefde. De droomen der jeugd vol zoete verwachtingen zijn de bloesems die de wereld geurig houden. Alles blijft jong, zoolang er jonge liefde heerscht op aarde.

Terwijl ik dit overdacht, had Ines allen de hand gedrukt en was het gezelschap voltallig geworden. Tante nam mijn arm, en terwijl wij achter het jonge paar aan, naar de zaal liepen, zeide ze:

- ‘Ik kan je gedachten raden, Maurits, *Past and Future*, denkt ge. Tante, zwaar op mijn arm leunende, achteraan.... de schoone, jonge toekomst, veerkrachtig voorwaarts schrijdend aan de spits! Ouderdom en jeugd!’

- ‘Wie is oud? Wie is jong? Ik ken piep-jonge cynische grijsaards! Ik ken frissche, jonge, geloovige, hoopvolle ouden. Ik ken een verleden dat aan de toekomst zelfs een nieuwe hoop schenkt,’ en ik drukte met eerbiedige liefde de trouwe,

ietwat bevende hand die op mijn arm rustte. ‘Hoop is gegrondvest op edele ervaring en een liefdevol geheugen.

‘Oud! ik zelf word oud. U is vaak jonger dan ik.’

- ‘Kom, oom, niet zoo klagen op mijn feest,’ zeide Ines, mij haar stralend, liefelijk gelaat toekeerend.

Het is toch een engel van een kind! De ware onzelfzuchtige natuur der vrouw glijdt met een glimlach in het licht, als een pas-geëngageerd meisje aan anderen denkt!

‘Maar wil ik u wat zeggen, oom,’ vervolgde ze, plaats nemend, gelukkig tegenover mij.... ‘Ik heb geen flauw denkbeeld hoe oud ge eigenlijk zijt. Is u zoo oud, als iemand die zoo even klaagde, of is u zoo jong, als zekere mijnheer, die van ochtend van geen moe worden wist en over de greppels sprong om eikels te rapen en er als een schooljongen mede te werpen?’

- ‘Hoe oud ik ben? Ik ben in mijn jeugd in de toeslede - met een slepersknecht die een smeerlap in de hand had, er naast - naar ronsebonsen gegaan. Ik heb gezien hoe mijn goede vader, die nog al pas ongesteld was geweest, met een bouffante zesmaal om den nek (men droeg toen bouffantes), bij het terugkomen 's avonds naast de slede liep, om ons, die volkomen gezond waren, een gracht of twee ver te begeleiden, en aan de zijde van het water naast de slede te gaan bij het afsullen van de hooge sluizen (zoo noemden wij toen de bruggen). Maar het heette in mijn jeugd dat nachtlucht erg nadeelig was voor kinderen!

‘Een van mijn eerste herinneringen is, dat we des Zondags altijd in de zijkamer koffie dronken, dan werd mama van de menistenkerk te huis gebracht door het rijtuig van grootpapa. Oom Jan kwam binnen en vertelde een ontzettende tijding. Het was de Februari-omwenteling van '48! Er stond een Jacoba-kannetje vol melk-chocolade boven het stoomende koffiewater (we maakten destijds steeds onderscheid tusschen koffiewater en theewater en met koffiewater maakten we chocolade). Vader sprong op van schrik. Het Jacoba-kannetje tegen den grond, en de chocolade over het roode tapijt! ‘Dat is de schuld van dien bliksemschen Louis Blanc,’ zeide papa, die altijd le petit mot pour rire had.

Hij zeide later: ‘de fondsen en de chocolade kelderden tegelijk!’

- ‘En hoe oud was u toen het Jacoba-kannetje omviel?’

- ‘Zeker! Mejuffrouw kan rekenen! Hartelijke geluk-

wenschen, dokter! Zoo vraagt men den boeren de kunst af, Ines! Neen, je moet raden. Ik heb souvenirs van vroeger datum. Mijn allereerste herinnering is, dat ik mijn vader en moeder in prachtig costuum de kinderkamer zag binnen treden, en dat Chrisje, de kindermeid, met die grafstem (welke ze altijd opzette als ze over godsdienst en groote lui sprak) zeide: 'Mauritsje, pa en ma gaan naar den Koning!'

'Chrisje had op het goedige oude gelaat een bruin vlekje, waarop drie haartjes steil stonden. Ik staarde die een poos angstig aan.... ik durfde niet naar mijn vader kijken, die er erg ongewoon uitzag en een degen droeg....., ik moet een vaag besef hebben gehad, dat de Koning mijn ouders zou doen onthoofden en.... ik barstte in snikken los.

'Vele jaren later las vader mij uit zijn dagboek voor, wanneer deze tragische gebeurtenis had plaats gehad.

> 27 *September* 1839. Gisteren zijn wij met onze vrienden d.V. naar het bal op het paleis geweest. Tegenwoordig waren de prins en prinses van Oranje, de erfprins en prinses, prinses Sophie, prins Panin, lord en lady Disbow, generaal Fagel, luitenant-generaal de Kock, de heer Beelaerts van der Capellen, de fransche gezant, de heer Minister van Maanen, en meer dan zeshonderd andere genoodigden. De prinses van Oranje was in het wit. Zij gloeide van diamanten; de diadeem, *de rivière* om haar wonderschoone hals, het borstsieraad, het ceintuur *en cordelière*, alles flonkerde van brillanten. Groote robijnen schoten roode stralen van hare schouders.
>
> 'Haar schoondochter, de erfprinses, droeg een rose kleed. Een brillanten strik, ter zijde in het kapsel, stond haar bijzonder goed; ze zag er allerliefst en bevallig uit. Prinses Sophie was eenvoudig in het wit; ze is nog te jong voor juweelen. De prins van Oranje vergunde den heer Hodshon, kolonel der schutterij, de eer om met prinses Sophie te walsen. Z.K.H. moedigde ons allen met woord en gebaren uit, de prinses toch niet alleen te laten dansen, en weldra was de partij recht levendig. De erfprins danste met zijn zuster en met Mevrouw van der Hoop. De erfprinses danste ook een paar keer, maar walste niet. Zij liet zich den president der Nederl. Bank en verschillende bankiers en handelaars voorstellen. Ze sprak met ons over onze handelsbelangen en onze goede stad met een kennis en belangstelling, welke ieder diep troffen. Hoe heerlijk voor vorsten, dat ze met een woord of wat zooveel goed en zooveel genoegen kunnen doen!

> ‘Ik deed in een quadrille ook nog mede! Moeder, de vrouw, was gekleed in licht *feuille morte* satijn met montant en garnituur van Mechelsche kanten, parelen, juweelen oorring en speld.
> ‘Ik was in bruin gala met witte zijde gevoerd en stalen knoopen, bruine korte broek, kanten jabot en lubben met satijn vest.’

‘Dit pakje werd naderhand even als het schuttersuniform uit het jaar '30, met de onmogelijke trechter-sjako, onze grootste schat bij comedie spelen. Mijn kinderen spelen er op hun beurt nu nog charade mede. Men maakte destijds toch maar sterk laken!

- ‘Nu, dan is u zoowat even in de vijftig, dat is nog in de volle kŕacht van het leven!’ zeide Ines, met die bekoorlijke beleefdheid, welke toont, dat goede manieren weleer door het hart zijn uitgevonden.

‘Toe, vertelt u nog wat meer van uw jeugd. Ik vind het altijd zoo innig gezellig, wat uit vroeger dagen te hooren.’

- ‘Kind, klop dan liever bij je oud-tante aan,’ zeide Tante Sophie. ‘Ik heb helaas! een dieper put om uit op te halen. Ik herinner mij, wat Maurits zich zelf niet meer herinnert, dat hij, op mijn schoot zittend, een van de eerste treinen gezien heeft, die van Haarlem liepen. We gingen in het rijtuig van zijn grootvader op een Zondag in September 1839 naar Sloterdijk, om den stoomwagen met vier wagens er achter, langs den ijzeren weg te zien aankomen. De ijzeren weg was een paar dagen geleden voor het eerst bereden. Maar grootvader hield niet van dat nieuws. Hij bleef tweemaal per week, naar zijn buiten boven Haarlem, in de britska rijden en volhardde daarmeê tot het einde. Iederen dag was er toen wat nieuws! Den volgenden morgen reden voor het eerst omnibussen voor het vervoer van passagiers in de stad zelve. Ze zagen er erg goed en fatsoenlijk uit. Postillon en conducteurs in livrei! Algemeene bijval op den beurs! zeide mijn man, maar 's avonds werden door het baldadig gemeen drie omnibussen verbrijzeld.

- ‘'t Gemeen is conservatief en haat het nieuwe,’ plaagde Eduard.

- ‘Het gemeen speelde dikwijls genoeg op’ zeide tante, die deed alsof ze 't niet hoorde. ‘In Juli van 1835 was er oproer in stad wegens de belasting op eigenaars van kleine huizen. Er zou een boedel bij executie verkocht worden, wat het volk be-

lette. De soeploods op de Heerenmarkt werd 's avonds in brand gestoken, wat al een zeer domme wraak was, en bij Blom van Assendelft werden de ruiten ingeworpen, wat niet veel bewees!'

Ik keek schichtig naar Jan-Willem. Zou hij zijn plicht als radikaal kunnen verzaken en niet driftig gaan partij trekken voor de oproermakers uit het verleden? Prikkelbaarheid en lichtgeraaktheid zijn wel is waar geen gewenschte eigenschappen voor hen, die zich met staatkunde bemoeien en in het openbaar optreden. Doch bij ons in het land maakt men zich nog al spoedig boos. Maar tot eer van Jan-Willem's goede hart zij 't gezegd, als zijn moeder en zuster aanwezig zijn, houdt hij zijn radikalen bombast meest op den achtergrond, om de twee lieve vrouwen niet te kwetsen. Hij zweeg!

- 'Wat heeft u een sterk geheugen, mevrouw, dat u dit alles u nog zoo duidelijk herinnert!' zeide dr. Rijsenburg.

- 'Ja, maar ik heb zeer onlangs mijn geheugen verfrischt. Uw lieve aanstaande heeft mij geholpen mijn oude brieven opnieuw in de langwerpige bruinpapieren zakken te schikken, waarin ik ze in mijn chiffonnière bewaar, en ik las nu en dan wat voor uit die brokstukken van mijn leven. Daar ik er geheel mede vervuld was, heeft dit dikwijls aanleiding gegeven om het een en ander uit mijn jeugd te verhalen; want die oude brieven hebben mij teruggevoerd in de dagen die lang vervlogen zijn. Dit moest er dan ook nog maar bijkomen! want zooals het gaat met bejaarde lieden, ik leef toch reeds meer in het verledene dan in het heden.'

- 'Nu Tante, als u vandaag naar Baarn was medegegaan,' zeide Ines, 'dan had u nog eens het hart kunnen ophalen aan herinneringen uit den tijd, toen u aan den straatweg naar Soest buiten was in de dagen, toen Koningin Anna Paulowna nog te Soestdijk woonde.'

- 'Tante is door oostenwind opgehouden en ze heeft als een goed schipper, toen de datum, voor het vertrek bepaald, overschreden was, plechtig geprotesteerd tegen het weder.'

- 'Zie je, Ines, zulke taal hoor ik gaarne. Je kunt er uit zien, dat oom even als zijn oude tante, is opgevoed in het huis van een reeder. Och, die groote stoomschepen van tegenwoordig worden nooit leden van het gezin, gelijk de zeilschepen dat van de kinderen van den reeder waren! 's Morgens keken wij uit naar het haantje van den Westertoren om te weten hoe de

wind was, daar vader altijd vroeg, als hij de huiskamer binnenkwam: ‘wel, kinderen, uit welken hoek waait het vandaag?’ Dan hoorden we hoe de *Bestevâar*, kapitein Buizert van der Plas, te Decima was gearriveerd, na twee maanden reis van Batavia met N.O. moesson en na storm en typhoon doorstaan te hebben. Dan kwam de convooilooper vertellen dat de wind Z.O. was en dat de *Vrede*, kapitein Duivenbode, met troepen uit het Nieuwe Diep was gegaan, met bestemming naar Batavia.

‘Soms hoorden wij zuchten, omdat een reis door groote daling der producten schadelijk was geweest, want men klaagde toen even hard over slechten tijd als tegenwoordig. Als eenige van die schepen verkocht werden en dan een anderen naam kregen, volgde ik hun lotgevallen toch steeds met belangstelling, als die van vriendinnen die getrouwd en van naam veranderd waren.’

Ines luisterde met geestdrift. Ik hoop dat mijn dochters op hun nichtje zullen gaan lijken! Ik ken niemand, behalve mijn eigen vrouw, die zulk een sympathiek accompagnement in een conversatie speelt, wat voor solopraters als tante een waar genot is. Ze moedigt aan, ze ondersteunt, ze vult pauses.

- ‘Tante, waar bouwde grootpapa zijn schepen?’ vroeg de lieve schalk, zich voorover buigende en tot tante met haar magnetische donkere oogen belangstellend opziende, ofschoon ze het antwoord zoo goed wist als ik.

- ‘We moesten heelemaal naar Alblasserdam als de schepen afliepen.

‘Vader was in '34 buiten bij Heemstede. Ik was toen juist geëngageerd en wij gingen met hem met de diligence van 9 uur van het Posthuis bij Van Koppen over Leiden en Delft naar Rotterdam, waar wij om half vier in het kleine Schippershuis afstapten. Dan bracht de boot ons naar Alblasserdam, waar we logeerden bij den heer Kees Smit, een eenvoudige, aardige man, een enthousiast scheepsbouwmeester, op wiens werf het fregat gebouwd was, dat te water werd gelaten. Ik zie het nog voor me! De kanonnen werden gelost; de bijliggende schepen vlagden en wimpelden en de improvisator Willem de Clercq - een groot vriend van mijn vader - stond bij de rivier op een hoogen hoop planken en zeide heerlijke verzen aan Holland's bondgenoot, de zee, aan Indië en aan het dierbaar vaderland, die mij de tranen in de oogen brachten.’

- ‘Oh! ma douce jouvence, denkt Tante’, zeide Jan-

Willem, die met hartelijke belangstelling de lieve vrouw had hooren vertellen.

- ‘Ja, dat was de goede, oude tijd, toen er nog geld te verdienen viel,’ zeide Eduard, die dik in Indische zaken zit.

- ‘Nu, klaag maar niet’ antwoordde ik. ‘We hebben, weer een Heemskerk aan het roer. Hulp zal er gegeven worden aan de Indische nijverheid, die gebogen gaat onder tegenwerking van den gouverneur-generaal, onhandige ambtenaren: *plus vice-royalistes que le vice-roi*, en overstandige belastingen.

‘Heeft het ministerie niet reeds een wonder van een suikerwet ingediend!’

- ‘Een wonder! een mooi wonder!’ mompelde Eduard.

- ‘Ja zeker een wonder! Dwars tegen de wet van Newton in, valt ze door haar lichtheid.

‘Het is mij een wetsvoorstel! Het verzoek van dit ministerie om uitstel van executie, op grond dat het zwanger gaat van groote hervormingen en van Zondags- en suikerwetjes, doet mij aan niets zoozeer denken, als aan het bedenksel van ter dood veroordeelde vrouwen in den goeden ouden tijd. Ze fluisterden blozend den cipier iets in het oor.... gezegende omstandigheden.... uitstel.... doch na eenigen tijd bleek het dan dat ze zich uit liefde voor het leven vergist hadden.’

- ‘Als u de positie van het ministerie interessant noemt, dan ben ik het niet met u eens,’ beet Jan-Willem mij in het oor.

- ‘Wel, zijn dobberende, aarzelende, onzekere toestand tusschen rechter- en linkerzijde is behangwekkend genoeg, als een illustratie van vele eigenaardigheden en zwakheden van ons volk. Als aan de onverschilligheid der toongevers in de beschaafde standen geen einde komt, zal er nimmer licht en lucht in den Haag zijn en krijgt men nooit een krachtige regeering.

‘Wij hebben nog te vele liberalen, mannen van naam en stand, die, op Olympische hoogten uitgestrekt, nu en dan slechts even omlaag kijken op den strijd der partijen en die zich werkelijk een oogenblik dan de moeite getroosten om het hoofd op te tillen, niet omdat ze gevoelen dat ze belanghebbenden zijn, maar omdat eenig pikant woord zekere zachte nieuwsgierigheid die ze soms gevoelen, even zoetelijk kittelt.’

- ‘Dank u wel, oom Maurits, voor uw bijstand! U, die

de radikalen altijd zoo hekelt, pleit voor hen en getuigt voor hen! Juist omdat de liberale meerderheid geen vast doel op het oog, geen hoog beginsel als kompas heeft, is ze eigenlijk geen meerderheid.... in elk geval geen liberale, hoogstens een opportunistische. Hoe wil u dat jonge harten zullen kloppen voor zulke zwakke, aarzelende aanvoerders?'

- 'Ik stem deze keer voor Jan-Willem!' riep de professor.

- 'Ik niet' viel tante Sophie in, met haar gewone heftigheid zonder toorn, met denzelfden hartstocht in de stem en teederheid in het gemoed, die ons haar doen liefhebben. 'Ik niet. Is het elders beter? Naar welk doel stevent Frankrijk? Wat is het kompas van de Vereenigde Staten? Weet je wat ik zeg? en lach me nu maar uit als een ouderwetsch mensch, dat niet beter weet! In de 20ste eeuw, zeg ik, wanneer geheel Europa zal zijn gedemocratiseerd - welk een woord! - op zijn Amerikaansch en zijn Fransch, dan zal een geschiedschrijver ons hulde brengen. Met welgevallen zal die man verhalen, hoe Nederland een van de laatste hoekjes in de wereld was, waar een fatsoenlijke, intelligente aristocratie regeerde. Een van de laatste landen, zal hij zeggen, waar een man van ernst en talenten in den stoel der regeering kon gaan zitten, zonder lawaai, zonder grootsprekerij, ja, Jan-Willem, en zonder de sterren van den hemel aan het volk te hoeven te beloven, zonder genoodzaakt te zijn in volksvergaderingen bombast uit te kramen, waarover hij zich zelf schaamt!'

- 'Mijn geschiedschrijver der toekomst,' antwoordde Jan-Willem, 'wijst op ons als een van de laatste schuilhoeken der reactie. 'De fatsoenlijke, intelligente voorgangers van dat volk hadden geen vertrouwen in hun volk!' zal hij zeggen. 'Ze durfden geen wegbereiders, geen goede voorvaders te zijn. Ze hielden alles voor zich in een eng kringetje, niet uit hebzucht maar uit lafheid. Ze aten het zaaikoorn op, ze durfden niet rekenen op de oogsten der toekomst!'

Jan-Willem sprak met ernst en warmte, en de professor knikte hem met een zachten glimlach goedkeurend toe.

- 'Tante, Jan-Willem heeft in vele opzichten gelijk,' zeide hij. 'We gaan niet moedig en vertrouwend met het zaaikoorn om. Is het angst? is het onverschilligheid?'

- 'Behalve in '30 en '48 heb ik nooit veel belangstelling

in de openbare zaak gezien,' zeide tante Sophie, 'en we zijn toch redelijk goed geregeerd.'

- 'Ja, als we van den dag op den dag leven en niet aan de toekomst denken' hernam de professor. 'Het schijnt mij toe dat er dagen aanstaande zijn, welke de liberale beginselen op een zware proef zullen stellen. We treden een nieuwen tijd in. Menige invloed, eens machtig tot leiden of weerhouden, is verminderd. Laat alle vrienden van vrijheid en zelfregeering dus beseffen, dat de vreugde hun wacht van een mannelijken strijd voor wat hun dierbaar is.'

- 'Dan moet in de eerste plaats de klamme mist van onverschilligheid optrekken,' meende ik. 'We lijden even als menige vervelende roman - die deugdzaam maar langdraderig is - aan gebrek aan actie. Een phalanx rechts en een handvol links vermogen veel, enkel omdat ze een wil hebben, en weten wat ze willen. Doch de liberale meerderheid, tusschen de ultras in, heeft geen vast doel op het oog. Men streeft in ons land naar kleurlooze onpartijdigheid als de grootste deugd. Zoodra men wijsgeeren in het studeervertrek en anatomen in de snijkamer gaat nabootsen in het bedrijvige, practische leven, en men alles op zijn gemak van alle zijden beschouwen wil, eer men een besluit durft nemen, is men volkomen ongeschikt voor actie, voor snel beslist handelen. Hervorming van het bestuur in Indië, uitbreiding van stemrecht! afschaffing der plaatsvervanging!..... men gaat aan het ontleden, aan het disputeeren over hetgeen nu wel het volmaaktste zou zijn..... en doet intusschen niets. Als men met het mindere - dat men dadelijk verkrijgen kan - geen genoegen neemt, wachtende op het betere, dan is straks de gelegenheid voorbij, om zelfs dat mindere te krijgen. Terwijl de Oostenrijkers zeer degelijk zochten naar den besten achterlader en aarzelden, overstelpte bij Sadowa hen de kogelstorm uit de naaldgeweeren van practische lieden.'

- 'Wel zustertje, ik zal je verlovings-diner nooit vergeten! Tot twee keer treedt oom Maurits op als mijn voorvechter! Nu sabelt hij voor mij los op die tamme heertjes, die in het zelfbehagelijk gevoel hunner noodelooze geleerdheid alles besnuffelen, alles, zoo als het heet, grondig onderzoeken, rapporteeren en laten rapporteeren, *enquêtes* laten houden, en over die *enquêtes* weer verslagen laten uitbrengen, en discussieeren en debatteeren en intusschen niets tot stand brengen. Onze

staatslieden hebben geen wilskracht en doorzettingskracht. Denk nu eens aan Oldenbarneveld en de Witt.'

- 'Ik ben mijn vaderlandsche geschiedenis ten minste nog niet vergeten!' riep tante Sophie uit. 'Behoefden Oldenbarneveld en de Witt zich het hoofd te breken met onderwijs, met geneeskundig staatstoezicht, met spoorwegkwesties, met toezicht op de handelingen van duizend ambtenaars? Heb ik mijn zwager, toen hij minister was, niet dikwijls beklaagd! Overstelpt was de man met telegrammen. Hij kon bijna geen reepje brood in zijn mond steken, of daar belde een sollicitant aan de deur. Deed hij zijn mond open, dan moest hij er rekenschap van geven in de Kamer. Hield hij zijn mond dicht, dan kreeg hij van die impertinente dagbladen vinnige opmerkingen. Wat heeft men aan zulke onbillijke vergelijkingen! De Witt had een minder omvangrijke taak; hij kon rust genieten; hij had soms ledigen tijd!'

- 'Het is zeker dat onze staatslieden onder een ongelukkig gesternte zijn geboren!' zeide de professor. 'Het gaat met hen zoo als Antonius in zijn lijkrede op Caesar zegt:

> "The evil that men do lives after them,
> The good is oft interred with their bones."

Wat zij tot stand brengen wordt beschouwd als enkel een staaltje van hun schuldigen plicht, maar elke fout wordt hun in de volksmeening toegerekend als een onuitwaschbare vlek!'

- 'Dat pleit hen niet vrij, als ze besluiteloos zijn en niet weten wat ze willen! Dat past geen liberaal!' meende Jan-Willem.

- 'En als je zelf niet weet wat je wil, en toch wenscht te toonen hoe liberaal je bent,' zeide Eduard, 'dan moet je in het openbaar voornamelijk de verbitterdste vijanden van de liberale beginselen gelijk geven en moet je knipoogjes wisselen met oproermakers. Dit staat gekleed! Ik kan die maniertjes niet dulden!'

- 'Dat is omdat je niet objectief genoeg bent,' zeide Elize.

- 'Wat bedoel je met objectief, Lize?' vroeg tante haar plagend.

- 'Ob - ject - tief, wel objectief.....' en nu begou ze omslachtig te bewijzen, dat ze het woord eigenlijk niet begreep. Wanneer Lize wat poogt uit te leggen, word ik altijd her-

innerd aan het ronddraaien en piepen van de ronde porseleinen deurkruk van mijn studeerkamer, als mijn driejarig dochtertje mij een ochtendbezoek komt brengen. Ze kan op haar teenen staande met het eind der vingertjes de kruk heen en weer wibbelen, maar ze kan de deur niet openen.

- 'Wel je bent objectief, Lize,' zeide ik, 'als je over je onderdeur gaat liggen, om je zelf te zien voorbijgaan, en dan vinnige aanmerkingen maakt op je onaangenamen gang en op je eigen kind, dat je aan de hand hebt, terwijl jij je zelf een ouden trekpot, waarin nog wat afgetrokken thee van de groote voorvaderen is overgebleven, naar de ooren werpt. Het zijn juist de opzichtig-objectieve lieden; welke beletten dat er wat tot stand komt in ons land. Ze zijn zoo vrij van vooroordeelen! Ze zijn zoo onpartijdig en veelzijdig! Ze vinden het zoo liberaal om tegenstanders te helpen tegen vrienden! Ze trachten zoo zenuwachtig toch vooral objectief te zijn, en met glacé-handschoenen elke quaestie - hoe groot ook - beleefd en kunstkeurig aan te vatten en als een artistiek miniatuurtje in elk mogelijk licht te bezichtigen.'

- '*L'homme incertain et doux des temps qui vont finir!*' declameerde Jan-Willem.

- 'Wees nu niet zoo wulpsch om Fransch aan te halen,' zeide Eduard, die - tot zijn beschaming zij het gezegd - Waalsch was. 'Als je het wêer doet zal ik het aan *Herr von Nievelt* zeggen.'

- 'Laat ons nu toch even ernstig zijn,' zeide tante. 'Ik vind het zoo treurig dat eindeloos afgeven op ons land, op ons volk te hooren. Wat wilt gij allen eigenlijk toch?'

- 'Ik heb eens,' zeide ik, 'in het midden van den Atlantischen oceaan, toen onze stoomboot bij holle zee in den staart van een orkaan door het water ploegde, een barkschip ontmoet, met keurig gebraste ra's, dat er zoo net en ordelijk uitzag als een oorlogschip. Nu rees het omhoog op een golf, dan werd het geheel aan ons oog onttrokken, maar het naderde, heesch de Hollandsche kleuren en verklaarde hulp noodig te hebben. "Waar zijn we?" werd geseind. Waarschijnlijk waren de sextanten en chronometer gebroken of overboord gegaan in den storm. We antwoordden onmiddellijk en de dierbare vlag daalde salueerend driemaal neder.

“O! schitterende kleuren van Nederland's vlag,
Wat wappert ge fier langs den vloed!”

dacht en gevoelde ik. Welk een edele helden kunt ge nog bezielen, wanneer men u slechts weer den weg wijst over zee! Toon ons volk wat het nog doen kan, en laat ons niet zoo schimpen op hetgeen ook onze schuld is, als onze sextant gebroken is.’

- ‘Ik geloof met Kemper en Vreede dat ons vaderland nog een belangrijke rol kan spelen, als het maar wat hooger den standaard opheft,’ zeide de professor.

- ‘Herinner jij je nog, Herman, de woorden van Nicolaas Beets, toen we twee jaar geleden in Utrecht het schoone oogstfeest van zijn leven medevierden? Na het eten vergaderde hij ons, zijn vrienden en leerlingen, om zich, en hij sprak ons zoo geestig, en tevens zoo teeder als een vader toe. ‘Er moet een invloed zijn,’ zeide hij, ‘in den huiselijken kring, waarin men leeft, die opvoedt en opwekt en ons veel leert, ook zonder dat het opzettelijk wordt ingeprent. Ik houd niet van het opzettelijke, het *à bout portant* in de opvoeding. Zoo heb ik dan ook liefde voor het vaderland mijn kinderen nooit met voorbedachten rade ingeprent. Weet ge wat men doen moet? Men dient de zwakheden en gebreken van zijn vaderland niet zoo breed uit te meten. Door krediet te geven voor alle deugden zal men deugden wekken.’

‘Dat is edele raad! Ik denk aan die schoone woorden bijna telkens als ik uit den trein of op de hei den Dom van Utrecht zie. Dus geven de woorden van dichters nieuwe schoonheid aan de torens in wier schaduw ze gesproken werden.’

- ‘Hildebrand wees je den weg, jongens!’ zeide tante Sophie. ‘Ook Topffer verhaalt ergens van een dichter, Albert geheeten, wiens geidealiseerd portret geschilderd was door een kunstenaar, die veel van hem hield. Naderhand deed Albert altijd zijn uiterste best om op zijn portret te gaan gelijken.

‘Komt, kinderen, moed gevat! ‘God helpt die zich zelven helpt!’ Dat was de spreuk van den door mijn vader zoo geliefden Kemper en zij moet de uwe worden.

‘Poogt den plicht te beoefenen van te hopen en het goede te voorspellen. Geen profetie komt zoo zeker uit, als die, tot welker vervulling men zelf wat kan bijdragen.’

- ‘Het is niet ieder gegeven een mannelijke vreugde te vinden in de moeielijkheid van de vervulling van een ernstigen plicht,’ merkte de professor op.

‘De roepstem van den bazuin, die ten strijde roept, is hinderlijk, als men aan den haard zit te mijmeren. Coleridge zeide eens van zich zelven, toen men hem vroeg wat Shakespeare met Hamlet bedoeld had: ‘Ik zelf ben Hamlet! Als een nieuwe plicht zich aan mij voordoet, is het mijn eerste aandrift terug te deinzen voor zijn vervulling.’

- ‘Wordt die moeielijkheid om flink een besluit te nemen zonder al dat benepen, aarzelend onderzoek, niet bijna uitsluitend gevoeld onder de welgestelden en voorspoedigen, die tijd hebben voor dat angstig wegen en wikken?’ vroeg de jonge dokter. ‘Ik zie er in mijn praktijk voorbeelden van. Men kan zich het ademhalen moeielijk maken, door er te veel aan te denken, door te overwegen hoe men het doet en welk een verwonderlijk en teêr instrument die longen toch zijn.

‘Een al te levendig bewustzijn dat het bloed ons voortdurend door de aderen stroomt en dat ons hart de veer is van een afloopend uurwerk, waarvan het onbekend is, voor hoe lang het werd opgewonden, is voldoende om iemand diep rampzalig te maken. Lieden die weinig te doen hebben, niet voor den kost moeten werken, geen kinderen hebben, die het hun lastig maken, worden soms ontzettend gekweld door hun zelfbewustzijn.’

Ines keek haar dierbare met innige bewondering aan, alsof hij zoo levenden lijve uit een tooversprookje gesprongen ware midden in onzen nuchteren familiedag en hem de parels en diamanten uit den mond rolden.

't Is onaangenaam, dat vrouwen, als ze eens getrouwd zijn, die heerlijke gave der bewondering voor hun man verliezen!

- ‘Nu, die *malades imaginaires*, waarmeê Rijsenburg zekere zwakkelingen in ons land vergelijkt, zijn subjectief genoeg om mijn waarden oom hoop te geven voor de toekomst!’ zeide Jan-Maurits, mij uit mijn gemijmer opschrikkend.

Die dekselsche jongen laat zijn oom nooit met rust! Eer ik het aardige antwoord kon geven, dat ik nu pas bedacht bij het naar huis gaan, zeide tante Sophie:

- ‘Weet je wat een gek ding is, Jan-Willem? Als je oud bent en een zestig jaar terug denkt, heb je geen sterk gevoel van persoonlijke identiteit meer. Ik kan nu geen berouw meer gevoelen over wat ik in mijn jeugd misdeed. Ik beschouw mij

zelve onpartijdig, alsof ik iemand anders was. Als dat nu een objectief gevoel is, dan is een objectief gevoel een erg bejaard gevoel, zoo onpartijdig als de dood of de zeeziekte.

'Ouderdom maakt dat je objectief over je zelf oordeelt, omdat lichaam en ziel langzamerhand afscheid van elkander nemen.

'Als je jong en sterk en frisch bent, dan voel je ziel en lichaam één, maar ik ben al sinds lang bezig mijn arm of mijn been, ja mijn geheele lichaam als een omhulsel te beschouwen. Ik, het onderwerp, spreek over mijn lichaam, het voorwerp, als over een dienaar die slecht zijn boodschappen doet. Nu lach maar uit, malle jongen, maar het is soms wezenlijk gek om op te letten, op hoe goedige, maar onhandige wijze het lichaam poogt te vertolken wat de ziel zeggen wil. Net een goedhartige keukenmeid, die aan de kameraads poogt mede te deelen hoe mooi mevrouw sonaten speelt.'

- 'Hoe komt u daaraan, tante?' lachte Ines.

- 'Wel, ik vind al wat het lichaam doet zoo zwaar en grof en materieel. Ik tril van geestdrift, ik heb een onuitsprekelijk gevoel van aanbidding en bewondering .... en daar gaat mijn oog tranen storten. Welk een zotte vertolking van diep gevoel! Ik heb mijn liefde, het licht mijner oogen, mijn dierbare verloren .... en mijn oog gaat weer zoute tranen plengen. Ik ben diep gekrenkt, verontwaardigd, vertoornd, en daar gaat mijn oude gezicht opvlammen als een kalkoensche haan. Het is voorjaar, ik voel de levensvreugd in mijn hart, ik wil de bosschen in, ik voel me weer jong en schoon en in den morgen van het leven .... en mijn oude beenen kunnen mijn oud lichaam op zijn best de vijf treden naar den gang afdragen.

'Als ik mijn lieve Ines hier tegenover mij zie zitten, aan de zijde van den man harer keuze, en ik haar zoo gaarne eens wilde zeggen, wat ik op het hart heb, dan gaat mijn oude stem beven.... en kan ik er geen woord meer uitkrijgen....' zeide tante glimlachend, maar met tranen in de oogen. 'Nu moet ik vragen aan Maurits, of hij voor mij spreken wil. 'Jongen, je weet wat ik denk,' zeide ze haar hand op mijn schouder leggend. 'Ons lieve vaderland heeft zijn fouten en zwakheden, maar het hart blijft goed. Het gezin, het huwelijk, edel opgevat, het familieleven is nog de kern van den staat.'

Daar tintelde de champagne in de lange glazen, ik tikle stond op en zeide, mij tot Rijsenburg wendend:

‘In naam van het hoofd onzer familie mag ik u welkom heeten in onzen kring. Tante zegt dat ze het verleden is. Welnu, dat edele verleden brengt een hartelijken groet aan de toekomst. Zij wil dat ik, in dit Onder-onsje, op zijn ouderwetsch, nog eens het huwelijk, het oud-Hollandsch gezin verheerlijke. Het is een voorrecht dit te doen! Ik geloof dat Hollandsche toestanden, met een Hollandsch hoofd gedacht en een Hollandsch hart gevoeld, onze gelegenheidspoëzie en onze toasten zullen blijven bezielen. Het is een heerlijke plicht om het alledaagsche te idealiseeren, om met ernst, weemoed, humor de poëzie van den huiselijken haard te doen uitkomen.
En dit soort van onder-onsjens is bovendien zoo gemakkelijk niet! Welk een tal van romanschrijvers eindigen daarom met het begin. ‘Einde’ ziet men van verre onder aan de bladzijde staan, terwijl men leest van een witte japon, oranjebloesems, een weenende moeder en eene verlegen kijkenden bruîgom. Het is waarlijk alsof ze den groentijd beschreven en dan zeiden: ‘en sinds leefde mijn held als student en advocaat altijd gelukkig en tevreden!’ Het leven begint pas! Al de gevaren en bezwaren, al het geluk en het zonlicht, zijn nog in de toekomst, wanneer het portier voor de kerk wordt dichtgeslagen, en de koetsier - als rook hij de fooi in de enveloppe, die hem straks op de stoep wordt ter hand gesteld - de zweep over de versierde paarden legt en naar het huis van de bruid rent.

‘Zij kunnen de ware onder-onsjes blijkbaar niet aan! Waar zij eindigen begint juist de ware dramatische roman van het leven. De gelieven hebben elkander gekregen. Het geluk begint. *What will they do with it?* Wat is de kracht van de liefde, zoolang ze nog bijna geen plicht te vervullen heeft, geen zelfverzaking, geen geduldigen moed eischt? Wat is de korte bloesemtijd in April vergeleken bij den zonnigen zomer en gouden herfst die volgen? Wij mannen moeten steeds denken aan de schoone woorden van het Engelsche huwelijks-formulier. We beloofden plechtig voor Gods altaar ‘*to love, comfort, honour and keep in sickness and in health*,’ de vrouw, die haar jeugd, haar schoonheid, haar leven in onze handen stelde.

‘Nu komt de karaktervormende, louterende dramatische handeling! Het voorspel is voorbij! Het leven wordt een uitoefening van plichten, die edelmoedige toewijding, moed, geloof, vertrouwen vergen. Van vaak hinderlijk, uitputtend werk hangt het geluk van vrouw en kinderen af. Arbeid wordt geadeld! Geldwinnen wordt dichterlijk! Door te huwen geven wij gijzelaars aan het noodlot.

‘Zijt ge gehuwd? Hebt ge kinderen?’ vroeg eens een wijsgeer, ‘zoo neen, dan kent ge noch de grootste vreugde, noch de grootste smart van het leven.’
‘Zijt ge ongehuwd?’ voeg ik er aan toe, ‘dan, mannen! weet ge niet hoe goed en machtig de vrouw is.’
‘Weet ge wat een man vermag in het huisgezin? Hij kan het geluk verstoren.... hij kan het *niet* scheppen. Dat kan alleen de vrouw, de moeder. Van haar gaan warmte, licht, vreugde, rust en troost uit.
‘Wilt ge ontdekken of uwe aanstaande zulk een zonnig middelpunt zal zijn? Gaat dan na, of ze kan luisteren, of ze geduldig, nauwkeurig kan luisteren, zonder u in de rede te vallen, zonder enkel te denken aan wat ze antwoorden zal, daar de wensch haar martelt om zelve aan het woord te komen. Kan ze intelligent en zachtmoedig luisteren? dan heeft ze den eenvoud, die ware kracht kenmerkt, dan is ze onzelfzuchtig, dan draagt ze dus het kenmerk, het adelmerk der ware vrouw, der moeder.’
(Geestdriftige toejuiching der gehuwde mannen.)
‘O, oud-Hollandsch gezin, van u gaan kracht en zoetheid uit. Laat de man dus beseffen wat het doel van den arbeid is. Dat is om tijd te winnen, het voorrecht te verdienen om gelukkig te zijn, om zich aan vrouw en kinderen te wijden, om voor geest en hart en verbeelding te zorgen in de vruchtbare atmospheer van den huiselijken haard. Maak dus nooit van uw werk een afgod, mannen!’
(Bravo! zeer juist! *hear! hear!* juichten zachte stemmen.)
‘En gij, vrouwen, tracht uw mannen een weinig te bewonderen en hun dit te toonen.’
(Hier word ik onaangenaam in de rede gevallen door algemeen gelach, dat, naar het mij toescheen, begon aan die zijde van de tafel, waar mijn vrouw zat. Ines alleen keek, alsof deze raad overbodig was).
‘Ik herzeg: poogt uw man wat te bewonderen. Geeft hem geen beschermende maar opziende liefde. Mannen zijn honderdmaal ijdeler dan vrouwen! (*hear! hear!* klonk het links en rechts en tante Sophie riep: bravo!) Voor hen is bewondering wat water is voor bloemen. (“Vrouwen, pakt een gieter!” riep die lastige Jan-Willem). Als ge scherpzinniger zijt dan uw man, en meer takt hebt - wat zeer waarschijnlijk is - (hernieuwde geestdrift van één alt, twee sopranen en één mezzo-sopraan) toont hem dit dan niet, en merkt hij het toch op, poogt het u dan te doen vergeven.

‘Vrouw! houd uw keukenmeid in eere en wees zuinig met alles, behalve met haar loon! Een man is maar een mensch! (Ernstige en degelijke bijval van Eduard's baryton en een paar weinig muziekale basstemmen).

‘Laat ieder onzer er steeds aan denken, dat het grootste, heiligste geluk op aard *niet* is om bemind te worden, maar om zelve met hart en ziel te kunnen beminnen.... om eerbied te kunnen gevoelen.... om zich aan een ander te mogen wijden.
‘Zoolang liefde nog slechts aaneenschakelt is het geen liefde! Ge moet één worden, in elkander opgaan, elkander completeeren.
‘Neemt gezamenlijk het leven gelijk het is. Zoekt het geluk met degelijke gejaagdheid niet buiten's huis. De eenvoudigste genoegens zijn de beste. Een ruiker rozen in Juli geeft meer vreugd dan een paar aloë-bloesems, trots al het geld dat noodig is om dit eeuwenkind te telen.
‘Poogt den plicht te vervullen om het beste van anderen te denken, om te gelooven en te hopen. Het huiselijke leven en de eenig ware godsdienst - die zich in daden toont - gaan zoo heerlijk te zamen. De leeuwerik stijgt uit het gras ten hemel. Hij verliest het nest, waarvoor hij waakt, niet uit het oog, en intusschen jubelt hij het lied van licht en jeugd en hoop omhoog:

‘*True to the kindred points of heaven and home*’,

gelijk Wordsworth zoo heerlijk zegt.
‘Herinnert u ten slotte het gezegde van een beroemd bisschop:
Goed humeur, zacht humeur, mijn geliefden, is negen tienden van het Christelijk geloof.’
‘In naam van verleden en heden drink ik op de toekomst.
Leve het jonge paar!’

Nu werd met geestdrift geklonken en gejuicht, want hoe lang een toast ook zij, jonge liefde wekt bijna ieders sympathie, en Ines dankte mij met opgeheven gelaat, met donkeren oogopslag, met zonnigen glimlach.... gebeeldhouwde emotie!

- ‘Ik schijn een model-vrouw te zijn, want ik ben blijven luisteren, schoon ik er naar snakte om je in de rede te vallen,’ klonk het in de verte. ‘Welk een denkbeeld, om in zachtmoedig luisteren een bewijs onzer waarde te vinden!’

- ‘Het was een grap, maar er was zin in,’ meende tante.

- ‘Maar gesteld nu eens, dat er een geëmancipeerde in ons midden ware geweest!’ opperde Lize.

- ‘Het is te hopen dat die zullen blijven ontbreken in onzen kring,’ zeide tante niet zonder heftigheid.

- ‘*Let us pray!*’ zeide ik.

- ‘Met uw verheerlijking van onder-onsjens, oom, was ik het alles behalve eens,’ zeide Jan-Willem.

- ‘Natuurlijk niet! Ze zijn te eenvoudig en dus misschien een wenig boven de kracht van je gunstelingen. De onder-onsjens, welke ik wenschte, zijn werkelijk zulke alledaagsche stof niet voor poëzie.’

- ‘Oom, een dichter die in de huiskamer zit, nadat hij juist den gang door van kantoor kwam, kan, dunkt mij, nooit een groot dichter zijn.’

- ‘Dan sluit gij de oogen, want oud-Holland is fier op zulke dichters sinds Vondels tijd.’

- ‘Hebben wij wel ooit ware dichters gehad?’ vroeg Jan-Willem.

- ‘Zekere gelatenheid is voor oude menschen noodig, als ze zulke jonge haautjes hooren kraaien,’ zeide tante. ‘Dan moet men zich maar troosten met de spreuk: ‘’t Is niet anders.’ De tijd zal wel verbetering brengen.

‘’t Is niet anders!’ Dat was de wijsgeerige lijfspreuk van mijn man, waarmede hij zich met een glimlach en lichte schouderophaling troostte over wat hij niet veranderen kon, over faillissementen en slechte tijden. ‘’*t Is niet anders*,’ heette het schip van den Bredaschen beurtman, dat in den Singel over de Driekoningstraat lag. Die lakonieke naam troostte den goeden man vaak, als hij, van de beurs komende, de gulden spreuk, welke met gouden letters achter op het schip stond, reeds op de Torensluis hem zag toeschitteren.

‘Daar kwam hij arm in arm met Potgieter aanwandelen. Ik zie Potgieter's vriendelijk, goedrond, hartelijk, gul gelaat, met den glimlach, schuilende in de hoeken van den mond, voor mij, als ik dit zeg. Op de Torensluis namen ze afscheid, na soms nog een wel paar minuten aan het oreeren te zijn gebleven. Dan ging mijn man links het Singel op en Potgieter rechtuit naar de Leliegracht. Ja, dokter, als een student vroeger in Amsterdam, kwam, dan kon hij een paar planken boeken, uit zijns vaders boekenkast, met hoed en jas aan, tegenkomen. Al de Amsterdamsche schrijvers hadden hun inspannenden dagelijkschen arbeid op kantoor en ze wijdden hoofd en hart aan de kunst, die ze zoo trouw en eerlijk liefhadden, in de rusturen van anderen!’

- ‘Potgieter zelf heeft die flinke, frissche kunstenaars, waarvan hij de eerste was, eens beschreven,’ merkte de professor op, ‘toen hij van zijn vriend Schimmel getuigde: ‘een

geest als de zijne weet tijd te vinden voor studie en schildering van toestanden, als de minder begaafde zich ontspant, en de minder bezielde zich verveelt.'

- 'Mijn man, die Potgieter eerde en liefhad, en die wist hoe afgemat en uitgeput men vaak van beurs en kantoor komt, was steeds vervuld van eerbied voor die moedige, krachtige, onvermoeide werkers. Denkt eens, ze hadden, behalve des Zondags, nooit de ochtenden en middagen vrij! Na het eten was er meestal nog kantoor! Hoe jong moet het hart, hoe levend de bezieling zijn, die met enkele veroverde uren zoo weten te woekeren.'

- 'En dan zijn vriend Busken Huet!' zeide ik. 'Men wordt beschaamd en verlegen wanneer men aan die veerkracht, dat rusteloos zoeken, studeeren, werken, vormen denkt. Maand aan maand in *de Gids*, steeds frisch, oorspronkelijk, degelijk, geestig. Zelfs Indië's klimaat kou dien geest geen meester worden, en hem niet temmen. Ook Parijs kon hem niet van zijn werk aftrekken. Zijn voorbeeld is opwekkend als militaire muziek!'

- 'Mijn ervaring is, dat zij die het meeste doen, de eenige zijn, die altijd nog tijd voor meer hebben,' merkte de professor op. 'Ik ben het met tante eens in haar eerbiedige bewondering van die rustelooze werkers. Met dankbaarheid denken wij zeker eveneens aan die Hollandsche geleerden en evangeliedienaars, die dichtten en mijmerden in stille pastoriën onder de boomen van Heemstede, aan de zee van 't eiland Marken, in de rustige straten van het prinselijk Delft. Zij, die hun leven en werken aan God hadden gewijd, konden, na rustig overdenken, hun gedachten nederschrijven op zomerochtenden en heldere avonden, even als de heer van den Wildenborch, de heer van het Manpad en de heer van de Hemelsche berg dit vermochten. Maar mijn innigste, nederigste, bijna naijverige bewondering hebben de krachtige, altijd frissche schrijvers in de groote steden. Ze moeten ontmoediging noch hoofdpijn gekend hebben! Hun geest moet het afgetobde lichaam steeds te sterk zijn geweest! Welk een rustelooze arbeid, nu verteederend, dan verrukkend, Ik vind een man als Potgieter: "één ziel tegen het vleesch van duizenden," één nobele overtuiging tegen de onverschilligheid van een stad vol. Laat Amsterdam zijn gedachtenis in eere houden.'

- ‘Dankje, Herman!’ zeide tante, en zich tot Jan-Willem keerende, fluisterde ze hem toe: ‘dat is de manier waarop zij die kunst liefhebben van groote voorgangers spreken.’

- ‘Maar al waren die voorgangers ook nog zoo groot, dan mag dit toch geen reden zijn om dezelfde stoffe te kiezen die vele hunner gebruikten. Ik voel nu eenmaal niets voor de “onder-onsjens” die oom Maurits aanbeveelt. We hebben stemmen noodig, geen echos!’

- ‘Ja en kunstenaars, maar geen knutselaars!’ zeide ik. ‘Geen waar kunstenaar zal ooit met laatdunkende minachting spreken van groote voorgangers.’

- ‘Wanneer de oude vlag van een regiment versleten en onbruikbaar geworden is, dan heeft men in Engeland een schoone, dichterlijke gewoonte,’ zeide de professor. ‘Men verbrandt de oude vlag.... de asch wordt met wijn gemengd, en blootshoofds door ernstige mannen in plechtig zwijgen gedronken, voordat met luid gejubel onder 't daverend *Rule Brittannia!* de nieuwe kleuren van het regiment worden ingewijd. Doet gij, jongeren, insgelijks, als ge meent dat de oude vlag versleten is. Indien de oude vormen, de eens geliefde kleuren onbruikbaar schijnen, behandelt dan ten minste met diepen eerbied hun asch, eer ge poogt voor de behoeften van nieuwen tijd en nieuwen strijd nieuwe symbolen in te voeren.’

- ‘Maar heeft het jonger geslacht wel behoefte aan poëzie. Soms schijnt het mij alsof de tijd voor poëzie voorbij is, daar muziek ons alles geeft wat noodig is,’ vroeg Eduard, die na het eten gaarne op zijn gemak naar muziek zit te luisteren.

- ‘Poëzie zal altijd de uitdrukking blijven van het hoogste en heiligste gevoel dat de menschheid bezielt,’ antwoordde de professor.

- ‘Waar smart, waar zonde, waar dood is, daar is ook poëzie! hoorde ik Potgieter eens zeggen,’ zeide tante zachtkens.

- ‘Elke diepe aandoening zoekt naar rhytmische uitdrukking in muziek of woorden,’ ging de professor voort. ‘Die rhythmische uitdrukking van emotie kan nooit falen zoolang de taal leeft en het hart naar lucht, naar uiting zoekt. Doch verzenmakers hebben zoo de taal en de vormen der dichters misbruikt, de werktuigkundige handigheid om klinkende regels te smeden is zoo toegenomen, dat een zeer krachtige bezieling en zeer hooge kunst voortaan gevorderd worden in een dichter, eer hij bij

zijn hoorders die rhythmische emotie kan wekken, welke aan zijn poëzie het leven schonk.'

- 'Ik leef zoo gaarne met de jonge menschen mede. Het is een verdriet voor me dat ik tegenwoordig hun dichterlijke taal letterlijk niet begrijp. Ik mis niet alleen de ouderwetsche muziek der verzen van mijn jeugd, maar ik onderscheid niet wat ze mij toonen. 't Is alles onbestemd en vaag.'

- 'Tante, ik vind u erg onbillijk!' zeide Jan-Willem.

- 'Ik ben het heusch niet met opzet, mijn jongen. Ik heb zeker bolle glazen noodig. Wat in de nabijheid is zie ik misschien niet goed meer.'

- 'Tante gelooft dat haar geestelijk oog zijn accomodatie-vermogen verloren heeft,' zeide de professor, 'dat het niet meer scherp kan zien zoo op afstand als in nabijheid. Doch ik moet getuigen dat ik nooit in iemand, die al een beetje op jaren begint te komen - niet waar tante? - zulk een jeugd van oogen heb opgemerkt. Ze kan nog waardeeren en bewonderen wat nu geschiedt. Meestal wijkt het scherp zien van wat in eigen omgeving geschiedt met een regelmatigheid, die bijna een maatstaf in handen geeft den leeftijd te bepalen. Je keurt alles af, wat nu geschiedt? Goed, dan weet ik het. Je bent 99 jaar! Leer ons uw geheim, tante, om jonge oogen te houden.'

- 'Ja, kinderen, dat ik nog veel kan bewonderen van wat ik thans in de wereld aanschouw, heb ik te danken aan een goeden raad van mijn lieven, besten man. Die kon zoo tegen een vriend van ons, die altijd jeremieerde, zeggen: 'hoor eens! dat komt alleen van wat Daatje Levend: 'je oesterachtige wijze van leven' zou noemen. 'Wil je jong blijven, vrouw,' zeide hij eens, toen ik in het begin niet gaarne zag, dat mijn jongens hun vrienden binnenbrachten en een sigaar presenteerden. 'Wil je jong blijven, vrouw, dan moet je niet bang zijn voor wat rook en wat stof en jonge menschen gul ontvangen. We loopen gevaar al te keurig en te gelijk al te oud te worden, als we uit poezen-netheid kinderen en jonge menschen uit ons huis houden.' Ik denk dikwijls aan die woorden,.... 't is soms nog alsof hij tot mij spreekt.... en je weet, jongens, hoe je allen bij mij je sigaartje moogt rooken.

'Bij mij aan huis rookt alles, zelfs de schoorsteenen als het Oostenwind is. Het is mis, als je bang bent voor rook, en stof! Wanneer ik 's morgens hier twee huizen van daan op straat karpetten en

loopers hoor kloppen en geen wolken stof meer zie wegwaaien, als vroeger, dan denk ik: ‘och, die stumperts hebben ook al geen kinderen meer in huis ....’ en tante's stem beefde.

Ines sprong op, vloog naar de lieve oude vrouw, en gaf haar een hartelijken kus. Dat kind heeft toch een hart van goud!

De professor houdt niet van wat te veel aandoet .... ik eigenlijk ook niet .... bij ons in de familie schaamt men zich altijd een weinig er voor, emotie te toonen, en daarom sprak hij dadelijk door, zeggende:

- ‘Als men te midden van jongelieden leeft, gaat het niet gemakkelijk zwartgallig te zijn. Ik ondervind het onder mijn studenten. Ik gevoel mij te midden van al die jonge hoofden, harten, verbeeldingen, als de leider van een karavaan in het onbekende, onbegrensde land van het verre Westen. Alles is nieuw en frisch en schoon voor de jongen van jaren, als men hun maar niet moedwillig de mode leert om op hun bestaan te vloeken en op alles te razen, omdat wij nog slechts weinig begrijpen.’

- ‘Herman zou anders spreken, zoo hij Indische suiker had te verkoopen, al waren de makelaars ook nog zoo piepjong,’ zeide Eduard, met een gelaat als dat van een boer, die kiespijn had.

- ‘Ja, onze professor is een gelukskind,’ zeide ik. ‘Niet alleen dat hij zijn vak liefheeft, maar hij dient de wetenschap, juist in haar springtij. Hij gaat mede omhoog en leeft dus een vroolijk, gelukkig leven.’

- ‘Indien ik nog geen bolle glazen noodig heb, zoodat ik kan bewonderen wat al die knappe menschen van tegenwoordig in de natuur en door de natuur ontdekken, dan dank ik dit aan Herman, die mij altijd zoo trouw en geduldig en met zulke geestdrift komt vertellen van hetgeen al zoo ontdekt wordt door die groote onderzoekers. Het beeld van de bolle glazen is niet slecht, want ik dacht juist aan professor Donders. Verleden week komt Herman, terwijl ik alleen bij het theeblad zat, bij mij binnen, met een geel-grauwe Duitsche brochure, gelukkig in fatsoenlijke Hollandsche letters gedrukt. Dat is de toespraak, tante, die Dondersin Augustus te Heidelberg hield, toen hij de medaille, door den grooten oog-arts Graefe ingesteld, overhandigde aan Helmholtz. Leest u eens hoe Donders met Graefe kennis maakte.

Met Jaeger was prof. Donders in 1851 te Londen in het gasthuis voor ooglijders. Daar stormt een jonge man in Alpen-costuum binnen. Het was Graefe, die pas was aangekomen! Hij vliegt Von Jaeger in de armen, en met de woorden: "*Sie gehören zusammen!*" werpt deze hem letterlijk in de armen van Donders. Ik las en werd vroolijk en opgewonden bij het lezen. Welk een geluk om dus edelmoedig, hoopvol, schouder aan schouder te strijden en te overwinnen.'

- 'Tante, u spreekt mij naar het hart,' zeide de professor, zijn verlegenheid vergetende, met heldere stem en stralend oog.

'Ik ken geen opwekkender, vroolijker schouwspel dan dat van een werker als Donders, die op moedige, eerlijke wijze den zege behaalt en zijn levensdoel bereikt. Hij mocht zien hoe zijn denkbeelden, zijn methode van geduldig onderzoek jonge geleerden bezielden en den zwaren bergweg ter victorie wezen. Zijn karakter verklaart zijn methode. Hij is de edelmoedigheid zelve .... zijn werk, zijn raad, zijn gedachten ze zijn het eigendom van wie werken wil voor zijn doel. Hij is een ware held der wetenschap in de eeuw van Darwin.'

- 'Ik dacht dat prof. Donders eigenlijk alleen een oogen-doktor was!' zeide Lize, haar wip-neusje omhoogtrekkend en den professor door haar lorgnet met grappige impertinentie aankijkend.

- 'Je accomodatie-vermogen, Lize, is zwak, zeer zwak!' riep ik.

- 'Kind, een goed oogen-doctor te zijn, is alleen reeds een zeer hooge distinctie voor een geleerde,' zeide Tante. 'Wat weet hij onlijdelijke pijnen te heelen; de duisternis te verdrijven en met licht in het oog de lijders huiswaarts te zenden.'

- 'Ja, maar Donders is meer dan dit,' zeide de professor. 'Een aequivalent voor de onderscheiden vormen van zijn arbeidsvermogen vindt Nederland niet licht. Honderden, die door hem geholpen zijn, weten niet hoe trotsch wij, die de natuurwetenschappen bestudeeren, op onzen Donders zijn. Aan onze universiteiten ging hij voor het eerst op breede wijze physiologie onderwijzen! Zijn handboek er over is beroemd in Engeland en Duitschland! Hij blijft werken en onderzoeken. Nieuw leven schonk hij oude kennis, terwijl hij pas ontdekte landen voor zijn opvolgers opende. Terwijl de Hollandsche hersenen zich suf dachten over Atjeh, over geldverdienen en theologisch ge-

kibbel, was er in Utrecht een denker aan het werk, die de snelheid van onze gedachten mat. Hij vroeg zich af: ‘wat geschiedt er in de hersenen terwijl we gevoelen, denken en willen, en uit tal van zorgvuldige proeven, door hem en zijn leerlingen genomen, berekende hij b.v. den tijd, dien de mensch noodig heeft tot het vormen eener voorstelling of wilsbepaling.’

- ‘Oom Herman,’ zeide Ines, ‘ik begrijp u niet recht.’

- ‘Sinds lang wilde men weten binnen welken tijd de hersenen hun bevelen naar de spieren overbrengen, die tijd is gemeten. Als b.v. je arm 33 meters lang was, dan zou je mij een hand geven, een sekonde nadat je daartoe het plan hadt gevormd.’

- ‘Dat maakt zeker dat zeer groote menschen soms zóó dom en traag zijn,’ zeide Jan-Willem, die klein van stuk is.

- ‘En als mijn arm tot aan de zon kon reiken, oom?’

- ‘Dan zou je, als je reeds uit je wieg de zon geraakt hadt, een buitengewoon bejaarde overgrootmoeder zijn, eer je voelde dat jij je gebrand hadt.’

- ‘Het is om van te duizelen, die afstanden!’ zeide tante. ‘Soms is het mij te moede alsof men uit een tooversprook wat verhaalt, wanneer ik hoor van al die wonderen, welke de geleerden tegenwoordig met hun kijkers en prisma's in den hemel ontdekken. Ik ben als kind eens boven op den Westertoren geweest; tusschen al die klokken door ging ik langs steile ladders omhoog. Toen ik uitkeek, was het of alles om mij heen zonk en viel en in nevel verdween.... ik voel het nog. Dat nooit meer! dacht ik. Wel, dat zelfde gevoel heb ik soms als Herman mij vertelt van die millioenen zonnestelsels, om een van welker kleinste lichtjes wij als een stofje dwalen. Ik heb het dan dubbel noodig mij aan de Rots der eeuwen vast te klampen.... of ik val.’

- ‘We kennen allen dat plechtige gevoel, tante,’ zeide de professor ernstig. ‘De oude melodie van de aarde als middelpunt van het heelal is weggestorven; nu komt de machtige symphonie der millioenen zonnestelsels, van welke u sprak. Die grootsche harmonie heeft tal van wanklanken, is minder gemakkelijk te begrijpen, maar de evolutie, het crescendo, sleept u mede. Men moet wennen aan het denkbeeld van het onbeteekenende van de plaats onzer aarde in het heelal.... doch dan komt de troost.

Het groteske denkbeeld is verdwenen, dat de mensch met al zijn zwakheden en zonden de koning zou zijn der schepping, voor wien Arcturus, Aldebaran, Sirius geschapen waren om hem eenig vuurwerk te toonen als hij 's avonds soms een wandeling maakt.

‘Eens zal het een axioma zijn voor ieder, dat de hoogste waarheden van wetenschap en godsdienst één zijn. Ziet ieder het nog niet? Wie begrijpt de symphonie die hij voor 't eerst hier hoort?’

- ‘Ik wilde dat ik dit eens met je kon zijn,’ zeide tante. ‘Maar het oude scheppingsverhaal is voor menigeen helaas! door niets vervangen.’

- ‘Mij schijnt het nieuwe scheppingsverhaal oneindig schooner, dichterlijker, hoopvoller toe dan het oude,’ antwoordde de professor. ‘Ik geloof dat er een stoffe in schuilt welke slechts op makers, op poëeten wacht. De geographie der geologen vind ik opwekkender voor de verbeelding dan alle toovergeschiedenissen van Arabië. De geleerde die de aardlagen diep onder rotsen onderzoekt, ziet soms als Robinson een voetstap op het versteende, gerimpelde strand van een vroegeren oceaan. Een uitgestorven ras van vogels of hagedissen heeft dien eens gedrukt in het zand van duizend eeuwen geleden! Hij ziet den voetstap en roept uit: ‘Het leven dat was moeder van al het leven dat is en worden zal.’

- ‘En terwijl hij dus mijmert, komt een aardbeving als die van Charleston en overweldigt hem, opdat zijn schedel weer een verder nageslacht moge onderwijzen,’ zeide tante Sophie. ‘Ik vind de predicatie van die natuurkracht niet zeer bemoedigend!’

- ‘Ik wel,’ antwoordde de professor. ‘Weet ge, wat die aardbeving predikt? Dat de aarde, niet vele eeuwen geleden, geschapen is, maar nog steeds geschapen wordt. Als men opmerkt hoe de bergmakende kracht der diepten nog altijd al trillend en bevend de aardkorst vormt, dan beseft men dat de aarde nog jong is, nog groeit en leeft.’

- ‘Maar, oom, welken troost geeft die gedachte?’ vroeg Ines, terwijl zij de hand van den dokter greep, als zocht ze in liefde steun bij de gedachte aan de Oneindigheid.

- ‘Dat ook de menschheid nog jong is, nog een lange toekomst heeft; dat wij evenmin lang geleden geschapen zijn, maar

dat de Schepper nog steeds bezig is ons te vormen uit stof, en dat wij niettegenstaande al onze zwakheid, of beter gezegd tengevolge van onze zwakheid, door ons rusteloos lijden en strijden, een der scheppende krachten van den Almachtige zijn.'

- 'Maar als niettemin het geloof in den Schepper verdwijnt?' vroeg tante, met zachte stem.

- 'Steeds grootscher en verhevener denkbeeld neemt men juist in zich op van den Heiligen Oorsprong van alle dingen. De schepping breidde zich voor ons uit, de horizon werd wijder en wijder. Men fluistert elkander vol ontzag op de sterrewachten toe: 'daar is begin noch einde aan Gods heelal van zonnen en stelsels door zonnen geregeerd, van werelden, te jong om reeds bevolkt te worden, of ontvolkt door ouderdom. Wat is ruimte of tijd voor Hem, voor wien ontelbare zonnen sinds aeonen zongen?'

- 'Dat denkbeeld van uitgebreidheid is, dunkt mij, niet zeer vruchtbaar,' zeide tante. 'Krijgt men grootscher opvattingen en kunstvermogen, door met millioenen mijlen in plaats van met ellen te rekenen?'

- 'Ik geloof van wel! De strandbewoners, de volken van de vlakten, hebben hooger kunst dan zij die tusschen de bergen leven. De horizon bevrijdt de verbeelding! Sinds de hemel zich hooger en hooger boven ons verhief, is het alsof men uit de vensters van alle studeerkamers het uitzicht heeft op den grooten oceaan. Ik zag in het eiland Wight eens den tuin vol bloemen van een *cottage* op de kust. De blauwe zee, met haar witte branding, haar vloed en eb, maakte een deel uit van den rozentuin waarin Tennyson woont. Elk dichter woont thans als hij!'

- 'Vanwaar dan die sombere toon, dat pessimisme, dat oproerige in de zangen van zoovele hedendaagsche dichters?' vroeg Ines.

- 'Acht gij het een wonder?' ging de professor voort, het edele, jonge gelaat van Ines aanziende, als gaf die reine schoonheid kracht aan zijn optimisme, 'dat de dichter nog voor eenigen tijd in den gemoedstoestand verkeert van den laaglander, die voor het eerst zich tusschen de overhangende bergen van Zwitserland waagt?

'De moedige leert hoe men dien angst voor de reuzen over-

wint door krachten te oefenen, door te leeren stijgen..... en op de toppen vindt hij dan zijn horizon terug, doch breeder, machtiger, en tevens baadt hij zich in een licht gelijk de vlakte niet kent.

Wordt de kunstenaar vertrouwd met de majesteit der hoogten, dan zal bij de nieuwe ontdekkingen der natuurwetenschappen deel doen uitmaken van het hooger bewustzijn der menschheid. Want kunst alleen weet plastische vormen te geven aan abstracties. Het blijve de roem der kunst ons het leven te toonen zich verheugende in en volmaakt door wet. Het nieuwe scheppingsverhaal zal eens zijn Milton hebben, die dan niet, als zijn voorganger, een onwaar astronomisch stelsel behoeft te gebruiken.'

- 'Het Paradijs was trouwens lang verloren eer Milton het beschreef,' zeide ik.

- 'Wij moeten dan ook maar geduld hebben,' zuchtte tante, 'want ik bespeur de nieuwe dichters nog niet, die nieuwe stoffe, nieuwe beelden vonden, een Sully Prudhomme, Browning en Tennyson misschien uitgezonderd.'

- 'We zullen ons troosten met het denkbeeld, dat een tijd van overgang zelden hooge kunst kent,' merkte ik op. 'De poëet knutselt klinkdichtjes en graveert onsamenhangende ongeloofsbelijdenisjes op een notendopje, terwijl daar buiten in de machtige omgeving der Darwins en Helmholtzen de nieuwe wereld van denken en hopen zich loswikkelt uit de windselen. De poëeten die kunst om kunst beoefenen, in plaats van te spreken, omdat ze wat te zeggen hebben, hebben het ideaal der schoonheid uit het oog verloren; ze twijfelen aan rechtvaardigheid, aan liefde, aan plicht en knutselen, "om zich onledig te houden," gelijk de phrase luidt. Een dichter mag niet vaag en onbestemd zijn. Hoe scherper teekening, hoe grooter kunst. Ge telt de cirkels van Dante, ge tast het schild en Achilles. De tijd van onbestemde gevoelens en droomende adspiraties, van maanlicht en mist, is de bloeitijd der muziek die in een stemming brengt doch niets doet zien, maar die intusschen gevoel en verbeelding in leven houdt en het preludium is van een machtiger poëzie en kunst. Dit moet zoo zijn! Want welk een menigte nieuwe bouwstoffen worden den kunstenaar en dichter ter verwerking aangeboden! Weldra zal hij de symbolische waarde van die machtige waarheden ontdekken. Onze beschaving, ons

denken, onze emoties worden ten slotte toch beheerscht door wat wij weten.’

- ‘Ik hoor de stem van oom Maurits, maar ik luister naar de gedachten van oom den professor,’ zeide Jan-Willem.

- ‘Dat bewijst hoe men kan leeren van wetenschappelijke mannen, neefje!’

- ‘Ik ben het zeker eens met wat mijn broeder zeide,’ sprak nu de professor. ‘Ik vrees niet voor de toekomst. Zoodra de heerlijke poëzie der natuurwetenschappen is opgenomen in het bloed, in de hersens en het hart van een paar geslachten, zullen de dichters en de kunstenaars opstaan, die in lijnen, kleuren en woorden dezelfde harmonie en orde zullen doen leven, wélke zoo krachtig uit de meesterwerken der Grieken tot ons spreken.

‘In het middenpunt van de Roos der Heiligheid, in het centrum van het licht van God, zal een nieuwe Dante den Ongeschapene en Eeuwige ons doen vermoeden; en in zijn huiveringwekkende oogen zal men lezen hoe hij hen zag die God aanschouwen.’

- ‘Wie zal de dichter zijn! Zal iemand onzer van hem mogen leeren?’ zeide Ines zachtkens, die met haar hand in die van den geliefde, met een blos op 't schoone gelaat, den professor had aangehoord.

- ‘We mogen het hopen. Ik geloof in de toekomst. Ik ben overtuigd dat de Voorzienigheid nog voor ons in réserve heeft gedachten, woorden en daden, dieper en machtiger dan eenige, die we tot nu toe kenden. ‘Groei’ is het wachtwoord der schepping. Achtereenvolgende ontwikkeling doet edeler, meer volmaakte vormen spruiten uit de zwakke en onvolmaakte.

‘De oude minnedichters wisten te verhalen, hoe lafhartige ridders te vergeefs poogden te blazen op den betooverden hoorn, welke alleen bespeeld kon worden door den moedigen man, die sterk van hart, geloofde en hoopte.

‘Ines, laat ons vertrouwen in de komst van een edelen, bezielden ridder, zooals de kleurige fresco's van 't verleden ons die in tempels en paleizen wezen.’

We stonden allen op. Ines nam den arm van haar vriend. Haar gelaat straalde van hoop en liefde en geloof in de toekomst, gelijk het 's morgens had gedaan in de gloeiende

beukenlanen van de Vuursche. Hij geleidde haar naar de vleugelpiano en dra jubelde en juichte de jonge frissche stem het verrukkelijk lied van Schumann:

‘Er, der Herrlichste von Allen, wie so milde, wie so gut!
Holde Lippen, klares Auge, heller Sinn und fester Muth!
So wie dort in blauer Tiefe hell und herrlich jener Stern,
Also Er an meinem Himmel hell und herrlich, hehr und fern.’

M. VAN OUDENAERDE.

Letterkundige kroniek.

Uit de geschiedenis van de Gids.

Vijftig jaar geleden, in November 1836, waren de welbekende *Vaderlandsche Letteroefeningen*[1] ruim 75 jaar oud. Zij hadden in de vijf-en-zeventig jaar van hun bestaan het hare gedaan tot bevordering van de algemeene ontwikkeling; zij hadden gedaan - gelijk hare oprichters het bij hun optreden in 1761 als hun voornemen te kennen gaven - ‘alles wat kan strekken om met bescheidenheid de waarheid te onderzoeken, te ontvouwen of te bevestigen, de kundigheden van 't menschdom op te helderen of te vermeerderen, alles wat kan dienen op eene redelijke wyze te stichten of te vermaaken, en dus den godsdienst nuttig en den burgerstaat heilzaam te weezen.’ En zij waren er in geslaagd tot in het begin van onze eeuw in den lande grooten invloed en groot gezag uit te oefenen. Allengs echter was haar luister getaand en in de latere jaren hadden zij en hun oppermachtige leider, de welbekende Vader Yntema, het soms hard te verduren gehad. Na de meer ‘dan zeven vruchtbare jaren’ - schrijft Bakhuizen van den Brink in zijn opstel in de *Konst- en Letterbode* van 1838, naar aanleiding van Yntema's dood - ‘kwamen voor Yntema en de Letteroefeningen de schrale: de koeien nog wel niet “ranck” van vleesch, maar toch zeer leelijk van gedaante. De personen, welke Yntema

1) De volledige titel van het tijdschrift luidde:
Vaderlandsche Letteroefeningen, of Tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen, waarin de Boeken en Schriften, die dagelijks in ons Vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrijmoedig verhandeld worden. Benevens Mengelwerk, tot Fraaije Letteren, Kunsten en Wetenschappen betrekkelijk.

en zijn orgaan hard vielen, behoorden tot de meest gevierde op het gebied der letterkunde. Eerst viel de aristocratie det wetenschap, daaronder mannen als Kinker, Wiselius, s'Gravenweert en anderen hem af en de *Recensent ook der Recensenten* werd voor hem de eerste bazuin; later kwam de geheele Bilderdijksche school, de tweede bazuin: de Krekelzangen en de Rotsgalmen des meesters, de piqûres van H.W. Tydeman: het pronunciamento van Mr. I. da Costa in zijne *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, d.i. tegen volksbeschaving, tegen verdraagzaamheid, tegen de Loevesteinsche factie, tegen de schoolwet van 1806 en tegen de vaccine. Toen tierden de Letteroefeningen als bezetenen, in naam van verlichting en burgerdeugd. Derde bazuin: de jonge dicht- en kunstschool. Mr. J. van Lennep en Beets en Potgieter en ten Kate mogen verantwoorden wat zij Yntema en de Letteroefeningen al hebben doen lijden; .... maar de stelling werd wanhopig, werd, hoe woedend ook verdedigd, onhoudbaar, toen zij aan de Letteroefeningen door *Gids* en *Braga* begon betwist te worden. Yntema had lang zijn vrienden bijeengehouden en nieuwe aangeworven, zijne dichtlievende uitspanningen voortgezet, het publiek op de theepoëzie onthaald, waarvoor hij een onmiskenbaren aanleg bezat, dan vertalingen van Langbein, dan van de Grieksche vrijheidszangen van Müller; nu en dan een puntdichtje, meer boos dan geestig. De talrijke lezers der Letteroefeningen werden ingewijd in al de tribulatiën van dat tijdschrift en van zijnen redacteur; tot zelfs wanneer hij van de Bloemmarkt naar de Keizersgracht verhuisde, vernamen zij het. Helaas! hoe ook Yntema zijn talrijk publiek voor het oude vaandel trachtte te verteederen, het oude geslacht was voorbijgegaan; een nieuw was opgetreden.'

Een nieuw geslacht was opgetreden, reeds vóór 1836, dat niet meer opging in 'eenzijdige bewondering onzer inheemsche lettergaarde', zooals Potgieter schreef; een geslacht dat aan het saaie en droge, aan het conventioneele en sentimenteele, aan de bespiegeling en de preek, den rug toekeerde en behoefte gevoelde aan 'frissche kunst.' Reeds in 1827 verscheen, onder redactie van Adriaan van der Hoop Jr. en Jacob van Lennep het weekblad *Apollo*, waarin het eerst op Walter Scott en Byron, op Lamartine en Hugo de aandacht werd gevestigd, en het eerst Staring werd gewaardeerd. Eenige jaren later schreven Heye, Drost en Potgieter in *den Vriend des Vaderlands*, een tijdschrift, dat te gelijk aan de letterkunde en aan de belangen der Maatschappij van Weldadigheid gewijd was, een tweeslachtigheid, welke

voor de jonge mannen weldra een bron van voortdurende kwelling werd. De Maatschappij van Weldadigheid was de hoofdzaak, het letterkundig gedeelte maar toegift, zoodat er voor hun stukken schier geen ruimte overbleef. ‘Wanneer zich bij al die jammeren in den Uitgever niet nog een dwarskijker had gevoegd in wiens oogen de jongelui te verre gingen, het plan van een nieuw, van een eigen orgaan zou nog niet bij ons zijn opgekomen’ - schrijft Potgieter in zijn onvoltooid gebleven biografie van Bakhuizen. ‘Thans gaven de kleine plagerijen van Zetter en Corrector den doorslag. Ons vaderland scheen, buiten de schare die in de bestaande tijdschriften de bevrediging harer behoeften vond, een ander publiek rijk te zijn; welk een weelde zou het wezen, onbelemmerd door ingeschoven of opgedrongen bijdragen onze beginselen te kunnen verkondigen!’

Men zocht en vond een uitgever: M. Westerman en Zoon, en een titel: EUROPA. Waarom niet: ‘De vijf Werelddeelen?’ - vroeg Potgieter, en men peinsde op een anderen titel. Het werd: DE MUZEN, *Nederlandsch tijdschrift voor de Beschaafde en Letterkundige wereld. De Muzen* konden echter niet langer dan een jaar in het leven blijven. Doch het jonge Holland gaf den moed niet op.

Den 26^{en} Augustus 1836 verscheen er een uitvoerig Prospectus van een nieuw tijdschrift - een manifest in optima formâ, dat er op aangelegd scheen om opzien te baren en dit doel ook bereikte. Het was een rechtstreeksche aanval, zoo scherp mogelijk, op de *Letteroefeningen*.

Wij bezitten ‘geen echt kritiesch Tijdschrift’ - schreef de ongenoemde Redactie. En dan: ‘welk regtgeaard Nederlander’ schaamt zich niet, wanneer hij den vreemdeling, die hem naar het meest gelezen, meest geraadpleegd, meest gezaghebbend maandelijksch overzigt onzer letterkunde vraagt, de *Vaderlandsche Letteroefeningen* moet in handen geven? Welke gedachte kan toch dit tijdschrift den vreemdeling inboezemen van *den in Holland gangbaren stijl van beoordeelingen, van den smaak onzer landgenooten voor het schoone en verhevene, van den staat onzer drukkunst en de wijze van uitgeven hier te lande*, in één woord van dat alles, waarvan een goed Maandwert de proeve, het voorbeeld en de tolk behoort te wezen... Het Tijdschrift verried sedert jaren, meer en meer, op elke bladzijde de rimpels van den ouderdom en *dien nacht in de oogen*, welke, volgens onzen grooten Dichter, *den doodslaap voorbeduidt*.

Inderdaad; de Letteroefeningen vertoonden sinds lang geheel het karakter van den knorrigen grijsaard, die onverzettelijk aan eenmaal aangenomene begrippen vasthoudt: het schoolboek, waaruit hij leerde, het beste ter wereld schat, ongaarne op zestigjarigen ouderdom nieuwe zeden en gewoonte huldigt, en zelfs zijn kleederen nog de smakelooze, ouderwetsche snede laat behouden, welke men in de eeuw der staartpruiken en haarzakken fraai vond.'

In dien trant gaat het Prospectus voort: het spreekt van de 'wrevelige luimen' van den 'afgeleefden man', die 'gispt wat hij niet begrijpt en veroordeelt wat tegen zijn persoonlijke meening strijdt.'

Er moest dus een nieuw tijdschrift komen, en dat tijdschrift waarop de mannen van het prospectus 'met vol vertrouwen op een algemeene deelneming' de inteekening openstelden, zou op 1 Januari 1837 bij den boekhandelaar G.J.A. Beijerinck worden uitgegeven en tot titel dragen: DE GIDS, *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*.

'Niet als een *jongeling*,' - vervolgt het prospectus - 'die in overdrevenen maar verschoonbaren ijver, een nieuw tijdperk der Vaderlandsche letterkunde van zijne verschijning wenscht te doen dagteekenen, maar als een *man*, welke overtuigd is dat hart en hoofd van ons publiek hoogere behoeften hebben, dan de (dikwerf onhandig) geplunderde buit uit Fransche vlugschriften vermag te stillen, en die, uit lust en liefde voor wetenschap en kunst, de velden der binnen- en buitenlandsche letterkunde dagelijks gadeslaat en het schoone huldigt waar hij het vindt, verlangt DE GIDS in Nederland op te treden om onafgebroken voor de eer onzer letterkunde te waken. Wars van alles wat naar een persoonlijken aanval op den schrijver gelijkt, zal alle partijdigheid vreemd blijven aan zijne boekbeschouwing en niets hem aangenamer zijn dan door onze vaderlandsche schrijvers in staat te worden gesteld de dorre en onvruchtbare kritiek der gebreken door de vruchtbare en hooge kritiek der schoonheden te vervangen.... Schadelijke grondbeginselen te bestrijden, jeugdige vernuften den regten weg te wijzen, groote talenten naar waarde te huldigen, ziedaar zijn doel!'[1)]

De toon klonk zeker hoog en voornaam genoeg, doch men gevoelt toch, dat hier geen ijdele zwetsers het woord voerden, maar man-

1) Het prospectus is moeilijk meer te vinden; wij laten het daarom in zijn geheel, als Bijlage, hierachter overdrukken, en voegen daarbij een afdruk van de houtsnede, welke in de eerste jaargangen op den omslag van *De Gids* prijkte.

nen, die wat te zeggen hadden en wisten hoe zij het zeggen zouden.

De *Letteroefeningen* stoven op; haar verontwaardiging kende geen grenzen. Een der vaste medewerkers nam het voor Yntema op, ‘om tegen den boozen geest te waarschuwen die onze Letterkunde en onzen Boekhandel dreigt te overheeren, en de gesmede zamenzwering tegen het bestaan van het oudste letterkundige Tijdschrift onzes Vaderlands in al hare naaktheid, dat is in al hare laagheid en afzichtigheid, ten toon te stellen.’

De nieuwe onderneming heet in dit geschrift, hetwelk het mengelwerk van No. 13 der *Letteroefeningen* van 1836 opent, ‘de wanschapen vrucht van beleedigde eigenliefde, lagen wraaklust en teleurgestelde, althans bedreigde winzucht.’ Dit laatste sloeg op de afkeurende recensie over eenige bij Beijerinck uitgegeven prachtwerken, korten tijd te voren door denzelfden schrijver in de *Letteroefeningen* geplaatst, en waarover het heette dat Beijerinck zich nu, door de uitgaaf van een nieuw tijdschrift, trachtte te wreken. Dertien bladzijden besteedt de schrijver om ‘een ieder voor een Tijdschrift te waarschuwen, dat het schandmerk van *oneerlijkheid, wraaklust, aanmatiging, misleiding* en *hebzucht* op het voorhoofd draagt, en de boekerij van elk fatsoenlijk man tot schande verstrekken zal.’ Het ergste scheen wel, dat *de Gids* zich *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen* durfde noemen; dat was ‘zonde en ongerechtigheid.’ ‘Elk eerlijk hart gruwt van zulk een schandige handelwijze.’ Het was niet meer of minder dan een overtreding van het Goddelijk gebod: *Gij zult niet stelen; gij zult niet begeeren iets dat uws naasten is*.

Een ander medewerker, Q.N., schreef aan Yntema een brief, die deze op den omslag van *de Letteroefeningen* van November plaatste, en waarvan het merkwaardig slot aldus luidt: ‘*Personele veete van een' Boekhandelaar over eene ongunstige Recensie van bij hem uitgekomene werken (hetzij die Recensie al dan niet gegrond zij), deze veete is de oorzaak, waaraan Nederland nu voortaan deszelfs beste Tijdschrift zal te danken hebben!* Die het gelooven kan, geloove het, maar geloove dan tevens, dat men druiven leest van een' doornstruik. Vale!’[1)]

Tot dit paroxysme van woede en tot zulke dolle redeneeringen

1) Een afschrift van dezen brief en van het hierna volgend vers - beiden zeldzame stukken - ontvingen wij door de welwillendheid van Dr. Johs. Dyserinck te Rotterdam.

waren de heeren van de *Letteroefeningen*, alleen door de aankondiging der verschijning van het nieuwe tijdschrift, gekomen. En het proza was niet voldoende om lucht te geven aan hunne verontwaardiging; de poëzie moest te hulp geroepen worden. Op denzelfden omslag, waarop de brief van Q.N. werd afgedrukt, verscheen een gedicht. De Redacteur verklaarde, dat hij deze twee bijdragen plaatste ‘om zich te vrijwaren voor den schijn van ondankbaarheid omtrent zijne opregte voorstanders’, maar dat hij, opdat zijn lezers er niet bij te kort zouden komen ‘dezelve niet *in* zijn tijdschrift, maar op het omslag van hetzelve (deed) afdrukken.’ Het vers is, doordat men het bij het inbinden placht te vernietigen, zeldzaam geworden. Wij laten het daarom hier in zijn geheel vogen.

Heil, Tollens! Staring, heil! - wat eer is u beschoren!
Zijt van uw' roem gewis, gij, eenigste uitverkoren'!
Maar u, Frans Baltussen! die nooit van dichtvuur blaakt,
Ellendigen! die slechts als Jan de Rijmer kwaakt,
U treft de banvloek der verwerping. - Wáár gezeten,
En van wat rang of stand, en hoe ge ook wordt geheeten,
Van A tot Z *incluis*, u treft de bliksemflits
Van grooten *Censor* B, en zijn' onfeilb'ren GIDS!
Rampzaalgen! 't is gedaan; zelfs 't hopen komt te spade;
Gij allen zijt gedoemd; niet één verwerft genade,
Tenzij voor Q en X, min schuldig, meer gedwee,
Nog 't vreeslijk Titanszwaard mogt rusten in de scheê.
Al 't ander rijmziek volk, de roede nooit ontwassen,
Dat, Phoebus' dienst ten hoon, in poelen en moerassen,
't Wrikkikkik-koax stemt, uit plat en kreek zich beurt,
En niet dan wanklank vormt, waarvan 't gehoorvlies scheurt,
Nog eens, het is gedoemd! Men heeft te lang vergeven!
't Geduld hebbe eind'lijk uit! Niet één verdient te leven!
En hoe de wanhoop smeckt en de angst de handen wringt,
Ter dood moet elk, die niet, voor 't minst, als TOLLENS zingt!
Zoo, Letteroefenaars! ziet gij uw' schijnglans dooven;
Nog meer: gij ziet uw' *naam* u door den GIDS ontrooven;
Diens regten zijn verjaard! *hij* werd te lang gehoord!
Wie vraagt naar 't *oude* nog, waar 't *nieuwe* alléén bekoort?
Het *nieuwe* baart geluk en vreugde, roem en zegen!
Een kinkel weet, *hoe schoon de nieuwe bezems vegen;*
En volgt gij slechts den GIDS, dan blindt u nooit de schijn!
'S MANS BEZEM ZAL DE ROEM VAN ALLE BEZEMS ZIJN!
Reeds vaagt hij 't oud papier daarheen en de oude letter
En, *sur papier velin*, maar bij een' Duitschen Zetter,

Verschijnt het *nieuw product* welhaast met nommer *één*,
Gesierd met plaat bij plaat, bewerkt in staal of steen,
In koper of in hout, en, uit *Parijs* of *Londen*,
Oud-Hollands kunst ter eer, als schatting toegezonden!!!
Het zinrijk Schutblad toont nooit schandpaal of palei,
Maar namen, waard' den roem van Hellas dicht'renrei,
Door geest, vernuft en luim verheerlijkt! - Nederlanders!
Denkt slechts gelijk uw GIDS en volgt zijn gloriestanders!
Hij wenkte, - uw Letterroem werd op dien wenk gered;
Hij sprak, - DE RIJMER viel; FRANS BALTUS ligt verplet;
Thans blikt hij vrolijk rond; wie durft zijn magt weêrstreven?
Nog heeft zijn forsche vuist den staf niet opgeheven;
Maar zwaait hij 't wapen eens, dan veiligt burgt noch rots
Vóor zulk een' HERKULES en zijne ontzet'bre knods!
Op, Zangers! Barden, op! brengt geur'ge wierookwalmen
Den GIDS, die u geleidt! vlecht HEM laurier en palmen!
Stemt met den juichtoon in: 'Al 't oude moet vergaan!
Aanbidt het rijzend licht! Een *nieuwe* dag breekt aan!'
PROSPECTICUS.

Er zit gang in dit vers, en waren wij Yntema geweest, wij zouden zulk een medewerker tot vriend hebben gehouden. Dit schijnt hij intusschen niet gedaan te hebben. De inhoud van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* bleef, op enkele uitzonderingen, soeperig en langdradig als de titel van het tijdschrift. Het Mengelwerk gaf o.a., terstond achter den uitval tegen *de Gids*, in No. 13, een recept tegen vallende ziekten, en Anecdoten uit de natuurlijke historie, waarin over den 'weduwlijken staat' der zwanen werd gehandeld. Gedichten als 'Houd uw roer regt' door G. Los Pz., 'Bij het zien van den laatsten grasmaaier' door Yntema, 'De sprekende rolpens' door J.E.V.V. geven een denkbeeld van het peil waarop in 1836 de smaak van de Redactie der *Letteroefeningen* gedaald was.

Intusschen verscheen 1 Januari 1837 het eerste nummer van DE GIDS, *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*[1)].

In een voorbericht, waarin de Redactie gewaagt van de 'talrijke inteekeningen,' waarmeê het publiek haar verheugde, en van 'de vereerende medewerking van verdienstelijke mannen (haar) in ruime mate ten deel gevallen', worden de heftige beschuldigingen van de *Letteroefeningen* op bezadigde wijze weerlegd.

1) De aanstoot gevende *sous-titre* werd alleen voor de eerste twee jaargangen behouden.

Wat weerden de jonge redacteurs zich dapper! Potgieter vooral. Men staat verbaasd over een werkkracht gelijk hij in de jaargangen 1837 en 1838 ontwikkelt.

Zijn uitvoerige beoordeelingen over de gedichten van Staring, van Beets' *Guy de Vlaming* en *Parisina*, over de gedichten van Hasebroek, ten Kate, Goeverneur en anderen, over Juffrouw Toussaint's *Graaf van Devonshire*, over *De Neven* van Helvetius van den Bergh, wisselden af met schetsen en verhalen in proza, als 'Oudejaarsavond en Nieuwjaarsmorgen', waarmede de eerste jaargang van *de Gids* geopend werd, 'Marten Harpertsz', 'Frans Hals en zijne dochter' en tal van andere; met gedichten en een groot aantal vertalingen, meest uit het Engelsch.

Bakhuizen schreef op zijne beurt o.a. zijn meesterlijke studie 'Vondel met roskam en rommelpot' en zijn beoordeelingen van *De Roos van Dekema* en van *Onderzoek en Phantasie*.

'Het voertuig der onderlinge aanbidding van een bepaalde kliek'[1], een, die

> Latijn als water spreekt, het meest zich zelf bewondert;

heette de jonge *Gids*, en *Braga* had den 15en Januari 1843 met zijn parodie, op 'De huishoudelijke Vergadering' en 'de Installatie van het nieuwe lid', waarvan het *nul n'aura de l'esprit que nous et nos amis* schering en inslag was, groot succes.

Wat er van die 'onderlinge aanbidding' aan was, had reeds uit den jaargang 1838 kunnen blijken, waarin *Tesselschade*, het onder redactie van Potgieter uitgegeven jaarboekje, uitvoerig wordt beoordeeld, en aan den Redacteur van *de Gids*, in zijn eigen tijdschrift, een onduidelijke stijl en het jagen naar een kernachtige uitdrukking ten koste van zoetvloeiendheid, bevalligheid en duidelijkheid wordt verweten. Toch bleef de beschuldiging hangen, en ook in latere jaren is ze meer dan eens aangevoerd, al kon men haar ook aanstonds ontzenuwen door te wijzen op het feit, dat de geschriften van leden der Redactie, uit een (misschien te ver gedreven) gevoel van kieschheid, in *de Gids* niet plegen te worden beoordeeld, zelfs niet te worden aangekondigd.

De inhoud van *de Gids* was verdeeld in *Boekbeoordeelingen* en

1) A. Winkler Prins, in de Inleiding voor de nieuwe uitgaaf van *Braga*, Deventer 1882.

Mengelingen - eene verdeeling die tot en met den jaargang 1847 behouden bleef. Het was de vorm sinds lange jaren bij de Hollandsche recenseerende tijdschriften, ook bij *de Vaderlandsche Letteroefeningen*, in gebruik.

Waarom *de Gids*, die hervormend wilde optreden, deze splitsing behield?

Wanneer men ziet, dat in de eerste jaargangen dezelfde mannen, die in de beoordeelingen van romans en gedichten hunne beginselen blootlegden, en krachtens die beginselen vaak veroordeelden, ook in de Mengelingen als schrijvers optraden, dan schijnt de reden gevonden. ‘Zoo moet het *niet* zijn’ zeiden de Boekbeoordeelingen; ‘Zóó moet het zijn’, de Mengelingen: theorie en praktijk.

Bakhuizen echter geeft, in een brief van 21 September 1847 uit Brussel tot de Redactie gericht, een eenigszins andere verklaring. ‘Bij de verdeeling van ons Tijdschrift in Recensiën en Mengelwerk’ - schrijft hij - ‘hebben wij het platgetreden spoor bewandeld. Ik noem dat pad zeker niet het beste, maar men heeft het gekozen, omdat ons trage publiek alleen op die voorwaarde medeliep. Ons was het om de beoordeelingen, om eene strenge wetenschappelijke kritiek, eene kritiek van vooruitgang te doen; en opdat die stand zou kunnen houden, hebben wij Jan Salie zoetigheden voorgedischt; verhaaltjes en verzen, en humoristische Essais. Wij hebben slechts zooveel mogelijk ons letterkundig geweten in rust zoeken te houden door steeds eenige verwantschap tusschen den geest van ons Mengelwerk en den geest onzer beoordeelingen te behouden. Zijn wij geslaagd? Ik geloof het niet. Wij zijn op het punt van het Mengelwerk even ontevreden met ons zelven, als het publiek met ons geweest. Maar ik heb er mij altoos in verheugd, wanneer men op ons Mengelwerk niet te scherp toekeek, wanneer bevoegde regters zoozeer onze kritiek goedkeurden, dat zij ons onze praktische zwakheden vergaven, en om der wille van de eene helft in ons land van gezag der geloovige menigte ons geheele tijdschrift opdrongen.’

Bakhuizen moet hier vooral de laatste, aan 1847 voorafgaande jaren op het oog gehad hebben. Want, al mocht hij gerust van zich zelven getuigen - gelijk hij 't in een brief aan Prof. Bake deed -: ‘Ik heb van nature de gaaf niet mijzelven importantie te geven’, kon hij vergeten zijn dat tusschen 1837 en 1843 in die door hem zoo gering geschatte Mengelingen stukken als zijn eigen ‘Vondel met Roskam en Rommelpot’, ‘Personeel en profaan’, ‘Trudeman

en zijn wijf' verschenen waren, dat de eerste stukken van Hildebrand, van Jonathan, van Mej. Toussaint, dat 'Jan Jannetje en hun jongste kind', ''t Is maar een pennelikker' en tal van andere stukken van Potgieter diezelfde Mengelingen hadden verrijkt?

Maar het is waar, allengs was het steeds moeilijker geworden om tusschen beide afdeelingen een behoorlijk evenwicht te houden. '*Gij* moet wassen en *ik* moet minder worden' schenen de Mengelingen tot de Boekbeoordeelingen te zeggen. In den jaargang 1847 vullen de Beoordeelingen 1028 bladzijden, tegen 562, welke door de andere rubriek werden ingenomen.

Het was duidelijk dat het op die wijs niet langer gaan kon. Al de leden der Redactie waren er van overtuigd, maar geen zoo diep als, in dat jaar 1847, de Redacteur-Secretaris, Mr. G. de Clercq. Door hem werd dan ook een plan tot reorganisatie ontworpen en aan zijn mederedacteurs voorgelegd.

Volgens de Clercq's plan moest de vorm van het tijdschrift veranderen: de critische bespreking van de voortbrengselen onzer letterkunde moest niet langer het hoofddoel zijn. Ook de groote sociale en economische vragen van den dag, de binnenlandsche en buitenlandsche politiek, de verschijnselen in de wereld der kunst, de buitenlandsche letterkunde, en eindelijk de wetenschappelijke quaestiën van algemeen belang behoorden, naar zijn oordeel, geregeld in *de Gids* te worden behandeld. Den geschiktsten vorm daartoe achtte hij dien van twee- of driemaandelijksche overzichten. Daarnaast, en het grootste gedeelte van elk maandnummer beslaande, zouden artikelen van grooter omvang moeten voorkomen, over onderwerpen op wier keuze de redactie invloed zou behooren uit te oefenen. In verband daarmee wenschte de Clercq de reeks van medearbeiders, wier lange lijst sedert 1840 op de binnenzijde van het schutblad prijkte, - medewerkers, welke met de Redactie niet of nauwelijks in aanraking kwamen - te vervangen door eene eenigszins talrijker redactie, elk van wier leden zich tot eene voortdurende en verplichte medewerking zou verbinden. In dien geest diende de Clercq den 14^{en} Maart 1847 een beredeneerd plan van reorganisatie in.

De overige leden der Redactie (Potgieter, Veth, Vissering, Schneevoogt en van Geuns) voelden er veel voor; maar toch, zij hadden bezwaren. Waar de personen te vinden, die talent, lust en tijd zouden hebben om zich met de bewerking der telkens terugkeerende overzichten

te belasten? Geen van de leden der redactie durfde er zich toe verbinden. Ook de uitgever had bedenkingen. Waar de Clercq van de verwezenlijking van zijn plan een groote uitbreiding verwachtte van het getal geabonneerden, dat destijds ongeveer 400 bedroeg, - de *Letteroefeningen* telden er op dat oogenblik nog ongeveer driemaal zooveel! - meende de heer van Kampen dat de voorgestelde wijziging eer tot een vermindering van het aantal geabonneerden zou leiden. In alle geval achtte hij een proefneming gevaarlijk.

Toch kwam men na eenigen tijd tot overeenstemming. Den 6^{en} September 1847 richtte de Redactie een circulaire tot hare medewerkers, opdat deze hun oordeel over de voorgenomen wijzigingen zouden kunnen mededeelen, - want men wilde niets beginnen, zonder een ruime, en vooral stellige toezegging tot medewerking te hebben ontvangen. De Redactie herinnert er aan dat *de Gids* allengs, en vooral in de laatste jaren, zijn oorspronkelijk karakter - dat van een recenseerend tijdschrift met een belletristisch mengelwerk - grootendeels verloren heeft. ‘Sinds echter dientengevolge’ - zoo gaat zij voort - ‘de vorm van het Tijdschrift opgehouden heeft volkomen aan den inhoud te beantwoorden, is die vorm tot een hinderpaal geworden. Hij is dat geworden, zoo wegens de verpligting, welke hij eenigermate oplegt, om van alle ten onzent uitkomende werken een beoordeelend verslag te geven, als door de beperking, waaraan hij, in veler oogen althans, de soort der voor het Mengelwerk geschikte bijdragen onderwerpt. Wij wenschen daarom, zonder in het vervolg, hetzij de beoordeeling der uitkomende werken, hetzij de eigenlijk gezegde belletrie in het minst uit te sluiten, ons van den band te ontslaan, welke onze bemoeijngen tot deze beide rubrieken schijnt te beperken, en voor bijdragen van den meest verschillenden aard den toegang zoo ruim mogelijk open te zetten.... De verschijnselen op het gebied van Europeesche en inlandsche staatkunde; de gang der maatschappelijke ontwikkeling in ons vaderland en elders; de vruchten van in en uitheemsche letterkunde; de navorschingen op het gebied van geschiedenis en volkenkunde; de resultaten en ontdekkingen, door de studie der stellige wetenschappen verkregen; de ontwikkeling van godgeleerde stelsels; de voortbrengselen van schilder-, toon- en tooneelkunst en hoeveel meer nog zullen om strijd onze aandacht trekken en overvloedige stoffe ter behandeling opleveren.’

Daarmee was de voorgenomen reorganisatie duidelijk omschreven.

Ook het denkbeeld van de Clercq: het geven van periodieke overzichten over dit of dat vak, werd nog even aangeroerd. Mocht deze of gene zich tot het schrijven van zulke overzichten willen verbinden, ‘zijn aanbod zou (der Redactie) hoogst aangenaam en juist in (haren) geest zijn.’

Verschillende medewerkers, o.a. Mej. Toussaint, J. Heemskerk Bz., Abm. des Amorie van der Hoeven Jr., waren met de ontworpen veranderingen ingenomen - niet allen evenwel. Onder de tegenstanders treffen wij er twee aan, die meê mochten spreken: Bakhuizen van den Brink en Thorbecke.

Met het Mengelwerk, zooals het tot dusver geleverd werd, was - wij zagen het reeds - ook Bakhuizen niet ingenomen; maar nog minder lachte hem het plan toe om de Boekbeoordeelingen aan het Mengelwerk op te offeren en van beiden een amalgama te maken. ‘Gij zult’ - zeide hij - ‘daarmede geen Mengelwerk leveren dat het publiek, en geene kritiek die den man van wetenschap bevredigt.’ Naar Bakhuizen's oordeel was er geen voldoende grond voor de voorgestelde verandering. Dat *de Gids* zijn oorspronkelijk karakter zou hebben verloren, m.a.w. achteruit zou zijn gegaan, ontkende hij ten stelligste. ‘Heb ik uwe circulaire wel verstaan’ - schreef hij in denzelfden brief van 21 Sept. 1847 - ‘dan wordt de voorgeslagene verandering hoofdzakelijk aangedrongen op drie gronden: ontaarding van zijnen oorspronkelijken geest en achteruitgang van het Tijdschrift: onvolkomenheid in het verslag leveren van al wat onze litteratuur belangrijks voortbrengt: gebrek en doorgaande dorheid in het Mengelwerk. Wat den eersten grond betreft geloof ik dat gij uw arbeid te strong beoordeelt.... Ik kan op den afstand, waar ik ben’ - Bakhuizen arbeidde destijds in het Rijksarchief te Brussel - ‘niet beoordeelen of er tusschen de kritiek van de Gids en de verlichting en het oordeel des Hollandschen publieks dezelfde evenredigheid bestaat als vroeger: de laatste kan vooruitgegaan zijn; maar dat de Gids achteruitgegaan zij betuig ik uit geen enkel spoor te hebben kunnen ontdekken. Ik heb nog dikwijls beoordeelingen in uw Tijdschrift gelezen die mijne bewondering opwekken, die mij den goeden ouden tijd herinnerden, en die wanneer ik ze in den vreemde aan vreemden ter lezing gaf, op hun eenen, voor uw tijdschrift hoogst voordeeligen indruk teweeg bragten’. Wat het bezwaar betreft, waarop de Redactie in haar circulaire zinspeelde: de moeilijkheid om van alle ten onzent uit-

komende werken een beoordeelend verslag te leveren, daarvan zegt Bakhuizen: ‘Ook dit was in mijn tijd niet anders. Ik kruis mijn handen over mijne borst, omdat ik mij schuldig erken met de overigen. Mag ik u herinneren dat in de eerste jaren van ons tijdschrift de nagelaten schriften van Bilderdijk, Van Lenneps Voorouders, Jufvrouw Toussaints Lauernesse onbeoordeeld zijn gebleven; dat twee zeer gelezen en zeer opzienbarende boeken; de staatkundige partijen in Nederland en Prof. Thorbeckes Grondwetherziening zeer ter loops zijn gerecenseerd geworden[1)]. Ik acht dit laatste slechter dan het eerste: ik vind meer verontschuldiging voor geene beoordeeling in het geheel dan voor een vlugtige waar het een belangrijken arbeid geldt.’ Toch, al moet hij, als oud-mederedacteur, uit volle overtuiging tegen de voorgestelde verandering stemmen, ontzegt Bakhuizen zijn medewerking niet. ‘Ik zal het mijne trachten bij te dragen’ - zegt hij - ‘om het kwaad dat naar mijne overtuiging op den ingeslagen weg ligt, te helpen voorkomen.’

En nu Professor Thorbecke. Zijn advies is minder breedvoerig gemotiveerd dan dat van Bakhuizen, maar niet minder stellig, en te karakteristiek om niet in zijn geheel te worden medegedeeld. Het luidt:

> Leijden, 16 Sept. 1847.
>
> WelEdele Heeren! De ontworpen verandering van uw Tijdschrift is, vrees ik, de dood. Mij komt het althans niet waarschijnlijk voor, dat een uit verhandelingen zamengesteld maandwerk hier te Lande lang zal bestaan. Men zet een atelier op om spoedig met een uitdragerswinkel te eindigen. Doch al mogt de uitkomst dit vermoeden logenstraffen, ik betreur, dat de Gids zal ophouden, voornamelijk een kritisch blad te zijn. Een telkens wederkeerend, publiek, vrij en krachtig oordeel over de voortbrengselen onzer wetenschap of kunst, schijnt mij eene onzer eerste behoeften. Ik onderstel, dat

1) So ging es, und geht es noch heute -
en wat reeds vóór 1848 toen *de Gids* hoofdzakelijk recenseerend tijdschrift was, onvermijdelijk bleek, is het natuurlijk thans niet minder, nu verhandelingen de hoofdzaak zijn en de boekbeoordeelingen slechts een klein gedeelte van den inhoud uitmaken.
Dit, ter loops, aan het adres van teleurgestelde schrijvers en ontevreden uitgevers.

gebrek aan geregelde medewerking u een wanhopig besluit deed nemen; ik erken, dat dergelijke regtbank, als mij bovenal wenschelijk schijnt, niet, dan door een zeker getal *vaste* regters bekleed, in stand kan blijven; maar zal de uitvoering van het nieuwe plan niet op dezelfde zwarigheden, waarvoor gij nu wilt onderdoen, schipbreuk lijden? Hoe dit zij, eene stellige toezegging kan ik niet geven. Ik ben niet zeker genoeg van mijn tijd om mij te verbinden.
Met de meeste achting heb ik de eer te zijn
UwE. dienstv.dien.
J.R. THORBECKE.

Toch kwam het er toe. Met den jaargang 1848 vervalt de splitsing tusschen Mengelingen en Boekbeoordeelingen, en neemt *de Gids* zijn tegenwoordigen vorm aan. De hoofdartikelen worden in elke aflevering gevolgd door een ‘Staatkundig Overzigt’, waarin ook de binnenlandsche politiek wordt besproken en door een ‘Bibliographisch Album’, dat korte boekaankondigingen bevat. De jaargang 1848 opent met een artikel van Prof. Thorbecke over Karel Hendrik Ver Heull en Rutger Jan Schimmelpenninck, en bevat verder in zijn eerste afleveringen bijdragen van Vissering, van Geuns, Potgieter, Veth, Millies, Dozy, Roorda, Kaiser, Schneevoogt, Mej. Toussaint, enz.

De vrees van Thorbecke werd niet vervuld; de verandering bleek niet de dood van *de Gids* te zijn, en het atelier, al bevatte het niet steeds louter kunstvoortbrengselen van hooge waarde, ontaardde toch ook niet in een uitdragerswinkel.

Toch kwamen ook de Clercq's verwachtingen aanvankelijk niet tot vervulling. Het aantal geabonneerden nam in de eerste jaren niet toe, maar af. Tusschen 1848 en 1851 was het van 410 tot 339 gedaald. Noch Potgieter's studiën over Bogaers' ‘Tocht van Heemskerk naar Gibraltar’ en over de Hollandsche dramatische poëzie, noch de reisschetsen van Henry Riehm, noch Heemskerk's essay over Robert Peel, noch de koloniale, economische, geschiedkundige en krijgskundige opstellen van Veth, Vissering, Brill en Knoop, noch de medewerking van letterkundigen als Mej. Toussaint en Kneppelhout, vermoehten *de Gids* het abonnentental te bezorgen, waarop het om zijn belangrijkheid aanspraak had mogen maken. Het kan zijn dat zich in dien tijd langzamerhand een nieuwe

kring van lezers vormde en dat er daarom tien jaar moesten verloopen eer het aantal geabonneerden toenam. Gerrit de Clercq, die trouwens reeds met het eind van 1849 de Redactie verlaten had, mocht dit niet meer beleven. Eerst na 1858 breidde de kring zich uit, om verder tot den dag van heden gestadig te klimmen, - te klimmen ook dan, wanneer men, bij het uittreden uit de Redactie van hooggewaardeerde mannen, een tijdelijke vermindering van abonnés had kunnen vreezen.

Deze Kroniek sluit den vijftigsten jaargang van *de Gids*. Geen der oprichters, geen der eerste redacteurs van ons tijdschrift viert het gouden feest meer mede. Den 3^{en} Februari 1875 daalde de laatste der Gidsmannen van 1837 ten grave, de man, die met Bakhuizen, zelf zoo moedig en zoo krachtig, de les had gevolgd, welke hij in zijn gedicht *Het Jagertje* gaf:

Den' nieuwen strijd gestreden
Op nieuw ontsloten baan....
Geen middelmaat ons wennend'
Een hooger prikkel kennend'
Dan aller weêrhaan-gunst,
Draag' 't veld der wetenschappen
Het merk van versche stappen,
En streele ons frissche kunst!

Versche stappen, frissche kunst - mag de oude *Gids* daar nog van spreken? Is hij niet verouderd, de vijftigjarige, en wordt het niet tijd dat hij de plaats ruime voor die jongeren, die hem reeds meer dan een jaar geleden door de oprichting van een *Nieuwe Gids* - gelijk hij zelf zich eertijds *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen* noemde - een wenk hebben gegeven? Zong niet Potgieter in datzelfde *Jagertje:*

Och, arme, stram van leden,
Och, arme, graauw van haar,
Het jagertje van heden,
En van voor vijftig jaar!
Wie wenschte u niet geborgen
Op 't hofje zonder zorgen
In 't hoekje van den haard? -

en is het niet alsof die verzen voor *de Gids* van heden geschreven zijn?

Met uw verlof: wij gevoelen ons noch zoo moede, noch zoo moedeloos. Wij hebben in dit nummer, gedeeltelijk aan de hand van oudredacteuren, eenige der mannen, die ons voorgingen en niet meer tot de levenden behooren dankbaar herdacht[1)]; maar om straks, door hun voorbeeld gesterkt, met te meer ijver op nieuw zelf de hand aan het werk te slaan. Wij gevoelen ons niet onmisbaar; maar wij hebben nog levenslust genoeg, wij stellen nog genoeg belang in de grootere en kleinere vragen, welke zich telkens weer voordoen op het veld van letteren, van kunst en van wetenschap, om met opgewektheid voort te werken aan de taak, welke het prospectus van 1836 omschreef, en die wij nog als de taak van *de Gids* beschouwen: ‘het schoone huldigend waar hij het vindt, onafgebroken te waken voor de eer onzer letterkunde.’

1) Dat aan B u s k e n H u e t geen afzonderlijk opstel werd gewijd, zal een ieder begrijpen, die zich het artikel van onzen mederedacteur Quack in *de Gids* van Juni jl. herinnert, waarin vooral ook Huets betrekking tot *de Gids* geschetst werd.

Bijlage.

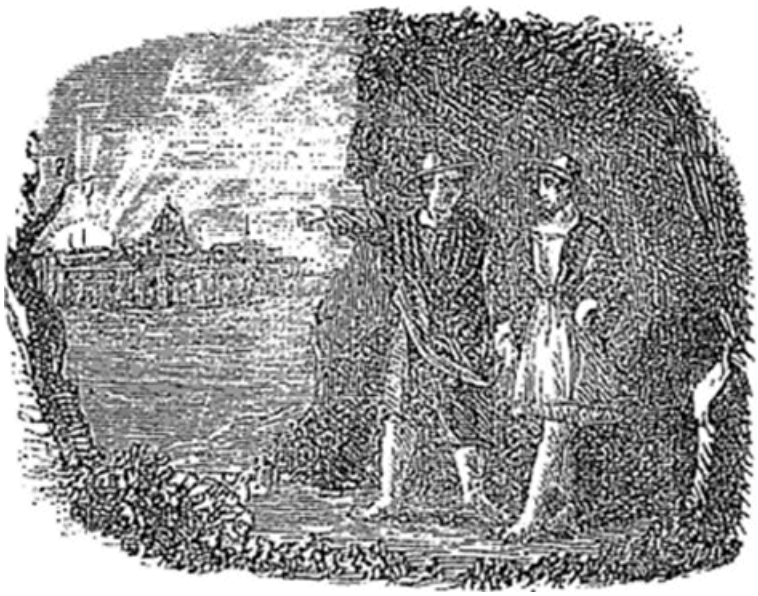

De Gids.
Nieuwe vaderlandsche letteroefeningen.
Met platen.
***Uit te geven door G.J.A. Beijerinck te Amsterdam*.**

Prospectus.

Wie zich, als man van smaak en vriend der letteren, in onzen tijd een bibliotheek van Nederlandsche Werken aanschafte, ontging het voorzeker, zelfs bij de oppervlakkigste vergelijking der voortbrengselen van de 18de eeuw met die der 19de, niet, hoezeer de laatste zich van de eerste, in *uiterlijk voorkomen* en *innerlijke gehalte*, voordeelig onderscheiden. Het moge al onzen uitgevers nog niet gelukt zijn, zich als de ELZEVIER'S eene Europesche vermaardheid te verwerven, en de Letterkunde van het Koningrijk der Nederlanden zij er nog verre van die der gulden eeuw van HOOFT en VONDEL te overtreffen; de wanden onzer boekenkamers overtuigen ons bij elken blik op dezelve, hoe veel grootere reeks van beroemde namen in iedere wetenschap en kunst onze leeftijd dan de voorgaande opleverde; in hoe veel passender gewaad de werken van BILDERDIJK en STUART, VAN LENNEP en LUBLINK WEDDIK, dan die van JUSTUS VAN EFFEN en de Gebroeders VAN HAREN te voorschijn traden. Niemand - wij houden er ons van verzekerd - zal dien algemeenen voortgang betwisten; maar wij vertrouwen even weinig te zullen worden tegengesproken, wanneer wij de klacht uiten, dat

eene enkele wetenschap zeer ten achter bleef en slechts weinige gelukkige beoefenaars vond, - dat ééne plank, voor werken van dien aard bestemd, tot nog toe in de bibliotheek van den man van smaak en den vriend der letteren nagenoeg ledig is, - dat het ons aan gidsen en wegwijzers op de velden der letterkunde ontbreekt, - dat wij geen echt *Kritiesch Tijdschrift* bezitten.

In eene eeuw, welke een verdienstelijk schrijver *die der kritiek* genoemd heeft, waarin zelfs het achterlijk Spanje, op voorbeeld van Engeland en Frankrijk, eene *Revista* verschijnen deed, heeft Nederland, ja, Tijdschriften genoeg, maar die men, wat vorm en inhoud betreft, met meer regt voor kinderen der 18de, dan die der 19de eeuw mag aanzien. Wij zouden onzen geboortegrond niet voor het vaderland van het gezond verstand houden, indien wij geloofden, dat het nuttige van goede dergelijke werken behoeft te worden betoogd. Onze voorouders beleefden een tijd, waarin Holland, ook in dit opzigt, bij vreemden niet achterlijk was, en schoon onze Tijdschriften van het begin dezer eeuw af, op dezelfde laagte bleven staan, of zoo mogelijk nog verder rugwaarts gingen, ons publiek is, vooral tegenwoordig, niet langer blind voor de gebreken derzelve! De klagten over de *bekrompenheid van oordeel* en de *partijdigheid van strekking;* over de *traagheid en nalatigheid*, waarmede de in Nederland het licht ziende boekwerken worden beoordeeld, zijn algemeen. Getuigen dit de talrijke pogingen niet, welke reeds werden in het werk gesteld om een nieuw Maandwerk te doen verschijnen? Dezelve mogten al, tot hiertoe, haar doel niet bereiken, - omdat derzelver korte duur en onbevredigende uitslag een gevolg was van den te laag gestelden prijs of aan het te hooge standpunt viel toe te schrijven, door de Redacties gekozen, - hare talrijkheid bewijst volkomen, hoezeer de behoefte aan een goed Tijdschrift door elke partij van ons letterkundig gemeenebest gevoeld wordt.

En geen wonder, want de zaak raakt de eere des volks! Welk regtgeaard Nederlander schaamt zich niet, wanneer hij den vreemdeling, die hem naar het meest gelezen, meest geraadpleegd, meest gezaghebbend maandelijksch overzicht onzer letterkunde vraagt, de *Vaderlandsche Letteroefeningen* moet in handen geven? Welke gedachte kan toch dit Tijdschrift den vreemdeling wel inboezemen van *den in Holland gangbaren stijl van beoordeelingen, van den smaak onzer landgenooten voor het schoone en verhevene, - van den staat onzer drukkunst, - en de wijze van uitgeven hier te lande*, in één

woord, van dat alles, waarvan een goed Maandwerk de proeve, het voorbeeld en de tolk behoort te wezen. Zijne aanmerkingen mogen zich, uit beleefdheid, tot een glimlach bepalen, hij gevoelt geen' lust, meer schoonheden te gaan zoeken met een' gids, die er zoo onbevallig uitziet en ons door geene oorspronkelijkheid van geest met zijn stijf voorkomen verzoent.

Aan elk, wien de eer van onzen boekhandel ter harte gaat, die belang stelt in de Nederlandsche Letterkunde, en den roem zijns vaderlands voor meer dan een ijdel woord houdt, kan geene poging tot oprigting van een Tijdschrift, dat in uiterlijken tooi noch in innerlijk gehalte bij die van vreemden zal achterstaan, onverschillig wezen, en het is daarom dat wij, met vol vertrouwen op eene algemeene deelneming, onzen Landgenooten eene lijst aanbieden ter inteekening op het den eersten Januarij 1837 bij den Boekhandelaar G.J.A. BEIJERINCK uit te geven en hieronder breedvoeriger aangekondigd Tijdschrift:

De Gids.
Nieuwe vaderlandsche letteroefeningen.

De titel, voor hetzelve gekozen, toont genoegzaam het doel aan dat de Redactie zich voorstelt. Sedert de laatste helft der vorige eeuw bestond er in Nederland een Maandwerk, onder den zoo min fraaijen als juist gekozenen, doch thans het burgerregt verkregen hebbenden naam van *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen*. Wanneer dit Trijdschrift, gedurende deszelfs zeventigjarigen leeftijd, gelijken tred had gehouden met den voortgang van het algemeen in smaak en kennis, zoude hetzelve aan zijn oorspronkelijk doel blijven beantwoorden en nog verdienen ten leiddraad te strekken bij de boekenkeuze der in ons vaderland zoo talrijke leesgezelschappen. Doch - zelfs zijne ijverigste begunstigers ontkennen het niet! - het verried sedert jaren, meer en meer, op elke bladzijde de rimpels van den ouderdom, en ‘*dien nacht in de oogen*’ welke, volgens onzen grooten dichter, ‘*den doodslaap voorbeduidt*.’ Het getuigde tot in zijne jongste beoordeelingen van de waarheid der uitspraak:

De ondervinding
Breekt verblinding
Van vooroordeel, zegt men wel;
Maar verblindheid
Uit gezindheid
Ziet ook in 't geheel niet hel.

Vergeefs zocht de Letteroefenaar, bij vroegere wenken van dien aard, ter verdediging van zijn Tijdschrift, zijne toevlugt in de gelijkenis van eenen eeuwen verdurenden boomstam; hij vergat dat eiken zeldzaamheden zijn in onze letterkundige wereld, en dat vooral zijn Tijdschrift geen regt had zich den naam van *koning van het woud* aan te matigen, sedert hij verpligt was bijna alleen op vreemde en doorgaans slecht beploegde akkers zijnen schralen oogst in te zamelen.

Inderdaad de letteroefenaar vertoonde sinds lang geheel het karakter van den knorrigen grijsaard, die onverzettelijk aan eenmaal aangenomene begrippen vasthoudt; het schoolboek, waaruit hij leerde, het beste ter wereld schat; ongaarne op zestigjarigen ouderdom nieuwe zeden en gewoonten huldigt, en zelfs zijne kleederen nog de smakelooze, ouderwetsche snede laat behouden, welke men in de eeuw der staartparuiken en haarzakken fraai vond. Zoo enkele uitzonderingen een regel bevestigen, zoo gelde zijn gedurig plooijen naar de staatkundige begrippen van den dag, en zijn niet minder aanhoudend, maar lafhartig vleijen der Hollandsche eigenliefde, ter bekrachtiging der opgeworpen stelling! Als een afgeleefd man die zijne bestemming overleefde, en omdat hij zich niet op gelijke hoogte met het hem omringende later geslacht bevindt, het niet zelden de vlagen zijner wrevelige luimen doet verduren, gispt hij wat hij niet begrijpt, en veroordeelt hij wat tegen zijne persoonlijke meening strijdt. Welke beroemde mannen die hem met hunne medewerking vereerden, heeft hij niet tegen zijn Tijdschrift in het harnas gejaagd? Welk uitgever kan geen aantal Werken opnoemen, die hij in de laatste jaren verzuimde te beoordeelen?

Niet als een *jongeling*, die, in overdreven maar verschoonbaren ijver, een nieuw tijdperk der Vaderlandsche Letterkunde van zijne verschijning wenscht te dagteekenen, maar als een *man*, welke overtuigd is dat hart en hoofd van ons publiek hoogere behoeften hebben, dan de (dikwerf onhandig) geplunderde buit uit Fransche vlugschriften vermag te stillen, en die, uit lust en liefde voor wetenschap en kunst, de velden der binnen- en buitenlandsche letterkunde dagelijks gadeslaat en het schoone huldigt waar hij het vindt, verlangt de GIDS in Nederland op te treden om onafgebroken voor de eer onzer letterkunde te waken. Wars van alles wat naar een persoonlijken aanval op den schrijver gelijkt (als geheel vreemd aan het denkbeeld van gezonde kritiek), zal alle partijdigheid vreemd

blijven aan zijne boekbeschouwing, en niets hem aangenamer zijn dan door onze vaderlandsche schrijvers in staat te worden gesteld de dorre en onvruchtbare kritiek der gebreken, door de vruchtbare en hooge kritiek der schoonheden te vervangen. Er schittert menige star aan onzen letterkundigen hemel, welke hem waarborgt dat dit verlangen niet onder de vrome wenschen zal blijven behooren, hoe groot ook het aantal dwaallichten zijn moge, voor welker verleidelijke maar flikkerende glans hij zal moeten waarschuwen. Schadelijke grondbeginselen te bestrijden, jeugdige vernuften den regten weg te wijzen, groote talenten naar waarde te huldigen, ziedaar zijn doel! De spiegel der waarheid, waarin hij alle voorwerpen wenscht terug te kaatsen, zal duidelijk toonen, wie in een werk de overhand hebben, de schoonheden of de gebreken; en dit alleen de middelen bepalen, welke hij bezigen moet. Waar de dwaasheid, hetzij in tijdschriften, hetzij in boekwerken, tot tweede natuur en dus ongeneeslijk mogt zijn geworden, behoudt hij zich de vrijheid voor, zijn luim bot te vieren; daar hij kwaadaardigheid even vreemd acht te zijn aan haar wezen, als verguizing aan haar doel.

De Gids wil noch in het staatkundige, noch in het godsdienstige, noch in het letterkundige als partijganger optreden, hij begrijpt geene vrijheid zonder eerbied voor ieders verdedigbare meening, geen streven naar waarheid wanneer hij eene banier, van de zijne verschillende, den weg naar haren tempel zoude willen versperren. Vruchteloos zal men bij hem die vinnige uitvallen verwachten tegen anders denkenden, anders gevoelenden, of anders geloovenden, waaraan zijn voorganger, in de laatste jaren, eene betreurenswaardige vermaardheid verschuldigd was, en honderdwerf liever wierp hij de veder van zich, dan in de *Chronique Scandaleuse* onzer dagen, een middel tot vermeerdering van zijn debiet te zoeken. Verre van zijne bladen te wijden aan de twistschriften en blauwboekjes onzes tijds, zal hij zich gewoonlijk met eene korte inhoudsopgave der belangrijkste derzelve vergenoegen, doch zich daarentegen met eenen voor uitgeveren wenschelijken spoed ijverig bezig houden met eene juiste beoordeeling van verdienstelijke vaderlandsche Werken, tot welke wetenschap of kunst ook behoorende. Er is in Nederland te veel zucht voor goede lektuur, dan dat het publiek niet zoude verdienen, in tijds, en sneller dan ooit te voren, bekend te worden gemaakt met de betrekkelijke waarde der voort-

brengselen onzer drukpers. Bestuurders van leesgezelschappen zullen voorzeker inzien, van hoe veel belang deze laatste belofte voor hen is. Aan bescheidene antikritiek zal altijd, met de grootste bereidwilligheid, eene plaats worden ingeruimd.

Uit zijnen aard in doel en strekking Nederlandsch, zal het mengelwerk van dit Tijdschrift zich door verscheidenheid en belangrijkheid voordeelig onderscheiden. De bij de Redactie reeds gereed liggende voorraad, zoowel als de door verdienstelijke mannen toegezegde bijdragen, waarborgen eene onderhoudende lektuur. Schetsen op het gebied der Nederlandsche Geschiedenïs verzameld, zullen met kleine verhalen (*novellen*) uit het dagelijksch leven worden afgewisseld, terwijl de medewerking van goede dichters der rubriek Poëzij eene bijzondere belangstelling waardig zal maken. Geene bekrompene vaderlandsliefde zal echter den Gids weêrhouden, bij wijlen ook eenige der schoonheden, welke vreemde grond mocht aanbieden, mede te deelen, overtuigd dat in het gemeenebest der letteren geen volkshaat denkbaar is. Anatomische of Chirurgische beschrijvingen van misgeboorten, of voorwerpen, welke niet naakt en geopend voor ieders oogen behooren te worden ten toon gesteld, zullen er zoo min in worden opgenomen, als versjes, eer FRANSZ BALTES of JAN DE RIJMER, dan de muzen, aan welke een TOLLENS of STARING offeren, waardig.

Heuschheid zal het kenmerk der Redactie zijn jegens allen, die haar met de inzending van eenige bijdragen voor de boekbeschouwing of het mengelwerk mochten willen vereeren. Bij het verzoek haar alle stukken van dien aard, onder het adres van den Heer G.J.A. BEIJERINCK, te Amsterdam, *franco* te doen geworden, voegt zij echter de voorwaarde dat, zoo wel beoordeelingen als antikritiek, bescheiden moeten gesteld zijn, en het mengelwerk dien beschaafden kring waardig wezen, waarvoor het Tijdschrift bestemd is. Het adres der inzenders er bij te ontvangen zal haar bijzonder aangenaam zijn, ten einde de niet opgenomen stukken terug te bezorgen of over noodig geoordeelde wijzigingen eenen briefwissel aan te knoopen, daar geene openlijke tentoonstelling van welwillend aangebodene, maar minder gelukkig uitgevallen bijdragen, den omslag van het Tijdschrift ontsieren zal; de letterkunde behoeft kaak noch palei! -

DE REDACTIE.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Alberdingk Thijm (J.A.), De Menschenhater, komedie van Molière	Dl. II.	Blz. 173.
Asser (Mr. C.), Handleiding tot de beoefening van het Nederl. burgerlijk recht	Dl. IV.	Blz. 148.
Bohl (Mr. Joan), Code de commerce du royamne d'Italie	Dl. IV.	Blz. 133.
Bohl (Mr. Joan), Canzonen	Dl. I.	Blz. 202.
Boissevain (G.M.), Gewone en buitengewone uitgaven	Dl. II.	Blz. 499.
Brink (Dr. Jan ten), Onze hedendaagsche letterkundigen, 8e tot 11e afl. (C. Vosmaer-W.J. Hofdijk-Multatuli-H.J. Schimmel)	Dl. I.	Blz. 391.
Brink (Dr. Jan ten), Onze hedendaagsche letterkuudigen, 16e afl. (H.J.A.M. Schaepman)	Dl. IV.	Blz. 182.
Brom (Eduard), Een bundel gedichten	Dl. IV.	Blz. 365.
Browning (Elis. B.), Aurora Leigh, door M. van Walcheren	Dl. II.	Blz. 200.
Buys (M.), Twee jaren op Sumatra's Westkust	Dl. IV.	Blz. 268.
Bulletin de la commission pour l'Hist. des églises Wallonnes	Dl. I.	Blz. 354.
Burgersdijk (Dr. L.J.A.), Shakespeare's werken, 1e en 8e deel	Dl. I.	Blz. 383.
Burgersdijk (Dr. L.J.A.), Shakespeare's werken, 6e deel	Dl. III.	Blz. 185.
Burgersdijk (Dr. L.J.A.), Shakespeare's werken, 5e deel	Dl. IV.	Blz. 355.

Chys (Mr. J.A. van der), Nederl. Indisch plakaatboek, 1602-1811	Dl. I.	Blz. 544.
Cooplandt (A.), Uit het leven	Dl. II.	Blz. 390.
Damas, Haagsche Omtrekken	Dl. IV.	Blz. 178.
Deyssel (L. van), Over Literatuur	Dl. II.	Blz. 586.
Faure (Mr. R. van Boneval), Het burgerlijk wetboek	Dl. IV.	Blz. 148.
Gockinga (C.H.), Een opmerking over art. 57 der Grondwet.	Dl. I.	Blz. 541.
Grobbée (H.P.), De Panghoeloe als adviseur in strafzaken	Dl. I.	Blz. 539.
Handelingen der Nederl.-Indische juristenvereeniging	Dl. I.	Blz. 528.
Heyse (Paul), Novellen	Dl. I.	Blz. 563.
Holwerda (Dr. A.E.J.), Die alten Kyprier in Kunst und Cultus	Dl. I.	Blz. 514.
Jitta (D. Josephus), Rapport sur les congrès internationaux	Dl. I.	Blz. 523.
Jonathan, Waarheid en droomen, 6e druk	Dl. I.	Blz. 201.
Jonker (J.C.G.), Een oud-Javaansch wetboek	Dl. I.	Blz. 546.
Kloos (W.) en Alb. Verwey, De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek	Dl. II.	Blz. 583.
Kropotkine (Pierre), Paroles d'un révolté	Dl. I.	Blz. 209.
Leopold (M. en L.), Oud en nieuw	Dl. III.	Blz. 574.
Levy (Mr. J.A.), Actienrecht	Dl. IV.	Blz. 144.
Lier (Mr. E. van), Ons burgerlijk wetboek	Dl. IV.	Blz. 148.

Lion (Mr. J.), De Nederl. Indische strafvordering voor Europeanen	Dl. I.	Blz. 534.
Loti (Pierre), Pêcheur d'Islande	Dl. III.	Blz. 577.
Lotsy (Mr. M.C.L.), Het vraagstuk van den zedelijken vooruitgang	Dl. III.	Blz. 297.
Maaldrink (D.M.), Herodes	Dl. II.	Blz. 169.
Mario; Levensstrijd	Dl. IV.	Blz. 373.
Molière's Menschenhater, vertaald door Alb. Thijm	Dl. II.	Blz. 173.
Mont (Pol de), Fladderende vlinders	Dl. I.	Blz. 202.
Moore (George), A modern lover	Dl. I.	Blz. 80.
Moore (George), A mummers wife	Dl. I.	Blz. 286.
Moser (H.), A travers l'Asie centrale	Dl. II.	Blz. 115.
Muller (Mr. S.) Fz., De middeneeuwsche rechtspleging der stad Utrecht. - Inleiding tot de middeneeuwsche rechtsbronnen. - Glossarium. - Stukken betreffende den strijd der bisschoppen	Dl. I.	Blz. 349.
Netscher (Frans), Studie's naar het naakt model	Dl. II.	Blz. 390.
Nievelt (C. van), Een Alpenboek	Dl. IV.	Blz. 46.
Oyens (Mr. J.C. de Marez), De beginselen van het hedendaagsch faillietenrecht	Dl. IV.	Blz. 136.
Opzoomer (W.R.E.H.), Het klooster van Diepenveen	Dl. II.	Blz. 197.
Prins (J. Winkler), Zonder Sonnetten	Dl. II.	Blz. 593.
Prudhomme (Sully), Le Prisme	Dl. III.	Blz. 189.

Réville (Jean), La religion à Rome sous les Sévères	Dl. II.	Blz. 556.
Richepin (Jean), La Mer	Dl. I.	Blz. 567.
Richthofen (Dr. Karl von), Die älteren Egmonder Geschichtsquellen	Dl. II.	Blz. 195.
Riemsdijk (Jhr. Mr. Th. van), De Griffie van Hare Hoog Mogenden	Dl. II.	Blz. 192.
Schaepman (H.J.A.M.), Aya Sofia	Dl. IV.	Blz. 368.
Scheltema (J.H.), Nederlandsche liederen uit vroegeren tijd.	Dl. I.	Blz. 340.
Shakespeare's werken vert. d. Dr. L.A.J. Burgersdijk, 1e en 8e deel	Dl. I.	Blz. 383.
Shakespeare's werken vert. d. Dr. L.A.J. Burgersdijk, 6e deel	Dl. III.	Blz. 185.
Shakespeare's werken vert. d. Dr. L.A.J. Burgersdijk, 5e deel	Dl. IV.	Blz. 355.
Sorgen (W.G.F.A. van), De tooneelspeelkunst te Utrecht.	Dl. I.	Blz. 388.
Spencer (Herbert), Ecclesiastical institutions	Dl. II.	Blz. 36.
Swinburne (A.Ch.), A study of Victor Hugo	Dl. II.	Blz. 589.
Verbeek (R.D.M.), Krakatau	Dl. IV.	Blz. 111.
Wagner (Richard), Entwürfe, Gedanken. Fragmente	Dl. II.	Blz. 158.
Weiss (J.J.), Au pays du Rhin	Dl. III.	Blz. 371.
Wildenbruch (Von), Novellen	Dl. III.	Blz. 376.
Wolzogen (Hans von), Erinnerungen an Richard Wagner	Dl. II.	Blz. 158.
Woordenboek der Nederlandsche taal. 3e reeks, 9e afl.	Dl. II.	Blz. 587.

Zola (Emile), l'Oeuvre Dl. II. Blz. 383.